दशमस्कन्धोत्तरार्द्धे | श्री १०८ श्रीराधारमणो जयति। | प्रथमखण्डः

महर्षिप्रवरश्रीकृष्णद्वैपायनप्रणीतम्

श्रीमद्भागवतम्।
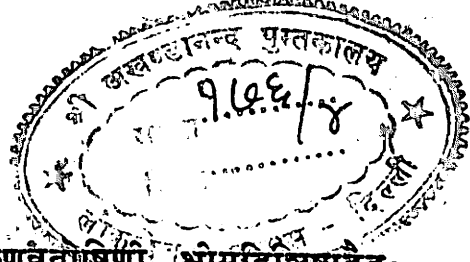
श्रीश्रीपादश्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका, श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी, श्रीमद्विशिष्टाद्वैत-सिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्यवर्यश्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयसमाख्याटीका, तदनुगामिश्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका, श्रीमन्मध्वसिद्धान्तधुरन्धर श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली, श्रीगौडीयवैष्णवाचार्य्यप्रवरश्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भाख्यटीका, श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भाख्यटीका, श्रीमद्विष्णुस्वामिसिद्धान्तनिर्वाहकाचार्यप्रवरश्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी, तदनुयामि श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी, श्रीनिम्बार्कसम्प्रदायि-श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपाख्यटीका इति दशभिर्व्याख्याभि भाषानुवादेन च समलङ्कृतम्।

तदिदम्

परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यपूज्यपादश्रीमत्स्वामिप्रकाशानन्दसरस्वतीप्रवरशिष्येण,

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा

सम्पादितम्।

बङ्गदेशान्तर्गत ताडास भूपति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षिराय-

"श्रीवनमालिराय बहादुरस्य"

सम्पूर्णसाहाय्येन

प्रकाशितञ्च।

तच्च

श्रीवृन्दावन श्रीरङ्गमन्दिरस्थ पं० भागवताचार्य द्वारा

काञ्चीमण्डलान्तर्वर्ति 'कान्दूर' पं० श्रीरङ्गाचार्यद्वारा च संशोध्य

श्रीवृन्दावनधामनि

स्वकीये "श्रीदेवकीनन्दन" यन्त्रालये

मुद्रापितम्।

सम्वत् १९६४

श्रीमद्भागवतम्।

दशमस्कन्धः।

उत्तरार्द्धम्।

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः।

श्रीशुक उवाच।

अस्तिः (१)प्राप्तिश्च कंसस्य महिष्यौ भरतर्षभ !।
मृते भर्तरि दुःखार्त्ते ईयतुः स्म पितुर्गृहान् ॥ १॥
पित्रे मगधराजाय जरासन्धाय दुःखिते।
वेदयाञ्चक्रतुः सर्वमात्मवैधव्यकारणम् ॥ २॥
स तदप्रियमाकर्ण्य शोकामर्षयुतो नृप !।
अयादवीं महीं कर्त्तुं चक्रे परममुद्यमम् ॥ ३॥
अक्षौहिणीभिर्विंशत्या तिसृभिश्चापि सम्वृतः।
यदुराजधानीं मथुरां न्यरुणत् सर्वतोदिशम् ॥ ४॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

ॐ नमः कृष्णाय।

ततः पञ्चाशत्तमे तु जरासन्धभयादिव।
कारयित्वाऽम्बुधौ दुर्गं तन्निनाय निजं जनम् ॥
कपटान् कपटैरेव हत्वा दैत्यानयत्ततः।
अजयच्च जरासन्धं धर्मेणैव तु धार्मिकम् ॥

अस्तिप्राप्तिसंज्ञिके ईयतुर्जग्मतुः ॥ १–२ ॥ कंसे शोकः कृष्णे चामर्षस्ताभ्यां युतः ॥ ३ ॥ न्यरुणदुरोध ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

श्रीकृष्णचैतन्यचन्द्राय नमः।

महाब्धिमध्ये पतितं व्याकुलं शरणागतम्।
चैतन्यदेव भगवन् पारं प्रापय सत्वरम् ॥ १ ॥

गोकुलं पाण्डवकुलञ्च सान्त्वयितुमुभयत्र गन्तुमर्हेऽपि श्रीभगवति नरलीलत्वादन्तरायप्रायं महायुद्धादिकं वक्तुमारभते—अस्तिरित्यादिना। हे भरतर्षभेति खलु क्षत्रियस्त्रीणां स्वभावस्त्वया ज्ञायत एवेति भावः। दुःखेनार्त्ते व्यग्रे स्वशब्देन सम्प्रति पतिगृहे ममत्वाभावः सूचितः। स्मेति क्वचित् पाठः ॥ १ ॥

मगधदेशस्य राज्ञ इति तावद्दूरगमनं बोधयति। दुःखिते दुःखाभिव्यञ्जकरोदनादियुक्ते ॥ २ ॥

नृपः सर्वनरपतिः सम्राडित्यर्थः। नृपेति क्वचित् पाठः। अयादवां न विद्यन्ते यादवा यस्यां तादृशीं अयादवीम् इति पाठः क्वचित् ॥ ३ ॥

अक्षौहिणीसंख्येयं। खबाणाग्नि नवव्योम चन्द्रसङ्ख्याः पदातयः। (१०९३५०) खेन्दु षड्शर षट्सङ्ख्या अश्वाः (६५६१०) नागा रथा अपि। खाद्रि नागेन्दु दृक् संख्या (२१८१०) इत्येषाऽक्षौहिणी

---

(१) प्रास्तीवीति विज० पा० वीर पा० ॥

स्मृतेति । यदुराजधानीमिति तस्या निरोधस्य च महत्त्वे हेतुः सर्वदिङ्निरोधे विशेषः श्रीहरिवंशे जरासन्धोक्तौ—

"सर्वतो नगरी चेयं जानीघैः परिवार्य्यताम् ।
अयोयन्त्राणि युज्यन्तां क्षेपणीयाश्च मुद्गराः ॥
उर्द्ध्वञ्चापि निवार्य्यन्तां प्रासा वै तोमरास्तथा ।

किञ्च मल्लः कलिङ्गाधिपतिश्चेकितानः सबाह्लिकः ।
काश्मीरराज्ये गोनर्दः करुषाधिपतिस्तथा ॥
द्रुमः किंपुरुषश्चैव पार्व्वतीयो ह्यनामयः ।
नगर्याः पश्चिमद्वारं शीघ्रमारोधयन्त्विति ॥
पौरवो वेणुदारवः वैदर्भः सोमकस्तथा ।
रुक्मीच भोजाधिपतिः सूर्य्याक्षश्चैव गालवः ॥
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दन्तवक्त्रश्च वीर्यवान् ।
छागलिः पुरुमित्रश्च विराटश्च महीपतिः ॥
कौशल्यो मालवश्चैव शतधन्वा विदूरथः ।
भूरिश्रवास्त्रिगर्त्तश्च वाणः पञ्चनदस्तथा ॥
उत्तरं नगरद्वारमेते दुर्गसहा नृपाः ।
आरुह्य चापि मर्द्दन्तां वज्रप्रतिमगौरवाः ॥
उलूकः कैतवेयश्च वीरश्चांशुमतः सुतः ।
एकलव्यो बृहत्क्षत्रः क्षत्रधर्म्मा जयद्रथः ॥
उत्तमौजाश्च शल्यश्च कौरवाः केकयास्तथा ।
वैदेहो वामदेवश्च साकेतश्च सिनीपतिः ॥
पूर्वं नगरनिर्व्यूहमेतेष्वायत्तमस्तु नः ।
अहञ्च वरदश्चैव चेदिराजेन सङ्गताः ।
दक्षिणं नगरद्वारं वारयिष्याम दंशिताः ॥

इति ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

॥ १—६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

व्याख्यातं दशमस्कन्धपूर्वार्द्धं मे यथाश्रुतम् ।
यथामतीतस्तुष्यन्तु क्षाम्यन्तु गुणवत्तमाः ॥

अथ जरासन्धजयात्मकं भगवच्चेष्टितं वर्णयितुकामः तावज्जरासन्धस्य भगवता सह युयुत्साकारणं प्रस्तौति—अस्तिरिति सार्द्धद्वयेन । हे भरतर्षभ ! अस्तिः प्राप्तिश्चेति द्वे कंसस्य भार्ये ते भर्त्तरि कंसे हते सति भगवतेतिशेषः दुःखार्त्ते दुःखपीडिते भूत्वा पितुः जरासन्धस्य गृहानीयतुर्जग्मतुः ॥ १ ॥

ततो मगधदेशाधिपतये जरासन्धाय स्वपित्रे दुःखिते अस्तिप्राप्ती सर्वमात्मनो वैधव्यकारणं निवेदयाञ्चक्रतुः ज्ञापितवत्यौ॥२॥

स जरासन्धस्तद्दुहितृभ्यामावेदितमप्रियमाकर्ण्य शोकामर्षाभ्यां युतः महीं यादवाङ्कुररहितां कर्तुं परमुद्यमं प्रयत्नं चक्रे ॥ ३ ॥

तदेवाह— अक्षौहिणीति । त्रयोविंशत्यक्षौहिणीबलपरिवेष्टित इत्यर्थः । यदुराजानामाश्रयभूतां मथुरां चतुर्दिक्षु निरुद्धवान् ॥४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीमदानन्दतीर्थपादेभ्य नमः ।

सच्छास्त्रस्यासच्छास्त्रेणेव कतिपयेष्वध्यायेषु श्रीकृष्णस्य जरासन्धेन सह सङ्ग्रामं वर्णयति—तत्त्वनिर्णयेन सदसतां भक्तिद्वेषाभ्याम् उद्बुद्धाभ्यां विहितनिर्वाणाऽवाप्तिर्भवति तत्र कथां प्रसञ्जयितुमाह—अस्तीत । अस्तिप्राप्तिशब्दाभ्यां अविद्याया द्वे रूपे संशयविपरीतज्ञाननामनी उच्येते तत्र संशये ज्ञानसत्तामात्रमस्ति विपरीते तदपि नास्तीत्यस्तिप्रास्ती "असभुवि" "भू सत्तायाम्" इति धातोः । यद्वा, निश्चायकप्रमाणाभावेन निश्चयज्ञानाभावात्संशयविपरीतज्ञानवाचकावेतौ "असु निरसने" इति धातोः कंसस्य महिष्यौ "कसि हिंसायाम्" इति धातोः हिंसात्मनो धर्मस्य महिमबन्धकत्वेन सम्बन्धिन्यौ "षिञ् बन्धने" इति धातोः कृष्णानाम्ना धर्मेण भर्तरि स्वनिर्वाहके कंसनाम्न्यधर्मे हते विनाशिते स्वपितुः स्वपोषकस्य जरासन्धस्य "जृ वयोहानौ" इति धातोर्वयोहानिहेतुभूता शैवी शास्त्रसंहितां जरेत्युच्यते तस्यां सन्धा मरणापत्तावपि न मुञ्चामीति प्रतिज्ञा यस्य स तथा तस्य गृहान् प्रमेयविशेषानीयतुः प्राप्य स्थिते शब्दशक्तिविचक्षणैः पुरुषैरध्यात्मविषयतया अत्रार्थो ज्ञातव्य इति ग्रन्थबाहुल्यभीरुणा मया न प्रदर्श्यत इति ॥ १ ॥

आत्मवैरूप्यकारणम् आत्मवैधव्यादिनिमित्तम् अन्यत्र प्रतिपादनासामर्थ्यम् ॥ २ ॥

"नृ नये" इति धातोः नृन् नयान् शैवशास्त्रोक्तान् पिबतीति नृपः शास्त्रज्ञः यः प्रतिलंभूभेत्यभिधानात् यो विष्णुः स एवादो दुष्टदण्डकस्तं वान्ति शरणं गच्छन्तीति यादवाः वैष्णवाः तद्धिताम् ॥ ३ ॥

एकस्थानमारभ्य षोडशस्थाने या सङ्ख्या साऽक्षौहिणीत्युच्यते इति अन्ये, गजानां सप्तसहस्राणि द्विशती साशीतिः एवं रथानामपि सङ्ख्या अश्वानामेकविंशतिसहस्री पञ्चशती विंशतिश्च पदातीनां पञ्चत्रिंशत्सहस्रं विंशतिभिश्चेत्यक्षौहिणीसङ्ख्यां ब्रुवते एको गज एको रथस्त्रयोऽश्वाः पञ्च पदातय इति दशसङ्ख्यापत्तिर्नाम त्रिगुणिता पत्तिः सेनामुखमिति भिन्नं वा पदं सेनामुखस्त्रिगुणो गुल्मनामा तत्त्रिगुणो गुणनामा गुणत्रिगुणा वाहिनीनामा वाहिनीत्रिगुणा पृतना तत्त्रिगुणा चमूः त्रिगुणिता चमूरनीकिनी दशानीकिनीत्यक्षौहिणीति केचित्

एकेभैकरथात्र्यश्वा पत्तिः पंच पदादयः ।
अत्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ।
सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ।
अनीकिनी दशानीकिन्यक्षौहिणी—" इत्यमरः ॥ ४—९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

उत्तरार्द्धे हरेर्लीला स्वतः सर्वात्मना कृता ।
यदर्थमवतीर्णोऽसौ सा निरूप्या विभागशः ॥

एषा निरोधलीलैव स्वसंसारहरा परम् ।
भगवांश्च तदीयाश्च तच्छास्त्रश्चेति सा त्रिधा ॥
चतुर्दशभिरध्यायैः प्रमाणं तस्य रूप्यते ।
तदीया एकविंशत्या षड्भिः स च निरूप्यते ॥
कृतिः प्रमाणं तु हरेः स्वतश्चान्यानुरोधतः ।
सप्तभिः सप्तभिः प्रोक्तो गुणैर्युक्तो हरिस्तथा ॥
वाक्यात्तदीया विशेयास्तस्यैव न तु शास्त्रतः ।
एकविंशविधं सर्वं श्रुत्वा तद्वद्बुधोदितम् ॥
षड्गुणैर्भगवान् रूप्यस्तेषु सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
तत्र तु प्रथमेऽध्याये स्वावतारप्रयोजनम् ॥
निरूप्यतेऽत्र धर्मेण जयोऽन्यश्च निरूप्यते ।
राजसानां साधने तु निरोधे भगवत्कृतिः ॥
सर्वथा साधनमिति तदेवादौ निरूप्यते ।
विवाहपुत्रजन्मान्ता सा निरूप्या विशेषतः ॥
अलौकिकं तु तत्स्थानं निरूप्यामिति रूप्यते ।
तस्योपद्रवनाशाय भ्रमोत्पादनमीरितम् ॥
निग्रहानुग्रहौ चैव प्रसङ्गात्सुनिरूपितौ ।
अन्यथा लौकिकी लीला कृष्णस्यास्यान्न चान्यथा ॥
त्रिविधो हि क्षत्रियाणां विवाहः परिकीर्त्तितः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव विहितश्च स्वगृह्यतः ॥
पुत्रस्यापि कथा वाच्या ह्यर्थेनापि समर्पिता ।
भार्यामाहुः क्षत्रियस्य तत्प्रसङ्गात्तथापरा ॥
सत्यभामाविवाहान्ता कथेयं विनिरूपिता ।
त्रिविधं दुःखमादौ हि भक्तानां विनिरूपणम् ॥
भूमेर्भ्रातुर्व्रणवानां वैकुण्ठादागतिर्यतः ।
द्वयमप्यत्र मथुरात्यागे हेतुर्निरूप्यते ॥
प्रमाणरक्षासिद्ध्यर्थमनिवार्यं तु तद्द्वयम् ।
निवार्यः सप्तदशधा ब्रह्माण्डे तु प्रजापतिः ॥
स सप्तदशधा प्रोक्तस्तन्निवृत्तावशक्यता ।
अतोऽत्र प्रथमं वाच्यं कृतिशक्यमनेकधा ॥
उत्तरार्द्धसमैः श्लोकैरतिदेशस्ततःपरम् ।
द्वाभ्यां कलाभिरपरः साधिकाभिरिति स्थितिः ॥

भगवानक्लिष्टकर्मेति निरूपयितुं प्रथमं कंसभार्ययोरुपद्रवहेतुमाह—अस्तिप्राप्तीतिद्वाभ्याम् । उभयोः क्रियानामत्वमग्रे क्रियायोगत्वाय प्रथमत एवतथा निरूपितम् अस्तीति सर्वधात्वर्थः क्रियासामान्यं प्राप्तिः सर्वक्रियाफलं भगवदिच्छया एते पुत्ररहिते अनिरुद्धे भवत्सान्निध्यादेव भर्त्रा सहगमनरहिते पितृगृहे गते दिग्विजये पराजितः सोऽपि दुहितरमदादिति पुराणान्तरप्रसिद्धिः चकारात्तत्सम्भृतिर्दास्यः सर्वाश्च पितुर्गृहादानीयतु। आकारणन्तत एव नापेक्षितं निमित्तम्भर्त्तृमरणं भगवतोऽतिसमर्थस्याक्लिष्टकर्मत्वज्ञापनाय तयोर्गमनं प्रसिद्धमेव जातमित्याह—स्मेति । नन्वेवं साधनफलरूपयोः कथं वैधव्यमिति चेत् तत्राह—कंसस्य महिष्याविति । महिषीत्वात् पराधीनत्वं तद्भोगातिशये प्रवृत्ते अपि भगवदिच्छया तथाभूते तद्विश्वासार्थं भरतर्षभेति नात्र तयोर्दुःखे लौकिकं किञ्चिदस्ति इति भावः । गमनेऽपि न दुःखान्तरं हेतुः किन्तु भर्तृहननमेव ॥ १ ॥

गतयोः कृत्यमाह—पित्रे इति । मगधराजायेति प्राकृतदेशाधिपतित्वेन दोषोऽपि निरूपितः दुर्जयत्वं निरूपयितुं जरासन्धायेति दुहितृप्रियत्वं निरूपयितुं दुःखित इति सर्वमाकाशवाणीप्रभृति मरणान्तम् आत्मनो धवाभावकरणम्, कृष्णचरितमिति यावत् ॥ २ ॥

पूर्वं तेन कंसवधः श्रुत एव परं मल्लक्रीडायां मञ्चात् पतितो दैवान्मृत इति इदानीं हेतुपूर्वकं भगवच्चरित्रं श्रुत्वा सर्प इव जात इत्याह—स तदाऽप्रियमाकर्ण्येति । छलेन मारणादमर्षः मरणं त्वप्रियं राजा हि दुःखशोकप्रतीकारं करोत्येव समर्थस्य तूष्णीम्भावो न युक्त इति अयं दोषो वस्तुतो वसुदेवस्य तद्रक्षार्थं सर्व एव यादवाः प्रवर्त्तिष्यन्त इति पृथिवीमयादवीमेव करिष्यामि इति मनसि विधाय तदर्थं महान्तमेवोद्योगं कृतवान् स हि महान् भवति कृष्णस्य च दोषं न पश्यति, आनुपूर्वी तादृशी श्रुतेति परमोद्यमः तद्बन्धूनामपि स्ववशीकरणमुपायैः सेनादिसम्पत्तिः स्पष्टैव ॥ ३ ॥

तस्योद्यमस्य फलमाह—अक्षौहिणीभिर्विंशत्येति । अक्षौहिणी त्रितयं तस्य गृहस्थं विंशतिरुद्यमेन सम्पादिताः पूर्वस्थितं विशेषेण प्रवक्ष्यतीति चकारेण समुच्चयः पृथङ्निरूपणं च कृतम् अभितः सम्वृत इत्यैकमत्यमेकप्रभुत्वञ्चोक्तं यादवानां जये स्थानग्रहणं मूलमिति मथुराग्रहणार्थतां न्यरुणत् यतः सा राजधानी सर्वतो दिशामिति तत्रत्यानां निर्गमनाभावाय न्यरुणत् आवृतवान् अष्टदिक्ष्वावरणम् अनेन रात्रावेव व्याजान्तरेण समागत्यावरणं कृतवानिति लक्ष्यते ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दशमस्यैष पूर्वार्द्धोऽनुगृह्णान्मे धियं यथा ।
परार्द्धोऽप्यनुगृह्णातु तथा श्रीगुरवे नमः ॥
पञ्चाशत्तम ईशोऽपि विजित्वापि जरासुतम् ।
द्वारकां स्वजनं निन्ये तद्भीत्याऽष्टादशे मृधे ॥
॥ १-४ ॥

श्रीच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीकृष्णाय नमः ॥

पञ्चाशत्तमे कंसवधश्रवणकुपितेन जरासन्धेन सहासकृद्युद्धक्रीडां भगवान् कृतवान् समुद्रे दुर्गं कारयित्वा तत्र स्वजनतांश्च स्थापितवानित्याह—अस्तिरिति । ईयतुः । जग्मतुः ॥ १ ॥
वेदयाञ्चक्रतुः ज्ञापितवत्यौ ॥ २ ॥
तद्दुहितृभ्यामावेदितं जामातृवधमाकर्ण्य जमातरि शोकः श्रीकृष्णे अमर्षः ताभ्यां युतः ॥ ३ ॥
सर्वतो दिशं सर्वासु दिक्षु न्यरुणत् रुरोध ॥ ४ ॥

भाषाटीका ।

श्रीरुक्मिणीकान्ताय नमः ।

दशमोत्तरार्द्धभाषां श्रीवैदर्भीशपदकञ्जम् ।
नत्वा भागवतार्यो लिखति सतां हैन्दवीं प्रीत्यै ॥ १ ॥

अब इस उत्तरार्द्ध में पंचावें अध्यायमें श्रीकृष्ण जरासन्ध सें डरे से होकर समुद्र में दुर्ग (किला) बनाकर अपने यादव लोगों को उसमें ले गये, और कपटी दैत्यों को कपटियों हीसे विनाशस मरवाकर,

निरीक्ष्य तद्बलं कृष्ण उद्वेलमिव सागरम्।
स्वपुरं तेन संरुद्धं स्वजनं च भयाकुलम् ॥ ५ ॥
चिन्तयामास भगवान् हरिः कारणमानुषः।
तद्देशकालानुगुणं स्वावतारप्रयोजनम् ॥ ६ ॥
हनिष्यामि बलं ह्येतद्भुवि भारं समाहितम्।
मगधेन समानीतं वश्यानां सर्वभूभुजाम् ॥ ७ ॥
अक्षौहिणीभिः संख्यातं भटाश्वरथकुञ्जरैः।
मागधस्तु न हन्तव्यो भूयः कर्त्ता बलोद्यमम् ॥ ८ ॥

धार्मिक जरासन्ध को धर्मयुद्ध से जीता इस कथा का वर्णन करतेहैं —

श्रीशुक उवाच।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे भरतवंशी लोगों में श्रेष्ठ! हे राजन्! अपने भर्त्ता कंस के मरने पर अस्ति और प्राप्ति जो दोनो कंसराजा की रानी रहीं सो बड़ी दुःखित होयके अपने पिता जरासन्ध के गृहों को जाती भई ॥ १ ॥

और वहां जाकर मगध देश के राजा जरासन्ध जो दुःखित अपने पिता उनको अपने विधवापने का सब कारण निवेदन करती भई ॥ २ ॥

हेराजन्! वह जरासन्ध राजा उस अप्रिय समाचार को सुनकर बड़ा शोक और अमर्ष (असहनता) युक्त होकर पृथिवी को विना यादवों की करने के लिये बड़ा उद्यम करता भया ॥३॥

और तेईस २३ अक्षौहिणी सेनाको लेकर यादव लोगों की राजधानी जो मथुरा तिसको चारों तरफ से घेर लेता भया ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

तस्य बलं सैन्यमुद्वेलं लङ्घितमर्यादं सागरमिव तेन तस्य बलेन संरुद्धम् ॥ ५ ॥

किम्बलमेव हन्मि न मागधं मागधं वा हत्वा बलं गृह्णामि यद्वा, समागधं सर्वं हन्मीति चिन्तयामास। ननु, प्रथमं कथं जेष्यामीत्येवं चिन्तयितुं युक्तं तत्राह—कारणमानुष इति। भूभारावतारकारणेन मानुषो ननु तत्त्वत इति ॥ ६ ॥

एवं त्रिधा विचिन्त्य प्रथमं पक्षं निर्धारितवांस्तदाह—चतुर्भिः हनिष्यामीति ॥ ७ ॥

बलोद्यमं कर्त्ता करिष्यतीति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

निरीक्ष्येति युग्मकम्। कारणं सर्व्वकारणं यत्तत्त्वं तद्रूप एव मानुषस्तदाकारः नतु प्राकृतरूप इति तल्लीलत्वे सर्वज्ञानादि शक्तिमत्त्वं तस्य देशस्य कालस्य चानुरूपं महासैन्येन सर्व्वतः श्रीमधुपुर्य्यां निरोधादवश्यमत्रैव योग्यं तत्राप्यधुना विलम्बं विनैवेत्यर्थः ॥ ५-६ ॥

तदेवाभिव्यञ्जयति— हनिष्यामीति सार्द्धकेन। बलं सैन्यं हि यतः सम्यक् आहितमर्पितं भारस्वरूपं सम्यक् सर्व्वतः समाहृत्य प्रोत्साह्य चानीतं वश्यानां वशे स्थितानाम् अत एव पाण्डवाः श्रीभीष्मश्च नायाता इति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

भटादिभिर्या अक्षौहिण्यः आभिरेव ननु तासां प्रत्येकं सङ्ख्यातमित्यन्तं बाहुल्यमुक्तं मागधस्त्वित्यर्द्धकम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तदा श्रीकृष्णः उद्वेलं लङ्घितमर्यादं सागरमिव स्थितं तस्य जरासन्धस्य बलं तेन बलेन संरुद्धं स्वपुरं भयेन व्याकुलं स्वजनं च निरीक्ष्य चिन्तयामासेति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

हरिः कारणमानुष इति हेतुगर्भं यद्यपि न तस्योपद्रवः सर्वकारणत्वेन न तद्बलसंहारे प्रयासश्च तथापि आश्रितार्तिहरत्वात्सर्वकारणत्वेपि मानुष्यत्वात् गृहीतमनुष्यरूपतत्सजातीय चेष्टितत्वान्मनुष्यवच्चिन्तयामास चिन्तयित्वा निश्चितवानित्यर्थः। किङ्कर्थमित्यत्राह— तद्देशेति। तद्देशकालानुगुणं यथा भवति तथा स्वावतारप्रयोजनं विचार्य्याऽध्यवास्यत् ॥ ६ ॥

विचार्य्य निश्चितमेव दर्शयति— हनिष्यामीति चतुर्भिः। वशे भवाः वश्याः तेषां सर्वेषां भूभुजां राज्ञामेतद्भूमेर्भाररूपं समाहितं समुदितं मागधेन जरासन्धेन आनीतमत्र प्रापितम् ॥ ७ ॥

अन्योपि वराहादिदेहः। धर्मरक्षार्थं प्रभवतः उद्भवतः अधर्मस्य विरमाय च मया सम्भ्रियते ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

कारणं सर्व्वकारणं यत्त्वं तद्रूप एव मानुषस्तदाकारः नतु प्राकृतरूप इति तल्लीलत्वेऽपि सर्व्वज्ञानादिशक्तिमत्त्वं दर्शितम् ॥ ६ ॥

वश्यानां वशे स्थितानाम् अत एव भीष्मपाण्डवाश्च नायातानिति ज्ञेयम् ॥ ७—१० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तदा भीतानां वार्त्ताकथनं व्यर्थमिति भगवतश्चरित्रमाह—निरीक्ष्येति । यतो भगवान् कालात्मा अवतीर्णः तच्च समागतं बलरूपं न तु स्नेहार्थमन्यार्थं वा समागतं तस्य अमर्य्यादत्वं बहुत्वञ्चाह—वेलामतिक्रम्य समागच्छन्तं सागरमिव दृष्टवान् नन्वक्लिष्टकर्मा भगवान् यादवानयनार्थमागतो जरासन्धः यादवान् नयतु राजा वा विचारं करिष्यति स्वयं किमित्येवं कृतवानित्याशंक्याह—स्वपुरं तेन संरुद्धमिति । मथुरा तु स्वनगरं न केवलं यादवपुरीमात्रं निरीक्ष्येति त्रिषु सम्बन्धः मथुरा एका मोचनीया अन्ये निर्भयाः कर्त्तव्याः एकं च मारणीयमिति गुणानां कार्यमुपस्थितमिति दर्शनं स्वजना भक्ताः ते च भयाकुलाः चकारात् तत्सम्बन्धिनोऽन्ये पुरवासिनः बलस्यैकत्वमनायासेन मारणाज्ञापनाय पुर्य्यास्त्वावश्यकत्वाय स्वजनं वसुदेवं ज्ञापयितुम् ॥ ५ ॥

तत्र भगवान् पदार्थद्वयस्योपस्थितत्वात् किं कर्त्तव्यमिति चिन्तां कृतवानित्याह—चिन्तयामासेति । ननु, किमेतत् द्वयं यदर्थं चिन्तेत्याशङ्क्याह—हरिः कारणमानुष इति । भगवानित्युभयथापि करणे सामर्थ्यमुक्तं । किमक्लिष्टकर्मत्वात् कंसवदयं मारणीयः तावत् स्वजनाभिभवः सोढव्यः आहोस्विदक्लिष्टकर्मत्वं परित्यज्य वैषम्यमङ्गीकृत्य युद्धादिकं कर्त्तव्यमिति किन्तावत्प्राप्तं स्वधर्मपरित्याग अनुचित इति हरित्वं दूरीकृत्य कारणार्थं व्याजेन मनुष्यो जात इति कंसवदेव मारणीयः अन्यथा व्याजकरं व्यर्थं स्यात् मानुषभावेनावतीर्णः तस्माद्युद्धं न कर्त्तव्यमिति पूर्वः पक्षः सिद्धान्तस्तु कर्त्तव्य इति यतो हरिरयं न भक्तानां दुःखं सहते स्वधर्मश्च कर्त्तव्यः साम्राहिको षोडशवार्षिको भवति युद्धार्थमागतो न च सह युद्धं कर्त्तव्यमिति । ननु, स्वधर्मोऽन्यथा भविष्यतीति कथं क्लिष्टकरणमित्याशङ्क्य देशानुरोधेन करणं निरूपयति—तद्देशकालानुगुणमिति । तस्य देशस्य तस्य च कालस्य युद्धकरणमेवानुगुणं कदाचिदङ्गानुरोधेनाप्यङ्गिनो धर्माः अन्यथा क्रियन्ते यथा प्रवर्ग्यसम्भारे आदित्यास्तमये विरमणं कृतान्तादेव विरमेदिति यथा वा देशदोषेण प्रधानयागस्यापि नाशः दक्षयज्ञे तस्मात् तस्मिन् देशे अभक्ताः स्थास्यन्तीति तदवरोधेन ते मारणीयाः तेषाञ्च मृत्युकाल उपस्थित इति कालानुरोधोऽपि कर्त्तव्यः अतः क्लिष्टकरणं तद्देशकालानुगुणं भवति । किञ्च, स्वावतारप्रयोजनमपि भवति अवतारो हि भक्तानामुद्धारार्थः स च कालं वञ्चयित्वा लौकिकवत् कृत्वा भक्ता नेयाः तत्र क्लिष्टकरणमुपयुक्तं भवति अन्यथा कालो भक्तेषु द्रोहं कुर्यात् कार्यादिभिः ततो बहुकर्त्तव्यमापद्येत अतः स्वावतारस्य प्रयोजनं यस्मात् तादृशमपि विषमकरणमिति भगवतश्चिन्ता युक्ता ॥ ६ ॥

चिन्तया निर्धारितं पक्षमाह—हनिष्यामीति चतुर्भिः । बलं हनिष्यामीति प्रतिज्ञा युक्तश्चायमर्थः लोके हि यदुपरि यो गच्छति स तेन मार्यत इति नात्र विरोधः एतदिति प्रदर्शनेन बलस्यातिक्रमोऽपि सूचितः । बलेन समागत इति बलेनैव वधो युक्तो न तु व्याजेन पूर्वोक्तास्तु व्याजेन समागता अतस्तेषां व्याजेनैव हननं युक्तम् "ये यथा मां प्रपद्यन्ते" इति भगवतो व्रतरूपोऽपि धर्मः परिपालितो भवति अनेन मारणवैषम्यबुद्धिरपि परिहृता भवति मार्य्याणामेवतथा बुद्धिर्जातेति एतत्सर्वमभिसन्धाय भगवान् हिशब्दमाह—किञ्च, सर्वैर्भूभारहरणार्थं विज्ञापिते कार्यान्तरार्थमागच्छन्नपि तेषां कृपयापि तथा समागतः अत आगमनकार्यसिद्ध्यर्थमपि मारयिष्यामीति आह—भुविभारमिति । एतद्भाररूपमेव बलमत एव सर्वाधः पाताले स्थापितं तत्कालेन भुवि समाहितं सम्यगाहितत्वात् न कृत्रिमकालकर्मादिभिः दूरीकर्त्तुं शक्यते । ननु, राज्ञो बलं धर्महेतु भवतीति तद्वधे प्राणिवधः अधर्मश्च स्यादिति चेत् तत्राह, मागधेन अधमदेशोद्भवेन समातीतमिति । नन्वेतावता स्वामी महानेव भविष्यतीत्याशङ्क्याह—वश्यानां सर्वभूभुजामिति । तद्वश्या दुष्टा एव तेऽपि तत्स्वभावापन्ना जाता इति अनेन तद्बलं न ग्राह्यमिति अप्युक्तं दुष्टं भरात्मकमिति ॥ ७ ॥

तस्याजेयत्वज्ञापनायाह—अक्षौहिणीभिः सङ्ख्यातमिति । समूहशो युद्धे भङ्गो भवेत् सजातीया बहवोऽपि एकेन विजातीयेन हस्त्यादिना मार्यन्त इति आदौ पञ्चभटा युद्धं कुर्वन्ति तेषां पराजयशङ्कायां त्रयोऽश्ववाराः तेषामपि पराजये एको रथी प्रवर्त्तते तस्यापि तथात्वे षाष्टिहायनो गजः एवमेकापि पत्तिः क्रमतः सन्निविष्टा जेतुमशक्या तादृशमेतदित्याह—भटाश्वरथकुञ्जरैः कृत्वा पत्त्यङ्कत्रिगुणन्यायेन क्रमवृद्ध्या अक्षौहिणी सञ्ज्ञामपन्नाः तेऽपि बहवः अतोऽन्येषामशक्यत्वात् मयैव हन्तव्यं बलम् अनेन सार्द्धश्लोकेन बलस्यावश्यवधार्थदुष्टत्वं भारत्वं च निरूपितम् । ननु, शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायेन मागध एव किं न हन्यते एते च दीना मोचनीया इति चेत् तत्राह— मागधस्तु इति । तुशब्दस्तेषां वधाभावं निराकरोति । भाररूपत्वात् यद्यपि मागधोऽपि भूभाररूपः तथापि शवदाहककाष्ठदाहकवीर्यवंशवदन्तपर्यन्तं स रक्षणीयः अतो मागधो न हन्तव्यः तदेवाह— भूयः कर्त्ता बलोद्यममिति । बलानयनार्थम् उद्यमं करिष्यति अन्यथा बलं निलीय तिष्ठेत् भारभूतसमानयनार्थं वा अधिकः प्रयत्नो भवेत् यतोऽयं मागधो दुष्टः आमरणान्तं यत्नं करिष्यतीति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उद्वेलं वेलातस्तीरादप्युद्धृतं लङ्घितमर्य्यादमित्यर्थः । ननु किमनेन चिन्तयामास तत्र नहि नहीत्याह, कारणं सर्वकारणस्वरूपो महामहेश्वरश्चासौ मानुषश्चेति सः ॥ ५ ॥

तच्चिन्तनमाह चतुर्भिः ॥ ६ ॥

बलं सैन्यं तदर्थमुद्यमं कर्त्ता करिष्यति ॥ ७-८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वेलायास्तीरादुद्धृतं बहिर्गतं लङ्घिततीरं सागरमिव भगवान् चिन्तयामासेति नन्वाप्तकामस्य चिन्तने किं कारणमत्राह । कारणमानुष इति । कारणचिन्तनेतिमितं । निग्रहानुग्रहविषया मानुषाः यस्यसः कारणं विश्वहेतुश्चासौ स्वकृतसेतुपरीक्षया मानुषः

एतदर्थोऽवतारोऽयं भूभारहरणाय मे ।
संरक्षणाय साधूनां कृतोऽन्येषां वधाय च ॥ ९ ॥
अन्योऽपि धर्मरक्षायै देहः सम्भ्रियते मया ।
विरामायाप्यधर्मस्य काले प्रभवतः क्वचित् ॥ १० ॥
(१) (एवं ध्यायति गोविन्दे मगधाधिपतिर्बली ।
मथुरां सवनोद्यानां रुरोध बहुसैनिकः ॥ (क)
कलिङ्गश्चेकितानश्च दन्तवक्त्रविदूरथौ ।
उल्मुको वेणुदारी च शाल्वश्चैद्यश्च दुर्मतिः (ख)
पूर्वद्वारं समासाद्य रुरुधुर्मागधाज्ञया ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ विराटो दरदस्तथा (ग)
एकलव्यो वाह्लिकश्च तथा पञ्चनदेश्वरः ।
रुरुधुर्दक्षिणद्वारं पौण्ड्रकश्च महाबलः (घ)
युधामन्युर्बृहत्क्षत्रः शाल्वो भूरिश्रवास्तथा ।
उत्तमौजाश्च रुक्मी च द्रुमश्चैव सुदक्षिणः (ङ)

श्रीशुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मनुष्याणामयं निग्रहानुग्रहकर्ता चेति वा कथं धार्मिका अनुगृहीताः अधार्मिकाः निगृहीताश्च स्युरिति चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ ५—६ ॥ बलं सैन्यं तदुद्यमं कर्त्ता करिष्यति ॥ ७ ॥

अन्योऽपि वराहादिदेहः । धर्मरक्षायै प्रभवतः उद्भवतः अधर्मस्य विरमाय च मया सम्भ्रियते ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीकृष्ण भगवान् भी वेला (तट) को लांघने वाले समुद्र सदृश उसकी सेना को देखकर, और उस सेना से घिरे भये अपने नगर (मथुरा) को देखकर, तथा अपने यादव लोगों को भयसे व्याकुल देखकर ॥ ५ ॥

कारणके लिये मनुष्य रूपधारण करने वाले भगवान् श्रीहरि उस देश कालके अनुगुण अपने अवतार के प्रयोजन का चिन्तमन करते भये ॥ ६ ॥

भगवान् मनमें विचार करने लगे, कि—भूमि में इकट्ठी भई भाररूप यह अपने वशमें रहने वारे राजाओं की सेना को मगध देश का राजा जरासन्ध जो लाया है इसको मैं मारूंगा ॥ ७ ॥

जो सेना योधा, अश्व, रथ, और हस्तियों से मिलकर अक्षौहिणी की संख्या से गिनी जातीहै, बस इस वडी सेना मात्र को मारना उचित है, और जरासन्ध को न मारना चाहिये, कि जिससे यह फिर भी सेना इकट्ठी करनें का उद्यम करेगा ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नन्वत एव हन्तव्यस्तत्राऽऽह एतदर्थ इति । एतच्छब्दार्थं स्पष्टयति—भूभारहरणायेति ॥ ९ ॥

अयमेतदर्थोऽवतार इत्युपलक्षणमित्याह—अन्योऽपीति । प्रभवत उद्भवतः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एतदर्थ इति एतस्मा इत्यर्थः । कस्मै तत्राह—भूभारहरणायेत्यादि अवतारः प्रपञ्चे प्राकट्यं अयमिति तैः (स्वामि) सम्मतः पाठः उत्तरावतारिकानुरोधात् हीति क्वचित् मे मया भूभारहरणं स्पष्टयति, संरक्षणायेति । संशब्देन स्वभक्तिप्रवर्त्तनादिना लोकद्वयेऽपि रक्षा सूचिता ॥ ९ ॥

अन्योऽपि किमुत सर्व्वैश्वर्य्यादिपूर्णोऽयमित्यर्थः सम्भ्रियते प्रकाश्यते इत्यर्थः । तथा च श्रीगीतासु "यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति" इत्यादि ॥ १० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्रभवतः प्रकर्षेण भवतः ॥ ॥ १०–१२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, किं वृथा बलहनने न समर्थः यो द्वेष्टि स एव हन्तव्यः इत्याशङ्क्य तद्वधावतरणं नाथवत्स्यादित्यभिप्रयन्नाह—

(१) इमे श्लोका विजयध्वजीयेऽधिकाःप्रपठ्यन्ते ।

एते नियुक्ता राजानो जरासन्धेन भारत !।
पश्चिमद्वारमासाद्य रुरुधुर्मथुराम्पुरीम् [च]
द्रुपदः शिशुपालश्च त्रिगर्तोऽथ जयद्रथः।
शकुनिः सौमदत्तश्च कुणिन्दश्च महाबलः [छ]
जरासन्धेन सहिताः सर्वे मत्तबलान्विताः।
उत्तरद्वारमासाद्य रुरुधुर्भरतर्षभ ! [ज]
ते निरुध्य चतुर्द्वाराण्युद्वलाम्भोधिसन्निभाः।
सिंहनादश्च कुर्वन्तो दध्मुः शङ्खाननेकशः [झ]
क्ष्वेलन्तो युद्धसन्नद्धा जघ्नुर्भेरीः सहस्रशः [ञ]
तद्वारभूपालकदम्बजृम्भितं युगावसानार्णवघूर्णितोपमम् ॥
निशम्य कृष्णो न चचाल चेतसा सृगालघोषं मृगराडिवोद्धतः [ट]
एतस्मिन्नेव काले तु गगनात्सूर्यवर्च्चसौ)

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

एतदर्थं इति। मे मम अवतारः एतदर्थः एष अर्थः प्रयोजनं यस्य तथाभूतः। कोऽसावर्थ इत्यपेक्षायां भूभारेत्यादिभिश्चतुर्थ्यन्तैः प्रयोजनविशेषान्निर्दिशति–भूभारहरणाद्यर्थमयमवतारः कृत इत्यन्वयः। अन्येषामसाधूनां वधाय च ॥ ९ ॥

नेदं प्रयोजनविशेषपरिगणनमपि तु प्रदर्शनमात्रमित्यभिप्रेत्याह–अन्योऽपीति। अन्योऽप्यवतारस्यार्थः प्रयोजनं कोऽसावतस्तं दर्शयति– धर्मरक्षाया इति। अन्योऽपीति एकवचनंसामान्याभिप्रायकं काले कदाचित क्वचित्प्रभवतः प्रकर्षेण भवतो वर्द्धमानस्य अधर्मस्य विरामाय विध्वंसनाय च मया देह सम्भ्रियते परिगृह्यते ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

अन्योऽपि वाराहादिरपि स्वकाले प्रभवतः वर्द्धमानस्य विरामाय विनाशाय ॥ १० ॥

मथुरां योग्यानां परमानन्ददात्रीं वेदान्तविद्यां तस्याश्चतुर्द्वाराणि ऋगादीनि पाषण्डशैववीरादयः लिङ्गादिशब्दिता बहवः सैनिकाः सेनारक्षकाः यस्य स तथा "सेनारक्षाश्च सैनिकाः" इत्यमरः ॥(क—झ)

क्ष्वेलन्तः अट्टहासं कुर्वन्तः ॥ (ञ) ॥

कदम्बः समूहः ॥ (ट) ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ननु, कथं सर्वेषां वधार्थं प्रयत्नो ब्रह्मणः सर्वात्मनः तत्राह, एतदर्थोऽवतारोऽयमिति मलप्राया व्याधिप्राया दैत्या इति तन्निराकरणेन सर्वात्मत्वं भज्यते उच्छूनः स्वावयवोऽपि छिद्यत इति अत एव भगवान् स्वयं पुरुषरूपं प्राप्य तत्र दोषरूपान् दैत्यान् हन्तुं स्वयमेवौषधरूप आविर्भूतः तदाह, एतदर्थोऽवतारोऽयमिति। वैषम्यलक्षणो हि दोषो लौकिकः स यत्र दोषत्वं न भजते स दोषो न भवति अक्लिष्टकर्मत्वं तु पूर्वमेव परित्यज्य समागतमित्यङ्गीकृता ग्लानिर्न दोषायेति न्यायेन न दूषणं भवति स्वतश्चोद्यम्य न हन्यते निष्कपटेन युद्धार्थमागतं निष्कपटेन युद्धे न हन्तव्यमिति मे अवतारः एवंभूतो धर्म्यो वधो दोषाय न भवतीति धर्मार्थमप्येतद्वधं करिष्यामीत्याह—संरक्षणाय साधूनामिति। कृतत्वाच्च करणं प्रकारान्तरेण साधुरक्षा कर्त्तव्येत्याशङ्कयाह—अन्येषामपि वधायेतीति। चकाराद्भक्तिस्थापनार्थं ततः कार्यचतुष्टयार्थमवतारः इत्युक्तम्भवति भूभारहरणार्थं साधुरक्षार्थं दुष्टनिराकरणार्थं भक्तिप्रवर्त्तनार्थं चेति समप्रधानं चतुष्टयं नत्वेकमन्यार्थं भूभारनिराकरणार्थे राजसं रक्षा सात्त्विकी निग्रहः तामसः भक्तिर्निर्गुणेति न हि दुष्टहनने भूभारो गच्छति पुनरुत्पत्तिसंभवात् हननार्थमेव प्रयत्ने तु भगवतस्तात्पर्याद्धता एव भवन्ति न पुनरुत्पद्यन्ते मुक्ताश्च भवन्ति एवमेव सद्रक्षायामपि असत्संसर्गात् सतामप्यसत्तापत्तौ सर्ववधे अनिष्टमेव स्यात् अतस्तेषां बुध्यादिबाधकमेव दूरीकर्त्तव्यमिति सद्रक्षापि स्वतन्त्रैव भक्तेरननुप्रवेशः स्पष्ट एव तदाह, अन्येषां वधायचेति ॥ ९ ॥

साम्प्रतप्रवेशस्य प्रयोजनचतुष्टयमुक्त्वा पक्षपातलक्षणो धर्मः पूर्वमपि मयि वर्त्तत इति सृष्ट्यादावेव तथाङ्गीकारात् न दोषायेति वक्तुं पूर्वमपि धर्मरक्षार्थं मयावताराः क्रियन्त इत्याह—अन्योऽपि धर्मरक्षाया इति। एतद्व्यतिरिक्तानामवताराणां धर्मरक्षा अधर्मनिवृत्तिश्च फलम् एतदेवाभिप्रेत्याह—यदा यदा हि धर्मस्येति। नत्वयमवतारो धर्मरक्षार्थः केवलः अपिशब्दात्सोऽपि गृह्यते ततश्च षट् प्रयोजनानि भविष्यन्ति अधर्मनिराकरणं धर्मरक्षा चेति अत्रापि पूर्ववदुभयं प्रमाणम् अत एव संस्थापनाय धर्मस्येत्यपि

एवं ध्यायति गोविन्द आकाशात्सूर्यवर्चसौ ।
रथावुपस्थितौ सद्यः ससूतौ सपरिच्छदौ ॥ ११ ॥
आयुधानि च दिव्यानि पुराणानि यदृच्छया ।
दृष्ट्वा तानि हृषीकेशः सङ्कर्षणमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥
पश्यार्य ! व्यसनं प्राप्तं यदूनां त्वावतां प्रभो ! ।
एष ते रथ आयातो दयितान्यायुधानि च ॥ १३ ॥
(१) यानमास्थाय जह्येतद्व्यसनात्स्वान् समुद्धर ।
एतदर्थं हि नौ जन्म साधूनामीश ! शर्मकृत् ॥ १४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

वाक्यमविरुद्धम् अत एव बुद्धावतारे केवलधर्मरक्षैव प्रयोजनं कल्क्यवतारे अधर्मनिवृत्तिरेव परशुरामावतारे दुष्टनिग्रह एव बलभद्रे भूभारहरणमेव । पृथ्ववतारे सत्परिपालनमेव । एवं सर्वत्र यथायथमूह्यं सर्वाणि तु भगवत्येव भक्तिश्च स्वतन्त्रा अधिका, नन्वेतत्सर्वं कालकर्मादिभिरेव स्वतन्त्रतया आज्ञया वा सिध्यतु किंविविशेषावतारेणेत्याशङ्कायामाह—काले प्रभवत इति । धर्माधर्मौ कश्चिदेव काले प्रभवतः अतो यदा अनपेक्षितः तदा अवतीर्य निराकरणं स्थापनं वा कर्त्तव्यं कालस्तु जनक एवेति न तेन तन्निराकरणं नियतस्योभयशक्तित्वाभावात् तस्मादवश्यं वैषम्यं क्लिष्टकर्मत्वं च भक्त्याद्यनुरोधेन कर्त्तव्यमिति ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एतदर्थोऽवतारः कृतः अर्थं विवृणोति—भूभारेति । अन्येषामसाधूनाम् ॥ ९ ॥

अन्योऽपि देहो वाराहादिः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सूर्यवर्चसौ प्रकाशात्मकौ ससूतौ सारथिसहितौ परिच्छदः परिकरं ध्वजकवचादिस्तत्सहितौ उपस्थितौ तदिच्छयैव निजलोकादागत्य समीपे स्थितौ ॥ ९ ॥

दिव्यान्यमानुषाणि पुराणानि पुरापि नवानि । अनादिसिद्धानीत्यर्थः । आयुधावतरणप्रकारः । हरिवंशे—

ततः खान्निपतन्ति स्म दिव्यान्याहवसङ्कुले ।
लेलिहानानि दीप्तानि महान्ति सुदृढानि च ॥
क्रव्यादैरनुयातानि मूर्तिमन्ति बृहन्ति च ।
तृषितान्याहवे भोक्तुं नृपमांसानि वै भृशम् ॥
दिव्यस्रग्दामधारीणि त्रासयन्ति च राक्षसान् ।
प्रभया भासमानानि पतमानानि चाम्बरात् ।
हलं सम्वर्तकं नाम सौनन्दं मुसलं तथा ।
धनुषां प्रवरं शार्ङ्गं गदा कौमोदकी तथा ।
चत्वार्येतानि तेजांसि विष्णुप्रहरणानि च ।
ताभ्यां समवतीर्णानि यादवाभ्यां महामृधे
जग्राह प्रथमं रामो ललामप्रतिमं हलम् ।
सर्पन्तमिव सर्पेन्द्रं दिव्यमाताकुलं मृधे ।
सौनन्दं च ततं श्रीमान् निरानन्दकरं द्विषाम् ।
सव्येन सात्वतां श्रेष्ठो जग्राह मुसलोत्तमम् ।
दर्शनीयं च लोकेषु धनुर्जलदनिस्वनम् ।
नाम्ना शार्ङ्गमिति ख्यातं कृष्णो जग्राह वीर्यवान् ।
देवैर्निगदितार्थस्य गदा तस्यापरे करे ।
निक्षिप्ता कुमुदाक्षस्य नाम्ना कौमोदकीति सा इति ॥

प्रकरणान्तरे । तत्रैव श्रीसुदर्शनाद्यागमनं प्रोक्तं श्रीपाञ्चजन्यप्राकट्यं प्राक् प्रदर्शितमेव ॥ १० ॥

भाष टीका ।

और इसी प्रयोजन के लिये तो यह हमारा अवतार है कि—पृथिवी के भार को उतारना, और साधुजनों की रक्षा करनी, तथा साधु जनों को दुःख देने वाले जो असुर हैं तिनका वध करना ॥ ९ ॥

औरभी धर्म की रक्षाके लिये हम देह धारण करते हैं तथा किसी काल में होने वाले अधर्म के विराम (नाश) करने के लिये भी देह धारण करते हैं ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ससूतौ सारथिसहितौ परिच्छदः परिकरो ध्वजकवचादिस्तत्सहितौ ॥ ११-१२ ॥

त्वमेवावन् रक्षको नाथो विद्यते येषां ते त्वावन्तस्तेषाम् ॥ १३—१४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवमिति सार्द्धकम् । गां पृथ्वीं विन्दतीति गोविन्दः इति

---

(१) एनमिति वीर० वि० ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भूभारहरणार्थं साक्षादवतीर्णो भगवानित्यर्थः । तस्मिन् आकाशात् दूर्द्ध्वलोकात् तदीयमहावैकुण्ठादित्यर्थः ॥ ११ ॥

दिव्यानि लोकातीतानि यतः पुराणानि पुरापि नवानि नित्यानीत्यर्थः । यदृच्छया स्वैरितया आनयनादिप्रयत्नं विनैवोपस्थितानि इति तेषां भगवदभिप्रायज्ञत्वेन चेतनाभिप्रेता । यद्यपि —

"हलं सम्वर्त्तकं नाम सौनन्दं मुसलन्तथा ।
धनुषां प्रवरं शार्ङ्गं गदां कौमोदकीं तथा" ॥

इति श्रीहरिवंशे तथा श्रीविष्णुपुराणे चतस्रोऽप्येवायुधान्युक्तानि तथाप्यत्र श्रीभगवतश्चक्रं श्रीबलदेवस्य धनुरादिकमपि ज्ञेयं योगात्वादन्यत आगमनाश्रवणाच्च अतएवाग्रे एष ते रथ आयातो दयितान्यायुधानिचेति बहुत्वं । दृष्ट्वेत्यर्द्धकं हृषीकेशः विनैव वचनेन सर्वं प्रवर्त्तयितुं समर्थोऽपि सङ्कर्षणं दृष्टिमात्रेण सर्वं नाशयितुं समर्थमपि अथ कार्त्स्न्येनाब्रवीत् लीलाकौतुकावेशेन युक्तिपूर्वकमेव बभाष इत्यर्थः ॥ १२ ॥

पश्य अवधेहि तत् किं व्यसनमिति त्वावतामित्यत्रात्वमार्षं किञ्च, एष इति । आर्येति सादरसम्बोधनं स्वभावात् प्रभो इति वक्ष्यमाणनिर्णयसामर्थ्यबोधनाय । दयितानीति स्वतः सामर्थ्यव्यञ्जीकारावश्यकं सूचयति ॥ १३ ॥

निर्णयमाह—यानमिति । एतत् सैन्यं जहि तन्मुख्यप्रयोजनमादिशति व्यसनादिति स्वान् सकलसाधुजनालम्बनरूपान् परिकरान् सम्यगक्षतत्वादिनोद्धर । एतच्चावश्यकार्य्यमित्याशयेनाह—एतदिति हि यस्मात् यत एवान्येषाञ्च साधूनां शर्म्मकृद्भवेदित्यर्थः । हे ईशेति प्रोत्साहनम् ॥ १४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

त्वावतां त्वया नाथवतां संहारान्निवर्त्तितुमिति शेषः ॥१३—१८॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति । ध्यायति विचार्य्य निश्चितवति सति तदैव द्वौ रथावाकाशादवतीर्योपस्थितौ स्तः कथम्भूतौ सूर्यस्येव वर्चो ययोस्तौ सारथिसहितौ परिच्छदः परिकरो ध्वजकवचादिस्तत्सहितौ ॥ ११ ॥

अथ हृषीकेशः पुराणानि पुरातनानि दिव्यान्यमानुषाण्यायुधानि चकारात् तैस्सहितौ रथौ च दृष्ट्वा सङ्कर्षणं प्रत्युवाच ॥१२ ॥

उक्तिमेवाह—सार्द्धद्वयेन । हे आर्य हे प्रभो ! यदूनां व्यसनं प्राप्तम् एतत् पश्य नैते यदव उपेक्ष्या इत्यभिप्रायेण तानेव विशिनष्टि— सात्वतामिति । सात्वतां भक्तानां भृत्यानामितियावत् न हि स्वामिभृत्यानुपेक्षितुमर्हतीति भावः । तर्हि किंविधेयमित्यत्राह— एष इति । दयितानि प्रियाण्यायुधानि चकारात् कवचादीनि च आयातानीति लिङ्गवचनविपरिणामः ॥ १३ ॥

एनं रथमास्थायाऽधिष्ठायैतत्परबलं जहि नाशय स्वान् स्वकीयान् व्यसनादापद उद्धर एतदर्थं प्रतिपक्षनिरसनार्थं हि इह लोके नावायोर्जन्मावतारः यद्वा नौ जन्म एतत्प्रतिपक्षनिरसनमर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथा साधूनां शर्मकृत् सुखकारि च ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सपरिच्छदौ सोपस्करणौ ॥ ११—१२ ॥

(*चक्रं सुदर्शनं घोरं सहस्रारं मनोरमम् ।
गदा कौमोदकी गुर्वी नाम्ना कौमोदकी शुभा ॥ × ॥
त्रिनतं कार्मुकश्रेष्ठं शार्ङ्गसंज्ञं गुणान्वितम् ॥
तीक्ष्णधारः शितमुखः खड्गो नन्दकसंज्ञितः ॥ ९ ॥
लघूशराचितौ रम्यौ तूणौचाक्षयसायकौ ॥
तुरगाः शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ।
हलं च बलभद्रस्य मुसलं च दृढं गुरु ॥
इत्येतान्यायुधान्याजौ गगनादागतानि सः ।
सहस्रमराणि दलानि यस्य तत्तथा ॥ × ॥

कौ मह्यां मोदको नारायणः तस्य विद्यमाना कौमोदकी त्रिषु स्थानेषु कोटिद्वये मध्ये च नतं वक्रं त्रिनतं "कार्मुकं तु चतुर्हस्तम्" इति यादवः शार्ङ्गं श्रृङ्गविकृतं गुणेन ज्यया अन्वितं सहितम् ॥९॥

त्वावतां त्वद्युक्तानाम् । यद्वा, त्वम् अवः रक्षको येषां ते त्वावन्तः तेषां त्वावतामिति पाठश्छान्दसः साधूनां साधुभिः सत्कृतं कृयोगे षष्ठी ॥ १३ ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आकाशात् ऊर्द्ध्वलोकात् तदीयमहावैकुण्ठादित्यर्थः ॥ ११ ॥

हृषीकेशः विनैव वाण्या सर्वं प्रवर्त्तयितुं समर्थोऽपि सङ्कर्षणं दृष्टिमात्रेण सर्व्वं नाशयितुं समर्थमपि अथ कार्त्स्न्येनाब्रवीत् । लीलाकौतुकावेशेन युक्तिपूर्व्वकमेव बभाष इत्यर्थः ॥ १२—२६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवद्ध्यानमात्रेण भूमिष्ठानां पदार्थानां दैत्यांशवासितत्वात् तेषां सज्जीकरणे विलम्बात् वैकुण्ठादेव साध्ये स्मृते स्वयमेव साधनमागतमित्याह—एवं ध्यायतीति ॥ सर्वे हि देवाः अधिकारन्यायेनापि भगवद्वशा इति ज्ञापयितुं गोविन्द इति आकाशात्सर्वेषाम् अलौकिकत्वज्ञापनाय दृष्ट एवालौकिकज्ञानं भवतीति दर्शनार्थं सूर्यसङ्काशत्वमाह सूर्यवर्चसाविति न हि सूर्यं कदाचिदुदितं न पश्यति अनेन अक्लिष्टकर्मताप्युक्ता स्वानां भयञ्च निवारितम् अलौकिकतया गमनं दृष्ट्वापि यदि युद्धार्थं यतन्ते तदा मृत्युं निश्चित्यैव यतन्त इति न भगवद्दोषः कश्चन यथा धनुर्भङ्गादिसामर्थ्यप्रदर्शनं तथैतदपि सद्य एवोपस्थिताविति सिद्धाविव समागतौ ननु

* एते श्लोका अधिकं पठ्यन्ते मूले ।

त्रयोविंशत्यनीकाख्यं भूमेर्भारमपाकुरु।
एवं सम्मन्त्र्य दाशार्हौ दंशितौ रथिनौ पुरात् ॥ १५ ॥
❀ (दंशितैश्च यदुश्रेष्ठैर्बहुभिश्च समन्वितौ।
निर्जग्मतुः पुरवराद्बलेनाल्पीयसा नृप ॥)

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

लक्ष्मीवत् रुक्मिण्यादिभावेनोत्पत्तिरपेक्षते यद्यप्यलौकिकरथस्य न सूताद्यपेक्षा तथापि तदभावे शोभार्थं वा सूतः कर्तव्य इति प्राकृते स्थापिते तदनुरोधानुरोधाभ्यां कार्यभावः अतः ससूतौ युद्धादिसामग्रीकवचादिर्ध्वजादिश्च परिच्छदशब्देनोच्यते ॥ ११ ॥

सायुध एव रथमारोहतीति पृथगायुधानामागमनमाह आयुधानि चेति। धनुःखड्गादीनि दिव्यानि शार्ङ्गप्रभृतीनि भिन्नान्याकृतिमन्ति निषेधति पुराणानीति केनचिन्नानीय दत्तानि किन्तु यदृच्छया स्वयमेवागतानि एवं सामग्रीं दृष्ट्वा कार्यषट्के भूभारहरणस्योपस्थितत्वात् तदर्थमेव बल भद्रस्यागतत्वात् बलभद्रं प्रत्याह—दृष्ट्वा तानीति। यद्युक्तं न करिष्यति तथाप्यवतारान्यथानुपपत्त्या तथैव प्रेरयिष्यामीत्यभिप्राय इत्याह—हृषीकेश इति। सर्वेन्द्रियप्रेरकः तथैव प्रेरयिष्यतीति सङ्कर्षणः सम्यक् भारमाकृष्य दूरीकर्तुं समर्थः ॥१२॥

अथ विचारव्यतिरेकेण निर्द्धारितमेवाह—पद्भ्यार्येति। एकान्ते स्थित्वा तावुभौ अतो यथा लोके परिज्ञानं न भवति तथा शनैर्वचनानि त्रिभिः आर्येति सम्बोधनं कृतानुकरणत्वाभावाद्वक्तव्यत्वज्ञापकं त्वत्त एव अवनं येषां ते त्वावन्तः अतो रक्ष्याणां व्यसनं प्राप्तमिति तन्निराकरणमवश्यं कर्त्तव्यं रक्षाप्यवश्यं कर्त्तव्येत्याह—यदूनामिति। अप्रतिकार्यं दुःखं व्यसनमित्युच्यते यद्यपि पूर्वमेव विचारः कर्त्तव्यः तच्च कृतमित्यवैचित्यमपि ज्ञापयन्नाह प्राप्तमिति सामर्थ्यन्तु वर्त्तत इत्याह—प्रभो इति. अवताराणां गुणव्यवधानात् साधनानि बोधयति "एष ते रथ आयातः" इति भवदीय एवायं रथ इति साधने सन्देहाभावः प्रियाणि च मुसलादीनि आयुधानि चकारादपेक्षितं सर्वम् ॥ १३ ॥

भूभारहरणं तस्यैव मुख्यमिति तमेव बोधयति यानमास्थायेति रथमास्थाय एतद्बलं जहि रथारोहणे सर्वा शक्तिः प्रादुर्भविष्यतीति विलम्बाभावायाह व्यसनात् स्वान् समुद्धरेति आवश्यकत्वस्याप्यावश्यकतामाह एतदर्थं हि नौ जन्मेति आवयोर्जन्म एतदर्थं युक्तश्चायमर्थः भूम्या प्रार्थितमिति अन्यथा जन्मैव न स्यात् सर्वत्रानुस्यूतं प्रयोजनमाह साधूनां शर्मकृदिति साधूनां सुखमसाद्भवतीति सर्वैरेव प्रकारैस्तैः सुखिनो भवन्तीति महतः आविर्भूतस्यैतदेव कृत्यम् ईशेति सामर्थ्यम् अन्यथोपेक्षादोषो भविष्यतीति भावः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

उपस्थितौ तदिच्छयैव वैकुण्ठादागत्य निकटे स्थितौ ॥११-१२॥

त्वं नाथो विद्यते येषां ते त्वावन्तस्तेषां दकारस्यात्वमार्षम् ॥ १३-१६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

त्वं स्वामी विद्यते येषां ते त्वावन्तः तस्यात्वमार्षम् तेषां व्यसनं प्राप्तम्। न हि स्वामिना भृत्या उपेक्षितव्या इति भावः (११—१२) ॥ १३ ॥

एतत् परसैन्यम्. शर्मकृत्सुखकृत् ॥ १४ ॥

भाषाटीका।

भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र तो ऐसा विचार करते ही रहे इतने में आकाश से सूर्य के सदृश कांति वारे दो रथ उतर कर उपस्थित भये कि-जिन में सब अस्त्र शस्त्र भरे हुए और सारथियों सहित और सब सामग्री जिनमे भरी भई है ॥ ११ ॥

उन दोनो रथों को तथा उनमें प्राचीन दिव्य आयुधों को देखकर श्रीकृष्ण सङ्कर्षण (श्रीबलदेवजी) से बोलते भये ॥ १२ ॥

श्रीकृष्णचन्द्र बोले, कि— हे आर्य! हे प्रभो! आप जिन के रक्षक ऐसे यदुलोगों को आज बड़ा व्यसन (दुःख) प्राप्त भया, और यह आप का रथ भी आयगया तथा प्रिय आयुध भी आकर प्राप्त भये हैं ॥ १३ ॥

तिस से आप अब उस रथ पर बैठकर इस शत्रु सेना का नाश करौ, और अपने जनों को इस दुःख से बचाओ क्योंकि ? इसी प्रयोजन के लिये अपने दोनों का जन्म हैं। हे ईश! कि साधु जनो का कार्य किया जाय ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

दंशितौ बद्धकवचौ ॥१५॥

❀ एतेश्लोका विजयध्वजीयपाठाः ॥

निर्गत्य सदनात्कृष्णो वृष्णीनाहूय सर्वशः।
आज्ञापयामास तूर्णं चतुर्द्वारस्य पालने ॥
वसुदेवं च निशठं कृतवर्माणमुद्धवम्।
कृष्णा निर्यातयामास पूर्वद्वारेण भारत! ॥ × ॥
उग्रसेनं सुदामानं पृथुं विपृथुमेव च।
हरिर्निर्यातयामास द्वारेणानुत्तरेण वै ॥
सात्यकिं च गदं चैव प्रसेनं गान्दिनीसुतम्।
हरिः प्रतीचीद्वारेण प्रेषयामास दुर्मदान् ॥ ७ ॥
गोविन्दस्तु महातेजाः स्वयं दारुकसारथिः।
आत्ताभीष्टप्रहरणः सङ्कर्षणसहायवान् ॥
उत्तरेण विनिर्गत्य द्वारेण जगदीश्वरः।
शङ्खं दध्मौ महाप्राणं दैत्यदानवभीषणम् ॥ ® ॥
आह दारुकमासीनं रथाग्रे माधवः स्मयन् ॥

श्रीभगवानुवाच।

रथं वाहय धर्मज्ञ! यत्र तौ चैद्यमागधौ।
तर्पयामि नृपान् सर्वान् सायकैर्युद्धदुर्मदान् ॥

श्रीशुक उवाच।

इत्युक्तो दारुकस्तेन हयांस्तूर्णमचोदयत्।
व्यनदत्सिंहनादं च गोविन्दः परवीरहा ॥
शङ्खमाध्माय रामोऽपि सिंहनादं व्यनीनदत्।
ततोऽभूत् परसैन्यानां हृदि चिन्ता सवेपथुः ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

आवश्यकतार्थमेव सैन्यस्य हननस्य च वैशिष्ट्यमाह— अर्द्धकेन त्रयोविंशतिरनीकानि अक्षौहिण्यः तदाख्यं तावत्सङ्ख्यमित्यर्थः। यद्वा त्रयोविंशतिः अक्षौहिण्यः तत् सङ्ख्याकमनीकं सैन्यमित्याख्या यस्य तं भावरूपं दाशार्हाविति मनुष्यलीलापरत्वमभिप्रेतम् अत एव दंशितौ। अल्पीयसेति जरासन्ध बलाद्यदुबलस्याल्पताभिप्रायेण तत्रापि हरिवंशोक्तविकद्रुदुर्म्मन्त्रणया सर्वेषामागमनेन च अतएवावृतौ आवरणतया चतुर्दिक्षु वेष्टितौ स्वैर्निजनिजायुधैराढ्यौ युद्धे सम्पन्नौ तत्तदायुधदर्शनायैव परसैन्यं क्षोभयन्तावित्यर्थः। विशेषेण सर्वतो वैलक्षण्येन निर्गत्य यतो दारुकसारथिः तत् सारथित्वोपलक्षणया विख्यातिदिव्यतद्रूप्यादिसम्पत्तिमान् हरिरिति शङ्खध्वनिनैव परेषां वीर्य्याविहरणाभिप्रायेण ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

अतस्त्रयोविंशत्यनीकाख्यं त्रयोविंशत्यक्षौहिणीसैन्यव्यपदेशं केवलं भूमेर्भारमपाकुर्वपनय। एवमिति। इत्थं मिथः सम्मन्त्र्य आलोच्य दाशार्हौ रामकृष्णौ दंशिनौ कवचितौ रथिनौ रथारूढौ स्वासाधारणैरायुधैराढ्यौ युक्तौ चाल्पीयसा कतिपयेन बलेन चावृतौ च भूत्वा पुरान्मथुराया निष्क्रान्तौ। ततो हरिर्दारुकाख्यः सारथिर्यस्य सः तथाभूतः शङ्खं पाञ्चजन्यं दध्मौ ध्वनयामास ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

त्रयोविंशत्यनीकानां त्रयोविंशदक्षौहिणीनां समुत्पन्नं भूमेर्भारम् ॥ १५ ॥
अक्षसूत्रादयो वसुदेवादिशब्दवाच्याः ॥ + ॥

पूर्वद्वारि नृपैः सार्द्धं यदूनां कदनं महत् ।
आसीच्चतुर्भिरष्टानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४ ॥
दक्षिणद्वार्यपि तथा गोविन्दाध्मातचेतसाम् ।
आसीद्यदूनां कदनं राजन्यकटकेन वै ॥८॥
अपरद्वार्यपि तथा यदूनां दृढधन्विनाम् ।
आसीद्राजसमाजेन सङ्ग्रामो रोमहर्षणः ॥
ते हन्यमाना यदवो राजभिः शक्रविक्रमैः ।
न चेलुः सङ्गराद्राजन् ! लोकद्वयजिगीषवः ॥
तत्र यादवशार्दूलो विष्णुस्त्रैलोक्यवल्लभः ।
आससाद महाघोरौ यत्र तौ चैद्यमागधौ ॥)
निर्जग्मतुः स्वायुधाढ्यौ बलेनाल्पीयसा वृतौ ।
शङ्खं दध्मौ विनिर्गत्य हरिर्दारुकसारथिः ॥ १६ ॥
ततोऽभूत्परसैन्यानां हृदि वित्रासवेपथुः ।
तावाह मागधो वीक्ष्य हे कृष्ण ! पुरुषाधम ! ॥ १७ ॥
न त्वया योद्धुमिच्छामि बालेनैकेन लज्जया ।
गुप्तेन हि त्वया मन्द ! न योत्स्ये याहि बन्धुहन् ! ॥ १८ ॥
तव राम ! यदि श्रद्धा युद्ध्यस्व धैर्यमुद्वह ।
हित्वा वा मच्छरैश्छिन्नं देहं स्वर्याहि मां जहि ॥ १९ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥
न वै शूरा विकत्थन्ते दर्शयन्त्येव पौरुषम् ।
न गृह्णीमो वचो राजन्नातुरस्य मुमूर्षतः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दुःखं मन्दयन्ति अल्पीकुर्वन्तीति दुर्मदास्तान् नुमागमाभावश्छान्दसः+ महाप्राणं महाघोषम् ॥ ॥ युद्धदुर्मदान् युद्धे दुष्टमदान् ॥ ॥ वसुदेवादिभिश्चतुर्भिः कलिङ्गाद्यष्टानां "कदृक्षद हिंसार्थौ" इतिधातुः कदनं युद्धम् ॥४॥ गोविन्देनाध्मातमाश्वासितं चेतो येषां ते तथा तेषां राजन्यानां कटकेन सैन्येन सैन्येपि कटकोऽस्त्रियामित्यभिधानं समूहेनवा ॥८

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

परिमितमेवेति प्रयासाभावायाह त्रयोविंशत्यनीकाख्यमिति अनीकशब्देनाक्षौहिणी अल्पसङ्ख्याशब्दनिर्देशः अनायासेन निराकरणार्थः त्रयोविंशत्यनीकान्याख्या नाममात्रं यस्य वस्तुतस्तु न किञ्चित् तथापि निराकर्त्तव्यमेवेत्याह भूमेर्भारमिति॥ १५॥

श्रीच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दंशितौ बद्धकवचौ ॥ १५ ॥

भाषाटीका ।

यह तेईस अक्षौहिणी रूप भूमि के भार को दूर करें दशार्हवंशी श्रीराम कृष्ण ऐसे विचार करके कवच धारण कर रथ पर बैठ कर अपने आयुधो सहित थोड़ी सी सेना लेकर पुर से निकसते भये , और बाहर निकस कर दारुक जिन का सारथि ऐसे हरि शंख बजावते भये ॥ १५—१६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्वायुधाढ्यौ शोभनायुधसम्पन्नौ ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पुरुषा अधमा यस्मादिति वास्तवोऽर्थः हे पुरुषोत्तमेति ॥१७॥ गुप्तेन सर्वान्तरत्वाद्दर्शनानर्हेण हे ऽमन्द ! बध्नातीति बन्धुरविद्या तां हन्तीति तथा हे अविद्यानिरसनेति याहि प्राप्नुहि ॥१८॥

अच्छेद्यदेहोऽसाविति स्वयमेव मत्वा परितोषात्पक्षान्तरमाह, यद्वा मां जहीति ॥ १९ ॥

यथाश्रुतार्थग्रहणेन भगवत उत्तरं न वै शूरा इति विकत्थन्ते श्लाघन्ते ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अत एव विशिष्टत्रासेन वेपथुः । श्रीकृष्णं साक्षात् कालरूपं मत्वा तेन सह युद्धं परिहर्तुमाह—ताविति सार्द्धेन ॥ १७ ॥

बालेनैकेनेति बालकेनैवेति च वा पाठः । ननु, युद्धे शक्तिरेवापेक्ष्यते न तु वयः इत्याह—गुप्तेनेत्यर्द्धकेन । कंसभयेन गोकुले निवासात् । ननु, वैरिवञ्चनार्थं काले गुप्तिरेव योग्येत्यत आह, मन्द ! हे अभद्रेति । कुतः हे बन्धुहन् ! अतो याहि धर्मयुद्धादितोऽपसर तत्त्वार्थस्तैर्व्याख्यातः । यद्वा, याहि स्वगृहं याहि युद्धश्रमेण ते प्रयोजनाभावादिति भावः ॥ १८ ॥

तवेति । त्वञ्चेति वा पाठः । त्वर्थे चशब्दः श्रद्धा युद्धेच्छा यु...ति मद्भयानुभवितैव यदि कथञ्चित् स्यादित्यर्थः । स्थैर्यं मुखवैद्रुबलादात्मानं प्रापय न जातूद्विग्नो भव न च पलायस्वेत्यर्थः । धैर्यमिति क्वचित् पाठः ॥ १९ ॥

आत्मना सह युद्धकौतुके तं प्रवर्त्तयितुं व्यक्तार्थमेवाश्रित्य सोल्लुण्ठमुत्तरमाह—नेति । न विकत्थन्ते नात्मानं श्लाघन्ते वै एतत् प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । नच तव गालिप्रदानेन वयं क्षुभ्याम इत्याह—नेति । आतुरस्य वातादिदोषव्याकुलस्य तत्रापि मुमूर्षतः सम्प्रत्येव मरिष्यतः वचो न गृह्णीम न वस्तु बुद्ध्या भावयामः कुतः कोपं कुर्म्म इत्यर्थः । राजन्निति यद्यपि राज्ञस्त्वेतदतीवानुचितमिति भावः ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मा जहि मां वा जहि ॥ १९ ॥

मुमूर्षया आतुरस्य तवेत्यर्थः ॥ २०—२२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः शङ्खध्वनात्परसैन्यानां हृदि वित्रासो भयं तेन वेपथुर्गात्रकम्पो बभूव । ताविति । तौ रामकृष्णौ अवलोक्य मागधो जरासन्ध आह; उक्तमेवाह—कृष्णेत्यादिना । गुप्तेन कर्त्तरिक्तः गोपयता आत्मानमिति शेषः स्वजनेनेति वा त्वया सह न योत्स्ये न युद्धं करोमि याहि गच्छ तत्र कारणं वदन् सम्बोधयति—हे मन्द, मूढ ! तत्र हेतुः हे बन्धुहन् ! अत एव हे पुरुषाधम ! बन्धुर्मातुलस्तस्य हन्तः ॥ १७ ॥

न केवलं न योत्स्याम्येवापितु त्वया योद्धुं नेच्छाम्यपि यथा बालकेन सह लज्जया न युयुत्स्ये तद्वदित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ राममाह—त्वमिति । यदि श्रद्धा युद्धार्थमस्तीति शेषः तर्हि हे राम ! युद्धस्व स्थैर्यमावह न तु प्रारभ्य पलायस्वेति भावः । एवं वेन्मच्छरैर्भिन्नं देहं त्यक्त्वा स्वर् स्वर्गं याहि याह्यसीत्यर्थः । यद्वा, समर्थश्चेत्त्वं मामेव जहि इति ॥ १९ ॥

एवमुक्तः प्राह भगवान्—नहीति । विकत्थन्ते विविधम् आत्मानं न श्लाघन्ते शूराः किन्तु रिपूणामपि श्लाघ्यं पौरुषमेव दर्शयन्ति अतस्तवाशूरस्य मुमूर्षतः मर्तुमाशंसमानस्य अत एवातुरस्य वचो वयं न गृह्णीमः न बहुमन्यामहे इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ १६—२४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

प्रकटतया कथने राजा निर्गच्छेत् स्नेहाद्वसुदेवादयः प्रतिबन्धं कुर्युः अत एकान्ते तथा सम्मन्त्र्य युद्धार्थं प्रवृत्ताविस्याह—एवं सम्मन्त्र्येति । यतो दाशार्हौ सेवकप्रियौ दर्शितौ पूर्वं बद्धकवचौ ततो रथिनौ ततः पुरान्निर्जग्मतुः ततः सुष्ठु आयुधाढ्यौ आयुधं गृहीत्वा युद्धार्थं प्रवृत्तौ तावता पूर्वं राजाज्ञाभावात् विचाराभावाच्च न सर्वं बलमेकीभूतमतोऽल्पेनैव बलेनावृतौ जातौ तत्राप्यङ्गवैकल्यं प्रत्ययार्थः आदौ पाञ्चजन्यं वादितवानित्याह—सैन्यानामुद्योगोत्साहनिवृत्त्यर्थम् । "यस्य ध्वनिर्दानवदर्पहन्ता" इति अन्तःप्रवेशाभावाय बहिर्निर्गम्य शङ्खं दध्मौ यतो हरिः अन्यथा पुरस्थानां शङ्का स्यात् दारुकः सारथिर्यस्येति सङ्कर्षणांश एवात्र विशेषाकारेण प्रवृत्त इति ज्ञापयितुं तृतीये प्रकरणे तस्याप्युपयोगः सूचनीयः यथा द्वितीये अनिरुद्धे सान्त्वनम् ॥ १६ ॥

अग्रे आयुधान्तराणामपि कार्यं भविष्यतीति ज्ञापयितुं कृतस्य नादस्य फलमाह—ततोऽभूदिति । शत्रुभूतानां सैन्यानां भाविमरणमदूरे प्रतिभातमिति हृदि विशेषेण त्रासो भयं जातं तेन कम्पश्च शरीरेऽप्यभूत् एवं ज्ञात्वा चतुरो जरासन्धः भगवन्तं युद्धान्निवर्त्तयितुं किञ्चिदुक्तवानित्याह—तावाहेति । ननु, सदुत्तरेणैव भगवता सह युद्धमनुचितमिति चेद्वदेत् तदा भगवान् युद्धं न कुर्यात् स्वकार्यं च भवेत् तत्परित्यज्य किमिति विषममुक्तवानित्याशङ्कायामाह मागध इति । देशदोषात्तथा बुद्धिः वीक्ष्याहेति तेजसाऽनुभवेन ज्ञात्वेत्येतदर्थम् आदौ भगवता सह युद्धं न मन्यते तदाह, हे कृष्णेति । त्रिधा सम्बोधनं करोति आनन्दचित्सद्रूपैः कृष्ण आनन्दपुरुषश्चिद्रूपः अधो मातीत्यधमः प्रपञ्चः सद्रूपः न हि सदानन्दरूपेण पुरुषार्थरूपेणात्मना स्वोपकारिणा कश्चिद्युद्धमभिकाङ्क्षते ॥ १७ ॥

अत आह—न त्वया योद्धुमिच्छामीति । किञ्च, बालकेनेति बालानामपि क सुखं यस्माद्बाले बाले कोवा न हि ब्रह्माण्डकोटिविग्रहेणा कार्यपञ्चेपि योद्धुं शक्यते । किञ्च, चिलज्जमयाभि-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

धाष्टर्येन यद्यपि युद्धं कर्त्तुं शक्यते मरणेन मोक्षो भविष्यतीति तथापि लोकलज्जयापि न युद्धमुचितं लोका हसिष्यन्ति स्वामिना सह युद्धयतीति अतो विशिष्टलज्जयापि न योत्स्ये अन्यत्र स्वशक्तिं स्थापयसि चेत् तथापि युद्धं न करिष्यामीत्याह—गुप्तेन इति । त्वया गुप्तः केन वा हन्तुं शक्यते पराजयपक्षे त्वत्त एव मरणमुचितं न त्वन्यस्मात् अपकीर्त्तिरपि भवेत् इति अतो युक्तमेव त्वद्वचितेन सह युद्धम् । किञ्च, अमन्देति । अमो मोक्षः न विद्यते मा माया यत्रेति अमं ददातीत्यमन्द इति न हि मोक्षदात्रा आराध्येन सह कश्चिद् युद्धमभिकाङ्क्षते अतो याहि मोक्षदात । न चाहं यादव एव न तु मोक्षदातेत्याशङ्क्याह—बन्धुहन्निति यदि यादवः स्यात् तर्हि बन्धून् कंसादीन् किं हन्यात् ? अतो यादवमारकत्वात् अस्मत्स्वाम्येव नतु यादव इत्यर्थः । यदापातत प्रतिभात्यन्यथा तत्प्रकरणविरुद्धत्वात् निन्दापरं वचनमुपेक्षणीयमेव प्रामकाणि परं वचनानि ॥ १८ ॥

एवं भगवन्तमयुद्धार्थं प्रार्थयित्वा तेनैव बलभद्रोपि निवृत्तो भविष्यतीति, तं युद्धायाह्वयति—तवेति । तुशब्दः पूर्वशस्त्रार्थव्यावृत्त्यर्थः अन्यथा वयो बन्धुमारणं च तुल्यमिति कथं रामं गृह्णीयात् तेन यादवा एव तस्य मारणीया इति सत्त्वव्यवहितानां सुतरामावेशिनां देहोस्तीति यादवत्वं सिद्धिमिति वसुदेववैरं तत्पुत्रे पातनीयमिति वसुदेवयुद्धप्रतिप्रसवः तथापि यदि श्रद्धेत्याह—अयं हि वसुदेवानुकल्पत्वेन क्लिष्टो भवति तथा सति यदि पितरि श्रद्धा क्षत्रियत्वेन युद्धे वा तदा युद्धस्व आवयोर्यद्यपि समानं बलं तथापि सेना महतीति तत् दृष्ट्वा कदाचिद्भीतो भवेत् अत आह—धैर्यमुद्वहेति । भगवद्व्यतिरिक्तानां अन्यधर्मः प्रवर्त्तते इति अन्तर्बलमस्तीति धैर्यमस्त्येव बाह्यमपि धैर्यं सम्पादयेत्याह—उद्वहेति । ततो यद्भविष्यति तदनिश्चयेनाह—हित्वेति । एकतरनिश्चये युद्धार्थं प्रवृत्तिरेव न स्यात् अतो मच्छरैः छिन्नदेहं हित्वा धैर्यमुत धैर्येण जातां मुदं स्वर्गलक्षणां वह अथवा मच्छरैः छिन्नदेहं हित्वेति "सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेष्ये बाधके सति विशेषणमुपसंक्रामतः" इति न्यायेन शरच्छेदनं दूरीकृत्य मां जहि अनेन प्रथममेव प्रहारं करिष्यामीति सूचितम् ॥ १९ ॥

एवं बलभद्रं प्रति यत्स्वपौरुषं ख्यापितं तदयुक्तं मत्वा भगवान् निषेधति—न वै शूरा इति । ये हि शूरास्ते स्वख्यातिं न वदन्ति किन्तु पौरुषमेव दर्शयन्ति यदप्युक्तं न त्वया योद्धुमिच्छामीति ते तव वाक्यं न गृह्णीमः अनेन तद्वाक्यमप्रमाणमित्युक्तं न हीश्वरेण मतं प्रमाणं भवति तेन हि शङ्काद्वयेन युद्धं त्यक्तं मरणं भविष्यति मोक्षे प्रतिबन्धो वा भविष्यतीति तदुभयं न कर्त्तव्यमिदानीं न मारणीयः मोक्षश्च देय इति अत एव भगवान् सर्वस्वदानं कारयित्वा मोक्षं दत्तवान् अतो युक्तमुक्तं "न गृह्णीमो वचः" इति किञ्च हे राजन् ! शूरक्षत्रियाणां युद्ध एव मुक्तिः

"द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः" इति ॥

ब्राह्मणक्षत्रिययोः मोक्षप्रकारस्य प्रतिपादितत्वात् तयोरेव च मोक्षोपदेशः "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः" इत्यत्र निरूपितः अतो मद्रक्षितेनापि तया युद्धं कर्त्तव्यम् अहं तु त्वया सह युद्धं न करिष्यामी बलभद्र एव करिष्याति बलं परं पालनीयमिति भावः । अयमुपदेशो ऽग्रे कार्यार्थः अन्यथा भीमेनापि न युध्येत् । किंच, आतुरस्य वचनं न ग्राह्यं स हि स्वापथ्यमेव याचते अनेन याचितं देयमिति पक्षो निवारितः । किञ्च, मुमूर्षतः मुमूर्षो प्राप्नुवतः कृदन्तात् षष्ठी स हि मोक्षं दूरीकृत्य वृथा मरणं वाञ्छन्ति तादृशं नाङ्गीकर्त्तव्यम् ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पुरुषा अधमा यस्मात् हे पुरुषोत्तमेति भवत्यभिमतोऽर्थः ॥१७॥

बाले बाल एव को ब्रह्मा यस्य तेन महामहेश्वरेण लज्जयेति मम दुर्जीवत्वेनायोग्यत्वादिति भावः । गुप्तेनेति कंसस्य भयाद्गोकुलं प्रति गतस्य एव वैश्यपालितत्वेन वैश्यसाधर्म्यप्राप्तेः पक्षे सर्वान्तरत्वाद्दुर्ज्ञेयत्वेन हे अमन्द बन्धुहन् हे मातुलहन्तः पक्षे बध्नातीति बन्धुरविद्या तां हन्तीति तथा ॥ १८ ॥

श्रद्धेयदेहोऽसाविति । स्वयमेव मत्वा परितोषात् । पक्षान्तरमाह—यद्वा मां जहीति । श्रीस्वामिचरणाः । यद्वा, मत्मत्तः पापात्मनः सकाशात् स्ववैकुण्ठं याहि किं कृत्वा शरैश्छिन्नम् अर्थात् मम देहं हित्वा त्यक्त्वा अत्रैव प्रक्षिप्येत्यर्थः ॥ १९-२० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

॥ १६ ॥

रामकृष्णौ नरकौ इति श्रीश्येति भावः मागध आह ॥१७—१८—१९॥

भगवानपि तदनुरूपमुत्तरं दत्तवान्—न वै इति । विकत्थन्ते श्लाघन्ते ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

तिस शंख के शब्द से शत्रुसेना वाले योधाओं के हृदय त्रास के मोर कांपने लगे मगधराज जरासंध राम और कृष्ण इन दोनो भ्राता ओं को देख कर वोला, कि — हे कृष्ण तूँ पुरुषो में अधम हैं वास्त वमें तौ पुरुष हैं अधम जिन से अर्थात् हे पुरुषोत्तम ? यह वाणी का अर्थ हुआ) ॥ १७ ॥

एक तेरे बालक के साथ मैं लज्जा करके युद्ध करने की इच्छा नहीं करता हूं हे मन्द ! हे बन्धुओं के मारनेवाले ! तूं गुप्त (वैश्य वा रक्षित) है इस से हम तेरे साथ युद्ध नही करेंगे तूं चला जा ॥ १८ ॥

हे राम ! यदि तेरी श्रद्धा होय तो धैर्य धारणकर युद्ध कर मेरे बाणो से छिन्न देहको छोड़कर स्वर्ग जाना अथवा मेरे को मारना ॥ १९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

जरासुतस्तावभिसृत्य माधवौ महाबलौघेन बलीयसाऽवृणोत् ।
ससैन्ययानध्वजवाजिसारथी सूर्यानलौ वायुरिवाभ्ररेणुभिः ॥ २१ ॥
सुपर्णतालध्वजचिह्नितौ रथावलक्षयन्त्यो हरिरामयोर्मृधे ।
स्त्रियः पुराट्टालकहर्म्यगोपुरं समाश्रिताः सम्मुमुहुः शुचा(१)र्दिताः ॥ २२ ॥
हरिः परानीकपयोमुचां मुहुः शिलीमुखात्युल्बणवर्षपीडितम् ।
स्वसैन्यमालोक्य सुरासुरार्चितं व्यस्फूर्जयच्छार्ङ्गशरासनोत्तमम् ॥ २३ ॥
गृह्णन्निषङ्गादथ सन्दधच्छरान् विकृष्य मुञ्चन् शितबाणपूगान् ।
निघ्नन्रथान्कुञ्जरवाजिपत्तीन्निरन्तरं यद्वदलातचक्रम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीकृष्णचन्द्र बोले, कि—हे राजन्! हे राजसन्ध! शूर लोग बहुत बके नहीं हैं किन्तु अपना पौरुष दिखाते हैं, तस्मात् आतुर और मरनेकी इच्छा वाले ऐसे तुमारे वचन को हम नहीं ग्रहण करते हैं ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

माधवौ मधुवंशभवौ महता सैन्यसमूहेनावृतवान् वायुरभ्रैः सूर्यं रेणुभिश्चाग्निं यथेत्यदर्शनमात्रमेवावरणमिति सूचितम्॥२१–२२॥

परस्यानीकानि सैन्यानि तान्येव पयोमुचो मेघास्तेषां शिलीमुखा बाणास्तेषामत्युल्बणं वर्षं तेन पीडितम् व्यस्फूर्जयदुज्जृम्भितवान् ॥ २३ ॥

तदाह—गृह्णन्निति । निषङ्गादिषुधेः शरान् गृह्णन् अथ तान्गुणे सन्दधत् गुणमाकृष्य निशितबाणसमूहान्मुञ्चन् निघ्नन्प्रहरन् पत्तिः पदातिः निरन्तरमिति ग्रहणादिक्रियाविशेषणं ज्वलत्काष्ठं भ्रमणे यथा चक्रवद्भवति तद्वद्व्यस्फूर्जयदिति ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

श्रीशुक उवाचेति क्वाचित्कं जरासुत इति जरा नाम राक्षस्या संहितदेहत्वात् तद्दत्तशक्तित्वेन मनुष्यातीतशक्तिरुक्ता । माधवाविति दाशार्हाविितिवत् अत एवावृणोत् । सूर्यानलौ प्रलयकालसम्बन्धिनौ ज्ञेयौ । तत्प्रति महायोगितया तथैव भासमानत्वात् ॥ २१ ॥

सुपर्णेति तत्तद्ध्वजादर्शनमपि सूचितम् । हरिर्निजमनोहरणात् राम इति तन्मनोरमणात् । तयोरिति परम प्रियत्वं सूचितम् । पुरस्याट्टालकं दुर्गोपरि रचितमुच्चगृहं हर्म्यं श्रीमत्प्रसादं गोपुरञ्च द्वन्द्वैक्यं सम्यगाश्रिता उपर्य्यधिरूढा अपि मृधे युद्धभूमौ अलक्षयन्त्यः लक्षणैरप्यतर्कयन्त्यः शुचार्पिताः शोकेन व्याप्ताः सत्यः अर्दिता इति पाठे पीडिताः सत्यः सम्यक् मुमुहुः यतः स्त्रियः स्त्रीणां स्वभावत एव स्नेहार्द्रचित्तत्वादिति भावः ॥ २२ ॥

हरिरिति युग्मकम् । तन्नाम च परसैन्यसंहाराभिप्रायेण पीडनमत्र सम्पातेन वित्रासनमेव नतु छेदनं मुकुन्दोप्यक्षत बल इति वक्ष्यमाणात् तच्च तेन स्वविद्याविशेषाभिव्यञ्जनात् अहो तत्र परमाश्चर्य्यं शृण्वित्याह—गृह्णन्नित्यादिना । अथानन्तरं तत्क्षणमेवेत्यर्थः । अस्य वक्ष्यमाणस्यानेकश इत्यस्यापि सर्व्वैरेवान्वयः ॥ २३ ॥

रथानिति तदीयांश्च ध्वजादीन् एतच्चाग्रे व्यक्तं भावि । अन्यत्तैः अत्रोज्जृम्भितवान् सटङ्कारं मुहुराकृष्य नमितवानित्यर्थः । चक्रवद्भवतीति मण्डलाकारतया सर्व्वत्र वर्त्तेत इत्यर्थः । तद्वदिति तादृशीं कृत्वेत्यर्थः । यद्वा, ततश्च यद्वदलातचक्रं तद्वदेव हरिः सर्व्वत्राप्यदृश्यतेति शेषः । किं कुर्व्वन् परेषां शितबाणपूगादीन् निघ्नन् ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

शिलीमुखं रजः । पूरयामास ॥ २३—२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जरासुत इति । तौ सैन्यादिभिः सहितौ मधुवंशजत्वाद्द्वयोरपि माधवौ इति निर्देशः रामस्य माधवांशत्वाद्वामाधवव्यपदेशः अभिसृत्याभिमुखमागत्य बलीयसा महता सैन्यसमूहेनावृणोत् आवृतवान् ससैन्य इत्यस्य प्रथमैकवचनान्तपाठे जरासुतविशेषणत्वं यथा वायुरभ्रैः सूर्य्यं रेणुभिश्चाग्निमावृणोति तथेति दृष्टान्तार्थः अनेनादर्शनमात्रमेव नावरणमिति सूचितम् ॥ २१ ॥

सुपर्णेति । तदा पुरस्त्रियः पुरस्याट्टालकादीनां च समाहारः तत्समाश्रिता अधिरूढा अट्टालकाः उपरि भूमिका मृधे युद्धे सुपर्णध्वजतालध्वजाभ्यां चिह्नितौ सञ्जातचिह्नौ हरिरामयोः रथावपश्यन्त्यः अत एव शुचा अर्पिताः व्याप्ताः सम्मुमुहुर्विचित्ता बभूवुः ॥ २२ ॥

हरिरिति परस्यानीकानि सैन्यानि तान्येव पयोमुचो मेघास्तेषां शिलीमुखा बाणास्तेषामत्युल्बणं दुःसहं वर्षं तेन पीडितं

(१) अर्पितः इति पाठान्तरम् ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

स्वसैन्यमवलोक्य सुरैरसुरैश्च बहुमतमत्यर्थं (अन्वर्थं) शार्ङ्गाख्यं शरासनोत्तमं धनुःश्रेष्ठं विस्फूर्जयदुज्जृम्भितवान् सघोषज्यायुक्तमकरोदिति वा ॥ २३ ॥

गृह्णन्निति। निषङ्गात् तूणात् शरान् गृह्णन् धनुषीति शेषः विकृष्य सन्निहितत्वाच्छरानाकृष्य निशितबाणसमूहान् मुञ्चन् रथादीन्निघ्नन् ध्वंसयन्नवतस्थे इति शेषः पत्तयः पदातयः न विद्यतेऽन्तरं विच्छेदो यस्यां गृहणादिक्रियायां तद्यथाभवति तथा अवतस्थ इत्यर्थः। तादात्विकभगवच्छार्ङ्गस्य दृष्टान्तमाह—यद्वदलातचक्रमिति। यद्वद्यथा ज्वलत्काष्ठभ्रमणं चक्रवद्भाति तद्वद्धनुरासीदित्यर्थः। निरन्तरमित्यलातचक्रस्यैव वा विशेषणं विच्छेदरहितमलातचक्रं यथा तद्वद्धनुर्व्यस्फूर्जयदिति पूर्वेण सम्बन्धो वा ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

माधवौ मधुकुले जातौ सैन्येन यानध्वजैः रथध्वजैर्वाजिभिः रथ्यैः सारथिभिश्च सहितौ "वाजीत्वश्वेशरे खगे" इति अभ्रैः जलधरैः रेणुभिश्च ॥ २१ ॥

सुपर्णतालध्वजाभ्यां चिह्नितौ अङ्कितौ हरिरामयोः कृष्णबलभद्रयोः रथौ विलक्षयन्त्यः पश्यन्त्यः पुरं गृहं अट्टालकं गृहोपरीष्टकादिविरचितचतुरस्रस्थलं हर्म्यं धनिनां वासः गोपुरं पुरद्वारम् अल्पवयसौ अल्पसेनौ कृष्णरामौ मागधं प्रलयार्णवोपमसेनं दृष्ट्वा समुत्पन्नया शुचा ॥ २२ ॥

व्यघूर्णयत् विस्फारयामास परानीकपयोमुचां शत्रुसेनामेघानाम् ॥ २३ ॥

श्रीकृष्णस्य हस्तलाघवं कथयति—गृह्णन्निति। निषङ्गात्तूणीरात् भ्राम्यमाणमलातचक्रम् उल्मुकमण्डलं निरन्तरं छिद्रदर्शनं दुःशकं यद्वत्तद्वत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवमुपदिष्टः युद्धं स्वहितं मन्यमानः ससामग्रीको युद्धार्थमागत इत्याह—जरासुत इति। मातुः पुत्रोऽयं तत्रापि सा जरा सर्वानेव विरूपान् करोति कथमेनं त्यक्ष्यतीति तत्रापि राक्षसी तेनदुर्बुद्धिरप्ययं ज्ञापितः अन्यथा तदुपदेशमेव गृहीत्वा मरणं निश्चित्य तेनैव सह किं युद्धं कुर्यात् तौ कृष्णरामावभिसृत्य सर्वतः संवेष्टयित्वा महाबलौघेन आवृणोत् माधवाविति मधुवंशोत्पन्नाविति भगवन्ताविति बन्धनं दास्येत इति वा पित्रोः स्वबलं प्रदर्शनीयमिति वा जेष्यामीति बुद्ध्या प्रवृत्त इति ज्ञापयितुं साधनाधिक्यमाह, बलीयसा महाबलौघेनेति। महत्त्वं स्वरूपेण तादृशानां बहुत्वमोघः अन्तस्सारं बलम् एवं गुणत्रयस्य विद्यमानत्वात् आवरणं कृतवान् भगवत्सहायं सर्वमेव स्वार्थे गृहीतवानिति आह, ससैन्येति। सैन्यसहितौ यानसहितौ तत्र ध्वजवाजिसारथिभिः सहितौ अनेनैवमुक्तं भवति केचन सैन्ये लग्नाः केचन रथे केचन ध्वजयोः केचनाश्वेषु सूतयोरिति एतयोरसम्भावितमावरणमिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह—सूर्यानलाविति। न ह्यावरणं सूर्यं स्पृशत्यग्निं वा परं पश्यतां चक्षुः प्रतिरोधकमेव वायुस्थानीयो जरासन्धः अभ्राणि सूर्यावरकाणि रेणवोऽग्नेः ॥ २१॥

अन्तःस्वरूपे फलस्यायुक्तत्वात् दृष्टौ न तज्ज्ञाते इत्याह सुपर्णतालध्वजचिह्निताविति। सुपर्णध्वजो भगवद्रथः तालध्वजो बलस्य सेनामध्ये पतिताविति रेणुभिः विजातीयध्वजादिभिश्च व्यवधानात् अलक्षयन्त्यः अपश्यन्त्यो जाताः एको दुःखहर्त्ता अपरो रमयतीति सुखदाता उभयोरत्यावश्यकत्वात् तद्दर्शने व्याकुलता उचितैव स्त्रियश्च तत्र मुख्यतया द्रष्टुं समागता इति युद्धाद्यभिज्ञत्वात् रसान्तरपरिग्रहे स्ववैयर्थ्यं सूचयन्त्यः शोकेनार्पिता जाता इत्याह—स्त्रिय इति। पुरस्य अट्टालकाः अत्युच्चा भवन्ति हर्म्याणि राज्ञां गृहाः पुरद्वारं चात्युच्चम् एतानि समाश्रित्यापि अलक्षयन्त्यः सम्यक् मुमुहुः मूर्च्छां प्राप्तवत्यः ततो जागरणे शुचा चार्पिताः कृष्णो हि भगवान् स्त्रीणामेवार्थे अवतीर्ण इति तद्बाधकत्वेनैव सैन्यं मारितवान् न चान्यथेति स्वरूपविचारसिध्यर्थमुक्तम् अन्यथा सङ्कर्षणकार्ये भगवान् प्रविष्ट इति भवेत् तच्चैकादशे न पुनरुक्तम् ॥ २२ ॥

अतः स्त्रीणां दुःखनिवृत्त्यर्थं भगवान् सैन्यं निहतवानित्याह—हरिरिति। सूर्यस्थानीयो हि भगवान् तत्र मेघस्थानीयाः तदीयाः अतस्तेषां निराकरणम् अनायासेनैव भविष्यतीति निरूपयितुं तेषां सेनामनुवदति परानीकपयोमुचामिति शत्रूणाम् अनीकमेव पयोमुचः मेघाः तेषां शिलीमुखान्येवोल्बणवर्षः तेन पीडितं स्वसैन्यम् अनेन महाशूरा अपि अहन्यमाना अपि यथा वृष्टौ समागतायां सर्व एव भीताः पलायन्ते न हि वृष्टिः काश्चिन्मारयति मृता वा भवन्ति केचन तथापि महाशूरा अपि राजानमपि परित्यज्य पलायन्ते तथा अत्र जातमित्युपहासार्थे निरूपितं स्त्रीषु कृपा तेषु च हास्यरसमुत्पन्नमिति भावः। अत उभयोरपि हितचिकीर्षया स्वशार्ङ्गं गृहीतवानित्याह—सुरासुरार्चितमिति। सुराणां हितम् असुराणां मोक्षं द्वयं दास्यतीति ज्ञात्वा शार्ङ्गं धृतवान् विशेषेणास्फूर्जयत् शार्ङ्गज्यानिनादः सुराणां चित्ते भयनिवर्त्तको भवतीति प्रथमं सन्देहनिवारणार्थमाश्वासनमुक्तवान् "यज्ज्यानिनादश्रवणात् सुराणां चेतांसि निर्मुक्तभयानि सद्यो भवन्ति" इति वाक्यात् शार्ङ्ग एव शरासनेषु भगवदीयेषु उत्तमम् अनेनाशनिबाणवर्षमिति तस्य द्वितीयंमाहात्म्यमुक्तं भगवतः अनेकान्यपि धनूंषि सन्तीति बोधितं शरासनपदेन देवतारूपत्वं प्रतिषिद्धम् अन्यथा माहात्म्यमुक्तं न भवेत् ॥ २३ ॥

इदानीं भगवतो युद्धचातुर्यमाह—गृह्णन्निषङ्गादिति। अतितेजस्विनां स्वापगमेपि स्वशक्तिस्तिष्ठतीति क्रियाशक्त्योपकता चोक्ता भवति निषङ्गात् तूणीरात् शरान् गृह्णन् अथ तदनन्तरं तस्य योजनाप्रकारेण योजितवान् ततो विकृष्य मुञ्चन् ततः चतुराङ्गिणीं सेनां निघ्नन् जात इति प्रत्येकं वा सम्बन्धः चतुर्धा भगवत्कृतिः।

स्थानात् प्रक्रयावनं पूर्वं साधने योजनं तथा।
फलार्थं विनियोगश्च फलसिद्धिरिति क्रमात् ॥

[१] ततः शशाङ्काकृतिपाञ्चजन्यं महारवं दैत्यकुलापचारम् ।
मुखे निधायाशु पुपूर यादवानाश्वासयन् क्षत्रियकूटघट्टितान् ॥ क ॥
नृपास्तदाकर्ण्य तु कर्णनिष्ठुरं क्रमेण निर्भिन्नहृदो बभूविरे ।
यदुप्रवीराश्च समुद्यतायुधा रणे नृपाजघ्नुरनीकसंयुताः ॥ ख ॥
ततश्चतुर्द्वारगतान् महीपतीन् यदुप्रवीराः परिभूय सर्वशः ।
चक्रुः शरौघैः सहसैकवाहिनं आप्यायिताः शार्ङ्गरवेण शौरिणा ॥ ग ॥
ततो हरिं चैद्यपतिर्मण्डलीकृतकार्मुकः ।
भर्त्सयन् कृष्ण कृष्णेति तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ घ ॥
तमभ्यधावद्गोविन्दो विमुञ्चन् सायकान् बहून् ।
मण्डलीकृतकोदण्डस्तैलधौताञ्छिक्षतान् शरान् ॥ ङ ॥
ततः पञ्चशरान् घोरानादाय दमघोषजः ।
चतुर्भिस्तुरगानाशु विव्याधैकेन सारथिम् ॥ च ॥
भूयो दशाशु सन्धाय विव्याध मधुसूदनम् ।
व्यनदत्सिंहनादं च तदद्भुतमिवाभवत् ॥ छ ॥
ततस्तमाह गोविन्दः साधु साध्विति पूजयन् ।
भो भो चैद्य ! महेष्वास ! वीरोऽसि बलवानसि ॥ ज ॥
अतो मे पश्य दुर्बुद्धे ! धानुष्मत्त्वं स्वयं रणे ।
इति ब्रुवति गोविन्दे राजानः सर्व एव ते ॥ झ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मोचनसमये ग्रहणमावर्त्तते चेत् तदा क्रिया अपरिच्छिन्ना भवति नान्यथेत्यत आह—निरन्तरमिति । अन्तराभावो यथा भवति तथेति चतुर्णां विशेषणं तदसंभावितं मत्वा दृष्टान्तमाह—यद्वदलातचक्रमिति । अलातचक्रं परिभ्रमणमाणं सर्वत्र विद्यमानमिव मण्डलाकृतिभाति तद्वन्निरन्तरमिति सम्बन्धः । यद्यपि भगवतः क्रियाशक्तौ न सन्देहः तथापि स्वयमपि वक्ष्यति लोके निरूपणे असंभावना माभवत्विति दृष्टान्तमप्याह—निषङ्गादित्येकवचनेनाक्षयतुणीरता निरूपिता अथेति भिन्नोपक्रमेण अनेन शरेण एतावत् मारयिष्यामीति पूर्वसङ्कल्पो निरूपितः तदेव च निघ्नन् जातः अन्यथा काकतालीयवत् भगवत्प्रवृत्तिरपि स्यात् ततश्च न पराक्रमः सिद्ध्येदिति एतावदथशब्देन निरूपितं सन्दधत् सम्यक् धनुषि योजयन् शरानित्यस्त्रव्यावृत्यर्थम् अन्यथा देवताया एव सामर्थ्यं भवेत् शरानिति बहुवचनं सकृदपि बहूनां सन्धानं सूचयति विकृष्य मुञ्चन्निति मानुषक्रियैवात्र व्यापृता भगवता न त्वलौकिकं किञ्चित्प्रकाशितमिति ज्ञापितं शितास्तीक्ष्णाः ते च ते बाणाश्च तेषां पूगः समूहो येषु एकस्मिन् बाणे भगवत्क्रियाव्यापृतेति भगवता समुक्त इति अपरिच्छेदे निवृत्ते सहस्ररूपः स एव जात इति बाणस्यानन्तत्वे प्रतिपादिते तेन मोचितशरीराणामपि अनन्तत्वं फलिष्यतीति तथोक्तम् अन्यथा पुनरुक्तदोषः स्यात् सन्धितानामेव विमोकस्य सिद्धत्वात् नितरां घ्नन्निति सकृत् प्रहारेणैव प्राणवियोगः शरीरस्य शतधा खण्डाश्च प्रदर्शिताः चतुरङ्गसेना सर्वैव मारिता इति ज्ञापयितुं गणनामाह—रथान् कुञ्जरान् वाजिनः पत्तयः पदातयः पत्तीरिति स्त्रीप्रयोगः एको बाणः एकां पत्तिमनेकां वा मारयतीति सूचयति एकैभैकरथा अश्वा पत्तिः पञ्चपदातिकेति पत्तीनिति वा पाठान्तरं शूराणां प्राणवियोगमात्रे न सामर्थ्यं सिध्यति मर्मस्थानस्पर्शे अल्पप्रहारेणापि प्राणवियोगसम्भवात् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

माधवौ मधुवंशोद्भूतौ वायुर्यथा सूर्य्यमभ्रैरभिश्च रेणुभिरावृणोति तथेत्यदर्शनमात्रमेवावरणमिति सूचितम् ॥ २१ ॥

[१] एते श्लोकाः विजयध्वजतीर्थीये ऽधिकं पठ्यन्ते ।

विव्यधुर्निशितैर्बाणैर्यौगपद्येन माधवम्।
तांस्तान् प्रत्येकशः कृष्णो विद्ध्वा पञ्चभिराशुगैः ॥ ञ ॥
सारथिं चतुरो वाहाननयद्यमसादनम्।
त्रिभिस्त्रिभिः शरैर्भूयोऽप्येकैकं नृपतीन् रणे ॥ ट ॥
वक्षस्यास्ये ललाटे च विव्याध यदुनन्दनः।
ततश्च त्रिंशतां राज्ञां त्रिंशत्कार्मुकमाहवे ॥ ठ ॥
त्रिंशद्भिः सायकैराशु चिच्छेद यदुपुङ्गवः।
दमघोषसुतस्यापि धनुश्छित्वा त्रिभिः शरैः ॥ ड ॥
ध्वजं च मुकुटच्छत्रे चकर्त्त प्रहसन्निव।
ततो दशहरिर्भल्लान् शार्ङ्गे सन्धाय माधवः ॥ ढ ॥
आकर्णान्तं समाकृष्य चैद्यं विव्याधसङ्गरे।
तेन राजन्यकटकं विभ्रान्तं शरताडितम् ॥ ण ॥
कालान्तमारुतोद्धूतशैलद्रुमलतोपमम्।
त्रातारं नाध्यगच्छद्वै हताश्वरथसारथि ॥ त ॥
शरान् विमुञ्चञ्जलजं च पूरयन् विस्फूर्जयन् कार्मुकमुग्रपौरुषः।
विलोकयन् मागधसैन्यमाहवे निरन्तरं यद्वदलातचक्रम् ॥ थं ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

शुचार्पिताः शोकव्याप्ताः शुचार्दिता इत्यपि पाठः। स्त्रिय इति पुरुभ्यः सकाशात् कृष्णे स्त्रीणामासक्त्याधिकात् ॥ २२ ॥

परेषां शत्रूणामनीकान्येव पयोमुचो मेघास्तेषां शिलीमुखा बाणास्तेषामत्युल्बणवर्षेण पीडितं व्यस्फूर्जयत् उज्जृम्भयामास ॥ २३ ॥

किं कुर्वन्नित्यत आह। निषङ्गात् इषुधेः सकाशात् शरान् एकैकान् गृह्णन्। अथ तदनन्तरं तान् गुणे सन्दधत् गुणमाकृष्य तान् मुञ्चन् तैश्च रथादीन्निघ्नन्निरन्तरमिति ग्रहणादि सर्वक्रियाविशेषणम्। तेन ग्रहणयोजनविकर्षणनिःक्षेपणप्रहरणक्रियाः क्रमेणोद्भूता अपि सदैवोद्भवन्त्य इव द्रष्टॄन् प्रति भाताः क्षणार्द्धमध्ये शतकोटिकृत्वोद्भवन्तीत्यर्थः। ततश्च अलातचक्रं ज्वलत्काष्ठं भ्रमणे यथा चक्रवद्भवति तद्वदेव मथुरायाश्चतुर्दिक्षु सैन्याभिमुखं भ्रमन् शार्ङ्गं व्यस्फूर्जयदिति ॥ २४-२५ ॥

श्रीच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

माधवौ मधुवंशोद्भवौ अभिसृत्य अभिमुखमागत्य महाबलौघेन आवृणोत् आवृतवान् वायुरभ्रैः सूर्यं रेणुभिरग्निं यथाऽऽवृणोति तद्वदिति अदर्शनमात्रमेवावरणमिति सूचितम् ॥ २१—२२ ॥

हरिः स्वभक्तक्लेशहरः परस्य जरासन्धस्य अनीकानि सैन्यान्येव पयोमुचो मेघाः तच्छिलीमुखानां वाणानामत्युल्बणेन वर्षेण पीडितं स्वसैन्यमालोक्य मुहुः व्यस्फूर्जयत् उज्जृम्भितवान् ॥ २३ ॥

किं कुर्वन् व्यस्फूर्जयदित्यत आह—गृह्णन्निति। निषङ्गादिषुधेः असङ्ख्येयबाणालयात् युगपत् अनेकान् गृह्णन् अथानन्तरं तान् गुणे सन्दधत् गुणमाकृष्य तान् मुञ्चन् तैश्च रथादीन् निघ्नन् ध्वंसयन् निरन्तरमिति ग्रहणादिक्रियाविशेषणम् ज्वलत्काष्ठभ्रमणे यथा चक्रवद्भवति तद्वत् शार्ङ्गशरासनोत्तमं व्यस्फूर्जयत् इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २४ ॥

भाषाटीका।

श्रीशुक उवाच

श्रीशुकदेवजी वोले, कि— जरासन्ध श्री सेना वाहन ध्वजा अस्त्र सारथि सहित कृष्ण बलदेव के समीप आकर बलवान् वड़ी सेना के समूह से घेरता भया, जैसे वायु वादर और रेणु, सूर्य और अग्नि को घेर लेवै ॥ २१ ॥

जव गरुड़ और ताल के चिन्ह वारे राम कृष्ण के रथ संग्राम मैं नहीं देख परने लगे, तब मथुरा पुर के

निर्भिन्नकुम्भाः करिणो निपेतुरनेकशोऽश्वाः शरवृक्णकन्धराः ।
रथा हताऽश्वध्वजसूतनायकाः पदातयश्छिन्नभुजोरुकन्धराः ॥ २५ ॥
संछिद्यमानद्विपदेभवाजिनामङ्गप्रसूताः शतशोऽसृगापगाः ।
भुजाऽहयः पूरुषशीर्षकच्छपा हतद्विपद्वीपहयग्रहाऽऽकुलाः ॥ २६ ॥
करोरुमीना नरकेशशैवला धनुस्तरङ्गायुधगुल्मसङ्कुलाः ।
अच्छूरिकावर्त्तभयानका महामणिप्रवेकाभरणाश्मशर्कराः ॥ २७ ॥
प्रवर्त्तिता भीरुभयावहा मृधे मनस्विनां हर्षकरीः परस्परम् ।
विनिघ्नताऽरीन् मुसलेन दुर्मदान् सङ्कर्षणेनाऽपरिमेयतेजसा ॥ २८॥

भाषा टीका ।

अटा अटारी महल गोपुरों पर चढी हुई स्त्रियाँ शोक के मारे मूर्च्छित होती हुई ॥ २२ ॥

उस समय श्रीकृष्ण पराई सेना रूप वादल से वारवार वाणोंकी घोर वर्षा से पीडित अपनी सेना को देख कर देव और असुरों से पूजित जो शार्ङ्ग नामक धनुष है तिसको टङ्कारते भये ॥ २३ ॥

और तरकस से वाणों को निकालते हुए, धनुष पर सन्धान करते हुए खैंच कर पैनें २ वाणों के समूह को छोडते हुए रथ हाथी घोड़े और पैदलों को मारते हुए ऐसे मालूम परते हुये, कि- जैसे निरन्तर अलात चक्र अर्थात् सिलगती हुई लकड़ी को फिरावै ऐसी शीघ्रता मालूम पडती हुई ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हता अश्वा ध्वजाः सूता नायका रथिनश्च येषु ते ॥ २५ ॥

संछिद्यमाना द्विपदा इभा वाजिनश्च तेषामङ्गेभ्यः प्रसूता असृगापगा रुधिरनद्यः परस्परं प्रवर्तिता इति तृतीयेनान्वयः प्रसिद्धनदीरूपकमाह—भुजा एवाहयो यासु ताः पुरुषाणां शीर्षाण्येव कच्छपा यासु ताः हता द्विपा एव द्वीपा अन्तर्वर्त्तितटानि हयाः एव ग्रहा ग्राहास्तैश्च सङ्कुला व्याप्ताः ॥ २६ ॥

करा ऊरवश्च मीना यासु ताः नराणां केशा एव शैवलं यासु ताः धनूंष्येव तरङ्गा आयुधान्येव गुल्मास्तैश्च सङ्कुलाः अच्छूरिकाश्चर्माणि चक्राणि वा तान्येवावर्तास्तैर्भयानकाः महामणीनां प्रवेका उत्तमा आभरणानि च यथायथमश्मानः शर्कराश्च यासु ताः ॥ २७ ॥

भीरूणां भयावहाः मनस्विनां धीराणां हर्षकर्यः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

निर्भिन्नकुम्भा इत्यादिना तत्रापि योग्यायोग्यस्थान एव वेधनमिति विशेषोक्तिः ॥ २५ ॥

संच्छिद्येति सार्द्धद्वयम् । गुल्माः स्तम्बा अप्रकाण्डवृक्षजातयः अच्छूरिकाशब्दो वैदिकः पञ्चमस्कन्धेऽपि प्रयुक्तोऽस्ति अस्फूर्यमृतमणीत्यादौ परस्परं हर्षकरी वीरस्वाभाव्यान्मारयतां मार्यमाणानाञ्चानन्दप्रदाः प्रवर्त्तिताः श्रीभगवतैव । यद्वा ऽसृगापगा एव परस्परं प्रवर्त्तिताः मिलित्वा मर्द्दिता इत्यर्थः । तत्र प्रथमपक्षे निर्भिन्नकुम्भा इत्यादिना तत्पराक्रमवर्णनस्यैव सोत्साहमपक्रान्तत्वात् मुकुन्दोऽप्यक्षत बल इत्यादि वक्ष्यमाणात् परस्परं हर्षकरीरित्यव्यवहितान्वयाच्च । द्वितीयपक्षे तत्रैव तात्पर्य्यात् ॥ २६-२७ ॥

दुर्मदान् दुष्टाहङ्कारान् साक्षात् श्रीभगवता सह युद्धात् यद्वा, निजबलादिना महाभिमानपीत्यर्थः । तेजः पराक्रमः विशिष्टक्रीडितं लीलाविशेष इत्यर्थः । यतः लीलया वसुदेवपुत्रयोरपि अव्यभिचारिसर्वैश्वर्ययोः परमित्यनेन तत्र भूभारहरणप्रयोजनस्यानुषङ्गिकत्वं व्यञ्जितम् ॥ २८—२९ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

ग्रहाकुलाः ग्रहः नक्रः ॥ २६ ॥

प्रवेकः श्रेष्ठः ॥ २७—२८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तादात्विकं भगवच्छरपीडितं परसैन्यमनुवर्णयति-निर्भिन्नेति निर्भिन्नानि कुंभानि कुम्भस्थलानि येषां ते करिणो गजा निपेतुः तथा अश्वाश्चानेकशः शरैर्भग्नाः कन्धरा ग्रीवाः येषां तथाभूताः निपेतुरित्यनुषज्यते हताः अश्वाः ध्वजाः सूता नायका रथिनश्च येषु ते रथाः तथा पदातयश्च छिन्ना भुजा ऊरवः कन्धाराश्च येषां तथाभूता निपेतुः ॥ २५ ॥

अथ भगवच्छरनिर्भिन्नपरसैन्यतनुप्रभवरुधिरनदीः प्रसिद्धनदीत्वेन निरूपयति- सञ्छिद्येति संछिद्यमानेभ्यः पदातिगजाश्वानाम् अङ्गेभ्यः प्रसूता असृगापगा रुधिरनद्यः शतशः प्रवर्तिताः इति तृतीयश्लोकेनान्वयः । कथंभूताः ? भुजा एव अहयः सर्पा यासु पुरुषाणां शीर्षाण्येव कच्छपा यासु तथाभूताः हता द्विपा गजाः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

एव द्वीपा अन्तरीपभूमयः हया अश्वा एव ग्राहाः। तैश्चाकुलाः व्याप्ताः॥ २६॥

करा ऊरवश्चैव मीनाः यासु नराणां केशा एव शैवलं यासु ताः धनूंष्येव तरङ्गा आयुधान्येव गुल्मानि च तैश्च सङ्कुलाः आस्थूरिकाश्चक्राणि ता एव आवर्त्तास्तैर्भयानकाः महामणीनां प्रवेकाः श्रेष्ठाः उत्तमाभरणानि च यथायथं शिलाः शर्कराश्च यासु ताः॥ २७॥

भीरूणां भयावहाः मनस्विनां धीराणां मिथो हर्षकारिण्यः विनिघ्नतेति किं च अङ्ग हे राजन्! अपरिमेयमपरिच्छेद्यं तेजः पराभिभवसामर्थ्यं यस्य तेनारीन् शत्रून् मुसलेनायुधेन विनिघ्नता ताडयता सङ्कर्षणेन कर्त्रा॥ २८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

दैत्यकुलस्यापचारं नाशकरं क्षत्रियाणां कूटेन समूहेन प्रवृत्तितान् संवेष्टितान्॥ क॥

क्रमेण तत्तद्योग्यतानुसारेण॥ ख॥

एकवाहिनः एकवाहनगतान् पृष्ठवाहनहीनानित्यर्थः॥ ग—ङ॥

दमघोषजः शिशुपालः॥ च॥

सिंहनादं व्यनदत् सिंहनादं चकार॥ छ॥

वीरः शूरोऽसि बलवान् शक्तिमानसि॥ ज॥

धानुष्मत्त्वं धनुष्मतां माहात्म्यम्॥ झ॥

आशुगैः शरैः॥ ञ—ट॥

यदून्नन्दति बलेन समर्द्धयतीति यदुनन्दनः॥ ठ-ण॥

कालान्तमारुतेन प्रलयकालवायुना॥ त—थ॥

निर्भिन्नकुम्भाः विदलीकृतमूर्द्धानः अनीकशः राशिशः करिप्रभृतयो निर्भिन्नकुम्भादयो बभूवुरित्यन्वयः॥ २५॥

अङ्गप्रसूताः देहोत्पन्नाः असृगापगाः रुधिरनद्यः भुजा एवाहयो यासु तास्तथा एवमुत्तरत्रापि कच्छपाः कूर्माः द्विपा एव द्वीपाः अन्तरद्वीपाः हया एव ग्रहा ग्राहाः॥ २६॥

धनुस्तरङ्गैः आयुधगुल्मैश्च सङ्कुलाः आस्फूर्जिताः उन्नतस्थलादधः तज्जलध्वनयः तैरावर्तैः जलभ्रमणैश्च भयानका भयप्रदा वृत्तफलकध्वनयो वा स्फूर्जितास्त एव आवर्त्ता महामणिप्रवेकाः प्रवेका उत्तमा एवाश्मान आभरणान्येव शर्करा यासु तास्तथा॥ २७॥

सङ्कर्षणेन एवंविधा असृगापगाः प्रवर्तिता इत्यन्वयः॥ २८॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

अतो भगवतः क्रियाशक्तिं बोधयितुं बाणानां महत्कार्यमाह—निर्भिन्नकुम्भा इति। करिणो हस्तिनः नितरां खण्डशो निर्भिन्नाः यद्यपि निर्भिन्नकुम्भाः करिण एव भवन्ति तथापि स्वतन्त्राङ्करो येषामिति षष्ठिहायनपरः करिशब्दः अनीकशः अश्वा एकैकेन शरेण वृक्णाः कन्धरासु केशाः सन्तीति तत्र बाणप्रचारो न भविष्यतीति कन्धरापदं रथाश्च हता अश्वा ध्वजाः सूता नायकाश्च येषां तादृशा जाताः नत्वेकमारणेन शिष्टं दैवान्मृतमिति रथोऽपि अवयवशः वृक्णाः इति ज्ञातव्यम् अन्यथा निपेतुरिति क्रियासम्बन्धो न स्यात् अन्यथा जाता इति क्रियान्तरं कल्प्यं प्रसज्येत पदातयश्च निपेतुः आघातेनापि पततीति तेषां विशेषणमुच्यते छिन्नाः भुजाः ऊरवः कन्धराश्च येषां उरुः स्थूला वा कन्धराः नाभेरधो बाणप्रहारस्य निषिद्धत्वात् अनेन शिरश्छेदः अर्थादुक्तः॥ २५॥

एवं चतुरङ्गसेनामारणमुक्त्वा तस्याधिक्यं वक्तुं तेन जातां रुधिरनदीं वर्णयति—संच्छिद्यमानेति सार्द्धाभ्याम्। चतुरङ्गेषु त्रय एव रुधिरवन्तः एकं दारुमयं अतस्त्रीन् गणयति, द्विपदाः मनुष्याः इभाः हस्तिनो वाजिनश्च तेषामङ्गैः छिन्नैः प्रसूताः शतशः असृगापगा जाताः अनेन मृतानां निर्भयत्वं सूचितम् अन्यथा भयेन रुधिरशोष एव स्यात् विजातीया अपि एकैकप्रकृतिका जाता इत्यपि। अङ्गपदं तु तेषां हनने जाते दैवकृतां रुधिरवृष्टिं व्यावर्त्तयति—प्रशब्देन मरणानन्तरमपि संस्कारेणापि भयाभावः सूच्यते अन्योन्यं प्रवाहमेलनात् पूर्वं नामान्तरमप्याप्नाः पश्चादनेकानि नामानि प्राप्नुवन्तीति शस्प्रत्ययः असृगापगा रुधिरनद्यः। ननु, नदीत्वं कुतः नहि प्रवाहमात्रेण नदीत्वं भवति अन्यथा वर्षाकाले जगदेव नदी स्यादित्याशङ्क्य नदीसमानाकृतित्वसिद्ध्यर्थं वर्णयति—भुजाहय इति। भुजा एवाहयः सर्पा यत्र पुरुषशीर्षाण्येव कच्छपा यत्र एतत्सात्त्विकं हता ये द्विपास्त एव द्वीपप्रायाः द्विर्गता आपो यत्रेति तस्मिन् द्वीपे छिन्ना ये हयाः अश्वास्त एव ग्रहा ग्राहाः तैः कुलाः द्वीपा एव तामसा नदीत्वख्यापकाः तथापि तत्र प्रवाहेण गच्छतां हयावयवानाम् आरोहावरोहौ द्वीपाधिक्यार्थमिव निरूपितौ आगन्तुका एवैते नदीधर्मा न तु सहजा इति॥ २६॥

साधारणान् वर्णयति—करोरुमीना इति। करा एव उरु अधिका मीना यत्र करा उरवश्च मीना इति वा मध्यच्छेदे शिष्टो भागः उरुशब्देन ग्राह्यः उरुशब्द एव वा नराणां केशा एव शैवालानि शैवाला यत्र धनूंष्येव तरङ्गाः मीनाः सात्त्विकाः तरङ्गास्तामसाः इति त्रयं पूर्वेण वा नक्रे शान्तास्त्रयः आयुधान्येव तूणीरादीनि गुल्माः तैः सङ्कुलाः अत एव धनुस्तरङ्गाश्च ताः आयुधगुल्मसङ्कुला इति कर्मधारयः अच्छुरिकान्येव आवर्त्तास्तैर्भयानकाः अच्छुरिकाश्चक्राणि चर्माणि वा अनेनातिगाम्भीर्यं नद्याः प्रदर्शितं महामणिप्रवेकाः महामण्युत्तमाः तद्युक्तान्याभरणान्येव शर्करायां वा॥ २७॥

पुरातननदीस्थाने कदाचित्पतितं रुधिरं जलेन सहितं तथा जातमिति शङ्कां व्यावर्त्तयति—प्रवर्त्तिता इति। नूतनतया प्रवर्त्तिताः पूर्वस्माद्वैलक्षण्यमाह—भीरुभयावहा इति। भीरूणामेव भयावहाः मनस्विनां तु हर्षकरीः अन्येषां तु साधारणा यथा वर्णिताः परस्परमिति समयुद्धे अन्याययुद्धे तु जयशीलानां प्रायेण हर्षो भवतीति नाश्चर्यमेतत् एवं भगवत्कृतं सपर्यवसानं युद्धमुक्त्वा बलभद्रकृतमाह—विनिघ्नतारीनिति। अरयः कथञ्चित् न्तव्याः भगवतस्त्वरघो न सन्तीति बलभद्रत उक्तः हलेनाकृष्य मुसलेन विनिघ्नता सङ्कर्षणेन सह भगवान् गृह्णन् निषङ्गादित्यादि जात इति पूर्वेणैवान्वयः अथवा अरीन् विनिघ्नता सङ्कर्षणेन

बलं तदङ्गार्णवदुर्गभैरवं दुरन्तपारं मगधेन्द्रपालितम् ।
क्षयं प्रणीतं वसुदेवपुत्रयोर्विक्रीडितं तज्जगदीशयोः परम् ॥ २९ ॥
स्थित्युद्भवान्तं भुवनत्रयस्य यः समीहतेऽनन्तगुणः स्वलीलया ।
न तस्य चित्रं परपक्षनिग्रहस्तथापि मर्त्यानुविधस्य वर्ण्यते ॥ ३० ॥
हतेषु सर्वानीकेषु जरासन्धो महाबलः ।
विद्रुतेष्ववशिष्टेषु रथनैकेन सीरिणम् ॥ क ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

कृत्वा नद्यः प्रवर्तिता इति हनने हेतुः दुर्मदानिति दुष्टो मदो येषां उद्धृतिकरणरूपः सङ्कर्षणपदेनैव तेषामाकर्षणं निरूपितं सामर्थ्ये हेतुमाह—अपरिमेयं तेजो यस्येति अन्तर्बलमस्त्येव बहिस्तेजोऽपि कस्याप्येतावदिति मातुमशक्यम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ततश्च संच्छिद्यमानानां द्विपदादीनाम् अङ्गेभ्यः प्रसूता असृगापगा रुधिरनद्यः परस्परं कृष्णरामाभ्यां प्रवर्तिता इति तृतीयेनान्वयः । प्रसिद्धनदीरूपकमाह—भुजा एवाऽहयो यासु ताः हतद्विपा एव द्वीपाः अन्तर्वर्तिन उच्चप्रदेशाः हया एव ग्रहा ग्राहाश्चलास्तैराकुलाः व्याप्ताः ॥ २६ ॥

अस्थूरिकाश्चर्माणि चक्राणि वा ता एवावर्तास्तैः भयानकाः महामणीनां प्रवेकाः श्रेष्ठा आभरणानि च क्रमेण अश्मानः शर्कराश्च यासु ताः । मनस्विनां वीराणां हर्षकर्यः ॥ २७ ॥

अङ्ग हे राजन्! त्वद्बलम् अर्णववत् दुर्गं भैरवञ्च दुरन्तपारं दुःशब्दो निषेधे अन्तस्तलं पारमवधिः । विक्रमेणागाधं देशतश्च निरवधिकमित्यर्थः । वस्तुविचारे तयोस्तत् कर्म केवलं विक्रीडितं नतु पराक्रमः ॥ २८—२९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदा शरैर्निर्भिन्नकुम्भाः करिणो शरवृक्णकन्धराः शरैश्छिन्नग्रीवाः अश्वाः तथा हताः अश्वादयो येषु ते रथाः छिन्ना भुजादयो येषां ते पदातयश्च अनेकश इति सर्वेषां विशेषणं निपेतुः ॥ २६ ॥

इदानीं रामकृष्णायुधनिर्भिन्नपरपक्षगद्विपदादिदेहप्रसूतरुधिरनदीः प्रसिद्धनदीरूपकेण वर्णयति संछिद्यमानेति सार्द्धद्वाभ्याम् । संछिद्यमानानां द्विपदानां मनुष्याणामिभानां वाजिनां च अङ्गेभ्यः पर्वताकारेण संस्थितेभ्यः प्रसूताः असृगापगाः सङ्कर्षणेन अपरिमेयतेजसा श्रीकृष्णेन च प्रवर्तिता इति तृतीयेनान्वयः भुजा एव अहयः सर्पा यासु ताः पुरुषाणां मनुष्याणां शीर्षाण्येव कच्छपा यासु ता हता द्विपा एव द्वीपा अन्तर्गता उच्चप्रदेशास्तैः हया एव ग्रहास्तैश्चाकुला व्याप्ताः ॥ २६ ॥

करा ऊरवश्च मीना यासु ताः नराणां केशा एव शैवलं यासु ता धनूंष्येव तरङ्गा आयुधान्येव गुल्माः तैश्च तैश्च सङ्कुला अच्छूरिकाश्चर्माणि चक्राणि वर्ता एव आवर्ताः तैर्भयानका महामणिप्रवेकाः महोमण्युत्तमा आभरणानि च यथायथम् अश्मानः शर्कराश्च यासु ताः ॥ २७ ॥

भीरूणां भयावहाः मनस्विनां च परस्परं हर्षकरीः हर्षकर्यः ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकार जब बांण चलने लगे तब कटे भये मस्तक वाले हाथी गिरने लगे, बांणों से कटे कंधा वाले अश्व गिरने लगे, और नष्ट हुये घोड़ा ध्वजा सूत और स्वामी जिनके ऐसे रथमी गिरते भये, और कट गये भुजा ऊरु कंधा जिनके ऐसे पैदल भी गिरते भये ॥ २५ ॥

कटते भये प्यादे हाथी और घोड़ों के अंग से सैंकडों रुधिर की नदी निकलतीभई, जिनमें मनुष्यों की भुजा ही सर्प भये और पुरुषों शिर कछुवा सदृश देखने में आते रहे, और मरे हुये हाथी ही द्वीप से मालूम होते, तथा मरे भये अश्व ही ग्राह से मालूम होते, इन सबो से वे नदी व्याप्त हो रही ॥ २६ ॥

मरे मनुष्यों के हाथ पांव ही जिन में मछली से तैरते, मनुष्यों के केश ही सिमार से जान पडते वीरों के धनुष ही तिरते हुए तरंगों के सदृस मालूम होते नाना प्रकार के शस्त्र ही झारझंकार से जान पडते, ढालें जो तैरतीं सोइ मालूम होती कि भमर पड रहे हैं बडेर मणि और गहने ही कंकर पत्थर से मालूम होते रहे ॥ २७ ॥

मूसल लेकर शत्रुओं के नाश करने वाले श्रीसंकर्षणजी ने अपने अपरिमित बल से संग्राम में एसी वे रुधिर की नदियें प्रकट करी, कि जो भीरुलोगों को तो भय देने वाळी और वीर लोगों को परस्पर हर्ष बढाने वाली ॥२८॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

किञ्च, सङ्कर्षणेनापि तद्बलं क्षयं प्रणीतम् अङ्ग हे राजन्! अर्णववद्दुर्गं दुर्गमं भैरवं भयङ्करं च यतो दुरन्तपारम्

तावुभौ गिरिसङ्काशौ मत्ताविव महागजौ।
परस्परमयुध्येतां सामर्षौ बलशालिनौ ॥ ख ॥
मागधस्तु गदां गुर्वीमादायामर्षविह्वलः।
भ्रामयित्वा शतगुणक्षिप्तवलवक्षसि ॥ ग ॥
तामापतन्तीं तरसा गदां शृङ्गोपमां गिरेः।
ध्वंसयित्वा हलधरो मुधा चक्रे स्मयन्निव ॥ घ ॥
व्यर्थीकृत्य गदां तस्य मुसलेन हलायुधः।
योधयित्वा रथे क्षुब्धो निहत्य रथसारथी ॥ ङ ॥
जग्राह विरथं रामो जरासन्धं महाबलम्।
हतानीकावशिष्टासुं सिंहः सिंहमिवौजसा ॥ ३१ ॥
बध्यमानं हताराति पाशैर्वारुणमानुषैः।
वारयामास गोविन्दस्तेन कार्यचिकीर्षया ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

अन्तोऽत्र तलं पारमवधिः दुःशब्दो निषेधे विक्रमेणागाधं देशतश्च निरवधिकमित्यर्थः। किञ्च, मगधेन्द्रेण च पालितं बलम् यदेवंभूतं रामकृष्णयोः कर्मोक्तं तत्परं केवलं तयोर्विक्रीडितं न तु पराक्रमः ॥ २९ ॥

न चैतदाश्चर्यमित्याह—स्थित्युद्भवान्तमिति। तर्हि किमित्याश्चर्यमिव वर्णितं तत्राह—तथापीति। मर्त्याननुविधत्तेऽनुकरोतीति मर्त्यानुविधस्तस्य ॥ ३० ॥

किञ्च, जग्राहेति हतान्यनीकानि यस्य अवशिष्टा असव एव यस्य तं च तं च ॥ ३१ ॥

हता बहुशोऽरातयो येन तथाभूतमपि जरासन्धं बध्यमानं वारयामासेति ॥ ३२—३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

ननु, यदि जगदीशता तर्हि कथं क्षुद्रातिक्षुद्रैर्नीचैर्युद्धे रसः सिद्ध्यति न चेत्तर्हि तद्वर्णनया च किं तत्राह—स्थितीति। स्थितौ तस्य साक्षाल्लीलत्वात् तस्याः प्रथमोक्तिः य इति द्वयोरैक्याभिप्रायेण। ननु, कथमेकोऽनन्तानां स्थित्यादि कुरुते तत्राह—अनन्ता गुणाः सार्वज्ञ्यचातुर्यादयो यस्य सः तच्च स्वकीयया लीलयैव। न च तत्साधनप्रयासादिना स्वशब्देन तत्र परमं स्वाच्छन्द्यमुक्तम्। चित्रमाश्चर्यहेतुरित्यर्थः। हेतुमति हेतुत्वोपचारान्न लिङ्गत्यागः। एवं पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तमाह—मर्त्यानुविधस्येति। यस्तादृशालौकिककर्माण्यपि मनुष्यलीलयैव करोति नत्वैश्वर्य्याविष्कारादिना तस्येत्यर्थः ॥ ३० ॥

अतोऽन्यच्च तादृशं तच्चरितं शृण्वित्याह—जग्राहेति। ओजसा वेगेनेत्यर्थः। सिंहः सिंहमिवेति मर्त्यानुविधतया साम्याभिप्रायात्। अतो महाबलत्वमपि तदपेक्षयैव नत्वैश्वर्योपेक्षया महाबलमिति कचित् पाठः ॥ ३१ ॥

मानुषीयैस्त्वत्यन्तापमानार्थं। गोविन्द इति पूर्ववत्। अत एव तेन जरासन्धेन कृत्वा यत् कार्य्यं हननार्थं भूभारसैन्यसंमेलनं तस्य चिकीर्षया वारयामास महाराजोऽयं सम्बन्धी च ततोऽधुना कृतापराधोऽपि त्यज्येतेति रामस्तमत्रावतेत्यर्थः। अत्र प्रकरणप्राप्तस्य भीतार्थानां भयहेतुरित्यनेनापादानत्वं गोभ्यो यवान् वारयतीतिवत् ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

अर्णवं पर्वसमुद्रघोषोपमं विक्रीडितं परम उत्कृष्टमभूत् ॥ २९ ॥

मर्त्यानुविध्यस्य मर्त्योऽनुविधायिनः ॥ ३०—४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तन्निहतावशिष्टं मगधेन्द्रपालितमर्णववद्दुर्गमं भैरवं च बलं क्षयं प्रणीतं नाशितमित्यर्थः। अद्भुतमेतद्वाभ्यामेव त्रयोविंशत्यनीकात्मकं बलं हतमिति विस्मयमानं राजानं प्रत्याह वसुदेवपुत्रयोरिति। यदुक्तं रामकृष्णयोः कर्म केवलं जगदीश्वरयोस्तयोः क्रिडितं क्रीडामात्रमेव न तु पराक्रम इति भावः ॥ २९ ॥

न चात्रविस्मयः कार्य इत्याह—स्थितीति। स्थित्यादिनां समाहरद्वन्द्वः यो भगवानसंख्येयकल्याणगुणः स्वलीलयैव त्रिलोक्याः स्थित्यादिकमेवेहते करोति तस्य शत्रुपक्षनिग्रहो न चित्रं नाश्चर्य्यविषयः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तर्हि किमिति वैचित्र्येणोपवर्ण्यत इत्यत आह तथापीति । चित्रत्वाभावेपि । मर्त्याननुविधत्ते अनुकरोतीति तथा तस्य वर्ण्यते कर्मेति शेषः मर्त्यानुविधस्यामानुषं कर्म चित्रमेवत्यमिप्रायेण वर्ण्यत इति भावः ॥ ३० ॥

जग्राहेति । हतान्यानीकानि सैन्यानि यस्य अवशिष्टा असवः प्राणा एव यस्य स चासौ स च तं विरथं जरासन्धं जग्राह ग्रहीतवान् यथा सिंहः क्षुद्रमृगं ग्रह्णाति तद्वत् ॥ ३१ ॥

बध्यमानमिति । हता अरातयो येन तं वारुणैर्मानुषैश्च पाशैः साधनैर्बध्यमानं जरासन्धं रामेणेति शेषः । गोविन्दः दृष्ट्वेति शेषः वारयामास राममिति शेषः तत्र हेतुः तेन जरासन्धेन सह यत्कार्यं पुनर्युद्धात्मकं तत्कर्तुमिच्छया हेतुभूतया न्यवारयदितिसम्बन्धः ॥ ३२ ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अङ्ग हे विष्णुरात ! यन्मगधेन्द्रेण पालितम् अर्णववद्दुर्गमम् अत एव भैरवं दुरन्तपारं चक्षुरविषयतीरान्तरम् अनवसितसमाप्ति वा तद्बलं कृष्णरामाभ्यां क्षयं प्रणीतमित्यन्वयः । जगदीश्वराभ्यामनायासेन कृतमेतद्युद्धमित्याह-वसुदेवपुत्रयोरिति । जगदीशयोः वसुदेवपुत्रयोः तद्युद्धं परं केवलं विक्रीडितं क्रीडामात्रमेव ॥२९॥

योऽनन्तगुणो भुवनत्रयस्य स्वलीलया स्थित्युद्भवान्तं समीहते करोति स्थितिःउद्भवश्च अन्तश्च तत्तथा मिथो विरुद्धत्वादेकवद्भावः यद्यपि तस्य हरेः परपक्षनिग्रहः चित्रं न भवति तथापि मर्त्यानुविधस्य मनुष्यधर्ममनुकुर्वतो हरेस्तद्युद्धं बुद्धयवतारार्थं वर्ण्यते प्रशस्यत इत्यन्वयः ॥ ३० ॥

सीरिणं बलभद्रमापेति शेषः ॥ क ॥

व्यंसयित्वा वञ्चयित्वा ॥ घ ॥ ङ ॥

हतानीकश्च हतसेनश्च अवशिष्टासुश्च अवशिष्टप्राणश्च स तथा तं हतानीकावशिष्टास्विति पाठे क्रियाविशेषणं ॥ ३१—३२ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स्थित्युद्भवः ॥ ३० ॥

———

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवमुक्तं युद्धमुपसंहरति-बलमिति । शीघ्रमुपसंहारे ततोऽपि महत्त्वं भवतीति बलमिति अङ्गैरश्वादिभिः अर्णवरूपैः दुर्गं भैरवं भयानकं च अनेन स्वरूपतो माहात्म्यमुक्तं बलस्य दुरन्ताः पाला यस्येति बलस्य रक्षकाः अङ्गे समागताः राजानः दुरन्ताः न हि तेषां मतं कश्चित्कर्त्तुं शक्तः ततोऽपि माहात्म्यमाह—मगधेन्द्रपालितम् । जरासन्धेन पालितम् इन्द्रपदेन सर्वतो बलस्य समृद्धता द्योतिता एतादृशमपि क्षणमध्ये क्षयं प्रणीतं एतदपि वसुदेवपुत्रयोः विक्रीडितं यद्यपि वसुदेवपुत्रत्वेन नाट्यं कृतं तथा सति पुत्रत्वनिर्वाहार्थं प्रयासोऽपि बाललीलायामिव प्रकाशनीयः तथापि न प्रकाशितं किन्तु क्रीडयैव सर्वं मारितमिति, एवं करणे हेतुमाह—जगदीशयोरिति । सर्वजगत एव ईश्वरयोः नहीश्वरः सदैकरूपो भवति कदाचिदभिनयं करोतीति सर्वदा अभिनयमेव करिष्यति परमित्यनेन विशेषक्रीडायामप्यनादरः ततोऽप्यल्पमिति सूचनार्थः ॥ २९ ॥

ननु, किमित्येषा कथा वर्णिता विशेषाकारणे सामान्यत एवैतद्वक्तव्यं जरासन्धसमानीतसैन्यस्य बहुशो वधं कृतवानिति अल्पे हि पौरुषत्वेन युद्धं वर्णनीयं न तु भगवतीति चेत्सत्यम् इत्याह—स्थित्युद्भवान्तमिति । यस्त्वनन्तः सर्वतः परिच्छेदरहितः स्वरूपविचारे क्रियमाणे गुणविचारेत्वाह, अनन्तगुण इति अनन्ताः कोटिब्रह्माण्डेषु यावन्तः पदार्थाः तावद्गुणो भगवान् ततोऽप्यधिक इति मुख्यः सिद्धान्तः । कांश्चिद्गुणान् प्रकटीकरोति क्रियाविचारेत्वाह—भुवनत्रयस्य स्थित्युद्भवप्रलयं स्वस्य लीलामात्रेण समीहत इति तत्र कियदिदं बलम् अतः तस्यैतन्न चित्रं तथापि तस्य परपक्षनिग्रहो वर्ण्यते भक्तिस्थापनार्थं नत्वीश्वरे परपक्षनिग्रहव्यतिरेकेणापि महत्त्वादेव भक्तिर्भविष्यति किन्निग्रहवर्णनेनेत्याशङ्क्याह—मर्त्यानुविधस्येति । भगवान् मर्त्यानुविधानं करोति तथा सति कदाचिद्भक्तपक्षपातं न कुर्यात् अन्यधर्माभिनिवेशादिति तत्रापि चेत् भक्तपक्षपातं कुर्यात् तदा निःसन्दिग्धं भक्तिमार्गः प्रवर्त्तेतेति अत एव वर्ण्यते विशेषाकारेणेति ॥ ३० ॥

एवं दूषणं परिहृत्य जरासन्धेन बलभद्रं प्रति यदुक्तं कृतवानित्याह—जग्राह विरथमिति । तस्य रथोऽपि छिन्नः केवलं पदातिरवशिष्टः यद्यपि शरीरेणापि महाबलः तथापि तज्जग्राह विरथो हन्तव्यो न भवतीति बद्ध्वा गृहे नेय इति सम्बन्धनार्थं गृहीतवान् यतोयं रामः सर्वेषां रमणार्थं प्रवृत्तः सः हन्तुमप्यशक्य इति तस्य नामाह—महाबलमिति च दैवं मानुषं च बलं तस्य निरूपितं तर्हि दैवगत्या गृहीत इति चेत्तत्राह—ओजसेति । तर्हि पाशादिभिर्गृहीतो भविष्यतीति चेत् तत्राह-सिंहः सिंहमिवेति । हस्ताभ्यामेव निगृहीतः न तु हलादिना आकृष्टः तस्यामोचकाभावमाह-हतमनीकं यस्य अवशिष्टा असवो यस्येति ग्रहणानन्तरं परोपकारार्थमागतो न बन्धनीय इति ॥ ३१ ॥

बध्यमानं भगवान् निवारयामासेति आह-बध्यमानमिति । महतो बन्धनमनुचितमिति तं विशिनष्टि—हताराातिमिति । हताः अरातयो येन अनेन शत्रुभूयस्त्वात् तेषां च दुष्टत्वात् तत्सुखं भविष्यतीत्यपि मोचने तदभावो मोचने हेतुरुक्तः केवलबन्धनानि तत्र न समर्थानीति पाशैर्बद्धः ते आकृष्टाः निग्रहहेतवो भवन्ति तत्रापि वारुणैर्मानुषैश्च जरादीनां मोचनाभावाय वारुणाः पाशाः मनुष्याणामर्थे मानुषा एतादृशमपि स्वाधीनं जातं परमशत्रुं वारयामास बन्धनं न कर्तव्यमिति । ननु, कथमेवं भूभारहर्ता तं मोचयतीति चेत् तत्राह-गोविन्द इति । सिंहावलोकन्यायेन पूर्वलीलां स्मृतवान् अतस्तेनापि काचिल्लीला सेत्स्यतीति तं मोचितवान् । ननु, किमिति दुष्टो मुच्यते तत्राह-तेन कार्यचिकीर्षयेति । निरोधो हि कर्तव्य

स मुक्तो लोकनाथाभ्यां व्रीडितो वीरसम्मतः ।
तपसे कृतसङ्कल्पो वारितः पथि राजभिः ॥ ३३ ॥
वाक्यैः पवित्रार्थपदैर्नयनैः प्राकृतैरपि ।
स्वकर्मबन्धप्राप्तोऽयं यदुभिस्ते पराभवः ॥ ३४ ॥
हतेषु सर्वानीकेषु नृपो बार्हद्रथस्तदा ।
उपेक्षितो भगवता मगधान् दुर्मना ययौ ॥ ३५ ॥
मुकुन्दोऽप्यक्षतबलो निस्तीर्णारिबलार्णवः ।
विकीर्यमाणः कुसुमैस्त्रिदशैरनुमोदितः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एतदभावे सर्वे भगवत्परा राजसाः सात्त्विकाश्च न भविष्यन्तीति तदर्थमयं रक्षितः अक्लिष्टकर्मत्वाय च ॥ ३२ ॥

श्रीच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अङ्ग, हे राजन्! तद्बलं सैन्यम् अर्णववत् दुर्गं दुःप्रवेशं भैरवं भयङ्करं च दुर्गमः अन्तो ऽग्रभागः पारमवधिस्थानं च यस्य मुखाग्रे कोपि विजिगीषुर्गन्तुं न शक्नोति तदलङ्घ्यपारं कुतो जेतुं? एवंभूतं क्षयं प्रणीतं नाशितम् वसुदेवपुत्राभ्यामिति विभक्तिव्यत्ययेन सम्बन्धः तत् कर्म परं केवलं वसुदेवपुत्रयोर्विक्रीडितं लीलामात्रं न तु पराक्रमः ॥ २९ ॥

यतो योऽनन्तगुणो ऽसङ्ख्येयस्वाभाविकगुणः भुवनत्रयस्य स्थित्युद्भवान्तं लीलामात्रेणैव समीहते तस्य परपक्षनिग्रहः शत्रुपक्षदमनं विक्रीडितमिति किं चित्रम् तथापि मर्त्यान् शिक्षणीयान् अनुविधत्ते शिक्षकत्वेनानुकरोतीति स तस्य अत्यल्पमपि कर्माश्चर्यमिव वर्ण्यते इत्यर्थः ॥ ३० ॥

हतान्यनीकानि यस्य अवशिष्टा असवो यस्य स चासौ स च तम् ॥ ३१ ॥

हताः अरातयो येन तम् ते चारातयो ऽन्यत्र न तु प्रस्तुत युद्धे मुकुन्दो ऽप्यक्षतबल इति वचनात् तेन जरासन्धेन भूभारभूतानां पुनरानीयमानानां वधरूपकार्यस्य चिकीर्षया ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन्! मगधेन्द्र जरासंध की पालित समुद्र के तरह दुर्गम भयंकर और अपार उस सेना को श्रीकृष्ण और बलदेव जी इन दोनों वसुदेव के पुत्रों ने नाशको प्राप्त करदी, सो यहभी साक्षात् दोनों जगदीश्वरों का एक खेलमात्र है कुछ वास्तव युद्ध नहींहै ॥ २९ ॥

जो श्रीकृष्ण अनंत गुणवाले होने से तीनों भुवने के पालन उत्पत्ति औ संहार को अपनी लीला मात्र से करते हैं उन को शत्रुओं की सैना का मारना कुछ विचित्र नही है, तथापि मनुष्य रूप के अनुकरण (नकाल) करने से आश्चर्य के सदृश वर्णन करतेहैं ॥ ३० ॥

श्रीशुकदेव जी कहते हैं, कि- जब सेना मारी गई प्राण मात्र रह गये और वह महा बलि जरासन्ध विरथ हो गया, तब बलदेवजी ने उसको पकड़ लिया जैसे कोई सिंह सिंह को पराक्रम से पकड लेवे ॥ ३१ ॥

जब श्रीबलदेव जी जरासन्ध को वरुण पाश से और मनुष्य के पाशों से बाधने लगे तब गोविन्द कार्य करने की इच्छा से उसको वारण करते हुए ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पवित्रार्थानि धर्मोपदेशपराणि पदानि येषु तैर्वाक्यैः नयनैर्नीतिभिः प्राकृतैर्लौकिकैः तत्र लौकिकन्यायमाहुः स्वकर्मेति यदुभिरल्पकैः कृत्वा ते महतः पराभवः केवलं कर्मबन्धेन प्राप्तोऽतस्त्वया न लज्जितव्यमिति ॥ ३४ ॥

बार्हद्रथो जरासन्धः ॥ ३५ ॥

मुकुन्दोऽपि ययावित्यनुषङ्गः न क्षतं बलं यस्य सः तस्यैवामृतदृष्ट्याक्षतप्रतिसन्धानादिति भावः निस्तीर्णोऽनायासेनैव तीर्णोऽरिबलार्णवो येन साधुसाधु इत्यनुमोदितश्च ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स मुक्त इति युग्मकम् । लोकनाथाभ्यामिति पूर्वोक्तरीत्या लोकहितार्थमेवेति भावः । अथ च महाशयत्वात् झटिति तद्धननेत्वनाग्रहश्च दर्शितः । यतो वीराणां सम्मतः अतो बन्धे ततोऽपि मोचने व्रीडितः । अत एव तपस उद्यतः । कथं यादवबलादपि मम पराजयः तत इतः क्षात्रधर्मं न करिष्यामि किन्तु तपसैव शरीरं त्यक्ष्यामीति बहिरभिमानख्यापनाय । अन्तस्तु वीर्यातिशयसलाभायेति ज्ञेयम् । पथि वर्त्मवर्त्मनि तपोऽर्थमाश्रिते ॥ ३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पवित्रार्थपदैः क्षत्रियस्य वार्द्धक्य एव वैराग्ये सति तपः युद्धादिकमेव मुख्यो धर्मः लज्जया तत्त्यागोऽनुचित इत्यादिलक्षणैः युद्धे कदाचित् जयः कदाचित् पराजयोऽपि तेन निर्वेदः क्षत्रियस्यायोग्य इत्यादिलक्षणैर्नयनैश्च । च एवार्थे स्वकर्मबन्धत एव प्राप्तः नतु वीर्य्याद्यभावतः अयमिति पाठेऽन्यो न भावीति भावः । अन्यत्तैः । यद्वा, तत्र पवित्रार्थपदान्याह-सेति । "अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म" इत्यादि शास्त्रीयन्यायानुगृहीतत्वात् पवित्रार्थपदत्वं प्राकृतैरिति युद्धे वीरस्य मरणमपि श्रेयः न तु तत्राशक्त्यादिना तप इत्यादिलक्षणैः अन्यत् समम् ॥ ३४ ॥

हतेष्विति त्रिकम् । नृपेति बार्हद्रथः राजचक्रवर्त्त्ययं तदपत्यमिति तन्नामविख्यापक इत्यर्थः । अत एव साभिमानत्वादुपेक्षितोऽपि दुर्मनाः दुःखितचित्तः ॥ ३५ ॥

मुकुन्द इति जरासन्धमोचनाभिप्रायेण निस्तीर्णेति मर्त्यानुविधत्वात् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स इति । लोकनाथाभ्यां रामकृष्णाभ्यां विमुक्तः स वीरश्रेष्ठो जरासन्धः तावत्तपसे तपश्चरितुं वनं प्रवेष्टुमिच्छुः पथि राजभिः शिशुपालादिभिः कर्तृभिः विचित्रा अर्थाः पदानि शब्दाश्च येषु तैः वाक्यैः प्राकृतैः नर्य्यायैश्च साधनैर्वारितः अत्रः लौकिकन्यायमाहुः—स्वकर्मेति । यदुभिरल्पकैर्महतस्ते पराभवः केवलं स्वकर्मबन्धप्राप्त इत्येवम्विधैर्नयैरिति सम्बन्धः ॥ ३३—३४ ॥

हतेष्विति सर्वेष्वनीकेषु हतेषु सत्सु बार्हद्रथो जरासन्धो राजा भगवतोपेक्षितो दुःखितचित्तो मागधान् जनपदान् ययौ ॥ ३५ ॥

मुकुन्द इति । अक्षतमविहतं बलं स्वीयं स्वकीयं यस्य निस्तीर्णोऽरीणां बलमेवार्णवो येन तथाभूतः मुकुन्दः अपि त्वर्थः मुकुन्दस्त्वित्यर्थः साधु साध्विति देवैरनुमोदितः कुसुमैर्विकीर्यमाणश्च विगतः ज्वरः शत्रुपीडात्मको येभ्यः तैरत एव मुदितचित्तैः माथुरैर्जनैरुपसङ्गम्य मिलित्वा सूतादिभिः उपगीयमानो विजयः यस्य येन तथाभूतो ययौ इति सम्बन्धः । तत्र सूताः पौरुषप्रकाशकाः मागधाः गायकाः वन्दिनः स्तुतिपाठकाः इति विवेकः ॥ ३६—३७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मुक्तो विसृष्टः ॥ ३३—३७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो यज्जातं तदाह-स मुक्त इति । अन्ये यादवाः पुनः बन्धनं करिष्यन्तीत्याशङ्क्याह-लोकनाथाभ्यामिति । त्रैलोक्यनाथाभ्यां मुक्तं को वा बद्धुं शक्तः द्विवचनेन विभक्तसामर्थ्यं सर्वमेव मोचने नियुक्तमिति सूचितम् । ननु, तादृशः शक्तोपि व्रीडितेति कथं कार्यसिद्धिरिति चेत् ? सत्यं व्रीडितः अत्र हेतुः वीरसम्मत इति, वीरेषु अयमति वीर इति सम्मतः ततः मानुषपराक्रमस्य हतत्वात् अलौकिकं पराक्रमं साधयितुं तपसे कृतसङ्कल्पो जातः ततस्तपःकरणार्थं गच्छन् पथि राजभिर्वारितः ये राजानो भारभूताः अनेन भगवच्चरित्रमलौकिकमित्युक्तम् । येषामुपकारं करोति तैस्त्यक्तः येषां चापकारं करिष्यति तैर्गृहीत इति ॥ ३३ ॥

तेषां बोधने कारणान्याह—वाक्यैरिति । त्रिविधा हि बोधकाः तत्र सात्त्विकानां वचनं पवित्रार्थपदैरिति पवित्रार्थानि पदानि येषु वाक्यैरिति त्रिष्वपि सम्बध्यते नयैः प्राकृतैरपि भगवानीश्वरः सर्वात्मा तत्र पराजयो भाग्यमेवेति पवित्रार्थपदानि नीतिवाक्यानि तु स्वदेशो न भवति विचारश्च न तु कृतः अकस्माद्युद्धे पलायनमुचितमेवेति राजसाः अतो नीतिविरुद्धं न कर्त्तव्यमित्युपदेशपरैः प्राकृतास्तु बहूनामेव महतामपि पराजयो जायत इति प्राकृतवचनैः बोधमुक्तवन्तः एते त्रिविधा अपि दृष्टन्यायेनैवोक्तवन्तो नादृष्टन्यायेन अन्ये पुनरन्तरङ्गाः अदृष्टप्रकारेण बोधयामासुरित्याह—स्वकर्मबन्धन इति । त्वया हि बहवो जिताः तत्कर्मफलं च भोक्तव्यम् अन्यथा प्रकारान्तरेण दुष्टैः सह पराजयो भवेत् यतः स्वकर्मणा बन्धनं यस्य तादृशः पराभवः अपिशब्दात् सर्वे चतुर्द्धा व्यस्तैः समस्तैश्च बोधयामासुरित्यर्थः । यदुभिः सह पराभव इति युक्तमेवैतत् यतो ज्येष्ठो यदुरित्यपि ज्ञापितम् ॥ ३४ ॥

ततो यज्जातं तदाह-हतेषु सर्वानीकेष्वपि सर्वैः पुरस्कृत इति राजचिह्नानि प्राप्य स्वदेशान् गतः जरासन्धः यतो नृपः दैवमानुषसहायः सूचितः तदा बोधनानन्तरं दृष्टसामग्र्यां च सत्यां पश्चाद्गत इत्याह—तदेति । निकटे सम्भृतिं कृत्वा प्रगल्भवचनैः सह गच्छन् पुनर्भगवता निगृहीतो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—उपेक्षितो भगवतेति । भगवतः स्थाने यद्यप्युक्तं यद्यपि भगवत्वाच्च जानाति तथापि तानि वाक्यान्यनादृत्योपेक्ष्यमेव कृतवान् भगवत्त्वादग्रिमकार्यमेव विचारयति न तु नीतिविरोधम् उपेक्षया सुतरां दुर्मना जातः तत्त्वे अवगतेऽपि मागधत्वान्न शरणमागतः नापि तूर्ष्णीं स्थास्यति मागधत्वादेव मागधान् ययौ ॥ ३५ ॥

तस्य स्वगृहप्राप्तिमुक्त्वा भगवतोऽपि परमवैभवेन मथुराप्रवेशमाह—मुकुन्दोऽपीति पञ्चभिः । न क्षतं बलं यस्य एकोपि न हतः यद्यपि मोक्षदाता तानपि मारयित्वा मुक्तिं दद्यात् जरासन्धं वा मोचयेत् न हि भगवान् अयहेतुः किन्तु मोक्षहेतुः लीनाः केचन पुनरायास्यन्तीति शङ्काभावार्थमाह—निस्तीर्णः नितरामुत्तीर्णः अखिलरूप एवार्णवो येन अर्णवो हि नान्यत्र समायाति महत्त्वेन पौरुषं पुनरागमनाभावश्च निरूपितः ततः कुसुमैः विकीर्यमाणः त्रिदिशैरनुमोदितो जातः अन्यथा अनन्तवधे तदधिष्ठातृदेवानां दुःखं भवेदित्याशङ्क्य तदेवार्थमेतत्कृतमित्यपि सूचितम् ॥ ३६ ॥

माथुरैरुपसङ्गम्य विज्वरैर्मुदितात्मभिः ।
उपगीयमानविजयः सूतमागधवन्दिभिः ॥ ३७ ॥
शङ्खदुन्दुभयो नेदुर्भेरीतूर्याण्यनेकशः ।
वीणावेणुमृदङ्गानि पुरं प्रविशति प्रभौ ॥ ३८ ॥
सिक्तमार्गां हृष्टजनां पताकाभिरलङ्कृताम् ॥
निर्घुष्टां ब्रह्मघोषेण कौतुकाबद्धतोरणाम् ॥ ३९ ॥
निचीयमानो नारीभिर्माल्यदध्यक्षताङ्कुरैः ॥
निरीक्ष्यमाणः सस्नेहं प्रीत्युत्कलितलोचनैः ॥ ४० ॥
आयोधनगतं वित्तमनन्तं वीरभूषणम् ॥
यदुराजाय तत्सर्वमाहृतं प्रादिशत्प्रभुः ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

लज्जितत्वे हेतुः वीरसम्मत इति ॥ ३३ ॥

पवित्राणि तत्त्वोपदेशपराणि अर्था पदानि च येषु तैः । नयनैः नीतिभिः प्राकृतैर्लौकिकैः तत्र तत्त्वोपदेशमाहुः—स्वकर्मेति । तवैतत् पराभवदुःखं ललाटे लिखितमेव तत् कथमन्यथा भवति "अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म" इति स्मृतेः एतद्युङ्घ्यनार्थेन नीतिश्चाहुः स चार्थो यथा यद्येष पराभवस्ते प्रारब्धकर्माधीन एव तर्हि का ते लज्जा कः खलु बुद्धिमानतिक्षुद्रात् यादवादपि त्वां दुर्बलं मंस्यते यादवेन सह युद्धे तव जये सति न किमपि यशः पराजयेऽपि न काचिल्लज्जा जरासन्धसिंहो हि कृष्णसारं जित्वापि न कमप्युत्कर्षमजित्वापि न कामपि निन्दां प्राप्नोतीति वयं जानीमः समकक्षेणापि सह युद्धे जयपराजयाभ्यां क्षत्रियैः न गर्वदैन्ये धार्ये किमुत स्वतोऽतिन्यूनेनेति शास्त्रमिति ॥ ३४ ॥

बार्हद्रथोऽपि बृहद्रथपुत्रो जरासन्धः ॥ ३५ ॥

मुकुन्दोऽपि ययाविल्यनुषङ्गः ॥ ३६—३८ ॥

श्रीचञ्चुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

राजभिर्वाक्यैर्वारित इति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥

कथम्भूतैर्वाक्यैः नयनैः नीतिशास्त्रस्थैः प्राकृतैः स्वोत्प्रेक्षितैश्च पवित्रार्थानि श्रोतृमोहघ्नानि पदानि येषु तैः तत्रोभयवाक्यसारमूचुः ते त्रयोविंशत्यक्षौहिणीपतेः यदुभिः स्वल्पसङ्ख्यैरपि अयं पराभवः स्वकर्मबन्धेन स्वकर्मबन्धनेन प्राप्त इति ॥ ३४ ॥

बार्हद्रथो बृहद्रथसुतो जरासन्धः ॥ ३५ ॥

न क्षतं बलं यस्य स मुकन्दो ऽपि ययौ इत्यनुषङ्गः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

वीरों को सम्मत उस जरासन्ध को जब अखिल लोक के स्वामी श्रीकृष्ण और बलदेवजी ने छोड दिया, तब अति लज्जित हुआ और तप करने का सङ्कल्प करता हुआ परन्तु मार्गमें और राजा लोगों ने समुझाकर वारण किया ॥ ३३॥

पवित्र अर्थके कहने वाले पद जिनमें ऐसे नीति वाले और प्राकृत वाक्यों से समुझाकर राजा लोग कहने लगे, कि-तुमारा यदुलोगों से पराभव तौ नहीं होना था परन्तु कुछ कर्महीं मे ऐसा लिखा रहा, इससे पराजय भया इसमें तुमारा दोष कुछ नहीं ॥ ३४ ॥

जब सब सेना नष्ट होगई और श्रीकृष्ण ने उपेक्षा करदी तब बृहद्रथके वंशवाला जरासन्ध राजा उदास होकर मगधदेश को जाता भया ॥ ३५ ॥

सेना जिनकी किञ्चित् भी नष्ट नहीं हुई, और शत्रुओं की सेना रूप समुद्रके पार उतर गये, ऐसे श्रीकृष्णचन्द्र के ऊपर देवताओं ने पुष्पों की वर्षा करके अनुमोदन करके जय२ शब्द किया ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रत्युद्गतैर्मथुरावासिभिर्जनैः उपसङ्गम्य मिलित्वा ॥ ३७ ॥

तदा प्रभौ पुरं प्रविशति सति शङ्खादयो नेदुः ॥ ३८ ॥

कथम्भूतां पुरम्? तदाह—सिक्तमार्गामिति । ब्रह्मघोषेण वेदघोषेण निर्घुष्टां निनादितां कौतुकेनोत्सवेन आ सर्वतो बद्धानि तोरणानि यस्यां ताम् ॥ ३९ ॥

निचीयमानो विकीर्यमाणः प्रविवेशेति विपरिणताऽनुषङ्गः ॥ ४० ॥

आयोधनं रणभूमिस्तत्रस्थं वित्तम् वीराणां भूषणम् ॥ ४१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कुमुन्दोऽपि माथुरैः सहाभिमुख्येन सङ्गम्य ययाविति पूर्वेणैवान्वयः । मधुपुरीमिति शेषः । तादृशवर्णितप्राचीण्यात्

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

परास्त्रादिभिर्न क्षतमेव बलं यस्य सः जयजयेत्याद्यनुमोदितः॥३७॥

शङ्खेति युग्मकम् । अनेकश इत्यस्य सर्वैरप्यन्वयः ॥ ३८ ॥

हृष्टेति । दिव्यवस्त्रादिधारणञ्च सूचयति—कौतुकेनेत्यर्थः । तृतीयालुक् छान्दसः अतः सर्वत्रापि योज्यम् ॥ ३९ ॥

कीदृशः सन् प्रविवेश ? तत्राह—निचीयेति । प्रीत्या हर्षेण उत्कलितैर्विकसितैर्लोचनैः कृत्वा अत्र टीकायां विपरिणतानुषङ्ग इति पुरं प्रविशति प्रभाविति पूर्वोक्तशतृप्रत्ययस्य सप्तम्याश्च विपरिणामात् । यद्वा, निचीयमानः इति परेण युग्मकम् ॥ ४० ॥

वीराणां भूषणं गात्रालङ्करणम् अत एवानन्तं तेषामतिबाहुल्यादगणनया महासम्पन्नत्वान्मूल्येन चानिरूप्यमित्यर्थः । आहृतं जनैरानायितं यदुराजाय स्वयमेव तथा स्थापितायोग्रसेनायैव प्रकर्षेण राजयोग्यादरपूर्वकमदिशत् उपहृतवान् यतः प्रभुः स्वयं तद्वैभवानपेक्षः स्वमर्यादापालनपरश्चेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शङ्खेति । प्रभौ भगवति पुरं प्रविशति सति शङ्खादयो नेदुर्दध्वनुः भेर्यश्च तूर्याणि च तानि परवल्लिङ्गवचनाः तथा वीणावेणुमृदङ्गानीति च ॥ ३८ ॥

पुरं विशिनष्टि— सिक्तमार्गामिति । सिक्ताश्चन्दनाम्बुभिर्मार्गाः यस्यां हृष्टा जना यस्यां तां ब्रह्मघोषेण वेदपाठघोषेण निनादितां तथा कौतुकेनोत्सवेन आ सर्वतो बद्धानि तोरणानि यस्यां ताम् ॥ ३९ ॥

निचीयमान इति । मालामर्हन्तीति माल्यानि कुसुमानि तत्प्रभृतिभिः निचीयमानः विकीर्य्यमाणः प्रीत्योत्कण्ठितानि भरितानि लोचनानि येषां तैर्जनैरिति शेषः । स्नेहेन सहितं यथा तथा निरीक्ष्यमाणो मुकुन्दः प्रविवेशेति विपरिणतेनान्वयः ॥ ४० ॥

ततः किं कृतवान् ? तदाह—आयोधनगतमिति । आयोधनं रणभूमिः तत्र आसमन्तादगतं स्थितं यत्तत्सर्वमनन्तमानीतं वीराणां भूषणं यदुराजाय उग्रसेनाय प्रादिशत्समर्पितवान् ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पुरं प्रविशति सति दुन्दुभ्यादयो नेदुरित्यन्वयः ॥ ३८ ॥

कौतुकाभिर्दण्डमालाभिरावद्धतोरणाम् ॥ ३९ ॥

निचीयमानः राशीक्रियमाणः ॥ ४० ॥

यदुराजाय उग्रसेनाय ॥ ४१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो मानुषैरप्यनुमोदित इत्याह—माथुरैरिति । दुर्गमुद्घाट्य सर्वे समागताः यतो विज्वराः मरणशङ्कारहिताः ज्वरो हि समागत एव मरणशङ्कामुत्पादयति तेषां स एव ज्वरः प्राप्त इति कालदेहादिधर्ममर्यादा तु पूर्वमेव निवारिता । किञ्च, बहिर्बुद्ध्यापि मुदितात्मानो जाताः ततः सूतमागधवन्दिभिः उपगीयमानविजयो जातः ॥ ३७ ॥

शङ्खा दुन्दुभयश्च नेदुः ततः शनैः गमनसूचनाय वीणावेणुमृदङ्गान्यपि वादितानि यतः प्रभुः पुरं प्रविशति सति लौकिकमेतदिति सूचितम् ॥ ३८ ॥

अतः पुरं वर्णयति—सिक्तमार्गामितिद्वाभ्याम् । सिक्ताः सर्वे मार्गा यस्यां गन्धोदकैः सेकः हृष्टा जना यस्यां पताकाभिः जयलेखाङ्किताभिरलङ्कृतामिति । अधो मध्ये उपरि च शोभा निरूपिता । नितरां घुष्टा ब्रह्मघोषेण वेदपाठेनेति । प्रत्यागाशिषो मन्त्राः प्रवेशे पठनीया इति पुरप्रवेशे तदर्थमेव ब्राह्मणैः ब्रह्मघोषः पठितः वेश्यानां विशेषचेष्टामाह—कौतुकैराबद्धानि तोरणानि यस्यामिति ॥ ३९ ॥

सर्वाभिरेव नारीभिः माल्यादिभिः विकीर्यमाणो जातः दध्यक्षताः विकीर्णाः यवाङ्कुराश्च एवं तासां क्रिया भगवति निरूपिता त्रिविधा । ज्ञानमपि तथा निरूपयति— निरीक्षमाण इति । स्नेहो बन्धुभावेन प्रीतिः पुरुषभावेन उत्कण्ठा कामभावेनेति. एवं त्रिस्वभावैर्लोचनैर्निरीक्ष्यमाणो जातः स्नेहः पृथक् कृतो लौकिकदोषाभावाय ॥ ४० ॥

ततः प्राप्तधनस्य राजन्येव विनियोगं वदन् स्वस्य तदाज्ञया युद्धादिकरणं सूचयति— तद्दुःखाभावाय आयोधनागतमिति. आयोधनं युद्धभूमिः तत्र योधैरानीतं द्रव्यमाभरणादिप्रकारेण अनन्तं बह्वेव बहव एव हता इति । अनन्तत्वे हेतुमाह—वीरभूषणमिति । यावदाहृतं तत्सर्वं यदुराजाय प्रादिशत् प्रकर्षेण बोधितवान् रक्षास्थापनादिकं तु स्वकृत्यमेवेति निवेदनमात्रं राज्ञे निरूपितं प्रभुत्वात् न सह गतानां यथेष्टं द्रव्यविनियोगः ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पुरं विशिनष्टि—सिक्तमार्गामित्यादिना ॥ ३९ ॥

निचीयमानः विकीर्यमाणः प्रभुः प्राविशदिति विपरिणतानुषङ्ग इति श्रीस्वामिचरणाः । यद्वा, प्रादिशदिति परेणान्वयः ॥४० ॥

आयोधनं युद्धभूमिस्तत्र पतितं वीराणां भूषणं गात्रलयम्॥४१॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अभिसङ्गम्य मिलित्वा ॥ ३७ ॥

प्रभौ भगवति पुरं प्रविशति । शङ्खादयो नेदुः दध्वनुः ॥ ३८ ॥

कथम्भूतं पुरमित्याकाङ्क्षायां पुरं विशिनष्टि—सिक्तमार्गामित्यादिना । कौतुकेनोत्सवेन आ सर्वतो बद्धानि तोरणानि यस्यां ताम् ॥ ३९ ॥

मालामर्हन्तीति माल्यानि कुसुमानि तदादिभिर्निचीयमानः अवकीर्यमाणः प्रीत्या उत्कलितानि लोचनानि येषां तैर्जनैरिति शेषः । सस्नेहं स्नेहेन सहितं यथा भवति तथा निरीक्ष्यमाणः

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आयोधनगतं रणभूमिगतं वीराणां भूषणमाहृतम् । सर्वं वित्तं यदुराजाय प्रादिशत् दत्तवानिति द्वयोरन्वयः ॥ ४०—४१ ॥

भाषाटीका ।

उस समय निष्कण्टक और प्रसन्न चित्त मथुरा वासियों के साथ मिलकर सूत मागध और बन्दीजन सव श्रीकृष्ण की विजय गाते हुए ॥ ३७ ॥

और भी जव भगवान् पुर में प्रवेश करने लगे उस समय शङ्ख दुन्दुभि वाजने लगीं, और भी अनेक भेरी, तूरी, वीणा, वंशी, मृदङ्ग से आदि लेकर बहुत से वाजे वाजते हुए ॥ ३८ ॥

उस काल में मथुरा में भी सव मार्ग सींचे गये, मनुष्य सव बडे हर्ष में प्रफुल्लित हो रहे, ध्वजा पताका जहां तहां लगादिये गये, ब्राह्मणो के मुख से वेद का घोष अलग हो रहा है, और कौतुक से पुरमें जहां तहां तोरण वन्दनवार न्यारे बाधे गये हैं ॥ ३९ ॥

ऐसी मथुरा पुरीमें जव भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र भीतर प्रवेश करने लगे तव मथुरा की नारी मङ्गल के लिये माला दधि अक्षत और दुर्वाङ्कुर विखेरती हुई, और प्रीति से प्रफुल्लित नेत्रों से स्नेह पूर्वक भगवान् के दर्शन करती हुई ॥ ४० ॥

और संग्राम भूमि में वीरों का आभूषण जो अनन्त धन प्राप्त हुआ उस सव धन को यदुराज श्रीउग्रसेन महाराज को प्रभुने सादर समर्पण कर दिया ॥ ४१ ॥

---

* इत आरभ्य विजयध्वजतीर्थीयपठितश्लोकाः ।

श्रीशुक उवाच ।

(मूलम्) तृतीये मासि भूयश्च राजा बार्हद्रथो बली ।
दिवानिशं तप्यमानः स्मरन् पूर्वपराभवम् ॥ १ ॥
आहूय सर्वभूपालान् चकार कलहोद्यमम् ।
समस्त्यान् मालवांश्चेदीन् कुरुपाञ्चालकेरलान् ॥ २ ॥
कुलिन्दकुन्तलावन्तिकाशिगान्धारसृञ्जयान् ।
कलिङ्गकेकयानान्ध्रान् दशार्णान्वङ्गसैन्धवान् ॥ ३ ॥
माद्रान् त्रिगर्त्तान् सौवीरान् पार्वतेयांश्च सर्वशः ।
आहूयाक्षौहिणिगणैस्त्रयोविंशतिभिर्युतः ॥ ४ ॥
स मागधानतिक्रम्य पश्चिमाभिमुखो ययौ ।
आकर्षन्निव भूपालान् गजाश्वरथवल्गभान् ॥ ५ ॥
आगत्य मथुरां रोद्धुं प्राविशद्यमुनातटे ।
स्कन्धावारेण महता राजभिर्बहुभिर्वृतः ॥ ६ ॥
उपगीयमानोऽन्यरमत्सूतमागधबन्दिभिः ।
तदाकर्ण्य रणोद्योगं मागधस्य बलीयसः ॥ ७ ॥
मन्त्रयामास शर्वर्यां कृष्णः सङ्कर्षणादिभिः ।
वसुदेवोद्धवाक्रूरसैनेयाहुकसारणैः ॥ ८ ॥
एभिरालोच्य शर्वर्यां सम्यङ्निर्द्धारितक्रियः ।
उषस्यनुदिते सूर्ये समाहूय भटोत्तमान् ॥ ९ ॥
त्रिधा विभज्य गोविन्दः स्वसेनां चतुरङ्गिणीम् ।
न्ययोजयदमेयात्मा मागधेन्द्रवलं प्रति ॥ १० ॥
सङ्कर्षणं च हार्दिक्यं गदं सारणमेव च ।
वामेन प्रेषयामास मार्गेण मधुसूदनः ॥ ११ ॥
सात्यकिं विपृथुं चैव पृथुमुद्धवमेव च ।
दक्षिणेनैव मार्गेण प्राहिणोत्सेनया सह ॥ १२ ॥
स्वयं कतिपयैर्युक्तो रथैः कमललोचनः ।
अग्रे मगधराजस्य प्रविवेश महद्बलम् ॥ १३ ॥
सा सेना बहुनागाश्वरथपादातिसङ्कुला ।
प्रसुप्ता यमुनातीरे विस्रब्धा रमते सुखम् ॥ १४ ॥
उदयाद्रिसमारोहत्यर्के तमसि नश्यति ।
नीडस्थेष्वेव कूजत्सु विहङ्गेषु ततस्ततः ॥ १५ ॥
विकसत्सु सरोजेषु गायत्स्वलिकुलेषु च ।
प्रविवेश बलं भीमं मागधेन्द्रस्य दुर्जयम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

१—५ ॥

स्कन्धावारेण सैन्यनिवेशार्थं वस्त्रविरचितपुरान्तः पुरादिगृहनिचयेन ॥ ६—१६ ॥

(मूलम्) हयाश्चाबद्धवैराणाः श्रेणीबद्धाः समन्ततः ।
कुञ्जराश्च तदा राजन्नारोपितपञ्जराः ॥ १७ ॥
अनादत्तप्रहरणा भटाश्चाबद्धमूर्द्धजाः ।
अप्रविष्टात्तवर्माणस्तदानारूढवाहनाः ॥ १८ ॥
रथाश्चाबद्धतुरगाः सर्वतोनुद्धतध्वजाः ।
सेनायां मगधेन्द्रस्य प्रवेशे पीतवाससः ॥ १९ ॥
त्रिदिक्ष्वापतितं सैन्यं दृष्ट्वा तद्राजमण्डलम् ।
इति कर्त्तव्यतामूढं विभ्रान्तं समपद्यत ॥ २० ॥
केचिद्भटाः समापेतुर्भयात्केचिच्च दुद्रुवुः ।
केचिदात्तप्रहरणास्त्वभिसस्रुररीन् रणे ॥ २१ ॥
केचिद्विभिन्नवर्माणश्छिन्नपादोरुबाहवः ।
रिपूनेवाभ्यवर्तन्त क्रोधोद्भूतारुणेक्षणाः ॥ २२ ॥
केचिद्धयानपर्याणानारुह्य दृढविक्रमाः ।
मर्दयन्तो रिपून् युद्धे विमलं लेभिरे यशः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

"हयगतौ" इति धातुः हयत्यनेनेति हयः वैराणं पल्याणम् अश्वपृष्ठासनमित्यर्थः । श्रेणीबद्धाः पङ्क्तिबद्धाः पञ्जरं गजानां पृष्ठे शत्रुमुकशरस्तम्भियन्त्रगृहम् ॥ १७ ॥

अनादत्तप्रहरणाः अस्वीकृतायुधाः ॥ १८ ॥

पीतवाससः श्रीकृष्णस्य प्रवेशे प्रवेशसमये ॥ १९ ॥

विभ्रान्तमनवस्थानम् ॥ २०—२१ ॥

तदा जरासन्धसेनावस्थाप्रकारं कथयति-केचिदिति ॥ २२ ॥

पर्याणमुभयपार्श्वावलम्बक्रमापदं काविका वा ॥ २३ ॥

विजध्वजतीर्थीयपठितश्लोकाः ।

राजानः सहसोद्वुध्य दृष्ट्वा सैनिकसङ्क्षयम् ।
विना रणोपस्करणं चक्रुः केचन सङ्गरम् ॥ २४ ॥
केचिद्विसृज्य शिबिरं विविशुर्गहनं वनम् ।
केचिन्मागधमासाद्य विजयस्वेति चाब्रुवन् ॥ २५ ॥
रथेनैकेन गोविन्दः प्रविश्य रिपुवाहिनीं ।
जघान सुबहून् वीरान् सायुधान् सरणोद्यमान् ॥ २६ ॥
सङ्कर्षणोपि बलवान् महत्या सेनया वृतः ।
बलं प्रविश्य वामेन मर्दयामास मागधम् ॥ २७ ॥
शैनेयोऽपि महाबाहुर्दक्षिणेनैव वर्त्मना ।
प्रविश्य चतुरङ्गेण सैन्येन महता ऽर्दयत् ॥ २८ ॥
एवं सा व्यथिता सेना मागधेन्द्राभिरक्षिता ।
दुद्राव त्रास्यमाना वै क्षणमात्रं दिशो दश ॥ २९ ॥
तामनुद्रुत्य वार्ष्णेयः सात्यकिः पश्चयोजनम् ।
निहत्य मागधं सैन्यं जयी व्यावर्त्तताऽहवात् ॥ ३० ॥
मतङ्गजान् पर्वतसन्निभान् बहून्निगृह्य सोपस्करतोमराङ्कुशान् ।
रथांश्च शस्त्रध्वजवाजिसंयुतान्निनाय कृष्णो मथुरां मनोरमाम् ॥ ३१ ॥
छत्राणि हेमाम्बररत्नमिश्रितान्यनेकवालव्यजनानि माधवः ।
किरीटपट्टाङ्गदकुण्डलांशुकान्यवाप कृष्णोऽगणितानि संयुगे ॥ ३२ ॥
हलायुधो मागधकोशवाहनप्रजावरोधायुधभूषणादिकम् ।
नियोजितः कंसभिदा रणाजितं यदुप्रवीराय धनं न्यवेदयत् ॥ ३३ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
अधिकपाठे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रणोपस्करणं युद्धसाधनम् ॥ २४—२९ ॥

मगधस्य अधिपतिः मागधः तस्य मागधस्य, विद्यमानमपि मागधं सैन्यम् अन्यथा मागधं निहत्येत्यनन्वितं स्यात् ॥ ३०--३१ ॥

हेमाम्बरादीनि छत्राणीत्यस्य विशेषणानि ॥ ३२—३३ ॥

*अधिकपाठे प्रथमोऽध्यायः ॥१॥
(विजयध्वजतीर्थीयरीत्या पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।)

श्रीशुक उवाच ।

(मूलम्) मागधस्तु रणश्लाघी माधवेन पराजितः ।
जगाम शोणितपुरं बाणं द्रष्टुं बलेः सुतम् ॥ १ ॥
तं तथा यान्तमाकर्ण्य वृतराजन्यमण्डलम् ।
मित्रं पराजितं युद्धे विष्णुना दानवेश्वरः ॥ २ ॥
अलङ्कृतैर्गजैरश्वैर्विचित्रस्यन्दनैर्भटैः ।
वारकान्ताकदम्बैश्च सूतमागधवन्दिभिः ॥ ३ ॥
ध्वजैः पताकैश्छत्रैश्च माङ्गल्यैः पटहस्वनैः ।
सुवर्णतोरणैश्चित्रैर्दीपैः कलशदर्पणैः ॥ ४ ॥
उपतस्थे जरासन्धं बाणो बाहुसहस्रवान् ।
तौ दृष्ट्वा परमस्निग्धौ परस्परमनोऽनुगौ ॥ ५ ॥
पूजां चक्रतुरन्योन्यमन्योन्यप्रियकारिणौ ।
ततोऽब्रवीज्जरासन्धो बाणमाभाष्य संसदि ॥ ६ ॥
दानवेन्द्र निबोधेदं गोपेनाधर्मचारिणा ।
रात्रौ चौर्यप्रतापेन वञ्चितोऽस्मि दुरात्मना ॥ ७ ॥
गृहीता बहवस्तुङ्गा मातङ्गा मदशालिनः ।
तुरङ्गमाश्च बहवो रथाश्च सपरिच्छदाः ॥ ८ ॥
द्वन्द्वेन सज्जमानं मामिमे भूपा न सेहिरे ।
निरुद्धस्तैरहं भूपैरेतैः समसुखासुखैः ॥ ९ ॥
त्वत्सन्निधिमिहायातः साहाय्यं कुरु मे प्रभो ! ।
इत्युक्तस्तं निजपुरं प्रवेश्य बलिनन्दनः ॥ १० ॥
स राजमण्डलायाशु कारयामास सत्क्रियाम् ।
भोजनस्नानशयनगन्धताम्बूलपूर्वकैः ॥ ११ ॥
अर्हणैरर्हयामास स राजन्यं जरासुतम् ।
तम्भुक्तवन्तं विश्रान्तं दृष्टदर्शनकौतुकम् ॥ १२ ॥
अलङ्कृतं सहनृपैरासीनं काञ्चनासने ।
उवाच दानवपतिर्नृपानाभाष्य सादरम् ॥ १३ ॥

बाण उवाच ।

जरासन्ध ! निबोधेदं न मृषा कथ्यते मया ।
एते गजा इमे अश्वा इदं राज्यमिमाः प्रजाः ।
त्वदधीनमिदं विश्वं यच्चान्यद्वस्तु विद्यते ॥ १४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै मागधाय बलेः सुतः ।
गजानां षष्ठिसाहस्रं रथानां नियुतं तथा ।
प्रयुतं चतुरङ्गाणां मनोमारुतरंहसाम् ॥ १५ ॥
दानवानां प्रसिद्धानां मायासङ्ग्रामवेदिनाम् ।
त्रिशतं स्वात्मसास्यानां ददौ बाणो बलेः सुतः ॥ १६ ॥
विचित्रशिबिकाछत्रव्यजनाकल्पवाससाम् ।
असङ्ख्यातं ददौ राजन् ! भाण्डशय्यासनादिकम् ॥ १७ ॥
कुम्भाण्डं कूपकर्णञ्च मन्त्रिणौ दैत्यसत्तमौ ।
आज्ञापयामास बाणः साहाय्यार्थं कुरूद्वह ! ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रणश्लाघी अत्युत्कटरणमाकाङ्क्षमाणः ॥ १—२ ॥

वारकान्ताकदम्बैः गणिकास्त्रीनिकरैः ॥ ३ ॥

माङ्गल्यैर्मङ्गलद्योतकैः ॥ ४—८ ॥

द्वन्द्वेन युद्धेन ॥ ९–१० ॥

सत्क्रियां सत्कारम् ॥ ११ ॥

राजसैन्यसहितं दृष्टं दर्शनकौतुकं स्वप्नकौतुकं येन स तथ, स्वप्ने कौतुकं दृष्ट्वा कौतूहलबुद्धिर्भवति तथा बाणसम्पदं दृष्टवानित्यर्थः । "दर्शनं चक्षुषि स्वप्ने बुद्धिशास्त्रोपलब्धिषु" इति ॥ १२–१४ ॥

रथानां नियुतं लक्षम् ॥ १५–१८ ॥

विजयध्वजतीर्थीयपठितश्लोकाः ।

क्व सुरासुरसङ्घातसंहारणपटुर्हरिः ।
कुम्भाण्डकूपकर्णौ क्व वराकौ बाणमन्त्रिणौ ॥ १९ ॥
अजानतो विष्णुशक्तिं भूपाला विनशिष्णवः ।
चक्रुर्भूयो रणोद्योगं मागधेन प्रचोदिताः ॥ २० ॥
बाणेन समनुज्ञातो मागधः शोणितात् पुरात् ।
निर्गत्यानेकभूपालचतुरङ्गबलान्वितः ।
दिनैः कतिपयैर्भूयो मथुरामन्वपद्यत ॥ २१ ॥
सन्निरुध्य पुरद्वारं गोपुराट्टालतोरणैः ।
दीर्घिकोपवनोद्यानैरुपेतं सालभूषितम् ॥ २२ ॥
कुन्तैः कुठारैः कुद्दालैर्दण्डभारैश्च भूरिभिः ।
कर्षणस्थैश्च पाषाणैर्बभञ्ज परितः पुरम् ॥ २३ ॥
भज्यमाने पुरे तस्मिन् श्रुत्वा मागधमागतम् ।
सन्नाहभेरीः सन्नाद्य रामकृष्णावमर्षिणौ ॥ २४ ॥
रथाश्वकुञ्जरानीकैः साधुधैः सपरिच्छदैः ।
सात्यकिं कृतवर्माणमुग्रसेनं तथा गदम् ॥ २५ ॥
आहुकं वसुदेवं च पुरस्कृत्य महाबलौ ।
निर्जग्मतुरसम्भ्रान्तौ दीप्तौ केसरिणौ यथा ॥ २६ ॥
मथुराया विनिर्गत्य कृष्णः कमललोचनः ।
पाञ्चजन्यं महाशङ्खं प्रदध्मौ रिपुभीषणम् ॥ २७ ॥
ततः प्रववृते युद्धं यदूनां क्षत्रियैः सह ।
कुम्भाण्डकूपकर्णौ च दानवौ बाणमन्त्रिणौ ॥ २८ ॥
दैत्यसैन्येन महता वृतौ मायाविशारदौ ।
युयुधाते महावीर्यौ मायया वृष्णिभिः सह ॥ २९ ॥
स्वसैन्यं मायया क्लिष्टं दृष्ट्वा यादवसत्तमः ।
विज्ञानास्त्रेण तन्मायामपास्य निमिषान्तरे ।
सात्यकिं कृतवर्माणं प्रोवाचाहवलालसौ ॥ ३० ॥
ताभ्यां भवन्तो रणदुर्मदाभ्यां रणं सुघोरं कुरुतं रणप्रियौ ।
तावेव मुक्तौ कदनं भयानकं महाबलौ सम्प्रति चक्रतुर्नृप ॥ ३१ ॥
चापेनैकेन गोविन्दः क्षत्रियैः शतसम्मितैः ।
युयुधे न हि तच्चित्रं राजन् ! विश्वात्मनो हरेः ॥ ३२ ॥
केचिद्धताः समापेतुः कुञ्जराश्छिन्नपुष्कराः ।
निपेतुर्बहवो राजंस्तुरङ्गाः कृत्तकन्धराः ३३
विशीर्णैरास्तृता पृथ्वी स्यन्दनैश्छिन्नबन्धनैः ॥ ३४ ॥
भटाश्च रुधिराक्ताङ्गाश्छिन्नपादोरुबाहवः ।
पेतुः कृत्तमहामूलाः किंशुका इव पुष्पिताः ॥ ३५ ॥
शार्ङ्गमुक्ताः शरगणाः कङ्कबर्हिणवाससः ।
तैलाक्ता नतपर्वाणः स्वर्णपुङ्खा अयोमुखाः ।
एकैकस्मिन् दश दश भटे चाश्वे शतं शतम् ॥ ३६ ॥
रथे रथे च साहस्रमयुतं च गजे गजे ।
अदृश्यन्त परानीके तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथ जरासन्धेन सह योद्धुं श्रीकृष्णस्याशक्यमिति मन्दाशङ्कां परिहरति—क्वेति । वराकौ षण्ढतिलनिःसारौ ॥ १९–२१ ॥

सालैः प्राकारैः भूषितम् ॥ २२ ॥

दण्डभारैर्दीर्घीकृतनिशितप्राग्रखर्वमयदण्डैः कर्षणस्थैः पाषाणयन्त्रनिहितैः ॥ २३—२५ ॥

दीप्तौ क्रोधेन ज्वलितौ ॥ २६—२९ ॥

आहवलालसौ युद्धोत्सुकौ ॥ ३०—३१ ॥

शतसम्मितैः शतसङ्ख्यापरिमितैः ॥ ३२ ॥

छिन्नपुष्कराः द्विधा कृतहस्ताः ॥ ३३—३५ ॥

कङ्कानां लोहपृष्ठानां बर्हिणां मयूराणां पक्षा एव वासांसि येषां ते ॥ ३६ ॥

मू०) तथा तैर्दह्यमानेषु चतुरङ्गेषु मागधः ।
रथेन क्रोडचिह्नेन बलभद्रमुपाद्रवत् ॥ ३८ ॥
स पूर्ववैरं नृपतिः स्मरन् रुषा रथं महाकाञ्चनतालकूबरम् ।
आलक्ष्य दूरादधिगम्य रंहसा जरासुतः प्राह हलायुधं गदी ॥ ३९ ॥
आदत्स्व ते मुसलं राम ! तूर्णं येनाहितानिच्छसि जेतुमाहवे ।
बलं च बाह्वोस्तव दर्शयाशु मे यावद्गदां न प्रहराम्यहं त्वयि ॥ ४० ॥
इत्येवमुक्तो मगधेश्वरेण सङ्कर्षणोऽमर्षणविह्वलेक्षणः ।
आदाय घोरं मुसलं तडित्प्रभं दण्डं यथा सूर्यसुतो युगक्षये ॥ ४१ ॥
आवर्तयित्वा मुसलं हलायुधः सहस्रकृत्वो रिपुदर्पहारिणम् ।
धूमाङ्कुरोद्गारिणमाशु तस्मै चिक्षेप राजन् ! व्यनदद्धरिर्यथा ॥ ४२ ॥
रामबाहुविमुक्तेन मुसलेन जरासुतः ।
साश्वसूते रथे क्षुब्धे क्षणेन व्यंसितः स्वयम् ॥ ४३ ॥
ततः कालायसीं गुर्वीं गिरिकूटोपमां गदाम् ।
बिभ्रद्गुर्वीं पदा पृथ्वीं चालयन्नभ्यगाद्बलम् ॥ ४४ ॥
तमापतन्तमालोक्य विरथं रोहिणीसुतः ।
तमेवाभ्यद्रवत्पद्भ्यां विसृज्य स्यन्दनं रणे ॥ ४५ ॥
पश्यतां सर्वभूतानां मागधः क्रोधविह्वलः ।
आवर्त्तयन् गदां गुर्वीमयःसारमयीं दृढाम् ॥
अभ्येत्य गदया रामं प्रजहार ननाद च ॥ ४६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

क्रोडचिह्नेन वराहलक्षणेन ध्वजेन ॥ ३८ ॥

काञ्चनतालश्च कूबरः युगन्धरश्च यस्मिन्स तथा ॥ ३९—४० ॥

सूर्यसुतो यमः ॥ ४१ ॥

हरिः सिंहः ॥ ४२ ॥

स्वयं मागधो व्यंसितो वञ्चितः ॥ ४३ ॥

कालायसीं कृष्णायोमयीम् ॥ ४४—४६ ॥

तां गदां पतितां वक्षस्यश्मकुट्टनिभां दृढाम् ।
वामेन जगृहे रामः स्वहस्तेन कुरूद्वह ! ॥ ४७ ॥
विसृज्य स गदां तूर्णमुरस्याहत्य मागधम् ।
जग्राहाश्लिष्य बलिनं बलवान् रोहिणीसुतः ॥ ४८ ॥
बबन्ध पद्भ्यां जठरं मागधस्य हलायुधः ।
चकार कुक्षौ तत्कण्ठं ततस्तौ पेततुर्भुवि ॥ ४९ ॥
तयोर्निपतितोरा जन्तुपर्यासीद्धलायुधः ।
तं मागधं क्षणेनाधश्चकारामितविक्रमः ॥ ५० ॥

विजयध्वजतीर्थीयपठितश्लोकाः ।

तत उत्थाय तौ वीरौ क्रोधसंरक्तलोचनौ ।
भूयो जग्राहतुर्घोरौ मत्तौ द्वाविव कुञ्जरौ ॥ ५१ ॥
तावुभौ परमक्रुद्धौ परस्परवधैषिणौ ।
उरसोरः समाहत्य भीमौ चक्रुषतूरणे ॥ ५२ ॥
एवं धनुःशतशतं तावाकृष्य परस्परम् ।
निकटस्थान् द्रुमान् शैलांश्चूर्णयामासतुर्नृप ! ॥ ५३
तं विसृज्य जरासन्धो गदामादाय दुर्मदः ।
उदतिष्ठदमेयात्मा रामोऽपि स महाबलः ।
तूणादादत्त मुसलं प्रहर्तुमुपचक्रमे ॥ ५४ ॥
तं कामपालो मुसलेन मूर्ध्नि जत्रुण्यंसे भुजयोर्नाभिदेशे ।
ऊरौ च जानौ जठरे च वक्षस्यनेकशो वै प्रजहार युद्धे ॥ ५५ ॥
तं मागधो वक्षसि कन्धरे च मुखे ललाटे चुबुके तथांऽसे ।
नाभौ नितम्बे च तथैव पार्श्वे समं स मानी प्रजहार रामम् ॥५६॥
एवं प्रहरतोस्तत्र राममागधयोर्मृधे ।
राजानो रणसंविग्ना बभूवुर्भृशपीडिताः ॥ ५७ ॥
क्रमेण ते विमनसो निवृत्तकदनोद्यमाः ।
आसन्नासन्ननिधनं मन्वाना मागधेश्वरम् ॥ ५८ ॥
सात्यकिस्तु महातेजाः सङ्गरे बाणमन्त्रिणा ।
युध्यमानस्त्रिभिर्बाणैः कुम्भाण्डेन स मर्दितः ॥५९ ॥
सोऽतिविद्धो महाबाहुः क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ।
आददे पञ्च नाराचान् कुम्भाण्डं हन्तुमाहवे ॥ ६० ॥
ततो हाहारवो जज्ञे सेनायां दैत्यमन्त्रिणः ।
सात्यकिस्तं महाबाहुराकृष्याकर्णमाशुगैः ॥ ६१ ॥
विव्याध कुरुशार्दूल ! कुम्भाण्डं बाणमन्त्रिणम् ।
नाभौ कण्ठे ललाटे च हृदि मूर्ध्न्यपि दानवम् ॥ ६२ ॥
अभिविद्धो रथोपस्थे निषसाद विचेतनः ।
तं विचेतनमालोक्य दुर्मनास्तस्य सारथिः ॥
अपोवाह रणात्तूर्णं रथेन भरतर्षभ ! ॥ ६३॥
कूपकर्णस्तु दैतेयः प्रसक्तः कृतवर्मणा ।
गतं कुम्भाण्डमालोक्य प्राप्तं च प्राणसंशयम् ।
विसृज्य कृतवर्माणमपायात् समराङ्गणात् ॥ ६४ ॥
तौ विसृज्य रणं दैत्यावनापृच्छ्य च भूपतिम् ।
अविसृष्टौ मागधेन हतशेषबलान्वितौ ।
दैत्यौ तेनैव मार्गेण जग्मतुः शोणितं पुरम् ॥ ६५

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
अधिकपाठे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अश्मकुट्टनिभाम् अश्मसारसमाम् ॥४७—५४ ॥
कामपालो बलभद्रः जत्रुणि वक्षःस्कन्धयोर्मध्ये शङ्के स्कन्धमूले ॥ ५५—६४ ॥
अनापृच्छ्य गमिष्यामीत्यनुक्त्वा ॥ ६५ ॥
अधिकपाठे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
(विजयध्वजतीर्थीयरीत्या एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः)॥५१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

बाणसेनां गतां दृष्ट्वा शस्त्रौघेण भृशार्दिताः ।
राजपुत्रा विमनसो बभूवुर्नृपसत्तम ! ॥ १ ॥
गताश्च दानवीं सेनां श्रान्तांश्च धरणीपतीन् ।
दृष्ट्वा कृष्णं च युद्ध्यन्तं रामस्य ववृधे बलम् ॥ २ ॥
स मागधं गृहीत्वाजौ मौलौ वामेन पाणिना ।
प्रहर्तुमैच्छच्छिरसि मुसलेन हलायुधः ॥ ३ ॥
ततोऽन्तरिक्षे घनघोषघर्घरां शुश्राव वाणीं विशदाशरीरिणीम् ।
न राम वध्यो भवता जरासुतः सुखी निवर्त्तस्व रणादिति स्फुटम् ॥४॥
वचस्तदाकर्ण्य हलायुधो बली विसृज्य चास्थाय रथं रणाङ्गणात् ।
न्यवर्तत ब्रह्मर्षिसिद्धसङ्घैरभिष्टुतो मागधसूतवन्दिभिः ॥ ५ ॥
जरासुतः सम्प्रति नम्रकन्धरो नृपैश्च युद्धाभिजितैः समन्वितः ॥
हतावशिष्टाल्पबलेन संवृतो निवृत्तयुद्धः प्रययौ स्वकं पुरम् ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

गोविन्दस्तु महातेजाः सपत्नाञ्छरसञ्चयैः ।
आच्छाद्य भूपान्विद्राव्य हत्वा च सुबहून्रणे ॥ ७ ॥
संस्तूयमानः सन्तुष्टैः सूतमागधबन्दिभिः ।
ब्राह्मणैश्च महाविद्यैः स्तोत्रं कुर्वद्भिरुच्चकैः ॥ ८ ॥
अन्वीयमानो भगवान् प्राविशन्मथुरां पुरीम् ।
हृष्टपुष्टजनाकीर्णां तुङ्गप्राकारतोरणाम् ॥ ९ ॥
चलत्कदलिकोपेतां दीपाङ्कुरविराजिताम् ।
प्रविशन्राजमार्गेण स्त्रीभिः प्रासादसंस्थितैः ॥ १० ॥
पुष्पैश्च लाजाञ्जलिभिः कीर्यमाणो व्यराजत ।
उपायनानि दिव्यानि पुष्पस्रगनुलेपनान् ॥ ११ ॥
प्रियङ्करा माधवाभ्यामुपजह्नुः पुरौकसः ।
एवं स राजमार्गेण गत्वा यादवसत्तमः ॥ १२ ॥
सभां प्रविश्य विपुलामुपविश्य वरासने ।
रामेण सहितो वीरः शैनेयेन च धीमता ॥ १३ ॥
पूजितो यदुभिर्विप्रैः दिवि शक्र इवामरैः ।
तत्रासीनैर्बुद्धिमद्भिर्यदुवृद्धैर्महात्मभिः ॥ १४ ॥
उग्रसेनोद्धवमुखैरक्रूरप्रमुखैर्हरिः ।
समाभाष्याभ्यनुज्ञातः सङ्कर्षणसहायवान् ॥ १५ ॥
द्रष्टुकामो महादुर्गं गोमन्तं पर्वतोत्तमम् ।
निर्गम्य मथुरां प्रातर्दक्षिणाभिमुखो ययौ ॥ १६ ॥
स रामानुगतः श्रीमानुत्तीर्य यमुनां हरिः ।
देशान् बहूनतिक्रम्य पर्वतान् सरितो गिरौ ॥ १७ ॥
गच्छन् कचिद्वनोद्देशे वृक्षमूलनिवासिनम् ।
ददर्श कञ्चनमुनिं जटामण्डलमण्डितम् ॥ १८ ॥
चीरकृष्णाजिनधरं कमण्डलुविराजितम् ।
माधवौ समुपाविष्टं तेजसा भास्करोपमम् ॥१९॥
फलमूलकृताहारं वृतं शिष्यशतैर्मुनिम् ।
दृष्ट्वा परमसन्तुष्टौ रामकृष्णौ जगत्पती ॥ २० ॥
प्रणामं चक्रतुर्वीरौ यथान्यायमतन्द्रितौ ।
इदं चोवाच भगवान् कृष्णस्तं मुनिपुङ्गवम् ॥ २१ ॥
नमस्ते भार्गव ! श्रीमन् ! जामदग्न्य ! तपोधन ! ।
रामकृष्णौ स्मृतावावां कच्चित्ते श्रवणं गतौ ॥ २२ ॥
इत्युक्तस्तेन धर्मात्मा वासुदेवेन भार्गवः ।
निरीक्ष्य माधवौ प्राह प्रीत्योत्फुल्लमुखेक्षणः ॥ २३ ॥

विजयध्वजतीर्थीयपठितश्लोकः ।

स्वागतं ते यदुश्रेष्ठ ! साग्रजाय महात्मने ।
जाने त्वां यदुषूत्पन्नं भगवन्तमधोक्षजम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृतपदरत्नवली ।

विमनसः युद्धविरतमनसः ॥ १ ॥
दानवस्य बाणस्य विद्यमानाम् ॥ २ ॥
मौलौ संयतकेशे "मौलिः संयतकेशेषु चूडायां मुकुटेप्ययम्" इति३॥
घर्घरांगम्भीरां "गाम्भीर्ये नूपुरारावे घर्घरः समुदाहृतः" इति अशरीरिणीं शरीरहीनां दैवीमित्यर्थः ॥ ४—७ ॥

सम्यक् प्रीतपुरुषैः महती विद्या शास्त्रविषया येषां ते तथा तैः ॥ ८—१५ ॥

मथुरां रक्षितुं निर्गम्य निर्धार्य पञ्चम्यर्थे वा द्वितीया ॥ १६ ॥

गिरौ वने देशे वने उन्नतप्रदेशे वृक्षमूले निवासिनं कृतावासं कञ्चन लोकविलक्षणम् ॥ १७—१९ ॥

फलं लाभः आनन्दः चेतनस्य मूलं ज्ञानं ते एव कृते पूर्णे आहारो यस्य स तथा तम् ॥ २० ॥

प्रणामं चक्रतुरित्यादिना प्रतीयमानः कृष्णभार्गवरामयोः नम्यनन्तृभावो भेदाविनाभावं गमयति तत्कथमुभयोर्विष्णुत्वे सङ्गच्छत इत्याशङ्का ।

"सर्वावताराभिन्नोऽपि सर्वशक्तिरपि स्वयम् ।
पूज्यपूजकनीचोच्चं मोहनाय दुरात्मनाम् ॥
अखण्डैकरसो विष्णुर्दर्शयेत्तत्र तत्र हि ।
इति षाड्गुण्यवचनेन परिहरणीयेति ॥ २१–३० ॥

मू०) कार्याणां कारणं पूर्वं जगतामादिपूरुषम् ।
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष विश्वलोकैककारण ! ॥ २५ ॥
किमर्थमिह सम्प्राप्तौ भवन्तौ विश्ववन्दितौ ।
इत्युक्तौ जामदग्न्येन प्राहतू रामकेशवौ ॥ २६ ॥
गोमन्तं द्रष्टुमिच्छावो दुर्गहेतोरिह प्रभो ! ।
तदाकर्ण्याब्रवीद्रामो जामदग्न्यो जनार्दनम् ॥ २७ ॥
एवमस्तु महाबाहो ! गोमन्तं गच्छ साग्रजः ।
करवीरपुरं नाम तन्मूले परिपालितम् ॥ २८ ॥
शृगालवासुदेवेन स युवां न सहिष्यति ।
तं हत्वा समरे शैलं गोमन्तं साध्ववाप्स्यथ ॥ २९ ॥
इत्युक्तौ तेन रामेण जामदग्न्येन माधवौ ।
तमनुज्ञाप्य सर्वज्ञं जग्मतुर्दक्षिणामुखौ ॥ ३० ॥
तौ तथा यदुशार्दूलौ गच्छन्तौ दक्षिणापथम् ।
ददर्शतुश्च गोमन्तमभ्रङ्कषमहाद्रुमम् ॥ ३१ ॥
करवीरपुरं चैव तन्मूले तुङ्गतोरणम् ।
दृष्ट्वा विचित्रप्राकारं हर्म्यप्रासादगोपुरम् ॥ ३२ ॥
शङ्खमाध्मापयामास शङ्खचक्रगदाधरः ।
तस्य शङ्खध्वनिं श्रुत्वा बभूव क्रोधविह्वलः ॥ ३३ ॥
शृगालो वासुदेवाख्यः प्रत्यगाद्यदुनन्दनौ ।
सोऽभ्येत्य बहुपादातितुरङ्गरथकुञ्जरः ॥ ३४ ॥
अभ्यवर्षच्छरौघेण छादयन्निव माधवौ ।
तदनीकमनाधृष्यं दृष्ट्वा यादवसत्तमौ ॥ ३५ ॥
योधयामासतुर्वीरौ द्वावेवाजौ पदातिनौ ।
सैन्यं च बाणपूगेन व्यथितं भृशविह्वलम् ॥ ३६ ॥
दृष्ट्वा शृगालभूपालस्तावधावदमर्षणः ।
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य रथिनं धृतकार्मुकम् ।
न्यवारयद्वासुदेवो वेलेव वरुणालयम् ॥ ३७ ॥
तावुभौ परमक्रुद्धौ वासुदेवौ महाबलौ ।
युयुधाते तथाऽन्योन्यमन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ ॥ ३८ ॥
स तथा विद्यमानस्य वासुदेवस्य सङ्गरे ।
शिरो जहार गोविन्दः क्षणेन मुकुटोज्ज्वलम् ॥ ३९ ॥
ततस्तत्सैनिकाः सर्वे हतशेषाः कुरूद्वह ! ।
कृष्णेन स्वामिनि हते दुद्रुवुः सर्वतो दिशम् ॥ ४० ॥
ततस्तौ रामगोविन्दौ करवीरपुरं महत् ।
प्रविश्य पूजितौ विप्रैर्वणिग्भिश्च यथा प्रियः ॥ ४१ ॥
तद्गजाश्वरथानीककोशादिधनसञ्चयम् ॥
मथुरां प्रेषयामास तदीयैर्भृत्यपूरुषैः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
अधिकपाठे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नवली ।

अभ्रङ्कषा महान्तो द्रुमा यस्मिन् स तथा तम् अभ्राणि मेघान् कषन्त्युल्लिखन्तीत्यभ्रङ्कषाः कषतेर्धातोरभ्रादिषूपपदेषु खश् प्रत्ययो भवति ॥ ३१ ॥ —॥ ३५ ॥

पदातिनौ पादैः सञ्चरमाणौ रथादिरहितावित्यर्थः ॥ ३६–३७ ॥
वासुदेवौ वसुदेवपुत्रौ कृष्णशृगालौ ॥ ३८ ॥
वासुदेवस्य शृगालनाम्नः ॥ ३९ ॥ ४० ॥
प्रियसुहृद्यथा तथा पूजितौ ॥ ४१ ॥
तदीयैस्तस्य विद्यमानैः ॥ ४२ ॥

अधिकपाठे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
(विजयध्वजतीर्थीयरीत्या द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥) ।

श्रीशुक उवाच ।

मू०) गोमन्तं पर्वतश्रेष्ठं तुङ्गद्रुमलतान्वितम् ।
सालतालतमालाढ्यं प्रियालाशोकशोभितम् ॥ १ ॥
कदम्बनिम्बहिन्तालपूगपुन्नागशोभितम् ।
आरुह्य कदलीखण्डमण्डितं मत्तकोकिलम् ॥ २ ॥
भ्रमद्भ्रमरसङ्घातप्लवङ्गाकम्पितद्रुमम् ।
फलभारनतैः स्कन्धैर्नारिकेलैर्विराजितम् ॥ ३ ॥
बहुप्रस्रवणोपेतं सुच्छायं निर्मलोदकम् ।
रम्यं ददृशतुर्वीरौ प्रदेशं रामकेशवौ ॥ ४ ॥
तत्र प्रवर्षणं नाम शृङ्गं पर्वतमूर्द्धनि ।
अवापतुर्यत्र मेघा नित्यं वर्षन्त्यविक्लवाः ॥ ५ ॥
तत्रारुह्य यदुश्रेष्ठौ पश्यन्तौ हि दिशो दश ।
रममाणौ यथाकाममूषतुः पर्वतोत्तमे ॥ ६ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु क्षीरोदे सागरोत्तमे ।
निवासे देवदेवस्य शङ्खचक्रगदाधृतः ॥ ७ ॥
उपासीनो महाबाहुः श्रीमान् वैरोचनो बलिः ।
जहार देवदेवस्य किरीटं रत्नचित्रितम् ॥ ८ ॥

एवं सप्तदशकृत्वस्तावत्यक्षौहिणी बलः ।
युयुधे मागधो राजा यदुभिः कृष्णपालितैः ॥ ४२ ॥
अक्षिण्वंस्तद्बलं सर्वं वृष्णयः कृष्णतेजसा ।
हतेषु स्वेष्वनीकेषु त्यक्तोऽयादरिभिर्नृपः ॥ ४३ ॥

विजयध्वजतीर्थीयपठितश्लोकः ।

इन्द्रनीलसहस्राढ्यं गोमेदकशताचितम् ।
पद्मरागमहानीलमुक्ताफलविराजितम् ॥ ९ ॥
पुष्परागप्रवालाढ्यं दिव्यकाञ्चननिर्मितम् ।
हृतं दानववीरेण विदित्वा पुरपालकः ।
तमन्वधावत्त्वरितं वैनतेयो विहङ्गराट् ॥ १० ॥
तमन्तरे समासाद्य दानवेन्द्रं दुरासदम् ।
कृत्वा युद्धं महाघोरं जित्वा दानवपुङ्गवम् ॥ ११ ॥
गृहीत्वा रत्ननिचयं किरीटं भास्करोपमम् ।
आगच्छन् ददृशे देवं देवकीनन्दनं हरिम् ॥ १२ ॥
वसन्तं साग्रजं रम्ये गोमन्ते पर्वतोत्तमे ।
तस्य मूर्द्ध्नि निधायाशु किरीटं दिव्यभूषणम् ।
प्रणम्य पादयोर्मूर्ध्ना स्तोतुं तमुपचक्रमे ॥ १३ ॥

गरुड उवाच ।

नमो नमः कारणपूरुषाय नारयणायाखिलवल्लभाय ।
सुरारिसंहारणकारणाय नारायणायाखिलकर्मसाक्षिणे ॥ १४॥
हिरण्यगर्भत्वमुपेत्य मूले सृजस्यशेषं भुवनं स एव ।
नारायणात्मन् परिपासि भूयो जहार चान्ते भगवन् शिवात्मन्१५
तं त्वा यदोर्वंशकरं सुरेशं जानेऽवतीर्णं भुवने वृषाकपिम्
अहं हि भृत्यस्तव वैनतेयो ब्रूहि क्रियां किङ्करवाणि देव !॥१६॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्त्वा देवदेवेशं प्रणिपत्य विहङ्गराट् ।
जानुनी धरणीं कृत्वा तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः ॥ १७ ॥
तं दृष्ट्वा यादवश्रेष्ठो गरुडं पक्षिपुङ्गवम् ।
प्रीत्युत्फुल्लमुखो दोर्भ्यां पस्पर्शाङ्गं तदुत्तमम् ॥ १८ ॥
गच्छ भद्र यथाकाममेहि काले मया स्मृतः ।
इत्युक्त्वा तं विसृज्योभावीश्वरौ रामकेशवौ ॥ १९ ॥
फलमूलकृताहारौ पीतनिर्झरवारिणौ ॥
अवरुह्य गिरेः शृङ्गात्करवीरपुरं गतौ ॥ २० ॥
तत्र तौ चतुरो मासानुषित्वा भरतर्षभ ! ॥
महत्या सेनया सार्धं जग्मतुर्मथुरां पुरीम् ॥ २१ ॥
शृगालं निहतं श्रुत्वा मागधः क्रोधविह्वलः ॥
आजगाम कुरुश्रेष्ठ ! महत्या सेनया वृतः ॥ २२ ॥
तेन सार्द्धमभूद्युद्धं सप्ताहं रामकृष्णयोः ।
तदा पराजितो युद्धे मागधो बहुसैनिकः ॥ २३ ॥
जगाम मागधानेव बहुभिः क्षत्रियैः सह ।
रामकृष्णौ च धर्मज्ञौ सूतमागधवन्दिभिः ॥ २४ ॥
स्तूयमानौ विविशतुः सानुगौ मथुरां पुरीम् ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नमोनम इति पुनरुक्तिरादरार्था पुरुषायेत्युक्ते जीवायेति शङ्का-स्यात् अतस्तन्निरासार्थं कारणेति "कारणं बन्धमोक्षयोः" इति श्रुतेः । जीवस्यापि कारणत्वप्रतीतेर्निस्तुषत्वेन शङ्कानिवृत्तये नारायणायेति अयंशब्दो देवदत्तादिशब्दवत्साङ्केतिको न भवति किन्तु गुणनिबद्ध इति भावेनाह—अखिलेति । न तर्हि शौर्यादिगुणयोगोऽस्येत्यत्राह- -सुरारिराक्षसवत्संहारीचेन्न कोप्येन-माश्रयतीत्यत्राह-नारायणेति । नारो नरसमुदायस्तदाश्रयो नारायणः तस्मै । ननु, सर्वाश्रयत्वं राजवद्बाहिस्थत्वेनोतान्तःस्थत्वेनाहोस्वि-द्वायुवदुभयरूपेण ? नाद्यः । "अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" इति श्रुतिव्याकोपात् । न द्वितीयः कर्मभोगप्राप्तेः । न तृतीयः अखण्डात्मनो द्वितीयत्वानुपपत्तेरिति तत्राह—अखि-लेति ॥ १४ ॥

सृष्टिसंहारयोश्चतुर्मुखपञ्चमुखहेतुत्वोक्तेरस्याखण्डहेतुत्वं कथ-मिति तत्राह—हिरण्यगर्भत्वमिति । मूले आदिकाले हिरण्य-गर्भं सृष्ट्वा तदन्तर्यामित्वेन तन्नामवाच्यत्वमुपेत्य भूयः पश्चा-न्नारायणात्मन्नारायणनामपरमात्मन् पुनः शिवात्मानं सृष्ट्वा तदन्त-र्यामित्वेन तन्नाम वाच्यं तदुक्तं "ब्रह्मस्थो ब्रह्मनामासौ रुद्रस्थो रुद्रनामकः" इत्यादि ॥ १५ ॥

एवंविधो विष्णुस्त्वमित्याह—तं त्वेति । भुवने प्रसिद्धं वृषाकपिं विष्णुमवतीर्णं तत्सृष्ट्यादिहेतुं च जान इत्यन्वयः । "विष्णौ रुद्रे वृषाकपिः"इत्यतो यदोर्वंशकरमित्यादिक्रियाविशेषणं कर्तव्यं धर्मप्रेरकत्वेन फलवर्षणाद्वृषः अकस्यासुखस्य पातृत्वा-दकपिः यद्वा अकाद्दुःखात् शरणागतं जगत्पातीति वृषाकपि-रिति ॥ १६—१७ ॥

तस्य उत्तममङ्गम् उत्तमाङ्गं शिर इत्यर्थः ॥ १८—२५ ॥
(एतावत्पर्यन्तं विजयध्वजतीर्थीयपठितश्लोकाः)

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तावतीतिच्छेदः तावति पराजये वर्तमाने ऽप्यक्षौहिण्यो बलं यस्य सः सप्तदशकृत्वः सप्तदशवारान् युयुधे ॥ ४२ ॥
अक्षिण्वन् क्षयं निन्युः ॥ ४३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवमित्यनेन प्रतिवारं त्रयोविंशत्यक्षौहिण्यो ज्ञेयाः तादृशं युद्धादिकं वनगमनोद्यमश्च अन्यत्तैः यद्वा तावतीत्यत्र पुम्वद्भावा-भाव आर्षः । तावत्यः त्रयोविंशतिसङ्ख्याः अक्षौहिण्यो बलं सैन्यं ताभिर्वा युद्धसामर्थ्यं यस्य सः कृष्णपालितैरिति पूर्ववद्दक्ष-त्वादिकं बोध्यते ॥ ४२ ॥

अष्टादशमसङ्ग्राम आगामिनि तदन्तरा ।
नारदप्रेषितो वीरो यवनः प्रत्यदृश्यत ॥ ४४ ॥
रुरोध मथुरामेत्य तिसृभिर्म्लेच्छकोटिभिः ।
नृलोके चाप्रतिद्वन्द्वो वृष्णीन् श्रुत्वाऽऽत्मसम्मितान् ॥ ४५ ॥
तं दृष्ट्वाऽचिन्तयत्कृष्णः सङ्कर्षणसहायवान् ।
अहो यदूनां वृजिनं प्राप्तं ह्युभयतो महत् ॥ ४६ ॥
यवनोऽयं निरुन्धेऽस्मानद्य तावन्महाबलः ।
मागधोऽप्यद्य वा श्वो वा परश्वो वा ऽऽगमिष्यति ॥ ४७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वृष्णय एव नतु पूर्ववत् श्रीकृष्णः श्रीरामो वा नतु तत्र च सात्त्विक्यादीनां प्राधान्यं क्रमशो ज्ञेयम् कृष्णतेजसेति वह्निना ज्वालानामिव श्रीकृष्णेन समवाय एव तेषां तेजो वर्द्धत इत्यभिप्रायेणैव नतु तदभावापेक्षया "नृलोके चाप्रतिद्वन्द्वो वृष्णीन् श्रुत्वा ऽऽत्मसम्मितान्" इति वक्ष्यमाणात् अत एवारिभिर्वृष्णिभिरेव त्यक्तः श्रीकृष्णाभिप्रायेणेति भावः। किम्वा अरिभिर्हतेषु पूर्ववत् । श्रीभगवता त्यक्तः सन् ॥ ४३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति । इत्थं पुनःपुनः तावत्यः त्रयोविंशतिसङ्ख्याका अक्षौहिण्यो बलं यस्य तथाभूतः सप्तदशवारं कृष्णपालितैर्यदुभिः सह युयुधे ॥ ४२ ॥

अक्षिण्वन्निति कृष्णतेजसा हेतुभूतेन वृष्णया यदवः तस्य जरासन्धस्य बलं सर्वमक्षिण्वन्नाशितवन्तः इत्थं सर्वेष्वनीकेषु हतेषु सत्सु नृपो जरासुतो ऽरिभिः रामादिभिः त्यक्तो जगाम॥४३॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ ४२ ॥
अक्षिण्वत अक्षीयत ॥ ४३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवमेव प्रकारेण भगवतो जयं निरूप्य जयान्तरेष्वपीमं प्रकारमतिदिशति—एवं सप्तदशकृत्व इति। अनेनापि सह सप्तदश एकः सप्तदशधा आवृत्त इति सर्वसमत्वायकृत्वच् प्रत्ययः देशदोषात् न विवेक उत्पद्यते इति मागध इत्युक्तं सम्पत्तिस्तु राजत्वात् अन्यत्रापि भगवान् न स्वयं युयुधे तथा सति लोकप्रतीत्या सर्वदा क्लेश एव भवेत् किन्तु कृष्णरक्षितैर्यदुभिः सह युयुधे ॥ ४२ ॥

एवं च तद्बलमक्षिण्वन् न केवलं रक्षार्थमेव भगवद्विनियोगः किन्तु निराकरणार्थमपीत्याह—कृष्णतेजसेति । पुनःपुनः तस्यापि गमनवाक्यैरधिकरौवेद्योन वेति वक्तुमाह—हतेष्विति। यतो नृपः राज्ये हते हि स निवृत्तो भवेत् तद्भगवान् न करोति इति स निवर्त्तत इत्यर्थः। ब्रह्माण्डे हि प्रजापतिरध्यक्षः सकालात्मा यज्ञात्मा च स सप्तदशो भवति स पराजित एव अतः परं प्रमाणरूपाः ब्राह्मणा अवशिष्यन्ते शिवश्च वेदरूपः उभयबलमाश्रित्य ॥ ४३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तावत्यः त्रयोविंशतिसङ्ख्या अक्षौहिण्यो बलं सैन्यं यस्य सः पुंवद्भावाभाव आर्षः ॥ ४२ ॥

अक्षिण्वन् क्षयं निन्युः ॥ ४३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं तावत्यः त्रयोविंशतिसङ्ख्याकाः अक्षौहिण्यो बलं यस्य स पुम्वद्भाव आर्षत्वान्नेति बोध्यम् सप्तदशकृत्वः सप्तदशवारान् युयुधे ॥ ४२ ॥

कृष्णतेजसा वृष्णयः अल्पसङ्ख्याकाः अपि तस्य जरासन्धस्य बलम् अक्षिण्वन् क्षयं निन्युः ॥ ४३ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार सत्रह वार उतनी ही अक्षौहिणी सेना को लेकर मगध देश का राजा जरासन्ध, कृष्ण पालित यदु लोगों के साथ युद्ध करता हुआ ॥ ४२ ॥

सत्रहों वार कृष्ण के तेज से यादव लोगों ने उसकी सेना को क्षीण करदी जब२ उसकी सेना नष्ट होती गई और यादव वैरी लोग उसको देह मात्र से छोडते गये, तब२ जरासन्ध अपने घर को जाता हुआ ॥ ४३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अष्टादशमेऽष्टादशे संग्रामे भाव्ये तन्मध्येऽकस्मात्कालयवनः प्राप्तः ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आत्मसम्मितान् स्वतुल्यान् ॥ ४५ ॥

वृजिनं दुःखम् उभयतो यवनाज्जरासन्धाच्च ॥ ४६ ॥

तदाह–द्वयेन । निरुन्धे निरुणद्धि ॥ ४७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रत्यदृश्यत सहसैवाभिमुख्येन माथुराणां दृष्टिविषयो बभूव अतिशीघ्रं प्राप्त इत्यर्थः । नारदेन प्रेरित इत्यादौ विशेषः श्रीविष्णुपुराणे–

"गार्ग्यं गोष्ठे द्विजं श्यालः षण्ड इत्युक्तवान् द्विजः ।
यदूनां सन्निधौ सर्वे जहसुर्यादवास्ततः ॥
ततः कोपसमाविष्टो दक्षिणापथमेत्य सः ।
सुतमिच्छंस्तपस्तेपे यदुचक्रभयावहम् ॥
आराधयन् महादेवं सोऽयश्चूर्णमभक्षयत् ।
ददौ वरञ्च तुष्टोऽसौ वर्षे द्वादशमे हरः ॥
सभाजयामास च तं यवनेशोऽप्यनात्मजः ।
तद्योषित्सङ्गमाच्चास्य पुत्रोऽभूदलिसम्प्रभः ॥
तं कालयवनं नाम राष्ट्रे यवनेश्वर ।
अभिषिच्य वनं यातो वज्राङ्ककठिनोरसम् ।
स च वीर्यबलोन्मत्तः पृथिव्यां बलिनो नृपान् ।
पप्रच्छ नारदश्चासौ कथयामास यादवान्" ॥ इति

प्रेषित इति पाठः क्वचित् ॥ ४४ ॥

अप्रतिद्वन्द्वः प्रतियोधरहितः श्रुत्वा श्रीनारदादेव ॥ ४५ ॥

सङ्कर्षणसहायवानिति मथुरातो दूरगमने तस्य सम्मतिग्रहणार्थं तेन सहेत्यर्थः । मर्त्यानुविधत्वादेवेति भावः । अत एवाह–अहो इत्यादि "अहो खेदे हि निश्चितम्" ॥ ४६ ॥

नितरां रुन्धे आवृणोति यतो महाबलः अत इत्यतोपसर्तुमपि न शक्यत इति भावः ॥ ४७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ अष्टादशमे युद्धे आगामिनि भाविनि सति तदन्तरा तन्मध्ये ऽष्टादशसङ्ग्रामात्पूर्वमित्यर्थः । नारदेन प्रेषितः कालयवनाख्यो वीरः प्रत्यदृश्यत माथुरैर्जनैरिति शेषः ॥ ४४ ॥

रुरोधेति । मनुष्यलोके न विद्यते प्रतिद्वन्द्वस्तुल्यबलो यस्य तथाभूतः कालयवनः यदून् स्वात्मना तुल्यबलसम्मितान् श्रुत्वा नारदमुखादिति शेषः । तिसृभिर्म्लेच्छानां कोटिभिः सहागत्य मथुरां सर्वतो निरुद्धवान् ॥ ४५ ॥

तमिति । तं कालयवनं दृष्ट्वा श्रीकृष्णश्चिन्तयामास, चिन्तामेवाह–अहो इति सार्द्धद्वयेन । उभयतो यवनाज्जरासन्धाच्च वृजिनं दुःखं महत् यदूनां प्राप्तम् ॥ ४६ ॥

तदेवाह–यवन इति । महद्बलं यस्य स यवनोऽधुनाऽस्मान्निरुन्धे निरुणद्धि अद्यास्मिन्नहनि वा श्वः परस्मिन्नहनि वा परश्वस्तदनन्तरे अहनि वा मागधोऽप्यागमिष्यति ॥ ४७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ ४४—४५ ॥

उभयतो मागधायवनाच्च प्राप्तं वृजिनं दुःखम् ॥ ४६—४७॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अष्टादशे पर्याये समागमिष्यतीत्याह—अष्टादशम इति । एवं पुराणान्तरे कथा बहुधा सर्वैः सम्प्रार्थितोऽपि सप्तदशे पर्याये पराजितः तपस्तु तप्तुं गतः तत्र समाराधितः शिवः पश्चात् प्रसन्नेन शिवेन ब्राह्मणसमाराधानार्थे निरूपितः ब्रह्मण्यः कृष्णो न ब्राह्मणवाक्यमन्यथा करिष्यतीति ततः स्वनगरीं समागत्य ब्राह्मणानाहूय सिंहासने उपवेशितवान् ततः प्रीतैर्ब्राह्मणैः पुनस्तस्मै सिंहासनं दत्त्वा वरोऽपि दत्तः शत्रुञ्जेष्यसीति अजेयश्च त्रैलोक्यस्य भविष्यसीति एतत् ज्ञात्वा नारदः मध्ये कालयवनं च प्रेषितवान् सोऽपि सर्वयादवनिराकरणार्थे प्रतिज्ञां चक्रे स चेत्पश्चादागच्छेत् द्वारकां गच्छेदिति तस्य तत्र निराकरणं मर्यादापालकेनाशक्यमिति उभयमेकहेलया निर्वहत्विति मध्ये देवगुह्यकर्त्ता नारदो यवनं प्रेषितवान् स हि वृद्धगर्गस्य पुत्रः महायवनो ऽप्रज आसीत् तेन पुत्रार्थं प्रार्थितो वृद्धगर्गः तदा तद्भार्यायां पुत्रमधात् अजेयश्च तव पुत्रो भविष्यतीत्याह—ततः कालान्तरे यदुसभायां स एव वृद्धगर्गो यदुभिरुपहासितः स्वपुत्रं प्रार्थितवान् यादवा मारणीया इति एवं वैरे सिद्धे नारदेन तेषु प्रविष्ट एव सन्धिकालोऽयं शीघ्रं गम्यतामिति तं प्रेषितवान् तदाह—आगामिनि अष्टादशमे सङ्ग्रामे तदन्तरा नारदेन प्रेषितो यवनः वीरत्वाद्युद्धरसाविष्टः प्रत्यदृश्यत प्रतिकूलतया समागतो दृष्टः ॥ ४४ ॥

तस्य प्रतिकूलतामाह—रुरोधेति । स्वयं समागत्य म्लेच्छकोटिभिः मथुरां रुरोध तत्र कारणमाह—त्रैलोक्ये अप्रतिद्वन्द्वः चकारादनुभावेनापि वृष्णींश्च आत्मसम्मितान् तुल्यान् श्रुत्वा नारदात् तदसहमानो रुरोधेति सम्बन्धः ॥ ४५ ॥

तदा भगवान् तत्स्थानपरित्यागार्थं निरोधं चिन्तयामासेत्याह—तं दृष्ट्वेति । इदं त्वप्रकटचिन्तनम् अतो गूढाभिप्रायेणैव चिन्तयति अभिप्रायस्तु स्थानात् परित्याजनीयाः ये निरोद्धव्याः यथा बृहद्वनात् निष्कासिताः तथा मथुरातोऽपि निष्कासनीयाः यदि देशान्तरं न गच्छेयुः तदा निरुद्धा एव न भवेयुः लोके तथा दर्शनात् अतो भगवानेतानन्यत्र नेतुं विचारयति तत्सम्मतिव्यतिरेकेण नयने मन्त्रभेदः स्यादिति मर्मज्ञेन बलभद्रेण सह मन्त्रयामास यतोऽयं कृष्णः निरोधार्थमेव प्रवृत्तः अन्यथा सदाऽऽनन्दः तेषां न भवेत् बहिश्चित्तत्वादिति सङ्कर्षण एव सहायो यस्येति अतस्तेन सह चिन्तनं, चिन्तनवाक्यान्याह—अहो इत्यादिसार्द्धैः त्रिभिः । अहो इत्याश्चर्यं कथमयमकस्मात् आगत इति कथं वा सन्धिकालं ज्ञातवानिति यदूनां वृजिनं दुःखमुभयतोऽपि प्राप्तमिति ज्ञातवान् ॥४६॥

तन्निरूपयति–महान् यवनो ऽयमद्य निरुन्ध इति । अस्मानिति तैः सहाभेदः कार्यार्थं निरूपितः स्वरूपतोपि महान् महाबलश्च अद्य महाबल इति उभयोर्ब्राह्मणवाक्यं बलमिति सूचितम् । यावज्जरासन्धो नायाति तावदनेनैव निरुद्धा इति तर्हि जरासन्धस्थाने अयमेव जातः तत्र को विशेष इति चेत् तत्राह—

आवयोर्युध्यतोरस्य यद्यागन्ता जरासुतः ।
बन्धून् वधिष्यत्यथवा नेष्यते स्वपुरं बली ॥ ४८ ॥
तस्मादद्य विधास्यामो दुर्गं द्विपददुर्गमम् ।
तत्र ज्ञातीन् समाधाय यवनं घातयामहे ॥ ४९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मागध इति । मागधो ऽप्यद्यैवावायास्यति तर्हि तद्बुद्धिः प्रेरणीया यथाऽद्य नायातीति चेत् तत्राह—श्वो वा समागमिष्यतीति । तर्ह्यन्तर्यामी वक्तव्यः श्वोऽपि नानेतव्यस्तत्राह—परश्व इति । तर्हि कालो वक्तव्य इत्याशङ्क्य अद्धिकतयापि कोऽपि वक्तुं न युक्त इति वाशब्दं प्रयुक्तवान् किमद्य श्वोवचनेन आगामिष्यतीत्यत्र तु न सन्देहः अत उपाय एवं कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नारदप्रेरित इति विष्णुपुराणे कथा । यथा, कदाचिद्गार्ग्यः स्वश्यालेन षण्ड इति परिहसितः तत् श्रुत्वा यदवो बहु जहसुः ततस्तेषां हास्येन बहु कुपितो गार्ग्यो दक्षिणापथं गत्वा यादवभयङ्करो मे पुत्रो भवत्विति सङ्कल्प्य अयश्चूर्णं भुञ्जानो महादेवमाराध्य द्वादशवर्षान्ते तस्मात् स्वाभीष्टं वरं प्राप्य हृष्यन् स्वगृहमागच्छन्नपुत्रकेण यवनेश्वरेण पुत्रार्थं स वृतस्तद्भार्य्यायाम् कालयवनं पुत्रं जनयामास स च कालयवनः महाबलोन्मत्तः पृथिव्यामिदानीं के बलिनो नृपा इति नारदं पप्रच्छ सच यदून् प्राह एवं नारदप्रेषितो मथुरायां दृष्टो बभूव ॥ ४४—४५ ॥

कृष्णो यादवस्नेहाविष्टत्वादचिन्तयत् उभयतो यवनात् जरासन्धाच्च ॥ ३६—४७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अगामिनि भाव्ये तदन्तरा तन्मध्ये अष्टादशमसङ्ग्रामात्पूर्वमेव यवनः प्रत्यदृश्यत नारदप्रेषित इति । एवं हरिवंशे कथा

"वृष्णीनामन्धकानाञ्च गुरुर्गार्ग्यो महातपाः ।
ब्रह्मचारी पुरा भूत्वा न स दारान् स विन्दति ॥
तथा हि वर्तमानं तमूर्द्ध्वरेतसमव्ययम् ।
श्यालोऽभिशस्तवान् गार्ग्यमपुमानिति राजनि ॥
सोऽभिशस्तस्तदा राजन् ! नगरे त्वजितं जये ।
लिप्सुः पुत्रं ततो गत्वा तपस्तेपे सुदारुणम् ॥
ततो द्वादश वर्षाणि अयश्चूर्णमभक्षयत् ।
आराधयन् महादेवमाचिन्त्यं शूलपाणिनम् ॥
रुद्रस्तस्मै वरं दत्वा समर्थं युधि निग्रहे ।
वृष्णीनामन्धकानां च सर्वतेजोमयं सुतम् ॥
ततः शुश्राव तं राजा यवनाधिपतिर्वरम् ।
पुत्रप्रसवजं देवादपुत्रः पुत्रकामुकः ॥
स नृपस्तमुपामन्त्र्य सान्त्वयित्वा द्विजर्षभम् ।
तं योषमध्ये यवनो गोपस्त्रीषु समादृजत् ॥
गोपालीत्वप्सरा तत्र गोपस्त्रीवेषधारिणी ।
धारयामास गार्ग्यस्य गर्भं दुर्द्धरमच्युतम् ॥
मानुष्यां राजभार्यायां नियोगाच्छूलपाणिनः ।
स कालयवनो नाम जज्ञे शूरो महाबलः ॥
अपुत्रस्याथ राज्ञस्तु ववृधेऽन्तःपुरे शिशुः ।
तस्मिन्नुपरते राजन् ! स कालयवनो नृपः ॥
युद्धाभिकामो नृपतिः पर्यपृच्छद्द्विजोत्तमान् ।
वृष्ण्यन्धककुलं तस्य नारदेन निवेदितम् ॥
विज्ञाय वरदानं तं नारदान्मधुसूदनः ।
उपप्रेक्षिततेजस्वी वर्द्धन्तं यवनेषु तम् ॥
स वृद्धो हि यदा राजा यवनानां महाबलः ।
तत एनं नृपा म्लेच्छाः संश्रित्याऽनुययुस्तदा ॥
शकास्तुषारा दरदाः पारदास्तङ्गणाः खशाः ।
पल्हवाः शतशश्चान्ये म्लेच्छा हैमवतास्तथा ॥
स तैः परिवृतो राजा दस्युभिः शलभैरिव ।
नानावेषधरैर्भीमैर्मथुरामभ्यवर्तत" ॥

इति ॥ ४४ ॥

आत्मसम्मितान् आत्मतुल्यान् ॥ ४५ ॥

वृजिनं दुःखम् ॥ ४६—४७ ॥

भाषा टीका ।

आगामी अठारहवां संग्राम होने वाला रहा तिसके बीच में नारद जी का भेजा हुआ एक बड़ा वीर यवन देख पडता हुआ ॥ ४४ ॥

वह यवन अपने साथ बराबर प्रतिद्वन्द्वी लडने वालेको कहीं नहीं देखकर यादवों को अपने बराबर सुनकर तीन कोट म्लेच्छों को साथ लेकर मथुरा को घेरता हुआ ॥ ४५ ॥

बलदेवजी सहाय वाले जिन के ऐसे श्रीकृष्ण उस यवन को देख कर बड़ा विचार करते हुए, किं अहो ! देखो यादव लोगों को कैसा दोनो तरफ से सङ्कट प्राप्त हुआ ॥ ४६ ॥

क्योंकि? महाबली यह यवन इस समय हमको घेर रहा है, और आज कल अथवा परसों मगधराज जरासन्ध भी आने वाला ही है ॥ ४७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अस्य अनेन ॥ ४८—४९ ॥

इति सम्मन्त्र्य भगवान् दुर्गं द्वादशयोजनम् ।
अन्तस्समुद्रे नगरं कृत्स्नाद्भुतमचीकरत् ॥ ५० ॥
दृश्यते यत्र हि त्वाष्ट्रं विज्ञानं शिल्पनैपुणम् ।
रथ्याचत्वरवीथीभिर्यथावास्तु विनिर्मितम् ॥ ५१ ॥
सुरद्रुमलतोद्यानविचित्रोपवनान्वितम् ।
हेमशृङ्गैर्दिविस्पृग्भिः स्फाटिकाट्टालगोपुरैः ॥ ५२ ॥
राजताऽऽरकुटैः कोष्ठैर्हेमकुम्भैरलङ्कृतैः ।
रत्नकूटैर्गृहैर्हैमैर्महामरकतस्थलैः ॥ ५३ ॥
वास्तोष्पतीनां च गृहैर्वलभीभिश्च निर्मितम् ।
चातुर्वर्ण्यजनाकीर्णं यदुदेवगृहोल्लसत् ॥ ५४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

समुद्रमध्ये दुर्गं तन्मध्ये नगरं कृत्स्नाद्भुतं सर्वाश्चर्यमयम् अचीकरत्कारयामास ॥ ५० ॥

त्वष्टा विश्वकर्मा तदीयं शिल्पनैपुणं च क्रियाकौशलम् तदाह–सार्द्धैस्त्रिभिः, रथ्येति । रथ्या राजमार्गाः पुरतः वीथ्य उपमार्गाः पश्चिमतः उभयतोऽपि चत्वराण्यङ्गणानि तन्मध्ये कोष्ठास्ततोऽप्यन्तः सुवर्णभवनानि तदुपरि स्फटिकाट्टालिकास्तदुपरि हेमकुम्भा इति बहुभूमिकम् यथावास्तु वास्तुगृहादिनिर्माणस्थानं तदनतिक्रम्य निर्मितम ॥ ५१ ॥

सुराणां द्रुमा लताश्च येषु तान्युद्यानानि विचित्रोपवनानि च तैरन्वितम् हेममयानि शृङ्गाणि येषु तैः दिविस्पृग्भिरत्युच्चैः स्फाटिका अट्टाला उपरि भूमिकागोपुराणि च द्वाराणि तैर्निर्मित मित्युत्तरेणान्वयः ॥ ५२ ॥

राजतारकुटैः रजतं च आरकुटं च पीतलोहं ताभ्यां निर्मितैः कोष्ठैरश्वशालाऽन्नशालादिभिः कथम्भूतैः? हेमकुम्भैरलङ्कृतैः तथा रत्नकूटैः पद्मरागादिशिखरैः हैमैः सौवर्णैः महामरकतमयानि स्थलानि येषु तैर्गृहैश्च ॥ ५३ ॥

किञ्च, नगरगृहादौ वास्तोष्पतीनां देवानां च गृहैर्वलभीभिश्चन्द्रशालिकाभिश्च निर्मितं यदुदेवगृहैः राजगृहैरुल्लसच्छोभमानम् ॥ ५४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

आवयोः सगणयोरिति शेषः । बन्धून् अयोद्धॄन् तत्रत्यवृद्धबालादीन् व्रजस्थगोपांश्च तेषामवध्यत्वमनुसन्धायाह—नेष्यत इति ॥ ४८ ॥

अद्यैव विधास्यामः बहुत्वं विनयेन श्रीरामाद्यपेक्षया सम्यक् स्थिरतया सुखम् आधाय स्थापयित्वा घातयामहे इत्यन्यकर्त्रपेक्षया रुद्रवरपालनार्थम् अत्र श्रीहरिवंशेत्वियमपि भगवतो हेतूक्तिः—

"इयञ्च माथुरी भूमिरल्पागम्या परस्य तु ।
वृद्धिश्चैव पराऽस्माकं बलतो मित्रतस्तथा ॥
कुमारकोट्यो याश्चेमाः पदातीनां गणाश्च ये ।
एषामपीह वसतां सम्मर्दमुपलक्षये" ॥

इत्यादि अत्रेदं विमृशामः यादवावासान्तःपुरीयोग्यसमुद्रान्तस्स्थद्वादशयोजनात्मकपरागम्यद्वारकातो मथुराभूमेर्विस्तीर्णत्वान्नायं केवलयादवानाधिकृत्य श्रीभगवतः परामर्शः किन्त्वयं निगूढोऽभिप्रायः सम्प्रति यादवज्ञातिकतया तदादिसाहाय्येन भूभारहरणाय लीलान्तरमारब्धाः स्मः अतः श्रीगोपानां स्वस्मिन्नेव निश्चितमज्ञातिशावानां नित्यमेव वर्द्धमानैर्यादवैर्भाविनी सङ्कीर्णता न युक्ता दुष्टोपद्रवाशङ्का च तेषामप्युपस्थिता श्रीमदुद्धवद्वारा मदीयतत्रत्यनित्यलीलास्फोरणेन विरहदुःखसमाधान प्रायञ्च तेषां कृतवानस्मि ततो दुष्टान् प्रति तेषु निजौदासीन्यव्यञ्जनाय यादवानां गोपालकेन ये च मर्त्यानुविधस्य मम विदूरदुर्गगमनमेव युक्तमिति ॥ ४९ ॥

समुद्रस्यान्तर्द्वादशयोजनं बहिश्चाष्टादशयोजनमन्यत्र ज्ञेयम् एवं त्रिंशद्योजनं श्रीद्वारकापुरं ख्यातं योजनश्लोकम् "अष्टाभिर्यवमध्ये स्यादङ्गुलं द्वादशाङ्गुलम् । तालं त्रितालको हस्तो हस्तौ द्वौ किष्कुरुच्यते ॥ किष्कुद्वयं धनुः प्रोक्तं धनुषो द्विसहस्रकम् । क्रोशः क्रोशौ तु गव्यूतिः गव्यूती द्वे तु योजनम्" इति अचीकरद्विश्वकर्मणा कारितवान् कृत्स्नाद्भुतमिति कृत्स्नमपि वस्त्वद्भुतं यत्र ॥ ५० ॥

कृत्स्नाद्भुतत्वमेव दर्शयति—दृश्यत इति चतुष्केण । हि एव यत्रैव विज्ञानं शिल्पधीः शिल्पाभिज्ञातेत्यर्थः । शिल्पनैपुण्यं हस्तक्रियाकौशलञ्च दृश्यते परा काष्ठापन्नतया विभाव्यते तदानीं भगवत्प्रसादेन परमशक्तिलाभादिति भावः । अन्यत्तैः तत्र तन्मध्ये कोष्ठा इत्यादिकं वक्ष्यमाणश्लोकोक्तानां संस्थानं ज्ञेयम् उद्यानोपवनयोः पुष्पफलप्रधानत्वेन भेदः आरकुटैरिति ह्रस्वत्वमार्षं चातुर्वर्ण्ये चत्वारो वर्णाः यदुदेवा यावच्छ्रेष्ठाः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

श्रीकृष्णबलदेववसुदेवोग्रसेनाः अत्रेदं वासस्थानं ज्ञेयम् परितस्तावत्समुद्रः पुरतः सङ्क्रमार्थमालिः समुद्राभ्यान्तरे तीरे सुखविहारार्थं परितश्चत्वराणि तदन्तर्दुर्गप्राचीरालिः तत्कोणेषु तन्मध्येषु च यथाशोभं रत्नकूटाः तदुपरि हेमशृङ्गाः तदुपरि हेमकुम्भाः पताकाश्च ज्ञेयाः दुर्गचतुर्दिक्षु गोपुराणि बहिः अवलोकाय तदुपरि स्वच्छस्फटिकभित्तिमयाट्टालिकाः दुर्गान्तः पुरश्चत्वराणि तदन्तरुद्यानोपवनानि तदुपलक्षितानि वापीकूपादीनि च तदन्तर्वास्तोष्पतिगृहाः तदन्तर्यथाभ्यन्तरमश्वागृहादयः कोष्ठाः तदन्तःपुरभागे ब्राह्मणगृहाः पश्चात् शूद्रगृहाः वामे वैश्यगृहाः दक्षिणे क्षत्रियगृहाः मध्ये सुधर्म्मामग्रे विधाय श्रीकृष्णबलदेववसुदेवोग्रसेनगृहाः गृहाणामधो मरकतस्थली उपरि वलभ्यो हेमकुम्भादयश्च यथाशोभं सुधर्मामारभ्य रथ्या वीथयः तदुपमार्गाश्च तत इति ॥ ५१—५४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

द्विपददुर्गमं मनुष्यदुष्प्रवेशम् ॥ ४९—५० ॥

त्वाष्ट्रं त्वष्टृ सम्बन्धि ॥ ५१—५२ ॥

आरकुटैः पित्तलैः ॥ ५३—५८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आवयोर्यवनस्य च मम च मिथो युध्यतोः सतोर्जरासुतो यद्यागमिष्यति स तर्ह्यस्मद्बन्धून् यदून् हनिष्यत्यथवा तान् स्वपुरं प्रति नेष्यति प्रापयिष्यति यतः स बली ॥ ४८ ॥

अथ विचार्य्य निश्चितमाह–तस्मादिति । द्विपदैर्मनुष्यैर्दुःखेनापि गन्तुमशक्यं दुर्गं जलदुर्गं विधास्यामः करिष्यामः तत्र दुर्गे ज्ञातीन् यदून् समाधाय निधाय यवनं मारयामहे घातयामहे ॥ ४९ ॥

इत्थं सम्मन्त्र्य विचार्य निश्चित्य भगवान् समुद्रमध्ये दुर्गं तत्र नगरञ्चाचीकरत् कारयामास विश्वकर्मणेति शेषः । नगर विशिनष्टि–द्वादशयोजनविस्तीर्णं कृत्स्नादद्भुतं सर्वाश्चर्यमयम् ॥ ५० ॥

यत्र नगरे त्वाष्ट्रं विश्वकर्मणः सम्बन्धि विज्ञानसूचकं क्रियाकौशलं दृश्यते, तदाह-सार्द्धैस्त्रिभिः रथ्येति । रथ्या राजमार्गाः पुरतो वीथ्यः उपमार्गाः पुरतः पश्चिमत उभयतोऽपि चत्वराण्यङ्गणानि तन्मध्ये कोष्ठाः ततोऽप्यन्तः स्वर्णभवनानि तदुपरि स्फटिकाट्टालकास्तदुपरि हेमकुम्भाः इति बहुभूमिकं यथावास्तु गृहादिनिर्माणस्थानं तदनातिक्रम्य निर्मितम् ॥ ५१ ॥

सुराणां द्रुमाः लताश्च येषु तानि उद्यानानि विचित्राण्युपवनानि च तैरन्वितं हेममयानि शृङ्गाणि येषां तैर्दिवस्पृग्भिरत्युच्चैः स्फाटिकाट्टालका उपरि भूमिकाः गोपुराणि चत्वराणि तैः ॥ ५२ ॥

राजतारकुटैः रजतञ्चारकुटञ्च पीतलोहं पित्तलमिति यावत्, ताभ्यां निर्मितैः कोष्ठैरश्वशालाश्वशालादिभिः, कथम्भूतैः? हैमैःकुम्भैः खलङ्कृतैः तथा रत्नकूटैः पद्मरागादिशिखरैः सौवर्णैः महान्ति मरकतस्थलानि येषु तैर्गृहैश्च जुष्टं सेवितम् ॥ ५३ ॥

किञ्च, नगरगृहादौ वास्तोष्पतीनां देवानां च गृहैः बलभीभिः चन्द्रशालिकाभिश्च निर्मितं यदुदेवगृहैरुल्लसच्छोभमानम् ॥ ५४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्येति षष्ठी तृतीयार्थे अनेन सह चावयोर्युध्यतोः ॥४८॥ दुःखङ्कच्छत्यसिम्निति दुर्गं "सुदुरोरधिकरणे" इति गमेर्डप्रत्ययः विशिनष्टि, द्विपदेति । द्वे पदे येषां ते तथा द्विपदः पदेति निपातो विवक्षितः मनुष्यैरगम्यमित्यर्थः ॥ ४९—५० ॥

त्वष्टुर्विश्वकर्मणो विद्यमानं त्वाष्ट्रं किं तद्विज्ञानमत्राह, शिल्पनैपुणमिति शिल्पविद्यापटुत्वं रथ्या राजमार्गः वीथीः वणिजां मार्गं यथावास्तु वास्तुलक्षणमनतिक्रम्य ॥ ५१ ॥

दिविस्पृग्भिः "द्युभ्यामुपसङ्ख्यानम्" इत्यलुक्समासः॥ ५२ ॥

राजतैः रजतमयैररपुटैर्लोहविशेषैः कृतैः कोष्ठैरन्तर्गृहैः रत्नकूटैः रत्नशृङ्गैः ॥ ५३ ॥

वास्तोष्पतीनां वास्तुदेवतानाम् ॥ ५४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

३१ ॥ ४९ ॥

अचीकरत् अविर्भावयामास ॥ ५० ॥

दृश्यते यत्रेति ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञानवत् "यद्धर्मसूनोर्बत राजसूये" इत्यादिवच्चेति भावः ॥ ५१ ॥

अत एव नित्यस्थितस्यैव तस्याविर्भाव इति दर्शितः अत एव वक्ष्यते चातुर्वर्ण्यजनाकीर्णमिति ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तर्हि उभावपि मारणीयाविति चेत्तत्राह–आवयोर्युध्यतोरिति उभावजेयौ अतः प्रधानपरिहारेण केवलहनने विलम्बो भवतीति यवनेन सह आवयोर्युध्यतोः सतोः प्रक्रान्तस्य त्यागायोगात् यदि मध्ये जरासन्धः चतुरः समागच्छेत्तदा अस्मानत्रासक्तान्विहाय बन्धून् वसुदेवादीन् हनिष्यति स्वपुरं वा बध्वा नेष्यति पश्चान्मोचनार्थं बहुकर्त्तव्यं पतेत् मारयितुमशक्य एवेत्याह—बलीति ॥ ४८ ॥

एवं सति यत्कर्त्तव्यं तदाह—तस्मादिति । द्विपदानां मनुष्यमात्रस्य दुर्गमं दुर्गं विधास्याम इति नन्वेतावदलौकिकं यः करोति स तानेव कथमन्यथा न करोति किमिति स्थानं त्याजयतीति चेत्? मैवं द्वारकादिनिर्माणे न काश्चिन्मार्यादा बाध्यते अन्यत्र तु ब्राह्मणवाक्यानि बाध्यन्ते एतदर्थमेव द्वारकानिर्माणमिति न तत्र ब्राह्मणवाक्यं प्रभविष्यति सर्वत्राधिकप्रयत्नः साधारण्यं निराकरोतीति अत एव पूर्वं बलीति पदमत्र च द्विपदमिति अतो ब्राह्मणा अपि द्विपदा एवेति तेषामपि सुदुर्गम एव पश्चात्निर्भये स्थाने ज्ञातीन् वसुदेवादीन् समाधाय यवनं घातयामहे तदा विलम्बो न बाधक

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

इति अन्यथा भगवत्यन्यत्र गते मुचुकुन्दगुहायां वसुदेवादयो भीताः खेदं प्राप्नुयुः॥ ४९ ॥

एवं निर्द्धारिते मन्त्रे यदासीत्तदाह—इति सम्मन्त्र्येति। यतो दाशार्हो भक्तरक्षकः अनेन क्लिष्टकरणदोषोऽपि परिहृतः। ननु, कालादिभिरनिर्मितं कथं निर्मास्यति ? तथासति कालादयो वा कथं न प्रतिबन्धं करिष्यन्तीत्याशङ्क्याह—तद्दुर्गमेव करिष्यति जलादिदुर्गाः प्रसिद्धाः अतो नालौकिकं करिष्यति। किञ्च, कालहितमपि करिष्यतीति आह—द्वादशयोजनमिति। द्वादशात्मा हि कालः प्रतिपक्षतया वा करिष्यति किन्तु भूमिवत् नगर्यप्यन्तरिक्षे समुद्रमध्ये जलोपरि तिष्ठति अन्यथा नीचे स्थिता भवेत् तत्र वैलक्षण्यं सम्भाविष्यतीति तन्निराकरणार्थं नगरमिति, तत्रापि विशेषः अद्भुतमिति। कृष्ण इति सदानन्दः तेन कृतं स्थानं तत्प्रापकं भविष्यतीति ज्ञापितम्। अचीकरादिति स्वयमेव चकार विश्वकर्मणा कृतमत्येके त्वाष्ट्रमिति पदात् वस्तुतस्तु विश्वकर्मणो यावन्नैपुण्यं तावदत्र भगवतैव निर्मितमिति; स हि जले कर्त्तुं न शक्नुयात् अन्यथा इति भगवति क्रमेण षड्गुणेष्वपि गतेषु सप्तमे दिवसे तं न प्लावयेत् समुद्रः विश्वकर्मणो विद्यमानत्वात् अस्तु वा विश्वकर्मणा कारितमिति अचीकरद्विश्वकर्मणेति करणं वा॥ ५०॥

यत्र नगरे त्वाष्ट्रं विज्ञानमनेकचातुर्ययुक्तं दृश्यते शिल्पे नैपुण्यं यस्मात् विज्ञानादिति ज्ञानप्रमायां हेतुरुक्तः। किञ्च, रथ्याचत्वरवीथीभिः सहितं यथावास्तु शास्त्रसहितं विशेषेण निर्मितं चित्रादिरहितेपि सामान्यनिर्माणेपि वैशिष्ट्यायाप्युक्तं दैविकं लौकिकं शास्त्रीयं च ज्ञानं नगरे तस्मिन् निर्माणप्रष्ठितमिति वर्णनावधित्वम् निरूपितम्॥ ५१ ॥

विशेषतो वर्णयति—सुरद्रुमाः पारिजातादयः ते उद्यानेषु यत्र उद्यानं पुष्पप्रधानम् उपवनं फलप्रधानं तैरन्वितमिति। सर्वत उभयेषां सम्बन्ध उक्तः अन्तर्नगरे वैशिष्ट्यमाह—हेमशृङ्गैः दिविस्पृग्भिरिति। एकविंशतिगृहोपरि सुवर्णशृङ्गानि सुवर्णकलशस्य परितः स्थापितानि अत एव दिवं स्पृशन्ति तत्र निदानप्रस्तरानाह—स्फाटिकेति। स्फाटिकैरेव निर्मिताः अट्टालाः गोपुराणि च॥ ५२ ॥

दुर्गत्वादन्नसङ्ग्रहार्थं रजतैरारकुटैश्च निर्मितानि रजतारकूटशब्दादण् हेमकुम्भैश्च सर्वतः अलङ्कृतं घृतदध्याद्यर्थं राजतानि कोष्ठानि अन्नार्थं तु पैत्तलनिर्मितानि सर्वधातूपलक्षणमारकूटपदमाद्यन्तयोः रजतसुवर्णयोरुपादानात् उपरि शोभातिशयमुक्त्वा मध्ये शोभामाह—रत्नकूटैर्गृहैर्हैमैरिति। सर्वत्र गृहाः रत्ननिर्मितपदकवत् सौवर्णा भूमिश्चमत्कृतशिलाभिः निर्मितेत्याह—महामारकतानि स्थलानि येष्विति॥ ५३ ॥

अनुपयुक्ता अपि धर्मसाधकाः कौतुकसाधकाश्च गृहाः सन्तीत्याह—वास्तोष्पतीनां वास्तुदेवताधिपतीनाम् इन्द्रादीनां वस्तून्यस्मिन्निति वास्तुदेवताभूमिः तस्याः पतयः सर्वे लोकपालाः चकारात् दुर्गादीनामपि अनेन मध्ये भगवतः परितः आशापालानां गृहा इत्युक्तं भवति वलभीभिरिति सर्वत्रेच्छया निर्माणम् अनेनाग्रे निर्माणक्रिया कापि नापेक्षितेति सूचितं किञ्च चातुर्वर्ण्यजनाकीर्णं चातुर्वर्ण्यैर्जनैः पूर्वमेवाकीर्णं तेन ते भगवत्कृता एव जना निरूपिताः अन्यथा इतो गतानां वन्ध्यामिव पातो भवेत् ते हीदानीमपि तिष्ठन्ति अतस्तत्सान्निध्यानेन सर्वदा विद्यमानत्वासाम्यात् भगवद्गृहमाह—यदुदेवगृहेण उल्लसदिति मध्ये भगवद्गृहं चतुर्दिक्षु चतुष्टयानाम् आकोर्णमिति किर्मीरितत्वं निरूपितम्॥ ५४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

अस्य अनेन॥ ४८—४९ ॥

समुद्रमध्ये द्वादशयोजनमिति। "अष्टभिर्यवमध्यैः स्यादङ्गुलं द्वादशाङ्गुलम्। तालं त्रितालको हस्तो हस्तौ द्वौ किष्कुरुच्यते॥ किष्कुद्वयं धनुः प्रोक्तं धनुषो द्विसहस्रकम्। क्रोशः क्रोशा तु गव्यूतिर्गव्यूती द्वे तु योजनम्॥ इति तन्मध्ये नगरम्॥ ५० ॥

त्वाष्ट्रं विज्ञानं विश्वकर्मणः पाण्डित्यं शिल्पे शिल्पकर्माणि नैपुण्यं यतस्तत्, नगरं विशिनष्टि—सार्द्धैस्त्रिभिः। रथ्याराजमार्गाः चत्वराण्यङ्गणानि वीथ्य उपमार्गाः वास्तुगृहादिनिर्माणस्थानं तमनतिक्रम्य निर्मितं राजतं च आरकूटं पीतं लौहं च ताभ्यां निर्मितैः रत्नकूटैः पद्मरागादिशिखरैः वास्तोष्पतीनां देवानां वलभीभिश्चन्द्रशालाभिः यदुदेवः श्रीकृष्णः तस्य गृहैरुत्कर्षेण लसत्॥ ५१—५४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अस्य अनेन॥ ४८—४९ ॥

अन्तःसमुद्रे समुद्रमध्ये दुर्गं तन्मध्ये कृत्स्नाद्भुतं सर्वाश्चर्य्यमयं नगरं च अचीकरत् कारयामास॥ ५० ॥

यत्र नगरे त्वष्टुर्विश्वकर्मणो विज्ञानं शिल्पनैपुण्यं क्रियाकौशलं च दृश्यते लक्ष्यते, पुरं वर्णयति—रथ्येत्यादिना, रथ्याः राजमार्गाः चत्वराण्यङ्गणानि वीथ्य उपमार्गा तैः वास्तुगृहादिनिर्माणस्थानं तमनतिक्रम्य निर्मितम्॥ ५१ ॥

सुराणां द्रुमाः लताश्च येषु तान्युद्यानानि विचित्रोपवनानि च तैरन्वितं हेममयानि शृङ्गाणि दिविस्पृग्भिरत्युच्चैः स्फाटिकाः अट्टालाः उपरिभूमिकाः गोपुराणि च पुरद्वाराणि तैर्निर्मितामित्युत्तरेणान्वयः॥ ५२ ॥

रजतं च आरकुटं पीतलोहं च ताभ्यां निर्मितैः कोष्ठैः अश्वशालान्नशालादिभिः तथा हेमकुम्भैरलङ्कृतैः रत्नकूटैः पद्मरागादिशिखरैः हैमैः सौवर्णैः महामरकतमयानि स्थलानि येषु तैः गृहैश्च॥ ५३ ॥

तथा नगरगृहादौ वास्तोष्पतीनां देवानां गृहैः वलभीभिश्चन्द्रशालिकाभिश्च निर्मितं यदुदेवगृहैरुल्लसत्॥ ५४ ॥

भाषा टीका।

हम दोनों इस यवन के साथ युद्ध करने लगें और इतने में ही यदि जरासन्ध आजावे तो वह हमारे बंधु लोगों को मार डालेगा अथवा अपने पुरको पकड़कर ले जायगा क्योंकि? वह बली है॥ ४८ ॥

सुधर्मां पारिजातं च महेन्द्रः प्राहिणोद्धरेः ।
यत्र चावस्थितो मर्त्यो मर्त्यधर्मैर्न युज्यते ॥ ५५ ॥
❋ (यत्प्रियं देवदेवस्य विष्णोः क्षीरोदवासिनः ॥०॥
श्यामैककर्णान् वरुणो हयान् शुक्लान् मनोजवान् ।
❋ (ददौ सहस्रसङ्ख्यातान् देवदेवाय तोयराट्)
अष्टौ निधिपतिः कोशाँल्लोकपालो निजोदयान् ॥ ५६ ॥
❋ (तथान्ये लोकपालाश्च ददुः स्वाधिकृतं धनम्)
यद्यद्भगवता दत्तमाधिपत्यं स्वसिद्धये ।
सर्वं प्रत्यर्पयामासुर्हरौ भूमिगते नृप ! ॥ ५७ ॥
तत्र योगप्रभावेन नीत्वा सर्वजनं हरिः ।
प्रजापालेन रामेण कृष्णः समनुमन्त्रितः ।
निर्जगाम पुरद्वारात्पद्ममाली निरायुधः ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्धे दुर्गनिवेशनं नाम
पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

भाषाटीका ।

तस्मात् दोपांय वाले जो मनुष्य और दैत्य हैं तिनों को दुर्गम अर्थात जहां वे न जा सकें ऐसा अब एक किला बनावेंगे और अपने जाति के लोगों को उस स्थान में अच्छी तरह रख कर फिर यवन को मरवावें ॥ ४९ ॥
भगवान् इस प्रकार चिंतमन कर समुद्र के भीतर सबही अद्भुत ऐसे एक द्वादश योजनके नगर को रचते भये ॥ ५० ॥
कैसा वह नगर बसाया कि- जिस नगर में त्वष्टा (विश्वकर्मा) की कारीगरी की चतुराई की देख पडती है। और राजमार्ग चौक रास्ता गली ये सब जहां तहां यथा शास्त्र बनाये गये हैं ॥ ५१ ॥
फिर वह नगर कैसा है, कि--कल्पवृक्ष लता उद्यान (बगीचा) और उपवन इन से शोभित है। फाटकों पर अट्टा और गोपुरों पर सोने के कलश आकाश से लग रहे हैं ॥५२॥
चांदी और पीतल के जिसें अन्न धरने के कोठी कुठीले बन रहेहैं जिनके ऊपर सुन्दर अलंकार युक्त सुवर्ण कलश धरे हैं। रत्नोके जडाऊ सुवर्ण के जहां गृह बनें हैं जिनमें मरकत मणि की धरती है ॥ ५३ ॥
और जहां तहां देवताओं के मंदिर बने हुए हैं अटारी बडी२ ऊंची जहाँ बनी हैं ऐसे चारों वर्ण के जनों से व्याप्त और उग्रसेन महाराजाधिराज के महल से वह नगर अति दीप्ति को प्राप्त हो रहा है ॥ ५४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पारिजातं च प्राहिणोत्प्रस्थापयामासेति शुकपरीक्षित्सम्वादात्पूर्वभावित्वाद्भूतनिर्देशः मर्त्यधर्मैः क्षुत्पिपासादिषड्ूर्मिभिः ॥५५॥
निधिपतिः कुबेरः अष्टौ कोशान्निधीन्—
"पद्मश्चैव महापद्मो मत्स्यकूर्मौ तथौदकः ।
नीलो मुकुन्दः शङ्खश्च निधयोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
इति प्रसिद्धान् निजोदयान्निजविभूतीः ॥ ५६ ॥
अन्ये च सिद्धादयो भगवता स्वाधिकारसिद्धये यद्यदाधिपत्यं दत्तमासीत्तत्सर्वं प्रत्यर्पयामासुरिति ॥ ५७ ॥
यथा कालयवनो न वेत्ति न चासौ जनस्तथा योगप्रभावेन नीत्वा त्वमत्र स्थित्वा प्रजाः पालयाहं पलायिष्य इति समनुमन्त्रितः कृतानुमन्त्र इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सुधर्म्मामिति युग्मकम् । पारिजातं प्राहिणोदिति तैर्व्याख्याते तत्र प्रस्थापनं नाम परित्याग एव ज्ञेयः यद्वाग्रे स्वयं श्रीभगवता स्वर्गादानीय पारिजातादस्य न्यूनत्वेन भेदः कल्प्यः सुरद्रुमलतोद्यानेति वर्णितत्वात् सुधर्म्मायास्त्वेकत्वेन नान्या

* इति विजयध्वजीये—पठ्यन्ते

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

गतिरितीन्द्रस्तथा नाकरोदिति ज्ञेयम् हरेर्हरयेऽन्यथा बलात् स्वयमेव हरेदिति विभाव्यैवेति भावः । लोकपाला अन्येपि॥५५-५६॥

हरौ क्रीडार्थे निजाशेषविभूतिसमाहरणकौतुकिनि भगवति यतः भूमिगते तादृशविनोदार्थमेव पृथिव्यामवतीर्णे एवं परमकौतुकेन सम्बोधनं नृपेति श्रीद्वारकानिर्माणादिविस्तारः (विधिः) श्रीहरिवंशे दृश्यः ॥ ५७ ॥

योगोऽचिन्त्यैश्वर्य्यं तस्य प्रभावेण माहात्म्येन तथा च पाद्मोत्तरखण्डे-

"सुषुप्तान्मथुरायां तु पौरांस्तत्र जनार्दनः ।
उद्धृत्य सहसा रात्रौ द्वारकायां न्यवेशयत् ॥
प्रबुद्धास्ते जनाः सर्वे पुत्रदारसमन्विताः ।
हेमहर्म्यतले विष्टा विस्मयं परमं ययुः" ॥ इति

हरिरिति तथानयनात् त्वमत्र स्थित्वा प्रजाः पालयेति तैर्यत् व्याख्यातं तत्तु द्वारकानीतप्रजाभ्योऽवशिष्टबहिरङ्गप्रजागतमेव ज्ञेयं निजपार्श्वरक्षितसैन्यगतमेव वा यद्वाऽस्य यादवैरवध्यत्वान्माशङ्कां कृथाः त्वमत्र स्थित्वा पुरं पालय अहन्तु मुचुकुन्देन एनं घातयिष्यामीत्येव मन्त्रो ज्ञेयः । रामेण सह सम्यगनुरूपश्च मन्त्रः सोऽस्यसञ्जात इति तारकादित्वादितच् अत्र सर्वजनं हरिरितिपाठे स्वान् भगवान् हरिरिति कचित् । मथुरामेत्येति पाठे प्रजापालनेति कचित् पूर्वत्र द्वारकानिर्माणार्थे तत्र गमनं योगप्रभावेणैव वा ज्ञेयम् पद्ममालीति श्रीनारदोक्तलक्षणापेक्षया निरायुध इति पलायनमननार्थम् ॥ ५८॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषण्यां
पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये ।
पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५०॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सुधर्मां नाम सभां पारिजातं च महेन्द्रो हरये प्राहिणोत् प्रस्थापयामासेति शुकपरीक्षित्सम्वादात्पूर्वभावित्वाद्भूतनिर्देशः सुधर्मां विशिनष्टि-यत्रेति । मर्त्त्योऽपि यत्र सुधर्मायां स्थितो मर्त्यधर्मैरशनायापिपासाशोकमोहजरामरणादिभिर्न युज्यते ॥५५॥

वरुणस्तु श्यामः एककर्णो येषां तान् सर्वतः शुक्लान् मनोजवान् अश्वान्प्राहिणोदित्यनुषङ्गः निधिपतिः कुबेरस्त्वष्टौ कोशान्निधीन्-

"पद्मश्चैव महापद्मो मत्स्यः कूर्मस्तथापरः ।
नीलो मुकुन्दः शङ्खश्च निधयोऽष्टौ प्रकीर्तिताः" ॥

इत्युक्तान् प्राहिणोत् ॥ ५६ ॥

तथाऽन्ये च लोकपालाः निजोदयान्निजविभूतीः तथान्ये च सिद्धादयो यद्यत्स्वाधिकारसिद्धये भगवता दत्तमाधिपत्यं तत्सर्वं भगवति भूमिगते भूमाववतीर्णे सति तस्मै प्रत्यर्पयामासुः ॥ ५७॥

तत्रेति । यथा कालयवनो माथुराश्च जना न जानीयुस्तथा योगप्रभावेन योगमायात्मिकाश्चर्य्यशक्तिप्रभावेन माथुरं सर्वं जनं तत्र दुर्गं नीत्वा प्रापय्य पुनरागत्य अथ रामेणानुमन्त्रितः आलोचितो भगवान् पद्ममालाधरो निरायुधश्च भूत्वा पुरद्वारात् निष्क्रान्तवान् ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मर्त्यधर्मैर्जरादिलक्षणैः ॥ ५५ ॥

क्षीरोदशायिनो विष्णोर्थत्प्रियं द्युं तदपि ददौ ॥ ० ॥

निधिपतिः कुबेरः अष्टौ कोशान्निधीन् अविक्षयानव्ययान् ॥ ५६ ॥

स्वाधिकृतं स्वकीयत्वेनाभिमतम् ॥ ० ॥

क्षीरोदधिमथने हरिणा दत्तम् ॥ ५७ ॥

योगप्रभावेण मथुरास्थितपदार्थराशिर्यथा द्वारकास्थितो भवति तथा करणसामर्थ्येन रामेण समनुमन्त्रितः सहितः ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥
(विजयध्वजरीत्या त्रिपञ्चाशत्तमः ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ ५३--५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं भगवता स्थाने निर्मिते विशेषतो निर्माणे कृते पारिजातादीनाम् अनन्यत्वप्रतिष्ठा गमिष्यतीति लोकपालाः सर्वे स्वस्वसमृद्धिं प्रेषितवन्त इत्याह—सुधर्मामिति त्रिभिः । यदग्रे पारिजातहरणं तन्मतान्तरभाषया निरूपितं तदग्रे विस्तरेण वक्ष्यामः सुधर्मा देवसभा नवरत्ननिर्मितैव भूमिरूपा काचित् देवता सुधर्मेत्युच्यते तत्रोपवेशनमात्रेणैव धर्माधर्मफलञ्च भवतीति चकारादन्येऽपि सुरद्रुमाः इन्द्रः सिंहासनादिकं च प्रस्थापितवानिति उभयोर्माहात्म्यं वर्णयति--यत्रचेति । यत्र सुधर्मायां चकारात् पारिजातादयश्च अनेन समीपे विद्यमानः सर्वदा नियतमरणधर्मापि तैः स्वाभाविकैः मर्त्यधर्मैः न युज्यते अनेन पूर्वदोषपरिहारोऽप्युक्तः गुणास्तु धर्मा सुधर्मापदेनैवोक्ताः ॥ ५५ ॥

अन्यामपि सम्भूतिमाह—श्यामैककर्णानिति । एकः कर्णः श्यामः दक्षिणः शिष्टः सर्वोऽपि कुन्दसन्निभः उच्चैःश्रवस एतद्वैलक्ष्यम् अयं स्वर्गः कर्म चेति उभय बोधनार्थं प्रवृत्तिशास्त्रस्थाने श्यामता निरूपिता ते चाश्वाः सैन्धवा एवेति

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ज्ञापयितुं वरुणेन प्रस्थापितमित्युक्तम् अन्यत्र वर्णान्तरसम्भावना स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं शुक्ला इति जव एव तेषां श्लाघ्य इति शुक्लाश्च ते मनोजवाश्चेत्युक्तं शुक्ले जवाभावमाशङ्क्य समास उक्तः निधिपतित्वादष्टौ निधीन् प्रेषितवानिति गम्यते अष्टौ लोकपालाश्च कोशान् भण्डारवस्तूनि निजस्य स्वस्य स्वस्य अभ्युदयांश्च ॥ ५६ ॥

ननु, स्वयमनेकसुकृतेन प्राप्तं भोगसाधनमधिकारज्ञापकं च किमिति दत्तवन्त इत्याकाङ्क्षायामाह—यद्भगवता दत्तमिति । न हि तानि वस्तूनि धर्मोपार्जितानि किन्तु भगवता दत्तानि यतस्तदाधिपत्यम् ईश्वरेणैव ह्याधिपत्यं दीयते तथापि प्रतिदाने को हेतुरिति चेत् तत्राह—स्वसिद्धय इति । स्वस्य सिद्धये अधिकारो ईश्वरेच्छयैव भवति सावज्ञातुमशक्येति यथा तन्नियतं भवति तथोपायः कर्त्तव्यः तद्भगवति दान एवाक्षयं भवति अतः स्वस्य धनस्य अधिकारस्य वा सिद्धये सम्यङ्निष्पत्त्यर्थं सर्वे प्रत्यर्पयामासुः । ननु, भगवता तत्कथं ग्राह्यमिति चेत् तत्राह—हरौ भूमिगत इति । भूमिरपि दत्ता ब्रह्मणे मनवे वा पुनर्भक्तोद्धारार्थं स्वयमप्यागत; तन्न्यायेन सर्वामपि समृद्धिं भक्तेभ्यो दातुं प्रदर्शयितुं वा अपेक्षितेति प्रत्यर्पणमुचितम् एतदभिज्ञानाय नृपेति सम्बोधनं यदर्थमेतन्निर्माणं तत्राह—तत्रेति । अणिमादयो हि योगस्य सहजफलानि इह तु वक्ष्यमाणं योगस्यानुभावस्य फलं यथास्थितान् शयानान् सर्वानेव तेषां दुःखनिराकरणार्थं तत्र द्वारकायां नीत्वा स्वयं पुनरागतः तत्रत्यप्रजानां देशवर्त्तिनां दुःखनिवृत्त्यर्थं बलभद्रं निरूप्य प्रजापालने अङ्गीकृते तेन प्रजापालनेन वस्तुतोपि रामेण रत्युत्पादकेन कृष्णः स्वयं सदानन्दः नातः परमत्र मथुरायां स्थेयमिति ज्ञापयन्निव साधनानुमतिं गृहीत्वा फलरूपः ॥ ५७ ॥

ततो निवृत्त इत्याह—निर्जगामेति । नितरां गमनं नित्यसन्निधिरूपेणापि ततो निर्गत इति ज्ञापयितुं नित्याक्रियारूपेण तु वर्त्तत इति न काप्यनुपपत्तिः पुरद्वारादिति निर्गमनं सर्वजनीनं भवत्विति निर्गच्छता भगवता द्वयं ज्ञापितमिति विशेषणद्वयमाह—पद्ममाली निरायुध इति । ततः कीर्त्तिर्नीता रक्षा तु कृतेति एवं निर्गमनस्य प्रयोजनमग्रे स्पष्टं भविष्यति ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मज श्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे प्रथमाध्याय विवरणम् ॥ १ ॥ ५० ॥

(पञ्चाशत्तमोऽध्यायः) ॥ ५० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पारिजातं च प्राहिणोदिति शुकपरीक्षित्सम्वादात् पूर्वभूतत्वाद्भूतनिर्देशः ॥ ५५ ॥

निधिपतिः कुबेरः कोशान् निधीन्—

पद्मश्चैव महापद्मो मत्स्यः कूर्मस्तथौदकः ।
नीलो मुकुन्दः शङ्खश्च निधयो ऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ इति

निजोदयान् स्वीयसम्पत्तीः ॥ ५६—५७ ॥

योगो योगमाया तत्प्रभावेन ततप्रकारः पाद्मोत्तरखण्डे यथा ।

सुषुप्तान् मथुरायां तु पौरांस्तत्र जनार्दनः ।
उद्धृत्य सहसा रात्रौ द्वारकायां न्यवेशयत् ॥
प्रबुद्धास्ते जनाः सर्वे पुत्रदारसमन्विताः ।
हैमहर्म्यतले विष्टा विस्मयं परमं युयुः ॥ इति

रामेण सह समनुमन्त्रितः त्वमत्रैव मुहूर्त्तं तिष्ठ अहमनया युक्त्या इमं घातयिष्ये इति कृतमन्त्रण इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
दशमे सङ्गतः पञ्चाशत्तमः सङ्गतस्सताम् ॥ ५० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सुधर्मां देवसभां पारिजातं च देवद्रुमं प्राहिणोत् प्रस्थापयामासेति शुकपरीक्षित्संवादात्पूर्वभूतत्वाद्भूतनिर्देशः ॥ ५५ ॥

कोशान् निधीन् —

"पद्मश्चैव महापद्मो मत्स्यः कूर्मस्तथौदकः ।
नीलो मुकुन्दः शङ्खश्च निधयोऽष्टौ प्रकीर्तिताः" । इति

प्रसिद्धान् अन्ये ऽपि लोकपालाः निजोदयान् निजविभूतीः ॥ ५६ ॥

अन्ये च सिद्धादयः यत्स्वाधिकारसिद्धये आधिपत्यं भगवता दत्तं तत्तत्सर्वं प्रत्यर्पयामासुः ॥ ५७ ॥

तत्र योगप्रभावेनेति योगः नरलोकानुरूपो मौहूर्त्तिकस्तत्प्रभावेन तत्प्रकारः हरिवंशे दर्शितः—

"एतस्मिन्नन्तरे चैव यदूनां नन्दिवर्द्धनः ।
केशवः पुनरेवाह यादवान् सत्यसङ्गरः ॥
अद्यैव दिवसः पुण्यो निर्यामः सबलानुगाः ।
ततो निश्चक्रमुः सर्वे यादवाः कृष्णशासनात् ।
ओघा इव समुद्रस्य बलौघप्रतिनादिताः ।
प्रगृह्य ते कलत्राणि वसुदेवपुरोगमाः ॥
सुसन्नद्धैर्गजैर्मत्तै रथैरश्वैश्च दंशिताः ।
आहत्य दुन्दुभीः सर्वे सधना ज्ञातिबान्धवाः ॥
निर्ययुः यादवाः सर्वे मथुरामपहाय वै" ॥

इत्यादिना—

निवेश्य द्वारकां राजन् ! वृष्णीनां स्वस्य चैव ह ।
पदातिः पुरुषव्याघ्रो बाहुप्रहरणस्तदा ॥
आजगाम महायोगी मथुरां मधुसूदनः ।

इत्यन्तेन । योगो योगमाया तत्प्रभावेन वा युज्यते इति योगः सङ्कल्पस्तेन स्वसङ्कल्पप्रभावेन वा तत्प्रकारः पाद्मोत्तरखण्डे दर्शितः —

"सुषुप्तान्मथुरायां तु पौरांस्तत्र जनार्दनः ।
उद्धृत्य सहसा रात्रौ द्वारकायां न्यवेशयत् ॥
प्रबुद्धास्ते जनाः सर्वे पुत्रदारसमन्विताः ।
हैमहर्म्यतले विष्टा विस्मयम्परमं ययुः" ॥ इति ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे पञ्चाशत्तमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ५० ॥

भाषा टीका ।

उस नगर में इन्द्र ने श्रीकृष्णचन्द्र के लिये पारिजात वृक्ष पहुचाया, और सुधर्मा सभा पहुचाई जिस सभा में बैठे हुए मनुष्यों को जरा वृद्धत्वादिक मनुष्यों का धर्म नहीं व्यापता है ॥ ५५ ॥

एक कर्णश्याम जिनका और सब वर्ण सफेद जिनका और मन के बराबर वेग वाले ऐसे घोडे वरुण जी ने भेजे, और लोकपाल कुबेरजी ने आपको निज उदयके देने वाले, आठों सिद्धि अर्थात् खजाने भेज दिये ॥ ५६ ॥

हे नृप ! जिसर देवता को जो जो मालिकी जहांर का अधिकार दिया है अपने कार्य की सिद्धिके अर्थ जब भगवान् भूमि में आये तब सबने अपना २ वैभव भगवान् को समर्पण कर दिया ॥ ५७ ॥

ऐसे उस नगर में सब मथुरा वासी जनों को भगवान् अपने योग प्रभाव से लेजा कर प्रजा पालन करने वाले श्रीबलदेवजी के साथ श्रीकृष्ण चन्द्र सलाह करते हुए और सलाह करके कमलों की माला पहिर कर निरायुध अर्थात् हाथमें कुछ शस्त्र नही लेकर मथुरा पुर के द्वार से निकलते हुए ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवत दशमस्कन्धोत्तरार्द्ध में पंचासवें अध्यायकी,
श्रीवृन्दावन पं० भागवताचार्य कृत
भाषा टीका समाप्त ॥ ५० ॥

———

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्द्धे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

——•※•——

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

तं विलोक्य विनिष्क्रान्तमुज्जिहानमिवोडुपम् ।
दर्शनीयतमं श्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥ १ ॥
श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम् ।
पृथुदीर्घचतुर्बाहुं नवकञ्जारुणेक्षणम् ॥ २ ॥
नित्यप्रमुदितं श्रीमत्सुकपोलं शुचिस्मितम् ।
मुखारविन्दं बिभ्राणं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ ३ ॥
वासुदेवो ह्ययमिति पुमान् श्रीवत्सलाञ्छनः ।
चतुर्भुजोऽरविन्दाक्षो वनमाल्यतिसुन्दरः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एकपञ्चाशत्तमेहन्मुचुकुन्ददृशा हरिः ।
यवनं मुचुकुन्देन स्तुतः सन्नन्वकम्पत ॥
यवनेन्द्रसुतात्कालयवनाद्यदुभीषणात् ।
हरिर्हरगिरः स्वैरं पालनायापलायत ॥

यदा गार्ग्यः श्यालेन षण्ढ इत्युक्तस्तदा यादवैरुपहासिते क्रुद्धोऽसौ श्रीमहेशं प्रसाद्य यदुभीषणं पुत्रं वरं लब्धवान् ततश्च यवनेन्द्रेणापुत्रेण स्वक्षेत्रे पुत्रोत्पादनाय प्रार्थितो गार्ग्यः कालयवनमजीजनादिति पुराणप्रसिद्धम् । पुरद्वारान्निष्क्रान्तम् उज्जिहानमुद्गच्छन्तम् ॥ १—२ ॥

नित्यप्रमुदितमित्यादिमुखारविन्दविशेषणम् ॥ ३—४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तमिति षट्कम् । विनिष्क्रान्तमिति विशब्देन सम्यक् निष्क्रम एव तस्य निश्चयोऽभूदिति ज्ञापितम् उज्जिहानमित्यादिना श्रीकृष्णमाधुर्य्यवर्णनं स्वप्रेमतस्तत्स्वभाववर्णनापेक्षयैव नतु यवनस्यानुभावापेक्षया तत्र सति वैरासम्भवात् "नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः" इति श्रीगीताभ्यश्च यथातिक्तादिरुचिस्वभावाः खण्डादिमाधुर्य्यं नानुमोदन्त इति तद्ग्रहणाभास एव तेषां तद्वत् तदेवमहो पश्यन्तोपि न पश्यन्तीति भावः । पृथुदीर्घचतुर्बाहुमिति श्रीनारदोपदेशानुसारेणोदयात् तेन तथोपदेशश्च विलक्षणलिङ्गेन शीघ्रं निश्चिनोत्यसाविति नवकञ्जे इव अरुणे ईक्षणे यस्य तं "अव्यक्तरागस्त्वरुणः" इत्यमरः । श्रीमत्कान्तियुक्तं प्रशंसायां मतुप् सुकपोलमित्यवयवसौष्ठवस्योपलक्षणं शुचिस्मितमिति विलासस्य स्फुरदित्यादिवेषस्य षट्केऽपि वासुदेव इति सार्द्धमवान्तरमन्वितम् इति एतैर्लक्षणैर्वासुदेव एवायं भवितुमर्हति नत्वन्य इति सम्बन्धः लक्षणान्येवाह—पुमानित्यादिना । तस्मान्निरायुध इति इतीति वासुदेव इत्यादिपरामर्शकं प्रकर्षेण लीलाविशेषेण च आ ईषद्द्रुतगत्या द्रवन्तं चलन्तं जिघृक्षुरिति तस्यगर्वितत्वं दुरापमित्युपहासास्पदत्वं च व्यञ्जितम् ॥ १ ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

उज्जिहानम् उद्गच्छन्तम् ॥ १—३५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दुष्टनिग्रहसाध्वनुग्रहावेकेन भगवच्चेष्टितेन दर्शयन् कथाशेषमाह—तमित्यादिना । पुरद्वाराद्विनिष्क्रान्तं तं श्रीकृष्णमवलोक्य नारदोक्तैरेतैर्लक्षणैरयं पुमान् वासुदेवो नान्यो भवितुमर्हत्ययं च निरायुधो ऽनेन पद्भ्यामेव चलन्निरायुधश्चाहं योत्स्यामीति निश्चित्य पराङ्मुखं प्राद्रवन्तं तम् अन्वधावदित्यन्वयः तं कथंभूतम् ? उज्जिहानं उद्गच्छन्तम् उडुपं चन्द्रमिव स्थितमतीव दर्शनीयं पीते कौशेये वाससी यस्य तम् ॥ १ ॥

श्रीवत्सो वक्षसि यस्य भ्राजता कौस्तुभेनाऽऽमुक्ता बद्धा अलङ्कृतेति यावत् सा ग्रीवा यस्य पृथवः पीनाः दीर्घाः चत्वारो बाहवो यस्य नवकञ्ज इवारुणे ईक्षणे यस्य तम् ॥ २ ॥

नित्यप्रमुदितेत्यादि । मुखारविन्दविशेषणं श्रीमत्सौन्दर्य्यसम्पद्वच्छोभनौ कपोलौ यस्मिन् शुचि विशुद्धं स्मितं यस्मिन्

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्फुरन्ती मकराकारे कुण्डले यस्मिन् तथाभूतं मुखारविन्दं बिभ्राणम् ॥ ३ ॥

श्रीवत्सो लाञ्छनं चिह्नं यस्य चत्वारो भुजा यस्य अरविन्दे इवाक्षिणी यस्य वनमालाऽस्यास्तीति तथा व्रीह्यादित्वान्मत्वर्थीयः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उज्जिहानमुद्यन्तम् ॥ १ ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

उज्जिहान इत्यादिना श्रीकृष्णमाधुर्य्यवर्णनं स्वप्रेमतस्तत्स्वभाववर्णनापेक्षैव येन तु यवनस्यानुभावापेक्षया तत्र वैरासम्भवात् अतस्तिक्तादिस्वभावानां खण्डादिचर्व्वणवदेवेदं ज्ञेयम् ॥ १—७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

श्रीहरिर्जयति ।

॥ १—५ ॥

चिन्तयामासेत्यादि हरिः कारणमानुष इति कारणरूपः सर्वस्य हेतुरूपः मानुषः मानुषाकारो द्विभुज इत्यर्थः ॥ ६—९ ॥

धर्मरक्षायै अन्योऽपि देहो मूर्त्तिमया ध्रियते इदानीं स्वयमेवावतीर्णो यद्धर्म्मं रक्षिष्यामि तत्किमित्यर्थः ॥ १०—१३ ॥

एतदर्थमित्यादि । नौ आवयोर्जन्म प्रादुर्भावः ॥ १४—१६ ॥

तावाहेत्यादि । हे कृष्ण ! पुरुषाधमेति पुरुषा अधमा यस्मात् स तथा पुरुषोत्तमेत्यर्थः ॥ १७—५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ अथ एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

१—५७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

निग्रहं प्रथमेऽध्याये निरूप्य हरिणा कृतम् ।
द्वितीये ऽनुग्रहं प्राह मुचुकुन्दाय यत्कृतम् ॥
तामसी हननाख्या हि राजसी नगरोद्यमा ।
सात्विकी नयनाख्याच निर्गुणा निर्गमस्तथा ॥
निर्गुणस्य निमित्तत्वं न तु कर्तृत्वमीर्यते ।
प्रबोधोमरणञ्चैव सम्वादश्च यथाक्रमात् ॥
स्तुतिश्च निर्गुणा प्रोक्ता तदग्रे हि फलिष्यति ।
अतो निर्गुणलीला ऽत्र द्वितीये विनिरूप्यते ॥
क्रिया भगवतो द्वेधा गुणेषु स्वे यतः स्थिता ।

पूर्वाध्यायान्ते तत्त्वानि परित्यज्य केवलं तं व्यामोहयितुं कीर्त्तिमयीं वलमालां बिभ्रत् निर्गत इत्युक्तं कालयवनस्य मुक्त्यर्थं नारदोपदेशं गृहीतवतः साक्षात्कारः ततस्तदनुसरणं ततो दृष्ट्या ज्ञानरूपेण ज्ञानाग्निना सञ्चातनाशश्च निरूप्यते निर्गुणक्रियाया मोक्षपर्यवसानात् परं तस्य काल एव मुक्तिरिति निरूपयितुं द्वादशभिर्निरूप्यते तं विलोक्येति । तं विलोक्य वासुदेवोऽयमिति निश्चित्य तं जिघृक्षुरन्वधावदिति षष्ठेन सम्बन्धः तत्रादौ त्रिभिस्तद्दृष्टं रूपं वर्णयति पञ्चदशकलापूर्णमिव तावद्भिर्विशेषणैः अतः प्रथमतः चन्द्रदृष्टान्तेनैव निरूपयति, विशेषेण निष्क्रान्तं यथा उदयाद्रेश्चन्द्रः नतु राहोर्मुखात् नापि मेघेभ्यः तथापि भगवानपि न मारयितुं नापि भयमुत्पादयितुं भयेन वेति तदाह—उज्जिहानमिति । प्रथमदर्शनापेक्षया द्वितीयदर्शने अधिककान्तियुक्तः प्रतीयत इति. ननु, विशेषकान्तिप्रदर्शनं किमर्थमित्याशङ्क्याह—उडुपमिवेति । चन्द्रो हि नक्षत्राणां रक्षकः यदि तत्तन्नक्षत्रे न गच्छेत् गत्वा वा तं न प्रकाशयेत् तदा नक्षत्राणां वैयर्थ्यमेव स्यात् तथा भगवान् नारदादीनां रक्षार्थं तदुपदिष्टेषु स्वानुभावं ख्यापयितुं प्रतिक्षणं रूपवैशिष्ट्यं प्रकाशितवानित्यर्थः । किञ्च तस्मिन् दृष्टे युद्धार्थं समागतानां क्रोधः कदाचिद्भवेत् ततश्चासन्मत्या मोक्षो न भवेदिति भगवान् स्वस्वरूपं सुन्दरत्वेनैव प्रकाशितवानित्याह—दर्शनीयतममिति । दर्शनीयोतिसुन्दरः अत्याश्चर्यं हि परस्मै प्रदर्श्यते स्वस्यापि पुनः पुनर्द्रष्टव्यो भवति श्याममिति रसात्मकता निरूपिता, सर्ववेदयुक्तत्वमाह—पीतकौशेयवाससमिति । नग्नान्नमुक्तिरिति वैदिकः सिद्धान्तः आद्यन्तमध्ये बद्धो हि वेदेनामृतमश्नुत इति कच्छाशिखोपवीतानि बन्धनान्याह—वेदतः पीतवर्णं कौशेयं वासो यस्येति वेदो यज्ञो देवाश्च पदत्रयेण परिगृहीताः छन्दोमयं पीतमिति । "कौशेयं क्षौमं स्तैमयं वै क्षौमम्" इति श्रुतेः । "सर्वदैवत्यं वासः" इति विशेषवैयर्थ्यं च ॥ १ ॥

एवं धर्मरूपतां निरूप्य अर्थरूपतामाह—श्रीवत्सवक्षसमिति । श्रीवत्सो वक्षसि यस्येति दक्षिणावर्त्तरोमरेखायां सुवर्णरेखावत् तेजोविशेषः श्रीवत्सशब्देनोच्यते 'वक्षसि जीवः सन्निहितः' इति तत्रैव भगवता अर्थः स्थापितः सुतरां दक्षिणः ततोधर्मो भवतीति धर्मप्रतिष्ठित एवार्थो भगवता परिगृहीतः अत एव तत्र जीवप्रतिष्ठामाह—भ्राजत्कौस्तुभेनामुक्ता कन्धरा यस्येति पुरुषः कामयत इति कामस्तन्निरूपणेन निरूपितः । मोक्षस्तु स्वेनैव दीयते इति प्रसङ्गादन्यदानमपि चतुर्भुजत्वेन निरूपयति पृथुदीर्घेति पृथवो दीर्घाः चत्वारो भुजा यस्येति कृपया ज्ञानमपि प्रयच्छतीति ज्ञापनार्थमाह—नवकञ्जारुणेक्षणमिति । नवकमलवदरुणे ईक्षणे यस्य नूतनत्वेन कालाग्रासः कञ्जत्वेन सात्विकता अरुणेन राजसता च ईक्षणस्य निरूपिता तेन सदया ज्ञानदृष्टिर्भगवदीया भक्तिं साधयतीति पञ्चमोपि पुरुषार्थो निरूपितः ॥ २ ॥

प्रार्थनावसर इति ख्यापयति—नित्यप्रमुदितमिति । एवं सर्वपुरुषार्थदातारं भगवन्तं निरूप्य मुखारविन्दमपि पञ्चभिर्विशेषणैः विशिष्टं पञ्चपर्वविद्यारूपं स्वतन्त्रभक्तिमार्गत्वेन निरूपयन्नाह—श्रीमदिति । मुखारविन्दं बिभ्राणमिति । भगवद्विशेषणं सन्मार्गो भगवतैव स्थाप्यत इति ख्यापयितुं तदपि श्रीयुतं भवति परमसुन्दरं भगवान् इति सुष्ठु कपोले यस्येति ।

लक्षणैर्नारदप्रोक्तैर्नान्यो भवितुमर्हति ।
निरायुधश्चलन् पद्भ्यां योत्स्येऽनेन निरायुधः ॥ ५ ॥
इति निश्चित्य यवनः प्राद्रवन्तं पराङ्मुखम् ।
अन्वधावज्जिघृक्षुस्तं दुरापमपि योगिनाम् ॥ ६ ॥
हस्तप्राप्तमिवाऽऽत्मानं हरिणा स पदेपदे ।
नीतो दर्शयता दूरं यवनेशोऽद्रिकन्दरम् ॥ ७ ॥
पलायनं यदुकुले जातस्य तव नोचितम् ।
इति क्षिपन्ननुगतो नैनं प्रापाहताशुभः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रकारेणापि रसानुभवस्थानयुक्तं शुचि शुद्धं सितं यस्मिन्निति सेवनार्थमेव समीचीनं मोहं सम्पादयति नान्यथेति निरूपितं, स्फुरती मकरसदृशे कुण्डले यस्येति बहिर्निर्गमने ग्रासार्थं स्थापिताविव मकरतुल्यौ वेदौ निरूपितौ मोक्षदित्सया गच्छन् भगवन्मार्गं भक्तिमार्गं च स्थापयतीति निरूपितम् ॥ ३ ॥

एतादृशो भगवानेव भवतीति नारदशिक्षया ज्ञातवानित्याह—वासुदेवो ह्ययमिति । सत्वे आविर्भूतः मोक्षदाता वा अयमेव वासदेव इति निश्चयं कृतवान् कथं निश्चय इत्याशङ्क्य असाधारणानि षड्गुणरूपाणि षड्विशेषणान्याह—इति निश्चयार्थः यतः पुमान् न तु प्रकृतिः दिव्यदृष्ट्या हि पश्यतीति सर्वजगतः प्राकृतत्वं भगवतः पुरुषत्वं च दृष्टवान् अनेनैश्वर्यमपि निरूपितं "विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि" इति वाक्यात् तेषां पुरुषरूपत्वं च न बाधकं प्रत्युत मूलस्य पुरुषत्वे तेषां पुरुषरूपत्वमुपपद्यत इति साधकत्वमेव श्रीवत्सो लाञ्छनं यस्येति क्रियाशक्तिः पूर्णवीर्यत्वेन निरूपिता भगवत्येव सा यतः ततो यशो निरूपयन् सर्वपुरुषार्थदातृत्वे तद्भवतीति चतुर्भुजत्वमाह—ततो दृष्ट्यैव तापहारकत्वं भक्तिप्रदत्वेन निरूपयन् श्रियं निरूपयति-अरविन्दाक्ष इति । रविव्यतिरिक्तान् सर्वानेव यति खण्डयति महातेजस्विनमेव स्थापयतीति तादृशमक्षि निरूपयन् श्रियं भक्तिं च निरूपितवान् वनमाला अन्तःप्रविश्य ज्ञानवत्तिष्ठतीति ज्ञाननिरूपणेन पूर्णता निरूपिता अतिसुन्दरः सर्वथा कल्मषाभावात् देहपरित्याग एव हि वैराग्यमिति अतः कारणात् वासुदेव इति निश्चयः॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एकपञ्चाशत्तमे श्रीमुचुकुन्दो दृशाऽदहत् ।
यवनं तुष्टुवे कृष्णं स तुष्टोऽस्मै वरं ददौ ॥

उज्जिहानमुद्गच्छन्तं प्रकटितमपि अन्यैर्यथायोगमास्वाद्यमानमपि भगवन्माधुर्य्यमसुरा वैरभावादेवानुभवितुं चक्षुर्भ्यां पश्यन्तोऽपि न शक्नुवन्तीति ज्ञापयितुं दर्शनीयेत्यादिना सौन्दर्यं वर्णितं प्राद्रवन्तं पलायमानम् ॥ १—६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकपञ्चाशत्तमे कालयवनस्य प्रतिकूलभक्तस्य हरितद्भक्तद्विषो वधो मुचुकुन्दे हरिभक्ते भगवदनुग्रहश्च वर्ण्यते-तं विलोक्येति । तं श्रीकृष्णं पुराद्विनिष्क्रान्तम् विलोक्य नारदप्रोक्तैर्लक्षणैरयं पुमान् वासुदेवः अयं च निरायुधः । अतोऽहमपि पद्भ्यां चलन् अनेन निरायुध एव योत्स्ये इति निश्चित्य तं पराङ्मुखं प्राद्रवन्तमन्वधावदिति षण्णामन्वयः दर्शनीयः क्षरो देहादिः दर्शनीयतरो क्षरो जीवः । दर्शनीयतमः पुरुषोत्तमस्तम् ॥ १ ॥

श्रीवत्सो वक्षसि यस्य तं भ्राजता कौस्तुभेन आमुक्ता बद्धा कन्धरा यस्य तम् ॥ २ ॥

नित्यप्रमुदितं मुखारविन्दं बिभ्राणम् ॥ ३—६ ॥

भाषा टीका ।

ॐ मुचुकुन्दप्रसादकाय नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी वोले, कि-पुर से वाहर निकलने वाले अत्यन्तही देखने योग्य श्रीकृष्ण को कालयवन ने पीतांबर पहिने हुये देखा निकलते समय पर कैसे मालूम होते, कि-मानो वद्दल में से चन्द्रमा निकल कर जा रहा है ॥ १ ॥

और फिर कालयवन ने श्रीकृष्ण चन्द्र को कैसे देखे ? कि-वक्षस्थल मे श्रीवत्स का चिन्ह है, दीप्ति युत कौस्तुभ मणिको गले में पहिने हैं, वडे पुष्ट लम्बे चार बाहु जिनके हैं नवीन कमल सदृश अरुणारे नेत्र जिनके हैं ॥ २ ॥

सदा ही मोद (आनन्द) से भरे हुये हैं, शोभा युक्त सुन्दर कपोल, सुन्दर मन्द हँसन वाला जिनका मुखारविन्द, चंचल मकराकृति कुण्डलों को कानों में धारण किये हैं ॥ ३ ॥

कालयवन ने विचार किया कि-श्रीवत्सचिन्ह वाला, चारभुजाओंवाला, कमल सदृश नेत्र वाला, वनमाला को पहिने हुये अत्यन्त सुन्दर यह पुरुष वासुदेव ही है ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नारदोक्तैरेतैर्लक्षणैरयं पुमान्वासुदेव एव नान्यो भवितुमर्हति अयं च निरायुधोऽतोऽनेन पद्भ्यामेव चलन्निरायुधोऽहं

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

योत्स्यामीति निश्चित्य तं पराङ्मुखं प्राद्रवन्तमन्वधावदित्यन्वयः ॥ ५—६ ॥

आत्मानं हस्तप्राप्तमिव दर्शयता दूरं नीत इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ अहताशुभोऽक्षीणकर्मा ॥ ८—९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

श्रीभगवतस्तु तत्रापि चातुर्य्यं दर्शयति—हस्तेति । पदे पदे दर्शयता ॥ ७ ॥

तथाप्यप्राप्यं विलोक्य खिरीकर्त्तुं परुषमाह—पलायनमिति । यदुकुल इति । यादवानां सुप्रसिद्धमहावीरत्वादिति भावः क्षिपन्नुपलभमानः अनुगतम् अनुगच्छन्नपि न प्रकर्षेण स्पर्शेनापि तत्र हेतुः । अहताशुभ इति, अस्यापातप्रतीतार्थता चेत्तर्हि तदप्राप्तौ हेतुत्वं वक्तुं मद्देवानुचितं यवनस्यास्य यदि भाग्यमप्रतिहतमभविष्यच्च तर्हि सोऽयं तच्छत्रुर्हस्तगतश्चाभविष्यदिति शोचन् प्रतिपत्त्या विरुद्धमतिकृतवप्रतिपत्तेः न च यवनस्य मुक्तिक्रिया प्रपत्त्या शोचनमिदमिति वक्तव्यं तन्मुक्तेरनन्तरभावित्वात् तच्च "येच प्रलम्बखरदर्दुरकेश्यरिष्टमल्लेभकंसयवनाः" इत्यादेर्द्वितीयस्कंधेऽभिधानात् नच प्रसिद्धाशुभहानिमात्रेण तत्प्राप्तियोग्यता वक्तव्या "यत्पादपांसुर्बहुजन्मकृच्छ्रतोधृतात्मभिर्योगिभिरप्यलभ्यम्" इत्यात्रासम्मतत्वात् "भक्त्याहमेकया ग्राह्यः" इति विलक्षणसाधनान्तरस्य प्रतिपन्नत्वाच्च तस्मादपरे हतपाप्मानो "व्यजनैः समवीजयन्" इत्यत्र हतपाप्मा तया यथा समस्तेन तटस्थेन प्रतिपक्षेण भावेन रहितायां परमभक्तावेव पर्य्यवसानं तथात्राप्यहताशुभातायास्तद्विरुद्धभाव एव पर्य्यवसितिरितीत्थमेव साक्षात्तत्प्राप्त्यभावे हेतुता गम्यते यथा श्रीव्रजेश्वरी पश्चाद्धावन्ती तं पराद्रवन्तमपि प्राप्तवत्येव तथासोप्ययं कथं प्राप्नुयादित्यभिप्रायात् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवंविधैर्नारदप्रोक्तैर्लिङ्गैर्वासुदेव एवायमित्यन्वयः ॥ ५ ॥

इतिति । इत्थं निश्चित्य यवनः पलायमानं पराङ्मुखं च भगवन्तं गृहीतुम् इच्छुरन्वधावत् तस्य दुष्प्राप्यतां वक्तुं विशिनष्टि योगिनामपि दुरापं योगविशुद्धमनसामपि दुर्ग्राह्यम् ॥ ६ ॥

हस्तेति । प्रतिपदमात्मानं हस्तप्राप्तमिव दर्शयतो भगवता दूरं नीतः स यवनाधीशोऽन्ततोऽद्रिकन्दरं प्रापित इत्यर्थः ॥ ७ ॥

यदुकुले जातस्य तव पलायनमनुचितमित्येवं क्षिपन्नभिभवन्नाशुगतोपि यवन एनं भगवन्तं न प्राप तत्र कारणं वदंस्तं विशिनष्टि—अहताशुभोऽक्षीणदुष्कृतः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जिघृक्षुर्ग्रहणेच्छुः ॥ ६ ॥

दूरमद्रिकन्दरं प्रति नीतः पदेपदे हस्तप्राप्तमिवात्मानं दर्शयित्वेति शेषः । दर्शयता आत्मानमिति शेषः ॥ ७ ॥

अहताशुभः अनष्टपापः ॥ ८-१२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अनुगतः अनुगच्छन्नपि न प्रकर्षेण स्पर्शेनापि यस्मादहताशुभः तत्स्पर्शबाधकापराधाक्षयादित्यर्थः ॥ ८—९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

किञ्च लक्षणैर्नारदोक्तैः वासुदेवादन्यो भवितुं नार्हति पुराणान्तरादत्र कथानुसन्धेया, गतो हि नारदः कालयवनमाह यादवाः त्वत्सदृशाः इति परं कृष्णः रक्षकः स च सर्वथा ज्ञातुमेवाशक्यः कुतो जय्यः कथमशक्य इत्याकाङ्क्षायां नूतनान्यनेकानि रूपाणि सम्पादयतीति उक्त्वाऽऽह तं त्वं न ज्ञास्यसीति, ततो विशेषजिज्ञासायां लक्षणानि निरूपितवान् स एकाकी निरायुधः अयुध्यमानः सर्वाभरणभूषितः पदातिर्निर्गमिष्यतीति तं यः सायुधः अश्वाद्यारूढो ऽनुगच्छेत् तं पापं प्रसर्पेदिति कालयवनस्यापि स्वपापादेव भयं नान्यत इति निरूपितं अतोऽस्मिन् नारदोक्तलक्षणानि वर्त्तन्त इति वासुदेवश्च तर्हि किं करिष्यसीत्याशङ्कायामाह—निरायुध इति । यतोऽयं निरायुधः पद्भ्यां च चलन् गच्छति अतो ऽहमपि निरायुध एव गमिष्यामीति पद्भ्यामेव चलन् ततो योत्स्ये मल्लप्रकारेण अनेन सह युद्धार्थमेव यतः समागतमिति अहमपि निरायुधो ऽयमपीति ॥ ५ ॥

एवं निश्चित्य पराङ्मुखमपि भगवन्तं प्राद्रवत् नारदो हि हितप्रश्ने उक्तवान् यथा भगवान् करोति तथा कर्त्तव्यमिति तदा ते जयः जीवनं च भविष्यतीति तदनेनान्यथा बुद्धं भगवान् पराङ्मुखः अयं भगवत्सम्मुखो भूत्वा समुपसर्पणं कृतवानिति वाक्यात् ज्ञाने हेतुमाह—यवन इति जातिदोषात् न ज्ञातवानित्यर्थः । यदि गच्छति भगवति तूष्णीमयं तिष्ठेत् बलभद्रेण वा युद्धं कुर्यात् तदा जयो भवेदपि भगवांश्च सम्मुखमागच्छेत् तथा गमने प्रयोजनाभावात् अतः पराङ्मुखमपि भगवन्तं प्राद्रवन्तं जिघृक्षुरसन् स्वयमन्वधावत् ननु जिघृक्षया गमनमुचितमेवेत्याशङ्क्याह—योगिनामपि दुरापमिति । अत्र प्रमाणं, तमिति तथैव प्रसिद्धम् ॥ ६ ॥

ननु, कियद्दूरं गत्वा अप्राप्तौ कथं न निवृत्त इति चेत्तत्राह—हस्तप्राप्तमिवेति । स हि हरिणा नीतः तर्हि वञ्चयतीति कथं न ज्ञातवान् ? तत्राह—पदे हस्तप्राप्तमात्मानं भगवन्तं मन्यमान इति हस्तमात्रगमनानन्तरं भगवान् प्राप्यते इति स जानन् गतः न हि कश्चित् हस्तमात्रादुदासीनो भवति अत आकाङ्क्षा न निवृत्ता यदा हि प्राणी क्रियया आत्मानं प्राप्स्यामीति मन्यते स हि भ्रान्त एव भवति । ननु, भगवता वा किमर्थं नीति इति चेत् तत्राह—हरिणेति । स हि हरिः तस्याप्यविद्या हर्त्तव्या मुचुकुन्दस्य च निद्रेति भगवान् हि यः स्वात्मानमनुसरति तं नोपेक्षत इति पदेपदे तथा बुद्धिमुत्पादितवान् तदाह—दर्शयतेति । पदेपदे आत्मानं हस्तप्राप्तं दर्शयता उभयत्रापीदं वाक्यं युज्यते अतो गन्तुर्नेतुश्च इच्छाया अनिवृत्तत्वात् दूरं नीतः तत अद्रेः कन्दरा यत्र तत्स्थानमपि नीतः मन्वेतावदपि दूरे अप्राप्तिश्चेत् तदा नीतिराव-

एवं क्षिप्तोपि भगवान् प्राविशद्गिरिकन्दरम् ।
सोऽपि प्रविष्टस्तत्रान्यं शयानं ददृशे नरम् ॥ ९ ॥
नन्वसौ दूरमानीय शेते मामिह साधुवत् ।
इति मत्वाऽच्युतं मूढस्तं पदा समताडयत् ॥ १० ॥
स उत्थाय चिरं सुप्तः शनैरुन्मील्य लोचने ।
दिशो विलोकयन् पार्श्वे तमद्राक्षीदवस्थितम् ॥ ११ ॥
स तावत्तस्य रुष्टस्य दृष्टिपातेन भारत !
देहजेनाग्निना दग्धो भस्मसादभवत्क्षणात् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

विचारेणापि "शिथिलाश्च सुबद्धाश्च" इति न्यायेन कथं न निवृत्त इति चेत् तत्राह--यवनेश इति । दुष्टानां स्वामी न नीतिज्ञः मथुरातः दशयोजनान्ते धवलपुरमिति प्रसिद्धमिदानीं पूर्वन्तु सा मुचुकुन्दगुहा ॥ ७ ॥

क्रियया प्राप्त्यभावमाशङ्क्य जयादिनेव वचनाद्भगवान् प्राप्तव्य इति मत्वा मध्ये वचनमप्युक्तवानित्याह--पलायनं यदुकुल इति । यदुर्हि धर्मात्मा अन्यथा असत्सदृशत्वेन कथमुक्तो भवेत् तादृशवंशे जातस्य सर्वागम्यस्यापि अवतारधर्मानुसरणमुचितमिति पलायनमनुचितमित्यर्थः । ननु, भगवान् कथमेतद्वाक्यं न गृहीतवान् ? तत्राह--इति क्षिप्तमनुगत इति । स हि न यथार्थतया वदति किन्तु तिरस्कारार्थं वदतीति यदुकुले तस्य श्रद्धाभावात् किं तस्याग्रे यदुकुलप्रतिष्ठारक्षणेनेति युक्तमेव भगवतस्तद्वाक्यानङ्गीकरणम् अत एव नैनं प्राप अन्यथा भगवदनुगमने भगवान् प्राप्तः स्यात् तेन वचनेन पापमपि जातमित्याह--अहताशुभ इति । यतः अशुभमपि न निवृत्तम् अतो न प्राप पूर्वाशुभमिति केचित् तद्भगवद्दर्शनेनानुगमनेन च निवर्त्येत एवेत्युपेक्षणीयम् आहतः अशुभेनेति वाक्यजनितपापेन पृष्ठतस्ताडितः न भगवन्तं प्रापेत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आत्मानं हस्तप्राप्तमिव दर्शयता दूरं नीत इत्यन्वयः ॥ ७-८ ॥

श्रीशुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पदेपदे आत्मानं हस्तप्राप्तमिव दर्शयता हरिणा स दूरं दूरे वर्तमानमद्रिकन्दरं नीतः ॥ ७ ॥

क्षिपन् अभिभवन् अहताशुभः अक्षीणदुष्कृतः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

क्योंकि ? नारदजी के कहे हुये लक्षण इसमें सभी मिलते हैं उन लक्षणों से यह दूसरा नहीं हो सकाहै, किन्तु अब यह निरायुध रिक्तहस्त पाँव से चला जा रहा है तो हम भी कोई आयुध को न लेकर रीते हाथ ही इस से युद्ध करेंगे ॥ ५ ॥

कालयवन ऐसा निश्चय कर पराङ्मुख होकर भागने वाले श्रीकृष्ण के पीछे उनके पकडने की इच्छा से दौडता भया, कि--जो योगियों को भी बडे कष्टसे प्राप्त होते हैं ॥ ६ ॥

अब हाथमें आया अब हाथसे पकड़ा इस प्रकार अपने को पग पगमें दिखाते हुऐ श्रीकृष्णचन्द्र उस काल यवन को बहुत दूर एक पहाड की गुफा के समीप ले गये ॥ ७ ॥

अरे कृष्ण ! यदुकुल में उत्पन्न होने वाले ऐसे तेरे लिये रण को छोड कर भागना उचित नहीं है, इस प्रकार आक्षेप करता हुआ काल यवन पीछेर दोड़ा गया परंतु पापों के नष्ट नहीं होने से श्रीकृष्ण को नहीं प्राप्त हुआ ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तं शयानमच्युतं मत्वाऽताडयदिति ॥ १०--११ ॥

तस्य क्रुद्धस्य दृष्टिपातेन सन्दीप्तो यः स्वदेहजोऽग्निस्तेन ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भगवान् सर्वज्ञः गिरिगुहान्तःशायिमुचुकुन्दस्य प्रभावं भक्तिं च जानन्नित्यर्थः । प्राविशदिति प्रविश्य मुचुकुन्दस्य शिरःप्रदेशेऽतिष्ठदिति ज्ञेयम् तथाच श्रीहरिवंशे ।

शिरःस्थानेतु राजर्षे मुचुकुन्दस्य केशवः ।
सन्दर्शनपथं मुक्त्वा तस्थौ बुद्धिमतां वरः ॥ इति

कालयवनस्य तत्रावकाशाय प्रथमतः स्वगोपनाय चेति भावः अन्यमेव ददृशे ननु तत्रैव स्थितं भगवन्तम् ॥ ९ ॥

ननु वितर्के अच्युतमिति अतोऽत्र श्रीभगवत्प्रयाणस्य तेनामननाभिप्रायेण ननु अनुगम्यमानः सद्यः कथं तथा सुप्यादिति विचारयोग्योप्यसौ दृष्टचतुर्भुजत्वादिरूपादत्यन्तविलक्षणरूपं नरं दृष्ट्वाऽप्यच्युतं कथममन्यत ? तत्राह--मूढः गुहातमसा व्याप्तः क्रोधाग्निना च हततत्तद्विचार इत्यर्थः ॥ १० ॥

चिरमिति वैवस्वतमन्वन्तराद्यचतुर्युगे त्रेतायां जातस्य तस्य साम्राज्ये देवसाहाय्यात् शनैरिति बलान्निद्राभङ्गेन घूर्णोच्छ्रासत्वात् ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

यावदद्राक्षीत्तावदेवेति दाहस्य दर्शनसमकालतोक्ता क्षणादिति च भस्मसाद्भवने शीघ्रता भारतेति महावंशजातेन भवता इति महावंश्यानां तादृशप्रभावे किमप्याश्चर्य्यं न मन्तव्यमिति. अतस्तस्येति तस्य महापुरुषस्य क्रोधदृष्ट्यग्निनैव दग्धः देवादिवरस्तूपलक्षणमिति श्रीबादरायणेर्मतम् अत एव स नात्र प्रस्तूयते "स्वपन्तं यो गुहामध्ये" इत्येतदग्रे पद्यं तु विगीतमसंलग्नं च श्रीपराशरवैशम्पायनमते तु वरादेव तत् तथा च श्रीविष्णुपुराणे—

'प्रोक्तश्च देवैः संसुप्तं यस्त्वामुत्थापयिष्यति ।
देहजेनाग्निना सद्यः स तु भस्मीभविष्यति इति ।

श्रीहरिवंशे च देवेषु तत्प्रार्थने—

प्रसुप्तं बोधयेद्यो मां तं दहेयमहं सुराः ।
चक्षुषा क्रोधदीप्तेन एवमाह पुनः पुनः ।
एवमस्त्विति तं शक्र उवाच त्रिदशैः सह ॥ इति

अनेन स्वनिद्राप्रार्थनमिदं भगवद्दर्शनं यावद्भविष्यति तावन्मम निद्रैव समीचीना न तु जागरणमित्यभिप्रायेण जागरणहेतुभाह प्रार्थना च पूर्ववदसुरसेनानाशनार्थमसौ भक्तोपि मां न जागरयेदित्यभिप्रायेण ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भगवांस्त्वित्थं क्षिप्तो ऽपि तूष्णीं गिरिकन्दरं प्राविशत् स तु यवनस्तत्र गिरिकन्दरे प्रविष्टस्तत्रान्यं शयानं कञ्चित्पुरुषमद्राक्षीत् ॥ ९ ॥

तं शयानं पुरुषमसौ वासुदेवो मामित्थं दूरमानीय साधुवदधुना तूष्णीं शेते नूनमसौ श्रीकृष्ण एवेति मूढस्सन्नच्युतमेव मत्वा तं पदा पादेनाताडयत् ॥ १० ॥

स ताडितः पुरुष उत्थाय चिरं सुप्तः हेतुगर्भमिदं तत्वात् शनैर्लोचने उन्मील्य दिशोऽवलोकयन् पार्श्वस्थितं यवनं ददर्श ॥ ११ ॥

हे भारत ! स यवनः रुष्टस्य क्रुद्धस्य तस्य पुंसः दृष्टिपातेन सन्दीप्तो यः स्वदेहजोऽग्निस्तेन तावत्तदैव क्षणाद्भस्मीबभूव ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मूढः हतविचारः ॥ १०—१८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवान् पुनः वराहो हिरण्याक्षवाक्यमिव सर्वसमर्थोऽपि कार्यगौरवं मन्यमानोऽपि न निवृत्त इत्याह—एवं क्षिप्तोपीति । वधानुकल्पः स्वद्रोहे भद्रद्रोहे बन्धः स्मृत इति वधानुकल्पमेव कर्त्तुं गिरिकन्दरं प्राविशत् एतावानेव भगवद्व्यापारः निर्गुणो हि फले निमित्तमिति ज्ञापयितुं निरूपितः तद्भगवति फलितमित्याह—सोपि प्रविष्ट इति । यदा भगवान् गिरिकन्दरं प्राविशत् तदा सोऽपि प्रविष्टः प्रवेशानन्तरं तस्य श्रमो जात

इत्याह—तत्रान्यं शयानं नरं ददृश इति नरत्वमेव तत्र प्रतीतं न त्वन्यद्वैलक्षण्यं यद्यपि ससामग्रीकः शेते तथापि पूर्वमेव शयनार्थं सामग्रीं प्रेषयित्वा पश्चादागत्य शयनं कृतवानिति तस्य बुद्धिः ॥ ९ ॥

ननु, भगवान् शयनार्थं चेदागतः तदा तवागमनमनुचितमिति सुतराम् अतिक्रमोऽनुचित इत्याशङ्क्य तस्य भ्रान्तस्याभिप्रायमाह—नन्वसाविति । स्वयमागच्छतु नाम कथं नोक्तवान् शयनार्थं गच्छामीति युद्धं वा न करिष्यामि वेति यो हि यमनुधावति तस्यानिषेधे अप्रतिषिद्धमनुमतम्भवतीति न्यायेन दूरे गत्वा युद्धं करिष्यतीत्यभिप्रायो भवति निकटे स सहायो बलवान् भवतीति तस्मादेनं भ्रमं जनयित्वा एतावद्दूरमानीय युद्धमप्यकृत्वा साधुवत् शेते यो हि वञ्चयति स न साधुः असाधोरनिद्राणस्योत्थापनं न दोषायेति दुर्बुद्धिः शयानं भगवन्तं मत्वा पदा समताडयत् पादयोर्व्यथा जनितेति महांश्चातिक्रमो भवत्विति शयानोद्बोधनं पादताडनमतिक्रमार्थमच्युतबुद्धिश्चेति त्रयो दोषाः । ननु महानयं महतश्चोपदेशं प्राप्य कथमेवं दुर्बुद्धिर्जात इति चेत् तत्राह—मूढ इति । स्वभावतो मूढः अच्युत इति तद्बुध्या ताडितत्वान्महतोऽपि पादप्रहारेण राज्ञः कश्चित् अपकारो जात इति सूचितम् ॥ १० ॥

ततो यज्जातं तदाह—स उत्थायेति । पादप्रहारेण चिरं सुप्तोऽप्युत्थाय सर्वा दिशो विलोकयन् पार्श्वे तं कालयवनमद्राक्षीत् स तु प्रथमतः तत्प्रातिकूलां दिशं दृष्टवान् अतः क्रमेण दृष्टिं प्रसारयन् द्वितीयपार्श्वे अवस्थितमुत्थिते पश्चात् ददर्श ॥ ११ ॥

ततः को ऽयमिति प्रतिप्रश्नात् पूर्वमेव दर्शनमात्रेण स भस्मसाज्जात इत्याह—स तावत्तस्य रुष्टस्येति । निरपराधस्ताडित इति तस्य क्रोधः अतो रुष्टस्य दृष्टिपातेन निमित्तेन कालयवनदेहस्थित एवाग्निः काष्ठस्थितो वह्निर्वह्निस्पर्शेनेव प्रादुर्भूतः ततो देहजेनैवाग्निना दग्धः सन् क्षणमात्रेणैव भस्मसादभवत् बहिः स्थितोऽग्निः दवानल इवाल्पमेव दहेत् पलायनं वा कुर्यात् अन्तः स्थितोऽग्निरिति सर्वव्यापारं दूरीकृत्य भस्मसादेव कृतवान् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सोऽपि कालयवनोऽपि अन्यं नरं ददर्श ॥ ९—११ ॥

तस्य क्रुद्धस्य दृष्टिपातेन सन्दीप्तो यः स्वदेहजोऽग्निस्तेनेति तथैव तद्वरप्रार्थनात्तद्वरदानाच्च. तथा हरिवंशे —

"प्रसुप्तं बोधयेद्यो मां तं दहेयमहं सुराः ! ।
चक्षुषा क्रोधदीप्तेन एवमाह पुनः पुनः" ॥ इति

अत्र निद्राप्रार्थनमिदं वृद्धगर्गोक्तकृष्णदर्शनं यावद्भविष्यति तावन्निद्रैव मम सुखाय न तु जागरः तद्दर्शनसमुत्कण्ठस्य मम बहुतरचतुर्युगावच्छिन्नःकालो जागरेण यापयितुमशक्यः निद्रया तु तावानपि कालः क्षणप्राय एव भविष्यतीत्यभिप्रायेण क्रोधकरणकदाहप्रार्थनं तु शक्रं भीषयितुमेवान्यथा स्वजैरिप्रार्थितार्थे

राजोवाच ।

को नाम स पुमान् ब्रह्मन् कस्य किं वीर्य एव च ॥
कस्माद्गुहां गतः शिश्ये किं तेजो यवनार्दनः ॥ १३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

स इक्ष्वाकुकुले जातो मान्धातृतनयो महान् ॥
मुचुकुन्द इति ख्यातो ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः ॥ १४ ॥
स याचितः सुरगणैरिन्द्राद्यैरात्मरक्षणे ।
असुरेभ्यः परित्रस्तैस्तद्रक्षां सोऽकरोच्चिरम् ॥ १५ ॥
लब्ध्वा गुहं ते स्वःपालं मुचुकुन्दमथाब्रुवन् ।
राजन् ! विरमतां कृच्छ्राद्भवान्नः परिपालनात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पुनरपि तं शक्रो जागरयेदित्यभिप्रायेण, ततश्च तद्वरो विष्णुपुराणे यथा--

"प्रोक्तश्च देवैः संसुप्तं यस्त्वामुत्थापयिष्यति ।
देहजेनाग्निना सद्यः सतु भस्मीभविष्यति" ॥

इति ॥ १२ ॥

श्रीच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सोऽपि यवनेन्द्रोऽपि प्रविष्टः सन् अन्यं नरं ददृशे अद्राक्षीत् ॥ ९ ॥

तं पुरुषमच्युतं श्रीकृष्णं मत्वा ॥ १०---११ ॥

हे भारत ! स यवनेन्द्रः रुष्टस्य तस्य पुरुषस्य दृष्टिपातेन सन्दीप्तो यः स्वदेहजोग्निस्तेन क्षणाद्भस्मसादभवत् तथा हरिवंशे-

"प्रसुप्तं बोधयेद्यो मां तं दहेयमहं सुराः ।
चक्षुषा क्रोधदीप्तेन एवमाह पुनः पुनः" ॥ इति

वैष्णवे च देवानां वाक्यम् ।

"सुषुप्तं नो वरेणाऽथ यस्त्वामुत्थापयिष्यति ।
देहजेनाग्निना सद्यः स तु भस्मीभविष्यति" ॥

इति ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकार उस कालयवन ने भगवान् को फटकारे भी तथापि भगवान् श्रीकृष्ण चन्द्र उस पर्वत की कन्दरा में प्रवेश करते हुए । पीछे २ कालयवन भी उसी गुफा में घुसगया और वहां पर एक सोते हुए मनुष्य को देखता हुआ ॥ ९ ॥

और उस मनुष्य को देख कर कालयवन विचार ने लगा कि-देखो यह मेरे लिये इतनी दूर लाकर फिर इस जगै साधु की तरह सो रहा है; ऐसे उस मनुष्य को वह मूढ कालयवन श्रीकृष्ण मानकर एक लात मारता हुआ ॥ १० ॥

बहुत काल से सोया हुआ वह मनुष्य भी उठकर धीरे से नेत्र खोल कर सब दिशाओं की तरफ देखने लगा, तो अपने वगल में उस कालयवन को खडा हुआ देखता भया ॥ ११ ॥

हे राजन् ! इतने में जागने से क्रोध को प्राप्त होने वाले उस पुरुष की दृष्टि के पड़ने से, अपने देह से उत्पन्न होने वाले अग्नि से वह काल यवन क्षणमात्र में भस्म हो गया ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यवनमर्दयति हिनस्तीति तथा स कस्य वंश्यः किंवीर्यः कीदृक्प्रभाववान् किन्तेजः कस्य वीर्यं पुत्र इत्यर्थः । शिश्ये अशयिष्ट ॥ १३ ॥

सत्यः सङ्गरो युद्धं प्रतिज्ञा वा यस्य सः ॥ १४---१५ ॥

गुहं कार्तिकेयम् स्वःपालं स्वर्गपालकं सेनान्यम् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

को नाम किं नामेत्यर्थः । यद्वा, नामप्रकाश्ये कः केन जात्यादिना प्रसिद्धः किं जातिः किं नामचेत्यर्थः ॥ १३ ॥

महान् महाभागवतः ॥ १४ ॥

आत्मरक्षणे निमित्ते याचितः चिरं कतिचिच्चतुर्युगाणि ॥ १५ ॥

अथ कात्स्न्यैं कृच्छ्रात् दुःखैकरूपात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र शयानस्य पुरुषस्य कुलनामवीर्यशयनकारणादिबुभुत्सया पृच्छति राजा--को नामेति । हे ब्रह्मन् ! स यवनार्दनो यवनस्य

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हन्ता शयानः कोवा नाम किं तस्य नामधेयमित्यर्थः । कस्य सम्बन्धी कस्य कुले जातः किं कीदृशं वीर्यं यस्य सः कस्मात्कारणाद्गुहां प्राप्तः शेतेस्म किं कीदृशं तेजो यस्य स तथाभूतः ॥ १३ ॥

तत्रोत्तरमाह मुनिः—स इति नवभिः । ब्रह्माणि ब्रह्मकुले साधुः ब्रह्मण्यः सत्यो धर्म्यः सङ्गरो युद्धं यस्य सः ॥ १४ ॥

स इति । सच मुचुकुन्दः असुरेभ्यो भीतैरिन्द्राद्यैर्देवैरात्मनः रक्षणे निमित्ते सहायत्वेन याचितश्चिरं तेषां रक्षामकरोत् ॥ १५ ॥

तदा ते देवाः गुहं कार्तिकेयं स्वःपालं स्वर्गपालकं सेनान्यं लब्ध्वा ऽथ मुचकुन्दमब्रुवन् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कस्य पुत्र इति शेषः । यवनमर्दितवान् हिंसितवान् ॥ १३-१४ ॥

तेषां सुराणां रक्षाम् ॥ १५ ॥

स्वःपालं स्वर्गरक्षाकरं परिपालनाज्जातात्कृच्छ्रात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

प्रकृते भगवता यवनो यथा कथञ्चिन्मारित इति विवक्षितत्वाद्विशेषं न कथयिष्यतीत्याशङ्क्य सावधानं च शृणोतीति ख्यापयितुं राजा पृच्छति—को नामेति । प्रसिद्ध्याऽज्ञानं वारयति, अन्यमिति । पुल्लिङ्गात् पुंस्त्वं ज्ञातमेव अन्येषां चार्थो ज्ञातव्यः

नामसम्बन्धरूपाणि निमित्तं शयने तथा ।
दाहकत्वं दृष्टिमात्रात् ब्रह्मविद्भ्रास्यते परम् ॥

कस्य सम्बन्धी किं वीर्यं यस्य अन्यथा एकाकी सिंहादि-सम्भाविते देशे कथं शयीत ? कस्माद्वा हेतोः उत्तमस्थानेषु गुहां गतः शेते किं वा तस्य तेजो यस्येति किं तेजाः यतो यवनार्दनो जातः अग्निसूर्यादीनामपि नैवम्विधं तेजः सम्भवति यवनपदेन तस्यापि महत्त्वमुक्तं विशेषतो वक्तव्ये वैषा कथेति ॥ १३ ॥

एतदर्थमेव भगवानागत इति तस्य विशेषमाह—स इक्ष्वाकुकुल इति सप्तभिः । भगवत्त्वमग्रे तस्य भविष्यतीति भगवत्कथैवैषेति ज्ञापयितुं च अन्यथा भगवद्व्यतिरिक्तकथा न श्रोतव्येति श्रोतॄणां विरक्तिः स्यात् इक्ष्वाकोः कुले जातः मनोः पुत्राणां मध्ये मुख्य इक्ष्वाकुः मान्धाता चायोनिजः केवलपुंसवनजलाज्जातः प्राकृतबीजजोऽपि स्वरूपतोऽपि महान् कुलोत्कर्षः पितुरुत्कर्षः स्वरूपोत्कर्षश्चोक्तः तस्य नामोत्कर्षमाह—मुचुकुन्द इति ख्यात इति । तस्य वैदिकं सहजञ्च धर्ममाह—ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः इति । ब्राह्मणानां हितश्चेत् सर्वोपि वैदिको ऽधमः सेत्स्यति सत्यः सङ्गरो युद्धं यस्य एवं षड्गुणयुक्त इति ॥ १४ ॥

इन्द्राद्यैरात्मरक्षणे स याचितः, अनेन भगवत्तुल्यतेव निरूपिता स्वरूपतो लोकतः कार्यतश्च गुणानामुत्कर्षो निरूपितः संसारभीताः महापुरुषमिव प्रार्थितवन्तो भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह—असुरेभ्यः परित्रस्तैरिति । ये हि देवानपि मारयन्ति तानपि मारयित्वा रक्षां कृतवान् इत्याह—तद्रक्षामिति । दैत्यानां पलायने पुनरागमनशङ्का भवतीति । चिरकालं रक्षामकरोत् यावदिन्द्रादयो अतिपुष्टाः क्षत्रियस्यायमेव धर्मः यज्ञादेरप्यधिक उक्तः सा च रक्षापर्यवसानपरा जातेति ॥ १५ ॥

रक्षाया अवधित्वं निरूपयन्नाह—लब्ध्वा गुहमिति । कार्त्तिकेयः कश्चिदुत्पन्नः पश्चात्तारकादयो हता इति तस्य सेनापतित्वे जाते पश्चाद्विरामं प्रार्थयामासुः अनेनास्य राजन्यायेन स्वार्थाभावः सूचितः । अथ स्वस्थाः सन्तः भिन्नप्रक्रमेण राजानमब्रुवन् पूर्वं भीताः इदानीं सन्तुष्टा इति भिन्नः क्रमः तेषां वाक्यान्याह—राजन्निति । क्रियमाणमादौ व्यावर्त्तयन्ति । नोऽस्माकं परिपालनरूपात् कृच्छ्रात् विरमतामिति यद्यपि स्वर्गे स्थितः तथाऽपि भोगाभावात् सर्वदा युद्धकरणाच्च क्लेश एव ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कस्य वंश्यः किम्वीर्यः किं प्रभावः किं तेजः कस्य वीर्यं कस्य पुत्र इत्यर्थः ॥ १३—१५ ॥

गुहं कार्त्तिकेयम् ॥ १६—१७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे ब्रह्मन् । स यवनमर्दयति हिनस्तीति तथा यवनहन्ता कस्य वंश्यः किं वीर्यः किं प्रभावः किं तेजः कस्य वीर्यं कस्यापत्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

सत्यो धर्म्यः सङ्गरो युद्धं यस्य सः ॥ १४—१५ ॥

गुहं कार्तिकेयं स्वःपालं स्वर्गपालं सेनान्यं लब्ध्वा ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

राजोवाच ॥

राजा परीक्षित् बोले, कि–हे ब्रह्मन् ! ऐसा वह कौन पुरुष था, और कौन का कौन था, उसका ऐसा पराक्रम कैसे रहा ? और वह उस पर्वत की गुहामें किस कारण से सोता रहा, और उस का एसा कैसा तेज रहा, कि–जिस से कालयवन भस्म होगया ॥ १३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि–हेराजन् ! वह पुरुष इक्ष्वाकु महाराज के कुलमें उत्पन्न और चक्रवर्ति श्रीमान्धाता महाराज का पुत्र था, और वडा महान् तथा मुचुकुन्द इस प्रकार लोक में विख्यात और वडा ब्रह्मण्य अर्थात् ब्राह्मणों को मानने वाला और सत्य प्रतिज्ञा वाला रहा ॥ १४ ॥

उस मुचुकुन्द राजा से अपनी रक्षा के लिये इन्द्रादिक देवताओं ने याचना की क्योंकि ? वे इन्द्रादिक देव लोग असुरों से बहुत ही डरते रहे तब मुचुकुन्द महाराज ने

नरलोके परित्यज्य राज्यं निहतकण्टकम् ।
अस्मान् पालयतो वीर ! कामास्ते सर्वे उज्झिताः ॥ १७ ॥
सुता महिष्यो भवतो ज्ञातयोऽमात्यमन्त्रिणः ।
प्रजाश्च तुल्यकालीया नाधुना सन्ति कालिताः ॥ १८ ॥
कालो बलीयान् बलिनां भगवानीश्वरोऽव्ययः ।
प्रजाः कालयते क्रीडन् पशुपालो यथा पशून् ॥ १९ ॥
वरं वृणीष्व भद्रं ते ऋते कैवल्यमद्य नः ।
एक एवेश्वरस्तस्य भगवान् विष्णुरव्ययः ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

असुरों से संग्राम में लडकर उन को जीत कर देवताओं की बहुत दिवस तक रक्षा करी॥ १५ ॥

तत्पश्चात् जब उन देवताओं को स्वामिकार्तिक सेनापति मिल गये तब उन्हों ने मुचुकुन्द महाराज से कहा, कि–हे राजन् ! आपने हमारे पालन करने में बडा कष्ट पाया अब आप जाकर विश्राम लीजिये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

उज्झितास्त्यक्ताः गता इत्यर्थः ॥ १७ ॥

किञ्च, सुता इति तुल्यकालीयास्त्वत्समानकालीनाः कालिता विचालिताः ॥ १८ ॥

मत्प्रजाः कोऽन्यः कालयेदिति चेदत आहुः— काल इति । कालयते इतस्ततश्चालयति ॥ १९ ॥

तस्य कैवल्यस्य ॥ २०—२१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कामाः विषयाः राज्यं चेति पाठे राज्यं नीतिक्वचित् पाठः ॥ १७ ॥

अमात्याः पार्षदाः मन्त्रिणस्तद्विशेषाश्च तुल्यकालीना इति क्वचित् ॥ १८ ॥

भगवानिति श्रीनारायणशक्तित्वेन तदभेदात् अत एवेश्वरः नियन्ता नव्येतीत्यव्ययः अनाद्यनन्तप्रवाहः कालयते अन्यत्र नयति । ननु, किमर्थम् ? तत्राह–क्रीडन् तादृश्येव तस्य क्रीडेत्यर्थः । इति तस्य बलीयस्त्वातिशयो दर्शितः पशुपाल इति तेषु तस्य स्वाच्छन्द्ये दृष्टान्तः ॥ १९ ॥

भद्रं त इति सामान्यतस्तावन्मङ्गलं तव भूयात् विशेषतस्तु वरं वृणीष्वेत्यर्थः । कैवल्यं संसारनिवृत्तिपूर्वकं परमपदप्राप्ति विष्णुरेवैक ईश्वरः प्रदानसमर्थः तत्र हेतुः भगवान् सर्वशक्तियुक्तः असङ्ख्येभ्यस्तदादिदानेप्यव्ययः नत्वस्मदादिवदल्पशक्तिः तप आदिव्ययेन सव्ययो वा ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तिमेवाह—राजन्निति, सार्द्धैश्चतुर्भिः । हे राजन् ! नोऽस्माकं परिपालनात्मकात् कृच्छ्राच्छ्रमाद्भवान् विरमतां विरामं प्राप्नोतु हे वीर ! शत्रुरहितं राज्यं नरलोकं च त्यक्त्वा केवलमस्मान्पालयतस्ते कर्त्तरि शेषे षष्ठी त्वया सर्वे कामाः भोगाःउज्झिता स्त्यक्ताः ॥१७॥

किञ्च, तव सुतादयः त्वत्तुल्यकालीनाः प्रजाश्च कालिताः कालवशीकृताः अधुना न सन्ति किन्तु कालवशङ्गता मृता इति यावत् ॥ १८ ॥

कोऽसौ मत्तो बलियान् कालो नामेति शङ्कायामाब्रह्मस्तम्बपर्यन्तकृत्स्नजगतः कालवश्यतां कालस्य बलीयस्त्वं च वक्तुं कालो नाम नेश्वरात्पृथग्भूतः किन्तु कालशरीरक ईश्वरएव कलयतीत्याहुः–काल इति । कालः कालशरीरकः अव्ययः कालकृतनाशादिविकाररहित ईश्वरः सर्वनियन्ता भगवान् स्वयं क्रीडन् प्रजाः कालयते वशीकरोति यथा पशुपालः पशून् वशीकरोति तद्वत् ॥ १९ ॥

वरमिति । अतस्त्वम् अद्य नोऽस्मान्प्रति वरमभिमतं वरय तर्हि मुक्तिं प्रयच्छतेत्यत्राहुः–ऋते कैवल्यमिति । कैवल्यं प्रकृतिसम्बन्धराहित्यं मुक्तिम् इतियावत् ततोऽन्यं वरं वरयेत्यर्थः कैवल्यस्यावरणीयत्वे हेतुं प्राहुः–एक एवेति । तस्य कैवल्यस्येश्वरः अधिपतिर्दातेति यावत् भगवान् विष्णुरेक एव अतो न वयं कैवल्यं दातुं प्रभव इतिभावः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उज्झितास्त्यक्ताः ॥ १७ ॥

तुल्यकालीनास्तत्समानकालजाताः कालिताः कालेन विनाशिताः ॥ १८ ॥

कालयते उभयपदी कालः कः ? इति तत्राह–भगवानिति । अव्ययः स्वरूपतोऽवयवो गुणतोपि नाशरहितः ॥ १९-२६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

काल इति भगवान् नारायणशक्तित्वेन तदभेदात् कैवल्यम् । संसारनिवृत्तिपूर्वकपरमपदप्राप्तिः ॥ १९—२७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

न केवलं देहक्लेशः अस्मत्परिपालने किन्तु सर्वस्वमपि तव नष्टमित्याहुः—नरलोकं परित्यज्येति द्वाभ्याम् । भोगो भोगसाधनानि च गतानीति जन्मभूमिः सहजा च सर्वेषां सुखदा अतो नरलोकपरित्यागोऽपि दुःखहेतुर्भवति हतकण्टकं च राज्यमिति । शूरत्वात् अज्येष्ठत्वेऽपि एतदधीनमेव राज्यमित्यस्मिन्नेव भोगः प्रतिष्ठितः एवं सर्वथा निषिद्धं भोगं परित्यज्य अस्मानेव पालयतः ते सर्व एव कामा उज्झिताः त्वया सर्वेऽपि कामास्त्यक्ताः । तत्र हेतुः—वीरेति । वीररसप्रधानः नान्यं कामं सुखत्वेन मन्यत इति ॥ १७ ॥

एतत्कीर्तनं महानुपकारः त्वया ऽस्मासु कृत इति ज्ञापनार्थं दैहिका अपि निवृत्ता इत्याह—सुतामहिष्य इति । दिवसस्य स्वर्गे वर्षात्मकत्वात् तस्य कालज्ञानं यथा ब्रह्मसभायां गतस्य रैवतस्य अतो ज्ञापयन्ति महिष्यः स्त्रियः ज्ञातयो भ्रात्रादयः अमात्याः सेवकप्रभवः मन्त्रिणश्च एते राज्यसम्बन्धिन उभये तुल्यकालीनाः प्रजा मित्राणि अधुना ते त (व) त्र न सन्ति यतः कालिताः कालेन भक्षिताः अनेन तत्र गन्तव्यमिति शङ्का निवर्त्तिता ॥ १८ ॥

तर्हि भवद्भिः कथं तेषां रक्षा न कृता देवा ह्यायुषः प्रभवो भवन्तीत्याशङ्क्याहुः—कालो बलीयानिति । बलिनां बाद्यासन्यगुणानां मध्ये ततोऽपि बलीयान् तत्र हेतुर्भगवानिति । ननु, धर्मे क्रियमाणे अक्लिष्टकर्मा भगवान् कथमस्मदीयान् भक्षितवानित्याशङ्क्याह—ईश्वर इति । नहीश्वरे नियमोऽस्ति तर्हि भगवान् भक्तस्य कथमेवं कृतवानित्याशङ्क्याह—अव्यय इति । अक्षरात्मा सः न तु पुरुषोत्तमात्मा तेन न तस्य भक्तपक्षपातः पक्षपातेऽपि अव्ययमेव पदं दास्यतीति पुत्रादीन् दूरीकृतवान् तस्यायमेव स्वभाव इत्याह—क्रीडन्नपि प्रजाः कालयत इति । स हि यतस्ततः विक्षिप्तान् स्वस्मिन् कालयति स्वगृहे रोधयति तस्मिन् दोषबुद्धिर्भविष्यति इति दृष्टान्तमाहुः पशुपालो यथा पशूनिति बहिःस्थिताः पशवो यथा व्याघ्रादिभिः हन्यन्त इति तथा कालोऽपि बहुकालं बहिःस्थिताः उत्पथा भविष्यन्तीति बहिर्न स्थापयति अतः अशक्यप्रतीकारात्ते गताः ॥ १९ ॥

तस्य मनःसन्तोषार्थं वरम्वरयेत्याहुः—वरमिति । ननु, कालश्चेन्मामपि गृहीष्यतीति तदा किं वरेणेत्याशङ्क्या ऽप्रार्थितमपि कालग्रासं तु तुभ्यं दास्याम इति सूचयन्त आहुः, भद्रन्त इति । ते भद्रमेव न कालग्रासो ऽनिच्छत इत्यर्थः । तर्हि कालजयानन्तरं मोक्षो दीयतामित्याशङ्क्याहुः—ऋते कैवल्यमिति । वयं हि सङ्घातस्वामिनो देवास्तत्त्वांशाः अतोऽस्माकं नात्मन्यधिकारः कैवल्यं चात्मनः देहादेस्तु कैवल्यमपुरुषार्थत्वादप्रार्थ्यं यद्यप्याधिदैविकाश्चेत् सर्वे निवृत्ता भवेयुः तदा कैवलता भवेयुः सिद्ध्यतीति कैवल्यमपि दैवाधीनमेव प्राणिनां दुःखनिवृत्तिरभिप्रेता न परमानन्दप्राप्तिः "आत्मलाभात् न परं विद्यते" इत्यादिश्रुतिभिश्च सिद्धत्वाच्चात्मनः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन स्मृतिन्यायेन कैवल्यमपि दैवाधीनं भवति तथापि भगवदाज्ञया प्रवृत्तिस्वभावा एवैते प्रवृत्तावेव यथाभिलषितं दातुं समर्थाः न तु स्वतो निवृत्तौ तथा सतीश्वरस्यापराधो भवेत् भगवदानन्दो वा रूपकैवल्यम् आनन्दाभिव्यक्तिर्वा अतः कैवल्यव्यतिरिक्तं प्रार्थनीयम् आत्मपदाच्चात्महितातिरिक्तं च प्रार्थनीयमिति सूचितम् तर्हि कैवल्यसिद्धिः कथमित्याशङ्क्य तत्प्रभुं निर्दिशन्ति—एक एवेति । तस्यात्मकैवल्यस्य एक एव प्रभुः सर्वं सर्वेभ्यो दत्वा आत्मार्थं तत्स्थापितवानिति यतो भगवान् स्वतः सिद्धान्यैश्वर्यादीनिति ननु, तमसः परस्तात् पुरुषोत्तमो विद्यमानः अनधिकारित्वात् कथमात्मार्थं तत् स्थापितवान्? तथा सति कस्याऽपि मोक्षो न स्यादित्याशङ्क्याह—विष्णुरिति । स एवात्र मोक्षं दातुं विष्णुरिति प्रसिद्धः ततो विष्णोर्भगवत्त्वमाधिकाररूपत्वं चेति द्वयमुक्तं तेन कालातिक्रमोऽपि भवतीति सूचयितुमाहुः—अव्ययमिति । स व्ययरहितः अनेन तस्य निरपेक्षतापि सूचिता अनेन पालनाधिकारेऽपि निवृत्तिमपि कारयिष्यतीति बोधितं तेन देवानां कैवल्यादाने तस्य च कैवल्यदाने हेतुरप्युक्तः ॥ २०–२१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कालिताश्चालिताः ॥ १८ ॥

केन कालिता इत्यत आहुः—काल इति ॥ १९ ॥

तस्य कैवल्यस्य दातेत्यर्थः ॥ २० ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उज्झिताः त्यक्ताःगता इत्यर्थः ॥ १७ ॥

तव सुतादयः तुल्यकालीनाः तत्समानकालीनाः न सन्ति यतः कालिताः किञ्चालिताः कालेन नष्टा इत्यर्थः ॥ १८ ॥

कालः प्रजाकालयते इतस्ततश्चालयति । ननु, जडस्यैतत्कथं सङ्गच्छते? इत्यत आह-भगवानिति । शक्तिशक्तिमतोरभेदनिर्देशः कालशक्त्या भगवानेव सर्वाः प्रजाः इतस्ततश्चालयतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

तस्य कैवल्यस्य दाता भगवान् विष्णुरेव हरिवंशेऽपि "मुक्तिः प्रदाता सर्वेषां विष्णुरेव न संशयः" इति ॥ २०–२१ ॥

भाषा टीका ।

देखो हे वीर! आपने मनुष्य लोक में अपना निष्कण्टक राज्य छोडकर हमारा पालन करतेर अपने सब संपत्ति और मनोरथों को त्याग दिये ॥ १७ ॥

देखो राजन्! आपके पुत्र, रानी, और ज्ञाति के लोग तथा अमात्य मन्त्रि लोग और आपके समय की आप की प्रजा वे सब ही अब इस समय कोई भी नहीं रहे, वे सब काल के वेग में चले गये ॥ १८ ॥

भगवान् की विभूति रूप यह काल बडेर बलवानों के बीचमें भी बलवान् हैं, और वस्तुओं के परिवर्त्तन करने में बडा समर्थ और अव्यय अर्थात् अनाश्य है, यह क्रीडा करता हुआ प्रजाओं का परिवर्त्तन किया करता है जैसे कि पशुपाल पशुओं को इधर उधर चलाता रहता है ॥ १९ ॥

एवमुक्तः स वै देवानभिवन्द्य महायशाः ।
❋ (अयाचत गुहाविष्टो निद्रान्तु बहुकालिकीम् ।
तथेत्युक्तस्तु तैर्देवैर्मुचुकुन्दो महामनाः ॥०॥
(१) (निद्रामेव ततो वव्रे स राजा श्रमकर्शितः ॥ २१ ॥
यः कश्चिन्मम निद्राया भङ्गं कुर्यात्सुरोत्तमाः ! ।
स हि भस्मीभवेदाशु तथोक्तश्च सुरैस्तदा) ।
अशयिष्ट गुहाविष्टो निद्रया देवदत्तया ॥ २२ ॥
(२) स्वापं यातं यस्तु मध्ये बोधयेत्त्वामचेतनः ।
स त्वया दृष्टमात्रस्तु भस्मीभवतु तत्क्षणात् ॥ २३ ॥
यवने भस्मसान्नीते भगवान्सात्वतर्षभः ।
आत्मानं दर्शयामास मुचुकुन्दाय धीमते ॥ २४ ॥

भषा टीका ।

ऐसा कह कर देवता मुचुकुन्द महाराज से बोले, कि- हे राजन् ! अब तुम वर मागलो तुमारा कल्याण हो, परंतु एक मोक्ष को छोड कर क्योंकि ? उस मोक्ष देने को समर्थ तौ एक अव्यय श्रीविष्णु भगवान् ही हैं ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गुहायां प्रविष्टः शेते स्म ॥ २२—२७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

महायशा इत्यस्यायं भावः श्रीविष्णुरेवैकः कैवल्यदाता चेत्तर्हि तैरन्यैर्वा किं प्रत्युतान्यदर्शनमप्ययोग्यम् अतस्तद्दर्शनं यावत्तत्प्रियतमश्रीमथुरान्तिके विविक्ते स्वप्तुमेवार्हामीति निद्राया एव वरणात् सर्वतो महायशो वितताननेति एवं देवैरपि तदनुमोदनाद्वरत्वेन दत्तया तच्छयनगुहा तु श्रीमथुरामण्डलस्य दक्षिणसीमायां धवलपुरगिरिमध्ये लोकप्रसिद्धा या तु मथुरापरिक्रमप्रसङ्गे श्रीवराहदेवेन पुर्य्यान्तरेवोक्ता सा तदनुकारिदेवालय एव ज्ञेयः श्रीयशोदालयवत् गिरिगह्वर इति वक्ष्यमाणात् ॥ २१—२३ ॥

धीमते तद्भक्त्येकनिष्ठत्वात्प्रशस्तबुद्धये ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति । देवैस्तर्हि बहुकालमनिद्रस्य मम शयनार्थं निर्जनं प्रदेशं प्रदर्शयतेत्युक्तैरित्यर्थसामर्थ्यादत्र शेषो बोद्धव्यः एवं स्वपन्तं यस्त्विति वक्ष्यमाणोक्तप्रकारेणोक्तो महायशाः स मुचुकुन्दो देवैः प्रदर्शितायां तस्यां गुहायां प्रविष्टः देवैर्दत्तया विघ्नानुपहतीकृतया निद्रया अध्ययनेन वसतीतिवद्धेत्वर्थे तृतीया अशयिष्ट शायितवान्निमित्तभूतया वा ॥ २१ ॥ २२ ॥

एवं शब्दविवक्षितं प्रकारमाह-स्वपन्तमिति । अचेतनोऽजानन्यः कश्चित्स्वपन्तं शयानं त्वां प्रतिबोधयति जाग्रदवस्थां प्रापयिष्यति सपुमांस्त्वया कर्त्रा दृष्टिमात्रेण करणेन त्वद्दृष्टिप्रसरणमात्रेणेति पदद्वयफलितोऽर्थः तत्क्षणादेव भस्मीभवत्विति ॥ २३ ॥

प्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा प्रकृतां कथामाह-यवन इत्यादिना, भस्मसान्नीते भस्मतां प्रापिते सति सात्वतर्षभो भगवान् श्रीकृष्णः धीमते मुचुकुन्दायात्मानं दर्शयामास ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मनस्तु बहुकालिकीं बहुकालभोग्याम् ॥ ० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अनुक्तमप्यत्रापेक्षितमर्थादुक्तं ज्ञातव्यं तत्र स विष्णुः कथं प्राप्तव्य इत्याशङ्कायां सोऽवतरिष्यति मोक्षमेव दातुं तदा तस्य अनुवृत्तौ तदाज्ञाकरणे वा मुक्तिर्भविष्यतीति प्रतिवचने कदा अवतरिष्यतीति पुनर्जिज्ञासायामष्टाविंशतिमे युगे अवतरिष्यतीति अभिज्ञाय तावत्पर्यन्तं तूष्णीं स्थितौ कामादयः क्षुत्पिपासादयश्च बाधका भविष्यन्तीति समाधावप्येतद्दुःखमिति सुषुप्ति-

❋ इत्यधिकं पठ्यते विज० ये ॥ (१) क्वचित्पुस्तके सार्द्धपद्यमधिकं पठ्यते ।
(२) स्वपन्तं त्वां यस्तु मध्ये बोधयेत्त्वामचेतनः । प्रतिबोधयति त्वां वै बोधयेत्त्वामचेतनः ॥
इति च पाठभेदः वीर० ।

तमालोक्य घनश्यामं पीतकौशेयवाससम् ।
श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभेन विराजितम् ॥ २५ ॥
चतुर्भुजं रोचमानं वैजयन्त्या च मालया ।
चारुप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ २६ ॥
प्रेक्षणीयं (१) नृलोकस्य सानुरागस्मितेक्षणम् ।
अपीच्यवयसं मत्तमृगेन्द्रोदारविक्रमम् ॥ २७ ॥
पर्यपृच्छन्महाबुद्धिस्तेजसा तस्य धर्षितः ।
शङ्कितः शनकै राजा दुर्द्धर्षमिव तेजसा ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

समाध्योः तुल्यश्चानन्दानुभव इति फलदाता विष्णुरेवेति योगादीनाम् अप्रयोजकत्वात् प्रपञ्चाधिक्येन क्लेशसम्भवाच्च सुषुप्तिमेव प्रार्थयामास ततो देवाः स्वकीयां निद्रां ददुः तेह्यस्वप्नाः ॥ २२ ॥

अर्थात् सुषुप्तिरेव भवतीति वरत्वेन निद्रां प्राप्य विघ्नकर्त्ता दर्शनमात्रेणैव भस्मासाद्भविष्यतीत्यपि वरं प्राप्य अष्टाविंशतियुगपर्यन्तं निद्रां कृतवानित्याह—अशयिष्टेति । गुहायां शीतवाताद्युपद्रवाभावात् तत्राविष्टः अशयिष्ट निद्रां कृतवान् ॥ २३ ॥

एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रस्तुतमाह—यवन इति । देवानामभिवन्दनं तत्प्रत्याशया स्थितत्वं भगवन्माहात्म्यश्रवणेन श्रद्धा चेति गुणत्रयं तस्य दृष्ट्वा भक्तहितमपि प्रसङ्गात् कृतं ज्ञात्वा यवने भस्मसान्नीते भगवान् सर्वज्ञः सर्वसमर्थश्च सात्वतानामृषभः स्वामी तादृशाय चेत् कृपां कुर्यात् तदा भक्तानां दुःखमपि भवेदिति भक्तहितकारित्वं स्वतन्त्रत्वं चावलम्बितवानित्याशयेनाह—सात्वतर्षभ इति, तत्र प्रथमं हितचर्यामाह—आत्मानं दर्शयामासेति। ननु, प्राकृताय सर्वसाधनं परित्यज्य निद्राणाय कथमात्मानं दर्शितवानित्याशङ्क्याह—मुचुकुन्दायेति । सर्वत्र उकारः दोषाभावसूचकः मकारः पुरुषः आनन्दः मुदं वा परमानन्दः चुशब्देन तन्निष्ठं चैतन्यं कुशब्देन निर्दुष्टः सदंशः सच्चिदानन्दरूपं पूर्वं ज्ञानादिद्वारा लोकेभ्यो दत्तवानिति तादृशाय स्वरूपं प्रदर्शनीयमेव ज्ञापनं नापेक्ष्यत इति विरुद्धं वा नमस्यन्त इति अत आह—धीमत इति बुद्धिमान् पूर्वोपदेशमपि स्मरतीत्यपि सूचितम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्वपन्तमिति पद्यं न सर्वसम्मतम् ॥ २३ ॥ २७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अशयिष्ट शेते स्म ॥ २२–२७ ॥

भाषा टीका ।

जब देवताओं ने मुचुकन्द महाराज से इस प्रकार कथन किया तव वडे यशस्वी मुचुकुन्द महाराज देवताओं को दण्डवत कर देवताओं से केवल निद्रा का ही वरदान मांगते हुये, क्योंकि ? वे वहुत दिनों से श्रम से थके हुये रहे ॥ २१ ॥

तव राजा ने देवताओं से यह वर मांगा, कि—" हे सुरोत्तम हो ! जो कोई हमारी निद्रा का भङ्गकरे वह तत्काल भस्म हो जाय " तव देवताओं ने यह वरदान तथास्तु कह कर दिया इस प्रकार देवताओं की दी हुई निद्रा से मुचुकुन्द महाराज गुहा में प्रवेश कर सोते हुए ॥ २२ ॥

निद्रा आने पीछे सोये हुए तुमको जो कोई अचेतन सदृश जड (मूढ) पुरुष जगावेगा वह तुम्हारे देखने मात्र से उसी क्षण भस्म हो जायगा ॥ २३ ॥

जब कि—इस रीति से कालयवन भस्महो चुका तव भक्तों के अथवा यादवों के स्वामी भगवान् श्रीकृष्ण महाबुद्धिशाली मचुकुन्द महाराज को अपने दर्शन देते हुए ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

धर्षितोऽभिभूतः दुर्द्धर्षमप्रधृष्यम् ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्सौन्दर्यविशेषाकृष्टचित्तः पुनर्मुचुकुन्दभाग्यप्रशंसागर्भं वर्णयति—तमिति चतुष्केण । भ्राजता भ्राजमाणेन तद्वक्षोलब्धकान्तिविशेषेण कौस्तुभेन विराजितं विशब्दो भूषणान्तरापेक्षया पूर्वोक्ता पद्ममालैवापादलम्बित्वेन वनमालेति पूर्वं निर्दिष्टा सम्प्रत्यस्मिन् गर्गोपदेशानुसारेण वैजयन्ती तया स्फुरदिति ज्ञेयम् इयन्तु पञ्चवर्णपुष्पा इति सर्वतद्भूषणानां भगवद्वदनन्तरूपत्वं व्यञ्जितम्

(१) त्रिलोकस्य इति विज० वीर० सुबो०

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

अपीच्यं सुन्दरतरं वयो नवयौवनरूपं यस्य तम् ॥ २५—२७ ॥

राजा तस्य तेजसा धर्षितः सन् शनकै पर्य्यपृच्छत् यतो महाबुद्धिरिति श्रीभगवद्वेषेण नायमन्यो मां भ्रमयति मद्विध-धर्षकर्षकप्रभाववत्त्वाभावादन्यस्येति विचारसमर्थश्च इत्यर्थः। अत एव शङ्कितः क्रमशः खण्डनाय प्रथमं नानावितर्कं कृतवानित्यर्थः। शनकैरित्यत्र हेतुः, तेजसा हेतुना दुर्द्धर्षं प्रश्न-विषयमपि कर्तुं दुःशकम् तमिति शेषः । इवेति वाक्यालङ्कारे तथापि परि सर्वतोभावेनेति महाबुद्धित्वादेवेति भावः। महत्त्वञ्चात्र श्रीप्रह्लादस्येव भक्तिबलं ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तमिति । तस्य भगवतस्तेजसा धर्षितः अभिभूतः अत एव शङ्कितः कस्येदं तेज इत्यादि शङ्कमानः तेजसा दुर्द्धर्षम् अधृष्यमिव स्थितं तं भगवन्तं शनकैरवलोक्य महती विपुला बुद्धिर्यस्य स राजा मुचुकुन्दः पर्यपृच्छदिति सम्बन्धः । तं कथम्भूतम् ? घनमिव श्यामं पीतकौशेय वाससी यस्य श्रीवत्सो वक्षसि यस्य तं भ्राजता कौस्तुभेन विराजितम् ॥ २५ ॥

वैजयन्त्या वनमालया शोभमानं च विराजितमित्युक्तसमुच्चयार्थश्चशब्दः अनुक्ताभरणान्तरसमुच्चयार्थो वा चारु सुन्दरं प्रसन्नं च वदनं यस्य तम् ॥ २६ ॥

त्रिलोकस्य प्रेक्षणीयं दर्शनीयं सुन्दरतमम् इतियावत्।अपीच्यं सुन्दरम् वयो यस्य तं प्रादुर्भूतवयसमिति भावः। मत्तस्य सिंहस्येवोदारो विक्रमः पराक्रमः पादविक्षेपो यस्य तम् ॥२७-२८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

त्रिलोकस्य मध्ये दर्शनीयगुणम् ॥ २७ ॥
अतितेजसा अधिकतेजसा ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

शङ्कितः क्रमशः खण्डनाय प्रथमं नानावितर्कं कृतवानित्यर्थः ॥ २८ ॥ ३९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो यज्जातं तदाह—तमालोक्येति चतुर्भिः। तमालोक्य पर्यपृच्छदिति चतुर्थेन सम्बन्धः तस्य कालातिक्रमेण 'मोक्ष-सिद्ध्यर्थं भगवन्तं वर्णयति—त्रयोदशधा तावद्भिः विशेषणैः घनश्याममित्यादिभिः केवलं रसात्मकत्वे दुःखसहितं सुखं न पुरुषार्थत्वायेति घनश्यामता निरूपिता मेघवत् श्यामः स हि तापहारको भवति क्रियाफलदाता आप्यायकश्च एवं गुणत्रय-सहितो रसः भगवान् फलरूपो निर्दिष्टः संसारं निवर्त्तयन् कर्म च सफलं कुर्वन् परमानन्ददाता पीतकौशेयवाससमिति व्याख्यातम् एवं प्रमेयप्रमाणरूपं निरूप्य तेनैव मोक्षधर्मौ सूचयित्वा अर्थकामावाह—श्रीवत्सयुक्तं वक्षो यस्य भ्राजत्कौस्तुभेन विराजितश्च ॥ २५ ॥

एवं चतुर्विधपुरुषार्थरूपं निरूप्य तद्दातृत्वमप्याह—चतुर्भुजमिति। सेवमानेभ्यः तान् प्रयच्छतीति प्रथमतः प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं कीर्त्तेरुपयोगमाह—वैजयन्त्या मालया रोचमानमिति कीर्त्त्या रुच्युत्पादकः वैजयन्तीपदेन कीर्त्तेः सानुभावत्वमुक्तम् एवं सोपपत्तिकं सर्वपुरुषार्थदातृत्वं निरूप्य भक्तिदातृत्वमाह—चारु प्रसन्नवदनं यस्य अत्रापि चारुत्वं मनोहरत्वं प्रसादः फलसाधकः साधनफलसहिता भक्तिरत्र निरूपिता स्फुरन्मकरकुण्डलमिति। पूर्ववत्तत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्रे अङ्गभूते निरूपिते ॥ २६ ॥

एवं शास्त्रीयोत्कर्षमुक्त्वा लोकोत्कर्षमाह—प्रेक्षणीयं त्रिलोकस्येति। लोको हि दृष्टमेव मन्यते लौकिकः त्रिलोकस्यापि स एव प्रेक्षणीय इति नान्यः केनचित्स्वीकर्त्तव्यः तेषां दृष्ट्वा प्रवृत्तौ फलसिद्धिमाह—सानुरागसितेक्षणमिति। अनुरागपूर्वकं सितपूर्वकमीक्षणं यस्येति अनुरागेति सफलं काम्यं कर्म सितमित्यल्पमोहा भक्तिः ईक्षणं ज्ञानं तेन त्रितयमपि भगवान् प्रयच्छतीति सूचितम् पुरुषाणामेव साधनफलान्युक्त्वा स्त्रीणामाह—अपीच्यवयसमिति। प्रियः स्त्रीणाम् अपीच्य इति परमप्रीतिविषयं वयो यस्य एतेन तासां प्रवृत्तिरुक्ता फलतामाह—मत्तमृगेन्द्रोदारविक्रममिति। मत्तो यो मृगेन्द्रः सिंहः न हि सिंहाक्रान्तं सिंहगृहं कश्चित् प्रवेष्टुमर्हति न केवलं सम्बन्धमात्रेण पाति किन्तु उदारः यथेष्टमनःपूर्त्तिपर्यन्तं विक्रमः पराक्रमः तासामभीष्टो यस्य उदारत्वात् मोक्षपर्यवसायित्वमपि सूचितम् ॥ २७ ॥

एवं वैदिकलौकिकैः सर्वैरेव विशेषेण मृग्यः भगवानेक एव फलसाधनरूप इति तादृशं दृष्ट्वा प्रवृत्त्यर्थं सम्वादेन परिचयं कृत्वा पश्चाद्भजनीय इति प्रथमतः पृच्छति—पर्यपृच्छदिति। नन्वेवं भावः कथं वर्ण्यते अज्ञात्वैव लौकिकन्यायेन कथं न दृष्टवानित्याशङ्क्याह-महाबुद्धिरिति। महती तस्य बुद्धिरिति चतुरः एतदर्थमेव सुषुप्तिं साधयित्वा स्थितः किञ्च तेजसा तस्य धर्षितः भगवत्तेजसा पराहतः स स्वात्मानं जानातीन्द्रादिभ्योऽप्यधिकतेजस्विनं स चेत् तस्य तेजसा तिरस्कृतः तदा कथं न जानीयादयं पुरुषोत्तम इति तस्योपरिचर्यार्थं प्रश्नः ननु प्रश्नोपि। धाष्टर्यकरः कथं पुरुषोत्तमे सम्भवतीति आशङ्क्याह—शङ्कितः शनकैरिति। प्रश्नेपि शङ्कां प्राप्तवानेवं तथापि समागतो भगवानिति अल्पं धाष्टर्यमवलंब्य शनैरपृच्छत् किञ्च राजनीतिमपि जानाति महांश्च राजसगुणोपि तस्य धाष्टर्ये सहाय इति केचित् तेजसा दुर्द्धर्षमिवेति भगवन्तं दृष्ट्वा राजत्वेपि तत्तेजसा स दुर्द्धर्ष इति शनैरेवोक्तवान् विज्ञापनापूर्वकम् आयुधानि सेवकाः सामग्री च न दृष्टेति स्वयमपि राजेति इवेत्युक्तम् अन्यथा पादयोरेव पतेत् भगवान् वा तथा सन्देहाविषयमात्मानं प्रकाशितवानितीवशब्दः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शङ्कितः किमयमीश्वर एव वेत्यागताशङ्कः दुर्द्धर्षमधृष्यम् इवेति वाक्यालङ्कारे ॥ २८ ॥

मुचुकुन्द उवाच ।

को भवानिह सम्प्राप्तो विपिने गिरिगह्वरे ।
पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यां विचरस्युरुकण्टके ॥ २९ ॥
किंस्वित्तेजस्विनां तेजो भगवान् वा विभावसुः ।
सूर्य्यः सोमो महेन्द्रो वा लोकपालोऽपरोऽपि वा ॥ ३० ॥
मन्ये त्वां देवदेवानां त्रयाणां पुरुषर्षभम् ।
यद्बाधसे गुहाध्वान्तं प्रदीपः प्रभया यथा ॥ ३१ ॥
शुश्रूषतामव्यलीकमस्माकं नरपुङ्गव ! ।
स्वजन्म कर्म्म गोत्रं वा कथ्यतां यदि रोचते ॥ ३२ ॥

श्रीच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

धर्षितः अभिभूतः शङ्कितः किमयं भगवानिति जातशङ्कः दुर्द्धर्षमधृष्यं श्रीकृष्णं पर्य्यपृच्छत् इवेति वाक्यालङ्कारे ॥ २८—२९ ॥

भाषा टीका ।

मुचुकुन्द महाराज ने उन श्रीकृष्णचन्द्र को कैसा देखा, कि पीताम्बर को धारण किये हैं, वक्षःस्थल में श्रीवत्स का चिन्ह, और शोभमान कौस्तुभ मणि को कण्ठमें धारण किये, चार जिनकी भुजा, वैजयन्ती माला से दीप्यमान, सुन्दर प्रसन्न जिन का मुखारविन्द, दोनों कर्णों में मकराकृत कुण्डल शोभा दे रहे हैं, सम्पूर्ण मनुष्य लोक के दर्शन करिवे के योग्य, और अनुराग तथा मन्द मुसकाँन सहित कटाक्षों की भरी भई जिनकी चितवन है, नूतन है अवस्था जिनकी, मत्त मृगेन्द्र के सदृश उदार है पराक्रम जिनका, तेज से दुर्धर्ष अर्थात् जिनके तेज से मनुष्य भय भीत हो जावें, ऐसे श्रीकृष्णचन्द्र को, उनके अपार तेज से धर्षित होकर शङ्का को प्राप्त होकर महाबुद्धिशाली मुचुकुन्द महाराज वडे विनीत होकर पूछते भये ॥ २५—२८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विपिनेऽरण्ये तत्रापि गिरेर्गह्वरे दुष्प्रवेशस्थाने तत्राप्युरुकण्टके पद्मपलाशसदृशाभ्यां पद्भ्यां विचरसीति ॥ २९ ॥

तेजो मूर्तिः प्रभावो दीप्तिर्वा ॥ ३० ॥

सर्वत्रापरितोषादाह—मन्य इति। पुरुषर्षभं श्रीविष्णुम् गुहाध्वान्तमन्तस्तमः ॥ ३१ ॥

वयन्त्विति। वंश्याभिप्रायेण बहुवचनं तेष्वहं मुचुकुन्द इति युवनाश्वो मान्धातुः पिताऽतो मान्धाता यौवनाश्वः ॥ ३२—३९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

प्रश्नमेवाह—कोभवान् इत्यादिद्वाभ्याम्। तैर्व्याख्यातं च तत्रोरुकण्टक इत्यनन्तरं सम्प्राप्त इति तत्रापि पद्मेत्यादियोज्यं पद्भ्यामित्यादिना स्नेहो व्यञ्जितः प्रभावश्च तर्कितः ॥ २९ ॥

स्वित् वितर्के किं तेजस्विनामखिलानां पुञ्जीभूतं तेजः अपि तु नेत्यर्थः। तदपेक्षया तावतोप्यल्पप्रमाणत्वादिति भावः एवमुत्तरत्रापि अत्र टीकायां तेजोमूर्त्तिरिति तेजोरूपा मूर्त्तिरित्यर्थः। प्रभावो दीप्तिर्वेति तच्च तेजः प्रभाव उच्यते दीप्तिर्वेत्यर्थः। तेजःशब्दो हि न मूर्त्तिवाची "तेजो बले च दीप्तौ च तेजो धाम्नि पराक्रमे। प्रभावरेतसोश्च" इत्येतावन्त एवार्थो विश्वप्रकाशादौ दर्शिताः मूर्त्तिरित्यत्र मूर्त्त इति निष्ठान्तो वा पाठः तस्य प्रभावदीप्तिभ्यां प्रत्येकमन्वय इति महाभूततेजोंशरूपं तत्तेजोऽपि कियदित्याह—भगवान् भगवद्विभूतिरूपो महाभूततेजोऽधिष्ठातृदेवो विभावसुरपि नेत्यर्थः। त्रयीतनुत्वेन ततोऽपि महिष्ठमन्यत्तद्वितर्क्य तमप्यल्पप्रमाणत्वेन खण्डयति—सूर्य्य इति। तेषामतापहारकत्वमनाह्लादकत्वं चाशङ्क्य चन्द्रं वितर्क्य तमपि यथा खण्डयति—सोम इति। प्रभावार्थमालम्ब्य महेन्द्रमपि तथा खण्डयति महेन्द्रस्तत्तत्सर्वदेवानामधिपोऽपि ततोऽन्यत्रात्यन्तमनास्थयाह—लोकेति। वाशब्दः कटाक्षे ॥ ३० ॥

तेभ्य ऊर्द्ध्वमपि विविच्याह—मन्ये इति। त्रयाणां मध्ये पुरुषर्षभं विष्णुत्वमारभ्य महाभगवत्तापर्यन्तवैभवत्वात् सर्वपुरुषश्रेष्ठो यस्त्वं गुहयोः बाह्याभ्यन्तरयोः गिरिकन्दरहृद्रूपयोः ध्वान्तं यथा स्वमन्धकारं दुःखं च प्रभया तेजसा प्रदीप इवेति शश्वत् सर्वानुभूतत्वेन दृष्टान्तितं न तु योग्यत्वेन ॥ ३१ ॥

नरपुङ्गवेति भूमिस्पर्शादिमनुष्यलीलाभिप्रायेण अत एवाव्यलीकं निजप्रियं त्वज्जन्मादिशुश्रूषतामस्माकं सकाशे कथ्यतां भवतेति शेषः। तदनुक्तिः कर्मणिप्रयोगश्च गौरवेण "व्यलीकमप्रियाकार्य्यवैलक्ष्येष्वपि" इति विश्वः गोत्रं नाम यद्वा अव्यलीकं निष्कपटं कथ्यतामित्यन्वयः वा समुच्चये। यद्वा, विकल्पे गुह्यत्वेप्येकतरमपि कथ्यतामित्यर्थः यदि रोचत इति विनयोक्तिः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तं प्रश्नमेवाह—क इत्यादिना वयन्त्वित्यतः प्राक्तनेन । इह सम्प्राप्तो भवान् कः ? किं देवः ? उत मानुषः ? इहेति विवक्षितमाह—विपिने अरण्ये तत्रापि गिरिगह्वरे दुष्प्रवेशस्थाने तत्राप्युरूणि कण्टकानि यस्मिंस्तस्मिन् पद्मपलाशसदृशाभ्यां पद्भ्यां विचरसि ॥ २९ ॥

किंस्विदिति । किं वा त्वं तेजस्विनां येत्तेजस्तदेव मूर्त्तीभूतः किं वा भगवान् विभावसुरग्निः ? अथवा सूर्यः ? यद्वा, सोमेन्द्रयोरन्यतमः ? उत वरुणादन्यतमो लोकपालः ॥ ३० ॥

सर्वत्रापरितोषादाह-मन्य इति । देवानाम् इन्द्रादीनामपि देवा ये ब्रह्मविष्णुरुद्रास्तेषां त्रयाणां मध्ये यः पुरुषोत्तमो भगवांस्तं त्वामहं मन्ये, कुतः ? यद्यस्माद्गुहाध्वान्तं हृदयगुहास्थमपि ध्वान्तमज्ञानं च बाधसे विधुनोषि यथा दीपः स्वप्रभया अन्धन्तमः तद्वत् ॥ ३१ ॥

शुश्रूषतामिति।यद्यपि चतुर्भुजत्वादिलिङ्गैः परमात्मासाधारणैः पुरुषर्षभं मन्ये इति पुरुषोत्तमत्वं निश्चित्य नरपुङ्गवेति सम्बोधनानुपपत्तिः तथापि पुनस्तथैव द्विभुजत्वाद्विशिष्टरूपेणावस्थितं तमवलोक्य तथा सम्बोधितं नरशब्दस्य पुरुषमात्रपरत्वं वा स्वस्य जन्म कर्म गोत्रं वाशब्दश्चार्थकः श्रोतुमिच्छतामस्माकमव्यलीकं निष्कपटं यथा तथा कथ्यतां यदि रोचते न वयं विधातुं प्रभव इति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गिरिगह्वरे प्रवेष्टुमशक्ये ॥ २९ ॥

तेजस्विनां ज्योतिष्मतां पुञ्जीभूतमेकं तेजः किंस्वित् सामान्योक्तं विशिनष्टि—भगवानिति ॥ ३० ॥

त्रयाणां ब्रह्मविष्णुशिवानां मध्ये पुरुषर्षभं पुरुषश्रेष्ठं विष्णुं मन्ये यदिति,गुहाध्वान्तमित्युपलक्षणं ब्रह्माण्डगुहाव्यापितिमिरमपि प्रदीपो गृहान्तर्वर्त्तिज्योतीरूपं परं न गृह्यते किन्तु सूर्योपि॥३१॥

अव्यलीकं सत्यं शुश्रूषतां श्रोतुकामानाम् ॥ ३२॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

प्रश्नमाह—को भवानिति अष्टभिः । प्रश्ने हेतून् वदति अन्यथा कृत्रिमत्वमाशङ्क्येतेति स्ववृत्तान्तमपि कथयति—भगवतोपि स्ववृत्तान्तकथनार्थम् अष्टैश्वर्ये भगवति सिद्धं तथा सति विशेषाज्ञाते प्रतिपत्तिरयुक्तेति स्वयं च फलार्थी न भवतीत्यष्टभिः प्रश्नः । प्रश्नत्रयं निरूपयति, स्वरूपक्रियाप्रकाराणां तत्राविरोधख्यापनार्थम् एतादृशं रूपं सहजं भवेत्येवाकृत्रिममन्येषामपि भवतीति को भवानिति स्वरूपप्रश्नः अस्तु वा विशेषः एतादृशो विपिने अरण्ये तत्रापि गिरिसम्बन्धेन गह्वरे स्थाने कथं सम्प्राप्त इति क्रियाप्रयोजनः प्रश्नः पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यामिति प्रकारे प्रश्नः इयं हि भूमिरसंस्कृतेति उरूणि कण्टकानि भवन्ति पलाशपत्रादपि कोमलाभ्यां पद्भ्यां तादृशस्थाने ऽपि चलनं महत्कार्यव्यतिरेकेण न भवतीति ॥ २९ ॥

किं तादृशं महत्कार्यमिति प्रकारप्रयोजनप्रश्नतर्केण जानीहीत्याशङ्कायां तर्कानाह—किंस्वित्तेजस्विनामिति द्वयेन । आदावहमेव वितर्के सर्वेषामेव तेजस्विनां तेजः एकीभूतमेतदिति अथवा यत्पूर्वं कारणत्वेन तेजः सृष्टं तत्तेजो सृजतेति तद्वा भगवान् जगत्कारणत्वात्तस्य भगवत्त्वं तेनाप्यापः सृष्टा इति अथवा त्वं विभावसुरग्निः मूर्त्तीभूतः सर्वस्यापि तेजसः एकीभावे कारणाज्ञानात् द्वितीयः पक्षः ततो मूलभूतस्य अत्रागमनासम्भवात् तदाधिष्ठातृदेवताप्रश्नः एवमाधिभौतिकादिभेदेन विकल्पत्रयमप्येतद्राजसमिति सात्विकं त्रितयमाह — सूर्यः सोमो महेन्द्रो वेति । एक एव सूर्योदेवतेति "सूर्य आत्मा जगतः तस्थुषश्च" इति "ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती नारायणः" इति च । सूर्यो भवितुमर्हति चतुर्भुजत्वदर्शनात् ततोऽपि शीतरश्मिरमृतमयः सुन्दर इति सोमः ततोप्यैश्वर्यदर्शनान्महेन्द्रो भविष्यसि एवम् सात्विकभेदानुक्त्वा मनुष्याकृतिमिव पश्यन् तृतीयं गुणं कल्पयन्निव तत्रोत्तमं सम्भावनया निरूपयति, अपरो वा लोकपाल इति वा वायुवरुणादनिाम् अन्यतमः तेहि रक्षार्थं परिभ्रमन्ति वेत्यस्य पक्षस्यानादरे ॥ ३० ॥

एवं कार्यकारणरूपाणि सम्भावयित्वा तान् पूर्वपक्षे निधाय परमकारणरूपं पुरुषोत्तमं तं सम्भावयति—मन्ये त्वामिति । देवानामपि देवानां ब्रह्मविष्णुशिवानां मध्ये पुरुषर्षभं विष्णुं त्वां मन्ये तेषां वा पुरुषर्षभः तेषां पुरुषः नारायणः तस्य ऋषभः पुरुषोत्तम इति वा श्रद्धयैवं कल्पयतीत्याशङ्क्य तत्र साधिकामन्यथानुपपत्तिमाह—यद्बाधस इति । गुहान्धकारः न केन चित् दूरीकृतः उत्पत्तिशिष्टः सः यो हि व्यवधायकं न मन्यते तेन दूरीकर्त्तुं शक्यः अतः पूर्वोक्तानां भगवत्तेजः सहितानामपि नात्र पराक्रमः मूर्त्तीभूतानां तु बहुधा समागतानां गुहाध्वान्तनिराकरणं न दृष्टमिति । य एवास्माभिर्न दृष्टः पूर्वं स भगवान् भवितुमर्हतीति निश्चीयते । किञ्च, प्रदीपोऽप्यग्निर्भगवत्सहितोपि एवंविधप्रभायुक्तो न भवति एकैव हि तत्र भगवच्छक्तिः प्रदीपे तु शक्तिद्वयम् अत एव कारीषात् दारुमयाच्च दीपस्य प्रभा महती स्नेहाग्निस्थानाग्निसंयोगैः वर्त्तिका अग्निस्थानम् अग्नेस्तुषाधानमिति श्रुतेः एतद्वा अग्नेस्तेजो यद्घृतमिति घृतमपि तथा अग्निः तत्र संयुक्त इति अतस्तस्य प्रभाकालिकामात्रस्यापि सर्वगृहव्यापिनी भवति तथा भवत्तेजः गुहाभ्यन्तरस्थानं यत्कदापि न दृष्टं तद्दर्शयतीति पुरुषोत्तम एव भवितुमर्हसि । उत्कृष्टप्रभाव्यवहाराय दृष्टान्तत्वेनाभिमतेति दीपो दृष्टान्तः अथवा त्वमेव प्रकृष्टो दीपः यतः स्वया प्रभया ध्वान्तं बाधस इति अदृष्टपूर्वत्वेन पुरुषोत्तमत्वसिद्धिः ॥ ३१ ॥

तर्हि ज्ञात्वा कथं प्रश्न इति चेत्तत्राह—शुश्रूषतामिति । व्यलीकं सन्देहः तद्रहितं यथा भवति तथा कर्त्तुमिच्छाऽस्माकम् असमानत्वादसम्भाव्यस्त्वमित्याशङ्क्याह—नरपुङ्गवेति । नराकृतिर्दृश्यत इति संव्यवहार्यो नर इति वयमपि संव्यवहार्याः नराकृतित्वं च सहेतुकं प्रतिभातीति विशेषान् पृच्छति, स्वजन्म कर्म गोत्रं चेति । स्वस्य जन्म किं रूपं कथं प्रादुर्भूत इति कारणप्रश्नः कर्मेति प्रयोजनप्रश्नः गोत्रमिति कस्मिन् वंशे प्रादुर्भाव इति वंशप्रश्नः चेति अन्यदपि वक्तव्यमित्यभिप्रायसूचकम् एवं गुणत्रयस्वभावमिव पृष्ट्वा स्वस्य नियोजकत्वाभावमाह—कथ्यतां यदि रोचत इति ॥ ३२ ॥

वयं तु पुरुषव्याघ्र ऐक्ष्वाकाः क्षत्रबन्धवः ।
मुचुकुन्द इति प्रोक्तो यौवनाश्वात्मजः प्रभो ! ॥ ३३ ॥
चिरप्रजागरश्रान्तो निद्रयाऽपहतेन्द्रियः ।
शयेऽस्मिन् विजने कामं केनाप्युत्थापितोऽधुना ॥ ३४ ॥
सोऽपि भस्मीकृतो नूनमात्मीयेनैव पाप्मना ।
अनन्तरं भवाञ्छ्रीमाँल्लक्षितोऽमित्रशातनः ॥ ३५ ॥
तेजसा तेऽविषह्येण भूरि द्रष्टुं न शक्नुमः ।
हतौजसो महाभाग ! माननीयोऽसि देहिनाम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पद्मपलाशतुल्याभ्यां पद्भ्याम् ॥ २९—३० ॥

गुहयोर्गिरिकन्दरमदन्तःकरणयोर्ध्वान्तं तमस्तत्त्वान्धकारप्रविष्टा च प्रदीपो मणिमयः ज्ञानमयश्च ॥ ३१ ॥

शुश्रूषतामिति बहुवचनेन स्वगौरवप्रख्यापनं तत् प्रतिवचनश्रवणार्थमेव स्वस्य निकृष्टत्वे प्रत्युत्तरानर्हत्वात् ॥ ३२ ॥

श्रीच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुरुषर्षभं पुरुषोत्तमम् ॥ ३१ ॥

देवानां त्रयाणां पुरुषर्षभं त्वां मन्ये इत्यनेन पुरुषोत्तमसम्भावनामात्रमुक्त्वाऽथ नरश्रेष्ठमात्रदृष्ट्या तज्जन्मादि पृच्छति—शुश्रूषतामिति। बहुवचनेन कुलतः पराक्रमतश्च स्वस्यापि नरश्रेष्ठत्वं दर्शितम् हे नरपुङ्गव ! नरश्रेष्ठ ! स्वजन्मादिकं कथ्यताम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका।

मुचुकुन्द उवाच ।

श्रीमुचुकुन्द महाराज बोले, कि–हे भगवन् ! आप इस पर्वत के गहन वन में कैसे प्राप्त हुए, और आप कौन हैं, आपके कमल के कोमल पल्लवों (पत्तों) के सदृश तौ चरण हैं, और आप इस कांट कटीली भूमि वाले वन में विचर रहे हौ ॥ २९ ॥

क्या आप तेजस्वी पुरुषों के तेज तौ नहीं हौ? अथवा भगवान् विभावसु अर्थात् मूर्त्तिमान् अग्नि तौ नहीं हौ ? अथवा सूर्य चन्द्र महेन्द्र इनमें से तौ कोई नहीं हौ ? अथवा और कोई लोक पाल तौ नहीं हौ ? ॥ ३० ॥

नहि नहिं हे देव ! मैं तौ आपको तीनों देवोंमें उत्तम देव मानता हूं अर्थात् पुरुषोत्तम श्रीविष्णु आप को ही जानता हूं क्योंकि ? आपने इस गुहा के अन्धकारको अपनी कान्तिसे आपने नष्ट करदिया है, जैसे, किदीपक अपनी प्रभा से अन्धकार को दूर कर देताहै ॥ ३१ ॥

हे नरोत्तम ! हम निष्कपट होकर आप के जन्म कर्म और गोत्र (नाम) के सुनने की इच्छा वाले हैं, यदि आप के मन में रुचै तौ आप अपना जन्म कर्म और गोत्र कहिये ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अहो महत्तमस्य जन्मादिप्रश्ने नीचस्य का शक्तिः ? कथं वा तेन नीचे तत्कथ्यताम् अतः आत्मनः समर्पणार्थमात्मन एव जन्मादिकं कथयेयं तत्प्रसङ्गादसौ स्वयमपि तत्कथयेच्च यतो नरलील इति गूढाभिप्रायेणाह–वयमिति । तुशब्दो निजालपतामननाद्विश्लेषोपक्रमे ऐक्ष्वाकाः इक्ष्वाकव इत्यर्थः । क्षत्रबन्धवो नीचक्षत्रिया इत्यपि विनयाभावात् ॥ ३३ ॥

एवं जन्म नाम च कथयित्वा विनयादिना स्वस्यान्तरं भावं गोपयन् बाह्यं शयनकारणं कथयन् निजकर्माऽऽह–चिरेति । प्रजागरकारणाकथनं च विनयादेव ॥ ३४ ॥

नूनं वितर्के आत्मीयेनैवेति स्वापराधः परिहृतः विनयश्च व्यञ्जितः स्वस्यापराधाभावं परमभाग्यदशां च व्यञ्जयति, अनन्तरमिति । श्रीमानिति श्रीमन्निति वा पाठः भवतैव निजशत्रुरसौ बुद्ध्या घातित इत्यपि बुद्धमित्याशयेनाह–अमित्रं शास्ति दण्डयतीति तथा सः अमित्रशातन इति पाठे ऽपि स एवार्थः ॥ ३५ ॥

तव तेजसा हतम् ओजः प्रभावो येषां तथाभूताः वयं भूरिकिमर्थमत्रागतोऽसि कुत्र वा यास्यासि किं वा ऽधुना करिष्यासि इत्यादिकं बहु प्रष्टुं न शक्नुमः वक्तुमिति वक्तव्ये हतौजस्त्वादेव भावावरणाशक्तेः प्रष्टुमित्युक्तं द्रष्टुमिति पाठे द्रष्टुमपि कुतो वक्तुं प्रष्टुं वेत्यर्थः । एतावत्तु निर्णीतमित्याह–देहिनां ब्रह्मादीनामपि माननीयो ऽसीति । तच्च युक्तमेवेति सम्बोधयति–महत् लोकोत्तरं भागं माहात्म्यसमूहो यस्य हे तथाविधेति भगशब्दात्समूहेऽण् प्रत्ययः ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

ऐश्वर्यप्रसरणेन समर्थतेजसा हतौजसो वयं न शक्नुम इत्यन्वयः ॥ ३६—३८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तर्हि तव जन्मादिकं कथयेत्यत आह—वयन्त्विति । वयमिति वंश्याभिप्रायकं बहुवचनं हे पुरुषव्याघ्र ! तावद्वयं क्षत्रबन्धवः क्षत्रेण वर्णेन बध्यन्ते इति क्षत्रबन्धवः क्षत्रिया इत्यर्थः । तत्राप्यैक्ष्वाकाः इक्ष्वाकुवंश्याः "दाण्डिनायन" ६।४।१७४)सूत्रे निपातनात्साधुः बहुषु लुगभावआर्षः तत्राप्यहं यौवनाश्वात्मजः युवनाश्वस्यापत्यं यौवनाश्वो मान्धाता तस्यात्मजः पुत्रः मुचुकुन्द इति ख्यातः ॥ ३३ ॥

चिरं बहुकालं प्रजागरेणश्रान्तः अत एव निद्रयोपहता-न्यभिभूतानीन्द्रियाणि यस्य सोऽहमस्मिन्निर्जने देशे कामं यथेच्छं शये शयतिवानास्मि अधुना केनापि केनचिदुत्थापितश्च ॥ ३४ ॥

यो मामुत्थापितवान् सोऽपि स्वीयेनैव पापेन हेतुना नूनं भस्मीकृतः अस्मद्दृष्टिप्रसारस्तु निमित्तमात्रमिति भावः। अनन्तरम् अस्य भस्मीभावादनन्तरममित्रशातनः शत्रूणां शास्ता श्रीमान् भवांल्लक्षितः दृष्टः मयेतिशेषः ॥ ३५ ॥

सोढुमशक्येन त्वत्तेजसाभिभूतदृष्टयो वयं त्वां भूरि चिरं प्रष्टुं न शक्नुमः महाभाग हेभगवन् ! हतमोजः सामर्थ्यं येषां तेषां कर्म सङ्कुचितज्ञानात्मकसामर्थ्यानामज्ञानां मादृशां देहिनां माननीयोऽसि पूज्योऽसि भजनीयोऽसीति यावत् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ऐक्ष्वाका इक्ष्वाकुकुले जाताः ॥ ३३—३५ ॥

हतौजसः नष्टतेजसः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नरत्वेपि तुल्या एव सम्भाष्या इत्याशङ्क्य स्वजन्मकर्म-गोत्राणि निरूपयति त्रिभिः—वयञ्चेति । चकारोर्थविशेषे वयमपि नात्यन्तं हीनाः असम्भाष्याः किन्त्वैक्ष्वाकाः इक्ष्वाकुषु जनपदेषु आविर्भूताः "जनपदशब्दात् "इत्यञ् (४।१।१६६)दाण्डिनायनेति निपातनादुकारालोपः अतो देशेन कुलेन प्रसिद्धिरुक्ता पुरुषव्या-घ्रेति पुरुषश्रेष्ठो मन्यत इति, लौकिकन्यायेनापि विश्वासार्थमुक्तं क्षत्रबन्धव इति गर्वपरिहारः पितृपितामहयोः स्वस्य च नामाह-मुचुकुन्द इति ख्यात इति । प्रसिद्धिरपिसत्कीर्त्तिसत्वेन निरू-पिता युवनाश्वः पितामहः यौवनाश्वो मान्धाता पिता तस्या-त्मज इत्यौरसः प्रभो ! इति सम्बोधनं नियन्तरि ॥ ३३ ॥

अन्यथा कथनाभावाय तादृशस्यात्रागमने हेतुं वदन् स्व-पौरुषमपि ख्यापयति—चिरप्रजागर इति ।बहुकालं देवरक्षार्थं चिरं प्रजागरो जातः ततः श्रमोऽपि जातः ततो निद्रयोपहतानि इन्द्रियाणि च जातानि अतो निद्रोपभोगार्थं विजनेऽस्मिन् स्थाने शये यथा न केनापि उत्थाप्येत तत्त्रयं देवदत्तनिद्रया शयनं करोमीति न कथयति तथा सति ध्यानतया प्रभृति सर्वं परि-त्यज्य तामस्यवस्था किमित्यङ्गीकृतेत्युपालभ्यः स्यात् तदर्थं स्वखेदमेव वर्णयति, अतः कामं यथेष्टं शये अत्रापि कश्चि-दागत्योत्थानं कारितवानित्याह—केनाप्युत्थापितोऽधुनेति। स्वाप-राधशान्त्यर्थं तदज्ञानकथनम् ॥ ३४ ॥

तस्य च दण्डो मया न कृतः किन्तु स्वपापेनैव जात इत्याह—सोपि भस्मीकृत इति । आत्मीयेनैव स्वकृतेनैव पापेन "शयानं न प्रबोधयेत्" इति निषेधोल्लङ्घनेन भस्मीकृतः नून-मिति नात्र कोऽप्यस्मदपराधः इति निरूपितं तदनन्तरमेव भगवद्दर्शनं जातमित्यतोऽपि हेतोः न ममापराधः अन्यथा तव दर्शनं न स्यात् एतदर्थमेव पुनर्भगवन्तं वर्णयति—श्रीमानिति । सर्वसौन्दर्ययुक्तः लक्ष्मीवांश्च अमित्रशासन इति शत्रुमारकस्त्व-मेवेति त्वयैव प्रायेण मारितः ॥ ३५ ॥

तर्हि यथैतावन्निर्णीतं तथा जन्मकर्माण्यपि योगबलेनैव कथं न निर्णीयत इत्याशङ्क्याह—तेजसा ते विषह्येणेति । अवि-षह्येण निकटेपि स्थातुमशक्येन ते तेजसा भूरि पुनः पुनः द्रष्टु-मपि न शक्नुमः तस्य निदानजिज्ञासा दूरापास्तेति अन्त-र्दृष्ट्या द्रष्टव्यमित्याशङ्क्याह—हतौजस इति । हे महाभाग ! ते तेजसैव हतम् ओजो मनःशक्तिर्येषाम् अतो दूरापास्तैव योगेन चिन्तनकथा अन्यत् ज्ञातयस्तु नवा इयं ज्ञायत इत्याह—हे महाभाग ! देहिनां च त्वं माननीय इति । त्रैलोक्यादधिकं भाग्यं दृश्यते अत एव देहग्रहणमात्रेणैव अवश्यमिष्टमपेक्षित-मिति सर्वेष्टपूरकः त्वं सर्वेषामेव माननीयः पूज्यः सेव्यश्चे-त्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तदपि मौनमालक्ष्य स्वोत्कर्षमपि व्यञ्जयन् तं परिचाययति वयन्त्विति । क्षत्रबन्धव इति स्वस्य निकर्षोपि निरहङ्कारित्व-ज्ञापनया प्रकर्ष एव ॥ ३३—३४ ॥

अमित्रशासनेति मन्ये मद्द्वारेण त्वयैव स्वशत्रुर्घातित इति भावः ॥ ३५—३७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

यदि तव जन्मादिकथने कश्चित् सङ्कोचस्तर्हि अस्माकं शृण्वित्याशयेनाह—वयं त्विति । अत्र बहुवचनम् इक्ष्वाकुवंश्याभि-प्रायेण तेष्वहं मुचुकुन्द इति निरभिमानत्वं क्षत्रबन्धव इत्यनेन द्योत्यते ॥ ३३—३८ ॥

भाषाटीका ।

हे पुरुषश्रेष्ठ ! यदि आप हमसे पूछें चाहें तौ हम तौ इक्ष्वाकुवंशी एक छोटे से क्षत्री हैं, और मुचुकुन्द यह हमरा नाम हैं, और हे प्रभो ! हम युवनाश्व महाराज के पुत्र जो मान्धाता हुए हैं उनके पुत्र हैं ॥ ३३ ॥

सैकड़ों हजारों वर्ष के जागने से हम थक गये और हमारी इन्द्रियें शिथिल हो गईं, इस कारण से हम इस विजन वनमें सोते रहे, परन्तु हम को अबहीं किसी पुरुष ने आकर उठा दिया है ॥ ३४ ॥

और वह भी अपने पापसे आपही भस्म हो गया तिसके अनन्तर अपार शोभा के सागर , शत्रुओं के नाश करने वाले आप भी दिखाई दिये ॥ ३५ ॥

एवं (१) सम्भाषितो राज्ञा भगवान् भूतभावनः ।
प्रत्याह प्रहसन् वाण्या मेघ (२) नादगभीरया ॥ ३७ ॥
श्रीभगवानुवाच ।
जन्मकर्माभिधानानि सन्ति मेऽङ्ग सहस्रशः ।
न शक्यन्तेऽनुसङ्ख्यातुमनन्तत्वान्मयाऽपि हि ॥ ३८ ॥
क्वचिद्रजांसि विममे पार्थिवान्युरुजन्मभिः ।
गुणकर्माभिधानानि न मे जन्मानि कर्हिचित् ॥ ३९ ॥
कालत्रयोपपन्नानि जन्मकर्माणि मे नृप ।
अनुक्रमन्तो नैवान्तं गच्छन्ति परमर्षयः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

हे प्रभो ! आपके असह्य तेज के मारे हम आपकी तरफ बहुत देखने को समर्थ नहीं हैं, आप के तेज प्रभाव से हमारा प्रभाव सब नष्ट हो गया, आप देह धारियों के मानने योग्य हो ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

क्वचित्कदाचित्कश्चिद्यद्यपि रजांस्यपि विममे गणितवांस्तथापि जन्मानि कर्माणि न विमिमीते ॥ ३९-४२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अनुकम्पया भूतमात्रं भावयितुं पालयितुं प्रवृत्तः किमुत तादृशमिति तथा अत एव प्रहसन् मेघेति स्वभावानुवादः ॥ ३७ ॥

तानि च सहस्राणि अनुसङ्ख्यातुं सङ्ख्यातसदृशमपि कर्तुम् "अनु हीने सहार्थे च पश्चात्सादृश्ययोरपि" इति विश्वः हि निश्चितम् ॥ ३८ ॥

विममे विमिमीते तथापि मे जन्मानि न विमिमीतेत्यर्थः । कीदृशानि ? गुणैः कर्मभिश्चाभिधानानि नामानि यत्र तादृशानि टीकायां जन्मानीति कर्माण्युपलक्षयति-उत्तरानुरोधात् न मे जन्मानीत्यन्वय इति तु चिच्छुकः ॥ ३९ ॥

कालेति सार्द्धकम् । कालत्रये उपपन्नानि सिद्धानि भूते वा भविष्यति वा वर्त्तमाने वा कानिचिदपीत्यर्थः । कर्माणीति गुणनाम्नामुपलक्षणम् अनुक्रमन्तः क्रमेण गणयन्तः न गच्छन्ति " यतो वाचो निवर्तन्ते " इत्यादेः एव निर्द्धारणे परमर्षयः वेदान्ता अपि तथापि भवदनुरोधेनाद्यतनानि साम्प्रतानि परमदुरूहाण्यपि गदतो मम कथयतो मत्तः सकाशाच्छृणुष्व मात्रं न तु तत्त्वतः परिमाणतो वा ज्ञातुमिच्छेत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

क्वचिज्जन्मभिः उपलक्षितः रजांसि लोकान् ॥ ३९—४२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति । राज्ञा मुचुकुन्देनैवमुक्तो भगवान् प्रहसन् मेघगर्जितवद्गम्भीरया गिरा प्रत्युवाच ॥ ३७ ॥

उक्तिमेवाह-जन्मेत्यादिना, इत्युक्त इत्यतः प्राक्तनेन । तावद्यत्पृष्टं स्वजन्मकर्मेत्यादि तस्योत्तरमाह, जन्मेति । अङ्ग हे मुचुकुन्द ! मम जन्मादीनि सहस्रशः सन्ति अतस्तान्यत्राधुना मयाऽपि सङ्ख्यातुम् एतावन्तीति परिच्छिद्य वक्तुं न शक्यन्ते ननु, किमनादिसंसरणशीलैरस्मदादिभिरिव विस्मृतत्वान्न शक्यन्त इत्याशङ्कावारणायानन्तत्वान्ममापीत्युक्तम् अयं भावः । यद्यपि भवज्जन्मादीनि कर्मसङ्कुचितज्ञानैर्भवद्भिर्विस्मृतत्वाद्बहुत्वाच्च न सङ्ख्यातुं शक्यन्ते तथापि सर्वज्ञेन मया तु शक्यन्त एवास्मज्जन्मादीनि त्वानन्त्यस्त्वान्नैव शक्यन्ते नचैवं सर्वज्ञत्वहानिरानन्त्यानामानन्त्यज्ञानमेव हि सर्वज्ञत्वावहं नतु तेषां परिच्छिन्नत्वज्ञानं तस्यायथार्थत्वेनाज्ञत्वावहत्वादिति ॥ ३८ ॥

दुःसङ्ख्येयत्वमेवोपपादयति-क्वचिदिति । यद्यपि क्वचित् कदाचित् कश्चित्सूक्ष्मबुद्धिमान् बहुभिः जन्मभिः पृथिव्याः सम्बन्धीनि रजांसि विममे गणयेत्तथापि मम गुणकर्माभिधानानि न विममे न गणयितुं शक्नुयादित्यर्थः । "विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रावोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि" इति श्रुत्यर्थोऽत्रानुसंहितः ॥ ३९ ॥

तथाहि परमर्षयः पराशरवैशम्पायनशौनकादयः कालत्रयोपपन्नानि कालत्रयोपयुक्तानि कालत्रयगोचराणि इति यावत् जन्मानि कर्माणि च अनुक्रमन्तः अनु वर्णयन्तोऽद्याप्यन्तं पारं नैव गच्छन्ति ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ह्रादः निःस्वनः ॥ ३७ ॥

मातुं सङ्ख्यातुं न शक्यन्ते कुतः अनन्तत्वात् अतोऽनन्तानामनन्ता इत्येव परिसंख्यानमन्यथानन्तत्वहानिः ॥ ३८ ॥

(१) सभाजितः इति वीर० । (२) ह्राद इति विज० वीरराघ० ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनन्तत्वमाह—कश्चिदिति । कश्चित् क इव ब्रह्मेव सोऽपि मे जन्मानि गुणकर्माभिधानानि न विममे ॥ ३९ ॥

अनुक्रमन्तः निरन्तरं पठन्तः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कालत्रयोपपन्नानि भूतो वा भविष्यति वा वर्त्तमाने वा कानिचिदपीत्यर्थः ॥ ४०—५४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं तस्य विज्ञापितमाकर्ण्य तदर्थमेव समागत इति तत्रोत्तरमुक्तवानित्याह—एवं सम्भाषित इति । सम्यक् भाषितः राज्ञेति सोऽपि महान् राजप्रश्ने चावश्यमुत्तरं देयमिति निरूपितं तं भगवांश्च निरूपित एवोत्तरे तस्य कृतार्थता भविष्यतीति जानाति अतस्तथोत्तरं दत्तवान् यद्यपि प्रकारान्तरेणापि तदुद्धारं कर्त्तुं शक्तः तथापि तत्कृपयापि तथोक्तवानित्याह—भूतभावन इति । प्रहसन्निति विशेषेण मोहितवान् तर्हि अहितकारित्वं स्यादित्याशङ्क्याह—मेघनादगम्भीरयेति । मेघनादादपि अधिकगभीरया सर्वथा तापनाशिकया ॥ ३७ ॥

भागवद्वाक्यान्याह—जन्मेति अर्द्धाधिकाष्टाभिः । तदुक्तं भगवानस्त्वमेव फलं तस्य दास्यामीति ज्ञापितवानिति आदौ यत्तेन पृष्टं जन्मकर्माभिधानानि वदेति तत्र कानि वक्तव्यानीत्याकाङ्क्षामिव वदन् आदौ जन्मनामसङ्ख्यातत्वमाह—मे जन्म कर्माभिधानानि सहस्रशः सन्तीति नन्विदानीन्तनेषु पृष्टेषु किमिति व्यधिकरणमुत्तरं दत्तवान् तत्रश्चायं प्रतारणीय एव भवति इति शङ्का च स्यात् इति चेत् सत्यं भगवान् प्रथमतः स्वरूपे ज्ञाते जन्मकर्माभिधानानि ज्ञातव्यानि इति मन्यते अतः स्वरूपं वदन् स्वभावं ख्यापयितुं जन्मान्याह—अहेति । स्वरूपं वक्तव्यं तस्य कथं जन्मेत्याकाङ्क्षायां भक्तिप्रतिपादकोऽपि स भवतीति भक्तिसिद्ध्यर्थं कर्माणि करिष्यन् भक्तिपरिपालनार्थं कर्माणि च करिष्यन् बहून्येवावताराणि करोतीति वक्तव्यं तस्मिन्ननुक्ते तस्य बोधनार्थं उक्तमप्यनुक्तं स्यात् अतः तदुक्तं मे जन्मकर्माभिधानानि सहस्रशः सन्तीति, अक्लेश्यप्रतारणाय सम्बोधनं सन्तीत्यनेन सर्वेषामेव विद्यमानता निरूपिता सर्वद्वीपेषु विद्यमानानां वा सहस्रत्वमुच्यते तर्हि, भक्तिसाधकत्वात्तानि कथयेत्याशङ्क्याह—न शक्यन्तेऽनुसङ्ख्यातुमिति आनुपूर्व्येण सङ्ख्यातुं मयापि न शक्यते ॥ ३८ ॥

तदेवासङ्ख्याततत्त्वेनोपपादयत्यज्ञानव्यावृत्त्यर्थं कश्चिद्रजांसीति कदाचित् पार्थिवान्यपि रजांसि कश्चिद्विममे अहं वा उरुजन्मभिरपि विमानं सम्भवत्यन्यस्य यद्येक एव ब्रह्मपर्यायेण सर्वेषु ब्रह्माण्डेष्ववतरति तदा तत्रत्यानां परमाणूनां सृज्योपयोगित्वेन गणनां करोति अन्यथा अव्यवस्था स्यात् ततश्च ब्रह्मणा गणयितुं शक्याः मयापि सृष्ट्यादौ ज्ञानपूर्वकं सृजामीति गणितुं शक्या एव कश्चिदिति सृष्टिविशेषे गुणकर्माभिधानानि मदीयानि तु कदाचिदपि गणयितुमशक्यानि एकस्मिन् जन्मनि कोटिशः कर्माणि नामानि च भवन्ति एकस्मिन् दिवसे ब्रह्माण्डकोटिषु द्वीपादिदेशविशेषेषु कोटिशो जन्मानि भवन्ति अतःपरमिति तत्त्वात् जन्मादीनां परिगणनाभावः युक्तः ॥ ३९ ॥

बहुभिर्मिलितैः गणना भवष्यतीत्याशङ्क्याह—कालत्रयोपपन्नानीति । भूतानि एव बहूनि वर्त्तन्ते भाविष्याणि च म इति ब्रह्मणः जीवो हि परिच्छिन्नः एकदा एकस्मिन् देशे एकं देहं गृह्णाति सदेहः शतवर्षाणि तिष्ठति भगवतस्तु देहाभावात् स्वरूपं यथासुखं प्रदर्शयतीति एकस्मिन्नपि क्षणे बहुभिर्बहुधा दृश्यत इति अनेकरूपाणि भवन्ति चलने च मायायवनिकायाः स्थलान्तरे उद्गमस्य भिन्नत्वात् चलनमात्रेणैवानेकानि रूपाणि भवन्ति सह्याकाशशरीरः सर्वतः पाणिपादान्तत्वेन मूर्त्यानन्त्यात् अनन्तरूपत्वं युक्तमेव अत आह, भगवान् कालत्रयोपपन्नानि मदीयानि अनुक्रमिष्यन्तः आनुपूर्व्येण गणनां कुर्वाणाः अन्तं न गच्छन्तीति नृपेति सम्बोधनं महत्त्वेन वञ्चनाभावाय तत्रापि कालत्रयस्य योग्यानीति कर्मणामानन्त्यं कालत्रयस्य उपमर्दनसमर्थानीमानि कालत्रये उपपन्नान्यनन्तान्येव ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

परमनिरहङ्कारित्वेपि मद्वचनश्रवणार्थमेव स्वोत्कर्षमसौ द्योतयत्यतोऽहमपि परमनिरहङ्कारोऽपि निजमुखेनैवास्मै स्वोत्कर्षमभिधास्यामि "ये यथा मां प्रपद्यन्ते" इति मदुक्तेरिति विमृश्याह—जन्मेति ॥ ३८ ॥

विममे कश्चिद्गणयामास ॥ ३९—४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कश्चित् कदाचित् कश्चिदुरुजन्मभिः यद्यपि रजांसि विममे गणितवान् तथापि मे गुणादीनि न विमिमीते तथा च श्रुतिः "विष्णोर्नुकं वीर्य्याणि प्रावोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि" इति ॥ ३९—४२ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकदेव जी बोले, कि—भूतभावन ! (प्राणियों के जन्म देने वाले) भगवान् श्रीकृष्ण चन्द्र से राजा मुचुकुन्दने जब इस प्रकार प्रश्न किया, तब हँस कर मेघ के नाद (शब्द) सदृश गम्भीर वाणी से श्रीकृष्ण भगवान् बोलते हुए ॥ ३७ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

श्रीभगवान् श्रीकृष्णचन्द्र बोले, कि—हेराजन् ! हमारे जन्म कर्म और नाम तो हजार ही ही हैं जिनकी अनंत होने से हम भी गणना नहीं कर सके हैं ॥ ३८ ॥

कदाचित् कोई बहुत जन्मों तक गिनने से पृथिवी के रजों को गिन सके, परंच हमारे गुण कर्म नाम

तथाप्यद्यतनान्यङ्ग शृणुष्व गदतो मम।
विज्ञापितो विरिञ्चेन पुराऽहं धर्मगुप्तये।
भूमेर्भारायमाणानामसुराणां क्षयाय च ॥ ४१ ॥
अवतीर्णो यदुकुले गृह आनकदुन्दुभेः।
वदन्ति वासुदेवेति वसुदेवसुतं हि माम् ॥ ४२ ॥
कालनेमिर्हतः कंसः प्रलम्बाद्याश्च (१) सद्द्विषः।
अयं च यवनो दग्धो राजंस्ते तिग्मचक्षुषा ॥ ४३ ॥
सोऽहं तवानुग्रहार्थं गुहामेतामुपागतः।
प्रार्थितः प्रचुरं पूर्वं त्वयाऽहं भक्तवत्सलः ॥ ४४ ॥

भाषा टीका।

और जन्मों कोई को भी पुरुष कभी भी नहीं गिन सकता है ॥ ३९ ॥

हे नृप! हमारे तीनों काल में होने वाले जन्म और कर्मों को वडे वडे ऋषि लोग गिनते हुए भी पार को नहीं प्राप्त होते हैं ॥ ४०

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

ते तिग्मचक्षुषा निमित्तेन मयैव दग्धः ॥ ४३—४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

विज्ञापित इति सार्द्धकम्। धर्मगुप्तये साधूनां रक्षणायेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

आदौ जन्माह—अवतीर्ण इति। नामाह—वदन्तीत्यर्द्धकेन वासुदेवेतीति। "सह सुपा" (२।१।४) इति सामान्यः समासः। ननु, न सन्ति तत्र भूतानि" इत्यादिना तव नामेदं पूर्वमपि प्रसिद्धमेव सत्यं किन्तु मध्ये मध्ये तिरोभूतेन प्रवृत्तिनिमित्तविशेषेणाधुनिकमिव प्रतीयत इत्याह—वसुदेवसुतमिति। हि प्रसिद्धौ श्रीरामादि*ष्वन्येष्वपि तत्पुत्रेषु सत्सु प्राधान्यान्मय्येव तत्प्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

कर्माह—कालनेमिरिति मयेति शेषः ॥ ४३ ॥

नच तद्धननार्थमेवागतोसि अन्यथाऽपि तस्य शक्यत्वात् किन्तु त्वत्कृपार्थमेवेत्याशयेनाह—स इति। तादृशमाहात्म्योऽप्यहम् उप दाक्षिण्येनागतः "उप सामीप्यदाक्षिण्यदोषाख्यापनात्ययेष्वपि" इति विश्वः। प्रचुरं यथा स्यात्तथा प्रकर्षेण शुद्धभावादिना-ऽर्थितः द्रष्टुं याचितः वाञ्छित इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

अयंचेति ते तिग्मचक्षुषा उपकरणभूतेन मयैव दग्ध इत्यर्थः ॥ ४३—४६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

यद्यप्येवं तथाप्यङ्ग हे मुचुकुन्द! अद्यतनान्याधुनिकानि मम जन्मादीनि गदतो मत्तः शृणु धर्मपरित्राणार्थं भूमेर्भारभूतानामसुराणामासुरसम्पत्त्याभिजातानां क्षयाय च ब्रह्मणा प्रार्थितोऽहं यदुकुले तत्राप्यानकदुन्दुभेर्वसुदेवस्य गृहे गृहिण्यामिति भावः। अवतीर्णवानस्मि ज्ञानशक्त्यादिस्वस्वभावमजहदेव जात इत्यवतीर्णशब्दप्रयोगाभिप्रायः एवमाधुनिकं जन्म प्रोक्तम्. अथ नामधेयमाह—वदन्तीति। वसुदेवसुत इत्यस्य हेतुत्वद्योतको हिशब्दः वसुदेवसुतत्वाद्वासुदेवेति वदन्ति सन्धिरार्षः प्रातिपदिकमात्रानुवादो वा तस्यैव नामधेयत्वात्प्रदर्शनीयत्वाद्विभक्तेः साधुत्वार्थत्वाच्च ॥ ४१—४२ ॥

अथाधुनिकानि कर्माण्याह—कालनेमिरिति। हे राजंस्तव तिग्मेन तीक्ष्णेन चक्षुषा निमित्तेन मयैवायं यवनो दग्धः धर्मगुप्त्यार्थं प्रार्थितत्वादुक्तवैव तदुपयुक्तसार्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिगुणानामुक्तप्रायत्वाच्च पृथग्गुणोक्तिः ॥ ४३ ॥

तर्हीह किमर्थमागत इत्यत्राह—सोहमिति। स उक्तविधोऽहं त्वामनुग्रहीतुम् इमां गुहां प्रति समुपागतः तर्हि सर्वानपि जनान् किं नानुगृह्णासीत्यत आत्मानं विशिनष्टि। भक्तवत्सल इति। नाहं भक्त इत्यतो विशिनष्टि पुरा जन्मनि त्वया अहं प्रचुरं यथा तथा प्रार्थितः आराधितः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

भारायमाणानां भरवदाचरतां "कर्तुः क्यङ्सलोपश्च" (३।१।११) इति पाणिनिः ॥ ४१ ॥

गृहे भार्यालक्षणे निमित्तं कथयति—वसुदेवेति ॥ ४२ ॥

तिग्मचक्षुषा चण्डनेत्राग्निना ॥ ४३—४६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं त्रिभिः स्वस्य ब्रह्मत्वं निरूप्य धर्माणामपि ब्रह्मत्वेनानन्त्यमुक्त्वा अव्यक्तत्वमुपपाद्य तथापि राजकृपया राज्ञो

* अनेकेषु इति पाठान्तरम्।

(१) विद्विषः वीरराघवीये।

वरान् वृणीष्व राजर्षे! सर्वान् कामान् ददामि ते।
मां प्रपन्नो जनः कश्चिन्न भूयोऽर्हति शोचितुम् ॥ ४५ ॥

श्रीशुक उवाच।

इत्युक्तस्तं प्रणम्याह मुचुकुन्दो मुदाऽन्वितः।
ज्ञात्वा नारायणं देवं गर्गवाक्यमनुस्मरन् ॥ ४६ ॥

मुचुकुन्द उवाच।

विमोहितोऽयं जन ईश! मायया त्वदीयया त्वां न भजत्यनर्थदृक्।
सुखाय दुःखप्रभवेषु सज्जते गृहेषु योषित्पुरुषश्च वञ्चितः ॥ ४७ ॥
लब्ध्वा जनो दुर्लभमत्र मानुषं कथञ्चि (१) दव्यङ्गमयत्नतोऽनघ!।
पादारविन्दं न भजत्यसन्मतिर्गृहान्धकूपे पतितो यथा पशुः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

दुर्ज्ञेयमपि वक्ष्यामीत्यभिप्रायेणाह-तथापीति। अद्यतनानि जन्मकर्माभिधानानि शृणुष्व यद्यपि त्वां प्रति न वक्ष्यामि तथापि मे गदतः सतः त्वया सावधानतया श्रोतव्यम् आदौ जन्महेतुमाह—स एव पृष्ट इति। पुरा विरिञ्चेन विज्ञापितः ब्रह्मणा प्रार्थितः सन् धर्मरक्षा कर्त्तव्येति भूमेर्भारायमाणानामसुराणां क्षयार्थं च अनेन द्वयं गृहीतं भूमिभारहरणमसुराणां क्षयश्चेति चकाराद्भक्तिसिद्ध्यर्थं च ॥ ४१ ॥

यदुकुल इति गोत्रमुक्तम् आनकदुन्दुभेर्गृह इति विशेषो प्युक्तः। नामाह—वदन्ति वासुदेवेति। सन्त्येव बहूनि नामानि एकस्यापि नाम्नः बहून्येव निर्वचनानि सन्ति तथापि एकं नाम एकप्रकारनिर्वचनं लोका वदन्ति वासुदेवेति नाम वसुदेवसुतमिति निर्वचनं हीति युक्तश्चायमर्थः यतो मां वदन्ति मया च तथा कृतमिति ॥ ४२ ॥

कर्माण्याह-कालनेमिर्हत इति। कंसो मातुल इति तस्य हननं निषिद्धमिति पूर्वं स कालनेमिः स्थित इत्युक्तम् प्रलम्बादयोऽपि हताः यतस्ते सद्विषः अनेन सद्रक्षार्थं प्रलम्बादयो हताः न तु तेषां हनने स्वतन्त्रं कार्यमस्तीति भावः। प्रकृतकृत्यं द्विरूपमाह—तत्र यवनः ते तिग्मचक्षुषा बाणप्रायेण करणेन मयैव दग्धः चकारः कर्तृसमुच्चयार्थः राजन्निति सम्बोधनं तथैव सम्मत्यर्थं द्वितीयं भक्तिलक्षणं धर्मलक्षणं वा ॥ ४३ ॥

प्रयोजनमाह—सोहमिति। अनेकार्थेऽवतीर्णो यतोहम् अतस्तवाप्यनुग्रहः कर्त्तव्य इति एतां गुहामुपागतः अन्यथा प्रकारान्तरेण भ्रममुत्पाद्य कालयवन एवानीतः स्यात् ततश्च स्वयमेव स भस्मीभवेत् अतस्त्वदर्थमेवास्मिन् सङ्कटे देशेपि समागतः तत्र हेतुः प्रार्थितः प्रचुरः पूर्वमिति बहुवारं पूर्वजन्मसु त्वयाऽहं प्रार्थितः अनेन यत्सामर्थ्यं त्वयीदानीम् उपलभ्यते तत्केवलं मदनुभावेनेत्यपि ज्ञापितं तथापि स्वक्लेशेनाप्यागमने स्वस्यासाधारणं धर्ममाह—भक्तवत्सल इति। अहं स्वभावतो भक्तवत्सलः ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

ते तिग्मचक्षुषा निमित्तेन मयैव दग्धः ॥४३—४५॥

भाषा टीका।

तथापि हे राजन्? इस समय के हमारे जन्म और नामों को तुम से हम कहते हैं सो तुम श्रवण करो प्रथम हमको धर्म की रक्षा के लिये ब्रह्माजी ने विज्ञापन किया और इस भूमि के भार रूप जो असुर लोग हैं उनके नाश करने के लिये ब्रह्माजी ने प्रार्थना करी ॥ ४१ ॥

तब हमने यदुकुल में वसुदेवजी के गृह में दिव्य जन्म लिया, इसी कारण से महात्मा जन हम को वसुदेवजी के पुत्र वासुदेव ऐसे कहते हैं ॥ ४२ ॥

पूर्व जन्म में जो कालनेमि रहा उस कंस को मारा और जो हमारे वैरी प्रलम्बादिक रहे उनको मारे और हे राजन्! तुम्हारे तीक्ष्ण चक्षु से इस कालयवन को जलाया ॥ ४३ ॥

हे मुचुकुन्द! वही मैं तुम्हारे ऊपर अनुग्रह करने को इस गुहा में आकर प्राप्त हुआ हूं, क्योंकि? मै भक्तवत्सल हूं और मेरी तुमने पूर्व कालमें बहुत ही प्रार्थना करी रही, इसी कारण से हमने तुमको दर्शन दिये ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

अपूर्णोऽहमिति शोचितुं यद्वा, अन्यैर्दत्तेषु वरेषु क्षीयमाणेषु यथा शोचति नैवं मां प्रपन्नः मद्दत्तवराणामक्षय्यत्वादिति भावः ॥ ४५ ॥

अष्टाविंशतिमे युगे भगवानवतरिष्यतीति वृद्धगर्गवाक्यमनुस्मरन्नित्यर्थः ॥४६॥

(१) दव्यङ्गमयत्नतस्तव ॥ इति वीरराघ०।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

त्वद्भक्तिरेव केवलं दुर्लभा कामास्तु तुच्छा न वरणयोग्या इत्या शयेनाभक्तानां संसारमष्टभिः प्रपञ्चयन् स्तौति-विमोहित इति। हे ईश! योषित्पुरुषश्चेति द्विविधोऽप्ययं जनस्त्वदीयया मायया विमोहितोऽतोऽनर्थदृक् अनर्थे संसारे दृक् दृष्टिर्यस्यासौ। यद्वा अर्थं परमार्थस्वरूपं त्वां न पश्यतीति तथा अतस्त्वां न भजति किन्तु परस्परं वञ्चितः सन् सुखेच्छया दुःखानामेव प्रभवो येषु तेषु गृहेष्वेव सज्जति इति ॥ ४७ ॥

किञ्च कामसुखं सूकरादिष्वपि सम्भवति भगवद्भजनं तु न मानुषजन्मव्यतिरेकेणेति मानुषत्वं प्राप्य त्वामभजन्न-तिमूढ इत्याह—लब्ध्वेति। अत्र कर्मभूमौ अव्यङ्गमविकलाङ्गम् किञ्च, असति विषयसुखे मतिर्यस्य सः गृहमेवान्धकूपस्तस्मि-न्निपतितः यथा पशुस्तृणलुब्धोऽन्धकूपे पततीति ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

हे राजर्षे इति राज्ञ ऋषेश्च योग्यान् सर्वानेवेति भावः प्रपन्नः शरणागतोऽपि किं पुनर्भक्तिमांस्तादृश इत्यर्थः। न भूय इति तस्मात्तुच्छो वरो न मृग्य इति तु निगूढो भावः ॥ ४५ ॥

इति एतदुक्तः सन् गर्गवाक्यमनुसरन् तं नारायणं देवं स्वयं भगवन्तं कृष्णं ज्ञात्वा सुष्ठु निश्चित्य मुदाऽन्वितः प्रणम्य साष्टाङ्गं नत्वाऽऽह ॥ ४६ ॥

त्वदीययेति दुर्लङ्घत्वमभिप्रेतम् अयमिति एतच्च प्रत्यक्ष-मेवेत्यर्थः। गृहेषु तेषु तत्सम्बन्धिपुत्रधनादिषु च सज्जते आसक्तो भवति न च साक्षात् दुःखेपि कदाचिन्निर्विण्णः स्यात् इत्यादिना प्रतारणादित्याह—वञ्चित इति ॥ ४७ ॥

मानुषं मानुष्यम् अनघ हे यत्किञ्चिद्भजनेन सर्वदुःखनिवर्त्तक! कथञ्चित्पूर्वादृष्टेन लब्ध्वा पादारविन्दं त्वदीयमिति प्रकरण-बलात् साक्षादनुक्तिः सम्भ्रमेण अयत्नतो न भजति अप्रयासेन तस्य तद्भजनं तदपि न कुरुते अभजने हेतुः यथा पशुस्तथै-वासन्मतिः विवेकरहितः अतो गृहान्धकूपे पतितश्च भवति ॥ ४८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

योषित्पुरुषश्च योषिदात्मकः पुरुषात्मकश्च लोक इत्यर्थः ॥ ४७-५० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कोऽसावनुग्रह इत्यत आह-वरानिति। हे राजर्षे! ते तुभ्यं सर्वान् काम्यन्त इति कामास्तानिष्टान् ददामि नन्वित्थं प्रचोदितेन मया देवाः प्रत्याख्याताः इति सर्वज्ञः त्वं किं न जानासीत्यत्राह, मामिति । भूयः पुनः शोचितुं संसक्तुं नार्हति किन्तु मुक्तिमेवार्ह-तीति भावः । मुक्तिन्दास्याम्येव किन्तु ततोन्येपि यदि कामाः प्रार्थ्यास्तानपि प्रार्थयस्वेति भावः ॥ ४५ ॥

इतीति। इतीत्थम्भगवतोक्तो मुचुकुन्दः तं श्रीकृष्णं तदेवं तत्रापि नारायणं ज्ञात्वा तदुक्तिभिरिति शेषः । गर्गस्य वृद्धगर्गऋषेर्वाक्य-मष्टाविंशतितमे युगे भगवान् वसुदेवगृहे ऽवतरिष्यतीत्येव-म्विधमनुसरंश्च मुदा हर्षेण युक्तः प्रणम्योवाच ॥ ४६ ॥

उक्तिमेवाह—विमोहित इत्यादित्रयोदशश्लोकात्मिकां यदुक्तं "वरान् वृणीष्व राजर्षे सर्वान् कामान् ददामि ते" इति तस्योत्तरोपयुक्तमाह—विमोहित इति । विषयाभिलाषेणैव निदानेनेदृशसंसृतिरूपानर्थं प्राप्तोहं भूयो विषयानेव वरयेति चोदयता त्वया वञ्चितः स्यामतो भक्तवञ्चनं तवानुचितमिति मैवं वादीरित्यभिप्रायः। हे ईश! त्वदीयया मायया विमोहितो योऽयं मत्प्रभृतिर्योषिच्च पुरुषश्च योषिदात्मकः पुरुषात्मकश्चे-त्यर्थः । जनस्त्वां निरतिशयपुरुषार्थभूतं न भजति किन्तु स्वानर्थ-विषये दृग्बुद्धिर्यस्य तथाभूतः वस्तुतोऽनर्थहेतुमप्यर्थवन्मन्यमानः प्रभवन्त्येभ्य इति प्रभवाः दुःखस्य प्रभवाः तेषु दुःखैकनिदानेषु गृहेषु सुखलेशाभासप्रभवेषु सुखाय सज्जते सक्तो भवति स जनः पूर्वमेव त्वया वञ्चित इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

नन्वित्थं जनं वञ्चयन्नहं निर्घृणो विषमश्च किमित्यत आह, लब्ध्वेति। हे अनघ ! न विद्यते यद्भजनादघं तथाभूतेत्यर्थः अयत्नतः स्वप्रयत्नमन्तरेणापि केवलमनुजिघृक्षैकस्वभावत्वत्-सङ्कल्पादेव हेतोरत्र कर्मक्षेत्रे दुर्लभमपि मानुषमङ्गं शरीरं त्वदाराधनोपयुक्तं प्राप्याप्ययं जनस्त्वत्पादारविन्दं निरतिशय-पुरुषार्थरूपं तत्प्राप्त्युपायभूतं च न भजति। किन्त्वसन्मतिः प्रकृतिपरिणामात्मकदेह एव मतिरात्माभिमानो यस्य तथा-भूतः केवलं गृहमेवान्धकूपः तस्मिन् पतितो भवति यथा पशुरजानंस्तृणावृते कूपे जिघृक्षया गतस्तत्र पतितो भवति तद्वत् नह्येतावता तव वैषम्यादिकमापादयितुमुचितं केवल-मनुजिघृक्षयैव स्वाराधनोपयुक्तकरणकलेवरादिप्रदानादिति-भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनर्थदृक् स्वपुरुषार्थदर्शी न भवतीत्यर्थः। यद्वा, अनर्थं संसारमर्थं पश्यतीति दुःखप्रभवेषु दुःखहेतुषु पुरुषेण वञ्चिता योषित् तया पुनः पुरुषश्च वञ्चितः ॥ ४७ ॥

मायया मोहितत्वमुपपादयति-लब्ध्वेति। अत्र कर्मभूमौ मानुषमङ्गं देहम् असत्सु विषयेषु मतिर्यस्य स तथा अन्धकूपे पतितः पशुर्यथा स्वरूपं न भजति तथा गृहलक्षणान्धकूपे ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

आगतस्य प्रयोजनमाह—वरान् वृणीष्वेति। ये वरणीयाः तवाभीष्टाः तान् बहूनपि वृणीष्व यतस्त्वं राजर्षिः राजा च ऋषिश्च राजधर्मं वैदिकं च धर्मं कृतवानिति अस्मिन् जन्मनि सर्वानेव कामान् दास्यामि न तु मोक्षमिति भावः। तर्हि किं वरेणेत्याशङ्क्याह-मां प्रपन्न इति। यस्तु शरणागतः स भूयः शोचितुं नार्हति यस्मिन् जन्मनि प्रपद्यते तस्मिन् जन्मनि कश्चिच्छोचितुमर्हति न सर्वः अतः सर्वेषां शोकः प्रपत्तिमात्रेण निवर्त्तते अजनश्च भवति जनश्चेत् मदिच्छया तथापि भूयः शोचितुं नार्हति एष विकल्पः राज्ञ एवार्थे अतः कामित

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सर्वमेव दास्यामि मुक्तिमपि एकजन्मव्यवधानेनेति भावः ॥ ४५ ॥

एवं वचनेन यदर्थं स्वयं स्थितः स एवायमिति निश्चित्य स्तोत्रं कर्त्तुमियेषेत्याह-इत्युक्त इति । भगवता वरं प्रार्थयेत्युक्तः स्तुत्वैव वरः प्रार्थनीय इति तं प्रणम्य स्तुतिमाह—यतोऽयं मुचुकुन्दः प्रसिद्धः मुदा चान्तरन्वितो जातः भगवद्वाक्येन सन्तोषोप्येका भगवत्स्तुतिः तदा गर्गवाक्यमनुस्मरन् भगवद्वाक्येन तस्यापि स्मरणे जाते नारायणोऽयमिति निश्चित्य स्तोत्रं कृतवान् अनेन नारायणः पुरुष एव ज्ञातः । ननु पुरुषोत्तमः अथवा पुरुषभावे पुरुषोत्तमत्वं मन्यते भगवद्वाक्यं गर्गवाक्यस्मारकत्वेन जातमिति न फलसिद्धः अनेनैवाभिप्रायेण भगवतापि कामान् ददामीत्युक्तम् ॥ ४६ ॥

भगवन्तं स्तौति त्रयोदशभिः—विमोहित इति । अत्र द्वादशधा कालो निरूप्यते तदतिक्रमार्थं च एकेन भगवत्प्रतिपत्तिरिति तत्र कालेन सर्वे व्यामोहिता इति प्रथमं तामसराजससात्त्विकान् मुग्धान् गणयति त्रिभिः तत्राप्याद्येन तामसमोहो निरूप्यते अयं जनः त्वदीयया मायया विशेषेण मोहितः । ननु, कालेनैव मोहितोऽस्तु किं भगवन्मायाविमोहेनेत्यत आह, ईशेति । भवानेवेशः तेन कालरूपोभूत्वा तान् विमोहयसीत्युक्तं भवति । अन्येनैतावत्कर्त्तुं न शक्यत इति न ह्यन्यः भगवद्भजनं निवारयितुं शक्नोति अपराधी स्यात् अन्ये व्यामोहाः कालकृता भवन्तु नाम भगवद्भजनहेतुः कालो भगवानेव तदाह, यस्त्वां न भजतीति । ननु, परमानन्दे कथं विचारकाणामप्रवृत्तिरितिचेत् तत्राह—अनर्थदृगिति । अनर्थ एव दृक् यस्य, यद्धि पश्यति तज्जानाति उभयश्चेत्पश्येत तारतम्यं च जानीयात् अयं तु अनर्थमेवं पश्यति । ननु, सर्वोपि दुःखान्निवर्त्तते सुखदुःखे चात्मानुभववेद्ये अतः कथमनर्थदर्शनमिति चेत् तत्राह, सुखाय दुःखप्रभवेषु सज्जत इति । प्रवृत्तिस्तु स्वसमानप्रकारज्ञानजन्यैव परं तज्ज्ञानं भ्रान्तं तेन फले विपर्ययः यत् दुःखस्थानं यतो दुःखमेवोत्पद्यते तत्र सुखं भविष्यति इति यतः प्रवर्त्तते तत्राप्यासज्जते तत् स्थानं निर्दिशति गृहेष्विति दुःखप्रभवत्वमुपपत्त्योपपादयति योषित् पुरुषश्चेति गृहे हि स्वयमेवास्ति द्वयमप्यन्योन्यतः सुखापेक्ष्यं यद्येकस्मिन् सुखं भवेत् तत्रापि पुष्कलं तदात्वन्यस्मै प्रयच्छेत् इतरेतराश्रयं कार्यं च न सिद्ध्यत्येव अतस्तयोर्दुःखमेव सहजं तदनुवृत्तौ दुःखमेव भवेत् न हि नद्यामग्निः प्राप्यते नन्वनुभूयते सुखं कथमिति चेत्तात्राह, वञ्चित इति केनचिद्वञ्चितः सुखं मन्यते न हि युक्तिवाञ्छितं प्राणवाञ्छितं च कचित्सुखं भवति अनुभवस्तु भ्रान्तानुभवतुल्यः अतो लौकिके युक्तिवाञ्छितं न प्रमाणं वैदिकश्रुतिरेव प्रमाणमिति अन्योन्यसुखापेक्षित्वेन प्रवृत्तेः सुखाभावस्तत्र सिद्धः पुन्नाम्नो नरकात्त्रायते इति वाक्यात् पुरुषशब्देन नरक उच्यते योषिच्छब्देन च सुतरां नरकं "शालावृकाणां हृदयान्येता इति स सोमो नातिष्ठत" इत्यादिश्रुतिभिः स्त्रीणां निन्दाश्रवणात् "प्रजापतिरमृतमानन्द उपस्थे" इति उपासनार्थं निरूपितं लोकप्रतिपन्नं दृष्टान्तीकर्त्तुं वा आविर्भूते वा रसे तद्भवति गृहत्वादेव परिच्छिन्नत्वात्स्वभावः उभयोः परिगणनायाः कृतत्वात् तत्रेतराभावः सिद्धः यत उभयोः सुखं भवेत् चकारात्तदपत्यानि च ते च व्याघ्रवत् ताभ्यामेव सुखेप्सवः अतो युक्तिप्रमाणाभ्यां बाधादन्योन्यप्रवृत्तौ वञ्चित एव समुदायश्चेति निराकर्त्तुं वञ्चित इत्येकवचनम् ॥ ४७ ॥

एवं गृहासक्तस्य तामसस्य वञ्चनामुक्त्वा शास्त्रादितरस्यापि विवेकिनोऽपि राजसस्य वञ्चितत्वमाह—लब्ध्वा जनो दुर्लभमिति । विवेकसहितं मानुष्यमपि देहं प्राप्य कथञ्चिन्महता कष्टेन अव्यङ्गं सर्वाङ्गसहितं सर्वेन्द्रियसहितं सर्वबुद्धिसहितं च महता शास्त्रप्रयासेन जनत्वात् सर्वदा जायमानः विशिष्टं कदाचिदेव प्राप्नोतीति तादृशमपि प्राप्य भगवन्तं न भजतीति असन्मतिरेव प्राप्तसामग्र्या अन्यथा उपयोगाभावात् इन्द्रियाणामुपयोगः अनुपयोगश्च पूर्वं निरूपितः "बिले बतोरुक्रमविक्रमान् ये सा वाग्यया तस्य गुणान् गृणीते" इति च अतः भगवत्पादारविन्दाभजने असन्मतिरेव भवति असन्मतित्वाद्वा अभजनमत एव गृहान्धकूपे पतति उपर्युद्गमाभावात् तत्र च पदार्थदर्शनाभावात् अन्धकूपत्वं विवेकी कूपेऽपि पतितः कदाचिदुपायेनोद्गच्छति तदपि नास्तीति दृष्टान्तमाह—यथा पशुरिति । पशुश्च तत्र व्याकुलोऽपि भवति । यतोऽधिकमेव दुःखं प्राप्नोति निर्गमनोपायं च न वेद ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शोचितुं नार्हतीत्यन्यैर्दत्तेषु वरेषु क्षीयमाणेषु सत्सु यथा शोचति नैवं मां प्रपन्नः मद्दत्तवराणामक्षयत्वादिति भावः ॥ ४५ ॥

अष्टाविंशतितमे युगे भगवानवतरिष्यति तं त्वं द्रक्ष्यसीति बृहद्गर्गवाक्यमनुस्मरन्नित्यर्थः ॥ ४६ ॥

त्वद्भक्तिं परिहाय कामा यतः व्रियन्ते एषैव तव मायेत्याशयेनाह—विमोहित इति । योषिच्च जनः पुरुषश्च जनो वञ्चित इत्यन्वयः ॥ ४७ ॥

अहो द्वित्रिवराटिकामूल्येनाज्ञश्चिन्तामणिम्विक्रीणातीत्याह—लब्ध्वेति । अत्र भारतभूमौ अव्यङ्गमविकलाङ्गम् ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जन्मकर्माभिधानानीत्यादिभगवद्वाक्येन तं भगवन्तं नारायणं देवम् ज्ञात्वा अष्टाविंशतितमे युगे भगवानवतरिष्यतीति बृहद्गर्गवाक्यमनुस्मरन् मुदा हर्षेण युक्तः प्रणम्य आह ॥ ४६ ॥

वरान् वृणीष्वेति यदुक्तं तत्र प्राकृतपदार्थविषयकं वरं न कामये तव भक्तिमेव कामये इति वक्तुं तत्र कारणं दर्शयितुं प्राकृतपदार्थाशक्तेः संसारहेतुत्वं भगवद्भक्तेः मोक्षहेतुत्वं चाह—विमोहित इति नवभिः । हे ईश ! योषित् पुरुषश्चेत्युभयविधो जनः त्वदीयया मायया प्रकृत्या मोहितः अनर्थे अनात्मनि देहे ह्यस्वकीये गृहादौ च दृक् अहन्तारूपा ममतारूपा च दृष्टिर्यस्य सः त्वां मुक्तिप्रदं न भजति अन्योन्यवञ्चितः सुखाय अत्यल्पसुखाय जैह्व्यौपस्थ्यानन्दाय दुःखानां तापत्रयाणां प्रभवेषु गृहेषु सज्जते ॥ ४७ ॥

अत्र त्वत्पादारविन्दभजनार्हे मनुष्यलोके अव्यङ्गमवि-

ममैष कालोऽजित ! निष्फलो गतो राज्यश्रियोन्नद्धमदस्य भूपतेः ।
मर्त्यात्मबुद्धेः सुतदारकोशभूष्वासज्जमानस्य दुरन्तचिन्तया ॥ ४९ ॥
कलेवरेऽस्मिन् घटकुड्यसन्निभे निरूढमानो नरदेव इत्यहम् ।
वृतो रथेभाश्वपदात्यनीकपैर्गां पर्यटं [१] स्त्वाऽगणयन् सुदुर्मदः ॥ ५० ॥
प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचिन्तया प्रवृद्धलोभं विषयेषु लालसम् ।
त्वमप्रमत्तः सहसाऽभिपद्यसे क्षुल्लेलिहानोऽहिरिवाखुमन्तकः ॥ ५१ ॥
पुरा रथैर्हेमपरिष्कृतैश्चरन् मतङ्गजैर्वा नरदेवसञ्ज्ञितः ।
स एव कालेन दुरत्ययेन [२] ते कलेवरो विट्कृमिभस्मसञ्ज्ञितः ॥ ५२ ॥

श्रीच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कलाङ्गं भवत्पादारविन्दभजनार्हं मानुषं शरीरं लब्ध्वापि असति दुष्टे विषये मतिर्यस्य सः पादारविन्दं न भजति किन्तु तृणजिघृक्षया पशुर्यथा कूपे पतति तद्वद्विषयजिघृक्षया गृहान्धकूपे पतितो भवति ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

हे राजर्षे ! अब तुम वरदान मांगलो तुम्हारे सब अभीष्ट मनोरथों को हम देवेंगे। क्योंकि ? मनुष्य मेरी शरण आकर फिर कोई भी शोच करने के योग्य नहीं रहता है ॥ ४५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेव जी बोले, कि—श्रीभगवान् राजा मुचुकुन्द को जब ऐसी आज्ञा दी, तब मुचुकुन्द महाराज बडे आनन्द में निमग्न होकर "अट्ठाइसवें युग में भगवान् अवतार लेवेंगे" इस वृद्ध गर्ग के वाक्य का स्मरण करके श्रीकृष्ण चन्द्र को साक्षात् नारायण देव जानते हुए, और श्रीकृष्ण को साष्टाङ्ग प्रणाम कर मुचुकुन्द महाराज स्तुति करते हुए ॥ ४६ ॥

मुचुकुन्द उवाच ।

राजा मुचुकुन्द बोले, कि—हे ईश ! अनर्थ (विषयादि में दृष्टिवाला यह पुरुष आप की माया से मोहित हो रहा है, इसी कारण से आप को नहीं भजता है, और जिनो में नित्य नये दुःख पैदा होवैं ऐसे इन घरों में सुख भोगने के लिये आसक्त होता है इस प्रकार इस संसार में स्त्री क्या पुरुष सबही परस्पर वंचित हो रहे हैं ॥ ४७ ॥

हे भगवन् ! इस संसार में ये सब जीव किसी प्रकार परम दुर्लभ इस मनुष्य जन्म को इस भारत भूमि में पाकर भी आपके चरण कमल को नहीं भजते हैं क्योंकि ? इन की मति असत् विषयादिकों में लगीहै इसी कारण गृह रूप अन्धकूप में पडे हुए हैं, और अपने पुरुषार्थ को नहीं जानते हैं जैसे कि-पशु नहीं समुझता है और तृण के लोभ से अन्ध कूप में गिर पडता है ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

न केवलमस्य जनस्येयं गतिः किन्तु ममापि तथैवेत्याह—ममैष इति । मर्त्ये शरीरे आत्मबुद्धिर्यस्य तस्य ममात एव सुतादिष्वासज्जमानस्य ॥ ४९ ॥

उन्नद्धमदत्वं प्रपञ्चयति—कलेवर इति । घटकुड्यादिसदृशे दृश्येऽनात्मनि यत एवं सुदुर्मदोऽभवमतो ममैष कालो निष्फलो गत इति ॥ ५० ॥

त्वामगणयन्तं त्वमाक्रमसीत्याह—प्रमत्तमिति । प्रमत्तमनवहितं त्वामन्तकमविगणय्य देहादिष्वासक्तमिति यावत् कुतः प्रमत्तम् इतिकृत्यचिन्तया एवमेवं करणीयमिति मनोरथपरम्परया मनोरथे भग्नेऽपि विषयेषु लालसमुत्सुकं प्राप्तेऽपि पुनः प्रवृद्धो लोभस्तृष्णा यस्य तमन्तकस्त्वमभिपद्यसेऽभिभवसीत्यर्थः । क्षुधा सृक्किणी लेलिहानोऽहिराखुं मूषकमिवेति ॥ ५१ ॥

किञ्च कालात्मना त्वयाऽभिपन्नो देह एवं भवतीत्याह—पुरेति । श्वसृगालादिभिर्भक्षितो विट्संज्ञितस्तैरभक्षितः कृमिसञ्ज्ञितो दग्धो भस्मसञ्ज्ञितो भवति इति बुद्ध्या विचार्यैवम्भूतशरीरे ममतां कुर्वन्तो जना हरिं नाराधयन्ति ते आत्मनि शत्रुभूता ज्ञेयाः सततं यतः—

"योनेः सहस्राणि बहूनि गत्वा दुःखेन लब्ध्वापि च मानुषत्वम् ।
सुखावहं ये न भजंति विष्णुं ते वै मनुष्यात्मनिशत्रुभूताः ॥
इति ॥ ५२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मम तु तत्र विशेष इत्याह—ममेति । एष बहुयुगलक्षणः निष्फलत्वे हेतुः अजित, हे मद्विधबहिर्मुखावशीकृत ! भक्तिविघ्ने हेतुः भूपतेः सर्वपृथ्वीशाभिमानिनः अतो राज्यश्रिया उन्नद्धः सम्वृद्धो मदो यस्य तस्य अतो, मर्त्यात्मबुद्धेः अत एव च सुतादिष्वप्यासज्जमानस्य तत्रापि "इदमद्य मया लब्धम्" इत्याद्युक्तदुरन्तचिन्तया अपारचिन्तनेन । यद्वा, दुःखमन्ते यस्यास्तया तादृशचिन्तया अतो न केवलं निष्फलत्वं किं तु दुःखदत्वमपीति भावः ॥ ४९ ॥

अस्मिन् सर्वदोषास्पदे अगणयन् विस्मरणादिभिरनाद्रियमाणः ॥ ५० ॥

[१] त्वामगणय्यदुर्मदः इति वीरराघ० । [२] चेत् इति च वीरराघवीये ।

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

तादृशचिन्तायाः पर्यवसानदशां व्यञ्जयति–प्रमत्तमिति । उच्चैः प्रमत्तं त्वयि स्मरणादौ चावधानरहितम् अतः प्राप्तेषु विषयेषु प्रवृद्धलोभं तेषां भोगादनुपरतम् अप्राप्तेषु तु तेषु लालसां च तदीप्साभराकुलं कालरूपेणान्तयसीत्यन्तकस्त्वम् अभेदोक्तिः कालशक्तेस्तव भजनं भयेनापि युक्तमिति विवक्षया सहसा तर्कमतिक्रम्य अभिपद्यसे आभिमुख्येन सर्वतो वा प्राप्नोषि दृष्टान्तेपि विशेषणानि समानानि ॥ ५१ ॥

मरणे चात्यन्तघृणाकरं कलेवरं स्यादिति समुखविकारमाह—पुरेति । यन्नरत्वासीत् स एव अत्र पुंस्त्वमपि ते तव प्रभावरूपेण कालेन ॥ ५२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

त्वमप्रमत्त इति अन्तकरूपस्त्वमप्रमत्तोभिपद्यते इत्यर्थः क्षुल्लेलिहानः क्षुधा लोलजिह्वः ॥ ५१—५२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जनसामान्योद्देशेनोक्तमर्थं स्वस्मिन् पर्यवसाययति–ममेति । हे अजित ! एष भूतः कालो मम निष्फलो गतः मया निष्फलो नीत इत्यर्थः । कथम्भूतस्य राज्यश्रियोन्नद्धः प्रभूतमदो यस्य दुष्टा विषयाभिलाषिणी मतिर्यस्य तत्र मर्त्ये मरणशीले देहे आत्मेति बुद्धिर्यस्य न केवलं मर्त्यात्मबुद्धेरेव किन्तु सुतादिषु तद्रक्षणपोषणादिविषययापारचिन्तया आसज्जमानस्याऽऽसक्तस्याहङ्कारममकारयुक्तस्येति पदद्वयफलितोर्थः । तत्र कोशो धनागारम् ॥ ४९ ॥

उन्नद्धमदत्वमेव प्रपञ्चयति–कलेवर इति । घटकुड्यसदृशे जडे अस्मिन् कलेवरे रूढमूलः मानः आत्माभिमानो यस्य सोहं नरदेव इत्यभिमन्यमान इति शेषः रथाश्चेभाश्चाश्वाश्च पदातयश्च तेषामनीकानि सैन्यानि तानि पान्तीति तथा तैः परिवृतो गां भूमिं पर्यटन् त्वामगणय्य तुच्छीकृत्य दुर्मद आसमिति शेषः ॥ ५० ॥

त्वामगणयन्तम् इत्थं दुर्मदं मां त्वं कालरूपेणाक्रमसीत्याह, प्रमत्तमिति । इतिकृत्यचिन्तया एवमेवं कर्त्तव्यम् इति मनोरथपरम्परया नितरां प्रवृद्धः लोभो यस्य तं विषयेषु शब्दादिषु लालसमासक्तचित्तं प्रमत्तं स्वहितानभिज्ञं मां त्वमप्रमत्तः अन्तं करोतीत्यन्तकः विनाशहेतुः कालरूपो भूत्वाऽभिपद्यसे आकर्षसि ग्रससीति यावत् यथा क्षुधा बुभुक्षया लेलिहान आस्वादमानः क्षुधा लोलजिह्व इति यावत् यङ्लुकंताल्लिहेः कर्मणि लटः शानजादेशः अहिः सर्प आखुं मूषकमापद्यते तद्वत् ॥ ५१ ॥

नन्वतिदुर्लभकल्याणतमं नरदेवशरीरं प्राप्यापि किमिति तच्चिन्तयसीत्याशङ्कायामन्ततः कालाभिपन्नस्य तस्य गतिं पश्यत्वित्यभिप्रायेणाह--पुरेति । पुरा तावत्स्वर्णालङ्कारालङ्कृतैः रथैर्गजैर्वा सञ्चरन् यो नरदेव संज्ञितः नरदेव संज्ञाऽस्य सञ्जातेति तथा तारकादित्वादितच् स एव देहः दुरतिक्रमणीयेन कालेनाभिपन्नश्च तावत् श्वसृगालादिभिर्भक्षितो विट्संज्ञितः तैरभक्षितश्चेत् कृमिसञ्ज्ञितः दग्धश्चेद्भस्मसञ्ज्ञितः भवतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मर्त्यात्मबुद्धेर्देहात्मबुद्धेः ॥ ४९ ॥

देहात्मबुद्धित्वं दर्शयति--कलेवर इति । दुरन्तविषयचिन्तया दुष्टो मदो विद्याभिजनलक्षणो यस्य स तथा ॥ ५० ॥

धनादिनिमित्तमदस्य दुष्टत्वं कथमत्राह--प्रमत्तमिति । क्षुधा जिह्वया सृक्किणी लेलिहन् ॥ ५१ ॥

किमत्र प्रमाणमित्यतः प्रत्यक्षमेवेत्याह—पुरेति । यो देहः पुरा नरदेवसञ्ज्ञितः स एव देहो दुरत्ययेन कालेन विट्कृमिभस्मसञ्ज्ञितो भवतीति शेषः श्वादिभक्षितो विष्ठासंज्ञितो भवति अदग्धः कृमिसञ्ज्ञितः दग्धः भस्मसञ्ज्ञित इति विशेषः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं राजसानां दूषणम् उक्त्वा सात्त्विकानामपि स्वदृष्टान्तेन दूषणमाह—ममैष काल इति । एष इति पूर्वमनुभूतः स सर्वोऽपि शोकेन पुर एवावतिष्ठते अजितेति सम्बोधनं न कालेन भवान् जितः वयन्तु जिता इति स्वदुःखनिवेदनमप्युक्तं कालो हि पुरुषस्य पुरुषार्थसाधने हेतुर्भवति तदभावे निष्फल एव गतः ननु विवेकयुक्तो भवान् कथमेवं वदतीत्याशङ्क्याह—राज्यश्रियोन्नद्धमदस्येति । राज्यश्रिया परमोन्मादजनिकया उन्नद्धो मदो यस्य । ननु, राज्यश्रियो मदजनकत्वे को हेतुः ? तत्राह–भूपतेरिति । सर्वे हि दोषाः भूमौ भवन्ति न स्वर्गे नाऽपि पाताले तस्याश्च पतिः तद्दोषेण दूषित एव भवति अतो दोषसम्बन्धात् सज्वरस्यान्नभोजनमिव श्रियापि बुद्धिनाश एव भवति । किञ्च, मर्त्यात्मबुद्धेरिति मर्त्ये मरणधर्मके शरीरे आत्मा बुद्धिर्यस्य पापं तु भूपतित्वजनितमल्पम् आत्मनोऽन्यथाज्ञानं तु महत्पापम् ।

> "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
> किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा" ॥

इति वाक्यात् नित्यं चात्मानं बुद्ध्या मारयतीति मर्त्यपदेन वधदोषोऽपि सूचितः । किञ्च, सुतदारकोशभूषु आ समन्तात् सज्जमानोऽपि जातः ममतामपि भवदीयेषु अकृत्वा पुत्रादिषु चतुर्षु कृतवान् तत्राप्यासक्तिं तत्रापि तेषां तत्सम्बन्धेनात्मनश्च सहस्रचिन्तायुक्तः तदीयान् पोषयिष्यामि तच्छत्रून् मारयिष्यामि इत्यादि दुरन्ता चिन्ता यस्यान्तोऽग्रिमफलं नरकपात इति एवं त्रिदोषेण अहमपि मग्नः आयुषो निष्फलता मर्त्यबुद्धिः पुत्रादिष्वासक्तिश्चेति "एकैकमप्यनर्थाय" इति न्यायेन चतुष्टयमुक्तम् ॥ ४९ ॥

एवं त्रिविधानामपि मोहमुक्त्वा विशेषतः स्वस्य परमं दोषत्रयमाह--कलेवरेऽस्मिन्निति त्रिभिः । कालेन ग्रासोऽत्र निरूप्यते तत्र कालस्य दोषाभावाय स्वदोषं निमित्तत्वेन निरूपयति, कलेवर इति । अस्मिन् कलेवरे शरीरे निरूढमानः सन् सुदुर्मदो भूत्वा त्वामगणयन् जातोऽस्मि तदा त्वम् अन्तको भूत्वा अभिपद्यस इति द्वयोः सम्बन्धः । भगवतो ग्रासे षट् दोषाः अस्मदीया निमित्तभूताः आदौ कलेवरं कले कलने कालभक्षणे वरमुत्कृष्टं कालः प्रथमतोऽस्मादेव भक्षयति मृत्पाषाणादिभ्यः अत एव प्रस्तरादयः चिरस्थायिनः कलेवरमाशुतरविनाशि न हि कालस्य भक्ष्ये तस्यैव कृते स्वस्याभिमानः सुखदायी भवति

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

किञ्च, अस्मिन्निति शयानः स्वकीयो देहः प्रदर्शितः असंस्कृतो मृतप्रायः अनेन स्वतोऽपि दोष उक्तः परिच्छेदाचेतनत्वे निरूपयति—यथा घटः जलानयनार्थमुपयुज्यते तच्च जलमन्यत्र विनियुज्यते तथा कर्माणि सम्पद्यन्ते पुनस्तानि यत्र क्वचिद्विनियुज्यन्त इति तादृशस्य कैवल्यं कर्मसाधनभूतस्य आततया स्वीकारः अत्यन्तं कुमतिफलम्। किञ्च, कुड्यसन्निभं भवेत् गृहे यथा कश्चित्तिष्ठति तथा कियत्कालस्थित्यर्थं भगवता कृतम् एवमधिकरणत्वेन करणत्वेन आत्मनो भेदे प्रतीयमानेऽपि पुनस्तत्र निरूढमानः नितरां रूढो मानोऽहमेवेति यस्य अयमेकः पञ्चपर्वात्मको महान् दोषः, द्वितीयमाह—नरदेव इति। नरत्वमेव सन्दिग्धं कुतो ऽमेध्यभाण्डस्य देवत्वं नराणां देवः पूज्यो राजा इतीति निश्चयार्थं अहमित्यनुभवः प्रमाणम् अतोऽत्र पर्वत्रयं निरूपितं तृतीयं दोषमाह—वृत इति। रथादिभिश्चतुर्भिः सेनाङ्गैः सहितं यदनीकं सेना तेषां रक्षकैः सेनापतिभिः वेष्टितः ते हि दुष्टाः घातुकाः तैः सहित इति दुःसङ्गो निरूपितः भूभाररूपं चतुर्थं दोषमाह—गां पर्यटन्निति। ननु, भूमौ कश्चन पुरुषार्थः साध्यते किन्तु भूमिमेव परितः अटते महान्तं दोषमाह—पञ्चमं त्वामगणयन्निति। यदधीनं सर्वं स एव न गण्यत इति। सुष्ठु दुष्टो मदो यस्येति स्वाज्ञानमपि ॥ ५० ॥

एवं षड्भिर्दोषैर्व्याप्तं कालो भक्षयतीत्याह—प्रमत्तमिति। एते षट् दोषाः सहजाः ते च मिलिताः शीघ्रं फलपर्यवसायित्रिदोषमुत्पादयन्तीति निरूप्यते—उच्चैरिति। उच्चैरितिकृत्यचिन्तया प्रमादः प्रवृद्धो लोभः विषयलालसेति तुल्यत्वाभावाय भगवतो दोषत्रयाभावश्च निरूप्यते, अप्रमत्तः क्षुल्लेलिहानः लोभरहितः विषयलालसरहितत्वाय सहसाभिपद्य स इति यो हि विषयलालसः स कार्ये शिथिलप्रयत्नो भवति भोगाभिनिवेशात् क्रियाभोगयोर्विरोधात् तस्य दोषाभावाय दृष्टान्तः प्रमत्तः असावधानः स्वार्थे तत्र यद्यप्यज्ञानमपि हेतुः तथापि दोषान्तरमप्याह—उच्चैरितिकृत्यचिन्तयेति। इत्येतावन्निश्चयेन कर्त्तव्यमिति एवं वा कर्त्तव्यमिति उच्चैरिति सर्वापेक्षया इदमेवावश्यकं तत्रापि यदि कार्यमुपस्थितं भवेत् तदा दोषो वा न भवेत् तदपि नास्तीत्याह—चिन्तयेति चिन्तामात्रमेव अनेनान्तःकरणं तत्रैव व्यापृतमिति भगवता आत्मार्थमन्तः स्थापितं बहिर्विनियुक्तमिति महानेवापराधो निरूपितः अयमसिद्धार्थसाधनरूप इति सिद्धार्थे भिन्नं दोषमाह—प्रकर्षेण वृद्धो लोभो यस्येति उपभोगार्थं हि तस्य सम्पादनं तदपि कृत्वा स्थापयत्येव नोपभुङ्क्ते किञ्च, भुक्त्वापि तद्गतवैरस्यं ज्ञात्वापि पुनर्लोलसो भवति विषं यान्तीति विषयाः विषं हि मारकं मृत्युमुखं तत्र स्वयं गच्छन्तः स्वभक्तमपि नयन्ति एकोऽपि नयेत् किम्पुनर्बहव इति बहुवचनं यद्यपि भगवत इत्यकृत्यचिन्ता वर्त्तते अन्यथा न मारयेत् तथापि न प्रमत्तः अत एव हेतुर्वर्त्तत इति साध्यव्याप्तौ निषेधः सहसेति यदैव दोषत्रयोद्भवः तदैव प्रतीकारकरणात् पूर्वमेव क्वापि पलायनाभावायामातिकालस्य रूपमहिरिति आखुरिव लीलाकर्त्ता अन्यस्य भक्ष्यरूपं शरीरं गृहीत्वा सर्वदा सर्वोपकाराय व्यापृतो भवति ॥ ५१ ॥

ननु, राज्ञोऽयं धर्मः परिपालनं कर्त्तव्यं तदर्थं शत्रवश्च मारणीयाः तदर्थं चतुरङ्गबलसङ्ग्रहः प्राणिनां हितार्थं धनग्रहणं कर्मफलभोगार्थं च विषयलालसेति गुणभूता एवैते किमिति दोषत्वेन गण्यन्ते इत्याशङ्क्याह—पुरा रथैरिति। सत्यमेव भवेत् यद्ययं देहो देवो भवेत् पूर्वं रथादिभिः चरन्नपि राजत्वेन सम्मानितोपि कलेवरो देहः विट्कृमिभस्मसञ्ज्ञामेव लभते मृतदेहस्य त्रिधा विनियोगः काकादिभिर्भक्षिते विट् विशीर्णे सत् कृमयो वा भवन्ति, दाहे भस्म वा भवति तामसराजससात्त्विकभावा निरूपिताः अतः पर्यवसाने दुष्टत्वात् वृथाभिमानो दोषायैवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

यमहं निन्दामि स चाहमेवेत्याह—ममेति। मर्त्ये शरीरे एव आत्मबुद्धिर्यस्य तस्य ॥ ४९ ॥

कुड्यं भित्तिः यतोऽहं सुदुर्मदोऽभूवम् अत एष कालो निष्फलो गत इति पूर्वेणान्वयः ॥ ५० ॥

त्वामभजन्तं जनं त्वत्स्वरूपः काल एवं ग्रसेदित्याह—प्रमत्तं विषयासक्तत्वेन त्वय्यनवहितम् इतिकृत्यमेवमेवङ्करणीयमिति तच्चिन्तया विषयेषु प्रवृद्धलोभं मनोरथे भग्नेऽपि लालसं विषयेषूत्सुकम् अन्तकः कालरूपी त्वं तु अप्रमत्तः सावधान एवाभिपद्यसे अभिभवसि क्षुधा सृक्किणी लेलिहानोऽहिराखुं मूषकं यथाभिपद्यते तथा ॥ ५१ ॥

कालग्रस्तो देह एवं भवेदित्याह—पुरेति। यो रथैर्मतङ्गजैर्वा चरन् नरदेवनामा शोभित आसीत् स एव देहः विट्कृमिभस्मनामा बीभत्सितो भवतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

आस्तामयस्य जनस्य कथाऽहमपि त्वन्मायामोहितोऽस्मीत्याह—ममेत्यादिना। मर्त्ये मरणधर्मिणि शरीरे आत्मबुद्धिर्यस्य तस्य ॥ ४९ ॥

घटकुड्यसन्निभे घटभित्तिसदृशे जडे अनात्मभूते कलेवरे अहं नरदेव इति निरूपमानः गां भूमिं पर्यटन् त्वामगणयम् दुर्मदोऽभूवमिति शेषः ॥ ५० ॥

किञ्च, इतिकृत्यचिन्तया इदं कृतमिदं करिष्ये इति लोकप्रसिद्धकृत्यचिन्तया उच्चैरत्यन्तं प्रमत्तमनवहितं माम् अप्रमत्तस्तदनुरूपनिग्रहानुग्रहादौ सदा सावधानः अन्तं तत्तत्काम्यकर्मफलसमाप्तिं करोतीति तथाभूतस्त्वमभिपद्यसे अभिभवसीत्यर्थः क्षुधा सृक्किणीलेलिहानः अहिः आखुं मूषकमिव ॥ ५१ ॥

यः कलेवरः नरदेसंज्ञित आसीत्स एव ते तव शक्तिभूतेन कालेन श्वादिभक्षितो विट्संज्ञितस्तैरभक्षितः कृमिसंज्ञितो दग्धो भस्मसंज्ञितो भवति तादृशकलेवराशक्त्या त्वामभजतां धिगिति भावः ॥ ५२ ॥

भाषाटीका।

हे अजित, प्रभो ! मैं और दूसरे किसकी कहूं पर मेरा भी काल निष्फल चला गया; क्योंकि राज्य की सम्पत् से

निर्जित्य दिक्चक्रमभूतविग्रहो वरासनस्थः समराजवन्दितः ।
गृहेषु मैथुन्यसुखेषु योषितां क्रीडामृगः पूरुष ईश ! नीयते ॥ ५३ ॥
करोति कर्माणि तपस्सुनिष्ठितो निवृत्तभोगस्तदपेक्षया ददत् ।
पुनश्च भूयेयमहं स्वराडिति प्रवृद्धतर्षो न सुखाय कल्पते ॥ ५४ ॥
भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवेज्जनस्य तर्ह्यच्युत ! सत्समागमः ।
सत्सङ्गमो यर्हि तदैव सद्गतौ परावरेशे त्वयि जायते मतिः ॥ ५५ ॥
मन्ये ममानुग्रह (१)ईश ! ते कृतो राज्यानुबन्धापगमो यदृच्छया ।
यः प्रार्थ्यते साधुभिरेकचर्यया वनं विविक्षद्भिरखण्डभूमिपैः ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

मद जुदा बढ गया, मैं आप अपने को पृथिवी का पति मानने लगा, शरीर में ही मुझे आत्मबुद्धि हो गई, और पुत्र स्त्री खजाना तथा पृथिवी की फिकर में जिसका कभी अंत ना आवे इस प्रकार की चिन्ता करके सदा आसक्त रहा, इसी कारण मेरा यह इतना काल व्यर्थ गया ॥ ४९ ॥

घड़ा और भींत के सदृश इस कलेवर (देह) "मैं मैं नर देव हूं" इस प्रकार का अभिमान उत्पन्न भया है, जिसको ऐसा मैं, रथ हाथी घोडा और पैदल इस प्रकार चतुरङ्गिणी सेना और सेनापतिओं को साथ लेकर पृथिवी में पर्यटन करता हुआ सर्वदा हितपरायण अंतर्यामी जो आप हैं तिन को भी मैं नहीं गिनता रहा। क्यों कि? मेरे लिये बडा ही दुष्ट मद हो गया रहा ॥ ५० ॥

इस प्रकार यह जीव तौ वडाही असावधान रहता है और "क्या करूं कैसे करूं ?,, इस तरह की चिंता से ग्रस्त होकर रहने वाला और विषयों में लालसा वाला हो कर प्रमत्त रहा, परंच आप की विभूति रूप जो यह काल है अथवा काल रूप जो आप हौ सो तौ सावधान रह कर इसके समय पूरे होंने पर एका एकी इसको ग्रस लेते हौ जैसे, कि—क्षुधा से अपनी जिह्वा को चाटता हुआ सर्प मूषक को उसी समय टप्प से पकड के निगल जाता है ॥ ५१ ॥

हे प्रभो ? पहिले जो, पुरुष का देह सोने के साज से सजे हुए रथों पर बैठ कर तथा सोने के साज से सजे हुए हाथियों पर बैठ कर पृथिवी में नरदेव संज्ञा को प्राप्त होकर विचरता है, वही पुरुष का कलेवर फिर आप की विभूतिरूप जो काल है तिस के वश होकर वीठ कृमि अथवा भस्म इन संज्ञाओं को प्राप्त हो जाता है अर्थात् किसी जन्तु के भक्षण करने से वीठ और पडे रहने से कृमि एवं जलादेने से भस्म संज्ञा को प्राप्त होता है ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

किञ्च, अन्तकप्राप्तेः प्रागपि दिग्विजयिनो राज्ञोऽपि पारतन्त्र्यदुःखं तदवस्थमेवेत्याह-निर्जित्येति । अभूतविग्रहोऽविद्यमानसङ्ग्रामः पूर्वं ये समाना राजानस्तैराजभिर्वन्दितोऽपि मिथुनीभावः सुरतमेव परं सुखं येषु योषितां गृहेषु क्रीडामृग इव इतस्ततो नीयते ॥ ५३ ॥

किञ्च, तत्रातितृष्णाकुलस्य न भोगक्षणः कश्चिदस्तीत्याह—करोतीति । तपस्यधःशयनब्रह्मचर्यादौ सुनिष्ठितः पुनश्च स्वराडिन्द्रः स्यामिति । यद्वा, जन्मान्तरेष्वेवमेव चक्रवर्ती स्यामिति ॥ ५४ ॥

तदेवमष्टभिः श्लोकैरीशबहिर्मुखानां संसारं प्रपञ्च्य भक्त्या तन्निवृत्तिक्रममाह-भवापवर्ग इति । भो अच्युत ! भ्रमतः संसरतो जनस्य यदा त्वदनुग्रहेण भवस्य बन्धस्यापवर्गोऽन्तो भवेत्प्राप्तकालः स्यात्तदा सतां सङ्गमो भवेत् यदा च सत्सङ्गमो भवेत्तदा सर्वसङ्गनिवृत्त्या कार्यकारणनियन्तरि त्वयि भक्तिर्भवति ततो मुच्यत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

मम तु सत्सङ्गमात्पूर्वमेव यो राज्यादिसङ्गविच्छेदो जातः सोऽयं त्वया महाननुग्रहः कृत इत्याह—मन्य इति । ते त्वया साधुभिर्विवेकिभिस्तपसे वनं प्रवेष्टुमिच्छद्भिः स्वयं त्यक्तुमलभमानैः प्रार्थ्यत इति ॥ ५६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कामिमात्रस्य जीवने मरणेऽपि सुखं नास्तीति वदन्नादावैहिककामिनः साम्राज्येऽपि पराधीनतादुःखमाह—निर्जित्येति, द्वाभ्याम् । वरासनस्थः महासिंहासने स्थितः नीयते योषिद्भिस्तद्दास्यादिभिरपि : हे ईशेति सर्वेषां त्वन्मायाधीनत्वादिति भावः ॥ ५३ ॥

धर्ममाचरतोपि पारलौकिककामिनोऽपि सदा दुःखमेवेत्याह, करोतीति । कर्माणि व्रतयज्ञादीनि तपस्सुनिष्ठितत्वान्निवृत्तविषयभोगोपि तस्य भोगस्यैवापेक्षया ददत् विविधदानं कुर्वन् यद्वा, कर्मसाङ्गतार्थं दक्षिणां ददत् एवमैहिकमर्थक्षयादिदुःखं सूचितं

(१) एष इति वीर० ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सुखाय न कल्पते न योग्यो भवति एवं स्वर्गेपि पातभीतस्य "क्षयिष्णोर्नास्ति निवृत्तिः" इत्यादिन्यायेनेन्द्रत्वेपि सुखाभावात् पारलौकिकमपि दर्शितम् विष्णुपुराणे चास्यैव स्तुतौ—

"देवलोकगतिं प्राप्तो नाथ देवगणोपि हि ।
मत्तः साहाय्यकामोभूच्छाश्वती कुत्र निर्वृतिः" ॥

इति ॥ ५४ ॥

तर्हि कदा भद्रं स्यात्तत्राह—भवेति । यदा भवेत्सर्वेषां सम्भावितो भवति तर्हि सत्सङ्गमोऽपि विवेकिभिः सम्भाव्यत इत्यर्थः । यद्वा, अतिशयोक्तिनाम्नोलङ्कारस्य चतुर्थो भेदः यथोक्तं तद्विवृतौ—

"चतुर्थी सा कारणस्य गदितुं शीघ्रकामिता ।
या हि कार्य्यस्य पूर्वोक्तिः"—

इति तस्माद्यर्हि सत्सङ्गमो भवेत्तर्हि भवापवर्गः शीघ्रमेव भवेदित्यर्थः । यतः सत्सङ्गम इत्यादि यतस्त्वयि सतौ च जातायां भवापवर्गस्याव्यभिचारः स्यादित्याह—तदेवेति । एवकाराच्चान्यदा कदापीत्यर्थः । अच्युतेति सम्बोध्य तत्र त्वमप्यच्युतो भवसीति भावः । ननु, भवत्कृपां विना सत्सङ्गमोऽपि न स्यादिति सैवास्त्वादिकारणं तत्राह—सन्त एवगतिराश्रयो यस्य तस्मिन् स्वेच्छामयस्येति "अहम्भक्तपराधीनः" इति सदिच्छयैव तत्र सर्वं प्रवर्त्तते न तु स्वतः ततः साऽपि तदनुगतैवेति भावः । सतां गतौ इत्यस्मिन्नर्थेप्यसताङ्गतिर्न भवसीति भावः पूर्वपूर्वेण सत्त्वापरपस्य सत्त्वे निष्पादित एव सा प्रवर्त्तते न तु पूर्वं "स्वयं समुत्तीर्य" इत्यादेः ततः प्रथमतः सत्सङ्गमेनैव त्वन्मतिः स्यादिति भावः तत्र हेतुः परावरेशे परेषामवरेषां च ज्ञानाद्यनधीने अतो ममापि श्रीगर्गसङ्गमादेवत्वन्मतिर्जाता प्रार्थितः प्रचुरं पूर्वं त्वयाऽहमिति भवदुक्तरीत्या यया ऽसौभवापवर्गदाता त्वं लब्ध इति भावः मतिरिति रतिरिति च पाठः समर्थ एव सत्सङ्गमेन रत्यङ्कुररूपैव मतिर्जायत इति ॥ ५५ ॥

ततस्तदारभ्यैव मयि त्वदनुग्रहो लक्षित इत्याह—मन्य इति । हे ईश ! "मूकं करोति वाचालम्" इत्यादिन्यायेन हे दुर्घटघटनापटो ! राज्यानुबन्धस्य राजत्वासक्तेरपगमो यस्मात्तादृशोऽनुग्रहः ते त्वयैव यदृच्छया स्वैरितया कृत इति तर्कयामि योऽनुग्रह एकचर्यया एकान्तनिष्ठया अखण्डभूमिपैरपि मृग्यते किं पुनर्भारतवर्षैकदेशपतिभिरित्यर्थः । तेषां कथं वनविविक्षा स्यात्तत्राह—साधुभिः विवेकेनासन्निष्ठात्यागिभिरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अभूतविग्रहः असञ्जातयुद्धः ॥ ५३ ॥

तदपेक्षया भोगेच्छया ॥ ५४ ॥

भवापवर्गः संसारनाशः तदा भवेत् आसन्नः स्यात् तर्हितदा ॥ ५५ ॥

भूमिपैराजर्षिभिः ॥ ५६—५७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

"सर्वस्येशानः" इति श्रुत्युक्तविविधसर्वस्वस्वपेक्षस्वातन्त्र्यं त्वामविगणय्य स्वतन्त्रं मन्यमानस्य मम निहीनप्रतियोगिकपारतन्त्र्यमवर्जनीयमेवासीदित्याद्यभिप्रेत्याह—निर्जित्येति । दिक्चक्रं दिङ्मण्डलं निर्जित्याभूतो ऽसम्भावितः विग्रहो विरोधो यस्य तथाभूतः असम्भावितप्रतिपक्ष इत्यर्थः । वरासनस्थः सार्वभौमासनाधिष्ठितः यैः पूर्वं समास्तुल्या राजानः तैरपि वन्दितः पुरुषः हे ईश ! मैथुनमेव सुखं येषु तेषु गृहेषु योषितां स्त्रीणां केवलं क्रीडामृगः । क्रीडार्थं पोषितो वानरादिरिव नीयत इतस्ततश्चाल्यते इत्यर्थः । पुरुष इति पारोक्ष्यनिर्देशः सर्वदिग्विजयपुरुषाभिप्रायः ॥ ५३ ॥

ननु, भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धान् राजगृहान् दुःखप्रभवेषु मैथुनसुखेष्विति चेत्येवं कथं निन्दसीत्यतस्तत्र सुखाभावमाह—करोतीति । पुनश्च जन्मान्तरेपि स्वराट् सार्वभौमो भूयासम् इतीत्थं प्रवृद्धः तर्षः तृष्णा यस्य तथाभूतः तपस्सु जन्मान्तरीयसार्वभौमसाधनेषु तपस्सु तपस्त्वधःशयनब्रह्मचर्यादिषु निष्ठितः सञ्जातनिष्ठः अत एव निवृत्तो भोगो यस्य तथाभूतः तदपेक्षया भाविजन्मभोगापेक्षया दधद्भिभ्राणः तपांसीति विपरिणतेनान्वयः । कर्माणि वर्त्तमानदेहभोगार्थानि भोजानादिकर्माणि करोति इत्थम्भूतोसौ न सुखाय कल्पते नसुखी भवति किन्तु दुःख्येवेति भावः । यद्वैवमन्वयः तावद्राजशरीरप्राप्तिसाधनानि कर्माणि करोति ततो दधद्राजशरीरमिति शेषः । निवृत्तभोगः तपःसुनिष्ठतस्तदपेक्षया तद्धेतुभूतः स्वराट् स्याम इति प्रवृद्धस्तर्षो यस्य तथाभूतः न सुखाय कल्पत इति ॥ ५४ ॥

तर्हि कदा सुखाय कल्पत इत्यत आह—भवापवर्ग इति । एवं संसृतौ भ्रमतः पुंसो भवापवर्गः संसारान्तः भवनिवृत्तिर्मुक्तिरिति यावत् स यदा भवेदासन्नः स्यात्तदैवायं जनः सुखाय कल्पत इति पूर्वेण सम्बन्धः । कदा तर्हि भवापवर्गो भवेदित्यत आह—तर्हीति । हे अच्युत ! अस्य संसरतो जनस्य यर्हि यदा यस्मिन् जन्मनि सत्समागमः सद्भिर्भागवतैः समागमः सङ्गतिः सहवास इति यावत् तदा भवापवर्गः नहि (किं) सत्समागमः साक्षाद्भवापवर्गसाधनभूतः (न) किन्तु त्वद्भक्तिज्ञानादिप्रणाडयेत्याह—सत्सङ्गम इति । यदा हि सत्सङ्गमः तदैव परे इन्द्रादय अपरे अवमा यस्मात्तस्य चतुर्मुखस्यापि ईशे नियन्तरि सतां गतौ त्वत्प्राप्त्युपायभूते त्वयि मतिर्भक्त्यात्मिका बुद्धिर्जायते उत्पद्यते ॥ ५५ ॥

यदुक्तं सोहं तवानुग्रहार्थं "गुहामेतामुपागतः" इति तत्सत्यमेव किन्तु पूर्वमेव देहानुबन्ध्यपनयनेन लिङ्गेन त्वयाऽनुगृहीतो ऽहम इति मन्य इत्यभिप्रेत्याह—मन्य इति । हे ईश ! यदृच्छया त्रिदशसाहाय्यकृत्यव्याजेन राज्यरूपो यो ऽनुबन्धः पाशस्तस्यापगमोपायः इत्येष महांस्त्वयैवानुग्रहः कृत इति मन्ये तस्यानुग्रहप्रयुक्तत्वे हेतुं वदन् तमेव राज्यानुबन्धापगमं विशिनष्टि—य इति । यो राज्यानुबन्धापनयः साधुभिर्विवेकिभिः तपसे वनं प्रवेष्टुम् इच्छद्भिः सार्वभौमैरेकचर्य्या एकचर्य्यार्थम् एका (शि) कित्वेन सञ्चारार्थं प्रार्थ्यते ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इदं च लज्जाकरमित्याह—निर्जित्येति । दिक्चक्रं दिङ्मण्डलम् अभूतविग्रहः अजातयुद्धः वयसा कुलेन दानेन विद्यया च समैराजभिर्वन्दितः बहिरेवंविधः पुरुषो मैथुन्यपरेषु ग्राम्यसुखमात्ररतेषु योषितां क्रीडामृगो गीयत इत्यन्वयः ॥ ५३ ॥

त्वद्भक्तिरहितस्य पुंसः कर्मकरणं गजस्नानतुल्यमिति भावेनाह—करोतीति । हे महीश ! निवृत्तभोगः तदपेक्षया तेषां भोगानां सजातीयभोगेच्छया सुनिष्ठितस्तद्योग्यदेवतापूजासु नितरां स्थिरो यः कर्माणि तदनुगुणं तपश्च करोति स पुनश्च धनादि ददत् भूयाय भूयसे महतो राधसे सम्पदे प्रवृद्धतर्षः अत्युद्रिक्ततृष्णः सुखाय न कल्पत इत्यन्वयः सुखं नाम मुक्तिलक्षणम् ॥ ५४ ॥

तर्हि कदा मोक्षः स्यादत्राह—भवेति । हे अच्युत ! नानायोनिषु भ्रमतो जनस्य यदा सत्सङ्गमः तर्हि तदा भवापवर्गः स्यात् भगवज्ज्ञानफलं मोक्षः कथमन्यतः स्यादिति तत्राह—सत्सङ्गम इति । यर्हि यदा सत्सङ्गमः स्यात्तदैव त्वयि श्रवणादिलक्षणः सङ्गमः स्यात् तस्मात्परावरेशे मुक्तामुक्तस्वामिनि त्वयि मतिस्त्वत्प्रसादजनकं ज्ञानं स्यात् ॥ ५५ ॥

अतो ज्ञानद्वारा सत्सङ्गमो मुक्तिसाधनमसत्सङ्गमोऽनर्थहेतुरिति गृहादिसङ्गत्यागः सत्सङ्गहेतुरित्याशयेनाह—मन्य इति । ते त्वया राज्यानुबन्धापगमः राज्यस्य तदनुबन्धकस्य कोशादेश्चापगमस्त्यागः एकचर्यया "एक एव चरेद्भिक्षुः" इति वचनात् एकाकित्वेन चरणम् अखण्डभूमिपैः सार्वभौमैः विविक्षद्भिः प्रवेष्टुमिच्छद्भिः ॥ ५६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भवापवर्गः अत्र यदा सत्सङ्गमो भवेत् इत्यादावतिशयोक्तिनामालङ्कारो ज्ञेयः यथोक्तं "कार्यकारणयोर्यश्च पौर्व्वापर्य्याविपर्य्ययो । विज्ञेयातिशयोक्तिः स्यात्" सेति व्याख्याति च कारणस्य शीघ्रकारितां वक्तुं कार्य्यस्य पूर्व्वानूक्तौ चतुर्थीति यद्वा यदा भवेत् सर्वज्ञैः सम्भावितो भवति तर्हि सत्सङ्गमोऽपि विवेकिभिः सम्भाव्यत इत्यर्थः यतः सत्सङ्गमो इत्यादि ॥ ५५—५६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं फलतः दोषानुक्त्वा क्रियातोपि त्रैविध्यमाह—निर्जित्य दिक्चक्रमिति त्रिभिः । राजधर्माणां तामसत्वं कर्मणां राजसत्वं सत्सङ्गस्य सात्त्विकत्वमिति विविच्य कर्मस्वरूपकथने वस्तुविवेको निरूपितो भवति, साधनप्रतिपादकाश्चैते त्रयः तत्र राजत्वस्य स्त्रीसेवकत्वं भवतीत्यधोगतिः फलत्वेन निरूपिता साधारणानां स्त्रीदास्यमपि करोति राज्ञां तु तत्सम्भावनाभावात् स्वयमेव दासो भवतीति तुल्यगतिरपि नास्तीत्युक्तम् आदौ दिक्चक्रं सप्तद्वीपवर्ती भूमिं निर्जित्य वशीकृत्य महता प्रयासेन तत् साधयित्वा ततोऽपि महता कालेन अभूतविग्रहो भवति न भूतः भवनयोग्यो विग्रहो यस्येति ततः स्वस्थो भूत्वा वरासनस्थो भवति । ततः समराजभिः वन्दित एवं चतुर्द्धोप्युत्कर्षं प्राप्य चतुर्द्धापकर्षं प्राप्नोतीत्याह—गृहेष्विति । योषितां गृहेषु बहुषु एको बहुषु दासो भवतीति वैयर्थ्यं मैथुन्यपरेष्विति आन्तरोऽपि व्ययः क्रीडामृग इति बाह्यसर्वनिवेदनं मृग इव विद्यमानादप्याधिकपदार्थसाधकत्वमिति परलोकनाशश्च स्वयं पुरुषः सर्वसमर्थः ईशेति निवेदनार्थं सम्बोधनम् ईयत इति प्रमाणं नात्र तिरोहितं किञ्चिदित्यर्थः ॥ ५३ ॥

एवं लौकिकवैयर्थ्यमुक्त्वा वैदिकवैय्यर्थ्यमाह—करोति कर्माणीति । यस्तु राज्यं प्राप्य विषयभोगं करोति सोऽधम एव ततोप्यधमो यस्तपः करोति । तत्रापि यत्तपः काम्यं पुनस्तादृशमेव राज्यं सम्पादयति प्राप्तं राज्यं न समीचीनं क्षयिष्णिवति हि स प्रवर्त्तते यदपि तेन कर्मणा साध्यं तदपि तादृशमेवेति प्राप्तं परित्यज्य कष्टेनापि तादृशं साधयन् भ्रान्त एव नानाविधानि च कर्माणि करोति तपस्सु नितरां स्थितः सन् तदर्थं निवृत्तभोगश्च । ननु, ततोप्यधिकापेक्षया उत्कर्षापेक्षया वा करोति इति चेत् तत्राह—तदपेक्षयेति । ततोधिकस्याश्रुतत्वात् अदृष्टत्वाच्च रस एव जायते अतस्तदर्थमेव करोतीत्याह—तदपेक्षया तदेवाद्धदिति सकृत् भ्रान्तस्य द्वितीयपर्याये भ्रमो निवर्त्तिष्यत इत्याशङ्क्याह—पुनश्च भूयेयमिति । वारं वारमपि राज्यं प्राप्य तदेव भूयेयमिति कामनायां नियतत्वात् न सुखाय कल्पते । ननु, सजातीयोत्कर्षः सर्वेषामेवापेक्षित इति तस्यैव कथमादानमिति चेत् स्वराडिति ब्रह्माण्डाधिपत्यमपि कामयन् प्रवृद्धतर्ष एव भवति न हि तृष्णायां विद्यमानायां सुखमस्ति आकाङ्क्षाया दुःखात्मकत्वात् अत उत्कृष्टमपि वाञ्छन् सुखोपभोगार्थं न समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

एवं कर्मफलं निन्दित्वा कामनाभावं स्तोतुं सात्त्विकस्य कर्मणः ग्राह्यत्वेन स्तुतिमाह—भवापवर्ग इति । यदा भगवदिच्छया भवापवर्गो भवेत् तदा स साधनेच्छायां जनस्य समागमो भवेत् सद्भिः सह सम्यगागमः बोध्यबोधकभावसम्बन्धः भ्रमत इति नानाविधयोनिषु भ्रमणजनितक्लेशः भगवत्कृपायां हेतुरुक्तः । अथ वा भवापवर्गस्थानानि कानि चिज्जन्मानि सन्ति योगिकुले महतां वा जन्मानि तत्रापि गतस्य न स्वत एव मुक्तिः किन्तु सत्सङ्गादेव शरीरसन्ताने सत्सङ्गसमानकालीन एव देहः अपवर्गशब्दार्थं इति मानुष्यदेहवत् तन्निरूप्यते तद्व्याख्यास्यते "दुर्लभो मानुषो देहः" इत्यत्र अत एव तर्ह्येव सत्समागम इत्याह—तर्हीति योग्यतायां वा अच्युतेति सम्बोधनात् तदीयानां सतां सङ्गभावेन विलम्बाभाव इत्युक्तं तस्य च सङ्गस्य दृष्टद्वारैव पुरुषार्थपर्यवसायित्वं वदन् आह—सत्सङ्गमो यर्हीति यर्हि सत्सङ्गमः तदैव त्वयि मतिर्जायते भगवानक्लिष्टकर्मेति न स्वार्थं कञ्चित्प्रवर्त्तयति कालकर्मादयश्च बाधका एव अतो भक्तव्यतिरेकेण न कोपि भगवन्मतिं सम्पादयति तेषां तत्सम्पादनमावश्यकमित्यत्र हेतुमाह—सद्गताविति सतां स एव गतिरिति ते साध्यत्वेन साधकत्वेन फलत्वेन च भगवन्तमेव जानन्तीति तत्सन्निधिमात्रेणैव भगवति मतिर्भवति, ततः किं स्यादत आह—परावरेश इति । परे कालादयः अवरे कर्मादयः तेषां फलदाने स एव नियामक इति सर्वमेव फलं ततो भवतीत्यर्थः । अनेनास्माकं सर्वाणि साधनानि सिद्धानीत्युक्तं भवति । साधनार्थं प्रवृत्त्यभावश्च सूचितः

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अतो गर्गवाक्यप्रामाण्यादपि कृपाविशेषेत्यभिप्रायः साधनप्रकरणे निरूपितः ॥ ५५ ॥

फलं निरूपयति त्रिभिः—मन्य इति । फलं हि त्रिविधं राज्यं कामाः भगवांश्चेति तत्र द्वयं निषेधति तत्रापि राज्यस्य दोषरूपत्वं स्वानुभवसिद्धमिति दैवाज्जातां तन्निवृत्तिमभि(न)निन्दति—मन्य इति । सर्वस्य कारणं स भगवानेवेति ते त्वया कृतः राज्यानुबन्धापगमः स्वत एव राज्यसम्बन्धनिवृत्तिः ममानुग्रह—एवायं भगवता कृत इत्यहं मन्ये यदृच्छयेति कारणाभावेनैव जात इति भगवत्कृत एव भगवांश्च हितार्थमेव करोतीति निर्द्धारः । ननु, राज्यस्य इष्टसाधनस्य निवृत्तिः कथं फलम् अनिष्टानुबन्धित्वं तु स्वदोषात् न तु स्वत एव राज्यमनिष्टहेतुः । अन्नमिव ज्वरितस्यैव तदनिष्टजनकं तथोद्धतस्यैव स्वभावतामसस्यानिष्टजनकमिति चेत् तत्राह—यः प्रार्थ्यत इति साधवोऽपि राज्यं यतस्त्यजन्ति अतो ज्ञायते राज्यं स्वभावदुष्टमिति अन्यथा सतां तेषां भगवद्भजनसाधनमपि राज्यं भवतीति तत्परित्यागेच्छा न स्यात् । किञ्च, प्रार्थ्यते स साधूनां कर्मसाध्योऽपि न भवति अतो शक्यप्रतीकारः अत एतदर्थं भगवानेव प्रार्थ्यते प्रार्थनापि न केवलं मानसी वाचनिकी वा किन्तु कायिकीत्याह—एक चर्ययेति । एकाकिचरणपूर्वकं वनं वि विक्षद्भिः प्रार्थ्यते सर्वं परित्यज्य एकाकी भूत्वा वनं प्रविशन्नपि राज्याद्विभेति विद्यमाने सम्बन्धे शत्रवः परलोकाधिकारिणो वा पीडयिष्यन्तीति, अल्पं राज्यमिति हीनतुल्यत्वात् कदाचित्परित्यागमाशङ्क्याह—अखण्डभूमिपैरिति । अखण्डां भुवं पान्तीति सप्तद्वीपाधिपतयः अतः सम्बन्धनिवृत्तिर्ममाभीष्टैव ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एवं स्वसजातीयजनस्य नरदेवत्वं विद्क्रमित्वं कालभक्ष्यत्वमुक्तं दिग्विजयित्वं योषित्क्रीडामृगत्वं तु समकालगतमेवेत्याह—निर्जित्येति । अभूतविग्रहः निवृत्तसङ्ग्रामकृच्छ्र इत्यर्थः । पूर्वं ये समास्तैः राजभिर्वन्दितो अपि पुरुषः योषितां क्रीडामृगो भवन् । गृहेषु विविभान्तःपुरेषु नीयते योषिद्भिस्तद्दास्यादिभिरिति शेषः ॥ ५३ ॥

त्वामभजतो विषयभोगो यथा निन्द्यस्तथा विषयभोगाभावोऽपि निन्द्य इत्याह—करोतीति । तपसि अध्ययनब्रह्मचर्यादौ सुनिष्ठितः पुरुषः स्वराडिन्द्रश्चक्रवर्ती वा ॥ ५४ ॥

तर्हि सर्वदुःखोपशमनी परमसुखमयी भक्तिरेव कदा भवेदित्यत आह—भवेति । हे अच्युत ! भ्रमतो जीवस्य यदा भवापवर्गो भवबन्धस्य नाशः स्यात्तदा सत्सङ्गमः अनुग्राहकसाधुसङ्गो भवेत् यर्हि सत्सङ्गमस्तर्ह्येवेत्येवकारान्नान्यदा कदापीत्यर्थः । अत्र यर्हि तर्हि इति स्थूलकालमालम्ब्यैवोक्तिः सूक्ष्मकालमवलम्ब्य तु सत्समागमभवापवर्गयोः कारणकार्य्ययोः पौर्वापर्य्यमवश्यमेव वक्तुमुचितं तदपि तद्विपर्य्ययेणोक्तिः कार्य्यस्यातिशीघ्रत्वबोधिन्यतिशयोक्तिश्चतुर्थी ज्ञेया अत्र सन्दर्भकिंत्यस्य वैष्णवतोषिण्यां व्याख्या यथा । ननु, मत्कृपां विना सत्सङ्गमोऽपि न स्यादित्यतो मत्कृपैवादिकारणमस्तु तत्राह, सन्त एव गतिराश्रयो यस्य तस्मिन् स्वेच्छा मयस्येति "अहं भक्तपराधीनः" इत्यादेः सदिच्छयैव तव सर्वं प्रवर्त्तते न स्वत इति बुध्यते अतस्त्वत्कृपापि सदनुगतैवेति भावः । सतां गतावित्यस्मिन्नर्थेऽप्यसतां गतिर्न भवसीति पूर्वपूर्वेण सता परपरस्य सत्त्वे निष्पादिते एव त्वत्कृपा प्रवर्त्तते न तु पूर्वं स्वयं समुत्तीर्य्यैत्यादेरित्येषा ॥ ५५ ॥

मम तु त्वद्भक्तगर्गसङ्गानन्तरमकस्मादेव यो राज्यादिसङ्गविच्छेदो जातः स तवैवानुग्रहादित्यहं जानामीत्याह—मन्य इति ।

"त्रैवर्गिकायासविघातमस्मत्पतिर्विधत्ते पुरुषस्य शक्रः ।
ततोऽनुमेयो भगवत्प्रसादो यो दुर्लभोऽकिञ्चनगोचरोऽन्यैः"

इति श्रीवृत्रोक्तेः यो राज्यानुबन्धोपगमः साधुभिर्भूमिपैः प्रार्थ्यते एकचर्य्यया एकचारित्वेन निर्विघ्नत्वदीयध्यानभक्तिसिद्ध्यर्थमिति भावः ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किञ्च, दिक्चक्रं दिङ्मण्डलं निर्जित्य स्वप्रतापेन निष्कण्टकं कृत्वा अभूतविग्रहः अविद्यमानविग्रहः समराजवन्दितः समैः समसुखदुःखैः स्वकीयैराजभिर्वन्दितः एवं त्वदाराधनावसरं प्राप्यापि योषितां क्रीडामृगस्सन् मैथुनसुखेषु गृहेषु नीयते ताभिरिति शेषः । दुःखोदर्कं गृहं कलत्रादिपरवशानां त्वां भजतां धिगिति भावः ॥ ५३ ॥

देहगेहाद्यासक्तो भगवद्विमुखो निन्द्य इत्युक्तमथ देहगेहाद्यर्थकसाधनपरोपि निन्द्य एवेत्याह—करोतीति । स्वराडिन्द्रः चक्रवर्ती वा स्यामिति प्रवृद्धतर्षः तदपेक्षया भाविस्वराड्भवापेक्षया ददत् दानानि कुर्वन् तपस्सु विविधेषु निष्ठितः कर्माणि काम्यानि करोति यः सोऽपि सुखाय न कल्पते परमानन्दयोग्यो भवति जन्ममरणप्रवाहलक्षणं संसारमेव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥५४॥

तर्हि कदा संसारनिवृत्तिः परमानन्दप्राप्तिश्च स्यादत्राह—भवापवर्ग इति । हे अच्युत ! भ्रमतः संसरतः यदा सत्समागमस्तर्हि भवस्य संसारस्य अपवर्गोऽतो भवेत् यतः यर्हि सत्सङ्गमः तदैव सतां गतौ गम्यते इति गतिः मुमुक्षुप्राप्ये त्वयि मतिर्जायते प्रथमं सत्समागमस्ततः परमानन्दे प्राप्ये मतिस्ततः संसारनिवृत्तिस्तदन्तरं परमानन्दप्राप्तिरित्यर्थः ॥ ५५ ॥

एवं देहगेहादिप्राकृतपदार्थासक्ते संसारहेतुत्वं भगवद्भक्ते भगवत्प्राप्तिहेतुत्वं चोक्त्वाथ स्वस्य लब्धभगवदनुग्रहत्वं स्वभावयन् प्राकृतदेहगेहादौ वैराग्यं च दर्शयन् भगवद्भक्तिरूपं वरं वृणीते—मन्ये इति द्वाभ्याम् । यः एकचर्य्यया एकचारित्वेन त्वद्ध्याननिष्ठापादकभावेन वनं विविक्षद्भिः साधुभिर्भूमिपैः प्रार्थ्यते स मम राज्यानुबन्धापगमः राज्यरूपानुबन्धस्य पाशस्य अपगमः अपायः यदृच्छयाऽभूत् एष ते त्वया कृतः अनुग्रह इति मन्ये ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

ये तो इस शरीर की संज्ञा मरने पर होतीहैं परन्तु जीते२ भी दिग्विजयी राजा को भी परतन्त्रपने का तो दुःख जैसा का तैसा ही है ,जैसे कि—सब दिशाओं को जीत

न कामयेऽन्यं तव पादसेवनादकिञ्चनप्रार्थ्यतमाद्वरं विभो ! ।
आराध्य कस्त्वां ह्यपवर्गदं हरे ! वृणीत आर्यो वरमात्मबन्धनम् ॥ ५७ ॥
तस्माद्विसृज्याशिष ईश ! सर्वतो रजस्तमस्सत्त्वगुणानुबन्धनाः ।
निरञ्जनं निर्गुणमद्वयं परं त्वां ज्ञप्तिमात्रं पुरुषं व्रजाम्यहम् ॥ ५८ ॥
चिरमिह वृजिनार्तस्तप्यमानोऽनुतापैरवितृष(१)षडमित्रो लब्धशान्तिः कथञ्चित् ।
शरणद ! समुपेतस्त्वत्पदाब्जं परात्मन्नभयमृतमशोकं पाहि मापन्नमीश ! ॥ ५९ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

सार्वभौम ! महाराज ! मतिस्ते विमलोर्जिता ।
वरैः प्रलोभितस्यापि न कामैर्विहता यतः ॥ ३० ॥

भाषाटीका ।

आये और किसी से संग्राम भी नहीं हुआ परन्तु जब घर पर आये तब बडे श्रेष्ठ सिंहासन पर बैठे उस समय प्रथम जो अपने समान राजा लोग रहे उन्होंने भी इनको भेट धर २ कर वन्दन किया, पर जब ये महलों में पधारे तब वहां पर हे ईश ! स्त्रियों के संगम के सुख में ये स्त्रियों का क्रीडामृग बनाया जाता है अर्थात् जिस्को बडे२राजा लोग वन्दन करते हैं वही सुरत सुख के लिये स्त्रियों के चरणों में पडता है, तथापि वे प्रसन्न नहीं होती हैं ॥ ५३ ॥

और जब ये ऐसी अति तृष्णा से व्याकुल रहता है तब इसको कोई भोग का अवसर भी नहीं मिलता है—क्यों कि—प्रथम तो यह भोगों से विवृत्त होकर तप के विषय में निष्ठा लगाकर भोग भोगने की अपेक्षा से ही कर्म करता है, और दान देता है, जब कोई साधारण उत्कृष्ट राजादि जन्म पाया तब उस समय भी तृष्णा के मारे " मैं दूसरे जन्म में इन्द्र होऊंगा या चक्रवर्ती होऊंगा तिस्के लिये यत्न करताहै इस प्रकार तृष्णा की वृद्धि से कभी इस्को सुख प्राप्त नहीं होता है ॥ ५४ ॥

हे अच्युत ! (भक्त जनों को कार्य से कभी न चूक ने वाले) इस संसार में भटकते हुए अनेकों जन्म लेते हुए जिस समय आप का अनुग्रह होकर यह संसार छूटने वाला होता है उसी समय सत् जो महात्मा जन हैं उनके साथ समागम होता है, और जब कि—सत् पुरुषो का संग भया तब उसी समय सर्व संग की निवृत्ति होकर कार्य कारणके नियन्ता अथवा पर ब्रह्मादिक अवर स्थावरादिक तिनके ईश और संतन के गति जो आप हैं तिन आपके विषै भक्ति उत्पन्न होती है, जब भक्ति उत्पन्न भई, तब शीघ्र ही मोक्ष को प्राप्त हो जाता है ॥ ५५ ॥

हे दयालो ! परञ्च मेरे ऊपर तौ आपने ऐसी कृपा करी कि—सत्संग के पहिले ही राज्यादि प्रतिबन्धक दूर हो-गया सो यह मैं आप का करा हुआ अनुग्रह ही मानता हूं क्यों कि ? जो आपही आप राज्य सम्बन्ध छूटना यह विना अनुग्रह कैसे हो सकता है जो राज्यादि का दूर होना अखण्ड भूमण्डल के ईश्वर राजा लोग एकान्तचर्या वाले होकर साधु होकर वन में प्रवेश करने की इच्छा करते हैं उनको प्रार्थनीय होता है ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदेवं विषयसेवामार्गं भगवत्सेवामार्गं च विविच्य वरान् वृणीष्वेति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह—न कामय इति । अकिञ्चनाः निवृत्ताभिमानाः आर्यो विवेकी ॥ ५७ ॥

रजस्तमस्सत्त्वगुणैरनुबध्यत इति तथा ता आशिषः ऐश्वर्यादिशत्रुमारणादिधर्मादिरूपा विसृज्य परं पुरुषमीश्वरं ज्ञप्तिमात्रं ज्ञानघनं कुतः निरञ्जनं तत्कुतः निर्गुणं तदपि कुतः अद्वयम् अत एव अक्षरं त्वां शरणं व्रजामीति ॥ ५८ ॥

भुङ्क्ष्व तावद्भोगान्कैवल्यं तु करस्थमेवेति पुनर्वरैः प्रलोभयन्तं श्रीकृष्णं पादोपग्रहणेन प्रार्थयते, चिरमिति । वृजिनैः कर्मफलैरार्तः पुनस्तद्वासनाभिस्तप्यमानस्तथाप्यवितृषषडमित्रः तृडेव तृषा तृष्णा न विगततृषाः षडमित्राः शत्रव इन्द्रिय-लक्षणा यस्य सः अत एवालब्धशान्तिः कथञ्चिद्दैववशेन लब्धा शान्तिरिति वा शरणं स्वज्ञानं तद्ददातीति तथा हे शरणद ! समुपेतः प्राप्तोऽहम् अशोकत्वे हेतुः अभयं तत्रापि हेतुः ऋतं सत्यम् आपन्नमापदा व्याप्तं पाहीति ॥ ५९—६० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अतः पादसेवनात् साक्षाद्विविधपरिचर्याया अन्यं वरं वरणीयार्थं न कामये तदेव कामय इत्यर्थः । कुतः ? अकिञ्चनाः मुक्तिपर्य्यन्तमर्थं तुच्छीकृत्य भक्ताः तैरपि प्रार्थ्यतमात् प्रार्थ्या भक्तिः प्रार्थ्यतरं दर्शनं प्रार्थ्यतमं पादसेवनं तस्मात् इति सर्वं

(१) उरुकृच्छ्रे इति विज० ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पुरुषार्थेत आधिक्यमुक्तं तदेव हि योग्यमित्याशयेन सम्बोधयति विभो हे ! पुरुषार्थाधिकसुखदानसमर्थं सन्तं आराध्य प्राप्य सेवित्वा वा अपवर्गो भक्तिः तथा च पञ्चमस्कन्धे यथा वर्णविधानमपवर्गश्च भवति यो ऽसौ भगवति सर्वभूतात्मन्यनात्म्येऽनिरुक्तेनिलयने वासुदेवेऽनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षण इति यद्वा मुक्तिं कथं न वृणुषे ? तत्राह—आराध्येति । बरमीषत् प्रिये ऽव्ययम् आराध्य सेवित्वा वा कस्त्वामपवर्गदं मुक्तिप्रदं सन्तं वृणीत वरमात्मबन्धनमेव वृणीतेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

आशिषः फलानि सर्वश इति पादसेवनविरुद्धो मोक्षोपि निरस्तः सर्वत इति पाठे स एवार्थः तस्यापि ज्ञानहेतुसत्त्वगुणानुबन्धत्वात् सेवायास्तु नैर्गुण्यहेतुकत्वात् सात्त्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धेत्यादौ मत्सेवायां तु निर्गुणेति श्रीभगवदुक्तेः अन्यैस्तैः तत्र त्वामिति एतदाकारेणाविर्भवन्तमित्यर्थः । तं च सत्यं परं धीमहीति आद्योऽवतारः पुरुषः परस्येति कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति दृष्ट्या स्वयं भगवन्तमित्यर्थः । पुरुषमीश्वरमिति "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन" इति गीतादृष्ट्यान्तर्य्याम्याकारेण परमात्माख्यमित्यर्थः ज्ञप्तिमात्रमिति ज्ञानमात्रं परं ब्रह्मेति दृष्ट्या चिन्मात्राकारेण सर्वत्र ब्रह्माख्यमित्यर्थः । तदुक्तं "ब्रह्मेतिपरमात्मेति भगवानिति शब्द्यते" तदेवमाविर्भावत्रयात्मत्वेपि मायातीतत्वमाह—कुत इत्यादिना तत्र त्रिधापि निरञ्जनम् उपाधिं विना स्वरूपेणैव तथा तथास्थितं भगवत्त्वे परमात्मत्वे ऽपि निर्गुणं निर्गताग्गुणेभ्यः प्राकृतेभ्यो गुणाः स्वरूपशक्तिवृत्तिरूपा ऐश्वर्य्यादयो यस्य तं मध्यपदलोपः "मां भजन्ति गुणाः सर्वे" इत्यादौ साम्यासङ्गादयोऽगुणा इतिश्रीभवदुक्तेः अद्वयं सजातीयविजातीयभेदरहितं ज्ञप्तिमात्रत्वेपि स्वरूपशक्तिर्यत्किञ्चिदुपलभ्यते ईक्षितृत्वस्य स्वाभाविकतयावश्यम्मन्तव्यत्वात् तदुक्तम् "ईक्षतेर्नाशब्दम्" । १ । १ । ५ । इत्यत्र भाष्यकाद्भिः ज्ञानस्वरूपस्य तस्य ज्ञानसाधनापेक्षा नास्ति प्रकाशस्वरूपवस्तुनः प्रकाशसाधनापेक्षाभावादिति भगवत्त्वे परमात्मत्वे च स्पृष्टमेव सा श्रूयते । "न तस्य कार्य्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाच" इति "अपाणिपादो जवनो ग्रहीतः" इति च विग्रहश्च "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्" इति यद्वा निरञ्जनं नितरां रञ्जकं निर्गुणं निःशेषेण भूषयति उत्तरोत्तरं भक्तिविस्तारेण गुणयति वर्द्धयतीति तम् अद्वयं प्रतिद्वन्द्वशून्यं ज्ञप्तिश्चिदेकलक्षणं ब्रह्माख्यं वस्त्वपि मात्रा अंशो यस्य तं सच्चिदानन्दस्वरूपमनन्तशक्तिं पुरुषाकारं त्वामेतामित्यर्थः । व्रजामि सेव्यत्वेनासादयामि शेषं पूर्ववत् ॥ ५८ ॥

अतोऽधुना कथमपि मामुपेक्षितुं नार्हसि किन्तु सर्वतो रक्षेति सदैन्यमर्थयते—चिरमिति । इह संसारे वृजिनैः पापभोगैरार्त्तैः अनुतापैः पुण्यभोगक्षये शोकैस्तप्यमानः कथञ्चिदपि न लब्धा शान्तिश्चित्तस्थैर्य्यं सुखं वा येन सः यद्वा कथञ्चित् प्रयत्नाभावादनिरूप्येण केनापि कारणेन सम्यक्प्रत्यक्षतया तत्रापि उपसमीपे इतः प्राप्तः तच्च तव योग्यमित्याह—हे शरणद ! "आर्तानां शरणं त्वहम्" इत्यादिस्वप्रतिज्ञापेक्षया स्वाश्रयदायकं, नच वक्तव्यं त्वद्भक्तिवशादिति भक्तेरपि प्रवृत्तकस्त्वमेवेत्याशयेन सम्बोधयति, परमात्मन्निति अतो ऽधुना निजपादाब्जमाहात्म्यानुरूपमेव दातुमर्हसि न त्वन्यदित्याशयेन पादाब्जं विशिनष्टि—पदैस्त्रिभिः । अतः पाहि निजसेवकत्वेन पालय तच्च केवलं दीनवात्सल्यादेवेति दैन्येन पुनराह आपन्नमिति तत्र च त्वमेवैकः समर्थ इत्याह हे ईशेति ॥ ५९ ॥

हे सार्वभौमेष्वपि महाराज ! हे सार्वभौम महाराजेत्यत्यन्तादरात् पौनरुक्त्यं वा ततः परमेश्वरस्यापीदृशं वचनमित्यहो सौशील्यमिति भावः विमला संसारवासनाशून्या उर्जिता प्रवरा रसविदग्धेत्यर्थः तत्र हेतुः प्रकर्षेण मां प्रपन्नो जन इत्याद्युक्तयुक्त्या लोभितस्यापि कामैः साम्राज्यादिमोक्षपर्यन्तैर्मद्भक्त्या काम्यमानैरर्थैर्न विहता किं तु तस्यामेव बद्धस्पृहा जातेत्यर्थः ॥ ६० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

निरञ्जनं सुखदुःखरहितम् । निर्गुणं गुणत्रयरहितम् अद्वयं द्वितीयरहितं समाभ्यधिकरहितत्वात् । ईश्वरद्वित्वं हि नास्ति । ज्ञप्तिमात्रं क्वचिदपि जडत्वरहितम् ॥ ५८ ॥

ऋतं पूर्वैरभिगतं सत्यं नित्यं वा ॥ ५९—६१

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवं प्रतिवचनोपयुक्तार्थः उक्तः अथ साक्षात्प्रतिवचनमाह—न कामय इति । हे विभो ! अकिञ्चनैरनन्यप्रयोजनैरेकान्तिभिरतितरां प्रार्थनीयात् तव पादसेवनादन्यं वरं न कामयेऽन्यो मदिष्टो वरणीयोऽर्थ एव नास्तीत्यभिप्रायः । आर्यः श्रेष्ठो विवेकी चेत्को वा पुमान् साक्षान्मुक्तिप्रदं त्वामाराध्याऽऽराधनेन प्रसन्नीकृत्य केवलमात्मा बध्यते येन तदात्मबन्धनं शब्दादिविषयजालं वृणीत वृणुयान्मूर्खश्चेद्वृणीत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

यस्मात्त्वत्पादारविन्दसेवनमेव प्रार्थनीयं तस्मात् हे ईश ! सर्वतः सर्वाः आशिषः रजस्तमस्सत्त्वगुणैः रजआदिगुणकार्यैः कामक्रोधादिभिरनुबध्यन्ते पृष्ठतः सम्बध्यन्तः इति तथा कामक्रोधाद्युत्तरफलका इत्यर्थः । आशिषः कामान् विसृज्याहं त्वां व्रजामि "व्रज गतौ" गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः त्वत्प्राप्त्युपायत्वेन त्वामध्यवस्यामीत्यर्थः । शरण्यस्य तस्य जीवतुल्यत्ववारणाय तं विशिनष्टि—निरञ्जनं पुण्यपापसम्बन्धरहितं प्रकृतिपारवश्यरूपाञ्जनरहितं वा । ननु, किमहं मुक्तजीवः ? नेत्याह—निर्गुणं कदापि गुणत्रयसम्बन्धरहितम् अनेन बद्धदशायां गुणत्रयतत्कार्य्यरागादिसम्बन्धवन्मुक्तव्यावृत्तिः तर्हि किं नित्यसिद्धः ? । नेत्याह—अद्वयं द्वित्वरहितं समाभ्यधिकरहितं तत्सत्त्वेहीश्वरद्वित्वप्रसङ्गः अतः समाभ्यधिकराहित्यादीश्वरद्वित्वं नास्ति नित्यसिद्धस्तु समाभ्यधिकवानिति तद्व्यावृत्तिरतःपरं सर्वोत्कृष्टं सौलभ्याभावे केवलं परत्वं न शरण्यत्वप्रयोजकमतस्सौलभ्यमाह—पुरुषम्पुरुषरूपेण यदुषु वर्तमानमिति भावः । दिव्यात्मस्वरूपं निर्दिशति—ज्ञप्तिमात्रमिति । मात्रशब्देन क्वचिदपि जडत्वव्यावृत्तिः ज्ञानैकस्वरूपम् इत्यर्थः । अत्र पुरुषपदसौलभ्य(तालभ्य) मन्येषामपि वात्सल्यादिशरण्यतोपयुक्तगुणानामुपलक्षणम् ॥ ५८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं शरणं प्रतिपद्याथात्मनः कार्पण्यनिवेदनपूर्वकं रक्षां प्रार्थयते-चिरमिति । इह संसारे उरुभिर्विपुलैः तापैराध्यात्मिकादिभिस्तप्यमानोऽत एव चिरं वृजिनेन दुःखेनार्त्तः पीडितः आविजिताः षडामित्राः शत्रवो मनःषष्ठानीन्द्रियाणि येन सः अवितृषषडमित्र इति पाठे विगता तृषा येषां तेवितृषाः अवितृषाःते षड्मित्रा यस्येत्यर्थः। अत एवालब्धा शान्तिर्मनःप्रसादो येन तथा भूतो ऽहं हे शरणद ! कथञ्चित्वत्सङ्कल्पादिवशेन त्वत्पदाब्जं समुपेतः शरणं गतवान् पादाब्जं कथम्भूतं न विद्यते भयं संसारो यस्मात् अत एव न विद्यते शोको यस्मात् ऋतं सत्यं नित्यं वानेन स्वर्गयागादिसाध्यसाधनवैलक्षण्यमुक्तं हे परमात्मन् ! हे सर्वनियन्तः इत्थमापन्नमापदाव्याप्तमधुना प्रपन्नं मां पाहि संसृतिभयात्त्रायस्व ॥ ५९ ॥

एवं विज्ञापितः प्राह--भगवान् सार्वभौमेत्यादिना । यावत्समाप्ति । तव मतिर्विमला रागादिमलरहिता ऊर्जिता बलवती निवृत्तिधर्मे एव दृढेत्यर्थः । कुतः ? यतः वरैः हेतुभिः प्रलोभं प्रापितस्यापि तव मतिः कामैर्विषयैर्न विहता न विहन्यते ॥ ६० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

फलितमाह—नेति । आर्यो ज्ञाता आत्मनः स्वस्य बन्धनं संसारकारणं वरम् ॥ ५७ ॥

तर्हि किंकरोषीति तत्राह—तस्मादिति । आशिषः स्वर्गादिसंपदः रजसा मानुषः तमसा राक्षसादिः सत्त्वेन देवादिः ज्ञप्तिमात्रं ज्ञानघनम् ॥ ५८ ॥

अधुना कर्तव्यं किं तत्राह—चिरमिति । वृजिनार्तः दुःखक्लिष्टः एतदेव विवृणोति तप्यमान इति अवितृषः सतृष्णा उरुकृच्छ्रविषये कथञ्चिल्लब्धशान्तिः लब्धमोक्षः प्राप्तत्याग इत्यर्थः । ऋतं शश्वदेकप्रकारं पन्नं संसारकूपे पतितम् उरुकृच्छ्रे वृजिनार्त इति वा ॥ ५९—६० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

न कामय इति वरमित्यव्ययमीषत् प्रियं अपवर्गद सन्तं त्वां को वृणीत न कोऽपि किन्तु वरमात्मबन्धनमेव वृणीतेत्यर्थः व्याख्यान्तरे वरमिति पुनरुक्तं स्यात् वृणीतेत्यनेनैवार्थप्राप्तेः॥५७॥

आशिषः फलानि सर्वेश इति मोक्षोऽपि निरस्तः तस्यापि ज्ञानहेतुसत्त्वगुणानुबन्धनत्वात् सेवायास्तु नैर्गुण्यहेतुकत्वात् सात्त्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धेत्यादौ मत्सेवायान्तु निर्गुणेति श्रीभगवदुक्तेः ज्ञप्तिमात्रं ज्ञानघनं सच्चिदानन्दविग्रहमित्यर्थः निरञ्जनम् उपाधिं विना स्वरूपेणैव तथास्थितं निर्गुणं निर्गता गुणेभ्यः प्राकृता गुणा यस्य तं मध्यपदलोपः अद्वयं प्रकृतिसम्बन्धरहितम् ॥ ५८—६३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

तस्मादित्यादि । हे ईश, ईश्वर ! तस्माद्धेतोः सर्वा आशिषः सर्वविषयसुखानि उत्सृज्य त्वां पुरुषं पुरुषोत्तमं व्रजामि शरणं यामीत्यर्थः । आशिषः कीदृशीः ? रजस्तमःसत्त्वगुणानुबन्धनाः न केवलं गुणानुबन्धत्वात् आशिष एवोत्सृज्य निर्गुणं निरञ्जनम् अद्वयं यन्निर्विशेषं ब्रह्मेति तदप्युत्सृज्य तदनुसन्धानमप्यकृत्वेत्यर्थः । त्वदाराधनेनैव तल्लब्धेः इत्यादि ज्ञप्तिमात्रं ज्ञानमात्रं ज्ञानमेव मात्रा अंशो यस्य ज्ञानमिति यत् तदपि तवैवांश इति त्वदाश्रयेणैव तल्लब्धेः किमिति पृथक् निराकारभावनयेति भावः ॥५८॥

अतस्त्वत्पादाब्जमेवानुगतोऽस्मीत्याह—चिरमित्यादि । हे शरणद ! त्वत्पदाब्जं समुपेतोऽहं मां पाहि भक्तरूपेण मां रक्ष मा मोक्षं दाः शरणम् आश्रयं ददातीति तथा शरणं गृहं द्यतीति वा गृहबन्धच्छेदकेत्यर्थः । "शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यमरसिद्धः ॥ ५९—६० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

कामनान्तरं व्यावर्त्तयति—न कामये ऽन्यदिति । एकं कामये यत्तत्र पादसेवनम् एतत्साधकं च अन्यत्तु एतद्व्यतिरिक्तम् एतदसाधकं वा कामये । ननु, को विशेषः ? एकं शास्त्रस्तुतम् अपरं च लोकप्रतीतिसिद्धम् अत उभयोस्तुल्यत्वादत्याग्रहेणान्यनिषेधे को हेतुरिति चेत्तत्राह—अकिञ्चनप्रार्थ्यतमादिति । धनिनां कदाचिद्धनस्य विद्यमानत्वात् अन्याकाङ्क्षापि भवति अकिञ्चनानां तु उभयाभावात् लौकिकत्वाद्धनापेक्षायाश्च नियतत्वात् तत्परित्यज्य यत्केवलं चरणसेवैव प्रार्थ्यते तत्रापि परमिष्टत्वेन दीयमानमप्यन्यदगृहीत्वा असाध्यमपि प्रार्थयन्त इति । प्रार्थ्यतमत्वं क्लेशेनाप्रार्थितत्वं वारयति, वरमिति । दातुरसामर्थ्यादपि तथात्वं वारयति विभो इति । ननु, ते भ्रान्ता भवन्तु तेषां तथा वा रुचिः तथापि विषये को दोष इति चेत्तत्राह—आराध्यकस्त्वामिति । त्वामाराध्य को वा भ्रमं वृणीते कर्मवशादागतम् अनभिप्रेतमप्यनुभूयते भगवन्तं त्वाराध्य दुर्लभमेव प्रार्थनीयं तत्रापि विरुद्धं कथं प्रार्थनीयमित्युभयथा विरोधमाह—अपवर्गदं भवन्तम् आत्मबन्धनं वरमिति यो हि यं सेवते स तत्सम्बन्धं लोकग्यो प्राप्नोति तत्र मोक्षात्मा भगवान् अन्यत् संसारात्मकमिति ॥ ५७ ॥

ननु, तर्हि मोक्षो ज्ञानं वा प्रार्थनीयं स्यात् न तु पादसेवनमिति चेत् सत्यं ज्ञानं हि कैवल्यमेव साधयति मोक्षोपि कैवल्यरूपश्चेत् तथापि न पुरुषार्थः । भगवत्प्राप्तिरूपश्चेत् तदा एकरसतामापन्नः भगवानेव भवतीति अस्य पृथगनुभावो न स्यात् अतः परमानन्दः सन् योऽनुभूयते तदेकं चरणोपासनमेव असाधनं साध्यं न सिद्ध्यतीति साधनत्वेन वा प्रार्थनमित्येके अत उत्कृष्टप्रार्थनार्थं प्रथमतः शरणं गच्छामीत्याह—तस्मादित्सृज्येति । हे ईश ! समर्थ ! सर्वतः अन्तर्बहिः सर्वं विसृज्य त्वां ज्ञप्तिमात्रं शरणं व्रजामि सर्वेषां परित्यागार्थं त्रिगुणत्वमाह—रजस्तमःसत्त्वगुणानुबन्धना इति रजःप्रभृतीनां बन्धकत्वाय गुणानुबन्धत्वमुक्तम् "अनिच्छतो हि बन्धहेतवः" इति तत्सम्बन्धमात्रेण तथात्वाय अनुपदप्रयोगः । ननु, भगवानपि स्मार्तानां मते सोपाधिक इति तत्रापि रजःप्राप्तिरवलोकयाह—निरञ्जन इति । अञ्जनमुपाधिः प्रकृत्यादिः तद्रहितो निरुपाधिः ततः किमत आह—निर्गुणमिति । सोपाधिक एव

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सगुणो भवति न तु निरुपाधिक इति । ननु, भगवान् पूर्वं केवल एव स्वभोगार्थं स्वेच्छया प्रकृतिं गुणांश्चोत्पादितवान् । अतः कथं त्वदर्थेऽपि तत्र करिष्यतीत्याशङ्क्याह—अद्वयमिति । द्वयरहितो भेदरहितः यो हि भेदार्थं यतते तं प्रति तथा सम्पादयति अहं तु न तथेति मां प्रति न सम्पादयिष्यतीति भावः स्वतन्त्र इति वक्तुमाह—परमिति । अन्यशङ्कां वारयति त्वामिति. ननु तथापि त्वं गुणमय इति त्वदधिकारानुसारेण तथैव करिष्यतीति चेत्तत्राह—ज्ञप्तिमात्रमिति. तादृशस्य शरणागमनं न सम्भवतीति पुरुषरूपतामाह—शरणमिति. पाठे अर्थात्पुरुषरूपमेवेति त्वां पदात् ज्ञातव्यं पुरुषपदे तु त्वां व्रजामीत्यर्थात् शरणमिति ज्ञातव्यः ॥ ५८ ॥

एवं शरणागतः स्वरक्षां प्रार्थयते, चिरमिहेति । सङ्घाता स्पीडितः असमर्थः तत्पीडापरिहाराय रक्षां प्रार्थयते न त्वन्यस्मात् तदर्थं बाधकानि गणयति चिरं वृजिनैर्दुःखैरार्तः अनुतापैस्तप्यमानोऽपि जातः अनुतापा वियता आध्यात्मिकादयः अग्रेऽपि तापजनकान् दोषानाह—अवितृषषडमित्र इति । पूर्वत्र वा हेतुः । षडिन्द्रियाणि अमित्राणि न वितृष्णानि तस्माच्छत्रुभिः पीडितः ते भक्षयन्तीति शङ्क्या प्रार्थना । ननु, इन्द्रियोपरत्यभावे व्यर्थं सर्वमिति चेत् रक्षितोऽपि यदीन्द्रियहितमेव कुर्यात् तदा किं रक्षयेत्यत आह—अलब्धशान्तिरिति । कथञ्चिदन्तःकरणमुपरतमित्यर्थः । त्वं च शरणप्रदः अहं च सम्यगुपेतः तत्रापि त्वत्पदाब्जं सेवकत्वेन परात्मन्निति जीवानां स्वामी भगवानिति शरणगमनं नायुक्तमिति भावः । गुणत्रयपीडितस्य पीडानिवारकं भगवति गुणत्रयमाह—अभयमृतमशोकमिति । सत्त्वगुणाभावात् भयाभावः अत एवान्यं च पालयितुं शक्तः ऋतत्वात् रजसः अभावः रजःसम्बन्धेन शुद्धं भवतीति ऋतता युक्तैव अशोकमिति तमसा शोकः आपन्नमिति रक्षायां हेतुः ईशेति सामर्थ्यम् ॥ ५९ ॥

ततो भ(ग)वान् वृथाशयं कृतवानिति तपसि प्रवर्तयितुं मर्यादारक्षार्थं च प्रार्थिते च दानमाह—सार्वभौमेति षड्भिः । सार्वभौमत्वेन तस्य भाग्याभिनन्दनमुक्तं महाभागेति । अग्रिमसिद्ध्यर्थं च भाग्यमुक्तं तव मतिर्विमला ऊर्जिता च सांसारिकधर्मनिवृत्त्या विमलत्वं भगवत्परत्वे ऊर्जितत्वञ्चेति भगवदाज्ञोल्लङ्घने भगवान् कथं सन्तुष्ट इत्याशङ्कां निवारयितुमाह—वरैः प्रलोभितस्यापीति । सर्वान् कामान् ददामीति यदुक्तं तत्केवलं लोभप्रदर्शनार्थं तेषु तव रुचिरस्ति न वेति तदिदानीम् अवगतं नास्ति इति यतः कामैर्न विहता बुद्धिः अत एव विमलत्वमिति सम्बन्धः ॥ ६० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वरान् वृणीष्वेति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह—नेति । अकिञ्चनैः प्रार्थ्या भक्तिः प्रार्थ्यतरः प्रेमा प्रार्थ्यतमं पादसेवनं तस्मात् । अन्यं मोक्षमपि न कामये किमुतान्यान् वरान् । अपवर्गदं भक्तियोगप्रदं पञ्चमस्कन्धे अपवर्गशब्देन भक्तियोगोक्तेः अथ वा दृष्टान्तमपि कैमुत्येनैवाह हि अप्यर्थे अपवर्गदं मोक्षार्थित्वात् मोक्षप्रदमपि त्वां आराध्य कः खलु विवेकी आत्मनो बन्धनं वरं त्वयादित्सितमपि वृणीत अहं तु मोक्षेपि निरपेक्षः कथं तद्वृणुयामिति भावः ॥ ५७ ॥

स्वस्य सर्वकामनिस्पृहं स्पष्टीकृत्याह—तस्मादिति । सर्वशः सर्वा एव सर्वत इति पाठेपि स एवार्थः रजस्तमःसत्त्वगुणैरनुबध्यन्त इति ताः तेन ज्ञानहेतुसत्त्वगुणानुबन्धिनीमुक्तिरपि विसृष्टा गुणत्रयातीता पादसेवनात्मिका भक्तिरेव प्रार्थिता श्रीमद्गीतास्वेकादशे च भक्तेरेव त्रिगुणातीतत्वश्रवणात् त्वां पुरुषं व्रजामि प्राप्नुयामित्यर्थः । ननु, पुरुषाकारस्मां मायाशरणं व्रजेति केचिदाचक्षते तत्राह निरञ्जनम् अञ्जनमुपाधिस्तद्रहितं यतो निर्गुणं ननु च सत्यं निर्गुण एवास्मि इदं मदीयं वपुस्तु गुणमयमेव वदन्तीत्यत आह अद्वयं त्वन्त्वद्वपुश्च न भिन्नं त्वमेव त्वद्वपुरित्यर्थः । तर्हि वपुरिदं किं स्वरूपं तत्राह ज्ञप्तिमात्रं चित्स्वरूपं ब्रह्मैवेत्यर्थः । यद्वा, गुणमयजगतोपि त्वच्छक्तिमयत्वेन त्वद्भिन्नत्वाभावादद्वयं । स्वरूपशक्त्या तु ज्ञप्तिमात्रं पुरुषम् ॥५८॥

भुङ्क्ष्व तावत् भोगान् तदन्ते साक्षात् पादसेवनं तु ते दास्याम्येवेति पुनर्वरैः प्रलोभयन्तं श्रीकृष्णं पादोपग्रहणेन प्रार्थयते, चिरमिति । वृजिनैः सङ्ग्रामे शक्रवैरिजिगीषालक्षणैरुपद्रवैरेवार्तः हरिहरि एतावद्दिनानि भगवन्तं नाभजामित्यनुतापैस्तप्यमानः विषयभोगे प्रस्तुते सत्यवितृषषडमित्रः विगततृष्णानि मे षडिन्द्रियाणि न भवन्ति कथञ्चित् स्वकृतेनान्यदत्तेन विवेकेनाप्यलब्धशान्तिः तेन त्वद्दत्तेष्वपि भोगेष्वेवमेव पुनर्व्यग्रं भविष्यामि विषयभोगस्य स्वभाव एवायं तस्मात् मा देहि भोगानिति द्योतितम् । हे परात्मन् ! अन्तर्यामिन् ! सर्वं त्वं जानास्येवेति भावः । अभयमृतमशोकमिति पदाब्जस्य विशेषणत्रयेण अन्यत्र मानुषसम्पत्तौ रोगविपक्षादिभयं, दिव्यसम्पत्तौ अचिरस्थायित्वलक्षणमनृतत्वं, ब्राह्मसम्पत्तौ त्वत्पादसेवनवञ्चितत्वलक्षणः शोक इत्यलन्ताभिरिति द्योतितं तस्मान्मामम् आपन्नमापद्भ्रस्तं पाहि स्वपादाब्ज एव रक्षेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

ऊर्जिता चालयितुमशक्यत्वाद्बलवती ॥ ६० ॥

श्रीच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अकिञ्चनैर्निरभिमानिभिः प्रार्थ्यमानत्वात् अन्यत् ऐहिकामुष्मिकं देहगेहादिरूपम् न कामये पादसेवनरूपं वरमेव कामय इत्यर्थः आराध्यअनुकूलीकृत्य आर्यो विवेकी ॥ ५७ ॥

ननु, मम पादसेवनेन तव को लाभ इत्यत आह—तस्मादिति—तस्मात्तव पादसेवनात् रज आदिगुणैरनुबध्यन्ते इति तथा ताः आशिषः कामान् सर्वतो विसृज्य निरञ्जनो भूत्वा निरञ्जनं सर्वदा सर्वप्राकृताञ्जनवर्जितं यतो निर्गुणं प्राकृतगुणशून्यम् अद्वयं निरतिशयं सर्वात्मानं ज्ञप्तयो ज्ञानस्वरूपा जीवाः मात्राः अंशा यस्य तं मुक्तोपसृप्यं ज्ञप्तिमात्रं ज्ञानैकस्वरूपमिति पुरुषं श्रीमन्मङ्गलविग्रहयुक्तं त्वां व्रजामि प्राप्नुयामि ॥ ५८ ॥

भगवत्कृपां विना सर्वसाधनस्याप्यनुष्ठितस्यापि स्वातन्त्र्येण फलदत्वाभावात् स्वदैन्यं निवेदयन् त्वच्चरणशरणङ्गतं मां भगवन् पाहीति प्रार्थयते—चिरमिति । इह संसारे अनुतापैः आध्यात्मिकादिभिस्तप्यमानः । अत एव वृजिनैर्दुःखैरार्तः न विगता

प्रलोभितो वरैर्यत्त्वमप्रमादाय विद्धि तत् ।
न धीर्मय्येकभक्तानामाशीर्भिर्भिद्यते क्वचित् ॥ ६१ ॥
युञ्जानानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनः ।
अक्षीणवासनं राजन् ! दृश्यते पुनरुत्थितम् ॥ ६२ ॥
विचरस्व महीं कामं मय्यावेशितमानसः ।
अस्त्वेवं नित्यदा तुभ्यं भक्तिर्मय्यनपायिनी ॥ ६३ ॥
क्षात्रधर्मस्थितो जन्तून्न्यवधीर्मृगयादिभिः ।
समाहितस्तत्तपसा जह्यघं मदुपाश्रितः ॥ ६४ ॥
जन्मन्यनन्तरे राजन् ! सर्वभूतसुहृत्तमः ।
भूत्वा द्विजवरस्त्वं वै मामुपैष्यसि केवलम् ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्धे मुचुकुन्दस्तुतिर्नाम
एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥५१॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

तृषा येषां ते अवितृषा ते षट् मनः षष्ठानीन्द्रियाण्यमित्रा यस्य सः अत एव अलब्धशान्तिः एवम्भूतोऽहं हे शरणद ! त्वत्पदाब्जं शरणम् । कथञ्चित्समुपेतोस्मि अतो हे ईश ! आपन्नं आपदाव्याप्तं मां पाहि ॥ ५९ ॥

विमला रागादिमलरहिता ऊर्जिता सुदृढा चालयितुमशक्या ॥ ६० ॥

भाषाटीका।

हे विभो ! निष्किञ्चन जो भागवत जन हैं उन्हो को अत्यन्त प्रार्थनीय जो आप के श्रीचरणारविन्द की सेवा है उस सेवा के अतिरिक्त मैं आप से और कुछ आकांक्षा नहीं करता हूं। हे हरे! साक्षात् अपवर्ग (मोक्ष) के देने वाले आप को प्रसन्न करके कौन ऐसा उत्तम पुरुष होगा जो आत्मा के बन्धन रूप संसार के वरदान की चाहना करेगा ! श्रेष्ठपुरुष तौ कोई भी वरदान को नहीं स्वीकार करेगा ॥ ५७ ॥

तस्मात् हे ईश ! सत्त्व रज और तमोगुण सम्बंधि सकल सम्पत्तियों को सर्व प्रकार सब जगै से छोडकर, निरञ्जन प्राकृतगुण रहित ज्ञानस्वरूप एक आप जो परम पुरुष हैं, तिन आप की मैं शरण आया हूं ॥ ५८ ॥

हे शरणद ! अर्थात् आश्रय देने वाले ! हे परात्मन् ! बहुत काल से इस संसार में दुःखों से आर्त्त और त्रिविधताप से तथा शोकादिको से तपा हुआ, कभी तृप्ति को न प्राप्त होने वाले इन्द्रिय रूप छै ६ शत्रु जिस के पीछे पडे हुए हैं, इसी कारण से कभी भी शांति को नहीं प्राप्त होने वाला, जो मैं हूं सो किसी प्रकार सकल भयों को दूर करने वाले सम्पूर्ण शोकों के नाशक और सत्य जो आप के चरण कमल हैं, तिन के समीप आकर प्राप्त हुआ हूं ! हे ईश ! इस प्रकार नाना प्रकार की आपत्तियों से ग्रस्त जो मैं हूं ऐसे मेरे अकिंचन दीन की आप रक्षा करौ ॥ ५९ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र बोले, कि—हे सार्वभौम ! हे महाराज ! तुम्हारी मति बहुत ! विमल और श्रेष्ठता को प्राप्त हुई है, क्योंकि ! मैंने तुमको वरदान का लोभ भी दिया तौ भी तुम्हारी मति कामनाओं से खंडित नहीं हुई ॥ ६० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

अप्रमादाय प्रमादाय न भवत्येव कुत इत्यत आह—न धीरिति । एकान्तभक्तानां धीराशीर्भिः प्राप्ताभिरपि न भिद्यते नासज्जत इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

व्यतिरेकमाह—युञ्जानानामिति । उत्थितं विषयाभिमुखम् ॥ ६२ ॥

तुभ्यं तव ॥ ६३ ॥

युक्त्याभासेन भीषयंस्तपालि लोकसङ्ग्रहे प्रवर्तयसि क्षात्रधर्मेति ॥ ६४—६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रलोभित इति तैर्व्याख्यातं तत्र प्रमादश्चिन्तान्तरं तथा न भवत्येवेत्यनन्तरम् इति तद्विद्वोति शेषः एकान्तभक्तानामुपासनान्तरकामनानन्तरशून्यानाम् आशिर्भिः कामनाभिः (कर्त्रीभिः) न भिद्यते न प्रविश्यते तासु नासज्जत इत्यर्थः । एतद्दर्शनायैव प्रलोभितोसीति भावः अप्रमादाय अप्रमादभावाय ॥ ६१ ॥

मार्गान्तरे तु कामत्यागयत्नवतामपि प्रमादः स्यादित्याह—युञ्जानानामिति । समाधानानां क्रमात्तादृशनिष्ठाजनकस्य शक्तिमात्रस्याभावादेव न क्षीणा विषयादिवासना यस्य तत् ॥ ६२ ॥

इतः परं कृतकृत्य एव त्वमित्याह—विचरस्वेति । मय्यावेशितमानसस्त्वं कामं यथेष्टं विचरस्व विहर यतः अस्त्वेवेति अस्त्येवेति पाठे यथास्ति तथैवास्तीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

क्षात्रेति तैरवतारितं तत्र भीषयन्निति सहजसौशील्येन तद्गुणमनूद्य पुनरतिकारुण्यात् स्वस्मिन् । तस्य प्रेमविशेषसम्पादकोत्कण्ठावर्द्धनार्थं कालविलम्बनेनेति भावः आनुषङ्गिकप्रयोजनमाह लोकसङ्ग्रह इति । अतः भीषयन्नित्यार्ष इव प्रयोगं आर्षानुगामित्वादिति ज्ञेयम् यद्वा, तदर्थमेव कृत्यशेषाभासं प्रदर्शयन्नाह, क्षात्रेति । तपसा मयि चित्तैकाग्रेण अघं मूर्जितां तादृशवासनाम् ॥ ६४ ॥

तथैवाह—जन्मनीति । उत्तरपक्षे तथैव प्रारब्धादिति भावः त्वदभीष्टं मामेव केवलं न तु त्वदनभीष्टं विभूत्यादिकमपि उप सामीप्ये नैष्यसि प्राप्स्यसि साक्षाच्चित्रमपरिचर्या करिष्यसीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

उत्थितं विषयेषु प्रवृत्तम् ॥ ६२—६३ ॥
मृगयादिभिः लोकरक्षाऽनुपयुक्तव्यापारैः ॥ ६४—६५ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये—
एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वरैः प्रलोभित इति यत्तदप्रमादाय विद्धि बुद्धेरप्रमादार्थं विजानीहि । ननु, प्रलोभनात्कदाचिद्बुद्धिप्रमादोऽपि स्यात्तत्रश्च अश्रेयेवत आह—न धीरिति । मय्येकभक्तानामनन्यप्रयोजनभक्तानां मतिः क्वचित्कदाचिदपि आशीर्भिः कामैः न भिद्यते न विहन्यते ॥ ६१ ॥

अभक्तानां तु भिद्यत एवेत्याह—युञ्जानानामिति । प्राणायामादिभिरुपायैर्युञ्जानानां नियुञ्जानानांमनोनियमनं कुर्वतां तु मन अक्षीणवासनम् अक्षीणा वासना यस्य तत् हेतुगर्भमिदं तत्त्वात् । क्वचिद्विषये कदाचिद्वा उत्थितं विषयप्रवणं दृश्यते ॥ ६२ ॥

विचरस्वेति मय्यावेशितं मानसं येन तथाभूतस्त्वं महीं कामं यथेच्छं विचरस्व नित्यम् अनपायनी भक्तिस्त्वय्येव तथानुगृह्णामीति भावः ॥ ६३ ॥

ननु, भक्त्यैकलभ्यो भवांस्तामन्तरेणाप्यधुना प्रत्यक्षितः किमितिमुक्तिं विलम्बयसीति विदिततदभिप्रायः प्राह—क्षात्रेति । क्षत्रवर्णोचितधर्मनिष्ठो मृगयादिभिर्लोकरक्षानुपयुक्तमृगयादिव्यापारैर्जन्तून् हतवानसि ततस्त्वमहमेवापाश्रयः संश्रयो यस्य सः मद्भक्तिनिष्ठः संस्तपसा मत्प्राप्तिप्रतिबन्धनिवर्तकेन भक्तियोगोत्पत्तिप्रतिबन्धकनिवर्त्तकेन वा तपसा तज्जन्तुवधप्रयुक्तं पापं जह्यपनय प्रत्यक्षितपरमात्मनामप्यघे प्रारब्धे तपसानुभवेन वा विनाशिते सत्येव परमात्मप्राप्तिरिति भावः ॥ ६४ ॥

कदा तर्ह्यघक्षयः त्वत्प्राप्तिश्चेत्यत आह—जन्मनीति । अनन्तरे एतज्जन्माव्यवहितोत्तरजन्मनि त्वं द्विजश्रेष्ठो भूत्वा सर्वभूतसौहार्दवान् समः कृत्स्नं जगद्ब्रह्मात्मकं पश्यंश्च केवलं प्रकृतिमण्डलात्परतः स्थितं मामुपैष्यसि प्राप्स्यसि वै नूनम् ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वरैः प्रलोभित इति यत्तदप्रमादाय विद्धि नैतच्चित्रमित्याशयेनाह—नेति ॥ ६१ ॥

क्षीणा दुष्कर्मवासना यस्मिन्तत्तथा उत्थितं विषयाभिमुखम् ॥ ६२—६४ ॥

केवलं मां "केवलो निर्गुणश्च "इति श्रुतेः ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥
(विजयध्वजरीत्या चतुःपञ्चाशत्तमः ५४)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

त्वदभीष्टं मामेव केवलं नतु त्वदभीष्टं विभूत्यादिकमपि उपसेवार्थं सामीप्ये नेष्यामि ॥ ६४—६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

भगवानपि तथैवान्वमोदतेत्याह—प्रलोभित इत्यादिर्वरैः प्रलोभितोपि यत्त्वम् अप्रमादाय प्रमत्तो नाभूरित्यर्थः । विद्धि जानीहि तत् मयि एकान्तभक्तानाम् आशीर्भिः क्वचिदपि न भिद्यते तेन त्वमेकान्तभक्तोसि तस्मान्मत्पदाब्जं विना नान्यं मोक्षादिकमपि यदभिलषसि तत्तदुचितमेवेति वाक्यार्थः ॥ ६१ ॥

व्यतिरेके दोषमाह—युञ्जानानमित्यादि । अभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनो युञ्जानानामपि अक्षीणवासनं मनः पुनरुत्थितं दृश्यते

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

मद्भक्तानान्तु मनो मयि लीनत्वान्न पुनरुत्तिष्ठतीति वाक्यार्थः ॥ ६२ ॥

तस्मात्त्वया यदभिलषितं तदेवास्त्वित्याह—अस्त्वेवमित्यादि । भक्तिर्मय्यनपायिनीति । अनपायिनी कैवल्यनिरपेक्षिणी ॥ ६३-६४

भूत्वा द्विजवर इत्यादि । द्विजवरस्त्वं क्षत्रियश्रेष्ठत्वं भूत्वा उत्पत्य स्थितः अचिरात् अचिरेणैव माम् अवाप्स्यसि अवापः अतीतार्थे भविष्यत्प्रयोगः यद्वा हे द्विज ! क्षत्रियत्वे वरो भूत्वा अप्राकृतो भूत्वा प्राप्स्यसि इदानीं तु प्राप्तवानसि किं त्वन्ते देहः प्राकृतः ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु, स्वामिना कथमेवं प्रलोभ्यते तत्राह—प्रलोभित इति । यदपि वरैस्त्वं प्रलोभितः । तदप्यप्रमादायैव भगवदीयस्य कदाचिदिच्छा स्यात् विषया न दृष्टा इति तदन्यदत्तैर्विषयैः स्वाभाविकैर्वा दृष्टं न भवतीति मयैव दीयन्ते ततो विषयभोगः प्रमादाभावश्च सिद्ध्यति विद्धीति नात्र सन्देहो विधेयः हेत्वन्तरमप्याह—न धीर्मय्येकभक्तानामिति । एकभक्ता एकस्यैव भक्ताः न मार्गान्तरप्रेप्सवः किन्तु भक्ता एवेति आशीर्भिर्वरप्राप्तौ तत्रापि भगवतः सकाशात् क्वचिदित्यस्य पक्षस्याव्यभिचार उक्तः ॥ ६१ ॥

एवं भोगमोक्षावविरुद्धौ भगवन्मार्ग एव नत्वन्यत्रेति तदेव पक्षान्तरं दूषयति-युञ्जानानामिति । भक्तिमार्गव्यतिरेकेण केवलानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनोयुञ्जानानां मनोनिरोधार्थं यतमानानां क्वचिदुत्थितं दृश्यते यथा सौभरिप्रभृतीनां तत्र हेतुः अक्षीणवासनमिति राजन्निति सम्बोधनं वासनाक्षया भावानुभवार्थं भक्त्या तु वासना क्षीयते तत्र अलौकिकप्रकारं धारयितुं कामा दीयन्ते तदुपद्रवाभावश्च सम्पाद्यत इति भगवता भक्तिमार्गः स्तुतः ॥ ६२ ॥

एवं स्तुत्वा तन्मार्गे प्रविष्टस्य भयाभावः सिद्ध एवेति वदन् कामाविहारं बोधयति—विचरस्वेति । यतो महांस्त्वमतोऽन्यथा विहारः स्वत एव निवृत्तः । किञ्च, मय्यावेशितमानसः सन् विचरस्व कीदृशी जगति भगवल्लीलेति जिज्ञासुरिव । चरणसेवामेव प्रार्थये नान्यदिति यदुक्तं तत्राह—अस्त्येवेति अत्र भक्तिदाने नापेक्ष्यते त्वयि भक्तिः सहसैवास्ति उत्कर्षोऽपि भक्तेः सहज एवेत्याह—अनपायिनीति नित्यदेति च देशकालवस्तुपरिच्छेदा निवारिताः अपायः स्वतो देशतश्च यद्यपि कालनिषेधोऽप्यायाति तथापि निषेधमात्रपरत्वाभावाय निमित्तभूतः कालः भक्तेरनुगुण इति ज्ञापनार्थं नित्यदेत्युक्तं तुभ्यमिति सम्प्रदानत्वेनैव पूर्वं दानं सूचितं मय्यनपायिनीति वा मद्विषयिणीमत्कृपया वा अग्रेऽपि न निवर्तिष्यत इति वरदानम् ॥ ६३ ॥

ननु सायुज्यं कुतो न दीयत इत्याशङ्क्याह—क्षात्रधर्मस्थित इति । क्षत्रियाणां धर्मः जातिप्रयुक्तो घोरो द्विविधः युद्धे भ्रातरमपि हन्यात् पापर्द्धौ पलायमानानपि मृगान् हन्यात् । अतस्तस्य दोषस्य परिहारः कर्त्तव्यः जन्तूनिति तेषामपराधाभावः सूचितः आदिशब्देन भ्रममुत्पाद्य मारणं वागुरादिना वा तस्य निराकरणोपायमाह—समाहित इति । जितेन्द्रियान्तःकरणः सन् तत्पापं तपसा जहि ननु तपस्यपि पापं श्रूयते कियान् वार्थः स्वपरद्रुहा धर्मेण, मां चैवान्तःशरीरस्थमित्यादिवाक्यैः तत्राह— मदुपाश्रय इति । मामेवाश्रित्य तपःकरणे अन्तर्मत्क्लेशजननाभावात् न दोषो भविष्यतीति भावः ॥ ६४ ॥

ततो यत्कार्यं तदाह—जन्मन्यनन्तर इति अनन्तरे जन्मनि त्वं द्विजवरो भविष्यसि अन्यथा पुरुषेषु कालरूपे वा लयो भवेत् लीलासहिते वा ततो लीलार्थं पुनरागमने आगमनमपि स्यात् केवलं पुरुषोत्तमे तु आगमनशङ्काभावः अस्य च प्रमाणे श्रद्धा महती स्थितेति पुष्टिमार्गेन योजितवान् मर्यादायां ब्राह्मणस्यैव मुक्तिः तत्रापि कैवल्यमिति “ये यथा मां प्रपद्यन्ते” इति सिद्धान्तान्न कोपि दोषः ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मज श्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
द्वितीयाध्यायविवरणम् ॥ २ ॥ ५१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अप्रमादाय तवाप्रसादं द्रष्टुमन्योपासकान् दर्शयितुमिति वा “क्रियार्थोपपदस्य” (२।३।१४) इत्यादिना चतुर्थी यतो न धीरित्यादि ॥ ६१ ॥

अन्योपासकानां तु प्रमादो भवत्येवेत्याह-युञ्जानानामिति । अभक्तानां मद्भक्तभिन्नानां योगिनां ज्ञानिनां चेत्यर्थः । प्राणायामशमदमादिभिः उत्थितं विषयाभिमुखं भवति ॥ ६२ ॥

तुभ्यमिति पूर्वमधुनापि विशेषतो दत्तैव ॥ ६३ ॥

हा हा अतः परमपि मां स्वमङ्घ्रिवियोजयितुमिच्छामि मैवं मैवमिति तस्य महोत्कण्ठामालक्ष्य भगवता विचारितम् अयमस्मिन्नवतारे स्वसङ्गे नेतुमनर्हः मदीयलीलापरिकरा हि द्वापरान्तभवा उद्धवाक्रूरादयो युधिष्ठिरार्ज्जुनादयश्च इममेतन्मन्वंतरप्रथमसमयभवमतिप्राचीनं दृष्ट्वा अहो कोयमतिदीर्घतमोऽतिस्थूलतमो अस्मदननुरूपो मानुष इत्युक्त्वा हसिष्यन्ति तथा सम्प्रत्येव जरासन्धात् पलायनलीलायां तथाग्रिमासु रुक्मिणीहरणादिलीलासु जरासन्धादिभिः शाल्वादिभिश्च सङ्ग्रामे नायं त्वसंगानुरूपो भवितुमर्हति अयं हि तान् मद्विपक्षान् मशकानिव करतलाभ्यामेव घृष्ट्वा वधिष्यन्तीत्यत इमं स्वसङ्गाद्वियोजयितुं कां युक्तिं करोमीति विचिन्त्य केवलमलीकोक्तिमयं तत् प्रत्यायकं किमप्याह—क्षात्रेति ॥ ६४ ॥

ननु, तर्हि त्वत्सङ्गी कदा भविष्यामीत्यत आह—जन्मनीति । अयमर्थः अतः परं देहान्ते त्वं मद्धाम वैकुण्ठं यास्यस्येव स्ववैरिभ्योऽप्यस्मिन्नवतारे मोक्षं वैकुण्ठवासं च ददामि किं पुनस्तुभ्यं परमभक्ताय किं त्ववतारान्तरे त्वां स्वसङ्गिनं लीलापरिकरं च करिष्यामि यदा त्वां स्वं च तुल्यकाल एवाभिर्भावयिष्यामीति अनन्तरे जन्मनि मम च तव चेत्यर्थः सर्वभूतानामुपकारकत्वात् यथायोग्यं विप्रप्रवरा

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नास्य सुहृत्तमः द्विजवरः परमादरणीयो विप्रो भूत्वा मां केवलं वैराग्यत्वान्निष्परिग्रहमुपैष्यसि मत्सङ्गे एवस्थास्यसीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
एकपञ्चाशत्तमोऽयं दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ५१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्वं वरैः प्रलोभित इति यत् तदप्रमादाय अप्रमादख्यापनाय विद्धि जानीहि आशीर्भिः प्राप्ताभिरपि न भिद्यते न सज्जते दीयमानाभिर्वा न भिद्यते न चाल्यते इत्यर्थः ॥ ६१ ॥
उत्थितं विषये प्रवृत्तम् ॥ ६२ ॥
तुभ्यं तव ॥ ६४ ॥
केवलमनुपमं प्रकृतिमण्डलात् परतः स्थितम् ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
एकपञ्चाशत्तमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ५१ ॥

भाषा टीका ।

और हमने जो तुम्हारे लिये वरदान का लोभ दिया सो तुम्हारी सावधानी के अर्थ जानो, और यह भी तुम स्मरण रखो कि-हमारे मात्र विषयमें ही एक भक्ति वाले पुरुषों की बुद्धि कभी मनोरथों से भिन्न (खंडित) नहीं होती है ॥ ६१ ॥

हे राजन् ! और जो लोग हमारे भक्त न होकर केवल प्राणायामादि योगांगो से ही मन की शुद्धि का प्रयत्न करते हैं उनके मन की वासना क्षीण नही होती, अत एव किसी समय विषयों के सन्निधान होने से उन लोगों का मन चलायमान होता हुआ देख पडता है ॥ ६२ ॥

इस लिये तुम मेरे विषे मन को लगाकर यथेष्ट पृथवी में विचरो, और मेरे विषे तुम को सर्वदा अनपायिनी (विघ्न-रहित) भक्ति होवै यही तुमको हमारा वर है ॥ ६३ ॥

और इस जन्म में तो तुम ने क्षत्रिय धर्म में स्थित हो के मृगया इत्यादिक से बहुत से जन्तुओं का वध किया है, इस कारण अब तुम सावधान होकर मेरा आश्रय लेकर तप करके उस पापको नष्ट करो ॥ इस श्लोक में शिकार खेळने को क्षत्रियों का धर्म कहा, और पश्चात् उसको पाप कहकर तप के द्वारा दूर करने को भी कहा, इससे यह निश्चय करना चाहिये कि-विशेष धर्म के आगे सामान्य धर्म पाप सदृश ठहरता है ॥ ६४ ॥

हे राजन् ! तदन्तर फिर दूसरे जन्म में तुम प्राणि मात्र के परम सुहृद ऐसे ब्राह्मण होकर केवळ हमारे गुण गान करके हमको प्राप्त हो जाओगे ॥ (वही राजा मुचुकुन्द, विप्र वर श्री जयदेव कवि हुए ऐसी जनश्रुति लोक में सुनी जाती है) ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवत दशमस्कन्धोत्तरार्द्ध में इकावन अध्यायकी,
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्य कृत
भाषा टीका समाप्ता ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्द्धे एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

इत्थं सोऽनुगृहीतोऽङ्ग ! कृष्णेनेक्ष्वाकुनन्दनः ।
तं परिक्रम्य सन्नम्य निश्चक्राम गुहामुखात् ॥ १ ॥
संवीक्ष्य क्षुल्लकान् मर्त्यान् पशून्वीरुद्वनस्पतीन् ।
मत्वा कलियुगं प्राप्तं जगाम दिशमुत्तराम् ॥ २ ॥
तपःश्रद्धायुतो धीरो निःसङ्गो मुक्तसंशयः ।
समामाधाय मनः कृष्णे प्राविशद्गन्धमादनम् ॥ ३ ॥
बदर्याश्रममासाद्य नरनारायणालयम् ।
सर्वद्वन्द्वसहः शान्तस्तपसाऽऽराधयद्धरिम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

द्विपञ्चाशत्तमे धावन्भयादिव गतः पुरीम् ॥
अन्वमोदत सन्देशं रुक्मिण्या द्विजवर्णितम् ॥ १ ॥ १

क्षुल्लकानल्पप्राणान् ॥ २ ॥
तपसि श्रद्धायुतः ॥ ३ ॥
तत्र च बदर्याश्रमम् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कृष्णेन साक्षात् स्वयं भगवतानुऽगृहीतः अत इक्ष्वाकुकुलनन्दनः सम्यक् साष्टाङ्गं बहुशो नत्वा एवमस्य पूर्वमेव निष्क्रामणं श्रीभगवदाज्ञया महादरेण शैघ्र्यात् श्रीभगवता च स्वसङ्गेनानिष्क्रामणं तस्य तद्योग्यतानवाप्तेः प्रथममेव निष्क्रामणञ्च स्वोपदिष्टस्य शीघ्रानुष्ठानबोधायेति ज्ञेयम् ॥ १ ॥

वीरुधो वनस्पतींश्च उत्तरामिति श्रीनरनारायणाश्रमगमनस्यभिप्रायेण तत्र हि कलिर्न प्रभवतीति यद्यपि---

"यावत्स पादपद्माभ्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः ।
तावत्कलिर्वै पृथिवीं पराक्रान्तुं न चाशकत् "

इति द्वादशोक्तानुसारेण श्रीकृष्णप्राकट्ये तत्रापि तत्प्रभावो नासीत् तथापि चिरं तत्प्राकट्यं न स्यादित्यभिप्रायेण तथा कृतमिति ज्ञेयम् ॥ २ ॥

धीरः विवेकनिपुणः अतो मुक्तसंशयः शास्त्रादिभिः कृतपरमनिश्चयः अतो निःसङ्गः अन्योपासनाफलाकाङ्क्षारहितः । यद्वा, मुक्तसंशयत्वादेव तपसि भगवदेकाग्रचित्तत्वे श्रद्धायुक्तः अत एवात्र निःसङ्गः अतः कृष्णे मनः समाधिनिष्ठं कृत्वेत्यर्थः । अथवा तपसि भगवत्येव चित्तैकाग्रे श्रद्धायुतः सादरः अतः कृष्णे स्वयं भगवति तस्मिन्नेव मनः सम्यक् तदेकनिष्ठत्वेनाधाय अत एव प्रकर्षेण सर्वोत्कृष्टप्रकारेणाविशत् ॥ ३ ॥

बदर्य्याश्रमेऽपि नरनारायणालयमासाद्येत्यर्थः । यद्वा, नरनारायणयोरालयः आश्रमो यस्मिन् तम् ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १ ॥
क्षुल्लकान् । अल्पपरिमाणान् ॥ २--१५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथावशिष्टं मुचुकुन्दवृत्तान्तमित्थं मुचुकुन्दमनुज्ञाप्यानुगृहीतवतो भगवतोऽनन्तरचेष्टितं चाह---इत्थमिति । अङ्ग हे राजन् ! श्रीकृष्णेनेत्थमनुगृहीतो मुचुकुन्दस्तं श्रीकृष्णं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च गुहाद्वारान्निर्गतवान् ॥ १ ॥

स मुचुकुन्दः क्षुल्लकानल्पपरिमाणान् मर्त्यादीनवलोक्य कलियुगं प्राप्तं विज्ञायोत्तरांदिशं प्रतिजगाम तपस इति शेषः ॥ २ ॥

धीरो जितेन्द्रियः देहतदनुबन्ध्यादिष्वासक्तिरहितः मुक्तसंशयः सेत्स्यामि वा न वेत्येवंविधो येन सः श्रद्धायुतः कर्त्तव्यविषयत्वरायुक्तः कृष्णे भगवति स्वंमनः सम्यगाधाय स्थिरीकृत्य गन्धमादनं पर्वतं प्राविशत् ॥ ३ ॥

तत्रापि बदर्याश्रमं नरनारायणयोरालयं स्थानं प्राप्य सर्वाणि द्वन्द्वानि शीतोष्णादीनि सहत इति तथा शान्तः जितमनाः हरिमाश्रितबन्धहरं भगवन्तं तपसाऽऽराधयामास ॥४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इक्ष्वाकोर्वंशं नन्दयतीति इक्ष्वाकुनन्दनः सन्नम्य सम्यङ् नत्वा ॥ १ ॥

क्षुल्लकान् । गुणतः परिमाणतश्चाल्पमानान् ॥ २ ॥

इदं तत्त्वमुतातत्त्वमिदमिति संशयो मुक्तो येन स तथा ॥ ३—४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १—१५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पुरुषाऽनुग्रहं पूर्वमुक्त्वा भगवता कृतम् ।
अनुग्रहः कालतुल्यस्ततो द्वादशधोदितः ॥
तत्र मुख्या तु लक्ष्मीः स्यात् तस्यां त्रेधा हरेः कृपा ।
मानसेनाथ कायेन वेदेनेति निरूप्यते ॥
गान्धर्वो मानसः प्रोक्तः दूरत्वाद्वचनाभिधा ।
कृष्णानुग्रहयुक्तानां कृतार्थत्वे ततः परम् ॥
स्त्रीणां मुक्तिर्निरूप्येति मुचुकुन्दतपःकथा ।
प्रसङ्गात्तामसानां हि वधो देवहिताय हि ॥
पलायनं लीलयैव सोऽप्यनुग्रह ईर्यते ॥
सात्त्विके राजसे चैव तामसे च हरेः कृपा ।
इति दर्शयितुं राज्ञो वृत्तं लक्ष्म्याः शिवस्य च ॥

तृतीये अध्याये अनुग्रहनिरूपणप्रस्तावे मुचुकुन्दस्य लक्ष्म्याश्च हितं कृतवानिति निरूप्यते कायिकवाचिकमानसिकभेदेन प्रथमं सात्त्विके भगवान् मुचुकुन्दे कृपां कृतवानिति तस्य भगवद्वाक्येन तपःकरणमुच्यते, इत्थमिति चतुर्भिः । एवं प्रकारेण भगवता अनुगृहीतः मुचुकुन्दः तपोनिमित्तं गुहातो निर्गतः भगवदनुग्रहव्यतिरेकेण भगवद्वाक्ये श्रद्धा न भवतीति भगवदनुग्रहः कारणत्वेनोच्यते इक्ष्वाकुनन्दन इति इक्ष्वाकुरत्यन्तं भक्त इति तद्वंश्योऽयमिति कृपाया हेतुत्वेनोक्तं ततस्तं भगवन्तं कृष्णं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य ततः सम्यक् नत्वा साष्टाङ्गं प्रणम्य पूर्वमेव शयनस्थानात् गुहामुखे प्रकाशयुक्ते स्थित इति ततोऽपि निश्चक्राम ॥ १ ॥

ततस्तपः क्वचित् कर्त्तव्यमिति विचार्य भारतखण्ड एवयुगधर्माणां प्रवृत्तिरिति विरुद्धकालयुक्ते देशे तपो न कर्त्तव्यमिति वर्षान्तरं गन्तुम् उत्तरदेशं गत इत्याह—सम्वीक्ष्येति । स हि सत्ययुगे शयनं कर्त्तुं प्रवृत्तः कलियुगे उत्थितः यदैव भगवता मथुरा त्यक्ता तदैव कलिः प्रवृत्त इति मुख्यः सिद्धान्तः पञ्चविंशतिमे वर्षे कलिरायास्यतीत्येवं निश्चित्य भारतखण्डं परित्यज्य समुद्रमध्ये द्वारकां कृतवान् ततो भगवति तत्र गते कलिः सम्यक् प्रविष्टः कालाभिमानिनी देवता तु भगवति स्वस्थानं गते समायास्यति अयं विचारो द्वादशे कर्त्तव्यः कलिस्त्विदानीं प्रविष्टः सन्ध्यासमयोऽयं वा मध्यकाल एवाग्रे निर्णेय इति कालप्रवृत्तौ नियतं हेतुं दृष्टवानित्याह—स मुचुकुन्दः क्षुल्लकान् अल्पप्रमाणान् कालेन न ह्रासम्प्राप्तान् मनुष्यान् । अनेन तेषां मरणमपि शीघ्रं कालेनेति सूचितं वीरुधः लतागुल्मादीन् वनस्पतीन् वृक्षानपि चतुर्विधान् अल्पायुःप्रमाणाभ्यां ह्रासयुक्तान् विलोक्य कलेरेवायं धर्म इति साधारणत्वाद्विनिश्चित्य उत्तरां दिशं जगाम ॥ २ ॥

ततो विधानपूर्वकमिदं देशमतिक्रम्य गत इत्याह—तपःश्रद्धायुत इति । तपः सर्वेन्द्रियनिग्रहः श्रद्धा च भगवद्वाक्ये ताभ्यां युतः दृष्ट्वापि विषयान् विघ्नत्वेन प्राप्तान् वा मुग्धः । किन्तु धीर एव जातः ततो गच्छन् राजेति यं कश्चिदनुवर्त्तमानमपि परित्यज्य निःसङ्ग एव सन् शरीररक्षादौ मुक्तसंशयः । इतस्ततो दर्शनार्थं विक्षिप्तमपि मनः कृष्णे समाधाय गन्धमादनं पर्वते प्राविशत् गरुडगङ्गातः उत्तरेभागे बदरिकाश्रमपर्यन्तं सर्वतोऽपि पर्वतो गन्धमादनः ॥ ३ ॥

ततस्तत्रापि बदर्याश्रममासाद्य यत्र नरनारायणयोरालयं तत्र शीतादिबाधा महतीति तन्निवृत्त्यर्थं यत्नकरणे तपो न युज्यते इति तदर्थमाह—सर्वद्वन्द्वसह इति । अन्तरपि शान्तः तपसा हरिमाराधयन् हरिपदेन यथैव तस्य तपसा आराधनं सिद्ध्यति तथैव कृतवानिति लक्ष्यते ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी

द्विपञ्चाशत्तमे वैरिदुर्लक्ष्यत्वं हरेर्गिरेः ।
प्रवर्षणस्य दाहश्च भैष्मी सन्देशवाक्श्रुतिः ॥ १ ॥
प्रासम् । आसन्नत्वात् प्राप्तप्रायमित्यर्थः ॥ २—४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्विपंचाशत्तमे मुचुकुन्दस्य श्रीकृष्णाराधनपरत्वं श्रीकृष्णस्य म्लेच्छवधप्रवर्षणगिरिप्रवेशजरासन्धविमोहनं द्वारवतीप्रवेश-रुक्मिणीसन्देशश्रवणादिचरितं च वर्ण्यते तत्र तावन्मुचुकुन्दवृत्तं वर्णयति—इत्थमिति चतुर्भिः । ॥ १ ॥

मर्त्यादीन् क्षुल्लकान् अल्पपरिमाणान् प्राप्तं प्राप्तप्रायम् ॥ २ ॥
तपसि कृष्णाराधनप्रधाने श्रद्धायुतः ॥ ३—४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे राजन् ! इस प्रकार इक्ष्वाकुनन्दन मुचुकुन्द महाराज पर जब श्रीकृष्ण भगवान् ने अनुग्रह किया, तब राजा मुचुकुन्द श्रीकृष्णचन्द्र की परिक्रमा दे प्रणाम कर उस गुहा से निकलते हुए ॥ १ ॥

बाहर निकल कर मुचुकुन्द महाराज ने मनुष्यों को छोटे२ देखे, तथा पशु वृक्ष वनस्पतियों को छोटे २ देख कर, कलियुग को आने वाला समुझकर राजा उत्तर दिशा को जाते हुए ॥ २ ॥

भगवान्पुनराव्रज्य पुरीं यवनवेष्टिताम् ।
हत्वा म्लेच्छबलं निन्ये तदीयं द्वारकां धनम् ॥ ५ ॥
नीयमाने धने गोभिर्नृभिश्चाच्युतचोदितैः ।
आजगाम जरासन्धस्त्रयोविंशत्यनीकपः ॥ ६ ॥

विजयध्वजपाठः

(ततो राजा जरासन्धः कालान्ताऽनलसन्निभः ।
विधाय मकरव्यूहं रथनागाश्वपत्तिमत् ।
अन्तश्चकार गोविन्दं व्यूहस्य निमिषान्तरे ॥ क ॥
ततो विलोक्य गोविन्दो वृक्षमुत्पाट्य रंहसा ।
गजान् रथान् हयान् युद्धे पोथयामास दुर्मदः ॥ ख ॥
कृष्णेन हन्यमानास्ते वृक्षेण रिपुकुञ्जराः ।
पेतुर्गतासवो भूमौ वज्रनुन्ना इवाद्रयः ॥ ग ॥
रथाश्च रथिभिर्युक्ताः सतुरङ्गाः सचोदकाः ।
निष्पिष्टा इव न क्वापि दृश्यन्ते कुरुसत्तम ॥ घ ॥
रामस्तु मुष्टिना चाजौ कुञ्जरान्मदशालिनः ।
जघान कुपितः शैलान् वज्रेणेव सुरेश्वरः ॥ ङ ॥
राममुष्टिप्रहारेण विकीर्णस्यन्दना नृप ! ।
न व्यदृश्यन्त भूपृष्ठे चूर्णिताः शीर्णपर्णवत् ॥ च ॥
यवनस्य धनं विश्वं गच्छन्तं द्वारकामनु ।
निहत्य यादवान्विश्वांस्तद्गृहीत्वा जरासुतः ॥ छ ॥
अभ्यवर्तत सङ्ग्रामे रामकृष्णौ कुरूद्वह ! ।

भाषा टीका ।

तप में श्रद्धा वाले बड़े धीर निःसङ्ग संशय रहित होकर श्रीकृष्णचन्द्र में मन को लगा कर गन्धमादन पर्वत में प्रवेश करते हुए ॥ ३ ॥

वहां पर श्री नर नारायण का आलय (स्थान) जो श्रीबदरिकाश्रम है, उसको प्राप्त होकर सब सुख दुःखादि द्वंद्वों को सहते हुए शांत होकर श्रीहरि का आराधन करते हुए ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

निन्ये नयन्मार्गे चलति स्म ॥ ५—६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मथुरां यवने हते इति पुरीं यवनवेष्टितामिति पाठद्वयम् ॥ ५ ॥

चकाराद्गुप्तादिभिश्च तदीयैरेव प्रतिवारं त्रयोविंशतिसङ्ख्यानामक्षौहिणीनां न तु न्यूनाधिकानां सङ्ग्रहस्तस्य राजभ्यस्तावत्तावत्सैन्यादाननिर्णयात् ॥ ६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ मुचुकुन्दानुग्रहोत्तरं भगवच्चेष्टितमाह—भगवानित्यादिना यवनैरावृतां मथुरामागत्य म्लेच्छानां बलं हत्वा । तदीयं म्लेच्छसम्बन्धि सर्वं धनं द्वारकां प्रतिनिन्ये प्रापयामास ॥ ५ ॥

अच्युतेन चोदितैर्नृभिः कर्तृभिर्गोभिः साधनैर्धने नीयमाने सति पूर्ववत्त्रयोविंशत्यक्षौहिणीसेनाधिपतिर्जरासन्ध आजगाम ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रकृतमनुसरति—भगवानिति । यवनेनाहृतमानीतम् ॥ ५ ॥ त्रयोविंशत्यनीकपः त्रयोविंशदक्षौहिणीपतिः ॥ ६ ॥

विलोक्य वेगरभसं रिपुसैन्यस्य माधवौ ।

विजयध्वज पाठः (तं चापतन्तमालोक्य सहितं सबलैर्नृपैः ।
कीर्यमाणौ शरौघेण वृष्ट्येव करिपोतकौ ॥
विरथौ विप्रहरणौ विवर्माणौ विसैनिकौ) ।
मनुष्यचेष्टामापन्नौ राजन् ! दुद्रुवतुर्द्रुतम् ॥ ७ ॥
विहाय वित्तं प्रचुरमभीतौ भीरुभीतवत् ।
पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यां चेलतुर्बहुयोजनम् ॥ ८ ॥
पलायमानौ तौ दृष्ट्वा मागधः प्रहसन्बली ।
अन्वधावद्रथानीकैरीशयोरप्रमाणवित् ॥ ९ ॥

विजयध्वज पाठः (प्रद्रुत्य वीरौ विश्रान्तौ करवीरपुरे निशि ।
तावारुरुहतुर्वीरौ गोमन्तमुदिते रवौ ॥ क ॥
सिद्धचारणगन्धर्वविद्याधरनिषेवितम् ।
आरुह्य शैलं गोमन्तं रामकृष्णौ त्वरान्वितौ ॥ ख ॥
प्रवर्षणाख्यन्तच्छृङ्गं यत्राब्दा नित्यवर्षिणः ।
तत्र तावासतू राजन् ! फलमूलाशनौ सुखम् ॥ ग ॥
जरासन्धस्तु दुष्टात्मा तावनुद्रुत्य माधवौ ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रथनागाश्वपत्तिमदिति क्रियाविशेषणं रथादिमन्तमिति व्यत्ययेन वा योज्यम् (क)
दुर्मदो यथा जन्तून्हन्ति तथा लुप्तोपमम् (ख)
अद्रयो गिरयः "अद्रयोऽर्कगिरिद्रुमाः" इति (ग)
सतुरङ्गाः सचोदकाः ससादिनः निष्पिष्टा हताः (घ—च)
यादवैर्द्वारकां गच्छन्तं नीयमानं यवनस्य विश्वं धनं दृष्ट्वा अनुद्रुत्य यादवानभिहत्य निर्जित्य (छ)

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं तस्य व्यवस्थामुक्त्वा भगवतोपि द्वारकायां गमनमाह—भगवानिति दशभिः । मध्ये तामसस्य शिवस्य ब्राह्मणानां वाक्यं कृतवानिति निरूप्यते यवनवधानन्तरं भगवान् पुनर्मथुरामाव्रज्य यवनैर्वेष्टितां दृष्ट्वा मथुरानिमित्तं म्लेच्छबलं हत्वा तदीयं धनं हतानां मुकुटादिरूपं द्वारकां निन्ये ॥ ५ ॥
वृथैव धनं परित्याज्यमिति राज्ञे देयमिति यवनधनं च ग्राह्यमित्युभयं साधयितुं किञ्चित् दूरं गृहीत्वा गतवानित्यर्थः तत्कटकस्था एव वाहकाः पदातयो बलीवर्दाश्च ते सर्वे भगवता प्रेरिताः जरासन्धस्य सुखार्थं जये हि किञ्चित्प्राप्यत इति तस्मै दानार्थं नीतवन्तः । एतस्मिन् समये सवावच्छेद्यैव समागतो जरासन्धः त्रयोविंशत्यक्षौहिणीयुतः । अधिकात्यने सर्वोपि प्राकृतः क्षीणो भवेदिति प्रकृतिं परित्यज्य प्राकृतं सर्वमेव गृहीत्वा समायातीति ख्यापनार्थं सर्वत्र त्रयोविंशत्यक्षौहिण्य उच्यन्ते ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

निन्ये नेतुमुपचक्रमे ॥ ५—९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निन्ये नृभिर्गोभिश्च नेतुमुपचक्रमे ॥ ५—९ ॥

भाषा टीका ।

भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र भी फिर यवनों से घेरी हुई मथुरा पुरी में आते हुए और म्लेच्छों की सेना को मार कर सेना के धन को द्वारका को पहुचाते हुए ॥ ५ ॥
जब तक कि, उस सेना के धन को भगवान् की आज्ञा से मनुष्य बैलों से द्वारका को भर २ कर लेजाते रहे, इतने में ही तेईस २३ अक्षौहिणी सेना को लेकर जरासन्ध आ पहुंचा ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वेगरभसं वेगोद्रेकम् ॥ ७ ॥

रुरोध शैलं गोमन्तं महत्या सेनया वृतः ॥ घ ॥
स भूपालान् समाहूय स्वानुगान् युद्धदुर्मदान् ।
कलिङ्गं कुञ्जरपतिं सुराष्ट्राधिपतिं तथा ॥ ङ ॥
जयद्रथं सिन्धुपतिं सोमदत्तं च कौरवम् ।
गान्धारराजं शकुनिं वैदर्भं रुक्मिमेव च ॥ च ॥
सुदक्षिणञ्च काम्बोजं विराटं मत्स्यभूपतिम् ।
एतानाज्ञापयामास पूर्वस्यान्दिशि भूपतीन् ॥ छ ॥
पाञ्चालराजं द्रुपदं दमघोषं च चेदिपम् ।
ब्रह्मदत्तं च शाल्वेशमेकलव्यं निषादपम् ॥ ज ॥
वाह्लिकं च कुरुश्रेष्ठं युधामन्युं च दुर्जयम् ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काशिराजं च पौण्ड्रकम् ॥ झ ॥
आज्ञापयामास नृपानेतान् वीरो जरासुतः ।
गिरिं गोमन्तमारोढुं दक्षिणस्यां दिशि प्रभो ! ॥ ञ ॥
द्रुमं किम्पुरुषाधीशं दन्तवक्रं सहानुजम् ।
वीरं विदेहराजानं भूरिश्रवसमेव च ॥ ट ॥
करूषेशं बृहच्चापं दाशार्णं च शतध्वजम् ।
शैब्यं सुवीरराजानं दरदं च महारथम् ॥ ठ ॥
एतान्महीपतीन् राजा जरासन्धोऽमितद्युतिः ।
प्राह गोमन्तमारोढुं पश्चिमस्यां दिशि द्रुतं ॥ ड ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भीरुभीतवद्भीरोरपि भीतवत् अतिभीतवदित्यर्थः । चेलतुः पलायेतां बहुयोजनं देशम् ॥ ८ ॥

अप्रमाणवित् प्रमाणमियत्ता तन्न वेत्तीति तथा ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

माधवौ क्रीडाविशेषार्थं मधुकुले जातौ श्रीरामकृष्णौ मथुरायां पुरा रक्षितेन श्रीरामेण सङ्गतः आपन्नौ स्वीकृतवन्तौ तथाच श्रीविष्णुपुराणे–

"मनुष्यधर्मशीलस्य लीला सा जगतः पतेः ।
अस्त्राण्यनेकरूपाणि यदरातिषु मुञ्चति ॥
मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः ।
तस्यारिपक्षक्षपणे कियानुद्यमविस्तरः ॥
तथापि ये मनुष्याणां धर्मास्तदनुवर्त्तनम् ।
कुर्वन् बलवता सन्धिं हीनैर्युद्धङ्करोत्यसौ ॥
सामं चोपप्रदानं च तथा भेदं प्रदर्शयन् ।
करोति दण्डपातं च क्वचिदेव पलायनम् ॥
मनुष्यदेहिनां चेष्टामित्येवमनुवर्त्तते ।
लीला जगत्पतेस्तस्य छन्दतः सम्प्रवर्त्तते" ॥

इति । हे राजन्निति महाकौतुकात्सम्बोधयति ॥ ७ ॥

विशेषेण पुनर्लिप्साराहित्येनैव हित्वा कुतः? प्रचुरं वित्तस्य प्राचुर्य्यात् शत्रोर्लोभनेन विलम्बनायेत्यर्थः । यद्वा, प्रचुरमपि अभीतावपि भीरुभीतवदिति महाभीतो यथा पलायते तथैवेत्यर्थः । अत एव पद्मपलाशाभ्यामपीति दुःखोक्तिः ॥ ८ ॥

अत्र प्रमाणं विभुत्वं बलादिभिरपरिच्छेद्यत्वमिति यावत् अनुपश्चादधावदित्यादिना तस्य तद्धनग्रहणं निरस्तम् अतस्तद्धनं श्रीद्वारकायामायातमेव ज्ञेयं तथा च श्रीहरिवंशे—

"निवेदयामास ततो नराधिपे ।
तद्धनप्रसेवे परिपूर्णमानसः ॥
जनार्द्दनो द्वारवतीं तदा (च तां) पुरी-
मशोभयत्तेन धनेन भूरिणा" ॥

इति ॥ ९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

माधवौ रामकृष्णौ जरासन्धसैन्यस्य घोररभसं वेगोद्रेकम्-

त्रिगर्त्तं च सुशर्माणं बलिनं वेणुदारिणम् ।
कुलिन्दं च महासत्त्वं केकयानपि भूपतीन् ॥ ढ ॥
शिशुपालं च भूपालं भीष्मकं चापि दुर्जयम् ।
पुरस्कृत्यारुरोहाशु कौवेर्यां मागधो दिशि ॥ ण ॥
एवं गोमन्तमारुह्य सर्वर्तुफलपादपम् ।
विचित्य तत्र सर्वत्राप्यधःशृङ्गात्प्रवर्षणात् ॥ त ॥
चिच्छिदुः सकलान्वृक्षान्नापश्यन् राममाधवौ) ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अवलोक्य मनुष्यचेष्टां प्राप्तौ चिकीर्षन्तौ हेतुगर्भं वा तत्त्वात् हे राजन् ! द्रुतं त्वरितं यथा तथा दुद्रुवतुः पलायितवन्तौ ॥ ७ ॥

तदेवाह, विहायेति । प्रचुरं प्रभूतं यावनं वित्तं विहाय भीतादपि भीतवत् पद्मपत्रसदृशाभ्यां पद्भ्यां बहुयोजनं देशं चेरतुर्जग्मतुः ॥ ८ ॥

मागधो जरासन्धस्तौ दृष्ट्वा बली स्वबलोपेतः दैहिकबलोपेतो वा ईशयो रामकृष्णयोरप्रमाणवित् ईशयोः प्रमाणं स्वरूपरूपगुणानन्त्यरूपं तत्र वेत्तीति तथाभूतः रथानीकैः रथिकसैन्यैः सहान्वधावदनुदुद्राव ॥ ९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वेगरभसं योगसम्भ्रमम् ॥ ७—८ ॥

प्रमाणं ज्ञानबलेयत्तां न वेत्तीति अप्रमाणवित् ॥ ९—क ॥

गोमन्तं पर्वतमारुह्य ॥ ख ॥

प्रवर्षणाख्यं तस्य शृङ्गमापतुरितिशेषः । तत्र शृङ्गे आसतुः उपविविशतुः ॥ ग-१० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ते च सर्वे लब्धवराः पूर्वापेक्षयापि वेगवन्त इति देवानां वाक्यं परिपालनीयं मनुष्यैरिति, मनुष्यचेष्टामापन्नौ मनुष्यभावस्वीकारे हि ब्राह्मणवाक्यं शिववाक्यं च माननीयं भवति । भागवते चास्याऽकथनं लोकव्यामोहनार्थं राजन्निति स्नेहेन सम्बोधनं भ्रमानुत्पादनार्थं द्रुतं यथा भवति तथा दुद्रुवतुः पलायितवन्तौ ॥ ७ ॥

भारवाहकास्तु गन्तुमसमर्था इति तान् विहायैव प्रचुरमपि वित्तं विहाय अभीतावप्येतौ भीतेभ्योऽपि भीताविव रथाश्वादिकमपि यवनबधात् प्राप्तं विसृज्य पद्भ्यामेव भूमिसुखार्थं पद्मपलाशाभ्यां बहुयोजनं चेरतुः चित्रकूटमार्गेण गतौ ॥ ८ ॥

ततो मागधोऽपि भगवल्लीलामज्ञात्वा वरेण दृप्तः पृष्ठतोऽन्वागमदित्याह—पलायमानाविति । तौ रामकृष्णौ । ननु, बहुवार धृत्वा मुक्तः तयोर्बलं जानन्नपि कथं तत्सङ्गे गत इति चेत्तत्राह—मागध इति । देशदोषेण नष्टमतिरित्यर्थः । ततः प्रहसन् बलसहितः सेनासहितः अन्वधावत् रथानीकैः सहेति ये शीघ्रगामिनो रथास्तानारुह्य तादृशैः सह गत इत्यर्थः । अनेन रथानां सेनायाश्च महान् क्लेशो निरूपितः स क्लेशः सार्थको भविष्यतीत्याशङ्क्याह—ईशयोरप्रमाणविदिति । कृष्णरामयोः प्रमाणं सामर्थ्यमादरणीयत्वं वा ब्राह्मणादिवाक्यं प्रमाणीकृत्य भगवान् गच्छति न त्वशक्तः सन्निति भगवत्प्रमाणं न ज्ञातवान् ईशयोरिति पूर्णशक्तिर्विभक्तेति एकस्याप्यनङ्गीकारे विप्रादीनां वाक्यमप्रमाणं भवेदिति उभाभ्यां तत्प्रमाणीकृतमित्यर्थः ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी

वेगरभसं वेगोद्रेकम् ॥ ७ ॥

मनुष्यचेष्टामापन्नाविति तस्य स्वभाव एवोक्तः नतु पलायने ऽयमेव सिद्धान्तः मनुष्यचेष्टामापन्नत्वेपि बहुशः सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वदर्शनात् तत्र प्रियजनस्य कस्याप्यभावान्नापि प्रेममौग्ध्यं च व्याख्यातुं शक्यं नापि भयस्यानुकरणमेवैतदिति व्याख्येयं खिद्यति धीर्विदामपीत्युद्धवोक्तेः तस्माद्दुर्गाश्रयो ऽथारिभयात् पलायनमित्युद्धव एव तमेव दृष्ट्वास्य सिद्धान्तं ज्ञास्यतीति ज्ञेयम् अभीताविति भयाभावः प्राप्तः भीरू भयशीलावप्यौ जनौ भीतौ यथा स्यातां तथा भीताविति भयं च प्राप्तमिति विरोध एवोक्तः ॥ ८ ॥

अप्रमाणवित् प्रमाणमियत्ता तत्र वेत्तीति तथा ॥ ९—११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वेगरभसं वेगोद्रेकम् जरासन्धविमोहनार्थं मनुष्यचेष्टामापन्नौ अनुकुर्वन्तौ द्रुतं त्वरितं यथा तथा दुद्रुवतुः पलायितवन्तौ ॥ ७ ॥

तदेव प्रपञ्चयति—विहायेति । भीरुभीतवत् भीरोरपि भीतो यथा कश्चित्तद्वत् बहुयोजनं देशं चेरतुः जग्मतुः ॥८॥

जरासन्धविमोहमाह—पलायमानौ दृष्ट्वा प्रहसन् अन्वधावत् इयं लीला स्वोत्सृष्टजरासन्धवधकर्तॄणां स्वभक्तानां पाण्डवानां

प्रद्रुत्य दूरं संश्रान्तौ तुङ्गमारुहतां गिरिम् ।
प्रवर्षणाख्यं भगवान्नित्यदा यत्र वर्षति ॥ १० ॥
गिरौ निलीनावाज्ञाय नाधिगम्य पदं नृप ! ।
ददाह गिरिमेधोभिः समन्तादग्निमुत्सृजन् ॥ ११ ॥
तत उत्पत्य तरसा दह्यमानतटादुभौ ।
दशैकयोजनोत्तुङ्गान्निपेततुरधो भुवि ॥ १२ ॥
अलक्ष्यमाणौ रिपुणा सानुगेन यदूत्तमौ ।
स्वपुरं पुनरायातौ समुद्रपरिखां नृप ! ॥ १३ ॥

श्रीच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शौर्य्यख्यापनार्था तत्समानीतसैन्यस्य भूभारस्य तु संहृतत्वात् ॥ ९ ॥

भाषाटीका ।

श्रीकृष्णचन्द्र और बलदेव जी ये दोनों भ्राता रिपुसेना के वेग को देखिकर मनुष्य चेष्टा को प्राप्त होकर हे राजन् ! रण को छोड कर भागते हुए ॥ ७ ॥

सेना के प्रचुर (बहुत) धन को छोड कर निर्भय होकर भी भयभीत के तरह कमल दल सदृश कोमल चरण कमलों से बहुत योजन पर्यंत भागते हुए ॥ ८ ॥

जरासन्ध ने जब उन दोनो श्रीकृष्ण और बलदेव को भागते हुए देखे तब वह रथ और सेना लेकर उन के पीछे से दोडा क्योंकि ? वह दोनो ईश्वरों का प्रमाण तो जानता ही न रहा इसी से दौडा ॥ ९ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका ।

तुङ्गमेकादशयोजनोन्नतम् प्रकर्षेण वर्षत्यस्मिन्निति प्रवर्षण इत्याख्या यस्य तं तदाह—भगवानिति । भगवानिन्द्रः ॥ १० ॥

तत्र विचिन्वन्नपि तयोः पदं निलयस्थानमनधिगम्य ॥११॥

ततो गिरेः दशचैकं च योजनानि तावदुत्तुङ्गान्मागधसंरोधदेशमतिक्रम्य परतोऽधो निपेततुः ॥ १२-१४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रवर्षणाख्यमिति तद्गिरेरग्निदाहशङ्कापि निरस्ता ॥ १० ॥

नाधिगम्येति तैर्व्याख्यातम् । यद्वा, आज्ञायेत्यत्र हेतुः तयोः पदं पादचिन्हमन्यत्राप्राप्येति ददाह दग्धुमारेभे नृप इति तत्र शात्त्यतिशयः सूचितः ॥ ११ ॥

दह्यमानं तटं प्रान्तभागमात्रं यस्य तस्मात् अधो गिरेः तत्रापि भूप्रदेशे न तु कण्टकजलादौ अनेन निःशब्देन च सुदूरे तयोः सुखपतनमभिप्रेतम् ॥ १२ ॥

अलक्ष्यमाणाविति धूमावृतसर्वदिक्त्वात् रिपुणेति । रिपुत्वात्सावधानेनापीत्यर्थः । तत्रापि सानुगेन महासैन्येनापि सह यदूत्तमाविति यादवान्नन्दयन्ताविति भावः ॥ १३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तौ रामकृष्णौ प्रद्रुत्य पलायित्वा श्रान्तौ तुङ्गमुन्नतं प्रवर्षणाख्यं गिरिमारूढवन्तौ । आख्याया अन्वर्थमाह, भगवान्पर्जन्यो यत्र गिरौ नित्यदा वर्षति प्रकृष्टं नित्यमस्मिन्वर्षतीति प्रवर्षणः अधिकरणे ल्युट् ॥ १० ॥

स जरासन्धः हे नृप ! पदं रामकृष्णयोः पादाङ्कितं तत्र तत्र भूप्रदेशमधिगम्यावलोक्य तेन लिङ्गेन गिरौ विलीनावन्तर्हितावाज्ञाय अनुमाय नाधिगम्येति पाठे तत्र विचिन्वन्नपि तयोः पदं नियतस्थानमज्ञात्वा केवलं तत्र विलीनौ ज्ञात्वा तं गिरिं सर्वतो दशयोजनम् एधोभिः काष्ठैश्चितिं कारयित्वेति शेषः तत्राग्निमुत्सृजन् ददाह ॥ ११ ॥

तदा दह्यमानानि तटानि यस्य तस्माद्गिरेरुत्प्लुत्य दशैकं च योजनानि यानि तावत्तुङ्गाद्गिरेर्मागधसंरोधदेशमतिक्रम्य परतोऽधो निपेततुः ॥ १२ ॥

ततो रिपुणा मागधेनाऽदृश्यमाणौ रामकृष्णौ समुद्र एव परिखा यस्यास्तां पुरीं द्वारकां प्रति पुनराजग्मतुः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एधोभिः काष्ठैः ॥ ११—१२ ॥

समुद्र एव परिखा खातं नदी यस्याः सा तथा ॥ १३—१४

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो रामकृष्णौ पर्वतेन प्रार्थितचरौ तत्प्रियार्थं तुङ्गं गिरिमारुहतां स हि पर्वतः सर्वदा शीतेन व्याप्तः भगवन्तं शीतनिवृत्त्यर्थं विज्ञापयामास तत्र हि न कदाचिदपि सूर्याग्निसम्बन्धः मेघानां तत्प्रियं स्थानम् अतो मेघाच्छन्न एव तिष्ठतीति न सूर्यसम्बन्धः वर्षतीति नाग्निसम्बन्धः ततो भगवान् पूर्वं तस्मै

सोऽपि दग्धाविति मृषा मन्वानो बलकेशवौ।
बलमाकृष्य सुमहन्मगधान्मागधो ययौ ॥ १४ ॥
आनर्त्ताधिपतिः श्रीमान् रैवतो रेवतीं सुताम्।
ब्रह्मणा चोदितः प्रादाद्बलायेति पुरोदितम् ॥ १५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

वरं दत्तवान् अहमागत्य ते शीतं निवारयिष्यामीति ततो भगवतः अद्भुतकर्मत्वं प्रतिपादयितुं श्रान्तिमुक्त्वा पर्वतारोहणं वदति, प्रद्रुत्येति। न हि कश्चित् दूरं प्रद्रुत्य तुङ्गं गिरिम् आरोहति। उच्चारोहणं ह्यश्रान्तमपि श्रमयति। भगवतः सहस्रोपायानां विद्यमानत्वात् निलीय स्थित्यर्थं किं पर्वतारोहणमुच्चस्थानमपेक्ष्यते प्रत्युत उच्चस्थितं सर्वोऽपि पश्यति अतोऽत्र भगवतः अद्भुतलीलां कथयन् विरोधप्रकारेण कथयति दूरं प्रद्रुत्य धावनं कृत्वा सम्यक् श्रान्तौ जातौ न हीशयोः शीघ्रगमनं श्रमो वा सम्भवति तत्रापि तुङ्गमत्युच्चं गिरिम् आरुहतां गुप्ततया तत्रारोहणप्रकारमाह—प्रवर्षणाख्यमिति। प्रकर्षेण वर्षणं यत्रेति रूढिभ्रमव्युदासाय स्वयमेव योगं प्रदर्शयति, भगवान् नित्यदा यत्र वर्षतीति। तत्र हि सर्वदा भगवान् वर्षति मेघा हि कदाचित् क्वचिद्वर्षन्ति तेषामधिष्ठातृरूपो भगवान् "विष्णुः पर्वतानामधिपतिः" इति श्रुतेः। स्वयमेव तत्र वर्षति अन्यथा लोके वृष्टिप्रवृत्तिर्न स्यात् ॥ १० ॥

ततो भ्रान्तस्य जरासन्धस्य कृत्यमाह—गिराविति। पर्वतारोहणे कैश्चित् दृष्ट एव तत्रापि अग्रे न गत इत्यत्र विचारमपि कृतवानित्याह—नाधिगम्येति। ततः पर्वतादग्रे पदं गमनचिह्नं नाधिगम्य अप्राप्य दाहे भगवता हेतुः सम्पादितः स सत्य एव जात इति वक्तुं तस्य निलीनाविति ज्ञानमुत्पादितं ततो दाहार्थमेव तथा प्रयत्नः कृत इति सत्यसङ्कल्पस्य भगवतः इच्छया गिरिमेधोभिर्ददाह सर्वत्र वृक्षान् छित्वा परितस्तृणादिना दाहं कारितवान् ॥ ११ ॥

ततो भगवान् पर्वतप्रार्थितं विधाय ततोऽग्रे गत इत्याह—तत उत्पत्येति। तरसा शीघ्रमेव यावदग्निः प्रज्वलति भगवति विद्यमाने अग्निः पर्वतं न दहेदिति न तु दाहभयात् दह्यमानाः तटाः यस्य सर्वत्र दाहे उद्भूते उभौ पूर्णशक्तिर्भगवान् दशैकयोजनोत्तुङ्गादिति एकादशयोजनं स उत्तुङ्गः तत उभावपि अधः पर्वतस्य प्रस्तरभागमपि परित्यज्य भूभागे निपेततुः ॥ १२ ॥

केचित्तु अतिदाहे पुनः पर्वतप्रार्थनायां तं भूमौ नेतुं उपर्युत्थाय पादपीडनेन तं भूमौ प्रवेशयन्नेव स्वयं दूरे गत इत्याहुः—ततः पुनरपि तस्य प्रवृत्तिः स्यादिति पूर्वमपि स्वेच्छयैव स प्रवृत्त इति ज्ञापयन् तेनालक्ष्यमाणावेव द्वारकां गतौ तत्र न भगवता कश्चनाधिकः प्रयत्नः कृतः स मा पश्यत्विति किन्तु स्वदोषेणैव स न दृष्टवानिति ख्यापयितुमाह—रिपुणेति। दुष्टत्वदोषेणैव स न दृष्टवान् तत्सम्बन्धादन्यैरपि न दृष्टमिति सानुगेनुक्तैव न दृष्टवान् तत्सम्बन्धादन्यैरपि न दृष्टमिति नेत्युक्तम्। ननु, कार्यस्य सर्वस्यापि कृतत्वात् अत्रापि तदैव कुतो न गतौ द्वारकागमने को हेतुरिति चेत्तत्राह—यदुकुलमाविति। अन्यथा यदुकुले अवतारं न कुर्यात् अतो यादवहितार्थं स्वपुरं यातौ पुनरायातामित्यनेन पूर्वमुभावपि स्वयं गत्वा तान् स्थापितवन्ताविति विज्ञायते तस्य भिन्नद्वीपत्वं कलिप्रवेशनाभावाय निरूपयन्नाह—समुद्रपरिखामिति। समुद्र एव परिखा यस्येति विस्तारो ऽप्यनेन सूचितः नृपेत्यप्रतारणाय सम्बोधनम् ॥ १३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

ततो गिरेः दश च एकं च यानि तावत्तुङ्गात् अधः मागधसैन्यसंरोधदेशमतिक्रम्य परतो निपेततुः ॥ १२—१३—१४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

भगवानिन्द्रः ॥ १० ॥
पदं प्रवेशस्थानम ॥ ११ ॥
दश चैकञ्च यानि योजनानि तावदुत्तुङ्गात् ॥ १२—१४ ॥

भाषा टीका।

दोनों भाई दौड कर जब श्रांत से हुए, तब एक बडे ऊंचे पर्वत पर चढजाते भये, जिसका कि-प्रवर्षण ऐसा नाम रहा नित्य ही भगवान् इन्द्र जिस पर वर्षा करते हैं ॥ १० ॥

हे राजन् ! उस समय जरासन्ध ने यह तो जान लिया कि-ये दोनों इस पर्वत में छुप गये हैं, परंच ढूंढने पर पता नहीं चला, तब चारों तरफ से इन्धन जोडकर जरासन्ध अग्नि लगा देता हुआ ॥ ११ ॥

जब कि उस पर्वत में अग्नि बढी और उसके दोनों तरफ से तट जरने लगे तब ये दोनों भ्राता वेग से उछल कर ग्यारह योजन ऊंचे पर्वत से पृथिवी में नीचे कूदते हुए ॥ १२ ॥

हे नृप ! इस प्रकार यदुकुलोत्तंस श्रीकृष्ण बलदेव दोनों भ्राताओं को न जरासन्ध ने ही देख पाया और न उसके किसी अनुचरने देखा, और वे दोनों भ्राता समुद्र जिसकी परिखा (खाई) हो रहा है ऐसे द्वारका नगर में आकर प्राप्त होते हुए ॥ १३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

श्रीकृष्णस्य विवाहान्निरूपयितुं बलदेवविवाहं नवमस्कन्धोक्तमनुस्मारयति, आनर्त्तेति ॥ १५ ॥

भगवानपि गोविन्द उपयेमे कुरूद्वह ! ।
वैदर्भीं भीष्मकसुतां (१) श्रियो मात्रां स्वयंवरे ॥ १६ ॥
प्रमथ्य तरसा राज्ञः शाल्वादींश्चैद्यपक्षगान् ।
पश्यतां (२) सर्वलोकानां तार्क्ष्यपुत्रः सुधामिव ॥ १७ ॥

राजोवाच ।

भगवान् भीष्मकसुतां रुक्मिणीं रुचिराननाम् ।
राक्षसेन (३) विधानेन उपयेम इति श्रुतम् ॥ १८ ॥
भगवन् ! श्रोतुमिच्छामि कृष्णस्यामिततेजसः ।
यथा मागधशाल्वादीन् जित्वा (४) कन्यामुपाहरत् ॥ १९ ॥
ब्रह्मन् ! (५) कृष्णकथाः पुण्या माध्वीर्लोकमलापहाः ।
कोऽनु तृप्येत (६) शृण्वानः श्रुतज्ञो नित्यनूतनाः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मात्रां कलाम् ॥ १६ ॥

गरुडो यथा देवान्प्रमथ्य सुधा महरत्तथेति ॥ १७ ॥

"राक्षसो युद्धहरणात्" इति स्मृतेः । राज्ञः प्रमथ्यैति च त्वदुक्त्या राक्षसेन विधानेनोपयेमे परिणीतवानिति श्रुतं पूर्वमेव वा ॥१८॥

सामान्यत एव श्रुतं विशेषं तु श्रोतुमिच्छामि ॥ १९ ॥

श्रवणौत्सुक्यमाविष्करोति-ब्रह्मन्निति । पुण्या महाफला माध्वीः श्रुतिसुखाः लोकस्य मलापहाश्च शृण्वानः शृण्वन्नित्यर्थः । श्रुतज्ञः श्रुतसारवित् नित्यनूतनाः प्रतिक्षणमाश्चर्यवत्प्रतीयमानाः ॥ २०-२४ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

बलकेशवाविति सामर्थ्यसूचकं सुमहदिति तदा सर्वस्यापि श्रीभगवदुपेक्षितत्वात् उपेक्षा च रुक्मिणीहरणपराक्रमकौतुकपोषणार्थं तत्साक्षादरिवर्गनिर्जयेन तस्याः प्रहर्षार्थञ्चेति ज्ञेयम् । ननु, कथं महापावनान् माथुरानेवं स्वराज्यत्वेन गृहीत्वा नोवास तत्राह—मागधः नीचदेश्यानां तत्रैवाभिरुचेरिति भावः । तदेवं पलायनेऽपि जयो दर्शितः अनेकसहस्रैर्महारथादिभिरनुगन्तुमशक्यत्वात् सर्वांस्तानतिक्रम्योत्प्लुतत्वाच्च ॥ १४ ॥

श्रीमान् ब्रह्मलोकगमनेन सप्तविंशतिचतुर्युगेष्वतीतेष्वपि सर्वसम्पत्तिमान् इति योगादिबलं सूचयति, अतः प्रकर्षेणादात् रैवतो रेवतसुतः ककुद्मी ॥ १५ ॥

भगेति युग्मकं भगवान् स्वयं भगवान् तथा तथा नित्यविहारी श्रीकृष्णः तदानीं च गोविन्दः गां पृथिवीं विन्दतीति क्रीडाविशेषार्थं तस्यामवतीर्ण इत्यर्थः । अतः श्रियो मात्रां माति प्रविशत्यस्यां सर्वमिति परिपूर्णां मूर्त्तिं भगवद्वदेवावतरीतुमर्हत्वात् तथा च श्रीविष्णुपुराणे "एवं यथा जगत्स्वामी देवदेवो जनार्दनः । अवतारं करोत्येषा तथा श्रीस्तत्सहायिनी" इति । अत एव वक्ष्यते सदृशीमिति उपयेमे विवाहलीलया निकटे निनाय अपिः पूर्वोक्तसमुच्चये । यद्वा, गोविन्दो गोकुलेन्द्रः गोकुलचक्रवर्त्तिगोपीजनविरहेणान्तःखिन्न इत्यर्थः । यथैव श्रीमदुद्धवं प्रति निजकरुणावाष्पमुद्गिरातिस्म गच्छोद्धव व्रजमित्यादिभिः यथैवोद्गरिष्यति सर्वप्रकटलीलान्तेऽपि "तास्ताः क्षपाः प्रेष्ठतमेन नीताः" इत्यादिभिः तादृशः सन्नप्युपयेमे कुतः? श्रियो मात्राम् अंशं मूर्त्तिभेदम् इति यावत् । ततश्च "श्रियः कान्ताः कान्तः" इत्याद्यनुसारेण गोपीनामपि श्रीत्वात् "नायं श्रियोऽङ्ग उ नितान्तरतेः प्रसादः" इत्याद्यनुसारेण प्रसिद्धश्रीतोऽप्युत्कृष्टतमत्वेनैव कुरुषु पाण्डवशब्दवत्स्त्रीषु गोपीति नामान्तरप्राप्तत्वात् तदेकतत्त्वादित्यर्थः तास्वपि मुख्याया श्रीराधाया एव मात्रामिति वा "ज्ञातीन् वो द्रष्टुमेष्यामो विधाय सुहृदां सुखम्" इति श्रीभगवदुक्त्यनुसारेण यादवादिनिजगणविशेषसुखार्थमपि तादृशीमेव स्वीचकारेति भावः । एवमेवोक्तं पाद्मकार्तिकमाहात्म्ये "कैशोरे गोपकन्यास्ता यौवने राजकन्यकाः" इति । स्कान्दादौ च "रुक्मिणी द्वारवत्यां तु राधा वृन्दावने वने" इति तथा शक्तिवैचित्रीबोधनार्थमाह–भगवानिति । यद्वा, यो गोविन्दः "मां केशवो गदया प्रातरव्याद्गोविन्दः आसङ्गवमात्तवेणुः" इति नारायणवर्माद्यनुसारेण तथा नित्यविहारी सोऽपि वैदर्भीमुपयेमे तत्कथं? तत्राह–भगवानचिन्त्यशक्त्या तत्र चात्र च युगपत्प्रकाशवान् यथैव सान्त्विता उद्धवद्वारा व्रजदेव्य इति भावः । स्वयंवर इति श्रीहरिवंशोक्तं तद्वृत्तं स्मारयति—ततश्च श्रीभगवदुक्त्या स्वयम्वरे निवृत्ते शिशुपालाय दातुं निश्चिताया तस्या महार्त्तिवियप्रत्येण सन्देशादिना हरणादिकं वृत्तमिति । यद्वा, स्वयमेव वैदर्भ्या पुरोहितपुत्रप्रेषणेन वरः पतित्वेन श्रीकृष्णवरणं तस्मिन् ॥ १६ ॥

---

(१) इन्दिरांशाम् । (२) सर्वभूतानाम् । (३) विवाहेन ।
(४) तत्पारमागमत् । (५) विष्णुकथाः इतीमे विजयध्वजपाठाः । (६) शृण्वान्वा, शृणुवान्, इति वा पा० वीररा० ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तरसा सद्यः प्रमथ्य निर्जित्य जरासन्धस्य मुख्यत्वेपि शाल्वादित्वं सर्वैराजभिः श्रीकृष्णप्रपत्तौ सम्मतायामपि शाल्वस्यैव वाचा युद्धप्रवृत्त्या तत्र तस्यैव मुख्यत्वात् तच्च श्रीहरिवंशे व्यक्तं चैद्यस्य पक्षगान् सहायान् सर्वलोकानामन्येषां पश्यतामित्यनादरे षष्ठी इति राज्ञामतिलज्जादिकं बोधयति तार्क्ष्यः कश्यपः ॥ १७ ॥

राक्षसेनेति वीरैः प्रशस्यतयायोग्येनैवेति विवचितं रुचिराननाम् अर्थात् श्रीकृष्णवदेवेति । यद्वा, श्रीकृष्णस्यापि मनोहरमुखीमिति महासौन्दर्य्यमुपलक्षयति—ततः श्रीकृष्णेन विवाहसौख्यं च सम्मतम् ॥ १८ ॥

यथोपाहरत् तथा तत्प्रकारं श्रोतुमिच्छामः अत एव निर्गलितार्थस्तैर्व्याख्यातो विशेषतस्त्विति । अमिततेजसोऽपि इति सद्यः संहर्तुं शक्तावपि कौतुकेन मधुरलीलाभिप्रेता ॥ १९ ॥

कथारूपत्वेन सुखसाध्याः अपि पुण्याः सर्वधर्ममूलरूपाः को धर्मार्थी तावच्छृण्वंस्तृप्येत् यथा माध्वी परममधुररसाश्रयरूपाः कोऽर्थार्थी कामार्थी वा शृण्वंस्तृप्येत् तथा लोकमात्राणां मलस्य पापाद्यविद्यान्तदोषस्यापहन्त्री को मोक्षार्थी शृण्वंस्तृप्येत् तथा नित्यनूतनाः "सतामयं सारभृतां निसर्गः" इत्यादिन्यायेन प्रतिपदं प्रोन्मीलत्प्रेमानन्दः को वा भक्त्यर्थी शृण्वंस्तृप्येत् शृण्वन्निति श्रवणमात्रेण लभमान इत्यर्थः । श्रुतज्ञ इति यदि तत्तत्तात्पर्यं वेदेत्यर्थः अवधिमात्र इति वा ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मात्राम् अंशम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सोऽपि मागधोऽपि रामकृष्णौ दग्धाविति मृषा यथा तथा मन्वानो बलं सैन्यमाकृष्यादाय मागधान्देशान्प्रत्याजगाम ॥ १४ ॥ अथ श्रीकृष्णस्य विवाहान्निरूपयितुकामस्तावद्बलभद्रविवाहं नवमस्कन्धोक्तमनुस्मरति—आनर्तेति । स्पष्टोऽर्थः ॥ १५ ॥

अथ भगवद्विवाहान्निरूपयितुकामस्तावद्रुक्मिणीकल्याणं तद्विस्तरबुभुत्सामुत्थापयन्सङ्ग्रहेणाह—भगवानपीति द्वाभ्याम् । हे कुरूद्वह ! श्रियो लक्ष्म्या मात्रामंशभूतां भीष्मकस्य राज्ञः सुतां वैदर्भीं यथा तार्क्ष्यपुत्रो गरुडः सुधामाजहार तद्वत् स्वयंवरे सर्वभूतानां पश्यतां सतां चैद्यपक्षपातिनः सर्वाञ्छाल्वादीन् राज्ञः क्षत्रियांस्तरसा बलेन प्रमथ्यबालोड्याभिभूयेति यावत् आहृतामिति शेषः उपयेमे इत्यन्वयः १६—१७ ॥

तत्र तद्विस्तरबुभुत्सया पृच्छति राजा भगवानिति, रुचिरं सुन्दरमाननं यस्यास्ताम् उपयेमे विवाहितवानिति श्रुतं मयेति शेषः । त्वन्मुखादधुना श्रुतम् इति भावः । तियुक्त्यानीताया विवाहो राक्षसविवाहः " राक्षसो युद्धहरणात् " इति स्मृतेः । यद्वा, युद्धे हरणमेव राक्षसो विवाहः तथापि च राक्षसेन विवाहेन हेतुभूतेन पश्चाद्यथावदुपयेम इत्यर्थः ॥ १८ ॥

भगवानिति यथा येन प्रकारेण मागधादीनेक एव सन् जित्वा पुनरागमत् वैदर्भीमादायेति शेषः । तममिततेजसः कृष्णस्य जयागमनादिप्रकारं श्रोतुम् इच्छामि ॥ १९ ॥

आत्मनः श्रवणौत्सुक्यम् आविष्करोति—ब्रह्मन्निति । हे ब्रह्मन् ! श्रीकृष्णस्य कथाः पुण्याः शृण्वतां वदतां च पुण्यावहाः माध्वीः श्रुतिसुखावहाः न केवलं पुण्या एव अपि तु शृण्वतो गदतश्च जनस्य मलापहाः पापघ्नीश्चाऽतस्ताः श्रुतज्ञः श्रोत्रेन्द्रियविषयसुखसारासारविवेकी चेत्को वा पुमान् * शृण्वान् उपधादीर्घश्चार्षः न सेवेत तच्छ्रुतज्ञश्चेत्सर्वोऽपि सेवेतत्यर्थः सत्यं सेवेतेति सकृच्छ्रुत्वा पुनर्न सेवेतेत्यतस्ता विशिनष्टि—नित्यनूतना इति ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इत आरभ्य विजयध्वजीयमूलपठितश्लोकाः

अष्टादशे तु सङ्ग्रामे जित्वा यादवसत्तमौ ॥
इमः स्वराष्ट्रं न्यवसञ्जितादङ्गमण्डलो नृप ! ।
माधवौ तु महात्मानौ प्रविश्य द्वारकां पुरीम् ॥
स्तूयमानौ दिवारात्रं सूत मागधवन्दिभिः ।
वृतावानन्दबहुलैर्बन्धुभिः सुखमूषतुः ॥
इतिश्रीभा०म०द०पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

कदाचिद्देवकीपुत्रो रामशैनेयसंयुतः ।
सेव्यमानः सभायां वै नाना देशेश्वरैर्नृपैः ॥ क ॥
पाञ्चालराजं द्रुपदं बालैः कुन्तीसुतैर्मृधे ।
बद्धं शुश्राव कौरव्य ! ब्राह्मणैः सञ्चयाजिभिः ॥ ख ॥
तच्छ्रुत्वा हृष्टहृदयः कृतवर्माणमच्युतः ।
नगरं हस्तिनपुरं प्रेषयामास वेदितुम् ॥
स गत्वा हस्तिनपुरं वृद्धं कुरुपितामहम् ।
ददर्श द्रोणविदुरधृतराष्ट्रकृपैर्वृतम् ॥
युधिष्ठिरं च राजानं चतुर्भिर्भ्रातृभिर्वृतम् ।
सभाजयामास भृशं कुन्तीं च हृदिकात्मजः ॥
युधिष्ठिरोऽपि पप्रच्छ सानुगं कंसमर्दनम् ।
हतं च कालयवनं जरासन्धं च निर्जितम् ॥
वासुदेवं च निहतं करवीरपुरेश्वरम् ॥
द्वारवत्याश्च करणं नगर्या वरुणालये ॥ छ ॥
हतौ च हंसडिभकौ ब्रह्मदत्तं च दुर्जयम् ।
श्रुत्वा हार्दिक्यवचनमाद्यथार्थेन युधिष्ठिरः ॥
मेने त्रैलोक्यसाम्राज्यं स्वहस्तगतमक्षयम् ।
सभाजितश्च हार्दिक्यः सुखसम्भाषणादिभिः ॥
पाण्डुपुत्रैस्तथा कुन्त्या सौहार्दस्नुतवाष्पया ।
हार्दिक्यस्ताननुज्ञाप्य बान्धवान् पृथया सह ॥
मातृष्वसेयान्धर्मज्ञानभिवाद्य यथावयः ।
गाङ्गेयेनाभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रेण चानघ ! ॥
विदुरेणाङ्गराजेन द्रोणेन च कृपेण च ।
प्राज्ञेनाचार्यपुत्रेण तथा दुर्योधनेन च ॥
कृतवर्माऽभ्यनुज्ञातो निर्गत्य गजसाह्वयात् ।
द्वारकां वृष्णिनिलयामाजगाम दिनात्यये ॥
स प्रविश्य सभां दिव्यामनेकनृपसेविताम् ।

* यदा शृणुवान् इति पाठस्तदा उवङ् दीर्घश्चेति टीका ज्ञेया ।

श्रीविजयध्वजीयमूलपठितश्लोकाः ।

दृष्ट्वा गोविन्दमासीनं काञ्चने परमासने ॥
वीजश्चामरसङ्घातसहितं वनमालिनम् ।
आचचष्टेऽखिलं तस्य यथादृष्टं यथा श्रुतम् ॥
वृत्तान्तं कौरवेयाणां नगरे गजसाह्वये ।
तदाकर्ण्य हरिः सर्वं वृत्तान्तं जगदीश्वरः ॥ १६ ॥
पौरुषं पाण्डुपुत्राणां बभूवानन्दनिर्भरः ॥

इतिश्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्ध उत्तरार्द्धे
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

राजोवाच ॥

रेवतो नाम राजासौ ब्रह्मणा चोदितःकथम् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण महामुने ! ॥

श्रीशुक उवाच ॥

रेवतो नाम राजासीत्पुरा धर्मार्थतत्त्ववित् ॥
रेवती नाम तस्यैका जज्ञे कन्या यशस्विनी ॥ ख ॥
स ब्रह्माणं ययौ प्रष्टुं कस्मै दास्यामि तामिति ।
अदत्त्वा याच्यमानोपि नानाजनपदेश्वरैः ॥ ग ॥
सभायां ब्रह्मणस्तत्र गन्धर्वौ द्वौ हाहाहूहू ।
तस्मिन्नगायतां काले ग्राममूर्च्छाविचक्षणौ ॥ घ ॥
राजाऽतिष्ठद्बहिः किञ्चिच्चिरामप्रतीक्षया ।
गीतावसाने पप्रच्छ प्रणिपत्य पितामहम् ॥ ङ ॥
एषा मे भगवन् ! कन्या कस्मै दास्य इमामिति ।
तं प्राह पद्मभूः कस्ते राजपुत्रो विरोचते ॥ च ॥
तत्रान्यांश्च महीपालानाचक्ष्वेति कुरूद्वह ! ।
ततस्तान् रेवतः प्राह भूपालान्विषयेश्वरान् ॥
स तानाकर्ण्य नृपतीन्प्रहस्योवाच रेवतम् ।
युगानि तु बहून्यत्र गतानि तव भूपते ! ॥ ज ॥
क्षणमात्रमिवाश्राव्यं शृण्वतो गीतमेतयोः ।
केदानीं तव ते भूपाः सुताया सदृशा वराः ॥ झ ॥
इदानीं राजशार्दूल ! यदुवंशविवर्द्धनौ ।
वसुदेवगृहे जातौ रामकृष्णाह्वयौ प्रभू ॥ ञ ॥
तत्र सङ्कर्षणायेमां कन्यां यच्छस्व भूपते ! ।
इत्युक्तस्तेन भूपालस्तं प्रणम्य पुरं गतः ॥
रामाय प्रददौ कन्यां रूपिणीं बाहुशालिने ।
तामादियुगसम्भूतां दीर्घदेहां महाभुजः ॥ ठ ॥
आकृष्य लाङ्गलेनांसे समां चक्रे हलायुधः ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

"परापूर्वेषां सङ्ख्यां वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति" इत्यादिश्रुत्यर्थं दीपकन्यायेन । दर्शयत्यस्मिन्नध्याये तत्र श्रीकृष्णो युद्धे कुन्तीसुतैर्बद्धं पाञ्चालभूपतिं श्रुत्वा हृष्टस्तद्वृत्तान्तविवित्सया तत्समीपे कृतवर्माणं प्रेषयामासेति कथयति, कदाचिदिति ॥ क ॥

ब्राह्मणैरुक्तम् ॥ ख ॥

वासुदेवं शृगालनामानं वरुणालये समुद्रे ॥ छ ॥

आनन्दनिर्भरः आनन्दपूर्णो बभूवेत्यनेन पूर्णानन्दत्वं सदातनं न कादाचित्कमिति सूचयति "भू सत्तायाम्" इति धातोः सत्तायाः सदातनत्वादिति ॥ त ॥

इतिश्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् ।
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

अनित्यत्वात्संसारो हेयस्तदर्थं कामक्रोधादिनिलयाद्देहात्स्मिन्देवाहर्तव्येति दर्शनायोत्तराध्यायत्रयस्य प्रारम्भः आनर्तविषयाधिपतिः ॥ १५---१८ ॥

धर्मार्थौ धर्मविषयो विष्णुस्तस्य तत्त्वं वेत्तीति धर्मस्य अर्थस्य च तत्त्वं वेत्तीति धर्मस्यार्थस्य तत्त्वं हरिविषयत्वलक्षणं वेत्तीति वा ॥ ख ॥

येयं मम कन्या तां प्रति याचकत्वसम्भवात् कुतो न दत्तेत्यत्राह---अदत्त्वेति । ब्रह्मणः सर्वस्य गुरुत्वात् गुर्वनुज्ञापूर्वकं क्रियमाणं सर्वं फलवदित्यभिसन्धाय याचकेभ्यो न दत्तेति भावः ॥ ग ॥

तत्र तस्मिन्नवसरे ग्राममूर्च्छाविचक्षणौ सप्तस्वरगानविशेषविदग्धौ स्वराणां मण्डलं ग्रामः आरोहावरोहः मूर्च्छा सप्तस्वरास्त्रयो ग्रामा एकविंशतिमूर्च्छना इति भरतः ॥ घ ॥

अल्पार्थं किञ्चिदित्यव्ययम् अल्पकालमित्यर्थः ॥ ङ ॥

त्वदभीष्टवरो नास्ति तदानींतनकालीयानामतीतत्वादिति ब्रह्मा वक्ति, तं प्राहेति ॥ च ॥

तव ते तुभ्यं मनुष्यस्य सुबहूनि युगानि क्षणमात्रमिव गतानीति तत्र निमित्तमाह---आश्राव्यमिति ॥ ज---झ ॥

तर्हि किं कर्त्तव्यमिति तत्राह---इदानीमिति ॥ ञ ॥

आदियुगं कृतं नाम ॥ ठ ॥

तेषां पारं यथा तस्य हरेर्विवाहलक्षणं चरितं श्रोतुमिच्छामि ॥ १९ ॥

माध्वीः मधुराः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ ७---१५ ॥

मात्रामिति माति प्रविशत्यस्यां सर्वमिति भगवद्देवावतरीतुमर्हत्वेन परिपूर्णाम्मूर्त्तिं यद्वा, गोविन्दो गोकुलेन्द्रः गोकुलवर्त्तिगोपीविरहेणान्तःखिन्न इत्यर्थः । तादृशः सन्नुपयेमे कुतः श्रियो मात्रामंशं मूर्त्तिभेदमिति यावत् ततश्च "श्रियः कान्ताः कान्तः परम पुरुषः" इत्याद्यनुसारेण गोपीनामपि श्रीत्वात् तदेकतत्त्वादित्यर्थः । तास्वपि मुख्यायाः श्रीराधाया एव मात्रामिति वा "ज्ञातीन् वो द्रष्टुमेष्यामो विधाय सुहृदां सुखम्" इति भगवदुक्तेर्यादवादिनिजगणसुखार्थमपि तादृशीमेव स्वीचकारेति भावः । एवमेवोक्तं पाद्मे कार्त्तिकमाहात्म्ये "कैशोरे गोपकन्यास्ता यौवने राजकन्यकाः" इति । स्कान्दादौ च "रुक्मिणी द्वारवत्यान्तु राधा वृन्दावने वने" इति । यद्वा, यो गोविन्दः गोकुलेन्द्रत्वेन नित्यविहारी सोऽपि वैदर्भीमुपयेमे तत्कथं तत्राह ॥ १६---१७ ॥

भगवान् अचिन्त्यशक्त्या तत्र चात्र च युगपत् प्रकाशवान् यथैव सान्त्विता उद्धवद्वारा व्रजदेव्य इति भावः । स्वयं द्विजप्रेषणेन वरणं वरः तस्मिन् सदृशीं स्वरूपशक्तित्वात् अत एव मनो दधे । यद्वा, सदृशीं तादृशकुक्ष्यादिभिर्लक्षणै राधाद्येकात्मकत्वादिति भावः ॥ १८---२४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

वैदर्भीं भीष्मकसुतामित्यादि । श्रियो मात्रां श्रियो लक्ष्म्याः पूर्णां कृष्णश्चेत्यादि सदृशीं भार्य्यामिति यथा श्रीकृष्णः स्वयं भगवान् तथा सा ऽपि स्वयं भगवतीत्यर्थः ॥ १६---३५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तस्य च दुर्बुद्धिमाह—सोऽपीति । शब्ददोषपरिहाराय दग्धशब्दः सप्तम्यन्तो ग्राह्यः जरासन्धोऽपि दग्धिमध्ये प्रविष्टः भगवान् द्वारकायां प्रविष्टः । तथा सोऽपि दग्धे प्रविष्टः परमसन्तापेन सन्तप्त इत्यर्थः । एतदपि ज्ञानकृतमेव तस्य न क्रियया दाहो जात इति अन्यथा ऽग्रे पाण्डवानां यशो न स्यात् इति मृषा मन्वानः बलकेशवावालक्ष्य बलवत्वात् ब्रह्मेशयोरप्यधिपतित्वाच्च तादृशौ न तथाभूताविति मृषा मन्वानो वा अथवा स तु दग्ध एव अतः परं पाण्डवकीर्त्यर्थं मृषा भूतः सकलितः सीतावत् ततो मृषा जरासन्धः बलत्वं केशवत्वं च मन्वानः सर्वांशेनापि नाशो भविष्यतीति विज्ञाय स्वस्य बलं सेनामाकृष्य मागधानेव ययौ । ननु, स्वयं किल दग्धः किं बलनयनेनेत्यत आह—सुमहदिति सत्त्वेन महत्त्वेन च तद्भगवदधिष्ठानमिति तत्स्थापनार्थं ततो भगवतः अपगमनार्थं च मगधानेव देशान् ययौ यतः सोऽपि मागधः देशदोषमात्रेणावशिष्टः मत्वा तौ बलकेशवाविति पाठे स एवार्थः ॥ १४ ॥

एवं तामसस्य रुद्रादेः वाक्यपरिपालनं निग्रहं वा विधाय स्त्रीणामुद्धारार्थं कृपया विवाहादिकं कृतवानिति वक्तुं ज्येष्ठस्य बलभद्रस्य विवाहमाह—आनर्त्ताधिपतिरिति । आनर्त्तदेशः द्वारकानिकटदेशः । तस्याधिपतिः रैवतः श्रीमानिति अत एव रेवती नाम तस्य कन्या स हि पूर्वं ब्रह्माणं प्रष्टुं गतः ततो ब्रह्मवाक्यात् कनिष्ठायापि रामाय दत्तवान् इति पुरा नवमस्कन्धे निरूपितम् अस्य विचारः तत्रैव कृतः ॥ १५ ॥

भगवतो विवाहमाह—भगवानपीति । ननु, स्वतः सिद्धलक्ष्मीकस्य निरिन्द्रियस्य प्रयोजनाभावात् किम्विवाहेनेत्याशङ्क्य परिहरति—यद्यपि भगवान् तथापि गोविन्द इति । इन्द्रादिभिरिन्द्रत्वेनाभिषिक्त इति तेषां वाक्यसिद्ध्यर्थम् उपयेमे विवाहं कृतवान् न तु गोपिकावत्परिग्रहमात्रं कुरूद्वहेति सम्बोधनं भगवत्स्वरूपज्ञानाय । ननु, तथापि कर्मणोत्पादिता कर्मफलरूपा तादृशकर्मकर्त्रैव विवाह्येति कथं भगवता विवाहः कृत इति चेत् ? तत्राह—वैदर्भीमिति । विदर्भदेशे सोत्पन्ना अतो न कर्मजनिता किञ्च, भीष्मकस्य सुता भीष्मं भयानकं सुखं यस्येति प्रलयकर्त्ता महादेव एवावतीर्णः तस्य च सुता सीता पूर्वजन्मन्यपि महादेवकन्यैव सैवेदानीं भीष्मकाज्जाता अतो विवाहः कर्त्तव्य एव । किञ्च, श्रियो मात्रामिति । सा हि लक्ष्म्या मात्रा भवति अंशः न हि तामन्यो गृहीतुं शक्तः सा ह्यवतरति यथा भगवानवतरति "राघवत्वे भवेत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि" इत्यादिवाक्यात् तत्रापि स्वयम्वरे यदा सर्व एव राजान आहूताः तदा भगवानप्याहूतः यदा तया भगवान् वृतः तदिच्छया विवाहं कृतवान् ॥ १६ ॥

किञ्च, प्रमथ्य तरसा राज्ञ इति सर्वानेव शिशुपालादीन् मारयित्वा जयश्रामिव तां नीतवान् शाल्वादयोऽतिविरोधिनो बलिष्ठाश्च तैः सह युद्धे विशेषहेतुमाह—चैद्यपक्षगानिति । स्वयम्वरेऽपि शिशुपालाय यथा भविष्यति तथा कर्त्तव्यमिति । रुक्मिवाक्यात् विवाहकरणार्थं शिशुपालः समागतः अतस्तद्धितार्थमपि शाल्वादयः प्रवृत्ताः मुख्यो भगवद्विरोधी शिशुपालः अन्ये ऽपि विरोधिनः यथाकथञ्चित् भगवद्विरोधं सम्पादयितुं तत्पक्षपातिनो जाता इति । किञ्च, प्रद्युम्नादयो ऽप्युत्पाद्याः । अतः काम सङ्कल्पे वर्त्तत इति तदुत्पत्त्यर्थमप्युपयेम इत्याह—पश्यतां सर्वलोकानामिति । यथा मातुरापन्निवृत्त्यर्थं गरुडः अयुकेभ्यो ऽप्यमृतं दातुं प्रवृत्तः तथा भगवानपि कामस्य दुःखनिवारणार्थं वैदर्भीम् अयुक्तामपि स्वयङ्गृहीतवान् मास्तिवां—श्चान्यान् यद्ययुक्तमेतद्भवेत् तदा लोकाः साक्षिण इति तान् प्रमाणीकरोति ॥ १७ ॥

एवं सर्वप्रकारेण भगवतो विवाहो निरूपितः, तत्र राजा विवाहे पौरुषं श्रोतुं विशेषं पृच्छति—भगवान् भीष्मकसुतामिति । भगवतो विवाहः—बहुधा पुराणेषु श्रुतः । तत्र राजा स्वयम्वरविवाहात् प्रकारान्तरेण श्रुतवान् तत्र च पौरुषमधिकमिति तद्भवति वा न वेति सन्देहनिवृत्त्यर्थं पृच्छति, भगवत्त्वान्नाज्ञानं भीष्मकसुतामिति । पितुरपि बलिष्ठता रुक्मिणीमिति भगवतो मुख्यभार्येति प्रसिद्धत्वात् ततश्च "गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ" इति । प्रथमो विवाहो धर्म्यः कर्त्तव्यः अतो धर्मित्वार्थं राक्षस एव विवाहः—भगवता कृत इति स एव त्वया वक्तव्य इत्याह—राक्षसेन विधानेनेति । रुचिराननामिति तस्या मुग्धभावो निरूपितः ततश्च राक्षसे विवाहे सा कथमनुगुणा अभीता गतेत्यपि सन्देहः—"प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते" इति विधिशब्दः परस्वहरणदोषव्यावृत्त्यर्थः यथा विवाहः—दाने अदुष्टः एवं हरणेऽपि क्षत्रियस्येति ज्ञापनार्थः ॥ १८ ॥

श्रुतमिति पुराणमुपन्यस्तम् अतस्तत्र प्रकारं पृच्छति—भगवन् ! श्रोतुमिच्छामि इति । अनेनाग्रे वक्ष्यमाणकथा अध्यायत्रयात्मिका न समाधिभाषेति सूचितम् । अन्यत्र श्रुतमेव कल्पान्तरीयमपि योगानुभावेन वक्तव्यमिति प्रश्नान् अन्यथा स्वतन्त्रवक्तुः किं पूर्वश्रुतप्रकारकथनेनेति अतः श्रोतुरनुरोधात् कल्पान्तरीयमपि गान्धर्वराक्षसवैधभेदेन त्रिधा त्रिभिरध्यायैर्वक्ष्यते तेनात्र प्राप्तं दूषणत्रयं परिहृतं भविष्यति, भगवान् कपटेन गत्वा अदत्तां हृतवानिति तस्याः भ्रातुर्मुण्डनं कृतवानिति बलभद्रेण बोधित इति रुक्मिण्याश्च लज्जाभावेनापरिचितभगवत्प्रार्थनेति एवं सति रसात्मको विवाहो न भवेत् भक्तिरसो हि शृङ्गारादीनाम् उपमर्दकः अतः समाधिभाषाविवाहः—स्वयम्वर एव अन्यस्तु मतान्तरीय इति निश्चयः । ननु, अप्रस्तुतं किमिति वक्ष्यतीति चेत् तत्राह—श्रोतुमिच्छामीति । इच्छा पूरणीयेति तदर्थं वक्ष्यति । किञ्च, इयमपि कथा कृष्णस्य अमिततेजो यस्येति पराक्रमाधिक्याच्च तद्वक्तव्यं क्षत्रियाणां हि क्षात्रप्रकारेण निरूपितं भगवच्चरित्रं मनोहारि भवति तदाह—यथा मागधशाल्वादीनिति । मागधो ऽपि जयं प्राप्त इति स निरूप्यते स शाल्वः सात्त्विको महांश्च । एवं जयेन सभावेन च महान्तौ आदौ भूतौ येषामिति जयशीलवीरत्वयो भगवत्कृतः श्रोतव्य इति निरूपितं तत्राप्येक एव स्वयं तान् जित्वा स्वयं कुशलेन पुरं द्वारकामभ्यागादिति तदप्येकस्मिन् कल्पे तत्सर्वथा-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

विरुद्धं मन्वानः शुको नोक्तवान् तदा तु भगवानपि समाहूतो गतः वरणात् पूर्वमेव बलात् तां हृत्वा सर्वान् विनिर्जित्य एकाकी स्वयं गृहं गत इति कथा भवति। तत्र यद्यपि पौरुषं महत् तथाप्यत्यन्तं क्लिष्टकर्मत्वं भवतीति तन्नोक्तवान् तामसकल्पे हि तथा कथा, अत एव शिशुपाले वक्ष्यति समुद्रं दुर्गमाश्रित्य बाधन्त इति अक्लिष्टकर्मत्वमेव वक्तव्यम् अतो यावता तदुपयुज्यते तावद्वक्तव्यमिति राक्षसोऽविवाह उक्तः नत्वेकाकिहरणम् अनेनैव ख्यापितं पृष्टमयुक्तश्चेन्न वक्तव्यमिति ॥ १९ ॥

ननु, कथा भगवतो महती वक्तव्या ततश्च अस्यावश्यककथैव श्रोतव्येति चेत्तत्राह—ब्रह्मन् ! कृष्णकथा इति। ब्रह्मन्निति ज्ञानमुक्तं कृष्णकथात्वात् कीर्त्तने श्रवणे वैराग्याभाव उक्तः किञ्च, प्राणिनो हि धर्मार्थकाममोक्षेप्सवः तत्र कृष्णकथाश्चतुर्णां प्रतिरूपा इत्याह—पुण्या इति धर्मरूपाः, माध्वीरिति कामरूपाः, लोकानां मलं दारिद्र्यवत् कश्मलरूपं हरन्तीति लोकमलापहाः—एवं त्रिवर्गरूपा इति तदभीप्सुः को ऽनुतृप्येत नु इति वितर्के न कोप्यत्र विरक्तइति भावः। तर्हि कथं सर्वे न प्रवर्त्तन्त इति चेत्तत्राह—शृण्वान इति। सकृच्छ्रुत्वापि निवर्त्तन्त इति चेत् ? श्रुतज्ञ इति वर्त्तमानप्रयोगेन निरन्तरश्रवणे प्राप्तेऽपि श्रवणरसिकोऽत्र मुख्य इति श्रुतं जानाति रसिकत्वेनेति श्रुतज्ञ उक्तः रस इति पाठे तु स्पष्ट एव। किञ्च, नित्यनूतनाः अयातयामाः कालग्रासरहिताः तेन मोक्षरूपा अपीत्युक्तम् ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

श्रीकृष्णस्य विवाहान् वक्तुं प्रथमं बलदेवविवाहं नवमस्कन्धोक्तमनुस्मारयति–आनर्तेति। रैवतः रेवतसुतः ककुद्मी ॥ १५ ॥

मात्रां मूलभूतं सूक्ष्मस्वरूपं तस्य मात्रा गुणः शब्द इतिवत् कृष्णस्य स्वयं भगवत्त्वे तस्या अपि स्वयं लक्ष्मीत्वौचित्यात् ॥ १६—१७ ॥

राक्षसेन "राक्षसो युद्धहरणात्" इति स्मृतेः ॥ १८—१९ ॥

माध्वीर्मधुराः शृणुवान् शृण्वन्नित्यर्थः ॥ २०—२५ ॥

श्रीच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

प्रथमं ज्येष्ठत्वाद्वलस्य विवाहमाह—आनर्त्ताधिपतिरिति। रैवतो रेवतपुत्रः ककुद्मी ॥ १५ ॥

श्रियो मात्रामिति

"एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्"
"स वै किलायं पुरुषः पुरातनो य एक आसीत्"
"एष वै भगवान्साक्षादाद्यो नारायणः पुमान्"

इत्याद्युक्तेः श्रीकृष्णः स्वयं भगवान् तस्य "एष प्रपन्नवरदो रमयात्मशक्त्या" इत्युक्तेः। शक्तिभूता स्वयं लक्ष्मीरेवाविर्भवितु योग्या अतः श्रियः रुक्मिण्याः स्वयं लक्ष्म्याः स्वयंवरे "मात्रा कर्णविभूषायां वित्तमाने परिच्छदे" इति कोशान्मात्रान्निजचित्तभूतां भीष्मकगृहेऽवतीर्णां स्वयं लक्ष्मीमित्यर्थः। तथा च श्रुतिः "कृष्णात्मिका जगत्कर्त्री मूलप्रकृतिरुक्मिणी"

इति। कृष्णात्मिका शक्तितद्वतोरभेदात् जगत्कर्त्री जगद्धेतुभूतश्रीकृष्णान्तर्गतत्वात् मूलप्रकृतिः मूळं जगत्कारणे कृष्णे प्रकृतिः स्वभावो निष्ठा यस्याः सा ऐश्वर्याधिष्ठात्री स्वयं लक्ष्मी रुक्मिणीत्यर्थः। रूकारात्पूर्वस्यैवर्णस्य ह्रस्वत्वं छान्दसमिति श्रुत्यर्थः

"सोपश्रुत्य मुकुन्दस्य रूपवीर्यगुणश्रियः
गृहागतैर्गीयमानास्तं मेने सदृशं पतिम्
तां बुद्धिलक्षणौदार्यरूपशीलगुणाश्रयाम्
कृष्णश्च सदृशीं भार्यां समुद्वोढुं मनो दधे"

इति। परस्परसादृश्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् एवं भूतां स्वयं लक्ष्मीं ज्येष्ठभ्रातृविवाहानन्तरं भगवानपि स्वयं भगवानप्युपयेम इति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

तार्क्ष्यपुत्रो गरुडो यथा देवान् प्रमथ्य सुधामहरत्तद्वत् सुधाहरणप्रकारः आदिपर्वणि द्रष्टव्यः ॥ १७ ॥

प्रमथ्य तरसा राज्ञः इति त्वदुक्त्या भगवान् राक्षसेन विधानेन क्षत्रियधर्मप्रधानेन रुक्मिणीमुपयेमे परिणीतवान् इति श्रुतम् ॥ १८ ॥

माध्वीः श्रुतिसुखाः ॥ २०—२१—२२—२३ ॥

भाषा टीका।

वह जरासन्ध भी व्यर्थ ही "वे दोनो राम कृष्ण जल गये" इस प्रकार मान कर अपनी महती सेना को लेकर मगधराज जरासन्ध मगध देश को जाता हुआ॥ १४ ॥

आनर्त्त देशके अधिपति श्रीमान् रैवत महाराज अपनी रेवती कन्या को श्रीब्रह्माजी की प्रेरणा से श्रीबलदेवजी को विवाहते हुए, यह चरित्र नवम स्कन्ध में कह आये हैं ॥ १५ ॥

हे राजन् ! भगवान् गोविन्द श्रीकृष्णचन्द्र भी, विदर्भ देशाधिपति श्रीभीष्मक महाराज की कन्या साक्षात् श्री-महालक्ष्मी की अंशरूप श्रीरुक्मिणीजी को स्वयंवर में से शिशुपाल के पक्ष वाले शाल्व प्रभृति राजाओं को जीत कर सब लोगों के देखते२ हरण करके विवाहते हुए, जैसे सब देवताओं के देखते२ गरुड जी अमृत को हरण करके ले आये ॥ १६—१७ ॥

राजोवाच ॥

राजा बोले, कि–हे श्रीशुकदेवजी महाराज ! भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र भीष्मक महाराज की पुत्री रुचिरानना (सुन्दर वदन कमल वाली) श्रीरुक्मिणी को राक्षस विधान से विवाहते भये ऐसा हमने सुना है ॥ १८ ॥

हे भगवन् ! इसी से अति प्रभाव शाली श्रीकृष्णचन्द्र ने किस प्रकार जरासन्ध शाल्व प्रभृति राजाओं को जीत कर कन्या का हरण किया, उस चरित्र को हम श्रवण करने की इच्छा करते हैं ॥ १९ ॥

हे ब्रह्मन् ! परम फल के प्राप्त करने वाली, श्रवण करने में कर्णों को सुख प्राप्त करने वाली, लोक के पापों को दूर करने वाली, ऐसी श्रीकृष्ण कथाओं को सुनता हुआ,

श्रीशुक उवाच।

राजाऽऽसीद्भीष्मको नाम विदर्भाधिपतिर्महान्।
तस्य पञ्चाऽभवन्पुत्राः कन्यैका च वरानना ॥ २१ ॥
रुक्म्यग्रजो रुक्मरथो रुक्मबाहुरनन्तरः।
रुक्मकेशो रुक्ममाली रुक्मिण्येषां स्वसा सती ॥ २२ ॥
सोपश्रुत्य मुकुन्दस्य रूपवीर्यगुणश्रियः।
गृहागतैर्गीयमानास्तं मेने सदृशं पतिम् ॥ २३ ॥
तां बुद्धिलक्षणौदार्यरूपशीलगुणाश्रयाम्।
कृष्णश्च सदृशीं भार्यां समुद्वोढुं मनो दधे ॥ २४ ॥
बन्धूनामिच्छतां दातुं कृष्णाय भगिनीं नृप!।
ततो निर्वार्य कृष्णद्विड् रुक्मी चैद्यममन्यत ॥ २५ ॥

भाषा टीका।

श्रवण के स्वाद को जानने वाला ऐसा कौन पुरुष होगा कि जो तृप्त हो जावै, क्यों कि? वे कृष्णकथा रसिकपुरुषों को नित्य ही नूतन जान पड़ती है ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

चैद्यममन्यत तस्या वरमित्यर्थः ॥ २५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

गुणैर्महान् कन्यैका रुचिरानना इति कन्यका तु वराननेति पाठे पूर्ववदेव तात्पर्यम् ॥ २१ ॥

अनन्तर इति रुक्मरथादौ सर्वत्रान्वयः। क्रमजातत्वविवक्षया सा च रुक्मिण्याः सर्वकनिष्ठात्वेन पित्रोः प्रेमपात्रत्वविवक्षया च सती रूपगुणैरुत्तमा ॥ २२ ॥

श्रीः सम्पत् वीर्य्यस्य गुणान्तर्गतत्वेपि पृथगुक्तिः क्षत्रियात्वेन तस्य विशेषापेक्षया परमानन्दप्रदत्वे रूपादीनां पूर्वपूर्वाधिक्यमूह्यं ता उपसमीप एव श्रुत्वा कथं पितुर्गृहमागतैः सर्वैरेव गीयमानाः कविभिर्गीततया निबद्धत्वात् प्रीत्या मधुरस्वरेणोच्चैर्वर्ण्यमानत्वाच्च सदृशं योग्यम् आत्मनस्तादृशत्वात् ॥ २३ ॥

लक्षणं स्वीयभगवल्लक्ष्मवल्लक्ष्मीलक्ष्म औदार्य्यं वदान्यत्वं कुलीनत्वादि महत्त्वं वा शीलं सुस्वभावः गुणाः सौकुमार्य्यसौरभ्यादयो लज्जादयश्च तैराश्रीयत इत्याश्रयं स्त्रीत्वमार्षं तेषामाश्रय आश्रयणं यस्यामिति (वा) च अपि कृष्णः सर्वचित्ताकर्षकगुणो भगवानपि बुद्ध्यादेर्गुणान्तर्गतत्वेपि पृथगुक्तिः पूर्ववत्तद्विशेषाभिप्रायेण अत एव सदृशीम् अत्र चरणचिह्नादिलक्षणानां सादृश्यं दक्षिणवामविपर्य्ययेणेति गम्यते स्त्रीपुरुषयोः सामुद्रकादौ तथा प्रशस्तत्वात् बुद्ध्यादीनां पूर्वोत्तरानुक्रमाभावः सादृश्ये सर्वेषामेवाऽप्राधान्याऽपेक्षया सम्यक् शुद्धहरणाविनापि उद्वोढुं मनो दधे निश्चिकाय सदा ऽचिन्तयच्च अथवा सदृशीं, तादृशबुद्ध्यादिभिर्लक्षणैराद्यैकात्मकत्वादिति भावः। अत एव मनो दधे। एतावन्तं कालं मनोऽपि न दध इति भावः ॥ २४ ॥

तथाप्यञ्जसा विवाहे हेतुमाह-बन्धूनामिति। पित्रादीनां सर्वेषाम् अनादरे षष्ठी एवं मुनीन्द्रेण भीष्मकस्य साधुत्वमेव दर्शितं तथाग्रे पुत्रस्नेहवशानुग इत्यत्र महामतिरित्यत्र च तैरपि व्याख्यास्यते ततस्तस्मात् कृष्णात् भगिनीदानं तान् बन्धून् वा निवार्य्य हे नृपेति परमाश्चर्यत्वात् ॥ २५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

इत्थमापृष्टो विस्तरतो वर्णयति-राजाऽऽसीदिति। विदर्भाणां देशानामधिपतिः महान् गुणैरिति शेषः। तस्य भीष्मकस्य सुताः पञ्च कन्यका त्वेकैव सा च वरानना आननग्रहणं सर्वावयवनामुपलक्षणं सर्वावयवसौन्दर्यशालिनीत्यर्थः ॥ २१ ॥

पुत्रान् क्रमेण निर्दिशन्कन्यकाख्यानमाह—रुक्मीति। अग्रजो रुक्मी ततः क्रमेण रुक्मरथादयः एषां रुक्म्यादीनां स्वसा भगिनी रुक्मिणी सा सती सुशीला ॥ २२ ॥

सा रुक्मिणी स्वगृहान्प्रत्यागतैर्जनैर्गीयमानाः श्रीकृष्णस्य रूपसौन्दर्यवीर्यगुणा अन्ये गाम्भीर्यौदार्यादयः श्रीर्भोग्यभोगोपकरणादिसम्पत्तिः एताः पश्यन्ती शृण्वन्ती तं मुकुन्दमेवात्मनः सदृशमनुरूपं पतिं मेने ॥ २३ ॥

तथा कृष्णोऽपि गृहागतजनमुखाद् बुद्ध्यादिगुणैकतानां रुक्मिणीं श्रुत्वा आत्मनोऽनुरूपां भार्यां समुद्वोढुमुपयन्तुं मनश्चक्रे ॥ २४ ॥

एवं स्थिते रुक्मी बन्धूनां रुक्मीतरेषाम् इति शेषः। कृष्णायैव भगिनीं दातुमिच्छतां सतां हे नृप! ततस्तान् निवार्य्य कृष्णद्वेष्टीति तथाभूतः सन् चैद्यं शिशुपालमेव भगिन्याः पतिममन्यत चैद्यायैव दातुं निश्चिकायेत्यर्थः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वरं मनोहरं आननं यस्याः सा तथा ॥ २१—२३ ॥
गृहागतैर्जनैः ॥ २४—२५ ॥

———

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं राज्ञः श्रवणौत्सुक्यं दृष्ट्वा स्वयोगबलेनैव दृष्टमिति अन्यतः श्रुतत्वमनुक्त्वाऽपि कथामेवारंभते-राजाऽऽसीदिति । आसीदित्येषा पुरावृत्तकथेति निरूपितं भीष्मक इति नामप्रसिद्धेऽर्थे तस्यान्यत्र स्थित्यभवाय तुल्यधर्माः सर्वेत एवेति निर्दिशति-विदर्भाधिपतिरिति । महानिति महत्त्वेन सत्यादयो गुणाः एकचत्वारिंशदतिदिष्टाः अयमर्थः पूर्वस्माद्विशिष्टः अन्नातृमती न-विवाह्येति तदर्थं भगवतः पञ्चपर्वाविद्यायाः पञ्चदेवाः माया-कार्यरूपाः लक्ष्म्या अप्यग्रे उत्पन्ना इति तान् निरूपयति, तस्य पञ्चाभवन् पुत्रा इति । मायया मे विनिर्मिते इति रमा-रूपं ब्रवे द्वितीयमिव यत्प्रवदन्ति मायामिति लक्ष्म्या मायारूपत्वात् मायाकार्यत्वाच्चाविद्यायाः तत्सहिता माया तत्र प्रादुर्भूता अत एव सा जीवमेव व्याप्नोतीति मायामपि जीवपरां कर्त्तुं रुक्मी विचारितवान् अत एव रुक्मिण्या रुक्मिप्रभृतिषु पक्षपातः भगवत्कृते अपरितोषश्च स्वरूपाज्ञाने निराकृते पश्चान्निरोधः फलिष्यतीति भगवदीयेषु तस्य प्रतिष्ठाभावाय मुण्डितवान् तस्य भीष्मकस्य पञ्च पुत्राः अभवन् एका च कन्या वरानेनेति लोके सौन्दर्यं प्रशस्तमिति सौन्दर्यं मुग्धभावं च निरूपयन्नाह—दया च मुग्धभावे निरूपिता ॥ २१ ॥

तान् नामतः निर्दिशति—रुक्मी अग्रज इति । कलेः स्थानं पञ्चात्मकं सुवर्णमिति तन्नामानः सर्वे एव अत एवाग्रे भगवान् वक्ष्यति "तस्मात्प्रायेण न ह्याढ्या मां भजन्ति" इति अग्रजो ज्येष्ठः रुक्मी सुवर्णसदृशः वस्तुतो नाम तथा योगं नापेक्षते रुक्मरथ इति द्वितीयः रुक्मबाहुस्तृतीयः अनन्तर इति त्रयाणामेकप्रकृतिकत्वम् अन्येषां रुक्मिणीसहितानां भिन्नप्रकृतिकत्वमिति त्रयाणां निरूपणानन्तरमुक्तम् अनन्तरमिति सर्वत्र सम्बध्यते रुक्मकेशश्चतुर्थः रुक्ममाली पञ्चमः एतेषां योगानुसारेणाप्यर्थः स्वयमूह्यः एषां स्वसा एकमातृका प्रियभगिनी च रुक्मिणी यथैते दुष्टाः तथा सापि भविष्यतीत्याशङ्क्याह—सतीति । एवं तस्या उत्पत्तिमुक्त्वा तस्यां भगवतः भगवति तस्याश्च गान्धर्वविवाहं वक्तुं स्नेहं निरूपयति-द्वाभ्याम्, सोपश्रुत्येति । सा रुक्मिणी मुकुन्दस्य मोक्षदातुः स्वस्यापि पुनर्जन्मनिवृत्त्यर्थं भगवद्गुणानेव शृणोति कन्याया अपेक्षितं रूपं वीर्यं क्षत्रियाणां विद्यास्थानीयं यशः कुलस्थानीयं श्रीः लक्ष्मीः शोभा च तेन धनसमृद्धिः सर्वसमृद्धिश्च सूचिता एवं वरे योग्यानि पञ्चरूपाण्यप्युक्तानि अन्तःपुरस्थायाः कुतः ? एतावच्छ्रवणमित्याशङ्क्याह—गृहागतैर्गीयमानेति । य एव ब्राह्मणा विद्योपजीविनो वा साधवो वृद्धाः सर्वत्राप्रतिहतगतयः तैर्गीयमानाः श्रुत्वा तमेव भगवन्तं आत्मनः सदृशं पतिं मेने ॥ २३ ॥

भगवानपि तां सदृशीं भार्यां मेने तत उद्वोढुमपि मनो-दधे तस्या अपि पञ्च गुणाः एकविकलापि न ग्राह्या भवति । आदौ बुद्धिमती अपेक्ष्यते अन्यथा गृहं विनश्येत् स्त्रीलक्षणसहिता सामुद्रशास्त्रविरोधिनी भाग्यरहितैव भवति, औदार्याभावे लुब्धा सर्वमेव पुरुषार्थं नाशयेत् रूपाभावे व्यर्थो विवाहः—शीलाभावे अधर्मं जनयेत् अत एते पञ्चापि गुणाः लोके प्रसिद्धिमापन्नाः यस्यां भवन्ति सा विवाह्या अन्वयः अव्यभिचारिसम्बन्धः कृष्णश्चेति चकारः सादृश्यार्थे भगवानपि तादृश इत्याह—अत एव सादृश्यात् सम्यगुद्वाहः॥ २४ ॥

आहूय कन्यादानरूपः स हि शोभाकरो भवति तत्र जातमित्याह—बन्धूनामिच्छतां दातुमिति । बान्धवाः पित्रादयः कुलसम्बन्धिनः दातुमिच्छतां सतां यतः कृष्णः सदानन्दः अन्ये गुणाः फलसाधकाः अयन्तु साक्षादेव फलरूप इति तत्र रुक्मी वरत्वेन भगवन्तं निवार्य चैद्यं शिशुपालमेवामन्यत स्वरूपाज्ञानेन हि स्वकार्यं साधनीयं तत्र पूर्वजन्मनि सीतार्थमेव रावणो हतः तस्यामभिनिविष्टचित्त एव प्राणान् जहौ अतो लोकविचारेण तस्मै देयेति भवति । भगिनीत्वादस्य प्राबल्यं नृपेति सम्बोधनं राज्ञे राजकन्या देयेति तस्याभिप्रायस्त्वनया ज्ञायत एवेत्येतदर्थं ततो हेतोः कृष्णाद्विनिवार्य यतः कृष्णद्विट् न हि तस्य स्वरूपनाशको भगवान् हितो भवति, अतः शत्रूणां मध्ये मुख्य इति चैद्य एव वरत्वेन स्वीकृतः अनेन सर्वेषामेव तत्र सम्मतिरपि जातेति सूचितं राजा कुलीनः सोऽपि महानिति ॥ २५ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी

भगिनीं कृष्णाय दातुमिच्छतो बन्धून् पित्रादीन् अनादृत्य स्वबलादेव ततः कृष्णात्तान्निवार्य्य रुक्मी तां दातुं वरं चैद्यम् अमन्यतेत्यन्वयः ॥ २५ ॥

———

श्रीच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृष्णः स्वयं भगवान् सदृशीं स्वयं लक्ष्मीम् ॥ २४ ॥
ततः कृष्णात् बन्धून् निवार्य चैद्यं शिशुपालं वरममन्यत ॥ २५

———

भाषाटीका

श्रीशुक उवाच

श्रीशुकदेवजी वोले, कि—विदर्भ के अधिपति राजा भीष्मक गुणों से बडे महान् होते हुवे, उनके पांच पुत्र और वरानना एक कन्या होती हुई ॥ २१ ॥

उन सवों में अग्रज (ज्येष्ठ) रुक्मी रहा, उससे कनिष्ठ रुक्मरथ, तिस से छोटा रुक्मबाहु, रुक्मबाहु से छोटा रुक्मकेश, तिस से छोटा रुक्ममाली, और इन सवों से छोटी इनकी बहिन परम सती श्रीरुक्मिणी होती भई ॥ २२ ॥

वह रुक्मिणी गृह में आने जाने वाले नारदादि महात्मा जनों से गाये हुए श्रीकृष्ण के रूप, वीर्य, गुण, और सम्पत्ति को सुन कर उनही श्रीकृष्णचन्द्र को अपने सदृश पति मानती भई ॥ २३ ॥

तद्वेत्यासितापाङ्गी वैदर्भी दुर्मना भृशम् ।
विचिन्त्याप्तं द्विजं कञ्चित्कृष्णाय प्राहिणोद्द्रुतम् ॥ २६ ॥
द्वारकां स समभ्येत्य प्रतीहारैः प्रवेशितः ।
अपश्यदाद्यं पुरुषमासीनं काञ्चनासने ॥ २७ ॥
दृष्ट्वा ब्रह्मण्यदेवस्तमवरुह्य निजासनात् ।
उपवेश्यार्हयाञ्चक्रे यथाऽऽत्मानं दिवौकसः ॥ २८ ॥
तं भुक्तवन्तं विश्रान्तमुपगम्य सतां गतिः ।
पाणिनाऽभिमृशन्पादावव्यग्रस्तमपृच्छत ॥ २९ ॥
कच्चिद्द्विजवरश्रेष्ठ ! धर्मस्ते वृद्धसम्मतः ।
वर्त्तते नातिकृच्छ्रेण सन्तुष्टमनसः सदा ॥ ३० ॥
सन्तुष्टो यर्हि वर्त्तेत ब्राह्मणो येन केनचित् ।
अहीयमानः स्वाद्धर्मात्स ह्यस्याखिलकामधुक् ॥ ३१ ॥
असन्तुष्टोऽसकृ(१)ल्लोकानाप्नोत्यपि सुरेश्वरः ।
अकिञ्चनोऽपि सन्तुष्टः शेते सर्वाङ्गविज्वरः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

इसी प्रकार श्रीकृष्णचन्द्र भी उन रुक्मिणी जी को ही बुद्धि, लक्षण, औदार्य, रूप, शील, और गुणों की एक आधार समुझ कर, उन श्रीरुक्मिणीजी को ही अपनी सदृश भार्या समुझ कर उनको ही विवाहने को मन करते हुये ॥ २४ ॥

सब बन्धु लोग अपनी रुक्मीकी) बहिन को श्रीकृष्ण के देने की इच्छा करते रहे, परञ्च उन कृष्ण से निवारण कर कृष्णद्वेषी रुक्मी ने शिशुपाल से विवाह की पक्की ठहराई ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अवेत्य ज्ञात्वा असितापाङ्गी सुनीलकटाक्षा कृष्णाय कृष्णमानेतुं प्रेषयामास ॥ २६ ॥

प्रतीहारैर्द्वारपालैः ॥ २७ ॥

आत्मानं श्रीकृष्णम् ॥ २८ ॥

अभिमृशन् शनैः सम्मर्दयन् ॥ २९-३० ॥

स धर्मोऽस्य ब्राह्मणस्याखिलकामदोग्धा भवति । यद्वा, स ब्राह्मणोऽस्य विश्वस्याखिलकामधुगिति ॥ ३१ ॥

लोकानाप्नोति लोकाल्लोकान्तरं पर्यटति नैकत्र निर्वृतस्तिष्ठतीत्यर्थः । नाप्नोतीति पाठे सुरेश्वरोऽपि भूत्वा लोकानाप्नोत्युत्तमलोकान्प्राप्तोऽप्यप्राप्त इव क्लिश्यतीत्यर्थः । शेते सुखमास्ते इत्यर्थः । तदेवाह, सर्वेष्वङ्गेषु वाक्पाण्यादिषु विज्वरस्तापरहितः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

असितापाङ्गीति कातर्य्येण तन्मालिन्यातिशयस्मरणात् । यद्वा, असिते श्रीकृष्णे तद्वर्त्मनि अपाङ्गः यस्याः सा अत एव विचिन्त्य लज्जादिपरित्यागेन स्वयमेव कर्त्तव्यं तत्सहायं च निश्चित्य । यद्वा, हन्त झटित्येव भ्रात्रादिभिर्मम दुर्विवाहे निश्चयः कृतः तत्राद्यपर्यन्तं तेन तु योग्येनापि सर्वं ज्ञात्वापि यदनुसन्धानं न कृतं तत् कुत्रापि अन्यत्र तस्य परमासक्तिर्भवेत् श्रूयन्ते च गोकुले परमप्रेयस्यः अतो निजजनन्यादिषु तदेकवरणं विना निजमरणादिकं आवितमप्यकिञ्चित्करं किन्तु तस्मिन्नेव तत् आवितं कथञ्चित्सिद्धिकरं यतस्तेन गुणिशेखरेण प्रपन्नजनमात्रदुःखासहिष्णुतया स्वदुःखमपि संवियत इति च श्रूयते यथा सैरिन्ध्रीप्रसङ्गे तस्मान्मया लज्जादिपरित्यागेन योग्योऽसौ दूतः सन्देशश्च विधेय एव यदि च तथापि तेन नाङ्गीक्रियेय तदा प्रथममेव प्राणान् जह्यामिति विचार्य्य ॥ २६ ॥

स द्विजः अभि आभिमुख्येनैव नतु भ्रान्तिर्वक्रगत्या एत्य प्राप्येति दैवानुकूल्यं दर्शितं प्रतिहारैरिति । बहुत्वमेकैकशः क्रमेण प्रवेशनेऽपि द्वाराणां बाहुल्येन तेषामपि बाहुल्यात् प्रकर्षेण स्तुत्यादिना मार्गदर्शनेनान्तर्वेशितः सन् आद्यं सर्वाश्रितं पुरुषं श्रीकृष्णमित्यर्थः । काञ्चनासन इति श्यामसुन्दरस्याधिकशोभा सूचिता ॥ २७ ॥

दृष्ट्वा दूरादेवालोक्य अर्हणे हेतुः ब्रह्मण्यदेवः सर्वाराध्योऽपि ब्रह्मण्यो ब्राह्मणभक्तः सौशील्याच्चादृश इत्यर्थः । यथेति दृष्टान्तेन परमभक्तिं बोधयति ॥ २८ ॥

अव्यग्रः आतिथ्यसिद्ध्याऽन्यपरित्यागेन वा स्वस्थचित्तः

(१) लोकानाप्नोतीति शुकप० वीर० पा० ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सन् अपृच्छत् यतः सतां सद्धर्माणां गतिः प्रथमाश्रयः ॥ २९ ॥

द्विजवरेषु तच्छ्रेष्ठेष्वपि श्रेष्ठः तादृशत्वे कारणान्येव प्रादौ चतुर्भिर्दर्शयन् तेषां मूलमादौ सदयप्रश्नपूर्वकं स्थापयति, धर्म इति यज्ञादिः वृद्धानां प्राचीनद्वावृद्धाभागवतानामावुत्तिकस्वगुरुप्रभृतीनां च सम्मत इति धर्मस्य तावत् शुद्धता वर्त्तत एव किन्तु कच्चित् नातिकृच्छ्रेण अनतिदुःसम्पादत्वेन वर्त्तत इत्येव पृच्छ्यत इत्यर्थः । दुःखं विना धर्मासिद्ध्या सुखेनेत्यनुक्तिः अतिदुःखस्य चानभीष्टत्वादतिशब्दः स च वृत्त्यादेः सन्तताप्राप्यत्वादिकं बोधयति, ननूद्यमे कृते कथं तत्स्यात्तत्राह, सदाप्राप्त्यभावेऽपि सन्तुष्टमनस इति ॥ ३० ॥

तत्स्तुत्यर्थं सन्तोषमेव स्तौति-सन्तुष्ट इति । यर्हि तर्ह्यवाहीयमान अभ्रश्यन् यदीति पाठेऽपि स एवार्थः हि एव स एव न त्वन्यः ॥ ३१ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदेव दर्शयति-असन्तुष्ट इति । असकृदिति पुनःपुनरभीष्टसिद्धावपि सन्तोषानुदयात् ज्वरश्चिन्तासन्तापः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्रतीहारैः द्वाःस्थैः ॥ २७—३० ॥

स हि धर्मलोकानाप्नोति परधर्मात् क्लिश्यतीत्यर्थः ॥ ३१—३३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तद्भ्रातुर्निश्चितमालक्ष्यासितावपाङ्गी यस्याः सा वैदर्भी दुःखिताचित्ता ततो विचिन्त्यालोच्याऽऽप्तं कञ्चिद्द्विजश्रेष्ठं दूतं त्वरितं यथा तथा श्रीकृष्णाय प्राहिणोत् कृष्णमानेतुं प्रेषयामासेत्यर्थः । क्रियार्थोपपदस्य "(२।३।१४)इति चतुर्थी ॥ २६ ॥

स द्विजः द्वारकां प्रति गत्वा तत्र द्वारपालैरन्तःप्रवेशितः काञ्चनमये सिंहासने स्थितं जगत्कारणं पुरुषं श्रीकृष्णं ददर्श ॥ २७ ॥

किञ्च, दृष्ट्वेति । तं दृष्टवन्तं द्विजमवलोक्य ब्रह्मणि कुले साधवो ब्रह्मण्यास्तेषां मध्ये देवः दीप्यमानः श्रेष्ठ इत्यर्थः । स भगवान् निजासनात्स्वकीयसिंहासनादवरुह्याऽवतीर्य्य द्विजमुपवेश्याहंयाञ्चक्रे पूजयामास, तत्र दृष्टान्तः यथा दिवौकस इन्द्रादय आत्मानं श्रीकृष्णरूपिणं पूजयन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ २८ ॥

तमिति विश्रान्तं विगताध्वश्रमं तं द्विजम् उपगम्य स्वयं सताङ्गतिः श्रेयःप्राप्त्युपायत्वात् सद्भिरेवमनुष्ठेयम् इति प्रदर्शयन् इवेति भावः । अभिमृशन् शनैः सम्मर्दयन्नव्यग्रः अवहितचित्तः तं द्विजश्रेष्ठमपृच्छत् ॥ २९ ॥

प्रश्नमेव वर्णयति—कच्चिदिति षड्भिः । हे द्विजवरश्रेष्ठ ! द्विजश्रेष्ठानामपि श्रेष्ठ ! ते तव धर्मं आर्यसम्मतो वर्त्तते कच्चित् मदिष्ट इति भावः । कोऽसावार्य्यसम्मतः त्वदिष्टश्चेत्तत्रो विशिनष्टि—नातिकृच्छ्रेणानतिक्लेशेनायत्नलब्धेन सदा सन्तुष्टं मनो यस्य तस्य तव धर्मं इति पूर्वेण सम्बन्धः । सन्तोष एव ब्राह्मणस्य परमो धर्मं आर्यसम्मतो मदिष्टश्चेति भावः ॥ ३० ॥

एतदेवोपपादयति-सन्तुष्ट इति । यर्हि यदा येन केनचिद्यत्नलब्धेनैव देहधारणोपयुक्तेन सन्तुष्टः सन् स्वस्माद्धर्माद्वर्णाश्रमोचिताद्धर्मादहीयमानो वर्त्तते स हि नित्यसन्तोषरूपो धर्मः अस्य नित्यसन्तुष्टस्य स्वधर्मादनपेतस्य च पुंसः अखिलान्कामानिष्टार्थान् दोग्धीति तथा स्यादित्यत्र "पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा" (७।१।१६)इति विकल्पात्स्मादेशाभावः । अखिलकामधुगित्यनेन वृद्धसम्मतत्वं फलितं शिष्टसम्मतस्यैव धर्मस्य फलसाधनत्वाव्यभिचारात् फलसाधनत्वाध्यवसायिनामेव शिष्टत्वात् ॥ ३१ ॥

एवं सन्तोषस्य पारलौकिकसुखसाधनत्वमुक्तमथेह लोकेऽपि सुखहेतुत्वं वक्तुमसन्तोषस्योभयत्र दुःखहेतुतामाह—असन्तुष्ट इत्यर्द्धेन । सुरेश्वरोऽप्यसन्तुष्टश्चेल्लोकानतुकूलतया लोक्यन्त इति लोका आनन्दाः सुखानीति यावत् तानैहिकामुष्मिकांश्च न प्राप्नोति अकिञ्चनोऽपि यदि सन्तुष्टश्चेत्सर्वाङ्गविज्वरः कस्मिंश्चिदङ्गेऽपि तापरहितः शेते ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

असितापाङ्गी नीलकटाक्षस्थला आप्तं विश्वस्तम् ॥ २६—२८ ॥

अव्यग्रः असम्भ्रान्तः ॥ २९—३० ॥

यः स्वाद्धर्मादहीयमानः स्वधर्मत्यागी न स्यात् ॥ ३१ ॥

सुरेश्वरोऽप्यसन्तुष्टः सुखं नाप्नोति अकिञ्चनो दरिद्रोऽपि सन्तुष्टः अलम्बुद्धिः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सर्वाङ्गविज्वर इव निर्वृतस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥३२—४३॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तद्रुक्मिण्या अनभिप्रेतमिति स्वात्मानं भगवद्गामिनं कर्त्तुमियेषेत्याह—तदवेत्येति । आदौ तन्निश्चित्य भृशं दुर्मना जाता नन्वग्रे भगवत्प्रापकाणि कर्माणि कृत्वा भगवन्तं प्राप्स्यति किमित्युद्वेग इति चेत्तत्राह—वैदर्भीति । नास्यां कर्माण्युत्पद्यन्ते इति । किञ्च, असितापाङ्गी परमसुन्दरी परमसुन्दर एव युक्ता भवति, न तु जीवे कुरूपे । अत आदौ दुर्मना भूत्वा पश्चादुपायचिन्तायां मित्रेणैवैतत् कार्यं कर्त्तुमिति विचार्य सर्वस्य मित्रं देवश्चेति तत्रापि गौरवासाधारणी च नात्यन्तं भगवत्पक्षपातिनी अतो ब्राह्मण एवातोऽस्मिन् कार्ये भवतीति विचिन्त्य काञ्चिदाप्तं द्विजं गूढार्थसाधकं दूतं शीघ्रमेव कृष्णाय प्राहिणोत् अर्थात्सन्देशानुक्त्वा पत्रिकां वा दत्वा ॥ २६ ॥

तस्य बहिः कार्यमाह—द्वारकां स समभ्येत्येत्यादि दशभिः । स हि निर्गुणं सगुणं च कार्यं कृतवानिति शीघ्रमेव द्वारकां समभ्येत्य पूर्वमेव भगवदुक्तैः प्रतीहारैः अन्तः कृष्णसन्निधौ प्रवेशितः कार्यं साधयितुम् आगतः । मध्ये स्वपुरुषार्थमपि साधितवानित्याह—अपश्यदिति । ननु, दर्शनमनन्तरकार्यमेव कुतो न भवेत् ? तत्राह—आद्यं पुरुषमिति सर्वस्यापि प्रतिदर्शनं पुरुषार्थः

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

तत्रापि परमः पतिः भगवान् सर्वे प्रकृतिरूपा इति पूर्वमवोचाम। तादृशो भगवान् कार्यार्थं समागतः व्यग्र एव भविष्यतीति कथं? कार्यद्वयमपि सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह—काञ्चनासने आसीनमिति। उपविष्टत्वादव्यग्रतासुवर्णासने चोपविष्ट इति विषयपरिग्रहः तेन कार्यद्वयसिद्धिरिति भावः ॥ २७ ॥

ततस्तन्मानतामाह—दृष्ट्वा ब्रह्मण्यदेव इति। प्रश्नानन्तरं सन्माननायां स्त्री निमित्तं भवेत् आप्रश्नानेन पूजायामपि कार्ये मत्वसम्भावना स्यात् ततश्च तद्दोषनिवृत्तिर्धर्मान्तरमेवाह—ब्रह्मण्यदेव इति। ब्रह्मण्यश्चासौ देवश्चेति ब्राह्मणानां हितः सुमर्थश्च अतो ब्राह्मणस्य अवरुह्य देवस्येव पूजां कृतवान् तं प्रकारमाह—निजासनादवरुह्य तत्र ब्राह्मणमुपवेश्य अर्हयामास प्रकारविशेषजिज्ञासायां स्वधर्ममतिदिशति, दिवौकसो देवा यथा भगवन्तमिति। भगवति गृहमागते इन्द्रः स्वासने भगवन्तमुपवेश्य यावतीस्वसमृद्धिः तया सर्वयैव पूजयति एवं भगवानपि सर्वसमृद्ध्या पूजितवान् ॥ २८ ॥

ततस्तस्य राज्ये प्रायेण धर्मो नास्तीति स्वदर्शनफलं तस्य ज्ञानमुपदिशतीत्याह—तं भुक्तवन्तमिति। भोजनपर्यन्तं सर्वे उपचाराः कृताः ब्राह्मणो हि मुख्यो भोजनप्रियः ततो भोजनश्रमापनोदनानन्तरम् उपसङ्गम्य निकटे गत्वा नन्वेवं ब्राह्मणमात्रे किमिति करोति इत्याशङ्क्याह—सतां गतिरिति। लोकशिक्षार्थमेव करोतीत्यर्थः। ततः पाणिना पादाववमृजन् रुक्मिण्यामासक्तिरस्ति ततो व्यग्रः प्रश्नं करिष्यतीत्याशङ्क्य अव्यग्रस्तमपृच्छतेत्याह ॥ २९ ॥

ज्ञानमुपदिशति—कच्चिद्द्विजवर इति पञ्चभिः। चतुर्भिस्तस्य एकेन तद्राष्ट्रः चत्वारः पुरुषार्था ब्राह्मणस्य राज्ञः अर्थकामौ नियतौ मोक्षो नास्त्येव धर्मः सन्दिग्धः अतः स एव पृच्छयते आदौ तस्य धर्मं पृच्छति, कच्चिद्द्विजवरश्रेष्ठ इति। द्विजवराणां मध्ये श्रोत्रियाणां मैत्री क्रियत इति श्रेष्ठत्वम् अतः सर्वेषां मित्रभूतत्वात् तथा सम्बोधनं यद्यप्ययं धर्मो वर्तत एव तथापि वृद्धसम्मतोऽपि परम्परया समागतः श्रौतः स्मार्तः वर्तते कच्चित् किञ्च, स्वपरपीडया क्रियमाणः शुद्धो धर्मो न भवतीति उत्तरकाण्डानुरोधमप्यङ्गीकृत्याह—नातिकृच्छ्रेणेति। अतिकृच्छ्रेण धर्मोऽपि धर्मो न भवतीति तत्रापि शुद्धमनस एव धर्मो भवतीति ब्राह्मणानां मनःशुद्धिः सन्तोष एवेति तं पृच्छति, सदा सन्तुष्टमनस इति। सदा सन्तुष्टं मनो यस्य ॥ ३० ॥

अर्थं पृच्छति—सन्तुष्टो यर्हि वर्त्तेतेति। सन्तोष एव ब्राह्मणानां, ना धनं कामधेनुः। ननु लोकप्रसिद्धं धनं येन केनचिदिति कर्मवशादवश्यं जीवनार्थं प्राप्यत एव। किञ्च, तावताचेत् सन्तुष्टः कर्मफलदाता सन्तुष्टो भवतीति असन्तोषेऽपि क्रियमाणेपि नाधिकं प्रयच्छति असन्तुष्टश्च भवतीति तत्सन्तोषार्थं स्वधर्मादहीयमानः सर्वमेव स्वधर्मं कुर्वन् यथैव वर्तेत अनेनैयं स्थितिर्दुर्लभेति सूचितं स एव सन्तोषः अस्य अखिलानेव कामान् दोग्धि ॥ ३१ ॥

कामं पृच्छति—असन्तुष्ट इति। कामो हि ब्राह्मणानां बाधकः तद्बाधकाम एव पुरुषार्थरूप एव माने हेतुमाह—असन्तुष्टः असकृदेव केवलं प्राप्नोति विषयाभावादिति चेत्तत्राह, सुरेश्वरोपीति। इन्द्रो हि परमैश्वर्यं प्राप्तवान् कामे परमाकाष्ठा तादृशोऽपि यद्यसन्तुष्टः क्लेशानेव प्राप्नोति अत्रानुभवः प्रमाणं श्रुतिश्च "प्रजायत आशाया वै श्राम्यसि" इति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारं वदन् व्यतिरेके अनुभवमाह—अकिञ्चनोपीति। किमपि मास्तु सन्तुष्टश्चेत् अत्यन्तसुखी कथमित्याकाङ्क्षायां हेतुमाह—शेत इति सुखात्मिका हि निद्रा उभयवादिसिद्धो हेतुर्वक्तव्यः तत्र सन्तुष्टः शेते नासन्तुष्टः। प्राप्यापि राज्यं जागरणेऽपि हेतुमाह—सर्वाङ्गविगतो ज्वरो यस्येति असन्तोषे चिन्ता भवति चिन्तायां सर्वाङ्गे तापः प्रसिद्धः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

कृष्णाय कृष्णमानेतुम् ॥ २६ ॥

प्रतीहारैर्द्वारपालैः ॥ २७ ॥

आत्मानं स्वं यथा देवा अर्हयन्ति ॥ २८ ॥

अभिमृशन् संवाहयन् अव्यग्रः तद्विवाहार्थमन्तर्वैयग्रे सत्यपीति भावः ॥ २९-३० ॥

स्वीयधर्मात् अहीयमानश्च्युतिरहितः स धर्म एव ॥ ३१ ॥

लोकान् आप्नोति लोकाल्लोकान्तरं पर्य्यटति न तु निर्वृणोतीत्यर्थः। सुरेश्वर इन्द्रोऽपि भूत्वा नाप्नोतीति पाठे तृष्णाज्वरविवशात् लोकान् प्राप्नोपि न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

तद्धातुर्मतमवेत्य ज्ञात्वा असितापाङ्गी सुनीलकटाक्षी कृष्णाय कृष्णमानेतुं द्विजं प्राहिणोत् प्रेषयामास ॥ २६ ॥

प्रतीहारैः द्वारपालैः आद्यं विश्वहेतुम् ॥ २७ ॥

आत्मानं श्रीकृष्णं यथा देवाः निजासनेभ्यः अवरुह्य तदुचित आसने उपवेश्य अर्हयन्ति तद्वत् ॥ २८ ॥

अभिमृशन् संवाहयन् ॥ २९ ॥

नातिकृच्छ्रेण यदृच्छालाभेन सन्तुष्टमनसः तव वृद्धसम्मतः वर्णाश्रमोचितः धर्मः वर्तते कच्चित् ॥ ३० ॥

स्वात्स्वकीयात् धर्मात् अहीयमानः स धर्मः अस्य ब्राह्मणस्य स ब्राह्मणो वा अस्य लोकस्य अखिलकामधुक् ॥ ३१ ॥

सुरेश्वरोऽपि असन्तुष्ट असकृत् लोकान् आप्नोति लोकात् लोकान्तरमटति, सन्तुष्टस्तु अकिञ्चनो निर्धनोपि सर्वाङ्गविज्वरः शेते ॥ ३२ ॥

भषा टीका।

इस बात को सुन कर वह कृष्णकटाक्षवाली श्रीविदर्भाधिराज की पुत्री श्रीरुक्मिणी अत्यन्त दुर्मना हुई। और बहुत विचार कर किसी एक श्रेष्ठ ब्राह्मण को सत्य वक्ता और सत्याचरण वाला जानकर अतिशीघ्र श्रीकृष्ण के समीप पहुंचाती हुई ॥ २६ ॥

वह ब्राह्मण श्री द्वारका को प्राप्त होकर द्वारपालों के

विप्रान्स्वलाभसन्तुष्टान्साधून्भूतसुहृत्तमान् ।
निरहङ्कारिणः शान्तान्नमस्ये शिरसाऽसकृत् ॥ ३३ ॥
कच्चिद्वः कुशलं ब्रह्मन् ! राजतो यस्य हि प्रजाः ।
सुखं वसन्ति विषये पाल्यमानाः स मे प्रियः ॥ ३४ ॥
यतस्त्वमागतो दुर्गं निस्तीर्येह यदिच्छया ।
सर्वं नो ब्रूह्यगुह्यं चेत्किङ्कार्यं करवाम ते ॥ ३५ ॥
एवं सम्पृष्टसम्प्रश्नो ब्राह्मणः परमेष्ठिना ।
लीलागृहीतदेहेन तस्मै सर्वमवर्णयत् ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

द्वारा महलों में पहुचा, और वहां जाकर कंचन के सिंहासन पर विराजमान आदिपुरुष श्रीकृष्णचन्द्र को देखता हुआ, ॥ २७ ॥

ब्रह्मण्यदेव श्रीकृष्णचन्द्र उस ब्राह्मण को देख कर निज सिंहासन से उतर कर, उस ब्राह्मण को उस कांचन के सिंहासन पर बैठार कर, पूजन करते हुए, जैसे कि— देवता लोग अपनी पूजा करते हैं ॥ २८ ॥

जब ब्राह्मण के स्नान भोजन हो चुके और वह सुन्दर रेशमी पर्यंक पर जब विश्राम करने लगा, तब सज्जनों के गति श्रीकृष्णचन्द्र उसके समीप जाकर वड़े सावधान होकर अपने हस्त कमलों से ब्राह्मण के चरणों की सेवा करते हुए पूछने लगे ॥ २९ ॥

श्रीकृष्णचन्द्र वोले, कि–हे द्विजोत्तमोत्तम ! वृद्ध संमत आप का धर्म बहुत कष्ट से तौ नही चलता, क्यों कि ? तुमारा मन सदा संतुष्ट रहता है ॥ ३० ॥

जिस किसी से भी संतोष कर के यदि ब्राह्मण अपने धर्म से हीन न होवै, तौ वह धर्म ही उस ब्राह्मण की संपूर्ण कामनाओं को पूर्ण करता है ॥ ३१ ॥

साक्षात् इन्द्र भी क्यों न हो परञ्च यदि सन्तोष नहीं रखे तौ एक लोक से दूसरे लोक को उस से और लोकान्तर को पर्यटन करता हुआ फिरता २ एकत्र सुखी होकर नहीं ठहर सकता है, और अकिञ्चन भी हो, पर यदि सन्तोष रखे तौ सर्वांगो में विज्वर होकर आनन्द से सोता है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्वलाभः स्वत एव प्राप्तो लाभ आत्मलाभो वा तेन सन्तुष्टान्पूर्णान्साधून्स्वधर्मनिष्ठान् ॥ ३३ ॥

यस्य राज्ञो विषये देशे ॥ ३४ ॥

यतः स्थानात् यदिच्छया यत्कार्येच्छया दुर्गं समुद्रम् ॥३५॥

सम्प्रष्टः सम्प्रश्नः पृष्टव्योऽर्थो ऽयं सः परमेष्ठिना परमेश्वरेण बन्धूनामनभिप्रेतं रुक्मिणश्चेष्टितमित्यादि सर्वम् ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं सन्तुष्टिमात्रेण स्वयं सुखी स्यात् तदनुगतैर्गुणैश्चान्यैः सर्वान् सुखयन् परमपूज्यः स्यादित्याह—विप्रानिति । बहुत्वं प्रत्येकनमस्कारविवक्षया शान्तान् रागद्वेषादिरहितान् तत्त्वनिष्ठान् वा एषामुत्तरोत्तरस्मिन् कैमुत्यं श्रैष्ठ्यं बोध्यं शिरसा नतु वाङ्मात्रेण तच्चासकृत् अन्यत्तैः । यद्वा, स्वस्य मम लाभेन सन्तुष्टान् तथाचैकादशे "मया सन्तुष्टमनसः" इत्यादि यतः साधून् सद्भक्तान् "साधवो हृदयं मह्यम्" इत्यादि नवमे इत्येवं विशेषणानां व्यतिक्रमेण हेतुत्वादिकं ज्ञेयम् । अयं भावः भवानीदृश एवेति काप्यपेक्षा नास्त्येव तथाप्यागमनेन यन्मामनुजग्राह तेनाहं वशीकृतस्तत्वाञ्छां यत्नतः सम्पादयिष्यामीति ॥ ३३ ॥

एवमतिकृच्छ्रसाध्यत्वेपि सन्तोषात्तस्य धर्मसिद्धिमेव मत्वापि तद्विधेष्वतिकृच्छ्रस्य स्वानभीष्टतया तदुपागमहेतुं राजानुग्रहं पृच्छति, कच्चिदिति । कुशलं कश्चिदुपद्रवो न स्यात् साहाय्यं च भवेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

अगुह्यं चेत्सर्वं ब्रूहीति विनयात् किङ्करवाम तदा ज्ञापयेति शेषः । यद्वा, करवाम किमिति प्रीतिभरेण मनोरथः ॥ ३५ ॥

परमेष्ठिनेति सर्वज्ञत्वमुक्तं तथापि प्रश्ने हेतुः लीलेति क्रीडार्थं प्रकटितमनुष्यदेहेन तादृश्या एव मनुष्यक्रीडाया योग्यत्वादित्यर्थः । यद्वा, लीलाभिर्गृहीतः सेवितो देहो यस्य स्वेच्छया लीलावेशादित्यर्थः । अत एव तादृशलीलाया उपादेयत्वात्संशब्दो च सर्वं स्वधर्मनिष्पत्त्यादिकमागमनकारणं चावर्णयत् साक्षादेव तत्र श्रीरुक्मिण्युवाचेवमित्यत्याहेत्यर्थः । पत्रिकाद्वारेति तु स्वाम्यभिप्रायः स च तस्य ब्राह्मणस्य "इत्येते गुह्यसन्देशाः" इति वक्ष्यमाणाऽनुसारेण केवलसन्देशहरत्वात् रसशास्त्रोक्तेष्वमितार्थनिसृष्टार्थपत्रहारकाख्येषु स्वेच्छया मिथुनैकतरदत्तभावतया तत्सन्देशमात्रवाहितया लब्धतत्तदाख्याकमेषु दूतभेदेष्वन्तिमलक्षणप्राप्ते व्याख्यानुसारेण तस्य पत्रहरण एव मुख्यत्वाच्च ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

यस्य राज्ञः ॥ ३४—३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ सन्तोषस्य स्वाभिमतत्वमाह—विप्रानिति । स्वलाभेन स्वसत्तालाभेन "स्वोज्जीवनेच्छा यदि ते स्वसत्तायां स्पृहा यदि । आत्मदास्यं हरेः स्वाम्यं स्वभावं च सदा स्मर" इत्युक्तहरिदास्याद्यनुसन्धानप्रयुक्तात्मलाभेनेत्यर्थः । तेन सन्तुष्टान् साधून्परोपकारिणः देहात्माभिमानरहितान् शान्तान् जितेन्द्रियान् द्विजानहमसकृच्छिरसा नमस्ये नमस्करोमि अतीव मदिष्टं कुर्वद्भ्यस्तेभ्यः प्रत्युपकर्तुमशक्तः केवलं नमस्करोमीत्यभिप्रायः ॥ ३३ ॥

हे ब्रह्मन् ! वो युष्माकं राजतः राज्ञः सकाशात्कुशलं कच्चित् यस्य राज्ञो विषये देशे प्रजाः पाल्यमानाः सुखं यथा तथा वसन्ति स राजा मम प्रियः ॥ ३४ ॥

यतो यस्माद्देशादिह दुर्गं सामुद्रजलात्मकं निस्तीर्य यदिच्छया यत्प्रयोजनेच्छया हेतुभूतया आगतः तत्सर्वमगुह्यं चेन्नोऽस्मभ्यं ब्रूहि वयं किङ्करवामहे किंकरा वयमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

एवमिति । लीलया हेतुभूतया गृहीतो देहो येन परो मा यस्मात् तस्मिन् महिम्नि तिष्ठतीति तथाभूते "स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित" इति श्रुतेः तेन भगवता इत्थं संपृष्टः संप्रश्नविषयो यस्य स ब्राह्मणः तस्मै श्रीकृष्णाय सर्वं पृष्टं वर्णयामास॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वतो लाभो यस्य धनस्य तत्तथा तेन ॥ ३३ ॥
तस्य विषये राष्ट्रे स राजा मे प्रियः ॥ ३४ ॥
आगमनकारणं पृच्छति—यत इति । यतः कारणात्तत्सर्वं कारणम् ॥ ३५ ॥
परमेष्ठिना सर्वोत्तमेन ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

लीलागृहीतदेहेनेति । लीलानाम्न्या देव्या गृहीत आलिङ्गितो देहो यस्य तस्मै सर्वमवर्णयत् इति कृष्णाज्ञया ब्राह्मणः स्वयमेव पत्रिकां पपाठेत्यर्थः । अयं भावः । श्रीकृष्णोऽपि तां प्रत्युत्सुकचेताश्चिरत एव तेन पत्रीवाचने आनन्दाश्रुणा अक्षरदर्शनं न स्यादिति तस्मै वाचयेत्युक्तवान् श्रीभगवान् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अनेनैव ब्राह्मणानां सहजमोक्षो भवतीति कैमुत्यन्यायेनाह—विप्रान् स्वलाभसन्तुष्टानिति । मोक्षे आत्मलाभो ज्ञानात्मको विशेषः साधून् सदाचारान् भूतसुहृत्तमानिति ब्राह्मणानां सहज आन्तरो धर्मः सर्वसौहार्दं अहंकाराभावश्चाधिकः शान्तिर्बुद्धेः एवं पञ्चधर्मयुक्तान् अहं शिरसा नमस्ये गुरुत्वेन मानयामि व्यवहारे किञ्चित् पठित्वा तथा करोतीति पक्षं वारयति—असकृदिति । सर्वदैवेत्यर्थः । यत्र मोक्षदाता एवं मन्यते तत्र मोक्षे कः सन्देह इत्यर्थः । विशेषेण पूरका इति षड्गुणा वा भगवत्तुल्यत्वाय निरूपिताः । ऐश्वर्ये तु नियमेन विशेषपूरकत्वं न सर्वत्र वीर्येण न स्वलाभः श्रिया न सर्वथा भूतसौहृदं ज्ञाने क्वचिदहंकारोऽपि वैराग्ये विक्षेपोऽपि क्वचित्सम्भवतीति षण्णामप्युत्तमत्वात् स्वत एव भगवत्त्वं च सिद्धमिति नमस्य इत्यविरुद्धम्॥३३॥

तद्राज्ञः कुशलं पृच्छति—कच्चिद्वः कुशलमिति । वो युष्माकं राजतः कुशलं कच्चित् ब्रह्मन्निति अपकारेऽपि स्वतस्तूष्णीं भावाय अतिक्रमे नाशाय वा करोति चेत् राजा सुखं किं तस्य स्यादित्याशङ्क्य तादृशस्य फलमाह—यस्य हि प्रजाः सुखं वसन्ति तेन परिपाल्यमानाः स मे प्रियो भवति । अनेन सर्वमेव तस्य हितं सिद्ध्यतीत्युक्तं भवति ॥ ३४ ॥

एवं कुशलं पृष्ट्वा प्रस्तुते त्वदुक्ते करिष्यामीत्यभिप्रायेण तत्सान्त्वनमाह—यतस्त्वमागत इति । दुर्गं सर्वमेवातिक्रम्य यस्माद्धेतोः त्वमागतः तच्चेदगुह्यं तदा सर्वं ब्रूहि किञ्चित्कार्यं साधनीयमिति चेत् किं कार्यमिति प्रश्नः । सर्वस्यापि जगतो मोक्षो देय इति चेत्तत्राह—ते कार्यं करवामहे इति । तव सर्वं करिष्यामः नान्यस्येति ॥ ३५ ॥

एवं पृष्टः स्वाभिप्रायं निवेदयति—एवं सम्पृष्ट इति । एवं सम्पृष्टः सम्प्रश्नः यस्मै ब्राह्मण इति निष्कपटः परमेष्ठिना च ब्राह्मणोऽपि तादृशः कथमत्रागत इत्याशङ्क्याह—लीलागृहीतदेहेनेति । लीलया गृहीतः प्रदर्शितो देहाकारो येन अतो ज्ञाततत्त्वायैव तस्मै सर्वमेव वृत्तान्तमवर्णयत् । बन्धूनामिच्छतां दातुमित्यादि ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी

स्वेनैव शिलोञ्छनादितो यो लाभस्तेनैव तुष्टान् नतु परतो लोभार्थिनः ॥ ३३ ॥

विषये देशे ॥ ३४—३५ ॥

संपृष्टः संप्रश्नो यस्य स मयि कोऽपि प्रश्नश्चेदस्ति पृच्छ्यतामित्युक्त इत्यर्थः । लीलयैव देव्या गृहीतः स्वीयत्वेनाङ्गीकृतो देहो यस्य तेन ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वलाभः स्वजिज्ञास्यलाभः "अत्र ब्रह्म समश्नुते" इति ध्यानेन ब्रह्मप्राप्तिलक्षणस्तेन सन्तुष्टान् मद्ध्यानानन्दयुक्ततया सर्वत्र निरपेक्षान् नमस्ये अन्यथा तेभ्यः प्रत्युपकारासम्भवात् केवलं नमस्करोमि ॥ ३३ ॥

यस्य राज्ञो विषये देशे सुखं यथा तथा वसन्ति स राजा मे प्रियः ॥ ३४ ॥

यतो विषयात् यदिच्छया यस्य प्रयोजनस्येच्छया दुर्गं समुद्रं निस्तीर्य इहास्मत्समीपमागतोऽसि तत्सर्वं नोऽस्मभ्यं ब्रूहि ॥ ३५ ॥

यद्यपि "श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ" इतिश्रुतेः नित्यपत्नी लक्ष्मीस्तथापि लीलया गृहीतः रुक्मिणीं पत्नीं करिष्यामीति मन-

* (रुक्मिण्या प्रेषितस्ते ऽहं सकाशं पुरुषोत्तम ! ।
तस्याः सन्देशमाकर्ण्य क्रियतां तदनन्तरम् ॥
निधाय लिखितं पत्रं पादयोः प्रणनाम तम् ।
विज० पाठः तदादाय जगन्नाथः स्मितसुन्दरलोचनः ॥
वाचयामास धर्मात्मा सादरं स्पृहयान्निव) ।

रुक्मिण्युवाच ।

श्रुत्वा गुणान् भुवनसुन्दर ! शृण्वतां ते १ निर्विश्य कर्ण २ विवरैर्हरतोऽङ्ग तापम् ।
रूपं दृशां दृशिमतामखिलार्थलाभं ३ त्वय्यच्युताविशति चित्तमपत्रपं मे ॥ ३७ ॥
का त्वा मुकुन्द ! महती गुणशीलरूपविद्यावयोद्रविणधामभिरात्मतुल्यम् ।
धीरा पतिं ४ कुलवती न वृणीत कन्या काले नृसिंह ! नरलोकमनोभिरामम् ॥ ३८ ॥
८ [स त्वं मयाप्यभिवृत्तः पतिरिन्दिरायाः भक्तप्रियः कृपणलोकशरण्य ईशः ।
मत्वैतदङ्ग तव पादसरोजदास्याः कामं कुरु प्रियतम ! प्रणतास्मि तेऽङ्घ्रिम् ॥)
तन्मे भवान् खलु वृतः पतिरङ्गजायामात्मार्पितश्च भवतोऽत्र विभो ! विधेहि ।
मा वीरभागमभिमर्शतु चैद्य आराद्गोमायुवन्मृगपतेर्बलिमम्बुजाक्ष ! ॥ ३९ ॥
पूर्तेष्टदत्तनियमव्रतदेवविप्रगुर्वर्चनादिभिरलम्भगवान्परेशः ।
आराधितो यदि गदाग्रज एत्य पाणिं गृह्णातु मे न दमघोषसुतादयोऽन्ये ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सैव स्वीकृतो देहो निजपत्नीदेहो येन स तथा तेन "स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित" इति श्रुतेः परमे सर्वोत्कृष्टे स्वे महिम्नि यद्वा "योऽस्याध्यक्षः स परमे व्योम्नि" इति श्रुतेः परमपदे निजलोके तिष्ठतीति तथा तेन सम्पृष्टसम्प्रश्नः सम्पृष्टः सम्प्रश्नः प्रष्टव्योऽर्थो यं सः तस्मै श्रीकृष्णाय सर्वं श्रीरुक्मिणीवाक्यमवर्णयत् ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

अपने लाभ से सन्तुष्ट ब्राह्मणों को तथा सर्व प्राणियों के अति सुहृद साधु जनों को निरहङ्कारि शान्त इन दोनों साधु ब्राह्मणों को वारंवार मस्तक से नमस्कार करता हूं ॥ ३३ ॥

हे ब्रह्मन् ! आप लोगों का राज से तौ कुशल है क्यों कि ? जिस राजा के राज्य में राज प्रबन्ध से पालित सब प्रजा लोग सुख पूर्वक निवास करते हैं, वही राजा हम को बड़ा प्रिय है ॥ ३४ ॥

हे विप्र ! जहां से तुम इस दुर्ग को लाँघ कर जिस इच्छा से यहां आये हौ वह कार्य यदि गुप्त न हो अर्थात् हमारे कहने के योग्य हो तो समग्र कहिये सो हम आपकी आज्ञा करें ॥ ३५ ॥

इस प्रकार लीला के अर्थ देह धारण करने वाले परमेष्ठी श्रीकृष्णचन्द्र ने भली भांति पूछा है कुशल प्रश्न जिससे ऐसा वह ब्राह्मण उन श्रीकृष्णचन्द्र के अर्थ संपूर्ण वृत्तान्त वर्णन करता भया ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

रुक्मिण्या स्वयमेकान्ते लिखित्वा दत्तपत्रिकाम् ।
मुद्रामुन्मुच्य कृष्णाय प्रेमचिह्नामदर्शयत् ॥ १ ॥

ब्राह्मणः श्रीकृष्णानुज्ञया वाचयति–श्रुत्वेति । अयमर्थः हे अच्युत ! हे भुवनसुन्दरेत्यौत्सुक्यं द्योतयति । क तव महिमा क्वाहं रूपकुलशीलादियुक्तापि तथाप्यपगता त्रपा यस्मात्तन्मे चित्तं त्वय्याविशत्यासज्जते तत्कुतस्तत्राह–शृण्वतां कर्णविवरैरन्तः प्रविश्याङ्गतापम् । अङ्गेति पृथक् सम्बोधनं वा हरतस्तव गुणान् श्रुत्वा तथा दृशिमतां चक्षुष्मतां दृशामखिलार्थलाभात्मकं रूपं च श्रुत्वेति ॥ ३७ ॥

अहो कुलकन्यानामिदमतिधाष्टर्यमिति माशङ्किष्ठाइत्याह–का त्वेति । हे मुकुन्द ! हे नृसिंह ! नरश्रेष्ठ का नाम कन्या कुलवती तथा महती पुरुगुणोदारा तथा धीरा धृतिमती त्वा त्वां पतिं न वृणीत मय्येव कथं दोषशङ्केति भावः । कथम्भूतं कुलशीलादिभिरात्मनैव तुल्यं निरुपममित्यर्थः । द्रविणं द्रव्यसम्पत् धाम प्रभावः तथा नरलोकस्य मनसामभिरामोऽभिरमणं यस्मात्तं किञ्च काले विवाहावसरे ॥ ३८ ॥

हे विभो ! तत्तस्मान्मे मया भवान्खलु पतिर्वृतः आत्मा च भवतोऽर्पितोऽतस्त्वमत्रागत्य मां भवतो जायां विधेहि ! विपक्षे

* अयं वीर० पाठः । (१) सङ्गमांस्ते । (२) विवरं । (३) रूपं परं भुवनमङ्गलमङ्गलं ते । (४) व्रीडावती ८ इति विज० पाठः ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

बाधकं द्योतयन्त्याह—मा वीरभागमिति । वीरस्य तव भागं मामाराच्छीघ्रमेत्यागत्य चैद्यो माभिमर्शतु मा स्पृशतु मृगपतेर्बलिं गोमायुवत् गोमायुः सृगाल इवेति ॥ ३९ ॥

अनेकजन्मकृतैः सुकृतैरिदमेव भूयादिति प्रार्थयते—पूर्तेति । पूर्तं कूपादि इष्टमग्निहोत्रादि दत्तं हिरण्यादिदानं नियमस्तीर्थाटनादिः व्रतं कृच्छ्रादि ॥ ४० ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नौमि श्रीरुक्मिणीवाणीं स्ववाणीवृद्धिसिद्धये ।
सर्वाकर्षकनामापि चकृषे सद्गुतं यया ॥

श्रुत्वेति । तैर्व्याख्यातम् । तत्राच्युतेत्यस्य भुवनसुन्दरेत्यस्य च भावः केत्यादिः एवं तु पदद्वयमिदं यद्यपि दैन्यप्रतिपादकं तथापि दैन्यस्याप्यौत्सुक्यगर्भत्वादौत्सुक्यमित्युक्तम् अङ्गतापमिति । मनः प्रवेशेऽप्यङ्गोद्भवमपि तापं हरन्ति किमुत मनउद्भवमिति भावः । लाभात्मकमिति । लाभलभ्ययोरभेदाभिप्रायेण सच्च लाभस्यावश्यकताविवक्षयेति । यद्वा । परमकुलीनकन्यादित्वात्प्रथमतः स्वयं तादृशसन्देशे प्राप्तां लज्जां सर्वेषामेव तद्गुणरूपसमाकृष्टतासामान्येनावृण्वती दुर्वारं भावं व्यञ्जयति श्रुत्वेति । हे भुवनसुन्दर ! भुवनेषु परमवैकुण्ठपर्य्यन्तेषु प्राकृतलोकेषु प्रकृत्या चाकृत्या च शोभमान सर्वाकर्षकमाधुर्य्येत्यर्थ । तत्रापि हे अच्युत नित्यमेव तादृश तव प्रकृतिशोभाभूतानां गुणानामाकृतिशोभाभूतानां रूपाणां च स्वरूपाभिन्नत्वादिति भावः । एतद्विबोधयिषयैव श्रुत्वा गुणानिति रूपमिति च गुणरूपे एवोक्ते नतु स्वरूपमपि तद्वत्पृथगिति तदेवं भुवनसुन्दरादित्वमुत्पत्तित एव तस्याः स्फुरतीत्युन्नेयं लक्ष्मीत्वेन प्राचीनसंस्कारसम्भवात् श्रवणादिविशिष्टत्वेनानुक्तत्वात् श्रुत्वा गुणानित्यादिना श्रवणविशिष्टत्वेन तूक्त्यन्तरात् तेन पौनरुक्त्यात् आविशतीत्याशब्दस्वारस्याच्च ततः प्राचीनसंस्कारतोऽश्रुतेऽपि त्वयि मम चित्तं चिरात्येव श्रुते तु विशेषत इत्याह—ते तव गुणान् सर्वसुखदत्वादीन् तेष्वेकमेकमपीत्यर्थः । रूपं कान्त्यवयवसौष्ठवञ्च श्रुत्वा श्रवणपथप्राप्तिमात्रेण विशेषतोऽनुभूय मम चित्तं त्रपारहितं सत् त्वयि आ सम्यक् अनुसन्धानान्तरराहित्येन विशति मग्नं भवति कुलीनकन्यायास्तावदसङ्गतं पुरुषं मनसापि प्रवेष्टुं त्रपा जायते तत्र तु सा त्यक्तैव सम्प्रति साक्षादपि प्रार्थनं क्रियते अहो सोऽयं तव सर्वाकर्षणस्वभाव एवेति मम को वा दोष इति भावः । ननु स्वमनः संयम्यतां तत्राप्याह—अच्युतेति । त्वमपि तस्मात् च्युतो न भवसि कथमपि त्यक्तुमशक्यत्वादिति भावः । तदेवं त्वय्येव निवेदयितुं युक्तमिति च सर्वाकर्षकताव्यञ्जकसर्वसुखदत्वपुरस्कृतान् गुणानेव विशिंषती तदेकरतेः स्वस्याकर्षणादौ कैमुत्यमापादयति—शृण्वतामिति । श्रवणेन्द्रिययुक्तमात्राणां तत्रापि श्रोतुं अप्रवृत्तमात्राणामित्यर्थः—कर्णविवरैर्निर्विश्य तेषां विवरात्मकत्वात् गुणानां च शब्दवाहनत्वात् पुरुषप्रयत्नाभावेऽपि तद्द्वारा स्वत एव निर्दोषेण प्रविश्य अन्तरवगाह्य तापमात्रं हरतः तच्छीलानित्यर्थः । तान् श्रुत्वा वर्त्तमानाया मम चित्तं त्वय्याविशति अहो योऽसाविवेक एव तादृशानामनन्तानां गुणानामाश्रयः स एव साक्षादेवाश्रयितुं योग्य इत्यौत्सुक्येन सदा चिन्तयति तथा मादृशे त्वनन्यरतात्यन्तायुक्तत्वात् कथं चिज्जातमपि तापं शीघ्रमेव ते हरिष्यन्तीत्याशां च वर्द्धयतीति सविशेषोऽर्थः । एवं गुणानिति प्रकृत्या शोभमानता व्यञ्जिता आकृत्या रूपमिति पूर्ववत्तदपि विशिनष्टि—दृशामिति । दृगिन्द्रियमात्रयुक्तानां यादृशस्तादृशस्तासामखिलार्थस्य लाभः सर्वमाधुर्य्यस्यानुभवो यस्मिन् यदन्तर्भूत इत्यर्थः । अतस्तद्भिन्नाभूतानामान्ध्यनिर्विशेषत्वेनेति भावः । तच्च श्रुत्वा तिष्ठन्त्या मम चित्तं त्वय्याविशति सदैव साक्षात् अनुभवितुं वाञ्छतीति सविशेषोऽर्थः । रूपस्य पश्चादुक्तिस्तदहो चक्षुर्मात्रगम्यमपि साक्षादिवानुभवामीति क्रमेण निजभावोत्कर्षज्ञापनाय तथा रूपस्य चक्षुषाप्यनुभवः स्यादित्याधिक्यज्ञापनाय च अत एव गुणानां तापहरणत्वमेवोक्तं रूपस्य तु अखिलार्थलाभत्वमिति श्रुत्वा गुणानित्येतावदुक्त्वा वाक्यमसमाप्यैव भुवनसुन्दरेति सम्बोधनमत्यन्तत्रैवश्येन एवमच्युतेति च अत्र पत्युर्नामग्रहणमेतादृशनाम्नो महिमनामत्वान्न दोषायेति ॥ ३७ ॥

नन्वेतच्छ्रवणेनान्या हसिष्यन्तीत्याशङ्क्य ताः प्रतिसेर्ष्यं तं प्रति सदैन्यमाह—का त्वेति । हे मुकुन्द ! सर्वेषां सर्वदुःखमुक्तिपूर्वकपरमसुखद हे नृसिंह ! सर्वोर्ध्वानन्तगुणरूपत्वात्प्राकृतसर्वपुरुषश्रेष्ठ हे स्वभावेनैव तत्तद्रूपेत्यर्थः । तादृशत्वं दुर्ज्ञेयमिति चेत् प्रकटलीलया च कुलादिभिरात्मतुल्यमसमोर्ध्वं तथा नरलोकमनोभिरामं सर्वजीवमनःसुखदं च का स्त्री स्त्रीजातिः पुरुषमात्रे लुब्धस्वभावा पतित्वेन न वृणीत तत्र कन्या कुलवती महतीत्युत्तरोत्तरत्वाभावे सति क्रमाच्चितरां न वृणीतां नाम स्वायोग्यत्वमननात् तत्तद्भावेऽपि धीरा का न वृणीत अपि तु दैवदग्धबुद्धिरेव न वृणीतेत्यर्थः । तत्र विवाहावसरेऽपीति धीरात्वाभावस्यातिशायिता लज्जायाश्चात्ययोग्यता व्यञ्जिता सर्वनाशापरोः अथवा महती धीरा कुलवती वा का कन्या न वृणीत तत्तदभिमानेन या या न वृणीत सा सा महत्यादिरेव न भवतीत्यर्थं । विवाहावसरेऽपीति तादृशगौणकाल्यमालक्ष्यापीत्यर्थः । तत्र कुलं सद्वंशावतीर्णत्वं शीलं दयालुत्ववदान्यत्वादि वयो नित्यनवयौवनशोभोद्भेदः कुलस्य सर्वाधिक्यमत्र सर्वाधिकस्य तव तत्रोदयादवगतमेव "अहो अलं श्लाघ्यतमं यदोः कुलमिति वदिति भावः । समानां कुलादिमात्राणामुक्तिः प्रेयसीभावयोग्यत्वात् एवमन्येऽप्येषामन्तर्भावेण ज्ञेयाः ॥ ३८ ॥

एवमन्यगतेरपि स्त्रियाश्चेन्मम त्वनन्यगतेर्महानेवोभयलोकनाश आपतितः कदाचिदीश्वरोऽसौ नाप्यवधानं कुर्य्यादिति किम्वा लज्जयेति व्याकुला सत्युत्तरोत्तरं क्रियात्रयेण स्पष्टमेवाह—तदिति । अङ्ग हे विभो ! इति मुहुः सम्बोधनं दैन्येन आत्मा देहस्ताम्येव किमुत देह इत्यर्थः । भवत इति सम्प्रदानताप्राप्तावपि शेषे षष्ठी नित्यतदीयत्वाभिप्रायेणात्यन्तदानासम्भवात् अत्र सति भवतो जायां मां विधेहि यथेच्छसि तथा कुर्विति नच किञ्चिदशक्यमित्याह—हे विभो ! सर्वसामर्थ्ययुक्तेति वीरेति अन्यथा तव वीर्य्यहानिप्रसक्तिरिति भावः । टीकायाम् आरादिति यस्मान्निकटं निकटमागच्छन्नास्ते तस्माच्छीघ्रमागत्येत्यर्थः । इत्थागमने शैघ्र्याय अन्यथा ते लज्जापि स्यादिति दृष्टान्तेनाह—गोमायु

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वदेति । हे अम्बुजाक्षेति सन्तततत्सौन्दर्य्यस्फुरणस्वाभाव्यात् स्वदृष्ट्या मम तापं शमयेति विवक्षातश्च ॥ ३९ ॥

नन्वेतन्महत् पुण्येनैव लभ्यत इत्याशङ्क्यानादिजन्मपरम्परा-पुण्यानि च तदर्थमेव सङ्कल्पयन्ती सन्देशमध्ये तदपि वैयग्र्येण निक्षिपति – पूर्त्तेति । पूर्तादिभिरर्पितैः आदिशब्दात्साक्षाच्छ्रवणा-दिभिश्च पूर्त्तादीनां यथोत्तरमाराधने श्रैष्ठ्यं भगवान् श्रीनारायणः अलमत्यर्थं यद्याराधितस्तर्हि । ननु परमदुर्घटमिदं कथं सिद्ध्यतु तत्राह—परेशः कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा कर्त्तुं च समर्थः त्वत्तोऽन्ये ये केचिन्मनुष्या देवास्त्वदंशा वा नतु दमघोष-सुतस्यादित्वं तद्विवाहस्य प्रस्तुतत्वात् यदीति निश्चये एव ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

शृण्वतां कर्णविवरैर्निर्विश्य तापं हरतस्तव रूपमित्यन्वयः ॥ ३७—४२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वर्णनमेवाह—रुक्मिण्येति । तव सकाशं समीपं प्रतिप्रेषि-तोऽहं हे कृष्ण ! हे माधव तस्याः संदेशं वाचिकमाकर्ण्य अन-न्तरं रुक्मिण्युक्तं क्रियतां यद्वा तदनन्तरं श्रवणानन्तरं क्रियतां यथोचितमिति शेषः ॥ ० ॥

एवमुक्त्वा लिखितं रुक्मिण्येति शेषः । पत्रं पादयोः भग-वत इति शेषः । निधाय तं श्रीकृष्णं प्रणनाम नमस्कृतवान् ब्राह्मण इति शेषः । तत्पत्रमादाय सादरं यथा तथा वाचया-मास ब्राह्मणमुखेनेति शेषः । कथंभूतो भगवान् स्मिते सुन्दरे लोचने यस्य स धर्मात्मा याचितार्थप्रदानरूपधर्मप्रवणबुद्धि-मान् इत्यर्थः । स्पृहयन्निव वाचनेनैव लिङ्गेन तद्विषयकस्पृहां व्यञ्जयन्निवेत्यर्थः ॥ ० ॥

अथ ब्राह्मणः श्रीकृष्णानुज्ञया वाचिकं वक्ति—श्रुत्वेति । हे भुवनसुन्दर ! अनेनौत्सुक्यं द्योतयति त्वद्गुणानेव शृण्वतां जनानां कर्णरन्ध्रैरन्तःप्रविश्याङ्गतापमाध्यात्मिकं तापं हरतस्ते तव गुणान् तथा दृशिमतां चक्षुष्मतां दृशामखिलार्थाबामनुकूलविषयाणां लाभो यस्मात्तथाभूतं तव रूपं च श्रुत्वा हे अच्युत ! मम चित्तं निर्लज्जं यथा तथा चित्तविशेषणं वा त्वय्येवाविशति आसज्जते क्व च तव महिमा क्व चाहं रूपशीलादियुक्तापि तथाप्य-पत्रपं निर्विशति इत्याभिप्रायेणापत्रपमित्युक्तम् ॥ ३७ ॥

अहो कुलकन्यानामिदमतिधार्ष्ट्यमिति मा शङ्किष्ठा इत्याह—केति । हे मुकुन्द ! हे नृसिंह ! नरश्रेष्ठ का नाम कन्या कुलवती तथा महती गुणोदारा तथा धीरा स्थिरचित्ता चेत्त्वां पतिं न वृणीत तेन न मय्येव केवलं दोषशङ्केति भावः । कथंभूतं गुणशीलादिभिरात्मनैव तुल्यं निरुपममित्यर्थः । द्रव्यं संपद्धाम तेजः प्रभावः इति यावत् तथा नरलोकस्य मनस अभिराममतीवानुकूलविषयभूतम् किंच काले विवाहावसरे ॥ ३८ ॥

तन्मे इति । हे विभो ! तस्मान्मे मया भवान्खलु पतिः वृतः आत्मा च भवते तुभ्यमर्पितः अतोऽङ्ग हे कृष्ण जायां भार्यां विधेहि त्वमागत्य मामिति शेषः विपक्षे बाधकं द्योतयति अभिमर्शतु मा स्पृशतु ॥ ३९ ॥

अनेकजन्मार्जितैः सुकृतैरिदमेव मे भूयादिति प्रार्थयति-पूर्तेति । पूर्त्तं स्मार्त्तं कर्म वापीकूपतटाकादिनिर्माणम् इष्टं वैदिकं यज्ञादिकर्म दत्तादयः प्रदर्शनार्थाः तत्र दत्तं दानं सत्पात्रे द्रव्यत्यागात्मकं नियमस्तीर्थस्नानादिः व्रतं कृच्छ्रादिः देवादीनां द्वन्द्वः तेषामर्चनम् आदिशब्देन भूतहितत्वदयादिसंग्रहः एभि-र्यदि नूनं भगवान् आराधितः स्यात्तर्हि गदाग्रजः श्रीकृष्ण एवागत्य मम पाणिं गृह्णातु नत्वन्ये दमघोषसुतादयः गृह्णन्तु इत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

धर्मः आत्मा स्वरूपं यस्य स तथा सुकृतविषयो वा स्पृहयन्निव कामयमान इव ॥ ० ॥

हे भुवनसुन्दर ! श्रोतॄणां कर्णविवरं निर्विश्याङ्गतापं शरी-रसन्तापं हरतः सम्यग्गमो व्याप्तिर्येषां ते तथा तान् स्वरू-पाभिज्ञान्वा ते तव गुणान् श्रुत्वा ते तव भुवनमङ्गलमङ्गलं परमुत्कृष्टं रूपं च श्रुत्वा मे चित्तं त्वय्यपत्रपमाविशति ॥ ३७ ॥

महती विशाला मनो गुणेनेति शेषः धाम तेजः कुलवती शुद्धवंशा नरलोको मुक्तामुक्तप्रपञ्चस्तस्य मनोभिरामं मनां स्यभिरमयतीति ॥ ३८ ॥

अभिवृतः आभिमुख्येन वृतः एतद्भक्तप्रियत्वादिकं पादस-रोजदास्या मम यतोऽङ्घ्रिं प्रणतास्मि ॥ ० ॥

तत्तस्मात् हे अङ्ग हे अम्बुजाक्ष ! मां जायां विधेहि च शब्द एवार्थेऽस्याः मे ममात्मा देहः भवतोऽर्पित एव वीरस्य तव भागमात्मानम् आरात् दूरात् स्थातुं योग्यश्चैद्यो माऽभि-मर्शतु मा स्पृशतु तत्र दृष्टान्तमाह—गोमायुवदिति । गोमायवः शृगालाः मृगपतेः सिंहस्य बलिमुपहारम् ॥ ३९—४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

सोऽपि स्वयमेव वाचयामासेत्याह—श्रुत्वेत्यादि । हे अङ्ग अङ्गतापमित्येकमेव पदं वा अपत्रपं चेतः त्वयि विशति त्वद-नुमत्यपेक्षया विशतीत्यपत्रपत्वं किं कृत्वा शृण्वतां कर्णवि-वरैर्निर्विश्य तापं हरतस्ते तव गुणान् श्रुत्वा हरत इति गुण-विशेषणं वा आविशतीत्ययं भावः ते गुणाः सर्वेषां तापं हरन्ति ममतु वर्द्धयन्त्येव अतस्तव तत्त्वं वेत्तुं त्वयि विश-तीति तेनैवापत्रपं च स्वयं प्रवेशेऽपत्रपत्वं प्रसिद्धमेव । यद्वा त्वत्प्रवेशे सति तापो यास्यतीति कृत्वा विशति अतो मां प्रति स्वयं दूतीवद्वदतीत्यवज्ञां मा कार्षीः चेतस एवमेव स्वातन्त्र्य-मिदं नतु ममेत्यर्थः । न केवलं गुणान् श्रुत्वा रूपं चेत्याह—रूपमि-त्यादि सुगमम् ॥ ३७ ॥

ननु महाकुलकुमारी भूत्वा कथमिदं स्वयं दूतीभावेन धार्ष्ट्यमाचरसीत्याशङ्क्याह—का त्वामित्यादि । हे मुकुन्द ! का वा कुलवती कन्या त्वां पतिं न वृणीते अपि तु सर्वैव तेन मेऽयं न दोषः । ननु क्षुद्रैव तथा करोति नैव महती च ननु चञ्चलैव सा नाप्येवं धीरा कीदृशं त्वां कुलशीलादिभिः आत्मतुल्यं

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

स्वसदृशं स्वोपमम् । अथवा कन्या सम्बन्धिभिरेव कुलादिभिः स्वसदृशं कन्यासदृशं काले काले प्राप्य यथासमयम् अधुना मे तथैव समयो जातः यत्र स्वयं दौत्यमेव शोभते इति भावः हे नृसिंह ! पुरुषसिंह नरलोकमनोऽभिरामं नरलोकानां मनोऽभिरामं यस्मात् ॥ ३८ ॥

ननु योग्यास्तावत् मां स्वयं दौत्येन वृण्वन्तु नाम कथमयोग्या भवती तथा करोतीत्याशङ्क्याह—तन्मे वृत इत्यादि । हे अम्बुजाक्ष ! श्रीकृष्ण मे मया त्वं पतिवृत एव अद्य वियसे इति न भवतो भवते आत्माचार्पित एव अद्यार्पित इति न । ननु कुत इदं निगद्यते इत्याशङ्क्याह—जाया तव पत्नी मा लक्ष्मीरहमिति भावः । अहमित्यध्याहार्य्यं हे विभो ! अत्र वचसि तद्विधेहि तदुचितं यद्भवति तदित्यर्थः । स्वजाया केनोपेक्ष्यते तस्माद्यदुचितं तद्विधेहीत्यर्थः । किं तदुचितमित्यपेक्षायामाह—मा वीरभागेत्यादि वीरस्य तव भागरूपां मां चैद्य आराग्निकटे मा अभिमर्शतु मा स्पृशतु मृगपतेर्वालिं गोमायुवदिति यद्यप्यसंभाव्यमिदं तथापि अतिकटुत्वेनासह्यमिति कृत्वा मम वैयग्र्यं तेन स्वयमेव दूतः प्रेषित इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

एवं लक्ष्मीत्वेनात्मानं प्रतिपाद्य पुनर्विचारितम् अहो असौ स्वजनगर्वासहनः तदिदं न समीचीनं लिखितमिति तद्दोषपरिहारार्थं पुनः सविनये यल्लिखितं तद्वाचयति—पूर्त्तेष्टदत्तेत्यादि पूर्त्तं खातादि इष्टं यज्ञः दत्तं दानं तदादिभिर्यदि अलमत्यर्थं परेशो भगवानाराधितस्तदा गदाग्रजः श्रीकृष्ण एत्य मे मम पाणिं गृह्णातु । यद्वा । पूर्त्तेष्टादिभिरलं पर्याप्तम् एतेषां नेदं फलं यदि परेशो भगवान् गदाग्रजः श्रीकृष्ण आराधितः श्रीरूपया मया आराधितः तदा एत्य पाणिं गृह्णातु अन्यथा पूर्त्तादीनां किमीदृशं सामर्थ्यं यदेवं विधं फलं जनयिष्यति नैवेत्यर्थः । अतो न दमघोषसुतादयोऽन्ये ते तुच्छाः किं मृगपतेर्वालिं गोमायुवद्धर्न्तीति पूर्वोक्तिस्वरसः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

शिष्टं सर्वमुक्त्वा रुक्मिणीवाक्यानि स्वतः पत्रिकातो वा निरूपयति—श्रुत्वा गुणानिति सप्तभिः । षड्गुणाः भगवांश्च एते चेत्प्रार्थ्यन्ते तदा निष्प्रत्यूहं कार्यं भवतीति सप्तभिर्विज्ञापना आदौ भगवन्तं धर्मिणं विज्ञापयति । श्रुत्वा गुणानिति । त्वयि चित्तं विशतीति मनोद्वारैं निरूपयति आत्मा तु त्वदीय एव । इन्द्रियाणि चेदन्यपराणि भवेयुः अन्तःकरणं शरीरं वा तदा सर्वनाश इति विनिश्चित्य इन्द्रियाणां त्वत्परत्वे मनोऽपि त्वत्परं जातमिति शरीरमपि त्वत्परं कर्त्तव्यमिति ममोद्योग इति प्रघट्टकार्थः । क्रमेण गुणा निरूप्यन्ते भगवदैश्वर्यं चैतदिति सूचितं गुणद्वारा स्वतोऽपि चित्तवशीकरणमैश्वर्यादप्यैश्वर्यं भगवदीयानां कान्तिगुणस्वरूपाणां माहात्म्यं निरूप्यते । हे भुवनसुन्दर ! भुवनेष्वेक एव सुन्दर अनेन कान्त्याधिक्येन स्त्रीणां स्वतश्चित्तवृत्तिरुक्ता ते गुणान् शृण्वतां कर्णविवरैरन्तर्निर्विश्य अङ्गतापं हरतः स्वतः रूपं च दृशिमतामखिलार्थलाभं यतः अतः त्वयि मे चित्तमाविशति । बहिरिन्द्रियद्वयमेव नियामकमन्तरिन्द्रियस्य श्रोत्रं च चक्षुश्च श्रुतावपि "अक्षिण्वन्तः कर्णवन्तः" इत्यत्र तथैव निरूपितम् । उभयेषामुपकारं त्वद्गुणा त्वद्रूपं च करोति तत्रैकमान्तरं तापं हरति । एकं च बहिः सर्वपुरुषार्थान् प्रयच्छति श्रवणमात्रेऽपि क्रियमाणे प्रयत्नं विना त्वद्गुणाः स्वत एवान्तर्निविष्टाः तेषामपि निवेशेन प्रतिबन्धाभावायाह—कर्णविवरैरिति । अप्रावृतानि कर्णरन्ध्राण्यपेक्ष्यन्ते अन्यथा न प्रविशन्तीत्येतावत्पुरुषकर्त्तव्यमुपदिष्टम् अतः कर्णविवरैः पातालविवरवत् प्रसिद्धैः अन्तर्निर्विश्य अङ्गानां तापं हरन्ति गुणाः । अङ्गेति सम्बोधनं वा आत्मत्वेन रूपं च ये दृशिमन्तः दर्शनयुक्ताः येषां चक्षुः कार्यमस्ति रूपभेदविद इति प्रथमा कक्षा सर्वात्मना दृश्यगुणापरिज्ञानमान्तिमा तेषां दृशां चक्षुषां अखिलार्थानां लाभो यस्मात् चतुर्विधपुरुषार्थाः चक्षुषां सिद्ध्यन्ति चक्षुषः सूर्यभावो मोक्षः रूपपानं कामः रूपग्रहणमर्थः । तत्रावगाहनं धर्म इति फलवतामेषां फलान्यप्यूह्यानि । तत्रापि पुरुषार्था न सम्पादनीयाः किन्त्वकस्मादुपलब्धा निधय इव प्राप्यन्ते । यत्रैवमिन्द्रियाणामुपकारं त्वद्धर्माः कुर्वन्ति तत्र चित्तमपि ममापि तथा भविष्यतीति त्वयि निर्विशति चित्तस्य हि द्वयं प्रतिबन्धकं लोको वेदश्च तत्र लोकमतिक्रम्य वर्तत इत्याह—अपत्रपमिति । अपगता त्रपा यस्मात् लज्जा हि लोके नियामिका ॥ ३७ ॥

वैदिकं दोषं परिहरति—का त्वेति । वेदोऽपि लोकानुसारी भवतीति हि विज्ञायते अतः लोके यदविरुद्धं सर्वथा व्यवहारे अविगीतं तद्वेदेऽप्यविरुद्धमिति । एतादृशोऽर्थः मयैव कृत इति चेत् तदा विरुद्धो भवेत् किन्तु सर्वैरेव क्रियत इतीममर्थं व्यतिरेकेण साधयते । का वा कन्या त्वां न वृणीते सर्वस्यापि यद्यपि मोक्षोऽभिप्रेतः तथापि स्त्रीयोनिरतिदुष्टेति तत्परित्यागार्थं स्त्रिया अत्यर्थमपेक्षितः । नन्वस्ति लोके मोक्षसाधनमिति चेत्तत्राह—महतीति । महत्त्वं प्राप्ता न सर्वं परित्यक्तुं शक्नोति यथातिबद्धा अतस्तस्या गृह एव चेन्मोक्षदाता भवति तदैव मोक्षः सिद्ध्येत् । किञ्च धर्मार्थकामार्थमपि त्वमेव भजनीय इत्याह—कुलेति । सप्त धर्माः समा ययोः तयोरेव विवाहः विवादश्चेति कुलं तुल्यमपेक्ष्यते तत्सोमवंशित्वादावयोः तुल्यं तथा रूपमपि मदर्थमेव रूपं गृहीतमिति मद्योग्यमेव भवितुमर्हति तव रूपमहमपि त्वदर्थमेव रूपं गृह्णामीति ममापीति तथा वयश्च योग्यमेव गृहमत्र पितृगृहं प्रसिद्धस्य कन्येति चतुष्टयं निर्विवादं लोकप्रतीत्या द्रविणमपि तुल्यं विद्या समानेति चिद्रूपेति वा विद्यायामपि तुल्यता महती श्रद्धा भगवति वर्त्तत इति "यो यच्छ्रद्धः स एव सः" इति ऐक्यादनुरोधाद्वा शीलमपि तुल्यं शीलं स्वभावः शान्तोग्रादिः आचारो वा उभयमप्यत्र बाह्याभ्यन्तरं ग्राह्यम् । ननु भगवान् शान्तः विलम्बेन च कार्यं करोति माया तु सत्वरेति वैधर्म्यस्य विद्यमानत्वात् कथं तुल्यतेति चेत् तत्राह—धीरेति मयापि धैर्यमवलम्बनीयं भगवत्कार्यानुरोधेनेति । ननु भगवति भजने न तुल्या अपेक्ष्यन्ते किन्तु भगवदुत्कर्षं ज्ञात्वैव प्रवर्त्तेत इति किमिति तुल्यत्वं निरूप्यत इति चेत्तत्राह—पतिमिति । पतित्वेन स्वीकारे तुल्यता वक्तव्या अन्यथा दासीत्वं भवेत् । नन्वस्तु को दोष इति चेत् तत्राह—कुलवतीति । कुलस्त्रीः तथा सति खेदं प्राप्नुयुरिति भावः किञ्च कन्येति अवश्यं कन्यया वरणीयः कश्चित् पतित्वेनास्

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

रणे स्वयं न गृह्णीयात् विनियोगार्थमन्याधीनां वा कुर्यात् किञ्च उपपत्तौ सत्यां तत्परित्यागे कारणाभाव इत्याह—काले नृसिंहेति अवसरे तत्परित्यज्य अन्योच्छिष्टा भूत्वा पश्चाद्भगवदर्थं यत्ने क्रियमाणे असमञ्जसं स्यात् अयोग्यत्वात् शक्यत्वे तु नस्त इत्याह—हे नृसिंहेति नरत्वाद्योग्यत्वं सिंहत्वात्समर्थत्वमिति । किञ्च नरलोके मनसोऽयमेवाभिरामः अतो वरणे अभिराम एव वरणीय इति योग्यत्वाद्यविचारेणापि त्वमेव वरणीय इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवं योग्यतां निरूप्य विज्ञापनामाह—तन्मे भवान् खलु वृत इति । अत्रापि गृहे सर्वदा सर्योच्यते कृष्ण एव पतिर्मम नान्य इति एतत्सर्वेऽपि जानन्ति तथापि बलात् प्रवर्त्तन्त इति खलु पदार्थः । किञ्च पूर्वमपि लक्ष्मीस्वयम्बरे अमृतमथने मया भवानेव वृतः सर्वाहमिति भावः । उपाध्यन्तरं निवारयन्नाह—पतीरिति । एवं स्वकृतमुक्त्वा भगवन्तं प्रार्थयते । जायां विधेहि इति । अङ्गेति स्नेहसम्बोधनमन्यथा धार्ष्ट्यमनुचितं स्यात् अङ्गस्य वा जायां विधेहि अन्यथा भगवान् सर्वपतिरिति प्रकारान्तरेण वा जायात्वं स्यात् जायापदेन यावानर्थः स सर्वोऽपि विधेयः । ननु भगवान् भगवच्छास्त्रविरुद्धमर्थं न गृह्णाति इति कथं त्वां ग्रहीष्यतीति चेत्तत्राह—आत्मार्पितश्चेति । आत्मा मदीयसङ्घातः तुभ्यं समर्पितः अतो यथेष्टविनियोगे न कापि चिन्ता चकारात्सर्वमेव अस्मत्सम्बन्धि समर्पितमिति सर्वत्रैव तव कामचारः अतस्तदपेक्षा तेषां प्रतिबन्धो वा न घटत इत्युक्तं भवति भवत एवात्मा अतो भवते समर्पित इति नालौकिकं किञ्चित् अङ्गीकृते शीघ्रमागमनार्थं बाधकमाह—मा वीरभागमिति । वीरस्यैव भागोऽहं शौर्येणैव लक्ष्मीः प्राप्यत इति तेनैव दत्ता अन्यस्य भवति अत एव य एव शूरः स एव राज्यमुपभुङ्क्ते तथा सति चैद्यस्य अशूरत्वात् भोगाभावेऽपि केवलं काकवत्स्पर्शो भवेत् तदा महतोऽपि भोगाभावात् जन्मवैयर्थ्यम् अनेन महती आपदा उपस्थितेति न कापि वाक्ये दूषणं मन्तव्यमिति भावः । आरात् दूरादपि अभिमानेनापीत्यर्थः । दानानन्तरं हरणे अभिमानोऽपि भवेत् वाग्दानं तु "अनृतं वै वाचा वदती"ति श्रुतेरप्रमाणमेव अन्यथा पुण्यपापव्यवस्थायां वाङ्मनसस्य अप्रामाण्यं न स्यात् एतदर्थमेव श्रुतिः प्राह "वाङ्मनसयोरनृतत्वमि"ति । ननु स जानाति न मदीया त्वमिति त्वया वा वक्तव्यः ततः कथं स्प्रक्ष्यतीत्याशङ्क्याह—गोमायुवदिति । त्वदनागमने मृतप्रायां मृतां वा दैवकल्पितं स्वभागं ज्ञात्वा स्प्रक्ष्यतीति भावः । नन्वेवमस्तु को दोष इति चेत्तत्राह—मृगपतेरिति । मरणे यद्यपि नानुपपत्तिः तथापि तदनन्तरं स्पर्शे महदनौचित्यं नहि सिंहाय तद्भक्तैः निवेदितं शृगालो भक्षयितुमर्हति अम्बुजाक्षेति दृष्ट्यैव तापनाशकत्वमप्युक्तम् । तेन वरणमप्ययुक्तमिति भावः ॥ ३९ ॥

एवं दृष्टसामग्र्या भगवत्प्रार्थनामुक्त्वा स्वस्य सर्वेणापि धर्मेण शपथमपि वदन्ती प्रार्थयते—पूर्त्तेति । बाल्ये, खातादिकं कर्त्तुं शक्यत इति इष्टात् पूर्वं निर्देशः । पूर्त्तं खातादि इष्टं यागादि दत्तं तुलादानादि नियमाः परित्यागरूपाः व्रतानि ग्रहणरूपाणि देवानां विप्राणां गुरूणां चार्चनानि । एवमष्टविधान्युद्दिश्य काण्डत्रयमपि सङ्गृह्य स्मार्त्तपौराणिकान् धर्मान् आदिशब्देन सङ्गृह्णाति । एवं सर्वैरेव धर्मैः भगवानेव चेदाराधितः न तु कामनार्थं किञ्चिदपि विनियुक्तं तदा भगवान् स्वयमेत्य पाणिं गृह्णातु केवल एव आराधित इति न दमघोषसुतादयः स्पर्शमप्यर्हन्तीति गदाग्रज इति विषयप्रियत्वमुक्तं तस्मिन् समागते कंसे हते पश्चाद्भद उत्पन्न इति । भगवदाविर्भावानन्तरमपि तेन पित्रादेर्वंशः कारित इति वंशकरणे तस्येच्छा सूचिता अत एव एत्य स्वयमागत्य पाणिं गृह्णातु इति । स्वकृतधर्मेषु भारारोपः । ननु "मद्भक्तपूजाभ्यधिके"ति भगवद्भक्तानां वा ग्रहणे को दोष इति चेत्तत्राह—अन्य इति । ते भगवत्प्रतिपक्षाः अन्यथा तु दासादासभावनापि भजनं भवतीति नात्यन्तमाग्रहो भवेत् अन्यथा अपघातमरणे यमादयो वा मा गृह्णन्त्विति अन्यनिषेधः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

रुक्मिण्या स्वयमेकान्ते लिखित्वा दत्तपत्रिकाम् । मुद्रामुन्मुच्य कृष्णाय प्रेमचिह्नामदर्शयत् । ब्राह्मणः श्रीकृष्णाज्ञया वाचयतीति श्रीस्वामिचरणाः । नन्वदृष्टाश्रुतचरीं नृपकन्यां त्वां मह्यं वराय पत्रिकां स्वविवाहार्थं लिखन्तीं निर्लज्जां कथमङ्गीकरोमीति चेत् सत्यमहमपि स्वदुर्वशस्य स्वचित्तस्य स्वभावमेवावेदयामि तत् श्रुत्वा अपेक्षस्व उपेक्षस्व वा अनुगृहाण निगृहाण वा तत्र खलु दुर्लभस्य तव लाभालाभाभ्यां सदा सुखं जीविष्यन्त्या अद्य श्वो वा मरिष्यन्त्या मम न भयलज्जे इत्याह—श्रुत्वेति सप्तभिः । हे अच्युत ! तव गुणान् रूपं च श्रुत्वा मम चित्तमपत्रपं विगतलज्जं सत् त्वयि आविशतीति मच्चित्तस्य निस्त्रपीकरणे तव गुणरूपे हेतू मम च कर्णावित्यावयोरुभयोरेव दोष इति न त्वयाहमुपालम्भनीया नापि मया त्वमुपालम्भनीय इति भावः । हे अच्युतेति मच्चित्तं निस्त्रपी भूयापि त्वय्याविशति तस्मात्त्वं च्युतो न भवसि न जाने किमपरं चिकीर्षतीति भावः । नन्वन्यस्यापि पुरुषस्य गुणरूपे प्रकृष्टे भवत एवेति स किं न दूष्यते तत्र मैवं वाच्यमिति वदन्ती प्रथमं गुणान् विशिनष्टि — शृण्वतां श्रवणवतां कन्याजनानां कर्णविवरैर्निर्विश्याङ्गतापम् अङ्गयोः स्थूलसूक्ष्मयोरुभयोरेव तापं समस्तमेव हरतो नाशयत इत्येवं भूता; गुणा; कस्यान्यस्य पुंसो वर्त्तन्ते त्वं वदेति भावः । रूपं विशिनष्टि— दृशिमतां चक्षुष्मतां जनानां दृशां दृगिन्द्रियाणाम् अखिला अन्यूनाः श्रेष्ठा ये अर्थाः विषयाः नीलमणिनीलोत्पलादीनां कनककुङ्कुमादीनां पद्मरागबन्धूकादीनां चन्द्रकान्तचन्द्रादीनां च ये वर्णा नीलपीतरक्तशुक्लास्तेभ्यः सकाशादपि महामाधुर्यसम्बन्धी लाभो यत्र तत् रूपं त्वदीयगात्रस्तनाधरनखादिसौन्दर्यं तस्मादेवं भूतं रूपं कस्यान्यस्य वर्त्तते इति भावः । अत एवानुरूपं सम्बोधयति हे भुवनसुन्दर ! भुवनेषु चतुर्दशस्वपि प्राकृताप्राकृतेषु लोकेषु सुन्दर प्रकृत्याकृत्या च शोभमान ! ॥ ३७ ॥

नन्वस्तु महत्तमः पुरुष एव त्रिजगत्यस्मिन्निरुपमः किं कन्यापि श्रोत्रनेत्रवती जगत्यस्मिंस्त्वमेवैका वर्त्तसे यत एवमन्या न निर्लज्जावतीति तत्राह—का त्वेति । हे मुकुन्द ! मुखे कुन्दवद्धासो यस्येति मामेव हसितुं प्राप्तावसरेत्यर्थः । का

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

महती रूपगुणवती धीरा बुद्धिमती कुलवती त्वां पतिं न वृणीत । तेन कुरूपा दुःशीला कुबुद्धिरनभिजातैव अश्रृण्वती वा त्वां न वृणीते इति भावः । कीदृशं कुलादिभिरात्मनैव तुल्यं निरुपममित्यर्थः । काले स्वसमये इति अन्या अपि मत्तुल्याः बह्व्य एव कन्याः स्वसमय एव त्वां वरिष्यन्ति नत्वधुनैव मत्समय इति भावः । हे नृसिंह ! नरश्रेष्ठ हे सिंह-वहुवंशेति न मे त्वद्वशीकारे कापीच्छास्तीति भावः । तदपि नरलोकमात्रस्यैव त्वं मनोऽभिरमयसीति मन्मनसः कोपराध इति भावः ॥ ३८ ॥

यस्मादेवं तत्तस्मात् मया भवान् पतिर्वृतः प्रथममेव नत्व-धुना म्रियसे आत्मा जीवो देहश्चार्पितः । पत्रीप्रेषणं तु भव-न्मनो निर्द्धारज्ञापनार्थमेव भवतोऽङ्गीकारे सतीमं पालयामि अनङ्गीकारेतु ज्वालयामि नतु कस्मैचिदपि ददामि यदि स्वयं अप्राप्यागत्य स्वयं वदेदिति भावः । किन्त्वात्म नवरत्नमिदं मे वत्सिराजवन्न निर्भावमेव किन्तु सभावमेवेत्याह —हे विभो ! भवतो जायां विधेहि । यथा काश्चित् कस्मैचित् किमपि भोज्यं दत्वा इदं त्वया स्वयं भोक्तव्यमेवेति ब्रूते इत्यतो निर्भावात् स्वभावमात्मनिवेदनं प्रेमस्पर्शित्वाच्छ्रेष्ठमिति ज्ञेयम् । किञ्च स्वस्याङ्गी-कारमनङ्गीकारं वा ब्राह्मणं शीघ्रं प्रेष्याहं ज्ञापनीयेत्याह मेति । वीरस्य तव भागमिमं चैद्यो माभिमर्शतु । मयि त्वदाशया देहमिममद-हन्त्यामकस्मात् चैद्य आगत्य यदि स्पृशेत् तत्क्षण एव त्वदा-शायां निवृत्तायां त्वद्विरहाग्निरेवाति प्रज्वलित एनं भस्मीभूतं कुर्यादेव । किन्तु तवाप्रतिष्ठा भाविनीति मे भयमिति भावः । अप्रतिष्ठामेवाह —मृगपतेर्वलिं गोमायुः शृगाल इवेति । अम्बुजा-क्षेति तदानीं त्वन्नयनकमलं ध्यायन्त्या मम तु देहे दह्यमाने-ऽपि न तापो भावीति भावः ॥ ३९ ॥

अये महादुर्लभपुरुष ! त्वं नैकजन्मसुकृतलभ्यस्तस्मात् सामा-न्यतस्त्वत्प्राप्तिकामया निष्कामया वा यदि मया पूर्वपूर्व-जन्मसु बहूनि सुकृतानि कृतानि तदा तेषामेष एव फलविशेषो भूयादिति प्रार्थयते । पूर्त्तेति । पूर्त्तैर्दत्तैर्भगवत्सम्प्रदानकै-र्नियमैस्तीर्थस्नानादिभिः व्रतैरेकादश्यादिभिः देवविप्रगुर्वर्च्चनै-र्भगवदर्च्चनाङ्गैः यदि मया भगवान् अलमतिशयेनाराधितस्तदा मानुष्या मे मानुष एव भगवान् गदाग्रजः आगत्य पाणिं गृह्णातु नत्वन्ये नारायणादयोऽपि देवा मानुषा वेत्यर्थः । दम-घोषसुतस्य तत्रादित्वेनोल्लेखस्तु तद्विवाहस्य प्रस्तुतत्वादेव ॥ ४० ॥

श्रीच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीरुक्मिण्युवाचेति । हे भुवनसुन्दर ! निरतिशयसौन्दर्यालय हे अच्युत ! नित्यैश्वर्य सम्बोधनाभ्यां भगवत्याः अनावृत्तज्ञान-वत्ता द्योतिता हे अङ्ग भर्तः अनेन सम्बोधनेन भगवत्याः भगवता भर्त्रा सह नित्यसम्बन्धो द्योतितः । अपगता त्रपा यस्मात्तन्मे चित्तं त्वय्याविशति श्रीमत्पुरुषोत्तमस्य स्वभर्तुः प्रार्थनायां मम का त्रपेत्यर्थः । एवं स्वभावत एव देव्याः ज्ञाना-तिशयः तद्वाक्येन सूच्यते । अथवावतारलीलानुरूपेण तद्वाक्येन तस्याः ज्ञानातिशयः सूच्यते गुणानुरूपं च श्रुत्वा त्वयि चित्त-माविशतीति । अनेन अन्तःपुरगताया देव्याः यस्मात्कस्मा-च्चिदपि जनात् यथा कथञ्चिदपि श्रवणेन यथावद्भगवद्गुण-रूपधारणशक्तिर्द्योत्यते कथम्भूतान् गुणान् शृण्वतां ब्रह्मादि-श्वपचपर्यन्तानां कर्णविवरैरन्तः प्रविश्य तापं संसारतापं हरतः । अनेन श्रीकृष्णगुणश्रवणं ब्रह्मादिश्वपचान्तजीवसंसार-निवर्तकमिति द्योत्यते । कथम्भूतं रूपम् दृशिमतां सर्वेषां ब्रह्मा-दिश्वपचान्तानां दृशामखिलानामर्थानां लाभो यस्मात् ॥ ३७ ॥

ननु महाकुलप्रसूतायास्तवैवं लोकविरुद्धमनुचितमत आह-केति । कुलवती तत्रापि धीरा धैर्यवती किं बहुना कुलं परि-वारः शीलं सुस्वभावः रूपं सौन्दर्यं विद्या यथार्थज्ञानं वयोऽ-वस्था द्रविणं वित्तं धाम पुण्यार्जितं लोकद्वयं च तैर्महती । एवम्भूता का नाम कन्या आत्मतुल्यमनुपमम् अतः लोकमनोऽभि-रामं सर्वलोकानां मनांसि अभिरमयतीति तथा सर्वबुद्धिप्रेरकं वेदमात्रार्थभूतं हे मुकुन्द ! मुक्तिप्रद हे नृसिंह ! भक्तमनोरथपूर-णार्थं नृसिंहादिरूपेण कृतावतार त्वा त्वां पतिं न वृणीतेत्य-न्वयः ॥ ३८ ॥

हे विभो ! सर्वव्यापक सर्वसाक्षिन् तत्तस्मान्मे मया भवान् खलु पतिर्वृतः आत्मा च भवतोऽर्पितः अतः हे अङ्ग ! त्वम-त्रागत्य मां भवतो जायां विधेहि हे अम्बुजाक्ष ! मृगपतेः सिंहस्य वलिं गोमायुवत् वीरस्य तव भागं माम् आरात् शीघ्रमा-गत्य मा अभिमर्शतु मा स्पृशतु ॥ ३९ ॥

यद्यपि पूर्तादिभिरलमाराधितः भगवान् परेशो गदाग्रजः तर्हि मे पाणिं गृह्णातु अन्ये जीवा दमघोषसुतादयो न गृह्णन्तु तत्र कूपादिनिर्माणं स्मार्तं कर्म पूर्तम् यज्ञादि वैदिकं कर्म इष्टम् दत्तं विविधं दानम् अन्यत्स्पष्टम् ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

विजयध्वज वीरराघव

ब्राह्मण बोले हे पुरुषोत्तम ! मेरे को रुक्मिणी जी ने आपके पास भेजा है उनके संदेश को सुनकर फिर जो कुछ करना हो सो आप कीजिये ॥ ० ॥

इतना कहकर ब्राह्मण ने उस पत्र को रख कर श्रीकृष्णजी के चरणों में प्रणाम किया जगन्नाथ श्रीकृष्णजी ने उस पत्र को लेकर सुन्दर नेत्रों से प्रसन्न होकर हँसकर बडी चाहना से पाठ किया क्योंकि आप बडे धर्मात्मा हैं ॥ ० ॥

पत्र में लिखत रुक्मिणीजी के वचन ये हैं रुक्मिणीजी कहती हैं हे अच्युत ! हे सुन्दर ! श्रीकृष्ण जो मनुष्य आपके गुणों को सुनते हैं तभी गुणों के कर्ण द्वारा हृदय में पैठने से उनके शरीरों के सब ताप मिटजाते हैं जो आपके रूप का दर्शन करते हैं तिनके सब मनोरथ पूरे होजाते हैं उन आपके गुणों को सुनकर मेरा चित्त निर्लज्ज होकर आपके विषे लग्न होगया है ॥ ३७ ॥

हे मुकुन्द ! नृसिंह ! पुरुषों में श्रेष्ठ ऐसी धीर कुलवती उत्तम कौनसी कन्या होगी जो कि-कुल शील रूप विद्या धन महल आदि से सब के मन को हरनेवाले अपने सदृश आपको विवाह के समयपर वरण न करेगी ॥ ३८ ॥

श्वो भाविनि त्वमजितोद्वहने विदर्भान्गुप्तः समेत्य पृतनापतिभिः परीतः १।
निर्मथ्य चैद्यमगधेन्द्रबलं प्रसह्य मां राक्षसेन विधिनोद्वह वीर्यशुल्काम् ॥ ४१ ॥
अन्तः२पुरान्तरचरीमनिहत्य बन्धूंस्त्वामुद्वहे कथमिति प्रवदाम्युपायम्।
पूर्वेद्युरस्ति महती कुलदेवियात्रा यस्यां बहिर्नववधूर्गिरिजामुपेयात् ॥ ४२ ॥
विज० पाठः (तत्रैत्य मां रथपदातिगजाश्वयुक्तः संमथ्य शाल्वमगधान्सहचेदिभूपान्।
आदाय मां सहचरीभिरथो रमेशो गृह्णातु पाणिमुपनीय पुरीं स्वकीयाम् ॥)
यस्याङ्घ्रिपङ्कजरजः३स्नपनं महान्तो वाञ्छन्त्युमापतिरिवात्मतमो४ऽपहत्यै।
५यर्ह्यम्बुजाक्ष ! न लभेय भवत्प्रसादं जह्यामसून्व्रतकृशान्शतजन्मभिः ६स्यात् ॥ ४३॥

(श्रीशुक उवाच)

विज० पाठः इति पत्रगतं विश्वं विमृश्य मधुसूदनः।
संदेशं राजकन्यायास्तं ब्राह्मणमवैक्षत ॥

ब्राह्मण उवाच।

इत्येते गुह्यसन्देशा यदुदेव ! मया हृताः।
विमृश्य कर्त्तुं यच्चात्र क्रियतां तदनन्तरम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्धे रुक्मिण्युद्वाहे
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥५२॥

भाषा टीका।

आप जो लक्ष्मीके पति हो तिनको मैंने वरण किया है आप-भक्तोंके प्रिय हो ईश्वर हो इस बात को जान कर आप इस आपकी चरण दासी का मनोरथ पूरा करो हे प्रियतम ! आप के चरणों में मैं प्रणाम करती हूं ॥०॥

हे भगवन् ! तिससे मैंने आपको पति करके वरणन किया है अपने आत्मा को आपके अर्पण किया है इस अवसर पर आप मेरे को अपनी भार्या बनाओ हे वीर ! हे कमल नेत्र ! जैसे सिंह के भाग को स्यारके लेजाने से परिहास होवे तैसे आपके भाग मो को शीघ्र शिशुपाल मत ले जावै ॥ ३९ ॥

मैंने यदि पूर्व जन्म में कुवा वावडी वनाये होवैं तथा यज्ञ किये होवें दान व्रत नियम देव गुरु ब्राह्मणों की सेवा करके परमात्मा नारायण की आराधना कीनी हो तो गदा-ग्रज श्रीकृष्णचन्द्र जी आकर मेरे हस्त को ग्रहण करैं और शिशुपालादिक कोई मत छुवैं ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

ननु चैद्याय बन्धुभिरर्पितायां त्वयि किमधुना करणीय-मित्यपेक्षायामाह—श्वो भाविनीति। हे अजित ! श्वोभाविनि उद्व-हने विवाहे प्रथमं गुप्तोऽलक्षित एवागत्य पश्चात्पृतनापतिभिः परिवृतः सन्चैद्यादिबलं निर्मथ्य प्रसह्य बलाद्वीर्यं प्रभावदर्शन-मेव शुल्कं वैवाहिकं देयं यस्यास्तां माम् अनेन राक्षसविधि-नोद्वहेत्युपदेशरहस्यम् ॥ ४१ ॥

ननु भवतु शिशुपालादिबलप्रमथनमन्तःपुरमध्यगतायास्तव हरणे त्वद्बन्धुवधोऽपि प्रसज्येतेत्यत आह—अन्तःपुरेति। पुरा-द्बहिर्वर्तमानां गिरिजामम्बिकाम् अम्बिकागृहादेव मम हरणं सुकरमिति भावः ॥ ४२ ॥

ननु किमनेनानर्थकारिणा निर्बन्धेन चैद्योऽपि तावत्प्रख्या-तगुणकर्मा योग्य एव वर इति तत्राह—यस्येति। हे अम्बुजाक्ष ! यस्य भवतोऽङ्घ्रिपङ्कजरजोभिः स्नपनमात्मनस्तमसोऽपहत्यै उमा-पतिरिव महान्तो वाञ्छन्ति तस्य भवतः प्रसादं यर्ह्यहं न लभेय न प्राप्नुयां तर्हि व्रतैरुपवासादिभिः कृशानसून्प्राणान् जह्यां

---

(१) समेतैः। (२) पुरान्तरचरामवि। (३) स्तवनं। (४) निहत्यै। (५) यद्यम्बुजाक्ष। (६) स्याम्।
इति विजयध्वजपाठः।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

त्यजेयं ततः किमित्यत आह—शतजन्मभिरिति । एवमेव वारं वारं जह्यां यावच्छतजन्मभिरपि तव प्रसादः स्यादिति ॥ ४३ ॥

अत्र यत्कर्तुं करणीयं तद्विमृश्य क्रियतां तच्चानन्तरमेव क्रियतामिति ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

निर्जातिवैयर्थ्येण स्वयमेवोपायमप्युपदिशति द्वाभ्याम् श्व इति । गुप्तः ख्यापितैर्नामदेशभाषान्तरैः केनाप्यनुपलक्षितः सम्यक् एत्य अन्तः प्रविश्येत्यर्थः । पृतनानां पतिभिरिति । सैन्यस्य तत्पतीनां च बाहुल्यमभिप्रेत तच्च स्नेहस्वाभाव्येन तत्र तु हे अजितेति एतादृशप्रेरणासाहसे हेतुरुक्तः तत्र मगधेशबलस्यापि निर्मथन् चैद्यसहायत्वात् निर्मथ्येति बलस्य समुद्रत्वं ध्वन्यते तेन च पूर्वं यथा समुद्रं निर्मथ्यमामुद्धृतवानसि तथाधुनापि चैद्यादिबलार्णवं निर्मथ्य समुद्धरेति । वीर्य्यशुल्कामिति । राक्षसविवाहस्यैव योग्यता प्रार्थनादिनिरपेक्षता चोक्ता कार्य्यसिद्धिस्त्वजितत्वादेव भविष्यतीति ॥ ४१ ॥

ततोऽप्यतिव्यग्रा श्वो भाविनीत्यत्र कारणं विवृण्वती पुनर्विशेषतोऽप्युपदिशति । अन्तःपुरस्यापि मध्यप्रकोष्ठं यत्तच्चरीमितीति अत्रेत्यर्थः । पूर्वेद्युः विवाहपूर्वदिवसे कुलदेवयात्रेति तस्या आवश्यकत्वमुक्तम् । ननु पूर्वेद्युरपि कस्मिंश्च क्षणे भवेदिति कथं ज्ञेयं तत्राह—महतीति । महावाद्याद्युत्सवेन सा सुव्यक्तैवेत्यर्थः । उपेयात् पूजार्थमन्तिके आगच्छतीति विधिरस्तीत्यर्थः ४२ ॥

स्नपनशब्देन रजसां गङ्गाप्रभत्वादिना सर्वतीर्थमयत्वं ध्वन्यते । यद्वा रजसः स्नपनं क्षालनोदकमित्यर्थः । महान्तः श्रीब्रह्मादयः आत्मनस्तमः अज्ञानं तस्य हत्यै मूलतो विनाशाय उमापतिरिवेति दृष्टान्तः तस्य गङ्गाधरत्वेन रजःस्नपनवाञ्छायाः सुप्रसिद्धत्वात् तस्य च तमस्तमोगुणाधिष्ठातृत्वं तस्यापहत्यै उमायाः पतिरिति यथात्मारामेणापि श्रीशिवेन तद्भक्तिवशतया जन्मान्तरेऽप्युमा यत्नेनोद्वोढा तथा त्वयाप्यहमुद्वोढव्येति भावः । एवं परममहत्त्वेन त्वमेव पतिर्योग्यो नत्वन्यः कश्चिदिति भावः । तथा परमसौन्दर्य्येणापीत्याह—हे अम्बुजाक्षेति । तस्येति यच्छब्दाक्षेपात् भवदिति छान्दस एव षष्ठ्या लुक् यदि भवतः प्रसादं पत्नीत्वेन स्वीकारलक्षणं न लभेय तदा जह्यामिति हेतुहेतुमतोर्लिङ् तत्र जह्यामिति कामप्रवेदने प्रौढ्या सम्भावने च स्यात् त्यागप्रकारमाह—व्रतकृशान् शतेति एवं कृपार्थं दुःखमरणं वोध्यते । यद्वा स्वत एव त्वदर्थे व्रतैः कृशान् अधुना त्वत्प्रसादालब्ध्या स्वयमेव निर्गच्छतोऽनायासेनैव जह्यामित्यर्थः । इति मरणस्य सुकरत्वमुक्तं ततश्चैवं शतजन्मभिरपि स्यादिति व्रतकृशेति पाठे स एवार्थः शतशब्दोऽयमनिर्णयसङ्ख्यत्वे अन्यत्तैः किन्तु स्वस्या नरकन्यालीलामाविक्योक्तिरियम् । यद्वा ननु त्वमेव न पतीयोग्यासीति कथमुद्वहेयमिति चेत् सत्यमेव यतः श्रीब्रह्मादीनामपि दुर्लभोऽसि काहं क्षत्रियकन्या तथापि बहुलजन्मसु प्राणपरित्यागेनापि त्वदर्थं यतिष्ये इत्याह—यस्येति । वाञ्छन्त्येव न त्वद्यापि लभन्ते अतः सम्भावनायामेव लिङ् शतजन्मभिर्वा प्रसादः स्यादित्येतदर्थमित्यर्थः । कुतस्तदाह—हे अम्बुजाक्षेति । परममाधुर्य्येण मनोव्याकुलताविधानादेवेति भावः । अथवा । नन्वहमन्तःगोपिकाविरहवूनो न करिष्याम्येव विवाहं तस्मादन्यमेव गुणरूपाभ्यां महान्तं कञ्चिद्वृणु इत्याशङ्क्य उपायान्तरमपश्यन्ती दुरन्तां मरणपर्य्यन्तां निजकृच्छ्रपरम्परामुद्दिश्य करुणया धर्मभयेन च तं प्रत्याचर्त्तयति—यस्येति ॥ ४३ ॥

गुह्यत्वेन सन्देशानां गौरवं बहुवचनेन नानाप्रकारत्वाद्युक्तिमत्त्वं स्वस्य च परमविश्वसनीयत्वं निःशेषवक्तृत्वं च व्यक्तं तथा त्वयापि गोपनीया एवेति । अन्यथा बन्धुषु तस्या लज्जाद्युत्पत्तेः मया आहृता आनीता इति मम तु कृत्यमेतावदेवेति भावः । विमृश्येति । विनयभरेण सच्च सम्यक् प्रवर्त्तनार्थः वयं ब्राह्मणा ऋजवः सर्वोपरि बुद्धिस्तु तवैवेति भावः । तत्र गुह्यत्वे सति यदुभिर्मन्त्रणं विना न स्वयं कर्त्तुमुत्सहे इति न वाच्यं यतः हे यदुदेव ! तव बुद्धिवलाधीना एव तेऽपीति भावः । तस्माद्यत्कर्त्तव्यं तत्त्वनन्तरमेव क्रियतां प्राप्तावसरत्वान्मन्त्रणादिविलम्बं न सहत इति भावः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

कथमुद्वहे इति चिन्तयन्तमुपायं वदामीत्यर्थः । शतजन्माभिः स्यां तस्य तव स्यामित्यर्थः ४३—४४ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५२॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु बन्धुभिश्चैद्यायार्पितायां त्वयि किमधुना मया विधेयमित्यत्राह–श्वो भाविनीति । हे अजित ! श्वो भाविन्युद्वहने विवाहे त्वं तावद्गुप्तः अलक्षित एवागत्य ततः सेनापतिभिः परिवृतः सन् चैद्यादिबलं निर्मथ्य पराभूय प्रसह्य हठाद्वीर्यप्रभावदर्शनमेव शुल्कं वैवाहिकं देयं यस्यास्तां मां राक्षसेन विधिनोद्वहेत्युपदेशरहस्यम् ॥ ४१ ॥

ननु भवतु शिशुपालादिबलप्रमथनमन्तःपुरगतायास्तव हरणे त्वद्बन्धुवधोऽपि प्रसज्येतेत्यत आह—अन्तरिति । अन्तःपुरमध्यचरीं त्वां बन्धूनहत्वा कथमुद्वहे इति चेत्तत्रोपायं वदामि पूर्वेद्युः विवाहदिनादिति शेषः । महती कुलदेवयात्रास्ति यस्यां यात्रायां बहिः पुरादिति शेषः नववधूरहं गिरिजामम्बिकामुपेयां गच्छेयं दर्शनार्थमिति शेषः । अम्बिकागृहादेव मम हरणं सुकरमिति भावः ॥ ४२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु किमनेनानर्थकारिणा निर्बन्धेन चैद्योऽपि तावत्सख्या-तगुणकर्मा योग्य एव वर इत्यत आह—यस्येति । हे अम्बुजाक्ष ! यस्य तव भवतोऽङ्घ्रिरजोभिः स्नपनमात्मनस्तमसोऽपहत्यै उमापतिरिवान्येऽपि महान्तो वाञ्छन्ति तस्य भगवतः प्रसादं यद्यहं न लभेय न प्राप्नुयां तर्हि व्रतैरुपवासादिभिः कृशान् असून् प्राणान् जह्यां त्यजेयं ततः किमित्यत आह—शतजन्मभिरपि स्यां तवाहं भार्या स्यामित्यर्थः ॥ ४३ ॥

इत्थं वाचिकं पठित्वाथ स्ववचनमप्याह—इतीति । हे यदुदेव ! इत्येवं विधाः गुह्यतमाः संदेशा मया आहृताः यदत्र कर्तव्यं तद्विमृश्य क्रियतां तच्च समनन्तरमेव क्रियतामिति ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उद्वहने विवाहे श्वो भाविनि श्वः प्रभाते भविष्यति सति समेतैः पृतनापतिभिः गुप्तान् विदर्भान्समेत्य राक्षसेन विधिना बलात्कन्याहरणलक्षणेन वीर्यं शुल्कं मौल्यं यस्याः सा तथा तां माम् ॥ ४१ ॥

नववधूर्दर्शनाय ॥ ४२ ॥

यथोमापतिः श्रीहरिचरणसरसिजस्तुतिं करोति तस्य तव यदि भवत्प्रसादं पूज्यानुग्रहं न लभेय तर्हि असून्प्राणान् जह्यां त्यक्ष्यामि किञ्च शतजन्मभिः व्रतकृशा तव भार्यैव स्यामित्यर्थः ॥ ४३—४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

नन्वेवमेवानुग्रहीष्यामि मान्यथा शङ्किष्ठा इति चेत् शीघ्रमेवागन्तव्यं नैकाकिना च बलयुक्तेनैवेति पुनः सोत्कण्ठमाह—श्वोभाविनीत्यादि । पृतनापतिभिः परीत एव तत्रापि गुप्त एव अलक्षित एव लक्षिते सति राजानः सावधाना भविष्यन्ति तत्रापि श्वोभाविनि उद्वहने उद्वाहदिनस्य पूर्वेऽहनि अन्यथा अत्रागत्य बहुकालावस्थानमत्यनुचितम् अकस्मादेवागत्य मां हरेत्यर्थः । वीर्य्यमेव शुल्कं यस्यास्ताम् एतेनात्र युक्त्यन्तरमपि नास्तीत्याह—राक्षसेन विधिना हठाद्धरणरूपो हि रक्षोविधिः ॥ ४१ ॥

ननु चैद्यमगधेशबलं निर्मथ्येति यदुक्तं तत्र त्वद्भ्रातापि तेषां सपक्षः सोऽप्युत्थास्यते तदा सोऽपि मे वध्यः स्यात् भ्रातृहनने तवापि दुःखं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—अन्तःपुरान्तरचरीमित्यादि । बन्धून् त्वद्भ्रात्रादीन् अनिहत्य त्वां कथमुद्वहे इति चाशङ्क्से तदोपायं वदामीत्यर्थः । पूर्वेद्युर्विवाहदिनस्य पूर्वेऽहनि देवयात्रास्तीति नः कुलाचारः यस्यां नववधूर्नववधूत्वेन भाविनी कन्येत्यर्थः गिरिजां पुरबहिः स्थितां दुर्गां पूजयितुम् उपैति तेन तं समयमासाद्यैव बन्धुहननं विनैव मां हरेत्युपदेशः ॥ ४२ ॥

ननु ज्ञातं तव भ्रातरं प्रति महती दया सा तु मे महान् विपक्षः कथमेवं स्वजनादिसापेक्षस्य जनस्य मल्लाभो भवेदित्याशङ्क्याह—यस्याङ्घ्रीत्यादि । यस्य तव अङ्घ्रिपङ्कजरजःस्नपनं महान्तो वाञ्छन्ति उमापतिरिव श्रीमहेश इव हे अम्बुजाक्ष ! तस्य भवतः प्रसादं यदि न लभेयं तदा व्रतकृशान् असून् जह्यां त्यजेयम् अतः प्राणेभ्योऽधिको नहि स्वजनः स चेद्बहिःपक्षस्तदा सोऽपि हेय एव । ननु प्राणत्यागे किमभविष्यति तत्राह—शतजन्मभिः जन्मनां शतेनापि स्यां तव परिगृहीता भविष्यामीत्यर्थः । श्रुत्वेत्यादिनाभिलाषः का त्वा मुकुन्देत्यादिना मतिः तन्मे भवानित्यादिना गर्वः पूर्वेद्युरित्यादिना वितर्कः श्वोभाविनीत्यादिना विवेकः अन्तःपुरान्तरचरीमित्यादिना पुनर्मतिः यस्याङ्घ्रीत्यादिना औत्सुक्ये विश्रान्तिः ॥ ४३—४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

उद्वाहमात्रं प्रार्थयित्वा प्रकारमपि प्रार्थयते । श्वो भाविनीति । स्पष्टतया समागमने कदाचित्ते गोपनं कुर्युः लग्नात्पूर्वमेव वा शिशुपालाय प्रेषयेयुरविधानेन वा दद्युरिति । अतो यथा तेषु परिज्ञानं न भवति तथैवागत्य नेया अन्यथा उपक्रमावधिफलपर्यन्तं मध्ये कालविलम्बे शरीरपातोऽपि भवेदिति तथा प्रार्थनादेशोऽपि न पूर्वमागन्तव्यमित्याह—श्वो भाविनि उद्वाहे प्रथमतस्त्वमेकाकी गुप्तः समागत्य पृतनाश्च भिन्नतया समानीय तत्रापि पृतना यादवरूपैव नतु विजातीया आनेया अन्यथा मन्त्रभेदः स्यात् पश्चात् पुरप्रवेशे तैः परीतः अन्यथा स्वस्य चिन्ता स्यादिति यद्यपि त्वमजितः । अथवा अजितत्वादेव पक्षान्तराभावात् चैद्यमगधेशयोर्बलं निर्मथ्य मध्ये प्रतिबन्धकत्वेन स्थितमपसार्य तदर्थं प्रसह्य बलात्कारमपि कृत्वा मामुद्वह । नन्वेवं सति कामार्थं मुक्त्यर्थं विवाहो भवेत् न धर्मार्थमित्याशङ्क्याह—राक्षसेन विधिनेति । क्षत्रियस्य स एव धर्मः गान्धर्वस्तु पूर्वमुक्त एव तन्मे भवान् खलु वृत इत्यनेन अतो मद्विवाहे उभयं भविष्यतीति भावः । ननु एवं हरणे परस्वादानं भवेदित्याशङ्क्याह—वीर्यशुल्कामिति । नहि मूल्ये दत्ते परस्वादानमस्ति क्षत्रियाणां वीर्यमेव सर्वत्र शुल्कं पराक्रमं कृत्वा मारयित्वा य एव हरति तस्यैव तदिति क्षत्रियधर्मानुसरणे न परस्वादानमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

बाधशङ्कया प्रकारमुपदिश्य तत्रापि स्फुरितं बाधकमनूद्य परिहरति—अन्तःपुरान्तरचरीमिति । बन्धूननिहत्य अन्तःपुरमध्ये चरणयोग्यां त्वां कथमुद्वहामीति चेत् तदापि सन्ति बहव उपायाः तथाप्यविरुद्ध उच्यत इत्याह—प्रकर्षेण उपायं वदामीति । केनचिद्व्याजेन स्वयं बहिरागच्छेत् भगवान् वा वेशं कृत्वा गच्छेत् आकर्षणं कुर्यात् वा प्रेरयेत् अन्यथा सर्वेषां सर्वेष्वपि पक्षेषु क्लिष्टं भवेत् तस्मादन्यदकृत्वा गौरीपूजनार्थमेव गतायाः हरणं कर्त्तव्यमिति प्रार्थना तत्र गमनमावश्यकमित्याह—पूर्वेद्युः विवाहात् पूर्वदिवसे महती यात्रा वर्त्तते सा अनुल्लङ्घनीया ततः कुलदेवतायाः महतीत्यनेन दूरे गमनमुक्तं किमतो यद्येवमिति चेत् तत्राह—यस्यां बहिर्नववधूरिति । नववधूः नूतना वधूः संरक्ष्यापि लोकप्रसिद्ध्यर्थं भोगात्पूर्वं भागयोग्या नववधूर्भवति सा गिरिशां पार्वतीं द्रष्टुमुपयादिति विधिः स्वयमपि गिरीणामीशभूतेति अकारान्तात् टाप् नित्यं संज्ञाछन्दसो र्वा टाप् तेनो बहिः स्थिता तत एव नेयति भावः । अतो विवाहदिवस एव द्वारकायां विवाहो भविष्यतीति न ज्योतिःशास्त्रस्याप्यप्रामाण्यम् ॥ ४२ ॥

एवं स्वरूपप्रकारप्रार्थनां कृत्वा तदकरणे बाधकमाह—यस्याङ्घ्रिपङ्कजेति । यहिं प्रसादं न लभेय तर्हि जह्यामसून् । ननु कोऽयं निर्बन्ध इति चेत् उत्तमफलत्वादित्याह—यस्य भगवत अङ्घ्रिपङ्कजस्य रजसा स्नानं महान्तोऽपि वाञ्छन्ति तत्र निदर्शनमुमापतिः सहि केवलं रजसा स्नानमलभमानः रजोयुक्तचरणोदकेन स्नानं करोतीति उमापतिपदेन उमयापि वृतः शिवः तस्यापि स एवाभिप्रेत इति तदेवोत्तमं फलम् किञ्च आत्मतमोऽपहत्यै आत्मनस्तमोगुणो गच्छत्विति अहमपि माया त्रिगुणात्मिका तत्रापि रुक्मिप्रभृतिभिः सह अवतीर्णेति तमःप्रधानैव ततश्चैतत्तमश्चेन्न दूरीक्रियते तदा पुनर्निकृष्टजन्म भविष्यतीति तदर्थं प्रयत्नोऽवश्यं कर्त्तव्यः । तत्रायमुपायः सुगमः उत्तमश्च एतदभावे तु शरीरं वा त्यक्ष्यामि अयं संसर्गो गच्छतीति । किञ्च व्रतेन कृशा सती उत्तरोत्तरजन्मसु शतजन्मभिः अयमर्थः कदाचित्स्यात् "स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभि"रिति वाक्यात् अम्बुजाक्षेति सम्बोधनं दृष्ट्यैव तापहारकः कथमेवं करिष्यतीति बोधनार्थम् ॥ ४३ ॥

एवं रुक्मिणीवाक्यान्युक्त्वा उपसंहरति ब्राह्मणः—इति गोप्या एते सन्देशाः यदुदेवेति सम्बोधनात् विवाहः कर्त्तव्य इति सूचितं मयैवाहृता इति सुतरां गोप्यं कदाचिदेतत्पत्रमन्यस्य कापट्यात् भवेदिति शङ्कास्य स्यात् तदर्थमाह—एतद्विमृश्य कर्त्तुं यच्चात्र सिद्ध्यति तत्क्रियतां चकारात् यद्वक्तव्यं तदुच्यतामिति विमर्शानन्तरं कर्त्तव्यम् अथवा तदनन्तरमेव कर्त्तव्यं किङ्कार्यं करवामेत्यस्यैतदेवोत्तरमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
तृतीयाध्यायविवरणम् ॥३॥ ५२ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सत्यं कृतैः पूर्व्वसुकृतैस्त्वमङ्गीकार्य्यैव मया किन्तु वधाय बन्धुभिः दास्यमानायां त्वयि किमधुना करणीयमित्यपेक्षायां स्वयमेवोपायमुपदिशति—श्व इति । हे अजित ! त्वं कैरपि जेतुमशक्य इत्यर्थः । अतो निर्भयत्वात् श्वोभाविनि उद्वहने विवाहे प्रथमं स्वसैन्यरहित एव गुप्तोऽलक्षित एवागत्य कुण्डिनपुरीं प्रविश्य पश्चादेव स्वशोभाख्यापनार्थं पृतनापतिभिः परीतो भव। अन्यथैतत्पुरप्रवेशो झटिति दुष्करः । अत्रत्यैर्वीरैर्दूरादेव त्वया सह योद्धुं प्रयास्यतेऽवश्यमिति भावः । पुरप्रवेशे तु सति मया विवाहशोभा प्रेक्षणार्थमेवागतमिति वदता त्वया सह यदि वीरा योद्धुं कारणाभावादेव न प्रक्रंस्यन्ते तदा त्वया सुखेनैवाहं हरणीया । यदि चानिष्टाशङ्किनो योत्स्यन्त एव तदा स्वशौर्य्यमाविष्कार्यमेवेत्याह—निर्मथ्येति । समुद्रं निर्मथ्य यथा लक्ष्मीर्गृहीता तथैवेति भावः । प्रसह्य हठादेव वीर्य्यं प्रभावस्तदेव शुल्कं वैवाहिकदेयं यस्यास्तां माम् ॥ ४१ ॥

ननु चैवं भवतु शिशुपालादिबलप्रमथनमन्तःपुरस्थायास्तव हरणे त्वद्बन्धुवधोऽपि प्रसज्येतेत्यत आह—अन्तःपुरेति । कथमित्यनन्तरं ब्रूषे चेदिति शेषः । पुराद्बहिर्वर्त्तमानां गिरिजामम्बिकामम्बिकागृहादेव मम हरणं सुकरमिति भावः ॥४२॥

यदि चैवं ब्रूषे भो राजपुत्रि ! मत्प्रापकप्राचीनसुकृतानि न ते सन्ति कथं मत्प्रसादं लप्स्यसे इति तर्हि भाविनि जन्मनि त्वत्प्राप्त्यर्थमेतज्जन्मनि ब्रह्मचारिणी सती तपः करिष्ये यदि चैकजन्मतपसा न पर्य्याप्तिस्तर्हि कोटिजन्मपर्य्यन्तमपि तपः करिष्ये । मम त्वत्प्राप्त्याग्रहस्तु मया दुर्वार एव यदि च वक्ष्यसे मत्प्राप्तिप्रतिबन्धकानि बहूनि ते दुरितानि सन्तीति तर्हि तपसैव लभ्याभिस्त्वच्चरणधूलिभिस्तान्यपि ध्वंसयिष्याम्येवेत्याह—यस्य भवतोऽङ्घ्रिपङ्कजरजोभिः स्नपनम् आत्मनस्तमसोऽपहत्यै उमापतिरिव महान्तो वाञ्छन्त्यहमपि तपोलब्धैस्तैरेव स्नात्वा स्वदुष्कृतानि नाशयिष्यामीति भावः । भवदिति षष्ठ्या लुगार्षः । तस्य भवतो यर्हि यदि प्रसादं न लभेय तदा व्रतैरुपवासादिभिः कृशान् प्राणान् जह्यां त्यजेयं ततः किमित्यत आह—शतजन्मभिरिति । एवमेवं वारं वारं जह्यां यावच्छतजन्मभिरपि तव प्रसादः स्यादिति हे अम्बुजाक्षेति तव सुन्दरनयनावलोकलिप्सैव ममैतादृशकृच्छ्रकरणे हेतुरिति भावः ॥ ४३ ॥

गुह्यसन्देशा इति । भगवन्मम शपथो न क्वाप्येते प्रकाश्यास्तर्हि तस्या लज्जा भविष्यतीति भावः । यदुदेव इत्यत्रार्थे यदुभिरपि सह मन्त्रणा न कार्य्या । यतस्तेषामपि त्वमेव देव इति स्वयमेव स्वबुद्ध्या विमृश्य यत् कर्त्तुं कर्त्तव्यं तत्क्रियताम् अनन्तरमिति कार्य्यमिदं विलम्बं न सहत इति भावः ॥४४॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायो दशमेऽजनि सङ्गतः ॥५२॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विवाहोऽनेकप्रकारः वराद्गोमिथुनग्रहणेनार्षः बहुवित्तग्रहणेनासुरः कन्यावरयोरन्योन्यसंमत्या गान्धर्वः यथाशक्तिधनालङ्कारसहितकन्यादानं ब्राह्मः प्रमत्तेषु कन्याबन्धुषु चौर्य्येण कन्याग्रहणं पैशाचः यज्ञे कन्यादानं दैवः बहुषु वरेषु सत्सु कन्येच्छयैकस्मै तद्दानं स्वयंवरः प्रबलान्प्रमथ्य कन्याहरणं राक्षसः

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

तत्रास्तिमौ विशेषतः क्षत्रियविषयौ तत्रापि बलात्प्रमथ्य कन्याहरणलक्षणः राक्षसो विवाहः क्षत्रियस्यातिधर्म्यः तथाह भीष्मः।

स्वयंवरं तु राजन्याः प्रशंसन्त्युपयान्ति च।
प्रमथ्य तु हृतामाहुर्ज्यायसीं धर्मवादिनः॥
इति॥

तत्र लोकहिताय क्षत्रियकुलाविभूतयोः स्वयं देवीदेवयोरनुरूपं चरमं विवाहं प्रार्थयते—श्वो भाविनीति। हे अजित! श्वोभाविन्युद्वहने विवाहे प्रथमं त्वं गुप्तः अलक्षितो विदर्भान् देशान् एत्य, पश्चात्पृतनापतिभिः परीतः सन् चैद्यमगधेशबलं निर्मथ्य प्रसह्य हठात् वीर्य्यशुल्कां वीर्य्यं प्रभावदर्शनमेव शुल्कं वैवाहिकं देयं यस्यास्तां मामेव रूपेण राक्षसेन विधिनोद्वहेति प्रार्थनासहस्यम्॥ ४१॥

पूर्वेद्युः विवाहादितिशेषः। यस्यां कुलदेवयात्रायां बहिरन्तःपुरादिति शेषः गिरिजागृहान्मम हरणं कुर्वीति भावः॥ ४२॥

यस्याङ्घ्रिपङ्कजरजोभिः स्नपनं स्नानमुमापतिरिव उमापतिर्यथा करोति तद्वत् महान्तो वाञ्छन्ति किमर्थम् आत्मतमसः स्वसंसारस्यापहत्यै तस्य भवतः प्रसादं यदि न लभेय न प्राप्नुयां तर्हि यावच्छतजन्मभिरपि भवत्प्रसादः स्यात्तावत् व्रतैरुपवासादिभिः कृशान् मन्दीभूतान् असून् नित्यविग्रहवत्याः जन्ममरणासंभवाच्छरीराणि जह्यामिति नोक्तं किन्तु बहुभिः प्रादुर्भावतिरोभावैः प्राणान् प्राणायामप्रकारेण गृहीत्वा त्यजेयमित्यर्थः॥ ४३॥

एवं स्वयं भगवत्याः वाक्यं स्वयं भगवति निवेद्य स्वेच्छया किञ्चित्प्रार्थयते-इतीति। इतिशब्दः हेतुवाचकः एते गुह्यसन्देशाः अतो हेतोः केवलं मयाहृताः न त्वन्यत्र प्रकाशिताः हे यदुदेव! त्वयापि यादवेष्वपि न प्रकाशनीया इति सम्बोधनाभिप्रायः। अत्र यत्कर्तुं युक्तमिति शेषस्तत्स्वयं विमृश्य अनन्तरं शीघ्रमेव क्रियताम्॥ ४४॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५२॥

भाषा टीका।

हे अजित! श्रीकृष्णजी कल के दिन विवाह होने वाला है तिसमें आप पहिले छिप कर आओ फिर सेना के सहित शिशुपाल मगधदेश के राजा की फौज कूं जीत कर पराक्रम रूपी मूल्य सें राक्षस विवाह की विधी से मो को ग्रहण करो॥ ४१॥

यदि आप कहैं कि-तुमतो रनवास में रहने वाली हो तब तुमारे बंधून कूं मारे विना तुमारा विवाह कैसे करेंगे तब इसका उपाय मैं वताती हूं सो सुनिये विवाह के पहिले दिन वडी भारी कुलदेवी की यात्रा होगी, जिसमें नई बहू पारवती के पूजन कूं वाहर निकलतीहै वहां मैं जाऊंगी, तब आप मेरे को हरण करना॥४२॥

तहां पर लक्ष्मीपती रथ प्यादे हाथी घोडों के सहित आकर शाल्व मगध चेदी राजाओं को जीत कर दासियों के सहित मोंको लेकर अपनी पुरी में लेजाकर मेरे हस्त को ग्रहण करें।

हे कमललोचन! जिन आपके चरण रज का स्नान करने से अपने पाप के छुडाने के लिये महादेव जी की नांई बड़े महात्मा लोग इच्छा करते हैं तिन आपके प्रसाद कूं यदि मैं नहीं प्राप्त होंगी तो व्रतों से सुखा कर इन प्राणों को त्याग करूंगी सौ जन्म तक कभी तो आपके चरणके संग जोग होगा॥ ४३॥

शुक उवाच।

इस प्रकार से मधुसूदन भगवान् उस पत्री की सब बातों को विचार कर राज कन्या का संदेश कूं जान कर उस ब्राह्मण को कृपा से देखते भये॥ ०॥

ब्राह्मण बोले हे यदुनाथ! इतने गुप्त संदेश मैंने आपके ला दिये इन को विचार कर तिसके पीछे जो आपको करना होय सो कार्य शीघ्र कीजिये॥ ४४॥

इति श्रीभागवत दशमस्कन्ध उत्तरार्ध का ५२ अध्याय ५२

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्द्धे द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५२॥

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

वैदर्भ्याः स तु सन्देशं निशम्य यदुनन्दनः ।
प्रगृह्य पाणिना * पाणिं प्रहसन् (१) न्निदमब्रवीत् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

श्रीवीरराघवीयेऽर्द्धमधिकं पठ्यते,
(यथा सा रुक्मिणी नित्यं मच्चित्ताऽऽस्ते सुशोभना)।
तथाऽहमपि तच्चित्तो निद्रां (२) च न लभे निशि ।
वेदाऽहं रुक्मिणा द्वेषान्मम मोद्वाहो निवारितः ॥ २ ॥
तामानयिष्य उन्मथ्य राजन्यापसदान् मृधे ।
मत्परामनवद्याङ्गीमेधसोऽग्निशिखामिव ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

उद्वाहर्क्षं च विज्ञाय रुक्मिण्या मधुसूदनः ।
रथः संयुज्यतामाशु दारुकेत्याह सारथिम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

त्रिपञ्चाशत्तमे गत्वा विदर्भानद्भुतेहितः ।
रुक्मिणीमहरत्कृष्णो मिषतां द्विषतां बलात् ॥ १ ॥

निद्राया अलाभे कारणान्तरं वेदेति तया अकथितमप्यहं जानामीति ॥ २ ॥

आनयिष्ये आनेष्यामि राजन्याऽपसदान्राजसुहीनान् उन्मथ्याऽऽनयने दृष्टान्तः एधस इति ॥ ३ ॥

उद्वाहर्क्षमिति परश्वो रात्रौ विवाहनक्षत्रमिति विज्ञाय तस्यां रात्र्यां प्रस्थाय प्रातर्विदर्भदेशानगमत् " श्वोभाविनि त्वमजितोद्वहने विदर्भान् गुप्तः समेत्य" इति रुक्मिणीसन्देशात् ४

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तुशब्दः क्रमप्राप्तश्रीकृष्णभाववर्णनरूपे प्रकरणभेदे तथैवाऽभिव्यञ्जयति—प्रगृह्येति । प्रकर्षेण पुलकादिप्रेमविकारेण गृहीत्वा पाणिना चेदं पाणिग्रहणं सख्यसम्पादनाय तच्च हार्दमभिव्यञ्जयितुम् ईषद्व्रीडासहितेन प्रहर्षेण भावविशेषेण च प्रकृष्टं हसन् यदुनन्दन इति रुक्मिणीपरिग्रहात् यदुकुलस्यानन्दनवैशिष्ट्याऽभिप्रायेण ॥ १ ॥

सा यथा मच्चिता तथा तल्लक्षणमाह— निद्रां च निद्रामपि कुतोन्यदुपभोगादिसुखमित्यर्थः । अत्र विघटननिदानस्यापि मम ज्ञातत्वात् मया स्वत एव तत्समाधानं कर्त्तव्यमित्याह—वेदेति सार्द्धेन ॥ २ ॥

तामानयिष्य इति एतावन्तं कालं तस्या एवाभिप्रायं प्रतीक्षे इति भावः । तर्हि ममाऽनागमने भवांस्तामुपेक्षेतैव ? न तदीयमहागुणाकृष्टत्वान्ममेत्याभिप्रायेण तां विशिनष्टि—मत्परामिति, पदद्वयेन । मत्परत्वे सर्वसद्गुणवत्तासिद्धैव " यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिञ्चना" इत्यादेः । एवं "श्रुत्वा गुणान्" इत्यादिना तदुक्तनिजगुणरूपवत्तस्या अपि गुणरूपे बोधिते उद्वैर्मथित्वेति निर्मथ्येति तदुक्तानुसारेण तदुक्तप्रतिपालनपरताबोधिता, राजन्यापसदानिति मुहुर्निर्जयादिनाऽपमानेनापि लज्जाद्यभावात् दुर्बुद्धितानपगमाच्च मृधे इति युद्धमध्ये साक्षादेव न तु मायान्तर्धानादिनेत्यर्थः इति निजपराक्रमः सूचितः । एधस इति दृष्टान्तेन यज्ञीयाग्निशिखावद्दारुणा छन्नत्वेऽपि परश्रमेणावश्योद्धार्य्यत्वं ध्वनितम् एवं तदशेषसन्देशप्रत्युत्तरमप्यूह्यम् ॥ ३ ॥

यद्यपि पृतनापतिभिः परीत इति तया स्नेहस्वभावेन सन्दिष्टं तथापि प्रतिवीरेष्ववज्ञया गुप्तः समेत्येति तस्या युक्तमुक्तं रक्षितुमिच्छया तस्याः स्वस्य च लोकतो लज्जया स पुनरेकाक्येव प्रस्थित इति वक्तुमाह— उद्वाहर्क्षमिति । इत्यादित्रयस्यैकत्रैव वाक्यार्थस्तैर्दर्शितः । किञ्च, विशेषेण ज्ञात्वा बहिस्तस्माद्विप्रात् ज्योतिःशास्त्राच्च अन्तस्तु सर्वज्ञत्वादिनिश्चित्य मधुसूदनः मूर्त्ति-

---

* पाणौ (१) द्विजमब्रवीत् (२) नाध्यगममिति विज० पा० ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

भेदैस्तदुपलक्षणसर्वदैत्यकुलहर्त्तृत्वसाहसाम्राज्यं दर्शितम् भाविजयश्च सूचितः। श्लेषेण भ्रमरो यथा पद्मिन्याः परिमले लब्धे धैर्यं न कर्त्तुमीष्टे तद्वदिति द्योतितम्। सम्यक् अस्त्रादिपूर्णतया युज्यताम् ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

॥ १—१७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

वैदर्भ्या इति ततः स भगवान् यदुनन्दनस्तु वैदर्भ्याः सन्देशमाकर्ण्य स्वपाणिना द्विजं पाणौ गृहीत्वोवाच ॥ १ ॥

उक्तिमेवाह-यथेति माद्य तेति निद्राया अलाभे हेतुः तथा तच्चित्तम् इत्यपि हेत्वन्तरं चाह, वेदेति मयि द्वेषाद्धेतोः रुक्मिणा ममोद्वाहो निवारित इत्यहं वेद्मि अतश्चाहं निद्रां न लभे इत्यर्थः ॥ २ ॥

अधुना तु राजन्याधमान्युद्ध उन्मथ्यानवद्यानि निर्दुष्टानि शोभनान्यङ्गानि यस्याः अहमेव परो यस्यास्तां मच्चित्तां वा तां रुक्मिणीमानयिष्यामि उन्मथ्यानयने दृष्टान्तः एधसो दारुणोऽग्निशिखामिवेति ॥ ३ ॥

इति ब्राह्मणमुक्त्वाथ सूतमाहेत्याह—उद्वाहेति। मधुसूदनो रुक्मिण्या उद्वाहर्क्षं परश्वो रात्रौ विवाहनक्षत्रमिति विज्ञाय सारथिमाह—दारुकेति। हे दारुक! रथः संयुज्यतामश्वैः संयुक्तः क्रियताम् इति ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

॥ १ ॥

मम द्वेषाद्रुक्मिणा विवाहो निवारित इतीममर्थम् अहं वेद वेद्मि ॥ २ ॥

एधसः काष्ठादग्नेः शिखां ज्वालाम् ॥ ३ ॥

उद्वाहर्क्षं विवाहनक्षत्रम् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

कालविलम्बासहिष्णुतया न्यमीलयत् निर्मीलयैव स्थिता १-३०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

तथाहमपीत्यादि। निद्रां च न लभे निशीत्यस्यायं भावः निशि उपगतां निद्रारूपां नायिकां न लभे न स्वीकरोमि रुक्मिण्युद्वाहो यावन्न भवति तावत्त्वमपि न मे भोग्येति निद्रामपि निरस्यामीति भावः ॥ १—२४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

शतार्द्धे वा चतुर्थे वा भगवान् भार्ययार्थितम् ॥
विप्रार्थितं च कृतवानिति सम्यङ्निरूप्यते ॥ १ ॥
प्रसह्य कन्याहरणमुद्योगावधि वर्ण्यते ॥
कायवाङ्मनसामत्र ह्यैकमत्यं निरूप्यते ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायान्ते यत्कर्त्तव्यं यद्वा वक्तव्यं तदुच्यतां क्रियतामिति ब्राह्मणविज्ञापना निरूपिता, ततो भगवान् सत्सन्तोषार्थं स्वमानसं वाक्यं च निरूपयितुमारम्भं कृतवानित्याह—वैदर्भ्या इति। सा ह्यत्यन्तकुलीना भक्तिप्रधाना यदुरपि भक्तिप्रधानः तुशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः नात्र शङ्का सम्भवति ततोऽहमपि ज्ञात इति वक्ष्यति सन्देशश्चावश्यं श्रोतव्यः। इदं श्रवणं विचारपूर्वकं सादरं च ततो ब्राह्मणः गुह्यकर्त्तेति तेन सह मैत्रीमिव कर्त्तुं पाणिना पाणिं प्रगृह्य भार्यासम्बन्ध्ययमिति औदासीन्यं परित्यज्य प्रहसन्निदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ १ ॥

आदौ स्वमनोगतमाह— तथाहमपि तच्चित्त इति। यथा सा मच्चित्ता एवमहमपि तच्चित्तः अनेन सर्वाणि तस्या वाक्यानि मद्वाक्यसदृशानीति निरूपितं विशेषमप्याह—निद्राश्चेति। रात्रावावश्यकी निद्रा सापि चिन्तया न जातेति भार्येच्छया वा न्वेवं चिन्तार्थां किङ्कारणमित्याकाङ्क्षायामाह, वेदाहमिति। नात्र किञ्चित्सन्दिग्धं यतो ऽहं वेद सर्वगुणसम्पत्तावपि केवलं द्वेषात् रुक्मिणा एकेन ममोद्वाह आहूय कन्यादानलक्षणः प्रयत्नेन निवारितः ॥ २ ॥

एवं प्रामाण्यं मानसं चोक्त्वा प्रतिजानीते— तामानयिष्य इति। भार्येति निश्चित्य न नाम गृह्णाति प्रतिबन्धकानामलपत्वायाह राजन्यापसदान् राजन्येषु अधमान् अपगता सत्सभा येभ्य इति क्षत्रियगोष्ठ्यां परिगणनारहिताः अधमाः ते ह्यतिक्षुद्रा इति न मारणमपेक्ष्यते किन्तु उन्मथनमेव कर्त्तव्यम्। अलौकिकद्वारा निवारयति—मृध इति। युद्धे एव तानुन्मथ्य तामानयिष्यामीति भावः। एवं करणे हेतुमाह—मत्परामिति। "अहं भक्तपराधीन" इति भक्तिमार्गानुसारेणापि तामानयिष्ये अनवद्याङ्गीमिति निर्दुष्टत्वादपि निर्दुष्टत्वं हि भगवान् गृह्णातीति अङ्गपदेन वाक्येन दोषो निरूपितः यतः सा दत्ता इयं धर्मोपयोगिनी भविष्यतीति राक्षसविवाहं करिष्यामीत्याह, एधसोऽग्निशिखामिवेति दारुणि ज्वलन्ती अग्निशिखा नात्यन्तं प्रकाशमेति सैव चेत् वर्त्तिसहिता भवेत् तदा दीपरूपा अतिप्रकाशते तथा तां प्रकाशयुक्तां करिष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं वाचनिकमुक्त्वा कायिकार्थं प्रयत्नमाह— उद्वाहर्क्षमिति। विवाहे नक्षत्रमेव मुख्यमिति भार्याप्रधानमिति चन्द्रग्रहांश्चानुगुणान् परित्यज्य नक्षत्राणां मुख्यता निरूपिता विवाहनक्षत्रं ब्राह्मणमुखादेव विज्ञाय रथः संयुज्यतामित्याह — सम्यक्प्रयोगो युद्धार्थः तत्र हेतुः रुक्मिण्या इति रुक्मिणो भगिनीति सेनासङ्ग्रहाभावे स्वत एव सामर्थ्यमाह—मधुसूदन इति। आशु संयुज्यतामनेन समयः सन्निहित इति, ज्ञापितं दारुकेति सम्बोधनं वैकुण्ठादागतस्य चातुर्यं भयाभावश्च प्रदर्शितौ ॥ ४ ॥

स चाश्वैः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः।
युक्तं रथमुपानीय तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः ॥५॥
आरुह्य स्यन्दनं शौरिर्द्विजमारोप्य तूर्णगैः।
आनर्त्तादेकरात्रेण विदर्भानगमद्धयैः ॥ ६ ॥
राजा स कुण्डिनपतिः पुत्रस्नेहवशं गतः।
शिशुपालाय स्वां कन्यां दास्यन् कर्माण्यकारयत् ॥ ७ ॥
पुरं सम्मृष्टसंसिक्तमार्गरथ्याचतुष्पथम्।
चित्रध्वजपताकाभिस्तोरणैः समलङ्कृतम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

त्रिपञ्चाशत्तमे कृष्णो गत्वा कुण्डिनमार्वितः।
भीष्मकेणाहरद्रुक्मी देव्यर्चायै विनिर्गताम् ॥

रुक्मिणी कृष्णैकचित्ता बाहिरन्तर्व्याकुलवास्ति स स कृष्णस्तु रुक्मिण्येकचित्तत्वादन्तर्व्याकुलोऽपि प्रहसन् प्रहासेन स्वहर्षमाविष्कुर्वन् ॥ १ ॥

वेद वेद्मि ॥ २ ॥

एधसोऽग्निशिखामिवेति एधसि वर्त्तमानाऽग्निशिखाप्रकटीभूता यथा एध एव ज्वालयति तथैव रुक्मिणीप्रभृतिदुष्टराजन्यकुलेनावृता सैव तत् सर्वं ज्वालयिष्यति अहं तु निमित्तमात्रं भविष्यामीति भावः ॥ ३ ॥

उद्वाहर्क्षमिति परश्वो रात्रौ विवाहनक्षत्रमिति विप्रमुखाद्विज्ञाय ॥ ४ ॥

श्रीशुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

त्रिपञ्चाशत्तमे श्रीरुक्मिणीहरणात्मिकां श्रीकृष्णलीलां वर्णयति—तत्र श्रीरुक्मिणीसन्देशश्रवणानन्तरं भगवान् किं कृतवानित्यत्राह—वैदर्भ्या इति ॥ १ ॥

वेद वेद्मि ॥ २ ॥

आनयिष्ये आनेष्यामि काष्ठेभ्यो यथाऽग्निशिखास्वरूपादिभिरत्यन्तविलक्षणा तथा प्राकृतशरीरेभ्यो जीवेभ्यः स्वरूपविग्रहगुणादिभिः भगवती नित्याऽद्भुतविग्रहवती भगवदात्मिकाऽत्यन्तविलक्षणेत्याह—एधसोऽग्निशिखामिवेति ॥ ३ ॥

स दारुकः। अश्वानां वर्णाः पाद्मे उक्ताः—
"शैव्यस्तु शुकपत्राभः सुग्रीवो हेमपिङ्गलः।
मेघपुष्पस्तु मेघाभः पाण्डुरो हि बलाहकः" ॥
इति ॥ ४—६ ॥

भाषाटीका।

श्रीरुक्मिणीप्राणनाथाय नमः।

श्रीशुक उवाच।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि विदर्भराज की पुत्री श्रीरुक्मिणीजी के उस सन्देश को यदुनन्दन श्रीकृष्णचन्द्र सुन कर अपने श्रीहस्त कमलसे ब्राह्मण के हाथ को पकड कर हँसते हुए उस ब्राह्मण से बोले ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच।

श्रीकृष्णचन्द्र बोले, कि हे विप्र! जैसे रुक्मिणीजी का चित्त सदा हमारे विषय में लगा है, तैसा हमारा भी चित्त उनके विषय में संलग्न हो रहा है, और मैं यह भी जानता हूं, कि—रुक्मी ने द्वेष से मेरे विवाह का निवारण कियाहै ॥ २ ॥

परश्व मैं तौ संग्राम में उन दुष्ट राजाओं को मथकर निर्दोष सुन्दर अङ्गवाली रुक्मिणी को ऐसे ले आऊंगा, कि—जैसे काष्ठों में से मथकर अग्निकी शिखा को वर्त्ती में जोडकर पृथक् ग्रहण करलते हैं। और तब ही वह अग्निशिखा प्रकाशित भी अधिक होती है ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-रुक्मिणीजी के विवाह के नक्षत्र को जानकर श्रीकृष्णचन्द्र, सारथी से बोले, कि—हे दारुक! तुम शीघ्र रथ जोडदो देर न करो ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

शैव्येत्यादीनि चत्वार्यश्वनामानि ॥ ५—६ ॥

पुत्रस्य रुक्मिणः स्नेहेन तद्वशमनुगच्छतीति तथा अनेन शिशुपालेऽनभिरुचिं द्योतयति, कर्माणि पुरालङ्कारपितृदेवार्चनादीनि ॥ ७ ॥

तान्येवाह पुरमित्यादिचतुर्भिः। सम्मृष्टाः संसिक्ताश्च मार्गादयो यस्मिंस्तत् चित्रा ध्वजेषु पताकास्ताभिः समलङ्कृतमकारयत् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सच्चेति चशब्देन तात्कालिकत्वं बोध्यते सैव्येत्यत्र शैव्येति पाठः सत्सम्मतः एषां वर्णो यथा पाद्मे—

" शैव्यस्तु शुकपत्राभः सुग्रीवो हेमपिङ्गलः ।
मेघपुष्पस्तु मेघाभः पाण्डुरो हि वलाहकः " इति ॥

युक्तं सन्तं सुग्रीवपुष्पकं नाम रथम् उप समीपे आनीय भक्त्या शिरसि बद्धत्वात्प्रकृष्टोऽञ्जलिर्यस्य सः ॥ ५ ॥

द्विजं रुक्मिण्या प्रहितमारोप्येति तस्य सुखगमनाय तस्याः प्राणरक्षार्थं शीघ्रं तदन्तिके प्रेषणाय च शौरिरिति, साक्षाद्भगवत्त्वेऽपि मनुष्यलीलत्वात्तथैव यानमुचितमिति भावः ॥ ६ ॥

स परमसाधुत्वेन प्रसिद्धोऽपि स्वां स्वाधीनामपि अकारयत् स्वभृत्यपुरोहितादिभिः पुत्रेति तैर्व्याख्यातम् । तत्र " वश इच्छा वशः कान्तौ " इत्यमरः । तच्च मूलत एव स्पष्टम् बन्धूनामिच्छतामित्यादेः वेदाहमित्यादेश्च स्नेहशब्दात् तेन मरणवनवासाद्युद्यमः कृत इति गम्यते ॥ ७ ॥

पुरमिति युग्मकम । "मार्गः साधारणं वर्त्म रथ्या पण्यवीथिका" विरजाम्बरेति रजःशब्दोऽकारान्तोपीति स्त्रीपुरुषैः प्राचीनैः विवाहोत्सवार्थमागन्तुकैश्च तथा श्रीमद्भिर्वितानादिशोभावद्भिर्गृहैश्च तादृशैर्जुष्टमकारयदिति शेषः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो दारुकः सैव्याद्याख्यैश्चतुर्भिः श्रेष्ठैरश्वैर्युक्तं रथम् उप समीपमानीयाऽग्रतः पुरतः बद्धाञ्जलिस्तस्थौ ॥ ५ ॥

आरुह्येति तावत् द्विजमारोप्य ततः स्वयमपि स्यन्दनं रथमारुह्यानर्त्तात् स्वदेशाद्विदर्भान् देशान् हयैस्तुरङ्गैरेकरात्रेणाऽगमत् तस्यां रात्र्यां प्रस्थाय प्रातर्विदर्भदेशानगमादित्यर्थः । "श्वोभाविनि त्वमजितोद्वहने " इत्यादिरुक्मिणीसन्देशात् ॥ ६ ॥

राजेति कुण्डिनपतिर्भीष्मकः पुत्रस्य रुक्मिणः स्नेहवशं गतः पुत्रस्नेहेन तत्परतन्त्रीभूत इत्यर्थः । दास्यन् लक्षणहेत्वोरिति शत्रादेशः दातुमित्यर्थः । कर्माणि पुरालङ्कारपितृदेवार्चनादीनि कारयामास ॥ ७ ॥

कर्माण्येवाह—पुरमिति चतुर्भिः । संमृष्टाः संसिक्ताश्च मार्गादयो यस्मिंस्तांश्चित्रध्वजेषु पताकाभिस्तोरणैश्च सम्यगलङ्कृतमकारयत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हयैर्युक्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

कार्याणि विवाहयोगकार्याणि अकारयत् ॥ ७ ॥

उक्तमेव स्पष्टयति— पुरमिति । प्राक्सम्मृष्टास्त्यक्तावस्कराः पश्चात्संसिक्ताः गोमयोदकादिप्रोक्षिता मार्गादयो यस्मिंस्तथा ॥ ८ — १० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

शीघ्रमेव दारुककृत्यमाह— स चाश्वैरिति । यद्यपि भगवतः बहवश्चाश्वाः रथाश्च बहवः तथापि साराथिपदप्रयोगात् गरुडध्वज एव रथो गृहीतः तादृशोपि सैन्यादीनेव चतुरोऽश्वान् योजितवान् तेषामन्वर्थानि नामानि तत्राद्यः सैन्यरूप एव असङ्ख्यातसैन्येन यावत्कार्यं तावदनेनैव भवतीति. द्वितीयः सुग्रीवः यथा वानराधिपतिः सीतासमानयने रामकार्यसाधकः तादृशोऽयमिति. सुग्रीव इति शोभना ग्रीवा यस्येति नास्य कदाचिदपि परावृत्तिः सूचिता. मेघपुष्पस्तृतीयः वृष्टिवत् सर्वानेव व्याप्य पततीति. बलाहकश्चतुर्थः स मेघवत् पक्षिवद्वा क्षणमध्ये समागत्यपगच्छति च एवं तैर्युक्तं सम्यग्योजितं रथमुपानीय यावद्विनियोगं कृत्वा स्वकृतं ज्ञापयन्निव अग्रतः प्राञ्जलिस्तस्थौ ॥ ५ ॥

एवं ब्राह्मणाय स्ववाक्यसामर्थ्यं दर्शितं ततः कुण्डिनपुरं गत इत्याह— आरुह्येति स्यन्दनमतिवेगगामि शौरिरिति पितामहनाम्ना व्यपदेशः अलौकिकसामर्थ्यप्रकाशनाभावार्थः तमपि द्विजं तत्रैवारोप्य एकरात्रेणैव स्वदेशात्तं देशं प्रविष्टः यथा मध्यदेशेषु न परिज्ञानं भवति अन्यथा तत्रत्यज्ञापने रुक्मी ब्राह्मणाय भगिन्यै वा अपकारं कुर्यात् तथैव च रुक्मिण्या प्रार्थितः ॥ ६ ॥

भगवतो नगरप्रवेशं वक्तुं नगरवर्णनार्थं भ्रमाद्राज्ञः प्रवृत्ति निमित्तत्वेनाह— राजाथकुण्डिनपति रिति । राजत्वाद्भीष्मकत्वात् कुण्डिनमिति अलपवत् नगरनाम निरूपितन्तत्पतित्वाच्च, पुत्रस्नेहवशत्वाच्च शिशुपालाय शिशुं बालबुद्धिमेव पालयतीति दुर्बुद्धये कन्यां दातुं कर्माणि पुरसंस्काररूपाणि सेवकैरकारयत् अनेन देशे भगवद्गमनेऽपि न तेषां विपरीतशङ्का काऽपि जातेति निरूपितम् ॥ ७ ॥

भगवत्प्रवेशार्थं पुरीं वर्णयति— द्वाभ्याम् पुरमिति । प्रथमतः सम्यक् मृष्टं रजोनिवारणेनोज्वलीकृतं ततः संसिक्तं चन्दनादिभिः मार्गा राजमार्गाः रथ्या हट्टस्थिताः चतुष्पथं सर्वतो मार्गाः तेषु संसिक्तमित्यर्थः । एवमधः शोभा निरूपिता उपरि शोभामाह—चित्रध्वजेति । त्रिविधैरपि सम्यगलङ्कृतम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शैव्यादीनां वर्णो यथा पाद्मे —

" शैव्यस्तु शुकपत्राभः सुग्रीवो हेमपिङ्गलः ।
मेघपुष्पस्तु मेघाभः पाण्डुरो हि बलाहकः " ॥

इति ॥ ५ ॥

एका चासौ रात्रिश्चेत्येकरात्रस्तेन सन्ध्यायां रुक्मिणीसन्देशान् श्रुत्वा तदानीमेव रथमारुह्य गच्छन् प्रातः कुण्डिनं प्रापेत्यर्थः ॥ ६ ॥

पुत्रस्य स्नेहेन वशः अत एवानुगश्च कर्माणि पुरालङ्करणादीनि ॥ ७—८ ॥

स्रग्गन्धमाल्याभरणैर्विरजोऽम्बरभूषितैः ।
जुष्टं स्त्रीपुरुषैः श्रीमद्गृहैरगुरुधूपितैः ॥ ९ ॥
पितॄन् देवान् समभ्यर्च्य विप्रांश्च विधिवन्नृप ! ।
भोजयित्वा यथान्यायं वाचयामास मङ्गलम् ॥ १० ॥
(१) सुस्नातां सुदतीं कन्यां कृतकौतुकमङ्गलाम् ।
अहतांशुकयुग्मेन भूषितां भूषणोत्तमैः ॥ ११ ॥
चक्रुः सामर्ग्यजुर्मन्त्रैर्वध्वा रक्षां द्विजोत्तमाः ।
पुरोहितोऽथर्वविद्वै जुहाव ग्रहशान्तये ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स भीष्मकः पुत्रस्य रुक्मिणः स्नेहेन वशः अत एवानुगः कर्माणि पुरालङ्कारपितृदेवार्चनादीनि अकारयत् कारयामास ॥ ७ ॥

कर्माण्येवाह, पुरमिति चतुर्भिः ॥८—९—१० ॥

भाषा टीका ।

वह दारुक भी शैव्य सुग्रीव मेघपुष्प वलाहक इन चारों घोडों को रथ में जोडकर रथको समीप लाकर भगवान् के आगे हाथ जोडकर खडा होता हुआ ॥ ५ ॥

श्रीकृष्णचन्द्र भी आप रथ पर वैठकर हाथ पकड कर धीरे से उस ब्राह्मण को वैठा कर वडे शीघ्र गामी घोडाओं से आनर्त्तदेश (द्वारकादेश) से एक रात में विदर्भ देशमें पहुच-गये ॥ ६ ॥

वहां कुंडिन पुरमें कुंडिनपति विदर्भराज श्रीभीष्मक महाराज भी पुत्र के स्नेह के वश होकर, अपनी कन्या रुक्मि-णीको शिशुपाल के देने के लिये वैवाहिक कर्म कराते हुए ॥ ७ ॥

उस समय कुंडिन पुर में भी सर्वत्र परिष्कार किया गया राजमार्ग वीथी और चौकों में बुहारी लगकर छिडकाव किये गये, तथा चित्र विचित्र ध्वजा पताकाओं से तथा तोरणों से वह पुर सुन्दर रीति से अलंकृत किया गया ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्रगन्धमाल्याभरणैरित्यत्र मत्वर्थो द्रष्टव्यः । यद्वा, स्रग्गन्धमाल्यान्याऽऽबिभ्रतीति तथा तैः तथा विरजोऽम्बरैर्भूषितैश्च स्त्रीपुरुषैर्जुष्टं तथा श्रीमद्भिर्गृहैश्च जुष्टम् ॥ ९ ॥

यथान्यायमन्यांश्च कन्यां प्रतिमङ्गलं वाचयामास ॥ १० ॥

कृतं कौतुकेन विवाहसूत्रेण मङ्गलं यस्यास्ताम् अहतं नवीनं भूषणोत्तमैश्च भूषिताम् ॥ ११ ॥

वध्वास्तस्याः कन्यायाः अथर्वविदथर्वणमन्त्रवित् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

॥ ९ ॥

पितृदेवानिति युग्मकम् । विप्रांश्च समभ्यर्च्य भोजयित्वा च विधि वत् विधियुक्तं यथा स्यात् यथान्यायं विवाहे कन्यां प्रतिय-न्मङ्गलं वाचयितुं युज्यते तदित्यर्थः । कन्यां प्रतीत्युत्तरेणान्वयः-अत्रानन्यगत्या द्वितीयाबलात् प्रतीत्यध्याह्रियते तृतीयाबलात् सहशब्दवत् सुदतीं ताम्बूलरागापसारणेन सहजलावण्यप्रकाशाच्छोभमानरदाम् "आहतं गुणितेऽपि स्यात्ताडिते च नवेऽपि च । स्यात्पुरातनवस्त्रे च" इति विश्वोक्तेः । आहतं सद्यो यन्त्रनिर्मुक्तमंशुकं ज्ञेयम् अहतेत्यपि पाठे स एवार्थः तस्यैव माङ्गलिकत्वात् यथा-चोक्तम् "अहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयं भुवा । शस्तं तन्मा-ङ्गलिक्येषु तावन्मात्रेण सर्वदा" इति । यद्वा, सुस्नातामित्यादि पद्यस्य चक्रुरित्यनेनोत्तरेणैव वान्वयः काकाक्षिन्यायेन ॥ १०–११ ॥

वै प्रसिद्धौ अथर्ववित्त्वेन प्रसिद्धः आथर्वणमन्त्राणां ग्रहशान्तौ-प्राचुर्य्यात् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्रगन्धमाल्याभरणैरित्यत्र मत्वर्थीय अर्श आद्यच् द्रष्टव्यः स्रगादिमद्भिः तथा विरजोऽम्बरैश्च भूषितैः स्त्रीपुरुषैर्जुष्टं तथा श्रीमद्भिरगुरुणा धूपितैश्च गृहैर्जुष्टम् ॥ ९ ॥

पितॄन् देवांश्च सम्यगभ्यर्च्य हे नृप ! सविसर्गपाठे भीष्मकः विप्रान्यथाविधि भोजयित्वा विधिवत्समभ्यर्च्येति वा यथान्यायं भोजयित्वा रुक्मिणीं प्रति मङ्गलं वाचयामास यथान्यायमन्यांश्च कन्याः प्रति मङ्गलं वाचयामासेति वा ऽर्थः ॥ १० ॥

कथम्भूतां सुस्नातामिति कृतं कौतुकेन विवाहसूत्रेण मङ्गलं यस्यास्ताम् अहतयोर्नवीनयोरंशुकयोर्युग्मेन भूषणोत्तमैश्चालङ्कृतां चक्रुरिति ॥ ११ ॥

वध्वास्तस्याः कन्याया सामादिभिर्मन्त्रैः रक्षां चक्रुः अथर्वमन्त्रैः रक्षां चक्रुरथर्ववित्पुरोहितः प्रतिकूलग्रहशान्त्यर्थं जुहाव ॥ १२ ॥

(१) अत्र पद्ये द्वितीयान्तानां प्रथमान्तत्वं विज० पाठरीत्या ज्ञेयम् ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

सुस्नातादभूदिति शेषः कृतं कौतुके कुतूहले महोत्सवे मङ्गलं यस्याः सा तथा। यद्वा, कृतं कौतुकं हस्तसूत्रलक्षणं मङ्गलं यस्याः सा तथा "आवध्नन्ति करे सूत्रं माङ्गल्यार्थं नवस्त्रियः" इति "कौतुकं विषयाभोगे हस्तसूत्रे कुतूहले। कामे ख्याते मङ्गले च" इति यादवः। अहतांशुकयुग्मेन नूतनवस्त्रयुगलेन "अंशुकं केवले वस्त्रे सूक्ष्मवस्त्रोत्तरीययोः" इति च ॥ ११ ॥

गृहानेतान् रक्षया विवृणोमीत्याद्यथर्ववेदोक्तवित् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

अलङ्करणमाह—स्रग्गन्धेति। स्त्रीपुरुषैः गृहैश्च जुष्टमिति अनेन तस्मिन् नगरे केवला व्यावर्त्तिताः ये सुतराममङ्गलरूपाः तेपि भूषिता इत्याह—स्रग्गन्धमाल्याभरणैर्युक्ताः स्रग्गन्धे माल्यानामेवाभरणानि येष्विति विरजाम्बराणि भूषणानि येष्विति श्रीमद्गृहेष्विति गृहे सर्वसम्पत्तिर्निरूपिता अगुरुधूपितैरिति विशेषसम्पत्तिः विवाहोत्सवप्रयुक्तिश्च निरूपिता ॥ ९ ॥

एवं लौकिकसमृद्धिमुक्त्वा वैदिकार्थसमृद्धिमाह— पितॄन् देवान् समभ्यर्च्येति। पितरो देवाश्च नान्दीमुखदेवताः सम्यक् पूजिताः अन्यथा प्रथमत एव कन्याहरणे विवाहो विगुणः स्यादतः कर्त्तव्यं कृतमिति वक्तव्यं विप्रांश्च सम्यगभ्यर्च्य पुण्याहवाचने विधिवदिति तेभ्यो वस्त्रालङ्करणादिदानेन नृप इति सामर्थ्ये तेषां सन्तोषः भोजनप्रधान इति भोजयित्वा यथान्यायमित्युक्तम्। नान्दीमुखे विधानपूर्वकं भोजयित्वा सुमङ्गलं पुण्याहवाचनम् ॥ १० ॥

यदर्थं भगवानागतः तां देयत्वेन भूषितां चक्रुरित्याह-सुस्नातामिति। मङ्गलस्नानं कारितवन्तः ततो दन्तसंस्कारमपि शुभ्रदन्ता न द्रष्टव्येति केषाञ्चिद्देशाचारः कन्यामित्यदत्तां प्रायेण सूचित एव शिशुपालः वाङ्निश्चयोऽप्यग्र एव भविष्यति दाक्षिणात्यास्त इति विवाहपूर्वक्षण एव कन्यावरणं कृतं कौतुकरूपं मङ्गलं यस्यां हरिद्रया कपोलयोः रेखादिनिर्माणं तद्विवाह एव भवति नान्यदा वस्त्रमपि तादृशमेव परिधापितवन्त इत्याह—अहतांशुकयुग्मेन भूषितामिति। अहतं तन्तूत्सारितम् अच्छिन्नं नूतनमिति केचित् तेषां मते पाषाणे प्रहारः न हतत्वं सम्पादयतीति अनुपभुक्तमित्यन्ये अंशुकं पट्टवस्त्रम् एकं परिधापितम् अपरं प्रावृतमिति भूषणैरपि भूषितं सकृत्यालङ्कृतां कन्यां यो ददाति सक्कुकुद इति कूकुत्वार्थमलङ्करणमुक्तं कुद्यावापृथिव्यौ कूकुत्सिते यस्यारोदसीदानापेक्षयापि तादृक्कन्यादानं विशिष्टमिति द्योतितम् ॥ ११ ॥

तस्यां विवाहदेवतासान्निध्यमाह— चक्रुरिति। वेदत्रयमन्त्रैः रक्षासूत्रं बद्ध्वा द्विजोत्तमा मन्त्रद्रष्टारः ऋषयः भगवदर्थमेव यथा कोऽपि न स्पृशति दृष्टादृष्टप्रकारेण तथा रक्षां चक्रुः, देवा हि द्विविधाः केचन हुतादः अन्ये अहुतादः तत्र वाचनादिना ये अहुतादः ते प्रीणिताः होमेनान्येषां प्रीतिमाह—पुरोहितोऽथर्ववित्विदिति। होमे पुरोहितो मुख्यः स हि हितमेव विचारयति अथर्वणवेदेनक्षत्रकल्पः शाम्भिकल्पश्चोक्तः अतोऽथर्ववित् शान्तिं जानाति ये कन्यायाः भगवन्तं त्याजयित्वा नीचसम्बन्धं कारयितुमुद्युक्ताः तेषां ग्रहणं शान्त्यर्थं जुहाव अन्यथा ग्रहैर्वा प्रतिबन्धो भवेत् भगवांश्च लौकिकं प्रकटीकरोति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

स्रग्गन्धमाल्यानि आबिभ्रतीति तैः ॥ ९ ॥

अहतं सद्यो यन्त्रनिर्मुक्तं यदंशुकयुग्मं तेन "अहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तवासः स्वयम्भुवा। शस्तं तन्माङ्गलिक्येषु तावन्मात्रेण सर्वदा इति स्मृतेः। आहतेति पाठे स एवार्थः "आहतं गुणितेऽपि स्यात्ताडितेऽपि नवेऽपि च" इति विश्वप्रकाशात्। भूषितां चक्रुः रक्षां चक्रुरित्यावृत्त्या उभयत्राप्यन्वितम् ॥ १० ॥

अथर्ववित् आथर्वणमन्त्रवित् आथर्वणमन्त्राणां ग्रहशान्त्यादिप्राचुर्य्यात् ॥ ११—१२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

कृतं कौतुकेन विवाहसूत्रेण मङ्गलं यस्यास्तां कन्याम्। अहतांशुकयुग्मेन भूषणोत्तमैश्च भूषितां चक्रुरित्यग्रिमेणान्वयः अहतलक्षणं स्मृतौ "अहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयं भुवा। शस्तं तन्माङ्गलिक्येषु तावन्मात्रेण सर्वदा" इति ॥ ११ ॥

वध्वाः कन्यायाः रक्षां चापि चक्रुः अथर्ववित् आथर्वणमन्त्रवित् ॥ १२—१४ ॥

भाषा टीका।

पुष्पों की माला चन्दन मुक्तादिकों की मालायें तथा निर्मल वस्त्रों से विभूषित जो स्त्री और पुरुष, तिनसे वह पुर बड़ी शोभा को प्राप्त होता हुआ, एवं अगरु की धूप जिनमें खेई गई है ऐसे शोभा युक्त गृहों से शोभित होता भया ॥ ९ ॥

हे नृप! पितृयों को देवों को तथा विप्रों को विधिवत् पूज कर और यथा न्याय सबों को भोजन कराकर, राजा भीष्मक स्वस्ति वाचन कराते हुए ॥ १० ॥

सुन्दर दातों वाली कन्या (रुक्मिणीजी) को सुन्दर स्नान करा कर, मंगल सूत्रादिकों से मंगल किया है जिसका, ऐसी उसी कन्याको अखंडित नूतन युगल वस्त्र पहिना कर उत्तम २ भूषणों भूषित करते हुवे ॥ ११ ॥

तदनन्तर उस कन्या को उत्तम द्विज लोगों ने साम ऋग् और यजुः के मंत्रोंसे रक्षा बन्धन किया, फिर अथर्ववेद का वेत्ता पुरोहित, ग्रह शांति के लिये हवन करता हुआ ॥ १२ ॥

हिरण्यरूप्यवासांसि तिलांश्च गुडमिश्रितान् ।
प्रादाद्धेनूश्च विप्रेभ्यो राजा विधिविदांवरः ॥ १३ ॥
एवं चेदिपती राजा दमघोषः सुताय वै ।
कारयामास मन्त्रज्ञैः सर्वमभ्युदयोचितम् ॥ १४ ॥
मदच्युद्भिर्गजानीकैः स्यन्दनैर्हेममालिभिः ।
पत्त्यश्वसङ्कुलैः सैन्यैः परीतः कुण्डिनं ययौ ॥ १५ ॥
तं वै विदर्भाधिपतिः समभ्येत्याभिपूज्य च ।
निवेशयामास मुदा कल्पितान्यनिवेशने ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

अभ्युदये उचितम् ॥ १४ ॥

ततश्चतुरङ्गसैन्यैः परीतः परिवृतः कुण्डिनं भीष्मकस्य पुरं ययौ मदं च्यवन्ते इति मदच्युतस्तैः स्यन्दनै रथैः हेमरचिता माला विद्यन्ते येषु तैः ॥ १५ ॥

कल्पितं निर्मितं यदन्यनिवेशनं तस्मिन् ॥ १६-१७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

प्रकर्षेणाऽऽदरादिना अदात् राजव्यवहारतो नात्यादृतयोरपि तिलगुडयोर्दानं विधिविरवादेव सुवर्णरत्नाद्युपकरणसहिततिल पर्वतादिकं वा ॥ १३ ॥

सोपहासमाह—एवमिति भीष्मकवदेवेत्यर्थः। अस्येदं कर्म कुण्डिन पुरादनतिदूरे स्थित्वेति ज्ञेयम्। पूर्वदिनकृत्यत्वात् तथापि तस्य स्वतोभगवत्समर्पणोत्सुकत्वात्सार्थकं बभूव अस्य तु तत्प्राति कूल्यात् प्रतिकूलमेवेति भावः ॥ १४ ॥

तस्य वरपितृत्वेनान्यतः सत्यप्यारम्भवैशिष्ट्ये तस्यापि वैयर्थ्यज्ञापनायाह—मदेति दमघोष इति पूर्वेणान्वयः ॥ १५ ॥

विदर्भाधिपतिर्भीष्मकः मुदा सह यथा समुदितो भवति तथा तं निवेशयामासेति लौकिकता दर्शिता। यद्वा, रुक्मी तस्यैव प्राधान्यात् मुदो विवक्षिताः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

हिरण्येति विधिविदां विधिज्ञानां वरो राजा भीष्मकः हिरण्यादीन् धेनूश्च विप्रेभ्यः प्रादात् ॥ १३ ॥

एवं यथा रुक्मिण्यै तथा दमघोषःसुताय शिशुपालाय सर्वमभ्युदयोचितं कर्म मन्त्रज्ञैर्द्विजैः कारयामास ॥ १४ ॥

ततो मदजलानि स्रवद्भिर्गजानामनीकैर्हेम्नो माला एषां सन्तीति तथा तैरथैः पदातिभिरश्वैश्च सङ्कुलैर्व्याप्तैः सैन्यैश्च परिवृतश्चैद्य इति शेषः। कुण्डिनं पुरं ययौ तं चैद्यं समभ्येत्याभिपूज्य च कल्पितं निर्मितं यदन्यन्निवेशनं तस्मिन्मुदा निवेशयामास ॥१५—१६॥

श्रीमद्विजयध्वजकृतपदरत्नावली।

रूप्यं रजतम् ॥ १३ ॥

सुताय शिशुपालाय ॥ १४ ॥

पूर्वोक्तयात्राशेषं कथयति—मदच्युद्भिरिति। मदच्युद्भिः मदजलस्राविभिः ॥ १५ ॥

तदर्थं कल्पिते ऽन्यस्मिन् निवेशने गृहे ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

दानेन सर्वदोषनिवृत्तिरिति दानान्यपि कृतवानित्याह—हिरण्येति। हिरण्यं सुवर्णं तत्सार्वकामिकमग्निदैवत्यं रूप्यं सोमदैवत्यं वासश्च सर्वदैवतमिति गन्धर्वदैवतं वा तेन त्रयो भागिनः कन्यायाः व्यावर्तिताः तिलमोदकदानं तु सर्वदोषहरमिति गुडमिश्रितान् तिलांश्च ददौ चकारात् केवलानपि कन्यायाः समृद्ध्यर्थं धेनूश्च प्रादात् विप्रेभ्यश्च त एव हि विशेषेण पूरकाः राजा समृद्धः विधानेन दत्तं फलपर्यवसायि भवतीति तदर्थमाह— विधिविदां श्रेष्ठ इति ॥ १३ ॥

एवं पुरं कन्यां च निर्दुष्टतया निरूप्य मध्ये निराकार्याणां वृत्तान्तमाह—षड्भिः। भगवद्धर्मैरेव तेषां निराकरणार्थं प्रथमं विवाहः संस्कार इति पित्रैव तस्य संस्काराः क्रियन्त इति निरूपयति—यथा रुक्मिण्याः तत्पित्रा कृतम् एवं चेदिपतिरपि दमघोषः सुताय शिशुपालाय विवाहो भविष्यतीति विनिश्चयेन कारयामास तस्याऽपि सामर्थ्यं राजेति दमघोष इति दमस्य शान्तेः घोष एव न तु तस्य दमः नहि अदान्तेन कृतं सफलं भवति, अक्षरव्यत्यासो वा मदघोष इत्यर्थः सिंहवत् अत उन्मादात् भगवन्तमविचार्य तथा कृतवान् अभ्युदये उचितमेव नत्वभ्युदयम् ॥ १४ ॥

एतादृशस्य उन्मत्तसेनायुक्तस्य पुरं प्रतिगमनमाह—मद-

तत्र शाल्वो जरासन्धो दन्तवक्त्रो विदूरथः ।
आजग्मुश्चैद्यपक्षीयाः पौण्ड्रकाद्याः सहस्रशः ॥ १७ ॥
कृष्णरामद्विषो यत्ता कन्यां चैद्याय साधितुम् ।
यद्यागत्य हरेत् कृष्णो रामाद्यैर्यदुभिर्वृतः ॥ १८ ॥
योत्स्यामः संहतास्तेन इति निश्चितमानसाः ।
आजग्मुर्भूभुजः सर्वे समग्रबलवाहनाः ॥ १९ ॥
श्रुत्वैतद्भगवान्रामो विपक्षीयनृपोद्यमम् ।
कृष्णं चैकं गतं हर्त्तुं कन्याङ्कलहशङ्कितः ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मदच्युद्भिरिति षाष्टिहायनैः मत्तगजैः सह गजानामनीकरूपत्वार्थं तथोक्तं सुवर्णमालायुक्तानि च स्यन्दनानि भटाः अश्वाश्च एवं चतुरङ्गसेनायुक्तः युद्धार्थमेव कुण्डिनपुरं ययौ नतु विवाहार्थम् अन्यथा विवाहसामग्रीमपि नयेत् ॥ १५ ॥

तस्याग्रे निराकरणार्थमादौ सन्माननमाह— तं वै विदर्भाधिपतिरिति विदर्भदेशस्याधिपतिः विशेषानभिज्ञः तं निश्चयेन समभ्येत्याग्रे गत्वा अभिपूज्य गृहागताय यथा पूजा विधेया चकारात् विशेषाभावं च कृत्वा मुदा हर्षेण कल्पिते अधिवेशने न तु सहजे उत्कृष्टे आ ईषत् कल्पिते वा अकल्पिते वा वाटिकादौ स्थापितवान् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सुताय सुतविवाहार्थम् ॥ १४ ॥
मदानां च्युत् चरणं येषुतैः ॥ १५—१७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मदं च्यवन्ते इति मदच्युतस्तैः ॥ १५-१७ ॥

भाषा टीका ।

विधि जाननेवालों में श्रेष्ठ राजा भीष्मक महाराज भी ब्राह्मणों को सोना चांदी वस्त्र एवं तिल मिश्रित गुड तथा धेनुओं का दान करते हुए ॥ १३ ॥

इसी प्रकार चंदेरी का पति राजा दमघोष भी अपने पुत्र का अभ्युदयके उचित सर्व कार्य मंत्रज्ञ ब्राह्मणों से कराता हुआ ॥ १४ ॥

और एसे सब मांगलिक कार्य करा कर मदस्रावी गजोंकी सेना को और सुवर्ण की रचित मालाओं से सजे हुए रथों को, एवं पैदल और अश्वोंसे व्याप्त इस प्रकार की सेना को,लेकर कुंडिन पुर को जाता हुआ ॥ १५ ॥

उस राजा दम घोष को विदर्भ देश के अधिपति भीष्मक महाराज बाहर लिवाने को आये, बडीदूर से उनको मिलकर पूजन कर, कल्पन किया गया जो अन्य जनवासा तिसमें ठहराते हुए ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यदि श्रीकृष्णो हरेदिति शङ्किताः कन्यां साधयितुमित्यर्थः ॥ १८—२१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

तत्रेत्यादियुग्मकम् । यत्ता उद्युक्ताः ॥ १७-१८ ॥

योत्स्याम इत्यादि पद्यन्तेषामसम्मतं हरेदिति शङ्किता इति पूर्ववाक्येनैव सम्बध्य वाक्यसमापनात् तथापि समस्तपुस्तकेषु दृश्यमानत्वाद्व्याख्यायते तत्र यदीत्यादिसार्द्धमन्वितं समग्रं सर्वाङ्गैः पूर्णं बलं सैन्यं वाहनं च येषान्ते वाहनस्य बलान्तर्गतत्वेऽपि पृथगुक्तिः सर्वेषामेव योधानां बाहुल्ये न सवाहनत्वाभिप्रायेण समर्थबलेति क्वचित्पाठः ॥ १९ ॥

श्रुत्वेति युग्मकम् । जनपरम्परयैतत्पूर्वोक्तं श्रुत्वा एतत्किन्तत्राह—विपक्षीयेत्यादि तत्र पूर्वं तद्देशादागततया जनपरम्परया उत्तरं तु तदनुमिम अनया अन्तःपुरगामिन्येति ज्ञेयम् । अतः कलहे शङ्कितः सन् कर्त्तरि कः तारकादित्वादितजवा शङ्काया निदानमाह—भ्रातृस्नेहपरिप्लुतः तदीयतादृशसम्बन्धमाधुर्य्यमयप्रेमसिन्धौ मग्नोऽन्यानुसन्धानाऽसमर्थ इत्यर्थः । कथम्भूतोऽपि भगवान् सर्वज्ञानक्रियाशक्तियुक्तोऽपि अत एव गजादिभिश्चतुर्भिरङ्गैरुपलक्षितं यत् तेन महता बलेन सैन्येन सार्द्धं त्वरितः प्रायः प्रहरार्द्धानन्तरं चलितोऽपि श्रीकृष्णेन सहैव

बलेन महता सार्द्धं भ्रातृस्नेहपरिप्लुतः ।
त्वरितः कुण्डिनं प्रागाद्गजाश्वरथपत्तिभिः ॥ २१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

विदर्भनगरे ससैन्यप्रवेशादिति शीघ्रः सन् प्रागात् इति तेन खेदेनेतरचक्रेरावरणेऽपि स्वानुकूलशक्तेः प्रकाशनन्दर्शितम् ऐश्वर्याज्ञानतो बन्धुभावस्या ऽऽधिक्यं च अत एव भ्रातृशब्दप्रयोगः ॥ २०—२१ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

यद्यागत्य हरेत् तदा चैद्याय साधितुं यत्ता इत्यन्वयः ॥१८-२१॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्रेति कृष्णरामौ द्विषन्तीति तथा ते चैद्यपक्षानुवर्तिनः शाल्वादयः पौण्ड्रकाद्याश्च सहस्रशः ॥ १७ ॥

यत्ताः सन्तः चैद्याय कन्यां साधयितुमाजग्मुः कथम्भूताः रामाद्यैर्यदुभिः परिवृतः श्रीकृष्ण आगत्य यदि कन्यां हरेत् तर्हि सर्वे वयं सङ्घीभूताः तेन श्रीकृष्णेन सह योत्स्यामः चैद्याय कन्यां साधयिष्याम इतीत्थं कृतो निश्चयो यैस्तथाभूताः तथा अन्ये च भूभुजो राजानः समग्राणि बलानि वाहनानि येषां तथाभूता आजग्मुरित्यर्थः ॥१८—१९ ॥

बलवान्प्रशस्तबलसम्पन्नः रामः विपक्षीयाणां शत्रुपक्षीयाणां राज्ञां समुद्यमं प्रयत्नं श्रुत्वा कन्यामाहर्तुं गतमेकमसाहायं श्रीकृष्णं च ज्ञात्वा नूनं तत्र कलहो भविष्यतीति शङ्का सञ्जाताऽस्येति तथाभूतः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्र कुण्डिनपुरे ॥ १७-२१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्रैव सर्वे दुरात्मान एकीभूता इत्याह— तत्र शाल्व इति । विदूरथः दन्तवक्त्रभ्राता चत्वारो मुख्याः गणिता अन्ये चैद्यपक्षीयाः आययुः पौण्ड्रकाद्याश्च मिथ्यावासुदेवादयोऽपि तत्रैव निविष्टाः ॥ १७ ॥

तेषामेकत्र स्थितौ एकं धर्ममाह—कृष्णरामद्विष इति । नहि तेषामागमने किञ्चिदन्यत् कृत्यमस्ति, एकाकिनो वयमसमर्थाः केनचिन्निमिषेण भगवान् जेतव्य इति चैद्ये स्वोपकारं च ख्यापयितुमरिमित्रन्यायेन समागता इत्याह, यत्ताः सन्तः कन्यां चैद्याय साधितुं समागताः । नन्वाऽऽहूय कन्या दीयते कः सन्देह इति चेत्तत्राह, यद्यागत्येति । तेषां हृदये भगवान् तथैव ज्ञापितवान् कृष्णो हि स्त्रीणां हितकर्त्तेति रामाद्यैर्यदुभिः सहागतः यदि हरेत् ॥ १८ ॥

तदा योत्स्याम एव नत्वन्यत्सामर्थ्यमस्तीति भावः इत्येवं निश्चितं मानसं येषाम् अत एव सर्वे समर्थबलवाहनाः सन्तः आजग्मुः भूभुज इति तेषां सा सम्पत्तिः सहजा ॥ १९ ॥

एषा वार्त्ता सर्वजनीना जातेति ज्ञापयितुं बलभद्रादयो भगवता अनुक्ता अपि समागता इत्याह —श्रुत्वैतदिति द्वाभ्याम् । श्रुतस्य सत्यत्वाय भगवानिति राम इति साधनरूपः विपक्षीयाः विपक्षस्य शिशुपालस्य सम्बन्धिनः तेषां बलस्योद्यमं श्रुत्वा एक एव च भगवान् कन्यां हर्त्तुं गत इति कलहे शङ्का प्राप्तः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

साधितुं साधयितुम् ॥ १८-१९ ॥

जनपरम्परयैव श्रुत्वा भगवान् सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादियुक्तोपि कलहशंकितः अवश्यभाविनि कलहे प्राप्ताशङ्कः तत्र हेतुः भ्रातृस्नेहाब्धौ सर्वतो भावेन मग्नः "अनिष्टाशङ्कीनि बन्धुजनहृदयानि भवन्ति" इति न्यायेन प्रवलितस्य स्नेहस्य सर्वज्ञत्वाद्यावरणसामर्थ्यात् ॥ २०—२२ ॥

श्रीच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

साधितुं साधयितुम् ॥ १८—२१ ॥

भाषाटीका ।

उस शिशुपाल की वरात में राजा जरासन्ध दन्तवक्त्र विदूरथ एवं शिशुपाल के पक्षीय लोग पौण्ड्रकादिक और भी हजारहों आते भये ॥ १७ ॥

श्रीकृष्ण और बलदेवजी के द्वेषी लोगोंने विचारा, कि यदि बलदेवादि यदुलोगों को साथ लेकर कृष्ण कन्या का हरण करेगा, तौ हम लोग शिशुपाल के लिये कन्यां को दिवावेंगे इसीसें सब लोग बडे सावधान होकर आये ॥ १८ ॥

और हम सब लोग मिलकर उस कृष्णसे युद्ध करेंगे इस प्रकार मनमें निश्चय कर समग्र सेना और वाहनोंको लेकर वे सब राजा लोग आये ॥ १९ ॥

भगवान् श्रीबलदेवजीने विपक्षीय राजाओं के इस प्रकार के उद्यम को सुनकर और कृष्ण को कन्या हरण के लिये इकले गये हुये सुनकर कलहकी शंका करी ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सूर्योदयात्पूर्वमेवौत्सुक्येन रुक्मिण्यचिन्तयदित्याह—भीष्म-

भीष्मकन्या वरारोहा काङ्क्षन्त्यागमनं हरेः ।
प्रत्यापत्तिमपश्यन्ती द्विजस्याऽचिन्तयत्तदा ॥ २२ ॥
अहो त्रियामान्तरित उद्वाहो मेऽल्पराधसः ।
नागच्छत्यरविन्दाक्षो नाहं वद्म्यत्र कारणम् ।
सोऽपि नावर्त्ततेऽद्यापि मत्सन्देशहरो द्विजः ॥ २३ ॥
अपि मय्यनवद्यात्मा दृष्ट्वा किञ्चिज्जुगुप्सितम् ।
मत्पाणिग्रहणे नूनं नायाति हि कृतोद्यमः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कन्येति । प्रत्यापत्तिं प्रत्यागमनम् ॥ २२ ॥

त्रियामा रात्रिस्तावन्मात्रेणाऽन्तरितः अल्पराधसो मन्दभाग्यायाः ॥ २३ ॥

जुगुप्सितं धाष्टर्यादि अपीति शङ्कायां नायाति हि कृतोद्यम इति अयमर्थः आदौ कृतोद्यमत्वात्तं न प्रस्थापितवान् प्रस्थानावसरे च किञ्चिन्मयि जुगुप्सितं मत्वा प्रत्याचष्ट अतः सोऽपि द्विजो नूनं नाऽऽयातीति ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नव सङ्गमरसोल्लासन्दर्शयितुं पुनः श्रीरुक्मिण्याः पूर्वरागविशेषोदयं वर्णयति--भीष्मेति सार्द्धपञ्चभिः । भीष्मकन्येति तस्यापि भाग्यं सूचयित्वा तदुचितान्तःसंस्कारोऽप्यस्तीति दर्शयति---वरः श्रेष्ठ आरोहः कान्तत्वेन श्रीकृष्णस्य यो लोभस्तल्लक्षणा सर्वोर्द्ध्वभूमिकाप्राप्तिर्यस्याः सेत्येव श्रीमन्मुनेर्विवक्षितम् । यद्वा, वरः श्रेष्ठ आरोहः नितम्बो यस्या इति वयःप्रकाशनव्यञ्जनया भावस्यातिशयैर्योग्यतां व्यञ्जयति---अत एव हरेर्निज मनो हरतः आत्मानमपि हरिष्यतो भगवत आगमनमाकाङ्क्षन्ती नित्यमेव वाञ्छन्ती सम्प्रति च द्विजस्य प्रत्यापत्तिं तद्वृत्तिज्ञापिकामपश्यन्ती अचिन्तयत् चिन्तां प्राप ॥ २२ ॥

अहो खेदे त्रियामाशब्दप्रयोगोऽल्पकालत्वविवक्षया अल्पराधस्त्वे हेतुः नागच्छति अधुनापि न प्राप्त इत्यर्थः । तत्राल्पराधस्त्वं विना तु कारणान्तरं न पश्यामि तस्य सर्वशक्तिमत्त्वात् प्रपन्नपालकत्वाच्च विप्रस्य च प्रत्यागमनाभावे तदेककारणमित्याह--सोऽपीति । मय्यतिकृपालुरपि यदि द्विजस्याऽप्याऽऽगमनमभविष्यत् तदा प्राण (रक्षण)त्यागाऽत्यागयोरेकतरं निरबोध्यमिति भावः ॥ २३ ॥

महार्त्तिस्वभावेन श्रीभगवतो द्विजस्य वाऽनागमने कारणान्तरमुद्भावयति--अपीति । हि यतः अनवद्यात्मा काठिन्यादिदोषरहितचित्तोऽपि नायाति तस्मात्तदनागमनं नूनं वितर्क्यो मम किञ्चिज्जुगुप्सितमेव दृष्ट्वेत्यर्थः । (दयालुत्वादापाततः कृतोद्यमोऽपि नायातीत्यर्थः) । यद्वा, कृतोद्यम इति हरिवंशोक्तं तस्याः स्वयंवरोद्यमं श्रुत्वा श्रीकृष्णस्य मथुरातः परावृत्तं कुण्डिनपुरागमनं भावयति---यत्रेन्द्रकृते तस्य राजेन्द्राभिषेके जाते जरासन्धशिशुपालादयः सर्वे पलायिताः अतो विप्रोऽपि तत्कृतविलम्बादेतावत्कालं नायादिति भावः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्रत्यापत्तिं पुनरागमनम् ॥ २२ ॥

अल्पराधसः मन्दभाग्यायाः ॥ २३ ॥

जुगुप्सितम् अपराधम् ॥ २४—२९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

भ्रातरि कृष्णे स्नेहेन व्याप्तः महता विपुलेन बलेन सैन्येन सह, बलमेव प्रपञ्चयति—गजाश्वरथपत्तिभिरिति । त्वरितः सञ्जातत्वरः कुण्डिनं पुरं प्रति प्रागात् ॥ २१ ॥

ततः पूर्वमेव रुक्मिण्यौत्सुक्यादचिन्तयदित्याह—भीष्मकन्येति । हरेरामनमाकाङ्क्षमाणा द्विजस्य प्रेषितस्य प्रत्यापत्तिं प्रत्यागमनमपश्यन्ती चाऽचिन्तयत् ॥ २२ ॥

चिन्तामेवाह—अहो इति चतुर्भिः । त्रियामा रात्रिस्तावन्मात्रान्तरितो मन्दभाग्याया मम विवाहः अरविन्दाक्षो भगवानधुनापि नागच्छति अत्रानागमने कारणमहं न वेद्मि यश्च मत्सन्देशहरः द्विजः सोऽप्यद्यापि नावर्त्तते नागच्छति॥ २३ ॥

अपि किम्वाऽनवद्यात्मा मुकुन्दः किञ्चिन्मयि जुगुप्सितं धाष्टर्यादिकमपि दृष्ट्वा मत्पाणिग्रहणे निमित्ते कृत उद्यमः प्रयत्नो येन तथाभूतोऽपि नूनं नायाति नाऽऽगच्छत्येव किमित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वरो वरणीय आरोहो जघनप्रदेशो यस्याः सा तथा प्रत्यापत्तिं पुनरागमनम् ॥ २२ ॥

त्रियामान्तरितः रात्रिमात्रव्यवहितः अल्पराधसः मन्दीभूतकार्यसिद्धेः ॥ २३—२५ ॥

दुर्भगाया न मे धाता नाऽनुकूलो महेश्वरः ।
देवी वा विमुखा गौरी रुद्राणी गिरिजा सती ॥ २५ ॥
एवं चिन्तयती बाला गोविन्दहृतमानसा ।
न्यमीलयत कालज्ञा नेत्रे चाश्रुकलाऽऽकुले ॥ २६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

कलहो भविष्यतीति निश्चित्य महता बलेन सार्द्धं त्वरितः कुण्डिनं ययौ। ननु, भगवति कः सन्देहो भवेत् किमिति गत इत्याशङ्क्याह—भ्रातृस्नेहेन परिप्लुत इति। लौकिकदृष्ट्या स्नेहेन च गत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं सर्वसम्विधानमुक्त्वा अत्यन्ताकाङ्क्षायामेव भगवान् समायातीति रुक्मिण्या आकाङ्क्षां निरूपयति—भीष्मकन्येति, सप्तभिः सार्द्धैः। भीष्मकन्येति न स्वातन्त्र्येण स्थातुं शक्नोति स हि पिता भयानकः कन्या चाऽस्वतन्त्रा कन्यात्वादेव लोकाविगानं वरारोहेति भोगयोग्यावस्था निरूपिता तेन दानसमनन्तरमेव सर्वनाशः सूचितः अतोऽतिदुःखिता उपायान्तरमलभमाना हरेरेव दुःखहर्तुः आगमनं काङ्क्षन्ती जाता। ततः स्वस्य प्रत्यापत्तिमपश्यन्ती तदा द्विजस्य द्विजमचिन्तयत् द्विजस्य वा प्रत्यापत्तिः प्रत्यापत्तिर्नाम स्थानात् प्रच्युतस्य पुनः स्वस्थानागमनं स्वयमपि भगवतः सकाशात् प्रच्युता पुनर्भगवत्प्राप्तिमलभमाना प्रापकं द्विजमेवाचिन्तयत् ॥ २२ ॥

तस्याश्चिन्तामाह—अहो इति सार्द्धैः। गुणेभ्योप्यधिकेति ख्यापयितुं त्रियामा रात्रिः तथैवान्तरित उद्वाहः एकैव रात्रिमध्ये वर्त्तत इत्यर्थः। त्रियामात्वेनाल्पकालता सूचिता. अतोग्रिमे दिवसे महाप्रलय एवेति चिन्ता. अल्पराधस इति अल्पसिद्धियुक्तायाः भाग्यसिद्धिश्चेन्महती भवेत् तदा शीघ्रमेवेष्टसिद्धि सन्देहादल्पवचनं चिन्तायां द्वितीयां कोटिमाह—नागच्छत्यरविन्दाक्ष इति। दृष्टैव तापनाशकः अत्र कारणमहं न वेद्मि नन्वागमनसमयो न जातः किमिति चिन्त्यत इति चेत्तत्राह—सोऽपि नावर्त्तत इति। आगच्छतीति ज्ञाते चिन्ता न भवेत् आगमनकालश्च सन्निहितः तत एकतरनिश्चये अस्वास्थ्यं वा उत्पाद्यं भवति येन श्वोविवाहो न भवेत् अपि शब्दादन्यो वा प्रेषितः स्यात्तेनापि वा अद्यापीति सन्निहितः समयः। ननु, ब्राह्मणः क्वचित्तपः करिष्यति को नियमः तेषामागमन इति चेत्तत्राह—मत्सन्देशहर इति। सन्देशं यो नयति तत्रापि द्विजः सत्यवादी द्वितीयं जन्म सत्यार्थमेवेति ॥ २३ ॥

तत्र स्वयमेव हेतुं कल्पयति—अपीति, सम्भावनायां भगवाननवद्यात्मा किञ्चित् भ्रातृपक्षपातलक्षणं जुगुप्सितं दृष्ट्वा तत्कारणभूतं पूर्वजन्मस्थितं वा मत्पाणिग्रहणे प्रथमत उद्यमं कृत्वापि ब्राह्मणमपि स्थापयित्वा सङ्गेन नेष्यामीति पश्चाद्गतः ततो ब्राह्मणोऽपि शीघ्रमागन्तुमसमर्थः नागत इति तदाह—मत्पाणिग्रहणे कृतोद्यमोऽपि नूनं नायाति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

सूर्योदयात् पूर्वमेवौत्सुक्यभयादितिरुक्मिण्यचिन्तयदित्याह—त्रियामा अद्यतनी रात्रिस्तथैवान्तरितः श्वस्तन्यां रात्रौ तु विवाहलग्नमेवेति भावः। अल्पराधसः मन्दभाग्यायाः ॥ २३ ॥

अपीति शङ्कायां नायाति हि कृतोद्यमः इति प्रथममत्रागन्तुमुद्यमः कृत एव अत एव विप्रमपि स्वसङ्ग एवा ऽऽनेतुं न प्रथमं प्रस्थापितवान् प्रस्थानावसरे तु मयि किञ्चित् जुगुप्सितं शरीरबुद्ध्यादिगतं दृष्ट्वा प्रत्यावृत्त यतोऽनवद्यात्मा निर्दोषदेहान्तःकरणादिः मम सदोषायास्तद्भार्यात्वानर्हत्वमिति भावः। अतः सोऽपि द्विजो नूनमकृतार्थो मत्तत्त्यागभयान्नायातीति ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

प्रत्यापत्तिं प्रत्यागमनम् ॥ २२ ॥

अल्पराधसः अल्पभाग्यायाः ॥ २३—२५ ॥

भाषा टीका।

भ्राताके स्नेह में डूबकर गज रथ तुरग पदातियों वाली चतुरंगिणी वडी भारी सेना को लेकर, श्रीबलदेवजी वडी जल्दी कुंडिनपुर को जाते हुए ॥ २१ ॥

भीष्मक महाराजकी पुत्री श्रीरुक्मिणीजी भी श्रीहरि के आगमन की आकांक्षा करती हुई उस समय अपने भेजे हुए ब्राह्मणको लौटके आया हुआ न देख कर वडी चिन्ता करने लगीं ॥ २२ ॥

रुक्मिणीजी मनमें विचारने लगीं, कि—देखो मो मन्दभागिनी के विवाह को एक रात वीचमें है, और कमलदललोचन श्यामसुन्दर अव तक भी नहीं आये, इसमें क्या कारणहै? सो मैं नहीं जानती हूं। और अव तक वह ब्राह्मण भी नहीं लौट कर आया जो मेरे सन्देश को ले गया रहा ॥ २३ ॥

सर्व प्रकार दोष रहित उज्वल स्वरूप वाले श्रीकृष्णचन्द्र ने मेरे विषय में कुछ निन्दित तौ नहीं देखा? इसी कारण उद्यम करके मेरे पाणिग्रहण के निमित्त नहीं आये यही मेरे निश्चय होता है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

यद्वा, ततो निर्गतोऽपि श्रीकृष्णो मद्दैववैमुख्यात्क्वचित्प्रतिबद्धो भवेदित्याह—दुर्भगाया इति ॥ २५ ॥

एवं वध्वाः प्रतीक्षन्त्या गोविन्दागमनं नृप ! ।
वाम ऊरुर्भुजो नेत्रमस्फुरन् प्रियभाषिणः ॥२७॥
अथ कृष्णविनिर्दिष्टः स एव द्विजसत्तमः ।
अन्तःपुरचरीं देवीं राजपुत्रीं ददर्श ह ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कालज्ञा नाधुनाऽपि गोविन्दाऽऽगमनकाल इति मन्वाना किञ्चिदाश्वस्तचित्ता सती चिन्तास्तब्धे लोचने निमीलितवतीत्यर्थः ॥२६॥

प्रियभाषिणः प्रियसूचकाः ॥ २७ ॥

पुरोपवनं प्राप्तेन श्रीकृष्णेन विनिर्दिष्टः प्राप्तं मां कथयेत्यादिष्टः ॥ २८ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पुनस्तस्या ऽनवद्यात्मत्वेन दोषदर्शनमप्यमत्वा निजाल्पराधस्त्वमेव कारणं स्थापियति—दुर्भगाया इत्यर्द्धेन। अनेन ब्रह्मरुद्रावपि तदर्थमनयोपास्यमानौ स्त इति गम्यते धातृत्वान्महेश्वरत्वात् तदुपासनेन सुभगत्वमपि जायेतेत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह-देवी वेति। अस्मत्कुलदेव्यपि गौरी विमुखा तदुचितभजनाभावेनेति भावः। अतस्तस्याः परमापेक्ष्याया वैमुख्येनैव तावपि प्रातुकुलौ जातावित्ति गमितं तत्र तस्या धात्राप्यपेक्ष्यत्वे कारणमाह—रुद्राणीति। महेश्वरापेक्ष्यत्वे गिरिजा सतीति सती पूर्वं दक्षजा भूत्वा पुनर्गिरिजा ऽभवत् सेत्यर्थः। पूर्वं तस्मिन्द्राश्रवणेन प्राणव्ययात पश्चात्तद्प्राप्त्या प्राणव्ययव्यवसायात्तदुचितमेवेति भावः गिरिशेति पाठे गिरौ शयनात्ताद्दशतप एव लक्ष्यते एवं बहुशो करोदेति ज्ञेयम्। अश्रुकलाकुले इति वक्ष्यमाणात् ॥ २५ ॥

गोविन्दो गवामिन्द्रः श्रीमति गोकुले तादृशमाधुर्य्यतया वर्णितो यः तेन हृतं मानसं यस्याः सा अत एव बालापि एवमीदृशं चिन्तयन्ती एवमिति शोकभरेण तादृशमन्यदप्यचिन्तयदिति द्योतयति—अश्रूणां कला विन्दवः तैराकुले व्याप्ते विवशे वा जलाकुलेति पाठेऽपि स एवार्थः। अन्यत्तैः तत्र नाधुनाप्रीत्यादिकं देवयाश्रयामेथ कृतावसरत्वात् ॥ २६॥

वध्वाः सन्निहितविवाहाया कन्यायास्तस्याः प्रतीक्षन्त्याः प्रतीक्षमाणायाः उर्वादीनां यथोत्तरमूर्द्धतापेक्षया प्रियभाषित्वे श्रैष्ठ्यम अस्फुरन्निति बहुत्वेनैकदैव सर्वैरन्वयः। सचैकदैव स्फुरणाभिप्रायेण प्रियभाषिण इत्येकशेषत्वेन क्लीबत्वे प्राप्तेऽपि पुंस्त्व मार्षम ॥ २७ ॥

स एव योगत्वान्निर्दिष्टः श्रीकृष्णेन नत्वन्यः निर्देशस्तु मां प्राप्तं कथय तामद्यैव नेष्यामीतिप्रकारको ज्ञेयः। प्रथमं स एव द्विजसत्तमस्तां रुक्मिणीं ददर्श नतु सा तमित्यर्थः। तत्र हेतुः। अन्तः पुरचरीं विप्रवर्त्मनिरीक्षणाय तस्मिन्नितस्ततो भ्रमन्तीं व्यग्रचित्तामित्यर्थः। कीदृशीं ददर्श ? देवीं वैवाहिकालङ्कारमङ्गलकर्मादिना द्योतमानां ददर्श ह हर्षे विप्रकर्तृकदर्शनस्य यत प्रथमत्वं तदुल्लेखोऽसौ रुक्मिकौटिल्येन स्वस्य तद्दर्शनं सम्प्रति भवेन्नवेति पथि तान् तान् सूचयति; तदुल्लाससूचकत्वात् ॥ २८ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किंवा धाता तु विश्वकृन्महेश्वरो दुर्भगाया मम नानुकूल एव किंवा रुद्रस्य स्त्री मम विमुखी प्रतिकूला एव ॥ २५ ॥

एवमितीत्थं चिन्तयती बाला रुक्मिणी गोविन्देन हृतं मानसं यस्याः सा कालज्ञा नाधुनापि गोविन्दागमनकाल इति मन्वानाऽश्रुविन्दुभिराकुले स्तब्धे लोचने न्यमीलयत निमीलितवती ॥ २६ ॥

हे नृप ! इत्थं गोविन्दागमनं गोविन्दागमनवार्ताहरं द्विजं तदागमनद्वारं च प्रतीक्षन्त्याः रुक्मिण्याः वामा उर्वादयः प्रियशंसिनः कृष्णागमनरूपप्रियसूचकाः अस्फुरन्सञ्चलितवन्तः ॥२७॥

अथ ततः पूर्वमात्मना प्रेषितः स एव द्विजः श्रीकृष्णेनाऽऽदिष्टोऽन्तः पुरचरीं रुक्मिणीं ददर्श ह ॥ २८ ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजकृतपदरत्नावली ।

"गौरो ऽरुणे सिते पीते" इति गौरीशब्दस्याऽदन्तस्यानेकार्थवाचित्वेनानिश्चय इत्यतो रुद्राणीति सामान्यविवक्षायां गङ्गाया अपि तत्पत्नीत्वेन संशयानिस्तार इत्यतो गिरिजेति गिरिजा मेनकात्मजेत्यभिधानं नन्वभिधानस्य योगबलानुसारित्वेन प्रवृत्तेर्नद्या अपि गिरिजात्वादित्यतः सतीति सती सती योगविसृष्टदेहा "तां जन्मना शैलवधूं प्रपेदे" इति ध्यानकालज्ञा ॥ २६ ॥

वाम ऊरुरस्फुरत् नेत्रभुजावस्फुरतां प्रियभाषिणः अभीष्टकार्यशंसिनः ॥ २७—२८ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ २५—३० ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

देवी वा विमुखीत्यादि देवी वा विमुखी यतः प्रेषितो विप्रोऽद्यापि नायात इति काऽसौ देवी ? तत्राह—गौरी तस्याः कथं वैमुख्यं यतो रुद्रानुतोषत्वात् सापि तथा आस्ति वैमुख्ये

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः।

कारणं गिरिजत्वमित्याह—गिरिजा गिरेः कठिनत्वात् नेत्याह, सतीति। सा प्रसिद्धा कोमलैव पत्यवमानदृष्ट्या सद्यः प्राणत्यागकारित्वात् सा परस्या अपि पतिलाभाय सम्मुखी, निजनाम्नावृत्तौ समाधानम्॥ २५॥

एवञ्चिन्तयन्तीत्यादि, कालज्ञा त्रिकालज्ञा श्रीत्वात् श्रीगोविन्द आयास्यति नवेति जानामीति नेत्रे निमील्य चेतसि चिन्तयामासेत्यर्थः। अश्रुकलाकुले इति अद्यापि नायात इति पूर्वं दुःखेनैवाश्रुजातं कालज्ञेति तदागमनं जानन्त्यास्तदेवानन्दजमभूदिति अश्रुकलाभ्यां दुःखजानन्दजाभ्याम् आकुले नेत्रे न्यमीलयतेत्यर्थः॥ २६॥

एवमित्यादि एवं गोविन्दागमनं प्रतीक्षन्त्या प्रतीक्षमाणायाः वाम ऊरुर्वामभुजो वामनेत्रम् अस्फुरन् प्रियं श्रीकृष्णं तदागमनं वा भाषितुं शीलं येषाम्॥ २७॥

अथेत्यादि राजपुत्री ददर्शेति ब्राह्मण एवाग्रे तां ददर्श तस्या निमीलितनयनत्वात् कृतकृत्यतया परमानन्देनाविज्ञाप्यैवान्तःपुरप्रवेशेन सर्वैरलक्षित इति ज्ञेयम्। तेन न केनापि विप्रोऽयमागत इति कथितपूर्वः सः॥ २८—४४॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ननु, सद्दुष्टा अपि केचन परिगृह्यन्ते ननु सर्वथा निर्दुष्टा भवन्ति तथा सति कस्यापि परिग्रहो न स्यादिति चेत्सत्यं तत्र अदृष्टादिकं प्रेरकं सम्पद्यते मम तु तस्याप्यभाव इत्याह, दुर्भगाया इति। पतिस्तु कृष्ण एव अनागमने यथा कथञ्चित् भ्रान्तापि भूत्वा तत्र गमिष्यामि यतो ब्रह्मा पतित्वेन भगवन्तमेव विचारितवान् परं दुर्भगा भविष्यामि अतो दुर्भगात्वमपि न भवेत्। ननु, सौभाग्यं शिवाधीनं पार्वत्यधीनं वा तत्राह—नानुकूलो महेश्वर इति। देवतारूपा दुर्भगा वा विमुखा अनाराधनात्, साहि गौरी गुरोः पत्नी गुरुरुपदिशति तच्छाक्तभाग्यं सम्पादयतीति तमेव सम्बन्धं प्रकटयति—रुद्राणीति। रुद्रो हि गुरुः स्वयमपि गिरिशा सती पातिव्रत्यबलमपि तस्याः सूचितम्॥ २५॥

एवं चिन्तया कियति काले अतीते चिन्ताधिक्ये उत्पत्स्यमाने मध्ये तद्विघातकं शकुनं जातमित्याह—एवं चिन्तयतीति। बाला मुग्धा तत्रापि गोविन्देन हृतमानसा विह्वला सती रोदने प्रादुर्भूते कृतमङ्गलायाः तदनुचितमिति अश्रुकलाकुले नेत्रे अमीलयत्। नन्वेतादृशेऽर्थे रोदनमुचितं तत्कथं विनिमीलनमिति चेत्तत्राह—कालज्ञेति। सा ह्ययं शुभकाल इति जानाति ग्रहानुगुण्यात् अतो भगवानेवाऽऽयास्यति इति निश्चित्य तथा कृतवतीत्यर्थः॥ २६॥

किञ्च, न केवलं कालज्ञानेनैव तूष्णीं स्थिता किन्त्ववयवस्फुरणेन शकुनमपि प्राप्तवतीत्याह—एवं वध्वा इति। वधूर्विवाहसमयस्था सर्वतो रक्षायुक्ता वा गोविन्दागमनं प्रतीक्षन्त्याः वाम ऊरुभुजः नेत्रं च प्रास्फुरन् वामे अङ्गे ऊर्वादित्रयस्फुरणं

स्त्रीणां शुभसूचकं प्रियभाषिण इति त्रयाणां विशेषणम् शुभसूचका इत्यर्थः। अन्यतरस्यामिति नपुंसकशेषो न भवति अथवा प्रियभाषिणः सम्बन्धीनि एतानीति प्रियं श्रोष्यामीति भावः॥ २७॥

ततस्तदनन्तरमेव ब्राह्मणः समागत इत्याह—अथेति। तस्य तत्समय एव समागमनं काकतालीयं चेत् तदा भगवदर्थमेव तस्याः आकाङ्क्षा निरूपितेति न स्यादतः तद्व्यावृत्त्यर्थं भगवानेव तस्मिन् समये "ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे" इति वाक्यात् भगवानेव प्रेषितवानित्याह—कृष्णविनिर्दिष्ट इति। तद्विनिश्चयात् उभयविधादपि विशेषेण समागत इति भिन्नप्रक्रमोप्यथशब्दः भगवतैव तथा कृत इतिज्ञापनार्थः। द्विजसत्तम इति अत्यन्तमन्तरङ्गो भगवद्भक्तः अतः तेन सर्वतापनिवृत्तिर्युक्तैव. द्विज एव मित्रं तथापि सन्देशहारी विशिष्टः तथापि तत्र गतो भगवत्सख्यं प्राप्तः सत्तमो भवति अत एवाऽन्तःपुरचरीमपि राजपुत्रीमपि स्वयमेव ददर्श भगवच्चिन्तनाद्दैवतैव तदावेशनाज्जाता यथा ब्राह्मणे धर्मत्रयं तथा तस्यामपि अध्यात्मिकादिधर्मत्रयं वक्तुं विशेषणत्रयं हेत्वाश्रयं॥ २८॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

पुनरपि बहुतरं संशयानेवाह— दुर्भगाया इति। धाता मे नानुकूल इति मत्प्रातिकूलेन विधात्रैव वा वर्त्मन्येव क्वचित् स प्रतिबन्धितः तत्प्रातिकूल्ये हेतुर्न दृश्यते इति महेश्वरो वा कदाचिन्मत्पूजामप्राप्य कुपितः महैश्वर्यात्तस्य मयि बालिकायां निकृष्टायामज्ञायां कोपो न युज्यत इत्यहो प्रत्यहमाराध्यमानापि गौरी देवी वा विमुखा हन्त हन्त कमपराधं मे सा प्राप्ता यन्मयि वैमुख्यं गता तस्याः सांसर्गिकोऽयं वा दोष इत्याह—रुद्राणीति। तत्पतिः सर्वजनान् रोदयेत् सा तु मामिति रोदयतु नाम हन्त ममैतावद्वैक्लव्यं प्राणजिहासापर्य्यन्तमपि दृष्ट्वा कथं न द्रवति? तत्र पैत्रिकं दोषं सम्भावयन्त्याह— गिरिजा पाषाणपुत्री कथं द्रवेत् अतः सा मद्देहं त्याजयिष्यत्येवेति निश्चिनोमि यतः सती पूर्वजन्मनि स्वयमेव देहं तत्याजेति॥ २५॥

कालज्ञेति भोश्चञ्चलचित्त! सम्प्रति तनुत्यागोपायं मा कुरु यतो नाऽधुनापि तस्याऽऽगमनकालो व्यतीतस्तस्मात्तनुत्यागात् पूर्वमधुना ध्यानेनैव तन्मुखमेकवारमवलोकयानि नाऽत्र त्वं मे प्रतिवधानेति नेत्रे न्यमीलयत मुद्रितवती॥ २६॥

उर्वादयोऽस्फुरन् प्रियभाषिणः शुभसूचकाः। एकशेषे सति पुंस्त्वमार्षम्॥ २७॥

कृष्णेन विनिर्दिष्टः पुरोपवने प्राप्तं मां शीघ्रं कथयेत्यादिष्टः देवीं ध्यानप्राप्तकृष्णदर्शनानन्देन द्योतमानां ध्यानावेशोद्रेकादेव कृष्णपार्श्वम् गन्तुम् अन्तःपुराच्चरतीति तथा ताम्॥ २८॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

ननु, "अहो त्रियामान्तरितः" इत्यादिसार्द्धैस्त्रिभिः श्लोकैरनु-

सा तं प्रहृष्टवदनमव्यग्रात्मगतिं सती ।
आलक्ष्य लक्षणाऽभिज्ञा समपृच्छच्छुचिस्मिता ॥ २९ ॥
(१) तस्या आवेदयत्प्राप्तं शशंस यदुनन्दनम् ।
उक्तं च सत्यवचनमात्मोपनयनं प्रति ॥ ३० ॥
तमागतं समाज्ञाय वैदर्भी हृष्टमानसा ।
न पश्यन्ती ब्राह्मणाय प्रियमन्यन्ननाम सा ॥ ३१ ॥
प्राप्तौ श्रुत्वा स्वदुहितुरुद्वाहप्रेक्षणोत्सुकौ ।
अभ्ययात्तूर्यघोषेण रामकृष्णौ समर्हणैः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वर्णिता चिन्ता सर्वेश्वरपत्न्यां सर्वज्ञायां सर्वदेवपूज्यायां कथं युज्येत ? इत्यत आह—एवमिति । गोविन्दहृतमानसा बाला भगवदिच्छयैव बालचेष्टां गता एवं चिन्तयती सती नेत्रे न्यमीलयत निमीलितवती ॥ २६ ॥

प्रियभाषिणः मनोरथसिद्धिसूचकाः ॥ २७ ॥

कृष्णविनिर्दिष्टः मां प्राप्तं कथयेत्येवं तेन विनिर्दिष्टः आदिष्टः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

मेरे मन्दभागिनीके ऊपर विधाता अथवा महेश्वर अनुकूल नहीं है, अथवा सती रुद्राणी गिरिजा देवी मेरे ऊपर विमुख हो रही है ॥ २५ ॥

श्रीगोविन्दके विषे हरण हुआहै मन जिसका ऐसी वह रुक्मिणी गोविन्दके आगमन कालको जानकर कि अभीतक आव नेका समय नहीं बीता ऐसा जान कर अश्रुओं से व्याकुल नेत्रों को बन्द करलेती हुई ॥ २६ ॥

हेनृप ! इस प्रकार गोविन्दके आगमन की प्रतीक्षा करने वाली दुलहन के शुभ सूचन करने वाले बाये उरु भुजा और नेत्र फरकने लगे ॥ २७ ॥

तदनन्तर 'आए हुए हमको रुक्मिणी जी से जनादो' इस प्रकार श्रीकृष्ण की आज्ञा पाकर वहीं द्विज श्रेष्ठ भीतर महलों में जाकर राज पुत्री को देखता हुआ ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

न व्यग्रा आत्मनो देहस्य गतिर्यस्य तं लक्षणाऽभिज्ञा दूतस्य लक्षणं तत्तत्कार्यसूचकमभिजानातीति तथा ॥ २९ ॥

तस्यै प्राप्तं यदुनन्दनमावेदितवान् तं च शशंस आत्मोपनयनं प्रति आत्मना स्वयं श्रीकृष्णस्याऽऽनयनं प्रति तेन द्विजेन सत्यवचनं प्रोक्तमिति आत्मनः प्राणेश्वरस्येति वा । यद्वा, आत्मनस्तस्या उपनयनं प्रति श्रीकृष्णेन यदुक्तं सत्यवचनं "तामानयिष्ये" इत्यादि तच्च शशंसाऽवर्णयदित्यर्थः ॥ ३० ॥

तं श्रीकृष्णम् अस्मिन्कार्ये सर्वस्वार्पणमप्यपर्याप्तमिति तदुचितं प्रियमपश्यन्ती तदा केवलं ननाम पश्चाद्बहु ददावित्यर्थः । यद्वा, मां श्रियं ये नमन्ति ते तावत्सर्वसम्पदामास्पदं भवन्ति किं पुनर्मयि प्रणतायामिति ततोऽधिकमन्यत् प्रियमपश्यन्ती ननामेति ॥ ३१—३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

शुचिस्मिता हर्षोदयात् यतो लक्षणाभिज्ञा यतः सती सर्वगुणैरुत्तमा सम्यक् सर्वतः क्षेमं किमित्यादरादिना अपृच्छत् अन्यत्तैः । यद्वा, अव्यग्रा सती आत्मनो गतिं श्रीकृष्णमपृच्छत् स कुत्रास्ते किं वा ऽवददित्येवं ऽबहुशो ऽपृच्छदित्यर्थः ॥ २९ ॥

यदुनन्दयतीति तथा तमिति अन्यत्तैः । तत्र तच्च शशंस तुष्टाव रुक्मिणीति शेषः । ब्राह्मण इति वा अत्र तेनेति स्वयमित्यर्थः । पक्षान्तरेत्ववर्णयद्ब्राह्मण इति शेषः । यद्वा, आवेदयदित्यस्यैव विवरणं प्राप्तमित्यादि उक्तञ्चेत्यादि च ॥ ३० ॥

समाज्ञाय दृढतया ज्ञात्वा सा तथा व्यग्रा न पश्यन्तीति नञो लोपाभावः आर्षः अन्यत्तैः । तत्र पश्चाद्बहु ददावित्यर्थः । द्वारकायामनन्तविभववती सत्यनन्तमेव ददत्यासीदित्यर्थः । अत्र पूर्वं यन्न ननाम तत्त्वानन्देनैव विस्मृतमिति ज्ञेयम् । यद्वा, तदीयतादृगुपकारस्य प्रत्युपकारहेतुं प्रियं स्वाभिरुचितं वस्त्वन्यदपश्यन्ती स्वपराजयं मत्वा ननामैव केवलमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

उद्वाहेति ताभ्यां तथैव ख्यापितत्वात् तत्तु तेनापि तदुद्वाहप्रेक्षणाय सर्वेषामाकारितत्वात् एवं गुप्तत्वं पृतनापरीतत्वं च सिद्ध्येदिति तादृशः श्रीरुक्मिणीसन्देशश्चानुगमितः स्वशब्देन तस्य परमहर्षं द्योतयति—अयोग्यस्यापि स्वस्य कन्याविवाहप्रेक्षणे तयोरुत्सुकतयात्मनः परमधन्यत्वमननात् एतां श्रीकृष्णोऽवश्यं हरिष्यत्येवेतिनिगूढभावाद्वा, समर्हणैरुत्समपूजाद्रव्यैः सहाऽभ्ययात् भीष्मक इति शेषः ॥ ३२ ॥

---

(१) आवेदयामास तस्यै सम्प्राप्तं यदुनन्दनमिति विज० पा० ।

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

आवेदयत् वाक्यसम्प्राप्तं कथमित्यपेक्षायां यदुनन्दनं प्राप्तं शशंसेत्याह ॥ ३० ॥

श्रुत्वेति भीष्मक इत्यध्याहारः ॥ ३३—५५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सा रुक्मिणी न व्यग्रा आत्मनो देहस्य गतिर्यस्य प्रहृष्टं वदनं यस्य तं द्विजमालक्ष्य लक्षणाभिज्ञा दूतलक्षणतत्कार्याभिज्ञाऽत एव शुचिस्मिता सती सम्यगपृच्छत् ॥ २९ ॥

तस्यै पृच्छन्त्यै रुक्मिण्यै रामेण सहितं कृष्णं प्राप्तमागतमावेदयत् शशंस आत्मोपयनं प्रति आत्मनो रुक्मिण्याः उपनयनं स्वसमीपप्रापणं प्रति भगवता यत्सत्यवचनमुक्तम् ।

" तामानयिष्य उन्मथ्य राजन्यापसदान्मृधे ।
मत्परामनवद्याङ्गीमेधसोऽग्निशिखामिव" ॥

इत्युक्तं सत्यवचनं शशंसेत्यर्थः ॥ ३० ॥

ततस्तं श्रीकृष्णमागतं ज्ञात्वा हृष्टं मानसं यस्याः सा रुक्मिणी ब्राह्मणाय प्रत्युपकर्तुं प्रियं योग्यं वस्त्वपश्यन्ती केवलं ननाम ॥ ३१ ॥

प्राप्ताविति स्वदुहितुरुद्वाहप्रेक्षणे निमित्ते उत्सुकौ प्राप्तौ उद्वाहदिदृक्षया आगतावित्यर्थः । श्रुत्वा तूर्यघोषेण समर्हणैः पूजासाधनैश्च सह अभ्याजगाम ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अव्यग्रात्मगतिमसम्भ्रान्तनिजगमनम् ॥ २९—३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नमनादन्यत् प्रियमपश्यन्ती तस्य स्वयं भगवता पूर्ववर्णितया स्वलाभसन्तुष्ट्या नैरपेक्ष्यात् किन्तु स्वसाहाय्यमात्राय सापेक्षत्वात् ननाम तेन तद्दर्शीभावमेव स्वस्य द्योतयामासेत्यर्थः ॥ ३१—५० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो यज्जातं तदाह— सा तमिति । कुत्र मानसचिन्तनं कुत्र पदार्थोपस्थितिरिति तादृशं दुर्लभमिव सा तं दृष्ट्वा समपृच्छत् नन्विङ्गितज्ञानेनैव कथं न निश्चयः ? तत्राह— प्रहृष्टवदनमिति, ब्राह्मणे धर्मद्वयं दृष्ट्वा विवाहस्वीकारः समागमनं च लक्षितवती मुखहर्षात् स्वीकारः शनैरागमनात् कर्त्तव्यान्तराभावसूचकं समागमनमिति तस्या अपि लक्षणज्ञाने हेतुद्वयमाह— सती लक्षणाभिज्ञेति । पातिव्रत्यधर्मे शास्त्रानुसारेणापि ज्ञानं तर्कितमेतत्र प्रमितमिति प्रमानिरूपणार्थं आलक्ष्यापि समपृच्छत् शुद्धं स्मितमिति हर्षात् मन्दहासः सच ब्राह्मणं प्रति शुद्ध एव अथवा इष्टपूरणात् लौकिकवत् स्मितं भविष्यतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं शुद्धता निरूपिता ॥ २९ ॥

ततो ब्राह्मणस्य वचनद्वयमाह— तस्या आवेदयदिति । प्राप्तं भगवन्तं आवेदयत् अन्यार्थमप्यागमनं सम्भवतीति तन्निवृत्त्यर्थमुक्तं च आवेदयत् सराममिति कलहेऽपि शङ्काभावाय तन्मनोरथपूर्त्यैव यदुनन्दनमिति; तथा करणे भक्तकृपालुत्वं हेतुरुक्तः यो हि पितुराज्ञोल्लङ्घनकर्त्तारं भक्तत्वाद्यदुमानन्दयति तेनैव भावेन त्वामप्यानन्दयति "स्त्रीषु नर्मविवाहे च" इति वाक्यात् कदाचिदसत्यमपि वदेत्तद्व्यावृत्त्यमाह—सत्यवचनमिति । चकारात् स्वाभिप्रायनिवेदनमपि यद्भगवता कृतं तदप्युक्तवान् न केवलमुद्वाहार्थं किन्तु उपनयनं प्रति समीपे नेष्यामीति यथाभिलषितसिद्धिः उपगमनपदेऽपि स एवार्थः ॥ ३० ॥

ततः पूर्णमनोरथा तस्मै वरं दत्तवतीत्याह—तमागतमिति, भगवति समागते स्वयं भगवदीयैवेति सर्वं भगवति समर्पितमिति वैदर्भीत्वादेव न कर्म ब्राह्मणस्य सफलं करिष्यति हृष्टमानसेति स्वार्थे न किञ्चित् प्रार्थितवती येन किञ्चिद्दत्वापि तुष्टो भवेत् मोक्षदातारमपि यो दत्तवान् तस्मै किं देयमिति वैभवमपि न देयमित्याह— ब्राह्मणायेति । अत एवान्यत्प्रियं नास्तीति सा ननाम, नमो नम इत्येतावत् सदुपशिक्षितमिति यत्र न कोऽपि प्रतीकारः तत्र नमस्कार इति भगवांश्च ब्रह्मण्यदेव इति ब्राह्मणनमस्कारः भगवद्भार्याया युक्त एव अनेन देयाभावे सर्वत्रैवमेव कर्त्तव्यमिति साधनं निरूपितम् ॥ ३१ ॥

भगवान् नगरमध्ये समागतः ब्राह्मणोऽन्तःपुरे ततः समागतयोः विवाहात्पूर्वं कर्त्तव्यं वक्तव्यमिति पितुरदाने हरणं चायुक्तमिति प्रसह्य हरणेऽपि मातापित्रोः दानमावश्यकमिति अन्यथा न धर्म्यः स्यादिति पितुर्दानार्थं गोप्यार्थं च तादृशीं कथामाह— प्राप्तौ श्रुत्वेति त्रिभिः । स्वदुहितुरुद्वाहप्रेक्षणे सम्बन्धित्वादुत्सुकौ समागताविति लोके भ्रममुत्पाद्य स्वयं दातुमेवागतः स्वदुहितुः एतौ प्राप्तौ प्रकर्षेणाप्तौ एकः पतिरपरो भावुक इति एकस्तूद्वाहोत्सुकः अपरः प्रेक्षणोत्सुक इति अत एव अनाकारितावप्यागतौ लोकेऽप्युत्सुकानां नाकारणं तथाप्यग्रिमकृत्यं कर्त्तव्यमिति तूर्यघोषेण समर्हणैः सह आभिमुख्येन गतः शिशुपाले तु "तं वै विदर्भाधिपतिः" इति अग्रे गमनम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सुनन्दविप्रोऽहं त्वत्प्रियपार्श्वादायातो मां पश्येत्युच्चैरुक्तवन्तं प्राप्तध्यानभङ्गा सापि तं ददर्शेत्याह—सेति । न व्यग्रा आत्मनो मनसो गतिर्यस्मात्तं विप्रस्य वदनहर्षदर्शनेन तस्या मनसो वैयग्र्यं शान्तमभूदित्यर्थः । यतो लक्षणाभिज्ञा लक्षणं कार्य्यसिद्धिसूचकं दूतहर्षं स्ववामनेत्रादिस्पन्दनम् अभिजानातीति सा शुचि शुद्धं हर्षद्योतकं स्मितं यस्याः सा पूर्वं तु दुःखेऽपि भावगोपनार्थं कपटस्मितेवासीदिति भावः ॥ २९ ॥

प्राप्तं यदुनन्दनं तस्यै आवेदयत् आत्मनः स्वस्य उपनयनं समीपप्रापणं प्रति यत् सत्यवचनमुक्तं कृष्णेन "तामानयिष्य उन्मथ्य" इत्यादि शशंस ॥ ३० ॥

मधुपर्कमुपानीय वासांसि (१)विरजांसि सः ।
उपायनान्यभीष्टानि विधिवत्समपूजयत् ॥ ३३ ॥
तयोर्निवेशनं श्रीमदुपकल्प्य महामतिः ।
विज० पा० (बाह्योद्याने कुण्डिनस्य यथायोगं सुविस्तृतम् ।
आवेश्य पूर्णनगरं जरासन्धादिभिर्नृपैः)
ससैन्ययोः सानुगयोरातिथ्यं विदधे यथा ॥ ३४ ॥
एवं राज्ञां समेतानां यथा वीर्यं यथा वयः ।
यथाबलं यथा वित्तं सर्वैः कामैः समर्हयत् ॥ ३५ ॥
कृष्णमागतमाकर्ण्य विदर्भपुरवासिनः ।
आगत्य नेत्राञ्जलिभिः पपुस्तन्मुखपङ्कजम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किमस्मै पारितोषिकं ददामीति विमृशन्ती केवलं ननाम यतः प्रणामादन्यत् सर्वस्वार्पणमपि प्रियमस्मिन्नर्थे समुचितं न पश्यन्ती प्रणत्या तु स्वस्य ऋणित्वमेव व्यञ्जयामास ततश्च तदैव विप्रस्य गृहं सार्वकालिकसर्वसम्पत्तिपूर्णं बभूव महालक्ष्म्या अपि ऋणित्वादिति ज्ञेयम् ॥३१—३३॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

न व्यथा आत्मगतिर्यस्य तं लक्षणं साधितार्थस्य दूतस्य प्रहृष्टत्वादि अभिजानातीति तथा ॥ २९ ॥

तस्यै प्राप्तं यदुनन्दनम् आवेदयत् आत्मनः श्रीरुक्मिण्याः उपनयनं प्रति समीपानयनं प्रति यदुनन्दनेन यदुक्तं सत्यवचनम् "तामानयिष्ये उन्मथ्य" इत्यादि तच्च शशंस ॥ ३० ॥

तं श्रीकृष्णं समाज्ञाय हृष्टं मानसं यस्याः सा अन्यत् प्रियं न पश्यन्ती केवलं ननाम "यस्याः स्ववीक्षणकृतेऽन्यसुरप्रयासः" सा यदा यं प्रति प्रणता अवेत्तस्य किं वर्ण्यते भाग्यमिति भावः ॥ ३१ ॥

तूर्यघोषेण समर्हणैः पूजासाधनैश्च सहाऽभ्ययात् ॥ ३२-३३ ॥

भाषा टीका ।

और लक्षणों के जानने वाली रुक्मिणी सती ने भी अविकल देहकी गति वाले हर्षित मुख उस ब्राह्मणको देखकर, सुन्दर हँसकर आप उस ब्राह्मणसे पूँछती भई ॥ २९ ॥

उस ब्राह्मणने भी रुक्मिणीजी के लिये आये हुए श्रीयदुनन्दन को कहा, और अपने (रुक्मिणीजी के) ले जाने के लिये जो भगवान् ने प्रतिज्ञा करी थी उसको भी कहा ॥ ३० ॥

भगवान् को आये हुए जानकर रुक्मिणी जी के मनमें बड़ा हर्ष हुआ । उस समय रुक्मिणीजी ने उस ब्राह्मण के देने के योग्य संसारमें कुछ न देख कर ब्राह्मण की ऋणी होकर रुक्मिणीजी ने केवल नमस्कार किया, अब जानना चाहिये, कि लक्ष्मीजी जिसकी ऋणिया भई उसका कितना वैभव भया होगा ॥ ३१ ॥

भीष्मक महाराज भी अपनी पुत्रीके विवाह देखनेके लिये आये हुये राम कृष्णको सुन कर, बाजे गाजे से लेने को जाते हुए ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

महामतिरित्यनेन श्रीकृष्णो बाढं कन्यामुद्वोढुमेवाऽगतः स्यादिति वरोचितेन विधिना समपूजयदिति सूचितम् यथावत् ॥ ३४ ॥

समेतानां राज्ञां मध्ये वीर्याद्यनतिक्रम्य तं तं समर्हितवानित्यर्थः ॥३५ ॥

श्रीकृष्णे भाविकर्मसूचकं जनाऽनुरागं दर्शयति—कृष्णमागतमिति त्रिभिः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तान्येवाभिव्यञ्जयंस्तत्प्रयोजनमाह—मधुर्विति ॥ ३३ ॥

श्रीमद्गृहपरिष्कारेणोपभोगसाधनेन च निवेशनं प्रासादादि उपकल्प्य भक्त्या समर्प्य ॥ ३४ ॥

वीर्य्यं प्रभावः बलं सैन्यं कामैरुपभोगैः ॥ ३५ ॥

तन्मुखपङ्कजं पपुरिति तस्मादुच्छलितं सौन्दर्य्यमाध्वीकमास्वादितवन्त इत्यर्थः । पेयतदाधारयोरभेदनिर्देशश्च पेयप्राचुर्य्य-

(१) रुचिराणि इति वि० पा० ।

विवक्षया। किञ्च, नेत्रस्याऽञ्जलितारूपकं तत्राप्यतिशयमविच्छेदं च द्योतयति-तथैव पिबतां तृष्णायाश्च तस्मादहो किं नाम तदपूर्वं पङ्कजमिति भावः॥ ३६॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

ततः स भीष्मको मधुपर्कादीनि समर्प्य यथाविधि सम्यगपूजयत् तत्रोपायनानि श्रेष्ठवस्तूनि॥ ३३॥

महामतिर्भीष्मकः तयो रामकृष्णयोः श्रीमत्भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धिमत् निवेशनं गृहमुपकल्प्य सभृत्ययोःससैन्ययोश्च तयोर्यथावदातिथ्यं चक्रे॥ ३४॥

इत्थमन्येषामपि सर्वेषां समुदितानां राज्ञां तत्तद्वीर्य्यवयःप्रभृत्यनुरूपं सर्वैः कामैरपूजयत्॥ ३५॥

कृष्णमिति।विदर्भ रवासिनः कुण्डिनपुरवासिनो जनाः कृष्णमागतं श्रुत्वा इतस्ततः स्थित्वेति शेषः। तस्य कृष्णस्य मुखपङ्कजं मुखपङ्कजस्थलावण्यसुधां नेत्ररूपैरञ्जलिभिः पपुः पीतवन्तः॥ ३६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

किमिति नगरप्रवेशाप्रदानं कृष्णरामयोरिति तत्राह—आवेद्येति। जरासन्धादिराजभिर्नगरं पूर्णं निबिडमनवकाशमित्यावेद्य विज्ञाप्य॥ ३५—४०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ततः आभिमुख्येन सन्मुखमागतस्य यादृशी पूजा यथा कथञ्चित् स्थापनमिति तथा अग्रे सर्वेषामेव वक्ष्यति मध्ये तु भगवतो विशेषाकारेण यथा वराय क्रियते गमन एव वाद्यसहितः वरपूजार्थं सम्पादितद्रव्यैः सह ततो मधुपर्कानयनं ततो विरजानि वासांसि विरजानीति शोभार्थं दानव्यतिरेक उक्तः अन्येभ्यस्तु स्वख्यापनार्थं राजसगुणाद्दीयते इति वस्त्राण्यविरजान्येव भवन्ति नूतनानि तु प्रक्षालितानि सभ्येभ्य एव दीयन्त इति विशेषणं व्यर्थं स्यात्। अथवा कन्यां दातुं आदौ अखण्डानि शुद्धान्येव वस्त्राणि दत्तवान् यदप्यग्रे देयं तदपि दत्तवानित्याह—उपायनानीति। अभीष्टानि वरवधोः विधिवदिति यथाविवाहविधिः॥ ३३॥

ततो निवेशनमपि यथा जामातुर्दीयते तादृशं श्रीमदिति उप समीप एव कल्पयित्वा यथा भगवान् निकट एव रुक्मिणीसहितो भवतीति। ननु, कथमेवं ज्ञातवान् तत्राह—महामतिरिति ततो वरयात्रिकाणां भोजनमपि दत्तवानित्याह—ससैन्ययोरिति। सैन्यमसहभोजि अनुगास्तु सहभोजिन इति आतिथ्यं प्रत्येकं धर्मबुद्ध्या आवश्यकबुद्ध्या वा॥ ३४॥

तदनन्तरं तदर्थमन्येषामपि पूजां कृतवानित्याह— एवं राजेति। यादृशे रूपे यादृशानि वस्त्राणि यादृशं वयः तादृशवेशसम्पादकं यावच्च बलं सेना तावत्सम्भृत्याधिक्यं यावच्च स्वस्य चित्तम् एवं यथायोग्यं चतुर्द्धा पूजयामास॥ ३५॥

राजपत्न्या अभिरुचिरस्ति नवेति सन्देहे तन्निराकरणार्थं सामान्यत स्त्रीणामभीष्टता निरूप्यते, कृष्णमागतामितित्रिभिः। कायिकवाचिकमानसिकानुवृत्तिभेदात् तत्रकायिकमाह—कृष्णं स्वभावत एव स्त्रीप्रियं तद्गृहेऽपि गत्वा द्रष्टव्यं स्वगृहे समागतं कथं न पश्येदिति विदर्भपुरवासिनः सर्व एव समागत्य नेत्राञ्जलिभिस्तन्मुखपङ्कजं पपुः॥ ३६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

महामतिरित्यनेन कृष्णो वाढं कन्यामुद्वोढुमेवागतः स्यादिति स्वचेतःप्राप्ताश्वासो वरोचितेन विधिनैव समपूजयदिति सूचितम्॥ ३४—३५॥

मुखपङ्कजं पपुस्तत्रत्यमपारं माधुर्य्यमेव पपुर्लक्षणया पेयप्राचुर्य्यं तथा अनेककर्त्तृकपानादेकस्यैव पङ्कजस्याऽपरिमितमधुत्वादद्भुतत्वं च व्यञ्जितम्॥ ३६॥

श्रीच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

महामतिरयमेव रुक्मिण्या वर इति ज्ञानवान् अतो यथा यथावदातिथ्यं विदधे॥ ३४।

एवमन्येषां समेतानां राज्ञां मध्ये वीर्याद्यनतिक्रम्य तं तं समर्हयत्॥ ३५—४३॥

भाषाटीका।

मधुपर्क और विरज वस्त्रों को तथा नाना प्रकार की भेटों को धरकर विधि पूर्वक राम कृष्ण की पूजा करते हुए॥ ३३॥

महामतिमान् भीष्मक महाराज ने उन दोनों को उत्तम शोभायुक्त निवास स्थान दिया, एवं सेना और अनुचरों सहित उनका यथा योग्य सत्कार किया॥ ३४॥

इसी प्रकार आये हुए अन्य राजाओं का भी वीर्य के अनुरूप वय के अनुरूप बलके अनुरूप और वित्त के अनुरूप सर्व कामों से यथोचित सत्कार किया॥ ३५

विदर्भ नगर निवासियोंने श्रीकृष्ण को आए हुए सुनकर निवासस्थान पर आकर अपने नेत्र रूप अंजलियों से श्रीकृष्ण के मुख कमल की शोभा रूप अमृत का भली प्रकार पान किया॥ ३६॥

अस्यैव भार्या भवितुं रुक्मिण्यर्हति नापरा।
असावप्यनवद्यात्मा भैष्म्याः समुचितः पतिः ॥ ३७ ॥
किञ्चित्सुचरितं यन्नस्तेन तुष्टस्त्रिलोककृत्।
अनुगृह्णातु गृह्णातु वैदर्भ्याः पाणिमच्युतः ॥ ३८ ॥

*(श्रीशुक उवाच।)

एवं प्रेमकलाबद्धा वदन्ति स्म पुरौकसः।
कन्या चाऽन्तःपुरात् प्रागाद्भटैर्गुप्ताम्बिकालयम् ॥ ३९ ॥
पद्भ्यां विनिर्ययौ द्रष्टुं भवान्याः पादपल्लवम्।
विजयध्वज पाठः (परिवारैः कतिपयैर्युक्ता यादवनन्दनः)
सा चानुध्यायती सम्यङ् मुकुन्दचरणाम्बुजम् ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

अस्यैव रुक्मिण्येवार्हत्येव असावेव भैष्म्या एव समुचित एवेति षडवधारणानि तत्रैकस्मिन् व्यतिरेकप्रदर्शनमुपलक्षणार्थं नापरेति, नच वाक्यभेददोषः अनूद्य विधेयभेदेन विभिन्नानामेव वाक्यानां सह प्रयोगात् ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यादिवदिति ॥ ३७ ॥

अयमेवानुग्रह इति निर्दिशन्ति—गृह्णात्विति ॥ ३८ ॥

प्रेम्णः कला लेशस्तेन बद्धा वदन्ति स्म सम्पूर्णं प्रेम तेषां हृद्येवाऽवर्त्तत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

गमनं विशिनष्टि—द्वयेन। पद्भ्यामिति ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

ततश्च तयोः सर्वोत्तमयोः परस्परयोग्यतासौष्ठवदर्शनेन सर्वेषामपि चित्तमाक्रान्तम् अत एवं वदन्ति स्मेति त्रिकेणाह—अस्यैवेति। तैर्व्याख्यातं तत्र तत्रेत्याद्यनुसारेणैवं योज्यम्, अस्यैव नापरस्य रुक्मिण्येव नापरा अर्हत्येव नतु नार्हति असावेव नापरः भैष्म्या एव नापरस्याः सम्यगेवोचितः नत्वीषदप्यनुचित इति वाक्यभेदः खल्वेकस्यैव वाक्यस्यार्थभेदाय नानात्वकल्पनं तस्य च दोषत्वं कल्पनागौरवात् अर्थमात्रस्यैव भेदेऽप्येकवाक्यस्य नानाप्रतिपाद्यत्वेन तात्पर्य्यनिर्णयासिद्धेः "शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः" इति नयविरोधाच्च। सिद्धान्तमाह—अनूद्येति। अयमर्थः न तावदत्रैकमेव वाक्यं कुत्रापि किमप्यनूद्य विधीयते कुत्रापि किमपीति विभिन्नानामेव वाक्यानां वाग्मितया सह प्रयोगात्। तथा हि अस्यैव भार्य्या भवितुं रुक्मिण्यर्हति नापरस्येति प्रथमं वाक्यं रुक्मिण्येवास्य भार्य्या भवितुमर्हतीत्यादि द्वितीयमित्यादि, एवकारावृत्तिभेदेन वाक्यभेदे दोषं परिहरति—ग्रहमिति। दशापवित्रेण ग्रहं सम्मार्ष्टीति तु पूर्णं (पूर्व)वाक्यं दशावित्रं वासःखण्डः ग्रहो यज्ञीयपात्रविशेषः तेन तं सम्मृज्यादित्यर्थः। तत्र हि ग्रहमिति द्वितीयया ग्रहस्योद्देश्यतया प्रयोजनवत्तया च प्राधान्यं गम्यते ग्रहं प्रति गुणः सम्मार्जनं प्रति प्रधानं च गुण आवर्त्तनीय इति न्यायेन तत्रोपयुक्तं सर्वं ग्रहं प्रति मार्जनक्रियावृत्तिः कर्त्तव्या, तत्र एकत्वं चाविवक्षितं ग्रहशब्दो ह्यत्र जातिद्वारा द्रव्यलक्षक इति सर्वोऽपि गृह्येत किन्तूपयुक्तादन्यत्र वैयर्थ्यमिति तत्रत्येष्वेवावर्त्त्यते आवृत्तौ च वाक्यभेदः स्यादेव किन्तु तत्र दोषस्यानभ्युपगमः वाक्य(द्वै)वैविध्यस्यैव न्यायसिद्धत्वात् एवमत्रोद्देश्यतया प्रयोजनवत्तया च यद्यत् प्रधानं विवक्ष्यते, तत्तदेव गुणभूतेन तन्निर्द्धारवाचकेनैवकारेण सम्बन्ध्यते, यथा प्रथमवाक्ये इदमीयत्वमुद्देश्यं प्रयोजनवच्च तदेवानूद्य भार्य्यात्वं विधीयते द्वितीयवाक्ये च रुक्मिणीत्वमुद्देश्यमित्यादि, ततो ग्रहवाक्यवदत्रापि न वाक्यभेददोष इति सर्वत्रैवैवशब्दान्वयेन व्यञ्जितायामन्योन्यमनन्ययोग्यतायां हेतुः अनवद्यात्मेति इदं हि द्वयोरेव विशेषणमिति ततश्च रागातिशयोदयवाक्यम् ॥ ३७ ॥

किञ्चिदिति इह पूर्वेषु च जन्मसु यत्किञ्चिदित्यर्थः। त्रिलोककृदिति तस्य परमसामर्थ्यं द्योतितं जीवार्थं तत्सृष्टेर्दयालुत्वं च अच्युत इति समग्ररूपगुणवत्त्वं. वैदर्भ्या इति स्वसम्बन्धोल्लेखः त्रिलोककृदच्युतयोर्भेदेनोक्तिः नरलीलामाधुर्य्याक्रान्तचित्तत्वेन ततो वैलक्षण्य(स्म)स्फुरणात् वदन्तिस्म परस्परमविच्छेदेन कथयामासुरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु, रुक्म्यादिभ्यो भयं कथमत्यजन्? तत्राह—प्रेम्णः कला कलना "कलनाकालयोः कला" इति नानार्थात् कलना चात्र भावना "कलि(ह)वली कवीनां कामधेनूः" इत्यभ्युपगमात्। यद्वा, कला-लेशः प्रेमा चायमनुमोदनात्मकः स पुनरिह वरे (रसे) सखीभावयोग्यः परममहानेव च सः तया बद्धा इति तस्याः शृङ्खलात्वं तेन दार्ढ्यं च ध्वनितम्। एवं तल्लेशसामान्यप्राप्त्यापि तेषामेवावस्था

* इति विजयध्वजीयेऽधिकं पठ्यते।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

किमुत तासामित्यर्थः। कन्या चेति चकारात्, समकालता प्रतीतिस्तादृशप्रेमोत्कण्ठायोग्यमेवेदमिति सूचयति। किञ्च, पुरौकसां तादृशोक्तिश्रवणात्तस्या महाप्रीतिं तदुक्तमङ्गलोपश्रुतित्वादभीष्टसिद्धिं च द्योतयति, अत एव प्रकर्षेण चित्तप्रसादादिना–अगात्॥ ३९॥

तदेव विस्तरेणाभिव्यञ्जयति—पद्भ्यामिति, सार्द्धचतुर्भिः। तत्राद्यद्वयं युग्मकञ्चापि सापि तादृशमाहात्म्यापि पद्भ्यामेव विनिर्ययौ तत्र भवानीभक्तिरेव हेतुरित्याह—द्रष्टुमिति। पादपल्लवमित्यपि तद्भक्त्यनुसारेणैवोक्तम्। ननु, साक्षाल्लक्ष्म्यास्तस्यां कथमेतादृशी भक्तिर्युज्यते तत्राह—मुकुन्दचरणमेवाम्बुजं परमकोमल्यादिगुणतया स्फुरितं सम्यक् तन्माधुर्यपरकत्वेनैव अनु निरन्तरं ध्यायती ध्यायन्ती। सोत्कण्ठं स्मरन्तीति आत्मनस्तस्य वा महिमांशो ऽस्फुरदिति भावः॥ ४०॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

किंचैवमित्थं प्रेमकलाबद्धाः प्रेमाश्रुगद्गदस्वराः सन्तः पुरौकसः पुरवासिनो जनाः ऊचुः किमिति असौ कृष्णः अनवद्यात्मा सुन्दरतरतनुः अपिशब्दो भैष्म्या अप्यनवद्यात्मत्वसमुच्चयार्थः समुचितोऽनुरूपः पतिः अत्राऽस्यैव रुक्मिण्येवार्हत्येव असावेव भैष्म्या एव समुचित एवेति षडवधारणानि॥ ३७॥

नोऽस्माभिः किञ्चित्सुचरितं स्वनुष्ठितं यद्यस्माकं प्राचीनं पुण्यमस्तीत्यर्थः। तेन सुचरितेन तुष्टः प्रीतस्त्रिलोककृत् ब्रह्मा वैदर्भ्याः पाणिमच्युतो गृह्णात्वित्यनुगृह्णात्विति॥ ३८॥

एवं स्थिते तदा भैष्मी कन्या भटैर्गुप्ता सती अन्तःपुरादम्बिकागृहं प्रति भवान्याः पादपङ्कजं द्रष्टुं पद्भ्यामेव निर्जगाम कथम्भूता सा रुक्मिणी? मुकुन्दवदनाम्बुजं सम्यग् ध्यायन्ती॥ ३९—४०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

तेषां वाक्यमाह—अस्यैवेति। कोऽपि कस्मैचित् प्रयच्छतु भार्यात्वमस्यैव भवितुमर्हति अनेन स्वरूपयोग्यता निरूपिता, योग्यं योग्येन सम्बध्यते इति तेषामभिप्रायः। ननु, दत्ते यमन्यस्मै अन्या भगवते तथा सति देयेत्याशङ्क्याह—नापरेति। अन्या तु न योग्यैव न हि लक्ष्मीव्यतिरिक्ता भगवद्योग्या भवति लोकश्च प्रमाणमिति यथा दैवी वाक् तथा वदति अयमपि रुक्मिण्या एवार्हति यतः अनवद्यात्मा पुरुषोत्तमत्वात् निरवद्यरूपः सा हि निर्दुष्टमेव पतिं मन्यते भगवानीश्वरत्वेन सर्वेषामेवोचितः पतित्वेन त्वस्या एवोचितः यत इयं भक्तिप्रधाना॥ ३७॥

एवं वाचनिकमुक्त्वा बाधकमत्र प्रवृत्तमित्याशङ्क्यातन्निवारणार्थं भगवन्तं प्रार्थयन्ति—किञ्चिदिति। यदस्माकं किञ्चित्सुचरितमस्ति तेनादौ भगवान् तुष्टो भवतु ततस्त्रिलोककर्त्ता स एवेति अन्येषामपेक्षाभावात् स्वयमेवाऽनुगृह्णात्वस्मान् अनुग्रहानन्तरं यत्कर्त्तव्यं तदाहुः—गृह्णातु वैदर्भ्याः पाणिमिति। अत्र एवमेवेति निर्बन्धहेतुमाह—अच्युत इति। आदौ भर्त्ता स्वरूपतो धर्मतः च्युतिरहितो मृग्यते तथा भोगेऽपि॥ ३८॥

एवं तेषां प्रेमातिशयमुक्त्वा सर्वसम्मतौ मातुरपि सम्मतिर्जातेत्यभिप्रायेणोपसंहरति—एवं प्रेमकलाबद्धा नानाविधस्नेहप्रकारैर्वशीकृताः वदन्ति स्मेति प्रसिद्धिः प्रमाणत्वेनोक्ता. पुरवासित्वान्न मुखमुद्रणं केनापि शक्यम् एवं सर्वामेव हरणे सम्भूतिमुक्त्वा पूजार्थं तस्या बहिर्निर्गमनमाह—कन्या चेति। यथा पुरवासिभिः स्वसर्वकर्मसमर्पणेन रुक्मिणीविवाहार्थं भगवान् प्रार्थितः एवं रुक्मिण्यपि भगवान् गृह्णात्विति महादेवं प्रार्थयितुं निर्गतेति चकारार्थः अन्तःपुरादिति गुप्तस्थानात् प्रकटस्थाने निर्गता यथा बन्धुपीडामकृत्वा भगवान् विश्रामतया गृह्णाति प्रकर्षेणागादिति मनःसन्तोषः प्रदर्शितः भटैर्गुप्तेति यथा तावदन्यो न स्पृशति अम्बिकालयमिति स्त्रीदेवतागृहे स्त्रिय एवाध्यक्षा इति तत्र पुरुषसम्बन्धाभावो निरूपितः। अम्बिकापदेन मातृत्वं प्रोक्तम्॥३९॥

रथस्थाया ग्रहणं रथान्तरेस्थितस्य दुष्करं भवतीति पद्भ्यामेव निर्गतेत्याह—पद्भ्यामिति। भवान्याः पादपल्लवमिति लोके तद्भक्तत्वं स्वस्य ख्यापयति अभिप्रेतार्थस्त्वन्य एव तमेवान्तर्गतमाह—सा चानुध्यायतीति। तत्सम्बन्धिन्यः स्त्रियः सा च मुकुन्दचरणाम्बुजमेव अनुध्यायन्ती जाता मुकुन्दस्य मोक्षदातुरेव चरणाम्बुजमनेन विशेषतो भगवदाकाङ्क्षायां हेतुरुक्तः पितृगृहेऽपि बन्धनम् अन्यत्राऽपि अवरोध एव स्थितिरिति मुकुन्दावरोधस्य मोक्षरूपत्वात् तन्न हेयम्॥ ४०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

अस्यैव नापरस्य भार्य्यैव नतु भोग्या दासी रुक्मिण्येव नापरा भवितुमर्हत्येव नतु नार्हति। असावेव नान्यः भैष्म्या एव नापरस्याः सम्यगेवोचितः नत्वीषदप्यनुचित इति सप्तावधारणानि तत्रैकस्मिन् व्यतिरेकप्रदर्शनमुपलक्षणार्थं नापरेति अत्र वक्तृबाहुल्याद्वाक्यबाहुल्यमतः सप्तानामेव वाक्यानामेकत्र योजनमिदं ज्ञेयम् अत्र चास्यैव भार्य्याभवितुं रुक्मिण्यर्हति नापरस्येत्येके वदन्तिस. अस्य भार्य्यैव भवितुं रुक्मिण्यर्हतीत्यन्ये. अस्य भार्या भवितुं रुक्मिण्येवार्हति नापरेत्यपरे, एवमन्यान्यपि चत्वारि वाक्यान्यत एव वाक्यत्वस्याऽसम्भवान्न वाक्यभेददोषो ज्ञेयः। यदुक्तं "सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि गौरवम्" इति॥ ३७॥

यत्किञ्चित् सुचरितं सुकृतं चेदस्माकमस्ति तेन तुष्ट इति तत्तत्स्वस्वसुकृतमस्माभिरस्यै रुक्मिण्यै दत्तमिति भावः॥ ३८॥

अत एव च एवं प्रेमकलया रुक्मिणीविषयकप्रेमप्रवृद्ध्या बद्धा वशीभूता इत्यर्थः। "कलामूले प्रवृद्धौ स्याच्छिल्पादावंशमात्रके" इति मेदिनी "कलिवली कामधेनू च" इति कवयः॥ ३९॥

स्वपुराद्भवान्या आलयपर्य्यन्तं नरयानेन सुखपालेनागत्य आलयाभ्यन्तरगतांश्चतुःपञ्चप्रकोष्ठान् पद्भ्यामेव ययौ राजभटैर्भवान्यालयाद्बहिः सर्वदिक्षु स्थितैः। जग्मिरे आहता वादिता इत्यर्थः॥ ४०—४३॥

यतवाङ्मातृभिः सार्द्धं सखीभिः परिवारिता।
गुप्ता राजभटैः शूरैः सन्नद्धैरुद्यतायुधैः।
विज० पा० (वेत्रझर्झरहस्तैश्च वृद्धैः कञ्चुकिभिस्तथा)
मृदङ्गशङ्खपणवास्तूर्यभेर्यश्च जघ्निरे॥ ४१॥
नानोपहारबलिभिर्वारमुख्याः सहस्रशः।
स्रग्गन्धवस्त्राऽऽभरणैर्द्विजपत्न्यः स्वलङ्कृताः॥ ४२॥
गायन्तश्च स्तुवन्तश्च गायका वाद्यवादकाः।
परिवार्य वधूं जग्मुः सूतमागधवन्दिनः॥ ४३॥
आसाद्य* देवीसदनं धौतपादकराम्बुजा।
उपस्पृश्य शुचिः शान्ता(१)प्रविवेशाम्बिकान्तिकम्॥ ४४॥

भाषा टीका।

और सब लोग नर नारी क्या बोले, कि-रुक्मिणीजी तौ इनहीं (श्रीकृष्ण) की भार्या होने योग्य है, और की नहीं, रुक्मिणीही भार्या होने योग्य हैं दूसरी नहीं, भार्याई होने योग्य है अन्यथा नहीं, निर्दोष विग्रह ये श्रीकृष्ण ही रुक्मिणी के पति भले उचित हैं और कोई नहीं, रुक्मिणी के ही उचित है दूसरी के नहीं, भली प्रकार ही उचित हैं जैसे तैसे नहीं, उचित ही हैं अनुचित नहीं। अर्थात् विधाता इन दोनो की जोडी न जोडता, तौ इन दोनो के रूप का विधान भी व्यर्थ हो जाता॥ ३७॥

तस्मात् जो कुछ हमारा सुकृत होय तिससे यदि तीनो लोकों का कर्त्ता विधाता हमारे ऊपर प्रसन्न हो तौ हम यही वर मागते हैं, कि—रुक्मिणी का पाणिग्रहण श्रीकृष्ण ही करैं॥ ३८॥

इस प्रकार प्रेम के फन्दे में फसे हुये सब पुरवासी कहने लगे। इतने ही में भीतर महलों में से योधा लोगों से रक्षित कन्या भी अंबिकाभवन के जाने को निकलती भई॥ ३९

रुक्मिणी जी भवानी के पदकमल के देखने को उभाने पायन से चलती भई, परंच भली भांत मुकुन्द चरणारविन्द का ध्यान करती हुई चलती भई॥ ४०॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

अपि च मृदङ्गेत्यादि, जघ्निरे आहताः वादिता इत्यर्थः॥ ४१॥
वारमुख्या गणिकोत्तमाः॥ ४२—४३॥
उपस्पृश्याऽऽचम्य॥ ४४॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

भक्तावनुध्याने च लक्षणं यतवागिति, इयमेव च निर्याणे विशब्दस्यार्थव्यक्तिः। तस्यास्तादृशावरणमाहात्म्येन दुर्लभतामुत्कण्ठिताञ्च विशेषतो व्यञ्जयन् वर्णयिष्यमाणमाकस्मिकश्रीकृष्णलाभं रसयितुं बीजं वपति—मातृभिरित्यादिभिर्मातृभिरिति। मात्रा तुल्याभिः राजभटैः श्रीकृष्णभिया रुक्मिनियुक्तैः अत एव शूरैः किञ्च, सन्नद्धैर्गृहीतकवचादिभिस्तथैव उद्यतायुधैः विशेषणानामेतेषां यथोत्तरं गोपनप्रकारे श्रैष्ठ्यम्॥

मृदङ्गेत्यर्द्धकं मृदङ्गाः मुरजाः पणवा अन्तस्तन्त्रीकाः तूर्य्या तूर इति प्रसिद्धाः एते आनद्धभेदाः भेर्य्यश्च सुषिरभेदा आनद्धभेदाश्चेति द्विविधाः॥ ४१॥

नानेति युग्मकम्। नानाविधैरुपहारैरुपढौकनैः बलिभिश्च नियतपूजाद्रव्यैः सह गायकाः गायन्तः सूतादयश्च स्तुवन्तः इति विवेचनीयं वाद्यानां वादका वाद्यानि वादयन्त इति शेषः॥ ४२-४३॥

पूर्ववद्भवानीभक्तिं विवृणोति—आसाद्येत्यादिषड्भिः। देवसदनं देव्याः प्रासादं कुकुक्ष्याद्दीनामण्डादिषु पुम्वद्भावात् भवादीनामपि तत्र स्थितत्वेनैकशेषत्वाद्वा शान्ता समाहितचित्ता॥ ४४॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

उद्यतान्युद्धृतानि आयुधानि यैस्तैः सन्नद्धैरायतैः शूरैः राजभटैर्गुप्ता तदा मृदङ्गादयो जघ्निरे ताडिता (वादिता) इत्यर्थः॥ ४१॥

नानाविधैरुपहारैर्नैवेद्यैर्बलिभिः पूजासाधनैश्च सह सुष्ठलङ्कृताः द्विजपत्न्यः गणिकोत्तमाश्च॥ ४२॥

तथा गायका गायन्तः स्तुवन्तः सूतादयः वाद्यादीनां तूर्य्यादीनां वादका वादयन्तश्चेति शेषः। वधूं कन्यां परिवार्य्य परिवेष्ट्य जग्मुः॥ ४३॥

* देवसदनमिति पाठान्तरम्। (१) प्रविवेशाम्बिकागृहमिति वीर० पा०।

तां वै प्रवयसो बालां विधिज्ञा विप्रयोषितः।
भवानीं वन्दयाञ्चक्रुर्भवपत्नीं भवान्विताम् ॥ ४५ ॥
नमस्ये त्वाम्बिकेऽभीक्ष्णं स्वसन्तानयुतां शिवाम्।
भूयात्पतिर्मे भगवान् कृष्णस्तदनुमोदताम् ॥ ४६ ॥
अद्भिर्गन्धाक्षतैर्धूपैर्वासःस्रङ्माल्यभूषणैः।
नानोपहारबलिभिः प्रदीपावलिभिः पृथक् ॥ ४७ ॥
विप्रस्त्रियः पतिमतीस्तथा तैः समपूजयत्।
लवणापूपताम्बूलकण्ठसूत्रफलेक्षुभिः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

आसाद्येति देवसदनमम्बिकापतिगृहमुपगम्य तत्र धौते प्रक्षालिते पादाम्बुजे कराम्बुजे च यस्याः सा उपस्पृश्याऽऽचम्याऽत एव शुचिः शान्ता समाहितचित्ता चाम्बिकागृहं प्राविवेश ॥४४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

वेत्राणि झर्झराश्च राजाज्ञासूचकयष्टयश्च हस्तेषु येषां ते तथा तैः कञ्चुकिभिः दौवारिकैः छन्नलिङ्गैः। धौतपादकराम्बुजा प्रक्षालितपादहस्तपद्मा ॥ ४२—४४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं कायमनोव्यापारौ निरूप्य वाचिकव्यापाराभावमाह—यतवागिति, मातृभिः सार्द्धमिति। भगवतो मनसि यथा अनौचित्यं न भवति तदर्थमेवं कृतवती सखीभिश्च परिवारिता अनुमत्यर्थं हरणे पश्चात्तापाभावार्थं शोभार्थश्च बहिर्भटैर्गुप्ता-शूरैरित्यन्तःसामर्थ्यं सन्नद्धैरुद्यतायुधैरित्यर्थः। स्वरक्षापरपीडार्थं साधनसम्पत्तिः। एवमावरणचतुष्टयं तस्या निरूपितं सर्वदोषाभावाय ॥ ४१ ॥

ततो मङ्गलवाद्यानामपि वादनं शुभनिमित्तं शकुनमपि जातमित्याह—नानोपहारबलिभिः वारमुख्याश्च परिवार्य वधूं जग्मुरिति सम्बन्धः, नानोपहाराः भवान्यर्थे फलादयः बलिः पूजा साधनानि एतानि सङ्गे गतानीति पृथक् सहार्थतृतीयया ज्ञातव्यं वारमुख्यास्तु भिन्नाः वराणां समूहो वारं वारं मुख्यं यासामिति प्रत्यहं बहवो वराः वेश्यानामेव भवन्तीति सहस्रश इति तासामुत्सवो निरूपितः नित्यनूतनो भगवान् द्रष्टव्य इति ब्राह्मणस्त्रियो व्याचारादाशीर्दानार्थं भगवदिच्छया सहैव गताः विशेषेण पूजा तासां कर्त्तव्येति पूर्वमेव तासां पूजां निरूपयति—स्रगन्धवस्त्राभरणैरिति। चतुर्विधैरप्यलङ्कृताः ॥ ४२ ॥

अन्योपि महानुत्सवो जात इत्याह—वधूं परिवार्येति दर्शनार्थं लाभार्थं च गमनमुक्तं सूतादयो विद्योपजीविन उक्ताः ॥ ४३ ॥

ततो भगवान् मर्यादां स्थापयितुं पूजानन्तरमेव नेष्यामीति तूर्ष्णीं स्थितः तदा सा देवसदनमासाद्य निकटे गत्वा प्रक्षालितपाणिपादा आचम्य अन्तर्बहिः शुद्धियुक्ता सती उद्वेगादीनां सम्भावितत्वात् तन्निषेधार्थमाह—शान्तेति। अन्तःशान्तियुक्ता फलं प्राप्नोतीति अम्बिकान्तिकं प्रविवेश पूजार्थम् अत एव भगवते लौकिकसौन्दर्यकथनार्थं भाषाभेदा निरूपिताः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

देवसदनं देव्या मन्दिरं बृहद्दालयान्तर्गतं मणिमण्डपं कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भाव इति पुंवत्त्वम् उपस्पृश्य आचम्य ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

उपस्पृश्याऽऽचम्य ॥ ४४ ॥

भाषा टीका।

मौन वृत को धारण किये, माताओं से तथा सखियों से घिरी हुई, और अस्त्र शस्त्र लेने वाले सन्नद्ध बद्ध बडे शूर वीर राज भटों से रक्षित, होकर चलती भई, उस समय मृदंग शंख पणव तूर्य भेरी इत्यादिक बाजे बाजने लगे ॥ ४१ ॥

उस समय उस मंगल कार्य में हजारों वारमुखी अलङ्कार किये हुए नाना प्रकार बलि भेट लेकर, तथा माला चन्दन वस्त्र और आभूषणों को लिये हुए सुन्दर अलंकृत ब्राह्मणों की स्त्रियें भी चलती भई ॥ ४२ ॥

इसी प्रकार गाने बजाने वाले भी गाते बजाते हुए, सूत मागध वन्दीजन वधू को बीचमें करके चलते हुए ॥ ४३ ॥

रुक्मिणीजी अम्बिकादेवी के मन्दिर में पहुचकर हाथ पग धोकर आचमन कर शुद्ध होकर बडी शान्ति पूर्वक अम्बिका देवी के समीप प्रवेश करती हुई ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

प्रवयसो वृद्धाः भवान्वितामिति भवस्योपसर्जनत्वं स्त्रीकर्मोचितमुक्तम् ॥ ४५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नमस्य इति रुक्मिण्या तदेव दृष्टोऽयं मन्त्रः स्वसन्तानयुतां गणेशादिसहिताम् आत्मारामोऽसौ कथं त्वत्पतिर्भवेदिति चेदत आह—तदनुमोदतामिति । भवती श्रीकृष्ण एव वा ॥ ४६ ॥

वासःस्रग्गन्धादिभिरम्बिकां समपूजयत् ॥ ४७ ॥

तथा विप्रस्त्रियोऽपि तैर्द्रव्यैर्लवणादिभिश्च समपूजयदिति ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भवानीं भवपत्नीमिति भवस्य कामसहचरीं धर्मसहचरीमपीत्यर्थः । आद्ये पुंयोगमात्रे द्वितीये यज्ञसंयोगे ङीपो विधानात् इति तस्या भवस्य महाभागवतस्य परमात्मत्वं दर्शितम् अत एव भवान्वितामेव सतीं भवान्वितामेव वन्दयाञ्चक्रुरित्यर्थः । अनेन तु वक्ष्यमाणस्य मन्त्रस्य तामिरुपदेश्यत्वम् यातीति तासामेव तद्द्रष्टृत्वं लभ्यते ॥ ४५ ॥

वन्दनमन्त्रमाह—नमस्य इति । अम्बिके, हे जगन्मातः ! शिवामिति श्रीशिवेन सह समाननामगुणत्वादिना भेदाभावात्तन्नाम्ना सोऽपि लभ्यत इति व्यक्तं ततस्तेन सहितामित्यर्थः । एवं योग्यतां निर्दिश्य प्रार्थयते—भूयादिति । भगवान् सर्वोर्द्ध्वपरममाधुर्य्यैश्वर्य्यवान् अत एव कृष्णः सर्वस्यैव चित्ताकर्षकः किमुत तदेकनिष्ठाया ममेत्यर्थः । अन्यत्तैः तत्र भवतीति भवती तु अनुमोदनमात्रं कुरुतां सिद्धप्रायत्वान्मनोरथस्येति भावः । कृष्ण एवेति उत्कण्ठया तदङ्गीकारस्यापि नातिप्रतीतेः ॥ ४६ ॥

अद्भिरिति युग्मकम् । अबादीनामक्रमेणोक्तिः श्रीकृष्णाविष्टत्वेन तस्या मुनेर्वा पूजाक्रमविस्मृतेः स्रग्माल्ययोः साधारणासाधारणत्वेन भेदो ज्ञेयः । स्रज्यते स्रक् माल्यते धार्य्यते माला मालैव माल्यमिति निरुक्तेः पृथगिति रुक्मिणीं देव्याः विप्रस्त्रीणाञ्च पूजाद्रव्यादीनां पार्थक्यं बोधयति विप्रस्त्रीणां पृथक्त्वञ्च तदिष्टसिद्ध्यर्थं स्वयमपि पृथक् पूजनात् किञ्चित् सुचरितामित्यादिवत् अतः सम्यगपूजयत् । प्रदीपावलिभिरित्यन्ते महानीराजनात् पतिमतीरिति लवणेति च तथाविधैः ॥ ४७—४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः प्रवयसो वृद्धा विधिज्ञाश्च विप्रयोषितः भवस्य पत्नीं भवेनान्वितां भवानीं प्रति तां कन्यां वन्दयाञ्चक्रुः यद्यपि भवानीमिति पुंयोगलक्षणङीपैव भवसम्बन्धलाभः; तथापि साहित्यलाभार्थं तत्रापि भवस्याप्राधान्यसूचनार्थं भवान्वितामित्युक्तं पुंयोगश्चात्र भर्तृभार्यासम्बन्धविशेषरूप इति द्योतयितुं भवपत्नीमिति ॥ ४५ ॥

तदा रुक्मिणी नमस्य इत्यादिमन्त्रमपूर्वमेव स्वयं पश्यन्ती तन्मुखेन स्वमनीषितं च प्रार्थयन्ती यथावत्पूजयामासेत्याह—नमस्य इति त्रिभिः । हे अम्बिके स्वसन्तानयुतां गणेशादिसहितां शिवां मङ्गलरूपां त्वाम् अभीक्ष्णं पुनः पुनः नमस्ये नमस्करोमि भगवान् कृष्णो मम पतिर्भूयादिति यत्तदनुमोदताम् अनुगृह्णातु भवतीति कर्तृपदाध्याहारः । यद्वा, कृष्णो मम पतिर्भूयात् कृष्ण एव तदनुमोदतामिति त्वमनुगृहाणेत्यर्थः इत्थं प्रार्थयन्ती सा रुक्मिणी द्विजपत्नीभिः पुरस्कृता पुरोऽवस्थापिता अबादिभिर्यथाविधि देवीं शिवामुमां देवं शिवं च पूजयामासेति सम्बन्धः ॥ ४६ ॥

अद्भिः शुद्धोदकैः गन्धैश्चन्दनैरक्षतैश्च वासोभिर्दिव्याम्बरैः स्रग्भिर्माल्यैर्भूषणैश्च नानाविधैरुपहारैर्नैवेद्यैर्बलिभिश्च यद्यपि "वैदर्भी भीष्मकसुतां श्रियो मात्राम्" इति लक्ष्म्यवतारत्वेन प्रोक्ताया भगवन्नित्यानपायिन्याः सर्वोत्तमाया रुक्मिण्याः केवलप्राकृतस्त्रिय इवाम्बिकावन्दनादिकमनुचितं तथापि भगवत इव तमनुव्रतयस्या भगवत्यवतारत्वाद्यद्यदाचरति श्रेष्ठ इति न्यायेन लोकानुग्रहशीलत्वाच्च तथा कृतमित्यवगन्तव्यम् ॥ ४७ ॥

ततस्तथा लवणापूपादिभिस्तैस्तैर्द्रव्यादिभिश्च पतिमतीर्जीवद्भर्तृकाः विप्रस्त्रीश्च सम्यगपूजयत् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रवयसो वृद्धाः विधिज्ञाः स्त्रीशास्त्रकुशलाः ॥ ४५—४७ ॥

पतिमतीः भर्तृमतीः ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

भवानीमित्यादि प्रवयसः स्थविरा विप्रयोषितः अहम्पूर्विकया कयाचिदुक्तं भवानी वन्द्यतां कयाचिदुक्तं पत्नी वन्द्यतां कयाचिदुक्तं भवान्वितामिति नामद्वयम् अन्यथा भवान्वितां भवानीमित्येव सिद्ध्यति भवपत्नीमिति पुनरुक्तं स्यात् । यद्वा, भवपत्नीं वन्दयाञ्चक्रुः कीदृशीं भवान्वितां सभर्तृकां पुनः कीदृशीं भवानीं भवो वृद्धिः तम् आनयतीति भवानी तथाभूता सा ईर्लक्ष्मी चेति भवानीं तां "लक्ष्मीर्वृद्धिप्रदा गृहे" इति मार्कण्डेयोक्तेः ॥ ४५-५० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो या विधिज्ञा ब्राह्मणस्त्रियो वृद्धा भवानीं वन्दयाञ्चक्रुः भवानीशब्दः प्राप्तपुरुषसम्बन्धायाः सञ्ज्ञामात्रं तेन विशेषं ख्यापयितुं भवपत्नीमित्युक्तम् । अथवा इयं न महादेवस्य भोगपत्नी तथासति वरदातृत्वं न स्यादिति भवपत्नीत्युक्तं, यज्ञसंयोग एव पत्नी भवतीति तत्रापि भवान्विता उद्भवात्मको हि सः सम्पूर्णो भवति स्त्रिया सहितस्यैव सम्पूर्णत्वात् ॥ ४५ ॥

तदानीमेव च भवानीनमस्कारे भगवदिच्छया मन्त्रः स्फुरित इति तन्निरूपयति—नमस्ये त्वेति । स्वसन्तानयुतां गणपत्यादियुतां शिवमपि नमस्ये मन्त्र एव प्रार्थनामाह—भूयात्पतिर्मे भगवान् कृष्ण इति । तदनुमोदतां शिवः भवानी च अथवा कृष्णो वा अनुमोदतां न तु कोपं करोतु अन्यदेवता-

तस्यै स्त्रियस्ताः(१) प्रददुः शेषां युयुजुराशिषः ।
ताभ्यो देव्यै नमश्चक्रे शेषां च जगृहे वधूः ॥ ४९ ॥
मुनिव्रतमथ त्यक्त्वा निश्चक्रामाम्बिकागृहात् ।
विज० पाठः० (उपकण्ठे सुरेशस्य पौलोम्याश्च निकेतनम् ।
तौ विदर्भप्रसूतानां नृपाणां कुलदेवते ॥
तदन्तिकमुपागम्य शचीं सुरपातिप्रियाम् ।
शिरसाभिनतपादाब्जां सा प्रणम्य विनिर्ययौ ॥) ॥ ० ॥
प्रगृह्य पाणिना भृत्यां रत्नमुद्रोपशोभिना ॥ ५० ॥

श्रीवल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नमस्कारं वा अनौचित्यं न स्वीकारोतु लोकप्रतीतिस्तु भूयादस्मे पतिरिति भिन्नं तत्कृष्णः अनुमोदनमिति च भिन्नम् अन्यथा महादेवः स्वसदृशमेव कुर्यात् तस्मान्नेषामफलम् अतः कृष्णानुमोदनं सर्वत्र वक्तव्यम् ॥ ४६ ॥

न केवलमयं नमस्कार एव मन्त्रः किन्त्वनेन मन्त्रेण सर्वामपि पूजां कृतवतीत्याह—अद्भिरिति । पाद्यार्घ्याचमनस्नानैः ततः गन्धाक्षतैः धूपैः ततः पूर्वे वासःस्रङ्माल्यभूषणैः पश्चान्निरूपणमार्द्रे देहे परिधापितानां पश्चात्त्यागार्थम् अनलङ्कृताक्षसोमपि न तिष्ठेदिति अक्षतानामलङ्करणं पश्चात् पुनः प्रदीपावलिभिरिति नानाविधारात्रिकाणि निरूपितानि पृथगिति अग्रे पूर्वे आपि सम्बध्यते महादेवे भवान्यां च तथा प्रत्येकं ब्राह्मणस्त्रीषु अन्यथा विष्णवे स्वरूपं दास्यति ॥ ४७ ॥

शिवः पूजितः सपरिकरः ब्रह्मा त्ववशिष्येतेति अतस्तत्प्रीत्यर्थं विप्रस्त्रियोपि पृथक् पृथक् वस्त्रादिभिः पूजिताः । किञ्च, विवाहे विशेषप्रकारमाह—लवणेति । मङ्गलद्रव्याण्येतानि षट्रसात्मकानि च कण्ठसूत्रं नालसूत्रं फलानि नानाविधानि इक्षवश्च खण्डशः कृताः एकत्रैव षण्णां दानम् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रवयसो वृद्धा विप्रयोषितः पुरोहितस्त्रियः विधिज्ञाः शास्त्रविधिज्ञाः रुक्मिण्या मनोगतप्रकारज्ञाश्च भवपत्नीं भवान्वितामिति हे भवानि ! त्वं यथा भवपत्नी भवान्विता च विराजसे तथैवेमामपि कृष्णपत्नीं कृष्णान्वितां कुर्विति ताभिरपि कृष्णमालोक्यमामपि किञ्चित्सुचरितं यत्र इति प्राक्प्रार्थितत्वादिति भावः ॥ ४५ ॥

वन्दनमन्त्रमपि ता एव तां वाचयामासुः स यथा नमस्ये इति स्वसन्तानयुतामिति स गणेशो ममात्रविघ्नं खण्डयत्विति भावः तत्तत्रभवती अनुमोदतां भवतु ते स एव पतिरिति स्वसम्मतिं दत्तामित्यर्थः ॥ ४६ ॥

स्रक् पौष्पी माला रत्नमयी ॥ ४७ ॥

लवणापूपः कचौरिका इति केचित् ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रवयसो वृद्धाः ॥ ४५ ॥

भगवान् मे पतिर्भूयादिति यत्तद्भवती अनुमोदतामनुगृह्णातु ॥ ४६-४७ ॥

तथा विप्रस्त्रियो याम्पूजयन् ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

विधि के जानने वाली बड़ी बूढ़ी ब्राह्मणों की स्त्रियें उस बालिका को भवयुक्त जो भवपत्नी भवानी है तिनका वन्दन कराती हुई ॥ ४५ ॥

वन्दन करते समय रुक्मिणीजी ने मंत्र बोला, कि—हे अंबिके, देवि ! मैं तुम्हारी संतान सहित तुम को बारंबार नमस्कार करती हूँ, कि-श्रीकृष्ण मेरे पति होवें, सो तुम अनुमोदन करो ॥ ४६ ॥

जल गंध अक्षत धूप वस्त्र माला हार भूषण और नानाप्रकार की भेट पूजा तथा पृथक् २ दीपा वलि जोड कर सुवासिनी ब्राह्मणों की स्त्रियोंकी इन सवसामिग्रियों से तथा नोंनके पुआ (कचौरी) ताम्बूल कण्ठसूत्र फल और इक्षु इन सवसे श्रीरुक्मिणीजी पूजा करती हुई ॥ ४७—४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

शेषां निर्माल्यम् ॥ ४९ ॥

मुनिव्रतं मौनं भृत्यां सखीम् ॥ ५० ॥

तां विलोक्य वीरा मुमुहुरिति तृतीयेनान्वयः । श्यामामजात-

(१) प्रददुरिति सुबोधिनी पाठः ।

विज० पाठः (धृतानेकातपत्राद्यां वीजच्चामरसङ्कुलाम् ।)
ता देवमायामिव वीरमोहिनीं सुमध्यमां कुण्डलमण्डिताननाम् ।
श्यामां नितम्बार्पितरत्नमेखलां व्यञ्जत्स्तनीं कुन्तलशङ्कितेक्षणाम् ॥ ५१ ॥
शुचिस्मितां बिम्बफलाधरद्युतिशोणायमानद्विजकुन्दकुड्मलाम् ।
पदा चलन्तीं कलहंसगामिनीं सिञ्जत्कलानूपुरधामशोभिना ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

रजस्कां कुन्तलेभ्यः शङ्किते इव चपले ईक्षणे यस्यास्ताम् ॥ ५१ ॥

द्विजा एव कुन्दानां कुड्मलानि मुकुलानि बिम्बफलवद्योऽधरस्तस्य द्युतिभिः शोणायमानानि तानि यस्यास्तां कला शोभा तद्युक्तं नूपुरं सिञ्जत् तत्कलानूपुरं च तस्य धाम दीप्तिस्तेन शोभितुं शीलमस्य तेन पदा चलन्तीम् ॥ ५२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

देव्यै च दुर्गायै ॥ ४९ ॥

प्रगृह्येति बहुसम्मर्देन मूलतस्तु श्रीकृष्णागमनसमग्रे सम्भ्रमवैवश्येन रत्नमुद्रां रत्नाङ्गुलीयकम् उप अधिकं शोभयितुं शीलं यस्येति शोभाविशेषवर्णनात्तत्सर्वं "यात्राछलेन हरयेऽर्पयतीं स्वशोभाम्" इत्यनुसारेण तदर्पणपरिकरत्वमेव प्राप्तमिति द्योतितं टीकायां भृत्यां सखीमिति योग्यत्वाल्लक्षणया ॥ ५० ॥

अथावसरं प्राप्य विरोधिपराभवाय तस्याः प्रभावोऽप्याविर्बभूवेत्याह—तां देवमायामिति, सार्द्धैस्त्रिभिः । तत्र तामिति सार्द्धद्वयकम् "यात्राछलेन हरयेऽर्पयती स्वशोभाम्" इति वक्ष्यमाणानुसारेणान्येभ्यस्तु स्वशोभामनर्पयन्तीं तां देवमायामिव 'मल्लानामशनिः' इत्यादिदिशा देवस्य भक्तेषु स्वरूपवैचित्र्याद्दर्शयतः श्रीकृष्णस्य मल्लादिषु त्वशनित्वादिप्रत्यायिकां मायामिव वीरमोहनीं वीराणां प्रतिपक्षाणां पाठान्तरे धैर्य्यभाजामपि तेषां स्वस्मिन् रूपान्तरकल्पनया तान् मोहयन्तीम् वीक्ष्य ते वीरा मुमुहुः वीरमोहनीरूपमेव वर्णयति—सुमध्यमामित्यादिना । मोहनीरूपत्वेनैव तेषां मोहो जनिष्यत इति स्पष्टयति यशस्विनो वीरत्व धीरत्वादिना ख्याता अपि तया कृतेन मोहनीरूपेण यो हृच्छयस्तेनार्दिता इत्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् इत्ययमेवार्थो विवक्षितः ॥ ५१—५३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

ततस्ताः स्त्रियः द्विजपत्न्यः शेषां स्वपूजोपयुक्तावशिष्टां सामग्रीम् । यद्वा, शेषाशब्दस्त्रिलिङ्गो देवतोपभुक्तस्रगादिनिर्माल्यवाची तदा शेषां गौर्युपभुक्तनिर्माल्यमित्यर्थः । तस्यै रुक्मिण्यै प्रददुः अलङ्कारार्थमिति शेषः । तथाऽऽशिषः युयुजुः पेठुः तदा वधू रुक्मिणी ताभ्यो द्विजपत्नीभ्यो देव्यै च नमश्चक्रे शेषां जगृहे च ॥ ४९ ॥

ततो मौनव्रतं विहाय रत्नमुद्रिकाभिरुपशोभितां भृत्यां सखीं गृहीत्वा रत्नमुद्रोपशोभितं सखीपाणिं स्वपाणिना गृहीत्वेत्यर्थः । अम्बिकागृहान्निर्गतवती ॥ ५० ॥

तदा तां विलोक्य समागताः सर्वे प्रसिद्धाः वीरास्तद्दर्शनोदितकामातुरा मुमुहुरिति तृतीयश्लोकेनान्वयः । कथम्भूतां ? देवमायामिव सर्वाश्चर्य्यकरीं मूर्त्ताभूतां देवमायामिव स्थितामित्यर्थः । वीरान्मोहयतीति तथा तां शोभनः कृशो मध्यप्रदेशो यस्याः कुण्डलाभ्यां मण्डितमाननं यस्यास्तां श्यामामजातरजस्कां नितम्बयोः श्रोण्योरर्पिता निबद्धा रत्नमयी मेखला यस्याः व्यञ्जन्तौ यौवनप्रादुर्भावसूचकौ स्तनौ यस्याः कुन्तलेभ्यः शङ्किते इव चपले ईक्षणे यस्याः ॥ ५१ ॥

शुचिस्मितं यस्याः बिम्बफलमिव योऽधरोष्ठस्तस्य द्युतिभिः कान्तिभिः शोणायमाणा द्विजा दन्ता एव कुन्दानां कुड्मलानि मुकुलानि यस्यास्तां कलहंसवद्गच्छति तच्छीला तथा तां कला शोभा तद्वती नूपुरैः शिञ्जन्ती कूजन्ती च ते कलनूपुरे च तयोः धाम दीप्तिस्तेन शोभत इति तथोक्तेन पदा पादेन पद्भ्यामित्यर्थः चलन्तीम् ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृतपदरत्नावली।

शेषाः अक्षताः अविशिष्टा राजस्त्रियो वा ॥ ४९ ॥
मुनिव्रतं मौनव्रतम् ॥ ५० ॥
उपकण्ठे समीपे पौलोम्याः शच्याः ॥ ० ॥

देवमायां लक्ष्मीं श्यामां द्व्यष्टवर्षां कुन्तलैरावरकैः शङ्कितमिव ईक्षणं यस्याः सा तथा ताम् ॥ ५१—५५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

देवस्य विष्णोर्मायामिव नतु मायां किन्तु स्वरूपशक्तिमेवेत्यर्थः । तर्हि कथं तस्य सादृश्यमपि ? तत्राह—मोहनीं श्रीविष्णुमिव "मल्लानामशनिः" इत्यादिवत् कचित् स्वरूपेण कचिदन्यथाभावेन च सर्वमोहनशीलाम् अत्र श्रीकृष्ण एव तु स्वरूपेण मोहनीति भावः । अथ सामान्यं वर्णयति—सुमध्यमामित्यादिना, शोभिनेत्यन्तेन । कुन्तलेभ्योऽलभ्यश्रीकृष्णदर्शनविच्छेदिभ्यः शङ्किते ईक्षणे यस्यास्ताम् ॥ ५१-५३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

अथास्याः कृष्णदर्शनं वर्णयति—तामित्यादि द्वाभ्याम्। श्यामां पद्मिनीं तथा च "पद्मगन्धि मुखं यस्याः सततं नवयौवनम्। रक्ताशाकः पदाघातकालेऽपि प्रफुल्लति। मुखमाध्वीकगण्डूषरकाले वकुलोऽपि च। कुसुमानि समाधत्ते सा श्यामा परिकीर्त्तिता" व्यञ्जत्स्तनीं नवोद्यत्कुचां कुन्तलेन चूर्णकुन्तलेन शङ्किते ईक्षणे यस्याः॥ ५१-५२॥

———

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ताश्च स्त्रियः तस्यै ददुः सभर्तृकायै दीयते अत एवैतल्लोके विवाहानन्तरं दानं प्रसिद्धं तदत्र न भविष्यतीति मातृकर्त्तव्यत्वाच्च मन्त्रवदेतदपि स्फुरितमिति प्रथमत एव दत्तवत्यः अथवा गुप्त एव भगवान् समागतः भवानीशिवाभ्यां भगवते रुक्मिणी दत्ता प्रार्थनायाः सफलत्वाय तं एतत् अग्रिमदानकथनात् निरूप्यते, तया ताभ्यो दत्ताः तस्यैव ताः प्रददुः शेषाः अपि च ददुः आशिषो ऽपि युयुजुः शेषा अपि ये लवणादयो दत्ताः तेषामंशाः प्रतिदीयन्ते एवं विधानमुक्त्वा कर्मपूर्त्यर्थं नमस्कारमाह—ताभ्यो देव्यै नमश्चक्रे इति। शेषां ताभिः दत्तां जगृहे च स्वग्रन्थौ स्थापितवती। एवं सर्वोपि विवाहोत्सवो वैधो निरूपितः अत्र दिनत्रयं व्रतं तदपि जातमिति मन्तव्यम्॥ ४९॥

अथ मौनं त्यक्त्वा सखीभिः सह यद्वक्तव्यं तदुक्त्वा अम्बिकालयात् निश्चक्राम नितरां गमनं शीघ्रं भगवत्प्राप्त्यर्थं सख्यः अन्याश्च स्त्रियः व्यावर्त्तिताः एका या भृत्या अन्तरङ्गा तां प्रगृह्य भगवद्भावेन विकला भविष्यामीति बाह्ये तु भूमिं न पश्यतीत्यवश्यं तदीयाः ग्राह्याः प्रदर्शकाः रत्नसहितमुद्रीपशोभितत्वं भगवता स्वमुद्रा दत्तेति ख्यापयितुं पूर्वावतारमुद्रां वा सूचयति॥ ५०॥

यद्यहं न गमिष्यामि पूर्ववदेव गतिर्भविष्यति इति ततोऽग्रे कस्यापि दर्शनं न भविष्यतीति विवाहसमये दर्शनं न दुष्करमिति सर्वे दृष्टवन्त इत्याह—तामिति। यथा भगवान् रङ्गप्रवेशे बहुभिर्बहुधा दृष्टः एवमियमपि देवमायेव वीरैर्दृष्टेत्याह—देवमायामिवेति। देवस्य भगवतो मायाया व्यामोहिकैषा शक्तिरागतेति सर्वैरेव निश्चितेति तत्रापि वीरान् व्यामोहयति अन्यथा स्वयं गत्वा न म्रियेरन् तां वर्णयति षोडशलक्षणां द्वात्रिंशलक्षणो भगवान् षोडशलक्षणा सेति प्रसिद्धिः एकं सम्बन्धादसाधारणसामर्थ्यमपरं शौर्यादिनिराकरणं तृतीयं व्यामोहकत्वं चतुर्थं, सुष्ठु मध्यं यस्या इति लविकावत् अमृतसम्बन्धार्थं अल्पमध्यत्वं निरूपणीयम् अत एव न कस्यापि रससम्बन्धः स हि रसः पुरुषेण भोक्तव्यः जिह्वयैव तदभावात् स्वाश्रितोऽपि मक्षिकासम्बन्ध इव रसोऽपगच्छतीति दुःखमेव लोके फलति कुण्डलाभ्यां मण्डितमाननं यस्या इति उपरिरसोपभोगस्थापनस्य शोभा प्रदर्शिता रसप्रदर्शके कुण्डले इति वयोऽप्याह—श्यामामिति षोडशवार्षिकीति नितम्बे अर्पिता रत्नमेखला यस्या इति रसाविर्भावकप्रस्तावे मुख्यस्थानेऽपि रसप्रकाशो निरूपितः मध्ये रसाभिव्यक्तिमाह—व्यञ्जत्स्तनीमिति। एवं पञ्चधर्माः रसात्मका निरूपिताः पोषकान् सप्त धर्मानाह—कुण्डलैः शङ्किते ईक्षणे यस्या इति। लक्षणद्वयमत्र निरूपितं कुन्तलानि चपला च दृष्टिरिति मन्दहासोऽपि॥ ५१॥

किञ्च, शुचिस्मितामिति सार्द्धेन दोषाभावाय शुचिरूपं श्वेतदन्तत्वं न रसाविर्भावकमिति विवाहानन्तरं च दन्तसंस्कार इति कृत्रिमसंस्काराभावेऽपि सहजैरेव धर्मैस्तथा जातमित्याह—बिम्बफलवत् यत् लोहितमधरोष्ठं तस्य द्युतिभिः कान्तिभिः शोणायमाना ये द्विजाः त एव कुन्दकुड्मलानि यस्याः रञ्जकद्रव्यसम्बन्धापेक्षया कान्त्या राग उत्तमः एदा चलन्तीमिति एकविधं लक्षणं पद्भ्यां चलनं पुरुषस्य एकेन पदा चलनं स्त्रिया इति तत्रापि गतिः फलरूपा अफला चेति, द्विधा अयं विवेकः स्फुटलक्षणेनैव भवतीति तस्यागमनं निरूपयति कलहंसवत् गच्छतीति सिञ्जन्त्यः कला अन्तः स्थिताः सूक्ष्माः कणिकाः तद्युक्ते नूपुरे तयोर्धाम तेजः तेन शोभायमानां शोभितां वा॥ ५२॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

शेषां निर्माल्यम्॥ ४९॥

मुनिव्रतं मौनम्॥ ५०॥

ततश्च तां चिदानन्दमयीं भगवच्छक्तिं श्रीरुक्मिणीं भगवद्द्विषोऽसुरा मायामेव प्रतियन्ति स्मेत्याह—तामिति सार्द्धैः पादोनत्रिभिः। तां श्रीरुक्मिणीं देवमायामिव विलोक्य वीरा मुमुहुरिति तृतीयेनान्वयः। इवेत्येवार्थे मल्लानामशनिरित्यत्रायमशनिरेव नतु सुकुमारो बाल इति मल्लाः कृष्णं यथा अमंसत अशनित्वञ्च न तस्य स्वरूपमतो मल्लाद्याः स्वस्वदृग्भिस्तस्य स्वरूपमेव जगृहुः कृष्णनिष्ठं स्वरूपं स्यादित्यैः सुगमं जनैरित्युक्तेः तथैव देवानामपीयं माया परममोहिनी कापि सुन्दरी नत्वियं मानुषीति तां मत्वेत्यर्थः देवमायामेव विशिनष्टि, वीरेत्यादिभिः श्यामाम्।

"शीतकाले भवेदुष्णा उष्णकाले तु शीतला।
स्तनौ सुकठिनौ यस्याः सा श्यामा परिकीर्त्तिता"॥

इत्युक्तलक्षणां व्यञ्जयन्तौ व्यक्तीभवन्तावेव स्तनौ यस्यास्तां कुन्तलेभ्यः शङ्किते इव चपले इव ईक्षणे यस्यास्ताम्॥ ५१॥

बिम्बफलाधरस्य द्युतिभिः शोणायमाना द्विजा दन्ता एव कुन्दकुड्मलानि यस्यास्तां शिञ्जच्च तत्कलानूपुरमातिशिल्पनिर्मितनूपुरञ्च तस्य धामभिर्दीप्तिभिः शोभिना पदा चलन्तीम्॥ ५२॥

———

श्रीच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

शेषां निर्माल्यम्॥ ४९॥

मुनिव्रतं मौनम्॥ ५०॥

तां विलोक्य वीरा मुमुहुरिति सार्द्धद्वयोरन्वयः। देवमायामिव देवस्य विष्णोः मायां सर्वाश्चर्य्यकरीं शक्तिमिव कुन्तलेभ्य शङ्किते इव चपले ईक्षणे यस्यास्ताम्॥ ५१॥

बिम्बफलतुल्याऽधरस्य द्युतिभिःशोणायमाना द्विजा दन्ता

विलोक्य वीरा मुमुहुः समागता यशस्विनस्तत्कृतहृच्छयार्दिताः ॥ ५३ ॥
यां वीक्ष्य ते नृपतयस्तदुदारहासव्रीडावलोकहृतचेतस उज्झितास्त्राः ।
पेतुः क्षितौ गजरथाश्वगता विमूढा यात्राच्छलेन हरयेऽर्पयतीं स्वशोभाम् ॥ ५४ ॥
सैवं शनैश्चलयती चलपद्मकोशौ प्राप्तिं तदा भगवतः प्रसमीक्षमाणा ।
उत्सार्य वामकरजैरलकानपाङ्गैः प्राप्तान्ह्रियैक्षत नृपान्ददृशेऽच्युतं सा ॥ ५५ ॥
तां राजकन्यां रथमारुरुक्षतीं जहार कृष्णो द्विषतां समीक्षताम् ।
रथं समारोप्य सुपर्णलक्षणं राजन्यचक्रं परिभूय माधवः ।
ततो ययौ रामपुरोगमैः शनैः शृगालमध्यादिव भागहृद्धरिः ५६ ॥
*तं मानिनः स्वाऽभिभवं यशःक्षयं परे जरासन्धवशा न सेहिरे ।
अहो धिगस्मद्यश आत्तधन्विनां गोपैर्हृतं केसरिणां मृगैरिव ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्द्धे श्रीरुक्मिण्युद्वाहे
त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥५३॥

एव कुन्दानां कुड्मलानि मुकुलानि यस्यास्ताम शिञ्च तत्कलानूपुरं शोभायुक्तं नूपुरं तस्य धाम दीप्तिस्तेन शोभितुं शीलं यस्य तेन पदा ॥ ५२ ॥

भाषाटीका ।

फिर वे स्त्रियें रुक्मिणी जी को देवी का प्रसाद देती हुईं और आशीर्वाद देती हुईं । रुक्मिणीजी ने भी उन ब्राह्मणियों को और देवी को नमस्कार कर प्रसाद ग्रहणकिया, ॥ ४९ ॥

तदनन्तर रुक्मिणीजी मौन व्रतको त्यागकर रत्नोंके जडाऊ अङ्गलीयक से शोभा पाने वाले अपने हाथसे सखी के हाथ को पकड कर अम्बिका देवीके मन्दिरसे बाहर निकसती भई ॥५०॥

देवी के मन्दिर से बाहर निकसते समय श्रीरुक्मिणीजी के सौन्दर्य को देखकर वीर लोगमोहित होते हुऐ, कैसी वे रुक्मिणीजी हैं कि, देवमायाकी तरह वीरों को मोह कराने वाली, तथा सुन्दर मध्य भाग जिनका, कुण्डलों से मुखकी शोभाभी न्यारी हो रहीहै, नवीन वय वाली, और कटिपश्चाद्भाग पर रत्नों की मेखला जिनके शोभित हो रही हैं, जैसे काव्य व्यञ्जनावृत्ति द्वारा किसी चतुर शिरोमणि को व्यंग्यार्थ वतलाती है, इसी प्रकार चतुरचक्रचूडामणि श्रीकृष्णचन्द्रमात्र को ही रुक्मिणीजी के यौवनारम्भ की व्यञ्जना हो सके, इस लिये व्यञ्जस्तनी यह विशेषण कहा है, एवं केशों से शंकित सरीके चपल नेत्र हैं जिनके, एसी रुक्मिणीजी को वीर लोग देखते हुये ॥ ५१ ॥

फिर श्रीरुक्मिणी कैसी है ? कि-भोरे पने से शुद्ध अर्थात् किसी प्रकार के भावगर्भित नहीं एसी मन्दहसन है जिनकी, तथा विम्बफल सदृश अरुण अधर की कान्ति से कुन्द कली सदृश दन्त पंक्ति पर अरुणाई जिनके आय रही है, एवं चलते समय में शीघ्रता नहीं करतीं हैं कि जिसमें श्रीकृष्ण को अवसर मिले, इस लिये एक २ पांय उठाय कर धीरे२ चलती हैं, तथा कलहंस सदृश जिनके गमन की शोभा होती है, वह चरणारविन्द आपका कैसा है जिस एक ही से चलतीं हैं कि, शोभा युक्त शब्दायमान जो नूपुर है तिससे शोभित हो रहा हैं ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

न केवलं मुमुहुः पेतुश्चेत्याह—यामिति । यात्रामिषेण हरये स्वलावण्यं समर्पयन्तीं यां वीक्ष्य क्षितौ पेतुः सा तान् प्राप्तान्

* इदं पद्यं विजयध्वजीयेऽस्मिन्नध्याये प्रथमपद्यत्वेन पठ्यते ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ह्रिया पैक्षत तदैवाच्युतं च ददर्शेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५३—५४ ॥

चलत्पद्मकोशतुल्यौ चरणौ चालयन्ती ॥ ५५ ॥

सुपर्णलक्षणं गरुडध्वजं हरिः सिंहः ॥ ५६ ॥

असहमानानां तेषामाक्रोशमाह—अहो धिगस्मान् यतोऽस्माकं यशो गोपैर्हृतमिति ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

यामिति युग्मकम् । मोहिनीरूपतयाभातां वीक्ष्य नृपतयस्तु क्षितौ पेतुः स्वरूपतया सर्वतो विलक्षणां स्वीयां शोभां तु हरयेर्पयन्तीं नत्वसुरेभ्य इवान्यतो भातामित्यर्थः ॥ ५४ ॥

एवमनेन स्वशोभार्पणप्रकारेण वामकरजैर्वामकराङ्गुलिभिरलकानुत्सार्य्य भगवतस्तस्य प्राप्तिं ह्रियापाङ्गैर्मुहुरपाङ्गविक्षेपैरेव नतु साक्षान्नेत्राभ्यां प्रसमीक्षमाणा निकटे पतितान् नृपान् पैक्षत । तदनन्तरं तु अच्युतं ददर्श किं कुर्वती चरणावेवाब्जकोशौ तौ तस्य प्रत्यासत्तिकामनया शनैश्चालयन्ती चलत्पद्मकोशाविति पाठस्तु श्रीस्वामिसम्मतः अत्र रूपकबलेनैव रूप्यं लभ्यत इति चरणावध्याहृतौ अतिशयोक्तिनाम्नोऽलङ्कारस्य प्रथमस्तु भेदोऽयं यथोक्तम् —

"सिद्धित्वे ध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते ।
भेदेप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तद्विपर्य्ययौ ।
पौर्वापर्य्यात्ययः कार्य्यहेत्वोः सा पञ्चधा मता " ॥

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोध्यवसाय इति अच्युतं चेति प्रायः स्वामिसम्मतोयं पाठः अच्युतं सेति पाठस्तु सर्वत्र दृश्यते अत्र पूर्वत्र सा तादृशी यत्तदोरन्वयबलात् उत्तरत्र सा रुक्मिणी प्रकरणबलात् अच्युतमिति निजप्रतिज्ञातोच्युतेस्तथा तच्चिताच्युतिराहित्याभिप्रायेण इत्यनेन तत्परिचायनापेक्षा निरस्ता ॥ ५५ ॥

रथमारुरुक्षन्तीं कालविलम्बाय तथा तदारोहणार्थमितस्ततश्चेष्टामात्रं कुर्वन्तीं नतु सहसाऽऽरोहन्तीमित्यर्थः । पूर्वं तु तदनारोहणं देवयात्रागौरवेणेति ज्ञेयं समीक्षतां सम्यगीक्षमाणानामिति मोहापगमं सूचयति अनादरे षष्ठी । एवं परमं प्रागल्भ्यं विक्रमवत्वं क्षिप्रकारकत्वादिकं च दर्शितं सुपर्णलक्षणमिति तदीयत्वप्रसिद्ध्या भयेन सर्वेषामापाततः स्तब्धता दर्शिता रथस्य शोभाविशेषश्च शनैरेव ययौ निर्भयत्वात् ॥ ५६ ॥

यशसः क्षयो यस्मात्तम् अर्थात्स्वस्य । यद्वा, यशसः क्षयं च परे शत्रवः तत्रापि मानिनः परैरिति पाठः क्वचित् मुख्या इत्यत्र वशा इति च आत्तं यद्धनुस्तत्प्रशस्तत्वेन विद्यते येषां तेषाम् आत्तधन्विनाम् आरोपितधनुष्पाणीनां राज्ञामपि गोपैरिति च बहुत्वं श्रीकृष्णानुवर्त्तित्वेन यदूनामपि गोपत्वमननात् असद्यश इति पाठश्चिन्त्यः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

हरिः सिंहः ॥ ५६—५७ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५३॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलं मुमुहुरपितु पेतुश्चेत्याह—यामिति । रथाद्यारूढास्ते नृपतयो यात्रामिषेण हरये स्वलावण्यमर्पयन्तीं यां वीक्ष्य तस्या उदारहासेन व्रीडावलोकेन च हृतानि चेतांसि येषां ते ऽत एव विमूढाः अत एव च उज्झितानि त्यक्तान्यस्त्राणि यैस्ते भूमौ पेतुः ॥ ५४ ॥

सैवमिति सा रुक्मिणीत्थं पद्मकोशतुल्यौ चरणौ शनैः शनैश्चलयन्ती तत्र हेतुर्भगवतः श्रीकृष्णस्य प्राप्तिं प्रसमीक्षमाणा वामकरनखैरलकानुत्सार्य अपाकृत्य अपाङ्गैस्तान्प्राप्तान्नृपान् ह्रिया अवैक्षत तदैवाच्युतं च ददर्श ॥ ५५ ॥

तामिति तदा कृष्णः रथमारोढुमिच्छिन्तीं तां राजपुत्रीं द्विषतां चैद्यानां समीक्षतां सतां जहार ततो माधवः सुपर्णलक्षणं गरुडध्वजं रथमारोप्य रथोपस्थे आरोप्येत्यर्थः राजन्यमण्डलं परिभूय तुच्छीकृत्य रामः पुरोगमः अग्रयायी यस्य तथाभूतः शनैर्ययौ शनैरित्यनेन निर्भयत्वं सूच्यते । हरिः सिंहः सृगालमध्याद्यथा स्वभागहृच्छनैर्याति तद्वत् ॥ ५६ ॥

तदिति मानिनः केवलं दुरहङ्कारिणः शत्रवो जरासन्धादयस्तत्कन्याहरणं स्वाभिभवं यशःक्षयं च न सेहिरे असहमानानां तेषामाक्रोशमाह—अहो इति । अस्मत्कीर्त्तिं धिक् कुतः यतः आत्तधन्विनां धनुर्धराणाम् अस्माकं स्वमिति शेषः । गोपैरपहृतं केसरिणां सिंहानां भागो वृकैरिवेति ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नागद्वन्द्वजहरो हरिः सिंहः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यः अरिभिः कृतः तम्, के के परे ? इति तत्राह, जरासन्ध इति ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥
(विजयध्वजतीर्थरीत्याऽष्टपञ्चाशत्तमः) ॥ ५८ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यां वीक्ष्य इति स्वरूपेण वर्णयति—हरय इति ॥ ५४ ॥
सैवं भगवतः प्राप्तिं प्रसमीक्षमाणा समीक्षितुमारभमाणा तत्स्फूर्त्तिमयभावेन स्खलितान् सावरणानलकान् वामकरजैरुत्सार्य्य प्राप्तान् व्यवहितान् नृपानवैक्षत् ततश्च भीता सती तत्राच्युतञ्च ददर्श तच्च दर्शनं ह्रियायुक्तमित्यर्थः ॥ ५५ ॥
आरुरुक्षतीमिवेत्यर्थः ॥ ५६–५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

विलोक्येत्यादि जगज्जनन्यां तस्यां कृतहृच्छयत्वेन मोहं प्राप्ताः तेनैव पापेन नष्टप्राया इत्यर्थः ॥ ५३—५४ ॥
सैवं शनैरित्यादि चरणाब्जकोशौ अस्फुटकमलाकारौ चरणौ सुदृश्यत्वात् वामकरजैः अलकानुत्सार्य्य ह्रिया प्राप्तान् नृपान् अपाङ्गैरुत्सार्य अवलोक्येति यावत् अच्युतम् ऐक्षत श्रीकृष्णं ददर्श पश्चात् सा ददृशे अर्थात्तेन. क्रिययैव कर्त्ता क्षिप्यते आदौ सा तं ददर्श पश्चात्स तामित्यन्योन्यमेवं दर्शनं जातमिति भावः ५५ ५७

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३

———

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नन्वेतादृश्या दर्शने यदि वीराणां रस उत्पद्यते तदा दोषः स्यात् अनुत्पत्तौ विषयस्योत्तमता न स्यादित्युभयतः पाशारज्जुः तत्परिहारार्थं वीराणां द्वेधा विनियोगमाह—विलोक्येति, आदौ तां विलोक्य वीरा मुमुहुः मोहं प्राप्ताः समागता इति समागमनफलमुक्तं मूर्च्छायामपि सुषुप्ताविव किञ्चित्सुखमिति "मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः "इति न्यायाच्च यशस्विन इति तेषां पुण्यमपि सूचितम् अभिलाषामप्याह—तत्कृतेन हृच्छयेन अर्दिता इति एवं चतुर्भिर्धर्मैः तावत्फलं प्राप्तवन्त इति विषयोत्कर्षो निरूपितः दोषाभावायाह— यां वीक्ष्येति । यावत्तेषां रसदृष्टिर्भवेत् तन्मध्ये निपतिता एवं ते तत्रापि हेतवः ते हि भगवद्विमुखाः तत्रापि नृपतयः अभिमानिनः जरासन्धादयः तेषां बलमुत्साहशक्तिश्च रसानुभावार्थहेतुभूतं तस्या भावैर्हृतमित्याह—तस्या उदारो यो हासः सर्वरसदानसमर्थश्च व्रीडावलोकश्च व्रीडा च अवलोकश्चेति वा त्रिविधैरपि भावैः हृतचेतसो जाताः त्रिविधं हि चित्तमिति तदभावे चिन्ताभावात् उज्झिताश्त्रा जाताः ॥ ५३ ॥

ततः क्षितौ पेतुः पतितानां पुनरुत्थानाभावायोक्तानि स्थानान्याह—गजरथाश्वगता इति । यद्भगवता कर्त्तव्यं तदनयैव कृतमिति निरूपणार्थमेतदुक्तं विमूढा इति पातज्ञानाभावोऽपि. नन्वेषा दुर्गेव प्रचण्डेयति चेत् तत्राह—यात्राछलेनेति । हरये स्वशोभामर्पयन्तीं प्रसङ्गादेतज्जातं सा तु स्वदुःखहरणार्थं स्वशोभामाविर्भाव्य भगवते प्रयच्छति इति चेत्तत्राह—यतः शोभा स्वकीया स्वयं त्वन्यदीया अत स्वदाने स्वापेक्षाभावेऽपि स्वकीयं देयमेवेति ॥ ५४ ॥

अत एव तस्या भगवदन्वेषणमाह—सैवमिति । शीघ्रगमनेन रथारोहणं भविष्यतीति शनैः पदपद्मकोशौ चलयती जाता चालयतीति कोशत्वान्मुकुलितत्वमुक्तम् अनेन कियद्दूरचलनेन पादयोर्व्यथा जातेति ज्ञापयन्तीव मुकुलितपादौ स्थापयतीति गम्यते तथाव्याजकरणे हेतुः तदैव तस्मिन् क्षण एव भगवतः प्राप्तिं प्रसमीक्षमाणा कन्याया राजदर्शनमपि कर्त्तव्यं वैलक्षण्यज्ञापनायेति तद्भगवदर्थं जातमित्याह—उत्सार्य वामहस्तनखैरलकान् अपाङ्गैः प्राप्तान् नृपान् समैक्षत ततः यदर्थं तान् दृष्टवती तमच्युतं ददर्श नन्वपूर्वदर्शने कथं परिज्ञानमिति चेत्तत्राह—अच्युतं सेति । उभयोर्ज्ञापकमेकैको धर्मः सा हि चित्ते भगवन्तं दृष्टवती स्वप्नभ्रमेषु च अतो रूपं दृष्टपूर्वं भगवानप्यच्युतः सर्वत्रानुस्यूतो नतु चित्तादिष्वन्यः अत्रान्य इति सर्वत्रैव भगवतः अच्युतत्वात् ॥ ५५ ॥

अतोऽग्रे दृष्टिर्न गतेति तमेव विलोकयन्ती यदा स्थिता तदा सर्वैः रथारोहणार्थं नियुज्यमाना जाता तन्मध्ये भगवान् जहारेत्याह—तां राजकन्यामिति । तामिति कृतात्मनिवेदनां राजकन्यायाः हरणं च युक्तमिति रथारोहणे पुनः सारथ्यादेः मारणं कर्त्तव्यमिति यदैव रथारोहणेच्छा जाता तदैव जहार तदा हि सर्वसमूहः अपगतो भवति तत्र प्रतिबन्धकानां साक्षित्वं जातमित्याह— द्विषतां समीक्षतामिति । कृष्णस्य हि स्त्रियो हरणं हस्तेन ग्रहणमुत्तोलनमिति यावत् ततो रथं समारोप्य ययावित्यग्रेण सम्बन्धः । उपस्थितरथपरित्यागाय सुपर्णलक्षणमिति तत्र वेष्टका राजन्याः सन्ति परितश्चक्ररूपेण स्थिताः तत्सर्वं परिभूय पराभवं प्रापयित्वा दृष्टबलमस्त्येव अदृष्टमपि बलं तस्यैवेति ज्ञापयन्नाह—माधव इति । लक्ष्मीपतिर्भगवान् इयं च लक्ष्मीः अतो भार्यैतस्याः परिपालने भगवतो धर्मो जातः ते त्वनधिकारिणस्तदभिलाषिण इति तेषां पापमेव सिद्धम् अतः पराभवो युक्त इत्यर्थः । तेषां पराभवे रक्षकाणामपि युद्धं सम्भवतीति तेषां वधे अमङ्गलं च भवतीति तद्दोषं परिहरन् आह-ततो ययाविति । तत इत्यव्ययनिर्देशः तस्य स्थानस्याविकृतत्वाय न कोऽपि तत्र हत इत्यर्थः । तर्हि पुरमध्ये कियद्दूरे हननं भवि-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ष्यतीशङ्कयाह—ययाविति "या प्रापणे" इति कुशलेनेष्टदेशपर्यन्तं गत इत्यर्थः । तदीयानां वा रामादीनामुपद्रवमाशङ्क्य तन्निषेधार्थमाह—रामपुरोगमैरिति । रामो हि साधनशक्तिः पुरोगमो येषामिति सर्वेषां साधनवत्त्वं रमणात्मकत्वादमारकत्वं च सूचितं सम्मर्देनापि तथात्वमाशङ्क्याह—शनैरिति । लोका हि नगरस्थाः त्रिचतुरान् विहाय समागता अपि लोकवदन्या कृष्णाय दत्ता रुक्मिणी अतो भगवान् नयतीति सादरं प्रेक्षका एव जाताः इति शनैरित्यनेन सूचितम् । ननु, तत्रैव कथं सर्वसन्देहनिवृत्त्यर्थं भगवान् न स्थितः श्वशुरादिभिः पश्चादभ्यनुज्ञातो गच्छेत् किमिति निर्गत इत्याशङ्क्याह—शृगालमध्यादिति । भवेदेवं यदि तत्र सन्तो भवेयुः ते हि शृगालाः दुष्टचित्ताः तन्मध्ये च स्वभागो न स्थापनीयः अतिरिक्तभाग एव शृगालानामिति तत्रापि यदक्रूरमतिरिक्तं तत्साध्यानां यत् क्रूरं तत् शृगालानामिति यथा मथिताग्निः चषालादूर्द्ध्वयूथश्च साध्यानां यतयश्च शृगालानामिति श्रौतो निर्णयः ननु स्वभागस्य । किञ्च, लोकेऽपि तत् शृगालमध्ये न रक्षणीयमिति सिंहं दृष्टान्तीकरोति—हरिरिति, यथा सिंहः स्वभागं हरति तथा भगवानपि भागहृत् जातः भागभृदिति पाठे भागं बिभर्तीति गृहीतस्य शुद्ध एव स्थाने स्थापनमिति तत्र न स्थापितवान् अन्यथा असुरगामि तद्भवेदिति ॥ ५६ ॥

ततो यज्जातं तदाह— तं मानिन इति । अभिमानरक्षार्थमेव समागताः तदुक्तं "यद्यागत्य हरेत् कृष्ण" इति तज्जातमिति स्वस्य अभिभवं तिरस्कारं यशसश्च क्षयं दृष्ट्वा तत्रापि परैः कृतं नहि शत्रुकृतं सोढुं शक्यमिति ते यदि विवाहेनापि नयेयुः तथापि सोढुं शक्याः किमुत बलादिति तत्रापि जरासन्धवशाः यैः पूर्वैः जयोऽनुभूतः अतो न सेहिरे असहमाना जाताः जरासन्धवशत्वेन यशः क्षयासहनं मानित्वेन स्वाभिभवासहनं तत्रोभयविधं स्वनिन्दाप्रतिपादकं वाक्यमाह—अहो धिगिति । आत्तधन्वनामस्माकं यशो धिगिति यदि यशो भवेत् तदा यशसा भीताः नेतारो भवेयुः इति मानिनां वचनं जरासन्धप्रमुखानां वचनमाह—गोपैर्हृतमिति । गोपाला हि गा हरन्ति यस्य कस्यचित् तत्रापि केसरिणां हृतमिति महदाश्चर्यं केसरी हि गा भक्षयति गोपालाः पालयन्ति अतः कृतं युक्तमेव परम् अत्याश्चर्यमिति तेषां प्रशंसा स्वपौरुषख्यापनं च अनेनातःपरं प्रयत्नो न कर्तव्य इत्यपि सूचितं कर्तव्योऽपीति अत्र हेतुमाहुः—केसरिणां मृगैरिवेति । मृगा हि साधारणाः केसरी मृगेन्द्रः तत्रापि बहूनां भागोऽयमिति दृष्टान्तोऽत्र वर्त्तत इति नात्यन्तमाश्चर्यमिति स्वमनःसमाधानमाहुः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे चतुर्थाध्यायविवरणम् ॥४॥ ५३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्कृतो मायाप्रतीतिजनितो योद्धृच्छयः कामस्तेनार्दिताः यथा गन्धर्वदत्ताग्निस्थालीमुर्वशीमेव विलोक्य पुरूरवाः कामार्दितोऽभूत् यथैव तस्य काम उर्वशीज्ञानजन्य एव नतु स्थालीप्रतीतिजन्यस्तथैव वीराणां हृच्छयो मायाप्रतीतिजन्य एव नतु रुक्मिणीप्रतीतिजन्य एवेत्यतोऽन्यस्क विरुद्धोऽर्थः पराहतः ॥ ५३ ॥

न केवलं मुमुहुः पेतुश्चेत्याह—यामिति । अत्रापि श्लोके देवमायामिति पदमनुवर्त्तनीयं यां श्रीरुक्मिणीं देवमायामिव वीक्ष्य ते नृपतयो मूढाः सन्तः पेतुः यां रुक्मिणीं कीदृशीं हरये स्वशोभामर्पयन्तीं न त्वन्येभ्यः ॥ ५४ ॥

सा रुक्मिणी श्रीकृष्णं दिदृक्षमाणैव प्राप्तान् तत्रागतान् ह्रियैक्षत ह्रियेत्येतेऽन्ये पुरुषा इति तद्दर्शनेन लज्जाऽजनिष्टेति भावः तन्मध्य एवाच्युतं ददृशे ददर्श यः खलु हृदयात् च्युतो न भवतीति भावः ॥ ५५—५६ ॥

असहमानानां तेषामाक्रोशमाह—अहो इति । यतोऽस्माकं यशो गोपैर्हृतम् ॥ ५७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायो दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ५३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यां वीक्ष्य ते क्षितौ पेतुः सा तानैक्षत अच्युतं च ददर्शेत्युत्तरेणान्वयः यात्राछलेन यात्रामिषेण ॥ ५३—५४ ॥

चलपद्मकोशतुल्यौ चरणौ चलयन्ती चालयन्ती ॥ ५५ ॥

तां सुपर्णलक्षणं गरुडध्वजं रथं समारोप्य माया रमा तस्या धवः पतिः ययाविल्यन्वयः ॥ ५६-५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

भाषा टीका ।

बडे २ यशस्वी वीर लोग जो जो उस जगै आये रहे वे पूर्वोक्त श्रीरुक्मिणी जी को देख कर मूर्च्छित हो गये, क्योंकि ? श्रीरुक्मिणीजी के वीरमोहनी रूप को देख कर काम से पीडित हुए । निज रूपको देख कर नहीं ॥ ५३ ॥

रुक्मिणीजी तौ श्रीहरि को अपनी शोभा समर्पण के लिये यात्रा के मिष से धीरे २ चलती रहीं उसी समय उन रुक्मिणी जी को देख कर उन कुमति नृपति लोगों का रुक्मिणीजीके उदार हास और लज्जा पूर्वक अवलोकन से चित्त हरण हो गया अत एव जो जहां हाथी रथ अथवा घोडाओं पर बैठे रहे वे वहां हीं से मूर्च्छित होकर पृथिवी पर गिरते हुए ॥ ५४ ॥

इस प्रकार वे रुक्मिणीजी चलायमान चरणकमलों को धीरे२

भाषा टीका।

चलाती हुई चलने लगी, उस समय भगवान् की प्रतिकी प्रतीक्षा करती २ वांये हाथ के नखनसों अलकों को सम्हार कर, आये हुए राजाओं को लज्जा पूर्वक देखनेलगी कि- इतने ही में रुक्मिणी जी श्रीकृष्णचन्द्रको देखती भई ॥ ५५ ॥

श्रीकृष्णचन्द्रभी द्वेषियों के देखते २ उस राजकन्याको रथ पर चढाते समय राजाओं के समूह को तिरस्कार कर गरुड की ध्वजा जिसमें फहराय रही इस प्रकार के अपने रथ में बैठाकर हरण करते हुए। तदनन्तर बलदेवजी प्रभृति यादवों के साथ जैसे शृगालों के मध्यसे सिंह अपने भागको ले जावै इस प्रकार रुक्मिणीजी को लेकर धीरे २ जाते हुए ॥ ५६ ॥

जरासंध प्रभृति मानि राजा लोग यश के नाश करने वाले उस अपने पराभव को नहीं सहन करते हुए बोले, कि- अहो बडे आश्चर्य की बात है वडे २ धनुष धारियों का हमारा यश गोप लोगों ने छीन लिया जैसे, कि- सिंहके भाग को मृग ले जावै ॥ ५७ ॥

इति श्रीभागवत दशमस्कन्ध उत्तरार्ध में त्रिपन अध्यायकी श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्य कृत, भाषा टीका समाप्त ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्द्धे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

इति सर्वे सुसंरब्धा वाहानारुह्य दंशिताः ।
स्वैः स्वैर्बलैः परिक्रान्ता अन्वीयुर्धृतकार्मुकाः ॥ १ ॥
तानापततत आलोक्य यादवानीकयूथपाः ।
तस्थुस्तत्संमुखा राजन्विस्फूर्ज्य स्वधनूंषि ते ॥ २ ॥
अश्वपृष्ठे गजस्कन्धे रथोपस्थे च कोविदाः ।
मुमुचुः शरवर्षाणि मेघा अद्रिष्वपो यथा ॥ ३ ॥
पत्युर्बलं शरासारैश्छन्नं वीक्ष्य सुमध्यमा ।
सव्रीडमैक्षत्तद्वक्त्रं भयविह्वललोचना ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चतुष्पञ्चाशत्तमे तु जित्वा राज्ञोऽरिपक्षगान् ।
रुक्मिणं च विरूप्याथ भैष्म्याः पाणिं पुरेऽग्रहीत् ॥

इतीति । अहो धिगस्मानित्येवं वदन्तः सुसंरब्धाः क्रोधाविष्टाः दंशिताः कृतसन्नाहाः परिक्रान्ताः परिवृताः अन्वीयुरन्वधावन् ॥ १ ॥

विस्फूर्ज्य टङ्कारयित्वा ॥ २ ॥

परेषां शराणां बाहुल्ये यादवानामचलत्वे दृष्टान्तः मेघा इति ॥ ३ ॥

ऐक्षदैक्षत ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वाहान् गजादीनारुह्येति धृतकार्मुका इति च पुरा विमूढत्वेनोज्झितास्त्रतया गजादिभ्यो भूमौ पतनात् ॥ १ ॥

त इति । पूर्वमेतदर्थमेव श्रीरामेण सहागताः प्रसिद्धाश्च य इत्यर्थः स्वान्यसाधारणानि धनूंषि ॥ २ ॥

रथोपस्थे तदुपरि स्थितनीडे कोविदा युद्धाभिज्ञा जरासन्धमुखाः ॥ ३ ॥

सुमध्यमेति । लज्जया नम्रत्वेन भङ्गुरमध्यात्वव्यक्तेः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १—११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथासहमानानां यदुभिः सह सङ्ग्रामं पराजयं चानुवर्णयति चतुष्पञ्चाशत्तमेन—इतीति । इत्यहो धिगित्येवं ब्रुवाणाः सर्वे सुतरां क्रोधाविष्टाः दंशिताः कवचिताश्च वाहानश्वादीनारुह्य स्वस्वबलैः परिक्रान्ताः परिवृताः धृतानि कार्मुकानि धनूंषि यैस्ते अन्वीयुरन्वधावन् ॥ १ ॥

तानापततः शत्रूनवलोक्य ते यादवसैन्याधिपतयो हे राजन् ! स्वधनूंषि विस्फूर्ज्य टङ्कारयित्वा सम्मुखा उत्तस्थुः ॥ २ ॥

परेषां शराणां बाहुल्ये यादवानामल्पत्वे च दृष्टान्तः—मेघा इत्यादि मेघा यथा अद्रिषु अपो जलधारा मुञ्चन्ति तद्वदश्वपृष्ठादिषु कोविदाश्शत्रवो यादवसैन्ये शरवर्षाणि मुमुचुः ॥ ३ ॥

तदा सुमध्यमा रुक्मिणी शरैश्छन्नं भर्तुर्बलमवलोक्य भयेन कातरे लोचने यस्याः सा सव्रीडं यथा तथा तस्य पत्युर्वक्त्रं मुखमैक्षत ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ १ ॥

यादवानामनीकानां यूथानि समूहास्तान्पान्ति रक्षन्तीति यादवानीकयूथपाः ॥ २ ॥

अश्वपृष्ठादिषु स्थित्वा ॥ ३ ॥

आसारो वेगवान् वर्ष इति सुमध्यमा रुक्मिणी ऐक्षद्दृष्टवती ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

॥ १—७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः।

॥ १—४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

यावन्निवर्त्तते चित्तं तदीयानां स्वभावतः।
तावदन्यस्य विषयो भगवांस्तन्न मन्यते॥
अतो विधिविवाहार्थं तन्निराकरणं पुरा।
त्रिविधानां निरूप्यं हि युद्धवाधनमुण्डनैः॥
उदासीनाः स्वकीयाश्च स्वयं चेत्तत्र शत्रवः।
मध्यमं भगवत्कार्यमनुकल्पो यतस्तथा॥
उत्तरार्द्धे पञ्चमे तु विवाहो वर्ण्यते हरेः।
रुक्मिण्याः सर्वभावेन तद्दोषान् विनिवर्त्य हि॥

पूर्वाध्यायान्ते स्वयशोनिन्दां कृतवन्त इत्युक्तं यावच्छक्यं स्वपौरुषं सात्विकास्ते कृतवन्त इत्याह—इतीति—सर्वे एव मिलिताः सुसंरब्धाः अल्पीयांसो भगवदीया इति स्वोद्यमः भगवांश्च स्त्रीरक्षायां व्यापृत इति अन्यथा सात्विकानां विचारपूर्वकं प्रवृत्तिर्न स्यात् सुष्ठु संरब्धाः क्रोधेन परस्परवाक्यैर्वा ततो वाहान् रथादीन् दंशिताः बद्धकवचाः सम्भूय युद्धे एकस्यापि भङ्गे सर्वेषां भवेदिति स्वैः स्वैः बलैः पृथगेव परितः आक्रान्ता दूरादेव मारणार्थं धृतकार्मुका जाताः॥ १॥

एवं शत्रूणामुद्योगमुक्त्वा तत्प्रतीकारार्थं भगवदीयानामप्युद्योगमाह—तानापतत इति—आ सर्वतः पततः अत्र विद्यमानाः सर्वे यादवानीकानां यूथपा एव नतु कश्चित्सेनारूपः साधारणो वा अतस्तत्सम्मुखा एव तस्थुः आत्मीयाश्चेत् महान्तः अल्पीयांसोऽपि भवन्ति तदापि जय इति बहूनामपि सम्मुखा जाताः तानाकारयन्त इव स्वधनूंषि विस्फूर्ज्य ज्यानिनादं कृत्वा स्थिताः यतस्ते रामादयः प्रसिद्धाः॥ २॥

ततः प्रथमे प्रथमतः युद्धार्थं प्रवृत्ता इत्याह—अश्वपृष्ठ इति। यत्रैव प्रहारे न कस्यापि व्यथा तत्रैव तेषां शरपातो भवतीति ज्ञापनार्थमश्वपृष्ठ इति चर्मादिव्यवधायकमस्तीति तथा गजस्कन्धेऽपि तथा रथोपस्थे अनुपविष्टभागे कोविदा अपि अथवा यत्रैव पीडा सम्भवति तत्रैव शरवृष्टिं कृतवन्तः यतः कोविदाः चकारात्सार थिस्थानेऽपि प्रतीकाराकरणेऽपि न कश्चित्तेषामपकारो जात इत्यत्र दृष्टान्तमाह—मेघा अद्रिष्विति। नदीर्यत इत्यद्रिः अन्यथा विदारे तदीयानामपकारान् विशेषणं व्यर्थं स्यात् तत्रापि मेघाः साधारणाः नतु नीलाः तत्राप्यपः नतु धाराः॥ ३॥

ततो रुक्मिण्या भयं जातं तद्भगवता निवारितमिति निरूप्यते भगवान् भक्तार्थमेव सर्वङ्करोति इति ज्ञापनार्थं केवलं तेषां रुक्मिण्या अत्यसम्मतौ स्वार्थमेव हतवानिति क्लिष्टप्रक्रमता स्यात् ततो युद्धात्पूर्वं तदाह—पत्युर्बलमिति द्वाभ्याम्। शराणामासारैः धारासम्पातैः सम्यक् छन्नं पत्युर्भगवतो बलं वीक्ष्य तद्वक्त्रं सव्रीडमैक्षत सुमध्यमेति विनियोगोऽन्यथा भविष्यतीति शङ्कया शुद्धान्तःकरणा वा राजसगुणे हि सति शौर्यादिकं भवतीति एतदर्थमेव भगवदीयानां सहनमपूर्वदर्शनमिति सव्रीडमैक्षत वस्तुतः सभयं द्रष्टव्यं तथापि तावदयं पलायनमपि कर्तुं शक इति लज्जैव परम्भवेदिति उभयथापि सव्रीडमैक्षत ततः क्षणानन्तरं भयेन विह्वले लोचने यस्याः तादृश्यपि जाता तस्य भगवतो वक्त्रमैक्षत॥ ४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

चतुष्पञ्चाशत्तमेऽरिजयो रुक्मिविरूपता।
भैष्म्याः प्रबोध उद्वाहो द्वारकायामितीर्यते

विस्फूर्य टङ्कारयित्वा॥ १...२॥

अद्रिष्विति। ते शरा यदूनामकिञ्चित्करा अभूवन्निति भावः॥ ३॥

ऐक्षत् ऐक्षत॥ ४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

चतुष्पञ्चाशत्तमे श्रीरुक्मिणीहरणमसहमानानां राज्ञां पराजयं रुक्मिणो वैरूप्यकरणम् श्रीरुक्मिणीसान्त्वनार्थं श्रीबलवाक्यं श्रीरुक्मिणीविवाहोत्सवं च वर्णयति। इतीति। अहो धिगस्मानित्येवं वदन्तः सुसंरब्धाः क्रोधाविष्टाः दंशिताः संनद्धाः स्वैःस्वैर्बलैः सैन्यैः परिक्रान्ताः परिवृताः अन्वीयुः अनुजग्मुः॥ १॥

विस्फूर्य टङ्कारयित्वा तेषां सम्मुखा उत्तस्थुः॥ २-३॥
तद्वक्त्रं पतिमुखम् ऐक्षत् ऐक्षत॥ ४॥

भाषा टीका।

श्रीशुक उवाच।

पूर्वोक्त प्रकार से सब राजा बडे क्रोधित होकर कवचों को पहर कर हाथी घोडों पर चढ़कर धनुषों को चढाकर अपने अपने सेनाओं से संयुक्त होकर श्रीकृष्णजी के पीछे दौडते भये॥ १॥

हे राजन्! परीक्षितजी यादवों के सेनापति भी उनको आते हुये देखकर अपने धनुषों की टंकार कर के उनके सन्मुख लडने को खडे होगये॥ २॥

अस्त्रों के चलाने मे वडे चतुर वे जरासन्धादि राजा घोडों पर हाथियों पर रथों पर वैठ कर जैसे पर्वतों पर मेघ वर्षा होवै तैसे यादवों पर वाणों की वर्षा करने लगे॥ ३॥

श्रीरुक्मिणीजी श्रीकृष्णके सेना को वाण वर्षा से ढकी देख कर भयके मारे नेत्रों को चपल करके लज्जित होकर श्रीकृष्ण के मुखकी तरफ देखने लगीं॥ ४॥

प्रहस्य भगवानाह मास्म भैर्वामलोचने !।
विनंक्ष्यत्यधुनैवैतत्तावकैः शात्रवं बलम् ॥ ५ ॥
तेषां तद्विक्रमं वीरा गदसङ्कर्षणादयः।
अमृष्यमाणा नाराचैर्जघ्नुर्हयगजान्रथान् ॥ ६ ॥
पेतुः शिरांसि रथिनामश्विनां गजिनां भुवि।
सकुण्डलकिरीटानि सोष्णीषाणि च कोटिशः ॥ ७ ॥
हस्ताः सासिगदेष्वासाः करभा ऊरवोऽङ्घ्रयः।
अश्वाश्वतरनागोष्ट्रखरमर्त्यशिरांसि च ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

मास्म भैः मा भयं कुरु हे वामलोचने ! वराक्षि ! तावकैस्त्वदीयैः कृत्वा ॥ ५ ॥

सचासौ विक्रमश्च तम् ॥ ६ ॥

उष्णीषाणि शिरोऽवतंसवस्त्राणि तत्सहितानि शिरांसि ७ करभाः प्रकोष्ठा ऊरुविशेषणं वा ॥ ८—९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

प्रहस्येति। निर्भयेऽपि तस्य भयदर्शनात् तन्निरसनेच्छातश्च हे वामलोचने ! इति सम्बोधनं तदानीमात्मनि प्रथमार्पिततत्सौन्दर्यविशेषानुभवेन सुखाभिव्यक्तेः तावकैर्हेतुभिर्विनंक्ष्यति स्वयमेव मरिष्यति तावकत्वनिर्देशस्तस्यां परमप्रणयव्यञ्जकः बहुत्वं स्वसैन्यस्य बाहुल्यव्यञ्जकं शत्रुबलस्यैकत्वं च स्वल्पप्रायत्वव्यञ्जकं तच्च सर्वं तस्या एवाश्वासनार्थम् ॥ ५ ॥

तद्विक्रममिति। समासेन विक्रमस्य तादृशत्वं स्वाभाविकं दर्शयति नीलोत्पलमितिवत् अमृष्यमाणा असहमानाः गदस्यादावुक्तिर्भक्तिविशेषेणाग्रे भवनात्। हयानामतिचञ्चलत्वात् प्रथमं हननं ततो गजानां स्थूलस्थूलत्वात् सर्वान्ते पराजयपूर्णतेच्छया सर्वतो मुख्यानां रथानामिति निर्देशक्रमाभिप्रायः ॥ ६ ॥

पेतुरिति युग्मकम्। रथ्यादीनां च यथा पूर्वं युद्धश्रैष्ठ्यात्तत्क्रमेण शिरः पतनं कुण्डलादीनां यथा सम्भवं समुच्चयः पार्थक्यं च इति तेषामाधिक्यसूचनेन वीरेषु महत्त्वं सूचितं कोटिश इत्यस्य परत्रापि सर्वैरन्वयः। करभा इति। तैर्व्याख्यातं तत्र "मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः"रित्यनुसारेण लक्षणयैव प्रकोष्ठावचनं प्रकोष्ठस्तदुपरिभागः पक्षे क्रमनिम्नत्वात् करभा इव करभा इति ॥ ७—८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तदा भगवान् प्रहस्य तामाह उक्तिमेवाह—मास्मेति। हे वामलोचने ! त्वं मास्म भैः भयं मा कृथाः अधुनैव त्वदीयैः सैन्यैः शात्रवं बलं विनंक्ष्यति नाशमेष्यतीति ॥ ५ ॥

इति तेषां चैद्यादीनां तथा विधं विक्रममसहमाना वीरा गदादयो यादवाः नाराचैर्हयादीन् जघ्नुः ॥ ६ ॥

तदा अश्विनाम् अश्वाः येषां सन्तीति ते तेषामश्वारूढानां रथिनां गजानां च कोटिशः शिरांसि कुण्डलकिरीटसहितानि उष्णीषसहितानि च भुवि निपेतुः ॥ ७ ॥

तथा खड्गगदाधनुर्भिः सहिता हस्ताश्च करभाश्च प्रकोष्ठाश्च ऊरवश्चाङ्घ्रयश्च निपेतुः करभास्तत्सदृशा ऊरव इत्यूरुविशेषणं वा तथा अश्वादीनां शिरांसि च निपेतुः तत्र नागा गजाः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

॥ ५—७ ॥*

करभाः कनिष्ठिकाया मूलप्रदेशाः गर्दभादश्वायां जातोऽश्वतरः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

करभाः केषाञ्चित् केवलकरभाः कनिष्ठोपलक्षितकरैकदेशाः ॥ ८—१३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

प्रहस्येत्यादि। तावकैरिति स्वजनान् प्रति तदीयत्वमुद्भाव्य तस्याः सर्वसमर्पणमिति व्यञ्जयति ॥ ५—३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ततः सान्त्वनमाह—प्रहस्येति। एवं हि कामः स्वयं स्वकी-

* अत्र विजयध्वजीयेप्रथमश्लोकस्येदं व्याख्यानं प्रमादात्त्रुटितम्। यः अरिभिः कृतः तं के के परे इति तत्राह। जरासन्ध इति ॥ १ ॥

हन्यमानबलानीका वृष्णिभिर्जयकांक्षिभिः।
राजानो विमुखा जग्मुर्जरासन्धपुरःसराः ॥ ९ ॥
शिशुपालं समभ्येत्य हृतदारमिवातुरम्।
नष्टत्विषं गतोत्साहं शुष्यद्वदनमब्रुवन् ॥ १० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

यवधङ्कामयत इति हासेनैव मोहनेनैव तस्या भयादिकमपि निवारितं मनो देहं च भगवते सन्देशार्थं प्रेषितवती नतु वाणीम् अन्यथा सैव रमेत भगवानपि तथ वाणीमेवोक्तवान् यथायोग्यं भगवत्त्वादेव नाविश्वासः तथैव हृदये वा सम्पादितवान् मास्म भैरित्याह—प्रसिद्धिरेव सर्वत्र वर्त्तते भगवदीयानां भयं नास्तीति वामलोचन! इति वक्रा दृष्टिर्न कर्त्तव्या आहोस्वित् पुरुषमपि या जयति तस्याः किं भयमिति मनोहरदृष्टित्वादेव शुभं भविष्यति त्वद्दृष्ट्या वा हता भविष्यन्तीति सम्बोधनम् अधुनैवेति निःसन्देहतामात्मत्वेन गृहीत्वाह त्यक्त्वा गमनाभावाय तावकैरिति। सर्वात्मकत्वविचारेऽपि उपपत्तिमाह—शात्रवम्बलमिति। शत्रवो हन्तव्या एवेति एवं भगवद्वाक्येनैव ते आज्ञप्ता एव सामर्थ्ययुक्ताः ॥ ५ ॥

एवं शत्रुबलं दूरीकृतवन्तइत्याह—तेषामिति। तादृशं पराक्रमम् अमृष्यमाणाः सन्तः जग्मुः तादृशं पराक्रमं को वा शत्रुरुपेक्षेत गदः सङ्कर्षणश्च आदिभूतौ येषाम् एकः प्रविश्य मारयति अपरस्त्वाकृष्य इतो हीनः कोऽपि नास्तीति तयोरादित्वं नाराचैर्बाणविशेषैः हयजगान् रथानिति त्रिविधा हता इति गणिताः नहि महद्भिः क्षुद्रा हन्यन्ते अतो न पत्तयः परिगणिताः ॥ ६ ॥

हननं फलपर्यवसायीति फलमाह त्रिभिः। पेतुरिति। वधो द्विविधः अवयविनः अवयवानां च ततः पलायनमिति रथिनां शिरांसि निकृत्तानि रथस्थानम् परित्यज्य भुवि पेतुः तथा अश्विनां अश्वसहितानां गजसहितानां वा खड्गयुद्धे नैतदाश्चर्यं बाणयुद्धेतु भवतीति निरूपितं तेषामप्रयोजकत्वं निवारयति। सकुण्डलकिरीटानीति। उष्णीषकुण्डलकिरीटानि त्रिविधानि प्रायिकत्वं व्यावर्त्तयितुं कोटिश इत्युक्तम ॥ ७ ॥

अवयवानाह। हस्ता इति। असियुक्ता गदायुक्ताः दक्षिणाः इष्वासयुक्ताः वामाः करभा सुण्डादण्डा ऊरवः अङ्घ्रयश्च सर्वेषामश्वादीनां शिरांसि च भुवि पेतुरिति सम्बन्धः नागा हस्तिनः षड्विधा अपि हता इत्यर्थः। चकारात् ध्वजादीनामपि भूमिपातः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

मास्म भैः माभैषीः तावकैरस्माभिः स्वेषां तदीयत्वनिर्देशः स्वेषां परम[illegible]व्यञ्जकः ॥ ५ ॥

तत्तदा सचासौ विक्रमश्च तमिति वा ॥ ६—७ ॥

करभाः "मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहि" रित्यमरः ॥ ८—१० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

हे वामलोचने! सुन्दराक्षि! मा स्म भैः भयं मा कुरु तावकैर्गदसङ्कर्षणादिभिः कृत्वा ॥ ५ ॥

सचासौ विक्रमस्तममृष्यमाणा असहमानाः ॥ ६ ॥

सकुण्डलकिरीटानि कुण्डलकिरीटसहितानि उष्णीषाणि शिरोऽवतंसवस्त्राणि तैः सहितानि च शिरांसि पेतुः ॥ ७ ॥

करभाः मणिबन्धादिकनिष्ठामूलान्ता हस्तावयवाः तदुपलक्षिता मणिबन्धादुपरि हस्तभागा इत्यर्थः ॥ ८—१० ॥

भाषा टीका।

श्रीरुक्मिणीजी के अभिप्राय को जानकर श्रीकृष्ण भगवान् बोले हे रुक्मिणी! तुम मत डरो तुमारे यह यादव इसी वखत इन शत्रुओं की सेना को नाश करेंगे ॥ ५ ॥

इतने ही में गद और संकर्षण आदिक वीरों ने उन शत्रुओं के उस पराक्रम करनेको नहीं सहन करसके तब बाणों से उनके हाथी घोडा रथों पर प्रहार किया ॥ ६ ॥

उस प्रहार से शत्रुओं के रथवाले घोडे वाले हाथी वाले इन सबों के कुंडलों के सहित किरीटों के सहित पगडियों के सहित करोडों मस्तक कटकर पृथिवी पर गिरपडे ॥ ७ ॥

गदा तरवार धनुषों के सहित हाथ गिरे हाथ के पहुंचा गिरे जांघ गिरीं पैर गिरे और घोडा खच्चर हाथी ऊंट गधा मनुष्य इनों के मस्तक भी कटकर गिरे ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

अप्राप्तदारमेव तं हृतदारमिवातुरम् ॥ १० ॥

विज० पाठः राजान ऊचुः ।

भो भोः पुरुषशार्दूल ! दौर्मनस्यमिदं त्यज ।
न प्रियाप्रिययो राजन्निष्ठा देहिषु दृश्यते ॥ ११ ॥
यथा दारुमयी योषिन्नृत्यते कुहकेच्छया ।
एवमीश्वरतन्त्रोऽयमीहते सुखदुःखयोः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

निष्ठा स्थैर्यम् ॥ ११ ॥

कुहको नर्तयिता तस्येच्छया दुःखेऽपीहमानत्वेन पारवश्यं व्यक्तं दर्शितम् ॥ १२

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

* जयकाशिभिः जितकाशिभिः जितकाशी जिताहव इति क्षीरस्वामिवचनात् जयकाङ्क्षिभिरिति पाठः स्पष्टः ॥ ९ ॥

नष्टत्विषमित्यादिना त्विण्नाशादिना कायमनोवाचां क्रमेण शक्त्यपक्रम ऊह्यः ॥ १० ॥

श्रीमुनीन्द्रस्तेषां वाक्येनैव तमुपहसति । भोभो इत्यादिना । वीप्सा महार्त्तस्य तस्य बलादाभिमुख्यार्थं हे पुरुषसार्दूलेति सत्पुंसो दौर्मनस्यं हि न योग्यमिति भावः । देहिषु नानादेहं प्राप्तवत्सु जीवेषु तच्च त्वया बुध्यत एवेत्याहुः हे राजन्निति ॥ ११ ॥

तच्च कुतस्तत्राहुः । यथेति । योषिदिति तत्प्रतिमाया एव रुचिकरत्वेन विषयिप्रवृत्तेस्तथाहि तद्व्यवहारः नृत्यते नृत्यति अयं सर्वोऽपि जनः ईहते प्रवर्त्तते दुःखस्य पश्चादुक्तिः सुखे स्वत एव प्रवर्त्तत इतिचेन्न दुःखेऽपि तद्दर्शनादिति बोधयति । ईश्वरः "अपाणिपादो जवनो ग्रहीते"त्याद्युक्तलक्षणः "सहस्रशीर्षा पुरुष"इत्यादिलक्षणो वेति राज्ञां भावः । एवमीश्वरमात्रज्ञानेऽपि पूर्णातदाविर्भावनराकृति परब्रह्म श्रीकृष्णवैमुख्यात् सर्वं तद्विधानां भस्मनि हुतमिति तु मुनीन्द्रस्य ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

कुहकेच्छया ॥ १२—१४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं जयकाङ्क्षिभिर्यदुभिर्हन्यमानानि बलानीकानि सैन्यसमुदाया येषां ते जरासन्धादयो राजानो विमुखाः पराङ्मुखाः सन्तो जग्मुः ॥ ९ ॥

ततस्ते सर्वे शिशुपालमभ्येत्याब्रुवन् कथम्भूतम् अप्राप्तदारमेव हृतदारमिवातुरं नष्टत्विषं निस्तेजस्कं गत उत्साहो यस्मात् शुष्यद्वदनं यस्य तम् ॥ १० ॥

उक्तिमेवाह । भो भो इति । हे पुरुषश्रेष्ठ ! दौर्मनस्यं विषादं त्यज नहि सुखदुःखयोर्देहिषु स्थैर्य्यं दृश्यते किन्तु ते क्षणिके आगमापायिनी इति भावः ॥ ११ ॥

नन्वप्रतिहतपौरुषाणामस्माकमयं पराभवोऽविसह्य इत्यत आहुः । यथेति । कुहको नर्त्तकस्तस्येच्छया इच्छानुसारमित्यर्थः दारुमयी योषित्प्रतिमा नृत्यते तथायं देहिवर्गोऽपीश्वरपरतन्त्रः सुखदुःखयोरीहते सुखदुःखयोर्निमित्तभूयोश्चेष्टते सुखदुःखार्थकर्माणि करोतीत्यर्थः । नहि सुखदुःखप्रापणे स्वात्मनः स्वातन्त्र्यमस्ति अपितु सुखायैवेहमानोऽयं जनः स्वस्वकर्मानुगुणेश्वरेच्छया सुखदुःखे प्राप्नोत्यतः किं विधेयमित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मनो जयकाङ्क्षिभिः जयप्रकाशकैः जयेच्छुभिर्वा ॥ ९ ॥

हृतदारं बलादपहृतभार्यं पुरुषम् ॥ १० ॥

प्रियाप्रिययोः सुखदुःखयोर्निष्ठा व्यवस्था नियतत्वं "निष्ठोत्कर्षे व्यवस्थाया"मिति ॥ ११ ॥

कुहकेच्छया मायिकेच्छया ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः पलायनमाह—हन्यमानेति । सर्वमेव बलमनीकरूपं हन्यमानं येषाम् एते तु वृष्टिमेव कृतवन्तः न तु मारयन्ति तत्र हेतुः जयकाङ्क्षिभिरिति कन्या तु प्राप्तैव केवलं जय एवापेक्षित इति तेषामुपयोगः ततो राजानः स्वदेशभागेप्सवः किं वृथा मरणेनेति सर्वे एव विमुखाः कुण्डिनपुरं जग्मुः जरासन्धः पुरःसरो येषां स हि पलायने कृताभ्यासः ॥ ९ ॥

भीष्मकोऽत्र न वक्तव्य इति तस्यापकाराभावाच्च शिशुपालं समभ्येत्य अविवाहेऽपि जातविवाह इव खिद्यमानो जातः ततो मर्त्तुकामं विषादिना आतुरं विचाररहितं हृतदारं सम्यगभेत्य निकटे सान्त्वनार्थं गत्वा शुष्यद्वदनं म्रियमाणमिव शीघ्रं सान्त्वनमब्रुवन् शिशुपालपरिज्ञाने मरणसाधनमेव ज्ञापकं नत्वन्य-

* जयकाशिभिरित्यन्यत्र पाठः ।

शौरेः सप्तदशाहं वै संयुगानि पराजितः।
त्रयोविंशतिभिः सैन्यैर्जिग्य एकमहं परम् ॥ १३ ॥
तथाप्यहं न शोचामि न प्रहृष्यामि कर्हिचित्।
कालेन दैवयुक्तेन जानन्विद्रावितं जगत् ॥ १४ ॥
अधुनापि वयं सर्वे वीरयूथपयूथपाः।
पराजिताः फल्गुतन्त्रैर्यदुभिः कृष्णपालितैः ॥ १५ ॥
रिपवो जिग्युरधुना काल आत्मानुसारिणि।
तदा वयं विजेष्यामो यदा कालः प्रदक्षिणः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

दित्याह—नष्टत्विषमिति। बहिःकान्त्यभावः अन्तरुत्साहाभावः जरासन्धो हि अत्यन्तमभ्यस्तबोधनः ॥ १० ॥

सान्त्वनवाक्यान्याह—भोभो इति षड्भिः। भगवद्गुणैरेव सान्त्वनं भवतीति अनेन तस्यापि रुक्मिण्यामभिमानो निवर्त्तिष्यते इति निरूपितम् आदौ स्वास्थ्यं सम्पादयन्ति। भो भो इति मूर्च्छितप्रबोधनं स्तुत्या माहात्म्यं हृदये समायातीति पुरुषशार्दूलेति सम्बोधनम्। इमं विवाहाभावलक्षणं न हि त्वदीयं किञ्चिद्गतमस्तीति अप्राप्तत्वात् जाते विवाहे प्रियं भवेदिति यदि तत्राहुः—न प्रियाप्रिययोरिति। देहिषु सर्वदा प्रियं वा कस्याचिदप्रियं वेति निष्ठा निर्द्धारो नास्ति तत्र देहित्वमेव हेतुः "दिह उपचये" इति यदोपचयः तदा प्रियमन्यदाप्रियमिति ॥ ११ ॥

हेत्वन्तराण्याहुः। यथा दारुमयीति। अलौकिको बोधनहेतुरयं दारुमयी योषित् विवृताङ्ग्यपि सभायां विरुद्धरसापि कुहकस्य वञ्चकस्य कस्याश्चिद्देवतायाः रूपं कृत्वा तां नर्त्तयित्वा स्वोदरभरणं करोति एवमीश्वरेण सर्वोऽपि नर्त्यते स्वक्रीडार्थमत ईश्वराधीन एवायं लोकः भ्रमात्सुखदुःखयोरीहते सुखं भवतु दुःखं मा भवत्विति यथा कथञ्चित् प्रवृत्त्यर्थं भगवति दोषज्ञानाभावाय तथा बुद्धिमुत्पादयन्ति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

निष्ठा स्थैर्यम् ॥ ११ ॥

कुहको नर्त्तयिता तस्येच्छया एवमयं जीवलोकः कदाचित् सुखे कदाचित् दुःखेऽपि ईहते चेष्टते प्रवर्त्तत इति यावत् ईश्वराधीन इतीश्वरं मानितवतामपि तेषां कृष्णवैमुख्यादेवासुरत्वम् ॥ १२ ॥

श्रीच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

देहिषु प्राकृतदेहयुक्तेषु प्रियाप्रिययोरिष्टानिष्टयोर्निष्ठा स्थैर्यम् ॥ ११ ॥

कुहको नर्त्तयिता अयं प्रसिद्धो जनः ॥ १२ ॥

भाषा टीका।

पीछे तो विजयकी इच्छा करनेवाले वृष्णि यादवों के प्रहार के मारे अपने बल सेनाको मरते देखकर जरासन्ध आदिक राजा लोग संग्राम से विमुख होकर इधर उधर भाग गये ॥ ९ ॥

आगे जाकर मिलके जैसे स्त्रीके हरणे से व्याकुल होवै तैसे नष्ट होगया तेज जिसका उत्साहरहित मुख जिसका सूख गया है ऐसे शिशुपाल से कहने लगे ॥ १० ॥

हे पुरुषों मे श्रेष्ठ! महाराज! इस उदासी को छोडो किसी पुरुष के लिये सुख या दुःख सदा नहीं रहता है ॥ ११ ॥

जैसे लकडी की पूतली नटकी इछा से नाचती है इसी तरह से यह जीव भी ईश्वर की इछा से सुख दुःख पाता है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

अत्रचाहमेव दृष्टान्त इत्याह जरासन्धः शौरेरिति। कृष्णात्सकाशात् एकं संयुगं परं केवलमन्तिमं वा जिग्ये जितवानहम् ॥ १३ ॥

दैवमदृष्टं तद्युक्तेन ॥ १४ ॥

फल्गुतन्त्रैः स्वल्पसैन्यैः ॥ १५ ॥

प्रदक्षिणोऽनुकूलः स्यात् ॥ १६—२१

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

एवं सर्वैः संहत्योक्तेऽपि तस्य दौर्मनस्यत्यागमदृष्ट्वा स्वयं जरासन्ध एव स्वानुभवप्रदर्शनेन सान्त्वयति। शौरेरिति। त्रयोविंशत्यक्षौहिणीसंख्यैः सैन्यैः सहाहं शौरितः पराजितोऽभवं वै प्रसिद्धौ यद्वा आर्षी कर्त्तरि षष्ठी शौरिणेत्यर्थः। शूरसुतत्वेनेश्वरत्वं निन्द्यते प्रौढत्वं च तत्रापि निजमानरक्षार्थं कथ्यते जिग्य इति ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी।

तथैवाह--तथापीति। पराजयेनापि न शोचामि जयेनापि न प्रहृष्यामीत्यर्थः। कर्हिचिदित्यस्योभयत्राप्यन्वयः विद्रावितं सङ्क्षोभितम् ननु कालस्य सर्वत्र साम्येन तस्मात् प्रियाप्रियप्राप्तिः कुतः स्यात् तत्राह—दैवेति। स्वकर्मणां वैचित्र्यादित्यर्थः पूर्वमीश्वरेच्छैव कारणमुक्तम् अधुना तु दैवसंयुक्तः काल इत्यस्यायम्भावः जीवस्य दैवमनादिसिद्धत्वादनन्तमेव वर्त्तते तत्रेश्वरचेष्टात्मककालविशेषो दैवविशेषमुपादत्त इति॥१४॥

प्रकृतलज्जादुःखापलापे तत्सर्वं योजयति-अधुनापीति। सम्प्रत्यपि पश्येत्यर्थः। वयमिति। सर्वापेक्षया पुनःसर्वेषामेवैतानि वचनानीति वा कृष्णेति मूलनामग्रहणमप्यवज्ञासूचनार्थम् १५॥

पुनस्तत्सर्वमाश्वासने योजयति—रिपव इति। आत्मनः अनुसारिणि अनुकूले सति तज्जयादपि विशेषेण जेष्यामः वयं चेति पाठे वयमपि॥१६॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

फल्गुतन्त्रैः। अल्पबलैः॥१५॥
प्रदक्षिणः अनुकूलः॥१६...२२॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

एवमीश्वरपारतन्त्र्यमुक्तं तत्र चाहमेव दृष्टान्त इत्याह जरासन्धः। शौरेरिति-सप्तदशसंयुगानि युद्धानि कृत्वेति शेषः। त्रयोविंशत्यक्षौहिणीकैः सैन्यैः सहितोऽप्यहं शौरेः श्रीकृष्णात्सकाशात् पराजितः सप्तदशकृत्व इति शेषः। एकं संयुगं त्वहं परं केवलं जिग्ये जितवानस्मि॥१३॥

तथापि सप्तदशकृत्वः पराजयकालेऽपि अहं कर्हिचिन्न शोचामि नापि जयकाले हृष्यामि च किं कुर्वन् दैवमदृष्टं तद्युक्तेन कालेन कालशरीरकेणेश्वरेण दैवमीश्वरस्तद्युक्तेन तदात्मकेन कालेनेति वा कृत्स्नं जगद्विद्रावितम् उपद्रुतं जानन्॥१४॥

अतोऽधुनापि वयं सर्वे वीरयूथपा अपि फल्गुतन्त्रैरपि अल्पबलैरपि पराजिताः॥१५॥

रिपवस्तु आत्मानुसारिणि स्वानुकूले काले प्राप्ते सति जिग्युः यदा च प्रदक्षिणोऽस्मदनुकूलः कालो भावी तदा वयमपि जेष्याम एव॥१६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

सोऽहं त्रयोविंशतिभिः सैन्यैरक्षौहिणीभिः शौरेः सप्तदशसंयुगानि सप्तदशसंयुगेषु पराजितः परं पश्चात्सोऽहं तावतीभिः सम्भूयैकं सेनादिविकलं कृष्णं जिग्ये तथाप्युभयथापि एकमष्टादशमं संग्रामं वा॥१३—१४॥

फल्गुतन्त्रैः अल्पसेनादिपरिच्छदैः॥१५॥

प्रदक्षिणः अनुकूलः॥१६—१७॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

पूर्वमीश्वरेच्छैव कारणमित्युक्त्वा पश्चात्कालेन दैवयुक्तेनेति कारणान्तरनिर्देश इदमभिप्रैति जीवस्य दैवमनादित्वात् अनन्तमेव वर्त्तते तत्र चेश्वरचेष्टात्मकः कालविशेषो दैवविशेषमुपादत्त इति॥१४—२१॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं शास्त्रीयमुक्त्वा लौकिकं स्वकीयमाह-शौरेः सप्तदशाहमिति। सप्तदशदिवसेषु वै निश्चयेन शौरेः सम्बन्धिसंयुगानि पराजितः द्विकर्मकोऽयं जिधातुरत्र संयुगेषु वा त्रयोविंशतिभिः सैन्यैरक्षौहिणीभिः सहित इति साधनसहितोऽपि सकृज्जयं मन्यते तेन द्वयमपि मयानुभूतमिति निष्ठाभावः प्रत्यक्षः॥१३॥

अत एव मम शोको नास्तीत्याह—तथापीति। कर्हिचित् तत्स्मरणेऽपि दुहित्रादिदर्शनेऽपि सर्वदा हर्षविषादाभावे एकमनुसन्धेयमिति तच्च निर्द्धारितं तस्मा उपदिशति। कालेनेति। यदि स्वसमानैः पराजयो जयो वा भवेत् तदा हर्षो विषादो वा कर्त्तव्यो भवेत् कालस्तु तत्कर्त्ता स सर्वेषामधिपतिः किञ्च सोऽपि द्रव्ययुक्त एव शरीरादिसहितः विद्रावणं शरीरद्वारैव करोति नत्वात्मनां स्वतः तेन जगद्विद्रावितं जानन् न शोचामीति सम्बन्धः दैवयुक्तेनेति पाठे कर्मवशात् सोऽपि तथा करोति नतु तस्यापि कश्चन दोषोऽस्तीति भावः॥१४॥

अस्तु कालान्तरवार्त्ता इदानीमेव वयं सर्वे जिताः अतः पञ्चभिः सह दुःखं न भवतीति न शोकः कर्त्तव्य इत्यभिप्रायेणाह—अधुनापीति। वयमिति श्लाघायां सर्वेति सम्मत्यर्थं तर्ह्यप्रयोजका भविष्यन्तीति न मन्तव्यं वीरयूथपानामपि यूथरक्षका वयं सर्वदैव वयमेवं भूताः अधुना परं पराजिताः तेषां च न महद्बलं किन्तु फल्गुतन्त्रैरेव यदुभिः पराजिताः तर्हि तेऽपि हता भविष्यन्तीत्याशङ्क्य तं मनोरथं दूरीकरोति कृष्णपालितैरिति कृष्णेन पालिताः न मारयितुं शक्या इत्यर्थः। अनेन कृष्णात् कन्याहरणसम्भावनापि निवारिता॥१५॥

ननु किमेतदाश्चर्यमिति चेत्तत्र हेतुमाह—रिपवो जिग्युरिति। अधुना आत्मानुसारिणि काले देवानां हितकर्त्तरि रिपवो वैष्णवा जिग्युः अस्माकं च हितकारी यदा तामसः कालो भविष्यति राजसो वा तदा वयं दैत्याः चकारात् राक्षसा अपि विजेष्याम इति दैत्यानां सिद्धान्ते कालः परमः तदतिरिक्तानङ्गीकारात् तत्र प्रतिष्ठिताः॥१६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

शौरेः सकाशात् संयुगानि व्याप्य संयुगेषु वा पराजितः पराभूतः त्रयोविंशत्यक्षौहिणीसङ्ख्यैः एकं परं एकस्मिन्नन्तिम एव संयुगे जिग्ये जितवानस्मि॥१३॥

दैवमदृष्टं तद्युक्तेन विद्रावितं सङ्क्षोभितम्॥१४॥

विज० पाठः (श्रीशुक उवाच।)

एवं प्रबोधितो मित्रैश्चैद्योऽगात्सानुगः पुरम्।
हतशेषाः पुनस्तेऽपि ययुः स्वं स्वं पुरं नृपाः॥ १७॥
रुक्मी तु राक्षसोद्वाहं कृष्णद्विडसहन्स्वसुः।
पृष्ठतोऽन्वगमत्कृष्णमक्षौहिण्यावृतो बली॥ १८॥
रुक्म्यमर्षी सुसंरब्धः शृण्वतां सर्वभूभुजाम्।
प्रतिजज्ञे महाबाहुर्दंशितः सशरासनः॥ १९॥
अहत्वा समरे कृष्णमप्रत्यूह्य च रुक्मिणीम्।
कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि वः॥ २०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

फलुतन्त्रैः तुच्छपरिच्छदैः॥ १५॥
प्रदक्षिणः अनुकूलः यदा स्यात्॥ १६—१८॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

त्रयोविंशतिभिः सैन्यैरक्षौहिणीभिः सहितोऽहं शौरेः कृष्णात् सप्तदशसंयुगानि युद्धानि कृत्वेति शेषः पराजितः पराभूतः एकमष्टादशमं संयुगं परं केवलं जिग्ये जितवानास्मि॥ १३॥
दैवं प्राक्कर्म यद्वा दैवमीश्वरस्तद्युक्तेन॥ १४॥
फल्गुतन्त्रैरल्पसैन्यैः॥ १५॥
जिग्युर्जितवन्तः प्रदक्षिणोऽनुकूलः॥ १६—२२॥

भाषा टीका।

कृष्णने सत्तरह वखत मेरेको संग्राममें जीता तेइस अक्षोहिणी से परंतु एकले पीछे मैने उनको जीत लिया॥ १३॥
तौ भी मै कभी न शोचता हूं न खुसी होता हूं क्यों कि मै जानता हूं कि प्रारब्धके सहित कालही इस जगत्को अपने वश घुमा रहा है॥ १४॥
इस वखतभी वीरोंके सेना पतियों के सेनापति हम लोगों को थोडे वलवाले कृष्णके संगमें रहने वाले यादवोंने जीत लिया॥ १५॥
इस वखत शत्रुओं के अनुकूल काल है तो वे जीतगये जब हमारे अनुकूल काल होगा तो हम जीतैंगे॥ १६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी।

हतेभ्यः शेषा इति बहवो हता इति द्योत्यते॥ १७॥
पूर्वोक्तयुद्धारम्भे रुक्मिणो वृत्तिमाह—रुक्मी त्विति। पृष्ठतः पश्चात् पृष्ठरक्षान् विन्यस्य द्वारकां प्रति श्रीकृष्णस्य प्रस्थानात् तथाच हरिवंशे। आदाय रुक्मिणीं कृष्णो जगामाशु पुरीं प्रति। रामे भारं समासज्य युयुधाने च वीर्यवान् अक्रूरे विपृथौ चापि गदे च कृतवर्मणि। चक्रदेवे सुदेवे च सारणे च महाबले। निर्वृत्तशत्रौ विक्रान्ते भङ्कारे विदूरथे। उग्रसेनात्मजे कङ्के शतद्युम्ने च केशवः। राजाधिदेवे मृदवे प्रासने चित्रके तथा। अरिदान्ते बृहद्दुर्गे स्वफल्के सत्यके पृथौ। वृष्ण्यन्धकेषु चान्येषु मुख्येषु मधुसूदन इति। स्ववर्त्मनि स्थितांस्तान् वञ्चयित्वेति ज्ञेयम्॥ १८॥
अमर्षी असहनः अत एव सुसंरब्धः अतिशयेन क्रुद्धः अत एव शृण्वतां शृण्वत्सु सर्वभूभुजां सर्वभूभृत्सु तस्य प्रतिज्ञायोग्यत्वं बोधयन् महाशूरत्वं लक्षयति—महाबाहुरिति। अनेन तदानीं बाहूत्थापनमपि ज्ञेयम् अतः पूर्वमेव दंशित इत्यादि॥ १९॥
सङ्गरे नतु मायादिना अप्रत्यूह्य अनिवर्त्य कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामीति पौरजनेषु निजमुखदर्शनाय अयोग्यत्वात् इयं च दैवीगीः भावित्वात्॥ २०॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

इत्थं मित्रैर्जरासंधादिभिः बोधितः सान्त्वितश्चैद्यस्स्वपुरं प्रति जगाम ततो हतशेषास्ते जरासंधादयोऽपि नृपाः स्वस्वगृहं प्रति जग्मुः॥ १७॥
ततः कृष्णद्विट् रुक्मी तु स्वसुर्भगिन्या राक्षसोद्वाहमसहमानः अक्षौहिण्या सैन्येन परिवृतः कृष्णं पृष्ठतोऽन्वधावत्॥ १८॥
अनुधावनात्पूर्वं तस्य संरम्भमाह—रुक्मीति। अमर्षी क्रुद्धः सुसंरब्धः सन्नद्धः तदेव प्रपञ्चयति—दंशितः कवचितः शरासनेन धनुषा सहितः सर्वभूभुजां शृण्वतां सतां प्रतिजज्ञे॥ १९॥
प्रतिज्ञामेवाह—अहत्वेति। अप्रत्यूह्य अनाहृत्य॥ २०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

असहन्नसहमानः॥ १८—१९॥
अप्रत्यूह्य अनावृत्य अन्यस्मादत्वेति वा॥ २०—२३॥

इत्युक्त्वा रथमारुह्य सारथिं प्राह सत्वरः ।
चोदयाश्वान् यतः कृष्णस्तस्य मे संयुगं भवेत् ॥ २१ ॥
अद्याहं निशितैर्बाणैर्गोपालस्य सुदुर्मतेः ।
नेष्ये वीर्यमदं येन स्वसा मे प्रसभं हृता ॥ २२ ॥
विकत्थमानः कुमतिरीश्वरस्याप्रमाणवित् ।
रथेनैकेन गोविन्दं तिष्ठ तिष्ठे*त्यथाह्वयत् ॥२३ ॥
विज० पाठः (स गत्वा नर्मदां देवीं तरन्तं मधुसूदनम् ।
आसाद्य युद्धसन्नद्धास्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥)

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं स्वसिद्धान्तनिरूपणेन प्रतिबोधितः मित्रैरवञ्चकैः समानव्यसनैः सह चैद्यः ससेवकः स्वपुरमगात् । तेऽपि हतशेषाः तद्गृहपर्यन्तं तत्सङ्गे गत्वा पुनः स्वं स्वं पुरं ययुः ॥ १७ ॥

एवं सप्तदशभिः एकमुपाख्यानं साधारणानां ममताभावाय निरूपितम् । अधुना रुक्मिप्रभृतीनां ममताभावाय रुक्मिण्याश्च तेषु ममताभावाय सार्द्धैरेव सप्तदशभिर्निरूप्यते । मध्यमं तामसमन्तिमं राजसमिति ततो दोषत्रयापगमे भगवानष्टैश्वर्यरूपां रुक्मिणीं स्वीकरिष्यत्यष्टभिः तत्र प्रथमं तामसस्योद्योगमाह—रुक्मी त्विति । यद्यपि तत्त्वोपदेशे रुक्मी स्थितः तत्त्वेन च सर्वे निवृत्तव्यापारा जाताः रुक्मी तु न जात इति तुशब्दार्थः। ननु कोऽपराधः य एव क्षत्रियः बलान्नयति तस्यैव भार्या भवतीति क्षत्रियाणां स्थितिः तत्राह—स्वसुः राक्षसोद्वाहमसहन्निति । ये हि कुलीनाः सन्तो दुर्बलाः तत्कन्या राक्षसविधिना नीयते स्वयन्तु शूरः अतो राक्षसविवाहोऽनुचितः किञ्च कृष्णद्विडयं अन्यश्चेन्नयेत् न वदेदपि द्विष्टेन नीते न काप्युपकाराय भविष्यति स्थापनीयं च शत्रुत्वं तत्सम्बन्धे सत्यशक्यमिति सम्बन्धदूरीकरणार्थं तस्य प्रवृत्तिः कन्याहविषोस्तुल्यत्वात् "द्विषता हि हविर्भुक्तं नेह नान्यत्र तद्भवे"दिति वाक्यात् कन्यापि द्विषा भुक्ता न लोकद्वयोपकारिणीति तस्या भोगं वा निवारयितुं तत्प्रवृत्तिः अत एव पृष्ठतोऽन्वगमत् येनैव मार्गेण स्वयमपि गतः अथवा अयं भगवान् यदैव निर्गतः तदैव प्रचलितः परमन्ये निवृत्ताः अयं तु न निवृत्त इति वैलक्षण्यम् एकया अक्षौहिण्या परिवृतः सन् गतः ननु बहव एव गताः हतोद्यमा जाताः कथमयमेकाकी गच्छतीत्याशङ्क्याह—बलीति । अयमत्यन्तं बलिष्ठः ॥ १८ ॥

अत एव महतीं प्रतिज्ञां चक्र इत्याह—रुक्मीति । अमर्षी अप्रतीकारक्रोधवान् सुष्ठु संरब्धः युद्धार्थं कृतोद्यमः सर्वभूभुजां शृण्वतां मध्ये प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञां कृतवान् क्रोधसंरम्भान्न ज्ञातवान् सामग्री गृहीतेति निर्भयः निवारकाश्च नागताः सर्वे सहायापेक्षा तु नास्तीत्याह—महाबाहुरिति । महती क्रिया शक्तिर्यस्येत्यर्थः । ततो दंशितः बद्धकवचः सशरासनश्च ॥ १९ ॥

प्रतिज्ञामाह—अहत्वेति । अप्रत्यूह्येति रुक्मिणीमग्नितुल्यां मन्यते यथा आयतनादग्निः बहिश्चेन्निर्गच्छति, तत्पुनरायतने व्यूह्यते तथा कुलादपगता पुनः कुले व्यूह्येति भावः । नन्वेतदशक्यमिति चेत्तत्राह—कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामीति । अयमेव नियमः यदुभयम् कृत्वा कुण्डिनाप्रवेश इति अतः कुण्डिनाप्रवेश एव तस्य फलिष्यति अत एव विगानाभावात् निर्द्धारितस्यानुक्तत्वात् न पदानामन्यथार्थो वक्तव्यः एतदहं सत्यं ब्रवीमीति शपथः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी

अमर्षी असहिष्णुः सुसंरब्धः अतिक्रोधी ॥ १९ ॥

अहत्वेति । भारतीपक्षे अज्ञात्वा अप्रत्यूह्य अनिवर्त्य अनिर्मोच्येति वा ॥ २०—२१ ॥ ०

भाषा टीका ।

इस प्रकारसे मित्रोंके समुझानेसे शिशुपाल गामको गया मारमें से बचे हुये बाकी वे राजा भी अपने अपने ग्रामों को गये ॥ १७ ॥

रुक्मी तो श्रीकृष्णका द्वेषी है सो वहनके राक्षस विवाहको नहीं सह सका तब एक अक्षौहिणी सेनाको लेकर बडे बलसे श्रीकृष्णके पीछे दौडा ॥ १८ ॥

रुक्मी नहीं सहन करके वडे क्रोधसे कवच पहर कर धनुषको हाथमें लेकर दोनों वडे भुजोंको उठाकर सब राजाओं को सुना कर प्रतिज्ञा करने लगा ॥ १९ ॥

मै युद्धमें कृष्णको विना जीते रुक्मिणी को विना लौटाये अपने कुण्डिन नगरमें प्रवेश नहीं करूंगा मै आप लोगोंके आगे सत्य कहता हूं ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गोपालस्य वेदपालकस्येति वास्तवोऽर्थः तथा सुदुर्मतेरिति शोभनानुग्रहवती दुष्टेष्वपि मतिर्यस्य तस्येति ॥ २२—२३ ॥

* उपाह्वयदिति वीर० पाठः ।

धनुर्विकृष्य सुदृढं जघ्ने कृष्णं त्रिभिः शरैः।
आह*चात्र क्षणं तिष्ठ यदूनां कुलपांसन ! ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

यदूनां कुलपांसन ! कुलदूषण वस्तुतस्तु यदूनां कुलस्य पते ! हे अंसन स्वयं च रिपुहननचतुर अंस समाघात इत्यस्माद्धातोः कर्तरि ल्युट् प्रत्ययो नन्द्यादिविहितः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी।

चोदयेति। नोदयेत्यर्थः। कुत्र यतो यत्र तत्रैव परमदुर्गद्वारकायामपीत्यर्थः ॥ २१

तच्च किमर्थं तदाह—अद्येति। नेष्ये गमयिष्यामि हरिष्यामीत्यर्थः। ननु श्रीकृष्णनिन्दामयं वाक्यं श्रीमद्भगवद्भक्तवृन्दवन्द्यश्रीचरणकमलरजःकणेन तत्र भवता बादरायणिना कथमनूदितमिति चेत्तत्राहुर्ष्टीकाकृतो गोपालस्येत्यादि तस्येतीत्यन्तं तत्र तस्यैकदेशेऽपि यथाकथञ्चिदपि तत्स्तुतिरूपार्थसत्त्वेऽनुचितोऽत्रानुवाद इत्याशयः तत्त्वार्थश्चायं गोपालस्य तद्रूपलीलत्वेनैव प्रकाशितापूर्वसर्वैश्वर्य्यमाधुर्य्यस्य अनाद्यनन्तकालसिद्धवेदसिद्धसर्वमन्त्रश्रेष्ठयोरष्टादशदशाक्षरयोरधिदेवस्य स्वयं भगवत इत्यर्थः। तर्हि कथं बहूनामन्यत्र प्रवृत्तिस्तत्राह-सुष्ठुदुः अतिकृच्छ्रेण मतिर्ज्ञानं यस्य तस्य निशितैर्वाणैर्निजमेव वीर्य्यमदं नेष्ये गमयिष्यामि क्षपयिष्यामीत्यर्थः तत्र तस्य सामर्थ्यं दर्शयति। येनेति प्रसभं सर्वानपि राज्ञः पराभूयेत्यर्थः। मे इति वीर्य्यमदमित्यनेनाप्यन्वितं वा ॥ २२ ॥

विरूपं कत्थमानः आत्मानं श्लाघमानः अतः कुमतिः अतोऽप्रमाणवित् माहात्म्यानभिज्ञ इत्यर्थः। अत एव श्रीबलदेवं वर्त्मान्तरेण वञ्चयित्वा एकेन रथेन सह वर्त्तमानः एकाकिना श्रीभगवता स्वयमप्येकाकितया योद्धुं महामदेन दूरतः सर्वसैन्यपरित्यागात् तथाच श्रीहरिवंशे

अवस्थाप्य च तत्सैन्यं रुक्मी मदबलान्वितः।
चिकीर्षुर्द्वैरथं युद्धमभ्ययान्मधुसूदनमिति॥

गोविन्दं पृथ्व्यामवतीर्णं साक्षाद्भगवन्तमपीत्यर्थः। एममग्रे कृष्णमित्यादिकमपि ज्ञेयं तथैव मुहुरुक्तिस्तस्यात्यन्ताबुधत्वादिबोधनार्थम् ॥ २३ ॥

अवज्ञया तं भृशमुत्साहयितुमिच्छया च तदाह्वानमनादृत्य प्रयान्तमेव शरैः पृष्ठतो जघ्ने तथापि तथैव प्रयान्तं पुनराह यद्वा तदाह्वानादभिमुखतया स्थितं जघ्ने तथापि क्षणं तिष्ठेति वीरदर्पस्वभावादेवाह अरे हे शत्रो ! यद्वा अव्ययमिदमनादरसंबोधने वास्तवोऽर्थः अरे क्षणं शीघ्रदर्शनं यथा स्यात्तथा तिष्ठेति "लघु क्षिप्रमरं द्रुतमिति पर्य्यायात् ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

अप्रमाणवित्। अनन्तपरिमाणवत्त्वमजानन् वेदान्तानभिज्ञ इत्यर्थः ॥ २३-३४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

इतीति। सत्वरः त्वरया सहितः उक्तिमेवाह—चोदयेति सार्द्धेन। यतो यत्र कृष्णस्तत्राश्वानाशु चोदय गमयेत्यर्थः। तेन कृष्णेन सह मम संयुगं संग्रामो भवेत् भवितव्यः ॥ २१ ॥

सुतरां दुर्बुद्धेर्गोपालस्य वीरमदं वीरोऽहमेवेत्येवं विधं मदं नेष्ये ततो नयामि त्याजयामीत्यर्थः। तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि। येन कृष्णेन मम भगिनी प्रसह्य नीता अपहृता ॥ २२ ॥

विकत्थमान इति। ईश्वरस्य श्रीकृष्णस्य प्रमाणम् ज्ञानशक्तिबलादीनामनन्तपरिमाणत्वमजानन् अत एव कुमतिरत एव चैवं विकत्थमानः प्रगल्भं भाषमाणः तिष्ठ तिष्ठेति वदन्निति शेषः उपाद्रवत् अन्वधावत् ॥ २३ ॥

धनुरिति। दृढं धनुर्विकृष्य शरान् सन्धायेति शेषः। कृष्णमुरो वक्षस्थलं जघ्ने आह च उक्तिमेवाह-क्षणमित्यादिना स्पष्टयत्यतः प्राक्तनेन। हे यदुकुलदूषक ! क्षणं तिष्ठ ममाग्रत इति शेषः ध्वांक्षः काकः यथा हविः हृत्वा याति तथा मम स्वसारं मुषित्वा क्व यास्यसि नैल्यमयोग्यत्वं च दृष्टान्ताभिप्रेतम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृतपदरत्नावली।

अरे नीचसम्बोधनं तदेव व्यनक्ति। यदूनामिति ॥ २४-२५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ततः पित्राद्यभ्यनुज्ञाव्यतिरेकेणैव एवमुक्त्वा रथमारुह्य स्वसारथिं प्रति प्राह अन्यथासनं तथा कुर्यात् सहजद्वेषाभावात् सत्वरमित्युभयत्र अश्वान् प्रेरय तस्य मे च संयुगो भवेत् प्रार्थनायां लिङ् यथा मम तस्य संयुगो भवति तथा चोदयेति भवेदिति विध्यर्थो वा अपूर्वत्वात् यतोऽयं कृष्णः श्रीप्रियः अतः श्रियं हृतवानिति ॥ २१ ॥

गत्वा यत्कर्त्तव्यं तदाह—अद्याहमिति। निशितैरिति सहार्थे तृतीया दुष्टेष्वपि मतिर्यस्येति गोपालत्वं शब्दतो न दोषः अभिप्रायतस्तथा भवति तत्प्रकृतेनाङ्गीक्रियत इति नान्यथा वक्तव्यं वीर्यजनितो यो मदः तमहं नेष्ये ग्रहीष्यामि येन भगवता

* आहचारे इति विजय० तोषणीपाठः आहचीरहाति वीर० पाठः।

कुत्र यासि स्वसारं मे मुषित्वा ध्वांक्षवद्धविः।
हरिष्येऽद्य मदं मन्द ! मायिनः कूटयोधिनः॥ २५॥
यावन्न मे हतो बाणैः शयीथा मुञ्च दारिकाम्।
विज० पाठः (धनुर्विकृष्य सुदृढं जघ्ने कृष्णं त्रिभिः शरैः)
स्मयन्कृष्णो धनुश्छित्त्वा षड्भिर्विव्याध रुक्मिणम्॥ २६॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

कृत्वा मदं प्राप्स्यामीत्यर्थः। पूर्वं नास्माकं गर्वः स्थितः अधुना भगवत्सम्बन्धात् नास्मत्सदृशा वीरा भविष्यन्तीति गर्वो भविष्यति क्षत्रियाणां. वीर्यमेव महत्त्वसूचकमिति न मदमात्रं निरूपितं ननु भगवतो हेतुत्वं कथमित्यत्राह— येन मे स्वसा प्रसभं हृतेति- बलात्कारेण हरन् वीर्यं शिक्षां चोपदिष्टवान् बाणानपि प्राप्स्यामि वीर्यमपीति स्वसाधनबलप्राप्तिर्भगवदाभिमुख्यगमने फलमित्यर्थः॥ २२॥

तत्सम्मुखमेव गन्तव्यमिति नियोगः विशेषेण कत्थमानः असम्बद्धमिव भाषमाणः भगवान् हि महत्त्वा प्रार्थनया तां हृतवान् नतु बलादिति असम्बद्धता। नन्वाचिन्त्यैश्वर्यं भगवतः श्रुत्वा दृष्ट्वा च कथमेवं वदतीत्याशङ्क्याह—कुमतिरिति—ऊहादौ न तस्य सामर्थ्यं साहि सर्वमेव यथा कथं चिज्ज्ञातमिति भगवच्चरित्रं मन्यते तत्र प्रमाणमाह—ईश्वरस्याप्रमाणविदिति। ईश्वरस्य प्रमाणं सामर्थ्यं न जानाति प्रमाणशब्दः आदरणीयपदोऽपि क्वचित्परिमाणवाच्यपि प्रमाणं परिमाणमिति यथात्रैव "विदुः प्रमाणम्बलवीर्ययोर्वा" इत्यत्र च उपसर्गस्य अन्योपसर्गार्थत्वात् न नानार्थत्वं समुदायस्य एवं दुर्बुद्धिरेकेनैव रथेन भगवत्समीपं गत्वा गोविन्दं भक्तकृपालुं सन्मात्रस्यैवेन्द्रम् अत एव रुक्मिणीं हृत्वा गच्छन्तं तिष्ठ तिष्ठेत्यब्रवीत् द्विरुक्तिः आदरे अधिक्षेपे वा चकारात् स्तुतिवाक्यान्यन्यानि वा २३

तथोक्ते भगवान् स्थितः तदा यत्कृतवांस्तदाह—धनुर्विकृष्येति। स्तुतिपक्षे ममोद्धारमकृत्वैव केवलं रुक्मिणीहरणमयुक्तमिति वाक्यानामर्थः। नन्वनधिकारी कथं कृतार्थीकर्तव्य इत्याशङ्क्य स्वाधिकारनिरूपणार्थं युद्धं प्रदर्शयति--धनुर्विकृष्येति। सुदृढमिति सुष्ठु प्रतिज्ञायां दृढं भगवन्तमालक्ष्य स्वशौर्यं प्रदर्शयन् त्रिभिः शरैः अर्थाल्लोकत्रयं जघ्ने शरो ह्यपर्यावरणभूतो रसानां तत्र जलस्य पृथिवी शरो भवति अन्तरिक्षमपि वायोः स्वरपि ब्रह्माण्डस्य सर्वं भगवते निवेदितवानिति वा हस्तो हि हन्ति इति हस्तेन दत्तवानित्यर्थः। न केवलं सर्वस्वनिवेदनमेव कृतवान् किन्तु वाक्यमप्युक्तवान् अन्यथा वाचनिकं न दत्तवानिति स्यात्। आह चारे इति। भगवन्तं प्रति विज्ञापनार्थमाह-चारे चरणयोग्ये हृदये सात्त्विके क्षणं तिष्ठ। ननु किं स्यात् स्थित इत्याशङ्क्याह— यदूनामिति। यदूनां कुलं पान्तीति कुलपाः कुलपा वा माया तान् तां वा अंसेन क्रियाशक्त्या नयतीति तथा च ये केचन यादवानां रक्षकाः तान् सर्वानेव वैकुण्ठं प्रापयति भूत एव भक्तवत्सलः असद्धृदयेऽपि क्षणं स्थितः अस्मदीयान् अस्मदुपकारिणश्च वैकुण्ठं नेष्यतीति तदर्थं प्रार्थना॥ २४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

नेष्ये गमयिष्यामि हरिष्यामीत्यर्थः। भारतीपक्षे शोभना कृपावती दुष्टेष्वपि मतिर्यस्य तस्य निशितैर्बाणैर्वीर्यं मदं स्वपराक्रमं गर्वमदं नेष्ये यापयिष्यामि दूरीकरिष्यामीत्यर्थः २२---२३॥

कुलस्य पांसुकरणात् कुलपांसन! पक्षे हे यदुकुलपालक! हे असन! रिपुघातिन् असनसमाघाते अरे क्षणं भारतीपक्षे अरं शीघ्रमीक्षणं यत्र तत् यथा स्यात्तथा तिष्ठ॥ २४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

श्रीकृष्णानादरे हेतुमाह-कुमतिरिति। अत एवेश्वरस्य साक्षाद्भगवतः श्रीकृष्णस्य अप्राणवित्॥ २३॥

कुलपांसन! कुलदूषण॥ २४—३३॥

भाषा टीका।

इतना कहकर रथ पर चढके जल्दी सारथी से बोला कि जिधर कृष्ण होवैं उधर घोडों को हांको उनके साथ मेरा संग्राम होगा॥ २१॥

उन अबुद्धि गोपाल का जो मद है तिसको मै आज तीक्ष्ण वाणों से दूर करोंगा जिनने कि मेरी बहन को जुवरन हर लिया है॥ २२॥

वह दुर्बुद्धि वाला ऐसे वक्ता हुआ ईश्वर के प्रमाण को नहीं जानने वाला एकेले रथ से जाकर श्रीगोविंद से खडे रहो खडे रहो कहकर बुलाने लगा॥ २३॥

वडे दृढ धनुष को खैंच कर श्रीकृष्णजी को तीन वाण मारे और वोला कि हे यदुकुल के राखतुल्य क्षणमात्र इहां खडे रहो॥ २४॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

ध्वाङ्क्षः काकः स यथा हविर्मुष्णाति तद्वत् वस्तुतस्तु अध्वा-

अष्टभिश्चतुरो वाहान् द्वाभ्यां सूतं ध्वजं त्रिभिः ।
स चान्यद्धनुरादाय कृष्णं विव्याध पञ्चभिः ॥ २७ ॥
तैस्ताडितः शरौघैस्तु चिच्छेद धनुरच्युतः ।
पुनरन्यदुपादत्त तदप्यच्छिनदव्ययः ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ध्वाङ्क्षवदिति च्छेदः सहस्राक्षवदित्यर्थः हे मन्द ! स्थिरेत्यर्थः ॥२५-३३॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

क इव किं मुषित्वा तत्राह-ध्वाङ्क्ष इव हविर्मुषित्वेति । तत्र ध्वाङ्क्षवदिति तत्त्वार्थस्तैर्व्याख्यातः तत्र ध्वांक्षास्तावदेकाक्षः भवा तद्विपरीतोऽनेकाक्षः अनेकाक्षत्वं पराकाष्ठापन्नं सहस्राक्ष एवेति तत्र पर्य्यवसायितम् एवममुषित्वा लक्ष्म्यास्त्वद्भागत्वात् न्याये-नैव लब्धा कुत्र यासि न कुत्रापि गन्तुमर्हसि भयाभावादित्यर्थः किञ्च मायिनो महामायाशक्तेः पलायनं चेदस्माभिर्युद्धयो-ग्यमेवेत्याह-कूटयोधिनः कूटान् खलान् अस्मान् साधु योधय-तीति अन्यथा वयमाभिमुख्येन न योत्स्याम इति भावः । तादृ-शस्य च तव मदं हर्षं हरिष्ये मद्विधखलनिर्जयलीलया त्वां प्रति प्रापयिष्यामीत्यर्थः । भारं ग्रामं हरतीतिवद्द्विकर्मकत्वेऽपि तवेति सम्बन्धविवक्षया षष्ठी यद्वा हविर्यज्ञसिद्धं स्वभागमिव मे स्वसारममुषित्वेति ध्वाङ्क्षवत् क्षुद्रोऽहमिति च योज्यम् ॥ २५ ॥

यावदित्यर्द्धकम् । अत्र च मे मम बाणैर्हतः प्राप्तः सन् यावच्च शयीथाः तेषां तुच्छतां दर्शयित्वा हतायां सान्त्वितायां रुक्मिण्यां स्वस्थो न भवेः तावद्दारिकां मुञ्च तत्सान्त्वनां त्यज तत्सान्त्वनां मुक्त्वा युद्धमेव कुरुष्वेत्यर्थः । स्मयन् स्मयमानः पक्षद्वयेऽपि तस्य तादृशोक्तेरसंगतत्वात् मस्तकहस्तद्वयपादद्वयमध्यभागाख्यमुख्य-षडङ्गवेधनार्थं षड्भिः ॥ २६ ॥

अष्टभिरिति प्रत्येकं द्वाभ्यामग्रिमपादद्वयवेधनार्थं तत्सा-हचर्यात् सूतमपि द्वाभ्यां हस्तद्वयवेधनार्थं त्रिभिरिति लक्षण-दण्डपताकानां पृथक् छेदनार्थम् । एतच्च श्रीरुक्मिण्यपेक्षया तत्तद्वेधनमात्रं ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

अत एव ताडितोऽपि शराणामोघैः समूहैः तु एव धनुरेव चिच्छेद पुनरित्यर्द्धकम् । अन्यत्ततोऽपि दृढतरम् । अच्युत इति अव्यय इति वा पाठः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे मन्द ! कूटयोधिनः कूटः समुदितो युध्यते तच्छीलस्तथा तस्य एकाकितया योद्धुमसमर्थस्येत्यर्थः । तव मदं हरिष्ये ॥ २५ ॥

मम बाणैर्याबद्धतो न शयीत भवान् ततः पूर्वमेव दारिकां कन्यां मुञ्च स्मयन्निति षड्भिर्बाणैरिति शेषः तथोत्तर-त्रापि ॥ २६ ॥

स चेति । स रुक्मी ॥ २७ ॥

तैः रुक्मिणा प्रयुक्तैः शरौघैस्ताडितः कृष्णः तदपि धनुश्चिच्छेद एवं पुनः पुनर्यद्यद्धनुरादत्ते तदप्यव्ययो भगवान् चिच्छेद ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ततः पूर्वमेव मुञ्च ॥ २६—२८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

गोपालस्येति । तत्त्वार्थे तद्रूपत्वं व्यञ्जितमैश्वर्यमिति तदादरो व्यञ्जितः *—३१

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

किञ्च कुत्र यासीति जीवानां स्वसा ब्रह्मानन्दो भवति सम्ब-न्धमात्रं स्वांशिन आनन्द इति ननु कदाचिदप्यनुभवः अतः स्वस्यैव भवति तां गृहीत्वा अस्मदुद्धारमकृत्वा उद्धृतानेव याव-वान् उद्धर्तुं किमर्थं गच्छसि इत्यर्थः । मुषित्वेति परोक्षं हित्वा जीवानां निकटेऽपि ब्रह्मानन्दः स्थितः जीवैर्न दृश्यते अनुभवति भगवानेव ध्वाङ्क्षवदिति यथा ध्वाङ्क्षं विहाय हविर्नीयते ध्वाङ्क्षो हविर्न भवति अन्यत्सर्वं जगत्युत्पन्नं हविर्भवति भगवान् सर्व-यज्ञभोक्ता तत्र सर्वे पशवः काकं विहाय तथा सर्वजगदुद्धारार्थ-मागतः मामेव विहाय कथं गच्छसीत्यात्मनो धिक्कारः हवि-रपि परोक्षमेव गृह्यते परोक्षप्रिया देवाः प्रत्यक्षद्विष इति तर्हि त्वयैव काकदृष्टान्त उक्त इति त्वमग्राह्य एवेति चेत्तत्राह— हनिष्येऽद्य मदं मन्देति मन्दं मन्दं स्वस्मिन् दोषात्मकं यद्यस्माद् त्वया कृपा न विधीयते मन्दमायिनो वा मन्दा माया अस्यास्तीति अनेन मायामन्दैव क्रियते न कार्यक्षमा भवति कूटयोधिनो मायिनो भगवतः सकपटेनैव युद्धं करोति वस्तुतो मुक्तिं प्रयच्छति एतादृशे भगवति स्थिते प्रतिबन्धकत्वेन समागतः स्वधर्मं दूरीक-रिष्यामि इति वचनं युक्तमेव ॥ २५ ॥

तर्हि कथं त्वमुद्धर्तव्य इत्याकाङ्क्षायां ब्रह्मानन्दमस्मभ्यं प्रय-च्छेत्याह--यावन्न मे हतो बाणैरिति । मे बाणाः मन्मारकत्वेन समागतानीन्द्रियाणि तैर्यावन्न हतः यदीन्द्रियाणि त्वद्रसं प्राप्स्यन्ति तदा ब्रह्मानन्दं नापेक्षिष्यन्ते तदा भक्तिमेव अर्थीष्यन्ति तावत्पर्यन्त

* इयं टीका द्वात्रिंशश्लोकस्य ।

परिघं पट्टिशं शूलं चर्मासी शक्तितोमरौ।
यद्यदायुधमादत्त तत्सर्वं सोऽच्छिनद्धरिः॥ २९॥
ततो रथादवप्लुत्य खड्गपाणिर्जिघांसया।
कृष्णमभ्यद्रवत्क्रुद्धः पतङ्ग इव पावकम्॥ ३०॥
तस्य चापततः खड्गं तिलशश्चर्म चेषुभिः।
छित्वाऽसिमाददे तिग्मं रुक्मिणं हन्तुमुद्यतः॥ ३१॥
दृष्ट्वा भ्रातृवधोद्योगं रुक्मिणी भयविह्वला।
पतित्वा पादयोर्भर्तुरुवाच करुणं सती॥ ३२॥

श्रीवल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ब्रह्मानन्दो देव इत्यर्थः। यतः सा दारिका मुक्तिः संसारं विदारयिष्यति अतः भक्तेः पूर्वं मुक्तिप्रार्थना युक्तैव। ननु कोऽयमाग्रहः इदानीमेव फलं देयमिति तत्राह—शयीथा इति। यावत्प्रलये सर्वं संहृत्य शयनं करिष्यसि ततः पूर्वं मोचयेत्यर्थः। एवमुक्तो भगवान् हास्येन तं व्यामोहयन् दुरात्मा यं मर्त्युकर्मभिः समावातीति स्वयं भगवान् स्त्रीणां हितकर्ता रुक्मिणी नैवंसाज्येति तस्य धनुः छित्वा येन शरान् प्रक्षिप्तवान् तत् दूरीकृत्य षड्भिः शरैः रुक्मिणं विव्याध षोढा विहितो हि पुरुषः ततः सर्वाङ्गेषु ताडितवान्॥ २६॥

ततः अष्टभिः द्वाभ्यां द्वाभ्यामेकैकं चतुरो वाहान् अश्वान् विव्याध द्वाभ्यां च सूतम् एवं ते त्रिधा छिन्नाः पश्चापि ध्वजस्तु चतुर्धा छिन्नः एवं साक्षात् परम्पराङ्गानि सर्वाण्येव भिन्नानि तच्छेदनार्थं प्रवृत्तेनैव बाणेन धनुः छिन्नमिति ननु धनुषो भेदे पृथक् शरा उक्ताः तदा सोऽप्यन्यद्धनुरादत्त भगवानपि प्राणिघातकं धनुर्विहाय अन्यद्धनुर्गृहीतवानिति चकारेण ज्ञायते॥ २७॥

तदपि आच्छिनत् ग्रहणमात्रेणैव तत्र हेतुः अच्युतः इति स्वयमच्युतः देववरप्राप्तं च धनुः अतस्तच्छरस्य वैयर्थ्यासम्पादनात् पूर्वमेव तच्छिन्नम् ततोऽन्यदपि गृहीतवान् इत्याह—पुनरन्यदुपादत्तेति। त्रिसत्या हि देवा इति धनुषः त्रिर्ग्रहणम्॥ २८॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

ध्वाङ्क्षः काकः स यथा हविर्मुष्णाति तद्वत् पक्षे मे स्वसारं महालक्ष्मीत्वात् त्वदीयामपि त्वं मुषित्वा क्व कुत्र यासि अद्य स्वसारं स्वभगिनीं हरिष्ये त्वत्तो मोचयित्वा स्वगृहं प्रति नेष्यामि काक इव हविर्यज्ञियकाष्ठिकां ध्वाङ्क्षवत् काक इव"हविर्होतव्यमात्रे च सर्पिष्यपि नपुंसक"मिति मेदिनी। तस्मात् मन्दश्चासौ मायी चेति तस्य मम कपटयोधिनः मदं गर्वं च खण्डय॥ २५॥

यावन्मे बाणैर्हतः सन् सङ्ग्रामे न शयीथास्तावद्दारिकां मुञ्च पक्षे यावदित्येवार्थे मे बाणैस्त्वमहत एव अतो दारिकां न मुञ्च"यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे""इत्यमरः यावत् कात्स्न्र्येऽवधारणे" इति मेदिनी। ननु दारिकया मम किं प्रयोजनं तत्राह—शयीथाः अनया सह पुष्पशय्यायामिति शेषो लज्जया नोक्तः॥ २६—३१॥

भाषा टीका।

जैसे हवि को काक लेजावै तैसे हमारी बहन को हर कर कहां जाते हो हे मंद माया वाले तुम कपट युद्ध करने वाले हो तुमारे मदको मैं आज हरण करूंगा॥ २५॥

जब तक मेरे बाणों से हत होकर न सोजाओ तब तक ही मे इस लडकी को छोड द्यो इतना सुनकर श्रीकृष्णजी ने हसकर रुक्मी के धनुष को काट दिया और छै बाण उस पर चलाये॥ २६॥

आठ बाण चारों घोडों को दो सारथि को मारे तीन से रथ की ध्वजा कांटी तब रुक्मी दुसरा धनुष लेकर पांच बाण श्रीकृष्णजी पर चलाता हुआ॥ २७॥

उन बाणों के लगने से श्रीकृष्णजी ने फिर उसका धनुष काटा फिर उसने दुसरा धनुष लिया उसको भी अव्यय भगवान् ने छेदन करदिया॥ २८

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी।

तदनन्तरं परिघादीनि चाच्छिनत् आत्तानीति शेषः तत्र शक्तितोमरानिति बाहुल्यापेक्षया शक्तितोमराविति पाठः क्वचित् पट्टिशास्त्योः शूलशक्त्योश्चैषदाकारादिभेदः तोमरः शल्यभेदः अन्यच्च बहुलं यद्यदादद्यात् आदातुं समर्थं असीदित्यर्थः। हरिर्दुष्टसंहारी तत्सर्वमाच्छिनदित्येव पाठः छन्दोभङ्गोऽत्रार्षः बहुसम्प्रदायसिद्धश्चायं सम्प्रदायान्तरेषु पाठान्तराणि तु मिथो विप्रतिषिद्धानि॥ २९॥

अभ्यद्रवत् आभिमुख्येनाधावत्॥ ३०॥

तिग्ममसिं यद्वा तेजसा तीक्ष्णमपि रुक्मिणम्॥ ३१॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी।

भ्रातुः केनापि दैवेन साक्षाद्भ्रातृतां प्राप्तस्य वधोद्यमं दृष्ट्वा भयं लोकापवादात् कारुण्याद्वेव वा तेन विह्वला। ननु तादृशदुष्टकर्मणो वधो युक्त एव तत्राह—। सती पण्डिता सर्वज्ञेत्यर्थः। अयमति क्षुद्रः श्रीभगवति न किञ्चिदनिष्टं विधातुं शक्नोति केवलमज्ञानेनैव वातकीव दीनोऽयं विचेष्टते ततो ममानन्यशरणाया देहसम्बन्धधारिण्यस्मिन्नस्य दयैव युक्तेति विचारसमर्थेत्यर्थः। श्रीकृष्णस्य त्वयमभिप्रायः मयि किमपि न कर्तुं शक्नोत्यसाविति सत्यमेव किन्त्वस्यां तादृशविपत्सम्पादकेच्छां कथमस्य सोढुं शक्नुयामित्यस्याः प्रार्थनया रक्षितप्राणस्यापि तादृशदुष्टेच्छामर्दनी परमा मनोग्लानिस्तु सदानुवर्त्तनीयेति ॥ ३२ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

ततः परिघादिकमपि यद्यदाददे तत्सर्वमप्यच्छिनत् ॥ २९ ॥

तत इति। खड्गः पाणौ यस्य स रुक्मी रथादवप्लुत्य हन्तुमिच्छया पतङ्गः शलभः पावकमिव कृष्णमभ्यपतत् ॥ ३० ॥

आपततस्तस्य रुक्मिणः खड्गं चर्म खेटं चेषुभिस्तिलप्रमाणशश्छिच्छेद एवं छित्वा रुक्मिणं हन्तुं निशितं खड्गमादत्त ॥ ३१ ॥

तदा भ्रातृवधार्थमुद्योगं प्रयत्नं दृष्ट्वा भयकम्पिता सती रुक्मिणी भर्तुः पादयोः पतित्वा करुणं यथा तथोवाच ॥ ३२ ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

परिघं परिघातनं पट्टिशं लोहदण्डं शक्तितोमरैः सह चिच्छेद छिन्मुखस्तोमरः ॥ २९—३३ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

दृष्ट्वेत्यादि। एतदनन्तरं द्रष्टव्यम् एव मेव सतीति पण्डिता सर्वज्ञेत्यर्थः ॥ ३२—४३ ॥

———

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ततः परिघादीन् गृहीतवान् चर्मासीति दीर्घः छान्दसः चर्मादिपदमेकं तोमरान्तं किम्बहुना यद्यदायुधमादद्यात् देवतादिप्रेरणया स्वतो वा तत्सर्वमेवाच्छिनत् एवं करणे सामर्थ्यं विभुरिति ॥ २९ ॥

ततोऽतियत्नेन सर्वभावेनागत इत्याह—ततो रथादवप्लुत्येति। केवलं खड्गपाणिः ननु चर्मापि जिघांसयेति जीवनिरपेक्षः आत्मानमेव भगवद्द्वारा मारयितुं कृष्णं परमानन्दमभ्यद्रवत् युक्तमेव हि प्राकृतं परित्यज्य परमानन्दो ग्राह्य इति तथापि शरीरं प्रियं सर्वस्यापीति कथं समागत इतिचेत् तत्राह—पतङ्ग इव पावकमिति। ते हि सूक्ष्माः अग्नावात्मानं पातयित्वा परमार्थदृष्ट्या कृतार्था भविष्यन्तीति बहिर्दृष्ट्या तु अग्निं मारयिष्याम इति बुद्ध्या प्रवृत्ताः स्वयं म्रियन्ते तथायमपि प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥

ततो भगवानाक्लिष्टकर्मा तस्याभिलषितं कुर्वन् "ये यथा मां प्रपद्यन्ते" इति च वदन् वाक्यं सत्यं कुर्वन् तन्मारणार्थं प्रवृत्त इत्याह—तस्य चापतत इति। तादृशस्यापि खड्गं चर्म च इषुभिश्चिच्छेद चर्मापि गृहीतं खड्गकोशो वा तिलशः छेदः स्वशौर्यख्यापनार्थं तद्बुद्धिरेव वा तत्र प्रवहज्जलात्मकं सत् तस्य परलोके उपतिष्ठेतेति तत्सतिलं कृतवान् इत्यर्थः। एवं धनुरघातकामिति निर्जीवान् छित्वा तद्वधार्थं खड्गं गृहीतवानित्याह—असिमाददे इति। अस्मिन् हते जगति स्वरूपाज्ञान निवर्त्तेतैवं यतोऽयं रुक्मी मुख्यो भगवद्द्विड् अतो भगवान् तं हन्तुमुद्यतो जातः नतु मारितवान् ॥ ३१ ॥

एवं स्वरूपाज्ञाननाशो मायाया हितकारी न भवतीति रुक्मिणी तन्निषेधार्थं प्रवृत्तेत्याह—दृष्ट्वेति। रुक्मिणी प्रार्थयितुमुवाच यद्यपि दुष्टो भवति तथापि स्वार्थं तावत्करोति इति यदर्थं यो यतते तेन प्रतिकर्त्तव्यमिति तस्या उद्यागः तत्रापि भ्राता तस्यापि वधोद्योगः तत्रापि वधात्पूर्वं स्वयं दृष्टः स्वयं च रुक्मिणी तत्सम्बन्धिनी पश्चाद्भयेन विह्वला जाता क्रोधे कदाचिदात्मानमपि मारयेत् लोके चापकीर्त्तिर्भवेत् बलाद्भगवन्तमाहूय भ्रातुः मारितवतीति बहव एव पक्षाः भयहेतवो वर्त्तन्ते अतो भयं कृत्वा विह्वला स्वयमपि शुष्कानना जाता अत्यन्तं विज्ञान उपायान्तरमलभमाना मत्पतिरयमिति भर्त्तुः पादयोः पतित्वा उक्तवती चरणपातेन देहेन निवारणं विह्वलतया मनसा निवारणं वाचा च निवारयति। नन्वीश्वरो भगवान् कथमेतन्निवारितो निवर्त्तेतेति चेत्तत्राह—करुणमिति। करुणं यथा भवति तथोवाच ननु प्रौढ्या किञ्च पतिव्रताया नह्यन्य उपायोऽस्ति सर्वत्र भर्तृप्रार्थनाव्यतिरेकेण तदाह—सतीति ॥ ३२ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

भगिन्याः पुरत एव भ्रातुर्वधोऽभूदिति श्रुत्वा लोका मां किं वदिष्यन्तीति भयविह्वला नतु स्नेहविह्वलेत्यत आसां पुरसुभ्रुवां लोकधर्मापेक्षासहित एव समञ्जसः प्रेमा नतु गोष्ठसुभ्रुवामिव लोकधर्मापेक्षा रहितः समर्थः प्रेमा अतिप्रबल इति ज्ञेय। "अनन्यममता विष्णौ ममता प्रेमसङ्गते"ति प्रेमसामान्यलक्षणस्याव्याप्तिरप्यासु नाशङ्क्या रुक्मिप्रभृतिष्वासामन्तःस्नेहाभावादित्युपरिष्टादपि यथा स्थानं व्याख्येयम् ॥ ३२ ॥

———

भाषा टीका।

परिघ पट्टिश त्रिशूल ढाल तरवार शक्ति तोमर जिस जिस आयुध को रुक्मी लेता गया उस उस को श्रीकृष्ण भगवान् काटते गये ॥ २९ ॥

विज० पाठः (रुक्मिण्युवाच ।)

योगेश्वराप्रमेयात्मन्देवदेव ! जगत्पते ! ।
हन्तुं नार्हसि कल्याण ! भ्रातरं मे महाभुज ! ॥ ३३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

विज० पाठः (इत्युक्त्वा जगृहे पादौ कृपणा दीनभाषिणी ।
भ्रातरं त्रातुकामा सा कृष्णस्य जगतीपतेः ॥)

तथा परित्रासविकम्पिताङ्गया शुचावशुष्यन्मुखरुद्धकण्ठया ।
कातर्यविस्रंसितहेममालया गृहीतपादः करुणो न्यवर्त्तत ॥ ३४ ॥
चैलेन बद्ध्वा तमसाधुकारिणं सश्मश्रुकेशं प्रवपन्व्यरूपयत् ।
तावन्ममर्दुः परसैन्यमद्भुतं यदुप्रवीरा नलिनीं यथा गजाः ॥ ३५ ॥
कृष्णान्तिकमुपव्रज्य ददृशुस्तत्र रुक्मिणम् ।
तथाभूतं हतप्रायं दृष्ट्वा सङ्कर्षणो विभुः ।
विमुच्य बद्धं करुणो भगवान् कृष्णमब्रवीत् ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

फिरतो रुक्मी श्रीकृष्ण के मारने की इछा से रथसे उतर कर हाथ में तरवार लेकर वडे क्रोध से जैसे पतंगा आग पर दौडे तैसे श्रीकृष्ण के तरफ दौडा ॥ ३० ॥

दौडे आते हुये रुक्मी के ढाल तरवार दोनों को भगगान् ने बाणो से तिल सरीका काट दिया फिर वडी तीक्ष्ण तरवार को लेकर उसको मारने को उद्यत भये ॥ ३१ ॥

भ्राता के वधका उद्योग देखकर रुक्मिणीजी भयसे विह्वल होगई और सती रुक्मिणीजी श्रीकृष्ण के चरणों मे गिरकर वडी करुणा से वोलने लगीं ॥ ३२ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

परित्रासेन विकम्पितान्यङ्गानि यस्यास्तया शुचा शोकेनावशुष्यन्मुखं यस्याः रुद्धः कण्ठो यस्याः सा च सा च तथा कातर्येण वैक्लव्येन विस्रंसिता हेममयी माला यस्यास्तया गृहीतौ पादौ यस्य सः ॥ ३४ ॥

सश्मश्रुकेशं सहितानि स्थाने स्थानेऽवशिष्टानि श्मश्रूणि केशाश्च यथा भवन्ति तथा तेनैवासिना प्रवपन्मुण्डयन्व्यरूपयद्विरूपमकरोत् ॥ ३५ ॥

तथाभूतं हतप्रायमित्युत्तरवाक्येऽप्यनुषङ्गः ॥ ३६ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

तथैवाह— । योगेश्वर ! हे अतर्क्यैश्वर्य्य अप्रमेयात्मन् हे अपरिच्छिन्नमूर्त्ते ! अत एव हे देवदेव ! ब्रह्मादीनामप्याराध्य किञ्च जगत्पते सर्वेषामपि पालक अतः सर्वेषामपि त्वत्तस्तुच्छज्ञानबलमाहात्म्यत्वात्त्वया पालनीयत्वाच्च हन्तुं हननमात्राय नार्हस्येव तत्रापि हे कल्याणेति सर्वमङ्गलत्वात्सुतरां नार्हसि तत्रापि मे मम त्वदनन्यनाथाया भ्रातरं सुतरामेवेत्यर्थः । लीलाव्यवहारतश्च परमवीरस्त्वं नैतद्विधं क्षुद्रं हन्तुमर्हसीत्याह— महाभुजेति ॥ ३३ ॥

करुणस्तस्यां कृपावानित्यर्थः । यद्वा स्वभावतः करुणः विशेषतश्च तया तथाभूतया गृहीतपादः ॥ ३४ ॥

चैलेन तदीयेनैव शिरोवेष्टनवस्त्रेण प्रवपन् तेनैवासिनेति शेषः तत्रास्युचितक्षेपलाघवेनैव ज्ञेयम् सश्मश्रुकेशमिति । श्मश्रुकेशाभ्यां सह वर्त्तमानं यथा स्यादित्येव विग्रहपूर्वकोऽर्थः बहुव्रीहिणैव क्रियाविशेषणत्वासिद्धेः टीकायां तु निर्गलितार्थ एव दर्शितः अत्र स इत्यध्याहार्यम् । यद्वा स श्रीकृष्णः श्मश्रुकेशमिति द्वन्द्वैक्यं व्यरूपयदिति तादृशविरूपतापि सम्भवतीति तथाच व्याख्येयं तावदिति । रुक्मिपराजयं यावदित्यर्थः । उद्भुतं महोत्साहत्वादियुक्तमपि ॥ ३५ ॥

कृष्णान्तिकमित्यर्द्धकम् । ददृशुर्यदुप्रवीरा इत्येव ज्ञेयम् एवमत्रापि तथाभूतं हतप्रायमिति रुक्मिविशेषणत्वेन योज्यम् तथाभूतं प्राप्तवैरूप्यादिकम् अत एव हतप्रायं ननु तादृशमहापराधिनो विमोको नहि युज्यते तत्राह । भगवान् सर्वज्ञः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

रुक्मिणीवत् तत्तज्ज्ञानाति तथा रुक्मिण्याः दुःखं श्रीकृष्णस्य भाविलीलां चेत्यर्थः। अत एव करुणः श्रीकृष्णस्य प्रथमवैवाहिकसम्बन्धाश्चेति भावः। कृष्णमित्युपलक्षणं रुक्मिणीं चेति ज्ञेयं लज्जाहेतो रुक्मिणीं च कृष्णमेव दृष्ट्वाब्रवीदिति तस्यैव प्राधान्यात् ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

करुणः। कृपावान् व्यरूपयत् वैरूप्यमापादयन् प्रावयत् श्मश्रुकेशशून्यमकरोत् वैरूप्यं हि वपतस्तस्मादभूदित्यर्थः ॥ ३५-३७

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तिमेवाह–योगेश्वरेति। हे योगेश्वर! योगनिर्वाहक योगीश्वरेति पाठे योगिहृत्कमलाभिव्यक्त तन्नियन्तश्चेत्यर्थः। योगपरिशुद्धमनोग्राह्यस्य तव स्वरूपस्वभावादिकं कथमयं देहाभिमानी विन्द्याद्वतोऽयं मूढः केवलमनुग्राह्य एवेति तत्सम्बोधनाभिप्रायः नन्वसाधुलोकदमनार्थमवतीर्णोऽहमेनं निगृह्णाम्येवेत्यतः सम्बोधयति हे जगत्पते! शरणागतजगत्पालक नायं शरणागतोऽपि तु कृतापराध एवेत्यत आह मे शरणागताया मम भ्रातरं हन्तुं नार्हसीति शरण्यत्वोपयुक्तं परत्ववात्सल्यसौशील्यादिकमपि सम्बोधनेनैवाह देवानां ब्रह्मादीनामपि देव! अप्रमेयात्मन्! अपारवात्सल्यसौशील्यादिस्वभावस्वरूप! लोकदृष्ट्याधुना तवैतद्वधो नोचित इति सम्बोधयति कल्याणेति। आरब्धे विवाहरूपे कल्याणेऽपरिसमाप्त एवान्तरा मद्भ्रातृबधोऽनुचित इत्यर्थः। अहो दृष्टं सखड्गस्य त्वद्भुजस्य सौन्दर्य्यमिति साक्षेपं सम्बोधयति महाभुजेति ॥ ३३ ॥

तयेति। परित्रासेन परितो भयेन विशेषतः कम्पितान्यङ्गानि यस्याः शुचा शोकेनावशुष्यन् मुखं यस्याः रुद्धः कण्ठो यस्याः सा च सा कातर्य्येण वैक्लव्येन विस्रंसिता हेममयी माला यस्याः तया रुक्मिण्या गृहीतौ पादौ यस्य सः करुणः करुणावान् न्यवर्त्तत रुक्मिबधादिति शेषः ॥ ३४ ॥

चैलेनेति। ततस्तमसाधुकारिणं रुक्मिणं चैलेन तद्वस्त्रेण बद्ध्वा सश्मश्रुकेशं सहितानि स्थाने स्थानेऽवशिष्टानि श्मश्रूणि केशाश्च यथा भवन्ति तथा तेनैवासिना प्रवपन् मुण्डयन् विरूपमकरोत् नलिनीं यथा गजा इति दृष्टान्तेनानायासो खेलनमात्रं चाभिप्रेतम् ॥ ३५ ॥

कृष्णान्तिकमिति। ददृशुर्यदुप्रवीरा इति कर्तृपदानुषङ्गः भगवान् सङ्कर्षणस्तथाभूतं विरूपतामापन्नं हतप्रायं हततुल्यं रुक्मिणं दृष्ट्वा स करुणो बन्धं विमुच्य कृष्णमब्रवीत् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

परित्रासेन परितो भयेन कम्पितमङ्गं यस्याः सा तथा तया शुष्यन्मुखा च रुद्धकण्ठा च तया करुणः करुणाकरः ॥ ३४ ॥

प्रवपन्वपनं मुण्डनं कुर्वन् व्यरूपयत् सौन्दर्यहीनमकरोत् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

योगेश्वरेत्यादि। हन्तुं नार्हसि मे भ्रातरं मद्भ्रातृत्वमेवास्यावधे कारणं नान्यत् किमपीति भावः। लक्ष्मीभ्रातरं कौस्तुभं वक्षसि बिभर्षि कथमयं हन्तव्य इति गूढोऽभिप्रायः यतस्त्वं योगेश्वरः तेन तवैतत्कृतद्वेषेण किम् द्वेषेण योगेश्वरस्यापि क्षोभो भवतीत्याशङ्क्याह—हे अप्रमेयात्मन्! अप्रमेयविग्रह यादवत्वात् प्रमेय एवाहमित्याह— देवदेव! देवानां श्रीनारायणादीनामपि देव तथाभूतश्चेदहं तत्कथं नरलोकवर्त्तीत्याह–जगत्पते! जगन्नाथ जगत्पतित्वात् जगत एव हितार्थमवतीर्णोऽसीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

श्रीशुकदेवस्तत्कालीनां तस्याः कातर्य्यमुद्रां स्मृत्वा सामोदमाह। तथा परित्रासेत्यादि। भगवानपि तस्याः तथाविधकातर्य्यावलोकनकौतुकाय तद्वाक्श्रवणाय च तथाध्यवसितं भ्रातुर्विरूपकरणं च तस्याश्चेतः परीक्षणार्थमेव ॥ ३४—५२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तस्या वाक्यमाह— योगेश्वरेति। ननु मारणार्थं समागतः कथं निवार्यत इति चेत्तत्राह—योगेश्वरेति। भगवान् योगस्य नियन्ता अनेकानेवोपायान् जानाति किं वधेनेति भावः। अनेन वाक्येन भगवता वधानुकल्पो मुण्डनं कृतं तच्च रुक्मिणी मदुक्तमेव कृतमिति ज्ञात्वा मुण्डनमनिवार्यं वाचाप्यनुक्त्वा अन्तरवे तापं कृतवती तदर्थं बलभद्रस्य सान्त्वनमित्यनवद्यम् अनेन मारयितुं समागतः भ्राता तव मारयेच्चेत् तदा तव सुखं भवेदित्युपालम्भोऽपि निवारितः किञ्च अप्रमेयात्मन्निति प्रमातुमप्ययोग्य आत्मा स्वरूपं यस्य किम्पुनः क्रियाविषयो भविष्यतीति शङ्कापि निवारिता क्रियैवानिष्टशङ्केति किञ्च देवानामपि देवस्त्वं देवा एवामराः तत्र तव समागतस्यापि का चिन्ता भवेत् किञ्च जगत्पत इति तस्यापि त्वं पतिः रक्षकः अतः शिक्षैव कर्त्तव्या अत एव हन्तुं नार्हसि सुतरामिदानीं कल्याण! अद्यैव कृतविवाहः तत्रापि मे भ्रातरं शालको हि विवाहदिवसे मान्य इति पश्चादपकारं करिष्यतीति चेत् तत्राह—महाभुजेति। महान् भुजः क्रियाशक्तिर्यस्येति सम्बोधनेन समाधानार्थं सामर्थ्यं स्मारितम् ॥ ३३ ॥

एवं विज्ञापितः वधान्निवृत्तो वधानुकल्पं कृतवानित्याह— तथा परित्रासेन विकम्पितमङ्गं यस्याः शोकेन च शुष्यन्मुखं रुद्धश्च कण्ठो यस्याः कातरतया विस्रंसिताः केशाः मालाश्च यस्याः गुणत्रयकार्यं तस्यां पूर्णं जातमित्युक्तं भवति परित्रासः सत्त्वस्य शोकः तमसः कातरता रजस इति एवं विद्यमानानां गुणानामपगमात् केवलं सा दीनेति तादृश्या गृहीतपादः करुणावानेव न्यवर्त्तत ॥ ३४ ॥

वधानुकल्पो हि वपनं मुख्यं द्रविणादानं च स्थानान्नि—

वि० पा० (बलभद्र उवाच)।

असाध्विदं त्वया कृष्ण ! कृतमस्मज्जुगुप्सितम् ।
वपनं श्मश्रुकेशानां वैरूप्यं सुहृदो वधः ॥ ३७ ॥
मैवास्मान् साध्व्यसूयेथा भ्रातुर्वैरूप्यचिन्तया ।
सुखदुःखदो न चान्योऽस्ति यतः स्वकृतभुक्पुमान् ॥ ३८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

र्पणं तु तेनैव प्रतिज्ञातम् अतस्तस्यैव चैलेन चोरवत् तं बद्ध्वा सहि रुक्मिणीं नेतुमागत इति चोरदण्डः तं प्रसिद्धं प्रसिद्धस्य तावतैव महती पीडा भवतीति ततः असाधुकारिणं घातकं सश्मश्रुकेशं श्मश्रुकेशसहितं तं प्रकर्षेण वपन् सेवकेन प्रेरणया विकृतरूपं कृतवान् क्वचित् केशाः श्मश्रूणि च रक्षिताः क्वचिन्मुण्डिताः यथैव विकृतो भवति प्रायेणैवं रूपं स सर्वदैव स्थितो यावन्मरणम् अन्यथा भगवानेवं न कुर्यात् यावद्भगवान् विरूपं करोति तावत् तस्य परस्य शत्रोरुद्धतं सैन्यं न केवलमेतद्दोषेणैव सैन्यं हतं किन्तु सैन्यमपि दुष्टमिति तथा कृतवन्तः अत्रत्या अपि समर्था इत्याह—यदुप्रवीरा इति । अनायासेन मारणे दृष्टान्तः नलिनीं यथेति । बहवो वीराः गदसङ्कर्षणादयः एका चाक्षौहिणी अतो नलिनीमित्येकवचनम् ॥ ३५ ॥

एवं भगवत्कृतं रुक्मिनिग्रहणं निरूप्य भगवतः सकाशात् ज्येष्ठस्य बलभद्रस्य कृतं सान्त्वनमाह—सार्द्धैरेव सप्तदशभिः कृष्णान्तिकमिति—मुख्यात्र रुक्मिणी समाधेया मध्यमो रुक्मी प्राकृताः सहायराजानः अतः सेनया भगवतोऽपि कनिष्ठया ते हताः भगवता च मध्यमः भगवज्ज्येष्ठेन च सान्त्वनमुक्तमिति युक्तमत्र प्रकरणत्रयं सर्वे एव तद्बलं हत्वा समागताः कृष्णान्तिकमुपव्रज्य विकृतं रुक्मिणं ददृशुः । तथाभूतमिति । विशेषतो न वक्तव्यं सोऽपि मूर्च्छितप्रायस्तिष्ठतीति वधानुकल्पं निरूपयितुमाह—हतप्रायमिति—विशेषतो रामस्तं तथाभूतं दृष्ट्वा सम्यक् कर्षणकार्यत्वात् सशिखवपनं च कर्मान्ताधिकारं सम्पादयतीति तत्रापि सङ्कर्षण एव कर्त्तेति भगवतः तत्कर्त्तव्यं न भवतीति स्वयं सङ्कर्षणः हन्तुमपि विभुः समर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

योगेति । त्वमतर्क्यमहामहैश्वर्यः असावीशितव्येष्वपि मध्ये निकृष्टः त्वमप्रमेयस्वरूपः अयं परिच्छिन्नेष्वपि मध्ये एककीटतुल्यः त्वं देवानामपि देवः अयं मनुष्येष्वप्यधमस्तवैव मुख्यात् त्वं सर्वजगत्पालकः अयं जगद्वर्त्तित्वाद्दुष्टोऽप्ययं पालनीय एवेति भावः । तस्मात् हे कल्याण ! अकल्याणं हे महाभुज ! भुजबलरहितमिमं न हन्तुमर्हसि ॥ ३३ ॥

करुणः स्वप्रातिकूले अतिदुष्टे स्वतनुत्यागनिमित्तीभूतेऽपि भ्रातरि दयावा भगिनी मूर्त्तिरिति लोकधर्मोक्तिभयादेव दयावत्यां रुक्मिण्यां सदयः ॥ ३४ ॥

पुनरपि रुक्मी प्रातिकूल्यं माकार्षीदिति तद्दुर्मदनिवर्तकेन पराभवस्मारकेण दुर्लक्षणेन केनचिदङ्कयित्वैव तमुपेक्षां चक्रे इत्याह—चैलेन ग्रीवायां बद्ध्वा वामहस्तेन तच्चैलाग्रद्वयं विधृत्य दक्षिणहस्तधृतेनासिना उष्णीषं दूरीकृत्य सश्मश्रुकेशं च यथा स्यात् स्थाने स्थाने केशगुच्छाः श्मश्रुगुच्छाश्च यथा तिष्ठेयुस्तथा प्रकर्षेण समूलकर्त्तनेन रुधिरमुद्गमय्य वपन् मुण्डयन् व्यरूपयत् विरूपमकरोत् ॥ ३५ ॥

विमुच्य स्वयमेव हस्तेन कृष्णवामहस्ताच्चैलखण्डमपसार्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शुचा शोकेन शुष्यन्मुखं यस्याः रुद्धः कण्ठो यस्याः सा च सा च तया कातर्य्यं वैक्लव्यन्तेन विस्रंसिता हेममाला यस्यास्तया ॥ ३४ ॥

तमसाधुकारिणं रुक्मिणं चैलेन बद्ध्वा सश्मश्रुकेशं सहितानि स्थाने स्थानेऽवशिष्टानि श्मश्रूणि केशाश्च यथा भवन्ति तथा तेनैवासिना प्रवपन् व्यरूपयत् विरूपमकरोत् ॥ ३५—३७ ॥

भाषा टीका ।

हे योगेश्वर ! हे अप्रमेयस्वरूप हे देवदेव हे जगत्पति हे कल्याण हे महाभुजा ! मेरे भाई को आप मत मारो ॥ ३३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

रुक्मिणीजी का शरीर डरके मारे कांपने लगा शोच के मारे मुख सूख गया कण्ठ रुकगया आधीरता से सुवर्ण की माला गिरपडी ऐसी दशा से जब रुक्मिणीजी ने चरण पकडा तब तो दयालु भगवान् मारनेसे निवृत्त हो गये ॥ ३४ ॥

उस अपराधी को कपडे से बांध कर डाढी मोंछ सब मुंड कर उसका कुरूप कर दिया इतने मे यादव वीरों ने भी जैसे हाथी कुमोदिनी के वनको टोडैं तैसे शत्रुओं की अद्भुत सेना को मर्दन करदिया ॥ ३५ ॥

फिर सब यादव श्रीकृष्णजी के पास आये उनने रुक्मी की दशा देखी की मरा सरीका होगया है फिर भगवान् बलदेव जी ने दया से उसके बंधन को खोल दिया और श्रीकृष्णचंद्र से यह वचन वोले ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

रुक्मिणीं सान्त्वयति । मैवास्मानिति ॥ ३८ ॥

बन्धुर्वधार्हदोषोऽपि न बन्धोर्वधमर्हति ।
त्याज्यः स्वेनैव दोषेण हतः किं हन्यते पुनः ॥ ३९ ॥
क्षत्रियाणामयं धर्मः प्रजापतिविनिर्मितः ।
भ्राताऽपि भ्रातरं हन्याद्येन घोरतरस्ततः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पुनः कृष्णमाक्षिपति—बन्धुरिति ॥ ३९ ॥

पुनर्देवीं प्रत्याह । क्षत्रियाणामिति । येन धर्मेण भ्राताऽपि भ्रातरं हन्यात् ततस्तस्माद्घोरतरोऽतिदारुणो धर्मश्च अतः कोऽस्माकमपराध इति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

कृष्णेति केवलेन मूलनाम्ना सम्बोधनमग्रजोचितशुद्धवात्सल्योदयेन तथैवाह अस्माकं कुलतिलकीभूतभावत्कानां परमप्रतिष्ठावतां वृष्णीनां सम्बन्धे जुगुप्सितं निन्दितं कर्त्तुमयोग्यमित्यर्थः । किन्तदित्यपेक्षायां लज्जादिना प्रागप्रकाशितमपि नीचैरिवाह—। वपनमिति । नचैतदल्पं दण्डनमित्याह । वैरूप्यमिति । विरूपतापादनम् एवं तु श्रीकृष्णोपालम्भने रुक्मिण्या एव सान्त्वनमुद्देश्यं मत्सम्बन्धेनैवैष सम्प्रत्युपालम्भविषयो भवतीति तस्या लज्जोत्पत्तेः तथा रुक्मिणं प्रत्यपि भर्त्सनमायाति साक्षात्तस्य तिरस्कारानुवादात् तच्च तस्य शिक्षार्थमेव सम्पद्यत इति कारुण्य एव पर्य्यवस्यति एवमग्रेऽपि ॥ ३७ ॥

एतादृशे तत्प्रत्युक्तेऽपि तस्याः शोकात्यगात्तामेव साक्षात्सान्त्वयन्नाह— । मैवेति । अस्मान् श्रीकृष्णादीन् मासूयेथाः दोषारोपेण मापश्य एवेति साक्षात्तत्कारणे सत्यपि असूयां निवारयति चेति पक्षान्तरे नञ् तन्निषेधे अन्यो नास्ति किन्तु स्वयमेवेत्यर्थः । पुमान् जीवः ॥ ३८ ॥

तथापि देव्याः शोकं दृष्ट्वा तन्निरासार्थं श्रीकृष्णमाक्षिपति। बन्धुरिति । बन्धोः सकाशात् किन्तु स त्याज्यः इति तस्यात्यवध्यत्वं दर्शयित्वा किञ्चित्कर्तुमसामर्थ्यमपि दर्शितं नन्ववध्यस्य वधे यावांस्तावान् वध्यस्य रक्षणे दोषः स्मर्य्यते तत्राह । स्वेनैव दोषेण हतः । सल्लोकबहिष्कृततासाम्येन एवं यो हतः स किं पुनर्हन्यते नैवेत्यर्थः । सोऽयमपि रुक्मिण्या अन्यत्र दानेन तद्बहिष्कृतो जात इति भावः । वैकल्यकरणं त्विदं हननमेव मरणादपि दुःखदत्वादिति भावः ॥ ३९ ॥

तथापि शोकानपगमात् पुनर्देवीं स्वधर्मप्रदर्शनेन प्रबोधयति । क्षत्रियाणामिति । अयं क्षत्रियाणां धर्मः सदृष्टजनककर्त्तव्यविशेषः येन धर्मेण न्याययुद्धलक्षणेन भ्रातापि भ्रातरं हन्यात् धर्मत्वे हेतुः प्रजापतिना विनिर्मितः वेददृष्ट्या निर्दिष्ट इत्यर्थः । ततस्तस्माद्भ्रातृहननाद्धेतोर्घोरतरो धर्मश्चेति एवमेवाह—टीकायां घोरतरो धर्मश्चेति ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

रुक्मिणीं प्रत्याह— मैवेति ॥ ३८ ॥
बन्धोरिति पञ्चमी ॥ ३९—४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तिमेवाह—असाध्विति । हे कृष्ण ! असाध्वसमञ्जसं निन्दितं चेदं कर्म कृतं ननु बन्धुवध एवासाधुर्जुगुप्सितश्चेत्यत आह— वपनमिति । सुहृदो बन्धोः वधो नाम श्मश्रुकेशवपनं वैरूप्यकरणं चेत्येष एव ॥ ३७ ॥

अथ रुक्मिणीं सान्त्वयति । मैवास्मानिति । हे साध्वि ! भ्रातृवैरूप्यप्रयुक्तया चिन्तयाऽस्मान्मासूयेथाः ननु दुःखप्रदा यूयमसूयितव्या एवेत्यत आह—सुखेति । सुखदुःखप्रदः अन्यो नास्ति कुतः यतः पुमान् स्वकृतभुक् स्वकृतकुशलाकुशलकर्मोपादितसुखदुःखभुक् सुखग्रहणं दृष्टान्तार्थम् ॥ ३८ ॥

पुनः कृष्णमाक्षिपति । बन्धुरिति । वधायार्हः उचितः दोषो यस्य सोऽपि बन्धुर्वधं नार्हति किन्तु त्याज्य एव सहि तेन वधार्हेण दोषेण हत एव हतप्राय एव हतोऽपि पुनर्हन्यते किमिति ॥ ३९ ॥

भूयो रुक्मिणीं प्रत्याह । क्षत्रियाणामिति । प्रजापतिना ब्रह्मणा विनिर्मितोऽयं वधो धर्मः कोऽसौ येन धर्मेण भ्रातापि भ्रातरं हन्यात् यतश्च घोरतरः अतिदारुणः अतः कोऽस्माकमपराध इति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्मश्रुकेशानां वपनलक्षणं वैरूप्यं सुहृदो बन्धोर्वधञ्चकृतवान् ॥ ३७ ॥

इदानीं रुक्मिणीं सान्त्वयति । मैवेति । हे साध्वि ! रुक्मिणि अस्मान् प्रति स्वसमादन्यः अत्र हेतुर्यत इति ॥ ३८ ॥

नन्वस्तु सुखादेः स्वयं हेतुरथापि बन्धोर्देहवियोगकरणलक्षणो वधो लोकाचारो न भवति जुगुप्सितत्वादिति तत्सत्यमित्याह । बन्धुरिति । वधार्हो दोषो यस्य स तथा द्वितीयबन्धुशब्दो हेत्वर्थः तत्र किङ्कर्तव्यमित्यत्राह । त्याज्य इति । त्यागो देशनिर्यातनादिलक्षणः किं त्याज्य इत्यतो मृतमारणदोषापत्तेरिति भावेनाह । हत इति ॥ ३९ ॥

तर्ह्येतदीदृशं कर्म किमिति क्रियत इति अतोऽयं न्यायः क्षत्रियेभ्यो ऽन्यत्र न क्षत्रियाणामित्याह । क्षत्रियाणामिति । कोऽसौ धर्म इत्यत्राह । भ्रातापीति । ततस्तस्माद्राजा येन कर्मणा घोरतर इत्युच्यते धर्मविषयो वाऽघोरतरो धर्म इति ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवता बद्धं विमुच्य कृष्णमब्रवीत् । ननु कथमेवं भगवत्कृतमन्यथा कृतवान् तत्राह---करुण इति । करुणा हि भगवता दुःखं प्रापितेष्वेत्र पुरुषेषु कृपया प्रतीकारार्थं यतन्ते । ननु तथापि भगवन्तं पृष्ट्वा तथा विधेयं किमिति स्वयमेव मोचितवांस्तत्राह---भगवानिति । बलभद्रे आविर्भूतो भगवानेव मोचितवानितिअर्थः । एतदन्ता मध्ये सङ्कर्षणकथा विशिष्टा त्वग्रे वक्तव्या अत एव कृष्णमब्रवीत् अत्र कृष्णपदं "कृष्णो द्वितीयः केशवस्तु बभूवे"ति कृष्णपरम् अतो ज्येष्ठत्वात् नानौचित्यं भगवन्तमप्रत्युक्तस्यानुमोदनमाह---असाध्विदमिति । यत्कृतं तदग्रे वक्तव्यं तदसाध्वेव मरणानन्तरमेव हि सर्वक्षौरं विधीयते किञ्च यत्कृतं तदसत्कृतम् असत्तः कृतं वयमेव हेतवः सङ्कर्षणरूपाः ननु स्वामिनः तव कार्यं यतो जुगुप्सितम् एतत् परमार्थतोऽयमर्थः व्यवहारेऽपि यद्यप्यस्य वपनं कर्त्तुं युक्तमयमेतदर्हं एव तथाप्यसज्जुगुप्सितमस्माकं तु नोचितमित्यर्थः । अधमभक्षकायाप्युत्तमैः नाधमं भक्ष्यं दीयते तदेवाह--वपनं श्मश्रुकेशानामिति । श्मश्रूणां केशानां च सुहृदः सकाशात् वैरूप्यं वध एव अतः सुहृत्त्वात् वधोऽनुचितः एतदपि रुक्मिणीसान्त्वनार्थमेवेति ज्ञायते ॥ ३७ ॥

उपसंहारबलीयस्त्वात् उभयस्याप्रकरणित्वात् अतस्तामेव साक्षात् सान्त्वयति । मैवास्मानिति । साध्वि ! पतिव्रताया भर्तृकृतं मन्तव्यमिति धर्मः अत एवास्मान् सर्वानेव मासूयेथाः दोषारोपणेन माविचारय यद्यपि भावकचित्तमपि समीचीनं भाव्ये च न दोषः कोऽपि तथापि भ्रातुर्वैरूप्यचिन्तया तद्धर्मारोपात् कदाचिदसूयाभवेत्तां निवारयति । ननु लौकिकदृष्ट्या कर्त्तव्यैवासूया कथं जरासन्धो मुक्तः केवलः कथमयं मुण्डित इति चेत्तत्राह---सुखदुःखद इति । स्वकर्मवशादेव सुखदुःखानुभवः सङ्कर्षणो हि ज्ञानप्रधानः अन्यथा सर्वान् न मारयेत "नायं हन्ति न हन्यत" इति तत्र सिद्धान्तः तथात्रापि कर्मणैव सर्वमिति तदनुसारेणात्रापि बोधनम् अतोऽयं साधारण इति सोऽपि शृणोतीति कर्ममार्ग एव बोधितः अत एव स्वयं स्वस्य सुखदुःखदः अन्यो न भवति तत्र हेतुमाह---स्वकृतभुगिति । कर्मणि स्वस्य स्वातन्त्र्यात् तत्फलमपि कर्तृगाम्येव भवति अन्यथा कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गः ॥ ३८ ॥

एवं प्रतिबोधिते केवलमस्मदपराधमेव स्थापयति बलभद्रो न स्वापराधमिति अतुल्यताप्रतिभाता अतः । पुनस्तां बोधयितुं भगवन्तमाह---बन्धुरिति । बन्धुरपि वधमर्हति येन दोषेण तादृशो दोषो यस्य स वधार्हदोषः पुरुषः तादृशः बन्धोः साक्षाद्वधं मार्हति अन्यथा बन्धुत्वं न स्यात् शत्रुरेव वधकर्त्ता अयोग्यं कुर्वन् अयुक्त एव भवति । ननु यथा स्वधर्मः स न मारणीय इति तथा तस्यापि धर्मः अतिक्रमो न वक्तव्यः इति स चेत् स्वधर्मं न कुर्यात् कथमन्यः कुर्यादितिचेत् तत्राह---त्याज्य इति । वस्तुतस्तु तेन स्वधर्मस्त्यक्त इति न स्वेनापि स्वधर्मः त्यक्तव्यः तथा सत्युभयोरेव तुल्यता स्यात् अथ तत्कर्म सार्थकं कर्त्तव्यमिति चेदुद्यमः तत्राप्युच्यते स्वेनैव दोषेण हतः पुनः किमर्थं हन्यत इति नहि तत्कर्मणा प्रेरितत्वं स्वस्य युक्तं तत्कर्म स्वयमेव अन्यं प्रेरयेत् अतः कर्मणैव हतः तदङ्गत्वे स्वस्य हानिरिति भिन्नतया स्वयमेव चेन्मारयेत् तदा पिष्टपेषणमेव भवेदिति किंहन्यत इति प्रश्नार्थः आक्षेपार्थो वा पिष्टापि वेदे पेष उक्तः "अणूनि कुरुता"दिति तस्य प्रयोजनं मेध्यत्वायेति श्रुतावेवोक्तं तथा अयमपि पवित्रो भवतु मोक्षं वा प्राप्नोत्विति प्रश्नार्थो भवति एवमेवेति चेत्तत्राह--किं हन्यत इति न हन्तव्य एव किन्तु त्याज्यः दुष्टं हि न संस्क्रियते अयं तु दुष्ट एवेति न संस्कारमर्हतीति भावः ॥ ३९ ॥

एवं शास्त्रार्थतः स न वध्यो भवतीति निरूप्य लोकन्याये नापि न वध्य इति निरूपयति । क्षत्रियाणामयं धर्म इति द्वाभ्याम् । ननु यो मारयितुमायाति स मार्यत इति जिघांसन्तं जिघांसीयादिति लोकवेदाभ्यां हननं तस्य युक्तं तत्कथं निषिध्यत इति चेत् तत्रोच्यते किं हत इति हन्यते अयुक्तं करोतीति वा तत्र नाद्यः अभावात् प्रकृते असम्भवाच्च अयुक्तता तु नास्तीत्याह--क्षत्रियाणामयं घोरात्मको धर्मः प्रजापतिनैव विनिर्मितः त्रिविधो हि धर्मः शान्तो घोरो विमूढश्चेति तत्र शान्तो ब्राह्मणेषु स्थापितः घोरः क्षत्रियेषु विमूढो वैश्यशूद्रयो अतोऽयं परिदृश्यमानस्तीक्ष्णशस्त्राणि गृहीत्वा स्वप्रवृत्तिं प्रदर्शयन्निवाह---तत्र न सम्बन्धापेक्षेत्याह---भ्रातापि भ्रातरं हन्यादिति । नन्वेवं सत्ययं धर्म एवेति चेत्तर्हि कथं घोरः स्यात्तत्राह---येन घोरतरं तम इति । ततो घोरमेव तमो भवति अज्ञानमत्र तमः तदपि भयानकम् एवं कर्मणा दैत्यत्वं भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी

वरं वधोऽप्यस्य साधुरभविष्यदिदं खड्गेन मुण्डनं त्वतिबीभत्सितमभूदिति शोचन्त्या रुक्मिण्याः सान्त्वनार्थं बहिः कृष्णं किंचिदुपालभमानः अन्तस्तु भो भ्रातः! समुचितकृत्यचतुरेण त्वया साध्वेव कृतमिति प्रसीदन्नेवाह । असाध्विति । सुहृदः श्यालकस्य पक्षे दुर्हृदोऽपि तस्य सुहृच्छन्दवाच्यत्वेन विपरीतव्यङ्ग्या लक्षणा ॥ ३७ ॥

तस्याः शोकापनोदार्थं विवेकमुत्पादयति । मैवेति । स्वकृतभुगिति अस्मिन्नतिदुष्टे स्वस्य भर्तुश्च प्रतिकूले कोऽयं ते वृथा स्नेह इति तां प्रत्युपालम्भश्च ध्वनितः ॥ ३८ ॥

देव्याः प्रीणनार्थं कृष्णं नीतिं शिक्षयन्निवाह । बन्धुः श्यालः बन्धोर्भगिनीपतेः सकाशात् ॥ ३९ ॥

नीतिमिमां त्वदनुजो न वेत्तीति मनसा वदन्तीं देवीं प्रत्याह । क्षत्रियाणामिति । भ्रातरमपि हन्यादिति शास्त्रविधिस्तत्र श्यालः खलु को वराक इति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

देवीं सान्त्वयति । मैवेति ॥ ३८ ॥

पुनः कृष्णं प्रत्याह---बन्धुरिति ॥ ३९ ॥

पुनर्देवीं प्रत्याह---क्षत्रियाणामिति । येन धर्मेण ततो हेतोर्घोरतरः धर्मः ॥ ४० ॥

राज्यस्य भूमेर्वित्तस्य स्त्रियो मानस्य तेजसः ।
मानिनोऽन्यस्य वा हेतोः श्रीमदान्धाः क्षिपन्ति हि ॥ ४१ ॥
तवेयं विषमा बुद्धिः सर्वभूतेषु दुर्हृदाम्।
यन्मन्यसे सदाभद्रं सुहृदां भद्रमज्ञवत् ॥ ४२ ॥
आत्ममोहो नृणामेष कल्प्यते देवमायया ।
सुहृद्दुर्हृदुदासीन इति देहात्ममानिनाम् ॥ ४३ ॥
एक एव परो ह्यात्मा सर्वेषामपि देहिनाम् ।
नानेव गृह्यते मूढैर्यथा ज्योतिर्यथा नभः ॥ ४४ ॥

भाषा टीका।

हे कृष्ण ! तुमने यह अच्छा नहीं किया यह कार्य हमको निंदित है डाढी मूंछ केशों का काटना यह सुहृद् का वध ही है ॥ ३७ ॥

रुक्मिणीजी से बोले हे साध्वि ! भ्राता के कुरूप करने की चिंता से तुम कुछ बुरा नहीं मानना जिससे कि अपने किये कर्म का भोग जीव करता है सुखदुःख देने वाला दूसरा कोइ नहीं है ॥ ३८ ॥

फिर कृष्णचंद्र से बोले अपना वंधु वध के लायक दोष करे तौ भी उसको न मारै उसको छोड देवै क्योंकि वह अपने ही दोष से मरा सा होगया तो फिर उसको क्या मारना चाहिये ॥ ३९ ॥

फिर रुक्मिणीजी से बोले विधाता ने यह क्षत्रियों का धर्म महा घोर बताया है जिससे कि भाई भी अपने भाइ को मार डाले ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

पुनः श्रीकृष्णं प्रत्याह। राज्यस्येति। तथाप्यस्माकमेतदनुचितमिति भावः ॥ ४१ ॥

पुनर्देवीं प्रत्याह। तवेयमिति। सर्वभूतेषु दुर्हृदामहितानां भ्रातॄणामज्ञवद्भद्रं मन्यसे इच्छसि इयं तव विषमा असमीचीना बुद्धिः कुतः यतस्तदेव सुहृदामभद्रमिति यद्वा सर्वभूतेषु दुर्हृदामपि स्वसुहृदां भद्रमेव दण्डरूपं मुण्डनमभद्रं यन्मन्यसे तवेयं विषमा बुद्धिरिति अथवा सर्वभूतेषु मध्ये दुर्हृदां शिशुपालादीनामभद्रं सुहृदां भद्रं च यन्मन्यसे तवेयं विषमा बुद्धिः समा न भवति अज्ञवदज्ञानामिव ॥ ४२ ॥

कुत इत्यत आह। आत्ममोह इति ॥ ४३ ॥

परमार्थमाह। एक एवेति। परः शुद्धः ज्योतिश्चन्द्रादिर्यथोदकेषु नभो यथा घटादिष्विति ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी।

देवीसान्त्वनार्थमेव पुनरपि श्रीकृष्णं प्रत्यपि परुषमाह— राज्यस्येति। मानस्य पूजायाः तेजसः कान्तेर्बलस्य वा अन्यस्य अन्नपानादेः मानिनः अभिमानवन्तः तत्रापि श्रीमदेनान्धाः अतः क्षिपन्ति तत्तद्व्याघातकानिति शेषः हि यस्माच्छ्रीमदान्धा एव क्षिपन्ति तस्मादस्मद्विधानां तादृशत्वाभावादेतदयुक्तमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

पूर्वं धर्मद्वारा देव्यां बोधितायामपि तथा ईदृशे श्रीकृष्णं प्रत्यवक्तव्येऽपि देव्याः सान्त्वनार्थमुक्तेः तस्याः शोकात्यागात् त्यक्त्वा तामेव विवक्षितरहस्यार्थान्तरगर्भेण ज्ञानोपदेशेन प्रबोधयन्नादौ सक्रोधमाह— । तवेति। सर्वभूतेषु मध्ये दुर्हृत्त्वेन प्रतीतानां केषाञ्चिद्यदभद्रमिच्छसि तथा सुहृत्त्वेन प्रतीतानां केषांचिद्यद्भद्रमिच्छसि तत्पारिशेष्यादन्येषु तु यदौदासीन्यं कुरुष इत्यर्थः। सेयं तवाज्ञानामिव विषमा बुद्धिरिति अर्थान्तरे सुहृदामित्यपि दुर्हृदामित्यनेन विशेषयितव्यं सर्वभूतेषु मध्ये दुर्हृदां शत्रुत्वेन सम्मतानां शिशुपालादीनां तत्साहाय्येन तु तादृशामेव स्वसुहृदां रुक्म्यादीनामिति यदि तेष्वभद्रं मन्तव्यं तदेतद्विधेष्वपि तदेव मन्तव्यमिति भावः ॥ ४२ ॥

कश्चित्सुहृदिव कश्चिद्दुर्हृदिवेत्यादि एक एव वा कदाचित्सुहृदिवेत्यादि अर्थान्तरे श्रीकृष्णप्रेमास्वादमजानतामेवान्यत्र सौहृद्यादिस्फूर्त्तिः स्यादित्याह—। आत्मेति द्वाभ्याम् ॥ ४३ ॥

ननु जगतो वैचित्री साक्षादेव दृश्यते तया च सुहृदादिर्घटत एव कथमुच्यते आत्ममोह इति उच्यते चिन्मात्रत्वेनैकरूपाणां जीवानां वस्तुतस्तु तद्भेदो न सम्भवतीत्याह—एक इति। एकः परमात्मांशत्वेन मिथस्तुल्यस्वरूप इत्यर्थः। भानुस्थानीयस्याचिन्त्यशक्तिमयपरमात्मनस्तटस्थांशत्वेन रश्मिपरमाणुस्थानीयत्वात्तस्य तत्र चाचिन्त्यशक्तिमयत्वादेवोभयत्रापि न कस्यापि पूर्वपक्षस्यावकाश इति ज्ञेयम् हि यतः परो देहाद्भिन्नः अतो देहस्यैव वैचित्री न त्वात्मन इति भावः। तर्हि शान्तत्वादिना विविधोऽसौ कुतः प्रतीयते अधिष्ठानस्यैव वैचित्र्यादिति सदृष्टान्तमाह। नानेति। प्रथमदृष्टान्ते विम्बप्रतिविम्बयोर्भेदप्रतीतेरुत्तरो दृष्टान्तः अर्थान्तरे हि यस्मात् "आततत्वाच्च मातृत्वादात्मा

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

हि परमो हरि रित्युक्तेर्यः खलु सर्वेषामपि देहिनां देहाभिमानिनामेक आत्मा हरिः स एव वस्तुतस्तेषां परः श्रेष्ठः परमप्रेमयोग्य इत्यर्थः । यस्तु नाना पृथक् पृथगात्मा देहाभिमानिवर्गस्तन्मध्ये मूढैरेव परः इव स गृह्यते केषुचित् कैश्चिन्मोहविवर्ते प्रेमाभासमयैरेव यश्चास्वं तत्तद्योग्यतया प्रतीयते मात्र तत्र दृष्टान्तो यथा रवेरेवालाभे दीपो मर्त्यैः परतया गृह्यते यथा विस्तृतेनभस एवालाभे उडुम्बरमशकैस्तदन्तर्गतनभस्तया गृह्यते इति ॥ ४४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

क्षिपन्ति निरस्यन्ति ॥ ४१ ॥

सुहृदामाशास्ये भद्रम् असुहृदामपकारिणामपि त्वं मन्यसे आकाङ्क्षसे अतो भूतेषु बुद्धिर्विषमा नैकरूपा मन्यत इति पाठे लोके सुहृदां भद्रं च यन्मन्यते मतो विषमा बुद्धिरित्यर्थः ॥ ४२—४३ ॥

सुहृच्छत्रुदासीनविभागस्याज्ञानकल्पितत्वमुपपादयति । एक एवेति । सर्वेषामपि देहिनां जीवात्मनाम् अन्तरात्मा एक एव परः गूढतयावस्थाने दृष्टान्तमाह । यथा ज्योतिःकाष्ठेष्वग्निरित्यर्थः तद्वत्तदोषास्पर्शे दृष्टान्तमाह—यथा नभ इति । एकस्य परमात्मनो जगच्छरीरभूतमिति एकशरीरभूतपाणिपादादिषु शत्रुमित्रादिविभागोऽनुपपन्नः तथा विमूढैः परमात्मशरीरत्वानभिज्ञैः नानेव शत्रुमित्रादिविभागयुक्तमिव जगद्विज्ञायत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुनः कृष्णं प्रत्याह— राज्यस्येति । श्रीमदैश्वर्यमदेनान्धाः विवेकरहिताः मानिनो दुरहङ्कारिणो जनाः राज्यादेरन्यस्य वा हेतोः कारणात् राज्याद्यर्थं तेभ्योऽन्यार्थं वेत्यर्थः । क्षिपन्ति हि क्षिपन्ति निरस्यन्ति बन्धूनिति शेषः । अस्माकं त्वेतदनुचितमिति भावः । तत्र मानस्य वयमेव वीरा इत्यभिमानस्य तेजसः पराभिभवनसामर्थ्यस्य ॥ ४१ ॥

सान्त्विताभपि विषण्णामेव तामालक्ष्यान्तरेण तत्त्वोपदेशमस्या विषादो न शाम्यतीति मत्वा तत्त्वमुपदिदिक्षुस्तावद्देहानुबन्धिषु सौहार्दस्य तदभद्रत्वप्रयुक्तचित्तविकारस्य चाज्ञानप्रयुक्तत्वमाह—तवेति द्वाभ्याम् । अज्ञवत् देहात्मस्वतन्त्राभिमानिवत् सदा सुहृदां भद्रं दुर्हृदामहितानामभद्रं च मन्यस इति यत् तवेयं बुद्धिः सर्वेषु भूतेषु विषयभूतेषु विषमा समा एकरूपा न भवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

कुत इत्यत आह—आत्ममोह इति । नृणामेष आत्ममोहो बुद्धिमोहो भगवन्मायया अनात्मन्यात्मबुद्धिमस्वतन्त्रे स्वातन्त्र्यबुद्धिं च कल्पयन्त्या कल्पितः कोऽसौ यो देहात्मवादिनां सुहृदित्यादिरूपः ॥ ४३ ॥

सुहृदादिविभागस्याज्ञानकल्पितत्वमेवोपपादयति । एक एवेति। सर्वेषामपि देहिनां जीवात्मनामात्मान्तरात्मा एक एव परः गूढतया अवस्थाने दृष्टान्तमाह—यथा ज्योतिरिति । यथा ज्योतिरग्निः काष्ठे गूढतयावतिष्ठते तथा परमात्मापीत्यर्थः । अवस्थितस्यापि परस्य तत्तद्वस्तुगतदोषास्पर्शे दृष्टान्तमाह—यथा नभ इति । यथा सर्वत्र व्याप्नुवत आकाशस्य न व्याप्यगतदोषस्पर्शस्तथेत्यर्थः एवं स्थिते एकस्य परमात्मनः कृत्स्नं जगच्छरीरभूतमित्येकशरीरभूतपाणिपादादिषु शत्रुमित्रादिविभागोऽनुपपन्नः मूढैः परमात्मशरीरत्वानभिज्ञैस्तु नानेव शत्रुमित्रादिविभागयुक्तमिव जगद्विज्ञायत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु तर्हि सर्वः सर्वं हन्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यत्राह—राज्यस्येति । मानिनः देहाभिमानवन्तः अन्यस्य स्त्रीजनस्य वा क्षिपन्ति घ्नन्ति राज्यादेः सर्वस्य हेतोरिति सम्बन्धः ॥ ४१—४२ ॥

किमत इत्यतः स्वस्य श्रीहर्यधीनत्वकल्पनामन्तरेण स्वकपोलकल्पनाबुद्धिर्भ्रम एवेत्याह— आत्मेति । देह एवात्मेति मानं ज्ञानं येषां ते तथा तेषां नृणां निरपेक्षत्वेनोपकर्त्ता सुहृत् स्वसुखनाशकर्त्ता शत्रुस्तदुभयकर्तृत्वशून्य उदासीन इत्येष आत्ममोहो मनोभ्रमः देवस्य हरेर्मायया बन्धकशक्त्या कल्प्यते ततः सुहृच्छत्रूभयोरितर उदासीन इति स्वकपोलकल्पना इत्याद्येति भावः ॥ ४३ ॥

देवः कीदृश इति तत्स्वरूपमाह—एक एवेति । आत्मा परः परमात्मा नियामक इति शेषः । नन्वेकत्वे "सच्च त्यच्चाभव"दिति नानाभावः कथमिति तत्राह । नानेति ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

देहिनां जीवानां एकः मिथस्तुल्यस्वरूपः चिद्रूपत्वात् असतामात्मनीत्यर्थात् तत्स्पर्शासमर्थेनेत्यर्थः तत्र हेतुः तस्यान्यस्य प्रसिद्धेः शक्ते स्तद्धेतुत्वात् चिद्रूपात्मकहेतुत्वात् ॥ ४४-४५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु सत्यं यदि युद्धमेव कुर्यात् तदा अशस्त्रं विरथं कृत्वा तं शत्रुस्त्यजेत् अयं त्वसभ्यः बहुवदतीति मुखरत्वात् मारणीय एवेति चेत्तत्राह—राज्यस्येति । तेषामसभ्यवचनमपि प्रजापतिविनिर्मितमेव तत्र साधारण्येन षट् हेतून्निर्दिशति राज्यं चेत्कस्यचित्केनचिद्धृतं तदा स क्षत्रियः अन्यथा न मारयिष्यतीति राज्ये च गते केवलं जीवनमयुक्तमिति मरणार्थं शत्रून् क्षिपन्ति श्रीमदान्धा अपि क्षिपन्ति पूर्वं श्रिया जातो यो मदः तेन अन्धाः विवेकरहिताः अतः क्षेपो युक्त एवायं एवं भूमेः राज्यैकदेशस्य वा वित्तस्य धनस्य स्त्रियोऽर्थे मानस्य वार्थे तेजसो वार्थे एवं षण्णामर्थे क्षिपन्ति तत्रापि ये मानिनः अनुक्तसर्वहेतुसमुच्चयार्थमाह—अन्यस्य वा हेतोरिति । युक्तश्चायमर्थः अतोऽस्य क्षेपोऽपि युक्त एवेति न हननमुचितमिति भावः ॥ ४१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ननु न हत एव मयाप्ययं किमित्युपालम्भः क्रियत इति चेत्त त्राह—तवैयं विषमा बुद्धिरिति। अयं न हत इति या बुद्धिः सा तव विषमा न समा यदि नापकृतः स्यात् तदा समा स्यात् यदि वा वधं कुर्याः तथापि लोकन्यायेन समा स्यात् यत्तु सुहृदां भद्रमभद्रं मन्यसे तत्राप्यक्षयं तदभद्रं न दिनमात्रेणापगच्छति किन्तु यावज्जीवं तिष्ठति। नन्वस्त्येव लोके विषमा बुद्धिः को दोष इतिचेत्तत्राह—सर्वभूतेषु दुर्हृदां सैव विषमा बुद्धिः भवति नतु तव न वा सुहृदां येषां हि चित्ते कापट्यं तेषामे ते प्रकाराः नतु शुद्धचित्तानामित्यर्थः।सर्वभूतेषु वा मध्ये सुहृदामभद्रं मन्यस इति असुराद्धिडिति वाक्यात् दुर्हृदां वा सर्वभूतेषु लोमादिष्वव-यवेषु अभद्रं मन्यस इति भद्रं क्षौरं वा विपरीतलणया अभद्र-मेव भूतानां मध्ये दुर्हृदां भद्रं सुहृदामभद्रम् एतादृशमपि मुण्डनं तत्राप्यक्षयत्वं मन्यस इति तव विषमा बुद्धिः अथवा दुर्हृदामभद्रं सुहृदां भद्रं सदा मन्यस इति एतत्तव ब्रह्मणः अयुक्तं विषमा बुद्धिरित्यर्थः॥ ४२॥

एवं चतुर्भिः तत्सन्तोषार्थं भगवदुपालम्भनमुक्त्वा ताव-तात्यपरितुष्यमाणां ज्ञानेन बोधयति। आत्ममोह इति सप्तभिः। भगवान् सधर्मोऽस्या बोधं कर्त्तुं शक्त इति।

स्वरूपाज्ञाननानात्वे देहादीनां च शत्रुता।
दोषत्रयं निरूप्यादौ आत्मधर्मनिरूपणम्॥
स्वप्रकाशोऽयमात्मा हि असङ्गश्च निरूप्यते।
जन्मादिदोषस्त्वन्यस्य अतस्तैर्नैव दुष्यति॥
असंसर्गाग्रहो भ्रान्तो दृष्टान्तैर्विनिरूप्यते।
तदोपसंहृतिर्युक्ता ज्ञानेनाज्ञाननुत्तये॥

"तरति शोकमात्मवि"दिति श्रुतेः शोकतरणं ज्ञानेनैव भवति इति ज्ञानमुपदिशति अत्र ज्ञानं देहाद्यतिरिक्तज्ञानं तावतैव देहाद्य-ध्यासे जातो मोहः अपगच्छति ततस्तन्निराकरणार्थं तत्सामग्रीं प्रतिपादयति। आत्ममोह इति। आत्मनोऽयं मोहः अज्ञानानन्तरं दोषे आविर्भूते या मूर्च्छा स मोह इति व्यवह्रियते तथात्रापि आत्मनः अज्ञाने शरीराहम्भावे च प्रादुर्भूते सुहृद्दुर्हृदित्यादि-बुद्धिर्बोधमपि न विषयीकरोतीति मोहो भवति स च पश्वादिषु तथा नास्तीति नृणामित्युक्तं देवादीनां तथात्वे व्यवहाराभावान्नोक्तम् एष इति प्रदर्शनं देवस्य भगवतो माययेति मोहकारणं माया निरूपिता अन्यथा प्रत्यक्षादिषु श्रुत्यादिषु प्रमाणेषु विद्यमानेषु प्रत्यहमेतस्य बुद्धिर्न स्यात् देवानां माया नृणां दुस्तरा भवतीति यथा नृणां माया पशूनाम् अतो देवपदं सुतरामेव पुरुषोत्तममाया सर्वेषामेव दुस्तरा मायायास्त्रिगुणत्वान्मोहेऽपि त्रिगुणतामाह—सुहृद्दुर्हृदुदासीन इति। उदासीनः सात्त्विकः सुहृद्राजसः मायया यदा मोहः तदा सर्वत्र चेन्निमित्तं व्यर्थमेव ज्ञानं स्यादिति निमित्त-मेवैतदित्याह—इति देहात्ममानिनामिति। अमुना प्रकारेण देहमे-वात्मानं मन्यते यदा मायया अन्येन वा देहात्मबुद्धिर्दृढा भवति तदैते दोषाः सम्भवन्ति ततस्तेषामुपकारापकाराभ्याम् इदानीमनु-भूयमानो मोहः प्रादुर्भवतीति देहात्मभावो मुख्यतया निवार्य इत्यर्थः॥ ४३॥

ननु देहात्मभावाभावेऽपि कथमेतद्घटते यावता परिच्छिन्न आत्मेति करणत्वेनापि स्वीक्रियमाणे देहे उदासीनादिभेदा भव-न्त्येव अतो देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानं व्यर्थमितिचेत्तत्राह—एक एवेति। सर्वेषु देहेषु आत्मा एक एव यतः परो नियन्ता अन्यथा देहेन परिच्छिन्नः देहाधीनः स्यात् अनुभूयते च देहे स्वातन्त्र्यं देहान्तरे स्वातन्त्र्याभावस्तु तत्रानुसन्धानाभावात् एवमखण्डा-द्वैतभाने सर्वत्रात्मबुद्धिः अथवा आत्मशब्देन भगवानुच्यते तदा भासा एव जीवा इति पर एक एव एतद्भगवति विद्यमाने निरूपणमसमञ्जसमिति विरम्यते युक्तश्चायमर्थः सर्वदेहेष्वेक एवात्मेति यतोऽयमात्मा अतति व्याप्नोतीति अन्यथा आत्मत्वं भज्येत अणुपरिमाणत्वे देहमपि न व्याप्यते प्रकाशवत् गुणव्या-प्तावपि चैतन्यलक्षणस्य सङ्कोचविकाशावङ्गीकर्त्तव्यौ तत्रापि नियामको देह एवेति धर्मिण एव नियामकोऽस्तु किन्धर्मनियाम-कत्वस्वीकारेण यथेदं जगत् ब्रह्माण्डेनैकतामापद्यते अन्यथा तस्यैकत्वनिर्देशो न स्यात् यथात्मनिर्देशोऽपि यथैकमेव सुवर्णं मृद्वा नानाप्रकारेण प्रकृतिसमवेतं सद्भासते एवमात्मापि देहा-दिवैलक्षण्यात् देवतिर्यङ्मनुष्यादिभावमापद्यत इति न कोऽपि दोषः सर्वेषामपि देहिनामिति। यतः सर्वेऽपि देहिनः दिह उपचय इति उपचयादिमन्तःअतो वृद्धिह्रासावात्मनः परिच्छेदनोपपद्येते इति व्यापकत्वे अङ्गीक्रियमाणे एकेनैव चरितार्थतेति नानात्वं व्यर्थं "नानात्मानो व्यवस्थात" इति स्मृतिस्तु धर्ममर्यादार्थं नाना-त्मत्वं स्वीकर्त्तव्यमिति दोषगुणव्यवस्थयेव व्यवस्था निरूपिता यथा पञ्चमहाभूतानि एकश्चात्मा सर्वसङ्घातेषु तुल्यः तथापि कश्चिच्चण्डालः कश्चिद्ब्राह्मण इति धर्मव्यवहारार्थमेव विभागः कल्पितः सामग्र्या धर्मोऽधर्मोऽवा प्रविष्टस्तथा सम्पाद-यतीत्यपि पक्षे धर्माधर्मयोरेव नियामकत्वं वाक्यादतिरिक्तं विषये नास्तीति व्यवस्थार्थमेव तत्कल्पना वक्तुं युक्ता उत्क्रमा-दयस्तु न्यायमतेऽपि न सन्तिः भगवन्मते तु भगवत इव तस्यापि गमनागमने सम्भविष्यतः तत्रापीश्वरप्रयोगात् "शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः" इति वाक्यात् ब्रह्मवादेऽप्ययमेव सिद्धान्तः तस्मात्सर्वत्रैक एवात्मेति युक्तं तर्हि कथम्भेदप्रतीतिरिति चेत्त-त्राह—नानेव गृह्यते मूढैरिति। अत्यन्ताकुशलैः नाना गृह्यते तैरपि क्वचिन्नानात्वं नानुभूयते पुत्रादिषु अवयवेषु च वैलक्षण्ये भासमानेऽपि अन्यथैको देह इति न स्यात् अत उक्तमिवेति तत्र स्पष्टप्रतीत्यर्थं साकारानिराकारौ दृष्टान्तयति। यथाज्योतिरिति साकारे यथा नभ इति निराकारे तार्णः पार्णः घटाकाशो मठाकाश इति॥ ४४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

ननु च त्रियो बन्धुः हन्तुं वरं कित्तु तं बीभत्सितवैरूप्यवन्तं कर्तुं नार्हतीति देव्याः स्वगतोक्तिमालक्ष्य तां प्रसादयितुं कृष्ण-माह। राज्यस्येति। राज्यादेर्हेतोर्मानिनोऽहङ्कारवन्त एवान्यानाक्षिपन्ति अस्माकं त्वेतदनुचितमिति भावः॥ ४१॥

नीतिरियं युद्धादन्यत्रैव युद्धे तु वैरी पराजित्य तिरस्क्रियत एवेतीयमपि नीतिरिति कृष्णस्य स्वगतोक्तिमालक्ष्य देवी प्रत्याह तवेयमिति। सुहृदां स्वबन्धूनां रुक्मिप्रभृतीनां भद्रमेव कृष्णाकृते

देह आद्यन्तवानेष द्रव्यप्राणगुणात्मकः ।
आत्मन्यविद्यया क्लृप्तः संसारयति देहिनम् ॥ ४५ ॥
नात्मनोऽन्येन संयोगो वियोगश्चासतः सति ! ।
तद्धेतुत्वात्तत्प्रसिद्धेर्दृग्रूपाभ्यां यथा रवेः ॥ ४६ ॥
जन्मादयस्तु देहस्य विक्रिया नात्मनः क्वचित् ।
कलानामिव नैवेन्दोर्मृतिर्ह्यस्य कुहूरिव ॥ ४७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

सुहृदां यत् सद् अभद्रं मन्यसे इयं तव विषमा बुद्धिः अज्ञवत् अज्ञानामिव तव विज्ञाया अपेत्यर्थः । कीदृशानां सर्वभूतेषु दुर्हृदां दुष्टमनसाम् ॥ ४२ ॥

आत्मनोऽवेदं यदयं भ्राता मे दुष्ट एव तदप्यत्र बन्धुभावो नापयाति किङ्करोमीति चेत् सत्यमप्राकृत्या भवत्या एवायमविवेकोऽनुचित इत्युच्यते सांसारिकलोकानां त्वयं स्वाभाविक एव धर्म इत्याह।आत्मेति। देहात्ममानिनां देह एवात्मेति मन्यमानानां देहात्ममानिनामेव नृणां नतु ज्ञानिनाम् ॥ ४३ ॥

देहात्ममानिनां मतं द्वाभ्यां खण्डयन् प्रथमं देहः परमात्मा न भवतीत्याह। एक इति। पर आत्मा देहिनां देहवतां जीवानां हि निश्चितमेक एव प्रेरको भवति एकस्यैवाधिष्ठानबाहुल्ये सति नानात्वे दृष्टान्तौ ज्योतिरग्निर्दारुषु नभ आकाशं घटेषु यदुक्तम् प्रथमे

यथा ह्यवहितो वन्हिर्दारुष्वेकः स्वयोनिषु ।
नानेव भाति विश्वात्मा भूतेषु च तथा पुमान् ॥

इति ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

पुनः श्रीकृष्णं प्रत्याह। राज्यस्येति । मानिनोऽहङ्कारिणः श्रीमदेनान्धाः लुप्तविवेकाः राज्यादेर्हेतोः राज्यार्थं तथा भूम्यर्थं तथा वित्तार्थं तथा स्त्र्यर्थं मानार्थं तेजः क्रोधस्तच्छान्त्यर्थम् अन्यः शरणागतादिस्तदर्थं च क्षिपन्ति निरस्यन्ति वयन्तु न मानिनः न श्रीमदान्धाः किन्तु स्वभक्तमनोरथसाधका इति भावः ॥ ४१ ॥

सर्वभूतेषु चेतनाचेतनेषु एकात्मकेषु मध्ये शिशुपालादयो दुर्हृदस्तेषामभद्रं भवतु इत्येवं दुर्हृदामभद्रं रुक्मिप्रभृतयः सुहृदस्तेषां भद्रं भवतु इत्येवं सुहृदां भद्रं च यदज्ञवत् मन्यसे इच्छसि इतीयं बुद्धिः सुज्ञायाः भगवत्याः तव विषमा अननुरूपेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सुहृद्दुर्हृदुदासीन इति आत्ममोहा बुद्धिमोहो देह एवात्मा इत्येवं मानिनामज्ञानां देवस्य तव भर्तुर्मायया प्रकृत्या कल्प्यते बोध्यो भवति नतु तवेति भावः ॥ ४३ ॥

कीदृशो देवः कीदृशी च तस्य माया कीदृशो देहो यत्र जीवानामात्मबुद्धिः कीदृशा जीवाः कथं जीवदेहयोः संयोग वियोगहेतुरित्याकाङ्क्षायां देवादिकं वर्णयति। एक इत्यादित्रिभिः। सर्वेषां देहिनां जीवानामात्मा अन्तर्यामी नियन्ता तत्कर्मादिसाक्षी कर्मादिफलदः एक एव नानेव गृह्यते जीवानां मध्ये कश्चिच्छ्रेष्ठो जीव एव स किं नेत्याह— परः सर्वजीवविलक्षणः तथा च श्रुतिः "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामा" निति तत्तदन्तर्यामित्वेनैकस्यैव नानात्वमिव दर्शयन् सर्वप्रकाशकत्वं सर्वदोषास्पृष्टत्वं च दृष्टान्ताभ्यामुपपादयति। यथा ज्योतिरग्निः काष्ठादिषु यथा च नभो घटमठादिषु नानेव गृह्यते तद्वदित्यन्वयः ॥ ४४ ॥

भाषा टीका।

राज्य के वास्ते भूमि के वास्ते धनके लिये स्त्री मान तेज अथवा और किसी हेतु से अभिमानी क्षत्रिय लोग श्रीमद से अन्धे होकर दूसरों का अनादर करते हैं ॥ ४१ ॥

फिर रुक्मिणी से बोले तुमारी यह विषम बुद्धि है जैसी की दुष्ट अज्ञानियोंको होती है क्योंकि सब के साथ वैर करने वाले भी अपने सुहृद होने से रुक्मीका भला चाहती हो और जो कि अपने सुहृद नहीं है उनका बुरा होना चाहती हो ॥ ४२ ॥

जो कि मनुष्यों की यह बुद्धि है कि यह हमारा मित्र है यह शत्रु है यह उदासीन है यह बुद्धि तो देह को आत्मा मानने वालों की है यह तो परमेश्वर की माया से आत्मा में मोहित होजाने से है ॥ ४३ ॥

सम्पूर्ण देह धारियों के भीतर जो आत्मा हैं सो शुद्ध रूप सब एकही प्रकार के हैं परंतु उन अनेक नित्य आत्माओं को ही मूर्ख लोग ब्राह्मण पशु आदि देहों के सम्बन्ध से अनेक प्रकार के मानते हैं जैसे कि काष्ठों के भेद से अग्नियों का भेद और घटादिकों के भेद से आकाश का भेद है तैसा मानते हैं ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

कुतस्तर्हि न चन्द्रादिवदात्मालमेकं शुद्धं प्रतीमस्तत्राह। देह इति। द्रव्यमधिभूतम् प्राणा इन्द्रियाण्यध्यात्मम् गुणशब्देना-

यथा शयान आत्मानं विषयान् फलमेव च ।
अनुभुङ्क्तेऽप्यसत्यर्थे तथाऽऽप्नोत्यबुधो भवम् ॥ ४८॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

धिदेवं तत्रितयात्मकः देहोपाधिना शुद्धो न प्रतीयत इत्यर्थः ४५॥

ननु देहसम्बन्धेनाऽपि संसारे सति शुद्धत्वं गतमेव तत्राह। नात्मन इति। हे सखि!अन्येनाधिभूतादिनाऽऽत्मनः संयोगवियोगौ न स्तः कुतः असतः असत्त्वादन्यस्येत्यर्थः।कुतोऽसत्त्वं तत्राह तद्धेतुत्वा दिति। तस्यान्यस्य भूतेन्द्रियादेः प्रसिद्धेः प्रकाशस्य तद्धेतुत्वा-दात्महेतुत्वात्। ननु देवैरधिष्ठितेभ्य इन्द्रियेभ्यो भूतानां प्रतीतिः प्रसिद्धा भूतप्रतीत्या च तत्प्रसिद्धिर्नात्मन इत्यत आह। दृग्रूपाभ्यां यथा रवेः। यथा प्रकाश्यप्रकाशकत्वेन वर्तमानयोरपि चक्षूरूपयोः रवेः सकाशात्प्रसिद्धिर्द्वयोरपि तैजसत्वात्तदभेदश्च तथा भूते-न्द्रियादीनां परस्परं सिद्धानामपि चैतन्याधीन एव प्रकाशस्त-त्कार्यत्वाच्च तद्व्यतिरेकेणासत्त्वं चेत्यर्थः। तथा च द्वादशे वक्ष्यति "दीपश्चक्षुश्च रूपं च ज्योतिषो न पृथक् भवेत्। एवं धीः खानि मात्राश्च न स्युरन्यतमादृतादि"ति यद्वा रवेः प्रसिद्धाभ्यामेव दृग्रूपाभ्यां परस्परं प्रसिद्धिर्यथा भवति तद्वदिति ॥ ४६ ॥

देहसम्बन्धाभावादेव नात्मनो जन्मादयोऽपीति वक्तुं जन्मादीनां देहधर्मत्वमाह। जन्मादयस्त्विति। कथं तर्हि जातोऽहं बालोऽहं वृद्धोऽहमित्यात्मनि जन्मादिप्रतीतिः देहजन्मादिनैवेति सदृष्टान्तमाह। कलानामिवेति। इन्दोः कलानामेव जन्मादयो नैवेन्दोर्यथा तद्वत् यथा च कलानाशादेव कुहूरमावास्या इन्दुक्षय उच्यते तद्वदस्यात्मनो देहनाशादेव मृतिव्यवहार इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

नन्वात्मनो देहादिसम्बन्धाभावे कथं भोक्तृभोग्यभोगप्रतीतिरित्याशङ्क्य स्वप्नदृष्टान्तेन समर्थयति। यथा शयान इति। आत्मानं भोक्तारं विषयान् भोग्यान्फलं भोगमसत्यप्यर्थेऽनुभुङ्क्ते तथा-बुधः संसारं प्राप्नोति ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

देह इति। तैर्व्याख्यातं यद्वा प्राणेन क्रिया लक्ष्यन्ते गुणा रूपरसादयः अर्थान्तरे चावस्थाविशेषे हेतुमाह। देह इति। एष इति रुक्मिदेहं दर्शयति एतद्विध इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

संयोगो नास्ति संयोगापेक्षित्वाद्वियोगोऽपि नास्ति संयोगाभावे हेतुः असत इति आत्मनीत्यर्थात्। त्रिकालमप्यात्मनि तस्य स्पर्शाभावादित्यर्थः। तत्र हेतुः तस्यान्यस्य प्रसिद्धेः शक्तेस्तद्धेतुत्वात् चिद्रूपात्मैकहेतुत्वात् एवं सति तं कथं स्पृशेदित्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः रवेराजानजदेवविशेषस्य सूर्यस्य दिवानक्तमप्यव्यवमानस्य दृग्रूपाभ्यां तल्लब्धप्रकाशनप्रकाशशक्तिभ्यां यथा स्पृश्यत्वाभावात् संयोगवियोगौ न स्तः तद्वत् हे सति ! विचक्षणे अर्थान्तरे च तदप्यस्तु नाम तव तु श्रीकृष्णनित्यलक्ष्मीरूपाया रुक्म्यादिना सम्बन्ध एव नास्तीत्याह। नेति। आत्मनस्तव नन्वेतद्विधस्तत्तन्माहात्म्यप्रसिद्धः कथमसन् स्यात् तत्राह— सा परमलक्ष्मीरूपा त्वमेव हेतुर्यत्र तद्रूपत्वात्तस्याः प्रसिद्धेरिति अवतरिष्यन्त्यास्तव दृष्टिप्रभाकोदयादेव सैषामेषा प्रसिद्धिरित्यर्थः। तर्हि मम सम्बन्धे सति कथं संयोगवियोगौ न स्त स्त आह। दृग्रूपाभ्यामिति प्राग्वत् ॥ ४६ ॥

एकदेशे कलानां क्रमवृद्धिह्रासधर्मकसूर्यच्छाया रूपत्वं इन्दोस्तु स्वतो जलमण्डलरूपत्वं व्याख्यास्यते अर्थान्तरे। नन्वेतत्कुले जाताया मम कथमेतैस्तौ न स्तः तत्राह। जन्मादय इति। यद्यात्मनो जीवस्यापि न सन्ति तदा सच्चिदानन्दविग्रहायाः भगवत्स्वरूपशक्तेस्तव तु किमुतेति भावः ॥ ४७ ॥

अनु जागरणसादृश्येन भुङ्क्ते अनुभवति तत्रात्मानमनुभुङ्क्ते इति राजादिरूपेण पश्यतीत्यर्थः। अर्थान्तरे न चेत्तत्त्वं तर्हि कथं श्रुत्वापि स्वभावाविष्ट एव लक्ष्यते तत्राह। यथेति। अबुधोऽयं रुक्मी ॥ ४८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

द्रव्यप्राणगुणात्मकः पञ्चभूतज्ञानेन्द्रियगुणत्रयकार्यतत्त्वान्तरसमुदायः अविद्यया प्रकृत्या कृतः देहः संसारयति जन्मजरामरणादिदुःखं जयति देहिनां जीवात्मनामिति ॥ ४५ ॥

परमात्मनो देहसम्बन्धाधीनदुःखाद्यन्वयो नास्तीत्याह— नात्मन इति। सतीति संबुद्धिः आत्मनः परमात्मनः असता देहेन जीवस्येव संयोगवियोगौ न भवतः तत्प्रसिद्धेः देहोत्पत्तेस्तद्धेतुत्वात् परमात्मसङ्कल्पहेतुत्वात् परमात्माधारत्वात् देहः परमात्मनो न बन्धक इत्यर्थः। तदधीनेन तस्य बन्धाभावे दृष्टान्तमाह। दृग्रूपाभ्यां यथा रवेरिति। आदित्येनानुग्राह्यं चक्षुस्तेन प्रकाश्यं रूपम् उभाभ्यामादित्यस्य न संसर्गः दूरस्थत्वात् एवं परमात्माधीनेन देहेन अन्तिकस्थितस्यापि दूरस्थत्वेन न तत्कृतदोषान्वय इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

जन्मादय इति। कलानामेव जन्मादयः न चन्द्रस्य एवं पृथिव्यादितत्त्वानामेव जन्मादयः न जीवस्य मृतिरस्य कुहूरिव अस्य जीवस्य मरणं चन्द्रस्य कुहूरिवेत्यन्वयः। सा नष्टेन्दुकला पञ्चदशी कुहूश्चन्द्रस्य कलानाश इव जीवस्य देहस्य मृतिरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

अर्थेऽसत्यपि अस्थिरेऽपि स्थिरत्वबुद्ध्या स्वप्नार्थाननुभवति जाग्रद्दशायामपि तद्वद्ध्रुवं विषयध्रुवबुद्ध्यानुभवतीत्यर्थः ॥४८–५२॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कोऽसौ देहातिरिक्तो जीवो नाम कीदृशश्च देहश्च कीदृशः कथं च देहातिरिक्तस्यात्मनः सुखदुःखादिभोक्तृत्वमित्यत आह— देह इति। देहस्तावद्द्रव्यप्राणगुणात्मकः। द्रव्यं पृथिव्यादिभूतपञ्चकं प्राण इन्द्रियाणि गुणाः पृथिव्यादिभूतपञ्चकगुणाः गन्धा-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

स्य सत्त्वादिप्रकृतिगुणारब्धद्रव्यादितत्त्वान्तरसमुदायरूपः आत्मा तु ज्ञानात्मक इति भावः। स च आद्यन्तवानपीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

ननु यदि देहः स्वसम्बन्धमात्रेण जीवात्मानं संसारयेत्तर्हि परमात्मानमपि स्वसम्बन्धादेव संसारयत्वित्यत आह—नात्मन इति। हे सति! आत्मनः परमात्मनः असता देहेन जीवपराभ्यामन्येन सह जीवस्येव संयोगवियोगायुत्पत्तिमरणात्मकौ न भवतः अनेन जीवस्योत्पत्तिविनाशौ नाम देहसंयोगवियोगात्मकावित्युक्तं कुतस्तत्प्रसिद्धेर्देहोत्पत्तेः संयोगवियोगोत्पत्तेर्वा तद्धेतुत्वात्परमात्मसङ्कल्पहेतुकत्वात्परमात्माधीनत्वाद्देहः परमात्मनो न बन्धक इत्यर्थः। तदधीनेन तस्य बन्धाभावे दृष्टान्तमाह। दृग्रूपाभ्यां यथा रवेरिति। आदित्येनानुग्राह्यं चक्षुस्तेन प्रकाश्यश्यामादिरूपं चेत्युभाभ्यामादित्यस्य न संसर्गः दूरस्थत्वात् एवं परमात्माधीनेन देहेनान्तःस्थितस्यापि परमात्मनो दूरस्थस्येव न तत्कृतदोषाश्रयत्वमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

आद्यन्तवानित्यनेन सूचितमात्मनो जन्माद्यभावमुपपादयति। जन्माद्यस्त्विति। जन्माद्यो विक्रिया विकारा देहस्यैव क्वचिदपि शरीरे स्थितस्याप्यात्मनो न सन्ति यथा कलानामेव जन्मादयो न चन्द्रस्य तद्वत् द्रव्यादिसङ्घातात्मकदेहानामेव न जीवस्येत्यर्थः। जन्मादय इत्यादिशब्देन बाल्यादिविकारसंग्रहः तर्हि "विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति" इति जीवविनाशवादिनी श्रुतिर्विरुध्येतेत्यत आह—मृतिर्ह्यस्य कुहूरिवेति अस्य जीवस्य मरणं चन्द्रस्य कुहूरिवेत्यन्वयः। नष्टेन्दुकलापञ्चदशी कुहूः यथा चन्द्रस्य कलानाशादेवामावास्या कुहूरिन्दुक्षय इति व्यपदिश्यते तद्वदस्यात्मनो देहनाशादेव मृतारिति व्यवहार इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

देहो देहिनं संसारयतीत्युक्तं तत्र यावदयं संसरति किम्वा तत्र कारणं देहसम्बन्ध एवेतिचेन्न परमात्मनोऽपि तदविशेषात्संसारापत्तेरित्यतः सदृष्टान्तमाह। यथेति। अर्थे स्वाप्नेऽसत्यपि अस्थिरेऽपि शयानः पुरुषः स्थिरबुद्ध्या यावदात्मानं भोक्तारं विषयान्स्वाप्नान् विषयान् फलं तद्भोगं चानुभुङ्क्ते नतु जागर्ति सद्वद्विषयध्रुवबुद्ध्या विषयान् यावदनुभवति तथा तावदयमबुधोऽज्ञः सन् भवं संसारं प्राप्नोति नतु ततो मुच्यते प्रबुद्धस्तु मुच्यते इति भावः। स्वरूपेणात्मनो नित्यत्वेऽपि स्वप्नावस्थावैशिष्ट्यस्यानित्यत्वात्तन्नित्यत्वबुद्धिस्तदनुभवनिमित्तेत्यभिप्रायेणात्मानमित्युक्तम् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

देहात्मत्वं भ्रमनिमित्तमित्यत्र हेतुमाह। देह इति। द्रव्याणि पञ्चभूतानि पञ्च प्राणास्त्रयो गुणाः देहे आत्मा न भौतिकत्वाद्घटवदिति आत्मनि जीवे अविद्यया हरीच्छया अज्ञानेन वा देहिनं देहात्मकदर्शनं संसारयति संसारिणं करोति तत्करोतीत्युपसंख्यानामिति णिच् ॥ ४५ ॥

देहः स्वेतरवृत्तिनित्यानिष्ठाधिकरणं मेयत्वाद्घटवदिति तत्राह। यथेति शयानः स्वप्नं पश्यन्नात्मानं विषयान्फलं दुःखादिलक्षणं यथाऽनुभुङ्क्ते वासनानुगुणं भवति अर्थे विषये तदानीमसत्यप्यविद्यमानेऽपि तथात्मा जीवो ध्रुवोऽध्रुवाननित्यान् देहादीननुभुङ्क्ते इत्यन्वयः देहः स्वस्वेतरवृत्त्यनित्यनिष्ठाधिकरणमिति प्रत्यनुमानपराहतं तदनुमानमिति सन्तोष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

एवं सति कथं स्पृशेदित्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। रवेः आजानजदेवविशेषस्य दिवानकमप्याश्रयमानस्य दृग्रूपाभ्यां लब्धतत्प्रकाशनप्रकाशशक्तिभ्यां यथा स्पृश्यत्वाभावात् संयोगवियोगौ न स्तः तद्वत् हे सति! विचक्षणे हे सुचिस्मिते हे प्रसन्नहृदये इत्यर्थः। तत्र साक्षाल्लक्ष्मीत्वाभेषदपि तत्तत् स्पर्शः किन्तु लीलयैव त्वमित्थं व्यवहरसि मयापि तथोपदिश्यस इति भावः ॥ ४६—६० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ननु तर्हि देहात्मबुद्धिः कथं गच्छतीत्याशङ्क्य वैलक्षण्यानुसन्धानेनेति आत्मवैलक्षण्यं देहस्य वदन् अपकारित्वमाह। देह आद्यन्तवानेष इति। आत्मा नित्यः यो हि देशापरिच्छिन्नः स सुतरां कालापरिच्छिन्नः देशापरिच्छिन्नस्य व्यापकत्वात् अत आत्मत्वादेव कालापरिच्छेदः सिद्धः देहस्तु आद्यन्तवानुभयावधियुक्तः प्रागभावप्रध्वंसाविव व्यावर्तितौ एष इतीति परिदृश्यमानः मृतानामन्तः मुण्डस्योत्पत्तिरिति प्रदर्शनस्य सार्थकता अथवा विद्यमानस्य देहस्य जन्ममरणयोरदृष्टत्वात् स्वव्यतिरिक्तस्यैव प्रत्यक्षसम्वादात् श्रुतेः प्रामाण्यं मन्यते यस्तं प्रत्याह—एष इति। एवं सदातनत्वासदातनत्वाभ्यां वैलक्षण्यमुक्त्वा गुणातीतत्वसगुणत्वाभ्यां वैलक्षण्यमाह—द्रव्येति। द्रव्यमधिभूतं प्राणाः आध्यात्मिकाः गुणा आधिदैविका इति एत एव देहेन्द्रियदेवतारूपाः आत्मा स्वरूपं यस्य किञ्च आत्मन्यविद्यया कृत इति वैलक्षण्यत्रयम् आत्मा आधारः आधेयो देहः सिद्ध आत्मा स्वतः लब्धो देहो विद्यया अविद्यया चात्मस्थाने कृतः आत्मा तु स्वत एव प्रवृत्त इति अनिष्टजनकत्ववैलक्षण्यमप्याह—संसारयति देहिनमिति। स्वस्मिन्नभिमानमात्रे आत्मानं देहः संसारे पातयति आत्मा तु देहस्य हितमेव वाञ्छतीति एवं षोढा वैलक्षण्यं निरूपितम् ॥ ४५ ॥

किञ्च "असङ्गो ह्ययं पुरुष" इति श्रुत्या आत्मनः सङ्गाभावो रूप्य देहस्तु सर्वसङ्गयुक्त इति वैलक्षण्यं निरूपयितुम् आत्मन एव धर्मानाह—नात्मन इति। अस्यात्मनः अन्येन देहेन संयोगो वा वियोगो वा नास्ति वियोगो हि संयोगपूर्वक इति निषिद्धे अवयवभेदेन संयोगाभावः संयोगोऽपि तिष्ठत इति सिद्धसाधनतामाशङ्क्य उभयं निषेधति संयोगोऽपि नास्ति वियोगोऽपि नास्ति कदाचित् संयोगोऽपि निषिद्धो वियोगेन। ननु संयोगवियोगयोः भावाभावरूपत्वे कथमुभयाभावः प्राप्तस्यैव निषेध इति न नियमः सम्भावितस्यापि निषेधात्तत्राह—असतेति। असता देहेन आत्मनो न संयोगवियोगौ यथा रज्जुसर्पयोः नहि सर्पस्य कोप्यंशो रज्जौ भवति। ननु प्रत्यक्षेण [illegible]

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

देहस्य परिदृश्यत्वात् अनुमानप्रत्यक्षश्रुतिभिः आत्मनोऽपि प्रतीतेः वैलक्षण्यस्य चोक्तत्वात् वियोग एवास्तु कथमुभयाभाव इति चेत् ननु उक्तमसत्त्वादिति तदेव प्रमाणासिद्धत्वान्न भविष्यतीत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह--तद्धेतुत्वात् तत्प्रसिद्धेरिति । तस्य देहस्य प्रसिद्धेः उत्पत्तेर्भासेर्वा आत्महेतुत्वादात्मभासैव देहो भासत इति पृथक्स्थित्यभावात् संयोगवियोगौ न भवतः पृथक् लब्धसत्ताकावेव संयुक्तौ वियुक्तौ वा भवत इति लोकस्थितिः अत एवोत्पत्तौ यद्यदधीनं तत्र न संयोगः सम्बन्धः यथा द्रव्यगुणयोः यथा वा ज्ञप्तौ ज्ञानविषययोः तथाप्युभयोः सत्त्वात्समवायः स्वरूपं वा सम्बन्धोऽङ्गीकृतः अत्र देहस्यासत्त्वात् अन्यतरस्य निःस्वभावत्वात् रज्जुसर्पवत् न स्वरूपसम्बन्धः समवायोऽपि निराकरिष्यते सर्वथापि संयोगवियोगौ तु न भवतः प्रकाश्यप्रकाशकयोः सम्बन्धाभावे दृष्टान्तमाह—दृग्रूपाभ्यामिति । नेत्राधिष्ठात्री देवता यः सूर्यः तेन लब्धसत्ताकं चक्षुः विषयं गृह्णाति नहि तेनापि तयोः संयोगवियोगौ भवतः एतस्यार्थस्य परिज्ञानमधिकारिण एव भवतीति नहि प्रतिबिम्बेन सहदर्पणेन वा मुखस्य कोऽपि सम्बन्धोऽस्ति सतीति सम्बोधनं उक्तविश्वासाय देहादिषु अनासक्त्यर्थं वैराग्यमपि सूचितं स्वासक्त्यैव तत्सिद्धिरन्यथा तदभाव इति ॥ ४६ ॥

ननु जननादयो हि प्रत्यक्षानुमानश्रुतिभिः जीवस्य प्रतीयन्ते ततश्च सङ्घातस्यैव मध्यात्वात् देहस्यासत्यत्वे आत्मन एव भविष्यन्तीति संयोगे निराक्रियमाणे असत्त्वहेतुना विपरीतमापतितं सर्वे दोषा आत्मन्येव समागता इति चेत्तत्राह— जन्मादयस्त्विति । तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति जननादयः देहस्यैव येन प्रकारेण देहस्य सिद्धिः तेनैव प्रकारेण जन्मादीनां तेषां च देहसम्बन्धित्वस्य च तत एव सिद्धेः अत उभयोरसत्त्वात् जन्मादयोऽपि देहस्यैव योग्यं योग्येन सम्बध्यत इति सर्पश्चलतीति समायाति भक्षयतीति च एते यथा सर्पधर्मा एव एवं जन्मादयोऽपि देहधर्माः यतो विक्रियाः नह्यात्मनः सर्वविक्रियारहितस्य विक्रियाः सन्ति कचिदिति ज्ञानानन्तरं न सन्ति इतीष्टमेवेति पक्षं व्यावर्त्तयति ननु नायं सर्प इति बाधानन्तरमेव सर्पाभावः किन्तु प्रतीतदशायामपि तत्र ज्योतिः शास्त्रसिद्धं दृष्टान्तमाह--कलानामिवेति । इन्दोः कलानां पञ्चदशसङ्ख्याकानाम् एकेन दिनेन एकस्य नाशः ननु चन्द्रस्य सहि अम्मयः सूर्यकिरणाः तत्र प्रतिबिम्बन्ते अपगच्छन्ति चेति कालविदः ननु सर्वोऽपि चन्द्रः अमावास्यायां क्षीयत इति नवो नवो जायमान इति च कथं कलानां क्षय इतिचेत्तत्राह--अस्य जीवस्य चन्द्रस्य च कुहूरिव मृतिः ननु कुह्वां तस्यादर्शनकृतमपि मरणं तथास्य काल एव मृतिः सच्च कालः कदाचित्सं प्रकाशयति देहसम्बन्धेनोद्भावयेनापि कदाचिन्नेति तस्योक्तान्यादयो निरूप्यन्ते ननु वस्तुतस्तस्य मरणं मरणे उभयोर्वियोगाद्देहस्य च पृथक्स्थितत्वात् न पृथङ्निराकरणप्रयासः ॥ ४७ ॥

ननु मिथ्याभूतेन सह कदाचित्सम्बन्धो भवति यथा रज्जौ देहेन तु सम्बन्धः आभूतसंप्लवमिति दृष्टान्तवैषम्यात् देहस्य सत्यत्वम् आत्मनो वा सम्बन्धित्वं चेत्तत्राह–यथाशयान इति । नहि कदाचिदेव भवति यत् तदेव मिथ्या भवति इति नियमोऽस्ति किंचिदपि तु सर्वदेव दृश्यमानमप्यसद्भवति यथा यदैव शेते तदैव असत्यप्यर्थे आत्मानं देहं विषयान् स्रक्चन्दनादीन् फलं सुखं चानुभवति नचैतावता तेषां सत्यता भवति "मायामात्र"मिति सूत्रे तथा निर्णयात् तथैव अबुधः शयान इव भवं संसारं प्राप्नोति निद्रावदज्ञानमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

देहो जीवात्मापि न भवतीत्याह । देह इति । यः सुहृद्बुद्ध्या पाल्यः दुर्हृद्बुद्ध्या वध्यः स एष देह आद्यान्तवान् द्रव्यमधिभूतं प्राणा इन्द्रियाण्यध्यात्मं गुणशब्देनाधिदैवतं त्रितयात्मकः आत्मासौ जीवे न विद्ययैव कल्पितः रागद्वेषादिविषयीभूतः सन् देहिनं संसारवन्तं करोति ॥ ४५ ॥

किन्तु जीवात्मनो देहलिप्तत्वादेव देह एव आत्मेति प्रतीतिर्भवति वस्तुतस्तु देहेन लेपस्तस्य जीवात्मनो नैवास्ति परमात्मनस्तु जीवात्मनापि लेपो नास्तीत्याह । नेति । प्रथमं जीवात्मपक्षो व्याख्यायते हे सति ! आत्मनो जीवस्य अन्येन जडेन देहेन असता आद्यन्तवत्त्वादसर्वकालस्थायिना संयोगो लेपो नास्ति संयोगाभावादेव वियोगोऽपि नास्ति कुतः तत्प्रसिद्धेः देहप्रकाशस्य तद्धेतुत्वात् जीवात्महेतुकत्वात् अतः अध्यात्मादिमयदेहस्य जीवात्मप्रकाश्यत्वात्तेन सह जीवात्मनो न लेपः नहि प्रकाशकः प्रकाश्येन क्वापि लिप्यते अथ परमात्मपक्षः आत्मनः परमात्मनः अन्येन जीवेन असता अचिरस्थायिना देहेन च न संयोगो न वियोगश्च तत्प्रसिद्धेः तयोर्जीवदेहयोः प्रकाशस्य तद्धेतुत्वात् परमात्महेतुकत्वादतः परमात्मनः स्वप्रकाशाभ्यां जीवदेहाभ्यां नैव लेपः नहि प्रकाशकः प्रकाश्यलिप्तः क्वापि भवति उभयपक्ष एव दृष्टान्तः रवेः आकाशस्थसूर्यस्य स्वेन प्रकाशिताभ्यां दृग्रूपाभ्यां दृशा चक्षुषा तत्प्रकाश्येन रूपेण च न लेपः अत एव रविस्थानीयः परमात्मा दृक्स्थानीयो जीवः रूपस्थानीयो देहः ॥ ४६ ॥

जन्मादिभिरपि संयोगाभावं वक्तुं तेषां देहधर्मत्वमाह । जन्मादय इति । कथं तर्हि जातोऽहं बालोऽहं वृद्धोऽहमित्यात्मनि जन्मादिप्रतीतिः देहजन्मादिनैवेति सदृष्टान्तमाह—इन्दोः कलानामेव जन्मादयो नैवेन्दोरसङ्ख्यकलात्मकस्य यथा तद्वत् यथाचास्येन्दोः कुहूः कलाक्षय एव मृतिरुच्यते सा नष्टेन्दुकला कुहूरित्यमरः तद्वदस्यात्मनो देहनाशादेव मृतिव्यवहारः ॥ ४७ ॥

एवम् "सङ्गो ह्ययं पुरुष" इति श्रुतेरात्मनो वस्तुतो देहलेपाभावेऽप्यतर्क्यशक्त्या अविद्ययैव देहसम्बन्धमननात् संसार इति सदृष्टान्तमाह । यथेति । असत्यर्थे कस्मिंश्चिदपि वस्तुनि वर्त्तमानेऽपि शयानः आत्मानं चतुरङ्गसेनायुक्तं विषयान् जेतव्यदेशान् फलं तज्जयात् स्रक्चन्दनवनितादिभोगसुखं कदाचिदजयात् स्वबन्धनताडनतिरस्कारादिकंच अनुभुङ्क्ते अनुभवति तथैवाबुधोऽविवेकी भवम् असत्यपि देहसम्बन्धोत्थं सुखदुःखात्मकं संसारं यथाचोक्तम् अर्थेह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्त्तते ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथेति ॥ ४८ ॥

तस्मादज्ञानजं शोकमात्मशोषविमोहनम् ।
तत्त्वज्ञानेन निर्हृत्य स्वस्था भव शुचिस्मिते ! ॥ ४९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं भगवता तन्वी रामेण प्रतिबोधिता ।
वैमनस्यं परित्यज्य मनो बुद्ध्या समादधे ॥ ५० ॥
प्राणावशेष उत्सृष्टो द्विड्भिर्हतबलप्रभः ।
स्मरन् विरूपकरणं वितथात्ममनोरथः ।
चक्रे भोजकटं नाम निवासाय महत्पुरम् ॥ ५१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

माया तु अविद्या अचेतना नित्या तया आत्मा जीवः चेतनो नित्यः तस्मि "अघटत उद्भवः प्रकृतिपूरुषयोरजयो" रिति वक्ष्यमाणात् द्रव्यमधिभूतं प्राण इन्द्रियाण्यध्यात्मं गुणशब्देऽधिदैवं तत्त्रयात्मकः एष प्रसिद्धो देहः कृतः आत्मस्थाने आत्मत्वेन प्रवर्तित इत्यर्थः । आद्यन्तवाननित्य इत्यर्थः । स च देहिनात्मत्वेन स्वीकृतः देहिनं संसारयति संसारवन्तं करोति जातोऽस्मि मरिष्यामीत्येवं विमोहयतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अविद्ययात्मनि कृत इत्यनेन मायायाः भगवन्निरपेक्षाया जीवदेहसंयोगहेतुतां प्रतीतां निराकुर्वन सर्वेषां सूर्यादीनामपि स्वस्वप्रकाश्येन सह सम्बन्धे भगवानेव मुख्यो हेतुरित्याह— नेति । असत्कारणम् "असदेवाग्र आसीत् ततः सदजायते" ति श्रुतेः तस्मादसतः परमकारणात् अनेन यथा रवेः दृग्रूपाभ्यां सह संयोगो वियोगश्च न भवति तत्प्रसिद्धेः संयोगवियोगयोः प्रसिद्धेः तद्धेतुत्वात् कारणहेतुकत्वात् "भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्य" इत्यादिश्रुतेः हे सति ! एवमात्मनः जीवस्य संयोगो देहसंयोगस्तथा तद्वियोगस्तस्मादन्येन हेतुना न भवति प्रकृत्यादीनां स्वातन्त्र्येण तद्धेतुत्वं नास्ति स्वतन्त्रहेतुः सर्वत्र भगवानेवेति राद्धान्तः ॥ ४६ ॥

देह आद्यन्तवानित्युक्तं देहस्याद्यन्तवत्त्वं प्रपञ्चयन् नित्यस्यापि जीवस्य देहसंयोगे जातोऽयं देहवियोगे मृतोऽयमिति जन्ममरणव्यवहारं दर्शयति । जन्मादय इति । यथा कलानामेव जन्मादयो न चेन्दोः तद्वत् जन्मादयो विक्रियाः देहस्यैव नत्वात्मनः देहजन्मादिनैव जीवजन्मादय उपचर्यन्ते इत्यर्थः । यथा च कलानां मृतिरेव कुहूरमावास्या इन्दुक्षय उच्यते तद्वत् देहस्य मृतिरेवास्यात्मनः मृतिरुच्यते इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

आत्मत्वेन स्वीकृतो देहो देहिनं संसारयतीत्युक्तमेवार्थं स्वप्नदृष्टान्तेनोपपादयति । यथेति । अर्थे "न तत्र रथा न रथयोगा" इत्यादिश्रुतेर्जाग्रद्दृष्टार्थे तत्राविद्यमानेऽपि आत्मानं स्वप्नेऽपि कर्मविशेषफलभोगार्थं भगवता दत्तं देवादिदेहमात्मतया जीव इति गृहीतं भोक्तारं विषयान् तेनैव दत्तान् फलं भोगं यथा शयानः अनुभुङ्क्ते अनुभवति तथा अबुधो देहात्ममानी भवं संसारमाप्नोतीत्यर्थः । जाग्रत्पदार्थाः स्थूलरूपा बाह्येन्द्रियग्राह्याः स्वाप्नाः सूक्ष्मरूपा अन्तरिन्द्रियग्राह्याः इति विवेकः स्वप्नपदार्थानामपीश्वरनिर्मितत्वं वेदान्तकौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

अध्यात्म अधि भूत अधि दैव रूप जो यह देह है सो तो होकर नाश होने वाला है अज्ञान से उसी देह में आत्माका अभिमान होने से आत्मा को संसार होता है ॥ ४५ ॥

हे पतिव्रते ! रुक्मिणीजी दूसरे सब असत्यपदार्थ के साथ मैं आत्मा का न संयोग है न वियोग है और जो देहादिक हैं तिनके प्रकाश का हेतु आत्मा ही है यह बात प्रसिद्ध है जैसे कि तैसज नेत्र और रूप दोनों के संयोग होने पर भी प्रकाश तो तैजस सूर्य ही से होता है विना सूर्य के नहीं ॥ ४६ ॥

जन्मादिक जो विकार हैं देह के हैं आत्माके नहीं हैं जैसे कि चंद्रमा की कलाओं के क्षय होने से भी चंद्रमा का क्षय माना जाता है तैसे शरीर के विकार आत्मा में माने जाते हैं वस्तुतः वे आत्मा के नहीं हैं ॥ ४७ ॥

जैसे सोता हुआ मनुष्य स्वप्न के समय नहीं रहे विषयों को देखता है और उनके फल, सुखदुःखों को भोगता है तैसे ही अज्ञानी पुरुष देहाभिमान से जन्ममरणादि भावों को प्राप्त होता है ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आत्मानं शोषयति विमोहयति चेति तथा तम् निर्हृत्यापाकृत्य ॥ ४९ ॥

समादधे समाहितमकरोत् ॥ ५० ॥

रुक्मिणस्त्वेवं श्रुतवतो नाज्ञानं निवृत्तमिति दर्शयन्नाह— प्राणावशेष इति ॥ ५१ ॥

अहत्वा दुर्मतिं कृष्णमप्रत्यूह्य यवीयसीम् ।
कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामीत्युक्त्वा तत्रावसद्रुषा ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अहत्वा अज्ञात्वा दुर्मतिमिति च सत्योऽर्थः अप्रत्यूह्यानावर्त्य अप्रतिबुध्येति तु सत्यम् यवीयसीं स्वसारम् यत्र विरूपितस्तत्रैवावसत् तत्र च भोजकटं नाम पुरमभवत् ॥ ५२-५४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

अर्थद्वयमुपसंहरति । तस्मादात्मनः शोषः नीरसतापादनं हे शुचिस्मिते ! हे प्रसन्नहृदये इत्यर्थः । तव साक्षाल्लक्ष्मीत्वान्नेषदप्यज्ञानस्पर्शः किन्तु लौकिकलीलयैव त्वमित्थं व्यवहरसि मयापि तथोपदिश्यस इति भावः ॥ ४९ ॥

तथैव साप्यनुकृतवतीत्याह । एवमिति । प्रतिबोधितेत्यत्र सा तावत्स्वयमेव महाचिच्छक्तिरूपत्वान्नित्यम्बुधैव प्रत्युत तदंशसम्बन्धादेव श्रीसङ्कर्षणादीनामपि बोधादिकं ततस्तेन तस्या बोधनं प्रतिदानरूपमेवेति प्रतिशब्दार्थः ॥ ५०

प्राणेति सार्द्धकम्।पूर्वं द्विड्भिर्हतवलप्रभः ततो वितथात्ममनोरथः ततो वैरूप्यपर्य्यन्तकरणात् प्राणमात्रावशिष्टीकृतः तत उत्सृष्टः पश्चाद्विरूपकरणं स्मरन्निति क्रमो ज्ञेयः व्युत्क्रमोक्तिभिस्तद्वर्णनेऽनादरं सूचयित्वा तस्याप्यनादृतत्वं बोधयति बलं सैन्यं वीर्य्यं च एकशेषत्वात् उपभुङ्क्ते इति भोजो युवराजः यद्वा भोजो विदर्भराजवंश्यः "तत्रेश्वरेण क्रथकैशिकानां भोजेन दूतो रघवे विसृष्ट" इति रघुवंशकाव्यात् तस्य कटः शपथो यत्र तत् "कटः कलिङ्गे शपथे गजगण्डे कटाव"पीति नानार्थत्वात् सरस्वतीमते तु भोजस्य तस्य कटः श्मशानमिव "कटधूमस्य सौरभ्य"मिति तद्वाचित्वात् ॥ ५१ ॥

पुरा कृतं शपथमेव दर्शयति । अहत्वेति । अप्रत्यूह्येति दीर्घमध्यस्त्वमार्षम् ॥ ५२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अप्रत्यूह्य पुनरानयनमकृत्वा ॥ ५२—५५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उपसंहरति । तस्मादिति । तस्मात्तत्त्वदृशीदृशत्वात् आत्मानं मानसं शोषयत्यभास्वरयति विमोहयति चेति तथा तमज्ञानप्रभवं मोहं सुहृद्दुर्हृदुदासीन इत्येवं विधं मोहं तत्त्वज्ञानेन कृत्स्नस्य जगतः परमात्मशरीरकत्वज्ञानेन निर्हृत्यापाकृत्य हे शुचिस्मिते ! स्वस्था स्वस्मिन्स्थिता ज्ञानानन्दस्वरूपात्मविमर्शनपरा भव सुस्थेति पाठे निर्विषादा भवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

एवमिति । तन्वी रुक्मिण्येवं प्रतिबोधिता वैमनस्यं दुःखं त्यक्त्वा बुद्ध्या तत्त्वनिर्णयात्मिकया मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकं समाहितवती ॥ ५० ॥

रुक्मिणस्त्वेवं श्रुतवतोऽपि नाज्ञानं निवृत्तमिति सूचयन्नाह । प्राणेति । रुक्मी तु द्विड्भिः शत्रुभिर्हतं बलं प्रभा तेजश्च यस्य सः अत एव प्राणमात्रावशिष्टस्त्यक्तश्च वितथो व्यर्थः स्वमनोरथो यस्य सः आत्मनः स्वस्य विरूपकरणं कृष्णकर्त्तृकमिति शेषः स्मरन् भोजकटाख्यं विपुलं पुरं चक्रे ॥ ५१ ॥

तत्रैव सङ्कल्पयामासेत्याह । अहत्वेति । दुर्म्मतिः रुक्मी यवीयसीं कनीयसीं कन्यां रुक्मिणीमप्रत्यूह्यानावर्त्य कुण्डिनं पुरं न प्रवेक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय रुषा क्रोधेन तत्र भोजकटेऽवसत् ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपसंहरति । तस्मादिति ॥ ४९ ॥
बुद्ध्या कदाप्यतिरोहितज्ञानेन ॥ ५० ॥
रुक्मी तत्र किञ्चकारेति तत्राह । प्राणेति ॥ ५१ ॥
अप्रत्यूह्य अनिवर्तयित्वा यवीयसीमनुजाम् ॥ ५२—५३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अहत्वा दुर्मतिमित्यादि दुर्मति दुरवगाह्यमतिमिति वा ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अतः अज्ञानेनैव देहप्रतीतेः देहस्य मिथ्यात्वात् देहसम्बन्ध एव आत्मनः परिच्छेदप्रतीतिः परिच्छेदे एव च शत्रुमित्रादिप्रतीतिरिति परंपराया अज्ञानमेव मूलमिति तत्त्वज्ञानेन तन्निराकरणं कर्त्तव्यमित्याह—तस्मादिति । शोकस्तु विषमबुद्धिजन्य इति अज्ञानकृत एव शोकस्य परित्यागाय दोषद्वयमाह—आत्मनोऽन्तःकरणस्य शोषो विमोहो यस्मादिति ततः अल्पकारित्वात् तदज्ञानं तत्त्वज्ञानेन निर्हृत्य स्वस्था भवेत्युपदेशः प्रार्थना वा शुचिस्मित ! इति सहज एव तव प्रसाद इति कृत्रिमनिराकरणं नात्यन्तं क्लेशेन कर्त्तव्यमिति सूचितम् ॥ ४९ ॥

एवमुपदिष्टं ज्ञानं भगवत्सान्निध्यात् फलितमित्याह—एवं भगवतेति । ननु भगवत्सिद्धान्तं परित्यज्य ज्ञानसिद्धान्तः किमिति बोधितः तत्राह—तन्वीति । भगवानिति च नहि भगवान् विरुद्धं स्वसिद्धान्तं कथयति मुक्तानामेव तत्राधिकारात् इयं च तन्वी विषयपरा रामश्च साधनपरः अतो हेतुत्रयस्यापि तथात्वात् ज्ञानेनैव प्रतिबोधिता ज्ञानस्य च प्रयोजनं तस्या वैमनस्यपरित्यागमात्रं जातं भगवति या दोषबुद्धिः स्थिता सा गता ततः विक्षिप्तं मनः बुद्ध्या समाहितमपि कृतवती एको भगवद्विषयको दोषः अपरो विक्षेपेण तस्या एव दुःखद उभयनिवृत्तिर्ज्ञानफलम् ॥ ५० ॥

भगवान् भीष्मकसुतामेवं निर्जित्य भूमिपान् ।
पुरमानीय विधिवदुपयमे कुरूद्वह ! ॥ ५३ ॥
तदा महोत्सवो नृणां यदुपुर्यां गृहे गृहे ।
अभूदनन्यभावानां कृष्णे यदुपतौ नृप ! ॥ ५४ ॥
नरा नार्यश्च मुदिताः प्रमृष्टमणिकुण्डलाः ।
पारिबर्हमुपाजह्रुर्वरयोश्चित्रवाससोः ॥ ५५ ॥
सा वृष्णिपुर्युत्तभितेन्द्रकेतुभिर्विचित्रमाल्याम्बररत्नतोरणैः ।
बभौ प्रतिद्वार्युपकॢप्तमङ्गलैरापूर्णकुम्भागुरुधूपदीपकैः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं रुक्मिण्याः समाधानमुक्त्वा रुक्मिणः परित्याग एव उभयेषां सुखदो भवतीति तत्परित्यागमाह—प्राणावशेष इति । बलभद्रेण मोचनेऽप्यसहायात् अन्येन मारणं सम्भवतीति द्विड्भिरुत्सृष्टस्त्यक्तः हतं बलं प्रभा च यस्य द्विड्भिरेवेति तस्यान्यथ्विस्मृतं विरूपकरणन्तु स्मरति—जाते विरूपे यदि स्वाभिलषितः कश्चित् सिद्ध्येत् तदा न तथा खिन्नो भवेत् किन्तु वितथः आत्मनो मनोरथो यस्य तथापि स्वप्रतिज्ञां नान्यथा कृतवान् भगवता हि तस्य भगिनी परिगृहीतेति ॥ ५१ ॥

अत एव कुण्डिनं पुरं परित्यज्य अन्यत्रैव स्थित इत्याह—अहत्वेति । यतोऽयं दुर्मतिस्तत्रैवावसत् यत्र मुण्डितः भोजा हि मृतकर्पटग्राहकाः जात्यपकर्षे भोजो यवना इति यवनात्पूर्वं निरूपिताः तस्य कट इति मरणपर्यन्तं तत्रैव स्थास्यामीति तस्य ग्रामस्य नाम भोजकटमिति कृतवान् यद्यपि न कोऽपि पुरुषार्थः नह्यसत्प्रतिज्ञायां अपालने कश्चन दोषोऽस्ति तथापि भ्रातृत्वाद्रोषेण तत्रैव स्थितः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यस्मादेवं तस्मात् स्वस्था स्वभावस्था भव हेशुचिस्मिते ! मुखस्य स्वाभाविकीं प्रफुल्लतां प्रकाशय न त्वं प्राकृती सांसारिकी वधूरिति भावः ॥ ४९ ॥

लोका मां किं वदिष्यन्तीति वैमनस्यं खिन्तां समादधे समाहितमकरोत् ॥ ५० ॥

द्विड्भिरित्यनेन कृष्णपार्श्वात्ततः पद्भ्यां चलन् यदुसैन्यैरपि तिरस्कारभर्त्सनताडनादिभिः सविडम्बित इति बुध्यते॥ ५१॥

दुःखं भुङ्क्ते इति भोजो रुक्मी तस्य कटः शपथो यत्र तद् "कट कलिङ्गे शपथे गजदण्डे कटावपि" इति नानार्थात् तत्र स्वविरूपीकरणप्रदेशे ॥ ५२—५३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे शुचिस्मिते ! आत्मानं शोषयति विमोहयति चेति तथा तम् लीलासौष्ठवार्थं विडम्बितं निर्हृत्य अपाकृत्य ॥ ४९—५४ ॥

भाषा टीका ।

हे मन्दहासवाली रुक्मिणीजी ! तिससे अज्ञान जनित आत्माको सुखाने वाला मोह करने वाला जो शोकहै तिसको तत्त्वज्ञानके द्वारा दूर करके प्रसन्न हो जाओ ॥ ४९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इस प्रकार से भगवान् बलभद्रजी के समझाने से रुक्मिणीजीनें उदासी को छोड दिया उत्तम बुद्धिसें मनका समाधान कर लिया ॥ ५० ॥

रुक्मी तो शत्रुओंके मारनेसे प्राण मात्र से बचा रहा और बल तेज उसका सब नष्ट होगया अपने कुरूप को स्मरण करके दुःखी भया मनोरथ भी उसका पूरा नहीं भया ॥ ५१ ॥

तबतो कहने लगा कि दुर्बुद्धि कृष्णको मैने नहीं जीता रुक्मिणी नहीं लौटाई तो अब कुण्डिन नगर में प्रवेश नहीं करूंगा ऐसा कह कर भोजकटनाम ग्राम बनाकर वहीं रह गया ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वरयोर्वरवध्वोः पारिबर्हं देयमुपस्करम् ॥ ५५ ॥
उत्तभितैरिन्द्रकेतुभिर्ध्वजविशेषैः उपक्लृप्तानि मङ्गलानि लाजाङ्कुरपुष्पप्रकरादीनि तैः ॥ ५६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

जयतेर्द्विकर्मकत्वात्कर्मद्वयं तान् पराभवन् तामाच्छिद्येत्यर्थः तत्रानीयोपयेम इत्यनेन भीष्मकसुतामित्यस्य मुख्यस्यैवान्वयः ५३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

गृहे गृह इति अत्र हेतुः न विद्यते श्रीकृष्णादन्यस्मिन् भावः प्रेमा येषाम् ॥ ५४ ॥

वरयोर्वरवध्वोरिति स्वस्रोरितिवत् चित्रं नानावर्णं वासो ययोरिति विवाहे शोभाविशेष उक्तः ॥ ५५ ॥

सेति युग्मकम् मालादीनां तोरणानि तैः उप आधिक्येन शोभिता ॥ ५६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

उत्तभितैः स्थापितैः उपकृतमङ्गलैः कृतमङ्गलद्रव्यैर्दीपैश्च ॥ ५६—६० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भगवानिति । पुरं प्रति प्रापय्य यदूद्वहो भगवान् यथाविधि विवाहितवान् ॥ ५३ ॥

तदेति । तदा उद्वाहदिनेष्वित्यर्थः । उत्सवो बभूव कथंभूतानां यदुपतौ कृष्णे अनन्यभावानाम् एकान्तस्नेहानाम् ॥ ५४ ॥

नरा इति । प्रमृष्टानि निर्मलीकृतानि मणिमयकुण्डलानि येषां यासां च ते ताश्च वरयोर्वरवध्वोः देयं पारिबर्हमुपस्करमानिन्युः ॥ ५५ ॥

तत्कालिकीं पुरीमालक्षयति—सेति । उत्तभितैरुद्धृत्य प्रतिबद्धैरिन्द्रकेतुभिः ध्वजकेतुविशेषैर्विचित्रैर्माल्यादिभिश्च गृहाणां द्वारे द्वारे उपक्लृप्तानि मङ्गलानि लाजाङ्कुरपुष्पकुटकादीनि तैश्च समन्तात् पूर्णैः कुम्भैरगुरुधूपैर्दीपैश्च वृष्णीनां सा पुरी द्वारका बभौ ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यदुत कृष्णे अनन्यभावानाम् अन्यः शत्रुरिति भावरहितानां निरतिशयभक्तियुक्तानामित्यर्थः ॥ ५४—५५ ॥

उत्तभितेन्द्रकेतुभिः उत्क्षिप्तेन्द्रध्वजैः ॥ ५६—५७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ततो भगवतः कृत्यमाह—भगवानिति । यद्यपि सर्वथा निर्दुष्टा सर्वैस्त्यक्तममत्वात्तथापि भगवान् वीर्यशुल्केन विवाहं कर्त्तुमेवं प्रकारेण भूमिपान् निर्जित्य गान्धर्वन्यायेन तामगृहीत्वा उपनयनवत् विवाहस्यापि संस्कारत्वात् सर्वसम्मत्यर्थं स्वपुरीमानीय उपयेमे विधानपूर्वकं विवाहं कृतवान् क्षत्रियाः प्रायेणैवं न कुर्वन्तीति भगवानपि न कृतवानेव किन्तु सद्वृद्ध्यर्थं वदतीति शङ्का स्यात् तत्परिहरति सम्बोधनेन कुरूद्वहेति सर्वेषां सम्मत्या विवाहः कृत इति ॥ ५३ ॥

निदर्शनार्थं महोत्सवमाह—तदा महोत्सव इति । नृणामिति न केवलं बन्धूनामपि तु सर्वेषामेवेति आह—यदुपुर्यां द्वारकायां तत्र न कोऽपि विसम्मत इत्यर्थः । यादवानामपि वैमनस्यं परस्परं सम्भवतीति तदर्थमाह—अनन्यभावानामिति । ननु यादवाः उद्धताः स्वभावतः कथमनन्यभावा जाता इत्याशङ्क्याह—कृष्णे यदुपताविति । यदा यादवानां भगवान् पतिर्जातः तदा ते तथा जाता इत्यर्थः । नृपेति सम्बोधनं विश्वासार्थं यथा भवान् जात इति ॥ ५४ ॥

भगवता पारिबर्हमस्मिन् विवाहे न प्राप्तमिति तदभावे विवाहशोभा च न तथेति तदर्थमाह—नरा नार्यः प्रमुदिता इति । स्वग्रमलङ्कृताः पूर्णाः वरयोश्चित्रवाससोः अलंकृतयोरपि पारिबर्हमुपाजह्रुः । ननु नियमाभावात् किमिति तथा कृतवन्त इति चेत् तत्राह—वरयोरिति । वरयोस्तथा कर्त्तव्यमेवेति यथैव दाक्षिणात्याचारः विवाह एव प्रथममुपस्थित इति अकस्माच्च भगवानागत इति ॥ ५५ ॥

विशेषतस्तदर्थमलङ्करणाभावेऽपि स्वभावत एवालंकृतेत्याह—सा वृष्णिपुरीति । सा द्वारका उत्तभितैः ऊर्द्ध्वं स्थापितैः इन्द्रादप्युच्चैः स्वर्गपर्यन्तं गतैः केतुभिः ध्वजाचिह्नैरन्यैश्च बभौ अथवा इन्द्रकेतुः पारिजातः सुधर्मादिश्च अन्ये च कल्पवृक्षाः विचित्राणि माल्यानि अम्बराणि रत्नमयानि तोरणानि च स्वभावत एव विशेषतोऽपि प्रतिद्वारि उपक्लृप्तानि मङ्गलानि आपूर्णाः कुम्भाः अगरुधूपाः दीपाश्च एवमुपरि मध्ये अधश्च निवासस्थानानां शोभा निरूपिता ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अनन्यो एकान्तभावस्तद्वताम ॥ ५४ ॥

वरयोर्वरवध्वोः ॥ ५५ ॥

उत्तम्भितैरत्युच्चैस्तम्भैरिवोन्नमितैरिन्द्रकेतुभिरिन्द्रपुरस्पर्शिपताकायुक्तैः ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

वरयोर्वरवध्वोर्देयं पारिवर्हमुपस्करम् उपानिन्युः ॥ ५५ ॥

तदा उत्तभितैरिन्द्रकेतुभिः ध्वजविशेषैः विचित्रैर्माल्यादिभिश्च प्रतिद्वारि उपक्लृप्तानि मङ्गलानि लाजाङ्कुरपुष्पपुटकादीति तैः आपूर्णकुम्भागुरुधूपदीपकैश्च बभौ ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

हे परीक्षितजी ! श्रीकृष्ण भगवान् इस प्रकार से सब राजाओं को जीत कर रुक्मिणीजीको द्वारका में लाये फिर विधिपूर्वक विवाह किया ॥ ५३ ॥

उस समय मे श्रीकृष्णजी के यदुपति होने से सब मनुष्यों का बडा प्रेम बढा तब द्वारिका में सब के घर घर में बडा भारी उत्सव भया ॥ ५४ ॥

द्वारका के नरनारी सब आनन्दित भये और अच्छे उजले

सिक्तमार्गा मदच्युद्भिराहूतप्रेष्ठभूभुजाम् ।
गजैर्द्वार्षु परामृष्टरम्भापूगोपशोभिता ॥ ५७ ॥
कुरुसृञ्जयकैकेयविदर्भयदुकुन्तयः ।
मिथो मुमुदिरे तस्मिन् सम्भ्रमात्परिधावताम् ॥ ५८ ॥
रुक्मिण्या हरणं श्रुत्वा गीयमानं ततस्ततः ।
राजानो राजकन्याश्च बभूवुर्भृशविस्मिताः ॥ ५९ ॥
द्वारकायामभूद्राजन् ! महामोदः पुरौकसाम् ।
रुक्मिण्या रमयोपेतं दृष्ट्वा कृष्णं श्रियःपतिम् ॥ ६० ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्द्धे श्रीरुक्मिण्युद्वाहे
चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥५४॥

भाषा टीका ।

कुण्डल आदि भूषणों को पहर कर गये विचित्र वस्त्रों को पहरे हुये जो वरदुलहिन तिनको उनने वहुतसे भेठ दिये ॥ ५५ ॥ वह यदुपुरी ऊंचे ध्वजापताकों से चित्र विचित्र फूल माला वस्त्रों से वन्दनवारों से रत्नों के तोरणों से सव द्वारों मे रखे हुये जल पूर्ण घटों से मङ्गल चूर्णादि से अगर आदि के धूप और दीपों के लगने से वडी शोभा को प्राप्त भई ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आहूताः प्रेष्ठा भूभुजस्तेषां गजैः परामृष्टा उच्छ्रिता रम्भाश्च पूगाश्च तैरुपशोभिता यद्वा तैरेव गजैः परामृष्टाः संस्पृष्टा रम्भाश्च पूगाश्च तैरुपशोभिता ॥ ५७ ॥

सम्भ्रमादौत्सुक्यात्परिधावतां बन्धूनां मध्ये मिथः समेत्य मुदं प्रापुः ॥ ५८—६० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

सिक्तेति । तैर्व्याख्यातं तत्र प्रथमपक्षे मदच्युद्भिर्गजैः सिक्तमार्गा स्थाने स्थाने गजानां मदक्षरणात् उच्छ्रिता ऊर्द्धतया स्थापिता रोपिता लोकैरित्यर्थः। तैरेवेति यैरेव सिक्तमार्गास्तैरेव संस्पृष्टा इत्यनेनानुपघातद्योतनाद्गजानां मत्तत्वेऽपि सुवश्यत्वं तले विलसद्भिस्तैरम्भादीनामत्युच्छ्रितत्वं शोभमानत्वं च व्यञ्जितम् ॥ ५७ ॥

प्रेष्ठभूभुज एव प्रायो निर्दिशंस्तेषामन्योऽन्यसङ्गत्य प्रहर्षोदयमाह—कुर्विति । कुरवः श्रीभीष्मधृतराष्ट्रपाण्डवादयः सृञ्जयाः द्रुपदाद्याः कैकेयाः सन्तर्दनादयः विदर्भा इति कन्यास्नेहात् क्षत्रियेषु तादृशहरणस्य प्रशस्यत्वेन पूर्वमेव च श्रीकृष्णस्य स्वाभिरुचितत्वेन योग्यवरलाभात् प्रायः श्रीबलदेवादिभिर्मुनिजनादिद्वारा बोधयित्वा तेषामानीतत्वेनासङ्कोचाच्च श्रीभीष्मकादीनामप्यागमनं बोध्यते ते च भीष्मकरुक्मकौशिकादयः यदव उग्रसेनादयः तद्भेदाच्छ्रीनन्दादयोऽपीत्येके तथा पाद्मोत्तरखण्डे ।

नन्दगोपोऽथ गोपालैर्गोपवृद्धैः समागतः ।
स्वलङ्कृताभिर्योषिद्भिर्यशोदापि समागतेति ॥

अत्राभिप्रायविशेषेण पूर्वमेव श्रीव्रजेश्वरस्य सम्मतिप्रार्थना कंसवधानन्तरं "ज्ञातीन् वो द्रष्टुमेष्यामो विधाय सुहृदां सुख"मित्यत्रैव सूचिता कुन्तयः कुन्तिभोजाद्याः परितः तद्विवाहयोग्यस्वस्वप्रयोजनार्थमितस्ततो धावताम् ॥ ५८ ॥

ततस्ततः स्वस्वदेशे भृशमत्यर्थं विस्मिताः तेन प्रकारेण हरणात् तत्र सतामाकाङ्क्षाजनिष्ट असतां तु भयमिति विशेषो ज्ञेयः ॥ ५९ ॥

विवाहानन्तरं च द्वयोः सुखसङ्गतिदर्शनात् द्वारकावासिनः सर्वे परमानन्दतुन्दिला बभूवुरित्याह । द्वारकायामिति । कृष्णं स्वयं भगवन्तम् अतः श्रियः सर्वाश्रयभूतायाः परमलक्ष्म्याः पतिमिति तस्मै तादृशी श्रीरवश्यमपेक्षत इति भावः। सा चाधुना मिलितैवेत्याह । रमयेति। तस्यापि रमणहेतुत्वेन तन्नाम्न्या अतो महान् मोदः सर्वोत्कृष्टान्दोऽभूत् ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषण्याम्
चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५४॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सिक्तेति । आहूता ये ये प्रेष्ठा भूभुजो नृपास्तेषां तेषां सम्बन्धिभिर्मदोदकं स्रवद्भिः गजैः सिक्ता गजमदोदकैः सिक्ता इत्यर्थः । ते मार्गा वीथयो यस्यां सा तथा द्वार्षु परामृष्टा उच्छ्रिता रम्भाः कदल्यः ताभिः पूगैश्चोपशोभिता अलङ्कृता च बभौ ॥ ५७ ॥

कुर्विति । सम्भ्रमादौत्सुक्यात् परितो वीथीषु धावतां सञ्चरतां बन्धूनां मध्ये कुर्वादयो मिथः समेत्य मुदं प्राप्ताः ॥ ५८ ॥

रुक्मिण्या हरणमिति । ततस्ततस्तत्र तत्र देशेषु गीयमानं रुक्मिण्यानयनात्मकं भगवच्चेष्टितं श्रुत्वा नितरां विस्मिता बभूवुः ॥ ५९ ॥

द्वारकायामिति । हे राजन् ! रमया लक्ष्म्यवताररूपया रुक्मिण्या सहितं श्रियः पतिं श्रीकृष्णं दृष्ट्वा पुरवासिनां महान्मोदो बभूव ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आहूतप्रेष्ठभूभुजाञ्जैर्जुष्टेति शेषः वास्तुपरामृष्टा गृहदेवतासंयुक्ता यद्वा वास्तुपरामृष्टा त्यक्तरजोगृहा ॥ ५७ ॥

तस्मिन्नगरे परिधावत इतस्ततो धावन्तः ॥ ५८—६० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥
(विजयध्वजतीर्थरीत्या एकोनषष्टितमः) ॥ ५८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

कृष्णमित्यादि । श्रियःपतिमिति श्रीपतित्वं प्रकटयति रुक्मिण्योर्ये तमिति ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मार्गाणामाह—सिक्तमार्गेति । आहूता ये प्रेष्ठाः प्रियतमा राजानः तेषां मदच्युद्भिः गजगण्डनिःसृतमदैरेव सिक्ता मार्गा जाता अत्र विशेषतः सम्मार्जनादौ नावकाशो जात इत्यर्थः । द्वारि तु कृतमित्याह—द्वार्ष्विति । परा परामृष्टाः परितः स्थापिताः ये रम्भादयः तैरुपशोभिता जाते विवाहे पश्चादानीय कृतमिति परामर्शः ॥ ५७ ॥

षड्विधा अपि क्षत्रिया अन्योऽन्यं वैरं विहाय स्वभावतः द्वेषयुक्ता अपि रुक्मिण्या सहिते भगवति मिथो मुमुदिरे कौरवाः दुर्योधनादयः सृञ्जयाः पाण्डवाः पाञ्चाला वा धृष्टद्युम्नादयः ते ह्युभये अन्योऽन्यं वैरिणः कैकेयाः विदर्भाश्च तथा यादवाः कुन्तयश्च ते त्रिधा अपि परस्परविरोधिनः परस्परमेव मुमुदिरे किञ्च सम्भ्रमात्परिधावतां सम्बन्धिनोऽपि जाताः उत्सवसम्भूतिकरणार्थं तदीयाः सर्वे एव व्यापृता जाता इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

न केवलं यदुपुर्यामेव सम्भ्रमः किन्तु सर्वत्रैव लोके सम्भ्रमो जात इत्याह—रुक्मिण्या हरणं श्रुत्वेति । आश्चर्यहरणं भगवत्कृतं श्रुत्वा इतस्ततो गीयमानं सर्वत्र श्रुतत्वात् असम्भावनारहिता राजानः विस्मिता जाताः कथमेवं हृतमिति राजकन्याश्च विस्मिताः अस्मानपि नेष्यतीति ॥ ५९ ॥

एवं विशिष्टानां परमोत्सवमुक्त्वा साधारणानामपि परमोत्सवमाह—द्वारकायामिति । पुरौकसः साधारणाः नगरवासिनः नगरव्यापार एव निमग्नाः तेषामपि महान्मोदो जातः यद्यपि तेषां विवेको नास्ति तथापि वस्तुसामर्थ्यादेव ते तथा जाताः तदाह—रुक्मिण्या रमया लक्ष्म्या उपेतं सहितं कृष्णं स्त्रीणामेव हितार्थं अवतीर्णं श्रियः पतिं दृष्ट्वेति नित्यं हरिः श्रीसहितः आविर्भावः केवलस्यैवेति पुरवासिनां नित्यं स्त्रीप्रधानानां तथा मोदो न भवेत् अधुना तु पूर्णा शक्तिरेकत्रैव जातेति महानेव मोदः सन्तोषो जातः ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
पञ्चमाध्यायविवरणम् ॥५॥ ५४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मदच्युद्भिराहूतप्रेष्ठभूभुजां गजैर्द्वार्षु परामृष्टरम्भापूगोपशोभिता ॥ ५७ ॥

परिधावतां बन्धूनां मध्ये मिथः समेत्य ॥ ५८—६० ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायो दशमेऽजनि सङ्गतः ॥५४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आहूताः प्रेष्ठा ये भूभुजस्तेषां मदच्युद्भिर्गजैः संसिक्तमार्गा द्वार्षु परामृष्टा उच्छ्रिता रम्भाश्च पूगाश्च तैरुपशोभिता ॥ ५७ ॥

तस्मिन्महोत्सवे सम्भ्रमादौत्सुक्यात् परितो धावतां बन्धूनां

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मध्ये कुर्वादयो मिथः समेत्य मुमुदिरे मुदं प्रापुः ॥ ५८—६० ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

भाषा टीका ।

विवाह में बुलाये हुये प्रेमी राजाओं के जो मद चुचाने वाले हाथी तिनके मद से द्वारका का रस्ता भीज गयाथा और सव दरवाजों में उत्तम केलाके सुपारी के पेंडों से द्वारका शोभित होगई थी ॥ ५७ ॥

कुरुवंशी सृञ्जयवंशी केकयवंशी विदर्भवंशी कुन्तिवंशी सव राजा लोग द्वारकामें इधर उधर दौडते हुये प्रेममें मगन होगयेथे ॥ ५८ ॥

जहां तहां गाते हुये रुक्मिणीजी के हरणको सुनकर सव देशके राजा तथा राजकन्या सव विस्मित होकर आमन्दित भये ॥ ५९ ॥

हे राजन्! परीक्षितजी द्वारकामें लक्ष्मी रूप रुक्मिणी के सहित श्रीपति, कृष्णचन्द्रके दर्शन करने से सव द्वारका वासि मनुष्यों को वडा आनन्द भया ॥ ६० ॥

इति श्रीभागवत दशमस्कन्ध उत्तरार्ध में चौवन अध्यायकी भाषा टीका समाप्त ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्द्धे चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

कामस्तु वासुदेवांशो दग्धः प्रागुद्रमन्युना ।
देहोपपत्तये भूयस्तमेव प्रत्यपद्यत ॥ १ ॥
स एव जातो वैदर्भ्यां कृष्णवीर्यसमुद्भवः
प्रद्युम्न इति विख्यातः सर्वतोऽनवमः पितुः ॥ २ ॥
तं शम्बरः कामरूपी हृत्वा तोकमनिर्दशम् ।
स विदित्वाऽऽत्मनः शत्रुं प्रास्योदन्वत्यगाद्गृहम् ॥ ३ ॥
तं निर्जगार बलवान् मीनः सोऽप्यपरैः सह ।
वृतो जालेन महता गृहीतो मत्स्यजीविभिः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पञ्चपञ्चाशत्तमे तु प्रद्युम्नोऽजनि कृष्णतः ।
शम्बरेण हृतः सोऽथ हत्वा तं कान्तयागमत् ॥ १ ॥
प्रद्युम्नहानिलाभाद्यैः शम्बराहरणादिना ।
कुटुम्बिनामपत्यादिसुखदुःखमसूसुचत् ॥ २ ॥

जाम्बवत्यादिविवाहेभ्यः प्रागेव प्रद्युम्नजन्म ततो विवाहास्ततः शम्बरागारात्प्रद्युम्नप्रत्यागमनम् अतः पुत्रकथनप्रस्तावेऽपि प्रथमं प्रद्युम्नस्य जातमात्रस्य शम्बरेण हरणं निरूप्यते। प्रत्यागमनं तूत्तरकालीनमपि कथापर्यवसानायात्रोक्तमितिवासुदेवाधिष्ठितचित्तप्रभवत्वाद्वासुदेवांशः सृष्टिहेतुत्वाच्च देहोपपत्तये देहप्राप्तये ॥ १ ॥

अनवमोऽन्यूनः ॥ २ ॥

स प्रसिद्धः कामशत्रुः शम्बरस्तमात्मनः शत्रुं विदित्वा हृत्वा समुद्रे प्रास्य प्रक्षिप्य गृहमगादिति ॥ ३ ॥

निर्जगार गिलितवान् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

कामस्त्वित्यादावेवं विवेचनीयं श्रुतिपञ्चरात्रादौ खलु वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाः प्रसिद्धाः ते चेश्वराविर्भावा नित्याः प्राकृतकामस्त्विन्द्रभृत्यत्वेनैकादशादौ प्रसिद्धः वासुदेवादयस्तु द्विविधाः देवलीलामनुष्यलीलाश्च तत्र पूर्वे नारायणव्यूहस्तवादौ बहुविधाः अपरे च श्रीकृष्णाद्याख्याः तन्त्रपुराणादावुपासनायां तेभ्यो भेदेनोक्ताः ते च नित्याः यथा श्रीगोपालतापन्यां श्रीमथुराप्रसङ्गे ।

यत्रासौ संस्थितः कृष्णस्त्रिभिः शक्त्या समाहितः ।
रामानिरुद्धप्रद्युम्नैरुक्मिण्या सहितो विभुरिति ।

तस्मात्प्राकृतकामस्य भगवद्व्यूहत्वासम्भवादयमर्थः। तुशब्दोभिन्नोपक्रमे वासुदेवस्य श्रीकृष्णादिलक्षणस्यांशः रौक्मिणेयादिलक्षणः प्रद्युम्नरूपो यत्रेति तस्मिन्नसावंशेन कलया विष्ट इत्यर्थः प्रद्युम्नविभूतिरूपः स कामो रुद्रमन्युना पूर्वंदग्धः अतो देहोपपत्तये तं श्रीवासुदेवांशं श्रीप्रद्युम्नमेव प्रत्यपद्यत देहस्य उपपत्तिर्नाम रुद्रेणानङ्गताविधानेन स्वतः प्राप्त्यसम्भवात् सामीप्येनान्यप्रसङ्गतोऽपि तत्प्राप्तिः तदर्थं तमुपास्य तत्सायुज्यं प्राप्तवानित्यर्थः । भूयःशब्देन स कामाख्यो जीवस्तस्मादाविर्भूत इति गमितम् अर्थान्तरं तु न सङ्गच्छते वासुदेवांशो दग्ध इति श्रीभागवतमतविरोधात् सङ्कल्पविकल्पात्मकान्मनस एव कामस्य प्रभवो न तु धारणमात्रात्मकात् चित्तात् तथा च कामो मनोविकाररूप एव स तु तद्देवतारूप इति विचारणासिद्धेः कष्टतापत्तेश्च ॥ १ ॥

तदेवं यः कृष्णवीर्य्यसमुद्भवः प्रतिकल्पं श्रीकृष्णांशाविर्भावी प्रद्युम्न इति विख्यातश्चतुर्व्यूहे प्रसिद्धः स एव वैदर्भ्यां जातः प्रादुर्भूतः प्राकृतकामस्य तु तत्र सायुज्यमेवेति भावः। तत्र हेतुः। सर्वत इति ॥ २ ॥

अत्र श्रीकृष्णलीलाकौतुकं वर्णयति। तमित्यादिना यावत्समाप्ति। कामरूपीति। मायया धात्र्यादिरूपेणेत्यर्थः। अनिर्दशमिति षष्ठेऽहीत्यर्थः। तथा च श्रीविष्णुपुराणे।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

षष्ठेऽह्नि जातमात्रं तु प्रद्युम्नं सूतिकागृहात् ।
ममैष हन्तेति मुने ! हृतवान् कालशम्बरः ॥

इति

विदित्वेति । दुष्टशम्बरवधेच्छोः श्रीनारदात्कस्माच्चिदावेशिनो वा शत्रुं हनिष्यन्तम् अत्रायमभिसन्धिः श्रीहरिवंशे

विदितं तच्च कृष्णस्य देवमायानुवर्त्तिनः ।
ततो न निगृहीतः स दानवो युद्धदुर्मदः ॥

इति ॥ ३ ॥

बलवानिति । श्रीभगवदिच्छयैव तदानीं प्रकाशितालपशक्तिं श्रीप्रद्युम्नमतिक्रम्यापि शक्त्यतिशयोदयादित्यर्थः । एवमग्रे महतेति च स मीनः अपिशब्देन तादृशबलवानपि ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

कामस्तु वासुदेवांश इति विशेषणं भाविजन्मप्रभृतिसम्बन्धादितोक्रमतः चतुर्व्यूहेषु तृतीयव्यूहत्वमुच्यते कामसाम्यञ्च विभूतित्वनिबन्धनम् ॥ १—२ ॥

अनिर्दशम् । दशाहामतीतम् ॥ ३—३९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं भगवतो रुक्मिणीविवाहः सविस्तरमनुवर्णितः अथ जाम्बवत्यादिविवाहान् विवक्षुस्तेभ्यः प्रागेव प्रद्युम्नजन्मेति तदनुवर्णयति पञ्चपञ्चाशत्तमेन । काम इत्यादिना । यद्यपि शम्बरात्प्रत्यागममादिकन्तु विवाहेभ्यः पाश्चात्यं तथापि कथापर्यवसानायात्रोक्तमिति द्रष्टव्यम् । कामस्त्विति । कामो मन्मथः तस्य वासुदेवांश इति विशेषणं भाविजन्मप्रभृतिसम्बन्धः कीर्तितः वासुदेवविभूतित्वाद्वासुदेवांशः अत एव पुनर्देहोपपत्तये देहसंयोगाय तमेव वासुदेवमेव प्रत्यपद्यतेत्युक्तं प्रत्यपद्यत भगवत्तनुमाश्रित्यावतस्थे इत्यर्थः । अनेन चतुर्व्यूहेषु तृतीयव्यूहविभूतित्वमुच्यते नामसाम्यं च साक्षिभूतित्वानिबन्धनमेव ॥ १ ॥

स एव । काम एव कृष्णस्य भगवतो वीर्यात्सङ्कल्परूपज्ञानात्मकात्समुद्भवो यस्य सः वैदर्भ्यां रुक्मिण्यां जातः प्रद्युम्न इति विख्यातोऽभिहितः सर्वतः सर्वप्रकारेण पितुरनवमोऽन्यूनः तुल्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

तमिति । स प्रसिद्धः कामशत्रुः शम्बरः तं प्रद्युम्नमात्मनः स्वस्य शत्रुं विदित्वा नारदमुखादिति शेषः । अनिर्दशमनतीतदशाहं तोकं शिशुं कामरूपी सन् हृत्वा उदन्वति समुद्रे प्रास्य क्षिप्त्वा गृहं प्रत्यगात् ॥ ३ ॥

तं शिशुं कश्चिद्बलवान्मीनो मत्स्यो निजगार निगीर्णवान् ततः कदाचिन्मत्स्यजीविभिर्दाशैः सोऽपि मीनोऽप्यपरैर्मीनैः सह महता जालेन वृतः आवृतो गृहीतश्च ॥ ४ ॥

---

* श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कामस्त्विति द्वयम् ॥ १—२६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १ ॥

कृष्णवीर्य्यसमुद्भव इत्यादि । कृष्णस्य वीर्य्यमिव वीर्य्यं यस्य मध्यमपदलोपी समासः समुद्भवः सम्यक् प्रादुर्भावो यस्य स तथा पुनः कर्मधारयः अत एव पितुरनवमः अन्यथा चिदानन्दविग्रहस्य वीर्य्यमनुचितमिति ॥ २—२६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

निरूपितो भगवतो भार्यायास्तु परिग्रहः ।
षष्ठाध्याये तु पुत्रस्य स्वीकारोऽत्र निरूप्यते ॥
लोके हि पुत्रभार्याणां सम्बन्धे स्याद्धिसंसृतिः ।
दुष्टभावेषु संसृष्टास्तत्र कृष्णेन मोचिताः ॥
नचापि भगवान् कृष्णः कमप्यत्र निवारयेत् ।
भागिनं यत्र यो भागी वृत्ते हि हरिसाद्भवेत् ॥
अतः शम्बरनिर्मुक्तः पुत्रो जात इतीर्यते ।
पुत्रत्वं तु न कालादेः किन्तु स्वेच्छात एव हि ।
तादृशस्य हि जीवस्य ततः कामकथोच्यते ॥

पूर्वाध्यायैः भार्येच्छया भगवता भार्या कृता अत्रापि पुत्रेच्छया भगवता कामः पुत्रः कृत इत्याह—कामस्त्विति । कामस्योत्पत्तिर्न घटते कामेन हि भार्यायां प्रवृत्तिः अत आत्मानं प्रति स्वस्याकारणत्वात् कामोत्पत्तिरसङ्गतेत्याशङ्क्य तुशब्देन निराकरोति तत्र हेतुमाह–वासुदेवांश इति । स हि न जीवः किन्तु वासुदेवस्य मोक्षदातुः प्रपत्तिघटनाय कामो माया च अंशद्वयं विनिर्गतं पुरुषे स्त्रियां च प्रतिष्ठितं जगद्व्यामोहयति यथैव न प्रपन्नो भवति स तु सर्वान् व्यामोहयन् मुख्याधिकारिणं महादेवमपि व्यामोहयितुं प्रवृत्तः ततो रुद्रोगान् सर्वेषामेवद्रावयतीति सर्वरोगनिवारकः काममपि रोगम्मत्वा क्रोधेन ददाह ततः प्रभृति नोद्गतः कामो लोके प्रवृत्तः अधिष्ठाता शक्तिरहितो जात इति नापि मोक्षदाता भगवानवतीर्णः यत्रायं विघ्नं वा कुर्यात् यदा पुनः कृष्ण आविर्भूतः तदा अक्षयदेहं सम्पादयितुं यथा रुद्रो न दहेत्तदर्थं तं भगवन्तमेव देहोपपत्तये प्रत्यपद्यत सदेह एव ततो निर्गमिष्यामीति पुनस्तत्र प्रविष्टः सहि गोपिकाद्वारा कृष्णे समागतः ते हि प्रथमं पुरुषरूपाः स्थिताः पश्चात् स्त्रीत्वे जाते तत्र प्रवेशमलभमानः तद्द्वारा श्रीभगवति प्रविष्टः तासां स्वभावतः पुरुषत्वात् तत उत्पत्तिमलभमानः ॥ १ ॥

यदैव रुक्मिणी सम्बद्धा तदैव तस्यां जात इत्याह । स एव जात इति । वैदर्भी भक्तिप्रधानेति भगवतो वीर्यमत्र क्रियाशक्तिः न त्वधर्मयं क्रिया हि सतो भवति चिद्रूपः स्वयं सदंशमेवापेक्षते सदंशो निर्गलितं रूपं क्रियाशक्तिरिति क्रियाशक्तौ आविर्भूतः तदुक्तं कृष्णवीर्ये समुद्भवो यस्येति एव कारो जीवान्तरप्रवेशाभावाय अत एव लोके प्रद्युम्न इति विख्यातः प्रक-

---

* श्रीविजयध्वजतीर्थमते कामस्त्वित्याद्यध्यायः सर्वोऽपि नास्त्येव ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

र्षेण युक्तं यस्मादिति रुक्मिण्यंशसम्बन्धात् आनन्दांशोऽपि तत्र सिद्धः उत्पादकश्च प्रद्युम्न इति तस्याभिलषितमेव नाम जातमित्युक्तम् एवमपि भगवदिच्छा चेन्नानुगता स्यात् तदा अक्षयदेहो न भविष्यतीति भगवत्सारूप्यं प्राप्तवानित्याह—पितुः सर्वतोऽनवम इति । अवमः क्षयः केनाप्यंशेन अन्यून इत्यर्थः एतन्मध्ये नारदेन शम्बरो बोधितः यावदयं निर्दिशो न भवति तावन्मारणीयः अन्यथा भगवद्धस्तस्पर्शो अवध्यो भविष्यतीति स हि कामस्य शत्रुः यदा सर्वेषामेव भोगो निर्मुक्तो भवति तदैव भगवान् पुत्रत्वेन ग्रहीष्यतीति ॥ २ ॥

एवमुक्तस्य शम्बरस्य वृत्तान्तमाह । तमिति । कामरूपी स्त्रीरूपेणान्तः प्रविष्टः कामरूपमस्मिन् वर्त्तत इति सजातीयेन सजातीयो हृत इति न रक्षकैर्दैवैः स रक्षितः अत एवानिर्दशं दशाहात् पूर्वमेव तोकं बालकं हृत्वा न निर्गतानि दशाहानि यस्येति अहःशब्दस्य लोपः हरणे हेतुमाह । आत्मनः शत्रुं विदित्वेति । वाक्यान्तरान्नारदादित्यध्यवसेयम् उदन्वति समुद्रे प्रास्य गृहमायात् गृहं गतः बालो हि न मारणीय इति कालेमानुपभुक्तः सर्वस्याप्यादरणीयो भवतीति प्राकृतं तं मत्वा समुद्रे क्षिप्तः स्वयमेव समुद्रो भक्षयिष्यतीति समुद्रे प्रक्षिप्तवान् ॥ ३ ॥

ततः समुद्रः विपरीतं कर्तुं मत्स्यग्रासं कारयित्वा तस्यैव गृहं प्रवेशयामासेति निरूपयति । तं निर्जगार बलवानिति । सचेतनो बालकः गिलने प्रतिबन्धं करोतीति तदर्थं माह । बलवानिति । सोऽपि मीनैरपरैर्दुर्बलैर्मीनैः सह तदीयैः महता जालेन गृहीतः ततोऽपि जालस्य महत्त्वं बलवत्त्वं च मत्स्यजीविभिरिति तेषां तदुद्यमः सहजः अतो नात्र अधिकः प्रयासो निरूपणीयः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी

पञ्चपञ्चाशत्तमे तु प्रद्युम्नो रुक्मिणीसुतः ।
शम्बरेण हृतस्तं स हत्वागात् सप्रियः पितॄन् ॥

जाम्बवत्यादिविवाहेभ्यः प्रागेव प्रद्युम्नजन्म ततो विवाहाः ततः शम्बरागारात् प्रद्युम्नप्रत्यागमनमिति क्रमो ज्ञेयः अत्र तु प्रद्युम्नस्य जन्मनि कथिते तच्चरितमपि सर्वं कथनीयमिति कथितम् अत्र स्वयं भगवतो नित्यलीलापरिकराणां प्रपञ्चे प्राकट्यं खलु भगवदिच्छया स्वस्मिन् प्रविष्टानां स्वस्वविभूतीनामेव प्रथामाश्रित्य दृश्यते नतु साक्षात् स्वस्वप्रथया बहिर्मुखानां नानावादानामुत्थानाभावार्थं भक्तियोगसिद्धान्तस्य रहस्यत्वरक्षणार्थं च "परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं च मम प्रिय"मिति भगवदुक्तेः यथा द्रोण एव नन्दोऽभूत् धरैव यशोदा वसुदेव उद्धवः इन्द्र एवार्जुनः यम एव विदुरः गुह एव शाम्ब इत्येवं किं बहुना स्वयं भगवतोऽपि स्वप्रविष्टस्वांशप्रथयैव जन्म यथा वैकुण्ठनाथ एवागत्य वसुदेवगृहे जातः क्वचिद्वामनः एव क्वचिदृषिर्नारायण एव क्षीरोदनाथ एवेत्येवं तस्य तृतीयो व्यूहो यः प्रद्युम्नस्तस्यापि स्वप्रविष्टप्राकृतकन्दर्पाख्यस्वविभूतिप्रथयैवाभिर्भावमाह । कामस्त्विति । वासुदेवांशः "प्रजनश्चास्मि कन्दर्प" इति गीतोक्तेर्वासुदेवविभूतिरित्यर्थः । देहस्य उपपत्तिः स्वाश्रयश्रीप्रद्युम्नदेहप्रविष्टत्वेनैव या प्राप्तिस्तस्यै तमेव विचित्रलीलानिधेस्तस्यैवेच्छया तं प्रत्यपद्यत नतु स्वशक्त्यैव तं प्रापेत्यर्थः ॥ १ ॥

स एव । काम एव प्रद्युम्न इति विख्यातः लोके प्रथामेव प्राप्तः वस्तुतस्तु सच्चिदानन्दविग्रहः प्रद्युम्न एव तृतीयो व्यूहः नतु कामो नाम केवलजीवविशेष एव यदुक्तं श्रीगोपालतापनीश्रुतौ—

यत्रासौ संस्थितः कृष्णस्त्रिभिः शक्त्या समाहितः ।
रामानिरुद्धप्रद्युम्नै रुक्मिण्या सहितो विभुरिति

प्रथमे च नारदोपास्यमन्त्रो यथा

नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाकुण्ठमेधसे ।
प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः सङ्कर्षणाय चेति ॥

अत्रापि श्लोके पितुः कृष्णात् सर्वतः सर्वप्रकारेणैव अनवमः अन्यूनः नहीन्द्रभृत्यः प्राकृतः काम एवं व्याख्यातुमुचितस्तस्मात्तस्मिन् प्रद्युम्ने तदिच्छया स प्रविश्य स्थितो भगवति जगदिवेत्येवं श्रीनन्दादिष्वपि श्रीद्रोणादीनां स्थितिर्व्याख्येया ॥ २ ॥

अनिर्दशमिति । विष्णुपुराणदृष्ट्या षष्ठेऽन्हीत्यर्थः । विदित्वेति । तद्वधेच्छो श्रीनारदात् ॥ ३ ॥

निर्जगार । गिलितवानिति विचित्रलीलाचिकीर्षोर्भगवत एवेच्छया नतु प्रद्युम्नादपि मीनो बलवानिति ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

रुक्मिण्याः सर्वासु मुख्यत्वात्ताभ्यः तस्याः प्रथमं विवाह उक्तः इदानीं तस्यां पञ्चपञ्चाशत्तमे प्रद्युम्नस्य जन्म शम्बरवधादिकर्म च निरूप्यते। वासुदेवस्यांशो विभूतिः अत एव भूयो देहोपपत्तये तमेव प्रत्यपद्यत तृतीयव्यूहे

नमस्ते वासुदेवाय नमः सङ्कर्षणाय च ।
प्रद्युम्नायानिरुद्धाय सात्वतां पतये नमः ।

इत्याद्युक्तेः सर्वोपास्ये वासुदेवान्तर्गते प्रद्युम्ने प्रविष्ट इत्यर्थः १

स च प्रद्युम्नाश्रितत्वात्प्रद्युम्न इति विख्यातोऽत एव अनवमः अन्यूनः ॥ २ ॥

प्रास्य । प्रक्षिप्य ॥ ३ ॥

निर्जगार । गिलितवान् ॥ ४...५ ॥

भाषा टीका।

श्रीशुक उवाच।

श्रीवासुदेव भगवान् के अंश जो कामदेवजी जो पहिले रुद्रके कोपसे दग्ध भये थे वेही देहकी प्राप्ति के लिये फिर वासुदेव को प्राप्त भये ॥ १ ॥

श्रीकृष्णजी के वीर्य से वेही कामदेव रुक्मिणीजी के गर्भ मे उत्पन्न भये उनका नाम प्रद्युम्न करके विख्यात भया वे अपने पिताके सदृश गुण वाले भये ॥ २ ॥

तं शम्बराय कैवर्त्ता उपाजह्रुरुपायनम् ।
सूदा महानसं नीत्वा ऽवद्यन् स्वधितिनाद्भुतम् ॥ ५ ॥
दृष्ट्वा तदुदरे बालं मायावत्यै न्यवेदयन् ।
नारदोऽकथयत्सर्वं तस्याः शङ्कितचेतसः ।
बालस्य तत्त्वमुत्पत्तिं मत्स्योदरनिवेशनम् ॥ ६ ॥
सा च कामस्य वै पत्नी रतिर्नाम यशस्विनी ।
पत्युर्निर्दग्धदेहस्य देहोत्पत्तिं प्रतीक्षती ॥ ७ ॥
निरूपिता शम्बरेण सा सूपौदनसाधने ।
कामदेवं शिशुं बुद्ध्वा चक्रे स्नेहं तदार्भके ॥ ८ ॥

उनके जन्मते ही समय में दशदिन से पहिले शंबरासुर आकर अपना शत्रु जान कर प्रद्युम्न को लेने के वास्ते कामना से स्त्रीका रूप धारण कर के लेगया और समुद्र में डार कर अपने घर चला गया ॥ ३ ॥

उनको किसी बडे मत्स्य ने अपने पेट में रख लिया उस बडे मत्स्य को पकडने वालों ने मच्छियों के साथ जालमें पकड लिया ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्वधितिना शस्त्रिकया अवद्यन्नवाद्यन् खण्डितवन्तः ॥ ॥ ५ ॥

तत्त्वं कामोऽयं तव भर्ता ते उत्पत्तिं श्रीकृष्णाद्रुक्मिण्यामुत्पन्न इति ॥ ६ ॥

यशस्विनी पतिव्रता भर्तृदेहप्राप्तिं प्रतीक्षमाणा ॥ ७ ॥

तं शिशुं कामदेवं बुद्ध्वा विज्ञाय ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

तमित्यर्द्धकम् उपाजह्रुरित्युक्तेऽपि उपायनमिति पौनरुक्त्यं तद्वैशिष्ट्यापेक्षया अद्भुतत्वं बृहत्त्वादिना तस्यैवोपायनत्वे च हेतुत्वमेव मायावत्यै तत्र तान्निजविद्याप्रकाशनेन तन्नाम्नैव ख्यातायै रत्यै अर्पयामासुः तस्याः सूदाधिपत्यात् ॥ ५ ॥

शङ्कितचेतसः। बालोऽयमतिसुन्दरः मत्पतितुल्यरूपः कथं मत्स्यगर्भे जातः अन्यत्र वोत्पन्नश्चेत् कथमत्र न मृतः अतो देववरोऽयं कश्चिन्मद्भर्त्तैव वा स्यादित्याशङ्कायुक्तं चेतो यस्यास्तस्याः सर्वमित्येव विवृणोति । बालस्येति । मत्स्योदरे निवेशनं प्रवेशकारणमन्यत्तैः। अत्र तस्या भर्तुः कामस्य तृतीयव्यूहेनाभेदोक्तिः किरणस्य सूर्य्येणेव सा च मायावत्याः शोकापनुत्तये मेलनाय च अतः साऽपि निजपत्यभेदेन श्रीप्रद्युम्नमुपासितवत्येति "गोपीनां तत्पतीनां चे"त्यादिरीत्या न च तस्या व्रतभङ्गः अयं च स्पर्शमणिन्यायेन तामातमयोग्यां चकार स्वीचकार च श्रीमदनिरुद्धमातैव तु तस्य साक्षाच्छक्तिरिति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

सा चेति युग्मकम् । अत्रेयमाख्यायिका मात्स्ये श्रीशिवेन भस्मीकृते कामे रतिस्तद्देहोत्पादनाय चिरं तमुपासितवती शम्बरश्च वरान्तराय तमुपासीन आसीत् तत्र दृष्टायां तस्यां तेन श्रीशिवान्मुग्धः सैव वश्चे ततश्चोपासनावशेन तेन रतिरूक्तेयाद्यस्य सङ्गे तत्रैव तव सिद्धिर्भविष्यतीति यशस्विनीति पुनस्तथा निजपतिप्राप्तिशम्बरवञ्चनादिना तथा च विष्णुपुराणे श्रीरुक्मिणीदेवीं प्रति श्रीनारदोक्तौ

> इयं मायावती भार्य्या तनयस्यास्य ते सति ! ।
> शम्बरस्य न भार्य्येयं श्रूयतामत्र कारणम् ।
> मन्मथे तु गते नाशं तदुद्भवपरायणा ।
> शम्बरं मोहयामास मायारूपेण मोहिनी ।
> व्यवायाद्युपभोगेषु रूपं मायामयं शुभम् ।
> दर्शयामास दैत्यस्य तस्येयं मदिरेक्षणेति ।

ईदृशं हरिवंशेऽपि ॥ ७ ॥

सूपौदनसाधने तदाधिपत्ये तथा च श्रीविष्णुपुराणे "कारयामास सूदानामाधिपत्यमनिन्दिते"ति स्नेहं प्रेमविलासं स्नेहाचरणप्रकारश्चोक्तः श्रीहरिवंशे धात्र्यास्तं सा समर्पयदिति "रसायनोपयोगैश्च शीघ्रमेव व्यवर्धयद्दि"ति एवं तस्या एव मायया शम्बरोऽपि तं बालं न परिचितवानिति ज्ञेयं तदा सदेति वा पाठः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कैवर्त्ताः । दाशास्तं महामीनं शम्बरायोपायनमुपाजह्रुः समर्पयामासुः ततः सूदाः पाचकाः छेत्तारो वा महानसं पाकगृहं प्रति तं मीनं प्राप्य स्वधितिना शस्त्रविशेषेणावद्यन् खण्डितवन्तः ॥ ५ ॥

तदा तस्य मत्स्यस्योदरेऽद्भुतं बालं दृष्ट्वा तं मायावत्यै रत्यै मन्मथपत्न्यै रत्याख्यायै शम्बरेण प्रसह्याहृत्य महानसेऽस्थापितायै न्यवेदयन् कोऽसावयं बाल इति मम भर्तैव स्थितः किं वा स एवायमित्येवं शङ्कितं चेतो यस्यास्तस्या मायावत्याः नारदः तत्सर्वं कथयामास किं तत्सर्वं यदकथयत्तत्राह । बाल-

नातिदीर्घेण कालेन स कार्ष्णी रूढयौवनः।
जनयामास नारीणां वीक्षन्तीनां च विभ्रमम् ॥ ९ ॥
सा तं पतिं पद्मदलायतेक्षणं प्रलम्बबाहुं नरलोकसुन्दरम्।
सव्रीडहासोत्तभितभ्रुवेक्षती प्रीत्योपतस्थे रतिरङ्ग ! सौरतैः ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

स्येति। तत्त्वम् याथात्म्यं काम एवायमित्येवं विधं मत्स्योदर-निवेशनादिकं चेति सर्वमकथयत् ॥ ६ ॥

सा चेति। सा शम्बरेण सूदैः सहोदनसाधने पाकगृहे निरूपिता सूदानां परिचारकतया स्थापिता मायावती पत्युः कामस्य देहोत्पत्तिं प्रतीक्षमाणा स्थिता सती तं शिशुं नारदमुखात्कामदेवं ज्ञात्वा तस्मिन्नर्भके सदाविच्छिन्नं स्नेहं चक्रे ॥ ७—८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

कोऽप्यविचार्यैव सूदेभ्यः पाचकेभ्यः घातकेभ्यो वा दत्तवान् सूदाः पुनः महानसं स्थानं नीत्वा अवद्यन् ततः अद्भुतं बालकं तस्य उदरे दृष्ट्वा मायामत्यै न्यवेदयन् सा हि रतिः कामस्य भार्या आसीत् ततो दग्धे कामे तदर्थो यदा शम्बरेण अनीयत तदा माया तस्यां प्रविष्टा तदा मायावतीति नाम प्राप्तवती सा च तेन प्रतिक्षणं मायया मोहितेन पाकाध्यक्षा निरूपिता ततो बालकः मायावत्या दृष्टः कोऽप्ययं कपटेन मां ग्रहीष्यतीति भयात् शङ्कितचित्ता जाता ॥ ५ ॥

ततो नारदः पुनरागत्य ताम्बोधितवान् इत्याह—नारदोऽकथयदिति। बालस्य तत्त्वं कामत्वमुत्पत्तिः कृष्णात् नारदप्रेरणया शम्बरद्वारा मत्स्योदरनिवेशनं ततोऽत्रागमनं तु स्पष्टमेवेति अयमुक्तं सात्त्विकं राजसं तामसं च यद्ययं मत्स्योदरे न निविष्टः स्यात् तदाग्रे भगवतः कामात् स्त्रीविग्रहा अयुक्ताः स्युः ॥ ६ ॥

ततस्तया ज्ञात्वा स गृहीत इति वक्तुं तस्याः स्वरूपमाह—सा चेति। तस्याः आकाङ्क्षित एवायं स्थितः चकारस्त्वर्थसमुच्चयार्थः नारदः अकथयत् साप्याकाङ्क्षा युक्तेति कामस्यैव पत्नी ननु यस्य कस्यचित् रतिरिति तस्या नामेति प्रसिद्धिः अनेन लोकेऽपि तस्या निन्दाभाव उक्तः यथा कामः पुरुषेषु तथा रतिः स्त्रीषु प्रतिष्ठितेति प्रसिद्धिः किञ्च यशस्विनी प्राप्तयशाः अतो यशःसम्बन्धात् नाकीर्त्तिसम्भावना। नन्वेतादृशी भर्तृमरणे वैधव्यधर्मपरिपालनाय योग्या कथं रूपान्तरस्थपतिं गृहीतवती तत्राह—पत्युर्निर्दग्धदेहस्येति। नहिपतिर्मृतोऽस्ति अन्यथा जगदुत्पत्तिरेव न स्यात् किन्तु देह एव दग्धः तस्योत्पत्तिमेव प्रतीक्षते ॥७॥

तस्यास्तत्रागमने हेतुमाह—निरूपितेति। सूपौदनानां पाचने सा हि मायां जानाति सूपकाराणां तन्माया प्राणहारिणी भवतीति तद्रक्षार्थं पाकस्थाने नियुक्ता अनेन भक्ष्यभोज्यादि सम्पत्तिः तस्याः सिद्धा लोकाः तस्याः पुत्रत्वेन तं जानन्ति सा तु न पुत्रत्वेन तं प्रतिपालितवती अपितु काममेव बुद्ध्वा तत्रापि देवं पतिं शिशुत्वेन समागतम् अर्भके स्नेहं चक्रे ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

अवद्यन् अवाद्यन् खण्डितवन्तः ॥ ५ ॥

सर्वं कामोऽयं तव भर्त्तेति ॥ ६ ॥

देहोपपत्तिमिति। मात्स्ये कथा भस्मीभूते देहे सति रतिस्तद्देहप्राप्त्यर्थं शिवमाराधयामास शम्बरश्चागतो वरान्तराय शिवस्तुष्टः प्रथमं वरं वृणिवेति शम्बरं प्रत्याह स्म स च रतिं दृष्ट्वा कामार्त्तस्तामेव वव्रे ततः शिवो रुदतीं रतिं साश्वासमाह याह्यस्य सद्मे तत्रैव ते वाञ्छितसिद्धिर्भाविनीति ततो रतिर्माययैव शम्बरं मोहयित्वा स्पर्शरहितैव तद्गृहे मायावत्यभिधाना तस्थौ ॥ ७—९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अवद्यन्। अवाद्यन् खण्डितवन्तः स्पष्टितेव [illegible] ॥ ५—९

भाषा टीका।

मच्छी पकडने वाले धीवरों ने शम्बरासुर को उस मछलि की भेट करी तब शम्बर के देने से रसोइयों ने रसोइ घर में ले जाकर उस बालकवाले मत्स्यको हथियार से काटा ॥ ५ ॥

तब तिस के उदर में उस बालक को देख कर उसी मायावती को उनोंने निवेदन कर दिया जोकि रति काम की भार्या शम्बरासुरके रसोइ आदि में रहती थी उसके मनमें शङ्का भई तब नारदजी ने प्रद्युम्नजी की सब उत्पत्ति तथा समुद्र में मत्स्यका लीलना सब सुना दिया ॥ ६ ॥

वहतो कामदेवकी पत्नी ही थी जोकि बडे यश वाली है रति जिस का नाम है जले देह वाले अपने पति की देहकी उत्पत्ति चाहती थी ॥ ७ ॥

उसको शम्बरासुरने दाल भात आदि रसोइ के बनाने में रख दिया था उसने उस बालकको कामदेव हैं ऐसा जान जाने से उस बालक पर बडा स्नेह किया ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

विभ्रमं सम्मोहम् ॥ ९ ॥

अङ्ग हे राजन्! सौरतैर्भावैरुपतस्थेऽभजत् ॥ १०—११ ॥

अधिकृता पत्नीत्यत्रहेतुः रतिरहं भवान्काम इति ॥ १२—१३

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी।

नातिदीर्घेणेति। पौगण्ड एवेत्यर्थः। रूढमुद्भिन्नं यौवनं यस्य सः यतः कार्ष्णिः श्रीकृष्णस्य पुत्रः तस्यापि तथैव तारुण्यादिति भावः। च अपि वीक्षमाणानामपि किं पुनः सम्भाषणादिकुर्व-

तामाह भगवान् कार्ष्णिर्मातस्ते मतिरन्यथा ।
मातृभावमतिक्रम्य वर्त्तसे कामिनी यथा ॥ ११ ॥
रतिरुवाच ।
भवान्नारायणसुतः शम्बरेणाहृतो गृहात् ।
अहं तेऽधिकृता पत्नी रतिः कामो भवान् प्रभो ! ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

लीनामित्यर्थः । विभ्रमं भावविशेषं किं वा विशिष्टभ्रममुन्मादमित्यर्थः ॥ ९ ॥

पूर्वतो विशिष्टताभिप्रायेण तं वर्णयति पद्यत्रयेण । तत्र पश्चेति सर्वसौन्दर्य्योपलक्षणं प्रलम्बेति महाबलिष्ठत्वसूचकमियुभयथा नरलोके भूर्लोके जीवलोके वा सुन्दरम् अत एव प्रीत्योपतस्थे कैः सव्रीडेन हासेन उत्तम्भिता नर्त्तिता या भ्रूः तयोपलक्षितैः सौरतैः अत्र सव्रीडेत्यनेन हासस्य मन्दत्वमप्युक्तम् ॥ १० ॥

भगवान् । सर्वज्ञानादिसम्पन्नोऽपि तद्विपरीतवदाह ऊचे इत्यर्थः । यतः कार्ष्णिः कृष्णपुत्रत्वात्तद्वदेवाभिरुचितनरलील इत्यर्थः । मातरिति मातृत्वबुद्धेः तथा च हरिवंशे

धात्र्याः सकाशात्स च तां शृण्वन् रुक्मिणिनन्दनः ।
मायावतीमविज्ञानान्मेने स्वामेव मातरमिति ॥

एवं धात्र्या एव तादृशं मतं ननु तस्या इत्येकान्त एव धात्र्या जातबुद्धये तस्मै तत्कथितं ततो बाल्याभ्यासं विना पूर्वं तु मातरिति सम्बोधनं तेन नाचरितं ततः सम्प्रति क्रोधादेवाचरितमिति ज्ञेयम् । अन्यथा अन्यप्रकारेण वर्त्तते लज्जयादौ तां मतिमनभिव्यज्य पश्चाद्विवृणोति । मात्रिति । वास्तवार्थस्तु अतो भावात्ते तवान्यथा मतिर्मा भवत्विति शेषः । यतः कामिनी मत्कान्तैव त्वं मातृभावमतिक्रम्य यद्वर्तसे तद्यथावदेवेति ॥ ११ ॥

नारायणेति । तस्य सर्वाश्रयत्वं व्यनक्ति गृहात् सूतिकागारात् अधिकृता त्वदधिकारतुल्या इत्यात्मनस्तन्नित्यपत्नीत्वं द्योतितम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स कार्ष्णि; कृष्णस्यापत्यं प्रद्युम्नः नातिदीर्घेणाल्पेनैव कालेन रूढं प्राप्तं यौवनं यस्य सः विभ्रमं सम्मोहं जनयामास ॥ ९ ॥

सेति । अङ्ग हे राजन्! सा मायावती तं प्रद्युम्नं रूढयौवनं प्रीत्या सौरतैर्भावैः उपतस्थे अभजत्कथंभूता व्रीडया सहितो यो हासस्तेन उत्तम्भिते भ्रुवौ यस्यास्तया इक्षेति विशेष्यस्याध्याहारः ईक्षतीच्माणा ॥ १० ॥

तथा भगवान् कार्ष्णिस्तां मायावतीमाह उक्तिमेवाह हे मातरिति तव मतिरन्यथा विपरीता बभूव अन्यथात्वमेव दर्शयति । मातृभावमिति । कामिनी पुंश्चली यथा तद्वत ॥ ११ ॥

एवमुक्ता प्राह रतिः । भवानिति चतुर्भिः । नारायणस्य श्रीकृष्णस्य सुतः एवं चेत्तद्गृह एव किं न वसामि इत्यत आह । शम्बरेणेति । गृहान्नारायणस्य गृहात्सवाहं दयिता प्रियतमा पत्नी ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततोऽल्पेनैव कालेन मत्स्योदरसम्बन्धात् भगवत्सम्बन्धाच्च सप्तम एव वर्षे यौवनं प्रादुर्भूतमित्याह— नातिदीर्घेण कालेनेति । षोडशे वर्षे यौवनप्रादुर्भावः कस्यचित् द्वादशे कस्यचिदष्टम एव अयं नातिदीर्घकालः यतः कार्ष्णिः पितुः पुत्रः रूढं यौवनं यस्य तदा वीक्षन्तीनां विभ्रमं जनयामास युवतीनां यदा मनोवृत्तिः तदा सर्वजनीनं यौवनम् अन्यथा अलौकिकमेव यौवनं स्यात् किम्बहुना वीक्षन्तीनां देवस्त्रीणामपि जनयामास ॥ ९ ॥

तत्पतित्वात् चिरमभिलषितत्वात् यौवनविलम्बाच्च प्राप्ते यौवने तमुपतस्थे एतदग्रिमकार्यार्थं निरूप्यते । पद्मदलायतेक्षणमिति । कामोद्बोधकत्वात् कामत्वाच्च तस्याः सङ्गाभावेन स्थातुमशक्तिमाह—प्रलम्बबाहुमिति । उपगूहनसामर्थ्यं सर्वाङ्गसुन्दरत्वाय नरलोकसुन्दरमिति तादृशो मोह उचित एवेति हेतुरुक्तः स्वभावोद्गिरणार्थं प्रथमतो व्रीडा नवसङ्गमम्भावयति ततो जाते रसे हास उभाभ्यामुत्तम्भितया भ्रुवा सङ्केच्छां पातिव्रत्यं च कटाक्षदर्शनेन सूचयन्ती प्रीत्या उपतस्थे इदमुपस्थानं न देवताराधनमिव किन्तु सौरतैः सुरतभावैः यत इयं रतिः ततः प्रद्युम्नः क्रियाशक्त्यैवाविर्भूत इति ज्ञानाभावस्तस्य प्रकाश्यते भगवद्वैलक्षण्याय अन्यथा तुल्यतैव स्यात् यदि ज्ञानशक्तिरपि भवेत् ॥ १० ॥

तामाहेति । भगवान् धर्मपरः यतः कार्ष्णिः मर्यादार्थमवतीर्णः सदानन्दाङ्कुरोऽपि सदानन्द एवेति अपेक्षाभावाद्वा तथोक्तवान् । मातरिति । सम्बोधनादज्ञानं व्यवहारे तथात्वात् अनेन कामस्य धर्मविरोधित्वं सहजं निरूपितम् अन्यथा मातृपदमुक्त्वा पश्चात्तस्यां सङ्गं न कुर्यात् लौकिकी भाषेश्वमिति न पारमार्थिको विरोधः माता हि मानं पालयति स्वस्य च नहि विद्वेष्वन्येषु मानं तिष्ठति अतः सर्वप्राणिनामेव माता संरक्ष्या अतो मातृभावं परित्यज्य गुप्तं कामं दूरीकृत्य यथा कामिनी प्रकटकामा तद्वद्वर्त्तसे इति ॥ ११ ॥

तदा तिरोहितज्ञानमेनं मत्वा अज्ञानादुक्तमनुक्तमिति बोधयति । भवान्नारायणसुत इति । स हि शम्बरं पितरं तां च मातरं मन्यते तन्निषेधार्थमाह— नारायणसुत इति । एकनिषेधेनैव इतरस्य सिद्धत्वात् स्वरूपं चाग्रे वक्तव्यमिति निरूप-

एष त्वाऽनिर्दशं सिन्धावक्षिपच्छम्बरोऽसुरः ।
मत्स्योऽग्रसीत्तदुदरादितः प्राप्तो भवान् प्रभो ! ॥ १३ ॥
तमिमं जहि दुर्धर्षं दुर्जयं शत्रुमात्मनः ।
मायाशतविदं त्वं च मायाभिर्मोहनादिभिः ॥ १४ ॥
परिशोचति ते माता कुररीव गतप्रजा ।
पुत्रस्नेहाकुला दीना विवत्सा गौरिवातुरा ॥ १५ ॥
प्रभाष्यैवं ददौ विद्यां प्रद्युम्नाय महात्मने ।
मायावती महामायां सर्वमायाविनाशिनीम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यति । नारायणपुत्रः कथमत्रागतः इत्यत्रोपपत्तिमाह—गृहाच्छम्बरेण हृत इति । साधारिण्यपि धात्री मातृवदेव परिपालयेति स्नेसमाह । अहं ते दयिता पत्नीति । दयितत्वाल्लोकतस्त्यागं नार्हति पत्नीत्वाच्च तवेह तथापि लोके प्रसिद्ध्यभावात् कथमेवमितिचेत् तत्राह। रतिरिति । भवांश्च काम इति ॥ १२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उत्तम्भिता नर्त्तिता या भ्रूस्तया, उपलक्षितैः सौरतैर्भावैः अत्रैव तत्त्वं अद्य वा श्वो वा सर्वं तत्त्वमस्मै ज्ञापयित्वैव सौरतान् प्रभावान् प्रकाशयिष्यामीति विचारितवत्या एव तस्या दैवाद्रहसि विज्ञापनात् पूर्वमेव कामवैवश्यात् ते भावाः स्वयमेवोद्भूता इति ॥ १० ॥

भगवानिति । सार्वज्ञ्यादिगुणयुक्तोऽपि लीलानिधेः कृष्णस्यैवेच्छया सार्वज्ञ्याद्यावरणात्तथोवाचेत्यर्थः । वास्तवार्थस्तु अतो भावात्तेऽन्यथा मतिर्मा भवत्विति शेषः यतस्त्वं मातृभावमतिक्रम्यैव वर्त्तसे यथा यथावत् कामिनी मत्कान्तैवेति ॥ ११ ॥

अहं पत्नी तं कामदेवमेव मत्वोक्तिस्तेन प्रद्युम्नेनापि स्पर्शमणिन्यायेनैव स्वस्पर्शेन सा स्वकान्ता कृता वस्तुतस्तु अनिरुद्धमातेव तस्य स्वशक्तिरिति श्रीवैष्णवतोषणी ॥१२-१८॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विभ्रमं संमोहम् ॥ १० ॥
अङ्ग हे राजन् ! उपतस्थे अभजत् ॥ ११—१२—१६ ॥

भाषा टीका ।

वे श्रीकृष्णपुत्र प्रद्युम्नजी तो थोडेही काल में युवा अवस्था को प्राप्त होगये जो स्त्री उनको देखती थीं उनको मोहित करने लगे ॥ ९ ॥

पद्म पत्र सरीके नेत्र वाले लम्बे भुजों वाले और मनुष्य लोकों में सुन्दर उन अपने पतिको देखकर रतिदेवी लज्जा सहित हास से चढाये भौंसे प्रीति के साथ सुरत क्रीडा की नाईं चेष्टा करने लगी ॥ १० ॥

उसको देखकर प्रद्युम्न भगवान् बोले तेरी यह क्या मत भई है कि तू माताके भाव को छोड कर कामिनी स्त्री सरी की चेष्टा करती है ॥ ११ ॥

रति उवाच

आप तो श्रीकृष्ण के पुत्र कामदेव हैं आपको कृष्ण के घर से शम्बरासुर ले आया था मैं भी आपकी अधिकृत पत्नी हूं हे प्रभो ! कुछ अयुक्त नहीं है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दुर्जयत्वे हेतुः मायाशतविदमिति । कथं तर्हि हन्तव्यस्तत्राह—मायाभिरिति ॥ १४ ॥

नचात्र विलम्बः कार्य इत्याह— परिशोचति रोदितीत्यर्थः ॥ १५—१८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

कथं हृत इत्यपेक्षायां तत्प्रकारं कथयन्ती कोपं जनयति । एष इति ॥ १३ ॥

इमं साक्षादत्रैव वर्त्तमानं दुर्धर्षं कृच्छ्रेणैव व्यग्रयितुं शक्यम् अतः सुतरां दुर्जयं हननं च योग्यमेवेत्याह । आत्मनः शत्रुमिति । आदिशब्दाच्छोषणादयः आग्नेयादयो वा ॥ १४ ॥

पुत्रस्नेहाख्यो मातुः प्रसिद्धो यश्चित्तद्रवविशेषस्तेनाकुला क कर्त्तव्यमिति मूढा तत एवातुरा व्याधितेव तत एव दीना अति दुःखिता तत एव परितः सर्वत्रैव शोचति सरोदनं विलपतीत्यर्थः । तत्र हताशत्वांशे दृष्टान्तः गतप्रजा कुररीवेति धृताशत्वांशे गौरिवेति पूर्वा हि स्वबालकनाशे पूर्ववत्सदाहारं नाहरति किन्तु रोदित्येव उत्तरा तु मृतं गतमपि स्तनं पाययितुमुद्यच्छतीति ॥ १५ ॥

प्रकर्षेणोत्साहोत्तेजनादिना भाषित्वा तस्यास्तद्विस्तायां हेतुः

स च शम्बरमभ्येत्य संयुगाय समाह्वयत् ।
अविषह्यैस्तमाक्षेपैः क्षिपन् संजनयन् कलिम् ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

महात्मने अल्पवयस्त्वेऽपि प्रकाशितबलबुद्धित्वेन तद्योग्यायेत्यर्थः यद्वा गम्भीराय अप्रकाशितनिजप्रभावायेत्यर्थः । विनाशिनीमिति णिन्यन्तः पाठः क्वचिल्ल्युडन्तोऽपि ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एषः । शम्बरो ऽसुरोऽनतीतदशाहमेव त्वां समुद्रे पातयामास हे प्रभो ! समर्थ ॥ १३ ॥

तमात्मनः शत्रुं शम्बरं जहि दुर्जयत्वे हेतुः मायाशतविदमिति । कथं तर्हि हन्तव्यस्तत्राह । मायाभिरिति । मोहनमादिर्यासां ताभिर्मायाभिर्मयोपदेक्ष्यमाणाभिरिति शेषः ॥ १४ ॥

नचात्र विलम्बः कार्य्य इत्याह । परिशोचतीति । तव माता रुक्मिणी हृता विनष्टा अदृष्टेति यावत् प्रजा पुत्रो यस्या सा कुररीव हरिणीव शोचति किंच पुत्रस्नेहेनातुरा विवत्सा विनष्टवत्सा अत एवातुरा गौर्यथा तद्वत् ॥ १५ ॥

प्रभाष्येति सर्वाः शत्रोः सम्बन्धिनी माया विनाशयतीति तथा तां मायां मोहनादिमायात्मिकां विद्यां ददौ ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

कामस्य कथमत्र शत्रुगृहे स्थितिरिति तत्राह— एष त्वामिति । असुरत्वात्तथा करणं मत्स्यो हि स्वज्ञातिघाती तदुदरादिह प्राप्त इत्यनेन सोऽपि हतो निरूपितः ॥ १३ ॥

शम्बरः परमवशिष्यते अतस्तं जहीत्याह–तमिममिति । सावधानत्वाय तस्य गुणानाह । दुर्द्धर्षं दुर्जयं शत्रुं मायाशतविदमिति । दुर्धर्षत्वात् न लौकिकोपायेन मारयितुं शक्यः अनेन विषदानादिप्रकारा अपि व्यावर्त्तिताः दुर्जयत्वात् क्षत्रियधर्मेणापि मारयितुमशक्यः शत्रुत्वान्नोपेक्षणीयः आत्मन इति वाता-देव निवर्त्तते नान्यथेति सूचितं तर्हि अलौकिकयुद्धेन मारणीय इति पक्षं निवारयति । मायाशतविदमिति । तर्ह्यवध्यः कथं मारणीय इतिचेत्तत्रोपायमाह—त्वञ्च मायाभिर्मोहनादिभिः सहितमिमं जहि आदौ मोहय ततस्तन्मायाः प्रतियोगिमायाभिः दूरीकुरु असुराणां हि माया भगवानिति तस्मादेवं वित् संवरोवै प्रकरः इहासीतेति उपासनायास्तुल्यत्वात् अनेकधोपासकस्य विशिष्टत्वाच्च मोहनादिभिर्मायाभिस्तन्मायादूरीकरणं युक्तमेव ॥ १४ ॥

ननु यथा ममाज्ञानम् एवं तस्यापीति ज्ञाने सत्येव अपकारित्वात् न मारणीय इतिचेत्तत्राह—परिशोचतीति । माता हि दयापात्रम् अतस्तद्दुःखदूरीकरणार्थं मारणीय एवेति भावः । ते मातेति सम्भावनया वदति तस्या रुक्मिणीत्वं वा वैदर्भीत्वं वा शोकनिवारकमिति तत्रोक्तं कुररीव विवेकरहिता सा रात्रौ शोचति अनेन निद्राभावोऽपि सूचितः गतप्रजेति शोकहेतुः गता केनचिदपि हृता प्रजा यस्याः नष्टायां पुनरावृत्तिशङ्काभावात्तथा न शोकः सापि पुत्रा पुत्ररूपेति नान्तःशोकमात्रं जनयति किन्तु सर्वदेहेन्द्रियाणां सर्वक्रियाराहित्यं करोतीत्याह—पुत्रस्नेहाकुलेति । पुत्रस्नेहोऽत्यन्तं व्याकुलतां सम्पादयतीति लोकप्रसिद्धिः किञ्च विवाहप्रभृति मनःपरितोषाभावात् जाते पुत्रे पित्रादयः मानयेरन् तस्मिन्नपि गते चिन्तया आतुरापि भविष्यतीत्याह—आतुरो ज्वरी विवेकेन सर्वं समाधानं भविष्यतीतिचेत्तत्र दृष्टान्तमाह । गौरिवेति । वत्साभावे यथा गौः तस्याः हि न क्वापि ममता सर्वा ममता वत्स एव भवति अन्येषां तु विभक्ता ममता भवति अतो गौः दृष्टान्तीक्रियते सर्वत्र इयं च सर्वतो ममतामाकृष्य त्वय्येव स्थापितवतीति गोतुल्या भवति एवं निरूपणमात्रेण कार्यं न सिद्ध्यतीति फलितोऽर्थो ज्ञातव्य एवेति ॥ १५ ॥

एवं प्रभाष्य विद्यामपि ददौ स्त्रीदत्ताया विद्याया तदैव सिद्धिः प्रद्युम्नो हि विद्याग्रहणयोग्यः नात्रैव प्रसिद्धत्वात् महात्मन इति विद्याफलिष्यतीति सूचितं सा विद्या स्वस्मिन्नागता माययैवेति ज्ञापयितुं मायावतीत्युक्तं दैत्यादीनामिव मायासाधारणा भविष्यतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह । महामायामिति । इयं हि सर्वानेव भगवदंशान् व्यामोहयितुं प्रवृत्ता महामाया ननु दैत्यानां भगवानेव माया भवतीति कथमस्या महामायात्वं तत्राह । सर्वमायाविनाशिनीमिति । तत्र हि स्वरूपा अभिव्यक्तिः स्वधेत्यादाविव परव्यामोहार्थं तद्रूपो भूत्वा पालयति नतु तेषां मोक्षं प्रयच्छति अतो बाधकेषु जीवचैतन्यमिव तदपि तिरोभूतमिति सर्वमायाविनाशित्वम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इस शम्बरासुर ने जब आप दश दिन के नहीं भये थे तबही रुक्मिणी जी के उहां से लाकर समुद्र में फैंक दिया उहां आप को मच्छी ने लील लियो अब हे प्रभो ! उस के उदर से इहां आये हो ॥ १३ ॥

इस बडे कठिन दुर्जय अपने शत्रु सैकडों माया जानने वाले शंबरासुर को आप अपनी मोहनादिक मायाओं से मार डालो ॥ १४ ॥

घर में आप की माता कुकर चिडिया की नांई शोच करती है पुत्रके न रहने से पुत्रके स्नेह में व्याकुल हो कर विना बछरी गऊ सरीकी दुःखित होकर बहुत आतुर हो रही है ॥ १५ ॥

ऐसा कहकर मायावती ने महात्मा प्रद्युम्न जी के अर्थ सब मायाओं के नाश करने वाली महामाया नाम की विद्या दे दी ॥ १६ ॥

सोऽधिक्षिप्तो दुर्वचोभिः पदाहत इवोरगः।
निश्चक्राम गदापाणिरमर्षात्ताम्रलोचनः॥ १८॥
गदामाविध्य तरसा प्रद्युम्नाय महात्मने।
प्रक्षिप्य व्यनदन्नादं वज्रनिष्पेषनिष्ठुरम्॥ १९॥
तामापतन्तीं भगवान् प्रद्युम्नो गदया गदाम्।
अपास्य शत्रवे क्रुद्धः प्राहिणोत्स्वगदां नृप!॥ २०॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

वज्रस्य निष्पेषनिर्घाते यथा निष्ठुरस्तीव्रो नादो भवति तथाभूतं नादं व्यनदत् सामान्यविशेषतया व्याप्यव्यापकत्वभावेन पाकं पचतीतिवत् अतिनिष्ठुरं नादमकरोदित्यर्थः॥१८-२०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी।

सम्यगुक्तत्वादिना आह्वयत् आक्षेपैर्निन्दावाक्यैः क्षिपन् तिरस्कुर्वन् सम्यक् तन्मरणपर्य्यन्ततया जनयन् जनयितुम्॥ १७॥
सोऽधीतिस्पष्टं सोऽभीति पाठः क्वचित्॥ १८॥
आविध्य भ्रामयित्वा महानात्मा धृतिर्यस्य तस्मै विशेषेण नदनमेव व्यञ्जयति वज्रेति अन्यत्तैः तत्र वज्रनिष्पेषनिष्ठुरमिति मध्यपदलोपी समासः वज्रनिष्पेषस्य नादमिव निष्ठुरमिति तथा व्यापकत्वं क्रियाया व्याप्यत्वं तु कर्मणः तथा अकरोदिति सर्वेषां धातूनामन्तर्भूतकृञर्थत्वात् उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेन कृञर्थमात्रपर्य्यवसानाच्चेति ज्ञेयं निष्पेषशब्देन कथं चिन्निर्घोषो वा वाच्यते॥ १९॥
अपास्य प्रत्यक् क्षिप्त्वा अत्र नदन्नित्यत्र नृपेति क्वचित्पाठः॥२०॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

ततः स च प्रद्युम्नः संयुगाय युद्धार्थं समाहूतवान् किं कुर्वन्सोढुमशक्यैरधिक्षेपैस्तं शम्बरं क्षिपन् परिभवन् कलिं कलहं जनयंश्च॥ १७॥
स इति। स शम्बरः पादेन ताडितः सर्प इव दुर्वचोभिरधिक्षेपैरधितप्तः अत एव क्रोधात्ताम्रे लोचने यस्य गदा पाणौ यस्य सः निश्चक्राम॥ १८॥
तरसा बलेन गदामाविध्य भ्रामयित्वा प्रक्षिप्य प्रयुज्य वज्रस्याशनेर्निष्पेषे निर्घाते यथा निष्ठुरस्तीव्रो नादो भवति तथा भूतं नादं व्यनदच्चकार पाकं पचतीति वदयं निर्देशः॥ १९॥
तामिति। प्रद्युम्नः स्वगदया तां शम्बरप्रयुक्तामाकाशे आपतन्तीं गदामपास्य निरस्य स इव स्वयमपि नदन् शत्रवे शम्बराय स्वगदां प्रायुङ्क्त॥ २०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ततः प्राप्तविद्यः आक्लिष्टकर्मा ज्ञापयित्वैव मारयिष्यामीति विद्याप्राबल्यं वक्तुमाह्वानमाह—सच शम्बरमिति। चकारात्सन्नद्धो भगवान् पूर्वक्रियया समुच्चयं आह तथा सति विद्याग्रहणं तन्मारणार्थमेवेतीति फलिष्यति अभ्येत्य निकटे गत्वा शङ्काभावो निरूपितः व्याजेन प्रवर्त्तनं वारयति। संयुगाय समाह्वयदिति। बालवाक्यं मत्वा न प्रवर्त्तेतेति अधिक्षेपमप्याह—अविषह्यैरिति। तं प्रसिद्धं प्रसिद्धो ह्यल्पमप्याक्षेपं न सहते तत्रापि नान्यदीयमनुवदति किन्तु स्वयमेव क्षिपति स्नेहात्पुत्रादयोऽपि कदाचिदेवं कुर्वन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—सञ्जनयन् कलिमिति। कलहमुत्पादयन् अहं प्रद्युम्नः कालः त्वं शत्रुः त्वां मारयिष्यामीत्यादिवाक्यान्युक्तवानित्यर्थः॥ १७॥
ततो युद्धार्थं प्रवृत्त इत्याह। सोऽधिक्षिप्त इति। यथा तस्मिन् स्नेहः एवं द्वेषोऽपीति कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य अधिक्षेपस्य दुष्टत्वमाह—दुर्वचोभिरिति। दुर्वचोभिराक्षिप्तः पितापि पुत्रं मारयतीति कृत्रिमत्वे जाते कथं न प्रवर्त्तेतेत्यर्थः। ननु मृत्युरयमिति विशेषेण स समागतः भयात् कथं न निवृत्तः तत्राह—पादाहत इवोरग इति। दीर्घरोषः सर्पः मरणमप्यङ्गीकरोति न तु निवर्त्तते इति तस्य हि क्रोध एव परिपाल्यः न त्वन्ये तत एकेन सह एकेनैव युद्धं कर्त्तव्यमिति गदापाणिरेव निर्गतः नापि बद्धकवचः नापि ससहायः तथा निर्गमने हेतुरमर्षात्ताम्रलोचन इति क्रोधवशात् न किञ्चिद् ज्ञातवान् दृष्टिरपि ताम्रेति दृष्ट्वापि न ज्ञातवान्॥ १८॥
ततः प्रथमत एव स्वयं मारणार्थं प्रवृत्त इत्याह—गदामाविध्येति। क्रोधवशात् महतीमपि गदामुत्तोल्य भ्रामयित्वा वातरंहा यावत्तावधावो भवति अनेन अपराधादपि तस्य पराजय एवेति सूचितं महात्मन इति तस्य पलायनाद्यभावः सूचितः प्रक्षेपमात्रेणैव मारित इति मत्वा व्यनदत् मूर्च्छितस्य तेन नादेन सुतराम्मरणं भवतीति ज्ञापयितुं विशिनष्टि। वज्रनिर्घोषनिष्ठुरमिति। वज्रस्य नितरां घोषः पातसमशब्दः ततोऽपि निष्ठुरमिति॥ १९॥
एतादृशोऽप्युद्यमः व्यर्थो जातः प्रद्युम्नस्य पराक्रमेणेत्याह। तामापतन्तीमिति। स्वगदया तां गदामपास्य आगच्छन्तीं दूरादेव मारयित्वा। ततः क्रुद्धः सन् तद्वत् स्वयमपि नदन् शत्रुर्मारणीय एवेति अन्यथा मारयिष्यतीति स्वगदां प्राहिणोत् भगवानित्येतत्सामर्थ्यहेतुः भगवत्कार्यत्वादावेशित्वाद्वा भगवान्॥ २०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

निष्पेषो निर्घातः। वचनमवोचदितिवन्नादमनददितिसिद्धम्॥१९

स च मायां समाश्रित्य दैतेयीं मयदर्शिताम् ।
मुमुचेऽस्त्रमयं वर्षं कार्ष्णौ वैहायसोऽसुरः ॥ २१ ॥
बाध्यमानोऽस्त्रवर्षेण रौक्मिणेयो महारथः ।
सत्त्वात्मिकां महाविद्यां सर्वमायोपमर्दिनीम् ॥ २२ ॥
ततो गौह्यकगान्धर्वपैशाचोरगराक्षसीः ।
प्रायुङ्क्त शतशो दैत्यः कार्ष्णिर्व्यधमयत्स ताः ॥ २३ ॥
निशातमसिमुद्यम्य सकिरीटं सकुण्डलम् ।
शम्बरस्य शिरः कायात्ताम्रश्मश्र्वोजसाऽहरत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

॥२०

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आविध्य भ्रामयित्वा वज्रस्य निष्पेषे निर्घाते यथा निष्ठुरस्तीव्रो नादो भवति तथा भूतं नादं व्यनदत् वचनमवोचदितिवद्वयं निर्देशः ॥ १९—२० ॥

भाषा टीका ।

इतना सुनकर जो प्रद्युम्नजी झटसे शंवरासुर के पास गये और युद्ध के लिये बुलाया बडे कठिन नहीं सहने योग्य वचन कहे जिससे कि लडाइ होवे ॥ १७ ॥

वह फिर उन कठिन वचनों के मारे जैसे पैर की ठोकर मारने से सर्प क्रोधित होता है तैसे क्रोध के मारे आखों को लाल करके गदा हाथ मे लेकर घर मे से निकला ॥ १८ ॥

बडे वेग से महाबली प्रद्युम्नजी के उपर गदा को चलाकर जैसा वज्र का शब्द होवै तैसे कठोर गर्जना करने लगा ॥ १९ ॥

हे राजन् ! भगवान् प्रद्युम्नजी भी आती हुइ उस गदा को देखकर अपनी गदा से उसको दूर हटा कर शत्रु पर क्रोध करके अपनी गदा को फिर चलाते भये ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वैहायसः आकाशे स्थितः ॥ २१ ॥
सत्त्वात्मिकां सत्त्वगुणमयीं प्रायुयुङ्क्तेत्युत्तरस्यानुषङ्गः ॥२२॥
ता मायाः व्यधमयद्व्यनाशयत् ॥ २३ ॥
ताम्राणि श्मश्रूणि यस्मिंस्तत् ओजसा बलेन ॥ २४—२५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

त्वर्थे चशब्दः मयेन दर्शितां प्रवर्त्तितां सम्यक् परीक्षत्वादिना आश्रित्य अत एव वैहायसः सन् एवं श्रीप्रद्युम्नगदावञ्चनं सूचितम् अश्ममयं शिलाप्रचुरं तथा च श्रीहरिवंशे ।

भस्मीभूते वृक्षवर्षे शिलासङ्घानवर्षयदिति ।
अतोऽस्त्रमयमिति पाठोऽसम्मतः ॥ २१ ॥

बाध्येति युग्मकम् महारथः वीरवर्गश्रेष्ठः ॥ २२ ॥

गौह्यकेत्यादौ प्रथमं सामान्यतो निर्दिष्टानां स्त्रीप्रत्ययं विनैव द्वन्द्वः पश्चान्मायाविशेषणत्वेन स्त्रीत्वे विवक्षिते समस्तात्स्त्रीप्रत्ययो ज्ञेयः "शतशः इति" गौह्यकादीनामेवावृत्तिर्व्यक्ता यद्वा अन्या अपि मायाः शतश इत्यर्थः । ताश्चोक्ताः श्रीहरिवंशे ।

ततो मायां परां चक्रे देवशत्रुः प्रतापवान् ।
सिंहान् व्याघ्रान् वराहांश्च तरक्षूनृक्षवानरान् ।

वारणान् वारिदप्रख्यान् हयानुष्ट्रान् विशाम्पत इत्यादिना गौह्यकादीनां यथोत्तरं हिंसकत्वेन श्रैष्ठ्यस्य प्रसिद्धौ ताः सर्वाः यतः कार्ष्णिः अस्याग्रेऽप्यनुवृत्तिः ॥ २३ ॥

कायादहरत् दूरीचकार ताम्रश्मश्र्विति घोरत्वादिकं सूचितम् किरीटादिसहितमिति हरणे लाघवं कौतुकञ्च ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स च शम्बरः मयेन दैत्यदानवाचार्य्येण दर्शितामुपदिष्टां मायामन्तर्धानाद्यात्मिकामाश्रित्य वैहायसः आकाशे स्थितः कार्ष्णौ प्रद्युम्ने शिलामयं वर्षं मुमुचे ॥ २१ ॥

तदा रौक्मिणेयः प्रद्युम्नः शिलावर्षेण बाध्यमानस्ताड्यमानः सत्त्वात्मिकां सत्त्वगुणमयीं मायां महाविद्याख्यां सर्वासुरमायोपघातिनीं प्रायुङ्क्तेत्युत्तरस्यापकर्षः ॥ २२ ॥

ततः पुनर्दैत्यः गुह्यकानां सम्बन्धिनीं तथा गन्धर्वादिसम्बन्धिनीं च मायां प्रायुङ्क्त कार्ष्णिस्तु ताः सर्वा मायाः व्यधमयत् व्यनाशयत् ॥ २३ ॥

ततः निशितं खड्गमुद्धृत्य निर्माय ताम्राणि श्मश्रूणि यस्य तस्य शम्बरस्य कायात्सकिरीटं सकुण्डलं च शिरो जहार पातयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥

आकीर्यमाणो दिविजैः स्तुवद्भिः कुसुमोत्करैः ।
भार्ययाम्बरचारिण्या पुरं नीतो विहायसा ॥ २५ ॥
अन्तःपुरवरं राजन् ! ललनाशतसङ्कुलम् ।
विवेश पत्न्या गगनाद्विद्युतेव बलाहकः ॥ २६ ॥
तं दृष्ट्वा जलदश्यामं पीतकौशेयवाससम् ।
प्रलम्बबाहुं ताम्राक्षं सुस्मितं रुचिराननम् ॥ २७ ॥
स्वलङ्कृतमुखाम्भोजं नीलवक्रालकादिभिः ।
कृष्णं मत्वा स्त्रियो ह्रीता निलिल्युस्तत्र तत्र ह ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो लौकिकेन जयाभावमाशङ्क्य मायया भगवद्रूपया युद्धङ्करिष्यामीति प्रवृत्त इत्याह—सच मायामिति । दैतेयीमनेन भगवत्त्वमुक्तं सम्यगाश्रयणं मनःपूर्वकं भक्त्या मयदर्शितामिति सिद्धादुपदेशः सफलो भवतीति ज्ञापनार्थः ततः अदृश्यः सन् अस्त्रमयमाग्नेय्याद्यस्त्रसमूहङ्कार्ष्णौ प्रद्युम्ने स्वयं विहायसि आकाश एव स्थितः वैहायसः असुराणामन्तरिक्षेऽपि गतिरस्तीति सूचयितुन्तथोक्तम् ॥ २१ ॥

ततो मायाया भगवत्त्वात् काचित् पीडा जातेत्याह—बाध्यमानो ऽस्त्रवर्षेणेति हीनत्वं सम्पादयितुं रौक्मिणेय इत्युक्तं नहि कृष्णपुत्रे बाधा सम्भवतीति तथापि महारथः क्षत्रियजातित्वेन प्राप्तसामर्थ्यं; सत्त्वात्मिकां प्रतिस्पर्द्धिनीं विद्यारूपां तया साक्षादुपदिष्टां समाश्रित्य स्वयमप्यस्त्रमयं वर्षं मुमोचेति सम्बन्धः ॥ २२ ॥

ततस्तेनापि बह्वयो मायाः प्रदर्शिता इत्याह—तत इति । पञ्चैता अङ्गमायाः तेन हि साङ्गो भगवान् सेवित इति ज्ञायते गन्धर्वा अपि दैत्यपक्षपातिनः तेषामवान्तरभेदाः सन्तीति आह । प्रायुङ्क्त शतश इति । सर्वासामपि सकृदेव निराकरणं कृतवानित्याह । कार्ष्णिः सपूर्वप्राप्तमायः तास्व्यधमयत् ॥ २३ ॥

ततः पौरुषद्वयेऽपि नष्टे तं मारितवानित्याह । निशातमिति । यथा श्येने दृष्टे पक्षिणो लीयन्ते तथा तस्मिन् दृष्टे शम्बरो लीनो जात इति निष्प्रभत्वं स्वेच्छया असिमुद्यम्य किरीटकुण्डलसहितं परितः उपरि च शोभायुक्तमधोऽपि दुर्धर्षं ताम्रश्मश्रु ओजसा अहरत् छित्वानीतवानित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वैहायसः आकाशचारी ॥ २१ ॥

सत्त्वात्मिकां विद्यां प्रायुङ्क्तेत्युत्तरस्यानुषङ्गः ॥ २२—२७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वैहायसः खचरः ॥ २१ ॥

महाविद्यां प्रायुङ्क्त इत्युत्तरस्यानुषङ्गः ॥ २२ ॥

व्यधमयद्व्यनाशयत् ॥ २३ ॥

ओजसा बलेन ॥ २४—२८ ॥

भाषा टीका ।

फिर उस शंबरासुर ने मयदैत्य की कही हुई माया का आश्रय लेकर आकाश में जाकर प्रद्युम्नजी के ऊपर अस्त्रों की वडी वर्षा करी ॥ २१ ॥

उन अस्त्रों से ताडित होने से महारथी प्रद्युम्नजी ने सब मायाओं की नाश करने वाली सत्त्वात्मक महाविद्या का अनुसन्धान किया ॥ २२ ॥

फिर दैत्य ने गुह्यकों की गन्धर्वों की पिशाचों की सर्पों की राक्षसों की सैकडों मायाओं को चलाया कृष्णपुत्र प्रद्युम्नजी ने उन सबों का नाश करदिया ॥ २३ ॥

फिर तो तीखी तरवार को लेकर अपने बलसे किरीट कुंडल सहित लाल डाढी मूछों वाले शंबरासुर के मस्तक को काट कर शरीर मे से अलग करदिया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका

विद्युता सह बलाहको मेघ इव ॥ २६—२७

नीलाश्च वक्राश्च येऽलकास्त एवालयस्तैः ह्रीता लज्जिताः २८

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

दिविजैर्देवैः कर्तृभिः पुष्पसमूहैः करणैः आकीर्य्यमाणः व्याप्यमानः भार्य्यया मायावत्या अम्बरचारिण्येति देवस्वभाव उक्तः अतो विहायसा आकाशमार्गेण पुरं द्वारकां नीतः ॥ २५ ॥

अन्तःपुरेषु वरं श्रेष्ठं भगवदीयत्वात् सर्वमहिषीवरश्रीरुक्मिणीसम्बन्धात् तत्रापि विशिष्टं पत्न्या रत्या सह ॥ २६ ॥

तं दृष्ट्वेति युग्मकम् । श्रीकृष्णमननाय तत्सादृश्यमाह । जलदेत्यादि सप्तभिः पदैः ताम्रे रक्तवर्णे अक्षिणी यस्य तम् अब्जदलवत् प्रान्तरक्तनेत्रमित्यर्थः ॥ २७ ॥

अवधार्य शनैरीषद्वैलक्षण्येन योषितः।
उपजग्मुः प्रमुदिताः सस्त्रीरत्नं सुविस्मिताः ॥ २६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी।

पद्मदलायतेक्षणमिति प्रागुक्तेः ह विस्मये ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

आकीर्य्यमाण इति। स्तुवद्भिर्विविधैर्देवैः कर्तृभिः कुसुमोत्करैः कुसुमाञ्जलिभिः कुसुमजालैर्वा आकीर्य्यमाणः प्रद्युम्नः अम्बरे स्वयं चरति अन्यांश्च चारयति तच्छीला तथा तया आर्यया कर्त्र्या विहायसा आकाशमार्गेण पुरीं द्वारकां प्रति नीतः ॥ २५ ॥

तत्र हे राजन्! ललनाः स्त्रिय एव रत्नानि तैः सङ्कुलम् अन्तःपुरश्रेष्ठं पत्न्या सह प्रविवेश यथा विद्युता सह वलाहको नीलमेघस्तद्वत् ॥ २६ ॥

तमिति। तं प्रविष्टं प्रद्युम्नं दृष्ट्वा स्त्रियः कृष्णमेव मत्वा लज्जितास्तत्र तत्र निलिल्युः कृष्णं मत्वेत्यत्र हेतुं वदन् कृष्णासाधारणैर्धर्मैर्विशिनष्टि। जलदश्याममित्यादि। प्रलम्बौ दीर्घौ बाहू यस्य तं नीला वक्राश्च येऽलकास्त एवालयस्तैरलंकृतं मुखाम्भोजं यस्य तम् ॥ २७—२८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

ताम्रे रक्तवर्णे अक्षिणी यस्य तम् अब्जवत् प्रान्तरक्तवर्णाक्षमित्यर्थः ॥ २७—३९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः।

तं दृष्ट्वेत्यादिकृष्णाकारत्वात् अतः श्रीकृष्णद्वारकायामन्तःपुरे द्विभुज एवेति कृष्णभानत्वे हेतुः जलदश्याममित्यादिविशेषणानि अतः कृष्ण एव इति मत्वा अन्तःपुरस्थिताः स्त्रियो दासीप्रभृतयस्तत्र तत्र निलिल्युर्लीना बभूवुः कुतः इत्याह। ह्रीता लज्जिताः एतेन श्रीकृष्णस्य नित्यकिशोरत्वम् ॥२७—३९॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एतत्कर्म न विगीतमिति ज्ञापयितुं देवानां सन्माननामाह—अवकीर्यमाण इति। आकिरणं सर्वत्र वृष्टिः कायिके वाचनिके चोके अर्थान्मानसिकमिति सर्वथा देवानामादर उक्तः ततो मायावत्या अम्बरचारिण्या विहायसा आकाशमार्गेण प्रद्युम्नो द्वारकां नीतः ॥ २५ ॥

आदौ भगवद्गृहे पुत्रत्वे सिद्धे पश्चादन्यत्र पुत्रत्वं सिध्यत्विति पुरशब्देन अन्तःपुरमप्युच्यते कृष्णान्तःपुरं नीतवती प्रद्युम्नस्य पारज्ञानाथम् अन्तःपुरेषु वरं ललनाशतैः सङ्कुलं विद्युतेव बलाहक इति शोभा दोषाभावश्चोक्तः आकाशमार्गप्रवेशे विचारोऽपि न जातः आधिदैविकास्तु जानन्तीति न निरोधं कुर्वन्ति पत्न्या सह प्रवेशात् लौकिकोऽपि न दोषः ॥ २६ ॥

ततोऽन्तःपुरं प्रविष्टस्य विचारमाह—तं दृष्ट्वेत्यष्टभिः। सर्वासां त्रिभिर्विचारः रुक्मिण्याः पञ्चभिः साधारणानां विचारे हेतुं वक्तुं प्रथमतो मोहमाह। अन्तःपुरे यावन्तो जनाः सुतरां स्त्रियः तम्प्रद्युम्नं भगवत्सदृशं दृष्ट्वा कृष्णं मत्वा प्रथमतः ह्रीणाः लज्जिताः सत्यः कृष्णस्य स्त्रियो निलिल्युः ता हि स्वच्छन्दं क्रीडमानाः स्थिताः अतो भगवान् दृष्टवानिति लज्जा भगवत्समानतांम्वक्तुंविशेषणान्याह। जलदश्याममित्यादिना। भगवान् षड्गुणसहितः स्वयमयमपि सप्तधा समान इतिश्रीवत्सकौस्तुभौ विना अन्यस्योपलक्षणवर्णनं जलदश्याममिति रूपतुल्यता आकृतिस्तु पुत्रत्वादेव समाना भवति पीतपट्टाम्बरमिति परिच्छदतुल्यता प्रलम्बबाहुमिति स्त्रीणां सम्यक् ज्ञातावयवतुल्यता ताम्राक्षमिति अनौचित्यात् क्रुद्ध इव स ज्ञातः इदं वैलक्षण्यमग्रे वक्ष्यति सुस्मितमिति तासां भाव्यो धर्मः रुचिराननमिति सर्वोत्कृष्टशोभा ॥२७॥

अलङ्कृतं मुखाम्भोजं यस्य नीलैर्वक्रैरलकादिभिः आदिशब्देन कुण्डलकिरीटादिभिः किम्बहुना भगवदीया सर्वा सामग्री आद्या मुखं हि सर्वेषां भेदजनकं तदेव तुल्यं जातमिति भ्रमो युक्तः यत्र क्वचिल्लीना इति निलीय दर्शनं सम्भवतीति निरूपयितुम् ॥२८॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

ह्रीताः लज्जिताः ॥ २८ ॥

भाषा टीका।

तदनंतर देवतों ने स्तुति करके प्रद्युम्नजी के उपर पुष्पों की वृष्टि करी फिर आकाश मार्ग चलने वाली मायावती के साथ आकाश ही होकर प्रद्युम्नजी द्वारका को चले गये ॥२५॥

हे राजन्! जैसे विजुली के साथ मेघ होवै तैसे शोभित होकर आकाश से उतरकर श्रीकृष्णचंद्र का जो अनेक स्त्रियों सहित अन्तःपुर है तिसमे पत्नी के सहित प्रद्युम्नजी पैठे ॥२६॥

मेघ से श्याम पीतवस्त्र धारी लंबे भुजा वाले सुन्दर लाल नेत्र वाले सुन्दर हास्ययुक्त मुखारविंद वाले सुन्दर अलंकारों से विभूषित नीलटेढे केशों से सुशोभित मुख वाले श्रीप्रद्युम्नजी को देखते मात्र रनवासकी सवस्त्री श्रीकृष्णचंद्र हैं ऐसा जानकर लज्जित होकर जहां तहां ओट मे छिप गई ॥ २७—२८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

श्रीकृष्णो न भवतीत्यवधार्य स्त्रीषु रत्नं श्रेष्ठा रतिस्तत्सहितम् ॥ २६—३० ॥

अथ तत्रासितापाङ्गी वैदर्भी वल्गुभाषणी ।
अस्मरत्स्वसुतं नष्टं स्नेहस्नुतपयोधरा ॥ ३० ॥
कोऽन्वयं नरवैदूर्यः कस्य वा कमलेक्षणः ।
धृतः कया वा जठरे केयं लब्धा त्वनेन वा ॥ ३१ ॥
मम चाप्यात्मजो नष्टो नीतो यः सूतिकागृहात् ।
एतत्तुल्यवयोरूपो यदि जीवति कुत्रचित् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सुतं स्मरन्त्याह । कोन्वयमिति । नरवैदूर्यः पुरुषश्रेष्ठः ॥ ३१ ॥
एतेनतुल्यं वयो रूपं च यस्य स भवेदिति ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

ईषद्वैलक्षण्यं वर्णादिशोभातः किञ्चिन्न्यूनत्वं वयश्च तथा आश्चर्य वनिरीक्षणादिराहित्यै विनयिदृष्टित्वादिकं चतेनाव- धार्य्य उपसमीपे जग्मुः प्रकर्षेण मुदिता: श्रीकृष्णसारूप्यस्वा- भाव्यात् शुचि स्मिताश्च अन्यत्र तदसम्भवात् स्त्रीति सामान्य- निर्देशस्तत्पत्नीत्वज्ञानोदयरहितानां तासामभिप्रायेण रत्नत्वनि- र्देशः तत्स्पर्शेन तादृशीत्वप्राप्तेः ॥ २६ ॥

अथ समागमादनन्तरमेव तत्र तासु पश्यन्तीषु मध्ये असि- तापाङ्गीति विलोकनसौन्दर्य्यस्य वल्गुभाषिणीति भाषणसौन्द- र्य्यस्याभिप्रायेण अस्मरत् सारूप्यदर्शनेनानुसन्दधे स्वशब्देना- त्यन्तस्नेहविषयतोक्ता अत एव चिरकालेऽतीतेऽपि स्नेहस्नुत- पयोधरा सती ॥ ३० ॥

नरवैदूर्यः नरेषु स इव श्रेष्ठः कस्य पुत्रो वा ॥ ३१ ॥

नष्टः अदर्शनं गतः अपि सम्भावनायां यदि कुत्रापि जीवेत् तदैतत्तुल्यवयो भवेदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततस्ता योषितः शनैरीषद्वैलक्षण्येन श्रीवत्साद्यभावरूपेणेति भावः अवधार्य्य कृष्णो न भवत्ययमिति निश्चित्य स्त्रीरत्नेन सहितं प्रद्युम्नमुपजग्मुः समीपमाजग्मुः ॥ २९ ॥

अथ तत्रेति वल्गु सुन्दरं यथा तथा भाषते इति तथा सा वैदर्भी रुक्मिणी नष्टं सुतमस्मरत् स्नेहेन स्नुतौ तरलौ पयो- धरौ यस्याः इत्थं प्राहेति शेषः ॥ ३० ॥

उक्तिमेवाह । कोन्विति पञ्चभिः । अयं नर एव वैदूर्यः पुरुष- रत्नमित्यर्थः कोनु को वा कस्य वा सम्बन्धी पुत्र इति यावत् कया स्त्रिया जठरे धृतः कस्याः पुत्र इत्यर्थः । अनेनेयं स्त्री क लब्धा ॥ ३१ ॥

योऽसौ ममात्मजः सूतिकागृहान्नीतो नष्टोऽदृष्टश्च स एवायं किमित्यर्थः । एतेन तुल्यं वयो रूपं च यस्य सोऽस्मत्पुत्रः क्वचि- द्यदि जीवति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ततो जिज्ञासायां भगवतः किञ्चिदाधिक्यं श्रीवत्सादिकं चादृष्ट्वा ईषद्वैलक्षण्येन साक्षाद्भगवान् न भवतीति निश्चित्य तत्तुल्यत्वेन तदीयत्वं च निश्चित्य पुत्र एवायं भविष्यतीति प्रमुदिताः सत्यः स्त्रीरत्नसहितं तं द्रष्टुं सर्वा एव योषितः समा- गताः शुचिस्मितं यासामिति तासां भावान्तरं निवारितम् २६

तत्र रुक्मिण्यपि समागता तासां तस्याश्च पूर्वोक्ता धर्मा- स्तुल्याः विशेषं वक्तुं प्रक्रियान्तरमारभते । अथेति । भगवत्पुत्रो भवतीति सम्भावनया सिद्धं तासां त्वस्मत्पुत्रो न भवतीति निश्चयः अस्यास्तु सन्देह इति भिन्नः प्रक्रमः ननु पुत्रत्वे निर्धा- रिते पश्चात् स्वस्याः अन्यस्या वेति विचारो युक्त इत्याशङ्क्य भगवत्पुत्रत्वं निर्धारयितुम् एकहेलया स्वस्या अपि प्रथमतः सादृश्यं ज्ञातवतीत्याह—तत्र स्त्रीसमूहे असितापाङ्गी शोभन- दर्शना असिते कृष्णे वा अपाङ्गो यस्या इति तेन ज्ञानदृष्टि- रस्याः अन्यापेक्षया विलक्षणेति इयमेव सादृश्येन पुत्रं स्मृत- वती यतो वैदर्भी अत्यन्तं भक्ता अन्तःकरणदेहयोरुत्तमत्व- मुक्त्वा मध्ये वाचोऽप्युत्तमतामाह—अन्यथा कायन ज्ञानसाम्य एकमतुल्यं स्यादिति वल्गु भाषत इति वल्गुभाषिणी साद- श्येन संस्कार उद्बुद्ध इति स्वसुतं नष्टमस्मरत् यद्यप्यत्यन्तं शिशोः स्थूलस्यापि नावयवादिसाधारण्यं तथापि तस्याश्चि- विधोऽप्युत्कर्ष इति तादृशस्यैव वृद्धावयं भावो भवतीति निश्चित्य स्वसुतं नष्टमस्मरत् स्नेहेन स्नुतौ पयोधरौ यस्या इति आधिभौतिकस्य देहस्य आधिदैविकस्यापि तत्सम्पादक- स्यापि सम्वादो निरूपितः ॥ ३० ॥

एतदीयाश्चत्वारो धर्मा निरूप्यन्ते आन्तर एको बाह्यास्त्रयः आदौ परिदृश्यमानं सम्भावयति । कोन्वयमिति । नु इति वितर्के अयं कः देवादिषु मध्ये क इत्यर्थः । वैडूर्यमणिः श्यामपीतो भवति नीलमेघश्यामोऽपि तया सहितस्तत्कान्त्या वैडूर्यतुल्यो जातः वैडूर्यमणिश्चेत् नराकारः सहज एवोत्पन्नो भवेत् सोऽपि चेत् नो भवेत् तदा प्रद्युम्नतुल्यः स्यात् इति मत्वाह—नरवै- डूर्य इति । ननु कस्य चित् वंशे एतादृशा एव वोत्पद्यन्ते यथा देशविशेषे पाषाणा हीरकरूपा भवन्ति तस्मादाश्चर्यमिति चेत् तत्राह—कस्य वेति । को वा एतादृशः यस्यायं पुत्रो भवेत् कमलेक्षणत्वाच्च स्थावरस्य स्त्रिया अपि भावोऽस्मिन् दृश्यत इति न स्थावराज्जातः नापि मनसः नापि केवला- त्पुरुषात् अतः का वा तादृशपुरुषयोग्येति तां भावयति कया वा जठरे धृत इति अस्तु वा इयं भार्या एतद्योग्या कथमनेनो-

कथं त्वनेन सम्प्राप्तं सारूप्यं शार्ङ्गधन्वनः ।
आकृत्याऽवयवैर्गत्या स्वरहासाऽवलोकनैः ॥ ३३ ॥
स एव वा भवेन्नूनं यो मे गर्भे धृतोऽर्भकः ।
अमुष्मिन्प्रीतिरधिका वामः स्फुरति मे भुजः ॥ ३४ ॥
एवं मीमांसमानाया वैदर्भ्या देवकीसुतः ।
देवक्यानकदुन्दुभ्यामुत्तमश्लोक आगमत् ॥ ३५ ॥
विज्ञातार्थोऽपि भगवांस्तूष्णीमास जनार्दनः ।
नारदोऽकथयत्सर्वं शम्बराहरणादिकम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

उपलब्धेत्याह—कथं लब्धेति । अनेनापि इयं का लब्धा वेत्यनादरे रुक्मिणीहृदये सा न सम्यग्भातीति पूर्वजन्मसम्बन्धिनीति एतदुधनेन स्वपुत्रस्मरणात् सादृश्यमेव स्मारकमिति ॥ ३१ ॥

सादृश्यमुपपादयति-मम चापीति । यथा कस्याश्चित् अयं पुत्रः एवं ममापि पुत्रः एतादृशो भवतीति आशङ्क्य व्यावर्त्तयति—नष्ट इति । तर्हि मृतस्य कथं तुल्यता इत्याशङ्क्याह—नीत इति । अयं नाशोऽदर्शनार्थः सूतिकागृहादित्यनिर्देश एव केनचिन्नीतः तर्हि कथं रक्षसा घातकेनान्येन वा नीतः तुल्यो भविष्यतीति चेत्तत्राह—यदि जीवति कुत्रचिदिति। तदा एततुल्यं वयो रूपं च यस्य यादृशो भवेत् एतावता स्वपुत्रस्य सम्भावना जीवितस्य एततुल्यता निरूपिता ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कृष्णो न भवतीत्यवधार्य तमिति पूर्वस्याऽनुषङ्गः॥२९—३०॥
नरवैडूर्य्यः पुरुषश्रेष्ठः कस्य पुत्रः ॥ ३१ ॥
नीतो बालग्रहेण ॥ ३२—३९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्त्रीषु रत्नं श्रेष्ठा रतिस्तत्सहितम् ॥ २९—३० ॥
नरेषु वैडूर्यः श्रेष्ठः ॥ ३१ ॥
एतेन तुल्ये वयोरूपे यस्य सः यदि जीवति तर्हि क्वचिद्भवति ॥ ३२—३९ ॥

भाषा टीका ।

अब वहां की स्त्रियों ने कुछ विलक्षणतासे उनको कृष्ण नहीं हैं ऐसा जाना, तब वे सब मिलकर आनन्द से उत्तम स्त्री के सहित जो प्रद्युम्नजी हैं तिनके देखने को समीप गई ॥ २९ ॥

फिर उन्हीं में सुंदर नेत्र वाली श्रीरुक्मिणीजी ने अपने पुत्र का स्मरण किया तब उनके स्तनों से स्नेह के मारे दूध स्रवित होने लगा ॥ ३० ॥

फिर वे रुक्मिणीजी बोलने लगीं कि यह कमल से नेत्र वाला मनुष्यों मे श्रेष्ठ बालक कौन है, किस युवतीने इसको गर्भ में धारण किया होगा, और जो यह स्त्री इसके साथमें है सो कौन है ? कैसे इसको मिली है ॥ ३१ ॥

मेरा भी पुत्र खोय गया जिसको कि सूतक के घरसे कोई ले गया यदि वह कहीं जीता होगा तो इसी के बराबर रूप अवस्था वाला होगा ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्य स्वपुत्रत्वं सम्भावयन्त्याह—कथं त्विति ॥ ३३ ॥
तदेवाधिकं सम्भावयति, स एवेति ॥ ३४ ॥
देवक्यानकदुन्दुभ्यां देवक्यानकदुन्दुभिभ्यामित्यर्थः॥३५—३९॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तु विस्मये सम्यक् प्राप्तिमेव दर्शयति-आकृत्येति । प्रांशुतानुरूपपुष्टिशोभिताखिलदेहाकारविशेषेण अवयवैस्तदनुरूपैरेव श्रीचरणाद्यङ्गैः गत्येति आकाशादुत्तीर्य्य कियत्पदन्यासात् स्वरेति समीपगतान् प्रतिमात्रादितस्त्वप्रश्नादित्यूह्यम् ॥ ३३ ॥

अधिकेति । स्वस्य जगन्मातृत्वेन सर्वेष्वप्यर्भकेषु सामान्यतः प्रीतिं द्योतयति ॥ ३४ ॥

श्रीदेवक्यादिभ्यां सहागमनं प्रायस्तदानीं तद्गृहगमनात् उद्गतं तमः अज्ञानं यस्मात्तादृशः श्लोको यस्य श्रीरुक्मिण्यादीनामज्ञाननिरासार्थमिति भावः ॥ ३५ ॥

विज्ञातार्थत्वेऽपि तूष्णीमासने हेतुःजनानर्दयति याचयतीति लीलावैचित्र्येण सर्वेषां सुखप्रद इत्यर्थः । अन्यथा चिरं शोचन्त्याः श्रीरुक्मिणीदेव्यास्तस्मिन्नसूयापि सम्भवेत् अकस्मान्नारदास्यागमनं श्रीकृष्णेच्छयैव ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्य स्वपुत्रत्वं सम्भावयन्त्याह—कथमिति ॥ ३३ ॥
निश्चिनोति—स एवेति । यो भगवान् कृष्णांशभूतो मम

तच्छ्रुत्वा महदाश्चर्यं कृष्णान्तःपुरयोषितः ।
अभ्यनन्दन्बहूनब्दान्नष्टं मृतमिवागतम् ॥ ३७ ॥
देवकी वसुदेवश्च कृष्णरामौ तथा स्त्रियः ।
दम्पती तौ परिष्वज्य रुक्मिणी च ययुर्मुदम् ॥ ३८ ॥
नष्टं प्रद्युम्नमायातमाकर्ण्य द्वारकौकसः ।
अहो मृत इवाऽऽयातो बालो दिष्ट्येति हाऽब्रुवन् ॥ ३९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गर्भगतः स एवायं नूनं ध्रुवं स एवायं भवेदिति पाठान्तरं तत्र हेतुः अमुष्मिन्नस्मिन्मम प्रीतिरधिका भवति मम वामो भुजश्च स्फुरति सञ्चलति अन्यथैतत् न घटेतेति भावः ॥३४॥ इत्थं वैदर्भ्यां मीमांसमानायां तर्कयन्त्यां सत्यामुत्तमश्लोको भगवान् देवकीवसुदेवाभ्यां सह तत्राऽऽजगाम ॥ ३५ ॥ विज्ञातोऽध्यवसितः अर्थः इतरसंशयविषयीभूतोऽर्थो येन तथाभूतोऽपि तूष्णीमास तदा नारदः शम्बराहरणादिकं सर्वमकथयत् ॥ ३६ ॥

भीतिपतितम् अक्षरच्युतकालङ्कारे बोधयति यथा रक्षो रक्ताक्ष इति अयं च पुत्रः च्युत एव स्थानात् पुनः प्राप्त इति [सूच-यितुम् आसवैः सहागमत् ॥ ३५ ॥

आगत्यापि स्वयं कथने बहिर्मुखाः लोभं सम्पादयेयुरिति तूष्णीं स्थित इत्याह— विज्ञातार्थोऽपीति ज्ञाने भगवानिति हेतुः तूष्णींभावे जनार्दन इति । सहि जनानामविज्ञामर्दयतीति निन्दायां तु तेषामविद्या न गमिष्यतीति तदा भगवदिच्छया नारदः समगत्योक्तवानित्याह—नारदो कथयत्सर्वमिति । स्वकृतमेवेति दोषपरिहारोप्यनेन कृतः शम्बरस्य आहरणमारभ्य समागमनपर्यन्तं सर्वमुक्तवान् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अतः परं भेदं निराकृत्य स एवायं भवितुं युक्त इति विशेषं निरूपयति द्वाभ्याम्-कथं त्वनेनेति । अस्तु वा अयमुत्तमः तथापि शार्ङ्गधन्वनः सारूप्यं तदपुत्रत्वे कथमनेन सम्प्राप्तं शार्ङ्गधन्वन इत्यनेन व्याघाताः भगवतो निरूपिताः ते अस्मिन्नपि दृश्यन्त इति कायवाङ्मनोभिस्तुल्य इति समानान् षट्धर्मानाह— आकृत्या अवयवैः गत्येति । अवयवा ऽवयविकार्याणि तुल्यानि निरूपितानि स्वरो वाचिकः हासावलोकनं मानसं भावसूचकमिति भेदेन घटत इति ॥ ३३ ॥

स एवायं वा भविष्यतीति सम्भावयति नूनं निश्चयेनायं भगवत्पुत्रः तत्रापि यो मया गर्भे धृतः । ननु, भगवाननेकपत्नीक इति द्वीपान्तरे वा भगवतः सकाशात् कस्याश्चिज्जातो भवतु ततः सर्वमुपपद्यत इति कथं त्वया जठरे धृतो भविष्यतीति आशङ्क्याह—वामःस्फुरति मे भुज इति । वामभुजस्फुरणमत्यन्तप्रियस्य समालिङ्गनं सूचयति येन परमानन्दो भवति तादृशः पुत्र एव तस्मिन् स्वपुत्रत्वं निश्चित्यापि सम्यक् लोकतोऽपरिज्ञाने तथा व्यवहारः कर्त्तुं न शक्यत इति सन्दिहाना इव स्थिता ॥ ३४ ॥

एवं ततो भगवान् निश्चयार्थं सर्वैः सह समागत इति वदति—एवमिति । यतोऽयं देवकीसुतः भक्तहितकारी सुतरां स्त्रीणां रुक्मिणी च भक्ता सा च मीमांसमाना क्लेशेनैव स्थिता अतस्तद्दुःखनिराकरणार्थं पुत्रत्वेन स्वीकारे ऽपित्रादयः प्रयोजका इति देवक्या आनकदुन्दुभिना च सहितः समागतः यतोऽयमुत्तमश्लोकः अन्यथा वाच्यता भवेदिति अत्र

भाषा टीका ।

इसकी आकृति अवयव गति स्वर हास अवलोकन ये सब श्रीकृष्ण के तुल्य हैं, यह श्रीकृष्ण की सरूपता इसको कैसे मिली ? ॥ ३३ ॥

अथवा जिसको मैंने गर्भ में धारण किया था वही बालक यह होगा, क्योंकि मेरी इस पर बड़ी प्रीति होती है और मेरा वायां भुजा भी फरकता है ॥ ३४ ॥

इस प्रकार से रुक्मिणीजी के विचार करते ही में वसुदेव देवकी के सहित श्रीकृष्णचन्द्र भी बाहर से आगये ॥ ३५ ॥

भगवान् सब जानते भी थे तौभी चुप रह गये तब नारदजी ने आकर शम्बर के हरण आदि की सब कथा कही ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अतिसौन्दर्येण प्रद्युम्नं वर्णयति-यमिति । पिता श्रीकृष्णस्तत्सदृशो प्रद्युम्ने निज आत्मीय ईशो भर्तेति भावो भावना यासां तास्तन्मातरः कृष्णपत्न्योऽपि रहसि निरूढभावाः सत्यो यमभजन्निति यत्तत्र खलु चित्रं कथं सति ? स्मरे स्मर्यमाणत्वेमैव क्षोभके कामेऽक्षिविषये सति किञ्च रमास्पदं श्रीकृष्णस्तस्य बिम्बं

यं वै मुहुः पितृसरूपनिजेशभावास्तन्मातरो यदभजन्रहरूढभावाः।
चित्रं न तत्खलु रमास्पदबिम्बबिम्बे कामे स्मरेऽक्षविषये किमुतान्यनार्यः॥ ४०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्द्धे प्रद्युम्नोत्पत्तिनिरूपणं नाम
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥५५॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

श्रीमूर्त्तिस्तस्य बिम्बे प्रतिबिम्बे पुत्रे तदा किमु वक्तव्यमन्य नार्यो भेजुरिति॥ ४०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५५॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

महदाश्चर्य्यं महाश्चर्य्यमित्यर्थः। अभ्यनन्दन् वक्ष्यमाणरीत्या सच्चक्रुः प्रद्युम्नमिति शेषः। तं च मृतमिव नष्टमदर्शनं प्राप्तं सन्तं पुनरागतं मत्वेत्यर्थः। कृष्णेति तत्सम्बन्धित्वेन तासां महिमानं दर्शयित्वा तदभिनन्दनं चमत्कारितम्॥ ३७॥

देवकयाः प्रागुक्तिः पितामहित्वेन स्नेहविशेषात् रामस्य पश्चादुक्तिः पश्चादेवागमनात् स्त्रियः श्रीमहिष्यः श्रीरुक्मिण्याः सर्वान्ते निर्देशश्चिरपरिष्वङ्गार्थं पश्चात्स्थितत्वात् किम्वा स्नेहविवशत्वेनाशक्त्या किञ्चिद्विलम्बनात् किम्वा तौ प्रति पुरतः सर्वेषां प्रसादनेच्छयेति॥ ३८॥

द्वारकावासिनश्च सर्वे एव परमहृष्टा बभूवुरित्याह—नष्टमितीति हेत्यव्ययम्पुरातनकथापरामर्षकम्॥ ३९॥

यमिति तैर्व्याख्यातं तत्र रहो भजनं नाम भ्रान्त्या तन्निकटगमनमात्रं विवक्षितं श्रीसङ्कर्षणस्य पुनः श्रीवृन्दावनगतस्य विहारे गोपीनामन्यासामेव स्वीकरिष्यमाणत्वात् श्रीप्रद्युम्नस्य भ्रमाद्यभावान्मातृभ्रान्त्या मायावत्या अपि परित्यागाच्च ततश्चायमेवार्थः यं प्रद्युम्नं विरहेण श्रीकृष्णविरहेण रूढो विवृद्धोभावस्तत्प्रेमा यासां तथाभूताः सत्यस्तन्मातरः तस्य सपत्नीमातरो मुहुरभजन् द्रष्टुमागच्छन् मातृशब्देन तावन्मात्रपर्य्यवसानात् तदेवं यदभजन् तत्र चित्रं कथं पितुः श्रीकृष्णस्य सारूप्येण निजेशस्य श्रीकृष्णस्यैव भावःस्फूर्त्तिर्यासां तास्तथा तत्साक्षात्कारसादृश्यलालसयेत्यर्थः। अत्र कान्तादिशब्दमदत्वा ईशशब्दप्रदानं तेन हेतुना स्फुरत्यपि श्रीकृष्णे ईशभाव एवाऽस्फुरत् ननु कान्तभावः तदुद्दीपनताग्रामयोग्यत्वात्पुत्रस्येति द्योतयति तदेवमन्या नार्यो यदभजन् तत्किमुत सुष्ठेव कान्तभावेनैवेत्यर्थः। "बलवत्सुष्ठुकिमुत" इत्यमरः। अत्र हेतवो रामेत्यादीनि पदानीति अथवा कृष्णं मत्वा स्त्रियो ह्रता निलिल्युस्तत्र तत्र हेत्येव योजयति यमिति नवमस्य चतुर्थे यविष्ठं व्यभजन् दायमिति वद्द्वितीयया प्रतीत्यध्याहार्य्यं प्राप्येति वा पितृसरूपनिजेशभावाः सत्यस्तन्मातरो रहोऽभजन् ह्रिया निलिल्युरित्यर्थः। रहेत्यार्षं पदं रह ऊढभावा इत्यपि क्वचित् ईशशब्दः पूर्ववत् ननु, कथं कान्तभावो न जातः तत्राह रूढभावाः अव्यभिचारिश्रीकृष्णरतयः तदेवं यद्रहोऽभजन् तत्र चित्रं यद्येवं तदप्येकांशेन सवलितमतयो जातास्तदा रामेत्यादिलक्षणे अक्षविषये सति उत अपि अन्यनार्य्यः तद्भावरहितस्त्रियोऽपि किं किरहोऽभजन् किन्तु तमेवाभजन् भावहावादिभिरसेवन्तेति अक्षेति अक्ष्णीति वा पाठः॥ ४०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५५॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

पितृस्वरूपनिजेशभावाः पितृसाम्यानिजभर्तृबुद्धिसहिताः तन्मातरः कृष्णस्य पत्न्यः मसृणितदृशः कामवशात् स्निग्धदृष्टय अभवन्नित्यर्थः। रमास्पदविम्बविम्बे भगवद्विग्रहसदृशे॥ ४०॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५५॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तन्नारदकथितं महदाश्चर्य्यं श्रुत्वा कृष्णान्तःपुरस्त्रियो देवक्यादयश्च मृतं प्रेतं पुनरागतमिव बहूनब्दान् वत्सरान् नष्टमदृष्टं सम्प्रति दृष्टं दृष्ट्वेति शेषः अभ्यनन्दन्॥ ३७॥

तौ दम्पती देवकीवसुदेवौ रुक्मिणी च परिष्वज्य प्रद्युम्नमिति शेषः। नष्टं प्रद्युम्नमायातामित्यस्यापकर्षो वा मुदं ययुः॥ ३८॥

नष्टमिति द्वारकौकसो द्वारकावस्थायिनो जना इत्थमब्रुवन् किमिति अहो मृतो बालः पुनरिहायातः दिष्ट्या अयमानन्द इति॥ ३९॥

सौन्दर्य्यातिशयेन प्रद्युम्नं वर्णयति—यमिति। पिता श्रीकृष्णः तत्सरूपतया निज आत्मीय ईशः भर्त्तेति भावो भावना यासां ताः पितृसारूप्यान्निजभर्त्तृबुद्धिसहिता इत्यर्थः। तन्मातरः कृष्णपत्न्यः रहसि निरूढभावाः सत्यः यमभजन्निति यत्तत्र खलु चित्रं 'तन्मातरो मनसिजार्द्रदृशोबभूवुः इतिपाठे ताः कृष्णपत्न्यः यं प्रद्युम्नं

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

दृष्ट्वेति शेषः। कामवशात् स्निग्धदृष्ट्यो ऽभवन्निति यत्तेतच्चित्रमिति सम्बन्धः। स्मरे स्मर्यमाणत्वेनैव क्षोभके कामेऽक्षिविषये सति किञ्च रमायाः आस्पदं श्रीकृष्णस्तस्य बिम्बं मूर्त्तिः तस्य बिम्बे प्रतिबिम्बे भगवद्विग्रहसदृशे पुत्रे सतीत्यर्थः। तत् किमुवक्तव्यं यदन्या नार्य्यो भजेयुरिति ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्।
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

---

* श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

यं वै इत्यादि ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

यं वै इत्यादि यं प्रद्युम्नं वीक्ष्येत्यध्याहार्यं दास्योऽपि यं दृष्ट्वा कृष्णं मत्वा तत्र तत्र निलिल्युस्तं दृष्ट्वा तन्मातरः तद्विमातरः अत् रहः निर्जनस्थलं अभजन् आत्मानं गोपयामासुः रूढभावाः कृष्णोऽयमागत इति जातव्रीडादिभावाः कुत इत्याह, पितृसरूपनिजेशभावाः पितुः श्रीकृष्णस्य समानं रूपं तेन या निजेश इति मा भानं तामवन्तीति तथा "अव रक्षणपालने" कर्मण्यण् कृष्णोयमागत इति या यत्र यथा स्थिता आसन् तास्तथा स्थिता एव ततः सकाशात् व्रीडया रहसि लीना इत्यर्थः। तन्न चित्रं कुत इत्याह, रमास्पदबिम्बेत्यादि रमास्पदं रमाचिन्हं बिम्बं यस्य स तथा लक्ष्मीवक्षा इत्यर्थः। तस्य श्रीकृष्णस्य बिम्बे प्रतिबिम्बे किमुतान्यनार्य्यः पूर्वोक्ताः स्त्रियो दासीप्रभृतयः यं दृष्ट्वा तद्विमातरोऽपि कृष्णबुद्ध्या सङ्कोचेनाभ्यन्तरङ्गत्वा लीना अभूवन् तं दृष्ट्वा दास्यादयो यत्तत्र तत्र निलिल्युस्तत्किमुतेति पूर्वश्लोकार्थसमावेशः रह इति विसर्गलोपश्छान्दसः। यद्वा, पितृसरूपनिजेशभावाः पितृसदृशा श्रीकृष्णसदृशा निजा आत्मीया ये ईशभावा ऐश्वर्याणि यं प्रद्युम्नम् अभजन् तन्मा चित्रं तन्मा तरः तन्मा उल्लङ्घ्य तत्राप्रतीतिं मागा इति परीक्षितं प्रति श्रीशुकदेवोक्तिः "तॄप्लवनतरणयोः" इति सिपि रूपं मायोगे ऽडागमाभावः। कीदृशाः रहरूढभावाः रह स्त्यागः रहत्याग इति पचाद्यच् रहेन अनङ्गत्वत्यागेन रूढा पुनः प्ररूढा या भा शोभा ताम् अवन्तीति तथा। यद्वा, हेपितृस्वरूप! अभिमन्युसदृश, हे परीक्षित्! निजेशभावा उच्चाटनादिपञ्चेषुत्वादीन्यैश्वर्यादीनि तत्र निदर्शनमाह, स्मरे अक्षिविषये अक्षिगोचरे अन्यना अन्यपुरुषः किमुत आश्चर्यं आदरणीयः नैवादरणीय इत्यर्थः। कामे कमनीये अथवा काम इति विशेष्यं पदं स्मर इति विशेषणं स्मृतिविषये सतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

नारदवाक्यं हि सर्वेषामेव सम्मतं ततः सर्वैः अङ्गीकर्तव्यमिति सापत्न्यात् कृष्णस्त्रियो रुक्मिणीव्यतिरिक्ताः प्रथममङ्गीकृतवत्य इत्याह-तच्छ्रुत्वेति। राजस्य एताः महदाश्चर्यं श्रुत्वेति कथं मत्स्यभक्षितस्य जीवनं सम्पूर्णावयवत्वं च कथं वा विशसने अक्षतत्वं समुद्रप्रक्षेपे वा अमरणमिति तासां अनङ्गीकारे बाधकमाह— कृष्णान्तःपुरयोषित इति। स्वस्याप्येवं पुत्रस्य नयने अन्या अप्यङ्गीकारं न कुर्युरिति भावः। अभ्यनन्दन् अयं पुत्रो भवति अस्माकमिति सापत्न्यभावेन दोषदर्शिन्यो न जाताः किञ्च, परमस्नेहेन अभितः आनन्दयुक्ता अपि जाताः तत्र हेतुः बहून् अब्दान् बहुवर्षपर्यन्तं नष्टमदृष्टमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया न केवलं चिरकालदर्शनमेव तत्र हेतुः किन्तु मृतश्चेदायाति शीघ्रमेव तदापि महानानन्दो भवतीति मृतं पश्चात् स्वस्थमागतं यथा सादरं लोका अभिनन्दनं कुर्वन्ति देहे विद्यमान एव जीवने अभिनन्दनम् ॥ ३७ ॥

सात्त्विकानामभिनन्दनमाह—देवकीति। तथा स्त्रियः सात्त्विक्यः तौ दम्पती मायावतीं प्रद्युम्नञ्च परिष्वज्य पुत्रत्वात् पुत्रवधूत्वाच्च मुदं ययुः रुक्मिणी चेति भिन्नतया निरूपणं सर्वेषां यावत्सुखं तावदेकस्या एव जातमिति ज्ञापनार्थम् ॥ ३८ ॥

साधारणानां तामसानां सम्मतिमाह—नष्टं प्रद्युम्नमायातमिति। तेषां विपरीताभावाय वचनमाह—अहोमृतमिवायात इति। लौकिकभाषायामश्लीलवचनं न दोषाय हेत्वाश्चर्ये अहो इति च गमनागमनयोरुभयत्राश्चर्यमाह ॥ ३९ ॥

कामस्य महता प्रयासेन देहग्रहणे फलं जातं नवेति सन्देहं निराकर्त्तुमाह—यं वै मुहुरिति। पितृसरूपतया पितुः समानं यद्रूपं तेन कृत्वा निजेशभावाः कृष्ण एवायमिति बुद्धियुक्ताः निजेशः कृष्णः तस्य मातरोऽपि ऊढभावाः सत्यः तद्दर्शनेन उद्गतकामाः रहः एकान्तमभजन् निलीना जाताः एतच्चित्रं न रमाया आस्पदरूपं यद्बिम्बं भगवान् श्रीनिवासः तस्य बिम्बं कार्यं प्रतिबिम्बम् इति यावत् बिम्बवदेव प्रतिबिम्बेऽपि बुद्धिर्भवतीति न कोऽपि दोषः। रमास्पदपदं लक्ष्म्या अपि तत्र प्रदर्शनार्थं तेन लक्ष्मी चेत् तत्र वयं कथं नेति तासां भ्रमे हेतुर्मुख्यो निरूपितः। किञ्च, कामे कामात् सर्वं सम्भवति किञ्च, स्मरे अक्षविषये सति स्मृत एवानर्थं करोति किमुत प्रत्यक्षविषयः यत्र भगवत्स्त्रीणामेवा व्यवस्था तत्रान्यनारीणाङ्कामोद्बोधे किम्वक्तव्यम् इत्यर्थः। एवं कामस्य सर्वलोकेषु प्रतिष्ठितत्वम्

* एतदध्यायपाठो विजयध्वजस्य न सम्मत अत एव टीका ऽपि नास्ति।

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

उक्तं स्त्रीषु प्रतिष्ठितः सुखे हेतुर्भवति नतु पुरुषेष्विति तथोक्तम् ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे षष्ठाध्यायविवरणम् ॥ ६ ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

प्रद्युम्नस्य सौंदर्यं वर्णयति—यं मुहुर्विलोक्य पितृसरूपात् पितुः श्रीकृष्णस्य समानसौन्दर्य्याद्धेतोर्निजेशस्य श्रीकृष्णस्य भावो भावना "कथं त्वनेन सम्प्राप्तं सारूप्यं शार्ङ्गधन्वनः। आकृत्यावयवैः" इत्यादि चिन्तनं यासां ताः तन्मातरः श्रीरुक्मिण्येव गौरवेण बहुत्वं तदन्तःपुरे कृष्णा पत्नीनामन्यासामागमनाऽयोगात् रहो रहसि तत्परिचयात् पूर्वमेव रूढ उद्भूतो भावो वात्सल्यमयी प्रीतिर्यासां ताः बहुक्तं "अमुष्मिन् प्रीतिरधिका" इति तदा च "स एव वा भवेन्नूनं वामः स्फुरति मे भुजः" इति निश्चयान्ते सन्देहे सति यत् अभजन् गात्रावलोकनमस्तकाघ्राणपाणिबलकरणकगात्रमार्जनादित्यनुवृत्तिमकुर्वन् तत् तासां मातॄणां तस्मिन् प्रद्युम्ने न चित्रं कीदृशे रमास्पदं सर्वशोभानिकेतनं यद्बिम्बं श्रीकृष्णगात्रं तस्य बिम्बे प्रतिबिम्बरूपे तथाभूतस्यान्यस्य त्रिभुवनेऽप्यभावादेव तस्य कृष्णपुत्रत्वनिश्चयात्तथाभूतस्यानुभवाच्चेति भावः। किञ्च, तन्मातॄणामेव तस्मिंस्तादृशो भावो नत्वन्यासामित्याह—कामे स्मरे स्मरत्यस्मादिति स्मरस्तस्मिन् कान्तस्मरणहेतोर्यस्य परोक्षत्वेपि कामोद्भावकत्वं तस्मिन्नक्षिविषये तु सति उतेति तथेत्यर्थे अन्यनार्य्यः किं तथा भवितुं शक्नुवन्ति अपितु नैव यतः क्षोभमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्।
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽयं दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ५५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

पितृसरूपे श्रीकृष्णसमसौन्दर्ये प्रद्युम्ने निजेश एव पुत्रात्मना जात इति भावोभक्तिर्यासां ताः "आत्मा वै पुत्रनामासीति" श्रुतेः। तन्मातरो रुक्मिण्याद्या अपि रहसि एकान्ते रूढो निरूढो भावो भक्तिर्यासां ता यं मुहुरभजन् दध्युरिति यत्तन्न चित्रम्, तदा किन्तु वक्तव्यं रमाया आस्पदं श्रीकृष्णगात्रं तस्य बिम्बे रूपान्तरे स्मरे स्मरणार्हे कामे काम्यते उपासकैरिति कामः तुतीयव्यूहस्तस्मिन् अक्षिविषये सति अन्यनार्यो भेजुरिति ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

भाषा टीका।

इस बातको सुन कर श्रीकृष्णके अंतःपुरकी सब स्त्रियें उस बडे आश्चर्य को सुन कर और बहुत बर्षसे मृत सदृश खोये हुये पुत्रके आनेसे वडा अभिनन्दन करतीं भई ॥३७॥

देवकीजी वसुदेवजी श्रीकृष्णजी बलरामजी और सब स्त्री तथा रुक्मिणीजी भी ये सब उन दोनों (प्रद्युम्न और उनकी दुलहिन) को आलिंग न करके बहुत आनन्द को प्राप्त भये ॥३८॥

सब द्वारकावासी गये हुये प्रद्युम्न को फिर आया जानकर विस्मित हो कहने लगे अहो मरा हुआ सरीका बालक फिर आगया तो ये बहुत अच्छा भया ॥ ३९ ॥

जिस प्रद्युम्न को देख कर उनकी सब मातायें अपने पति,-जान कर लज्जासे एकान्तको प्राप्त हुईं और श्रीकृष्णको देख कर जैसा उनको भावों के उदय होते रहे सो भी भये यह कुछ आश्चर्य्य नहीं, क्योंकि? एक तो ये श्रीकृष्ण के पुत्र होने से प्रबिम्बरूप, दूसरे स्मरण मात्रसे क्षोभ करने वाले काममूर्त्ति फिर इनको नेत्रों के आगे आने से कृष्णपत्नियोंको श्रीकृष्णका भ्रम होकर भावोंका उदय हुआ तब अन्य स्त्रियोंका तो कहना ही क्याहै ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागतदशमस्कन्धउत्तरार्धमें पचपनअध्यायकी
श्रीवृन्दावनस्थ पं० लक्ष्मणाचार्य कृत
भाषा टीका समाप्त ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्द्धे पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

षष्ठपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

(१) सत्राजितः स्वतनयां कृष्णाय कृतकिल्बिषः ।
स्यमन्तकेन मणिना स्वयमुद्यम्य दत्तवान् ॥ १

राजोवाच ।

सत्राजितः किमकरोद्ब्रह्मन् ! कृष्णस्य किल्बिषम् ? ।
स्यमन्तकः कुतस्तस्य कस्माद्दत्ता सुता हरेः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच ।

आसीत्सत्राजितः सूर्यो भक्तस्य परमः सखा ।
प्रीतस्तस्मै मणिम्प्रादात्सूर्यस्तुष्टः स्यमन्तकम् ॥ ३ ॥
स तम्बिभ्रन्मणिङ्कण्ठे भ्राजमानो यथा रविः ।
प्रविष्टो द्वारकां राजंस्तेजसा नोपलक्षितः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका

षट्पञ्चाशत्तमे मिथ्याऽभियोगे मणिमाहरत् ।
कन्यां जाम्बवतः प्राप कृष्णः सत्राजितस्ततः ॥ १ ॥
पुत्रादिकामसौख्यस्य निष्ठामुक्त्वाऽतिचञ्चलाम् ।
अर्थस्यानर्थतामाह स्यमन्तहरणादिना ॥ २ ॥

सत्यभामाजाम्बवत्योर्विवाहप्रस्तावाय स्यमन्तकाख्यानमाह—सत्राजित इति । सत्राजित इत्यकारान्तः कचिच्च तकारान्तोऽप्यन्वयानुसारेण द्रष्टव्यः कृतापराधस्तच्छान्तये स्वयमेवोद्यमं कृत्वा मणिना सह प्रादादिति ॥ १—२ ॥

भक्तस्य सत्राजितः सूर्यः स्वाम्यपि सखेवाऽऽसीदित्यर्थः । स तुष्टस्तस्मै स्यमन्तकन्नाम मणिम्प्रादात् प्रीतः स्निग्धः ॥ ३ ॥

नोपलक्षितः सत्राजितोऽसावित्यविज्ञातः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

टीकायां पुत्रादीति शम्बरविषयकमुन्नेयं श्रीप्रद्युम्ने तस्य पुत्रत्वमननात् वस्तुतस्त्वेवमाभाष्यं तन्मातर इत्युक्तम् कथं ताः परिणीता इत्यपेक्षायामादौ प्रियतमायाः श्रीसत्यभामाया विवाहमाह—सत्राजित इति । स्वतनयामिति स्वशब्देनान्यापेक्षा निरस्ता स्वतः स्वयमेव उद्यम्य कृष्णाय सर्वचित्ताकर्षकायेति तस्यास्तु सुतरामाकर्षणमिति पूर्वरागोपि सूचितः श्रीजाम्बवत्या विवाहः पूर्वोऽप्येतत्प्रसङ्गेनैव जातत्वेन प्रेमगौणत्वेन च पूर्वं प्रस्तुतः ॥ १ ॥

कुतः सकाशाद्बभूव ? इत्याह—हरेरिति । चतुर्थीविषये षष्ठी नातीच्छयादानात् ॥ २ ॥

सखा उपासनासातत्येन सदा हितकारी तत्रापि प्रीतः सन् उपासनाविशेषेण तदा प्रीतिविशेषवानित्यर्थः । प्रदानप्रकारः श्रीहरिवंशे—

"तस्योपतिष्ठतः सूर्यं विवस्वानग्रतः स्थितः ।
अस्पष्टमूर्त्तिभगवान् तेजोमण्डलवान् प्रभुः ॥
अथ राजा विवस्वन्तमुवाच स्थितमग्रतः ॥
यथैव व्योम्नि पश्यामि सदा त्वां ज्योतिषाम्पते ! ॥
तेजोमण्डलिनं देवं तथैव पुरतः स्थितम् ॥
को विशेषोऽस्ति मे त्वत्तः सख्येनोपगतस्य वै ॥
एतच्छ्रुत्वा स भगवान् मणिरत्नं स्यमन्तकम् ॥
स्वकण्ठादवमुच्यैनमेकान्ते न्यस्तवान् विभुः
ततो विग्रहवन्तं तं ददर्श नृपतिस्तदा ।
प्रीतिमानथ तं दृष्ट्वा मुहूर्त्तं कृतवान् कथाम् ॥
तमाह प्रश्रितो भूयो विवस्वन्तं स सत्राजित् ।
लोकानुद्भासयस्येतान् येन त्वं सततं प्रभो ! ॥
तदेतन्मणिरत्नं मे भगवन् ! दातुमर्हसि ।
ततः स्यमन्तकमणिं दत्तवांस्तस्य भास्करः" इति ।

---

(१) सत्राजित्तनयान्तन्वीं ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

अत्र लोकानुद्भासयस्येतान् येनेति सत्राजितस्याज्ञानमयमेव वचनमिति च ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

अपरिचितः सन् प्रविष्टः । यद्वा, प्रविष्टोऽपि न परिचितः॥ ४॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १–२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ सत्यभामाजाम्बवत्योर्विवाहं वर्णयितुकामस्तद्विस्तरपिपृच्छिषामुत्पादयितुमाह—सत्राजित इति । सत्राजित इत्यकारान्तः क्वचित्तकारान्तोपि अन्वयानुसारेण द्रष्टव्यः तत्राकारान्तः कर्मसरिकान्तः सत्रेणासम्मताज्जितः जितवान् सर्वोत्कर्षेण वार्तितवानिति तथा सच तावत्कृतं किल्बिषमपराधो येन तथाभूतस्यमन्तकाख्येन मणिना सह स्वतनयां सत्यभामां कृष्णायोद्यम्योद्धृत्य ददौ ॥ १ ॥

तत्र लब्धप्रश्नावसरः पृच्छति राजा—सत्राजित इति । हे ब्रह्मन् ! तावत्सत्राजित्किं किल्बिषमपराधमकरोद् तस्य सत्राजितस्य स्यमन्तकः कुतः कस्माल्लब्धः कस्माद्धेतोः सुता च हरेर्हरये दत्तेति पृष्टः ॥ २ ॥

सविस्तरमनुवर्णयितुं तावदुपोद्घातमाह—आसीदिति । सत्राजिताख्यः कश्चिद्राजा सदा परमः सूर्यभक्तः आसीत् सूर्यस्तुष्टः भक्त्येति शेषः । तस्मै सत्राजिताय स्यमन्तकाख्यं मणिं ददौ ॥३॥

स सत्राजितस्तं मणिं कण्ठे बिभ्राणः रविरिव भ्राजमानः हे राजन् ! मणितेजसा अनुपलक्षितशरीरो द्वारकां प्रविष्टः ॥४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

त्रिविक्रमावतारस्य निरपेक्षभक्तानुकम्पिनो यदुनन्दनस्य स्वजन्मानुष्ठितकर्मनिमित्तदुर्यशःशमनहेतुविक्रममनुक्रामति—अस्मिन्नध्याये तत्र परीक्षितः प्रश्नबीजमुत्थापयति–सत्राजिदिति । सत्रेण हिण्यादिदानलक्षणतपसा सूर्यस्थितं हरिं जितवान्वशीकृतवानित्यतः सत्राजिदिति नाम लब्धवान् "यज्ञभेदे सदादाने सत्रमाच्छादने वने" इति कृतकिल्बिषः कृतापराधः मणिना सह स्वयमुद्यम्य याचनादिपरप्रेरणामन्तरेण मत्कन्यां तुभ्यं दास्यामीति वचनादिप्रयत्नं विधाय सत्राजितोऽन्तरात्मा सत्रविषये अजित इति वा॥ १–२ ॥

भक्तस्य सत्राजितः सखा ॥ ३ ॥

तेजसाऽर्चिषा नोपलक्षितो न दृष्टः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १—२० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सप्तमे कामतः प्रोक्तो विवाहस्तामसः परः ।
सात्त्विकश्च प्रसङ्गेन क्लेशेनोभे निवारिते ॥
क्लेशापनोदनार्थाय चौर्यमत्र निरूप्यते ।
वाचिकं कायिकं चैव कायेन वचनेन च ॥
सम्बन्धी च तथा भक्तः स्वापराधापनुत्तये ।
सत्यभामाजाम्बवती ताभ्यां सम्यङ्निरूपिते ॥
गुणा एतास्ततोऽग्रे तु विद्यारूपा निरूपिताः ।
एवमष्टौ महिष्यो हि सात्त्विक्यस्तु ततः पराः ॥
विवाहाः सप्त कामेन कृपया तु सहस्रशः ।
विधितस्त्वेक एवोक्तः द्वयोरत्र निरूप्यते ॥

रुक्मिण्या विवाहं पुत्रसम्पत्तिं चोक्त्वा निमित्तवशात् सत्यभामाया विवाहमाह—सत्राजित इति । सत्राजित्शब्दः तकारान्तः अकारान्तोऽपि सत्रान् रक्षकसंहितानपि जयतीत्यर्थे क्विप् सत्राणां जितं यस्मात् इति कान्तेन बहुव्रीहौ अदन्तता भवति एतदधीन एव महतामपि जय इति द्वितीयोऽर्थः । स्वतनयां स्वयमुद्यम्य दत्तवानिति अप्रार्थितः अनभिप्रेतश्च तथा ऽपि दाने हेतुः कृतकिल्बिष इति, कृतापराधः तदपराधदूरीकरणार्थं स्यमन्तकेन मणिना सह यत्र कृते अपराधः तदपराधनिमित्तदण्डार्थे कन्यां च दत्तवान् सङ्क्षेपकथेयमिति केचित् वस्तुतस्तु न समाधिभाषा नह्युदारलीलावतः अपकीर्त्यादिकं समाधिकार्यं भवति भक्तिसाधकानामेव चरित्राणां वक्तव्यत्वात् कृतकिल्बिष इति यथा कथञ्चिदपराधो ऽपि सम्भवति अतो ऽनभिप्रेतत्वेन कल्पान्तरत्वेन वा अवचनं वस्तुतः सत्यभामा सरस्वत्यंशा भूम्यंशा वेति तस्या विवाहार्थं तथोद्योगो भगवतैव कृतः स्वीकारोऽत्र वक्तव्यो राजसानां तदर्थं स्त्रीप्रकरणे सत्यभामादीनां परिग्रहमात्रं वक्तव्यम् ॥ १ ॥

नन्वाकाङ्क्षापूरणाभावात् सङ्क्षेपपरत्वमेव कुतो न भवतीति चेत् मैवं मित्रविन्दाविवाहवद्यावदुक्तेनैव आकाङ्क्षानिवृत्तिसम्भवात् विशेषं पृच्छति—सत्राजित इति । ब्रह्मन्निति ज्ञानार्थं कृष्णस्य सदानन्दस्य कथं वा को ऽप्यपराधं कुर्यात् तत्रापि पालकस्य अपराधनिमित्तं स्यमन्तको वा भगवद्भक्तानां कुतः देवतान्तरभजनात् तथात्वे कथं वा तस्य निरोधे सम्बन्ध इति प्रश्नाभिप्रायः विरुद्धानामपकारकरणं युक्तं तथा सति तेषां सर्वस्वेन सह कन्यादानं चायुक्तं तस्मात् कथमयमुभयात्मक इति कस्माद्धेतोः सुतां दत्तवान् कन्या ऽपि सूर्यादेव प्राप्ता वरलब्धा न तु तस्य औरसी भगवान् नन्दपुत्र इव तस्या ऽपि कन्येति पुराणान्तरव्यवस्था अत एव यादवानां मध्ये विवाहदोषो न शङ्कनीयः अत्रापि "स्त्रीरत्नं रत्नमेव वा" इति वाक्यात् देवादेव प्राप्तमिति लक्ष्यते ॥ २ ॥

भगवानपि अक्लिष्टकर्मा सगोत्रापत्यत्वे विवाहं न कुर्यात् । विस्तरेण वक्तुं कथामारभते—आसीदिति । स्वतन्त्रकथेयमित्य-

तं विलोक्य जनादूरात्तेजसा मुष्टदृष्टयः।
दीव्यतेऽक्षैर्भगवते शशंसुः सूर्यशङ्किताः॥ ५॥
नारायण! नमस्तेऽस्तु शङ्खचक्रगदाधर!।
दामोदरारविन्दाक्ष! गोविन्द! यदुनन्दन!॥ ६॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

आसीदित्यनेन सूचितम्। सत्राजित आसीदिति भिन्नं वाक्यं तस्य महत्त्वं ख्यापयितुमाह—सूर्योऽपि भक्तस्य परमः सखा आसीदिति भक्तस्य सख्यं शीघ्रं प्रयच्छतीति सूर्यस्य स्वभावो वर्णितः अनेन सूर्यः परमदयालुः अल्पेऽपि भजने बहु प्रयच्छति इति निरूपितं ततो यज्जातं तदाह, प्रीतस्तस्मै मणिं प्रादादिति मणिः स्यमन्तकः कुतस्त्यो मणिरित्याकाङ्क्षायामाह—सूर्य इति, स हि मणिं सूते सर्वमेव सूर्यात् प्रसूतमिति तस्य मणिमात्रप्रसवे न दूषणं तदर्थमेव मणिरुत्पादित इति लक्ष्यते यतः प्रीतस्तस्य भक्त्या सन्तुष्टः स्यमन्तकमुत्पादितवान् उत्पाद्यापि ततोऽपि प्रीतः प्रकर्षेणाऽदात् तस्मिन् सामर्थ्यं स्थापयित्वा अदात् प्रकर्षेणैव दानात् भोगार्थं भोगसाधनसम्पादनार्थं च तज्जातमिति लक्ष्यते॥ ३॥

अतस्तस्य प्रथमतो भोगमाह—स तं बिभ्रदिति। स्वतेजस्तस्मिन्स्थापितमिति तद्द्वारेण सूर्य एव धृतः अत एव तत्प्रभावाद्यथा रविस्तथा भ्राजमानो जातः स चेदन्यत्र तिष्ठेत् न काप्यनुपपत्तिर्भवेत् सूर्यश्च रक्षको भवेत् स पुनस्तद्गृहीत्वा द्वारकास्थितान् वञ्चयन्निव समागतः तत सूर्येण उपेक्षित इत्यभिप्रायं वक्तुं तस्य द्वारकाप्रवेशमाह—प्रविष्टो द्वारकामिति, राजन्निति सम्बोधनम् अन्यविषये अन्यो रक्षां न करोति इति ज्ञापयितुं तस्य मनोरथः सिद्ध इत्याह—तेजसा नोपलक्षित इति॥ ४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

षट्पञ्चाशत्तमे लब्धकलङ्कोऽगान्मणीहया
लेभे जाम्बवतः कन्यां कृष्णः सत्राजितस्ततः।

सत्राजित इत्यकरान्तः क्वचित्तकारान्तश्च द्रष्टव्यः॥ १॥

हरेः हरये॥ २॥

भक्तस्य सत्राजितः सूर्यः स्वाम्यपि प्रीतः सखा प्रियसख आसीदित्यर्थः॥ ३॥

नोपलक्षितः सत्राजितोऽसावित्यविज्ञातः॥ ४—५॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

षट्पञ्चाशत्तमे श्रीभूदेव्या विवाहमुपक्रम्य स्यमन्तकमणिकथां जाम्बवत्याः प्रसङ्गात् विवाहमुक्त्वा श्रीभूदेव्या विवाहमाह—सत्राजित इति। सत्रैः आसमन्ताज्जितः लब्धजयः सत्राजितोऽकारान्तः कान्तत्वात् क्वचिदन्वयानुसारेण तकारान्तोऽपि॥ १॥

हरेः हरये॥ २॥

भक्तस्य सत्राजितः सूर्यः परमः स्वाम्यपि प्रीतः प्रसन्नः सन्सखा आसीत् स च तुष्टस्तस्मै स्यमन्तकं नाम मणिं प्रादादित्यन्वयः॥ ३॥

नोपलक्षितः सत्राजितत्वेन नैव विज्ञातः॥ ४॥

भाषा टीका।

ॐ स्यमन्तकमणेर्हर्त्रे नमः।

श्रीशुक उवाच॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि सत्राजित् यादवसे जब कृष्णका अपराध बना तब सत्राजित ने स्वयं आपही चलाकर स्यमन्तक मणि के सहित अपनी कन्या सत्यभामा को कृष्ण के साथ विवाह दीनी॥ १॥

राजोवाच॥

राजा परीक्षित बोले, कि—हे ब्रह्मन्! सत्राजित् ने कृष्ण का कौन अपराध किया और सत्राजित् को स्यमन्तक मणि कहां से लब्ध हुआ, और सत्राजित् ने श्रीकृष्ण के साथ अपनी पुत्री का विवाह क्यों किया?॥ २॥

श्रीशुक उवाच॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि सत्राजित् की भक्तिसे सूर्य देव प्रसन्न होकर सखा सदृश हो गये, और उसके ऊपर सन्तुष्ट हो कर सूर्यने उसको स्यमन्तक मणि दिया॥ ३॥

हे राजन्! वह सत्राजित् उस मणिको कण्ठ में धारण कर सूर्य के सदृश भ्राजमान होता हुआ द्वारका में प्रवेश करता हुआ, उस समय उस मणिके तेज के मारे कृष्ण के विना किसी ने भी सत्राजित् को नहीं पहिचाना॥ ४॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

दीव्यते क्रीडते सूर्योऽयमिति शङ्किताः सन्तः कथयामासुरिति॥ ५॥

सूर्यं नमस्काराथमागतं कल्पयन्त्योद्रिक्तभक्तीनां सम्बोधनानि नारायणेत्यादीनि॥ ६॥

एष आयाति सविता त्वां दिदृक्षुर्जगत्पते ! ।
मुष्णन्गभस्तिचक्रेण नृणां चक्षूंषि (१)तिग्मगुः ॥ ७ ॥
नन्वन्विच्छन्ति ते मार्गं त्रिलोक्यां विबुधर्षभाः ।
ज्ञात्वाऽद्य गूढं यदुषु द्रष्टुं त्वां यात्यजः प्रभो ! ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गभस्तिचक्रेण रश्मिजालेन मुष्णन् प्रतिघ्नन् तिग्मास्तीक्ष्णा गावो रश्मयो यस्य सः ॥ ७ ॥

न चेदमघटमानमित्याहुः—नन्विति । अन्विच्छन्ति मृगयन्ते अजः सूर्यः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अक्षैः क्रीडत इति नरलीलाकौतुकित्वमुत्कण्ठया स्मृतं नरलीलत्वादेव प्राकृतजनानां तथा चमत्कारोपि युज्यत इति भावः ५

समान्यतस्तावत् स्वरूपैश्वर्य्यलीलाभिः स्तुवन्ति पदद्वयेन नारायण हे सर्वजीवाश्रयत्वात्सर्वपरमस्वरूपैश्वर्य ! तादृशत्वादेव लीलयापि दुष्टशिक्षायै शङ्खादिधर ! अथ विशेषतो गोकुलप्रकाशितप्रेमवश्यत्वसौन्दर्यलीलाभिः स्तुवन्ति पदत्रयेण दामोदर स्वजनवश्यतयोदरेऽङ्गीकृतदामबन्धन ! हेअरविन्दाक्ष ! परमसुन्दरेत्यर्थः हेगोविन्द ! गोचारणोपलक्षित ! तत्तन्महालीलाप्रकाशक ! एवं तत्र तत्र प्रायोनिगूढ एवं त्वं सम्प्रति तु कृपाभरस्तवकिम्वर्ण्य इत्याशयेनाहुः—हेयदुनन्दनेति । यदूनानन्दयन् सभामध्ये साक्षादासीति भावः ॥ ६ ॥

अतो हेजगत्पते ! त्वां दिदृक्षुरायाति अन्यदर्शनस्य दूरतोपि स्वतः सिद्धत्वेन नातिसुखदत्वेन चास्पृहणीयत्वात् त्वद्दर्शनस्य तु त्वदुपासनयैव साध्यत्वेन सर्वोर्द्ध्वसुखदत्वेन च परमस्पृहणीयत्वादिति भावः। ननु, नैष सूर्य्य इत्याशङ्क्य तल्लक्षणमाहुः मुष्णन्निति यतस्तिग्मगुः ॥ ७ ॥

त्रिलोक्यां ये विबुधर्षभा ब्रह्मादयस्ते सर्वे मार्गं प्राप्तुमेवान्विच्छन्ति प्राप्तिस्तु दूरे। ननु निश्चये एवं गूढमपि त्वां अद्याधुना यदुषु सक्षाद्वर्त्तमानं ज्ञात्वा कुतोऽपि भाग्याद्विलिङ्ग । ननु, ब्रह्मादयश्चेदन्विच्छन्ति सूर्य्यः कस्तत्राहुः अजः द्वादशात्मत्वेन विश्वैकात्मा तदधिष्ठानत्वेन तदभेदेनोपास्यो वायम अनादित्वान्न जायत इत्यजो वेदो वा त्रयीमय इत्यर्थः अतोऽसौ तु विशेष इति भावः । प्रभो ! अस्मदीश्वर ! अहो भाग्यं त्वदीयानामस्माकमिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तं प्रविष्टमवलोक्य जना दूरादेव तस्य तेजसा मुष्टाः अथवा अभिभूताः दृष्टयो येषां ते सूर्योऽयमिति शङ्किताः सन्तः अक्षैर्दीव्यते क्रीडां कुर्वाणाय भगवते श्रीकृष्णाय शशंसुः कथमाहुः ॥ ५ ॥

नमस्कर्तुमागतं सूर्य्यं सम्भाव्य भक्त्युद्रेकेण भगवन्तं सम्बोधयन्ति, नारायणेति ॥ ६ ॥

एष इति एष इत्यागच्छतो रूपप्रदर्शनपरं सविता सूर्य्यस्त्वां द्रष्टुमिच्छुः हे जगत्पते ! आयाति कथम्भूतः तिग्मास्तीव्रा गावो रश्मयो यस्य सः गभस्तिचक्रेण रश्मिजालेन नृणां चक्षूंषि मुष्णन् प्रतिघ्नन् न चैतदघटमानमित्याहुः ॥ ७ ॥

अन्विच्छन्ति हीति विबुधर्षभा देवश्रेष्ठास्त्रिलोक्यां तव मार्गमन्विच्छन्ति अन्वेषयन्ति त्वं यद्रूपगुणकर्मकः तथाभूतं त्वां द्रष्टुमिच्छन्तीत्यर्थः अतोऽधुना यदुषु गूढं गृहीतयदुवेषं त्वां ज्ञात्वा हे प्रभो ! अयं सूर्यः आयाति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अक्षैर्देवनाङ्गैर्दीव्यते द्यूतक्रीडां कुर्वते ॥ ५—६ ॥

गभस्तिचक्रेण रश्मिमण्डलेन तिग्मरुक् सूर्यः ॥ ७ ॥

विबुधर्षभाः देवश्रेष्ठाः त्रिलोक्यान्ते मार्गमन्विच्छन्ति मृगयन्ते । ननु, तेष्वजः सूर्यः अद्य यदुषु गुह्यं ज्ञात्वा द्रष्टुं यात्या याति अजाय लोकत्रयभावनायेति वचनात् ॥ ८—६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ॥

त्रयीमयत्वादजः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तस्य प्रभावः सर्वजनीनो जात इति वक्तुं लोकानां भ्रममाह, तं विलोक्येति । निकटे स त्रायेतापि दूरादेव तत्रापि तेजसा मुष्टदृष्टयः स्वस्वामिनः स्थाने महान्तोऽपि समायन्तीति सन्तोषात् भगवत्स्थाने समागताः भगवानपि अन्यासक्तः नास्य सन्माननं करिष्यतीति ततोऽयं अस्मान् विलम्बितः तेजसा पीडयिष्यतीति सूर्यं त शङ्किताः लोकव्यसनरूपे द्यूते अक्षैर्दीव्यते भगवते शशंसुः शतमक्षान् विजानातीति मध्ये ऽधिदेवन एव सत्यक्षक्रीडेति विमर्शः अन्यथा धर्मस्थापनार्थमवतीर्णः कथमक्षक्रीडां कुर्यात् मुख्यं हि तदधर्मस्थानमिति सूर्यस्य समागमनं बाधितं मत्वाह, भगवत इति ॥ ५ ॥

सूर्यागमनेन स्वतोऽपि ज्ञातमहत्त्वाःस्तुत्वा भगवन्तं विज्ञापयन्ति—नारायणेति त्रिभिः । नारायणपदं सूर्यान्तर्यामी नारायण इति तस्मिन्नागते अन्तर्याभिप्रेरणाव्यतिरेकेण कार्यं न सिद्ध्यतीति

(१) तिग्मगिति विज० पा० ।

श्रीशुक उवाच ।

निशम्य बालवचनं प्रहस्याम्बुजलोचनः ।
प्राह नासौ रविर्देवः सत्राजिन्मणिना ज्वलन् ॥ ९ ॥
सत्राजित्स्वगृहं श्रीमत्कृतकौतुकमङ्गलम् ।
प्रविश्य देवसदने मणिं विप्रैर्न्यवेशयत् ॥ १० ॥
दिनेदिने स्वर्णभारानष्टौ स सृजति प्रभो ! ।
दुर्भिक्षमार्यरिष्टानि (१) सर्पाधिव्याधयोऽशुभाः ।
न सन्ति मायिनस्तत्र यत्रास्तेऽभ्यर्चितो मणिः ॥ ११ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

विज्ञापनार्थं सूर्यागमनं सम्भवतीति हेतुरुक्तः अतस्ते नमः नमस्कारमात्रं वा अस्मत्साध्यमिति शङ्खचक्रगदाधरेति शेषशायिनं नारायणं व्यावर्त्तयन्ति नारायणत्वं वा स्थापयन्ति दामोदरेति भक्तकृपालुत्वं तादृशस्यागमने हेतुरुक्तः अरविन्दाक्षेति समागतस्य तापप्रनोदनं कार्यमुक्तं गोविन्देति तथा करणे आवश्यकत्वं यतो ऽयमिन्द्रो जातः । किञ्च, यदुनन्दनेति तदर्थमेवावतीर्णः ॥ ६ ॥

अत एवात्र बहुकार्यं तवास्तीति स्वतः गमनाभावात् स्वयमागत इत्याहुः— एष आयातीति । आगतस्य विज्ञाप्यमस्तीति आहुः—सवितेति । प्रसविता ऽयं साम्प्रतं च भगवान् लीलयाऽवतिष्ठतीति तदनुगुणसवार्थं प्रष्टुमागत इत्यर्थः । प्रश्नस्तु दूतद्वारापि भवतीति विशेषमाहुः— त्वां दिदृक्षुरिति । स्नेहाभावेऽपि दर्शनमावश्यकमित्यत्र हेतुमाह—जगत्पते इति । स्वस्य निवेदने हेतुं वदन्त आहुः—मुष्णन् गभस्तिचक्रेणेति । दूरे स्थितस्य गभस्तयोऽल्पीयांसः समायान्ति निकटे तु गभस्तिचक्रेण पीडयति नृणामित्यल्पसत्त्वता तर्ह्ययं दोषो निवारणीय इत्याशङ्क्य तस्य स्वाभाविकोऽयमित्याहुः—नृणां चक्षूंषि तिग्मगुरिति । ज्ञानप्रदो भगवान् अत्र समागतः ज्ञानसाधनमेव दूरीकरोतीति प्रतिविधेयः ॥ ७ ॥

ननु, तथापि भवन्तोऽन्तरङ्गाः तान्निवारयतेति चेत्तत्राहुः-नन्वन्विच्छन्तीति । देवाः समागच्छन्तः कथं वारणीयाः तत्रापि स्वप्रभुं द्रष्टुं तत्रापि विबुधर्षभाः किंच अद्य यदुषु गूढं ज्ञात्वा समागताः तत्र यदि कश्चिन्निवारणं कुर्यात् तदा अनेनैव प्रतार्यत इति तमेव मारयेयुः । ननु, तथापि सूर्यो नायास्यति स हि सर्वदा व्यापृतः तत्राहुः-द्रष्टुं त्वायात्यज इति । ब्रह्मा वा द्रष्टुमायाति अवतीर्णस्य रूपान्तरस्वीकरणेनान्यथात्वे पूर्वव्यवहारोऽनुचित इत्याशङ्क्याहुः-प्रभो इति । हे सर्वसमर्थ ! ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

द्यूतक्रीडाविष्टं भगवन्तं नामकीर्त्तनैरवधारयन्ति नारायणेति ॥ ६ ॥

गभस्तिचक्रेण किरणजालेन ॥ ७ ॥

मनुष्यं मां सूर्यो देवः किं दिदृक्षते ? इति मावादीरित्याह— ननु निश्चितम् अन्वेषयन्ति अजः सूर्यः ॥ ८—१० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सूर्यशङ्किताः प्रासिद्धः सूर्य एवायाति स किमपि प्रयोजनं कृष्णे निवेदयितुमाहोस्वित् श्रीकृष्णचरणस्पर्शमात्रं कर्तुमित्येवं सूर्य जातशङ्काः शशासुः कथयामासुः ॥ ५—६ ॥

तिग्मगुः तिग्मास्तीक्ष्णाः गावो गभस्तयो यस्य सः ॥ ७ ॥
अन्विच्छन्ति अन्वेषयन्ति अजः सूर्यः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

द्वारकावासी मनुष्यो को दूर से ही देखकर नेत्रों में चकचौंधा होने लगा, तब वे लोग जाकर सूर्य के आने की शङ्का से चौपड खेलते हुए श्रीकृष्णभगवान् से बोले ॥ ५ ॥

द्वारका वासी जन बोले, कि- हे नारायण ! हे शंखचक्र गदा को धारण करने वाले ! हे दामोदर ! हे कमदललोचन ! हे गोविन्द ! हे यदुनन्दन ! आपको नमस्कार हो ॥ ६ ॥

हे जगत्पते ! ये प्रचंड किरण वाले सूर्य अपनी किरणों के चक्र से मनुष्यों के नेत्रों को ताडित करते हुए आपके दर्शनों के लिये आते हैं ॥ ७ ॥

ठीक ही तो है, त्रिलोकी में वडे २ श्रेष्ठ देव लोग आपके मार्ग को ढूढते हैं इसी से आज कल यदु लोगों में गुप्त जान कर सूर्य आपके देखने को आते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

बालानामज्ञानां वचनम् ज्वलन् विद्योतमानः ॥ ९ ॥

कृतानि कौतुकेनोत्सवेन मङ्गलानि यस्मिंस्तत् विप्रैः कृत्वा ॥ १० ॥

(१) सर्वेऽपि व्याधय इति विज० पाठः ।

स याचितो मणिं क्वापि यदुराजाय शौरिणा ।
नैवार्थकामुकः प्रादाद्याच्ञाभङ्गमतर्कयन् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भारप्रमाणं च—

"चतुर्भिर्व्रीहिभिर्गुञ्जं गुञ्जान्पञ्च पणं पणान् ।
अष्टौ धरणमष्टौ च कर्षन्तांश्चतुरः पलम् ॥
तुलां पलशतं प्राहुर्भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः" इति ।

मारी नामाकालमृत्युः अरिष्टमभद्रम् अशुभा दुःखहेतवः ॥ ११ ॥

क्वापि कदाचित् अनेन भगवत्यसमर्प्य स्वयमप्रभोजिनः सर्वानिष्टनिवर्तकमप्यनिष्टहेतुरेव भवतीति सूचितम् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रहस्य स्मित्वा प्रेति प्रारम्भे तत एवेषद्दृष्टिप्रसारणाभिप्रायेणोऽक्तम् अम्बुजलोचन इति अत एव प्रकर्षेण स्मितावलोकमादिनाह— देव इति । देवोऽपि कश्चिन्न भवति किन्तु मनुष्य एव तत्रापि सत्राजिदित्यर्थः । अथ श्रीमति कौस्तुभे विद्यमानेऽपि चमत्काराय श्रीभगवद्भक्तस्य तदिच्छानुरूपप्रकाशादिति ज्ञेयम, अन्यत्तैः तत्र बालानामज्ञानामिति असूर्ये सूर्यबुद्धेः श्रीकृष्णे चैतावन्तं कालमीश्वरत्वानऽवगमात् सूर्यागमनमात्रसम्भावनया कोलाहलाच्च ॥ ९ ॥

श्रीमत्स्वत एव सम्पत्तियुक्तं द्वारकान्तर्वर्त्तित्वात् देवसदने निजेष्टदेवसूर्यार्चागृहे विप्रैः प्रयोज्यकर्तृभिः न्यवेशयत् उत्तमपीठे पूजार्थं स्थापयामास ॥ १० ॥

दिन इत्यर्द्धकं हे प्रभो ! इति भगवद्भक्तिसम्पदां भवादृशां तु न तदादिसम्पदादरः यदृच्छया वा तदुपस्पर्शौ पूर्ववत् भगवत्येव समर्प्यत इति भावः मारीनाम नगरग्रामादिषु प्रचुरलोकानां दिनं दिनम्मृत्युकरो ग्रहविशेषः । मायिनः सर्वे कपटिनः अभितोर्चितः सन्निति अन्यथा तु नैव अथवानिष्टङ्करोतीत्यर्थः तच्चाग्रे व्यक्तं भावि ॥ ११ ॥

यदुराजाय उग्रसेनार्थे राजैकयोग्यत्वात् नत्वात्मार्थे तत्र निरपेक्षत्वात् त(कु)त्रापि याचित एव ननु भेदादिना जिघृक्षितः शौरिणेति शूरयशोविस्तारकस्य तस्य तद्योग्यमेवेति भावः अर्थे धन एव ननु धर्मादौ कामुकः अत एव श्रीभगवद्याच्ञाभङ्गेन दोषमविचारयन् अयं भावः उत्तमद्रव्यत्वेन प्राक् स्वयमेवोऽयम्य दातुं योग्यं तत्रापि तेन सक्षादेव याचितमपि नादात् अतो महाननर्थः फलिष्यति तं चापश्यन्निति एवशब्देन वारं वारमपियाचनायामदानं बोध्यते प्रशब्देन यदा समर्च्यते तदा तेनाप्युपयुज्यतामिति किञ्चित्स्वीकारमिषेण बञ्चमा च ज्ञाप्यते ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अतर्कयत् अनिरूपयत् ॥ १२—२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निशम्येति बालानामागच्छतो याथात्म्याऽनभिज्ञानां वचनमाकर्ण्य प्रहस्याह । उक्तिमाह—नासाविति । असावागच्छन् देवो रविः सूर्यः किन्तु सत्राजित् कुत्रस्तस्येदं तेज इत्यतो विशिनष्टि—मणिना स्यमन्तकेन ज्वलन् विद्योतमान आयाति ॥ ९ ॥

कीदृशस्तस्य मणेः प्रभाव इति जिज्ञासुं राजानं प्रत्याह मुनिः सत्राजिदिति । अस्य "सूर्याल्लब्धमणिः" इत्यादिः श्रीमान् भाग्यवान्सत्राजित्कृतानि कौतुकेनोत्सवेन मङ्गलानि यस्मिन् तत्स्वं गृहं प्रविश्य देवतागृहे विप्रैः प्रयोज्यकर्तृभिर्मणिं न्यवेशयत् ॥ १० ॥

सच मणिर्हे प्रभो, राजन् ! प्रतिदिनमष्टौ स्वर्णभारान्सृजति असूत भारः प्रमाणविशेषस्तथाहि—

"चतुर्भिर्व्रीहिभिर्गुञ्जं गुञ्जान् पञ्च पणं पणान् ।
अष्टौ धरणमष्टौ तान्कर्षं तांश्चतुरः पलम् ।
तुलां पलशतं प्राहुर्भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः" इति ॥

किञ्च, दुर्भिक्षेति । मारीनामालमृत्युः अरिष्टमभद्रं दुःखहेतवः आत्मनः पीडा व्याध्यादयो रोगाः मायिनो वञ्चकाश्चोरा इति यावत् यस्मिन् राज्ये स मणिरर्चितः स्यात्तत्र कदाचिदपि दुर्भिक्षादयो न सन्ति ॥ ११ ॥

क्वापि कदाचित् यदुराजायोग्रसेनार्थे शौरिणा मणिं प्रति याचितोऽपि स सत्राजित् अर्थकामुकः हेतुगर्भमिदं तत्त्वात् याच्ञाभङ्गं याच्ञावैयर्थ्यं अविचारयन्नेव नैव ददौ ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गृहे देवसदने देवस्थाने न्यवेशयत् प्रतिष्ठितवान् ॥ १० ॥

पञ्चविंशतितुलात्मको भारः तानष्टौ भारान्सृजति ददाति मारी अकालमृत्यु अरिष्टं मृत्युचिह्नम् ॥ ११ ॥

क्वापि कदाचित् अतर्कयत् अनिरूपयत् ॥ १२ ॥

श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

प्रहस्य प्रइति प्रारम्भोस्मित्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥

सत्रमिति कौस्तुभस्य श्रीभगवत्तदिच्छानुरूपा मर्यादा प्रकाशादतिशयो योज्यम् ॥ १०—४५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तदा भगवान् कर्म न परित्याज्यमिति स्वयं तथैव स्थितः प्रजानां मोहं दूरीकृतवानित्याह—निशम्येति । बालानाम् अज्ञानां

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

वचनं ते हि स्वोत्कर्षमेव विचारयन्ति नतु निमित्तं तथैतेपि स्वोत्कर्षत्वेन मदुत्कर्षमेव भावयन्ति ततो यं कञ्चन समागच्छन्तं महत्त्वेन मत्सम्बन्धित्वेन च कल्पयन्ति तस्मात् स्वोत्कर्षपरान् अज्ञान् दृष्ट्वा प्रहस्य दृष्ट्यैव तेभ्यः सुखं दत्तवानित्याह—अम्बुजलोचन इति, असौ देवरूपो रविर्न भवति किन्तु रवेस्तेजो रविभक्तश्चायं भवति तेन देवपदं सङ्गच्छते किन्तु सत्राजिदयं कथमेवं जात इति चेत्तत्राह, मणिना ज्वलन्निति॥९॥

मणिना तस्य भोगमुक्त्वा अर्थसम्पत्तिमाह सत्राजित्स्वगृहमिति भगवत्कृपया पूर्वमेव श्रीमत्कृतानि कौतिकानि मङ्गलानि च यत्र अनेन धर्मकामौ निरूपितौ एवं स्वतःसिद्धत्रिवर्गं गृहं प्रविश्य तत्र भक्त्यतिशयात् देवसद्मनि देवपूजागृहे दैत्यानां प्रवेशाभावाय विप्रैस्सह मन्त्रपूर्वकं मणिं न्यवेशयत् नितरां स्थापितवान्॥१०॥

स्थापितस्य फलमाह---दिने दिन इति। पञ्चमणमात्रं भारः चत्वारिंशद्धरणानि मण उच्यते मानविशेषः ते चाष्टौचत्वारिंशन्मणान् सुवर्णस्य प्रत्यहं सृजति सविता हि तस्य मूलमतोऽयमपि प्रसविता प्रभो इति सम्बोधनं सदाकाङ्क्षाभावाय न केवलमिष्टसाधकत्वं किन्त्वनिष्टनिवारकत्वमपीत्याह, दुर्भिक्षेति अनावृष्टिकृतं दुर्भिक्षं मारी शीतलादिदेवाधिष्ठितव्याधिमरणम् अरिष्टान्यन्यानि आधिव्याधिहेतुभूतानि आधिव्याधयश्च अशुभाः स्वप्नादयोऽपि मायिनो राक्षसाः पूतनादयः यत्रायमभ्यर्चितो मणिस्तिष्ठति तत्र नैते भवन्तीति मणेर्दृष्टादृष्टसामर्थ्यं निरूपितम् अयोग्ये महान् धर्मो न युक्त इति विचार्य भगवान् अनेन मणिना सत्राजितो नाशो भवष्यतीति स्वपुरे च नाशो न युक्त इति देवान्तराणामत्र सामर्थ्याभावात् तत्प्रसादोऽपि व्यर्थ इति॥११॥

तस्य लोकद्वयेष्टसिद्ध्यर्थं यावत् द्रव्यं तत उत्पद्यते तावद्ग्रामादिद्वारा तस्मै दापयित्वा उग्रसेनाय मणिं दापयितुं सत्राजितं प्रति किञ्चिदुक्तवानित्याह-- स याचित इति। कापीनि कियत्कालं प्रतीक्ष्य यावता मृत्युरुपगच्छति ततः स्वयमेव ग्राह्यमिति भगवदभिप्रायो बोधितः। ननु, तस्यैव मृत्युर्भविष्यतीति आशङ्क्याह— यदुराजायेति। शौरिणेति सामर्थ्यं दापने निरूपितं लौकिकपक्षपातश्च तथापि न दत्तवानित्याह नैवार्थकामुक इति। स ह्यर्थमेव कामयते सिद्धं न तु श्रुतिनिराकरणमपि अतो न प्रादात् यथैवायं न याचते तथवोपायं च विचारितवान् सूर्यो वक्तव्यः तद्द्वारा उपद्रवश्च कारणीयश्च ततोयं न याचिष्यतीति याच्ञाभङ्गं तार्कितवान् एवं दोषत्रयं तस्य निरूपितम् आज्ञोल्लङ्घनमपकारचिन्तनचेति तत्र स्वस्यैवापकारो जातः आज्ञाभङ्गफलं मृत्युरपि जात इत्यध्यायद्वयेन निरूप्यते एतादृशोपि मणिः भगवद्भावरहितः अनर्थदायी जात इति निरूपयन् भगवदाज्ञोल्लङ्घनात् तदीयानां बुद्धिरेव दुष्टा जातेति संपूज्यमपि मणिं सत्राजिन्मात्रपरिचेयं न भक्तस्यैव भगवद्धर्मा उपकारिण इति॥१२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी

भारप्रमाणं यथा—

"चतुर्भिर्व्रीहिभिर्गुञ्जं गुञ्जान् पञ्च पणं पणान्।
अष्टौ धारणमष्टौ च कर्षं तांश्चतुरः पलम्।
तुलां पलशतं प्राहुर्भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः" इति।

मारी अकालमृत्युः॥११॥

यदुराज उग्रसेनस्तदर्थं याच्ञाभङ्गम् अतर्कयन् भगवद्याच्ञाभङ्गेन दोषमविचारयन् भगवत्यसमर्प्य स्वयमग्रभोजिनःसर्वानिष्टनिवर्त्तकमपि वस्तु सर्वानिष्टहेतुर्भवति किम्पुनः स्वयं प्रार्थयमानेपि तस्मिन्नसमर्प्येति सूचितम्॥१२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

ज्वलन् विद्योतमानः॥९॥

विप्रैः कृत्वा॥१०॥

भारप्रमाणम्—

"चतुर्भिर्व्रीहिभिर्गुञ्जं गुञ्जान् पञ्च पणं पणान्
अष्टौ धरणमष्टौ तान् कर्षं तांश्चतुरः पलम्
तुलां पलशतं प्राहुर्भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः"

इति॥११॥

मारी अकालमृत्युः॥१२—१३॥

भाषा टीका।

श्रीशुकदेव जी बोले, कि-अम्बुजलोचन श्रीकृष्णचन्द्र उन बालकों के वचन को सुन कर हंस कर बोले, कि—यह सूर्य देव नहीं हैं किंतु सत्राजित मणि से इस प्रकार की दीप्ति को प्राप्त हो रहा है॥९॥

इतने में सत्राजित भी मंगलोपचार युक्त शोभा वाले अपने घर में प्रवेश कर ब्राह्मणों के द्वारा मणि को देवस्थान में संस्थापित करता हुआ॥१०॥

श्रीशुकदेव जी कहते हैं कि—हे राजन्! वह मणि प्रति दिन अष्ट भार स्वर्ण की सृष्टि करती रहा, (एक भार का प्रमाण प्रायः यह जानो, कि आठ मण तेरह सेर दश छटाक और आठ मासे) और जहां वह मणि पूजित होकर रहता वहां दुर्भिक्ष मारी अरिष्ट सर्व आधि व्याधि अशुभ और मायी लोगों का प्रभाव नहीं चलता॥११॥

किसी समय श्रीकृष्णचन्द्र ने यदुराज श्रीउग्रसेन के लिये उस मणि की याचना करी कि यह उत्कृष्ट वस्तु राजा को चाहिये—परंच द्रव्य के लोभी उस सत्राजित ने श्रीकृष्ण की आज्ञा का भंग न देखकर मणि नहीं दिया॥१२॥

तमेकदा मणिं कण्ठे प्रतिमुच्य महाप्रभम् ।
प्रसेनो हयमारुह्य मृगयां व्यचरद्वने ॥ १३ ॥
प्रसेनं सहयं हत्वा मणिमाच्छिद्य केसरी ।
(१) गिरिं विशन् जाम्बवता निहतो मणिमिच्छता ॥ १४ ॥
सोऽपि चक्रे कुमारस्य मणिं क्रीडनकं बिले ।
अपश्यन्भ्रातरं भ्राता सत्राजित्पर्यतप्यत ॥ १५ ॥
प्रायः कृष्णेन निहतो मणिग्रीवो वनं गतः ।
भ्राता ममेति तच्छ्रुत्वा कर्णेकर्णेऽजपञ्जनाः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदेव दर्शयितुमाह- तमेकदेति । प्रतिमुच्य बद्ध्वा प्रसेनः सत्राजिद्भ्राता ॥ १३ ॥
आच्छिद्य आकृष्य गृहीत्वा ॥ १४—१५ ॥
अजपन्नुपांशु अवोचन् ॥ १६—२२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सच श्रीभगवद्वचनार्थमेव प्रसेनाय ददाविति ज्ञेयं तथाच श्रीविष्णुपुराणे सत्राजितोऽप्यच्युतो मां याचिष्यतीत्यवगम्य रत्नलोभात् स्वभ्रात्रे प्रसेनाय तद्रत्नमदादिति अत एव प्रसेनः सर्वतो ऽप्रतीत्या स्वरिरक्षिषया च तं स्वर्णसम्पुटाद्यच्छन्नं कण्ठ एव प्रतिमुच्य एकदा मृगयायां विशेषेण परमाशक्तित एकाकित्वादिना ऽव्यचरत् ॥ १३ ॥
हत्वेति हिंस्रस्वभावत्वात् मणिमाच्छिद्येति महाधनस्वभावत्वात् मूषकादौ हि तथा दृश्यते ॥ १४ ॥
सो ऽपीत्यर्द्धकम् बिले गिरिगुहान्तर्वर्त्तमानस्य कुमारस्य स्वपुत्रस्य सुकुमाराख्यस्य क्रीडनकं बाल्यक्रीडासाधनम् पश्यन्निति सार्द्धकम् ॥ १५ ॥
प्रायो वितर्के तेन प्रभुत्वे ऽपि या प्रार्थना कृता तस्या भङ्गादिति भावः । जनास्तदनुवर्तिन एव नागरिकाः न तु सर्वे प्रथमस्कन्धे तेषां परमभक्तिवर्णनात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं स्थिते महती प्रभा दीप्तिर्यस्य तं मणिमेकदा प्रसेनः सत्राजिद्भ्राता कण्ठे प्रतिमुच्य बद्ध्वा अश्वमारुह्य वने मृगयां व्यचरत् ॥ १३ ॥
तदा कश्चित्केसरी सिंहः साश्वं प्रसेनं हत्वा मणिमाच्छिद्याऽऽकृष्य गृहीत्वा गिरिं प्रविशन् आत्मानं दृष्टवता मणिमिच्छता जाम्बवता ऋक्षराजेन हतः ॥ १४ ॥
सोऽपि जाम्बवानपि बिले स्वनिवासभूते गिरिबिले तं मणिं स्वकुमारस्य क्रीडनकं क्रीडासाधनं चक्रे । भ्राता सत्राजित् भ्रातरं प्रसेनं मणिं चापश्यन् पर्यतप्यत ; परितप्याऽऽहेत्यर्थः ॥ १५ ॥
उक्तिमेवाह—प्राय इति । मणिः ग्रीवायां यस्य स मम भ्राता वनं प्रति गतस्तत्र प्रायो बहुधा ध्रुवमिति यावत् कृष्णेनैव हत इत्येतद्वचो जनः श्रुत्वा कर्णे कर्णे ऽजपदुपांश्ववोचत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ॥

प्रतिमुच्य बद्ध्वा ॥ १३ ॥
आच्छिद्य स्वीकृत्य ॥ १४ ॥
क्रीडनकं लीलासाधनम् ॥ १५ ॥
शौरेर्याच्ञाभङ्गदोषादिदमनर्थजातमभूत् अन्यथा मणिमाहात्म्य स्तवनं व्यर्थमिति तात्पर्यमवगन्तव्यं मणिः ग्रीवायां यस्य स तथा मम भ्राता कृष्णेन निहत इति यत्तच्छ्रुत्वा ॥ १६—१७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ॥

सामान्यं तं मणिं ज्ञात्वा प्रसेनोऽपि स्वप्रतिष्ठार्थं तद्भ्राता कण्ठे उन्मुच्य गतवानित्याह—तमेकदेति । कण्ठे मणिं प्रतिमुच्य एतत्प्रभया मृगा अन्धा भविष्यन्ति ततो धर्त्तव्या इति महाप्रभं सूर्यवत्प्रकाशमानं प्रसेनः प्रकृष्टसेनायुक्तोऽपि एकाकी हयमारुह्यारण्ये मृगयां कर्त्तुं व्यचरत् मृगा यान्त्यस्यामिति मृगनाशिका राजलीला मृगया तामुद्दिश्य वने व्यचरत् ॥ १३ ॥
महाप्रभत्वात् असहिष्णुः सिंहः तं हत्वा मणिं नीतवानित्याह—प्रसेनमिति । अलौकिकेनोपायेन न मृगा हन्तव्याः भगवांस्तेषु नालौकिकं दत्तवानिति मृगयैव तदर्थं निर्मिता तेषां वधं मणिनाऽचिन्तयन् तेनैव स्वयं मृत्युं प्राप्तवान् समणिर्दैवरूप इति क्रुद्धो मणिर्यत्रैव स्थितः तमेव घातयतीति

---

(१) बिलं विशन्निति विजयध्वजपाठः।

भगवांस्तदुपश्रुत्य दुर्यशो लिप्तमात्मनि ।
माष्टुं प्रसेनपदवीमन्वपद्यत नागरैः ॥ १७ ॥
हतं प्रसेनमश्वञ्च वीक्ष्य केसरिणा वने ।
तञ्चाद्रिपृष्ठे निहतमृक्षेण ददृशुर्जनाः ॥ १८ ॥
ऋक्षराजबिलं भीमभन्धेन तमसावृतम् ।
एको विवेश भगवानवस्थाप्य बहिः प्रजाः ॥ १९ ॥
तत्र दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं बालक्रीडनकं कृतम् ।
हर्त्तुं कृतमतिस्तस्मिन्नवतस्थेऽर्भकान्तिके ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

परम्परया बहूनां वध उच्यते हयसहितं केसरिणं हत्वा मणिः केसरिणा गृहीतः सोपि निकृष्टस्थाने मणिं नयन् गिरिं विविक्षन् कन्दरां प्रविशन् जाम्बवता निहतः । ननु, महान् सः किमिति सिंहं हतवान् ? तत्राह—मणिमिच्छतेति । अहत: सिंहो मणिं न मुञ्चतीति ॥ १४ ॥

तस्य मणेः प्रयोजनमाह—सोपि चक्र इति । बिले स्वस्थानविवरे कुमारस्यातिबालकस्य स्थाने कीडनकं क्रीडासाधनं चक्रे एतावदेकेनैव दिनेन निर्वृत्तं ततो भ्रातुरन्वेषणार्थं सत्राजिता मनुष्याः प्रस्थापिताः ततो न काप्युपलब्धः ततो भ्रातृस्नेहात् भ्रातरमपश्यन् सत्राजित्पर्यतप्यत मणिरपि गतो भ्रातापि गत इति ॥ १५ ॥

ततः किं जातम् इति विचारे भ्रातुरिवास्यापि दुर्बुद्धिरुत्पन्नेत्याह—प्रायः कृष्णेनेति । अयमपि गतः भगवान् स्वतो ऽन्येन वा स्वयमपि मृगयां गतो मारितवानिति प्राय इत्युत्कटा कोटिः कृष्ण एव समर्थो मणिगुणान् दूरीकर्त्तुं हेतुश्चाप्यास्ते मणिः पूर्वं याचित इति, वने च मारणे न कोऽपि ज्ञास्यतीति एवं निश्चित्य भगवति क्लिष्टमारोपितवान् । ननु, केनापि नोच्यते कथं त्वं कल्पयसीत्याशङ्क्याह—भ्राता ममेति । मम तु प्रिय इत्यहं ब्रवीमि अन्यः किमर्थं वक्ष्यतीति भावः । एतद्गृहे उक्तं "र्यादिस्थाने पश्चात्कर्णे कर्णे सभागतमजपन् मन्त्रवत् शनैः भगवदकीर्त्तिमुक्तवान् यतो जनः न ह्यल्पेन दोषेण जन्ममरणादिकं प्राप्नोति पूर्वं भगवान् विदितवृत्तान्तोऽपि लोकन्यायेनैव व्यवहरन् स्वयमपि श्रुत्वा आप्तमुखात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रतिमुच्य बद्ध्वा ॥ १३ ॥
आच्छिद्य आकृष्य ॥ १४—१५ ॥
जनास्तत्सवासनादुष्टा एव अजपन् उपांश्ववोचन् ॥ १६-१९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रसेनः सत्राजिद्भ्राता प्रतिमुच्य बद्ध्वा ॥ १३ ॥
आच्छिद्य आकृष्य ॥ १४—१५ ॥
जनाः दुष्टाः अजपन् उपांश्ववोचन् ॥ १६—२२ ॥

भाषा टीका ।

एक समय उस बडे प्रभावाले मणि को कण्ठ में पहिन कर सत्राजित् का भ्राता प्रसेन घोडे पर बैठ कर वनमें शिकार खेलने के लिये विचरने लगा ॥ १३ ॥

घोडा सहित प्रसेन को मार कर उसके मणि को छीन कर केसरी गिरि में प्रवेश करता रहा, इतने में जांबवान् ने मणि की इच्छा से उस सिंह को मार कर मणि लेलिया ॥ १४ ॥

जांववान् ने भी अपने बिलमें उस मणि को अपने कुमार का खिलोना बना दिया, द्वारका में सत्राजित् ने अपने भ्राता प्रसेन को न देख कर बडा अनुताप किया ॥ १५ ॥

और जहां तहां कहने भी लगा, कि-मणि पहिन कर हमारा भ्राता वनमें गया रहा, सो प्रायः कृष्ण ने मार डाला इस बात को सुन कर लोग कान२ में कहने लगे ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भगवान् सकलसद्यशोयुक्तः उपश्रुत्य लोकपरम्परया श्रीमदुद्धवादिमुखेन श्रुत्वा नागरैस्तैरेवाऽन्वमजत् ॥ १७ ॥

विशेषेण साक्षात्तल्लक्षणनिर्द्धारणेनेक्षित्वा तं केसरिणं अद्रेः ऋक्षवतः पृष्ठे उपरि जनास्त एव ददृशुरित्यपवादतो विशुद्धिस्ततो ऽभूदिति भावः ॥ १८ ॥

तथा ऽपि विशेषतः सत्राजितहेपनार्थं रत्नमादातुमृक्षपदान्यनुगच्छंस्तं बिलं प्राप्त इत्याह—ऋक्षेति । अन्धेन अन्धीकारकेण तत ऋक्षसम्बन्धित्वाच्च भयानकम् अत एव बहिर्बिलद्वारे प्रजाः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नागरजनानावस्थाप्य यतो भगवान् परमदयादिगुणसागर इत्यर्थः ॥ १९ ॥

तत्र बिले तं मणिश्रेष्ठं बालक्रीडनकं यथा स्यात्तथा कृतं दृष्ट्वा हर्त्तुं छलेन गृहीतुं तस्मिन्नेवार्भकान्तिके स्थानविशेषे ऽवतस्थे अन्वेषणाद्विरम्याऽवसरप्रतीक्षां चक्र इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

क्रमेण भगवानपि तद्वच आकर्ण्य आत्मनि स्वस्मिन् दुर्यशो लिप्तं भावे क्तः दुर्यशोलेपं प्रमार्ष्टुम् अपोहितुं नागरैर्जनैः सह प्रसेनपदवीम् अन्वपद्यत अन्वगच्छत् ॥ १७ ॥

हतमिति, केसरिणं चाद्रिपृष्ठे ऋक्षेण जाम्बवता निहतं ददृशुः ॥ १८ ॥

ऋक्षराजबिलमिति, ततस्तत्र बिलद्वारे प्रजाः नागरान् जनानवस्थाप्य भगवानेकोऽसहाय एव तद्बिलम्प्रति विवेश ॥ १९ ॥

तत्रेति, तत्र बिले क्रीडनकं क्रीडासाधनं यथा तथा कृतं मणिश्रेष्ठं दृष्ट्वा हर्त्तुं कृता निश्चिता मतिर्येन स तस्मिन् अर्भकसमीपे उपतस्थे ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ऋक्षेण जाम्बवता ॥ १८—२३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्प्रतीकारार्थं यत्नं कृतवानित्याह—भगवानिति । तद्वृत्तान्तं श्रुत्वा आप्तमुखादकस्माद्वा उपश्रुत्य उपश्रुतिः सर्वानेव ज्ञापयति ततस्तत्प्रतीकारार्थं प्रवृत्त इति वक्तुं निराकरणीयत्वे हेतुमाह—दुर्यशोलिप्तमिति । दुर्यशसा आलिप्तमालेपनं लेपवदुपर्यपि प्रतिभासनम् आत्मन इति यदि भगवान्नदूरीकुर्यात् सर्वेषामात्मा स्वयमिति तद्दोषे कस्यापि मुक्तिर्न भवेत् अतो युक्तमेव तन्निराकरणम् एतल्लोकन्यायेनैव कर्त्तव्यमिति प्रसेनपदवीं नागरैः पदमार्गाभिज्ञैः तद्गतमार्गमन्वपद्यत तेनैव मार्गेण स्वयं नागरैः सह गतः अन्यथा लोकः कृत्रिमं जानीयात् ॥ १७ ॥

ततस्तं दृष्टवानित्याह—हतं प्रसेनमिति । केसरिनखानां चिह्नदर्शनात् केसरिणैव हतं ज्ञातवन्तः ततो मणिरप्यस्मै देय इति यादवः स्वगोत्रजो मारित इति पदाभिज्ञैरेव केसरिमार्गमन्वगमत् तं चापि अद्रिपृष्ठे पर्वतोपरि निहतं ददृशुः सर्व एव जनाः तत्रापि ऋक्षेण ऋक्षपदचिह्नैस्तज्ज्ञानम् ॥ १८ ॥

ऋक्षान्वेषणार्थं भगवान् प्रवृत्त इत्याह—ऋक्षराजबिलमिति यद्यपि भगवान् भक्तार्थमेव तत्र प्रविष्टः तथापि लोके मण्यर्थं कष्टमपि कृतवानिति ज्ञापयितुं तस्मिन् बिले प्रविष्टः ननु, ऋक्षः प्राकृतः पशुः भगवांस्तत्र किमर्थं गत इत्याशङ्क्याह, राजेति । ऋक्षाणां राजा महानेव भवति तत्रान्यस्य प्रवेशाभावाय विशिनष्टि—अमिमन्धेन तमसा आवृतमिति । अन्तःकरणस्य इन्द्रियाणां च प्रवृत्त्यभावाय विशेषणद्वयम् अन्धन्तमः कदापि सूर्यतेजोरहितम् अनेन मणिनाऽपि तत्र प्रकाशो न कृत इति सूचितम् अतो भगवान् अन्यान् स्थापयित्वा दयावन्तमिवात्मानं ज्ञापयित्वा विवेश, साधारणत्वादसमर्थत्वादनियामकत्वाच्च प्रजाभिर्भगवन्निवारणं कृतं इति ज्ञापयितुं प्रजापदं साधारणास्तु ततो निवृत्ता इति ज्ञापयितुं प्रजानामेवावस्थापनमाह—प्रायश्चित्तमेकेनैव कर्त्तव्यमिति मर्यादां पालयन्निव भगवानेक एव प्रविष्टः यादवा अपि भगवदिच्छया अकीर्त्या ऽपि शङ्किताः न सङ्गे गताः ॥ १९ ॥

तत्र प्रविष्टस्य मणिदर्शनमाह—तत्र दृष्ट्वेति । यद्यपि तत्र नागलोकमणयः अन्ये ऽपि दिव्याः सन्ति ततः स्यमन्तकपरिज्ञानं कठिनं तथा ऽपि स्वत एवोत्तममिति लौकिकेनापि प्रकारेण ज्ञातुं शक्यमिति ज्ञापयितुं मणिश्रेष्ठमित्युक्तं तथा ऽपि मणिः गुप्त एव स्थाने स्थाप्यत इति भगवान् लौकिकप्रकारेण कथं दृष्टवान्? तत्राह—बालक्रीडनकमिति । बालस्य क्रीडार्थमुपरिनिबद्धमित्यर्थः पुराणान्तरे तु स्यमन्तमणिज्ञापकं वाक्यमपिश्रुतवानित्युक्तम् तत्र धात्री बालं लालयन्ती आह "सिंहः प्रसेनमवधीत्सिंहो जाम्बवता हतः । सुकुमारक! मारोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः" इति अतो लौकिकेनापि प्रकारेण ज्ञात्वा अपकीर्त्तिनिराकरणार्थम् इदं हर्त्तव्यमिति स्वाभाविकं चैतस्य न भवतीति उपयोगश्च तथा नास्तीति बालप्रबोधो वर्णमात्रेणापि भवतीति पूजाभावात् धनप्रसवो नास्तीति सुवर्णेनाप्युपयोगाभाव इति अक्लिष्टकर्मापि पामरा न प्रष्टव्या इति स्वयमेव हर्त्तुं कृतमतिर्जातः ततो मत्यैव सर्वा सामग्री अक्लिष्टत्वार्थं सम्पादितेत्याह-आदौ भगवान् अर्भकान्तिके तूष्णीं कियत्कालमवतस्थे न तु गृहीत्वा ततो निर्गतः चौर्यादिना जीवन् अपथे प्रवृत्तः महानपि भक्तो ऽपि विषयासङ्गात् प्राकृतो जातः अतस्तत्सम्बन्धात् तदीया अपि प्राकृता एव जाताः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

बालस्य क्रीडनः यतः तथाभूतं ज्ञात्वा ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

श्रीकृष्ण भी इस बात के दुर्यश को अपने ऊपर सुन कर नगर वासियोंको साथले प्रसेन का खोज लगाने को जाते हुए ॥ १७ ॥

वनमें जाकर मनुष्यों ने अश्व और प्रसेन को सिंह से मारा हुआ देखा, और उस सिंह को भी गिरि पृष्ठ पर ऋक्ष के हाथ से मारा हुआ देखा ॥ १८ ॥

उसके आगे बडे अन्धकार से व्याप्त बडा भयानक एक ऋक्षराज का बिल देखा तब श्रीकृष्ण भगवान साथी प्रजा के लोगों को बाहर रख कर इकले उस बिल में घुसे ॥ १९ ॥

तमपूर्वं नरं दृष्ट्वा धात्री चुक्रोश भीतवत् ।
तच्छ्रुत्वाऽभ्यद्रवत्क्रुद्धो जाम्बवान्बलिनाम्वरः ॥ २१ ॥
स वै भगवता तेन युयुधे स्वामिनात्मनः ।
पुरुषं प्राकृतं मत्वा कुपितो नानुभाववित् ॥ २२ ॥
द्वन्द्वयुद्धं सुतुमुलमुभयोर्विजिगीषतोः ।
आयुधाश्मद्रुमैर्दोर्भिः क्रव्यार्थे श्येनयोरिव ॥ २३ ॥
आसीत्तदष्टाविंशाहमितरेतरमुष्टिभिः ।
वज्रनिष्पेषपरुषैरविश्रममहर्निशम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

वहां क्या देखते हैं, कि—उस श्रेष्ठ मणि को वालक का खिलोना वना दिया है ऐसा देख कर लेने की बुद्धिसे उस बालक के समीप जाकर भगवान् खडे हुए ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

क्रव्यार्थे आमिषार्थे ॥ २३ ॥

अष्टाविंशाहम् अष्ट च विंशतिश्चाहानि दिनानि यस्मिंस्त-दष्टाविंशाहं विंशति शब्दे तिलोप आर्षः वज्रस्य निष्पेषो-निर्घातस्तद्वत्परुषैर्निष्ठुरैः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नरं तत्राप्यपूर्वं वीर्य्यसौन्दर्य्या(शोभा)दिभिरद्भुतं रतिप्रयोग आगन्तुकतया शङ्कास्पदत्वेऽपि सौम्यदर्शनत्वे ज्ञातिभयानुत्थानात् आभिमुख्येनाद्रवत् वेगेनागतः ॥ २१ ॥

तेनांशतः श्रीरामादिरूपेण पुरुषं नराकारब्रह्मरूपं तं प्राकृतं मायिकं मत्वा यतो नानुभाववित् तत्प्रभावानुसन्धानरहितः कुतः कुपितः क्रोधेन विचारलोपात् ॥ २२ ॥

द्वन्द्वेति युग्मकम् तद्द्वन्द्वयुद्धमष्टाविंशाहमासीदित्यन्वयः सुतुमुलं मत्यन्तसङ्कुलं हननविरामरहितमित्यर्थः। यतो विशेषेण जिगीषतोः तत्र श्रीभगवतो लीलाकौतुकाज्जिगीषा जाम्बवतश्च महाबलिष्ठताभिमानादिति ज्ञेयं दोर्भिरिति प्रत्येकभुजद्वयात् इतरेतरमुष्टिभिश्चेति च शब्द आहार्य्यः बहुदिनयुद्धेनायुधादीनां क्षयात् जयाऽसिद्ध्या तेष्वनादराद्वा अहर्निशं तत्राप्यविश्रमम् अविरतम् २३—२४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तमिति तमुपस्थितमदृष्टपूर्वं नरं दृष्ट्वा भीतवद्धात्री उपमाता चुक्रोश तच्छ्रुत्वेति तदाक्रोशनम् अभ्यद्रवत् अभ्यधावत् ॥ २१ ॥

स वै जाम्बवान् नानुभाववित् भगवत्प्रभावमजानन् अत एव तं केवलं प्राकृतं लौकिकं पुरुषमेव मत्वा आत्मनः स्वस्य स्वामिनापि तेन भगवता सह युयुधे अयुध्यत ॥ २२ ॥

द्वन्द्वयुद्धमिति । विजिगीषतोर्जेतुमिच्छतोर्दोर्भिर्भुजैर्यथाक्रव्यार्थे आमिषार्थे श्येनयोर्युद्धं भवति तद्वत् ॥ २३ ॥

आसीदिति इतरेतरयोरन्योन्ययोर्मुष्टिभिर्वज्रनिष्पेषो वज्रनिर्घातस्तद्वन्निष्ठुरैस्तद्द्वन्द्वयुद्धम्, न विद्यते विश्रमो यस्मिन् तद्यथा तथा अहर्निशमष्टाविंशतिदिनान्यासीत् ॥ २४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अविश्रमं निरन्तरम् ॥ २४—२५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

तमपूर्वं नरं दृष्ट्वेत्यादि अपूर्वनरं नराकारत्वेऽपि अनरमित्यर्थः ॥ २१—३५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अतो भगवन्तं दृष्ट्वा सद्बुद्ध्यभावात् विषयाभिनिवेशाच्च विचारमकृत्वाऽपि आक्रोशं कृतवतीत्याह—तमपूर्वमिति । देवादीनामन्यतरश्चेति वाक्स्तम्भनादिकमपि कुर्यादिति तदभावात् भगवतोऽक्लिष्टकर्मत्वं ज्ञात्वा नरोऽयमिति ज्ञातवती आकृतिवचनो वा नरशब्दः स्वस्थस्याप्याक्रोशो भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं मारयिष्यतीति बुद्ध्या जाम्बवानपि महानिति तथा भयाभावात् भीतवत् चुक्रोश यतो धात्री बालकरक्षापरा ततोऽन्तःकार्यान्तरव्यापृतोऽपि तद्वाक्यं श्रुत्वा समागत इत्याह—तच्छ्रुत्वेति । मदायतनेऽपि आश्चर्यं कः समागतः ? इति क्रोधः जाम्बवानिति नाम्ना प्रसिद्धो रामायणे बुद्धिविशेषेण तादृशोऽप्यविचार्य समागतः तत्र हेतुर्बलाभिमान इत्यभिप्रायेणाह--बलिनां वर इति । बलिभिरपि वरणीय इत्यर्थः ॥ २१ ॥

एतादृशोऽपि कालादिवशादज्ञो भूत्वा भगवता सह युद्धं कृतवानित्याह---स वा इति । स्वयमपि प्रसिद्धः तथा कुर्वन् लोके अपकीर्त्तिमपि प्राप्स्यतीति सूचितम्, तत्रापि वै निश्चयेन

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

शरीरेण जीवस्याराध्यो भगवान् तत्राप्यात्मनः स्वामिना स्वस्यैवोपास्यरूपेण तत्कथमित्याकाङ्क्षायामाह—तेनेति । रघुनाथेन कृष्ण एव रघुनाथः तामेव सर्वां सामग्रीं गृहीत्वा समागत इति स एव लक्ष्मणो बलः सैव सीता रुक्मिणी ते वानरा यादवाः सैवायोध्या द्वारका सैव सरयूर्गोमतीति तर्हि कथं युयुधे ? तत्राह—पुरुषमिति । प्राकृतं पुरुषं मत्वा प्रकृत्यधिष्ठातारं न तु पुरुषोत्तमम्,ननु, महतः कथमेतादृशमज्ञानमिति चेत् तत्राह, कुपितो नानुभावविदिति । दृष्ट्वा क्रोधवशात् अलौकिकत्वं न ज्ञातवान् पूर्वं तु कुतो गोवर्द्धनादेरनुभावो न श्रुतः तत्सङ्गाभावात् बिलेशयत्वाच्च अतो ऽनुभावानभिज्ञत्वात् कोपावेशाच्च स्वामित्वेनाऽज्ञात्वा युयुधे ऽक्लिष्टकर्मा च भगवान् अनुकृत्यैव युद्धं कृतवान् भगवत उद्धारार्थलीलायां प्रकृतिः कालादयश्चाऽसहमाना जाताः तेषां पीडार्थं पुरुषं परित्यज्य सप्तविंशतितत्त्वानि यथा काठिन्यं जहति तथा मुष्टिप्रहारैः सेवकेकृतैः चलने पादाविव कोमलानि कृतानीत्येके, चिरकालं मल्लयुद्धाकाङ्क्षया तथा कृतमित्यन्ये, रामावतारे हि तस्मै वरो दत्तो रामेण त्वदाराधनं गृहीष्यामीति पुनस्तेन विज्ञापनायां कृतायां बलं मदीयं व्यर्थं जायत इति ततो भगवान् बुद्धिमिदानीं प्रकटी कुरु बलं पश्चात्प्रकटी करिष्यसीत्याह—न हि कश्चिज्जीवस्त्वत्पराक्रमं सोढुं शक्त इति अतस्तत्र ज्ञापितां ज्ञानशक्तिं पूर्वाऽवतारे गृहीत्वा इदानीं बलशक्तिमपि गृह्णन् पूजां गृहीत्वा तं मुक्तं करिष्यतीति तथा भगवदुद्योगः ग्रहादिवशात् जयो न जायत इति ॥ २२ ॥

कदाचिदस्य शङ्कास्यादतस्तन्निराकरणार्थं सर्वेष्वेव न चत्रेषु युद्धं कृतवानित्याह—द्वन्द्वयुद्धमिति । उभयोरेव युद्धं द्वन्द्वयुद्धं सम्यक्प्रकारेण न तु नटवदभिनयमात्रेण तुमुलमधिकं प्रहारे सर्वबलविनियोगस्तुमुलता उभयोर्विजिगीषतोरिति तथा करणे हेतुः शीघ्रमेव प्रहारेण व्यथितः युद्धं त्यजत्विति जेतुमिच्छा अज्ञानाज्जाम्बवतः जित एव जानातीति ज्ञापनार्थं भगवतस्तत्र युद्धसाधनान्यनेकान्याह—आयुधेति । आदौ नानाविधान्यायुधानि महाशूरत्वात् स श्रीभगवतेऽपि दत्त्वा युद्धं करोतीत्येके यदेवायुधं जाम्बवान् गृह्णाति तज्जातीयमेव भगवानाविर्भावयतीत्यपरे यदेव प्रक्षिपति तदेव भगवान् गृहीत्वा तेन प्रहरतीति वस्तुस्थितिः । अश्मानस्तु सुलभाः द्रुमाश्च सर्वेष्वेव भग्नेषु पश्चाद्दोर्भिः । नन्वस्य युद्धस्य को विधिरिति चेत्तत्र दृष्टान्तमाह,क्रव्यार्थे श्येनयोरिवेति । क्रव्यादानार्थं क्रव्यस्थानीयः स्यमन्तको मणिः "श्येनो वै वयसां बलिष्ठः" इतिश्रुतेर्बलिष्ठो भवति यावत्स्यमन्तकप्राप्तिस्तावद्युद्धमित्यर्थः । अत्यावश्यकमाग्रहं च जनयतीति क्रव्यतुल्यतेति । क्रव्यमुत्कृष्टमपक्वमांसं सर्वथा जीवनार्थमपेक्षितं तथा लोकापवादनिराकरणार्थं भगवतोऽपेक्षितं तस्यापि भास्वरं जयेन प्राप्तमिति मोहादपेक्षितं क्षुत्पीडा च श्येनजातीयस्य गोमायोश्च नास्तीति बहूनर्थान् तुल्यान् दृष्ट्वा श्येनौ दृष्टान्तीकृतौ ॥ २३ ॥

एवं युद्धस्य कालमाह—आसीत्तदष्टाविंशाहमिति । अष्टाविंशे दिवसे ज्ञानं जातमिति तदपि दिनं फलरूपं युद्धमध्ये गृहीतं इतरेतरमुष्टिभिः वज्रनिष्पेषादपि परुषैस्तद्युद्धं मध्ये विश्रामरहितमहर्निशमिति ऐहिकावश्यककालकृतो ऽपि विश्रामो नास्तीति सूचयति भगवांस्तावत्प्रहारं करोति यावत्स करोति सो ऽपि बलरूपो भवतीति वज्रनिष्पेषादपि तत्प्रहारः परुषः कठिनः अतस्तुल्यत्वात् न विरमणं नाप्येकस्य पराजयः भक्तत्वात् भगवता न मारणीयः भगवांस्त्वशक्य एव अत्र काचिन्निरुद्धा कथा महामायोपस्थानस्याऽग्रे निरूपितत्वात् तेन विरोधादुपेक्षणीया कल्पान्तरीयेत्यन्ये समादधुः । ततः कालकृतं तस्य बलमिति सप्तविंशात्मके काले अतीते प्राकृतबलपक्षे ऽपि अष्टाविंशतिप्रकारं तद्बलमिति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भीतवच्चुक्रोशेति हरेर्जिहीर्षामेवालक्ष्येत्यर्थः । वस्तुस्तु न भीता तद्दर्शनस्वभावेनैवानन्दोदयात् ॥ २१ ॥

प्राकृतं मत्वा कुपित इति । केशिचाणूरकंसजरासन्धादिभिरल्पबलैर्भगवतो युद्धसुखं क्वापि नाभूदतः समबलेन स्वभृत्येन तेन सह युयुत्सोर्भगवतो युद्धसुखसिद्ध्यर्थमेव तद्भक्ताय जाम्बवते ऽपि पूर्वं रावणसेनाभिरपि सम्यग्वीररससुखमप्राप्तवते तत्सुखपूर्त्तिदानार्थं लीलाशक्त्या योगमायाद्वारा भक्तमपि जाम्बवन्तं प्रति तन्माधुर्यावरणं ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

क्रव्यार्थे आमिषार्थे ॥ २३ ॥

अष्टविंशाहमित्यार्षम् अष्टविंशतिदिनानि व्याप्य रात्रिष्वपि युद्धप्राप्त्यर्थमाह—अहर्निशमिति । तत्रापि क्षणमात्रस्यापि विश्राम स्याभावार्थमाह—अविश्रममिति । निष्पेषो निर्घातः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

क्रव्यार्थे आमिषार्थे श्येनयोर्यथा भवति तथा तयोः ॥ २३ ॥

अष्टविंशाहं अष्ट च विंशतिश्च अहानि दिनानि यस्मिंस्तत् विंशतिशब्दे तिलोप आर्षः न विद्यते विश्रमो यस्मिन् तत् वज्रस्य निष्पेषो निर्घातस्तद्वत् परुषैर्निष्ठुरैः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

उन अपूर्व पुरुष को देखकर उस बालक की धात्री (धाय) भयभीत सरीकी चिल्लाने लगी, उसके शब्द को सुनकर बलवानों में श्रेष्ठ जाम्बवान् वडे कोधित होकर दौडे ॥ २१ ॥

जांबवान् ने श्रीकृष्ण को प्राकृत पुरुष मानकर अपने स्वामी साक्षात् भगवान् के साथ युद्ध किया, क्योंकि ? कुपित होने से आप का प्रभाव नहीं जाना ॥ २२ ॥

जैसे कि, मांस के लिये दो श्येन (बाज) पक्षियों का युद्ध होता है इसी प्रकार आयुध पत्थर वृक्ष और बाहु तथा वज्र की टक्कर के सदृश कठिन परस्पर की मुष्टियों से जीतने की इच्छा वाले जांबवान् और श्रीकृष्ण इन दोनों का निरंतर दिन [illegible] विश्राम न लेकर अट्ठाईस दिवस पर्यंत वडा तुमुल [illegible] युद्ध होता भया ॥ २३—२४ ॥

(१)कृष्णमुष्टिविनिष्पातनिष्पिष्टाङ्गोरुबन्धनः।
क्षीणसत्त्वः स्विन्नगात्रस्तमाहातीव विस्मितः ॥ २५ ॥
जाने त्वां सर्वभूतानां प्राण ओजः सहो बलम्।
विष्णुं पुराणपुरुषं प्रभविष्णुमधीश्वरम् ॥ २६ ॥
त्वं हि विश्वसृजां स्रष्टा (२)सृज्यानामपि यच्च सत्।
कालः कलयतामीशः पर आत्मा तथात्मनाम् ॥ २७ ॥
यस्येषदुत्कलितरोषकटाक्षमोक्षैर्वर्त्मादिशत्क्षुभितनक्रतिमिङ्गिलोऽब्धिः।
सेतुः कृतः स्वयश उज्ज्वलिता च लङ्का रक्षःशिरांसि भुवि पेतुरिषुक्षतानि ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

श्रीकृष्णस्य मुष्टीनां विनिष्पातैराघातैर्निष्पिष्टानि श्लथान्यङ्गानामुरूणि बन्धनानि सन्धिस्थानानि यस्य सः ॥ २५ ॥

लोके को वाऽयं मत्तो बलीयानिति विस्मितः सन्विमृश्याह—जाने इति। सर्वभूतानां यः प्राणस्तत्र यदोजः सहो बलं च इन्द्रियहृदयदेहबलानि तत्सर्वं त्वामित्यहं जाने कथं तथा त्वमत आह, विष्णुमित्यादि ॥ २६ ॥

पुराणत्वे हेतुः त्वं हीति स्रष्टा निमित्तम् यच्च सदुपादानम् अतः पुराणम् प्रभविष्णुत्वे हेतुः काल इति अधीश्वरस्त्वमप्यत एवेत्याह—ईशः पर इति। न च तटस्थ इत्याह आत्मनामात्मेति ॥ २७ ॥

यत एवम्भूतोऽतो ममेष्टदैवतं रघुनाथ एव त्वमित्याह, यस्येति। ईषदुत्कलित उद्दीपितो यो रोषस्तेन ये कटाक्षमोक्षास्तैः क्षुभिता नक्रा ग्राहास्तिमिङ्गिला महामत्स्याश्च यस्मिन् सोऽब्धिर्वर्त्म मार्गमादिशद्दत्तवांस्तथाऽपि तस्मिन् येन त्वया स्वयश एव सेतुः कृतः उज्ज्वलिता च दग्धा यस्येषुभिः क्षतानि छिन्नानि रक्षसो दशग्रीवस्य शिरांसि भुवि पेतुः स एव त्वमिति जाने ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

विशब्देन निःशब्दाभ्यामुरुशब्देन च मर्मप्रहारो द्योतितः अतीवेति श्रीरघुनाथे ऽपि प्रकटताद्दशशक्त्याद्यदृष्टेः ॥ २५ ॥

प्रभविष्णुमचिन्त्यशक्तिम् अधीश्वरं सर्वनियन्तारम् अन्यत्तैः। यद्वा, महाबलिष्ठतामनुभूयादौ परमशक्तिकत्वेनैव स्तौति, जान इति। ज्ञानगोचरीकुर्वन्नसि कथं तदाह—सर्वेति। प्राणादीनां तत्तच्छक्त्येकविभावत्वादभेदोपचारः इति व्यष्ट्यन्तर्यामिपुरुषत्वं दर्शितं विष्णुं तत्तत्सर्व(शक्ति)व्यापकमिति समष्टौ पुराणपुरुषमिति प्रकृतौ च प्रभविष्णुं ततो ऽपि महाप्रभावमिति परमव्योमाधिपतित्वम् अधीश्वरं सर्वोपरीशनशीलमिति स्वयं भगवत्त्वमिति ॥ २६ ॥

त्वं हीति तैर्व्याख्यातम्। यद्वा, सर्वेत्यत्र हेतुः स्रष्टानामिति विष्णुमित्यत्र तच्च आत्मेति च पुराणेत्यत्र सर्वमेव प्रभविष्णुमित्यत्र च अधीश्वरमित्यत्र काल इत्यादि पर आत्मा मूलस्वरूपः अथ वा पूर्वपद्यस्य द्वितीयपक्षे तत्पञ्चविधत्वं क्रमेणोपपादयति, हि यस्मात् त्वं विश्वसृजां सूत्रादीनां जडत्वेन मृतप्रायाणां स्रष्टा उद्बोधक इत्यर्थः। तथा सृष्टानां ब्रह्मादीनां यच्चोपादानं समष्ट्यन्तर्यामी पद्मनाभः स त्वं तथा कलयताम् एकैकब्रह्माण्डप्रवर्त्तकानां सर्वेषामपि तेषां यः कालः प्रवर्त्तकः स त्वं तथा तादृशप्रभविष्णुत्वात्पर ईशः तथा आत्मनां जीवेश्वररूपाणाम् आत्मा परमांशी स्वयं भगवान् ॥२७॥

उज्ज्वलिता दग्धा इति श्रीहनुमत्कृतत्वे ऽपि तस्यैव प्रभावात्। यद्वा, दाहिता अन्यत्तैः। यद्वा, अतो मद्विधदुर्विधदयालुः श्रीरघुनाथो ऽपि त्वमेवेत्याह—यस्येषदिति। रक्षसां रावणादीनां शिरांसि ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

ओजः प्रवृत्तिसामर्थ्यं सहो वेगः बलन्धारणसामर्थ्यम् प्राणादीनां निर्वाहकमित्यर्थः ॥ २६ ॥

*[अवधिः अन्तः आशिषाम् आज्ञाष्टसिद्धीनाम्] फलभागिनः दुर्भिक्षादिशान्तिफलभागिनः ॥ २७—४५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

श्रीकृष्णेति श्रीकृष्णस्य मुष्टीनां निर्घातैर्निष्पातैर्निष्पिष्टानि विश्लथान्यङ्गान्युरूणि बन्धनानि सन्धिस्थानानि यस्य सः अत एव क्षीणबलः अत एव स्विन्नं प्रस्वेदयुक्तं गात्रं यस्य सः कदापि मद्बलाविनाशो न दृष्टः अहो ऽधुना मृतप्रायोऽभवमित्येवमतीव विस्मितः ॥ २५ ॥

ततो विमृशंस्तत्कृष्णमाह—उक्तिमेवाह—जाने इतित्रिभिः। त्वां जाने कथम्भूतम् ओजः प्रवृत्तिसामर्थ्यं सहो वेगः बलं धारण-

* इयान् पाठो यथा पुस्तकमेवोपन्यस्तः कुत्रत्यो ऽयमिति न ज्ञायते ॥

(१) श्रीकृष्णमुष्टिविनिपातेति वी० पा०।
(२) सृष्टानामिति पाठान्तरम्।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सामर्थ्यं प्राणादीनान्निर्वाहकमित्यर्थः । पुराणपुरुषं जगत्कारणपुरुषं प्रभविष्णुं जगद्रूपेण प्रभवनशीलं समर्थीभवनशीलं वा कारणत्वोपयुक्तसार्वज्ञ्यसार्वशक्त्यादियुक्तमित्यर्थः । अधीश्वरं सर्वान्तरात्मानं तत्र देवताविशेषनिर्धारणाय विष्णुमिति ॥ २६ ॥

पुराणपुरुषत्वे हेतुं वदन् विशिनष्टि—त्वं हीति । विश्वसृजां महदादिपृथिव्यन्तानां तत्त्वानां स्रष्टा अनेन निमित्तकारणत्वमुक्तम् उपादानत्वमाह—सृज्यानां महदादीनां यत्तदुपादानकारणं तदपि त्वमेव उपादानत्वप्रयुक्तं सार्वात्म्यमाह-काल इति । कालयतां परिच्छिन्दतां सर्वं स्ववशीकुर्वतामिति यावत् तेषां य ईशः प्रभुः कालः सोऽपि त्वमेव तच्छरीरक इत्यर्थः । तथा आत्मनां जीवानां परमात्मा अन्तः प्रविश्य प्रशासनेन धर्त्ता व्याप्यगतदोषैरस्पृष्टश्च जीवशरीरकश्चेत्यर्थः ॥ २७ ॥

यत एवम्भूतस्ततो ममेष्टदैवतं श्रीरघुनाथ एव त्वामित्याह—यस्येति । यस्य रघुपतेरीषदुत्कलित उद्दीपितः यो रोषस्तेन ये कटाक्षमोक्षास्तैः क्षुभिताः नक्रा ग्राहाः तिमिङ्गिला महामत्स्याश्च यस्मिन्सोऽब्धिः वर्त्म मार्गमादिशत् दत्तवान् येन स्वयशसा अध्ययनेन वसतीतिवद्धेत्वर्थे तृतीया स्वकीर्त्यर्थं सेतुः कृतो निर्मितः येन च लङ्कोज्ज्वालिता दग्धा यस्य चेषुभिः क्षतानि छिन्नानि रक्षसो दशकण्ठस्य शिरांसि भुवि पेतुः स त्वमिति जान इत्यन्वयः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सर्वभूतानां प्राणादिप्रदं प्राणः प्राणनं चेष्टाशक्तिः ओजः अवष्टम्भशक्तिः सहः शरीरसामर्थ्यं बलं स्थौल्यम् ॥ २६ ॥

सृष्टानामधिपः सृष्टेषु वसन्कालः संहर्त्ता आत्मनां चेतनानां परः आत्मा परमचेतनः "नित्यो नित्यानाम्"इति श्रुतिः ॥ २७ ॥

उत्कालितेन उन्नतेन रोषेण जातैः कटाक्षमोक्षैर्नेत्रान्तपातैः क्षोभिता नक्रास्तिमिङ्गिलाश्च यस्मिन्स तथा स्वयशोरूपः उज्ज्वलिता दग्धा इषुक्षतानि शराच्छिन्नानि ॥ २८—२९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

यदैव पुरुषप्रकारः समागतः तदैव तस्य विवेक उत्पन्नः इत्याह—कृष्णमुष्टीति । तस्य क्षीणे ऽपि बले भगवतो बलं न क्षीणमिति पश्चादल्पप्रहारैरपि निष्पिष्टाङ्गः अङ्गानां चोरुबन्धनानि यस्य विशीर्णसर्वावयवो जात इत्यर्थः । हस्तपादादयो भग्नाः ततः अशक्तः जिज्ञासायां प्रवृत्त इति वक्तुं बाह्याभ्यन्तराशक्तिमाह, क्षीणसत्त्वः खिन्नगात्र इति । अन्तःकरणे विवेकधैर्ये क्षीणे गात्रेषु प्रस्वेदेन शरीरमपि क्षीणं निष्पाडितमिवाभूत् ततो विस्मितो जातः विचारे क्रियमाणे समागमनादिभिः प्राकृतधर्मैः जीवत्वे ज्ञाते स्वसमानबलतैव कस्यापि नास्ति ततोऽधिकबलः कथं जातः ? इत्याश्चर्यं भगवत्त्वे वा कथमेवं रूपेणागत इति उभयत्र विरोधादतीव विस्मितो जातः ॥ २५ ॥

ततो विरोधपरिहारं विचार्यमाणे लीलया ऽपि प्राकृतवच्चेष्टा भवतीति निश्चित्य बलस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च भगवानेवायमिति ज्ञात्वा स्वस्य पराजयः नातीव मनःपीडां करोतीति ज्ञापयन् भगवन्तं स्तौति-जान इति त्रिभिः । "राजसैः सात्त्विकैश्चैव तामसैश्च त्रिभिर्गुणैः । सम्पूर्णैः सहितो विष्णुः भगवानेव नान्यथा" कथं निवृत्त इत्याकाङ्क्षायां ज्ञात्वा निवृत्त इत्याह—जान इति । ज्ञानमार्गानुसारेणापि ज्ञानं सम्भवतीत्यत आह—त्वामिति । त्वामहञ्जाने तत्र प्रकारानाह—सर्वभूतानां प्राण ओजः सहो बलमिति । प्राण आसन्यः तस्य कार्यमोजः इन्द्रियशक्तिः सहोऽन्तःकरणस्य बलं शरीरस्य एवं सर्वप्राणिषु बलात्मा कार्यकारणभेदेन विभक्तवीर्य आसन्यस्त्वमेव एवं नरोत्तमत्वमुक्त्वा पुरुषोत्तमत्वमाह—विष्णुमिति विष्णुराधकार्येपि भवतीति तावन्मात्रतां निराकर्तुं विशेषमाह-पुराणपुरुषमिति पुरुषोत्तमं किञ्च तादृशो ऽपि प्रभविष्णुः लोकमुद्भावयति प्रकर्षेण भावयति वा किञ्च अधीश्वरं सर्वनियन्तारं कालरूपं पूर्वं क्रियाशक्तिर्निरूपिता चतुर्द्धारूपभेदेन इदानीं ज्ञानशक्तिर्निरूप्यते चतुर्द्धा ज्ञानं च चतुर्विधं नियामकमेकमिष्टसाधनतां ज्ञापयित्वा प्रवर्त्तकं द्वितीयं ततः फलदातृत्वेन स्थितं तृतीयं ततो निर्वाहकसर्वरूपं चतुर्थं तद्विष्णुपदेन प्रत्यवरोहक्रमेण अन्यैः पदैश्च निरूपितम् ॥ २६ ॥

एवं पूर्णे क्रियाज्ञानशक्तिमत्त्वेन भगवन्तं निरूप्य तस्य जगज्जन्मादिमोक्षान्तकार्याणि चत्वारि निरूपयति—त्वं हीति । श्रुतयः सम्मत्यर्थं गृहीत्वा विश्वसृजां तत्त्वानामपि त्वं स्रष्टा सृज्यानामपि घटादीनां सत्स्वरूपं भवानेव अनेन स्थितिरुक्ता कलयतां कालमहादेवयमादीनामपि त्वं काल उपसंहारकर्त्ता एवं सृष्टिस्थितिप्रलयानुक्त्वा मोक्षदातृत्वमाह-परमात्मेति । आत्मनां सर्वेषामेव जीवानां परमात्मा फलरूपः सायुज्यस्थानमिति यावत्तथा ऽऽत्मनां वा परमात्मत्वेन सेवमानानां परमात्मा मोक्षदाता अथवा भगवतः सर्वत्वं वक्तुं सदंशस्योत्पत्त्यादिजनकत्वेन सत्स्वरूपं भगवानित्युक्त्वा चिदंशमपि भगवानेवात्मेति वदन् आत्मत्वेनैव स्वरूपता सिद्धेति तन्नियामकान्तर्यामिरूपत्वेन भगवन्तं निरूपयति—पर इति ॥ २७ ॥

एवं मूलकार्यरूपे निरूप्य स एव रामो मम स्वामी स एव भवानिति वक्तुं रामावतारपौरुषमाह—यस्येषदिति । ईषदुत्कलिकः पुष्पप्रायः क्रोधस्तत्रापि ऊर्द्ध्वं कलिकामात्रं जातः सोपि मनस्येवेत्याह—कटाक्षमोक्षैरिति । अल्पीयसि क्रोधे मनसि जाते दृष्टिस्तादृशी जाता सापि न सम्पूर्णा किन्तु कटाक्षरूपा ते च पुनः दृष्ट्यवयवाः मोक्षरूपा इति ज्ञापयितुं कटाक्षानां मोक्षा निरूपिताः अल्पजीवाश्चेतनाः तैर्भीता भविष्यन्तीति किं वक्तव्यम् ततः अब्धिरपि वर्त्म आदिशत् मदुपरि मार्गं कृत्वा गच्छत्वित्युक्तवान् । ननु, देय एव मार्गः कथमुपायमुपदिष्टवानित्याह—क्षुभितनक्रतिमिङ्गिल इति । नक्राणां तिमिङ्गिलानां च क्षोभं दृष्ट्वा तथोक्तवान् इत्यर्थः । अब्धिश्च आपोधीयन्ते अस्मिन्निति तासां निरन्तरमुत्पत्तिर्बाधिता स्यात् अतो मर्यादारक्षार्थमपि तथोक्तवान् अव्ययभावः भगवत्कृतः तेनान्यथाकर्त्तुं न शक्यत इति मार्ग एव कर्त्तव्य इति भगवानेव प्रार्थितः अन्तरिक्षेणापि गगनेन गत्वा मारयितुं शक्यं तथासति राक्षसस्तुल्यतः भविष्यतीति अलौकिकं कर्त्तव्यं

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

प्रस्तराणामेव समुद्रे प्लवनत्व निरूपितं न वानराणामिति भगवता सेतुः कृतः इत्याह क्रमेण चरित्रत्रयं निरूप्यते सेतुबन्धो राजंसः दाहः सात्त्विकः रक्षसां वधश्च शिष्ट इति जलाग्न्यासन्यानां निमित्तत्वात् सत्त्वादिक्रमो वा स्वयशसा लङ्का उज्ज्वलितेति ऊर्द्धं ज्वलिता ज्वालिता उज्ज्वली कृता वा अनेनैतत् ज्ञापितं रघुनाथेनैव लङ्का प्रकाशितेति अन्यथा लङ्कां को जानीयात् न ह्यन्यानि राक्षसस्थानानि लोके प्रसिद्धानि इषुभिः क्षतानि स्वयमेव भूमौ पेतुः क्षतमात्रेणैव भगवत्सामर्थ्यादेव पतितानि ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

निष्पिष्टानि अङ्गानां उरूणि बन्धनानि सन्धिस्थानानि यस्य सः मत्तोऽधिकबलो मत्प्रभुं श्रीरामं विना नान्य इति प्राचीननिर्द्धारादयं किं स एवेत्यतिविस्मितः सन् विमृश्य निश्चित्याऽऽह ॥ २५ ॥

सर्वभूतानामनन्तकोटिब्रह्माण्डवर्त्तिनां यः प्राण एकत्रैव पुञ्जीभूतो यदि स्यात् तद्विशेषश्च ओजः सहो बलं पृथक् पृथिगिन्द्रियमनोदेहसामर्थ्यञ्च यद्येकीकृतं भवेत् तदपि तद्विभूतित्वात्त्वामेवाहं जान इत्यत एकस्य भूतस्य मम बलेन तद्बलम् पतङ्गेन गरुड इव कथं वार्यतामिति भावः । विष्णुं सर्वव्यापकम् अहन्तु व्याप्यः एकः पुराणपुरुषम् अहमर्वाचीनपुरुषः प्रभविष्णुमहं प्रभावहीनः अधीश्वरम् अहमीशितव्यः ॥ २६ ॥

विश्वसृजां ब्रह्मादीनामपि स्रष्टा अहन्तु ब्रह्मसृष्टः तैः सृष्टानामपि विश्वेषां यत् सत् कारणं तत् त्वमेव नतु ते विश्वस्रष्टारोऽपि ब्रह्मादयोपि विश्वस्य कारणमतः पिष्टपेषन्यायेनैव ते विश्वस्रष्टार इति भावः । कलयतां संहर्त्तॄणामन्तकादीनामपि कालः संहर्त्ता ईशस्तत्र समर्थः अहं त्वन्तकसंहार्यः तथा आत्मनां जीवानां पर आत्मा अहन्त्वेको जीव एव ॥ २७ ॥

ईषदुत्कलित उद्दीपितो यो रोषस्तेन ये कटाक्षमोक्षस्तैः क्षुभिता नक्रास्तिमिङ्गिलाश्च यस्मिन् सो ऽब्धिः वर्त्म अदिशत् ददौ तथापि तस्मिन् येन स्वयश एव सेतुः कृतः उत्कर्षेण ज्वलिता दग्धा येन इषुभिः क्षतानि स एव मत्प्रभुस्त्वमिति जाने ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदा श्रीकृष्णमुष्टीनां निर्घातैर्निष्पिष्टानि अङ्गानामुरूणि बन्धनानि यस्य सः क्षीणं सत्त्वं बलं यस्य सः अहो तद्भक्तोप्यहं साक्षाद्भगवन्तमागतं ज्ञातवान् किन्तु अज्ञानात्स्वामिनं हन्तुं प्रवृत्तोस्मि अतो मुष्ट्याघातैः शनैः प्रबोधितोस्मि इति विस्मितः तम्भगवन्तमाह ॥ २५ ॥

"सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम" ॥

इत्येवं प्रकर्षेण अणिति शब्दं करोतीति प्राणः तस्य सम्बोधने हेभक्तवत्सल ! अविवाक्षितत्वात्सन्ध्यभावः त्वामहं विष्णुं निजस्वामिनं जाने कथम्भूतं पुराणपुरुषं विश्वहेतुम् अत एव सर्वभूतानाम् ओजःसहोबलम् इन्द्रियहृदयदेहसामर्थ्यम् सर्वकार्यकारण ! त्वया सह योद्धुमहं कियान् यथा महोदधिना तद्विप्रुडिति भावः ॥ २६ ॥

विश्वहेतुत्वमुपपादयति—त्वंहीति । विश्वसृजां विश्वकारणानामपि महदादीनां स्रष्टा निर्माता त्वमसि अनेन निमित्तकारणत्वमुक्तम् । उपादानकारणत्वमाह—सृज्यानां महदादीनां यत्सत् उपादानकारणं तत्त्वमेवासीति कलयत कालानां कालस्त्वमसि बहुवचनं परमाण्वादिरूपाणां कालभेदानामाभिप्रायेण "ज्ञः कालकालः' इतिश्रुतेः ॥ २७ ॥

यस्य ईषदुत्कलितेन किञ्चिदुद्दीपितेन रोषेण ये कटाक्षमोक्षास्तैः क्षुभिता नक्रा ग्रहास्तिमिङ्गिलाः महामत्स्याश्च यस्मिन्सोऽब्धिर्वर्त्मादिशत् दत्तवान् तथापि येन तस्मिन् सेतुः कृतः स्वयशश्च कृतमिति लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः लङ्का चोज्ज्वलिता दग्धा यस्येषुभिः क्षतानि छिन्नानि रक्षसो रावणस्य शिरांसि निपेतुः तं त्वां जाने इत्यन्वयः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

उस युद्धमें श्रीकृष्णकी मुष्टियों की चोटसे जाम्बवान् के अङ्गके बंध २ ढीले होगये और बलक्षीण होगया, गात्र में प्रस्वेद आगया तब जाम्बवान् बडे विस्मयको प्राप्त होकर श्रीकृष्ण से बोले ॥ २५ ॥

ऋक्षराज बोले, कि मैंने अब आपको जाना, कि—सर्व प्राणियो के इन्द्रिय हृदय और देहके बल आपही हो । क्यों कि ? प्रभवनशील अधीश्वर पुराण पुरुष विष्णु आपही हो ॥ २६ ॥

विश्वकी सृष्टि करने वालों के भी रचने वाले आपही हो और स्रज्य पदार्थों के उपादान कारणभी आपही हो, परिच्छेदक पदार्थों में काल आपही हो, तथा जीवात्माओं के आत्मा (अन्तर्यामी) होने से ईश्वरभी आपही हो ॥ २७ ॥

ऐसे मेरे इष्ट देव श्रीरघुनाथ आपही हो, जिन आपके किञ्चित् उद्दीपित रोष पूर्वक कटाक्षों के छूटने मात्र से समुद्र अखल बखल होगया । भीतर रहने वाले ग्राह तिमिगिल आदि बडे २ जलजंतु क्षोभको प्राप्त हुए जिस्के, ऐसे समुद्र ने लङ्का जाने का मार्ग दिया, तौ भी जिन आपने अपने यशरूप सेतु बनाया तथा लङ्का जलाई और जिनके बाणों से कट २ कर रावण के मस्तक पृथिवी पर गिरे आप वेही मेरे स्वामी है अन्यथा दूसरे में इतने बल का संभव कहां ? ॥ २८ ॥

इति विज्ञातविज्ञानमृक्षराजानमच्युतः ।
व्याजहार महाराज ! भगवान्देवकीसुतः ॥ २९ ॥
अभिमृश्यारविन्दाक्षः पाणिना शङ्करेण तम् ।
कृपया परया भक्तं प्रेमगम्भीरया गिरा ॥ ३० ॥
मणिहेतोरिह प्राप्ता वयमृक्षपते ! बिलम् ।
मिथ्याऽभिशापं प्रमृजन्नात्मनो मणिनाऽमुना ॥ ३१ ॥
इत्युक्तः स्वां दुहितरं कन्यां जाम्बवतीं मुदा ।
अर्हणार्थं * समणिना कृष्णायोपजहार[१] ह ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इति विज्ञातं विज्ञानं येन तं विज्ञानशब्दः करणसाधनः कर्मसाधनो वा ऋक्षराजं प्रत्युक्तवान् ॥ २९—३० ॥

वयं बहवो बिलद्वारं प्राप्तास्तत्र मिथ्याभिशापममुना मणिना प्रमृजन् प्रमार्ष्टुमहमन्तर्बिलमिह प्राप्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

सह मणिना समर्पयामास ॥ ३२—३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इतीति युग्मकम् ऋक्षराजानमित्यार्षम् अच्युत इति तादृशयुद्धादौ जाते ऽपि तस्मिन् वात्सल्याव्यभिचाराभिप्रायेण यतो देवकीसुतो भगवान् हे महाराजेति भवादृशान्तदनुभूतमेवेति भावः अतः कृपया परया ऽभिमृश्य सर्वाङ्गेषु स्पृष्ट्वा यतो भक्तं शङ्करेणेति सद्य एव युद्धश्रमादिदुःखहरणपूर्वकं सुखं कृतमित्यर्थः अरविन्दाक्ष इति प्रसन्नस्निग्धदृष्ट्या ऽवलोकयन्निति भावः । मेघेति श्रीमुनीन्द्रस्य तद्वचनस्वरमाधुर्यस्मरणोत्कण्ठा अन्यत्तैः तत्र विज्ञानमित्यस्य करणपक्षे पूर्वपूर्ववतदनुगतिरुच्यते कर्मपक्षे विज्ञातं विशेषादनुभूतं विज्ञानं स्ववैभवं येन । यद्वा, (स्वेन) विज्ञातं स्वविषयविविधज्ञानं यस्य तमिति ॥ २९—३० ॥

इह बिलद्वारदेशे प्रमृजन् सिंहहतप्रसेनादिदर्शनेन मृष्टमपि प्रकर्षेण मार्ष्टुमित्यर्थः । इदं च वाक्यं श्रीभगवता किञ्चिद्विचारितमपि पौनरुक्त्यभिया सङ्क्षेपेण प्रथितमत्रेति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

स्वामिति नरकन्यारूपत्वे ऽपि तदीयत्वबोधनार्थम् ऋक्षत्वे ऽपि देवपुत्रतया नानारूपधृत्या तत्सम्भवात् कन्यामपरिणायितां जाम्बवतीमिति तस्य स्नेहभरविषयतया तन्नाम्नैव ख्यातं माथुरहरिवंशे चेदमाख्यानमस्तीति श्रूयते पूर्वं श्रीरामचन्द्रावतार एव कन्येयं जाता ऽऽसीत् तस्मा एव जाम्बवान् दातुमैच्छत् स चोक्तवान् एकपत्नी व्रतधरे ममैतदवतारे न घटत इति श्रीकृष्णावतारे घटेत किन्तु बहुदिनं तपस्यां कुरु ततश्च तत्स्मृत्वा कालान्तरे चिरं श्रीगोवर्द्धने तपस्तप्त्वा तमभीष्टं प्रापेति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीति इत्थं विज्ञातं विज्ञानं विज्ञेयं येन तमृक्षराजानं अनित्यत्वादार्षत्वाद्वा "राजाह" इति समासान्ताभावः । व्यजहारोवाच ॥ २९ ॥

कथमित्यत आह—अभिमृश्येति । शङ्करेण सुखकरेण पाणिना भक्तं तमृक्षराजमभितः संस्पृश्य परया निरतिशयया कृपयोपलक्षितः मेघध्वानिवद्गम्भीरया गिरा प्राह ॥ ३० ॥

उक्तिमेवाह—मणिहेतोरिति । हे ऋक्षपते ! मण्यर्थमिह बिलं प्रति वयमागताः अवाप्तसमस्तकामस्य तव किं मणिनेत्यत आह मिथ्येति अमुना मणिना हेतुना आत्मनो मम यो मिथ्याभिशापः मिथ्यापवादः प्रसक्तस्तममुना मणिनैव विमृजन् लक्षणहेत्वोरिति शत्रादेशः विमार्ष्टुमपनेतुमिति यावत् विमृजन्नहमागत इति शब्दयोजना ॥ ३१ ॥

इतीति इत्थमुक्तः स जाम्बवान् समणिना मणिना सह स प्रसिद्धः जाम्बवान् मणिना सहेति वा जाम्बवतमुपायनार्थं कृष्णाय समर्पयामास ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शङ्करेण सुखकरेण ॥ २९—३४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं कृते स्तोत्रे भग्नसर्वाङ्गं यथापूर्वं कृत्वा भगवानुवाचेत्याह—इतीति । विशेषेण ज्ञातं विशिष्टज्ञानं यस्य येन वा स्वभावतोपि

---

* सह मणिमिति विज० पाठः ।

[१] उपजहार स इति पाठान्तरम् ।

वीर० पाठः (ततोऽन्यैश्च मणिश्रेष्ठैः पूजितो भक्तवत्सलः ।
तस्मै ददौ परां मुक्तिं पुनरावृत्तिवर्जिताम् ॥०॥)

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

महान्तमृक्षराजानम् अच्युतः सर्वतोधर्मा अपि तस्य तथेति एतत्प्रयोजनमुत्तरश्लोके वक्तव्यम् तत्कृतपीडाभावाय (वा) व्याजहार स्पष्टमुक्तवान् निन्दितत्वात् कदाचिद्व्याजेनापि वदेत् अत एतदुक्तम् महाराजेति सम्बोधनं सेवकापराधापरिगणनार्थं (ज्ञापनार्थं च) ननु, कथं स्पष्टं वचनं कथं वा न ज्ञापितवानित्याह-भगवानिति । सर्वसमर्थः तादृशोऽपि देवकीसुतो भक्तकृपालुः अतो युक्तमेवास्य स्पष्टवचनमिति भावः ॥ २९ ॥

वचनात् पूर्वमेव तस्य हितं च कृतवानित्याह-अभिमृश्येति । तस्याभिमर्शोपि सकृत्कृतो नित्यं तिष्ठति सामान्यस्यैव वाभिमर्शः सुखकरो भवति तत्क्षणं किं वक्तव्यम् आनन्दमयस्य तत्रापि यस्मिन् क्षणे स निष्पादितः ततः प्रभृति-तथैवानुवर्त्तित इति पूर्वावस्थां ततोप्यधिकां वा प्राप्तवान् मानसीं व्यथां दूरीकर्त्तुमाह-अरविन्दाक्ष इति । दृष्ट्यैव सर्वसुखदायी शङ्करेण पाणिनेति तस्मिन्नतिशयाधानमप्युक्तं येनाग्रे सद्बुद्धिरप्युत्पद्यत इति एवं कायेन मनसा च सान्त्वनं कृत्वा वचसापि सान्त्वनमाह, मेघगम्भीरयेति। मेघा हि शब्दत एव भाविवृष्टिं सूचयन्तः चिन्तादिसर्वतापहारका भवन्ति तथाप्यनुचितं कथमुक्तवानित्याशङ्क्याह—कृपया परयेति । अनेन वा मानसं सान्त्वनं तमिति तथा स्तोत्रकर्त्तारं सान्त्वनोचितं त्रिविधसान्त्वनेऽपि हेतुरुक्तमिति ॥ ३० ॥

वाक्यमाह—मणिहेतोरिति । अत्रागमने मणिरेव हेतुः मणिं नेतुमागताः बहुवचनं पूर्वदृष्टसर्वसाहित्यं सूचयति हेतुशब्दो निमित्तवाची मणिनिमित्तं वयं समागता इत्यर्थः ऋक्षपत इति ज्ञात्वैवागमनं निरूपितम् अन्यथा बिले समागमनं नस्यात् मणेरपि प्रयोजनमाह—(स्वस्यैकस्य) मिथ्याभिशापं प्रमृजन्निति । एतद्विस्तरेणोक्तमिति लक्ष्यते मिथ्याभिशापो ऽकृताऽपकीर्त्तिकीर्त्तनं लोकाः अतत्त्वविद इति दृष्टमेव मन्यन्त इति अमुना मणिना अभिशापं प्रमृजन्निहागत इति सम्बन्धः। यद्यपि अग्रे मिथ्याभिशापापगमः तथाऽपि क्रियाप्रारब्धेति वर्त्तमानप्रयोग एव युक्तः एकवचनं तु मिथ्याभिशाप एकस्यैवेति आत्मन इत्यावश्यकता अन्यथा भक्तोद्धारो न सम्भवतीति भावः ॥ ३१ ॥

एवं स्वाभिप्राये निरुक्ते कथं देयमिति विचार्य तावन्मात्रे दत्ते स्वस्य सेवकत्वं न सिद्ध्यति याचितं सर्वं एव प्रयच्छतीति स्वकन्यां च दत्तवानित्याह—इत्युक्त इति । जाम्बवतः अपत्यं जाम्बवती अनेन पालिका कन्या न भवतीति सूचितम् ऋक्षाणां विधानान्तराभावात् दानमेव कृतवान् साऽपि ततः पूर्वं कन्या अदत्तैव स्थिता मुदेति भाग्यं जातमिति भगवानपि पूजितः कन्यायाः वरोऽपि प्राप्त इति ततस्तस्या एव कन्यायाः दानसमये अर्हणार्थं मणिमपि दत्तवान् एतत् द्वयमपि न कुशोदकपूर्वकं प्रादात् किन्तु उपजहार समीपे आनीय स्थापितवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी

विज्ञातं स्वयमेवाऽनुभूतं विशिष्टज्ञानं भगवत्तत्त्वं येन तम् ऋक्षराजं शङ्करेण पाणिना स्पृष्ट्वेति । भक्तस्य तस्य अङ्गव्यथा-उपशमिता ॥ २९ ॥

वयं बहव एव बिलं प्राप्तास्तत्राऽहमिह प्रविष्ट इति शेषः प्रमृजन् प्रमार्ष्टुम् ॥ ३० ॥

मणिना सह ॥ ३१—३५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विज्ञातं विज्ञानं विशिष्टं ज्ञानं भगवतत्त्वं येन तम् ऋक्षराजानम् "राजाहः सखीभ्यष्टच्" इति टजभावः समासान्तविधेरनित्यत्वात् व्याजहारोक्तवान् ॥ २९ ॥

हे ऋक्षपते ! वयं बहवो मणिहेतोर्बिलं प्राप्तास्तत्र मिथ्याभिशापममुना मणिना प्रमृजन् प्रमार्ष्टुमिह बिलमध्ये प्राप्तोऽहमिति शेषः ॥ ३० ॥

स जाम्बवान् मणिना सह जाम्बवतीम् उपजहार समर्पयामास ॥ ३१—३५ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार ऋक्षराज ने जब आपको जानलिया तब अपने भक्त के कार्यसे न चूकने वाले भगवान् देवकीनन्दन, जांबवान् से बोले ॥ २९ ॥

प्रथम तौ कमल दल लोचन श्रीकृष्णचन्द्र ने परम कृपा करके अपने सुखकारी निज अभय हस्त को अपने निज भक्त जांबवान् के सकल शरीर पर फेरा जिससे सब व्यथा दूर भई ॥ ३० ॥

फिर भगवान् बोले, कि—हे ऋक्षराज ! हम सब लोग मणि के कारण तुमारे बिल के द्वार पर आये, तहां भी इस मणि से अपने मिथ्या कलङ्क के छुडानें के लिये हम इस बिलके भीतर आये हैं ॥ ३१ ॥

श्रीकृष्ण की इस प्रकार की बातें सुनकर जाम्बवान् आनन्दसे मणि सहित अपनी जाम्बवती कन्या को श्रीकृष्ण की भेट देते हुए ॥ ३२ ॥

अदृष्ट्वा निर्गमं शौरेः प्रविष्टस्य बिलं जनाः ।
प्रतीक्ष्य द्वादशाहानि [१] दुःखिताः स्वपुरं ययुः ॥ ३३ ॥
निशम्य देवकी देवी रुक्मिण्यानकदुन्दुभिः ।
सुहृदो ज्ञातयोऽशोचन्बिलात्कृष्णमनिर्गतम् ॥ ३४ ॥
सत्राजितं शपन्तस्ते दुःखिता द्वारकौकसः ।
उपतस्थुर्महामायां दुर्गां कृष्णोपलब्धये ॥ ३५ ॥
तेषां तु देव्युपस्थानात् [२] प्रत्यादिष्टाऽऽशिषा स च ।
प्रादुर्बभूव सिद्धार्थः सदारो हर्षयन्हरिः ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

श्रीकृष्णप्राप्तये चन्द्रभागां नाम दुर्गामभजन् ॥ ३५ ॥

सच कृष्णस्तेषां प्रादुर्बभूव आसव इति पाठे असव इन्द्रियाणि तेषां प्रेष्ठ इत्यर्थः । कदा देव्या उपस्थानात् तया तान्प्रति आदिष्टा दत्ता या आशीः कृष्णं द्रक्ष्यथेति तया सहैव ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

शौरेरिति श्रीवसुदेवाद्यपेक्षया तत्र विलम्बो न सम्भवेत् इत्यभिप्रायेणेति भावः । जनास्ते सत्राजिन्नागराः अतो द्वारकावासित्वाभावेन दुःखिता अपि सन्तो नात्यन्तरङ्गत्वात् स्वीयमेव पुरं ययुः न तु तद्बिलमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

देवीत्युभयत्र सम्बन्धः परमपूज्येत्यर्थः । तच्च परमप्रेमाधिक्यात् परमशक्तिरूपत्वाच्च आनकेत्यादौ प्रेम्ण ऊनोनतया ऽनुक्रमः सुहृदः सम्बन्धिनः सखायो वा ॥ ३४ ॥

उपतस्थुरिति च भगवल्लौकिकलीलावेशादेव उपलब्धये अचिरादेव प्राप्तये ॥ ३५ ॥

तुशब्दो विशेषे देव्युपस्थानादन्येषां न प्रादुर्भवति "देवान् देवयजो यान्ति" इत्यादेः तेषां पुनः देव्युपस्थानात् हरिः प्रादुर्बभूवेत्यर्थः । तेषु तदाद्याराधनस्य लौकिकलीलामयश्रीकृष्णप्रेमरसैकविलासत्वात् देव्या अपि तत्सम्बन्धेन योग्यतालब्धेरितिभावः । सहेति यदाशीर्दत्ता तदैवेत्यर्थः सिद्धोऽर्थः मण्यानयनजाम्बवदनुग्रहश्रीजाम्बवतीपरिग्रहसत्राजितह्रेपणादिरूपं तादृशलीलाप्रयोजनं यस्य सः अत एव सदारः प्रादुर्बभूवेति आविर्भाववच्छीघ्रागमनात् तच्च गरुडारोहणेनेति सम्भाव्यम् अन्यत्तैः तत्र हरिरित्यस्यैव व्याख्या स च श्रीकृष्ण इति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो ऽन्यैश्च मणिश्रेष्ठैः पूजितो भक्तवत्सलो भगवान् तस्मै जाम्बवते परामुत्कृष्टां पुनरावृत्तिरहितां मुक्तिं ददौ दास्यामीति सङ्कल्पितवानित्यर्थः । तदैव ददाविति वा ॥ ० ॥

अदृष्ट्वेति बिलं प्रविष्टस्य शौरेः पुनर्निर्गमनमदृष्ट्वा द्वारस्थाः जना द्वादश दिनानि प्रतीक्ष्य दुःखिताः पुरं द्वारकां जग्मुः ॥ ३३ ॥

निशम्येति देवक्यादयो बिलादनिर्गतं कृष्णं श्रुत्वा अशोचन् ते दुःखिताः सन्तः सत्राजितं शपन्तः कृष्णप्राप्तये महामायां दुर्गाम् उपतस्थुः अभजन् ॥ ३४—३५ ॥

तेषामिति स च कृष्णस्तेषां प्रादुर्बभूव कदा तस्या देव्या उपस्थानात् तया तान्प्रति आदिष्टा आशिषः श्रीकृष्णं द्रक्ष्यथेत्येवंविधाः येषां तेषां सतां कथम्भूतः सिद्धः साधितोर्थः मण्यानयनरूपं प्रयोजनं यस्य सः सदारः जाम्बवतीसहितः अत एव हर्षयन् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपतस्थुः अभजन् ॥ ३५ ॥

ततः किमभूदत्राह-तेषामिति । हरिस्तेषां प्रादुर्बभूवेत्यन्वयः देव्या उपस्थानान्निषेवणात्प्रत्यादिष्टाशिषाम् अभ्यागताभ्युदयानां भवत्पूज्यः सिद्धार्थः नित्यलब्धप्रयोजनः प्रत्यादिष्टाशिषः इति पाठे ये प्रथमं नष्टकृष्णाख्याशिषो ऽभवन् तेषां तुशब्दो हेत्वर्थः देव्युपस्थानाद्धेतोरित्यर्थः अनेनापदि प्राप्तायां देवताशरणं कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति ॥ ३६—३७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

तेषामित्यादि, प्रत्यादिष्टाशिषा सह प्रादुर्बभूव 'यदैवाशीरभूत् तदैव प्रादुर्बभूवेत्यर्थः अतस्तदाशीरपेक्षानासीदित्यर्थः ॥३६॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवमन्तः स्थितिमुक्त्वा बहिःस्थितिमाह—अदृष्ट्वा निर्गममिति

(१) दुःखितास्ते इति विज० पाठः ।
(२) प्रत्यादिष्टाशिषां भवन् इति विज० पाठः ।

उपलभ्य हृषीकेशं मृतं पुनरिवागतम्।
सह पत्न्या मणिग्रीवं सर्वे जातमहोत्सवाः॥ ३७॥
सत्राजितं समाहूय सभायां राजसन्निधौ।
प्राप्तिञ्चाख्याय भगवान् मणिं तस्मै न्यवेदयत्॥ ३८॥
स चातिव्रीडितो रत्नं गृहीत्वाऽवाङ्मुखस्ततः।
(१)अनुतप्यमानो भवनमगमत्स्वेन पाप्मना॥ ३९॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

त्रिभिः। प्रविष्टो हि तस्मिन्नेव दिवसे समायास्यतीति तत्रत्याः बहिःस्थिताः निरन्तराकाङ्क्षया भोजनादिरहिताः द्वादशदिवसपर्यन्तं स्थित्वा द्वादशाङ्गेष्वपि क्षीणेषु जना विवेकरहिताः भगवानपि शौरिरिति विशेषतस्तत्प्रभावानभिज्ञाः दुःखिताः सन्तः द्वादशाहानि प्रतीक्ष्य स्वपुरं ययुः "सम्वत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रयः इति श्रुतेः॥ ३३॥

ततो येऽपि नागताः तेऽपि द्वारकायां स्थिताः भगवन्निर्गमाभावं श्रुत्वा दुःखिता जाताः इत्याह—निशम्येति स्त्रीणामविवेको भूयानिति तत्रापि पुत्रस्नेहो महानिति देवक्यादिक्रम उक्तः त्रयो मुख्याः अन्येऽपि सुहृदः सम्बधिनः ज्ञातयो गोत्रिणश्च बिलादनिर्गतं कृष्णं श्रुत्वा अशोचन् वस्तुतत्त्वानभिज्ञाः कृष्णो हि भक्तहितार्थमेवावतीर्णः कथं बिलम्बं कृतवानिति॥ ३४॥

एवं सर्वेषां शोकं राजसं दुःखमुक्त्वा तामसं सात्त्विकं चाह—सत्राजितं शपन्तस्त इति। दुरात्मा ऽयं सत्राजित् प्रसेनवन्म्रियतामिति एवं शापे हेतुः दुःखिता इति दुःखे ऽपि विशिष्टो हेतुर्द्वारकौकस इति मथुरां परित्यज्य देशप्रान्ते द्वारकायां स्थिताः कृष्णैकशरणाः भगवत्यनागते दुःखिता भवन्तीति युक्तमित्यर्थः। द्वारकावासित्वेन तेषां शापो ऽपि सत्राजिति फलिष्यतीति सूचितं सात्त्विकं दुःखमाह—उपतस्थुर्महामायामिति। माया हि भगवदुद्गमे प्रतिबन्धिका भवति भगवांश्च तस्यै वरं दत्तवान् अर्चिष्यन्तीति अतो भगवता दत्तो वरः अवश्यं तेनैव सत्यः कर्त्तव्य इति देवतान्तरभजनापेक्षया भगवदाविर्भावार्थं दुर्गैवानुसन्धेया॥ ३५॥

एवं भक्तानां त्रिविधदुःखं दृष्ट्वा स्वयमाविर्भावं कुर्वन्नेवं कृतकार्यः अर्द्धमासव्रते कृत एव स्वयमाविर्भूतः स्ववाक्यमपि सत्यं कृतवानित्याह—तेषां तु देव्युपस्थानादिति, प्रत्यादिष्टः आशिषा सह असवो येन तादृशो भगवान् स्वयमेव समागतः असुशब्दात् समासान्तः अच्प्रत्ययः आशिषेत्युक्तृतीयायाः प्रत्यादिष्टमुपदिष्टं प्रीतेरानुगुण्ये देव्युपस्थानात् या आशीः तया सह भगवान् प्राणानपि दत्तवानिति अथवा देव्युपस्थानात् प्रत्यादिष्टाशिषा कृत्वा दुर्गाया आशीर्वादेन सवो यज्ञरूपः प्रादुर्भूतः प्रत्यादिष्टाशिषां सवेति पाठः चिन्त्यः राजानं प्रति वा वो युष्माकं भक्तानां स कार्यकर्त्ता सिद्धार्थः सन् प्रादुर्भूत इति दुर्गाया वा आशीर्निराकृत्य प्रत्यादिष्टा शिषा कृत्वा स्वयमेव सर्वकामपूरको यज्ञः प्रादुर्भूतः सिद्धार्थः स्यमन्तकसहितः सदारः स्त्रीसहितोऽपि हर्षयन् हरिरिति हृष्टः सर्वाभरणभूषितः भोजनादिना च पुष्टो न तु ग्लानियुक्तः यतो हरिः सर्वदुःखहर्त्ता॥ ३६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

देव्या प्रत्यादिष्टा प्रत्यर्चीभूय दत्ता या आशीः कृष्ण आयातप्राय इति तया सहैव आशिषासव इति पाठे असव इति हरेर्विशेषणम् प्राणतुल्य इत्यर्थः॥ ३६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

तेषां द्वारकौकसां देव्याः उपस्थानात् अर्चनस्थानात् प्रति आदिष्टा दत्ता या आशीः श्रीकृष्णं द्रक्ष्यथेति तयैव सह तत्क्षणमेव हरिः भक्तार्तिहरः तान् हर्षयन् प्रादुर्बभूव॥ ३६-३८॥

भाषा टीका।

यह तौ बिलके भीतर का समाचार हुआ बाहरमें द्वारकावासी जन बिलके भीतर घुसे हुए श्रीकृष्ण का निर्गम (निकास) न देखकर बारह दिवस पर्यंत गोविन्दकी प्रतीक्षा कर दुःखित होकर अपने पुरको जाते हुए॥ ३३॥

श्रीदेवकीजी रुक्मिणीजी वसुदेवजी तथा सुहृद और ज्ञातिके लोग श्रीकृष्णको बिलसे नहीं निकले देखकर वडा शोक करते हुए॥ ३४॥

वे दुखिया विचारे द्वारका वासी सत्राजित को गाली देते हुये श्रीकृष्णकी प्राप्तिके लिये चन्द्रभागा देवीका भजन करते भये॥ ३५॥

तब उन द्वारका वासियों के देवीके भजन से देवी ने दिया जो आशीर्वाद तिसके साथ ही सबों को हर्षित करते हुए अपने अर्थ की सिद्धी को प्राप्त होकर पत्नी (जाम्बवती) सहित श्रीकृष्णचन्द्र उपस्थित हो गये॥ ३६॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

लोके जनाः कथञ्चिन्मृतं बन्धुं पुनरागतमुपलभन्ते तद्वदुप-

(१) अनुतप्यन्स्वभवनमिति विज० पाठः।

सोऽनुध्यायंस्तदेवाघं बलवद्विग्रहाकुलः ।
कथं मृजाम्यात्मरजः प्रसीदेद्वाऽच्युतः कथम् ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

लभ्य सर्वे जातमहोत्सवा आसन्निति ॥ ३७—३८ ॥

पाप्मना अपराधेनाऽनुतप्यमानः ॥ ३९ ॥

अघं दोषम् आत्मनो रजोमलमपराधमिति ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

हृषीकाणामीशमिति तमन्तरेणाचेतनत्वप्रायताभिप्रायेण मणिग्रीवमित्यस्यान्ते निर्देशस्तद्ग्रीवत्वस्य सुष्ठुहर्षविषादादिकारित्वेन सर्वपर्य्यायकत्वात् ॥ ३७ ॥

सम्यक् यत्नत आहूय सभामध्ये तत्र च राज्ञ उग्रसेनस्य राज्ञां वा सन्निधौ मिथ्यापवादमार्जनार्थं सर्वलोकप्रहर्षणार्थं च सर्वप्रजासु तद्गुणप्रख्यापनाय तथा स्वयं प्रागुग्रसेनार्थं प्रार्थिते ऽपि तस्मिंस्तस्य लिप्साराहित्यबोधनाय न्यवेदयत् अर्पयामास यतो भगवान् सर्वैश्वर्य्यपूर्णतया तदादिषु नैरपेक्ष्यादिति भावः ॥ ३८ ॥

स्वर्थे चकारः सर्वेष्वन्येषु प्रहृष्टेष्वपि तस्या ऽनुतापेन भेदात् ततस्तस्याः सभातः स्वेन स्वीयेनैवेति श्रीभगवतस्स्नेहस्त्रिग्धवमानादिकम् निरस्तम् ॥ ३९ ॥

स इत्यर्द्धकम् । अनु निरन्तरं ध्यायन् एवशब्देन महार्थस्या नितरां तदन्यचिन्ताराहित्यं बोध्यते बलवता श्रीभगवता किं वा बलवद्भिस्तदीयैर्विग्रहः मिथ्यापवादोत्थापनेन विरोधस्तेनाकुलश्चिन्ताव्याकुलो ऽभूदिति ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उपलभ्येति यथा लोके जना मृतं बन्धुं पुनरागतमुपलभन्ते तद्वद्धृषीकेशं तत्रापि पत्न्या सहितं मणिर्ग्रीवायां यस्य तमुपलभ्य सर्वे जातमहोत्सवा आसन् ॥ ३७ ॥

सत्राजितमिति राज्ञ उग्रसेनस्य सन्निधौ प्राप्तिं मणिलाभप्रकारमाख्याय तस्मै सत्राजिते मणिं न्यवेदयदर्पयामास ॥ ३८ ॥ सचेति स्वेन पाप्मना याच्ञावैफल्यकरणमिथ्यापवादापादनादिरूपेणानुतप्यमानः स्वगृहं जगाम ॥ ३९ ॥

स सत्राजित्तमेवार्थमपराधरूपमनुचिन्तयन् अघमिति च पाठः बलवता भगवता सह यो विग्रहो विरोधस्तेनाकुलश्च चिन्तयामासेति शेषः । चिन्ताप्रकारमेवाह—कथमिति सार्द्धेन, आत्मरजः स्वापराधं मृजाम्यपनयामि कथं वा अच्युतः प्रसन्नो भवेत् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आख्यायोक्त्वा ॥ ३८ ॥

स्वेन पाप्मनानुतप्यन्पश्चात्तापं कुर्वन् ॥ ३९—४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

उपलभ्येत्यादि हृषीके इन्द्रिये जातित्वादेकवचनं हृषीके मृते नष्टं शङ्कल्याणं पुनरागतमिव तं पत्न्या सह जाम्बवत्या सह ॥ ३७—४५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः परमानन्दो जात इत्याह—उपलभ्येति । असभ्यो दृष्टान्तो लौकिकभाषायां न दोषाय श्वशुरेणैव समणिः कण्ठे निबद्धः अतस्तदनुरोधेन मणिः स्वकीय एवेति ज्ञापयन् स्त्रीसहितो मणिग्रीवः स्वयमागतः न केवलं समागमने अपकीर्त्यभावः । किं तु निरोधो ऽप्यनेन जात इत्याह-सर्वे जातमहोत्सवा इति । हृषीकेशत्वात् तथैव तेषु प्रेरितवान् ॥ ३७ ॥

एवमपि प्राप्य उपक्रमबलीयस्त्वार्थं समानयनार्थं प्रक्रान्त इति सत्राजितायैव दत्तवानित्याह—सत्राजितमिति । यदादौ भगवान् विचारयति तदेव करोति आदौ च तस्य स्यमन्तक इति प्रवृत्तः न केनाप्युपायेन स्वकीयं मन्यते अत एवाग्रे ऽपि न ग्रहीष्यति निबन्धे त्वन्यो ऽपि हेतुरुक्तः सर्वात्मनाऽन्यद्धृदयं न गृह्णाति हरिः स्वयं सर्वात्मना प्रपन्नं च नाशयेच सुयोधनमिति सभायामाह्वानं पश्चाद्दुरात्मा अन्यथा वक्ष्यतीति लज्जां च जनयितुं तत्रापि राजसन्निधौ निर्भयं यथा राजापि न गृहीष्यतीति ज्ञापयितुं वा प्राप्त्युपायं प्रकारं च सम्यगुक्त्वा तत्सत्तां दूरीकृत्य मणिं तस्मै न्यवेदयत् यतो भगवान् स्वच्छो मारयितुं वा न को ऽपि ज्ञातवान् ॥ ३८ ॥

किमर्थं दत्तवानिति निवेदनं तवेदमानीतं गृहाणेति ततस्तस्य कृत्यमाह—स चातिव्रीडित इति पञ्चभिः । लोभाद्दण्डभयाच्च गृहीत्वा लज्जितो जातः लोके अपकीर्त्तिमुत्पादितवानिति अवाङ्मुखो जातः ततः पूर्वोक्तादेव हेतोः अपकीर्त्तिजननादनुतापो ऽपि तत एव अतो ऽस्य प्रायश्चित्ते परलोकशुद्धिर्भविष्यतीति ज्ञापितं न कोपि तस्य बन्धुरिति कमप्यपृष्ट्वा स्वभवनमेवागमत् । ननु, रत्नं प्राप्य सन्तोषे कर्त्तव्ये कथमनुताप इति चेत्तत्राह-स्वेन पाप्मनेति । देवान्तरप्रसादापेक्षया भगवदपराधो महानिति ॥ ३९ ॥

बलवता विग्रहेण आकुलः सन् तमेवार्थमनुध्यायन् जात इत्याह—सो ऽनुध्यायन्निति । अयत्नेनापि स एवार्थः ध्यातो भवति यद्यपि विग्रहः स्वयं न कृतः नापि करिष्यति भग-

किं कृत्वा साधु मह्यं स्यान्न शपेद्वा जनो यथा ।
अदीर्घदर्शनं [१] क्षुद्रं मूढं द्रविणलोलुपम् ॥ ४१ ॥
दास्ये दुहितरं तस्मै स्त्रीरत्नं रत्नमेव च ।
उपायोऽयं समीचीनस्तस्य शान्तिर्न चान्यथा ॥ ४२ ॥
एवं व्यवसितो बुद्ध्या सत्राजित्स्वसुतां शुभाम् ।
मणिं च स्वयमुद्यम्य कृष्णायोपजहार [२] ह ॥ ४३ ॥
तां सत्यभामां भगवानुपयेमे यथाविधि ।
बहुभिर्याचितां शीलरूपौदार्यगुणान्विताम् ॥ ४४ ॥
भगवानाह न मणिं प्रतीच्छामो वयं नृप ! ।
(३) तवास्तां देवभक्तस्य वयं च फल भागिनः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्द्धे स्यमन्तकोपाख्याने
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

वानपि न करोति तथाऽपि भगवदीयैः बलवद्भिः सह विग्रहः सम्भविष्यतीति व्याकुलता अयं दोषस्तदाऽपगच्छेद्यदि भगवान् प्रसन्नो भवेत् तदेव विचारयति-कथं मृजामीति । स हि देवोपासक इति तस्य प्रायश्चित्ते मतिः रजः पापम् अच्युतस्य सर्वथा नित्यधर्मस्य अवश्यं भावि नरकहेतुभूतापराधस्य कृतत्वात् तत्प्रसाद एव तदपगम इति प्रसीदेद्वाच्युतः कथमिति विचारयति ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मणिग्रीवमिति स्वभक्तेन जाम्बवता स्वकन्यासम्प्रदानसमये ग्रीवाय मणिधारणात् ॥ ३७-३८ ॥

अनुतप्यमानोऽनुतपन् ॥ ३९ ॥

बलवद्भिर्भगवदीयैः सह विग्रहः विरोधस्तेनाकुलोऽभूत् । अनुध्यानमाह—कथमिति सार्द्धद्वयेन ॥ ४०-४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पाप्मना अपराधेन अनुतप्यमानः अनुतपन् ॥ ३९ ॥

आत्मनो रजो मलमपराधम् ॥ ४०-४१ ॥

भाषा टीका ।

जैसे कोई मरे हुएको फिर प्राप्तहोजावे इसी प्रकार आये हुए श्रीकृष्ण को प्राप्त होकर तत्रापि मणि पहिने हुए और पत्नी सहित श्रीकृष्णको मिलकर द्वारका वासियों को बड़ा महोत्सव हुआ ॥ ३७ ॥

तदनन्तर श्रीकृष्णने राजा महाराज श्रीउग्रसेनजी के आगे सभा में सत्राजितको बुलाकर मणि की प्राप्ति के इतिहास को कह कर मणि सत्राजितको निवेदन किया ॥ ३८ ॥

सत्राजित भी अति लज्जित होकर मणि को लेकर नीचे को मुख कर अपने पाप से अनुताप को प्राप्त होकर सभासे अपने भवन को गया ॥ ३९ ॥

पर वह अपने उसी अपराध को विचारता हुआ बलवान् के साथ विग्रह होने से बड़ा व्याकुल रहता, और सदा यही शोचता कि—मैं अपने इस अपराध को कैसे शुद्ध करूं और श्रीकृष्ण मेरे ऊपर किस प्रकार प्रसन्न होवें ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

किं कृत्वा कस्मिन्कृते इत्यर्थः । साधु भद्रम् अदीर्घदर्शन

(१) धिङ्मास्। (२) ताम्। (३) तवास्तु देवभक्तस्य वयं हि इति विज० पाठः।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मविचारकं माम् क्षुद्रं कृपणं मूढं मन्दमतिम् ॥ ४१ ॥

एवं ध्यायन्नुपायं निश्चिनोति—दास्य इति । स्त्रीरत्नं दुहितरं तावद्दास्यामि तदनन्तरं पारिबर्हत्वेन रत्नमपीति ॥४२-४३॥

बहुभिः कृतवर्मादिभिः ॥ ४४ ॥

मणिं न प्रतीच्छामो न स्वीकुर्मः देवः सूर्यस्तद्भक्तस्येति कटाक्षः फलभागिन इति तवापुत्रत्वात्त्वदीयं धनमस्माकमेवेति गूढोऽभिप्रायः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अनुध्यानमेवाह— कथमित्यादिसार्द्धद्वयेन । तत्र प्रथमं सार्द्धकम् अच्युतः स्वभावादच्युतत्वेन तत्संज्ञः जनः सर्वलोकः शापयोग्यतामनुध्यायति—अदीर्घेति । मामिति शेषः । तत्र तावदेतादृशं रत्नं मर्त्त्यैरस्माभिर्ग्राह्यमेव नेत्याह—अदीर्घेति, लब्धं च श्रीभगवत्येव समर्पयितुं योग्यमित्याह-क्षुद्रमिति । हन्त तेन स्वयं प्रार्थिते ऽपि तस्मिन् विमुखो ऽभवं आपतिते चानर्थे तमेवादूषयमित्याह—मूढमिति । सर्वत्र हेतुः द्रविणलोलुपमिति ॥ ४१ ॥

ननु, त्वद्दुहित्रा कथं तस्य प्रसादः स्याद्येन शान्तिर्भवेदित्यत आह-स्त्रीरत्नमिति । रत्नं च स्यमन्तकं तस्याच्युतस्य शान्तिश्च दुःखोपशमः किं वा तस्य मदपराधस्य शान्तिरुपशमः अन्यथा ऽन्येन मरणादिना ऽपि प्रकारेण नैव शान्तिः ॥ ४२ ॥

एतावल्लीलापरिपाटीफलम् मुख्यमेतदेवेत्याह— एवमिति एवं कथमित्यादिप्रकारेण व्यवसितः कृतनिश्चयः शुभां सर्वोत्तमां श्रीवसुदेवादिषु प्रार्थनयोद्यमं कृत्वा उपजहार स इत्यत्रोपजहार हेति पाठः क्वचित् ॥ ४३ ॥

सत्यभामाख्यां यथा विध्युपयेम इति जाम्बवतीमपि गृहमानीयोपयेमे किं तु तद्वत् पितृकुलाभावान्न तदीयोचितक्रियेति भावः । तस्य वैशिष्ट्यमप्याह-बहुभिरिति । तत्र हेतुः शीलं सुस्वभावः शीलरूपयोरौदार्य्यं महत्त्वं तेन तदनुगतैर्गुणैश्चान्यैरन्वितां बहुभिर्याचितामिति वक्ष्यमाणस्य कृतवर्मादिभिः सह वैरस्य कारणमपि ध्वनितम् ॥ ४४ ॥

वयमिति बलदेवाद्यपेक्षया अस्माकं को ऽपि न गृह्णीयादित्यर्थः । हे नृपेति एतेनैव निजजनान् पालयेति कटाक्षः फलभागिन इति भवतो मणिना यत्फलं दृष्टमदृष्टं वा श्रेयो भवेत् तत्परमान्तरङ्गत्वात् अस्मास्वपि पर्य्यवस्येदिति वाच्यो ऽर्थः व्यङ्ग्यस्तु तैरुद्दिष्ट एव ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
उत्तरार्द्धे श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किं कृत्वा कस्मिन्कर्मणि कृत इत्यर्थः । साधु भद्रं स्यात् कथं च मां जनो न शपेत् मां धिक् अहं निन्द्य इत्यर्थः । तत्र हेतुं वदन्नात्मानं विशिनष्टि, अदीर्घदर्शनं दूराविचारानभिज्ञं मूढं मन्दमतिं वित्तैकासक्तम् ॥ ४१ ॥

इत्थं विचार्य निश्चिनोति-दास्य इति । स्त्रीरत्नं दुहितरं रत्नं स्यमन्तकं च कृष्णाय दास्ये दास्यामि अन्यथा यदि न दास्ये इत्यर्थः तस्य कृष्णस्य शान्तिश्चित्तसमाधिर्न भवेत् ॥४२॥

एवमिति बुद्ध्या व्यवसितः निश्चिन्वन् शुभां शुभलक्षणां स्वसुतां सत्यभामां मणिं स्यमन्तकं च उद्यम्योद्धृत्यादाया वा कृष्णाय समर्पयामास ॥ ४३ ॥

तामिति उपयेमे विवाहितवान् कथम्भूतां बहुभिः कृतवर्मशतधन्वादिभिर्याचितां रूपादिभिरन्वितां च तत्र रूपं सौष्ठवं शीलं सुस्वभावः गुणा आदिमकरुणादयः ॥ ४४ ॥

भगवानिति-उक्तिमेवाह नमिणिमिति । हे नृप ! सत्राजित ! मणिं न प्रतीच्छामः न प्रतिगृह्णीमः किं तु स्त्रीरत्नमेव प्रतीच्छामः देवभक्तस्य सवितृभक्तस्य तवैव मणिरास्तां तिष्ठतु वयं तु केवलं फलभागिनः दुर्भिक्षादिशान्तिरूपफलभागिनः यद्वा, तवापुत्रत्वात्त्वदीयन्धनमस्माकमेवेत्यन्ततः फलभागिन इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् ।
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मह्यं मम अदीर्घदर्शनं भविष्यज्ञानहीनम् ॥ ४१ ॥

तस्य पापस्य ॥ ४२-४४ ॥

फलभागिनः प्रयोजनांशमेव स्वीकुर्मः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

(विजयध्वजतीर्थरीत्या षष्ठितमः ॥ ६० ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

यथा वाक्येन अपकीर्त्तिर्जाता अधुना क्रियया कथं कीर्त्तिर्भविष्यतीति तदाह—किं कृत्वेति । मा स्तु वा कीर्त्तिः जनो लोकः यथा न शपेत् शापे हेतुर्वाग्दोष एव मननं त्वन्यद्विति स्वदोषाननुवदति--अदीर्घदर्शनमिति । स्यमन्तकेन वचनेन वा इष्टमनिष्टं वा भविष्यतीति दीर्घदर्शनं कर्त्तव्यं तन्न कृतमिति सात्त्विको दोषः तत्रापि हेतुः क्षुद्रमित्यल्पोऽहं राजसः महान्तो हि गम्भीरा भवन्ति किं च प्रथमवाक्योल्लङ्घनमेव मम दोषः पतितः तत्र हेतुः द्रविणलोलुपम् इति ॥ ४१ ॥

एवं दोषत्रये कः प्रतीकार इति चिन्तायां क्रियमाणायां निमित्तभूतो मणिरेव देय इतिस्वस्य स्फुरितं तदा सूर्यः न मणिर्देयः अपि तु देयत्वात् कन्यैवं देयेति तदुभयं देयं तथा सति भगवानपि सन्तुष्टो लोका अपि न वाच्यं वदिष्यन्तीति निश्चित्य स्वाध्यवसायमाह—दास्ये दुहितरमिति । तस्मै प्रसिद्धाय सर्वथा ग्रहीष्यतीति अत्र हेतुः स्त्रीरत्नमिति यथा जाम्बवान् कायिकमपराधं कृत्वा ऽपि मणिं दुहितरं च दत्त्वा कृतार्थो जातः एवमहमपि भविष्यामीत्यभिप्रायेणाह —रत्नमेव चेति । अन्यन्यः भक्तिमार्गानुसारी उपायः कथं न क्रियते ? तत्राह----उपायो ऽयं समीचीन इति । व्यवहारे अस्मिन्नर्थे अयमेवोपायः समीचीनः अन्यथा तस्य शान्तिर्न भविष्यतीति स्वस्यार्द्धदुर्बुद्धिर्भवेदेव यदि भगवान् मणिं गृह्णीयात् सर्वथा प्रपन्नता च न कृतेति ॥ ४२ ॥

न केवलं विचारितवान् किं तु कृतवानित्याह----एवं व्यवसित इति । बुद्ध्यैव न तु कश्चित्पृष्टः शुभां शोभनरूपां विवाहे समलङ्कृतां स्वयं गृहे नीत्वा दोषपरिहाराय सदानन्दरूपाय उपजहार हेत्याश्चर्ये कथमेवं कृतवानिति ॥ ४३ ॥

ततो भगवानेकं गृहीतवान् एकं नेत्याह----ताभ्यां तां सत्यभामामिति । सत्येनैव भासत इति सत्यरूपा कान्तिरूपा च यद्यपि तेन निवेदनमेव कृतं तथा ऽपि स्वयं यथाविधि उपयेमे अन्यथा अन्यस्मै देया पतिष्यतीति तत्र हेतुः बहुभिर्याचितामिति सा हि पूर्वमन्यस्मै सन्दिग्धा प्रतिश्रुता अतो विवादास्पदेति यथा विध्येव विवाहः कर्त्तुमुचितः किं च गुणा अपि तस्यां सन्तीत्याह----शीलेति शीलमन्तःकरणधर्मः इन्द्रियाणां वा क्रियारूपं रूपं शरीरस्यौदार्यमन्तःकरणस्य एवमुत्कृष्टैर्गुणैरन्विताम् ॥ ४४ ॥

एकं गृहीत्वा द्वितीयं प्रत्याचष्टे–भगवानाहेति । ईश्वरत्वात् मात्र सन्नियोगशिष्टन्यायो वक्तुं शक्यः न मणिं प्रतीच्छाम इति विवाहे तु अहमेव प्रयोजकः मणौ तु सर्वसम्मतिरपेक्ष्यत इति अत एव वयमिति बहुवचनम्, नृपेति परीक्षित्सम्बोधनं भगवानाहेति वाक्ये सम्बध्यते न तु भगवदुक्ते राजानो हि तथा वदन्तीति ज्ञापनाय किं च द्वयं समर्पितं तत्रैकं ममास्तु एकं च तवास्त्वित्याह----तवास्तामिति । तत्र हेतुर्देवभक्तस्येति अन्यथा सूर्यः क्रोधं करिष्यतीति भावः । तथापि निवेदितं कथं त्यज्यत इत्याशङ्क्याह----वयं च फलभागिन इति । मणिफलमस्माकमपि भविष्यति श्वशुरस्य धनसम्पत्तौ जामातैव भोक्ता भवतीति चकारात् कश्चित्समुचितः सत्राजितं स्तुत्वाऽऽत्मानं समुच्चिनोतीति प्रत्ययः, भगवदभिप्रायस्त्वक्रूरे तस्मै पूर्वं तेन कन्या प्रतिश्रुता उभयग्रहणे तस्य दुःखं भविष्यतीति भक्तहितं भक्तमार्गं च सत्यं कर्त्तुं तथोक्तवानित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
सप्तमाध्यायविवरणम् ॥ ७ ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

देवः सूर्यः तद्भक्तस्य । फलभागिन इति तवापुत्रत्वात्त्वदीयं धनमस्माकमेवेति न्यायो ध्वनितः ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायो दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्याऽपराधस्य ॥ ४२ ॥

उपजहार समर्पयामास ॥ ४३ ॥

बहुभिः कृतवर्मादिभिः ॥ ४४ ॥

न प्रतीच्छामः न स्वीकुर्मः देवभक्तस्य सूर्यभक्तस्य तवास्ताम् फलभागिनश्च वयमेव त्वदीयत्वादेवेति भावः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

अब क्या करनेसे मेरे लिये भला होगा अथवा अदीर्घदर्शी क्षुद्र मूढ द्रव्य का लोभी ऐसे मेरेको मनुष्य किस प्रकार न बुरा कहेंगे ॥ ४१ ॥

मैं श्रीकृष्णको अपनी कन्यारूप स्त्रीरत्न और मणिरत्न दोनो ही देदूं यही एक अच्छा उपाय मालुम पडताहै अन्य प्रकार से उस अपराधकी शान्ति किसी रीति से नहीं देख पडतीहै ॥ ४२ ॥

अपनी बुद्धि से इस प्रकार का व्यवसाय कर सत्राजित अपनी शुभ कन्या सत्यभामा को तथा मणि को भी आपही उद्योग करके श्रीकृष्णचन्द्र को उपहार देता भया॥ ४३॥

भगवान् श्रीकृष्ण चन्द्र सत्राजित की उस पुत्री को विधि पूर्वक विवाहते हुए वह कन्या कैसी रही ? कि--बहुत लोगों से याचित और रूप औदार्य गुण युक्त रही॥ ४४॥

भगवान् सत्राजित से बोले, कि-हे नृप! हम मणि की इच्छा नहीं करते हैं, आप सूर्यके भक्त हो मणि आप ही के यहां रहने दीजिये हम सब लोगही तो शान्त्यादि फळ के भागी हैं॥ ४५॥

इति श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धउत्तरार्धमें छप्पन अध्यायकी श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्य कृत भाषा टीका समाप्त॥ ५६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्द्धे षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५६॥

सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

—❧❦❧—

श्रीशुक उवाच ।

विज्ञातार्थोऽपि गोविन्दो दग्धानाकर्ण्य पाण्डवान् ।
कुन्तीं च कुल्यकरणे सह रामो ययौ कुरून् ॥ १ ॥
भीष्मं (१)कृपं सविदुरं गान्धारीं द्रोणमेव च ।
तुल्यदुःखौ च सङ्गम्य हा कष्टमिति होचतुः ॥ २ ॥
लब्ध्वैतदन्तरं राजन्! शतधन्वानमूचतुः ।
अक्रूरकृतवर्माणौ मणिः कस्मान्न गृह्यते ॥ ३ ॥
योऽस्मभ्यं सम्प्रतिश्रुत्य कन्यारत्नं विगर्ह्य नः ।
(२)कृष्णायाऽदान्न सत्राजित्कस्माद्भ्रातरमन्वियात् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सप्तपञ्चाशत्तमे तु पुनः शतधनोर्वधे ।
प्राप्तं स दुर्यशो मार्ष्टि कृष्णोऽक्रूराऽऽहृतान्मणेः ॥ १ ॥
अक्रूरमुररीकृत्य मणेः पात्रमथाऽच्युतः ।
उपामन्त्र्य तमेकान्ते सरामोऽगाद्गजाह्वयम् ॥ २ ॥

सत्राजितः श्रीकृष्णाज्ञाभङ्गफलं व्यक्तीकर्तुमाह— विज्ञातार्थोऽपीति । पाण्डवा बिलद्वारेण जतुगृहान्निर्गता इत्येवं विज्ञातोऽर्थो येन सः कुन्तीं च दग्धामाकर्ण्य कुल्यकरणे कुलोचितसम्व्यवहारार्थम् ॥ १ ॥

अन्येषां तद्दाहदुःखाभावाद्भीष्मादीन्सङ्गम्येत्युक्तम् ॥ २-३ ॥

ननु, जीवन्सत्राजित्कथं मणिं दास्यति तत्रोचतुः योऽस्मभ्यमिति । भ्रातरं प्रसेनं मृतं कस्मान्नान्वियान्नानुगच्छेत् म्रियतामित्यर्थः ॥ ४—५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अध्यायार्थस्तैरेव व्याख्यातः तत्राक्रूरमुररीकृत्येत्यस्यायमेवार्थः तमक्रूरमुररीकृत्य मनस्यङ्गीकृत्य अथानन्तरं स राममेकान्ते उपमन्त्र्य हस्तिनापुरवृत्तं मन्त्रेण निश्चित्येति अन्यथार्थत्वे तद्दुर्यशोमार्जनतात्पर्यस्याऽस्य प्रकरणस्य प्रत्युत तदाधिक्यप्रतिपादनप्रतिपत्तेः गा इन्द्रियाणि ईशत्वेन विन्दतीति गोविन्दशब्दो विज्ञाने हेतुः कुल्यकरण इति तादृशक्रीडार्थमिति सिद्धान्तः एवं स्वजनरमणाभिप्रायेणैवोक्तं राम इति ॥ १ ॥

सविदुरं भीष्मं सवासनत्वादेकत्र स्थितेः कृपमेव वा तद्दिने दैवात्सङ्गतेः भीष्मादिक्रमोऽयं श्रीभीष्मस्य सर्वादरणीयत्वेन प्रथमं मिलितत्वात् अन्येषां तद्वर्त्मक्रमप्राप्तत्वादुभेयः भीष्मादिभिः सह तुल्यं दुःखं तदनुकरणं ययोस्तौ यथा विदुरस्य अतस्तान् समागम्य हस्पष्टम् उच्चैरित्यर्थः ॥ २ ॥

अन्तरमवकाशं शतधन्वानमिति तस्याऽतिदुःशीलत्वात् न गृह्यते त्वया ॥ ३ ॥

बहुभिर्याचितामिति पूर्वमुक्तमधुना तु योऽस्मभ्यं सम्प्रतिश्रुत्येत्युच्यते तस्मात्पूर्वमेभिर्याचिताऽपि नादायि सम्प्रति तु शरणार्थिना दीयमानाऽपि सा नामीभिर्यद्यपि स्वीकृता तथाऽपीर्ष्यया प्राहतुर्योऽस्मभ्यमिति । अस्मभ्यमिति शतधन्वापेक्षया बहुत्वं सम्यक् वारं वारं प्रतिश्रुत्य दातुमङ्गीकृत्य यतः कन्यारत्नं कन्याश्रेष्ठत्वेनास्मदभिलाषास्पदत्वादिति भावः । तथापि नोऽस्मान् विशेषेण गर्हयित्वा दोषारोपेण तिरस्कृत्य कृष्णायेति मूलनामग्रहणमवज्ञया बहुत्वेन प्रत्येकं सम्प्रतिश्रवणे शाठ्यं सूचितम् । तथा कन्यारत्नमिति तदप्राप्त्या महाधिश्च सूच्यते कस्माद्भ्रातरं नान्वियादिति शापव्याजवचनस्यायं भावः अपुत्रस्यास्य भ्राता मृतोऽस्त्येव अतोऽसहायस्यास्य हनने हते चाऽस्मिन् कस्मादपि दायादाभावेन च मणिस्त्वदीय एव भवेत् तस्माद्धन्यतामिति श्रीभगवद्भक्तवरस्यास्याक्रूरस्येदृश्युक्तिर्नूनं श्रीगोकुलजनकोपात् कृतवर्मणश्च भोजत्वेन तत्सङ्गादिदोषात् अन्ये तु मन्यन्ते श्रीभगवन्मिथ्यापवादोत्थापके सत्राजिति महाक्रोधेनैव भागवतवराभ्यामप्यक्रूरकृतवर्मभ्यां शतधन्वप्रवर्त्तनार्थं तादृशमुक्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥

---

(१) नृपमिति ।

(२) कृष्णायादात्स सत्राजित् तस्माद्भ्रातरमन्वियात्, इति च विज० पाठः ।

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

॥ १—३ ॥

कस्मात् भ्रातरं नान्वियात कस्मान्न म्रियेत ॥ ४-११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

फलभागिन इत्युक्तं तदेव दर्शयितुं मणिकथाशेषमाह— सप्तपञ्चाशत्तमेन, विज्ञातार्थ इत्यादिना। विज्ञातः विदितोऽर्थः पाण्डवा बिलद्वारेण जतुगृहान्निर्गता इत्येवंविधोऽर्थो येन तथाभूतोऽपि केवलं प्राकृतलोक इव पाण्डवान् कुन्तीं च दग्धान् जतुगृहेष्विति शेषः। आकर्ण्य कुल्यकरणे कुलोचितसम्व्यवहारार्थं रामेण सहितः कुरून् देशान् ययौ ॥ १ ॥

भीष्मं कृपमिति पाण्डवेतरेषां जतुगृहदुःखाभावात् भीष्मादीन् समागम्येत्युक्तं तुल्यकष्टात्मना तुल्यदुःखाम् हा कष्टं दुःखं प्राप्तमित्येवं तान्प्रत्यूचतुः सान्त्वयामासतुः ॥ २ ॥

ज्ञात्वेति तदा ऽक्रूरकृतवर्माणौ भगवानधुनाऽत्र नास्ति अयमेवावसर इत्येवमन्तरं समयं ज्ञात्वा हे राजन्! शतधन्वानमूचतुः उक्तिमेवाह—मणिरित्यादिना सपादेन। न गृह्यते त्वयेति शेषः ॥ ३ ॥

ग्राह्यत्वे हेतुः य इति यः सत्राजित्कन्यारत्नं सत्यभामामस्मभ्यं प्रतिश्रुत्यदास्यामीति प्रतिज्ञाय सोऽस्मान् विगणय्यास्य कृष्णायादात् ददौ अतो मणिर्ग्राह्य इति भावः। ननु, जीवन्सत्राजित्कथं मणिं दास्यतीत्यत्रोचतुः नेत्यादि सत्राजित्कस्माद्धेतोर्भ्रातरं प्रसेनं नान्वियात् नानुगच्छेत् हन्तव्य एव स इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

अज्ञानिनां तमः प्राप्तिसाधनं ज्ञानिनां भगवद्भक्त्युद्रेककारणं लोकविडम्बनार्थं भगवच्चरितविशेषं पूर्वाध्यायार्थबीजं निरूपयत्यस्मिन्नध्याये अपिना सन्देहं निवारयति—कुल्यं शवदहनानन्तरं तद्दुःखजिहासया तद्गृहगमनं तस्य करणे तन्निमित्तीकृत्येत्यर्थः ॥ १—२ ॥

अन्तरमवकाशम् ॥ ३ ॥

भ्रातरं प्रसेनमन्वियात् अनुगतः स्यात् मृतोऽस्तु तं हन्मीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

॥ १—३ ॥

योऽस्मभ्यमिति परमभागवतस्याप्यक्रूरस्येदृश्युक्तिर्नूनं गोकुलजनकोपात् कृतवर्मणश्च भोजत्वेन कंससङ्गदोषात् ॥ ४—६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

॥ १—२९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

निरोधो मानरूपो ऽत्र सप्तभिर्विनिरूपितः।
मेयरूपश्च तावद्भिः प्रमेयबलमुच्यते ॥
अपकारिषु भक्तेषु तथा साधारणेषु च।
फलप्रकरणं ह्येतत् न तादृग्भिर्निरूप्यते ॥
कामः फलं यथा पूर्वं क्रोधस्त्वत्रतथा फलम्।
राजसानां विशेषेण जयस्त्वत्र फलिष्यति ॥
हरिं धर्मैश्च हरिणा बलभद्रेण यादवैः।
ज्ञेयो निरूप्यते लोके निरोधात्मा हि राजसः ॥
तत्राष्टमे तथा ऽध्याये कृष्णेच्छाया जयस्त्रिधा।
सत्राजिच्छतधन्वा च अक्रूरश्च जितास्तथा ॥

पूर्वाध्यायान्ते भगवता मणिर्न गृहीत इत्युक्तम् तस्य फलमत्र निरूप्यते देवतान्तरे कृता बुद्धिः जीवन्तं निरोधयितुं न प्रयच्छति निरोधाकार्येपि सत्राजित् स्वदेहं परित्यज्य मणिद्वारा भक्ते स्थितः संसारे भगवत्पादरूपेषु वाराणस्यादिषु निरुद्ध इत्युच्यते तत्र प्रथमं तस्य पूर्वदेहत्यागार्थं प्रस्तावनामाह—विज्ञातार्थोऽपीति द्वाभ्यां विद्यमाने भगवति भक्तवर्मणां प्रयोजकता न स्यात् इति लोकाश्च दुष्टाः अन्यथा कल्पयिष्यन्तीति भगवान् द्वारकां परित्यज्य हस्तिनापुरं गतो बलभद्रश्चेतीर्यते न हि पाण्डववैरिषु भगवान् भक्तानां विधिमुखेन हितं कुर्वाणः किं गच्छति न हि मुख्येषु गतेषु तत्सम्बन्धिष्वदुःखितेषु गमनं कुल्यचारो भवति सर्वमज्ञात्वा गत इत्याशङ्क्याह—विज्ञातार्थोऽपीति। विशेषेण ज्ञातः लाक्षागृहात् यथा पाण्डवा निर्गता यथा वा एकचक्रे गता तत्र च ब्राह्मणवेषेण भिक्षावृत्त्या च यथा तिष्ठन्ति यथा वा पञ्चपुत्रा काचिच्छबरी लाक्षागृहे दग्धा तद्भ्रमात् लोकाः पाण्डवाः कुन्ती च दग्धेति वदन्ति इदं प्रमेयमर्थः विज्ञातः अर्थो येनेति अन्यथा कौरवेषु सन्देहः स्याद्यदि भगवान्। गच्छेत् भगवतैवान्यत्र स्थापिता इति अतो ऽज्ञाननाट्यं कर्त्तव्यम् अन्यथा पाण्डवनाशार्थं पुनर्यत्नं कुर्युः यतो भगवान् गोविन्दः सतामिन्द्रो रक्षकः अतः पाण्डवरक्षार्थं दग्धानाकर्ण्य अदग्धानिति मुख्योऽर्थः यतः पाण्डवाः पितुः पुत्राः मातृपुत्रा एव दग्धा भवन्ति कुन्तीं च दग्धां श्रुत्वा कुल्यकरणे कुलधर्मसंरक्षार्थं बन्धुमृतेषु अविशिष्टानां तत्सम्बन्धिनां दर्शनार्थं दूरस्था गच्छन्तीति अनेन तेषामपि निरोधार्थं भगवान् गत इति सूच्यते कुरून् हस्तिनापुरं केवले भगवति कस्यचित् सन्देहोऽपि भवेत् बलभद्रसहिते न भवतीति सहराम इत्युक्तम् ॥ १ ॥

गतयोः सम्प्रश्नमाह—भीष्ममिति नृपो धृतराष्ट्रः त्रयः सात्त्विकराजसतामसाः स्त्री ब्राह्मणश्च जन्मोत्कर्षापकर्षौ प्रत्येकमुपागम्य हाकष्टमित्यूचतुः एतादृशं वचनमाश्चर्यमिति—हेत्युक्तम् ॥ २ ॥

यदर्थमेतदुक्तं तदाह—लब्ध्वैतदन्तरमिति चतुर्भिः। अक्रूरः द्वारकायाः अवेक्षकः दिवसे न्यायकर्त्ता धर्माधिकारी कृत-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

वर्मा तु राष्ट्रावेक्षकः कोटिवारक इति प्रसिद्धशतधन्वा साहसी असाध्यसाध्यसाधकः तयोराज्ञाकर्त्ता स चौर्येण सर्वं कर्त्तुं समर्थः त्रयोऽपि यादवाः भगवति विद्यमाने बलभद्रे वा अन्यायं कर्त्तुमसमर्थाः भगवति ग्रामान्तरं गते एतदन्तरे छिद्रं लब्ध्वा राजन्निति तथा परिज्ञानात् सम्बोधनं शतधन्वानं वक्ष्यमाणमूचतुः तयोर्वाक्यमाह—मणिः कस्मान्न गृह्यत इति सपादश्लोकेन ॥ ३ ॥

न केवलं मणिमात्रं ग्राह्यं मारणीयोऽपीत्याह—यो ऽस्मभ्यमिति । भगवदपराधकरणात् मणिग्रहणे भगवतश्च मणिरिति न हेतुर्वक्तव्यः भगवच्छ्वशुरोऽयमिति मारणे हेतुर्वक्तव्य एव अवश्यं तेन कन्यारत्नं देयत्वेन प्रतिज्ञातं तदभावे रत्नं वा तस्मात् ग्राह्यम् अस्मान् निन्दित्वा एतेन वराः समीचीनाः इति भगवते दत्तवान् तत्र निन्दायाम् अवश्यं मारणीयः क्षत्रियधर्मपरैः भगवते दत्तवानिति गुप्ततया मारणीयः यथा भगवता याचितं मणिं भगवते अदत्त्वा भ्रात्रे दत्तवान् ततः स मणिः भ्राता हिनस्तीति सिंहेन विपाटितः एवं कन्यादानप्रसङ्गेन स्वकीयोऽपि मणिः भगवता तस्मै दत्त इति समणिः सत्राजित् कृष्णाद्धेतोः भ्रातरं नान्वियात् अपि त्वनुगमनमेवोचितं सत्यभामा मणिश्च तुल्यौ याचने अस्माभिः सत्यभामा याचिता भगवता मणिर्याचितः उभयोरपि याचितं न दत्तवान् निन्दां चोभयोः कृतवान् ततो निन्दानन्तरं मणिर्यत्रैव तिष्ठति स एव प्रसेनपदवीं गच्छतीति तस्य भ्रातृसहगमनं युक्तमित्यर्थः ताभ्यां लौकिकभाषया निरूपितो व्यर्थः सरस्वत्या परमार्थत एव निरुक्तः येन प्रसेनो हतः सोऽप्यन्येन हतः इति जानन्तावपि मूर्खं शतधन्वानं स्वस्याप्यसम्मतमूचतुः अन्यथा स्वयमेव तथा कुर्वताम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सप्तपञ्चाशत्तमे तु वधः सत्राजितो हतः ।
शतधन्वा तु कृष्णेनाऽक्रूरात् प्राप्तो मणिस्ततः ॥
स्वाधारकं पालकोऽपि हन्यात् कृष्णावमाननात् ।
इति विज्ञापयामास मणिः सत्राजितो वधात् ॥

पाण्डवा बिलद्वारेण जतुगृहान्निर्गता इति विज्ञातोऽर्थो येन स कुन्तीं च दग्धामाकर्ण्य कुल्यकरणे कुलोचितव्यवहारार्थम् ॥ १—२ ॥

एतदन्तरमिति सम्प्रति रामकृष्णौ द्वारकायां नस्त इत्यधुनैव सत्राजितं हत्वा मणिर्ग्रहीतुं शक्यः तत्रावाभ्यां सकाशात् त्वमेव शूर इति त्वयैवायं हन्यताम् ॥ ३ ॥

तत्र सत्राजितोऽपराधमाहतुः—यो ऽस्मभ्यमिति । बहुभिर्याचितामिति पूर्वोक्तैरेभिः पूर्वं सा प्रत्येकं प्रार्थिता तेनाऽपि दातुं प्रतिश्रुता आसीदिति गम्यते भ्रातरं प्रसेनं मृतं कस्मान्नान्वियात् अपि त्वनुगच्छेदेव म्रियतामित्यर्थः । अत्र भगवन्मिथ्यापवादोत्थापके सत्राजिति महाक्रोधेनैव भक्त प्रवराभ्यामक्रूरकृतवर्मभ्यां तद्वधे शतधन्वप्रवर्त्तनार्थमेव तादृशमुक्तमितिप्राञ्चः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं लोकैरारोपितं दुर्यशो भगवता सुनयेन निराकृतमित्युक्तमथ सप्तपञ्चाशत्तमे मणिकथाऽशेषं दर्शयन् भगवता पुनः प्राप्तं दुर्यशो निराकृतमित्याह—विज्ञातार्थोऽपीति । मातृसहिताः पाण्डवाः बिलद्वारेण जतुगृहान्निर्गताः इत्येवं विज्ञातोऽर्थो येन सः कुन्तीं च दग्धामाकर्ण्य कुलस्य कुलोचितव्यवहारस्य करणे ॥ १ ॥

धृतराष्ट्रादीनां तद्दाहदुःखाभावाद्भीष्मादीन् सङ्गम्य इत्युक्तम् ॥ २ ॥

दुष्टसङ्गः साधुमपि विमोहयतीति सूचयितुमाह—अक्रूरकृतवर्माणाविति । अकार्ये शतधन्वनोः प्रयोजकौ मुख्यः कृतवर्मा इति भावः ॥ ३ ॥

भ्रातरं प्रसेनं नान्वियात् नानुगच्छेत् ॥ ४—५ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेव जी बोले, कि—पांडव लोग बिलद्वार से निकल गये इस बात को जानते रहे तौ भी गोविन्द पांडवों को तथा कुन्ती को लाक्षा भवन में जले हुए सुन के कुलोचित व्यवहार करने के लिये बलदेव जी सहित कुरुदेश को जाते हुए ॥ १ ॥

हस्तिनापुर में जाकर भीष्माचार्य कृपाचार्य विदुरजी गांधारी द्रोणाचार्य इन सबों से मिलकर उनके तुल्य दुःख वाले होकर दोनों भाई "हा बडा कष्ट है" इस प्रकार पश्चात्ताप करते हुए ॥ २ ॥

हे राजन्! इतना बीच पाकर अक्रूर और कृतवर्मा दोनों शतधन्वा से बोलते हुए, कि—अब मणि क्यों नहीं ले लेते हौ ॥ ३ ॥

क्योंकि-जिसने हम लोगों को कन्या रत्न देने को कहकर फिर हमारे लोगों का तिरस्कार करके उस कन्या को श्रीकृष्णजी को दे दी वह सत्राजित् अपने मरे हुए भ्राता के पीछें क्यों न जाय अर्थात् वह अब क्यों मारा जाय ॥ ४ ॥

एवं भिन्नमतिस्ताभ्यां सत्राजितमसत्तमः ।
शयानमवधील्लोभात्सपापः क्षीणजीवितः ॥ ५ ॥
स्त्रीणां विक्रोशमानानां क्रन्दन्तीनामनाथवत् ।
हत्वा पशून्सौनकवन्मणिमादाय जग्मिवान् ॥ ६ ॥
सत्यभामा च पितरं हतं वीक्ष्य शुचाऽर्पिता ।
व्यलपत्तात तातेति हा हतास्मीति मुह्यती ॥ ७ ॥
तैलद्रोण्याम् मृतं प्रास्य जगाम गजसाह्वयम् ।
कृष्णाय विदितार्थाय तप्ताऽऽचख्यौ पितुर्वधम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

जग्मिवान् जगाम ॥ ६—११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भिन्ना सन्मार्गतः पृथक् कृता मतिर्यस्य स यतोऽसत्तमः यदुवंशजोऽपि कंसादिवदसुरस्वभावः तत्र च पापः तत्सङ्गान्निजस्वभावावरणेऽपि प्रबलपापवासनावशीभूतः अतः क्षीणजीवितोऽपि जातः अतः शयानमपि मणिलोभादवधीत् ॥ ५ ॥

तदेव दर्शयति स्त्रीणामिति अनादरे षष्ठी ॥ ६ ॥

वीक्ष्येति तच्छ्रुत्वा तत्र गमनात् शुचा शोकेन अर्पिता व्याप्ता दिशाशब्दवच्छुचाशब्दो वा तस्यामर्पिता केनचिदिव दैवेन वा क्षिप्तेत्यर्थः मुह्यन्ती स्नेहेन पितृदोषादिकमविचारयन्तीत्यर्थः यद्वा अन्तरान्तरमूर्च्छां भजन्ती हेतुस्त्वत्र तत्तल्लीलारसवैचित्रीरचयित्री लीलाशक्तिरेव गम्या ॥ ७ ॥

तैलद्रोण्यां प्रास्येति दाहानन्तरमवश्यकृत्यस्य तच्छ्राद्धादिकर्मणस्तदानीमशक्यत्वात् किं वा श्रीभगवता तस्य जिजीविषया किं वा श्रीभगवतः शोकक्रोधजननाय तत्प्रदर्शनार्थं विदितोर्थः प्रसेनाद्यस्थानविनियुक्तमणित्वेनावश्यं भाविफलं येन तस्मै ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति इत्थं ताभ्यामक्रूरकृतवर्माभ्यां भिन्ना भेदिता मतिर्यस्य सोऽसत्तमः पापात्मा शतधन्वा क्षीणजीवितः हेतुगर्भमिदन्तरत्वात् लोभान्मणिलोभाच्छयानं सत्राजितं हतवान् ॥ ५ ॥

स्त्रीणामिति यथा सौनिकः पशुहिंसकः पशुं हन्ति तद्वत्त्वा अनाथवत् स्त्रीणां सत्राजिन्नारीणां विक्रोशन्तीनामाक्रोशन्तीनां रुदन्तीनां च सतीनामेव मणिमादाय जगाम ॥ ६ ॥

सत्यभामेति शुचा शोकेनार्पिता व्याप्ता मुह्यती मध्ये मध्ये मूर्च्छां प्राप्नुवन्ती व्यलपत् विलापनप्रकारमेवाह—तात तातेति । हा हतास्मीति ॥ ७ ॥

ततो मृतं पितरं तैलद्रोण्यां तैलकटाहे प्रास्य निधाय हास्तिनापुरं जगाम तत्रागत्य विज्ञातपितृमरणरूपार्थाया प्यजानत इव स्थिताय कृष्णाय पितुर्वधं शतधन्वकृतमाचख्यौ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

क्रन्दन्तीनां वैक्लव्यस्वरं कुर्वतीनां सौनिकवन्मारकवत् राक्षसवदित्यर्थः ॥ ६—७ ॥

प्रास्य निक्षिप्य ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वीक्ष्येति श्रीसत्यभामायाः शोकोऽयं लीलाशक्त्यैव स्वरसम्पादनोत्थापित इति ज्ञेयम् । एवमग्रे श्रीरामादीनां कोपादिकमपि ॥ ७—४२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु शतधन्वापि विचक्षणः कथमेवं कृतवानित्याशङ्क्याह एवं भिन्नमतिरिति । ताभ्यां भिन्ना नाशिता मतिर्यस्य मणिरेव ग्राह्य इति तत्प्ररोचनया बुद्धिरुत्पन्ना ततोग्रे भाव्यर्थे बुद्धिस्तावता नष्टेति विचारसमर्थो न जाता उभौ तौ बहुधा च भ्रामयतः भ्रामणमग्रिमार्थमेव तौ हि जानीतः मणिसम्बन्धेन मरणं भविष्यतीति अतो न मण्यर्थिनौ अयं तु मण्यर्थोऽतः असत्तमः तावुभावसत्तरौ अयमसत्तम इति अन्यथा युद्धं कृत्वापि मारयेत् किन्तु शयानमेवावधीत् तत्रापि लोभात् नतु तेन सह वैरं ननु कथमेवं बुद्धिरुत्पन्ना द्वारकावासिनो भगवदीयविषये स्थितस्य तत्राह—स पाप इति । स शतधन्वा पापः देवानां मध्ये अधमोप्येकः यथा कलिः ततश्चायमधर्मरूप इति तथा कृतवान् किञ्च क्षीणजीवितइति तस्य जीवितमल्प-

तदाकर्ण्येश्वरौ राजन्ननुसृत्य नृलोकताम् ।
अहो नः परमं कष्टमित्यस्राक्षौ विलेपतुः ॥ ९ ॥
(१) आगत्य भगवांस्तस्मात्सभार्यः साग्रजः पुरम् ।
शतधन्वानमारेभे हन्तुं (२) हर्तुं मणिं ततः ॥ १० ॥
विज०पाठः (ततः पाञ्चालनगराद्याज्ञसेन्याः स्वयम्वरम् ।
घुष्यता यज्ञसेनेन प्रेषितो दूत आगतः ॥ (क)
आहूतस्तेन गोविन्दो गत्वा पाञ्चालके पुरे ।
ददर्श साग्रजस्तत्र किशोरान्पाण्डुनन्दनान् ॥ (ख)
अदृष्टपूर्वान्सुव्यक्तं ब्रह्मरूपधरान्नृपान् ।
तैर्विद्धलक्ष्यैः पौरुष्यप्रतिलब्धमनोरथैः ॥ (ग)
कुम्भकारस्य शालायां समागम्याऽभिवन्द्य च ।
पितृष्वसामनुज्ञाप्य राजानं च युधिष्ठिरम् ॥ (घ)
निहन्तुं शतधन्वानं तूर्णं द्वारावतीमियात् ।)
सोऽपि कृष्णोद्यमं ज्ञात्वा भीतः प्राणपरीप्सया ।
सहाय्ये कृतवर्माणमयाचत स चाब्रवीत् ॥ ११ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

मेव एतदर्थमेव तस्यावतार इति यदि हननमात्रमेव कुर्यात् तथा-प्यन्यप्रेरितः तथा कृतवानिति ॥ ५ ॥

तथा नाऽस्य दोषो भवेत् किन्त्वधिकमपि कृतवानित्याह—स्त्रीणामिति। विशेषेण क्रोशमानानां सतीनां ता अपि नाथरहिता एव हत्वा ताडयित्वा ऽसौ मणिमादाय जग्मिवान् पलायितः दयादाक्षिण्याद्यभावार्थं दृष्टान्तः सौनिकवदिति निरन्तरं सूनाकर्त्ता सौनिकः पशून् हत्वा तन्मांसविक्रेता यथा काष्ठ-छेदकस्य न वृक्षेषु दया तथा तस्यापि अर्चितस्यापि मणेः अनिष्ट-हेतुत्वं प्रतिपादितम् अत्र प्रकरणे प्रमेयबलमिति न पूर्वाध्याय-वाक्यैर्विरोधः ॥ ६ ॥

तस्मिन् गते भगवद्गृहेऽपि स्थिता सत्यभामा उपश्रुतिमिव श्रुत्वापि गृहे समागता पितरं हतं वीक्ष्य शोकेन पीडिता तात-तातेति व्यलपत् यथा स्त्रीभिराक्रोशः कृतः एवं सत्यभामया-ऽपि कृत इति समुच्चयार्थश्चकारः भर्तृवधे तासां यावत्दुःखं पितृवधे पि तावत् कृतमित्यर्थः। तासामुभयं स्वनाशो भर्तृ-नाशश्चेति तुल्यताभावात् कथं समुच्चयः इत्याशङ्क्य अत्रा पि द्वयमाह—तात तातेति हा हतास्मीति च। ननु, कथमेवं स्वयमहता तथोक्तवती तत्राह—मुह्यतीति मोहं प्राप्ता मृतकल्पा-सत्यमेव तथोक्तवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

भगवद्विरोधात् तस्य शीघ्रमेव पारलौकिकी क्रिया ऽपि न जा-तेति वक्तुं सत्यभामाया उद्योगमाह-तैलद्रोण्यामिति। इयं देव-दत्तपुत्रिकाप्रायेति पुरुषप्रकृतिर्भवति यतोऽभ्रातृमती अतो धर्मतः अविवाह्या ऽपि स्त्रीरत्नत्वाद्गृहीता अतः पुरुषवदेव तस्याश्चरित्रं द्रोणी कुसूलवत् कटाहवत् वाऽऽयसी ताम्रनिर्मिता वा मरणपर्यन्तं विलापः ततो मृतस्य तैलद्रोण्यां प्रक्षेपः स्वयमपि गजसाह्वयं जगाम तत्र गतो भगवान् मृतानामनुसन्धानं करोतीति गज-साह्वयमिति प्रसिद्धस्थानत्वात् तत्र गमनं न सन्देहमावहति तत्र भगवद्विज्ञापनार्थमेव गतेति तदाह-कृष्णायेति। भ्रान्तेयमिति ज्ञापनार्थं विदितार्थायेति तं तादृशप्रकारापन्नं पितुर्वधमिति आवश्यकत्वात् न दोषायेत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

भिन्नमतिः प्रतारितबुद्धिः असत्तम इति शतधन्वा मूलत एव कुबुद्धिः सत्राजिति बद्धवैरश्च ॥ ५–७ ॥

तैलद्रोण्यां प्रास्येति यस्या भर्त्ता परमेश्वरः सा तद्द्वारा स्वतातं कथं नाजीवयिष्यदिति लोकोक्त्यैव जगाम न तु कृष्ण-प्रातिकूल्ये सत्राजिति तस्या वस्तुतः स्नेहः कृष्णाय कृष्ण-मपि तापयुक्तीकर्त्तुं तप्तेति यथा ऽहं तप्ता तथा त्वमपि ताप-मेवाभिनयेति ज्ञापयन्तीति भावः ॥ ८ ॥

(१) आगम्य भगवांस्तस्माद्भार्यया साग्रजः पुरमिति। (२) हर्त्तुञ्च तं मणिमिति विज० पाठः।

नाहमीश्वरयोः कुर्यां हेलनं रामकृष्णयोः ।
को नु क्षेमाय कल्पेत तयोर्वृजनमाचरन् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जग्मिवान् जगाम ॥ ६—१२ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार जब दोनो नें शतधन्वा की मति में भेद किया तब बडा ही दुष्ट मरण हार वह पापी सत्राजित का सोते में वध करता हुआ ॥ ५ ॥

स्त्रियें विचारी अनाथ सरीकीं चिल्लाती रहीं परंच जैसे पशुओं को कसाई मार डाले इसी तरह सत्राजित को मारके मणि को लेकर चला गया ॥ ६ ॥

सत्याभामाजी भी अपने पिता को मरा भया देख बडे शोक में पड गईं और "हा तात! हा मैं मर गई" इस प्रकार विलाप करतीं भई मूर्छा कों प्राप्त होती भई॥७॥

मरे भये पिताकूं तैल की द्रोणी (नौका) में रख कर सत्यभामाजी हस्तिनापुर को गयीं और सम्पूर्ण वृतान्त के ज्ञाता ऐसे श्रीकृष्णभगवान् को संतप्त होकर पिता का वध कह सुनाया ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हेलनं प्रतिकूलं वृजिनमपराधम् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ईश्वरौ लोकातीतावपि नृलोकतां बन्धुवियोगे रोदनादिमनुष्यधर्ममनुसृत्य तल्लीलत्वात् अन्यथा त्वनौचित्यमतीवेति विलापमाह—अहो खेदे न इति वसुदेवाद्यपेक्षया परममिति बन्धुवरस्य शयानस्य धनार्थं चौरेण वधात् तेन लोके लज्जाद्युद्भवाच्च इत्येतत्प्रकारेण हे राजन्निति तस्येदृशी नरलीलामाधुरी त्वया बुध्यत एवेति भावः ॥ ९ ॥

आरेभे शतधन्वनः कृतवर्मादिसाहाय्यं वाससोऽर्थचिनोन्मणिमिति वक्ष्यमाणाद्भगवानपि प्रियजनप्रेमवशनरलीलावेशेन गूढपुरुषादिद्वारा ज्ञात्वा स्वसाहाय्यार्थं सबन्धुवर्गसमाहरणादिनोद्यमं कृतवान् तच्च शतधन्वानं विद्राव्य तमेकाकिनं हन्तुमित्यूह्यम् अग्रे ऽपि व्यक्तीभावि ॥ १० ॥

प्राणस्य जीवनस्यैव न तु यशोधर्मादेः परितः अक्षतत्वादिना सर्वतोभावेनेप्सया गतप्रायस्य प्राप्तुमिच्छया प्राक्कृतवर्मणो यासनं सेनाध्यक्षत्वात् अक्रूरस्य परमभक्तत्वेन साहाय्ये संशयाच्च ॥ ११ ॥

अहमिति अन्यः करोतु नाम अहं तु न कुर्य्यामिति भावः ॥१२॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

हेलनमपराधम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तद्यथाऽऽख्यानं श्रुत्वा हे राजन्! ईश्वरौ रामकृष्णौ नृलोकतामनुसृत्य नरचेष्टामभिनयन्तावित्यर्थः। अस्राक्षौ अश्रुपूर्णनेत्रौ अहो नोऽस्माकं परममनवधिकं कष्टं दुःखं प्राप्तमित्येवं विलेपतुः विलपितवन्तौ ॥ ९ ॥

ततः ससत्यभामः साग्रजश्च भगवान् पुरं द्वारकामागत्य शतधन्वानं हन्तुं ततःशतधन्वनो मणिं हर्तुं चारेभे उद्युक्तवान् ॥ १० ॥

सोपि शतधन्वापि कृष्णस्योद्यममुद्योगमाकर्ण्य प्राणपरीप्सया प्राणरिरक्षिषया कृतवर्माणं साहाय्यं सहायार्थमयाचत स च कृतवर्माऽब्रवीत् ॥ ११ ॥

उक्तिमेवाह—नाहमिति द्वाभ्याम् । हेलनं प्रातिकूल्यं न कुर्य्यां तत्र हेतुमाह कोन्विति तयोरामकृष्णयोर्वृजिनमपराधं कुर्वन् को नु पुमान् क्षेमाय कल्पेत क्षेमं प्राप्नुयादित्यर्थः । न कोपीति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्राक्षौ अश्रुजलकलिलेक्षणौ ॥ ९—११ ॥
याज्ञसेन्याः द्रौपद्याः (क—ख)
ब्रह्मरूपधरान्ब्राह्मणवेषं बिभ्राणान् पौरुषेण पराक्रमेण प्रतिलब्धो मनोरथो येषां ते तथा तैः (ग)
पितृष्वसां पितृष्वसारं कुन्तीम् (घ)
वृजिनमपराधम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यथा ज्ञात्वा न किञ्चित्कृतवान् एवं श्रुत्वा ऽपि न करिष्यतीत्याशङ्क्य लौकिकं प्रतीकारं च कृतवानित्याह—तदाकर्ण्येति द्वाभ्याम् । ईश्वरावपि लीलार्थं नृलोकतमनुसृत्य श्वशुरमारणात् दुहितेव स्वयमपि विलापं कृतवन्तौ यथा तस्याः तथा कष्टमूचतुः ॥९॥

केवलवाचनिकत्वव्युदासाय अस्राक्षौ पूर्णा शक्तिः तथा करोतीति ज्ञापयितुं द्विवचनं उद्योगमाह—आगत्येति । अन्यद्वारा कार्यकरणमौदासीन्यद्योतकमिति स्वयमेवागत्य कृतवान् भगवानिति सामर्थ्यमुपायज्ञानं च तातेति राज्ञः सम्बोधनं विश्वासाय गुप्ततया समागतो भविष्यतीति आशङ्क्याह—सभार्यः साग्रज इति । पुरं द्वारकामेव न तु मध्ये स्थित्वा उपायं बन्धनं विचारितवान् ततः शतधन्वानं हन्तुं हननस्य प्रयोजनं

कंसः[१] सहानुगोऽपीतो यद्द्वेषात्त्याजितः श्रिया ।
जरासन्धः सप्तदश संयुगान्विरथो गतः ॥ १३ ॥
प्रत्याख्यातः सचाक्रूरं पार्ष्णिग्राहमयाचत ।
सोऽप्याह को विरुध्येत विद्वानीश्वरयोर्बलम् ॥ १४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मणिं हर्त्तुमिति स हि जीवन्न ददाति अतो हत्वैव ग्राह्यः अत्र द्वयं न प्रयोजनं हननं ग्रहणं च किं तु ग्रहणार्थमेव हननम् अन्यप्रेरितो हतवानिति भगवदिच्छापीति न वधमर्हति नापि तद्वंश्यो भगवान् येन हन्तारं हन्यात् उभौ च तुल्यौ कृतस्य करणं नास्तीति शतधनोर्हननेपि न सत्राजिज्जीवनम् अतएवाग्रे भगवद्वाक्यं घटते वृथा हतः शतधनुरिति शतधनुः शब्दः सकारान्तः उकारान्तोपि सत्राजिद्वत्द्विस्वभावेनैव द्विःस्वभावो मारित इति ज्ञापयितुं द्विविधः प्रयोगः सत्राजितो द्विस्वभावत्वं निराकरणात् पश्चात्तापकरणाच्च निरूपितम् अस्या अपि हनने निर्भयत्वमग्रे पलायनेन सभयत्वं च निरूपयिष्यति ततः शतधनुषः अयमारम्भः म्रियतां वध्यतामिति स्पष्टमाज्ञापनरूपः ततो राजकीयाः तन्निग्रहार्थं प्रवृत्ताः ॥ १० ॥

एवं सति शतधनुषः कृत्यमाह—सोऽपीति । योऽयं राजद्वारा निग्रहः श्रूयते स भगवत्कृत एवेति । निश्चितवान् अतः कृष्णोद्यमं ज्ञात्वा पूर्वं साधारणत्वेन ब्रह्मत्वेन वा संबन्धेन वा ज्ञात्वा निर्भयः इदानीं पक्षपातिनं ज्ञात्वा भीतो जातः चोरस्य चौर्यादेव स्वत्वमुत्पद्यते तस्मिन् हते शत्रुजयन्यायेन यो हन्यात् तस्य भवति अन्यथा तस्मिन् विद्यमाने परस्वापहार एव भवति अतो भगवान् हत्वैव ग्रहीष्यतीति निश्चित्य प्राणपरीप्सया सर्वतः प्राणा रक्षणीया इति अहत्वा दुष्टात् न ग्रहीष्यतीति चोरवच्च मरणं न प्रशस्तमिति स्वयमसहायः कृतवर्माणं यादवं सहायत्वेन प्रार्थितवानित्याह—साहाय्ये कृतवर्माणमयाचतेति। अस्य याचनवाक्यानि स्पष्टानीति नोदाहृतानि स चाब्रवीदिति चकारेण सूचितानि स कृतवर्मा महान् यादवः भारते युद्धे कौरवपक्षपाती बहुकार्यं तस्यास्तीति स्वाभिलषितं सिद्धमेवेति मणिं चायं न प्रयच्छतीति ॥ ११ ॥

उदासीनः सन् भगवत्पक्षपातेन वाक्यान्याह—नाहमीश्वरयोरिति । फलं तु न तव नापि मम किं तु हेलनं कर्त्तुं शक्यं तथा त्वं करोषि तदपि न कर्त्तव्यं यतः कृष्णरामौ न लौकिकौ तत्रापीश्वरौ दृष्टादृष्टलौकिकफलदानसमर्थौ अहं चैकः स्वानुभवेन तुच्छश्च रामकृष्णयोरिति नाम्नैव प्रसिद्धिरुक्ता । ननु, भवानपि यादवः शूरो महारथश्च तत्कथं बिभेषीत्याशङ्क्याह—कोनुक्षेमायेति । नु इति वितर्के यावन्तो भगवदपराधकर्त्तारः ते सर्व एव क्षेमात् प्रच्युता दृष्टाः भविष्यो ऽतः परं को वा कल्पेत भूतवदेव भविष्यस्यापि निर्णयात् नु इति निश्चये तत्रापि तयोः पूर्णशक्तिमति भगवति आचरन्नेव भगवता अहतोपि चिन्तयैव म्लानो भवतीति साधनफलयोः समानकालत्वं निरूपयन् वर्त्तमानप्रयोगं कृतवान् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्तस्या वचनं श्रुत्वा अश्रुपातं विना विलापं चाभिनिन्यतुर्लोकसमाधानार्थमित्यर्थः ॥ ९ ॥

ततश्च सा आगत्य जीवयितुमशक्तावेव सास्रं विलेपतुरिति स्वबन्धूनवददिति ज्ञेयम् ॥ १०—११ ॥

नाहमित्ययं भावः मया सत्राजिद्वध एव भवान् प्रवर्त्तितो न तु भगवत्प्रातिकूल्ये त्वं तु त्वं यदि शरणं न यियाससि तर्हि त्वमिव किमहमपि तत्प्रतिकूलो बुभूषामीति ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! श्रीराम कृष्ण दोनों ईश्वर होकर भी अपने श्वशुर के वध के समाचार सुनकर मनुष्य लोक के अनुसार बोले, कि "अहो हम लोगों को बडा कष्ट उपस्थित हुआ" और इस प्रकार कहकर नेत्रों में जल भर लाये और बडा विलाप करते भये ॥ ९ ॥

श्रीकृष्णचन्द्र भी श्रीबलदेव जी और सत्यभामा के सहित हस्तिनापुर से द्वारका में आये और आकर शतधन्वा को मारने का और उससे मणि लेने का प्रारंभ करते हुये ॥ १० ॥

वह शतधन्वा भी श्रीकृष्ण के उद्योग को जानकर बडा डरा और प्राणों की रक्षा के लिये कृतवर्मा की सहाय लेने की याचना करी तव कृतवर्मा बोला भी ॥ ११ ॥

कृतवर्मा कहने लगा, कि—मैं रामकृष्ण का अपराध नहीं करूंगा, क्यों कि- वेईश्वर हैं । भला उनके साथ बुराई करने से किसका क्षेम होगा ? ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अपीतो मृतः सप्तदशसङ्ख्याकान् संयुगान् ॥ १३—१४ ॥

---

(१) सहानुगो वीर इति विज० पा० ।

विज० पाठः (यं कैलासाश्रयः शम्भुर्ननाम शिरसा हरिम्।
यो सं डिम्भकौ युद्धे जितवान् वरदुर्मदौ।
आशीविषो महानागो येन निर्वासितो ह्रदात्।
य इदं लीलया विश्वं सृजत्यवति हन्ति च।
चेष्टां विश्वसृजो यस्य न विदुर्मोहिताऽजया।
यः सप्तहायनः शैलमुत्पाट्यैकेन पाणिना।
दधार लीलया बाल उच्छिलीन्ध्रमिवार्भकः॥ १६॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

तौ रामकृष्णावेकमेव तत्त्वमित्यभिप्रेत्याऽऽह—य इदमिति अजया मायया मोहिताजयेति सन्धिरार्षः॥ १५—१७॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

तद्द्वेषाद्धेतोः श्रिया सम्पत्त्याहेतुकर्त्र्या जितः स्वयमेव स इत्यर्थः तस्यास्तत्र तथैव स्थितस्यैव त्वपगतिरिति॥ १३॥

पार्ष्णिग्राहं साहाय्यमित्यर्थः॥ १४॥

तत्रेश्वरो नामैक एव स्यादिति रामस्यापि श्रीकृष्णान्तर्भावविवक्षयैकत्वेनाह। य इति त्रिभिः। इदं विचित्रानन्ताश्चर्यमयं लीलया अनायासेनेत्यर्थः। तच्च किमर्थमिति के ऽपि ज्ञातुं नेशाञ्चक्रिरे इत्याह। चेष्टामिति। तत्र चेष्टामीहामिच्छां तत्तदभिप्रायमिति यावत् यस्येत्यस्याजयेत्यनेनाप्यन्वयः अत एतामपि चेष्टां को जानीयादिति भावः॥ १५॥

इहापि तादृशः प्रभावो दृश्यतामित्याह—य इति। जन्मादिलीलया सप्तहायनत्वादेव बालः आविष्कृतबाल्यानुरूपाकारादिः तथापि दधार तत्रापि शैलं शिलामयं इति मृदाद्यभावेन महागुरुत्वं शिलानां खण्डशः पृथक्कृत्वा धरणाशक्यत्वादिकं चाभिप्रेतं तथा ऽप्युत्पाट्य मूलतो भूतलादुद्धृत्य तत्राप्येकेन वामेनैव पाणिना तत्रापि लीलया अत्रानुरूपो दृष्टान्तः उच्छिलीन्ध्रमिवार्भक इति॥ १६॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

शिलीन्ध्रं कोटरोत्थच्छत्राकम्॥ १६-२८॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

किन्त्वयेत्थं दृष्टमित्यत्रोदाहरणमात्रमाह—कंस इति। यत्र श्रीकृष्णे द्वेषाद्धेतोः श्रिया राज्यश्रिया प्राणैश्चेति शेषः त्याजितः तथा जरासन्धोऽपि सप्तदशसङ्ख्याकात्सङ्ग्रामात् विरथः शरीरमात्रावशिष्टो गतः॥ १३॥

इत्थं तेन प्रत्याख्यातस्ततोऽक्रूरसाहायमयाचत सोऽपीति। सोऽप्यक्रूरोऽपि उक्तिमेवाह—क इत्यादिना आत्मने नम इत्यन्तेन ईश्वरयोरामकृष्णयोर्बलं जानन्को वा पुमान् विरुध्येत ईश्वराभ्यामिति शेषः॥ १४॥

भगवतो बलं वक्तुं तावत्तस्य कृत्स्नजगदुदयविभवलयलीलत्वमाह—य इति। अवति रक्षति अजः सृज्यगतजन्मादिस्पर्शरहितः एवं विधेन को वा विरुध्येतेति भावः सर्वेऽप्येवं किं न विदुरित्यत आह—चेष्टामिति। यस्य भगवतोऽजया मायया मोहितास्तस्य चेष्टां विश्वसृष्ट्यादिरूपां न विदुः मोहिता जयेत्यत्र सन्धिरार्षः॥ १५॥

बलं प्रपञ्चयति—य इति। यो भगवान् बालस्तत्रापि सप्तवर्षवयाः सन्नेव शैलं गोवर्द्धनमेकेन पाणिनोत्पाट्य लीलया दधार यथार्भकः शिलीन्ध्रमुत्पाट्य धरति तद्वत् शिलीन्ध्रं भूतालकुसुमम्॥ १६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

अपराधकार्यत्वे निमित्तानि कथयति। कंस इति॥ १३॥

प्रत्याख्यातो निराकृतः कृतवर्मणेति शेषः, पार्ष्णिग्राहं पृष्ठबलम्॥ १४—१५॥

उच्छिलन्ध्रिं छत्राकम्॥ १६-१७॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

तत्र निदर्शनमाह—कंस इति। महान् स राजा तादृशो ऽपि तयोर्वृजिनमाचरन् सहानुगो भ्रातृसहितो ऽपि अपीतः अप्ययं प्राप्तः अपीति प्रलयार्थे अप्युपसर्गपूर्वक इण्धातुः कर्त्तरिक्तः अपिरप्ययः तमित इति श्रिया वा अपीतः अपगतः अपसारितः भगवतैव च द्वेषाद्वा एकमुदाहरणं नार्थं निश्चाययतीति व्याजरहितां क्रियाशक्तिम् भगवतो निरूपयति—जरासन्ध इति। सप्तदशयुद्धानि कृत्वा आलक्ष्य यदुद्वेषात्त्याजित इति वा अनुवर्त्तते संयुगान् त्याजितः विरथो भूत्वा गतः स्वगृहं सप्तम्यर्थे वा द्वितीया कृतवर्मा भगवत्प्रतिकूलस्वभाव इति स याचितः॥ १३॥

स चेदुत्तरं दत्तवान् तदा तमुदासीनं मत्वा सत्राजिद्ध्रुवः अक्रूरस्यैव सर्वथा ऽभीष्ट इति उपकारकर्त्तारमात्मानं मत्वा भगवद्भक्तमपि अक्रूरं युद्धे क्रियमाणे भङ्गे पश्चात्पृष्ठपूरकत्वेन याचनं कृतवान् इत्याह—प्रत्याख्यात इति। चकारात् तत्पक्षपातिनो ऽन्ये ऽपि तेन प्रत्याख्याताः स पूर्वोक्तः कृतोपकारः अक्रूरं भक्तं नाम्ना हितकारित्वमपि बोधितं पार्ष्णिग्राहः

नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाद्भुतकर्मणे ।
अनन्तायादिभूताय कूटस्थायाऽऽत्मने नमः ॥ १७ ॥
प्रत्याख्यातः स तेनापि शतधन्वा महामणिम् ।
तस्मिन्न्यस्याश्वमारुह्य शतयोजनगं ययौ ॥ १८ ॥
गरुडध्वजमारुह्य रथं रामजनार्दनौ ।
अन्वयातां महावेगैरश्वैराजन् ! गुरुद्रुहम् ॥ १९ ॥
मिथिलायामुपवने विसृज्य पतितं हयम् ।
पद्भ्यामधावत्संत्रस्तः कृष्णोऽप्यन्वद्रवद्रुषा ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पृष्ठपूरकः पूर्ववदेव वाचनवचनानि चोक्तानि सोऽपि स्वकार्यस्य सिद्धत्वात् भगवदसम्मतिं ज्ञात्वा प्रत्याचष्ट इति आह । सो ऽप्याहेति सार्द्धैः । अपिशब्दात् पूर्वः कृतवर्मा गृहीतः तेन प्रत्याख्यानं सिद्धं तद्वदेवाहेति अग्रे त्वया ऽपि विरोधो न कर्त्तव्य इति मुद्राप्तिवर्त्तयितुं भगवन्माहात्म्यमाह—को विरुद्ध्येतेति को वा विरोधमाचरेत् अज्ञः करोतु नाम ईश्वरयोर्बलं विदित्वा प्रत्यक्षशब्दाभ्याम् अवगम्य पूर्णशक्तेर्भगवतः विरोधं को ऽपि न करोतीत्युपदेशः ॥ १४ ॥

आदौ श्रुतं माहात्म्यमाह–य इदमिति । भगवतः सामर्थ्यम् तस्यानन्यत्वं च प्रतिपाद्यते माया सर्वभवनसामर्थ्यं शक्तिर्वा काचित् अप्रयोजिका तामपि करणत्वेन स्वीकृत्य इदं सर्वमेव जगत् उत्पादयति पालयति नाशयति च एवमन्यो ऽपि करिष्यतीत्याशङ्कयाह कैमुतिकन्यायेन परिहरति । चेष्टामिति भगवांस्त्वेतल्लीलयैव करोति अन्यैः कर्त्तव्यमिति दूरापास्तं भगवत्क्रियामात्रमपि न जानन्ति किं करोति कथं करोतीति । क्रियाशक्तिर्वा निष्पन्नापि सर्वं निष्पादयति अपि किमात्मिकैवेति न विदुः तत्र हेतुः अजया प्रकृत्या मोहिता इति यदि ते जानीयुः कथमात्मवञ्चनार्थमङ्गीकुर्युः ये अजया ऽपि मोहिता भवन्ति ते अजा एव सर्वैरवहन्यमानाः स्वरक्षायामेवाऽऽशक्ताः कथं सृष्टिं करिष्यन्तीति भावः ॥ १५ ॥

एवं श्रुतिसिद्धमुक्त्वा प्रत्यक्षसिद्धमाह–यः सप्तहायन इति । जरासन्धादिजयस्त्वतिदेशेनैव प्राप्तः अलौकिकस्तु वक्तव्यः तत्र पर्वतोद्धरणम् लोके अत्याश्चर्यमिति वयःप्रकारादीनां सुतरामत्याश्चर्यहेतुत्वमुच्यते सप्तहायनः सप्तवार्षिकः तत्रापि शैलं गोवर्द्धनमेकेन पाणिना उत्पाट्य दधारेति मन्दरधरणादप्यधिकः प्रयत्न उक्तः एकेनैव पाणिना दधार तत्र तु पृष्ठेनेति विशेषान्तरमङ्गुल्यादिषु वेणुनादानुगुणतया व्यापयन् दधारेति तृतीयो विशेषः एतदपि धारणं न गोकुलसंरक्षार्थम् अन्यथा साधनपरतन्त्रः स्यात् इन्द्रभयाद्वा तथा कृतवानित्यपि शङ्क्येत किन्तु लीलयैव कृतवानिति वक्तुं दृष्टान्तमाह—उच्छिलीन्ध्रमिवेति छत्राकमिव बालकोऽर्भकः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अपीतो मृतः अप्ययशब्दस्यामरणार्थकत्वात् श्रिया त्याजितः त्यक्तः यद्वा हत इह यत् द्वेषात् स्वविषयकाद्धेतोः कंसः श्रिया त्याजितः सप्तदशानां संयुगानां समाहारस्तस्मात् ॥ १३ ॥

एवं कृतवर्मणा प्रत्याख्यातः ॥ १४ ॥

रामकृष्णावेकमेव तत्त्वमित्यभिप्रेत्याह–य इति मोहिता ! अजया इति सन्धिरार्षः ॥ १५—१७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अपीतो मृतः ॥ १३—१४ ॥
मोहिताजयेति सन्धिरार्षः ॥ १५—१८ ॥

भाषा टीका ।

जिनके द्वेष करने से अनुचरों सहित कंस मारा गया और संपत्ति से भ्रष्ट हुआ तथा जरासन्ध सत्रह वेर संग्राम में हारके विरथ होकर चलागया ॥ १३ ॥

इस प्रकार कृतवर्मा ने जब शतधन्वा से नाहीं करी, तब शतधन्वा ने अक्रूरजी से अपनी सहायताकी याचना करी अक्रूरजी भी बोले कि-'रामकृष्ण तो दोनों ईश्वर हैं उनके बलको जानने बाला उनसे कौन विरुद्ध करेगा ॥ १४ ॥

क्योंकि—जो इस विश्व को अपनी लीलाही से सृजता है पालन करता है तथा संहार करता है । और जिस विश्वोत्पादक की चेष्टा को माया से मोहित लोग नहीं जान सकते हैं ॥१५॥

जो सात वर्ष की अवस्था में एक हाथ से श्रीगोवर्द्धन गिरि को उखाड कर बालक जैसे छत्राक को धारण करता है तैसे प्रकार से धारण करते हुए ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अन्तर्यामिकृष्णनियुक्तस्तस्मिन्नक्रूरे मणिं न्यस्य यथावपलायत ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गुरुः श्वशुरस्तद्धन्तारम् ॥ १९ ॥

शतयोजनमात्रगामित्वात्ततः परं गन्तुमशक्तस्त्र पतितः तं हयं विसृज्य ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अत एवाद्भुतकर्मणे तस्मै नमः अद्भुतकर्मत्वे हेतुः कृष्णाय नराकृतिपरब्रह्मणे अतो भगवते सर्वैश्वर्य्यपूर्णाय अत एवानन्ताय अन्तरहिताय किं च सर्वेषामादौ भूताय सदा वर्त्तमानाय अनादय इत्यर्थः । किं च कूटस्थाय मध्ये सृष्ट्यादावपि विकाररहिताय यत आत्मने सर्वान्तर्यामिणे एवम्भक्त्युद्रेकेण साष्टाङ्गं प्रणमन् पुनरप्याह-नम इति ॥ १७ ॥

महामणिमिति तेनाधार्य्यत्वं सत्तमेनैव धार्य्यत्वं सूचयति अतो ऽक्रूरं सत्तमं मत्वा तस्मिन्नेव न्यस्य न्यासरूपेण धृत्वा श्रीविष्णुपुराणे घडवामारुह्येत्युक्तत्वादत्राश्वमिति सामान्यनिर्देशो ज्ञेयः ॥ १८ ॥

गरुडध्वजमिति साक्षाद्गरुड एवायमुड्डीन इति लोकोत्प्रेक्षितमित्यर्थः ॥ १९ ॥

अन्वद्रवत् रथमुत्सृज्य पश्चादधावत् वीराणां तथैव न्यायात् ननु पलायमानानुद्रवणमप्यन्याय्यं तत्राह-रुषा गुरुद्रुहि तादृशरोषस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अतः स केवलं नमस्कार्य एवेत्यभिप्रयन्नमस्करोति—नम इति । भगवते षाड्गुण्यपूर्णाय अतएवाद्भुतममानुषमदैवं च कर्म यस्य तस्मै अनन्तायापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावायादिभूताय जगत्कारणभूताय कूटस्थाय स्वरूपतः स्वभावतश्च निर्विकाराय आत्मने सर्वान्तरात्मने कृष्णाय तस्मै नमो नमः ॥ १७ ॥

प्रत्याख्यात इति । तेनाक्रूरेणाप्येवं प्रत्याख्यातः स शतधन्वा महामणिं तस्मिन्नक्रूरे न्यस्य निधायाक्रूराधीनं कृत्वेत्यर्थः शतयोजनगं शतयोजनगन्तव्यदेशं ययौ ॥ १८ ॥

तदा गरुडो ध्वजे यस्मिन् तं रथमारुह्य हे राजन्महावेगैरश्वैर्गमनसाधनैः गुरुद्रुहं श्वसुरहन्तारं शतधन्वानमन्वयातामन्वगच्छताम् ॥ १९ ॥

मिथिलायामिति शतयोजनमात्रगामित्वात्ततः परं गन्तुमशक्तं पतितं हयमश्वं विसृज्य सन्त्रस्तः पद्भ्यामधावदेवं धावन्तं शतधन्वानं रुषा भगवानप्यन्वधावत् ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शतयोजनगं शतयोजनगमनसमर्थम् ॥ १८ ॥

गरुडो ध्वजे यस्य स तथा तं रथम् ॥ १९ ॥

मिथिलानगर्याः ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं माहात्म्यमुक्त्वा कृतं स्वापराधं दूरीकर्तुं भगवन्तं नमस्यति-नमस्तस्मै भगवते इति । अचिन्त्यैश्वर्यात् अन्यथा ज्ञात्वा कृतो ऽपराधः अतः क्षन्तव्यमिति कृष्णायेति भक्तहितार्थमेवावतीर्णत्वमुक्तं किञ्च भगवदिच्छैतादृशीति हतः सत्राजित् तदधुना विपरीतमापतितम् अनुग्रहं कुर्वन् निग्रहं करोति एतद्वा विपरीतं तदाह—अद्भुतकर्मण इति । अवश्यप्रतीकार इति वक्तुमाह—आदिभूतायेति न कस्यापराधो ऽपीति सूचितं कूटस्थायेति दोषाभावः न केनाप्यपराधः कर्त्तुं शक्य इत्यपि सूचितं परमामुपपत्तिमाह-सर्वदोषपरिहाराय आत्मने नम इति ॥ १७ ॥

एवं तेनापि सर्वथा युद्धं निवारयितुं प्रत्याख्यातः पलायनप्रेप्सुः स मणिर्यत्र क्वापि वधं प्राप्स्यतीति मणिं तस्मिन् स्थापयित्वा शतयोजनगं सैन्धवमश्वमारुह्य ययौ ग्रामाद्रात्रावेव निर्गतः न्यासो न देय इति ज्ञापितं तस्मिन् मृते तदीयाः प्राप्स्यन्तीति नान्यो भगवते मणिं प्रयच्छति महामणित्वात् दातुमपि न शक्यः अद्भुतकर्मत्वाच्च ग्रहीष्यतीत्यपि सूचितं यतः स्थापयित्वैव पलायनमेवोचितं ततो लोके पलायितः शतधन्वा एकेन दिनेन शतयोजनानि गत इति द्वितीयदिवसे लोकवार्त्ता निर्गता ॥ १८ ॥

तदा भगवान् यत्कृतवांस्तदाह—गरुडध्वजमारुह्येति । तस्मिन्नेव दिवसे चेद्गच्छेत् तदा निकट एव उपलम्भः स्यात् द्वितीये दिवसे मध्यान्हे निर्गतः तावता स योजनानां शतद्वयमतिक्रम्य गतः भगवान् पुनः रथान्तरं शीघ्रगामि न भवतीति अलौकिकं च न कर्त्तव्यमिति गरुडध्वजमेवारुह्य एकस्मिन्नेव सर्वसामग्रीं गृहीत्वा प्रमाणाद्यपेक्षां परित्यज्य रामजनार्दनौ ससाधनपूर्णप्रयत्नौ महावेगैः अश्वैः सैन्यादिभिः कृत्वा अन्वयातां पृष्ठतो मारणार्थमनुगतौ अवश्यं तथा गमने हेतुः गुरुद्रुहमिति गुरुः श्वशुरः पञ्चानां मध्ये गणितः तस्मै द्रोहं कृतवानिति राजन्नित्यालस्याभावाय शौर्यं कथयन् सम्बोधयति गुरुद्रोहकथनेनान्यदपि सूचितं प्रपन्नं विरथम्भीतं न रिपुं हन्ति धर्मविदिति पक्षः परिहृतः ॥ १९ ॥

तावता स मिथिलानगरपर्यन्तं गत इति तत्र मारित इति वक्तुं तस्योपलम्भमाह—मिथिलाया इति । अतिदूरगमनात् हयस्य श्रमात् पातः ततः पद्भ्या मधावत् ततो भगवानपि रथेनानुगमनं निषिद्धमिति स्वयमपि पदातिरेव भूत्वा ऽनुगत इत्याह-कृष्णो ऽपीति । स्वयमपि पदातिः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

न्यस्य न्यासरूपेण स्थापयित्वेति स्वात्मनो ऽपि स्वधने ममत्वाधिक्यं दर्शितं शतयोजनगामित्वं तस्य स्वभाव एव विपत्प्राप्तत्वे तु बहुशतयोजनगमनसामर्थ्यमपि ज्ञेयम् अतो द्वारकातो मिथिलोपवनपर्य्यन्तमतिकष्टेन गत्वा तत्रैवाश्वो मृत इति वक्ष्यते ॥ १८ ॥

पदातेर्भगवांस्तस्य पदातिस्तिग्मनेमिना ।
चक्रेण शिर उत्कृत्य वाससोर्व्यचिनोन्मणिम् ॥ २१ ॥
अलब्धमणिरागत्य कृष्ण आहाग्रजान्तिकम् ।
वृथा हतः शतधनुर्मणिस्तत्र न विद्यते ॥ २२ ॥
तत आह बलो नूनं स मणिः शतधन्वना ।
कस्मिंश्चित्पुरुषे न्यस्तस्तमन्वेष पुरं व्रज ॥ २३ ॥
अहं विदेहमिच्छामि द्रष्टुं प्रियतमं मम ।
इत्युक्त्वा मिथिलां राजन्विवेश यदुनन्दनः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

गुरुद्रुहं श्वसुरहन्तारम् ॥ १९—२० ॥

सर्वज्ञस्यैवं विचेष्टितं मदग्रजनायेति मत्वा गूढमन्युराह—अहमिति ॥ २४—२५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गुरुद्रुहं श्वसुरहन्तारम् ॥ १९ ॥

पतितमिति स्वभावतः शतयोजनगोऽपि आपदि ततोऽप्यधिकं बलात्सम्वाहितोऽतो मिथिलाया उपवने पतितस्तं विसृज्य पद्भ्यामधावत् ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

उन अद्भुत कर्मा श्रीकृष्ण को नमस्कार हो । तथा अनन्त आदि भूत कूटस्थ आतम स्वरूप ऐसे श्रीकृष्ण को नमः ॥ १७ ॥

इस प्रकार अक्रूरजी ने भी जब सहाय न करी तब शतधन्वा उस स्यमन्तक नामक महामणि को अक्रूर के समीप रख कर सौ योजन जाने वाले घोडे पर चढ कर भागा ॥ १८ ॥

हे राजन् ! गरुड की ध्वजा वाले रथ पर श्रीराम कृष्ण दोनों बैठ कर बडे वेग वाले घोडों से गुरुद्रोही (श्वसुरमारक) के पीछे दौडते हुए ॥ १९ ॥

मिथिला नगरी के बगीचा में मरे हुए घोडे को छोड कर बडी त्रास से पगों से दौडता हुआ । तब श्रीकृष्ण भी रोषसे उस के पीछे पैरों से दौडते हुए ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

व्यचिनोन्मृगयामास अक्रूरे मणिरस्तीति सर्वज्ञतया विदित्वाऽपि रामवञ्चनाय तथा कृतवानिति भावः ॥ २१—२२ ॥

अन्वेषान्विच्छ ॥ २३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अतो धावतोऽपि भगवानिति पाठे सर्वज्ञोऽपि व्यचिनोत् दूरतः पश्यतः श्रीरामस्य वञ्चनाय इति भावः । प्रियजनप्रेममयनरलीलाकौतुकेच्छावेशमयरुषा श्रीरामाग्रतो नानीय मणिवृत्तान्तमपृष्ट्वैव चोत्कर्त्तनं ज्ञेयं शतधन्वनि स्वरोषातिशयव्यञ्जनार्थम् अत्रायमभिसन्धिः अक्रूरे स्वभक्ते ऽपि दुःसङ्गदुरनुसन्धानदर्शनात् किञ्चित्कालपरित्यागातङ्कनादिलक्षणशासनेच्छा भगवत आसीत् सङ्कोचतः सा च न साक्षादात्मकर्तृका अत एवाऽऽत्मनो भक्तमनोरथपरिपूरणस्वभावत्वाच्च तस्यैव च मणियोग्यत्वात्तस्मै मणिदित्सा ऽप्यवर्त्तत अत एव चेममभिप्रायम् रहसि मणिं लब्ध्वा स्वयमेवासौ पलायतां पश्चाद्विचारयितव्यम् आपाततः श्रुते तद्वृत्तान्ते मदग्रजेनान्येन च तस्मिन् दुःखं प्राप्स्यते ततः सर्वं विशृङ्खलं भविष्यतीति ॥ २१ ॥

अग्रजस्यान्तिकमागत्य वृथा हत इति गूढरुषा दीनमन्यथात्वं व्यञ्जितम् ॥ २२ ॥

नूनमित्यादिकं प्रणयकोपवाक्यं कस्मिंश्चिदिति योग्यत्वादक्रूर एव तर्कितः अन्वेष अन्विच्छ ॥ २३ ॥

यस्य मणेः सम्बन्धेन तादृशं कलङ्कं लब्ध्वा विलप्रवेशादिनेन कृतं तस्मै मणये तादृशमपि व्यवहरन्तमक्रूरं मद्व्यज्ञात्वाऽपि नूनं तत्पक्षपातं न त्यक्ष्यति तत्सम्बन्धेन पुनर्लोकापवादं च प्राप्स्यत्यसाविति मया दुःखदग्धेन सन्निधातुञ्च शक्यत इत्यभिप्रेत्य प्रणयकोपं व्यनक्ति । अहमिति । यदुनन्दन इति यादवानन्दनार्थं द्वारकायाङ्गन्तु मर्हो ऽपीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पदातिरिति तिग्मनेमिना तीक्ष्णधारेण चक्रधारेण तस्य शिर उत्कृत्य छित्वा तस्य वाससोरन्तरीयोत्तरीययोर्मणिं व्यचिनोत् मृगयामास अक्रूरे मणिरस्तीति सर्वज्ञतया विदित्वापि रामवञ्चनार्थं तथा कृतवानित्यर्थः ॥ २१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदाह- अलब्धमणिरिति न लब्धो मणिर्येन तथाभूत अग्रजान्तिकमागत्योवाच उक्तिमेवाह—वृथेति । तत्र शतधन्वनि ॥२२॥

एवं वञ्चितोऽपि स बलो बलभद्रः सर्वज्ञत्वात् तं कृष्णमाह-नूनमिति । नूनं कस्मिंश्चित्पुरुषे स मणिर्न्यस्तः अतस्तमन्वेष्टुं स्वपुरं द्वारकां गच्छेति ॥ २३ ॥

ततः पुनः सर्वज्ञेनैवं चेष्टितं मद्वञ्चनायेति गूढमन्युराह—अहमिति वैदेहं जनकम् इतीति। हे राजन् ! यदुनन्दनो बलभद्रः ॥२४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पद्भ्यामातिः सततं गमनं यस्य स तथा तस्य तिग्मनेमिना चण्डधाराग्रेण व्यचिनोत् अन्वेषणं कृतवान् ॥ २१—२२ ॥

अन्वेषन् मार्गणं कुर्वन् ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तस्य पदातेः तिग्मनेमिना अप्रतिहतेन सुदर्शनेन शिरस्तस्योत्कृत्य धावनसमय एव शरीरे धावनमेव स्थितं शिरस्तु छिन्नमिति भगवानिति मोक्षदानार्थं तथा कृतवानिति निरूपितम् अत एव भगवानद्भुतकर्मा बलभद्रः पश्यतीति तत्र मण्यभावं ज्ञात्वा ऽपि वाससोः व्यचिनोत् विवेचनेन अन्वेषणं कृतवान् बलभद्रविचारेण स मारित इति ज्ञात्वा ऽपि भगवांस्तथा कृतवान् मण्यर्थमेव मारणमिति बलभद्रविचारः सर्वथा मारणीय इति भगवतः लोकवद्बलभद्रः बहुविधानि वाक्यानि श्रुत्वा मणिसद्भाव एव तस्यापराधं जानीयात् ॥ २१ ॥

अन्यथा लोको ऽन्यथा ऽपि वदतीति विश्वासं न कुर्यादत आह—भगवान् अलब्धमणिरग्रजान्तिकमागत्य वृथा हतः शतधनुरिति सर्वज्ञत्वे भगवतो ऽपराधः स्यात् ज्ञात्वैवान्यत्र गत इति सर्वकर्तृत्वमपि सर्वज्ञत्वे भविष्यतीति सुतरामेवापराधः स्यात् ततो ऽज्ञाननाट्यं कर्तव्यम् अपहृतो वृथेत्यपि वाक्यं भवति गुरुद्रोहात् हत एव सार्थको भवतीति अन्यथा अकृतनिर्वेशो भवेत् मणिस्तु न विद्यत इत्युभयत्र समानम् ॥ २२ ॥

ततो बलभद्र एव युक्त्यभिज्ञः भगवन्तमाहेत्याह—तत आह-बल इति । नूनमिति तस्य वाक्यम् अवश्यं मणिरन्वेष्टव्यः यदि तत्स्थाने नास्ति तदा नूनं समणिः शतधन्वना शतधन्वच्छन्दः । कस्मिंश्चित्पुरुषे न तु खाते भार्यादौ वा पुरुषपदेन महानेव कश्चित् सूचितः न्यस्तः न्यासप्रकारेण स्थापितः ततः किं विधेयमित्याकाङ्क्षायामाह—तमन्वेष्टुं पुरं व्रजेति । न तु स्वगृहे गन्तव्यं कार्यं ना जातमिति ॥ २३ ॥

स्वस्यान्यथा विनियोगमाह—अहं विदेहमिच्छामि इति । भूमारहरणार्थमुभौ समागतौ लोकाश्च द्विस्वभावाः यद्युभावप्येकासक्तौ स्यातां तदा पक्षान्तरे बलातिशयं दृष्ट्वा अपरो निवर्त्तेत तदनुगुणो वा भवेत् ततो भूमिभारस्तदवस्थ इति फले उभौ विरुद्धस्वभावौ जातौ अतो दुर्योधनशिक्षार्थं बलो विदेहनगरे गच्छन् भगवन्तं द्वारकां प्रेषितवान् इतः प्रभृत्येवोभयोः शक्तिर्विभक्ता असम्मतिलीलाप्यन्योन्यं प्रदर्श्यते अत एवाग्रे भगवद्वाक्यं किं तु मामग्रजः सम्यक् न प्रत्येति मणिं प्रतीति ईश्वरशक्त्योर्विभक्तत्वात् तद्भक्तानामपीति बुद्धिर्विभक्तेति अक्रूरभीष्मादीनां भगवद्विरुद्धशीलत्वं वर्णितम् अन्यथोभयविधाः न विरुद्धा भवन्तीति अतो बलभद्रप्रकारेण ये निरुद्धा ते भगवतो नानुगुणाः भगवता निरुद्धाश्च न बलभद्रानुगुणा इति अनयोर्विभागे शास्त्रमपि विभक्तम् इति ज्ञापयितुं विदेहपदं ज्ञाननिष्ठाः प्रियाः बलपक्षे भक्तिनिष्ठाश्चापरत्रेति क्रियाज्ञानशक्ती एकत्र भक्तिपरमानन्दावपरत्र अत एव विदेहः प्रियतमः ततस्तत्निकटे गत्वा तद्दर्शनार्थं समुत्सुको जातः ज्ञानपक्षे वेदमार्गो नात्यन्तमादरणीय इति गरुडध्वजो रथः भगवतैव गृहीतः बलस्तु रथान्तरं समारुह्य पद्भ्यां वा गत इति निश्चीयते बलभद्रो नियोगकर्त्तेति तस्यैव चरित्रं प्रथममाह—इत्युक्त्वेति त्रिभिः । मिथिलानाम मथनाज्जातेन निर्मितेति कर्मज्ञानोद्भवस्तस्यां सूचितः यदुनन्दन इति तदर्थमेव भगवदवतार इति तथाकरणमुचितमिति ज्ञापितम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी

अक्रूरे मणिरस्तीति सर्वज्ञतया ज्ञात्वा ऽपि दूरात् पश्यतो रामस्यैव मोहनार्थं व्यचिनोत् तन्मोहनं च स्वस्माद्वियुक्तस्य तस्य स्वप्रिये बहुलाश्वे नृपे कृपाभरप्रापणार्थमिति ज्ञेयम् ॥ २१—२२ ॥

अन्वेष अन्वेषय ॥ २३ ॥

सर्वज्ञस्यैवं चेष्टितं मद्वञ्चनायैवेति मत्वा तन्मोहितत्वादेव तं प्रति गूढमन्युराह—अहमिति । त्वदीयद्वारकामप्यहं न यास्यामि त्वं स्वप्रियायै मणिं स्वच्छन्देनैव देहीति भावः ॥ २४—२५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य गुरुद्रुहः शिरः उत्कृत्य छित्त्वा व्यचनोत् मृगयामास सर्वज्ञस्यापि लीलावशात्तथैवोचितत्वात् ॥ २१-२२ ॥

मणिस्तत्र विद्यते इति भगवतोक्तम् अक्रूर अस्तीति वक्तुं तु लीलायामनौचित्यवात् अथ बलोऽपि भगवदनुरूपमाह-कस्मिंश्चित्पुरुषे न्यस्तमन्वेष अन्विच्छेति ॥ २३-२५ ॥

भाषा टीका ।

पैदल ऐसे उस शतधन्वा का तीक्ष्णधार वाले चक्रसे भगवान् ने पैदल होकर शिरका छेदन किया और उसके वस्त्रों में मणि को देखा ॥ २१ ॥

जब मणि नहीं मिला तब श्रीकृष्णचन्द्र आकर बलदेवजी के समीप बोले, कि शतधन्वा तो वृथा ही मारागया क्योंकि मणि उसके समीप नहीं है ॥ २२ ॥

तं दृष्ट्वासहसोत्थाय मैथिलः प्रीतमानसः ।
अर्हयामास (१) विधिवदर्हणीयं समर्हणैः ॥ २५ ॥
उवास तस्यां कतिचिन्मिथिलायां समा विभुः ।
(२) मानितः प्रीतियुक्तेन जनकेन महात्मना ॥
ततोऽशिक्षद्गदां काले धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ॥ २६ ॥
केशवो द्वारकामेत्य निधनं शतधन्वनः ।
अप्राप्तिं च मणेः प्राह प्रियायाः प्रियकृद्विभुः ॥ २७ ॥
ततः स कारयामास क्रिया बन्धोर्हतस्य वै ।
साकं सुहृद्भिर्भगवान्याया: स्युः साम्परायिकाः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

तदनन्तर श्रीबलदेवजी बोले, कि शतधन्वा ने उस मणि को किसी पुरुष के समीप धर दिया होगा इस लिये तुम द्वार का जाओ और उस मणिका अन्वेषण करो ॥ २३ ॥

हमतौ हमारे बडे प्रिय राजा विदेह को देखने की इच्छा करते हैं। हे राजन्! इतना कहकर श्रीबलदेवजी मिथिलामें प्रवेश करते भये ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कतिचित्समाः सम्वत्सरान् प्रासङ्गिमाह —तत इति ॥२६॥

सत्यभामामप्यवञ्चयदिति सूचयन्नाह—केशव इति ॥ २७ ॥

बन्धोः सत्राजितः साम्परायिकाः पारलौकिक्यः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सहसेत्यकस्मात् एकाकितयैवाऽऽगमनात् अर्हण्यम् अर्हणयोग्यं वै प्रसिद्धौ अर्हणीयमिति पाठे स एवार्थः समर्हणैः उत्तमपूजाद्रव्यैः ॥ २५ ॥

उवासेति सार्द्धकम् । तस्यां स्वभक्तपालितायां विभुरीश्वरः सन् काले तस्य श्रीकृष्णतो रुक्मिकान्तागतत्वान्निजावसरे धार्त्तराष्ट्र इति दुर्मन्त्रदक्षस्य पितुः प्रेरणादित्यर्थः । मानित इत्यस्य विभुरित्यनेनैवान्वयः । योग्यत्वात् तदेवाह—महात्मना महान् श्रीकृष्णे तत्प्रियगण एव च गतत्वात्सर्वोत्कृष्ट आत्मा यस्य तेनेति ॥ २६ ॥

केशव इति तथा शीघ्रगतौ वीर्य्यसूचनं ब्रह्मेशवशीकारित्वात् हेलया हततादृशकेशित्वाद्वा प्रकर्षेण दूरधावनाद्य शिव्यञ्जनेनाह— यतो विभुरपि प्रेमवशत्वात् प्रियायाः प्रियकृत् ॥ २७ ॥

ततस्तदनन्तरमेव कारयामास श्रीसत्यभामयेति वै प्रसिद्धौ यायास्ताः सर्वा एव तत्र च हतस्येति चौरेण शस्त्रहतेरनुरूपा इत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मैथिलो जनकस्तं रामं दृष्ट्वा प्रीतमानसस्सहसा उत्थाय पूजार्हं राममर्हणैः पूजासधनैः यथाविधि पूजयामास ॥२५॥

उवासेति विभू रामः कतिचित्समाः वत्सरानुषितवान् प्रासङ्गिकमाह—तत इति । धृतराष्ट्रस्यापत्यं सुयोधनस्तदा काले लब्धावसरे ततो रामाद्गदामशिक्षत् गदाधारणविद्यां गृहीतवानित्यर्थः । सुयोधनं विशिनष्टि—मानित इति ॥ २६ ॥

सत्यभामामप्यवञ्चयदित्याह—केशव इति । एत्यागत्य शतधन्वनो निधनं वधं मणेरलाभं च प्रियायाः सत्यभामायाः प्राह—प्रियकृत्प्रियङ्कुर्वन्निव ॥ २७ ॥

तत इति सुहृद्भिः सहितो भगवान् हतस्य बन्धोः श्वशुरस्य सत्राजितस्य क्रिया उत्तरक्रियाः कारयामास कास्ताः याः कारयामासेत्यत्राह—या याः क्रियाः साम्परायिकाः परलोकहेतवः ता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अर्हण्यं पूज्यम् ॥ २५ ॥

काले कृष्णवियोगसमये ॥ २६—२७ ॥

बन्धोः सत्राजितः साम्पराकियाः प्रेतविषयाः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो राजकर्तृकमभिनन्दनमाह— तं दृष्ट्वेति । अतिप्रियत्वात् न ज्ञापयित्वा गतः अतोऽन्तःप्रवेशानन्तरमेव दर्शनानन्तरमेव राजा ज्ञातवानिति दृष्ट्वा सहसोत्थायेत्युक्तम् यतो मैथिलः दर्शनेनैव प्रीतं मानसं यस्य एवं देहेन्द्रियान्तःकरणस्थितिरुक्ता

(१) विधिवदर्हयं वै समर्हणैरिति विज० पाठः । (२) एतदर्द्धमुत्तरार्द्धत्वेन पठितं श्रीवीरराघव विजयध्वजाभ्याम् ।

(१) अक्रूरः कृतवर्मा च श्रुत्वा शतधनोर्वधम् ।
व्यूषतुर्भयवित्रस्तौ द्वारकायाः प्रयोजकौ ॥ २९ ॥
अक्रूरे प्रोषितेऽरिष्टान्यासन्वै द्वारकौकसाम् ।
शारीरा मानसास्तापा मुहुर्दैविकभौतिकाः ॥ ३० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

ततस्तत्कार्यमाह—अर्हयामासेति । विधिप्रधान इति विधिवत् पूजां अक्रे कस्मिन्नप्यंशे पुष्टिर्नास्तीति ज्ञापयितुं अर्हणीयमित्युक्तं राज्ञः सर्वैरेवार्हणीयः साधनपुरःसरं ब्रह्मरूपत्वात् समर्हणैः रस ग्गर्हणयोग्यैः शुद्धैः द्रव्यादिभिः ॥ २५ ॥

एवं पूजानन्तरं तस्य प्रत्यागमनं सम्भाव्य तन्निषेधार्थ-माह—उवासेति । राजगृहे स्थितिव्यावृत्त्यर्थं तस्यामिति कति-चित्समा इति वर्षत्रयं किञ्चिदधिकं वा मर्यादानगरी सेति स्थितो न काप्युद्वेगः तत्र तावत्कालं स्थितौ परदेशवासादि-क्लेशो भवेदित्याशङ्क्याह—विभुरिति । स्थितेः प्रयोजनमाह—ततो ऽशिक्षदात । धार्त्तराष्ट्रः पितुः पुत्रः समर्थः दुर्योधनोऽपि भग-वदिच्छया सुयोधनः सुष्ठु योधनं यस्येति दुर्योधनपदं यौ-गिकं मन्यमानः तन्निषेधार्थं विपरीतं प्रयुङ्क्ते रूढं पदमिति लोके बोधयन् अत ज्ञानक्रियाशक्ती तस्य न पुष्टे इति बल-भद्रात् गदामशिक्षत् काले गदाशिक्षणयोग्ये समये अत्यन्तं पुष्टः तरुणः गदायां योग्यः यस्मिन् काले प्रहारः शुष्को भवति न पूयादिकं सम्पादयति नाड्यश्च विशकलिता न भवन्ति स शरदादिः षण्मासः तस्मिन् काले गदामशिक्षत् तस्यापि विदेशवासे उद्वेगाभावायाह—मानितः प्रीतियुक्ते-नेति । यतो जनको जननात् अत उत्कृष्टजन्मा तं कुलीन मर्यादावन्तमङ्गीकृतवान् बलभद्रसम्बन्धादपि प्रीतिः स्वभावतो ऽपि महात्मायमेव गृहमागतः तमाराधयतीति अत प्रकार-त्रयेण मानितः कायिकादिक्लेशाभावात् अशिक्षत् शिक्षया गदां ज्ञातवानित्यर्थः ॥ २६ ॥

मर्यादारूपं भगवच्चरित्रमुक्त्वा पुष्टिरूपमाह—केशव इति । उत्पादनाशकयोः तुल्यप्रकारेण फलं प्रयच्छतीति पुष्टिस्थो भवति द्वारकां रथेनागत्य सत्यभामादीनां सुखार्थं शतधन्वनो निधनं तदीयानां सुखार्थं च मणेरप्राप्तिमाह— ननु, सर्वेश्वरः विधिकर इव किमिति स्वकृतं निरूपितवानित्याशङ्क्याह—प्रियायाः प्रियकृदिति । एतदप्ययुक्तमिति चेत्तत्राह—विभुरिति, सर्वं कर्त्तुं समर्थः नैतावता काचित् क्षतिरिति भावः । उभयमपि प्रियायाः प्रियार्थमुक्तवान् कथं मण्यप्राप्तिः प्रियमि-त्याशङ्क्य सामर्थ्यं वा उक्तं वैरानुबन्धः आमृत्योरिति शत धनुर्वधानन्तरं प्रीतायां सत्यभामायां पश्चात् कारयामास ॥२७॥

यत्कर्त्तव्यमित्याह—तत इति । श्वशुरस्य विप्रद्वारा कारणं साकं सुहृद्भिरित्यादि लौकिककथनं परलोकेऽपि तस्य नालौकिकं किञ्चित् करोतीति ज्ञापयितुं भगवानिति तत्र महती सम्भृतिः सूचिता सुहृद्भिरिति तत्करणे सर्वेषामाव-श्यकता वा या याः स्युरिति विधौ आवश्यकाश्च अना-वश्यकाः फलार्थाः सर्व एव सङ्गृहीताः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मानित इत्यस्य विभुरित्यनेनैवान्वयः ॥ २६ ॥

प्रियायाः प्रियकृदिति आयुरभावादेव त्वत्पिता जीवयि-तुमशक्यः किं तु त्वत्पितृहन्ता मया स्वहस्तेन हत इति प्रियां प्रत्युक्तेः ॥ २७ ॥

बन्धोः सत्राजितः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

समाः सम्वत्सरान् ॥ २६—२७ ॥

बन्धोः श्वशुरस्य साम्परायिकाः पारलौकिकाः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीबलदेवजी को देखकर एका एकी प्रसन्न मनवाले मैथि लराज उठकर परमपूज्यतम श्रीबलदेवजी को विविध उप-चारों से पूजा करते भये ॥ २५ ॥

बलदेवजी उस मिथिलापुरी में कितने एक वर्षों तक निवास करते रहे । प्रीतियुक्त जनक महाराज श्रीबलदेवजी का मान बडा करते रहे उसी समय धृतराष्ट्र का पुत्र दुर्यो-धन श्रीदाऊजीसे गदायुद्ध सीखता रहा ॥ २६ ॥

अपनी प्रिया के प्रिय करने वाले श्रीकृष्णभी द्वारका म आकर शतधन्वा का मरण और उसके समीप मणिका न मिलना इस समाचार को सत्यभामाजी से कहते भये ॥ २७ ॥

तत्पश्चात् श्रीभगवान् ने जो २ पारलौकिक क्रिया रही अपने श्वसुर सत्राजित् की वे सब सुहृद जनों के साथ मिल कर करवाई ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

व्यूषतुर्द्वारकायाः सकाशात्क्वापि पलायितौ प्रयोजकौ मणिहरणे शतधन्वनः प्रवर्तकौ तत्राक्रूरः कृष्णानुमतेनैव गतः कृतवर्मा तु भक्तपक्षपातप्राकट्यभयादिवोपेक्षित इति गम्यते कथमन्यथा सर्वज्ञेश्वरवञ्चनं तयोः सम्भवतीति ॥ २९ ॥

---

(१) अक्रूरकृतवर्म्माणौ इतित्रिज० पाठः ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदेवं वाराणस्यां दानपतिसमाख्यया मणिहस्तेऽक्रूरे रुक्मवेदिकैर्महाध्वरैर्यजमाने निवसति पुनः श्रीकृष्णेनैव प्रस्थापितोऽक्रूर इति कर्णे कर्णे जपति जने सत्यभामारामादीनामप्यविश्वासे जनसङ्ग्रहायाक्रूरं समाहूय साक्षेपं श्रीकृष्णः प्राह—इदं च भगवन्मतं सङ्गोप्य केचन ऋषयोऽन्यत्कारणमक्रूरानयने वर्णयन्ति तद्यथाश्रुतं दूषयितुमनुवदति अक्रूरे प्रोषित इति ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पूर्वं यादवत्वेन शेयं न हन्यादिति किञ्चिद्विश्वासयुक्तौ इदानीं तद्वधश्रवणेनाधिकभीताविति विशब्दार्थः ॥ २९ ॥

अक्रूर इति युग्मकम् । अरिष्टा भूकम्पादयः पुंस्त्वमार्षम् अरिष्टानीति पाठः सिद्ध एव तापाश्चासन् तत्र शारीरा मानसा इति द्विभेदा आध्यात्मिकाः दैविका भौतिकाश्चेति त्रिविधाः ॥३०॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

व्यूषतुः प्रोषितौ प्रयोजकौ वधकर्त्तुः प्रेरकौ ॥ २९ ॥
प्रागुदाहृतं स्यमन्तकमाहात्म्यम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अक्रूर इति प्रयोजकौ मणिहरणार्थे शतधन्वनः प्रवर्त्तकौ हेतुगर्भमिदं तत्त्वात् भयेन वित्रस्तौ कृतवेपथू द्वारकायाः सकाशात् व्यूषतुः प्रोषितवन्तौ तत्राक्रूरः कृष्णानुमत एव गतः कृतवर्मा तु भक्तत्वाभावात्कृष्णभयादेवेत्येवं इति गम्यते कथमन्यथा सर्वज्ञेश्वरवञ्चनं तयोः सम्भवति ॥ २९ ॥

तदेवं वाराणस्यां दानपतिसमाख्यया मणिहस्ते क्रूरे रुक्मवेदिकैर्महाध्वरैर्यजमाने निवसति सति कृष्णेनैव प्रस्थापितो ऽक्रूर इति कर्णे कर्णे जपति सति जने सत्यभामादीनामप्यविश्वासे जनसङ्ग्रहायाक्रूरमाहूय साक्षेपं कृष्णः प्रार्थितवानिति इदञ्च भगवन्मतं सङ्गोप्य केचन ऋषयो ऽक्रूरानयने कारणान्तरमनुवर्णयन्ति तद्दूषयितुमनुवदति मुनिः अक्रूरे प्रोषित इति प्रोषिते देशान्तरं गते सति द्वारकास्थानां जनानां शारीरा मानसा इत्याध्यात्मिकतापकीर्त्तनम् । तत्र शारीरा व्याधयः मानसा आधयः दैविका इत्याधिदैविकतापोक्तिः भौतिका इति त्वाधिभौतिकस्य ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

व्यूषतुः प्रयोजकौ शतधन्वनः प्रेरकौ ॥ २९—३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अक्रूरे प्रोषित इत्यादि, अक्रूरे प्रोषिते यच्छारीरादयस्तापा आसन्निति केचित् अनभियुक्ता उपदिशन्ति तत्प्रागुदाहृतं पूर्वोक्तं श्रीकृष्णमहिमानं विस्मृत्य अत एव ते ऽनभियुक्ता तत्रोपपत्तिमाह—मुनिवासनिवास इत्यादि । मुनीनां वास आश्रयो यः श्रीकृष्णस्तस्य वासे किम् अरिष्टदर्शनं घटेत नैवेत्यर्थः । मुनयः परमभागवता यत्र तिष्ठन्ति तत्रैतन्न घटते तेषां निवासस्य निवासे पुनः कथमिति भावः ॥ ३०— ३५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो बलभद्रवाक्यात् मण्यन्वेषणार्थं प्रवृत्तः लोकतोऽपि अक्रूरकृतवर्मणोः कृतमेतदिति ज्ञात्वा यदैव लोकानुरोधेन तयोर्निग्रहः प्राप्तः तदैव भगवदिच्छया तयोर्बुद्धिः पलायनपरा जातेत्याह—अक्रूर इति । शतधनोर्वधं श्रुत्वा स्वस्याऽपि तदन्तःपातित्वात् मणिसारणावेव प्रयोजकाविति भगवत्प्रयत्नात् पूर्वमेव भगवच्छक्तेर्विभक्तत्वात् भयवित्रस्तौ व्यूषतुः मिषेण परदेशे निर्गतौ तयोर्निर्गमनमात्रेणैव पलायनं सर्वजनीनं जातमिति तौ विशिनष्टि—द्वारकायाः प्रयोजिकाविति । एको लोकतः अपरो वेदतश्चावेक्षकौ कोटिवारकधर्माध्यक्षौ भगवानेवात्रार्थे निमित्तमित्यर्थः फलित इति ॥ २९ ॥

साधनशक्तिः भगवतान्यत्र स्थापितेति भद्राणां दुष्टनिवारणसत्साधनसम्पादनकानामाधिभौतिकादीनामन्यत्र गमने फलरूपस्यैव भगवतो विद्यमानत्वेऽपि सर्वेषां द्वारकावासिनां पीडा उत्पन्नेत्याह—अक्रूरे प्रोषित इति । अक्रूरमात्रस्य प्रयोजकत्वं लोकसिद्धं सर्वो हि लोकः आधिभौतिक एव व्यवस्थितः तत्रापि विद्यमानेषु साधनेषु तापदर्शनात् लौकिकं कृतवर्माणं परित्यज्य धर्माध्यक्षमक्रूरमेव सर्वोऽपि मन्यते द्वारकौकसां निश्चये सर्वेषां तापाः पीडाः शारीरा मानसाः व्याधिरूपाः मुहुरासन् आध्यात्मिका एते गणिताः आधिभौतिका आधिदैविकाश्च पुनस्तापा अभवन् इयं लौकिकी भाषेति नात्र कोऽपि विरोधः शङ्कनीयः सर्वमेवोत्तरार्द्धं न समाधिभाषेति एके मुहुरिति वारम्वारं ज्ञानादिना प्रतीकारे कृतेऽपि पुनःपुनर्जायन्त इति तेऽपि पुनः शरीरे मनस्येव च दुःखं जनयन्तीति तद्विशेषणत्वेनोक्ताः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

व्यूषतुः द्वारकायाः सकाशात् क्वापि पलायितौ यतः प्रयोजकौ सत्राजिद्वधे शतधन्वनः प्रवर्त्तकौ ॥ २९ ॥

तदेवं ब्रजदेव्यपराधफलमिदमक्रूरस्य यद्बहुवर्षपर्यन्तं कृष्णविच्छेददुःखानुभवः तद्विपक्षजनसङ्कटे काशीपुरे वासश्च "उवास तस्यां कतिचिन्मिथिलायां समाविभुः" इत्युक्तेर्यावन्त्येव वर्षाणि मिथिलायां बलदेवो ऽवसत्तावन्त्येवाक्रूरो ऽपि वाराणस्यां तस्यां च तस्य रुक्मवेदिकनानायज्ञान् ब्राह्मणेभ्यो बहुदानख्यातिं च श्रुत्वा कृष्णेनैव प्रस्थापितो ऽक्रूर इति कर्णे कर्णे जपति जने सत्यभामारामादीनामप्यविश्वासे सति पुनरप्युद्भूतं स्वस्मिन् कलङ्कं मार्ष्टुं द्वारकास्थलोकद्वारैवाक्रूरा-

विज० पाठः (ततो पृच्छाद्धरिर्वृद्धानुग्रसेनपुरोगमान् ।
कस्मादिहारिष्टान्यासन् महता सुचिरेण नः) ॥०॥
इत्यङ्गोपदिशन्त्येके[१] विस्मृत्य प्रागुदाहृतम् ।
[२]मुनिवासनिवासे किं घटेतारिष्टदर्शनम् ॥ ३१ ॥
देवेऽवर्षति काशीशः श्वफल्कायाऽऽगताय[३] वै ।
स्वसुतां गान्दिनीं प्रादात्ततोऽवर्षत्स्म काशिषु ॥ ३२ ॥
तत्सुतस्तत्प्रभावो ऽसावक्रूरो यत्र[४] यत्र ह ।
देवोऽभिवर्षते तत्र नोपतापा न मारिकाः ॥ ३३ ॥
इति वृद्धवचः श्रुत्वा नैतावादह कारणम् ।
इति[५] मत्वा समानाय्य प्राहाक्रूरं जनार्दनः ॥ ३४ ॥
[६]पूजयित्वाऽभिभाष्यैनं कथयित्वा प्रियाः कथाः ।
विज्ञाताखिलचित्तज्ञः स्मयमान उवाच ह ॥ ३५ ॥
ननु दानपते ! [७] न्यस्तस्त्वय्यास्ते शतधन्वना ।
स्यमन्तको मणिः श्रीमान् विदितः पूर्वमेव नः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तयनकारणानि भगवतैव सृष्टानि नानाऽरिष्टानीति तत्त्वम् तद्बुद्ध्वा द्वारकायामरिष्टदर्शनं कालवशादेवोद्भूतमिति वदतां मुनीनां मतमनूद्य दूषयति—अक्रूरे इति द्वाभ्याम् । एके वैशम्पायनादयः प्राक् स्वयमुक्तमपि विस्मृत्याऽननुसन्धायेत्यर्थः । मुनेरेकस्यापि निवासे सति तत्प्रभावात् ग्रामे ऽरिष्टदर्शनं न भवेत् मुनीनां सर्वेषामपि वासो यत्र तस्य श्रीकृष्णस्य निवासे सति किमरिष्टदर्शनमेकमपि घटेत ? नैव घटेतेत्यर्थः ॥ ३०—३१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रयोजकौ प्रवर्त्तकौ शतधन्वन इति शेषः । द्वारकायाः सकाशात् व्यूषतुः ॥ २९ ॥

एवं मणिहरणशत्राजितवधरूपदोषयोगाच्छधनुर्हतः बलाख्यस्वावतारद्वारा भूभारहरणे निमित्तभूतो दुर्योधनश्च प्रबलीकृतः तत्साहाय्यार्थे कृतवर्मा च प्रेषितः अक्रूरश्च परमभागवतोऽपि ताभ्यां मित्रतां नीतः उक्तप्रकारेण मणिं प्राप्य कृतापराधमात्मानं मत्वा भगवन्तं द्रष्टुमक्षमो भयात्काश्यां गत्वा कृष्णप्रीत्यर्थं यज्ञादिपरो जातस्तदा कृष्णप्रेषितः समणिरक्रूरोऽन्यत्र वर्तते इति यत्र तत्र लोके प्रजल्पमाने भक्तवत्सलतया लोकापवादनिराकरणेच्छया वा ऽक्रूरमाहूय मणिप्राकट्यं कृत्वा तस्मै दत्तवानिति मतमज्ञात्वा केचिदृषयः कारणान्तरमक्रूरानयने वर्णयन्ति बालभाषितवदुपहासास्पदं तद्वाक्यमनुवदति, अक्रूरे इति । प्रागुदाहृतं भगवन्माहात्म्यम् विस्मृत्य केचित् अक्रूरे प्रोषिते सति अरिष्टान्यासन्नित्युपदिशन्ति तन्मतं दूषयति, अहो मुनीनां वासो यस्मिन् तस्य श्रीकृष्णस्य निवासे सति अक्रूरापगममात्रेण अरिष्टदर्शनं किं घटेत ? नैव घटेतेत्यर्थः ॥ ३०—३१ ॥

भाषा टीका ।

जिन दोनोंने शतधन्वाको मणिहरण के लिये प्रेरणा करी रही वे दोनों अक्रूर और कृतवर्म्मा शतधन्वा के वध को सुनकर भयसे त्रास को प्राप्त होकर द्वारकासे विदेशको चले गये ॥ २९ ॥

अक्रूरजी जब विदेश चले गये तब द्वारकावासियों को अनेक अरिष्टोंने घेर लिया, वारंवार शारीरिक मानसिक ताप तथा दैविक और भौतिक ताप होने लगे ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दूषयति—इतीति । अङ्ग हे राजन् ! श्रीकृष्णमाहात्म्यं विस्मृत्येति तदेवाऽऽह—मुनिवासनिवास इति । मुनीनां वासो

(१) विस्मिता वै गदाभृतः । (२) निवासनिकटे किं वा । (३) गाम् । (४) तत्र सः । (५) दूतैः समानीय रामाक्रूरौ । (६) अक्रूरं मानयन् कृष्णः ।
(७) न्यस्तस्त्वय्यसौ इतीमे विजयध्वजीयपाठाः ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

यस्मिन्स श्रीकृष्णस्तस्य निवासे सत्यक्रूरापगममात्रेणारिष्टदर्शनं किं घटेत? तदिच्छां विना न घटेतेत्यर्थः॥ ३१॥

पुनस्तन्मतमेवानुवर्णयति—देव इति। काशिषु देशेषु देवे मघवत्यवर्षति सति॥ ३२-३३॥

इत्येवंभूतमक्रूरमहिमप्रतिपादनपरं वृद्धानां वाक्यं श्रुत्वा सत्यमेवं तथाऽप्येतावदेव कारणं न भवति किं तु मणेरप्यपगम इति मत्वेत्येतद्रन्तं परमतम्॥ ३४॥

विज्ञातमखिलं येन स चासावत एव चितज्ञश्च अयं भावः महाभागवतस्याऽस्य मया दत्ते ऽपि मणावपेक्षानास्त्येव यस्मा दाहूतो मणिना सहैवा ऽऽगत इति ज्ञात्वेति॥ ३५—३६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

एके वैशम्पायनादयः प्राक् स्वयमुक्तमपि विस्मृत्य पश्चादननुसन्धाय मुनीति मुनेः कस्यचिदेकस्यापि वासे न घटेत तत्रापि मुनीनां सर्वेषां वासस्याश्रयस्य भगवतो नितरां नित्यतया वासे इत्यर्थः। अरिष्टस्यैकस्य दर्शनमपि किं पुनर्बहूनां विविधानां प्राप्तिरित्यर्थः। अन्यत्तैः तत्र तदिच्छामित्यनेन किन्त्वक्रूरानयनव्याजाय स्वयमेवोत्थापितान्यरिष्टानीति ज्ञापितम्॥ ३१॥

देव इत्यादित्रिकम्। तृतीयश्लोकादिस्थेनेति शब्देनान्वयात् तत्कन्यार्थमेव काश्यामागताय तां नित्यगोदानेन चिरकालजन्मना प्रसिद्धाम् अत एव स्वसुतां स्वीयाम् असाधारणीं सुतां प्रकर्षेण बहुलोपस्करदानादिना ऽदात् अतो मातामहसम्बन्धादेवाक्रूरस्तत्र गत इति ज्ञेयम्। इति मत्वा तैः समं विशेषतो विचार्य्येत्यर्थः। यद्वा, व्याजाय स्वयमुत्थापितारिष्टत्वाद्वृद्धोपदेशग्रहणमिदं न परमतम् इत्यङ्गोपदिशन्त्येक इत्यत्रैव तत्समाप्तिः स्पष्टा ततश्च नैतावदिति किं तु तद्व्याजाय ममेच्छैव कारणमिति स्वमनसि विभाव्येत्यर्थः। सम्यक् परमादरेण आनाय्य स्वयमुदासीनो भवन् सर्वयादवसमाह्वानद्वारैवागमय्येति णिच्प्रत्ययार्थः॥ ३२—३४॥

पूर्वोक्तमेव विशिनष्टि—पूजयित्वेति। अभिभाष्य कुशलप्रश्नादिना सम्भाष्य प्रिया भक्तिभक्तादिमाहात्म्यपरा एतस्य श्रीवसुदेवाद्यानुकूल्यार्थकंसनिकटे सशङ्कस्थितितद्वधार्थान्तःप्रयत्नतदाज्ञाव्याजव्रजगमनस्वदर्शनानन्दतद्वधार्थस्वाऽऽनयनादिरूपा—स्तथा ऽपि साम्प्रतं दैवविघटनानुशोचनरूपाश्च ह हर्षे स्मयमान इति स्वस्य मणिज्ञानबोधनार्थनिगूढभावात्॥ ३५॥

श्रीमान् सर्वसम्पत्तियुक्तः तत्प्रदत्वात्। यद्वा, महादीप्तिमान् अतस्त्वया यत्नतश्चिरं निह्नोतुं न शक्यत इति भावः न चाधुनैव सम्भाव्यत एव प्रागेव ज्ञातत्वादित्याह—विदित इति। शतधन्ववधा (नन्तरं) त्प्रागपि त्वय्यस्तीति नो ऽस्माकं सर्वेषामेव ज्ञातः॥ ३६॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

इतिशब्दो वक्ष्यमाणप्रकारनिरासः निकटे अक्रूरनिवाससमीपे ऽपि॥ ३१—३४॥

अखिलचित्तज्ञा सर्वाभिप्रायज्ञाः पुरुषा येन विज्ञाता स विज्ञाता ऽखिलचित्तज्ञः बुद्धिमतां पुरुषाणां मार्गं जानाति इत्यर्थः॥ ३५—३६॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

इतीति अस्यातो ऽक्रूरमानयामासेत्यादिः एवमन्ये ऋषय उपदिशन्तीत्यनुवादः अथ तद्दूषयति—अङ्गेति। अङ्ग हे राजन्! प्रागुदाहृतं श्रीकृष्णमाहात्म्यं यत्र यत्र भगवानवसन्न तत्र तापत्रयसम्भावनेत्येवम्विधं विस्मृत्येत्थमुपदिशन्तीत्यर्थः। तदेवाह, मुनिवासनिवास इति। मुनीनां स्वनिवासदेशेषु तापत्रयनिवर्त्तकानां वासस्याश्रयभूतस्य श्रीकृष्णस्य निवासे सत्यनिष्टदर्शनं दुःखोत्प्रेक्षणं दुःखसम्भावना ऽपीति यावत् किं घटेत? न घटत एवेत्यर्थः॥ ३१॥

अथान्यदपि ऋषिमतं दूषयितुमनुवदति—देव इत्यादिना श्रुत्वेत्यन्तेन। श्रुत्वेत्यनन्तरमतो ऽक्रूरमानयामासेति शेषः। वृद्धवचःप्रदर्शनमेव देव इत्यादिना इतीत्यन्तेन, पुरा किल काशिषु काशीदेशेषु देवे पर्जन्ये ऽवर्षति सति तद्देशाधिपतिस्तत्राऽऽगताय श्वफल्काय स्वसुतां गान्दिनीं ददौ ततः स पर्जन्यः तद्देशेष्ववर्षत्॥ ३२॥

तत्सुतः श्वफल्कस्य सुतः तत्प्रभावः पितृतुल्यप्रभावो ऽक्रूरो यत्र यत्र वसति तत्र तत्र देवो ऽभिवर्षते न तत्रोपतापा मारिका अपमृत्युहेतवश्च सन्ति॥ ३३॥

इत्येवंविधं वृद्धानां वचः आकर्ण्याक्रूरमानयामासेति तद्दूषयति—नैतावदिति। सत्यमेवं तथाऽपि एतावदेवाक्रूरावस्थानमात्रमेव तत्र वृष्ट्यादावुपतापाद्यभावे च न कारणं किं तु मण्यवस्थानं चेति इति दूतैरिति इत्येवं सति अक्रूरे देशान्तरस्थे सतीत्यर्थः। दूतैरक्रूरं सम्यगानीय प्राह स्वाभिमतमानयनकारणं तु वक्ष्यमाणेन "किं तु मामग्रजः सम्यक् नप्रत्येति मणिं प्रति" इति भगवद्वचनेनैव स्फुटीभविष्यतीति अत्र नोक्तम्। यद्वा ऽद्भुतचेष्टितो भगवान् अक्रूरानयनार्थं व्याजेन स्वनिवासभूतायामपि द्वारकायां, तापत्रयमुत्पाद्य अङ्ग हे आर्य्ये! हे सत्यभामे! अहो ऽक्रूरे प्रोषिते सति अत्र तापा उपस्थिताः तथा ह्यन्ये जनाः प्राज्ञयोदाहृतं मणिप्रभावमविस्मृत्यैवमुपदिशन्ति मुनिर्मननशीलो ऽक्रूरस्तस्य मणियुक्तस्य निवासस्तन्निवासे तत्समीपनिवासदेशे ऽपि मणियुक्ताक्रूरनिवाससमीपदेशे ऽप्यारिष्टदर्शनं न घटत एवेत्युक्त्वा तथैव देव इत्यादिरूपं वृद्धवचनं श्रुत्वा अक्रूराऽवस्थानमेव न कारणं किं तु मणेरपीत्येवं रामादिविश्वासार्थं वृद्धवचश्च विमृश्य दूतैरक्रूरमानयामासेत्याह—अक्रूर इत्यादिभिः पञ्चभिः। अस्मिन् पक्षे अविस्मृत्येति छेदः। अरिष्टदर्शनमित्यस्यानन्तरमित्युक्त्वेति शेषः। देवो ऽभिवर्षते तत्रेत्यस्य काशीदेशेष्वित्यर्थः॥ ३४॥

कथमित्यत आह—पूजयित्वेति। एनमक्रूरमभिभाष्य सम्बोध्य

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विज्ञाताखिलचित्तज्ञः सर्वाभिप्रायज्ञा ये पुरुषाः ते येन विज्ञाताः स तथा बुद्धिमत्पुरुषान्तर्गतवेदी महाभागवतस्यास्य मया दत्तेऽपि मणावपेक्षानास्त्येव तस्मादाहूतो मणिना सहैवागत इति जानन्नित्यर्थः ॥ ३५ ॥

उक्तिमेवाह—नन्विति चतुर्भिः । हे दानपते ! ऽक्रूरस्यैवेदं नामान्तरं स्यमन्तकमणिः शतधन्वना त्वयि निहितः अधुना आस्ते च नो ऽस्माकं पूर्वमेव शतधन्वनो वधात्प्रागेव विदितः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतिशब्दः प्रकारवचनः अङ्गेति सम्बोधनम् एके केचित् पूर्वपुरुषैरुक्तं पुराणवचनमुपदिशन्ति प्रवदन्ति कथमिति तत्राह, गदा भृत इति । श्रीकृष्णस्य निवासनिकटे अरिष्टदर्शनमशुभदर्शनं घटेत ? किञ्च न घटेत ॥ ३१ ॥

स्वराष्ट्रे देवे पर्जन्येऽवर्षति काशीशः काशिराजः स्वराष्ट्रं प्रत्यागताय श्वफल्काय अक्रूरपित्रे गां स्वविषयभूमिं नाम्ना गान्दिनीं स्वसुतां च प्रादात् ॥ ३२ ॥

किमनेनेति तत्राह—तत्सुत इति । तत्प्रभावः श्वफल्कप्रभावः अतो ऽक्रूरो यत्र देशे तत्र देवोऽभिवर्षति तस्मिन्देशे उपतापादयो न भवन्ति ॥ ३३ ॥

अवर्षणादिसम्भवेऽन्यच्च निमित्तमस्तीति भावेनोच्यते नैतावदिति इह अवर्षणादावेतावदक्रूरप्रवासनमेव कारणं न भवति किन्तु स्यमन्तकगमनञ्च कारणमिति च वृद्धवचः श्रुत्वाऽक्रूरं च रामं च समानीयाऽऽनयित्वा ॥ ३४—३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

स्यमन्तक इत्यादि विदितः पूर्वमेव इति नो ऽस्माभिः सर्वज्ञशिरोमणिभिरेव न तु केनापि कथित इति भावः ॥३६-३७॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पूर्ववत्पुनर्लोके विपरीततयाऽकीर्त्तिर्जातेत्याह-इत्यङ्गेति । यो हि मणिं गृहीत्वा पालयते तं स्तौति लोकः यो न गृह्णाति निर्लेपः तं निन्दतीति लोकतो निन्दां पूर्वाध्याये निरूप्य स्तुतिमत्र निरूपयतीति इत्येवं जाते अङ्ग हे राजन् ! एके अभिज्ञाभिमानिनः परमार्थदर्शिनोऽपि प्रागुदाहृतं भगवतो वीर्यविभागं मणिसामर्थ्यं वा विस्मृत्य स्वयं भ्रान्ताः सन्तः एकदेशे पर्यवसितमतयः अन्यानुपदिशन्ति उभयत्रापि भगवदिच्छा प्रयोजिका विस्मरणे उपदेशेऽपि तेषामुपदेशमाह-मुनिवासेति सार्द्धाभ्याम् । मुनिरयमक्रूरः तस्य वासरूपे निवासे स्थितौ गृहं कृत्वा कश्चिदभिमानेन मुनिस्तिष्ठतीत्यर्थः । तत्र अरिष्टदर्शनं न घटेत ॥ ३१

तस्य मुनित्वमुपपादयन्ति—देवे ऽवर्षतीति । पूर्वं काशिराजः अवर्षति देवे अनावृष्ट्या पीडितः श्वफल्काय प्रसङ्गादेव आगताय स्वसुतां महादेवादिवाक्यात् गान्दिनीं प्रादात् ततः काशीप्रदेशेषु देवो वर्षतिस्म स्मेति प्रसिद्धौ अवर्षदिति ॥ ३२ ॥

किमतो यद्येवं तत्राहुः—तत्सुत इति । वर्षपर्यन्तं प्रत्यहं गोदाने क्रियमाणे अपुत्रस्य काशिराजस्य कन्या सञ्जातेति ततो द्वादशवर्षपर्यन्तं पुनरेकैकां गां तस्य हस्तेन दापितवान् तादृशी गान्दिनी तस्याः सुतः स्वफल्कसुतो वा तयोर्योवान् प्रभावः तावत्प्रभावयुक्तो भवितुमर्हति असाविति तथैव दृश्यते आविर्भूतो वा तत्राप्यधिकभक्तौ भगवांस्तद्रूपेण भासत इति न काप्यनुपपत्तिः यत्र यत्राक्रूरः अर्थात्तिष्ठतीति पूर्वोक्तन्यायेन देवोऽभिवर्षत इति पितृसामर्थ्यसम्बन्धः । नोपपाता इति मातृसामर्थ्यं भक्त्योपलब्धत्वात् तस्यासाधारणोऽपि प्रभावः अतिरिक्तः तमाह—न मारिका इति, तामस्यः पूतनादिशक्तयो मारिकाः सात्त्विके भगवद्भक्ते न सन्निहिता भवन्तीति युक्तमेव उपपाताः पातकान्युत्पाताः वा गोदानस्य तथा प्रभावो निरूपित इति हेत्याश्चर्ये प्रभावोऽपि कथं कार्ये सञ्जात इति तत्राप्युभययोः ततोऽपि विशिष्टश्चेति ॥ ३३ ॥

ननु, विद्यमाने भगवति अन्योत्कर्षवचनानि भ्रान्तानीति चेत्तत्राह—इति वृद्धवचः श्रुत्वेति । वृद्धा आदरणीयाः यथोपश्रुतिः पूर्वं पश्चाद्भगवता श्रुता तथेदमपि श्रुत्वा तद्दोषनिराकरणार्थं प्रयत्नः कर्त्तव्यः तत्र लोका अर्द्धभ्रान्ताः बलभद्रं मणिं च कारणत्वेन न जानन्तीति भगवान् पुनः विमृष्यकारी तथैव कृतवानित्यङ्गीकारे दोषः स्यादिति पूर्वमेव कारणं मत्वा समाधानं कृतवानिति वक्तुमाह—नैतावदिह कारणमिति । इह आध्यात्मिकादितापेषु एतावदेव न कारणं किन्तु अन्यदप्यस्तीति तदनुक्त्वा इति निश्चित्य सम्यक् चिन्तयित्वा दूतैः अक्रूरं समानीय अमारणार्थमभयं दत्वा जनार्दनो लोकानामविद्यादिसर्वदुःखनाशकः मणिं प्रकटयितुं तमाहेति सम्बन्धः स ह्यक्रूरः काशिषु प्रयागे च मरणं निश्चित्य तीर्थमाश्रित्य स्थितः यदि भगवान् शतधन्वानमिव मारयिष्यतीति तदा अत्रैव प्रयागादौ मारयत्विति परलोकप्रेप्सुः भगवांश्च क्लिष्टं न करोति इति मणिमन्यथापि दास्यतीति तथापि सत्यभामाप्रतिनिधित्वेन अक्रूरायैव मणिर्देय इति भगवान्निश्चित्य मौशलेनैव तं मारयितुं तथा कृतवान् न ह्यसत्स्वामी जीवैर्निश्चिते ज्ञाते वा प्राकृत इव तन्मन्युं गृह्णाति सात्यकिरिव प्रायोपविष्टं मारयति तक्षक इव वा भक्षयति मृत्युरिव वा हन्ति तस्मादक्लिष्टकर्मा भगवान् समाहूयैव प्राह ॥ ३४ ॥

किञ्च पूजयित्वा पितृव्यत्वेन अभिभाष्य साधु समागतोऽसीति कुशलप्रश्नं कृत्वा ततो यथा मनःपरितुष्टं भवति तथा प्रियाः कथाश्चोक्त्वा शरीरेन्द्रियान्तःकरणानां त्रिविधसत्कारेण सुखं दत्वा याचिते प्रदर्शयिष्यतीति निश्चित्य तत्र हेतुमाह---विज्ञाताखिलचित्तज्ञ इति । एतज्ज्ञानमेवाक्रूरस्य प्रदर्शनाद्यङ्गीकारे हेतुरिति तन्निरूपितं भक्तो भूत्वा पूर्वं मार्गपांसुष्वपि अलुठत् इदानीं सङ्गवशादेवं जात इति स्मयमानः हेत्याश्चर्ये ॥ ३५ ॥

यस्माद्यो बिभेति योवा दयक्ष्यः सः प्रसादपात्रमिव परि-

सत्राजितोऽनपत्यत्वाद्गृह्णीयुर्दुहितुः सुताः।
दायं निनीयाऽपः पिण्डान् (१) विमुच्यर्णञ्च शेषितम्॥ ३७॥
तथाऽपि दुर्धरस्त्वन्यैस्त्वय्यास्तां (२) सुव्रते मणिः।
किन्तु मामग्रजः सम्यङ्न प्रत्येति मणिं प्रति॥ ३८॥
दर्शयस्व महाभाग! बन्धूनां शान्तिमावह।
अव्युच्छिन्ना मखास्तेऽद्य वर्त्तन्ते रुक्मवेदयः॥ ३९॥
एवं सामभिरालब्धः श्वफल्कतनयो मणिम्।
आदाय वाससा छन्नं ददौ सूर्यसमप्रभम्॥ ४०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

भाष्यत इति भगवद्वाक्यमाह---ननु दानपत इति चतुर्भिः। दानपतिर्दानाध्यक्षः सर्वधर्मसूक्ष्मज्ञः अनेन गोपनमनङ्गीकारोऽन्यथा वदनञ्च व्यावर्त्तितं न्यस्तः त्वयि स्थापितः आस्ते ऽद्यापि तव स्थाने शतधन्वनैव नतु तदीयैः स्यमन्तको मणिः प्रसिद्धः तस्य नाशादिकं न भवतीति आह---श्रीमानिति। सर्वदा श्रीमत्वात् नापद्रूपं नाशादिकं प्राप्नोति पूर्वोक्तार्थेषु प्रमाणमाह---विदित इति। इदानीं वेदकं भ्रान्तं भविष्यतीति तन्निवारणार्थं आह---पूर्वमेव नोऽस्माभिः विदित इति॥ ३६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

देवे इन्द्रे अवर्षति सति काशीषु तत्सुतो ऽक्रूर इत्यतो मातामहसम्बन्धादेवाक्रूरः काशीं जगामेति ज्ञेयम्। इति अक्रूरागमने वृद्धानां वचनं श्रुत्वा इह एतावदेव न कारणम् किं तु ममेच्छैवेत्यन्तर्मत्वा काशीतः अक्रूरं समानाय्य॥३२-३४

विज्ञाता विज्ञः विज्ञत्वादेवा ऽखिलचित्तज्ञः नतु केवल मन्तर्यामित्वादेवेति भावः। अन्तर्यामी हि अखिलचितानां ज्ञाता कृष्णस्त्वखिलान्तर्य्यामिणामपि ज्ञाता भवति तस्याक्रूरचित्तज्ञानं किं चित्र मिति भावः। अतः स्मयमानइति न त्वं सत्राजिति कृतवैरः नापि मणेश्चौरः नापि धनलुब्धस्त्वं तु मत्परमभक्त एवेति त्वन्मनः किमहं न जानामि त्वदन्तर्यामिणमप्यहं जानामि कथं मत्तस्त्वं बिभेषीति भावः॥ ३५॥

अत्रार्थे त्वां किं पृच्छामि जानाम्येवेत्याह---नन्विति॥ ३६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अक्रूरस्य तादृशप्रभावे हेतुं दर्शयितुं तन्मतमेवानुवदति, देव इति द्वाभ्याम॥ ३२---३३

इतीति जनार्दनः यथा एके उपदिशन्ति इतीत्थं तदानीन्तनानां केषाञ्चिद्वृद्धानामपि वचो वाक्यं श्रुत्वा इह अरिष्टागमे एतावत् अक्रूरापगममात्रं कारणं न भवति किं तु ममेच्छेति मत्वा काशीतः समानीय अक्रूरं प्राह॥ ३४॥

प्राहाऽक्रूरमित्येतत्प्रपञ्चयति, पूजयित्वेति॥ ३५—३६॥

भाषा टीका।

हेराजन्! पूर्वोक्त श्रीकृष्णचन्द्र के माहात्म्य को विस्मरण करके कोई लोग ऐसा कहते हैं परन्तु मुनिजनों के निवास भूत ऐसे श्रीकृष्णके वास होने परभी क्या अरिष्टका दर्शन घट सक्ता है? न कभी॥ ३१॥

एक समय काशी प्रदेश में जब मेघ नहीं वर्षा तब काशीराजने आये हुए श्वफल्कको गांदिनी नाम की अपनी पुत्री विवाह दी तब काशी प्रदेश में मेघ वर्षता भया॥ ३२॥

इसीसे श्वफल्क का पुत्र यह अक्रूर भी अपने पिता के सदृश प्रभाव वाला है, यह जिस प्रदेश में रहता है वहां पर मेघ वर्षा करते हैं, और किसी प्रकार का ताप मारी इत्यादि आधिव्याधि उपद्रव नहीं होतेहैं॥ ३३॥

इस प्रकार वृद्ध जनों के वाक्य सुनकर कोई २ लोग बोले इतनाही मात्र कारण नहीं है, किन्तु प्रभावशाली मणिका चला जाना भी कारण है, श्रीकृष्णचन्द्र ऐसा मान कर काशी देश से अक्रूरजी को बुलाकर उनसे बोलते हुए॥ ३४॥

प्रथम तौ उन की पूजा करी फिर स्वागत पूँछ कर प्रिय मीठी २ बातें कहीं तदनन्तर सर्वज्ञ सब के चित्त के जानने वाले श्रीकृष्णचन्द्र किञ्चित हँस कर अक्रूरजी से कहने लगे॥ ३५॥

श्रीकृष्ण बोले, कि- हे दानपते! यह बात तौ हम पहिले ही जानते हैं कि- शतधन्वाने श्रीमान् वह स्यमन्तक मणि आपके समीप धर दिया है॥ ३६॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

ततः किमत आह-सत्राजित इति। अपः पिण्डांश्च निनीय दत्त्वा

(१) विमुच्यर्णमशेषतः। (२) प्रापितः। इति विज० पाठः।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ऋणं च विमुच्यापाकृत्य शेषितमवशिष्टं दायं दुहितुः सत्यभामायाः सुता गृह्णीयुरिति शास्त्रम् । तथा च स्मरन्ति--

"पत्नी दुहितरश्चैव पितरो भ्रातरस्तथा ।
तत्सुता गोत्रजा बन्धुशिष्यसब्रह्मचारिणः" इति ॥ ३७ ॥

अग्रजोऽपि न प्रत्येति न विश्वसितीति ॥ ३८ ॥

नास्तीति न वक्तव्यम् यतो ऽव्युच्छिन्नाः सन्तता मखा वर्त्तन्त इति ॥ ३९ ॥

आलब्ध उक्तो हृदि स्पृष्ट इति वा ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अक्रूरस्य सर्वेषामन्येषां च सम्प्रति विप्रतिपत्तिनिरसनार्थमाह—सत्रेति । अनपत्यत्वादिति कन्यान्तरमपि निरस्तं * (यद्यपि स्मृतिवाक्येषु पुत्रपत्न्यभावे तद्भागिन्यो दुहितर एव न तु तत्पुत्रास्तथाऽपि तत्र श्रीसत्यभामाया निरपेक्षतया पुत्राणामेव तथा नियोजनं सम्भाव्य तत्सुता गृह्णीयुरित्युक्तम्) सत्राजितः पत्नीनां तु सह मरणं ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

तथापीत्यर्द्धकं हि एव सुव्रते ब्रह्मचर्यादिनिष्ठत्वादधिकारिण्यपि त्वय्यास्तामात्रं तेन सर्वेषामस्माकमरिष्टनाशादिना हिताय भविष्यतीति मणौ सर्वसाधारणत्वं विज्ञाप्य श्रीसङ्कर्षणादितर्किता स्वेन तस्मै दानेच्छाप्याच्छादिता । किन्त्विति सार्द्धकम्, किं तु दर्शयस्वमात्र यतो माभिति तदेवं सहसा मणिप्रकाशनार्थमेव तमुद्योजितवान् न तु सङ्कर्षणस्यापि तथा भाव इति मनसि वितर्कितवान् "तत आह बलो नूनं स मणिः शतधन्वना, कस्मिंश्चित् पुरुषे न्यस्तः" इत्युक्तत्वात् कस्मिंश्चिदित्यक्रूर एव गूढो ऽभिप्रायः तन्नामाग्रहणं तु यथा शतधन्वकर्तृकः सत्राजिद्वधो ऽवगतस्तथा तत्कर्तृकं शतधन्वनि दुर्मन्त्रदानमयं "यो ऽसभ्यं सम्प्रतिश्रुत्य कन्यारत्नम्" इति वचनं चावगतमिति तस्मै रोषात् तथापि तत्पक्षपातममुञ्चन्तं स्वानुजं प्रति प्रणयरोषाच्च तत्र मणिं प्रति मणिर्मयि नास्तीति न प्रत्येति सम्यगिति । यद्यपि दानयज्ञादिना त्वय्याशङ्कते तथा ऽपि स्वदूरे शतधन्वनो मारणाद्विचयनाच्च मय्यपीत्यर्थो वचसि ज्ञेयः । सम्यङ् न प्रत्येतीति मदिच्छां ज्ञात्वैव त्वं(१)मणिमादायापगतवानिति मन्यत इत्यर्थस्तु मनसि ज्ञेयः । तत्र पूर्वार्थस्तु परार्थस्य नातिदुष्टता व्यञ्जनाय च निर्दिष्टः महाभागेति महाभागो मद्भक्तिभाग्यं प्राप्यांशो वा यस्य तत्सम्बोधनम् इति तव मणावपेक्षानास्तीति भावः । अतो (२) बन्धूनां बलदेवादीनामस्माकं शान्तिं मण्यर्थमन्योन्यकलहोपरतिम् आवह सम्यक् प्रापय अद्य अधुनापि श्रीबलदेवश्च मिथिलातः पूर्वं समानीतः तथा च श्रीहरिवंशे—

"प्रत्याय्य तु ततो रामो वृष्ण्यन्धकमहारथैः ।
आनीतो द्वारकामेव कृष्णेन च महात्मना"

इति॥ ३८—३९ ॥

* इतः परमावृतः पाठो वङ्गीयाचरे पुस्तके नास्ति ।

(१) मणिमादाय पलायितवानिति वङ्गीयाचरपुस्तकपाठः ।

(२) बहूनामिति वङ्गाचरपुस्तकपाठः ।

श्वफल्कतनय इति महानुभावमुनिपुत्रत्वेन सलज्जत्वं तस्य सूचितम् सूर्य्यसमप्रभम् अत एव वाससा छन्नमेव ददौ ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

दायमित्यादि-अपो निनीयेति उदकक्रियादिशास्त्रार्थोपलक्षणम् अर्थानामृणापाकरणस्य यावदपेक्षितं रिक्तं सर्वं दायं गृह्णीयु रित्यर्थः॥३७—३९॥

आलब्ध उपालब्धः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः किमत आह—सत्राजित इति । अनपत्यत्वादपुत्रकत्वात् तस्य दुहितुः सुता दौहित्रास्तस्य अपस्तिलोदकानि पिण्डांश्च निनीय दत्त्वा ऋणं विमुच्याऽपाकृत्यावशेषितं सर्वं दायं रिक्थं गृह्णीयुः ऋणापाकरणे यावदपेक्षितं तदतिरिक्तं सर्वमपुत्रस्य धनं दौहित्रा गृह्णीयुरित्ययं शास्त्रार्थ इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तथापीति तथा ऽपि एवं शास्त्रार्थे ऽपि मणिस्त्वय्येवास्तां तवैव तिष्ठतु न तु तद्दौहित्रैर्गृह्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुं वदन् मणिमक्रूरश्च विशिनष्टि—अन्यैर्धर्त्तुमशक्यः सुव्रते शोभनं व्रतमाचारो यस्मिंस्तस्मिन् त्वयि किन्त्वग्रजो रामः मणिं प्रति सम्यङ् न प्रत्येति न विश्वसिति मणिमहं तिरोधापितवानित्याशङ्कते इति भावः ॥ ३८ ॥

अतो हे महाभाग्यवन् ! दर्शयस्व मणिमिति शेषः शान्तिं चित्तसमाधिमावह सम्पादय नास्तीति मा वोच इत्याह—अविच्छिन्ना इति । यतस्ते स्वर्णवेदयः सन्तता मखा यज्ञाश्च वर्त्तन्ते प्रवर्त्तन्ते ऽतो ऽस्त्येवेत्यनुमिनोमीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

एवमिति इत्थं सामोक्तिभिरालब्धः हृदि स्पृष्टः ददौ कृष्णायेति शेषः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किं कृत्वा स्वीकुर्युरिति तत्राह—निनीयेति । अपः पिण्डांश्च निनीय दत्त्वा अशेषतः पित्रादिविषयमृणं च विमुच्य गृह्णीयुरिति पूर्वेणान्वयः ॥ ३७ ॥

तर्हि तथास्त्विति ; नेत्याह—किन्त्विति । प्रत्येति विश्वासं करोति "प्रत्ययस्तु ख्यातिरन्ध्रविश्वासाधीनहेतुषु" इति ॥ ३८ ॥

शान्तिं "मङ्गलं शान्तिः प्रशममङ्गले" इति वर्तन्ते तथेति शेषः । रुक्मवेदयः सुवर्णमेखलाः ॥ ३९ ॥

आरब्धः उक्तः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

किन्तु मामग्रज इति । सङ्कर्षणः स्वयमीश्वरोऽपि न प्रत्येतीति भगवत एव सर्वज्ञशिरोमणित्वं द्योत्यम् ॥ ३८—४२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तर्हि तदैव कथं न याचित इति चेत्तत्राह—सत्राजितो ऽनपत्यत्वादिति । याचनमधिकारिणो भवति । यः पिण्डदः स रिक्थहारीति तत्रैतावत्कालं सत्यभामाया नापत्यान्युत्पन्नानि सत्वनपत्यः अभ्राता च मणिस्तु तस्य तं पुनः दुहितुः सुताः गृह्णीयुः तत्रासाधारणं न्यायमाह—दायं निर्नीयेति । अन्यथैतदपि स्वेच्छेति स्यात् दायं धनं गृह्णीयुरिति पूर्वेणैव सम्बन्धः । आमरणं तस्यैव धनं मरणानन्तरमपि पुत्राद्यभावे अपः पिण्डान् निर्नीय ऋणं च विमुच्य शेषितमवशिष्टं शेषभागिति पाठे योनिर्नीय भवति स शेषभाग्भवतीति निःस्वामिकं तु द्रव्यं राजगामि भवति चोरम् हन्त्वाऽपि यो वस्तुतो न भागी स न द्रव्यं प्राप्नोति परिज्ञात उत्पन्न एव दायभाग्भवतीति न व्यवहितज्ञातेः दायभाक्त्वमिति केचित् दायं वा साक्षात् स्वामिनि गते तत्स्वामिनमन्वेषमाणम् परम्परया शाखामूलपर्यन्तं गत्वा तुल्यतया तच्छाखासु निर्विशति यम कश्चिद्वा सर्वाऽनुमत्या पिण्डदाता सः ॥ ३७ ॥

एवं श्लोकद्वयेन भेदो दण्डश्चोक्तः भेदावेव वा सामदाने आह — तथापीति द्वाभ्याम् । अन्यैर्दुर्धरोयमिति त्वय्येवास्तां स हि लौकिके अलौकिको न तिष्ठति य एव कर्मादिमार्गैः अप्रवृत्तः लौकिकत्वं न सम्पद्यते अप्रवृत्तकर्मा लौकिको भवतीति कादाचित्कव्रतोऽपि समयभेदेन लौकिक एव तर्हि मयि कथं तिष्ठेदित्याशङ्क्याह—सुव्रत इति । सुष्ठु व्रतं यस्य त्वं हि सर्वदा नियतव्रतः एवं दानमुक्त्वा सामाऽऽह—किन्त्विति । परमेकदा दर्शयस्व साम हि समता उभयोरैक्यं तथा सति यथा स्वकार्ये मणेर्विनियोगः एवमस्मत्कार्येऽपि विनियोगो युक्त इति अप्रदर्शनपक्षे अग्रजो बलभद्रः मणिं प्रति मणिविषये मां न सम्यक् प्रत्येति किन्तु स कपटं मन्यते ॥ ३८ ॥

अतो यथा जाम्बवता अपकीर्तिनिराकरणार्थम् मणिर्दत्तः एवं त्वया ऽपि प्रदर्शनीय इत्याह—दर्शयस्वेति महाभागेति भाग्ये विद्यमाने मणिर्न गच्छतीति अस्मद्विश्वासाभावेऽपि भाग्यविश्वासो वा कर्त्तव्य इति भावः अनेनान्यो ऽप्युपकारो भविष्यतीत्याह—बन्धूनां शान्तिमावहेति, बन्धुषु मध्ये कलह उत्पन्नः केचिन्मत्सम्बन्धिनो परे रामस्येति प्रदर्शने तु सन्देहाभावात् न कलहः अव्युच्छिन्नेत्यर्द्धेन विगीतमाह मणिरस्तीति । अत्र लौकिकम् प्रमाणं काश्यादिषु रुक्मवेदयः सुवर्णेष्टका निर्मिताऽग्निसहिताः मखा द्वादशाहादय अव्युच्छिन्ना निरन्तरं प्रवृत्ताः यतस्ते वर्त्तन्त इति एकेनाप्युपायेन स इष्टं कुर्यात् किमुत चतुर्भिरिति ॥ ३९ ॥

स भगवदुक्तं कृतवानित्याह—एवं सामभिरिति । सामशब्देन भेददण्डदानान्यपि सङ्गृह्यन्ते पर्यवासितं सामैवेति तदेवोक्तम आलब्धः स्पृष्टः मारित इव लज्जितः वशीकृतश्च श्वफल्कतनयो महतः पुत्रः भगवते वाससा छन्नं सूर्यसमप्रभं ददौ आदायेत्यनेन अन्यतो ग्रहणं लक्ष्यते अर्थात् कृतवर्मणः स्थाने तत्स्थितमिति लक्ष्यते प्रत्यक्षदाने लज्जाभवतीति वाससा छन्नं ददौ तथैव स्थापितमिति ज्ञापयितुम् अन्यथा तज्ज्ञानितं सुवर्णमपि निवेदनीयं स्यात् तेन प्रदर्शनार्थं न दत्तं किन्तु सर्वथैव दत्तमिति दानप्रकारादवसीयते सूर्यसमप्रभमिति दाने दातुर्ग्रहीतुश्च प्रत्यक्षतो दर्शनमपि न भवेदिति सूचितम् अनुपहतशक्तिर्वा ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सत्राजितो ऽनपत्यत्वात् अपुत्रत्वात् स्त्रीणां च सहमरणात् दुहितुः सत्यभामाया मणिनिरपेक्षत्वात् तत्सुता एव दायं दायरूपं मणिं गृह्णीयुः अपः पिण्डांश्च निर्नीय मातामहाय दत्त्वा शेषितमवशिष्टं ऋणं च विमुच्य (विमोच्य) संशोध्य तथा च स्मरन्ति —

"पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।
तत्सुता गोत्रजा बन्धुः शिष्याः सब्रह्मचारिणः" ॥

इति ॥ ३८ ॥

त्वयि मणिरस्तीत्यत्रत्याः सर्वे एव जानन्ति तत्र लिङ्गम् अव्युच्छिन्नाः सन्तता मखा वर्त्तन्त इति ॥ ३९ ॥

आलब्ध उपालब्धः स्वपाणिना स्पृष्टः ॥ ४०—४१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मृतस्य सत्राजितो ऽनपत्यत्वात्तत्कलत्राणां सह मरणाच्च अपः पिण्डांश्च निर्नीय दत्त्वा ऋणं च विमुच्यापाकृत्य शेषितमवशिष्टं दायं दुहितुः सत्यभामायाः सुता गृह्णीयुः —

"पत्नी दुहितरश्चैव पितरो भ्रातरस्तथा ।
तत्सुता गोत्रजा बन्धुः शिष्याः स ब्रह्मचारिणः" ॥

इति स्मृतेः ॥ ३९ ॥

परमसुव्रतो बलो मणिं गृहीतुं अत्राह—अग्रजोऽपि मणिं न प्रत्येति प्रत्यादातुं नेच्छति अतस्त्वय्येवास्तामिति भावः किं तु केवलं मां प्रति सम्यक् दर्शयस्व बन्धुमध्ये मणिं दृष्ट्वा पुनर्दास्यामि तदा क गतो मणिरित्येवं शोचतां बन्धूनां शान्तिर्भविष्यतीत्याशयेनाह—बन्धूनां शान्तिमावहेति । त्वय्येव मणिरस्तीति हेतुरस्तीति हेतुना साधयति, अव्युच्छिन्ना इति ॥ ३८-३९ ॥

आलब्ध उक्तः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

सत्राजित् के तौ कोई पुत्र है नहीं इसी से उनकी पुत्री के लडके पिण्डोदक देकर ऋण को चुकाकर शेष भाग वचेगा तिस्को अर्थात् मणि को ग्रहण करेंगे ॥ ३७ ॥

तथापि यह मणि और लोगों से दुर्धर हैं आप व्रताचार सम्पन्न है यह मणि आपही के निकट रहने दो । किंतु हमारे वडे भ्राता हमारा ठीक विश्वास नहीं करते हैं कि—मणि तुमारे समीप होगा ॥ ३८ ॥

इसलिये हे महाभाग ! आप एक बार उस मणिको दिखा

स्यमन्तकं दर्शयित्वा ज्ञातिभ्यो रज आत्मनः ।

विज० पाठः (मार्ज्जयामास लोकेश अभिभाष्य हलायुधम् ।
दृष्ट्वा मणिं हलधरस्तदर्थं प्रोष्य आगतः ॥ क ॥
योग्योऽहमिति मन्वानश्चकमे कुरुपुङ्गव ! ।
सत्यभामा पितृधनं मन्वाना स्वात्मनोचितम् ॥ ख ॥
ग्रहीतुमैच्छद्विस्रब्धं हरेश्चित्तमजानती ।
जाम्बवत्यापि शुल्कार्थं पित्रा दत्तम्ममेति ह ॥ ग ॥
स्पृहाञ्चक्रे मणौ तस्मिन्सर्वं विज्ञाय माधवः ।
अक्रूरस्य करे भूयो मणिं प्रत्यर्पयद्विभुः ॥ घ ॥)

विमृज्य मणिना भूयस्तस्मै प्रत्यर्पयत्प्रभुः ॥ ४१ ॥
यस्त्वेतद्भगवत ईश्वरस्य (१) विष्णोर्वीर्याढ्यं वृजिनहरं सुमङ्गलं च ।
आख्यानं पठति शृणोत्यनुस्मरेद्वा दुष्कीर्तिं दुरितमपोह्य याति शान्तिम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्द्धे स्यमन्तकोपाख्याने
सप्तपञ्चाशत्तमोध्यायः ॥५७॥

भाषा टीका।

दो और दिखाकर ये बन्धू लोगों की शान्ति करौ। और आप ये तो कह नहीं सके हैं कि—मणि हमारे समीप नहीं है, क्योंकि ? आपके निरन्तर सुवर्ण की वेदी वाले यज्ञ यागादिक हो रहे हैं सो कहां से होते ॥ ३९ ॥

इस प्रकार साम से जव श्रीकृष्णचन्द्रने अक्रूरजी से कहा तव अक्रूरजी भी सूर्य सदृश प्रभा वाले मणिको वस्त्र से ढांककर ले आये और श्रीकृष्णको देते हुए ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

रजो मिथ्याभिशापं सम्मृज्य अन्यैर्दुर्धर इत्यादिमिषेण प्रीत्या भूयस्तस्मै प्रत्यर्पितवानिति ॥ ४१ ॥

दुष्कीर्तिं तन्मूलं दुरितं चेति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

ज्ञातिभ्यो यादवान् प्रति मणिना हेतुना यद्रजः रजो विमार्जनं चात्र सो ऽयमक्रूरः स्वेच्छयैव मणिमपह्नुतवान्नतु ममेच्छया तथा ऽप्यधुना यदस्मै तत्समर्पणं तत् खल्वस्यैव योग्यत्वादिति व्यञ्जनया ज्ञेयम्। यतो विभुर्भक्तगणपरिपालनसमर्थः यदुकुलहितार्थं तथा ऽकरोदिति भावः। यद्वा, साक्षादीश्वरो ऽपि इत्येतत्साधुभिः कार्य्यमिति लोकशिक्षार्थमिति भावः। ततः प्रभृति तन्मणिमक्रूरो व्यक्तं कण्ठे निधाय बभ्रामेति श्रीहरिवंशे—

"स कृष्णहस्तात् सम्प्राप्तं मणिरत्नं स्यमन्तकम्।
आवध्य गान्दिनीपुत्रो विचचारांशुमानिव" इति ॥ ४१ ॥

तदेवं श्रीभगवतः सर्वमिदं लीलाकौतुकमेव न तु पारवश्यमयं यतः यस्त्वेतदिति भगवतः पूर्णैश्वर्य्यप्राकट्यस्य श्रीकृष्णस्य अत एवेश्वरस्य सर्वं कर्त्तुं समर्थस्य अत एव विष्णोर्निजशक्त्या सर्वव्यापकस्य अत एव वीर्य्येणाद्भुतचरितेनाढ्यमाख्यानं कथां वृजिनहरं संसारदुःखनाशकं सुमङ्गलं श्रीभगवद्भक्तिवर्द्धनादिना महामङ्गलकरं च अनुश्रवणानन्तरं तद्द्वयाभावे स्मरेद्वा अपोह्य हित्वा शान्तिं चित्तप्रसादं सुखं वा * श्रीकृष्णनिष्ठबुद्धिं वा प्राप्नोति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

---

* श्रीकृष्णनिष्ठबुद्धिम्वेति बङ्गाक्षरपुस्तके नास्ति।

(१) विष्णोर्वीर्याख्यम् इति श्रीविजयध्वजतीर्थपाठः।

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

रजः दोषम् ॥ ४१—४२ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
उत्तरार्द्धे श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्यमन्तकमिति विभुः श्रीकृष्णो ज्ञातिभ्यो रामादिभ्यः आत्मनः स्वस्य रजः मिथ्याभिशापं प्रमृज्य अपास्य पाणिना स्वहस्तेनैव पुनस्तस्मै अक्रूराय मणिं प्रत्यर्पयत् ददौ ॥ ४१ ॥

उक्ताख्यानकथनश्रवणस्मरणादिफलं वदन्निगमयति—यस्त्विति । विष्णोर्वीर्येण प्रभावप्रकाशनेनाढ्यं युक्तं वदताम् शृण्वतां स्मरतां च पापहरम् अनेनानिष्टनिवर्त्तकत्वमुक्तम् सुमङ्गलं मङ्गलावहं चेत्यनेनेष्टप्रापकत्वं यः पुमानेवम्विधमाख्यानम् वदेत् शृणुयादनुस्मरेद्वा स दुष्कीर्त्तिं दुरितं च निरस्य मनःशान्तिं मुक्तसाधनभूताम् याति प्राप्नोति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् ।
सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रजो मिथ्यावादलक्षणां धूलिम् ॥ ४१ ॥
तदर्थं मणिनिमित्तम् (क)
स्वात्मना इति तृतीया षष्ठ्यर्थे (ख)
स्नेहाद्विस्रब्धं विश्वस्तम् (ग-घ)
फलमाह—य इति । शान्तिं मुक्तिम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥
(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या एकषष्ठितमः ॥ ६१ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवांस्तु प्रतिदानार्थमेव गृहीतवानिति कार्यं कृत्वा तस्मै दत्तवानित्याह—स्यमन्तकमिति ज्ञातिभ्यो गोत्रजेभ्यो विवदमानेभ्यः आत्मनो रजोऽपकीर्त्तिम् विमृज्य मार्जयित्वा अनेनाग्रिमकार्ये लेपदानाविव पूर्वरङ्गः कृत इति लक्ष्यते भगवति दोषारोपाभावे हि सर्वे उद्धर्तुं शक्या इति अतः स्वकार्यं कृत्वा तस्मै प्रत्यर्पयत् भूय इत्यनेन पूर्वमपि सत्यभामाख्यानीयम् मणिं दत्तवानिति संलक्ष्येत विभुः समर्थः तस्मै दत्त्वा ऽपि तं दण्डयितुमिति अपेक्षाभावाद्वा ॥ ४१ ॥

एवमध्यायद्वये लौकिकी भाषा निरूपितेति साक्षादुपयोगाभावात् श्रवणे फलमाह—यस्त्वेतदिति । एतदाख्यानम् अत्राख्याने त्रिविधा लीला वर्त्तत इति ज्ञापयितुम् भगवतो नामत्रयम् भगवत्त्वाच्छास्त्रार्थत्वमीश्वरत्वादावश्यकत्वं विष्णुत्वात्पापनाशकत्वम् इति चरित्रेऽपि गुणत्रयमाह—वीर्याढ्यं वृजिनहरं सुमङ्गलञ्चेति भक्तिजनकं पापनाशकम् पुण्यसम्पादकं च चकारात् ज्ञानप्रदम् तत्र क्रियामपि त्रिविधामाह—पठति शृणोत्यनुस्मरेद्वेति । श्रवणकीर्त्तनस्मरणानि विकल्पेन विधीयन्ते समुच्चयेन च चकारादन्येषु फलेषु विकल्पः भक्तौ समुच्चय इति पूर्वमुक्तम् फलमपि त्रिविधमाह—दुःष्कीर्त्तिंदुरितमपोह्य याति शान्तिमिति । दुःकीर्त्तिः बाह्या दुरितमान्तरं दोषद्वयं परिहृत्य लयविक्षेपजनकाऽभावात् शान्तिं मनसः समवस्थानम् ज्ञानं वा यातीति भक्त्यङ्गत्वेन एतच्छ्रोतव्यमिति निरूपितम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
अष्टमाध्यायविवरणम् ॥ ८ ॥ ५७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दुष्कीर्त्तिं तन्मूलं दुरितं च ॥ ४२ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
सप्तपञ्चाशत्तमोऽयं दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ५७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृष्णानुमत्यैव मणिहरणादिकं जातमिति लोकारोपितं दुर्यशोरूपं रजः प्रमृज्य ॥ ४१—४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

भाषा टीका ।

श्रीकृष्णचन्द्रभी उस मणिको अपने ज्ञाति के लोगों को दिखाकर उस मणि से फिरभी अपने कलंकको दूर कर फिर अक्रूरजी को देते भये ॥ ४१ ॥

षड्गुणसम्पन्न ईश्वर श्रीविष्णु के सुन्दर मंगलरूप पापनाशक और पराक्रम युक्त इस आख्यानको जो पुरुष पढता है सुनता है अथवा स्मरण करता है, वह दुष्कीर्त्ति और कलंक को त्याग कर शान्तिको प्राप्त होता है ॥ लोक में आज कल भी श्रीगणेश जयन्ती अर्थात् भाद्रपद शुक्लपक्षकी चतुर्थी को लोग चन्द्र दर्शन नहीं करते हैं । और कहते हैं, कि—इसी दिन के चन्द्रमाको देखकर श्रीकृष्ण चन्द्र को कलङ्क लगा था ऐसी जनश्रुति चली आती है, कहीं इसके दर्शन का निषेध भी होगा । परञ्च आजकल यदि अकस्मात् चन्द्रमाको देख लेवे तौ इस स्यमन्तक मणि के आख्यान को पढै सुनै या स्मरण करै तौ कलंक के भय से मुक्त रहेगा ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धउत्तरार्धमें सत्तावनके अध्यायकी श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्य कृत भाषा टीका समाप्त ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्द्धे सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

एकदा पाण्डवान्द्रष्टुं प्रतीतान्पुरुषोत्तमः ।
इन्द्रप्रस्थं गतः श्रीमान् युयुधानादिभिर्वृतः ॥ १ ॥
दृष्ट्वा तमागतं पार्था मुकुन्दमखिलेश्वरम् ।
उत्तस्थुर्युगपद्वीराः प्राणा मुख्यमिवागतम् ॥ २ ॥
परिष्वज्याऽच्युतं वीरा अङ्गसङ्गहतैनसः
सानुरागस्मितं वक्त्रं वीक्ष्य तस्य मुदं ययुः ॥ ३
युधिष्ठिरस्य भीमस्य कृत्वा पादाऽभिवन्दनम् ।
फाल्गुनं परिरभ्याथ यमाभ्यां चाभिवन्दितः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अष्टपञ्चाशत्तमे तु कृष्णः पञ्चकरे ऽग्रहीत् ।
कालिन्दीं मित्रविन्दां च सत्यां भद्रां च लक्ष्मणाम् ॥ १ ॥
कालिन्दीं निजलाभाय तपः परमुपेयुषीम् ।
परिणेष्यन्प्रियावासमिन्द्रप्रस्थमथा ऽऽगमत् ॥ २ ॥

प्रीतातान्नष्टानपि द्रुपदगृहे पुनः सर्वैर्दृष्टान् युयुधानः सात्यकिः ॥ १ ॥
प्राणा इन्द्रियाणि मुख्यं पञ्चवृत्तिं प्राणमिव ॥ २—३ ॥
ज्येष्ठयोः प्रणामं कृत्वा समेनालिङ्गितः कनिष्ठाभ्यामभिवन्दितो बभूव ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं प्रासङ्गिकं समाप्य प्राग्वक्तुमारब्धान् श्रीभगवतो विवाहानेव पुनर्वक्ष्यन्नादौ श्रीकालिन्दीविवाहं वक्तुमारभते-एकदेति । प्रतीतान् सर्वत्र पुनरागतत्वेन विख्यातान् सतः श्रीमान् महासमृद्ध्या शोभमानः यतो युयुधानादिभिर्महासैन्यैः वृतः सन् पुरुषोत्तम इति तदुचितभक्तवात्सल्यादिकं सूचितम् । सात्यकेर्मुख्यत्वं पाण्डवप्रियत्वात् ॥ १ ॥

अखिलेश्वरमपि स्वगृहे आगतं शीघ्रमागमनान्न तु पूर्वं श्रुत्वा गमनं मुकुन्दमिति दर्शनमात्रेणैव सर्वदुःखमोचन-पूर्वकपरमानन्दप्रदानात् अतो दृष्ट्वैव युगपदासनादुत्तस्थुः यतः पार्थाः पितृस्वसृष्वपि परमस्निग्धायाः पृथायाः पुत्राः वीरा इति शीघ्रोत्थाने वैशिष्ट्यं दर्शितम् प्राणा इन्द्रियाणि तद्गोलकानीत्यर्थः । प्राणम् महौषध्यादिप्रभावेणागतम् पुनर्देहे सञ्चरितम् ॥ २ ॥

वीरा इति पूर्ववत् अच्युतमिति चिरपरिष्वङ्गे परमानन्दप्रदाने च च्युतिराहित्याभिप्रायेण एनस्तदप्राप्तिजं दुःखं वक्त्रमेव वीक्ष्य मुदं प्राप्ताः तत्रापि साऽनुरागस्मित-मित्यर्थः ॥ ३ ॥

तदेवमुभये ऽप्यानन्दात् स्वस्वव्यवहारं विस्मृत्य पुनः सावधानतया तमकुर्वन्नित्याह—युधीति । फाल्गुनं परिरभ्य स्थितः सन् यमाभ्यामभिवन्दितो बभूवेत्यर्थः । अभिवादित इति पाठे स एवार्थः पादयोरभिवन्दनं शिरसा पादस्पर्शनपूर्वकं प्रणाममित्यर्थः । श्रीकृष्णाऽर्जुनयोरोहिणीफाल्गुनी— जन्मत्वेन ज्येष्ठकनिष्ठयोरपि सख्यमेव समत्वव्यवहारे हेतुरिति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १ ॥
प्राणा इन्द्रियाणि मुख्यम् पञ्चवृत्तिप्राणम् ॥ २...१२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ भगवतः कालिन्दीमित्रविन्दानाग्नजितीभद्रालक्ष्मणानां विवाहं वर्णयत्यष्टपञ्चाशत्तमेन । तावत्कालिन्दीविवाहोपोद्घात-माह—एकदेत्यादिना । अथोपयेम इत्यतः प्राक्तनेन प्रतीतान्नष्टाः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निति श्रुतानपि पुनर्द्रुपदगृहे सर्वैर्दृष्टान् पाण्डवान् द्रष्टुं युयुधानः सात्यकिः आदिर्येषां तैर्यदुभिः परिवृतः इन्द्रप्रस्थं ययौ ॥ १ ॥

दृष्ट्वेति पृथायाः कुन्त्या अपत्यानि वीरा युधिष्ठिरादयस्तमागतं कृष्णं दृष्ट्वा युगपदुत्तस्थुः यथा प्राणा इन्द्रियाणि आगतं मुख्यं पञ्चवृत्तिप्राणमनूत्तिष्ठन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

परिष्वज्येति—प्रीतास्तमच्युतमालिङ्ग्य अच्युतस्याङ्गसङ्गेन हतान्येनांसि पापानि येषान्ते पार्थाः तस्यानुरागेण सहितं स्मितं यस्मिंस्तन्मुखमवलोक्य मुदं हर्षं प्रापुः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिरस्येति—पादाभिवन्दनं कृत्वा तयोरधिकवयस्कत्वादिति भावः । फाल्गुनमर्जुनं परिष्वज्याऽऽलिङ्ग्य तस्य तुल्यवयस्कत्वात् यमाभ्यां यमलाभ्यां नकुलसहदेवाभ्यामभिवादितः नमस्कृतः तयोर्न्यूनवयस्कत्वादिति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्तदधिकारिणां तत्तद्योग्यगुणोपसंहारार्थं भक्तवात्सल्यादिविशेषं कथयति कतिपयेष्वध्यायेषु तत्रादौ हरेर्भक्तवात्सल्यं दर्शयितुमाह-एकदेति । एकदा कस्मिंश्चिदवसरे प्रतीतान् शौर्यादिगुणेन प्रख्यातान् कोविदान्वा भगवद्भक्त्याभरणेन भूषितान्वा "प्रतीतोभूषिते ख्याते ज्ञाने प्रत्यर्थिते बुधे" इति यादवः "प्रतीताः प्रथितख्यातीवत्तविज्ञातकोविदाः" इत्यमरः ॥ १ ॥

मुकुन्दं मुक्तिप्रदं शरीरं प्रत्यागतं प्रविष्टं मुख्यप्राणं दृष्ट्वा चक्षुरादीन्द्रियाणि यथोत्तिष्ठन्ति ॥ २ ॥

अच्युतस्याङ्गसङ्गेन ॥३ —४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—२ ॥

एनस्तदप्राप्तजं दुःखम् ॥ ३—८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १—४४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नवमे पञ्चकन्यानां विद्यापर्वस्वरूपतः ।
विवाहः प्रोच्यते सम्यक् कृष्णेनाशेषमुक्तये ॥
मायासम्बन्धदोषेण क्रोधः कामस्तथा परः ।
निराकृतः सर्वमुक्त्यै विद्याफलमतः परम् ॥
त्रैलोक्यसुखदानश्च मायादोषनिवारणम् ।
द्वाभ्यां तथैव सर्वेषां राजसे पूर्णता ततः ॥
विद्यायाः सूर्यमुख्यात्प्रथमा दुहिता रवेः ।
विपक्षनिग्रहात्मत्वाद्द्वितीया सोमवंशजा ॥
मार्गद्वयहितार्थाय द्वयं स्वीकृतवान् हरिः ।
भक्तानभक्तानालक्ष्य तृतीया सूर्यवंशजा ॥
भक्तिरूपा प्रयत्नेन याचयित्वा स्वयङ्कृतः ।
व्यसनानि निराकृत्य तदुद्वाहं चकार ह ॥
अग्रे बाधास्तु भक्तेन ह्यर्जुनेन निराकृताः ।
ज्ञानभक्त्योरतो भूयान् पर्वणोरुद्यमः कृतः ॥
धर्मस्नेहं तयोरङ्गं मध्यमो लौकिकः स्मृतः ।
द्वयोः स्वतन्त्रतासिद्ध्यै जीवानां तु ततो द्विधा ॥
भक्तिज्ञानफले कृष्णः पुंसां स्त्रीणां चकार ह ।
अतोऽदत्तां स्वयं दत्तामक्लेशक्लेशभावनात् ॥
उपयेमे स्वयं कृष्णः तासु सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
अतः सर्वकलाभिस्तु हरिः पूर्णो निरूप्यते ॥
स षष्ठो भगवानेवं निःसन्दिग्धो निरूपितः ।

तत्र प्रथमविवाहे तत्त्वानि भगवांश्च व्यापृत इति नवविंशतिश्लोकैः विवाहो निरूप्यते, तत्र भक्तिकर्मणी ज्ञाने अङ्गभूते इति निरूपयितुं द्वादशभिः भक्तिं पञ्चभिः कर्म च निरूपयति ततो भक्तद्वारा दशभिस्तद्ग्रहणं प्रसङ्गाद्भक्तोपकारश्च भक्तोद्धारार्थं यतमान एव ज्ञानशक्तिं गृह्णातीति वक्तुं पाण्डवानां स्थाने भगवान् गत इत्याह— ,

एकदेति । प्रतीतान् निश्चितान् राधावेधे वा दृष्टान् तथापि तत्र तदा न प्रकटीभूता इति पश्चाद्गतः प्रतीतिस्तु सन्देहाभावायैव लोके प्रज्ञातान् पुरुषोत्तम इति तान् सर्वान् पुत्रत्वेन निरूपयति, तेनावेक्षार्थं गमनं युक्तमेव इन्द्रप्रस्थं तावता तैः स्थानं लब्धं नारदोपदेशतः भीष्मादिभिर्वा दत्तं नतु तदानीमेव तत्र गताः पाण्डवाः असाधनाश्च स्वार्थमेव सामग्रीरहिताः किं भगवदर्थं सम्पादयिष्यन्तीत्याशङ्क्याह—श्रीमानिति । स्वयमेव सर्वसाधनलक्ष्मीयुक्तः तेषां साधनसम्पादनार्थमेव गतः अत एव महाशूरैः सुबुद्धिभिः युयुधानादिभिर्वृतः युयुधानः सात्यकिः स तत्रार्जुनशिष्यो भविष्यति भगवांश्च विश्वकर्मादिभिर्गृहादिकं सम्पादयिष्यतीति एतदर्थं भगवद्गमनं बहुपुरुषैः सम्पादितगृहतुल्यम् अन्यथा तद्गृहं न भवेत् उत्कर्षश्च सम्पादनीयः ॥ १ ॥

एवं भक्तार्थं भगवद्गमने भक्तानां कृत्यमाह—दृष्ट्वा तमागतमिति द्वाभ्याम् । आगमनसम्भावनापि न स्थिता अकस्मादागतम् एव पार्थाः स्वयं राजानः पृथायाः पुत्राः भक्तायाः अत एवाग्रे तस्या भक्तिं वक्ष्यति त्रिभिः भगवांश्च मुकुन्दः अनेनेष्टदो निरूपितः अखिलेश्वरत्वादावश्यकः अतो युगपदेव सर्वं उत्तस्थुः वीरा इति तेषां स्वधर्मो निरूपितः अन्यस्तु भगवत्परो न भवतीति स्वतः परम्परातश्च उत्तमाः भगवति परं स्नेहं प्राप्तवन्त इति दृष्टान्तेनाह—प्राणा मुख्यमिवाऽऽगतमिति । इन्द्रियाण्यासन्यमागतमिव तेषां तन्मूलकमेव सर्वमिति ॥ २ ॥

एवं सर्वात्मना तदीयत्वमुपपाद्य तादृशानां कर्त्तव्यमाह—परिष्वज्येति । भगवदालिङ्गनं निरन्तरमेव स्थास्यतीति अच्युतमिति भगवतस्तथात्वज्ञानं स्वधर्मादेवेति वक्तुं पुनर्वीरा

परमासन आसीनं कृष्णा कृष्णमनिन्दिता।
नवोढा व्रीडता किञ्चिच्छनैरेत्याभ्यवन्दत ॥ ५ ॥
तथैव सात्यकिः पार्थैः पूजितश्चाभिवन्दितः।
निषसादाऽऽसनेऽन्ये च पूजिताः पर्युपासत ॥ ६ ॥
पृथां समागत्य कृताभिवादनस्तयातिहार्द्दार्द्रदृशाऽभिरम्भितः।
(१)आपृष्टवांस्तां कुशलं सहस्नुषां पितृष्वसारं परिपृष्टबान्धवः ॥ ७ ॥
तमाह प्रेमवैक्लव्यरुद्धकण्ठाश्रुलोचना।
स्मरन्ती तान्बहून् क्लेशान् क्लेशापायात्मदर्शनम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

इति अङ्गसङ्गेनैव हतमेनो येषाम् उत्तरार्थं पापक्षयः आनुषङ्गिको जात इति निरूपितम् अत एव भगवतः सानुरागसितं वक्त्रं दृष्ट्वा तदेव पुरुषार्थत्वेन मन्यमानाः मुदं ययुः एतावदेव भक्तकार्यम् ॥ ३ ॥

ततो लौकिकं भगवान् कृतवानित्याह-युधिष्ठिरस्येति। अन्यथा शत्रुमारणादिकं न कुर्युः तत उत्कर्षश्च न स्यात् अतो व्यामोहार्थं स्वयमात्मानं लौकिकं प्रदर्शितवान् युधिष्ठिरभीमौ ज्येष्ठौ अर्जुनः समः अन्यौ कनिष्ठौ ज्येष्ठयोर्नमस्कारः समस्यालिङ्गनं सम्भाषणं च अन्ययोः नमस्कारानन्तरमाशिषः तदुक्तं क्रमेणैव पादाभिवन्दनात् आचारो निरूपितसम्बन्धकृतः अथ यमाभ्यामिति वा समानकाले ऽपि सम्भवतीति धर्मव्यवस्थां निरूपयितुमानन्तर्यमुक्तम् आन्तरो ऽयं सुहृदिति ज्ञापयितुम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

अष्टपञ्चाशत्तमे तु पाण्डूनप्रेक्ष्याप पञ्चसः।
कालिन्दीमित्रविन्दाश्रीसत्याभद्राः सलक्ष्मणाः ॥

प्रतीतान्नष्टान पि द्रुपदद्रुपदगेहे पुनः सर्वैर्दृष्टान् युयुधानः सात्यकिः ॥ १ ॥

प्राणा इन्द्रियाणि मुख्यं पञ्चवृत्तिं प्राणमिव ॥ २—३ ॥
अभिवादितःकृष्णस्तस्थौ ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अष्टपञ्चाशत्तमे कालिन्दीमित्रविन्दासत्याभद्रालक्ष्मणानां भगवानुद्वाहं कृतवानित्याह—एकदेति। प्रतीतान् जतुवेश्मनि नष्टाः इत्येवं श्रुतानऽपि द्रौपदीस्वयम्वरे पुनः सर्वैः दृष्टान् इन्द्रप्रस्थे लब्धराज्यान् युयुधानः सात्यकिः ॥ १ ॥

प्राणा इन्द्रियाणि मुख्यं पञ्चवृत्तिम् ॥ २—४ ॥

भाषा टीका।

श्रीकालिन्दीप्राणनाथाय नमः।

श्रीशुक उवाच।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—जिन पाण्डवों को नष्ट होगये ऐसे सुने हि उनहीं को द्रुपदराज के गृह में सब लोगों ने देखे ऐसा सुनकर एक समय श्रीकृष्णचन्द्र सात्यकि प्रभृति यादवों को साथ लेकर उनहीं पाण्डवों को देखने के निमित्त इन्द्रप्रस्थको जाते हुए ॥ १ ॥

पाण्डव लोग सर्वेश्वर श्रीमुकुन्दको आये हुए देखकर एकवार सब उठ खडे हुए। जैसे इन्द्रियें मुख्य प्राण के आने पर उठ खडीं होती हैं ॥ २ ॥

वे पांचों वीर लोग श्रीकृष्णका आलिङ्गन कर श्रीकृष्णके श्रीअङ्ग सङ्ग से दूर हुए पाप जिनके ऐसे पाण्डव लोग अनुराग और मन्दहास युक्त श्रीकृष्ण के मुखारविन्द को, देखकर परमानन्दको प्राप्त होते भये ॥ ३ ॥

तहां युधिष्ठिर और भीमसेन के चरणों को श्रीकृष्णचन्द्र ने प्रणाम किया और अर्जुन से आलिङ्गन किया तथा नकुल सहदेवने श्रीकृष्णके चरणोंको प्रणाम किया ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

कृष्णा द्रौपदी बहुभार्या सत्यपि निन्दारहिता पार्थैर्नवमचिरमूढा परिणीता ॥ ५—६ ॥

अतिहार्देन स्नेहेनाऽऽर्द्रे सजले दृशौ यस्यास्तया परिष्वक्तः तया परिपृष्टा बान्धवा यस्य सः ॥ ७ ॥

प्रेम्णा वैक्लव्यं तेन रुद्धः कण्ठो यस्याः क्लेशापाये आत्मनि दर्शनं यस्य तम् भजतां क्लेशापायाय आत्मानं दर्शयतीति वा ॥ ८ ॥

(१) आपृष्टवांस्तत्कुशलमिति विज० पाठः।

युधिष्ठिर उवाच ।

(१)किं न आचरितं श्रेयो न वेदाऽहमधीश्वर ! ।
योगेश्वराणां दुर्दर्शो यन्नो दृष्टः कुमेधसाम् ॥ ११ ॥
इति वै वार्षिकान्मासान्राज्ञा (२)सोऽभ्यर्थितः सुखम् ।
जनयन्नयनाऽऽनन्दमिन्द्रप्रस्थौकसां विभुः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ज्ञातीनिति वचनात् प्राप्तं मोहं वारयन्ती स्तौति—न ते ऽस्तीति । तत्र हेतुः विश्वस्येति सुहृच्च आत्मा च तस्य हंसि नाशयसि ॥ १० ॥

कुमेधसां विषयासक्तचित्तानां दृष्टोऽसि ॥ ११ ॥

सुखमवसदिति शेषः । सुखमभ्यर्थित इति वा क्रियासमाप्तिः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

त्वयैवास्माकं कुशलमिति पूर्वमेव ज्ञातमित्याह—तदैवेति ते त्वया नः अस्मान् ज्ञातीन् स्मरता पाल्यत्वेन लब्धान् यादवानिव भावयता मे मम भ्राता भ्रातृत्वेन परमस्निग्धः प्रेषितः तच्च तव युक्तमेवेत्याह—हे कृष्णेति । भक्तवात्सल्याद्यशेषगुणप्रकटनपरत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ९ ॥

तदेवाभिव्यञ्जयन्तीश्वरत्वेन सर्वत्र समस्यापि तस्य भक्तेष्वेवानुग्रहविशेषं दर्शयति—नेति । विश्वस्य यः सुहृत् स्वभावत एव ज्ञानक्रियाशक्तिदानेन हितकारी यत आत्मा परमात्मा तस्य यद्यपि स्वपरभ्रान्तिर्न सम्भवति तथापि स्मरतां कारुण्यादिगुणगणमयत्वेन भावयतां हृदि स्थितः प्रकटिततत्तद्गुणत्वात्तेषामेव प्रकटतया हृदि स्थितत्वेन मतः सन् शश्वन्मुहुः क्लेशान् हंसि अन्धेष्वपि तत्तद्दृष्टत्वादिप्रवर्त्तनया सूर्यस्य स्वभावत उपकारकत्वे ऽपि चक्षुष्मत्सु तमःखण्डनवत् ॥ १० ॥

एवंमात्रोक्तं भक्तवात्सल्यं श्रुत्वा विनयादिना निजमभक्तत्वममन्यमानो दैन्यमवलम्ब्य दीनवात्सल्यं वर्णयन्नाह—किमिति । कतरत् नो ऽस्माभिः पूर्वजन्मस्वाचरितं श्रेयस्तत् यद्यस्मान्नो ऽस्माकमपि दृष्टस्त्वं दर्शेबुद्ध्यर्थत्वाद्वर्त्तमाने क्तः अस्माभिर्दृश्य स इत्यर्थः। कीदृशानां कुमेधसां भक्तिमात्रहीनानामित्यर्थः। कीदृशो ऽपि दृष्टः भक्तियोगेश्वराणामपि चिरेणैव दृश्यो ऽपि अतः केवलं त्वद्दीनवात्सल्येनैव दृष्ट इति भावः । तदेवाह—हे अधीश्वर! परमस्वतन्त्र ! यद्वा, अधियां दीनानामप्यस्माकं परिपालक ! ॥ ११ ॥

विभुरपि प्रभुरिति क्वचित्पाठः टीकाया द्वितीयपक्षे सुखमभ्यर्थित इति याच्यार्थत्वादर्थेद्विकर्मकत्वं राजा धनं याचित इति वत् ततश्च वार्षिकान् मासान् व्याप्य तद्वासेन सुखप्राप्तये निवेदित इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तिमेवाह—तदैवेति । नो ऽस्माकं कुशलमभूत्तथा ते त्वया वयं सनाथाश्च कृताः कदा यदा ज्ञातीन् बन्धूंनोऽस्मान् स्मरता त्वया मम भ्राता ऽक्रूरः प्रेषितः ॥ ९ ॥

ज्ञातीत्यनेन प्राप्तां ममतां वारयितुमाह— नेति । ते तव स्वः पर इति च भ्रान्तिर्नास्ति तत्र हेतुर्विश्वस्येति, जगतः सुहृच्चात्मान्तरात्मा च तस्य कथं तर्हि युष्मान्स्मरामीत्यत आह—तथा ऽपीति । स्वपरभ्रान्त्यभावे ऽपि स्मरतां भक्तानां हृदि स्थितस्त्वं शश्वत्सदा क्लेशान् हंसि नाशयति ॥ १० ॥

अथ युधिष्ठिरः प्राह–किमिति । हे अधीश्वर ! नो ऽस्माभिः किं पुण्यमाचरितं कृतम् इति न वेद्मि कृतं पुण्यमीदृशम् इति न वेद्मि किं तु सामान्यतो महत्पुण्यं कृतमेवेति तु वेद्मीति भावः । कुतः यद्यस्माद्योगीश्वराणामपि द्रष्टुमशक्यो भवान् कुमेधसां विषयासक्तचित्तानामस्माकं दृष्टः ॥ ११ ॥

इतीति, इतीत्थं राज्ञा युधिष्ठिरेणाभ्यर्थितो बहुमतः स भगवान् वार्षिकान्मासान् सुखं यथा तथा न्यवसदिति शेषः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किमत्राह—तदैवेति । हे कृष्ण ! यद्यदा स्मरतां नो वृत्तं ज्ञातुं त्वया यदा मे भ्राताऽक्रूरः प्रेषितः तदैवास्माकं कुशलमभूदित्यन्वयः । कथमेतदत्राह–यदिति । यदित्युत्तरत्रापि सम्बध्यते हेतुत्वेन अस्मत्कुशलं स्मरता त्वया सनाथाः स्वामिवन्तः कृता इति यत्पाण्डवानामुपद्रवो न कर्तव्यः यतस्ते कृष्णनाथा अस्मान् घ्नन्तीति ॥ ९ ॥

किञ्च यदा स्वयम्वरकृते पाञ्चालेषु स्थितानस्माननुस्मृत्य यस्त्वमागतः तदा तेन त्वया त्वद्गुणाननुसंस्मृत्याहं सुखोषिता आसम् इत्यन्वयः (क)

इदानीमागमनविलम्बः किमिति कृत इति कुन्त्या हार्दशङ्कां परिहरन्नाह—इतीति (ख-ग)

सीरधरो हलधरः बलभद्र इत्यर्थः (घ—ङ)

कार्ययन्त्रितः कार्यवशः ईश्वरस्य तव इदं वचनं लोकचेष्टाऽनुसारि न तु तथ्यमिति भावेन प्रतिवक्ति इतीति (च)

स्वः स्वकीयः परः परकीयः शत्रुपक्षभवः शत्रुमित्रविभागाभावे जनार्दनो मुरारिर्मधुसूदनः पार्थसारथिरित्यादीनि नामानि विक्रमनिमित्तानि कथमत्राह—तथापीति ॥ १० ॥

(१) इदं समग्रं पद्यं विजयध्वजीये नास्ति । (२) सोऽभ्यर्चित इति विज० पाठः ।

एकदा रथमारुह्य विजयो वानरध्वजम् ।
गाण्डीवं धनुरादाय तूणौ चाक्षयकौ ॥ १३ ॥
साकं कृष्णेन सन्नद्धो विहर्तुं [१]गहनं वनम् ।
बहुव्यालमृगाकीर्णं प्राविशत्परवीरहा ॥ १४

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति संलापे वार्षिकान्वर्षाकालसम्बन्धिनः राज्ञाऽभ्यर्चितः उवासेति शेषः ॥ ११—१३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

इदमेव भगवत्स्तोत्रं कृतकरिष्यमाणभेदेन द्विविधं निरूपयति-तदैवेति द्वाभ्याम् । यदैवास्मान् स्मृतवान् तदैव नः कुशलमभूत् चिन्ताभावायाह—सनाथा अपि त्वया वयं कृताः नाथ एव काले स्मरतीति वयमिति श्लाघायां एतस्याभिज्ञापकमक्रूरप्रेषणमित्याह—ज्ञातीन् नः स्मरतेति । येनोपशान्तिर्भूतानामित्यत्र निरूपितं कृष्णेति तदर्थमेवावतार उक्तः सर्वसंरक्षार्थं भ्राता प्रेषितः अनेन भ्रात्रपेक्षया ऽपि तवैव स्नेहाधिक्यात् नेदं दैहिकन्यायेन कृतार्थकरणं सन्निहितो बन्धुरेव प्रेषणीय इति लौकिकरक्षा ऽपि सूचिता ॥ ९ ॥

एवं स्वरक्षकत्वेन प्राप्तं वैषम्यं परिहरति—न ते ऽस्तीति । स्वः स्वकीयः परः शत्रुः एतदभावे हेतुमाह—भ्रान्तिरिति । इयं बुद्धिर्भ्रान्तिति नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुत्रयमाह—विश्वस्य सुहृदात्मन इति । दैहिके विचार्यमाणे त्वमेव विश्वम् अन्तःकरणे तु सुहृत् सर्वस्यापि सुहृत् भगवान् वस्तुविचारे त्वात्मैव अतो भावत्रये ऽपि भगवतो वैषम्यबुद्धिर्न सम्भवतीत्यर्थः । तर्हि कथं विषमकार्यमित्यत आह—तथा ऽपीति । ये केचित्स्मरन्ति तेषां हृदये स्थितः क्लेशसमानाधिकरणो न भवसीति अग्निः तृणमिव क्लेशान् हंसि अतो भावनाकार्यमेव क्लेशहननं न तदपि स्वाभाविकमेव ॥ १० ॥

ततो राजापि स्तोत्रं कृतवानित्याह—किं न इति । तस्यापि स्वानिन्दभनेनैव स्तुतिः स हि सर्वं कर्मफलमेव जानाति अतो भगवद्दर्शनमपि महाफलमिति साधनं कल्पयति नोऽस्माभिः अस्माकं वा श्रेयः आचरितमस्ति एतत्परिज्ञाने निरन्तरदर्शनार्थं निरन्तरतत्कर्त्तव्यमिति पृच्छन्निव स्वाज्ञानमाह—न वेदाहमिति । अधीश्वरत्वात् अन्तःकरणस्वामित्वात् भगवानेव जानाति तद्दर्शनस्य महाफलत्वमाह—योगेश्वराणामपि दुर्दर्श इति । स्वस्या ऽतथात्वमाह—कुमेधसेति । एवं सर्वैः स्तुतः॥११॥

तेषां हितार्थं कियत्कालं तत्रैव स्थित इत्याह—इतीति, सर्वत्र विद्यमानो ऽपि निश्चयेन तत्र स्थितः सर्वजनीनः वार्षिका मासाश्चत्वारः अनेन निद्रायामागतायां भक्तहृदये शयानः स्थित इति सूचितम् लोके ऽपि वर्षायां गमनागमनौ न सुकरौ तत्रापि युधिष्ठिरेणाभ्यर्थितः तदर्थम् इन्द्रप्रस्थौकसां च नयनानन्दं जनयन् एकया क्रियया फलद्वयं साधयतीति विभुत्वं हेतुत्वेन प्रदर्शितं यतो ऽयं लोको भ्रान्तः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भ्राता अक्रूरः ॥ ९ ॥

परमेश्वरस्य का वाऽहं वराकीत्यैश्वर्यमनुसन्धायाह—नेति, विश्वस्य सुहृच्च आत्मा तस्य तव अयं बन्धुरयं शत्रुरिति स्व परभ्रमो नास्ति यद्यपि तथापि स्मरतां स्व भक्तानाम् ॥ १०-११ ॥

सुखमवसदिति शेषः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भ्राता अक्रूरः ॥ ९ ॥

परमेश्वरस्यास्य का वाऽहं वराकीत्यैश्वर्यमनुसन्धायाह--नेति । विश्वस्य सुहृच्च आत्मा उपादानहेतुश्च च तस्य तव अयं बन्धुरिति अयं शत्रुरिति स्वपरभेदो नास्ति यद्यपि तथापि स्मरतां स्वभक्तानाम् ॥ १०-११ ॥

सुखम् अवसदिति शेषः ॥ १२—१४ ॥

भाषा टीका ।

कुन्तीजी बोली, कि—हे श्रीकृष्ण ! जिस समय हमारे ज्ञातिलोगों का स्मरण कर भ्राता अक्रूर को हमारी कुशल जानने के लिये भेजा उसी समय हमारे कुशल मङ्गल होगये, और हमको उसी समय आपने सनाथ करदिये जगत् आपका स्मरण कर दुःखोंसे छूटजाता है, फिर आप स्वयं जिनका स्मरण करो उनकी कुशल क्या पूछना है ॥ ९ ॥

आपको "यह अपना यह पराया" इसप्रकार की भ्रान्ति नहीं है । क्योंकि ? आप विश्वके आत्माहोने से विश्वके सुहृद हैं, तथापि जो जन आपका स्मरण करते हैं, उनके हृदयमें स्थित होकर आप उनके क्लेशों को दूर करते हैं ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

युधिष्ठिरजी बोले, कि—हे अधीश्वर ! हम लोगोंने क्या सुकृत किया है सो हम नहीं जानते हैं । क्योंकि—योगेश्वरों को भी आपका दर्शन दुर्लभ हैं तिन आपका दर्शन विषयासक्त चित्त वाले हम लोगोंको प्राप्त है ॥ ११ ॥

इस प्रकार राजा युधिष्ठिर की प्रार्थना से वर्षाके चार मास तक सुख पूर्वक इन्द्रप्रस्थ के निवासी लोगों के नेत्रों को श्रीकृष्णचन्द्र आनन्ददेते हुए निवास करते भये ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कालिन्दीदर्शनप्रसङ्गमाह-एकदेति । अक्षयाः सायका ययो-

(१)गहनं वनमिति विज० पाठः ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

परमे राजासनतो ऽपि श्रेष्ठे *(श्रीकृष्णस्यैवोपवेशाय निर्माप्य स्थापिते) आसीनं सन्तम् एवं ते ऽपि श्रीभगवदाज्ञया स्वस्वासने उपविविशुरिति ज्ञेयम् कृष्णा कृष्णमिति सनामतयापि मैत्री दर्शिता किञ्चिदभिमुखमागत्य तत्रापि शनैः॥५॥

यथा श्रीकृष्णः पूजितस्तथैव पूजित आतिथ्यविधिना अभिनन्दितः अनुमोदितागमनादिकः अभिवन्दितः इति क्वचित्पाठः परितश्चतुर्दिक्षु उप समीपे आसतोपविष्टाः॥६॥

पतीनामेकस्मिन्नप्यन्तःपुरे लब्धाऽवान्तरविभागे श्रीद्रौपदी निवसतीति तस्मिन्नेवाकस्माद्गतस्य श्रीभगवतस्तेषां मिलनानन्तरमेव तया मिलनं वर्णितम्। अथ तत्संलग्नान्तःपुरान्तरे गमनपूर्वकं तत्र स्थितया श्रीकुन्त्या मिलनमाह—पृथां समागत्येति। कृतम् अभिवादनं अमुको ऽहं नमस्करोमीत्येवं विधिना प्रणामो येन सः आ सम्यक् पृष्टवान् यतः पितृस्वसारम् अत एव परिपृष्टा निजबान्धवा भ्रात्रादयो (१) यं सः सहस्नुषां द्रौपद्या सहितामिति नवोढात्वेन तामपृष्ट्वा तस्या एव प्रष्टुं योग्यत्वात्॥७॥

(२) प्रेमवैक्लव्ये हेतुः स्मरन्तीति तान् प्रसिद्धान् दुर्योधनकृतविषदानादीन् बहून् क्लेशान् स्मरन्ती तमाहेत्यन्वयः। क्लेशेति तैर्व्याख्यातम् तत्र प्रथमपक्षे आत्मनि चित्तेऽपीत्यर्थः। उभयत्रापि पक्षे मुनेस्तेषां तत्तद्दुःखजातं स्मृत्वा श्रीभगवन्तं प्रति प्रणयोपालम्भ इव वस्तुतस्तु यत्तेषां दुःखं जातम् उद्देश्य हर्षादि व्यभिचारिभावैः स्थायिभावं वर्द्धयितुं विचित्रगत्या लीलाशक्त्यैवः कृतमिति भावः॥८॥

(३)तान् दुर्योधनकृतविषदानादीन् बहून् क्लेशान् स्मरन्ती तत्र तत्र च क्लेशानामपायो यस्मात्तद्रूपमात्मनि मनसि दर्शनं यस्य तादृशं तं स्मरन्ती प्रेमवैक्लव्येत्यादिरूपा सती तमाहेत्यन्वयः॥८॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

परमासनमिति कृष्णा द्रौपदी नवोढा नवमचिरमूढा विवाहिता अत एव किञ्चिद्व्रीडिता सती शनैरागत्य कृष्णमभ्यवन्दत ननाम॥५॥

तथैवेति यथा कृष्णस्तथा सात्यकिश्च यथायोग्यं पूजितो बहुमतो ऽभिवन्दितश्च निषसादोपविष्टवान् तथा ऽन्ये च यादवः पार्थैः पूजिताः कृष्णं परित उपासत॥६॥

ततश्च भगवान् पृथां कुन्तीं समभ्येत्य कृतमभिवन्दनम् येन सः अतिस्नेहेनार्द्रे सजले दृशौ यस्यास्तया पृथया ऽभिरम्भितः परिष्वक्तः पितृभगिन्या पृथया परिपृष्टाः कुशलप्रश्नविषया बान्धवा वसुदेवादयो यस्य सः सहस्नुषां पुत्रभार्यासहितां तां पृथामापृष्टवान् कुशलं पप्रच्छ॥७॥

तमिति प्रेम्णा वैक्लव्यमधार्ष्ट्यं तेन रुद्धः कण्ठो यस्याः सा अश्रूणि लोचनयोर्यस्याः साः पृथा तान् भूतपूर्वान्

क्लेशान् स्मरन्ती क्लेशापायायाऽऽत्मानन्दर्शयतीति तथा तं कृष्णमाह॥८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

कृष्णा द्रौपदी॥५-६॥

तस्यै कृताभिवन्दनः अभिरम्भितः आलिङ्गितः परिपृष्टबान्धवस्तयेति शेषः॥७॥

क्लेशापायात्मदर्शनं क्लेशनाशकरस्वरूपदर्शनं जतुगृहादावनुभूतांस्तांश्च बहून् क्लेशान् स्मरन्ती तं कृष्णमाहेत्यन्वयः॥८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

सहस्नुषामित्यतो मिलनमपि तयोरेकदैव ज्ञेयम् विस्तरापेक्षया तु श्रीकुन्त्या मिलनं पश्चाद्वर्णितमिति॥७—२२॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

तदानीमर्जुनेनोढाया नमस्कारमाह—परमासन आसीनमिति। अनेन सर्वपूजानन्तरम् पश्चात् दास्येनात्मनिवेदनं कुर्वाणेव समागतेति सूचितम् आसीनमव्यग्रं तस्यां कृपादृष्ट्यर्थमुक्तम् एतदर्थं तस्याः समानत्वेन योग्यतामाह—कृष्णेति। "यो यच्छ्रद्धः स एव सः" इति भगवान् कृष्णः पञ्चात्मकः शब्दार्थशक्तिभक्तक्रीडाधारभूतः अतो व्यासो भगवान् कालिन्दी अर्जुनो द्रौपदी चेति नन्वेषा परिग्रहऽधिक्यात् दुष्टा कथमेवं प्रपन्ना तत्राह—अनिन्दितेति। दोषो नास्त्येवं निन्दापि नास्तीति सम्बन्धाभावाच्च तथेत्याह—नवोढेति। विधिसम्बन्धाद्वा अत एव किञ्चित् व्रीडिता स्त्रीस्वभावे ऽपि शनैरागमनं धार्ष्ट्याभावं सूचयति॥५॥

सह गतानां पुरस्कारं वक्तुं सात्यकेराह—तथैवेति। यथा भगवान् पूजितः एवं भगवद्भक्ता अपि पूजिताः यतस्ते पार्थाः सम्बन्धश्च तुल्य इति साधुसमागतमित्यभिनन्दनं ज्ञानशक्तिरत्र प्रकटीकर्त्तव्येति सो ऽप्यासन एवोपविष्टः अन्ये च पूजिताः आसनेषूपविष्टाः परं भगवन्तं परित उपासत॥६॥

पृथायाः स्तोत्रं वक्तुं प्रथममन्योऽन्यमनुवृत्तिमाह—पृथामिति। भगवान् पृथां समागत्य पृथानिकटे गत्वा कृताभिवादनो जातः तया च अतिहार्देन आर्द्रा दृष्टिर्यस्याः करुणया भक्त्या च आर्द्रा भवति दृष्टिः ततोऽपि अतिहार्दा लौकिकसम्बन्धेन स्नेहयुक्ता आर्द्रा भवति ततस्तया परिरम्भितः कुशलमापृष्टवान् स्वयं च पृष्ट इति लौकिकी भाषा भगवत्कृता स्थिरा जातेति निरूपितम्॥७॥

तस्यास्तोत्रार्थं प्रवृत्तिमाह—तमाहेति। प्रेम्णा वैक्लव्यमन्तःकरणस्य तादृशं प्रेम तेन रुद्धकण्ठता शरीरवैक्लव्यम् अश्रूणि लोचने यस्येतीन्द्रियवैक्लव्यं किं च स्वस्थानामपि भक्त्यैवं भवति इयं तु बहुक्लेशापन्ना तांस्तांश्च स्मरन्तीत्याह—स्मरन्ती तानिति। बहूनेव क्लेशान् स्मरन्ती क्लेशनिवृत्त्यर्थं प्रार्थयिष्यतीति आशङ्क्याह—क्लेशापायात्मदर्शनमिति। क्लेशानामपायो नाशो यस्मात्तादृशं स्वरूपस्य दर्शनमेव यस्येति दर्शनेनैव क्लेशनिवृत्तौ तदर्थं न प्रार्थना भगवता वयं कृतार्था इति॥८॥

---

* आवृतपाठो वङ्गाक्षरमुद्रितपुस्तके नास्ति।

(१) येन स इति वङ्गाक्षरपुस्तकेऽस्ति तत्र सम्यग्भाति।

(२) अयं पाठो वङ्गाक्षरपुस्तकीयः।

(३) अयञ्च नागराक्षरपुस्तके वर्त्तते।

तदैव कुशलं नोऽभूत्सनाथास्ते कृता वयम्।
(१)ज्ञातीन्नः स्मरता कृष्ण ! भ्राता मे प्रेषितस्त्वया ॥ ९ ॥
ज० पाठः(पाञ्चालेषु स्थितानस्मान्स्वयम्वरकृते यदा ॥
अनुस्मृत्या ऽऽगतो यस्त्वं तेन स्मासं सुखोषिता ॥ क ॥
इत्युक्तायां तदा कुन्त्यां प्राह योगेश्वरः स्वयम् ॥
पाञ्चालेषु स्थितानेत्य सुतांस्ते छद्मरूपिणः ॥ ख ॥
कुम्भकारस्य शालायामुषितान्सह भार्यया ॥
दृष्ट्वा गतोऽहं दिवसे तस्मिन्नेवाविलम्बितः ॥ ग ॥
निहन्तुं शतधन्वानं सत्यभामापितुर्द्रुहम् ॥
शतधन्वनि दुर्बुद्धौ हते सीरधरोऽग्रजः ॥ घ ॥
कुपितो मामनादृत्य विदेहान्विमना ययौ ॥
एतावन्तं महाकालं तदा ऽऽगमनकाङ्क्षया ॥ ङ ॥
पुर एवावसं क्वापि नागच्छं कार्ययन्त्रितः ॥
इत्येवं वादिनं कुन्ती प्राह स्नेहपरिप्लुता)॥ च ॥
न तेऽस्ति (२)स्वपरभ्रान्तिर्विश्वस्य सुहृदात्मनः।
तथापि स्मरतां (३)शश्वत्क्लेशान्हंसि हृदि स्थितः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

कृष्णा द्रौपदी ॥ ५ ॥

पूजितैर्नमस्कृतैः अन्ये च कृष्णसङ्गिनो निषेदुः ॥ ६ ॥

तत्रैवात्यौत्सुक्येन द्रष्टुमायान्तीमालक्ष्य स्वासनादुत्थाय द्रुतं तस्याः समीपमागत्य अभिवादनं चकार अति हार्द्देन अतिप्रेम्णा आर्द्रे दृशौ यस्यास्तया "प्रेमा ना प्रियता हार्द्दम्" इत्यमरः। अश्रिरम्भितः कोटिप्राणैस्त्वन्मुखच्छविं निर्मञ्छयामीत्युक्त्वा समस्तकाघ्राणमालिङ्गतः परिपृष्टा बान्धवा यस्य सः ॥ ७ ॥

क्लेशानाम् अपायो नाश आत्मदर्शनेनाङ्गदर्शनेनैव यस्य तम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

कृष्णा द्रौपदी नवोढा नवमचिरमूढा परिणीता ॥ ५ ॥

अन्ये च यादवाः पार्थैः पूजिताः पर्य्युपासत कृष्णं परित उपासत ॥ ६ ॥

अतिहार्द्देन स्नेहोद्रेकेन आर्द्रे सजले दृशौ यस्यास्तया ॥७॥

क्लेशानामपायो यस्मात् तदात्मदर्शनमात्मनि ध्यानम् यस्य तं यद्ध्यानमात्रेण क्लेशनाशस्तं साक्षात्संस्थितमाह ॥ ८ ॥

भाषा टीका।

तदनन्तर जब पाण्डवों ने आपको ऊंचे आसन पर बैठारे तब परमसुन्दरी नव विवाहिता द्रोपदी किञ्चित् लज्जापूर्वक धीरेसे आकर श्रीकृष्ण की वन्दना करती भई ॥ ५ ॥

इसी प्रकार पाण्डवों ने सात्यकिका अभिवादन कर पूजन किया तब दूसरे एक आसन पर सात्यकि बैठे, इसी प्रकार और सबों की पूजा कर पाण्डव लोग श्रीकृष्ण के समीप बैठते भये ॥ ६ ॥

तत्पश्चात् श्रीकृष्णचन्द्र अपनी फूफी श्रीकुन्ती जीके समीप जाकर वन्दन करते हुये। कुन्तीजी ने भी अति हार्द और वात्सल्य रस से भीगी हुई दृष्टि से श्रीकृष्णचन्द्र का आलिङ्गन किया तथा सब बन्धु जनों की कुशल पूछी। भगवान भी द्रौपदी सहित अपनी फूफी कीकुशल पूछते भये ॥ ७ ॥

तिस पीछे प्रेम की विकलता से रुकगया कण्ठ जिसका नेत्रों में अश्रु भरे हैं जिसके ऐसी कुन्ती बहुत से बीते हुये क्लेशों का स्मरण कर, क्लेशों के नाश करने वाले दर्शन जिनके ऐसे श्रीकृष्ण से कहने लगी ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

ज्ञातीन्बन्धून् नो ऽस्मान् यदा भ्राता ऽक्रूरः प्रेषितः ॥९॥

---

(१) ज्ञातृन्नः। (२) स्वपर इति विश्वस्य। (३) सर्वान्क्लेशान् इती मे विज० पाठः।

तत्राविध्यच्छरैर्व्याघ्रान्सूकरान्महिषान्रुरून् ।
शरभान् गवयान् खड्गान्हरिणान् शशशल्लकान् ॥ १५ ॥
तान्निन्युः किङ्करा राज्ञे मेध्यान्पर्वण्युपागते ।
तृट्परीतः परिश्रान्तो बीभत्सुर्यमुनामगात् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्तौ तूणौ इषुधी ॥ १३—१५ ॥
राज्ञे युधिष्ठिराय मेध्यान्कर्मार्हान् बीभत्सुरर्जुनः ॥ १६—१७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एकदेति युग्मकम् एकदा खाण्डवदाहाद्यनन्तरं तदानीमेवार्जुनस्य गाण्डीवादिलाभात् तथाप्यत्रोक्तिः सुखविहारप्रसङ्गात् ॥ १३—१४ ॥

रुरवः मृगविशेषाः शरभाः अष्टापदाः गवयः गोसदृशाः खड्गा गण्डकाः ॥ १५ ॥

मेध्यानिति तेषु ये मेध्यास्तान् राज्ञे राजानं याजयितुं निन्युः राज्ञ इति राज्ञि तस्य धर्मत्वादिति भावः । ये त्वमेध्या व्यालास्तेषां दुष्टानां मारणेनान्येषां दुर्मरणातिक्रमः स्वकृतेन तु तेन तेषामपि कृतार्थता स्यादित्यभिप्रायेण ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

गाण्डीवं धनुरादायेतीदं वक्ष्यमाणकथायाः पाश्चात्यं वृत्तं खाण्डवदाहात्पूर्वं गाण्डीवप्राप्त्यनुपपत्तेः ॥ १३—१८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कालिन्दीदर्शनप्रसङ्गमाह—एकदा तदैकदा विजयोऽर्जुनः वानरो हनुमत्प्रतिकृतिर्ध्वजे यस्मिंस्तं रथमारुह्याक्षया अक्षीणाः सायका ययोस्तौ तूणाविषुधी चादाय ॥ १३ ॥

सन्नद्धः कवचितः कृष्णेन सहितो विहर्तुं निर्जनं वनं प्राविशत् व्यालाः सर्पा गजा वा इदं वक्ष्यमाणकथायाः "यदा च कृष्णः सन्दिष्टः" इत्यादिकायाः पाश्चात्यवृत्तान्तः खाण्डवदहनात् पूर्वं गाण्डीवप्राप्त्यनुपपत्तेः ॥ १४ ॥

तत्रेति तत्र वने शरैर्व्याघ्रादीनविध्यज्जघान ॥ १५ ॥

तानिति तत्र मेध्यान्कर्मार्हान्मृगान् राज्ञे युधिष्ठिराय किंकरा निन्युः प्रापयामासुः भक्षणार्थशङ्कां व्युदस्यति—पर्वण्युपागत इति । पर्वप्रयुक्तकर्मण्युपस्थिते सतीत्यर्थः । ततः क्षुत्तृड्भ्यामशनापिपासाभ्याम् परिश्रान्तो बीभत्सुरर्जुनः यमुनां जगाम ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विपिनं गम्भीरम् ॥ १४ ॥

महिषान्वनमहिषान् रुरून्कृष्णमृगान् शरभानष्टपदान् खड्गान्मृगविशेषान् हरिणान्सामान्यमृगान् शल्यकान् शललान् ॥ १५ ॥

राज्ञे युधिष्ठिराय पर्वणि श्राद्धोचिते यजनकाले वा ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं भक्तिमुक्त्वा कर्माह—एकदेति । मासचतुष्टयमध्य एव अष्टकाद्यर्थम् आखेटकार्थं गमनं वानरध्वजो रथो ऽर्जुनस्यैतत्प्राप्तिमप्यग्रे वक्ष्यति इदानीमसाधन इति शङ्कया सहितस्तथा भवतीति विवाहानन्तरं च तद्वक्ष्यति वानरो हनूमान् ध्वजे यस्येति तेषु भगवत्कृपा महती निरूपिता गाण्डीवमप्यग्नेः सकाशादेव प्राप्तं तूणीरौ चाक्षयसायकौ ॥ १३ ॥

तत एव प्राप्तं त्रिविधमेतत् कृष्णेन सह भावः । सर्वेषामयातयामत्वाय फलसाधनयुक्तता वा सन्नद्धो बद्धकवचः पुनरपि युद्धं सम्भविष्यतीति पूर्वं युद्धं जातमप्यग्रे निरूप्यते अन्यथा विवाहस्य प्राधान्यं न स्यात् भगवदैच्छिको ऽयं पदार्थक्रम इति न वैपरीत्यं प्रथमं खाण्डवदाहः पश्चात् स्त्रीप्राप्तिरिति विचारितं तु तथा कृतं त्वत्रोच्यते विहर्तुमिति कर्मबन्धो निवारितः महद्विपिनमिति मृगयारूपा क्रीडा तत्रानन्ता भवतीति तदेवाह—बहुव्यालमृगाकीर्णमिति । व्याला दुष्टाः मृगा अदुष्टाः सावरणा निरावरणाश्चेति वा उभयाञ्जिहन्तीत्युत्कर्षः । तेषां मारणे सामर्थ्यमाह—परवीरहेति शत्रूणां विवेकपूर्वं युद्धं कुर्वतामपि यो वीरहा अतस्तत्र गतः ॥ १४ ॥

पञ्चविधान् द्विविधानपि मारितवानित्याह—तत्राविध्यदिति । शरैर्न तु कपटैः व्याघ्रा महिषा रुरवश्च त्रयो दुष्टत्वेन मारणीयाः तेषां चर्मनखाद्युपयोगः शल्लका अपि कठिना इति तैः सहोक्ताः परं भक्ष्याः शरभादयश्च षट् तत्र शरभगवयावभक्ष्यौ शूकरश्चेत्पूर्वमुक्तः तदापि भक्ष्यः पञ्चभक्ष्याः पञ्चाभक्ष्याश्चेति दश निरूपिताः ॥ १५ ॥

तत्रोत्तमानां कर्मोपयोगमाह—तान्निन्युरिति । किङ्करा इति महिषगर्दभादिभिस्तन्नयनप्रतिषेधः यतो मेध्याः तत्रापि पर्वण्यष्टकादावुपस्थिते ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एकदेति खाण्डवदाहाद्यनन्तरम् तदानीमेवार्जुनस्य गाण्डीवादिलाभात् ॥ १३—१५ ॥

तत्रोपस्पृश्य विशदं पीत्वा (१) वारि महारथौ ।
कृष्णौ ददृशतुः कन्यां चरन्तीं चारुदर्शनाम् ॥ १७ ॥
तामासाद्य वरारोहां सुद्विजां रुचिराननाम् ।
पप्रच्छ प्रेषितः सख्या फाल्गुनः प्रमदोत्तमाम् ॥ १८ ॥
का त्वं कस्यासि सुश्रोणि ! (२) कुतोऽसि किं चिकीर्षसि ।
मन्ये त्वां पतिमिच्छन्तीं (३) सर्वं कथय शोभने ! ॥ १९ ॥

कालिन्द्युवाच ।

अहं देवस्य सवितुर्दुहिता पतिमिच्छती ।
विष्णुं वरेण्यं वरदं तपः परममास्थिता ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मेध्यांस्तेषु कर्मार्हान् राज्ञे राजनं याजयितुं निन्युः बीभत्सुरर्जुनः ॥ १६-१७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मेध्यान् कर्मार्हान् ॥ १५ ॥
बीभत्सुरर्ज्जुनः ॥ १६-२१ ॥

भाषा टीका ।

एक दिन अर्जुन कपि जिसकी ध्वजा में ऐसे रथपर बैठ कर, अपने गाण्डीव नामक धनुष को लेकर एवं अक्षय बाणों वाले तरकसों को लगाकर ॥ १३ ॥

कवचादिकों को पहिन कर त्यार होकर वीर शत्रुओं को मारने वाला वही अर्जुन, बहुतसे व्याल और मृगों से व्याप्त ऐसे गहन वन में श्रीकृष्ण के सहित विहार करने को प्रवेश करता हुआ ॥ १४ ॥

उसवन में बहुत से व्याघ्र सूकर महिष रूरु (मृगविशेष) रस्भ गवय खड्ग हरिण शश और शल्लक इन सब जन्तुओं को बाणों मारता हुआ ॥ १५ ॥

पर्वके आनेपर उन पवित्र यज्ञार्ह मृगोंको भृत्यलोग राजा युधिष्ठिर के समीप लेजाते हुए । उस समय तृषासे व्याप्त और थका हुआ अर्जुन यमुनाजी केतट पर जाता हुआ ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सख्या श्रीकृष्णेन ॥ १८-२० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

महान् रथो ययोस्तौ उच्चरथारोहणेन दूरादृदृशतुरिति भावः चरन्तीमिति रथादिशब्दं श्रुत्वा स्वगोपनाय तत इतो भ्रमन्तीं यद्वा चरन्तीं तप इति शेषः । तच्च श्रीकृष्णो मनःप्रणिधानरूपं ज्ञेयम् उभयथा ऽपि कन्याकर्तृकं दर्शनं तद्द्वयेन जातमिति परस्परन्दर्शनं नोक्तं कृष्णाविति सनामत्वेनाप्यन्योन्यसख्येन चित्ताकर्षणात् दृश्यते इति दर्शनं रूपं चारु तद्यस्यास्तां परमसुन्दरीमित्यर्थः ॥ १७ ॥

तदेवाभिव्यञ्जयन् विशिनष्टि-- वरेत्यादिना । अनुक्तमन्यदपि सौन्दर्यमुद्दिशति प्रमदासूत्तमामिति सख्या प्रेषितः सखेव न तु स्वयं तत्कामेनेत्यर्थः । तत्र सखिशब्दप्रयोगेण श्रीकृष्णस्याप्यसङ्कोचो दर्शितः एवं रथादवरुह्य गत इति तस्य प्रेषणं च स्वपत्नीत्वकामनया अन्यथा स्वयमेवाऽगमिष्यदिति भावः ॥ १८ ॥

का देवी मानुष्यादीनां मध्ये कतमा किं नाम्नी चेत्यर्थः कस्य वा पुत्र्यसि कुतः कस्मात्स्थानात् अत्रागता ऽसीति कुत्र तिष्ठसीतित्यर्थः । यद्वा, कस्माद्धेतोः किं कर्त्तुमिच्छसीत्यर्थः कन्यामपरिणीताम् अत एव पतिमिच्छन्तीं मन्ये सुश्रोणीत्यत्रपरमसुन्दरीत्येव विवक्षितं भगिनी शब्दे स्वसृत्वमात्रस्येव रूप्या तत्र तावन्मात्रस्य प्रतीतेः वरारोहाशब्दस्याप्येषैव गतिः कर्त्तव्या शोभने, हेपरमगुणवतीत्यतः स्वानुरूपपरमसौंदर्य्यादियुक्तं पतिमिच्छतीति भावः । कथय तत्सर्वं मया पृष्टं प्रत्युत्तरय कन्यामित्यत्र सर्वमिति पाठः क्वचित् । यद्वा, हे शोभने ! इति शोभनप्रकारेण कथयितुमर्हसीति भावः ॥ १९ ॥

तत्र मदभीष्टादन्यो ऽयं पुरुष इत्याङ्क्ष्य सहसैव स्वाभिलषितं व्यनक्ति—अहमिति । देवस्येत्यादरे तथाऽपि देव्यस्मीति भावः । विष्णुं निजैश्वर्य्येण सर्वव्यापकम् अतो वरेण्यं सर्वश्रेष्ठम् अतो वरदं सर्वाभीष्टदम् अतस्तमेव पतिमिच्छती ॥ २० ॥

(१) दृष्टमणिप्रभम् (२) कुतोवा (३) कन्याम् ईति विज० पाठः ।

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

सख्या कृष्णेन ॥ १९—५८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उपस्पृश्य स्नात्वा महारथौ कृष्णार्जुनौ विशदं निर्मलं जलं पीत्वा चारु सुन्दरं दृश्यत इति तथा तां चरन्तीं काञ्चित्कन्यां ददृशतुः ॥ १७ ॥

तामिति सख्या कृष्णेन प्रेषितः फाल्गुनोऽर्जुनः शोभना द्विजा दन्ता यस्या रुचिरमाननं यस्यास्तां वरमाकाङ्क्षमाणामिव स्थितां पप्रच्छ ॥ १८ ॥

प्रश्नमेवाह–कात्वमिति । त्वं कस्या ऽसि कस्य सम्बन्धिन्यसि किं कर्त्तुमिच्छसि अहं तु पतिमिच्छन्तीं कन्यां त्वां मन्ये हे शोभने ! कथय ॥ १९ ॥

उत्तरमाह–अहमिति त्रिभिः सवितुरादित्यस्य दुहितेति कस्यासीत्यस्योत्तरं किं चिकीर्षसीत्यस्योत्तरमाह—वरेण्यं विष्णुं पतिं कामयमाना परमं तप आस्थिता ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कृष्णौ यादवेन्द्रार्जुनौ ॥ १७ ॥

सख्या कृष्णेन ॥ १८ ॥

कन्यां दीप्तामुत्पन्नरजसम् अत एव पतिं कामयमानां "कन दीप्तौ" इति धातुः "अनवाप्तपतिः कन्याजातवीर्यावरार्थिनी" इत्युत्पलमाला ॥ १९ ॥

वरेण्यं प्रार्थनीयम् ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्र प्रसङ्गे मृगा इव कन्याप्युपलब्धेत्याह—तत्रोपस्पृश्येति । उपस्पर्शनं स्नानं ततः पानं विशदत्वात् न जलानयनसङ्ग्रहः महारथाविति स्त्रीदर्शनेन शङ्का उभावपि कृष्णाविति भगवत्तेज एव विभक्तमिति न दर्शने दूषणं कन्यात्वाच्च तत्रापि चरन्ती यमुनातीरे परिभ्रमन्ती भगवन्तं द्रष्टुमागता चारु दर्शनं यस्या इति सा ऽपि पश्यतीति निरूपितं तेन प्रश्नादिकं न विरुद्धमिति भावः ॥ १७ ॥

भोग्यरूपा सेति लौकिककन्यायेनैव ग्राह्येति स्वयं गते अर्जुनस्य वैमनस्यं स्यादिति शक्तिः समास्थापितेति भगवतैव अर्जुनः प्रेषितः पप्रच्छ वरारोहात्वात् कालविलम्बं न सहते सुद्विजामिति लक्षणानि निरूपितानि रुचिराननामिति रसवत्त्वं सख्या प्रेषणान्न कपटकरणं फाल्गुनो जितेन्द्रियश्च पञ्चाप्सरोद्धारे फाल्गुने अनन्तशयने पञ्चाप्सरसां तत्स्पर्शेन मुक्तिप्रतिपादनात् । तथा ऽत्रापि तत्सम्भाषणात् सा भगवन्तं प्राप्स्यतीति तद्वचनं न दूषणं न वदिष्यतीत्याशङ्क्याह — प्रमदोत्तमामिति । प्रकृष्टेन मदो यासां ता एव वदन्ति तासामपीयमुत्तमा ॥ १८ ॥

का त्वमिति प्रश्नचतुष्टयं स्वरूपतः का देवनारी अन्या वा काचिदिति कस्यासीति सम्बन्धी पित्रादिः पृष्टः सुश्रोणीति सम्बोधनम् अत्र स्थितिरप्युक्तेति सूचितं कुतो वा ऽत्र समागतेति दैवगत्यासमागमने दोषाभावार्थं किं चिकीर्षसीति स्थिरतया पृच्छते यतो नेयमुद्विग्ना नाप्यन्यत्र गन्तुमिच्छन्ती अतस्तपस्यादिकं चिकीर्षितं पृष्टं तत्स्वस्य हितकारि न भवतीति स्वहितं सम्भावनया पृच्छति, मन्य इति । पश्चापि प्रश्ना वक्तव्याः अन्यथा परिग्रहो न युक्त इति सर्वं कथय शोभने इति तस्या भयाभावः स्वस्य प्रीतिरपि सूचिता ॥ १९ ॥

अतः कालिन्दी तन्निषेधार्थं भगवन्तमेव वरिष्यामीति पृष्टानर्थानाह—अहं देवस्येति । देवतात्वात् जातिरुक्ता सवितृत्वात् तत्र नासम्भावना दुहितृत्वात् देयैव अतो न कस्याप्यपराधः सम्भाषणे त्वया कल्पितमपि सत्यमेवेत्याह— पतिमिच्छतीति । तद्वारणार्थमाह—विष्णुमिति । तत्र हेतुः वरेण्यमिति सर्वैरेव वरणीयो भगवान् तत्रापि हेतुः वरदमिति वरं ददातीति वरणीयो वरः तेन आत्मप्रदस्त्वर्थादुक्तः किमर्थमागतेत्यस्य किं चिकीर्षसीत्यस्य च उत्तरमाह—तपः परममास्थितेति । परमं शीघ्रफलपर्यवसायि आस्थितेति फलप्राप्तेः पूर्वं मनिवृत्तिः सूचिता ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सख्या कृष्णेन प्रेषित इति कालिन्द्या स्वस्मिन्नेव निष्ठामर्जुनमावेदयितुम् ॥ १८–१९ ॥

वरेण्यमिति यो ह्यतिसुन्दरो विष्णुस्तमेव पतिं वरदं मदभीष्टसम्पादकम् ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

वहां जाकर दोनों कृष्ण (अर्जुन का भी नाम कृष्ण है) स्नान आचमन कर निर्मल जल पानकर दोनों महारथी, सुन्दर रूपवाली विचरतीहुई एक कन्या को देखते हुए ॥ १७ ॥

श्रीकृष्ण का भेजा हुआ अर्जुन उस सुन्दर जघन सुन्दरदन्तकली सुचिर मुखवाली उत्तम मनोहर स्त्रीके समीप आकर उसको पूँछता हुआ ॥ १८ ॥

अर्जुन वोला, कि—हे सुश्रोणि ! (हे सुन्दर नितम्ब वाली) आपकौन हैं और कौनकी हैं और इहां कहां से विचरती हो और क्या करने की तुमारी इच्छा है हमतौ ऐसे मानते हैं कि—तुम पति की इच्छा करती हौ, हे शोभने ! तुम अपना सर्व वृत्तान्त कहौ ॥ १९ ॥

कालिन्दी उवाच ।

श्रीयमुनाजी वोली, कि—मैं सूर्यदेवकी पुत्री हूं, और परम तप में स्थित होकर वरदाता और वरने योग्य श्रीविष्णुको मैं अपने पति होनेकी इच्छा करती हूँ ॥ २० ॥

नान्यं पतिं वृणे वीर ! तमृते श्रीनिकेतनम् ।
तुष्यतां मे स भगवान्मुकुन्दोऽनाथ[१]संश्रयः ॥ २१ ॥
कालिन्दीति समाख्याता वसामि यमुनाजले ।
निर्मिते भवने पित्रा यावदच्युतदर्शनम् ॥ २२ ॥
तथावदद्गुडाकेशो वासुदेवाय सोऽपि ताम् ।
रथमारोप्य तद्विद्वान्धर्मराजमुपागमत् ॥ २३ ॥

विज० पाठः (वसंस्तत्र हृषीकेशः शक्रप्रस्थे यथासुखम् ।
विश्वकर्माणमाहूय शिल्पविद्याविशारदम् ॥क॥
अद्भुतं कारयामास नगरं धर्मसूनवे ।
सप्रासादपुरद्वारगोपुराट्टालतोरणम् ॥ ख ॥
पुरन्दरपुरप्रख्यं स्वानां प्रियचिकीर्षया ।
अथ पार्थैरनुज्ञातः सुहृद्भिः स्वजनान्वितः ॥ ग ॥)

यदैव कृष्णः सन्दिष्टः पार्थानां परमाद्भुतम् ।
कारयामास नगरं विचित्रं विश्वकर्मणा ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अयं मां कामयेदित्याशङ्कयाह—नान्यमिति ॥ २१-२२ ॥

आदावेव तद्विद्वान् ॥ २३ ॥

प्रसङ्गात्तत्कालीनं चरित्रान्तरमाह- यदैवेति । पार्थैर्यदैव संदिष्टो विज्ञापितः श्रीकृष्णस्तदैव तेषां विश्वकर्मणा देवशिल्पिना नगरं कारयामास ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

श्रीनिकेतनं प्रेमभरेण सदा वक्षसि लक्ष्मीं बिभ्रतमपीत्यर्थः यद्वा श्रिय आश्रयं साऽपि यमाश्रितवती तं वा का न वृणीतेति यद्वा, श्रियःसर्वस्याः सम्पदो निकेतनम् इति ब्रह्मरुद्रादयो व्यवच्छिताः वीर ! हेधर्मशूरेति अन्यकामा त्वं नैवेच्छसीति भावः नन्वसौ दुर्लभः सत्यं दीनवात्सल्यात् स्वीकरोतिवित्याह तुष्यतामिति, स विष्णुर्यतो भगवान् कारुण्याद्यशेषगुणयुक्तः अत एव मुकुन्दः सर्वदुःखविमोचकः किं च अनाथजनस्य नाथान्तरशून्यस्य जनस्य संश्रयः शरणं यद्वा, भगवान् परमेश्वरोऽपि तुष्यतु यतो ऽनाथसंश्रयः । ननु, तस्मिन्नेव कुत इदृशाग्रहस्तत्राह— मुकुन्दः अनन्यकामत्वात्तस्मादेव भवाधिमोचनं भविष्यतीति भावः । यद्वा, भगवान् अशेषैश्वर्य्यप्रकटनपरः श्रीकृष्ण इत्यर्थः । य एवानाथसंश्रयो मुकुन्दः असुराणामपि गतिप्रदत्वात् (इति) श्रीवैकुण्ठनाथादयोऽपि व्यावर्त्तिताः अनेन कश्चिदेतद्विरुद्धो यमयमीसम्वादश्च परिहृतः एवं वदन्ति राजर्षे इत्यादिवत् किं च श्रीयमुनेयं खलु द्विविधया मूर्त्या वर्त्तते भगवत्प्रेयसीत्वेन साक्षाद्रूपतया सागरपत्नीत्वेनाभासरूपतया च यथैव श्रीद्वारकायां वर्त्तमानापि श्रीबलदेवेनाकृष्यमाणा तं तुष्टावेति वक्ष्यते तत आभासांशेनापि यदिस्यात्तदा धर्मरक्षार्थमवतीर्णतया लोकान्तरविशीषिकार्थमेव तत्प्रपञ्चितमितिज्ञेयम् ॥ २१ ॥

एवं जात्यादिकं तव पृष्टं कथयित्वा नामाह—कालिन्दीति । यमुनाहं समामेकपर्यायं यथास्यास्तथा ख्याता सती जले निजप्रभावमये वसामि । ननु, जले वासस्तव मत्स्या इव सर्वत्र सञ्चरन्त्याः स्यात्तत्राह- निर्मित इति । जल एव कयापि विद्यया पित्रा श्रीरविदेवेन निर्मिते भवने इति तस्य केनाप्यतर्क्यत्वं स्वेच्छया सर्वत्र सञ्चारित्वं च व्यञ्जितं स्नेहेन भवनस्योत्तमत्वं च सूचितं तथापि तस्मिन्मम मोहो नास्तीत्याह— यावदिति । अच्युतस्य न मे भक्तः प्रणश्यतीति स्वप्रतिज्ञातश्च्युतिरहितस्य भगवतो दर्शनं तत्कर्तृकाङ्गीकारं यावत्तावत्तमेव कालं व्याप्य इत्यर्थः । अत एव दर्शने सति तपः फलसिद्ध्यानानेन मे प्रयोजनमिति भावः ॥ २२ ॥

तद्विद्वानिति पूर्वमेव तदर्थं गत इति भावः । धर्मराजमिति धर्मज्ञतया तेनापि सर्वमबुद्ध्यतैवेति भावः ॥ २३ ॥

धर्मराजादीनां च तेषां सर्वेषां प्रकारान्तरेण हितमाचरदिति पूर्वकथामाह—यदेति चतुर्भिः । अत्रायं क्रमः पूर्वं नगररचनं ततः खाण्डवदाहः ततः सभाहरणं ततः कालिन्दीलाभ इति, एव-

---

(१) अनाथवत्सलः विज० पाठः ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

शब्देन पार्थवाग्वश्यत्वं तस्य बोधयति परमाद्भुतत्वे हेतुः विचित्रं चतुर्दशभुवनवर्तिविविधशोभाढ्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

बहुषु सत्सु किं विशेषेण विष्णुमेव कामयस इत्यत आह-नान्यमिति । हे वीर ! तं विष्णुमृते विनाऽन्यं न वृणे तत्र हेतुं वदन्ती तं विशिनष्टि, श्रियो निकेतनमाश्रयं श्रीर्हि सर्वोत्तमं तमेवाश्रितवत्यतोऽहमपि तमेव वृण इति भावः । दुर्लभः स कथं त्वदिच्छामात्रेण लभ्यत इत्यत आह-तुष्यतामिति । तत्र हेतुरनाथानामनन्यनाथानां संश्रयः ॥ २१ ॥

अथ का त्वम् इत्यस्योत्तरमाह—कालिन्दीति । पित्रा सविश्रा यावदच्युतस्य श्रीकृष्णस्य दर्शनं तावन्निवसामि ॥ २२ ॥

तथेति । गुडाकेशोऽर्जुनः वासुदेवार्थं तां कन्यां रथमारोप्य तद्भगवदभिप्रेतं जानन् ॥ २३ ॥

अथार्जुनाय गाण्डीवादिप्रदानात्मकं भगवच्चेष्टितमाह-यदेति । सन्दिष्ट आदिष्टः पार्थैरिति विभक्तिविपरिणामः कृष्णः प्रयोजककर्ता विश्वकर्मणा प्रयोज्य कर्त्रा विचित्रं नानाविधशिल्पोपेतमत्याश्चर्यं नगरं पार्थानामावासार्थं कारयामास ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनाथवत्सलः ॥ २१—२२ ॥

गुडाकेशः घनकेशः जितनिद्रो वा यथा कालिन्दी ऊचे तथा सोपि वासुदेवाय ॥ २३-३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यावदच्युतदर्शनमिति तत्कर्तृकाङ्गीकारपर्यन्तमित्यर्थः ॥२३-२४॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सर्वस्यापि विष्णुत्वात् तादृशसुखदानसमर्थः लोकन्यायेन तद्विभूतिः वरणीयो ऽपि भवतीति अन्येषां ततो हीनानां वरदानसमर्थोपि कश्चिद्भविष्यति कश्चिदात्मानं वा तथा मन्यत इत्याशङ्क्य निषेधति---नान्यं पतिं वृण इति । भक्तिदातारं भगवद्दातारं वा तत्त्वेन वृणे न तु पतित्वेन वीरेति धर्मसम्बोधनात् बलात्पक्षो निवारितः अवीरेति वा स निराकृतः स चेत्स्वसायुज्यं प्रापयित्वा तथाभूतां प्रयच्छति तदा परं न जान इत्यभिप्रायेणाह---तमृत इति । तस्य परिज्ञाने नियमे च हेतुमाह, श्रीनिकेतनमिति । लक्ष्म्या स एव वृत इति लक्ष्मीसहितो वा श्रीवत्साङ्को भगवानिति तस्य परिज्ञानं ननु भगवान् "नाहं वेदैः" इति वाक्यात् तपसा न सिद्धो भविष्यतीति चेत् तत्राह---तुष्यतामिति । स हि वरदो भवति तत्रेदमेव प्रथमं याचे तुष्यतामिति ततस्तुष्टे अन्यद्याच इति अभिप्रायः मे मह्यं मां प्रति यतः स लक्ष्म्या अपि प्रसन्नः ननु तद्वाक्यं बाधकमिति चेत्तत्राह- भगवानिति । ईश्वरत्वान्न नियम्यः कस्यचित् नन्वीश्वरस्यैवैतद्वाक्यमिति चेत्तत्राह—मुकुन्द इति । यदि निषिद्धानां साधनानां प्रयोजकता न स्यात् भगवत्प्रसादे तदा कस्यापि मोक्षो न सिध्येत् अतः स्वतन्त्रभक्तिविषयं तादृशं रूपदर्शनविषयं वा तद्वाक्यमिति मन्तव्यं किञ्च मा ऽस्त्वसमत्साधनं स स्वधर्मविचारेणापि सन्तुष्टो भवत्वित्याह—अनाथसंश्रय इति । येषां न कोपि नाथः तेषां सम्यगाश्रयो भवति दीनदयालुत्वात् अन्ये मा तुष्यन्तामिति निषेधार्थं वा नात्र संशयः इति वा भवति ॥ २१ ॥

नामस्थानादीन्याह- कालिन्दीति । कालिन्दपर्वते तद्रूपेण समागतात् जातेति पार्वत्या इव ममापि नियम इति सूचितं वसामि यमुनाजल इति दुर्गस्थितिरुक्ता अनेन यमुनायास्तस्याश्च भेदः प्रदर्शितः पर्वतभावापन्नादियमाधिदैविकी कालिन्दीत्येव नाम्ना विश्रुता उत्पन्ना स तु यममुत्पाद्य पश्चात्तद्दोषपरिहारार्थं यमुनामुत्पादितवान् उभयोः ऐक्यात् आधिदैविकाधिभौतिकवत् स्थितत्वात् लौकिके अभेदेन प्रयोगः नापि तपतीवत् शापान्नदीत्वं पूर्वमेव नदीरूपस्य विद्यमानत्वात् नाप्याध्यात्मिकं देवतारूपं तथा सति यमुनापरित्यागासम्भवात् अनुग्रहनिग्रहयोरेव (देवता) तदभिव्यक्तेश्च सर्वथा च भेदकसुर्यतनयात्वात् लोके प्रसिद्ध्यभावाच्च नास्तीत्याधिदैविकत्वं कल्प्यते अत्रैव स्थितौ नियामकमाह—निर्मिते भवने पित्रेति । सूर्येण यमुनाजले भवनं निर्माय भगवदर्थं रविः स्थापितवान् अतो यावदच्युतदर्शनं तत्र स्थास्यामि ततो भगवद्गृहं गमिष्यामि न तु भगवानत्र स्थाप्यः अत्रैव स्थितायाः परिग्रहो वा न नियम्यते ॥ २२ ॥

एवं तस्याः सम्वादेन रूपमवगत्य यावदर्थमेवावददित्याह तथावददिति । तत्र हेतुः गुडाकेश इति गुडाकाया निद्रायाः व्यामोहिकायाः ईश इति सोपि मोक्षदाता वासुदेवः तस्यास्तं निर्बन्धं दूरीकुर्वन् तां रथमारोप्य तमर्थं यथार्थं विद्वान् निदर्शनरूपं धर्मनिर्णायकं वा धर्मराजमुपागमत् ॥ २३ ॥

एवं साधनशक्तिसिद्ध्यर्थं तां गृहीत्वा पश्चाद्भक्तार्थं विश्वकर्मादिनाज्ञापयदित्याह-यदैवकृष्ण इति । नायं तस्य कृतिनिर्बन्धः यदैव पार्थः वाचा मनसा वा तत् कृत्वा समानीय वा स्थितः सन् पाण्डवैः सन्दिष्टः भगवत्कर्तव्यमेव सन्देशनियमेन ज्ञापितः तदैवाद्भुतं तं नगरं विश्वकर्मणा कारयामास यदि भगवानपि मनसा सृजेत् ततश्च तत्र दोषा न प्रभविष्यन्तीति गर्वाद्यभावेन दुर्योधनादीनां निराकरणं न भवतीति विश्वकर्मणैव कारयामास ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्माच्छङ्कमाना स्वनिष्ठां व्यतिरेकेणापि ज्ञापयन्त्याह-नान्यमिति । अनाथसंश्रय इति स एव नाथः स्वभक्तजनरक्षक इति विश्वासादेवाहमबलापि निर्जने वसन्त्यपि पुरुषान्तरान्न बिभेमीति भावः ॥ २१ ॥

समाख्यातेति सूर्यस्य कन्यां मां को न जानातीति स्वप्रभावं च ज्ञापयति—पित्रा निर्मिते भवने इति । पितुः सूर्यस्याप्यहं मतिवात्सल्यपात्रीति मत्प्रातिकूल्ये को नाम प्रभवेदिति भावः ॥ २२ ॥

भगवांस्तत्र निवसन् स्वानां प्रियचिकीर्षया ।
अग्नये खाण्डवं दातुमर्जुनस्यास सारथिः ॥ २५ ॥
सोऽग्निस्तुष्टो धनुरदाद्धयान् श्वेतान्रथं नृप ! ।
अर्जुनायाक्षयौ तूणौ वर्म चाभेद्यमस्त्रिभिः ॥ २६ ॥
मयश्च मोचितो वह्नेः सभां सख्य उपाहरत् ।
यस्मिन् दुर्योधनस्यासीज्जलस्थलदृशिभ्रमः ॥ २७ ॥
स तेन समनुज्ञातः सुहृद्भिश्चानुमोदितः ।
आययौ द्वारकां भूयः सात्यकिप्रमुखैर्वृतः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

रथमारोप्येति । अयि सुन्दरि ! वरेण्यो विष्णुरहमेवेत्यतः स्व पितृपदिष्टमदीयध्यानस्य स्वीयशुद्धहृदयोत्थभावस्य च प्रमाण्यादेव त्वं मां परिचिन्वित्युक्त्वा तस्या रथारुरुक्षामुत्पाद्यैवेति भावः । तां गृहीत्वा रथमारुह्येत्यमुक्तेः तद्विद्वानित्यादावेव तदर्थं गत इति भावः ॥ २३ ॥

यद्वैवेत्यत्रायं क्रमः पूर्वं नगररचना ततः खाण्डवदाहः ततः सभाहरणं ततः कालिन्दीलाभ इति सन्दिष्टः पार्थैर्यदेव विज्ञापितस्तदेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यमुनैव कालिन्दीति समाख्याता जले स्वाधिष्ठिता ॥ २२ ॥
तद्विद्वान् स्वप्राप्त्यर्थमादावेव तत्प्रवृत्तिज्ञः ॥ २३ ॥
सन्दिष्ट इति जतुवेश्मतो विनिर्मुक्तैः द्रौपदीस्वयम्वरे प्रतीतैः पाण्डवधार्तराष्ट्रविरोधनिवृत्तये धृतराष्ट्रेण राज्यभागं दत्वा इन्द्रप्रस्थे प्रेषितैः पाण्डवैः अस्मद्वासार्थं नगररचनां कुरु इत्येवं विज्ञापित इत्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

हे वीर अर्जुनजी उन श्रीनिवास भगवान् विना और किसी पतिको में नहीं वरूंगी वह अनाथों के रक्षक मुकुन्द भगवान् मेरे पर प्रसन्न होजावें ॥ २१ ॥

कालिन्दी मेरा नामहै मैं यमुना जलमें रहती हमारे पिताने घर वनाया है तिसमें रहती हूं जव तक श्रीकृष्ण जीका दर्शन होगा तव तक रहूंगी ॥ २२ ॥

इसी वातको सुन कर जाकर अर्जुनजीने वासुदेव भगवान् से कहा तव भगवान् भी उस वातके जानने वाले थे सो उस कन्याको रथ पर चढा कर ले आये और युधिष्ठिरजीके पास गये ॥ २३ ॥

जव युधिष्ठिरजीके कहनेसे पाण्डवोंके लिये भगवान्ने विश्वकर्माके द्वारा विचित्र नगर वनवाया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

किञ्च भगवानतिशयैश्वर्यगुणवानप्यर्जुनस्य धनुरादिलाभाय सारथिरास खाण्डवं नामेन्द्रस्य वनम् ॥ २५ ॥

अक्षयावक्षयसायकौ ॥ २६ ॥

खाण्डवदाहकाले वह्नेः सख्ये अर्जुनाय यस्मिन्निति सामान्यतो निर्देशः यस्यामित्यर्थः । जलस्थलयोर्दृशिर्दृष्टिभ्रमः । यद्वा, जले स्थलवत् दृक् दृष्टिर्यस्मिंस्तज्जलस्थलदृक् तस्मिन् भ्रम आसीदिति ॥ २७—२८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नितरां चिरं सुखं वसन् टीकायामर्जुनस्येत्यादिकमग्नये खाण्डवं दातुमित्यस्योपलक्षणत्वगमकम् ॥ २५ ॥

सोऽग्निरित्यनेन श्रीकृष्णाय चक्रमदादित्यत्र च प्रसिद्धमप्यत्र नोक्तं स उपभुक्तखाण्डवः । नृपेति पितामहस्य तत्सद्भावेन तस्य प्रहर्षात् ॥ २६ ॥

मोचितो भगवता ॥ २७ ॥

एवं पूर्ववृत्तमुक्त्वा पुनराचुत्य श्रीकालिन्द्यानयनानन्तरं वृत्तमाह—स इति । तेन धर्मराजेन सम्यगनुज्ञातः वारम्वारं जिगमिषन्नपि महास्निग्धस्य तस्यानुधावनमत्यन्तं बुद्ध्वा पूर्वं न चचाल अधुना श्रीकालिन्दीविवाहापेक्षया तां प्राप्तः सन्निति संशब्दार्थः सुहृद्भिरर्जुनादिभिः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदा स्वानां प्रियं कर्तुम् इच्छया तत्र नगरे निवसन्नग्नये खाण्डवं नाम वनं दातुमर्जुनस्य सारथिर्बभूव ॥ २५ ॥

स इति । स दग्धखाण्डवो ऽग्निरत एव तुष्टः हे नृप ! अर्जुनाय धनुरादीन् ददौ अस्त्रिभिरस्त्रधारिभिरभेद्यं वर्म कवचम् ॥ २६ ॥

मयश्चेति । मयः खाण्डववनवासी वह्नेः सकाशान्मोचितः सख्ये अर्जुनाय सभामुपाहरद्ददौ तां विशिनष्टि—यस्यामिति । यस्यां सभायां जलस्थलदृशि(मति)भ्रमः जले स्थलबुद्धिः स्थले जलबुद्धिरित्येवं विधो यो भ्रमः स बभूवेति ॥ २७ ॥

अथोपयेमे कालिन्दीं सुपुण्यर्त्वृक्ष ऊर्जिते ।
त्वजे० पाठः (रूपयौवनसम्पन्नां मनोनयननन्दिनीम् ।)
वितन्वन्परमानन्दं स्वानां परममङ्गलम् ॥ २९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स इति । स कृष्णस्तेनार्जुनेन समनुज्ञातः सुहृद्भिर्युधिष्ठिरादिभिरनुमोदितश्च भूयः पुनः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भगवानिति । अत्र तु क्रमोऽयं पूर्वं खाण्डवदाहस्ततः कालिन्दीलाभः ततो नगरनिर्माणं ततः सभोपहार इति खाण्डवदाहानन्तरमेवाग्नेः सकाशात्तद्रथादिप्राप्तिः ॥ २५—३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

विश्वकर्मापि भगवदुपयोगाभावे ज्ञाते न सम्यक् करोतीति भगवांस्तत्र निवसन्नेव कारयामासेति पूर्वार्द्धमुभयत्र सम्बद्ध्यते तर्हि स्थितिः स्वार्थाऽपि भविष्यतीत्याशङ्क्याह—स्वानां प्रियचिकीर्षयेति । स्वानामेव प्रियञ्चिकीर्षयन् न केवलं स्थानमुत्कृष्टं दापितवान् किन्तु साधनान्यपीत्याह—अग्नये खाण्डवं दातुमिति भगवांस्तत्र निवसन्नित्यनुवर्त्तते अन्यथा अग्निरपि सन्तुष्टो न भवेत् भगवान् भक्तानां हितार्थं गुणभावमपि प्राप्तवानिति वक्तुमर्जुनस्य सारथिरासेत्युक्तम् ॥ २५ ॥

कृतयाऽपि स्थित्वा अर्जुनेनात्रैव इन्द्रादिविजयं करिष्यामीति भगवदध्यवसायं ज्ञात्वा अग्निरप्यर्जुने सन्तुष्टो जात इत्याह—सोऽग्निस्तुष्ट इति । अग्नेः पञ्चाङ्गानि पञ्चापि दत्तवान् "धनुर्यज्ञात्तुत्पन्नमिषवश्च यज्ञजन्मा हि"इति श्रुतेः । श्वेताः हयाः सात्विकाः मथनादुद्भूताः आग्नेयाय एव अक्षयतूणीरावपि साहचर्यादाग्नेयौ सर्वैरेवास्त्रिभिरभेद्यं वर्म अन्यदेवत्यमपि "अग्निः सर्वा देवताः" इत्याग्नेयमेव ॥ २६ ॥

अन्यदपि दापितवानित्याह—मयश्च मोचित इति । अत्राशेषविशेषकथा भारतादनुसन्धेया वह्नेर्मोचितो मयः सख्ये सभामुपाहरत् भगवता मोचितः भगवते स्वं कार्यं दातुमयुक्तं भगवति न प्रभवतीति च उपकारश्च कर्त्तव्यः अतः साक्षाद्दातुमशक्तः सख्ये अर्जुनायोपाहरत् सख्ये दत्तं च भगवान् मन्यते यद्यप्यर्जुनः सखा तथाऽपि तत्सम्बन्धात् राज्ञे दत्तमिति तस्या उपयोगमाह—यस्यामिति । जले स्थलभ्रमः स्थले च जलभ्रम इति वस्तुनि न भ्रमः किन्तु द्रष्टैव सः ॥ २७ ॥

एवं मुख्यशक्त्या ऐश्वर्यरूपया स्वरूपज्ञानरूपया वा यावत्कर्त्तव्यं तत्कृत्वा तावत्तामात्मसात्कृत्वा अन्यथा सर्वात्मना अन्योपकारो न भवतीति तस्या विवाहं कर्त्तुं भगवान् द्वारकां गत इत्याह—स तैनेति । सोऽर्जुनः सखा राजा वा तेन मयेनार्जुनेन वा सम्यगनुज्ञातः स्वस्य कृतकार्यत्वं ज्ञात्वा सर्वैरेव बन्धुभिर्गमनं कृतं चानुमोदितः चकारात् दैवैरपि स्वकृतं सर्वजनीनं जातमितिज्ञापयितुमेतदुक्तं यैः सह मतः तैः सहपुनरागत इति कृत्यैवतेकृतार्थाःकृताइति न सहायार्थं तेषामुपयोगः कर्त्तव्य इति सूचितः अतः सात्यकिप्रभृतयः तत्र न विनियुक्ताः तेषां नयनानयने तु विवाहस्य प्रामाणिकत्वज्ञापकं ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अर्जुनस्य धनुरादिलाभाय सारथिरास अभूत् खाण्डवं नामेन्द्रस्य वनम् ॥ २५—२६ ॥

सख्ये खाण्डवदाहकवह्नेर्मित्रायार्जुनाय यस्मिन् यस्याम् ॥ २७-२८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

खाण्डवमिन्द्रवनम् ॥ २५ ॥

धनुरदादिति प्रथमं पाण्डवान् द्रष्टुमिन्द्रप्रस्थं भगवान् प्राप्तस्ततो नगरे कारयामास ततोऽर्जुनस्य धनुरादिलाभाय अग्नये खाण्डवं दातुं सारथिरभूत् तदाऽग्निर्धनुर्गाण्डीवं रथं वानरध्वजम् अक्षय्यौ अक्षयसायकौ तूणौ चादात् तदनन्तरं कालिन्दीलाभः इति क्रमो ज्ञेयः अन्यथा "एकदा रथमास्थाय विजयो वानरध्वजम् । गाण्डीवं धनुरादाय" इत्याद्युक्तिरनुपपन्ना स्यात् ॥ २६ ॥

मयः खाण्डवदाहकाद्वन्हेः अर्जुनेन मोचितः सख्ये अर्जुनाय यस्मिन् सभारूपे स्थाने कथम्भूते जले स्थलवद्दृक् दृष्टिर्यस्मिन् दुर्योधनस्य राजसूये आगतस्य भ्रमोऽभूत् ॥ २७—२८ ॥

भाषा टीका ।

भगवान् हस्तिनापुरमें वास करते समय पाण्डवोंकी प्रीति के वास्ते स्वर्गमे अग्निको खाण्डववनकी औषधि खवाने को अर्जुनके सारथी भये ॥ २५ ॥

उस अग्निने सन्तुष्ट होकर अर्जुनको सफेद घोडा दिव्य रथ धनुष अक्षयतरकस शस्त्रधारियोंसे नहीं भेदने लायके कवच ये सब दिये ॥ ॥ २६ ॥

अर्जुन ने अग्नि में से मय दानव को छुटाया तब उस ने सखा अर्जुन को मायाका सभा दिया जिस सभामें दुर्योधनको जलमें थलका भ्रम हुआ था ॥ २७ ॥

वे भगवान श्रीकृष्ण उन अर्जुन के कहने से और बन्धुओं के भी अनुमोदन से सात्यकि आदिकों को साथमें लेकर फिर द्वारकापुरी को पधारे ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सुपुण्य ऋतुः ऋक्षं च यस्मिन् ॥ २९ ॥

पञ्चमं मित्रविन्दाविवाहमाह—विन्दाविति द्वाभ्याम् । आवन्त्यावन्त्या राजानौ ॥ ३०—३१ ॥

षष्ठमाह—नग्नजिदिति । कौशल्यो ऽयोध्यापतिस्तस्य सत्या

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दुर्योधनवशानुगौ।
स्वयम्वरे स्वभगिनीं कृष्णे सक्तां न्यषेधताम् ॥ ३० ॥
राजाधिदेव्यास्तनयां मित्रविन्दां पितृष्वसुः।
प्रसह्य हृतवान् कृष्णो राजन्राज्ञां प्रपश्यताम् ॥ ३१ ॥
नग्नजिन्नाम कौ(स)शल्य आसीद्राजाऽतिधार्मिकः।
तस्य सत्याऽभवत्कन्या[1] देवी नाग्नजिती नृप ! ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

नाम कन्याऽभवदासीत् देवी कान्तिमती नाग्नजितीति पितृनाम्ना प्रसिद्धेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

सुपुण्ये विवाहायातिप्रशस्ते ऋतौ ऋक्षे च द्वन्द्वैक्यं तत्रापि ऊर्जिते ऋतौ रविशुद्ध्यादियुक्ते ऋक्षे तु सम्पदाद्येकतरे शुभचन्द्रे शुभग्रहयुक्तदृष्टे च विहित इत्यर्थः। स्वत एव परममङ्गलोपि इति लोकशिक्षार्थमेव तत्तदपेक्षेति भावः। यद्वा, परममङ्गलः तत्प्रभावेन स्वयमेव सर्वमङ्गलोपसत्तेरित्यर्थः ॥ २९ ॥

स्वयंवरेऽपि कृष्णे सक्ताम् आसक्तां न्यषेधताम् ॥ ३० ॥

पितृष्वसुरिति यदुवंशे स्वसम्बन्धिविवाहस्याचारप्राप्तत्वात् न दोष इति भावः। किञ्च कृष्ण; "ये यथा मां प्रपद्यन्ते" इति रीत्या कृष्यमाणचित्तत्वादपि तन्नामेत्यर्थः। शिबिदेशोद्भवत्वादस्या एव शैब्येति नाम अत एवाग्रे कुरुक्षेत्रयात्रायां श्रीद्रौपदीप्रश्ने शैब्येति सम्बोधनं व्याख्यातं च तैः शैब्ये मित्रविन्दे इति ॥ ३१ ॥

अतिधार्मिकः श्रीभगवद्धर्मपर इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

अथेति। ऊर्जिते ग्रहबलवति सुपुण्यमनुकूलमृक्षं नक्षत्रं यस्मिंस्तस्मिन् सुमुहूर्ते स्वानां द्वारकौकसां परममानन्दं विस्तारयन् परमं मङ्गलं यस्य सः विवाहितवान् ॥ २९ ॥

अथ पञ्चमं मित्रविन्दाविवाहं प्रस्तौति----विन्दानुविन्दाविति। आवन्त्यावन्तिराजौ दुर्योधनवशं दुर्योधनाधीनतामनुगच्छत इति तथा तौ न्यषेधताम् न्यवारयताम् ॥ ३० ॥

राजाधिदेव्या इति। तथा भगवान् पितृष्वसुः स्वपितृभगिन्याः राजाधिदेव्यास्तनयां राज्ञां पश्यतां सतामेव हे राजन् ! प्रसह्य हृतवान् ॥ ३१ ॥

अथ षष्ठं नाग्नजितीविवाहमनुवर्णयति—नग्नजिन्नामेति। कौ(स)शल्यः कोसलदेशाधिपतिरयोध्याधिपतिरिति यावत् तस्य देवी कान्तिमती च सत्या नामकन्या अभूत् अन्वर्थकनामान्तरमप्याह—नाग्नजितीति। नग्नजितोऽपत्यं स्त्रीति तथा हे नृप ! ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

राजाधिदेव्याः राजाधिदेवीतिनामधेयायाः ॥ ३१ ॥

नीलेत्याह्वयो नाम यस्याः सा नीलेत्याह्वया "आ प्रसह्यः स्मृतौ वाक्येऽप्यास्तु सन्तापकोपयोः" इतियादवः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

अतः सर्वसम्मतां पश्चात्तामुपयेम इत्याह—अथेति। सुष्ठु पुण्ये नक्षत्रे ऊर्जिते सर्वग्रहानुगुणे पुण्यनक्षत्रं वैदिकम् ऊर्जितत्वं ज्योतिःशास्त्रप्रशस्तत्वं वितन्वन् परमानन्दमिति सर्वेषां सम्मितिरुक्ता रुक्मिणीप्रभृतीनामपि किञ्च विवाहमात्रेण न सुखं दत्तवान् किन्तु स्वरूपतोऽपि परममङ्गलरूपः अतो विशिष्टफलदायी जात इत्यर्थः ॥ २९ ॥

विवाहान्तरमाह—द्वाभ्याम् विन्दानुविन्दाविति। द्वितीयपक्षस्थैर्ये तानप्युद्धृत्य भगवान् गृह्णाति मित्रविन्दायाः अवन्तिदेशे स्थितिः तत्रैव स्वयम्बरः दुर्योधनादयोपि गताः भगवांश्च ततः स्वयम्वरणप्रस्तावे दूराद्भगवन्तं दृष्ट्वा निकटे स्थितौ भ्रातरावाह—मया कृष्णो वरणीय इति. ततस्तौ तस्या आसक्तिञ्च ज्ञातवन्तौ तयोर्विचारेण दुर्योधनो वरणीय इति यतस्तस्यैव वशौ अनुगौ च यथा रुक्मी स्वभगिनी स्वोदरेति न तत्रान्यः प्रतिबन्धं कर्त्तुं शक्तः तथा न्यषेधतां भगवत्सम्मुखे विलम्बमानां यतः अपसार्य दुर्योधनसमीपे नेतुं प्रवृत्ताविल्यर्थः ॥ ३० ॥

ततो भगवानेतत् ज्ञात्वा तौ दूरीकृत्य रथवेगेन शीघ्रमागत्य तां जहारेत्याह—राजाधिदेव्या इति। राजाधिदेवी वसुदेवभगिनी नवमे निरूपिता सा तु लोकन्यायेन मातुलकन्यावत् भाग एव भवति अतो न दानापेक्षा कन्यायां परमन्यासक्तायां ग्राह्या न वेति विचारः सा ऽपि राजस्वधिकं दीव्यतीति भगवन्तमेव मन्यते कन्या ऽपि मित्राण्येव विन्दतीति नानाभिप्रेतं प्राप्नोति पितृष्वसुरिति कुलद्वये ऽपि तस्या विवाहः सम्मत इति बोधितम् प्रसह्येति भ्रातृभ्यामाच्छिद्य यतः कृष्णः स्त्रीणां हितकर्त्ता अन्ये च राजानः साक्षिणो जाताः तेनायं विवाहः सर्वसम्मतः सर्वसाक्षिकश्च सम्बोधनं च तादृशं सम्मतमिति सम्मत्यर्थम् ॥ ३१ ॥

तृतीयं विवाहमाह—भक्तिरूपं नग्नजिदिति चतुर्विंशतिभिः ज्ञाने सर्वे विरोधिनः भक्तौ तु प्रकृतिरेवेति व्यसनान्येवात्र बाधकानीति तान्येकेन रूपेण दूरीकर्त्तुमशक्यानीति सप्तविधा

(१) राजन् नीलेति आह्वया ॥ इति विज० पाठः।

न तां शेकुर्नृपा वोढुमजित्वा सप्त गोवृषान् ।
तीक्ष्णशृङ्गान् सुदुर्धर्षान् वीरगन्धासहान् खलान् ॥ ३३ ॥
तां श्रुत्वा वृषजिल्लभ्यां भगवान् सात्वतां पतिः ।
जगाम कौशल्यपुरं सैन्येन महता वृतः ॥ ३४ ॥
स कोशलपतिः प्रीतः प्रत्युत्थानासनादिभिः ।
अर्हणेनापि गुरुणा पूजयन् प्रतिनन्दितः ॥ ३५ ॥
वरं विलोक्याभिमतं समागतं नरेन्द्रकन्या चकमे रमापतिम् ।
भूयादयं मे पतिराशिषो ऽमलाः करोतु सत्या यदि मे धृतो व्रतैः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

साधनशक्तिरुक्ता अन्यथा त्रिभिरेव प्रेमभक्तिसम्पत्तौ पादसेवनादीनां वैयर्थ्यमेव स्यात् सख्यात्मनिवेदने च भगवता स्वधर्मस्थापनार्थं क्रियेते तत्कृत्वा भगवत्तुल्यः पश्चाद्व्यसनानि समूलं दूरीकरोतीति ज्ञापयितुं स्वयं भगवानत्र सप्तरूपाणि करिष्यति इयं च भक्तिः पाषण्डे न भवतीति ज्ञापयितुं नग्नजिद्राज्ञः कन्यात्वेन सा निरूप्यते नग्नान् वेदरहितान् जयतीति अत एव प्रसिद्धः त्वमपि कौरव्यः कौरववंशे उत्पन्नः विश्वासं करिष्यसीति न केवलं विपक्षानेव दूरीकरोति किन्तु श्रौतस्मार्त्तादिसर्वधर्मपरः अतिधार्मिकः स्वरूपतोऽपि महान् राजा तस्य गुणत्रयमपि समीचीनमिति तत उत्पन्ना नाग्नजितीत्याह—तस्येति । कौशल्येति पाठे कोशलदेशाधिपतिरयोध्याराजा सत्येति नाम स्वरूपतः फलतः साधनतश्चेयं भक्तिः सत्येति अत एव वेदविरुद्धमतेषु अधमेषु कर्मविहीनेषु भक्तिः सत्या न भवतीति द्योतितम् उत्कर्षवादा एवातो ऽन्यथा अन्यथा भक्तिशास्त्रं व्यर्थमेव स्यात् सहस्रशो भगवदंशाः दृष्टप्रत्ययान्यपि सम्पादयन्तीति शास्त्रे अनुक्ता भक्तिः न भक्तिरिति भगवत्साक्षात्कारात् पूर्वमेवैषा व्यवस्था सा च देवतारूपा अलौकिकी कन्या न कमपि भगवदंशं गृहीत्वा स्थिता ऽसाधारणी मूलभूतेनैव ग्राह्या न केवलं यतो भक्तिः प्राप्यते स एव वेदानुसारी किन्तु यत्रापि तिष्ठति तेनापि तथा भाव्यमिति नाग्नजितीत्युक्तं पितुरनुसारिणी न मातुरिति ज्ञापयितुञ्च "धन्या पितृमुखी कन्या" इति वाक्यात् नृपेति स्नेहार्थं सम्बोधनमनासक्त्यर्थं च ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पञ्चमं मित्रविन्दाविवाहमाह—विन्देति द्वाभ्याम् । आवात्यौ अवन्तीभूपालौ ॥ ३०— ३१ ॥

षष्ठमाह—नग्नजिदिति । कौशल्यः अयोध्याधिपतिः सत्येति संज्ञा ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सुपुण्यः ऋतु ऋक्षं च यस्मिन् तस्मिन् ऊर्जिते बलवति मुहूर्ते ॥ २९ ॥

आवन्त्यौ अवन्तीराजानौ ॥ ३०—३२ ॥

भाषा टीका ।

इस के अनन्तर सुन्दर बडे शुभ मुहूर्त में अपने भक्तों को परम आनन्द देते हुए श्रीकृष्णभगवान् ने परम मंगल रूप-कालिन्दी का विवाह किया ॥ २९ ॥

विन्द अनुविन्द अवन्ती के राजा हैं दुर्योधन के वशमें हैं उनने अपनी बहिन को श्रीकृष्ण में आसक्त जानकर निषेध किया ॥ ३० ॥

पिता की बहन जो राजाधिदेवी उसकी पुत्री मित्रविन्दा को श्रीकृष्णने सब राजाओं के देखते ही हरण कर लिया ॥ ३१ ॥

कौशलदेश का अति धार्मिक नग्नजित् नाम का राजा था हे नृप परीक्षित् जी ! उस के सत्या एक देवी नाग्नजिती नाम की कन्या होती भई ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वीरस्य गन्धमपि न सहन्त इति तथा तान् खलान् दुर्वृत्तान् ॥ ३३ ॥

वृषान् जयति यस्तेन लभ्याम् ॥ ३४ ॥

प्रतिनन्दितस्तं प्रतिनन्दितवान् श्रीकृष्णेन वा स प्रतिनन्दितः ॥ ३५-३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स च तां श्रीभगवते दातुमिच्छन्नपि भ्रातृव्यबृहद्बलाजरासन्धादिभ्यश्च बिभ्यदुपायमकरोदित्यभिप्रेत्याह—नेति । गोवृषानिति गोबलीवर्दवदनधिकार्थं, यद्वा; वृषश्रेष्ठान् यद्वा गोषु धेनुषु स्थितान् अदान्तान् वृषान् अजित्वा बन्धनादिना वशान् कृत्वा खलान् हिंस्रान् असुरस्वभवत्वात् तच्च द्वितीयस्कन्धे ये च प्रलम्बेलादौ

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सप्तोक्षस्यापि गणनात् मुक्तिकथनाच्च मुक्तिश्च भगवत्स्पर्शप्रभावेण देहान्ते ज्ञेया ॥ ३३ ॥

भगवान् सर्वशक्तियुक्तः किञ्च सात्वतां भक्तानां पतिः पालनशीलः (सर्वराजकुलागमनविचारेण) अतस्तत्रैव महता सैन्येनावृतः सन् जगाम ॥ ३४ ॥

स तस्मा एव कन्यां दातुं कृततादृशव्याजः अत एव प्रीतः प्रथमतस्तावल्लौकिकरीत्या आसनादिभिः पूजयन् पुनरर्चनशास्त्ररीत्या तु अर्हणेन तत्तत्पूजाद्रव्येणापि पूजयन्निति योज्यम् आदिग्रहणात् पादप्रक्षालनव्यजनादिकं गृह्यते ॥ ३५ ॥

एवं सदसि वृत्तमुक्तं ततश्चात्मीयैः सहाभ्यन्तरकक्षामानीते भगवति वृत्तमाह—वरमिति । विलोक्य चन्द्रशालागवाक्षत इति ज्ञेयम् । अभिमतम् आत्मनश्चिरादभीष्टं सर्वेषां च सम्मतमित्यर्थः । यतः रमायाः पूर्णलक्ष्मीरूपाया रुक्मिण्या अपि पतिं तया पतित्वेन नित्यमाश्रितमिति सर्वोत्तमगुणामित्यर्थः । अतः सापत्न्यदुःखमपि न वितर्कितमिति भावः । सम्यक् वरौचित्येनान्तःपुरपर्य्यन्तमागतं विलोक्य साक्षाद्दृष्ट्वा चकमे भावविशेषेण क्षुभ्यन्ती सङ्कल्पयामासेत्यर्थः। नरेन्द्रस्य कन्येति कौमल्येन क्षोभासहत्वं दर्शितम्. सङ्कल्पमेवाह–भूयादिति । अनलः चिरमिष्टदेवतात्वेनार्चितोऽग्निः मे आशिषः सत्याः सफलाः करोतु तत्रोत्कण्ठास्वाभाव्येन तदर्चनसम्यक्त्वेपि सन्दिहानेव सासगद्गदमाह यदीति यदि तत्पूजादिनियमो यत्नेन रक्षित इति आशिषोऽमला इति पाठे अयं पतिरेव सत्याः करोत्वित्यन्वयः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नेति । खलान् दुर्वृत्तान् वीराणां गन्धमपि न सहन्त इति तथा तान् सोढुमशक्यान् गोवृषान् वृषभान् यो जयति तेन लभ्यां तां नाग्नजितीं तान् गोवृषानजित्वा गा अनुधावमानानिति गोशब्दाभिप्रायः वोढुमुद्वोढुं न शेकुः न प्रबभूवुः ॥ ३३ ॥

तामिति । एवं स्थिते भगवान् तां वृषजितैव लभ्यां श्रुत्वा कौसल्यपुरमयोध्यां जगाम ॥ ३४ ॥

स इति । स नग्नजित् प्रत्युत्थायासनादिभिर्महता अर्हणेन पूजासाधनेन पूजयन्ननुमोदितश्च भगवन्तमाह ॥ ३५ ॥

उक्तिं विवक्षुस्तावत् नाग्नजित्युत्साहमनुवर्णयति—वरमिति । नरेन्द्रकन्या चकमे अकामयत किमित्ययमेव मे मम पतिर्भूयात्, कथम् ? मदिच्छामात्रेण भूयादिति स्वयमेवाशङ्क्य कामयते मे ममाशिषः कामाः अमला निर्विघ्नाः सत्याः सतीश्च यथार्थाश्च करोतु भगवानिति शेषः । तत्र हेतुमुद्भावयति, यद्यहं धृतं व्रतं यया सा कृतपुण्या भवेयम् इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वीरान् शूरान् गन्धयन्ति हिंसयन्तीति वीरगन्धाः तान् "गन्धो लेशे च हिंसायां घ्राणग्राह्ये प्रकीर्तितः" इति । वीरस्य वाहोर्गन्ध इव गन्धो येषां तथा तान् "वीरो वाहौ हरौ शक्रे" इति वा महान्तो घना मेघा यथा नीलास्ते तथा तान् यद्वा महाकठिनान् महामुद्गरानिव स्थितान्वा "घनाः खलीनसम्पातमेघकाठिन्यमुद्गराः" इति ॥ ३३ ॥

वृषजिल्लभ्यां लब्धुं योग्यां सैन्येन सेनासमूहेन ॥ ३४ ॥

गुरुणा बहुमानेन महित्वेन ॥ ३५ ॥

अभिमतमभीष्टं वरं वरणयोग्यरूपं "वरो ना रूपजामात्रोर्देवादेरीप्सितवृतौ" इति. आशिषां भार्य्याभिलाषाणां पतिः साधकः "आशीरुरगदंष्ट्रायां शुभवाक्याभिलाषयोः" यदि मे मया व्रतः व्रतसमूहो धृतः अनुपयुक्तत्वेन निधिवत् भवत्कृतस्तर्हि स सत्यः सच्चिदानन्दात्मा श्रीकृष्णः करोतु मम पाणिग्रहणं करोत्विति शेषः । व्रतानां समूह इत्यस्मिन्नर्थे अच् प्रत्ययः यदि सत्यो धृतो व्रतोऽस्ति तर्हि स व्रतः स्वफलत्वेन कृष्णं नः पतिं करोत्विति वा ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

खलान् हिंस्रान् असुरस्वभावत्वात् तच्च द्वितीयस्कन्धे ये च प्रलम्बखरदर्दुरेत्यादि सप्तोक्षाया गावो गणनात् मुक्तिकथनाच्च । मुक्तिश्च श्रीभगवत्स्पर्शस्वभावेन देहान्ते ज्ञेया ॥ ३३—४३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सा भगवन्निमित्तमेव कथं स्थितेति शङ्कां परिहर्त्तुं तत्प्राप्तौ व्यसनानीव प्रतिबन्धकाः वृषाः स्थिता इत्याह—न तां शेकुरिति । अतो नृपा राजसाः अत एव तां वोढुं सप्त गोवृषान् अवध्यान् रुधिरसम्बन्धमपि कारयितुमयुक्तान् स्वतः अजित्वा तां वोढुं न शक्ताः सप्तभिर्मिलितैः जये सप्तानां सा भवतीति वैदिके पक्षे; स निषिद्ध इति नग्नजिता न क्रियते "तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दत" इति श्रुतेः । वार्ष्णीद्रौपदीप्रभृतिषु ते दश प्राणाः एते चेन्द्राः पञ्चमुखो वा महादेव इति कालवशात् पुष्टिवशाद्वा प्रलयात्पूर्वमेवं भवतीति न मर्यादायामेवं कर्त्तुं युक्तम् तस्माद्भक्तिः भगवतैव प्राप्तव्या ज्ञानेन च भगवत्त्वमिति पूर्णबोधा एव भगवद्भक्ता भवन्ति तान् वृषान् अजितत्वार्थं वर्णयति—तीक्ष्णशृङ्गानिति । शरीरेण दुष्टता निरूपिता ; अजेयता च दुर्मर्षानिति दुष्टो मर्षः क्रोधो येषाम् इति स्वभावदोषो निरूपितः अन्तःकरणदोषो वा, इन्द्रियदोषानाह—वीरस्य गन्धमपि न सहन्त इति खलानिति सहजो जीवदोषः आसुरास्ते जीवा इति अतो दोषचतुष्टयादजेयाः ॥ ३३ ॥

अतः सर्वेषु निवृत्तेषु भगवान् प्रवृत्त इत्याह—तां श्रुत्वेति । यो हि व्यसनापनुत् स एव विषय इति लोके फलिष्यति—

"क्षुत्पिपासे तथा रोगाः कर्माणि द्विविधानि च ।
लोकोपद्रवरूपाणि चत्वार्यावश्यकानि हि ॥
द्यूतं पानं स्त्रियश्चेति त्रीण्यनावश्यकानि हि ।
मृगयादिर्न सर्वेषां तस्मान्न व्यसनानि हि ॥
विशेषेणासनं यत्र व्यसनं तत्प्रकीर्त्तितम् ।
ज्ञाते ऽपि दोषे यस्यास्ति न निवृत्तिस्तदेव तत् " ॥

यत्पादपङ्कजरजः शिरसा बिभर्त्ति श्रीरब्जजः स गिरिशः सह लोकपालैः ।
लीलातनूः स्वकृतसेतुपरीप्सयेशः काले दधत्स भगवान् मम केन तुष्येत् ॥३७॥
अर्चितं पुनरित्याह नारायण ! जगत्पते ! ।
आत्मानन्देन पूर्णस्य करवाणि किमल्पकः ॥ ३८ ॥
श्रीशुक उवाच ॥
तमाह भगवान् हृष्टः कृतासनपरिग्रहः ।
मेघगम्भीरया वाचा सस्मितं कुरुनन्दन ! ॥ ३९ ॥

श्रीमद्वल्लभार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवानेव तानि दूरीकर्त्तुं शक्त इति वृषजिन्मात्रलभ्यां तां श्रुत्वा समर्थो भगवान् सात्वतां भक्तानां पतिः अन्यथा भक्तोद्धारो न भवतीति स्वयं जगाम कौशल्याः कोशलदेशराजानः तेषां पुरमयोध्यां महता सैन्येन वृत इति महत्त्वाकाङ्क्षिणो राज्ञः सन्तोषार्थं 'देवानां पूरयोध्या' इत्यादिश्रुतौ नगर्या अपि दैत्यनिवारकत्वमुक्तम् ॥ ३४ ॥

ततस्तस्याभिनन्दनमाह—स कोशलपतिरिति । महांश्चेत् नानुमन्येत तदा बलादनभिप्रेतानां सम्बन्धिनी समीचीना न भवतीति तस्य पुरस्कार उच्यते लौकिकन्यायेन स करिष्यतीति शङ्कां वारयितुमाह—प्रीत इति । प्रत्युत्थानमासनं च आदिभूतो येषां स्वयनुपविष्टः गुरुणा अर्हणेनेति अमूल्यद्रव्यैः पूजयामास एवं कर्तुः कन्यादानम् अभिप्रेतं भवतीति ततः प्रत्यनन्दत साधुसमागतमिति प्रतिनन्दनं च कृतवान् कदाचिद्भगवान् कृपां कुर्यात् तदा कन्या कृतार्था भविष्यतीति अनेन राजा सन्दिग्ध इत्युक्तं वृषजयाभावे पि ॥ ३५ ॥

अन्ये तु निस्सन्दिग्धा एव प्रतिज्ञापूरणाभावेपि तन्मात्रादयः कन्या चेत्याह—वरं विलोक्येति । कन्यया यो वरणीयः सर्वैरपि सो यं स्वयमागतो वरायितुं तत्रापि स्वस्याभिमतं नरेन्द्रकन्या स्वयमपि विचक्षणा प्रहतश्च भगवद्वरणमार्गं इति निरूपयितुं विशेषणमाह—रमापतिमिति । दृष्ट्वा दर्शनफलं प्रार्थयति, भूयादयं मे पतिरिति. ननु, धर्मादीनां भगवति सामर्थ्याभावात् कथं भगवान् पतिर्भविष्यतीति आशंक्याह–आशिषो ऽमलाः सत्याः करोत्विति. अयं भगवानेव एतत्सर्वं सम्पादयितुं स्वस्मिन् स्वयमेव शक्तः नन्वयं फलरूपः कथं त्वकृते साधनतामापद्यत इति चेत् तत्राह—यदि मे धृतो व्रतैरिति. व्रतैर्भगवन्नियमैः यैर्भगवान् वशो भवति तादृशैश्च धृतः तदा मत्सदधीन इति मे निर्दुष्टा आशिषः सत्याः करोतु अनेन लोकप्रतीत्या गोपिकासु अन्यादृशोप्याशिषः सत्याः करोतीति सूचितम् अतो मम नास्त्येव सन्देह इति भावः । अनेन सर्वासां भगवान् अभिप्रेत इति निरूपितम् अन्यथा व्रतकरण एव विरोधं कुर्युः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वोढुं विञ्योढुम् ॥ ३३—३४ ॥
कृष्णं पूजयन् प्रतिनन्दितः कृष्णेनादृतो ऽभूत् ॥ ३५ ॥
विलोक्य चन्द्रशालागवाक्षतः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वीरस्य गन्धमपि न सहन्ते इति तथा तान् ॥ ३३ ॥
वृषान् जयतीति वृषजित्तेन लभ्याम् ॥ ३४ ॥
श्रीकृष्णेन प्रतिनन्दितः सः नग्नजित् श्रीकृष्णं पूजयन् प्रीतो ऽभूत् ॥ ३५ ॥
नरेन्द्रकन्या सत्या रमापतिमभिमतं वरं विलोक्य अयं मे पतिर्भूयादिति चकमे कामवत मे आशिषः कामान् सत्याः सतीः अयं करोतु स्वप्राप्तौ स्वयं प्रापको भवत्विति भावः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

उस राजा का प्रणथा कि जो सात वैलोंसे लड वो जीतैगा तिसको मै कन्या दोंगा वे सात वैल वडे सींगों वाले वडे कठोर वीरकी गंधको भी नहीं सहनेवाले वडे दुष्टथे उनके जीतने विना कोई राजोंने उसका विवाह नहीं करसकाथा ॥ ३३ ॥

कृष्ण भगवान् उस कन्या को वैलोंके जीतनेसे मिलने वाली सुन कर वडी सेना को साथमें लकर कौशलपुर को आप चले गये ॥ ३४ ॥

उस कोसलपति राजाने भगवान्‌के आनेसे वडे प्रसन्न होकर भगवान् प्रत्युथान आदिक सत्कारों से औभेदट आदि से आनन्दित होकर पूजन किया ॥ ३५ ॥

उन श्रीकृष्णरूप वरको आय देखकर अपने वडे अभिमत समझ कर राजपुत्री नाग्नजितीने लक्ष्मीपति की इच्छाकी मन में कहा कि यहि मेरे पति होवै यदि मैने व्रत से परमेश्वर को धारण कियाहै इसके यही निर्मल फल मेरेको मिलैं ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हे नरेन्द्र ! राजन्यबन्धोः क्षत्रियस्य शुल्कदा द्रव्यादिप्रदाः ॥ ४० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

विज०पाठः (अन्यत्र काले विदुषः स्वयम्वरादयाचितारं वरमाहुरुत्तमम् ।
स हि प्रभूणां पुरुषार्थभागिनां वेलां विनाह्वाययति क्षितीश्वर ! ॥०॥
नरेन्द्रयाच्ञा कविभिर्विगर्हिता राजन्यबन्धोर्निजधर्मवर्तिनः ।
तथाऽपि याचे तव सौहृदेच्छया कन्यां त्वदीयां न हि शुल्कदा वयम् ॥४०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

अर्चितं पुनरिति अर्चितं तु सन्तमित्यर्थः । नग्नजिदिति शेषः नारायण हे सर्वजीवाश्रय ! अतो जगत्पते सर्वद्रव्यस्वामिन् ! विशेषतः स्वानन्दपूर्णस्य तवेत्याद्यप्रयोगस्तथाग्रे प्रत्यक्षत्वेपि परोक्षवादः परमगौरवात् अतो ऽहं किं तव करवाणि तत्राप्यल्पकः अल्पतोऽप्यल्पः ॥ ३७ ॥

पुनस्तस्य माहात्म्यविशेषेण तदेवोपपादयन्ति-यदिति-दयादीनां यथा पूर्वं श्रैष्ठ्यं तथा निर्देशश्च कनिष्ठकानिष्ठक्रमेण निजातितुच्छतां बोधयितुं तत्राब्जजाद्रिशस्य कनिष्ठत्वं पुत्रत्वेन शिष्यत्वव्यवहारात् अब्जजस्य साक्षादेव श्रीकृष्णाष्टादशाक्षरोपासकत्वाच्च योऽदधत् अदधात् इति सर्वावतारित्वं सूचितं परीप्सयेश इति क्वचित्पाठः परीप्सया परिपालनेच्छयेत्यर्थः । स कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्यादौ प्रसिद्धो भगवान् केन हेतुना साधनेन वा ममाधमस्य तुष्येत् तन्न सम्भावयामीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

तमाहेत्यर्द्धेन तदीयस्य महाभाग्यस्य सूचनं तत्रापि मेघेत्यर्द्धेन तन्माधुर्य्यकृपाभ्यां हृतमनस्त्वस्य कृत आसनस्य चिरमर्पितस्यापि परिग्रहः स्वीकारो येन स इति निजाभिलषितस्य परमभक्त्या स्वीकारदर्शनेन मुदा सम्यगुपवेशात् सस्मितमिति स्वभावादेव तत्रापि विशेषतः स्वाभिलषितलाभात् किञ्चिल्लज्जातश्च अत एव कौतुकात् सम्बोधयति कुरुनन्दनेति ॥ ३९ ॥

तादृशोऽप्ययं स्वजनप्रेमानन्दमयनरलीलामेवानुसरन्नस्मि तत्रापि त्वद्विधप्रेम्णा क्वचित्तदुचितमर्य्यादामप्युल्लङ्घयन्नस्मीति सिद्धान्तव्यञ्जिकया क्षत्रियोचितप्रार्थनाचातुर्य्याह— नरेन्द्रेति । एतच्च श्वशुरोचितसम्बोधनं सम्बन्धस्य दृढीभावाय कविभिः श्रीव्यासादिभिः राजन्यबन्धोः क्षत्रियाधमस्यापि विशेषेण गर्हिता तत्र च निजधर्मानुवर्त्तिन इत्यर्थः । बलेन हरणस्यैव तत्र श्लाघ्यत्वात् तव सौहृदेच्छया त्वया सह सु(स्व)सम्बन्धार्थं यद्वा तव यत्सौहृदं मयि प्रेम तेन या मदिच्छा तया क्षत्रियधर्ममेव कथयन् बलीवर्दबन्धनरूपं तच्छुल्कं विचार्य्य निगूढनर्ममाह न हीति वयं क्षत्रियाः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथोक्तिमाह-अर्चितमिति । यद्यपि सः कौसलपतिः प्राहेत्यनेनैवास्य राजोक्तित्वलाभस्तथापि वरमित्यादिना व्यवहितत्वाद्त्रार्चितमाहेत्युक्तं पुनःशब्दो वाक्यालङ्कारे हे नारायण ! हे जगत्पते ! स्वानन्देनैव पूर्णस्य तवाल्पकः क्षुद्रो ऽहं किं करवाणि न किमपि प्रियं कर्तुं शक्त इत्यर्थः । यद्वा, किङ्करवाणि किङ्करोहमत आज्ञापयेत्यर्थः । आत्मनः स्वाभाविककिङ्करतां द्योतयितुं नारायणेत्यादिसम्बोधनम् आत्मानन्देन पूर्णस्येति विशेषणं चेत्थमवगन्तव्यम् ॥ ३७ ॥

अथ परत्वं व्यनक्ति-यत्पादेति । अब्जभवो ब्रह्मा स रुद्रः लोकपालैश्च सहितः श्रीर्लक्ष्मीश्च शिरसा यस्य तव पादपङ्कजरजो बिभर्त्ति एकवचनं प्रत्येकाभिप्रायकं नाहं नारायणः किन्तु यदुष्वन्यतम इत्यत आह—लीलातनूरिति । स्वेन त्वया कृता ये धर्मसेतवो धर्ममर्यादास्तेषां परित्राणेच्छया काले धर्मज्ञानहानिकाले लीलातनूः लीलाविग्रहवान् अनेनाकर्मवश्यत्वमुक्तं दधद्विभ्राणः अनेन नारायण एव सन् धर्मपरित्राणाय यदुषु त्वमवतीर्ण इति लभ्यम् एवम्विधो भगवान् मम केन कैङ्कर्येण तुष्टो भवेत् ॥ ३८ ॥

तमिति । कृत आसनपरिग्रहो येन स कृष्णस्तं कौसल्यं हे कुरुनन्दन ! सस्मितेन सहितं यथा तथा प्राह ॥ ३९ ॥

उक्तिमेवाह- नरेन्द्रेति । हे नरेन्द्र ! यद्यपि स्वधर्मनिरतस्य राजन्यबन्धोः क्षत्रियस्य याच्ञा विगर्हिता निन्दिता प्रतिषिद्धेति यावत् तथापि सौहृदेच्छया त्वद्बन्धुत्वेच्छया त्वदीयां कन्यां याचे वयं शुल्कदा द्रव्यादिप्रदाः न भवामः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मना स्वलाभेन ॥ ३७ ॥

स्वकृतसेतुपरिप्सया स्वकल्पितवर्णाश्रमलक्षणसेतुपालनेच्छया मयि स्थितः स्वेनैव कृतेन कर्मणा ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

विदुषो विद्वांसः स्वयम्वरादन्यत्र काले अयाचितारं वरमुत्तममाहुः पुरुषार्थभागिनां प्रयोजनांशभाजां प्रभूणां मध्ये स अर्थार्थी तां वेलां कालं विनाह्वाययत्यात्मानमिति शेषः । आह्वानमिति पाठे सो याचिता स्वयम्वरकालं विनापि स्वहूतिं प्रभूणामाह्वानमर्हतीति शेषः । वेलेति पाठे प्रभूणामाह्वानं विनापि स एव वेलाकालः स्वयम्वराख्य इत्याहुरित्यर्थः ॥ ० ॥

सामान्यमुक्त्वा विशिनष्टि—नरेन्द्रेति । राजन्यबन्धोः राज्ञां वंशे जातस्य निजधर्मवर्तिनः क्षात्रधर्ममनुवर्तमानस्य शुल्कदा वेतनप्रदाः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अग्रे यत्पादपङ्कजेति श्लोकः कन्याया एव प्रार्थनारूप इति केचित् केचित्तु राज्ञ इत्यग्रे पठन्ति तत्र प्रसादः कन्याया एव युक्तः अतो ऽत्रैव व्याख्यायते पूर्वं स्वमतविश्वासेन भगवान् करिष्यतीत्युक्त्वा ईश्वरस्य को वा नियामक इति तस्य तोषार्थमाकाङ्क्षां प्रकटीकुर्वती प्रसादमेव प्रार्थयति—यत्पादेति । भगवत्प्रसादे हि भगवानेव प्राप्यते तथैव च काम्यते तदति-दुर्लभं यत्तस्य रज एव सर्वैः कामितमित्याह — यस्य पादपङ्कजरजः शिरसा बिभर्त्ति श्रीः अब्जजो ब्रह्मा गिरिशो महादेवस्तत्सहितः लोकपालैश्च सहितः रजसा हि भगवदीयं शरीरं भवतीति पूर्वमुक्तं तदा भगवान् निस्सन्दिग्धं प्राप्यते स्वतन्त्रा भक्तिर्वा भवति तत्रापि शिरसि बिभ्रति एतच्छरीरवियोगो प्रथमं तत एव देहारम्भकाः परिष्वङ्गं कुर्वन्तीति । लक्ष्म्या अपि भगवदवतारेषु अवतारो ऽपेक्षित इति सर्वेष्वेव देहेषु यथा भगवत्सम्बन्धो भवति तदर्थं मृग्यमेव ब्रह्मादीनामपि स्वाधिकारसमाप्त्यनन्तरं यथा तथा भवति तदर्थं धारणं पुनरधिकारनिवृत्यर्थं नन्वितः पूर्वास्ते कथं बिभ्रतीत्याशङ्क्याह—लीलातनूरिति । यो भगवान् स्वकृतानां धर्ममर्यादानां परीप्सया रक्षितुमिच्छया लीलातनूर्दधत् भवति तेन चरणरजस्सम्बन्धप्रार्थना युक्तेति भावः । एवं सर्वप्राप्यो ऽयमेवेत्याह—असाविति । स पुरः स्फुरतीति साधनविलम्बः सोढुमशक्य इति प्रसाद एवैतत्कार्यं सिध्यतीति केन वा उपायेन तुष्येदिति जिज्ञासां गत्वा चरणयोः पतित्वा प्रार्थनीयः आहोस्विदन्यो वा कश्चिदुपाय इति भगवत्वादेव दानादिपक्षो निराकृतः ॥ ३७ ॥

अचिन्तितमपि कल्पयिष्यतीति सम्भावनया मेनारघः अत एव भगवान् तमुपायं कल्पितवानित्याह— अर्चितमिति । पुनः पूजयित्वा भगवत्प्रेरणया स्वयमेव राजा किञ्चित् प्रार्थितवान् इति वक्ष्यमाणप्रकारं यथा कन्यामनोरथः सिध्यति अन्तर्बहिः पूर्णस्य नियामकस्य किं वक्तव्यं किं कर्त्तव्यमित्यभिप्रायेणाह—नारायण प्रेरक ! जगत्पते बहिर्नियामक ! अतो यथेच्छसि तथैव कारयसि तस्मान्न किञ्चित् वक्तव्यं किञ्च अपूर्णं हि केनचित् क्रियया पूर्यते अयं तु पूर्णानन्देनैव पूर्णः आत्मैव आनन्दः व्यापकत्वे विरलता स्यादिति बृहत्वलक्षणं पूर्णत्वमाह पूर्णस्येति । तत्राप्यहमल्पकः अत्यल्पः कुत्सितो ऽल्पो वा अनानन्दत्वात् ॥ ३८ ॥

प्रस्तावनार्थमेव भगवांस्तं प्रेरितवान् यथा याचितो ऽपि न प्रत्याख्याति अतो ऽवसरं प्राप्य भगवान् भक्तहितार्थी तं याचितवानित्याह— तमाहेति । भगवानिति समर्थः पूर्णः पूर्णयाचनं न विगीतं प्रत्युपकारसम्भवात्कृष्ण इति स्त्रीणां हितः कृतासनपरिग्रह इत्यव्यग्रः तस्यासनं चेत्परिगृहीतमन्यदपि परिग्राह्यमिति न हि भोजनार्थमुपविष्टस्तृप्तः पूर्वमुत्तिष्ठति न वा तदा याचनं दोषाय तस्य याचनं सर्वमेव दुःखं भक्षयतीति मेघगम्भीरयेति सस्मितमिति किञ्चिन्मोहयन् याचता प्रयच्छति कन्यामेव न त्वात्मानं तथा सति कन्या अग्राह्या स्यात् सम्बोधनं विश्वासाय ॥ ३९ ॥

भगवान् याचनदोषं परिहरन् याचते— नरेन्द्रेति । स्त्रीणां हितार्थमवतीर्णस्य येन केनाप्युपायेन तद्धितं साधनीयमिति मम न दोषः तथा ऽपि राजन्यनाद्य कुर्वतस्तद्विरुद्धं न कर्त्तव्यमिति तदर्थं सामान्यन्यायमाह—राजन्यबन्धोर्याच्ञा कविभिर्विगर्हिता ब्रह्मवृत्तिरेव सा नरेन्द्रेति सम्बोधनेन सम्मतिः प्रदर्शिता यागविचारे यागादाविन्द्रः प्रार्थ्यत इति नरनाथे प्रार्थना न विगीतेति सूचितं स्तुतिरप्यनेन कृता कविभिरिति विचक्षणैः तैरेवं मन्यते भगवता वीर्यं क्षत्रियेभ्यो दत्तं यत्किञ्चिदपेक्षितं तद्वीर्येणैव साधनीयमिति अनेनादाने बलादपि नेष्यामीति सूचितम् आपत्सु याचनं न दुष्यतीत्यत आह—निजधर्मवर्त्तिन इति । निजधर्मो वीर्यं रागे उत्पन्ने रागः एव निवारणीयः अनिवृत्तौ वा स्वधर्मः कर्त्तव्यः ततो मरणं प्राप्तिं वा मरणेपि परतः प्राप्नोति तस्माद्वीर्यमेव कर्त्तव्यं तथा ऽपि याच इत्याह—तथापीति । एवं करणे हेतुः सौहृदेच्छया यथा त्वदीया कन्या अभिलषिता एवं सौहार्दमपि ततो वीर्ये द्वयं न सिद्ध्यति ईश्वरत्वात् कापट्येव जयो जयो न भवतीति कदाचिद्गमने ऽपि न मन्येतेति याचनं धर्मपरीक्षार्थं वचनं च कन्या देयैवेति नातीव भारः । ननु पूर्णो याचन् प्रतिदास्यतीति शङ्कामाह—न हि शुल्कदा इति । मूल्ये दत्ते दासी भवतीति तत्रापि वयं वीर्यमेव परं शुल्कं प्रयच्छामः श्रोत्रियमत्या कदाचिच्छुल्कं याचेरन् भवन्तः कन्यायाः कुशिका वयमिति नवमे तथा निरूपणात् राजा तु याचनात्पूर्वं देयत्वेन विचार्य प्रतिज्ञाञ्च पूरयिष्यामीति कष्टे भगवांश्च न विनियोक्तव्य इति तूष्णीं स्थितः रागे सति कष्टमपि करोति नान्यथेति ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

परीप्सया परिपालनेच्छया तत्तत्काले दधत् प्रपञ्चे प्राकट्यात् पुष्यन् यः स्वयमधुना वर्त्तते सः ॥ ३७—३९ ॥

राजन्यबन्धोरतिनिकृष्टक्षत्रियस्यापि अहं राजन्यश्रेष्ठो ऽपि याचे किन्तु वयं न शुल्कदा न द्रव्यादिदायिनः ॥ ४०—४१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वकृतसेतूनां परीप्सया पालनेच्छया लीलातनूः काले तत्पालने दधत् अस्ति स भगवानयं मम केन सुकृतेन तुष्येत् ॥ ३७-३९ ॥

स्वानन्यभक्तायां सत्यायां प्रीत्यतिशयं द्योतयितुमाह--- नरेन्द्रेति । राजन्यबन्धोर्निकृष्टक्षत्रियस्यापि किं पुनरुत्कृष्टस्य ममेति भावः । तर्हि उत्कृष्टो धनं दत्वा कन्यां गृह्णातु तत्राह--- न हीति ॥ ४० ॥

राजोवाच।

को ऽन्यस्ते ऽभ्यधिको नाथ! कन्यावर इहेप्सितः।
गुणैकधाम्नो यस्याङ्गे श्रीर्वसत्यनपायिनी॥ ४१॥
किन्त्वस्माभिः कृतः पूर्वं समयः सात्वतर्षभ!।
पुंसां वीर्यपरीक्षार्थं कन्यावरपरीप्सया॥ ४२॥
सप्तैते गोवृषा वीर! दुर्दान्ता दुरवग्रहाः।
एतैर्भग्नाः सुबहवो भिन्नगात्रा नृपात्मजाः॥ ४३॥
यदिमे निगृहीताः स्युस्त्वयैव यदुनन्दन!।
वरो भवानभिमतो दुहितुर्मे श्रियः पते!॥ ४४॥

भाषा टीका।

जिस भगवान्के चरणरजको श्रीमहादेवजी तथा लक्ष्मीजी और ब्रह्माजी और सब लोकपालभी मस्तकसे धारण करते हैं जो भगवान् अपने धर्ममर्यादाके पालनेके लिये समय पर लीलाशरीर को धारण करतेहैं वे भगवान् मेरी किस सेवासे सन्तुष्ट होंगे॥ ३७॥

राजाने भगवान् का पूजन किया फिर कहा-कि हे नारायण! हे जगत्पते! आपतो अपने स्वरूपानन्द से परिपूर्णहो आपकी सेवा मैं क्षुद्र क्या कर सकताहूं॥ ३८॥

श्रीशुक उवाच।

हे कुरुनन्दन! श्रीभगवान् प्रसन्न होकर आसन पर विराजकर मन्दहास पूर्वक मेघसी गंभीरवाणी से बोले॥ ३९॥

हे राजन्! क्षत्रियके मांगना बडा निन्दित कवियोंने कहा है जो कि अपने धर्ममें वर्तमान हूं तिसको तौभी तुमारी सुहृदतासे तुमारी कन्याको मैं मागताहूं हम लोग इसका बदला नहीं देसकते हैं॥ ४०॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

गुणानामेकमेव धाम स्थानं तथाभूतस्य यस्य तवाङ्गे॥४१-४२॥

दुर्दान्ता अशिक्षिताः दुरवग्रहा अपरायत्ताः कुतस्तदाह-एतैरिति—भग्ना भङ्गं प्रापिताः॥ ४३॥

यद्यदीमे गोवृषा निगृहीता दमिता नाथिता इति यावत्॥४४॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

श्रीः सर्वगुणाश्रयरूपापि गुणैकधाम्न इति यद्गुणवशीकृतत्वात्रैवेत्यर्थः॥ ४१॥

अस्माभिरिति बहुत्वेन निजज्ञातिबान्धवादिसङ्ग्रहात् तथा पूर्वमेवेति च समयं दृढयति कन्याया वरस्य धव (वर)तायोग्यस्य तत्र परीप्सया पुंसां वीर्यस्य बलस्य च परीक्षा तदर्थं पाठान्तरे कन्याया यो वरस्तस्य या परीक्षा तया हेतुना पुंसां या वीर्यपरीक्षा तदर्थमित्यर्थः। स चास्माकं समयो भवता पालयितव्य एवेति सम्बोधयति सात्वतां भक्तानाम् ऋषभ! परिपालकेति॥ ४२॥

इत्थं स्वदोषं स्ववर्गदोषं च परिजहार, अथ समयमेव सूचयति—सप्तेति। एत इति तदङ्गीकारमुपलभ्य तेन सह वृषवासं गत्वाङ्गुल्या निर्दिशति एतैर्भिन्नगात्राः अतो भग्नाः एतद्व्याजेन भवद्विरोधिनां तेषां शान्तिरेव चास्माभिर्घटितेति भावः। हे वीरेति तव वीर्येण तु निग्राह्या भविष्यन्तीति भावः। अन्यस्तैः। तत्र एतानित्यादिकमध्याहृत्य श्लोकद्वयं योजितम्॥ ४३॥

यद्यदीति निश्चये "धत्से पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्ध्नि" इतिवत् यद्वा यद्यस्मात् त्वयैव निगृहीता एव स्युः बलवत्त्वेनान्यैरशक्यत्वात् वृषत्वेनातिपीडयितुमयुक्तत्वाच्च तस्मादनेन प्रबन्धेन भवानेव वरो ऽभिमतः पूर्वमेवावधारितः तस्मादस्माकं प्रतिज्ञाया मनोरथस्य च पूरणार्थं भवतैतत्कार्य्यमेवेति भावः। हे यदुनन्दनेति यदुकुलहर्षार्थमपि त्वयैतत्कार्य्यमिति च॥ ४४॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

इत्थमुक्तः प्राह नग्नजित्क इति। हे नाथ! ते त्वत्तः अभ्यधिकः कन्यायाः ईप्सितो वरः को वा ऽस्ति? सन्ति बहव इत्यतो भगवन्तं विशिनष्टि-गुणैक इति। गुणानां कल्याणगुणानामेकमेव धाम स्थानं तथाभूतात् यस्येत्यपेक्षया षष्ठ्यन्तं वा यस्य तवाङ्गे वक्षसि श्रीर्लक्ष्मीरनपायिनी निवसति॥ ४१॥

किन्त्विति। हे सात्वतर्षभ! समयः भाषाबन्धनं किमर्थं पुंसां वरत्वेनागतानां (परीक्षार्थं) सा पि किमर्थमित्यत्राह-कन्याया वरो ऽनुरूपः तत्परीप्सया हेतुभूतया॥ ४२॥

को सौ समय इत्यत्र तं वक्तुं तावत्तत्रान्येषामसमर्थतामाह—सप्तेति। हे वीर! दुर्दान्ता अशिक्षिताः दुरवग्रहाः अपरायत्ताः तत्र निदर्शनमाह एतैर्गोवृषैर्भिन्नानि गात्राणि, येषां तथा

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

बभूवुः एतान् यो गृह्णाति तस्येयं कन्येति भावः ॥ ४३ ॥

यदीति । अतो यदि इमे वृषास्त्वया निगृहीताः स्युस्तर्हि भवानेव मम दुहितुरभिमतो वरः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कन्यायाः वरपरीप्सया वरेच्छया ॥ ४२ ॥

दुर्दान्ताः अशक्यशिक्षाः दुरवग्रहा गृहीतुमशक्याः ॥ ४३-४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

फलितमाह-यदिम इति । यत् यस्मात् कृत्वा प्रकाशयित्वा ॥ ४४-४६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अधुना रागं ज्ञात्वा वृषदमनार्थं प्रार्थयते—को ऽन्य इति । त्वत्तो ऽभ्यधिकः दाने को ऽपि नास्ति पात्रं कन्यायाश्चेप्सितो वरो नान्यो ऽस्ति अतो दृष्टसम्पत्तिः सर्वा ऽपि सिद्धा किञ्च सर्वा स्त्रियस्त्वदीया एव यतो गुणानाम् एकं धाम भवानेव अनन्ता गुणा नित्यास्त्वय्येव प्रतिष्ठिताः अत एव श्रीरनपायिनी त्वयि यत्र श्रीस्तत्र सर्वमिति वसतीत्यन्यत्र परिभ्रमणमात्रम् ॥ ४१ ॥

परमस्मदीयो ऽपि धर्मः पालनीय इत्याह— किन्त्वस्माभिरिति । अधुना ऽकरणे अपराधो भवेत् किन्तु पूर्वमेव कृतः समयो नियमः तुशब्दो निर्भरदानं व्यावर्त्तयति सात्वतर्षभेति प्रतिज्ञा पालनीयेत्यत्र सम्मतिरुक्ता यादवश्रेष्ठास्तज्जानन्तीति भक्तस्वामी भक्तप्रतिज्ञां पालयिष्यतीति प्रतिज्ञाकरणे निमित्तमाह— पुंसामिति । क्षत्रियेषु वीर्यवान् महान् सप्ताङ्गानि क्षत्रियस्य सर्वत्र तत्सामर्थ्ये महान् भवति अतः सप्त वृषा दम्यत्वेन स्थापिताः महत एव कन्या देया जामातरं प्रति नम्रता वा बोधनीया अधमे च सा निषिद्धा अपरीक्षायां वीर्यं न ज्ञायते इति एतदपि कन्यावरपरीक्षार्थमेव न त्वस्यान्य उपयोगो ऽस्ति ॥ ४२ ॥

अतः कन्यादाने तदवश्यं कर्त्तव्यं तं समयमाह—यथा परीक्षा सम्पद्यते सप्तैत इति एकत्र गृहे सप्त वृषा निरुद्धाः न कश्चित्तत्र परिपालकः नापि तत्र गौः काचित् भक्ष्यं च यथेष्टं मादकं ततो ऽन्योन्यं युध्यमाना अतिमत्ताः नित्यं क्रुद्धाः तिष्ठन्ति तत्रापि सप्त विषमसङ्ख्यापन्नाः अन्यथा द्वन्द्वयोधिनो भवेयुः गोवृषा इति न मारणीयाः गोजातीयाः वृषाः समस्थाः वीरेति सम्बोधनमितरस्तुतिः श्रोतुर्निन्दार्थेति शङ्काव्युदासार्थं वीरस्याग्रे कथनं वीर्योद्बोधनार्थं बह्वनेव वृषानेकश्चारयतीति आशङ्क्य वैलक्षण्यमाह—दुर्दान्ता इति अदान्तापेक्षया ऽपि कठिना दुरुपसर्गो दमनविरोधिनं वदन्ति (ति)

तत्र दमनसम्भावना ऽपि नास्तीति ज्ञापयितुं वीरैरपि दुर्दान्ता इति च (वा) किञ्च दुष्टः अवग्रहो येषां तैः सह कलहो मरणपर्यवसायी आग्रहो वा दुष्टः ते मारयितुम् अशक्याः दृष्ट्वा दृष्टोपायैः अन्यांश्च मारयन्तीति द्वयमुक्तं नापि तेषां वीर्यं सम्भावनामात्रेण सिद्धं किन्तु बहुधा कृतकार्यमित्याह—एतैर्भग्ना इति । काकतालीयव्युदासाय सुबहवः भङ्गो न पराजयमात्रं तथा सति दृष्ट्वा ऽपि भीताः पलायिता भवन्ति किन्तु भग्नगात्रा गात्राणां करचरणादीनां भङ्गपर्यन्तं यतमानाः ननु, शिक्षावीजयोरप्रयोजकत्वं तेषु भविष्यतीति चेत् तत्राह— नृपात्मजा इति । शिक्षाविजयिजः न तु क्षत्रियमात्रम् ॥ ४३ ॥

वृषाणां दोषाः उक्ता इति तेषु चेत्तव कृपा एतादृशानप्युद्धरिष्यामीति तदा भवानेव कन्याया वरः तदा तां दुष्टामप्युद्धरिष्यति तदीयांश्च ते हि कन्यानिमित्तमेव निरुद्धा इति तदुद्धारव्यतिरेकेण कन्योद्धारो नोपपद्यते । अतस्त्वं चेत्तानुद्धरिष्यसि तदा वर इत्याह—यदिमे निगृहीताः स्युरिति निग्रहे कृते उद्धारो ऽवश्यं भावीति तदेवोक्तं यदुनन्दनेति लीलार्थमागतः कदाचिन्न कुर्यात् इति सूचितम् यादवास्तथा कुर्वन्तीति न सन्देहश्च गोवर्द्धनादिना तदा अभिमतो वरो भवान् मे दुहितुरिति स्वस्य हीनतां बोधयति योग्यता तु सर्वोत्तमैवेत्याह—श्रियःपत इति । प्रार्थैव कन्या समयः परं पूरणीय इति ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वयमपि न शुल्कग्राहिण इत्याह—किन्त्विति । समयो नियमः कन्याया वरप्राप्तीच्छया या पुंसां वीर्य्यपरीक्षा तदर्थम् अन्यथा मत्कन्यायां सर्व एव नृपाः प्रार्थकास्ते मया कथं प्रत्याख्येया इति भावः । कन्याया वरः श्रुतरूपगुणस्त्वमेव वरणीयस्तस्य तव प्राप्त्यर्थमित्यर्थस्तु वास्तवः ॥ ४२—४३ ॥

यत् यदीति प्रकटो ऽर्थः यत् यस्मादिति वास्तवः श्रियः पते इति सम्बोधनेन वृषनिग्रहो न त्वदशक्य इति त्वमेव वरो निर्णीतः वृषास्त्विमे त्वद्विद्वेषिवधार्थमेव स्थापिता इति भावः ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गुणानां स्वाभाविकानां सत्यत्वानन्दत्वसर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसर्वकर्तृत्वादीनामेकमेव धाम स्थानं तस्य अङ्गे देहे वक्षसि ॥ ४१ ॥

समयो नियमः ॥ ४२ ॥

दुर्दान्ताः अशिक्षिताः दुरवग्रहाः अपराधतः भिन्नानि गात्राणि येषां ते तथा भग्नाः भङ्गं प्राप्ताः एतान् यो निगृह्णाति स अस्याः वर इति भावः ॥ ४३ ॥

यत् यदि ॥ ४४ ॥

एवं समयमाकर्ण्य बद्ध्वा परिकरं प्रभुः ।
आत्मानं सप्तधा कृत्वा न्यगृह्णाल्लीलयैव तान् ॥ ४५ ॥
बद्ध्वा तान् दामभिः शौरि (१) र्हतदर्पान् हतौजसः ।
व्यकर्षल्लीलया बद्धान् बालो दारुमयान् यथा ॥ ४६ ॥
ततः प्रीतः सुतां राजा ददौ कृष्णाय विस्मितः ।
तां प्रत्यगृह्णाद्भगवान् विधिवत् सदृशीं प्रभुः ॥ ४७ ॥
राजपत्न्यश्च दुहितुः कृष्णं लब्ध्वा प्रियं पतिम् ।
लेभिरे परमानन्दं जातश्च परमोत्सवः ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीकृष्णके वचनको श्रवणकर, राजा बोले—कि हेनाथ, आप से श्रेष्ठ कन्याका वाञ्छित वर त्रैलोकीमें दूसरा कौन है ? क्योंकि अनेक कल्याणगुणों के अद्वितीय स्थान आपके अङ्क में लक्ष्मीजी निरन्तरवास करती है ॥ ४१ ॥

हे सात्वतश्रेष्ठ, परन्तु कन्याको योग्य वर प्राप्तिकी वाञ्छा से, पुरुषोंके बल परीक्षा के वास्ते पहले हमने एक प्रतीज्ञा कीईही ॥ ४२ ॥

क्योंकि हेवीर ! शिक्षा रहित स्वतन्त्र यह सात वृषभ (बेल) हैं इनसे अनेक राजकुमार अङ्ग भङ्ग होकर पराजय को प्राप्त होगये हैं, जो कोई पुरुष इनको वश करेगा उसको कन्या दीजावेगी यह प्रतिज्ञा है ॥ ४३ ॥

हे यदुनन्दन ! हे लक्ष्मीपते ! यदि आप इनको वशमें करोगे तो मेरी पुत्रीके वाञ्छित वर आपहि होउगे ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एतान् यो निगृह्णाति तस्य कन्येति समयः कृतस्तं सप्तधा कृत्वेति बह्वीनां योषितां सम्पूर्ण एवाहं सम्भोगयोग्यः स्यामिति सत्यां प्रत्यक्षापत्यप्रदर्शनार्थमात्मनः सप्तधा करणम् ॥ ४५-४६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

आकर्ण्य आकर्णनानन्तरमेवेत्यर्थः । स्मितवेति क्षैम परिकरं वस्त्रादिपरिच्छदं दृढं बद्ध्वा यतः प्रभुः सर्वत्र समर्थः यद्वा गोपलीलाभ्यासादिव तत्र समर्थ इत्यर्थः । आत्मानं श्रीविग्रहं कृत्वा प्रकाशयित्वा अन्यस्तैः यद्वा एवशब्द इवार्थे सप्तधा कृत्वेव क्षिप्रकारित्वादिति भावः ॥ ४५ ॥

दारुमयान् तत्रापि दामभिर्बद्धान् ॥ ४६ ॥

विस्मितः अकस्मात्तादृशस्वभाग्यफलोदयात् प्रत्यगृह्णात् उद्वहति स्म. उद्वाहसम्पदं दर्शयति, प्रभुः सर्वसामर्थ्ययुक्तः ॥ ४७ ॥

दुहितुः प्रियमभीष्टं पतिं लब्ध्वा परमानन्दं प्राप्ताः अत एव उत्सवश्च परमो जातः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति । परिकरमुत्तरीयादिकं लीलयैवेत्यनेन श्रमाभाव उक्तः तान् वृषान् न्यगृह्णात् ॥ ४५ ॥

बद्ध्वेति । दामभिः रज्जुभिर्भग्नाः दन्ता येषामत एव हतमौजो बलं येषां तान् वृषान् बद्ध्वा व्यचकर्षाऽऽकृष्टवान् यथा बालो बद्धान् दारु (काष्ठ)मयान् वृषान् विकर्षति तद्वत् ॥ ४६ ॥

तत इति । ततो वृषग्रहणात् प्रीतः पूर्वमेव प्रीतः ततः सुतरां प्रीत इत्यर्थः । विस्मितश्च राजा नग्नजित् प्रभुः श्रीकृष्णः सदृशीमनुरूपां तां कन्यां यथाविधि प्रत्यगृह्णादुपयेम इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

राजपत्न्य इति । दुहितुः प्रियं पतिं लब्ध्वा राजपत्न्यः परमानन्दं प्रापुः तदा महानुत्सवश्चासीत् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

परिकरं चेलोष्णीषादिलक्षणम् ॥ ४५-४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

विस्मितः अकस्मात्तादृशस्वभाग्यफलोदयात् ॥ ४७—४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

आत्मानं सप्तधाकृत्वेति सप्तधा अकृत्वेति भावः एकश्चेत्सप्त वृषान् बध्नाति तदतिचित्रं सप्तधा कृत्वेति ऐश्वर्यप्रकटनमेव तच्च नाग्नजित्या बहुसपत्नीकत्वे भगवतो बहुतमुत्वमाश्वासजनकमिति न रसजनकम् ॥ ४५—५८ ॥

(१) भग्नदन्तान् इति वीर० पाठः ।

शङ्खभेर्यानका नेदुर्गीतवाद्यद्विजाशिषः ।
नरा नार्यः प्रमुदिताः सुवासःस्रगलङ्कृताः ॥ ४९ ॥
दशधेनुसहस्राणि पारिबर्हमदाद्विभुः ।
युवतीनां त्रिसाहस्रं निष्कग्रीवसुवाससाम् ॥ ५० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

राज्ञो विश्वासार्थमलौकिकप्रकारं निराकुर्वन् कटिबन्धनादिकं कृत्वा तथा कृतवानित्याह— एवमिति । विभुः सर्वप्रकारेण कर्तुं समर्थः अन्तःप्रविष्टः आत्मानं सप्तधा कृतवान् सप्तापि भगवानेव भवति अलौकिकन्तु न कर्त्तव्यं रूपाणि त्वेकस्य बहून्यपि भवन्ति पुत्राश्च मित्राणि कालभेदेन च तानि न तिष्ठन्तीत्येतावन्मात्रमुत्कर्षहेतुरेव न त्वलौकिकं किञ्चित् ततो लीलयैव न्यगृह्णात् लीलैवोत्कर्षहेतुः बन्धनन्तु सुगममेव ॥ ४५॥

निगृह्य बध्वा समानीतवानित्याह—बध्वेति । दामभिः पृथक् पूर्वं शृङ्खलाभिरपि न बद्धास्तिष्ठन्तीति शौरिरिति लौकिकोत्कर्षः गर्वो बलं च हतं ततो लीलया व्यकर्षयत् यथा मृतप्राया बलीवर्दा आकृष्यन्ते भारपीडिताः बलीवर्दत्वमपि तेषां निवृत्तमिति दृष्टान्तेनाह–बालो दारुमयानिति । ते हि विपरीता अपि पतिताः बालेनाकृष्यन्ते तथा विशीर्णावयवा आकृष्टा इति तेषां गर्वोपि निराकृतः तथा राज्ञश्च ॥ ४६ ॥

ततो राजा कन्यां दत्तवान् इत्याह– विस्मित इति । आदौ विस्मितः पश्चान्मुदितः बन्धनवशीकरणनिस्सत्वकरणान्यत्याश्चर्याणीति विस्मयः एतदर्थमेव प्रतिज्ञेति कार्ये सम्पन्ने मुदितः राजेति महता सम्भ्रमेण तस्मै दुहितरं ददौ याचनदानप्रतिग्रहाः तस्या जाता इति वक्तुं भगवानपि तां प्रतिगृहीतवानित्याह– तां प्रत्यगृह्णादिति । भक्तानेव भगवानेवं करोतीति भगवानित्युक्तं धर्मपरोऽयं भगवच्छब्दः। तदेव ज्ञापयति–विधिवदिति । वैदिकधर्मास्तत्र योजितवान् तदा लौकिका आसुरा वा धर्माः तां न स्पृशन्तीति सर्वथा स्वाभिप्रेतं सम्पादयति तस्यां तथा करणे हेतुमाह—सदृशीमिति । स्वभावतः सदृशीम् आगन्तुकदोषाभावाय तथाकरणं तस्यां दोषदूरीकरणार्थं तथा करणे लौकिकत्वं भगवति स्यादत आह–प्रभुरिति । स्वयं स्वत एव समर्थः ॥ ४७ ॥

तद्द्वारा सर्वासामेव स्त्रीणां हितं कृतवानित्याह—राजपत्न्य इति । आदौ राज्ञोपि ता धर्मैकहेतवो जाताः ततो दुहितरि सापत्न्याभावः तद्द्वारा स्वस्य सम्बन्धः भगवत्युत्कर्षबुद्धिः स्नेहश्चेति कृष्णमुद्धारकं प्रियतमान्तरमीप्सितं पतिं बाह्यम् ऐहिके बाह्याभ्यन्तरसुखदाता पश्चादपि सायुज्यदः अतः स्वस्यापि तद्द्वारा तथा भविष्यतीति परमानन्दं लेभिरे सन्तोष एव तासां निस्तारे नियामकः आन्तरमुक्त्वा तासां बाह्यमाह—जातश्च परमोत्सव इति । महानेव सम्भ्रमः ताभिः कृत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सप्तधाकृत्वेति । सप्तधा कृत्वेत्येवमेव बह्वीरपि विलासिनीरहं सम्भुञ्जे इति मम बहुवल्लभत्वेपि न ते कापि क्षतिरिति सत्यां ज्ञापयामासेति श्रीस्वामिचरणाः ॥ ४५—५० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकेनैव रूपेण गोवृषनिग्रहो युक्तः तथापि सत्यायाः सापत्न्यभयनिवृत्तये आत्मानं सप्तधा कृत्वा न्यगृह्णात् ॥ ४५—४६ ॥

सदृशीं कुलरूपतः ॥ ४७—४९ ॥

भाषा टीका ।

उक्त राजा की इस प्रकार प्रतिज्ञा, श्रवण करकैं वीरोंके योग्य कछनी प्रभृति धारण कर प्रभुने अपने सात रूप धारण कर, उन बैलोंकी नासिका में नाथ डालके परिश्रम के विना ही उनको वशमें कर लिया ॥ ४५ ॥

इस प्रकार जब उनका बल और गर्व नष्ट होगया श्रीकृष्णजी ने रस्सीन से बांधकर उनको परिश्रम के विना ही इस प्रकार खींचे कि जैसे बालक काष्ठ के बैलों को बांधकर लीला के वास्ते खींचता है ॥ ४६ ॥

श्रीकृष्ण के उस चरित्र से नग्नजित् महाराज को विस्मय हुआ अत एव प्रसन्न होकर उसने निज कन्या को श्रीकृष्ण के अर्थ समर्पण कर दई निरवधिक निर्दोष ज्ञानादि गुणयुत प्रभुने विवाह विधिसे उस योग्य कन्या का स्वीकार किया ॥ ४७ ॥

नग्नजित् राजाकी स्त्रीयां भी पुत्रीके योग्य श्रीकृष्ण रूप प्रिय पति को प्राप्त होकर परम आनन्दको प्राप्त हुई और महान् उत्सव हुआ ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

निष्कग्रीवाश्च ताः सुवाससश्च तासां युवतीनाञ्च दासीनाम् ॥ ५० ॥

नवनागसहस्राणि नागाच्छतगुणान्रथान् ।
रथाच्छतगुणानश्वानश्वाच्छतगुणान्नरान् ॥ ५१ ॥
दम्पती रथमारोप्य महत्या सेनया वृतौ ।
स्नेहप्रक्लिन्नहृदयो यापयामास कोशलः ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नागान्नागेभ्यः शतगुणान्नवलक्षाणि रथाद्रथेभ्यः शतगुणान्नवकोटीः अश्वादश्वेभ्य शतगुणान्नवपद्मानि ॥ ५१—५२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

तमेवाह—शङ्खेति । शङ्खादीनां यथापूर्वं महोत्सवापेक्षया मङ्गलत्वे श्रैष्ठ्यं वाद्यं गीताद्युसाहि, तालादिप्रमुदिता इति नृत्यमपि ज्ञेयं सुशोभनानि वासांसि स्रजश्च येषां ते च कुण्डलाद्यलङ्कृताश्च बभूवुः ॥ ४९ ॥

दशेति युग्मकम् । धेनवः नवप्रसूता गावः अतः सवत्सा ज्ञेयाः विभुस्तत्तद्दाने समर्थः धेनुदानस्यादावुक्तिः सर्वदानश्रेष्ठ्यात् श्रीकृष्णस्याधिकतोषहेतुत्वाद्वा नागादिभ्यो युवतीनां प्रागुक्तिर्दास्यादिना तासां तेभ्यः श्रैष्ठ्यात् ॥ ५० ॥

तथा नागादिभ्यो यथोत्तरमधिकेभ्यस्तासां नागतृतीयांशेनाल्पत्वात् निष्कांशमेवोक्तिः प्राधान्यात् नागादित्यादेर्जातावेकत्वं नरान् दासपदात्यादीन् ॥ ५१ ॥

आवृतौ कृतवेत्यर्थः । यतः स्नेहेन प्रकर्षेण बहिरप्यश्रुधारापातनादिना क्लिन्नमार्द्रं हृदयं यस्य सः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उत्सवमेव प्रपञ्चयति—शङ्खेति । नेदुर्दध्वनुः तथा गीतयुक्तानि वाद्यानि द्विजानामाशिषश्चाशीर्वादाः नेदुः शोभनैर्वासोभिः स्रग्भिश्चालङ्कृता आसन्निति शेषः ॥ ४९ ॥

विभुर्नग्नजित् दशधेनूनां सहस्राणि पारिबर्हमुपायनमदात् निष्कग्रीवाः सुवाससश्च तासां युवतीनां दासीनां त्रिसाहस्रमदादित्यनुषङ्गः ॥ ५० ॥

नागानां गजानां नवसहस्राणि नागात् नागेभ्यः शतगुणं शतगुणान्नवलक्षाणि रथान् रथात् रथेभ्यः शतगुणान्नवकोटिपरिमितानश्वानश्वेभ्यः शतगुणान्नवपद्मसंख्याकान् नरान् भृत्यांश्च प्रादादित्यनुषङ्गः ॥ ५१ ॥

दम्पतीति । दम्पती नग्नजिद्भार्ये तदा रथमारोप्य सभार्यं कृष्णमिति शेषः । स्नेहेन प्रक्लिन्नमार्द्रं हृदयं ययोस्तौ यापयामासतुः गमयामासतुः पुरं द्वारकां "यापयामास कोसलः" इति पाठे स्नेहप्रक्लिन्नहृदय इति पाठ्यं दम्पती नाग्नजितीश्रीकृष्णौ इति योज्यम् ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गीतवाद्यानि द्विजाशिषश्च तथा प्रमुदिता अभूवन्निति शेषः ॥ ४६ ॥

पारिबर्हं स्त्रीधननिकायम् ॥ ५०-५७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अन्येषामपि सर्वेषां तत्प्रसङ्गात् कृतार्थतामाह—शङ्खेति । शङ्खादयो वाद्यानि त्रिविधानि गीतादीनि शब्दात्मकानि त्रिविधानि षडेते सत्वादिसत्वीनता गीतानकयो राजसत्वं नरा नार्यश्चेति चकारादनुक्तसङ्ग्रहः सुदिता इत्यान्तरं वस्त्रादयो बाह्यास्त्रयः अलङ्कारा सहजा इति चकाराद् ज्ञेयाः ॥ ४९ ॥

राज्ञः सन्तोषेण प्रायेण सर्वस्वदानमाह—दशधेन्विति द्वाभ्याम् धर्मकामसाधका एकेन अर्थसाधकाश्चतुरङ्गसेनारूपा अपरेण अनभिप्रेतत्वान्न गृहीष्यतीत्याशङ्क्याह—पारिबर्हमिति । कन्याग्रहणे तद्ग्रहणमावश्यकं विभुरिति प्रतिष्ठार्थं यथाकथञ्चिद्दानं वारितं धर्मो हि सहस्रदक्षिणः प्राकृतवैकृतभेदेन दशविधो भवति कामस्त्रिविध इति सहस्रशो युवत्यो दत्ताः नायिकाभेदेन च त्रैविध्यं नियतालङ्कृता रसालम्बना इति ॥ ५० ॥

सहस्रशो गजाः सर्वावान्तरजातियुक्ता दत्ताः नवैव नागभेदा भद्रादयः अन्ये त्रय उत्तरोत्तरं शतगुणाः पूर्वबुद्धेस्तस्योत्तरा बुद्धिः शतगुणं गृह्णाति ॥ ५१ ॥

ततः स्नेहात् तत्र स्थापनं वारयितुं प्रस्थापनमाह—दम्पती इति । स्थापने दम्पती कुण्ठितौ भवतः रथं स्वकीयं गमने ऽपि राजप्रयत्न एव सर्वो ऽपि सूचितः महत्या सेनया च तेनैव कृतौ स्वयं गमनमनुचितमिति स्नेहेन हृदयक्लेदो ऽपि गमने प्रतिबन्धकः अनेन भक्तकर्त्तव्यं सर्वं कृतवानित्युक्तं कोशलदेशाधिपतिरिति स्वयं तत्र भक्तिकरणार्थं स्वयं स्थित इत्यप्युक्तम् ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नागात् नागेभ्यः शतगुणान् नवलक्षाणि, रथात् रथेभ्यः शतगुणान् नवकोटीः अश्वात् अश्वेभ्यः शतगुणान् नव पद्मानि ॥ ५१-५२ ॥

श्रुत्वैतद्रुरुधुर्भूपा नयन्तं पथि कन्यकाम् ।
भग्नवीर्याः सुदुर्मर्षा यदुभिर्गोवृषैः पुरा ॥ ५३ ॥
तानस्यतः शरव्रातान् बन्धुप्रियकृदर्जुनः ॥
गाण्डीवी कालयामास सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ५४ ॥
पारिबर्हमुपागृह्य द्वारकामेत्य सत्यया ।
रेमे यदूनामृषभो भगवान् देवकीसुतः ॥ ५५ ॥
श्रुतकीर्त्तेः सुतां भद्रामुपयेमे पितृष्वसुः ॥
कैकेयीं भ्रातृभिर्दत्तां कृष्णः सन्तर्दनादिभिः ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विभुरसङ्कुचितज्ञानः निष्कग्रीवाश्च ताः सुवाससश्च तासां त्रिसाहस्रं नागात् नागेभ्यः शतगुणान् नवलक्षाणि रथात् रथेभ्यः, शतगुणान् नवकोटीः अश्वात् अश्वेभ्यः शतगुणान् नवपद्मानि ॥ ५०-५३ ॥

भाषा टीका ।

उस में शङ्ख भेरी तथा नोहवतैं बजने लगीं और गान सहित बाजे बजने लगे ब्राह्मणों के आशीर्वाद हुए ॥ आनन्द में मग्न हुए स्त्री पुरुष सुन्दर वस्त्र भूषणों से अलंकृत हुए ॥ ४९ ॥

नग्नजित महाराज ने दायजे में दशहजार गौ दीया तथा कण्ठ मे आभूषण धारण किये और सुन्दर वस्त्र धारण किये तीन हजार दासी ॥ ५० ॥

नव हजार हस्ती, नवलक्ष रथ नौकोटि अश्व, नौपद्म नर, इतनो दायजो दीयो ॥ ५१ ॥

वर कन्या को रथमें वैठाकर बहुतसी सेना के साथ नग्नजितमहाराज ने विदा किये उस समय में राजा का हृदय प्रेम से भरि आयो ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यदुभिर्गोवृषैश्च भग्नवीर्या अपि सुदुर्मर्षा असहनशीला रुरुधुः ॥ ५३ ॥

अस्यतः क्षिपतः प्रयुञ्जानानिति यावत् ॥ ५४—५५ ॥

सप्तमं विवाहमाह—श्रुतकीर्तेरिति । श्रुतकीर्तिर्नाम या पितृष्वसा तस्याः सुतां भद्रां नाम कैकेयीं तद्देशजाम् ॥ ५६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

श्रुत्वा स्वस्वदेशात् इति विधिवद्विवाहे युक्तनक्षत्राद्यपेक्षया श्रीभगवतस्तत्रैषद्विलम्बो ऽभूदित्युक्तं पथि रुरुधुः यतः सुदुर्मर्षाः अत्यन्तासहिष्णवः, वीर्यं दर्पः तदापि यदुभिर्भग्नवीर्या बभूवुः । ते के ? तत्राह— ये पुरा गोवृषैर्भग्नवीर्य्या बभूवुरिति ॥ ५३ ॥

तथापि तानस्यत इत्यादि कालयामास लीलयैव व्यद्रावयत् तत्रार्जुनस्य वरयात्रागमनं विवाहदर्शनार्थं निगूढसमाह्वानेन स्वयमेव स्नेहेन वा मध्ये मध्ये द्वारकागमनात् ॥ ५४ ॥

उप सामीप्येन आ सम्यक् गृहीत्वा तेषां विद्रावणे तु स्वयं न प्रवृत्त इति ॥ ५५ ॥

श्रुत्वेति स्पष्टम् ॥ ५६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्रुत्वेति । एतद्भगवतो यानं श्रुत्वा यदुभिर्गोवृषैश्च सप्तभिः भग्नं वीर्यं येषां तथाभूता अपि दुर्मर्षाः कन्यकां नाग्नजितीं नयन्तं श्रीकृष्णं पथि रुरुधुः ॥ ५३ ॥

तानिति । शरसमूहानस्यतः क्षिपतः प्रयुञ्जानानिति यावत् तान् भूपान् बन्धूनां कृष्णादीनां प्रीतिकृदर्जुनः गाण्डीवी धृतगाण्डीवधनुष्कः कालयामास पलाययाञ्चक्रे यथा क्षुद्रमृगान् सिंहः कालयति तद्वत् ॥ ५४ ॥

पारिबर्हमिति । पारिबर्हं श्वशुरदत्तमिति शेषः प्रत्यागत्य सत्यया नाग्नजित्या सह ॥ ५५ ॥

अथ सप्तमं विवाहमाह— श्रुतकीर्तेरिति । सन्तर्दन आदिर्येषां तैर्भ्रातृभिर्दत्तां कैकयस्यापत्यभूतां स्वपितृष्वसुः श्रुतकीर्तेः सुतां भद्रां नाम कन्याम् उपयेमे ॥ ५६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवतः सामर्थ्यं प्रतिपादयितुं वृषभजये लोकप्रसिद्धिर्न जातेति तैः भग्नावयवाः सम्भूय तं गृहीतुं यत्नं कृतवन्त इत्याह— श्रुत्वैतदिति । एतद्भगवच्चरित्रं भूपा इति तेषां स्वदेश उक्तः भगवतस्तु नापि स्वदेशो नापि श्वशुरदेशः सर्वतो रोधे वैयर्थ्यं भवतीति कन्यकामेव नयतीत्यन्यथा श्रुत्वा किञ्चिद्धर्मबुद्धयो ऽपि समागताः अतो राजबाहुल्यं भवति

सुतां च मद्राधिपतेर्लक्ष्मणां लक्षणैर्युताम् ॥
स्वयम्वरे जहारैकः स सुपर्णः सुधामिव ॥ ५७ ॥
अन्याश्चैवम्विधा भार्याः कृष्णस्यासन् सहस्रशः ॥
भौमं हत्वा तन्निरोधादाहृताश्चारुदर्शनाः ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्द्धे अष्टमहिष्युद्वाहो नाम
अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५८॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

पथीति विशकलिततासेनायाः तेषामागमने हेतुं वैरमाह— यदुभिभग्नवीर्या इति। कन्यार्थे क्लिष्टा अपीत्याह— गोवृषैः पुरा भग्नवीर्या इति। तथाप्यागमने हेतुः सुदुर्मर्षा इति। सुष्ठु दुष्टो ऽमर्षो येषामिति दुरुपसर्गेण दुष्टः क्रोधो भवति ॥ ५३ ॥

न केवलं रोधनमात्रं किन्तु मारणार्थमपि प्रवृत्ता इत्याह–तानस्यत इति। भक्तौ भगवदानुगुण्ये ऽपि भक्तानुगुण्यमप्यपेक्ष्यत इति वक्तुं भगवत्सेवकेनैव ते सर्वे हता इत्याह—अलौकिकं भगवता न कर्त्तव्यम् ऐश्वर्यं च भक्तिमार्गे स्थापनीयम् अर्जुनोपि भगवत्प्रेरणया युद्धं न कृतवान् किन्तु बन्धूनां भगवद्भक्तानां वसुदेवादीनां प्रियकृत् यथा भक्तौ भक्तापेक्षा भवति बान्धवाश्च स्वोपकारं मन्येरन् गाण्डीवादीनामुदासीनोपकारापकारौ निरूपितौ बन्धूनामत्रोपकारो निरूप्यते एतत्सूचयति—गाण्डीवीति। कालयामासेति कालवत् जग्रासेति सूचितं नात्यन्तं क्लेशो ऽपि तस्य जात इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह—सिंहः क्षुद्रमृगानिवेति ॥ ५४ ॥

उपसंहरति– पारिबर्हमिति। सोपस्करां तां गृहीत्वा विधितो ऽपि समानीय परमां रतिं तस्यामुत्पादितवान् भगवान् नान्यत्र रमते यथा भक्तौ रमत इति सर्वाभ्यो विशेष उक्तः द्वारकागमनमर्थादुक्तं यदूनामृषभ इति तया गार्हस्थ्यं सम्यक् सम्पादितमिति लक्ष्यते तत्र सर्वोपपत्तिसिद्ध्यर्थं भगवानिति एवं रमणे भक्तश्चैव हेतुरित्याह—देवकीसुत इति ॥ ५५ ॥

कीर्त्तिं पञ्चविधितो गृहीत्वा अष्टैश्वर्यं उक्तः सर्वा एव गृहीतवानित्याह त्रिभिः—श्रुतकीर्त्तेरित्यादिभिः। श्रुतकीर्त्तिरपि पितृभगिनी कैकयदेशाधिपतेः पुत्री ज्ञानानन्तरशाक्तिर्भ्रातृनिषिद्धेति भक्त्यनन्तरापि कीर्त्तिस्तथा भविष्यतीति तन्निषेधार्थमाह—भ्रातृभिर्दत्तामिति। कृष्ण इत्यसामग्रीमप्येनां गृहीतवान् सन्तर्दनोतिप्रसिद्ध इति श्रुतेन कीर्त्तिः श्रुता वा कीर्त्तिर्यस्या इति कीर्त्तिकारणता युक्ता तदर्नं शब्द इति भवत्येव प्रसिद्धिः कैकयदेशः पाश्चात्यः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शनी।

तदा यदुभिभग्नवीर्याः बभूवुः पुरा तु गोवृषैरपि ॥ ५३ ॥ कालयामास व्यद्रावयत् ॥ ५४–५५ ॥

सप्तमं विवाहमाह– श्रुतकीर्तेरिति ॥ ५६–५७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अस्यतः क्षिपतः ॥ ५४—५५ ॥

श्रुतकीर्तेः पितृष्वसुः सुतां भद्रां नामतः कैकेयीं तद्देशाजाम् ॥ ५६ ॥

भाषा टीका।

श्रीकृष्णके प्रयाणको, श्रवणकर, राजालोगोंने, सत्याको लेजानेवाले श्रीकृष्णको, मार्गमेंरोका यद्यपि पहले यादव और वृषभोंसे, उनको वीर्यका भङ्गभी होगयारहा, तथापि अपना पराजय, और सत्याके लेजानेको उनोसे सहन न हुआ ॥ ५३ ॥

श्रीकृष्णके ऊपर, वाणोंकी वर्षा करने लगे, उनको गाण्डीव धनुषधारी अर्जुनने इस प्रकार भगाय दिये कि, जैसे सिंह, अनेक, धानोंको भगाय देवे, क्योंकि अर्जुन, श्रीकृष्णके प्रियकरने रहे ॥ ५४ ॥

यादवशिरोमणि देवकीनन्दन श्रीकृष्णभगवान् श्वसुर के दीये हुये दायजे को लेकर, द्वारकामें आयकर, सत्याके साथ, मनुष्य लीलासे रमण करते भये ॥ ५५ ॥

श्रुतकीर्त्ति भूआ की पुत्री कश्मीर देश में सन्तर्दन आदि भ्राताओं की दी हुई भद्रा कौ श्रीकृष्ण विवाहते भये ॥५६॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

अष्टमं विवाहमाह—सुताञ्चेति। एक एव स श्रीकृष्णो लक्ष्मणां जहार ॥ ५७ ॥

तस्य निराधोऽतःपुरं तस्मात् ॥ ५८ ॥

भैष्मी जाम्बवती भामा सत्या भद्रा च लक्ष्मणा।
कालिन्दी मित्रविन्दा चेत्यष्टौ पट्टमहास्त्रियः॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी।

मद्राधिपतेर्बृहत्सेनाख्यस्य लक्षणैः शुभोदयचिह्नैः स्वयम्वर इति मद्राधिपतिना स्वसुताया मतज्ञानेन श्रीकृष्णस्य प्राप्त्यर्थं दुर्भेद्यतममत्स्ययन्त्ररचनादिकं कृतं पश्चात्तस्मिन् श्रीकृष्णेनैव विज्ञापिते दुष्टा राजानस्तदिदमूचुः राजन् भवत एव मतमिदं न तु कन्याया इति ततश्च ताभिः कन्याया दार्ढ्यं जानता स्वयम्वरोपि कारित इति कुरुक्षेत्रयात्राकथानुसारेण ज्ञेयम् ॥ ५७ ॥

भौमं श्रीवराहतो भूम्यां जातं तथा च श्रीविष्णुपुराणे श्रीभगवन्तं प्रति तस्या एवोक्तौ—

यदाहमुद्धृता नाथ त्वया सूकरमूर्त्तिना।
त्वत्स्पर्शसम्भवः पुत्रस्तदायं मय्यजायत" ॥

इति महाप्रभावः सूचितः ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
उत्तरार्द्धे श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

अष्टमं विवाहमाह—सुतामिति। मद्रदेशाधिपतेः सुतां लक्षणैः युक्तां लक्ष्मणां नाम कन्यां स्वयम्वरे असहाय एव सन् जहार यथा सुपर्णो गरुत्मान् सुधां तद्वत् ॥ ५७ ॥

इत्थं प्रधानपत्नीरुक्त्वा अथान्या अप्याह—अन्याश्चेति। कास्ता इत्यत आह—भौमं नरकासुरं हत्वा तन्निरोधादन्तःपुरादानीताः ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

भौमं हत्वा तस्य भौमस्य निरोधात् तत्कारागृहादाहृता आनीताः ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
अष्टपञ्चाशत्तमोध्यायः ॥ ५८ ॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या द्विषष्टितमः ॥ ६२ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

श्रीरूपाया लक्ष्मणाया विवाहमाह—सुतामिति। मद्रदेशोपि कैकयनिकटे श्रीवत्सरूपेति लक्ष्मणा अस्या विवाहे लक्षणवत्वं प्रयोजकमिति लक्षणैर्युतामित्युक्तं राधावेधसनिमित्तस्वयम्वरे जहार वरणानन्तरम् अग्रिमवाक्यानुरोधेनावगम्यते एक इति भगवत्प्रतापः यतः स भगवान् कृष्णः अप्रतिघातमयने दृष्टान्तः सुपर्णः सुधामिवेति इन्द्रादिजये च एतामग्रे विस्तरेण वक्ष्यति सर्वा एकतो विस्तरोपाख्याना इयमेकतः इति ज्ञापयितुं वाचनिके विवाहे विस्तरेणोक्तम् ॥ ५७ ॥

साधनरूपा उक्ता साधनाधीनत्वात् साध्यस्य ताः सङ्क्षेपेणाह—अन्या इति। चकारादेताश्च उत्कृष्टापकृष्टाश्च सङ्गृहीताः नरकासुरं हत्वा तदन्तःपुरात् सङ्गृहीताः तेनैवैकत्र मेलिते भगवता आहूता इति निदर्शनमात्रं तासामानयने चारुदर्शनं ज्ञानं सौन्दर्यञ्च यासामिति हेतुरुक्तः विजातीया गोपिकादयः असमाना उत्कृष्टा अपकृष्टास्त्वप्सरसः स्वयमागताः सर्वा एव भार्या आसन् स्पष्टमेव सर्वासां मुक्तिर्दत्तेति निरूपितम् एवं भगवतो निरोधः ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
नवमाध्यायविवरणम् ॥ ९ ॥ ५८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

सहस्रशः सहस्राणि षोडशसहस्राणीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्।
अष्टपञ्चाशत्तमोऽयं दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ५८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

सः श्रीकृष्णः ॥ ॥ ५७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य भौमस्य निरोधात् पुरात् ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

भाषा टीका ।

मद्र देश के राजा की पुत्री शुभ लक्षण संपन्न लक्ष्मणा को स्वयम्वर में श्रीकृष्ण भगवान् अकेलेहि हरते भये जैसे गरुडजी ने अमृतको हरण कियारहा ॥ ५७ ॥

मनोहर जिनका रूप इसी प्रकार की और भी श्रीकृष्ण की सोरह हजार भार्य्या रहीं, भौमासुर का बधकर के श्रीकृष्ण जी ने उसके रणमाम्ब से उनका हरन किया रहा ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धउत्तरार्धमें अट्ठामनके अध्यायकी
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्य कृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्द्धे अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५८॥

एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥

राजोवाच ।

यथा हतो भगवता भौमो येन च ताः स्त्रियः ।
निरुद्धा एतदाचक्ष्व विक्रमं शार्ङ्गधन्वनः ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

*इन्द्रेण हृतछत्रेण हृतकुण्डलबन्धुना ।
हृतामराद्रिस्थानेन ज्ञापितो भौमचेष्टितम् ॥
सभार्यो गरुडारूढः प्राग्ज्योतिषपुरं ययौ ॥ २ ॥
गिरिदुर्गैः शस्त्रदुर्गैर्जलाग्न्यनिलदुर्गमम् ॥
मुरपाशायुतैर्घोरैर्दृढैः सर्वत आवृतम् ॥ ३ ॥
गदया निर्बिभेदाद्रीन् शस्त्रदुर्गाणि सायकैः ॥
चक्रेणाग्निं जलं वायुं मुरपाशांस्तथाऽसिना ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ऊनषष्टितमे भौमं हत्वा तेनाहृता हरिः ।
कन्याः सहस्रशः प्राप पारिजातं दिवो हरत् ॥
परिणीय ततस्ताभिस्तन्मनोरथपूरणैः ॥
आत्मारामोऽप्यसौ रेमे तद्गृहेषु गृहस्थवत् ॥

येन ताः स्त्रियो निरुद्धाः स भौमः चकाराद्येन कारणेन हतस्तदाचक्ष्वेति ॥ १ ॥

इन्द्रेण भौमविचेष्टितं ज्ञापितस्सन् प्राग्ज्योतिषपुरं भौमनगरं ययावित्यन्वयः । किम्भूतेन ? हृतं छत्रं यस्य तेन लोकपालप्रधानत्वादिन्द्रस्य । वरुणच्छत्रहरणेऽपि तस्यैव मानभङ्ग इति तथोक्तम् हृते कुण्डले यस्याः सा अदितिर्बन्धुर्माता यस्य तेन हृतममराद्रौ स्थानं मणिपर्वतलक्षणं यस्य तेन सत्यभामाया गृहे भगवन्तामिन्द्र आगत्य विज्ञापितवांस्तदा तस्याः कौतुकाय तया भार्यया सह ययाविति यद्वा त्वदनुज्ञयैव त्वत्पुत्रं हनिष्यामीति इतिहासोक्तं भूम्यै वरं दत्तं सत्यं कर्तुं सत्यभामाया भूम्यंशत्वात्तया सह ययौ यद्वा नारदानीतपरिजातैककुसुमे रुक्मिण्यै दत्ते सति कुपितां सत्यभामां सान्त्वयता तुभ्यं पारिजातमेव दास्यामीति श्रीकृष्णेन प्रतिश्रुतमिति हरिवंशे प्रसिद्धं तदर्थं तां नीतवानिति ॥ २ ॥

गरुडेन याने कारणम्, गिरिदुर्गैरित्यादि । तैरुपलक्षितम् जलाग्न्यनिलैश्च सर्वतो वर्तमानैर्दुर्गमम् ॥ ३—४—५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

येन भौमेन कर्त्रा चकाराद्येन कारणेन ताः षोडशसहस्रसङ्ख्याः स्त्रियो निरुद्धाः स च भौमो यथा येन प्रकारेण हतः एतत्सर्वं शार्ङ्गधन्वनो विशेषेण कार्य्यकारणरूपत्वाद्विक्रमरूपमाचक्ष्व शार्ङ्गधन्वन इति तत्र शार्ङ्गसम्बन्धिश्रवणे सम्प्रति मम स्पृहेत्यर्थः ॥ १ ॥

इन्द्रेणेति सार्द्धद्वयकम् । इन्द्रेण स्वयं द्वारकामागतेनेति ज्ञेयं तथा च श्रीविष्णुपुराणे—

"द्वारवत्यां ततः शौरिं शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः ।
आजगामाथ मैत्रेय ! मत्तैरावतपृष्ठगः" इति ॥

हृतम् अमराद्रेर्देवाक्रीडस्य मन्दरस्य स्थानं शृङ्गलक्षणं मणिपर्वताख्यं येन तेन भौमचेष्टितं वारुणच्छत्रहरणादि तथा च तत्रैव—

"भौमोऽयं नरको नाम प्राग्ज्योतिषपुरेश्वरः ।
करोति सर्वभूतानामुपघातमरिन्दम ! ॥
देवसिद्धासुरादीनां नृपाणाञ्च जनार्दन ! ।

---

*इत आरभ्य विजयध्वजतीर्थीयपाठभेदबाहुल्यं तद्व्याख्यामेव द्रष्टव्यम् ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

हृत्वा हि सोऽसुरः कन्या रुरोध निजमन्दिरे ॥
छत्रं यत् सलिलस्रावि उज्जहार प्रचेतसः ।
मन्दरस्य तथा शृङ्गं हृतवान् मणिपर्वतम् ।
अमृतस्राविणी दिव्ये मन्मातुः कृष्ण ! कुण्डले ।
जहार सोऽसुरोऽदित्या वाञ्छत्यैरावतङ्गजम् " ॥ इति

ज्ञापितो भक्त्याऽष्टाङ्गप्रणामपूर्वकमिति ज्ञेयं " ययाच आनम्य किरीटकोटिभिः पादौ स्पृशन् " इत्यग्रे वक्ष्यमाणात् तत्रैव सभार्य्य इति सार्द्धकम् गरुडं स्मृतिमात्रेणागतं सन्तं किम्वा प्रायस्तत्रैव वर्त्तमानमारूढः सभार्य्यगमनं साक्षात्तद्धरणकौतुकदर्शनपूर्वकं तस्या एव पारिजातदानार्थम् अवहेलासूचनार्थञ्च तत्र पूर्वं मया सार्द्धमियं युद्धसङ्कटे गता पारिजातं स्वयमुद्यम्य मद्द्वारा नीतवतीति श्रीरुक्मिण्यादिषु व्यञ्जनात् उत्तरं मम विनोद एवायं न तु युद्धोद्यम इति नरकादिषु व्यञ्जनात् अथेन्द्रोऽपि स्वपुरं ययाविति ज्ञेयं तथा च तत्रैव—

"आरुह्यैरावतं नागं शक्रोऽपि त्रिदशालयम् ।
ततो जगाम मैत्रेय ! पश्यतां द्वारकौकसाम् ॥ इति ॥२॥

अनिलदुर्गः; कुलालचक्रवद्भ्रमन् महाबलिष्ठदुष्टवायुः गिरिदुर्गादीनां गणनमात्रमिदं क्रमस्तु भेदक्रमादग्रे ज्ञेयः शस्त्रदुर्गाणि स्पर्शमात्रेण गात्रा[शस्त्रा]दिच्छेदकनानाशस्त्रघटितदुर्गाणि घोरैः क्षुरान्तत्वात् । तथाच तत्रैव—

"प्राग्ज्योतिषपुरस्यासीत् समन्ताच्छतयोजनम् ।
आचिता मौरवैः पाशैः क्षुरान्तैर्द्विजसत्तम ॥ इति ॥

एवं तस्य मते मुरुशब्द उकारान्तः " तीर्थे सौकरवे मम " इत्यादिवाराहवचनात् दृढैरच्छेद्यैः ॥ ३ ॥

गदया क्षिप्तया एवं चक्रेणेत्यादिकमपि ज्ञेयम् अतो दूरत एवेति च निश्शेषेण बिभेद सञ्जहार ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

॥ १—११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

"भौमं हत्वा तन्निरोधादाहृताः" इत्युक्तं तद्विस्तरबुभुत्सया पृच्छति राजा—यथेति । येन भौमेने ताः स्त्रियो निरुद्धाः स भौमः यथा येन प्रकारेण हतः चकाराद्येन कारणेनेत्यपि बोद्धव्यं तदाचक्ष्वाख्याहि ॥ १ ॥

आचष्टे । इन्द्रेणेति । इन्द्रेण भौमचेष्टितं प्रति ज्ञापितस्सन् प्राग्ज्योतिषपुरं ययौ इति सम्बन्धः कथम्भूतेन ? हृतं भौमेन हृतं छत्रं यस्य तेन लोकपालप्रधानत्वादिन्द्रस्य वरुणच्छत्रहरणेऽपि तस्यैव मानभङ्ग इति तथोक्तं हृते कुण्डले यस्याः सा बन्धुर्माता अदितिर्यस्य तेन हृतममराद्रिस्थानं मणिपर्वतात्मकं यस्य तेन सत्यभामागृहे भगवन्तम् इन्द्र आगत्य विज्ञापितवांस्तदा तस्याः कौतुकाय तया सह ययौ इति. यद्वा त्वदनुज्ञयैव त्वत्सुतं हनिष्यामीति इतिहासेनोक्तं भूम्यै वरं दत्त्वा सत्यापयितुं सत्यभामाया भूम्यंशत्वात्तया सह ययौ इति यद्वा नारदानीतपारिजातकुसुमे रुक्मिण्यै दत्ते सति कुपितां सत्यभामां सान्त्वयितुं तुभ्यं पारिजाततरुमेव दास्यामीति प्रतिश्रुतम् इति हरिवंशे प्रसिद्धं तदर्थं तां नीतवानिति गरुडारूढ इत्यत्र हेतुं वदन् पुरं विशिनष्टि—गिरीति । गिरिदुर्गैश्शस्त्रदुर्गैश्चोपलक्षितं जलाग्न्यनिलैश्च परितो वर्तमानैश्च दुर्गमं घोरदृढैश्च मुरस्य पाशैः परितः आवृतम् ॥ २-३ ॥

गदयेति चक्रेण सुदर्शनेनाग्निजलवायून् निर्बिभेद असिना खड्गेन ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यथाकथं पृष्टं तत्सर्वम् ॥ १ ॥

द्वारवत्यां महाभागे निवसत्यच्युते नृप ।
दीनेनोद्विग्नचित्तेन समागम्य त्रिविष्टपात् ॥
हृतछत्रेण शक्रेण हृतकुण्डलबन्धुना ।
हृतामराद्रिस्थानेन ज्ञापितोभौमचेष्टितम् ।
इन्द्रमाश्वास्य गोविन्दः सुसम्पूज्य विसृज्य च ॥
हिमाद्रौ तुङ्गशिखरे जलाग्न्यनिलदुर्गमम् ।
स सम्प्राप्य भटैर्गुप्तं दानवेन्द्रपुरं महत् ॥
चकर्त मौरवं पाशं चक्रेणामन्दमच्छिनत् । *
क्षुरमालां तथा घोरां निचकर्तासिना हरिः ॥
वायव्यास्त्रेण सलिलं वारुणास्त्रेण पावकम् ।
हरिर्निमिषमात्रेण नाशयामास भारत ।
शङ्खनादेनतीव्रेणमनांसिचमनस्विनां ॥

हृते कुण्डले यस्य स हृतकुण्डलः हृतकुण्डलो बन्धुर्माता यस्य स तथा तेन नरकेण हृतम् अमराद्रौ मेरौ स्थानं यस्य तथा प्राग्ज्योतिषपुरं नरकस्य नगरम् ॥ २ ॥

कुत्र तन्नगरमत्राह—हिमाद्राविति । जलेनानिलेन वायुना दुर्गमं गन्तुमशक्यं मुरपाशानामयुतैः; अनेकैः षट्सहस्रैरित्यर्थः यद्वा मुरपाशैरयुतैरसम्बद्धैः पृथक्कृतैः शस्त्रदुर्गैः दुर्गमपि गिर्यादिक्रमेण ॥ ३-७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—१३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १—२४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सर्वासामुद्धृतिः पूर्वं सङ्क्षेपेण निरूपिता ।
दशमे विस्तरेणाह तामेवान्यविभाषया ॥
यदर्थमवतीर्णोऽसौ नात्यन्तं तत्र मृग्यते,
हेतुरित्यत्र निर्णीतः अतस्ता जगृहे हरिः ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

स्त्रीणां सामान्यतो विवाहे निरूपिते तत्र पराक्रमो न श्रुत इति तदर्थं पृच्छति, सर्वाणि कर्माणि वीर्यवन्ति चेद्भक्तिजनकानि भवन्तीनि यथा हत इति भगवतेति न हनने सन्देहः किन्तु प्रकार एव भौम इति भगवत एव पुत्रः नतु सर्व एव यथा हतास्तथा सोऽपि हत इति को विशेषः इति चेत्तत्राह– येन चेति । राज्ञां हिताः कन्याः षोडशसहस्रसङ्ख्याताः यदि स्थानतः स्वरूपतो वा सुगमः स्यात् तदा सर्वे राजानः सम्भूय तं मारयेयुः लज्जास्पदत्वात् दुहितृहरणस्य अतो ज्ञायते सर्वप्राणिनामवध्यः स इति दुर्गमश्चेति तादृशस्य वधो लौकिकन्यायेन कथमिति भगवति तत्र विचारणा ताः प्रसिद्धाः किञ्च निरुद्धा एव कुतः कथं नोपभुक्ताः ता वा भगवता कथमाहृता इति यथा विक्रमो भवति तथा आचक्ष्व अनेन तासां विवाहे लोके क्लिष्टता प्रतिभातीति ज्ञापितं युक्त्या चैवं ज्ञायते ऽक्लिष्टं भवतीति यतो ऽयं शार्ङ्गधन्वा न हि समर्थः क्लिष्टं करोति ॥ १ ॥

तत्र प्रसङ्गात्तासां विवाहो जात इति वक्तुं देवकार्यार्थं भगवान् प्रवृत्त इत्याह—इन्द्रेणेति । पूर्वं नरकासुरो दिग्विजये इन्द्रं पराजित्य जयख्यापनार्थं त्रयं गृहीतवान् राजत्वख्यापकं छत्रं तेनेन्द्रत्वं गृहीतवान् अदितिकश्यपपुत्रत्वमपरिहार्यमहत्वं मत्वा कश्यपात् भगवान् महानिति पितृकृतोत्कर्षे सिद्धे इयं वा अदितिरिति भूमिपुत्रत्वेनादित्यत्वे च रूपविशेषख्यापके कुण्डले तस्या गृहीत्वा स्वमात्रे भूम्यै दत्तवान् तथा त्रैलोक्याधिपतित्वं दूरीकर्तव्यं च तत्र यत्र यस्तिष्ठति तदधिपतित्वं न दूरीकर्तव्यं साधारण्या दत्तो भूम्याधिपत्यं दूरीकर्तुममराद्रिस्थाने मेरौ यदिन्द्रस्य स्थानं तदपि हृतवान् अनेन स्वस्थानाधिपत्यं दूरापास्तमिति न पातालाधिपत्यव्युदासाय किञ्चित् चकार स्वर्गस्थानमपि ग्राह्यमित्यध्यवसायोऽस्ति अन्येष्ववतारेष्वतारप्रयोजनमात्रं करोति नाधिकं नापि वामनः पुत्रं मारयितुम् इच्छति भ्रात्रपेक्षया तु पुत्रः प्रियः अदितेर्भूमिश्च भक्तेति स्वापेक्षयापि पुत्रः प्रिय इति पुत्रेण स्वमात्रे कुण्डले दीयमाने च निवारयति विशेषावतारे सर्वगततेजस्तत्रैव गच्छति अतो वामन उदासीन इति इन्द्रः कृष्णमेव विज्ञापयामास हृते कुण्डले बन्धोर्मातुर्यस्य हृतममराद्रेः स्थानं यस्य चेष्टितमधिकग्रहणरूपं, ज्ञापितो भगवान् न हि तत्पुत्रोऽन्येन हन्तुं शक्यः पूर्वं हि चतुर्मूर्त्तिर्भगवानास तत्रैका तपः करोति अपरा परिपालनम् अपरा भोगं चतुर्थी तु निद्राति तासां चरहटघटिकान्यायेन कर्मणां परावृत्तिर्या तपस्यति सावेक्षाङ्करोति यावेक्षिष्ट सा भुङ्क्ते या बुभुजे सा शेते या शयिष्ट सा तपस्यतीति क्रियायाः कालश्च सहस्रं वत्सराणि तत्रैषा व्यवस्था या तपस्यति सोत्तिष्ठन्ती ये केचन स्वार्थं तपः कुर्वन्ति तेभ्यः प्रसन्ना भवति तत्रैकदा भूमिः तपस्यन्ती स्थिता सन्ध्यायां च भगवानुत्थितो वरार्थं प्रेरयामास ततः सन्ध्यायां भूमिः पुत्रं वव्रे ततोऽयं नरको जातः कालवशाद्सुरः ततो भगवान् भूम्या पुनः प्रार्थितः नायं हन्तव्य इति ततो भगवानाह—त्वत्सम्मतिव्यतिरेकेण न हनिष्यामीति स्वस्यास्त्रं नारायणास्त्रं दत्तवान् यावदस्मिन्नस्त्रं तावन्न मृत्युरिति स चासुरत्वात् श्रीमहादेवभक्तो बभूव त्रिशूलं च प्राप्तवान् नारायणास्त्रसमानं ततः स्वयं शिवभक्त इति त्रिशूलं स्वार्थे स्थापितवान् पुत्राय भगवद्दत्ताय नारायणास्त्रं ददौ अतो हनने भूमिसम्मतिरेव ग्राह्या भूमिश्च सत्यभामा अतो नरकवधार्थं भगवान् सत्यभामया सह गरुडाधिरूढो गत इत्याह—सभार्यो गरुडारूढ इति । प्राग्ज्योतिषपुरमिति तन्नगरनाम यदा तेजोबह्वात्मिका सृष्टिस्ततः पूर्वमिदं स्थानमुत्पादितमिति ज्ञापनार्थं तथा नाम ॥ २ ॥

ततस्तस्य षडावरणानि निरूपयति—गिरिदुर्गैरिति । सर्वतः गिरयः पर्वताः अश्वचरस्य दुर्गमाः साम्प्रतं कामरूपदेश इति तत्प्रसिद्धिः शस्त्रदुर्गाणि द्वितीयानि दुर्गत्वं परितः स्थित्वा गमनप्रतिबन्धकत्वं शस्त्राणि खड्गादीनि यथा असिपत्रवनं ततो मध्ये जलं परितः ततोन्तरग्निः ततो वायुरिति मुरो नाम पञ्चपर्वा विद्याधिष्ठात्री देवता तस्य पाशाः सर्वापेक्षयान्तरावरणभूताः ते च दृढाः पूर्वापेक्षयापि अनेन क्रमत उत्तरोत्तरबलिष्ठत्वं सूचितं सर्वत आवृतमिति सर्वैर्मार्गैरपि न संरक्षितः स्वयन्तु खेचरः तेजः प्रभृत्यावरणत्रयम् उपर्यपीति सम्प्रदायः तेन सर्वागम्यम् ॥ ३ ॥

तादृशस्यापि लौकिकप्रकारेण वधं वक्तुं क्रमेण दुर्गाणां नाशनमाह—गदयेति । गदाप्रहारेणाद्रीन्निर्बिभेद तेन प्रथमावरणे नराणामपि गमनं सुगममभूत् स एव चेदानीं मार्गः सायकैः शस्त्रदुर्गाणि चिच्छेद सुदर्शनेन जलाग्न्यनिलदुर्गाण्यन्तर्भावितवानित्याह—चक्रेणेति । आदावग्निप्रवेशनं सजातीयनिराकरणार्थं तदुभयोपष्टम्भकं भवति तस्य च कार्यं जलं ततः कारणं वायुमिति प्रान्तस्थितयोरनुप्रवेशः मुरपाशांस्तु असिना च नन्दकेन चिच्छेद ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी

शक्रप्रोक्तो हरिर्भौममहन् प्राप तदाहृताः
स्त्रीः सहस्राययूनर्षष्टितमे द्युतरुमाहरत् ॥

येन ताः स्त्रियो निरुद्धाः स भौमो यथा भगवता हतः एतदाचक्ष्वेत्यन्वयः एतदिति विशिनष्टि विक्रममिति ॥ १ ॥

हृतच्छत्रेणेति । वरुणस्य छत्रहरणेपि देवेन्द्रत्वात्तस्यैव छत्रं हृतमभूदिति तथोक्तं हृते कुण्डले यस्य स बन्धुर्माता यस्य तेन हृतम् अमराद्रिस्थानं मन्दरशृङ्गं मणिपर्वताख्यं यस्य तेन इन्द्रेण भौमस्य चेष्टितं छत्रहरणादिकं ज्ञापितः सन् ययौ भार्यया सत्यभामया सहित इति त्वदनुज्ञयैव त्वत्पुत्रं हनिष्यामीति भूम्यै यदुक्तं तत् सत्यं कर्त्तुं स्वविभूत्या भूम्या सह सत्यभामाया ऐक्यादेवात्र सत्यभामैव भूमिः सा च महायुद्धसङ्कटे तदेव जहीममित्यनुज्ञास्यते नान्यदेति । नारदानीतपारिजातपुष्पस्य रुक्मिण्यै प्रदानात् कुपितां सत्यभामां सान्त्वयन् तुभ्यं तद्वृक्षमेव दास्यामीति प्रतिश्रुत्य शक्रात् तदाहरण-

शङ्खनादेन यन्त्राणि हृदयानि मनस्विनाम् ॥
प्राकारं गदया गुर्व्या निर्बिभेद गदाधरः ॥ ५ ॥
पाञ्चजन्यध्वनिं श्रुत्वा युगान्ताशनिभीषणम् ।
मुरः शयान उत्तस्थौ दैत्यः पञ्चशिरा जलात् ॥ ६ ॥
त्रिशूलमुद्यम्य सुदुर्निरीक्षणो युगान्तसूर्यानलरोचिरुल्बणः ॥
ग्रसंस्त्रिलोकीमिव पञ्चभिर्मुखैरभ्यद्रवत्तार्क्ष्यसुतं यथोरगः ॥ ७ ॥
आविध्य शूलं तरसा गरुत्मते निरस्य वक्त्रैर्व्यनदत्स पञ्चभिः ॥
(खं)स रोदसी सर्वदिशोऽम्बरं महानापूरयन्नण्डकटाहमावृणोत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

सामर्थ्यतां दर्शयितुं तां सङ्गे नीतवानिति वा ॥ २ ॥
जलाम्न्यनिलैश्च सर्वतो वर्तमानैर्दुर्गमम ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

"अन्याश्च विविधा भार्या कृष्णस्यासन् सहस्रशः।
भौमं हत्वा तन्निरोधादाहृताश्चारुदर्शनाः"॥
इति यदुक्तं तदेकोनषष्टितमे प्रपञ्च्यते—यथेति । येन ताः स्त्रियो निरुद्धाः स भौमः यथा हतः चकारात् येन कारणेन हतस्तदाचक्ष्व तदाख्याहि ॥ १ ॥
भौमेन वरुणस्य छत्रे हृतेऽपि देवेन्द्रत्वादिन्द्रस्यापि तच्छत्रमतो हृतच्छत्रेण हृते कुण्डले यस्य स हृतबन्धुर्मातृरूपो यस्य तेन हृतममराद्रौ स्थानं मणिपर्वतलक्षणं यस्य तनेन्द्रेण भौमचेष्टितं ज्ञापितः भार्यया सत्यभामया सहितः गरुडारूढः प्राग्ज्योतिषपुरं भौमनगरं ययौ सभार्यः इत्यस्यायमभिप्रायः सत्यभामा श्रीकृष्णस्य नित्या भार्या—
भूदेवीति समाख्याता प्राणेभ्योऽपिगरीयसी।
अभिमानवतीं देवीं प्राणेभ्यो ऽपि गरीयसीम्।
जानन् सात्राजितीं विष्णुर्विवेश शनकैरिव ॥
इत्युपक्रम्य—
"मनसा कर्मणा वाचा न त्वामतिचराम्यहम्।
गुणा गन्धादयो भूमेः शब्दाद्याश्चावरे गुणाः ॥
ध्रुवं पङ्कजगर्भाभे! त्वयि स्नेहस्तथा मम।
रुचिरश्रो यथा दिव्या प्रभा चैव दिवाकरे।
कान्तिश्च शाश्वतीश्चन्द्रे स्नेहस्त्वयि तथा मम"॥
इति हरिवंशोक्तेः भूदेव्याः सत्यभामायाः विभूतिर्भूमिस्तस्यै वरं दत्तं त्वदनुज्ञयैव त्वत्पुत्रं हनिष्यामीति प्रसिद्धमितिहासे सत्यभामानुज्ञाद्वारा तत्सत्यं कर्तुं हरिवंशप्रसिद्धं श्रीनारदानीतं पारिजातपुष्पं भगवता रुक्मिण्यै दत्तं तच्छ्रुत्वा कुपितां सत्यभामां तुभ्यं पारिजातमेव दास्यामीत्यनुनीय तत्समक्षं पारिजातमानेतुं च तया सहैव ययाविति ॥ २—५ ॥

भाषा टीका।

परिक्षत राजाने यह प्रश्न किया—कि, जिसने वे सोरह हजार स्त्री, रोक राखी थीं, वह भौमासुर, श्रीकृष्णजी ने, जिस कारण से जिस प्रकार मेरा, शार्ङ्ग धनुष धारी भगवान्के इस चरित्र को विस्तार से कहिये ॥ १ ॥
राजा के प्रश्न को सुनकर, श्रीशुकदेवजी बोले—कि, भौमासुरने वरुण का छत्र, तथा देवमाता अदिति के कुण्डल, और देवतानका स्थान मन्द्राचल पर्वत, छीन लिये थे, भौमासुर के इस कर्म को इन्द्र ने भगवान कहा, ॥ २ ॥
तवतो सत्यभामा के सहित श्रीकृष्णजी गरुडपर विराजमान होकर, भौमासुर के प्रग्ज्योतिष नामापुर को जाते भये वह पुर इस प्रकार का रहा—कि, चारो तर्फ से, पर्वतन के कोट और शस्त्रनके कोटन से घिरा और मुरनामा दैत्य के भयङ्कर, दृढ, अनेक पासों से घिरा रहा, तथा अगाधजल, तथा प्रचण्ड अग्नि पवन से अगम रहा ॥ ३ ॥
वहां जाय कर गदाधारी श्रीकृष्ण महाराज ने अतिभार युत (कौमोदकी) गदा से पर्वत के पर कोटान का भेदन किया, और बाणों से शस्त्र के पर कोटान का भेदन किया तथा (सुदर्शन) चक्र से अग्नि जल पवन को शान्त कर दिया और मुरके पाश जालों को (नन्दक) खड्ग से भेदन किया ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

युगान्ताशनेर्ध्वनिवद्भीषणम् परिखाया जलात् ॥ ६—७ ॥
आविध्य भ्रातोल्य स महान्नाद इत्यन्वयः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

यन्त्राणि प्राकारन्यस्तानि येषामग्रे परसैन्यागमदेशे पादघातमात्रेण चलन्तः प्राकारान्तानां शस्त्रक्षेपकसंयोगविशेषाः स्युः तन्निर्भेदनम् उपरि स्थित्वा तादृशसंयोगान्यथाकरणं महा-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

शब्दस्य कम्पनादिस्वभावत्वात् मनस्विनां वीराणां तदीयानामेव हृदयान्यपि गुर्व्येति प्राकारस्यापि गुरुत्वं तथापि तन्निर्भेदेऽनायासञ्च सूचयति यतो गदाधरः तद्विद्याप्रावीण्येन तन्नामतामेव प्राप्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

टीकायां परिखाया जलादिति जलदुर्गनाशात् यद्वा जलदुर्गनिर्भेदनस्य पूर्वकथामाह—पाञ्चेति । एवं पूर्वपूर्वमेव पाञ्चजन्यध्वनिः विशेषतस्तु यन्त्रनिर्भेदन इति ज्ञेयं युगान्ताशनिभीषणमित्यसुरेष्वेव ज्ञेयं नतु भक्तेषु "मल्लानामशनिः" इत्यादिवत् शयानः सदा मदाविष्टत्वान्निश्चिन्तत्वाच्च तथास्वभावः ॥ ६ ॥

युद्धादिकौतुकेन गायन्निव दीर्घच्छन्दसाह—त्रिशूलेत्यादि । दुर्निरीक्षणत्वे हेतुः युगान्तेति स्वयञ्चोल्बणो भीषणः उल्बणत्वमेवाह—ग्रसन्निति । मुखैर्व्याप्तैः अभ्यद्रवद्धरिं तञ्च स्ववधायैवेति दृष्टान्तेन द्योतयति—तार्क्ष्येति । यद्वा स्थूलदर्शनत्वात्तार्क्ष्यसुतमेवाभ्यद्रवत् ॥ ७ ॥

निरस्य निःशेषेण क्षिप्त्वा रोदसी रोदस्यौ दिवं भुवं च अन्तरं च छिद्रं पातालमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मनस्विनां स्वैरिणां मुरादीनां हृदयानि यन्त्राणि च शङ्खनादेन ॥ ५ ॥

पाञ्चजन्येति युगान्ताशनेर्ध्वनिवद्भीषणं पाञ्चजन्यध्वनिमाकर्ण्य ॥ ६ ॥

त्रिशूलमिति। युगान्ते सूर्याग्न्योरिव रोचिर्दीप्तिर्यस्य स मुरासुरः अत एवोल्बणः दुस्सहो दुर्निरीक्षस्सन् त्रिशूलमुद्धृत्य पञ्चभिर्मुखैः त्रिलोकीं ग्रसन्निवाभ्यधावत् यथोरगः सर्पः तार्क्ष्यसुतं गरुडं तद्वत् ॥ ७ ॥

आविध्येति। स मुरः शूलमाविध्यालोल्य तरसा बलेन गरुडाय प्रयुज्य पञ्चभिर्वक्त्रैर्ध्वनन्ननाद किं कुर्वन् रोदसी द्यावापृथिव्यौ समन्तात् लोकोपरितनमाकाशं सर्वेषां श्रोत्रबिलं (स्थानं) वा दिगन्तरञ्चापूरयन्नादेनेति शेषः । स नादः कृत्स्नमप्यण्डकटाहमावृणोत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अमन्दमनलम् ॥ * ॥

निरस्य मुक्त्वा आपूरयन्नादेनेति शेषः ॥ ८—१२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवमावरणानि दूरीकृत्य दूरान्मारणासाधनानि पाषाणक्षेपणरूपाणि यन्त्राणि चिच्छेदेत्याह—शङ्खनादेनेति । मनस्विनां हृदयानि उत्साहशक्तीश्च, ततो दुर्गप्राकारमपि बिभेदेत्याह—प्राकारमिति । गुर्व्येति तत्र स्थितानां देवानां नाशनसामर्थ्यं द्योतितं तेषामपि प्रतिबन्धकत्वाभावाय निरुपसर्गः गदाधर इति अग्रे युद्धार्थं सावधान इत्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं सर्वावरणानि भित्वा सावधानो जातः शङ्खनादस्य माहात्म्यं "विष्णोर्मुखोत्थानिलपूरितस्य यस्य ध्वनिर्दानवदर्पहन्ता" इति ततो दर्पाच्छयानः परिखाजले तन्नादेन दर्पनाशं मत्वा कथं जातमिति हेत्वन्वेषणार्थम् उत्थितः न केवलं माहात्म्येन दर्पनाशकत्वं किन्तु स्वरूपतोऽपि नादस्तादृश इत्याह-युगान्ताशनिभीषणमिति । युगान्ते प्रलये तत्रापि मारकत्वेनैव प्रसिद्धः अशनिस्ततोऽपि भीषणः दर्पहन्त्येव प्रलये दैत्यानां दर्पस्तिष्ठतीति प्रसिद्धिः अतो दर्पेण निश्चिन्तः शयानोऽप्युत्थितः स च दैत्यस्तेन मारणीय एवेति भगवत्सम्मुखोऽपि विरुद्ध एव जातः अविद्यासम्बन्धीति ज्ञापयितुं पञ्चशिराः पञ्च शिरांसि यस्येति योगः मुर इत्येव नाम जलादिति परिखासम्बन्धिनः ॥ ६ ॥

उत्थित एव युद्धार्थं प्रवृत्त इत्याह— त्रिशूलमिति । अनेनासहायवीरत्वमुक्तं सुदुर्निरीक्ष्य इति युक्तमेव तस्य तथात्वं यो हि द्रष्टुमेवाशक्यः तेन सह कोवा युध्येत् किञ्च युगान्तसूर्यानलरोचिरुल्बणः पाञ्चजन्यध्वनिस्तु प्रलयाशनितुल्य एव अस्य तु देहकान्तिरपि प्रलयसूर्यानलसदृशी ततोऽप्युल्बणश्च अत एव युद्धे निश्शङ्कः महाभूतान्यपि यो भक्षयितुं शक्तः स कथं जेयो भवेदित्याह— ग्रसंस्त्रिलोकीमिति । पञ्चभिर्मुखैः चतुर्षु दिक्षु उपरि च सर्वान् एव लोकान् भक्षयति न समयेति दर्शनमात्रमेव तस्य भयानकं न तु युद्धं कर्त्तुं शक्त इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह— तार्क्ष्यसुतं यथोरग इति । गरुडं सर्पो यथाऽभिधावति भक्ष्यः ॥ ७ ॥

गतस्य पराक्रममाह—आविध्येति । उत्तोल्य भ्रामयित्वा वा तरसा यावत् द्वितीयो न सावधानः स हि भगवन्तं द्रष्टुमशक्तो गरुडमताडयत् अविद्या भगवन्तं न विषयीकरोति कालानन्तरमेव भगवत्प्राप्तिरिति कालरूपं गरुडं क्षोभयति निरस्य प्रक्षिप्य निरसनेन अवहेला सूचिता न हि असद्वलं शूलेन समर्थितं भवतीति तृणमिव दूरीकृतवान् ततोविद्यया तं मोहयितुं पञ्चभिर्वक्त्रैर्व्यनदत् विशेषेण ध्वनिं कृतवान् अन्यस्त्वेकधा गर्जति अहं पञ्चधेति ज्ञापयितुं तस्य नादस्य महत्त्वमाह— खंरोदसीति । सर्वमेव विवरस्थानं पूरयन् अण्डकटाहमावृणोत् उपर्यपि ब्रह्माण्डं भित्वा गत इत्यर्थः । तत्त्वानामप्यविद्यामोहो वर्त्तते इति अलौकिकत्वाच्छब्दस्य बहिर्गमनं ब्रह्माण्डस्यापि अण्डत्वाद्रोमकूपवाच्छिद्रत्वं मध्ये सर्वत्र पूरणं न भविष्यतीति विशेषतो गणयति खमाकाशं मध्यस्थितं सर्वेषां हृदयाकाशो वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ सर्वा अष्टदिशः अन्तरम्मध्यं शब्दाघातादुत्पन्नस्य शब्दान्तरस्य तथात्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—महानिति । आसमन्तात् पूरणं बृंहणन्यायेन ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मनस्विनां शूराणां यन्त्रतुल्यानि हृदयानि निर्बिभेद ॥ ५-६ ॥

युगान्ताशनेर्ध्वनिवद्भीषणमिति शत्रूणामेव "मल्लानामशनिः" इति वत् परिखाया जलात् ॥ ७ ॥

तदापतद्वै त्रिशिखं गरुत्मते हरिः शराभ्यामभिनत्त्रिधौजसा ॥
मुखेषु तं चापि शरैरताडयत्तस्मै गदां सोऽपि रुषा व्यमुञ्चत ॥ ९ ॥
तामापतन्तीं गदया गदां मृधे गदाग्रजो निर्बिभिदे सहस्रधा ।
उद्यम्य बाहूनभिधावतोऽजितः शिरांसि चक्रेण जहार लीलया ॥ १० ॥
व्यसुः पपाताम्भसि कृत्तशीर्षो निकृत्तशृङ्गोऽद्रिरिवेन्द्रतेजसा ।
तस्यात्मजाः सप्त पितुर्वधातुराः प्रतिक्रियामर्षजुषः समुद्यताः ॥ ११ ॥
ताम्रोऽन्तरिक्षः श्रवणो विभावसुर्वसुर्नभस्वानरुणश्च सप्तमः ।
पीठं पुरस्कृत्य चमूपतिं मृधे भौमप्रयुक्ता निरगन् धृतायुधाः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आविध्य भ्रामयित्वा स महान्नाद इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

युगान्ताशनिध्वनिवद्भीषणम् पाञ्चजन्यध्वनिं मुरः श्रुत्वा उत्तस्थौ मुर इत्यग्रेपि सम्बन्ध्यते ॥ ६—७ ॥

स नादः अण्डकटाहमावृणोदित्यन्वयः । सोपि तस्मै कृष्णाय ॥ ८-१० ॥

भाषा टीका ।

और पाञ्चजन्य शङ्ख की ध्वनि से प्राकार के जन्त्रा के छेदन किया, उसीसे शूर वीरों को हृदय को कम्पायमान कर दिये, तथा गदा से किले को तोड दिया ॥ ५ ॥

प्रलय के वज्र पात समान भयङ्कर पाञ्चजन्य की ध्वनि को श्रवणकर, पांच मस्तक वाला मुर नामा दैत्य, जल में सोता रहा, वह जल से उठ खडा भया ॥ ६ ॥

जैसे कि गरुडजी के मारने के वास्ते सर्प, धावा करे तैसेहि मुरनामादैत्य, त्रिशूल उठा कर श्रीकृष्णको मारने के वास्ते वडे वेग से दौडता भया, और वह, मानो पांचो मुखों से त्रिलोकी को ग्रसि लेवेगा इस प्रकार से मुख फाडने कर दौडा, और प्रलय के प्रचण्डसूर्य तथा अग्नि के तुल्य तेजवाला होने से वह अति भयंकर था इत्ता लिये, अति कष्ट सेभी देखने के योग्य नहि रहा ॥ ७ ॥

वह मुरदैत्य त्रिशूल को घुमाकर गरुडजी के मारने के वास्ते वेग से त्रिशूल चला कर पांचो मुखन से गर्जना करता भया वह वडी भारी गर्जना, भूलोक स्वर्गलोक अन्तरिक्ष सब दिशान को फारत करत ब्रह्मांड में छा गया ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्मै श्रीकृष्णाय गदां व्यमुञ्चत व्यक्षिपत् ॥ ९—१० ॥

इन्द्रतेजसा वज्रेण प्रतिक्रियया हेतुभूतया अमर्षजुषः ॥११॥

पीठं पीठनामानम् निरगन्निरगमन् ॥ १२—१३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वै एव गरुत्मते गरुत्मति आपतदेव नत्वापतितमित्यर्थः । ओजसा वेगेन अपीति सामर्थ्यद्योतकं मुखेष्विति तद्व्यापारेन क्रोधात् इति सर्वेष्वपि तेषु युगपदेव ताडनं सूचितम् ॥ ९ ॥

मृधे युद्धमध्ये साक्षादेव नतु मायादिना परोक्षमित्यर्थः । गदया गदाग्रज इत्यनुप्रासालङ्कारः उल्लासेन गदाग्रज इति तदुपलक्षितभ्रातृकुलयशोदातृतास्मरणसौख्येन च पञ्चापीति पाठे गदयैवेति ज्ञेयं किन्तु अग्रे दृष्टान्ते इन्द्रतेजसेत्युक्त्वा तेजःसाम्याच्चक्रेणेति पाठो युक्तः ॥ १० ॥

वधेनातुराः शोकविह्वलाः अतः प्रतिक्रियार्थममर्षजुषः ॥११॥

तमेवोक्तपोषन्यायेनाह— ताम्र इति । सप्तम इति भ्रात्रन्तरं निरस्तं तेषां नामग्रहणं नाम्नैव गुणज्ञापनार्थं स्वत एव प्रतिक्रियामर्षजुषः पुनश्च भौमेन प्रयुक्ताः एवं तदैव भौमेन तत्रोद्यतमिति तत्तत्क्रियायां श्रीभगवतो लाघवमपि दर्शितम् ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

निरगमन् निर्गताः ॥ १२—१४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेति । तिस्रः शिखा यस्य तत् गरुडायागच्छत् त्रिशूलम् ओजसा बलेन शराभ्यां त्रिधा चिच्छेद तं मुरं च मुखेषु शरैस्ताडयामास सोपि मुरोपि रुषा तस्मै कृष्णाय गदां व्यमुञ्चत् प्रायुङ्क्त ॥ ९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तामिति । गदाग्रजो भगवान् स्वगदया तां मुरप्रयुक्तामापतन्तीं गदां मृधे युद्धे सहस्रधा निर्बिभेद । ततो बाहू उद्धृत्याभिधावतो मुरस्य पञ्च शिरांसि चक्रेणाजितो भगवांश्चिच्छेद ॥ १० ॥

व्यसुरिति । निकृत्तानि शीर्षाणि शिरांसि यस्य स अत एव व्यसुर्गतप्राणोऽम्भसि जले पपात यथा इन्द्रतेजसोपलक्षितेन वज्रेण निकृत्तशृङ्गो गिरिस्तद्वत् तस्य मुरस्यात्मजाः सप्त पितुर्वधात् दुःखिताः प्रतिक्रियायै अमर्षजुषः क्रोधाविष्टाः भौमेन प्रेषिताः धृतान्यायुधानि यैस्ते च मृधे युद्धे निमित्ते पीठनामानं चमूपतिं पुरस्कृत्य समुद्यताः आयत्ताः निरगमन्निर्गता बभूवुरिति सम्बन्धः तानेव सप्त निर्दिशति ताम्र इति ॥ ११—१२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं तस्य पराक्रममुक्त्वा तत्प्रतीकारार्थं भगवच्चरित्रमाह—तदापतदिति । त्रिशूलमापतत् गरुडोपरि पतदेव स्थितं त्रिशिखमित्यनेन भेदत्रयं करोतीति त्रिसत्यानां देवानामपि मारकं तदिति सूचितं गरुत्मत इति पक्षवानतिकोमल इति स्वतो निवारणसामर्थ्यश्चाह, भगवांश्च हरिः ततः प्रतीकारो ऽवश्यं कर्त्तव्य इति शराभ्यामच्छिनत् त्रिधाच्छेदे न पुनः प्ररोहतीति तच्छूलं दैत्यमित्यनेन ज्ञापितम् ओजसेति तदधिष्ठिता देवतापि यथा छिन्ना भवति तस्य तेजसा सह वा तेजोपि त्रिधा छिन्नमित्यर्थः । न केवलं त्रिशूलच्छेद एव किन्तु सोपि ताडित इत्याह—मुखेष्विति । यथा न रूपात् तस्य रवेण लोकानां भयं जायत इति मुखान्यपि ताडितानि । अर्थात् पञ्चभिः आपूरितानि वा तदा यावद्भिः पूरणं भवति स्वत एव च निवारणीय इति तच्छरापीति भिन्नतया सोपि हृदये ललाटे वा हतः तदा पक्षपातं ज्ञात्वा मम गम्यो भविष्यतीति तस्मै भगवते सोपि ताडितोपि रुषा अदकृतो ऽतिक्रुद्धो भवतीति दूरादेव गदां प्रक्षिप्तवान् ॥ ९ ॥

सापि गदादेवताधिष्ठितेति भगवान् स्वगदयैव तन्निराकरणं कृतवानित्याह— तामापतन्तीमिति । कौमोदक्या नितरां बिभिदे सहस्रधेति योजनायामशक्या कृता सजातीयेन सजातीयहननमयुक्तमित्याशङ्क्याह-मृध इति । सङ्ग्रामे न दोषः गदाग्रज इत्यनुप्रासः स्त्रीणां हितकारी वा बाहूनुद्यम्येति ग्रहणार्थं समागमनमुक्तं सच भगवता न स्प्रष्टव्य इति कालेनैव तमच्छिनदित्याह— शिरांसि चक्रेण जहारेति । पश्चापि पर्वाणि छिन्नानि यथा प्रतीत्यापि न संसारः लीलयेति सुदर्शनसामर्थ्यं व्यावर्त्तयति पौरुषं स्वकीयमेव व्यापृतं परं निरायासेन प्राप्त एवायासो व्यावर्त्यते अथवा लीलयैव तत्स्थाने व्यापृतोभविष्यतीति तव निरोधरूप एव संसारः साम्प्रतं प्रवर्त्ततां नत्वन्य इति लीलयेत्युक्तम् ॥ १० ॥

छिन्नेष्वपि शिरस्सु दैत्यत्वात् कदाचित् प्राणाः हृदयादिषु तिष्ठेयुरिति तस्य छिन्नशिरसोऽग्रिमावस्थामाह—व्यसुः पपातेति । विगता असवो यस्येति भूमौ पतितस्य दैत्यत्वात् पुनरुद्गमो भविष्यतीति अम्भसि पात उच्यते "आपो हि रक्षोघ्नीः" इति अविद्यायामपि भगवत्सामर्थ्यार्थम् अग्रेप्युत्पादनार्थं च अजित इत्युक्तं न केनापि मायादिभिरपि पराजितः निकृत्तशीर्ष इति निकृत्तं शिरो यस्येति नितरां छेदः पुनर्योजनाभावार्थः आधिदैविकच्छेदार्थो वा युगान्तरेपि प्रादुर्भावाभावाय दृष्टान्तमाह-निकृत्तशृङ्गो ऽद्रिरिवेति । इन्द्रतेजसा वज्रेण तथा पदं पुनरुत्थाने इन्द्राद्भयं सूचयति तथात्रापि भयादनुत्थानं तस्य सप्त व्यसनानि पुत्रास्साधिकरणा मारिता इति वक्तुं तेषामागमनमाह—तस्यात्मजा इति । मूलच्छेदे शाखा इव ते न प्रयोजका इति पितुर्वधेनातुराः प्रतिक्रियार्थम् अमर्षजुषः सेवितरोषाः मारकस्य मारणं प्रतिक्रिया स्वतः असामर्थ्यात् क्रोधसेवां कृतवन्तः क्रोधेनापि कदाचिद्भवेदिति इति समुद्यता इति बहिः सामग्री निरूपिता अन्तः क्रोधः ॥ ११ ॥

तेषां प्रसिद्ध्यर्थं नामानि गणयति—ताम्रोऽन्तरिक्ष इति । ताम्र इति वर्णतः क्रोधात्मकः अन्तरिक्ष इति सर्वक्रियया व्यापारयितुमशक्यः श्रवण इत्याकाशरूपः विभावसुः सूर्याग्नितुल्यः वसुः भीष्मादेरप्यधिकः नभस्वान् वायुः तत्तुल्यः अरुणः सर्वोद्बोधकः वर्णतो वा भयानकः सप्तम इति क्रमोत्र विवक्षित इति ज्ञापयति पीठस्तेषामाधारभूतः नरकासुरस्य सेनापतिर्मृधे युद्धार्थं भौमप्रयुक्तः स्वस्थाने नरकासुरस्तान् प्रेषितवान् तेहि स्वापेक्षयापि पितृवधात् युद्धं करिष्यन्तीति युद्धार्थं प्रथमतो निरगन् धृतायुधाश्च पश्चात् जाताः अनेन युद्धे निश्चयो निरूपितः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

गरुत्मते गरुत्मति आपतदेव नत्वापतितं तस्मै श्रीकृष्णाय सो ऽपि मुरो ऽपि ॥ ९ ॥

उद्यम्य उच्चीकृत्य अभिधावतो मुरस्य ॥ १० ॥

इन्द्रतेजसा वज्रेण प्रतिक्रियया हेतुभूतया अमर्षयुक्ताः ॥ ११ ॥

निरगन् निरगमन् ॥ १२—१३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इन्द्रतेजसा वज्रेण प्रतिक्रियायै अमर्षजुषः क्रोधयुक्ताः ॥ ११ ॥

निरगन् निरगमन् ॥ १२—१३—१४ ॥

भाषा टीका ।

गरुडजी के ऊपर आते भये तिधारा त्रिशूल को उसी वखत श्रीकृष्णमहाराज दो बाणों से तीन जगह काटते भये, और मुर दैत्य ने भी क्रोध कर के कृष्ण के वध करने को गदा चलाई ॥ ९ ॥

संग्राम मे मुर की चलाहुई आवती भई गदा के श्रीकृष्णमहाराज ने निज गदा से हजार टुकडे करदिये तब तो

प्रायुञ्जतामाद्य शरानसीन् गदाः शक्त्यृष्टिशूलान्यजिते रुषोल्बणाः ।
तच्छस्त्रकूटं भगवान् स्वमार्गणैरमोघवीर्यस्तिलशश्चकर्त्त ह ॥ १३ ॥
तान् पीठमुख्याननयद्यमालयं निकृत्तशीर्षोरुभुजाङ्घ्रि(१)वर्म्मणः ।
स्वानीकपानच्युतचक्रसायकैस्तथा निरस्तान्नरको धरासुतः ॥ १४ ॥
निरीक्ष्य दुर्मर्षण आस्रवन्मदैर्गजैः पयोधिप्रभवैर्निराक्रमत् ।
दृष्ट्वा सभार्यं गरुडोपरि स्थितं सूर्योपरिष्टात् सतडिद्घनं यथा ।
कृष्णं स तस्मै व्यसृजच्छतघ्नीं योधाश्च सर्वे युगपत्स्म विव्यधुः ॥ १५
तद्भौमसैन्यं भगवान् गदाग्रजो विचित्रवाजैर्निशितैः शिलीमुखैः ।
निकृत्तबाहूरुशिरोध्रविग्रहं चकार तर्ह्येव हताश्वकुञ्जरम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

भुजानको ऊंची करके कृष्णके ऊपर दौड़ते भये मुरदैत्य के पांचो मस्तकन को श्रीकृष्णजी ने सुदर्शन चक्र से लीला के साथ छेदन कर दिये ॥ १० ॥

जैसे इन्द्र के वज्रसे शिखर टूट कर पर्वत गिरपडे तैसेहि मस्तक छेदन होनेसे निष्प्राण होकर मुर दैत्य जल में गिरपडा पश्चात् उसके सात पुत्र, युद्ध के वास्ते तैयार होत भये, क्यों कि पिताके बधसे वे दुखी भये इसी लिये वैर लेनेके वास्ते क्रोध में भर गये ॥ ११ ॥

ताम्र अन्तरिक्ष श्रवण विभावसु बसु नभस्वान् अरुण यह सात मुरके पुत्र भौमासुरके भेजे हुऐ आयुधधारन किये पीठनामा सेनापति को आगे कर युद्धके निमित्त पुरसे निकलते भये ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कृत्तानि शीर्षादीनि येषां तान् ॥ १४ ॥
शतघ्नीं शक्तिविशेषम् ॥ १५ ॥

विचित्रा वाजाः पत्राणि येषां तैर्बाणैर्निकृत्ता बाहवः ऊरवः शिरोध्राः कन्धरा विग्रहा देहाश्च यस्मिंस्तत् तर्ह्येव तं यदा विव्यधुस्तस्मिन्नेव क्षणे ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रायुञ्जतेत्यर्द्धकम् । आसाद्याजितं शरादीनां यथोत्तरं गुरुत्वे घातकत्वे च श्रैष्ठ्यं तत्र ऋष्टिः खड्गभेदः शस्त्राणां कूटं समूहम् स्वैरसाधारणैः ॥ १३ ॥

यमक्षयं मृत्युमित्यर्थः यमगृहगमनोत्तरं मोक्षस्तु ज्ञेयः अच्युतेति चक्राद्यवैयर्थ्याभिप्रायेण तथा तेन शीर्षादिकर्त्तनप्रकारेण निरस्तान् लीलया दूरत एव हतान् वीक्ष्य उत्तुङ्गदुर्गाद्यारोहणेन नरक इति जातमात्रेण मनुष्यमस्तकस्य मुखे ग्रहणात् तत्सञ्ज्ञाप्राप्त्या जन्मत एव दुष्टभावः सूचितः तदाख्यायिका च कालिकापुराणे ज्ञेया धरायाः सुतः इति महाशक्तित्वं दर्शितम् ॥ १४ ॥

पयोधिप्रभवैर्गजैः सह तत्प्रभवैरावतकुलजत्वात् तथाचाग्रे ऐरावतकुलेभांश्चेति. निरक्रमत् निरक्रामत् पुरान्निष्क्रान्तः सभार्यं दृष्ट्वेति तेन महाकुद्धस्सन्निति भावः । च अपि युगपदपि विव्यधुः ॥ १५ ॥

विचित्रवाजैरिति । वेगवत्त्वादिकमभिप्रेतं न च केवलमश्वाद्यारूढा हताः (तेषां) वाहनानि चेत्याह—हतेति ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

निराक्रमत् निर्गतवान् ॥ १५ ॥
विचित्रवाजैः विचित्रपक्षैः ॥ १६—२४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रायुञ्जतेति । उल्बणास्ते ताम्रादयः आसाद्य अभ्येत्य रुषा क्रोधेन अजिते श्रीकृष्णे शरादीन् प्रायुञ्जत प्रयुक्तवन्तः तदा भगवान् स्वमार्गणैः स्वशरैस्तच्छस्त्रजालं तिलप्रमाणशश्चिच्छेद हेति विस्मये ॥ १३ ॥

तानिति । निकृत्तानि छिन्नानि शीर्षादीनि येषां तांस्ताम्रादीन् यमसदनमनयत् वर्म्म शरीरं तच्चोपात्तातिरिक्तप्रदेशपरम् इदमर्थं पृथगन्वेतव्यम् ॥ स्वानीकपानिति । स्वान् कांश्चिदनीकपान् सेनापतीन् अच्युतस्य सायकैर्हतानिति शेषः । तथा कांश्चिन्निरस्तान् दूरतः पतितांश्च दृष्ट्वा धरासुतो नरकः दुस्सहः स्रवन्मदो येषां तैः पयोधि-

(१) वर्म्मणः इति वीर० पाठः ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

प्रभवैः पयोध्यन्तर्द्वीपजैर्गजैः सह निराक्रमन्निर्गतवान् दृष्ट्वेति यथा सूर्यस्योपरिष्टात् तडिता सहितं घनं नीलमेघं तद्वत् सभार्य्यं गरुडोपरि स्थितं कृष्णं तत्र सूर्यस्थानीयो गरुडः तडित्स्थानीया भार्या घनस्थानीयस्तु कृष्ण इति विवेकः स भौमस्तस्मै कृष्णाय शतघ्नीं शस्त्रविशेषं व्यसृजत् प्रायुङ्क्त तथा योधाश्च भौमसम्बन्धिनः युगपत्प्रविव्यधुः ताडयामासुः स्वस्वायुधैरिति शेषः॥ १४—१५॥

तदिति। विचित्रा वाजाः पत्राणि येषां तैर्निशितैर्बाणैर्निकृत्ता बाहवः ऊरवः शिरोधरा विग्रहा देहाश्च यस्य हताः अश्वाः कुञ्जराश्च यस्मिन् तथाभूतं तद्बलं यदा विव्यधुस्तस्मिन्नेव क्षणे चकार॥ १६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

(मूलम्) पपात विष्णोः शिरसि प्रमोदनी प्रसूनवृष्टिर्निहते मुरेऽसुरे क॥
रथान्समारुह्य वृषप्रयुक्तान् भौमप्रयुक्ता भवनान्निराक्रमन्।
अयुञ्जतासज्यशरासनान् भटाः शक्त्यर्ष्टिशूलानजिते रुषोल्वणान्॥ख
तच्छस्त्रकूटं भगवान्स मार्गणैरमोघवीर्यैस्तिलशश्चकर्त ह।
तान्योधमुख्याननयद्यमक्षयं निकृत्तशीर्षोरुभुजांघ्रिकार्मुकान्।
ततो द्रुततरं गत्वा भटा राजपुरं महत्।
हतान्मुरसुतान्सर्वान्नरकाय न्यवेदयन्।
स्वानीकपानच्युतचक्रसायकैर्हतान्निशम्याशुरुकोपभूमिजः।
निरीक्ष्य दुर्मर्षणमास्रवन्मदैर्गजैः पयोधिप्रभवैर्निराक्रमत्।
रथैरनेकसाहस्रैर्गजैश्च बहुभिर्वृतः।
महत्या सेनया युक्तश्चायादायोधनं बली॥ ग॥
दृष्ट्वा सभार्यं गरुडोपरिस्थितं सूर्योपरिष्ठात्सतडिद्घनं यथा।
गृहीतकोदण्डमुदारशङ्खकौमोदकीचक्रधरं चतुर्भुजं।
नीलजीमूतसङ्काशं दृष्ट्वा तं गजवाहनम्।
शङ्खमाध्माय गोविन्दः सिंहनादं व्यनीनदत्।
वरूथिनी दैत्यपतेः सुघोरान् शरान्ववर्षाच्युतमूर्ध्नि दुर्जया।
कृष्णे सभौमो व्यसृजच्छतघ्नीं लोहायसीन्तेनभृशं सविव्यथे॥ ०॥
अनेकबाणान्निर्मुक्तान्नरकेण स्मयन्निव।
चकर्तबाणैर्युगपत्तदद्भुतमिवाभवत्।
ततोनुसैन्यम्भगवानगदाग्रजोविचित्रपत्रैर्निशितैः शरौघैः।)

प्रमोदिनी सन्तोषजननी॥ क॥

भौमेन प्रयुक्ताः प्रेरिताः निराक्रमन्निर्गताः आसज्य ज्यामारोप्य॥ ख॥

कूटं समूहम्॥ १३—१४॥

आयोधनं युद्धस्थानम्॥ ग॥

सूर्योपरिष्टात्स्थितं तडिता सहितं घनं मेघम्॥ १५॥

लोहेनायसा निर्मितां तेन शतघ्नीप्रयोगेण विव्यथे "व्यथ ताडने" इति धातोः ताडिताभूत् ततोनु तदनन्तरम्॥ ०॥

गरुडस्य पक्षाभ्यां निघ्नतान्निहतान् गजानच्छिनत्॥१६—१७॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

यमक्षयं मृत्युमित्यर्थः। मोक्षस्तु क्षेयः॥ १४॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ततः शस्त्राणि प्रायुञ्जतेत्याह—प्रायुञ्जतेति। आसाद्य निकटे गत्वा षड्विधान्यस्त्राणि निरूपयति शरानित्यादिभिः अर्ष्टिरायुधविशेषः सप्तभिरपि प्रत्येकं षड्विधानि प्रयुक्तानि यद्यप्यजितो भगवानिति जानन्ति तथापि रुषा क्रोधेन उल्बणाः सन्तः तथा कृतवन्तः भगवता कृतं प्रतीकारमाह—तच्छस्त्रकूटमिति। स्वमार्गणैरिति असाधारणैर्बाणैः अन्यथा अग्नेर्बाणाः दुर्गाया असिः गदा वायोः अर्ष्टिरपि वरुणादेः शक्तिर्मायायाः शूलं शिवस्येति एतावन्तः तत्तद्देवताधिष्ठिता न हता भवेयुः ननु भगवानेव तेष्वपि सामर्थ्यं दत्तवानिति कथं भगवांश्चकर्त्तेत्याशङ्क्याह—अमोघवीर्य इति। तेषु दत्तं परगामि मोघं जातं तदेव स्वस्थाने अमोघम् अतः अमोघेन मोघानि वीर्याणि प्रतिहतानीत्यर्थः। तिलशः कर्त्तनं पुनर्नीत्वा लोहखण्डान्यपि सज्जीकर्तुं शक्तानीति ज्ञापयति हेत्याश्चर्ये तावन्न कर्त्तव्यं प्रयोजनाभावात् तथापि स्वस्य क्लिष्टकर्मत्वं ज्ञापयितुं तावत्पराक्रमं प्रदर्शितवान्॥ १३॥

शस्त्राणां विनियोगमुक्त्वा प्रयोक्तृणामाह—तान् पीठमुख्यानिति। यमक्षयमिति तावद्दण्डार्थं मुरवत् पुनरावृत्त्यभावाय वा ते हि पीठं पुरस्कृत्य समागता इति उपजीव्यत्वात् उत्साहनिवृत्त्यर्थं प्रथमतः स एव हतः मूर्च्छादिना अलौकिकप्रकारेण हननं व्यावर्त्तयितुमाह—निकृत्तेति। चत्वार्यङ्गानि कवचं च निकृत्तानि येषां पितुः पश्चाद्याः तेषु प्रतिष्ठिता इति कार्ये तदंशव्यावृत्त्यर्थं शिरःप्रभृतीनां छेदनं शीर्षाणि ऊरवः भुजा अङ्घ्रयश्च ज्ञानं गतिश्चाद्यन्तयोरुत्पत्तिकर्माणि च मध्ये तत एवं क्रमः तत उभयेषां मुरस्य तत्पुत्राणां च फलरूपस्य नरकस्य निराकरणार्थं प्रवृत्तिमाह—स्वानीकपानिति। तस्य जयहेतवः सेनाः तासामनीकानां रक्षकाः अज्ञानेन व्यसनैश्च नरकः सिद्धो भवतीति तेषां निराकरणे स्वयं निराकृतोपि लौकिकैः साधनैः स्वजयो भविष्यतीति आस्रवन्मदैर्गजैः सहितः युद्धार्थं निरगमत् अच्युतत्वात् न तस्य केनाप्यंशेन क्षतिः मुरः चक्रेण हतः अन्ये सायकैरिति ससाधनसाध्यस्यानुवादः तथेति प्रकारस्यापि ततस्तदपेक्षया समर्था गजा इति सूचयितुं पूर्वानुवादः॥ १४॥

ननु अग्निवत् भगवान् स्थूलान् सूक्ष्मानपि दहतीति ततो बलिष्ठानपि गजान् मारयिष्यतीति कथं तत्प्रवृत्तिरिति चेत्तत्राह—दुर्मर्षण इति। दुष्टक्रोधयुक्तः ज्ञानाच्छादको वर्त्तत इति तथा प्रवृत्तिः गजानामुत्कर्षमाह आस्रवन्मदैः पयोधिप्रभवैरिति कार्यकारणोत्कर्षौ निरूपितौ स्वभावतो गजा जीवेषूत्कृष्टाः सम्प्रचाराः अतस्त्रिविधोप्युत्कर्षो निरूपितः गजानां मदस्रव एव बलोत्कर्षहेतुः ऐरावतः पयोधिप्रभव इति समानजनकत्वेन तत्सामर्थ्यं सर्वेषां निरूपितं मातरं पितरं कालश्च दृष्टवानिति निरूपयितुं तस्य भगवद्दर्शनं वर्णयति-दृष्ट्वा सभार्यमिति। युद्धार्थमागमनशङ्कैव निवारिता तत्रानुरक्तश्चेत् कृतार्थ एव भवेदिति भगवान्न लौकिकसाधनैरलौकिको जेतुं शक्य इति अभूतोपमामाह सूर्यो-

यानि योधैः प्रयुक्तानि शस्त्रास्त्राणि कुरूद्वह ! ।
हरिस्तान्यच्छिनत्तीक्ष्णैः शरैरेकैकशस्त्रिभिः ॥ १७ ॥
उह्यमानः सुपर्णेन पक्षाभ्यां निघ्नता गजान् ।
गरुत्मता हन्यमानास्तुण्डपक्षनखैर्गजाः ॥ १८ ॥
(१) पुरमेवाविशन्नार्त्ता नरको युध्ययुध्यत ।
दृष्ट्वा विद्रावितं सैन्यं गरुडेनार्दितं स्वकम् ॥ १९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

परिष्टादिति । अद्भुतत्वाद्रागद्वेषाभ्यामिष्टानिष्टसूचकं भवति यदि सूर्योपरि आधिदैविकः मेघः आधिदैविकविद्युल्लतया सह तिष्ठति आदित्य एव पर्जन्य इति भवति तस्याधिदैविकं रूपं तादृशमिति वचनोपपत्तिः तथापि कृष्णः कालात्मा स्त्रीणां हितकारीति तस्य न सद्बुद्धिरुत्पन्ना किन्तु विरुद्धैवेति तत्कार्यमाह–तस्मै व्यसृजच्छतघ्नीमिति । शतं हन्तीति योगोपि तस्य विवक्षितः तादृशी विशेषेणासृजत् योधाश्च शतघ्नीभिर्बाणैर्वा युगपदेव स्मेति प्रसिद्धे विव्यधुः ॥ १५ ॥

आदौ तेषामपराधो निरूप्यते भगवतोक्लिष्टत्वाय यावत्ते युद्धार्थं प्रवृत्तः ततःपूर्वं तस्मिन् वा समये भगवान् स्वमार्गणैः प्रथमतो योधांश्चिच्छेद ततस्तत्प्रयुक्तान्यस्त्राणि पूर्वमस्त्राणामुपस्थित्यभावात् नात्र क्रमो दोषाय तत्प्रसिद्धं भौमस्य सैन्यं भगवत्वात् न पुत्रादिभावस्तस्य बाधक इति भगवत्प्रवृत्तिः सोपि मातुः पुत्र इति पित्रापि सह युद्धकरणं नायुक्तं गदाग्रज इति भक्त्युत्पादनार्थं भगवतस्तथा करणं युक्तमेव लौकिकेनैव प्रकारेण तान् हतवानिति ज्ञापयितुं भगवच्छरान् विशिनष्टि विचित्रवाजैरिति । दूरगमनलक्ष्यैकगमनप्रयोजकाः पक्षाः विचित्रा वाजा येषामिति वायुर्जायते गतिर्वा येभ्य इति निशितानि कार्यसाधकानि निकृत्तानि बाह्वादीनि यस्येति प्रक्षेपकौ बाहू आगमने जङ्घालताप्रयोजिकाकर्मजन्मनीवा पूर्ववत् ततोन्तर्गता बाहूरुशिरोङ्घ्रयः विग्रहे यस्येति तादृशश्चकार तत्रैव यस्मिन् क्षणे युद्धार्थं तत्सैन्यं प्रवृत्तं तस्मिन् एव क्षणे प्रथमशस्त्रविमोकानन्तरं यथा नापरं विमुञ्चति तदर्थं पार्श्वभागान् सर्वानेव निराकृतवान् वाहनानां निराकरणमाह हताः अश्वाः कुञ्जराश्चेति चतुरङ्गे रथा अचेतनाः नराणां स्वरूपमुक्तमेव अवशिष्यन्ते वाजिनः करिणश्चेति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यमदुर्ग यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगस्थानं मोचमिति वास्तवोऽर्थः ॥ १४ ॥

आस्रवन्तो मदा येषां तैर्गजैः सह निरक्रामत् शतघ्नी शक्तिविशेषम् ॥ १५ ॥

विचित्राः वाजाः पत्राणि येषां तैः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शतघ्नीं शक्तिविशेषम् ॥ १५ ॥

विचित्राः वाजाः पत्राणि येषां तैः ॥ १६—१९ ॥

भाषा टीका ।

अति भयङ्कर वे मुर के पुत्र श्रीकृष्ण को प्राप्त होकर क्रोध से श्रीकृष्ण के ऊपर वाण, तरवारि, गदा, शक्ति, पोलादी, त्रिशूलन की वर्षा करते भये। अमोघ पराक्रमी आश्चर्य्य शक्तियुत श्रीकृष्ण महाराज ने निज वाणों से उन के शस्त्र समूह को तिल के समान टुकडा २ काट दिया ॥ १३ ॥

पश्चात् श्रीकृष्ण के वाणोंसे उनके शीर्ष जांघ भुजा पांव कवच कट गये इस प्रकार पीठ आदि सातोंन को मार कर श्रीकृष्ण महाराज ने उन को यमराज के लोक में पठा दिये ॥ १४ ॥

निज सेनापतीन को श्रीकृष्ण के चक्र वाणों से उस प्रकार मरे हुए देखकर भूमिपुत्र नरकासुर असन शील होकर जिन में मद चुचारहा हैं और ऐरावतकुल में उत्पन्न भये हैं। ऐसे अनेक हस्तिन के साथ युद्ध करने को निकलता भया ॥१५॥

सूर्य्य के ऊपर विजली सहित मानो मेघ बैठा है इसी प्रकार गरुड के ऊपर सत्यभामा सहित विराजमान श्यामसुन्दर श्रीकृष्ण को देखकर भौमासुर श्रीकृष्ण पर शतघ्नी आयुध चलाता भया और उस के साथ के सब शूर वीरो ने एक ही समय में प्रहार किया ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अत्याश्चर्यं कुरूद्वहेतिसम्बोधनम् तथाहि तैर्यानि प्रयुक्तानि शस्त्रास्त्राणि तत्प्राप्तेः पूर्वमेव तत्सर्वं सैन्यं हत्वा पश्चात्तानि शस्त्राण्यस्त्राणि च चिच्छेद तत्राप्येकैकं शस्त्रमस्त्रञ्च त्रिभिः शरैरित्याश्चर्यम् ॥ १७ ॥

---

(१) तुरङ्गमाश्च दुर्द्धर्षाः पेतुरुर्व्यां गतासवः ॥ इति विज० पाठ ।

तं भौमः प्राहरच्छक्त्या (१) वज्रः प्रतिहतो यतः।
नाकम्पत तया विद्धो मालाहत इव द्विपः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

किञ्च गरुत्मतेति ॥ १८—१९ ॥
यतो यया शक्त्या वज्रः प्रतिहत आस गरुडस्तु नाकम्पत ॥२०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

यानीति सार्द्धकम्। शस्त्राणि खड्गादीनि अस्त्राणि शरादीनि सुपर्णेनोह्यमान इति तत्रैवेतस्ततो लीलयाऽतिशीघ्रगत्या महाशोभा सूचिता श्रीगरुडस्यापि प्रभाव उक्तः श्रीभगवन्तं वहतोऽपि पक्षाभ्यां गजानां हननात् एते च योधैरनधिरूढा राजवाहकाः पृथक्स्थिता ज्ञेया ॥ १७ ॥

तत्र केचिन्निहता एव केचिच्च भग्ना इत्याह—गरुत्मतेति ॥ १८ ॥

युधीति। युधि स्थितस्सन्नित्यर्थः। इति तस्यातिनिर्भयत्वादिकं सूचितं विद्रावितं भङ्गं प्रापितं यतोऽर्दितं यद्वा किञ्चिद्विद्रावितं किञ्चिदर्दितञ्च हतं दृष्ट्वा सैन्यमिति सैन्यस्य गजप्राधान्यात् किम्वा गजरक्षिणाम् अश्ववारादीनां सङ्ग्रहात् ॥ १९ ॥

विद्धोऽपि नाकम्पत नाव्यथत अनुभावेन भावो व्यज्यते किम्वा स्वस्थानाद्धैर्य्याच्च नाचलदित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

यानीति। हे कुरूद्वहेत्याश्चर्य्यसम्बोधनं तथाहि तैर्योधैः अस्त्राणि शस्त्राणि प्रयुक्तानि बभूवुः तत्प्राप्तेः पूर्वमेव तत्सैन्यं सर्वं हत्वा पश्चात्तानि शस्त्राणि चिच्छेद तत्राप्येकैकं शस्त्रं त्रिभिः शरैरिति ॥ १७ ॥

कथम्भूतः पक्षाभ्यां गजान्निघ्नतो गरुत्मतोह्यमानः किञ्च गरुत्मतेति, गरुत्मता कर्त्रा तुण्डादिभिः साधनैर्हतास्ताडिता अत एवार्त्ता गजाः ॥ १८ ॥

पुरं प्राग्ज्योतिषपुरमेव विविशुः नरकस्तु युद्धेऽयुद्ध्यत ॥दृष्ट्वेति॥ विद्रावितं पलायितं गरुडेन पीडितं स्वकीयं बलमवलोक्य भौमस्तं गरुडं शक्त्या प्राहरत्. तां विशिनष्टि, यतः यया शक्त्या वज्रः प्रतिहतः आस ॥ नेति। तया शक्त्या ताडितोऽपि गरुडो नाकम्पत यथा मालया हतो गजस्तद्वत् ॥ १९—२० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

॥ १८—१९ ॥

हरिरिन्द्रः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

॥ १५—२९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ततः शस्त्राणां छेदनमाह—यानि तैरेव योधैः प्रयुक्तानि शस्त्राणि गृहीत्वा प्रहरणसाधनानि अस्त्राणि तु प्रक्षेप्यानि ब्रह्मास्त्रादिरूपाणि वा कुरूद्वहेति विपरीतत्वाद्विश्वासार्थं तानि स्थितान्यग्रेऽपि साधनत्वाल्लोकोपद्रवकारीणि भविष्यन्तीति तान्यच्छिनदित्यभिप्रायेण आह—हरिरिति। तीक्ष्णैः शरैरिति नालौकिकत्वम् एकैकशस्त्रिभिरिति च ॥ १७ ॥

ये पुनर्गजाः स्वार्थे शोभाकारा भवन्ति तान् न हतवानिति वक्तुं तादृशेन गरुडेनोह्यमानो भगवान् निरूप्यते (सेनारूपाः) येन गजाः अन्तः प्रवेशनार्थं पक्षाभ्यामेव हताः हस्ताभ्यां अन्तः प्रवेशिता इव निरूपिताः सेनारूपाः दैत्यानां गजा मारिताः साधारणा देवाश्च रक्षिता इति विभागः ततो गरुडहतानां पुरप्रवेशमाह—गरुत्मतेति। तुण्डपक्षनखाः तामससात्त्विकराजसाः ॥ १८ ॥

आर्त्तास्सन्तः पुरमेवाविशन् न तु तेषु युद्धार्थं बुद्धिरुत्पन्नेत्यर्थः। ततस्तेषु निवृत्तेषु नरकः स्वयमयुध्यत युधीत्यावश्यकता इदं युद्धं केवलमेवाहं योत्स्यामीत्युत्साहनिश्चयात्मकं शस्त्रप्रहरणात्मकन्त्वाह—दृष्ट्वेति। गरुडेन विद्रावितं स्वसैन्यं दृष्ट्वा अर्दितं च न केवलं भयमात्रेण पलायितं यद्यपि स्वयं भगवता सह युद्धार्थमागतः अन्यच्च न गणयति तथापि तादृशोऽपि स्वयमेव ॥ १९ ॥

तं गरुडं शक्त्या प्राहरत्। ननु, तथाप्यल्पे कथं स्वविक्रमं योजितवानित्याशङ्क्याह—वज्रः प्रतिहतो यत इति। गरुडात् वज्रोऽपि प्रतिहतः तदमृतहरणे गरुडस्य प्रसिद्धम् अतो महति पौरुषं कर्त्तव्यमिति न काप्यनुपपत्तिः इदं माहात्म्यमग्रेऽप्युपयुज्यते। एकमेव वाहनं भगवत इति तदुपद्रवे भगवति काचिच्छङ्का स्यात् अतस्तन्निवारणं वक्तव्यम् अत एव न किञ्चिज्जातमित्याह—नाकम्पतेति। तया शक्त्या विद्धः तेनाल्पमपि शरीरभेदमाशङ्क्य दृष्टान्तमाह—मालाहत इवेति। मालया हतः भेदेऽपि व्यथाभावाय आह—द्विप इवेति। यथा अङ्कुशेन विद्धः द्विपो जागर्ति कार्यक्षमश्च भवति तथा गरुडः अतिपराक्रमयुक्तो जात इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

सैन्यस्य बाह्वादिच्छेदमुक्त्वा तत्प्रयुक्तास्त्रशस्त्राणां छेदमाह— यानीति। शस्त्राणि खड्गादीनि अस्त्राणि शरादीनि

(१) वज्रेणेव हरिर्गिरिम् इति च विज पाठः।

शूलं भौमोऽच्युतं हन्तुमाददे वितथोद्यमः ।
तद्विसर्गात्पूर्वमेव नरकस्य शिरो हरिः ।
अपाहरद्गजस्थस्य चक्रेण क्षुरनेमिना ॥ २१ ॥
सकुण्डलं चारुकिरीटभूषणं बभौ पृथिव्यां पतितः समुज्ज्वलत् ।
हाहेति साध्वित्यृषयः सुरेश्वरा माल्यैर्मुकुन्दं विकिरन्त ईडिरे ॥ २२ ॥
ततश्च भूः कृष्णमुपेत्य कुण्डले प्रतप्तजाम्बूनदरत्नभास्वरे ।
सवैजयन्त्या वनमालयाऽर्पयत् प्राचेतसं छत्रमथो महामणिम् ॥ २३ ॥
अस्तौषीदथ विश्वेशं देवी देववरार्चितम् ।
प्राञ्जलिः प्रणता राजन् ! भक्तिप्रवणया धिया ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एकैकश इति कर्मणः करणस्य च विशेषणं यैर्यैर्यानि प्रयुक्तानि तेषां लक्ष्यप्राप्तेः पूर्वमेव तत्तत्प्रयोक्तॄन् प्रथमं छित्वा ततस्तत्प्रयुक्तानि तानि चिच्छेद तत्राप्येकैकं शस्त्रमस्त्रं च त्रिभिस्त्रिभिः शरैश्चिच्छेद तैरपि त्रिभिः प्रत्येकमेव प्रयुक्तैर्न तु युगपत् तत्प्रयुक्तैरित्याश्चर्य्येण सम्बोधनं कुरूद्वहेति कुरुषु मध्ये भीष्मार्जुनादिभिरपि नैतत्प्रयोगलाघवं कृष्णेन ज्ञापितैरपि ज्ञातुं शक्यत इति भावः॥ १७—१९ ॥

यया शक्त्या वज्रः प्रतिहत आसीत् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यतः यया ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

जिस समय, उनने प्रहार किया उसी समय, गदाग्रज भगवान् श्रीकृष्ण महाराज ने चित्र विचित्र पंख वाले येनै २ बाणों से भौमासुर की सेना को ऐसा कर दिया कि उस में शूर वीरों के भुजा जांघ शीश पैर शरीर काट गये और उसमें घोडा हाथी मारे गये ॥ १७ ॥

हे राजन् ! इस के पहले योधा लोगों ने जो शस्त्र अस्त्र चलाए रहे उन एक २ को श्रीहरि येने २ तीन २ बाणों से काट देते भये और पांखन से गजन को मारने वाले गरुडजी से उस समय जहां चाहते हैं तहां ही भगवान पहोंच जाते हैं ॥ १८ ॥

गरुडजी से चोंच पंख नखन करके ताडित होने से आर्त होकर गज भी पुरमेहि घुस गये तब तो नरकासुर संग्राम में युद्ध करने लगा ॥ १९ ॥

गरुडजी से पीडित और भगाई भई अपनी सेना को देखकर भौमासुर गरुड के ऊपर शक्ति का प्रहार करता भया जिस शक्ति से इन्द्र का वज्र भी निष्फल होगया रहा ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गरुडे वितथोद्यमस्सन् शूलं त्रिशूलमाददे धृतवान् ॥२१–२२॥

प्रतप्ते जाम्बूनदे यानि रत्नानि तैर्भास्वरे मेरुश्रृङ्गभूतं मन्दरं महामणिञ्चार्पयदिति ॥ २३—२४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तस्य शूलस्य विसर्गात्प्रागेव अपाहरत् तस्याजानत इवाहरत् यतः क्षुरवत्तीक्ष्णधारा नेमयो यस्य तेन ॥ २१ ॥

शिरो बभौ लोकदृष्टी रञ्जयामास यतः पतितं दुष्टसम्बन्धित्वादितिभावः । अतस्तदीयशोभारचनमपि तदानीमेव तदुपोद्बलकं जातमिति सविनोदमाह—समुज्ज्वलमिति । समुज्ज्वलदिति क्वचित् तत्र हेतुः सकुण्डलमित्यादि हाहेति निन्दायां महापापिष्ठोऽयमासीदित्यर्थः । हाविषादशुगार्तिष्वित्यत्र निन्दायां चेति हि क्षीरस्वामी । साध्विति हर्षात् भद्रं जातमिदमित्यर्थः । ऊचुरिति शेषः । सुरेश्वरा इन्द्रादयस्तं माल्यैर्विकिरन्त आच्छादयन्तः ॥ २२ ॥

वैजयन्ती पञ्चवर्णा वनमाला चरणलम्बिनी पत्रपुष्पमयीतिभेदः । वैजयन्तीसहितया वनमालया सह ॥ २३ ॥

अथ तत्सदर्पणानन्तरं भक्त्या प्रवणा आयत्ता वशीकृता या तया बुद्ध्या प्रणता स्तुत्यर्थं प्राक् कृतप्रणामा पश्चात् प्राञ्जलिः सती यद्वा प्रणता च अवनतमस्तका सती तुष्टाव यतः विश्वेशम् अतो देववरैर्ब्रह्मादिभिरर्चितं तत्तत्प्रकारेणैवास्तौदितिभावः ॥२४॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्राचेतसं वारुणम् ॥ २३–२८ ॥ (२४)

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शूलमिति । गरुडे व्यर्थोद्यमस्सन् शूलमाददे स्वीकृतवान् तद्विसर्गाच्छूलप्रयोगात् पूर्वमेव हरिर्नरकस्य शिरश्चक्रेण चिच्छेद कथम्भूतेन क्षुरस्येव नेमिः धारा यस्य तेन ॥ २१ ॥

सकुण्डलमिति । कुण्डलाभ्यां सहितं सुन्दरेण किरीटेन भूषितं शिरः पृथिव्यां पतितं सत् सम्यगुज्ज्वलत् नरकसम्बन्धिनो हाहेति ऋषयस्तु साधु साध्वित्यूचुः सुरेश्वरास्तु कुसुमैर्विकिरन्तो मुकुन्दं तुष्टुवुः ॥ २२ ॥

ततश्चेति । (सा) भूः भूमिर्नरकस्य माता प्रतप्ते जाम्बूनद यानि रत्नानि तैर्भास्वरे कुण्डले तथा वैजयन्त्या वनमालया सह प्राचेतसं वारुणं छत्रं मेर्वंशभूतं मन्दरशिखरं महामणिञ्च कृष्णायार्पयामास ॥ २३ ॥

अस्तौषीदिति । हे राजन् ! देवो देववरैरर्चितश्च तं कृष्णं भक्त्या प्रवणा या धीस्तयोपलक्षिता तुष्टाव ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

(मूलम्) तथातिविद्धो गरुडो मालाविद्ध इव द्विपः ।
न किञ्चिदपि राजेन्द्र चचाल नरकाहवे ॥
ततः कार्मुकमादाय नरकः शरसञ्चयान् ।
मुमोच कृष्णे तान् सर्वानच्छिनत्केशवः शरैः ॥
ततोऽर्धचन्द्रं नरकं सुसन्धाय शरासने ।
आक्रष्टुकामं विज्ञाय तच्चापं केशवोच्छिनत् ॥ क ॥
ततः कालायसमयीं गदां गुर्वीं धरासुतः ।
आददे तां क्षुरप्रेण चकर्त मधुसूदनः ॥ ख ॥
ततो निशातं परशुं भौमः परबलार्दनः ।
प्राहिणोद्विष्णवे तं च चिच्छेद श्रीधरोऽसिना ।
ततः कृष्णाय चिक्षेप तोमरान्पञ्चसप्ततिम् ।
चकार सिंहनादञ्च नरकः परवीरहा ।
तांस्तोमरान् कुरुश्रेष्ठ ! शरेणैकेन केशवः ।
चिच्छेद यौगपद्येन तदद्भुतमिवाभवत् ।
आक्रष्टुकामम् आकर्णपूर्णमाकर्षणेच्छुम् ॥ क ॥
नाम्ना क्षुरप्रेण शरेण ॥ ख ॥
क्षुरनेमिना निशितनेमिना ॥ २१—२३ ॥
भक्त्या प्रवणया सततया धिया बुद्ध्या ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो लज्जितो नरकासुरः महादेवात् प्राप्तं शूलं तस्मिन् जीवति अमोघम् अच्युते योजयितुं विचारितवानित्याह—शूलमिति । यतो भौमो मातुः पुत्रः तथाकरणे हेतुमाह—वितथोद्यम इति । वितथः गरुडे पराक्रमो व्यर्थो (यस्य) जात इति भगवान् पुनः शूलस्यापि माहात्म्यं स्थापनीयमिति यस्मिन् क्षणे शूलं त्यक्ष्यति तत्पूर्वक्षण एव सुदर्शनेन तस्य शिरोच्छिनदित्याह—तद्विसर्गादिति । पूर्वमेवोत्पन्नप्रयत्नेन छेदनसमकालमेव विलम्बोपि जातः अन्यथा स्थिते शूले सोऽवध्य इति केचिन्मेदं महादेवदत्तं शूलमित्यन्ये किञ्च स गजस्थः आसमनाद्यभावात् तस्मिन् शूले महादेवः सन्निहित इत्याह—गजस्थस्येति । चक्रस्य सामर्थ्यं व्यावर्तयितुमाह—क्षुरनेमिनेति ॥ २१ ॥

ततस्तस्य शिरसः पुनर्योजनाभावाय विनियोगान्तरं वदन् वर्णयति—सकुण्डलमिति । यथा भूमेः सकाशात् शिर एव प्रादुर्भूतमविकृतं तथा भातीति ज्ञापयितुं कुण्डलकिरीटयोर्वर्णनं सम्यगुज्ज्वलत् शिरः पतितं जातमित्यर्थः । ततो बभौ भूमिरवहेलनं न करोतीति सम्यक् स्थापनात् शोभा यथा तदीयः पुत्रः तस्यैव समर्प्यते इयं भूमिरपि मानिनी देवता नखिला भगवच्छक्तिः सा आधिदैविकी सत्यभामा तु आधिदैविकी तस्या आनयने पञ्च प्रयोजनानि पूर्णो भवति शक्त्या सहिता बलभद्रे शक्तिविभागे योऽयंशः पृथक्कृत इति माहात्म्यञ्च प्रदर्शनाय तद्वाक्येन नरकासुरोपि हन्तव्यः सापत्न्यसहनार्थम् अन्यथा साक्षान्तरसद्भावनसहेतुबलात्करणेतु इष्टत्वात् मंस्यत इति पारिजातहरणार्थञ्च ततो लोकाः हाहेत्यब्रुवन् ऋषयश्च स्वपुत्र इति स्वयमेव छिन्न इति अन्ये च पुनः ऋषयः साध्विति सुराश्च साध्वेव कृतमिति अनुमोदनमेव कुर्वाणाः माल्यैः विकिरन्तः नरकस्यापि मोक्षो दत्त इति मुकुन्दमीडिरे हाहेति ईडिरे साध्विति च किमित्ययं पुत्रो मारित इति भगवतः पराक्रममुक्त्वा ईडिरे अन्ये तु साध्वेव कृतमिति वदन्तः ईडिर इति पुष्पवृष्टिः देवार्थे तद्वध इति सूचयति ॥ २२ ॥

यदर्थमयं हतः तस्मिन् हते तज्जातमित्याह— ततश्चेति । उपेत्य निकटे समागत्य कृष्णत्वात्र तस्या भयम् अदित्याः कुण्डले सर्वदैव प्रकर्षेण तप्तजाम्बूनदवत् रत्नवच्च भास्वरे उभयमपि तत्र प्रकृतिभूतमिति द्वयमुक्तं वैजयन्तीं वनमालाञ्च भगवद्दत्तां समर्पितवती भगवत्पूजार्थं वा वैजयन्ती, वरुणेन निर्मितं समुद्रोद्भूतमिन्द्रस्यैव छत्रं इदमन्यच्च भगवदर्थे दत्तम् अथो महामणिः कौस्तुभसदृशः अथो इत्यनेन पूर्वं भगवदीयमेव भगवते दत्तमिदन्त्वतिरिक्तमिति पुत्रोपार्जितं दत्तवती अथवा वैजयन्त्या सह कुण्डले भूमिष्ठे छत्रं स्वर्गस्थं मणिः पातालस्थ इति उपलक्षणत्वेन त्रिलोक्यां यत्किञ्चिदुत्कृष्टं तत्सर्वं निवेदितवती एतदतिरिक्तहस्तत्वार्थमेव वस्तुतस्तु सर्वं भगवत एव सा भार्या स पुत्र इति अत एव पुत्रेण सह न भेद इति भगवदर्थमेव सङ्गृहीताः स्त्रिय इति अन्यावरोधस्थस्त्रीविवाहो न दुष्यति ॥ २३ ॥

अथापराधशान्त्यर्थं भिन्नप्रक्रमेण स्तोत्रं करोतीत्याह— अस्तौषीदिति । ननु, घातकः कथं स्तूयत इत्याशङ्क्याह—विश्वेशमिति । पुत्रत्वादिसम्बन्धस्य प्रयोजकत्वाभावाय विश्वपदं स्तोत्रपरिज्ञानाय देवीति ननु, साम्प्रतमलौकिकं न कृतमिति कथं स्तुतिरित्याशङ्क्याह—देववरैः साम्प्रतमेवार्चितमिति प्राञ्जलिरिति नम्रता दीनता चेति सूचिता प्रणतेति शरीरेण नम्रा स्त्रीस्वभावात् दुःखभयव्यावृत्त्यर्थमाह—भक्तिप्रवणया धियेति भक्तिप्रवणा प्रतिबन्धकमप्यनादृत्य भक्तिगामिनी यथा जलं निम्नगामि बुद्धिश्चेत्सङ्गता सा मनसोपि नियामिका इति सर्वमेव भक्तिप्रवणं षड्भिः स्तुत्वा । प्रार्थयते पौत्रजीवितसुत्तमम्—

भूमिरुवाच ॥

नमस्ते देवदेवेश ! शङ्खचक्रगदाधर ! ।
भक्तेच्छोपात्तरूपाय परमात्मन्नमोऽस्तु ते ॥ २५ ॥
नमः पङ्कजनाभाय नमः पङ्कजमालिने ।
नमः पङ्कजनेत्राय नमस्ते पङ्कजाङ्घ्रये ॥ २६ ॥
नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय विष्णवे ।
पुरुषायादिबीजाय पूर्णबोधाय ते नमः ॥ २७ ॥
अजाय जनयित्रेऽस्य ब्रह्मणे ऽनन्तशक्तये ।
[१]परावरात्मन् ! भूतात्मन् ! परमात्मन् ! नमोऽस्तु ते ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

चतुर्भिर्नमनं प्रोक्तं सर्वभावप्रसिद्धये ।
माहात्म्यं च स्वरूपं च ततो द्वाभ्यामुदीरितम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ततश्चामोघशूलहस्तं भौममालक्ष्य शीघ्रमिमं जहीति सत्यभामयोक्तः कृष्णस्तं जघानेत्याह–तदिति ॥ २१ ॥

हा हेति । "हाविषादशुगर्तिषु" इत्यत्र निन्दायाञ्चेति क्षीरस्वामी हा पापिष्ठ ! नरक हा विश्वोद्वेजक ! त्वं यन्मृतस्तत्साधु साध्वित्यूचुः विकिरन्त आच्छादयन्तः ॥ २२ ॥

महामणिं मणिपर्वतम् ॥ २३—२४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शिरोऽपाहरत् सत्यभामानुज्ञयेति ज्ञेयम् ॥ २१—२२ ॥
महान्तो मणयो यस्मिन् तं मणिपर्वतम् ॥ २३—२४ ॥

भाषा टीका ।

परंतु जैसे मालाके प्रहारसे गज चलायमान नहीं होता तैसे ही उस शक्ति से विद्ध होने परभी गरुडजी कम्पायमान न भये, इस प्रकार जब उसका प्रयत्न निष्फल होगया तब भौमासुर, कृष्णको मारने के वास्ते त्रिशूल लेता भया ॥ २१ ॥

त्रिशूल चलानेके पहिले हि श्रीहरि, छुराके समान तीक्ष्ण धार वारे सुदर्शन चक्रसे, गज पर बैठे हुए भौमासुरके शीशको छेदन कर देते भये ॥ २२ ॥

कुण्डल सहित सुन्दर किरीट भूषण युत प्रकाशमान वह मस्तक जब पृथिवी में गिर पडा तब नरकासुरके तर्फ़के हाहाकार करते भये और ऋषि लोग उसके मरने से श्रीकृष्णको धन्यवाद देते भये तथा इन्द्रादि देवता श्रीकृष्णको ऊपर पुष्पन की वर्षा करत स्तुति करते भये ॥२३॥

उसके अनन्तर नरकासुरकी माता भूमी श्रीकृष्णके पास आय कर अति उज्ज्वल जाम्बूनद सुवर्णमे जड़ित रत्नन करके प्रकाशमान कुण्डलनको समर्पण करती भई और वैजयन्ती वनमाला सहित वरुणके छत्रको अर्पण करती भई तथा मन्दराचलपर्वतकी मणिमय शिखर को समर्पण करती भई ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ऐश्वर्यं ज्ञात्वा भूमिः स्तौति–नमस्त इति । परमात्मन् देवाद्यन्तर्यामिन् ॥ २५ ॥

येन मन्त्रेण कुन्त्याः प्रसन्नः पूर्वमासीत्तेन मन्त्रेण नमस्यति–नम इति । पङ्कजं नाभौ यस्य तस्मै जगत्कारणायेत्यर्थः । अत एव सत्कीर्तिमयी पङ्कजमाला विद्यते यस्य तस्मै एवम्भूतं ध्यायतां पङ्कजवत्सुप्रसन्ने तापोपशमने नेत्रे यस्य तस्य पङ्कजवत् सुसेव्यौ पङ्कजाङ्कितौ वाऽङ्घ्री यस्य तस्मै नम इति ॥ २६ ॥

किञ्च भगवते निरतिशयैश्वर्याय वासुदेवाय सर्वभूताश्रयायात एव विष्णवे व्यापिने न हि सर्वभूताश्रयत्वं परिच्छिन्नस्य सम्भवतीति कुतः सर्वाश्रयत्वं तत्राऽऽह पुरुषाय सर्वस्मात्कार्यात्पूर्वमेव सते "पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्" इति श्रुतेः । एतदपि कुतः आदिबीजाय आदेर्जगत्कारणस्यापि कारणाय एवमपि न मृदादिवज्जाड्यमित्याह—पूर्णबोधायेति ॥ २७ ॥

(१) परावरात्मन् लोकेश इति विज० पाठः ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

नन्वेवमपि स्वस्य कारणात्पूर्वं सत्त्वं न स्यादत आह—अजायेति। स्वयमजाय अस्य च जगतो जनयित्रे उभयत्रापि क्रमेण हेतुद्वयम् ब्रह्मणे बृहते अनन्तशक्तय इति च बृहत्त्वादजत्वमनन्तशक्तित्वाच्चजनयितृत्वमित्यर्थः। ननु, पित्रादयः पुत्रादीनां जनकास्तेषाञ्च तत्पूर्वे तेषाञ्च भूतानि तेषाञ्च स्वकर्मद्वारेण जीवाः किमत्राहं तत्राऽऽह-परावरात्मन्नित्यादि। पित्राद्यात्मकत्वात्त्वमेव जनक इत्यर्थः॥ २८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

देवानां देवा ब्रह्मादयस्तेषामीश परिपालक! अत एव दुष्टवधार्थं शङ्खादिधर! किञ्च भक्तानां तेषामेवेच्छया उपात्तानि प्रकटीकृतानि श्रीमत्स्यादिरूपाणि येन तस्मै किञ्च तेषां सद्बुद्ध्यादिप्रवर्त्तकश्च त्वमेवेत्याशयेनाह—परमात्मन्निति॥ २५॥

देवदेवेशत्वमुपपादयन्ती स्तौति—नम इति। एतदादिपद्यद्वयं तैर्व्याख्यातं तत्र पङ्कजाङ्कितावक्षा इत्येकस्यैव तदङ्कितत्वेऽपि सजातीयत्वेऽपि नैक्यविवक्षयेति मन्तव्यं यद्वा अथ सौन्दर्य्यं वर्णयति-पङ्कजेति। पङ्कजयोनितया नाभेः सरोवरसाम्येन ग (भी) म्भीरताभिप्रेता यद्वा पङ्कजवन्नाभिर्यस्य श्रीकृष्णनाभेः पद्माकारत्वात् पङ्कजनाभत्वादीनां त्रयाणां यथोत्तरं सौन्दर्य्यहेतुत्वे श्रेष्ठ्यम् अन्तेतु भक्त्युद्रेकेण श्रीचरणयोः सौन्दर्य्यनिर्द्देशः॥ २६॥

ईदृशन्तु सौन्दर्य्यादिकं युक्तमेवेत्याह—नम इति। भगवते निजाशेषगुणप्रकटनपराय यतः वसुदेवनन्दनाय अत एव विष्णवे स्वमहिम्ना च जगद्व्यापकाय किञ्च पुरुषाणां निजजनानाम् आयः प्रेमादिलाभस्तस्यादिबीजाय न च तदर्थे तेषां विज्ञापनापेक्षास्तीत्याह-पूर्णेति॥ २७॥

श्रीवसुदेवसुतस्य तवैवैतदैश्वर्य्यमित्याह—अजायेत्यादि॥ २८॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

स्तुतिमेवाह-नमस्त इति। तावत्परत्वभक्तानुग्रहशीलत्वसर्वान्तरात्मत्वादिविशिष्टं स्तुवन्ती नमस्करोति। देवानामिन्द्रादीनां देवो ब्रह्मा तस्येश भक्तानुग्रहेच्छया उपात्तरूपाय गृहीतविग्रहाय तुभ्यं हे परमात्मन्! नमः॥ २५॥

पङ्कजनाभायेति मन्त्रेण विशेषेण नमस्करोति-नम इति। पङ्कजं चतुर्मुखोत्पत्तिस्थानभूतं नाभिः यस्य तस्मै जगत्कारणभूताय इतिभावः। अतएव सत्कीर्त्तिमयी पङ्कजमाला यस्य तस्मै पङ्कजनेत्राय पङ्कजवत्प्रपन्नजनतापत्रयोपशमननेत्राय पङ्कजवत्सौगन्ध्यसौकुमार्य्यादियुक्ताङ्घ्रये अनेन भक्तैर्ध्येयत्वमुक्तम्॥ २६॥

अथ ध्येयत्वसमनियतकारणत्वविशिष्टं नमस्करोति-नमो भगवते इति। भगवत इति कारणत्वोपयुक्तगुणपूर्त्तिरुच्यते आदिबीजाय कारणकारणाय अनेन सृष्टिकारणत्वमुक्तम् अथ स्थितिकारणत्वमाह-वासुदेवाय विष्णवे पुरुषायेति-स्थितिर्हि मन्वाद्यन्तःप्रवेशस्वावतारादिभिः तत्र वासुदेवायेत्यनेन वसुदेवपुत्रत्वादिरूपस्वावतारेण स्थितिरभिप्रेता पुरुषायेत्यनेन मन्वादिपुरुषशरीरान्तःप्रवेशेन विष्णवे इत्यनेन कृत्स्नजगदन्तरात्मतया चाभिप्रेता पूर्णबोधायेत्यनेन लयकारणत्वं सूचितं प्रलयदशायां स्वानन्दानुभवपूर्णाय असहायत्वेनावस्थितायेत्यर्थः॥ २७॥

अथ कारणत्वप्रयुक्तविकारादिदोषप्रसङ्गं वारयन्ती नमस्करोति। अजायेति। अस्य जगतो जनयित्रे अनेन निमित्तकारणत्वमुक्तम् उपादानकारणत्वन्त्वादिबीजायेति पुरस्तादेवोक्तं तथाप्यजाय कार्यगतोत्पत्त्यादिविकाररहिताय विकाराणां स्वशरीरभूतप्रकृतिपुरुषगतत्वादिति भावः। न हि लोके किञ्चिदेवं दृष्टमित्येवम्विधदुर्घटत्वशङ्कां व्यावर्त्तयति—अनन्तशक्तय इति। अनन्ताः अपरिमिताः शक्तयः स्वासाधारणाः अग्न्यादेर्दाहकत्वादय इव यस्य तस्मै ब्रह्मणे इति दृष्टान्तार्थं यथा स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयबृहत्त्वन्त्वदसाधारणं तथा कारणत्वमजत्वञ्चेति तर्हि जगदुपादानत्वं केनाकारेणेत्यपेक्षायां "नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म" इतिश्रुत्युक्तविधया चिदचिद्गतनामरूपनिर्वाहकत्वोपयुक्तान्तरात्मत्वेनेत्यभिप्रेत्य सम्बोधयति-परावरात्मन् उच्चावचजीवान्तरात्मन्! भूतात्मन् अचिदन्तरात्मन् अचिदन्तरात्मत्वं जीवसाधारणमिति तद्व्यवच्छेदे पर्य्यवसाययति—परमात्मन्निति। परमात्मशब्दश्च गीताचार्येण निरुक्तः "यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः" इति जीव आत्मापि स्वभावेन व्ययः त्वन्तु स्वरूपतः स्वभावतश्चाव्ययः इत्यभिप्रेतम्॥ २८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

भक्तेच्छया उपात्तं स्वीकृतं रूपम्॥ २५—२६॥

वासुदेवाय सर्वत्र स्थित्वा द्योतमानाय विष्णवे सच्चिदानन्दरूपाय पुरुषाय पूर्णषड्गुणाय आदेर्ब्रह्मणो बीजाय व्यञ्जकाय॥ २७॥

अस्य प्रपञ्चस्य जनयित्रे उत्पादकाय ब्रह्मणे वेदादिशब्दराशिवेद्याय सर्वशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह—अनन्तेति। "अनन्ता वै वेदाः" इति श्रुतेः। चराचरात्मन् चराचरमात्मा देहः प्रतिमास्थानीयो यस्य स तथा परमात्मन् प्रत्यक्स्वरूप॥ २८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

भक्तेच्छोपात्तरूपायेत्यादि। भक्तैः स्वेच्छया उपात्तं मनसि गृहीतं रूपं यस्य॥ २५-४५॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

आदावाविर्भूतः कश्चिदन्यो भविष्यति कथमन्यथा पुत्रं मारयेदित्याशङ्कां परिहरन्ती लक्षणमाह—नमस्त इति। ते तुभ्यं नमः देवतायाः कथम् अन्यनमस्कार इत्याशङ्कयाह-देवदेवेति। ईश्वराच्छिद्येव न मारणमिति पुत्रमारणेऽपि नान्यथात्वं देवदेवानामपि ब्रह्मादीनामीश इति नान्योऽत्र कश्चिद्वक्तव्यः तथात्वे हेतुमाह—शङ्खचक्रगदाः धारयतीति अर्थात् यत्र त्रयाणां कार्यमुक्तमेव गदया निर्बिभेदाद्रीनित्यादिना, अद्यापि भगवान् न पुरं प्रविष्टः गरुड एव स्थितः चतुर्भुजः प्रकट इति तथोच्यते तादृशस्य कथं नराकृतित्वमित्यत आह-भक्तेच्छोपात्तरूपायेति। भक्तानां यादृशी इच्छा तादृशमुपात्तं रूपं येन नतु रूपग्रहण एव अन्यथाभावो भवतीति तत्राप्यन्यादृशं रूपं गृहीतमिति जीवतुल्यत्वात् कथं नमस्करणीय इत्याशङ्कयाह-परमात्मन्नम इति। जीवात्मन एव रूपान्तरस्वीकारे तथात्वं नतु परमात्मन इति अत एव भक्ताधीनत्वात् पुनर्नमस्यति नमोस्तु त इति॥ २५॥

कुन्त्या चतुर्धा स्तुतो भगवान् प्रसन्न इति स्वयमपि नमस्यति—नमः पङ्कजनाभायेति। तथा हि ब्रह्माण्डे सर्वत्वं सर्वोत्तमत्वश्चोक्तं पङ्कजं नाभौ यस्येति नारायणत्वेन पुरुषत्वं निरूपितं तेन ब्रह्माण्डरूपत्वं सिध्यति तत्रोत्कर्षस्त्रिधा लक्ष्मीपतित्वेन सर्वोपास्यत्वेन सर्वसुसेव्यत्वेन च सुसेव्यश्चेत् महान् भवति स सर्वपुरुषार्थान् सुखेन प्रयच्छतीति पङ्कजानां माला वर्तते अस्येति पङ्कजमालया लक्ष्म्या कृतः "तया विना क देवत्वम्" इत्यादिवाक्यैः तस्याः सर्वपुरुषार्थरूपत्वं पङ्कजनेत्रायेति दृष्ट्यैव सर्वतापहारकत्वं वशीकर्तृत्वञ्च पङ्कजाङ्घ्रित्वेन सुसेव्यत्वम्॥ २६॥

एवं ब्रह्माण्डे स्वरूपोत्कर्षं निरूप्य तत्त्वेषु तथात्वमाह—नमो भगवते तुभ्यमिति। सर्वतत्त्वानां मूलभूतो भगवान् भगरूपाणि च तत्त्वानीति शास्त्रार्थदृष्ट्या स्तुतिं व्यावर्त्तयति—तुभ्यमिति। वासुदेवायेति तत्त्वानां करणप्रयोजनरूपाय मोक्षदात्रे अनेनोपासनामार्गेण सेव्यत्वादुत्कर्ष उक्तः विष्णव इति कर्ममार्गेपि सेव्याय विष्णुर्यज्ञः स्वतन्त्र इति ज्ञापयितुं यज्ञे विष्णुपदप्रयोगः तत्त्वेषु पुरुषो महानिति तद्रूपत्वमाह—पुरुषायेति। तत्र क्रियाज्ञानशक्त्युत्कर्षमाह-आदिबीजाय पूर्णबोधायेति बीजानां कार्योत्पादनसमर्थानामपि उत्पादकाय पूर्णा क्रियाशक्तिरुक्ता पूर्णो बोधो यस्येति स्पष्टा ज्ञानशक्तिः॥ २७॥

एवं तत्त्वोत्कर्षमुक्त्वा पुरुषोत्तमत्वमाह—अजायेति। सर्वविकाररहितं परमतत्त्वमिति सिद्धान्तेनाह-अजायेति। जननाभावेन तदनन्तराभावाः तत एव निराकृताः जगत्कर्तृत्वेन तथात्वमिति एतन्मतेनाह-अस्य जनयित्र इति। स्वयमजोऽन्येषां जनकं करोतीति सर्वोत्तमत्वमपि सिध्यति आर्षज्ञानेन तथात्वमुच्यत इति नात्र प्रमाणं वक्तव्यं ब्रह्मैव वस्त्विति ब्रह्मवादे तत्राप्याह—ब्रह्मण इति। बृहत्वात् बृंहणत्वाच्च ब्रह्म सर्वभवनसमर्थं वस्त्वित्यपि पक्षेणाह—अनन्तशक्तय इति। आत्मवादेनाह, परे ब्रह्मादयः अवरे अस्मदादयः तेषामात्मा भगवान् भूतानि जडानि तेषामप्यात्मा जीवजडयोरात्मत्वमुपपाद्य अन्तर्यामित्वमाह, परमात्मन्निति॥ २८॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

परमात्मन्निति। त्वद्विद्विषो जनन्या अपि ममान्तःकरणं त्वं जानास्येवेति भावः॥ २५॥

मन्नयनादिसर्वेन्द्रियकृतार्थीकरणायागतोऽसीति माधुर्यं वर्णयति—नम इति॥ २६॥

तवैश्वर्य्यामृतसिन्धावप्यहं खेलयन्त्येवास्मीत्याह—नम इति॥ भगवते निरतिशयैश्वर्य्याय भगवत्त्वे ऽपि वासुदेवाय "वासुदेवो भगवताम्" इत्युक्तेर्वसुदेवनन्दनाय स्वयं भगवते इत्यर्थः वसुदेवपुत्रत्वेऽपि विष्णवे सर्वव्यापकाय सर्वव्यापकत्वेपि पुरुषाय पुरुषवत् परिच्छिन्नायेत्यर्थः। पुरुषवत् परिच्छिन्नत्वेपि आदिबीजाय सर्वादेः श्रीनारायणस्याप्याविर्भावप्रयोजकाय ब्रह्ममोहनलीलायां तथा दर्शनात् तादृशादिबीजत्वे ऽपि पूर्णश्चासौ बोधश्चेति पूर्णं ज्ञानस्वरूपं यद्ब्रह्म तस्मै अप्राकृतानन्तविशेषवत्त्वे ऽपि त्वमेव निर्विशेषं ब्रह्मेत्यर्थः॥ २७॥

अजायेति त्वमजो ऽप्यथ चास्य विश्वस्य जनयिता जनयिताऽपि त्वमेव ब्रह्म निर्विशेषं स्वरूपं निर्विशेषरूपमपि त्वमेवानन्तशक्तिः सविशेषस्वरूपश्च अनन्तशक्तित्वे ऽपि तव तिस्र एव शक्तयस्तटस्थबहिरङ्गान्तरङ्गलक्षणास्ताश्च त्वमेव इत्याह-परावरेषामुत्कृष्टनिकृष्टानामात्मा जीवस्त्वमेव त्वमेव भूतात्मा पञ्चभूतात्मको देहः त्वमेव परमात्मा अन्तर्यामी॥ २८॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

भक्तेच्छाविष्कृतनिरतिशयमङ्गलमूर्तिं भगवन्तं स्तौति—नम इति द्वाभ्याम्॥ २५—२६॥

जगद्धेतुतया स्तौति-नम इति। आदिबीजाय नमः प्रधाने अतिव्याप्तिं वारयति पुरुषायेति जीवे ऽतिव्याप्तिं वारयति पूर्णबोधाय न तु आदिबीजस्येह कुतः सम्भव इत्यत आह—वासुदेवाय वसुदेवापत्याय वसुदेवापत्यत्वे परिच्छिन्नता स्यादत आह विष्णवे व्यापिने ननु व्यापिनः कथं गमनागमनादिकं घटेत इत्यत आह भगवते अचिन्त्यैश्वर्याय॥ २७॥

आदिबीजायेत्यनेन भगवतो विश्वोत्पादकस्योत्पादकं नास्तीति सूचितं तत्स्फुटतया दर्शयति अस्य विश्वस्य जनयित्रे विश्वजनयितृत्वयोग्यतां दर्शयति—ब्रह्मणे इत्यादिना। ब्रह्मणे निरतिशयबृहत्स्वरूपगुणाय अनन्ताः अपरिमिताः चेतनाचेतनरूपाः शक्तयो यस्य तस्मै बहुव्रीहिणा शक्तितद्वतोरत्यन्तभेदप्रतीतिरजस्तमोद्वैताद्वैतलक्षणं तादात्म्यं सम्बन्धं दर्शयितुं सम्बोधयति परावरात्मन् ब्रह्मादिनरकपर्यन्तचेतनानामात्मन्! भूतात्मन् भूताद्यचेतनात्मन् ते नमो ऽस्तु ननु चेतनानामचेतनानाञ्चाहमेवात्मा चेत्तर्हि सर्वे दोषा बद्धत्वजडत्वादयो ऽपि भवेयुरित्यत आह- परमात्मन्निति॥ २८॥

भाषा टीका।

हे राजन्! इस के अनन्तर भौम की माता भूदेवी हाथ जोड़कर, ब्रह्मादि देवन से पूजित तथा विश्वके नियन्ता श्री

त्वं वै सिसृक्षूरजउत्कटं प्रभो तमोनिरोधाय बिभर्ष्यसम्वृतः ।
स्थानाय सत्त्वं जगतो जगत्पते कालः प्रधानं पुरुषो भवान् परः ॥ २९ ॥
अहं पयो ज्योतिरथानिलो नभो मात्राणि देवा मन इन्द्रियाणि ।
कर्त्ता महानित्यखिलं चराचरं त्वय्यद्वितीये भगवन्नयं भ्रमः ॥ ३० ॥
तस्यात्मजोऽयं तव पादपङ्कजं भीतः [(१)]प्रपन्नार्तिहरोपसादितः ।
तत्पालयैनं कुरु हस्तपङ्कजं शिरस्यमुष्याऽखिलकल्मषापहम् ॥ ३१ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

इति भूम्यार्थितो वाग्भिर्भगवान् भक्तिनम्रया ।
[(२)] दत्त्वाऽभयं भौमगृहं प्राविशत् सकलर्द्धिमत् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

कृष्णाकी स्तुति करती भई, और प्रेम परवश बुद्धियुत होकर वह अति नम्र होगई ॥ २५ ॥

भूमी बोली कि हे ब्रह्मादि देवन के ईश्वर! शङ्ख चक्र गदाधारी हे परमात्मा आप के अर्थ मेरी नमस्कार हैं भक्त की इच्छासे आपने श्रीकृष्ण रूपको अंगीकार किया है ॥ २६ ॥

कमल नाभ के अर्थ नमस्कार, कमलन की माला धारन के करन वारे के अर्थ नमस्कार, कमल सदृश नेत्र वारे के अर्थ नमस्कार है, कमल सदृश चरण वारे के अर्थ नमस्कार है ॥ २७ ॥

निरवधि निर्दोष ज्ञानशक्ति आदि षड गुणयुक्त सर्व व्यापक वासुदेव आप के अर्थ नमस्कार है भक्तन के अनेक वांछित फल को देनेवारे और जगत्के मूल कारण तथा परिपूर्ण ज्ञानरूप आप के अर्थ नमस्कार है ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, गुणा विश्वोत्पत्त्यादिहेतवस्ते च प्रधानस्यैव तस्य च पुरुषः क्षोभकस्तत्र च कालो निमित्तमिति प्रसिद्धं किमत्राहं तत्राऽऽह— त्वं वा इति । तमसो धारणेऽप्यसंवृत एव स्थानाय पालनाय जगतः सृष्ट्याद्यर्थमुत्कटं रज आदि त्वमेव बिभर्षि सृजसीत्यर्थः । कालप्रधानपुरुषाश्च त्वद्व्यतिरिक्ता न सन्ति त्वन्तु परः सर्वव्यतिरिक्तः अतस्त्वमेव जनयितेत्यर्थः ॥ २९ ॥

कार्यकारणप्रपञ्चस्य तदव्यतिरेकं तस्य च सर्वव्यतिरेकमुपपादयति— अहमिति । अहं भूमिः मात्राणीति देवा मन इन्द्रियाणीति च त्रिविधाहङ्कारकार्याणि कर्त्ताऽहङ्कारः ॥ ३० ॥

एवं स्तुत्वा प्रार्थयते— तस्येति । हे प्रपन्नार्तिहर! तस्य नरकस्य अयं भगदत्तो नाम भीतोऽत एव मया तव पादपङ्कजमुपसादितः ॥ ३१ ॥

अभयं दत्त्वा ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वै एव त्वमेव उत्कटमिति साम्येन सृष्ट्याद्यसिद्धेः प्रभो इति विचित्रजगत्सृष्टिसामर्थ्यात् जगत्पत इति स्वभावत एव पालकत्वात् अन्यत्तैः, यद्वा असम्वृतः सृष्ट्यादिकर्मभिरख्यातः ॥ २६ ॥

ननु, तत्तद्रूपश्चेत्कथं परत्वम् तत्राह— अहमिति । तत्त्वानन्तर्यक्रमेणोक्तत्वादथशब्दः, चकारादबुद्धिचित्ते तेषां त्वच्छक्तित्वात् कार्य्यरूपमात्रत्वेन त्वदनन्यत्वाच्च विद्यते द्वितीयं यस्य तथाभूतेऽपि त्वयि इति पूर्वोक्तं कार्य्यं चराचरं भ्रमो भ्रमेणैव प्रतीतमित्यर्थः । अन्तरङ्गशक्त्यालिङ्गितस्य ते बहिरङ्गशक्तिकार्यैर्न स्पर्शः आकाशादीनां वाय्वादिभिः तद्धर्मैरिवेति भावः । यथोक्तं प्रथमे श्रीमदर्जुनेन "मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि" इति तस्मात्सर्वमेव तुच्छं तव कोपविषयो न भवति किन्तु कृपाविषय एवेति भावः ॥ ३० ॥

ननु, प्रस्तुतं किं तदेवोच्यतां तत्राह— तस्येति । महादुष्टत्वेन नामाग्रहणं ननु दुष्टस्यात्मजत्वादयमपि वध्य एव, तत्राह उपसादित इति । शरणं प्रापितः किञ्चास्य पितृकत्वादिदुःखञ्च हरणीयमित्याह— प्रपन्नेति । तस्मादकुतश्चिद्भयमप्येनं विधेहीत्याशयेनाह, कुर्विति । ननु, तथासति पितृवद्दुष्टतां करिष्यति तत्राह अखिलेति । त्वच्छ्रीहस्तस्पर्शप्रभावेनायमपराधं न कर्त्तेति भावः पङ्कजरूपकेण स्वयमेव तापापगमादिकं ध्वनितम् ॥ ३१ ॥

वाग्भिरेवार्चितः प्रसादित इति "किञ्चित्करोत्यण्वपियत्स्वदत्तम्" इत्युक्तस्वभावत्वेन ताभिरेव नानोपचारमननाद्भावितः ऋद्धिश्च वर्णिता श्रीहरिवंशे—

(१) प्रसन्नार्तिहरप्रसारितुमइतिविज० (२) प्रसन्नः प्रददौ तस्मै भगदत्ताय चाभयम् इति विजः० ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

"न वै राज्ञा कुबेरेण न शक्रेण यमेन च ।
रत्नसन्निचयस्तादृग्दृष्टपूर्वो न च श्रुतः" ॥ इति
किञ्च तत्रैव धनरक्षिणां दैत्यानामुक्तौ—
"देवगन्धर्वरत्नानि पन्नगानाञ्च यद्वसु ।
तानि सर्वाणि सन्तीह नरकस्य निवेशने" इति ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

निरोधाय संहाराय तमो बिभर्षि स्थानाय स्थितये सत्त्वम् ॥ २९ ॥

अहं पृथिवी देवाः ज्ञानेन्द्रियाणि इन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि यद्वा, देवाः इन्द्रियाभिमानिदेवाः कर्ता देहे अहम्बुद्धिकरणहेतुत्वात् कर्तेत्यहङ्कारो विवक्षितः । भ्रमः देवादीनां जीवाद्यभिमानभ्रमहेतुत्वात् पृथिव्यादितत्त्वजातं भ्रम इत्युच्यते अद्वितीये समाभ्यधिकरहिते भ्रमति आविस्तिरोभावादिभिरिति भ्रमः ॥ ३०—३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तनामभिरभिप्रेतमेव कारणत्वं सुव्यक्तमाह— त्वं वा इति । हे विभो ! तावत्त्वं स्रष्टुमिच्छुः उत्कटं रजो बिभर्षि रजोगुणप्रधानचतुर्मुखाख्यदेहानुप्रवेशेन सृजसीत्यर्थः । जगतां विनाशाय संहाराय तमःप्रधानकालाग्निरुद्रादीननुप्रविश्य तथात्वेन विनाशयसीत्यर्थः । स्थानाय स्थितये तु हे जगत्पते ! उत्कटं सत्त्वं बिभर्षि सत्त्वप्रधानमन्वादिशरीरकोभूत्वा पालयसीत्यर्थः । न केवलं सृष्ट्यादिवत् पालनमपि सद्वारकमेवापि त्वद्वारकमपीत्यभिप्रायेण विशिनष्टि । असम्वृतः असम्वृतोपि जीवादिसम्वरणरहितोपि केवलस्वावताररूपेणापि पालयसीत्यर्थः । उपादानकारणत्वप्रयुक्तं कार्य्यानन्यत्वं वक्तुं कारणत्वं न स्वरूपेणापितु प्रकृतिपुरुषकालवैशिष्ट्यरूपेणेत्यभिप्रेत्य कारणत्वावस्थायां प्रकृत्यादिशरीरकत्वमाह--काल इत्यादि । इदं सामानाधिकरण्यं शरीरात्मभावनिबन्धनम् अत एव स्वरूपतादात्म्यनिबन्धनत्वाशङ्कानिरासाय विशिनष्टि— पर इति । परोऽन्यः सन्निहितत्वात्कालादेरन्य इत्यर्थः । "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् , तत्सत्यम् , स आत्मा" इतिवदयं निर्देशः ॥ २९ ॥

अथ कार्य्यानन्यत्वमाह--अहमिति । अहं पृथिवी पयो जलं ज्योतिश्च एव प्रदर्शनार्थमनल इत्युक्तम् अनिल इति तत्कारणस्याकाशस्याप्युपलक्षणं मात्राणि गन्धादितन्मात्राणि देवा इन्द्रियाधिष्ठितारः दिग्वातादयः इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च दश कर्त्ता देहेऽहम्बुद्धिहेतुत्वात् कर्तेत्यहङ्कारो विवक्षितः । यद्वा महानिति तत्कार्यस्याहङ्कारस्याप्युपलक्षणं कर्त्ता जीवः "कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" (२—३—३३) इति सूत्रात् इत्येवम्विधमखिलं चराचरात्मकं जगदद्वितीये स्वतुल्यवस्त्वन्तररहिते त्वय्येव प्रकृतिपुरुषकालशरीरके त्वय्येव मृदि घट इव वर्त्तते इति शेषः । अतो मृदयं घटः इतिवत्त्वदभिन्नमेवेत्यर्थः । यद्वा उपादानत्वं कालादिवैशिष्ट्यरूपेणेत्यभिप्रायेण कालादितादात्म्यमाह-काल इत्यादि । तच्च तादात्म्यं न स्वरूपाभेदनिबन्धनमित्यभिप्रायेण तेभ्योऽन्यत्वमाह पर इति । तर्हि किं निबन्धनमिति जिज्ञासायां शरीरात्मभावनिबन्धनमित्युपपादयति—अहमिति ॥ त्वय्येवान्तःप्रविश्य धारके आत्मन्यवतिष्ठत इत्यर्थः । पृथिव्यादिषु स्वतन्त्रबुद्धिस्तु भ्रमात्मिकेत्याह-अयं भ्रम इति । अयं पृथिव्यादिषु स्वतन्त्रवस्तुत्वप्रत्ययो भ्रमः भ्रमात्मक इत्यर्थः । व्यासार्य्यैस्तु "देहानां जीवाभिमानहेतुत्वात्पृथिव्यादितत्त्वजातं भ्रम इत्युच्यते" इति व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

एवं स्तुत्वा किञ्चित्प्रार्थयते-तस्येति । अयं भगदत्तनामा तस्य भौमस्यात्मजः भीतस्सन् हे प्रपन्नार्त्तिहर ! तव पादपङ्कजमुपसादितः मया प्रापितः तं प्रपन्नमेनं पालय अमुष्य भगदत्तस्य शिरसि अखिलाशुभघ्नन्त्वत्करपङ्कजं कुरु निधेहि ॥ ३१ ॥

इतीति । भक्त्या नम्रा प्रणता तया भूम्या कर्त्र्या वाग्भिः साधनभूताभिरर्चितः सकला ऋद्धयः भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धयो यस्मिन् सन्तीति तद्भौमस्य गृहं प्राविशत् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सिसृक्षुः स्रष्टुकामः उत्कटस्त्वं रजोगुणं बिभर्षि उपादत्से निरोधाय संहाराय सम्वृतं ज्ञानसम्वरणकारणं तमोगुणं स्थानाय जगत्स्थित्यै सत्त्वगुणं कालः प्राणिनामदृष्टपाचकः एवम्विधः क इति तत्राह-प्रधान इति । प्रधानः पुरुषोसि पुरुषोत्तमोसीत्यर्थः । "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः" इति स्मृतेः । पुरुषत्वेपि परिच्छिन्नत्वं नास्तीत्याह-अपार इति । यद्वा जगत्कारणं प्रधानपुरुष इति केचित्सङ्गिरन्ते तदाशङ्कां निवारयति-प्रधान इति । प्रधानशब्दवाच्यः पुरुषशब्दवाच्यश्च त्वमेव तर्हि परिशिष्यमाणः क इत्यत्राह-अस्येति । अस्य प्रपञ्चस्य पारः परिशिष्यमाणः संसारनदीपारः तीरान्तरशब्दवाच्यस्त्वमित्यर्थः ॥ २९ ॥

सृष्ट्यादिकर्ता त्वमित्युक्तेवाखण्डकर्तृत्वप्रतीतावपि धात्रादिशब्दाभ्यां विरिञ्चादेरपि कर्तृत्वशङ्कामिदानीं निवारयति, अहमिति । अहं नाम्ना पृथिवी मीयन्त इति मात्राणि शब्दादिविषयाः मानं स्वविषयज्ञानं स्वसत्त्वेन त्रायन्त इति वा देवा इन्द्रियाभिमानिनः कर्ता अहङ्काराभिमानी महान्महत्तत्त्वाभिमानी विरिञ्चः तुशब्द एवार्थे इतिशब्दः समासिवचनः महदाद्यभिमान्यन्तमखिलकारणम् अद्वितीये च त्वय्येव त्वमेव धारयसीत्यर्थः । आतिथ्यवत्कदाचिन्नेत्याह-भगवन्निति । हे ऐश्वर्यादिगुणार्णव ! अयं जगद्भ्रमः चक्रभ्रमणवद्विश्वस्य परिवर्तनं त्वन्नियंतमित्यर्थः । भ्रमशब्दस्यारोपार्थत्वाङ्गीकारे अर्थक्रियानुपपत्तिरिति ॥ ३० ॥

साम्प्रतं तव किं विधेयमित्यत्राह—तस्येति । अयं पुरोवर्ती तस्य नरकस्यात्मजः औरसः पुत्र इति जानीहीति शेषः । तर्हि किमिति मत्प्रणामं न करोतीत्यत्राह—तवेति । तव प्रपन्नार्तिहरं पादपङ्कजं प्राप्य त्वां प्रसादयितुं भीतत्रस्तः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इत्यन्वयः । ततः किमत्राह— तदिति । यतो भीतस्ततस्तस्मात्तत्पालनं चैतदेवेत्याह— कुर्विति । अनेन किं फलं स्यादित्याशङ्क्य पापनिमित्तं सर्वमनर्थजातं तन्नाशे सर्वसुखं स्यादिति भावेनाह— अखिलेति । यद्वा, प्रपन्नार्तिहरं भगवन्तं प्रसादयितुं तव पादपङ्कजं भीतः सस्खलितः प्राप्त इत्यर्थः । "भीतिभयसस्खलनयोः" इति धातुः । अतो रक्षेत्याह तदिति ॥ ३१—३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ननु, तत्तद्रूपश्चेत् कथं परत्वम् ? तत्राह । अहमिति । तेषां तच्छक्तिकार्य्यरूपमात्रत्वेन तदनन्यत्वान्न विद्यते द्वितीयं यस्य तथाभूतेऽपि त्वयि इति पूर्वोक्तकार्य्यं चराचरं भ्रमो भ्रमेणैव प्रतीतमित्यर्थः । अन्तरङ्गशक्त्यालिङ्गितस्य ते बहिरङ्गशक्तिकार्य्यैः न स्पर्शः । आकाशादीनां वाय्वादिभिस्तद्धर्म्मैरिव चेति भावः । तथोक्तम् "मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि" इति रूपमत्र प्रकाशः ॥ ३०-४२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अन्ते नमनं सर्वत्रानुषञ्जनार्थं माहात्म्यमाह—त्वं वै सिसृक्षुरिति । सिसृक्षुः उत्कटं कार्योन्मुखं रजो बिभर्षि निरोधाय तमः तथा सति तेनावृतः स्यादिति अत आह, अपावृत इति. आवरणरहितः स्थानाय सत्त्वं बिभर्षि सर्वत्रोत्कटं विशेषणम् अन्यो न तत्र प्रतिबन्धक इति वक्तुमाह—जगतपत इति । गुणानां नियामकास्त्रयः क्षोभकः कालः स्वरूपभूता प्रकृतिः पुरुष अधिष्ठाता एतत्त्रयमपि भगवानेव नापि तावन्मात्रं किन्तु तेषामपि परः ॥ २९ ॥

एवं सर्वोत्तमत्वमुक्त्वा सर्वत्वमाह— अहमिति । तत्त्वानि कार्यञ्च भवानेवेत्यर्थः । अहं पृथिवी अथेति त्रिवृत्करणपञ्चान्यत्वं बोधयति मात्राणि रूपतन्मात्रादीनि देवाः दिग्वातादयः दश इन्द्रियाणि तथा चकारात् बुद्धिप्राणाः कर्त्ता अहङ्कारः महान् महत्तत्त्वम् इतीति प्रकारवाची समाप्तिवाची वा अखिलमित्यस्यानुवादः चराचरमिति भिन्नतया प्रतीतिरेव भ्रान्तेति भेदोऽवश्यङ्कार्यो वक्तव्य इति अखिलमित्युभयत्र सम्बध्यते न्यूनाधिकदोषपरिहाराय अद्वितीये त्वयि "एकस्सन् बहुधा विचार" इत्यादिश्रुत्या भगवानेवसर्वरूपेण विचरतीत्युक्तत्वात् भेदो भिन्नो नान्यः सम्भवति तत्त्वादिनिरूपकाणां स्मार्त्तानां विचारकाणामपि भेदो हृदये भासत इति अयं सर्वोपि भ्रमः एवं परिगणनात्मकः त्वामेव यतो बहुधा गणयन्तः गणितानां परस्परं भेदं मन्यन्त इति वस्त्वन्तरत्वमेव भेदः ॥ ३० ॥

एवं स्तुत्वा प्रार्थयते-तस्यात्मजोऽयमिति । स्तोत्रेण सर्वेषामपराधाः परिहृताः भ्रान्ता इति सर्वो भवानेवेति च आत्मज इति राज्यदानार्थं तत्पुत्रत्वं निरूप्यते- तव पादपङ्कजं प्रपन्न इति तस्मिन् खेदकरणार्थं भीत इति दयार्थं तथापि शत्रुः मारणीय इत्याशङ्क्याह-प्रपन्नार्तिहरेति । उपसादितः पादयोरागत्य पतितोऽस्ति न तु त्वां विरुद्धं मन्यते अनेन "ये यथा मां प्रपद्यन्ते" इति विचारेणापि तस्मिन् कृपा विधेयेति निरूपितं तस्मात्पालयेति प्रार्थना एनमिति प्रदर्श्याह भार्यात्वात् सोपि पौत्र इति धाष्टर्यात्पुनः विज्ञापनान्तरमाह— कुरु हस्तपङ्कजं शिरस्यमुष्येति । यथा स्वस्य रक्षित इति प्रीतिर्भवति । ननु, वाक्येनापि भवति को विशेषो हस्तस्पर्श इत्याशङ्क्याह-अखिलकलमषापहमिति । कालत्रये त्रिविधान्यपि पापानि तस्मिन् न तिष्ठन्तीति हस्तपङ्कजमखिलकलमषापहं भवति स्वाधिकरणमेव तथा सम्पादयतीति यद्यपि तत्पुत्रोऽपि दुष्टो मारणीय एव तथापि भूमिप्रार्थनया तदा न मारितः ॥ ३१ ॥

सर्वैः सर्वमेव प्रार्थ्यते तथापि यद्यत्र उचितं तदेव करोति नान्यथा अणुमात्रमपीत्याह- इति भूम्येति । वाग्भिः सह अर्चितः अर्चनद्रव्यैर्वाग्भिरेव वा शिष्टं तस्यैवेति बुद्धिं तु भगवान् स्त्रियमिव सर्वेभ्यो दत्तवान् पुरञ्जनोपाख्याने तदुपपादितं तत्सर्वजीवेषु भिन्नम् अन्यथा प्रमाणानां वैय्यर्थ्यं स्यात् अतो बुद्धिदोषगुणान् पुरस्कृत्य यथोचितं करोतीति सर्वमविरुद्धं समयविशेषे लीलार्थं तथा बुद्धीनां निर्माणं तदाह- भगवानिति तथापि भक्तिनम्रया स्तुत इति अभयमेव दत्त्वा स्वगृहमेवेति भौमगृहं प्राविशत् तत्र हेतुः सकलर्द्धिमद् इति तत्पुत्रस्य प्राणा एव तस्मिन् समये रक्षणीया इति तथाकरणमन्यथा तावतीनां कन्यानां वैय्यर्थ्यं स्यात् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

समयभेदेनास्य विश्वस्य मायाशक्त्या सृष्ट्यादिकं करोषीत्याह— त्वमिति । उत्कटम् उद्रिक्तं रजस्तमःसत्त्वं च बिभर्षि असम्वृतः न तु जीववत्तैः सम्वृतः अतस्त्वच्छक्तिकार्यत्वादिदं जगत् त्वदात्मकं ये च नित्याः कालमायाजीवास्ते ऽपि त्वच्छक्तित्वात्त्वदात्मका एवेत्याह—काल इत्यादि । किन्तु त्वं स्वरूपशक्त्या उक्तेभ्यः एतेभ्यः परोऽन्यः ॥ २९ ॥

ननु, ममाप्ययं देहो भूतात्मक एव चक्षुरादीन्द्रियाण्यपि वैकारिकाण्येवेत्यतो मां मायाशबलं ब्रह्मेत्याचक्षते कथमहमेतेभ्यः पर इत्यत आह- अहं भूमिः मात्राणि विषयाः कर्त्ता अहङ्कारः महांश्चित्तमित्येतत् सर्वं चरं मनश्चक्षुरादि अचरं भूमिप्राणादि त्वयि भ्रमः ये त्वय्यपि भूतेन्द्रियादिकं ब्रुवते ते भ्रान्ता एवेत्यर्थः । यतो ऽद्वितीये न विद्यते द्वितीयं यस्मिन् त्वयीदं देहेन्द्रियादिकं सर्वं त्वदात्मकं चिदेव न तु त्वत्तो ऽद्वितीयं मायादिकमित्यर्थः ॥ ३० ॥

एवं स्तुत्वा प्रार्थयते—तस्येति । अयं भगदत्तो नाम भीतः अत एव मया तव पादपङ्कजमुपसादित इति ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वावतारैः स्वांशाभ्याञ्च विश्वस्य पालनादि करोषीति स्तुवन् प्रकृत्यादीनां भगवति स्वादात्म्यमाह- त्वमिति । प्रधानं प्रकृतिः पुरुषो जीवः भवानेव ॥ २९ ॥

विज० पाठः (राज्ये नियोज्य तं वंश्ये तदमात्यांश्च तत्पदे ।
भौमावरोधकान्तानां श्रेणीं सम्प्राविशद्धरिः ॥)

तत्र राजन्यकन्यानां षट्सहस्राधिकायुतम् ।
भौमाहृतानां विक्रम्य राजभ्यो ददृशे हरिः ॥ ३३ ॥
(१) तं प्रविष्टं स्त्रियो वीक्ष्य नरवीरं विमोहिताः ।
मनसा वव्रिरेऽभीष्टं पतिं दैवोपसादितम् ॥ ३४ ॥
भूयात्पतिरयं मह्यं धाता तदनुमोदताम् ।
इति सर्वाः पृथक्कृष्णे भावेन हृदयं दधुः ॥ ३५ ॥
ताः प्राहिणोद्द्वारवतीं सुमृष्टविरजोऽम्बराः ।
नरयानैर्महाकोशान्रथाश्वान् द्रविणं महत् ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं सर्वकारणत्वं सर्वात्मकत्वमेकस्यैवानन्तशक्तेर्भगवतः उक्तमथ तदनुदावपूर्वकं नानाकारणवादवैशेषिकादिपक्षं श्रुतिविरुद्धं निराकरोति–अहमिति । अहं भूमिः पयःप्रभृतीनि चत्वारि महाभूतानि मात्राणि सूक्ष्मरूपाणि भूतानि देवाः मनः इन्द्रियाणि चकारात्तेषां कारणमहङ्कारः तत्कारणं महान् कर्ता जीवः "विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेपि च" "कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" (२।३।३३) इति श्रुतिसूत्रप्रसिद्धः जातावेकवचनम् इति चराचरं चेतनाचेतनात्मकमखिलं कार्यजातम् अद्वितीये एव त्वयि तादात्म्यसम्बन्धेनास्ति "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" एक एव नारायण आसीत्"—

"अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव" ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः हे भगवन् ! अयं प्रसिद्धः नानाकारवादस्तु भ्रमः तत्र समवायिकारणं नानापरमाणवो निमित्तकारणमीश्वरः सोपि शिवादिभेदेनानेकविधस्तार्किकादिभिः स्वीकृतः अत एव तर्कविमोहितो भौमस्त्वद्विमुखस्त्वया हत इति भावः ॥ ३० ॥

इत्थं स्तुत्वा प्रार्थयते—तस्येति । अयं भगदत्ताभिधः भीतः अत एव हे प्रपन्नार्तिहर ! मया तव पादपङ्कजमुपसादितः तत् तस्मात् एनं पालय ॥ ३१ ॥

अभयं दत्वा ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे जड चेतन के अन्तर्यामी ! हे पृथिवी आदि पञ्चतत्त्व रूप ! हे परमात्मा ! आप के अर्थ नमस्कार हे कर्माधीन जन्य रहित और इस जगत्के उत्पत्ति करने वारे, स्वरूप तथा गुणकर के सबसे अधिक असङ्ख्यात शक्ति युक्त, आप के नमस्कार हो ॥ २९ ॥

हे जगतपते ! आपहि सृष्टि की इच्छाकर रजोगुण प्रचुर ब्रह्मा अन्तर्य्यामी होते हो और हे प्रभो ! प्रलय के वास्ते तमो गुण प्रचुर रुद्र के अन्तर्य्यामी होते हो तथा जगत्के पालन करने के लिये शुद्ध सत्त्वगुण को लेकर साक्षात् विष्णु अवतार धारन करते हो तथापि आप माया के गुण से अच्छादित नहि होते काल और माया तथा जीव यह आप के शरीर हैं इस लिये आप इन से परे हो ॥ ३० ॥

हे भगवन् ! पृथिवा-जल-तेज- वायु आकाश तथा इन के सूक्ष्मरूप और चतुरादि इन्द्रियन के सूर्य्य आदि देवता तथा इन्द्रिय और अहङ्कार तथा महत्तत्व तथा जीव इस प्रकार सब चराचर वस्तु एक आपहि के आधीन हैं परन्तु वथा को यह भ्रम है कि परमात्मा के आधीन कुछभी नहि है सब स्वतन्त्र हैं ॥ ३१ ॥

हे प्रपन्नजन आर्तिहर ! भौमासुर को यह भगदत्त नामा पुत्र, मैंने आप के चरणारविन्द के समीप मे प्राप्त किया है यह भय भीत हो रहा है इस लिये इस का पालन कीजिये और इस के शीशपर, निखिल पाप को नाश करने वाले हस्त कमल को रखिये ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपका ।

शताधिकमित्यपि ज्ञातव्यम् यथाह श्रीपराशरः—

"कन्यापुरे स कन्यानां षोडशातुलविक्रमः ।
शताधिकानि ददृशे सहस्राणि महामते ! ॥ इति

राजभ्य इत्युपलक्षणं सिद्धादिभ्यश्चेति तथाच तेनैवोक्तम्–

"देवसिद्धासुरादीनां नृपाणाञ्च जनार्दन ! ।
हत्वा हि सोऽसुरः कन्या रुरोध निजमन्दिरे" ॥

इति ॥ ३३–३५ ॥

प्राहिणोत् प्रस्थापयामास सुमृष्टाः कमनीयाश्च ताः विरजो-

(१) तंप्रविष्टं स्त्रियोवीक्ष्य तास्सर्वानवयौवनाः । स्वलङ्कृताविचित्राङ्ग्यो नरवर्यविमोहिताः ॥ इति विज पाठः ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ऽम्बराश्च ताः नरयानैः शिबिकाभिः अपि च महाकोशानिति ॥ ३६-३७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

विक्रम्य पराक्रम्य राजभ्यो भौमेनाहृतानाम् ॥ ३३ ॥

वीक्ष्य साक्षाद्दृष्ट्वा विमोहिताः हरिणा अभितः सर्वतो भावेनेष्टं चिराद्वाञ्छितं तच्च सुदुर्लभमपि दैवेन प्राचीनतद्भक्तिरूपेण उपसादितं प्रापितं पतिं पतित्वेनैव वव्रिरे तथा च तत्रैव—

"निवसन्त्यो यथा देव्यः सुखिन्यः कामवर्जिताः ।
परिवव्रुर्महाबाहुमेकवेणीधराः स्त्रियः ॥
सर्वाः काषायवासिन्यः सर्वाश्च नियतेन्द्रियाः ।
व्रतोपवासतत्त्वज्ञाः काङ्क्षन्त्यः कृष्णदर्शनम् "॥

इति ॥ ३४ ॥

कथं परिवव्रिरे ? तदाह—भूयादिति । मह्यं मम पतिः पृथक् पृथक् निगूढसङ्कल्पादेकवचनम् ॥ ३५ ॥

नरयानैः प्राहिणोत्, कथम्भूताः सतीः ? सुष्ठु मृष्टाः स्नपनादिना निर्मलीकृताश्च ताः विरजोऽम्बराश्च तथाभूताः कृत्वेत्यर्थः । द्रविणं रत्नादिकं गवादिकं मदनशारिकादिकञ्च महत्त्वं बाहुल्येन बहुमूल्यत्वादिना च श्रेष्ठ्यं तथाच तत्रैव धनरक्षिणामुक्तौ—

"इमानि मणिरत्नानि विविधानि बहूनि च ।
गोषु चापि भवेद्यावत्कामस्तावज्जनार्दन ॥
तावतीः प्रापयिष्यामो वृष्ण्यन्धकनिवेशनम् ।
कामव्याहारिणश्चैव पक्षिणः प्रियदर्शनाः ।
चन्दनागरुकाष्ठानि तथा कालीयकान्यपि ॥
वसु यत्त्रिषु लोकेषु धर्मेणाधिगतं तव "।

इति ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

राजभ्यो भौमेन आहृतानामित्यन्वयः ॥ ३३ ॥
दैवोपसादितं भाग्यलब्धम् ॥ ३४-४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्रेति । पराक्रम्य राजभ्यो भौमेनाहृतानां राजकन्यानां षट्सहस्राण्यधिकानि यस्मिन् तदयुतं दशसहस्राणि षोडशसहस्राणीत्यर्थः । ददर्श ॥ ३३ ॥

तमिति । वरवर्य्यं वरश्रेष्ठं तं कृष्णं दैवेन प्रापितं भाग्यलब्धममीष्टं पतिं मेनिरे ॥ ३४ ॥

मननप्रकारमेव दर्शयति-भूयादिति । मह्यं मम तदस्मदभिमतं धाता ब्रह्मा अनुमोदताम् अनुगृह्णातु सत्यापयत्वित्यर्थः । इतीति । पृथक् प्रत्येकं भावेनोक्ताभिसन्धिना कृष्णे हृदयं चित्तं दधुः निदधुः ॥ ३५ ॥

ता इति । विगतमालिन्यान्यम्बराणि यासां ताः सुमृष्टाश्च स्नापिताः धौतवस्त्राद्यलङ्कारिताश्चेत्यर्थः । नरयानैरान्दोलिकाभिर्द्वारकां प्रति प्रेषयामास तथा महान् कोशो मूल्यं येषांताननर्घान् रथादीन् विपुलं धनं च प्राहिणोत् प्रेषयामास ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तदुपार्जितसर्वग्रहण एव तस्यापहारदोषपरिहारो भवतीति तथापि कन्यानां स्वत एव वरणमाह-तत्रेति । यतो राजकन्याः सजातीयं रूपं वीर्यञ्चापेक्षन्ते अयुतं षट्सहस्राणि च षोडशकलानां सहस्रधा भिन्नानां तत्तदधिष्ठात्र्यो देवता भूमौ प्रतिष्ठिता इति भूमिजेनाहृताः भगवत्प्रेरणया भ्रमवान् तदैव च तावत्यः सम्पन्नाः एता द्विःस्वभावाः इति ज्ञापयितुं सङ्ख्याद्वयेन निर्दिष्टाः षट्सहस्राण्ययुतञ्चेति तत्राधिकपदं षट्सहस्राणाम् उत्तमत्वाय ताह्यप्सरसः देवतात्वात् तद्रूपेण क्रीडार्थं जाताः ताः आदावष्टावक्रं स्तुत्वा पश्चादुपहसितवत्य इति ज्ञापयितुं द्विस्वभावत्वं निरूपितम् अत एव आदावन्ते च ऋषिकोपात् दुःखप्राप्तिः प्रसादाद्वरणे बुद्धिः राजभ्यो विक्रम्य समाहृतानामिति बलादानयनमुक्तं "सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मनुरब्रवीत् "इति ज्ञापयितुं हरिस्तासां दुःखहर्त्ता तथात्वाय ददृशे ॥ ३३ ॥

वरणमाह-तं प्रविष्टमिति । प्रकर्षेण स्वनिकटे समागच्छन्तं यतः स्त्रियः स्त्रीभिरवश्यं पतिर्वरणीय इति तथाहि भगवान् पुरुषोत्तमः कथं वृत इत्याशङ्क्याह-नरवर्यमिति । नराकृतित्वं स्त्रीणां प्रियाकृतिं च गृहीतवानिति यतो विमोहिताः विनिरुद्धत्वाद्धृदयेन न कायेन वरणम्, अभीष्टमिति पूर्वमपि तथैव भावनया स्थिताः पतित्वेनैव वरणं दैवोपसादितमिति समये प्राप्ते एतादृशे वरणमावश्यकमिति ज्ञापयति तेन युक्तमेव यथा पितृनिकटे वरणार्थं वर आनीयते एवं दैवेनानीतः ॥ ३४ ॥

तासां मनोरथवाक्यमाह-भूयात्पतिरिति । मह्यमिति प्रत्येकं ब्रह्माण्डे सम्वत्सरात्मकस्य प्रजापतेरधिकारो दत्त इति तदनङ्गीकारे पितुराज्ञाभाव इव वरणं न सम्भवतीति तदनुज्ञां प्रार्थयन्ति—धाता तदनुमोदतामिति । सर्वासामेक एव भावः सतु पृथक् प्रत्येकपर्यवसायी कृष्ण इति तासां प्रियो भावेनाकाङ्क्षया पतिरयं भवत्विति श्रद्धया वा रसाधारभूतभावेन वा हृदयं दधुरिति तत्रैव स्थिरीकृतवत्यः शरीरमतः परं भावाधिष्ठानं भगवदीयं कर्त्तुं तासामशक्तिरिति ॥ ३५ ॥

भगवांस्तत्सम्पादितवानित्याह—ताः प्राहिणोदिति । द्वारवतीमिति तासामभिलषितार्थस्थानं न द्वारं हि तद्भगवत्स्थानगमने सुष्ठु विरजोऽम्बरैः कृत्वा नरयानैर्दोलाभिः न केवलं स्त्रीरत्नान्येव प्रेषितवान् किन्त्वन्यान्यपि रत्नानीति वक्तुमाह—महाकोशमिति । महान्तं रत्नादिकोशं रथाश्वद्रविणमिति त्रिविध-

ऐरावतकुलेभांश्च चतुर्दन्तांस्तरस्विनः ।
विज० पाठः (भगदत्ताय दत्त्वैकं सुप्रतीकं ततोऽपरान्) ।
पाण्डुरांश्च चतुष्षष्टिं प्रेषयामास केशवः ॥ ३७ ॥ *
गत्वा सुरेन्द्रभवनं दत्त्वाऽदित्यै च कुण्डले ।
पूजितस्त्रिदशेन्द्रेण सहेन्द्राण्या च सप्रियः ॥ ३८ ॥
चोदितो भार्ययोत्पाट्य पारिजातं गरुत्मति ।
आरोप्य सेन्द्रान् विबुधान्निर्जित्योपानयत्पुरम् ॥ ३९ ॥
स्थापितः सत्यभामाया गृहोद्यानोपशोभनः ।
अन्वगुर्भ्रमराः स्वर्गात्तद्गन्धासवलम्पटाः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मुत्तमं धनं प्रेषयामासेति सम्बन्धः । तेषामपि प्रेषणे हेतुः महदिति । महदन्यत्र स्थापितम् अल्पस्यानिष्टं करोतीति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

षट्सहस्रेणाधिकमयुतं शताधिकमपि विष्णुपुराणदृष्ट्या ज्ञेयं राजभ्य इत्युपलक्षणं सिद्धादिभ्यश्च सकाशादाहृतानाम ॥ ३३-३५ ॥

नरयानैः शिबिकाभिर्महाकोशादीनपि ॥ ३६-३८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

षट्सहस्राणि येषु शतोत्तरषट्सहस्रेषु तानि षट्सहस्राणि अधिकानि यस्मिन् तत् षट्सहस्राधिकं तच्चायुतं च तथा शताधिकषोडशसहस्राणीत्यर्थः ।—

"कन्यापुरे स कन्यानां षोडशातुलविक्रमः ।
शताधिकानि ददृशे सहस्राणि महामते ॥ इति

विष्णुपुराणे च राजन्यकन्यानाम् देवसिद्धासुरनृमुख्यकन्यानाम्—

"देवसिद्धासुरादीनां नृपाणां च जनार्दन ।
हृत्वा हि सोऽसुरः कन्या रुरोध निजमन्दिरे ॥ इति

विष्णुपुराणे च ॥ ३३-३७ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि- भक्तिनम्र भूमी से उपरोक्त, स्तोत्ररूप अनेक वाणी करके प्रार्थित हुए श्रीकृष्ण भगवान् भगदत्तको अभय देकर. सकल समृद्धि युत भौमासुर के महल मे पधारते भये ॥ ३३ ॥

उस गृहमे पराक्रम करके राजान सै भौमासुर की हरी हुई सोरह हजार कन्यान को श्रीकृष्णजी देखते भये ॥ ३४ ॥ दैव ने समीप मे प्राप्त किये भवन मे प्रविष्ट हुए नरन मे श्रेष्ठ श्रीकृष्ण का दर्शन करके भावेश्री मोहित होकर मनसे अपने अभीष्ट पति को वरती भई ॥ ३५ ॥

यह श्रीकृष्ण हमारे पति होइ ॥ हमारे इस मनोरथ को परमात्मा सफल करो ॥ इस प्रकार सब हि कन्या जुदे अभिप्राय से श्रीकृष्ण के विषय में मन लगाती भई ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सप्रियः सत्यभामासहितः ॥ ३८-३९ ॥
गृहोद्यानं निष्कुटं तदुपशोभयति यः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

चतुष्षष्टिश्चेति चकारात् तरस्विन्योन्यान् तावदूनषट्सहस्राणि चेति ज्ञेयम् तथा च श्रीविष्णुपुराणे—

"चतुर्दंष्ट्रान् गजांश्चोग्रान् षट्सहस्रान् स दृष्टवान् ।
काम्बोजानां तथाऽश्वानां नियुतान्येकविंशतिम् ॥
कन्यास्ताश्च तथा नागांस्तानश्वान् द्वारकापुरीम् ।
प्रापयामास गोविन्दः सद्यो नरककिङ्करैः" ॥ इति ।

यच्च हरिवंशे रक्षिणामुक्तौ ।—

"भीमरूपाश्च मातङ्गाः प्रबलाविकृताङ्कुशाः ।
हेमसूत्रमहाकक्षाश्चापतोरणशालिनः ॥
रुचिराभिः पताकाभिः शबला रुचिराङ्कुशाः ।
तेच विंशतिसाहस्रा द्विस्तावत्यः करेणवः ॥ इति ।

तच्च चतुर्दंष्ट्रेतरसङ्ख्याद्युक्तेभ्य आधिक्यं ज्ञेयं द्वितीयचकारात्तानपि प्रेषयामासेति ज्ञेयम् एवं वारुणं छत्रं मणिपर्वतं च तत्र न प्रेषयामास किन्तु गरुडोपरि निधाय दिवं गत इति ज्ञेयं तथाच तत्रैव ।

"तादृशं वारुणं छत्रं तथैव मणिपर्वतम् ।
आरोपयामास हरिर्गरुडे पतगेश्वरे" ॥ इति

श्रीहरिवंशे च

* अत्रैवाध्यायस्समाप्यते विज०तीर्थीयेन ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

ततस्तद्वारुणं छत्रं स्वयमुत्क्षिप्य माधवः।
हिरण्यवर्षं कुर्वन्तमारुरोह विहङ्गमम्॥

किञ्चाग्रे—

तस्य पर्वतराजस्य शृङ्गं यत्परमार्चितम्।
विमलार्केन्दुसङ्काशं मणिकाञ्चनतोरणम्॥
सपक्षिगणमातङ्गं समृगव्यालपादपम्।
शाखामृगगणाकीर्णं सुप्रस्तरशिलातलम्॥
न्यङ्कुभिश्च वराहैश्च रुरुभिश्च निषेवितम्॥
सप्रपातमहासानुं विचित्रशिखरद्रुमम्॥
अत्यद्भुतमचिन्त्यञ्च मृगवृन्दविलोडितम्।
जीवञ्जीवकसङ्घैश्च बर्हिभिश्च निषेवितम्॥
तदप्यतिबलो विष्णुर्दोर्भ्यामुत्पाट्य भास्वरम्।
आरोपयामास बली गरुडे पक्षिणांवरे॥
मणिपर्वतशृङ्गञ्च सभार्यञ्च जनार्दनम्।
उवाह लीलया पक्षी गरुडः पततां वरः॥

इति॥ ३७॥

सुरेन्द्रभवनगमनादिप्रकारविशेषश्च श्रीविष्णुपुराणे—

गरुडो वारुणं छत्रं तथैव मणिपर्वतम्।
सभार्यञ्च हृषीकेशं लीलयैव वहन् ययौ॥
ततः शङ्खमुपाध्मासीत् स्वर्गद्वारगतो हरिः।
उपतस्थुस्ततो देवाः सार्घ्यपात्रा जनार्दनम्॥
स देवैरर्चितः कृष्णो देवमातुर्निवेशनम्।
सिताभ्रशिखराकारं प्रविश्य ददृशेऽदितिम्॥
स तां प्रणम्य शक्रेण सह ते कुण्डलोत्तमे।
ददौ नरकनाशञ्च शशंसास्यै जनार्दनः॥ इति

किञ्च—

अदित्या तु कृतानुज्ञो देवराजो जनार्दनम्।
यथावत् पूजयामास बहुमानपुरस्सरम्"॥ इति।

श्रीहरिवंशे च—

अर्चितो देवराजेन रत्नैश्च प्रतिपूजितः।
सत्यभामाच पौलस्या यथावदभिवन्दित॥ इत्यादि॥३८॥

भार्य्यया चोदित इत्यत्र विशेषः श्रीविष्णुपुराणे—

ददर्श च सुगन्धाढ्यं मञ्जरीपुष्पधारिणम्।
शैत्याह्लादकरं ताम्रबालपल्लवशोभितम्॥
मथ्यमानेऽमृते जातं जातरूपमयत्वचम्।
पारिजातं जगन्नाथः केशवः केशिसूदनः॥
तं दृष्ट्वा प्राह गोविन्दं सत्यभामा द्विजोत्तम।
कस्मान्न द्वारकामेष नीयते कृष्ण पादपः।
यदि ते तद्वचः सत्यं सत्यात्यर्थं प्रियेति मे॥
मद्गेहनिष्कुटार्थाय तदयं नीयतां तरुः।
न मे जाम्बवती तादृगभीष्टा न च रुक्मिणी॥
सत्ये यथा त्वमित्युक्तं त्वया कृष्णासकृत्प्रियम्।
सत्यं तद्यदि गोविन्द नोपचारकृतं वचः॥
ततस्तु पारिजातोऽयं मम निष्कुटभूषणम्।
बिभ्रती पारिजातस्य केशपक्षेण मञ्जरीम्॥
सपत्नीनामहं मध्ये शोभेयमिति कामये॥ इति

निःशेषेण जित्वा पुरं द्वारकामुपदाक्षिण्येनानयत्॥३९॥

पारिजातस्य माहात्म्यमाह—यद्गन्धेति। तन्माहात्म्यमन्यच्च विस्तार्योक्तं तत्रैव—

यमभ्येत्य जनः सर्वो जातिं स्मरति पौर्विकीम्।
वास्यते यस्य पुष्पाणां गन्धेनोर्वी त्रियोजनम्॥
ततस्ते यादवाः सर्वे देहबन्धानमानुषान्।
ददृशुः पादपे तस्मिन् कुर्वन्तो मुखदर्शनम्॥ इति।

श्रीहरिवंशे च—

नानाविधानि तूर्य्याणि गेयानि मधुराणि च।
शुश्रुवुस्तस्य वृक्षस्य नातिदूरगता नराः॥
योऽयं सङ्कल्पयामास गन्धं हृद्यं नरस्तथा।
स तदेव समाजघ्नौ पारिजातसमुद्भवम्॥ इति।

किञ्चाग्रे—

मनीषितेन स तरुरल्पो भवति भारत।
सुमहान् वासुदेवस्य तदद्भुतमभून्महत्॥
कदाचिद्द्वारकां सर्वां प्रच्छादयति भारत।
कदाचिद्धस्तमात्र्यश्च भवत्यङ्गुष्ठसन्निभः॥ इति।

अत्र वारुणं छत्रमिन्द्राय दत्तं मणिपर्वतस्तु द्वारकामानीत इति च ज्ञेयं तथाच श्रीहरिवंशे—

प्रविवेश गृहं शौरिरादाय मणिपर्वतम्।
तं शक्रस्य दयितं पारिजातं महाद्भुतम्॥

इति॥४०॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

ऐरावतेति। चत्वारो दन्ता येषां तान् तरस्विनः बलीयसः ऐरावतकुलोद्भवान् अत एव पाण्डुरांश्चतुष्षष्टिसङ्ख्याकान् प्रेषयामास॥ ३७॥

गत्वेति। सप्रियः ससत्यभामः इन्द्राण्या शच्या पूजितः भार्यया सत्यभामया चोदितः प्रेरितः पारिजातं तरुमुत्पाट्य गरुत्मति आरोप्य सेन्द्रान् देवान् युद्धे निर्जित्य पुरं द्वारकां प्रति प्रापयामास॥ ३८—३९॥

स च तरुः स्थापितः आलवाल इति शेषः। सत्यभामाया गृहारामे शोभावहो बभूव तस्य सौरभमकरन्दयोर्लोलुपाः भ्रमराः स्वर्गादन्वगच्छन् सेन्द्रान् विबुधान्निर्जित्येतीन्द्रकृष्णयोः पारिजातार्थः सङ्ग्राम उक्तः॥ ४०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

वंश्ये वंशप्राप्ते तत्पदे अमात्यपदे श्रेणीं पङ्क्तिं शालां वा॥०॥
ऐरावतकुले जातानिभान् पाण्डुरान् श्वेतदेहान्॥ ३७—४५॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

विशेषतः स्वार्थमेव गजान् प्रेषितवानित्याह—ऐरावतकुलेभांश्चेति। यस्मिन् कुले ऐरावत उत्पन्नः तत्कुलोत्पन्नाः तेषामितरवैलक्षण्यमाह—चतुर्दन्तानिति स्वरूपवैलक्षण्यं तरस्विन इति स्वभाववैलक्षण्यञ्च चकारादुच्चैःश्रवसः कुलप्रसूतान् अश्वानपि प्रेषयामासेति पाण्डुरानन्यांश्च चतुर्दन्तत्वं वेगवत्त्वं च मृगादिजातिष्वपि वर्त्तत इति तद्व्यावृत्त्यर्थं पाण्डुरत्वम् अन्येऽप्येता-

यया च आनम्य किरीटकोटिभिः पादौ स्पृशन्नच्युतमर्थसाधनम् ।
सिद्धार्थ एतेन विगृह्यते महानहो सुराणां च तमो धिगाढ्यताम् ॥ ४१ ॥
अथो मुहूर्त्त एकस्मिन्नानागारेषु ताः स्त्रियः ।
यथापयेमे भगवांस्तावद्रूपधरोऽव्ययः ॥ ४२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

दशा एव तैः सह निर्दिष्टत्वात् परमं वैजात्यं भेदकं तत्र दन्तादिषु वैलक्षण्यं कल्प्यं चतुष्षष्टिमिति कलारूपत्वं तेषां बोधितं केशव इति महादेवभक्तत्वात्तत्स्मरणेनैतावत्त्वं तस्य जातमिति कदाचिन्महादेवो तुष्टो भवेदित्याशङ्क्याह-केशव इति। केशवयोरपि सेव्यः ॥ ३७ ॥

ततस्तत्रत्यं कार्यं कृत्वा यदर्थमागतः इन्द्रप्रेरणया तत्कृतवानित्याह-गत्वेति । सुरेन्द्रभवनं स्वर्गे स्थानं तत्रैव स्थितायै अदित्यै कुण्डले दत्वा अदित्या भोगरूपं तत्रास्ते क्रिया रूपात्वंशेन देवकी जाता चकारादिन्द्रायापि छत्रादिकं दत्तवान् ततस्त्रिदशेन्द्रेण पूजितः त्रिदशपदं तेषां जरामृत्युरहितानामिन्द्रेण तेभ्योपि परमैश्वर्यदानं समर्थेन स्वामित्वेन पूजित इति भगवदुत्कर्षः सत्यभामायै प्रदर्शितः सभार्यो भगवान् गत इति सभार्येणैव पूजितः अन्यथा लोके विरुद्धमिव भवेत् पूजायां सत्यभामाया वा न प्रवेशः स्यात् चकाराद्देवैः देवपत्नीभिश्च ननु, भगवान् सर्वेश्वरः इतीन्द्रादिभिः पूज्यते सत्यभामा कथं पूजितेत्याशङ्क्याह--सप्रिय इति। प्रियासहितः भगवत्प्रियत्वात् सापि पूजिता अन्यथा भगवान् प्रीतो न भवतीति ॥ ३८ ॥

ततः स्त्रीगोष्ठ्यां शच्या सह वार्त्तायां पारिजातपुष्पाकाङ्क्षायां मनुष्यत्वेन शच्या अपकर्षे निरूपिते बहिर्मुखाया वचनमसहमानया प्रार्थितो भगवान् पारिजातमानीतवानित्याह--नोदित इति। ततो भगवान् पारिजातसमीपे गत्वा सभार्यो गरुडारूढः तं पारिजातमुत्पाट्य नरकवत्तत्रापि भगवति विद्यमाने सर्वोत्कृष्टं स्थातुमयुक्तमिति तत्पुनर्गरुडे समारोप्य सोम इव भूमावानीतवान् तदिन्द्रादीनां अनभिप्रेतमिति सेवका लीलानुसारेणैव स्वामिनि स्वकार्यं कर्त्तुं युक्ता इति सिद्धान्तमज्ञात्वा अस्मभ्यं दत्तं कथं हरतीति समागताः युद्धं कर्त्तुं तदा सेन्द्रान् विबुधान् जित्वा तेषां प्रतिबन्धं निराकृत्य पुरं द्वारकामुपामयत् ननु मध्ये त्यक्त्वा समागतो दत्वा वा प्रार्थनायां कदाचिन्नानयेत् मतान्तरभाषेयमिति पूर्वमेवावोचामेति ॥ ३९ ॥

ततः स्त्रीवाक्यात् स्त्र्यर्थमेव तत्समानीतमिति ज्ञापयितुं सत्यभामाया गृहे स्थापितवानित्याह--स्थापित इति । गृहमुद्यानं च उप समीपे शोभयतीति उभयोः शोभनं वा यस्मादिति गृहोद्यानोपशोभनः गृहोद्यानयोः मध्ये स्थापितः तस्य पारिजातस्य सर्वोत्कर्षमाह--अन्वगमन् भ्रमराः स्वर्गादिति स्वर्गमपि परित्यज्य तस्य यो गन्धः आसवो रसश्च गन्ध एव वा आसवो मादकः तस्मिन् लम्पटाः विवेकेनापि तस्यागासमर्थाः किञ्च नाम्ना ते भ्रमममरणयुक्ताः स्वर्गे तदुभयाभावः तथापि समागता इति विषयोत्कर्ष उक्तः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मायया सत्यभामया प्रेरितस्सन् ॥ ३९ ॥

स्थापितः पारिजातवृक्षः गृहान्तस्स्थितमुद्यानमुपशोभयतीति सः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रियया सहितः सप्रियः ॥ ३८—३९ ॥
गृहोद्यानमुपशोभयतीति सः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

सुंदर स्नान किये और निर्मल वस्त्र धारन किये उन कन्यान को पालकीयों में बैठा कर श्रीकृष्णमहाराज द्वारका में पठाते भये ॥ और बडे खजाने तथा अनेक रथ घोडे और बहुत गोधन को भी पठाते भये ॥ ३७ ॥

चार चार दन्त वारे शीघ्र चलने वारे स्वेत रूपयुत ऐरावत कुलके ऐसे चौंसठ हाथीन को भी श्रीकृष्ण महाराज द्वारका में पोंचाते भये ॥ ३८ ॥

तत्पश्चात् श्रीकृष्ण महाराज इन्द्रके भवन में जाकर अदिति को कुण्डल देकर इन्द्राणी सहित इन्द्रसे पूजित हुये ॥ ३९ ॥

सत्यभामा से प्रेरित होकर पारिजात वृक्ष को उखार कर उसको गरुडजी के ऊपर धरकर उसके निमित्त युद्धके वास्ते आये हुये इन्द्र सहित देवतानको जीतकर द्वारकापुरी में ले आते भये ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सेन्द्रान् । विबुधान्निर्जित्येतीन्द्रकृष्णयोः सङ्ग्राम उक्तस्तत्र ननु कथं प्रसाधितस्वमनोरथेन श्रीकृष्णेन महेन्द्रस्य सङ्ग्राम इत्याह यया च इति । अच्युतमर्थसाधनमिति च कर्मद्वयं याचति धातोः विगृह्यते विग्रहं करोति महानपि तमः क्रोधः आढ्यतां धनिकतां धिगिति ॥ ४१ ॥

यथा यथावत् अनेन देवक्यादिबन्धुजनसमागमोऽपि प्रति-

वीर० पाठः (स्वदारेषु पृथग्भावो भक्तचित्तानुवर्त्तिनः ।
अनन्तस्याप्रमेयस्य किन्नु चित्रं मुरद्विषः ॥ क ॥
योगेश्वरेश्वरः कृष्णो भक्तैरद्यापि लक्ष्यते
अन्तर्बहिस्समन्ताच्च शतधा च सहस्रधा ॥ ख ॥)
गृहेषु तासामनपाय्यतर्क्यकृन्निरस्तसाम्यातिशयेष्ववस्थितः ।
रेमे रमाभिर्निजकामसंप्लुतो यथेतरो गार्हकमेधिकांश्चरन् ॥ ४३ ॥
इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता ब्रह्मादयोऽपि न विदुः पदवीं यदीयाम् ।
भेजुर्मुदाऽविरतमेधितयाऽनुरागहासावलोकनवसङ्गमजल्पलज्जाः ॥४४॥
प्रत्युद्गमासनवरार्हणपादशौचताम्बुलविश्रमणवीजनगन्धमाल्यैः ।
केशप्रसारशयनस्नपनोपहार्यैर्दासीशता अपि विभोर्विदधुः स्म दास्यम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्धे पारिजातहरणनरकवधो नाम
एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गृहं यौगपद्येन सूचितः अव्ययः सर्वत्रापि सम्पूर्ण एव ॥ ४२ ॥

अहो भाग्यं नारीणामित्याह त्रिभिः—गृहेष्विति । अतर्क्याणि कर्माणि करोति तथा सः निरस्तं साम्यमतिशयश्च यैरन्येषां तेषु गृहेष्वनपाय्यवस्थितः रमाभिर्लक्ष्म्या अंशभूताभिः निजकामसम्प्लुतः स्वानन्दपरिपूर्णः गार्हकमेधिकान् गृहस्थधर्मान् ॥४३॥

अनुरागहाससहितमवलोकश्च तत्पूर्वकं नवसङ्गमश्च तद्गतं जल्पश्च तस्मिन् लज्जाश्च भेजुः ॥ ४४ ॥

विश्रमणं पादसम्वाहनं केशप्रसारः केशप्रसाधनं दासीनां शतानि विद्यन्ते यासां तथाभूता अपि स्वयं विभोर्दास्यं विदधुः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ययाचे पूर्वमिन्द्रः महानपि सुराणां सात्त्विकानामपि ॥ ४१ ॥

एकस्मिन्नेव मुहूर्त्त इति युगपदित्यर्थः । तस्यैव मुहूर्त्तस्य गोधूल्यादिरूपत्वेन सर्वतो भद्रत्वात् यावत्यः स्त्रियः तावद्रूपधरः रूपमत्र एकस्यैव विग्रहस्य प्रकाशभेद एव न तु विग्रहभेदः—

"चित्रं बतैतदेकेन वपुषा युगपत् पृथक् ।
गृहेषु द्व्यष्टसाहस्रं स्त्रिय एक उदावहत् ॥

इति वक्ष्यमाणात् अचिन्त्यशक्तित्वात् अत एवाव्ययः ॥ ४२ ॥

तदेव दर्शयन्नाह—गृहेष्विति । तासां गृहेष्वनपायी सन् अवसमन्तात् कायमनोवचोभिः स्थितश्च सन् रमाभिः रमायाः स्वरूपशक्तेरेव नानावृत्तिरूपाभीरेमे भगवानिति पूर्वेणान्वयः अतो नात्मारामतापूर्णकामतयोर्हानिरिति भावः । ननु तास्वप्यात्मभावः एव चेत् कस्तर्हि रसविशेषः ? तत्राह, निजो नतु प्राकृतो यः कामः स्वजनविशेषेषु प्रेमविशेषः तेन सम्प्लुत इति शक्तित्वेन भेदाभेदवृत्तिमतीष्वपि तासु लीलार्थं पृथगाविर्भावात् भेदवृत्तिप्रधानासु स्वरूपशक्तिभेदह्लादिनीवृत्तिविशेषप्रेममयीषु तादृशप्रेमरसचमत्कारवैशिष्ट्यं तस्यापि जायत इतिभावः ननु, भवत्वेवं प्रपञ्चावतीर्णत्वात् गृहादिसामग्री नतु तदनुरूपा तत्राह-अतुल्येति । परमवैकुण्ठतोपि श्रेष्ठेष्वित्यर्थः । अत एव तत्र रमयैकयैव अत्रतु रमाभिर्बह्वीभिरित्युक्तम् । ननु, कथं युगपत्सर्वत्रानपायित्वादिकम् ? तत्राह—अतर्क्यकृत् अचिन्त्यशक्तिमय इत्यर्थः अनपायित्वञ्चात्र योग्यावसरं व्याप्येति ज्ञेयं गार्हमेधिकांश्चरन्नित्युक्तत्वात् प्रथमस्कन्धे चात्र च विप्रलम्भश्रवणात् निजकामसम्प्लुतत्वमेव दृष्टान्तेन दृढीकरोति—यथेति । तासां स्वरूपशक्तिवृत्तिरूपत्वञ्च दर्शितम् यथा स्कान्दे प्रभासखण्डे—

"पुरा कृष्णो महातेजा यदा प्रभासमागतः ।
सहितो यादवैः सर्व्वैः षट्पञ्चाशत् प्रकोटिभिः ॥
षोडशैव सहस्राणि गोप्यस्तत्र समागताः ।
लक्षमेकं तथा षष्टिरेते कृष्णसुताः प्रिये ॥

इत्युपक्रम्य—

ततो गोप्यो महादेवि विद्यायाः षोडश स्मृताः ।
तासां नामानि ते वक्ष्ये तानि ह्येकमना शृणु ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

लम्बिनी चन्द्रिका कान्ता क्रूरा शान्ता महोदया ।
भीषणी नन्दिनी शोका सुपूर्ण्वविमलाक्षया ॥
शुभदा शोभना पुण्या हंससीताकलाः क्रमात् ।
हंस एवमतः कृष्णः परमात्मा जनार्दनः ॥
तस्यैताः शक्तयो देवी षोडशैव प्रकीर्त्तिताः ।
चन्द्ररूपीमतः कृष्णः कलारूपास्तु ताः स्मृताः ॥
सम्पूर्णमण्डला तासां मालिनी षोडशी कला ।
प्रतिपत्तिथिमारभ्य सञ्चरत्यासु चन्द्रमाः ॥
षोडशैव कलायास्तु गोपीरूपा वरानने ।
एकैकशस्ताः सम्भिन्नाः सहस्रेण पृथक् पृथक् ॥
एवं ते कथितं देवि रहस्यं ज्ञानसम्भवम् ।
य एवं वेद पुरुषः स ज्ञेयो वैष्णवो बुधैः ॥ इति ।

अत्र गोप्यो राज्य इत्यर्थः । गोपो भूपे ऽपीति नानार्थात् सर्व्वं गोपयन्तीति शक्तयो वा । श्रीदशाक्षरव्याख्याविशेषवत् लम्बिनी अवतारशक्तिः सुपूर्व्वविमला सुविमला हंससीतेत्यत्र प्राप्तस्य हंसशब्दस्य वाच्यमाह—हंस एवेति । सच चन्द्ररूपी चन्द्रदृष्टान्तेनोद्देश्य इत्यर्थः । कलारूपा इति ताश्च शक्तयश्चन्द्रस्यामृतादिककलादृष्टान्तेनोद्देश्या इत्यर्थः । अनुक्तामन्तिमां महाशक्तिमाह—सम्पूर्णेति । दृष्टान्तोपपादनाय चन्द्रस्य तादृशत्वमाह—प्रतिपदिति । तस्वेतत्तुल्यासु कलासु यथा चन्द्रमाः प्रतिपत्तिथिमारभ्य सञ्चरति तथा सोऽपि लीलावसरविशेषं प्राप्य तत्तच्छक्तिं प्रकाशयतीत्यर्थः । विवक्षितमाह—षोडशैवेति । षोडशानामेव विद्यारूपत्वादेतदुपदेशस्य ज्ञानसम्भवरहस्यत्वात् तज्ज्ञानस्य वैष्णवतानुमापकलिङ्गत्वाच्च क्रूरा भीषणीशोकानामपि भगवत्स्वरूपभूतानामेव सतीनां "मल्लानामशनिः" इतिवत् श्रीकृष्णस्य कठिनत्वप्रत्यायकत्वान्मृत्युर्भोजपतेरितिवत् दुर्जनवित्रासकत्वात् असतां शास्तेतिवत् तदीयशोकहेतुत्वादेव च तत्सन्निरुक्तिरुपपद्यते यथा प्रकाशैकरूपाया एव सूर्य्यकान्तेरुलूकेषु तम आदिव्यञ्जकतेति अतश्चन्द्ररूपीमतः कृष्णः कलारूपास्तु ताः स्मृता इति स्फुटमेव स्वरूपभूतत्वं दर्शितम् अतोन्यथाख्यानं किञ्चिन्मायिकमिति ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

रमायाः पूर्णलक्ष्मीरूपायाः श्रीरुक्मिण्याः पतिमिति परमं दौर्लभ्यं वैदग्ध्यादिकञ्च सूचितं ता रमांशभूताः पतिमवाप्य स्वातन्त्र्येण लब्ध्वा ब्रह्मादयोपि किम्पुनरन्ये पदवीमपि किम्पुनस्तं न विदुरपि किम्पुनर्लभेरन्नित्यर्थः । अतस्तस्य तथा लाभो रमात्वेनैव सम्भवतीति साध्वेवोक्तं रमाभिरिति भावः चिरमनवरततयापि नवसङ्गमेत्युक्तिरत्यौत्सुक्येन तासान्नित्यनूतनवत्प्रतीतेः अत एवानवरतमेधितया मुदेति हासादीनां तत्तत्क्रमेणैवोदयात्तथैवोक्तिः अन्यत्तैः । यद्वा मुदा तमेव भेजुः कथम् अनुरागेण हासादयो यासां तास्तत्तत्प्रकारेणेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अत एव प्रत्युद्गमेति प्रत्युद्गमः श्रुत्वैवोत्थायाभिमुख्येनागमनम् आदरस्तदनन्तरमन्या च सम्माननक्रिया तत्रापि भयं कदाचिदस्याभीष्टभङ्गः स्यान्निजधार्ष्ट्यादिकञ्चेति शङ्कात्वं पाठोयं चित्सुखसम्मतः पाठान्तरन्तु प्रायिकम् आसनादीनामपि तत्तत्सङ्ख्यापनक्रियासु तात्पर्य्यम् ॥ ४५ ॥

श्रीगोपीसदृशोत्कण्ठिबादरायणये नमः ।
तादृग्व्याख्याकृतेप्यस्तु श्रीधरस्वामिने नमः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

ययाचे इन्द्र इत्यध्याहारः सिद्धार्थ इति सप्तमी अथो प्रयोजने सिद्धेसतीत्यर्थः । इन्द्रः सिद्धार्थश्चाभूदिति वाक्यान्तरम् एतेन इन्द्रो महान् महापुरुषेण कृष्णेन महानपि युद्धेन प्रत्यर्थी क्रियते अहो सुराणामपि तमः मोहः आढ्यतां धिगित्यर्थः ॥४१-४२॥

अतर्क्यकृत् अचिन्त्यचेष्टितकारी । ॥ ४३—४४ ॥

रमाभिः दासीशता अपि दासीशतयुक्ता अपि ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥५९॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नन्विन्द्रः पराजितः किमकरोदित आह—ययाच इति । आनम्य इन्द्रो मूर्द्धानमिति कर्तृकर्मपदाध्याहारः किरीटाग्रैः पादौ स्पृशन् अर्थसाधनमाश्रितजनाभिमतप्रयोजननिष्पादकं कल्पतरुं ययाचे तमेवङ्कृतवन्तमिन्द्रं निन्दति—सिद्धार्थ इति । तावन्निष्पन्नस्वप्रयोजनः समनन्तरमेवैतेन स्वप्रयोजनसाधकेन भगवता विगृह्यते विरुध्यते तत्समनन्तरमेव महान् याच्ञया प्राप्तकल्पतरुत्वेन आढ्यो बभूव तस्मादहो सुराणां तमः अहङ्कारमाढ्यताञ्च धिक् तदुभयं निन्द्यमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

अत इति । अतस्ततः एकस्मिन्नेव मुहूर्ते नानाबहुष्वगारेषु यावत्यः स्त्रियस्तावत्सु गृहेषु इत्यर्थः । तथा तावन्ति रूपाणि शरीराणि धरतीति तथाभूतस्ताः षोडशसहस्रसङ्ख्याकाः स्त्रियः स्त्रीरुपयेम उद्ववोढेति भगवन्महिमातिशयोक्तिः ॥ ४२ ॥

अहो तासां भाग्यमित्याह—गृहेष्विति । अतर्क्याण्यचिन्त्यानि चेष्टितानि करोतीति तथा स भगवान्निजधाम्ना स्वतेजसा उपात्तमनुजरूपत्वेपि अपरित्यक्तस्वासाधारणप्रभावेनेत्यर्थः । सम्प्लुतो व्याप्तो ऽपि स्वानन्दानुभवपूर्णोपि वा निरस्तसाम्यातिशयेषु भोग्यादिसमृद्ध्या समाभ्यधिकरहितेषु तासां गृहेषु अनपायी विश्लेषरहितोऽवस्थितः प्राकृतजनवत् गार्हमेधिकान् (गार्हधर्मवान् गृहस्थधर्मवान्) गृहस्थधर्मांश्चरन् अनुतिष्ठन् रमाभीरमणीयाभिः स्त्रीभिः सह रेमे ॥ ४३ ॥

अतिचित्रमेतदेकस्यानेकधा भवनमिति विस्मयमानं प्रत्याह—स्वदारेष्विति । अपरिच्छिन्नस्य समाभ्यधिकरहितस्य स्वभक्तचित्तानुवर्त्तिनो मुरारेः पृथक्भावः स्वदारेषु एकदैव तत्तद्दाराभिमतरूपधारणं किं चित्रं तदद्भुतचेष्टितेषु नेदं चित्रमित्यर्थः ॥ क ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भक्तचित्तानुवर्तिन इति विशेषणाभिप्रेतं व्यनक्ति—अद्यापि न केवलं तदैव अपित्वधुनापि योगीश्वरेश्वरः योगनिर्वाहकः कृष्णोऽन्तर्हृदि बहिस्तत्रापि समन्ताच्च भक्तैः परिपूर्णभक्तियोगैः शतधा सहस्रधा च लक्ष्यते ॥ ख ॥

अथाहरहस्तासां वृत्तिक्रममाह--इत्थमिति द्वाभ्याम् । रमापतिं श्रीकृष्णं तं विशिनष्टि यस्य श्रीकृष्णस्य सम्बन्धिनीं पदवीं महिमानं ब्रह्मादयोऽपि न विदुः तं पतिमवाप्य अविरहमविच्छिन्नं सन्ततमिति यावत् तथा तथा वर्द्धितया मुदा अनुरागसहितो हासस्तत्पूर्वकावलोकश्च तत्पूर्वको नवसङ्गमश्च तत्र जल्पाः नर्मवचनानि तेषु लज्जां भेजुः प्रापुः ॥ ४४ ॥

किञ्च प्रत्युद्गमेति दासीनां (दास्यः) शतानि यासां तथाभूता अपि स्वयमेव विभोर्भर्तुः प्रत्युद्गमादिभिर्दास्यं विदधुश्चक्रुः तत्र प्रत्युद्गमः प्रत्युत्थानम् आसनवरार्हणम् आसनश्रेष्ठसमर्पणं पादशौचं पादप्रक्षालनं विश्रमणं पादसम्वाहनादिना श्रमापहरणम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥
(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या चतुष्षष्टितमः ॥ ६४ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

गृहेष्विति । अनपायित्वमत्र योग्ययोग्या वत्सरं व्याप्येति ज्ञेयम् गार्हमेधिकांश्चरन्नित्युक्तत्वात् निजाः स्वप्रियविशेषाः तेषां कामेन प्रेममयाभिलाषसम्प्लुतो व्याप्तो वशीकृत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

ब्रह्मादयोऽपीत्युक्त्वा तथा लोभो रमात्वेनैव साध्वेवोक्तं रमाभिरिति भावः ॥ ४४—४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अस्मिन्नपि मते भगवत्कृतमेव युक्तं न त्विन्द्रकृतमिति तत्कृतं निन्दति—ययाच इति । य इन्द्रः अच्युतमर्थसाधनं ययाचे पश्चात् सिद्धार्थस्सन् अर्थसाधकेनैव विगृह्यते प्रसङ्गाद्याचनं वारयति, आनम्येति. प्रार्थनारूपं नतु मान्यः नमस्कृत्य याच्यते प्रसङ्गेनेति तत्राह किरीटकोटिभिः पादौ स्पृशन्निति स्वापकर्षं भावयन्नपि ययाचे किञ्च स्वयमसमर्थः स भगवान् समर्थः नरकं हन्तुमिति जानन् तथा प्रार्थितवान् इति अभिप्रायं द्योतयति अच्युत इति अर्थस्य साधनं यस्मादिति तस्मादेव कार्यसिद्धिः समर्थोऽपि नान्यः कार्यं करोति एवं महत्त्वेन भगवन्तं ज्ञात्वापि पराक्रमं दृष्ट्वा स्वयं महानपि विगृह्यते, ननु कथं कारणविरुद्धं कार्यं तत्राह अहो इति तथाप्युपपत्तिः वक्तव्येति चेत्तत्राह सुराणां च तम इति सात्त्विकानां ज्ञानप्रधानानां केवलं तमोरूपमज्ञानमिति विरुद्धमनूद्य अर्थादाढ्यता हेतुत्वेन निरूप्यते अत एव तां निन्दति धिगाढ्यतामिति श्रीः सम्पत्तिरेवाज्ञानमूलमप्रतिहतं नत्वन्यत्तत्र सुरत्वादिकं बाधकमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

शौर्यावेशं परित्यज्य कामावेशेन अनन्तरूपत्वात् कामस्य तत्तत्पूरकरूपेण तासु विवाहरतिमानानि सम्पादितवानित्याह त्रिभिः—अथो इति । एकस्मिन्नेव मुहूर्ते सर्वतः समानफलत्वाय कामनायास्तथात्वात् नानागारेषु ताः स्थापयित्वा यथावदुपयेमे दृष्टिभ्रमादिपक्षान् वारयितुमाह तावद्रूपधर इति तत्र सामर्थ्यं भगवानिति रूपाणामप्यविकृतत्वायाव्यय इति ॥ ४२ ॥

यथा गृहोक्तप्रकारेण विवाहमुक्त्वा रमणमाह—गृहेष्विति । तासां गृहेषु अनपायी नित्यं तिष्ठति ता हि प्रमाणस्यकामानुसारेण न विवाहिताः किन्तु प्रमेयस्यानुसारेण स हि पुष्टः निरन्तरश्च नित्यरमणात्मकः अतो विवाहक्षणमारभ्य यावत् स्थिति नित्यरमणमेव तासु कृतवान् विधिपरिपालनार्थमेव दशपुत्रोत्पादनार्थं तदत्र न वक्तव्यं कामप्राधान्यात् उत्पादने हि कामः क्षीयत इति. ननु, निरन्तररमणे बहूनि दूषणानि कार्यान्तरव्याघातः लोकानां सन्देहोत्पत्तिः परस्परं तासामन्योन्यगोष्ठ्यां सन्देहः तत्राह अतर्क्यकृदिति यथा न कोपि तर्कं उत्पद्यते कस्यापि तथा करोति लोकप्रतीतिमेव विरोधे अन्यथा जनयति बहून्येव रूपाणीति केनचिद्रूपेणान्यत्रापि गच्छति परमत्र विशेषकार्यं न करोति अतः शत्र्वादिषु विद्यमानोपि न युद्धङ्कृतवान् कामार्थमेव स्थित इति कामसम्पत्त्यर्थं गृहान् वर्णयति निरस्तसाम्यातिशयेष्विति स्वर्गादिष्वपि महिषीगृहानां साम्यमतिशयो वा न क्वचिदप्यस्ति स्वयञ्चाव्यवस्थितः स्थिरः वैयग्र्ये अस्थैर्ये च सन्ततः कामः बाधितः स्यात् एवं सर्वोपपत्तौ ताभिः सह रेमे; ननु भगवान् निरिन्द्रियः ब्रह्मानन्दरूपायां लक्ष्म्यामेव रमते नत्वन्यत्रेति कथं रमणमित्याशङ्क्याह—रमाभिरिति । यावन्ति भगवद्रूपाणि तावन्त्येव लक्ष्मीः करोति इति तासु लक्ष्म्यास्तावतां रूपाणाम् आवेशः एवं करणे हेतुः निजकामेन सम्प्लुत इति सेनायामागतायां कामोप्याविर्भूतः जीवकामव्युदासार्थं निजपदम् एवं सति तासां सङ्कल्पो न सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह—यथेतर इति । केवलप्राकृतत्वं वारयति गार्हमेधिकांश्चरन्निति गृहमेधिधर्मानाचरन् श्रौतान् स्मार्त्तांश्च ॥ ४३ ॥

तासां मानसम्पत्तिं कृतवानित्याह—इत्थमिति । अथवा

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

द्वाभ्यां भगवच्चरित्रमुक्तं तथा करणानन्तरं ताभिरप्येकं कामरसेन कृतमेकन्तु भक्त्येत्याह द्वाभ्याम् । इत्थमिति रमाया एव भगवान् पतिः न त्वन्यासां तद्दासाः जीवा एवान्यासां तं पतिं स्वयमवाप्य पूर्वं वन्द्या गृहीतास्ताः वन्दिग्रहणं तासाम् उपकारायैव जातमिति अविरतमेधितया मुदा भगवन्तं भेजुरिति सम्बन्धः निरन्तरं सेवितवत्यः । ननु किमाश्चर्यं स्त्रियो हि भर्तृसेवां कुर्वन्त्येवेति चेत्तत्राह—ब्रह्मादयोपि न विदुः पदवीं यदीयामिति । मार्गमेव भगवतो न जानन्ति कुतः सेवां करिष्यन्ति अभिप्रेता हि सेवा कर्त्तव्या अभिप्रायस्तु दुर्गमः तदपि ज्ञात्वा सेवां कृतवत्य इत्यलौकिकं बोध्यते तत्रापि न विधिकिङ्करतया किन्तु मुदा औत्सुक्यात् मुदः प्रवृत्तिं वारयति—अविरतमेधितयेति । भगवति तासां षड्भावानाह—अनुरागेति । अन्यथा भक्तिरस एव स्यान्न कामरसः प्रथमतोऽनुरागः चित्ते ततो हासः भावप्राकट्यं ततोऽवलोकनदृष्ट्या सङ्गः ततो नवसङ्गमो नित्यं नित्यं नूतनत्वाद्भगवतः ततो जल्पाः नानाविधाः कथाः तत उत्थितानां लज्जा कुलवधूभावप्राकट्यम् अन्यथा गुप्तो रसः रसाभासः स्यात् जातलज्जा इति पाठः सुगमश्चिन्त्यः ॥ ४४ ॥

कामकृतमुक्त्वा भक्तिकृतमाह–प्रत्युद्गमेति । दूरादागच्छन्तं दृष्ट्वा यथा कथञ्चिदपि स्थिताः प्रत्युद्गता भवन्ति अग्रे गच्छन्ति तत आसनं भगवते प्रयच्छन्ति ततो वराहणमभीष्टं कुर्वन्ति यदाज्ञापयति वरस्य वा विवाहसमये समागतस्य यथोपचाराः क्रियन्ते मधुपर्कादिः पाणिग्रहणादिर्वा ततः पादप्रक्षालनं ततस्ताम्बूलदानं ततो विश्रवणं पादसम्वाहनं ततो वीजनं व्यजनादिभिः ततो गन्धमाल्यादिदानं ततः स्वेच्छयोपविष्टस्य माल्यादिग्रथनार्थं केशप्रसारः ततः शयनं ततः कामे कृते स्नपनं ततः उपहाराः भक्ष्यभोज्यादिदानं कामार्थमेव हि स्त्रीगृहे गमनं न तु भोजनार्थम् अतः कामानन्तरमेव भोजनं युक्तम् अन्यथोभयमपि विरसं स्यात् एवं द्वादशधोपचाराः प्रत्यहं कर्त्तव्याः द्वादशधा मनसो वृत्तिपूर्णार्थम् एवङ्करणे तासां क्लेशात् स्नेहोत्पादकता न स्यादित्याशङ्क्याह—दासीशता अपि इति । अतस्ताभिः सुसंस्कृताः भगवतो दास्यं विदधुः क्लिष्टो भगवानेताभिरेवं सेवित इति सापेक्षसेवां कश्चिद्ब्रूयात् तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—विभोरिति । सर्वतः समर्थस्य एवं सर्वासां विवाहावधिसेवान्ताः क्रिया निरूपिताः मानापनोदनादिकन्तु वक्तव्यं तत्तूत्तराध्याये रुक्मिण्यामुक्त्वा सर्वत्रातिदेशं वक्ष्यति यदैव भगवान् यासिन्नंशे तिरोहित इव भवति तत्रैव भगवत्कृता सम्माननात् मानमुत्पद्यत इति स्थितिः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे दशमाध्यायविवरणम् ॥ १० ॥ ५९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सेन्द्रान् विबुधान्निर्जित्येत्युक्तं तत्र स्वार्थसाधकेनापि इष्टदेवेनापि कृष्णेन सहेन्द्रस्य युद्धं श्रुत्वाऽतिविस्मितं राजानं प्रतीन्द्रदौरात्म्यमाह—ययाचे इति । अर्थसाधनं स्वार्थसाधकं कृष्णं ययाचे नरकं हत्वा कुण्डलादीन्यानीय देहीति प्रार्थयतेस्म सिद्धार्थः प्राप्तकुण्डलादिकस्सन् एतेन कृष्णेन सह विगृह्यते इत्यार्षं विगृह्णाति विग्रहं करोति तत्रापि महान् सुरेशस्सन्नपि अहो आश्चर्यं सुराणामपि तमः क्रोधः सात्त्विकानां तेषामिदमत्यसम्भवमिति भावः । तत्रापि सुरेशस्य तस्य तमः तस्मादाढ्यतां धनिकत्वं धिक् आढ्यताहि क कमसम्भवमप्यनर्थं नोत्पादयतीति भावः ॥ ४१ ॥

अथो द्वारकामागत्य एकस्मिन् मुहूर्त्ते इति तस्यैव वैवाहिकलग्नस्य तदानीं सर्वतो भद्रत्वेन मौहूर्त्तिकलोकैरुक्तत्वात् शावल्यः स्त्रियस्तावद्रूपधरः रूपाण्यत्र एकस्यैव वपुषः प्रकाशभेदा एव तानि धरतीति सः ननु तावद्वपुर्धर इति कार्यव्यूहो व्याख्येयः—

> चित्रं बतैतदेकेन वपुषा युगपत् पृथक् ।
> गृहेषु द्व्यष्टसाहस्रं स्त्रिय एक उदावहत्" ॥

इत्यग्रिमोक्तेः । यथा यथावदित्यनेन देवक्यादिबन्धुजनसमागमोपि प्रतिगृहं यौगपद्येन सूचित इति श्रीस्वामिचरणाः तेषामपि प्रकाशभेदोऽचिन्त्यशक्त्यैव कारितो ज्ञेयः । अत्रयं सर्वत्रापि पूर्ण एव तत्कंशेन वर्तमानः प्रकाशस्तु भेदेषु मण्यते सहि नो पृथगिति भागवतामृतोक्तेः ॥ ४२ ॥

तासां गृहेष्वनपायी प्रकाशभेदैः सर्वेष्वेव स्थित इत्यर्थः । अतर्क्यक्रदिति तथा अतर्क्यं कर्म करोति यथा सर्वत्रापि सञ्चारितदासीसखीका अपि ताः प्रत्येकमहमेव संयोगिनी अन्यास्तु विरहिण्य एवेति जानन्तीति भावः । निरस्तं साम्यमतिशयश्च येभ्य इति तादृशा गृहा अपि वैकुण्ठेपि न सन्ति किमुत तादृशरमणादिसुखानीत्यर्थः । निजेन स्वरूपभूतेनैव कन्दर्पेणैव संम्प्लुतो निमग्नः रमाभी रेमे इति, वैकुन्ठे खल्वेकयैव रमया स्वांशो नारायण एव रमते इति वैकुण्ठादपि द्वारकाया ऐश्वर्येणाधिकयं गार्हमेधिकान् धर्मांश्चरन्निति माधुर्य्येणाप्याधिक्यं ज्ञापितं तासां रमात्वेन स्वरूपशक्तित्वं स्कान्दे प्रभासखण्डेपि यथा—

> षोडशैव सहस्राणि गोप्यस्तत्र समागताः ।
> हंस एवमतः कृष्णः परमात्मा जनार्दनः ॥
> तस्यैताः शक्तयो देवि षोडशैव प्रकीर्त्तिताः ।
> चन्द्ररूपीमतः कृष्णः कलारूपास्तु ताः स्मृताः ॥
> सम्पूर्णमण्डला तासां मालिनी षोडशीकला ॥
> षोडशैव कलायास्तु गोपीरूपा वराङ्गने ।
> एकैकशस्ताः सम्भिन्नाः सहस्रेण पृथक् पृथक् ॥ इति ॥

पाद्मे कार्तिकमाहात्म्ये च "कैशोरे गोपकन्यास्ता यौवने राजकन्यका" इति अतः पूर्णतमस्य श्रीवृन्दावननाथस्य यथा द्वारकानाथः पूर्णः प्रकाशस्तथैव पूर्णतमानां तदीयह्लादिनीशक्तीनां गोपीनां पूर्णप्रकाशरूपा पट्टमहिष्य इति ॥ ४३ ॥

रमायाः पूर्णलक्ष्मीरूपायाः पतिं श्रीकृष्णमवाप्य ब्रह्मादयोपि किं पुनरन्ये पदवीमपि किं पुनस्तं न विदुरपि किं पुनर्लेभेरन्नित्यर्थः । अविरतमेव एधितया प्रवृद्धया मुदा अनुरागसहितं हासावलोकं तत्पूर्वकं नवसङ्गमञ्च तत्र तदुचितजल्पञ्च तत्प्रतिजल्पे प्राप्त सति लज्जाञ्च भजुः प्रापुः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विश्रमणं सम्वाहनं केशानां प्रसारः प्रसाधनं दासीनां शतानि विद्यन्ते यासां तथाभूता अपि स्वयं विभोर्दास्यं विदधुरिति ॥ ४५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
ऊनषष्टितमोऽध्यायो दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ५९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सेन्द्रान् विबुधान्निर्जित्येतीन्द्रस्य स्वेष्टदेवेन सर्वदोपकारकर्त्रा श्रीकृष्णेन सह सङ्ग्राम उक्तस्तत्र धनिकतां क्रोधश्च हेतुमाह—ययाचेति । तत्तदवसरे शत्रुनाशार्थं तदानीमेव कुण्डलाद्यर्थंश्च अर्थसाधनं मनोरथसाधकम् अच्युतं परमेश्वरं ययाच प्रार्थयते स्म सिद्धार्थः प्राप्तमनोरथश्च सुराणां मध्ये महानपि तथापि अहो आश्चर्य्यम् एतेन श्रीकृष्णेन विगृह्यते विग्रहं करोति इन्द्र इति शेषः । अतस्तमः क्रोधलक्षणं आढ्यतां धनिकतांश्च धिक् ॥ ४१ ॥

यावत्यः स्त्रियस्तावद्रूपधरः नानागारेषु पृथक् पृथक् गृहेषु यथायथावदुपयेमे अनेन देवक्यादिबन्धुजनसमागमोपि प्रतिगृहं यौगपद्येनेति गम्यते अव्ययः सर्वत्रापि सम्पूर्ण एव यतो भगवानचिन्त्यैश्वर्यः ॥ ४२ ॥

तासामहो भाग्यमित्याह—गृहेष्विति त्रिभिः । निरस्तमतिशयश्च येभ्यः तेषु गृहेषु अनपायी विश्लेषरहितोऽवस्थितः अतर्क्याणि तर्क्यागोचराणि चेष्टितानि करोतीति तथा निजकामसंप्लुतः स्वानन्दतृप्तोपि यथेतरः इतरवत् अतृप्तवत् रमाभिः छत्रिणो यान्तीतिवत् रुक्मिणीमुख्याभिः रेमे ॥ ४३ ॥

अविरतमेधितया प्रवृद्धया मुदा अनुरागसहितमवलोकश्च तत्पूर्वकं नवसङ्गमश्च तद्गतजल्पश्च तासिन् लज्जाश्च भेजुः प्रापुः ॥ ४४ ॥

दासीनां शतानि विद्यन्ते यासां तथाभूताः अपि स्वयं विभोः प्रत्युद्गमादिभिर्दास्यं विदधुश्चक्रुः तत्र प्रत्युद्गमः प्रत्युत्थानम् विश्रमणं सम्वाहनम् केशानां प्रसारः प्रसाधनम ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

भाषा टीका ।

सत्याभामाके महल के समीप नजरबागमें उस पारिजातको लगवादिया वह उस बागका अलङ्कार रूप होगया उसके सुगन्धमें लोभाय मान होकर स्वर्ग के भौरा, स्वर्गको छोड कर उसके पीछे २ चले आते भये ॥ ४१ ॥

श्रीशुकदेवजी आश्चर्य करतेहैं कि पहले इन्द्रने मस्तक नवा कर किरीटके आगेकी किनोरनसे श्रीकृष्णके चरणारविन्द को स्पर्श करत भौमवध आदि प्रयोजनके साधने वारे श्रीकृष्णसे प्रार्थना कर प्रयोजन के सिद्ध होयने पर एक वृक्ष के निमित्त श्रीकृष्णके साथ युद्ध किया इसलिये देवतानके अज्ञान और ऐश्वर्य्यको धिक्कार है ॥ ४२ ॥

द्वारका में प्राप्त होनेके अनन्तर जुदे२ अनेक मकानमें उन एकसे सोरह हजार कन्यानके साथ निर्विकार श्रीकृष्ण भगवान् उतनेहि रूपधारन कर एक हि मुहूर्त्तमें यथाविधि विवाह करते भये ॥ ४३ ॥

उन स्त्रीनके सर्वोत्तम महलनमें निरन्तर विराजमान होकर संसारीमनुष्य की नाईं गृहस्थाश्रमके धर्मनका आचारण करत, अचिन्त्य जगतके कर्त्ता निज आनन्दादि गुण परिपूर्ण श्रीकृष्ण भगवान् स्त्रीन के साथ रमण करते भये ॥ ४४ ॥

ब्रह्मादिक भी जिसकी प्राप्तिके उपायको नहीं जानते वह रमाकान्त कृष्णपतिको, इस प्रकार प्राप्त होकर, प्रेमसहित हास दर्शन, नूतनसमागम के बीच में प्रेम वचन, लज्जा करने वारी वे स्त्री, निरन्तर बैठे हुए मोद के साथ, स्वामी की सेवा, करती भई यद्यपि एक २ के सौ २ दासी रहीं, तथापि पति को आते देखकर आगे से आगे उठकर लेना, आसन तथा अर्घ, देना, चरण प्रक्षालन करना, ताम्बूल देना चरण सेवा से परिश्रम दूर करना, बीजना से पवन कराना चंदन लगाना पुष्प देना केश सुधारना सेज बिछाना स्नान कराना भोजन कराना इत्यादि अनेक प्रकार से श्रीकृष्ण की परिचर्य्या को वे स्त्री, साक्षात् आपहि करती भई ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धउत्तरार्धमें उनसठाके अध्यायकी
श्रीवृन्दावनस्थ पं० दामोदराचार्य कृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ ५९ ॥

श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

विजयध्वजतीर्थीयपाठः ।

श्रीशुक उवाच ।

हत्वा नरकमत्युग्रं दानवं दानवान्तकः ।
आरुह्य गरुडं प्रायात्प्राग्ज्योतिषपुरान्नृप ॥ १ ॥
स गच्छन् गगने विष्णुः वन्दितुं देवमातरम् ।
जगाम त्रिदशावासं सहितः सत्यभामया ॥ २ ॥
स्वर्गद्वारं गतो विष्णुर्दध्मौ शङ्खं महास्वनम् ।
उपाजग्मुस्तदाकर्ण्य सार्घ्यपाद्या दिवौकसः ॥ ३ ॥
पूजितस्तैः सुरैः कृष्णः भक्तिनम्रैर्गतज्वरैः ।
सुरेन्द्रभवनं दिव्यं प्रविवेश मनोरमम् ॥ ४ ॥
तत्र शक्रः समं शच्या पूजयामास केशवम् ।
रत्नैराभरणैर्दिव्यैर्गन्धमाल्यैश्च शोभनैः ॥ ५ ॥
ततः प्रायात्पुरीं मातुरदित्याः सह भार्यया ।
दृष्ट्वोपतस्थे तं देवी पुत्रमायान्तमच्युतम् ॥ ६ ॥
ववन्दे तां हरिस्तं सा पूजयामास भामिनी ।
आशीर्भिः परमप्रीता चिरं दृष्टं यदूत्तमम् ॥ ७ ॥
सत्यभामापि कौरव्य श्वश्र्वाः कृष्णेन चोदिता ।
पादयोः कुण्डले तस्या निधाय प्रणनाम वै ॥ ८ ॥
स्नुषामाश्लिष्य सन्तुष्टा सा पुनर्लब्धकुण्डला ।
आनन्दबाष्पप्रचुरा प्राहेदं कश्यपप्रिया ॥ ९ ॥
न ते जरा न वैरूप्यं कान्तेन सह विप्रियम् ।
भूयात्कल्याणि सुव्यक्तं मत्प्रसादात्कदाचन ॥ १० ॥
ततोऽनुज्ञाप्य तां देवीं त्रिदशानपि केशवः ।
आरुह्य प्रययौ तार्क्ष्यं सहितः सत्यभामया ॥ ११ ॥
महात्मना गगने देव देव्यौ गरुत्मता नीयमानौ विचित्रम् ।
अपश्यतां नन्दनं चारुगुप्तं शचीभर्तुर्दयितं हृद्यगन्धम् ॥१२॥
वनं दृष्ट्वा दिव्यगन्धं सुपुष्पं कृष्णं सत्या प्राह पाणौ गृहीत्वा ।
प्रविश्यास्मिन् साधु चित्रं विहर्तुं मुहूर्तं मे काम्यते केशवेति १३
अथावरुह्य गरुडात्तस्या वचनगौरवात् ।
प्रविवेश वनं कृष्णः पालितं शक्रकिङ्करैः ॥ १४ ॥
तत्रापश्यत्तरून् दिव्यान् मत्तसारङ्गनादितान् ।
फलभारनतान् भूरि प्रसूनरजसावृतान् ॥ १५ ॥
चलत्किसलयोपेतान् विहङ्गध्वनिशोभितान् ।
विचरन्ती तथा तत्र पारिजातं महाद्रुमम् ॥ १६ ॥
दृष्ट्वा प्रपच्छ गोविन्दं विस्मयाकुललोचना ।
को नामायं तरुर्देव विचित्रो भुवनत्रये ॥ १७ ॥
सत्यमेतस्य वृक्षस्य कृतार्थाः फलभागिनः ।
प्रवालमूलो विपुलो जातरूपमहातनुः ॥ १८ ॥
इन्द्रनीलच्छदच्छन्नो लसद्वैदूर्यवेदिकः ।
माणिक्यपुष्पोविविधमुक्ताफलफलान्वितः ॥ १९ ॥
गोमेदपक्वप्रकरो वज्रकिञ्जल्करञ्जितः ।
स्फुरन्मरकतस्थूलशाखाशतविराजितः ॥ २० ॥

पदरत्नावली ।

॥ १—३ ॥

गतज्वरैः नष्टसन्तापः ॥ ४—५ ॥
उपतस्थे समीपे तस्थौ ॥ ६ ॥
भाम तेजः अस्याः अस्तीति भामिनी चिरकालदृष्टम् ॥७॥
श्वश्र्वाः भर्तुर्मातुः ॥ ८—९ ॥

सत्यभामामाशिषा योजयति—न ते जरेति । वैरूप्यं सौन्दर्याभावः विप्रियं कलहः ॥ १०—११ ॥

हृद्यगन्धं हृदयप्रियगन्धम् ॥ १२-१३ ॥

काम्यते वनसम्पदिति शेषः । काम इति वा ॥ १४— ॥

सारङ्गनादितान् भृङ्गनादितान् ॥ १५—१६ ॥

विविधं चित्रं मुख्यं मिश्रफलं यस्मिन् स विचित्रः "चित्रमालेख्यमिश्रयोः" इति "मिश्रमाविलमुख्ययोः" इति च ॥ १७ ॥

एतस्य वृक्षस्य फलभागिनः कृतार्थाः इति सत्यमित्यन्वयः । वैचित्र्यं कथयति-प्रवालेति । प्रवालो रत्नविशेष एव मूलं शिफा यस्य स तथा विपुलो विस्तृतः जातरूपं सुवर्णमेव महातनुर्यस्य स तथा ॥ १८ ॥

इन्द्रनीलमेव छदः पत्रं इन्द्रनीलच्छदः तेन छन्नः सम्वृतः लसद्वैदूर्यरत्नमेव वेदिः परिष्कृता भूमिर्यस्य स लसद्वैदूर्यवेदिकः माणिक्यरत्नान्येव पुष्पाणि यस्य स माणिक्यपुष्पः विविधानि तारतम्योपेतानि मुक्ताफलान्येव फलानि विविधमुक्ताफलानि तैरन्वितः ॥ १९ ॥

गोमेदरत्नान्येव पक्वानि गोमेदपक्वानि तेषां प्रकारा यस्य स तथा वज्ररत्नान्येव किञ्जल्कानि तै रञ्जितोऽरुणीकृत; स्थूलाः शाखाः स्फुरन्ति मरकतरत्नान्येव स्थुलशाखाः स्फुरन्मरकतस्थुलशाखाः तासां शतेन विराजितः ॥ २० ॥ २१ ॥

तरुरेषजगन्नाथ मनो मे हरते भृशम् ।
नेतव्योयं पुरीं वृक्षो यद्यहं ते प्रिया प्रभो ॥ २१ ॥
छायायामुपविष्टां मामन्यपत्न्यस्तवानघ ।
दृष्ट्वा मंस्यन्ति दयितां सर्वाभ्यो मां तवाच्युत ॥ २२ ॥
इत्युक्तो देवकीपुत्रः सत्यया प्रियकान्तया ।
प्राह नायं तनुभेङ्गे नेतव्यो नन्दनाङ्गनात् ॥ २३ ॥
पुरा क्षीराम्बुधेर्जातो मथ्यमानात्सुरासुरैः ।
शक्राय दत्तः सकलैः सदा तत्फलभोक्तृभिः ॥ २४॥
तन्नाहार्यमनादृत्य मया मित्रं शतक्रतुम् ।
तरुरत्नं सरोजाक्षि धर्ममेवानुतिष्ठता ॥ २५ ॥
नीयमाने च वृक्षेऽस्मिन् पारिजाते शुचिस्मिते ।
सङ्ग्रामो जायते घोरस्त्रिदशैर्जयकाङ्क्षिभिः ॥ २६ ॥
इत्युक्ता देवदेवेन सत्यभामा पुनर्हरिम् ।
प्राह भीषयसे किं मां व्यलीकैः कंसमर्दन ॥ २७ ॥
नाभ्यनन्दद्दुराचारा शची मां गृहमागताम् ।
हेतुर्हि वृक्षस्तस्यायं भर्तृपौरुषगर्विता ॥ २८ ॥
नेतव्यः सर्वथा वृक्षः पारिजातोयमच्युत ।
प्रियाहं तव चेन्नाथ नोचेद्विरम साम्प्रतम् ॥ २९ ॥
इत्युक्तः सत्यया कृष्णस्तानानादृत्य रक्षकान् ।
उत्पाट्यारोपयामास परिजातं गरुत्मति ॥ ३० ॥
ततो निवारयामासुर्गोविन्दं वनपालकाः ।
केचिद्द्रुततरं जग्मुर्देवेन्द्राय निवेदितुम् ॥ ३१ ॥

विजयध्वजीयतीर्थीय पाठः ।

कृष्ण कृष्ण न हर्तव्यस्तरुरेषोऽमरार्चितः ।
हरसे यदि तस्य त्वं फलं सद्योऽनुभोक्ष्यसि ॥ ३२ ॥
प्राप्नोषि न पुरीं कृष्ण सहानेन महीरुहा ।
सद्यः पश्यसि देवेन्द्रं पृष्ठतोऽभ्युद्युतायुधम् ॥ ३३ ॥
सुरेन्द्रान्तिकमासाद्य द्रुतं ते वनरक्षकाः ।
उपविष्टं समं शच्या शक्रं दृष्ट्वाऽब्रुवन्नृप ॥ ३४ ॥

वनरक्षका ऊचुः ।

अवज्ञायाखिलान् देवानिन्द्राणीं च त्वया सह ।
जहार कृष्णदयिता पारिजातं महाद्रुमम् ॥ ३५ ॥
उक्ताऽस्माभिर्भृशं देव वारयद्भिर्हरिप्रिया ।
उपालभ्याहरद्वृक्षं भर्तृपौरुषगर्विता ॥ ३६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्याकर्ण्याप्रियं शक्रो दण्डाहत इवोरगः ।
शचीं विलोक्य पार्श्वस्थां नामृष्यत्तत्पराभवम् ॥ ३७ ॥
सन्नाहोद्योगमाघोष्य सन्निपात्य च सैनिकान् ।
लोकपालान् समाहूय निश्चक्राम सुरेश्वरः ॥ ३८ ॥
ऐरावतं चतुर्दन्तमारुह्य वरवारणम् ।
गृहीतवज्रं गच्छन्तमनुजग्मुर्दिवौकसः ॥ ३९ ॥
वैश्वानरस्तु तुरगमारुह्य दृढदंशितः ।
घोरां शतघ्नीमादाय स्रुवपुच्छां ययौ रणम् ॥ ४० ॥
यमस्त्वारुह्य महिषं दण्डमादाय वीर्यवान् ।
मृत्युकालादिभिर्युक्तो युद्धार्थी शक्रमन्वगात् ॥ ४१ ॥
निर्ऋतिश्च महातेजा घोरमारुह्य पौरुषम् ।
असिहस्तो महाबाहुर्युद्धाय प्रययौ नृप ॥ ४२ ॥
मकरं भीषणाकारमारुह्य वरुणस्त्वरन् ।
पाशोद्यतकरः प्रायाद्युद्धायानुशचीपतिम् ॥ ४३ ॥
वायुः कृष्णमृगारूढो दंशितस्तोमरायुधः ।
सुरेश्वरमनुप्रायाद्योद्धुं चक्रभृता सह ॥ ४४ ॥
ऊढां चतुर्भिः पुरुषैः शिबिकां नरवाहनः ।
योद्धुकामस्त्वरन् प्राय द्विष्णुना मुद्गरायुधः ॥ ४५ ॥
ईशानो वृषभं तुङ्गमारुह्य शितशूलभृत् ।
वासवेन समं प्रायाद्भूतकोटिसमन्वितः ॥ ४६ ॥
भेरीशङ्खमृदङ्गैश्च पणवानकगोमुखैः ।
सुवर्णसुषिरैर्दिव्यैः कांस्यतालैश्च भूरिभिः ॥ ४७ ॥
रथनेमिनिनादैश्च हयानां खरनिःस्वनैः ।
क्ष्वेलितास्फोटितैर्घोरैः सङ्ग्रामाह्वानगर्जनैः ॥ ४८ ॥
तिष्ठ तिष्ठेति मा याहि क यासीति पुनःपुनः ।
प्रवदद्भिः सुरगणैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४९ ॥
कम्पयद्भिश्च शस्त्रौघैः प्रेषयद्भिश्च वाहनम् ।
पुरोहमितिगच्छद्भिः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५० ॥
घोरैर्ज्याघातनिर्घोषैः सिंहनादैश्च भूरिभिः ।
अभिदुद्रुवुरुद्धृत्ताः सिंहं गोमायवो यथा ॥ ५१ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे विजयध्वजतीर्थीपाठे पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥
आधिकपाठे प्रथमः ॥ १ ॥

पदरत्नावली ।

मंस्यन्ति निरूपयन्ति ॥ २२ ॥ २३ ॥
तस्मात्समुद्राज्जातानां फलानां भोक्तृभिः ॥ २४ ॥ २५ ॥
जयकाङ्क्षिभिः जयेच्छुभिः जितयुद्धैर्वा ॥ २६ ॥
व्यलीकैः कपटवचनैः ॥ २७ ॥
तरूत्रयने निमित्तमाह–नेति ॥ २८ ॥
विरम प्रियभाषणमितिशेषः ॥ २९—३५ ॥
उपालभ्य भर्त्सयित्वा ॥ ३६-३७ ॥
सन्नाहो युद्धोद्योगार्थं विद्यमानं गोमुखं सन्निपात्य सम्मेलयित्वा सैनिकान् सेनानायकान् ॥ ३८-३९ ॥
स्रुवं पुच्छे यस्याः सा ताम् ॥ ४० ॥
मृत्युकालादिभिः प्रभृतिभिः ॥ ४१-४३ ॥
चक्रभृता कृष्णेन ॥ ४४ ॥
नरवाहनो वैश्रवणः ॥ ४५-४६ ॥
सुवर्णसुषिरैः काहलैः ॥ ४७ ॥
क्ष्वेलितैः सिंहनादैः आस्फोटितैः भुजास्फालैः ॥ ४८-५१ ॥

इति श्रीविजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥६५॥१॥

श्रीशुक उवाच ।

सुरानभिद्रुतान् दृष्ट्वा सत्यमाह जगत्पतिः ।
इमे प्राहुणिकाः प्राप्तास्तव बृन्दारका इति ॥ १ ॥
तथा ब्रुवाणे देवेशे प्रेषिता देवसैनिकाः ।
नदन्तो मुमुचुः कृष्णे शरवृष्टिं कुरूद्वह ॥ २ ॥
ततः शार्ङ्गं समादाय सत्या व्यसनविक्लबा ।
मुक्तांश्चिच्छेद बाणौघैस्ताञ्छरान्देवसैनिकैः ॥ ३ ॥
ततो वैश्रवणः श्रीमान् बहुभिर्गुह्यकैर्वृतः ।
विस्फारयंस्तालमात्रं कार्मुकं कनकाटवि ॥ ४ ॥
स्वर्णपुङ्खान् शरान्मुञ्चन् सिंहवन्नदन्मुहुः ।
अभिदुद्राव समरे तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ५ ॥
तैः पञ्चभिः शरैः सत्या निशितैर्मर्मभेदभिः ।
अर्पयामास वेगेन विशाले जठरे नृप ॥ ६ ॥
सोऽतिविद्धो रणे बाणैस्त्रिभिर्भल्लैर्हरिप्रियाम् ।
अयोधयद्धनपतिः सिंहनादं व्यनीनदत् ॥ ७ ॥
तानप्राप्तानर्धचन्द्रैस्त्रिभिश्चिच्छेद सा शरैः ।
भूयोऽष्टभिः शरैर्देवी वत्सदन्तैर्मनोजवैः ॥ ८ ॥
विव्याध गुह्यकपतेर्ललाटे कुरुपुङ्गव ।
पीडितस्तैर्भृशं बाणैः पौलस्त्यः क्रोधविह्वलः ॥ ९ ॥
सन्दधे निशितान् बाणानेकविंशति संयुगे ।
तानन्तरे सत्यभामा सायकैः सप्तभिर्नृप ॥ १० ॥
चिच्छेद निमिषार्धेन त्रिधैकैकं हरिप्रिया ।
सत्यभामा ततः क्रुद्धा पौलस्त्यस्य महद्धनुः ॥ ११ ॥
अर्धचन्द्रेण चिच्छेद मुष्टिदेशे द्विधा नृप ।
ततोऽन्यच्चापमादाय सज्यं कृत्वा धनेश्वरः ॥ १२ ॥
ववर्ष शरजालानि क्रोधात्सर्प इव श्वसन् ।
सर्वांस्तान् सायकान् सत्या शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १३ ॥

विजयध्वजतीर्थीयपाठः ।

चिच्छेद लीलया देवी तदद्भुतमिवाभवत् ।
ततः क्रुद्धो वैश्रवणः सत्यभामां विलोक्य च ॥ १४ ॥
प्राह पश्य हनिष्यामि त्वामद्य मम पौरुषम् ।
इत्युक्त्वा तालमात्रे तु चापे गुह्यकसत्तमः ॥ १५ ॥
पश्यतां सर्वदेवानां मार्ष्टुकामः पराभवम् ।
सन्दधे सुदितुं देवीमर्धचन्द्रं शरोत्तमम् ॥ १६ ॥
तदवेत्य मनस्तस्य क्षुरप्रेण हरिप्रिया ।
चिच्छेद कार्मुकं तस्य मुष्टिदेशे कुरूद्वह ॥ १७ ॥
ततो मुद्गरमादाय घोरं दानवभीषणम् ।
भ्रामयित्वा शतगुणं देव्यै चिक्षेप विस्मयः ॥ १८ ॥
तं मुद्गरं महाघोरमायान्तं कुरुपुङ्गव ।
वामेन पाणिना कृष्णो जग्राहोच्चैर्जहास च ॥ १९ ॥
ततो निवृत्तसङ्ग्रामो विदुद्राव धनेश्वरः ।
शशंस देवीं कृष्णश्च समाश्लिष्याभिपूजयन् ॥ २० ॥
पलायिते धनपतौ सङ्ग्रामे कंसवैरिणा ।
वरुणोऽभ्यद्रवत्कृष्णं पाशमुद्यम्य संयुगे ॥ २१ ॥
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य ताक्ष्यों मकरवाहनम् ।
अभ्यद्रवन्महासत्त्वः शार्दूल इव गोवृषम् ॥ २२ ॥
तयोः समभवद्युद्धं घोरं तार्क्ष्यजलेशयोः ।
यथादेवासुरे युद्धे बलिवासवयोरिव ॥ २३ ॥
तत्र काश्यपपुत्रस्य कण्ठे पाशं जलेश्वरः ।
क्रुद्धश्चकर्ष विन्यस्य सिंहः सिंहमिवौजसा ॥ २४ ॥
तं पक्षकोट्या गरुडः समुद्धृत्य जलेश्वरम् ।
पद्भ्यां गृहीत्वा मकरं चिक्षेप वरुणालये ॥ २५ ॥
कृच्छ्राद्गृहीतपाशस्तु वरुणो गतवाहनः ।
पदातिरेव सङ्ग्रामाद्विदुद्राव यथागतम् ॥ २६ ॥
तथा गते वार्धिपतौ सङ्ग्रामे वायुपावकौ ।
सममेवाभ्यवर्तेतां गोविन्दं कुरुसत्तम ॥ २७ ॥
पावकः पञ्चभिर्बाणैर्मारुतश्च तथा त्रिभिः ।
आयोधयद्धृषीकेशं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २८ ॥
ततः प्रहस्य गोविन्दो बाणेनैकेन पावकम् ।
विव्याध सप्तभिश्चैव समीरणमरिन्दमः ॥ २९ ॥
एकेनाग्निः क्षुरप्रेण गाढं वक्षसि ताडितः ।
तमसा धारणं मत्वा विदुद्राव रणाद्द्रुतम् ॥ ३० ॥
दृष्ट्वा समीरणो युद्धादपयातं हुताशनम् ।
सायकाचितसर्वाङ्गमात्मानं चातिविह्वलः ॥ ३१ ॥
विदित्वा पुण्डरीकाक्षं संग्रामे प्रत्युपस्थितम् ।
न्यवर्तत कुरुश्रेष्ठ प्राणत्राणपरायणः ॥ ३२ ॥
ततो महिषमारुह्य दण्डमुद्यम्य भास्वरम् ।
कृष्णमभ्यद्रवद्युद्धे यमः क्रोधारुणेक्षणः ॥ ३३ ॥
तमुद्यतमहादण्डं दृष्ट्वा कमललोचनः ।
गदां विसृज्य तद्धस्तात्पातयामास भूतले ॥ ३४ ॥
गदया ताडितो दण्डे त्रस्तहस्तः परेतराट् ।
विदुद्राव परावृत्य महिषेण कुरूद्वह ॥ ३५ ॥
वैवस्वतं गतं दृष्ट्वा निर्ऋतिर्भयविह्वलः ।
नाभ्यवर्तत गोविन्दं योद्धुं विदिततद्बलः ॥ ३६ ॥
शङ्करस्तु महातेजास्त्रिशूली वृषवाहनः ।
अनेकभूतसङ्घातैः कृष्णमभ्यद्रवद्रणे ॥ ३७ ॥
तावुभौ लोकविख्यातौ बलिनौ वीर्यशालिनौ ।
चक्राते कदनं घोरं परस्परजयैषिणौ ॥ ३८ ॥
ईशानो दशभिर्बाणैः कृष्णं तार्क्ष्यं च पञ्चभिः ।
विव्याध समरे राजन् तिष्ठतिष्ठेति चावदत् ॥ ३९ ॥
ततः शार्ङ्गं समादाय कृष्णः परपुरञ्जयः ।
त्रिंशद्भिर्युगपद्बाणैर्विव्याध वृषवाहनम् ॥ ४० ॥
गरुडः पन्नगरिपुः पद्भ्यां द्वाभ्यां च संयुगे ।
पक्षाभ्यां चञ्चुकोट्या च मर्दयामास तं वृषम् ॥ ४१ ॥
भूयोपि कृष्णो नाराचैः पञ्चाशत्प्रमितैर्नृप ।
योधयामास समरे शङ्करं लोकशङ्करम् ॥ ४२ ॥
ततस्त्रिशूलमाविध्य निशितं घोरदर्शनम् ।
प्राहिणोद्वासुदेवाय कुपितो धूर्जटिर्नृप ॥ ४३ ॥
दृष्ट्वा त्रिशूलमायातं केशवस्तं निवारितुम् ।
गदां कौमोदकीं गुर्वीं प्राहिणोद्दैत्यमर्दनीम् ॥ ४४ ॥
ते वै कौमोदकी शूले कृत्वा नभसि सङ्गरम् ।
ज्वलमाने महाघोरे पेततुः सममम्बुधौ ॥ ४५ ॥
निपात्याब्धौ त्रिशूलं तद्गदा कौमोकी पुनः ।
आससाद करं विष्णोस्त्रिशूलमपि शूलिनः ॥ ४६ ॥
तत उद्यम्य निशितं खड्गं पन्नगभूषणः ।
कृष्णमभ्यद्रवत्सङ्ख्ये पार्ष्णिभ्यां चोदयन् वृषम् ॥ ४७ ॥
तूर्णं गृहीत्वा बाहुभ्यां त्रिषाणे तस्य नन्दिनः ।
स शूलपाणिं चिक्षेप वैनतेयो धनुः शतम् ॥ ४८ ॥
ततो विसृज्य सङ्ग्रामं त्रिशूली वृषवाहनः ।
प्रमथैः सहितः प्रायात्कुरुश्रेष्ठ यथागतम् ॥ ४९ ॥
इति श्रीभागवतेमहपुराणेदशमस्कन्धेषट्षष्टितमोऽध्यायः॥६६॥

पदरत्नावली ।

प्राहुणिकाः सम्भावनया भोजयितव्याः वृन्दारका देवाः ॥ १–३ ॥
कनकाविद्धाटवीः कोटियस्य तत्तथा ॥ ४—५ ॥
विशाले जठरे विस्तृतोन्नतोदरे ओदनमिवेति शेषः ॥ ६–७ ॥
वत्सदन्तैः शरविशेषैः । ८—९ ॥
अन्तरे मध्ये ॥ १०—१९ ॥
निवृत्तसंग्रामः निवृत्तयुद्धः ॥ २०—२३ ॥
काश्यपपुत्रस्य गरुडस्य ॥ २४—२६ ॥
वार्धिपतौ वरुणे ॥ २७—२९ ॥
असाधारणं लोकोत्तरम् ॥ ३० ॥
सायकाचितसर्वाङ्गं शरसञ्चितसर्वावयवम् ॥ ३१—३४ ॥
परेतराट् यमः ॥ ३५–३७ ॥
कदनं युद्धम् ॥ ३८—४० ॥
चञ्चुकोट्या तुण्डकोट्या वृषं नन्दिकेश्वरम् ॥ ४१–४२ ॥
धूर्जटिः शङ्करः ॥ ४३–४६ ॥

पदरत्नावली।

पन्नगभूषणः सर्पालङ्कारः शिवः पार्ष्णिभ्यामास्फालनेन-चोदयन् प्रेरयन् ॥ ४७ ॥

शूलपाणिना सहितं नन्दिनम् ॥ ४८ ॥

त्रिशूलित्वं गणस्थापि सम्भवतीति वृषवाहन इति ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावाल्या षट्षष्टितमोऽध्याय ॥ ६६ ॥

अधिकपाठे द्वितीयः ॥२॥

श्रीशुक उवाच।

ततः स्वयं देवपतिस्तुङ्गमारुह्य वारणम्।
किरीटी बद्धतूणीरः प्रगृहीतशरासनः ॥ १ ॥
अभ्यद्रवद्रणे कृष्णं गजः केसरिणं यथा।
पारिजातकृते राजन् पौलोम्या वचनं स्मरन् २ ॥
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य हरिः परपुरञ्जयः।
शङ्खं दध्मौ महानादं दिशः समभिपूरयन् ॥ ३ ॥
तमभिद्रुत्य देवेन्द्रो महद्विस्फारयन् धनुः।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन कृष्णं विव्याध सङ्गरे ॥ ४ ॥
हरिर्विद्धः क्षुरप्रेण देवराजेन वक्षसि।
प्रहस्य साधु शक्रोसि युक्तं त इति चाब्रवीत् ॥ ५ ॥
भूयोपि बाणान् दश देवराजः सन्धाय चापे भुजगेन्द्रकल्पे।
आकर्णपूर्णं विनिकृष्य कृष्णे मुमोच चक्रे सह सिंहनादम् ॥६ ॥
तानन्तरे कंसरिपुर्महात्मा छित्वा त्रिभिरेकेन शरेण बाणान्।
विव्याध बाणैर्दशभिः सुधौतैः पुरन्दरं भारत लीलयैव ॥ ७ ॥
ते शरा देवराजस्य गात्रं निर्भिद्य सावृति।
शोणिताक्ताः प्रदृश्यंते भूयो वेगेन निर्गताः ॥ ८ ॥
पुनश्च शक्रः कोदण्डे शरान् सन्धाय षोडश।
मुमोचाकृष्य गोविन्दस्तांश्चकर्त शरैस्त्रिभिः ॥ ९ ॥
भूयेपि बाणैस्त्रिशद्भिः सुरराजानमाहवे।
आयोधयद्धरिस्ते च ममज्जुः शक्रवक्षसि ॥ १० ॥
ततश्चुकोप देवेन्द्रो दण्डाहत इवोरगः।
प्रेषयामास तोत्रेण तार्क्ष्यं प्रति महागजम् ॥ ११ ॥
स गजः प्राप्य गरुडं पाकशासनचोदितः।
चतुर्भिर्घट्टयामास दन्तैर्बाहुयुगान्तरे ॥ १२ ॥
ततस्तुण्डेन गरुडः पक्षाभ्यां च तथा नखैः।
अर्दयामास कौरव्य गजमैरावताह्वयम् ॥ १३ ॥
शक्रस्तु वज्रमुद्यम्य घोरं दानवभीषणम्।
पश्यतां सर्वभूतानां प्रजहार वृषाकपिम् ॥ १४ ॥
तमागतं मधुरिपुर्वज्रं दुश्च्यवनायुधम्।
वामेन पाणिना विष्णुर्जग्राह प्रजहास च ॥ १५ ॥
निरायुधः सुरपतिर्गरुडार्दितवाहनः।
व्यावर्तत रणाद्राजन् व्रीडावनतकन्धरः ॥ १६ ॥
तं दृष्ट्वा भ्रष्टसङ्कल्पं पलायनपरायणम्।
सत्यभामा सुरपतिं प्रहसन्तीदमब्रवीत् ॥ १७ ॥

सत्यभामोवाच।

यदि शक्र निवर्तस्व मा या हि, कुलिशायुध।
पलायनमयुक्तं हि पौलोम्या वल्लभस्य ते ॥ १८ ॥
ऐश्वर्यमत्ता पौलोमी भर्तृपौरुषगर्विता।
अवमंस्यति सद्यस्त्वां भार्या रणपराजितम् ॥ १९ ॥
इत्थं देव्या गिरं शक्रः सोपालम्भमुदीरिताम्।
निशम्याभिमुखोभूत्वा प्राह देवीं शुचिस्मिता ॥ २० ॥

इन्द्र उवाच।

येनामरासुरमहोरगयक्षसिद्धा-
गन्धर्वकिन्नरपिशाचानिशाराद्याः।
सृष्टास्त्रिलोकगुरुणा रणमूर्ध्नि तेन-
को वा न याति परिभूतिमलं विरुध्य ॥ २१ ॥
वत्सो यथा तनुबलः सकृदेत्य मात-
र्यूथस्य पानसमये कुरुते विरोधम्।
तद्वद्वयं च निजशैशवमप्रमेये—
नाथे विरुध्य पिशिताशनि दर्शयाम ॥ २२ ॥
इति सत्राजितःपुत्रीमुक्त्वा भारतसत्तम।
कृताञ्जलिः प्रणम्याह वासुदेवं पुरन्दरः ॥ २३ ॥

इन्द्र उवाच।

नमस्ते देवदेवेश पुण्डरीकाक्ष माधव
क्षमस्व मत्कृतं विश्वमपराधं जगत्पते ॥ २४ ॥
न मां त्वदेकशरणं शरणागतवत्सल।
भूरिबालिशमक्षान्तं परित्यक्तुं त्वमर्हसि ॥ २५ ॥
ऐरावतश्च कुलिशं पारिजातश्च पादपः।
देवराज्यञ्च भगवन्श्रियञ्चाप्यमरावती ॥ २६ ॥
त्वदधीनमिदम्विश्वमहमाज्ञाकरस्तव।
अत्र यद्रोचते नेतुं नीयतां तद्यथेच्छया ॥ २७ ॥
किन्तु वक्ष्यामि गोविन्द मूलं त्वयि विरुध्यतः।
रमसे मानुषे लोके भगवंस्त्वमनन्यधीः ॥ २८ ॥
तत्र नीते पारिजाते भवता कल्पपादपे।
तेन सा जायते स्वर्गान्निर्विशेषा वसुन्धरा ॥ २९ ॥
तेनाहं यदुशार्दूल विरोधं कृतवांस्त्वयि।
तत्क्षन्तव्यं त्वया देव कार्याकार्यं विजानता ॥ ३० ॥

श्रीशुक उवाच।

इत्युक्तो देवराजेन देवदेवो जनार्दनः।
पुरन्दरं कुरुश्रेष्ठ प्राह प्रहसिताननः ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच।

अपराधस्त्वया शक्र न कश्चिदपि चेष्टितः।
यत्कृतं तन्मयैवागस्त्वभेदादावयोः परम् ॥ ३२ ॥
यत्त्वयाद्य सहस्राक्ष चेष्टितं साध्वसाधुवा।
मयैव यत्कृतं सर्वं नात्र कार्या विचारणा ॥ ३३ ॥
पारिजातस्तरुश्रेष्ठो मय्यारूढे तरुर्दिवम्।
मन्निर्देशात्सहस्राक्ष स्वयमेष्यति नन्दनम् ॥ ३४ ॥
इत्युक्तो वासुदेवेन देवराजः कुरूद्वह।
गोविन्दं सत्यभामाञ्च प्रसाद्य गरुडं तथा ॥ ३५ ॥
पुत्रो मे रक्षितव्यस्ते दयालो बीभत्सुरित्यपि।

विजयध्वजतीर्थीयपाठः ।

भूयोभूयः प्रार्थयित्वा कृतानुज्ञः पुरन्दरः ॥ ३६ ॥
सार्धं सकलदिक्पालैर्जैऽधनञ्जः पुरं ययौ ।
पुरन्दरं सदिक्पालं विसृज्य यदुनन्दनः ॥ ३७ ॥
गरुडं प्राह कौरव्य यास्यामो द्वारकामिति ।
गोविन्दं सत्यभाञ्च पारिजातञ्च पादपम् ॥ ३८ ॥
गरुडः पन्नगरिपुर्लीलयैव वहन् ययौ ।
सम्प्रविश्य पुरीं रम्यां द्वारतोरणभूषिताम् ॥ ३९ ॥
पताकमालिनीं दिव्यां सिक्तसम्मृष्टभूतलाम् ।
ऊढोपायनताम्बूलस्रग्गन्धकलयाक्षतैः ॥ ४० ॥
उपस्थितैर्यदुश्रेष्ठैः पूजितश्चाभिवन्दितः ।
तूर्यमङ्गलनिर्घोषैर्वेदस्वाध्यायनि स्वनैः । ४१ ।
प्रविवेश सभां दिव्यां सुधर्मां वृद्धसेविताम् ।
आहुकं वसुदेवञ्च बलभद्रं तथाग्रजम् । ४२ ।
आभवाद्य यथान्यायं पूजितस्तैर्यथोचितम् ।
उपविष्टः सभामध्ये काञ्चने परमासने । ४३ ।
रराज राजशार्दूल बृहस्पतिपुरोगमैः ।
लोकपालैरुपासीनैर्दिवि वज्रधरो यथा । ४४ ।
प्राङ्गणे सत्यभामायाः पारिजातं महाद्रुमम् ।
स्थापयामास गोविन्दः सर्वतो मणिकुट्टिमे । ४५ ॥
आयान्तं देवकीपुत्रं योषित्सार्थेन भूरिणा ।
श्रुत्वा द्रष्टुमुपाजग्मुः सकला यादवस्त्रियः । ४६ ।
वसुदेवस्तु कौरव्य रोहिण्याद्याः स्त्रियोऽखिलाः ।
आजग्मुः केशवं द्रष्टुं जितशत्रुमनामयम् । ४७ ।
स दृष्ट्वा मातरो विष्णुर्देवक्या सह सङ्गताः ।
चक्रे प्रणाममाशीर्भिस्ताश्च तं प्रत्यपूजयन् । ४८ ।
रुक्मिण्याद्यास्तथा सप्त महिष्यः कृष्णवल्लभाः ।
प्रणेमुर्देवमभ्येत्य दिव्यरूपाः स्वलङ्कृताः । ४९ ।
रेवती रामदयिता त्रिवक्रा च यशस्विनी ।
एकानङ्गा च तन्वङ्गी चित्रा च वरवर्णिनी ५० ।
अन्याश्च कुरुशार्दूल भोजवृष्ण्यन्धकस्त्रियः ।
आनीतप्रमदासार्थं जितशत्रुमनामयम ॥ ५१ ॥
गोविन्दं सत्यभामां चाप्यानीतममरद्रुमम् ।
प्रीत्युत्फुल्लमुखाः सर्वे कौतुकाद्द्रष्टुमीययुः ५२ ।
तं समेता यथाजोषं लाजप्रसवतण्डुलैः
स्पृष्ट्वा मूर्ध्नि मुकुन्दस्य जग्मुः स्वं स्वं निवेशनम् ५३
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

पदरत्नावली ।

॥१—२—३—४॥

ते तव युक्तं न्याय्यं श्रीजितस्येति शेषः । न्याय्ये सम्युक्तामिति यादवः ॥ ५ ॥

सः इ इति च्छेदः स शक्रः युद्धप्रारम्भे ॥ ६-७ ।

गात्रं गात्राण्यवयववान् सावृतीतिक्रियाविशेषणं सकवचनिर्भिद्य ॥ ८-९ ॥

आहवे युद्धे ॥ १० ॥

तोत्रेण गजताडनचर्मणा ॥ ११ ॥

बाहुयुगान्तरे वक्षसि ॥ १२—१३—१४ ॥

दुश्च्यवनायुधम् इन्द्रायुधम् अजेयप्रहारार्थमायुधं समाप्तमिति दर्शयितुं पुनर्वचनमिति ज्ञातव्यम् ॥१५-१६-१७ ॥

निवर्तस्व पुनरागच्छ मा याहि मा गच्छ प्रहसन्तीत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—पौलोम्येति ॥१८ ॥

अवमंस्यति अवज्ञास्यति १९ ॥ -२० ॥

गतासुरावेश इन्द्रः प्रतिवक्ति—येनेति ॥ २१ ॥

तनुबलः अल्पबलः मातर्यूधस्येतिपाठः ऊधस्यमूधसि जातं क्षीरं मातरि विरोधं हे पिशिताशनि "याज्ञियात्रे च मांसे च पिशितं देवभोजनम् इति ॥२२-२३--२४ ॥

भूरिबालिशम् अधिकमूर्खम् । २५—२७ ॥

मूलं निमित्तम् अनन्यधीः तत्रैव निरतबुद्धिः । २८—३१ ।

त्वया यत्कृतं तदागः मयैव कृतं विद्धि आवयोः परमत्यभेदात् त्वयि स्थित्वा त्वयैव अपराधं कारयित्वा परिहरामीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एतदेव विवृणोति-यत्त्वयेति । ३३-४४ ।

मणिकुट्टिमे मणिबद्धस्थाने । ४५ ।

योषित्सार्थेन निरन्तरपत्न्या सहेतिशेषः । ४६-४९ ।

एकानङ्गा दुर्गा सुभद्रा चित्रा तारेतिच "अनुत्पन्नरजाः श्यामा तद्दृष्ट्वा वरवर्णिनी । अप्रसूताभवेद्गौरी " इति च । ५० ।

आनीतः प्रमदानां सार्थो येन स तथा तम् ॥ ५१-५३ ।

इति श्रीभागवते महापुराणेदशमस्कन्धेविजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अधिकपाठे ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

आराध्य देवदेवेशं शङ्करं लोकशङ्करम् ।
तपसा तोषयित्वा तं कैलासगिरिवासिनम् ॥ १ ॥
रुक्मिण्यां तनयं लेभे दग्धकामं पुनर्हरिः ।
वीरं प्रद्युम्ननामानं रूपौदार्यगुणान्वितम् ॥ २ ॥

राजोवाच ।

पुत्रार्थमीश्वरं दृष्ट्वा स्वयं लब्धवरो हरिः ।
अवाप कीदृशं पुत्रं किं नामानं वदस्व मे ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

कामस्तु वासुदेवांशो दग्धः प्रागुद्रमन्युना ।
देहोपपत्तये भूयस्तमेव प्रत्यपद्यत ॥ ४ ॥
स एव जातो वैदर्भ्यां कृष्णवीर्यसमुद्भवः ।
प्रद्युम्न इति विख्यातः सर्वतोऽनवमः पितुः ॥ ५ ॥

विजयध्वजतीर्थीयपाठः।

तं शम्बरः कामरूपी हृत्वा तोकमनिदर्शम्।
स विदित्वात्मनः शत्रुं प्रास्योदन्वत्यगाद्गृहम्॥ ६॥
तं निर्जगार बलवान् मीनः सोऽप्यपरैः सह।
वृतो जालेन महता गृहीतो मत्स्यजीविभिः॥ ७॥
तं शम्बराय कैवर्ता उपाजह्रुरुपायनम्।
सूदा महानसं नीत्वाऽवद्यन् स्वधितिनाऽद्भुतम्॥ ८॥
दृष्ट्वा तदुदरे बालं मायावत्यै न्यवेदयन्।
नारदोऽकथयत्सर्वं तस्याः शङ्कितचेतसः॥ ९॥
बालस्य तत्त्वमुत्पत्तिं मत्स्योदरनिवेशनम्।
सा च कामस्य वै पत्नी रतिर्नाम यशस्विनी॥ १०॥
पत्युर्निर्दग्धदेहस्य देहोत्पत्तिं प्रतीक्षती॥ ११॥
निरूपिता शम्बरेण सासूपोदनसाधने।
कामदेवं शिशुं बुद्ध्वा चक्रे स्नेहं सदार्भके॥ १२॥
नातिदीर्घेण कालेन स कार्ष्णी रूढयौवनः।
जनयामास नारीणां वीक्षन्तीनाञ्च विभ्रमम्॥ १३॥
सा तं पतिं पद्मदलायतेक्षणं प्रलम्बबाहुं नरलोकसुन्दरम्।
सव्रीडहासोत्तमविभ्रमेक्षितैः प्रीत्योपतस्थे रतिरात्मनो धनम्॥१४॥
तामाह भगवान् कार्ष्णिर्मातस्ते मतिरन्यथा।
मातृभावमतिक्रम्य वर्तसे कामिनीव मे॥ १५॥

रतिरुवाच।

भवान्नारायणसुतः शम्बरेण हृतो गृहात्।
अहं तेऽधिकृता पत्नी रतिः कामो भवान् प्रभो॥ १६॥
एष त्वा निर्दशं सिन्धावक्षिपच्छम्बरोऽसुरः।
मत्स्योऽग्रसीत्तदुदरादिह प्राप्तो भवान् प्रभो॥ १७॥
तमिमं जहि दुर्धर्षं दुर्नयं शत्रुमात्मनः।
मायाशतविदं त्वं च मायाभिर्मोहनादिभिः॥ १८॥
परिशोचति ते माता कुररीव मृतप्रजा।
पुत्रस्नेहाकुला दीना विवत्सा गौरिवातुरा॥ १९॥
प्रभाष्यैवं ददौ विद्यां प्रद्युम्नाय महात्मने।
मायावती महामाया सर्वमायाविनाशिनीम्॥ २०॥
स च शम्बरमभ्येत्य संयुगाय समाह्वयत्।
अवष्टभ्यौष्ठमाक्षेपैः क्षिपन् सञ्जनयन् कलिम्॥ २१॥
सोऽधिक्षिप्तो दुर्वचोभिः पदाहत इवोरगः।
निश्चक्राम गदापाणिरमर्षात्ताम्रलोचनः॥ २२॥
गदामाविध्य तरसा प्रद्युम्नाय महात्मने।
प्रक्षिप्य व्यनदन्नादं वज्रनिष्पेषनिष्ठुरम्॥ २३॥
तामापतन्तीं भगवान् प्रद्युम्नो गदया गदाम्।
अपास्य शत्रवे क्रुद्धः प्राहिणोत्स गदां नदन्॥ २४॥
स च मायां समाश्रित्य दैतेयीं मयदर्शिताम्।
निर्ममेऽश्ममयं वर्षं कार्ष्णौ वैहायसोऽसुरः॥ २५॥
बाध्यमानोऽश्मवर्षेण रौक्मिणेयो महारथः।
सत्त्वात्मिकां महाविद्यां सर्वमायोपमर्दिनीम्॥ २६॥
ततो गौह्यकगान्धर्वपैशाचोरगराक्षसीः।
प्रायुङ्क्त शतशो दैत्यः कार्ष्णिर्व्यधमयत्सताः॥ २७॥

निशातमसिमुद्यम्य सकिरीटं सकुण्डलम्।
शम्बरस्य शिरः कायात्ताम्रश्मश्रु जहार तत्॥ २८॥
आकीर्यमाणो दिविजैः स्तुवद्भिः कुसुमोत्करैः।
भार्ययाऽम्बरचारिण्या पुरं नीतो विहायसा॥ २९॥
अन्तःपुरवरं राजन् ललनाशतसङ्कुलम्।
विवेश पत्न्या गगनाद्विद्युतेव बलाहकः॥ ३०॥
तं दृष्ट्वा जलदश्यामं पीतकौशेयवाससम्।
प्रलम्बबाहुं ताम्राक्षं सुस्मितं रुचिराननम्॥ ३१॥
अलङ्कृतमुखाम्भोजं नीलवक्रालकालिभिः।
कृष्णं मत्वा स्त्रियो भीता निलिल्युस्तत्र तत्र ह॥ ३२॥
अवधार्य शनैरीषद्वैलक्षण्येन योषितः।
उपजग्मुः प्रमुदिताः स्त्रीरत्नं शुचिस्मिताः॥ ३३॥
अथ तत्रासितापाङ्गी वैदर्भी वल्गुभाषिणी।
अस्मरत्स्वसुतं नष्टं स्नेहस्नुतपयोधरा॥ ३४॥
कोऽन्वयं नरवैदूर्यः कस्य वा कमलेक्षणः।
धृतः कया वा जठरे केयं लब्धाथ केन वा॥ ३५॥
ममचाप्यात्मजो नष्टो नीतो वा सूतिकागृहात्।
एतत्समवयोरूपो यदि जीवति कुत्रचित्॥ ३६॥
कथं त्वनेन सम्प्राप्तं सारूप्यं शार्ङ्गधन्वनः।
आकृत्यावयवैर्गत्या स्वरहासावलोकनैः॥ ३७॥
स एव वा भवेन्नूनं यो मे गर्भे धृतोऽर्भकः।
अमुष्मिन् प्रीतिरधिका वामः स्फुरति मे भुजः॥ ३८॥
एवं मीमांसमानायां वैदर्भ्यां देवकीसुतः।
देवकीवसुदेवाभ्यां नारदेन महात्मना॥ ३९॥
अन्यैश्च यादवश्रेष्ठैरुत्तमश्लोक आविशत्।
विदितार्थोऽपि भगवांस्तूष्णीमास जनार्दनः॥ ४०॥
नारदोऽकथयत्सर्वं शम्बराहरणादिकम्।
तच्छ्रुत्वा महदाश्चर्यं कृष्णान्तःपुरयोषितः॥ ४१॥
देवकीवसुदेवश्च कृष्णरामौ तथा स्त्रियः।
दम्पती तौ परिष्वज्य रुक्मिणीच ययुर्मुदम्॥ ४२॥
नष्टं प्रद्युम्नमायान्तमाकर्ण्य द्वारकौकसः।
अहो मृत इवायातो बालो दिष्ट्येति चाब्रुवन्॥ ४३॥
यं वै मुहुः पितृसरूपनिजेशभावा—
तन्मातरो मनसिजार्द्रहृदोरुभावाः।
चित्रं न तत्खलु रमास्पदबिम्बभूते—
कामे स्मरेऽक्षविषये किमुतान्यनार्यः॥ ४४॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
शाम्बरदैत्यवधोनामाष्टषष्टितमोऽध्यायः॥ ६८॥
अधिकपाठे॥ ४॥

पदरत्नावली।

"सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेण जय्यः" इति श्रुतिविहितसदाचारो भुव्यवतीर्णैर्देवादिभिरनुष्ठेय इति दर्शयितुं श्रीकृष्णस्य तदनुष्ठानप्रकारं शम्बरासुरवधलक्षणं विक्रमं च कथयत्यस्मिन्नध्याये लोकस्य जनस्य शं सुखं करोतीति लोकशङ्करः तं देवदेवो

विजयध्वजतीर्थीयपाठः ।

नारायणः ईशः स्वामी यस्य स तथा तम् आराध्य लोकदृष्ट्या इति शेषः ॥ १—३ ॥

प्राग्रुद्रमन्युना दग्धो यः कामः भूयस्तमेव रुद्रमेव देहोत्पत्तये प्रत्यपद्यत ॥ ४ ॥

स एव कामः कृष्णवीर्यसमुद्भवो वैदर्भ्यां जातः उपात्तदेहः कीदृशः वासुदेवस्यांशः प्रद्युम्नो यस्मिन्नाविष्टः स तथा अत एव तदभिधानमेवास्याभिधानमित्याह—प्रद्युम्न इति। सर्वतो वीर्यादिभिः पितुरनवमः कृष्णस्य पुत्रत्वे योग्यः ॥ ५ ॥

तोकं सद्यो जातं शिशुं निर्गतो दशमो दिवसो यस्मात्स निर्दशः तम् उदन्वति समुद्रे ॥ ६ ॥

अपरैर्मत्स्यैर्जालेन सिचा वृतः संस्यूतः मत्स्यजीविभिर्धीवरैः ॥ ७ ॥

कैवर्ताः मत्स्यमारकाः "कैवर्तौ दाशधीवरौ" इति च महानसं पाकस्थानं स्वधितिना परशुना "परश्वधः कुठारः स्यात् परशुः स्वधितिस्तथा" अवाद्यन् अखण्डयन् "दो अवखण्डने" इति धातुः ॥ ८ ॥

मायावती शम्बरस्य महानसाध्यक्षस्त्री ॥ ९ ॥

किमकथयदत्राह—बालस्येति। मत्स्योदरनिवेशनं मत्स्योदरप्रवेशम् ॥ १०-११ ॥

पक्वानां सूपानां मुद्गानां बाह्यपदेशानामोदनस्य च साधने संस्कारे यद्वा सूपादिसाधने अध्यक्षतया साधने सेकसाधने विध्युपायनिवृत्तिषु ——

"मरणे मृतसंस्कारे वाचने नूनमेव च।
सेनाग्रे यातनायाञ्च सेचने स्फूर्तिसेवयोः" ॥

इति ॥ १२ ॥

कृष्णस्यापत्यं कार्ष्णिः विभ्रमं विकारं बद्धा देवायन्यतम इति विशिष्टभ्रमम् ॥ १३ ॥

रतिरात्मनो धनैस्तं पतिमुपतस्थे अभिमुखेन तस्थौ, किमात्मधनानि सुवर्णादीनि ? नेत्याह—सव्रीडेति। व्रीडया सहितो हासः सव्रीडहासः उत्तमो विभ्रमः उत्कृष्टा शृङ्गारचेष्टा ईक्षणं कटाक्षनिरीक्षणं तैः ॥ १४ ॥

मातृभावं मातुः स्वभावं सुरतकामिनी ॥ १५ ॥

अधिकृता पत्नी वधूत्तमा ॥ १६ ॥

त्वां निर्दशम् इति पाठः ॥ १७ ॥

मोहनशोषणद्रावणाभिर्मायाभिः ॥ १८ ॥

कुररस्य स्त्री कुररी "उत्क्रोशः कुररो मतः" इति मृतप्रजा नष्टापत्या ॥ १९ ॥

महामाया महासामर्थ्या ॥ २० ॥

ओष्ठमवष्टभ्य दंष्ट्रा दन्तैरिति शेषः ॥ २१—२२ ॥

नादमिति क्रियाविशेषणं वज्रनिष्पेषः स्फूर्जथुस्तद्वन्निष्ठुरो नादो यथा भवति तथा व्यनदत् "स्फूर्जथुर्वज्रनिष्पेषः" इति हलायुधः ॥ २३—२४ ॥

दैतेयीं दैत्यानां कुले देवतामिव विद्यमानां वैहायसः विहायसि गगने स्थितः ॥ २५ ॥

सत्त्वात्मिकां बलज्ञाननिधिविष्णुदैवत्यां महाविद्यां विष्णुनाम्नसंज्ञाम् ॥ २६ ॥

गौह्यकादीन्यस्त्राणि प्रायुङ्क्त गुह्यकास्त्रं गौह्यकं व्यथमयदनाशयत् ॥ २७ ॥

ताम्रश्मश्रु कपिलरुचिरश्मश्रु ॥ २८ २९ ॥

बलाहको मेघः ॥ ३० ३१ ॥

निलिल्युः निलीनाः ॥ ३२ ॥

वैलक्षण्येन कृष्णलक्षणविपरीतलक्षणनिकरेण ॥ ३३ ॥

असितापाङ्गी नीलरुचिकान्तनेत्रान्ता ॥ ३४ ॥

नरवैदूर्यः नरश्रेष्ठः नराकारं वैदूर्यरत्नमिव शोभमान इति वा कस्य पुत्रः कया स्त्रिया धृतो गर्भे इति शेषः इयं का कने वा लब्धा ॥ ३५ ॥

प्रकारान्तरेण शङ्कते—ममेति ॥ ३६ ॥

सारूप्यं सादृश्यं, सारूप्यं केनेति ? तत्राह— आकृत्येति ॥ ३७ ॥

नूनं निश्चयः ॥ ३८ ॥

मीमांसमानायां विचारयन्त्याम् ॥ ३९—४३ ॥

नारीणां विभ्रमं जनयामासेति यदुक्तं न तच्चित्रं मन्तव्यमित्याह—यं वा इति। यं दृष्ट्वा तस्य प्रद्युम्नस्य मातरः हरेः पत्न्यः मनसिजार्दितहृदाः कामसक्तिमनस्कत्वेनोरुभावाः बहुविधशृङ्गारचेष्टायुक्ताः अङ्गुष्ठनखमुखमूलेन करयुगपीडनादिविकारलक्षणलक्षिता अभूवन्नित्यन्वयः। किं विशिष्टाः पितृसरूपतया पितृसारूप्येण निजेशोऽस्मत्पतिरयमिति भावोऽभिप्रायो यासां तास्तथा ताः तस्मिन् कामे मदने तच्चित्रं न खलु कामवत् इति कामस्तस्मिन् कामे अक्षविषये चक्षुर्गोचरे किमु इतोपि चित्रं नेत्याह रमेति रमास्पदस्य लक्ष्मीमूर्तेः श्रीकृष्णस्य बिम्बादखण्डलक्षणोपेताद्देहादुद्भूते जाते "आत्मा वै पुत्रनामासि" इति श्रुतेः। श्रीकृष्णस्य विंबस्य यल्लक्षणं तत्सर्वमस्य बिम्बस्य निधीयत इति श्रीकृष्णदेहप्रतिबिम्बभूत इत्यर्थः।—

"बिम्बोऽस्त्री मण्डलसमप्रतिमामुखलक्ष्मसु।
प्रतिरूपे प्रतिकृतौ स्याद्बिम्बकापाल" ॥

इति अन्यनार्यः तन्मातृव्यतिरिक्ताः स्त्रियः स्मृतेपि विमुह्यन्ति दृष्ट्वा किमु तदिदं सर्वं कृष्णमाहात्म्यविलास इति समर्थविशेषं वा इत्यनेन दर्शयति ॥ ४४ ॥

इ० भा० म० द० उ० वि० अष्टषष्टितमोऽध्यायः ६८

अधिकपाठे ॥ ४ ॥

श्रीशुक उवाच।

पौण्ड्रको नामराजा वै तस्मिन् काले कुरूद्वह।
द्वारकां वृष्णिनिलयां निरुध्य बहुसैनिकः ॥ १ ॥
अर्दयामास कृष्णेन विदित्वा रहितां निशि।
तं कामपालः शैनेयो वसुदेवोद्धवादयः ॥ २ ॥
उग्रसेनश्च कौरव्य ये चान्ये यदुपुङ्गवाः।
अर्पयामासुरायान्तं कालयोग्यमिवातिथिम् ॥ ३ ॥

विजयध्वजतीर्थीयपाठः ।

राजोवाच ।

कश्चासौ पौण्ड्रको नाम कस्मिन् देशे महीपतिः ।
कस्य वा तनयो ब्रह्मन् सर्वमेतद्वदस्व मे ॥ ४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

अपुत्रः काशिराजो वै कन्यां सुतनुसंज्ञिताम् ।
प्रायच्छद्वसुदेवाय राज्यशुल्कां कुरूद्वह ॥५ ॥
तत्र जज्ञे महाबाहुर्दिवाकरसमद्युतिः ।
कुमारः पौण्ड्रको नाम बलवीर्यमदान्वितः ॥ ६ ॥
वसुदेवसुतत्वाच्च वासुदेवेतिशब्दितः ।
जाते तस्मिन् महाराजो वसुदेवो महाद्युतिः ॥ ७ ॥
राज्यं तस्मिन् समारोप्य सकोशबलवाहनम् ।
उवाह कंसावरजां देवकीं देवतोपमाम् ॥ ८ ॥
निरुद्धो भोजराजेन कंसेनानकदुन्दुभिः ।
कदाचिदपि न प्रायात्करवीरपुरीमपि ॥ ९ ॥
असह्यं मातृसापत्न्यमभ्रातृत्वं तथात्मनः ।
स्मरमाणः स काशीशो यदूनुद्विजतेऽनिशम् ॥ १० ॥
स कृष्णरहितां श्रुत्वा समेत्य द्वारकां त्विषि ।
विमृद्य बलभद्रेण शैनेयेनापि निर्जितः ॥ ११ ॥
निहतानेकसाहस्रहयकुञ्जरसैनिकः ।
जगाम परशर्वर्यां पुरीं वाराणसीं नृप ॥ १२ ॥
प्रभातायां तु शर्वर्यां हरिर्बदरिकाश्रमात् ।
आययौ तार्क्ष्यमारुह्य द्वारकां रामपालिताम् ॥ १३ ॥
संप्रतीकैः सात्यकिपार्थैर्वृष्ण्यन्धकादिभिः ।
अभिवर्णितवृत्तान्तः प्राविशत्केशवः सभाम् ॥ १४ ॥
कदाचित्पौण्ड्रकोनाम काशिराजः प्रतापवान् ।
वासुदेवोहमित्यज्ञो दूतं कृष्णाय प्राहिणोत् ॥ १५ ॥
त्वं वासुदेवो भगवानवतीर्णो जगत्पतिः ।
इति प्रस्तोभितो बालैर्मेने स्वात्मानमच्युतम् ॥ १६ ॥
दूतस्तुद्वारकामेत्य सभायामास्थितं हरिम् ।
कृष्णंकमलपत्राक्षंराजसन्देशमब्रवीत् ॥ १७ ॥
वासुदेवोवतीर्णोहमेकएवनचापरः ।
भूतानामनुकम्पार्थंत्वंतुमिथ्याभिधांत्यज ॥ १८ ॥
यानित्वमस्मच्चिह्नानि मौढ्याद्बिभर्षभीतवत् ।
त्यक्त्वैहिमांत्वंशरणन्नोचेद्देहिममाहवम् ॥ १९ ॥
कत्थनंतदुपाकर्ण्यपौण्ड्रकस्याल्पमेधसः ।
उग्रकैरुग्रसेनाद्याः सभ्याः जहसतुस्तदा ॥ २० ॥
उवाचदूतम्भगवान्परिहासकथामनु ।
उत्स्रक्ष्येमूढचिह्नानियैस्त्वमेवंविकत्थसे ॥ २१ ॥
मुखन्तवविधायाजकङ्कगृध्रवकैर्वृतम् ।
शयिष्यसेहतस्तत्रभविताशरणंशुनाम् ॥ २२ ॥
इतिदूतस्तदाक्षेपंस्वामिनेसर्वमाहरत् ।
कृष्णोपिरथमारुह्यप्रायात्काशींससैनिकः ॥ २३ ॥
पौण्ड्रकोपितदुद्योगमुपलभ्यमहारथः ।
अक्षौहिणीभिः सहितोनिश्चक्रामपुराद्द्रुतम् ॥ २४ ॥

तमायान्तंरथोपस्थेसुवर्णगरुडेस्थितम् ।
सुवर्णबाहुयुगलमपश्यत्पौण्ड्रकंहरिः ॥ २५ ॥
शङ्खार्यसिगदाशार्ङ्गदधच्छ्रीवत्सलक्षितम् ।
बिभ्राणंकौस्तुभमणिंवनमालाविभूषितम् ॥ २६ ॥
कौशेयवाससीपीतेवसानङ्गरुडध्वजम् ।
आमुक्तमाल्याभरणंस्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ २७ ॥
दृष्ट्वातमात्मनासाम्यं कृत्रिमंवेषमास्थितम् ।
यथानटंरङ्गगतम्विजहासभृशंहरिः ॥ २८ ॥
क्षणेनतंकाशिपतेः सैनिकाद्दृढधन्विनः ।
शरैराच्छादयामासुर्मेघाः शैलमिवाम्भसा ॥ २९ ॥
केचिद्गजान् रथानश्वानास्थाय रणमूर्द्धनि ।
शूलैर्गदाभिः परिघैः शक्त्यृष्टिप्रासतोमरैः ।
असिभिः पट्टिशैर्बाणैः प्रहरन्नरयो हरिम् ॥ ३० ॥
तस्य काशिपतेर्मित्रं पार्ष्णिग्राहो परो नृपः ।
अक्षौहिणीभिस्तिसृभिरुपायान्नृपसङ्गरम् ॥ ३१ ॥
कृष्णस्तु तत्पौण्ड्रककाशिराजयोर्बलं गजस्यन्दनवाजिपत्तिमत् ।
गदासिचक्रेषुभिरार्दयद्भृशं यथा युगान्ते हुतभुक्प्रभाज्वलन् ॥ ३२ ॥
आयोधनं तद्रथवाजिकुञ्जरद्विपत्खरोष्ट्रैरिपुणावखण्डितैः ।
बभौ च तन्मानवहं मनस्विनामाक्रीडनं भूतपतेरिवोल्बणम् ॥ ३३ ॥
अथाह पौण्ड्रकं शौरिर्भोभो पौण्ड्रक यद्भवान् ।
दूतवाक्येन मामाह तान्यस्त्राण्युत्सृजामि ते ॥ ३४ ॥
त्याजयिष्येऽभिधानं मे यत्त्वयाद्य मृषा कृतम् ।
व्रजामि शरणं तेद्य यदिनेच्छामि संयुगम् ॥ ३५ ॥
इति क्षिप्त्वा शितैर्बाणैर्विरथीकृत्य पौण्ड्रकम् ।
शिरोऽहरद्रथाङ्गेन वज्रेणेन्द्रो यथा गिरेः ॥ ३६ ॥
तथा काशिपतेः कायाच्छिर उत्कृत्य पत्रिभिः ।
न्यपातयत्काशिपुर्यां पद्मकोशमिवानिलः ॥ ३७ ॥
एवं मत्सरिणं हत्वा पौण्ड्रकं ससखं हरिः ।
द्वारकामाविशत्सिद्धैर्गीयमानकथामृतः ॥ ३८ ॥

श्रीशुक उवाच ।

शिरः पतितमालोक्य राजद्वारि सकुण्डलम् ।
किमिदं कस्य वा वक्त्रमिति संशयिरे जनाः ॥ ३९ ॥
राज्ञः काशिपतेर्ज्ञात्वा महिष्यः पुत्रबान्धवाः ।
पौराः शोकहता राजन्नाथनाथेत्युपाद्रवन् ॥ ४० ॥
सुदक्षिणस्तस्य सुतः कृत्वा संस्थाविधिं पितुः ।
निहत्य पितृहन्तारं यास्याम्यपचितिं पितुः ॥ ४१ ॥
इत्यात्मनाभिसन्धाय सोपाध्यायो महेश्वरम् ।
सुदक्षिणोऽर्चयामास परमेण समाधिना ॥ ४२ ॥
प्रीतोऽविमुक्ते भगवांस्तस्मै वरमदाद्भवः ।
पितृहन्तुर्वधोपायं स वव्रे वरमीप्सितम् ॥ ४३ ॥
दक्षिणाग्निं परिचर ब्राह्मणैः सह ऋत्विजः ।
अभिचारविधानेन स चाग्निः प्रमथैर्वृतः ॥ ४४ ॥
साधयिष्यति सङ्कल्पमब्रह्मण्ये प्रयोजितः ।
इत्यादिष्टस्तथा चक्रे कृष्णायाभिचरन्नृप ॥ ४५ ॥
ततोग्निरुत्थितःकुण्डान्मूर्तिमानतिभीषणः ।
तप्तताम्रशिखाश्मश्रुरङ्गारोद्गारिलोचनः ॥ ४६ ॥

विजयध्वजतीर्थीयपाठः ।

दंष्ट्रोग्रभ्रुकुटीदन्तकठोरास्यः स्वजिह्वया ।
आलिहन् सृक्किणी रक्ते विधुन्वन् त्रिशिखं ज्वलत् ॥ ४७ ॥
पद्भ्यां तालप्रमाणाभ्यां कम्पयन् धरणीतलम् ।
सोऽभ्यधावद्वृतो भूतैर्द्वारकां प्रदहन्दिशः ॥ ४८ ॥
तमाभिचारदहनमायान्तं द्वारकौकसः ।
विलोक्य तत्रसुः सर्वे वनदाहे यथा मृगाः ॥ ४९ ॥
अक्षैः सभायां क्रीडन्तं भगवन्तं भयातुराः ।
त्राहि त्राहीति लोकेशं वह्नेः प्रदहतः पुरम् ॥ ५० ॥
श्रुत्वा तज्जनवैक्लव्यं दृष्ट्वा स्वानाञ्च साध्वसम् ।
धरणीशः प्रहस्याह माभैष्टेत्यवितास्म्यहम् ॥ ५१ ॥
सर्वस्यान्तर्बहिः सोथ कृत्यां माहेश्वरीं विभुः ।
विज्ञाय तद्विघातार्थं पार्श्वस्थं चक्रमादिशत् ॥ ५२ ॥
तत्सूर्यकोटिप्रतिमं सुदर्शनं
जाज्वल्यमानं प्रलयानलप्रभम् ।
स्वतेजसा खं ककुभोऽथ रोदसी—
चक्रं मुकुन्दस्य झटित्यपूरयत् ॥ ५३ ॥
कृत्यानलः प्रतिहतः स रथाङ्गपाणे
रस्त्रौजसा नृप विभग्नमुखो निवृत्तः ।
वाराणसीं प्रति समेत्य सुदक्षिणं तं
सर्त्विग्जितं समदहत्स्वकृतोऽभिचारः ॥ ५४ ॥
चक्रं च विष्णोस्तदनुप्रविष्टं वाराणसीं साट्टसभालयापणाम् ।
सगोपुराट्टालककोष्ठतोरणां सकोशहस्त्यश्ववरूथमन्दिराम् ॥ ५५
दग्ध्वा वाराणसीं सर्वां विष्णुचक्रं सुदर्शनम् ।
भूयः पार्श्वमुपातिष्ठत्कृष्णस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ५६ ॥
य एतच्छ्रावयेन्मर्त्य उत्तमश्लोकविक्रमम् ।
समाहितो वा शृणुयात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५७ ॥
तावुभौ सर्वपापेभ्यो ब्रह्महत्यादिभिर्नृप ।
विमुच्य देहावसाने विष्णुलोकं प्रयास्यतः ॥ ५८ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

पदरत्नावली

न यस्य स्वः पर इतीममर्थं सत्यं कर्तुं पौण्ड्रकवधलक्षणं विक्रमं कथयितुमुत्तराध्यायप्रारम्भः ॥ १ ॥
तस्मिन्काले कृष्णरहितां विदित्वा कामपालो बलभद्रः ॥ २ ॥
अर्पयामासुः शरानितिशेषः ॥ ३—४ ॥
राज्यमेव शुल्कं यस्यां सा तथा ताम् ॥ ५—६ ॥
नामान्तरमाह—वसुदेवेति ॥ ७—८-९ ॥
उद्विजते भीतिं करोति भयकरणमात्मन एव फलतीति द्योतनाय स्मरमाण इति ॥ १० ॥
द्वारकां समेत्य पप्रच्छ ॥ ११ ॥
परशर्वर्यामपररात्रे उषः काले ॥ १२—१३—१४ ॥
काशैः प्रस्तोभितोऽविद्यमानगुणेन प्रस्तुतो मूढाक्षेप मूको वा ॥१६—१७-१८॥
अस्मच्चिह्नानि चक्रादीनि मां शरणमेहि ॥ १९ ॥
कत्थनं व्यर्थभाषणम् ॥२०॥
अनु अनन्तरम् उत्स्रक्ष्ये त्याजयिष्ये त्वदीयानि चिह्नानि॥२१-२२॥
स्वामिने पौण्ड्रकाय २३-२४-२५-२६ ॥
आमुक्तमाल्याभरणं बद्धमालालङ्कारम् ॥ २७-२८—२९ ॥
ऋष्टिः खड्गविशेषः प्रहरन् प्राहरन् ॥ ३० ॥
पार्ष्णिग्राहं पृष्ठतो गोप्तारम् ॥ ३१ ॥
प्रभया ज्वलन् ॥ ३२ ॥
यदायोधनं युद्धस्थानं तद्बभावित्यन्वयः । अवखण्डितैश्छिन्नैः । "खण्डि खण्डने" द्विपदः पदातयः मनस्विनां शूराणां मानवर्धनं भूतपतेराक्रीडनं श्मशानम् । ३३ ।
किमाह शौरिरिति तत्राह—यदिति । भवान् दूतवाक्येन वासुदेवोऽवतीर्णोऽहमित्यादिलक्षणेन यन्मामाह तत्वयेति शेषः । किन्तदिति तत्राह तानीति यान्युत्सृजेति भवानाह रणे तान्यस्त्राण्युत्सृजामि मुञ्चामि ॥ ३४ ।
अद्य त्वया ऽहं यदेव वासुदेवेत्यभिधानं मृषा कृतं तत्त्वां त्याजयिष्ये प्रहापयिष्यामि यदि संयुगं नेच्छामि तर्हि त्वां शरणं व्रजामीति । ३५—३८ ।
संशयिरे संशयं चक्रिरे । ३९—४० ।
संस्थाविधिं प्रेतक्रियाम् अपचितिम् अनृणत्वं प्रतिक्रियां वा अर्चनायामपचितिः प्रेतक्षये निष्कृतौ व्यय इति । ४१ ।
आत्मना मनसा इत्यभिसन्धाय सङ्कल्प्य । ४२ ।
अविमुक्ते काश्याम् अविमुक्तेश्वरनामक्षेत्रविशेषे वा प्रीतः । ४३ ।
दक्षिणाग्निमन्वाहार्यनामकं परिचर पूजय आभिचारविधानेन क्षुद्रप्रयोगप्रकारेण । ४४ ।
अब्रह्मण्ये ब्राह्मणाचारविरुद्धाचारे प्रयोजितः आदिष्टः ईश्वरेणेति शेषः । आभिचरन् कृत्यप्रयोगं कुर्वन् । ४५—४६ ।
त्रिशिखं शूलमितिशेषः । ४७—४८ ।
आभिचारदहनं कृत्यालक्षणाग्निम् । ४९ ।
अक्षैर्दुरोदरैः । ५० ।
धरणीशः भूमीशः धरणं यस्य तद्धरणितस्य त्रैलोक्यस्य वा अवितास्मि रक्षितास्मि । ५१—५२ ।
सुदर्शनं नाम चक्रम् अस्त्रं खं बिलं व्योम वा "खमिन्द्रिये दिवि व्योम्नि ताम्रे द्वाराऽभ्युपाययोः" इतियादवः ॥ ५३ ॥
अभिचारः कृत्याग्निः ॥ ५४ ॥
तदनु सुदक्षिणदहनानन्तरम् अन्तःप्रतिष्ठक्लोष्ठमन्तर्गृहं वरूथं रथगुप्तिशालाम् ॥ ५५—५६ ॥
एतच्चरित्रश्रवणादिफलमाह—य इति ॥ ५७ ॥
तावुभौ श्रोता श्रावयिता च ब्रह्महत्यादिभिरुपलक्षितेभ्योऽशुभेभ्यः ॥ ५८ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावल्याम् एकोनसप्ततितमः ॥ ६९ ॥

विजयध्वजतीर्थीयपाठः ।

श्रीशुक उवाच।

अथैकदा द्वारवत्यां वसतो रामकृष्णयोः।
सूर्योपरागः सुमहानासीत्कल्पक्षये यथा ॥ १ ॥
तं ज्ञात्वा मनुजा राजन् पुरस्तादेव सर्वशः।
स्यमन्तपञ्चकं क्षेत्रं जग्मुः श्रेयोविधित्सया ॥ २ ॥
निःक्षत्रियां महीं कुर्वन् रामः शस्त्रभृतां वरः।
नृपाणां रुधिरौघेण यत्र चक्रे महाह्रदान् ॥ ३ ॥
ईजे च भगवान् रामो यत्रास्पृष्टोऽपि कर्मणा।
लोकस्य सङ्ग्रहायैषो यथान्योघापनुत्तये ॥ ४ ॥
महत्यां तीर्थयात्रायां तत्रागुर्भारती; प्रजाः।
कृष्णः षोडशसाहस्रमहिषीशिबिकान्वितः ॥ ५ ॥
पुत्रपौत्रजनानीकैर्वारकान्ताकरेणुभिः।
नगरस्त्रीकदम्बैश्च प्रियासार्थैश्च संयुतः ॥ ६ ॥
वृष्णयश्च तथाक्रूरवसुदेवगदादयः।
ययुर्भारत तत्क्षेत्रं स्वमघं क्षपयिष्णवः ॥ ७ ॥
शठप्रद्युम्नसाम्बाश्च सुचन्द्रोद्धवसारणाः।
आहुकं कृतवर्माणं संस्थाप्य पुररक्षणे ॥ ८ ॥
ते रथैर्देवविख्यातैर्हयैश्च तरलप्रभैः।
गजैर्बृहद्भिरभ्राभैर्नृभिर्विद्याधरद्युभिः ॥ ९ ॥
व्यरोचन्त महाभागाः पथि काञ्चनमालिनः।
वेदवादित्रनिर्घोषैः शङ्खदुन्दुभिनिस्स्वनैः ॥ १० ॥
गायन्तः कृष्णकृष्णेति गोविन्देति च सन्ततम्।
ककुभः पूरयन्नादैर्जग्मुः सर्वे कुरूद्वह ॥ ११ ॥
स्यमन्तपञ्चकं प्राप्य क्षेत्रं त्रैलोक्यविश्रुतम्।
तृणैः पूर्णैस्तथा काष्ठैश्चक्रिरे भवनानि च ॥१२॥
कम्बलाजिनवस्त्राणां शिबिराणि महीभृताम्।
आसन्विचित्ररूपाणि शतशोथ सहस्रशः ॥ १३ ॥
तत्राजग्मुर्नृपाऽनेके ब्राह्मणाश्च सहस्रशः।
वैश्याः शूद्राश्च निस्सङ्ख्या ये चान्ये वर्णनिन्दिताः ॥ १४ ॥
ऋषयश्च महात्मानो विख्याताः शंसितव्रताः।
सोपाध्यायाः साग्निहोत्राः स्नातका गृहमेधिनः। १५।
अन्धाश्च बधिराश्चैव कुब्जा वामनपण्डकाः।
व्यङ्गा जडाश्च मूकाश्च कर्मक्षयपरीप्सवः ॥ १६ ॥
गोविन्दचरणाम्भोजरेणुरञ्जितमस्तकाः।
कटकाङ्गदकेयूरहारकुण्डलभूषणाः ॥ १७ ॥
स्रग्गन्धदिव्यवसनाः कलत्रैः खेचरा इव।
तत्र स्नात्वा महाभागा उपोष्य सुसमाहिताः ॥ १८ ॥
ब्राह्मणेभ्यो ऽददुर्धेनूर्वासःस्रग्रुक्ममालिनीः।
रामह्रदेषु विधिवत्पुनराप्लुत्य वृष्णयः ॥ १९ ॥
ददुः स्वर्णं द्विजाग्र्येभ्यः कृष्णे नो भक्तिरस्त्विति।
स्वयञ्च तदनुज्ञाता वृष्णयः कृष्णदेवताः ॥ २० ॥
भुक्त्वोपविविशुः कामं स्निग्धच्छायाङ्घ्रिपाङ्घ्रिषु।
तत्रागतांस्ते ददृशुः सुहृत्सम्बन्धिनो नृपान् ॥ २१ ॥
मत्स्योशीनरकौशल्यविदर्भकुरुसृञ्जयान्।
काम्बोजकैकयान्मद्रान् कुन्तिगान्धारकेरलान् ॥ २२ ॥
अन्यांश्चैवात्मपक्षीयान्परांश्च शतशो नृपान्।
नन्दादीन्सुहृदो गोपान्गोपीश्चोत्कण्ठिताश्चिरम् ॥ २३ ॥
अन्योन्यसन्दर्शनहर्षरंहसा प्रोत्फुल्लहृद्वक्त्रसरोरुहश्रियः।
आश्लिष्य गाढं नयनैः स्रवज्जला-
हृष्यत्त्वचोरुद्धगिरो ययुर्मुदम् ॥ २४ ॥
स्त्रियश्च संवीक्ष्य मिथोतिसौहृदा—
स्मितामलापाङ्गदृशोऽभिरेभिरे।
स्तनैः स्तनान्कुङ्कुमपङ्करूषितान्निहत्य दोर्भ्यां प्रणयाश्रुलोचनाः २५
ततोभिवाद्य ते वृद्धान्यवीयैरभिवादिताः।
स्वागतं कुशलं पृष्ट्वा चक्रुः कृष्णकथामिथः ॥ २६ ॥
पृथा भ्रातॄन्स्वसुर्वीक्ष्य तत्पुत्रान्पितरावपि।
भ्रातृपत्नीर्मुकुन्दञ्च जहौ सङ्कथया शुचः ॥ २७ ॥

कुन्त्युवाच ॥

आर्य भ्रातरहं मन्ये आत्मानमकृताशिषम् ॥
यद्वा आपत्सु मद्वार्तां नानुस्मरथ सत्तमाः ॥ २८ ॥
सुहृदो ज्ञातयः पुत्रा भ्रातरः पितरावपि।
नानुस्मरन्ति स्वजनं यस्य दैवमदक्षिणम् ॥ २९ ॥

वासुदेव उवाच ॥

अम्ब! मास्मानसूयेथा देवकीडनकान्नरान्।
ईशस्य हि वशे लोकः कुरुते कार्यतेथवा ॥ ३० ॥
कंसप्रतापिताः सर्वे वयं याता दिशो दश।
एतर्ह्येव पुनः स्थानं दैवेनासादिताः स्वसः ॥ ३१ ॥

श्रीशुक उवाच।

वसुदेवोग्रसेनाद्यैर्यदुभिः सेविता नृपाः।
आसन्नच्युतसन्दर्शपरमानन्दनिर्भराः ॥ ३२ ॥
भीष्मो द्रोणोऽम्बिकापुत्रो गान्धारी ससुता तथा।
सदाराः पाण्डवाः कुन्ती सञ्जयो विदुरः कृपः ॥ ३३ ॥
कुन्तिभोजो विराटश्च भीष्मको नग्नजिन्महान्।
पुरुजिद्द्रुपदः शैब्यो धृष्टकेतुश्च काशिराट् ॥ ३४ ॥
दमघोषो विशालाक्षो मैथिलो मद्रकैकयाः।
युधामन्युः सुशर्मा च ससुता बाह्लिकादयः ॥ ३५ ॥
राजानोऽन्ये च राजेन्द्र युधिष्ठिरपुरोगमाः।
श्रीनिकेतं वपुः शौरेः सस्त्रीका वीक्ष्य विस्मिताः ॥ ३६ ॥
अथ ते कृष्णरामाभ्यां सम्यक्प्राप्तसमर्हणाः।
प्रशशंसुर्मुदा युक्तास्तुष्टाः कृष्णपरिग्रहान् ॥ ३७ ॥
अहो भोजपते यूयं जन्मभाजो नृणामिह।
यत्पश्यथासकृत्कृष्णं दुर्दर्शमपि योगिनाम् ॥ ३८ ॥
यन्निस्सृतं वेदमयं पुनाति—
पादावनेजनपयस्तु वचश्च शास्त्रम्।
भूः कालभर्जितभगापि यदङ्घ्रिपद्म—
स्पर्शोत्थशक्तिरभिवर्षति नोऽखिलार्थान् ॥ ३९ ॥
तद्दर्शनस्पर्शनानुपथप्रजल्प—
शय्यासनाशनसयौवनपिण्डबन्धः।
येषां गृहे निरयवर्त्मनिवर्ततांश्च-
स्वर्गापवर्गविरमः स्वयमास विष्णुः ॥ ४० ॥
नन्दस्तत्र यदून्प्राप्तान् श्रुत्वा कृष्णपुरोगमान्।
तत्रागमद्वृतो गोपैस्त्वरसा तद्दिदृक्षया ॥ ४१ ॥

विजयध्वजतीर्थीयपाठः ।

तं दृष्ट्वा वृष्णयो हृष्टास्तन्वः प्राणमिवोत्थिताः ।
परिषस्वजिरे गाढं चिरदर्शनकातराः ॥ ४२ ॥
वसुदेवः परिष्वज्य सम्प्रीतः प्रेमविह्वलः ।
स्मरन् कंसकृतान् क्लेशान् पुत्रन्यासञ्च गोकुले ॥ ४३ ॥
कृष्णरामौ परिष्वज्य पितरावभिवाद्य च ।
नकिञ्च नोचतुः प्रेम्णा साश्रुकण्ठौ कुरूद्वह ॥ ४४ ॥
तावुत्सङ्गं समारोप्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ।
यशोदा च महाभागा सुतौ विजहतुः शुचः ॥ ४५ ॥
रोहिणी देवकी चैव परिष्वज्य व्रजेश्वरीम् ।
स्मरन्त्यौ तत्कृतां मैत्रीं बाष्पकण्ठ्यौ समूचतुः ॥ ४६ ॥
को विस्मरेत वां मैत्रीमनुवृत्तां व्रजेश्वरि ।
अथवाप्यैन्द्रमैश्वर्यं यस्या नेह प्रतिक्रिया ॥ ४७ ॥
एतावदृष्टपितरौ युवयोः स्म पित्रोः—
सम्प्रीणनाभ्युदयपोषणपालनानि ।
प्राप्योषतुर्भवति पक्ष्महयद्वदक्ष्णो-,
र्न्यस्तावकुत्रच भयौ न सतां परस्तात् ॥ ४८ ॥
गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य चिरादभीष्टं-
यत्प्रेक्षणे दृशिषु पक्ष्मकृतं शपन्ति ।
दृग्भिर्हृदीकृतमलं परिरभ्य सद्य-
स्तद्भावमापुरपि नित्ययुजां दुरापम् ॥ ४९ ॥
भगवांस्तास्तथाभूता विविक्त उपसङ्गताः ।
आश्लिष्यानामयं पृष्ट्वा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ५० ॥
अपिस्मरथ नः सख्यः स्वानामर्थचिकीर्षवः ।
गतांश्चिरायितानन्यासङ्गात्कृपणचेतसः ॥ ५१ ॥
अवबुद्ध्य यथास्मासु इदमेव विशङ्कये ।
नूनं भूतानि भगवान्युनक्ति वियुनक्ति च ॥ ५२ ॥
वायुर्यथा घनानीकं तृणतूलरजांसि च
संयोज्य क्षिपते भूयास्तथा भूतानि भूतकृत् ॥ ५३ ॥
मयि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वाय कल्पते ।
दिष्ट्यासीन्मयि सुस्नेहो भवतीनां मुदावहः ॥ ५४ ॥
अहं हि सर्वभूतानामादिरन्तोन्तरं बहिः ।
भौतिकानां यथा खंवार्भूर्वायुर्ज्योतिरङ्गनाः ॥ ५५ ॥
एवमेतानि भूतानि भूतेष्वात्मात्मना ततः ।
उभयं मय्यथ परे पश्यथाततमक्षरे ॥ ५६ ॥
श्रीशुक उवाच ।
अध्यात्मशिक्षया गोप्य एवं कृष्णेन शिक्षिताः ।
तदनुस्मरणध्वस्तजीवकोशास्तमध्यगुः ॥ ५७ ॥
नताः स्म ते नाथ पदारविन्द-
योगेश्वरैर्हृदि विचिन्त्यमगाधबोधैः ।
संसारकूपपतितोत्तरणावलम्बं
गेहञ्जुषामपि मनस्युदियात्सदा नः ॥ ५८ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे सप्तति—
तमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

पदरत्नावली ।

तीर्थयात्रायां बहुविधं पुण्यं निमित्तं कालं ततोऽपि विशिष्टं तत्र स्नानात्सत्पात्रत्यागात्सन्दर्शनात्पुण्यवतां पुण्यराशेरितरेषामघ्वघक्षयाच्छुद्धान्तःकरणत्वेन निर्मला कृष्णविषया भक्तिः मुक्तावानन्दविशेषं मुक्तिञ्च ददातीति कृत्वा लौकिकाचारं विडम्बयतः कृष्णस्य तीर्थयात्रादिलक्षणं चरितं कथयत्यस्मिन्नध्याये तत्रादौ तीर्थयात्रायां निमित्तमाह–अथेति, कल्पक्षय इत्यनेन सर्वग्रासं लक्षयति ॥१॥

पुरस्तादुपरागादितिशेषः । स्यमन्तपञ्चकं कुरुक्षेत्रं स्यमन्तानां ह्रदानां पञ्चकं यस्मिंस्तत्तथा ॥ २ ॥

एतदेव स्पष्टयति—निःक्षत्रियामिति । नषिद्धाः क्षत्रिया यस्यां सा तथा तां यत्र देशे यत्पञ्चमहाह्रदाश्चक्रे तत्स्यमन्तपञ्चकम् ॥ ३ ॥

कर्मणा हत्यानिमित्तपापोत्पन्नेन अस्पृष्टोपि लोकसंग्रहायेति विकर्मणेति केचित्पठन्ति ॥ ४ ॥

भारतीः भारतखण्डले विद्यमानाः ॥ ५ ॥
वारकान्ताः गणिकास्तदारूढकरेणुभिः ॥ ६–८ ॥
तरलानां तरङ्गाणां प्रभावत्प्रभा येषां ते तथा अतिधवलप्रभा इत्यर्थः । तैर्विद्याधरद्युतिभिः ॥९—१२॥

कम्बलाजिनवस्त्राणां वितानैरितिशेषः ॥१३॥
अनेक इति पदच्छेदः बहव इत्यर्थः । निन्दिताश्चतुर्वर्णेभ्यः पृथक् कृताः ॥१४॥

शंसितव्रताः निर्मलव्रताः स्नातकाः दण्डसोदककमण्डलुधराः गृहमेधिनः पञ्चयज्ञाधिकारिणः ॥ १५ ॥
कुब्जाः वक्राङ्गाः वामना ह्रस्वावयवाः पण्डकाः क्लीबाः व्यङ्गाः हस्ताद्यवयवहीनाः किं साध्यमिति तत्राह कर्मेति ॥ १६ ॥
कटकं वलयः ॥ १७—१८ ॥

वासांसि स्रजश्च रुक्ममालाः स्वर्णमालाः आसां सन्तीति वासस्स्रग्रुक्ममालिन्यः ताः ॥ १९—२०—२१—२२—२३—२४ ॥

सचापलाश्चाञ्चल्येन सहिताः अपाङ्गदृशः कटाक्षवीक्षणानि-यासां तास्तथा अभिरेभिरे आलिङ्गनं चक्रुः ॥२५–२७॥

केयं कथेति तत्राह—आर्येति । आर्यभ्रातर्ज्येष्ठभ्रातः वसुदेवः अकृताशिषम् अक्षीर्णपुण्यम् अस्मदापत्सु मद्वार्तां नानुसरथेति यत्तस्मादिति शेषः ॥२८॥

तत्र किङ्कारणमिति तत्राह–यस्येति अदाक्षिण्यं विपरीतवृत्ति २९॥
देवक्रीडनकान् देवस्येश्वरस्य क्रीडोपकरणभूतान् ईशस्य वशे स्थितो लोकः कर्माणि कुरुते सङ्गेन कार्यते वा "कार्यते ह्यवशः" इति स्मृतेः ॥३०॥

कंसेन प्रतापिताः सन्तापं प्रापिताः एतर्हि इदानीं स्वसः हे भगिनि ॥३१—३६॥

कृष्णपरिग्रहान् कृष्णाशयान् ॥३७—३८॥

तुशब्दोऽवधारणार्थः चशब्दः समाहारार्थः यस्य कृष्णस्य वदनान्निस्सृतं वचः वागात्मकं शास्त्रं ब्रह्मसूत्रादिलक्षणम् इदं जगत् पुनात्येव यस्य पादावनेजनपयश्च पुनाति कालाग्निना भर्जित-

विजयध्वजतीर्थीयपाठः ।

भगा निर्दग्धवीर्या भूः यस्याङ्घ्रिपद्मस्पर्शेन इद्धा समृद्धा शक्तिर्यस्याः सा तथा साऽस्मदर्थे ऽखिलार्थानभिवर्षति तं कृष्णमसकृत्पश्यथेति यस्मात्तस्माज्जन्मभाज इतिगतेनान्वयः ॥ ३९ ॥

इतोपि यूयञ्जन्मभाज इत्याशयेनाह—तद्दर्शनेति । निरयवर्त्मनि इष्टप्रददैवविरहितमार्गे अत एव दुःखविषये गृहे वर्तता वर्तमानानां स्वर्गापवर्गविरमः दुःखासम्भिन्नप्रदेशः स्वर्गः कर्मसाध्यप्रदेशः अपवर्गो मोक्षः तयोर्विरामो यस्मात्स तथा मुक्तेरेव दातेत्यर्थः। "अपवर्गः क्रियासाध्ये फलाप्तौ त्यागमोक्षयोः" इति यद्वा विशेषेण रमणं यस्मात्स तथा "ज्ञानादेव स्वर्गो ज्ञानादेवापवर्गः" इति श्रुतेः । किमुत सन्न्यासिनामिति चशब्दः एवम्विधो विष्णुः स्वयमंशावेशमन्तरेण येषां युष्माकं गृहे आसते यूयं तस्य हरेर्दर्शनं च स्पर्शनञ्च अनुपथश्चानुगमनञ्च प्रजल्पश्च शय्या च आसनञ्च अशनञ्च तानि इमानि यस्य स यौवनस्य पिण्डस्य देहस्य सन्ति स तथा तस्य पिण्डस्य बन्धः दृढालिङ्गनं येषां ते तथा तस्माज्जन्मसाफल्यं युष्माकमितिशेषः ॥ ४०—४३ ॥

कृष्णरामयोर्जनमोहनविडम्बं कथयति-कृष्णरामाविति ॥४४-४५॥

व्रजेश्वरीं यशोदां समूचतुः सम्भाषणं चक्रतुः ॥ ४६ ॥

यस्याः मैत्र्याः वां युववोः ॥ ४७ ॥

एतौ कृष्णरामौ युवयोः पित्रोः समीपे न्यस्तौ युवयोः सम्प्रीणनादीनि प्राप्य ऊषतुः सम्प्रीणनं सम्प्रीतिः अभ्युदयो जातकायभिवृद्धिकर्म रसायनादिपुष्टिकरणं पोषणं कीदृशौ अदृष्टपितरौ पितृशब्दास्पदास्तद्दर्शनमप्राप्तौ सतां परस्तात्सज्जनेभ्योन्यत्राकुतश्चन भयौ कुत्रचित् भयमुक्तौ न भवतः कुत्रचेत्युक्तं सङ्क्षिपति नकारेण सत्सु भयमुक्तावित्यर्थः ! ब्राह्मणादिसज्जनवधाद्बिभ्यतौ यद्वा बाल्ये विडम्बनार्थं सज्जनमन्तरेण दुष्टेभ्यो नाकुत्रच भयौ न बिभ्यतावित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह— पक्ष्मेति । यद्वद्यथा समीपन्यस्तत्वात्पक्ष्मेत्येकवचनं द्विवचनार्थे पक्ष्मणी अक्ष्णोः नेत्रयोः कुतश्चिद्भयनिवारके तथा युवामिति शेषः ॥ ४८ ॥

गोप्यश्चिरकालादृष्टं कृष्णमुपलभ्य दृष्ट्वा सद्यः दृग्भिः हृदि कृतम् अलं परिरभ्य तद्भावं तस्मिन्योग्यां भक्तिमापुरित्यन्वयः कीदृशं नित्ययुजां नित्यमनोयोगिनामपि दुरापं दुरापमित्यनेन भक्तेरेव प्राधान्यं सूचयति या गोप्यः यत्प्रेक्षणे तादर्थ्ये सप्तमी प्रेक्षणार्थं दृष्टिषु नेत्रेषु पक्ष्मणां कृतं निमेषलक्षणं कर्म शपन्ति पक्ष्मकर्तारं विधिं चेत्यनेन भक्त्यतिशयो दर्शितः ४९—५०

स्वानां यदूनामर्थचिकीर्षवः अभीष्टं कर्तुकामाः अन्यासङ्गादन्यकार्यासक्तेश्चिरायितान् चिरादनागतान् कृपणेषु चेतो यासां तास्तथा ॥ ५१ ॥

यथा यथावदवबुध्यास्मास्विदमेव विशङ्क्य किन्तदिति तत्राह नूनमिति ॥ ५२ ॥

एतदेव विवृणोति-वायुरिति ॥ ५३ ॥

प्रेष्ठवियोगादस्माकम् अनुताप इति तत्राह-मयीति ॥५४॥

मम परिच्छिन्नत्वे मद्वियोगशङ्का तदैव नास्ति सर्वगतत्वादिति हिशब्दसूचितं हेतुं व्यनक्ति— अहं हीति । आदिः कारणम् अन्तः संहर्ता आद्यन्तकाले वर्तमानो वा ननूक्तशङ्कायाः कः परिहार इति तत्राह-अन्तरमिति । हे अङ्गनाः ! यथा खादिभूतानि भौतिकानां घटकविवक्षयैकवचनम् ॥५५॥

आत्मना परमात्मना तत इति खादीनि ततानि जीवस्तत इति योज्यं विध्यविध्यभावादौपचारिको व्यपदेश इति तत्राह— उभयमिति । यत् यदुक्तं शास्त्रीयमथ तस्मादुभयं जीवभूतशब्दवाच्यं तत्त्वं परे सर्वोत्तमे अक्षरे ब्रह्मणि मय्याततमिति पश्यथेत्यन्वयः । अनेनेदं श्रद्धेयमिति आयातमिति ज्ञायते ॥ ५६ ॥

स्त्रीणामयम् उपदेशो घटपृष्ठसलिलासेकवद्व्यर्थ इति तत्राह— अध्यात्मेति । देहमधिकृत्य वर्तमानानां परमात्मादितत्त्वानां शिक्षयोपदेशलक्षणया शिक्षिताः विद्योपादानं कारिताः तदनुसरणेन तस्य कृष्णस्य निरन्तरोपासनया जातज्ञानाग्निना ध्वस्तो दग्धः जीवकोशः लिङ्गशरीराभिमानो यासां तास्तथा तं कृष्णमध्यगुः तं ज्ञातवत्यः ॥ ५७ ॥

ज्ञातकृष्णतत्त्वा इदं जगुरित्याह—नताः स्मेति । " अस भुवि" इत्यस्याशिषि प्रयोगः नताः नताभवामेति प्रार्थयामहे जन्मान्तरेपि त्वत्पादाब्जनमनमाशास्मह इत्यर्थः । ननु किमस्य माहात्म्यं येन तन्नमनमर्थनीयमिति तत्राह— योगेश्वरैरिति यत्याश्रमिवत् ज्ञानदुर्बला नेत्याह—अगाधेति । किमर्थं विचिन्त्यमिति हेतुगर्भविशेषणमाह-संसारेति-संसारकूपपतितानाम् अस्मादुत्तरणावलम्बम् ऊर्ध्वगमनलक्षणाधिश्रेणिहस्ताधारं किञ्च गेहञ्जुषां गेहाख्यदेहपोषणनिरतानामपि नो मनसि सदोदियान्निरन्तरमुदेतु त्वत्स्वरूपमिति शेषः ॥ ५८ ॥

इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे पदरत्नावल्यां टीकायां सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

अधिकपाठे ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

तथानुगृह्य भगवान् गोपीनां स गुरुर्गतिः ।
युधिष्ठिरमथापृच्छत्सर्वांश्च सुहृदोऽव्ययम् ॥ १ ॥
त एवं लोकनाथेन परिपृच्छय सुसत्कृताः ।
प्रत्यूचुर्हृष्टमनसस्तत्पादेक्षाहतांहसः ॥ २ ॥

कुतोऽशिवस्त्वच्चरणाम्बुजासवं—
महन्मनस्तोमुखानिस्सृतं क्वचित् ।
पिबन्ति ये कर्णपुटैरलं प्रभो—
देहम्भृतस्तत्कृतमुच्छ्वसन्ति हि ॥ ३ ॥
तं त्वात्मधामाविबुधात्मगतिं त्र्यवस्थ—
मानन्दसम्प्लवमखण्डविकुण्ठबोधम् ।
कालोपसृष्टनिगमावपनात्तयोग—
मायाकृतिं परमहंसगतिं नताः स्मः ॥४॥
इत्युत्तमश्लोकशिखामणिं जने—
ष्वभिष्टुवत्स्वच्युतकौरवस्त्रियः ।
समेत्य गोविन्दकथा मिथोऽगृणन्—
त्रिलोकगीतां शृणु वर्णयामि ते ॥ ५ ॥

विजयध्वजतीर्थीयपाठः ।

द्रौपद्युवाच ।

हे वैदर्भ्यच्युतो भद्रे हे जाम्बवति कौशले ।
हे सत्यभामे कालिन्दि शैब्ये रोहिणि लक्ष्मणे ॥ ६ ॥
हे कृष्णपत्न्य एतन्नो ब्रूत वो भगवान्स्वयम् ।
उपयेमे यथालोकमनुकुर्वन् स्वमायया ॥ ७ ॥

रुक्मिण्युवाच ॥

चैद्याय मार्ऽपयितुमुद्यतकार्मुकेषु-
राजस्वशेषभटशेखरिताङ्घ्रिरेणुः ।
निन्ये मृगेन्द्र इव भागमजाविसूथा—
त्तच्छ्रीनिकेतचरणाब्जसमर्चनाय ॥ ८ ॥

सत्यभामोच ।

यो मे सनाभिवधतप्तहृदा ततेन
लिप्ताभिशापमपमार्ष्टुमुपाजहार ।
जित्वर्क्षराजमथ रत्नमदात्स तेन-
नीतिच्छिदादिशत मां प्रभवेऽपि दत्ताम् ॥ ९ ॥

जाम्बवत्युवाच ।

आज्ञाय देहविकृतिन्निजनाथदैवं
सीतापतिं त्रिनवहान्यमुनाभियुध्य ।
ज्ञात्वावधीरणमुपाहरदर्हणं मां
पादौ प्रगृह्य मणिनाहममुष्य दासी ॥ १० ॥

कालिन्द्युवाच ।

तपश्चरन्तीमाज्ञाय स्वपादस्पर्शकाम्यया ।
सख्योपेत्याग्रहीत्पाणिं याहं तद्गृहमार्जनी ॥११॥

मित्रविन्दोवाच ॥

यो मां स्वयम्वरमुपेत्य विजित्य भूपान्
निन्ये श्वयूथमिव चात्मबलिं द्विपारिः ।
भ्रातृंश्च मेऽपकुरुतः स्वपुरंश्रियोगात्—
तस्यास्तु मेऽनुभवमङ्घ्र्यवनेजनाम्भः ॥१२॥

नीलोवाच ॥

सप्तोक्षणोऽतिवलवीर्यसुतीक्ष्णशृङ्गान्
पित्रा कृतान् क्षितिपवीर्यपरीक्षणाय ।
तान्वीरदुर्मदहनस्तरसा निगृह्य
क्रीडन्बबन्ध ह यथा शिशवोऽजतोकान् ॥ १३ ॥
य इत्थं वीर्यशुल्कां मां दासीभिश्चतुरङ्गिणीम् ।
पथि निर्जित्य राजन्यान्निन्ये तद्दास्यमस्तु मे ॥ १४ ॥

भद्रोवाच ॥

पिता मे मातुलेयाय स्वयमाहूय दत्तवान् ।
कृष्णे कृष्णाय तच्चित्तामक्षौहिण्या सखीजनैः ॥ १५ ॥
तस्य मे पादसंस्पर्शो भवेज्जन्मनि जन्मनि ।
कर्मभिर्भ्राम्यमाणाया येन तच्छ्रेय आत्मनः ॥ १६ ॥

लक्ष्मणोवाच ।

ममापि राज्यच्युतजन्मकर्म च
श्रुत्वा मुहुर्नारदगीतमास ह ।
चित्तं मुकुन्दे किल पद्महस्तया
वृतः स्वयं यस्तु विहाय लोकपान् ॥ १७ ॥

पदरत्नावली ।

श्रोत्रादीनां भक्त्यतिशयजननायाविस्मरणायातीताध्यायेषु उक्तं कृष्णविक्रमं सङ्क्षेपतोऽनुक्रामत्यस्मिन्नध्याये, तत्रादावुपोद्घातं रचयति-तथेति । यथोपदिष्टं ज्ञानं सुदृढं स्यात्तथा ज्ञानोपदेशेनानुगृह्य गतिः मुक्तिलक्षणानन्ददत्वेनेत्याशयः । अव्ययमनामयं कुशलामित्यर्थः ॥ १ ॥

तस्य हरेः पादेच्छया चरणनिरीक्षणेन हतांहसः निर्मूलपापाः ॥२॥

किंविधां कथामूचुरिति, तत्राह—कुत इति । ये जनाः कर्णपुटैः महन्मनस्तोमुखनिःसृतं महतां व्यासादीनां मनस्तः मनःपूर्वकं मुखकमलान्निःसृतं गलितं त्वच्चरणाम्बुजासवं तव पादकमलकथामृतं कचित्कस्मिंश्चित्प्रसङ्गेऽपि अलम्पिबन्ति अलम्बुद्धिराहित्येन सेवन्ते तेषामशिवः अशुभः पन्थाः कुतः स्यादित्यन्वयः । कीदृशोऽशिवमार्ग इति तत्राह—देहम्भृत इति । देहम्भृतः उदरम्भराः तत्कृतमशिवमार्गप्राप्तं व्यसनं प्रेक्ष्य उच्छ्वसन्ति दीर्घं श्वसन्ति द्वाये देहभृतः शरीरिणः कर्णपुटैः त्वच्चरणाम्बुजासवं पिबन्ति तत्तस्य तत्र कृतं चरितमुच्छ्वसन्ति लोके उपदिश्य विकासयन्ति विस्तारयन्ति तेषामशिवः कुत इति ॥ ३ ॥

ननु, नारायणचरणकमलामृतपायिनामभङ्गलं नास्तीत्यनेन अन्येषामस्तीत्यायातं, तत्र भवन्तः के ? इति तत्राह—तन्त्वेति । तन्त्वानताः स्म इत्यन्वयः।यस्य पादाब्जसुधापायिनाममङ्गलं नास्ति तम् अस्य देवदत्तवदन्याधीनत्वे किमेतन्नमनफलमित्यत्राहुः आत्मधाम आत्मैव धाम गृहलक्षणम् आश्रयो यस्य स तथा तं स्वाश्रयमित्यर्थः । स्वाश्रयत्वं चेतोपि महता देवाद्यन्यतमेन नियतेन किन्न स्या दित्यत्राहुः—विबुधेति विबुधानामात्मा गतिः स्वभावगमकं स्वामिनमाश्रयं वा स्वभावगमकत्वं कथमत्राहुः त्र्यवस्थमिति. तिस्रोऽवस्थाः जाग्रदाद्या यस्मात्स तथा तम् अनेन देवानां जाग्रल्लक्षणानिमिषस्वभावं दैत्यानां सुप्तिलक्षणाज्ञानस्वभावं मनुष्याणां स्वप्नलक्षणमिश्रज्ञानस्वभावं गमयतीति ज्ञातव्यं नन्ववस्थात्रयनियन्तृत्वे तत्कृतं श्रमलक्षणं दुःखमनिवारितमापतेद्देवदत्तवदत्राहुः—आनन्देति । आनन्दानां सम्प्लवो महौघो यस्मिन् स तथा तं पूर्णानन्दमित्यर्थः । नन्वनुभवलक्षणसाधनाभावात्पाषाणानामपि पूर्णानन्दः किं न स्यादत्राहुः, अखण्डेति. अखण्डः निरन्तरः अविकुण्ठः विमिश्रः बोधो यस्य स तथा तं स्वाभिन्ननिष्कल्मषज्ञानमित्यर्थः । नन्वेवम्विधस्य जननं किमर्थमत्राहुः कालेति । कालेन गुणेनोपसृष्ट उत्सन्ना निगमो वेदादिशास्त्रनिचयस्तस्यावपनाय पुनरभिव्यक्तिलक्षणाङ्कुरीकरणायात्ताऽङ्गीकृता योगमायाकृतिः स्वरूपभूतेच्छाया देहो येन स तथा तं "आकारो देह आकृतिः" इति यादवः । उक्तार्थसर्वस्वे किं प्रमाणमत्राहुः—परमेति । परमहंसानां वेदान्तैकनिष्ठानां सन्न्यासिनां

विजयध्वजतीर्थीयपाठः ।

गतिर्ज्ञानं यस्मिन् स तथा तं भगवत्स्वरूपविषयं परमहंसज्ञानं प्रमाणमितरेषामित्यर्थः ॥ ४ ॥

अच्युतस्य कौरवाणां च स्त्रियः समेत्य एकत्र मिलित्वा यां कथामगृणन् तां वर्णयामि त्वं शृणु ॥ ५ ॥

प्रश्नप्रतिवचनपूर्वकां शृण्विति न गानवदत्रेति विवेकायाह द्रौपदीति । हे षोडशसहस्रकृष्णपत्न्यः ! पृथङ्नामग्रहणं बाहुल्यान्न कृतं स्वेच्छया लोकमञ्जनमनुकुर्वन् अच्युतो भगवान् स्वयं वो युष्मान् यथा येन विधिना उपयेमे तं विधिमस्माकं ब्रूतेत्यन्वयः ॥ ६—७ ॥

राजसु जरासन्धादिषु मा माम् अशेषभटानामित्युपलक्षणं राज्ञां शेखरितः मूर्द्धसु शेखर इव अङ्घ्रिरेणुर्येन स तथा भागं तदर्थत्वेन कृतांशं न ग्राम्यभोगेच्छयेत्यत्राह-श्रीनिकेतेति । श्रीत्यनेन तद्भागं सूचयति अजानामवीनां यथा ॥ ८ ॥

सनाभेः सहोदरस्य प्रसेननाम्नो वधेन तत्सहृदा सन्तप्त हृदयेन सतेन तातेन पित्रा लिप्ताभिशापं कथितमिथ्यादोषम् अपमार्ष्टुम् परिहर्तुम् ऋक्षराजानं जाम्बवन्तं जित्वा रत्नमुपाजहार अथ तेन कृष्णेन भगवतानीतच्छिद्रप्राप्तभेदलणापराधः स मे पिता मां प्रभवे कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थाय आदिशत दत्तवान् रत्नञ्चादात् कीदृशीं मामन्यस्मै वाचा दत्तामपि यद्वा ऋक्षराजं जित्वा रत्नमाहरत् आहृत्य च तद्रत्नं मत्पित्रे अदात्तेन रत्नेन सह भगवतानीतच्छित्स पिता तस्मै प्रभवे आदिशतेत्यन्यत् क्षमम् ॥ ६ ॥

देहविकृतिं परिमाणतो वर्णतश्च विलक्षणदेहं कृष्णं प्रत्यक्षदृष्ट्या आज्ञाय सम्यक् ज्ञात्वा अनेन श्रीकृष्णेन त्रिनवाहानि सप्तविंशतिदिनान्यभियुध्य एनं कृष्णं निजनाथदैवं स्वकुलस्वामिदेवताभूतं सीतापतिं पुनर्ज्ञात्वा मे पिता जाम्बवान् अवधीरणम् अवज्ञानमर्हणम् अपराधपरिहारयोग्यं पूजासाधनं मां मणिना सह पादौ प्रगृह्योपाहरत् कृष्णायेति शेषः यद्वा अवधिरवधानं निश्चयज्ञानं यत्तस्येरणं येन सोवधीरणः दशरथपुत्रोवतीर्णोयमिति विशिष्टज्ञानजनक इत्यर्थः । तं पराजित इति वा पाठः अज्ञायेति च त्वममुष्याधुना कीदृशीत्यत्राह-अहमिति " अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गं न कारयेत्" इति वचनात् त्रिनवहानीति यह्नोश्वराकारगुणस्तैर्शास्यकल्पतो गुण इत्यनेन पूर्वपरस्थानयोः गुणादेशेन रूपं सिद्धं भवति ॥ १० ॥

याऽहमिदानीं तद्गृहमार्जनी तां मां स्वपादस्पर्शकाम्यया तपश्चरन्तीं विज्ञाय सख्यार्जुनेन सहोपेत्य मम पाणिमग्रहीत् या कृष्णदेवता मम पाणिमग्रहीत् अहं तद्गृहमार्जनीति वा यायदिति व्यत्ययेनान्वयो वा ॥ ११ ॥

यः कृष्णः द्विपारिः सिंहः श्वयूथं विजित्यात्मने कृतं बलिमुपहारमिव स्वयम्वरे भूपानुपेत्य विजित्य भ्रातॄन् अपकुरुतोऽपकुर्वतः सतः मां निन्ये स्वपुरञ्चागात् अनुभवं जन्मनि जन्मनि मम तस्य हरेरङ्घ्र्यवनेजमाम्भोस्त्वित्यन्वयः । अपकरणे हेतुः श्रिय इति सम्पदो हेतोः "श्रीः पद्मायां कान्तिसम्पद्धो"इति तस्या अंशं मामिति वा ॥ १२ ॥

[७६]

अत्यधिके बलवीर्ये सुतीक्ष्णानि शृङ्गाणि च येषां ते तथा तान् बलशक्तिवीर्यविक्रमदुर्मदान् घ्नन्तीति दुर्मदघ्नः अजतोकान् छागशिशून् ॥ १३ ॥

ततः किमकारीति तत्राह—यदिति ॥ दासीभिः सह मां निन्येति ॥ १४ ॥

हे कृष्णे द्रौपदि ॥ १५ ॥

येन पादस्पर्शेनात्मनो मे तच्छ्रेयः स्यात् सपादस्पर्शो भवेत् ॥ १६ ॥

हे राज्ञि द्रौपदि ! यस्तु लोकपानिन्द्रादीन्विहाय पद्महस्तया स्वयम्वृतः तस्मिन्मुकुन्दे मम चित्तमास्तेत्यन्वयः ॥ १७ ॥

(मू) ज्ञात्वा मम मतं साध्वि पिता दुहितृवत्सलः ।
बृहत्सेन इति ख्यातस्तत्रोपायमचीकरत् ॥ १८ ॥
यथा स्वयम्वरे राज्ञि मत्स्यः पार्थेच्छया कृतः ।
अयं तु बहिराच्छन्नो दृश्यते स जले परम् ॥१९॥
श्रुत्वैतत्सर्वतो भूपा आययुर्मत्पितुः पुरम् ।
सर्वास्त्रशस्त्रतत्त्वज्ञाः सोपाध्यायाः सहस्रशः ॥ २० ॥
पित्रा सम्पूजिताः सर्वे यथावीर्यं यथावयः ।
आददुः सशरं चापं वेद्धुं पार्षति मद्धियः ॥ २१ ॥
आदाय व्यसृजन् केचित्सज्जीकर्तुमनीश्वराः ।
आकोष्ट्यां ज्यां समाकृष्य पेतुरेके ऽमुना हताः ॥ २२ ॥
सज्जं कृत्वा ऽपरे वीराः प्राग्ज्योतिमगधेश्वरौ ।
भीमो दुर्योधनः कर्णो नाविन्दंस्तदवस्थितिम् ॥ २३ ॥
मत्स्याभासं जले दृष्ट्वा ज्ञात्वा च तदवस्थितिम् ।
पार्थो यत्तोसृजद्बाणान्नाच्छिनत्पस्पृशे परम् ॥ २४ ॥
राजन्येषु निवृत्तेषु भग्नमानेषु मानिषु ।
भगवान् धनुरादाय सज्यं कृत्वाऽथ लीलया ॥ २५ ॥
तस्मिन् सन्धाय विशिखं मत्स्यं वीक्ष्य सकृज्जले ।
छित्त्वेषुणाऽपातयत्तं सूर्ये चाभिजिति स्थिते ॥ २६ ॥
दिवि दुन्दुभयो नेदुर्जयशब्दोऽपतद्भुवि ।
देवाश्च कुसुमासारान् मुमुचुर्हर्षविह्वलाः ॥२७॥
तद्रङ्गमाविशमहं कलनूपुराभ्यां—
पद्भ्यां दिशो भ्रमयती चलपेशलाभ्याम् ।
वृत्ते पिधाय परिधाय च कौशिकाग्र्ये
सव्रीडहासवदना कबरीधृतस्रक् ॥ २८ ॥
उन्नीय वक्त्रमुरुकुण्डलकुन्तलत्विड्-
गण्डस्थलं शिशिरहासकटाक्षमोक्षम् ।
राज्ञो निरीक्ष्य परितः शनकैर्मुरारे-
रंसेऽनुरक्तहृदया विदधे स्वमालाम् ॥ २९ ॥
ततो मृदङ्गपटहा शङ्खभेर्यानकादयः ।
निनेदुर्नटनर्तक्यो ननृतुर्गायका जगुः ॥ ३० ॥
एवं वृते भगवति मायेशे नृपयूथपाः
न सेहिरे याज्ञसेनि ! स्पर्धिनो हृच्छयातुराः ॥ ३१ ॥
मां रथं स समारोप्य लसद्धयचतुष्टयम् ।
शार्ङ्गमुद्यम्य सन्नद्धस्तस्थावाजौ चतुर्भुजः ॥ ३२ ॥
दारुकश्चोदयामास काञ्चनोपस्करं रथम् ।
मिषतां द्विषतां राज्ञि वृकाणां मृगराडिव ॥ ३३ ॥

विजयध्वजतीर्थीयपाठः ।

ते त्ववसृजन्त राजन्या निषेद्धुं पथि केचन ।
संयत्ता उद्धृतेष्वासा ग्रामसिंहा यथा हरिम् ॥ ३४ ॥
ते शार्ङ्गच्युतबाणौघैर्लूनबाह्वङ्घ्रिकन्धराः ।
निपेतुः प्रधने केचिदेके सन्त्यज्य दुद्रुवुः ॥ ३५ ॥
ततः पुरीं पतिजयभूत्यलङ्कृतां
रविच्छदध्वजपटचित्रतोरणाम् ।
कुशस्थलीं दिवि भुवि चाभिसंस्तुतां तदा
समाविशत्तरणिरिव स्वकेतनम् ॥ ३६ ॥
पिता मे पूजयामास सुहृत्सम्बन्धिबान्धवान् ।
महार्हवासोलङ्कारैः शय्यासनपरिच्छदैः ॥ ३७ ॥
दासीभिः सर्वसम्पद्भिर्भटेभरथवाजिभिः ।
आयुधानि महार्हाणि ददौ पूर्णस्य भक्तितः ॥ ३८ ॥
आत्मारामस्य तस्येमा वयं वै गृहदासिकाः ।
सर्वसङ्गनिवृत्त्याद्धा तपसा च बभूविम ॥ ३९ ॥
महिष्य ऊचुः ।
भौमं निहत्य सगणं युधि तेन रुद्धा
ज्ञात्वाऽथ नः क्षितिजये हृतराजकन्याः ।
निर्मथ्य संसृतिविमोक्षमपि स्मरन्तीः
पादाम्बुजं परिनिनाय य आप्तकामः ॥ ४० ॥
न वयं साध्वि साम्राज्यं स्वाराज्यं भौज्यमप्युत ।
वैराज्यं पारमेष्ठ्यं वा आनन्त्यं वा हरेः पदम् ॥ ४१ ॥
कामयामह एतस्य श्रीमत्पादरजः श्रियः ।
कुचकुङ्कुमगन्धाढ्यं मूर्ध्ना वोढुं गदाभृतः ॥ ४२ ॥
व्रजस्त्रियो यद्वाञ्छन्ति पुलिन्द्यस्तृणवीरुधः ।
गावश्चारयतो गोपैः पादस्पर्शं महात्मनः ॥ ४३ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

पदरत्नावली ।

द्रौपदीस्वयम्वरे द्रौपद्याः पार्थवरेच्छया मत्स्यः कृतो यथा तथा मे पिता तत्रोपायमचीकरत् इदमुपायमतो विशिनष्टि अयन्त्विति तुशब्देनान्याशक्यं दर्शयति अयं मत्स्यः दीर्घस्तूणशिखरे ऽवलंबितोबहिराच्छन्नः व्यवहितसर्वाङ्गः अदर्शनाद्वेधोऽसुकर इति तत्राह दृश्यत इति स मत्स्यः परं केवलं जले दृश्यते वेणुनालं निर्गतच्छायया जले प्रतिबिम्बितत्वेन चक्षुर्विषय इत्यर्थः। तदनेनाधोमुखेन जले च्छायामवलोक्य वेद्धव्य इति पार्थकृतलक्ष्यवेधादाधिकासुकरमिति ज्ञायते ॥ १८-१९ ॥
उपाध्याया आचार्याः पुरोहिता वा ॥ २० ॥
हे पार्षति ! सिद्धे कार्ये भोगार्थे मयि धियो येषां ते मद्धियः ॥ २१ ॥
व्यसृजन् मुक्तवन्तः आकोट्यां धनुरग्रपर्यन्तम् ॥ २२ ॥
तस्य मत्स्यस्य स्वरूपावस्थितिं नाविन्दन् ज्ञातवन्तः ॥ २३ ॥
मत्स्याभासं मत्स्याकारं यत्तोऽश्रयेन बाणानसृजत् नाच्छिनच्च तर्हि किं कृतमत्राह परस्पृश इति ॥ २४-२५ ॥
अभिजिति दिनमध्यमुहूर्ते सति ॥ २६ ॥
भुवि जयशब्दोऽपतत् व्याप्तोऽभूत् ॥ २७ ॥

दिश इति लक्षणया दिक्षु स्थितान् नृपान् भ्रमयती कामविकारसूचकनानाचेष्टाकुलान् कारयन्ती तद्वङ्गं तत्स्वयम्वरस्थलं चलेन पादविक्षेपेण पेशलाभ्यां सुन्दराभ्यां वृत्ते स्वरूपे स्वेतरवस्तुभ्यो व्यावृत्तरूपे कौशिकाग्र्ये कृमिकोशोत्थतन्तुकृतवस्त्रश्रेष्ठे यद्वा वृत्ते जघने परिधाय वृत्ते पीने स्तनद्वये पिधाय वा कबर्यां धृता स्रक् माला यस्याः सा तथा ॥ २८ ॥
शिशिरवत् तुषारवद्धवलो हासः स्निग्धो वा ॥ २९-३० ॥
हे याज्ञसेनि द्रौपदि ! ॥ ३१ ॥
ईशः शिवो नेत्याह चतुर्भुज इति ॥ ३२-३३ ॥
ग्रामसिंहाः सारमेयाः हरिं सिंहम् ॥ ३४ ॥
लूनाः छिन्नाः बाहवश्चाङ्घ्रयश्च कन्धराश्च येषां ते तथा प्रधने युद्धे ॥ ३५ ॥
पत्युः स्वामिनः कृष्णस्य जयभूत्या जयश्रिया अलङ्कृतां यथा जयलक्ष्मीरुत्कृष्टा तथाऽलङ्कृतां वा रविच्छदध्वजपटाश्च चित्रतोरणाश्च यस्यां सा तथा तां रविं छादयन्तीति रविच्छदाः आतपप्रतिष्टम्भकाः चित्रा नानावर्णास्तोरणाः स्वकेतनम् आत्मीयोदयशिखरिशिखरम् ॥ ३६—३७ ॥
पूर्णस्य अन्यपालकरहितस्य ॥ ३८ ॥
दासीत्वञ्च तप आदिपुण्यनिचयेन प्राप्तमिति ज्ञापनायोक्तं सर्वेति अद्धा यथार्थभूतया "अद्धा प्रत्यक्षसत्ययोः" इति ॥ ३९ ॥
षोडशसहस्रस्त्रियः स्वविवाहप्रकारं कथयन्ति—भौममिति । यः कृष्णः क्षितिजये भूमण्डलविजये राज्ञो निर्मथ्य हृतराजकन्याः ज्ञात्वा सगणं भौमन्निहत्य तेन नरकेण रुद्धाः निरोधलक्षणसंसृतेर्मोक्षं स्मरन्तीर्नोऽस्मान् पादाम्बुजं परिनिनाय समीपं प्रापयामास पादाम्बुजं सेवयितुमूढवान्वा न कामुकबुद्ध्या कुतः ? आप्तकामः ॥ ४० ॥

वयमपि भगवत्पादरजस्सेवामन्तरेण नान्यदैश्वर्यपदमाशास्महे इत्याहुः—न वयमिति । साम्राज्यमुत्तरदेशराज्यं स्वाराज्यं पूर्वदेशराज्यं भौज्यं दक्षिणदेशराज्यं वैराज्यं पश्चिमदेशराज्यं पारमेष्ठ्यं चक्रवर्तिपदम् आनन्त्यं सर्वदेशाधिपत्यं वा हरेः पदम् इन्द्रपदं वा साम्राज्यं चक्रवर्तिपदं स्वाराज्यं स्वर्गराज्यं भौज्यमन्तरिक्षराज्यं वैराज्यं पातालराज्यम् अणिमादिराज्यं वा पारमेष्ठ्यं ब्रह्मपदम् आनन्त्यं मोक्षं वा न कामयामहे किन्तु गदाभृतो हरेः पदं कामयामहे ॥ ४१ ॥

किमर्थमत्राह—एतस्येति । एतस्य गदाभृतः श्रीमत्पादरजः मूर्ध्नि वोढुं कीदृशं श्रियो लक्ष्म्याः कुचलिप्तकुङ्कुमरजोगन्धाढ्यम् ॥ ४२ ॥

व्रजस्त्रियः यत्पादरजो वाञ्छन्ति न केवलं व्रजस्त्रिय एव वाञ्छन्ति पुलिन्द्यादयोपीत्याहुः-पुलिन्द्य इति । गावः गाः ॥ ४३ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

अधिकपाठे सप्तमः ॥ ७ ॥

विजयध्वजतीर्थीयपाठः।

श्रीशुक उवाच।

श्रुत्वा पृथा सुबलपुत्र्यथ याज्ञसेनी-
माधव्य इत्थमनुयाः परमप्रतीताः।
कृष्णेऽखिलात्मनि हरौ प्रणयानुबन्धं
सर्वा विसिस्म्युरलमश्रुकलाकुलाक्ष्यः॥ १ ॥
इति सम्भाष्यमाणासु स्त्रीभिःस्त्रीषु नृभिर्नृषु।
आययुर्मुनयस्तत्र कृष्णरामदिदृक्षया॥ २ ॥
द्वैपायनो नारदश्च च्यवनो देवलोऽसितः।
विश्वामित्रः शतानन्दो भारद्वाजोऽथ गौतमः॥ ३ ॥
रामः सशिष्यो भगवान् वसिष्ठो गालवो भृगुः।
पुलस्त्यः कश्यपोऽत्रिश्च मार्कण्डेयो बृहस्पतिः॥ ४ ॥
द्वितस्त्रितश्चैकतश्च ब्रह्मपुत्रस्तथाङ्गिराः।
अगस्त्यो याज्ञवल्क्यश्च वामदेवादयोऽपरे॥ ५ ॥
तान् दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रागासीना नृपादयः।
पाण्डवाः कृष्णरामौ च प्रणेमुर्लोकवन्दितान्॥ ६ ॥
तानानर्चुर्यथा सर्वे सहरामोऽच्युतोऽर्चयत्।
स्वागतासनपाद्यार्घ्यमाल्यधूपानुलेपनैः॥ ७ ॥
उवाच सुखमासीनान् भगवान् धर्मगुप्तनुः।
सदसस्तस्य महतो यतवाचोऽनुशृण्वतः॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच।

अहो वयं जन्मभृतो लब्धं कार्त्स्न्येन तत्फलम्।
देवानामपि दुष्प्रापं यद्योगेश्वरदर्शनम्॥ ९ ॥
किं स्वल्पतपसां नृणामर्चायां देवचक्षुषाम्।
दर्शनस्पर्शनप्रश्नप्रह्वपादार्चनादिकम्॥ १० ॥
न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः।
ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः॥ ११ ॥
नाग्निर्न सूर्यो न च चन्द्रतारकं न भूर्जलं खं श्वसनोऽथ वाङ्मनः।
उपासिता भेदकृतो हरन्त्यघं विपश्चितो घ्नन्ति मुहूर्तसेवया॥१२॥
यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके—
स्वधीः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः
यत्तीर्थबुद्धिश्च जलेन कर्हिचि-
ज्जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोखरः॥ १३ ॥

श्रीशुक उवाच।

निशम्येत्थं भगवतः कृष्णस्याकुण्ठमेधसः।
वचो दुरन्वयं विप्रास्तूष्णीमासन् भ्रमद्धियः॥ १४ ॥
चिरं विमृश्य मुनय ईश्वरस्येशितव्यताम्।
जनसङ्ग्रह इत्यूचुः स्मयन्तस्तं जगद्गुरुम्॥ १५ ॥

ऋषय ऊचुः।

यन्मायया तत्त्वविदुत्तमा वयं विमोहिता विश्वसृजामधीश्वरम्।
यदीशितव्यायति गूढ ईहया अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितम्॥१६॥
अनीह एनद्बहुधैक आत्मना-
सृजत्यवत्यत्ति न बध्यते यथा।
भौमैर्हि भूमिर्बहुनामरूपिणी-
अहो विभूम्नश्चरितं विडम्बनम्॥ १७ ॥
अथापि काले स्वजनाभिगुप्त्यै-
बिभर्षि सत्त्वं खलनिग्रहाय।
स्वलीलया वेदपथं सनातनं-
वर्णाश्रमात्मा पुरुषः परो भवान्॥ १८ ॥
ब्रह्म ते हृदयं शुक्लं तपःस्वाध्यायसंयमैः।
यत्रोपलब्धं सुव्यक्तमव्यक्तं च ततःपरम्॥ १९ ॥
तस्माद्ब्रह्मकुलं ब्रह्मन्! शास्त्रयोनेस्त्वात्मनः।
सभाजयसि सद्धाम तद्ब्रह्मण्यगुणो भवान्॥ २० ॥
अद्य नो जन्मसाफल्यं विद्यायास्तपसो दृशः।
त्वया सङ्गम्य सङ्गत्या यत्त्वं नः श्रेयसां परः॥ २१ ॥
नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाकुण्ठमेधसे।
स्वयोगमाययाच्छन्नमहिम्ने परमात्मने॥ २२ ॥
न यं विन्दन्त्यमी भूपा एकारामाश्च वृष्णयः।
मायाजवनिकाच्छन्नमात्मानं कालमीश्वरम्॥ २३ ॥
तस्याद्य ते ददृशिमाङ्घ्रिमघौघमर्ष-
तीर्थास्पदं हृदि धृतं सुविपक्वयोगैः।
उत्सिक्तभक्त्युपहताशयजीवकोशा-
आपुर्भवद्गतिमथानुगृहाण भक्तान्॥ २४ ॥

श्रीशुक उवाच।

इत्यनुज्ञाप्य दाशार्हं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरम्।
राजर्षिवर्यांस्तान् गन्तुं मुनयो दधिरे मनः॥ २५ ॥
तद्वीक्ष्य तानुपव्रज्य वसुदेवो महायशाः।
प्रणम्य चोपसङ्गृह्य बभाषेदं सुयन्त्रितः॥ २६ ॥

वसुदेव उवाच।

नमो वः सर्वदेवेभ्यो ऋषयः श्रोतुमर्हथ।
कर्मणा कर्मनिर्हारो यथा स्यान्नस्तदुच्यताम्॥ २७ ॥

नारद उवाच।

नातिचित्रमिदं विप्रा वसुदेवो बुभुत्सया।
कृष्णं मत्वाऽर्भकं यन्नः पृच्छति श्रेय आत्मनः॥ २८ ॥
सन्निकर्षो हि मर्त्यानामनादरणकारणम्।
गाङ्गं हित्वा यथान्योऽम्भस्तत्रत्यो याति शुद्धये॥ २९ ॥
यस्यानुभूतिः कालेन लयोत्पत्त्यादिनास्य वै।
स्वतोऽन्यस्माच्च गुणतो न कुतश्चन रिष्यति॥ ३० ॥
तं क्लेशकर्मपरिपाकगुणप्रवाहै-
रव्याहतानुभवमीश्वरमद्वितीयम्।
प्राणादिभिः स्वविषयैरुपगूढमज्ञो-
मेनेससूर्यमिव मेघहिमोपरागैः॥ ३१ ॥
अथोचुर्मुनयो राजन्नाभाष्यानकदुन्दुभिम्।
सर्वेषां शृण्वतां राज्ञां तथैवाच्युतरामयोः॥ ३२ ॥
कर्मणा कर्मनिर्हार एष साधुनिरूपितः।
यच्छ्रद्धया यजेद्विष्णुं सर्वयज्ञेश्वरं मखैः॥३३॥
चित्तस्योपशमो यो वै कविभिः शास्त्रचक्षुषा।
दर्शितः सुगमो योगो धर्मश्चात्ममुदावहः॥ ३४ ॥

विजयध्वजीयतीर्थीयपाठः ।

अयं स्वस्त्ययनः पन्था द्विजातेर्गृहमेधिनः ।
यच्छ्रद्धयाप्तवित्तेन शुक्लेनेज्येत पूरुषम् ।
वित्तैषणां यज्ञदानैर्गृहैर्दारसुतैषणाम् ॥ ३५ ॥
आत्मलोकैषणामेवं कालेन विसृजेद्बुधः ।
ग्रामे त्यक्तैषणाः सर्वे ययुर्धीरास्तपोवनम् ॥३६॥
ऋणैस्त्रिभिर्द्विजो जातो देवर्षिपितृणां प्रभो ।
यज्ञाध्ययनपुत्रैस्तानिस्तीर्य त्यजन् पतेत् ॥३७॥
ब्रह्मचर्यसुताभ्यां वै ऋषिपित्रोर्महामते ! ।
यज्ञैर्देवर्णमुन्मुच्य निर्ऋणोऽशरणो भवेत् ॥३८॥
वसुदेव भवान्नूनं भक्त्या परमया हरिम् ।
जगतामीश्वरं भेजे स यद्वां पुत्रतां गतः ॥३९॥

इ० भा० म० द० उ० वि० द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

पदरत्नावली ।

हरेर्ज्ञानिप्रियत्वं यज्ञस्य तदेकविषयत्वं तत्प्रीतेर्मुक्तिसाधनत्वं पुत्रमित्रादिस्नेहस्य संसारमूलत्वमित्यादिकमध्यायद्वये कथयति; तत्र व्यासादिमुनीनाम् आगमनं वक्तुं पृथादिस्त्रीणां सन्तोषोद्रेकम् कथयति—पृथेत्यादिना । या माधव्यः माधवपत्न्यः तासां कृष्णे प्रणयानुबन्धं दृष्ट्वेतिशेषः । विसिस्म्युः विस्मिताः अभवन्नित्यन्वयः । सत्यादीनां भक्तिप्रवाहं दृष्ट्वा वा ॥ १ ॥

इदानीमृषीणामागमनप्रकारं वक्ति—इतीति ॥ २—४ ॥

द्वितास्त्रितैकताः सहोदराः "त्रितः कूपेऽवहितो देवान् हवत ऊतये" इति श्रुतेः ।५ ॥

प्रागुत्थायाथानर्चुः नमनादिनेतिशेषः ॥ ६-७ ॥

धर्मगुप् धर्मगोप्त्री तनुर्यस्य स तथा ।८॥

तत्फलं जन्मफलम् ॥९॥

नृणां युष्मद्दर्शनादिकं दुष्प्रापमिति किं वक्तव्यमित्याह स्वल्पेति । अर्चायामिति सप्तमी प्रथमार्थे प्रतिमैव देव इति चक्षुर्दर्शनं येषां ते तथा "अर्चा पूजाप्रतिष्ठयोः" इति ॥१०॥

ननु, बहिर्मुखानां नृणां तीर्थादिदर्शनादेर्जन्मनः साफल्यं स्यात्किं साधुदर्शनादिनेति तत्राह—न इति । तत्र सन्निहितास्ते देवा अप्युरुकालेन कालक्षेपं कृत्वैव पुनन्ति न तु तदानीमेव तत्र किङ्कारणमित्यस्येदमेवोत्तरं कलनमेव कालः ज्ञानं तावद्दन्तः "कल ज्ञाने" इतिधातुः । उरुणा गुरुणोपदिष्टज्ञानेन तत्स्वरूपं तन्मन्त्रतदङ्गाचरणादिकं ज्ञात्वा समुपास्य तद्दर्शनंप्राप्य तत्प्रसादेनाघक्षय इत्यतो गुरूपदेशः कारणमित्यर्थः । प्रकृते किमनेनेत्यत्राह—दर्शनादिति । साधवः स्वदर्शनादन्यथाज्ञानमपगमयन्ति एवशब्दः गुरूपदेशं व्यवच्छिनत्ति ॥ ११ ॥

नन्वघध्यानिमित्तमन्यथाज्ञानं जायते तत्राग्न्यादयः स्वदर्शनादघं क्षपयित्वा ऽन्यथाज्ञानं नाशयन्ति ततो जन्म साफल्यमिति तत्राह—नेति । कस्याघं न हरन्तीत्यत उक्तं भेदकृतः अन्यथाज्ञानिनः पुंसः दाहकत्वादिशक्तिदर्शनादयमेवाग्निशब्दप्रवृत्तिहेतुरित्यन्यथाज्ञानं बहिर्मुखानां जायते मनः मनोभिमानीदेवः "मनोब्रह्मेत्युपासीत"इति श्रुतिः । एवकारेण कियत्कालोव्यवच्छिन्न इति तत्राह—मुहूर्तेति । अत्र प्रतीतार्थमपहाय तत्र सन्निहितदेवताकल्पनं निष्प्रमाणकमित्यादिशङ्का "प्राकृतैर्दृश्यमानन्तु न द्रवं तीर्थमुच्यते" इत्यादिना परिहर्तव्या भेदस्यान्यथाज्ञानत्वञ्च भिन्नस्याभेदतो दृष्टिरिति प्रमाणसिद्धं नन्वियं व्यवस्था कुतः ऋष्यादिभ्यो देवानाम् उत्तमत्वादित्यतः—

"उत्तमा अपि देवेशा अचरान्विदुषो नृणाम् ।
पूजायै सम्प्रयच्छन्ति परोक्षत्वप्रिया यतः ॥

इत्यादेः ॥ १२ ॥

इतोपि विद्वज्जनपूजा नृभिः कार्येत्याशयेनाह—यस्येति । यस्य पुरुषस्य त्रिधातुके प्राधान्यात्पृथिव्यप्तेजःकृते वातपित्तश्लेष्माकुले वा कुणपे शववदचेतनदेहे आत्मबुद्धिः अहमिति ज्ञानं देहोऽहमित्यन्यथाज्ञानमित्यर्थः । यस्य च कलत्रादिषु असज्जार्यादिषु स्वधीः मदीया एते अहमेषां भर्ता नान्य इति स्वकीयत्वबुद्धिः विषयभोगलौल्यं तत्र निमित्तं यस्य भौमे भूविकारे शिलादौ इज्यधीः पूज्यबुद्धिः यद्यस्य जले द्रवरूपे तीर्थबुद्धिः अघक्षयबुद्धिः यस्याभिज्ञेषु शास्त्रतत्त्वज्ञेषु कर्हिचिदपि न पूज्यत्वबुद्धिः स गोखरः गवि पृथिव्यां गर्दभः नापरः गोस्पर्शनादिना शुद्धिः स्यादिति गौश्चासौ खरश्चेति विग्रहो न सङ्गच्छत इत्युक्त एवार्थः ॥ १३ ॥

अकुण्ठमेधसः अप्रतिहतज्ञानस्य दुरन्वयम् अन्वेतुमशक्यं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । भ्रमन्ती अनवस्था धीर्येषां ते तथा ॥ १४ ॥

मुनयः किमकुर्वन् पुनरिति तत्राह—चिरमिति । ईश्वरस्य जगन्नियन्तुरीशितव्यतां विद्वज्जनान् प्रति दास्यभावं चिरं विमृश्य अयं जनसङ्ग्रहः उन्मार्गप्रवृत्तिरिवाचारलक्षण इति मत्वा तं जगद्गुरुमूचुरित्यन्वयः ॥ १५ ॥

अहो हरेर्विडम्बनमिति कुतूहलादुत्पन्नमन्दस्मितं कुर्वन्तः किं स्वाश्रमगमनमुत बालकथामाहोस्वित्तत्त्वविषयं किञ्चिदूचुरित्याशङ्क्य तत्त्वविषयमेवेत्याह—यन्माययेति । तत्त्वविदुत्तमाः वयं यस्य मायया विमोहिताः स भवानीहया लोकचेष्टया गूढः ईशितव्यायति अनीशवदाचरतीति यस्मादहो भगवतो विचेष्टितं विचित्रम् "लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्" (३।१।३) इति क्यष् प्रत्ययः ॥ १६ ॥

चेष्टायामतर्क्यत्वमुपपादयति—अनीह इति । आत्मना परप्रेरणामन्तरेण यथा भूमिः भौमैः स्वविकृतैः पदार्थैर्बहुनामरूपिणी कार्यरूपेण बध्यते यथा तथा भवान्न बध्यत इत्यन्वयः यो भवाननीहः कूटस्थ एतज्जगद्बहुधा सृजत्यवत्यत्तीति तस्मादहो विभूम्नश्चरितं कीदृशं विडम्बयतीति विडम्बनम् ॥ १७ ॥

यद्यपि लोकविडम्बनशक्त्या मोहयसि तथापि काले सज्जनोपप्लवसमये वेदपथञ्च बिभर्षि वर्णाश्रमात्मा वर्णाश्रमस्थापना—चार्यः ॥ १८ ॥

यतो वेदमार्गप्रणेता ततस्ते तव ब्राह्मणकुलं शुक्लत्वञ्च कस्मादित्यत्राह—यत्रेति । यत्र ब्राह्मणकुले अव्यक्तं परं ब्रह्म सुव्यक्तं व्यवधानमन्तरेण उपलब्धं दृष्टं यत्तस्मात् शास्त्रयोनेः वेदप्रतिपाद्यस्यात्मनस्तव सद्धाम प्रशस्तं स्थानं अतः सम्भावयति यत्तस्माद्भवान् ब्रह्मण्यगुणः ब्राह्मणप्रियत्वगुणलक्षणशिखामणिः १९

विजयध्वजीयतीर्थीयपाठः।

॥ २० ॥

न केवलं जन्मन एव साफल्यमासीत् किन्तु विद्यादेरपीति तत्र निमित्तं त्वया सङ्गम्येति त्वं नः त्वत्सङ्गत्या श्रेयसां संकाशात्परः पुरुषार्थ इति यत्॥ २१—२२ ॥

एकस्त्वमेवरामः क्रीडावनं येषां ते तथा ॥ २३ ॥

अघौघं मर्षयति नाशयतीत्यघौघमर्षं तादृशस्य तीर्थस्य गङ्गाशब्दवाच्यस्यास्पदं स्थिराश्रयं सुष्ठु विपकाः परिपाकं प्राप्ताः योगाध्यानलक्षणाः तैः उत्सिक्तया उद्रिक्तया भक्त्या उपहृतः सम्यगुन्मूलित आशयः स्थानं यस्य स तथा स जीवकोशः जीवाख्यसन्निधानस्थानीयं लिङ्गशरीरं येषां ते तदुत्सिक्तभक्त्युन्मूलितस्थानलिङ्गशरीराः भवतो गतिं स्थानं वैकुण्ठलक्षणम् ॥ २४—२५ ॥

उपसङ्गृह्य अनुज्ञामिति शेषः। बभाष इदं "व्यत्ययो बहुलम्,, इति सूत्रात् बभाषे इदमिति छान्दसः ॥ २६ ॥

सर्वे देवा येषु सन्निहितास्ते सर्वे देवास्तेभ्यः सर्वत्र देवो देवनं प्रकाशनं येषां ते तथा तेभ्य इति वा निर्हारो मूलच्छेदः ॥ २७ ॥

आत्मनः स्वस्य श्रेयः शिवं न पृच्छतीति यत्तदिदं नातिचित्रं मर्त्यस्वभावादितिशेषः ॥ २८ ॥

कोयं मर्त्यस्वभाव इति तत्राह-सन्निकर्ष इति। तत्र गङ्गातीरे स्थितोन्यः पृथक्जनः बालिशः शुद्धं यद्गाङ्गं गङ्गासम्बन्धिजलं हित्वाऽन्याम्भः तटाकादिस्थं जलं यथा याति तथायं विचार इत्यर्थः ॥ २९ ॥

यस्यानुभूतिः स्वरूपचैतन्यं कालेनास्य जगतो लयोत्पत्त्यादिना तदन्तःपातित्वेन स्वता स्वनिमित्तेनान्यस्मात्सत्त्वादिगुणाच्च कुतश्चनान्यतोऽधर्मतो न रिष्यति न हिंसितं न नष्टं स्यात् "रिष हिंसायाम्,, इतिधातुः ॥ ३० ॥

अज्ञाः अज्ञानिवद्वसुदेवः स्वाविषयैः स्वेन गृह्यमाणैः प्राणादिभिरिन्द्रियादिभिः प्राकृतैर्गूढं मेन इत्यन्वयः। क्लेशैरविद्यास्मितरागद्वेषाभिनिवेशैः कर्मपरिपाकैः पुण्यापुण्यफलैस्त्याज्यानुभोगैः परितपितिपाठे अध्यात्मिकाभिधैर्विकारैः भौतिकैर्गुणप्रवाहैः सृष्ट्यादिभिरव्याहतोऽनभिभूतोनुभवः अनुभावो माहात्म्यं यस्य स तथा तम् अत्र हेतुगर्भविशेषणद्वयमाह—ईश्वरमाद्वितीयमिति उपरागो राहुणा मेघादिभिराच्छन्नप्रकाशरूपं सूर्यमप्रकाशं मन्यते यथा तथेति ॥ ३१ ॥

प्रश्नप्रतिवचनमकृत्वा यत् किञ्चित्कथनं किं केन सङ्गतमिति मन्दाशङ्कां परिहर्तुमाह-अथेति ॥ ३२ ॥

साधुभिः विद्वद्भिर्निरूपितः ॥ ३३ ॥

कर्मणा कर्मनिर्वापणं पङ्काम्भसा पङ्कप्रक्षालनमिवानुपपन्नमित्याशङ्क्य ब्रह्मार्पणबुद्ध्यानुष्ठितं सत्समर्थं भवति चिकित्सितद्रव्यमिवेत्याशयेनाह-चित्तस्येति। "कविभिः शमोपनिष्ठता बुद्धेः" इति शास्त्रचक्षुषा यश्चित्तस्योपशमो भगवदेकनिष्ठालक्षणो दर्शितः सुगमो योग उपायश्चिकत्सालक्षणः आत्मनः परमात्मनो मुदावहः सन्तोषजनको धर्मश्चाहिंसालक्षणः कर्मनिर्वापणसाधनम् ॥३४॥

उक्तं निगमयति-अयमिति। अयं ब्रह्मार्पणबुद्ध्यानुष्ठितः स्वस्तिमङ्गलस्य निष्पादकस्य मोक्षस्य वा अयनमाश्रयः द्विजातेस्त्रैवर्णिकस्य गृहमेधिनः गृहस्थस्य आप्तवित्तेन न्यायार्जितधनेन शुक्लेन निर्मलेन ॥ ३५ ॥

इदानीं शुद्धान्तःकरणस्य सन्यासप्रकारं निरूपयति-वित्तैषणामिति। बुधः संसारस्यासारतां विद्वान् यज्ञदानैरनुष्ठितैर्वित्तैषणां वित्तेच्छां विसृजेदितिसर्वत्र योज्यं गृहैर्गृहस्थाश्रमैः सहदारसुतैषणाम् आत्मन इहामुत्र लोके धीरास्त्यागशक्तिमन्तः ग्रामे ग्राम्यविषये त्यक्तैषणा इत्यनेन ब्रह्मचारिणामपि सन्यासम् सूचयति "यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्" इति ॥ ३६ ॥

तत्रातिशयितवैराग्याभावे एवम्विधस्य सन्यासानधिकार इति स्मार्तपक्षमाहु:—ऋणैरिति। त्रिभिर्ऋणैर्युक्तो जातः तानृणविशेषाननिस्तीर्य गृहादित्यजंश्चः पतेत् ऋणवीजभर्जनवैराग्यान्यभावात् इति शेषः ॥ ३७ ॥

तत्र ऋणनिर्हारणप्रकारमाह—ब्रह्मचर्येति। अनेन वेदाध्ययनं सूचयति अशरणाः गृहरहिताः ॥ ३८ ॥

कर्मनिर्हारणप्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्त्वा जनसङ्ग्रहणायेदं त्वया पृष्टमस्माभिरिति तदनुस्मृत्य प्रोक्तं भवतस्तज्जन्मान्तरानुष्ठानशुद्धस्य नेदानीं कर्तव्यमस्तीति ममत्वं ध्वनयन्तः सम्बोधयन्ति—वसुदेवेति। नूनं निश्चयः यद्यस्मात् भेज इत्यनेन लिटा अनद्यतनेन परोक्षवाचिना बहूनि पुरातनानि हरिभक्तिनिमित्तानि जन्मानि सूचितानि "बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते" इतिस्वोक्तेः ॥ ३९ ॥

इति भा० म० द० वि० टी० द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥
अधिकपाठे ॥ ८ ॥

श्रीशुक उवाच।

इति तद्वचनं श्रुत्वा वसुदेवो महामनाः।
तानृषीनृत्विजो वव्रे मूर्ध्नानम्योपसृत्य च ॥ १ ॥
त एवमृषयो राजन् वृता धर्मेण धार्मिकम्।
तस्मिन्नयाजयन् क्षेत्रे मखैरुत्तमकल्पकैः ॥ २ ॥
तद्दीक्षायां प्रवृत्तायां वृष्णयः पुष्करस्रजः।
स्नाताः सुवाससो राजन् राजानः सुष्ठलङ्कृताः ॥ ३ ॥
तन्महिष्यश्च मुदिता निष्ककण्ठ्यः सुवाससः।
दीक्षाशालामुपाजग्मुरालिप्ता वस्तुपाणयः ॥ ४ ॥
नेदुर्मृदङ्गपटहशङ्खभेर्यानकादयः।
ननृतुर्नटनर्तक्यस्तुष्टुवुस्तत्र मागधाः ॥ ५ ॥
जगुः सुकण्ठ्यो गन्धर्व्यः सुगीतं सह भर्तृकाः।
तमभ्यषिञ्चन्विधिवदक्तमभ्यक्तमृत्विजः ॥ ६ ॥
पत्नीभिरष्टादशभिः सोमराजमिवोडुभिः।
ताभिर्दुकूलवलयहारनूपुरकुण्डलैः।
स्वलङ्कृताभिर्विभवैर्दीक्षितो जनसम्वृतः ॥ ७ ॥
तस्यर्त्विजो महाराज रत्नकौशेयवाससः।
सप्तदश्यविरेजुस्ते यथा वृत्रहणोऽध्वरे ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थीयपाठः ।

तदा रामश्च कृष्णश्च स्वैस्वैर्बन्धुभिरान्वितौ ।
रेजतुः स्वसुतैर्दारैर्जीवेशौ स्वविभूतिभिः ॥ ९ ॥
ईजेऽनुयज्ञं विधिना अग्निहोत्रादिलक्षणैः ।
प्राकृतैर्वैकृतैर्यज्ञैर्द्रव्यज्ञानक्रियेश्वरम् ॥ १० ॥
अथर्त्विग्भ्योऽददात्काले यथाम्नातं सुदक्षिणाः ।
स्वलङ्कृतेभ्योलङ्कृत्य गोभूकन्यामहाधनाः ॥ ११ ॥
पत्नीसंयाजावभृथ्यैश्चरित्वाथ महर्षयः ।
सस्नूरामह्रदे विप्रा यजमानपुरस्सराः ॥ १२ ॥
स्नातोऽलङ्कारवासांसि वन्दिभ्योऽदात्तथा स्त्रियः ।
ततः स्वलङ्कृतान् वर्णान्नाश्वभ्योन्नेन पूजयत् ॥ १३ ॥
बन्धून् सदारान् ससुतान् पारिबर्हेण भूयसा ।
विदर्भकोशलकुरून् काशिकैकेयसृञ्जयान् ॥ १४ ॥
सदस्यर्त्विक्सुरगणानृभूतसूतचारणाः ।
श्रीनिकेतमनुप्राप्य शंसन्तः प्रययुः क्रतुम् १५
धृतराष्ट्रोनुजो द्रोणो भीष्मो द्रौणिः कृपस्तथा ।
नारदो भगवान् व्यासः सुहृत्सम्बन्धिबान्धवाः १६
बन्धून् परिष्वज्य यदून् सौहृदक्लिन्नचेतसः ।
ययुर्विरहकृच्छ्रेण स्वदेशांश्चापरे जनाः १७
नन्दस्तु सहगोपालैर्महत्या पूजयाऽर्चितः ।
कृष्णरामोग्रसेनाद्यैर्न्यवसद्बन्धुवत्सलः ॥ १८ ॥
वसुदेवोञ्जसोत्तीर्य मनोरथमहार्णवम् ।
सुहृद्वृतः प्रीतमना इदमाह करे स्पृशन् ॥ १९ ॥

वसुदेव उवाच ।

भ्रातरीशकृतः पाशो नृणां यः स्नेहसंज्ञितः ।
तं दुस्त्यजमहं मन्ये सुराणामपि योगिनाम् ॥ २० ॥
अस्मास्वप्रतिकल्पोयं यत्कृतं ज्ञानसत्तमैः ।
मैत्र्यर्पिता फलावापि न निवर्तेत कर्हिचित् ॥ २१ ॥
प्रागकल्पास्तु कुशलं भ्रातर्वो नाचरेमहि ।
अधुना श्रीमदान्धाक्षानपश्याम पुरःसतः ॥ २२ ॥
माराज्यश्रीरभूत्पुंसः श्रेयस्कामस्य मानद ।
स्वजनान् भृत्यबन्धून् वा न पश्यति ययान्धदृक् ॥ २३ ॥
एवं सौहृदशैथिल्यचित्त आनकदुन्दुभिः ।
रुरोद तत्कृतां मैत्रीं स्मरन्नश्रुविलोचनः ॥ २४ ॥
नन्दस्तु सख्युः प्रियकृत्प्रेम्णा गोविन्दरामयोः ।
अद्यश्व इति मासांस्त्रीन्यदुभिर्मानितोऽवसत् ॥ २५ ॥
ततः कामैः पूर्यमाणः सव्रजः सहबान्धवः ।
परार्ध्याभरणक्षौमनानानर्घ्यपरिच्छदैः ॥ २६ ॥
वसुदेवोग्रसेनाभ्यां कृष्णार्जुनबलादिभिः ।
आदाय पारिबर्हन्तं यापितो यदुभिर्ययौ ॥ २७ ॥
तदा गोप्यश्च गोपाश्च गोविन्दचरणाम्बुजे ।
मनः क्षिप्तं पुनर्हर्तुमनीशा मथुरां ययुः ॥ २८ ॥
द्रोणो भीष्मोङ्गराजश्च बाह्लीकविदुरादयः ।
सपुत्रो धृतराष्ट्रश्च जग्मुः स्वंस्वं निकेतनम् ॥ २९ ॥
अन्ये च सर्वराजानो देवयात्रार्थमागताः ।
गते मासत्रये भूयः स्वानेव विषयान् ययौ ॥ ३० ॥
पाण्डवाश्च महात्मानः पृथा च नृपसत्तम ।
अनुज्ञाताः केशवेन बाष्पगद्गदभाषिणः ॥ ३१ ॥
शक्रप्रस्थं ययुः सर्वे स्वजनैः परिवारिताः ।
बन्धुषु प्रतियातेषु वृष्णयः कृष्णदेवताः ॥ ३२ ॥
परिवार्य हृषीकेशं ययुर्द्वारवतीं पुरीम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

पदरत्नावली ।

॥ १ ॥

धर्मेण कालप्रोक्तेन विधिना उत्तमकल्पकैः राजसूयसमैः ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयर इतिसूत्रात् ॥ २ ॥

दीक्षास्याङ्गतसङ्ग्रह इति पुष्करस्रजः कमलबीजमालाऽवलम्बिकण्ठाः ॥ ३ ॥

आलिप्ताश्चन्दनेनेतिशेषः । हिरण्यादिवस्तुपाणयः—
"हिरण्यं रजतं वापि गृहीत्वा क्रमुकं फलम् ।
शालां विशेयज्ञपत्नी आपेयुस्त्वन्यथा सुराः" ॥
इतिवचनात् ॥ ४-५ ॥

अव्यग्रमव्याकुलम् ॥ ६-७ ॥

होता पोता नेष्टा प्रशास्ता अध्वर्युराग्नीध्रो मैत्रावरुण इत्येवमादयो ऋत्विजः षोडश दीक्षितस्त्वेक इति ससदश सङ्ख्येन वा सह वृत्रहणः इन्द्रस्य यज्ञे ॥ ८ ॥

जीवानामीशौ स्वरूपभूताभिर्विभूतिभिः मूर्तिमतीभिः—
"अणिमा महिमा गरिमा लघिमा प्राप्तिरेव च ।
ईशित्वं च वशित्वञ्च तथा प्राकाम्यमेवच" ॥
इतिसमाख्याताभिः नानाविधचेतनराशिसमुदायेन तत्तद्योग्यतानुसारेण सभाजनसमयेऽपेक्षिताभिः ॥ ९ ॥

द्रव्यज्ञानोपपदयोः क्रिययोर्यज्ञलक्षणयोः ईश्वरं द्रव्ययज्ञदानयज्ञयोः स्वामिनमित्यर्थः । कथमीज इति तत्राह—अनुयज्ञेति ॥ अनुशब्दो वीप्सावचनः तन्तं यज्ञं प्रति विधिना कल्पोक्तप्रकारेण अग्निहोत्रादिलक्षणैः अग्निहोत्रेष्ट्यादिचिह्नैः प्राकृतैर्यज्ञैः सप्तक्रतुभिः वैकृतैर्यज्ञैः सौत्रामण्यादिभिरुत्तरक्रतुभिः ॥ १० ॥

यथाम्नातं यथाकथितं महान्ति धनानि यासां तास्तथा ॥ ११ ॥

पत्नीसंयाजः पत्नीभिःक्रियमाणः कश्चन देवता उद्दिश्य यजनम् अवभृथः समाप्तिः कर्मस्थानम् उभयत्रेष्टिविशेषाश्च भवन्ति तैश्चरित्वा तांश्च कृत्वेत्यर्थः ॥ १२ ॥

पूजयदपूजयत् स्त्रियः स्त्रीभ्यः ॥ १३ ॥

पारिबर्हेण पूजाद्रव्येण विदर्भादींश्चापूजयदितिशेषः ॥ १४ ॥

सदस्यर्त्विगादयः प्रययुरित्यन्वयः ॥ १५ ॥

अनुजो विदुरः ॥ १६—२० ॥

युष्माभिर्ज्ञानेन सत्तमैरस्मासु यत्कृतं सोयं स्नेहपाशोऽप्रतिकल्पः असदृशः याचास्माभिर्युष्मास्वर्पिता मैत्री अफला वापि

विजयध्वजतीर्थीयपाठः ।

निष्फलावापि कर्हिचिदपि न निवर्तेत निवृत्यास्मत इति शेषः॥२१

एतदेव विवृणोति-प्रागिति । हे भ्रातः ! प्राग्वः कुशलं नाचरेमहि, कुतः ? अकल्पा असमर्थाः कंसेनोपद्रुतत्वात् अधुना श्रीमदान्धाक्षाः वयं पुरस्तः, परः स्थितान्नपश्याम इति यवत इति शेषः ॥ २२ ॥

यया राजश्रिया ॥ २३ ॥

सौहृदेन स्नेहेन शैथिल्यं शिथिलस्वभावं प्राप्तं चित्तं यस्य स तथा ॥ २४—३३ ॥

इतिश्रीभा० म० द० त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

अधिकपाठे ॥ ९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

अथैकदात्मजौ प्राप्तौ कृतपादाभिवन्दनौ ।
वसुदेवोभिनन्द्याह प्रीत्या सङ्कर्षणाच्युतौ ॥ १ ॥
मुनीनां वदतां श्रुत्वा पुत्रयोर्धामसूचकम् ।
तद्वीर्यैर्जातविश्रम्भः परिष्वज्याभ्यभाषत ॥ २ ॥
कृष्णकृष्ण महायोगिन् सङ्कर्षण सनातन ।
जाने धामस्य यत्साक्षात्प्रधानपुरुषौ परौ ॥ ३ ॥
यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद्यद्यथा यदा ।
स्यादिदं भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ ४ ॥
एतन्नानाविधं विश्वमात्मसृष्टमधोक्षज ।
आत्मनानुप्रविश्यात्मन् प्राणान् जीवो बिभर्ष्यज ॥ ५ ॥
प्राणादीनां विश्वसृजां शक्तयो याः परस्य ताः ।
पारतन्त्र्याद्वैसादृश्याद्द्वयोः श्रेष्ठे च चेष्टितम् ॥ ६ ॥
कान्तिस्तेजः प्रभा सत्ता चन्द्राग्न्यर्कसविद्युताम् ।
यत्स्थैर्यं भूभृतां भूमेर्वृत्तिर्गन्धोऽर्थतो भवान् ॥ ७ ॥
तर्पणं प्राणनं चापां द्रवत्वं ताश्च तद्रसः ।
ओजःसहोबलश्रेष्टा गतिर्वायोस्तवेश्वर ॥ ८ ॥
दिशां त्वमवकाशोसि शब्दस्त्वं स्फोट आश्रयः ।
नादोवर्णस्त्वमोङ्कार आकृतीनां पृथक्कृती ॥ ९ ॥
इन्द्रियन्त्विन्द्रियाणान्त्वं देवाश्च तदनुग्रहाः ।
अवबोधो भवान् बुद्धेर्जीवस्यानुस्मृतिः सती ॥ १० ॥
भूतानामसि भूतादिरिन्द्रियाणाञ्च तैजसः ।
वैकारिकं विकल्पानां प्रधानमनुशायिनाम् ॥ ११ ॥
नश्वरेष्विह भावेषु तदसित्वमनश्वरः ।
यथा द्रव्यविकारेषु द्रव्यमात्रं निरूपितम् ॥ १२ ॥
सत्वं रजस्तम इति गुणास्तद्वृत्तयश्च याः ।
त्वय्यद्धा ब्रह्मणि परे कल्पिता योगमायया ॥ १३ ॥
तस्मान्न सन्त्यमी भावा यर्हि त्वय्यविकल्पिताः ।
त्वञ्चामीषु विकारेषु सन् सदा व्यावहारिकः ॥ १४ ॥
गुणप्रवाह एतस्मिन्नबुद्धा त्वखिलात्मनः ।
गतिं सूक्ष्मामबोधेन संसरन्तीह कर्मभिः ॥ १५ ॥
यदृच्छया नृतां प्राप्य सुकल्पमिह दुर्लभम् ।
स्वार्थे प्रमत्तस्य वयो गतं त्वन्माययेश्वर ॥ १६ ॥
असावहं ममैवैते देहे वा स्यान्वयादिषु ।
स्नेहपाशैर्निबध्नाति भवान् सर्वमिदं जगत् ॥ १७ ॥
युवां न नः सुतौ साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरौ ।
भूभारदैत्यक्षपणे अवतीर्णौ तथात्विह ॥ १८ ॥
तत्ते गतोस्म्यरणमद्य पदारविन्द—
मापन्नसंसृतिभयापहमार्तबन्धो ।
एतावतालमलमिन्द्रियलालसेन—
मर्त्यात्मदृक्त्वयि परे यदपत्यबुद्धिः ॥ १९ ॥
सूतीगृहे ननु जगाद भवानजो नौ—
सञ्जज्ञ इत्यनुयुगं निजधर्मगुप्त्यै ।
मानातनूर्गगनवद्विदधज्जहासि—
को वेद भूम्न उरुगाय विभूतिमायाम् ॥ २० ॥

श्रीशुक उवाच ।

आकर्ण्येत्थं पितुर्वाक्यं भगवान् सात्वतर्षभः ।
प्रत्याह प्रश्रया नम्रः प्रहसन् श्लक्ष्णया गिरा ॥ २१ ॥
वचो वः समवेतार्थं तातैतदुपमन्महे ।
यन्नः पुत्रान् समुद्दिश्य तत्त्वग्राम उदाहृतः ॥ २२ ॥
अहं यूयमसावार्य इमे च द्वारकौकसः ।
सर्वेप्येव यदुश्रेष्ठ विश्वं च सचराचरम् ॥ २३ ॥
आत्मा ह्येकः स्वयञ्ज्योतिर्नित्योन्यो निर्गुणो गुणैः ।
आत्मसृष्टैस्तत्कृतेषु भूतेषु बहुधेयते ॥ २४ ॥
खं वायुर्ज्योतिरापो भूस्तत्कृतेषु यथाशयम् ।
आविस्तारोल्पभूर्येकनानात्वं यात्यसावपि ॥ २५ ॥
एवं भगवता राजन् वसुदेव उदाहृतम् ।
श्रुत्वा विनष्टनानाधिस्तूष्णीं प्रीतमना अभूत् ॥ २६ ॥
अथ तत्र कुरुश्रेष्ठ देवकी सर्वदेवता ।
श्रुत्वाऽऽनीतं गुरोः पुत्रमात्मजाभ्यां शुचिस्मिता ॥ २७ ॥
कृष्णरामौ समाश्राव्य पुत्रान्कंसविहिंसितान् ।
स्मरन्ती कृपणा प्राह वैक्लव्यादश्रुलोचना ॥ २८ ॥

देवक्युवाच ।

राम रामाप्रमेयात्मन् कृष्ण योगेश्वरेश्वर ।
वेदाहं वां विश्वसृजामीश्वरावादिपूरुषौ ॥ २९ ॥
कालविध्वस्तसेतूनां राज्ञामुच्छास्त्रवर्तिनाम् ।
भूमेर्भारायमाणानामवतीर्णौ क्षयाय मे ॥ ३० ॥
यस्यांशांशांशभागेन विश्वस्थित्युदयौ लयः ।
भवन्ति किल विश्वात्मंस्तं त्वाद्याहं गतिं गता ॥ ३१ ॥
चिरान्मृतसुतादाने गुरुणा किल चोदितौ ।
आनिन्यथुः पितृस्थानाद्गुरवे गुरुदक्षिणाम् ॥ ३२ ॥
तथा मे कुरुतं कामं युवां योगेश्वरेश्वरौ ।
भोजराजहतान् पुत्रान् कामये द्रष्टुमाहृतान् ॥ ३३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं सञ्चोदितौ मात्रा रामकृष्णौ कुरूद्वह ।
सुतलं संविविशतुर्योगमायामुपाश्रितौ । ३४ ।

विजयध्वजतीर्थीयपाठः ।

तस्मिन् प्रविष्टावुपलभ्य दैत्यराड्-
विश्वात्मदैवं सुतरां तथात्मनः ।
तद्दर्शनाह्लादपरिप्लुताशयः-
सद्यः समुत्थाय ननाम सान्वयः ॥३५॥
तयोः समानीय वरासनं मुदा-
निविष्टयोस्तत्र महात्मनोस्तयोः ।
दधार पादाववनिज्य तज्जलं-
सवृन्द आब्रह्मपुनद्यदम्बुभिः ॥ ३६ ॥
समर्हयामास महाविभूतिभिर्महार्हवस्त्राभरणानुलेपनैः ।
स्रग्धूपदीपामृतभक्षणादिभिः स्वगोत्रवित्तात्मसमर्पणेन च ॥ ३७ ॥
स इन्द्रसेनो भगवत्पदाम्बुजं
भ्रमन्मुहुः प्रेमविभिन्नया धिया ।
बभाष हानन्दजलाकुलेक्षणः
प्रहृष्टरोमा नृप गद्गदाक्षरम् ॥ ३८ ॥

बलिरुवाच ।

नमोऽनन्ताय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।
साङ्ख्ययोगवितानाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥ ३९ ॥
दर्शनं वां हि भूतानां दुष्प्रापमतिदुर्लभम् ।
रजस्तमःस्वभावानां यन्नः प्राप्तं यदृच्छया ॥ ४० ॥
दैत्यदानवगन्धर्वसिद्धविद्याधरादयः ।
यक्षरक्षःपिशाचाश्च भूतप्रमथनायकाः ॥ ४१ ॥
विशुद्धसत्त्वधाम्न्यद्धा त्वयि शास्त्रशरीरिणि ।
नित्यं निबद्धवैरास्ते वयं चान्ये च तादृशाः ॥ ४२ ॥
केचनोद्बद्धवैरेण भक्त्या केचन कामतः ।
न तथा सत्त्वसंरब्धाः सन्निकृष्टाः सुरादयः ॥ ४३ ॥
इदमित्थमिति प्रायस्तव योगेश्वरेश्वर ।
नविदन्त्यपि योगेशा योगमायां कुतो वयम् ॥ ४४ ॥
तन्नः प्रसीद निरपेक्षविमृग्ययुष्मत्-
पादारविन्दधिषणः स्वगृहान्धकूपात् ।
निष्क्रम्य विश्वशरणाङ्घ्र्युपलब्धवृत्तिः—
शान्तो यथैक उत सर्वसखैश्चरामि ॥ ४५ ॥
शाध्यस्मानीशितव्येशो निष्कामान् कुरु नः प्रभो ।
पुमान्यच्छ्रद्धया तिष्ठंश्चोदनायाविमुच्यते ॥ ४६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

आसन् मरीचेः षट् पुत्रा ऊर्णायां प्रथमेन्तरे ।
देवलं जहसुर्वीक्ष्य सुतां कपितुमुद्यतम् ॥ ४७ ॥
तेनासुरीमगुर्योनिममुनावद्यकर्मणा ।
हिरण्यकशिपोः शापात्पुत्रास्ते योगमायया ॥ ४८ ॥
देवक्या जठरे जाता राजन् कंसविहिंसिताः ।
सा तान् शोचत्यात्मजान् स्वांस्त इमे ध्यासतेन्तिके ॥ ४९ ॥
इत एतान् प्रणेष्यामो मातृशोकापनुत्तये ।
ततः शापविनिर्मुक्ता लोकं यास्यन्ति विज्वराः ॥ ५० ॥
स्मरोद्गीथः परिष्वङ्गः पतङ्गः क्षुद्रभृत् घृणी ।
षडिमे मत्प्रसादेन पुनर्यास्यन्ति मद्गतिम् ॥ ५१ ॥

इत्युक्त्वा तान्समादाय इन्द्रसेनेन पूजितौ ।
पुनर्द्वारवतीमेत्य मातुः पुत्रानयच्छताम् ॥ ५२ ॥
तान् दृष्ट्वा बालकान् देवी पुत्रस्नेहस्नुतस्तनी ।
परिष्वज्याङ्कमारोप्य मूर्ध्न्यजिघ्रदभीक्ष्णशः ॥ ५३ ॥
अपाययत्स्तनं प्रीता सुतस्पर्शपरिस्नुतम् ।
मोहिता मायया विष्णोर्यथासृष्टिः प्रवर्त्तते ॥ ५४ ॥
पीत्वाऽमृतं पयस्तस्याः पीतशेषं गदाभृतः ।
नारायणाङ्गसंस्पर्शप्रतिलब्धात्मदर्शनाः ॥ ५५ ॥
ते नमस्कृत्य गोविन्दं देवकीं पितरं बलम् ।
मिषतां सर्वभूतानां ययुर्धाम विहायसा ॥ ५६ ॥
तान् दृष्ट्वा देवकीदेवी मृतागमननिर्गमम् ।
मेने सुविस्मिता मायां कृष्णसंसूचितां नृप ॥ ५७ ॥
एवम्विधान्यद्भुतानि कृष्णस्य परमात्मनः ।
वीर्याण्यनन्तवीर्यस्य सन्त्यनन्तानि भारत ॥ ५८ ॥

सूत उवाच ।

य इदमनुशृणोति श्रावयेद्वा मुरारे-
श्चरितममृतकीर्तेर्वर्णितं व्यासपुत्रैः ।
जगदघभिदलन्तद्भक्तसत्कर्णपूरं-
भगवति कृतचित्तो याति तत्क्षेमधाम ॥ ५९ ॥

इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे चतुस्सप्तति-
तमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

पदरत्नावली ।

सुखं गुणोपसंहारार्थं सम्यक्तत्त्वविज्ञाने हरौ भक्तिविधानं सुशकमिति पुनरपि हरेर्माहात्म्यं निगद्यतेऽस्मिन्नध्याये तदर्थं वसुदेवः कृष्णरामौ सम्बोध्य वक्ति अथेति ॥ १ ॥

पुत्रयोः कृष्णरामयोः धाम्नस्तेजसः माहात्म्यलक्षणस्य सूचकं वदतां मुनीनां वचः श्रुत्वा तयोर्वीर्ये माहात्म्ये जातविश्रंभः पुनरङ्कुरितविश्वासः ॥ २ ॥

अहं वां प्रधानपुरुषौ जाने वां यथाऽस्य विश्वस्य सकाशात् परौ विलक्षणत्वेनोत्तमौ भवतस्तथेति यद्वाऽस्य जगतस्तत्त्वं जाने ॥ ३ ॥

तत्कथमिति तत्राह-यत्रेति । यत्र यस्मिंस्तिष्ठति "यस्मिन्निदम्" इतिश्रुतिः "यतो वा इमानि भूतानि" इति "यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्चोभे भवत ओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनम्,, इतिकाठकाः । यस्मा इदं क्रियत इति "सच्च त्यच्चाभवत्" इतियथास्थितं यदा काले इदं स्यात् तथा तदाऽस्मात् "ब्रह्मैवेदं विश्वम्" इतिश्रुतिः । इदं जगत्साक्षात् स्पष्टं निर्विचारं प्रधानपुरुषेश्वरशब्दवाच्यौ भगवानेव स्यात्तस्मात्सत्तायाः अपि तदधीनत्वात् यद्वा यत्र यस्मिन्नधिष्ठाने येन साधनेन यतो मृदः यस्य सम्बन्धेन यस्मै देवदत्ताय यद्वस्तु यथाप्रकारेण यदा यस्मिन् काले ॥ ४ ॥

तदिदं कथितमेव स्पष्टत्वाय कथयति-एतदिति । आत्मना त्वया सृष्टम् आत्मना अनुपहतस्वरूपेण आत्मन्यात्मनि प्राणानिन्द्रियाणि जीवो जीवनप्रदः ॥ ५ ॥

प्राणादीनां मुख्यप्राणादीनां याः शक्तयस्ताः परस्य हरेर्विद्यमानाः तत्र हेतुः पारतन्त्र्येति । वैसादृश्याद्वैलक्षण्यात् तदुपपादयति द्वयो रिति द्वयोर्जीवेशयोः श्रेष्ठे अतिशयेनोत्तमे हरौ चेष्टितं यस्मात्तस्माद्

विजयध्वजतीर्थीयपाठः ।

इत्यर्थः। यथा वायोः शक्त्या तृणपर्णादीनां चालनं यथावा पुरुषस्य शक्त्या शरादीनां वेगवती गतिस्तथा प्रकृते इति भावः ॥ ६ ॥

पदार्थगुणानां तदधीनत्वमाह—कान्तिरित्यादिना। चन्द्राग्न्यर्काणां सविद्युतां खद्योतादीनां मध्ये चन्द्रस्य या कान्तिः अग्नेर्यत्तेजः सूर्यस्य या प्रभा विद्युदादीनां या सत्ता भूभृतां यत्स्थैर्यं भूमेर्या वृत्तिः सस्यादीनां जीवनत्वं यो गन्धो गुणस्तत्सर्वमर्थतो ऽभिधेयत्वं यद्भवान्नान्यः ॥ ७ ॥

किञ्च अपां यत्तर्पणं तृप्तिः प्राणनं चेष्टा द्रवत्वं स्यन्दनं ता आपश्च तासां रसो गुणश्च वायोः ये ओजआदयः ते सर्वे तवाधीनप्रवृत्तिनिमित्ताः ओजोवष्टम्भः सहोमर्षणं बलं शक्तिः चेष्टा स्पन्दनं गतिः सर्पणम् ॥ ८ ॥

यो दिशामवकाशः "सत्वं बश्च स्फोटो व्योमनि आश्रयः सत्वं निर्दोषः शब्द आगमः" इति वचनात् वर्णक्रमलक्षणो र्थव्यञ्जकशब्दस्त्वं किञ्च स्फोटो वेणुदारणादौ जन्यो ध्वनिराश्रवः शङ्खादिजन्यस्त्वमित्यर्थः "अवरस्वरातिगर्गरः" इति श्रुतेः आकृतीनां ब्रह्मादिप्राणिनां देवानां याः पृथक्कृतीः पृथक्क्रियाः अनिमेषादिलक्षणास्ताश्च त्वदधीनाः ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणामिन्द्रियमिदं द्रवणं तदनुग्राहका देवाः सूर्यादयश्च त्वं बुद्धेरवबोधो ज्ञानजननशक्तिः जीवस्य सत्यनुस्मृतिः स्मरणशक्तिश्च भवान् ॥ १० ॥

पञ्चभूतानां कारणं भूतादिस्तामसाहङ्कारः चक्षुरादीन्द्रियाणां कारणं तैजसाहङ्कारः विकल्पानां जरादिशून्यत्वेन परमात्मव्यपदेशानां विविधाः कल्पाः न्यायाः येषां तेषां वा देवानां कारणं वैकारिकाहङ्कारः सङ्कल्पविकल्पानां मनोवृत्तीनां वा अनुशायिनां जीवानां कारणं प्रधानं प्रकृतिस्त्वं महदादीनां वा ॥ ११ ॥

सर्वभावानामादिस्त्वमिति निरूप्याधुनान्तकालावस्थायित्वं च तवेति समर्थयते- नश्वरेष्विति । इह नश्वरेषु नाशशीलेषु भावेषु पदार्थेषु योऽनश्वरः अविनाशीभावस्तद्द्रव्यं त्वमसि सूक्ष्मार्थत्वान्निदर्शनेनावगमयति—तथाहि; द्रव्यं प्रधानं तद्विकारेषु पृथिव्यादिषु पदार्थेषु प्रलये नश्वरेषु द्रव्यमात्रं केवलं स्वरूपभूतं प्रधानमेव निरूपितं तत्त्वज्ञैरितिशेषः यद्वा द्रव्यं परमाणु तत्संयुक्तेषु घटादिपदार्थेषु नश्वरं द्रव्यमात्रं परमाणुमात्रं निरूपितं परमाणुत्ववेदिभिरितिशेषः ॥ १२ ॥

नन्वेवं तर्हि प्रधानादेर्नित्यत्वेन परमात्मनियतत्वमायातमिति तत्राह—सत्त्वमिति। इतिशब्दो हेत्वर्थः । जगदुत्पत्त्यादिहेतवः सत्वादयो गुणा ये याश्च तेषां गुणानां वृत्तयो व्यापाराः ते ताश्च परे ब्रह्मणि तद्व्याप्ते तदव्याप्ते च देशे व्याप्ते त्वयि अद्धा अनिर्वचनीयत्वेन कल्पिताः समर्थिताः। "एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च" इत्यादिवेदान्तवाक्यैः सत्त्वादिगुणानां प्रधानस्वरूपत्वेन तेषां तदाधारत्वकथने प्रधानस्य तदाश्रयत्वं किमु वक्तव्यमिति । परमाणुपक्षे शुक्लवर्णेन सत्त्वेनाप्याः रजसा पार्थिवाः सतमसा आवर्केण वायवीयाः परमाणवो लक्ष्यन्ते इतिशब्देनादित्ववाचिना तैजसा लक्षिता इति चतुर्विधा गुणास्तन्तुस्थानीयाः परमाणवो यास्तद्वृत्तयः संयोगलक्षणास्त्वयि कल्पिताः त्वत्प्रेरितत्वेन कार्यकरणक्षमत्वेन समर्थिता इत्यर्थः। किमनेन नियमेनेत्यत उक्तं योगमाययेति योगमायया स्वसमवेतेच्छया ॥१३॥

व्यतिरेकं दर्शयति—तस्मादिति। यर्हि यदाऽमी भावास्त्वय्यविकल्पिताः त्वदाधारत्वेन निरूपिताः तदा तस्मादनाधारतया न सन्ति स्वरूपत एव नश्यन्ति तस्मात्तत्सत्तापि त्वदधीनेत्यर्थः । एतदेव विशदयति—त्वञ्चेति । अमीषु विकारेषु विविधप्रकारेषु पदार्थेषु त्वञ्च त्वमेव सन् सद्भावं कुर्वन् सदा व्यावहारिकः हानादिव्यवहारनिर्वाहकः नान्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥

नन्वेवं तर्हि कस्मादेतस्य संसार इति; तत्राह—गुणेति । एतस्मिन् गुणप्रवाहे संसारे अखिलात्मनः अखण्डस्वामिनः तव सूक्ष्मामतीन्द्रियां गतिं स्थितिं सर्वव्यापी सर्वनियामक इत्यादिलक्षणामबुद्धाऽज्ञात्वा तेनावोधेनाज्ञानेन इह कर्मभिः संसरन्ती त्यन्वयः । तस्वाज्ञानात्संसार इतिभावः ॥ १५ ॥

ननु, भवतु मनुष्यत्वलाभात् ज्ञानं सुलभं तस्मान्मोक्षोपि स्यादित्याशङ्क्य सर्वं च त्वत्प्रसादमन्तरेण दुर्लभमित्याह—यदृच्छयेति । यदृच्छया भगवदिच्छया तत्रोद्बुद्धयारब्धपुण्यकर्मणा नृतां मनुष्यत्वं प्राप्य इह मनुष्यशरीरे त्वन्मायया स्वार्थे प्रमत्तस्य मम वयो गतं वृथेतिशेषः। अतः सुकल्पं क्लृप्तं फलप्रदं ज्ञानं दुर्लभमभूदितिशेषः नितरां ममत्वं त्वन्मायया ॥१६॥

स्वार्थे प्रमादः कीदृश इति तत्राह- असाविति। असौ देहोहमस्य देहस्यान्वयादिषु इन्द्रियकलत्रादिषु ममैवैते सन्त इति सुहृढैर्ममत्वेन बध्नाति न केवलं मामेव किन्तु सर्वमिति भावेनोक्तं सर्वमिति ॥ १७ ॥

त्वदनुग्रहान्मम किञ्चित् ज्ञानमुत्पन्नमिति भावेनाह- युवामिति। प्रधानपुरुषेश्वरौ प्रकृतिजीवेश्वरौ ॥ १८ ॥

अतः किं तत्राह—तत्त इति। इन्द्रियलालसेन इन्द्रियाणां शब्दविषयभोगेच्छया मर्त्ये मृत्युशिरस्के देहे आत्मदृक् अहमिति दर्शनं यत्परे परमात्मनि त्वयि अपत्यबुद्धिः पुत्रत्वज्ञानम् ॥ १९ ॥

सूतीगृह इति। अजः शुक्रशोणितसम्पर्कजन्यशरीररहितः भवान् सूतीगृहे अरिष्टे अहं यज्ञोविष्णुरिति नौ जगाद नन्विति यत्तस्मादनुयुगं निजकृतधर्मरक्षायै नानातनूः सुरनरादिनानाविधशरीराणि विदधत् कुर्वन् त्वं पुनः रक्षावसाने तास्तनूः जहासि तिरोदधासि कथं दधातीत्यत उक्तं गगनवदिति, यथा युगं युग्मं कार्यकारणद्वयात्मकपदार्थजातमनु अणुबृहदनुकूलत्वेन नानाभवति पुनस्तद्गगनं तत्पदार्थजातस्य कारणावशेषे स्वयमेवैकमेव भवति तथेत्यर्थः। हे उरुगाय ! भूम्नः पूर्णानन्दस्य तव विभूतीनां मायां माहात्म्यं को वेद ? वेद चेत् ब्रह्मैव वेत्ति वायुर्वा नान्यः अनेन गगनादस्य विशेषो दर्शितः ॥ २० ॥

ब्रह्माद्यन्यतममन्तरेण प्रत्यक्षं भगवता सल्लापः कस्य सुलभोऽतो वसुदेवस्य भाग्यमतिविचित्रमिति भावेन कृष्णस्य प्रतिवचनप्रकारं कथयति—आकर्ण्येत्यादिना ॥ २१ ॥

समवेतार्थं श्रुतिस्मृत्युपपन्नार्थं प्रसिद्धार्थं वा ॥ २२ ॥

युष्मदादिविश्वमहमेव मदधीनमेव नान्याधीनं "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इतिश्रुतिसिद्धम् ॥ २३ ॥

विजयध्वजतीर्थीयपाठः ।

मत्समो नास्तीत्याह—एक इति । केवलः द्वितीयवर्जितः त्वं वा क इत्यत उक्तम् आत्मेति आत्मशब्देन किं देह उच्यते इत्यतः स्वयञ्ज्योतिर्नित्य इति अनेन विशेषणद्वयेन जीवोपि व्यावृत्तः तस्य नित्यानभिभूतस्वयञ्ज्योतिष्ट्वाभावाद्धरेस्तद्भावात् । "ब्रह्मवेदाहं ब्रह्मास्मि" इति श्रुतेः । बलमानन्द ओजश्चेति वा अहमेवेत्युक्त्याऽभेदः किं नस्यादित्यत उक्तम् अन्यइति अहमस्माद्न्योन्यविलक्षणः कुतः निर्गुणः सत्त्वादिगुणनिमित्तवैपरीत्याभावात् अन्यस्य तद्भावात् "कार्यतेह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः" इत्यादेः । ननु तर्ह्यप्राप्तनिषेधः कस्मादिति तत्राह—इन्द्रियपूर्णेषु भूतेषु प्राणिदेहेषु बहुधेयते यथारुचिज्ञायते जनेनेतिशेषः । यथात्मनिमित्तैर्गुणैः पञ्चभूतैः तैर्विरचितेषु शेषं समम् ॥ २४ ॥

एतदेव दृढयति- खंवायुरिति । खादीनि तत्कृतेषु वस्तुषु यथाशयं यथास्थानं स्थितानि भवन्ति तथा असौ हरिरपि अल्पेष्वल्पत्वेन भूरिषु महत्त्वेनाविस्तारः प्रकाशिताविस्तारः एकनानात्वम् एकस्यानेकसङ्ख्याविषयत्वं यातीत्यन्वयः । अत्रायं भावः । स्वसृष्टतत्तद्वस्तुनियमार्थं तत्तद्वस्तुपरिमाणभूतं गृह्णातीति तात्त्विकाः ॥ २५ ॥

विनष्टं नाम कुत्सितमाधिर्यस्य स विनष्टनामाधिः "नाम कुत्सनसम्भाव्य प्रकाशेषु निगद्यते" इति ॥ २६ ॥

अथ मङ्गलाचरितमारभ्यते सर्वा देवता यस्यां सन्निहिताः स तथा ॥ २७ ॥

समाश्राव्य सम्बोध्य ॥ २८—२९ ॥

मे मत्तः सकाशात् कालेन विध्वस्तधर्मसेतूनाम् ॥ ३० ॥

भागो भजनं स्वीकारस्तेन गतिं शरणं गतास्मि ॥ ३१ ॥

पितृस्थानाद्यमलोकात् ॥ ३२—३४ ॥

तथात्मनः स्वस्य सुतरामिष्टदैवम् ॥ ३५ ॥

तज्जलं पादावनिर्णिक्तजलं यस्य पादजलैराब्रह्म चतुर्मुखपर्यन्तं जगत्पुनत्पुनाति शुध्यति छान्दसोयं प्रयोगः आदित्यः सुपथाऽकरदित्यादिष्विव ॥ ३६ ॥

अमृतभक्षणं रसायनभोजनम् ।—

"अमृतं व्योम्नि देवान्ने यज्ञशेषे रसायने ।
अयाचिते जले जग्धौ मोक्षणे होम्नि गोरसे ।
क्लीबे नात्वमरे स्त्रीतु गुडूच्यां मद्यभिक्षयोः ॥

इतियादवप्रकाशः इन्द्रसेनो बलिः "गोत्रं नाम्नि कुलेऽचले" इति "आत्मा देहे भृतौ जीवे धैर्ये,, इति वा प्रेमविभिन्नया स्नेहप्रवृद्धया धिया भगवत्पदाम्बुजं भ्रमत् शरणं गच्छन् प्रदक्षिणं कुर्वन् वा हाशुभमितिस्मरन् " हाविषादशुभार्तिषु,, इति बभाषेतिसम्भ्रमाद्व्यत्ययः बभारेति पाठे पादाम्बुजंभबार गद्गदाक्षरं वचो जगादेतियोज्यम् ॥ ३७-३८ ॥

येऽसे अश्रमेण कर्त्रे साङ्ख्ययोगयोर्ज्ञानकर्मणोर्वितानो विस्तारः येन स तथा तस्मै साङ्ख्ययोगशास्त्रकाराय वा दुष्टकापिलादिभ्यो व्यावर्तनायाह—ब्रह्मण इति । नन्वमुना व्यावृत्तिः कथमत्राह परमात्मन इति ॥ ३९ ॥

अव्यक्तस्वभावयोर्युवयोर्दर्शनमनुग्रहसाध्यं नतु प्रयत्नसाध्यमिति भावेनाह—दर्शनमिति । वां दर्शनं भूतानां दुष्प्रापं हि यस्मात्तस्माद्जस्तमस्स्वभावानां नोतिदुर्लभं यद्युष्मद्दर्शनं प्राप्तं तद्यदृच्छया ,देवयोर्युवयोरनुग्रहोन्मुखीभूतयेच्छयेति मन्य इति शेषः ॥ ४० ॥

रजस्तमः स्वभावफलं प्रकटयन् तामसत्वं नाम चूडारत्नं निर्मलीकर्तुं दर्शनं कृतमित्याशयेनाह—दैत्येति । ये दैत्यदानवास्ते वयञ्च ३.४१ वेदादिग्रन्थ एव शरीरं प्रतिमालक्षणमस्यास्तीति शास्त्रशरीरी तस्मिन् "शास्त्रं ग्रन्थनिदेशयोः" इति विशुद्धसत्त्वधाम्नि केवलज्ञाननिधाने त्वयि नित्यं निबद्धवैराः अन्ये राक्षसाश्च तादृशा निबद्धवैरा इत्यतो न कोप्यस्मद्गुणो युष्मद्दर्शने इति शेषः ॥ ४२

ननु, नित्यानुसन्धानलक्षणान्तःकरणगुणेनाविर्भूतज्ञानगुणोस्तीति माशाङ्कियतः सुरादीनामपि नास्ति कुतोस्माकमिति भावेनाह—केचनेति । केचन चैद्यादयः उद्बद्धवैरेण कचिदुद्गतवैरेण भक्ताः केचन गोपीजनाः कामतो भक्ताः सन्निकृष्टाः सहवर्तमानाः सत्वसंरब्धा उद्रिक्तसत्त्वगुणाः प्राणात्ययेप्यनुज्झितयुष्मद्भक्तिनिश्चयाः सुरगन्धर्वादयस्तथाऽनादिद्वेषसंरम्भादिना भक्ता न भवन्ति किन्तु निश्चलभक्तिसिन्धवः ॥ ४३ ॥

अपि तथापि ते योगेशाः ज्ञानोपायश्रेष्ठाः प्रायो बहुलं तव योगमायां जगत्सृष्ट्याद्यनुसंहितस्वरूपमाहात्म्यं न विदन्ति कथं इदमित्थमेवम्भूतमिति न जानन्ति वयं कुतो हेतोर्बुध्यामह इति ॥ ४४ ॥

अधुना स्वाशयम्विज्ञापयति-तन्नइति । यतोयुष्मद्भक्तिज्ञानाभ्यामनुग्रह एवं प्रार्थनीयस्तत्तस्मान्नस्तथा प्रसीद कथं यथा एक उत्तमपुत्रादिस्नेहलक्षणसङ्गरहित एव सत्यं श्रीनारायण एव सखा येषां ते तथा तैर्युष्मद्भक्तैः सह चरामि वर्तमानो भवामि किङ्कृत्वा गृहान्धकूपान्निष्क्रम्य निर्गतो भूत्वा कीदृशोहं शान्तः युष्मन्निष्ठायुक्तः कथमत्राह निरपेक्षैः सन्यासिभिः विमृग्ययो रन्वेषणीययोर्युष्मत्पदारविन्दयोः धिषणा धीर्यस्य स धिषणा धिष्ण्यं गृहं वा अस्तु निवासस्थानं किञ्जीवनमत्राह-विश्वेति विश्वस्य पक्षपातित्वेन शरणयोरक्षित्रोरङ्घ्र्योः सेवयोपलब्धा प्राप्ता वृत्तिर्जीविका यस्य स तथा ॥ ४५ ॥

सत्सेवनमपि युष्मच्छिक्षयैव भाव्यमिति भावेनाह—शाधीति । यस्मिंश्छासने श्रद्धया तिष्ठन् स्थिरः सन् चोदनाया विधिनिषेधलक्षणायाः संसृतेर्विमुच्यते ॥ ४६ ॥

शाधीतिवाक्यं श्रुतवान् कृष्णस्त्वयाधुनेदं कर्तव्यमिति वक्तुमुपक्रमते—आसन्नित्यादिना । प्रथमे मनोरन्तरे ये पुत्रास्ते कस्मिंश्चित्काले सुतान् शपितुम् शिक्षयितुम् उद्यतं देवलं वीक्ष्य जहसुः ॥ ४७ ॥

अमुना अवहासलक्षणपापकर्मणा निमित्तेन तेन देवलेनासुरीं योनिमगुः आपुः कालनेमेः पुत्रत्वेन इतिशेषः ते कालनेमेर्जाताः पुत्रा हिरण्यकशिपोः शापेन योगमायया देवक्या उदरे नीताः ततो जाताः कंसेन विहिंसिता इत्यन्वयः ॥ ४८ ॥

सा देवकी अधुना कुत्र आसत इत्यत आह त इमइति ॥ ४९ ॥

ततः किमत्राह इतइति ॥ ५० ॥

अभिज्ञानार्थन्तन्नामानि निर्दिशति—स्मर इत्यादिना । मद्गतिं मत्स्थानम् ॥ ५१ ॥

षष्टितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

क्वचित्सुखमासीनं स्वतल्पस्थं जगद्गुरुम् ।
पतिं पर्यचरद्भैष्मी व्यजनेन सखीजनैः ॥ १ ॥
यस्त्वेतल्लीलया विश्वं सृजत्यत्त्यवतीश्वरः ।
स हि जातः स्वसेतूनां गोपीथाय यदुष्वजः ॥ २ ॥
तस्मिन्नन्तर्गृहे भ्राजन्मुक्तादामविलम्बिना ।
विराजिते वितानेन दीपैर्मणिमयैरपि ॥ ३ ॥
मल्लिकादामभिः पुष्पैर्द्विरेफकुलनादितैः ।
जालरन्ध्रप्रविष्टैश्च गोभि (१) श्चन्द्रमसोऽमलैः ॥ ४ ॥

विजयध्वजतीर्थीयपाठः ।

अयच्छतां दत्तवन्तौ ॥ ५२ ॥
अजिघ्रदाघ्राणं कृतवती ॥ ५३ ॥
सुतानां स्पर्शेन परिस्नुतं क्षरितं स्नुतमित्यर्थः । मायया महिम्ना ॥ ५४ ॥
अमृतमिव स्वादु सुधोपमं तस्याः देवक्यास्तनयस्य गदाभृतः कृष्णस्य कृद्योगेषष्ठी नारायणस्याङ्गस्पर्शेन प्रतिलब्धम् आत्मदर्शनम् आत्मज्ञानं येषां ते तथा ॥ ५५—५६ ॥
कृष्णस्य सं समीचीनाम् अबाधितां सुष्ठूचितां नान्यस्येति कृष्णसंसूचितां मायां महिमानम् ॥ ५७ ॥
अनेनेन्द्रजालम् अतिदेशेनोपसंहरति—एवमिति । कृष्णेन संसूचितेयं माया अथापि बह्वयः सन्तीत्यतो वोपसंहरति एवमिति ॥ ५८ ॥
फलमाह—यइति । अमृतवन्निर्मलकीर्त्तेः जगतोऽघं पापं दुःखं वा भिनत्तीति जगदघभित् भक्तानां सत्प्रशस्तं कर्णपूरं कर्णाभरणं तस्य हरेः क्षेमधाम मोक्षलक्षणं स्थानं याति ॥ ५९ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे चतुस्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥
अधिकपाठे ॥ १० ॥

राजोवाच ।

सर्वासां महिषीणान्तु गोविन्दासक्तचेतसाम् ।
मय्येव प्रेमवान्विष्णुरितिनिश्चितचेतसाम् ॥ १ ॥
समः सर्वासु वा कृष्ण एकस्यां प्रेमवानुत ।
तन्मे त्वं शंस तच्छ्रोतुं रतिरस्ति मम प्रभो ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच ।

महिषीणान्तु सर्वासां प्रथमा भीष्मनन्दना ।
प्रेमवानधिकं तस्यामिति प्रख्यातिरूर्जिता ॥ ३ ॥
कदाचित्प्रेमकलहः केशवेन तया समम् ।
कृतस्तच्छृणु कौरव्य कार्त्स्न्येन कथयामि ते ॥ ४ ॥

पदरत्नावली ।

प्रेक्षावतां भगवत्सत्त्वविज्ञानेऽधिकार इति लक्षणवृत्त्या तन्माहात्म्यं कथयन्निन्नध्यायेस्मि तत्र श्रुतभगवन्माहात्म्यो राजा विशेषविवित्सया शुकं पृच्छति सर्वासामिति किमत्र संशयबीजमित्यत उक्तं गोविन्देत्यनेन ॥ १ ॥
सर्वासु प्रेमवान् मय्येव प्रेमवान् इत्युक्तममुना ॥ २ ॥
एकस्यां किमतिप्रतीयत इति प्रश्नावकाशो नास्तीति भावेन परिहरति महिषीणामिति ॥ ३ ॥
कथं प्रख्यातिरिति तां वक्तुमुपक्रमते कदाचित् तच्चरितम् ॥ ४ ॥

इति विज० अधिकपाठः ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अथ षष्टितमे कृष्णः परिहासेन रुक्मिणीम् ।
कोपयित्वा ततः प्रेमकलहे तामसान्त्वयत् ॥ १ ॥

---

(१) चन्द्रमसोत्थैः ॥ इतिवैष्णवतोषिणी॰वीर ० विज ० पाठः ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

रामारामजनानन्दमहोदयविडम्बनैः ।
रुक्मिण्याः प्रेमकलहच्छद्मनैश्वर्यमीर्यते ॥ २ ॥

स्वतलपस्थं स्वपर्यङ्कस्थम् ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणं रुक्मिण्याः श्रीकृष्णे परमं प्रेम सम्भावयिषुं तस्योक्तमेव तत्त्वमनुस्मारयति—यस्त्विति ॥ २ ॥

आदौ तावत्त्रिभिः श्लोकैर्मन्दिरमनुवर्णयति—तस्मिन्निति । तच्छब्देनातिप्रसिद्धमाह, भ्राजन्ति मुक्तादामानि तेषां विलम्बाः सन्ति यस्मिंस्तेन वितानेन विराजिते तृतीयान्तानां विराजितपदेनान्वयः ॥ ३ ॥

सुगन्धितया द्विरेफकुलैर्नादिते प्रविशद्भिश्चन्द्ररश्मिभिः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

श्रीमदनिरुद्धविवाहानन्तरमेव वक्तुं योग्यामप्येतां श्रीभगवद्रुक्मिणीदेव्योः प्रेमकलहक्रीडां महिषीविलासप्रसङ्गाद्रसविशेषोदयेन वक्तुमारभ्यते-कर्हिचिदित्यादिना यावदन्तम् । कस्मिंश्चिद्गृहसुखक्रीडाकाले स्वतलपस्थं तस्या गृहे तस्या एव पर्य्यङ्के वर्त्तमानं तादृशपरिचरणे हेतुः जगतः सर्वस्मात् सकाशात् गुरुं महत्तमं विशेषतश्च स्वपतित्वात् परमप्रेमास्पदञ्चेत्यर्थः । सखीजनैः सह भैष्मी पर्य्यचरत् नानापरिचर्यामकरोत् पश्चात्तु व्यजनैव स्वयं पर्य्यचरदित्यर्थः । सखीजनानां बहुत्वस्य निर्देशात् व्यजनस्यत्वेकस्य तथा बह्वीनामेकसेवानर्हत्वात् । वालव्यजनमादायेत्यनुवदिष्यमाणाच्च ॥ १ ॥

जगद्गुरुत्वमेव दर्शयति—यस्त्विति । तु प्रसिद्धौ एतद्विविधाश्चर्य्यमयम् ईश्वरः प्रकृत्यादिनियन्ता पुरुषावतारस्सन् हि एव स स्वयं भगवानेव स्वेनेश्वररूपेण कृतानां सेतूनां तत्तन्मर्यादानां गोपीथाय रक्षणाय अजोपि जातः जन्मलीलया प्रादुर्भूतः ॥ २ ॥

तत्र प्रेमकलहक्रीडा च जातेति वर्णयितुं सप्तभिः पद्यैः प्रेम वर्णयन्नादावुभयोस्तदुद्दीपनसामग्रीं वर्णयति—सार्द्धैस्त्रिभिः । तत्र गृहस्य वर्णनं त्रिभिः शय्याया अर्द्धेन अथ रुक्मिण्याः प्रेमवर्णनम् उपेति सार्द्धेन श्रीभगवतस्तत्त्ववर्णनं सोपेतिद्वयेनेति सप्त तत्र तस्मिन्निति चतुष्कम् अन्तर्गृहे चन्द्रशालादियुक्तनानागृहशालिस्वाङ्गणान्तःपुरमध्ये विराजित इति स्वतएव रत्नाभित्यादिना राजमाने वितानादिभिश्च विशेषेण राजित इत्यर्थः ॥ ३ ॥

मल्लिकानां दामभिर्द्वारादिबद्धैः पुष्पैरन्यैश्च स्थानेस्थाने विकीर्णैर्धूपैरिति क्वचित्पाठे साधारणो धूप आगुरवस्त्वग्रे अरुणैरिति प्रागुधन्मात्रता सूचिता एवमियं क्रीडा प्रदोषान्ते ज्ञेया जालरन्ध्रप्रविष्टैश्च गोभिरिति धूपैरागुरवैरिति च तत्रत्यगृहशोभा दर्शिता किन्तु चन्द्रांशुप्रवेशः पूर्वतः धूपनिर्गमस्तु मारुतानुकूल्येन ज्ञेयः वनशब्दः सर्वासां पट्टमहिषीणां गृहेष्विन्द्रेण पूर्वं प्रस्थापितस्यैकैकस्य पारिजातस्य वृक्षैः यस्तु मुख्यमूल चन्दनवृक्षवन्मुख्यमूलपारिजातवृक्षपवनसम्बन्धात् अन्ये वृक्षास्ते भवन्ति स तु न प्रेषितः श्रीभगवतैव परमाच्छिद्यानीत इति ज्ञेयम् न च केवलं तदामोद एव विचित्रान्यपुष्पादीनामपि सौरभ्यमस्तीत्याह—उद्यानेति । जालरन्ध्रेभ्यो विशेषेण सर्वदिग्व्यापकत्वादिना निर्गतैः तादृशे अन्तर्गृहे यश्चन्द्रशालाङ्गणगतः पर्य्यङ्कः तस्मिंश्च यत्कशिपूत्तमं तस्मिन् ॥ ४–५ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १–२ ॥

भ्राजन्मुक्तादामविलम्बिना भ्राजत् विलम्बमानमुक्तादाम—वता ॥ ३—१२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ भगवतो रुक्मिण्या सह प्रेमकलहं वर्णयति षष्टितमेन-कर्हिचिदिति । भैष्मी रुक्मिणी जगद्गुरुं स्वपर्यङ्कस्थं तत्रापि सुखं यथातथा आसीनं सखीजनैः सहिता व्यजनेन चामरेण पर्य्यचरत् उपचचार ॥ १ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति—यस्त्वित्यादिनोपासाञ्चक्र ईश्वरमित्यन्तेन । तावज्जगद्गुरुत्वं प्रपञ्चयति-यस्त्विति । सृजति स्वाराधनोपयुक्तकरणकलेवरादिप्रदानेन हितं करोति अत्ति संहरति संसरतां जीवानां प्रलयमुखेन विश्रान्तिरूपहितं करोति अवति पालयति अनिष्टनिरसनेष्टप्रापणरूपहितं करोतीति भावः । किञ्च स्वसेतूनां स्वकृतधर्म्ममर्य्यादानां गोपीथाय रक्षणाय यदुषु जातः कथम्भूतोप्यजोपि कर्मायत्तोत्पत्तिरहितोपि स्वेच्छया यदुष्ववतीर्ण इत्यर्थः । गुरुत्वं हितैककारित्वम् एवं जगद्गुरुरिति भावः य एवम्विधस्तमीश्वरमुपतस्थे इति यच्छब्दस्य सम्बन्धः ॥ २ ॥

अथ स्वतलपस्थमित्युक्ततलपं वर्णयितुं तावत्तत्तलपाश्रयमन्तर्गृहं वर्णयति-तस्मिन्निति त्रिभिः । तच्छब्दः प्रसिद्धिपरः तृतीयान्तानां विराजित इत्यनेनान्वयः भ्राजन्ति मुक्तादामानि तेषां विलम्बा यस्मिन् तेन वितानेन उल्लोचेन मणिमयैरपि दीपैरित्यर्थः ॥ ३ ॥

द्विरेफानां भ्रमराणां कुलेन समूहेन नादितैर्मल्लिकादामभिश्च विराजित इत्यन्वयः नादित इति पाठान्तरं तदा सौरभलोभभ्रमद्भ्रमरकुलैर्नादिते तत्र हेतुर्मल्लिकादामभिर्धूपैश्च विराजितः इति (चन्द्रमसोरुणैरित्यत्र सन्धिरार्षः) अरुणैरौदयकालिकत्वादिति भावः । जालरन्ध्रद्वारा अन्तःप्रविष्टैश्चन्द्रमसो गोभिः किरणैश्च ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वस्याः रुक्मिण्यास्तल्पे तलिमे स्थितम् ॥ १ ॥

राजन् हरिचरितमतिचित्रमिति भावेन तत्स्वरूपलक्षणमाह—यइति ॥ २ ॥

यद्गृहं रुक्मिण्यै क्लृप्तं तस्मिन्नन्तर्गृहे पर्यङ्के दन्तविहितश्च कशिपुस्तमे तलिमे मृदुवस्त्रप्रावरणास्तरणे सुखासीनं पतिमुपतस्थ इत्यन्वयः । मुक्तादाम्नां विलम्बोस्यास्तीति मुक्तादामविलम्बि तेन उपरि बद्धचित्रपटेनेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अरुणैरित्यनेन चन्द्रोदयकालभवा गावो लक्ष्यन्ते ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

जगद्गुरुत्वमेव दर्शयति ॥ १ ॥
यस्त्वेति राजपुत्रीत्यादि ॥ २ ॥
इदमस्यावतारिका अष्टके ॥ ३—१२ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १—६ ॥

———

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

वाचिकस्तु तिरोभावो रुक्मिण्यामुच्यते स्फुटः ।
एकादशे निरोधार्थमन्यथालौकिकं भवेत् ॥
सर्वथा कृतसेवायाः परीक्षापि निरूप्यते ।
यथा प्राणे शरीरस्य स्थितिस्तद्वद्यथा भवेत् ।
सान्त्वनं कायिकं त्वत्र निस्सम्बन्धाद्यतोमयम् ।
दोषाभावाय वाक्यन्तु ईर्ष्यामात्सर्यदोषनुत् ॥
निर्दुष्टायाः परिज्ञानमविरोधस्य वर्णनात् ।
निरूप्यते यतः सा हि न कुतश्चिद्भ्रमं भजेत् ॥
शब्दार्थयोर्विरोधःस्यात्प्रामाण्ये सर्वथैव हि ।
लक्षणायामपि तथा मुख्यार्थो बाधितो यतः ॥
अतो हि भगवद्वाक्यं दुर्ज्ञेयं सर्वथा मतम् ।
यस्त्वेतस्य परिज्ञाता स न मुह्यति कर्हिचित् ॥

पूर्वाध्यायान्ते सर्वभावेन स्त्रीणां सेवा निरूपिता तस्याः परीक्षार्थमिदमारभ्यते, तत्र प्रथमं पूर्वषट्के निष्पन्ने उत्तरादिरूपं वीजनमाह—कर्हिचिदिति । सुखमासीनमिति विश्रमान्ता सेवा निरूपिता स्वतल्पस्थमिति अग्रिमावश्यकत्वं निरूपितं कदाचिद्भगवान् रुक्मिण्या गृहे सभात उत्थाय रात्रौ समागतः ततः प्रत्युद्गमनादिना स्वशय्यायामेवोपवेशितः कामकलापूर्णं च तद्गृहं तत्पित्रादिभिः प्रायेण तत्सुखार्थं सामग्री प्रेषितेति लक्ष्यते अन्यथा भगवान् स्वदत्तायां सामग्र्यां नैवं वदेत् सापि भावज्ञा नैवमभिमानेन सेवां कर्त्तुं प्रवर्त्तेत अतो ऽनभिप्रेतमेव स्वशय्यायां दीनभावमकृत्वा उपवेशितवती भगवांश्च कथं तथा वदतीत्याशङ्कायामाह- जगद्गुरुमिति । स हि सर्वोपदेष्टा भ्रमादन्यथा बुद्धौ जातायां तन्निवारणीयमिति जगद्गुरोः कार्यमेव तत्पतित्वात् निश्शङ्कं पर्यचरत् भैष्मीत्वात् साभिमाना व्यजनेनेति स्वयं व्यजनं गृहीत्वा सखीजनैः सहिता स्वोत्कर्षबुद्ध्या ता अपि स्थापितवती ॥ १ ॥

ननु, तथापि सन्तोषे दुःखजननमयुक्तमिति चेत्तत्राह—यस्त्वेतदिति । उभयथापि भगवतो नैवं करणे दोषः आद्युत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्त्ता यथोत्पत्तिं हर्षादेः करोति स्थितिं वा तथा प्रलयमपि करोतीति हर्षादेर्नाशनं भगवत्कार्यमेव किञ्च भगवान् स्वसेतूनां स्वकृतमर्यादानां धर्मादीनां गोपीथाय रक्षणार्थमेवावतीर्णः अन्यथा अजस्य यादवेष्ववतारो नोपपद्येत. ननु, प्रलये कश्चन भगवत उद्योगो दृश्यते समयश्च तादृशो नत्वयं समयस्तादृश इति चेत्तत्राह—लीलयेति । न तस्योत्पत्त्यादिकरणे किञ्चित्साधनं मृग्यते किन्तु लीलयैव करोति नापि यदोः पुष्टिस्थस्य विहितकालाद्यपेक्षा नापि स्वभावमप्यन्यथा कृत्वा समागतस्य यदर्थमागतस्तत्करणमयुक्तं भवति ॥ २ ॥

तर्हि देशवशात् कालवशाद्वा भगवांस्तथोक्तवानित्याशङ्क्य गृहं वर्णयति— तस्मिन्नन्तर्गृह इति । तां च रसाधिकरणभूतां षड्भिः चतुर्भिः द्वाभ्यां च गृहमध्य इत्येकान्तता तत्रापि तस्मिन्निति प्रसिद्धिः तेन च तत्कामस्थानमेव नतु क्रोधादिस्थानम् आदौ तस्योपरिशोभां वर्णयति-भ्राजन्मुक्तादाम्नां विलम्बनयुक्तेन वितानेन चन्द्रातपेन विराजिते परितो विलम्बीनि मुक्तादामानि यस्मिन् चन्द्रातपे तेन विराजितं कामस्थानमेव भवति मणिमयैरपि दीपैः परितो विराजिते ॥ ३ ॥

मल्लिकादामभिः केवलपुष्पैश्च सर्वतः शृङ्गाररसानुभावकमाह—द्विरेफकुलानां नादितं यत्रेति द्विरेफानां कलं नादितं चन्द्रोत्यन्तमुद्बोधक इति तत्किरणानाम् अन्तःप्रवेशमाह—जालरन्ध्रप्रविष्टैश्चेति । चन्द्रमस अरुणैरुदयकालीनैः किरणैः रागयुक्तैः गवाक्षमार्गेणान्तःप्रविष्टैः विराजिते ॥ ४ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कृष्णवाक्पेषणीपिष्टहृत्कर्पूरात्र रुक्मिणी ।
सम्मोहाश्वासिता तं प्रत्यूचे षष्टितमे स्फुटम् ॥

जगद्गुरुं पतिमिति च परिचरणे हेतू ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणे रुक्मिण्याः प्रेमसेवारसभञ्जने तस्य केवलं विनोद एव हेतुर्वस्तुतस्तु नान्य इति निदर्शनार्थं विश्वसृष्ट्यादेरपि विनोदहेतुकत्वमभिव्यञ्जयति- यस्त्वेतदिति । स्वसेतूनां धर्मादिमर्य्यादानां गोपीथाय पालनायेति स्वप्रियजनप्रेममर्य्यादायास्त्रोटनं न तस्याभीप्सितं किन्तु तेन तद्दृढीकरणमेवेति भावः ॥ २ ॥

तस्याः प्रेमसेवासुखस्य सर्वाण्येवोपकरणानि पूर्णानीति दर्शयितुं मन्दिरं वर्णयति- तस्मिन्निति त्रिभिः । भ्राजन्मुक्तादाम्नां विलम्बाः लम्बमाना गुच्छाः सन्ति यस्मिंस्तेन वितानेन चन्द्रातपेन विराजिते तृतीयान्तानां विराजते इत्यनेनान्वयः । अरुणैर्गोभिरिति चन्द्रमस उदयरागमयैः किरणैः प्रविशद्भिः आगुरवैर्धूपैश्च निर्गच्छद्भिः कशिपूत्तमे शयनीयेषु श्रेष्ठे ॥ ३—७ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्वाध्याये रमाभीरेमेइत्यनेन "इत्थं रमापतिमावाप्यपतिं स्त्रियस्ताः" इत्यनेन च रमायाः प्राधान्यं सूचितं तदेव हास्यलीलाद्वारा षष्टितमे वर्णयति— कर्हिचिदिति ॥ १ ॥

जगद्गुरुमित्यनेन, सर्वपूज्यत्वं भगवतो दर्शितं तदेव प्रपञ्चयति- यो विश्वं सृजत्यवतीति अयं भावः विश्वकारणमेव जिज्ञास्यमित्युक्तं भगवता सूत्रकारेण "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" "जन्माद्यस्य यतः" इति "तदेवध्येयम्" इत्याद्यु भगवती श्रुतिः "कारणन्तु ध्येयम्" इति तच्च विश्वकारणं बुभुषु आविर्भूतं तस्य सभार्यस्य स्वरूपगुणश्रवणमननध्यानादिकं श्रेयोर्थिभिर्महतादरेण कर्तव्यमिति ॥ २ ॥

पारिजातवनामोदवायुनोद्यानशालिना।
धूपैरगुरुजै राजन् जालरन्ध्रविनिर्गतैः ॥ ५ ॥
पयःफेननिभे शुभ्रे पर्यङ्के कशिपूत्तमे।
उपतस्थे सुखासीनं जगतामीश्वरं पतिम् ॥ ६ ॥
वालव्यजनमादाय रत्नदण्डं सखीकरात्।
तेन वीजयती देवी उपासाञ्चक्र ईश्वरम् ॥ ७ ॥
सोपाच्युतं क्वणयती मणिनूपुराभ्यां रेजेऽङ्गुलीयवलयव्यजनाग्रहस्ता।
वस्त्रान्तगूढकुचकुङ्कुमशोणहारभासा नितम्बधृतया च परार्ध्यकाञ्च्या ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

स्वतल्पस्थं पतिं पर्यचरदित्येतत्प्रपञ्चयति—तस्मिन्निति चतुर्भिः। वितानादिभिर्भ्राजिते सुगन्धाकृष्टैः द्विरेफकुलैर्नादिते तस्मिन्नति-प्रसिद्धे पर्यङ्कगते कशिपूत्तमे शयनीयश्रेष्ठे हंसतूलिकायां सुखा-सीनं पतिमुपतस्थे असेवतेति चतुर्णामन्वयः कथम्भूतेन विता-नेन भ्राजता मुक्तादाम्नां विलम्बाः लम्बमानाः गुच्छाः सन्ति यस्मिन् तेन आगुरवैः अगुरुसम्भवैः कथम्भूते कशिपूत्तमे पयः-फेननिभे पयसः क्षीरस्य फेन इव मृदुनि कथम्भूतं पतिं जगतामनन्तकोटिब्रह्माण्डानामीश्वरम् ॥ ३—६ ॥

भाषा टीका।

परिक्षित प्रति श्रीशुकदेवजी बोले कि एक समय रुक्मिणी जी के भवन में निज सेजपर सुख सें, त्रिलोकी नाथ विराज मान हे उस बखत रुक्मिणीजी दासीन के साथ बीजना से पतिकी परिचर्य्या करती रहीं ॥ १ ॥

जो परमेश्वर अपनी लीला के वास्ते दशाविश्व की उत्-पत्ति पालन संहार करता है उसीनै निजधर्म मर्य्यादाकी रक्षान के लिये यादवन मे अवतार लिया है ॥ २ ॥

जिस में प्रकाशमान मोतीन की माला के गुच्छा लटकने बारी चांदनी लगी हुई है जहां मणिजटित दीपक धरे हूए हैं ॥ ३ ॥

और मल्लिका की माला तथा पुष्पन से शोभायमान हो रहा है। जिस मे भौंरान की गुञ्जार हो रहीहै झरो-खान में प्रविष्ट हुई चन्द्रमाकी निर्मल किरणों से विराजमान होरहा है ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

निर्गच्छद्भिरगुरुसम्भवैर्धूपैश्चातिमनोहरत्वं दर्शितम् ॥ ५ ॥

पयसः क्षीरस्य फेन इव मृदुनि पर्यङ्कस्थे कशिपूत्तमे हंस-तूलिकायाम् उपतस्थे असेवत ॥ ६ ॥

तदेवाभिनयति—वालव्यजनमिति ॥ ७ ॥

उपाच्युतमच्युतस्य समीपे सा मणिनूपुराभ्यां रेजे क्वणयती मणिमयौ नूपुरौ कुजयन्ती तथा अङ्गुलीयवलयव्यजनान्यग्र-हस्ते हस्ताग्रे यस्याः सा वस्त्रान्तेन गूढौ स्थगितौ कुचौ तयोः कुङ्कुमं तेन शोणो हारस्तस्य भासा नितम्बे धृता या परार्ध्या अमूल्या काञ्ची तया च रेजे ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

तदेव विशिनष्टि—पयइति। पदाभ्याम् उपतस्थ इत्यादेः पुनः पुनरुक्तिर्भावविशेषेण तादृक्सेवाभिकामात् ॥ ६ ॥

व्यजनेन पर्यचरदित्युक्तं तत्प्रकारमेव विशिष्याह—वाल-व्यजनमिति। वालव्यजनं चामरं देवी (महा) पट्टमहिषी अत्र टीकायाम् अभिनयतीत्यभिनवपूर्वकं वदतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

सेति। सा क्वणयती शब्दायमाना रेजे राजने हेतुः मणि-नूपुराभ्यामुपलक्षिता अङ्गुलीयेत्यादिलक्षणा तत्र तत्स्मा-रितानन्तद्धृताखिलेन्द्रिय इति "वासुदेवे भगवति निमग्न-हृदयोऽब्रवीत्" इति रीत्या प्रस्तूयमानतदेकस्फूर्त्या तां सभामप्यन-वधाय बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोर्वित्यादिकं यथावर्णयत् तथैव तत्सखीजनस्फुरणनशात्तद्भावभावितस्सन् तस्या रहस्या-मपि शोभां वर्णयति—वस्त्रेति। तत्र वस्त्रान्तेत्यादिद्वयेनोप-लक्षिताचेत्यर्थः। अत्र शाटीरूपवस्त्रान्तस्य दीर्घत्वात्सम्यगेव गूढत्वं ज्ञेयम् अन्तशब्दस्य स्वरूपार्थकत्वात् क्वणने हेतुः मणीति वलयेति परार्ध्येति च वीजनेन भावेन च चलनादिति-ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

उद्यानवने शोभते रोचते इति तथा तेन पारिजातवना-मोदयुक्तेन वायुना अगरुजैरगरुकाष्ठजैर्गवाक्षरन्ध्रविनिर्गतैर्धूपैश्च हे राजन्! ॥ ५ ॥

अथ तल्पं वर्णयति—पयःफेनेति। दुग्धफेनवन्मृदुले धवले च

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पर्यङ्के यत्कशिपूत्तममास्तरणश्रेष्ठं तस्मिन् सुखं यथा तथा आसीनं पतिमुपतस्थे सन्निधिमवापेत्यर्थः ॥ ६ ॥

रत्नमेव दण्डस्थानीयं तदाकारं च यस्य तद्वालव्यजनं चामरं सख्याः कराद्धस्तादादाय तेन वालव्यजनेन वीजयती देवी रुक्मिणी उपासाञ्चक्रे तमेव पश्यन्त्यवतस्थ इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तादात्विकीं तामनुवर्णयति-सेति । सा रुक्मिणी उपाच्युतम् अच्युतसमीपे मणिमयनूपुराभ्यां क्वणयती ध्वनिमुत्पादयन्ती अङ्गुलीयादयोऽग्रहस्ते हस्ताग्रे यस्याः सा वस्त्राञ्चलेन गूढयोः स्थगितयोः कुचयोः कुङ्कुमेन शोणो यो हारः मुक्ताहारस्तस्य भासा दीप्त्या नितम्बयोर्धृतया परार्ध्यया काञ्च्या च रेजे ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पारिजातानां मन्दाराणां वनस्य काननस्यामोदेन युक्तेन वायुना शोभिते. कीदृशेन उद्यान इव शालिना मनोहरेण पारिजातवनस्य सम्भजनीयस्य सेव्यस्यामोदस्य सम्बन्धिना वायुना वा आगरवैरगरुसम्पृक्तैः ॥ ५ ॥

पयःफेननिभे जलबुद्बुदवन्मसृणे ॥ ६ ॥

किं कर्मेति तत्राह—वालव्यजनमिति ॥ ७ ॥

उपाच्युतम् अच्युतस्य समीपे उन्नमदवनमतोः पादयोर्मणिनूपुराभ्यां क्वणयति अङ्गुलीयाख्यवलयेन व्यजनेन च युक्तं हस्ताग्रं यस्याः सा तथा पृथक्कृते वलये हस्तमूलेति वक्तव्यं न तु हस्ताग्रेति वस्त्रान्तेन वस्त्राञ्चलेन गूढयोः कुचयोः लिप्तकुङ्कुमचूर्णसम्बन्धेन शोणस्य रक्तस्य हारस्य मुक्तादाम्नो भासा युक्तोपलक्षणे तृतीया नितम्बधृतया कटिप्रदेशवेष्टितया परार्ध्य-काञ्च्या अनर्घरशनया च युक्ता ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

वालव्यजनेत्यादि वालव्यजनं चामरं स्वल्पव्यजनं खण्डं वा ॥ ७—८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अलौकिकोद्बोधकमाह—पारिजातवृक्षाणां पूर्वप्रेषितपारिजातकल्पवृक्षस्य पोताः सर्वत्र स्थापिताः वनप्राया जाताः ते तस्य गृहस्य परितो वर्त्तन्त इति गवाक्षादिमार्गेण तदामोदयुक्तो वायुरपि तत्र प्रविष्टः तेनापि विराजिते तस्य शैत्यं मान्द्यञ्च वर्णयितुमाह—उद्यानशालिनेति । उद्याने वाप्यः निर्भराश्च सन्ति तत्रापि उद्यानं शाला यस्य तेन मन्दतापि समायाति सहजान्युद्बोधकान्युक्त्वा कृत्रिमान्याह—धूपैरिति । अगरुजैः अगरुयुक्तनानाविधद्रव्योद्भूतैः राजन्निति विश्वासार्थं अन्तःस्थापितः सधूमः न तु बहिष्ठोऽन्तःप्रविष्टः इति ज्ञापयितुं विशेषणमाह—जालरन्ध्रविनिर्गतैरिति ॥ ५ ॥

अधश्शोभामाह—पयःफेननिभ इति । पयःफेनस्य निरन्तरमुच्छूनता विचित्रता शुभ्रता च सूत्रोपनिबद्धं मध्ये परितो दन्तैः हीरकैश्च निर्मितं तेन शुभ्रं कशिपुना सुतरामुत्तमम् एवं सामग्रीं वर्णयित्वा रसदातारं भगवन्तं तत्र स्थितं वर्णयति—तत्र सुखं यथाभवति तथा आसीनं लोकवेदशङ्काभावार्थं विशेषणद्वयं जगतामीश्वरं पतिमिति ॥ ६ ॥

कुलवधूत्वादीश्वरत्वाच्च स्वतःप्रवृत्तिरयुक्तेति निकटे स्थितेत्याह—वालव्यजनमादायेति । चमरीवालस्य व्यजनं रत्नानि दण्डे यस्य अनेन दासीत्वं स्वस्मिन् प्रकाशितं नतु नायिकात्वं तथासति धार्ष्ट्यं भविष्यतीति पूर्वं सख्या हस्ते तास्थितं तदपि नापकर्षजनकमिति तद्वर्णनं भगवति विलम्बमाने सखीहस्तात् स्वयं गृहीतवती तेन वीजयती जाता तदप्युद्बोधकं सेवया ईश्वरः परितुष्यतीति तदपि कृतवतीत्याह—उपासाञ्चक्र इति । सेवनरूपं निकटेवस्थानमुपासनम् ॥ ७ ॥

मुख्य आलम्बनविभाव इति तां वर्णयति—सोपाच्युतमिति । अल्पचलनेन कलनूपुराभ्यां कणयन्ती भवति जघनादिभारात स्थिरतया स्थातुमशक्ता किञ्चिच्चलनान्नूपुरशब्दं करोति एतादृशी निर्बन्धेन सेवाङ्गीकारेऽपि रेजे, भगवन्निकटे समागच्छन्तं हस्तं वर्णयति-अङ्गुलीयेति । अङ्गुलीयानि वलयानि व्यजनाग्यग्र्यं हस्ते यस्याः वस्त्रान्तेन गूढयोः कुचयोः कुङ्कुमेन शोणो यो हारः तस्य भासा रेजे नितम्बधृतया बहुमूल्यकाञ्च्या च रसोत्पादकस्थाननिरूपणार्थं स्थानद्वयवर्णनं हस्तपादौतु वर्णितौ पूर्वार्द्धेन ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उपाच्युतम् अच्युतस्य समीपे सा मणिनूपुराभ्यां रेजे कणयन्ती अर्थान्मणिनूपुरौ काञ्चीं च अत्यायतव्यजनचालनेन सर्वाङ्गस्पन्दनात् स्वनयन्तीत्यर्थः । अङ्गुलीयवलयव्यजनानि अग्रहस्ते यस्याः सा वस्त्रान्तेन शाटिकाञ्चलेन गूढौ गुप्तीकृतौ सकञ्चुकौ यौ तयोः कुचौ कुङ्कुमेन शोणस्य हारस्य भासा परार्ध्या परार्द्धमूल्यया काञ्च्या च रेजे ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

व्यजनेनेति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति—वालव्यजनमिति ॥ ७ ॥

सा देवी कणयती नूपुरकाञ्च्याद्याभरणानि व्यजनचालनवशात् कूजयन्ति अङ्गुलीयवलयव्यजनानि अग्रहस्ते हस्ताग्रे यस्याः सा मणिनूपुराभ्यां वस्त्रान्तेन गूढयोः कुचयोः कुङ्कुमेन शोणस्य हारस्य भासा दीप्त्या परार्ध्यया कांच्या च उपाच्युतमच्युतस्य समीपे रेजे ॥ ८ ॥

तां रूपिणीं श्रियमनन्यगतिं निरीक्ष्य या लीलया धृततनोरनुरूपरूपा ।
प्रीतः स्मयन्नलककुण्डलनिष्ककण्ठवक्त्रोल्लसत्स्मितसुधां हरिराबभाषे ॥ ९ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

राजपुत्रीप्सिता भूपैर्लोकपालविभूतिभिः ।
महानुभावैः श्रीमद्भीरूपौदार्यबलोर्जितैः ॥ १० ॥
तान् प्राप्तानर्थिनो हित्वा चैद्यादीन् स्मरदुर्मदान् ।
दत्ता भ्रात्रा स्वपित्रा च कस्मान्नो ववृषेऽसमान् ॥ ११ ॥
राजभ्यो बिभ्यतः सुभ्रूः समुद्रं शरणं गतान् ।
बलवद्भिः कृतद्वेषान् प्रायस्त्यक्तनृपासनान् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

पुष्प वाटिका को सुशोभित करने वारे और पारिजात-वन की सुगन्धियुत पवन के जिसमे चली आती है हे राजन् झरोखान से निकसी हुई अगर की धूप से शोभायमान ॥ ५ ॥

ऐसे भवन के भीतर जिसपर दूध के फेन सदृशश्वेत बिछोना बिछा हुआ है ऐसे पर्य्यङ्क के ऊपर सुखसे विराजे हुऐ जगदीश्वर श्रीकृष्ण के समीप में रुक्मिणीजी स्थित होती भई ॥ ६ ॥

तत्पश्चात रुक्मिणी देवी सखी के हस्त से रत्न जटित नवीन बीजनाको लेकर उस करके श्रीकृष्ण की पवन करत सेवा करती रही ॥ ७ ॥

अङ्गुलीन में अँगूठी पौहचेन मे कडा और हस्त के अग्रभाग में वीजना धारन किये तथा मणि जटित नूपुरन सें भाम २ शब्दकरती हुई श्रीकृष्ण के समीप मे स्थित रुक्मिणीजी साडी के अञ्चल से अच्छादित कुचन के कुमकुम की झलक से रक्त रूपयुत मुक्ताहार कान्ती से और कटि पर धारन की हुई अमोल कटि किङ्किणी से शोभाय मान भई होती भई ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तां निरीक्ष्य प्रीतस्सन् स्मयमानो हरिराबभाषे, कथम्भूताम् ? या लीलया धृतनरतनोस्तस्यानुरूपरूपा अनुरूपं रूपं यस्यास्तां यथोक्तं श्रीपराशरेण—

"देवत्वे देवदेहेयं मानुष्यत्वे च मानुषी ।
विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषात्मनस्तनुम् " इति ॥

किञ्चालकैः कुण्डलाभ्यां निष्केण पदकेनालङ्कृतकण्ठेन च चतुर्दिक्षु शोभिते वक्त्रे उल्लसन्ती स्मितसुधा यस्यास्ताम् ॥९॥

सर्वगुणयुक्तापि तव बुद्धिर्मन्देत्याशयेनाह—राजपुत्रीत्येकादशभिः । हे राजपुत्रि ! लोकपालानामिव विभूतिरैश्वर्यं येषां तैस्तथा महाप्रभावैराढ्यैः रूपादिभिरूर्जितैश्च पूर्वमीप्सितासि ॥ १० ॥

तान् हित्वा नोऽस्मानसमानान् कस्माद्वृषे वृतवती त्वम् ॥ ११ ॥

किञ्च प्रायशो राजभ्यो जरासन्धादिभ्यो बिभ्यतो भयं प्राप्नुवतः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तामिति । रूपिणीं वैकुण्ठलोकादौ लक्ष्मीरूपादेरप्यधिकरूपशालिनीमित्यर्थः । प्रशंसायां मत्वर्थीयः तत्र हेतुः येति विस्मापनं स्वस्यचेत्यादिवचनप्रामाण्येन तेनाप्यधिकसौन्दर्य्यप्रकटनादिति भावः । अत्र । (लीलयेति कर्तृ तृतीयान्तं) प्रीत इति भावविशेषं द्योतयति अत एव नर्मविशेषस्य वक्तव्यत्वात् स्मयन् स्मयमानः अनन्यगतिमपि ताम् आ सम्यक् वाग्भङ्ग्यादिना बभाषे यतो हरिः नर्मादिना प्रियजनानान्धैर्य्यादिहर इति भावः । यद्वा आ इति प्रथक् पदं खेदे तां प्रति तादृगुक्तेरयोग्यत्वाच्च वक्ष्यत्येव अतदर्हामिति ॥ ९ ॥

तत्र स्ववरणे कारणमज्ञातमिव पृच्छन्नाह—राजेति त्रिकेण । हे राजपुत्रीति सर्वगुणरूपादिसम्पत्तिः सूचिता अत एव श्रीहरिवंशप्रोक्ते प्राचीने स्वयम्वरोद्यमे भूपैरीप्सितासि महानुभावैर्महाप्रभावैः श्रीमद्भिराढ्यैः यद्वा श्रीः सम्पत् शोभा च तद्वद्भिः ॥ १० ॥

प्राप्तान् स्वयमेव गृहागतान् तत्र चार्थिनः त्वां याचमानान् तत्रापि स्मरेण दुर्मदान् अतिमत्तान् अतिपरिहासोऽयं च अपि तत्रापि भ्रात्रा स्वपित्रा च दत्ता चैद्यायेति शेषः । स्वशब्देन कन्यायाः पित्रधीनतोक्ता एवं यथोत्तरं भूपानां त्यागायोग्यता च असमान् आत्मनस्तेषां वासदृशान् न इति बहुत्वम् "अस्मदोद्वयोश्च"(१-२-५१)इति वचनात् यद्वा नः मदादीन् यादवान् ववृषे पत्यादिरूपेणाङ्गीचकर्थ परोक्षनिर्देशस्तथैव वृतत्वात् अन्यथा ऽहमपि न्यावारयिष्यमिति भावः ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

असमत्वे हेतुः, राजभ्य इति। तथाप्यसमर्थस्वदुरन्तकारितेति न्यायेन बलवद्भिस्तैः सह तव हरणादिना कृतोऽनुवर्त्तितो द्वेषो यैस्तान् किञ्च ते भूपाः, वयं तु नेत्याह--त्यक्तेति। प्राय इति (हरिवंशप्रोक्तस्य) स्वस्य राजेन्द्राभिषेकस्य क्षणमात्रस्वीकाराभिप्रायेण उग्रसेनादीनाञ्च तदङ्गीकारो बलादिवेति च हे सभ्रूः इति तच्छ्रवणात्तस्या भ्रूकौटिल्यदर्शनेन तादृशस्फूर्त्तेः स्तुतिपूर्वकमेवोपालम्भस्य प्रारब्धत्वाच्च एवमुत्तरत्रापि॥ १२॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तामिति। तां रुक्मिणीं निरीक्ष्य प्रीतो हरिः स्मयन् ईषद्धसन् आबभाषे उवाचेति सम्बन्धः। कथम्भूताम्? रूपिणीं मनुष्यरूपधारिणीं श्रियं महालक्ष्मीं न विद्यतेऽन्यः पतिः प्रत्यवतारं यस्यास्ताम् अनन्यगतिमिति पाठान्तरं तदा न विद्यतेऽन्या गतिः प्राप्तिर्यस्यास्ताम् अनन्यप्राप्यामित्यर्थः। धृततनोः उपात्तमनुष्यरूपस्य हरेर्या अनुरूपा ताम् अलकैः कुण्डलाभ्यां निष्केण पदकाख्यभूषणेनालङ्कृतेन कण्ठेन चतुर्दिक्षु शोभिते वक्त्रे उल्लसन्ती स्मितमेव सुधा यस्यास्तां यद्वा अलककुण्डलनिष्काणि यथास्थानं कण्ठवक्त्रयोर्यस्यास्ताम् अनेनानपायिनोः श्रीश्रियःपत्योर्वक्ष्यमाणो विवादः केवलं नृलोकविडम्बनायेति सूच्यते॥ ९॥

भाषणमेवाह—राजपुत्रीत्यादिभिरेकादशभिः। तात्पर्येतस्तामुपचरन्तीमभिनन्दयन्नेव, शाब्दवृत्त्या कोपयन्निव कूटवचांसि प्रयुङ्क्ते हे राजपुत्रि! लोकपालानामिव विभूतिरैश्वर्य्यं येषां महान् प्रभावो येषां भोग्यादिसमृद्धिमद्भिर्लोकपालविभूतिभिरित्यस्यैव प्रपञ्चः श्रीमद्भिरपि रूपादिभिरुच्छ्रितैरुत्कृष्टैर्भूपैस्त्वमीप्सिता रूपं सौन्दर्य्यमौदार्य्यं वदान्यत्वं बलं शत्रुपरिभवसामर्थ्यम् इत्थं सर्वं वस्तुगत्या आत्मनिष्ठमित्यभिप्रेतं शब्दतस्त्वपरित्याज्यत्वे तात्पर्य्यम्॥ १०॥

तानिति। तानेवम्बिधानर्थिनो याचमानान् प्राप्तानागतान् स्मरेण कामेन दुष्टो मदो येषां तान् चैद्यादीन् त्वं पित्रा भ्रात्रा च दत्ता सती समाननुरूपान् कस्माद्धेतोर्न ववृषे न वृत्तवत्यसि नो ववृषे इति पाठे अर्थिनो हित्वेति पाठ्यं तान् हित्वा नोऽस्मान् कस्माद्धेतोर्वृतवत्यसीत्यर्थः। अतस्त्वं मन्देति भावः। तत्र हेतुं वदन्नात्मानं विशिनष्टि असमानिति। अननुरूपानित्यर्थः। बहुवचनं कोपापादनार्थं अस्मासु त्वदनुरूपः कोऽधुना वा वरणीयोऽस्तीति "न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते" इति श्रुत्युक्तविधया सर्वोत्तमं मां कस्माद्धेतोर्वृतवत्यसि तं हेतुम् आवयोः लक्ष्मीनारायणयोरनपायित्वरूपं त्वं जानास्येवेति हार्द्दो भावः॥ ११॥

असमत्वमेव प्रपञ्चयितुं विशिनष्टि--राजभ्य इति। हे सुभ्रु! राजभ्यो जरासन्धादिभ्यो बिभ्यतः भीतानत एव समुद्रं शरणं गृहं प्राप्तान् समुद्रान्तर्द्वीपमानसस्थानत्वेनाश्रिताः नित्यर्थः। हार्द्दभावपक्षे तु अबिभ्यत इति छेदः ममाभीतत्वं त्वदानयनकाले किं त्वया न दृष्टमिति भावः। समुद्रं शरणं गतानित्यस्यायं भावः त्वत्पितृक्षीरसागरगतसमुद्रत्वधर्मयोगित्वमात्रप्रयुक्ते प्रेमातिशयेन लवणार्णवान्तर्द्वीपमाश्रितानां किं पुनः साक्षात्त्वत्पितरि दुग्धार्णवे साक्षाच्छ्वशुरेऽस्माकं प्रीतिः किन्तराम् साक्षात्त्वयीति। बलवद्भिरिति बलशालिभिर्जरासन्धादिभिः सह कृत उत्पादितो द्वेषो यैस्तानिति शाब्दोऽर्थः। पक्षान्तरे तु बलवद्भिरिति निन्दायां मतुप् "भूमनिन्दाप्रशंसासु" इत्यनुशासनात् बलं धारणसामर्थ्यं तथा च बलवद्भिः निन्दितबलैः इन्द्रियाण्यात्मवश्यतया धर्त्तुमसमर्थैरजितेन्द्रियैरिति यावत् कृतः द्वेषो येषु तान् अजितेन्द्रियाणामेकमातृप्रसूतानामपि त्वद्भ्रातृणां मयि द्वेषस्तव तु जितेन्द्रियाया अत एव मद्याथात्म्याभिज्ञायास्त्वयि ममेव मयि प्रीतिरभ्यधिकैवेति प्रकृतोपचारप्रशंसायां तात्पर्य्यं प्रायः प्रायशः त्यक्तं नृपासनं यैस्तान् शापवशात् सिंहासनानर्हवंशप्रभवत्वादिति भावः। पक्षान्तरे तूभयविभूतिनायकस्य परमेष्ठिनो मम केवलप्राकृतजनाधिष्ठेयनृपासनस्यायोग्यत्वादिति भावः। मम भर्त्ता नारायणश्चेदयमस्पृष्टशापदोषो नृपासनमधितिष्ठेदेवेत्यनारायणत्वसम्भावनानिरासायेदमुक्तं नृपासनपरित्यागस्याभिनयमात्रत्वाच्चेत्यपि तात्पर्य्यम्॥ १२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

हरिः नीलनीरदकान्तिः श्रीकृष्णः या लीलया धृततनोर्भगवतः अनुरूपरूपा अनुकूलसौन्दर्या अनुगुणवृत्ता वा तां रुक्मिणीं आबभाषेत्यन्वयः निष्कङ्ग्रैवेयकं अलककुण्डलाभ्यां निष्कालङ्कृतकण्ठेन च युक्तवक्त्रे उल्लसत् स्मितमेव सुधा यस्याः सा तथा ताम्॥ ९॥

ईप्सिता प्रार्थिता श्रीमद्भिः श्रीकटाक्षविषयैर्हे राज--पुत्रि॥ १०॥

वरणे गुणानाह—प्राप्तानिति। वाचा दत्ता देववृषोपमान् देव श्रेष्ठसमानान्॥ ११॥

स्ववरणाङ्गीकारे दोषानाह—राजभ्यइति। अर्थीत्यादिगुणोपेतान् नृपान्हित्वा राजभ्य इत्यादिदोषयुक्तानस्मान् कस्मात्प्राप्तेत्यन्वयः॥ १२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

तां रूपिणीमित्यादि। रूपिणीं रूपवतीं श्रियम् अस्मिन्नेव शरीरे श्रीरूपवती बभूवेत्यर्थः। एवम्भूतां तां निरीक्ष्य हरिराबभाषेत्यन्वयः। तां कामित्याह—या लीलया लीलादेव्या धृता आलिङ्गिता तनुर्यदनुरूपरूपयाऽस्य तथाभूतस्य हरेरनुरूपं रूपं यस्याः अथवा या अनुरूपरूपा अर्थात् हरेरेव तनोः श्रियं कान्तिं लीलया सह रूपिणो अधृततनुकान्तिः तनुलीला रूपवती यस्या इत्यर्थः। तां हरिराबभाष इत्यन्वयः। श्रियं कीदृशीम् अनन्यगतिं न विद्यते अन्यत्र गतिर्यस्याः तत्रैव सर्वतो भावेन वर्त्तमानामित्यर्थः। स्मयन्निति सोपहासं प्रीत इति सौन्दर्यदर्शनेन॥ ९॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

राजपुत्रीत्यादि राजपुत्रीति सोल्लासपरम् ॥ १०—१६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं रसस्थानमादिमध्यावसानेषु वर्णितं भगवतः सुमुखत्वाभावात् न सापि सुमुखीति सुखमान्तरो भावश्च न वर्णितः ॥ एवं रसार्थं देशकालादीनाम् आनुगुण्येपि भगवति सरसो नोत्पन्नः नहि भगवान् रसानुभवार्थं समागतः किन्तु धर्मरक्षार्थं निरोधार्थश्च तदत्र रसानुभवे क्रियमाणे बाधितं भविष्यतीति तद्दोषनिराकरणार्थं किञ्चिदुक्तवानित्याह–तां रुक्मिणीमिति । भगवतो लक्ष्मीर्नियता अपरिहार्याच तादृशीमपि न मन्यत इति वक्तुं तां वर्णयति–तां गुणतः प्रसिद्धां रूपिणीं श्रियमिति स्वरूपतः उत्कृष्टाम् अनन्यगतिमिति भक्तामनेन भगवद्योग्यता निरूपिता तस्याः गुणत्रयमपि ज्ञात्वा तथोक्तवानिति वक्तुमाह–दृष्टेति । आकृतिरसमाना भविष्यतीति तन्निराकरोति या लीलया धृततनोरनुरूपं रूपं यस्याः सा तस्याः गुणादिभिः प्रीतिः अन्यथा गुणानां कार्यासाधकत्वेन अगुणत्वमेव स्यात् अतस्तैर्गुणैः प्रीतोपि भगवान् स्मयन् जातः न ह्येतादृशगुणवत्त्वे गर्व उचित इति गर्व एवोपक्षीणा गुणा इति वा अत एव स्मयन् जातः यदा भगवान् सम्मुखः हास्यवदनोपि जातः तदा रुक्मिणी सम्मुखं ज्ञात्वा स्वयमपि तथा जातेत्याह अलककुण्डलनिष्ककण्ठवक्त्रोल्लसत्स्मितसुधामिति । शरीरमिव मुखं सर्वतो वर्णयति उपर्यलका उभयतः कुण्डले अधः पदकयुक्तकण्ठः त्रिवल्यात्मकः स्वरूपतोपि सुन्दरः अन्यथा कण्ठपदं व्यर्थं स्यात् एवं त्रिभिः कृत्वा सुन्दरं यद्वक्त्रं तत्र उल्लसत् स्मितमत्यन्तप्रफुल्लरसमिव स्मितमेव सुधा महादेवेन दग्धमपि कामं जीवयतीति तादृशीमाबभाषे तत्र हेतुः हरिरिति स हि तस्या अपि दोषं दूरीकर्तुं यतते ॥ ९ ॥

भगवद्वाक्यान्याह–राजपुत्रीत्येकादशभिः । सप्तभिः स्वोत्कर्षो विपरीततया स्वस्य धर्माणाञ्च निरूपितः येन भगवान् सिध्यति तन्निराकृत्य चतुर्विधपुरुषार्थं विपरीततया श्लोकचतुष्टयमाह तत्र प्रथमं तस्याः कृतमनभिनन्दन् श्रियं कीर्तिं च विपरीततया निरूपयति तत्रापि प्रथमं श्रियं राजपुत्रीति सम्बोधनं जातिकुलोत्कर्षसूचकं भूपैरीप्सितेति सौन्दर्यं लोकपालविभूतिभिरिति माहात्म्यं गुणाश्च तेषामुत्कर्षे तदपेक्षयाप्यस्या उत्कर्षं वक्तुमाह–महानुभावैरित्यादिपदत्रयेण । उत्कर्षो द्विविधो बाह्य आभ्यन्तरश्च बाह्यो द्विविधः अलौकिको लौकिकश्च तत् द्वयमाह महानुभावो येषां श्रीयुक्ताश्चेति आन्तरमाह रूपेति रूपं शरीरसौन्दर्यम् औदार्यमपेक्षितो गुणः सर्वदोषनिवारकश्च बलं क्षत्रियाणाम् अपेक्षितं तैरूर्जिताः अतिपुष्टाः ॥ १० ॥

एवमेकेन सा स्तुता अगत्या तथाकृतमिति पक्षं वारयति तान् प्राप्तानिति बहूनां निर्देशो विचार्यग्रहणाय सर्वेषामर्थित्वात् त्वदर्थित्वमेवापेक्षितमिति भावः । प्राप्तानिति शरीरेण सम्बद्धान् एवं बहिरन्तः सम्बद्धान् परित्यज्य तत्रापि तव समानत्वमप्यन्तर्बहिश्च कामादिना शरीरेण च सम्बद्धा विवाहश्च समयोरेवेत्यग्रे वक्ष्यते नच तेषामप्रसिद्धिरित्याह—चैद्यादीनिति । जनपदशब्दत्वादतिप्रसिद्धिः स्मरदुर्मदानिति देशकालाद्यपेक्षामपि परित्यज्य स्त्रीहितं कुर्वन्तीत्यर्थः । तद्विवाहे लोकशास्त्रविरोधाभावमाह—दत्ता भ्रात्रा स्वपित्रेति । वाग्दत्ता मुख्यतो भ्रात्रैव दत्तेति प्रथमं तन्निर्देशः स्वपित्रेति तस्यैव स्वकन्येति न स्वातन्त्र्यं स्वतो दाने ऐहिकार्थन्तु विवाहः तदैहिकं तेष्वेव युक्त्या शास्त्रेण लोकेन च सिद्धमिति तत्परित्यज्य कस्मादेव हेतोः नोऽस्मान् ववृषे वृतवती अविशेषादितिचेत् तत्राह–समानिति बहुवचनं सम्बन्धिकुलाभिप्रायं यथा राजानः त्वत्समाः तथा नाहं नाप्यहं राजसमः नाप्यस्मदीयाः तेन लौकिकार्थं वरणपक्षे लौकिकोत्कर्षाभावात् आसक्त्यभावे न सुखाभावाच्च अलौकिकस्य प्रकृते सम्भवात्तस्माद्वृषे हेतुश्चेदस्ति वक्तव्य इति भावः नन्विच्छैव हेतुः सर्वोपि स्वेष्टमेव वृणुते ॥ ११ ॥

अतो वस्तुविचारो व्यर्थ इत्याशङ्क्य वस्तुनिर्दोषानाह—राजभ्य इति ।—

> रूपतः कुलतश्चैव सम्मत्या युक्तिभिस्तथा ।
> चतुर्भिर्दूषणं प्राह चतुर्विधमिहाच्युतः ॥

तत्र प्रथमं स्वरूपदोषमाह—राजानो जरासन्धादयः तेभ्यो बिभ्यत इति न हि भयानकसेनाविष्टानां सुखजनकत्वमस्ति किञ्च समुद्रं शरणं गतानिति नह्यन्यं शरणं गतस्य स्वातन्त्र्यमपि नह्यस्वतन्त्रस्य सुखसाधकत्वं सर्वान् यादवानालक्ष्य बहुवचनं कपटमानुषलीलेव यादवलीलाप्याश्रितेति तैः समानधर्मवचनं लीलायां युक्तमेव लौकिकदृष्ट्यैव स्वीकृत इति तदुपयोगिप्रकारेण पदार्थनिरूपणेनापि शास्त्रीयो दोषः तृतीयं दूषणं बलवद्भिः कृतद्वेषानिति । द्वेषमात्रस्य करणमयुक्तं फलपर्यवसाने तु न दूषणं बलवत्पदात् फलपर्यवसानाभावोपि सूच्यते बहुभिश्च सह कलहः न युक्तः सर्वतः शङ्काया विद्यमानत्वात् न स्वास्थ्यं लोकप्रतीत्या निरूपयति सर्वबलवद्विरोधे फलमपि जातं सूचयति, प्रायस्त्यक्तनृपासनानिति. ययातिशापात्यक्तं नृपासनं यैः यादवैः अर्जुनादिव्युदासार्थं प्राय इति अतो राजकन्याया राजैव विवाह्यो मुख्यः अथवा राजामित्रं राजतुल्यो भवतीति अथवा स्वदेशस्थितः खण्डमण्डलाधिपतिर्वा अथवा निकृष्टपक्षे निर्भयः । १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तां निरीक्ष्य हरिराबभाषे इत्यन्वयः रूपिणीं श्रियं वैकुण्ठस्थायाः श्रियः सकाशादपि बहुसौन्दर्य्यवतीं भूम्नि मत्वर्थीयः तत्र हेतुः येति—

> “देवत्वे देवरूपा सा मानुषत्वे च मानुषी ।
> विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषात्मनस्तनुम्” ॥

इतिपराशरोक्तेः वैकुण्ठनाथादप्यधिकसौन्दर्य्यवतः कृष्णस्य कान्ता सापि तत्रत्यश्रियोऽप्यधिकसौन्दर्य्यवतीत्यर्थः । स्मयन् स्मयमान इति सर्वप्रकारेण मदनुरूपायां अप्यस्याः स्वस्य अननुरूपत्वं युक्त्या प्रदर्श्य परिहसामि तत इयं किं वदेत्तदहमद्य शृण्वानीतिभावः । अलकैः कुण्डलाभ्यां निष्कालङ्कृतकण्ठेन च चतुर्दिक्षु शोभिते वक्त्रे उल्लसन्ती स्मितसुधा यस्यास्ताम् ॥ ९ ॥

अत्रायं भगवतोऽग्रिमवाक्यदृष्ट्या भावोऽधिगम्यते, एकेनैव

अस्पष्टवर्त्मनां पुंसामलोकपथमीयुषाम् ।
आस्थिताः पदवीं सुभ्रूः प्रायः सीदन्ति योषितः ॥ १३ ॥
निष्किञ्चना वयं शश्वन्निष्किञ्चनजनप्रियाः ।
तस्मात् प्रायेण नह्याढ्या मां भजन्ति सुमध्यमे ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शनी ।

धुभरुकुसुमेनास्यै दत्तेन सत्यभामा तादृशमानकोपोक्तिरसवर्षिण्यभूत् यथा मया पादपतनादिभिरप्युपशमयितुमशक्या दत्तेन तद्वृक्षेणैव प्रसादिता इयं रुक्मिणी तु तद्वृक्षदानदर्शनेनापि न कोपं व्यञ्जयामास तदस्या असम्भावितमानायाः परमगम्भीरायाः प्रियम्वदायाः रोषोक्तिमाध्वीकं कथमहं लभेयेति विमृश्य खल्वेव मुक्तिरेवास्याः कोपमुत्पादयिष्यतीति निरचैषीत् भगवानिति केचिदाहुरन्ये तु नायकेन प्रेमवृक्षस्योन्मूलने कृते सति प्रेमवती नायिका कीदृशी भवेदिति दिदृक्षैव भगवत आसीदिति तत्त्वमित्याहुः ततश्च प्रिये त्वमात्मनः परमबुद्धिमत्त्वं मन्यसे वस्तुतस्तु सम्पूर्णसर्वसाद्गुण्यवत्या अपि स्वार्थानभिज्ञायास्तव बुद्धिरेवैकाल्पीयसी भवति कथमिति चेत् श्रूयतामित्याहैकादशभिः । हे राजपुत्रि ! त्वं राज्ञः पुत्री अहन्तु वसुदेवस्याकिञ्चनस्य पुत्रोऽतः कस्मादसमाञ्जो वव्रषे वृतवत्यसि सविशेषणस्य बहुत्वमार्षं नच गत्यन्तराभावात्त्वामहं वृतवत्यस्मीति वाच्यं भूपैरीप्सितापि नच ते भूपा मत्तो विभूतिरूपगुणादिभिर्न्यूना इत्याह- लोकपालेत्यादि । श्रीमद्भिरिति ननु रन्तिदेवाद्यैरिव धनसमृद्धिभोगसमृद्धिरहितैरित्यर्थः । न च ते तदानीं दूरे स्थिता इत्याह, प्राप्तानिति । न च बन्धूनां तत्रासम्मतिरित्याह भ्रात्रा पित्रापि दत्ता वाग्दत्तैवेत्यर्थः । किञ्च क्षत्रिय जातेर्मम भीरुत्वलक्षणम् महादोषमपि त्वं नाद्राक्षीरित्याह राजभ्य इति नच भीतत्वेपि मम शिष्टत्वमस्तीत्याह बलवद्भिरिति प्राय ग्रहणात् छिन्नैरेवार्जुनादिभिर्मैत्र्यं ननु बहुभिः किञ्च यादवत्वात् न्यायतो राजत्वाभावेपि कंसवधात् यत् प्राप्तं राजत्वं तदपि उग्रसेनाय दत्वा त्यक्तमित्याह त्यक्तेति ॥ १०-१२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रूपिणीं अप्राकृतरूपवतीं स्वासाधारणविग्रहयुक्तं श्रियं महालक्ष्मीम् अनन्यगतिं नास्ति कृष्णादन्या गतिर्गन्तव्यादेवता यस्याः सा ताम् लीलया आविष्कृताप्राकृतमूर्त्तेर्भगवतः अनुरूपं रूपं यस्यास्ताम् अयमर्थः यदा लीलार्थं भगवान् अप्राकृतं नित्यं स्वां तनूं देवमनुष्याद्याकारेणाविष्करोति तदा भगवत्यापि नित्यामप्राकृतां स्वां तनूं भगवदनुरूपाभिःकरोतीति तथोक्तं वैष्णवे -

देवत्वे देवदेहेयं मानुषत्वे च मानुषी ।
विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषात्मनस्तनूम् ॥
राघवत्वे भवेत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि ।
अन्येष्वप्यवतारेषु विष्णोरेवानपायनी ॥ इति

अलकैः कुण्डलाभ्यां निष्कयुक्तकण्ठेन च चतुर्दिक्षु शोभिते वक्त्रे उल्लसन्ती स्मितरूपा सुधा यस्यास्तां निरीक्ष्य स्मयन् ईषद्धसन् हरिराबभाषे इत्यन्वयः ॥ ९ ॥

हे राजपुत्रि ! लोकपालानामिव विभूतिरैश्वर्यं येषां तैस्तथा महानुभावत्वादिगुणयुक्तैः ईप्सिता भ्रात्रा पित्रा च दत्ता दातुं प्रवर्त्तितताञ्च अर्थिनः प्राप्तानपि हित्वा नः अस्मान् कस्मात् मां वृतवती त्वमिति त्रयाणामन्वयः ॥ १०—१२ ॥

भाषा टीका ।

जोकि लीला निमित्त मनुष्य शरीर धारनकिये भगवानके अनुरूप देहधारी तथा अलकावली कुंडल और पदक से अलंकृत कण्ठ कर के सुशोभित मुख मे प्रकाश मान मन्द हास रूप अमृत संयुक्त और भगवान्के सिवाय जिसका कोई अन्य आश्रय नहि। तादृशरुक्मिणी रूप लक्ष्मी को देख कर प्रसन्न होकर मन्दहास करत श्रीहरि रूक्मिणीजी के प्रति बोलते भये ॥ ९ ॥

भगवान् बोले कि हे राजपुत्रि ! इन्द्रादि लोकपालन के सामान ऐश्वर्य्य वारे बडे प्रभाव वारे तथा सम्पत्ति वारे और सुन्दर रूप तथा उदारता और बल करके उत्कृष्ट ऐसे राजा लोगो ने पहले आपकी चाहना की हैं ॥ १० ॥

आप के पिता और भ्राता ने निमित्त आपका वाग्दान करदिया रहा इसीलिये चाहना कर विवाह के वास्ते प्राप्त हुए और कामदेव से मदमत्त उन शिशुपाल आदि का परित्याग कर के आपने किसकारण से हमको बरा ॥ ११ ॥

हे सुभ्रु आप राजकुमारी और हम वसुदेवकि पुत्र इसि लिये, हम आप के अनुरूपनही और जरासन्ध आदि राजान से भयभीतहोकर समुद्र के शरणागत प्राप्त हुए हैं तथा बडे२ बलवान राजान के साथ हम वैर करने वारे और युदु के शाप से अयोग्य होनेके कारण हमने राज सिंहासन का परित्याग किया है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अस्पष्टवर्त्मनामविज्ञाताचाराणाम् अलोकपथमस्त्रीपारतन्त्र्यम् पदवीं मार्गम् आस्थिताः अनुसृताः ॥ १३ ॥
किञ्च निष्किञ्चना इति ॥ १४ ॥

ययोरात्मसमं वित्तं जन्मैश्वर्याकृतिर्भवः ।
तयोर्विवाहो मैत्री च नोत्तमाधमयोः क्वचित् ॥ १५ ॥
वैदर्भ्येतदविज्ञाय त्वयाऽदीर्घसमीक्षया ।
वृता वयं गुणैर्हीना भिक्षुभिः श्लाघिता मुधा ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आत्मसमं परस्परमनुरूपम् जन्मैश्वर्याभ्यां सहिता आकृतिः रूपं जातिर्वा समा भव आयतिः ॥ १५ ॥

नदीर्घा समीक्षाविचारो यस्यास्तया ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्रोत्तरमलभमानः साक्षादेव तदाक्षिपन्निव स्त्रीमात्रस्यापि मादृशभजनमयुक्तमित्याह- अस्पष्टेति । क्वचित्परदारसेवादिदर्शनेन क्वचित्तु वैदिकाचारदर्शनेनायं किं नास्तिकः आस्तिको वा ? आस्तिकत्वेपि कचिद्यज्ञाद्यर्थमृगयादिदर्शनेन क्वचित्तु मुकुन्दादौ तन्निन्दादर्शनेन च किम्प्रवृत्तो निवृत्तो वेत्यादि न स्पष्टम् न सुबोधं वर्त्म अदृष्टहिताचरणं येषां तथा लोकपथः स्त्रीपुत्राद्यपेक्षादिलक्षणं दृष्टहिताचरणं न तं प्राप्तवतां स्त्रियाः पुरतस्तद्भात्राद्यप्रमानात् जातमात्रपुत्राद्यरक्षणाच्च प्रायो वितर्के बाहुल्ये वा यच्च काश्चिन्न सीदन्ति तत्तासामेव गुण इत्यपि तादृशीभिर्वयमभजनीया एवेति भावः ॥ १३ ॥

किञ्चाढ्यमात्रस्यापि मद्भजनं नाचारप्राप्तमित्याह—उदासीना वयं नूनमिति । वक्ष्यमाणानुसारेण न विद्यते किञ्चन येषां ते वयं मत्प्रधाना इत्यर्थः । किञ्च निष्किञ्चनजनानां प्रियाः यद्वा निष्किञ्चनजना एव प्रिया येषां ते शश्वन्नित्यम् अस्योभयतोप्यन्वयः । अतो मां तेषु प्रधानं सुतरां न भजन्तीत्यर्थः । प्रायेणेति आढ्यत्वेप्यन्तर्विरक्तान् वर्जयित्वेति भावः अतो महाराजपुत्र्यास्तवाढ्यत्वेनान्तर्वैराग्यासम्भवेन च मद्भजनमयुक्तमिति भावः ॥ १४ ॥

किन्तु सर्वेषामप्येवमेव युक्तमित्याह-ययोरिति । ययोरेव युज्यत इति शेषः । अन्यत्तैः । तत्रायतिरुत्तरकालो भवितव्यतेत्यर्थः तज्ज्ञानं च ज्योतिश्शास्त्रादिना यद्वा जन्म जातिः आकृतिः रूपं भवश्चोत्पत्तिरिति समकालजन्मना वयोऽभिप्रेतं मैत्रीचेति दृष्टान्तत्त्वेन यद्वा न केवलं विवाहः मिथः सौहार्दमपि तयोरेव स्यादित्याह मैत्रीति च अपि मैत्र्यपि व्यतिरेकेण तदेव द्रढयति नेति क्वचित्कास्मिश्चिद्देशे काले वा ॥ १५ ॥

उपसंहरति-वैदर्भीति । एतत्पूर्वोक्तं सर्वमविज्ञाय अविचार्य्य नन्तु स्वैः सर्वसद्गुणैर्युक्ता एव यूयं तच्च श्रुत्वा गुणानित्यादिना मया विज्ञापितमेव तत्राह-भिक्षुभिरिति । याचकैर्धनादिलोभेनैव तस्ततः श्लाघिताः इत्यर्थः श्लाघ्यामाह वैदर्भीति दूरदेशोद्भवत्वात् तद्द्वारकमात्रश्रवणमभिप्रेतं न च वक्तव्यं तेभ्यो धनादिदाने नापि वदान्यत्वं महागुणः स्यादिति यतो मुधा धनाद्भ्योपि त्वादृशीषु तल्लोभेनैव श्लाघिता इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अलोकपथमीयुषां पुंसां पदवीमित्यन्वयः ॥ १३---२० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च सत्कुलप्रसूतानां त्वादृशीनामनिर्धारितकुलोत्पथवञ्चकमादृशानुवर्त्तनं दुःखहेतुरित्याह-अस्पष्टेति । वर्त्म गतिः प्रकारः जातिरिति यावत् किमयं वसुदेवसुतः क्षत्रियः उत नन्दात्मजस्तृतीयवर्णप्रसूत इत्येवमस्पष्टं संशयविषयं वर्त्म येषां तेषाम् आलोकपथं लोकविरुद्धपथम् उत्पथमित्यर्थः । ईयुषामुन्मर्य्यादानामित्यर्थः । एवम्विधानां मादृशां पुंसां पदवीमास्थिता अनुवृत्ताः स्त्रियस्त्वद्विधाः हे सुभ्रु ! प्रायशः सीदन्ति क्लिश्यन्ति ॥ पक्षान्तरे तु अस्पष्टवर्त्मनां दुर्ज्ञेयस्वरूपस्वभावानामपि अलौकिकपथमकर्मवश्यानामाचारं चेष्टितमिति यावत् प्राप्तानां कुर्वतामपीत्यर्थः पुंसामस्माकं पदवीं याथात्म्यम् आस्थिताः मामनुवर्त्तमाना एव स्त्रियः प्रायशः सीदन्ति षद्लृ गतौ,,गत्यर्थाबुद्ध्यर्थाः विदन्त्येतेवेत्यर्थः । मामननुवर्त्तमानास्तु एवं विधानामप्यस्माकं पदवीं न विदुरेव अतो मामनुवर्त्तमानायाः मद्याथात्म्याभिज्ञायास्तव मदुपचरणं युक्तमेवेति ॥ १३ ॥

किञ्च लोके कुरूपोऽप्याढ्य एव स्त्रीणामभिमतः अहं त्वनाढ्यः न त्वादृश्या वरणीय इत्याह-निष्किञ्चना इति । नास्ति किञ्चन स्वं येषां ते निष्किञ्चना निर्द्धना इति यावत् पृषोदरादित्वात् साधुः तर्हि यूयं केषां प्रियाः केच युष्माकं प्रिया इत्यत्राह-निष्किञ्चनेति । मादृशानामेव जनानां वयं प्रियास्ते च प्रिया येषां तथाभूताश्चेत्यर्थः । तथाहि तस्मादेव हेतोःहे सुमध्यमे नोऽस्मान् प्रायशो आढ्यास्सम्पन्नाः न भजन्ति नानुवर्तन्ते अनन्यार्हशेषत्वानन्यशरण्यत्वानन्यभोग्यत्वरूपाकारत्रयशालिनी त्वं मामेव भजस इत्युचितमेवेत्यभिप्रेतम् ॥ १४ ॥

किञ्च "विवाहश्च तथा मैत्री समयोरेव शोभते" इति न्यायेन असमयोरावयोः सम्बन्धो न शोभत एवेत्यभिप्रायेणाह-ययोरिति । ऐश्वर्येण सहिता आकृतिरैश्वर्य्याकृतिरैश्वर्य्यमाकृतिश्चेत्यर्थः । तत्र जन्म कुलम् आकृतिः सौन्दर्य्यं ययोरात्मसमं परस्परानुरूपं वित्तादिकं भवेदस्ति तयोरेव विवाहो मैत्री च उत्तमाधमयोरस्मादृशयोस्तु क्वचित्कदाचिदपि स नोचित इत्यर्थः । पक्षान्तरेतु वित्तादिभिरसमयोरपि स्वभावतः शेषशेषिणोरावयोः सम्बन्धोऽनुरूपः न तु विषमयोस्त्वचैद्ययोरिति ॥ १५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वमेतद्वैषम्यमविचार्यैव त्वया वृता वयमित्याह—वैदर्भीति । हे वैदर्भि ! अदीर्घा अदूरा समीक्षा विचारो यस्याः तया त्वया एतन्मदुपन्यस्तमननुरूप्यमविदित्वा त्वया वयं वृताः कथम्भूताः गुणैर्वरणीयताहेतुभूतैः श्लाघ्यैर्गुणैः रहिताः अत एव भिक्षुभिर्मुधा मिथ्या असद्गुणारोपणेनेति भावः श्लाघिताः नत्वाढ्यैः । पक्षान्तरेतु दीर्घसमीक्षयेतिच्छेदः । अविज्ञायाविचार्य्य जगन्मातुर्मम चैद्यादयः पुत्रस्थानीया इति तद्वतं वित्तजन्मादिसाम्यमविचार्य्यैवेति यावत दीर्घा भगवदसाधारणगुणान्वेषणपरा समीचाविचारो यस्यास्तया त्वया गुणैः परमात्मासाधारणैः कल्याणगुणैर्हीना: "ओहाङ् गतौ" सङ्गता इत्यर्थः । अत एव भिक्षुभिर्नारदादिभिर्मुधा व्यर्थं प्रयोजनान्तरनिरपेक्षं श्लाघिता वयं वृताः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

एवम्विधपुरुषप्राप्तौ योषितां भयं भवतीत्याह—पुंसामिति । अलोकपथमीयुषां लोकविलक्षणमार्गवर्तिनां पुंसां पदवीमाश्रिताः योषितः प्रायः सीदन्तीत्यन्वयः ॥ १३ ॥

अस्मादोषाच्च वयं न वरणीया इत्याह—निष्किञ्चना इति । आढ्या राजकुमार्यः ॥ १४ ॥

अयञ्चैको हेतुर्लोके विवाहेत्याह—ययोरिति । ऐश्वर्याकृतिरश्वर्ययुक्ताकारः भवः सौन्दर्यम् ॥ १५ ॥

एतद्गुणागुणसर्वस्वम् अदीर्घसमीक्षया अल्पबुद्ध्या मुधा-वृद्ध्या ॥ १६—१८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वर्त्म अदृष्टहिताचरणम् । लोकपथो दृष्टहिताचरणम् भव आयतिरुत्तरकालो भवितव्यतेत्यर्थः ॥ १३-२० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ननु चतुर्विधदोषयुक्तः कश्चिदपि विवाह्यो भवति अविचार्य मोहात् नीतिं परित्यज्य विवाहे बाधकमाह— अस्पष्टवर्त्मनामिति । अथ यद्यलौकिकदृष्ट्या दूषणानि परिहृत्य विवाहं कुर्यात् तदा अलौकिकव्यवहारस्तया ज्ञातुमशक्य इति लौकिकपक्षाश्रयणे उभयभ्रष्टाः स्त्रियः सीदन्ति अलौकिकानां लक्षणमाह— न स्पष्टं वर्त्म येषां यस्य हि रीतिर्ज्ञायते तदनुसारेण व्यवहर्तुं शक्यते कदाचित्ते लोकानुसारेणापि व्यवहरन्तीति तेषां नियतमार्गज्ञानाभावेपि तदाश्रितो लौकिकमार्गो ज्ञायत इति कथमवसाद इति चेत्तत्राह अलोकपथमीयुषामिति अलोकाः लोकातिरिक्ताः लोकेस्थितावपि अलौकिकानामेव मार्गमाश्रयन्ति तेषां लोकव्यवहारोप्यलौकिक इत्यर्थः । अत एव चणिकानाम् अव्यवस्थितगतीनां पदवीमाश्रिताः सीदन्ति प्राय इति ता अपि

चेत्तत्प्रवणास्तादृश्य एव भवेयुः तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रायग्रहणम् ॥ १३ ॥

किञ्च यं न कोपि भजते स सीदतीति वक्तुं मां न कोपि भजत इत्याह भगवान्–निष्किञ्चना इति । धनिन एव स्त्रीणां प्रियाः वयन्तु निष्किञ्चनाः नाप्यस्मदीयाः साकिञ्चना इत्याह निष्किञ्चनजनप्रिया इति निष्किञ्चना जना एव प्रिया येषां निष्किञ्चनजनानाञ्च स्वयं प्रियः अतस्साक्षात्परम्परयापि धनाभाव उक्तः एतत्प्रायिकं भविष्यतीत्याशङ्क्य सर्वजनीनं नियतमेतदित्याह– तस्मादिति । आढ्या धनेन सम्पन्नाः प्रायेण न मां भजन्ति धननाशस्योभयथापि सम्भवात् यद्यस्मासु स्नेहं कुर्यात् तदा सर्वस्वमस्मदर्थे विनियुञ्ज्यात् तदापि निर्द्धनो भवेत्, यदिवा अस्मन्माहात्म्यं बुध्वा आन्तरमेव भजनं कुर्यात् तदापि अस्माकं प्रियः स इति अस्माभिरेव स्वप्रियत्वसिद्ध्यर्थं स निर्धनः क्रियते अत उभयथापि लोके प्रतिष्ठाकरमाधनं नश्यतीति न भजन्ति तव तु आढ्यत्वमेव रूपमिति स्वरूपनाश एव सम्भावित इति भावः । प्रायइत्यम्बरीषादिष्वुदासार्थम् ॥ १४ ॥

नीतिविरोधमाह– ययोरात्मसममिति । सुमध्यम इति सम्बोधनं निर्द्धनगृहे स्थातुमशक्तिं बोधयति कार्यकरणासामर्थ्याल् भोगाभावाच्च अत एव समान एव विवाह्यः नासमान इति लौकिके समान इति लौकिकं समानत्वं यैः सिद्ध्यति तान् धर्मानाह ययोः स्त्रीपुरुषयोर्मित्रयोर्वा समानं वित्तं भवति समाने च कुले जन्म वयो वा ऐश्वर्यं च समानं आकृतिश्च वयस्तारुण्यञ्च भव उत्पत्तिर्वा जन्मभवयोः कालदेशकृतयोः भेदोनुसन्धेयः सर्वेषां साम्यमयुक्तम अनुपपन्नञ्चेति आत्मपदं स्वयोग्यानुसारिसाम्यमित्यर्थः यथा चतुर्विंशतिवार्षिकः पतिः षोडशवार्षिकी कन्येति पञ्च धर्माः समाः ऐश्वर्येण सहिता आकृतिः "कन्या वरयते रूपम्" इतिश्लोकेपि पञ्चापेक्षिता धर्माः उक्ताः रूपमत्राकृतिः वित्तं स्पष्टं श्रुतमैश्वर्यस्थानीयं कुलं जन्म भवः समृद्धिः पक्वान्नस्थानीया तदेवात्रापि ग्राह्यं तत्र लौकिकदृष्ट्या राजसमानं धनं नान्यस्य भवतीति साम्याभावः सिद्धः जन्म यादवानां तथा न कुलीनत्वमितिलोकप्रसिद्धिः आकृतिरपि न गौरेति राज्याभावादेव नैश्वर्यम् उद्भवोपि तत एव निवर्त्तते दैवाज्जातेपि विवाहे मैत्री न तिष्ठतीति प्रकृते मैत्र्या अप्युपयोगात् ग्रहणमुत्तमाधमयोस्तु न क्वचिदिति क्वचिदपि नेत्यर्थः ॥ १५ ॥

क्वचिज्जातं वा न सुखकरं भवतीति वैलक्षण्यं तर्हि किमतः परं कर्त्तव्यमिति चेत्तत्राह–वैदर्भीति द्वाभ्याम् । एकेनाज्ञानं समर्थ्यते अज्ञानात् कृतमकृतमेवेति हविर्विपर्यास इव पुनर्यथाकरणमित्युपाय इति प्रथममज्ञानमाह—वैदर्भि विदर्भराजदुहितः अनेन सत्कुलप्रसूतत्वमुक्तम् अविज्ञाय वयं वृता इति एतत्तस्या अज्ञानसमर्थनं कार्यान्तरविधानार्थं नतु दोषारोपार्थं ननु स्तोत्रद्वारा विज्ञापनया च तया पादार्थौ ज्ञायन्त एव तत्कथमज्ञानमित्याशङ्क्याह—अदीर्घसमीक्षयेति । न दीर्घा सम्यगीक्षा यस्याः आपाततः उत्कर्षं दृष्ट्वा अलौकिकमज्ञात्वा लौकिकं सुखं भविष्यतीति वरणाददीर्घदर्शित्वं वस्तुतस्तु भगवान् सर्वसंसारनिवारकः नतु संसारप्रद इति वस्तुतोप्यदीर्घदर्शित्वं तत्र हेतुमाह गुणैर्हीनाः इति सगुणादेव संसारो भवति ननु पूर्वं नारदादिभिः त्वदीयैः अनन्तगुणपूर्णत्वेन भगवान् स्तुतः तत्कथं गुणैर्हीना इति चेत्तत्राह– भिक्षुभिः श्लाघिता इति । भिक्षवो हि

अथात्मनोऽनुरूपं वै भजस्व क्षत्रियर्षभम् ।
येन त्वमाशिषः सत्या इहामुत्र च लप्स्यसे ॥ १७ ॥
चैद्यशाल्वजरासन्धदन्तवक्रादयो नृपाः ।
मम द्विषन्ति वामोरु रुक्मी चापि तवाग्रजः ॥ १८ ॥
तेषां वीर्यमदान्धानां दृप्तानां स्मयनुत्तये ।
आनीताऽसि मया भद्रे तेजोपहरता सताम् ॥ १९ ॥
उदासीना वयं नूनं न स्त्र्यपत्यार्थकामुकाः ।
आत्मलब्ध्याऽऽस्महे पूर्णा गेहयोर्ज्योतिरक्रियाः ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

न वस्तुस्वरूपं जानन्ति परस्य कथमिष्टमनिष्टं वा भवतीति स्वकार्यमात्रं पश्यन्ति अन्यथा न याचेरन् तदुक्तं पूर्वं ननु स्वार्थे परो लोको न वेद परसङ्कटं यदि वेद न याचेतेति सामान्यतो याचकदूषणम् अतः स्वयं गुणातीत इति केवलं मोक्षार्थिनः संसारापेक्षिणापि स्थाने स्तुवन्तीति भिक्षुभिः श्लाघिता इति दूषणं तत्रापि मुधा तेषां स्वाचरणादेव पुरुषार्थोपि सिद्ध्यतीति मोक्षेपि न मद्दानापेक्षा परमभक्तानान्तु सुतरामेव न मदपेक्षा अतो मुधैव स्वरसात्ते स्तुवन्ति ये पुनः संसारापेक्षिणः तैर्न तन्नाद्यम् अतः स्वतः परतश्च अभिप्रायापरिज्ञानात् भ्रमस्तवोत्पन्न इति आज्ञानादेव वरणमित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अस्पष्टवर्त्मनां कदाचित्परदारग्रहणेन कदाचिद्वैदिकाचारवत्त्वेन च वयमधार्मिका धार्मिका वेत्यस्पष्टवर्त्मनां भार्याया अपि अग्रतस्तद्भ्रातुरवमानत्वाञ्च लोकपथमपि ईयुषामस्मद्विधजनानां पदवीम् आस्थिता धार्मिका अनुसृताः सीदन्ति प्रायग्रहणात् काश्चित् यन्न सीदन्ति तत्तासामेव गुण इति भावः ॥ १३ ॥

निष्किञ्चना इति वस्तुमात्रेण्यासत्त्वाभावादिति भावः ॥ १४ ॥

किञ्च तव मद्भार्यात्वं नोपपद्यत इत्यत्र नीतिशास्त्रवाक्यं शृणिवत्याह—ययोरिति । तव पितृपैतामहबहुधनवत्त्वात् बहूनि वित्तानि मम तु पितुर्वसुदेवस्य वित्ताभावान्मदुपार्जितमेवेदं यत्किञ्चिद्वित्तं जन्मेति त्वं महाकुलप्रसूता अहं यादवत्वादकुलीनः ऐश्वर्य्यमिति तव विदर्भदेशस्थकुण्डिनादिबहुनगरेष्वधिकारः ममत्वानर्त्तदेशस्थायामेकस्यां द्वारकानगर्यामेव आकृतिरिति त्वं गौरी अहन्तु काल ऐश्वर्य्येण सहाकृतिरैश्वर्य्याकृतिः भव इति "भवः क्षेमेश संसारे" इत्यभिधानात् त्वं सदाकल्याण्येव ममतु कल्याणवत्त्वं बहुशत्रुकत्वात् सन्दिग्धमेवेति ॥ १५ ॥

न दीर्घा समीक्षा विचारो यस्यास्तया ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अस्पष्टवर्त्मनामविज्ञातमार्गाणाम अलोकपथमीयुषाम् लोकातीतं मार्गं प्राप्तानामस्मद्विधानां पदवीं मार्गं स्त्रियः त्वद्विधाः आस्थिताः अनुश्रिताः सीदन्ति क्लिश्यन्ति ॥ १३—१४ ॥

आत्मसमम् अन्योन्यसदृशम् ऐश्वर्येण सहिता आकृतिः रूपं भवः क्षेमः "भवः क्षेमपि संसारे" इत्यभिधानात् ॥ १५ ॥

नदीर्घा मध्यसङ्कुचिता समीक्षा यस्यास्तया ॥ १६—१७ ॥

भाषा टीका ।

हे सुभ्रु जिन का आचरण ज्ञातनहि और लोक विरुद्ध मार्ग मे चलने वारे हमारे सदृश पुरुषों का आश्रयण करने वारी स्त्री प्राय करके क्लेश हि पावती हैं ॥ १३ ॥

हे सुमध्यमे हम सर्वदा निर्धन जनहि हमारे प्यारे हैं इसी कारण प्राय करके धनी लोग मेरा भजन नहि करते ॥ १४ ॥

जिनका परस्पर मे समान धन और समान कुल तथा सामान ऐश्वर्य एवं समान रूप होता है उनहि का विवाह था मित्रता योग्यहोता है और धन आदि से जो समान नाहि हैं उनका विवाह तथा मित्रता होनी कदापि योग्य नाहि है ॥ १५ ॥

हे विदर्भ राज कुमारी उपयोक्त प्रकार कोनहि जानकर परिणामको नहि विचारने वारी आपने हम को वरा है हम तो सब गुणसे हीन हैं भिखारीयों ने तथाहि हमारी बड़ाई करी है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अथ इदानीमपि ॥ १७ ॥

तर्हि किमित्यानीताऽहमिति चेत्तत्राह—चैद्यशाल्वजरासन्धेति ॥ मम मां द्विषन्ति ॥ १८ ॥

स्मयनुत्तये गर्वापनयनाय ॥ १९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्त्रीणामतिदुस्सहमौदासीन्यमकामत्वञ्चाह–उदासीना इति । गेहयोः देहगेहयोरुदासीना अत एव ज्योतिरक्रियाः ज्योतिः प्रदीपादि तद्वत्साक्षिमात्रतया क्रियारहिता आस्महे वर्तामाह इति ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवमयुक्तमिव यदुक्तं यच्च वक्ष्यते तत्रात्यन्तासम्भवोक्त्या तस्यां परमकोमलचित्तायां परिहासत्वञ्चातिस्फुटीकरोति अथेति वै एव अनुरूपं सदृशमेव आशिषः कामान् सत्याः स्थिरा उत्तमा वा ॥ १७ ॥

चैद्येति तैरवतारितं तत्रेति चेदित्यधिकमिव भाति किञ्च आहेत्यस्यानन्तरं चैद्येत्यादिद्वाभ्यामिति शेषः विशेषतस्तु तव मद्भक्ताया अग्रजोपीति अत्र वर्त्तमानसामीप्य एव वर्त्तमानवत्त्वम् अस्य मारितत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १८॥

न च तत्र मम कोपि दोषः किन्तु दुष्टस्वभावेनैव ते द्विषन्तीत्याह वीर्य्येण प्रभावेण बलेन वा यो मदो मत्तता तेन-अन्धानां हतविवेकानामतो दृप्तानां गर्वितानामिति अतस्तेषां स्मयनुत्तये एवानीतासि तत्र हेतुविशेषः असतां तेजोपहरतेति त्वदानयने तदेव प्रयोजनं न तु त्वद्विवाहादिकमिति भावः ॥ १९ ॥

ननु, नानावैभवयुक्तस्य नानास्त्रीसङ्ग्रहवतः कुतो निष्कञ्चनत्वादिकं किञ्चास्पष्टवर्त्मत्वादिनात्मनि वा कुतो दाम्भिकत्वमिवाङ्गीक्रियत इत्याशङ्क्य सर्वं समादधदेव तद्विधानामतिदुःसहमाह—उदेति । नूनं निश्चये उदासीनाः न तु कुत्राप्यासक्ताः न चात्मीयेष्वपि इत्याह—नेति । कुत आत्मेति आत्मासुखेनैव सुखिन इत्यर्थः । गेहयोरित्येकशेषात् न च देहस्य गेहसामान्येन तच्छब्दप्रयोगात् ज्योतिरक्रिया इति परमात्मैकभावेनेति भावः । तदिदं परमार्थतः स्वस्य जीवान्तर्यामित्वापेक्षायोक्तम् अतः देहगेहौ चात्र जीवसम्बन्धिनावेवाभिप्रेतौ न तु स्वसम्बन्धिनौ लीलाविनोदस्तु स्वदेहगेहेषु लौकिकज्ञानित्वाद्यारोपणायोक्तमिति ज्ञेयम् ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किमत इत्यत आह—अथेति । अथ अधुनेत्यर्थः । क्षत्रियर्षभं चैद्याद्यन्यतमं भजस्व, तं विशिनष्टि—येन सेव्यमानेन क्षत्रियर्षभेण हेतुना इहामुत्र च लोके सत्याः सतीराशिषः कामान् लप्स्यसे प्राप्स्यसे पक्षान्तरे तु क्षत्रियर्षभं क्षत्रियश्रेष्ठत्वेन-अवतीर्णं मामित्थं भजस्व इह लीलाविभूतौ अमुत्र नित्यविभूतौ च येन मया सेव्यमानेन सह सत्याः आशिषः कामान् मदनुभवात्मकान् लप्स्यसे इत्यर्थः ॥ १७ ॥

तर्हि मां किमर्थमानीतवानसीत्यत आह—चैद्येति । हे वामोरु ! शोभनोरु मम द्विषन्ति मां द्विषन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

ततः किमत आह-तेषामिति । वीर्य्यमदेनान्धानां विवेकशून्यानां गर्वितानां च तेषां चैद्यादीनां च स्मयनुतये गर्वापाकरणाय मया त्वमानीता कथम्भूतेन असतां खलानां तेजसामिति कर्मणिषष्ठी तेजांसि हरता पक्षान्तरे तु यद्यपि मदनपायिनी त्वं केनाप्युपायेन मामेव प्राप्तवत्यसि यथापि तेषां स्मयनुत्तये मया नीतासीति प्रासङ्गिकोक्तिः युक्तश्चैतदित्यभिप्रायेणाऽऽत्मानं विशिनष्टि–असतां तेजांसीति पूर्ववत् हरता "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः (३-२-१२-६) इति शत्रादेशः हर्त्तुमवतीर्णेनेतिशेषः ॥ १९ ॥

स्त्रीणामतिदुस्सहमौदासीन्यमकामुकत्वञ्चात्मन्याह—उदसीना इति । गेहयोरुदासीनाः गृहशब्दपर्यायो गेहशब्दोप्यत्र कलत्रवेश्मोभयपरः अत एव द्विवचनान्तनिर्देशः अत एव न स्त्र्यपत्यार्थकामुकाः दारेषणापुत्रेषणाधनेषणारहिताः तत्र हेतुरात्मलब्ध्या स्वात्मानुभवलाभेनैव पूर्णाः अलम्पटाः ज्योतिषा स्वयम्प्रकाशस्वात्मस्वरूपस्फुरणेन हेतुना अक्रियाः निष्क्रियाः प्राकृतचेष्टारहिताः आस्महे वर्त्तामहे इत्यर्थः । पक्षान्तरेत्वर्थस्तु यथोक्त एव तात्पर्य्यन्तु असतां स्मयनुत्तयेऽवतीर्णस्य मम गृहमेधिधर्मानुवर्त्तनं विडम्बनमात्रमन्यथैवम्विधस्यैतन्न घटत इति ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्मयनुत्तये अहङ्कारनिरासाय असतां दुरात्मनां तेजोपहरता अभिमानलक्षणप्रभावप्रणाशङ्कुर्वता मया नीतासीत्यन्वयः ॥ १९ ॥

स्वभावं सूचयति–उदासीना इति । उदासीना विषयव्यापारशून्याः खपुष्पादिवदप्रसिद्धा वा न स्त्र्यपत्यार्थकामुकाः कलत्रपुत्रधनलोलुपा न आत्मलब्ध्या स्वरूपलाभेन पूर्णाः अलम्बुद्धयः आस्महे इह क्रियाश्च आत्मसदृशाः कर्माणि जीवकर्मतुल्यानि न भवन्ति अतिमानुषाणीत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अथात्मन इत्यादि । अथशब्दो वाक्यान्तरद्योतकः तद्वाक्यं तु देव्या पूर्वमेव प्रतिहतज्ञानया न श्रुतम् अस्य प्रत्युत्तराभावात् अत्यन्तासह्यमप्येतत् तदश्रवणमेव देहसद्भावे हेतुः ॥१७–२०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तर्ह्यतःपरं किं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—अथेति । भिन्नप्रक्रमेण पितृगृहे गत्वा पूर्ववत् कृत्वा आत्मनोनुरूपं संसारैकप्रवणं स्त्रियः संसारैकस्वभावा इति स्त्रीणां न मुक्तिरिति मर्यादा स्त्रीच भर्तृसायुज्यं प्राप्नोति अतः समाने भर्त्तरि सर्वमेतदुपपद्यते न विषम इति अन्यथा स्त्रीनाशो भर्तृनाशो वा स्यात् स कोवा वरणीय इति आकाङ्क्षायां बहिर्मुखं निर्दिशति—क्षत्रियर्षभमिति । ते हि बहिर्मुखा एव अन्यथा निर्दयाः

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

परधातनं कुर्युः क्षत्रियश्रेष्ठत्वात् न कोपि वाच्यतां मन्यते तेषां जये अन्यसम्बन्धिन्योप्याह्रियन्त इति न दूषणमपि आकाङ्क्षा तु तेषां वर्त्तत इत्युक्तमेव ततः किं स्यादित्याशङ्कयाह—येनेति। सत्या आशिषः प्रवाहनित्याः विषयाः तैरेव सिध्यन्ति नत्वन्यैः ऐहिकामुष्मिकफलरागरहितस्तु मत्परायण इति न मत्सेवायां सर्वजन्मस्वैहिकामुष्मिकफलसिद्धिः अतः संसारैकस्वभावक्षत्रियर्षभवरणेनैव फलप्राप्तिरिति युक्तं त्वमिति मायारूपत्वमुक्तं कापट्यं तत्रैवसफलं भवति नतु ब्रह्मणीत्यर्थः॥ १७॥

नन्वेवङ्कर्त्तव्ये सर्वज्ञेन त्वया किमित्याहृ-माहृतेति चेत्तत्राह—चैद्येति द्वाभ्याम्। तान् तेषां दोषं च निरूपयति आद्यन्तौ शापवशात् द्वेषिणौ मध्यमौ देवतान्तरोपासकौ बहिर्मुखाविति चत्वार उक्ताः तेन शापाद्वा स्वभावाद्वा ये अन्यपराः ते द्विषन्तीति येप्यन्ये तानप्येतादृशधर्मवतः आदिशब्देन परिगृह्णाति नृपा इति तेषां सर्वथा अमारणे हेतुः मम सम्बन्धिनोपि मां द्विषन्ति किञ्च त्वत्सम्बन्धिनोपीत्याह—रुक्मी चापि इति। तव मुख्यः सम्बन्धी ज्येष्ठभ्राता चकारात्तत्सम्बन्धिनः सम्बन्धविशेषस्योक्तत्वात् ते तवापरिहार्या इत्यपि सूचितम् अतस्ते अस्मदीयास्त्वदीयाश्चेति तेषां गर्वलक्षणसन्निपातनिवृत्त्यर्थं त्वमानीतेत्याह—वामोर्विति सम्बोधनात् अदुष्टत्वं च द्योतितम्॥ १८॥

निवार्य दोषमनुवदति— तेषां वीर्यमदान्धानामिति। वीर्यमदेन अन्धानां यथान्धः निकटे स्थितमपि गर्त्तं न जानाति अपितु पतत्येव तथा ते वैष्णवानलेषु पतन्तः मया निवारिता इति भावः। किञ्च दृप्ताः हृदयशून्या अपि नवा प्रमाणं न वा विचारः तेषामित्यर्थः। ताभ्यां जातो यः स्मयस्तस्य नुत्तये आनीतेति समानयने हेत्वन्तरमिति दोषाभावश्च पूर्वं प्रतिपादित इति इतरभजनं समर्थितं भवति। ननु, तेषां गर्वस्तत्पराजयेनैव सिद्धो भवतीति किं मदाहरणेनेत्याह-तेजोपहृतय इति। तेषां तेजोप्यहर्त्तव्यम् उपहृतये नाशाय वा जयपराजयावव्यवस्थिताविति शास्त्रेण कदाचिज्ज्ञातेपि पराजयेन यावज्जीवं ग्लानिं मन्यन्ते सत्प्रतिभाः सन्तः पुनरायान्तिच एवं कृते तु गततेजसो भवन्तीति न तेषां पुनरुद्गमः तेजोहरणं दोषाय भविष्यतीत्याशङ्कयाह-असतां तेजोनाशः युक्त एव॥ १९॥

एवं रुक्मिण्यामुपयोगमुक्त्वा स्वार्थं सा स्थापनायेति यत्तन्वारयति-उदासीना इति। नूनमिति नात्र सन्देहः युक्त्या कर्त्तव्यम् ईषणात्रयं पर्यवसितं स्त्रीपुत्रधनरूपं तदपेक्षायामन्ततस्तन्निवार्थे रागे तदपेक्षा भवति पूर्णानन्दस्य स्वस्मिन् दोषाभावात् औदासीन्यमेव द्वेषाभावात् नापि त्याज्यम् अतः स्वस्योपचयापचयाभावात् न स्त्र्यपत्यार्थकामुकाः अत्र भगवत्सम्बन्धः नोभयेच्छाकृतः किन्त्वन्यतरेच्छाकृत एव कार्यमुभयेच्छाधीनमिति तदनुरोधे भगवतः सकाशात्तत्कार्यमुत्पद्यते अननुरोधेतु नेति नावश्यकत्वं कार्यस्य अनुरोधस्तु न नित्यः भिक्षुकेष्विव अतोन्यत्र नित्यापेक्षिणो गमनमुचितं "धर्मार्थकाममोक्षाख्यं य इच्छेत्" इत्यादिवाक्यमपि पृथगेव दानं बोधयति नतु क्रियायां भगवत्सम्बन्धम् अन्यथा भगवांस्तद्दाता न भवेदेव स्वस्य निर्बन्धसम्भवात् अकामुकत्वे हेतुमाह— आत्मलब्ध्येति। यद्यपि भगवति नायं हेतुः आत्मत्वात् अज्ञानादिव्यवधानाभावाच्च "आत्मलाभान्न परं विद्यते" इत्यादिश्रुतिरपि न फलस्य फलसम्बन्धं बोधयति—तथापि लौकिकोक्त्या सम्मतिप्रदर्शनार्थं तथोच्यते यथा लब्धात्मानः न स्त्र्यादिकामुका एवं वयमिति वाच्यत्वेतावत्पूर्णा आस्महे इति। सर्वदैव वयं पूर्णास्तिष्ठाम इत्यर्थः। नित्यप्राप्त एवात्माहेतुत्वेनानूद्यत इति ननु, तथापि क्रीडार्थं समागतस्य क्रीडानिर्वाहकं कामनाभवत्येवेति चेत्तत्राह—गेहयोर्ज्योतिरक्रिया इति आविर्भूतमनाविर्भूतं वा तेजः स्वयंकार्येन व्यापृतं भवन्ति किन्त्वाविर्भूतं केनचिन्निमित्तेन स्वसम्बन्धेन प्रकाशयति सम्बन्धिन एव च दोषं नाशयति नतु स्वस्य काचिदपेक्षा आविर्भूताआविर्भूतमिति गेहयोर्देहगेहयोरुभयमपि तुल्यमिति ख्यापयितुं समानशब्देन निर्देशः ज्योतिरिव क्रिया रहिता ज्योतिरक्रिया अनेन तेजोवद्भगवदाविर्भाव इत्युक्तम् अतः क्रियाविकारात्मकं नास्तीति नास्माकं काप्यपेक्षया फलं च न नियतमात फलापेक्षायामन्यानुसारिणं कर्त्तव्यमिति सिद्धम्॥ २०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

किञ्च यद्भूत्तदभूदेव तव स्थिरयौवनत्वादधुनापि काचिदृक्षतिर्नाभूदतो विवेकं कुर्वित्याह—अथ इदानीमपि॥ १७॥

तर्हि किमित्यानीताऽहमित्याशङ्कयाह—चैद्येति। मम माम॥ १८॥

स्मयनुत्तये गर्वापनोदाय॥ १९॥

न चान्यभजने ममदुःखमाशङ्किष्ठा इत्याह—उदासीना इति। गेहयोर्देहगेहयोरुदासीनाः अत एव ज्योतिः प्रदीपादि तद्वत् साक्षिमात्रतया क्रियारहिता आस्महे॥ २०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

मम माम॥ १८॥

स्मयनुत्तये गर्वापनयनाय॥ १९॥

गेहयोः एकः गेहशब्दो गृहवाचकः द्वितीयः गृहिणीवाचकः "न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते" इति वचनात् तत्रैकशेषे गेहयोः लौकिकगृहकलत्रयोरुदासीनाः ज्योतिरक्रियाः ज्योतिर्वत् चिन्तामणिवत् स्वार्थव्यापारवर्जिताःपरार्थे व्यापृयमानाः आस्महे वर्त्तामहे॥ २०॥

भाषा टीका।

अवभी अपने अनुरूप किसी श्रेष्ठ राजाका वर जरूर आप आश्रयण कर लिजिये जिससे आपको इस लोक और परलोक मे मनो वांछित सत्य विषयन की जरूर प्राप्ति होवेगी॥ १७॥

हे रुक्मिणीजी शिशुपाल शाल्व जरासन्ध दन्तवक्र आदि राजा लोग मेरेविषय मे द्वेष करत हैं और आपका ज्येष्ठ भ्राता रुक्मि से वैरकर है॥ १८॥

श्रीशुक उवाच।

एतावदुक्त्वा भगवानात्मानं वल्लभामिव।
मन्यमानामविश्लेषात्तद्दर्पघ्न उपारमत् ॥ २१ ॥
इति त्रिलोकेशपतेस्तदात्मनः प्रियस्य देव्यश्रुतपूर्वमप्रियम्।
आश्रुत्य भीता हृदि जातवेपथुश्चिन्तां दुरन्तां रुदती जगाम ह ॥ २२ ॥
पदा सुजातेन नखारुणश्रिया भुवं लिखन्त्यश्रुभिरञ्जनासितैः।
आसिञ्चती कुङ्कुमरूषितौ स्तनौ तस्थावधोमुख्यतिदुःखरुद्धवाक् ॥ २३ ॥
तस्याः सुदुःखभयशोकविनष्टबुद्धेर्हस्ताच्छ्लथद्वलयतो व्यजनं पपात।
देहश्च विक्लवधियः सहसैव मुह्यन्रम्भेव वायुविहता प्रविकीर्य केशान् ॥२४ ॥

भाषा टीका।

हे भद्रे वीर्यमद से अन्धे और गर्वी शिशुपाल आदि राजानके गर्वदूर करने के वास्ते मैं आपको लाया हूं क्योंकि दुष्टन के अभावका नाश करने वारे मैं हों ॥ १९ ॥

देह गृह आदि किसी पदार्थ मे हमारी आशक्ति नाहि है और हम सर्व साक्षी तथा निर्विकार है इसी लिये आनन्द-स्वरूपआत्मा के अनुभव करके परि पूर्ण होकर रहते हैं अत एव स्त्री सन्तान धन की कामना भी हमको है हि नाहि ॥ २० ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

अविश्लेषाद्धेतोः आत्मानमेव वल्लभामित्येवार्थे इवशब्दः॥२१-२२॥

चिन्तालक्षणमाह—पदेति। नखैररुणा श्रीः कान्तिर्यस्य तेन सुजातेन सुकोमलेन पदा ॥ २३ ॥

सुदुःखमप्रियश्रवणात् भयं त्यागशङ्कया शोकोऽनुतापः तैर्विनष्टा बुद्धिर्यस्यास्तस्याः श्लथन्ति पतन्ति वलयानि यस्माद्धस्तात् देहश्च पपात विक्लवा अवशा धीर्यस्यास्तस्याः ॥ २४ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

वल्लभाशब्दस्य परमप्रियभार्य्यायां रूढत्वस्वीकारेणाजहल्लिङ्गत्वादात्मतुल्याधिकरणत्वेपि स्त्रीत्वं तामिव मन्यमानामिति केवलमुत्प्रेक्ष्यते वस्तुतस्तु उपतस्थे सुखासीनमित्याद्युक्तरीत्या दासीतुल्यत्वमेव स्थाप्यते ततश्च तस्या दर्पं सत्यभामादिवदहं प्रणयं प्रणयकोपं न व्यञ्जयामीत्ययमपि कदाचिन्नोदासिष्यत इत्येतमभिमानं सकौतुकं हन्तीति तद्दर्पघ्नः सन् उपारमत प्रणयस्य प्रणयकोपस्य च दर्शनप्रतीक्षया तूष्णीमासेत्यर्थः। तथा च वक्ष्यति श्रीमान् मुनीन्द्रः "हास्यप्रौढिभ्रमच्चित्तामनन्त्याः" इत्यादि. तथा च स्वयमेव वक्ष्यति—

"त्वद्वचः श्रोतुकामेन क्ष्वेल्याचरितमङ्गने।
मुखं च प्रेमसंरम्भस्फुरिताधरमीक्षितुम्" ॥ इति तदिदन्तु पुरस्ताद्विस्तारयिष्यते ॥ २१ ॥

ततश्चास्या रासव्याख्यातः प्रेमज्ञातिद्वये दाक्षिण्यमयप्रेमत्वात् मानस्य नोदयः किन्तु परिहासतायाः स्फुटत्वेपि चिन्ताया एवोदयः इत्याह—इतीति। इत्येतद्वचनं तदा तादृशसुखकेलिसमये त्रिलोकेशानां श्रीब्रह्मादीनामपि पालकस्येति तस्य सर्वपरिपालकतया परुषोक्त्ययोग्यताविशेषतश्चात्मनः स्वस्य प्रियस्य स्वयं देवी सर्वासु प्रेयसीषु मुख्यतमा तथाप्यप्रियं किञ्चाश्रुतपूर्वमिति तया दुस्तर्क्याभिप्रायत्वं परमासह्यत्वञ्चाभिप्रेतम् आ अतिनैकट्यादिना सम्यक् श्रुत्वा त्यागशङ्कया भीता हृदीति कम्पस्यान्तरतया भयस्य गौरवं सूचितं चिन्ताम् अनिष्टावाप्तिजन्यध्यानलक्षणां दुरन्तां दीर्घां दारुणां वा हेत्वव्ययमाचारातिक्रमे ॥ २२ ॥

सुजातेनेति। भूमिलिखनायोग्यतोक्ता तथापि तेन लिखन्तीति दुरन्तचिन्ता दर्शिता एवमञ्जनासितैरिति कुङ्कुमरूषिताविति च ज्ञेयम् आ सम्यक् सिञ्चन्तीत्यश्रूणां धारा सूचिता नखारुणश्रियेत्युपरिभागेपि तच्छविभिररुणायितत्वात् ॥ २३ ॥

ननु स्वभावतो महाकौतुकपर एव सः किञ्च पुत्रपौत्राद्युत्पत्त्यादिना कथमपि त्यागो न सम्भवेदिति कथं तया न विचारितं तत्राह तस्याः परमदाक्षिण्यमयप्रेमविख्यातायाः विनष्टबुद्धित्वाद्विचाराभावः श्लथद्वलयत इत्यनेन वलयान्यपि पतितानीति ज्ञेयं न च केवलं विचारो नष्टः चेतनापीत्याह—विक्लवधिय इति। अत एव मुह्यन् प्रकर्षेण विकीर्य्य केशानित्यनेन मोहस्य रम्भेति दृष्टान्तेन च पातस्यातिशयः सूचितः ॥२४॥

———

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

वल्लभां मन्यमानाम् अलं वल्लभीकृत्याभिमानवतीम् ॥२१-२३॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

एतावदिति अविश्लेषाद्विश्लेषाभावाद्धेतोरात्मानमेव वल्लभामितरपत्न्यपेक्षया भगवतो निरतिशयप्रीतिविषयां मन्यमानां रुक्मिणीं तद्दर्पघ्न इव तस्या दर्पमपनेतुकाम इवेत्यर्थः। एतावदुक्त्वा उपारमत्तूष्णीमास इवशब्दस्य व्यवहितेनापि दर्पघ्न इत्यनेन सम्बन्धः स्वारस्यात् दर्पघ्न इवेत्यनेन वस्तुत स्तामुपचरन्तीमभिनन्दितुमुक्त्वेति सूच्यते ॥ २१ ॥

ततः किमासीदित्यत्राह—इतीति। देवी रुक्मिणी आत्मनः स्वस्याः प्रियस्य त्रिलोकाधिपतेः तदश्रुतपूर्वं कदाप्यश्रुतमित्येवम्विधमप्रियं वच आकर्ण्य भीता त्यागसम्भावनाभीता अत एव हृदि जातवेपथुः सञ्जातकम्पा रुदती चापारां चिन्तामवाप यद्यप्यभिप्रायान्तरेणैव प्रयुक्तानि वचांसि यद्यपि च साक्षाल्लक्ष्म्यवतारभूता सापि तदभिप्रायं जानात्येव तथापि किमयं रामावतार इवात्रापि केनापि व्याजेन मां जिहासति किम्वाभिनन्दतीत्येवं पूर्वकोटिसम्भावनामात्रेणैव जातवेपथुः रुदती च चिन्तामवापेतितात्पर्य्यम् ॥ २२ ॥

चिन्तालक्षणमाह-पदेति। नखैररुणा श्रीः कान्तिर्यस्य तेन सुकोमलेन पादेन वामपादाङ्गुष्ठेन भुवं लिखन्ती अञ्जनेनाविलैर्व्याप्तैरश्रुभिश्चन्दनचर्चितौ स्तनौ सिञ्चती दुःखेन रुद्धा वाग्यस्याः सा अधोमुखी चावतस्थे ॥ २३ ॥

तस्या इति। सुदुःखमप्रियश्रवणजन्यं भयं त्यागसम्भावनाजन्यं शोकश्च तैर्विनष्टा स्फुरणरहिता बुद्धिर्यस्यास्तस्याः रुक्मिण्याः श्लथन्ति तात्कालिकदुःखप्रभवकार्श्येन भ्रश्यन्ति बलयानि यस्मात् तस्माद्धस्ताद्व्यजनं पपात भूमावितिशेषः। तथा विक्लबा अधृष्टा धीर्यस्यास्तस्या हेतुगर्भमिदं तत्त्वात् तस्या देहः मुह्यन् मोहं प्राप्नुवन् केशान् विकीर्य्य पपात केशपाशविश्लथपूर्वकं पपातेत्यर्थः। यथा वातेन चण्डमारुतेन विहता रम्भा कदली पतति तद्वत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

अविश्लेषान्निरन्तरसाहित्येन स्थितेरात्मनं वल्लभामिव मन्वानाम्प्रियतमाम् ॥ २१ ॥

यदा हरिणैतादृशं दुःखकरं वचनमुक्त्वोपरतं तदा देवी आत्मनः प्रियस्य त्रिलोकेशपतेरश्रुतपूर्वमप्रियं वचनमाश्रुत्य दुरन्ताश्चिन्ताञ्जगाम प्रत्ययारम्भे प्रतिवचनोपक्रमेद्वौ इति वचनात् इति वचनोपक्रमभीता अत एव हृदि जातवेपथुः उत्पन्नकम्पा तल्लक्षणमाह—रुदतीति ॥ २२ ॥

एतदेव विवृणोति—पदेति। रक्तनखप्रभया अरुणा श्रीर्यस्य स तथा तेन कोमलेन पदा भुवं लिखन्ती अञ्जनासितैः कृष्णैः अश्रुभिः कुङ्कुमरूषितौ स्तनौ आसिञ्चन्ती अधोमुखी भूत्वा तस्थावित्यन्वयः ॥ २३ ॥

सुखदुःखादिभिर्विनष्टा इदङ्कर्तव्यमित्यपश्यन्ती बुद्धिर्यस्याः सा तथा श्लथद्विगलद्वलयो यस्य स तथा तस्मात् केशान् प्रविकीर्य देहश्च पपात कीदृशः बिभ्यत्सञ्चलन् कम्पमान इत्यर्थः। रम्भा कदली ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

वल्लभाशब्दस्य परमप्रियभार्यायां रूढत्वस्वीकारेण।जहल्लिङ्गत्वादात्मतुल्याधिकरणत्वेऽपि क्लीत्वं तदानीमपि क्रोधांशान-भिव्यक्तौ सकौतुकतदुद्भावनाय तमारोपयति ॥ २१--३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

एतावदित्यादि आत्मानं वल्लभां मन्यमानां तद्दर्पघ्न इव एतावदुक्त्वा विरराम अयं भावेनैषा सर्वासां मध्येऽहमेव वल्लभेतिगर्ववती नाप्ययं तद्दर्पघ्नः अपितु अविश्लेषाद्धेतोः तया सह तस्य विश्लेषाभावात् विप्रलम्भसुखानुभावो नास्ति विप्रलम्भो रसनीयो न भवतीत्यस्य चानेकविधत्वे साक्षाद्विप्रलम्भरूपं प्रणयकोपमुद्भावयितुं सपरिहासमेवाह—ननु वास्तवं तेन आत्मानं वल्लभां मन्यमानां स्त्रियं यथा तद्दर्पघ्नः पुरुषोऽतिपरुषं वदति तथाऽयमपि परिहासेनोक्तवान् इवशब्द उभयत्र सम्बध्यते "न विनाविप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते" इति न्यायात् विप्रलम्भार्थमयमुद्यमः वक्ष्यति च "त्वद्वचः श्रोतुकामेन" इत्यादि ॥ २१ ॥

इतीत्यादि त्रिलोकेशपतेरपि सैवात्मा यस्य स तथा तस्य तदात्मनः प्रियस्य प्रेयसः नतु भर्त्तुरेव अश्रुतपूर्वं तस्मिन्नेव दिने तच्छ्रुतमित्यर्थः ॥ २२--२३ ॥

तस्या इत्यादि। श्लथद्वलयत इति तत्कालकार्श्यं ध्वनितं न केवलं व्यजनं पपात अपितु देहश्च निपपात नितरां पपातेत्यर्थः व्यजनं पपात देहो निपपातेत्युपसर्गकृतो विशेषः केव वातविहता रम्भेव सा यथा स्वयं नो तिष्ठति तथा प्रविकीर्य्य केशानिति पतनात् पूर्वमेव केशास्स्रस्ता इत्यर्थः ॥ २४-२५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

निःसम्बन्धं निरूप्य भगवान् निवृत्त इत्याह—एतावदुक्त्वेति। इदमेव वाचा तिरोधानं तिरोधाने निमित्तमाह—आत्मानं वल्लभामिवेति। तत्रापि हेतुः अविश्लेषात् यथा चैद्यादीनां दर्पहननार्थम् एषा समानीता एवमेतस्या अपि दर्पनिराकरणार्थं सम्बन्धनिराकरणार्थं दर्पहेतुना सह सम्बन्धे विद्यमाने स्मयाभावो न भवतीति अनेनैव भविष्यतीति ज्ञात्वा कृतवानिति ज्ञापयति वल्लभा भगवतोऽत्यन्तं प्रिया प्रीतिविषयत्वादपेक्षिता इवेति बहुस्त्रीकत्वात् कार्यस्यान्यथापि सिद्धेः एकभार्यस्य यथा सा वल्लभा भवति तथा सा मन्यते अन्यथा अविश्लेषो हेतुर्न स्यात् अथवा अज्ञानेन भगवन्तं भजतीति प्रबोधार्थं भगवानेवं वदतीति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह—आत्मानं वल्लभामिवेति। भगवन्तं स्त्रियमिव मन्यते यथा स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं कञ्चन वेदेति सुषुप्त्यापाने शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्त इति निरूपितं सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेत्यत्र विकृतं तस्य यथा प्रबोधः कार्य एवमस्या अपीति अर्द्धवल्लभां वा आत्मानं मन्यत इतीतिचेति उपारमत् वाक्यात् कायिकमानसव्यापाराच्च ॥ २१ ॥

ततो यज्जातं तदाह—इतीति त्रिभिः। सम्यक् ज्ञानवत्याः किञ्चित् ज्ञानवत्या मूर्च्छितायाश्च अवस्थाः क्रमेणोच्यन्ते यतः त्रिगुणा हि सा अतः सत्त्वादितमोन्ताः अवस्था वर्णिताः प्रत्येकं गुणानां त्रैविध्यमिति त्रितयं निरूप्यते तत्र प्रथमं सत्त्वे कार्यत्रयमाह—इति पूर्वोक्तप्रकारेण निस्सम्बन्ध-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

प्रतिपादकं वाक्यमाश्रुत्य प्रथमं भीता त्यक्ष्यतीति ततो हृदये वेपथुः कम्पोपि जातः दुरन्ता चिन्तापि चिन्ता सात्त्विकी भयं तामसं त्रिलोक्याः ईशः पतिश्च स्वस्यापि लौकिकवैदिकोत्कृष्टसम्बन्धौ निरूपितौ तदेति तस्यामवस्थायां तदिति वा प्रसिद्धं सर्वजनीनमतः सत्यमपि कुर्यात् केवलं लौकतो वेदतश्च सम्बन्ध इति न किन्तु स्वस्यापि रोचत इत्याह—प्रियेति । ननु परिहासवचनमेतद्भविष्यतीति कथं भयमिति चेत्तत्राह—देवीति । देवतारूपा सा सत्यमेव भगवान् वदतीति ज्ञातवती तर्ह्यभिप्रायं ज्ञात्वा दर्पं परित्यज्य कथं न प्रपन्नेत्याशङ्क्याह—अश्रुतपूर्वमिति । दर्पः सर्वदैव जायते वाक्यन्तु न कदाचिदप्येवं श्रुतं तदप्यासमन्तात् श्रुत्वा अभिप्रायतोऽर्थतश्च अतः प्रथमतो भयं मनसि जातं हृदयस्थाने कम्पोपि जातः इदं कायिकमिव बुद्धिः अहङ्कारस्तु निवर्त्तनीय एव चिन्ता चेतसः रुदतीति रोदनमिन्द्रियाणाम् अहङ्कारः तद्रूपेण निर्गत इति ज्ञापनार्थः हेत्वाश्चर्यं कथं वाक्यमात्रेणैतामवस्थां प्राप्तवतीति आन्तरमेतन्निरूपितम् ॥ २२ ॥

बाह्यं निरूपयति—पदा सुजातेनेति । सुजातेनातिकोमलेन लक्षणयुक्तेन वा तेन लक्षणानामुत्पादकस्य वा दोषमापादयन्ती तथा कृतवती अथवा उत्कृष्टत्वाच्चरणस्य नैवमनिष्टं भविष्यतीति ज्ञापनार्थं तथोच्यते नखारुणश्रियेति नखेषु नखैः कृत्वा वा अरुणा श्रीर्यस्येति अनेन नखानां मणिरूपत्वमुक्तम् अयं सात्त्विक उत्कर्षः सहजागन्तुकोत्कर्षयुक्तेन पदा भुवं लिखन्ती चिन्ताकुलितायास्तथैव व्यापार इति भूमिं लिखन्तीति भूम्यां किञ्चिल्लेखनं निषिद्धं भूमिं भित्वान्तः प्रवेक्ष्यामि इति भावेन तथा लेखनम् इयं हि लौकिकी भाषा निराकरणार्थमेव भगवता तथोक्तमिति यः कश्चन भावः परमोत्कर्षं प्राप्तः फलपर्यवसायी भवतीति ज्ञापनार्थं तथोच्यते अतस्तस्याः कायिकव्यापारो निरूपितः मानसमाह—अश्रुभिः कुङ्कुमरूषितस्तनावासिञ्चती मनस्यतिशोकान्निरन्तरोत्पन्नान्यश्रूणि अञ्जनमपि भित्वा निर्गच्छन्तीति तस्या अतिरिक्तः सर्वोपि वर्णस्तैरपनीत इति सूच्यते कुङ्कुमं कज्जलं च उभयमपहृतमिति अधोमुखी च मानसमेव अतिदुःखेन रुद्धा वागिति वाचो निवृत्तिः उभयोरलग्नो व्यापारः वक्तृनिवृत्तैवेति ॥ २३ ॥

बाह्याभ्यन्तरामवस्थामुक्त्वा देहस्य पातमाह तस्या इति । आद्येन मानसपातश्च तस्या देहं पपात देहधारिका बुद्धिः प्रयत्नद्वारा सातु त्रिभिर्नष्टेति सुदुःखभयशोकाः निरूपिताः सुदुःखं पुरुषोत्तमलक्षणविषयाभावात् आनन्दरूपस्य भगवतस्तिरोभावाद्भयं भगवानन्येभ्यो दास्यतीति शोकः स्वस्य सर्वनाशात् त्रिदोषेण बुद्धिनाशः स स्वकीयं प्रयत्नाभावमपि करोतीत्याह—हस्तात् श्लथद्वलयतो व्यजनं पपातेति कृशत्वात् श्लथद्वलयत्वम् आदौ धर्मनाशः पश्चाद्धर्मिण इति क्रमेण ह्रासः इति नालौकिकप्रकारेण तस्याः पातः व्यजनं वीज्यमानं धारकप्रयत्ननाशात् पपात अनेन स्थूलः प्रयत्नो नष्ट इत्युक्तं सूक्ष्मोऽपि नष्टः येन प्राणो धार्यत इत्याह—देहश्चेति देहश्च पपात चकारात्तत्सम्बन्धीन्याभरणान्यपि इतोपि सूक्ष्मः कारणप्राणधारकोवशिष्यते तस्मिन् निवृत्ते सर्वनाशो भविष्यतीति भगवत एतावद्दूरं परीक्षा लौकिक्याः पुनर्जीवनमलौकिकं न युक्तमिति ततः पूर्वमेव प्रतीकारं करिष्यति सूक्ष्माधारिका बुद्धिः स्वप्नेपि तिष्ठतीति कथं देहपात इति चेत्तत्राह—विक्लवधिय इति । सूक्ष्मापि बुद्धिः वैक्लव्यं प्राप्तवती विचारेण तदपनोदाभावमाह—सहसैवामुह्यदिति मुग्धेर्द्ध सम्पत्तिरिति न्यायेन अर्द्धं मृता केवलमासन्यस्तिष्ठति अत एव पतिता न मृता पतनादपि भयं भवतीति भयेन प्रयत्नाभिव्यक्तिमाशङ्क्य तन्निषेधार्थमाह—रम्भेव वातविहतेति वाय्वावीतन यथा कदलीभ्रान्ता पतति सर्वथा प्रयत्नरहिता स्वतोऽपि कोमला प्रविकीर्य केशानिति रम्भातुल्यत्वं निरूपितम् अथवा मूर्च्छासमये शिरोभ्रमणं जातमिति केशग्रन्थिविस्रंसनात् केशविकीर्णता जाता केशवेण्याकारणवानबाद्धाः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वल्लभामिवेति सर्ववल्लभासु श्रेष्ठामपि तां परमानुरागोत्थ स्वयोग्यत्वमननेनैव आत्मानं वल्लभामिव मन्यमानामेतावदुक्त्वा अविश्लेषाद्धेतोरिति भार्य्यात्वायोग्यामपि मामयं स्वगुणेनैव सुभगां भार्याङ्करोति तदहमेनाथदद्भुतगुणार्णव भर्तृकैवास्मीति यो दर्पस्तं हन्तीति सः वल्लभाशब्दस्य परमप्रियभार्य्यावाचित्वेनोद्देश्यविधेयभावेनान्वयात् न पुंस्त्वं वल्लभाशब्दस्य परमप्रियभार्य्यायां रूढत्वस्वीकारेणाजहल्लिङ्गत्वादात्मतुल्याधिकरणत्वेपि स्त्रीत्वं तस्या दर्पो वल्लभात्वाभिमानः तदूर्ध्वमिति नर्म्ममयत्वात् तथाच वक्ष्यति "हास्यप्रौढिमजानन्त्याः" इत्यादि तथाच स्वयमेव वक्ष्यति त्वद्वचः श्रोतुकामेन क्ष्वेल्या चरितमिति इति वैष्णवतोषणी ॥ २१–२२ ॥

चिन्तालक्षणमेवाह—पदेति । नखैररुणा श्रीः कान्तिर्यस्य तेन सुजातेन सुकोमलेन ॥ २३ ॥

सुदुःखमाप्रियश्रवणात् भय त्यागशङ्कया शोकस्ताभ्यामनुतापः तैर्विनष्टा बुद्धिर्यस्याः अतः परिहासोऽयमिति विचारो नोदभूदितिभावः । श्लथन्ति वलयानि यस्माद्धस्तादिति सहसैव विरहपीडोत्थादतिकार्श्याद्वलयान्यपि पेतुरिति गम्यते तदनन्तरं देहश्च पपात तत्र हेतुः विक्लवधियः इति बुद्धेर्नाशस्यापि प्रागुक्तेर्विनष्टचेतनाया इत्यर्थः । ततश्च मुह्यन्निति सहसैव नवम्यपि दशा अतः पपातेति स्तम्भाद्यन्तिमः प्रलयश्चसात्विकोऽभूदिति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वल्लभामिवेति भौमगृहादानीताः सर्वाः वल्लभा एव सत्यभामाद्याः वल्लभासु श्रेष्ठाः इयं तु न वल्लभा नाऽपि वल्लभासु श्रेष्ठा । अपि तु "कृष्णात्मिका जगत्कर्त्री मूलप्रकृतिरुक्मिणी" इत्यादिश्रुतेः साक्षान्महालक्ष्मीः वल्लभासु श्रेष्ठास्तास्वपि श्रेष्ठा एवम्भूतामपि तां अविश्लेषात् हेतोः वल्लभामिव सर्वासु निकृष्टामिव मन्यमानाम् एतावदुक्त्वा तद्दर्पघ्नः तत्प्रसिद्धं प्रेष्ठ

तद्दृष्ट्वा भगवान् कृष्णः प्रियायाः प्रेमबन्धनम् ।
हास्यप्रौढिमजानन्त्याः करुणः सोऽन्वकम्पत ॥ २५ ॥
पर्यङ्कादवरुह्याशु तामुत्थाप्य चतुर्भुजः ।
केशान् समुह्य तद्वक्त्रं प्रामृजत्पद्मपाणिना ॥ २६ ॥
प्रमृज्याश्रुकले नेत्रे स्तनौ चोपहतौ शुचा ।
आश्लिष्य बाहुना राजन्ननन्यविषयां सतीम् ॥ २७ ॥
सान्त्वयामास सान्त्वज्ञः कृपया कृपणां प्रभुः ।
हास्यप्रौढिभ्रमच्चित्तामतदर्हां सतां गतिः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

न्यमंसत स्वस्वमिति वक्ष्यमाणं तासां दर्पं हन्ति सः उपारमत् तद्दर्पनाशार्थं स्वमुखेनैव रुक्मिण्याः सर्वश्रेष्ठां वक्तृत्वन्मुखवचनश्रवणार्थं च हास्यवाक्यमुदाहृत्य तूष्णीं बभूवेत्यर्थः । न त्वादृशीं प्रणयिनीं गृहिणीं गृहेषु पश्यामीति वक्ष्यति च तच्छब्देन रुक्मिणीपरामर्शस्तु नैव साधुः अस्मिन् ग्रन्थे ग्रन्थान्तरे च तस्याः दर्पगन्धस्पर्शस्याप्यदर्शनात् अन्यासामपि भगवत्प्रियाणां दर्पाभावः भगवल्लीला सौन्दर्यार्थः ॥ २१ ॥

भीता त्यागशङ्कया ॥ २२ ॥

चिन्तायुक्ताया दशामाह—पदेति । नखैररुणा श्रीः कान्तिर्यस्य तेन कोमलेन ॥ २३ ॥

सदुःखेनाप्रियश्रवणजेन भयेन त्यागशङ्कोद्भवेन शोकेन किं भविष्यतीत्यनुतापेन च विनष्टा विमोहिता बुद्धिर्यस्यास्तस्याः श्लथन्ति अतिदुःखभयशोककातर्येण पतन्ति वलयानि यस्मात् तस्मात् व्यजनं पपात तथा विक्लवा अवशा धीर्यस्यास्तस्याः देहः मुह्यन् मोहमुद्वहन् पपात ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुको वाच

भगवान के साथ सर्वदा अवियोग होने से अपने को ही प्रिय मान ने वारी रुक्मिणीजी के प्रति दर्पहारी श्रीकृष्णमहाराज एता वन्मात्र कहकर चुप होजाते भये ॥ २१ ॥

ब्रह्मादिकन के स्वामी अपने परमपीतम का पहले कभी श्रवण करके उस समय भयभीत होकर हृदय मे कम्पाय मान होकर रुदन करती २ रुक्मिणीजी तुरन्त चिन्ता को प्राप्तहोजाती भई ॥ २२ ॥

नखन की झलक सैं अरुण कान्ति युत अति कोमल वामचरण के अगूठा से भूमको कुरेदती और अञ्जन के मिलने सैं काले २ आंशुन सैं कुङ्कुमचर्चित दोनो स्तन को भिजोती तथा अति दुखसे वाणी बन्द होकर रुक्मिणीजी नीचे को मुख डाल कर खडीकी खडी ही रह गई ॥ २३ ॥

अत्यन्त दुःख और भय तथा शोक होने के कारण रुक्मिणीजी बेहोस होगई उनको इसी लिये उनके कृश हुए हस्त से बीजना गिर पडा और विकल बुद्धि होने से देह भी उसी वखत मूर्च्छित होकर और केश बिखेर कर इस प्रकार से गिर पडा कि जैसे प्रचण्ड पवन से उखर कदली गिर पडै ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हास्यस्य प्रौढिं गाम्भीर्यम् ॥ २५ ॥

चतुर्भुज इति उत्थापनाश्लेषणवक्त्रपरिमार्जनाद्यर्थमाविष्कृतचतुर्भुज इत्यर्थः । समुह्य निबध्य ॥ २६ ॥

अश्रुकले अश्रुभिः शोभिते शुचा शोकाश्रुभिः ॥ २७ ॥

सान्त्वयामासानुनीतवान् ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदनिर्वचनीयं प्रेमैव बन्धनं शृङ्खला तदिति तस्य महादार्ढ्यं ध्वनितं किन्तु हास्यप्रौढिमजानन्त्या आजनत्या विचारयितुमशक्नुवत्याः वाम्यमथद्वितीयप्रेमभेदाभवात् स महाकौतुकपरोऽप्यन्वकम्पत यतः करुणः सर्वप्राणिषु दयालुः किमुत तस्यामिति भावः यतो भगवान् कृष्णः तत्तन्महागुणत्वेनातिप्रसिद्धः इत्यर्थः ॥ २५ ॥

अनुकम्पामेवाह—पर्य्यङ्कादिति त्रिभिः । उत्थाप्य भूमितः स्वाङ्के निवेश्येत्यर्थः । प्रकर्षेण आवृत्यादिनाऽमृजत् ॥ २६ ॥

प्रमृज्येति युग्मकम् । प्रभुः सतीं पातिव्रत्यादिसद्गुणवतीं तां सान्त्वयामास सान्त्वने हेतुः सतां गतिः सन्मात्राणां स्वयमेव शरणं किमुत तस्या इत्याह अनन्यविषयाम् आत्मैकाश्रयां तादृशसान्त्वने हेतुः कृपया तत्र हेतुः कृपणां स्वोपेक्षामननेन दुःखदीनचित्ताम् अत्र हेतुर्हास्येति तत्र हेतुः अतदर्हां परमसरल स्वभावत्वात् ननु, तादृशस्वेक्षने झटिति कथं सान्त्वनं स्यात् तत्राह—सान्त्वज्ञः सान्त्वनाचातुर्ये पण्डितः तज्ज्ञत्वमेव विवृणोति— प्रमृज्येति । अश्रूणि—

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

कलयतः क्षरत इति अश्रुकले एवं तस्य खेदने सान्त्वने च चातुरीमनुस्मृत्य साश्चर्यमिवाह—प्रभुः यदा यत् करोति तदा तत्रैव समर्थ इत्यर्थः ॥ २७-२८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तदिति। स भगवान् कृष्णः हास्यप्रौढिं चातुर्य्यमजानन्त्या इव लक्षितायाः प्रियायास्तत्प्रेमबन्धनं प्रेमपाशमवलोक्य करुणावानन्वकम्पत अनुपदमेव भीत इव अङ्कृपतेत्यर्थः ॥ २५ ॥

ततः किमकरोदित्यत्राह—पर्य्यङ्कादिति। चतुर्भुजः उत्थापनाश्लेषणवक्त्रपरिमार्जनार्थमाविष्कृतचतुर्भुज इत्यर्थः। केशान् समुह्य निबद्ध्य पद्मतुल्येन पाणिना वक्त्रं प्रामृजत् ॥ २६ ॥

किञ्च, प्रमृज्येति। अश्रूणां काला बिन्दवो ययोस्ते नेत्रे तथा शुचा शोकाश्रुणा उपहतौ स्तनौ च प्रमृज्य परिमृज्य हे राजन्! बाहुना आलिङ्ग्य सान्त्वज्ञः सताङ्गतिः प्राप्यः श्रेयःप्राप्त्युपायभूतो वा विभुर्भगवान् हास्यप्रौढ्या भ्रमच्चित्तं यस्यास्ताम् अतदर्हाम् इत्थमवहसितुमनर्हां तत्र हेतुरनन्यविषयां न विद्यते अन्यः पुरुषान्तरं विषयः ज्ञानविषयो यस्यास्तां दीनां सतीं रुक्मिणीं सान्त्वयामास ॥ २७-२८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

हास्यं नाम शृङ्गारादिष्वेको रसः तस्य प्रौढिं समुद्रेकं करुणः करुणारसं प्राप्तः अस्य विवरणमन्वकम्पतेति ॥ २५ ॥

चतुर्भुजः कृष्णः द्वाभ्यां भुजाभ्याम् उत्थाप्य द्वाभ्यां केशान् समुह्य एकीकृत्य बद्ध्वा वक्त्रं प्रामृजत् इति द्योतनाय चतुर्भुज इति प्रत्युक्तम् ॥ २६ ॥

अश्रूणां कला ययोस्ते तथा शुचोपहतौ कृशौ स्तनौ च अनन्यविषयाम् अन्यस्पर्शनायोग्याम् ॥ २७ ॥

अतदर्हां प्रेमगर्भविषादवचनायोग्याम् ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

तामुत्थाप्य चतुर्भुज इत्यादि। चतुर्भुज इति द्वाभ्यां परिदेभे इति द्वाभ्यां केशान् बबन्धेत्यर्थः। चतुर्भुजस्तदैवाभवदिति मन्तव्यम् अन्तःपुरे सन्ततं द्विभुजत्वेनैव स्थितत्वात् चतुर्भुजत्वमत्रैव शोभते ॥ २६—२८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

तद्दृष्ट्वा भगवान् क्षणविलम्बे समाधानमशक्यमिति उपेक्षाभावं परित्यज्य तस्यामपेक्षाभावं कृत्वा शीघ्रं प्रतिक्रियार्थं प्रवृत्त इत्याह—तद्दृष्ट्वेति। तस्याः पतनं दृष्ट्वा करुणायुक्तो भूत्वा अन्वकम्पत तस्या दुःखनिवृत्तिमियेष अभिप्रायानुसारेण यत्तयाग्रे निरूपितं तावद्वक्तव्यं ततश्च अभिमानाभावे ज्ञाते भगवान् कृपां कुर्यात् यत्तु मध्ये मूर्च्छया पतनं तदभिप्रायाज्ञानात् ईश्वरवाक्ये च यावत्स एव स्वाभिप्रायं न प्रकाशयति तावदर्थान्तरं न वर्णनीयम् अतो लौकिकत्वात्तस्या अभिप्रायापरिज्ञानात् त्यागभयेन तथावस्थोचितैव तदा भगवानुत्तरे अदत्ते अभिमानाभावे वा ज्ञातेऽपि कृपामेव कृतवान् तत्र हेतुः करुण इति दयायामपि हेतुः, तत् दृष्ट्वेति। भगवानिति सर्वार्थाभिज्ञाता कृष्ण इति स्त्रीणां प्रियः तासामुद्धारार्थं आगतः कथं ता मारयेत् ननु बहव एव मूर्च्छिता भवन्ति वचसा त्रासिताः किमत्राश्चर्यमिति चेत्तत्राह—प्रियायाः प्रेमबन्धनमिति। साऽपि भगवतः प्रिया भक्तत्वात् तस्याश्च प्रेमातिशयसम्बन्धाभावे ज्ञात एव प्राणपरित्यागः प्रेमैव बन्धनमिति भगवत्प्रेम्णैव सा बद्धा तिष्ठति तदभावे ज्ञाते एवं पतितेति ननु युक्तमेव तस्यास्तथात्वं केनांशेन तुष्टः सन्तोषहेतोराश्चर्यस्याभावादित्याशङ्क्याह—हास्यप्रौढिमजानन्त्या इति। हास्यरसे पूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायेन पदार्थनिरूपणं प्रौढिः तत्र भगवता पूर्वपक्षः कृतः यतो रुक्मिणी न लौकिकी नाऽपि लौकिकविषयमपेक्षते अतो ऽवश्यं सिद्धान्तो वक्तव्यः तद्वक्तुं न जानातीति मुग्धभावात् बालानामिवाभिमानो न दोषायेति मूर्च्छां दृष्ट्वा स्वभावतोऽपि परमकारुणिकः अनुकम्पां कृतवान् ॥ २५ ॥

ततो यत्कृतवांस्तदाह—पर्यङ्कादिति। स्वयं शीघ्रमवरुह्य पर्यङ्कात् हस्तद्वयेन तामुत्थाप्य हस्तद्वयेन च केशान् समुह्य एकेन केशबन्धं कृत्वा दक्षिणेन तद्वक्त्रं प्रामृजत् पद्मपाणिनेति शीतलेनामृतस्राविणा तेन तापापनोदः जीवनञ्च जातं स्पर्शेनैव प्राणाः समागताः ॥ २६ ॥

ततः स्वस्थां सान्त्वयामासेति आह-प्रमृज्येति। तेनैव पाणिना अश्रूणि प्रमृज्य अश्रूणां कला यत्र तत उत्थायैव धृत्वैव हस्तद्वयेन मध्ये एकेन केशबन्धः उक्तां क्रियां कृतवान् अतः सान्त्वनपर्यन्तं चतुर्भुज एव स्थितः प्रकर्षेण मार्जनम् अश्रूणि दूरीकृत्य परितः स्थितकज्जलस्य सर्वत्र स्थापनं तथैवान्यत्रापि स्नेहप्रकाशार्थं त्यागाभावविश्वासार्थञ्च बाहुना आश्लिष्य, ननु, स्वयमेव न स्त्र्यपत्यार्थकामुका इत्युक्त्वा पुनः किमर्थं तथाकृतवान् तत्राह- अनन्यविषयामिति। न विद्यते अन्यो विषयो यस्याः यद्ययमपि विषयो न भवेत् तदा शरीरनाशः स्यादिति "ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान् बिभर्म्यहम्" इति तस्यास्तथात्वं ज्ञात्वा स्वप्रतिज्ञास्थापनार्थमेव तथा कृतवानित्यर्थः। ततश्च स्त्रीत्वेन न कामिता किन्त्वनन्यविषयत्वेन किञ्च सती पतिव्रता तदुपेक्षायां मर्यादाविरोधो ऽपि स्यात् राजन्निति सम्बोधनं भ्रमाभावाय राजा हि पूर्णविषयो भवतीति ॥ २७ ॥

किञ्च सान्त्वयामासेति ततो वाक्यैः सान्त्वयामास ननु, स्वयमेव निस्सम्बन्धं प्रतिपाद्य कथं सान्त्वनं कुर्यादित्याशङ्क्याह—सान्त्वज्ञ इति। सान्त्वने हेतुः कृपयेति। ननु भयेन कथञ्चिदपि कृपणामिति दयायां हेतुः ननु भार्या ननु धर्मद्वयस्य विद्यमानत्वात् कथं कार्पण्यमेव हेतुरित्यत आह—

श्रीभगवानुवाच ।

मा मा वैदर्भ्यसूयेथा जाने त्वां मत्परायणाम् ।
त्वद्वचः श्रोतुकामेन क्ष्वेल्याऽऽचरितमङ्गने ॥ २९ ॥
मुखश्च प्रेमसंरम्भस्फुरिताधरमीक्षितुम् ।
कटाक्षेणारुणापाङ्गं सुन्दरभ्रुकुटीतटम् ॥ ३० ॥
अयं हि परमो लाभो गृहेषु गृहमेधिनाम् ।
यन्नर्मैरीयते यामः प्रियया भीरु भामिनि ॥ ३१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

सैवं भगवता राजन् वैदर्भी परिसान्त्विता ।
ज्ञात्वा तत्परिहासोक्तिं प्रियत्यागभयं जहौ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

प्रभुरिति । सहि स्वतः समर्थो न भार्यादिकमपेक्षते हास्यप्रौढिवाक्यैः भ्रमाश्चित्तामिति वाक्यं सान्त्वने हेतुः अन्यथा कायसान्त्वनेनैव चरितार्थता स्यात् अतश्चित्तभ्रमोपि निवारणीयः ननु तिष्ठतु चित्ते भ्रमः किं स्यादत आह—अतदर्हामिति । ताद्रूपतयावस्थानं नार्हति शरीरेण कृपा वाचा च अकृपाश्च शरीरेस्वास्थ्यं चित्तेऽस्वास्थ्यं वा यतो भगवान् सतां गतिः सन्तो हि निस्सन्दिग्धा भवन्ति भगवद्वाक्यविश्वासेन प्रवर्त्तन्ते—

"द्विःशरान्नाभिसन्धत्ते द्विःस्थापयति नाश्रितान् ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति" ॥

इति अतश्चित्तभ्रमापनोदनार्थं वाचा सान्त्वनं कर्त्तव्यम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यथा सांसारिकजीवानाम् अविद्यया बन्धनं तथा तस्याः प्रेम्णा बन्धनं यतो हास्यस्य प्रौढिं प्रौढत्वम् अजानन्त्या इति प्रेमपरिणामः अनुरागो हि स्वाश्रयस्य प्रतिक्षणं दैन्यमेवोत्पादयति ततश्च नाहमेतद्योग्येत्यतोऽनेन त्यक्तैवाहमिति भ्रान्तचित्ताया इत्यर्थः ॥ २५ ॥

चतुर्भुज इति उत्थापनाश्लेषणवक्त्रपरिमार्जनार्थमाविष्कृतभुजचतुष्टय इत्यर्थः । समुह्य निबध्य ॥ २६ ॥

अश्रुकले अश्रुधरे शुचा शोकाश्रुणा ॥ २७—२८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हास्यप्रौढिं गाम्भीर्यमजानन्त्याः प्रेमरूपं बन्धनं पाशम् ॥ २५-२६ ॥

अश्रूणां कलाः बिन्दवो ययोस्ते शुचा इत्येकवचनं जाता शोकाश्रुभिः ॥ २७—२८ ॥

भाषा टीका ।

हास्य के गम्भीर अभिप्राय को नहि जानने वाली प्रिया रुक्मिणीजी के देहपात और स्नेहपाश को देखकर कृपालु श्रीकृष्ण भगवान् रुक्मिणीजी के ऊपर कृपा करते भये ॥ २५ ॥

मुखपरिमार्जन आदि के वास्ते श्रीकृष्णभगवान् चतुर्भुज रूप से प्रघट होकर शीघ्र ही पर्य्यङ्क से उठकर रुक्मिणी को उठाकर उनके केशन को समार कर कमल सदृश हस्त से रुक्मिणीजी के मुखको पोंछते भये ॥ २६ ॥

हे राजन् श्रीकृष्ण भगवान् रुक्मिणीजी के अश्रुपात विन्दु युत दोनो नेत्र और शोकके अश्रुपात से भीजे हुए दोनो स्तन को निज हस्त से पोंछकर श्रीकृष्णके व्यतिरिक्त आश्रय रहित पतिव्रता रुक्मिणीजी से संश्लेष करते भये ॥ २७ ॥

आश्रितन के गति और स्वामी तथा प्रिय वचन बोलकर समुझाने मे अति चतुर श्रीकृष्णभगवान् दृढहास्य से चित्त भ्रमयुत और उस के योग्य नहि तथा दीन एतादृश रुक्मिणीजी को प्रियवचन से सावधान करते भये ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मा माम् त्वद्वचः किन्तु वदिष्यसीति श्रोतुकामेन श्रोतुमिच्छता क्ष्वेल्या नर्मणा एवमाचरितमुक्तं न तत्त्वतः हे अङ्गने सुन्दरि ॥ २९ ॥

प्रेमसंरम्भेण प्रणयकोपेन स्फुरितः कम्पितोऽधरो यस्मिन् तत् कटाक्षशब्देन कटाक्षास्तैराक्षेपैररुणावपाङ्गौ यस्मिंस्तत् अत एव सुन्दरं कुटिलं भ्रुकुटीतटं यस्मिंस्तत् ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, कलहे किं कौतुकं सुखं वाऽत आह-अयं हीति । नर्मैः नर्मभिः यामः कालः ॥ ३१—३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मामेत्यपि युग्मकम् । मा मां माऽभ्यसूयेथाः मयि दोषदृष्टिं मा कुरु ननु अनन्यगतिमपि मां त्युक्तुमिच्छसि कुतोऽसूया न कार्य्या तत्राह-जान इति । अतः कदाचित्कथञ्चिदपि न त्याज्येति भावः । ननु, तत्कुतस्तादृगुक्तं, तत्राह—त्वद्वच इति । ननु तथापि सत्य-वचनेन त्वया मिथ्या वक्तुं न युज्यते तत्राह, क्ष्वेल्येति. नर्मसु तद्योग्यमित्यर्थः । हे अङ्गने परमसुन्दराङ्गीति स्तुतिः ॥ २९ ॥

प्रेमसंरम्भेति तृतीयालुक्छान्दसः अतः कटेत्यादिकयोरप्य-न्वयः सर्वेषामेव विशेषणानां वचसि मुखेचान्वयः ॥ ३० ॥

हि यस्मादयं गृहेषु वर्त्तमानानां गृहमेधिनां गृहिणां लाभः फलं सुखमित्यर्थः । गृहेष्विति प्रोषितादीनां तु तथा सुखं निषेधयति यामः एकप्रहरोपि प्रिययेति सर्वाभ्योपि मे त्वमतिवल्लभा अतस्त्वयैव सहैतत् युज्यत इति हे भीर्विति भयमयदक्षिण-प्रेमस्वभावादेव शङ्कां वहसि नतु विचारेणेति भावः । अत स्तदानीमपि क्रोधांशानभिव्यक्तौ सकौतुकं तदुद्भावनाय त-मारोपयति–हे भामिनीति । एवं मा मा वैदर्भ्यसूयेथा इत्यपि अत्र श्रीभगवतः सकौतुकोयमभिप्रायः इयं खलु सरलप्रेमवती परम-गाम्भीर्य्यवती च ततो ममाभीष्टः प्रियाकोपविलासः प्रेमनिर्बन्ध-प्रकाशकसविकारकण्ठोक्तिविशेषो वा नास्यां स्फुटमुपलभ्यते तस्मात्कोपविलासो वा तज्जननाभावे तु द्वितीयस्तादृशोक्ति-विशेषो वा यथा स्यां प्रकाशेन तथा बाढं परिहासेन प्रयतिष्ये तत्र यस्यां कोपजनने भातृवैरूप्यादिकमपि कारणन्नासीत् तस्यां तत्रान्यत्परमायोग्यमेव किन्त्वहमेव मदविश्लेषसुखमेव चास्याः सर्वस्वमिति तद्दर्पन्यक्कारेणैव कोपः सम्भवेत् यदि ततोपि कोपो नाविर्भवेत् तथापि मद्विश्लेषभयेन पूर्वानुरागवदधुनापि विकारविशेषसहितो निगदेनैव प्रेमनिर्बन्धः प्रकाश्येतेति तत्र राजपुत्रीप्सिताभूपैरित्यादिकस्य तस्य श्रीकृष्णवचनस्य स-प्रणयत्वं सपरिहासमयत्वं च तां रूपिणीमित्यादौ प्रीतः स्मय-न्नित्यनेन व्यक्तं परिहासमयत्वं तु विशेषतोप्युक्तं प्रसङ्गेन तस्याः प्रेमसारल्यादिद्वयमपि तद्दृष्ट्वा भगवानित्यादिना हास्यं परिहासः तत्र प्रौढिः अवश्यमेनां सरलप्रेमाणमपि गम्भीरामपि क्षोभयिष्यामीति गर्वः तां प्रणयरसकौटल्याभावेनाजानत्या इत्यर्थः । एवमग्रेपि हास्यप्रौढैश्रमच्छित्तामिति तत्र तेन परिहासेन कोप-विलासादिदर्शनमेवाभीष्टमिति स्वयमेवोक्तं मामावैदर्भीत्यादि त्रिभिः अथ तस्य तत्प्रेमनिर्बन्धप्रकाशकविकारदर्शनेच्छापि प्राक्तनेनैव वाक्येन व्यक्ता तद्दृष्ट्वा भगवानित्यादिना तथा निग-दनेनैव तद्व्यक्तिदर्शनेच्छापि स्वयमेव व्यञ्जयिष्यते साध्व्येतच्छ्रोतु-कामैरिति तथैव च तस्या वाक्यं 'जाड्यं वचस्तवगदाग्रज' इत्यादि एवं स्वदर्पन्यक्कारेण तत्क्षोभो दर्शितः अथ तदविश्लेषदर्पन्यक्कारे श्रीशुकवाक्यम् एतावदुक्त्वेत्यादि अन्यस्य तु हेतुत्वं श्रीभगवतैव निराकरिष्यते भ्रातुर्विरूपकरणमित्यादिनेति ॥ ३१ ॥

वैदर्भी तादृशानुरागेण विदर्भादागता या प्रियेण तेन यस्त्यागः स्वस्य त्यजनं तस्माद्भयम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सान्त्वनप्रकारमेवाह-मामेति । हे वैदर्भि ! मां मासूयेथाः मह्यमसूयां माकृथा इत्यर्थः । त्वामहमेव परायणं परमप्राप्यं यस्यास्तथाभूतां जाने तर्हि किमर्थमित्थमुक्तमित्यत आह—त्वद्वच इति । तव वचः श्रोतुमिच्छता किन्तु वदिष्यति तत् शृणोमीत्येवं कामयमानेन मया हे अङ्गने ! क्ष्वेलया नर्मणा एव-माचरितं कृतमुक्तमिति यावत् ॥ २९ ॥

किञ्च, मुखञ्चेति । प्रेमसंरम्भेण प्रणयकोपेन स्फुरितः कम्पितः अधरो यस्मिन् कटशब्दोत्रापाङ्गसामीप्याद्गण्डस्थलपरः कटयोर्गण्डस्थलयोरधिकरणयोराक्षेपाः कोपावेशेन चञ्चल-नेत्राघातास्तैररुणावपाङ्गौ नेत्रान्तौ यस्मिन् तत्सुन्दरं कुटिले भ्रुकुटीतटे यस्मिन् तत्तव मुखञ्चेक्षितुं द्रष्टुमाचरितमिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३० ॥

ननु, कलहे किं कौतुकं ? सुखं वा ? अत आह-अयं हीति । कोसौ ? हे भीरु ! हे भामिनि कोपिनि ! प्रियया सह नर्मैः प्रणयकलहैर्यामो नीयत इति यदेष परमो लाभ इत्यर्थः । सुखमेवेतिभावः । यामग्रहणं घटिकाक्षणाद्युपलक्षणम् ॥ ३१ ॥

सैवमिति । तद्भगवदुक्तं परिहासार्थाकिरूपमेव ज्ञात्वा प्रियकर्तृकत्यागसम्भावनाप्रयुक्तं भयं तत्याज ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मा मां प्रति माऽसूयेथाः गुणे दोषदर्शनं न कुरु तस्याः तव वचः श्रोतुकामेन मया क्ष्वेलया नर्मलक्षणलीलया ऽऽचरितं कृतम् ॥ २९ ॥

प्रेमसहितसंरम्भेण स्फुरिताधरं कम्पमानाधरोष्ठं कटा-क्षेण तिर्यक्दर्शनेनारुणापाङ्गेन रक्तनेत्रप्रान्तेन सुन्दरभ्रुकुटी-तटम् ॥ ३० ॥

कामिवञ्चनविडम्बनं मयाऽकारीत्याशयेनाह-अयमिति । प्रियया सह नर्मैः स्नेहगर्भपरिहासवचनैर्यामः कालावयवो नीयत इति यदयमेव गृहस्थानां गृहेषु परमो लाभो हीत्यन्वयः ॥३१॥

द्विविधं वाक्यम् इष्टसाधनावबोधकमेकमेकं दुःखपरिहा-रात्मकं तत्र पश्चादुक्तं दुःखविनाशकमिति भावेनाह— सैवमिति ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

हे भाविनीति एवं मा मां मासूयेथा इत्यपि नत्वेवम् ॥३१-३४॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

मामैस्मादि । हे वैदर्भि! मा मां मासूयेथाः मयि असूयां मा कुथाः यद्वा मामा अभ्यसूयेथा इति सम्भ्रमाद्वीप्सा नन्वेवं परुषं वचस्त्वयाऽभिहितङ्कथमसूयात्र न कार्य्येत्याह-त्वद्वचः श्रोतुकामेन क्ष्वेल्या परिहासेन एतदाचरितं नतु हृत्कषायेण ॥ २९ ॥

नन्वेवं परिहासः किं बुद्धिमता क्रियत इत्याह—मुखं च प्रेमसंरम्भस्फुरिताधरमीक्षितुं नव कोपो न मया दृष्टः कदापि तदा वल्गुवचो न श्रुतमिति तथा विहितमित्यर्थः । कटाक्षे अपारुणः अपाङ्गो यत्र अपशब्दोऽत्राधिक्यार्थः अव्ययानामनेकार्थत्वात् हे भीरु भीते ॥ ३०—३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तामेवाह- त्रिभिः । मामेति । कायवाङ्मनसां पूर्वम्पूर्वं बलिष्ठमिति कायेन सान्त्वने कृते फलरूपत्वात् तस्य वाचिकस्य दुर्बलत्वाच्च जातमेव सान्त्वनं परं कायवाचोः परस्परविरोधात् भगवान्न विश्वसनीय इति स्यात् तन्निषेधति हे वैदर्भि ! मां मासूयेथा इति दोषारोपेण मा पश्य अथवा निष्कारणमेतावत् दुःखं दत्तमिति कदाचिदसूयां कुर्यादन्यत्तु सहजमेव न तेन कश्चिदुपकारं मन्यते तर्ह्येवंवचनस्य प्रवृत्तिविरुद्धस्य कोऽभिप्राय इति चेत्तत्राह--जाने त्वामिति । अन्यथा ज्ञात्वा अन्यथा वचनमभिप्रायं सूचयति ननु निर्दुष्टा सर्वथा चेत् तदैव मयि दोषं न संस्यत इति किं दोषनिराकरणेन इत्यत आह-वैदर्भीति । जन्मभूमिसम्बन्धात् कदाचिदेव मयि भावयेदिति अन्यथा चित्तवृत्तिर्भगवता कृतेति तद्दर्पहननं क्ष्वेल्यर्थो च न परस्परं विरुध्यते शब्दस्य त्रेधा वृत्तिः मुख्या गौणी तात्पर्यवृत्तिश्चेति लक्षणागौण्योरस्वभेदः तात्पर्ये वा अन्तर्भावः तत्र मुख्यार्थबाधः दर्पहननक्ष्वेलिपक्षेच तुल्यः ततः प्रासङ्गिको गौणः क्ष्वेल्यां पर्यवस्यति तात्पर्यन्तु दर्पहनन इति उभयमविरुद्धं "स्त्रीषु नर्म विवाहे" इति वाक्यात् मुख्यार्थरहितशब्दप्रयोगो न दोषाय अन्यथा तात्पर्यादीनां वैयर्थ्यं स्यात् "परोक्षवादा ऋषयः परोक्षञ्च मम प्रियम्" इति भगवद्वाक्याच्च पूर्वपक्षन्यायेन बहिर्मुखत्वं लौकिकत्वञ्च तस्यामारोप्य वाक्यानि प्रयुक्तानीत्यवोचाम प्रासङ्गिकानि फलानि भगवान् निर्दिशति सान्त्वनार्थं मुख्यार्थो न विवक्षित इत्यत्र हेतुः जाने त्वां मत्परायणाम इति अहमेव परमयनं यस्याः तर्हि कथने कोऽभिप्राय इति चेत्तत्राह-क्ष्वेल्याचरितमिति । क्ष्वेली परिहासः परिहासार्थमेव हि गालीरुत्पन्नाः अतः क्ष्वेल्यैवाचरितं तादृशवचनभाषणं कृतमित्यर्थः । तथाकरणे दोषाभावमाह- अङ्गनेति । अङ्गं नयति प्रापयतीति तादृश्या सह रसोत्पत्त्यर्थं वक्तव्यमेव ॥ २९ ॥

प्रयोजनान्तरमाह- मुखञ्चेति । गालिदाने हि लोकाः कुप्यन्ति तथा त्वमपि कोपं करिष्यसीति कोपोत्पादनार्थं तथोक्तं प्रासङ्गिकत्वात् तदानीमेवैतदभावेपि न दोषः अग्रेतु भविष्यति दर्पस्तु भगवदीयतया स्वल्पो मृग्य एव अन्यथा ज्ञानमार्गात् को विशेषः स्यात् परमुद्गतो नापेक्ष्यते तस्मिन्निराकार्ये वक्ता ईश्वर इति सर्वोपि निवृत्तः तदाधाराः प्राणा अपि तदनभिप्रेतमिति पुनः प्रतिप्रसवमाह---जाने त्वामिति । परन्त्वहमेव वल्लभेति न मन्तव्यमिति भावः । क्ष्वेल्याः प्रयोजनमाह---त्वद्वचः श्रोतुकामेनेति । गूढं वाक्यमपि श्रोतव्यमिति भावः प्रयोजनान्तरमाह---मुखञ्चेति । मुखं च ईक्षितुं तथोक्तं प्रेमरसस्त्रिविधो भवति सात्त्विको राजसस्तामसश्च सात्त्विकस्तत्र पुत्रादिसाधारणः राजसः स्त्रियामेव धर्मसहितः तामसस्तु जार एव भवति सहजः स्वभावः कदाचिदत्र द्रष्टव्य इति तदुत्पादनार्थं वचनं प्रेम्णा यः क्रोधसंरम्भः स्फुरितमधरं यत्र कटाक्षे या वक्रदृष्टयः तत्सहितमरुणमपाङ्गं नेत्रान्तं यस्य सुन्दरश्च भ्रुकुट्याः तटः सुखं रसालं तामसन्तदैव भवति दृष्टिश्चासात्त्विकी तदैव रसालातदत्र भ्रूभङ्गस्त्र रसालः ॥ ३० ॥

ननु, किमेवं वाक्कायायोः श्रवणादिनेति चेत्तत्राह—अयं हीति । गृहमेधिनां गृहेषु कामैकप्रधानेषु अयमेव परमो लाभः अनिषिद्धः सन् पूर्णः कामरसः प्राप्यत इति अतो यत्र रसाभास एव तत्र चेद्रसः प्राप्यते स कथं न परमो लाभो भवेत् गृहमेधिनामिति स्वभावतो रसाभाव उक्तः नर्मैः परिहासवचनैः यामः कालः याममात्रं वा त्रियमा रात्रिः तत्र निद्रार्थं यामद्वयं ततो याममात्रमेवावशिष्यते प्रियया सहेति प्रीतिस्त्वन्तरा कायिकः साधारणः वाचनिकं चेन्न स्यात् तदैकाङ्गविकलमिति सर्वथा परिहासो वक्तव्यः नन्वेवं सति विरसता चेत् स्यात् तदाधिकं नश्येदित्याशङ्क्याह— वैदर्भीति सम्बोधनविशेषास्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना इति स्त्रीविशेषवाचित्वान्नैवं विरसं करोति भामिनीति लौकिकं चातुर्यमुच्यते तेन स्वभावतः गुणतश्चोत्तमेति नान्यथा करिष्यतीति भावः ॥ ३१ ॥

ततः स्वस्थाभूत्वा भगवदभिप्रेतं कृतवतीत्याह—सैवमिति द्वाभ्याम् । आदौ स्वास्थ्यमुच्यते सा पूर्वं तथोक्ता तथाभूता च ननु उभयमपि भगवद्वाक्यमेवेति कथमस्मिन् वाक्ये विश्वासः पूर्वोत्तरभावस्त्वप्रयोजकः यथापूर्वत्र हेतुरुक्तः तथात्रापि मरणमनभिप्रेतं भविष्यतीति हेतुः कुतो न भवेत् ततो निर्विचिकित्सं कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह—भगवतेति । सहि सर्वसमर्थो यथेच्छं करोतीति राजन्निति पूर्ववत् वैदर्भी स्वभावतो भक्तिप्रधाना राजसीति परित सान्त्वनं कायवाङ्मनोभिः बाधकञ्च विरुद्धं वाक्यं परिहासोक्तिं ज्ञात्वा उदासीनत्वे चिन्तारहिता अलौकिकीत्यक्ष्यतीत्येव स्फुरिताबाधा अभिप्राये ज्ञाते प्रियत्यागभयं जहौ अन्यथा सशेषोऽभिमानो न भवेदिति तया क्ष्वेल्यर्थत्वेन ज्ञाता नतु सत्याभावार्थता अत एव यथार्थत्वे प्रियत्यागेन यद्भयं तत् त्यक्तवती ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, त्वया चेदिदं शरीरे त्यक्तं तर्हि कथमेष महाभारो मया वोढव्य इत्यतो भयाध्येलत् त्यज्यते तत्राश्लेषाश्रुमार्जनादिना कपटप्रेमाणं प्रकटीकृत्य यत्प्रत्यूहं विश्वस्ते तत् किमतो ऽप्यतिदुःखदित्सा पुनरपि ते वर्त्तत इति स्वस्मिन् दोषारोपणमाशङ्क्याह—मेति । हे वैदर्भि मा मां मा असूयेथाः

बभाष ऋषभं पुंसां वीक्षन्तीभगवन्मुखम् ।
सव्रीडहासरुचिरस्निग्धापाङ्गेन भारत ॥ ३३ ॥

रुक्मिण्युवाच ।

नन्वेवमेतदरविन्दविलोचनाऽऽह यद्वै भवान् भगवतोऽसदृशी विभूम्नः ।
क्व स्वे महिम्न्यभिरतो भगवांस्त्र्यधीशः क्वाहं गुणप्रकृतिरज्ञगृहीतपादा ॥ ३४ ॥
सत्यं भयादिव गुणेभ्य उरुक्रमान्तश्शेते समुद्र उपलम्भनमात्र आत्मा ।
नित्यं कदिन्द्रियगणैः कृतविग्रहस्त्वं त्वत्सेवकैर्नृपपदं विधुतं तमोऽन्धम् ॥ ३५ ॥
त्वत्पादपद्ममकरन्दजुषाम्मुनीनां वर्त्मा स्फुटं नृपशुभिर्ननु दुर्विभाव्यम् ।
यस्मादलौकिकमिवेहितमीश्वरस्य भूमंस्तवेहितमथो अनु ये भवन्तम् ॥३६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु च हन्त हन्त परमकारुणिक त्वयि मम नेयमसूया किन्तु त्वत्पार्श्वे स्थित्वा दुःखमेव प्राप्नुवत्याः मम हितार्थमेव सुखमयी-मन्यां गतिं यदुपदिष्टवानसि तदाकर्णितवत्याः ममेयमानन्द-मूर्च्छैवाभूत् तदङ्गञ्च त्वं किमकार्षीः सा यदि क्षणमपरमप्य-स्थास्यत्तदा मम तव च परमैव निर्वृतिरभविष्यदिति तस्याः सप्रेमवक्रोक्तिमाशङ्क्याह- त्वां मत्परायणां मदनन्यमतिमहं जाने तर्हि कथमेवं दुर्वाक्यमवोचस्तत्राह—त्वद्वचः कां कां वक्रोक्तिं वदिष्यतीति श्रोतुकामेन मया क्ष्वेल्या नर्मणैव आच-रितम् एवमुक्तं ननु तत्त्वतः हे अङ्गने सुन्दरि ॥ २९ ॥

नर्मोक्तौ प्रयोजनान्तरञ्चाह- प्रेमसंरम्भेण प्रणयकोपेन स्फुरितः कम्पितोऽधरो यत्र तत् कटाक्षशब्देन कटाक्षास्तै-राक्षेपे अरुणावपाङ्गौ यस्मिन् अत एव सुन्दरं कुटिलं भ्रुकुटि तटं यस्मिन् तच्च तत् मुखम् ईक्षितुञ्च ननु यदि सत्यकामस्य भगवतस्तथाभूतैवेच्छा आसीत्तदा तदानीमेव रुक्मिणी सकोप-कुटिलकटाक्षा कथं नाभूदिति चेत् उच्यते इच्छाशक्तिर्हि भगवत एवाधीना प्रेमा तु तं भगवन्तमप्यधीनीकरोतीति प्रेम्णाग्रेण तस्याः कापि प्रभविष्णुता प्रेमा हि आनन्दरूपमपि भगवन्तमतिशयेनानन्दयितुं तदिच्छामपि कदाचिदन्यथा करोति इदमत्र तत्त्वम् आसां रुक्मिण्यादीनां मधुरप्रेमरसवतीनां रतिप्रेमस्नेहप्रणयमानरागानुरागेषु सप्तसु स्थायिभावेषु मध्ये कदा-चित् कश्चित् स्वावसरं प्राप्योदयते इत्यतस्तदानीं व्यजन-सेवासमये अनुरागस्थायिभाव एवोदगात् तस्य च दैन्यसञ्चारि-प्राबल्यात् तस्याः खेदचिन्ता मोह एवाभूत्तु तस्मिन् प्रणय-कोपकटाक्षादयः तेचोपरिष्टान्मानस्थायिभावोदयक्षणेषु भवि-ष्यन्त्येव किञ्च घृतस्नेहवत्या रुक्मिण्याः मानकौटिल्यातिशयः प्रायो न उदयते मधुस्नेहवत्याः सत्यभामायास्तु अनुरागोपि मान-गर्भ एवेति संरम्भसकम्पाधरकुटिलकटाक्षादिसुखं कृष्णस्य तत्रै-वाभिसम्पद्यत इति ॥ ३० ॥

ननु, मत्कृतया व्यजनादिपरिचर्य्यया दुःखं लभसे किन्तु तां परित्यक्तवत्याः मम कठोरकोपोत्थैव सुखं लभसे अपरञ्च प्रियायाः मम हर्षसोत्फुल्लं मुखं त्वन्नयनाभ्यां न रोचते किन्त्वति-दुःखरूक्षं कोपविवर्णीकृतं रसप्रतिकूलं भ्रुकुटिभीषणं मुख-मेव रोचत इति कोयं ते स्वभावस्तत्राह—अयमिति ॥ ३१—३३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मा माम् क्ष्वेल्या नर्मणा आचरितमुक्तम् कटैः कटाक्षैराक्षे-पेण अरुणावपाङ्गौ यस्मिन् तत् ॥ २९—३० ॥
नर्मैर्नर्मभिः यामः कालः ॥ ३१—३२ ॥

भाषा टीका ।

भगवान् बोले—कि, हे विदर्भराज पुत्री रुक्मिणीजी आप हमें असूया नहीं करिये कि निर्निमित्त हम को खेदित कराया मैं जानताहुं कि आप मेरेहि विषय मे परायणहो आप के वचन श्रवण करने की कामना करके मैंने परिहास के वास्ते पूर्वोक्त वचन कहा है कुछ यथार्थ नहि कहा ॥ २९ ॥

और प्रणय कोप से जिसमें स्फुरायमान ओष्ठ तथा कटाक्ष करने से जिस मे नेत्र समीपभाग अरुण और सुन्दर भ्रुकुटीतट युक्त एतादृश आप के मुख देखने के वास्ते उपरोक्त आचरण किया है ॥ ३० ॥

हे भीरु हे भामिनी गृहस्थाश्रमियों को गृह मे यहिपरम-लाभ है कि जो प्रिया के साथ परिहास वचनोंसे काल व्यतीत होना ॥ ३१ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले-कि, हे राजन् ! भगवान से इस प्रकार समुझाई विदर्भराज कुमारी श्रीरुक्मिणीजी, भगवानके परिहास वचन जान कर प्रियतम के परित्याग भयको छोड देती भई ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भगवतस्तस्य ऐश्वर्ययुक्तं मुखं सव्रीडेन हासेन रुचिरेण स्निग्धेनापाङ्गेन वीक्षमाणा ॥ ३३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

असमत्वं भयं दुर्गाश्रयणं प्रबलैः कलिः ।
अराजत्वमविज्ञाता लौकिकेहावसादनम् ॥
निष्किञ्चनत्वं तत्प्रीतिराढ्यानादरणीयता ।
अनौचित्यं निर्गुणत्वं वृथाश्लाघा च भिक्षुभिः ॥
औदासीन्यमकामत्वं स्वदोषान् षोडशाऽसतः ।
अज्ञत्वादीर्घ्यशङ्किते भैम्याराज्ञी बहून् गुणान् ।
कृष्णनर्मोदितान् भैष्मी न्यषेधत्तद्गुणस्तवैः ॥

भगवता स्वनिन्दापराणीव यानि वचनान्युक्तानि तानि सर्वोत्कर्षपरतया व्याचक्षाणा प्रतिभाषते स्म तत्र यदुक्तं कस्मान्नो ववृषेऽसमानिति तत्रासाम्यं सत्यमेवेत्याह- नन्वेवमिति । हे अरविन्दविलोचन ! त्र्यधीशस्त्रयाणां ब्रह्मादीनामप्यधीशो नियन्ता त्वं क, क्वचाहङ्गुणप्रकृतिस्त्रिगुणस्वभावा प्राकृता गुणमयी प्रकृतिर्या. ननु, त्वमेवाधीश्वरी श्रीः सर्वैरुपास्यत्वादितिचेदत आह- अज्ञैः सकामैर्गृहीतौ पादौ यस्याः सा ॥ ३४ ॥

यदुक्तं राजभ्यो बिभ्यतः सुभ्रूः समुद्रं शरणं गतानिति तत्राऽऽह- सत्यमिति । हे उरुक्रमेति भयाभावं दर्शयति गुणाः शब्दादय एव राजन्त इति राजानस्तेभ्यो भयादिवेति अन्तर्हृदये समुद्रे तद्वदगाधे विषयाकारैरपरिच्छिन्न इत्यर्थः । शेते निश्चलतया प्रकाशते उपलम्भनमात्रश्चैतन्यघन आत्मा भवानिति । बलवद्भिः कृतद्वेषानिति यदुक्तं तदपि सत्यमित्याह— नित्यमिति । कदिन्द्रियगणैः कुत्सितैर्बहिर्मुखैरिन्द्रियगणैः वृत्त्यभिप्रायेण बहुवचनम् कुत्सित इन्द्रियगणो येषामिति वा तैस्त्वं नित्यं कृतविग्रहः तेषु तवाप्रतीतेः यदुक्तं त्यक्तनृपासनानिति तदपि युक्तमेवेत्याह- त्वत्सेवकैरिति । नृपाणां पदमासनमन्धं गाढं तम एव तत् अविवेकबहुलत्वात् त्वत्सेवकैरेव तत्त्यक्तं किं पुनर्वक्तव्यं त्वया त्यक्तमिति ॥ ३५ ॥

अस्पष्टवर्त्मनां पुंसामलोकपथमीयुषामिति यदुक्तं तदपि तथैवेत्याह- त्वत्पादेति । नृपशुभिर्नराकारैः पशुभिः किं पुनर्वक्तव्यं तव वर्त्मास्फुटमिति किञ्च यस्मात्ते भवन्तमनुवर्तन्ते तेषामपीहितमलौकिकमिव अथो अतः किमु वक्तव्यं तवेश्वरस्येहितमलौकिकमित्यर्थः । आश्रिताः पदवीं सुभ्रूः प्रायः सीदन्ति योषित इत्यस्य परिहारं वक्ष्यति यद्वाञ्छयेति पञ्चमश्लोके ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पुंसामृषभमिति सर्वसौन्दर्य्यवैदग्ध्यादिकमुक्तम् अतो भगवदिति स्वेनैव सुस्निग्धस्मितश्रमजलादिना च श्रीमत् अत एव विशेषेणेक्षमाणा केन सव्रीडहासरुचिरस्निग्धापाङ्गेन तत्र व्रीडापूर्वं हास्यप्रौढिशिक्षानाशक्तेः हासः सम्प्रति हास्यप्रौढ्यनुसन्धानात् व्रीडासहितेन हासेन रुचिरश्च स्निग्धश्च प्रेमरसार्द्रो योपाङ्गस्तेनेतीक्षणविशेषोऽपि दर्शितः एष च परमोत्तमयोः तयोः प्रेमसम्वादो महावदान्यशस्करगुणात्वात्त्वमेव बोद्धुमर्हसीत्यतस्तत्र मनोनिधेहीत्याह— भारतेति ॥ ३३ ॥

तत्र टीकापद्येषु अविज्ञातेत्यादिना दोषत्रयं अविज्ञातेहाच अलौकिकेहाच अवसादनञ्चेति भवतः सदृशी नाहमिति यद्भवानाह एतदेवं सत्यमेवेत्यर्थः । किन्तु भवत इति वक्तव्ये भगवदिति गौरवभरात् वै व्यक्तं ननु निश्चितं कुतः विभूम्नः अनन्ताद्भुतमाहात्म्यगुणसौन्दर्य्यादिपरिपूर्णस्य अरविन्दादपि विशिष्टलोचनेति भवदेकाङ्गसौन्दर्य्येणापि न सदृशी किमुत सर्वाङ्गसौन्दर्य्येणेति भावः । असदृशीत्वमेव व्यञ्जयति क्वेति स्वे महिम्नीति स्वरूपमेव महिमा परमप्रशंसाहेतुः परमानन्दरूपत्वात् तस्मिन्नित्यर्थः । तादृशे तत्र अभिसर्वतो भावेन यतो भगवान् भवान् क सर्वोत्कृष्टपदे वर्त्तते अहन्तु गुणा जाड्यादिदोषयुक्तास्तमःपर्य्यन्तास्त्रयः प्रकृतिः स्वरूपं यस्याः सा क सर्वनिकृष्टपदे वर्त्ते अतो महदेवान्तरमिति भावः । एवं स्वरूपगते गौरवलाघवे दर्शिते ऐश्वर्य्यगते अप्याह- त्रयाणां गुणानां ब्रह्मादीनां वा ईशः आराध्यः पुरुषस्तस्याप्युपरीशो भगवानधीशः अहन्त्वज्ञैस्त्वद्बहिर्मुखैरेव गृहीताः आश्रिताः पादा अंशाः सत्त्वादिवैभवरूपा यस्याः सा तत्सार्वांशजगल्लक्ष्मीत्वेऽपि अज्ञैरिन्द्रादिभिरेवाश्रितौ पादौ चरणौ यस्याः सेत्यर्थान्तरव्यक्तिः इतिस्वस्य स्वरूपशक्तित्वेऽपि निजांशाभासमायाशक्तित्वेनोपन्यासोदैन्येनैव टीकायाः प्रथमार्थवत् त्र्यधीश इत्यस्य टीकायां श्रीशिवश्रीब्रह्मणोरिव भगवतः श्रीविष्णोरपि श्रीकृष्णनियाम्यत्वं स्फुटमेवाङ्गीकृतम् अतो वास्तवार्थे दैन्यं यथा स्वे स्वीये महिम्नि काकस्य सर्वज्ञादिरूपसौन्दर्य्यसामर्थ्यादिरूपे च वैभवेभिरतो भगवान् क, क्वाहं स्वरूपभूतत्वेऽपि शक्तित्वेन शक्तिमत्त्वादपेक्षया गौणी प्रकृतिर्यस्याः सा तथा त्रयाणां त्रिपाद्व्याप्तिः परे धाम्नि अखिलं पादमैश्वरमिति पाद्मोत्तरखण्डानुसारेण वैकुण्ठगतत्रिपाद्विभूतिरूपाणां सर्वोपरीश्वरो भगवान् क ? क वाऽहम् अस्य विष्णोस्तवज्ञैर्भ्रातृभिरेव गृहीतौ पादौ यस्याः सा त्वन्माहिमानुगतिमात्रसिद्धतत्तदैश्वर्य्येत्यर्थः । अथ दैन्यं विनापि वास्तवार्थे तदुत्तरं यथा एवमेवम्भूते भगवान् क कुत्रान्यत्र वर्त्तते किन्तु सर्वदा ममाश्रयत्वेनैव वर्त्तते अहञ्च कुत्रान्यत्र किन्तु सर्वदा तदाश्रितत्वेनैव वर्त्ते तथा गुणा भवत ऐश्वर्य्यादय एव प्रकृतिः स्वरूपं यस्यास्सा अत एव न विद्यते ज्ञः पण्डितो येभ्यस्तैर्गृहीतपादेति एवं कथमसमत्वं घटत इति भावः ॥ ३४ ॥

भगवद्विवक्षितस्योत्तरानुपपत्तेः सत्यामित्यस्य टीकायाः तात्पर्यमिदं राजभ्य इत्यादि यदुक्तं तत्तु गौण्येव वृत्त्या सम्भवति ननु मुख्ययेत्याह—सत्यमिति । यद्भवानन्तस्समुद्रे समुद्रमध्ये द्वारकाख्ये दुर्गे शेते लीनतया प्रकाशते तद्भयादिवेत्येव ननु भयादेवेत्यर्थः । यतो गुणाख्यराजभयाश्चिगाख्यान्तःकरणरूपसमुद्रे तस्मादिवान्तर्यामिरूपेणापि शेते ननु तस्मादेवेत्यर्थः । उभयत्र हेतुः उपलम्भनेति यच्च बलवद्भिरित्यादिकमुक्तं तत्तु मुख्ययैव सत्यमित्याह—कदिन्द्रियगणयुक्तैर्जीवैः कर्तृभिः नित्यमेव कृतो विग्रहो विरोधो यत्र तथाभूतस्त्वम् अतः सम्प्रत्यपि तादृशैराजभिः स एव कृतो योग इत्यर्थः । श्लेषेण यतोन्तर्यामिरूपत्वेऽपि कुत्सितैरिन्द्रियगणैः कृतविग्रहस्त्वमित्यर्थः । यतस्तादृशेषु जीवेष्विन्द्रियेषु च त्वदीयस्वरूपादीनां यथावत् स्फूर्त्तिर्नास्ति ततस्तेषां त्वयि विरोधारुच्यादिमयद्वेषो युक्त एवेति भावः । अन्यत्तैः । अथवा आत्मा त्वं शेत इत्यन्वयानुपपत्तेरात्मा त्वमित्येतयोः पदयोर्न विशेषणविशेष्यभावः अत उपमानोपमेयभाव एव योज्यः इवाद्यभावः ननु लुप्तोपमेयम् अयमर्थः हे उरुक्रम ! आत्मा शुद्धजीवो यथा गुणेभ्यः तन्मयेभ्यः कदिन्द्रियेभ्यो भयादिव अन्तर्हृदयाकाशे समुद्रवद्-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मवगाह्ये शेषे लीनतया वसति तथा त्वं गुणेभ्यः सदा तेभ्यो-ऽधुना तु तत्प्रधानेभ्यो राजभ्यश्च भयादिव अन्तस्समुद्रे समुद्रस्य मध्ये श्वेतद्वीपादाविव द्वारकाख्ये धाम्नि शेषे नित्यं तथा वससि तथाच श्रुतयः "वसन्तस्समुद्रे कवयो वयन्ति" तदक्षरे परमे प्रजाः यतः प्रसूता जगतः प्रसूतीतो येन जीवान् व्यससर्ज भूम्याम्" इत्यारभ्य "तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम" इत्याद्याः "यं कामये तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधां, सयश्यो निरष्यन्तीरिति महालक्ष्मीवचनाद्याश्च "नित्यं सन्निहितस्तत्र भगवान् मधुसूदनः" इत्येकादशवचनञ्च तत्रोभयत्र साम्यम उपेति, भगवत्यापि तन्मात्रत्वं सच्चिदानन्दविग्रहत्वादिति ॥ ३५ ॥

ननु, प्रेमसम्बोधने निश्चये वा मुनयो ज्ञानिनः तेषामपि त्वद्भक्तसङ्गादिप्रभावेन त्वत्पादयोर्मकरन्दो यत्किञ्चिन्म धुर्य्यं तज्जुषां वर्त्म निजाभिरुचितचेष्टितम् अस्फुटं स्वाङ्गच्छादनलोकसङ्ग्रहाद्यर्थचेष्टितान्तरेणावृतम् अतो दुर्विभाव्यं बोद्धुमशक्यमिति भावः । नृपशुभिरिति सद्बुद्धिभिस्तु बोद्धुं शक्यमिति भावः इत्यस्पष्टवर्त्मनामिति स्वमते योजितम् । अलोकेति योजयति—यस्मादिति अलौकिकं लोकातीतम् इवेति लौकिकत्वेप्यलौकिकत्वदर्शनात् तत्र हेतुः भूमन् हे अपरिच्छिन्नमाहात्म्येति ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

ऽधीशः ब्रह्मेन्द्राणामधीशः गुणानां सत्त्वादीनां लोकानां वा अङ्गगृहीतपादा किरणः प्रभाव अज्ञानप्रतिबद्धज्ञानेत्यर्थः । गुणप्रकृतिः गुणवश्यास्वभावा एवं भगवतो रुक्मिण्याश्च एवंविधा वादाः मनुष्यसाजात्यानुगुणाः इतरेषाम् अज्ञानातमानुगुणाः इतरेषाम् अज्ञाना मिव लीलया ज्ञानामिव न स्वाभाविकत्वात्कामादि विरोधः ॥ ३४ ॥

उपलम्भनमात्रः ज्ञानस्वरूपः न क्वापि जडः ॥ ३५—३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सैवमिति । तद्भगवदुक्तं परिहासार्थोक्तिरूपमेव ज्ञात्वा प्रियकर्तृकत्यागसम्भावनाप्रयुक्तं भयं तत्याज ॥ ३२ ॥

किञ्च बभाष इति । हे भारत ! सव्रीडहासेन रुचिरेण स्निग्धेनापाङ्गेन भगवतो मुखं वीक्षमाणा तं पुंसामृषभं पुरुषोत्तममाबभाषे उवाच ॥ ३३ ॥

भाषणमेवाह— नन्विति पञ्चदशभिः । तत्र तावद्यदुक्तं कस्मान्नो वव्रृषे ऽसमानिति तदनुभाष्य प्रतिभाषते—नन्विति । ननु, हे अरविन्दविलोचन ! तिष्ठन्तु तावदसाम्यं गुणान्तरैः लोचनसौन्दर्य्येणैव त्वं स्वतुल्यरहित इति तत्सम्बोधनाभिप्रायः अहं भवतो असदृशी असमानेति यद्भवानुवाचेत्यनुवादः यद्यप्य-समानामिति भगवदुक्त्या भवत्या अहमसम इति प्रतीयते एवं च मम भवान् असम इति यदित्येवमेवानुवदितव्यं तथापि भगवदभिप्रायस्याङ्गीकारेणानूदितम्, अनुवादमुखेनापि मया सह भवान् असम इति वक्तुम् अनुचितमित्यभिप्रायेण च यद्भवान् उवाच तत्तात्त्विकमेवेति वाक्यशेषः । तदेवोपपादयति—भूम्नः स्वरूपस्वभावाभ्यामपरिच्छिन्नस्य हेतुगर्भमिदं क्वेत्यादिः भगवान् षाड्गुण्यपूर्णः त्र्यधीशस्त्रिलोकीनायकः स्वे महिम्नि स्वासाधारणायां नित्यविभूतावभिरतस्त्वं क्व ? गुणप्रकृतिः त्वद्गुणानुवर्तिस्वभावा त्वच्छन्दानुवर्तिनी त्वत्परतन्त्रेति यावत्, ननु, त्वमपि स्वतन्त्रा ब्रह्मादिभिरुपास्यमाना तदभिमतफलप्रदा चेत्यत आत्मानं विशिनष्टि—अज्ञगृहीतपादेति । अज्ञैर्मम त्वत्पारतन्त्र्यमजानद्भिः गृहीतावुपासितौ पादौ यस्याः साऽहं क्व ? अभिज्ञास्तु नमां स्वतन्त्रामुपासते किन्तु मां त्वत्परतन्त्रां पुरुषकारमात्रङ्कृत्वा मद्विशिष्टं त्वामेवोपासते इति भावः ॥ ३४ ॥

यदुक्तं राजभ्यो बिभ्यतस्सुभ्रु समुद्रं शरणं गतानिति तत्र प्रतिभाषते—सत्यमिति । हे उरुक्रम ! उरवः विपुलास्त्रिलोकीसङ्ग्राहकाः क्रमाः पादविन्यासाः यस्य तथाभूत ! पादक्रमैरेव त्रिलोकीं सङ्गृह्णतस्तव कथं राजभ्यो भयमितितदभिप्रायः भयादिवेति भगवदुक्त्यनुवादः राजभ्यो भयात्समुद्रं शरणं गत इत्येतत्सत्यमेवेत्यर्थः । वस्तुतो भयाभावसूचकेनेवशब्देन राजभ्यो बिभ्यत इति त्वदुक्तौ अविभ्यत इतिच्छेदो भवदभिमत इति सूच्यते तर्हि कुतः शरणं गत इत्यत्र आह—गुणेभ्य इति । मत्पितृदुग्धाब्धिगतसमुद्रत्वगाधत्वादिधर्मेभ्यः समुद्रत्वादिधर्मयोगात् लवणार्णवं शरणङ्गत इत्यर्थः । तदपि किमर्थमित्यत आह—उपलम्भनमात्र इति । सप्तम्यन्तमिदम् उपलम्भनमात्रे प्रदर्शनमात्रे निमित्ते मयि प्रीत्यतिशयप्रदर्शनार्थं शरणं गत इत्यर्थः । मात्रशब्देन न तु स्वपरित्राणाद्यर्थमिति सूच्यते अन्तःशेते समुद्र इति दृष्टान्तार्थम् अन्तरित्यव्ययं मध्ये वर्त्तते यथोपलम्भनमात्रे निमित्ते भवानन्तस्समुद्रे क्षीराब्धिमध्ये शेते तद्वल्लवणार्णवं शरणङ्गत इत्यर्थः । युक्तञ्चैतदित्यभिप्रायेण विशिनष्टि—आत्मेति । ममेति शेषः । आत्मा निरतिशयप्रीतिविषयः यो यस्य प्रियतमः स तस्यापि तथा तथाचोक्तं भगवता "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः" ज्ञानीत्वात्मैव मे मतम्" इति च, एवञ्च त्वत्प्रियतमायाः मम प्रियतमत्वान्मत्सम्बन्धिगुणाश्रये तव प्रीतिरुचितैवेति भावः । बलवद्भिः कृतद्वेषानित्यत्र प्रतिभाषते, नित्यं कदिन्द्रियगुणैः कृतविग्रहस्त्वमिति । कुच्छब्देन बलवद्भिरित्यत्र मतुप् निन्दार्थकत्वेन व्याख्यातः कदिन्द्रियाणां गुणा विषयाः शब्दादयो येषां तैः कुत्सितानीन्द्रियाणि गुणास्तद्विषयाश्शब्दादयश्च येषां तैरिति वा त्वं नित्यं कृतो विग्रहः यस्य सः कृतद्वेषः कृताप्रीतिरिति यावत् । प्रायस्त्यक्तनृपासनमित्यत्र प्रतिभाषते, त्वत्सेवकैरिति । नृपाणां परमासनमन्धं गाढं तम एव तमश्शब्दोऽत्र नरकपर्यवस्तद्धेतुपरः नरकावहमित्यर्थः । हेतुगर्भमिदं तस्मात्तन्नृपपदं त्वत्सेवकैरेव विधुतं तुच्छीकृत्य त्यक्तं किम्पुनस्त्वयोभयविभूतिनायकेन त्यक्तमिति ॥ ३५ ॥

अस्पष्टवर्त्मनामित्यत्र प्रतिभाषते—त्वत्पादेति । तव पादपद्मयोर्यो मकरन्दः अनुभवरसात्मकस्तं सेवमानानां मुनीनामेव तव वर्त्म याथात्म्यम् अस्फुटं किम्पुनरितरेषामिति भावः । तदेवाह—नृपशुभिरिति । ननु, हे भगवन् ! नृपशुभिः नर एव पशवस्तैः पशुतुल्यैर्नृभिः पशुयज्जिह्वोपस्थसुखमात्राभिज्ञैर्नृभिः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्यर्थः । दुर्विभाव्यं दुःखेनापि भावयितुं चिन्तितुमशक्यं वर्त्मेति. अलोकपथमीयुषामित्यत्र प्रतिभाषते- यस्मादिति। यस्मात् ये त्वामनुवर्तन्ते तेषामपीहितं चेष्टितम् अलौकिकमेवाथो अतः किमु वक्तव्यं भूम्नस्तवेश्वरस्येहितमलौकिकमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पूर्वोक्तममीष्टसाधनावबोधकत्वेनोपादेयमिति सूचयितुमाह—बभाष इति ॥ ३३ ॥

देववृषोपमान् नृपान्हित्वाऽस्मान्कस्माद्वृतवतीत्यत्राह-नन्विति। यद्वा इह जीवराशौ आत्मसदृशा न सन्ति अस्माकं क्रियाश्च नेत्यस्योत्तरमाह-नन्विति । वा इत्ययं कृष्णोक्तवाक्यार्थारम्भे वर्तते नन्वित्यनुमतार्थे भवान् यदाह समो नास्तीति एतदेवं नन्वनुमतं कथं तत्राह नेति विभूम्नः देशतः कालतो गुणत आपरिच्छिन्नस्य व्याप्तस्य भवतः सदृशोऽन्यो नास्ति किन्तु भवानेव रामरावणयोर्युद्धमितिवत् मत्सदृशी त्वमसीति, नेत्याह केति । भगवानैश्वर्यादिगुणसामग्रीसमुद्रो भवान् क? राजादिवदन्याधीनत्वं किं न स्यादिति तत्राह स्व इति अनेन स्वार्थो क्रिया नास्तीत्युक्तं भवति सत्त्वादिगुणप्रवर्तकत्वेन प्रकृतिशब्दवाच्याऽहं क? तर्हि त्रिलोक्यां कश्चिन्मत्समः स्यादित्यतो नेति भावेनाह त्र्यधीश इति । त्रयाणां लोकानां त्रयाणां वेदानां त्रयाणां गुणानां वा ईश इत्यनेन इन्द्रादिभिरासांऽभूदित्येतल्लोकपालविभूतिभिरित्यस्योत्तरं ब्रह्माद्यन्यतमोपि नेति भावेनाह-अन्येति। अन्यैर्ब्रह्मादिभिः अनेन महानुभावैरित्यस्योत्तरं काहमित्यमुना श्रीमद्भिरित्यादेः ॥ ३४ ॥

राजभ्यो बिभ्यतः सुभ्रु इति यदुक्तं तदर्धाङ्गीकारेण परिहरति-सत्यमिति । हे उरुक्रम ! बाल्यादेरभिमानिजनशिरोरत्नराजराजितमहापादन्यास ! समुद्रेऽन्तः शेत इति सत्यं किन्तु राजभ्यो बिभ्यत इत्यसत्यं तर्हि तद्व्यर्थमुक्तं नेत्याह भयादिति "राजृ दीप्तौ" इतिधातोः कार्ये प्रकाशमानेभ्यः स्वशक्तिद्योतकेभ्यः सत्त्वादिगुणेभ्यो भयादिव सज्जनशिक्षार्थम् इवशब्दः संसारावृत्तिहेतुभ्यो गुणेभ्यो बिभ्यज्जनः समुद्रिकसुखार्थीसमुद्रादिजलवासेन यथा तपस्यति तथाऽहमिति यद्वा पञ्चभूतमुद्रासहितत्वात्समुद्रे शरीरेऽन्तर्हृदि शेते यत्सत्यं तत् दीप्यत शब्दादिगुणेभ्यो भयादिवाङ्गुष्ठमात्रः "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः" इतिश्रुतेः शरीरान्तःस्थस्य जीवाद्विशेषाज्ञानर्थकमपि स्यादिति तत्राह- उपलम्भनमात्र इति । केवलचिन्मयः अतो न देहधर्मा अस्य स्युरिति भावः । एकत्र स्थितयोर्जीवेशयोर्विशेषः कथमत्राह आत्मेति । आत्मा तथाविधस्वभावः किन्नामधेयो भवानित्यतो वाह, आत्मेति । आत्मा सुखमेवाददाति नाददपि दुःखमित्यात्मा जीवस्तु शरीरमादाय शरीरान्तराणि निर्मिमीत इति तच्छब्दवाच्यः बलवद्भिः कृतद्वेषानित्यस्य तात्पर्यं वक्ति- य इति । यः अनित्येन्द्रियगुणैः कृतविग्रहः स त्वं तादृङ्माहात्म्यः "बलवानिन्द्रियग्रामः" इति स्मृतेः । बलवन्ति परिवर्तनवन्ति नानायोनिश्चित्यतो नित्यानीन्द्रियाणीत्युच्यन्ते नियन्तुमशक्यत्वाद्बलवन्तीति । भवत्प्रसादादितरेषाम् इन्द्रियजयो भवतस्तु स्वत इति "पराञ्चि खानि व्यतृणात्स्वयम्भूः" इति श्रुतेः । प्रायस्त्यक्तनृपासना नित्यत्राह-त्वत्सेवयेति । तव सेवा यस्याः माऽहं त्वत्सेवा तया त्वत्सेवया मया नृपासनं नृपपदं नृपशब्दवाच्यमात्रं न तु नॄन् पान्तीति नृपास्तद्रक्षणार्थोपेतम् अन्धन्तमः प्रति विधुते तत्यजं कृतमित्यर्थः । तस्माद्भवानेव नृपशब्दमुख्यार्थत्वात्तस्मैस्तस्मैस्त्यक्तं दत्तं नृपासनं यस्मै स त्यक्तनृपासनः शिशुपालादय एव त्यक्तमुज्झितं नृपासनं यैस्ते तथा त्वत्सेवया हेतुना वा ते त्यक्ताः ॥३५॥

अस्पष्टवर्त्मनाम इत्यस्यार्थमाह—त्वत्पादेति । तव पादपद्ममकरन्दसेविनां मुनीनां वर्त्म स्वरूपं स्फुटं स्पष्टं तथापि त्वदुक्तं सत्यं नृपशुभिरज्ञानिभिर्दुर्विभाव्यं दुर्ज्ञेयं तस्मादस्पष्टमित्युच्यते यद्वा मुनीनां वर्त्म नृपशुभिः स्फुटं दुर्विभाव्यं किमु तव वर्त्मेति अलोकपथमीयुषामित्यस्याप्ययमर्थ इत्याह-यस्मादिति । हे भूमन् ! ईश्वरस्य तवेहितमलौकिकमिव यस्मादथो तस्मात्तवेहितमनु अनुकूलानि मम ईहितानि भवन्ति अलौकिकानीति शेषः । तवेहितमनुक्रियमाणानि ममेहितान्यलौकिकानि यस्मात्तस्मात्किमु तवेहितमलौकिकमिति वा ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सत्यम् ॥ ३५—३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

बभाष इत्यादि । पुंसामृषभे श्रीकृष्णे बभाषे पुरुषोत्तममित्यर्थः । किङ्कुर्वती मुखं वीक्षती अर्थाच्छ्रीकृष्णस्य कीदृशं भगवत् श्रीमत् "भगं श्रीकाममाहात्म्य" इत्याद्यमरः । अन्यथा भगवन्मुखं वीक्षती पुंसामृषभं बभाष इति पुरुषान्तरप्रतीतिदोषः स्यात् ॥३३॥

किं बभाष इत्याह—नन्वित्यादि । ननु, भोः अरविन्दविलोचन यद्भवानाह तदेवमेतत् कथं नोववृषेऽसमानिति यदुक्तं तत्सत्यमेव भवतः, सदृशी न भवान्येव ; यतस्त्वं त्र्यधीशः त्रयाणां गुणानां नियन्ता गुणातीत इति यावत् अहं गुणप्रकृतिः गुणाः प्रकृतयो यस्याः गुणस्वभावेत्यर्थः । त्वं स्वे महिम्नि स्वानन्दे नित्यपरिपूर्णभावे अभिरतः अहम् अज्ञगृहीतपादा अतोऽहमसादृश्येव अत्यन्तासम्भावनायां क्व अयम् अतस्त्वं सत्यवागेव इति लक्ष्मीत्वस्फूर्त्तावपि दैन्यमेवास्याः इति गर्वगर्भं दैन्यं किञ्च तवैतदुक्तमनुचितं यद्युत्तमः स्वं महिमानं प्रकटयतीति सोत्प्रासप्रत्युत्तरञ्च ॥ ३४ ॥

राजभ्यो बिभ्यतः सुभ्रु समुद्रं शरणं गतानिति यदुक्तं तदपि सत्यमेवेत्याह-सत्यमित्यादि । हे उरुक्रम आत्मा यावद्विग्रहरूपी त्वं गुणेभ्यो गुणकार्य्येभ्यो राजभ्यो भयादिव समुद्रे अन्तः अन्तस्समुद्रे शेते इति यत्तदपि सत्यं कीदृश आत्मा उपलम्भनमात्र उपलम्भनमुपलब्धिर्ज्ञानम् अंशो यस्य ज्ञानमिति यद्वस्तु तदपि तवैव मात्रेत्यर्थः । वस्तुतस्तु असमुद्रो मुद्रासङ्कोचः तया सह वर्त्तेत इति तथा न समुद्रम् असमुद्रम् असङ्कोचमिति यावत् एवंविधे अन्तः एकान्ते अन्तःकरणे शेते इव कीदृशः भयात् भयमस्तीति भयान् यद्दिशोति स्वयं

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

अयं "भीरपि यद्बिभेति"इत्याद्युक्तेः पुनः कीदृशः गुणेभ्यः गुणयाळ्यः इभ्य आढ्यो धनीत्याद्यमरः गुणातीतोपि भक्तवात्सल्यादिमङ्गलगुणभूयिष्ठः अतस्तव कुतो भीः अतः राजभ्यो बिभ्यत इति यदुक्तं तत् अबिभ्यत इति मन्तव्यं समुद्रं मुद् आनन्दस्य रादानं तया सह वर्त्तमानं शरणं गृहं धाम गता इति भगवद्वचनमन्यथा व्याख्याति किन्तु अशक्तास्तु त्वामेवमजानन्तो भवता सह विग्रहं कुर्वन्तीत्याह नित्यमित्यादि कदिन्द्रियगणास्त्वद्विमुखेन्द्रियाः अत एव ते अबला एव ज्ञानरहितत्वात् तैः कृतविग्रहः कृतदेह एव त्वं न तु तैर्गीयसे कदिन्द्रियगणत्वेनाधमत्वाद्दुर्बलाः एव ते यतः बलवाद्भिः कृतद्वेषानिति यदुक्तं तदपि विरोधिलक्षणयैवेति सत्यं त्यक्तनृपासनानिति यदुक्तं तदपि सत्यमेव कुत इत्याह—त्वत्सेवकैरित्यादि। त्वत्सेवका अपि नृपपदं त्यजन्ति किं पुनस्त्वामिति सर्वथा सत्यवागेव भवानिति वक्रोक्तिः॥ ३५॥

ननु अस्पष्टवर्त्मनामिति यदुक्तं तदपि सत्यमेव तव वर्त्मनोऽस्पष्टत्वं प्रसिद्धमिति किं चित्रं त्वदनुसृतानामपि यत्तथैवेत्याह—त्वत्पादपद्मेत्यादि। त्वत्पादपद्मे यो मकरन्दश्चिद्रसस्तज्जुषां मुनीनां वर्त्म अस्फुटं तत् नृपशुभिर्नराकारैः पशुभिर्दुर्विभाव्यम् ननु भोः कुत इत्याह-यस्मादीश्वरस्य तव ईहितम् अलौकिकमेव इव एवार्थे हे भूमन्! भवन्तम् अनुगता ये एकान्तभक्तास्तेषां च ईहितम् अलौकिकमेव तत्त्वाद्वर्त्मास्फुटमेवेति सत्यवागेवासीति वाक्यार्थः॥ ३६॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ततः स्वस्था भगवदभिलषितं किञ्चिदुक्तवतीत्याह-बभाष इति। पुंसामृषभं पुरुषोत्तमम् अनेन भगवान् न स्त्रीपतिरित्युक्तं ततश्च स्त्रीबुद्धिः कापट्यं स्त्रीवश्यता च भगवतो निवारिता एवं ज्ञात्वैव सा पदार्थं वदति न तु साप्यन्यथा ज्ञात्वा अन्यथा वदति तथा सत्यभिप्रायान्तरकल्पनायामनवस्था स्यात् वीक्षन्ती भगन्मुखमिति दृष्ट्वैवोपरमः सन्तोषः वाच्यार्थस्फूर्तिरपि निरूपिता अन्तर्गतं भावत्रयमाविष्कुर्वती तथोक्तवतीत्याह— सव्रीडेति। लज्जा स्वाभाविकी सात्त्विकी हासो राजसः शृङ्गारप्रधानः रुचिरं स्निग्धं यदपाङ्गं तदपि गुणत्रययुक्तं तेन वीक्षन्तीति स्वान्तस्स्वभावोद्गिरणे निरूपितम् अतश्चित्तमनेनैवाकृष्यत इति वचनानि पोषकान्येव भवन्ति न त्वन्यार्थकल्पनया कदाचिदपि विरुद्धानि भवन्तीति भावः॥ ३३॥

वचनान्याह पञ्चदशभिः—नन्वेवमिति। कला एवैताः त्रिविधमपि पञ्चविधं कामरसं बोधयतीव कथं भगवता तद्वाक्यश्रवणार्थं सूत्ररूपाणि वाक्यानि निरूपितानीत्याकाङ्क्षायां बहिरङ्गप्रकारं परित्यज्य अन्तरङ्गप्रकारेणैव तद्वाक्यव्याख्यापनरूपाणि वाक्यानि श्रोष्यतीत्यवगत्य तद्वाक्यव्याख्यापनमेवाह अन्यथा अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति विरोधोऽङ्गीकृतः स्यात् ईश्वरवाक्यं वा बाधितार्थमिति अतो दोषनिराकरणार्थं प्रवृत्तो भगवान् तस्यां नैवं दोषं सम्पादयेत् अतः स्ववाक्यान्येव इयं व्याचष्टामिति भगवदभिप्रायः तत्र भगवता यदुक्तं कस्मान्नो ववृषे समानिति तत्रार्थद्वयं सम्भवति हीनत्वेनोत्तमत्वेन वा तत्रोत्तमत्वेनैव तत्पदं सार्थकमित्याह—नन्वेवमेतदिति। असमानिति पदं परित्यज्य प्रथमं श्लोकद्वयमर्थतोऽङ्गीकृतमिति न तद्बाधनार्थं किञ्चिदुच्यते प्रयोजनं त्वग्रे वक्तव्यं दोषस्त्वादौ परिह्रियते तमपि शब्दं स्वरूपतोऽङ्गीकरोति हे अरविन्दविलोचन यद्वै निश्चयेन भवानाह नन्विति कोमलसम्बोधनेन अर्थतो विचार्यमाणे प्रतीतिके स पूर्वपक्ष एवेति ज्ञापयति आदावेव नन्वित्युक्तत्वात् सर्वाण्येव वाक्यानि यथाश्रुतानि पूर्वपक्ष एवेत्युक्तं भवति एवमेतत् तथैव स्वार्थपरमित्यर्थः। सम्बोधनेन दृष्ट्यैव तापहारः कथं वाक्यैस्तापञ्जनयिष्यतीति विरुद्धार्थपरित्यागो युक्त इति सूचितं वै निश्चयेन त्वेकदेशेनापि बाध्यते असमानित्यस्य व्याख्यानं न भवतः सदृशीति न विद्यन्ते समा येषां न समा इति वा एवमर्थद्वये प्रथमार्थ एव ग्राह्यः भगवान्निरूपितं साम्यमन्यत्र नास्तीति भगवांस्तु सर्वसमः समः प्लुषिणेत्यादि श्रुतेः यथाऽऽकाशः सर्वसमो भवति न त्वाकाशसमः कश्चिदतः अहं भवतः समानीभवामीति तत्र हेतुः विभूम्न इति विशिष्टा भूमा यस्येति विगता भूमा यस्मादिति वा वैशब्दं सर्वत अन्यत्र भूमाभावे च असमानत्वं सिद्धमेव भगवतो व्यापकत्वं सर्वश्रुतिसिद्धं गुणानां माया यावानतथेति सर्वजनीनत्वाद्धेतुरयं युक्तः ननु तथापि त्वय्येव रमत इति तस्यापि रत्युत्पादकत्वमेव महती समावेत्याशङ्क्याह-क्वस्वेमहिम्नीति। भगवान् सर्वदा स्वात्मन्येव रमते अभितो रमणं तत्रैव केनचिदंशेन कदाचिद्देवकार्ये रमणं अत एव तत्कार्याण्यपि घटादीनि कदाचिदेव व्यापृतानि भवन्ति नतु सर्वदा स्वे महिम्नि पूर्णानन्दे इयञ्च सृष्टिरूपा माया न तु मुख्या लक्ष्मीर्ब्रह्मानन्दरूपापि तस्या एवांशो मायेति न कश्चिद्विरोधः यतो भगवान् ननु समशो भवतु तत्रापि को विशेष इति चेत्तत्राह— अधीश इति। त्रयाणां गुणानां तत्कार्याणां चाऽधीशः नहीशितव्यैरीश्वरो रमते तर्हि त्वमपि भगवति वा स्वस्मिन् वा रमसे अतः साम्यमेवोचितमिति चेत्तत्राह- क्वाहं गुणप्रकृतिरिति। ममतु प्रकृतिर्गुणाः भगवतस्तु परमानन्दः यथैको मृण्मयेन व्यवहरत्परः सौवर्णेनेति अतः स्वरूपरमणमपि ममाप्रयोजकं भगवत्यपि रमणं क्वचिदपि परिच्छिन्नत्वात् ममैकदेशेनैव न हि परिच्छिन्नः सर्वथा व्याप्तुमर्हति किञ्च कार्यद्वाराऽपि ममापकर्ष एवेत्याह—अज्ञगृहीतपादेति। यद्यपि मत्सेवका बहवः मां वा काङ्क्षन्ते संसाररूपां तथाऽपि ते अज्ञाः श्रेष्ठाश्रयणमेव महत्त्वसूचकं नत्वश्रेष्ठानां बहूनामपि न हि बह्व्यो मक्षिकाः यत्किञ्चिदपकृष्टमाश्रयन्त इति गरुडाश्रितभगवत्तुल्यो भवति गृहीतपादपदेन दोषाभावोप्युक्तः अनेनान्ये मत्सेवका एवेति न ते मत्समाः तेनान्यानुं समत्वेनाभिप्रेत्य यद्भगवतोक्तं तदपि निवारितं ज्ञातव्यम्॥ ३४॥

एवमसमपदं व्याख्याय राजभ्यो बिभ्यत इत्यर्द्धेन यद्द्वयं निरूपितं तदपि तथैवेति व्याचष्टे— सत्यमिति। रजसो धर्माः राजसा राजानः ते हि निरन्तरं प्रकृत्येकस्वभावाः तेषु विद्यमानेषु न कदाचिदप्यात्मसुखस्फूर्त्तिः "सुखमस्यात्मनो रूपं सर्वेहोपरतिस्तनुः" इत्येव विवृतम् अतस्त्वानन्दानुभवे रजस्तमःप्रधा-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

नात् गुणान् परित्यज्य समुद्रे मुद्रासहिते यत्र गुणानां प्रवेशो न भवति तादृशे उपलम्भनमात्रे केवले चिद्रूपे ज्ञानं हि मायानिवर्त्तकं भवतीति तत्राप्यन्तः यथा दूरादपि न कोपि पश्यति तथा लीनस्सन् आत्मा सूक्ष्मो व्यापको भूत्वा तदात्मकं स न व्याप्नोतीति च ज्ञापयितुं अप्यात्मपदं तेत्वकिञ्चित्करा इति भयादिवेत्युक्तं तत्र हेतुरुरुक्रमेति यथाश्रुतमग्रे निराकरिष्यते अनेनात्रापि द्वारकायाम् आत्मरमणार्थमेव स्थीयत इति गुणरूपेभ्यस्तेभ्यः पलाय्य समागमनं युक्तमेवेति समर्थितम्। यदप्युक्तं बलवद्भिः कृतद्वेषानिति तदपि सत्यमेव व्याचष्टे नित्यमिति। कदिन्द्रियाणां कुत्सितेन्द्रियाणां गणो येषु सर्वाण्येवेन्द्रियाणि बहिर्मुखानीति ते हि बलवन्तो भवन्ति अदान्तैरिन्द्रियैः वस्तुतस्तु दुर्बला एव इन्द्रियपरवशत्वात् ते हि दुष्टाः काका इव स्प्रक्ष्यन्तीति तद्दत्तं न ग्राह्यमिति वैदिकप्रकारेण कदाचित्ते यज्ञं कुर्युरिति "न द्विषतोऽन्नमश्नीयात्" इति तद्दत्तभागाभजनेऽपि न दोष इति तदर्थं तैस्सह सर्वथैव भवान् कलहं करोति एतदेव हेयैः सह नित्यविरोधे निमित्तं प्रायस्त्यक्तनृपासनानिति व्याचष्टे— त्वत्सेवकैर्नृपपदं विधुतन्तमोन्धमिति। त्वत्सेवकैरपि तत्पदं त्यज्यते ततो ज्ञायते नृपसिंहासनमधममिति: तस्मिन् उत्कृष्टे तत्प्राप्य पश्चात्त्वत्सेवारसमनुभूय तत्परित्यागो नोपपद्येत ततो भगवत्सेवातो राज्यमपकृष्टमिति सिद्धं तत्रश्चापकृष्टे भगवान् न तिष्ठतीति युक्तमेव यत्र भगवद्धर्माः अपि न तिष्ठन्ति तत्र कथं भगवांस्तिष्ठेत् यत्र कमलादेर्गन्धोऽपि न सम्भाव्यते तत्र कमलस्थितिरिव स्फुटं तद्गतं दोषमाह—तमोन्धमिति। तत्रोपविष्टोन्धो भवतीति तम इव सद्विरोधीव भवतीति प्रायः पदं लौकिकदृष्ट्या अपेक्षितमिति न निराकृतम् ॥ ३५ ॥

यत्कार्ये कारणदोषमङ्गीकृत्य प्रवृत्तौ दूषणद्वयं हेतुत्वेनोक्तम् अस्पष्टवर्त्मनां पुंसामलोकपथमीयुषामिति तदपि सत्यमिति व्याचष्टे— त्वत्पादपद्मेति। सीदन्तीति तुल्यफलमग्रे विवेचनीयं तव मार्गो नस्पष्टस्तौ ये त्वच्चरणरजसा जातदेहाः त्वच्चरणरजोभिलाषिणो वा त्वामुपासते तेषामपि वर्त्म स्फुटं स्फुटत्वे तु तैः प्रतिबन्धात् गमनं सिध्यति यथाकालं वञ्चयित्वा भगवान् भक्तान् निष्पत्त्यभिप्रेतानवे तथा तेऽपि गुप्ताश्चरन्तीति त्वदुपासकाः कर्मिणोऽपि गुप्ता भवन्ति सुतरां चरणोपासकाः ज्ञानिनः सुतरामपि पादपद्मोपासकाः भक्ताः तत्रापि भक्तिरसाभिज्ञाः मकरन्दनिषेवकाः तं रसमन्या ग्रहीष्यन्तीति अतो बहिर्विसदृशाचरणात् तेषामपि मार्गो न स्फुटः अयं मार्ग एव तादृश इति अस्पष्टवर्त्मत्वं न दोषाय अपि तु गुणायैव—

> "स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्त्तितः।
> विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेष निश्चयः"॥

इति वाक्यात् ननु तथापि लोके प्रसिद्धमेव तद्दूषणमिति चेत्तत्राह—नृपशुभिर्नतुदुर्विभाव्यामिति। युक्तमेवैतत् न हि सर्व उत्कृष्टो मार्गः ज्ञेयो भवति तथा सति साधारणः स्यात् विशेषास्त्वत्रापि जानन्त्येव अन्यथा कथं तत्सेवका भवेयुः कथं तथा कुर्युः अतो ये नराकाराः पशवः अपुच्छशृङ्गाः अन्यः सर्वोपि व्यवहारः पशुतुल्य एवेति दुर्विभाव्यमेव नन्विति युक्तमित्यर्थं सम्बोधनं तेपि विवेकिनः चेत् अग्रे ज्ञास्यन्ति इति प्रथमं दुर्विभाव्यत्वं पूर्वपक्षोपि अलोकपथमीयुषामिति लोकवैलक्षण्यमपि दूषणं लोके प्रसिद्धं तत्परिहरति यस्मादलौकिकमिवेति भगवानलौकिकः भगवद्धर्माश्च अन्यथा भगवतो न किञ्चित्कार्यं स्यात् भगवन्मार्गस्य वा संसारस्यान्यथैव सिद्धत्वात् तन्निवारकत्वन्त्वलौकिकमेव किञ्च लोकेपि साधारणस्येश्वरस्य कृतौ वैलक्षण्यं न च तद्दोषाय भवति तथा भगवतोपि अलौकिकमिवेहितं ननु तथा सति कार्येषु लोका सहायाः न भविष्यन्तीति चेत्तत्राह— भूमन्निति। त्वमेव महान् किं तुच्छैरित्यर्थः। किञ्च न सर्वथा अलौकिकं किन्त्वतिमूढानामेव तदगम्यम् अन्यथा भगवतः सेवका मार्गपारम्पर्यं च न स्यादित्याशयेनाह—अथो अनु ये भवन्तमिति। भगवतस्त्वीहितं शास्त्रेषु भाववर्णनात् ज्ञातुमपि शक्यं तदीयानान्तु सुतरामेवाभिप्रायो न बुध्यत इति भिन्नप्रक्रमः तस्मादलौकिकेपि बहवः प्रकाराः सन्तीति लोकवत्तदपि प्रसिद्धं तस्माद्यावन्तो गुणा लौकिके ततोप्यधिका अलौकिका इति नैतद्दूषणं किन्तु गुण एवेत्यर्थः। साधनस्यादोषत्वं कार्यस्यान्यथात्वं परिहृतमेव तथाप्यग्रे परिहरिष्यते ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

भगवता येन येन वाक्येन स्वस्यापकर्षः रुक्मिण्या उत्कर्षश्चोक्तस्तदेव वाक्यमनुवदन्ती रुक्मिणी तद्विपर्ययं व्याचष्टे तत्र यदुक्तं कस्मान्नो ववृषे ऽसमानानिति तत्रासाम्यं सत्यमेवेत्याह— हे अरविन्दविलोचन यद्भवानाह कस्मान्नो ववृषेसमानानिति तत् ननु निश्चितमेव मे तत् सत्यमेवेत्यर्थः स्वे स्वीये महिम्नि षडैश्वर्यलक्षणे अभिरतो भगवान् ऽधीशः त्रिगुणनियन्ता भगवान् क, अहं गुणप्रकृतिर्जडा नियम्या वा केति त्वत्तोऽतिनिकृष्टाया मम कुतस्त्वत्साम्यसम्भावनापीति भावः। गुणप्रकृतिर्बहिरङ्गा शक्तिस्तस्या स्वांशत्वात् स्वस्य तत्स्वरूपत्वमनवमतिर्दैन्यादेव ॥ ३४ ॥

यदुक्तं राजभ्यो बिभ्यतः सुभ्रु समुद्रं शरणङ्गतानिति, तत्राह सत्यमिति। हे उरुक्रम महाशक्ते इति भयाभावं दर्शयति "क्रमः शक्तौ परोपाद्ययाम्" इति विश्वः। गुणाशब्दादयस्तेभ्यो राजन्त इति राजानस्तेभ्यो भक्तानां यद्भयं तदेव भक्ताधीनस्य तवापि भयमिवेत्यतस्तद्भयादिव अन्तस्समुद्रे समुद्रवदगाधे स्वभक्तहृदय एव शेः। अतः शरणं गतानिति शरणशब्दस्य गृहमित्यर्थः कृतः तत्र प्रमाणस्तत्वे किं प्रमाणमिति चेत्तत्राह "नापि नाथ हृदयाम्बुरुहात् स्वपुंसाम्" इति प्रमाणरसनया धृताङ्घ्रिपद्म इति ब्रह्मादिवाक्यादुपलम्भनं मात्राणां रूपरसगन्धादीनां यस्य सः भक्तैर्ध्यानेनोपलभ्यमानसौन्दर्यादिरित्यर्थः। आत्मा परमात्मा भवानेवेत्यर्थः यदुक्तं बलवद्भिः कृतद्वेषानिति तत्राह— नित्यामिति। कदिन्द्रियगणैः स्वभक्तस्य विषयग्राहिभिरिन्द्रियैः सह कृतयुद्धः गणैरिति तुल्याभिप्रायेण बहुत्वं भक्तस्य संसारदुःखत्राणार्थमिति भावः। अयमर्थः साधकभक्तानां प्रथमतो ध्यानगम्यं यत् किञ्चित् माधुर्यं एव त्वं भवसि ननु प्रत्यक्षीभवसि यत तन्मन्ये

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

विषयेभ्यो भयादिव तदन्तःकरणे प्रविश्य स्वपिष्येव यतो भक्ति वृद्ध्या कदिन्द्रियेषु निवृत्तेषु सत्सु विषयनिवृत्तौ सत्यां स्वापादुत्थित इव साक्षादेव प्रत्यक्षीभूय स्वीयानेकमाधुर्य्याणि स्वभक्तान् ग्राहयसीति यदुक्तं त्यक्तनृपासनानिति तदपि युक्त-मेवेत्याह—त्वत्सेवकैरपि नृपपदं नृपासनम् अविवेकबहुलत्वादन्धं तम इव विधुतं त्यक्तं किन्पुनर्वक्तव्यं त्वया त्यक्तमिति अत्र सेवकैरिति पदद्वयथा पूर्वत्रोभयत्रापि भक्तसम्बन्धो व्याख्यातः ॥ ३५ ॥

अस्पष्टवर्त्मनामिति यदुक्तं तदपि तथेत्याह—त्वदिति। नन्विति निश्चये अलोकपथमीयुषामिति यदुक्तं तदपि सत्यमेवेत्याह यस्मादलौकिकं लोकातीतमेव तवेहितम् अथो अत एव भगवन्तमनुवर्त्तन्ते ये तेषामपीहितमलौकिकमेव ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

सव्रीडहासेन रुचिरेण स्निग्धेन अपाङ्गेन भगवन्मुखं वीक्षन्तीति वीक्षमाणा ॥ ३३ ॥

यद्यत् हास्यार्थमुपन्यस्तं तत्तद्वैपरीत्या व्याचक्षाणा प्रतिभाषते स्म नन्वित्यादिना। हे अरविन्दविलोचन कस्मान्नेववृषे ऽसमानिति भवान् यदाह एतत् ननु निश्चितम् एवम् असाम्यं सत्यमेवेत्यर्थः। यतो भगवतः विभूम्नः असदृशी अहमस्मि तदेवाह त्र्यधीशः त्रयाणां लोकानामधीशः सर्वेश्वर इत्यर्थः। स्वे महिम्न्यभिरतः स्वानन्देन स्वे महिम्न्यभिरतः स्वानन्दपूर्णस्त्वं क ? क चाहं गुणप्रकृतिः भगवतः गुणलुब्धा शक्तिः शाकपार्थिववत्वान्मध्यमपदलोपः त्वद्गुणगणचिन्तनस्वाभावा इत्यर्थः। अनेन चेतनविलक्षणज्ञानानन्द-स्वरूपेति द्योतितम्। जीववैलक्षण्यमाह—अज्ञगृहीतपादेति। अज्ञै-र्वासुदेवतत्त्वज्ञैः स्वामिपत्नीत्वेन गृहीतौ पादौ यस्याः सा चेतना-चेतनविलक्षणा भगवद्गुणगणध्यानैकधना भवच्छक्तिविशेषरूपा भवदीयपत्नी तथैव भागवतैःपूज्यासर्वथात्वत्तोऽपकृष्टेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

यदुक्तं "राजभ्यो बिभ्यतः सुभ्रूसमुद्रं शरणं गतानि"ति तत्राह सत्यमिति। हे उरुक्रम उरवः अतिविपुलाः क्रमाः पादविन्यासाः भक्तभयनाशनाः दुष्टभयवर्द्धनाः यस्य तथाभूत यद्वा हे उरुक्रम "क्रमः शक्तौ परीपाट्याम्" इति विश्वः सर्वथा शरणागत-जनभयनाशन ! स्वयमभयेत्यर्थः। उपलम्भनं परमात्मतत्त्वग्राहकं तन्मात्रं शुद्धे अन्तर्हृत्पद्मे समुद्रे समुद्रवदगाधे गुणाः शब्दा-दयः रज आदयो रागद्वेषादिस्वकार्यसहिता वा राजन्त इति राजानस्तेभ्यः मद्भक्तानेते बाधयेयुरिति भयात् भक्तानामप्य-हर्निशं भक्तिरसमत्तानां प्रायोगुणेभ्यो भयाभावादित्युक्तम् आत्मा "एष ते आत्मान्तर्यामी"ति श्रुतेः। अन्तरात्मा भवान् शेते इत्यर्थः बलवद्भिः कृतद्वेषानिति यदुक्तं तदपि सत्यमेवेत्याह— कुत्सित इन्द्रियगणो येषां तैः बलान्नित्यं संसार एव वसन्ति न तु त्वदुपदेशं श्रुतिस्मृतिरूपं स्वीकुर्वन्ति तैर्बलवद्भिर्नित्य-बद्धैरसुरस्वभावैर्नित्यं त्वं कृतविग्रहोऽसि—

"मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥

इति श्रीमुखोक्तेः यदुक्तं त्यक्तनृपासनानिति तदपि युक्त-मेवेत्याह—त्वत्सेवकैरिति। नृपाणां पदं मासनम् उग्रसेनयुधिष्ठिरादि-नृपासनव्यावृत्त्यर्थमाह—तमोन्धमिति। अन्धं गाढं तम एव तत् संसारहेतुत्वात् त्वत्सेवकैरेव विधुतं त्यक्तं किम्पुन-र्वक्तव्यं त्वया त्यक्तमिति ॥ ३५ ॥

अस्पष्टवर्त्मनां पुंसामित्यनेन स्वस्यास्पष्टवर्त्मत्वं द्योतितं तदपि तथैवेत्याह—त्वदिति। ननु निश्चितं त्वत्पादपद्ममकरन्द-सेविनां मुनीनामन्तर्वृत्तीनां वर्त्मास्फुटं दुर्ज्ञेयं भवति किं पुनर्वक्तव्यं तव वर्त्मास्फुटमिति यदपि सूचितमलोकपथमीयुषा-मित्यनेन स्वस्य लोकातीतपथगत्वं तदपि तथैवेत्याह—यस्मात् भवन्तं ये अनुगताः मुनयः तेषामपीहितमलौकिकं लोकातीतमिव अथो अतः ईश्वरस्य तवेहितमलौकिकमिति किमु वक्तव्यम् ॥ ३६ ॥

भाषा टीका।

हे भारत ! लज्जा सहित हास से रुचिर स्नेह युक्त कटाक्ष करके भगवानके मुखारविन्द का दर्शन करत श्रीमहारानीजी श्रीपुरुषोत्तमके प्रति बोलती भई ॥ ३३ ॥

श्रीरुक्मिणीजी बोली– कि। हे कमलनेत्र ! आपने यह जो कहा कि तुम हमारे समान नहि हो सो निश्चय कर यथार्थ ही है क्योंकि स्वरूप तथा स्वभाव करके अनन्त और निर्दोष ज्ञानादि कल्याण गुणो से परिपूर्ण हो इसीलिये निज महि-मामे रमण करने वारे तथा त्रिलोकी के नियंता कल्याणगुण युत आप कहां और आपके सङ्कल्प के आधीन स्वभाव वारी और इस बातको नहीं जानने वारे सकामीयों ने जिस के चरण का आश्रयण किया है ऐसी, मैं, कहां ॥ ३४ ॥

हे उरुक्रम मानो राजान के भय से आपने लवण समुद्र की शरण लई सो एक प्रकार से सत्यहि है सर्वथा नहीं विचार किया जावे तौ आप मेरे परम प्रिय और मैं आप की परम प्रिया इस लिये मेरे विषय में प्रीति दर्शाने के निमित्त जैसे मेरे पिता क्षीर समुद्र के मध्य में आप शयन करते हो तैसेहि इस अवतार में भी क्षीरसमुद्र के समान गुण होनेसे लवण समुद्र में आपने वास किया है और आपने यह कहा कि बलवान् राजाओं के साथ आप हमारा वैर है सोभी सत्य है क्योंकि जिनकी इन्द्रिय लम्पट हैं उन के साथ आपका सदा विरोध है और आपने यह कहा कि अयोग्य होने से हमने राज सिंहासन का त्याग किया है सोभी सत्य है क्योंकि राजान का पद अति अज्ञान का हेतु हैं इस लिये उसका परित्याग तो आप के दास लोगों नेंहि करदिया है आप को कहना ॥ ३५ ॥

और आपने यह कहा कि हमारामार्ग हि प्रघट नहि है सो युक्तहि है क्योंकि आप के चरणारविन्द के मकरन्द को सेवन करने वारे मुनिजनो कौं हि आप का मार्गस्फुट नहि है फिर ज्ञानहीन मनुष्यरूप पशुओं को आपका मार्ग-

निष्किञ्चनो ननु भवान्न यतोऽस्ति किञ्चिद्यस्मै बलिं बलिभुजोऽपि हरन्त्यजाद्याः ।
न त्वां विदन्त्यसुतृपोऽन्तकमाढ्यतान्धाः प्रेष्ठो भवान् बलिभुजामपि तेऽपि तुभ्यम् ॥३७॥
त्वं वै समस्तपुरुषार्थमयः फलात्मा यद्वाञ्छया सुमतयो विसृजन्ति कृत्स्नम् ।
तेषां विभो समुचितो भवतः समाजः पुंसः स्त्रियाश्च रतयोः सुखदुःखिनोर्न ॥ ३८ ॥
त्वं न्यस्तदण्डमुनिभिर्गदितानुभाव आत्मात्मदश्च जगतामिति मे वृतोऽसि ।
हित्वा भवद्भ्रुव उदीरितकालवेगध्वस्ताशिषोऽब्जभवनाकपतीन् कुतोऽन्ये ॥ ३९ ॥
जाड्यं वचस्तव गदाग्रज यस्तु भूपान् विद्राव्य शार्ङ्गनिनदेन जहर्थ मां त्वम् ।
सिंहो यथा स्वबलिमीश पशून् स्वभागं तेभ्यो भयाद्यदुदधिं शरणं प्रपन्नः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

अतर्कणीय है इस मे क्या कहना हे भगवन् आप ने यह कहा कि लोकविलक्षण मार्ग मे चलने वारे हम है सो युक्तहि है क्योंकि जिस कारण आप के अनुवर्त्तन करने वारे महात्माओं का चेष्टितादि अलौकिक है फिर अपरिच्छिन्न और सर्व नियन्ता आपका चेष्टित अलौकिक है इस मे क्या कहना ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

"निष्किञ्चना वयं शश्वन्निष्किञ्चनजनप्रियाः । तस्मात्प्रायेण नह्याढ्या मां भजन्ति सुमध्यमे" इत्येतच्छ्लोकोक्तं दोषत्रयं परिहरति-निष्किञ्चन इति । दरिद्रतालक्षणं निष्किञ्चनत्वम् एतत्तु तव न घटत इत्याह-यस्मा इति । अन्यतो बलिभुजः पूज्या अपि ब्रह्मादयो यस्मै भवते बलिं हरन्ति तस्य सर्वेश्वरस्य भवतो दरिद्रता न घटत इत्यर्थः । निष्किञ्चनजनप्रिया इत्यत्र तत्पुरुषेण बहुव्रीहिणा वा निन्दा स्यादिति स्वयमप्युभयथा स्तौति—प्रेष्ठो भवानिति । बलिभुजां ब्रह्मादीनां लोकेश्वराणां त्वं प्रेष्ठस्तेऽपि तुभ्यं तवेति तस्मात्प्रायेण नह्याढ्या मां भजन्तीति तस्योत्तरं न त्वां विदन्तीति आढ्यतयाऽन्धास्त्वात्त्वामन्तकं न विदन्ति अतस्ते असुतृपः असूनेव तर्पयन्ति न त्वां भजन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

बलिभुजामपि भवान् प्रेष्ठ इत्यत्र हेतुं वदन्तो ययोरेव समं वित्तमित्यनेनोक्तमनौचित्यं परिहरति-त्वं वा इति । फलात्मा परमानन्दरूपः "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इतिश्रुतेः । समाजः सेव्यसेवकलक्षणसम्बन्धो ननु पुंसः स्त्रियाश्च मिथो रतयोः अतएव तत्कृतसुखदुःखिनोः तदाकुलयोरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

भिक्षुभिः श्लाघिता मुधेत्यस्य परिहारः, त्वमिति । भिक्षुपदव्याख्यानं न्यस्तदण्डैर्मुनिभिरिति. मुधेत्यस्य परिहारः आत्मेति. यदर्थं सर्वं प्रियं भवति तस्य जगतामात्मनस्तव वरणं न मुधेत्यर्थः । किञ्च आत्मद इति वैदर्भ्यैतदविज्ञाय त्वयाऽदीर्घसमीक्षयेति स्वस्मिन्नुक्तं दोषद्वयं परिहरति इतीति । इतिज्ञात्वैव मे मया वृतोऽसीत्यज्ञानपरिहारः । हित्वेत्यदीर्घसमीक्षा-परिहारः भवतो भ्रुवः सकाशादुदीरितो यः कालस्तस्य वेगस्तेन ध्वस्ता आशिषो येषां तान् ब्रह्मादीनपि विहाय कुतोऽन्ये वराका इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

स्वाज्ञानं परिहृत्य पुरुषान्तरगुणवर्णनप्रदीप्तकोपसंरम्भेण तस्मिन्नेवाज्ञानमापादयति—जाड्यमिति । सिंहो यथा पशून् विद्राव्य स्वबलिं हरति तथा शार्ङ्गधनुर्निनादेनैव जरासन्धादीन्विद्राव्य मां स्वभागं श्रियं यस्त्वं हृतवानसि तस्य तव राजभ्यो भयादुदधिं प्रपन्न इति यद्वचो भाषणं तज्जाड्यं मान्द्यम् न घटत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

निष्किचन इत्यस्य योग्यमर्थं योजयति । निरिति निषेधे ननु निश्चये यतो यद्व्यतिरिक्तमन्यत्किञ्चिन्नास्ति तत एव निष्किञ्चनः नान्यत इत्यर्थः । ननु दरिद्र एव निष्किञ्चनः प्रासिद्धः सत्यं तादृशत्वन्तु तव न घटत इत्याह-यस्मा इति । तस्मात्प्रायेणेत्युक्तं सत्यमेवत्याह–न न त्वामिति । अन्तकमिति "वीर्याणि तस्याखिलदेहभाजाम्" इति प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचिन्तयेत्यादि प्रामाण्येन न यतोऽस्ति किञ्चिदिति न्यायेन च तेषाम् अन्तकरूपं त्वां तद्रूपतयापि न विदन्ति स्वशासनकर्तृत्वेनापि नानुसन्दधते यद्वा अन्तेपि मरणेपि कं स्मरणादिना सुखं यस्मात्तमपि न विदन्ति ते के ये अढ्यतमान्धाः ज्ञानहीना ननु वाहिराश्रमाश्च अत एव भवतापि प्रायेणेत्युक्तं यतो यत्र वाऽसुतृपः निजेन्द्रियमात्रभरणतत्परो नत्वन्यः इति निष्किञ्चिनजनेत्यस्य योग्यमर्थं योजयति प्रेष्ठ इति । बलिभुजामपि तेषां भवानेव प्रेष्ठः ननु बलयो बलिदातारो वा तदस्तु मे नाथ स भूरिभाग इत्यादिभ्यः अत एव आढ्या अपि तेनैवान्धाः प्रत्युत निष्किञ्चना एव विषयभोगेपि तत्र रागाभावात् ननु सम्पद्भावमात्रेणान्ये तुरकब्रह्मचर्यताया अपि सम्भवात् अत एव त्वां त एव भजन्ति नान्ये एवं तथापि त एव प्रेष्ठा इति तन्निष्किञ्चनत्वं परमविशिष्टमेवेति अत्र समासभेदकस्य स्वरविशेषस्यानुसन्धानं वैकल्पादेव ज्ञेयम् एकवाक्यताचैवं निश्चितं भवान् निष्किञ्चनः तर्हि कथं मद्भुक्तमङ्गीचकर्थेव सत्यं तत्र

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

न दरिद्रत्वलक्षणेनार्थेन किन्त्वनेनैवेत्याह—नेति। अत एव यस्मा इत्यादि ये तु त्वां न विदन्ति ते खल्वाढ्यतान्धाः असुतृपश्च ये तु त्वां विदन्ति ते खल्वतिप्रेष्ठा इत्याह प्रेष्ठ इति एतद्योजनापेक्षयैव तदुक्तातिक्रमेणोत्तरमाश्रिता इत्यादेस्तूत्तरं संरम्भयोग्यत्वात् तत्प्रसङ्गे देयम्॥ ३७॥

वै प्रसिद्धौ समस्ताः पुरुषार्था धर्मादयश्चत्वारस्त्वद्भक्तिभेदाश्च तन्मयः तत्प्राचुर्यवान् "सर्वगन्धः सर्वरसः" इत्यादि "एतं सम्पाद्याम इत्याचक्षते एतं सर्वाणि रामाणि अभिसंयन्ति एष उ एव भामनीः स एष हि सर्वाणि रामाणि नयताम् एष उ एव भामनीः एष सर्वेषु वदेषु भाति" इत्यादि. "अयमात्मा अपहतपाप्मा" इत्यादिश्रुतेः। अत एव "बृहत्साम्निबृहत्पार्थिवं बृहदन्तरिक्षं बृहद्दिवं बृहद्वामं बृहज्ज्योवामं वामेभ्यो वामम्" इति ब्रह्मणः सर्वात्मत्वं सर्वेभ्योऽपि मनोरमत्वमुपदिश्यते यतः फलात्मा "को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् इति "रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति" इति "एतस्मैवा" इत्यादि श्रुतेः। अतो यदित्यादि कृत्स्नं दैहिकं देहं वित्ताद्यभिमानं लोकद्वयापेक्षा मोक्षादिकमपि सर्वं विसृजन्ति अतस्त एवाकिञ्चनाः भवानेव तत्प्रेष्ठ इति युक्तमेवेति भावः। एवं पूर्वार्थप्रतिपादनपूर्वकं ययोरेवेत्यादावुत्तरमाह—तैषामिति। विभो हे सर्वेश्वर! एवमपि तैः सहैव सम्यगुचितः भवतो वित्ताद्यपेक्षाराहित्येन तैरेव साम्यात् संशब्देनान्यैर्भिक्षैरप्यौचित्याभासः सूचितः। रतयोरिति त्यागाभाव उक्तः अत एव सुखदुःखिनोरिति दुःखप्रतीकारमात्ररूपं सुखं दुःखश्च तयोरुचितमितिभावः॥ ३८॥

तत्रैव समुद्रमथनवृत्तं स्मरन्त्याह—त्वमिति। न्यस्तदण्डेति गर्वादिराहित्यं सूच्यते तेन भिक्षुतावैशिष्ट्यं मुनिभिरित्यात्माराभत्वं तेन तत्रापि वैशिष्ट्यं तैर्गदितः अनुभावो माहात्म्यं यस्य सः इति यथार्थगुणत्वं दर्शितम्। आत्मा सर्वभूतस्वरूपं भवद्भ्रुव इति कालस्याऽपि प्रवर्त्तकत्वेन कालापरिच्छिन्नत्वं तथा तदीयनिजलोकादेरपि नित्यत्वाविकं तथा ब्रह्माद्याशिषां तद्भ्रूक्षेपकालमात्रस्थायित्वादिकञ्चोक्तं नाकपतयः इन्द्राद्याः अब्जभवमपि हित्वा किम्पुनर्नाकपतीनित्येवं व्याख्येयम् इति ब्रह्मादीनामवक्षास्पदत्वं दर्शितवती अत्र शिवस्यानुक्तिस्तु तत्रावधानाविषयत्वं दर्शयित्वा तादृशत्वमभावपत्र तदकरणे हेतुं व्यनक्ति यद्यपि स्वाभाविक एव तस्यास्तस्मिन्ननुरागः नतु विचारापेक्षः, तथापि स्वाभाविकत्वे सति विचारोऽप्यनुषज्जतीति तदंशमालम्ब्य सिद्धान्तितं तस्यैव सिद्धान्ते योग्यत्वात्॥ ३९॥

जाड्यं वच इति भावकर्मणोःष्यञ् विधानात् भावपक्षे वक्तः सामानाधिकरण्यनिर्देशो वचसो जाड्यप्राचुर्य्यापेक्षया कर्मपक्षेतु स्पष्टमेव तुशब्दो विरोधे हरणे हेतुः स्वमागमिति हे गदाग्रजेति त्वत्कनिष्ठेन गदेनैकेनापि विद्राव्यास्ते भूपहतकाः किमुत त्वयेति भावः यत ईश हे अशेषशक्तिशुक॥ ४०॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

बलिभुजः हविर्भोकारः अजाद्याः ब्रह्माद्याः बलिभुजां ब्रह्मादीनां प्रेष्ठ प्रियतमं त्वाम् असुतृपः प्राणतर्पकाः न विदुस्तेऽपि ब्रह्मादयोपि तुभ्यं तव शेषभूता इत्यर्थः॥ ३७॥

तेषां मुनीनां समाजः तवोचितः स्त्रीपुंसोरतयोः न समुचितः अजितेन्द्रियाणां जन्तूनां न सुखायेत्यर्थः॥ ३८—४०॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

आस्थिताः पदवीमित्यादौ प्रतिभाषिष्यते यद्वाञ्छयेत्यष्टमेन, तावन्निष्किञ्चना इत्यत्र प्रतिभाषते-निष्किञ्चन इति। ननु, हे विभो! त्वं निष्किञ्चन इति सत्यमेव कुतः यतः किञ्चिदप्यनवाप्यं नास्ति यस्य तथाभूतस्त्वं निष्किञ्चन इत्यर्थः। दरिद्रतालक्षणनिष्किञ्चनत्वन्तु तव न घटत इत्याह- यस्मा इति। बलिभुजः बलिं पूजां भुञ्जन्त इति तथा अन्येभ्यः पूजार्हा अपि ब्रह्मादयो यस्मै तुभ्यं बलिं पूजां हरन्त्यर्पयन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः। तस्य सर्वेश्वरस्य भवतो दरिद्रता न घटत इत्यर्थः। निष्किञ्चनजनप्रिया इत्यस्योत्तरं प्रेष्ठो भवानित्यादि। निष्किञ्चनजनप्रिया,इत्यत्र बहुव्रीहितत्पुरुषान्यतरत् उभावपि वा सर्वथा चेदृश एव भवानित्याह—प्रेष्ठ इति। बलिभुजां पूजार्हाणां नारदादीनामकिञ्चनानामनन्यप्रयोजनानां प्रेष्ठो भवान् तथा तेपि बलिभुजोपि तुभ्यं तव प्रेष्ठाः तस्मात् प्रायेणेत्यस्योत्तरमाह—न त्वामिति। आढ्यतया अभिजनादिभिराढ्यत्वाभिमानेनान्धाः विवेकशून्याः अन्तकम् अन्तं करोतीति अन्तकस्तथाविधं त्वा त्वां न विदन्ति न भजन्ते असुतृपः असूनिन्द्रियाण्येव तर्पयन्तीति अन्तकमित्यस्य कालरूपेणायुर्हरन्तमित्याशयः॥३७॥

प्रेष्ठ इत्यत्र हेतुं वदन्ती ययोरात्मसमं वित्तमित्यादिनोक्तम् अनौचित्यं परिहरति—त्वं वा इति। समस्तपुषार्थस्वरूपः फलात्मा अभीप्सितफलरूपः आत्मा च यद्वा अभष्टितपःफलरूपः सर्वेषामिष्टतमं हि फलं सुखं त्वन्तु निरवधिकानन्दरूपः चतुर्विधपुरुषार्थनिर्वाहकत्वस्वरूपस्य निरतिशयानन्दरूपस्य च तव सुखलेशसाधनभूतवित्तादिमद्भिस्साम्यं दूरापास्तमेवेति भावः। तर्हि निस्समत्वादेव मम त्वया ऽसमया सह विवाहोऽनुचित एव जात इत्यत आह-यद्वाञ्छयेति। यस्मिन् त्वद्दास्ये वाञ्छया कृत्स्नं त्वद्दास्य व्यतिरिक्तं सर्वम्विसृजन्ति त्यजन्ति नेच्छन्तीति यावत् अतएव ते जनाः सुमतयस्तेषां तवे च समाजः सङ्गतिरुचित एव न हि तारतम्येपि स्वभावतः शेषशेषिणोः सम्बन्धो नोचितः अतस्त्वद्दास्यमात्राकाङ्क्षिण्याः मम तव च सम्बन्धः सूचित एवेति भावः। समान्येन तु सम्बन्धोऽनुचित इत्यभिप्रेत्याह—पुंस इति। रतयोर्मिथोरतयोरत एव तत्कृतसुखदुःखिनोः पुंसः स्त्रियाश्च न समाजो नोचित इत्यर्थः। यः केवलमैथुन्यतत्प्रयुक्तसुखदुःखानुभावार्थः समाजः सतु नोचितः यस्त्वावयोः शेषशेषिलक्षणः समाजः स उचित एवेति भावः॥ ३८॥

भिक्षुभिः श्लाघिता मुधेत्यस्योत्तरमाह—त्वमिति। भिक्षुपदव्याख्यानं न्यस्तदण्डैरिति भिक्षुभिः सर्वभूतसुहृत्त्वं प्रार्थयमानैर्न्यस्तदण्डैरित्यस्याप्ययमेवार्थः गदितः श्लाधितः प्रभावो

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यस्य तथाभूतः तत्र हेतुं वदन्ती मुधेत्यस्योत्तरमाह—आत्मेति । त्रिजगतामात्मा आत्मदः आत्मपर्य्यन्तप्रदः "य आत्मदा बलदा" इति श्रुतेः । आत्मत्वादात्मपर्य्यन्तवदान्यत्वाच्च गदित इत्यर्थः । आत्मद इत्यनेन मुक्तप्राप्यत्वं विवक्षितं नह्यात्मनः प्राप्यस्य च श्लाघा प्रयोजनान्तरापेक्षा किन्तु स्वसत्तालाभार्थाप्राप्यप्राप्त्यर्थाचेति मुधैवेति सत्यमुक्तमित्यर्थः । आत्मनः शरीरादिविलक्षणतया स्तुतौ हि शरीरसत्तासिद्धिः अथ वैदर्भ्येतदविज्ञाय त्वयादीर्घसमीक्षयेत्यस्योत्तरमाह—इतीति । इतीत्थम्भूतं भवन्तं ज्ञात्वेति शेषः । अब्जभवनाकपतीन् ब्रह्मेन्द्रादीन् भवतो भ्रुवः सकाशादुदीरितो यः कालस्तस्य वेगेन ध्वस्ताः आशिषो येषां तथाभूतान् हित्वा विहाय एवम्विधत्वान्मम तेषां पुत्रस्थानीयत्वाच्च तद्गतवित्तादिप्रयुक्तसाम्यमविचार्य्यैवेति भावः । एवं हित्वेत्यनेनाविज्ञायति व्याख्यातं मे मया त्वं वृतोसि अब्जयोन्यादय एवाविचार्य्याः कुतोन्ये चैद्यादयो विचार्य्याः स्युरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

पुनः सिंहावलोकितन्यायेन राजभ्यो बिभ्यत इत्यस्योत्तरं वक्तुमात्मानयनदृष्टान्तेन निर्भयत्वं स्थापयन्ती स्पष्टमबिभ्यत इत्येव प्रयोक्तव्ये संशयापादकेन राजभ्योबिभ्यत इति पूर्वरूपात्मकसन्धिना प्रयुक्तं वचः शृण्वतां जाड्यावहमित्याह—जाड्यमिति । हे गदाग्रज यस्त्वं शार्ङ्गनिनदेन शत्रून् भूपान् विद्राव्य पलाययित्वा मां जहर्थ हृतवानसि तस्येदं वचो जाड्यं शृण्वतां सन्धिविशेषमजानतां त्वयि भयसम्भावनात्मके ज्ञानरूपजाड्यावहमित्यर्थः । हरणे दृष्टान्तः यथा सिंहः पशून् महिषादीन् विद्राव्य स्वभागं हरति तद्वदिति किं तद्वचो यज्जाड्यं तदाह—तेभ्य इत्यादि । तेभ्यः शत्रुभूतेभ्यो भयादुदधिं समुद्रं शरणं प्रपन्न इति यत्तत् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

निष्किञ्चना वयमितीदं निबोधयतः किञ्चित्किञ्चिन्मात्रं नास्ति किन्तु सर्वमेवास्त्यतो भवान्निष्किञ्चन इत्युच्यते नत्वनाढ्यत्वं निष्किञ्चनत्वमित्याह—यस्मा इति । सर्वप्राणिदत्तबलिभुजोप्यजाद्या यस्मै बलिं हरन्ति स भवान्निष्किञ्चन इति विदुषां परिषदि न शोभत इति शेषः । तस्मात्प्रायेण नोह्याढ्या न भजन्तीत्यत्रावधारयामहे नत्वेति आढ्यातान्धाः ऐश्वर्यमदान्धाः त्वा त्वां न विदन्ति न जानन्ति न लभन्ते चेत्यन्वयः । दूरस्थत्वाच्च विदन्तीति, नेत्याह—अन्तिकमिति "नेदिष्ठमन्तिकतमम्" इत्यमरः । अत्र हेतुरसुतृप इति स्वेन्द्रियपोषणपरत्वात् अन्तिकस्थत्वं स्पष्टयति बलिभुजामिति यस्त्वं बलिभुजां ब्रह्मादीनामप्यन्तरास्से तिष्ठसि किमुततरेषां नियन्तृत्वेनेति शेषः । अत्र प्रमाणमाह—प्रेष्ठ इति । सतां प्रियतमः "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः" इत्यतो ज्ञानिदर्शिनं प्रमाणम् "कस्मै देवाय हविषा विधेम इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः" इत्यादिश्रुतिः ॥ ३७ ॥

ययोरेव समं वित्तम् इत्याद्युक्तमनुवदति—त्वं वा इति । वै शब्दो हेत्वर्थः त्वं फलात्मा सुखात्मा परमानन्दस्वरूपो वै यस्मात्तस्मात् समस्तपुरुषार्थमयोऽर्थ्यत इत्यर्थः । मयट् प्रत्ययः प्रधानार्थः सर्वस्मात् प्राधान्यस्वरूपः समस्तैपुरुषैरर्थ्यमानस्वरूप इत्यर्थः । ये सुमतयः सम्यग्ज्ञानिनो यस्य तव वाञ्छया अनुग्रहेच्छया कृत्स्नं पुत्रमित्रवित्तादिसर्वं विसृजन्ति मुञ्चन्ति त्यक्तसर्वैषणा इत्यर्थः । अनेन प्रकृते किमागतमत्राह—तेषामिति । हे विभो तेषां सुमतीनां भवतश्च प्रसादः पूर्णसुखलक्षणो गुणः समुदितिः सम्यगुक्तः समानो वा नास्तीत्यस्य कोभिप्राय इत्यत उक्तं यश्चेति चोऽप्यर्थे यश्च कोपि नास्तीत्यर्थः ननु युवयोः कोपि गुणः समो नास्ति किमत्राह—त्रय्याञ्चेति । त्रय्यां चशब्दात् स्मृतिष्वपिच तयोर्युवयोः यश्च कोपि गुणो अस्ति स क इत्यतो स्तयोरित्यनेन सूचितः "अग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इति वेदोक्तकर्मकर्तृत्वेन सुमतीनां त्रयीरतत्वं भवतो वेदप्रतिपाद्यत्वेन चेत्येवमाकारेण समत्वम् ननु जीवस्य चेतनत्वेन ज्ञानानन्दादिगुणोऽस्त्येवातः कथं समो गुणो नास्तीत्यत्राह—सुखदुःखिनोरिति । सुखदुःखिनोर्युवयोर्मध्ये केवलपरिपूर्णसुखो भवांस्ते सुमतयो भवज्ज्ञानपर्यन्तं दुःखिन इति. ननु पश्चात्समगुणत्वमापन्नं योवाऽऽनन्दाद्विमुक्तः ज्ञानानन्दी भवतीति श्रुतेरितीयमाशङ्का "अल्पसम्पूर्णशक्तित्वादल्पपूर्णसुखत्वतः" इति स्मृतिवचनेन परिहरणीया यद्वा ये सुमतयः कृत्स्नं विसृजन्ति तेषां भवतः पुंसां भवदीयपुरुषाणां यस्त्वं फलात्मा परमानन्दमोक्षरूपः समुदितिः सम्यगुक्तः त्रय्यां त्रिवेद्वविहितमार्गे वर्तमानयोः सुखदुःखिनोः धर्माधर्मानुष्ठानेन तत्तत्फलभुजोर्विहितप्रतिषिद्धकर्त्रोर्यस्त्वं फलात्मा न समुदितः स त्वं मे वृतोसीत्यन्वयः ॥ ३८ ॥

भिक्षुभिः श्लाघिता मुधेत्यस्योत्तरं शृणु—त्वमिति । न्यस्तो वाङ्मनःकायलक्षणो दण्डो यैस्ते न्यस्तदण्डाः तैर्मुनिभिः वाचंयमैः निर्जितेन्द्रियग्रामैः यतिभिरित्यर्थः । गदितानुभावः स्पष्टीकृतप्रभावस्त्वम् अदीर्घसमीक्षयेति यदुक्तं तत्राह—आत्मेति । जगतामात्मा स्वामी भजतामात्मदः सायुज्यमुक्तिप्रदश्चेति । दीर्घसमीक्षया निश्चित्य मे मया त्वमभिहितः वृतोसि "हिर्हेतावधारणे" इतियादवः । भवतः भवज्ज्यायमानमुदीरितमुदीरणं प्रेरणं यस्य स भवद्भ्रुवुदीरितः स चासौ कालः भवद्भ्रुवुदीरितकालः तस्य गन्धेन ध्वस्ताशिषः निरस्तसम्पदः अब्जयो जातोऽब्जः ब्रह्मा "सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्च्छयत्,, इति श्रुतेः । भवो रुद्रः नाकपतिरिन्द्रः एतान् मुक्त्वा अन्यांश्चैद्यादीन् मुक्त्वेति कुतः ? किमु वक्तव्यमित्यर्थः । एषामदीर्घसमीक्षया वृतोसीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

राजभ्यो बिभ्यत इत्येतत्प्रकारान्तरेणाक्षिपति—सत्यमिति । हे गदाग्रज । चशब्द एवार्थे यस्त्वमेव शार्ङ्गनिनदेन भूपान् विद्राव्य मां जहर्थ हृतवानसि कथमिव यथा सिंहः स्वभागं पशुलक्षणं स्वबलिं स्वस्य भरणे योग्यं हरति तथा तेभ्यो राजभ्यो भयाद्यदुदधिं शरणं प्रपन्न इति यत्तत् तव वचः सत्यं साधुभावं त्यजतीति असमद्व्यामोहनार्थमुक्तमिति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

निष्किञ्चन इति निरिति निषेधे नु निश्चितं भवान् निष्किञ्चनः तर्हि कथं मधुकमङ्गीकथैव सत्यं तत्तु न दरिद्रत्वलक्षणेनार्थेन । किन्त्वनेनैवेत्याह— नेति । अतएव यस्मा

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इत्यादि येतु त्वां न विदन्ति ते खल्वाढ्यतान्धाः असुतृपश्च येतु त्वां विदन्ति ते खल्वतिश्रेष्ठा इत्याह—प्रेष्ठ इति । एतद्योजनापेक्षयैव तदुक्तातिक्रमेणोत्तरं । आस्थिता इत्यादेस्तूत्तरं संरम्भयोग्यत्वात् तत्प्रसङ्गे देयम् ॥ ३७-४१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

ननु, निष्किञ्चना वयं शश्वन्निष्किञ्चनजनप्रियाः इति यदुक्तं तदपि सत्यमेवेत्याह—निष्किञ्चन इत्यादि । ननु भो भगवन् भवान् निष्किञ्चन एव कुत इत्याह न यतोऽस्ति किञ्चित् न विद्यते किञ्चन यस्मादिति पञ्चम्यन्यपदार्थेन सत्यमेव तदित्यर्थः । ननु ब्रह्मादयो मद्भिन्नाः पृथगीशा वर्त्तन्ते तत्कथमयमर्थः समर्थ्यतामित्याशङ्क्याह—यस्मै बलिमित्यादि । बलिभुजो ब्रह्मादयो यस्मै तुभ्यं बलिं हरन्ति अत असुतृपो विषयिणस्त्वां न विदन्ति, कीदृशं त्वाम् ? अन्तकं कालाख्यशक्त्या सर्वसंहारकम् ते कीदृशाः ? आत्मतया ऐश्वर्य्येणान्धाः न केवलं तेषामेवान्तकम् अपितु बलिभुजां ब्रह्मादीनामपि न केवलमसुतृप एवाढ्यातान्धास्तेपि बलिभुजोपीत्यर्थः । अतस्त्वं प्रेष्ठः प्रियतमः सर्वेषां प्रेष्ठः अत एव निष्किञ्चनोऽसीति यत् तत्सत्यमेवेति वाक्यार्थः ॥ ३७ ॥

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं बलमित्यादि यदुक्तं तदपि सत्यमेवेत्याह—त्वं वै समस्तेत्यादि । त्वं समस्तपुरुषार्थमयः फलात्मा फलस्वरूपः सर्वपुरुषार्थं सर्वलोकार्थं सर्वलोकनिमित्तमित्यर्थः । “ अयः शुभावहो विधिः ”सर्वलोकशुभादृष्टं यस्त्वां भजते स एव तव योग्य इत्यर्थः । तेनाहं त्वत्कामत्वेन त्वद्योग्यैव अतो मम त्वया सह समत्वमस्त्यैवेति फलात्मतां दर्शयति—यद्वाञ्छया सुमतयो विसृजन्ति कृत्स्नं फलार्थं हि सर्व एव यतन्ते हे विभो ! तेषां समाजो गोष्ठी भवतः समुचिता एव तेनाहमपि भवदर्थं सर्वमसृजं मया सह गोष्ठी तव समुचितैवेति पुंसः स्त्रियाश्च अन्योन्यं रतयोर्गोष्ठी न समुचिता त्वया सह यदि पुंसो वा स्त्रियो वा गोष्ठी भवति तदा समुचितैव सान्द्रानन्दस्वरूपेण भवता सह सङ्गतः पुरुषः स्त्रीवा त्वत्समत्वमेव लभते नत्वन्योन्यं तयोः कुत इत्याह सुखदुःखिनोः कदाचित् सुखिनोः कदाचिद्दुःखिनोः नित्यसुखे त्वयि सङ्गतस्तु पुरुषः स्त्री वा नित्यसुखित्वमेव लभते अथवा सुखेपि कामसुखेपि दुःखिनोः “दुःखं कामसुखापेक्षा ” इत्युक्तेः ॥ ३८ ॥

वैदग्ध्यैतदविज्ञायेति यदुक्तं तदपि सत्यमेव एतद्भवदुक्तं विपरीतं राजभ्यो बिभ्यत इत्यादिकम् अविज्ञाय वस्तुत्वाभावात् सर्वमिदमविज्ञायैवेत्याह—त्वं न्यस्तदण्डमुनिभिरित्यादि । न्यस्तदण्डैरात्मारामैर्मुनिभिर्गदितानुभावः आत्मा श्रीविग्रहः आत्मदः सर्वेषां प्राणदः आत्मशोधको वा “दैप् शोधने”इति कृत्वा मे मया वृतोसि अत एतद्विज्ञायैवेति तवोक्तिः सत्या किङ्कृत्वा वृतोसीत्याह—हित्वेत्यादि । भवनाकपतयोपि भवद्भ्रूभङ्गकालध्वस्ताधिकाराः किमुतान्ये नाकपतिशब्दोत्र ब्रह्मादिपरः ॥ ३९ ॥

राजभ्यो बिभ्यतस्सुभ्रु समुद्रं शरणङ्गतानिति भगवदुक्तं पुनः स्मृत्वा सत्यत्वेन स्ववैदग्ध्या प्रथमं प्रतिपादितमपि पुनरत्यन्तासम्भाव्यत्वेन प्रत्यक्षबाधितं मत्वा सक्रोधोपहासमाह—जाड्यं वच इत्यादि । हे गदाग्रज ! तव वचोजाड्यं वचसो जाड्यमित्यर्थः । अथवा हे गदाग्रज ! तव जाड्यमिदं किं तत् तेभ्यो भयादुदधिं शरणं प्रपन्न इति वचः क्रुद्धोक्तौ न्यूनपदत्वं गुणः कुतो जाड्यम् इदं वचो न सत्यं नैवेत्याह—यास्त्वित्यादि । यस्त्वं भूपान् विद्राव्य शार्ङ्गनिनदेनैव नतु युद्धकौशलेन मां जहर्थ, क इवेत्याह—सिंहो यथेत्यादि । तस्मात्तवैतज्जाड्यमेव पूर्वपूर्वं धैर्य्यभावेनैव सर्वं भगवद्वचनमन्यथयित्वा सत्यत्वेन प्रतिपाद्य सम्प्रत्यमर्षभावेन तदेवान्यथयतीति ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यदप्यभजनसम्मत्यर्थं स्वतः परतश्च धनाभावलक्षणं दूषणमुक्तं तस्याप्यन्यथार्थं व्याचष्टे—निष्किञ्चन इति । निष्किञ्चनः पदं यौगिकमत्र न तु रूढं निर्द्धनार्थं योगमाह—न यतोस्ति किञ्चिदिति । नन्विति निश्चये नैव भवान्निष्किञ्चनः यस्य किञ्चन नास्ति किन्तु सर्वमेव यतो हेतोर्वा किञ्चिन्नास्ति किन्तु सर्वमेवास्ति यतो भिन्नं वा अत्रापि ज्ञानोदये सर्वं भगवतः सकाशादल्पमेव भविष्यतीति यतः सर्वं किञ्चिदेवेति नन्वर्थः अथवा निरुपसर्गो निर्गतार्थे यतो भगवतः सकाशात् सर्वमेव निर्गतमिति न यतः सर्वं प्रापयतो भगवतः सकाशात् किञ्चिदस्तीत्यर्थः । ननु, रूढिं परित्यज्य किमिति योगः आश्रियते इति चेत्तत्राह—यस्मै बलिं बलिभुजोपि हरन्तीति । न हि बाधितोर्थः स्वीकर्तुं शक्यते यथा प्रकरणवशात् सैन्धवादिपदेषु युद्धार्थं प्रवृत्तौ सिन्धुजत्वमेव पुरस्कृत्य अश्व एव प्रतीयते न तु लवणं तथात्रापि बलिभुज इन्द्रादयोपि सर्वोपास्याः यस्मै बलिं हरन्ति चरणक्षालने अजः प्रसिद्ध इति तेनापि बलिर्दत्तो भविष्यति चरणसेवका इति ज्ञापयितुं वा तदादित्वम् अनेन स्वतो धनाभावपक्षः परिहृतः परतो धनाभावपक्षे सिद्धान्तमाह—न त्वां विदन्तीति । ज्ञात्वा हि भजनं नन्वज्ञानमपि दोषप्रतिपादकमिति चेत् सत्यं यदिप्रतिबन्धाभावेप्यज्ञानं भवेत् अत्र तु त्वदज्ञाने हेतुरस्तीत्याह—असुतृप इति । प्राणतर्पण एव व्यापृता न जानन्ति ज्ञापनार्थं प्रयत्ने अवकाशाभावात् नन्वनावश्यकत्वं तथा सति जातमिति प्राणापेक्षया अपकर्षात् अज्ञानं दोषायैवेति चेत् तत्राह—अन्तकमिति । स हि मारकः सर्वसंहर्त्ता अतः सर्वैरेव ज्ञातव्यः तथाप्यज्ञानं बहिर्मुखत्वादेव हेत्वन्तरमप्याह—आढ्यतान्धा इति । आढ्यतया अन्धाः न हि चक्षुषि द्रव्यादिना पिहिते कश्चित् पश्यति तथाऽऽढ्यता सर्वत्र व्यापृता निरन्तरा अन्धत्वमेव सम्पादयति—परिमितमेव गुणो न त्वपरिमितं धनम् अजीर्णान्नवत् अतो ज्ञानाभावात् परतो धनाभावो युक्तः नह्यन्धत्वापादकं धनं भवति यदप्युक्तं निष्किञ्चनजना एवास्माकं प्रियाः नत्वाढ्या इति स्वरुचिनिरूपणं तदपि युक्तमेवेत्याह—प्रेष्ठो भवान्

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

इति। बलिभुजां देवानां विरक्तानां वा भवान् प्रियः पुरुषार्थसाधकत्वात् अपिशब्देनोभये सङ्गृहीताः तदनुगामिनश्च तेपि तुभ्यं त्वदर्थमेव जातास्तव प्रियाः यो हि यदर्थमेवोत्पद्यते स तु तस्य प्रियः नात्रार्थशब्दो निवृत्तिवाची अतो ऽन्योन्यप्रियत्वात् निष्किञ्चना एव जनाः प्रियाः न तु धनवन्तः पुरुषार्थापेक्षाभावात् अतदर्थत्वाच्च अनेन तस्मात्प्रायेण न ह्याढ्या इति अभजनं समर्थितम् ॥ ३७ ॥

यदुक्तं भगवता " ययोरात्मसमं वित्त"मिति विवाहयोग्यत्वाय तत्र निर्णयमाह—त्वं वै समस्तपुरुषार्थमय इति। पुरुषार्थश्चेत् धर्मादिर्भवेत् उभयातिरिक्तः तत्र जनादयः पञ्च विचारणीयाः क्षेत्रबीजयोर्वैजात्ये फलानुत्पत्तेः न तु फलसाधनयोः जन्मादिकं तुल्यमपेक्ष्यते अतो लौकिकदृष्ट्यैव यो भगवन्तं साधनत्वेन मन्यते तं प्रत्यैवैषा वाचोयुक्तिः नत्वस्मान् प्रतीति असमतया अविवाहकथनं न मां न त्वां प्रतीति प्रकरणादिदं वाक्यमुत्कर्षमवाहेति न तु प्रकरणे केनाप्यंशेन सम्बन्ध्यत इति अभिप्रायेणाह—त्वं सर्वपुरुषार्थमयः धर्मादयः पुरुषार्थाः त्वदवयवेषु वर्त्तन्ते यथा गङ्गायां जलं ततोऽपि गङ्गा महती तथा भवानिति मयडर्थः साधितास्तत्र भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह— फलात्मेति। पुरुषार्थाः साधनरूपा अपि भवन्तीति साधनफलरूपत्वं वा प्रतिपाद्यते सर्वेषामेव वा फलानां त्वमात्मा न हि परमानन्दके कश्चित्स्वाधिकारो नास्तीति विलम्बते भगवतः फलत्वं च साधनत्वं चार्षज्ञानेनोक्त्वा लौकिकबुद्ध्या तदनङ्गीकारं मत्वा तेषामप्यनुग्रहाय युक्तिमाह—यद्वाञ्छयेति। फलाकाङ्क्षायामेव विरुद्धानां च परित्यागः साधनानां च ग्रहणं न तु फलयोः अन्यफलाकाङ्क्षया नह्यन्यत्फलं त्यज्यते वैषम्यादेकस्य सिद्धत्वादपरस्यासिद्धत्वादतो राज्यं न फलं नापि फलसाधनं तदुच्यते यद्वाञ्छयापि त्याज्यत इति न तु तथापि राज्यमैहिकं फलं भवतीति तत्परित्यागे भ्रान्तत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—सुमतय इति। कृत्यं कर्त्तव्यं साधानसाध्यरूपत्वाद्भगवतः स एव ग्राह्यो न त्वन्य इति कृत्यं छेदनमर्हतीति सुमतित्वे हेतुरप्युक्तः अतस्त्वदर्थमेव ये सिद्धाः तेषां तव च समाजो युक्त इत्याह—तेषामिति। यद्यपि मैत्री विवाहाश्च तेष्वपि न सम्भवति तथाप्येकगोष्ठ्यां सम्बन्धमात्रमपि युज्यत इति अभिरूप्यते विभो इति सामर्थ्यं राज्यादिपरित्यागिनां परमसुकुमाराणां सन्तोषजनने सम्यगुचितः समाजः राजमन्त्रिणामिव सर्वथा आनुगुण्यं प्रतिपादयितुं दृष्टान्तमाह—पुंसः स्त्रियाश्चेति। यथा पुंसः स्त्रियाः समाजः चकारान्मित्रयोः समानशीलव्यसनयोः अश्वं नत्वा वारयन्त इतिवत् उपमार्थवाचकाभावेपि निरुक्तादिवोपमार्थत्वमुच्यते, तत्रापि प्रसङ्गं वारयति—रतयोरिति। सर्वक्लेशरहितत्वे सत्यन्योन्यं प्रीतयोः प्रीत्यादिसद्भावेपि बाधकं चेत्सदा न भवतीति सुखदुःखिनोर्नेति एकः सुखी अपरो दुःखी रोगादिना तयोः कथमपि न समाजः अनेन दुःखिनोः सुखिनोर्वा समाज उक्तः ॥ ३८ ॥

यदप्युक्तं भिक्षुभिः श्लाघिता मुधेति अज्ञानसमर्थनार्थं तत्रापि निर्णयमाह— त्वं न्यस्तदण्डमुनिभिरिति। भिक्षुभिः परमहंसैरिति व्याख्येयं मुधेति फलाकाङ्क्षारहितैश्च अन्यथा नारदादिषु लौकिकभिक्षुकत्वाभावात् बाधितार्थता स्यात् अन्ये च भिक्षवः न श्लाघां कुर्वन्ति तदाह न्यस्तो दण्डो भूतेषु यैः अनेन दोषाभाव उक्तः ते च ते मुनयः चेति गुणाः व्यक्तवाण्या अपरोक्षवचनैः अनुभावो यस्य श्लाघामात्रं न किन्तु यथा कृतं तथेत्यनुभावपदेनोच्यते तत्स्वानुभवसिद्धं तेषामन्यथा कथं तादृशा जाताः अतस्तेषां वचनं सार्थकमिति तद्वाक्यैर्ज्ञात्वा भवान् सम एव वृतः। समत्वे च हेतुरात्मेति। यथा बहिर्दृष्टौ समत्वापादका जन्मादयः तथान्तर्दृष्टावात्मत्वमेव न हि कस्यचिदपि स्वात्मा न समः तर्हि वरणेन किमित्यत आह— आत्मदश्चेति। जीवाः खण्डितात्मान एव स्थिताः तेषामात्मानं स्वात्मानं वा प्रयच्छतीति अनेन त्वं स्वात्मानं दास्यसीति ज्ञात्वैव मया वृत इत्युक्तं चकाराद्धर्मादीनपि न त्वहं कथं तवात्मेत्याशङ्क्य साधारणेनाह—जगतामिति। बुद्ध्यैव वृतः अत एव ते परित्यक्ता इत्याह—हित्वा भवद्भ्रुव उदीरितकालवेगध्वस्ताशिष इति। न केवलं मयेदानीमेव भवान् वृतोऽन्यपरित्यागेन किन्तु पूर्वमेव लक्ष्मीस्वयम्वरे अब्जभवनाकपतिप्रभृतीन् परित्यज्य जन्मैश्वर्योत्कर्षयुक्तो भवानेव वृत इति सम्बन्धः तेषां परित्यागे हेतुमाह—भवतो भ्रूः कालजनिका तस्याः सम्बन्धी तेनैवोदीरितो यः कालः तस्य वेगेन ध्वस्ता आशिषो येषां क्षणमपि विसम्मतौ भ्रूवक्रतायां सर्वनाश एव तेषां भवतीति किं तेषां वरणेन न हि मुमूर्षुः कयाचिद्व्रियते ब्रह्मादीनामेव चेदियमवस्था कुतो ऽन्ये वरणयोग्या भवन्तीत्याह—कुतो ऽन्य इति अतो ज्ञात्वैव भवान् वृतः नाप्यन्ये वरणीयाः अन्यत्तु भगवदुक्तं नास्माकं बाधकम् उदासीनत्वञ्च आत्मात्मदत्वेनास्मदिष्टमेव अहमपि तथाभविष्यामीति ॥ ३९ ॥

एवं बधकानि पदानि साधकत्वेन व्याख्याय वाक्यार्थञ्चोक्त्वा यथाश्रुतं भगवद्वाक्यं लोकदृष्टिपरत्वेऽपि विरुद्ध्यते तस्मात् वाक्यानि विपरीततया स्वोत्कर्षमेव प्रतिपादयन्तीति वक्तव्यमित्यभिप्रायेणाह—जाड्यं वच इति। अतः परं पुनः सर्वे श्लोकाः लोकदृष्ट्यापि विरुध्यन्त इति व्याख्यास्यन्ते यतो विपरीततया स्वोत्कर्षमेव प्रतिपादयेयुः तदाध्वनि परत्वेन तान्येव वाक्यानि योजितानि भवन्ति यदुक्तं प्रथमत एव राजभ्यो बिभ्यत इति तत्रोत्तरमुच्यते—मुखञ्च प्रेमसंरम्भस्फुरिताधरमीक्षितुमिति भगवतोक्तत्वात् तामसप्रकारेणापि क्रोधाविष्टा वाक्यानि खण्डयतीति पूर्वस्माद्विशेषः भयं हि जडस्य भवति जाड्यादेव कम्पो दृश्यते अत्र भगवति भयहेतोरभावात् वक्तुर्भयवाचकः शब्दः भयानामिव शब्दस्यैव शक्तिद्वयं परिकल्प्य वक्तृत्वं वाच्यत्वं च सार्थकता सम्पादनीयेत्याह—जाड्यम्वच इति। वच एव जाड्यं जडता भीरुत्वमिति यावत् तवेति भेदार्थमसमासः ननु, विद्यमाने वक्तरि मुख्यार्थं परित्यज्य वचोजडता कथं सम्पाद्यत इत्यत आह—गदाग्रजेति। यथा गदोत्पत्तिपर्यन्तं स्वयमभीतोपि क्रियाजडो सम्पादितवान् एवं वाचमप्यग्र तथा सम्पादयति तेन भगवदिच्छैव तथा कायिकवाचिकयोर्जाड्यं न किञ्चित् कुर्वत वच इति प्राच इति वचस इति वा छान्दसं अथवा केनचित्

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

धर्मेण ज्ञानाभावेन लोके जडो भवति प्रकृते तु जडत्वसम्पादकं वच एव केवलं वाक्यादेव प्रतीयते जाड्यं न त्वर्थत इत्यर्थः । चकरात्पूर्वं बहुधा भगवज्जयं च समुच्चिनोति यस्त्वं भूपान् शार्ङ्गनिनदेनैव विद्राव्य पशुतुल्यान् कृत्वा मां जहर्थ पशव एव हि शब्दमात्रेण पलायन्ते पूर्वं निनदेनैवाभिभूय समाहूता पश्चाद्युद्धार्थं प्रवृत्तौ बलेन सर्वे हताः इत्यविरोधः ये हि शब्दमात्रेण पलायन्ते न तेभ्यो भयं सम्भाव्यते शार्ङ्गनिनदेनेति हेतुरत्रोक्त इति पूर्वं धनुष्टङ्कारं कृतवानिति लक्ष्यते राजन्यचक्रं परिभूयेत्यत्र शार्ङ्गनिनदेनेति योजनीयं दैवात् गृहीत्वा अनवहितेषु तेषु समागत इति पक्षं व्यावर्त्तयति सिंहो यथेति । बलाद्ग्रहणदोषं व्यावर्त्तयति स्वभागमिति अदत्तस्यापि ग्रहणे दोषाभावं सामर्थ्यञ्चाह—ईशेति । यथा क्लृप्तोपि भागो दैवैर्न गृह्यते अहृतश्चेत्तयैश्वरो न भवतीत्यर्थः । लोके स्वभागस्य बलादपि ग्रहणं दृष्टमिति मां त्वमिति प्रत्यक्षं प्रमाणमुक्तं पशूनिति सिंहे व्यावृत्तिः न हि सिंहस्य कन्या सिंहेन बलाद्धर्त्तुं शक्या यद्यपि स्वभागरूपादेवादीनां रक्षाभावाय स्वबलिमिति स्वार्थमेव दैवैः क्लृप्तमिति यथा सिंहः पशून् विद्राव्य स्वभागभक्षकान् व्याघ्रादीन् नादेनैव निवार्य स्वभागं कुम्भस्थलमांसं हरति एवं निश्शङ्कं हृतवत: ते कथं भयमिति भयवाक्यमनुवदति, विरुद्धार्थमिति वक्तुं तेभ्यो भयाद्यदुदधिं शरणं प्रपन्न इति यस्मात्तेभ्यो भयात्त्वम् उदधिं शरणं प्रपन्नः अस्माद्वचोजाड्यमित्यर्थः । उत्तरवाक्यगतो यच्छब्दः तच्छब्दं नापेक्षत इति न तच्छब्दाध्याहारः पशुतुल्येभ्यो विद्रावितेभ्यो भयवचनं बाधितार्थं भवत्येवेति विपरीततयैवार्थो वक्तव्य इति भावः । अनेनैव बलवद्भिः कृतद्वेषानिति व्याख्यातं न हि पशवः पलायनपरा बलवन्तो भवन्ति स्वयमेव त्यक्तनृपासनत्वमुत्कर्ष एव ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

निष्किञ्चना वयं शश्वदिति यदुक्तं तत्राह—निष्किञ्चन इति । निरिति निषेधे नास्त्यधिकं किमपि वस्तु यस्मात् स निष्किञ्चनस्त्वं यद्वा सर्वविभक्तिकस्तसिः न विद्यते किञ्चन ऐश्वर्यमाधुर्ययशोबलज्ञानवैराग्यादिकं किन्तु सर्वांशित्वात् सम्पूर्णमेव यस्य सः दरिद्रत्वान्न विद्यते किञ्चनापि यस्य स इत्यर्थस्तु त्वयि न घटत इत्याह—यस्मा इति । तस्मात् प्रायेण न ह्याढ्या मां भजन्तीति यदुक्तं तत्राह—नेति । आढ्यतया अन्धाः अत एवासुतृपः स्वप्राणतर्पका बहिर्मुखास्त्वामन्तकं दण्डकर्त्तारं नैव विदन्ति कुतो भजिष्यन्तीत्यर्थः । निष्किञ्चनजनप्रिया इति यदुक्तं तत्र सत्पुरुषसमासमाश्रित्य कैमुत्येनाह—प्रेष्ठ इति। भवान् बलिभुजामपि सकामानामपि ब्रह्मादीनां प्रेष्ठः किमुत निष्किञ्चनानां निष्कामभक्तानां प्रेष्ठ इति. बहुव्रीहिमाश्रित्याह, तेपि सकामभक्ता अपि तुभ्यं तव प्रियाः किमुत निष्कामभक्ताः निष्किञ्चनजनाः न येषां भजनादन्यच्चिकीर्षितमभीप्सितं जिज्ञासितञ्च किञ्चिदस्तीत्या । निष्किञ्चना बुधैरिति पौराणिकोक्तेर्भक्तवाचित्वे निष्किञ्चनशब्दो व्याख्यातः ॥ ३७ ॥

यथोरेव समं वित्तमित्यादि यदुक्तं नतु त्वत्तोऽन्यत्रैव नतु त्वयि सम्भवेदित्याह—त्वमिति । फलात्मा फलरूपः समाजः सेव्यसेवकलक्षणसम्बन्धः सतु नारायणलक्ष्म्योरपि त्वदस्मदाद्योरपि प्राकृतस्य पुंसः नतु स्त्रियाश्च मिथो रतयोः ॥ ३८ ॥

भिक्षुभिः श्लाघिता मुधेति यदुक्तं तत्र भिक्षुशब्दार्थं व्याचक्षाणा भिक्षुश्लाघैव सर्वोत्कर्ष इत्याह—त्वमिति । न्यस्तदण्डेति त एव भिक्षव उच्यन्त इतिभावः । गदितानुभावः श्लाघितप्रभावः आत्मा परमात्मेति यदर्थं सर्वं प्रियं जातं तेषामात्मनामप्यात्मनस्तव श्लाघा न मुधेत्यतो मुधेति त्वदुक्तिरेव मुधेतिभावः । जगतामात्मद इति जगद्वर्त्तिजनेभ्योपि भजद्भ्यस्त्वमात्मानमपि ददासीति ज्ञात्वैव मे मया त्वं वृतोसि तदपि यदुक्तं त्वया वेदभ्यैतदविज्ञायेति तन्ममेदं विचक्षणं ज्ञानमज्ञात्वैवेति भावः । भवतो भ्रुवः सकाशादुदीरितो यः कालस्तस्य वेगेन ध्वस्ता आशिषो येषां तान् ब्रह्मादीनपि विहाय त्वं वृतोसि कुतोऽन्ये वराकास्तदपि यदुक्तं त्वया अदीर्घसमीक्षयेति तन्मम दीर्घसमीक्षामप्यविज्ञायैवोक्तमिति भावः ॥ ३९ ॥

तदेवमकस्मान्मानाख्यस्थायिभावोदयवती स्वज्ञानसमीक्षयोरज्ञानं तस्मिन्नेव व्यञ्जनया वृत्त्या उक्तापि पुनः पुरुषान्तरगुणवर्णनप्रदीप्तकोपेनाभिधयापि तस्मिन्नज्ञानं ससंरम्भभ्रुकुटिकुटिलकटाक्षं स्पष्टयन्त्येवाह—जाड्यमिति । जाड्यमयमित्यर्थः । यस्तु त्वं भूपान् विद्राव्य स्वभागं मां श्रियं जहर्थ तेभ्यो भयादुदधिं शरणं प्रपन्नस्त्वमिति यत्तव वचोभाषणं तत्तव जाड्यम् अज्ञानज्ञापकमित्यर्थः । ननु च पूर्वमकोपनया त्वया "सत्यम्भयादिव गुणेभ्य उरुक्रमान्तः शेते समुद्र" इत्यनेन तद्वचः सम्यगेव समाहितमिति चेत्सत्यं तन्ममापि जाड्यमिति ज्ञेयम् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निष्किञ्चना वयमिति यदुक्तं तदपि सत्यमेवेत्याह-निष्किञ्चन इति । ननु, निश्चितं यतः यस्य किञ्चित् अल्पं जीवविषयं कर्मजन्यं प्राकृतं देहादिकं नास्ति स भवान् निष्किञ्चन एव दरिद्रतालक्षणं निष्किञ्चनत्वन्तु तव नोपपद्यते इत्याह यस्माद्विति । अजाद्याः ब्रह्मादयः अन्यतो बलिभुजोपि यस्मै बलिं हरन्ति स भवान् इति योज्यम् निष्किञ्चनजनप्रिया इति यदुक्तं तदपि युक्तमेवेत्याह-प्रेष्ठोभवानिति । बलिभुजां परदत्तान्नभुजामगृहाणां मुनीनां भवान् प्रेष्ठः ते तुभ्यं प्रेष्ठाः अतः निष्किञ्चनजनानां प्रियास्तेवा प्रिया येषामिति निष्किञ्चनजनप्रिया वयमिति त्वदुक्तिः उपपन्नेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ययोरात्मसमं वित्तं जन्मैश्वर्याकृतिर्भवः । तयोर्विवाहो मैत्री च नोत्तमाधमयोः क्वचित् ॥ इति यदुक्तं तत् अन्यस्त्रीपुरुषविषयं त्वयि तु निरतिशयोत्कृष्टे निकृष्टा एव शिष्टा दास्यं कुर्वन्ति तद्वदहमपि भार्याभावेन त्वामेव भजामीत्याशयेनाह—त्वमिति । हे विभो ! व्यापक ! त्वद्वैभवापेक्षया सर्वे पदार्थाः परिछिन्ना इति सम्बोधनाभिप्रायः वै निश्चितं समस्ताः सम्पूर्णाः पुरुषार्था येभ्यस्ते तथा सर्वपुरुषार्थोपायास्तन्मयः

यद्वाञ्छया नृपशिखामणयोऽङ्गवैन्यजायन्तनाहुषगयादय ऐकपत्यम् ।
राज्यं विसृज्य विविशुर्वनमम्बुजाक्ष सीदन्ति तेऽनु पदवीं त इहास्थिताः किम् ॥ ४१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

समस्तपुरुषार्थोपायरूपः फलात्मा फलरूपः पुरुषार्थः रूपः उपेय इत्यर्थः । यद्वाञ्छया यद्वास्येच्छया शोभना त्वन्निरतिशयोत्कर्षधारणवाती मतिर्येषां ते कृत्स्नं त्वत्तो निकृष्टं विसृजन्ति "भूमात्वेव विजिज्ञासितव्यः" इत्यादि श्रुतेः। तेषामेव निकृष्टानां भवतो निरतिशयोत्कृष्टस्य समाजः सेव्यसेवकलक्षणसम्बन्धः सम्यगुचितः अन्येषान्तु वित्तादिसमत्वेन परस्परं समाजो युक्तः न भवतः समाज इत्याह-पुंसःस्त्रियाश्च मिथो वित्तादिसमत्वेन तयोर्न भवतः समाजः समुचितः अत एव दुःखितयोरित्युक्तम् ॥ ३८ ॥

भिक्षुभिःश्लाघिता मुधेति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह-त्वमिति। भिक्षवो मुनयः " ऋषिर्यतिर्मुनिर्भिक्षुस्तापसः संयतो यमी "इति कोशात् न्यस्तदण्डाः अभयदाः प्रजापीडावारणार्थं भिक्षयैव कालक्षेपं कुर्वन्ति अतस्ते भिक्षव इत्यर्थः। तैश्च मुनयः न्यस्तदण्डमुनयः तैर्गदितानुभावः श्लाघितप्रभावः। मुधेत्यस्योत्तरमाह-आत्मेति। जगतां सर्वेषामात्मनामात्मा नहि आत्मनामप्यात्मनः श्लाघा मुधा भवतीति भावः । प्रयोजनमाह-आत्मदः श्लाघाकर्तॄणामात्मपर्यन्तफलद इत्यर्थः "य आत्मदा बलदा" इति श्रुतेः। वैदर्भ्येतदविज्ञाय त्वयाऽदीर्घसमीक्षयेति यदुक्तं तदुत्तरमाह-इतीति । इतीत्थं ज्ञात्वैव मे मया वृतोसीत्यतदविज्ञायेत्यस्योत्तरम् अदीर्घसमीक्षयेत्यस्योत्तरमाह—हित्वेति । भवतो भ्रुवः सकाशात् उदीरितो यः कालस्तद्वेगेन ध्वस्ता आशिषो येषां तान् ब्रह्मादीनपि हित्वा कुतोऽन्ये केऽन्ये इत्यर्थः । सर्वपरित्यागपूर्वकं त्वदभिनिवेषेण मत्समीक्षाया अदीर्घत्वमिति भावः ॥ ३९ ॥

राजभ्यो बिभ्यतः इत्यत्र सिंहावलोकनन्यायेन पुनः किञ्चिदुत्तरमाह—ताव्यमिति। हे गदाग्रज ! सिंहो यथा पशून् विद्राव्य स्वभागं हरति तद्वच्छार्ङ्गनिनादेनैव भूपान् जरासन्धादीन् विद्राव्य स्वभागं मां यस्त्वं जहर्थ हृतवानसि तस्य तव राजभ्यो बिभ्यत इति वचोभाषणं जाड्यं भवति श्रोतॄणां जाड्यापादकं भवति अबिभ्यत इति स्पष्टप्रयोगादर्शनात् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

हे विभो ! आप निष्किञ्चन हौ सोभी यथार्थहि है क्योंकि परिपूर्ण काम होने से आप को संसार मे प्राप्तहोने योग्य कुछभी नहि है इसी लिये दरिद्रता रूप निष्किञ्चनता आप में नाहि घटि सकती है क्योंकि अन्य की भेट पूजा के भोग ने वारे ब्रह्मादिक भी आपके अर्थ पूजा भेट समर्पण करते हैं फिर आप दरिद्री कैसे हो कतते और आपने यह कहा कि प्राय करके धनी लोग मेरा भजन नहि करते हैं सो युक्तहि है क्योंकि धनादि सम्पत से अन्धे और संसार के विषयभोग से दरिद्रपन को तृप्त करने वारे अज्ञानी लोग आप को नहि जानते हैं इसी कारण से आप का भजन नहि करते और आपने यह कहा—कि, निष्किञ्चन जन हमारे प्यारेहैं और हम उन के प्यारे हैं सोभी युक्तहि है क्योंकि देवादिकन की समर्पण की हुई भेट पूजा के भोगने वारे नारदादि अकिञ्चन पुरुषों को आप अत्यन्तप्रिय हे और वेभी आप के अति प्रिय हैं ॥ ३७ ॥

और आपने यह कहा कि जिनकी धन सम्पत्ति कुल अवस्था मे करके समता हो उनहि परस्पर में विवाह आदि युक्त होता है क्योंकि आप सर्व फल के देने वारे और परमानन्द स्वरूप होने से स्वयं फल रूप हो इसीलिये विवेकी जन आप को प्राप्तिकी इच्छा करके ब्रह्मलोक पर्य्यन्त सव का परित्याग कर देते हैं, इसी लिये हे विभो ! उनका और आपका समाज सर्व प्रकार योग्य है और परस्पर प्रीति युक्त तथा संसार के सुख दुःखभागी ऐसे स्त्री पुरुष का समाज आप के योग्य नही है ॥ ३८ ॥

अपरञ्च यह जो कहा कि भिखारियों ने तथा हमारी वडाई करी है सोभी यथार्थ है क्योंकि आप सव के परम प्रिय आत्मा और निज भक्तन को अपने आत्म पर्य्यन्त देने वारे परम उदार हौ, इसी लिये जिनो ने प्राणियों की पीडा का परित्याग किया है ऐसे सव के सुहृदय मुनि जनो ने आप के माहात्म्य का प्रतिपादन किया है और आपने कहा कि हे राजपुत्रि तुमने आगे पीछे का विचार नहि करके हमको वरा है सो यह कहनाभी नहिं घटित् सकता क्योंकि उपरोक्त आपको अपार महिमा जान कर आपके भृकुटी विलास से प्रेरित काल के वेगसे जिनके काम नाश होगया है ऐसे ब्रह्मा और इन्द्रादि देवतान को तुच्छ समझकर उनका परित्याग करके मैंने आपको वरा है फिर कीटसदृश शिशुपालादिकन की तो गिनतीहि क्याहै ॥ ३९ ॥

हे परमेश्वर ! हे गदाग्रज ! जैसे कि सिंह, अन्य पशून को भगा कर अपनी बलि अपने भाग को लै लेता है तैसे हि आप, शार्ङ्ग धनुष को टंकार मात्र सेहि शिशुपाल जरासंध आदि भूपन को भगाय कर मोंको हरते भये फिर आपका यह जो कथन है कि उन राजान की भय से हम ने समुद्र की शरणा गति ली है सो यह युक्त तो नहि है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यच्चान्यदस्पष्टवर्त्मनामित्यादिना अर्थात्त्वां भजन्तः सीदन्ति इत्यवसादनं श्रमावहत्वमुक्तं, तदपि मन्दमेवेत्याह—यद्वाञ्छयेति। यस्य तव भजनवाञ्छया नृपोत्तमाः अङ्गो वेनस्य पिता

का ऽन्यं श्रयेत तव पादसरोजगन्धमाघ्राय सन्मुखरितं जनताऽपवर्गम् ।
लक्ष्म्यालयं त्वविगणय्य गुणालयस्य मर्त्या सदोरुभयमर्थविविक्तदृष्टिः ॥ ४२ ॥
तं त्वा ऽनुरूपमभजं जगतामधीशमात्मानमत्र च परत्र च कामपूरम् ।
स्यान्मे तवाङ्घ्रिररणं सृतिभिर्भ्रमन्त्या यो वै भजन्तमुपयात्यनृतापवर्गः ॥ ४३ ॥
तस्याः स्युरच्युत नृपा भवतोपदिष्टाः स्त्रीणां गृहेषु खरगोश्वबिडालभृत्याः ।
यत्कर्णमूलमरिकर्षण नोपयायाद्युष्मत्कथा मृडविरिञ्चिसभासु गीता ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वैन्यः पृथुः जायन्तो भरतः नाहुषो ययातिः गयश्चादिर्येषां ते य एव तव पदवीं मार्गमाश्रितास्ते किं सीदन्ति न सीदन्त्येव अपितु त्वत्पदं प्राप्ता इत्यर्थः । एवं कोपावेशेना-वसादनस्य परिहारादस्पष्टवत्र्मनामित्येतदानन्तर्यं विहायात्रो-त्कर्षः ॥ ४१ ॥

यच्चोक्तमथात्मनोऽनुरूपमिति तत्राह—काऽन्यमिति श्लोक-द्वयेन । गुणानामालयस्य तव पादसरोजगन्धं जनताया अप-वर्गं मोक्षरूपं लक्ष्म्या आलयं तत्सेव्यं सद्भिर्मुखरितं वर्णित-माघ्राय तमविगणय्य मर्त्या मरणधर्मिका सदा उरु भयं यस्य तमन्यं का स्त्री श्रयेत सेवेत अर्थे विविक्ता दृष्टिर्यस्याः सा गुणालयस्येत्यनेन गुणैर्हीना इति यदुक्तं तदपा-स्तम् ॥ ४२ ॥

अतस्त्वामेवाहमभजमित्याह—तन्त्वेति । किञ्च प्रार्थयते, स्यादिति. अरणं शरणं सृतिभिर्देवतिर्यगादिभिर्जन्मभिः पाठा-न्तरेत्वर्थवादबहुलकर्मश्रवणैरित्यर्थः । कथम्भूतस्य तव ? यस्त्व-मनृतस्य संसारस्यापवर्गो नाशो यस्मात्स भजन्तमुपयाति आत्मसात्करोति तस्य तवाङ्घ्रिरिति भीतस्य हि शरणमेवानुरूपं भजनयोग्यमतस्त्वामहमभजमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

ये चोक्ता राज्ञां बहवो गुणाः राजपुत्रीप्सिता भूपैर्लोक-पालविभूतिभिरित्यादिना तत्र सेर्ष्यं सशापं साङ्गुलिभङ्गश्चाह-द्वाभ्याम् । तस्याः स्युरिति खरा इव केवलं भारवाहा गावो बलीवर्दा इव नित्यं व्यापारक्लिष्टाः श्वान इवावमता बिडाला इव कृपणा हिंस्राश्च भृत्या इव किङ्करा नृपास्तस्या दुर्भ-गायाः पतयः स्युः यस्याः कर्णपथं त्वत्कथा न प्राप्नुया-दिति ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कोपावेशेनैवेतत्परिहर्तुं योग्यमिति सम्प्रत्येवावसादनं परि-हरति—यद्वाञ्छयेति । तस्य वाञ्छया राज्यं देवेन्द्रादीनामपि स्पृहणीयं विसृज्य नृपशिखामणयस्ते वनं विविशुः तस्मात् नन्दनन्दनरूपत्वेन तैर्निश्चितस्य ते तवेत्यन्वयः । नु प्रश्ने इह जगति यत्रकुत्रापीत्यर्थः । प्रायः सीदन्तीत्यत्रापि योषितामुप-लक्षणत्वादत्र नृपा अपि सङ्गृहीताः ॥ ४१ ॥

अन्या पुनरन्यं श्रयेत नाम तव पादसरोजगन्धन्त्वाघ्राया-प्यविगणय्य कान्यं श्रयेत तदघ्राणेऽन्याश्रयणमेवाविगणनमिति भावः । पादेत्यादिका भक्त्युक्तिः गुणग्रामं श्रुत्वेत्यर्थः । कीदृशं सद्भिरात्मारामैरपि मुखरितं सशब्दीकृतं शब्देन संयोजितं पूर्वसव्याख्या वर्णितमित्यर्थः । जनानां तापस्यवर्गो वर्जनं यस्मात्तं सर्वसम्पत्तेराश्रयं च इति मुक्तमुमुक्षुविषयिसेव्यत्वमुक्तम् अत एव गुणालयस्य सर्वगुणनिधेः अन्यस्य दोषमाह—मर्त्यश्च सः आ समन्तात् सदा सर्वदा च उरुभयं यस्य स च सः तम् उप-लक्षणं चैतत् सन्मुखरितविपरीतत्वादिकस्य. नन्वन्यमाश्रयमाणा बहवो दृश्यन्ते, तत्राह—अर्थेति । ता मूर्खा एवेति भावः ॥ ४२ ॥

तमुक्तमाहात्म्यम् अत एवानुरूपं भजनस्य योग्यमभजं जन्मा-न्तरेष्वपि तवैव भजनं करिष्यामीति वदन्ती प्रेमभरदैन्येनात्मनो-लीलामानुषीत्वमेव कर्ममानुषीत्वं मत्वा तद्भजनं च दुर्लभं मन्यमाना प्रार्थयते—स्यादिति । विविधजन्मभिरितस्ततो भ्रमन्त्या अपि श्रुतिभिरिति पाठे काश्चित् श्रुतयस्त्वां सर्वत्रानासक्तं वदन्ति काश्चित्तु भक्तासक्तं काश्चित्कदाचित्तु दुःखेष्युदासीन-प्रायमित्येवम्विधाः ताभिः शङ्कां प्राप्नुवत्याः योऽङ्घ्रिः यस्त्व मिति टीका विचार्या उपयातीति प्रथमपुरुषेणान्वयाय त्वम्पदस्य विशेषणत्वं य इत्यस्य विशेष्यत्वमङ्गीकृत्य समाधेया वा अन्यथैः तत्र च इति भीतस्येत्यादिवाक्यार्थयोजना इति अनेन प्रकारे-णेत्यर्थः । अत्रानुरूपपदव्याख्या पूर्वसव्याख्यानादेवेति यद्वा सृतिभिर्गतिभिः तव तादृशनानाचेष्टाभिः पाठान्तरे श्रुतिभिः लक्ष्मीप्रियत्वादिकथनपराभिः तत्राप्यनासक्त्यादिविख्यापिकाभि-श्च यद्वा तवान्यावतारे सीतादीनां परित्यागादिश्रवणैः अत्रच श्रीगोपीनां तथाचैवेदृशवचनश्रवणैश्च अनृतं तादृश-विविधभ्रमः तस्यापवर्गो यस्मात् गीर्देवी व्यञ्जितार्थश्चायं तव सृतिभिर्नानावताररीतिभिर्भ्रमन्त्याः "देवत्वे देवदेहा सा मानु-षत्वेच मानुषी" इत्यादिविष्णुपुराणोक्तेः भवद्वल्लीलाकारप्रकटनेन त्वया सह विहरन्त्याः पाठान्तरे यथायथा तत्तदवतारे मत्प्रतिपा-दिकाः श्रुतयस्तथा विहरन्त्या इत्यर्थः । कीदृशोऽङ्घ्रिः अनृ-तस्यापवर्गो यत्र सः सच्चिदानन्दरूप इत्यर्थः । अन्यत् समानम् ॥ ४३ ॥

हे अच्युतेति कालदेशाव्यभिचारिगुणो भवानेव अन्यत्र गुणाभासमात्रेष्वपि व्यभिचारान्नान्य इति भावः । महादोष-मप्याह— स्त्रीणामिति । अन्यत्तैः । तत्र किङ्करा इति किङ्करोमी-त्याज्ञाप्रतीक्षका इत्यर्थः । क्षीरस्वामिना तथा तद्विरुक्तेः । यद्वा

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

खरः पदेन ताड्यमानोपि तामनुगन्तृत्वात् गौर्भारवाहकत्वात् अश्वः कदाचित्तद्वोढृत्वात् श्वावा पिण्डीवाञ्छातस्तदाज्ञाकारित्वात् बिडालः तदुच्छिष्टभोक्तृत्वात् भृत्यः पूर्ववदिति यस्याः कर्णस्य मूलमवधानविषयम् उप समीपे न यायात् ईषदपि न गच्छेदित्यर्थः। युष्मदिति गौरवेण बहुत्वात् न च स्त्रीणामल्पबुद्धित्वात्तासामेव मनोहरा अपि तु परमविदुषामपीत्याह— मृडेति। अरिकर्षण हे शत्रुसूदनेति भवद्द्वेषेण ते मृत प्राया इति भावः॥ ४४॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

जायन्तः जयन्तीपुत्रः ऐकपत्यं पत्यन्तरशून्यम्॥ ४१॥

सन्मुखरितं सद्भिः स्तुत जनानामपवर्गहेतुं तव पादसरोजमाघ्राय का स्त्री तदनाहत्य अर्थविविक्तदृष्टिः पुरुषार्थविषयविविक्तज्ञानवती स्यात् त्वत्पादपद्मोपेक्षिणी चेत् न पुरुषार्थाभिज्ञेत्यर्थः॥ ४२॥

या अपवर्गहेतुभूतं भगवन्तं वारयति जहाति सा मृताचेष्टेत्यर्थः॥ ४३॥

खरगोश्वेति खरादितुल्याः॥ ४४॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

आश्रिताः पदवीं सुभ्रु प्रायः सीदन्ति योषित इत्यस्योत्तरमाह—यद्वाञ्छयेति। यस्मिन् त्वद्दास्ये वाञ्छया ये अङ्गादयो नृपोत्तमाः ऐकपत्यं ततो मत्वर्थीयोच् तद्राज्यं त्यक्त्वा वनं विविशुः तत्राङ्गो वेनस्य पिता वैन्यः पृथुः जायन्तो भरतः नाहुषो ययातिः ते नृपशिखामणयो हे अम्बुजाक्ष तव पदवीमाश्रिताः इह सीदन्ति किं क्लिश्यन्ति किम्? अपितिवह पदवीं याथात्म्यं सीदन्ति उपासिषत उपासिषुः उपासनादशायामपि त्वदनुभवात्मकं सुखम् अनुबभूवुः इह लोके आश्रिता अवस्थिताः किम्? किन्तु त्वत्साम्यमवापुरित्यादृत्यान्वयः॥ ४१॥

अथात्मनोनुरूपमित्यस्योत्तरमाह— कान्यमिति श्लोकद्वयेन। गुणानां कल्याणानामाश्रयस्य तव पादसरोजयोर्गन्धं कथम्भूतं जनतायाः जनसमूहस्यापवर्गं निरतिशयफलरूपं लक्ष्म्याः ममालयम् आश्रयं सेव्यमिति यावत्। सद्भिर्मुखरितमाघ्रातम् अविगणय्य अनादृत्य मर्त्यं मरणशीलं सदा उरुभयं यस्य स तमन्यं पुरुषं का वा स्त्री अर्थविवेकदृष्टिः स्वहिताहितविभागपरिशीलनपरा चेदाश्रयेत गुणाश्रयस्येत्यनेन गुणैर्हीना इत्येतत्पूर्वोक्तविधया व्याख्येयमित्यभिप्रेतम्॥ ४२॥

अतस्त्वामेवाहमभजमित्याह—तमिति। तमुक्तविधं किञ्च अनुरूपं शोषितवादिति भावः। एवम्विधत्वात् त्वामेवाभजम् किञ्चित् प्रार्थयते स्यादिति। स्मृतिभिर्गतिभिर्जन्मभिरिति यावत्—

"राघवत्वे भवेत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि।
देवत्वे देवदेहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी"॥

इत्युक्तावतारविशेषैरित्यर्थः। अमन्त्याश्चरन्त्यास्त्वत्सहचारिणया मम तवाङ्घ्रिरेव अरणं शरणं गृहमाश्रय इति यावत् स्यात् कथम्भूतस्य योऽनृतस्य पापस्य तन्मूलसंसारस्य वा अपवर्गोऽवसानं यस्मात् तथाभूतः भजन्तमुदयाति अनुभजते तस्य तवेति सम्बन्धः॥ ४३॥

ये राज्ञां गुणाः राजपुत्रीप्सिताभूपैरित्यादिनोक्तास्तत्र सेर्ष्यं सशापं साङ्गुलिभङ्गश्चाह द्वाभ्याम्। तस्यास्स्युरिति। हे अच्युत ये नृपाः स्त्रीणाङ्गृहेषु स्त्रीप्रधानकेषु गृहेषु खरा इव केवलं भारवाहाः गोबलीवर्दा इव नित्यं व्यापारक्लिष्टाः श्वान इवावमताः गृहपालनार्थं द्वारस्थाश्च बिडाला इव कृपणाः पदा ताड्यमाना अपि पुनः पुनरनुवर्त्तमानाश्च भृत्या आज्ञाधारकाश्च ते तस्या दुर्भगायाः पतयः स्युः तामेव विशिनष्टि-यदीत्यादिना। हे अरिकर्शन शत्रुहन्! त्वं यस्याः कर्णमूलं कर्णपथं नोपयायाः नोपगतवान् तथा मृडविरिञ्च्यादिभिस्सभायां तेषां सभायां वा गीतास्तव कथाश्च नोपाययुः या त्वां त्वत्कथाश्च कदापि न श्रुतवती तस्याः पतयः स्युरिति सम्बन्धः॥ ४४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

प्रायः सीदन्ति योषित इत्यत्र वक्ति-यद्वाञ्छयेति। नृपशिखामणयोऽङ्गादयो यस्य तव श्रीपादनिषेवणवाञ्छया ऐकाधिपत्यं राज्यं साम्राज्यं विसृज्य वनं विविशुः ते राजानः सीदन्ति किम्? तवानुपदवीं नाश्रिताः किम्? आस्थाय न सीदन्तीत्यर्थः। अम्बुजाक्षेत्यनेन नयनयोः स्निग्धं गुणं सूचयति॥ ४१—४२॥

स्थिरबुद्धित्वेन पुरुषाणां विषादाभावेपि भीरूणां स्त्रीणां स स्यादिति मन्दाशङ्कां श्लोकद्वयेन परिहरति— केति। का स्त्री सततरमणकाङ्क्षिणी जनतायाः जनसमूहस्यापवर्गो मोक्षो यस्मात्स तथा तं सद्भिः मुखरितं मुख्यत्वेनेरितं दत्तमुपदिष्टं प्रधानीकृतमित्यर्थः। एवंविधं तव पादसरोजगन्धमाघ्राय निषेव्य पुनरत्र परत्र च कामरूपं त्वामविगणय्य मर्त्याशिषानाशशिरस्कसम्पदा कारणेन उरुभयं गुरुतरभीतिमन्तं जनं वृणीतेत्यन्वयः। कीदृशं त्वां लक्ष्म्याः सकलसम्पद आलयं शौर्यादिगुणानामालयम् अत एवाढ्यं च यस्त्वमविशेषेण स्त्रीपुरुषाणामर्थनीयगुणरत्नाकरस्तं त्वामहमभजं चैद्यादीन् हित्वेति शेषः। कथम्विधं त्वामनुरूपमनुकूलसौन्दर्यं जगतामधीशं जगतामीश्वराणां ब्रह्मादीनामपि सम्पत्प्रदम् अत एव आत्मानं तेषां स्वामिनं कीदृश्यहञ्च अर्थविविक्तदृष्टिः अर्थो ऽयमिति विवेकी कृतदृष्टिः अव्यक्तज्ञानेत्यर्थः। किम्बहुनेत्याशयेनाह-स्यादिति कीदृश्याः अमत्याः अमः ति अमं यस्याः सा अमतिः तस्याः विपरीतज्ञानिनामभिख्या इत्यर्थः। केनेयमवगम्यत इत्यत उक्तं श्रुतिरिति। श्रुतिप्रमाणेन सिद्धाया इति शेषः "अमामाममतामैत्री या,वेदैरधिगम्यते" इत्यादिस्मृत्याच मुकुन्दं वदने मुख्य इति यादवः "तीत्यमम्" इति श्रुतिः। पारत्रिककामरूपत्वं दर्शयति य इति। ये त्वां भजन्ति त उत एवानृतापवर्गं संसारान्मोक्षं यान्तीत्यन्वयः "तमेवं विद्वानमृत इह भवति" इतिश्रुतिवैशब्देन गृहीता॥ ४३॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नृपाणां हेयत्वे दोषान्तरमाह—कस्या इति । हे अच्युत ! स्वतः परतोवा च्युतिरहित भवतोपदिष्टा नृपाश्चेद्यादयः कस्याः स्त्रिय न कस्या अपि भवन्तीत्यर्थः । सर्वदोषेष्वाधिको दोषोयमिति भावेहान—यत्कर्णमूलमिति । हे अरिकर्शन मृडो रुद्रः रुद्रविरञ्चसभासु गीता युष्मत्कथा येषां नृपाणां कर्णमूलं नोपयायान्नोपगच्छति त इति शेषः । तासां स्युरितिपाठे यासां कर्णमूलं तासां स्त्रीणां ते नृपाः स्युरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मर्त्यश्च स आ समन्तात् सदा सर्व्वदा च उरु भयं यस्य स च सः ॥ ४२ ॥

सृतिभिः गतिभिस्तव तादृशतानाचेष्टाभिः पाठान्तरे तवान्यावतारे सीतादीनां परित्यागादिश्रवणैः अनृतं तादृशविविधः श्रमः तस्यापवर्गो यस्मात् ॥ ४३—४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अस्पष्टवर्त्मनाऽमित्यादिनार्थतः प्राप्तम्मद्भक्ताः सीदन्तीति यद्भगवद्वाक्यतात्पर्य्यं तदन्यथाकारेण सत्यत्वेन स्थापयन्त्याह—यद्वाञ्छयेत्यादि । एकपत्यं राज्यं विसृज्य वनं विविशुः अतस्त्वद्भक्ताः सीदन्त्येव विरोधिलक्षणया तदेव सत्यत्वेन प्रतिपादितं वस्तुतस्तत्तेषां परमानन्दलाभ एव तत् सर्वं विसृज्य तस्थुषां त्वद्भजनमेव परमानन्द इत्याह—ते तव पदवीं वर्त्म आस्थिताः तथाकृत्वा तत्पदवीं त्वत्प्रेमानन्दसाम्राज्यं प्राप्ता इह किञ्चित्रमितिवाक्यशेषः ॥ ४१ ॥

ननु भो भगवन् ममतु कथा दूरादास्तां का मर्त्याः कन्या त्वां विनाऽन्यं पतित्वेन श्रयीतेत्याह—कान्यमित्यादि । का मर्त्यैत्यनुषङ्गः तव पादसरोजगन्धं कीदृशं लक्ष्म्यालयं लक्ष्म्याः आ सम्यक लयो आश्रयो वा यत्र ॥ ४२ ॥

अमर्त्यीया मम त्वमेवानुरूप इत्याह— तं त्वानुरूपमभजमित्यादि । यो भवान् भजन्तमुपयाति भजति अनृतो मिथ्याकृतोऽपवर्गो मोक्षोऽपि यस्मात् अर्थाद्भक्तैः भजतो जनस्य अपवर्गमपि मिथ्यात्वेन हापयित्वा स्वपरिजनत्वं सम्पाद्य भजतो जनानुपभजासि "अज्ञानसंज्ञौ भवबन्धमोक्षौ" इति मोक्षस्य मिथ्यात्वमेव यद्वा अनृतात् त्वदितरात् अपवर्ज्जयासि त्याजयसीति अनृतात् अथवर्गो यस्मात् इति विग्रहः अतो मम त्वमेवानुरूपोसि तथाप्यहं नृसृतिभिरवतारैस्त्वया सह भ्रमन्त्याः ॥ ४३ ॥

नत्वेवमतोहं प्राक्सिद्धा नित्यप्रेयसी तेन त्वामभजं किन्तु स्त्रीमात्रस्याऽपि मध्ये या त्वत्कथा न श्रुतवती तस्या एव भवतोपदिष्टाः पतयः स्युरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्लोकद्वयेनाह—तस्याः स्युरित्यादि ये स्त्रीणां गृहेषु खरादिवदधीना भवन्ति ॥ ४४—४५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यदुक्तं भगवता अस्पष्टवर्त्मनामिति तन्मार्गानुवर्तिनः सीदन्तीति तत्राप्यन्यार्थप्रतीतेः स्वाक्यार्थधीजनकत्वात् ध्वनि प्रकारेणैव निर्णय इत्याह—यद्वाञ्छयेति । योषित इति पदमुपलक्षणं तेन पुरुषा अपि सीदन्तीति वक्तव्यं स्त्रीपदमत्र प्रोढानन्यवृत्तीति अवसादस्तत्रैव लयः भगवानग्रे गत इति तेन मार्गेण जिगमिषया राज्यादिकं विसृज्य राज्यादिभ्यो भगवद्दर्शनं महदिति तद्वाञ्छया नृपशिखामणयः अम्बरीषप्रभृतयः वनं विविशुः भगवति समागतेपि ते न समागता इति पूर्वमपि नव्यायुधागता इति पदवीमन्वेव अवसन्नाः भगवान्मार्ग एव मार्गप्रदर्शना इव स्थिताः अन्यथा भगवन्मार्गो न प्रवर्त्तेत अतः अवसादवाक्यं यथार्थं तथापि बहव एव प्रवर्त्तन्त इति न दूषणं नन्वेकत्र निरूपणे कृते कथं सर्वत्र युज्यते ? तत्राह—त इहास्थिताः किमिति । ते अङ्गादयः अङ्गः पृथोः पितामहः वैन्यः पृथुः जायन्तो भरतः जयन्त्याः पुत्रः नाहुषो ययातिः गयः प्रियव्रतवंशजः एते इह आस्थिताः किम् ? आमरणान्तं किं गृह एव स्थिताः अपि तु वने प्रविष्टाः तत्रैवावसन्नाः तेन विपरीतार्थे ये गृहे स्थिताः त एवावसन्नाः न तु तइति वाञ्छामात्रेण स्वकीयं सिद्धमपि राज्यं परित्यजन्ति वने स्वावसादमपि सहन्ते तत्र भगवन्तं प्राप्य अधमराज्यपरित्यागः किमाश्चर्यमिति भावः ॥ ४१ ॥

निष्किञ्चना वयं शश्वदिति भयन्यायेनैव निवारितमपि लक्ष्याश्रयत्वे तन्निवारयन्नाह—भजनमपि विपरीततया व्यावर्त्तयति—कान्यं श्रयेतेति । का वा स्त्री तव पादसरोजगन्धमाघ्राय अन्यं लशुनामेध्यरूपम् आश्रयेत अनेनोत्कर्षविषयः तत्र स्वरुचिश्चेति निरूपितं काचिन्निन्दितमप्येतादृशं भवतीति तद्व्यावृत्यर्थमाह—सन्मुखरितमिति । साद्भिर्मुखरवत् भगवच्चरणारविन्दो वर्णित इति फलसाधकत्वमाह—जनतापवर्गमिति । जनतायाः प्राणिमात्रस्य आपवर्ग्यमपवर्गमभिव्याप्य यावन्मुखं तत्सर्वं यस्मादिति प्रमाणं फलञ्चोक्तं किञ्च स्त्रीणां मुख्या लक्ष्मीः सम्पत्तिरूपा च तस्यास्तदेव गृहमिति स्त्रीभिः सर्वाभिः तत्रैव स्थातव्यं नन्वेवं सति कथं सर्वासामान्य एव भर्त्तारः तत्र तुशब्देन पूर्वपक्षं निराकरोति अविगणय्येति समागतमुपस्थितं भगवन्तमविगणय्य कापि नान्यं श्रयते किञ्च मर्त्य एव यं मरणधर्मा मरणनिवर्त्तकमात्मदं भगवन्तमेव सेवितुमर्हति न तु सदोरुभमं सर्वदैव कालादेः सकाशात् अधिकं भयं यस्येति महद्भयं मरणात्मकं स्वस्य कदाचिद्वा तद्भवेत् सेव्यस्तु सर्वदैव तादृशभयवानिति अभजने हेतुः उक्तः किञ्च गुणालयस्व तव अनन्तगुणानामालयरूपो भवानेव ततो या गुणरूपा भविष्यति सा त्वामेवाश्रयते दोषरूपात्वन्यमिति स्थितिः नतु बह्वय एव गुणरूपाः अन्यमपि भजन्ति अन्यथा भगवत्समागतकाले अन्येषां विवादो न स्यात् तत्राह—अर्थे विविक्ता दृष्टिर्यस्येति अविचारेण अर्थविवेचनासामर्थ्येन वा अन्यभजनं प्रयोजनतारतम्यदृष्टौ तु मर्त्यायाः गुणरूपायाः लक्ष्म्यंशायाः पूर्वोक्तन्यायेन भगवदाश्रयणमेव युक्तमित्यर्थः । अतेन समता विवाहः साधारणः उत्कृष्ट

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

विवाह एव कर्त्तव्य इति तयोर्विवाहो मैत्री इति पक्षः परिहृतः अन्यथा लक्ष्म्यादीनां विवाहो नोपपद्येत ॥ ४२ ॥

वैदर्भ्यैतदविज्ञायेत्यस्योत्तरमाह—तं त्वानुरूपमिति। अज्ञानेन विवाहे हि अन्यवरणं कर्त्तव्यं भवेत् ज्ञात्वैव वृत इति स्वाज्ञातमर्थमनुवदति तं पूर्वोक्तं लाक्ष्मीपतित्वादिधर्मयुक्तं त्वमिति तादृश एवावतारेपि न अच्युतस्वरूपस्त्वं, ननु, तथापि समविवाह एवोचित इति चेत्तत्राह—अनुरूपमिति। मम तु त्वमनुरूप एवोत्कृष्टत्वात् तव परमहं नानुरूपा तस्मादयमुपालम्भः न मां प्रतिवक्तव्यः, किञ्च अतिनिकृष्टैरपि ईश्वरः सेव्य एव स्वशक्त्यनुसारेण तदाह—जगतामधीशमिति। किञ्च सर्वेषाम् आत्मा सेव्यः सर्वं स्वार्थमिति भवांस्त्वात्मा किञ्च पुरुषार्थप्रदः सेव्यः स भवानित्याह—अत्र च परत्र च कामपूरमिति। चकारादिह लोके परलोकसुखानि प्रयच्छति स्वर्गादिसुखानि परलोके च जातिस्मरणादिना ऐहिकं फलं प्रयच्छतीति चकारो काममभिलषितार्थं तस्य पूररूपं पूरयति प्रवाहरूपं वा ननूक्तं वयमुदासीना इति अतः कामाभावात् कथं त्वत्कामपूरणमिति चेत् तत्राह—स्यान्मे तवाङ्घ्रिरणमिति। संसारे निराश्रये परिभ्रमन्त्याः मम तव चरणः आश्रयोस्तु कामतापूरणाद्यभावेपि चरणे आश्रयत्वं न विहन्यते नचाश्रयमात्रेण भगवांश्चेन्न किञ्चित् कुर्यात् तदा किं भवेदित्याशङ्क्याह यो वै भजन्तमुपयात्यनृतापवर्ग इति। अनृतापवर्गो मोक्षः विशेषेण अप्रार्थितोपि भगवता अदत्तोपि भगवत्क्रममुपयाति भगवच्चरणामोद इव अनृतस्य भगवत्यपवर्गः एवं तत्र गतः सीमान्ते गत इव तदभावमवश्यं प्राप्नोति अतो विशेषफलभावेपि मोक्षस्तु सिद्ध एव ॥ ४३ ॥

नन्वेतावदेव चेत्प्रार्थ्यं तदा विषयभोगानन्तरमन्यभजनेपि शास्त्रानुसारेणापि भजने मोक्षो भवेत् अत उभयं परित्यज्य विषयाधिकारिणः कथं मद्भजनमिति चेत्तत्राह—तस्याः स्युरिति। सत्यं या तादृशी प्राकृती तस्याः पतयः त्वया गणिताः चैद्यादयो भवन्तु सर्वथा विषयपूरकाः या केवलं विषयानपेक्षते सर्वा एवापेक्षन्त इति चेत्तत्राह—यत्कर्णमूलं नोपयाता युष्मत्कथा इति। कथानां कर्णप्रवेशे यथा बिलापा गच्छति तद्वक्ष्यति कथं राज्ञां सर्वथा विषयपोषकत्वं न भगवत इति वैलक्षण्यं निरूपयति—स्त्रीणां गृहेष्विति। स्त्रीणां शयनभोजनविहारमलत्यागादिगृहेषु ये स्वोत्कर्षं परित्यज्य तत्सेवापरा भृत्या भवन्ति यथा गृहदासा दास्येपि चतुर्धा। विशेषमाह—खरादिपदैः। गर्दभो हि तदपेक्षितं जलादिकं तत्कर्त्तव्यं स्वयङ्करोति तथा ये भार्याकर्त्तव्यं स्वयं कुर्वन्ति निरालस्याः यथा वा गावो वृषभाः शकटैस्ता वहन्ति दुह्यन्ति वास्वसर्वस्वं प्रयच्छन्ति दृष्टदेशेषु स्वयं भारमूढ्वा तथा ताः प्रापयन्ति यथावा श्वानः रात्रौ गृहस्वामिनि शयाने स्वयमनिद्रः तत्पालनं करोति तथा नीचाभूत्वा शरीरं पालयन्ति एवं क्षितिगतिशयनेषु सेवकत्वमुक्तं एवमपि सति यदि भोगस्तुल्यो भवेत् तदा न काचिच्चिन्ता किन्तु तच्छेषस्य निकृष्टस्यैव तदुच्छिष्टस्य तदनुपयुक्तस्य वा भोग इति बिडालदृष्टान्तमाह—सह्ढि स्त्रीणां पादयोः भक्षणयाचनार्थम् अनेका चेष्टां करोति ततस्ता दुग्धं पीत्वा भाण्डनिर्यासमिव प्रयच्छन्ति कदाचित्तथा ये निकृष्टा नियतभोगाः तादृशैरेव स्त्रीणां भोगः सम्पादयितुं शक्यते विषयाभिलाषिण्यः तादृशामेवापेक्षन्ते कथाः कर्णे साधारण्येन प्रविशन्ति सर्वेषामेवेति यादृशप्रवेशेन कार्यं कुर्वन्ति तद्वक्तुमाह—कर्णमूलमिति। अन्तःप्रवेशो मूलसम्बन्धः कथानां विषयाभिलाषनाशकत्वे हेतुमाह—अरिकर्षणेति। विषं यान्तीति विषयाः अरयः तान् कर्षत इति शत्रुनाशको विषयनाशको भवति तत्कथास्तद्रूपाः ता अप्यच्युताः स्वनाशशङ्कारहिताः विषयैस्तन्नाशः कर्त्तुं न शक्यत इति तत्रापि बहुरूपाः एकरूपाद्भगवतोपि बलिष्ठाः तत्राप्युप समीपे स्वयमेव समागता बहवः युष्मत्कथा इति समासेन तासां नित्यं भगवत्सहभाव उक्तः। तासां विषयनिवर्त्तकत्वे युक्तिमुक्त्वा प्रमाणमाह—मृडविरिञ्चसभासु गीता इति। प्रलयोत्पत्तिकर्त्तारौ तौ तदुभयं तदधीनमेवेति तेषामपेक्षितं तत्र सभासु गीयते यत्तयोर्दुर्लभमभिलषितञ्च प्रत्यहं क्रियमाणासु सर्वास्वेव सभासु भगवत्कथा एव गीयन्ते अनेन तयोरपि उत्कृष्टो भगवानिति निरूपितं ताभ्यां कथानां फलं निर्णीतमिति प्रमाणनिरूपणे तथोक्तं तावेव हि मुख्याविति अनेन स्त्रीणां शापो निरूपितः या भगवत्कथा न शृणोति सा तादृशं पतिं प्राप्नोतीति ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

यत्त्वयोक्तम् मत्सत्पदवीमाश्रिताः प्रायः सीदन्ति योषित इति तदपि जाड्यमित्याह—यद्वाञ्छयेति। जाग्रन्तो भरतः ते तव पदवीम् आश्रितास्ते राजनः किं सीदन्ति किं ते निर्बुद्धयः यतो वयं राजकन्याः निर्बुद्धयः सीदाम इति त्वयोच्यते ॥ ४१ ॥

यच्चोक्तम् अथात्मनोऽनुरूपं वै भजस्वेति, तत्राह—कान्यमिति द्वाभ्याम्। आम्नायेति या त्वदीयं यशो न श्रुतवती साऽन्यं श्रयतु नामेति भावः। सद्भिर्भ्रमरैरिव मुखरितं स्तुतं जनताया जनमात्रस्यापि श्रवणादिभिरपवर्गसाधकम् अविगणय्य अविज्ञाय मर्त्या मानुषीति राक्षसप्रेतादिकन्यात्वन्यमाश्रयतामिति भावः। अन्यं कीदृशम् सदोरुभयं अर्थविविक्तदृष्टिरित्यविचारान्धा तु श्रयत्विति भावः। गुणालयस्येत्यनेन गुणैर्हीना इति यदुक्तं तदपि पराहतम् ॥ ४२ ॥

अहं तु श्रुतचरत्वद्गुणा मानुष्यकन्या विचारवतीत्यतस्त्वामेवा भजमित्याह—तमिति। अनुरूपं यत आत्मानं परमात्मानस्त्वं भजन्तमुचितमेवेत्यर्थः। स्वस्य लीलामानुषीत्वमेवाकस्मादतिदैन्योदये कर्ममानुषीत्वं मत्वा तद्भजनं प्रार्थ्यते—स्यादिति। स्तुतिभिर्विविधजन्मभिर्भ्रमन्त्या अपि मे, श्रुतिभिरिति पाठे तवान्यत्रावतारे सीतादीनां त्यागस्य श्रवणेस्त्वच गोपीनां तथाद्वैवैतादृशवचनश्रवणैश्च भ्रमन्त्या, विविधशङ्कामयं भ्रमं प्राप्नुवत्या अपि यस्तवाङ्घ्रिः भजन्तमुपयाति कृपया तत्समीपं स्वयमेवायाति अनृतस्य विविधभ्रमस्यापवर्गो नाशो यस्मात् सः तेन तवाङ्घ्रिपद्मसेवासदादीनां सुखदं समस्तं

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

शरणं भूयात्तु मुखपद्मं यत्खलु विषयरसमेव कदाचित् मारकं विषमप्युद्गिरति कदाचित् सञ्जीवकममृतमपीति—द्योतितम् ॥ ४३ ॥

ये चोक्ता राज्ञां बहवो गुणाः राजपुत्र्यीप्सिता भूपैर्लोकपालविभूतिभिरित्यादिना तत्र सेर्ष्यं सशापं साङ्गुलिस्फोटञ्चाह—तस्या इति द्वाभ्याम्। खरा गर्दभा इव तत्पादताडिताः गावो बलीवर्दा इव भारवहनादिव्यापारक्लिष्टाः श्वान इव तद्गृहपालनार्थं तदन्येषु वैरकारिणः बिडाला इव तदुच्छिष्टभोजिनः भृत्या इव तद्दास्यकारिणो नृपास्तस्या अधमायाः पतयः स्युः यस्याः कर्णपथं त्वत्कथा न प्राप्नुयात् हे अरिकर्षण ममारीन् शिशुपालादीन् अन्तकनगरीं प्रति कर्षसि त्वमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

यदुक्तमाश्रिताः पदवीं सुभ्रु प्रायः सीदन्ति योषित इति तस्य सिंहावलोकनन्यायेनोत्तरमाह—यद्वाञ्छयेति। यद्यस्य तव वाञ्छया अङ्गपृथुभरतययातिगयादयः ऐकपत्यम् एकाधिपत्यं राज्यं त्यक्त्वा वनं विविशुः एते तव पदवीं मार्गमाश्रितास्ते किं सीदन्ति नैव सीदन्ति अपि तु त्वां प्राप्नुवन्ति "मद्भक्ता यान्ति मामपि" इतिस्मृतेः ॥ ४१ ॥

यदुक्तमथात्मनोऽनुरूपं वै भजस्वेति तस्योत्तरमाह—केति। श्रयेत। गुणालयस्य स्वाभाविकगुणमन्दिरस्य गुणैर्हीना इति श्रीमुखवचनन्तु प्राकृतगुणाभिप्रायमिति भावः। प्राकृतगुणा वर्जितस्य कल्याणगुणाश्रयस्य तव सम्मुखरितं सद्भिर्वर्णितम्। जनतायाः जनसमूहस्य अपवर्गम् अपवर्गदम् लक्ष्म्या आलयमाश्रयं सेव्यम् पादसरोजयोः गन्धं गन्धवन्मनोहरं यशः आघ्राय आपि तुशब्दः अप्यर्थः। अविगणय्य अवज्ञाय मर्त्या मनुष्यजातीया उपलक्षणञ्चैतत् यक्षराक्षसोरगादिस्त्रीणाम् अर्थे विविक्ता दृष्टिर्यस्याः सा चेत्स्त्री का सदोरुभयं यस्य तमन्यं श्रयेत आश्रयेतेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अहन्तु त्वदनुरूपरूपा त्वद्भार्या त्वां सर्वेश्वरं सर्वात्मानं सर्वपुरुषार्थप्रदं ज्ञात्वैवाभजमित्याह—तं त्वा त्वाम् अनुरूपमभजम् यतो भजनीयस्त्वमेवेत्याशयेन भगवन्तं विशिनष्टि—जगतामधीशमात्मानम् इहामुत्र च कामपूरमिति। सर्वेश्वरं सर्वात्मानं सर्वपुरुषार्थप्रदञ्च "देवत्वे देवदेहेयं मानुषत्वे च मानुषी" इति विष्णुपुराणप्रसिद्धेः पुनःपुनर्लीलावशाद्वियोगभीता सती नैरन्तर्येण भजनं प्रार्थयते—स्रुतिभिर्गतिभिः प्रादुर्भावैरित्यर्थः। श्रुतिभिरिति पाठे व्रजसुन्दरीपरित्यागश्रवणैः अथात्मनोऽनुरूपं वै भजस्वेति त्वद्वचनश्रवणेन च भ्रमन्त्याः दोलायमानायाः स्वरूपैक्यभ्रमः सेव्ये देवतान्तरतुल्यताभ्रम इत्यादिरूपस्यानृतस्य भ्रमस्यापवर्गो नाशो यस्मात्स तथा भजन्तमुपयाति आत्मसात्करोति एवम्भूतो यो भवान् तस्य तवाङ्घ्रिः शरणं शरणं मे स्यात् ॥ ४३ ॥

ये चोक्ताः—

राजपुत्र्यीप्सिता भूपैर्लोकपालविभूतिभिः।
महानुभावैः श्रीमद्भीरूपौदार्यबलोर्जितैः ॥

इति राजगुणास्तत्रोत्तरमाह—तस्या इति द्वाभ्याम्। हे अच्युत! नित्यमूर्त्ते अरिकर्षण भजनविरोधिद्वेषाज्ञानादिनाशन! यस्याः कर्णमूलं युष्मत्कथा नोपयायात् न प्राप्नुयात् तस्याः भाग्यवर्जितायाः स्युः पतय इतिशेषः। तत्र हेतुं दर्शयितुं तान् विशिनष्टि—स्त्रीणां गृहेषु औपस्थ्यसुखप्रधानेषु खरा इव केवलं भारवाहाः गावो बलीवर्दा इव नित्यं व्यापारक्लिष्टा श्वान इव तमोबहुलाः बिडाला इव हिंस्रा भृत्या इव व्याप्रियमाणाः ॥ ४४ ॥

भाषा टीका।

हे कमल नेत्र आपने यह कहा कि हमारे सदृश पुरुषों का आश्रयण करने वारी स्त्री प्रायः कर क्लेशको प्राप्त होती हैं सो यह कथन भी नहि बनसकता, क्योंकि अङ्ग पृथु भरत ययाति गय, प्रभृति बडे२ श्रेष्ठ राजालोग, आपके दास भाव की वान्छा से अपने चक्र वर्ती राज को छोड कर वनमें चलगये और शरीर के अन्त मे वे राजा लोग आप की सायुज्य मुक्ति को प्राप्त होगये, फिर वे लोग क्या संसार में क्लेश भोगते हैं कदापि नहि ॥ ४१ ॥

हे भगवन्! आपने यह कह कि अपने अनुरूप किसी अन्य राजाको वर लीजिये, सो इसका भी उत्तर सुनिये, क्योंकि वरण धर्म वारी और अपने प्रयोजन के विवेक में जिसकी दृष्टि है ऐसी कौनसी स्त्री होगी कि जो अनन्त कल्याण गुण युत आप के चरणारविन्दके प्रभाव को श्रवण कर के फिर उसका अनादर कर सदा अनेक भय सम्पन्न किसी अन्य पुरुष का आश्रयण करैगी वह आप का चरणारविन्द कैसा है कि सत्पुरुषों ने जिसका अनुभव किया है और आश्रित जन समूह का स्वयं फलरूप है तथा मोकोभी आश्रयणीय है ॥ ४२ ॥

हे भगवन्! उपरोक्त अनुपम प्रभाव युत आपहि को मैंने आश्रयण किया है क्योंकि आप निरुपाधिक स्वामी होने से अनुरूपहो और सब जगत के नियन्ता तथा आत्मा और या लोक परलोक मे आश्रितन के सकल मनोरथ को पूर्ण करने वारे हो और हे स्वामिन् मेरा यह प्रार्थनीय है कि अनेक अवतार ले के आप के साथ संचार करने वारी मे को आप का चरणारविन्द हि आश्रयण होइ आप कैसे हो कि निज भजन करने वारे पुरुष के आधीन होजाते हो और निज भक्तन को संसार से मुक्त करने वारे हो ॥ ४३ ॥

हे अच्युत! हे वैरीनके नाश करने वारे! आपने जिनका इन्द्रादिकन के समान वैभव कहा है और जहां स्त्रीन को प्रधानता है उन गृहन मे वे खर बैल बिलास किंकरोंति के समान रहने वारे ऐसे राजालोग उस स्त्री के पति होइ

त्वक्श्मश्रुरोमनखकेशपिनद्धमन्तर्मांसास्थिरक्तकृमिविट्कफपित्तवातम्।
जीवच्छवं भजति कान्तमतिर्विमूढा या ते पदाब्जमकरन्दमजिघ्रती स्त्री ॥ ४५ ॥
अस्त्वम्बुजाक्ष! मम ते चरणानुराग आत्मन्रतस्य मयि चानतिरिक्तदृष्टेः।
यर्ह्यस्य वृद्धय उपात्तरजोऽतिमात्रो मामीक्षसे तदु ह नः परमाऽनुकम्पा ॥ ४६ ॥
नैवालीकमहं मन्ये वचस्ते मधुसूदन!।
अम्बाया इव हि प्रायः कन्यायाः स्याद्रतिः क्वचित् ॥ ४७ ॥
व्यूढायाश्चापि पुंश्चल्या मनोऽभ्येति नवन्नवम्।
बुधोऽसतीं न बिभृयात्तां बिभ्रदुभयच्युतः ॥ ४८ ॥

भाषा टीका।

कर शिवविरञ्चको जिस का गान किया गया है वह क्यों जिस के श्रवण में नहिं प्राप्त होई ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

तथाहि ते पदाब्जमकरन्दमजिघ्रती सती या स्त्री विमूढा सा कान्तोऽयमिति मतिर्यस्याः सा कान्तमतिर्जीवच्छवं भजति त्वगादिभिर्बहिः पिनद्धं छन्नमन्तर्मांसादिमयमिति ॥ ४५ ॥

यदुक्तमुदासीना वयमित्यादिना तत्राह—अस्त्विति। यद्यपि त्वं निरपेक्षस्तथाऽपि मम ते चरणानुरागोऽस्तु मयि च मय्यपि नातिरिक्ता अतिशयवती दृष्टिर्यस्य तस्य ते आत्मन् आत्मन्येव रतस्य तर्हि तव तेन को लाभः त्वच्चरणानुराग एव महाल्लाभः किञ्च यर्ह्यस्य विश्वस्य वृद्धये उपात्ता रजसोऽतिमात्रा औत्कट्यं येन स तथाभूतस्सन् मामीक्षसे उ एवार्थे ह हर्षे तदेव नः परमानुकम्पा अत्यनुग्रह इति ॥ ४६ ॥

तदेवं सर्वं तदुक्तं श्रतिव्याख्याय प्रसन्नचित्ता मन्त्रमुपदिशन्त्याह द्वाभ्याम्—नैवेति। अथात्मनोनुरूपमित्यादि ते वचोऽलीकं मिथ्येति नैव मन्ये यतो लोके कन्याया एव क्वचिद्रतिर्भवति यथा काशिराजकन्यानामम्बाऽम्बालिकाम्बिकानां तिसृणां मध्ये अम्बायाः कन्याया एव शाल्वे रतिर्जाता तद्वत् ॥ ४७ ॥

व्यूढायाः परिणीताया अपीति उभयस्मादिह परलोकद्वयात् च्युतो भ्रष्ट इति ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

अहो अत्यन्तघृणास्पदत्वेन च ते कथञ्चिदपि त्वदीयानां मनसोपि सम्बन्धयोग्या न स्युरित्याह—त्वगिति। जीवच्छवत्वमेव दर्शयति—त्वगित्यादिना। विशेषणद्वयेन यस्य शरीरमात्रस्य दृष्ट्या कान्तमतिः स्त्रीप्रवर्तते तस्य शवेन को भेद इति भावः। त्वगादिभिः पिनद्धम् अन्यथा दौर्गन्ध्याद्याकृष्टमक्षिकादिकीटकोटिभिश्च व्याप्तं स्यात्, यथाहुः—

"यदिनामास्य कायस्य यदन्तस्तद्बहिर्भवेत्।
दण्डमुद्यम्य लोकोयं शुनः काकांश्च वारयेत्" इति

भावः। ते सच्चिदानन्दविग्रहत्वेन प्रसिद्धस्य तव अत्र त्वगादिषु केषाञ्चित्तत्संज्ञिमात्राणां निषेधः वेदादावप्रसिद्धत्वात् स्वयमनुभवाच्च केषाञ्चित्तु लोकप्रसिद्धजडमलिनादिस्वरूपाणामेव नतु तत्र वेदप्रसिद्धानां सच्चिदानन्दरूपाणामपि वेदप्रसिद्धत्वादेव तथा स्वयमनुभवात् बीभत्सपरित्यागमात्रस्यैव विवक्षितत्वाच्चेति ज्ञापितम्। अत्र "या लीलया धृततनोरनुरूपरूपा" इत्युक्तत्वादस्यास्त्वयमभिप्रायः भवत्सदृशदेहा मादृशी तावत् स्वत एव तादृशे जुगुप्सिते यातु स्वयमपि त्वगित्याद्युक्तलक्षणदेहा सापि कथञ्चित्तादृशत्वदनुभवं विनैव तत्र रमते त्वदनुभवे सति नतु स्वदेहेपि किञ्च त्वद्भजनयोग्यत्वाय मलिनवस्त्रादिवत्तत्त्यागमपि वाञ्छति योग्यत्वस्य तु क्रमतारतम्यं ज्ञेयं त्रिवक्राया इव पूर्वदेह एव सद्यस्त्वयोग्यत्वाविर्भावात् अन्तर्गृहगताः काश्चिदित्याद्युक्तानामिव पूर्वदेहत्यागपूर्वकत्वद्योग्यदेहाविर्भावात् पिङ्गलाया इव स्वदेहे जुगुप्सायां उदयात् किम्बहुना कान्यं श्रयेतेति मदनुभवोक्त्या तथा "दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखे न पुनरुपासते पुरुषसारहरावसथान्" इति श्रुत्युक्त्या च वयं सर्वा अपि त्वन्निष्ठा एव प्राकृते त्वत्सारूप्यं प्राप्ते च नासज्जामः किमुत त्वद्विरोधिषु चैद्यादिष्विति ॥ ४५ ॥

हे अम्बुजाक्षेति सौरूप्योद्देशस्तत्रातिलोभे हेतुः मां प्रकृतिरूपामिति दैन्येनाभेदोक्तिः प्रकृतेस्तच्छायारूपत्वेन तन्निकृष्टांशत्वात् नन्वात्मरत्या तदपि न घटत इत्याऽऽशङ्क्याह—उपात्तेति। उपादानमत्र सान्निध्यमात्रेणोपकरणम् ईक्षणं च स्वैरितयैवेति ज्ञेयं यद्वा मत्सम्बन्धाभासेन तत्रापि मद्रूपतामारोप्य तव दृष्टिरिति स्थिते मयि तु परमैवानुकम्पेति मद्विधत्वदेकशरणजनसम्बन्धादन्यत्रैव तवौदासीन्यमिति भावः। तदेवमेव टीकाप्रतिज्ञातं च षोडशानामपि दोषाणामसत्वं घटते किन्तु प्रथमं प्रकृतिवीक्षणं ततस्तस्याः क्षोभः ततो गुणानां पार्थक्ये सति सृष्ट्यर्थं रजसः पृथग्वीक्षणमिति क्रमो लभ्यते यद्वा मयिच रतस्य यत अनतिरिक्तदृष्टेः स्वरूपशक्तित्वात्

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मय्यभिन्नदृष्टेः रजो रागः तत्राप्यस्यानुरागस्य विवृद्धये स्वयमुपात्तरागातिमात्रश्च सन् यन्मामीक्षसे कदाचिदालोकयासि तत् परमानुकम्पा तद्रूपमेव अन्यत्समानम् अतस्तव देहस्यात्मैकरूपत्वान्मम च तदभिन्नत्वात्सम्मतसम्बन्धादन्यत्रैवोदासीना इत्यादिवाक्यप्रवृत्तिरिति भावः ॥ ४६ ॥

अथवा यदेतत्सर्वमुक्तं भगवता तत्तु स्त्रीसाधारणत्वमेवाभिप्रेत्य न तु तद्विशेषत्वं तच्च युक्तमित्युपसंहरति—नैवेति युग्मकेन । वचः स्त्रीजातिस्वभावसूचकमीदृशं वचनम् अलीकमविषयं नैव मन्ये हि यस्मात् कन्याया अपि कचिदेकत्रैव पुरुषे रतिः स्यात् प्रायो बाहुल्येनेति तासु साध्वीजातेरित्यर्थः । टीकायाञ्च कन्याया एवेति कस्याश्चिदेव कन्याया इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः, अम्बाया इवेति. अतः पुंश्चल्यास्तु व्यूढाया अपीत्यादि मादृशी तु सर्वोत्तमैव सर्वज्ञेन भवता स्वीकारादित्याह—बुध इति । न बिभृयात् विमर्त्तीति न सम्भाव्यत इत्यर्थः । अत उभयच्युत एव तां बिभ्रद्भवतीत्यर्थः । एतेन अथात्मनोनुरूपमित्यप्युत्तरितम् ॥ ४७—४८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

विमूढा अज्ञा या स्त्री का त्वत्पादपद्ममजिघ्रती भवती स जीवच्छवं भजति ॥ ४५—५६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथाहीत्याह—त्वगिति । या स्त्री तव पदाब्जमकरन्दम् अजिघ्रती नाघ्रातवती कदाप्यश्रुतत्वत्कथा अत एव विमूढा अतः एव कान्तः प्रियतमोऽयं ममेति मतिर्यस्याः सा बहिस्त्वगादिभिः पिनद्धं छन्नमन्तर्मांसादयो यस्मिन् तज्जीवादपि शवतुल्यं कलेबरं यस्य तं पुरुषाधमं भजते विण्मलं त्वगादयः प्रसिद्धाः ॥ ४५ ॥

यदुक्तमुदासीना वयमित्यादि तत्राह—अस्त्विति । हे अम्बुजाक्ष ! आत्मन् आत्मनि रतस्य आत्मारामस्येत्यर्थः । अनेन निरपेक्षारूपमुदासीनत्वमनूदितं मय्यनतिरिक्ता अनतिशयिता दृष्टिर्यस्येत्यनेनाकामुकत्वं तस्य च तव चरणयोरनुरागः प्रेमा अस्तु, मेतिशेषः । यद्यप्युदासीनोऽकामुकश्च सन् गृहमेधिधर्मान् अभिनयसि तथापि मयाऽपि त्वच्चरणानुरागमात्रमेव प्रार्थनीयं नतु ततोधिकमिति भाव; । सन्तु तव वचांसि आपातप्रतीतनिष्ठुरार्थपराणि; तथापि कदाचित्समयविशेषे तव मय्यनुकम्पा दुर्निवारैवेत्यभिप्रेत्याह—यर्हीत्यर्द्धेन यर्हि यदा अस्य विश्वस्य विवृद्धये समृद्धये उपात्ता रजसस्सृष्ट्युपयुक्तरजोगुणस्यातिमात्रा औत्कट्यं येन तथाभूतः सन् मामीक्षसे इति यत् तदुह तदेव परमा निरतिशया अनुकम्पा कृपा विचित्रं जगत्स्रष्टा तत्र मदनुमोदनार्थं मामीक्षसे इत्येषैव महतीकृपेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तदेवं सर्वं तदुक्तं प्रतिभाष्य प्रसन्नचित्ता मन्त्रमुपदिशन्ती प्राह—नैवेति द्वाभ्याम् । हे मधुसूदन ! तव यद्वचः अथात्मनोनुरूपं वा इत्यादि तदलीकमनृतमिति न मन्ये नासत्यमित्यर्थः । कुतः ? यतो लोके कन्याया एव कचित्पुरुषविशेषे रतिर्भवति यथा अम्बायाः काशिराजपुत्रिकायाः अम्बाख्यायास्तद्वत् अम्बायाः कन्याया एव साल्वे रतिर्बभूवेतीतिहासोऽत्र विवक्षितः ॥ ४७ ॥

तथा ऊढायाः परिणीताया अपि पुंश्चल्याः मनो नवन्नवं पुरुषमभ्येति ततः किमत आह—बुध इति । बुधो बुद्धिमान् असतीमुक्तविधां स्त्रियं न बिभृयात् विपर्ययेऽनर्थमाह—बिभ्रत् पुण्णन् उभयच्युतः उभयस्मादेतल्लोकात्परलोकाच्च प्रच्युतो भवति इहामुत्र च न सुखी किन्तु दुःख्येव भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतदेव स्पष्टयति—त्वक्श्मश्रुरोमेति । या स्त्री तव पदाब्जमकरन्दमजिघ्रती असेवमाना सा जीवच्छवं जीवन्मृतं पुरुषं भजति तत्र निमित्तं, काममतिरिति. अस्य सम्पदमाह—बहिस्त्वगादिभिः पिनद्धं बद्धम् अन्तर्मांसादिभिः सम्वृतं ननु विग्रहोप्येतादृशः कृष्णस्य किं न स्यादविशेषादितिचेन्न " आनन्दश्मश्रुरानन्दकेशः" इत्यादिश्रुतेर्हेतोः कालात्ययानादिष्टत्वात् ॥ ४५ ॥

अहमप्येतादृशी नेत्याह—अस्तीति । चरणयोरनुरागः परा भक्तिरस्तीति भक्तेः सर्वदैकप्रकारत्वं कथयति मया तव न कोप्यर्थ इति भावेनाह—आत्मन्निति । आत्मन्नात्मनि ममतु त्वत्तो महानर्थोऽस्तीति भावेनाह, मयिचेति. मयि महाधिकारिण्यां भक्तेन अतिरिक्ता दृष्टिरनुग्रहलक्षणा यस्य स तथा भक्त्यनुकूलानुग्रह इत्यर्थस्तस्य चशब्दो भक्तेरन्वयव्यतिरेकसूचकः तत्कुत इति चेन्न "य एष देवः परोक्षरोमरस्तं वा एनमाहुः भक्ता; " इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् अनेनैव तारतम्यं सूचयति "अथातो भक्तिमीमांसा " इति श्रुतिविहितत्वात् अन्योन्यं हेतुहेतुमद्भावश्च "मिलितौ वाव एतौ एतो भवतो यदनुग्रहश्च भक्तिश्च" इतिश्रुतिसिद्धमनुवदति मिलितावन्योन्यं हेतुहेतुमद्भावोपेतौ भक्त्यनुकूलानुग्रहविशेषं कथयति—यर्हीति । यर्हि यदास्य जगतोऽभिवृद्धये सृष्टिलक्षणायै उपात्तं स्वीकृतं रजोऽतिमात्रं केवलं रजो येन स तथा यद्वा उपात्ताः प्रलये मूलरजसि अतीताः सङ्गताः मात्रा अंशाः येन स तथा मूलरजोगुणोपदानवानित्यर्थः । तदु तदेव मामीक्षसे ह विशेषत इत्यर्थः । यदा स्थितिलणायै उपात्ता रजसोतिरिक्ता मात्रा सत्त्वलक्षणा येन स तथा तदा मामीक्षसे यदातिवृद्धिरहितो वर्धनं छेदनं संहारस्तस्मै उपात्ता रजोतिक्रान्ता मात्रा तमोलक्षणा येन स तथा अत्रेक्षणं नाम तत्तत्कार्यमनुस्मृत्य रज आदिमदधीनतत्तद्गुणाभिवर्धनमभिप्रेतं तदुक्तं "अथ त्रिगुणाह्येष प्रकृतिरगुणो वा विष्णुः स यदात्मरजा रजोस्या उद्वर्धयति "इत्यादिश्रुतौ नैतत्स्वप्रयोजनमुद्दिश्येति नः अस्मानुद्दिश्य कृता परमकृपेति भावः ॥ ४६ ॥

भगवती भगवदुक्तेरेवं तात्पर्यं प्रकाश्य निगमयति—नैवेति । हे मधुसूदन ! ते तव वचः अलीकं असत्यलक्षणं भारं न भरति नतु बिभर्त्येव " भृञ् भरणे" इति धातुः । कथमिव

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अम्बायाः कन्यावादरतिरिव यथा मातुः कन्याप्रदानकथायां रतिस्तात्पर्याभिनिवेशलक्षणा नालीकं भवति प्रायः एवायमर्थोऽनुमतो हि "समुच्चयेऽनुमत्यां चाप्येव साम्येवधारणे इति यादवः। कापि मातूरतिरलीकं भरति तव वचः काप्यलीकं न भवत्येवैतदुक्तं कचिदिति कचित्कापि ॥ ४७ ॥

इदानीं कृष्णस्य नियतदारत्वमात्मनो नियतपातिव्रत्यञ्च ध्वनयन्ती देवी पुंश्चलीममर्थं वादयति—मुग्धाया इति । अस्यार्थः आचार्योक्तो त्र लिख्यते यामसतीं बुधो न बिभृयात् याञ्च ताम्बिभ्रद्दृष्टादृष्टच्युतो भवति तस्याः अपि पुंश्चल्यास्त्वयि मनो नवन्नवमभ्येतीति मूर्च्छया मोहिन्या मूढत्वं युवयोरपि तत्र तत्र सुलभमुपलब्धमिति मन्दाशङ्का "अमुग्धैवतु मुग्धेव स्वदुःखदुःखिता" इति च "श्रीर्दर्शयेद्धरिश्चैव नैवैतौ मोहदुःखिनौ इत्यादिस्मृत्या परिहर्तव्या ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

त्वक् श्मश्रु ॥ ४५ ॥
अस्तु ॥ ४६—४९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

व्यतिरेकमाह— त्वक्श्मश्रुरोमेत्यादि—त्वद्विग्रहस्य सान्द्रानन्दमयत्वात् अतस्त्वत्पदाब्जम् आजिघ्रती जीवच्छवं जीवन्मृतं भजति यातु जिघ्रती जीवच्छवान् त्वदितरान् पतीन् न कामयते यदेतदुक्तं भवता तत्सर्वमनान्वितमेव मम पुनरेतदेवास्त्वित्याह—अस्त्वेवमित्यादि । हे अम्बुजाक्ष ! ते तव चरणाम्बुजानुरागो मे अस्तु कीदृशस्य तव आत्मन् रतस्य आत्मनि भक्तौ रतस्य मयि विरतस्येत्यन्वयः । कुतः ? अनतिरिक्तदृष्टेः तुल्यदृष्टेः अहं भार्य्येति मय्यधिका दृष्टिर्मास्तु तुल्या तद्भवितुमर्हतीति भावः । यर्हि यदा अस्य चरणानुरागस्य वृद्धय उपात्तरजोतिमात्रो गृहीतरागातिशयः सन् मामीक्षसे तदेव नो अस्मान् प्रति परमाऽनुकम्पेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

उपसंहरति—नैवेत्यादि । किं बहुनास्वा लौकिकप्रकटनेन त्वया यदुक्तं तदेव सत्यं नैवालीकमहं मन्ये अन्ये मन्यन्ते चेत् मन्यन्तां नाम लौकिकेपि दृश्यते कन्यायाः कचिदेव रतिः तत्रास्यैव प्रमाणं इदमपि त्वया न ज्ञात इत्याक्षेपः ॥ ४७ ॥

पुंश्चल्यास्तु व्यूढाया अपि मनो व्यभिचरति इति दर्शयन्त्याह—व्यूढाया इत्यादि । तां बिभ्रद्बुधोपि उभयच्युतो भवति त्वां विना पुरुषान्तरं भजन्ति यास्ता एवं पुंश्चल्य इत्याक्षेपः ॥४८-४९॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सामान्यतः स्त्रियो दुष्टा इति हि योनिदोषं मत्वा भगवानेव निराकरोतीति सामान्यतो अन्यथा पुरुषानसमानपि भजने अनिषिध्य मामेव कथं निषेधतीति । तर्हि तासम् ऐहिकं सुखं तैर्भविष्यति ऐहिकामुष्मिकयोस्तुल्यत्वादप्रयोजकः शाप इत्याशङ्क्याह—त्वमिति । न हि शवालिङ्गने कश्चन भोगोऽस्ति स्वप्नेपि तथा दर्शने मृत्युर्भवति अग्निप्रवेशेतु शवालिङ्गने स्पष्ट एव मृत्युः यदि तस्मिन् देहे चेतनः कश्चिदिन्द्रियवान् भवेत् तदा स न गर्दभादिभावं प्राप्नुयादतः केवलं शव एव परं जीवच्छवः प्रसिद्धात् प्राणाश्चात्र विशिष्टाः न केवलं शवत्वमात्रमेव दूषणं किन्तु अवयवशोपि विचारे तद्दुष्टमित्याह—बाह्याभ्यन्तरभेदतः । तस्य शवस्य परितस्त्वक् ऊर्ध्वं लम्बितभागे श्मश्रूणि यथा छदेः पूर्वभागः सर्वत्र लोमानि यथा तृणानि अन्तेषु नखाः यथा प्राकारेण शृङ्गाणि शूलानि वा पश्चात् केशाः एवं सर्वतो बहिः पिनद्धम् अन्तस्तु मांसाऽऽन्त्राः तस्याप्याधारभूतमस्थि च तत्रापि मध्ये नाडीषु लोहितनाड्यो बहिरप्यायान्तीति । रुधिरं मांसाद्बहिरप्युपलभ्यते वस्तुतस्त्वन्तः तत्र च कृमयः क्षुद्रा जीवाः ततोपि मध्ये पुरीषं कफपित्तवातः शास्त्रसिद्धाः रोगादिसूचकाः एवं दृष्टादृष्टदोषा निरूपिताः । नन्वेतादृशं चेत्कुत्सितं तदा कथं भजेतेत्याशङ्क्याह—कान्तमतिरिति । अयं कान्तः परमसुन्दर इति तस्मिन्नुत्कृष्टबुद्धिः, ननु प्रत्यक्षं मलादिरूपत्वं दृश्यत इति कथं तस्मिन् कान्तबुद्धिः स्यात् ? तत्राह—विमूढेति । ननु सर्वासामेव स्त्रीणामियमेव व्यवस्थेति साधारण्यादस्यैव भोगशब्दवाच्यत्वात् सुखजनकत्वस्य दृष्टत्वात् तादृशेनैव सुखं भविष्यतीति व्यर्थं तद्दोषनिरूपणमिति चेत्तत्राह—या ते पदाब्जमकरन्दमिति । यथा श्रोत्रं कथा गृह्णाति तथा घ्राणमपि भगवन्तमासेव्य भगवच्चरणारविन्दरजो गृह्णाति चेत्तदा सर्वं न गृह्णाति यो हि कमलगन्धमाघ्राति स शवगन्धात् विचिकित्सते विशेषानभिज्ञस्तु काकादिः न विचिकित्सत इति नायं सर्वात्मना भोगरूपः स्त्रीपदं पतिव्रताव्युदासार्थं साहि धर्मार्थमेव भगवद्बुध्या तं भजत इति नापि तस्या विषयापेक्षा ॥ ४५ ॥

एवमितरभजने स्त्रियं पुरुषं च निन्दित्वा स्वस्य विषयाधिकार एवेति सर्वथा विषयाभावे केवलमोक्षाधिकाराभावात् स्वस्यापि प्रवृत्तिर्व्यर्थेति आशङ्क्याह—अस्त्वम्बुजाक्ष मम ते चरणानुराग इति । अम्बुजाक्षेति दृष्ट्यैव परमसुखदातृत्वं निरूपितं ते चरणानुरागो ममास्तु उभयोरनुरागे उभयोः सुखं भवति स्पर्शादिना नत्वनमुरागे तत्र भगवतश्चेन्मयि नानुरागः तदा पूर्णानन्दत्वात् मत्स्पर्शादिकृतसुखाभावेपि न काचित् क्षतिः मम तु पूर्णानन्दत्वाभावात् अन्यत्र स्पर्शे धार्ष्ट्यं भवतीति । चरणस्पर्शे विरोधाभावात् तत्रानुरागोऽस्तु प्रार्थनायां लोट् मम त इति अव्यवहितसम्बन्धः प्रार्थनाधिकारहेतुः भगवतो नापेक्षत इति द्वितीयस्य स्नेहः कदाचित्प्रतिबन्धकत्वेन अनपेक्षितं स्यात् ततो भगवदिच्छाभावे रागो न भवेदिति प्रार्थना भगवतोऽनपेक्षत्वे हेतुः आत्मन् रतस्येति तर्ह्यात्मारामाविषयेष्विव त्वय्यपि भगवान् सम्बन्धेन करिष्यतीति आशङ्क्याह—मयि चेति । यथा भगवानात्मनि रमते एवं प्रपञ्चेपि रमते तत्र प्रपञ्चस्य मूलस्वरूपमहमिति सृष्टिप्रलययोः सिद्धत्वात् तत्सम्बन्धं न बाधिष्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सति संसारिणामात्मारामाणाञ्च को विशेष इति चेत्तत्राह—अनतिरिक्तदृष्टे-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

रिति । सर्वात्मनो भगवतः आत्मनि वा मयि वा न अतिरिक्ता दृष्टिर्यस्य सर्वस्यैवात्मत्वात् एकैव दृष्टिः सर्वत्र तर्हि तव कथं स्त्रीरूपः पुरुषार्थः सिद्ध्येत् अन्यथा स्त्रीत्वं व्यर्थं स्यादिति चेत्तत्राह—यर्ह्यस्य वृद्धय इति । यर्हि भगवान् अस्य जगतो वृद्धये उपात्त रजसः अतिमात्रा अधिकमात्रारूपः कामः येन यर्हि मामीक्षिष्यते "वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा" (३-३-१३१) इति तर्हि तदेव नोऽस्मभ्यं सर्वशक्तिभ्यः परमा अनुकम्पा अस्मासु महती कृपेत्यर्थः—

"मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत" ॥

इति वाक्यात् ईक्षणेनैव चिच्छक्त्याधानमुक्तं सम्बन्धस्तु भगवता सह नित्य इति ईक्षणमेव विशेषः ॥ ४६ ॥

एवमुदासीनत्वेपि स्वस्य सर्वपुरुषार्थसिद्धिमुक्त्वा सुखप्रस्तावनायां भगवान्कस्मादेवं यदुक्तवान् तत्र को हेतुरित्याशङ्क्य परीक्षार्थं तेषामुपयोग इति भावं वर्णयति द्वाभ्याम्—नैवालीकमहं मन्य इति । यथाश्रुतार्थत्वेपि ते वचः अहमलीकं न मन्ये असम्भावितवचनमलीकं मधुसूदनत्वात् परमसमर्थस्य सर्वापेक्षारहितस्य क्लिष्टकरणे प्रयोजनाभावात् परीक्षैव सम्बन्धः कर्त्तव्यः इति सूचितम् सम्भावनायां स्त्रीत्वमेव हेतुः यतः महति कुले जातायाः काशिराजसुतायाः अम्बायाः कन्याया इव क्वचित् शाल्वे रतिर्दृश्यते अम्बाऽम्बिकाऽम्बालिकेति तिस्रः काशिराजकन्याः भीष्मेण विचित्रवीर्यार्थं स्वयम्वरार्थिन्य आनीताः ततो ज्येष्ठा भीष्मं प्रति स्वाभिप्रायमुक्तवती शाल्वे मन्मन इति ततो भीष्मेण प्रेषिता शाल्वेनान्याहृतेत्यगृहीता पुनर्भीष्मं प्राप्ता परशुरामवाक्यादपि भीष्मेणासङ्गृहीता तपसा देहं त्यक्त्वा शिखण्डीभूत्वा भीष्मवधार्थम् उत्पन्नेति भारतकथा ॥ ४७ ॥

व्यूढाया अपि पुंश्चल्याः जन्मसंस्कारात् गृहैर्वा बहुपुरुषसम्बन्धिनी भवति ततस्तस्या मनः नवनवं पुरुषमभ्येति तदवश्यं परीक्षणेन ज्ञातव्यं तत्र प्रयोजनमाह—बुधः असतीं न बिभृयादिति तां बिभ्रदुभयच्युत इति बाधकम् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

"स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयम्" इत्यादिप्रमाणतो वस्तुतस्तु स्त्रीणां सार्वकालिकीनामपि त्वमेव पतिस्तदपि या त्वदन्यं पतिं भजति सा प्रेतमेव रमयन्ती भजन्तीत्याह—त्वगिति । त्वगादिभिर्बहिः पिनद्धमन्यथा दौर्गन्ध्याद्याकृष्टमक्षिकादिकीटकोटिभिर्व्याप्तः स्यादिति भावः । अन्तर्मांसादिमयं जीवं तमेव शवं कान्तोयमिति मतिर्यस्याः सवै मूढा भजति, मौढ्यमेवाह—ते साम्बदानन्दविग्रहत्वेन प्रसिद्धस्य तव पदाब्जस्य मकरन्दं माधुर्यं पौराणिकजनप्रभञ्जनैः सर्वत्रैव प्रसारितमप्यजिघ्रती ॥ ४५ ॥

यदुक्तमुदासीना वयमिति तत्र तदुदासीनतानुसन्धानमात्रेणैव मावस्थायिभावोपशान्तौ सत्यामतिदैन्यसमुद्रे निमज्जन्त्येवाह—अस्त्विति । यद्यपि त्वं निरपेक्षस्तदपि मम ते चरणानुरागोऽस्तु मयि तवौदासीन्यमुचितमित्याह—आत्मन्रतस्य-आत्मारामस्य अत एव यथा ते जगत्यस्मिन्नुदासीना दृष्टिस्तथैव मयि च अनतिरिक्ता ततोऽनधिका दृष्टिर्यस्य तस्य किञ्च यर्हि अस्य विश्वस्य वृद्धये उपात्ता रजसोतिमात्रा औत्कण्ठ्यं येन सः तथाभूतः मन्माम् ईक्षसे उ एवार्थे ह हर्षे तदेव नः परमानुकम्पा तदेवाहं परमं स्वसौभाग्यमभिमन्ये इति भावः । अयमर्थः "तथाहमपि त्वच्चित्तो निद्रां च न लभे निशि" इति त्वद्वचनान्मयि तवासक्तिः उदासीना वयमिति वचनादौदासीन्यं च दृश्यते तस्मान्मयि भवानासज्जते चेदहन्ते परमान्तरङ्गा स्वरूपशक्तिरेवात एवात्मारामोपि मय्यासक्तायां रमत एव मय्युदास्ते चेदहन्ते बहिरङ्गा शक्तिर्गुणप्रकृतिरेवेत्यतो मयि तवोभयत्वमिव त्वय्यपि ममोभयत्वमिति ॥ ४६ ॥

अथवा मम स्त्रीजातित्वान्मामेव लक्षीकृत्यान्यासां स्त्रीणां स्वभावं व्याख्याय पुरुषान् परान् भवानशिक्षयदित्याह—नैवेति । यथात्मनोऽनुरूपमित्यादि ते वचः अलीकं न मन्ये यतो लोके कन्याया अपि कांचिद्रतिर्भवति यथा काशिराजकन्यानाम् अम्बाऽम्बालिकाम्बिकानान्तिसृणां मध्ये अम्बायाः कन्याया अपि शाल्वे रतिर्जाता ॥ ४७ ॥

तद्वदेव व्यूढाया अपि उभयस्मात् लोकद्वयात् बुधो विज्ञ एव त्वन्तु सर्वज्ञ एव मां पूर्वमेवालक्ष एव यदि मां तादृशीमज्ञा य इति भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्वगादिभिर्बहिः पिनद्धं छन्नम् अन्तर्मांसादिमयं जीवच्छवं जीवन्मृतं नृपादिरूपं भौतिकदेहं ते पदाब्जमकरन्दं भवदीयकीर्त्तिम् अजिघ्रती अशृण्वन्ती अत एव विमूढा कान्तोऽयमिति मतिर्यस्याः सा एवंभूता या स्त्री सा भजति ॥ ४५ ॥

उदासीना वयमिति यदुक्तं तत्राह—अस्त्विति । आत्मन् आत्मनि रतस्य निरपेक्षस्योदासीनस्येत्यर्थः । मयिच नातिरिक्ता अतिशयवती दृष्टिर्यस्य तस्य मय्यकामुकस्येत्यर्थः । एवम्भूतस्यापि ते चरणयोर्ममानुरागोऽस्तु एतावतैव लब्धार्थास्मीति भावः । अस्य विश्वस्य वृद्धये उपात्ता रजसोऽतिमात्रा औत्कण्ठ्यं येन सः मां चेतना परमा शक्तिरहं तद्विलक्षणा अमा अचेतना प्रकृत्याख्या तामीक्षसे उ एवार्थे ह हर्षे तत्तदेव नोऽस्मान्प्रति परमानुकम्पा अत्यनुग्रहः अयमर्थः सृष्टिं कृत्वा तत्र प्रविश्य अस्माभिः सह अत्यद्भुतां लीलां करिष्यतीत्येवं सृष्टिप्रारम्भकाले एवास्माकं विनोदो जातः अधुना लीलामृतसेवनसमय एवेति ॥ ४६ ॥

तदेवं सर्वं भगवदुक्तं प्रति व्याख्यायाथ मामुद्दिश्य स्त्रीमात्रस्वभावाभिप्रायेण यदि त्वया तथोक्तं तदापि सत्यमेवोक्तमित्याह—नैवालीकमिति द्वयेन । अथात्मनोनुरूपं वै भजस्वेत्यादिवच अम्बाया इव कन्याया एव कस्मिंश्चित्पुरुषे रतिः स्यात् अम्बाम्बिकाम्बालिकानां काशिराजकन्यानां मध्ये अम्बायाः कन्याया एव शाल्वे रतिर्जाता पश्चात् भीष्मेण विचित्रवीर्यविवाहार्थं ताः स्वयम्वरे राजचक्रं परिभूय स्वपुरे

श्रीभगवानुवाच ।

साध्व्येतच्छ्रोतुकामैस्त्वं राजपुत्रि ! प्रलम्भिता ।
मयोदितं यदन्वात्थ सर्वं तत्सत्यमेव हि ॥ ४९ ॥
यान् यान् कामयसे कामान् मय्यकामाय भामिनि ।
सन्ति ह्येकान्तभक्तायास्तव कल्याणि नित्यदा ॥ ५० ॥
उपलब्धं पतिप्रेम पातिव्रत्यं च तेऽनघे ।
यद्वाक्यैश्चाल्यमानाया न धीर्मय्यपकर्षिता ॥ ५१ ॥
ये मां भजन्ति दाम्पत्ये तपसा व्रतचर्यया ।
कामात्मानोऽपवर्गेशं मोहिता मम मायया ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आनीताः तत्राऽम्बयोक्तं मया साल्वः पतिर्वृत इति तदनन्तरं भीष्मेण सा निसृष्टा गच्छ साल्वं प्रतीति भारते विस्तरो द्रष्टव्यः ॥ ४७ ॥

व्यूढायः परिणीतायाः ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

जिसने आप के चरणारविन्द के माहात्म्यको कथा मे नहि श्रवण किया और आप से भिन्न पुरुष मे जिस की ऐसी बुद्धि है कि यह पुरुष बडा मनोहर है वह स्त्री जीते हुए मुरदे के समान पुरुष को भजती है, वह पुरुष कैसा है कि ऊपरसे चमडा डाढी मूछ रोम नख शिरके वारों से मढा है और जिस के भीतर मांस मे हाड रक्त कीडा विष्ठा कफ पित्त वात भरे हुए हैं ॥ ४५ ॥

हे कमलनेत्र ! आपने यह कहा कि हम गृहादिकों मे उदासी हैं ईस मे मेरा यह प्रार्थनीय है कि यद्यपि स्वरूपानन्द मे रत होने से आप को मेरा अनुराग बना रहै और जिस काल मे इस जगत्की उत्पत्ति के वास्ते ब्रह्मा के द्वारा उत्कटरजो गुण को लेकर विश्वकी उत्पत्ति करके मेरी प्रसन्नता के लिये आपने मेरी तर्फ देखा वह आपका कटाक्ष हि हमारा अत्यन्त अनुग्रह है ॥ ४६ ॥

हे मधुसूदन ! मेरे प्रति आप का कहाजो वचन है कि आपने अनुरूप किसी अन्य राजा का आश्रयण करलो सो इस को मै मिथ्या नही मानती क्योंकि काशी राजा की अम्ब नाम कन्या का जैसे शाल्व राजा मे मन रहा तैसे ही कन्यापन मे हि स्त्रीनकी किसी अन्य पुरुष मे प्रीति होजाती है परन्तु मेरी प्रकृति को तौ आप जानते है कि मै आप की अनन्य हूं ॥ ४७ ॥

और लोक मे यह भी दीखता है कि विवाह किये परभी व्यभिचारणी स्त्रीका नवीन२ पुरुषों मे मन जाता है परन्तु विवेक पुरुष उस दुष्ट स्त्री को अङ्गीकार न करै यदि उस का भरण पोषण करै तौ वह यह लोक और परलोक से भय भृष्ट हो जाता है ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रलम्भिता उपहसिता अन्वात्थाऽऽख्यातवती ॥ ४९ ॥

मयि एकान्तभक्तायास्ते कामाः सन्त्येव अकामाय कामनिवृत्तये मोक्षपर्यवसायि इत्यर्थः ॥ ५० ॥

अनुवादेन वरान् दत्वा तामभिनन्दति—उपलब्धमिति । यद्यस्मान् मयि वर्त्तमाना धीर्नापकर्षिता नान्यविषया जाता ॥ ५१ ॥

एकान्तभक्तमभिनन्द्य तामेव दृढीकर्त्तुं सकामान् भक्तान् निन्दति–ये मामिति । दाम्पत्ये दम्पत्युपभोग्यसुखार्थम् ॥ ५२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

यद्यपि हे साध्वीति गुणेन हे राजपुत्रीत्यैश्वर्य्यजातिभ्यां स्तूयते तथापि साध्वीति साध्वेवोत्तरं दातव्यं त्वयेति विचार्य्य मया तथोक्तमिति भावः । तच्च युक्तमेवेत्याह—राजपुत्रीति । अत एव श्रोतुकामैरस्माभिः प्रलम्भिता परिहसिता बहुत्वं तत्र स्थिताः सखीरप्यात्मना सम्मेल्य सहायीकरोति तां प्रत्यापयति च अन्वात्थ मदुक्तिमेवानुकूलप्रकारविशेषेण व्याख्यातवतीत्यर्थः । हि निश्चये अत्र संशयो नास्तीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अत्र परमसन्तुष्टेनापि मया कस्तुभ्यं वरो देय इत्याह—यानिति । काम्यन्त इति कामाः गुणाः सम्पदश्च अकामाय कामादन्यस्मै प्रेममात्रविलासाय अकामः सर्वकामोवेत्यादौ तथार्थप्रतीतेः हे कामिनीति स्वभावसम्बोधनेन मद्विषयककामवत्यास्तव ते मदीयसेवायोग्याः कामाः कन्याश्च सर्वोत्कृष्टा एवेति भावः । यद्वा कामिनि त्वद्विषयककामयुक्ते मयि एवमन्योन्यतत्परत्वेन परमप्रियतोक्ता भामिनीति

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पाठान्तरे क्रोधक्षमापणार्थं तदनुवादः हि एव सन्त्येव स्वभावतो वर्त्तन्त एव तत्रापि नित्यमेव अकामायेत्यादौ हेतुः एकान्तभक्तायाः निष्कामभक्तियुक्तायाः अतो हे कल्याणि नित्यमङ्गले ॥ ५० ॥

उपलब्धमिति । यद्यस्मात् वाक्यैर्नर्मलक्षणैश्चाल्यमानायाः क्षोभ्यमाणाया अपि धीः प्रेमलक्षणा स्नेहभङ्गज्ञानहेतुभिरपि तैर्नापकर्षिता अपकर्षं न्यूनतां न प्रापिता किन्तु बद्धमूलतयैव स्थितेत्यर्थः । इदंहि प्रेमाख्यभावपरिणामविशेषलक्षणं सर्वथा ध्वंसरहितं सत्यपि ध्वंसकारणे "यद्भावबन्धनं यूनोः स प्रेमा परिकीर्त्तितः" इति न तिष्ठति अघं भक्तानामप्यपराधो यस्यां तथा तत्सम्बोधनम् अतो मदपराधः सुतरामेव क्षन्तव्य इति भावः ॥ ५१ ॥

एवं तस्याः स्वस्मिन् पतिभावमयीमेकान्तभक्तिं स्तुत्वा तत्पोषाय प्राकृतेषु प्रकृतीनां पतिभावार्थं स्वभजनमपि निन्दन् उभयेषां दाम्पत्यार्थमपि निन्दति—येमामिति । तपसा स्वधर्मेण व्रतानां कृच्छ्रादीनाञ्च चर्य्यया पुनःपुनराचरणासक्त्या भजने हेतुः कामेषु विषयभोगेषु आत्मा चित्तं येषां ते अपवर्गः पञ्चमस्कन्धानुसारेण प्रेमभक्तिलक्षणः तस्य ईशं दातारमपि हि एव मोहिता एव एवमेवोक्तं केतुमालवर्षे भगवत्प्रादुर्भावविशेषेणैवेति भावः । यथा पञ्चमे—

"स्त्रियो व्रतैस्त्वां हृषीकेश्वर स्वतो-
ह्याराध्य लोके पतिमाशासते ऽन्यम् ।
तासां न ते वै परिपान्त्यपत्यं-
प्रियं धनायूंषि यतो स्वतन्त्राः ॥
सवै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयं-
समन्ततः पाति भयातुरञ्जनम् ॥
स एक एवेतरथामिथो भयं-
नैवात्मलाभादधिमन्यते परम् ।
या तस्य ते पादसरोरुहार्हणं-
निकामयेत्साऽखिलकामलम्पटा ॥
तदेव रासीप्सितमीप्सितोर्चितो-
यद्भग्नयाच्ञा भववन् प्रतप्यते ॥

इति ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथैवं क्रोडीकृतस्वाभिप्रायो भगवानिदमेव मदभिप्रेतं कूटवचांसि तु त्वद्वचःशुश्रूषया प्रयुक्तानीत्याह—साध्वीति । हे साध्वि ! हे राजपुत्रि ! श्रोतुकामेन मया एतत्त्वद्वच इतिशेषः । प्रलम्भिता इत्थमुपहसितेत्यर्थः । यन्मयोदितं सर्वमन्वात्थ तात्पर्य्यक्रोडीकारेण प्रतिभाषितवत्यसि तत्सर्वं सत्यमेव मदभिप्रेतमेव ॥ ४९ ॥

अतीव तुष्टो ऽनुगृह्णाति—यान् यानिति । हे मानिनि । यान् यान् कामान् "स्यान्मे तवाङ्घ्रिररणम्" अस्त्वम्बुजाक्ष मम ते चरणानुरागः,, इत्येवं काम्यमानान् अकामाय कामानिवृत्तये मदनपायित्वव्यतिक्रमनिवृत्तये कामयसे ते कामाः मय्येकान्तभक्ताया अनन्यप्रयोजनभक्तियुक्तायास्तव हे कल्याणि ! नित्यदा सन्त्येव न त्वया प्रार्थ्या मया देयाश्चेत्यर्थः ॥ ५० ॥

अभिनन्दति-उपलब्धमिति । हे ऽनघे पत्यौ कृष्णे प्रेम्णा यत्पातिव्रत्यं पतिपारार्थ्यं तदुपलब्धं दृष्टं मयेति शेषः । कुतः ? यद्यतो वाक्यैरुक्तविधैर्मद्वाक्यैश्चाल्यमानाया अपि तव धीर्बुद्धिर्मयि नापकर्षिता नापनीता नान्यविषया जाता ॥ ५१ ॥

एकान्तभक्तिमभिनन्द्य तामेव दृढीकर्त्तुं सकामान् भक्तान्निन्दति-ये मामिति । ये जनाः कामात्मानः क्षुद्रमनोरथाविलचित्ताः मोक्षाधिपतिमपि मां दाम्पत्ये दम्पत्योः कर्मणि दम्पत्युपभोगसुखार्थमित्यर्थः । तपसा मनः प्रणिधानात्मकेन व्रतचर्यया अनशनादिव्रतानुष्ठानेन च भजन्ति ते मम मायया मोहिताः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भगवत्योक्तं भगवता किमनुमतं विमतमिति विकल्पं परिहरति-साध्विति । एतद्वचः प्रलम्भिता प्रस्तोभिता अन्वर्थमनुकूलार्थम् ॥ ४९ ॥

हे ईश्वरि ! यं यं कामं कामयसे सर्वे त्वयि नित्यदा सन्ति हि यस्मात्तस्मात्कां विभूतिं कामयसे न कामपीत्यर्थः । यद्वा यं यं कामं कामयसे तान् मयि कामयस्व तेषामभावाद्रूचमीत्याह—सन्तीति । तस्मात्प्रियवचनमुक्तं कामयति ॥ ५० ॥

भर्तुः स्नेहः पातिव्रत्यञ्चाभीष्टसम्पत्प्राप्तौ निमित्तं तत्तवास्तीत्याह-उपलब्धं दृष्टं तत्र हेतुर्यद्वाक्यैरिति मयि सल्लग्ना धीर्नापकर्षिता अन्यत्र न नीता यद्यस्मान्नित्यमुक्तत्वादावयोः दाम्पत्यं नित्यम् ॥ ५१ ॥

तत्र मुक्तिमन्तरेण दाम्पत्यापेक्षयाऽस्मद्भजनमयुक्तमित्याशयेनाह—य इति ॥ ५२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नैव अकामाय कामादन्यस्मै प्रेमपात्रविलासाय ॥ ५० ॥
उपलब्धम् ॥ ५१ ॥
ये माम् ॥ ५२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

यान् यानित्यादि । अयकामिनि "अयः शुभावहो विधिः" तं कामयितुं शीलं यस्याः सम्बोधने अकामा त्वं मयि मद्विषये यान् कामान् कामयसे इच्छसि ते ते कामास्ते सन्ति प्रार्थनीयं तव नास्तीत्यभिप्रायः । यत एकान्तभक्ताया एकान्तभक्तत्वेऽहं तव वश एवमपि प्रार्थनान्तरं क्वेति तात्पर्य्यम् ॥५०॥

तर्हि कथमेवं रूक्षमवादीरित्याशङ्क्याह—उपलब्धमित्यादि । मया परमभ्रामकेनापि तव धीर्भ्रामयितुं न पारिता अतो मामजैषीरिति अतस्ते पतिप्रेम उपलब्धम् ॥ ५१ ॥

प्रेमदाम्पत्य एव भवति तत्र भवत्येव प्रमाणम् अतः प्रेमाकाङ्क्षिणो दाम्पत्यैनैव मां सेवितुमर्हन्तीति व्यतिरेकेण तदेव

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

स्तुवन्नाह—येमामित्यादि । दाम्पत्ये सति ये मां तपसा व्रतचर्य्यया भजन्ति ते मम मायया मोहिताः कीदृशं माम् ? अपवर्गेशम् अपगतो वर्गो वर्जनं यस्मात् तथाभूतम् ईशं ये मां भजन्ति तान् कदापि नाहं त्यजामीत्यर्थः । यद्वा दाम्पत्ये सति तप आदिना ये अपवर्गे अपवर्गनिमित्तं मां भजन्तीत्यर्थः । कीदृशं माम् ? शं सुखस्वरूपं, ते कीदृशाः ? कामात्मानः ममेदं भूयादिति यः कामः सङ्कल्पस्तत्रात्मा यत्तो यासां त्वन्तु अकामा पूर्वोक्तेः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं साभिप्रायं प्रकारद्वयेन भगवद्वाक्यानि व्याख्यातानि अत्र व्याख्याने सान्त्वनार्थं प्रकाशितं स्वाभिप्रायं तया वर्णितं श्रुत्वा अनन्यत्वं परिज्ञाय दीनत्वस्य हीनभावत्वस्य च प्रकाशित्वात् गर्वाभावमपि ज्ञात्वा सन्तुष्टो भगवान् तस्या वाक्यमभिनन्दति साध्व्येतदिति एतद्व्याहृतमुक्तं साध्व्येव हे साध्वि इति वा पूर्वमेव त्वमेवं वक्ष्यसीत्यभिज्ञाय प्रलम्भिता वक्रोक्त्या वञ्चिता एवं वचने सामर्थ्यं राजपुत्रीति साध्वीत्येतदनर्मेति ज्ञापितं व्याख्यानं यथा व्याख्यातमेवेत्याह—मयोदितं यदन्वात्थेति उदितस्यानुवचनम् व्याख्यानम् अतः मयोदितं यदन्वात्थ व्याख्यातवती तत्सत्यं सर्वमेव हि युक्तश्चायमर्थः अन्यथा वाक्यानामसम्बन्धार्थता स्यात् ॥ ४९ ॥

प्रसन्नस्सन् प्रार्थितचरणारविन्दरतिदानप्रस्तावे बह्वेव प्रयच्छति—यान् यान् कामयसे, कामानिति । मत्सम्बन्धिनः सर्वे एव सकामा निष्कामाश्च व्यवहाराः निष्कामा एव सिद्धवदनुवादेनायं वरो दत्तः यान् कामान् कामयसे इति यतो मयीत्यावृत्या योजनावीप्सा नानाविधत्वाय तस्मात्तव कामा निष्कामा भवन्ति इत्युक्तं भवति मानिनीति सम्बोधनं मानापनोदनार्थमेवमुच्यते इतिसूचयति निष्कामा मानवती न भवतीति एवं कामानां निष्कामत्वमुक्त्वा सर्वानेव कामान् प्रयच्छति सन्तिहीति । अर्थात् कामाः तत्रादानव्यतिरेकेणैव विद्यमानत्वे हेतुः एकान्तभक्तायाः इति युक्तश्चायमर्थः या हि अनन्यभक्ता सा सर्वं प्राप्नोतीति एकान्ते वा भजते साप्यपेक्षितं कामसुखं प्राप्नोतीति तवेति तत्रानुभावो निरूपितः कल्याणीति स्वरूपयोग्यता विवाहितत्वात् भाग्यश्चोक्तं, नित्यदेति सर्वदा छान्दसः ॥ ५० ॥

तदा पतनक्रियया यत् जातं तदप्याह—उपलब्धं पतिप्रेमेति । परित्यागसम्भावनायामेव शरीरत्यागस्य कृतत्वात् पतिप्रेम उपलब्धं पातिव्रत्यञ्चोपलब्धं व्रतभङ्गे मरणमेवाङ्गीकृतमिति चकारान्मयि स्थिरापि बुद्धिः मत्स्पर्शेणैव जीवनस्य प्राप्तत्वात् चकारात् हेत्वन्तरमप्याह—यद्वाक्यैरिति । यस्मात् कारणात् वाक्यैश्चाल्यमानाया अपि तव धीः मयि नापकर्षिता अपकर्षं न प्राप्तवती सर्वथाऽभावस्तु दूरापास्तः ॥ ५१ ॥

वयं यद्विरक्ततया भक्तिमार्गानुसारेण भक्तिमेवोररीकृत्य कदाचित्कामः समर्थितः तदेव युक्तं नतु लौकिकवत् भजनमिति स्वयं सम्मतिं वक्तुं विपरीते बाधकमाह—ये मां भजन्तीति । दाम्पत्ये दाम्पत्योरिव भावार्थे भक्तिमार्गे एवं नास्तीति अन्यभगवद्भजनं न लोकसिद्धमिति स्वयं कर्ममार्गे तद्वक्तुं साधनमाह—तपसा व्रतचर्ययेति । तपः पुरुषस्य व्रतचर्या स्त्रियः कथं भगवन्तमपि तथा भजन्ति नहि शैत्यार्थं काश्चिद्वह्निं सेवत इति तत्राह—कामात्मान इति । कामात्मानः काममेव पुरुषार्थं मन्यन्ते भगवानपवर्गेशः मोक्षदाता एवं विरुद्धयोः सेव्यसेवकयोरपि सतोः यद्भजनं सिद्ध्यति तन्मायामोहनमेवेत्याह—मोहिता मम माययेति ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

श्रोतुकामैरस्माभिरिति बहुवचनेन परिहसितुं तत्सख्योपि काश्चित् क्रोडीकृताः अत्र नत्वस्मदोद्वयोश्चेति बहुवचनं प्राप्नोति सविशेषणानां प्रतिषेध इति तन्निषेधात् तत्राप्यस्मच्छब्दोत्रभ्याहृत एव यद्वा श्रोतुकामैर्मत्कर्णेन्द्रियवृत्तिसमूहैरेव मद्द्वारा प्रलोभिता उपहसिता अनु अनन्तरम् आत्थ मदुक्तिमेव प्रकारान्तरेण व्याख्यासि व्याख्यातवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

परमसन्तुष्टेनापि मया तुभ्यं को वरो देय इत्याह—यान् यान् कामन् मत्परिचर्य्यालक्षणान् कामयसे किमर्थं मयि अकामाय कामाभिन्नाय प्रेम्णे प्रेमार्थमित्यर्थः । मयि कीदृशे कामिनि कामयमाने भामिनीति पाठे हे कोपवति यतः कृत्रिमवाक्येन मत्परिचर्याप्रातिकूल्ये सति महाकोपमकार्षीरिति भावः । अत्र एकान्तभक्तायाः इत्यनेन कामानित्यस्य कामायेत्यस्य च अन्यार्थकता पराहता ॥ ५० ॥

यत् यस्मात् वाक्यैः प्रेमभङ्गप्रतिपादकवचनैर्मया चाल्यमानाया अपि तव धीर्मयि प्रकृष्टप्रेममयी बुद्धिर्न अपकर्षिता यत् किञ्चिदपकर्षमपि न प्राप्ता किमुत भङ्गः यतः प्रेम्णो लक्षणं साक्षादनुभूतमिति भावः । तदुक्तं "सर्वथा ध्वंसरहितं सत्यपि ध्वंसकारणे । यद्भावबन्धनं यूनोः सप्रेमा परिकीर्तितः" इति हे अनघे न तिष्ठत्यघमपराधो दासीनामपि यस्यामित्यतः प्रेयसो ममायमपराधः क्षन्तव्य इति भावः ॥ ५१ ॥

सकामभक्तान् निन्दति—ये इति । दाम्पत्ये दाम्पत्याय मत्पतिः मत्सुखदो भवतु, मद्भार्य्या वा मत्सुखदा भवत्विति प्राकृतदाम्पत्युपभोगसुखार्थमित्यर्थः । अपवर्गेशं पञ्चमस्कन्धगद्यानुसत्या प्रेमदातारं यद्वा अपकृष्टा भवन्ति वर्गाश्चत्वारोपि यतस्तथाभूतम् ईशं माम् ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे साध्वि ! उपलम्भिता उपहासिताऽसि यदन्वात्थ अन्वाख्यातवती तत्सर्वं सत्यमेव ॥ ४९ ॥

हे भामिनि ! "स्यान्मे तवाङ्घ्रिरशरणम्" अस्तवम्बुजाक्ष मम

मां प्राप्य मानिन्यपवर्गसम्पदं वाञ्छन्ति ये सम्पद एव तत्पतिम् ।
ते मन्दभाग्या निरयेऽपि ये नृणां मात्रात्मकत्वान्निरयः सुसङ्गमः ॥ ५३ ॥
दिष्ट्या गृहेश्वर्यसकृन्मयि त्वया कृतोऽनुवृत्तिर्भवमोचनी खलैः ।
सुदुष्करासौ सुतरां दुराशिषो ह्यसुम्भराया निकृतिञ्जुषः स्त्रियाः ॥ ५४ ॥
न त्वादृशीं प्रणयिनीं गृहिणीं गृहेषु पश्यामि मानिनि यया स्वविवाहकाले ।
प्राप्तान्नृपानवगणय्य रहोहरो मे प्रस्थापितो द्विज उपश्रुतसत्कथस्य ॥ ५५ ॥
भ्रातुर्विरूपकरणं युधि निर्जितस्य प्रोद्वाहपर्वणि च तद्वधमक्षगोष्ठ्याम् ।
दुःखं समुत्थमसहोऽस्मदयोगभीत्या नैवाब्रवीः किमपि तेन वयं जितास्ते ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ते चरणानुराग इत्येवम्विधान् कामान् यान् यान् अकामः अन्यनिरपेक्षः स्वतः पूर्णकामोऽहं तदर्थं मत्प्रियार्थं कामयसे हे कल्याणि ते सर्वे कामाः मयि एकान्तभक्तायाः नित्यदा सन्ति ॥ ५० ॥

तामभिनन्दति—उपलब्धमिति । मयि या धीः सा नापकर्षिता ॥ ५१ ॥

एकान्तभक्तिमभिनन्द्य तद्दार्ढ्यार्थं सकामान् भक्तान् निन्दति येति दाम्पत्ये स्त्रीपुरुषसंयोगसुखार्थम् ॥ ५२ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार श्रीरुक्मिणीजी के कथनको श्रवण कर श्रीकृष्णचन्द्र बोले कि हे धर्मशील हे राजपुत्रि, आपके इस वचन समुदायके श्रवण करनेकी काङ्क्षासे मैने आपनेसे हँसीकी है और मेरे कहेका अनुवाद करके जो आपने व्याख्यान किया है वह सब हि सत्य है ॥ ४९ ॥

हे कल्याणि ! हे भामिन ! लोकविलक्षण अप्राकृत भोग आदिके वास्ते जिस२ वाञ्छित वस्तुमे आपका मनोरथ है वह सब आपको सर्वदा विद्यमान हि है क्योंकि मेरे विषय में आपको एकान्त भक्ति होनेसे कुछभी दुर्लभ नहीं है ॥ ५० ॥

हे अनघे ! मेरे विषयमें आपका प्रेम तथा पातिव्रत्य को मैने देखाहिहै क्योंकि मैने अनेक वाक्योंसे आपको चलायमानभी किया परन्तु मेरे विषयमें आपकी बुद्धि है वह अन्य पुरुष की तरफ नाहि गई ॥ ५१ ॥

मोक्ष के दाता मोको जो स्त्री पुरुषके सुख भोग विलास के वास्ते भजते हैं वे मेरी माया से मोहित होरहेहैं ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मायामोहितत्वमेवोपपादयति—मां प्राप्येति । अपवर्गेण सह सम्पदो यस्मिंस्तं मां प्राप्य प्रसाद्य ये केवलं सम्पद एव विषयान् वाञ्छन्ति नतु मां तत्पतिं तासां सम्पदामपि योऽहमेव पतिस्तं तथा ये विषया निरयेऽप्यतिनिकृष्टयोनावपि स्युस्तान् किञ्च तेषां पुंसां मात्रात्मकत्वाद्विषयात्मकत्वात् निरयः सुसङ्गमः शोभनसङ्गम एव स्यादतो मन्दभाग्या एव ते इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

तस्मात् हे गृहेश्वरि ! त्वया मयि भवमोचनी निष्कामानुवृत्तिः कृता एतद्दिष्ट्या भद्रं कथम्भूता ? खलैः सुदुष्करा दुराशिषो दुरभिप्रायाया अत एव असुम्भरायाः प्राणतर्पणपराया निकृतिञ्जुषो वञ्चनपरायाः स्त्रियाः सुतरामसावनुवृत्तिर्दुष्करेति ॥ ५४ ॥

किञ्च सन्ति निष्कामाः प्रेम्णैव मय्यनुवर्त्तमाना बह्व्यः किन्तु त्वया सदृशीं क्वापि न पश्यामीति तस्या भक्तिं बहुमानेनाभिनन्दति—न त्वादृशामिति त्रिभिः । उपश्रुताः सत्यः कथा यस्य मे ॥ ५५ ॥

प्रोद्वाहपर्वण्यनिरुद्धविवाहे अक्षगोष्ठ्यां द्यूतसभायां तस्य भ्रातुर्वधम् तस्मिन् काले कालान्तरे वा तदनुस्मरणात् पुनः पुनः समुत्थं दुःखमस्माभिरयोगो वियोगस्तद्भीत्या असहः सोढवत्यसि अनेनैवानिरुद्धविवाहानन्तर्यमस्य ज्ञातव्यम् ॥ ५६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

टीकायामपवर्गेण सह सम्पदो यस्मिन्नित्यर्थकथनमेव ननु विग्रहः उपपदविभक्त्या समासाभावात् अपवर्गयुक्ताः सम्पदो यस्मिन्निति विग्रहः समासश्च मध्यमपदलोपी अपवर्गश्च मोक्षो भक्तियोगश्च सम्पद्यन्त इति सम्पदो विषया अतः सम्पद एव विषयानिति काकाक्षिन्यायेन सम्पद एव विषयानेवेति योज्यम् अन्यथा न तु मामिति न सङ्गच्छते समानविभक्त्यन्तव्यावर्त्तकत्वादेवकारस्य तेषां विषयवाञ्छकानां नृणां निरयो निकृष्टयोनिरपि सुशोभनो अभिरुचितश्चासौ सङ्गमनीयश्चेत्यर्थः तत्र हेतुः निरयस्यापि विषयात्मकत्वादिति यद्वा हे मानिनि परिहासेऽपि मद्विच्छेदशङ्कयाऽऽत्मकोटितोऽपि परमप्रेमास्पदे मय्यपीर्ष्यावति अपवर्गरूपा प्रेमभक्तिलक्षणा सम्पद्यस्मात्तमपि तथा तत्पतिं पूर्वोक्तदाम्पत्यादिसम्पदः पतिमपि मां प्राप्य वशीकृत्य सम्पदो दाम्पत्यादिसम्पदर्थमेव वाञ्छन्ति पुनःपुनः सेवितुम्

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ईहन्ते ननु मदर्थं ते मन्दभाग्या अप्रशम्तभक्तिसंस्कारवन्तः यतो ये तत्सम्पद्वाञ्छकास्ते निरयेऽपि सन्ति तत्सादृश्यं कथं मद्भक्तियोगिनां युज्यत इति भावः । ननु सम्पदिच्छाका महाविपत्तिरूपं निरयं कथं गच्छन्ति तत्राह—नृणां मात्रात्मकत्वात् पापेनापि तदुपार्जकत्वात् निरयः सुसङ्गमः प्रयत्नं विनापि लभ्य इत्यर्थः । अन्यत्समानम् ॥ ५३ ॥

असकृत् सदेत्यर्थः । सेयञ्च त्वत्कृतमदनुवृत्तिर्भवस्य प्रपञ्चस्यापि सर्वस्य मोचनी श्रवणादिना सर्वेषामपि सर्वदुःखतो मोक्षकरी तर्ह्येतदूर्ध्वं प्रपञ्चं न स्थास्यत्येव किं तत्राह—खलैः श्रीगुर्वादिवञ्चकैः सुदुष्करा करोत्यर्थस्य सर्वधात्वर्थव्यापकत्वाद्दुर्बोधादिरूपाञ्च दुराशिषः मन्निष्ठत्वाभावाद्दुष्टा आशीः कामो यस्याः तत्र हेतुः यतः कुतश्चिदिन्द्रियतर्पणमात्रपरायाः यतो निकृतिञ्जुषः पूर्ववत् खलाया इत्यर्थः । गृहेश्वरीति त्वयैव दृष्टान्तरूपया मम सर्वेष्वपि गृहेषु अनुवृत्तिः प्रवर्तितेति त्वमेव सर्वगृहस्वामिनीति यद्वा गृहस्येश्वरी त्वमेव अहन्तु त्वदधीन एवेति भावः ॥ ५४ ॥

गृहेषु सार्वत्रिकेषु स्वीयेष्वपि वा स्वविवाहस्य काले अत्यासन्नसमये रहः रहस्यं वहति प्रापयतीति तथा सः रहोरह इति पाठेऽपि स एवार्थः । पितृभ्रात्रादिसर्वजनेष्वनादरः सूचितः उपश्रुतसत्कथस्येति स्वगृहान्तर्मद्वार्त्ताश्रवणमात्रेणैव ननु मन्माहात्म्यानुभवेनेत्यर्थः । किमुताऽधुना जातपरमासक्तित्वे सतीति भावः । मानिनीति मानः पूजा चित्तसमुन्नतिर्वा हे तद्वति तद्योग्या त्वमेव नत्वन्येति भावः ॥ ५५ ॥

किञ्च भ्रातुरिति बन्धुवात्सल्येन तत्तदसह्यता युधि निर्जितस्येति त्वद्भ्रातृत्वाद्युद्धेऽपि तस्य निर्जयायोग्यता तथा प्रोद्वाहपर्वणत्यादिना तदानीं तद्वधायोग्यता सूचिता यतोऽसह्योऽसहिष्टा अतो नाब्रवीश्च भीतिः शङ्का ईश्वरोयं कदाचित् मय्यनवधानं कुर्य्यादित्याशङ्क्येत्यर्थः । अस्मदिति बहुत्वं निजबन्धुजनापेक्षया आत्मना सह वियोगेन तैरपि तत्सिद्धेः ते त्वया जिताः वशीकृताः किं वा पराजिता अस्माकं तादृशशक्त्यभावात् वयमिति न केवलमहं मदीयाश्च ॥ ५६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवोपपादयति—मामिति । अपवर्गः मोक्षस्स एव सम्पत् लक्ष्मीर्यस्मात्तं तासामपवर्गेतरसम्पदामपि पतिं मां प्राप्य प्रसाद्य तप आदिभिरिति शेषः । सम्पदः अपवर्गेतरकामानेव वाञ्छन्ति ते जना मन्दभाग्याः, कुतः ? यद्यस्माद्य नृणां विषयास्ते निरये नरकेऽपि स्युः कुतः शब्दादिविषयसुखानां केवलदुःखात्मकनरके सम्भवस्तत्राह—मात्रात्मकत्वात्तेषां सुखलेशात्मकत्वान्नरकेऽपि सम्भव इतिभावः । अतो निरयः सुसङ्गमः शोभनरूपतया प्रतीयमानो दम्पत्योः सङ्गमः निरयो नरकप्राय एव अतस्ते मन्दभाग्या इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

पुनरप्यभिनन्दति- दिष्ट्येति । हे गृहेश्वरि ! त्वया मयि भवमोचनी निष्कामा अनुवृत्तिः कृता एतद्दिष्ट्या आनन्दः वृत्तिं विशिनष्टि-असावनुवृत्तिः खलैर्दुर्जनैः दुःखेनापि कर्तुमशक्या दुराशिषो दुरभिप्रायाः अत एवासुम्भरायाः इन्द्रियतर्पणपरायाः निकृतिञ्जुषः वञ्चनपरायाः स्त्रियास्तु सुतरां दुष्करा ॥ ५४ ॥

न त्वामिति । हे मानिनि ! प्रणयिनीं प्रेमवतीं न पश्यामि तत्र निदर्शनं वदन् तां विशिनष्टि—ययेति । यया त्वया अविगणय्यानादृत्य श्रुताः सत्कथास्त्वदीया येन तस्य मे मह्यं रहस्करः रहस्यवार्त्ताहर्त्ता द्विजः प्रेषितः अतस्त्वादृशीं भार्यां न पश्यामीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

किञ्च त्वद्गुणैरेवाहं वशीकृत इत्याह—भ्रातुरिति । युद्धे मया निर्जितस्य भ्रातुः रुक्मिणो विरूपकरणं तथा प्रोद्वाहपर्वण्यनिरुद्धविवाहोत्सवे तत्राप्यक्षगोष्ठ्यां द्यूते तस्य रुक्मिणो वधम् इदं समनन्तराध्याये स्फुटीभविष्यति समुत्थं तद्वधश्रवणजं दुःखञ्च अस्मदयोगभीत्या अस्माद्विश्लेषभीत्या हेतुभूतया असहः सोढवत्यसि किमपि नाब्रवीः नोक्तवत्यसि तेनैवम्विधगुणजातेन वयं जितास्स्म वशीकृताबभूविम यद्यप्यस्य प्रणयकलहस्यानिरुद्धविवाहानन्तर्यमतो ज्ञायते तथापि अत्र व्युत्क्रमेणोक्तिः प्रश्नानुगुण्येनेत्यवगन्तव्यम् ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु, तर्हि सम्पदर्थे भगवद्भजनं युक्तं हीति तत्राह- मामिति । सतः सत्यस्य मोक्षस्य पतिं ये सम्पल्लक्षणभोगाः कथं तेषां भोगानां निरये सत्त्वमिति तत्राह- मात्रात्मकत्वादिति । मात्रात्मत्वात्तेषां भोगानां शब्दादिविषयाविनाभूतत्वान्निरये सुसङ्गमः सुलभः सङ्गम इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

सर्वभक्तेषु त्वमेव मुख्यभक्तेत्याशयेनाह- दिष्ट्येति । हे गृहैश्वर्ययुते देवि त्वया मय्यनुवृत्तिः भक्तिः कृतेति यत्तद्दिष्ट्या त्वदन्येषां भवमोचनी वा असावनुवृत्तिः खलैः सुदुष्करा दुराशिषः दुष्टेच्छायाः पत्या सह दुर्वाक्यायाः वा असुम्भरायाः स्वप्राणपोषणपरायाः विकृतिञ्जुषः जारलक्षणव्याजसेवमानायाः स्त्रियः सुतरां सुदुष्करा दिष्ट्या गृहं मङ्गलमन्दिरञ्च ऐश्वर्ययुतश्च दिष्ट्या गृहैश्वर्ययुतः तस्मिन्निति वा ॥ ५४ ॥

श्लोकत्रयेण देव्याः पूर्वोक्तां भक्तिं लालयति- न त्वादृशीमित्यादिना । उपस्थिता समीपं प्रापिता त्वत्सत्कथा यस्य स तथा तस्य रहोरहः अतिरहसि ॥ ५५ ॥

विरूपकरणं केशवपनं प्रोद्वाहपर्वणि विवाहलक्षणोत्सवदिवसे अक्षगोष्ठ्यां द्यूतविशेषक्रीडायां तस्य भ्रातुर्वधम् अस्मदयोगभीत्या अस्मद्विरहभयेन ॥ ५६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मन्दभाग्यत्वमेव दर्शयति- येऽन्ये सम्पद्वाञ्छका निरयेऽपि वर्त्तन्ते । येऽन्यत्र वर्त्तन्ते तेषां नृणां मात्रात्मकत्वादत्यन्तविषयावेशात्यागेन विषयार्जनान्निरयोऽपि सुसङ्गमः अनिच्छयापि प्राप्य इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तस्मादेतत् समानवासनत्वात्तेऽपि मन्दभाग्या इत्याह—असकृत् सदेत्यर्थः । कृता प्रचारिता श्रवस्य सर्व्वस्यैव प्रपञ्चस्य श्रवणादिना सर्व्वदुःखतो मोक्षकरी तर्हि ऊर्द्धं प्रपञ्चो न स्वास्थ्येव तत्राह खलैर्गर्व्वादिभिर्मुखैः दुष्करैः करोत्यर्थस्य सर्व्वधात्वर्थव्यापकत्वाद्दुर्बोधादिरूपा च ॥ ५४—५९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इममेवार्थं स्पष्टयति—मां प्राप्येत्यादि । तत् तस्मात् मां पतिं प्राप्य पतित्वेन लब्ध्वा अपवर्गसम्पदं ये वाञ्छन्ति ते असम्पदः दरिद्रा एव दरिद्राःखलु चद्रमेव प्रार्थयन्ति तेऽत्यन्तमन्दभाग्या एव, वाञ्छन्तीति पूर्वेणैवानुषङ्गः यच्छब्देन तच्छब्द आक्षिप्यते एवं तच्छब्देनापि यच्छब्दः "यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्" तेषां मन्दभाग्यत्वेन कः परिणाम इत्याह—निरय इत्यादि । तेषां निरयः सुसङ्गमः तत्र हेतुः मात्रात्मकत्वात् मात्रा विषयाः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

दाम्पत्यं प्रणम्य तदेव दृढयति—न त्वादृशीमित्यादिबहुभिः । उक्तव्याख्यानं विनैव तेषां वाक्यानामसङ्गतेर्भगवतो वचनासौष्ठवदोषप्रसङ्गस्स्यात् ॥ ५५—५७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

साधारणसेवकानां स्थितिमुक्त्वा ये पुनर्विशेषेण भगवन्तं प्राप्ताः तेपि चेत्सकामा भवेयुः तदा कालेन तेषां बुद्धिर्नाश्यत इति निन्दति—मां प्राप्य मानिनीति । अपवर्गस्य सम्पद्यस्मात् मानवतीति सम्बोधनं मानस्य विद्यमानत्वात्त्वं प्रार्थयसीति सूचितं ये केवलमैहिकसम्पद एव प्रार्थयन्ति ते मन्दभाग्याः यथा मन्दभाग्यो निधिमपि प्राप्य पाषाण इति पदा प्रक्षिपति एतन्मन्दभाग्यस्य लक्षणं, ननु, विषया अपि दुर्लभाः स्त्रीधनादयः तत्कथं मन्दभाग्यत्वमिति चेत्तत्राह—ये विषयाः निरयेऽपि नृणां भवन्ति तत्र हेतुः, मात्रात्मकत्वादिति. नहि कश्चिद्विषयाभावोऽस्ति श्वादियोनावपि विषयोपभोगस्य दृष्टत्वात् दुःखन्तु विषयसम्बन्धे नियतं तारतम्यन्त्वप्रयोजकं तर्हि तादृशो निरयोपि, सम्प्रत्युक्तः समीचीन इति चेत्तत्राह—निरयः सुसङ्गमः इति । सुष्ठु सङ्गमो यस्येति न तदर्थं तपः कर्त्तव्यं मज्जनं वा अतो क्लेशासिद्धे क्लेशकरणात् दुर्भाग्यत्वं पूर्णादल्पप्रार्थनायां मन्दभाग्यत्वं वा स्यादिति तथा न भावनीयमित्युपदेशः तया यदुक्तं मामीक्षसे तर्हि नः परमानुकम्पेति ॥ ५३ ॥

तदभिनन्दति—दिष्ट्येति । असकृन्मयि त्वया या अनुवृत्तिः कृता यतः सा भवमोचनी गृहेश्वरीति सम्बोधनं लोकप्रसिद्धसंसारसुखं तव सिद्धमेवेति सूचयति—अनिवृत्तिनामोदासीनेपि भगवति तदनुसरणं तत्प्रथमं यत्र प्रेषणेनात्मसमर्पणरूपा ततो रुक्मिवधे प्रार्थनया वाक्समर्पणरूपा तत इदानीं मूर्च्छया मनस्समर्पणरूपा स्वाभिप्रायप्रतिपादकैर्वाक्यैश्च सर्वसमर्पणरूपा ईश्वराद्भिन्नतया स्थितौ संसारः ईशादपेतस्येत्युक्तत्वात् उत्तरत्र वक्ष्यते अत इयं भवमोचनी भवति । ननु, किमाश्चर्यं भार्या करोत्येवेतिचेत्तत्राह—खलैः सुदुष्करेति । दुष्टैः रुक्मिप्रभृतिभिः कृत्वा सुतरां दुष्करा खला दुष्टस्वभावाः मात्सर्येण परकार्यनाशकाः किञ्च अन्तरपि तव बाधकं न जातमित्याह—दुराशिष इति । दुष्टा प्राकृती आशीर्यस्याः तस्याः मदनुवृत्तिः सुतरामेव दुर्लभा तत्राप्यसावेतादृशी तत्रापि असुम्भरायाः प्राणपोषिकायाः तत्रापि निकृतिञ्जुषः नरकसेविकायाः स्त्रियश्च अन्तःकरणप्राणेन्द्रियशरीरदोषाणां प्रत्येकसद्भावेपि दुर्लभा समुदाये किं वक्तव्यमित्यर्थः । इमामेवोपपत्तिं हिशब्द आह—एतादृश्योऽन्या अपि बह्व्यः सन्तीति ॥ ५४ ॥

स्त्रीणामपि मध्ये तामुत्कृष्टत्वेन स्तौति—न त्वादृशीमिति । प्रणयिनी गृहिणी दुर्लभा लौकिकधर्माभिनिविष्टा गृहिणी तथाभूतापि परमप्रेमयुक्ता आत्मनोप्यधिकस्नेहवती दुर्लभा भवति गृहेषु गृहस्थाश्रमेषु मम बहुरूपेषु न पश्यामीति तादृश्या अभावे प्रमाणं मानिनीति मानसद्भावेन अन्यासक्तिनिवृत्तिः अपकीर्तिलेशस्याप्यासहनञ्च सूच्यते कथमित्याकाङ्क्षायामुपपादयति—यया स्वविवाहकाले प्राप्तान् सर्वप्रकारेण शिशुपालादीनवगणय्य रह एकान्ते द्विजः प्रस्थापितः नापि मया सह परिचयः किन्तु उपश्रुता सद्भिः, कृता कथा यस्य सत्कथा वा अहो आश्चर्येण न ह्येतादृशं क्वचिदपि लोके जातमिति स्वयम्वरे तु वरणं युक्तं न त्वेतादृशम् अन्याः सर्वा एव लौकिकप्रकारेण नीताः अनेन सम्बन्धप्रकारः त्वत्सदृशो नान्यासामिति निरूपितम् ॥ ५५ ॥

अपराधसहनञ्च त्वत्सदृशं नान्यासामित्याह—भ्रातुर्विरूपकरणमिति । विवाहसमये रुक्मिणो ज्येष्ठभ्रातुर्विरूपकरणं मुण्डनं तत्रापि युधि निर्जितस्य प्रोद्वाहपर्वणीत्युभयत्र सम्बध्यते यद्यपीयं कथा प्रद्युम्नोत्पत्तेः पूर्वमेव अन्यथा भगवान् अन्यभजनं न वदेत् नहि पुत्रपौत्रादियुक्ता कचिदेवमुच्यते प्रथमसङ्ग एवैवं भवति सर्वथा हृदयानभिज्ञदशायान्तस्या अपि पतनादिसम्भवः ननु निरन्तरप्रवृत्तौ अनिरुद्धविवाहेतु अक्षगोष्ठ्यां तद्वधः तदुत्तराध्याये वक्ष्यते तथापि यथा तया आर्षज्ञानेन सर्वं निरूपितं तथा भगवानपि तां तादृशीं मत्वा भाव्यर्थमपि सिद्धवत्कारेण निरूपयति—भूतप्रत्ययस्तु लङ्प्रयोगः "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः (३—४—६) इति धात्वर्थेषु भवतीति आवृत्त्या योजनायां वितीयवाक्ये भविष्यदर्थे ज्ञातव्यः ताभ्यां समुत्थं दुःखमसह इत्यपि तथा अस्मदप्रयोगः अस्मत्सम्बन्धो निवर्त्तिष्यत इति भयेनोत्पत्तिबलिष्ठभ्रातृसम्बन्धापेक्षयापि अस्मत्सम्बन्धाभावशङ्कापि महतीति सर्वोत्तमत्वमेव चकारात् मध्ये प्रद्युम्नविवाहादौ तदवगणनादि सङ्गृह्यते समुत्थं दुःखं सोढुमशक्यं बलभद्रोपदेशात् समुत्थमिति ज्ञायते एकक्रियोपात्तत्वात् द्वितीयमपि तादृशमेव तेन दुःखसहनेन ते त्वया वयं जिताः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शनी ।

उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—मामिति । अपकृष्टा वर्गसम्पन्मोक्षानन्दोपि यतस्तं मां प्राप्य सम्पदः प्राकृतीरेव वाञ्छन्ति यतस्तासामपि पतिं दातारं ते सम्पद्वाञ्छकाः मन्दभाग्याः यतो नारकीष्वपि योनिषु स्त्रीसङ्गादिविषयसुखान्यनायासेनैव लभ्यत इत्याह—ये जीवा निरयेपि सूकरादिजातवपि वर्त्तन्ते तेषां नृणां जीवानां मात्रात्मकत्वात् विषयात्मकत्वात् स स निरय एव सुसङ्गमः स्त्रीसङ्गादिसुखसाधकत्वात् शोभनसङ्गमहेतुरित्यर्थः ॥ ५३ ॥

या भवमोचनी संसारबन्धमोचनी सा त्वया कृतेति तव भयाभावात्त्वयि सा ऋणवत्येवाभूदन्यैरेव कृता भवमोचनी भवेदितिभावः । ननु तर्हि खला अपि मुक्ताः स्युस्तत्राह—खलैरिति । दुराशिषः दुरभिप्रायाया असुम्भरायाः स्वप्राणतर्पिण्याः निकृतिञ्जुषः वञ्चनपरायाः अतिखलायाः स्त्रियास्तु सुतरामेव दुष्करा ॥ ५४ ॥

परन्तु प्रेमवतीनां मद्भार्याणामपि मध्ये गृहिणो मम त्वमेव गृहिणीश्रेष्ठेत्याह—नेति । मानिनीति मान आदरः हे तद्वति रहोवहः रहस्यवस्तुप्रापकः "रहोतिगुह्ये सुरते" इतिविश्वः । उपश्रुताः सत्यः कथा यस्य तस्य मम स्थाने ॥ ५५ ॥

प्रोद्वाहपर्वण्यनिरुद्धविवाहे अक्षगोष्ठ्यां द्यूतसभायां तस्य भ्रातुर्वधं समुत्थं तत्र तत्र अस्मदयोगभीत्या अस्मासु न युज्यते नोचितो भवतीत्यस्मदयोगस्तद्भीत्या किमपि दुःखं नैवाब्रवीः । कीदृशम् ? असह्यो दुर्वलं केवलं लोकापेक्षैकहेतुत्वादिति भावः । पुनः कीदृशम् ? समुत्थं समुद्यथा स्यात्तथा तिष्ठतीति तद्दुःखं मत्प्रतिकूलरुक्मिहिंसनादतः सुखसहितमेवेत्यर्थः । अनेनैवानिरुद्धविवाहानन्तर्यमस्य ज्ञातव्यम् ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदेवोपपादयति—मामिति । अपवर्गेण सह सम्पदो यस्मात्तम् मां प्राप्य आराध्य केवलं सम्पद एव वाञ्छन्ति तासां सम्पदां पतिं मां न वाञ्छन्ति ये ते मन्दभाग्याः कुतः मात्रात्मकत्वात् मात्राः सम्पद एव न त्वहम् आत्मा आश्रयो येषां मात्रासु वा आत्मा मनो येषां ते मात्रात्मानः स्वार्थैकः तेषां भावस्तत्त्वं तस्मात् ननु तथापि ते धन्याः देवमनुष्यादिरूपेण दाम्पत्यं प्राप्य विहरन्तीत्यत आह—ये दाम्पत्याभिरतास्ते निरयेपि सन्ति ननु निरयतो देवमनुष्यादिलोकस्य महद्वैलक्षण्यमत आह—नृणां सुसङ्गमः शोभनतयाऽभिमतः स्त्र्यादिभिः सङ्गमः निरय एवेत्यन्वयः ॥ ५३ ॥

भवमोचनी निष्कामा असौ अनुवृत्तिः खलैः सुदुष्करा दुराशिषो दुरभिप्रायायाः असुम्भरायाः प्राणतर्पणपरायाः निकृतिञ्जुषः प्रत्युपकाङ्क्षावत्या सुतरां सुदुष्करा ॥ ५४ ॥

रुक्मिण्याः सर्वाभ्यः श्रैष्ठ्यं दर्शयति—न त्वादृशीमित्यादि त्रिभिः । मानः आद्रः तद्वती मानिनी तस्याः सम्बोधने हे मानिनि ! रहोहरः अतिगुह्यसन्देशहरः "रहोतिगुह्ये सुरते" इति विश्वः । उपश्रुता सत्या कथा यस्य मे समीपे ॥ ५५ ॥

प्रोद्वाहपर्वणि अनिरुद्धविवाहे तत्र च अक्षगोष्ठ्यां द्यूतसभायां तस्य भ्रातुर्वधञ्च समुत्थं तद्वधश्रवणजं दुःखञ्च अस्माभिरयोगो वियोगस्तद्भीत्या असहः सोढवत्यसि अनेन हास्यलीला अनिरुद्धविवाहानन्तरं कृता इति ज्ञायते तथापि किमपि नाब्रवीः नोक्तवत्यसि तेन गुणगणेन वयं ते त्वया जिताः वशीकृताः ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

हे मानिनि ! मोक्षरूप सम्पत्ति का देनेवारे और उस का पालन करने वारे मोको तप आदि से प्रसन्न करके जो कोई केवल या लोक पर लोक के विषय न तप व्रत करके विषयनकी हि वाञ्छा करते हैं वे पुरुष मन्द भाग हि हैं और वे संसार के विषय तो नरक तुल्य श्वान सुकरादि योनियों मे भय भीत होते हैं और मनुष्यों का विषयन मे मन होने से उन को नरक भी सम्यक् प्रकार अभीष्टहि होगा ॥ ५३ ॥

हे गृहेश्वरि ! आपने मेरे विषय, निरन्तर स्वरूपानुरूप परिचर्य्या की है यह बडा मङ्गल भया और यह परिचर्य्या संसार से मोक्ष, करने वारी है, और दुर्जन पुरुषों को तौ यह अति दुष्कर है कपट के सेवन करने वारी और केवल अपने इन्द्रियन को विषयन से तृप्त करने वारी तथा दुष्ट अभिप्राय वारी स्त्री को तौ यह परचर्य्या अत्यन्ताहि दुष्कर है ॥ ५४ ॥

हे मानिनि ! गृहन मे आप के सदृश प्रेम वारी भार्य्या को मै नहि देखता क्योंकि आप के विवाह काल मे आप के विवाह के वास्ते आप हुये राजनका अनादर करके गुप्त संदेस के पहोंचाने वारे ब्राह्मण को आपने मेरे पास भेजा इस के पहले मेरी केवल समीचीन कथा हि सुनी गई रही ॥ ५५ ॥

युद्ध में पराजित हुए भ्राता रुक्मिणीका डाढी मूछ मूड कर विरूप करनको और अनिरुद्ध के विवाह काल में द्यूतसभा में उसको बधको और इस के स्मरण करने से उत्पन्न हुए दुःखको आपने सहन कर लिया तथा हमारे वियोग के भयसे आप ने कुछभी, कटु वचन नहि कहे एतादृश स्वभाव करके आपने हम को अति वश कर लिये ॥ ५६ ॥

दूतस्त्वयाऽऽत्मलभने सुविविक्तमन्त्रः प्रस्थापितो मयि चिरायति शून्यमेतत् ।
मत्वा जिहास इदमङ्गमनन्ययोग्यं तिष्ठेत तत्त्वयि वयं प्रतिनन्दयामः ॥ ५७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं सौरतसँल्लापैर्भगवाञ्जगदीश्वरः ।
स्वरतो रमया रेमे नरलोकं विडम्बयन् ॥ ५८ ॥
तथाऽन्यासामपि विभुर्गृहेषु गृहवानिव ।
आस्थितो गृहमेधीयान् धर्माँल्लोकगुरुर्हरिः ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्द्धे कृष्णरुक्मिणीसंवादो नाम
षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अपिच दूत इति आत्मलभने मत्प्राप्त्यर्थम् मयि चिरायति श्वो भाविनि विवाहे आगन्तव्यमिति कृते समये कथञ्चिदप्राप्तवति सत्येतद्विश्वं शून्यं मत्वेदमनन्ययोग्यमङ्गं जिहासे त्यक्तुमिच्छामि त्यक्ष्यामीत्येवं दूतः प्रस्थापितः तथा ह्युक्तं त्वया "यर्ह्यम्बुजाक्ष न लभेय भवत्प्रसादं जह्यामसून् व्रतकृशान् शतजन्मभिः स्याम्" इति. यद्वा अजिहास इतिच्छेदः त्यक्तुमैच्छ इत्यर्थः । तच्च कर्म त्वय्येव तिष्ठेत न तत्प्रतिकर्त्तुं शक्यमित्यर्थः । किन्तु केवलं त्वां प्रतिनन्दयामो हर्षयाम इति ॥५७॥ सौरतसंलापैः सुरतनर्मगोष्ठीभिः ॥ ५८—५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम् ।
षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पुनः पूर्वानुरागवैशिष्ट्यं स्मृत्वाऽऽह-दूत इति । अस्यायमेवार्थः आत्मलभने मत्प्राप्त्यर्थं त्वया दूतः प्रस्थापितः स च सुविविक्तमन्त्रः सुष्ठु निर्त्तिक्ता गुप्तयुक्तिर्यत्र सः ततश्च मयि चिरायति तदातिथ्यत्वत्सन्देशश्रवणावेशवर्त्मदैर्घ्यादिभिः किञ्चिद्विलम्बमाने सति एतत् पितृमात्रादिबन्धुयुक्तमपि विश्वं शून्यं मत्वा कुत्राप्यवलम्बनं न लब्धवेदं सर्वोत्कृष्टमप्यङ्गम् अजिहासः त्यक्तुमैच्छः । "दुर्भगाया न मे धाता" इत्यादि चिन्तया भवत्या आशाबन्धच्छेदावगमात् "यर्ह्यम्बुजाक्ष न लभेय भवत्प्रसादम्" इत्यादि पूर्वोक्तस्वारस्याच्च अजिहास इत्यत्र हेतुरनन्ययोग्यम् । अन्यस्मै समर्पणायोग्यमित्यर्थः । प्रतिनन्दयामः केवलमनुमोदामहे ॥ ५७ ॥

रुक्मिणीमाधवौ वन्दे ययोः कलहसन्निभा ।
वाग्वैदग्धी मिथस्तोत्रतात्पर्य्यांश्चर्य्यता मता ॥

एवमित्यन्येऽपि तादृशा बहवो विलासाः सूचिताः स्वरतो रमया स्वरूपशक्तित्वेन स्वरमणयोग्यया रुक्मिण्या सह रेमे तस्मिन् रमणेऽपि विशेषः न वेति क्रीडालोभेनैश्वर्य्यांशं गुणीकृत्य तादृशलीलया नरलोकमनुकुर्व्वन्नपि परममाधुर्य्येण तमपि हीनोपमानं कुर्वन्नित्यर्थः । यतो भगवानपि देवकीसुतस्तथाविर्भावेनैव प्रारब्धलील इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अथ अतो हेतोर्विभुरपि स्वयमेवैकः सर्व्वाणि गृहाणि व्याप्नुवन्नित्यर्थः एतच्चाग्रे व्यक्तं भावि, गृहवानिवेति यथाऽन्यो गृही तथैवेत्यर्थः । गृहमेधीयान् गृहस्थसम्बन्धिनस्तादृशप्रियाप्रेममयान् वैदिकांश्च धर्म्मानास्थितः आचरदित्यर्थः । यतो लोकगुरुस्तस्मादेव ते धर्म्माः प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः । यतो हरिस्तेन शीलेन सर्व्वेषां मनोहर इत्यर्थः । यद्वा आश्रितस्सन् रेमे इति पूर्व्वक्रियैवान्वयः इति पूर्वैधर्म्मानुष्ठानमपि क्रीडार्थमेवेति ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
षष्टितमोऽध्यायः ॥६०॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च, दूत इति । आत्मलभने मत्प्राप्त्यर्थं सुविभक्तः यर्ह्यम्बुजाक्ष न लभेय तव प्रसादं जह्यामसून् व्रतकृशान् शतजन्मभिः स्याम" इत्येवं विविच्य ज्ञापितः मन्त्रो यस्य सः दूतः प्रेषितः तदाऽपि चिरायति ईषद्विलम्बं कुर्वति सति एतद्विश्वं शून्यं मत्वा

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

इदमनन्याहमङ्गं शरीरं जिहासे हातुमिच्छामीत्येवं भवती तिष्ठेत स्थितवतीति यत्त्वया केवलं प्रतिनन्दयामः प्रतिकर्त्तुमशक्नुवन्तः केवलं हर्षयाम इत्यर्थः। यद्वा जिहासे इत्येवं विभक्तमन्त्रो दूतः प्रस्थापित इति सम्बन्धः॥ ५७॥

एवमिति। नरलोकं विडम्बयन्ननुकुर्वन् हेतुगर्भमिदं तत्त्वादित्थं सौरतसल्लापैः सुरतनर्मगोष्ठीभिः स्वरतः आत्मारामोपि रमया लक्ष्म्यवतारभूतया रुक्मिण्या सह रेमे॥ ५८॥

तथेति। अन्यासामपि पत्नीनां गृहेषु गृहाश्रमीव गृहस्थाश्रमयुक्तान् धर्मानास्थितः सन्नेव रमे॥ ५९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् षष्टितमोऽध्यायः॥ ६०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

आत्मलभने स्वलाभार्थं सुष्ठु विविक्तमन्त्रः स्पष्टीकृतरहोवचनः चिरायति बिलम्बनं कुर्वति सति एतज्जगच्छून्यम असदमङ्गलममत्वाऽनन्ययोग्यम् अन्यपुरुषसंयोगायोग्यमिदम् अङ्गं जिहासुस्तिष्ठेरिति यावत्॥ ५७॥

देव्या गुणा ब्रह्मायुषापि वक्तुं न शक्या इति सङ्काक्षप्रवीत्याह—श्रीशुक इति। सौरतसंलापैः सुरतसम्बन्धिमिथोभाषणैः नरलोकं मनुष्यजनं विडम्बयन् अनुकुर्वन्॥ ५८॥

इदमन्यत्रातिदिशति—तथेति। गृहवान् गृहस्थ इव आस्थितः उद्गतश्च प्रकाशितः "आङ उद्गमने॥ १-३-४०॥ इतिसूत्रम्॥ ५९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावल्यां षष्टितमोऽध्यायः॥ ६०॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या पञ्चसप्ततितमः॥ ७५॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे षष्टितमोऽध्यायः॥ ६०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

एवमित्यादि। सुरतं प्रेम तद्वर्हः सल्लापस्तेन नरलोकमनु कुर्वन् रमया रुक्मिणीरूपया लक्ष्म्या रेमे कीदृशः स्वरतः स्वे निजैश्वर्ये रतः॥ ५८—५९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे षष्टितमोऽध्यायः॥ ६०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

तव वयमित्यपि जयोप्यङ्गीकृतः त्वदीयत्वञ्च अन्यदेकं तव चरित्रं अनन्यदपि अनुपमेयमपि जयाद्यङ्गीकारेप्यप्रतीकार्यमपीत्याह—दूत इति। आत्मलभने कृष्णप्राप्त्यर्थं सुष्ठु विविक्तो मन्त्रो यस्य तादृशो द्विजः प्रस्थापितः अनेन मयि सिद्धवद्विश्वासः प्रथमत एव कृत इति निरूपितं ततो मयि चिरायति विलम्बमाने एतज्जगच्छून्यमेव मत्वा इदमङ्गं शरीरमनन्ययोग्यं केवलं भगवदेकभोग्यं जिहास इति मत्वा द्विजः प्रस्थापितः इति पूर्वेणैव सम्बन्धः प्रस्थापनसमय एवैते पक्षा विचारिता इति एतत्त्वय्येव तिष्ठेत विषयर्थोयं नास्य प्रतीकारः सम्भवतीति अप्रयोजकत्वेन तथात्वमाशङ्क्य निराकरोति तत्त्वय्येव तिष्ठेत वयन्तु प्रतिनन्दयाम इति अस्मिन्नर्थे वयम् ऋणिन इति भावः॥ ५७॥

एवं सान्त्वनं कृतमुपसंहरन् अन्यास्वप्येवं भावमतिदिशति—एवमिति द्वाभ्याम्। सौरताः सुरतयोग्याः संलापाः येन सुरतं वर्द्धते भगवानिति लीलायां योग्यता देवकीसुत इति स्त्रीणां प्रियार्थे भक्तहितैकसाधकत्वात् तथा; करोतीति सूचितं स्वरतोपि रमया लक्ष्म्या रुक्मिण्या सह रेमे ननु वाक्यैरेव निवृत्तव्यापारः परब्रह्मणस्तदयुक्तमाशङ्क्य लीलानुकरणमाह—नरलोकं विडम्बयन्निति। अन्यथा नरोयमिति लोकानां प्रतीतिर्न स्यात् अतिदिशति तथान्यासामपीति॥ ५८॥

अयमेव न तास्वपि प्रकारः किन्त्वतिरिक्तस्तत्तयोरिकस्तत्तद्योग्यः तदाह—अग्रशब्दः अन्यासामपि रुक्मिणीव्यतिरिक्तानां गृहेषु गृहवानिव प्राकृत इव तदनुकरणं कुर्वन् गृहमेधीयान् धर्मानास्थितः लौकिकान् वैदिकांश्च विडम्बनार्थे लौकिकाश्रयणं तत्पूर्वमुक्ते वैदिकाश्रयणे विशेषमाह—लोकगुरुरिति। तथागत्य सर्वकरणे बहुकालास्थितौ च हेतुः हरिरिति॥ ५९॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे एकादशाध्यायविवरणम्॥ ११॥ ६०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

आत्मनो मम लभने लभनाय प्रापणार्थं ततश्च मयि चिरायति विलम्बमाने सति एतद्विश्वं शून्यं मत्वा इदमङ्गम् अनन्ययोग्यम् अजिहासः त्वं त्यक्तुमैच्छः तत्तव कर्म त्वय्येव तिष्ठेत न तत्प्रतिकर्तुं शक्यमित्यर्थः। किन्तु वयं प्रतिनन्दयामः हर्षयन्ती त्वां प्रति हर्षयामः॥ ५७॥

सौरतसल्लापैः सुरतसल्लापैः सुरतसम्बन्धिनर्मसंवादैः स्वरत आत्मारामः अत एव रमया आत्मभूतया रेमे विडम्बयन् स्वयं नरलीलोपि स्वसुखदर्शनयातिरस्कुर्वन् तं द्वीपमानं कुर्वन्नित्यर्थः॥ ५८—५९॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्। दशमेऽस्मिन् षष्टितमः सङ्गतः सङ्गतः सताम्॥ ६०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

आत्मलमने मत्प्राप्त्यर्थं ततश्च मयि चिरायति विलम्बमाने इदं विश्वं शून्यं मत्वा इदमङ्गमनन्ययोग्यं स्वासाधारणम् अजिहासे त्यक्तुमैच्छ इत्यर्थः। तत् तव चेष्टितं त्वय्येव तिष्ठेत न तत्प्रतिकर्तुं शक्यमित्यर्थः। किन्तु केवलं त्वां प्रतिनन्दयामः हर्षयामः ॥ ५७ ॥

जगदीश्वरः जगद्यात्रानिर्वाहकः नरलोकं विडम्बयन् अनुकुर्वन् एवम्भूतैः सौरतसंलापैः सुरतकर्मगोष्ठीभिः स्वरतः स्वसम्पन्नोपि रमया स्वयं लक्ष्म्या सह रेमे ॥ ५८ ॥

अन्यासामपि सत्यभामादीनां गृहेषु तथा रेमे ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
षष्टितमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६० ॥

भाषा टीका।

हमारी प्राप्ति के वास्ते सम्यक प्रकार विवेक कर संदेस जिसको उपदेश किया ऐसे को आपने भेजा और उस काल में मेरे किञ्चित् विलम्ब करने पर इस विश्व शून्य मान कर श्रीकृष्णचन्द्र के सिवाय अन्य पुरुष के योग्य मेरा शरीर नहि है इस लिये इस का परित्याग कर दूगी इस प्रकार का निश्चय आप करती भई यह आप का कर्म आपहि में रह सकता है हम इसका प्रत्युपकार नहि कर सकतेहैं केवल धन्य२ ऐसी स्तुति करके आप के आनन्द युक्तहि कर सकते हैं॥ ५७ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले कि आत्माराम और जगतके नियन्ता श्रीकृष्ण भगवान् मनुष्यवत् चेष्टा करत इस प्रकार एकान्त के हास्य सल्लापन करके श्रीरुक्मिणीजी के साथ रमण करते भये ॥ ५८ ॥

मनुष्यों के अज्ञानान्धकार के निवृति करने वारे तथा पापन के हरण करने वारे श्रीकृष्ण भगवान् इसी प्रकार अन्य भार्यांओं के गृह में भी उतने ही रूप धारणकर सामान्य गृहस्थवत् गृहस्थाश्रम के धर्म न अनुष्ठानकरत उन भार्याओं के साथ रमण करते भये ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध उत्तरार्धमें साठके अध्यायकी
श्रीवृन्दावनस्थ पं० दामोदराचार्य कृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ ६० ॥

श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

एकैकशस्ताः कृष्णस्य पुत्रान् दशदशाबलाः ।
अजीजनन्ननवमान् पितुः सर्वात्मसम्पदा ॥ १ ॥
गृहादनपगं वीक्ष्य राजपुत्र्योऽच्युतं स्थितम् ।
प्रेष्ठं न्यमंसत स्वं स्वं न तत्तत्त्वविदः स्त्रियः ॥ २ ॥
चार्वब्जकोशवदनायतबाहुनेत्रसप्रेमहासरसवीक्षितवल्गुजल्पैः ।
सम्मोहिता भगवतो न मनो विजेतुं स्वैर्विभ्रमैः समशकन् वनिता विभूम्नः ॥ ३ ॥
स्मायावलोकलवदर्शितभावहारिभ्रूमण्डलप्रहितसौरतमन्त्रशौण्डैः ।
पत्न्यस्तु षोडशसहस्रमनङ्गबाणैर्यस्येन्द्रियं विमथितुं करणैर्न शेकुः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एकषष्टितमे शौरेः पुत्रपौत्रादिसन्ततिः ।
अनिरुद्धविवाहे च रुक्मिणो रामतो वधः ॥
अष्टाधिकशतद्व्यष्टसहस्रस्त्रीसमुद्भवान् ।
कोटिशः पुत्रपौत्रादीन् हरिर्दारैरयोजयत् ॥

तदेतद्वक्तुमाह—एकैकश इति। कृष्णस्याबला भार्याः सर्वा या आत्मनि सम्पत्तया पितुः सकाशादनवमानन्यूनान् ॥ १ ॥

प्रेष्ठं न्यमंसत अच्युतस्य प्रियतमं प्रत्येकं स्वं स्वं मेनिरे न तस्य तत्त्वमात्मारामत्वं विदन्ति ताः ॥ २ ॥

आत्मारामत्वं व्यनक्ति द्वयेन— चार्विति । चार्वब्जकोशवत् वदनम् आयतानि बाहुनेत्राणि च सप्रेम्णा हासरसेन वीक्षितानि च वल्गुजल्पाश्च भगवतः एतैः सम्मोहिता वनिताः स्वैः स्वैरनेकैर्विभ्रमैस्तस्य श्रीकृष्णस्य मनो विजेतुं हर्तुं न समशकन् शक्ता बभूवः विभूम्नः परिपूर्णस्य ॥ ३ ॥

तासां विभ्रमान् वर्णयन्नेतद्विवृणोति— स्मायेति । स्मायो गूढहसितं तद्युक्तो ऽवलोकलवः कटाक्षस्तेन दर्शितः सूचितो भावोऽभिप्रायस्तेन हारि मनोहरणशीलं भ्रूमण्डलं तेन प्रहिताः प्रस्थापिता ये सौरता मन्त्रास्तेषु शौण्डैः प्रगल्भैरनङ्गस्य बाणैः शरैरन्यैश्च करणैः कामशास्त्रप्रसिद्धैर्यस्येन्द्रियं मनो विमथितुं चोभयितुं षोडशसहस्रमपि पत्न्यो न शेकुरिति ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अनवमानन्यूनान् कृष्णस्याबलाः न विद्यते तं विना बलं गतिर्यासां तादृशभार्या इत्यर्थः ॥ १ ॥

एकस्य तावतीषु तावत्पुत्रजननासम्भावनां कैमुत्येन परिहरति तत्प्रसङ्गे ताभिः सममत्यासक्तिञ्च दर्शयति–गृहादिति । स्थितमिति प्रतिवारमेव यथासमयमेव बहिः प्रदेशादन्तःपुरमगच्छन्निव निजगृह एवागत्य वर्त्तमानमित्यर्थः। तथापि तस्मादनपगं नायिकान्तरगृहगमनरहितं वीक्ष्य विशेषेण दृष्ट्वा राजपुत्र्य इत्युपलक्षणं देवादिपुत्र्योऽपि आत्मानं प्रेष्ठममंसत प्रत्येकमिति शेषः टीकायां स्वस्वमिति पुनरुक्तिस्तु प्रत्येकमात्मानमित्यस्यैव निर्मलितार्थकथनाय स्वमितिपाठे तु प्रत्येकमित्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् अन्यत्तैः । यद्वा, न तस्य तत्त्वं सर्वगृहावस्थानरूपं विदन्तीति ताः तद्विलासभरमोहेनान्यानुसन्धानासक्तेरिति भावः ॥ २ ॥

नन्वेवं तस्यातिकामुकत्वमिव प्रतीयते न किन्तु प्रेमैकवशत्वमेवेत्युदाहरंस्तासां मोहञ्च दर्शयति–चार्विति द्वाभ्याम् । वनिताः जनितात्यर्थानुरागास्ताः स्त्रियः स्वैः स्त्रीजातीयैर्विभ्रमैर्विलासैर्भगवतो मनो विजेतुं विशेषेण स्वस्वतत्प्रेमाधिकस्य पत्नीतुल्यत्वेन जेतुं वशीकर्त्तुं न सम्यगशकन् किन्तु यावांस्तत्प्रेमांशस्तावदेवेत्यर्थः । अत एव सप्रेमेति तस्यापि प्रेमनिमग्नत्वोक्तम् वनिताशब्देन गृहानपगामित्वं लक्षितं वशत्वञ्च यद्यपि विसंशब्दयोरेकतरेणाप्यभीष्टार्थलाभः स्यात्तथापि विशब्देन श्रीभगवति वशीभावाचिह्नं संशब्देन तास्वपि तत्कृतियोग्यत्वचिह्नं तादृशं दृष्टमिति पृथगवगमितं तथा तादृशविभ्रमव्यञ्जने हेतुः चार्विति चार्वब्जकोशवदनादिभिः सम्मोहिताः सम्यक् प्रेम्णा कामेन च क्षोभिता इति अत्र पूर्वं वदनं पश्यन्ति पश्चाल्लज्जाप्रदृष्ट्या बाहुः ततस्तद्दर्शनेन गाढालिङ्गनस्पृहाजातधार्ष्ट्येन पुनर्मुखे दृश्यमाने मिथो नेत्रामिलनं ततः सप्रेमहासादीति पाठक्रमेण व्यक्तम्

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एतदुक्तं भवति परस्परं तस्य ताभिः सह प्रेमवशताऽस्त्येव किन्तु यदि कदाचित्तत्प्रेमाधिकसपत्नीवत्तन्मनो वशीकर्तुमनङ्गबाणैरिति वक्ष्यमाणात् काममयान् विलासविशेषान् दर्शयति तदा तस्य तद्वत्तन्न स्यादित्यतो न कामुकत्वं किन्तु प्रेमविशेषवत्त्वमेवेति, तच्च युक्तमित्याह— विभूम्नः स्वतः सर्वापेक्षणीयपरिपूर्णस्य ततः कामुकत्वं न सम्भवति महागुणस्यभक्तवशत्वस्य तु तत्र सद्भाव एवेति भावः । तदुक्तम् "अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज" इति अतस्तमुद्दिश्य श्रीगोपालतापन्यामप्युक्तं "विद्यामयो हि यः स कथं विषयी भवति" इति योहि कामेन कामान् कामयते स कामी भवति योहि वै त्वकामेन कामान् कामयते सोप्यकामी भवतीति ॥ ३ ॥

स्मायेत्यादिकं विभ्रमाणां विशेषणं प्रहितत्वं व्यञ्जितत्वं सौरतमन्त्रत्वं सुरतसम्बन्धिरहस्ययुक्तित्वम् अनङ्गबाणैस्तद्रूपैरित्यर्थः । यद्वा, तदेव विवृणोति—करणैः कामशास्त्रप्रसिद्धैरुपायैर्विशेषेण मथितुं न शेकुरिति पूर्ववत् तेषां रूपकम् अनङ्गबाणैरित्येषां विशेषणं भ्रूमण्डलेति बाणशब्देन च भ्रूमण्डलस्य धनुष्ट्वं ध्वनितं मण्डलशब्देन तस्याकृष्टत्वं ततश्च तादृशभ्रूमण्डलेन प्रहिता मुक्ताश्च ते सौरतमन्त्रशौण्डाश्चेति विग्रहः अन्येऽपि बाणा मन्त्रेण शौण्डा भवन्तीति यस्येति यच्छब्दस्यान्तिमनिर्देशात्तच्छब्दानपेक्षयैवान्वयः । तथा चालङ्कारिकाः यच्छब्दोऽप्युत्तरवाक्यार्थगतत्वेनोपपत्तेः पूर्ववाक्यगतस्य तच्छब्दस्योपादानं नापेक्षत इति यथा—

"साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिके ।
उद्यता जयिनि राधिकामुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः" ॥ इति

एवं श्रीव्रजदेवीनां तत्रतत्र परमशुद्धोत्कृष्ट प्रेमप्रशंसनादभ्यः सर्वाभ्योऽप्याधिक्यं सूचितम् ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १—३ ॥

स्मायावलोकः स्मयकार्यवलोकजम् ॥ ४—३१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ भगवतस्तासु पत्नीषु पुत्रपौत्रादिपरम्परा अनुवर्णयत्येकषष्टितमेन—एकैकश इति । ताः कृष्णस्याबलाः स्त्रियः सर्वाः या आत्मसम्पत्तया पितुः सकाशादनवमानन्यूनान् तुल्यान् एकैकशो दशदश पुत्रान् जनयामासुः ॥ १ ॥

तदेव विस्तरेण वक्तुं तावत्तासां भगवन्मायामोहितत्वं भगवतस्तदवशत्वञ्चाह— गृहादिति द्वाभ्याम् । गृहादनपगं नापगच्छति न निष्क्रामतीति तथा तं स्थितं गृहेष्वेव स्थितमच्युतमवलोक्य सर्वास्ता राजपुत्र्यः अतत्त्वविदः भगवद्याथात्म्यानभिज्ञाः हेतुगर्भमिदं तत्त्वात् प्रत्येकं स्वं स्वमात्मानं प्रियतमं भगवत इति शेषः । न्यमंसत अमन्यन्त ॥ २ ॥

चार्विति । चार्वब्जकोशवद्वदनम् आयतानि बाहुनेत्राणि च सप्रेम्णा हास्यरसेन वीक्षतानि च वल्गुजल्पाश्च तैः साधनैर्भगवता कर्त्रा सम्मोहिताः वनिताः स्वैरनेकैर्विभ्रमैर्विभूम्नः परिपूर्णस्य भगवतः मनो मानसं जेतुं वशीकर्तुं न समशकन् न समर्था बभूवुः तस्यात्मारामत्वादिति भावः ॥ ३ ॥

तासां विभ्रमान् वर्णयन्नेव तद्विवृणोति–स्मेरेति । स्मेरो गूढहसितं तद्युक्तो ऽवलोकलवः कटाक्षस्तेन रचितस्सूचितो भावोऽभिप्रायस्तेन हारि मनोहरणशीलं यद्भ्रूमण्डलं तेन प्रहिताः प्रस्थापिताः ये सौरतमन्त्राः तेषु प्रगल्भैरनङ्गस्य बाणैरन्यैश्च करणैः कामशास्त्रप्रसिद्धैर्यस्य भगवत इन्द्रियं मनः मथितुं क्षोभयितुं षोडशसहस्रमपि पत्न्यः न शेकुर्नाशक्नुवन् ॥४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अध्यायद्वयेन लोकविडम्बनानुचरितं कथयति—तेन सतां ज्ञानाभिवृद्धिरसतामन्यथेति तत्रादावेकैकस्यां दशदश पुत्रा आसन्नित्यादि कथयति—एकैकश इति । सर्वात्मसम्पदा अन्यूनदेहादिस्वभावसमृद्धया ॥ १ ॥

अनपगं अपगमरहितम् ॥ २ ॥

एवमपि पराजयः स्त्रीणामेवेत्याह–चार्विति ॥ ३ ॥

स्मायः मन्दस्मितं तेन युक्तो ऽवलोकः स्मायावलोकः तस्य लवेनाल्पेन दर्शितेन भावेन स्पन्दनलक्षणक्रियया हारिणा मनोहरेण भ्रवोर्मण्डलवलयेन प्रहिताः सौरतमन्त्राः सुरतवर्धनमन्त्राः एतैः शौण्डैः पटुत्वमाप्तैः कामबाणैः करणैः सम्भोगसाधनैः यस्य हरेरिन्द्रियं रेतोलक्षणं विमथितुम् आलोडयितुं स्रावयितुं वा वशीकृतकामत्वेन दृढवीर्यत्वात् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १ ॥

तत्त्वं सर्वगृहस्थितत्त्वम् ॥ २ ॥

चार्विति तत्त्वम् ॥ ३—१० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १ ॥

गृहादित्यादि । स्त्रियः सत्यभामाद्याः राजपुत्र्यः यथाभवति सामान्यस्त्रीभाववत् यथा न भवति तथा स्वं स्वम् आत्मानं प्रेष्ठं सर्वत्र प्रियतमं न्यमंसत नितराम् अमन्यन्त कीदृश्यः तत्त्वविदः आत्मतत्त्वज्ञाः यद्वा न विद्यते तस्य श्रीकृष्णस्य तत्त्वविदो याभ्यः ताः ता यथा कृष्णतत्त्वं जानन्ति न तथान्ये केपीति भावः किं कृत्वा गृहात् स्वगृहात् अनपगं युगपदेव सर्वेषु गृहेषु सदा सन्तम् अच्युतं वीक्ष्य आत्मनेमव प्रेष्ठं अमंसत ॥ २ ॥

ननु तं वशीकर्तुं शेकुरित्याह—चार्वित्यादि द्वाभ्याम् । अनङ्गबाणैर्मथितुं न शेकुः प्रेम्णा तु शेकुरेव ॥ ३-५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

द्वादशे मरणं प्राह पुत्रपौत्रयुतस्य हि ।
प्रसङ्गान्मरणं चोक्तं रुक्मिणः प्रतिबन्धनुत् ॥
भगवान् केवलं लोके क्रीडार्थं न समागतः ।
किन्तु सर्वोद्धारणाय तदुद्वाहेऽपि मारणम् ॥
कलौ शुद्धः चात्रियो हि न स्थाप्य इति निश्चयात् ।
पापं विवाहमकरोत्फलं तस्याप्यसूचयत् ॥
देवकीप्रीतये वंशः स्थाप्य एवेति तत्तथा ।
तदानीं सर्वधर्माणां सम्यक् स्थितिनिरूपणे ॥
दशास्यामिति वाक्येन दशपुत्रनिरूपणम् ।
यथोक्तं श्रुतिसिद्धं हि कर्त्तुं नान्यः क्षमो भवेत् ।
लोकवेदौ पुरस्कृत्य रमणं तत्तथोच्यते ॥

पूर्वं लौकिकं रमणमुक्तमिदानीं वैदिकं रमणमाह—एकैकश इति । कथं रुक्म्यरिपुत्रायेत्यन्तेन । धर्मो हि द्विविधः विहितकरणं निषेधपरिपालनञ्च त्रयीद्विषो हन्तव्या इति नोपेक्षितव्या इति दैत्यानां रुक्मिप्रभृतीनां वधोप्यतोग्रे निरूप्यते तत्र प्रथमं "दशास्यां पुत्रानाधेहि" इति वेदवाक्यात् सर्वास्वेव दशदश पुत्रान् नाधिकान् न न्यूनांश्चोत्पादितवानिति निरूप्यते, भगवतः एकैकशः स्त्रियः ताः सर्वा एव कृष्णस्य स्वप्रियस्य अबलाः स्त्रियः दशदश पुत्रान् अजीजनन् सुपुत्रजनने भगवतः सर्वोपि भावोऽस्तीति ज्ञापयति पितुः अनवमान् अन्यूनान् केनचिद्य अंशेन तथात्वं वारयति, सर्वात्मसम्पदेति सर्वाः याः आत्मसम्पदः शरीरेन्द्रियादिसम्पत्तयः ताः समुदिताः प्रत्येकं भवन्तीति ज्ञापयितुमेकवचनम् ॥ १ ॥

तासामेवोत्कर्ष इति कदाचित् स्यात् तन्निवृत्यर्थं प्राकृतत्वमाह पञ्चभिः—गृहादनपगमिति । आदौ स्वाभिमामाप्तताः तत्र हेतुः गृहादनपगं भगवन्तं वीक्ष्येति सर्वदा गृह एव भगवान् तिष्ठति भगवत्सम्बन्धेपि तथा दोषोत्पत्तौ औत्पात्तिकराजकन्यात्वं हेतुः अच्युतत्वात् न स्वतः सुरतविच्छेदः अतः स्वेच्छापूरकत्वञ्च ताभिर्ज्ञातं व्यापकत्वेनानपगमनमाशङ्क्य लौकिकन्यायेन तथात्वमित्याह—स्थितमिति । गृहेष्वेव लौकिकवत् स्थितम् एवं भगवतो गुणत्रयेण कृत्वा आत्मानं प्रेष्ठं भगवतः प्रियममंसत नतु सत्यमेव आत्मा प्रेष्ठः भगवतोप्यात्मैवेति तत्राह—अतत्त्वविद इति । तस्य तत्त्वं तत्तत्त्वं च न जानन्ति भगवदभिप्रायं वस्तुतत्वञ्च न जानन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

यतः स्त्रियः तत्सम्बन्धाद्भगवतोपि कदाचित् तद्धर्मसम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति— चार्वब्जकोशेति । भगवद्धर्मैः सम्मोहिताः भगवन्तं व्यामोहयितुं न समशकन् स्वयं वनिता वनं प्राप्ताः यत्र संसाराटवी सम्पद्यत इति स तु विभूमा विगता भूमा यस्मादिति स्वयमुत्कटप्रायाः सतु सर्वाधिवास इति यावत् तासु भगवतः षड्धर्मान् मोहकानाह—चार्वब्जकोशवत् वदनम् आयता बाहवः नेत्रे च सप्रेमहासरसपूर्वकवीक्षितं वल्गुजल्पाः मनोहरकथाः पूर्णरसाख्यापनार्थं चार्वब्जकोशत्वं परिष्वङ्गक्रियापूर्णेति ख्यापयितुम् आयतपदं नेत्रे सौन्दर्यार्थे भिन्नं तद्धि स्वरूपतोपि रसोद्बोधकत्वम् एतत् त्रयङ्कायिकं रसार्थं मानसिकमाह—सप्रेमहासरसवीक्षितमिति । न प्रेमहास्यं रसवीक्षितानीति त्रयं स्नेहाभावे तत्र रसालं भवतीति सहभावो निरूपितः हासो रसोद्बोधकः रसवीक्षितानि प्रलोभकानि कायिकान्याह—वल्गुजल्पैरिति । मनोहरार्थानि वाक्यानि स्वपक्षस्थापकानि परपक्षदूषकाणीति तान्यपि त्रिविधानि एवं कायवाङ्मनोभिः सम्मोहिताः अत एव दुर्बलाः भगवतो मनो विजेतुं वशीकर्त्तुं नाशक्नन् अनेन भगवच्चित्तं तासु नासक्तमित्युक्तम् ॥ ३ ॥

नापि क्षोभं जनयितुं शक्ता इत्याह—स्मायावलोकेति । आसक्तिरन्या मनः क्षोभोन्यः कदाचिद्वशीकरणार्थं भावानुत्पाद्य कथञ्चित् स्वमोहमपि प्रतिबध्य विलम्बमाना भवेयुः तथाकरणेऽपि न क्षोभका जाता इति सम्बन्धाभ्यां भगवति दोषमुत्पादयितुं न शक्ता इति निरूप्यते स्मायावलोको गर्वपूर्वकं दर्शनं तेन सम्बन्धे विलम्बं सूचयन्ति मानापनोदनार्थम् उपेक्षां बाधितुं लवदर्शनानिच कुर्वन्ति कटाक्षैरलसवलितादिभिः स्वासक्तिं कुर्वन्ति ततो भावहारिभ्रूमण्डलं कुर्वन्ति तेन यथैव भगवतो भावः मनोधर्मः स्वस्मिन् आसक्तो भवति तादृशकामशास्त्रसिद्धं भ्रूमण्डलं कुर्वन्ति ततो भावैस्त्रिभिः प्रहिताः याः चेष्टाः सौरतमन्त्रैश्च शौण्डाः बलिष्ठाः सुरतोद्बोधकानि यानि गुह्यभाषणानि अनेन दृष्टादृष्टसाधनानि निरूपितानि सर्वाश्च पत्न्यः यथासुखं प्रवृत्तौ सङ्कोचरहिताः प्रतिबन्धरहिताश्च तत्रापि षोडशसहस्रं षोडशकलस्य मनसः सहस्रप्रकारेण व्यामोहनसमर्थाः अनङ्गबाणाः चेष्टासहितावयवविशेषाः यैर्जयो भवत्येव मन्त्रसहिता बाणाः कार्यसाधका इति अस्त्रशस्त्रादिषु प्रसिद्धिः मण्डलीकृतकार्मुकाद्दृष्टद्वारा तथा दृष्टिमुष्ट्योरेकत्वाथलयदर्शितानि वीररसाविष्काराय स्मायावलोक इति । एवं सर्वसाधनसम्पत्तियुक्तैरपि बाणैः यस्येन्द्रियं मनश्च विमथितुं ग्लानियुक्तम् असम्भयुक्तं वा कर्त्तुं न शेकुः सहजानामेतादृशेर्थे जयो न भवतीति कठिनदुर्गस्थेषु राजधर्मेषु कापट्यं निरूपितमिति कुहकैः कपटधर्मैरपि न शक्ताः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एकषष्टितमे कृष्णपुत्रपौत्राभिधोच्यते ।
द्यूतेऽहन् रुक्मिणं रामोऽनिरुद्धोद्वाहपर्वणि ॥

ताः कृष्णस्य अबला भार्याः पितुः श्रीकृष्णस्य सर्वाः आत्मभूता स्वरूपभूता या सम्पत्तया अनवमान् अन्यूनान् ॥ १ ॥

गृहात् स्वस्वपुरात् अनपगं प्रीतिपूर्वकमन्यभार्यापुराणि न अपगच्छन्तं किन्त्वनुरोधवशादेव कदाचिदेवेति वीक्ष्य आत्मानं स्वं स्वमेव प्रेष्ठं परमसुभगं न्यमंसत नत्वन्यजनं किन्तु अतर्क्ययोगमायया सर्वप्रियाजनसुभगतासम्पादकं तस्य तत्त्वं विदन्तीति ताः ॥ २ ॥

भगवद्विलासमात्रेणापि वशीभूतानां तासां समञ्जसरतिमत्वात् प्रेममयाः काममयाश्च विलासाः सम्भवन्ति तत्र काममयैर्विलासैस्तस्या वशीभावमाह-चार्विति द्वाभ्याम् । चार्वब्जकोशवद्वदनञ्च आयतौ बाहू आयते नेत्रे च सप्रेमहासरसेन वीक्षितानि च वल्गुजल्पाश्च तैः सम्मोहिताः स्वैः स्वीयविभ्रमैर्विलासैः

विजय० पाठः । (याः स्वीप्सितं स्वभवनेष्वधिरूढमुच्चैर्लक्ष्म्येकधामसरसप्लुतवीक्षणेन ।
ऐच्छन् स तामपि पतिं च सतीः कटाक्षैः स्थूणान्तरेण नवसङ्गमलज्जयैव ॥ क ॥
रामागृहे विहरतः पुरतः कराभ्यां बद्धेक्षणाः स्वदयितस्य मुदा हसन्त्यः ।
गात्रान्तराण्यपि दधुर्निजपूरुषस्य क्लेशावहान्यपि तदङ्गजभङ्गभीताः ॥ ख ॥)
इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता ब्रह्मादयोऽपि न विदुः पदवीं यदीयाम् ।
भेजुर्मुदाऽविरतमेधितयाऽनुरागहासावलोकनवसङ्गमलालसाद्यम् ॥ ५ ॥
प्रत्युद्गमासनवरार्हणपादशौचताम्बूलविश्रमणवीजनगन्धमाल्यैः ।
केशप्रसारशयनस्नपनोपहार्यैर्दासीशता अपि विभोर्विदधुः स्म दास्यम् ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्य मनो विजेतुं न समशकन् तत्र हेतुः विभूम्नः स्वत एव सर्वापेक्षणीयपदार्थपरिपूर्णस्य ॥३॥

तासां काममयान् विभ्रमान् विवृणोति-स्मायेति । करणशब्दस्य इन्द्रियवाचकत्वात् करणैर्नेत्रैरनङ्गबाणैर्यस्य कृष्णस्येन्द्रियं मथितुं न शेकुः कीदृशैः स्मायः स्मितं तत्सहितोऽवलोकलवः कटाक्षस्तेन दर्शितः सूचितोऽभिप्रायस्तेन हारि मनोहरणशीलं यद्भ्रूमण्डलं तेन प्रहिताः प्रस्थापिता ये सौरतमन्त्रास्तेषु शौण्डैः प्रगल्भैः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकषष्टितमे भगवतः पुत्रपौत्रादिसन्ततिः अनिरुद्धविवाहे रुक्मिवधश्च निरूप्यते- एकैकश इति । कृष्णस्य अबलाः भार्याः सर्वा आत्मनि या सम्पत् तया पितुः सकाशादनवमान् अन्यूनान् ॥ १ ॥

स्वं स्वमात्मानं प्रेष्ठं प्रियतमम् न्यमंसत अच्युतस्याहमेवातिप्रेष्ठा नान्या इति प्रत्येकं मेनिरे भक्तप्रियस्यास्य सर्वा एव प्रिया इति तस्य तत्त्वं स्वभावं न विदन्ति ताः ॥ २ ॥

किञ्च चार्वब्जकोशवद्वदनञ्च आयतानि बाहुनेत्राणि च सप्रेम्णा हासरसेन वीक्षितानि च वल्गुजल्पाश्च भगवतः एतैः सम्मोहिताः स्वैर्विलासैर्विभून्नः परिपूर्णस्य मनो विजेतुं न समशकन् अशक्ता बभूवुः ॥ ३ ॥

तासां विभ्रमान् दर्शयति- स्मायेति । स्मायेन गूढहसितेन युक्तोऽवलोकलवो निरीक्षणलेशः तेन दर्शितो निवेदितो भावोऽभिप्रायः सम्भोगाभिलाषः तेन हारि चित्ताकर्षणशीलं यत् भ्रूमण्डलं तेन प्रहितेषु प्रेषितेषु सौरतमन्त्रेषु शौण्डैः प्रगल्भैः अनङ्गबाणैः अन्यैश्च करणैर्वात्स्यायनादिप्रोक्तैः सम्भोगसाधनैः यस्येन्द्रियं मनो विमथितुं क्षोभयितुं षोडशसहस्रमपि पत्न्यो न शेकुः नैवाशक्नुवन् ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले—कि, श्रीकृष्ण को वे भार्य्या एक२ दश२ पुत्रों को जनती भई और वे पुत्र श्रीकृष्ण की सौंदर्य आदि सर्व सम्पत्ति से पिता के समान हुए ॥ १ ॥

अनेक रूप धारन कर निज२ गृहमे सर्वदा स्थित, और निज २ गृह से कभी दूर नहि होने वारे श्रीकृष्ण को देख कर वे राजाओं की पुत्री अपने२ मन मे यह मानती भईं कि हमहि श्रीकृष्णकी प्रिया है अन्य भार्य्या प्रिया नहि है परन्तु वे स्त्री, श्रीकृष्ण के तत्त्व को प्रत्यक्ष नहि जानती रहीं ॥ २ ॥

भगवान् का अति सुन्दर कमल सदृश मुख और विशाल भुजा तथा नेत्र और प्रेम तथा हासरस युत कटाक्ष और मनोहर वचन, इन से अत्यन्त मोहित होकर वे स्त्री अपने अनेक हाव भाव कटाक्ष करके, निरवधिक आनन्द परिपूर्ण श्रीकृष्ण के मनको, वश्य करने मे समर्थ नहि होती भईं ॥ ३ ॥

गूढ हास से संयुक्त अल्प कटाक्ष करके सूचन किये अभिप्राय करके मनोहर भ्रुकुटी मण्डल के प्रेरित एकांत के प्रेरित प्रिय वचन मे समर्थ एतादृश कामदेव के बाणों से तथा काम शास्त्र में प्रसिद्ध अन्य उपाययों से सोरह हजार स्त्रिये, जिस श्रीकृष्ण के मनको क्षोभ करने मे समर्थ नहि होती भईं ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनुरागेण हासोऽवलोकश्च नवसङ्गमे लालसमौत्सुक्यञ्च ते आद्या यस्य विभ्रमकदम्बस्य तं भेजुः अनुरागहासावलोकनवसङ्गमलालसाद्यं भेजुस्तस्य मनो विजेतुं न शेकुरिति वा ॥ ५ ॥

किन्तु प्रत्युद्गमादिभिर्विभोस्तस्य दास्यं नित्यं विदधुरिति प्रौढभावेऽपि नवसङ्गमाद्यभिधानमगतसारत्वेनौत्सुक्येन च तथा प्रतीतेः तेषामेव श्लोकानां मुहूर्तान्तरे पुनः पुनरावृत्तिरतिसौन्दर्यात् ॥ ६ ॥

तासां या दश पुत्राणां कृष्णस्त्रीणां पुरोदिताः ।
अष्टौ महिष्यस्तत्पुत्रान् प्रद्युम्नादीन् गृणामि ते ॥ ७ ॥
चारुदेष्णः सुदेष्णश्च चारुदेहश्च वीर्यवान् ।
सुचारुश्चारुगुप्तश्च भद्रचारुस्तथाऽपरः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रस्तुतमाह—तासामिति । दशदश पुत्राः यासां तासां मध्येऽष्टौ महिष्यो याः प्रागुक्तास्तत्पुत्रानिति ॥७-१२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततश्च तासां ब्रह्मादिभिरपि दुर्गमभजनं दर्शयति—इत्थमिति । रमापतिं श्रीरुक्मिणीकान्तं श्रीगोपीरूपाणां परमरमाणां वा रमणं निरन्तरं वर्द्धमानया मुदा तादृशावलोकनयुक्तनवसङ्गमलालसा आद्या यत्र तद्यथा स्यात्तथा भेजुः ॥ ५ ॥

किञ्च प्रत्युद्गमेति प्रसारेति प्रसाधेति वा पाठः एषां प्रायोऽनुक्रमोपचारत्वं गम्यं वरार्हणं पुष्पलाजरत्नाञ्जलिनिक्षेपादि अत्र टीकायां प्रौढभावेऽपीत्यादिकं प्रकरणसङ्गमनं तथा तेषामेवोत प्रथमस्कन्धाद्युक्तानामित्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्पुत्रान् तासामेव पुत्रानित्यर्थः । बाहुल्यभियेति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थमिति । किन्तु तदीयां पदवीं याथात्म्यं ब्रह्मादयोपि न विदुः तमित्थम्भूतं श्रियःपतिं पतिमवाप्य ताः स्त्रियः अविरतं सन्ततं यथा तथा एधितया वर्द्धितया मुदा नवसङ्गमे लालसौत्सुक्यमाद्यो यस्य विभ्रमकदम्बस्य तं भेजुः नवसङ्गमलालसाद्यं भेजुस्तस्य मनो विजेतुं न शेकुरिति वा ॥ ५ ॥

किन्तु प्रत्युद्गमादिभिः विभोस्तस्य दास्यं विदधुरिति प्रौढभावेपि नवसङ्गमाद्यभिधानमगतसारत्वेनौत्सुक्येनच तथा प्रतीतिः एतेषामेव श्लोकानां प्रस्तावान्तरे पुनःपुनरावृत्तिरपि सौन्दर्य्यात् ॥ ६ ॥

प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रस्तुतमाह—तासामिति । दशदश पुत्राः यासां तासां कृष्णस्य स्त्रीणां मध्ये या अष्टौ रुक्मिण्यादयः पूर्वं कथितास्तासां पुत्रान् प्रद्युम्नादीन् तुभ्यं कथयामि ॥ ७ ॥

चारुदेष्ण इति । प्रद्युम्नः प्रमुख आदिर्येषामिति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ते दश पितुर्हरेरनवमास्तुल्या रुक्मिण्याः पुत्रा इति शेषः । प्रद्युम्नव्यतिरिक्तान्नव पुत्रान्निर्दिशति । चारुदेष्ण इति । वीर्यवानिति चारुदेहविशेषणम् ॥ ८-९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

याः पत्न्यः पक्ष्मकटाक्षैः स्थूणान्तरेण स्तम्भव्यवधानेन स्वीप्सितं सुतरामभीष्टं कृष्णमैक्षन् अपश्यन् ता इति शेषः केन उच्यते लक्ष्म्याः कान्त्या एकधामप्रधानगृहञ्च सरसं सस्नेहं प्लुतं दीर्घीकृतं सृतं वा वीक्षणं दर्शनं लक्ष्म्येकधामसरसप्लुतवीक्षणं तेन स्वभवनेष्वधिरूढम् उत्तुङ्गमञ्चारूढम् अपि सम्भावनार्थे सतीः सत्यः स्थूणान्तरे किमर्थं वीक्षणमित्यत उक्तं नवसङ्गमेति (क)

सुरतादन्यत्र काले तासां लीलाविशेषमाह—रामा इति । रामाः स्त्रियः गृहे विहरतः स्वदयितस्य कराभ्यां पुरतो बद्धेक्षणाः मुदा रोमाञ्चहेतुहर्षेण हसन्त्यः सात्तपाशं कुर्वन्त्यः निजपुरुषस्य निजभर्तुः क्लेशावहानि क्लेशाकराण्यपि गात्रान्तराणि विषयेभ्यः स्पर्शयोग्येभ्यो गात्रेभ्यो ऽन्यत् गात्राणि अपि दधुः वस्त्रादिना पिहितानि चक्रुरित्यन्वयः । कीदृश्यः तस्याङ्गजस्याश्लेषलक्षणकामस्य भङ्गे भीता अपीति (ख) ॥५—६॥

इदानीं तासां पृथक् पृथक् पुत्रान् वक्तुमुपक्रमते—तासामिति । दशदश पुत्रा यासां ताः दशपुत्राः तासां तासां कृष्णस्त्रीणां मध्ये याः पुरोदिताः पूर्वोक्ताः अष्टौ महिष्यस्तासां तान् पुत्रान् प्रद्युम्नादीन् गृणन्ति तत्रत्या इति शेषः ॥ ७ ॥

प्रद्युम्नादन्ये किं नामान इति तत्राह—चारुदेष्ण इत्यादिना ॥ ८—९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

तदेवाह—प्रत्युद्गमेत्यादि । दास्यं प्रेमलक्षणं साक्ष्यं पादसेवाख्यभक्तिम् ॥ ६—४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं तासां दोषः तत्सम्बन्धेन भगवति दोषाभावं च प्रतिपाद्य भगवत्सामर्थ्येनैव तासु धर्मः स्थापित इति पुत्रोत्पादनमुक्त्वा "पतिमेकादशं कृधि" इति वेदवाक्यानुसारेण भगवत्सेवां कृतवत्य इत्याह द्वाभ्याम्—इत्थमिति । पूर्वमेतच्छ्लोकद्वयं व्याख्यातं विवाहप्रसङ्गे उक्तमपि पुनः स्वस्थाने तदेवोक्तवान् तस्मात्सर्वोपद्यर्थः स एव भ्रमव्यावृत्यर्थं पाठविशेषमाह—लालसाद्यमिति । पूर्वमनुरागादयः स्त्रीनिष्ठाः इदानीं भगवन्निष्ठाः अनुरागपूर्वको हासः मानसः अवलोक ऐन्द्रियः नवसङ्गमः कायिकः त्रिभिरपि या लालसा तदिच्छाविशेषः तम् आढ्यो

चारुचन्द्रो विचारुश्च चारुश्च दशमो हरेः ।
प्रद्युम्नप्रमुखा जाता रुक्मिण्यां नावमाः पितुः ॥ ९ ॥
भानुः सुभानुः स्वर्भानुः प्रभानुर्भानुमांस्तथा ।
चन्द्रभानुर्बृहद्भानुरतिभानुस्तथाऽष्टमः ॥ १० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवान् स्त्रीनिष्ठानेतान् धर्मान् स्वस्मिन् भावयतीति भगवन्निष्ठाः धर्माः ॥ ५ ॥

प्रत्युद्गमादिभिः दास्यञ्च विदधुः सेवा तदपेक्षिता कामकृता दास्यं साधारणमिति विशेषः स्त्रीत्वं भक्तत्वं वा देहमन्तःकरणञ्च कृतार्थीकृतवत्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

विधिप्राधान्यात् विधिसिद्धानामष्टमहिषीणां पुत्रान् गणयितुमारभते, येन भगवान् धर्मरक्षार्थमेतावद्रूपो जात इति तन्नामग्रहणे राज्ञः पापक्षयो भवतीति तदर्थं प्रसिद्धान्यपि नामानि निरूपयति—तासां कृष्णस्त्रीणां दशपुत्राणां सर्वे एव दशपुत्रयुक्ताः तासां मध्ये याः पूर्वमुक्ताः अष्टौ महिष्यः रुक्मिणीप्रभृतयः तत्पुत्रान् प्रद्युम्नादीन् ते त्वद्धितार्थं गृणामि अन्याः कामकृता इति न तेषां नामग्रहणम् ॥ ७ ॥

चारुदेष्णादयो नव प्रद्युम्नानन्तरभाविनः यथानामावयवास्तद्गुणाः वीर्यवानिति विशेषणं सुन्दरदेहस्य शौर्यशङ्कानिवृत्त्यर्थम् चकारः सर्वत्र पूर्वधर्मसमुच्चयार्थः अन्तिमः कन्यासमुच्चयार्थः अन्येपि कन्यासमुच्चयार्थाः इति केचित् यदनन्तरं कन्या तत्र चकार इति तथेति वीर्यवान् तेन सह वीर्यवत्त्वमाशङ्क्य पृथगुपदिशति—अपर इति । परः सर्वेभ्यः श्रेष्ठो वा दशम इति क्रमोत्र विवक्षित इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तासां प्रेममयैर्विभ्रमैस्तदिन्द्रियमथनकारणकमङ्गसङ्गञ्चाह—इत्थमिति । अनुरागः प्रेमविलासविशेषस्तन्मयो यो हासावलोकस्तेन नवः नित्यनूतनः सङ्गमो अङ्गसङ्गश्च लालसा तृष्त्याभावश्च तदाद्य तदादिकमनेकविलासं स्वकर्तृकं कृष्णकर्तृकं वा भेजुः "तथाहमपि तच्चित्तो निद्राञ्च न लभे निशि"इतिभगवदुक्तिञ्चाप्य—

"इङ्गितान्तःपुरस्त्रीणां सव्रीडस्मितवीक्षितैः ।
कृच्छ्राद्विसृष्टो निरगाज्जातहासो हरन्मनः" ॥ इति

"रेमे स्त्रीरत्नकूटस्थो भगवान् प्राकृतो यथा" इत्यादिशुकोक्तिञ्चाप्यञ्च पारिजाताद्याहरणञ्चाप्यञ्च तासां प्रेममयविलासैः स्ववशीभावस्तस्यैवेति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

तासां तद्विषयकप्रेम्णः परिचर्यात्मकानुभावानाह—प्रत्युद्गमेति । वरार्हणं पुष्पाञ्जलिरत्नाञ्जलिनिक्षेपादि ॥ ६ ॥

प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रस्तुतमाह—तासामिति । दशदश पुत्राः यासां तासां मध्ये या अष्टौ महिष्यः प्रागुक्ताः ॥ ७-१३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यदीयां पदवीं ब्रह्मादयोपि न विदुस्तं रमापतिमित्यन्ताः पूर्वोक्ताः स्त्रियोपि पतिमवाप्य अविरतं सन्ततं यथा तथा एधितया वर्द्धितया मुदा अनुरागेणातिप्रेम्णा हासोऽवलोकश्च नवो नित्यनूतनः सङ्गमोऽसङ्गसङ्गश्च लालसः औत्सुक्यं च ते आद्या यस्य विभ्रमकदम्बस्य तं भेजुः ॥ ५ ॥

किञ्च प्रत्युद्गमादिभिर्विभोः व्यापकस्य श्रीकृष्णस्य दास्यं नित्यं विदधुः तत्र वरैः श्रेष्ठैः पुष्पादिभिरर्हणं पूजनम् उपहार्य्याणि तत्तत्काले जातानि वस्तूनि ॥ ६ ॥

दशदश पुत्राः यासां तास्तथा तासां मध्ये अष्टौ महिष्यो याः रुक्मिण्याद्याः पुरोदिताः तत्पुत्रान् ते तुभ्यं गृणामि कथयामि ॥ ७—१२ ॥

भाषा टीका ।

ब्रह्मादिक भी जिसकी प्राप्ति के मार्ग को नहिं जानते एतादृश रमाकान्त श्रीकृष्ण पति को प्राप्त होकर वे सोरह हजार स्त्री लोग निरन्तर बढे हुए मोद के साथ, प्रेम सहित हासयुत कटाक्ष और नूतन समागम के विषय मे उत्कण्ठा से श्रीकृष्ण को सेवा करती भी भई परन्तु उन के मन को क्षोभ करने से मे अति निपुण नहीं भई रही ॥ ५ ॥

यद्यपि श्रीकृष्ण भार्य्याओं मे एक२ भार्य्या की सौ२ दासी रही तथापि भगवान् की परिचर्य्या को वे स्वयं आपहि करतीं रहीं जैसे कि आवते भये पति को देख कर आगे से आगे लेने को चलना आसन देना अर्घ्य आदि देना पादप्रक्षालन करना ताम्बूल देना चरण सेवा करके परिश्रम दूर करना पङ्खा से पवन करना चन्दन आदि सुगन्ध समर्प्पण करना पुष्प समर्प्पण करना पलङ्ग बिछाना स्नान कराना भोजनादि योग्य वस्तु समर्पण करना इत्यादि अनेक प्रकार से परिचर्य्या स्वयं हि करती भई ॥ ६ ॥

दस२ पुत्र वारी जो श्रीकृष्ण की भार्या पहिले कह गई हैं उन के मध्य मे श्रीरुक्मिणी आदि जो (८) अष्ट पटरानी रहीं उन के प्रद्युम्न आदि पुत्रों को आप से हम यह कह ते हैं ॥ ७ ॥

चारुदेष्ण १ सुदेष्ण २ और बलवान् चरुदेह सुचारु ४ चारुगुप्त ५ तथा एकभद्र चारु ६ ॥ ८ ॥

श्रीभानुः प्रतिभानुश्च सत्यभामात्मजा दश ।
साम्बः सुमित्रः पुरुजिच्छतजिच्च सहस्रजित् ॥ ११ ॥
विजयश्चित्रकेतुश्च वसुमान् द्रविडः क्रतुः ।
जाम्बवत्याः सुता ह्येते साम्बाद्याः पितृसम्मताः ॥ १२ ॥
(१)वीरश्चन्द्रोऽश्वसेनश्च चित्रगुर्वेगवान् वृषः ।
आमः शङ्कुर्वसुः श्रीमान् कुन्तिर्नाग्नजितेः सुताः ॥ १३ ॥
श्रुतः कविर्वृषो वीरः सुबाहुर्भद्र एकलः ।
शान्तिर्दर्शः पूर्णमासः कालिन्द्याः सोमकोऽवरः ॥ १४ ॥
(२)प्रघोषो गात्रवान् सिंहो बलः प्रबल ऊर्ध्वगः ।
माद्र्याः पुत्रा महाशक्तिः सह ओजो ऽपराजितः ॥ १५ ॥
वृको हर्षोऽनिलो गृध्रो वर्द्धनो ऽन्नाद एव च ।
महांशः पवनो वह्निर्मित्रविन्दात्मजाः क्षुधिः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका ।

श्रीमानिति वसोः कुन्तेर्वा विशेषणम् ॥ १३ ॥

भद्रो नाम एकलः एकः सोमकोऽवरः कनीयान् एते कालिन्द्याः सुता इति ॥ १४ ॥

माद्र्याः लक्ष्मणायाः ॥ १५ ॥

क्षुधिश्च दशमः एते मित्रविन्दात्मजाः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

चार्विति युग्मकम् । वीर्य्यवानिति सर्वेषां विशेषणम् अत-श्चत्समुच्चयार्थ प्रायः सर्वत्रैव चशब्दः तथेति च परश्चारुगुप्त-स्यानुज इत्यर्थः । एवमग्रजानुजक्रमेण सर्वे ज्ञातव्या इति भावः । दशम इत्येकादशाभावं द्रक्ष्यति एवं सर्वमग्रेपि ज्ञेयं हरेरिति सर्वमनोहरस्य तस्य पुत्रा अपि तादृशाः "यथाबीजं तथाङ्करम्" इति न्यायेनेतिभावः । अनेनैवाभिप्रायेण सर्वत्र चारु-शब्दः अत एव पितुर्नावमा न्यूना न भवन्ति पूर्वोक्तस्याप्यस्य पुनरुक्तिस्तद्दार्ढ्यार्थम् अतोग्रेपि सर्वत्रेदमनुवर्त्यम् ॥ ९ ॥

भानुरिति सार्द्धकम् । अष्टम इति पर इतिवत् भानुशब्द-श्चारुशब्दवत् ज्येष्ठाया जाम्बवत्याः प्राक् सत्यभामायाः पुत्राणा-मुक्तिः प्रेमाधिक्येन तस्याः श्रैष्ठ्यात् एवमग्रेपि ज्ञेयम् ॥ १० ॥

साम्ब इतित्र सार्द्धकम् । द्रविणो द्रविडश्चेति पाठद्वयं हि एव पित्रा सम्मताः न्यायादनपेतत्वेन निश्चिताः एवं साम्ब-पुराणादौ साम्बकुजिनस्य नारदकल्पितत्वेनैव प्रसिद्धत्वात् तत्र श्रीभगवतोपि लोकशिक्षाभिप्रायेणैव तदिच्छत्वात् यथा मुसलशापादावपीति भावः ॥ ११-१२ ॥

श्रीमानिति सर्वेषामेव वा विशेषणम् ॥ १३ ॥

भ्रातृणामपि मध्ये द्वयोर्द्वयो इत्येकनामत्वं केनचिद्परि-हार्य्येण कारणेन भवेत् व्यवहारस्तु मात्रादिनामविशेषणेन सिद्ध्यतीति ज्ञेयम् एवमग्रे वीरोपि तद्वच्छुबलावपि ॥ १४ ॥

सह ओजसी सकारान्ते मूर्ते सह एवायमित्याद्यभिप्रा-येण पुत्राः सुताः इति पाठक्रमम् ॥ १५ ॥

महांश इत्यत्र महाशिः क्वचित् वह्न इत्यत्र वर्द्धनः क्वचित् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ सत्यभामासुतानाह—भानुरिति । भान्वादयो दश सत्य-भामायाः सुता इत्यन्वयः । जाम्बवतीसुतानाह—साम्ब इति । एते साम्बादयः पितृतुल्याः जाम्बवत्याः सुताः ॥ १०-१२ ॥

नाग्नजितीसुतानाह—भानुरिति । श्रीमानिति वसोर्धृतेर्वा विशेषणम् ॥ १३ ॥

कालिन्द्याः सुतानाह-श्रुतिरिति । भद्रस्यैवैकल इति नामा-न्तरं सोमकोऽवरस्तेषां सर्वेषां कनीयान् एते दश कालिन्द्याः सुता इति शेषः ॥ १४ ॥

अथ लक्ष्मणायाः सुतानाह-प्रजङ्घ इति । माद्र्याः लक्ष्मणायाः सुताः प्रजङ्घादय इत्यन्वयः ॥ १५ ॥

मित्रविन्दायास्सुतानाह-वृक इति । क्षुधिर्दशमः एते मित्र-विन्दात्मजाः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

चन्द्रस्य स्वर्भानु राहुरिव अपरः लोकस्य भानुः सूर्य इव स्वः स्वर्गपुरे स्थितः ॥ १०—१२ ॥

नाग्नजितेः नग्नजित्पुत्र्याः नीलायाः ॥ १३ ॥

(१) भानुश्चन्द्र इति (२) प्रजङ्घ इति च । वीर० पाठः ।

सङ्ग्रामजिद्बृहत्सेनः शूरः प्रहरणोऽरिजित ।
जयः सुभद्रो भद्राया वाम आयुश्च सत्यकः ॥ १७ ॥
दीप्तिमांस्ताम्रतप्ताद्या रोहिण्यास्तनया हरेः ।
प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धोभूद्रुक्मवत्यां महाबलः ॥ १८ ॥
पुत्र्यान्तु रुक्मिणो राजन्नाम्ना भोजकटे पुरे ।
एतेषां पुत्रपौत्राश्च बभूवुः कोटिशो नृप ।
मातरः कृष्णजातानां सहस्राणि च षोडश ॥ १९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वृषविशेषणं वीर इति अपरः सोमतोपि कालिन्द्याः सुतः ॥ १४ ॥

माद्र्याः लक्ष्मणायाः ॥ १५—१७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

साम्बाद्याः पितृसम्मताः ॥ ११—४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

हरेः सकाशात् प्रद्युम्न एव प्रमुखो येषां रुक्मिण्या जाताः करणमात्रं रुक्मिणी नत्वेते मातृपुत्रा इति तत्र हेतुः यतः पितुरनवमाः अवमो न्यूनभावः ॥ ९ ॥

भानुप्रभृतयो दश सत्यभामायाः तथेति यस्य कर्माणि न प्रसिद्धानि सोपि प्रसिद्धवदेव ज्ञातव्य इति तथेत्युच्यते कश्चित् अष्टम इति तस्य स्वतन्त्रता महत्त्वञ्च सङ्ख्यायां पृथगुपदेशात् ॥ १० ॥

सत्यभामात्मजा इति परिज्ञानार्थमेव मातृनिरूपणं सर्वेषां पुत्राणां सर्वासु मातृव्यवहारस्तुल्य इति साम्बादयो दश जाम्बवत्याः सुताः एते इति तेषां देवतात्वात् निरूपणसमये उपस्थितिमाह—पुनः साम्बाद्या इति वचनं दशानां द्विस्स्वभावत्वं द्योतयति ततो भगवतो ऽसम्मतिमाशङ्क्य पितृसम्मतिमाह—पितृसम्मता इति ॥ ११-१२ ॥

श्रीमानिति विशेषणं नाग्नजितेः ॥ १३ ॥

सत्यायाः पुत्राः श्रुतादयो दश कालिन्द्याः एकल इति विशेषणम् एक एव सन् सर्वान् शत्रून् लातीति सोमकस्त्ववरो दशमः सङ्ख्यापूरणार्थं पश्चादुत्पन्नः ॥ १४—१५ ॥

सुघोषादयः माद्र्याः लक्ष्मणायाः पुत्राः ऊर्ध्वग इति नाम महाशक्तिरेकः सहोभिन्न ओजश्च अपराजित इतिनाम वृकादयो दश मित्रविन्दायाः महांश इति नाम क्षुधिर्दशमः सङ्ख्यापूरकः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भद्रोनाम एकलः एकः सोमको ऽवरः कनिष्ठः ॥ १४ ॥

माद्र्याः लक्ष्मणायाः ॥ १५—१७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीमानिति कुन्तेर्विशेषणम् ॥ १३ ॥

एकलः एकः शान्तिगुणयुक्तत्वान्मुख्यः इति शान्तेर्विशेषणम् ॥ १४ ॥

माद्र्याः लक्ष्मणायाः ॥ १५—१६ ॥

भाषा टीका ।

चारुचन्द्र, और विचारु ८ तथा चारु ९ और दशमा प्रद्युम्न १० इस प्रकार प्रद्युम्न आदि दशपुत्र, श्रीहरि से रुक्मिणीजी में उत्पन्न भये और येदसोपुत्र, श्रीकृष्ण के समान रहे ॥ ९॥

भानु १ सुभान २ स्वर्भानु ३ प्रभानु ४ तथा भानुमान् ५ चन्द्रभानु ६ बृहद्भानु ७ तथा अठवां अति भानु ॥ १० ॥

श्रीभानु ९ और पतिभानु १० इस दश पुत्र सत्यभामा में भये साम्ब १ सुमित्र २ पुरुजित् ३ शताजित् ४ और सहस्रजित् ५ ॥ ११ ॥

विजय ६ और चित्रकेतु, वसुमान् ८ द्रविड ९ क्रतु १० इस प्रकार साम्व से आदि दश पुत्र जम्बवती के रहे और ये सब पिता श्रीकृष्ण के प्रिय रहे ॥ १२ ॥

वीर १ चन्द्र २ अश्वसेन ३ चित्रगु ४ वेगवान् ५ वृष ६ आम ७ शङ्कु ८ वसु ९ और श्रीमान् कुन्ति १० ये दश, नाग्नजिती के पुत्र रहे ॥ १३ ॥

श्रुत १ कवि २ श्रय ३ वीर ४ सुवाहु ५ भद्र ६ शान्ति, दर्श ८ पूर्णमास ९ तथा सब से छोटा सोमक १० ये दश पुत्र कालिन्दी के रहे ॥ १४ ॥

प्रघोष १ गात्रवान् २ सिंह ३ बल ४ प्रबल ५ ऊर्ध्वग ६ महाशक्ति ७ सह ८ ओज ९ अपराजित १० ये दस पुत्र लक्ष्मणा के हुये ॥ १५ ॥

वृक १ उदर्क २ अनिल ३ गृध्र ४ वर्धन ५ अन्नाद ६ महांश ७ पवन ८ वान्हि ९ क्षुधि १० येदश पुत्र मित्र विन्दा कारहे हैं १६ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका ।

सङ्ग्रामजित्प्रमुखाः सत्यकान्ता भद्रायाः सुताः शैब्यानामापि सैव ॥ १७ ॥

राजोवाच ।

कथं रुक्म्यरिपुत्राय प्रादाद्दुहितरं युधि ।
कृष्णेन परिभूतस्तं हन्तुं रन्ध्रं प्रतीक्षते ।
एतदाख्याहि मे विद्वन् द्विषोर्वैवाहिकं मिथः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका ।

रोहिण्याः सुतानामुक्तिरन्यासामुपलक्षणार्थम् ॥ १८ ॥

एतेषामिति अन्येषामपि श्रीकृष्णपुत्राणां शतसङ्ख्यस्त्रीषु पुत्राः पौत्राश्च कोटिशो बभूवुः, तत्र हेतुत्वेन श्रीकृष्णपत्नीनां बाहुल्यमनुस्मारयति—मातरः कृष्णजातानामिति । चशब्देनाधिका-श्चेत्युक्तम् ॥ १९ ॥

यः कृष्णं हन्तुं रन्ध्रं प्रतीक्षते स कथं प्रादादिति वैवाहिकं विवाहनिमित्तम् ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सङ्ग्रामेति शैब्यानामपि सैवेति टीका व्याख्यायास्तु मित्रविन्दात्मजा इत्यस्यानन्तरं योग्यायाः अपि लेखकभ्रमेणैव भद्रायाः सुता इत्यस्यानन्तरं लेखः श्रीविष्णुपुराणे ह्येतत्प्रसङ्गे "शैब्यायां मित्रविन्दायाम्" इति तथात्रैवाग्रे कुरुक्षेत्रयात्रायां श्रीद्रौपदीप्रश्ने शैब्येति मित्रविन्दं इति च टीकैव ॥ १७ ॥

दीप्तीत्यर्द्धकम् । रोहिणी शताधिकषोडशसहस्रमहिषीणां मुख्या तस्याः ॥ १८ ॥

आश्चर्य्योदाह—हे राजन्निति ! एतेषां श्रीप्रद्युम्नादीनाम् ॥ १९ ॥
कथमिति सार्द्धकम् ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ भद्रायास्सुतानाह—सङ्ग्रामजिदिति । भद्राया इत्यस्य सुता इति शेषः । एवमन्यासामपि षोडशसहस्रपत्नीनां दशदश पुत्राः तथैव रोहिण्याः सुतानामुक्तिरन्यासामपि सुतप्रदर्शनार्थं दीप्तिमानिति । हरेराश्रितार्त्तिहरस्य बलभद्रस्य रोहिण्याश्च जाताः इत्यर्थः । अथ विवक्षिष्यमाणकथाविषयकपिपृच्छिषामुत्पादयन् भगवतः पौत्रादीनाह—प्रद्युम्नादिति द्वाभ्याम् । हे राजन् नाम्ना भोजकटमिति प्रसिद्धे पुरे वसत इति शेषः । तस्य रुक्मिणः पुत्र्यां रुक्मवत्याख्यायां भार्य्यायां प्रद्युम्नादनिरुद्धो बभूव, तेषाञ्चेति । तेषां प्रद्युम्नव्यतिरिक्तानां कृष्णपुत्राणामपि पुत्राः पौत्राश्च कोटिशो बभूवुः तत्र हेतुत्वेन श्रीकृष्णपत्नीनां बाहुल्यमनुस्मारयति— मातर इति । कृष्णजातानां मातरः षोडशसहस्राणि चशब्दात्ततोऽप्याधिक्यं सूच्यते ॥ १७—१९ ॥

रुक्मिणः पुत्र्यामित्युक्ते तत्र पृच्छति राजा—कथमिति । अरेः कृष्णस्य पुत्राय प्रद्युम्नाय कथं दुहितरं ददौ किञ्च स हि रुक्मी युद्धे कृष्णेन परिभूतोऽवमानितस्तं कृष्णं हन्तुं रन्ध्रमन्तरं प्रतीक्षते स कथं प्रादादिति भावः । एतदिति । हे विद्वन् द्विषोः कृष्णरुक्मिणोर्मिथो यद्वैवाहिकं विवाहनिमित्तमेतन्मह्यमाख्याहि ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रोहिण्याः भद्रायाः ॥ १८ ॥

भोजकटे पुरे स्थितस्य रुक्मिणः पुत्र्याम् एतेषां मातरः कृष्णभार्याणां षोडशसहस्राणि ॥ १९ ॥

अरेः कृष्णस्य पुत्राय प्रद्युम्नाय तं कृष्णं रन्ध्रमवसरं द्विषोः शत्रुभूतयोः वैवाहिकीं विवाहसम्बन्धिनीम् ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सङ्ग्रामजिदादयो दश भद्रायाः सत्यको दशमः रोहिणी षोडशसहस्राणां शताधिकानां मुख्या कश्चिदेवैषाऽष्टमहिषीमध्य इति भद्रायाः स्थानं मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धा तस्या दीप्तिमान् पुत्रः अष्टमहिषीपुत्रतुल्यः तेनैकाशीतिपुत्राः एकाशीतिभक्तिप्रकारा इव भगवता प्रकटीकृता इति द्योतिता ताम्रपत्राद्या रोहिण्यास्तनयाः साधारणाः अस्या दशपुत्रागणनमन्यासां दशपुत्रत्वख्यापकं पौत्रान् निरूपयन् ॥ एवं निरूप्य तत्सदृशा अन्या इति अतिदिशति— प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धोऽभूदिति रुक्मवती रुक्मिणः पुत्री मातुलकन्या प्रद्युम्नस्तत्रैव कियत् कालं स्थितः तत्रैव विवाहं कृत्वा पुत्रमुत्पादितवान् शत्रुगृहे कथमेकाकी स्थित इति शङ्कां वारयति—महाबल इति । चस्त्वर्थे भगवद्वाविद्यात् प्रद्युम्नादनिरुद्धो जात इति ज्ञापयितुं चकारः अन्यथा कामाज्जातोऽप्रयोजकः स्यात् मायावत्यामुत्पादनं वारयति पुत्र्यान्तु रुक्मिण इति. मायावत्याः नामान्तरमावेशो वा स्यादिति तुशब्दः असम्भावनायां व्यावर्त्तयति—राजन्निति सम्बोधनं प्रद्युम्नस्य द्वारकाप्रेषणाभावं द्योतयति सोऽपि राजा जामातरं दुहितरं च स्थापितवानिति पुरे नगरे नाम्ना भोजकटे एकं पौत्रमुक्त्वा अन्यानतिदिशति एतेषां पुत्रपौत्राश्च पुत्राः पौत्राश्च कोटिशो जाताः न तेषु सङ्ख्यानियमः सर्वेषाम् एकमत्यार्थमाह—मातरः कृष्णजातानामिति । सर्वेषामेव भगवत्पुत्राणां सर्वा एव भगवत्स्त्रियो मातरः यथा जननी तथैव सर्वा इति सापत्न्याभावो निरूपितः चकाराद्दष्टोत्तरशतम् ॥ १७-१९ ॥

रुक्मिकन्याविवाहः असम्बद्ध इति तत्र हेतुं पृच्छति, कथमिति— विवाहः स्नेहकृतः पुत्रः पितुरिति अर्थपेक्षया अरिपुत्रो द्वेष्यो भवति दुहिता चात्यन्तं प्रिया द्वेषकारणमाह—युधि कृष्णेन परिभूत इति विस्मृतो द्वेष इति चेत्तत्राह—हन्तुं

अनागतमतीतञ्च वर्तमानमतीन्द्रियम् ।
विप्रकृष्टं व्यवहितं सम्यक्पश्यन्ति योगिनः ॥ २१ ॥
श्रीशुक उवाच ।
वृतः स्वयम्वरे साक्षादनङ्गोऽङ्गयुतस्तया ।
राज्ञः समेतान्निर्जित्य जहारैकरथो युधि ॥ २२ ॥
यद्यप्यनुस्मरन् वैरं रुक्मी कृष्णावमानितः ।
व्यतरद्भागिनेयाय सुतां कुर्वन् स्वसुः प्रियम् ॥ २३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

रन्ध्रं प्रतीक्षत इति अद्यापि द्वेषव्यापाराच्च निवृत्तः रन्ध्रमिति साक्षाद्विरोधे असामर्थ्यं सूचितं प्रसिद्धसम्बन्धहेतोरभावात् हेत्वन्तरं पृच्छति—एतदाख्याहीति। विद्वन्निति कथने ज्ञानं हेतुभूतं निर्दिशति द्विषोः परस्परं द्वेषविषययोः मिथो वैवाहिकं विवाहसम्बन्धिव्यवहरणं कारणं वा नत्वेतत्पूर्वं न श्रुतं समाध्यभावादधुना न चिन्त्यत इति तज्ज्ञानं कथमिति चेत्तत्राह—अनागतमतीतञ्चेति। योगिनां देशकालव्यवधायकानि ज्ञानेन प्रतिबन्धकानि यथा चक्षुः सन्निकर्षप्रत्यासत्तिः प्रत्यक्षे तथा सर्वत्र योगिनां योगजधर्मप्रत्यासत्तिः। कालो हि वस्तूनि नयति यथा नदीजलं यद्यपि जलमभिज्ञानद्रव्यसहितं क्वचि (दं) देशे क्षिप्तं तस्मिन् समये तद्देशस्थितः पश्यति तथापि प्रदेशान्तरगतं न पश्यति तद्देशस्थितः सङ्गतो वा तदपि पश्यति यथा वा मनुष्यैः द्रष्टुमयोग्यमपि देवाः पश्यन्ति यथा सर्वैराच्छन्नं कालज्ञाः पश्यन्ति एवं सर्वसामर्थ्ययुक्तो योग एव सर्वसमर्थः वर्त्तमानस्य विशेषणमतीन्द्रियमिति अतीतं यन्नानुभूतम् अनागतं यत् ज्ञापकरहितं चकारात् धर्मान्तरसापेक्षं विप्रकृष्टं देशव्यवहितं निकटस्थमपि व्यवहितं भित्त्यादिना सर्वमेव योगिनः सम्यक् पश्यन्ति ध्यानेन ज्ञानं ज्ञानितां योगिनान्तु भगवत इव योगजधर्मे प्रकटे सर्वज्ञत्वमिति ॥ २०—२१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अष्टानां सर्वमुख्यानां पुत्रानुक्त्वा षोडशसहस्रमुख्याया रोहिण्या आह—दीप्तिमानिति ॥ १८ ॥

मातर इति कृष्णजातानां मातर एव सङ्ख्यातुं शक्यते ननु पुत्रपौत्रादयः ताश्च षोडशसहस्राणि अष्टोत्तरशतानि च ॥ १९ ॥

वैवाहिकं विवाहस्य कारणम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सत्यकान्ताः भद्राभाः सुवाः शैब्यानामपि सैव ॥ १७ ॥

एवं दशदशपुत्राः अन्यासामपि ज्ञेया इति सूचयितुमाह—दीप्तिमानिति ॥ १८ ॥

एतेषां प्रद्युम्नादीनां यतः कृष्णाजातानां तेषां मातरोपि षोडशसहस्राणि चकारादष्टोत्तरशताधिकानीति बोध्यम् ॥ १९ ॥

वैवाहिकं विवाहनिमित्तम् ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

संग्रामजित् १ बृहत्सेन २ शूर ३ प्रहरण ४ अरिजित् ५ जय ६ सुभद्र ७ वाम ८ आयु ९ सत्यक १० ये दशपुत्र भद्रा के रहे ॥ १७ ॥

दीप्तिमान १ ताम्र २ तप्त ३ सेआदि लेके श्रीकृष्णसे दशपुत्र रोहिणीमेंभए यह रोहिणि सोलह हजार भार्य्या ओंकमध्यमें प्रथम है हेराजन् भोजकटनामा पुर में रुक्मणी जी की पुत्री रुक्मवती मे प्रद्युम्न महा बलवान अनिरुद्ध भया ॥ १८ ॥

हे राजन् प्रद्युम्न को छोड कर श्रीकृष्ण के इन पुत्रों के कोटिन पुत्र भये रहे और सोरह हजार एक से कोठि, इन की माता रहीं ॥ १९ ॥

राजा परिक्षत बोले, कि—श्रीकृष्ण के साथ तो रुक्मी का वैर रहा फिर रुक्मिणी ने उन के पुत्र प्रद्युम्न के अर्थ अपनी पुत्री, क्यों दई क्यों कि रुक्मिणी के विवाह मे श्रीकृष्णजी ने युद्ध मे रुक्मिणी का बड़ा तिरस्कार किया रहा इसी लिये श्रीकृष्ण के मारने के वास्ते छिद्र को दुष्ट देखता रहा ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

रुक्मिणोऽभिप्रायं कथं जानीम इति चेदत आह—अनागतमिति। अतीन्द्रियमसदादीन्द्रियागोचरं विप्रकृष्टं दूरस्थं व्यवहितं कुड्याद्यन्तरितम् ॥ २१ ॥

तत्रोत्तरम्—स्वयम्वरे रुक्मवत्या वृतस्सन् राज्ञो निर्जित्य जहारेति ॥ २२ ॥

विजय० पाठः । (तदेवानुस्मरन् वैरं रुक्मी कृष्णावमानितः ।
तोषयामास तपसा श्रीशैलनिलयं हरम् ॥ क ॥
तपसाऽऽराधितो रुद्रो रुक्मिणा वरदर्षभः ।
वरेण छन्दयामास स च वव्रे दृढं धनुः ॥ ख ॥
अजेयं शत्रुसङ्घानामच्छेद्यं त्रिदशैरपि ।
तथेति कार्मुकं दत्वा वाक्यं चोवाच शङ्करः ॥ ग ॥
यदा विरुध्यसे विष्णौ तदेतत्कार्मुकं नृप ! ।
हित्वा तदा त्वा मामेव प्रतिपत्स्यति नान्यथा ॥ घ ॥
इत्युक्त्वा कार्मुकं दत्वा शङ्करो न व्यदृश्यत ।
सोऽपि लब्धवरो राजा प्राप्य भोजकटं पुरम् ॥ ङ ॥
तेन चापेन सकलान्नृपान् प्रख्यातपौरुषान् ।
वशे चकार सङ्ग्रामे रुक्मी कृष्णमृते नृप ! ॥ च ॥
विरोद्धुं वासुदेवेन रुक्मी नैवाकरोन्मनः ।
धनुर्लोभान्महाराज ! न मैत्रीमप्यकल्मषाम् ॥ छ ॥
यद्यप्यनुस्मरन् वैरं गिरिशस्य स्मरन् वचः ।
वृतः स्वयंवरे साक्षादनङ्गोऽङ्गयुतस्तया ॥ ज ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यद्यपि श्रीकृष्णावमानितस्तथापि वैरमनुस्मरन्नपि व्यतरत् प्रादात् अन्वमोदतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, दुर्घटघटनाकारिणीयं भगवदिच्छा भगवल्लीलाशक्तिरेव वा सामान्यतो ज्ञायतां तद्विशेषपर्यालोचनन्त्वशक्यमित्याशङ्क्याह–अनागतमिति । योगिनस्तावदन्यदनागतादिकं जानन्ति भगवद्भक्तिविशेषत्वेन परमतद्विशेषाः भवन्तस्तु भगवत्सम्बन्ध्यपि तत्तद्विशेषं जानन्तीति भावः ॥ २१ ॥

तत्र तमेवेयं वरीतेति निश्चित्य तदसहिष्णुनिजवर्गवञ्चनार्थं स्वयम्वरश्च कृत इत्याह–वृत इति । वरणे हेतुः, अन्यत्र य आवेशभावेनानङ्गः स पुनरत्र साक्षात्पूर्णरूपः अङ्गयुतश्चेत्यर्थ; समेतान् स्वयम्वरे तया वृतेनापि तेन सह मत्सरेण योद्धुं मिलितान् युधि निर्जित्येत्यादिवा महापराक्रमः उक्तः एवं विवाहानन्तरं मातुलस्य प्रीत्या तस्य पुरे चिरनिवासेन किम्वा द्वारकां गतस्य तस्य पुनः प्रत्यानयनात् तत्रानिरुद्धस्य जन्मेत्युक्तम् ॥ २२ ॥

यद्यपीति द्वयं तैर्व्याख्यातं तत्र व्यतिक्रमेण व्याख्यानं सिद्धान्ते स्वयम्वरणस्य मुख्यता स्वसृप्रियचिकीर्षायास्तु तदनुमोदनमात्रत्वेन गौणतेति ज्ञापनार्थं यद्वा वैरम् अनुस्मरन् सदा चिन्तयन्नपि स्वसुः श्रीरुक्मिणीनाम्न्याः श्रीभगवन्महाशक्तेस्तत्स्वसृभूतायाः स्नेहप्राबल्येनैव ददावित्यर्थः । अग्रेऽपि स्वसुः प्रियचिकीर्षयेत्येव वक्ष्यते ॥ २३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न जानामीति मावोच इत्याह— अनागतमिति । अतीन्द्रियमस्मादिन्द्रियागोचरं विप्रकृष्टं दूरस्थं व्यवहितमीषदन्तरितं चेत्येतत्सर्वं योगिनो भवन्तः सम्यग्यथावत् पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति अतो जानास्येवेति भावः ॥ २१ ॥

एतदेव स्पष्टयितुं तावत्स्वयम्वरे तद्दुहिता प्रद्युम्नेन हृतेत्याह– वृत इति । एक एव रथो यस्य सः असहायः प्रद्युम्नः स्वयम्वरे तया रुक्मवत्या वृतः स्वयञ्च तस्यामनुरागयुक्तः समेतान् युयुत्सया प्राप्तान् राज्ञो नृपान् युद्धे निर्जित्य तां जहार ॥ २२ ॥

इत्थमापृष्टः प्राह मुनिः– यद्यपीति । यद्यपि रुक्मी कृष्णेनावमानितस्तथापि वैरमनुस्मरन्नपि स्वसुः रुक्मिण्याः प्रियं कुर्वन् "लक्षणहेत्वोः" इति शत्रादेशः कर्तुमित्यर्थः । व्यतरद्ददौ अन्वमोदतेति भावः । न त्वाहूय कन्यां ददौ अपितु स्वयम्वरे प्रद्युम्नेन हृतामन्वमोदतेत्युत्तरसाभिप्रेतम् ॥ २३ ॥

राज्ञः समेतान्निर्जित्य जहारैकरथो युधि ।
अनिरुद्धो रुक्मवत्यां तस्यां जज्ञे महारथः ॥ झ ॥
जहार यं चित्रलेखा बाणपुत्र्या प्रचोदिता ।
सहस्रबाहुर्बाणश्च यत्कृते द्विभुजोऽभवत् ॥ ञ ॥)

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अतीतकथा नेदानीं वक्तुं शक्येति नेत्याह—अनागतमिति । विप्रकृष्टं दूरस्थं व्यवहितम्मूर्त्तद्रव्यान्तरितम् ॥ २१—२२ ॥

अर्धाङ्गीकारेण परिहरति—यद्यपीति । व्यतरद्दत्तवान् भागिनेयाय सहोदर्याः पुत्रायेति सूचितं प्रियम् इष्टं स्पष्टं तदेव आचष्टे—कुर्वन्निति । इदं दाने कारणम् ॥ २३ ॥

ननु, ततःपरं वैरं मुक्तवान् किम् ? न ततोधिकमभूत् कथमत्राह—तदेवेति । श्रीशैलनिलयं श्रीपर्वतवासिनं मल्लिकार्जुननामानमित्यर्थः ॥ क ॥

छन्दयामास अभीष्टं दत्तवान् "वशाभिप्राययोश्छन्दः" इति ॥ ख ॥

शत्रुसङ्घानां मनसेतिशेषः । अजेयाच्छेद्यत्वे तथास्तामित्युक्त्वा तस्य कृष्णभक्तिं दर्शयितुं वक्ति-वाक्यश्चेति ॥ ग—च ॥

तर्हि बन्धुमैत्रीं निर्दुष्टातमाऽकार्षीत् किम् ? नेत्याह—मैत्रीमिति । अपितु बन्धुकृत्याकरणेन कल्मषमकरोत् ॥ छ ॥

मैत्र्यकरणे विरोधाकारणे च निमित्तमाह—यदीति । अनङ्गश्चेत् किमवलोक्य वृत इत्यत उकमङ्गयुत इति ॥ ज—झ ॥

यम् अनिरुद्धम् ॥ ञ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

द्वितीयमाह वृतः स्वयम्वरे साक्षादिति । यद्वशादन्येपि म्रियन्ते सः एवं साक्षात् पूर्वमनङ्गः अतः कथाप्यवृतः इदानीमङ्गयुतो जात इति तयाऽभिज्ञाय वृतः स्वयम्वरे वृतो न प्रत्याख्यायते इति सहाभिमानी कन्यायाः स्वयम्वरं कृतवान् पश्चाद्विधानपूर्वकमपि सन्तोषेण दत्तवानिति व्यतरदित्युक्तं तस्य रूपमेव महत् न पौरुषं भविष्यत्याशङ्क्याह—राज्ञः समेतान् निर्जित्य जहारेति युधि सावधानान् तत्रापि मिलितान् सर्वान् नितरां जित्वा एकरथ इत्यसहायः हत्वा मातुलगृहमेव गत इति पूर्वश्लोकानुरोधादवसीयते एकरथत्वादिधर्मैः प्रतीत्या पितुराधिक्यमुक्तम् ॥ २२ ॥

तत्र प्रद्युम्नविवाहे हेतुद्वयमाह—यद्यप्यनुस्मरन्निति द्वाभ्याम् । स्वसुः प्रियं कुर्वन्नित्येकं स्वयम्वरे कन्ययैव वृत इत्यपरं तत्र प्रथममुपपादयति कृष्णावमानितः वैरमनुस्मरन् यद्यपि वर्त्तते तथापि स्वसुः प्रियं कुर्वन् भागिनेयाय भगिनीपुत्राय मातृपक्षपातिने सुतामदात् अनुरोध्या स्वसा सा पूर्वमपकृता तदभिप्रायमज्ञात्वा पश्चात् ज्ञात्वा कथं प्रसन्ना भवतीति विचार्य प्राणाश्च तया रक्षिता इति स्वकन्यां तत्पुत्राय प्रायच्छत् प्रियं प्रियाय चेद्दीयते तदा प्रसन्नः सर्वोपि । भवतीति ॥ २३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अनागतमिति । तेनाहमप्येतेन जानामीति न वक्तव्यमिति भावः ॥ २१ ॥

किन्तु वैरिपुत्राय कन्यां दित्सतीत्यप्रतिष्ठाभयाद्रुक्मिणा स्वपुत्र्याः स्वयम्वरणसभा कारितेत्याह वृत- इति ॥ २२ ॥

तत्रोत्तरं स्वप्राणरक्षिकायाः स्वसुः प्रियं कुर्वन् कर्तुम् ॥ २३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनागतं भविष्यम् अतीतं भूतम् वर्तमानं विप्रकृष्टं दूरस्थं ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिव्यवहितं मुष्ट्यान्तरितबीजस्थं पत्रपलाशादिकम् ॥ २१ ॥

विद्विषोरपि कृष्णरुक्मिणोः अपत्यविवाहे निमित्तं रुक्मिणः स्नेह इत्युत्तरमाह—वृत इति द्वाभ्याम् ॥ २२-२३ ॥

भाषा टीका ।

हे सर्वज्ञ ! द्वेष युक्त श्रीकृष्ण और रुक्मी के पुत्र पुत्री का परस्पर में जो विवाह का निमित्त है उस को आप कहिये क्यों कि आप के सदृश सर्वज्ञ योगी जन, भूत भविष्य वर्त्तमान और हमारे इन्द्रियों के गोचर नहिं, तथा दूर रहने वाले और जिस के मध्य मे कुछ व्यवधान हुआ हो ऐसे सब वस्तुओं को बहुत कुछ साक्षात् देख लेते है ॥ २१ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले—कि, रुक्मवती ने अपने स्वयम्वर में मूर्त्तिमान् साक्षात्कामदेव के अवतार प्रद्युम्न को वरा क्योंकि वह प्रद्युम्न, एक रथ मात्र की सहायता वाला होकर, उस स्वयं वर मे आये हुए राजनको जीत के रुक्मवती कन्या को हरता भया ॥ २२ ॥

यद्यपि श्रीकृष्ण से तिरस्कृत हुआ रुक्मी वैर का स्मरण भी करता रहा, तथापि रुक्मिणी की प्रसन्नता के वास्ते अपने भानजे प्रद्युम्न के अर्थ अपनी पुत्री को देदेता भया ॥ २३ ॥

रुक्मिण्यास्तनयां राजन्! कृतवर्मसुतो बली ।
उपयेमे विशालाक्षीं कन्यां चारुमतीं किल ॥ २४ ॥
दौहित्रायानिरुद्धाय पौत्रीं रुक्म्यददाद्धरेः ।
रोचनां बद्धवैरोऽपि स्वसुः प्रियचिकीर्षया ॥
जानन्नधर्मं तद्यौनं स्नेहपाशानुबन्धनः ॥ २५ ॥
तस्मिन्नभ्युदये राजन्! रुक्मिणी रामकेशवौ ।
पुरं भोजकटं जग्मुः साम्बप्रद्युम्नकादयः ॥ २६ ॥
तस्मिन् निवृत्त उद्वाहे कालिङ्गप्रमुखा नृपाः ।
दृप्तास्ते रुक्मिणं प्रोचुर्बलमक्षैर्विनिर्जय ॥ २७ ॥
अनक्षज्ञो ह्ययं राजन्नपि तद्व्यसनं महत् ।
इत्युक्तो बलमाहूय तेनाक्षैरुक्म्यदीव्यत ॥२८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सर्वासामपि एकैका कन्या तत्सर्वविवाहोपलक्षणार्थं ज्येष्ठकन्याविवाहमाह—रुक्मिण्या इति ॥ २४ ॥

यौनं विवाहः तद्यौनमधर्मं जानन्नपि "द्विषदन्नं न भोक्तव्यं द्विषन्तं नैव भोजयेत्" इति लोकविरोधात् "अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्नतु" इति निषेधाच्चेत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

लोकविरुद्धाचरणफलं वक्तुमाह—तस्मिन्निति ॥ २७ ॥

अदीव्यत् क्रीडितवान् ॥ २८ २९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नूनं बलीतिसंज्ञा सा च सर्वेषां गुणानामुपलक्षणम् अत एव तस्मै सा दत्तेति भावः । विशालाक्षीमिति "धन्या पितृमुखी कन्या" इति न्यायात् ॥ २४ ॥

दौहित्रायेति सार्द्धकम् । हरेः हरौ बद्धवैरोपि अधर्म्मं क्वचित् मातुलकन्यापरिणयशास्त्रे आचारे सत्यपि शत्रुसम्बन्धस्य तत्रत्यलोकानामपि व्यवहारविरुद्धत्वेनान्याय्यत्वं जानन्नप्यददात् यतः स्नेहपाशेनानु निरन्तरं बध्यत इति तथा सः ॥२५॥

एवमपि श्रीभगवति कौटिल्यस्य फलमाह—तस्मिन्निति । अभ्युदये महोत्सवे रुक्मिण्या आदावुक्तेः भ्रातृगृहाय तस्या एव प्रयोजकत्वात् श्रीरामस्य साम्बस्य चादावुक्तिः स्वसम्बन्धिगृहे श्रीकृष्णेन श्रीप्रद्युम्नेन च स्वस्मादपि यथा स्वं तस्य पुरस्कारात् ॥ २६ ॥

तस्मिन्निवृत्त इति सार्द्धकम् । नृपा यथा हरिवंशे—

"संयुक्ता ज्ञातयश्चैव रुक्मिणः सुहृदश्च ये ।
आहूता रुक्मिणा तेपि तत्राजग्मुर्नराधिपाः" ॥

इति ॥ २७ ॥

हि यतः प्रोत्साहयन्ति हे राजन्निति राजत्वेन तव सम्यगक्षज्ञानं भवतीति भावः । इतीत्यर्द्धकम् अदीव्यत सभामध्ये तथा च तत्रैव—

"ते शुभां काञ्चनस्तम्भां कुसुमैर्भूषिताजिराम् ।
सभामाविविशुर्हृष्टाः सिक्तां चन्दनवारिणा ॥

किञ्च—

निकृत्य तं जिगीषन्तो दाक्षिणात्या नराधिपाः ।
मणिमुक्ताः सुवर्णञ्च तत्रानिन्युः सहस्रशः ॥
ततः प्रावर्त्तत द्यूतं तेषां रतिविनाशनम् ।
कलहस्यास्पदं घोरं दुर्मतीनां क्षयावहम् ॥

इति ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रुक्मितनयाप्रसङ्गात् किं भगवतोपि दुहितरः सन्ति यदि सन्ति तर्हि कस्यां कस्यां भार्यायां कतिकति कन्या अजीजनत् इति राज्ञो बुभुत्सां शमयन्नाह—रुक्मिण्या इति । तनयामित्येकवचनेनान्येन्यासामेकैकैव कन्येति दर्शितं चारुमतीं नाम कन्यां कृतवर्म्मणः सुतः उपयेमे ॥ २४ ॥

न केवलं रुक्मी प्रद्युम्नगृहीतां स्वसुतामेवान्वमोदत अपि तु प्रद्युम्नसुतायानिरुद्धाय स्वदौहित्राय स्वपौत्रीमपि भगिनीप्रियचिकीर्षया ददावित्याह—दौहित्रायेति । हरेरित्यस्य पौत्रायेति शेषः । रोचनां नाम पौत्रीं ददावित्यर्थः । न केवलं बद्धवैरोप्येव अपितु तद्यौनमधर्म्यं जानन्नपि "यु मिश्रणे" योनिर्मिश्रणं वैवाहिकसम्बन्धः तत्प्रयुक्तं भोजनप्रतिभोजनादिकं यौनं तदधर्म्यमस्वर्ग्यं लोकविरुद्धं च जानन्नपीत्यर्थः । "द्विषदन्नं न भोक्तव्यं द्विषन्तं नैवभोजयेत्" इतिशास्त्रादितिभावः । एवम्भूतोप्यदात् तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि स्नेहपाशेन स्वसरि यः स्नेह-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचद्रिका।

एव पाशः तेनानुबध्यत इति तथा अत एव तस्याः प्रियं कर्तुमिच्छया ददावित्यर्थः ॥ २५ ॥

लोकविरुद्धाचरणफलं वक्तुमाह—तस्मिन्नित्यादिना। तस्मिन् अभ्युदये अनिरुद्धविवाहरूपोत्सवे निमित्ते ॥ २६ ॥

तस्मिन्निति। तस्मिन्नुद्वाहे निवृत्ते जाते सति ये कलिङ्गप्रमुखास्ते रुक्मिणं प्रोचुः 'किमिति? बलं वलभद्रम् अक्षैर्देवनाक्षैस्तद्यापारैर्द्यूतैरितियावत्. हे राजन्! रुक्मिन् अयं बलरामः अनक्षज्ञः द्यूतानभिज्ञः अपि तथापि तद्व्यसनं द्यूतव्यसनं महद्दस्य वर्त्तते इति ॥ २७ ॥

इत्थमुक्तो रुक्मी बलभद्रमाहूय तेन सहाक्षैरदीव्यत क्रीडितवान् ॥ शतमिति निष्काणामित्यादि। तत्र द्यूते रामस्तावन्निष्काणां शतं ततः सहस्रं ततोऽयुतं च पणं जित्वा स्वीकृतवान् पुनस्तं राममपि रुक्मी जितवान् तदा बलं रामं कालिङ्गः प्राहसत् अपहसितवान्। तद्धसनं नामृष्यत् न सेहे ॥ २८-२९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

कृतवर्मणः सुतः पुत्रः ॥ २४ ॥

रुक्मी स्वदौहित्राय हरेः पौत्रायानिरुद्धायेति शेषः। स्वपौत्रमदात् ॥ २५ ॥

तस्मिन्नभ्युदये अनिरुद्धविषये विवाहे प्रवृत्ते सति ॥२६॥

बलं वलभद्रम् ॥ २७ ॥

तद्व्यसनी द्यूतक्रियापरः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं धर्मप्रस्तावे पुत्रस्योत्पत्तिं विवाहश्चोक्त्वा कन्यादानमपि भगवत्कृतमाह—रुक्मिण्यास्तनयामिति। कृतवर्मा यादवः बलीति नाम विशालाक्षीमिति सौन्दर्यं चारुमतीमिति नाम कन्यामाहूयदत्ता रुक्मिण्यास्तनयामित्यनेन अन्यासामपि कन्या उक्ताः सन्तीति तथा तासां विवाहोपि ज्ञातव्यः विशालाक्षीमिति सौन्दर्यं तस्या विवाहे प्रयोजकमुक्तं नतु महतः कन्यात्वं चारुमतीमिति नाम्ना अन्या अपि कन्याः सन्तीति सूचितं तेन रुक्मिण्यां पञ्चकन्याः पञ्चचकारैरुक्ताः अध्यवसेयाः अन्यासामपि यथाचकारं कन्यका ज्ञेयाः किलेति प्रसिद्धेनतु व्यासादिभिरेतदुपदिष्टमिति महत्त्वाख्यापकत्वात् केवललौकिकत्वात् ॥ २४ ॥

ततोनिरुद्धस्तत्रैव भोजकटे जातः तस्यापि विवाहं तत्रैवाह—दौहित्रायानिरुद्धायेति। स्वकुलस्थां कन्यामन्यो विवाहं मा करोत्विति तस्या नाम रोचनेति साप्यनिरुद्धस्य मातुलकन्या तावता द्वेषः शान्तो भविष्यतीति आशङ्कयाह—बद्धवैरोपीति खलुः प्रियचिकीर्षयेति पूर्वकहेतुः यावज्जीवं यदेव किञ्चिदुत्कृष्टं तदेव भगिनीप्रीत्यर्थं दत्तवानित्यध्यवसीयते अन्यथा पुनः तद्धेतुत्वेन नोच्येत ननु कस्मै देयं दत्तवान् कथमेतावता स्वसा प्रीता भवतीति चेत्तत्राह- स्वसुः प्रियचिकीर्षया जानन्नपि अधर्मं तद्यौनमिति स्त्रीसम्बन्धः अधर्मो भवति—

"माता पितामही यस्य तथैव प्रपितामही।
तिस्र एककुले जाताः सोऽभिशस्तो निगद्यते" ॥

इति तस्यामुत्पन्नस्याभिशनास्तितोषात् तद्यौनम् अधर्मरूपं भवति अधर्ममप्यङ्गीकृत्य स्वसुः प्रियार्थे दत्तवान्। ननु निषिद्धाचरणे कथं प्रियं नवा तत्प्रियं प्रियं भवतीत्याशङ्क्याह—स्नेहपाशवशङ्गत इति स्नेहे सर्वमेव समीचीनं भासते उभयोः परमस्नेहात् तद्गतदोषो न भासते अतो जानन्नपि एव कृते प्रियं भवतीत्युभयोः लौकिकबुद्ध्या तथा कृतवानित्यर्थः ॥ २५ ॥

अयं विवाहः लौकिकवदिति दत्तायां कन्यायां वरयात्रिकाः भगवदादयः सर्व एव समागता इत्याह—तस्मिन्नभ्युदय इति। विवाहोत्सवे रुक्मिणी मुख्या निमित्तत्वात् ततो लौकिकमिति ज्येष्ठानुक्रमेण रामकृष्णौ पुरत्वमापन्नं भोजकटस्थानं प्रतिज्ञास्थानं जग्मुः रामकेशवाविति ययोर्गमनमसम्भावितं तौ निरूप्य साम्बप्रद्युम्नादय; वरयात्रिका निरूप्यन्ते सुन्दरः साम्बः इति प्रद्युम्नादपि प्रथमं निर्दिष्टः कप्रत्ययोऽनादरे ॥ २६ ॥

निषिद्धत्वात् निषिद्धाचरणस्य फलमाह—तस्मिन्निवृत्त उद्वाह इति। कन्यादानानन्तरं वरयात्रायामपि सिद्धायां कलिङ्गदेशाधिपतिः देशनाम्नैव प्रसिद्धः स्वतः स्नेहेन तूष्णीभूतमपि रुक्मिणं प्रोचुर्यतो दृप्ताः नापि तस्य तथाकरणे किञ्चित् प्रयोजनमस्ति ॥ २७ ॥

नन्वक्षजयः कथमेकान्ततो ममैव भविष्यतीति आशङ्कायामाह—अनक्षज्ञ इति। येहि वैदिककर्मपरा धर्मपरा वा तेऽज्ञा भवन्ति बलस्यतूभयरूपत्वात् युक्तमेवाक्षाज्ञानमिति हिशब्दः राजन्निति सम्बोधनात्त्वमक्षज्ञ इति अपि तद्व्यसनम् महदिति अज्ञो न क्रीडिष्यतीति शङ्कां वारयति अत आदौ प्रवृत्तः पश्चान्न निवर्त्तिष्यत इति पराजितो भविष्यति एवं उपपत्त्या प्रबोधितः तथा कृतवानित्याह—इत्युक्त इति। बलः पूर्वं ज्ञानोपदेशात् सान्त्वनात् हित इति बलमेवाहूय भगवतः सकाशात् पृथक्कृत्य रुक्मी दुर्बुद्धिरदीव्यत तत्राक्षान् गृहीत्वा रुक्मी प्राह पणः क्रियतामिति भिन्ना सङ्ख्या चतुर्दिक्ष्वक्षेषु लिख्यते तत्र कस्यचित् समसङ्ख्या कस्यचिद्विषमसङ्ख्येति पूर्वमेव प्रतिज्ञाय क्रीडार्थं प्रवृत्तौ ततोऽवहस्तेन रुक्मिणा आज्ञस; शतं सहस्रमयुतम् उत्तरोत्तरं दशगुणं रामस्तत्र पणमादधे तन्तु पणं स्वानुकूलतया अक्षान् पातयित्वा रुक्मी अजयत् तत्रानक्षज्ञता कालिङ्गेन प्रथमतो निरूपितेति बलं प्राहसत् तदपि हसनं प्रकटमित्याह—दन्तान् सन्दर्शयन्नुच्चैरिति ॥ तन्मनसि कापट्येन हसतीति हलायुधो नामृष्यत् ननु नीतिज्ञेनावश्यं हास्यं सोढव्यं, तत्राह—हलायुध इति ॥ २८—२९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ॥

यौनं विवाहं अधर्मम् अधर्मेहेतुं जानन्नपीति "द्विषद्न्नं न

शतं सहस्रमयुतं रामस्तत्राददे पणम्।
तन्तु रुक्म्यजयत्तत्र कालिङ्गः प्राहसद्बलम्।
दन्तान् सन्दर्शयन्नुच्चैर्नामृष्यत्तद्धलायुधः॥ २९॥
ततो लक्षं रुक्म्यगृह्णाद्ग्लहं तत्राजयद्बलः।
जितवानहमित्याह रुक्मी कैतवमाश्रितः॥ ३०॥
मन्युना क्षुभितः श्रीमान् समुद्र इव पर्वणि।
जात्यारुणाक्षोऽतिरुषा न्यर्बुदं ग्लहमाददे॥ ३१॥
तञ्चापि जितवान्रामो धर्मेण च्छलमाश्रितः।
रुक्मी जितं मयात्रेमे वदन्तु प्राश्निका इति॥ ३२॥
विज०पाठः(तथेत्याह कलिङ्गोपि दन्तान् सन्दर्श्य सीरिणः।
ततः कोपपरीतात्मा तूष्णीमासीद्धलायुधः॥ ०॥)

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

भोक्तव्यं द्विषन्तं नैव भोजयेत् "इत्यादि लोकविरोधात् "अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्नतु" इति निषेधाच्चेत्यर्थः॥ २५-२६॥

बलं राममिति कृष्णस्य द्यूतेऽपि दुर्जयत्वनिश्चयादिति भावः॥ २७॥

प्रथमं सुवर्णमुद्राणां शतं ततः सहस्रं ततोऽयुतं तं पणं नामृष्यत् अन्तश्चुकोपेत्यर्थः॥ २८—२९॥ ०

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

सर्वासामेकैका कन्या कुलपुत्राय तदनुरूपाय च दत्तेति सूचयति—रुक्मिण्या इति॥ २४॥

एवं पुत्राणां कन्यानां च विवाहानेकदेशकथनद्वारा दर्शयित्वा महद्विरोधो ऽनर्थहेतुरिति सूचयितुं रुक्मिणो वधं पौत्राणां विवाहोपलक्षणार्थमनिरुद्धविवाहञ्चाह—दौहित्रायेति। यौ द्विषोः पौत्रीपौत्रौ तयोः यौनं विवाहमधर्मः अधर्महेतुं जानन्नपि "द्विषदन्नं न भोक्तव्यं द्विषन्तं नैव भोजयेत् "इत्यादिलोकविरोधात्" अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्नतु" इति निषेधात् तथापि अदात्॥ २५-२६॥

श्रीकृष्णमजेयं मत्वा बलमित्युक्तम्॥ २७॥

अदीव्यत क्रीडितवान्॥ २८॥

भाषा टीका।

हे राजन्! रुक्मिणी की पुत्री विशाल नेत्र वारीचारुमती कन्या को कृतवर्मा का पुत्र बडा बली, विवाहता भया॥ २४॥

हे राजन्! उस विवाह सम्बन्ध को अधर्म, जानता भी रहा और श्रीकृष्ण के साथ वैरबांध कर भी रहा परन्तु स्नेह रूप फन्दा मे बंध कर, रुक्मिणी के प्रिय करने की इच्छा से रुक्मी श्रीकृष्ण के नाती और अपने धेवते अनिरुद्ध के अर्थ, अपनी नाति निरोचना को देता भया॥ २५॥

हे राजन् उस अनिरुद्ध के विवाह मे, श्रीरुक्मिणी और श्रीकृष्ण वलदेवजी, तथा साम्ब प्रद्युम्न आदि, भोजकटपुर को गये रहे॥ २६॥

उस विवाह के समाप्ति होने पर कलिङ्ग देश के राजा से आदि लेके वे अहंकारी राजा लोग, रुक्मी के प्रति वोले कि शार पासेन करके तुम वल देवजी को तुरन्त जीतवो॥ २७॥

हे राजन्! यद्यपि यह वलदेव, जूवा खेलना नहि जानता तथापि उस जूवा का सौख बडा है, इस प्रकार राजाओं ने उस का तव तो रुक्मी वल देवजी को बुलाकर, उन के साथः पासेन से खेलता भया॥ २८॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

निष्काणां लक्षं ग्लहं पणं कृतवान् कैतवं कपटम्॥ ३०॥
न्यर्बुदं दशकोटीर्ग्लहं क्षुभितो राम आददे॥ ३१॥
छलमाश्रितो रुक्मी मया जितमित्याह॥ ३२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

शतमिति सार्द्धकम्। शतं निष्काणां प्राक् ततः सहस्रं ततोऽयुतं दशसहस्राणि तत्र द्यूते प्रहसनमेवाह—दन्तानिति। उच्चैरतिशयेन सम्यगदर्शयन् हलायुधः प्रसिद्धविजाख्यपराक्रम इत्यर्थः। अतो नामृष्यत् अन्तश्चुकोपेत्यर्थः॥ २९॥

ग्लहम् अग्रहात् पराजितेन देयमिति स्थापितवान्॥ ३०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

श्रीमान्रामः तच्छब्देनोक्तिश्च तादृशदुष्टवधोद्यतं स्मृत्वा सन्तोषेण तदानीं तेजोविशेषाविर्भावस्मरणेन च अक्षोभिणोपि कदाचित् क्षोभे दुर्द्धर्षत्वेपि च दृष्टान्तः समुद्रः इति। जात्या प्रकृत्यैवारुणाक्षः अतिरुषा त्वातिशयेनारुणाक्षः सन्नित्यर्थः ॥ ३१ ॥

धर्मेण न्यायेन ज़ितवान् जितमित्यादौ आहेति शेषः॥३२॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

धर्मेण रामः जितवानित्यन्वयः छलमाश्रित्य रुक्मी मया जितमित्याहेत्यन्वयः ॥ ३२-४०॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

ततो रुक्मी लक्षं ग्लहं पणमाददे बलश्चाजयत् किञ्च कालेन मृत्युना चोदितः अतएव परिहसन् सङ्कर्षणमुवाच किमित्युवाचेत्यत आह—जितवानिति। कैतवं वञ्चनमाश्रितो रुक्मी अहं जितवानित्याहेत्यर्थः ॥ ३० ॥

मन्युनेति। यथा पर्वणि समुद्रस्तद्वन्मन्युना क्षुभितोऽत एव जातेऽरुणेऽक्षिणी यस्य तथाभूतो रामः रुषा पूर्ववल्लक्षं ग्लहमाददे ॥ ३१ ॥

तं रुक्मिणश्च धर्मेणैवाजयच्च रुक्मीतु छलमाश्रितः मया जितम् अत्रास्मिन् विषये प्राश्निकाः पृष्टव्याः कालिङ्गादयो वदन्ति मया जितमित्येव वदन्ति अतस्ते पृष्टव्या इत्याहेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

पराजये पणं ग्लहं कालिङ्गः दन्तवक्रः त्वां जितवान् तान् शिक्षित अग्रे इति भावः ॥ २९-३० ॥

अर्बुदं दशकोटिधनम् ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ततो वारत्रयानन्तरजये वा पराजये वा विपर्ययस्त्वान्यः पातयेदित्यक्षशास्त्रात् कपटादिशङ्कानिवृत्त्यर्थं बलः स्वयमक्षान् गृहीत्वा अपातयत् ततः अयुतादृशगुणं रुक्मी लक्षग्लहं पणात्मकं द्रव्यं प्रतिज्ञातवान् तत्र तस्यां क्रीडायां बलः अजयत् एकान्ते क्रीडतीति न स्वकीयाः साम्बादयः साक्षिणः परं तदीया एव सर्वे अत एकवारमेव भूयान् पराजयो जात इति द्यूते मृषाभाषणं न विगीतमिति जितवान् अहमित्याह—रुक्मी तान् अक्षान् विपरीततया धृत्वा प्रदर्श्य

कैतवमाश्रितः कपटेनैव जेष्यामीति निश्चित्य मृषोक्तवान् ॥ ३० ॥

तदा मन्युना क्षुभितः तदसहमानः दोषाभावादसहनं भविष्यतीत्याशङ्क्य निराकरोति—श्रीमानिति। पूर्णधनः निवार्यमाणोपि सहज एव तादृश इति तस्मिन् काले तथैव युक्तमिति दृष्टान्तमाह-समुद्रः पौर्णमास्यामिवेति। स हि पूर्णचन्द्रमभिमुखोगच्छति तथा ऽयमपि मच्छिष्य एव मत्तोप्युत्कर्षं वाञ्छत्यनृतं च वदतीति चन्द्रामिव जिघृक्षुः जातः जात्या स्वभावेन च अरुणाक्षः अक्रुद्धोपि क्रुद्ध इव प्रतीयते क्रोधे तु का वार्त्तेत्यर्थः। अतिरुषा सुतरामरुणाक्षो जातः अतो मनसि मारणीयोयमिति भावो निरूपितः ततो वारत्रयं क्रीडितव्यमिति पुनरक्षान् बलो गृह्णातिवान् तदा रुक्मी न्यर्बुदग्लहमादधे प्रतिज्ञातवान् दशकोटिमितं वारत्रयेण यावद्दशगुणं तावत्सकृदेवादधे यथैकानृतेनैव सर्वमनृतं भवति पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

तथापि रामो जितवान् अभिज्ञतया न किन्तु दैवगत्येत्याह-धर्मेणेति। तदा महतीं विनष्टिं दृष्ट्वा छलमाश्रितः कापट्यमेव कर्त्तव्यमिति निश्चित्य रुक्मी आह चकारेण आहेति पूर्वक्रिया आहृता मया जितमात्रे मे प्राश्निकानां सभासदां येषामग्रे प्रश्नः सम्भवति सन्दिग्धे ते प्राश्निकाः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

कैतवं कपटम् ॥ ३० ॥

न्यर्बुदं दशकोटीः ॥ ३१ ॥

छलमाश्रितोऽतो रुक्मी मया जितमित्याह— प्राश्निकाः साक्षिणः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

प्रथमं रामः निष्काणां शतं तदनन्तरं सहस्रं पुनः अयुतं पणं जित्वा आददे स्वीकृतवान् एकवारं तं रामं रुक्मी अजयत् तत्र बलं कलिङ्गः प्राहसत् तदुपहास्यं नामृष्यत न सेहे ॥ २९ ॥

निष्काणां लक्षं ग्लहं पणं रुक्मी अगृह्णात् कृतवान् तत्र बलः अजयत् जितवान् कैतवं कपटम् ॥ ३० ॥

न्यर्बुदं दशकोटीर्ग्लहम् आददे जित्वा स्वीकृतवान् ३१ ॥

तं ग्लहम् अपि निश्चितं धर्मेण राम एव जितवान् तथापि छलमाश्रितः रुक्मी मया जितमित्याह ॥ ३२ ॥

भाषा टीका।

उस जूवा मे बलदेव ने दाव के ऊपर प्रथम १०० सौ मोहर धरीं दूसरी बार १००० हजार मोहर धरी, तीसरी वार १०००० दसहजार मोहर धरी, उसदावको रुक्मी ने जीत लिया, उसपर कलिङ्ग देशका राजा दन्तवक्र दांतन

तदाऽब्रवीन्नभोवाणी बलेनैव जितो ग्लहः।
धर्मतो वचनेनैव रुक्मी वदति वै मृषा ॥ ३३ ॥
तामनादृत्य वैदर्भो दुष्टराजन्यचोदितः।
सङ्कर्षणं परिहसन् बभाषे कालचोदितः ॥ ३४ ॥
नैवाक्षकोविदा यूयं गोपाला वनगोचराः।
अक्षैर्दीव्यन्ति राजानो बाणैश्च न भवादृशाः ॥ ३५ ॥
रुक्मिणैवमधिक्षिप्तो राजभिश्चोपहासितः।
क्रुद्धः परिघमुद्यम्य जघ्ने तं नृम्णसंसदि ॥ ३६ ॥

भाषा टीका।

को दिखाकर बलदेवजी के प्रति बढा हंसा इस के अनंतर बलदेवजी उस के हसने को नहि सहते भये ॥ २९ ॥

उसके पश्चात् रुक्मी ने एक लक्ष मोहर दाव पर धरी तहां बलदेवजीनें उस दाव को जीत लिया उसपर रुक्मी कपट को लेकर बोली कि मैने जीता है ऐसा कहकर उस दाव को लेलिया ॥ ३० ॥

जैसे पर्वकालमें समुद्रउमडताहै तैंसेहि रुक्मी केमिथ्यावचनसे क्रोधते क्षोभकोप्राप्तहुये औरस्वभावसे हि रुकनेवाले श्रीमान् बलदेवजी। अतिक्रोधसे दशकोटिमोहर ७ दावपरधरतेभया ॥ ३१ ॥

उसकोबलदेवजीने धर्मसेजीतलिया इसपरकपटका आश्रय लेकरबोलाकि मैनेजीता है इस बिषयमें दन्तवक्रआदियेसाक्षाला गहोगये ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

॥ ३३-३५ ॥

नृम्णसंसदि मङ्गलसभायाम् ॥ ३६—३९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

प्राश्निकानां नृपाणां दुर्जनत्वेन मिथ्यासाक्षित्वं सम्भाव्य पापरुक्मिवधार्थे श्रीबलदेवस्य कोपं वर्द्धयितुमाकाशवाण्यभूदित्याह-तदेति। धर्मतो मर्य्यादाबन्धतो यद्गसयनं ग्लहस्वीकारवाक्यं तेनैव जितः रुक्मीतु मृषैव वदति तच्च यथा श्रीविष्णुपुराणे...

"त्वयोक्तोऽयं ग्लहः सत्यं न मयैषोनुमोदितः।
एवं त्वया चेद्विजितं न मया विजितः कथम् ॥

तत्रैवाकाशवाक्यञ्च...

"विजितं बलदेवेन रुक्मिणा भाषितं मृषा।
अनुक्त्वापि वचः किञ्चित्कृतं भवति कर्मणः ॥

इति ॥ ३३ ॥

सङ्कर्षणं सद्यः सर्वं संहर्त्तुं समर्थमिति भावः। यद्वा स्वयं भगवतो द्वितीयव्यूहमिति परिहसन् उपहसन् ॥ ३४ ॥

यूयमिति। श्रीकृष्णापेक्षया तत्सङ्गिनोपि गृह्णाति अकोविदत्वे हेतुः गोपालाः क्षुद्रजातयः वनमेव गोचरो ज्ञानविषयो येषां तादृशाश्च गीर्देवीतु तं स्तावयति गवां धेनुपृथ्वीवेदादीनां पालका यूयं वने निर्जनदेश एव गोचरा ध्यानविषया भवथ नैवं नतु अक्षेषु द्यूतसभासु कोविदा येषां तादृशा भवथ यतः अक्षैर्बाणैश्च राजानः श्रियोन्मत्ता एव दीव्यन्ति परहिंसायां रमन्ते नतु भवन्त इव दृश्यन्ते ये भवद्भक्तास्तेपीत्यर्थः। ततो वयं न जानीमः किन्तु भवद्भक्ता एव जानन्ति स्वतन्त्रलीलानिबन्धनमेवेदृशं भवतां चरितमिति भावः ॥ ३५ ॥

एवम् अनेन श्रीकृष्णस्यापि व्यापकेन प्रकारेण रुक्मिणैव हेतुकर्त्रा तैराजभिः कर्तृभिरुपहासितः अतो नृम्णसंसदि जघान नृपूर्वः पवर्गटवर्गपञ्चमसंयोगमध्यमध्यायमकारान्तो नृम्णशब्दो वैदिको मङ्गलवाचकः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

अथेति। धर्म्मतो बलेन रामेणैव ग्लहो जितः रुक्मीतु वचनेनैवं वदति अतस्तदुक्तिर्मृषेत्यशरीरवाणी प्राहेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तां नभोवाणीमनादृत्य दुष्टराजन्यैः कलिङ्गादिभिश्चोदितो वैदर्भो रुक्मी कालचोदितोऽत एव परिहसन् बभाषे ॥ ३४ ॥

भाषणमेवाह-नैवेति। नाक्षकोविदाः न द्यूतकुशलाः तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि-गोपाला वनगोचराश्चेति राजान एवाक्षैः बाणैश्च दीव्यन्ति नतु भवादृशाः पशुपालकाः ॥ ३५ ॥

रुक्मिणेति रुक्मिणैवम् अधिक्षिप्तो रामः हे नृप ! सभायां संसदि नृपाणां संसदि वा तं जघ्ने ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

आकाशसरस्वती किमाहेति तत्राह—बलेनेति ॥ ३३ ॥

तामाकाशवाणीम् ॥ ३४—३५ ॥

कलिङ्गराजं तरसा गृहीत्वा दशमे पदे ।
दन्तानपातयत् क्रुद्धो योऽहसद्विवृतैर्द्विजैः ॥ ३७ ॥
अन्ये निर्भिन्नबाहूरुशिरसो रुधिरोक्षिताः ।
राजानो दुद्रुवुर्भीता बलेन परिघार्दिताः ॥ ३८ ॥
निहते रुक्मिणि श्याले नाब्रवीत्साध्वसाधु वा ।
रुक्मिणीबलयो राजन् स्नेहभङ्गभयाद्धरिः ॥ ३९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अष्टपदेन अक्षफलकेन ॥ ३६—३८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्र देशाधिदेवाः साक्षिण इति कालिङ्गादिषु तेऽभिनिविष्टाः दुष्टत्वात्तेषां तत्रत्यानां वचनात् पूर्वमेव आकाशवाणी सर्वदेवतामयी सन्देहनिवृत्त्यर्थमाह—बलेनैव जितो ग्लह इति। यद्यप्यक्षक्रीडां न जानाति तथापि धर्मतः जितवान् वचनेनैव केवलेन धर्मरहितेन रुक्मी वदति वै निश्चयेन नात्र सन्देहः कर्त्तव्य लौकिकत्वमपि तद्वाक्यस्य निवारयति-मृषेति लौकिका अप्येतादृशेन मृषा वदन्ति ॥ ३३ ॥

ततः कोवायं कृत्रिमः शब्दः प्रमाणं साक्षात् प्राश्निकेषु विद्यमानेष्विति तामनादृत्य दुष्टराजन्यैः तथैव वक्तव्यमिदं नाङ्गीकर्त्तव्यमिति प्रेरितः सङ्कर्षणं परिहसन् बभाषे यतो वैदर्भः न धर्मप्रधानदेशस्थः दुःसङ्गश्च सहि जगदेवाकर्षति लयार्थं तादृशसामर्थ्यवन्तं परिहसन् कटाक्षहास्यादिभिः अयुक्तमुक्तवान् ननु वचनस्य किं प्रयोजनं तूर्ष्णीं प्राश्निका भवन्त्वित्याह—प्राश्निकानामपि स्वानुगुण्यवचने बलस्य स्वज्ञानमेव भ्रान्तमिति प्रतीतिः स्यात्तदर्थं स्थातव्यमुत्थाय वा गन्तव्यमिति । तत्राह-कालचोदित इति ॥ ३४ ॥

भगवता गोपालत्वं समर्थितमिति तदन्तर्याम्यपि तथैव प्रेरितवान् बाल्ये हि विद्याभ्यासः क्षत्रियाणाञ्च शस्त्राभ्यासः तस्मिन् समये वने गोचारणमेव कृतमिति लोकाविश्वासार्थं मर्मभेदमाह-यूयं नाक्षविदः यतो गोपालाः नहि सर्वविद्यासु सर्वे अभिज्ञाः तस्माद्वने गोचरा एव उभयमपि ज्ञायत इति चेत्तत्राह-अक्षैर्दीव्यन्ति राजान इति। अभ्यासव्यतिरेकेण न विद्या समायातीति अक्षाणाम् अप्रयोजकत्वमाशङ्क्य द्यूतक्रीडा यदा अधमा इति शङ्कान्युदासार्थं जयसाधकत्वात् बाणतुल्यतां वक्तुमाह—बाणैश्चेति । ननु, क्षत्रिया वयमित्युभयं जानीम इति चेत्तत्राह—न भवादृशा इति । परगृहे पुष्टाः आबाल्यं नीचकर्मणि नियुक्ताः नाक्षबाणकोविदा भवन्तीति निषेधति न भवादृशा इति ॥ ३५ ॥

ततः सर्वैरेव सत्यं वदसीत्युक्ते उपहासे च कृते कालप्रेरितो बलः तत्रैव गत्वा कालमुद्गररूपं परिघमुद्यम्य संसदि सभायाम् उपविष्टमेव तं जघ्ने पक्षपातिभिः तस्य पक्षः पोषणीय इति ज्ञापयन्निव सभायामेव जघ्ने नृपेति राज्ञां तथा करणं युक्तमिति ज्ञापयति- क्रुद्ध इत्यविचारः परिघमुद्यम्येत्यन्या क्रिया निवर्त्तिता चकारात् तदीयैः सेवकैरप्युपहसितः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तदा तेषां साक्षिणामधर्मिष्ठनृपाणां मिथ्योक्तिसमये धर्मतो वचनं यस्य तेन बलेनैव जितः रुक्मीतु मृषा वदति ॥ ३३-३५ ॥ नृम्णसंसदि मङ्गलसभायाम ॥ ३६—३९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नृम्णसंसदि मङ्गलसभायाम ॥ ३६—४० ॥

भाषाटीका ।

जब साची लोगोंने रुक्मीके पक्षपातसे कुछ न हिकहा तब आकाशवाणीभई कि-धर्मसेबलदेवजी ने दावजीत्यो है और रुक्मी तो केवल मिथ्या वचन मात्रसे कहता है किमैंने जीत्याहै ॥ ३३ ॥

दन्तवक्र आदि दुष्ट राजाओं से प्रेरित और मरण समय के काल से प्रेरित हुआ रुक्मी उस आकाश वाणी का अनादर करके बलदेवजी का परिहास करत, और बोलता भया ॥ ३४ ॥

क्यो कि आप लोग जुवा में चतुर नही हो क्यों कि आपतो गौनन के पाल करने वारे वन मे वन मे विचरने वारे हो, और पाशेन करके तथा बाणन करके हमारे सदृश राजा लोगहि क्रीडा करते हैं आप के सदृश, नहि ॥ ३५ ॥

इस प्रकार रुक्मी ने बलदेवका तिरस्कार किया और दन्तवक्र आदि राजाओं ने उपहास किया, इस पर बलदेवजी क्रोधित होकर लोहे के बैंडा को लेकर उसी से रुक्मी को विवाह मण्डप मे मारते भये ॥ ३६ ॥

ततोऽनिरुद्धं सह सूर्यया वरं रथं समारोप्य ययुः कुशस्थलीम् ।
रामादयो भोजकटाद्दशार्हाः सिद्धाखिलार्था मधुसूदनाश्रयाः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्द्धे अनिरुद्धविवाहे रुक्मिवधो नाम
एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका ।

सूर्यया नवोढया सिद्धा अखिला अर्था अभ्युदयशत्रुवधादयो येषां ते ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम् ।
एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

दशमे पदे पादविन्यास इति भीत्या पलायनात् तथाप्य-पातयत् यतः क्रुद्धः तत्र हेतुर्य इति विवृतैः प्रकटितैः वद-न्नसौ मन्मद्दद्रुःखमिच्छति दुरात्मा अतो ऽस्येममभिलाषं कुतो न पूरयेयमिति विभाव्य तथा कुर्वन् तस्य तमपूपुरदिति च ज्ञातव्यम् ॥ ३७ ॥

अन्ये च राजानः परिघार्द्दिताः अतो निश्शेषेण भिन्नानि बाह्वादीनि येषां ते बाह्वादीनां यथोत्तरं मर्मस्थानत्वे श्रैष्ठ्यम् अतो रुधिरेणोक्षिताः सिक्ताः अत एव भीताः सन्तो दुद्रुवुः वेगेनापसृताः ॥ ३८ ॥

रुक्मिणि स्वनाम्नैव तादृशदुष्टतया विख्याते इति साध्विति वक्तुमुचितं श्याले तादृशनिजनिकटसम्बन्धिनीत्यसा-ध्विति । तथापि तत्तन्नाब्रवीत् यतः साध्वित्युक्ते रुक्मिण्याः असाध्वित्युक्ते च बलदेवस्य स्वविषयकोपः स्नेहस्तस्य भङ्गः पलायनं निलीनत्वं तस्माद्द्वयं तस्मात् यद्यप्येतन्न सम्भवति तथापि स्नेह एव तत्सम्भावयति इति ज्ञेयं यद्वा भङ्गः कौटिल्यं प्रणयकोप इत्यर्थः । यद्वा भङ्गस्तरङ्गः ततश्चानयो-र्मध्येतादृशः स्नेहतरङ्गः अहन्तु तद्विपरीतं कथं वदामीति तस्माद्भयमिव भयं लज्जेति ज्ञेयं यद्वा तयोर्योन्योन्यं स्नेह-स्तस्य भङ्गभयात् मनागपि तत्र तस्य सम्मत्यनुमानेन रुक्मिण्या बलदेवेऽसूयोत्पत्तिः स्यादिति तूष्णीं स्थितिः साध्वित्यनुक्तिस्तु रुक्मिणीप्रकटपरिभवस्य तत्कुटुम्बलोकाविगमस्य च शङ्कयेति भावः । अत एव श्याल इति विशेषितम् एवं स्नेहभङ्गहरणात् हरिरिति तादृशभगवच्चातुर्य्येण प्रहर्षात्तथा पूर्वं विरूपतामात्र-करणेपि श्रीकृष्णं प्रति किञ्चित्परुषमुक्तवता तेनैवाधुना तद्वध इति कौतुकाच्च सम्बोधयति---राजन्निति ॥ ३९ ॥

वरं श्रेष्ठं रथं सम्यक् गीतवाद्यादिसाधुप्रकारेणाऽऽरोप्य रामस्या-दित्वं दुर्जनवैरिविधेन सर्वैः सम्मानितत्वात् तथा कृष्णस्य मौना-वलम्बनाच्च सिद्धाखिलार्थत्वे हेतुः मधुसूदनाश्रया इति एवं राम-स्यादित्वेपि तदधीनत्वं तथा रामस्य रुक्मिवधे तत्सम्मतिं च द्योतयत्येव तत्र मधुसूदनेति यथा पुरादिदैत्यं मधुं वरदानादि-चातुर्य्येणाहन् तथा द्यूतक्रीडोदासीन्यमप्यबुद्ध्या रुक्मिणश्चेति भावः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कलिङ्गराजन्तु तरसा प्रसह्य दशमे पदे पादविन्यासे गृहीत्वा क्रुद्धस्सन् दन्तानपातयत् भग्नानकरोदित्यर्थः । तत्र हेतुं वदन्विशिनष्टि---यः कलिङ्गः विवृतैः प्रकाशितैर्द्विजैः दन्तै-रहसत् अतो दन्तानेवापारयदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

अन्येतु राजानः बलेन कर्त्रा परिघेण साधनेनार्दिता-स्ताडिता अत एव निर्भिन्नानि बाह्वादीनि येषां ते अत एव रुधि-रेणोक्षिताः सिक्ताः भीताश्च दुद्रुवुः पलायितवन्तः ॥ ३८ ॥

निहत इति । हरेः कृष्णस्य श्याले रुक्मिणि निहते सति रुक्मिणी साध्वसाध्विति वा नाब्रवीत् कुतः बलयोः राम-कृष्णयोर्विषये यः स्नेहस्तस्य भङ्गभयात् बलयोरित्यत्र द्विवचन-बलेन कृष्णपरिग्रहः हरिरिति प्रथमान्तपाठे श्याले रुक्मिणि निहते सति हरिर्भगवान् रुक्मिणीबलयो रुक्मिणीबल-रामयोः स्नेहभङ्गभयात् साध्वसाधु वा नाब्रवीदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

तत इति । ततो रामादयो दाशार्हकाः सूर्यया नवोढया सहानिरुद्धं श्रेष्ठं रथमारोप्य आरोहयित्वेत्यर्थः मधुसूदन आश्रयो-येषां ते अत एव सिद्धाः सकलाः अर्थाः प्रयोजनानि येषां ते कुशस्थलीं द्वारकां प्रति ययुर्जग्मुः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हरेः श्याले रुक्मिणि निहते सति ॥ ३९ ॥

भार्यया सहानिरुद्धं वरं रथम् आरोप्य रामादयो दशार्हकाः सिद्धाखिलार्थाः सम्पन्नसमस्ताभीष्टाः तत्र हेतुः मधुसूदनेति ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१॥
(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या षट्सप्ततितमः ॥ ७६ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

वाक्यापराधे वधं कृत्वा मानसिकापराधे ताडनमाह---कलिङ्गराजमिति—येनोपहसितः पलायमानं तं दशमे पदे धृत्वा क्रियाशक्तिः प्राणस्येति "नव वै पुरुषे प्राणाः" इति श्रुतेः प्राणानुरोधेन नवप्रयत्नाउपेक्ष्य दशमे पदे तं गृहीतवान् ततो लोकेभ्यः दन्ताः प्रदर्शिता इति पुनःप्रदर्शननिवृत्तये दन्तानपातयत् अत्रापि क्रुद्ध इत्यविचारः तस्य दोषमाह—योऽहसदिति विवृतैर्द्विजैरिति दन्तानामेव पातने हेतुः ॥ ३७ ॥

अन्येप्यनुमोदनकर्त्तारः निर्भिन्नाः बाहवः ऊरवः शिरांसि च येषां तादृशा जाताः तत्राभिज्ञानं रुधिरोक्षिताः रुधिरोक्षिता इति ततो भीताः सन्तः दुद्रुवुः स्वतोपि भयेन पलायने बलोत्कर्षो न भवतीति पलायने तत्क्रियासाधनमाह परिघार्दिता इति ॥ ३८ ॥

नन्वेवमनर्थे पौत्रविवाहे जाते भगवता किं कृतमित्यत आह–निहत इति । एक एव श्यालो हतः विवाहे श्यालः पावित्र्यहेतुर्भवति अतः किञ्चिद्वक्तव्यं धर्मस्थापनायां दुष्टो मारणीय एव अतो न वक्तव्यमेव तदुभयं निषेधति श्याले निहते साधु असाधु वा न अब्रवीदिति नन्वप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति तूष्णींभावेपि बलभद्रपक्षः स्यात्तर्हि साध्ववचनेति चेत् तत्राह निहत इति कृते कार्ये वचनं व्यर्थमेव स्यात् अनेन वक्तव्यो भवत्यसाधुकृतमिति तथापि नोक्तमिति । सूच्यते तत्र हेतुः रुक्मिण्याः स्नेहभङ्गभयादिति भक्तत्वेपि भार्यायाः कार्यरूपा अविद्येति उत्पत्तिविचारेण स्नेहभङ्गः सम्भाव्यते ततः प्रद्युम्नायाः तथात्वे ममापि तथात्वमुचितमिति, सर्वथा स्नेहे भग्ने भक्तिमार्गो नश्यतीति भयं नन्वीश्वरस्य नष्टेपि मार्गे किं भयमिति चेत्तत्राह हरिरिति सहि सर्वदुःखहर्त्ता अन्यथा सर्वेषां दुःखं न गच्छेदिति तथैवासाध्ववचने बलस्य स्नेहभङ्गभयं हेतुः तस्य स्नेहभङ्गे अवतारप्रयोजनं न भवेदिति भगवद्व्यतिरिक्तानामन्यधर्मैः प्रवर्त्तेत इति स्नेहभङ्गसम्भवः शक्तिर्भिक्तेति ॥ ३९ ॥

उभयोर्विनियोगमुक्त्वा त्रिषूत्साहरहितेषु सत्सु शिष्टानां कृत्यमाह—ततो ऽनिरुद्धमिति । तदीयानां प्रतिबन्धनिवृत्तये रामः पुनरादित्वेव गृहीतो वरयात्रिकाणां सूर्यया नवोढया सह रथं समारोप्येति दुःखितत्वात् बलात् समारोपणमुक्तं मातामहः पितामहो मारित इति कुशस्थलीमिति प्रदेशस्य विषमत्वं सूचितं दार्शार्हा यादवविशेषाः तां दशामर्हन्तीति शिष्टाना मुभयमपीष्टमित्याह—सिद्धाखिलार्था इति । शत्रुमारणमिष्टप्राप्तिश्च अखिलार्थाः तथात्वे हेतुः मधुसूदनाश्रया इति एवं धर्मप्रस्तावे अविरुद्धो धर्मरक्षक इति तत्कथायां दुष्टनिवारकमुक्तम् ॥ ४०॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
द्वादशाध्यायविवरणम् ॥ १२ ॥ ६१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सूर्यया नवोढया सिद्धाखिलार्थाः सिद्धसमस्तवाञ्छिता इति विशेषणेन रुक्मिण्या अपि क्रोडीकृतत्वात्तस्या रुक्मिणि हते सत्यन्तः सुखमेवाभूदिति गम्यते तेन स्नेहभङ्गभयादित्यत्र रुक्मिण्या रुक्मिणि बहिः स्नेह एव व्याख्येयः ॥ ४० ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
एकषष्टितमोऽध्यायो दशमेऽजनिसङ्गतः॥ ६१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
एकषष्टितमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६१ ॥

भाषा टीका ।

प्रकाश मान दान्तों से युक्त जो हंसा रहा वह दन्तवक्र शीघ्रही भगने लगा बलदेवजी ने दश मे पैंड पर उस को पकड कर उसी बैंडा से उस के दांतों को तोड कर उस को मार कर पृथिवी मे गिरा दिया ॥ ३७ ॥

रुक्मी के पक्ष के राजा लोगों को बलदेवजी ने बैंडा की मार लगाई उनके भुजा, जङ्घा शिर टूटगये और वे

भाषा टीका।

रुधिर से भीज गये अत एव भयभीत होकर भग-गए ॥ ३८ ॥

अपने शाले रुक्मी के मरने पर हे राजन् श्रीकृष्णजी ने रुक्मिणी और बलदेवजी के स्नेह भङ्ग होने के भय से अच्छा अथवा बुरा कुछ नही कहा ॥ ३९ ॥

पश्चात् व्यहुली सहित अनिरुद्ध को सुन्दर रथ मे बैठा कर बलदेवजी आदि यादव, भोजकट से श्रीद्वारका को जाते भये, वे यदुवंशी कैसे रहे कि श्रीकृष्ण के आश्रय होने से उन के सकल मनोरथ सफल रहे ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध उत्तरार्धमें एकसठके अध्यायकी श्रीवृन्दावनस्थ पं० दामोदराचार्य कृत भाषाटीका समाप्ता ॥ ६१ ॥

श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमोऽध्यायः ।

राजोवाच ।

*बाणस्य तनयामूषामुपयेमे यदूत्तमः ।
तत्र युद्धमभूद्घोरं हरिशङ्करयोर्महत् ।
एतत्सर्वं महायोगिन् ! समाख्यातुं त्वमर्हसि ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

बाणः पुत्रशतज्येष्ठो बलेरासीन्महात्मनः ।
येन वामनरूपाय हरयेऽदायि मेदिनी ॥ २ ॥
तस्यौरसः सुतो बाणः शिवभक्तिरतः सदा ।
मान्यो वदान्यो धीमांश्च सत्यसन्धो दृढव्रतः ॥ ३ ॥
शोणिताख्ये पुरे रम्ये स राज्यमकरोत्पुरा ।
तस्य शम्भोः प्रसादेन किङ्करा इव तेऽमराः ॥
सहस्रबाहुर्वाद्येन ताण्डवेऽतोषयन्मृडम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका ।

द्वियुक् षष्टितमे प्रोक्तमनिरुद्धस्य रोधनम् ।
कन्याया रममाणस्य बाणेन बहुबाहुना ॥
अनिरुद्धोद्वहेऽन्यस्मिन् बाणयादवसंयुगे ।
श्रीकृष्णः श्रीहरं जित्वा बाणबाहूनथाच्छिनत् ॥
॥ १—४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

॥ १-३ ॥

महात्मनः श्रीभगवद्भक्तस्यापि इति बाणस्याभक्तत्वं व्यज्य भगवद्विद्वेषप्रापकापराधविशेषस्य तादृशसत्सङ्गेनापि दुर्निवारत्वं दर्शितं तच्चापराधं महाभागवतसार्वभौमश्रीमृडाराधनेपि दुर्नाशं दर्शयन् प्रत्युत तत्सम्बन्धेन तस्यापि श्रीभगवता सह स्पर्द्धाभासो दृष्ट इति दर्शयितुमाह-सहस्रेत्यादि । सहस्र-बाहुरिति वाद्ये कौशलादिकं व्यञ्जितं मृडमिति ताण्डवे हेतु-गर्भं नाम मृडयति भगवद्भक्तिमयताण्डवादिना सुख-यति॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

द्विषष्टितमः स्पुटार्थः ॥
॥ १-३५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ अनिरुद्धविवाहप्रसङ्गात्तदीयमेव विवाहन्तरं समासतः श्रुतपूर्वं विस्तरबुभुत्सया पृच्छति राजा—बाणस्येति । उषामुषां नाम तनयां यदूत्तमोऽनिरुद्धः तत्र निमित्ते हरिशङ्करयोः कृष्णशिवयोः महद्घोरञ्च युद्धमभूदित्येतत्सर्वं मह्यमाख्यातु-मर्हसि ॥ १ ॥

आचष्टे—बाण इत्यादिना । बलेः पुत्राणां शतस्य ज्येष्ठः बाणो नामासीत् कोसौ बलिरित्यत आह— येन बलिना मेदिनी भूमिरदायि दत्ता ॥ २ ॥

बाणं विशिनष्टि-तस्येति । तस्य बलेरौरसः उरसा निर्म्मितः सुतः सत्ये सन्धा अभिसन्धिर्यस्य धृतं रुद्रोपासनात्मकं व्रतं येन सः ॥ ३ ॥

शोणिताख्य इति । स बाणः तस्य बाणस्य शम्भोः प्रसादेन वरेण हेतुना अमरा देवाः किङ्करा इव ॥ ४ ॥

---

* बाणः पुत्रशतज्येष्ठो बलेरासीन्महात्मनः । सहस्रबाहुर्वाद्येन ताण्डवेऽतोषयन्मृडम् । इत्येवपाठो दृश्यते वैष्णवतोषिणी-क्रमसन्दर्भ-सिद्धान्तप्रदीप-सारार्थदर्शिन्यादिषु ॥

भगवान् सर्वभूतेशः शरण्यो भक्तवत्सलः ।
वरेणच्छन्दयामास स तं वव्रे पुराधिपम् ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीशुक उवाच ।

तथा ताभिर्वरस्त्रीभीरममाणो जनार्दनः ।
दिनानि हतसापत्न्यः सुबहून्यत्यवासयत् ॥ १ ॥

राजोवाच ।

तासां षोडशसाहस्रमहिषीणां जनार्दनः ।
तृप्तिं कथं चकारैको मानुषं देहमाश्रितः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि श्रोतॄणां विस्मयावहम् ।
यथा चकार बह्वीनामेकस्तृप्तिं जनार्दनः ॥ ३ ॥

अग्रे एकोनसप्ततितमाध्यायादारभ्य पाठसाम्यं वर्त्तते नास्त्येतत्पाठसमानम् ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १-२५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १--९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

निराधे राजसफले देवानां विजयः स्फुटः ।
निरूप्यते यतो रुद्रा नान्यं सम्भावयन्ति हि ॥
त्रयोदशे ततोऽध्याये हेतुस्तस्य निरूप्यते ।
अनिरुद्धप्रसङ्गेन धर्मः सिद्ध्यति तेन हि ॥
सर्वथाप्युपकारित्वात्सर्वतो भयशङ्कया ।
परमानन्दरूपत्वात्सफलो राजसः स्मृतः ॥
अनिरुद्धो ऽनिरुद्धत्वा निरुद्धो येन केनचित् ।
तन्मूलाः सर्व एवेति विनिरुद्धा भवन्ति हि ॥

सर्वदेव जयार्थं प्रथमनिरुद्धस्य बन्धननिरूप्यते निरुद्धं भवः सर्वहेतुर्भवतीति तत्रानिरुद्धबन्धनं कालेनैवेति उषोपाख्यान मुच्यते कालेपि विषयवैचित्री हेतुरिति चित्रलेखा नेत्री ।

स्वप्नेपि चेत्प्रसङ्गः स्याद्बद्धो भवति मानवः ॥
अन्येन वा तथा ज्ञातः किमु साक्षात्तथाविधः ।

प्रथममनिरुद्धबन्धनहेतुसम्बन्ध निरूपक निरूपार्थं प्रस्तावनामाह— बाणः पुत्रशतज्येष्ठ इति सप्तदशभिः । पुत्राणां शतमध्ये ज्येष्ठ आसीत् भगवता स बद्ध इति तन्निष्कृतिसूचनार्थं भगवद्वंशो ऽनिरुद्धः ॥ १ ॥

तत्पुत्रेण बद्ध इति सूचयितुं बलेः पुत्रत्वं निरूप्यते, ननु तेनैव कथं न बध्यते ? तत्राह—महात्मन इति । स हि महात्मा नापकरोति पुत्रशतज्येष्ठ इति तत्कृतं पितृकृतमेवेति ज्ञापयति ॥ २ ॥

बलेरिवास्यापि बन्धशङ्कापि व्यावर्त्यते पार्ष्णिग्रहाः बहवः सन्तीति तथापि भगवता सह विरोधेन सामर्थ्यं भवतीति तस्य महादेवोपासनामाह–सहस्रबाहुत्वञ्च तत्तत्कृपयैवेति तेन बहुधा लब्धप्रसादः महादेवात् स इति सूचितं ताण्डवे उत्साह वृध्यर्थं वाद्यभूयस्त्वमपेक्ष्यते ॥ ३ ॥

तत्र बहुभिर्वादने व्यधिकरणा प्रयत्नानां समता न भवतीति एकेन बहुवाद्यकरणं तोषहेतुर्भवतीति सहस्रबाहुभिर्वाद्यैः ताण्डवे मृडमतोषयत् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

द्विषष्टितम ऊषाया अनिरुद्धेन सङ्गमः ।
चित्रलेखाहृतेनैतं बाणोबध्नादितीर्य्यते ॥

॥ १—४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

॥ १ ॥

अनिरुद्धस्य विवाहान्तरं वक्तुं तावत् द्विषष्टितमे तस्य बाणकन्यान्तःपुरे प्रवेशमाह–बाण इति ॥ २-४ ॥

भाषा टीका

राजा परिक्षत बोले कि बाणासुर की ऊषा नाम कन्या को अनिरुद्ध, विवाह ते भये, उस समय में श्रीकृष्ण और महादेव का महान् घोर युद्ध भया रहा, हे महायोगिन् इस सबका व्याख्यान करने को आप हि योग्य हो ॥ १ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—जिसने वामनावतार हरि के अर्थ पृथिवी का दान कर दिया रहा उस महान् उदारबलि के सौ पुत्रों के मध्य मे ज्येष्ठ पुत्र, वाणासुर बड़ा वीर रहा ॥ २ ॥

उस बलिका साक्षात् पुत्र वाणासुर, लोक में माननीय तथा उदार और बुद्धिमान् सत्य प्रतिज्ञा वारा तथा दृढ़ व्रत धारा और सदा महादेव की भक्तिमें परायण होता भया ॥ ३ ॥

वह वाणासुर शोणित नाम रमणीय पुर मे प्रथम राज्य करता भया इन्द्रादिकदेवता, महादेव की कृपा से वाणासुर के किङ्करवत् आज्ञा कारी रहे ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका ।

पुराधिपं पुरपालकम् ॥ ५-६ ॥

स एकदा ऽऽह गिरिशं पार्श्वस्थं वीर्यदुर्मदः।
किरीटेनार्कवर्णेन संस्पृशंस्तत्पदाम्बुजम् ॥ ६ ॥
नमस्ये त्वां महादेव ! लोकानां गुरुमीश्वरम्।
पुंसामपूर्णकामानां कामपूरामराङ्घ्रिपम् ॥ ७ ॥
दोस्सहस्रं त्वया दत्तं परं भाराय मेऽभवत्।
त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारं न लभे त्वदृते समम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

कामान् पूरयतीति कामपूरः स चासावमराङ्घ्रिपः कल्पतरुस्तं त्वाम् ॥ ७—८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

ननु, कथमसौ तादृशं दुर्जनं स्वीकरोति उच्यते सम्पदैश्वर्यसम्वलितकारुण्यगुणस्वाभाव्येनैवेति तच्च कदाचिदस्य दुर्जीवस्य मत्सम्बन्धेन तादृशदोषोऽपयादित्यभिप्रेत्येति ज्ञेयं भगवदावेशमयस्वताण्डवे वाद्यसाहाय्येन कारुण्योदयादिति तदेतदाभिप्रेत्याह—भगवानित्यर्द्धेन। अत एव वरेण निमित्तेन छन्दयमास स्वाभिप्रायमाचष्ट बाणं प्रति वरं वृणुष्वेति प्रोवाचेत्यर्थः। सा च बाणस्तं पुराधिपतया वव्रे त्वं मम पुराधिपः स्या इति ॥ ५ ॥

तत्र प्रस्तावविशेषमाह—स इत्यादिना। पार्श्वस्थमिति पुराधिपत्वेन सदा तत्पुरे सपरिवारस्य तस्य निवासात् तथा च हरिवंशे कुम्भाण्डचिन्तायां—

"देवदानवसङ्घानां यः कर्त्ता भुवने प्रभुः।
स भवः कार्त्तिकेयश्च कृतवासो हि नः पुरे ॥"इति

पार्श्वत इति वा पाठः वीर्य्यदुर्मद इति तदपि वरोन्मुखं प्राप्य स्वदौर्जन्यानुरूपमेव वरयिष्यतीतिभावः। अर्कवर्णेनेति। शिवप्रसादान्महाधनसम्पत्तिस्तयाच तस्य दुर्मदता सूचिता ततश्च सम्यक् स्पृशन्निति भक्तिश्च रजस्तमोमय्येवेति सूचितम् ॥ ६ ॥

नमने हेतुः, हे महादेवेति। सर्वदेवश्रेष्ठत्वादित्यर्थः। किञ्च लोकानां सर्वजीवानां गुरुं सर्वहितोपदेष्टारम् ईश्वरं च प्रभुं नमस्कारे प्रयोजनं सूचयति—पुंसामिति। अतो ममापि कामः पूरयितव्य इति भावः ॥ ७ ॥

वरमपि सगर्वैयैव भङ्ग्या व्यञ्जयति। दोरितिद्वाभ्याम्। परं केवलं, भारत्वे हेतुमाह—त्रिलोक्यामिति। त्वदृते त्वां विना इति त्वमेव मम समस्त्वयातु युद्धं न घटेतैवेति प्रयोजनाभावात् भारायैव भूदित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

किम्बहुनेत्याह— सहस्रबाहुरिति। सहस्रं बाहवो यस्य स बाणः सहस्रबाहुवाद्येनेति समस्तपाठेतु सहस्रबाहुभिर्यद्वाद्यं वाद्यवादनं तेन मृडं रुद्रं ताण्डवे नृत्ये अतोषयत् मृडे ताण्डवं कुर्वति सति सहस्रबाहुभिः पञ्चशतवाद्यानि वादयन् तमतोषयदित्यर्थः। इत्थं तोषितः स भगवान् रुद्रस्तं बाणं वरेण 'अध्ययनेन वसतीतिवत्तृतीया' वरार्थं छन्दयामास स बाणस्तं रुद्रं पुराधिपं पुरपालकं वव्रे त्वं मत्पुरीं पालयन्नास्वेति वव्र इत्यर्थः ॥ ५ ॥

स इति। स बाणः वीर्य्येण दुष्टो मदो यस्य सः अर्क इव वर्णः यस्य तेन किरीटेन तस्य रुद्रस्य पदाम्बुजं स्पृशन् गिरिशमुवाच ॥ ६ ॥

उक्तिमेवाह— नमस्य इति। हे महादेव ! त्वां नमस्करोमि कथम्भूतं न पूर्णः कामो येषां तेषां पुंसां कामान् पूरयतीति तथा स चासौ अमराङ्घ्रिपः कल्पतरुस्तम् ॥ ७ ॥

त्वया दत्तं भुजसहस्रं केवलं मम भाराय भारार्थमेवाभवत् त्वदृते त्वांविना मया सह प्रतियोद्धारं तुल्यं पुरुषं न पश्यामि मदिष्टदैवेन त्वया तु समेनापि न योत्स्यामीति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

तुष्टस्य कृत्यमाह— भगवानिति। वरदानसामर्थ्यं भगवच्छब्देनोक्तं तद्दत्तं कोप्यन्यथा न करिष्यतीति सूचयितुमाह— सर्वभूतेश इति। सर्वनियामकः स एव भूतश्चेत् शरीरसम्बन्धेन जातः साहङ्कारः तदावश्यमहङ्कारनियामकवश्यो भवति अहङ्कारे सात्त्विकादिव्युदासं मत्वाऽऽह— सर्वेति। सामर्थ्यप्रतिघातौ निरूप्य दातृस्वभावं निरूपयति— शरण्य इति। शरणार्हः स एव भवति यः प्रपन्नदुःखनिवारकः तथाप्युचितदाता चेत् परिमितमेव यच्छेदिति विशेषदानार्थमाह— भक्तवत्सल इति। यथा वत्सला गौरन्तस्थित (इद)मपि दुग्धं तल्लोभेनान्येभ्योपि गच्छति तथा भगवान् भक्तेभ्यः अदेयमपि यच्छतीति वरं ब्रूहीति छन्दयामास छन्दनं कामचारनियोगः ततः स गुह्यं चिकीर्षुर्बाणः सर्वत्र स्वयं गच्छन् शत्रुबाहुल्यात् गृहरक्षार्थं चिन्ताकुलितः तं महादेवं पुराधिपं पुररक्षकं वव्रे अनेन तस्य पुरस्य सर्वाभेद्यता निरूपिता तेन देवादीनामपि तत्र प्रतीकारो निवर्त्तितः ॥ ५ ॥

तर्हि तादृशस्य कथं नाश इत्याशङ्क्य तस्यैव क्रोधेनेति वक्तुं प्रसङ्गान्तरमाह— स एकदेति चतुर्भिः। गिरिशो महादेवः

कण्डूत्या निभृतैर्दोर्भिर्युयुत्सुर्दिग्गजानहम् ।
आद्यायां चूर्णयन्नद्रीन् भीतास्ते विप्रदुद्रुवुः ॥ ९ ॥
तच्छ्रुत्वा भगवान् क्रुद्धः केतुस्ते भज्यते यदा ।
त्वद्दर्पघ्नं भवेन्मूढ ! संयुगं मत्समेन ते ॥ १० ॥
इत्युक्तः कुमतिर्हृष्टः स्वगृहं प्राविशन्नृप ॥ ।
प्रतीक्षन् गिरिशादेशं स्ववीर्यनशनं कुधीः ॥ ११ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

तत्रैव गिरौ शैल इति निरन्तरस्थित्या धाष्ट्र्यं सूचितं पार्श्वस्थमिति तत्रापि भक्तकृपया तस्यैव पार्श्वे वर्त्तमानं तेन सुतरामेव तस्य स्मयः वीर्यस्य दुष्टो मदो यस्य उपजीव्यातिक्रमकर्त्ता वीर्यस्मयेन विवेकरहितस्य कृत्यमाह– किरीटेनार्कवर्णेनेति। विनीतो हि मुकुटोष्णीषादिकं स्थापयित्वा साष्टाङ्गं प्रणतः विज्ञापयेत् अयन्तु किरीटमेव परिधाय तत्राप्यर्कवर्णस्पर्शौत्यन्तपरुषं तेन चरणाम्बुजमतिकोमलं स्पृशन् आह— नमस्य इति। स्तौति वाचा नमस्कारो वा महादेवेति न त्वत्सदृशोऽन्योऽस्ति य उपास्यः स्यादिति लोकानां गुरुमिति उपदेष्टा फलदाता च भगवानेवेति साधनफलरूपत्वं निरूपितं तेन त्वमेव प्रार्थनीयः नत्वन्य इति प्रार्थनायां हेतुरुक्तः। किञ्च प्रार्थितं सर्वम् अयुक्तमपि प्रयच्छति नापि यत्किञ्चित्प्रार्थनायामपि क्रोधं मन्यत इति दृष्टान्तमिवाह— पुंसामपूर्णकामानामिति। देवतान्तरतपःप्रभृतिसाधनैः येषां कामनाः न सिद्धा भवन्ति सर्वोपायपरिभ्रष्टानाम् आश्रयमात्रेण सर्वपूरकममराङ्घ्रिपवत् कल्पवृक्षवत् कामपूरकः अमराङ्घ्रिपः यः ॥६—७॥

एवं प्रार्थितार्थसिद्ध्यर्थं व्याजेन युद्धं याचते—दोस्सहस्रं त्वया दत्तमिति। क्रियाशक्तिबाहुल्यार्थं सहस्रं बाहवो दत्ताः तेन निर्विषयाः सार्थका न भवन्ति विषयस्तु समानेनाधिकेन वा सङ्ग्रामः तदभावात् भाराय परमभवत् यथा शीताभावे वस्त्राणि भारायन्ते युद्धाभावे वा शस्त्राणि, वैयर्थ्यं प्रकटयति त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारमिति। तर्हि शशशृङ्गाभावे किं चक्षुः निष्फलम् ? तद्विद्यमानैरेव यथायोग्यं क्रियतामित्याशङ्क्य समेनैव युद्धं कर्त्तव्यमिति समस्य तव विद्यमानत्वात् त्वदृते अन्यं समं न लभे अनेन भगवान् अस्ति परं स न इन्द्रियविषय इति न लभे इत्युक्तम् ॥८॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

छन्दयामास वशयामास दित्सितेन रणेन वरेण तं वशीचकारेत्यर्थः। "अभिप्रायवशौ छन्दौ" इत्यमरः। स बाणः तं पुराधिपं स्वपुरपालकं वव्रे ॥ ५—६ ॥

कामपूरको योऽमराङ्घ्रिपः कल्पतरुस्तत्तुल्यम् ॥ ७ ॥

तस्मात्ममेदं दुःखमुपशमयितव्यमित्याह—दोरिति। त्वदृते त्वां विनेति यदि कृपया स्वयं त्वमेव मे प्रतियोद्धा भवेस्तदैव मे रणकण्डूया दुःखान्निस्तार इति ध्वनिः। ततश्च त्वां विजित्यैव सर्वदिग्विजयेन सम्पूर्णेन सम्पूर्णयशा अहं भवेयमित्युद्ध्वनिः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

पुरस्य अधिपं रक्षकम् ॥ ५—६ ॥

कामपूरश्चासावमराङ्घ्रिपो देवद्रुमश्च स तथा ॥ ७—८ ॥

भाषा टीका।

हजार भुजा वारे बाणासुर ने हजार भुजानों से नाना प्रकार के बाजे बजाकर ताण्डव नृत्य में महादेवजी को प्रसन्न कर लिया, सब भूतन के ईश्वर आश्रयण के योग्य भक्तन में प्रेमवारे महादेव भगवान् प्रसन्न होकर बाणासुर से बोले, कि-तुम वर मागो, उस बाणासुर ने कहा महादेवजी से यह मागा कि आप हमारे पुरका पालन करने वारे होकर विराज मान रहो ॥ ५ ॥

बल करके दुष्ट मदवारा बाणासुर सूर्य के समान प्रकाशमान किरीट से महादेवजी के चरणारविन्द का स्पर्श कर पास में विराजमान महादेवजी के वो दुष्ट प्रति यह बोलत भया ॥ ६ ॥

हे महादेव ! लोकन के गुरु ! तथा ईश्वर और जिन के मनोरथ पूर्ण नहि भये उन पुरुषों के मनोरथ पूर्ण करने वारे कल्प वृक्ष रूप की मै नमस्कार करता हुं ॥ ७ ॥

आपने मोको हजार भुजा दिये परन्तु वह भुजा के बल मेरे बोझाहि का हेतु भया आपके सिवाय मेरे साथ युद्ध करने वारे को त्रिलोकी में वह प्राप्त नहि होता ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

हे आद्य ! निभृतैर्भरितैर्दोर्भिरद्रींश्चूर्णयन् अयामगच्छम् ॥ ९—१० ॥

तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्राद्युम्निना रतिम् ।
कन्याऽलभत कान्तेन प्रागदृष्टश्रुतेन सा ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्ववीर्यस्य नशनं नाशनं केतुभङ्गं प्रतीक्षमाणः ॥ ११ ॥

श्रीमहेशादिष्टसङ्ग्रामस्य प्रसङ्गमाह–तस्योषेति प्राद्युम्निना-ऽनिरुद्धेन तत्रापि स्वप्ने ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

न च वैफल्येनैव दुःखमित्याह–कण्डूत्येति । कण्डूतिवत् दुस्सहा युद्धस्पृहा तया ते दिग्गजा अपि आद्य सर्वश्रेष्ठेति त्वमेव मम युद्धयोग्यो न त्वन्य इति त्वमेव मया युद्धस्वेतिभावः । एवं श्रीभगवद्बहिर्मुखस्य स्वसेव्यतया गृहीते देवतान्तरेऽप्यपराध एव फलितः स्यादिति दर्शितम् ॥ ९ ॥

रुद्रोऽपि भगवान् भूतभव्यभवद्वृत्तज्ञ ईश्वर आहेति शेषः । तदनुरूपमेवोक्तवानित्यर्थः । केतुर्मायूरध्वजः भज्यते स्वयमेव हे मूढेति स्वाभीष्टसिद्धिञ्च न जानासि दुर्दर्पेणैव च वृणोषीति भावः । मत्समेनेति एतावतैवास्य चमत्कारो भविष्यति किमधिकनिर्देशेनेति भावः । वस्तुतस्तु मया लक्ष्म्या सह वर्त्तत इति समः श्रीकृष्णः मदीयो मत्सेव्यो यः मत्समस्तेन सहेत्यर्थः ॥ १० ॥

इत्युक्तो हृष्टः यतः कुमतिः कुत्सितो विचारो यस्य सः ततश्च स्ववीर्य्यस्य नशनं यस्मात्तादृशं गिरिशादेशं तदादिष्टमर्थं प्रतीक्षमाणः स्वगृहं प्राविशत् यतः कुधीः दुर्व्यवसाय इति टीकायां नशनं नाशमिति नाशरूपमित्यर्थः । नशनं नाशनमिति क्वचित्पाठः तदेव ध्वजश्चासौ भग्न इति ज्ञेयं तथा च श्रीविष्णुपुराणे—

"ततः प्रणम्य मुदितः शम्भुमभ्यागतो गृहम् ।
भग्नं तं ध्वजमालोक्य हृष्टो हर्षान्तरं ययौ ॥" इति

ईदृशं हरिवंशेऽपि किन्तु बाणकुम्भाण्डयोः संवादस्तत्र विशेषः॥११॥

कन्याकुमारी कान्तेन श्रीपार्वत्याः पतित्वेनादिष्टेनेत्यर्थः । तथा च श्रीविष्णुपुराणे —

उषा बाणसुता विप्र पार्वतीं शम्भुना सह ।
क्रीडन्तीमुपलक्ष्योच्चैः स्पृहाञ्चक्रे तदाश्रयाम् ॥
ततः सकलचित्तज्ञा गौरी तामाह भाविनीम् ।
अलमत्यर्थतापेन भर्त्रा त्वमपि रंस्यसे ॥
इत्युक्ता सा तदा चक्रे कदेति मतिमात्मनः ।
को वा भर्त्ता ममेत्येनां पुनरप्याह पार्वती ॥
वैशाखशुक्लद्वादश्यां स्वप्ने योऽभिभवं तव ।
करिष्यति स ते भर्त्ता राजपुत्रि भविष्यति" ॥

इति ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कण्डूत्येति । निभृतैर्भरितैर्भुजैर्योद्धुमिच्छुः अद्रीन् चूर्णयन् दिग्गजानभ्ययाम् अभिद्रुतवानस्मि तेऽपि दिग्गजा अपि दुद्रुवुः ॥ ९ ॥

तदिति । तद्बाणवचः श्रुत्वा भगवान् रुद्रः प्राहेति शेषः उक्तिमेवाह– केतुरिति । तव केतुर्ध्वजो यदा भज्यते स्वयमेव भग्नः पतेदित्यर्थः । तदा हे मूढ तव दर्पं हन्तीति तथाभूतः भवेत् सम्भवेत् तेन अमत्समेनेति छेदः नाहं समो यस्य स तेन मत्तोऽप्यधिकेन त्वद्दर्पघ्नेन संयुगश्च भवेत् ॥ १० ॥

इतीति । हे नृप ! कुबुद्धिर्बाणः स्ववीर्यं भ्रंशयतीति तथा तं गिरिशस्यादेशं केतुभङ्गात्मकं प्रतीक्षमाणो गृहान् प्राविशत् ॥ ११ ॥

एवं स्थिते रुद्रादिष्टसङ्ग्रामप्रसङ्गमाह–तस्येत्यादिना । तस्य बाणस्य दुहिता उषा नाम कन्या प्रागदृष्टः श्रुतश्च तेन प्राद्युम्निना अनिरुद्धेन सह रतिं लेभे ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

तच्छ्रुत्वेत्यादि । मत्समेन अहं समः स श्रीको यस्मात् स तथा यस्य प्रसादादहमीश्वर इत्यर्थः । तेन मदधिकेनेत्यर्थः । यद्वा समेन सश्रीकेन श्रीलक्ष्मणेन श्रीकृष्णेन समं संयुगं भवेत् कीदृशं मतमथ्नातीति मत् क्विपि रूपम् अतस्त्वद्दर्पघ्नः ॥ १०–१२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तर्हि मास्तु सुप्यतामित्याशङ्क्याह– कण्डूत्येति । निभृताः पूर्णाः अन्तस्स्थातुमशक्ताः तर्हि युद्धाभावे अन्य एव कश्चित् कण्डूतिनिवृत्त्यर्थम् उपायः क्रियतामिति आशङ्क्य दिग्गजानहं युयुत्सुः चूर्णयन्नद्रीन् अन्वयां पर्वता अपि चूर्णीकृताः दिग्गजा अपि युद्धार्थमन्विष्टाः बलमुभयथा क्षीणं भवति शौर्यरूपं युद्धेन, बलरूपं पराक्रमेण तत्राचेतनाः चूर्णीभूताश्चेतनास्तु पलायिता इति वैयर्थ्यमेव जातमित्यर्थः ॥ ९ ॥

एवं गर्वं श्रुत्वा क्रुद्धो भगवानित्याह–तच्छ्रुत्वेति । भगवान् सर्वज्ञः महादेवः क्रुद्धः आहेति पूर्वोक्तैव क्रिया अनुवर्त्तनीया यदा ते केतुः भज्यते तदेव तवाभिज्ञापकं युद्धप्राप्तौ केतुर्ध्वजः वंशस्य कन्या जारोपभुक्ता भग्नकेतुरुच्यते अकस्माद्धा रथस्थे तस्मिन् केतुभङ्गश्च तदा त्वद्दर्पघ्नं त्वद्दर्पहननार्थमेव संयुगं मत्समेन भगवता भविष्यति मया समः भगवान् सर्वसम इति महादेवेनापि समः ॥ १० ॥

एवं युद्धसम्भवमाकर्ण्य प्रीतो जात इत्याह– इत्युक्त इति । महादेवेनैवमुक्तः हृष्टो जातः कुमतिः तस्य महादेववाक्ये विश्वासमाह– स्वगृहं प्राविशदिति । स्वयमुद्यममकृत्वा स्वगृहं

सा तत्र तमपश्यन्ती क्वासि कान्तेति वादिनी।
सखीनां मध्य उत्तस्थौ विह्वला व्रीडिता भृशम् ॥ १३ ॥
बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता।
सख्यपृच्छत्सखीमूषां कौतूहलसमन्विता ॥ १४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

प्रविष्टः गिरिशादेशं प्रतीक्षन् आस्ते यद्यपि स आदेशः स्ववीर्यनाशकः तथापि कुधीः ॥ ११ ॥

तस्य केतुभङ्गप्रकारमाह-तस्योषा नाम दुहितेति। अत्र पुराणान्तरे उषा पत्यर्थं पार्वतीं प्रार्थितवती ततः सा तुष्टा अद्य यः स्वप्ने त्वां भजिष्यति स तव पतिरिति पार्वत्योक्ता आधिदैविकः प्रद्युम्नरूपः भगवान् स्वप्नसृष्टौ मायिकया तामालिङ्ग्य स्वभावं तत्र स्थापितवान् ततः सा वस्तुत आधिदैविकेन प्राद्युम्निना रतिमलभत कन्यायाः रतिर्व्रतभङ्गहेतुर्भवति मनोरथमात्रत्वं निवारयति-कान्तेनेति। तर्हि भावनयैव मनोरथतुल्यः स्वप्नः तथा जात इत्याशङ्क्याह-प्रागदृष्टश्रुतेनेति। प्राक् ततः स्वप्नात्पूर्वं न दृष्टः श्रुतो वा कदाचिदपि तदा वै निश्चयेनेति दैवोपपत्तिरुक्ता ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

कण्डूत्या रणकण्डूयया नितरां भृतैः परिपूर्णैर्दोर्भिर्युयुत्सुरहं दिग्गजान् प्रति हे आद्य अयाम् अगच्छम् ऐशानीं दिशं विना सर्वे एवान्या दिशो मया जिता एव परन्तु अष्टौ दिग्गजान् जित्वा ममाष्टदिग्विजयोऽस्त्वित्यभिप्रायेणाहं गतवानितिभावः। किं कुर्वन् भुजबलकण्डूयनिवर्त्तनार्थमद्रींश्चूर्णयन् ते दिग्गजा अपि भीताः अतः कथय त्वया सह युद्धं विना मम रणकण्डूया कथमुपशाम्यतु तस्या उपशमं विना मम कथं धैर्यं भवेदिति मयि दोषो न देय इति भावः ॥ ९ ॥

क्रुद्ध इति प्रथमं तज्जिघांसा शिवमनस्युदभूदिति भावः ततश्च स्वहस्तेनैव स्वसेवकवधो ऽनुचितः परन्तु मत्प्रसादलब्धं महाबलवद्भुजसहस्रं यद्ययं दुर्मदो भारं मन्यते तर्हि भारावतारणकर्त्ता मत्प्रभुरेव खल्विममपि भारमपनेष्यतीति परामृश्याह केतुर्मायूरध्वजः भज्यते स्वयमेव यदा वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानत्वं मत्समेनेति तं प्रीणयितुमुक्तं वस्तुतस्तु मा शोभा तया सह वर्त्तमानः समः अहं समः सशोभा यतस्तेन अत्र क्रुद्ध इत्यनन्तरमुवाचेति शेषः ॥ १० ॥

कुमतिरिति यदयं मूढेति मां सम्बोध्य त्वद्दर्पघ्नं संयुगे भवेदिति ब्रूते तदयमेव मूढः मद्दर्पघ्नस्य संयुगस्यासम्भवादेवेति कुत्सितं मननं विचारो यस्य सः परन्त्वेतादृशवाक्येनानुमीयते मदीयरणकण्डूयोपशमकः कश्चिद्बलिष्ठो योद्धुमेष्यतीति मत्वा हृष्टः स्ववीर्यस्य नशनं नाशो यस्मात् तं गिरिशादेशं तदाविष्टं केतुभङ्गं प्रतीक्षन् प्रतीक्षमाणः कदा मे केतुभङ्गो भविष्यतीत्यलक्षणसोत्कण्ठत्वात् कुधीः ॥ ११—१२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

हे आद्य मरीच्यादिभ्यः पूर्वज ! कण्डूत्या निभृतैर्भरितैर्दोर्भिः। कण्डूतिशान्त्यर्थम् अद्रीन् चूर्णयन् दिग्गजान् प्रति अयाम् अगच्छम् ते दिग्गजा अपि भीताः प्रदुद्रुवुः ॥ ९ ॥

भगवान् शिवः मत्समेन ते संयुगम्भवेत् इत्याह कदेत्याकाङ्क्षायामाह यदा ते केतुर्भज्यते ॥ १० ॥

स्ववीर्यस्य नशनं नाशो यस्मात्तं गिरिशादेशं केतुभङ्गात्मकम् प्रतिक्ष्यमाणः ॥ ११ ॥

शिवादिष्टसंयुगप्रसङ्गमाह-तस्येति ॥ १२—१४ ॥

भाषा टीका।

हे आद्य ! युद्धकी इच्छा जनित खुजार से परिपूर्ण भुजा करके युद्ध करने की कांक्षा से पर्वतन को चूर्ण करत् मैं दिग्गजन के प्रति गया तदतौ वेभी भयभीत होकर भग गये ॥ ९ ॥

बाणासुरके बस वचन को श्रवण करके महादेवजी क्रोध होकर बोले कि हे मूढ ! जब तेरे रथकी ध्वजाका भङ्ग होगा तब मेरे सदृश के साथ तेरे अहङ्कारकारका नाश धारा युद्ध होगा ॥ १० ॥

हे राजन् ! महादेवजीने उसको इस प्रकार कहा तब तो कुबुद्धि प्रसन्न होकर निजगृह में चला गया महादेवजी के कहे हुए निजवीर्यके नाश सूचक बचन की प्रतीक्षा करत दुष्ट बुद्धि बाणासुर वहा रहा ॥ ११ ॥

बाणासुर की ऊखा नाम करके पुत्री भई वह कन्या प्रथम न देखे न सुने और प्रति मनोहर प्रद्युम्न के साथ स्वप्नमें रमण को प्राप्त होती भई ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका।

तं कान्तमपश्यन्ती सा उत्तस्थौ ॥ १३ ॥

ततः किं वृत्तं तत्राह-बाणस्येति ॥ १४ ॥

कं त्वं मृगयसे सुभ्रुः कीदृशस्ते मनोरथः।
हस्तग्राहं न तेऽद्यापि राजपुत्र्युपलक्षये ॥ १५ ॥
ऊषोवाच।
दृष्टः कश्चिन्नरः स्वप्ने श्यामः कमललोचनः।
पीतवासा बृहद्बाहुर्योषितां हृदयङ्गमः॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका।

हस्तग्राहं भर्तारम् ॥ १५—१८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

विह्वला अत्यार्त्ता विरहात् यद्वा रतिपरिश्रमाद्याकुला अतो व्रीडिता तथा च हरिवंशे—
"सा स्वप्ने रमिता तेन स्त्रीभावञ्चापि लम्भिता।
शोणिताक्ता प्ररुदती सहसैवोत्थिता निशि" ॥ इति तदेवं श्रीमदनिरुद्धस्य साक्षादागमनमेव गम्यते तच्च वक्ष्यमाणया चित्रलेखयैव देव्या कृतमेव ज्ञेयं तदिदमुत्तरञ्च तस्य वृत्तं नरलीलाव्यञ्जनादुघटते ॥ १३ ॥

सखी सखीमिति विश्वास उक्तः अतोऽपृच्छत् अतोऽनेन कुम्भाण्ड इत्यस्य नान्वयः किन्तु तत्सुतात्वनिर्देशानुवादमात्रत्वम् अतश्चशब्दोपि तुशब्दार्थ एव कौतूहलेति तस्यास्तादृगुक्त्यादिना ॥ १४ ॥

मृगयसे कासीत्युक्तेः तत्र च कान्तेति यदुक्तं तत्राह—हस्तेति ॥ १५ ॥

हृदयङ्गम इत्युक्तं यौवनोद्भेदादिकमपि सङ्गृह्णाति॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

सेति। सा स्वप्नोत्थिता उषा तं कान्तमपश्यन्ती कासि कासि कास्से कास्स इत्येवं वदन्ती तत्तदा नितरां व्रीडिता लज्जिता च ॥ १३ ॥

ततः किमासीत्तत्राह—बाणस्येति। तस्य कुम्भाण्डस्य सुता चित्रलेखा इदमन्वर्थं नाम सा कौतूहलेन युक्ता सखीमुषामपृच्छत् ॥ १४ ॥

प्रश्नमेवाह—तमिति। हे सुभ्रु! मनोरथविषयः कीदृशः हे राजपुत्रि! ते तव हस्तग्राहं हस्तं गृह्णातीति तथा तं भर्त्तारम् अद्यापि नोपलक्षये इत्थन्त्वेन न निश्चिनोमीत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवमुक्ता प्राहोषा—दृष्ट इति। हृदयङ्गमः मनोहरः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ततस्तस्या व्रतसमाप्तिं कृत्वा गते स्वप्नान्ते उत्थिता तत्र शय्यायां स्वप्नस्य समाने देशे तमनिरुद्धमपश्यन्ती कासि कान्तेति भाषन्ती सखीनां मध्ये उत्तस्थौ सा हि परितः सख्यो मध्ये शेते गुप्तं सखीषु अन्वेषन्तीव सा उत्थिता उत्थितायाः अप्युपभोगलक्षणमाह-विह्वलेति। अन्तर्व्रीडिता भृशमत्यर्थं स्वावस्थां स्मृत्वा पूर्वमेव ॥ १३ ॥

पार्वत्या चित्रलेखानामयोगिनी तस्याः सखी निष्पादिता यया तस्या मनोरथः सर्वोपि सिद्धो भवति यद्यप्यन्या अपि जिज्ञासां कृतवत्यः तथापि सा प्रयोजिकेति चित्रलेखाया उपाख्यानमुच्यते—बाणस्य मन्त्रीति। मन्त्र्यधीनं राज्यमिति। स महादेवेनेति दत्त इति ज्ञापितं कुम्भाण्ड इति नाम ननु कुम्भाकारावण्डाविति तस्य दुहिता चित्रलेखा चकारादन्या अपि तस्य कन्या उषासख्यः सखी उषाया उभयोरन्योन्यसखित्वेन गोप्यं किञ्चिदवशिष्यते वक्तव्यं इति सखीमुषामित्युक्तम्। अग्रेव पार्वत्युक्तमथैवेयं विह्वलेति कौतुकसमन्विता ॥ १४ ॥

तस्या वाक्यमाह—कान्तं मृगयस इति। भ्रूभङ्गादिभावो दृश्यत इति अकन्यात्वं तस्या आह—ननु कान्तान्वेषणं युक्तमेवेति चेत् तत्राह—कीदृशस्ते मनोरथ इति। मनोरथे कृते स्वप्ने तथा दृश्य इति दृष्ट एवोपाय इति तं मनोरथमेव पृच्छति कश्चिन्मनोरथो भविष्यतीति चेत् तत्राह—हस्तग्राहमिति हस्तो गृह्यते अनेनेति हस्तग्राहः पतिः अस्मिन्निति विवाहो वा अद्यापि ते विवाहं न लक्षये कस्याश्चिद्बाल्य एव विवाहो भवति पश्चात्सखीभिः सम्बन्धः तदापि विवाहो जात इति लक्ष्यते विवाहे तु कुलकन्यायाः तत्र मनोरथो युक्तो भवति राजपुत्रीति पदात् निरोधेन यथेच्छया सम्बन्धो निवारितः ॥ १५ ॥

उत्तरमाह—दृष्ट इति। कश्चिद्विशेषतो निर्वक्तुमशक्यः नरवरः मनुष्यश्रेष्ठः सर्वेषामाकृतिभिर्भेति स न देवः नापि दैत्यः अन्यो वा किन्तु नरश्रेष्ठ एव स्वप्ने कात्स्न्र्यानभिव्यक्तिरिति केवलं भ्रमः स्यात् तत् प्रकृते नास्तीति आकृतिरूपगुणादीन् वर्णयति सर्वलक्षणसम्पन्नं नरत्वम् आकृतिः श्याम इति रूपं कमललोचन इति सौन्दर्यं पीतवासा इति भूषितत्वं बृहद्बाहुरिति भोगयोग्यता योषितां हृदयङ्गम इति सम्भोगसामर्थ्यम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

महेशादिदृष्टसंयुगप्रसङ्गमाह—तस्येति। प्राद्युम्निना अनिरुद्धेन स्वप्न इति तत्कारणं श्रीविष्णुपुराणे यथा—

तमहं मृगये कान्तं पाययित्वाऽधरं मधु ।
क्वापि यातः स्पृहयतीं क्षिप्त्वा मां वृजिनार्णवे ॥ १७ ॥

चित्रलेखोवाच ।

व्यसनं तेऽपकर्षामि त्रिलोक्यां यदि भाव्यते ।
तमानेष्ये नरं यस्ते मनोहर्ता तमादिश ॥ १८ ॥

इत्युक्त्वा देवगन्धर्वसिद्धचारणपन्नगान् ।
दैत्यविद्याधरान् यक्षान् मनुजांश्च यथाऽलिखत् ॥ १९ ॥

मनुजेषु च सा वृष्णीन् शूरमानकदुन्दुभिम् ।
व्यलिखद्रामकृष्णौ च प्रद्युम्नं वीक्ष्य लज्जिता ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उषा बाणसुता विप्र पार्वत्या शम्भुना सह ।
क्रीडन्तीमुपलक्ष्योच्चैः स्पृहाञ्चक्रे तदाश्रयाम् ॥
ततः सकलचित्तज्ञा गौरी तामाह भाविनीम् ।
अलमत्यर्थतापेन भर्त्रा त्वमपि रंस्यसे ॥
इत्युक्ता सा तदा चक्रे कदेति मतिमात्मनः ।
कोवा भर्त्ता ममेत्येवां पुनरप्याह पार्वती ॥
वैशाखशुक्लद्वादश्यां स्वप्ने योऽभिभवं तव ।
करिष्यति स ते भर्त्ता राजपुत्रि भविष्यति ॥

इति ॥ १३-१४ ॥

हस्तग्राहं भर्त्तारं विवाहाभावाश्च लक्ष्यते ॥ १५-१७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हस्तं गृह्णातीति तथा तं पतिम् ॥ १५-१७ ॥

भाषा टीका ।

वह ऊषा स्वप्नमें अनिरुद्ध को नहि देखत विह्वल होकर हे कान्त ! आप कहां चलेगये इस प्रकार विलाप करती २ सखीन के मध्य में उठबैठी और अत्यन्त लज्जित होगई ॥ १३ ॥

कुम्भाण्डनाम करके बाणासुर का मन्त्री रहा उस की चित्रलेखा पुत्री ऊषा की सखी रही वह आश्चर्ययुक्त होकर अपनी सखी ऊषा के प्रति पूछती भई ॥ १४ ॥

हे सुभ्रू हे राजपुत्रि ! आप के हस्तग्रहण करने वारे पति को अबतक भी मैं नहि देखी फिर हे कान्त कहां चलेगये इस वचन से तुम किस का खोज करती हो तुम्हारा का मनोरथ है सो कहो ॥ १५ ॥

चित्रलेखा के इस वचन को सुनकर ऊषा बोली कि श्यामसुन्दर कमल के समान नेत्रवाला पीताम्बर धारन किये लम्बी भुजा वाला स्त्रियों के मन का हरन करने वाला एतादृश एक पुरुष मैंने स्वप्न में देखा ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्वप्ने त्वया दृष्ट एषां मध्ये को वा भवेदिति देवादीन् यथावत् प्रदर्श्यालिखत् ॥ १९ ॥ प्रद्युम्नं लिखितं वीक्ष्य श्वशुरोऽयमिति लज्जिता ॥ २०-२२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

आधरं अधरसम्बन्धि मधु स्पृहयन्तीम् अपूर्णकामामित्यर्थः ॥ १७ ॥

अपकर्षामीति वर्त्तमाननिर्देशः शैघ्र्यबोधनार्थः यतो यदि त्रिलोकीमध्ये भाव्यते मया लिखितस्तदाकारो भवत्यानुसन्धीयेत तदा तमानेष्य इत्यर्थः । तमादि इति आदिश चित्राणि दृष्ट्वा कथयेत्यर्थः ॥ १८ ॥

श्यामत्वादिलक्षणे यदितेष्वन्यानलिखदिति स्वसर्वज्ञता ज्ञापनेन तस्याः विश्वासोत्पादनार्थमिति ज्ञेयं नाना तादृशानां सह योगिन एव ते ज्ञेयाः विश्वेषां लिखनस्यानन्त्यप्राप्तेः ॥ १९ ॥

मनुजेष्विति युग्मकम । विशेषेणालिखदिति नर इत्युक्त्वा तत्रापि श्यामलादिलक्षणोक्त्या तेष्वेव सम्भावनया प्रद्युम्नं विलिखितं वीक्ष्य लज्जिता स्वाभाविकभावात् अनिरुद्धन्तु वीक्ष्य विलिखितं ह्रिया भावविशेषजनितयाऽवाङ्मुखी सती एवञ्चर्वाविभेदेन लज्जाया अपि भेदश्चेतसो नेत्रादेरपि सङ्कोचविकासादितो ज्ञेयः प्रकर्षेण सगद्गदत्वादिनाह हे महीपते इति चित्रलेखायास्तादृशं लिखनसौष्ठवम् ऊषायाश्च प्रत्यभिज्ञानादिकं पृथ्व्यां कुत्रापि न सम्भवेदिति त्वया पृथ्वीपत्वाद्विज्ञायत एवेति भावः ॥ २०-२१ ॥

अनिरुद्धं विलिखितं वीक्ष्योषाऽवाङ्मुखी ह्रिया ।
सोऽसावसाविति प्राह स्मयमाना महीपते ! ॥ २१ ॥
चित्रलेखा तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी ।
ययौ विहायसा राजन् ! द्वारकां कृष्णपालिताम् ॥ २२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तमिति । मृगये विचिनोमि स्पृहयन्तीं काङ्क्षन्तीं मां दुःखार्णवे क्षिप्त्वा क्वापि नूनं यातः ॥ १७ ॥

इत्येवमुक्ता प्राह चित्रलेखा—व्यसनमिति । तव व्यसनं दुःखमपनयामि कथं त्वया यदि त्रिलोक्यां कश्चिद्भाव्यते अयमेवेति निश्चीयते तर्हि तं नरं पुरुषमानेष्ये अतो यस्ते मनोहर्त्ता तं प्रति मामादिश आज्ञापय ॥ १८ ॥

इतीति । इत्युक्त्वा देवादीन् पटे यथावदलिखत् ॥ १९ ॥

मनुजेषु चकारात् मनुष्येष्वपि वृष्णीन् तत्रापि शूरादीनलिखत् तदा प्रद्युम्नं वीक्ष्य लज्जिता पुत्रतुल्यरूपत्वादिति भावः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

तमहमित्यादि । अधरम् अधरसम्बन्धि मधु ॥ १७—२२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु दर्शनमात्रेण कथं कान्तत्वं तत्राह—तमहं मृगये कान्तमिति । स मम कान्तो जातः अतो मृगये कथं जात इत्याकाङ्क्षायामाह-पाययित्वाधरं मधु इति । अनेन सर्वेपि सम्बन्धा निरूपिताः बहुधा सम्बन्धे हि सामर्थ्यक्षये स्त्रियाः पुरुषाधरपानम् अनेन बहुकालवस्थानं सूचितं ततः क्वापि यातः नतु विलीनः भोगलक्षणानां विद्यमानत्वात् विशेषसुखमदत्वा गत इति युक्तमन्वेषणमिति वक्तुमाह—स्पृहयन्तीं मां वृजिनार्णवे क्षिप्त्वेति रसेच्छामुत्पाद्य तदपूरणात् दुःखम् ॥ १७ ॥

ततः सख्याः प्रतिज्ञामाह—व्यसनं तेऽपकर्षामीति । यदि त्रिलोक्यां स तदा ते व्यसनमपकर्षामि कथमित्याकाङ्क्षायामाह—भाव्यत इति । चित्रे मया लिख्यते तत्र यस्ते मनो हर्त्ता तमादिश तमहमानयिष्यामीति व्यसनापकर्षणप्रकारः यद्यपि नरवर इति विशेषकथनात् देवादीनां लेखनमसङ्गतं तथापि देवादयो रूपान्तरेणोपभोगार्थमायान्तीति देवा नररूपा एवात्र लिख्यन्ते उर्द्ध्वाधःपर्यन्तं स्त्रीणां दृष्टिः अतः आदौ देवलेखनं एते त्रिगुणास्त्रयो गुणा देवादयो नव सामान्यतो लिखिताः चकारात् मनुष्येषु सर्वप्रकाराः देवादिष्वपि वा मनुष्येषु श्यामत्वादिधर्माः उक्ताः इति तत्साम्यं यादवेष्वेव वर्त्तत इति ॥ १८—१९ ॥

मनुजेषु सा वृष्णीनलिखत् ततोपि हृदयङ्गमादिधर्मैः उत्तरोत्तरवैशिष्ट्यरूपत्वात् वृष्णिषु शूरमलिखत् तस्य च पुत्रमानकदुन्दुभिं वसुदेवं तत्र यद्यपि रामो न श्यामः तथापि रूपोत्कर्षेण तथा कुर्य्यादिति रामोऽपि लिखितः रामकृष्णौ चेति चकारादक्रूरादयोपि लिखिताः प्रद्युम्नं लिखितं वीक्ष्य ईषद्वैलक्षण्यात् तत्पुत्रो भवितुमर्हतीति निश्चित्य विलज्जिता । यद्यपि भगवान् तादृशमकृत्रिमरूपं कर्त्तुं शक्तः तथापि मर्यादायामेकैकस्य गुणस्याभिव्यक्त्यर्थम् एक एव पदार्थो निर्णीयते ततो यादृशो गुणोऽनिरुद्धनिदानभूतः तेनानिरुद्धो निष्पादित एव अन्यः क्रियमाणः कृत्रिम एव भवतीति वैलक्षण्यं भवत्येव आधिदैविको दृष्ट इति अनिरुद्धो वा स्वयं मायया तथा आगत इति न वैलक्षण्यं लज्जया ज्ञातवती एतत्पुत्रो भविष्यतीति भर्तृपितामहादिभ्यो न लज्जेति लौकिकाः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भाव्यते आप्यते ॥ १८—१९ ॥

एतेषां पुरुषाणां मध्ये तव पुरुषः क इति पृष्टा उषा प्रद्युम्नं वीक्ष्य श्वशुरोयमिति बुद्ध्वा लज्जिता तत्पुत्रमनिरुद्धं वीक्ष्य सोऽसावसाविति द्विरुक्तिरतिविस्मयहर्षोदयात् अतस्तत्र चित्रपटे अयमस्य पुत्रोऽयमस्य नामेति प्रतिलेख्य प्रतिमोपरि तया अक्षराण्यपि लिखितानीति बुध्यते ॥ २०—२२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्राप्तं व्यसनं वियोगजं दुःखमपकर्षाम्यपनयामि यदि भाव्यते अयमेवेति निश्चीयते ॥ १८ ॥

यथा यथावत् ॥ १९—२४ ॥

भाषाटीका ।

वह पुरुष अपने अधरामृत को पिवाय कर और उसकी वाञ्छा करने वारी मोको बिरहरूप समुद्र में गेरकर कहुं चलागया उस कान्त को मैं खोजतीहूं ॥ १७ ॥

ऊषा का वचन सुनकर चित्रलेखा बोली कि—तेरे कष्ट को मै निवृत्त करूंगी जो तुम्हारे मनका हरन करने वारा पुरुष यदि वह मेरे लिखेभये त्रिलोकी के चित्राय मै जान्यो जायगो तो उस को मैं तेरे पास लेआऊंगी तू चित्राय में देखकर उस को बता ॥ १८ ॥

चित्रलेखा ऐसा कहकर देव, गन्धर्व, सिद्ध चारण नाग दैत्य विद्याधर यक्ष राक्षस और मनुष्यों को यथावत् लिखती भई ॥ १९ ॥

मनुष्यन में भी यदुवंशीन को उन में भी शूर तथा वसुदेवजी और राम कृष्ण को वह लिखती भई । जब प्रद्युम्न को लिखा तब उस को देखकर अपना ससुर जान कर ऊषा लज्जित होगई ॥ २० ॥

तत्र सुप्तं सुपर्यङ्के प्राद्युम्निं योगमास्थिता ।
गृहीत्वा शोणितपुरं सख्यै प्रियमदर्शयत् ॥ २३ ॥
सा च तं सुन्दरवरं विलोक्य मुदितानना ।
दुष्प्रेक्ष्ये स्वगृहे पुंभी रेमे प्राद्युम्निना समम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका ।

शोणितपुरं नीत्वा ॥ २३ ॥
पुंभिर्दुष्प्रेक्ष्ये प्रेक्षितुमशक्ये ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

योगिनीति । स्वत एव तस्या विद्याविशेषवत्त्वात् किम्वा श्रीहरिवंशोक्त्यनुसारेण श्रीनारदतो विद्याप्राप्तेः तथाच तत्र श्रीभगवतो बिभ्यती चित्रलेखा समाश्वास्य तेनोक्ता—
"गृह्यतां तामसी विद्या सर्वलोक प्रमोहिनी ।
कृतकृत्यास्तु दैतेयी एतां विद्यां ददाम्यहम्" ॥ इति
कृष्णेन स्वयं भगवता पालितामपि अतस्तदिच्छयैव तत्तत्सर्वमिति भावः । तत्र बुद्ध्या प्रकाशमानस्त्वमवकलयस्वेति सम्बोधयति राजन्निति ॥ २२ ॥

प्रियं वल्लभम् ॥ २३ ॥

मुदितं हर्षेण विकासितमाननमपि यस्याः सा हर्षोद्रेकेण अवहित्थायामप्यशक्तेः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततोऽनिरुद्धमवलोक्य ह्रिया लज्जया अवाङ्मुखी बभूव स स्वमदृष्टः असावेवासावेवेति प्राह—हे महीपते ! ॥ २१ ॥

तमुषया निश्चितं कृष्णस्य पौत्रमनिरुद्धं विज्ञाय योगिनी वैहायसगमनाऽन्तर्धानतूर्णगमनाद्यावहयोगशालिनी आकाशमार्गेण द्वारकां ययौ ॥ २२ ॥

तत्र द्वारकायां शोभने पर्य्यङ्के सुप्तं प्राद्युम्निमनिरुद्धं गृहीत्वा शोणितपुरमागत्येति शेषः सख्यै उषायै ॥ २३ ॥

साचेति । सा उषा पुम्भिरितरैः प्रेक्षितुमप्यशक्ये स्वगृहे प्राद्युम्निना अनिरुद्धेन सह रेमे ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततोऽनिरुद्धः अकृत्रिमो लिखित इत्याह—अनिरुद्धमिति विशेषेण लिखितं सहजरूपं स्वमदृष्टसमानं दृष्ट्वा उषा तं साक्षादेव मत्वा पूर्वसम्बन्धं स्मृत्वा अधोमुखी जाता तत आदरेण अन्यं मा लिखाविति स एवासावसाविति छिक्कवती स्मयमानेति तस्याः प्राप्स्यामीति हर्षः सूचितः महीपत इति सम्बोधनं भ्रमाभावाय ॥ २२ ॥

ततो वरं निश्चित्य तमानेतुं गतेत्याह—चित्रलेखेति । कृष्णस्य पौत्रमिति स्त्रीणां हितकारी भविष्यतीति स्वयञ्च योगिनी तस्याग्रे रमणं योगाभ्यासेन ज्ञातवती अत एव विहायसा ययौ अन्यथा गमनागमनाशक्तेः राजन्निति सावधानार्थं कृष्णपालितामिति तदानीं कृष्ण एव पालकः पुराध्यक्षः स्वयं जातः इदमेव कार्यमुद्दिश्य अन्यथा देवैः सानुभावैश्च रक्षितां पुरीं नान्यः प्रवेष्टुमर्हति ॥ २२ ॥

तत्रापि भगवदिच्छया अनिरुद्धोपि न जागर्ति अन्यथा स एव न गच्छेत् सुपर्यङ्क इति निर्भरनिद्रत्वाय ननु, राज्ञ्याः सावधाना भवन्ति कथमेवं निर्भरनिद्रात्वं तत्राह—प्राद्युम्निमिति सहि प्रद्युम्नोपि इतः सोपि इतोपि भगवदिच्छयेति वा परा भवः स्त्रीप्राप्तिश्चोभयत्र तुल्या शक्तिह्रासस्तु नैमित्तिक इति बोध्यते सापि तं नेतुं लौकिकमुपायं परित्यज्य योगमास्थिता अलौकिक उपायो योगः आस्थितिः सर्वभावेन तत्रापि भारं दत्वा गृहीत्वा पर्यङ्कसमेव बालकमिव अप्रबोधो योगानुभावः शोणितपुरे नाम्नैव भयानकत्वमुक्तं सख्यै उषायै तस्याः प्रियमनिरुद्धम् अयं तव प्रिय इति प्रदर्शितवती ॥ २३ ॥

तत्र गतः प्रबुद्धः स्त्रीमण्डले गतः सा मुदितानना तेन सह रेमे चकारात्सोपि तया सह मुदिताननेति तस्या भयाभाव उक्तः विषयसौन्दर्यात् लौकिकोपि हेतुरस्तीत्याह—दुष्प्रेक्ष्ये स्वगृह इति स्त्रियः सर्वाः कन्यायां तस्मिंश्चानुरक्ता ऐकमत्यं प्राप्ताः मात्रादयोपि प्राद्युम्निनेति सर्वथा कामपूरकत्वम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शोणितपुरमित्यनन्तरं गत्वेतिशेषः । योगमास्थितेति द्वारकायां प्रवेष्टुमशक्नुवत्यै तस्यै श्रीनारदेन योगविद्योपदेशो हरिवंशादौ दृष्टः चित्रलेखापि योगमायांशभूतेति केचिदाहुः ॥ २३ ॥

पुम्भिर्दुष्प्रेक्ष्ये पुरुषान्तरप्रवेशाशक्य इत्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! अनिरुद्ध को लिखा देखकर लज्जा करके ऊषा नीचे को मुख होकर मन्दहास करती २ बोली कि वह पुरुष यह है ॥ २१ ॥

हे राजन् ! योग विद्या जानने वारी चित्रलेखा अनिरुद्ध के लानेके लिये श्रीकृष्ण पालित द्वारकाको जाती भई ॥ २२ ॥

परार्ध्यवासःस्रग्गन्धधूपदीपासनादिभिः ।
पानभोजनभक्ष्यैश्च वाक्यैः शुश्रूषयाऽर्चितः ॥ २५ ॥
गूढः कन्यापुरे शश्वत्प्रवृद्धस्नेहया तया ।
नाहर्गणान् स बुबुधे उषयाऽपहृतेन्द्रियः ॥ २६ ॥
तां तथा यदुवीरेण भुज्यमानां हतव्रताम् ।
हेतुभिर्लक्षयाञ्चक्रुराप्रीतां दुरवच्छदैः ॥ २७ ॥
भटा आवेदयाञ्चक्रू राजंस्ते दुहितुर्वयम् ।
विचेष्टितं लक्षयामः कन्यायाः कुलदूषणम् ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

योग विद्या जानने वारी चित्र लेखा, द्वारका में सुन्दर पलिका पर सूते हुए अनिरुद्ध को लेकर शोणितपुर में पहुंचा कर ऊषा के प्रिय अनिरुद्ध को निज सखी ऊखा के लिये दिखा देती भई ॥ २३ ॥

तत्पश्चात् अनिरुद्ध का दर्शन करके वह ऊषा प्रसन्न मुख होकर अन्य पुरुषों से देखने को भी अशक्य निज गृह में अनिरुद्ध के साथ रमण करती भई ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स च परार्ध्यैरमूल्यैर्वासःस्रगादिभिः शुश्रूषणपूर्वकमार्चितः सन् ॥ २५ ॥

तया ऊषयाऽपहृतेन्द्रियोऽहर्गणान् दिनसमूहान्न बुबुधे ॥२६॥

आप्रीतामतिहृष्टाम् दुरवच्छदैश्छादयितुमशक्यैः ॥ २७ ॥

विचेष्टितं विरुद्धाचरणम् ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

परार्ध्येति युग्मकम् । पानभोजने पेयभोज्ये "कृत्यल्युटो बहुलम् [३-३-११३] भोज्यभक्ष्ययोश्चर्व्याचर्व्यत्वादिना भेदः एतैर्यच्छुश्रूषणं तेनार्चितः शश्वत् पुनः पुनःप्रकर्षेण नित्यनूतनादिना वृद्धःस्नेहोऽनुरागो यस्याः यस्यां वा तया नाहर्गणानिति श्रीकृष्णपरित्यागेन तत्र चिरस्थितौ सिद्धान्तः तच्च लीलाविशेषाय श्रीकृष्णेच्छयैव ज्ञेयम तत एव उषया अपहृतम इन्द्रियं मनो यस्य सः प्रेममोहित इत्यर्थः ॥ २५—२६ ॥

यदुवीरेणेति । परमविदग्धेन निर्भयेन च तेन भुज्यमानां तां हतव्रतां स्खलितकन्यानियमां लक्षयाञ्चक्रुः भटा इत्युत्तरस्थेनैवान्वयः । कैर्हेतुभिः दुरवच्छदैः हेतुभिः परम्परावगतैः रतिचिह्नैः तत्र मुख्यं चिह्नम् आप्रीतामिति ॥ २७ ॥

भटा अन्तःपुरचराः षण्डादयो रक्षिणो बाण—भृत्याः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

परार्ध्येति । परार्ध्यैः वासःप्रभृतिभिः शुश्रूषया चार्चितो बहुमतः सोऽनिरुद्धः उषाया गृहे गूढः शश्वन्नित्यं प्रवृद्धः स्नेहो यस्यास्तयाऽपहृतमिन्द्रियं मनो यस्य सः अहर्गणान्न बुबुधे न ज्ञातवान् ॥ २५–२६ ॥

तामिति । यदुवीरेण अनिरुद्धेन भुज्यमानामत एव क्षतं विहतं व्रतं कन्याया विहतं यस्यास्तथाभूतां वीक्ष्य दुरवच्छदैश्छादयितुमशक्यैर्हेतुभिश्चिन्हैर्दूषितां लक्षयाञ्चक्रुः ॥ २७ ॥

भटाः ततस्ते राज्ञे बाणायावेदयाञ्चक्रुः आवेदनप्रकारमेवाह—राजन्नित्यादिना न विग्रह इत्यन्तेन । हे राजन् ! कुलं दूषयतीति तथा तच्चेष्टितं लक्षयामः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अपहृतेन्द्रियः प्रेममोहित इत्यर्थः ॥ २६—२७ ॥

भटाः षण्डादयः ॥ २८–३१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

निलीय क्लेशरमणं व्यावर्त्तयति—परार्ध्येति । परार्ध्यान्यमूल्यानि सर्वाणि एवं धूपदीपासनादिभिरिति देववत्पूजनमुक्तं स्नातस्य प्रथमं वस्त्रं ततः स्रजः ततो गन्ध इति केशेषु संस्कारार्थं धूपः ततो गृहे प्रविष्टस्य आरात्रिकं तत उपवेशनार्थमासनं ततः पानभोजनभक्ष्याणि पानं मादकं रुच्युत्पादकद्रव्यकृतं भोजनं प्राकृतं भक्ष्यं ताम्बूलादि अथवा कदाचित्पानं कदाचिद्भक्ष्याणि चकारात्तत्सम्बन्धीनि मानसस्तु सिद्ध एवेति बाह्या एते निरूपिताः वाक्यैरिति वाचनिकी शुश्रूषा कायिकी सर्वभावेनार्चितः ॥ २५ ॥

सोपि तासां इच्छानुरोधी जात इत्याह—गूढः कन्यापुरे इति । शश्वन्निरन्तरमुपचाराणां प्रतीयमानत्वादनुरोधः प्रवृद्धस्नेहयेति निरन्तरं साधनेषु हेतुः तस्य क्रियान्तरस्मरणाभावायाह—नाहर्गणान् स बुबुधे इति । उषयेति पूर्वस्त्रीणामप्यस्मरणं सर्वोत्तमैषेति च द्योतितम् अपहृतं वशीकृतं तदधीनं जातमिन्द्रियं यस्य ॥ २६ ॥

ततः पुरुषोपभुक्तां गर्भकृतैर्लक्षणैः भोगकृतैरेव वा हृतं व्रतं यस्याः कन्यायाः ब्रह्मचर्यं व्रतं तदाहृव्रतां तां लक्षयाञ्चक्रुः यदुवीरेणेति निर्भरो भोग उक्तः तेन स्पष्टानि चिह्नानि सम-

अनपायिभिरस्माभिर्गुप्तायाश्च गृहे प्रभो ! ।
कन्याया दूषणं पुम्भिर्दुष्प्रेक्षाया न विद्महे ॥ २९ ॥
ततः प्रव्यथितो बाणो दुहितुः श्रुतदूषणः ।
त्वरितः कन्यकाऽगारं प्राप्तोऽद्राक्षीद्यदूद्वहम् ॥ ३० ॥
कामात्मजं तं भुवनैकसुन्दरं श्यामं पिशङ्गाम्बरमम्बुजेक्षणम् ।
बृहद्भुजं कुण्डलकुन्तलत्विषा स्मितावलोकेन च मण्डिताननम् ॥ ३१ ॥
दीव्यन्तमक्षैः प्रिययाऽभिनृम्णया तदङ्गसङ्गस्तनकुङ्कुमस्रजम् ।
बाह्वोर्दधानं मधुमल्लिकाश्रितां तस्याग्र आसीनमवेक्ष्य विस्मितः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

न्तात् पीता पीतवर्णा श्रमाद्भ्रंशेण वा क्षीणा तथात्वं भवति दुरवच्छदैरिति आच्छादयितुमशक्यैर्धर्मैः ॥ २७ ॥

रूपेण च ज्ञात्वा स्वापराधशङ्कया भटा आवेदयाञ्चक्रुः तेषां रक्षकाणां कन्यान्तःपुराधिकारिणां वाक्यमाह—राजन्निति । अयुक्तं कथं श्राव्यत इत्याशङ्क्य सम्बोधनेन पश्चात् महदनिष्टं सूचयन्ति विचेष्टितं व्यभिचारं लक्षयाम इति प्रमाणं तर्कितमात्रं, नन्वस्तु को दोष इति चेत्तत्राह—कुलदूषणमिति । यद्यपि पापादिना न तेषां भयं तथापि दैत्याः न व्यभिचारिणो भवन्ति इति तेषां कुले व्यभिचारो दूषणं यथा देवानाम् अनृतम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एतैर्यत् शुश्रूषणं तेनार्चितः सम्मानितः ॥ २५--२६ ॥

हेतुभिः रतिचिह्नैः दुरवच्छदैः छादयितुमशक्यैः आप्रीतामत्यानन्दवतीमिति मुख्यं रतिचिह्नं पुरपालकभटास्त्रिय इति शेषः ॥ २७ ॥

भटाः प्रकारान्तरेण जानन् बाणो नः शास्ति करिष्यतीति प्राप्ताशङ्काः आचख्यामासुः कन्यायाः अपरिणीतायाः अपि ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

परार्ध्यैरमूल्यैर्वासःप्रभृतिभिः वाक्यैरनुकूलैः शुश्रूषणपूर्वकमर्चितः ॥ २५ ॥

आप्रीतामतिहृष्टाम् हतं विहतं व्रतं कन्याकृत्यं यस्याः तां हेतुभिः रतिचिह्नैः दुरवच्छदैश्छादयितुमशक्यैः लक्षयाञ्चक्रुः भटा एव स्वस्त्रीद्वारेति बोध्यम् दुष्प्रेक्षे स्वगृहे पुम्भिरित्युक्तवान् ॥ २६---२७ ॥

विचेष्टितं विपरीतं कर्म लक्षयामः केवलमिदमित्थमिति तु न जानीम इत्याहुः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

अमोल वस्त्र, माला, गन्ध, धूप, दीप, आसन आदि से और पान, भोजन, भक्ष्य, तथा प्रिय वचनों से और अनेक प्रकार की परिचर्य्या से बहुमान को प्राप्त होकर ॥ २५ ॥

वह अनिरुद्ध कन्या के महल में छिपे हुए, तथा निरन्तर बडे स्नेह वारी ऊषा ने जिस का मन हरन किया है इसी लिये अनेक दिन व्यतीत हो गये उनको उस ने नहि जाने ॥ २६ ॥

इस प्रकार अनिरुद्ध जिसका नित्य प्रति भोग करता है इसी से उसका कन्या व्रत का भङ्ग हो गया और दुःख से भी नहि छिपाये जावें ऐसे भोग के चिन्हों से अति प्रसन्न ऊखा को, महलों में रहने वारे राजा के पुरुषों ने लखाई कर लई ॥ २७ ॥

उन पुरुषों ने बाणासुर को खबर करे कि हे राजन् ! आप की पुत्री कन्या का दुष्ट कर्म, हम लखाई में आता है कि जिससे कुल में कलंक लगै ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनपायिभिः अपायो ऽपसर्पणं प्रमादो वा तद्रहितैः पाठान्तरे दुष्टा प्रेष्या सखी यस्यास्तस्याः पुम्भिर्दूषणं कुतो वेति न जानीम इत्यर्थः ॥ २९—३० ॥

कामस्य ऽऽत्मनो देहाज्जातम् ॥ ३१ ॥

अभिनृम्णया सर्वमङ्गलया तस्याः अङ्गसङ्गेन स्तनकुङ्कुमं यस्यां स्रजि तां बाह्वोर्मध्ये वक्षसि दधानं मधुमल्लिका वसन्तभवा मल्लिकास्तदाश्रितां तस्याग्र इत्यार्षः सन्धिः तस्या अग्र इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स्वेषामपराधं परिहरन्त आहुः—अनपायिभिरिति । तुशब्दः आशङ्कानिरासार्थः पुम्भिर्दुष्प्रेक्षाया अपि पाठान्तरे पुम्भिर्दूषणमिति पुंश्चल्या दूषणं न विद्मः अनुमीयमानमपि प्रत्यक्षी-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कर्तुं न शक्नुम इत्यर्थः । "जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्"(१-२-५८) इति स्मरणाद्बहुवचनम् ॥ २९ ॥

प्रकर्षेण शनैर्निगूढतया आप्त आगतः सन् यदूद्वहं यदुश्रेष्ठम् ॥ ३० ॥

यदूद्वहत्वं दर्शयति- कामेति युग्मकेन । सौन्दर्य्यमेवाह— श्यामामित्यादिना । निर्भयत्वं दीव्यन्तमित्यनेन वैदग्ध्यादिकं तदङ्गेत्यादिना तस्या अपि व्यूढोचितमङ्गलवेषादिकम् ॥ ३१ ॥

अभिनृम्णयेत्यनेन मधुमल्लिका मधुस्रावि तदुत्तमजातिविशेषः चत्वारो वार्षिका मासा इति वक्ष्यमाणात् प्रावृट्कालप्राप्तेः । तस्य बाणस्याग्रेपि आसीनमेव नतु भयादिनोत्थितमित्यर्थः । विस्मितोऽभूत् सौन्दर्य्यादिना तस्य तत्र गमनादिना निर्भयत्वादिना च ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अनपायिभिः अनुसरद्भिरप्रमादैरस्माभिः स्वगृहे गुप्ताया अपि दूषणं न विद्महे ॥ २९ ॥

तत इति । दुहितुर्यद्दूषणं तच्छ्रुतं येन स बाणः अत एव प्रव्यथितः त्वरायुक्तः कन्यकागृहं प्राप्य यदूद्वहमनिरुद्धं ददर्श ॥ ३० ॥

कथम्भूतम् ? कामस्य प्रद्युम्नस्यात्मनो देहाज्जातमत एव भुवनैकसुन्दरं कुण्डलयोः कुन्तलानाञ्च त्विषा स्मितयुक्तेनावलोकेन च मण्डितम् आननं यस्य तम् ॥ ३१ ॥

अभिनृम्णया सर्वतोमङ्गलया प्रियया सह अक्षैर्दीव्यन्तं क्रीडन्तं तस्याः अङ्गसङ्गेन स्तनकुङ्कुमं यस्यां मधुमल्लिका वसन्तभवमल्लिकास्ताभिराश्रितां स्रजं बाह्वोर्मध्ये वक्षसि दधानं तस्या अग्रे पुरतः अत्र सन्धिरार्षः आलक्ष्यावलोक्य विस्मितो बभूव ॥३२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मधुमल्लिका शतदलमल्लिकाजातिविशेषः ॥ ३२-३४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तर्हि कः समायातीति शङ्कायामाहुः-अनपायिभिरिति । स्वतो विवाहं व्यावर्त्तयन्ति—कन्याया इति । अनेन तर्कितस्यार्थस्य युक्त्या वाचोप्युक्तः अत एव दूषणं लक्षयामः न विद्महे च अन्यथा निर्द्धारेपि ते हन्तव्याः स्युः ॥ २९ ॥

ततो निर्द्धारार्थं स्वयं प्रवृत्त इत्याह- तत इति । प्रकर्षेण व्यथितः शास्त्रादिभ्योपि ततस्त्वरितः कन्यकागारं प्राप्तः प्रथमं यदूद्वहमेव दृष्टवान् सर्वानेव यदून् उद्वहतीति महाशूरत्वं यदुकुलोत्पन्नत्वञ्च ज्ञातवान् ॥ ३० ॥

तद्दृष्टमनिरुद्धं वर्णयति- निर्भयत्वाय कामात्मजमिति । स्त्रीणामत्यन्तहितार्थाय कामात्मजत्वमुक्तं भुवनैकसुन्दरमिति सर्वेषामेव मोहकं श्यामं पिशङ्गाम्बरमिति भगवत्सारूप्येण भगवदीयत्वं ज्ञापितम् अम्बुजेक्षणमिति दृष्ट्यैव सर्वाह्लादकत्वं बृहद्भुजमिति भोगयोग्यता वीरत्वञ्च स्वभावतोप्ययं महानिति कुण्डलकुन्तलैर्मण्डितमाननं यस्येत्युक्तं स्मितावलोकेनेति मनोहरस्वभाव उक्तः अनेन सर्वलक्षणसम्पूर्णोऽयं वर इत्युक्तम्॥३१॥

तस्य चौर्येण व्यभिचारसम्बन्धं निवारयति—यथाकृतविवाहौ स्त्रीपुरुषावक्षैः क्रीडितः एवं प्रियया सह तदेकनिष्ठया अक्षैर्दीव्यन्तं सा च क्रीडा न क्रीडार्थी किन्तु रसपोषिकेत्याह— अभिनृम्णयेति अभितः तृष्णा यस्याः सर्वतः सम्बन्धं वाञ्छतीति अभिनृम्णया वा सम्भोगानितान्ततृष्णया अभिनृम्णया वा नृम्णामिति प्रकाशनामवैदिकशब्दो नृम्णाय नृम्णमित्यत्र प्रसिद्धं प्रकाशमानामित्यर्थः । अभितः प्रकाशमानया नतु सङ्कोचेन केनचिदप्यंशेन स्थितया तत्सम्बन्ध एव क्रीडतीति सर्वसन्देहनिवृत्यर्थमाह-तदङ्गसङ्गस्तनकुङ्कुमस्रजमिति । तस्य अङ्गसङ्गेन यत् कुचकुङ्कुमं स्रजि सम्बद्धं तादृशीं स्रजं बाह्वोर्मध्ये दधानम् अत्यन्तरसालसमये दृष्टवानिति मधुयुक्ता या मल्लिका तया श्रितां स्रजमिति तत्र भ्रमरादिसम्बन्धो निरूपितः गन्धेन रूपेण च मल्लिका रसपोषिका तस्यैवाग्रेप्यासीनं बाणेप्यागते तथैवासीनमित्यर्थः । स्वस्याग्र आसीनमिति वक्तव्ये तस्य तथा विचारो न जात इति शुक एवाह तस्याग्रेप्यासीनमिति अत एव विस्मितः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अनपायिभिः अपायः अपसर्पणं प्रमादो वा तद्रहितैः दुष्प्रेक्षाया इति पाठे दुष्टा या योषिन्नी प्रेष्या सखी यस्यास्तस्याः पुम्भिर्दूषणं पुञ्जात्यादूषणं न विद्मः अनुमीयमानमपि प्रत्यक्षीकर्तुं न शक्नुम इत्यर्थः "जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्" इति बहुवचनम् ॥ २९—३१ ॥

अभिनृम्णया परममङ्गलया तस्या अङ्गसङ्गेन स्तनकुङ्कुमं यस्यां तां स्रजम् अंसाभ्यां सकाशात् स्खलितां बाह्वोर्दधानं यद्वा बाह्वोर्बाहुशिरसोः स्कन्धयोरित्यर्थः । मधुमल्लिका वसन्तभवा मल्लिका तदाश्रितां तस्या उषाया अग्रे सन्धिरार्षः अहो महासाहसिनोऽस्य तावदपि धाष्टर्यमिति विस्मितः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनपायिभिरिति । पुम्भीराजपुरुषैः अनपायिभिरनपसर्पद्भिरस्माभिः द्वारपालैः गुप्तायाः सामीप्येन प्रेक्षितुमशक्यायाः न जानीमः ॥ २९—३१ ॥

अभिनृम्णया सर्वमङ्गलया सह अक्षैर्दीव्यन्तम् तस्याः अङ्गसङ्गेन स्तनकुङ्कुमं यस्यां तां मधुमल्लिका वसन्तभवा मल्लिका तदाश्रितां बाह्वोर्मध्ये दधानं तस्याग्रे इत्यत्र सन्धिरार्षः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

महलमें निरन्तर हमसे गुप्त रहतीहैं इसी लिये अन्य पुरुषतो दुःख सेभी उसको नहीं देख सकते परन्तु हम पर भी हैं प्रभो कन्याके दूषणको हम नहीं जानते कि यह दूषण किस पुरुषसे भया ॥ २६ ॥

इस प्रकार कन्याके दूषणको बाणासुरने श्रवण किया

स तं प्रविष्टं वृतमाततायिभिर्भटैरनीकैरवलोक्य माधवः।
उद्यम्य मौर्वं परिघं व्यवस्थितो यथान्तको दण्डधरो जिघांसया ॥ ३३ ॥
जिघृक्षया तान् परितः प्रसर्पतः शुनो यथा सूकरयूथपोऽहनत् ॥
ते हन्यमाना भवनाद्विनिर्गता निर्भिन्नमूर्द्धोरुभुजाः प्रदुद्रुवुः ॥ ३४ ॥
तं नागपाशैर्बलिनन्दनो बली घ्नन्तं स्वसैन्यं कुपितो बबन्ध ह।
उषा भृशं शोकविषादविह्वला बद्धं निशम्याश्रुकलाक्ष्यरौदिषीत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्द्धे अनिरुद्धबन्धोनाम
द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥६२॥

भाषा टीका।

इसके पश्चात् व्यथाको प्राप्त होकर शीघ्रहि कन्याके महल में प्राप्त होकर अनिरुद्धको देखा ॥ ३० ॥

कामदेवके अवतार प्रद्युम्नके पुत्र, भुवनोंमें एक आपहि सुन्दर श्यामरूप पीताम्बर धारण किये कमलके समान नेत्र वारे विशाल भुजा वारे कुण्डल और कुन्तलोंकी कान्तिसे और मुस्कान सहित अवलोकन से शोभायमान मुख वारे ॥ ३१ ॥

और सर्व प्रकार जिसने मङ्गल कियाहै ऐसी प्यारी ऊषा के साथ पाशेन से खेलने वारे वसन्तऋतु की फूलीभई मल्लिका की गुँथी तथा ऊषा के अङ्ग सङ्ग करनेसे उसके स्तनका कुङ्कुमा जिस में लगरहाहै ऐसी माला को दोनो भुजाओं के मध्य में धारन किये उषा के आगे वैठे हुये अनिरुद्ध को देखके बाणासुर चकित होगया ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

आततायिभिरुद्यतशस्त्रैः माधवोऽनिरुद्धः मौर्वं मुरुलोह-विशेषस्तन्निर्मितम् ॥ ३३—३४ ॥

शोकविषादाभ्यां विह्वला अवशा अश्रूणां कला बिन्दवो ययोस्ते अक्षिणी यस्याः सा ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्।
द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

भटैस्तन्निकटवर्त्तिवीरैः स्वयमवज्ञया लज्जया च तद्वारेव ग्रहणार्थं पश्चादाहूतैः मौरवमिति वक्तव्ये मौर्व्यमित्यार्षं विशेषेण महाघोरत्वेन परमोत्साहादिनाचावस्थितोऽवज्ञापूर्वमतिष्ठत् तत्रानुरूपो दृष्टान्तः यथेति ॥ ३३ ॥

जिघृक्षा ग्रहीतुमिच्छैव या जाता नतु जिघांसा तया अहनत् परिघेण प्रहृतवान् उषाया भवनात् ॥ ३४ ॥

बलिनन्दन इति यौगिकार्थो विरोधिलक्षणया मङ्गलशब्दवत् तस्य दुःखदपुत्र इत्यर्थः। बलीति श्रीकृष्णस्य लीलाविशेषेच्छया तदानीं विपर्य्ययादिति ज्ञेयम्—

"अपिस्विदास्ते भगवान् सुखं वो यः सात्वतां कामदुघोऽनिरुद्धः।
यमामनन्ति स्म हि शब्दयोनिं मनोमयं सत्त्वतुरीयतत्त्वम् ॥
इति तृतीये श्रीविदुरप्रश्ने तस्य तादृशमाहात्म्यात् तत्र शब्दयोनिं निश्वासव्यञ्जितवेदवृन्दं मनोमयं चित्ते श्रीवासुदेववन्मनस्युपास्यं सत्त्वं शुद्धसत्त्वात्मकं भगवत्तत्त्वं तस्य चतुर्व्यूहत्वे चतुर्थं तत्त्वमित्यर्थः। तथा च विष्णुधर्मोत्तरे श्रीवज्रेण पृष्टं।

"कस्त्वसौ बालरूपेण कल्पान्तेषु पुनः पुनः।
दृष्टो यो न त्वया ज्ञातस्तत्र कौतूहलं मम ॥" इति

अत्र श्रीमार्कण्डेयेनोत्तरितं—

"भूयोभूयस्त्वसौ दृष्टो मया देवो जगत्पतिः।
कल्पक्षये न विज्ञातः स मायामोहितेन वै ॥
कल्पक्षये व्यतीते तु तं देवं प्रपितामहात्।
अनिरुद्धं विजानामि पितरं ते जगत्पतिम् ॥" इति

अस्य पाद्मबृहत्सहस्रनाम्नि माहात्म्यनामानि चैतानि—

"अनिरुद्धो बृहद्ब्रह्म प्रद्युम्निर्विश्वमोहनः।
चतुरात्मा चतुर्वर्णश्चतुर्युगविधायकः ॥
चतुर्भेदैकविश्वात्मा सर्वोत्कृष्टांशकोटिसूः।

श्रीगोपालोत्तरतापिन्यां आश्रयात्मेति तु "असौप्रणवार्थत्वेनापि दर्शितः "रोहिणीतनयो राम अकाराक्षरसम्भवः।
तैजसात्मकः प्रद्युम्न उकाराक्षरसम्भवः ॥
प्राज्ञात्मकोऽनिरुद्धो वो मकाराक्षरसम्भवः।
अर्द्धमात्रात्मकः कृष्णो यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठितम् ॥ इति

अतः श्रीकृष्णव्यूहत्वेनान्यानिरुद्धत्वात्परमत्वमपीति. बलिनं

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततो बलीति पाठस्तु श्रीहरिवंशोक्तशक्तिप्रहारादिना बाणनिर्जयात् नागपाशैरिति साक्षाद्युद्धाशक्त्या कुम्भाण्डवचनेन मायया सर्पास्त्रैर्बबन्धेति ज्ञेयम् तथाच श्रीविष्णुपुराणे--

"युद्ध्यमानो यथाशक्ति यदा वीरेण निर्जितः ।
मायया युयुधे तेन स तदा मन्त्रिचोदितः ॥ इति

निशम्य श्रुत्वेति कन्यागाराद्बहिर्युद्धात् किम्वा निशाम्येति पाठः । तथा च श्रीहरिवंशे "नागैर्विवेष्टितं दृष्ट्वा उषा प्राद्युम्निमातुरा"इत्यादि तत्तद्विस्तारश्च तत एव ज्ञेयः अश्रूणां कला धारा रूपा विभागा ययोस्ते अक्षिणी यस्याः सा अरोदीति वक्तव्ये अरोदिषीदित्यार्षं पदम् अरौत्सीदिति पाठेतिइडभावः आर्षः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥६२॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स इत्यादिसार्द्धमेकान्वयि स माधवो मधुवंशप्रभवोऽनिरुद्धः अत एव आततायिभिरुद्यतायुधैर्भटैः परिवृतं तं बाणमवलोक्य यथा दण्डधरोऽन्तकस्तद्वत् जिघांसया तत्र व्यवस्थितं लोहमयं परिघमुद्यम्य गृहीतुमिच्छया परितः प्रसर्पतस्तानाततायिनः अहनत् जघान यथा सूकराणां यूथं पातीति तथा सूकरश्रेष्ठः शुनो हन्ति तद्वत् । त इति । ते आततायिनः निर्भिन्नाः मूर्द्धादयो येषां तेऽत एव गृहाद्विनिर्गता दुद्रुवुः ॥ ३३—३४ ॥

तमिति । बली बलवान् बलिनन्दनो बाणः स्वसैन्यं घ्नन्तं तमनिरुद्धं कुपितो नागपाशैर्बबन्ध शोकविषादाभ्यां बाह्याभ्यन्तरदुःखाभ्यां विह्वला अवशा अश्रूणां कला बिन्दवो ययोस्ते अक्षिणी यस्याः सा रुरोद ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अनिरुद्धस्य बन्धः श्रीकृष्णसन्दर्भे व्याख्यातः बलिनन्दनः विरोचनलक्षणायाः तस्य दुखदः पुत्र इत्यर्थः । बलीति श्रीकृष्णेच्छयेदानीं विपर्य्ययादिति ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

ततो युद्धार्थं तदीया असहमानाः प्रवृत्ता इत्याह--स तं प्रविष्टमिति । अन्तःप्रविष्टं तं श्वशुरम् आततायिभिर्वृतमिति शस्त्रपाणिभिः सह समागच्छन्तं मारयिष्यतीति निश्चित्य मधुवंशोत्पन्नः अन्यस्यापि स्वसम्बन्धेन मदं जनयति किम्पुनः स्वस्य साक्षादतो युद्धार्थं एकाकी प्रवृत्त इत्याह उद्यम्य मौर्वं परिघमिति । लोहबद्धं तृणविशेषबद्धं वा मौर्वी काचित् तृणजातिर्लोहजातिर्वा विशेषेण अवस्थितः सर्वथा निकटगमने प्राणान् ग्रहीष्यतीति ज्ञापनार्थमाह-यथान्तको दण्डधर इति । जिघांसया व्यवस्थित इति स्वरूपेण भयानकत्वं निवारितम् ॥ ३३ ॥

ततो यज्जातं तदाह--जिघृक्षयेति । धर्त्तव्य एवायं नतु हन्तव्य इति परितः समागताः ततः स्वयमपि तान् परितः प्रसर्पतः अहरत् हृतवान् दूरे नीतवान् अहनद्वा यथा दन्तैर्निकटे गत्वा शुनो हन्ति नतु केनचित्पराभूतः दूरादेव तेषां शब्दाः नतु निकटे समागन्तुं शक्ताः । ततो यज्जातं तदाह--निहन्यमाना इति । नितरां भिन्ना मूर्द्धानः ऊरवो बाहवश्च येषामिति हननासहने हेतुः अतः प्रथमं सङ्कीर्णत्वात् भवनाद्विनिर्गताः पुनस्तत्रापि निर्भिन्नावयवाः प्रदुद्रुवुः ॥ ३४ ॥

तेषु निवृत्तेषु अलौकिकप्रकारेण तं निगृहीतवान् इत्याह--तं नागपाशैरिति । बलिनन्दन इति पितुर्वैरात् बन्धनं कृतवान् नागपाशाः अवतारविशेषे भगवतोपि तथात्वं सम्पादयन्ति किमुत तदंशानां ततोऽनिरुद्धाद्बली दैवेन बलेन बन्धने हेत्वन्तरमप्याह--घ्नन्तं स्वसैन्यमिति । यदि न मारयेत् तदा जिज्ञासां कृत्वा पश्चात्तथा अयुक्तत्वं नास्तीति स्वतो महादेवं वा पृष्ट्वा विवाहवदनुमोदनं कुर्यात् अतः स्वसैन्यं प्राप्स्यतीति जामाता भवतीति विनिश्चित्य बन्धनमेव कृतवान् तच्च बन्धनं दूरे गतस्य तस्य तदाह उषा भृशमिति आश्चर्यं तस्य बन्धनं निशम्य भर्तृत्वे सन्देहाभावादश्रुकलाक्षी सती स्वाभिप्रायं ज्ञापयन्ती अरोदीत् अनेन तस्य जारत्वमपहृतम्॥३५॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
त्रयोदशाध्यायविवरणम् ॥ १३ ॥ ६२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

माधवोऽनिरुद्धः मूर्वा लोहविशेषस्तन्निर्मितम् ॥ ३३—३४ ॥

अश्रुधरे अक्षिणी यस्याः सा कलिवली कामधेन अरौत्सीदित्यार्षम् अरोदीदित्यर्थः—

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शनी ।

व्यष्टीनामन्तरात्मानं श्वेतद्वीपेशमंशतः ।
बाणोऽबध्नात् प्रभोर्लीलाशक्तिरेवात्र कारणम् ॥ ३५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
द्विषष्टितम एतस्मिन् दशमेऽजनिसङ्गतः ॥ ६२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

माधवः मधुवंशप्रभवः मौर्वं लोहविशेषनिर्मितम् ॥ ३३ ॥
जिघृक्षया गृहीतुमिच्छया ॥ ३४ ॥
अश्रूणां कलाः बिन्दवो ययोस्ते अक्षिणी यस्याः सा ॥३५॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
द्विषष्टितमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६२ ॥

भाषा टीका

शस्त्र धारी वीर लोग जिसके चारों तरफ ऐसा बाणासुर को मकान में आये हुए देख कें, अनिरुद्ध, लोहे के बेंडा को हस्त में लेकर मारने की इच्छा करके बाणासुर के आगे इस तरह खडा हो गया। कि-जैसे काल दण्ड को लेकर मृत्यु खडा हो जावे ॥ ३३ ॥

अनिरुद्ध के पकडने की इच्छा करके चारों तरफ से घेर ने वारे वीरों को अनिरुद्ध ने ऐसी मार लगाई कि जैसे वनका श्रेष्ठ सूकर अनेक श्वानों को मारें अनिरुद्ध ने बेंडा की मार लगाई इस लिये उनके मस्तक. ऊरू भुजा. फूट गये अत एव वे वीर लोग. ऊषा के भवन से निकस कर भाग दिये ॥ ३४ ॥

अपनी सेना को मारने वारे अनिरुद्ध को, बाणासुर कुपित होकर नाग के सदृश फन्दान से बांध लेता भया जिस के नेत्रों में अश्रुपात वहते हैं और शोक तथा विषाद से अति विह्वल हुई ऊषा अनिरुद्ध को बंधा देख कर रुदन करती भई ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते दशमस्कन्ध उत्तरार्धमें बासठके अध्यायकी
श्रीवृन्दावनस्थ पं० दामोदराचार्य कृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ ६२ ॥

श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमोऽध्यायः ।

—•—

श्रीशुक उवाच ।

अपश्यतां चानिरुद्धं तद्बन्धूनां च भारत ! ।
चत्वारो वार्षिका मासा व्यतीयुरनुशोचताम् ॥ १ ॥
नारदात्तदुपाकर्ण्य वार्तां बद्धस्य कर्म च ।
प्रययुः शोणितपुरं वृष्णयः कृष्णदेवताः ॥ २ ॥
प्रद्युम्नो युयुधानश्च गदः साम्बोऽथ सारणः ।
नन्दोपनन्दभद्राद्या रामकृष्णानुवर्तिनः ॥ ३ ॥
अक्षौहिणीभिर्द्वादशभिः समेतास्सर्वतोदिशम् ।
रुरुधुर्बाणनगरं समन्तात्सात्वतर्षभाः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका ।

त्रियुक्षष्टितमे चाथ बाणयादवसङ्गरे ।
स्तुतिर्ज्वरेण रुद्रेण बाणबाहुभिदो हरेः ॥

॥ १ ॥

कर्म च युद्धादिकम् ॥ २ ॥

रामकृष्णानुवर्तिन इति तौ पुरतो निर्गताविल्यर्थः ॥ ३ ॥

सर्वतो दिशमित्यस्योत्तरेणान्वयः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

त्वर्थे चशब्दः भिन्नोपक्रमात् तस्य बन्धूनां सर्वयादवानां चकाराद्दासदास्यादीनाञ्च अनु निरन्तरं शोचतां सतां विशेषेणातीयुः मार्गमासारम्भोऽभूदित्यर्थः । वैशाखशुक्लद्वादशीरात्रौ उषायाः स्वप्नानन्तरं "सप्तरात्रेण ते भीरु दर्शयिष्याम्यहं प्रियम्" इति श्रीहरिवंशोक्तचित्रलेखावाक्यानुसारेण ज्यैष्ठप्रथमे श्रीअनिरुद्धहरणात् षण्मासेष्वतीतेष्वपि वार्षिकाश्चत्वारोमासा इति तेऽपीत्यर्थः । अतोऽत्रैव वा पूर्वचकारान्वयः तेषु त्वधिका चिन्ता जातेत्यभिप्रायात् हे भारत भरतकुलश्रेष्ठ ! पाण्डवकुलोद्भवेति त्वं पुनरेतच्छ्रीभगवतो लीलामौग्ध्यं जानास्येवेतिभावः ॥ १ ॥

तत्तस्यानिरुद्धस्य षष्ठीलुक्छान्दसः उप समीपे आकर्ण्य गुप्तत्वेन कर्णे कथनात् प्रकर्षेण महोद्यमेन ययुः यतः कृष्णस्तत्पितामहरूपः स्वयं भगवानेव देवता परमाराध्यो येषां ते इति भयाभावः सूचितः तच्छब्देन तस्य गमनं सूचितं तेषां तदनुगामित्वात् ॥ २ ॥

प्रद्युम्न इति युग्मकम् । अथ साम्बस्यानन्तरम् इति रामकृष्णानुयाने तेषां क्रम उक्तः नन्दादयोऽत्र पार्षदप्रवरा यादवविशेषाः समेताः स्नेहेन मिलिताः समन्तात् नैरन्तर्य्येणेत्यर्थः ॥ ३—४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥१--२४॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथानिरुद्धादर्शनजव्यथानां क्रमेण नारदाच्छ्रुततद्वार्त्तानां प्राप्तशोणितपुराणां यदूनां बाणेन सह सङ्ग्रामं वर्णयति त्रिषष्टितमेन—अपश्यतामिति । अनिरुद्धमपश्यतां तस्यानिरुद्धस्य बन्धूनाम् अनुशोचतां सतां वार्षिकाः आषाढाद्याश्विनान्ताश्चत्वारो मासा व्यतीयुरतिक्रान्ताः ॥ १ ॥

नारदादिति । बद्धस्यानिरुद्धस्य वार्त्तां बन्धनात् पूर्वं तस्य कर्म च श्रुत्वा कृष्णेन पालिताः कृष्णसहिता इत्यर्थः वृष्णयो यादवाः ॥ २ ॥

वृष्णीनेव प्रधानानाह-प्रद्युम्न इति । एते सर्वे रामकृष्णावनुवर्त्तन्त इति तथाभूता ययुः ॥ ३ ॥

अक्षौहिणीभिरिति समेताः सहिताः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वार्षिकाश्चत्वारो मासा अपीत्यर्थः । वैशाखशुक्लद्वादश्यां तस्याः स्वप्नदर्शनमिति श्रीहरिवंशे ॥ १ ॥

भज्यमानपुरोद्यानप्राकाराट्टालगोपुरम् ।
प्रेक्षमाणो रुषाविष्टस्तुल्यसैन्योऽभिनिर्ययौ ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत् तस्य भगवानिति स्वयं सर्वज्ञत्वात्तन्महिमज्ञ एव बाणमन्यांश्च प्रति स्वपराभवेन तन्महिमानं दर्शयितुमिति भावः ॥ २—२३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥१—२४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

चतुर्दशे तु विजयः शिवादीनां निरूप्यते ।
निरोधो राजसः पूर्णः भविष्यति यतः फले ॥
भक्तवत्सलता दृष्टा न निरोधः क्वचित्तथा ।
अतोन्यनाशशङ्कापि भजनान्तरबाधिका ॥
न बाधते हरिः क्वापि विरुद्धोपि कथञ्चन ।
अक्लिष्टत्वाय तु हरेरुपेक्षात्र निरूप्यते ॥
प्रद्युम्नवत्तु तस्यापि नयनेऽन्वेषणं नहि ।
अत्रापि नारदः प्रोक्तः प्रमाणं चिन्तबाधिके ॥
सर्वभावेन युद्धाय ज्वरोपाख्यानमुच्यते ।
तामसस्तु ज्वरोत्रैव समुत्पन्नस्तथोत्तमः ।
शीतरोगौ पृथक्पूर्वमुत्पन्नौ मिलितौ न हि ।
अतो हि भगवानत्र मेलयामास सर्वथा ॥

पूर्वाध्यायान्ते बन्धनमुक्तम् एवं शोणितपुरकथायां जातायां द्वारकाकथा वक्तव्येति हेतुत्वेन पूर्वोक्तां कथामाह—अपश्यतां चानिरुद्धमिति । चकारेण गमनप्रकारज्ञानादयः संगृहीताः अनिरुद्धोपि चेन्निरुद्धः तदा सर्वमन्यथा भविष्यतीति शोकः तत्बन्धूनाञ्चकारादन्येषां भार्य्येति विश्वासार्थं तूर्णीं भावे हेतुः चत्वारो वार्षिका मासा व्यतीयुरिति वर्षायां युद्धादिगमनं बाधितामिति अनुशोच्चतामित्यन्तः तदेकपरत्वम् अप्रसिद्धत्वाल्लौकिकप्रकारेण न प्रमाणं सिद्धमित्यन्वेषणेपि नोपलब्धिः ॥ १ ॥

अतो नारदवाक्यात् वैष्णवप्रीत्यर्थं कलहार्थमुद्यता इत्याह—नारदादिति । तद्वृत्तान्तं फलितं बन्धनं वा वार्त्ताम् आवितः कथां बद्धस्य वार्त्ता कर्म च तत्कन्यया सह रमणञ्चकाराद्युद्धश्च ततः शोणितपुरं प्रययुः युद्धार्थं ननु महादेवाधिष्ठितं तत् अतस्तद्विरोधसम्भवात् कथं गता यादवा इत्याशङ्क्याह—कृष्णदेवता इति । कृष्ण एव देवता येषाम् अनेन सामर्थ्यमपि द्योतितम् ॥ २ ॥

लौकिकं सामर्थ्यं वक्तुं महतां नामानि गृह्णाति--प्रद्युम्न इति । युयुधानः सात्यकिः गदो बलभ्राता साम्बः भगवत्पुत्रः एते महारथाश्चत्वारः मुख्या गणिताः अथ भिन्नप्रक्रमेण प्रकीर्णकान् गणयति—अथेति । चकारात् तदीयाः सारणादयो भगवद्भ्रातरः तेपि चत्वारो गणिताः एवमष्टविधा आधिभूता येषां मुख्यानां गौणानाञ्च सर्वे एव रामकृष्णानुवर्त्तिनः नतूद्धताः स्वतन्त्रा वा उभयोर्ग्रहणं सम्पूर्णशक्त्यर्थं तेषां स्वाभाविकं बलं द्वादशाक्षौहिणीयुतं समेता मिलिताः अन्योन्यवैमनस्यं परित्यज्य सर्वतो दिशं रुरुधुः बाणनगरमिति प्रसिद्धं समन्तादिति न कचित्सेवनायाः विच्छेदः सात्वतर्षभा इति न तेषां कचिद्भयमिति सूचितम् ॥ ३-४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

जिताभ्यां ज्वररुद्राभ्यां संस्तुतो बाणबाहुभित् ।
सनप्तृकः पुरीं प्रागात् त्रियुक्षष्टितमे हरिः ॥

ज्येष्ठादिषण्मासेष्वपि व्यतीतेषु चत्वारो वार्षिका इति वार्षिका अपीत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्तस्यानिरुद्धस्य कर्म च युद्धादिकम् ॥ २—५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनिरुद्धनिरोधानन्तरं बाणयादवयुद्धज्वरकृतभगवत्स्तुति बाणबाहुच्छेदनादिकं यद्वृत्तन्तद्वर्णयति— अपश्यतामितित्रिषष्टितमेन ॥ १ ॥

तत्तस्यानिरुद्धस्य कर्म युद्धादिकं बद्धस्य वार्त्ता कन्यान्तःपुरे वासादिकथाम् ॥ २—५ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले कि हे राजन् द्वारका में अनिरुद्ध को उसके बन्धुओं ने न देखा और उसके गमन के प्रकार को जाना तब तो उनके शोच करते२ वर्षा के चार मास व्यतीत होगये ॥ १ ॥

बंधे भए अनिरुद्ध के वृतान्त को और उसके युद्ध आदि कर्म को नारद जी से सुन कर श्रीकृष्णहि हैं इष्ट देव जिन के ऐसे यदुवंशी शोणितपुर को जाते भए ॥ २ ॥

प्रद्युम्न, युयुधान, और गद, तथा साम्ब, सारण, नन्द, उपनन्द, से आदि लेकर श्री राम कृष्ण के अनुवर्त्तन करने वारे ॥ ३ ॥

यादव श्रेष्ठ बारह अक्षौहिणी सेना के समेत बाहिर की तरफ से सब दिशान में तथा भीतर की तरफ से सर्वत्र बाणासुर के नगर को घेरते भए ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका ।

भज्यमानानि पुरोद्यानादीनि कन्दैकवज्राच अट्टाल प्राकारा

बाणार्थे भगवान् रुद्रः ससुतैः प्रमथैर्वृतः ।
आरुह्य नान्दिवृषभं युयुधे रामकृष्णयोः ॥ ६ ॥
आसीत्सुतुमुलं युद्धमद्भुतं रोमहर्षणम् ।
कृष्णशङ्करयो राजन् ! प्रद्युम्नगुहयोरपि ॥ ७ ॥
कुम्भाण्डकूपकर्णाभ्यां बलेन सह संयुगः ।
साम्बस्य बाणपुत्रेण बाणेन सह सात्यकेः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दुपरितनान्युन्नतस्थानानि अभिनिर्ययौ बाण: ॥ ५ ॥
सुतः स्कन्दस्तत्सहितैः प्रमथैर्गणैः रामकृष्णाभ्यां युयुधे ॥ ६—१२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भज्यमानेति समाहारद्वन्द्वगर्भः कर्मधारयः प्रकर्षेण सैन्य-गणनादिना ईक्षमाणः तुल्यसैन्य इति सैन्याधिक्येपि दुर्मदे-नात्मनः सन्याययुद्धत्वं दर्शयितुम् अन्य गो बोध्यते अतोभि-मुखे निर्ययौ पुरात् ॥ ५ ॥

बाणार्थमिति तद्दुस्सङ्गदोषव्यञ्जनार्थमित्यर्थः । बाणार्थ इति सप्तम्यन्तं क्वचित् किञ्च भगवानिति स्वयं सर्वज्ञत्वात्तन्महिम-ज्ञ एव किन्तु बाणमन्यांश्च प्रति स्वपराभवेन तन्महिमानं दर्शयितुमिति भावः ॥ ६ ॥

सुतुमुलमत्यन्तसङ्कुलम् अतोऽद्भुतम् अत एव लोमहर्षणं श्रव-णादपि पुलकोद्गमकरम् एवमादौ सामान्येनोक्त्वा पश्चाद्विशेषेण द्वन्द्वयुद्धमाह—कृष्णेति सार्द्धेन ॥ ७ ॥

कुम्भाण्डकूपकर्णाभ्यां सह बलेन बलस्य संयुगमासीत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भज्यमानेति । भज्यमानानां पुरादीनां द्वन्द्वैकवद्भावौ यद्वा बहुव्रीहिरेव पुरमिति विशेष्याध्याहारः रुषा आविष्टो व्याप्तो बाणस्तुल्यसैन्यः द्वादशाक्षौहिणीसैन्ययुक्तः विनिर्गतः पुरादितिशेषः अट्टालाः प्राकारावुपरितनान्युन्नतस्थानानि ॥ ५ ॥

बाणार्थमिति बाणस्य सहायार्थं ससुतः स्कन्देन सहितः नन्दि नाम वृषभमारुह्य रामकृष्णाभ्यां युयुधेऽयुध्यत ॥ ६ ॥

आसीदिति । तुमुलं सङ्कुलं रोमहर्षणं शृण्वतां पश्यतांश्च रोमोद्गमावहं कस्य केन सहेत्यत आह—कृष्णशङ्करयोरिति सार्द्धेन । हे राजन् ! बलेन बलभद्रेण सह ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

गतमात्राः पूर्वमेव तदपराधस्य सिद्धत्वात् परितो नाश-याश्चक्रुरित्याह—भज्यमानेति । पुराणि मध्यखण्डाः यथा महा-नगरेष्ववान्तरपुराणि भवन्ति उद्यानमुपवनं प्राकारः आवरणम् अट्टालाः सौधगृहोपरिभागाः गोपुरं पुरद्वारम् एतानि भज्य-मानानि यस्य नगरस्य भगवदीयैः कृतं स्वनगरं तथाविधं दृष्ट्वा प्रौढिख्यापनार्थं तुल्यमेव बलं गृहीत्वा अभिनिर्ययौ नगरात् हीनबलत्वे अप्रतिष्ठा स्यात् अधिकबलत्वे पलायनं सम्भाव्येत तन्निषेधार्थं तुल्यबल एव निर्गतः ततो भ्रान्तः स इति मत्वा कृष्णस्तत्र रक्षकः ततः कोपि न हतो भवि-ष्यतीति स्वयमप्यत्र पार्ष्णिग्राहो जातः शिव इत्याह—बाणार्थमिति । मिथ्यात्वाभावाय भगवत्त्वं रुद्र इति रुत्-रोगान् द्रावयतीति ससुतः कार्त्तिकेयसहितः तेन सर्वेपि देवाः अत्र समागता इति बोद्धव्यं स हि चमूपतिः प्रमथैर्वृत इति स्वभूतगणावृतत्वमुक्तं दैत्यत्वाद्बाणस्य दैत्याः सहजाः अनेनै-कत्र भगवान् सम्वत्सरात्मककालसहितः अन्यत्र सर्व एवेति बहुत्वमप्रयोजकत्वञ्चोक्तम् आरुह्य नन्दिवृषभमिति स्वस्य वृद्धं बलीवर्दमारुह्य नाट्यमिव कुर्वन् रामकृष्णयोर्युयुधे ताभ्यां सह वस्तुतस्तु तयोरेवायम् ॥ ५—६ ॥

ततो युद्धं वर्णयति द्वाभ्याम्—आसीदिति । सुतुमुलमिति अधिकं निरन्तरशस्त्रपातसहितं रोमहर्षणं श्रुते रोमाञ्चो भवतीति विशेषतोप्याह—कृष्णशङ्करयोरिति । राजन्निति कदाचिन्महान्तोपि युद्धं कुर्वन्तीति प्रद्युम्नगुहयोरुभयोः पुत्रयोः ॥ ७ ॥

कुम्भाण्डकूपकर्णौ दैत्यसिद्धौ उभाभ्यां बलेन सह संयुतः साम्बस्य बाणपुत्रेणेति बाणपुत्र इत्येव प्रसिद्धेः नतु नाम्नेति बाणेन सह सात्यकिर्महारथः ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

बाणार्थमिति । तद्दुःसङ्गदोषव्यञ्जनार्थमिति भावः । भगवा-निति सर्वज्ञोपि स्वपराभवेन बाणमन्यांश्च तन्महिमानं दर्श-यितुमिति भावः इति प्राञ्चः । भगवतो युद्धोत्साहसुखसम्पाद-नार्थं नरलीलत्वेऽपि रामाद्यवतारतो वैलक्षण्येन सर्वोत्कर्ष-ख्यापनार्थञ्च लीलाशक्तिप्रेरिता योगमायैव ब्रह्माणमिव तमपि तदीयानपि विशेषतो मोहयामासैव अत एवोक्तं भक्तिरसा-मृतसिन्धौ "ब्रह्मरुद्रादिमोहनम्" इति नवीनाश्चाहुः ॥ ६-१२ ॥

ब्रह्मादयः सुराधीशा मुनयः सिद्धचारणाः ।
गन्धर्वाप्सरसो यक्षा विमानैर्द्रष्टुमागमन् ॥ ९ ॥
शङ्करानुचरान् शौरिर्भूतप्रमथगुह्यकान् ।
डाकिनीर्यातुधानांश्च वेतालान् सविनायकान् ॥ १० ॥
प्रेतमातृपिशाचांश्च कूष्माण्डान् ब्रह्मराक्षसान् ।
द्रावयामास तीक्ष्णाग्रैः शरैः शार्ङ्गधनुश्च्युतैः ॥ ११
पृथग्विधानि प्रायुङ्क्त पिनाक्यस्त्राणि शार्ङ्गिणे ।
प्रत्यस्त्रैः शमयामास शार्ङ्गपाणिरविस्मितः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ससुतः स्कन्दसहितः ॥ ६—१२ ॥

भाषा टीका ।

यादवन की सेना से पुरके बाग किला अटाली गोपुर न को टूटते हुये देखकर क्रोधसे व्याप्त होकर बाणासुर भी उतनीही सेना को लेकर युद्ध करनेके वास्ते अपने पुरसे निकलता भया ॥ ५ ॥

बाणासुर की सहायता के वास्ते महादेव भगवान नन्दीश्वर नादिया बैलपर बैठकर स्कन्द आदि पुत्रों सहित तथा भूत प्रेत आदि प्रथम गणों से युक्त होकर राम कृष्ण के साथ युद्धकरते भये ॥ ६ ॥

अति संकुल अद्भुत और जिसके देखने सुनने वारेन के रोम खड़े हो जावें ऐसा घोरयुद्ध होता भया ॥ ७ ॥

हे राजन ! श्रीकृष्ण और शंकर का तथा प्रद्युम्न और स्कन्द का परस्परमें युद्धभया कुम्भाण्ड और कूपकर्ण के साथ बलदेवजी का साम्बका बाणके पुत्रके साथ और बाण के साथ सात्यकी का संग्राम भया ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ब्रह्मा आदिर्येषां ते सुराधीशाः एतदादीनां यथोत्तरं न्यूनत्वम् ॥ ९ ॥

शङ्करेति युग्मकम् । प्रेतमातृपिशाचांश्चेति पाठः काश्यादौ । भूतमात्रेति पाठे तु पौनरुक्त्यं समाधेयं देवमातृभ्यो गौर्य्यादिभ्योऽन्या एता भूतमातरः द्रावयामासैव नत्ववधीत् यतः स्वभक्तस्य शङ्करस्यानुचरान् शार्ङ्गधनुश्च्युतैः निरस्त्रैरिति करुणमाहात्म्यञ्च दर्शितम् ॥ १०-११ ॥

विस्यानि ब्रह्मास्त्रादीनि पृथक् असङ्कीर्णतया प्रायुङ्क्त पृथग्विधानीतिपाठे स एवार्थः शार्ङ्गिणे पिनाकीति चाभयोरपि धनुरादानमुक्तं तच्च परमन्याययुद्धाङ्गीकारव्यञ्जकम् अविस्मितः सावहेलः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ब्रह्मादय इति । सिद्धचारणादीनामितरेतरयोगद्वन्द्वः तदा गन्धर्वादयोऽपि (तथा गन्धर्वादीनामपि) आगमनमाजग्मुः ॥ ९ ॥

शङ्करानुचरानिति । शौरिः कृष्णः शार्ङ्गाख्याद्धनुषश्च्युतैस्तीक्ष्णमग्रं येषां तैः शरैर्भूतादीन् शङ्करस्यानुचरान् द्रावयामासेति सम्बन्धः ॥ १०—११ ॥

पृथग्विधानीति । पिनाकी रुद्रः शार्ङ्गिणि कृष्णे पृथग्विधानि नानाविधान्यस्त्राणि प्रयुक्तवान् शार्ङ्गपाणिः कृष्णः अविस्मित एव तानि प्रत्यस्त्रैः शमयामास ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पञ्च द्वन्द्वान्युक्त्वा तस्य युद्धस्य सर्वोत्कर्षं वक्तुं ब्रह्मादीनामप्याश्चर्यादर्शनमित्याह—ब्रह्मादय इति । देवानामीशा इन्द्रादयः मुनयः सनकादयः सिद्धाः कपिलादयः एते त्रिविधाः उत्तमाः सिद्धचारणा गन्धर्वाप्सरसो यक्षाश्चेति त्रिविधा निकृष्टाः एवं षड्विधेषु निरूपितेषु सर्वे एव निरूपिताः भवन्ति विमानैरागमनं युद्धाभिनिवेशेन देहविस्मारणेऽपि अवतार्थम् ॥ ९ ॥

ततः प्रतिपक्षाणां खण्डनमाह—शङ्करानुचरानिति । देवास्तु तदीया एवेति शङ्करानुचरा एव ताडिताः यैः पूर्वं प्रतिज्ञा कृता शौरिरिति पितृनाम्ना निर्देशः भूताः प्रमथाः गुह्यका इति त्रयः डाकिनीरित्यादि त्रयः ॥ १० ॥

भूतमातृपिशाचांश्च कूष्माण्डा ब्रह्मराक्षसाः विनायकाश्चेति द्वादशधा भवन्ति तान् सर्वानेव कालग्रस्तान् तीक्ष्णाग्रैः शरैः शार्ङ्गच्युतैरिति समर्थैः हेतुभिः कृत्वा भृशं द्रावयामास तत्प्रहारैर्व्यथिताः पलायनपरा जाताः ततो भृत्येषु निवृत्तेषु पिनाकी पिनाकेन पृथग्विधान्यस्त्राणि शार्ङ्गिणे भगवते प्रायुङ्क्त साक्षी तुल्यानि तानि निरूपणार्थं धनुर्द्वयग्रहणं

ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रं वायव्यस्य च पार्वतम् ।
आग्नेयस्य च पार्जन्यं नैजं पाशुपतस्य च ॥ १३ ॥
मोहयित्वा तु गिरिशं जृम्भणास्त्रेण जृम्भितम् ।
बाणस्य पृतनां शौरिर्जघानासिगदेषुभिः ॥ १४ ॥
स्कन्दः प्रद्युम्नबाणौघैरर्द्यमानः समन्ततः ।
असृग्विमुञ्चन् गात्रेभ्यः शिखिनाऽपाक्रमद्रणात् ॥ १५ ॥
कुम्भाण्डः कूपकर्णश्च पेततुर्मुसलार्दितौ ।
दुद्रुवुस्तदनीकानि हतनाथानि सर्वतः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवान् पुनस्तस्य निराकरणमेव कृतवान् नतु तं दूरीकृतवानित्याह—प्रत्यस्त्रैरिति । लौकिकत्वार्थं शार्ङ्गपाणिरिति अविस्मित इति जयेपि गर्वाभाव उक्तः लौकिकाभिनिवेशद्योतकः ॥ ११—१२ ॥

भाषाटीका ।

देवतान में श्रेष्ठ ब्रह्मादिक और मुनिजन तथा सिद्ध चारण गन्धर्व अप्सरा यक्ष लोग युद्ध देखने के लीये विमानन में बैठकर आते भए ॥ ९ ॥

भूत प्रमथ गुह्यक डाकिनी यातुधान वेताल विनायक ॥ १० ॥ प्रेत मातृगण पिशाच कूष्माण्ड ब्रह्मराक्षस आदि महादेव के किङ्करन को श्रीकृष्ण भगवान् शार्ङ्गधनुषते निकसे और तीक्ष्ण अनी वारे बाणों से भगाते भये ॥ ११ ॥

महादेव ने श्रीकृष्ण के ऊपर नानाप्रकार के अस्त्र छोडे परन्तु शार्ङ्ग धनुषधारी श्रीकृष्ण भगवान् अविस्मित होकर प्रतिकूल अस्त्रों से उन को शमन करते भए ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रत्यस्त्राण्येवाह—ब्रह्मास्त्रस्येति । नैजं नारायणास्त्रम् ॥१३-१४॥
शिखिना मयूरेण वाहनेन ॥ १५ ॥
तयोरनीकानि हतौ नाथौ येषां तानि ॥ १६—२० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ब्रह्मास्त्रस्य कृते ब्रह्मास्त्रं प्रायुङ्क्तेति पूर्वेणैवान्वयः नैजं निजं नारायणीयम् ॥ १३ ॥

जृम्भिते जृम्भायुक्तं सन्तं मोहयित्वा तथा च हरिवंशे—
"सशरः सधनुश्चैव हरस्तेनाशु जृम्भितः ।
संज्ञां न लेभे भगवान् विजेतासुरसत्तम ॥ इति
असत्यादीनां यथोत्तरं दुरुत्सवातेन श्रेष्ठ्यम् ॥ १४ ॥

एवं श्रीकृष्णस्य जयमुक्त्वा तदीयानामाह—स्कन्द इति द्वाभ्याम् ॥ १५ ॥

कुम्भाण्ड इति । एवं साम्बेनापि बाणपुत्रौ निर्जित इति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह—ब्रह्मास्त्रस्येति । नैजं नारायणास्त्रं शामकं प्रायुङ्क्तेत्यर्थः ॥ १३ ॥

मोहयित्वेति । जृम्भणाख्येनास्त्रेण गिरिशं जृम्भितं जृम्भणयुक्तं यथा तथा मोहयित्वा ॥ १४ ॥

स्कन्द इति । स्कन्दः षण्मुखः असृग्रुधिरं विमुञ्चन् शिखिना मयूरवाहनेन सह रणस्थानात्प्राद्रवत् ॥ १५ ॥

कुम्भाण्ड इति । मुसलेन बलभद्रप्रयुक्तेनार्दितौ पीडितौ पेततुः हतौ नाथौ येषां तानि तयोरनीकानि सर्वतो दिक्षु दुद्रुवः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

विशेषत आह—ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रमिति । चकारात्सर्व एव ब्रह्मास्त्रभेदा गृहीताः नात्र पूर्वापरबलीयस्त्वं किन्त्वस्त्राभिज्ञानं बलं च प्रयोजकमिति लौकिकेपि भगवदुत्कर्ष एव वायव्यस्य चेत्यत्रापि तथा पर्वतास्त्रमेव तस्य निवारकं वायोर्वाय्वन्तरस्य निवारकत्वाभावादाग्नेयस्य च पार्जन्यं जलेनैवाग्निः शाम्यतीति षष्ठ्यन्तस्य शासनार्थं प्रथमान्तं प्रायुङ्क्तेति योजना पृथग्विधानि प्रायुङ्क्तेत्यत एवानुवृत्तिः नैजं नारायणास्त्रं पाशुपतस्य निराकरणार्थं प्रायुङ्क्तेति दृष्टं एवान्धकारस्य निवारकः सूर्यः तथैव सत्त्वं तमसः चकारेणावान्तरास्त्राण्यपि परिगृहीतानि ॥ १३ ॥

ततः क्षीणास्त्रं जृम्भणास्त्रेण मोहयामास जृम्भणाख्यो गणः तृतीये निरूपितः तदस्त्रं तदैवत्यं तु शुद्धस्तु मोहाभाव एवं व्यावर्त्तयति तत्र हेतुर्गिरिशमिति । महामोहः पर्वतेष्वेव प्रतिष्ठितः जृम्भितमिति देवताया अनुभावो दर्शितः अन्यथा अलौकिकप्रकारेण मोहसम्भावना स्यात् ततो महादेवे मोहाद

विशीर्यमाणं स्वबलं दृष्ट्वा बाणोऽत्यमर्षणः।
कृष्णमभ्यद्रवत्सङ्ख्ये रथी हित्वैव सात्यकिम् ॥ १७ ॥
धनूंष्याकृष्य युगपद्बाणः पञ्चशतानि वै।
एकैकस्मिञ्छरौ द्वौ द्वौ सन्दधे रणदुर्मदः ॥ १८ ॥
तानि चिच्छेद भगवान् धनूंषि युगपद्धरिः।
सारथिं रथमश्वांश्च हत्वा शङ्खमपूरयत् ॥ १९ ॥
तन्माता कोटरा नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा।
पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरक्षया ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

परावृत्ते तुर्ष्णीभूते शयाने प्रतिकूले वा ततो बाणस्य पृतनां शौरिर्जघान लौकिकप्रकारेण असिगदेषुभिः सर्वथा छेदकमारकालपच्छेदकैः ॥ १४ ॥

तत एवं भगवद्युद्धमुक्त्वा तथान्येषामाह—स्कन्द इति। बाणसमूहैरर्द्यमानः असृक् व्यमुञ्चन् मूर्छित इव शिखिना हेतुना कृत्वा रणादपाक्रामत् मयूरस्तं गृहीत्वा पलायित इत्यर्थः ॥ १५ ॥

बलभद्रस्तु विचाराभावात् मारितवानेवेत्याह—कुम्भाण्ड इति। मुसलेन पीडितौ द्विधा विदीर्णौ सकृत्प्रहारेणैव अग्रमध्यभागभेदेन पेततुः भूमौ मृतावेव तत्स्पष्टं ज्ञापयति दुद्रुवुस्तदनीकानीति तयोरनीकानि तौ हि सेनापती हतौ नाथौ येषां सर्वत इति केचित् भ्रमात् भगवत्कटकेपि गतौ इति वैक्लव्यं प्रदर्शितम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

प्रत्यस्त्राण्येवाह—ब्रह्मास्त्रस्य शमनार्थं ब्रह्मास्त्रं प्रायुङ्क्तेति पूर्वेणैवान्वयः नैर्जं नारायणास्त्रम् ॥ १३—१४ ॥

स्कन्दः कार्तिकेयः शिखिना मयूरेण सह ॥ १५—१९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

प्रत्यस्त्राण्येव दर्शयति—ब्रह्मास्त्रस्येति। नैर्जं वैष्णवम् ॥ १३-१४ ॥

शिखिना मयूरेण ॥ १५ ॥

तत्तयोः ॥ १६—२१ ॥

भाषा टीका।

महादेव के ब्रह्मास्त्र के शमन करने के वास्ते श्रीकृष्ण ने भी ब्रह्मास्त्र छोडा पवनके अस्त्र शमन करने को पर्वत का अस्त्र अग्नि के अस्त्र शमन करने को मेघ का अस्त्र, पाशुपतके अस्त्र शमन करने को जैन अस्त्र को छोडा ॥ १३ ॥

जम्हाई जैसे लेने लगे इस प्रकार जम्भनास्त्र से महादेव को मूर्च्छित करके श्रीकृष्ण भगवान् खड्ग गदा बाणन करके बाणासुरकी सेना को मारते भए ॥ १४ ॥

प्रद्युम्न के बाण समुदाय करके चारो तर्फ से पीडित होकर और अङ्गों से रुधिर बहावत स्कन्द, मयूर वाहन करके रणभूमीसे भगदिया ॥ १५ ॥

कुम्भाण्ड और कूपकर्ण बलदेवजी के मुसल से पीडित होकर गिरपडे। तब तो सेनापतियों के मरने पर बाणासुर की सेना चारों तर्फ भग गई ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

स्वस्य बलं सैन्यं सङ्ख्ये द्वन्द्वयुद्धे ॥ १७ ॥

रणदुर्मदो रणे दुरभिमानः ॥ १८ ॥

युगपच्चिच्छेद तच्च शरसन्धानकाल एवेति श्रेष्ठम् एतच्च लीलामात्रमित्याह—भगवान् सर्वैश्वर्ययुक्तः सारथ्यादीनां यथाक्रममुपरि स्थितानां हननं तत्तत्संहाराद्धरिः ॥ १९ ॥

तस्य बाणस्य मातेति श्रीहरिवंशानुसारेण महातपसा श्रीशिवपुत्रतां प्राप्तस्य तस्य पार्वतीमातृकत्वात् कोटराख्या पार्वत्याः काचिन्मूर्त्तिः श्रीहरिवंशादौ कोटरीति प्रसिद्धा तथाच श्रीहरिवंशे "बाणं त्रायस्व देवि त्वम्" इति शिवादिष्टया पार्वत्या "गच्छेतिलम्बे शीघ्रं त्वं बाणसंरक्षणं प्रति" इत्युक्तां लम्बामधिकृत्य वाक्यम्—

"कृष्णस्यैकस्य तद्रूपं दर्शयत् पार्श्वमागता।
अन्तर्धानमुपागम्य त्यक्त्वा सा वाससी पुनः ॥
परित्राणाय बाणस्य विजयाधिष्ठिता पुनः।
प्रमुखे वासुदेवस्य दिग्वासाः कोटरी स्थिता"॥

अस्यार्थः दर्शयच्च अदर्शयत् विजयया विजयानाम्न्या पार्वतीसख्या अधिष्ठिता कृतसाहाय्या यद्वा पार्वत्यैवाधिष्ठिता तन्मूर्त्तिविशेष इत्यर्थः। लम्बैव कोटरीति तद्विशेषश्च ततो ज्ञेयः श्रीविष्णुपुराणेतु कोटरी नाम मन्त्रमयी दैत्यकुलदेवता। तथाच तत्र "नाम्ना दैतेयविद्याभूत्कोटरी पुरतो हरेः" इति इत्यतोत्रापि कोटवीति पाठः क्वचित् रिरक्षया रक्षितुमिच्छया ॥ २० ॥

ततस्तिर्यङ्मुखो नग्नामनिरीक्षन् गदाग्रजः।
बाणश्च तावद्विरथश्छिन्नधन्वाऽविशत्पुरम् ॥ २१ ॥
विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिरास्त्रिपात्।
अभ्यधावत दाशार्हं दहन्निव दिशो दश ॥ २२ ॥
वीर० पाठः (आविर्बभूव पुरतः समरे शार्ङ्गधन्वनः)।
अथ नारायणो देवस्तं दृष्ट्वा व्यसृजज्ज्वरम्।
माहेश्वरो वैष्णवश्च युयुधाते ज्वरावुभौ ॥ २३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

विशीर्यमाणमिति। विशीर्य्यमाणं हन्यमानं दृष्ट्वा अतीव न मृष्यतीति तथा सं बाणः सात्यकिं प्रतियोद्धारं हित्वा अनादृत्य सङ्ख्ये युद्धे रथी सन् कृष्णमभ्यद्रवत् ॥ १७॥

धनूंषीति। रणे दुष्टो मदो यस्य स बाणः एकैकस्मिन् धनुषि द्वौ द्वौ शरौ सन्दधे ॥ १८॥

तानीति। तानि संहितमात्रशराण्येव नतु प्रयुक्तबाणानि धनूंषि चिच्छेद सायकैरिति शेषः। ततः सारथिं रथाश्वान् हत्वा नाशयित्वा शङ्खं पाञ्चजन्यमपूरयत् ॥ १९॥

तन्मातेति। तस्य बाणस्य माता कोटरा नाम नग्ना मुक्ताः विस्रस्ताः केशाः यस्यास्तथाभूता च पुत्रस्य प्राणान् रक्षितुमिच्छया कृष्णस्य पुरत उपतस्थे अवस्थितवती ॥ २०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं तयोर्वधे बाणः स्वयमागत इत्याह—विशीर्यमाणमिति। सामान्ययुद्धं परित्यज्य विशेषतः कथं युद्धं करोतीति क्रोधः ततः सात्यकिं हित्वैव कृष्णमभ्यद्रवत् अत्रत्यो ऽहं त्वया सह युद्धं न करिष्यामीति अन्यथा तेन प्रतिरुद्धः स्यात् अलौकिकं प्रकारं प्रदर्शयिष्यामीति सात्यकिपरित्यागः ॥ १७॥

तस्य तं प्रकारमाह—धनूंष्याकृष्येति। साधनानां बहुत्वेपि प्रयत्न एक एवेति तस्य शीघ्रता श्लाघ्यते युगपद्धनूंष्याकृष्य बाणासुरः पञ्चशतानि योजयित्वा आकृष्य धनुःपरीर्वां कृत्वा एकैकस्मिन् धनुषि एकेन हस्तेन द्वौ द्वौ शरौ सन्दधे तदैकदा सहस्रं बाणा भवन्ति। ननु किमित्येवमेकदैव बहुसाधनप्रक्षेपं करोतीत्याशङ्क्याह—रणदुर्मद इति। रणे दुष्टो मदो यस्येति न हि मत्तः सम्बन्धं करोति सुतरां दुष्टो मत्तः ॥ १८ ॥

अल्पेनैव निराकरणमाह—तानि चिच्छेदेति। युगपदेकबाणेन कमलिनी शतपत्रवेधवत् सर्वाण्येव धनूंषि छिन्नानि ततः सारथिं रथमश्वांश्च तेनैव न क्षतमात्रं बाणकार्यं किन्तु हत्वा ततोपि युद्धादनिवृत्तं वीक्ष्य तदन्तःकरणे भयजननार्थं शङ्खमपूरयत् "यस्य ध्वनिर्दानवदर्पहन्ता" इति ततो भीतः पलायनेप्यशक्तः लज्जया रिपोः स्वपक्षाङ्गागमदर्शयन् तथैव स्थितः ॥ १९ ॥

ततस्तस्य महादेवगणत्वे पार्वत्या अंशरूपा तस्य धर्मतो माता अभूत् गणमातृसमा वा धात्री मातृतः धर्मतश्च विशिष्टा सा कचित्पार्वतीत्युक्ता पर्वतोद्भवा तदंशभूता वा नाम्ना कोटरा मातृगणपठिता "कोटरा रेवती ज्येष्ठा" इति अत्रापि प्रसिद्धानाम्नाभूत्वा मुक्तशिरोरुहा पुत्रप्राणरिरक्षया कृष्णस्य पुरो ऽवतस्थे अनेन तस्य देवसाहाय्यं द्योतितं धर्मनिष्ठा चोक्ता अनेन गणमातेयमिति निरूपणात् साक्षाज्जननी या आशनाया वा तत्पत्नी विन्ध्यावली ते उभे निरस्ते ॥२०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

कोटरा पार्वत्या एव मूर्तिर्दैत्योपास्या कोटरीति चान्यत्रास्याः संज्ञा रिरक्षया रिरक्षिषया ॥ २० ॥

भाषा टीका।

अपनी सेनाको भंगती भई देखकर रथमें बैठा हुआ बाणासुर अति क्रोध होकर सात्यकीको छोडकर सङ्ग्राममें कृष्ण के ऊपर दौड़ता भया ॥ १७ ॥

रणमें अत्यन्त गर्वित बाणासुर पांचसौ भुजानसे पांचसौ धनुषोंको एक कालमें चढायके एकर धनुषको दोर बाणका सन्धान करता भया ॥ १८ ॥

बाण छोडनेके पहलेहि श्रीकृष्ण भगवान् उसके धनुषोंको एकहि समयमें काट देते भये पश्चात् बाणके सारथी रथ और घोडानको मारकर शङ्ख बजाते भए ॥ १९ ॥

बाणासुरकी कोटरा नाममाता, पुत्रके प्राण रक्षाकी इच्छा करके नङ्गी होकर तथा सिरके बाल खोलकर श्रीकृष्णके सामने खडी हो गई ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

अनिरीक्षमाणस्तिर्यङ्मुखो बभूवेति ॥ २१ ॥

माहेश्वरः समाक्रन्दन् वैष्णवेन बलार्दितः ।
अलब्ध्वाऽभयमन्यत्र भीतो माहेश्वरो ज्वरः ।
शरणार्थी हृषीकेशं तुष्टाव प्रयताञ्जलिः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ज्वरस्तु योद्धुमभ्यधावदिति ॥ २२ ॥
श्रीनारायणः शीतज्वरमसृजत् ॥ २३ ॥
माहेश्वरः समाक्रन्दन् युयुधे ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत इत्यर्द्धकम् । गदाग्रज इति गदस्यापि तादृशशक्तिपरम्परा विराजते तत्र तु किमाश्चर्य्यमिति भावः । तत्र टीकायां योद्धुमभ्यधावदिति शेष इत्यर्थः । ज्वरोऽयुध्यतेति शेष इति चित्सुखश्च ॥ २१ ॥

विद्राविते भूतगण इति श्रीशिवयुद्धास्य प्राक्तनत्वं द्योतयति यद्वा ज्वरागमनहेतुतया अनुवादमात्रं ज्वरस्तु वर्णितः श्रीहरिवंशे—

"ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नव लोचनः ।
भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥
नदन्मेघसहस्रस्य तुल्यनिर्घातनिस्वनः ।
निःश्वसन् जृम्भमाणश्च निद्रान्विततनुर्भृशम् ॥

इति ॥ २२ ॥

अथ सद्य एवेत्यर्थः । इति कश्चित्कमन्यथा व्याख्यानं प्रत्याख्यानं कृत विशेषेण माहेश्वरज्वरादप्याधिक्येनासृजत् तच्च क्रीडयेत्यभिप्रायेणाह— दिव्यति क्रीडतीति देव इति यतो नारायणः तद्रूपेणांशेन तत्रापीच्छामात्रेणैव जगत्स्रष्टेत्यर्थः ॥ २३ ॥

माहेश्वर इत्यर्द्धकम् । समाक्रन्दन् अत्युच्चरवं कुर्वन् युयुध इति ज्ञेयं ततश्च वैष्णवेण ज्वरेण कर्त्रा बलेन करणेनार्दितः अन्यत्राभयमलब्ध्वेति भीत्या यत्र यत्रापयाति तत्र तत्र चैतं वैष्णवो ज्वरोऽनुयाति दुर्वाससं सुदर्शनमिव यं वा रक्षरक्षेति महास्त्यां शरणं याति सोपि तमिवं भयान्न रक्षतीत्यर्थः । अतो भीतः अत एव शरणं रक्षिता आश्रयो वा तदर्थी सन् प्रणतो नम्रो भक्त्या भूमिष्ठोऽञ्जलिर्यस्य सः पाठान्तरे प्रयतः भक्त्या विशुद्धः उद्यतो वाऽञ्जलिर्येन सः हृषीकेशमिति माहेश्वरोयं मयोद्वेजितः सन् मामेव शरणमागत इति कृपया तेनैवासौ तत्र प्रवर्तितः स्फूर्त्तिं प्रापितश्चेति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत इति । नग्नामनिरीक्षमाणस्तिर्यङ्मुखो बभूव तावत्तदन्तर लब्ध्वेत्यर्थः ॥ २१ ॥

विद्रावित इति । भूतगणे विद्राविते पलायिते सति शङ्करेण प्रयुक्तः घोरं रूपं यस्य सः विशेषेण भीषयतीति तथा त्रीणि शिरांसि यस्य त्रयः पादा यस्य स तापज्वरः दश दिशो दहन्निव दाशार्हं कृष्णमभ्यपद्यत अभ्याजगाम ॥ २२ ॥

समरे शार्ङ्गधन्वनः कृष्णस्याग्रे आविर्बभूव । अथेति । देवः कृष्णस्तं ज्वरं दृष्ट्वा ज्वरं वैष्णवं शीतज्वरं व्यसृजत् प्रायुङ्क्त माहेश्वरो वैष्णवश्चेत्युभौ ज्वरौ युयुधाते युद्धञ्चक्रतवन्तौ तदा वैष्णवेन ज्वरेण कर्त्रा बलेन साधनेनार्दितः विहतः माहेश्वरो ज्वरः समाक्रन्दत् रुरोद । अलब्ध्वेति । अन्यत्र अन्यतः अभयमलब्ध्वा अत एव नितरां भीतः शरणं रक्षितारं तदुपायं वा अर्थयते इति बद्धाञ्जलिः कृष्णं तुष्टाव ॥ २३—२४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

हृषीकेशमिति महेश्वरत्वेन कृपया तेनैवासौ तत्र प्रवर्त्तितः स्फूर्त्तिं प्रापितश्चेति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तस्यास्तथाकरणेन यज्जातं तदाह—ततस्तिर्यङ्मुख इति । "नग्नस्त्री प्रकटस्तनीम्" इति निषेधात् अनिरीक्षन् तिर्यङ्मुखो जातः किञ्च गदाग्रजः ततो भगवति परावृत्ते बाणश्च पराङ्मुखोभूत्वा पुरमविशत् पद्भ्यां विरथः छिन्नधन्वेति चकारात् तदीयाः सर्व एव गताः ॥ २१ ॥

एवं प्रथमयुद्धमुक्त्वा द्वितीयराजसयुद्धार्थं भगवच्छङ्करयोः प्रस्तावनामाह—विद्राविते भूतगण इति । यदैव भगवान् तिर्यङ्मुखः तदैव स्वभावस्त्यक्त इति महादेवोपि मोहादुद्गतः तत आत्मविस्मरणात् साधनसेवकभूतानां भूतानां पलायनं दृष्ट्वा स्वस्य वैदिकभावेन आध्यात्मिकरूपं रुद्रं ज्वरमुत्पादयामासेत्याह—रुद्रः पशूंश्च मायेतेत्यत्र रुद्रो ज्वर उक्तः "न तस्य रुद्रः पशूनभिमन्यते" इत्यत्रापि वैदिकमार्गेणापि भगवता सह युद्धं कर्त्तव्यमिति प्रवृत्त्यर्थं विद्राविते भूतगण इति अत एव ज्वरोत्पत्तिरत्र नोक्ता रूपान्तरेण रुद्र एव ज्वर इति तुशब्दोन्यज्ज्वरं व्यावर्त्तयति स त्रिशिराः त्रिपाच्च दशार्हं शरणागतरक्षामार्गे कोटरा हितार्थं परावृत्तमभ्यपद्यत स्वसामर्थ्यं प्रकटयन्निव गत इत्याह—दहन्निव दिशो दशेति ॥ २२ ॥

तदा भगवान् सर्वरूपोपि तन्निवारककर्मरूपं परित्यज्य प्रकारान्तरेण पूर्वोत्पन्नं शीतं ज्वरं योजयित्वा व्यसृजदिति आह—अथ नारायणो देव इति । तं ज्वररूपं महादेवं दृष्ट्वा स ज्वरो रुद्रोऽष्टमूर्त्तेः शिवस्य कलारूपः यास्ते अग्नेर्घोरास्तनुवः क्षुत्तृष्णाच अस्तु कामाहुतिश्च अशनया चपिपासाच सदिश्चामतिश्च एतास्ते अग्नयो रास्तनुव "इति श्रुतेः । ताभिरमुं गच्छ "योस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः" इति श्रुत्यर्थवशात् रुद्रेण प्रेरितास्ततनुव एकीभूताः ज्वरत्वमापन्नाः भगवत्समीपं गताः ततो नारायणो देवः पुरुषो यज्ञरूपः "पुरुषो ह वै नारायणः" इति तस्माद्देवतारूपमग्निं निःसारयितुं वृत्रादिवाग्निंसोमौ ज्वरं व्यसृजत् श्रुतावपि "इन्द्र आत्मनः अग्नीषोमावजनयत"

ज्वर उवाच ।

नमामि त्वाऽनन्तशक्तिं परेशं सर्वात्मानं केवलं ज्ञप्तिमात्रम् ।
विश्वोत्पत्तिस्थानसंरोधहेतुं यत्तद्ब्रह्म ब्रह्मलिङ्गं प्रशान्तम् ॥ २५ ॥
कालो दैवं कर्म जीवः स्वभावो द्रव्यं क्षेत्रं प्राण आत्मा विकारः ।
तत्सङ्घातो बीजरोहप्रवाहस्त्वन्मायैषा तन्निषेधं प्रपद्ये ॥ २६ ॥
नानाभावैर्लीलयैवोपपन्नैर्देवान् साधूँल्लोकसेतून् बिभर्षि ।
हंस्युन्मार्गान् हिंसया वर्तमानान् जन्मैतत्ते भारहाराय भूमेः ॥ २७ ॥
तप्तोऽहं ते तेजसा दुस्सहेन शान्तोग्रेणात्युल्वणेन ज्वरेण ।
तावत्तापो देहिनां तेऽङ्घ्रिमूलं नो सेवेरन् यावदाशानुबद्धाः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

इत्यत्र आत्मा भगवानेव यज्ञः तत्प्रार्थनयैवासृजदिति ततो ज्वरयोः परस्परं युद्धमासीदित्याह—माहेश्वरो वैष्णवश्चेति । उभौ प्रसिद्धौ यथा विष्णुशिवौ पूर्वं युयुधाते तथा तदीयावपि इति, उभयोर्घोरत्वात् युद्धं समानं तथापि देवताया एव प्राबल्यात् माहेश्वरः वैष्णवेन बलेनार्दितः सम्यगाक्रन्दत् रोदनं कृतवान् रुद्रप्रकृतित्वात् तामस एव पीडितो रोदिति नेतरे कृतेपि रोदने तत्पीडायामनिवृत्तायां वैष्णवाद्भीतः स्वमूलभूतं पूर्वमेव पराजितं मत्वा शरणार्थी सन् हृषीकेशमेव शरणं गतः अङ्गीकृतार्थं तुष्टाव हृषीकेशमिति भगवता तथैव प्रेरितः किञ्च अन्यत्राभयमलब्ध्वा पूर्वबाधां स्मृत्वा भीतश्च अङ्गीकारार्थं शरणार्थित्वम् अन्तःकरणस्य तत्परत्वमनेन निरूपितं प्रयताञ्जलिरिति कायिको व्यापारो नम्रत्वरूपः ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी

अनिरीक्षमाणस्तिर्यङ्मुखो बभूव ॥ २१ ॥
ज्वरस्तु योद्धुमभ्यधावदिति शेषः ।
"ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः ।
भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः" ॥ इति ॥ २२ ॥
शीतज्वरमसृजत् ॥ २३ ॥
समाक्रन्दन् रुदन्नभूत् अन्यत्राभयमलब्ध्वेति स्वस्वामिनः शम्भोरपि पार्श्वे गत्वा तस्य च स्वरक्षणासामर्थ्यं ज्ञात्वैव भीतः प्रणतो भक्त्या भूमिष्ठोऽञ्जलिर्यस्य सः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्रीणि शिरांसि यस्य स तथा त्रयः पादा यस्य स तथा ॥२२॥
तं माहेश्वरं तप्तज्वरं दृष्ट्वा शीतं वैष्णवं ज्वरं व्यसृजत् प्रायुङ्क्त ॥ २३ ॥
बलार्दितः बलादर्दितः समाक्रन्दन् सम्यक् रुदन् अभूत् ॥ २४ ॥

भाषा टीका

तब तो श्रीकृष्ण भगवान् उस नङ्गी स्त्रीको नहि देखत तिरछा मुख होकर इतनेहि में रथ रहित और धनुष जिसका टूट गया, ऐसा बाणासुर अपने पुरमें घुस गया ॥ २१ ॥

जब श्रीकृष्ण भगवानूने रुद्रके भूत गणको भगा दिय तबतो महादेवने सचेत होकर अपना ज्वर छोडा तीन मस्तकवारा और तीन पादवारा वह माहेश्वर ज्वर मानो दशों दिशानको जलावत श्रीकृष्णके ऊपर दौडा ॥ २२ ॥

इसके पश्चात् साक्षान्नारायणदेव श्रीकृष्ण भगवान् माहेश्वरज्वरको देखकर अपने शीतज्वरको छोडते भये, तबतो माहेश्वरज्वर और वैष्णवज्वर ये दोनों परस्परमे युद्ध करने लगे ॥ २३ ॥

वैष्णवज्वरने निज वयसे पीडित किया माहेश्वरज्वर पुकारता भया भगवानसे अन्यत्र अभयको नहि प्राप्त होकर भयभीत भया माहेश्वरज्वर, रक्षाकरने वारेकीप्रार्थना करत औरअञ्जिल जोडकर श्रीकृष्णकी स्तुति करता भाया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका ।

आत्मानं परमशक्तिमन्तं मन्यमानः श्रीकृष्णं तापयितुं प्रवृत्तः स्वयमेव तप्तः संस्तं परमेश्वरं ज्ञात्वा स्तुवन्नमस्करोति-नमामीति । त्वा त्वामनन्तशक्तिं नमामि, कुतः ? परेषां ब्रह्मादीनामीशम् तत्र हेतुः सर्वात्मानं सर्वस्यात्मानं चेतयितारम् तत्कुतः केवलं शुद्धं ज्ञप्तिमात्रं चैतन्यघनं तदेवं सर्वचेतयितृत्वेन परमेश्वरत्वमुक्तं किञ्च विश्वसृष्ट्यादिहेतुत्वादपीत्याह-विश्वोत्पत्तीति । नन्वेवम्भूतं ब्रह्म प्रसिद्धं नाहमिति तत्राह—यत्तद्ब्रह्मेति । यद्ब्रह्म तदेव त्वामित्यर्थः । किं तद्ब्रह्मेत्यत आह—ब्रह्मलिङ्गं ब्रह्मणा वेदेन लिङ्ग्यते द्योत्यत इति तत्कुतः प्रशान्तं सर्वविक्रियारहितत्वान्न साक्षात् वाच्यमिति भावः ॥ २५ ॥

किञ्च यत्सविशेषं वस्तु तत्र वयं प्रभवामस्त्वयि तु सर्वविशेषातीते न कस्यापि प्रभुत्वं किन्तु त्वमेव सर्वप्रभुरिति ज्ञप्ति-

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका ।

मात्रत्वं विवृण्वन् स्तौति—काल इति । कालः क्षोभकः कर्मनिमित्तम् तदेव फलाभिमुखमभिव्यक्तं दैवं स्वभावस्तत्संस्कारः जीवस्तद्वान् द्रव्यं भूतसूक्ष्माणि क्षेत्रं शरीरं प्राणः सूत्रम् आत्मा अहङ्कारः विकारः एकादशेन्द्रियाणि महाभूतानि चेति षोडशकः तत्सङ्घातो लिङ्गदेहः एतस्य च बीजरोहवत्प्रवाहः रोहोऽङ्कुरो देहाद्बीजरूपं कर्म ततोऽङ्कुररूपो देहस्ततः पुनरेवमिति प्रवाहः एषा त्वन्माया तस्या निषेधः अपोहो यस्मिंस्तं त्वां निषेधावधिभूतं प्रपद्ये भज इति ॥ २६ ॥

ननु, देवकीतनयस्य मे कथमेवम्भूतत्वं तत्राह—नानाभावैरिति । सर्वोपाधिविनिर्मुक्त एव त्वं यथा लीलया स्वीकृतैर्मत्स्याद्यवतारैर्देवान् बिभर्षि पालयसि तदर्थं लोकसेतून् वर्णाश्रमधर्मान् तदर्थं तदनुष्ठातॄन् साधून् तदङ्गत्वेनोन्मार्गान् दैत्यादीन् हंसि संहरसि एवमेतदपि तव जन्म भूमेर्भारहणाय लीलावतारोऽयं न कस्यापि त्वं तनय इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अतोऽज्ञानतस्त्वदभिभवे प्रवृत्तं मां तप्तं रक्षेत्याशयेनाह—तप्तोऽहमिति । ते तेजसा त्वत्सृष्टेन ज्वरेण शान्तोग्रेण शीतज्वरेण परसन्तापकस्य युक्त एव ताप इति चेदत आह—तावदिति । सेवायां प्रवृत्तानामनुचित इति भावः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

श्रीमान् महेश्वरोप्यनेन जृम्भित इति पूर्णभगवद्बुद्ध्या परिवृत्यागत्य शरणयोग्यत्वं स्तुतियोग्यत्वं च व्यञ्जयन् नमस्करोति नमामीति—तैर्व्याख्यातं तत्र केवलमित्यादावयं भावः शुद्धचैतन्यमेव खल्वात्मा भवति चेतयिताच चैतन्यादेव हि जडप्रवृत्तिर्दृश्यते ततस्तस्यैव तच्छक्तित्वं तत्सदीशितृत्वञ्च एवं सांसारिकजीवचैतन्यस्य स्वस्वाधिष्ठानगतमेव तत्तत्परमात्मचैतन्यस्य तु सर्वगतम् अतो वाय्वादि महाभूतप्रवृत्तिरपि तस्मादेव न विना स्वक्रियते किञ्च नारे "भीषास्माद्वातः पवते" "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः" इत्यादिश्रुतेः । अतोऽनन्तशक्तित्वं ब्रह्मादीशितृत्वञ्च तस्यैव घटत इति एवं व्यष्टिद्वारा तस्य तत्तन्निरूप्य समष्टिद्वारापि निरूपयतीत्याह -किञ्चेति प्रशान्तमित्यादावयं भावः विकारजातमेव हि सर्वेषां प्रतीतिविषयः स्यात् अनुभूतजातीयत्वात् ततः शब्दोपि तदेव साक्षाद्बोधयितुं शक्नोति नत्वविकृतं तद्रूपम् अनुभूतजातीयतो विलक्षणत्वात् अतः कथञ्चित् द्योतयत्येव तदिति अथवा ननु ब्रह्म निर्विशेषम् अहन्तु श्रीमद्विग्रहरूपत्वात्सविशेषं तत्राह ब्रह्मैव लिङ्गं श्रीविग्रहो यस्य तं तत्स्वरूपशक्तिवृत्तिवैचित्र्याविष्कारेण शुद्धं ब्रह्मैवैतद्रूपेण प्रकाशित इति भावः । यद्वा ब्रह्मणा वेदेन लिङ्ग्यसे तथा व्यज्यसे यस्तं यद्वा ब्रह्मणो लिङ्गं लक्षणं यत्र तं विद्वदनुभूततादृशत्वमित्यर्थः । यतः प्रशान्तम् अविकृतं प्रकृष्टं शान्तं शान्तिसुखरूपमिति यावद्वा ॥ २५ ॥

एवं नमस्कुर्वन्नेव शरणत्वसम्पादनाय सर्वाश्रयत्वं न्यरूपयत् सर्वाश्रयत्वेपि केवलत्वादिना तत्तद्दोषालिप्तत्वञ्च तदेवाधुना विवृण्वन् द्रष्टारं याति—काल इति । क्षेत्रं प्रकृतिरिति टीकायाः पाठो युक्तः क्षेत्रं शरीरमिति पाठेपि तच्छब्देन कथञ्चित्प्रकृतिरेव व्याख्येया पौनरुक्त्यात् जीवः सोपाध्यवस्थः एषा त्वन्माया एते तव बहिरङ्गशक्तेरेव विलासा इत्यर्थः प्रपद्ये शरणतयाश्रये मायावृतत्वादस्माकमिति भावः ॥ २६ ॥

नन्वेवं निर्दोषश्चेदहं तर्हि कथं क्वाश्चिद्धन्मि—तत्राह नानेति । लीलानिजपरिकररूपैर्भक्तैः सह क्रीडा तयैव हेतुना उपपन्नयोग्यता लब्धैर्नानाभावैः एतान् मद्भक्तानुगतान् बिभराणि तत्प्रतिकूलांस्त्वेतान् हन्मीत्येवं ये नानाभावा बिचित्राभिप्रायाः तैर्देवानिन्द्रादीन् साधूंश्च मुन्यादीन् बिभर्षि उभयेषामपि विशेषणं लोकसेतून् लोकाश्रयरूपानीति तथा उन्मार्गान् हंसि यतोऽयमवतार एतदर्थमित्याह—जन्मेति । भूमेः परमभक्तायाः पृथिव्याः अतस्तादृशसाधुशिरोमणिभक्तवृन्दानुग्रहमयत्वादुष्टहिंसादिकोपि तव मायातीतो महागुण एवेति भावः ॥ २७ ॥

एवं शरणमागम्य तन्निमित्तं निवेदयति—तप्त इति । ज्वररूपेण ते तव तेजसा शान्तमपि "मल्लानामशनिः" इत्यादिवत् मादृशादुर्जनं प्रत्युग्रायमाणं यत्तेन तत्राप्युल्बणेन महोद्भटेन तापः सर्वोपि किम्पुनर्ज्वरमात्रकृत इत्यर्थः । नासेवेरन् नाश्रयेरन् असेवने हेतुः आशाभिः पुत्रवित्तलोकैषणाभिर्बद्धा निरन्तरं बद्धा इत्यर्थः । यद्वा सेवाधिकारिणे आह आशया स्वदेकरूपातृष्णया अनुबद्धा इति ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

ब्रह्ममात्रं क्वापि जाड्यरहितं ब्रह्मलिङ्गं वेदप्रमाणकम् ॥ २५ ॥

दैवं कालाद्यभिमानिदेवताः स्वभावः जडत्वाजडत्वपरिणामित्वादितत्तद्वस्तुस्वभावः द्रव्यं पृथिव्यादि क्षेत्रं पृथिव्याद्युत्पत्तिभूमिः प्रकृतिः प्राणः पञ्चवृत्तिः आत्मा मतिः विकारः अवस्थाभेदः सङ्घातः शरीरं बीजरोहप्रवाहकार्यकारणप्रवाहः त्वन्माया एषा त्वत्सङ्कल्परूपज्ञानाधीनं सर्वमित्यर्थः अधिकरणेपञ्चमी त्वत्त्वत्तः कुतं भयं न भवेत् ॥ २६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्तुतिमेवाह—नमामीति चतुर्भिः । तावत्स्वरक्षणोपयुक्तपरत्वविशिष्टं स्तौति द्वाभ्याम् परेशं त्वां नमामि परेषां ब्रह्मादीनामपीशं नियन्तारं किं प्राकृतराजादिवत् नेत्याह—सर्वात्मानमिति । सर्वेषां ब्रह्मादीनामात्मानम् अन्तः प्रविश्य धारकत्वेन नियन्तारमित्यर्थः । कथमणुस्वरूपब्रह्मादिजीववर्गान्तः प्रवेश इत्यतो विशिनष्टि—केवलं निरवयवं ज्ञानमात्रस्वरूपं सजात्यादन्तःप्रवेशोपपत्तिरिति भावः । मात्रशब्देन कचिदपि जाड्यराहित्यं विवक्षितं ननु परेशस्तर्हि कोसौ जगत्कर्त्रेत्यत्र त्वमेवेति वक्तुं कारणत्वोपयुक्तसर्वशक्तित्वादिगुणयोगमाह—अनन्तशक्तिमिति । कारणत्वमाह—विश्वोत्पत्तीति । स्थानं स्थितिः विश्वस्योत्पत्त्यादि हेतुमित्यर्थः । ममैवंविधत्वे किं प्रमाणमत आह—ब्रह्मलिङ्गं वेदप्रमाणकं ननूक्तविधं ब्रह्म नत्वहं तत्राह यत्तद्ब्रह्मेति यद्वेदान्तप्रसिद्धं ब्रह्म तदभिन्नं त्वां नन्वहमपि कदाचिच्छोचामि नेत्याह—प्रशान्तम् अशनाया पिपासा-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शोकमोहजरामृत्युरूपोर्मिषट्करहितम् ॥ २५ ॥

ननु, कालकर्मस्वभावादीनामेव जगद्धेतुत्वं न ममेत्यत आह—काल इति । दैवं कालाद्यभिमानिदेवता कर्म जीवादृष्टं स्वभावः जडत्वाजडत्वपरिणामित्वादितत्तद्वस्तुस्वभावः द्रव्यं पृथिव्यादिभूतपञ्चकं क्षेत्रं पृथिव्याद्युत्पत्तिभूमिः प्रकृतिः प्राणः पञ्चवृत्तिः प्राणः आत्मा मतिः विकारः अवस्थाभेदः तत्सङ्घातः शरीरं बीजरोहप्रवाहः कार्यकारणप्रवाह एषा एतत्सर्वं त्वन्माया त्वत्सङ्कल्परूपज्ञानाधीनमित्यर्थः । एषेति सर्वनामत्वात् पर्यायेणोद्देश्यविधेयलिङ्गभाक्त्वात्प्रतिनिर्दिश्यमानमायापेक्षया स्त्रीलिङ्गनिर्देशः तं त्वां निषेधं "नेतिनेति" इति प्रकृतिप्राकृतसमस्तवस्तुगतप्रकारो यस्मिन्निषिध्यते तं त्वां प्रपद्य इत्यर्थः । निषेधमित्यत्राधिकरणे घञ् ॥ २६ ॥

ननूक्तविधः परेशोऽन्य एवाहन्तु यदुष्वन्यतम इत्यत आह—नानाभावैरिति । लीलयैव हेतुभूतया उपपन्नैरन्यथा त्वय्यकर्मवश्ये तेषामनुपपन्नत्वादिति भावः । तैर्भावैः प्रकारभूतैः मत्स्याद्यवतारैरिति यावत् धर्मसेतून् धर्ममर्यादाश्च बिभर्षि पुष्णासि उन्मार्गानुत्पथान् हंसि नाशयसि उन्मार्गनिरसस्यैव विवरणं स्वेच्छया वर्त्तमानानिति यथा मत्स्यकूर्मादिजन्म तद्वदेतदपि तव जन्मावतारं भूमेर्भारहाराय भारापनयनार्थम् अनेन वात्सल्यसौशील्यसौलभ्यादीनि सूचितानि ॥ २७ ॥

इत्थं तस्य शरण्यत्वमाविष्कृत्य स्वकीयामार्त्तिमावेदयति तप्त इति । तावच्छान्तेनाप्यन्त उग्रेणोलक्षणेन दारुणेनात एव सोढुमशक्येन त्वत्तेजोपबृंहितेन ज्वरेणाहं तप्तस्ततो मां प्रपन्नं पाहीति भावः । परसन्तापकस्य युक्त एव ताप इत्यत आह—तावदिति । यावदाशया रक्षकान्तरसम्भावनाशया तवाङ्घ्रिमूलं न सेवेरन् तावदेव देहिनां तापः सेवायां प्रवृत्तानां त्वनुचितमिति भावः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नमामीत्यत्र टीकायां केवलमित्यादावयं भावः शुद्धचैतन्यमेव खल्वात्मा चेतयिता च । चैतन्यादेव हि जडप्रवृत्तिर्दृश्यते ततस्तस्यैव तत्तच्छक्तित्वं तत्तदीशितृत्वञ्च । एवं सति जीवचैतन्यस्य स्वस्वाधिष्ठानगतमेव तत्तत्परमात्मचैतन्यस्य तु सर्वगतम् अतो वाय्वादिमहाभूतप्रवृत्तिरपि तस्मादेव "भीषास्माद्वातः पवते" इत्यादेः अतोऽनन्तशक्तित्वं ब्रह्मादि ईशितृत्वञ्च तस्यैव घटत इति एवं व्यष्टिद्वारा तस्य तत्त्वन्निरूप्य समष्टिद्वारापि निरूपयतीत्याह—किञ्चेति । प्रशान्तमित्यादावयम्भावः । विकारजातमेव हि सर्वेषां प्रतीतिविषयः स्यात् अनुभूतजातीयत्वात् ततः शब्दोऽपि तदेव साक्षाद्बोधयितुं शक्नोति नत्वविकृतं तद्रूपम् अनुभूतजातीयतो विलक्षणत्वात् अतः कथञ्चित् द्योतनयैव तदिति अथवा ब्रह्मनिर्विशेषम् अहन्तु श्रीमद्विग्रहत्वात् सविशेषः तत्राह ब्रह्मैव लिङ्गं श्रीविग्रहो यस्य तम् ॥ २५ ॥

पूर्वं सर्वाश्रयत्वं तद्दोषालिप्तत्वं यन्निरूपितं तदेव विवृण्वन् शरणं याति—कालो दैवम् अत्र क्षेत्रं प्रकृतिरिति टीकायाः पाठो युक्तः क्षेत्रशरीरमिति पाठोऽपि तच्छब्देनाकथञ्चित् प्रकृतिरेव व्याख्येया पौनरुक्त्यात् ॥ २६ ॥

नन्वेवं निर्दोषश्चेदहं तर्हि कथं कांश्चिद्धन्मि तत्राह—नानेति । लीला निजपरिकररूपैः भक्तैः सह क्रीडा तयैव हेतुना । उपपन्नैर्योग्यतां लब्धैर्नानाभावैरभिप्रायैर्देवानिन्द्रादीन् साधूंश्च मुन्यादीन् बिभर्षि उभयेषामपि विशेषणं लोकसेतून् तथा उन्मार्गान् हंसि यतोऽयमवतार एव तदर्थं इत्याह—भूमेः परमभक्तायाः पृथिव्याः ॥ २७—३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

नमामि त्वामित्यादि । ज्ञप्तिमात्रं ज्ञप्तिर्ज्ञानं मात्रा अंशो यस्य ब्रह्मलिङ्गं ब्रह्म वेदः तदेव लिङ्गं गमकं यस्य ब्रह्म बृहत् परिपूर्णं यद्वा यत यतो ब्रह्म वेदः अत एव ब्रह्मलिङ्गं ब्रह्मणः त्वद्गमकत्वं त्वज्जन्यत्वेनैव अत एव अनन्तशक्तिं यतः परेशं परेषाम् ईशम् ॥ २५—३३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तस्य स्तोत्रमन्वाह चतुर्भिः—

स्वरूपबलकार्याणि जानतो मम सर्वथा ।
रक्षा त्वयैव कर्त्तव्येत्येवं रूपा स्तुतिः कृता ॥

तत्र प्रथमं स्वरूपमुक्त्वा नमस्यति, शास्त्रसिद्धं स्वरूपं परिदृश्यमानादन्यदिति शङ्कां व्यावर्त्तयितुं त्वामित्याह इदमेव तदिति वक्तुं नन्वष्टमूर्त्तिज्वरोऽयं सर्वसंहारशक्तिरूपः कथमन्यं स्तौति इत्याशङ्क्य तस्य माहात्म्यमाह—अनन्तशक्तिमिति । अनन्ताः शक्तयो यस्येति, ननु कालादेर्ब्रह्मादेर्वा साहाय्ये रक्षा भविष्यतीति किं शत्रोर्महतः शरणगमनेनेत्याशङ्क्याह—परेशमिति । ब्रह्मादीनामपि नियन्तारं, ननु तथापि मरणं वरं न तु शत्रोः शरणगमनमित्याशङ्क्याह—सर्वात्मानमिति । स हि सर्वेषाम् आत्मा न तु शत्रुः अनेन वैषम्यनैर्घृण्ययोः परिहृतयोरपि प्रकृतिसम्बन्धात् सर्वात्मनोऽप्यन्यथाभावमाशङ्क्य तन्निराकरोति—केवलमिति । न प्रकृत्यादिभिः सम्बन्द्धं जीववत् न तु प्रादुर्भूतस्य काममयत्वात् कथं केवलत्वं तत्राह—ज्ञप्तिमात्रमिति । चिद्रूप एवायं प्रकट इति स मन्यते औडुलोमिवदात्मानं चैतन्यमात्रं मन्यते साङ्ख्यवद्वा उभयोर्वैलक्षण्यं जीवत्वब्रह्मत्वकृतं सर्वेषामेव दैत्यांशानां तत्पक्षपातिनाञ्च चिन्मात्रपक्ष एव सम्मतः तत्र केषाञ्चिज्जगत्कर्तृत्वं न भगवतः किन्तु प्रकृत्यादेरिति तत्पक्षपातो भविष्यतीत्याशङ्क्य निराकरोति—विश्वोत्पत्तिस्थानसंरोधहेतुमिति । विश्वस्य सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुस्त्वमेव केवलादेवाविकृतात् सर्वं जायत इति चिन्तामण्यादौ दृष्टमिति चिन्मात्रस्यापि हेतुत्वं मन्यन्ते श्रुतिसिद्धत्वात् अत एवास्मिन्नर्थे अलौकिककर्तृत्वे प्रमाणमाह—यत्तदिति । लोकवेदप्रसिद्धं यल्लोके प्रसिद्धं तदेव वेदप्रसिद्धमिति. ननु, कृष्णं पुरस्कृत्य न लोकवेदयोः प्रसिद्धिः

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

कचित् दृष्टा तथाभूतशब्दस्याश्रुतत्वात् तत्राह ब्रह्मेति ब्रह्मत्वमेव व्यवहार्यत्वात् कथमित्याशङ्क्याह—ब्रह्मलिङ्गमिति। जगत्कर्तृत्वतन्निर्वाहकत्वसेतुत्वविधरणत्वादीनि तल्लिङ्गानि तान्येवात्र सन्तीत्यत्रापि प्रमाणमाह—प्रशान्तमिति। प्रकर्षेण शान्तिः प्रत्यक्षसिद्धा अन्यथा स्वतन्त्रः समर्थः किमस्मदादेः अपेक्षां कुर्यात् प्रशान्तत्वेन च ब्रह्मधर्मोपेक्ष्यन्ते धर्मैश्च ब्रह्मत्वं ततो लोकवेदसमन्वयः तेन जगत्कर्तृत्वमिति गुणा उत्तरार्द्धे निरूपिताः दोषाभावाश्च पूर्वार्द्धे एवं निर्दोषपूर्णगुणविग्रहत्वं निरूपितम् अनेन सर्वसामर्थ्यं भगवत एव सर्वत्र नान्यस्येति सिद्धमपि॥ २५॥

प्रतीत्या कालादीनां बलं सिद्धमनूद्य तन्निराकरणेनैव निराकरोति—कालो दैवमिति। कार्यकारणरूपाणि वस्तुतस्त्वमेव तेषु भिन्नतया प्रतीत्या यत्सामर्थ्यपरिकल्पनं तदपि त्वन्मायैषा अन्यथा सर्वप्रमाणसिद्धे कथमन्यथाकल्पनं सम्भवति तत्र कालः सर्वकारणमिति ज्योतिःशास्त्रादन्वयव्यतिरेकाभ्याञ्च निश्चीयते तदवान्तरभेदा ग्रहाः कालावयवास्तदिन्द्रियरूपाः दैवमित्युच्यन्ते ततो धर्मशास्त्रे तत्सर्वं कर्मवशात् इति सामान्यविशेषकर्मभ्यां सर्वकार्योत्पत्तिमाहुः साङ्ख्याः सर्वत्र बीजस्वभावमेव कारणमाहुः अन्येपि स्वभाववादिनः जडकार्यकारणवादिनामेवं सिद्धान्तः जीवकार्यवादिनां मते जीवस्वभाव इति पाठः सर्वमेव जीवात्मकमिति यद्यप्ययं ब्रह्मवादे निराकृतः तथापि पूर्वपक्ष एव निराकृत इति सर्वजीवपक्षेपि युक्त एव कालादयः पञ्च वा सामान्यकारणभूताः कालो गुणक्षोभकः दैवं प्राण्यदृष्टं कर्म जन्मनिमित्तं भगवद्रूपं सामान्यं जीवो भोक्ता स्वभावपरिणामहेतुरिति जीवः स्वभाव इति पाठे कार्यमाह—द्रव्यमिति। द्रव्यं तत्त्वानि तेषां कार्यं देहः क्षेत्रं तत्र प्राणाः सर्वहेतुः तस्यापि प्रभुरात्मा अहङ्कारः पुराध्यक्षो विकारः तत्सङ्घातश्च देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपः आद्यः ततो बीजरोहप्रवाहः बीजभावापन्नानां तेषामेव रोहः अङ्कुरोत्पत्तिः कार्यमिति यावत् तस्य प्रवाहोऽनादिसिद्धः बीजाङ्कुरन्यायः एतत् सर्वं भिन्नतया अखण्डात्त्वत्तः परिज्ञानं त्वन्मायैव एवं बुद्धिरूपा भवति तस्या व्याप्तिः कामवर्जीवेष्वेव अतो मायावशात् त्वमेव तथा भवसीति निराकरणार्थमाह—तन्निषेधमिति। तस्यानिषेधो यत्रेति अतः सर्वसमर्थं त्वामेव प्रपद्ये॥ २६॥

एवं स्वरूपसामर्थ्ये निरूप्य विशिष्टं कार्यमवताररूतं निरूपयति—नानाभावैरिति। नटवत् मत्स्यादिभावान् बिभर्षि आनन्दरूपः भावमात्रेण तथा जायत इति भावपदं तत्रापि न नटवत् क्लेशेन पदार्थसम्पादनं किन्त्विच्छयैव तथात्वमित्यर्थः। तेषां प्रयोजनमाह—देवान् साधून् लोकसेतून् बिभर्षीति। त्रिविधा एते साधवो भूमिष्ठाः धर्ममर्यादासेतवः ते भूमेरध एव निरूपिताः स्वातो हि वेदैरिति अनेन त्रिलोकस्थितभक्तरक्षार्थम् अवतारा इत्युक्तं भवति एवं गुणार्थतामुक्त्वा दोषाभावार्थतामाह—हंस्युन्मार्गानिति। उन्मार्गाः धर्ममार्गविरोधिनः किञ्च हिंसया वर्त्तमानान् मारणैकस्वभावान् अत एतत्ते जन्म तादृशमुभयं कुर्वदपि विशेषकार्यमपि करोतीत्याह—भारहाराय भूमेरिति। भारहारो भारहरणम् अवतारान्तराणि भूम्युपजीवकानामेव दोषाभावं गुणञ्च सम्पादयन्ति अयन्त्ववतारः भूमेरेव भारं दूरीकरोति उपलक्षणमेतत् परमानन्दञ्च सम्पादयति॥ २७॥

एवं स्तुत्वा प्रार्थयितुं स्वदुःखं ज्ञापयति—तप्तोऽहमिति। दुस्सहेन तेजसा क्रूरेण ज्वररूपेण नाग्नेर्हिताप इति न्यायमपि बाधित्वा सन्तप्तोहं नहि दृष्टे अनुपपन्नं नाम ननु वैष्णवं तेजः न तापं जनयति तत्राह—शान्तोग्रेणेति। बहिः शान्तोऽन्तरुग्रः अन्यथा वैष्णवतेजसो न दैत्यनिराकरणत्वं स्यात् यथा भगवान् चक्षुषः चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं तथाऽयं धर्मो ज्वरस्यापि ज्वरः निवर्त्तकश्चेति आनुगुण्यसिद्ध्यर्थं तापमेव निवारयितुं तथा निरूपणम् अत्युल्बणमसह्यम् क्रूरादपि क्रूरत्वात् ननु निवृत्ते तापो निवर्त्तिष्यते अतो ज्वर एव प्रार्थनीयः नहि शस्त्रे प्रयुक्ते शस्त्रपीडितः शत्रुं प्रार्थयते इत्याशङ्क्य निराकरोति—तावत्ताप इति। देहाभिमानिनां तावदेव तापः यावत्तेऽङ्घ्रिमूलं नो सेवेरन् अनेनान्यथा तापनिवृत्तिर्न भवतीत्यप्युक्तं ज्ञानेपि तापनिवृत्तौ अङ्घ्रिमूलाश्रयणमेव हेतुरिति किमन्तर्गणना ज्ञानेनेति भक्तेरुत्कर्षोप्युक्तः तर्हि सेवने को हेतुस्तत्राह—आशानुबद्धा इति। भगवच्चरणारविन्दसेवायां न कामुकः प्रतिबन्धकः किन्तु तच्छक्तिराशा अतो नैराश्याभावात् सर्वत्र तत्र दशापि न पूर्यन इति तथाऽनुबद्धाः यावदित्ययमनुबन्धः शान्त इति निरूपितम् आशायोमेनाशा सत्या भवति तदा पूर्णा सती निवर्त्तते कामनिवृत्तौ तु निवर्त्तत एव विषयदोषदर्शनादपि निवर्त्तते तन्निवृत्तौ बहवः प्रकारा इति सम्भावनाया विद्यमानत्वात् यावदित्यवधिरुक्तः अग्निरूपः काम इति तेन तापस्तावदेवेत्यपि युक्तम्॥ २८॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

अनन्तशक्तिमिति। मत्स्वामिनः शम्भोः सकाशादपि तव शक्तिरधिकाऽनुभूतेति भावः। तत्र हेतुः परेशं स ईशस्त्वन्तु परमेश इत्यर्थः। सर्वात्मानमिति त्वं सर्वेषां परमात्मा भवन्नेव सर्वस्य शम्भोरप्यात्मा भवसीत्यर्थः। दन्त्यादिसर्वशब्दोऽपि शम्भुवाची दृष्टः। ज्ञप्तिमात्रमिति शुद्धचिन्मयस्त्वं केवलमिति मायाशबलत्वं निरस्तं मत्स्वामी शम्भुस्तु मायाशबल एवेति भावः। विश्वोत्पत्तीति त्वं सृष्टिस्थितिसंहारकर्त्ता स तु केवलं संहारकर्त्तैवेति भावः। ब्रह्मणा वेदेन लिङ्ग्यते बोध्यते इति ब्रह्मलिङ्गं यद्ब्रह्म प्रशान्तं तदेव त्वं स तु उग्रं ब्रह्मेति भावः॥ २५॥

केवलं ज्ञप्तिमात्रत्वं विवृण्वन् प्रथमं केवलपदेन व्यावृत्तानि वस्तूनि गणयति—काल इति। कालः क्षोभकः कर्म निमित्तं तदेव फलाभिमुखमभिव्यक्तं दैवं स्वभावस्तत्संस्कारः जीवः तद्वान् द्रव्यं भूतसूक्ष्माणि क्षेत्रं प्रकृतिः प्राणः सूत्रम् आत्मा अहङ्कारः विकार एकादशेन्द्रियाणि महाभूतानि चेति षोडशकः तत्सङ्घातो देहः बीजं देहाज्जायमानं कर्म रोहस्तस्माज्जनिष्यमाणोऽन्यो देहस्तयोः प्रवाहः पौनः पुन्यं परम्परा एषा त्वन्माया तत्र जीवस्य मायाभिन्नत्वेपि मायाग्रस्तत्वान्मायात्वं तन्निषेधं तस्या मायायाः निषेधो यत्र तं त्वद्देहेन्द्रियादीनि त्वन्मयान्येव न माया इत्यर्थः॥ २६॥

नन्वेवम्भूतश्चेदहं तर्ह्यनुग्रहानिग्रहस्थापितौ रागद्वेषौ मायिकधर्मौ

श्रीभगवानुवाच ।

त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽस्मि व्येतु ते मज्ज्वराद्भयम् ।
यो नौ स्मरति संवादं तस्य त्वन्न भवेद्भयम् ॥ २९ ॥
इत्युक्तो ऽच्युतमानम्य गतो माहेश्वरो ज्वरः ।
बाणस्तु रथमारूढः प्रागाद्योत्स्यन् जनार्दनम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किं मयि दर्शयेते ? तत्राह—नानेति । एतान् मद्भक्तानुकूलान् बिभर्षि एतांस्तत्प्रतिकूलान् हतानीत्येवं भक्तवत्सलस्य तव ये नाना भावा अभिप्रायास्तैर्लीलया अनया बाणयुद्धादिकयैव उपपन्नैर्देवानिन्द्रादीन् साधून् मुन्यादींश्च बिमर्षि उभयेषामपि विशेषणं लोकसेतून् लोकाश्रयभूतानिति तथा उन्मार्गान् हंसि तेन भक्तवात्सल्यगुणाङ्गभूतौ रागद्वेषौ तेन न मायिकाविति भावः अतो मयेदमवगतमित्याह—एतत्ते जन्म भूमेः स्वभक्तायाः भारहाराय ॥ २७ ॥

अतःपरं त्वां स्तोतुमप्यहं न शक्नोमीत्याह—तप्तोहमिति । ते तेजसा त्वत्सृष्टज्वरेण शान्तः शीतश्चासावुग्रो दाहकश्च तेन परसन्तापकस्य ते सन्तापो युक्तः एवेति चेदत आह तावदिति । अधुना त्वहं ते भक्त एवाभूवमिति भावः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनन्तशक्ते शक्तिद्वारा परिणामित्वं ज्ञप्तिमात्रस्वरूपस्य स्वरूपतो निर्विकारित्वञ्चोक्तं ताः शक्तीः स्वरूपञ्च विभज्य दर्शयन् सर्वाधारत्वं दर्शयति—एषा कार्याकारेण संस्थित्वा त्वन्माया प्रकृतिः कालः क्षोभकः दैवं दिग्वातार्कादिदेवतागणः कर्म जन्म निमित्तं जीवः क्षेत्रज्ञः स्वभावः परिणामित्वापरिणामित्वादिरूपस्तत्तत्पदार्थधर्मः द्रव्यं भूतसूक्ष्माणि क्षेत्रं व्यष्टिशरीराणि प्राणः पञ्चवृत्तिः आत्माऽहङ्कारः विकारः एकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि चेति षोडशसङ्घातः समष्टिशरीरं ब्रह्माण्डम् किम्बहुना बीजं प्रधानं तस्माद्रोहप्रवाहः कार्यप्रवाहः संसारप्रवाहश्च यस्मिन् परमकारणे तद्ब्रह्म त्वां प्रपद्ये प्रपत्तेः फलं द्योतयितुं तत्पदवाच्यं ब्रह्म विशिनष्टि तन्निषेधमिति तस्य संसारस्य निषेधो निवृत्तिर्यस्मात्प्रपत्तव्यात् तत् जीवकालप्रकृतितत्कार्यनिर्देशः अनुक्तानां ब्रह्मशक्तीनामुपलक्षणार्थः इति सङ्क्षेपार्थः ॥ २५—२६ ॥

एवं विश्वजन्मादिहेतुत्वसर्वशक्तित्वसर्वात्मत्वनिर्विकारस्वरूपत्वसर्वाधारकत्वसंसारनिवर्तकत्वादयो भगवद्गुणा उक्ताः अथ नानावतारैर्देवादीन् यस्त्वं पालयसि उत्पथांश्च हंसि स एव त्वं वसुदेवगृहे अवतीर्णोऽसीति स्वयं भगवत्त्वपरमकारुणिकत्वादीन् दर्शयितुं स्तौति—नानेति ॥ २७ ॥

त्वत्पराङ्मुखत्वात्त्वां पातयितुं प्रवृत्तः त्वदीयेन ज्वरेण अहं तापं प्रापितस्तत्सन्निकर्षादधुना त्वद्भक्तो ऽस्म्यतो नाधुना तापार्ह इत्यभिप्रायेण प्रार्थयते—तप्तोऽहमिति । शान्तोग्रेण शीतोग्रेण अत एव दुःसहेन ते तव तेजसा ज्वरेण ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

ज्वर स्तुति करता भया कि अनन्त शक्तियुत और ब्रह्मादिकन के ईश्वर सब के अन्तर्य्यामी केवल ज्ञान मात्र स्वरूप तथा विश्वको उत्पत्ति पालन संहार का हेतु अति शान्त स्वरूप और वेद करके जान्यो जाय ऐसे साक्षात्परब्रह्म स्वरूप आपको मै नमस्कार करता हूं ॥ २५ ॥

माया के गुणों को क्षोभ करने वारा काल और जीव के कर्मन को निमित्त, दैव तथा कर्म और जीवका संस्कार तथा जीव, और, आकाश आदि पञ्च भूतो के सूक्ष्मरूप, तथा स्थूलशरीर, पञ्चप्राण, अहङ्कार आकाश आदि पञ्च भूत, ग्यारह इन्द्रियं बीज के अङ्कुर प्रवाह सदृश, उपरोक्त सर्व तत्त्व का समुदाय रूप लिङ्ग देह, यह सब आपकी माया है आप उस माया से भिन्न हो एतादृश आपके मै शरण हूं ॥ २६ ॥

अपनी लीलादि के निमित्त अङ्गीकार किये मत्स्य कूर्म वराह नृसिंह वामन आदि अवतारन करके जैसे देवता और धर्मशील तथा वर्णाश्रम धर्मकी मर्य्यादा ओंका पालन करते हो, और पराई हिंसाके वास्ते वर्त्तमान कुमार्गी असुर राक्षसन का जैसे वध करते हो, तैसे हि आप का यह कृष्णावतार भी भूमीके भार उतारने के लीयेंहि है ॥२७॥

प्रथम शान्त पश्चात् उग्र अति भयङ्कर और दुस्सह आपके एतादृश ज्वर रूप तेज से मै तपायमान होगया हूं इसी लिये मै आपके शरण हूं । विषयन की आशासे बन्धे हुए जीव जहां पर्य्यन्त आपके चरणारविन्द की सेवा नहि करते तहां पर्य्यन्त हि उनको ताप होता है ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हे त्रिशिरः ! व्येतु अपयातु मदाज्ञापालकस्सन् सुखं विचर काऽसावाज्ञा ? तामाह—य इति । नौ आवयोरिमं सम्वादं यः स्मरेत्तस्य त्वत् त्वत्तो न भयं भवेत् त्वया भयं नोत्पादनीय—मित्यर्थः ॥ २९—३३ ॥

ततो बाहुसहस्रेण नानायुधधरोऽसुरः ।
मुमोच परमक्रुद्धो बाणांश्चक्रायुधे नृप ॥ ३१ ॥
तस्यास्यतोऽस्त्राण्यसकृच्चक्रेण क्षुरनेमिना ।
चिच्छेद भगवान् बाहून् शाखा इव वनस्पतेः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवमस्य सकामत्वादापाततस्तत्ताप एव शान्तो जातो नतु सर्वोपीति श्रीभगवद्वाक्येनैव दर्शयति—त्रिशिर इति । सम्वादमपि किम्पुनर्युद्धादिकं स्मरत्यपि किम्पुनः शृणुयात् कीर्त्तयेद्वा अन्यस्तैः तत्र मदाश्रेत्यस्यादौ त्वमपीत्यधिकं वाच्यं यो नावितिं करुणया तादृशलोकतापकं मुञ्चतापि लोककरुणयोक्तं यद्वा तस्यापि न भवेत् किम्पुनर्मत्प्रपन्नस्य तव मज्ज्वराद्भयमित्यर्थः । इति च तथैव ॥ २९ ॥

अच्युतमिति । सर्वदोषक्षमादिनिजमहात्म्यतश्च्युतिराहित्याभिप्रायेण तुशब्दस्तादृङ्महापराक्रमस्य ज्वरस्यापगमेपि बाणस्यागमनान्निर्बुद्धित्वं बोधयति रथं नन्दीश्वरसारथिकं माहेश्वरमेव यथोक्तं श्रीविष्णुपुराणे—

"नन्दीशसङ्गृहीताश्वमाधिरूढो महारथम् ।
बाणस्तत्रागमद्योद्धुं कृष्णकार्ष्णिबलैः सह ॥" इति

योत्स्यन् योत्स्यमानः जनान् दुर्जनान् अर्दयतीति तथा तमिति स्वपीडनार्थमेवागत इति भावः ॥ ३० ॥

नानायुधधरोपि नृपः असुरसैन्यराज्ञोपि परमक्रुद्धः सन् स्वयमेव दूरादादौ बाणान् मुमोच चक्रायुध इति तस्मिंस्तेषां वैफल्यं सूचयति यद्वा चक्रायुधेपि बाणान्मुमोच कुतः परमक्रुद्धः महाक्रोधेन विचारलोपादित्यर्थः । एवं तस्यातिनिर्बुद्धित्वेन हसन् सम्बोधयति नृपेति ॥ ३१ ॥

पश्चादस्त्राणि विविधान्यस्यतः सत इत्यस्त्रमोचनारम्भ एव बाहून् चिच्छेदेति ज्ञेयं यतो भगवान् सर्वशक्तियुक्तः क्षुरवत्तीक्ष्णतरा नेमयः प्रान्ता यस्य तेनेति छेदने शैघ्र्यमनायासादिकञ्च द्योतयति तथाच हरिवंशे—

"अलातचक्रवत्तूर्णं भ्राम्यच्चक्रं सदाभवत् ।
क्षिप्तन्तु वासुदेवेन बाणस्य रणमूर्द्धनि ॥
विष्णुचक्रं भ्रमत्याशु शैघ्र्याद्रूपं न दृश्यते ।
तस्य बाहुसहस्रस्य पर्य्यायेण पुनःपुनः ।
बाणस्य छेदनं चक्रे तच्चक्रं रणमूर्द्धनि ॥

इति ॥ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं संस्तुतः शरण्यो भगवान् तमनुगृह्णन्नाह—त्रिशिर इति । हे त्रिशिरः ! ते तुभ्यम् अहं प्रसन्नः तव मज्ज्वराद्भयं व्येतु व्यपैतु यः पुमानावयोरिमं सम्वादं स्मरति तस्य त्वत् त्वत्तः भयं न भवेत् तं त्वं मा भीषयेत्यर्थः ॥ २९ ॥

इतीति । आनम्य प्रणम्य योत्स्यन् योद्धुं जनार्दनं कृष्णं प्रागादभ्यापतत् ॥ ३० ॥

तत इति । नानाविधान्यायुधानि धरतीति तथा सोऽसुरो बाणः क्रुद्धो हे नृप ! चक्रायुधे कृष्णे परिघं मुमोच प्रायुङ्क्त ॥ ३१ ॥

तस्येति । अस्यतः क्षिपतः प्रयुञ्जानस्येति यावत् तस्य बाणस्यास्त्राणि बाहूंश्च सकृद्युगपत् क्षुरस्येव नेमिर्यस्य चक्रेण सुदर्शनेन चिच्छेद वनस्पतेर्वृक्षस्य शाखा इव ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं विज्ञापितो भगवान् गुह्यकर्त्ता मृत्योरयं ज्येष्ठः भ्रातेति तं स्थापयितुं नियमबन्धेन निरूपयति—त्रिशिरस्ते प्रसन्नोहमिति । त्रीणि शिरांसि यस्येति वातपित्तश्लेष्माणः धातुवैषम्याच्च कर्माणि कालकर्मस्वभावा वा शिरांसि भवन्ति अतः सम्बोधनेन तस्याजयत्वं निरूपितम् अहं प्रसन्न इति तव सर्वमेव कार्यं सेत्स्यतीत्युक्तं यदर्थं प्रार्थितः तदाह—व्येतु ते मे ज्वराद्भयमिति । परं यथा मदीयात्तव न भयं तथा त्वत्तोपि न मदीयानां भयमित्याशयेनाह—यो नौ स्मरेत सम्वादमिति । नौ आवयोः स्तोत्रप्रसादरूपः सम्वादः तस्य त्वत्तः भयं न भवेदिति भगवदाज्ञा एवं कृतार्थस्सन् भगवदाज्ञां प्राप्य व्याजेनात्र कस्यापि भयं न कर्त्तव्यमिति ज्ञापितः स्वस्थानमेव जगाम मृत्योः समीपम् ॥ २९ ॥

इत्युक्त इति । अच्युतत्वाद्वाक्यमपि तथा ततो माहेश्वरो ज्वरो गतः तस्मिन् गते महादेवाल्लब्धवरः दैवं बलमाश्रित्य युद्धार्थमागत इत्याह—बाणस्त्विति । तुशब्दः पूर्वागमनाद्विशेषमाह बाणोपि बाणवज्जनार्दन इति जनार्दनं योद्धुं योधयितुम् ॥ ३० ॥

ततः प्रत्येकं बाहुषु नानाशस्त्रास्त्राणि स्थापयित्वा युयुधे इत्याह—ततो बाहुसहस्रेणेति । नानायुधानि बिभर्तीति ततः चक्रायुधं प्रति नानायुधानि मुमुचे ननु भगवता पूर्वमस्य प्राणरक्षा कृतेति कथं शस्त्राणि मुमोच परमक्रुद्ध इति मुमोच परं वस्तुतस्त्वक्रुद्धः अन्यथा परमत्वं क्रोधविशेषणं न सम्भवति समासे वा असामर्थ्यं स्यात् चक्रायुधमित्यनेन चक्रेण सर्वनिराकरणं द्योतितम् एकतः सहस्रमायुधानि एकतः सुदर्शनमिति समतां प्राप्तां परिहरति ॥ ३१ ॥

तस्यास्यत इति अस्त्राण्यस्यतः क्षिपतः लौकिकप्रकारार्थं क्षुरनेमिना चक्रेण चिच्छेद दशशतानि बाहून् मध्ये शिरश्छेदनं प्राप्तं निराकरोति—शाखा इवेति । वनस्पतेः तेन महानेति न शिरसाश्छिन्नं किन्तु तस्य प्रसरणनिराकरणार्थं शाखा इव बाहूनेव चिच्छेद बाहुव एव वत्प्राप्ता इति ॥ ३२ ॥

बाहुषु च्छिद्यमानेषु बाणस्य भगवान् भवः ।
भक्तानुकम्प्युपव्रज्य चक्रायुधमभाषत ॥ ३३ ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

त्वं हि ब्रह्म परं ज्योतिर्गूढं ब्रह्मणि वाङ्मये ।
यं पश्यन्त्यमलात्मान आकाशमिव केवलम् ॥ ३४ ॥
नाभिर्नभोऽग्निर्मुखमम्बु रेतो द्यौःशीर्षमाशाः श्रुतिरङ्घ्रिरुर्वी ।
चन्द्रो मनो यस्य दृगर्क आत्मा अहं समुद्रो जठरं भुजेन्द्रः ॥ ३५ ॥
रोमाणि यस्यौषधयोऽम्बुवाहाः केशा विरिञ्चो धिषणा विसर्गः ।
प्रजापतिर्हृदयं यस्य धर्मः स वै भवान् पुरुषो लोककल्पः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नौ तव मम च त्वत्तः सकाशात्तस्य भयं न भवेदित्येव भगवतोक्तं न तु तं त्वं मास्पृशेत्युक्तमत एतत् सम्वादश्रोतुरपि कश्चित् ज्वरो यत्तिष्ठति तद्भयानुत्पादक एवाकिञ्चित्कर एवेति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

योत्स्यन् योत्स्यमानः ॥ ३०—३१ ॥

तस्य बाणस्य अस्यतः क्षिपतः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

व्येतु अपयातु नौ आवयोः सम्वादं यः स्मरति स्मरेत् तस्य त्वत् त्वत्तो भयं नो भवेत् त्वया भयं मदाज्ञया नोत्पादनीयमित्यर्थः ॥ २९-३३ ॥

भाषा टीका ।

माहेश्वर ज्वरकी स्तुति करके श्रीकृष्ण बोले कि हे त्रिशिर ! तुम्हारे ऊपर मै प्रसन्न हूं मेरे ज्वर से तुम्हारा को भय निवृत्ति जो पुरुष तुम्हारे हमारे सम्बादको स्मरण करै उसको तुमसे भय न होगा ॥ २९ ॥

इस प्रकार श्रीकृष्ण ने कहा तवतो माहेश्वर श्रीकृष्ण को प्रणाम कर चला गया उसके पश्चात् बाणासुर रथमें वैठकर युद्धकरने के वास्ते श्रीकृष्ण के सम्मुख आता भया ॥ ३० ॥

हे नृप ! तत्पश्चात् अनेक प्रकार के आयुधधारन किये बाणासुर अत्यन्त क्रोधित होकर हजार भुजान से श्रीकृष्ण के ऊपर बाण छोडता भया ॥ ३१ ॥

बारम्बार अस्त्रों को चलाने वारे बाणासुर के भुजानके तीक्ष्ण धार युत सुदर्शन चक्र से श्रीकृष्ण इस प्रकार काट देते भये कि जैसे वृक्षकी डालीन को काट देवै ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भक्तरक्षणार्थं श्रीरुद्रो भगवन्तं स्तौति—त्वं हीति । अयमर्थः त्वामज्ञात्वाऽयं युध्यत इति न चित्रं यतस्त्वं वाङ्मये ब्रह्मण्यपि गूढं ब्रह्म अभिधाया अविषयत्वात् कुतः? परं ज्योतिः ज्योतिषामपि प्रकाशकत्वादविषय इत्यर्थः । कथं तर्हि प्रतीतिरत आह, यमिति. अमलात्मनां स्वतः प्रकाशस इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

आस्तां तावन्निर्गुणस्य तव ज्ञानं लीलयाऽधिष्ठितस्त्वया यो विराड्विग्रहः सोऽपि न ज्ञायते उदुम्बरफलान्तर्वर्तिमशकैरिवोदुम्बरफलमित्याशयेन विराड्रूपेण स्तौति द्वाभ्याम्—नाभिरिति । यस्य नभ आदयो नाभ्याद्यवयवाः स भवान् लोककल्पः पुरुष इत्युत्तरेणान्वयः नभो यस्य नाभिः अग्निर्मुखम् अम्बु रेतः द्यौः शीर्षम् आशा दिशः श्रुतिः श्रवणेन्द्रियम् उर्वी अङ्घ्रिः चन्द्रो मनः अर्को दृक् अहं शिव आत्मा अहङ्कारः समुद्रो जठरम् इन्द्रो भुजाः बाहुः इन्द्रादयो लोकपाला बाहव इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ओषधयो रोमाणि यच्छन्दावृत्ति स्पष्टतार्था अम्बुवाहाः केशाः विरञ्चो धिषणा बुद्धिः प्रजापतिर्विसर्गो मेढ्रं धर्मो हृदयं लोकैः कल्प्यतेऽवकल्प्यत इति लोककल्पः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भगवान् महाप्रभावोऽपीति सर्वेज्ञ इति वा चक्रायुधमुपव्रज्य शरणागतत्वेनाश्रित्य ननु तथापि महापराधिनं तमुपेक्षितुमेवासावर्हतीति तत्राह भक्तमनुकम्पितुं शीलमस्येति तथा सः अयं भावः स्वयं भगवन्महिमव्यक्त्यर्थमेव युद्धादिकं कृतवानिति सर्वज्ञे तस्मिन् स्वापराधभञ्जनार्थं यत्नमकरोत् किन्तु निजभक्तस्य तादृशत्वदूरीकरणार्थमेव पूर्वं प्रवृत्तत्वात्तदर्थमेवाधुनाप्युद्यम उचित इति चक्रायुधमिति बाहुवर्गच्छेदनानन्तरं चक्रेणान्यथैन बाणस्य वधशङ्कयेति भावः । अस्तौदिति वक्तव्ये अभाषतेति स्वरूपमात्रवर्णनस्याप्यशक्यत्वेन स्तुतावप्यशक्तेः अतस्तस्य जृम्भापि प्रागेव गतेत्यागतम् ॥ ३३ ॥

त्वं हि त्वमेव परं परमतत्त्वं ननु परमतत्त्वं नाम कथं परिच्छिन्नं दृश्यमानं च एतत् स्यात्तत्राह-ब्रह्म यतोऽन्यद्बृहन्नास्ति तद्रूपं तथा

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ज्योतिः सर्वप्रकाशकं स्वप्रकाशञ्च नन्वत्र किम्प्रमाणं तत्राह वेदे गूढं रहस्यत्वेन क्वचिदेव तथैव दर्शितं तथाच गोपालतापन्यां । " तेहोचुरेतस्य गोविन्दस्याखिलाधारिणो ब्रूहीतिचेतन—श्चेतनानामिति तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशम् "इतिच अत एवोक्तं " गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिङ्गम् "इति ननु कथं तर्हि कश्चिद् शुद्ध इव प्रतीयते तत्राह यमिति यं त्वां शुद्धात्मानं केवलं शुद्धं स्वरूपशक्त्यैकविलासिनं पश्यन्ति यथावदनुभवन्ति किमिव आकाशमिव यथान्यधर्मैराकाशं न लिप्यते तथात्व-मित्येतदंशे तत्तुल्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

नाभिरिति युग्मकम् । लोकैश्चतुर्दशभिर्भुवनैः कल्पते कल्पनया उपास्यत्वेन सम्पाद्यते यः स लोककल्पः यद्वा तत्तया सम्पद्यते यः पुरुषो विराड्रूपः स भवान् भवदधिष्ठान-मित्यर्थः ॥ ३५—३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ २७—३३ ॥

वाङ्मये ब्रह्मणि उपनिषदि आकाशमिव केवलं निर्दोषम् ॥३४॥

अहमात्मा अन्तःकरणम् अहङ्काररूपम् "अहङ्कारो ऽध्यात्मरुद्र स्तत्राधिदैवतम्" इति श्रुतेः । चन्द्रो मन इतिवत् कार्यकारणभावेन सामानाधिकरण्यं " चन्द्रमा मनसो जातः "इति श्रुतेः एवं भगवन्मनःप्रसूतश्चन्द्रो देहिनां मनसोऽभिमानी ॥ एवं भगवदीयाहङ्कारप्रसूतो रुद्रो भवत्यहङ्काराभिमानीदेवता ॥३५—३७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

बाहुष्विति । छिद्यमानेषु सत्सु भगवान् भवो रुद्रः भक्तानुकम्पी हेतुगर्भमिदं तत्त्वादभाषत ॥ ३३ ॥

भाषणमेवाह—त्वं हीत्यादिभिर्द्वादशभिः । केवलं वेदान्तैक-वेद्यं योगपरिशुद्धमनोग्राह्यं त्वत्स्वरूपस्वभावादिकं कथमयं मूर्खो जानीयादित्यभिप्रयन् स्तौति—त्वं हीति । वाङ्मये ब्रह्मणि वेदे उपनिषदीति यावत् गूढं यत्परं ब्रह्म तत्त्वं किं तद्ब्रह्मस्वरूपमत आह—ज्योतिरिति । स्वप्रकाशं ज्ञानस्वरूप-मित्यर्थः । अमलात्मानः योगपरिशुद्धान्तःकरणाः यं पश्यन्ति स त्वमिति सम्बन्धः अथ शरण्यत्वोपयुक्तकल्याणगुणान् विवक्षुस्तावद्दृष्टान्तमुखेन निर्दोषत्वमाह—आकाशमिव केवलं निरस्तनिखिलदोषम् ॥ ३४ ॥

न हि शरीरमात्मनोऽपि प्रियमतस्त्वच्छरीरभूतकृत्स्नजगदन्तर्गतः अयं मूर्खोपि तवानुकम्प्य एवेत्यभिप्रयन् विराड्रूपत्वेन स्तौति-नाभिरिति द्वाभ्याम् । नभोऽन्यम्बुद्ध्यादिपृथिव्यो यथा-क्रमं तव नाभिमुखरेतःशिरःश्रोत्रपादाः चन्द्रो मन इति कार्य्यकारणभावेन सामानाधिकरण्यं "चन्द्रमा मनसो जातः" इति श्रुतेः । भगवन्मानसात्प्रसूतस्य चन्द्रस्य सर्वदेहिमनोभिमान-देवतात्वाच्च एवं दृगर्क इत्यपि " चक्षोः सूर्यो ऽजायत" इति श्रुतेः दृगभिमानिदेवतात्वाच्च यस्य तवेति सर्वत्र योज्यम् अहं रुद्रः आत्मा अन्तःकरणभेदोऽहङ्कारः अत्रापि पूर्ववदेव सामानाधिकरण्यं द्रष्टव्यं जठरं कुक्षिः भुजात्मक इन्द्रः इन्द्रादयस्तव भुजा इत्यर्थः । यच्छब्दानां स वै भवानित्यनेन सम्बन्धः ॥ ३५ ॥

रोमाणीति । ओषधयो यस्य रोमाणि अम्बुवाहा मेघाः केशाः विरिञ्चो धिषणा बुद्धिः प्रजापतिर्विसर्गो मेढ्रं धर्मो हृदयं स वै भवान् इत्थं लोकैः कल्प्यते अवयवत्वेनेति लोककल्पः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

त्वं हि त्वमेव परं परमतत्त्वं ननु परमतत्त्वं नाम कथं परिच्छिन्नं दृश्यमानं च स्यात् तत्राह ब्रह्म सर्वतो बृहत् तथा ज्योतिः स्वप्रकाशमन्यप्रकाशकञ्च नन्वत्र किं प्रमाणं तत्राह वेदे गूढं रहस्यत्वात् क्वचिदेव तथैव दर्शितं यथा तापन्यां " ते होचुरेतस्य गोविन्दस्याखिलाधारिणो ब्रूहीति चेतनश्चेतनानामिति तं ह देवमात्मवृत्तिप्रकाशम्" इति च अत एवोक्तं " गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिङ्गम्' इति कथं तार्किकैश्चिदशुद्ध इव प्रतीयते तत्राह यमिति केवलं शुद्धं शुद्धत्वे दृष्टान्तः आकाश-मिवेति ॥ ३४—३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

त्वं हीत्यादि । त्वं हि परं ब्रह्म मूर्तिमद्ब्रह्मेत्यर्थः । ज्योतिः प्रकाशस्वरूपं ननु वेदो मां मूर्त्तं ब्रह्मेति न वदति इत्याशङ्क्याह—वाङ्मये ब्रह्मणि वेदे गूढं प्रचरद्रूपवेदगम्यो न भवसि, किन्तु आनुमानिकवेदबोधितं त्वा त्वाम् अमलात्मानः पश्यन्ति जानन्ति किमिव केवलम् आकाशमिव आकाशो यथा अलिप्त-स्तथा तेन युद्धादि केवलं ते लीलैव अत्र यः क्रोधादिस्तेन त्वं लिप्तो न भवतीति भावः ॥ ३४ ॥

विराड्रूपन्तु तव विभूतिमात्रं न तु तद्वास्तवं तत्कीदृश-मित्याह-नाभिर्नभ इत्यादि द्वाभ्याम् ॥ ३५—३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः स्ववरदत्तबाहुच्छेदने महादेवः सर्वोपायपरिभ्रष्टः भगवन्तं स्तोतुं प्रवृत्त इत्याह—बाहुष्विति । केवलं अयं रुद्रादीनामभिज्ञानं नायाति जयस्यानियतत्वात् तद्वत्स्ववरच्छेदेऽपि तथा चेत् स्वस्य सामर्थ्याभावं निश्चित्य भगवन्तमेव प्रार्थयेत् तदा सर्वथा अन्ये सेवकाः भगवानेव स्वामीति निरोधः फलति नान्यथेति ज्ञापयितुं रुद्रस्तुतिः भगवानित्युपायपरिज्ञानार्थमुक्तम् अन्यार्थं स्वस्य लब्धप्रतिष्ठस्य हीनत्वावलम्बेन हेतुमाह—भक्तानुकम्पीति । उपव्रज्य निकटे समागत्य असम्मतिश्चेत् अन्ततो मां मारयतु न भक्तमिति ज्ञापयितुम् अनेन भक्तहितार्थमेव पूर्वं लौकिकवैदिकप्रकारेण साहाय्यं कृतमिति ज्ञापितं वदमावे स्तोत्रेणापि तथा करोतीति चका-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

युधमिति छिन्नेष्वपि बाहुषु चक्रं गृहीत्वैव तिष्ठतीति शिरः छेदमपि कुर्यात् ॥ ३३ ॥

अतः अभाषत तस्य स्तोत्रमाह द्वादशभिः—सम्वत्सरात्मककालातिक्रमार्थं त्वं हि ब्रह्मेति—

"यादृशो भगवान् कृष्णः स योगेनैव गम्यते ।
दृश्यमानस्तु शास्त्रेण विसम्वादी हि दृश्यते ॥
इति ज्ञापयितुं प्रोक्ता भूम्यादीनां तथाऽङ्गता ।
अङ्गान्यपि हरेर्लोके भिन्नानीति विदुर्यतः ॥
अस्मदर्थश्च भगवान् समागत इति स्तुतिः ।
निर्दोषपूर्णगुणकोऽप्यस्मदादिभिरीर्यते ॥
यथाधिकारं तत्रापि हेतुर्हि भगवान् परः ।
अन्तरायस्त्वदज्ञाने यदासीत्तस्य च स्वयम् ॥
प्रकाशको महान् साक्षादतोऽस्माकं हितो भवेत् ।
कृष्णेच्छयैव सर्वेषामेष बुद्धिविपर्ययः ॥
अन्यथा धनपुत्रादौ कथम्मुग्धा विवेकिनः ।
तस्मात्पूर्वापराधानां क्षमा नित्या हरौ परे ॥
तथापि चेन्न सेवन्ते व्यर्थजीवास्तु ते मताः ।
अनेन भजनं प्रोक्तं बाणोपि भजते यतः ॥
प्राकृताभजने हेतुर्दुरदृष्टं निरूप्यते ।
वयन्तु लोकरीत्यैव भवदुत्कर्षहेतवे ॥
युद्धार्थमागताः किन्तु भक्त एव न संशयः ।
प्रकटेन प्रकारेण शरणागतिरुच्यते ॥
तादृशस्य हि तं यस्मात्कर्त्तव्यमिति सार्थता ।

आदौ लोकदृष्ट्या दृष्टो भगवान् ज्ञातो भवतीति भगवत्स्वरूपमुक्त्वा स योगेनैव ज्ञातव्य इत्याह—त्वं निश्चयेन ब्रह्मयुक्तायमर्थः अन्यथा लौकिकवैदिकप्रकाराः व्यर्था न भवेयुः प्रमेयमेव हि प्रमाणाद्बलिष्ठम् एतदाह—हिशब्दः ननु तथापि प्रमाणात्कथं बलिष्ठमिति चेत्तत्राह—परं ज्योतिरिति । किं ज्योतिरयं पुरुष इति ब्राह्मणे सूर्यनिराकरणप्रस्तावे वागपि निराकृता सुप्तायां वाचि किं ज्योतिरयं पुरुष इति वाक्यादतः परञ्ज्योतिः भगवानेव तर्ह्येवं सति साक्षात् पुराणपुरुषः परमात्मा देवक्यामवतरिष्यति स एव वेदार्थ इति कथं वेदेन श्रूयते तत्राह—गूढं ब्रह्मणि वाङ्मय इति । वेदैस्तथैव प्रतिपाद्यते परं गुप्तप्रकारेण अत एव गुप्तत्वात् भगवानाह—"वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इति तर्हि कथं निश्चयेन प्रवृत्तिरित्यत आह—यं पश्यन्तीति । तेहि प्रथमतो हि गूढं ज्ञात्वा सूक्ष्मदर्शनार्थम् अमलात्मानो भवन्ति ततः पाञ्चभौतिकेषु घटपटादिषु आकाशमिव अप्रकटमेवमपि श्रूयते ऽन्यवत्प्रतिभासमानं सर्वत्र पश्यन्ति तर्हि सङ्घातप्रतिष्ठितं जीवरूपं आनीयु स्तत्राह—केवलं नतु सङ्घाताविष्टम् ॥ ३४ ॥

एवं भगवत्स्वरूपमुक्त्वा विश्वरूपं वदन् प्रमाणप्रतिपादितप्रकारात् अन्यथाज्ञानं प्रत्यक्षत; न प्रमाणविरोधीति ज्ञापयति—नाभिर्नभोऽग्निरिति द्वाभ्याम् । आदौ मध्ये दृष्टिर्भवतीति तथमः भगवतो नाभिस्थानमित्याह—ततो रूपवति दृष्टिर्भवतीति रूपमग्नौ प्रतिष्ठितमिति अग्निर्मुखमित्युक्तं ततो रूपप्रसङ्गे स्त्रियो मुख्यतेति विषयं निरूपयितुम् अम्बुनिरूपणम् एकाश्रयं वा वाचोरसनमिति तदाधारत्वेन जलनिरूपणं सृष्टिक्रमेण वा त्रिवृत्करणे अग्न्यनन्तरं जलमिति रेतो भगवतः विश्वस्य भगवान् पितेति जलमेव बीजमिति तथोच्यते तत उपरि सर्वतोभद्रेति भूमिं त्रिधा निरूपयति द्यौः शीर्षम् आशाः परितः ताः श्रुतिः श्रवणेन्द्रियम् उर्वी पृथ्वी अङ्घ्रिः सर्वत्र जात्यपेक्षायामेकवचनं माहात्म्यज्ञापनार्थं वा इन्द्रियप्रकरणत्वात् चन्द्रादीनां निरूपणम् अयं चन्द्रो यस्य मनः अर्को दृक् अहङ्कारः आत्मा हृदयं समुद्रो जठरम् इन्द्रो भुजाः ॥ ३५ ॥

वृक्षौषधयो रोमाणि रोमसु सूक्ष्मस्थूलभेदोस्तीति द्वयोर्निरूपणम् अम्बुवाहाः मेघाः भगवतः केशाः य एव कश्चित्सर्वात्मकत्वेन वक्तव्यः स एवं निरूप्यते तद्धर्मो वेदमूलको धर्म इति वेदात्मके शिवे निरूपिते ततः सन्देहे प्रमेये भगवत्तैव प्रदर्शितं सर्वात्मकत्वमक्रूराय ततोऽत्र प्रमाणेन वेदेनान्यथाबुद्धिनिराकरणार्थं निरूप्यत इति वक्तव्यप्रयोजनयोर्भेदात् न पौनरुक्त्यं विरिञ्च्यो ब्रह्मा भगवतो धिषणा बुद्धिः विशेषेण सर्गो यस्मादिति गुह्येन्द्रियं चतुर्मुखः प्रजापतिः धर्मो यस्य हृदयम् एवं सर्वोत्कर्षमुक्त्वा अन्ते सम्बन्धिनं निरूपयति सर्वत्रानुषङ्गार्थं तथादिमध्ययोः उपासनाव्यावृत्त्यर्थम् आधिदैविकत्वादिभेदाभावार्थञ्च एतादृशः पुरुषो यः नारायणः स एव भगवान् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, यदैव येन सहायुध्यत तदैव तमुपव्रज्य तुष्टावेति भवस्य लज्जापि नाभूत्तत्राह—भगवान् सर्वज्ञः स्वस्य परस्य ब्रह्मादेरपि तन्मायामोहितत्वं न चित्रमिति जानात्येवातस्तस्मिन् स्वप्रभौ स्वयं भगवति का लज्जेति भावः ॥ ३३ ॥

त्वं परं ब्रह्मैव ज्योतिरप्राकृतज्योतिःस्वरूपं—

"तत्परं परमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् ।
ममैव तद्घनं तेजो ज्ञातुमर्हसि भारत" ॥ इति

अर्जुनंप्रति हरिवंशे भगवदुक्तेः नन्वेवञ्चेज्जानासि तदा मया सह विग्रहं कथमकरोस्तत्राह—वाङ्मये ब्रह्मणि वेदेपि गूढं ब्रह्म साक्षादेव त्वं कथं ज्ञेयः स्या इति भावः तर्हि किमहमज्ञेय एव तत्राह—यमिति । अमलात्मानो मायामालिन्यरहिता एव अहन्तु तमोमयः कथं पश्येयमिति भावः । आकाशमिवेति मायामयत्वेपि तव न तल्लेपः ॥ ३४ ॥

त्वं साक्षाद्ब्रह्मैव जगदिदमस्मदाद्यात्मकन्तु तव विभूतिरेवेत्याह—नभो यस्य तव नाभिः उर्वी तव अङ्घ्रिः अर्को दृक् अहं शिवः आत्मा अहङ्कारः इन्द्रो भुजाः ओषधयो रोमाणि धिषणा बुद्धिः विसर्गः उपस्थः धर्मो हृदयं यच्छद्धावृतिः स्पष्टनार्थो नभ आदयो येऽमी दृश्यन्ते ते सर्वे सच्चिदानन्दशरीरस्य तव नाभ्यादीनि इति विभूतय इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

लोकान् कल्पयसि स्वनाभिमुखादिभिश्चिन्मयैर्नभोऽन्यादीन् प्राकृतान् सृजसीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

तवावतारोऽयमकुण्ठधामन् धर्मस्य गुप्त्यै जगतो भवाय।
वयञ्च सर्वे भवतानुभाविता विभावयामो भुवनानि सप्त ॥ ३७ ॥
त्वमेक आद्यः पुरुषोऽद्वितीयस्तुर्यः स्वदृग्घेतुरहेतुरीशः।
प्रतीयसेऽथापि यथा विकारं स्वमायया सर्वगुणप्रसिद्ध्यै ॥ ३८ ॥
यथैव सूर्यः पिहितश्छायया स्वया छायां च रूपाणि च सञ्चकास्ति।
एवं गुणेनापिहितो गुणांस्त्वमात्मप्रदीपो गुणिनश्च भूमन् ॥ ३९ ॥
यन्मायामोहितधियः पुत्रदारगृहादिषु।
उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रसक्ता वृजिनार्णवे ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

स्वामिनि त्वयि प्रातिकूल्ये मया स्वभक्ताभयदानप्रतिज्ञापालननिर्बन्धतः कृतमतोऽस्मै बाणायाभयं दत्वा मां सत्यप्रतिज्ञं कुर्वित्याशयेन भगवन्तं स्तौति–त्वमित्यादिना। वाङ्मये ब्रह्मणि वेदे प्रदिपादके गूढं विविधैरतिदुर्बोधैः शब्दैर्वर्णितं ब्रह्मकृहत्स्वरूपगुणशक्तिजिज्ञास्यं तत्त्वं परं चेतनाचेतनविलक्षणं ज्योतिः सर्वप्रकाशम् आकाशमिव सर्वगतेपि सर्वदोषास्पृष्टम् केवलं स्वाश्रयम् त्वमेवासि कथं तर्हि सपरिकरो युद्धङ्कृतवानत आह—यमिति। अमलात्मानः सात्त्विकाः यं त्वां पश्यन्ति त्वन्मायागुणेन तमसा मोहितत्वादकार्यं कृतवानिति भावः ॥ ३४ ॥

किञ्च विभूतिभूतेन मया विभूतिमति त्वयि प्रातिकूल्यं सर्वथा मोहादेव कृतमित्याशयेन भगवन्तं विराड्रूपिणं स्तौति-नाभिरिति द्वाभ्याम्। श्रुतिः श्रोत्रम् आत्मा अहङ्कारः भुजाः इन्द्रः विसर्गो मेढ्रम् किम्बहुना लोकान् सर्वान् विभूतिभूतान् यः कल्पयति सृजति स भवान् ॥ ३५-३६ ॥

भाषा टीका।

जब बाणके भुजा कटने लगे तब भक्तन के ऊपर कृपा करने वारे महादेव भगवान् के पास में आय कर श्रीकृष्ण की स्तुति करते भए ॥ ३३ ॥

श्रीमहादेवजी बोले कि परब्रह्म ज्योति स्वरूप आप हो वाणी मनके गोचर न होकर आप वेद में छिप रहे हो, निर्मल बुद्धि वारे ज्ञानीजन जिस आपको आकाश के समान निर्लेप देखते हैं ॥ ३४ ॥

जिस विराट् रूप आपका अन्तरिक्ष नाभि है और अग्नि मुख है, जल वीर्य्य है, तथा सत्य लोक मस्तक है दिशा श्रोत्र इन्द्रिय है पृथिवी चरण है, चन्द्रमा मन है, सूर्य्य नेत्र है मैं रुद्र अहङ्कार है, समुद्र उदर है, इन्द्र आदि लोकपाल भुजा हैं ॥ ३५ ॥

और ओषधि जिसके रोम हैं मेघ केश हैं, ब्रह्मा बुद्धि है और वह ब्रह्मादि मेढ़ इन्द्रिय है तथा धर्म जिस का हृदय है, इस प्रकार लोकन की कल्पना जिस में हो रही है, ऐसा विराट् रूप आपहि हो ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

ननु, तत्त्वतः प्रादेशिकशरीरस्य कथं नमो नाभिरित्यादीत्यत आह–तवेति। हे अकुण्ठधामन् अप्रच्युतस्वरूप! भवायाभ्युदयाय न केवलमेतावत्किन्त्वस्मदनुग्रहार्थमपीत्याह–वयञ्चेति। सर्वे लोकपालास्त्वया पालिताः सप्तापि भुवनानि पालयाम इति ॥ ३७ ॥

ननु, यदि विभावयितारो यूयं विभाव्यानि च भुवनानि सन्ति तर्हि कथमुक्तं त्वं हि ब्रह्मेति नहि ब्रह्मत्वे मम सजातीयविजातीयभेदः सम्भवतीत्यत आह–त्वमिति। एकः सजातीयभेदरहितः कुतः आद्यः पुरुषः पुरुषाणामवस्थात्रयवतामाद्यः प्रकृतिभूतः पुरुषः कुतः तुरीयः शुद्ध इत्यर्थः। तदपि कुतः स्वदृक् स्वप्रकाशज्ञानरूपः शुद्धादेव ह्युपाधियोगाज्जीवा जायन्ते "यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्व एव आत्मानो व्युच्चरन्ति" इति श्रुतेः। अतः सजातीयरहितः किञ्च अद्वितीयो विजातीयरहितोऽपि कुतः हेतुः सर्वस्य तथा स्वयं हेतुरहितश्चेति कथं तर्हि प्रतिशरीरं जीवभेदः प्रतीयसे अत आह–प्रतीयस इति। सर्वगुणप्रसिद्ध्यै सर्वविषयप्रकाशनाय ॥ ३८ ॥

तर्हि किमहमेवं संसारीत्युच्यते नहि नहीति सदृष्टान्तमाह– यथैवेति। हे भूमन्! स्वया छायया मेघलक्षणया परदृष्ट्या पिहितश्छादितोऽपि सूर्यश्छायां मेघं च रूपाणि च मेघान्तरितान् घटादीनपि सञ्चकास्ति प्रकाशयति एवं गुणेन अहङ्कारेण स्वकार्येण जीवावरकेण तद्दृष्ट्यापिहितोऽपि गुणान् सत्त्वादीनुपाधीन् गुणिनश्चोपहितान् जीवानपि चकास्ति आत्मप्रदीपः स्वप्रकाशः अतः सर्वसाक्षिणस्तव न संसार इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

किञ्च मायाश्रयस्यान्यान्मोहयतस्तव कुतः संसृतिरित्याशयेनाऽऽह–यन्मायेति। पुत्रादिषु प्रसक्ताः वृजिनार्णवे दुःखसागरे उन्मज्जन्ति देवादियोनिषु निमज्जन्ति स्थावरादिषु तदुक्तं चाश्वीये "विपर्ययश्च भवति ब्रह्मत्वस्थावरत्वयोः" इति ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तवेति तैर्व्याख्यातं तत्र प्रादेशिकत्वमेकदेशस्थत्वं नभो नाभित्वादित्वं तत्तदङ्गाधिष्ठिततत्तद्वस्तुत्वं तत्र सिद्धान्तः सर्वदेशकालाप्रच्युतस्वीयविग्रह एव त्वमचिन्त्यशक्त्यैव प्रादेशिकतया भासीति अप्रच्युतस्वरूप इत्यस्य तात्पर्य्यमिदम्यः यद्वा नन्वेवम्भूतस्य मम कथं प्रपञ्चे स्वस्वरूपेण प्राकट्यं तत्राह–तवेति ! हे अकुण्ठधामन् श्रीगोलोकादिनित्यस्थान ! तव अवतारः अपूर्ववत् प्रपञ्चे प्राकट्यं धर्मस्य प्राधान्यतस्त्वद्भक्तानां त्वद्भक्तिलक्षणस्य (अतो) जगतः सर्वजीवानामेव भवाय लोकद्वयश्रेयसे अतो वयञ्चेति विशेषेण त्वद्भक्तिविस्तारणादिना पूर्वतः आधिक्येन भावयामः ॥ ३७ ॥

त्वमेक इति तैर्व्याख्यातं तत्र सम्भवतीत्यस्यान्ते येन भेदेन भवन्तो भावयितार इति शेषः । पुरुषाणामित्यादौ निर्देशैनैकापेक्षया जीवेश्वरस्वरूपभेदविवक्षया प्रकाशनायेत्यस्यान्ते ऽतो वयमपि तद्विभूतिरूपा एवेति सजातीयादिभेदाभावात् त्वमेव ब्रह्मेति पर्य्यवसितमिति शेषः । किञ्च यथाविकारं स्व स्व देहानुरूपकचैतन्यप्रकाशतारतम्येन नानाविधः प्रतीयस इत्यर्थः । तच्च स्वमायया अचिन्त्यशक्त्येति तत्स्वरूपे तद्धर्मास्पर्शश्च निरूपितः अन्यत्तैः । यद्वा त्वमेकः सजातीयभेदरहितः अद्वितीयो विजातीयभेदरहितश्च यतः आद्यः “ विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि” इत्युक्तानां पुरुषाणां मूलरूपः अतस्त्वमेव पुरुषः “ पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्” इति श्रुतेः । कुतस्तुरीयः विराट् हिरण्यगर्भश्च कारणं चेत्युपाधयः “ईशस्य यत्त्रिभिर्हीनं तुरीयं तद्विदुर्बुधाः” इत्युक्तलक्षणः तदपि कुतः स्वदृक् स्वयं प्रकाशः अतो हेतुरहेतुरपि यद्यप्येवमखण्डस्त्वं तथापि यथाविकारं तत्तद्विकारानुसारेण सर्वेषां तेषां सत्त्वादिगुणप्रकाशनाय महत्स्रष्ट्रादिरूपस्सन् गुणवत्प्रतीयसे तच्च मायया स्वपूर्णतावरणशक्तितारतम्येनेत्यर्थः । अतस्त्वमेव चेशः यद्वा ननु केचिन्मम गुणावताराः केचिच्च विभूतय इति मत्तो यूयमभिन्ना एवेति चेत्तत्राह—त्वमेवैक ईशः वयन्तु सेवका एवेत्यर्थः । कुतः आद्यः पुरुषः यतस्तुर्य्यः नारायणवासुदेवयोरपि त्वदन्तःपातात् अद्वितीयश्च अतोन्येषां हेतुः स्वयन्तु हेतुरहितः यतः स्वदृक् तथापि स्वभक्तानां नित्यसत्यविचित्रबहुलरूपेण प्रकाशसे इत्याह प्रतीति स्वेषु भक्तेषु मायया कृपया तेषामेकान्तित्वादिसर्वगुणस्य प्रसिद्ध्यै लोकेषु विख्यातये प्रकर्षेण सिद्ध्यै वा यथाविकारं भावानुसारेण प्रतीतो मवसीति ॥ ३८ ॥

यथेति तैर्व्याख्यातं तत्र सर्वत्र हेतुः हे भूमन् ! सर्वात्मत्वादपरिच्छिन्नेति यद्वा ननु ममैव चेन्महत्स्रष्ट्रादिरूपत्वं तर्हि तत्तद्रूपेण मायादिप्रवर्त्तयितुर्ममैव तत्तद्दोषलेपः स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति–यथेति । यद्वा एवं महाकृपां तन्वन्नपि साधुवर्गशिरोमणिस्त्वं स्वाभाविकलज्जाविनयादिना साक्षान्न तनोषि किन्तु गुर्वादिद्वारा पारोक्ष्येणैवेति परमसद्गुणगणनिधित्वमाह—यथेति । (अपिहित) पिहित एव सन् सम्यक् प्रकाशयसि गुणेन तटस्थांशेन रश्मिस्थानीयेन जीवेन पूर्वगुर्वादिरूपेणाच्छन्नः सन्निति तद्द्वारैवेत्यर्थः । गुणान् कारुण्यादीन् तत्प्रकाशनार्थं गुणिनश्च कारुण्यादिकर्तॄन् परम्परगुर्वादीन् सम्यक् प्रकाशयसि नच तत्तत्प्रकाशने नान्यो हेतुरस्तीत्याह—

आत्मना स्वयमेव प्रदीपयति, कृपया प्रकाशयतीति तथा सः तत्र हेतुः, भूमन् हे अपरिच्छिन्नमाहात्म्येति ॥ ३९ ॥

तदेवं निगूढं तन्महिमानं व्यज्य प्रस्तुतं बाणार्थप्रसादनं योजयितुं परमापत्प्राप्त्या मदरहितं बाणमपि शिक्षयितुं निवेदयति पञ्चभिः—तत्र तादृशत्वन्महिमाज्ञानमस्य नाश्चर्य्यं प्रायशः सर्वस्यैव मोहितत्वादित्यभिप्रेत्याह–यदिति । यस्य तव माययेति (पूर्ववत्तच्छन्दानपेक्षा) वदतात्र तस्य प्रेरकत्वे नाभिमतं किन्तु तत्सम्बन्धाभासबलेन तस्या एव स्वतः कर्तृत्वं तच्च युक्तं तस्मिन्नैर्घृण्यापातात् व्रस्यते आत्मानं प्रियमीश्वरमिति ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अद्वितीयः समाभ्यधिकरहितः ॥ ३८ ॥

सूर्य्यः स्वच्छायया स्वकीयरश्मिनिवारणप्रभावजातया पिहितो न भवतीत्यपिहितः अनाच्छादितः सः छायां सञ्चकास्ति प्रकाशयति नैशे तमसि शाखादिच्छायाया अदर्शनात् छायाया आदित्यप्रकाश्यत्वमित्यभिप्रायः गुणेन सत्त्वादिगुणेन गुणान् पृथिव्यादीन् आत्मप्रदीपः स्वप्रकाशः ॥ ३९–४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नन्वेवमप्ययं दुरात्मा निग्राह्य एवेति चेत् यद्यप्येवं तथाप्यधुना शरणङ्गतोऽनुग्राह्य एव युक्तं चैतत्तवावतारस्य प्रपन्नलोकाभ्युदयार्थत्वादित्यभिप्रयन्नाह—तवेति । हे अकुण्ठधामन् ! धाम तेजः स्वभाव इति यावत् अवतारदशायामप्यप्रच्युतसार्वज्ञ्यसर्वशक्त्यादिस्वभावेत्यर्थः । जगतः प्रपन्नलोकस्य भवायाभ्युदयाय च अभवायेति वा छेदः अभवाय भवप्रयुक्ततापत्रयनिवृत्तये इत्यर्थः । अनुग्राह्यश्चेत्तर्हि त्वमेवैनमनुगृह्णीष्वेत्यत आह—वयमिति । सर्वे वयं लोकपालास्तावत्त्वया सृष्टाः अनु ततो भाविताः पालिताः सप्त भुवनानि विभावयामः पालयामः वयं (त) त्वत्परतन्त्रा इतिभावः ॥ ३७ ॥

आकाशमिव केवलमिति निरस्तनिखिलदोषत्वमुक्तं विराट्शरीरत्वोक्त्या सर्वान्तरात्मत्वं फलितं तवावतारोयमित्यनेन निरुपाधिकरक्षकत्ववात्सल्यसौशील्यादिकमाविष्कृतम् । अथ परत्वोपयुक्तं कारणत्वादिकमाह—त्वमेक इति । त्वमस्य जगतः हेतुः कारणं किं चतुर्मुखादिव ? नेत्याह–अहेतुरिति । स्वयं कारणान्तररहितः, किं निमित्तकारणं ? नेत्याह–एक इति । अविभक्तनामरूपसूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टत्वेनैकत्वव्यपदेशार्हः आद्यः पुरुषः जगदुपादानकारणभूतपुरुषश्चेत्यर्थः । किमुपादानकारणमेव ? नेत्याह—अद्वितीय इति । अधिष्ठात्रन्तररहितः निमित्तकारणञ्चेत्यर्थः । अत एव प्रकृतिपुरुषविलक्षण इत्याह—स्वदृक तुर्य्यश्चेति । स्वदृक् स्वयम्प्रकाशज्ञानस्वरूपः अनेन प्रकृतिवैलक्षण्यमुक्तं जडत्वात्तस्याः तुर्य्यः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपावस्थात्रयसम्बन्धरहितः अनेन जीववैलक्षण्यमुक्तम् आकाशमिव केवलमित्यनेन तुर्य्य इत्यनेन च निर्विकारत्वमुक्तम् एक आद्यः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुरुष इत्यनेन विकाराश्रयत्वरूपोपादानत्वं कथमेतदुभयं मिथो विरुद्धमेकस्मिन्नुपपद्यते ? इत्याशङ्क्य परिहरति—प्रतीयस इति । यद्यपीदं परस्पराविरुद्धमथाऽपि सर्वगुणाप्रसिद्ध्यै सर्वेषां गुणानां स्वापृथक्सिद्धविशेषणानां प्रकृतिपुरुषादीनां प्रसिद्ध्य देवमनुष्यत्वाद्याकारसिद्ध्यै स्वमायया आत्मीयसङ्कल्पेन यथाविकारं प्रकृतिपुरुषगतस्वरूपान्यथाभावस्वभावान्यथाभावरूपविकारानुगुणं प्रतीयसे तत्तदन्तरात्मतया तत्तन्नामरूपनिर्वाहकत्वेन प्रतीयसे प्रमीयसे वेदान्तजन्यप्रमाविषयो भवसीत्यर्थः । अस्मिन् विषये वेदान्तानामेव प्रामाण्यमिति भावः ॥ ३८ ॥

सर्वगुणेत्यनेन प्रकृतिसम्बन्धः सूचितस्तर्हि जीवस्येव प्रकृत्या तिरोहितस्य यथाविकारमन्तरात्मतया प्रकाशो न स्यादित्याशङ्कां दृष्टान्तेन निराकरोति-यथैवेति । अपिहित इति च्छेदः दार्ष्टान्तिके गुणेनापि इति दर्शनात् अन्यथोपध्मानीयप्रसङ्गाच्च अपिहित इति नञ्समासः नतु "वष्टिभागुरिः" इति वचनविहिताकारलोपाभावपक्षे रूपं स्वया स्वप्रकाश्यया छायया मेघादिरूपया अपिहितो ऽतिरोहितस्वरूपस्वभाव एव सन् नहि मेघादिना सूर्यतत्प्रभयोस्तिरोधिः मेघादीन् भित्वा तदन्तर्बहिश्च प्रसरणात् अन्यथा तद्व्यवहितरूपाग्रहणाप्रसङ्गात् यथैवम्भूतः सूर्यः छायां मेघादीन् रूपाणि तद्व्यवहितरूपाणि च सञ्चकास्ते सम्यक् प्रकाशयति एवं हे भूमन् ! गुणेन सत्त्वादिगुणेन गुणमयप्रकृत्येति यावत् अपिहितः अतिरोहितस्वरूपस्वभाव एव त्वं गुणान् प्रकृतितत्कार्य्यगतधर्मान् गुणिनःप्रकृत्यादींश्च प्रकाशयसि आत्मप्रदीपः स्वप्रकाशश्च यद्यपि दृष्टान्ते छायासूर्ययोः न सम्बन्धः मिथस्तयोर्विप्रकृष्टत्वात् दार्ष्टान्तिकेत्वपृथक्सिद्धविशेषणविशेष्यभावः सम्बन्ध इति दृष्टान्तो विषमस्तथापि विप्रकृष्टस्येवापृथक्सिद्धाया अपि प्रकृतेरतिरोधायकत्वमन्यप्रकाश्यत्वं तिरोधानप्रतीतेर्भ्रमरूपत्वञ्चेत्येतदेव दृष्टान्ताभिप्रेतम् ॥ ३९ ॥

न केवलमयमेवाज्ञः किन्तु सर्वेपि त्वन्मायामोहितत्वादित्यभिप्रयन्नाह—यन्मायेति । यस्य तव मायया मोहिता धीर्येषां ते पुत्रादिष्वासक्ताः वृजिनार्णवे दुःखार्णवे उन्मज्जन्ति उत्प्लवन्ते पुनर्निमज्जन्ति च ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नन्वेवम्भूतस्य मम कथं प्रपञ्चे स्वस्वरूपेण प्राकट्यम ? तत्राह—तवेति । धर्म्मस्य प्राधान्यतस्त्वद्भक्तिलक्षणस्य ॥ ३७ ॥

त्वमेकः सजातीयभेदरहितः अद्वितीयो विजातीयभेदरहितश्च यत आद्यः "विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि" इत्युक्तानां पुरुषाणां मूलरूपः अतस्त्वमेव पुरुषः । "पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्" इति श्रुतेः । कुतस्तुरीयः विराट् हिरण्यगर्भश्च कारणं चेत्युपायः "ईशस्य यत् त्रिभिर्हीनं तुरीयं तद्विदुर्बुधाः" इत्युक्तलक्षणः तदपि कुतः स्वदृक् स्वप्रकाशः अतो हेतुरहेतुरपि यद्यप्येवम् अखण्डस्त्वं तथापि यथाविकारं तत्तद्विकारानुसारेण सर्वेषां सत्त्वादिगुणप्रकाशनाय महत्स्रष्ट्रादिरूपस्सन् खण्डवत् प्रतीयसे तच्च मायया स्वपूर्णत्वावरणशक्तितारतम्येनेत्यर्थः । अत स्त्वमेवचेश्वर इति ननु ममैव चेन्महत्स्रष्ट्रादिरूपत्वं तर्हि तत्तद्रूपेण मायाप्रवर्त्तयितुर्ममैव तत्तद्दोषलेपः स्यात् इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति-यथैवेति ॥ ३८—३९ ॥

तदेवं निगूढं तन्माहिमानं व्यज्य प्रस्तुतं बाणार्थं प्रसादनं योजयितु परमापत्प्राप्त्या मदराहितं बाणमपि शिक्षयितुं निवेदयति पञ्चभिः । तत्र तादृशत्वन्महिमाज्ञानमस्य नाश्चर्य्यं प्रायः सर्वस्यैव मोहितत्वादित्यभिप्रेत्याह-यदिति ॥ ४०-४३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

त्वन्तु सर्वकारणकारणं मूर्त्तानन्दः नन्वेवञ्चेदहं तदा कथमवनौ भविष्यामीत्याह । तवावतारोयमित्यादि । हे अकुण्ठधामन् ! अयं नवावतारः किल धर्मस्य गुप्त्यै जगतो भवाय क्षेमाय ननु भवन्त एव लोकपालकाः, नेत्याह-वयञ्चेत्यादि । वयञ्च सर्वे ब्रह्मादयस्त्वयाऽनुभाविता अनुभावितं प्रापिताः नत्वस्माकं स्वतोनुभावः त्वदनुभावेनैव सप्त भुवनानि विभावयामः ॥ ३७—४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं विश्वरूपत्वमुक्त्वा तादृशस्यावतारे प्रयोजनमाह-तवावतारोयमिति । अकुण्ठो वैकुण्ठः स्वरूपप्रच्युतस्य समागमनं निवारयति सम्बोधनेन अयं तवावतारः धर्मस्य गुप्त्यै खलनिग्रहाय च उभयार्थमवतारः यत्र विरोधः तत्रोभयसमर्थनं विचारणीयमिति निरूप्यते-मदुक्ता भुजा धर्मः स च खलः उभयमत्र समाधेयं ननु, प्रमाणभूतोपि भवान् पक्षपातेन करणादप्रमाणं जात इति शङ्कां वारयति-वयञ्चेति । जगतो भवायेति पाठेपि उद्भवार्थमयं मारणीय इति सिद्ध्यति येन वा धर्मेणोद्भवो भवति दैत्यांशनिराकरणपूर्वकेन हि तथा वयञ्च भवतैव सर्वार्थे अनुभाविताः तथा भवेत्तया प्रेरिताः संस्कृता वा सप्तभुवनानि विभावयामः वयं तत्त्वाधिष्ठातृदेवाः ब्रह्माण्डदेवा वा सर्वत्रैव यदि वयं त्वद्भावभाविताः तदा अस्मिन्नेव कः सन्देहो भवेत् अनेन केवलतामसभावकत्वमिति पक्षो निवारितः अधस्तात् सप्तभुवनेषु तदनुभावः सिद्ध इति उपरितनान्येव सप्तभुवनानि गृहीतानि ॥ ३७ ॥

ननु, तथापि ममाग्रे अयमपकारं करिष्यति ततो मया मारणीय इति अस्मिन्ननुभावो न युक्त इति चेत्तत्राह-त्वमेक आद्य इति । यद्यपि भवान् सर्वत्र एक एव पूर्णगुणश्च तथापि यावन्ति रूपाणि जगति प्रसिद्धानि घटपटादीन्यपि तत्र कारणे विचार्यमाणे भगवानेव स्वस्यैकमेकं धर्मं मुख्यतया परिगृह्य तथाविधो जात इति मन्तव्यं तथा सति सहस्रभुजरूपो बाणो येन गुणेन भवति स एव गुणः कारणभूतोऽङ्गीकर्त्तव्य इति तथैव करणमुचितमस्माकं सर्वत्र भेदप्रतीतावपि त्वमेक एव न हि निम्बबुद्ध्या भक्षिता शर्करा तिक्ता

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

भवति तस्यैकत्वं साधयति, आद्य इति. यथैक एव व्रीहिः अङ्कुरादिभावेन सहस्रं व्रीहयो भवन्ति तथैक एव भगवानाद्यः कारणभूतः सङ्घातोत्पत्त्यर्थं व्रीहवन्निराकरतामाशङ्क्य कारणस्य बीजात्मकस्य स्वरूपमाह-पुरुष इति । तस्य कारणतायां द्व्यपेक्षामाशङ्क्याह—अद्वितीय इति । कार्यकारणवैलक्षण्यं कार्ये वैचित्र्यं च चिन्तामणाविवात्राप्यध्यवसेयं तस्योपादानत्वमविकृतत्वं निमित्तत्वञ्च पूर्वमेव साधितम् अत एव जगतः अनुपास्यतापि सिद्धा ब्रह्मत्वे च भगतः "तज्जलान्" त्वमेकं दृष्टं न स्थितिप्रलयावन्यत्रेति निदर्शनमात्रत्वं बहवो दृष्टान्ता एकीभूता भगवति सर्वविलक्षणे बुद्धिः सम्पादयन्तीति तर्कमात्रमूलत्वे अप्रामाण्यं स्यादिति दृष्टान्ताभावाच्च श्रुत्यैकसमधिगम्यमेव ब्रह्मेति स्थापितं कादाचित्कत्वेपि भगवानेव हेतुः अन्यस्मिन् कारणत्वेन परिकल्प्यमाने या उपपत्तिः सा भगवत्येव सम्पादनीया सर्वसमर्थत्वात् ब्रह्मणः भिन्नभिन्नाधिकरणत्वे यथा विरोधपरिहारः तथैकाधिकरणत्वेपि युक्त्यपेक्षायामपि, यत्र दारुनिर्यासपुष्पफलेषु बीजमेकमेव कारणं सर्वविलक्षणं दृष्टमिति तस्यैव परम्परया साक्षाद्वा कारणत्वमध्यवसीयते तथाश्रुतत्वाद्ब्रह्मणोप्यध्यवसेयम् अवधृतप्रामाण्यवेदात् तथा सति श्रुतिर्यथार्थो समर्थिता भवति वैयर्थ्यं च स्यात् प्रत्यक्षानुमानादिभिरेव वैदिकार्थस्यापि सिद्धेः सङ्केतस्तु निरूपकग्रहणादेव अन्यथा तत्तन्मते आत्मादिपदानां सङ्केतः अलौकिकार्थानाम् असङ्गतः स्यात् अतो ऽद्वितीयपुरुष एव आद्यो जगत्कारणम् एवं भगवतो जगत्कारणत्वमुपपाद्य तत्रोत्पत्तिस्थितिप्रलया एव कार्यत्वेन सिद्धा इति मोक्षसाधकत्वं भगवतो वदन् पुनर्विशेषणान्तरमाह—तुर्य इति । समाधिशम्यः यथा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः स्थित्युत्पत्तिप्रलयाभिज्ञापिकाः एवं तुर्यावस्थापि मोक्षाभिज्ञापिका तस्यां प्रादुर्भूतो भगवान् मोक्षद इति तस्य मोक्षदाने प्रकारमाह-स्वदृगिति । यथाऽद्वितीयः पुरुषो जगत्कारणं तथा स्वदृक् स्वस्मिन्नेव दृष्टियुक्तः आत्मानुभवतुष्टः मोक्षहेतुरिति ननु स्वमोक्षमेव साधयेन्नतूपासकानामन्येषां तत्राह—हेतुरिति । अन्येषामपि मोक्षो स्वदृक्त्वे तुर्यत्वे च स एव हेतुः तर्ह्यन्यस्यास्मदादेः स्वयं स्वस्य ततोपि मूलभूतः कश्चिद्भविष्यतीत्याशङ्क्याह-अहेतुरिति । न तस्य कश्चिद्धेतुरस्ति ननु यथा भगवान् स्वेच्छया सर्वो भवतीत्युच्यते एवं सर्वोपि सर्वं भवतु अभेदश्च श्रुत्या प्रतिपाद्यत इति तत्राह-ईश्वर इति । स हि सर्वसमर्थोपि स्वयं तथैव मूलभूतः कार्यरूपश्च स्वस्मादेव जायते सर्वसामर्थ्यस्य विद्यमानत्वात् ईश्वरेच्छाया नियन्तुमशक्यत्वाच्च एवं सर्वसामर्थ्यम् अलौकिकत्वं निर्दोषपूर्णगुणविग्रहकत्वमुपपाद्य सर्वत्र पूर्णगुणकोपि यथाविकारम् इक्षुक्षीराम्ललवणादिविकारमनतिक्रम्य प्रतीयसे सर्वात्मना अप्रतीतौ भगवन्मायैव नियामिका ननु तस्याः स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्याभ्यां पुनः सदोषस्तदवस्थ इति चेत्तत्राह—सर्वगुणप्रसिद्ध्या इति । अन्यथा भगवदीयाः सर्वे गुणाः प्रत्येकञ्च प्रसिद्धाः भवेयुः यथा षड्रसोपि हरीतक्यैनैरसैव निसर्गतः कोपि रसः सर्वविलक्षणो न प्रतीयत इति तथैव भगवान् सर्वत्र सर्वगुणप्राकट्ये कुसरवत् प्रतीयसे अतो भगवदिच्छारूपया मायया सर्वत्र पूर्णगुणकोपि यथाविकारं प्रतीयते तथैव लीलायां यादवत्वमात्रं प्रकटयितुमाविर्भूतः नान्यान् धर्मान् प्रकटितवानित्यस्मदादीनामप्यज्ञानमिति भावः ॥ ३८ ॥

ननु, सर्वत्र कारणेषु कार्योत्पत्तौ कारणप्रत्यक्षता दृश्यते न त्वप्रत्यक्षतान्मृदादेः घटादिकमुपपद्यते तथा पदार्थोत्पत्तौ कारणत्वेन ब्रह्मप्रतीतिः स्यात् तदभावात् प्रत्यक्षविरोधात् कथं कारणतेत्याशङ्क्याह-यथैव सूर्य इति "मेघाः सूर्योद्भुताः,, इति श्रुतेः । यावदादित्यस्तपति रश्मिभिः ताभिः पर्जन्यो वर्षति" इति श्रुतेः । सूर्य एव पर्जन्यो अन्यथा सवितृत्वं न स्यात् ततः सूर्यादुत्पन्ना अपि मेघाः यथा सूर्याच्छादकाः एवं जगदपि भगवदुत्पन्नमपि भगवदाच्छादकं यथा तान् मेघान् मेघान्तर्जायमानानां वृष्टिं तस्याप्यधोभूमिं भूमिष्ठांश्च पदार्थान् स्वयमदृष्टोपि प्रकाशयति एवं सर्वकारणभूतः भगवानेव सर्वत्र सर्वप्रकाशक इति न काप्यनुपपत्तिः छायया मेघैः चकारात् तत्कार्यां वृष्टिं मेघानां पृथक्त्वं निवारयति—स्वयेति । रूपाणि घटादीनि चकारात्तैर्जायमानां क्रियामपि लौकिकीं वैदिकीञ्च प्रकाशयति एवं गुणेन स्वयमेव तथाभूतेनापिहितोपि सर्वथा गुणोपि गुणान् कारणभूतान् गुणिनः कार्याणि च प्रकाशयति आत्मप्रदीपश्च भवति सर्वथा सामर्थ्यार्थ्ये सम्बोधनं भूमन्निति ॥ ३९ ॥

भगवत्कारणतायां हेत्वन्तरमप्युपपादयति-यन्मायामोहितधिय इति । विवेकिनोपि विषयान् दृष्ट्वापि दुःखदान् तत्रैवासक्ता भवन्ति तत्रेष्टसाधनतायाः लौकिककारणत्वात् तदभावेऽपि प्रवृत्तेः अवश्यं कारणान्तरमाक्षिपति प्रत्यक्षभ्रमस्य प्रत्यक्षमेव विशेषज्ञानं बाधकमिति दिङ्मोहादौ दृष्टमिति चेत्तत्राह—प्रसक्ता वृजिनार्णव इति । दृष्ट्वापि तद्गतदोषान् अनुभूयापि दुःखं पुत्रदारगृहादिषु उन्मज्जन्त्युत्पद्यन्ते अन्ते या मतिः सा गतिरिति तत्रैवासक्ताः निमज्जन्ति आसक्त्यैव तत्र स्थिता यावज्जीवं तत्रैव म्रियन्ते प्रजामनु प्रजायन्त इति पुत्रादुत्पद्यन्ते पुत्रार्थमेव च काचिन्म्रियन्ते च तथैव भार्यायां पुत्ररूपेणोत्पद्यन्ते भार्यार्थं म्रियन्ते चेत्युत्पत्तिमरणे प्रसिद्धे: आदिशब्देन श्वगर्दभादिष्वपि अन्ते या मतिः सा गतिरिति नभवत्तत्राप्युत्पद्यन्ते म्रियन्ते च तस्मादेवं महामोहे हेतुः भगवच्छक्तिरेव का ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी

साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपत्वाददृश्यस्यापि तव यत् प्रापञ्चिकलोकैर्दृश्यत्वं तदतर्क्यशक्तेस्तव परमकृपानिबन्धनमित्याह । तवेति । हे अकुण्ठधामन् ! परब्रह्मणोपि तव यद्दृश्यत्वं तस्मात्तकैस्तव प्रभावः कुण्ठीकर्तुमशक्य इत्यर्थः । धर्मस्य स्वभक्तिलक्षणगुप्त्यै तत्प्रतिपक्षमतनिरसनपूर्वकरक्षणाय जगतः कर्मिज्ञानिमूढदुराचारबहिर्मुखपर्यन्तस्यापि अभवाय मोक्षाय न च सामान्यजगत्पालनायेत्याह—वयमिति । सर्वे दश दिक्पालाः भवता अनुभाविताः पालिताः सन्तः पालयाम एव तन्मात्रार्थं तवाविर्भावे किं प्रयोजनमिति भावः ॥ ३७ ॥

मद्विभूतयो यूयमपि मदभिन्ना एवेति तत्र नहि नही-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

त्याह । त्वमेकः सजातीयभेदरहितः ईश्वरान्तराभावात् त्वत् स्वरूपभूतानां मत्स्याद्यवताराणामपि मध्ये त्वमाद्यः स च त्वं मनुष्याकृतिरेवेत्याह, पुरुषः त्वत्स्वरूपाद्भिन्ना जीवशक्तिः मायाशक्तिरपीत्याह । अद्वितीयः विजातीयभेदरहितः किञ्च पुरुषाकाराणां मुख्यानां स्वरूपभूतानां चतुर्णां व्यूहानाम् अपि मध्ये त्वं तुर्य्यः वासुदेवस्वरूप इत्यर्थः । ननु त्वामन्यः कोपि दर्शयितुं शक्नोतीत्याह । स्वदृक् स्वेनैव दृक् दर्शनं यस्य स अतः सर्वश्रेष्ठत्वात्त्वमेव हेतुः सर्वकारणम् अहेतुस्तव तु कारणं नास्तीत्यर्थः । अत एव ईशः मुख्यमैश्वर्यं तवैवेति भावः एतादृगैश्वर्य्येवानपि त्वमतितुच्छानां मायिकगुणानामप्युपकारं करोषीत्याह—प्रतीयस इति । तथापि तदपि यथाविकारं प्रतिशरीरं स्वमायया कृत्वा ये सर्वे गुणा बुद्धीन्द्रियादयस्तेषां प्रकृष्टसिद्ध्यर्थं प्रतीयसे अन्तर्यामिरूपेणानुभूयसे तत्र तत्रान्तर्यामित्वं यदि त्वं न स्वीकुरुषे तदा मायागुणानां प्रकाशनाभावात्ते व्यर्था एव भवेयुरिति भावः ॥ ३८ ॥

अदृष्टस्याप्यन्तर्यामिणो मायागुणप्रकाशने दृष्टान्तमाह—यथैव सूर्य्यः स्वया छायया मेघलक्षणाया पिहितः लोकदृष्ट्या आच्छादितोपि छायां मेघं रूपाणि मेघान्तरितान् लोकांश्च घटादीनपि सञ्चकास्ति प्रकाशयति एवं गुणेनाऽहङ्कारेण स्वकार्य्येण जीवावरकेण तद्दृष्ट्यापिहितोऽपि गुणान् बुद्धीन्द्रियविषयादीन् गुणिनो जीवानपि सञ्चकास्ति प्रकाशयसि आत्मा परमात्मा चासौ प्रदीपः प्रकाशकश्चेति ॥ ३९ ॥

स त्वमेव कृपयाऽवतीर्य जीवानुद्धरसि जीवास्तु संसारसिन्धौ पतिता एवेत्याह—यन्मायेति ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किञ्च सर्वपोषके स्वामिनि पोष्येण मया व्यतिक्रमः कृत इति सूचयति—तवेति । हे अकुण्ठधामन् निरावरण ! भवाय अभ्युदयाय भाविताः पालिताः ॥ ३७ ॥

ननु, चक्षुरादिवृत्तिपरिच्छिन्ने पित्रादौ अयमनेन पालितः इति पालकपालितयोः सम्बन्धो दृष्टः कथमकुण्ठस्वरूपे सर्वकरणवृत्तिभिरपरिच्छेद्ये पालकोऽयमिति प्रतीतिरिति शङ्कां निराकरोति—त्वमेक इति । एकः केवलः सजातीयभेदशून्यः अद्वितीयः विजातीयभेदशून्यः सजातीयस्य विजातीयस्य च पदार्थान्तरस्य आवरकस्याभावात् यद्यपि निरावरणस्त्वमसि तथापि गुणप्रसिद्ध्यै कृपालुत्वस्वभक्तरक्षकत्वसर्वार्थप्रदत्वादिगुणविख्यापनाय यथाविकारं विकारो मायाकार्यं तत्तदनुसारेण मायया कृपया प्रतीयसे करणवृत्त्यनावृतोऽपि हृदि ध्यातृभिरनुभूयसे इत्यर्थः । नन्वेवम्भूतभेदद्वयशून्ये मयि सति कुतो ध्यातृध्येयादिभेदसिद्धिरित्यत्र स्वगतभेदात्सर्वं सङ्गच्छते इत्याह—आद्य इति । विश्वस्याऽनभिव्यक्तनामरूपस्य बीजमित्यर्थः । तर्हि किं प्रधानमेत्याह—स्वदृक् स्वयम्प्रकाशः अत एव हेतुः स्वगतस्य चेतनाचेतनात्मकस्य विश्वस्योपादकः स्वयमहेतुरनन्यासिद्धः किञ्च स्वरूपतोऽप्यनेकधा कृपया प्रतीयसे इत्याशयेनाह—पुरुष इति । अनेकपुरुषरूप इत्यर्थः—

"आद्यस्तु महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् ।
तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते ॥"

इति सात्वततन्त्रोक्तेः तुर्य्यः वासुदेवः वासुदेवादिचतुर्व्यूहस्वरूप इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

गुणप्रसिद्ध्यायित्यनेन निर्दिष्टान् गुणान् एकदेशकथनेन सूचयन् तत्तद्धृदि प्रविष्टस्याप्यनावृतत्वं प्रपञ्चयति—यथैवेति । यथा सूर्यः स्वच्छायया मेघलक्षणया पिहितः प्रभया छायां मेघरूपाणि मेघान्तरितान् घटादीन् अपि सञ्चकास्ति प्रकाशयति एवं गुणेन हृदा पिहितः "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्" इति श्रुतेरन्तःप्रविष्टोपि हे भूमन् ! हे सर्वगत ! सर्वव्यापकत्वादनावृतः गुणान् अन्तःकरणभेदान् गुणिनम् अन्तःकरणवतो जीवान् आत्मा परमात्मा चासौ प्रदीपः सर्वप्रकाशकः प्रकाशयसीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

अथोपि जनस्त्वन्मायामोहितः न केवलमहमेवेत्याह—यन्मायेति । वृजिनार्णवे दुःखार्णवे उन्मज्जन्ति देवादियोनिषु निमज्जन्ति स्थावरादिषु ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

हे अकुण्ठधामन् ! आपका यह अवतार धर्म की रक्षा के निमित्त और जगत् के कल्याण के अर्थ है और हम सब लोक तो आपके किये हुए प्रभाव भक्त होकर सातों लोकन का पालन करते हैं ॥ ३७ ॥

और प्रलयकाल में देव मनुष्य आदि नाम रूप रहित सूक्ष्म जीव माया युक्त होकर जगत् की उपादान कारण और निमित्त कारण आपही हो तथा सब के अन्तर्यामी और जाग्रत् स्वप्न सुषुप्ति से अतीत स्वयं प्रकाशमान तथा सबके कारण अपना कारण रहित सबके नियन्ता आप हो तथापि अपने ऐश्वर्य्य आदि गुणन की ख्याति के निमित्त अपनी इच्छा से मत्स्य कूर्म उपेन्द्र राम कृष्ण आदि रूप से अथवा देव मनुष्यादिकों के अन्तर्यामी रूप से प्रतीत होते हो ॥ ३८ ॥

जैसे कि सूर्य्य दूसरे के देखने में ऐसा प्रतीत होता है कि—मानो मेघसे ढकि रहा है परन्तु वह सूर्य्य उससे नहि ढककर मेघ और सब वस्तु का प्रकाश करता है हे भूमन् ! तैसे ही जीवके देखने में आप ऐसा प्रतीत होते हो कि मानों गुण मयी माया से ढक रहे हो परन्तु उससे नहि आच्छादित होकर माया के कार्य्य देहादिक और देहधारी जीवन को प्रकाश करने वारे स्वतःपि आप प्रकाशमान हो रहे हो ॥ ३९ ॥

जिस आपकी माया से मोहित बुद्धि वारे पुरुष स्त्री पुत्र गृह आदि में आसक्त होकर दुःख रूप समुद्र में कभी डूबजाते हैं कभी उछल आते हैं ॥ ४० ॥

देवदत्तमिमं लब्ध्वा नृलोकमजितेन्द्रियः ।
यो नाद्रियेत त्वत्पादौ स शोच्यो ह्यात्मवञ्चकः ॥ ४१ ॥
यस्त्वां विसृजते मर्त्य आत्मानं प्रियमीश्वरम् ।
विपर्ययेन्द्रियार्थार्थं विषमत्त्यमृतं त्यजन् ॥ ४२ ॥
अहं ब्रह्माऽथ विबुधा मुनयश्चामलाशयाः ।
सर्वात्मना प्रपन्नास्त्वामात्मानं प्रेष्ठमीश्वरम् ॥ ४३ ॥
तं त्वा जगत्स्थित्युदयान्तहेतुं समं प्रशान्तं सुहृदात्मदैवम् ।
अनन्यमेकं जगदात्मकेतं भवापवर्गाय भजाम देवम् ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवं जीवेश्वरव्यवस्थां निरूप्येदानीमभजन्तं निन्दति द्वाभ्याम्—देवेति । देवेन त्वया कर्माध्यक्षेण दत्तं नृदेहमिमं लब्ध्वापीति ॥ ४१ ॥

शोच्यत्वे हेतुः, यस्त्वामिति । विपर्यया विपरीता अनात्माऽप्रियाऽनीश्वरा ये इन्द्रियार्थाः पुत्रादयस्तदर्थम् ॥ ४२ ॥

अन्यमन्ये च शुद्धमनसस्त्वामेव प्राप्ता इत्याह–अहमिति ॥ ४३ ॥

भगवतो भजनीयत्वे हेतूनवदंस्तद्भक्तिं प्रार्थयते—तन्त्वेति । समत्वे हेतुः, प्रशान्तमिति । सुसेव्यत्वमाह—सुहृदात्मदैवं सुहृद्बुद्धिप्रवर्तकत्वात् आत्मा च सर्वात्मकत्वात् एवम्भूतं दैवमीश्वरं त्वाम् न चान्यो भजनीयोऽस्तीत्याह—अनन्यमेकं समानासमानजातीयरहितम् तत्कुतः जगतामात्मनाञ्च केतम् अधिष्ठानम् ॥ ४४ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्र त्वया त्वद्भक्तियोग्यतां प्रापितोपि मयैव इव केनचित्कारुणिकेन कृतोपदेशोपि त्वद्विमुखस्त्वस्मद्विधानां शोच्य एवेत्याह—देवेति । इमं त्वद्भजनयोग्यं देवेन त्वयैव दत्तं यद्वा केषाञ्चिन्निजमहाभक्तानां सम्बन्धेन सर्वत्र प्रसारिण्या कृपया प्रापितमिमं सम्प्रति त्वदाविर्भाववन्तं नृलोकं मनुष्यभुवनं लब्ध्वेति परमोपकारित्वेनात्यन्तादरयोग्यताभिप्रेता तथाप्यजितेन्द्रियस्सन् न बहुमन्येत हि यस्मादात्मवञ्चक इति ॥ ४१ ॥

तत्र चाधुना मयैव श्रीगुरुणा प्रकाशितमपि यस्त्वां त्यजेत् सतु परमशोच्य इत्याह–य इति । मर्त्यो मरणशील इत्यमृतत्यागायोग्यतोक्ता अभजने दण्डयति चेत्याह–ईश्वरमिति । एवमेषां विशेषणानां यथोत्तरं भजनहेतुत्वे श्रैष्ठ्यं तथापि विसृजेत् न भजेत विषमत्त्यमृतं त्यजेदिति परमाविवेकित्वमुक्तं त्यजन्निति पाठः क्वचित् ॥ ४२ ॥

अहो परमतुच्छोपीदृशस्त्वां न भजति यं परमपूर्णा अपि वयं भजामः अतस्त्वद्भजने ईदृशस्यैव हानिरित्याह—अहमिति । अहं ब्रह्मा च त्वया गुणावतारत्वया स्वीकारेण सर्वोत्कृष्टकक्षां प्रापितः तथा विबुधा देवर्षयः मुनयो ब्रह्मर्षयश्च अमले ब्रह्मणये वाऽऽशयो येषां ते आत्मारामाश्चेत्यर्थः । तत्रापि सर्वात्मना सर्वभावेन प्रपन्ना आश्रिताः स्वेषां (प्रपन्ने) प्रपत्तौ हेतुः आत्मानं सर्वमूलस्वरूपम् अत एव प्रेष्ठम् अत एवेश्वरमपीति ॥ ४३ ॥

अत एवेदमेव प्रार्थयामह इति वदन् बाणानुग्रहेपि कारणतया विशेषणानि विन्यस्यति–तमिति । ते भजनयोग्यं त्वा त्वां भजामः किमन्यार्थं भजध्वे ? नेत्याह—भवेति । पञ्चमस्कन्धोक्तयनुसारेण भवेषु जन्मजन्मसु अपवर्गाय भक्तियोगायेत्यर्थः तत्र हेतुत्वेन स्वेषामाकर्षणं तदीयपरमकारुण्यगुणं सूचयति देवेति । दीव्यति भक्तेषु प्रकाशते क्रीडति वा यः सः ॥ ४४ ॥

———

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

नृलोकं नरशरीरं देवदत्तं भाग्यलब्धं विसृजते इन्द्रियार्थार्थं शब्दादिविषयरूपप्रयोजनार्थम् ॥ ४१—५३ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, मोहयन् वृजिनार्णवे पातयंश्चाहं किं निर्घृणः ? नेत्याह—देवदत्तमिति । देवेन निरवधिककृपावता त्वया दत्तं त्वच्चरणाभजनोपयुक्तं त्वन्मायातरणसाधनञ्चेमं मनुष्यदेहं लब्ध्वाप्यजितेन्द्रियः इन्द्रियपरवशस्सन् यः पुमान् त्वच्चरणौ नाद्रियेत न सेवेत स शोच्यः अहो किमस्य दौर्भाग्यमित्येवं शोचनीयः कुतः ? हि यस्मादयमात्मवञ्चकः आत्मापहारी–

"योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा" ॥

इति वचनार्थोऽत्रानुसन्धेयः स्वदोषेणैव स्वयं दुःख्यतीति न तव दोषप्रसङ्ग इति भावः ॥ ४१ ॥

इतोपि शोच्य इत्याह—यस्त्वामिति । स्वयं मरणशीलस्सन् आत्मानं प्रियमीश्वरञ्च त्वां विसृजते त्यजति न सेवते किन्तु विपर्ययेषु अनात्मस्वप्रियेष्वनीश्वरेषु इन्द्रियार्थेषु शब्दादिष्वार्तः दीनः अमृतमपि त्वाम् अमृततुल्यां त्वत्सेवां विषबुद्ध्या त्यजन् आस्ते स शोच्य इति सम्बन्धः ॥ ४२ ॥

यतस्त्वत्सेवाऽमृततुल्याऽत एव वयं त्वामेव प्रपन्ना इत्याह–

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अहमिति ।अहं रुद्रः त्वामेवोक्तविधं सर्वभावेन उपायोपेयभावेन शरणं गताः ॥ ४३ ॥

न केवलमात्मत्वानुगुणगुणमात्रप्रयुक्तमेव त्वां प्रपन्नाः किन्तु शरण्यत्वोपयुक्तासङ्ख्येयगुणान्तरयुक्तश्चेत्याभिप्रयन्नाह—तमिति । हे देव ! तमुक्तविधं किञ्च जगदुत्पत्तिस्थितिकारणं समं वैषम्यरहितं प्रशान्तमूर्मिषट्कराहितं भजतामपि शान्त्यावहञ्च सुहृत्त्वासावात्मनायकश्च तम् अनन्यं स्वतुल्यसेव्यान्तररहितम् एकं स्वाधिकप्रपदनीयान्तररहितम् आत्मकेतम् आत्मनामस्माकं केतमाश्रयमाधारमितियावत् आत्मैव केतं यस्य तमिति वा "स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितः" इति श्रुतेः । भवाभ्युदयायैहिकसुखाय अपवर्गाय मोक्षाय च भजामः ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भवेषु जन्मजन्मसु अपवर्गाय प्रेमलक्षणभक्तियोगाय ॥४४॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अतस्त्वां ये न भजन्ति ते मूढा इत्याह—देवदत्तमित्यादि । त्वत्पादौ यो नाद्रियेत न भजेत स शोच्यः हि निश्चितम् अत आत्मवञ्चकः त्वदिति दृश्यमानश्रीविग्रहपरं देवेन भवतैव दत्तं नृलोकं नृदेहं लब्ध्वा पादाविति पादसेवां हित्वा योऽपवर्गमपि प्रार्थयते सोऽपि शोच्य इत्यर्थः ॥ ४१—५३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

काचिदङ्गीकर्त्तव्या या प्रत्यक्षशास्त्रैरप्यनुलङ्घ्या ॥ इदानीं अर्द्धभगवत्कृपायुक्तान् शोचन्नाह—देवदत्तमिति । भगवता विवेकेन्द्रिययुक्तं शरीरं दत्तं यस्मै सोपि चेत् अर्द्धकृपायुक्तः पूर्णार्थं न यतेत स मोहितैरपि शोच्यो भवति देवेन भगवता दत्तं भगवदिच्छयैव नृलोके मनुष्यदेहे समागत इति तदनादरे को हेतुस्तत्राह—अजितेन्द्रिय इति । इन्द्रियजयाभावादिन्द्रियैरपकृष्टो ऽन्यत्र गच्छति अतो न सेवते ननु तर्हि तस्य को दोष इति चेत्तत्राह—नाद्रियेतेति । आदरमपि न करोति तत्रासक्तिर्नियामिकेति अतो विद्यमानमपि साधनम् अन्यथा नाशयतीति स शोच्यो भवति आत्मवञ्चकश्च हिशब्दसूचिता युक्तिरुक्ता परार्थं तथा करोति इति आशङ्क्याह—तदभावार्थं तथा करोतीत्याशङ्क्य निराकरोति आत्मानमेव वञ्चयतीति उपकारस्तु पर्यवसानवृत्त्या आत्मगाम्येव भविष्यतीति यत्रात्मवञ्चनं न भवति ॥ ४१ ॥

तत्रैव परार्थकरणं युक्तमन्यथा स्वयमेवात्मघाती स्यात् किं तस्योपकारेण अप्राप्तभगवन्तं निन्दित्वा प्राप्यापि यस्त्यजति तं निन्दति भगवदिच्छां मायां स्तोतुमन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गः यस्त्वां विसृजत इति प्रयोजनाभावमाशङ्क्याह—मर्त्य इति मरणधर्मा आवश्यकत्वायात्मेति प्रियं प्रीतिविषयम् अनावश्य केपि प्रीतिवशादादरः क्रियते तत्रापीश्वरमन्यथा मारकं एवं प्रकारत्रयेण वस्तुतो बाह्याभ्यन्तरव्यवहारेण च आवश्यकं विसृजते त्यजति तत्रापि विपर्ययेन्द्रियार्थार्थं विपर्यया अनात्माप्रियानीश्वराः तेच ते इन्द्रियार्थाश्च रूपादयो न हि कश्चिन्नदीं तितीर्षुः नौकां दत्वा शिलां गृह्णाति नौकां त्यक्त्वा वा शिलार्थमेव वा नौकां त्यजति तस्य गतिमाह—विषमत्त्यमृतं त्यजन्निति । म्रियमाणो ऽमृतं प्राप्य तद्दत्वा यथा विषं गृहीत्वा भक्षयति तस्य अवस्था सा एतस्यापीति भावः ॥ ४२ ॥

तथा भवदादीनामपीत्याशङ्क्याह—अहं ब्रह्मेति । यथार्द्धकृपायुक्ताः अन्ये भ्रान्ताः यथा वा प्राप्यापि विषयप्रवणाः तथा न वयं किन्तु भिन्नप्रकारमाश्रिताः भगवतः सात्त्विकत्वादितरौ समानौ प्रथमं गणयति—अहं रुद्रो ब्रह्मा चेति । ततो हीनास्तात्रियस्या विबुधाः अधिकारिणो निरूप्य ज्ञानपरान् निरूपयति, मुनयश्चेति, तेषां पृथङ्निरूपणे हेतुः, अमलाशया इति. साधनपराः सिद्धाश्चेति वा अमलाशयाः मनुष्याः मुनयः सनकादयोपि तथा एते त्रिविधाः अपि चकारादेतदनुसारिणः सर्वे परिगृहीताः ते वयं सर्वात्मना त्वां प्रपन्नाः स्वस्य प्रवृत्तौ हेतुभूतं ज्ञानं निर्दिशति—आत्मानं प्रियमीश्वरमिति । पूर्वस्मात् प्रेमातिशयो विशेषः तेनैव साधनानि अन्यानि सम्पन्नानि ॥ ४३ ॥

साम्प्रतं विरोधमाशङ्क्य तत्परिहारार्थं शरणं भजामीत्यत आह—तं त्वामिति । एवं सर्वोपास्यं निर्दोषपूर्णगुणविग्रहं त्वां भजाम तमिति श्लोकद्वयार्थः परिगृहीतः । लोकवेदप्रसिद्धं त्वां परिदृश्यमानं जगत् स्थित्युदयान्तहेतुमिति, ब्रह्मत्वाय जगत्कारणत्वमुक्तं बहिर्दोषाभावाय समं प्रशान्तमित्यन्तर्दोषाभावाय सुहृदिति विश्वासार्थम् आत्मेति भयाभावाय दैवमितीष्टसिद्धये वैलक्षण्याभावायाह—अनन्यमिति । न विद्यते अन्यो यस्मादिति यस्य वा अन्यबुद्धिर्भगवतो न कस्मिंश्चित् यत एक एव कार्यमपि न ततः पृथक् यतोऽयं जगतः आत्मा केतश्च विशेषतो भजनस्यापराधनिवर्त्तकत्वे प्रार्थिते इदमग्रे प्रार्थयितुमशक्यमिति सर्वस्यापि दोषस्यानिवृत्तिरूपं मोक्षमेव प्रार्थयति भवापवर्गायेति ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अभजन्तं निन्दति—देवेन त्वयैव दत्तं नृदेहम् ॥ ४१ ॥

विसृजते त्यजति किमर्थं विपर्य्ययाः त्वद्विपरीता अनात्मानोऽप्रियाः अनीश्वराश्च ये इन्द्रियार्थाः पुत्रादयस्तदर्थम् ॥ ४२ ॥

यस्त्वया कृतं तन्मया क्षान्तं सम्प्रति त्वया त्वत्सङ्गिभिरन्यैश्च देवैः किं व्यवसितमिति चेत्तत्राह—अहमिति । आत्मानं प्रेष्ठमीश्वरमिति विशेषणत्रयेण अनात्मनः अप्रियस्य अनीश्वरस्य बाणस्य कृते यस्त्वया सह विग्रहमकरवं तदहमेव अमृतं त्यक्त्वा विषमभुक्तवानस्मीति पूर्वश्लोकेन मामेवाहमनिन्दमिति भगवन्तं ज्ञापयामास ॥ ४३ ॥

तस्मात् स्वभक्तिं स्वयमेव देहीति प्रार्थयते—तमिति । हे देव ! भवापवर्गाय भवेभवे जन्मनि जन्मनि अपवर्गाय पञ्चमस्कन्धोक्तलक्षणभक्तियोगाय त्वामेव भजाम प्रार्थनायां लोट् त्वदन्यो भजनीयो न भवतीत्यभिप्रायेण विशिनष्टि—ईश्वर

अयं ममेष्टो दयितोऽनुवर्ती मयाऽभयं दत्तममुष्य देव ! ।
सम्पाद्यतां तद्भवतः प्रसादो यथा हि ते दैत्यपतौ प्रसादः ॥ ४५ ॥
श्रीभगवानुवाच ।
यदात्थ भगवंस्त्वन्नः करवाम प्रियं तव ।
भवतो यद्व्यवसितं तन्मे साध्वनुमोदितम् ॥ ४६ ॥
अवध्योऽयं ममाप्येष वैरोचनिसुतोऽसुरः ।
प्रह्लादाय वरो दत्तो न वध्यो मे तवान्वयः ॥ ४७ ॥
दर्पोपशमनायास्य प्रवृक्णा बाहवो मया ।
सूदितश्च बलं भूरि यच्च भारायितं भुवः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

त्वाम् जगत्स्थित्युदयान्तहेतुमित्यन्यस्त्वनीश्वरः सममित्यन्यो विषमः प्रशान्तमित्यन्यः प्रकर्षेण शान्तो न भवति सुहृदित्यन्यो हितकृन्न भवति आत्मदैवमिति अन्यः परमात्मा न भवत्यतो द्योतमानश्च न भवतीत्यर्थः । अनन्यमित्यन्यो ऽनन्यो न भवति किन्त्वन्य एव त्वन्तु स्वभक्तस्यानन्य एव "साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहम्" इति त्वदुक्तेः एकमित्यन्योऽनेकः जगतामात्मनश्च केतमाश्रयमित्यन्यस्त्वनाश्रयः ॥४४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं भगवन्मायामोहितानां सामान्यतः संसारित्वमुक्त्वा तत्र त्वत्पराङ्मुखाः नित्यसंसारिणः अस्मदादयस्तु त्वद्भक्ता मुक्तिभागिन इत्याह–देवदत्तमिति ॥ ४१ ॥

विपर्ययाः विपरीताः अनात्मानः अप्रियाः अनीश्वरा ये इन्द्रियार्थाः गृहकलत्रादयस्तदर्थम् अमृतं मोक्षम् विषं संसारम् ॥ ४२—४३ ॥

सुहृत् हितकृत् च आत्मा आश्रयश्च तम् अनन्यमेकम् समानातिशयशून्यम् जगतामात्मनश्च केतं वासस्थानम् भवापवर्गाय संसारनिवृत्तये ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

संसार सागर से पार होने के वास्ते आप के दीये भए इस मनुष्य शरीरको प्राप्त होकर जो अजितेन्द्रिय जीव आप के चरणारविन्द में भक्ति नहि करता वह अपने आत्माकी वञ्चना करने वारा अज्ञानी विवेकियोंको शोचनेहि के योग्य है ॥ ४१ ॥

जो मरणधर्म वारा पुरुष विपरीत शब्दादिक विषयन के लिये अपने आत्मा प्यारे ईश्वर आपको त्यागता है वह मानो अमृतको छोड कर विषका भक्षण करता ॥ ४२ ॥

मैं और ब्रह्मा और इन्द्र आदि देवता तथा अमल हृदय वारे मुनिजन, ये सब परमप्रिय ईश्वर, आत्मा आप के सर्वप्रकार से शरण हैं ॥ ४३ ॥

जगतकी उत्पत्ति पालन संहारके कारण, आश्रपण करने में मान क्षुधा पिपासादि रहित, सब के सुहृद, जीवात्माओं के इष्टदेव समान अधिक रहित, और जगत तथा आत्माओं के आधार स्वयं प्रकाश एतादृश परम पुरुष आपको संसार के छूटने के वास्ते हम सब भजन करैं यह हमारी प्रार्थना है ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्वयं भक्तिमाशास्य स्वभक्तस्याभीष्टमाशास्ते-अयमिति । दैत्यपतौ प्रह्लादे ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

वैरोचनिर्बलिस्तत्सुतत्वादवध्यस्तावत् किञ्च प्रह्लादायेति अन्वयो वंशः ॥ ४७ ॥

तर्हि किमित्येवं कृतं तत्राऽऽह–दर्पोपशमनायेति ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदेवमात्मनस्तदनुपेक्ष्यत्वं प्रतिपाद्य चिरमभीष्टं बाणस्यापि तादृशत्वं युक्तमिति प्रार्थयते–अयमिति । इष्टः त्वद्भक्तिविशेषात्मकताण्डवे वाद्यसाचिव्येन प्रीतिविषयतां यातः तथा दयितः प्रह्लादबलिसम्बन्धेन स्वभावत एव दयाविषयश्चायम् अत एव मदनुवर्त्तितामपि प्राप्तः अत एव मया त्वदनुग्रहाभिमानेन अमुष्य अस्मै अभयं दत्तं भवतो भवता स्वस्य युद्धाद्यपराधं मत्वा लज्जमान आह–यथेति । दैत्यपतौ प्रह्लादे यथा तदनुसारेणापीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

भगवन् हे सर्वज्ञेति श्रीप्रह्लादसम्बन्धेनास्मिन् मयाप्यपेक्षणीयत्वं स्वस्मिन् मदनुग्रहं मन्महिमानं स्वेन सह मम युद्धादिकौतुकं बाहुच्छेदनादिनास्य मदशमनादिमदभिप्रायञ्च ज्ञात्वैव त्वया सर्वं व्यवसितमिति भावः । नः अस्मान् प्रति यदात्थ तत्करवामैव यतस्तव प्रियं प्रीतिकरम् अहो तवोक्त्यपेक्षामपि न सहे यतस्त्वत्सम्मतमेव मया सम्पादनीयमित्याह–भवत इति । व्यवसितं बुद्ध्या निश्चितं साधु यथा स्यात्तथानुमोदितं स्वीकृतं तद्दार्ढ्यविवक्षयाऽतीतनिर्देशः साध्विति व्यवसितादप्याधिक्यार्थं न इति बहुत्वं श्रीबलदेवादि स्वजनापेक्षया अस्मत्

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मध्ये यं प्रति यदात्थ तत्तन कर्त्तव्यमित्यर्थः । पश्चान्मयेत्येकत्वं त्वद्भक्तिविशेषेण मया यदनुमोदितं तत्सर्वैरपि मदीयैश्च स्वत एव स्वीकर्त्तव्यमित्यभिप्रायेण ॥ ४६ ॥

मया वध्यस्तु सर्वथा नेत्याह-अवध्य इति। असुरोप्यवध्योयं यत एव वैरोचनसुतः वैरोचनीति क्वचित् अन्वयशब्दोत्र सजातीय एवाभिमतः तत्रैव तदभिमानसम्पत्तेः नहि देहान्निकृष्टे कीटादौ पुत्रवत्प्रसूते सर्पमण्डूकादौ वा परलोकस्य सोयं सम्पद्यते झटिति त्यागदर्शनात् तदेवं बकीबकाघानां वधो न युक्तः लोकेप्यमङ्गलशङ्कया तत्सुहृद्भिस्ते सर्पादयो हन्यन्ते सजातीयास्तु कुमतयोपि ताडनादिना शिक्षान्त एवेति॥४७॥

किन्तु दर्पः दोस्सहस्रं त्वया दत्तमित्याद्युक्तहेतुः तस्योपशमनाय शीघ्रहरणाय प्रकृत्ताः छिन्नाः बलं सैन्यम् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रकृतं विज्ञापयति-अयमिति । अयं बाणः मे त्वां प्रपन्नस्य मम इष्टो भक्तः अनेन "मम मद्भक्तभक्तेषु प्रीतिरभ्यधिका भवेत्" इति भगवद्वचनं स्मारितम् अत एव दयितिः प्रियः अनुवर्तते इति तथा च हे देव ! अमुष्य बाणस्य मया अभयं दत्तं किमत इत्यत आह-तन्मया दत्तमभयं सम्पाद्यतां सफलीक्रियताम् अयमेव भवतोऽनुग्रहः तथाहि ते त्वया दैत्यपतौ प्रह्लादे प्रसादः कृत इति शेषः। त्वद्वंशजं न हनिष्यामीति प्रह्लादमनुगृहीतवानित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इत्थं संस्तुतः प्रसन्नः प्राह भगवान्-यदात्थेति। हे भगवन् रुद्र ! नोऽस्मान्प्रति यदात्थ ावोचः यच्च तव प्रियं तत् करवाम यद्वा यत्तव प्रियं तन्नोऽस्माकमप्यतस्तत्करताम भवता यन्निश्चिनमेतत्प्राणसंरक्षणात्मकं तन्मयाप्यनुमोदितम् ॥ ४६ ॥

विरोचनसुत इति हेतुगर्भं तस्वादवध्यः तत्रापि हेत्वन्तरमाह-प्रह्लादायेति । अन्वयः वंशजः ॥ ४७ ॥

तर्हि किमर्थं बाहूनच्छिनस्तत्राह—दर्प इति । प्रवृकणा भिन्नाः तर्हि किमर्थं बहुसैन्यं हतवानसीत्यत आह-नाशितमिति । भूभारापनयनार्थमिति भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

इष्टः त्वद्भक्तिविशेषात्मकताण्डवे वाद्यसाचिव्येन प्रीतिविषयतो यातः तथा दयितः प्रह्लादबलिसम्बन्धेन स्वभावत एव दयाविषयश्चायम् अत एव मदनुवर्तितामपि प्राप्तः अतएव मया त्वदनुग्रहाभिमानेन अमुष्य अस्मै अभयं दत्तं दैत्यपतौ प्रह्लादे यथा तदनुसारेणापीत्यर्थः ॥ ४५—५३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं शरणगमनलक्षणं भजनं निरूपितम्, विज्ञापनामाह—अयं ममेष्ट इति । इष्टानुवृत्तिर्लोकसिद्धा दयित इति प्रीतिविषयः इच्छारुचिश्च निरूपिते अनुवर्त्तीति सर्वहेतुः सर्वदा मामनुवर्त्तत इति तेन मयाप्यनुवृत्तिः कर्त्तव्येति अमुष्याभयं मया दत्तमित वाचनिकम् एवं कायवाङ्मनोभिरयमनुरोध्य इति सर्वथा त्वया कृपा कर्त्तव्येत्याह-सम्पाद्यतामिति । तत्तस्मात् कारणात् भवतः प्रसादः सम्पाद्यताम् अथवा मदुक्तं त्वदुक्तमेव अतः स पूर्वोक्तः प्रसादः सम्पाद्यताम् आवयोर्भिन्नभावाभावात् प्रसादं विशिनष्टि-यथा हि ते दैत्यपतौ प्रह्लादे प्रसाद इति ॥ ४५ ॥

ततो भगवान् प्रीतः कृतं कृतमेवेति वाचा शिवसान्त्वनं कृतवानित्याह—यदात्थेति । भगवन्निति सम्बोधनम् अभेदाभिप्रायेण सहि भगवन्तमपृथक्त्वेन भजते त्वं यदात्थ तन्नोऽस्मान् प्रति युक्तमेवेति नोऽस्माकं वा त्वम् अतः प्रियङ्करवाम स्वकीयानां प्रियं कर्त्तव्यमेवेति तवेति वस्तुतस्तव वाक्यञ्च समर्थनीयं तदिदानीं बाहुच्छेदनाभावमाशङ्क्य पूर्वोक्तं स्मारयति भवता यद्व्यवसितमिति "त्वद्दर्पघ्नं भवेन्मूढ संयुगं मत्समेन ते" इति तत्साध्वेवानुमोदितं कृतं तु त्वयैव तच्छास्त्रद्वारा अनुमोदनमात्रं कृतमिति ॥ ४६ ॥

अभयं यत्प्रार्थ्यते तत्राह—अवध्योयं ममाप्येष इति । प्रह्लादान्वयत्वज्ञापनाय पुरुषत्रयमाह—वैरोचनसुत इति । विरोचनात्मजस्य बलेः सुतोऽयं बाणः किमतो यद्येवं तत्राह—प्रह्लादाय वरो दत्त इति । ते अन्वयो मया न वध्य इति ननु भक्ते कथमेवं वचनं तत्राह-असुर इति । असुरा हन्तव्या एवेति अनेन भक्तकृपालुत्वं भक्तापेक्षया आधिक्येन सूचितं स त्वेकस्यैव प्राणरक्षामाह—अहन्तु वंशस्यैव च कथयामीति च ॥ ४७ ॥

तर्हि कथं छेदनमिति चेत्तत्राह—दर्पोपशमनायेति । प्रकर्षेण छेदनं बाहुमूलतः ते वृकणा एवेति न तस्य प्रतीकारः सेनावधक्लिष्टकर्मत्वमाशङ्क्य निमित्तान्तरमाह—यच्च भुवोभारायितं चकारात् भक्तानां बुद्धिनाशकं तत्सर्वमेव बलं सूदितं मरितम् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भोः शम्भो ! प्रसन्नोऽस्मि वरं वृणु इत्युक्ते सति हे प्रभो ! दुष्टेप्यनुवर्त्तिनि बाणासुरे ममतां त्यक्तुं न शक्नोमि किङ्करोमि तस्मादस्मिन्नपि त्वत्प्रसादोस्त्वित्येष एष मे वर इत्याह-अयमिति । तत् अभयं सम्पाद्यतां नन्वत्र को हेतुस्तत्राह—भवतः प्रसाद एव न त्वेतन्निष्ठं किमपि सुलक्षणमस्तीति भावः । ननु कीदृशः प्रसादः कर्त्तव्यस्तत्राह—यथेति दैत्यपतौ प्रह्लादे ॥ ४५—४९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तन्मया दत्तमभयं सम्पाद्यतां सफलीक्रियताम् अयमेव भवतः प्रसादः अनुग्रहो भवतु बाणे इति शेषः । तत्र निमित्ताकांक्षायां हिशब्दः अनिरुद्धश्वशुरत्वादिति हिशब्दार्थः निमित्तान्तरं स्मारयति यथा दैत्यपतौ प्रह्लादे ते त्वया प्रसादः कृतः न वध्यो तव वंशजः इति ॥ ४५—५१ ॥

चत्वारोऽस्य भुजाः शिष्टा भविष्यन्त्यजरामराः ।
पार्षदमुख्यो भवतो न कुतश्चिद्भयोऽसुरः ॥ ४९ ॥
इति लब्ध्वाऽभयं कृष्णं प्रणम्य शिरसाऽसुरः ।
प्राद्युम्निं रथमारोप्य सवध्वा समुपानयत् ॥ ५० ॥
अक्षौहिण्या परिवृतं सुवासस्समलङ्कृतम् ।
सपत्नीकं पुरस्कृत्य ययौ रुद्रानुमोदितः ॥ ५१ ॥

भाषा टीका ।

यह बाणासुर मेरा इष्ट परम प्यारा किङ्कर है हे देव ! मैने इसको अभय दान दिया है इस लिये जैसे आपने पहले प्रह्लाद के विषय में अनुग्रह किया है तैसे ही इसके ऊपर भी कृपा कीजिये ॥ ४५ ॥

इस प्रकार महादेव की प्रार्थना श्रवण करके श्रीकृष्णचन्द्र बोले कि हे भगवन् ! आप जो हमारे प्रति कहते हो सो उसी प्रकार आपके मनोरथ को हम करते हैं इस के गर्व निवृत्ति के वास्ते आपने जो निश्चय किया रहा उसी का सम्यक प्रकार मैने अनुमोदन किया है ॥४६॥

यद्यपि यह बाण असुर है तथापि मेरे भक्त वलिका पुत्र है इस लिये मो को भी वध करने के योग्य नहि है दूसरे प्रह्लाद को मैं वर देचुका हूँ कि तुह्मारे वंश का मो को वध के योग्य नही है ॥ ४७ ॥

गर्व शमन के वास्ते इसके और वहुत सी भुजा मैने काटदई हैं तथा भूमी का भार रूप वहुत सी सेना का मैंने नाश किया है ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनुगृह्णाति—चत्वार इति ॥ ४९ ॥
सह वध्वा ऊषया ॥ ५० ॥
रुद्रानुमोदित इति तदभिप्रेतस्यैव बाणभुजभङ्गस्य कृतत्वात् ॥ ५१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रसादं सम्पादयति—चत्वार इति । असुरोपि पार्षदमुख्यः त्वत्प्रार्थनानुसारेण जातमद्भक्तित्वादिति भावः । अजरामरत्ववरप्रदानेन भुजकर्त्तनव्यथापि सद्यः शान्तेति ज्ञेयं न कुतश्चिदपि भयं यस्येति संसारभयस्यापि निवृत्त्या जीवन्मुक्तो भावीत्यर्थः । वृषपर्वा बलिर्बाण इत्येकादशे सत्सङ्गलब्धसिद्धित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् नञो लोपाभाव आर्षः ॥ ४९ ॥

कृष्णं सर्वचित्ताकर्षकमाहात्म्यं भगवन्तं दृष्ट्वापि तादृशप्रसादात् सम्यक् बहुलोपस्करयुक्तत्वादिना उप श्रीकृष्णान्तिके आनयत् ॥ ५० ॥

सशब्दार्थमेव विवृणोति—अक्षौहिणीत्यर्द्धेन । सपत्नीकम् उषासहितं प्राद्युम्निं रुद्रेति तैर्व्याख्यातम् यद्वा रुद्रेण बाणादिसर्वदुःखद्रावकेण भगवता अनुमोदितः अनुव्रजनादिना हर्षितः सन् ययौ प्रतस्थे श्रीकृष्णः ॥ ५१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

रुद्रमुखेन बाणमनुगृह्णाति—चत्वार इति । अस्य बाणस्य चत्वारः भुजाः शिष्टाः आज्ञप्ता अनुगृह्यावशेषिताः इत्यर्थः । अयं जरामरणरहितो भविष्यति, न कुतश्चिद्भयं यस्य तथाभूतश्च भविष्यतीति सम्बन्धः ॥ ४६ ॥

इतीति । अभयमिति रुच्छेदः वध्वा उषया सह प्राद्युम्निमनिरुद्धं समानयद्द्वारकां प्रापयामासेत्यर्थः ॥५० ॥

तदेवाह—अक्षौहिण्येति । शोभने वाससी, यस्य तं पत्न्या सहितमनिरुद्धं पुरस्कृत्य पुरतो गमयन् रुद्रानुमोदितः स्वयमप्यनुययौ ॥ ॥ ५१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तर्हि मत्प्रार्थनायां को विशेष इत्याशङ्क्याह—चत्वारोऽस्य भुजाः शिष्टा भविष्यन्तीति मद्दत्तं सहजं भुजद्वयं त्वद्दत्तमागन्तुकं भुजद्वयमिति चत्वारोस्य भुजाः छिद्यमानेषु भुजेषु अवशिष्टा भविष्यन्ति अनेन सुदर्शनं प्रक्षिप्तं साम्प्रतं छिनत्तीति सूचितम् अधिकभुजद्वयदाने हेतुः, पार्षदमुख्यइति । तयोः कालान्तरेपि नाशाभावायाह—अजरामरण इति । देवत्वं निरूपितं युक्तमेव पार्षदमुख्यो भवत इति न कुतश्चिद्भयमिति असुरत्वेपि मत्तो न मदीयात् न गुणेभ्यो भयमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

एवमभये दत्ते भगवत्कृपावलोकितः स्वोचितं कृतवानित्याह—इति लब्ध्वेति । अभयं लब्ध्वा कृष्णं प्रणम्य कन्यादाने सन्तुष्टो भविष्यतीति शिरसेति तस्यैतदेवमहत्त्वं यतोयमसुरः प्राद्युम्निं भगवत्पौत्रम् अर्थाद्बन्धनादिकं त्याजयित्वा वरमिवालङ्कृत्य वध्वा उषया सह समुपानयत् सम्यक् भगवत्समीपम् उपानयत् एतदर्थमेव समागत इति तावता सन्तुष्टः ॥ ५० ॥

अक्षौहिण्या परिवृतमिति । पारिबर्हमक्षौहिण्या सेनया सुवासस्समलङ्कृतमिति वस्त्राभरणानि ततो भगवत्कृत्यमाह—सपत्नीकं तं पौत्रं पुरस्कृत्य रुद्रेणानुमोदितः अन्यथा दण्डमेव तद्ग्रहणं रुद्रो मन्येत कृष्णोऽनुमोदित इति पाठे अर्थाद्रुद्रेण

स्वराजधानीं समलङ्कृतां ध्वजैः सतोरणैरुक्षितमार्गचत्वराम् ।
विवेश शङ्खानकदुन्दुभिस्वनैरभ्युद्यतः पौरसुहृद्द्विजातिभिः ॥ ५२ ॥
य एवं कृष्णविजयं शङ्करेण च संयुगम् ।
संस्मरेत् प्रातरुत्थाय न तस्य स्यात्पराजयः ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्द्धे अनिरुद्धानयनं नाम
त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥६३॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

अनेन तस्मिन् भगवत्प्रसादो निरूपितः जाम्बवत इव शिक्षार्थं निग्रह इत्यपि सूचितम् ॥ ५१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स बाणाऽसुरः वध्वा उषया सह ॥ ५०-५१ ॥

भाषा टीका

इस की अवशिष्ट चार भुजा अजर अमर बनी रहेंगी और यह आपका मुख्य पार्षद है इस लिये सबसे निर्भय होके रहेगा ॥ ४९ ॥

इस प्रकार श्रीकृष्ण के वचन से अभय प्राप्त होकर बाणासुर मस्तक से श्रीकृष्ण को प्रणाम करके ऊषा सहित अनिरुद्ध को रथ में बैठा कर आदर के साथ श्रीकृष्ण के पास लाता भया ॥ ५० ॥

सुन्दर वस्त्र सुन्दर आभूषणों से अलङ्कार किये और भार्या सहित तथा अक्षौहिणी सेनायुत अनिरुद्ध को आगे करके महादेव से अनुमोद को प्राप्त होकर श्रीकृष्ण भगवान् द्वारका को पधारते भए ॥ ५१ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका ।

पौरादिभिरभ्युद्यतोऽभिमुखमागत्य सत्कृतः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स श्रीकृष्णः राजधानीं श्रीद्वारकां सम्यक् तदानीं विशेषतोऽलङ्कृतां भूषितमार्गेत्यत्र उक्षितमार्गेत्येकत्र ॥ ५२ ॥

श्रीकृष्णेन बाणो निर्जितः श्रीरुद्रश्च जृम्भितः इत्यद्भुतं न स्यात् यतस्तत्स्मरणेनापि न कस्यचित् कश्चित्पाराजयो भवतीत्याह—य इति । कृष्णस्य विजयमेतं शङ्करेणेति बाणस्य मङ्गलार्थमेव युद्धप्रवर्त्तनाभिप्रायेण सम्यक् श्रद्धापूर्वकं स्मरेदपि किमुत शृणुयात् कीर्त्तयेद्वेत्यर्थः । प्रातरुत्थायेति स्नानापेक्षा च निरस्तापराजयः बाह्याभ्यन्तरादिभ्यो भक्तिविघ्नेभ्यश्च पराभावा न भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥६३॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स इति । स बाणः कृष्णो वा अन्यतरसहितोऽन्यतरो वा पौरादिभिरभ्युद्यतः अभिमुखमागत्य सत्कृतः शङ्खादिध्वनिभिः राजधानीं द्वारकां विवेश कथम्भूतामुक्षिताः सिक्ताः मार्गा वीथयः चत्वराण्यङ्गणानि यस्यां ताम् ॥५२॥

उक्तकथासंस्मरणफलमाह—य इति । यः पुमान् संस्मरेत् इति श्रवणाख्यानादीनामप्युपलक्षणं तस्य स्मरतः पराजयो न स्यात् ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सिद्धार्थस्य भगवतः पुनरागमने पुरीं वर्णयति-विवाहोत्सवे पुरी न वर्णितेति स्वराजधानीमिति । अनेन विधिवद्विवाहः तेन द्वारकायामेव कृत इति सूचितम् स्वस्य राजधानीमिति समागमने विलासा उक्ताः ध्वजैः सतोरणैरलङ्कृतामित्युपर्यलङ्कारः उक्षितमार्गचत्वरामित्यधः गन्धोदैरुक्षिताः सिक्ताः मार्गाः चत्वराण्यङ्गणानि च यस्याः मध्ये शोभामाह पौरसुहृद्द्विजातिभिः शङ्खानकदुन्दुभिस्वनैः सहितैरभ्युद्यतः पौरास्तामसाः सुहृदो राजसाः सर्वैरभ्युपगमनम् अयं विवाहः सर्वसम्मत इति ज्ञापयितुम् ॥ ५२ ॥

प्रकरणं सममिति ज्ञापयितुमेतदुपाख्यानश्रवणफलमाह—य एतत् कृष्णविजयमिति । प्रत्यहम् य एतत्स्मरेत् तस्य पराजयो नेन्द्रियान्तःकरणैर्भवति भगवता निरुद्धानां विस्मृतप्रपञ्चानां भगवदासक्तियुक्तानां कालादिभिरुपद्रवैराजसानामुद्वेगो भवतीति फलनिरूपणे तदवश्यं वक्तव्यम् उपायश्चानेन निरूपितः पराजयसम्भावनायाम् एतत्स्मर्त्तव्यमिति ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
चतुर्दशाध्यायविवरणम् ॥ १४ ॥ ६३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स कृष्णः ॥ ५२—५३ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
त्रिषष्टितम एतस्मिन् दशमेऽजनिसङ्गतः ॥ ६३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अभ्युद्यतः अभिमुखमुपव्रज्य पूजितः ॥ ५२—५३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
त्रिषष्टितमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६३ ॥

भाषा टीका ।

राजमार्ग और चत्वरन को जहां छिटकाव होरहा है तथा तोरण सहित ध्वजान से जिसकी सजा वट करी गई है एतादृश अपनी द्वारकापुरी में श्रीकृष्ण भगवान् प्रवेश करते भए और उस समय में पुरवासी सुहृद और ब्राह्मणों ने शङ्खदुन्दभि आदि गाजे वाजे के साथ आगे आयकर श्रीकृष्ण का सत्कार किया ॥ ५२ ॥

जो पुरुष प्रातः काल उठकर इस प्रकार शंकर के साथ श्रीकृष्ण के संग्राम का तथा श्रीकृष्ण के विजय का स्मरण करैगा उसका किसी से भी पराभव नहिं होगा ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवते दशमस्कन्ध उत्तरार्धमें त्रेसठके अध्यायकी
श्रीवृन्दावनस्थ पं० दामोदराचार्य कृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ ६३ ॥

श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

चतुष्षष्टितमोऽध्यायः ।

—※—

श्रीशुक उवाच ।

एकदोपवनं राजन् जग्मुर्यदुकुमारकाः ।
विहर्तुं साम्बप्रद्युम्नचारुभानुगदादयः ॥ १ ॥
क्रीडित्वा सुचिरं तत्र विचिन्वन्तः पिपासिताः ।
जलं निरुदके कूपे ददृशुः सत्वमद्भुतम् ॥ २ ॥
कृकलासं गिरिनिभं वीक्ष्य विस्मितमानसाः ।
तस्य चोद्धरणे यत्नं चक्रुस्ते कृपयाऽन्विताः ॥ ३ ॥
चर्मजैस्तान्तवैः पाशैर्बद्ध्वा पतितमर्भकाः ।
नाशक्नुवन् समुद्धर्तुं कृष्णायाचख्युरुत्सुकाः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चतुष्षष्टितमे कृष्णो नृगं पापादमोचयत् ।
ब्रह्मस्वहारिदोषोक्त्या राज्ञो दत्तानशिक्षयत् ॥
विभूतिभाग्यभोगादिमदोद्धमनोरथान् ।
अन्वशासद्यदून् कृष्णो नृगोद्धारप्रसङ्गतः ॥

॥ १ ॥

पिपासितास्तृषिताः जलं विचिन्वन्तः सत्वं जीवम् ॥ २॥
तञ्च कृकलासं वीक्ष्य ॥ ३ ॥
चर्मजैश्चर्ममयैः पाशैस्तान्तवैस्तन्तुमयैश्च ॥ ४-५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं श्रीरुद्रनिर्जयादिना प्रकटतरमैश्वर्यमुक्त्वा प्रसङ्गान्तिकाञ्चि-दन्यदप्याह—एकदेत्यादिना । एकदा कदाचिदिति क्रीडाक्रमो निरस्तः इतीयं लीला ऽनिरुद्धजन्मतः प्रागूह्या श्रीप्रद्युम्नादीनां यौवनोद्भेद एवास्या लीलाया औचित्यात् क्रीडासक्तत्वात्तु कुमार-शब्दप्रयोगः कुमारप्राचुर्य्याच्च साम्बस्यादावुद्देशः प्रद्युम्नस्य शम्बरपुरात्तत्कालागमनेनाग्रगामित्वाभावात् स्वल्पपापेनापि तादृशजन्मस्य तादृशी गतिः स्यादित्याश्चर्य्येण पूर्वोक्तलीला-वेशपरिहारेच्छया वा सम्बोधयति राजन्निति ॥ १ ॥

तत्रोपवनेऽद्भुतं महाकायत्वेन कूपान्तरपि जीवनादिना च लोकातीतत्वात् महाकायस्य तस्य चिरमुपवनकूपान्तर्वर्त्तमानस्य प्रसिद्धिसम्भवेपि तदानीमेव दर्शनं वस्तुतो भगवत एव तादृशलीलेच्छातः व्यवहारतस्तु तस्यातिपुरातनकूपस्यातिगभीरत्वेन चिरासंस्कृततया लताद्यावृतत्वेन च जलान्वेषणेनैव दृष्टत्वात् ॥ २ ॥

अतिप्राक्कालीनत्वेन तादृशतत्तज्जीवत्वात् गिरिनिभमिति महागौरवं तथा तत्कूपस्याप्यतिबृहत्त्वं सूचितं वीक्ष्य साक्षात् दृष्ट्वा विस्मितचेतसः कृपयान्विताश्च सन्तः विस्मितमानसा इति क्वचित्पाठः ॥ ३ ॥

कथं चक्रुस्तदाह—चर्मभिरित्यर्द्धेन । पतितमिति कृकलासरूपं प्राप्य भ्रंशात् नाशक्नुवन् यतोऽर्भकाः बाल्यलीलापेक्षयानाविष्कृतप्रौढभावाः तमुद्धर्तुमिति वा पाठः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १—८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ दत्तापहारप्रयुक्तदुरितनिमित्तकृकलासजन्मनो नृगस्य तज्जन्मविमोचनात्मकं भगवच्चेष्टितमनुवर्णयति चतुष्षष्टितमेन, एकदेत्यादिना तावदुपोद्घातमाह—एकदेति । हे राजन् ! साम्बादयो यदुकुमारकाः ॥ १ ॥

क्रीडित्वेति । तत्रोपवने पिपासितास्तृषिताः जलमन्वेषयन्तः कश्चिन्निरुदके निर्जले कूपे महदद्भुतमद्भुतं च सत्वं जन्तुं ददृशुः ॥ २ ॥

कृकलासं नाम गिरितुल्यं जन्तुं विस्मितं चेतो येषां ते तस्य कृकलासस्योद्धरणे निमित्ते यत्नं च चक्रुः ॥ ३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चार्म्मभिरिति । चर्ममयैस्तन्तुमयैश्च पाशैरज्जुभिर्बद्ध्वा पतितं तमुद्धर्त्तुं न प्रबभूवुः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

(विजयध्वजतीर्थश्रीपादानुसारेण सप्ताशीतितमाध्यायस्य त्रयोदशश्लोकादारभ्येयं कथा पठ्यते तथापि श्रीधरीयादिव्याख्यानुसारेणात्रसमुद्धृयते ।)

॥ १ ॥

विचिन्वन्तः अन्वेषणं कुर्वन्तः सत्वं प्राणिनम् ॥ २ ॥

कृकं लासयति नर्त्तयतीति कृकलासः " शिरःप्राग्रं कृकं विदुः" इति च ॥ ३—७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—३ ॥

अर्भका इति । श्रीप्रद्युम्नस्याप्यर्भकत्वादपि पूर्वलीलेयमिति ज्ञेयम् ॥ ४-२४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १-४४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

राजसप्रक्रियापूर्णा तत्त्वैरिन्द्रियशोधिका ।
निरूपितानातियत्ना सात्त्विकी त्वधुनोच्यते ॥
अध्यायैरेकविंशत्या वसुदेवमखावधि ।
चतुर्द्धा रूप्यते षड्भिः षड्भिरन्ते त्रिभिस्तथा ॥
अर्थो धर्मस्तथा कामः मोक्षश्च त्रिविधोऽन्ततः ।
प्रकीर्णकाख्यानवती प्रक्रियेयमिहोच्यते ॥
नात्र क्रमविवक्षा हि नृगः पूर्वं निरूप्यते ।
गोप्यः पश्चात्ततो मिथ्या वासुदेवः प्रकीर्त्तितः ॥
धर्मकामार्थयुक्ता हि प्रमाणेनैव योषितः ।
द्विविदो लक्ष्मणाचैव नारदश्च त्रयः स्मृताः ॥
एतेषामर्थसिद्धिर्हि षड्विधा प्रोच्यते स्फुटैः ।
ततः साधारणो धर्मः विशिष्टः पञ्चभिस्ततः ॥
यथा कामकथा षड्भिस्त्रिभिर्मोक्षस्तथोच्यते ।
अर्थो ऽनर्थः सर्वथैव धर्मार्थमपि योजितः ॥
तथापि भगवानर्थः स निरुद्धः फले परम् ।
अर्थो ब्राह्मणसम्बन्धरहितश्चेत्परः स्मृतः ॥
दृष्टान्ततो निरूप्यादौ भगवानहरत्स्फुटम् ।
उत्तरार्द्धे पञ्चदशे नृगमोक्षो निरूप्यते ॥
शिक्षा च सात्त्विके भावे राजसा यादवा यतः ।

अतः परं स्कन्धसमाप्तिपर्यन्तं प्रकीर्णकाः कथाः निरोधोपयोगाय निरूप्यन्ते; तत्र प्रथमं नृगमोक्षो निरूप्यते, नृगो नाम कश्चित् राजा अर्थवान् दानधर्मपरः ब्राह्मणार्थसंसर्गादनर्थं प्राप्तः तथापि भगवान् उद्धारकः अधमभावादुद्धृत्य स्वर्गं प्रापयिष्यति ततः सर्वतो निरुद्धः भगवन्माहात्म्यं दृष्ट्वा विस्मृतप्रपञ्चः भगवदेकपरो भविष्यति तदत्र भगवानिरुद्धरूपः तमुद्धृत्य धर्मं ग्राहयामास कथाक्रमे तु देवान्तरभक्तः यथानर्थं प्राप्तवान् एवं धर्मपरोपि नृग इति वदन् अर्थविषये धर्मतत्त्वमुच्यते तत्र प्रथमं नृगस्य कृकलासशरीरादपगमो निरूप्यते—एकदोपवनमिति षड्भिः । स्त्रियो हि भगवन्माहात्म्यं दृष्टवत्यः बालकास्तु न जानन्तीति तेभ्य एवानर्थं उत्पत्स्यत इति ब्राह्मणातिक्रमो न कर्त्तव्य इति तान् बोधयितुं तद्द्वारैव नृगमोचो निरूप्यते एकदा सर्व एव बालकाः क्रीडार्थं द्वारकाया उपवनं जग्मुः दुर्गादुत्तीर्य पुराणद्वारका उपवनत्वेनास्ति तां क्रीडायां गुप्तस्थानमिति रक्षकैर्निरुद्धम् अप्युपवनं न यदुकुमारकाः रक्षकैरनिरोध्याः जग्मुः तत्र भगवत्पुत्राणां विशेषतो नामान्याह—साम्बप्रद्युम्नेति । विहर्त्तुमेव गताः शाम्बोऽग्रेऽनर्थहेतुरिति स एव मुख्य उपदेष्टव्य इति प्रथमं निर्देशः प्रद्युम्नः सर्वमान्यो महासमर्थः तथापि नृगोद्धारे न समर्थ इति वक्तुं निरूपितः । चारुस्तेषामेव दशमः भानुर्नाग्नजित्याः प्रथमः गदादयो भ्रातरः ॥ १ ॥

क्रीडाप्रस्तावनार्थमुक्त्वा प्रासङ्गिकमाह—क्रीडित्वेति । समुद्रतीरस्थाने मिष्टं जलं दुर्लभमिति जलान्वेषणार्थं प्रवृत्ताः कूपास्तत्र सम्भवतीति ते हि बालकाः अनभिज्ञाः अभिज्ञाश्च प्रवेशं न लभन्त इति जलं विचिन्वन्तः कूपे अद्भुतं विचित्रं सत्वं ददृशुः सर्वलोकविलक्षणत्वादद्भुतं तं वर्णयति—अनेन भगवदीयानां क्रीडास्थाने पूर्वकृतो धर्मः साधनतामापन्न इति निरूपितं सर्वस्यापि धर्मस्यैतावन्मात्रे उपक्षयात् ॥ २ ॥

कृकलासमिति जातिविशेषः स भवति प्रायेण सूक्ष्मः गिरिनिभत्वं तस्याश्चर्यकरं ततस्तान् दृष्ट्वा समारोढुमियेष नतु शक्तः अर्द्धस्थाने समागत्य पुनः पुनः पतति ततस्तदर्दृष्टवशात् हन्तव्येपि शरीरे दयोत्पन्नेति तेषामुद्धारार्थं प्रयत्नमाह तस्य चोद्धरणे यत्नं चक्रुरिति । चाप्रीत्यर्थे वस्तुतस्तु हन्तव्य एव अपि कृकलासमित्यत्र श्रुतौ तथा निरूपणात् ततो हस्तात् पतितं बहव एवाधस्तादुत्तीर्य कृपया पीडिताः ॥३॥

चार्मभिः चर्मोपरि तं पातयित्वा परितस्तान्तवपाशान् बध्वा सर्वतः स्थिताः तदुद्धारे यत्नं कृतवन्तः तथापि समुद्धर्त्तुं नाशक्नुवन् अलौकिकत्वात् अलौकिके भगवानेव साधनमिति मत्वा कृष्णायाचख्युः यद्यपि विशेषसाधनैरुद्धर्त्तव्यो भवति तथापितूत्सुकाः सन्तः कृष्णायैव आचख्युः औत्सुक्यं चित्तोल्लासो विवेकासहिष्णुः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

चतुष्षष्टितमे कूपोद्धृतात् श्रुत्वा नृगाद्धरिः ।
दानं स्वान् शिक्षयामास विप्रभक्तिं सुशङ्कितम् ॥

॥ १—२ ॥

तं सत्वं कृकलासं वीक्ष्य ॥ ३ ॥

चर्मभिश्चर्ममयैः पाशैः तान्तवैः सूत्रमयैश्च ॥ ४ ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

चतुष्षष्टितमे भगवान् ब्रह्मस्वापहारदोषेण कूपे पतितं

तत्राऽऽगत्यारविन्दाक्षो भगवान् विश्वभावनः ।
वीक्ष्योज्जहार वामेन तं करेण सलीलया ॥ ५ ॥
स उत्तमश्लोककराभिमृष्टो विहाय सद्यः कृकलासरूपम् ।
सन्तप्तचामीकरचारुवर्णः स्वर्ग्यद्भुतालङ्करणाम्बरस्रक् ॥ ६ ॥
क्वच पाठः (भूत्वा मुकुन्दस्य पदारविन्दं ननाम मूर्ध्ना पतितो धरण्याम् ।)
पप्रच्छ विद्वानपि तन्निदानं जनेषु विख्यापयितुं मुकुन्दः ।
कस्त्वं महाभाग! वरेण्यरूपो देवोत्तमं त्वां गणयामि नूनम् ॥ ७ ॥
दशामिमां वा कतमेन कर्मणा सम्प्रापितोऽस्यतदर्हः सुभद्र ।
आत्मानमाख्याहि विवित्सतां नो यन्मन्यसे नः क्षममत्र वक्तुम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नृगमुद्धृत्य तन्मुखाद्ब्रह्मस्वापहारदोषं श्रुत्वा स्वकीयान् शिक्षयामासेति वर्णयति, रुक्मिण्यादिविवाहतत्पुत्रोत्पादनादिकं भगवच्चेष्टितं वर्णयित्वाऽथ पुत्रविहारप्रसङ्गे भगवच्चेष्टितं वर्णयितुं सङ्क्षेपतस्तत्पुत्रविहारं तावद्वर्णयति--एकदेति ॥ १ ॥

सत्वं जीवम् ॥ २ ॥

ते च कृकलासं वीक्ष्य कृपययाऽन्विताः तस्य कृकलासस्योद्धरणे यत्नं चक्रुः ॥ ३ ॥

चर्मभिश्चर्ममयैः ॥ ४–५ ॥

भाषा टीका ।

श्री शुकदेव जी बोले, कि--हे राजन्! साम्ब प्रद्युम्न चारु, भानु गद से आदि लेके यदुवंशीन के कुमार विहार करने के वास्ते एक समय समीप वन में जाते भए ॥ १ ॥

उस वन में बहुत काल पर्य्यन्त क्रीडा करने के अनन्तर जल की तृषा युक्त होकर जल का खोज करते२ जल रहित कूप में एक अद्भुत करकैंटा रूप प्राणीको वे यदुवंशी कुमार देखते भए ॥ २ ॥

पर्वत के समान कृकलास के देखने के पश्चात् विस्मित मन वारे कृपा युक्त होकर वे सब उसके निकासने के लिये यत्न करते भए ॥ ३ ॥

बालकों ने कूप में पडे हुए कृकलास को चर्म और सूत के रस्सानसे बांध कर निकासने का यत्न भी किया परन्तु नहि निकास सके तब तो उसके निकासने में उत्साह वारे होकर आय के श्रीकृष्ण से कहा ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सन्तप्तं चामीकरं सुवर्णं तद्वद्वर्णो यस्य सः स्वर्गी देवो बभूवेति ॥ ६—७ ॥

यद्यदि क्षमं योग्यम् ॥ ८–९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स कृष्णः अरविन्दाक्षः तच्छ्रुत्वा विस्मयलीलयाऽरविन्दवत् प्रफुल्लदृष्टिस्सन् तत्रागत्य वीक्ष्य च तं वामकरेण तत्रापि लीलया सहेलया समाकर्षणरूपयोज्जहार तत्र हेतुः विश्वभावनः सर्वपालनशीलः तत्र योग्यता भगवानिति ॥ ५ ॥

ततश्च सद्यः सर्वपापान्मुक्तः सद्गतिं प्रापेत्याह--स इति । उद्गतं तमो यस्मात्तादृशः श्लोकोपि यस्य यशःश्रवणेनापि संसारनिवृत्तेः यद्वा नामाभासादिनापि जगदुद्धारादुत्तमः उत्कृष्टः श्लोको यस्य तस्य भगवतः करेणाभिमृष्टः स्पृष्टः सन्निति हेत्वन्तरनिरसनेन प्रारब्धभोगापेक्षा निरस्ता स्वर्गिलक्षणमाह—सन्तप्तेति अद्भुतेति च । यद्वा स्वर्गिविशेषविवक्षया विशिनष्टि, तत्पदद्वयेन. अत एव सं शब्दश्चारुशब्दोऽद्भुतशब्दश्च अन्यस्तैः तत्र तद्वच्चारुवर्ण इति लेख्ये चारुशब्दाभावो लेखकभ्रमादिति ॥ ६ ॥

पप्रच्छेत्यर्द्धकम् । मुकुन्द इति तन्मोचनाभिप्रायेण महान् भागो भाग्यं यस्य तत्सम्बोधनं महाभाग्यलक्षणमाह वरेण्यं सर्वश्रेष्ठतमं रूपं सौन्दर्य्यं यस्य सः अतो देवेषूत्तमं गणयामि अवकलयामि नूनं वितर्के ॥ ७ ॥

वा शोके हि निश्चये अतदर्हः ईदृग्दशाया अयोग्योपि असीति पाठः स्पष्टः तत्र हेतुः सुभद्र हे परममङ्गलेति कतमनेति पाठः समञ्जसः आत्मानमित्यर्द्धकम् विवित्सतां त्वत्तत्त्वं विविदिषतां नोऽस्माकं कर्म्मणि षष्ठी बहुत्वं परमाश्चर्य्येण सद्यस्तत्रागतानां यादवानामपेक्षया तत्र स्थाने नोऽस्मान् प्रति यदि क्षममिति वाक्चातुर्य्या गुह्यस्यापि प्रकाशनेच्छातः किं वा सर्वसद्गुणनिधेर्विनयस्वभावादेव अत एव न इति पुनर्बहुत्वम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्रेति । विश्वं भावयति अभ्युदितं करोतीति तथा वामेन करेण लीलयैव तमुज्जहार बहिर्निष्कासितवान् ॥ ५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स इति । स उद्धृतः उत्तमश्लोकस्य करेणअभिमृष्ट इति हेतुगर्भमिदं सन्तप्तं चामीकरं सुवर्णं तद्वद्वर्णो यस्य सः अद्भुताः अलङ्करणादयो यस्य सः स्वर्गी देवो बभूव ॥ ६ ॥

पप्रच्छेति । तस्य कृकलासजन्मनो निदानं कारणं जानन्नपि मुकुन्दः तज्जनेषु ख्यापयितुं प्रसिद्धीकर्त्तुं पप्रच्छ, प्रश्नमेवाह-कस्त्वमिति । हे महाभाग ! वयं तु त्वां ध्रुवं देवश्रेष्ठं गणयाम ॥ ७ ॥

कतमेन केन वा कर्मणा इमां कृकलासत्वरूपां दशामवस्थां प्रापितोऽसि तत्र हेतुः ,अतदर्हां एतदवस्थानर्हां शोभना दीप्तिर्यस्य सः । आत्मानमिति । विवित्सतां वेत्तुमिच्छतां नोऽस्मभ्यमात्मानमाख्याहि यद्यदि तद्वक्तुं क्षमं योग्यं तर्ह्याख्याहीति सम्बन्धः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विवित्सतां ज्ञातुकामानां यद्यदि ॥ ८-९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तदा भगवान् योनित एव तदुद्धारं कृतवानित्याह—तत्र गत्वेति । दृष्ट्यैव सर्वतापहारकः भगवान् सर्वसमर्थः विश्वमेवानुभावयतीति उद्धारकरूपमवलम्ब्यागत इति तदुद्धारोपि तस्य युक्त एव. उद्धारमाह—वीक्ष्योज्जहारेति । ज्ञात्वाऽस्य कर्मभागक्षयो जात इति वामेन करेणेति लीलया सामर्थ्यातिशयं च ज्ञापितं वामो हस्तः दैत्यहितकारी दक्षिणो देवानामिति देवपक्षपातिना तदुद्धाराभावः सूचितः लीलयेति स्वस्य कारणाभावादपि यथा अन्या लीला कदाचिद्धर्ममपि बाधते ॥५॥

ततो यज्जातं तदाह—स उत्तमश्लोकेति । करेणाभिमृष्टः भगवत्स्पर्शेन कारणदोषे निवृत्ते उपष्टम्भकाभावात् तच्छरीरे पतिते स्वर्गोपभोगयोग्यं शरीरं प्राप्तवानिति तद्वर्णयति—सन्तप्तः आवर्त्यमानसुवर्णवर्णः स्वर्गि स्वर्गसम्बन्धि स्वर्गोऽस्यास्तीति स्वर्गिणामपि वा अद्भुतानि अलङ्करणान्यम्बराणि स्रजश्च यस्मिन् तादृशो जात इत्यर्थात् बभूवेति अस्ति भवत्योः सर्वत्र प्रयोगात् ततो निर्द्धार्य स्वरूपं ज्ञापयित्वा प्रेषणीय इति स्वतः कथने विश्वासो न जायेतेति तद्द्वारैव वक्तुं तद्वृत्तान्तं पप्रच्छ ॥ ६ ॥

ज्ञात्वा प्रश्नो न कर्त्तव्य इति सर्वेषां सामान्यनिरोधं कर्त्तुम् अयुक्तमपि करोतीति विद्वानपीत्युक्तवान् विधिस्तु प्रमेयेन नियामक इति न भगवतो विहितं निषिद्धं वा किञ्चिदस्ति वचनस्यापि प्रयोजनमाह—जनेषु विख्यापयितुमिति । तस्य दानं लोके विख्यापनीयम् अन्यथा" धर्मः क्षरति कीर्त्तनात्" इति तस्य धर्मक्षयो भवेत् भगवता पृष्टेन तु वक्तव्यमेव नन्वेतदपि किमर्थमिति चेत्तत्राह—मुकुन्द इति । अग्रे मोक्षो देयः स च कीर्त्तिमत एव भवतीति कीर्त्तिख्यापनार्थं निरोधार्थं वा अतिकीर्त्तिमानन्यत्र न प्रवर्त्तेत इति निरोधानन्तरमेव मुक्तिर्लीलेति प्रश्नमाह—कस्त्वं महाभागेति । भाग्यं धर्मस्योत्तमं तेजः तदुपकरोति सर्वत्र महाभाग्यं यस्येति महाभागेति सम्बोधनं अकस्मादेवं भावे तव सुकृतमस्तीति ज्ञापितं वरेण्यरूप इति सहजमेतन्न रूपम् अत एवं ज्ञायते किञ्चिदुत्कृष्टं कर्मास्तीति अन्यथा अपृष्टः स्वधर्मं कथं वदेत् कथिते स्वर्गो न भविष्यतीति तच्छङ्कां निवारयितुमाह—देवोत्तमं त्वां गणयामि नूनमिति । देवेषु स्वर्गः प्रतिष्ठितः तत्राप्युत्तमेषु तत्राप्यहं गणयामि ॥ ७ ॥

नहि मद्गणितं कश्चिदन्यथा कुर्यात् दोषोपि वक्तव्य इत्याह—दशामिमां वेति । उत्तमस्य अपकृष्टं कर्म न सम्भवति येन कृकलासरूपं भवेत् अत उत्कृष्टमेव कर्म प्रकारविशेषापन्नं सत्कर्मैव किञ्चिद्भविष्यतीति प्रकारं श्रोतुं प्रश्नः कतमेनेति सम्यक् प्रापणं बहुकालस्थानं तत्र सूचयति ननु जायन्ते निकृष्टेप्युत्कृष्टसुखजनकानि कर्माणि उत्कृष्टेष्वपि निकृष्टभावजनकानि कर्माणि तस्मात्प्रश्नो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह—अतदर्ह इति । दैवगत्योत्कृष्टत्वासिति चेत् तत्राह—सुभद्रेति । सुभद्रस्य भद्रं स्वाभाविकम् अभद्रमेव वैशेषिकमिति किञ्च आत्मानं पूर्वसिद्धमाख्याहि विवित्सतामिति त्वन्मुखतो वेदितुमिच्छाऽस्माकं न तु स्वतः लौकिकन्यायेन माहात्म्यज्ञानाभावे सङ्कोचान्न वदिष्यतीत्याह-यन्मन्यसे नः क्षममत्र वक्तुमिति नोऽस्माकं श्रोतुं क्षमं मन्यसे क्षमत्वेपि अत्र वक्तुञ्चेन्मन्यसे पञ्चानामग्रे तदा वक्तव्यमिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्वगा देवो बभूव ॥ ६ ॥ ७ ॥

विवित्सतां विविदिषतां कर्मणिषष्ठी आर्षी यदि क्षमं योग्यम्॥ ८—९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सन्तप्तसुवर्णवद्वर्णो यस्य सः अद्भुता अलङ्करणा वरस्रजो यस्य सः स्वर्गी देवो बभूव ॥ ६—७ ॥

यत् यदि क्षममाख्यातुं योग्यं मन्येसे तर्हि आख्याहि ॥८-१०॥

भाषा टीका ।

विश्वके पालन करने वारे कमल नेत्र श्रीकृष्ण भगवान् कूप के पास आय कर उस कृकलास को देख कर लीला करके हि वाम हस्त से उस को निकास लेते भए ॥ ५ ॥

वह कूप से निकसा भया प्राणि श्रीकृष्ण के हस्त का स्पर्श होने से उसी पर्वत कृकलास शरीर का परित्याग करके तपायमान सुवर्ण सदृश रूप वारा तथा दिव्य भूषण वस्त्र माला धारन किये स्वर्ग वासी देवता होगया ॥ ६ ॥

यद्यपि उसके कृकलास योनि के कारण को जानते भी रहे तथापि मनुष्यों में उस की प्रसिद्ध करने के लिये श्रीकृष्ण जी ने उस को पूँछा कि हे महाभाग हे श्रेष्ठ रूप ! आप कौन हो ? और मै तो निश्चय करके आप को देखने मे उत्तम मानता हूं ॥ ७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति स्म राजा संपृष्टः कृष्णेना (१) नन्तमूर्तिना ।
(२) माधवं प्रणिपत्याह किरीटेनार्कवर्चसा ॥ ९ ॥

नृग उवाच ।

नृगो नाम नरेन्द्रोऽहमिक्ष्वाकुतनयः प्रभो ! ।
दानिष्वख्यायमानेषु यदि ते कर्णमस्पृशम् ॥ १० ॥
किं नु तेऽविदितं नाथ ! सर्वभूतात्मसाक्षिणः ।
कालेनाव्याहतदृशो वक्ष्येऽथापि तवाऽऽज्ञया ॥ ११ ॥
यावन्त्यः सिकता भूमेर्यावत्यो दिवि तारकाः ।
यावन्त्यो वर्षधाराश्च तावतीरददं स्म गाः ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

हे मङ्गल मूर्ते ! इस दुर्दशा की प्राप्ति के योग्य आप नहि भी हो तथापि कौन से कर्मने आप को इस कृकलास-योनि को प्राप्त किया आप के पहले जन्म को जानने की इच्छा करने वारे हमारे आगे कहने के योग्य यदि समझो तो आप अपने पहले जन्म को हमसे कहिये ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यदि ते कर्णमस्पृशमित्यसन्देहे सन्देहवचनं यदि वेदाः प्रमाणं स्युरितिवत् कर्णपथं नूनं प्राप्तः स्यामित्यर्थः ॥ १० ॥

किञ्च, किन्विति । सर्वेषां भूतानामात्मनो बुद्धेः साक्षिणस्ते आविदितं किन्नु न किञ्चित् ॥ ११-१३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स्म प्रसिद्धौ राजेति प्रागवस्थामारोप्योक्तम् । आधुनिकावस्थाया विशेषाव्यक्तेः आनन्दमूर्त्तिना सुखघनविग्रहेणेति दर्शनमात्रेण तत्रापि प्रश्नेन तस्याप्यानन्दाविर्भावः सूचितः अनन्तमूर्त्तिनेति पाठे नित्यविभुविग्रहेणेत्यर्थः । ततश्च तस्य तादृशत्वस्फूर्त्यां चमत्कारविशेषो जात इति भावः । एवं प्रथमं तावत् स्वार्गित्वं प्राप्य स्तब्ध एव जातः नतु श्रीभगवन्तं ज्ञातवान् पश्चात्कृपया तेन सम्भाषितस्तु तत्स्वरूपानन्दमनुभूतवान् पश्चादैश्वर्य्यानन्देप्यनुभूते नमस्कारमकरोत् तदाज्ञानुरूपमाह चेत्याह—माधवं लक्ष्मीकान्तं तद्रूपत्वेन विज्ञातमित्यर्थः । प्रणिपत्य दण्डवत् प्रणम्य अर्कवर्चसा किरीटेनोपलक्षित इति तत्र शोभाविशेषो वर्णितः ॥ ६ ॥

यद्यपि नवमस्कन्धरीत्या श्राद्धदेवस्य पुत्र इक्ष्वाकोर्भ्रातेति नृगः प्रसिद्धस्तथाप्यत्रेक्ष्वाकुतनय इत्युक्तेरन्यो ऽसौ नृग इति ग[ण्य]म्येत नरेन्द्रः सम्राडिति देवोत्तमत्वपरिहारः कस्त्वमित्यस्योत्तरं नृगो नामेत्यादि प्रभो हे राजराजेश्वर ! लीलेति विविधवन्दिवृन्दसङ्ग्रहेण कर्णस्पर्शयोग्यताऽभिप्रेता यदिति तैर्व्याख्यातं यद्वा संशय एव विनयभरेणात्यन्तदैन्येन चात्मनस्तच्छ्रवणायोग्यत्वमननात् अत एवोक्तं कर्णमस्पृशमिति कथञ्चिदीषच्छ्रुतः स्यामित्यर्थः । तत्र हेतुः प्रभो इतिसर्वेश्वरेश्वरस्याल्पकजनश्रवणासम्भवादित्यर्थः । दानिष्वित्यादिना निजदातृत्वस्य गोप्यस्यापि सूचनम् ईदृशस्यापि स्वल्पपापेनेदृशो गतिः स्यादिति श्रीभगवदभिप्रायानुसारेण लोकेषु विज्ञापनार्थम् एवमग्रेपि ॥ १० ॥

ननु, श्रुतोऽस्येव किन्त्वेतत्त्वद्दशानिदानं न वेद्मीति चेत्तत्राह, किन्त्विति । नाथ हे परमेश्वर ! अत एव सर्वेति अत एवान्तरमपि सर्वं वेत्सि किम्पुनर्बाह्यमित्यर्थः । नच वक्तव्यं चिरकालेन विस्मृतमित्याह—कालेनेति ॥ ११ ॥

यावत्य इत्यादेस्तस्य गणत्रयस्य मिलित्वा यावत्त्वमित्यर्थः । अत एव चशब्दः अगण्यतामात्रतात्पर्य्यकमिदं स्मेति प्रसिद्धमेवैतदित्यत्र सम्भावना न कार्य्येत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

आनन्दमूर्त्तिना हृद्यमूर्त्तिना मानवः मनोः वंशप्रभवः ॥ ६ ॥
दानिषु दानशीलेषु ॥ १०—१३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीति । आनन्दमूर्त्तिना हृद्यमूर्त्तिना सम्पृष्टो राजा मानुष इति च पूर्वजन्माभिप्रायेणोक्तम् अर्कस्येव वर्णो यस्य तेन किरीटेन नमस्कृत्याह ॥ ६ ॥

उक्तिमेवाह—नृग इत्यादिना, इत्युक्त्वा तमित्यतः प्राक्तनेन । अह

(१) आनन्दमूर्त्तिना इति वीर० शुक० वैष्णव० पाठः (२) मानुषः इति वीर० मानवः इति शुक० पाठः ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

नृगो नाम नरेन्द्रः राजश्रेष्ठः हे प्रभो ! दानिष्वाख्यायमानेषु दानप्रशंसासु वक्तव्यासु इत्यर्थः। दानिषु दानशीलेषु वा यदि तव कर्णमस्पृशम् इत्यसन्देहं वचनं "यदि वेदाः प्रमाणं स्युरितिवत् कर्णपथं नूनं प्राप्तः स्यामित्यर्थः॥ १०॥

किञ्च, किन्त्विति। ते त्वया न विदितं किन्तु विदितमेवेत्यर्थः। तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि—सर्वभूतानामात्मनो बुद्धेः साक्षिणः साक्षात् द्रष्टुः कालेनाव्याहतमविप्लुतं दृक् ज्ञानं यस्य तस्याथापि यद्यप्येवं तथापि वक्ष्ये॥ ११॥

यावत्य इति। सिकतादयो यावत्यः तावतीर्गाः धेनूरददां दत्तवानस्मि मया दत्तानां गवां सङ्ख्या न विद्यत इत्यर्थः॥ १२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

तव कर्णमस्पृशं तर्हि ज्ञातुं योग्य इत्यर्थः॥ १०॥

अन्यथापि ज्ञातुं शक्य इत्याह—किन्त्विति॥ ११॥

सिकता रजांसि अददास्म अददाम् "दा दाने" इति धातुः सुडागमश्छान्दसः॥ १२—१५॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ज्ञात्वा भगवत्स्वरूपं पुण्यवशेन लोकभाषापि बुद्ध्यत इति भगवदाज्ञां कर्त्तुं स्ववृत्तान्तमुक्तवानित्याह—इतीति। सेति प्रसिद्धे, प्रश्नः क्लिष्टं कर्म भवतीति स्वदोषनिवृत्त्यर्थं प्रसिद्धिः प्रमाणत्वेनोक्ता परीक्षितोपि शङ्कां व्यावर्त्तयितुं राजेति, कृष्णेन सदानन्देन सम्भाषणेनापि सुखं भवतीति भक्तहितेन वा अनन्तमूर्तिनेति अनन्ता मूर्त्तयो यस्येति तस्य न सर्वात्मना स्वरूपं प्रकाशितं तस्य तावन्मात्रेणैवाभिव्यक्तः अथवा पूर्वप्रकरणयोरन्या मूर्त्तिरस्मिन् प्रकरणे चान्यामूर्त्तिरिति ज्ञापयितुम् अनन्तमूर्त्तित्वं ततो भगवन्तं दृष्ट्वा श्रीनिकेतत्वात् भगवानेवेति विज्ञाय माधवं प्रणिपत्य अर्कवर्चसा किरीटेन उपलक्षितः भगवतोपि चरणारविन्दं प्रबोधयन् भक्तांश्चोद्दीपयन् महानप्येवं जायत इति॥ ९॥

ब्राह्मणातिक्रमाभावाय स्ववृत्तान्तमाह—नृगो नामेति षोडशभिः। नृगः पूर्वमपि प्रसिद्धः इक्ष्वाकोस्तनयः शतमध्ये विकुक्षिनिमिदण्डकानन्तरमयमेव प्रसिद्धः प्रभो इति सम्बोधनं प्रभुस्थाने मिथ्याभाषणाभावं ज्ञापयति—ननु का प्रसिद्धिः येन त्वं ज्ञायस इत्याशङ्क्याह—दानिष्वाख्यायमानेष्विति। दानिनो दानकर्त्तारः ननु दातारः उदाराः दानी विश्यपेक्षः दाता तु निरपेक्ष इति यदिति ते कर्णमस्पृशं तदाहं प्रसिद्धः॥ १०॥

राजेति नृग इति दानीति (चतुर) कीर्त्तिद्वारा गच्छतीति श्रवणानन्तरं प्रसिद्धिहेतुत्वेन साधारणं निरूप्य असाधारणप्रकारेण ज्ञानमाह—किन्तु ते विदितं नाथेति। हे नाथ! अनेनोद्धारः तवावश्यक एवेत्युक्तं तु इति वितर्के किं वा ते, अविदितं किन्तु सर्वमेव विदितमिति तत्र हेतुः सर्वभूतानामन्तःकरणसाक्षिणः ननु कालव्यवधाने जीवोपि स्वानुभूतं विस्मरति तथा भगवतोपीति कथं तज्ज्ञानमिति चेत् तत्राह—कालेनाव्याहतदृश इति। तस्मात् ज्ञानार्थं ज्ञापनप्रयोजनाभावात् न वक्तव्यं तथापि तवाज्ञया वक्ष्ये अन्यथा आज्ञोल्लङ्घनं स्यादिति॥ ११॥

आदौ स्वस्य दानित्वमाह—यावत्यः सिकता भूमेरिति। रेणवस्तामसाः तारकाः सात्त्विक्यः वर्षधारा राजसाः दृष्टान्तीकृताः असङ्ख्यातास्तिस्रोपि विविधा अपि गावः असङ्ख्याता दत्ता इति अहमददं स्मेति प्रमाणं तुल्यसङ्ख्यात्वे विवक्षिते तामेव सङ्ख्यां वदेत् परार्द्धातिरिक्ता सङ्ख्यापि नास्ति तस्मादसङ्ख्यातदाने त्रिविधदाने च दृष्टान्ताः विविधदाने प्रयोजनश्चोक्तं भूमिसिकता उपादानभूता; तारकाः प्रकाशकाः वर्षधाराः पोषिका इति। असङ्ख्यातपदे प्रयुज्यमाने अल्पप्रतीतिः स्यात् तत एवमुक्तं गवां गुणानाह—पयस्विनीरिति। दुग्धाधिक्ययुक्ताः तरुण्यः प्रथमप्रसूताः शीलमाचरणं शान्तस्वभावः रूपं सौन्दर्यम् एतैर्गुणैरुपपन्नाः॥ १२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

यदीत्यसन्देहेपि यदि वेदाः प्रमाणमितिवत् दानिष्वाख्यायमानेषु दातृजनानां गणनप्रसङ्गे सति अहं तव कर्णमस्पृशं कर्णपथमगममेवेत्यर्थः॥ १०॥

किन्तु तव अविदितम् अपितु सर्वमेव विदितमित्यर्थः॥ ११॥

सिकता इत्यादिकमगण्यतामात्रतात्पर्य्यकमिति प्राञ्चः कुरुक्षेत्रादिदेशेषु सूर्य्यग्रहणादिकालेष्वेकस्या अपि गोः कोट्यर्बुदगुणीभूतत्वात् तत्र तत्र देशकालेषु प्रतिदिनं च कोट्यर्बुदसङ्ख्यानां गवां दातुस्तस्य तावत् सङ्ख्याकत्वमपि नानुपपन्नमित्यन्ये॥ १२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

सर्वभूतानामात्मनो बुद्धेः साक्षिणः किन्तु अविदितं सर्वं विदितमेवेत्यर्थः॥ ११—१३॥

भाषा टीका।

श्रीशुकदेव जी बोले कि अनन्त मूर्त्ति श्रीकृष्ण महराज ने राजा नृग को पूछा तब तो सूर्य्य के समान प्रकाशमान किरीट युत मस्तक से श्रीकृष्ण के दण्डवत् करके उत्तर देताभया॥ ९॥

राजा नृग बोला कि हे प्रभू मैं इक्ष्वाकु को पुत्र नृग नामकरके राजा हूं॥ दानकरने वारेन की प्रशंसा करने समय में यदि आपने मेरा नाम श्रवण किया होतो॥ १०॥

हे नाथ काल करके जिस के ज्ञान का लोप नहिंहो और सब प्राणियों बुद्धि के साक्षी एता दृश स्वतः सर्वज्ञ

पयस्विनीस्तरुणीः शीलरूपगुणोपपन्नाः कपिला हेमशृङ्गीः ।
न्यायार्जिता रूप्यखुराः सवत्सा दुकूलमालाभरणा ददावहम् ॥ १३ ॥
स्वलङ्कृतेभ्यो गुणशीलवद्भ्यः सीदत्कुटुम्बेभ्य ऋतव्रतेभ्यः ।
तपःश्रुतब्रह्मवदान्यसद्भ्यः प्रादां युवभ्यो द्विजपुङ्गवेभ्यः ॥ १४ ॥
गोभूहिरण्यायतनाश्वहस्तिनः कन्याः सदासीस्तिलरूप्यशय्याः ।
वासांसि रत्नानि परिच्छदान्रथानिष्टं च यज्ञैश्चरितञ्च पूर्त्तम् ॥ १५ ॥
कस्यचिद्द्विजमुख्यस्य भ्रष्टा गौर्मम गोधने ।
सम्पृक्ताऽविदुषा सा च मया दत्ता द्विजातये ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

आप को कुछ अज्ञात है क्या ? नहि २ किन्तु आप को सब विदित है ? तथापि आप की आज्ञा से आप के पूछे भये कोमे कहता हूँ ॥ ११ ॥

पृथिवीकी जितनी रज आकाश में जितने तारा गण और वर्षा जितना धारा उतनी गोन का मैं ने दान किया रहा ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ऋतव्रतेभ्योऽदम्भाचारेभ्यः तपसा श्रुताः प्रख्याताश्च ते ब्रह्मणि वदान्या अत्युदारा अध्यापनशीलाश्च ते सन्तश्च तेभ्यः ॥ १४ ॥

पूर्तं वापीकूपादिचरितं कृतम् ॥ १५ ॥

एवं वर्तमानस्य मम सङ्कटं किञ्चिदापन्नं शृण्वित्याह—कस्यचिदिति । द्विजमुख्यस्य प्रतिग्रहनिवृत्तस्य सम्पृक्ता मिलिता अविदुषा ब्राह्मणस्येयमित्यजानता ॥ १६—१७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं द्रव्यस्यानन्त्यमुक्त्वा साद्गुण्यमाह—पयस्विनीरिति । शीलं सुस्वभावः स्वामिवश्यतादि रूपं पुष्टत्वादिसौन्दर्यं गुणः सर्वदैव बहुलोत्कृष्टक्षीरदत्वादिः तैरुपपन्नाः युक्ताः कपिलाश्च दशविधाः, ताश्चोक्ताः वाराहे—

"सुवर्णकपिला पूर्वा द्वितीया गौरपिङ्गला ।
तृतीया चैव रक्ताक्षी चतुर्थी गुडपिङ्गला ॥
पञ्चमी बहुवर्णा स्यात् षष्ठी स्यात् श्वेतपिङ्गला ।
सप्तमी श्वेतपिङ्गाक्षी अष्टमी कृष्णपिङ्गला ।
नवमी पाटला ज्ञेया दशमी पुच्छपिङ्गला ।
एता दश समाख्याताः कपिलास्ते वरानने ॥
सर्वाश्चैता महाभागास्तारयन्ति न संशयः" ॥ इति विशेषणानामेषां यथोत्तरं साद्गुण्ये श्रैष्ठ्यम् एवमग्रेऽप्यूह्यं नच केवलाः किन्तु सालङ्कारा इत्याह—हेमेति रूप्येति च । किञ्च दुकूलाद्या आभरणानि यासां ता इति तत्र दुकूलं पृष्ठोपरिपट्टवस्त्रं मालाश्च रत्नादिनिर्मिता गले किञ्च सवत्सा इति प्रायो धेनवो ज्ञेयाः नच नरेन्द्रत्वेन कथञ्चिदन्यायेन सञ्चिता इत्याह—न्यायेति । अहं ददाविति पुनरुक्त्या तन्निश्चयं बोधयति ॥ १३ ॥

अधुना पात्रसाद्गुण्यमाह—स्वलङ्कृतेभ्य इति । मयैव कनककुण्डलादिनादौ सुष्ठुलङ्कृतेभ्य इत्यर्थः । गुणा दैहिकाः सल्लक्षणादयः शीलानि आन्तराणि सारल्यविनयादिसुस्वभावाः व्रतानि स्वोत्कर्षाय यत्नसम्पादितानि उद्यमपर्वोक्तानि—

"धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षाऽनसूया तपश्च दानञ्च धृतिः श्रुतञ्च व्रतानि वै द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ इति व्रतानि अकापट्येन प्रकटितानि व्रतानि येस्तेभ्यः तपः स्वधर्मो नित्यं सन्ध्यावन्दनादिः सत्यं सदाचारपरत्वं युवभ्य इति तेषामेव धर्माचरणसामर्थ्येन प्राधान्यात् अत एव द्विजेषु श्रेष्ठेभ्यः प्रकर्षेण भक्त्या पादप्रक्षालनादिपूर्वकमदाम् ॥ १४ ॥

न केवलं ता एव अन्यांश्च बहून् पदार्थानदामित्याह—गो इति । गावो वृषाः आयतनानि गृहादीनि परिच्छदाः छत्रचामरादयः गवादीन् रथान्तान् प्रादामिति पूर्वेणैवान्वयः । यज्ञैः सर्वैरेव चकाराभ्यां यज्ञानां पूर्त्तस्य प्राधान्यं बोधयन् तद्विधाने सम्यक्त्वं बोधयति ॥ १५ ॥

भ्रष्टा विच्युता गोधने गोकुले ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

तपःश्रुतब्रह्मवादान्विताः वदान्याः सन्तः तेभ्यः ॥ १७-२१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ता एव विशिनष्टि—पयस्विनीरिति । अत्र श्रुति मत्वर्थीयः शीलादिभिर्युक्ताः कपिलवर्णाः हेमस्वर्णालङ्कारः शृङ्गयोर्यासां ताः न्यायतः सम्पादिताः रौप्यं रजतालङ्कारः खुरेषु यासां ताः वत्सैः सहिताः दुकूलादीनां द्वन्द्वः ततो मत्वर्थीयोऽहं ददामि अदां इत्यर्थः ॥ १३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

अथ सत्पात्राणि विशिनष्टि—स्वलङ्कृतेभ्य इति। सीदत् क्लिश्यमानं कुटुम्बं येषां तेभ्यः ऋतव्रतेभ्यः अदम्भाचारेभ्यः तपसा श्रुताः प्रख्यातास्ते ब्रह्माणि वदान्या ब्रह्मवादिनः ते च ते सन्तः तेभ्यो वदान्यवद्भ्य इति पाठे तप आदिविशिष्टेभ्यः एवम्विधेभ्यो ब्राह्मणोत्तमेभ्यो ऽदामित्यर्थः ॥ १४ ॥

न केवलं गा एवादामन्यदपीत्याह—गोभ्विति। पुनर्गोग्रहणम् इतरापेक्षया तद्भूयस्त्वाभिप्रायकं गवादीनाम् इतरेतरयोगद्वन्द्वः तत्रायतनानि गृहाः दासीभिः सहिताः कन्याः तिलादीनां द्वन्द्वः तत्र रूप्यं रजतं परिच्छदान् गृहोपकरणानि न केवलं प्रादामेव किन्तु यज्ञैरिष्टं च पूर्त्तं स्मार्त्तं कर्म चरितं कृतश्च१५

एवं वर्त्तमानस्य मम किञ्चित्सङ्कटमापन्नं शृणु इत्याह—कस्यचिदिति। द्विजमुख्यस्य गां प्रतिगृहीतवतो गौर्भ्रष्टा बलात्तद्धस्ताद्विमोचिता सती मम गोधने सम्पृक्ता मिलिता सा च अविदुषा पूर्वमेव कस्मैचिद्दत्तेत्यवमजानता मया द्विजातयेऽन्यस्मै ब्राह्मणाय दत्ता ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

भ्रष्टा अभ्यस्तदेशं विहायान्यदेशं गता संसृष्टा सङ्कुलिता अविदुषा अजानता ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

अथवा गुणाः सत्पुत्राः दुग्धे घृताधिक्यमारोग्यजनकत्वं च गुणाः प्रायेण बह्वयः कपिलाः दाने कपिला विशिष्टेति हेमश्रृङ्गीः सुवर्णश्रृङ्गयुक्ताः न्यायार्जिताः नन्वतिक्रमेण प्राप्ताः रूप्यखुराः सवत्सा इति विधिप्राशस्त्यर्थमुक्तं तेन विहिता एव दत्ता नत्वविहिता नाप्यविहिता प्रकारेण दुकूलानां माला यासु दुकूलतो माला आभरणानि च वा एवं त्रयोदशगुणाः कथिताः ॥१३॥

पात्राभावे सर्वं व्यर्थमिति पात्रधर्मानाह—स्वलङ्कृतेभ्य इति। विधिप्रकारोऽलङ्करणादिगुणाः विद्याः शीलमाचारः सुस्वभावश्च सीदत्कुटुम्बेभ्य इति गृहीतस्य शीघ्रं सद्विनियोगः ऋतं व्रतं येषामिति ब्राह्मणस्य सहजो धर्मो निरूपितः तप इन्द्रियनिग्रहः श्रुतं यथाविधि ब्रह्म वेदो वेदार्थश्च वदान्यत्वमलुब्धता सत्त्वं परोपकारत्वं च तपः श्रुतं ब्रह्म च येषां ते तपःश्रुतब्रह्माणः तेच ते वदान्याश्च सन्तश्च युवभ्यो द्विजपुङ्गवेभ्य इति द्वादशगुणा ब्राह्मणानामुक्ताः ॥ १४ ॥

दानान्तराण्याह—गोभूहिरण्येति। एकदा असङ्ख्यातगोदानं बहुभ्यः ततः पृथगपि गावो दत्ताः भूमिर्वृत्तिकरी हिरण्यदानं स्वतन्त्रम् आयतनदानं गृहदानम् अश्वदानं हस्तिदानञ्च कन्यादानं ब्राह्मणाय पौषितानां कन्यानामौरस्याः विवाहितायां जातायाः राजकन्यायाः स्वयं जनियायां विवाहितायां जातायाः राजकन्यायाः स्वयंवर एव सहदासीरिति पारिबर्हसहिताः दासीदानं वा कन्यादानेन सहोच्यते तिलाः तिलपर्वताः रूप्यं रूप्यपर्वताः शय्याः सुखशय्यायुक्तानि वासांसि नानाविधानि तथैव नवरत्नानि परिच्छदान् कञ्चुकवितानादीन् रथाश्वगजरथादिभेदाः एवं पञ्चदश दानानि सर्वदा क्रियन्ते ततः यज्ञैरिष्टम् अग्निष्टोमादयश्च कृताः पूर्त्तैश्चरितं कूपारामादयश्च धर्मार्थं कृताः ॥ १५ ॥

एवं धर्मपरायणे मयि कर्मवशादधर्मः कश्चनोत्पन्न इत्याह-कस्यचिद्विजमुख्यस्येति। अयं राजा दानाभिनिविष्टचित्तः सेवकेभ्यः यथाकथञ्चित् देयान् गृह्णाति नतु जिज्ञासते एवं बहुधा प्रमादे कदाचिद्भगवान् तत्पापं प्रकटितवान् कश्चिद्ब्राह्मणः राजप्रतिग्रहरहितः स्वधर्मनिष्ठ आसीत् तस्य गौः स्वस्थानादपगता राजगोषु प्रविष्टा ततस्तामनवद्यलक्षणां तदधिकारिणो ज्ञात्वा दानार्थं नीतवन्तः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

देयवैशिष्ट्यमाह-पयस्विनीरिति ॥ १३ ॥

सम्प्रदानवैशिष्ट्यमाह—स्वलङ्कृतेभ्यः इति। तपसा श्रुताः ख्याताश्च ब्रह्मणि वेदशास्त्रे अध्यापनपरत्वादत्युदाराश्च ते सन्तश्च तेभ्यः ॥ १४ ॥

देयान्तराण्यप्याह-गोभू इति। प्रादामिति पूर्वेणैवान्वयः चरितं कृतम् ॥ १५ ॥

ननु, कृकलासत्वप्रापकं किं पापम्! तद्ब्रूहीत्यत आह—कस्यचिदिति। भ्रष्टा विच्युता गौरेकैव मम गोकुले सम्पृक्ता मिलिता अविदुषा ब्राह्मणस्येयमित्यजानता ॥ १६—१७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

तपसा श्रुताश्च ते ब्रह्मणि वदान्या उदारा अध्यापनशीलाश्च ते सन्तश्च तेभ्यः ॥ १४ ॥

गवादीन् प्रादामिति पूर्वेणान्वयः पूर्तं वापीकूपादि चरितं कृतम् ॥ १५ ॥

द्विजमुख्यस्य प्रतिग्रहनिवृत्तस्य नाहं प्रतीच्छे इति वक्ष्यमाणात् भ्रष्टा विच्युता सती मम गोधने सम्पृक्ता मिलिता अविदुषा मदीया नेयमित्यजानता ॥ १६ ॥

भाषा टीका

अच्छे अधिक दूध वारी प्रथम ब्याई शान्त स्वभाव वारी सुन्दर रूपवारी अच्छे बछरा वारी जिनके दूध में अधिक घृत और जिनके दूध दही घृत में रोग नहिं कपिला रूप वारी जिनके सींग सोने मढे हुए धर्म से सम्पादन करी हुई जिनकी खुरी चांदी से मढी हुई बछरा सहित रेसमी वस्त्र मोतीन की माला अनेक आभूषण धारन किये एतादृश गौनका दान मैंने कियो रहा ॥ १३ ॥

मेरे दिये आभूषण धारन किये सन्तोष आदि गुण और शील स्वभाव वारे अन्न आदि के विना जिनका कुटुम्ब क्लेशित और सत्यव्रत वारे तप करने से ख्याती वारे वेदके अध्यापन कराने में शील स्वभाव वारे शत्रु मित्र में जिनका समान चित्त युवा अवस्था वारे ऐसे २ उत्तम ब्राह्मणों के अर्थ मैने गौन का दान किया रहा ॥१४॥

बैल भमी, सुवर्ण मकान घोडा हाथी कन्या दासी तिल

तां नीयमानां तत्स्वामी दृष्ट्वोवाच ममेति तम्।
ममेति प्रतिग्राह्याह नृगो मे दत्तवानिति ॥ १७ ॥
विप्रौ विवदमानौ मामूचतुः स्वार्थसाधकौ।
भवान् दाताऽपहर्तेति तच्छ्रुत्वा मेऽभवद्भ्रमः ॥ १८ ॥
अनुनीतावुभौ विप्रौ धर्मकृच्छ्रगतेन वै।
गवां लक्षं प्रकृष्टानां दास्याम्येषा प्रदीयताम् ॥ १९ ॥
भवन्तावनुगृह्णीतां किङ्करस्याविजानतः।
समुद्धरतं मां कृच्छ्रात्पतन्तं निरयेऽशुचौ ॥ २० ॥

भाषा टीका।

चांदी सेज वस्त्र रत्न गृह की सामग्री रथ आदि का भी दान किया और पञ्च महायज्ञ तथा अग्निष्टोम आदि यज्ञ भी किये और वावडी कूप तलाव खुदवाये बाग लगाये ॥ १५ ॥

किसी ब्राह्मण की गौ अपने बांधने के रस्सा से छूटकर मेरी गौन में आय मिली विना जाने मैंने वह गौ किसी दूसरे ब्राह्मण को देदई ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

प्रतिग्राहिणोक्तं दातेति स्वामिनोक्तमपहर्तेति अभवद्भ्रमः व्याकुलोऽभवमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तदोभावपि प्रत्येकमनुनीतौ प्रार्थितौ कथम्? तदाह–गवामिति सार्द्धेन ॥ १९—२० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

इत्यस्माद्धेतोः ॥ १७ ॥

स्वार्थस्य स्वीयाभिमानमात्रस्य साधकौ ॥ १८ ॥

धर्मस्य कृच्छ्रे सङ्कटे गते न मयेति शेषः। धर्मकृच्छ्र उपागत इति क्वचित् प्रकृष्टानाम् अस्या अप्युत्कृष्टानां प्रकर्षेण निजाग्रहत्यागपूर्वकान्तःशुद्ध्यादिना दीयताम् ॥ १९ ॥

कृच्छ्रात् कष्टात् समुद्धरतं कृच्छ्रमेवाह –पतन्तमिति। यद्वा कृच्छ्रात्पापाद्धेतोः पतन्तम् ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तामिति। तामन्यस्मै दत्तां गां दृष्ट्वा तस्याः गोः स्वामी पूर्वं प्रतिगृहीता तां गां मदीयेत्याह—प्रतिग्राही पश्चात्प्रतिगृहीताऽपि मदीयैवाधुनैव मह्यं नृगो दत्तवानित्याह ॥ १७ ॥

विप्राविति। भवान् दाता त्वमपहर्तेत्येवमूचतुः यतस्तौ स्वार्थ साधकौ स्वार्थपरावत एवमूचतुरित्यर्थः ॥ १८ ॥

तद्विप्रयोर्वचः श्रुत्वा ममापि भ्रमो जातः तदा धर्मकृच्छ्रं धर्मसङ्कटं प्राप्तेन मया ऽनुनीतावुपच्छन्दितौ, अनुनयनप्रकारमाह–गवामिति सार्द्धेन। प्रकृष्टानां श्रेष्ठानां गवां लक्षमन्यतरस्मै प्रदीयतां युवयोरन्यतरेणेत्यर्थः ॥ १९ ॥

किञ्च, भवन्ताविति। किङ्करस्य मम कर्मणः शेषत्वविवक्षयेयं षष्ठी किङ्करं मामनुगृह्णीतामित्यर्थः। तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि–अविजानत इति। कृच्छ्राद्धर्मसङ्कटादशुचौ निरये पतन्तं मां समुद्धरतेतिपूजार्थे बहुवचनम् ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

तस्या गोस्स्वामी पूर्वतनो नाथः अन्यः प्रतिग्रहीता ममेति प्रतिगृह्याब्रवीत् ॥ १७ ॥

विवदमानौ विप्रतिपद्यमानौ "भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः" (१-३-४७) इत्यत आत्मनेपदं भ्रमः सम्भ्रमः ॥ १८-२० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ततः प्रतिग्रहीतरि तां प्रतिगृह्य गच्छति सति तत्स्वामी मिलितो मध्ये ममेयं गौः कथं नीयते इति चाह ततः प्रतिग्राही प्रतिग्रहकर्ता प्रतिग्रहकथामप्युक्त्वा नृगो दत्तवानिति ममेत्याह— एवमुभौ विप्रौ विवदमानौ स्वार्थसाधकौ प्रतिग्रहे सिद्धे ब्राह्मणस्य गौर्भवति राज्ञश्च ब्राह्मणगवापहारदोषो भवति दानप्रतिग्रहयोरभावे ब्राह्मणस्यैव गौः नापहारदोषः लोकदृष्ट्या सिद्धे प्रतिग्रहस्य सिद्धत्वाद्दानस्य च प्रतिग्रहीतुरेव गौः अपहारदोषप्रायश्चित्तं परं कर्त्तव्यम् अलौकिकश्चेद्धर्मः देवाद्यधिष्ठितः तदा अधर्मसिद्धं द्रव्यं धर्मविषयो न भवतीति न दानं सिध्यति सुतरां प्रतिग्रहः अतो विवादः राजा चेदत्र दानमङ्गीकरिष्यति तदा प्रतिग्रहः सेत्स्यति अपहारश्च अपहारदोषस्याधिक्यात् नाङ्गीकुर्याच्चेत् तदा स्वामी गां नेष्यतीति स्वार्थसाधकौ विप्रौ अन्योन्यं विवदमानौ मां राजानमूचतुः एकस्य वचनं भवान् दातेति तस्मिन्नङ्गीकृते द्वितीय आह— अपहर्तेति। हेतुपूर्वकं वृत्तान्तवचनम् अर्थात् ज्ञायते पश्चादपहारवचनं श्रुत्वा मे भ्रमोऽभवत् ॥ १७ ॥ १८ ॥

नाहं प्रतीच्छे वै राजन्नित्युक्त्वा स्वाम्यपाक्रमत् ।
नान्यद्गवामप्ययुतमिच्छामीत्यपरो ययौ ॥ २१ ॥
वीर०पाठः (ततश्च कालयोगेन मृतः परममायया ।
देव दैववशान्नीतस्तद्वदामि तवाग्रतः ॥०॥)
एतस्मिन्नन्तरे याम्यैर्दूतैर्नीतो यमक्षयम् ।
यमेन पृष्टस्तत्राहं देवदेव जगत्पते ॥ २२ ॥
पूर्वं त्वमशुभं भुङ्क्षे उताहो नृपते ऽशुभम् ।
नान्तं दानस्य धर्मस्य पश्ये लोकस्य भास्वतः ॥ २३ ॥
पूर्वं देवाशुभं भुञ्ज इति प्राह पतेति सः ।
तावदद्राक्षमात्मानं कृकलासं पतन् प्रभो ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यदेको न प्रार्थितः एकस्मिन् द्वेषे अङ्गीकृतं तत्प्रायश्चित्तं स्वेच्छया कृतं स्यात् प्रमादेकमकृत्वा स्वतस्तत्त्वापरिज्ञानात् अन्यस्यापृष्टत्वात् द्वयमपि सन्देहे स्थापयित्वा उभावनुनीतौ गौः त्यक्तव्येत्यस्मिन्नर्थे यथा द्वितीयोप्यपहारः सिध्यति ननु उभयोरनुनये को हेतुः तत्राह—धर्मकृच्छ्रं गतेन मे इति । तस्य हृदये धर्मनिश्चयाभावात् कृच्छ्रं सङ्कटमेव प्राप्तवान् अनुनयमाह—गवां लक्षम् एतस्मिन्निष्कृतित्वेन दस्यामि एषा प्रदीयतामिति ॥ १९ ॥

ननु, निष्कृतिग्रहणे दोषः स्यात् कथं ग्राह्या इति चेत्तत्राह—भवन्तावनुगृह्णीतामिति । मदुपर्यनुग्रहेण निषिद्धमपि कर्त्तव्यमिति भावः । अनुग्रहहेतुमाह—किङ्करस्येति । तथापि सापराधो दण्ड्य एवेति चेत्तत्राह--अविजानत इति । विशेषणाय. मर्थो न ज्ञात इति अज्ञातेत्वल्पमेव प्रायश्चित्तमित्यनुग्रहेणापि सिध्यति तस्य भाव्यर्थः स्वत एव स्फुरितः तन्निराकरणार्थं प्रार्थयति—समुद्धरतेति । कृच्छ्रात् सङ्कटात् निर्णयज्ञानाभावात् अशुचौ निरये पतन्तमिति हीनभावः निरयो भवति तर्तश्च गोत्वमश्वत्वं वा चेद्भवेत् तदा निरयत्वेपि नाशुचित्वं श्वयोनौ सूकरयोनौ वा पाते तथात्वमिति तामिस्रादौ तु न पातः नरकभोग एव परं योनिसम्बन्धे तु अभिमान उत्पद्यते इति पातः अशुचाविति लोकप्रसिद्धमलादिप्रदर्शनेन दया वा उत्पाद्यते ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शनी ।

प्रतिग्राही विप्र उवाच भवान् दादेति गोस्वामी उवाच भवानपहर्त्तेति भ्रमः अतिवैयग्र्यमित्यर्थः ॥ १८—२० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रतिग्राह्युवाच दादेति स्वाम्युवाचापहर्त्तेति ॥ १७ ॥ १८ ॥ तदा धर्मकृच्छ्रगतेन धर्मकष्टप्राप्तेन उभावपि प्रत्येकमनुनीतौ उपच्छन्दितौ, तदेवाह—गवामिति सार्द्धेन । दास्यामि अन्यतरस्मै एषा प्रदीयतामन्यतरेणाऽन्यतरस्मै ॥ १९ ॥

किङ्करस्य किङ्करमनुगृह्णीताम् कर्म्मणः शेषत्वाविवक्षया षष्ठी समुद्धरतेति बहुवचनं पूजार्थम् ॥ २०—२२ ॥

भाषाटीका ।

मेरी दई भई गौ को ब्राह्मण लेजाता रहा उस गौ को देखकर उसका धनी उस ब्राह्मण से बोला कि यह गौ तो मेरी है गोदान लेने वारा ब्राह्मण बोला कि यह गौ, मेरी है क्योंकि राजा नृग ने मो को दी है ॥ १७ ॥

अपने स्वार्थ को सिद्ध करने वारे दोनों ब्राह्मण इस प्रकार विवाद करते २ मोसे बोले उनमें पीछे गोदान लेने वारा बोला कि आपने अवहि मोको इस गो का दान किया है और पहले जिसका गोदान दिया रहा वह बोला कि यह गौ मेरी है यदि आपने इस गौ का इस ब्राह्मण को दान किया तो आप हि दत्तापहारी हुए इस प्रकार दोनों ब्राह्मणों के वचन को श्रवण कर मोको व्याकुलता होगई ॥ १८ ॥

इस प्रकार धर्म संकट को प्राप्त होकर मैंने दोनों ब्राह्मणों की प्रार्थना करी कि इस गौ के बदले में अच्छी श्रेष्ठ एक लक्ष गौ एक के वास्ते मैं देऊंगा इस लिये एक लक्ष गौ लेने वारा इस गौ को दूसरे ब्राह्मण को दे देवे ॥ १९ ॥

आप दोनों मेरे ऊपर अनुग्रह करो मैं आपको दास हूं और मै यह नहि जानता कि यह गौ दूसरे की है इस दोष करके अपवित्र नरक में मेरा पतन होता है इस संकट से मेरा उद्धार करो ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अपरः प्रतिग्राही दुराग्रहो बलक्षं त्वयोक्तमन्यदपि गवा-

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मयुतं यदि तदपीमां विहाय नेच्छामि इत्युक्त्वा गां त्यक्त्वा ययावित्यर्थः २१ ॥

एतस्मिन्नन्तर इति । इतःपूर्वं पापाभावान्नेतुमसमर्था इति भावः ॥ २२ ॥

उताहो इत्येकं पदम् अथवा पूर्वं शुभमिति नान्तमिति यमस्य स्वस्य वा वाक्यम् पश्ये पश्यामि ॥ २३ ॥

हे देव यम ! पूर्वमशुभं भुञ्ज इति मयोक्ते स यमः पतेति प्राह ॥ २४—२५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वै एव न प्रतीच्छे नैव प्रतिगृह्णामीत्यर्थः । अपाक्रमत् गां त्यक्त्वा प्रतिग्रहभयेनापसृतः ॥ २१ ॥

अन्तरे छिद्रे परिमितायुषः समाप्तेर्मरणावकाशे सति यमस्य क्षयं पतत्यग्रे वक्ष्यमाणात्पुण्यात्मानस्तस्य गम्यं दक्षिणस्यां मानस्योपरिस्थं निवासमेव नतु भूमिष्ठं तत्र यमक्षय एव नत्वन्यत्रेति आदरेण साक्षात्प्रश्नः सूचितः हे देवानां त्रयादीनामपि देव पूज्य यतो हे जगत्पते जगत्पालनार्थं त्वयैव धर्माधिकारे नियुक्तस्य तस्य तदुचितमेवेति किम्वा त्वत्कृतनिबन्धस्तेषामप्यलङ्घ्य इति भावः । अयं प्रश्ने हेतुः ॥ २२ ॥

अशुभं पापं तद्विप्रगोहरणजं भुंक्ष्व भोक्ष्यसे धर्मस्य यज्ञादेः साधनानन्त्यात् साध्यस्य लोकस्य स्वर्गादेरपि भास्वतः अद्भुतसुखवैभवादिना राजमानस्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

पूर्वमिति अशुभोदर्कतायाः परमाशोभनत्वात् प्रकर्षेण अभिनयादिनाह तावत्तत्क्षणएव पतन् सन् प्रभो हे सर्वकर्मेश्वरेति त्वया दीयमानं कर्म फलमवश्यमेव भोग्यमिति किं वा तच्च त्वदिच्छयैवेति भावः । कृकलासमिति तादृशपापस्य तादृशफलत्वात् श्रीरामायणादौ च ताभ्यां विप्राभ्यां तथैव शपनात् तत्रोक्तञ्चैतद्विरुद्धं कल्पभेदव्यवस्थया परिहार्य्यम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुक्तयोस्तयोरन्यतरः गोस्वामी हे राजन् ! अहं गवां लक्षमपि न प्रतीच्छे न प्रतिगृह्णामि किन्तु दत्तामेनामेव नयामीत्युक्त्वाऽपाक्रमद्ययौ तथाऽपरोऽपि प्रतिग्राही दुराग्रहः यल्लक्षं त्वया प्रतिश्रुतमन्यदपि गवामयुतं दत्तं यदि तथाप्येनां विहाय नेच्छामीत्युक्त्वा गां त्यक्त्वा ययौ इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तत इति । हे परम ! तव मायया परमस्य तव माययेति वा हेतुभूतेन सङ्कल्पेन कालयोगेन निमित्तेन मृतः हे देव ! दैववशाददृष्टानुसारात् यत्र नीतस्तत्तवाग्रतो वदामि ॥ ० ॥

एतस्मिन्निति । हे देवदेव ! जगत्पते ! एतस्मिन्नन्तरे इतःपूर्वं पापाभावात् नेतुमक्षमैरिति भावः । यमसम्बन्धिभिर्यमसदनं प्रापितः तत्र यमसदने यमेनाहं पृष्टश्च ॥ २२ ॥

प्रश्नमेवाह—पूर्वमिति । किं पूर्वमशुभं पापफलं भुङ्क्षे उताहो किम्वा शुभं पुण्यफलं भोक्ष्यसे भवतो दानस्य यो लोकः लोक्यत इति लोकः फलं तस्य भास्वतः प्रकाशमानस्य उपरिस्थितस्येति यावत् अन्तमवधिं न पश्यामि ॥ २३ ॥

पूर्वमेवाशुभं पापफलं भुञ्जे तस्याल्पीयस्त्वादिति भावः इतिमयोक्ते पत निरये इति शेषः । इति इत्थं स यमः मां प्राह तावदिति । तावच्चैव हे प्रभो ! पतन्नहमात्मानं कृकलासमद्राक्षं दृष्टवानस्मि ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अपाक्रमत् अपगतवान् ॥ २१ ॥

याम्यैर्यमस्य विद्यमानैः ॥ २२ ॥

भुंक्ष्व भोक्ष्यसे तव दानस्य धर्मस्य अन्तं नास्ति तज्जन्यलोकान् पश्य इत्युक्तोहं प्राक् अशुभं भुञ्जे इत्यवदं इत्युक्ते स यमः तर्हि पतेति मां प्राह ॥ २३—२७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्र मुख्यः स्वामी गोविक्रयस्य निषिद्धत्वात् अन्यल्लक्षाऽयुतादिसङ्ख्यापरिमितं गोसमूहम् अहं न प्रतीच्छ इत्युक्त्वा राजप्रार्थनां त्यागांशे अङ्गीकृत्य स्वाम्यपाक्रमत् प्रतिग्रहस्य राज्ञा स्थापितत्वात् पूर्वप्रतिग्रहस्यैव सिद्धत्वात् विक्रयपक्षे प्रतिग्रहपक्षे वा दोषश्रवणात्—

"एका गौः न प्रतिग्राह्या द्वितीया न कदाचन ।
सा चेद्विक्रयमापन्ना रौरवं नरकं व्रजेत् ॥ "

इति वाक्याद्गवामयुतमपि एतन्निष्कृतित्वेन नाहं प्रतीच्छ इति द्वितीयोऽपि ययौ राजन्निति सम्बोधनात् अनिष्कृतित्वेऽपि प्रतिग्रहोपि निषिद्ध इति सूचितं राजा सर्वेषामनुरोध्यः अतिक्रमोपि सोढव्य इति सूचितं लक्षं गावः राज्ञा दातुं शक्याः नतु ब्राह्मणेन अयुतमेव परमा काष्ठा ब्राह्मणस्य कोऽहेति सहस्रं पशून् प्राप्तुमिति सहस्रस्यैव महत्त्वात् दशपुत्रविभागे सहस्रांशे दानेपि अयुतस्यैव पर्याप्तत्वात् प्राप्तमयुतं निषेधति गवामप्ययुतमिति यद्यपि तावता पूर्णकामो भवेत् तथाप्यव्यवस्थितत्वात् एकस्यामपि गवि यत्राऽयं सन्देहः तत्र किमन्यद्वक्तव्यमिति भावः ॥ २१ ॥

एवं ब्राह्मणद्वयक्षोभे दण्डार्थं यमः प्रवृत्तः गौश्चापहारे आयुः क्षीणमिति तदैव यमदूतौ समागतावित्याह—एतस्मिन्नन्तर इति । यावदयं प्रतिविधानं कुर्यात् तन्मध्य एव याम्यैः यमक्षयं नीतः अनेन बलात् नयनं निरूपितं बलान्नीतोऽत तेनापि ब्राह्मणाः सम्बोधिता इति स्वेच्छयैव तैस्त्यक्त इति । अस्यापि स्वेच्छयैव नरकभोगो निरूप्यते अत एव दुःखार्थं यमेन पृष्टः अस्मिन्नर्थे सत्यतां निरूपयितुं देवदेवेति सम्बोधन जगत्पत इति च धर्मकर्तुः कथं यमदण्ड इति शङ्कां वा दूरीकर्तुं प्रमेयबले वेदापेक्षया भगवदाज्ञा कर्त्तव्येति निरूपयन् देवस्यापि त्वं देव इति त्वदाज्ञा यमेन कर्त्तव्या जगत्पतित्वात् मयापि अतस्तदिच्छयैव जातमिति नात्र किञ्चित् प्रतिकर्त्तव्यमस्तीति सूचितं हे नृपते ! पूर्वं त्वमशुभं भुंक्ष्व लण्मध्यमपुरुषैकवचने प्रश्नार्थे लट् अशुभस्याल्पत्वात् नान्तरीयकमिवाशुभं गमिष्यतीति प्रथममशुभभोगप्रश्नः अथवा दुःखान्तता निषिद्धेति अथवा कोवा दुःखानुभवं मन्येत अतः

ब्रह्मण्यस्य वदान्यस्य तव दासस्य केशव ।
स्मृतिर्नाद्यापि विध्वस्ता भवत्सन्दर्शनार्थिनः ॥२५॥
स त्वं कथं मम विभोऽक्षिपथः परात्मा योगेश्वरैः श्रुतिदृशाऽमलहृद्विभाव्यः ।
साक्षादधोक्षज उरुव्यसनान्धबुद्धेस्स्यान्मेऽनुदृश्य इह यस्य भवापवर्गः ॥ २६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

प्रथममेव हे नृपते शुभं भुङ्क्ष्व तदा स्वस्यालोचनमाह—नान्तं दानस्य धर्मस्येति । दानस्यान्यस्यापि धर्मस्य अन्तो न विद्यते गोदानप्रस्तावे कश्चिद्वञ्चको धूर्त्त आसन्नमरणां गां वञ्चयित्वा ब्राह्मणाय दत्वा मुक्तिंगत इति श्रूयते स हि नगरमध्यवासे मृताया गोर्निर्हरणासमर्थः व्याजेन कञ्चित् ब्राह्मणमाकार्य तस्मै दानं दत्तवान् ततो मुहूर्त्तत्रयानन्तरं गौर्मृता तां ब्राह्मणः प्रतिग्रहीता स्ववस्त्रं चण्डालेभ्यो दत्वा तां गां बहिः निस्सारितवान् एवं ब्राह्मणं वञ्चयित्वा पश्चान्मृतः यमेन पृष्टः चित्रगुप्तेन तस्य वृत्तान्ते कथिते पूर्वं शुभफलभोगं करिष्यामीति उक्त्वा तत्रापि कौटिल्यं कृतवान् तादृशगोदानस्य हि फलं यावद्गौर्जीवति तावत्परलोके कामधेनुस्तद्वशे तिष्ठतीति तथा यमेनोक्तः मुहूर्त्तत्रयं कामधेनुस्त्वदधीना स्थास्यतीति कामधेनु प्रत्याह—व्याघ्रो भूत्वा यमं भक्षयेति ततो व्याघ्रेणोपसृतः यमः भीतो विष्णुं शरणं ययौ यत्रास्ते भगवान् ब्रह्मादिभिर्वृतः तत्र पश्चादयमपि गतः कामधेन्वा नीतो विष्णुसाक्षात्कारे मुक्त इति ॥ २२ ॥

यत्र तादृशगोदानस्याप्यनन्तफलत्वं तदाविधानपूर्वकं दत्तायाः किं वक्तव्यमिति अन्यथाप्येवं धर्मस्यानन्तफलत्वं फलं हि द्विविधम् इह लोके यशः परलोके स्वर्ग इति तदुभयमाह यशो लोकश्च भास्वर इति. अनन्तं यशः अनन्तो लोक इति तामसधर्मेपि तथेति तत्पातालोपभोग्यमिति तद्व्यावृत्त्यर्थं भास्वर इति दानस्य फलरूपं यश अनन्तं लोकश्चानन्त इति लोकस्य भास्वत इति पाठे अनन्तं यशः शुभं चेति ॥ २३ ॥

पूर्वोक्तं सङ्ग्राह्यं भुङ्क्ष्वइति भुञ्ज इति वा क्रिया भास्वतो लोकस्योत्तमदेहस्य वा पूर्वं सम्बन्धि अशुभं भुञ्ज इति देवेति सम्बोधनं परिज्ञानार्थम् उक्तवानित्यर्थात् इति एवं सति पतेति स यमः प्राह यतः सः ब्राह्मणेऽतिक्रमं दृष्ट्वा क्रोधवान् पतेति तस्मात् लोकात् भूलोके नीचयोनिभूतो नरकः भूमावेव नान्यत्रेति ततो यज्जातं तदाह—तावदद्राक्षमिति । पतन्नात्मानं कृकलासमद्राक्षं कर्मणा देहसम्बन्धेन ग्रहणपरित्यागयोः परिज्ञानं योगज्ञानभक्तिष्वेव तद्देहात् तादात्म्यपदं बहिर्मुखत्वादस्य कर्मदोषो जात एव प्रभो इति त्वमेव समर्थः तादृशकर्मभ्यो मोचयितुमिति सूचितं जीवस्य ग्रहणपरित्यागज्ञानमेव नास्ति कुतो मोचनपरिज्ञानम् एतादृशेऽर्थे भगवानेव शरणमिति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

राज्ञां न प्रतीच्छे राजप्रतिग्रहं न करोमीत्युक्त्वा अपाक्रमत् सीयां गां विहायैव ययौ अपरः प्रतिग्राही दुराग्रहः यल्लक्षं त्वयोक्तम् अन्यदप्ययुतमपि यदि ददासि तदपीमां विहाय नेच्छामीत्युक्त्वा ययौ ॥ २१ ॥

मरणानन्तरमिति शेषः यमक्षयं संयमनीम् ॥ २२ ॥

अशुभम् अजानता यद्विप्रस्य गोरपहृता तज्जन्यपापफलम् उताहो किं वा शुभं पुण्यफलं तव दानस्य अन्तं न पश्यामि तत्फलस्य भास्वतो लोकस्य स्वर्गस्यापि अन्तं न पश्यामि ॥ २३ ॥

हे देव यम ! पूर्वमहमशुभं भुञ्जे इति मयोक्ते स यमः पतेति प्राह ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पश्ये पश्यामि ॥ २३ ॥
हे देव ॥ २४ ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार उन दोनो ब्राह्मणों को राजाने जब कहा तब उन में जो गौ का पहला धनी रहा सो हे राजन् आप की दई हुई लक्ष गौन को मैं नहि लेता, ऐसा कह कर चला गया, और जिस को पश्चात् गो दान किया रहा सो भी, लक्ष गौन के उपर दश हजार गौ दीये तो भी मैं नहि लेता ऐसा कहकर चला गया ॥ २१ ॥

हे देवदेव हे जगत्पते इसी अन्तराय में इस पाप करके यम के दूत, मो को यम लोक में ले गए वहां यम राजने मो से पूछा ॥ २२ ॥

कि हे नृपते ! आप पहले विना जाने किए हुए गौके अपहार रूप पाप के फल को भोगोगे अथवा पुण्य कर्म के फल को फलको भोगोगे आप दान और धर्म तथा पुण्यका फल स्वर्गादि लोक के अन्त को नही देखता आपका यह सब अनन्त है ॥ २३ ॥

इस प्रकार यम राज के वचन श्रवण करके मैं उनके प्रति बोला कि हे देव ! मैं पहिले पापके फल को भोगूंगा तबतो यमराज बोले कि आप निहीन योनि को जाओ हे प्रभो ! उसी समय पतन होता हुआ मैं अपने को कृकलास रूप देखता भया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दुर्घटेन श्रीकृष्णदर्शनेन विस्मितः संसारमनो भाग्यमसि-

देवदेव जगन्नाथ गोविन्द पुरुषोत्तम ।
नारायण हृषीकेश पुण्यश्लोकाच्युताऽव्यय ॥ २७ ॥
अनुजानीहि मां कृष्ण यान्तं देवगतिं प्रभो ।
यत्र क्वापि सतश्चेतो भूयान्मे त्वत्पदास्पदम् ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

नन्दति-स त्वमिति। हे विभो! स त्वं ममाक्षिपथो लोचनगोचरः सन् कथं साक्षात्प्रत्यक्षोऽसीत्यर्थः। किमत्राश्चर्यं तदाह पर आत्मा अत एव योगेश्वरैरपि श्रुतिदृशा उपनिषच्चक्षुषा ऽमले हृदि विभाव्यश्चिन्त्यः यतोऽधोक्षजः अक्षजमैन्द्रियकज्ञानं तदधो अर्वागेव यस्मात्सः यस्येह भवापवर्गो भवेत्तस्य भवाननुदृश्यः स्यात् उरुव्यसनेन कृकलासभवदुःखेनान्धबुद्धेस्तु ममैतच्चित्रमित्यर्थः॥ २६॥

उद्रिक्तभक्तिर्बहुधा सम्बोधयन्नाह-देवदेवेति॥ २७॥

अनुज्ञापयति-अजानीहीति। देवलोकेऽपि सतो वर्तमानस्य आत्मनो मनसः सन्निधिं प्रार्थयते-यत्र क्वापीति। त्वत्पदमास्पदं विषयो यस्य तथाभूतं भूयादिति॥ २८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

स्मृतिर्ममेतिशेषः। साक्षात्तथानुक्तिर्विनयादिना अद्य कृकलासदेहे तथा महाभिमानिदेवदेहेपि तद्विरोधिनि न ध्वस्ता न भ्रष्टा तत्र हेतवो ब्रह्मण्यस्येत्यादयः प्रथमतो ब्रह्मण्यस्य ब्राह्मणभक्तस्य तत्रापिवदान्यस्य यथेष्टदानेन तान् परितोषयतः तत्रापि तव दासस्य कर्मसाद्गुण्यार्थं तत्तत्कर्मसमर्पणेन त्वदीयदास्यभक्तिं प्राप्तस्य ततो भवन्महिमज्ञानेन भवतः सन्दर्शनं तदर्थिनः दास्ये हेतुः केशव —

"को ब्रह्मेति समख्यात ईशोहं सर्वदेहिनाम।
आवान्तवाङ्गसम्भूतौ तस्मात्केशवनामवान्॥

इति तन्नाम्ना श्रीहरिवंशोक्तवैभव एवम्भूतं त्यक्त्वा कस्मै वा अन्यस्मै तत्कर्मसमर्पय इति भावः। यद्वा, भृगुलाञ्छितया ब्रह्मण्यः श्रीबलिसाञ्छितयात्मपर्य्यन्तस्य वदान्यश्च यस्त्वं तस्य तव योहं दास स्तत्तत्कर्मसमर्पयतस्तस्य मम शेषं समानम् एवमप्यस्य कृकलासत्वं सुसाध्धायामपि श्रवणादिलक्षणसाक्षाद्भक्तावप्रवृत्तेस्तत्र अविश्वासदोषेण दानादिकर्मण्यपि वैफल्यापातात् सङ्कल्पमाहात्म्येन तु पश्चात्तद्दर्शनादिकं किन्तु ते दास्यदिदृक्षे अपि फलविशेषप्राप्त्यर्थे एव नतु निष्कामे देवगतिफलवामेन कारणानुमानात् अत एव वदान्यस्येति भगवन्तं विशेष्य पर्य्यवसाने तु परमगतिर्भविष्यति सत्यं दिशत्यर्थितमर्थिनोनृणामित्यादौ तथा त्वप्राप्तेः दर्शनादेवनश्वरं तद्बीजरूतवाच्चेति ज्ञेयं पूर्णयोर्ब्रह्मण्यवदान्यत्वयोरंशानुवर्त्तित्वाद्योहं दास इव दासस्तथा तत्तद्गुणमात्रेण नतु त्वन्निजदासवद्विचित्रेण गुणवृन्देन चमत्काराद्भवद्दर्शनकाङ्क्षी च योहं तस्य मम तत्तत्वद्गुणांशानुभवप्रभावान्नाद्यापि तत्तत्स्मृतिर्विध्वस्ताभूत् प्रत्युत तादृशत्वद्दर्शनमपि जातमित्यर्थः। अथ तदिदमनुमिमे त्वदीयब्रह्मण्यत्ववदान्यत्वयोरंशानुकरणमप्यभिमानमयमेव ममासीत् येनाद्यापि त्वदग्रेपि तत्प्रकटनधार्ष्ट्यमेव जातं पूर्वमपि नत्वम्बरीषादिविधिशास्त्रेष्वादरो जातः तत एव तादृशदानकर्मण्यपि विघ्नो बभूव तथापि त्वत्कारुण्यप्रभावादीदृशत्वद्दर्शनमभूत् तादृगभिमानाविच्छेदादेव स्वर्गित्वं भजन्नपि त्वत्कारुण्यात्तु सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणामिति न्यायेन त्वदनुवर्तित्वमपि भविष्यतीति भावः॥२५॥

स परमदुर्लभः किं वा अनिर्वचनीयमाहात्म्यस्त्वं विभो हे सर्वव्यापकेति चात्तुपथयोग्यत्वं तथा परमात्मा परमात्मेत्यात्मसाक्षात्कारादपि तत्साक्षात्कारस्य दुर्घटत्वं सूचितं योगो भक्तियोगः तस्मिन्नीश्वरैः समर्थैः परमभक्तैरित्यर्थः। योजना तु तैः कृता यद्वा कथं केन प्रकारेणाक्षुपथं प्रयातोसि तन्तु विचारेणापि न लभे इत्यर्थः। यतः पूर्वोक्तप्रकारेणाधोक्षजो ज्ञानाविषयो यः स साक्षात् स्यात् काका नैवेत्यर्थः। तत्रापि मे मम उरुव्यसनान्धबुद्धेः साक्षात्स्यात् काका नतरामित्यर्थः। यतो यस्य भावापवर्ग उपस्थितोस्ति तेनैवानुदृश्यः दृष्टसदृशो भवसि सर्वातीतत्वादानन्त्याच्च तस्मान्मम स्वर्गितां प्राप्तस्य त्विदं दर्शनमतीव चित्रमिति भावः कथं जातमिति तं कारुण्यप्रकारं स्वशक्तिप्रकारं च स्वयमेव वेत्सीति भावः॥ २६॥

तद्दर्शनप्रभावेन जातशुद्धभक्तिश्रद्धः स्वस्य प्राचीनश्रवणकीर्त्तनादिशुद्धभक्त्यभावेपि तद्दर्शनं जातमिति तस्य कारुण्यं प्रशस्यानुज्ञां ग्रहीष्यन् नामकीर्तनप्रियतमत्वेनादौ तैरेव स्तुत्या तं सम्बोधयन् प्रार्थयते-देवदेवेतियुग्मकेन। तत्र प्रथमं देवगतिगमनानुज्ञायां तथा तद्गतिं गतस्यापि परमाश्रयत्वेच तत्रैव योग्यतां दर्शयति-देवदेवेति। नन्वहं देवानां ब्रह्मादीनामपि देव इत्यतिक्षुद्रस्त्वमीदृशप्रार्थनधार्ष्ट्येन कथं न सङ्कुचसीत्याशङ्क्याह—हे जगन्नाथेति। एवं जगन्मध्यपातित्वेपि प्रार्थनार्हो ऽस्मीति भावः। नन्वासतान्तावद्ब्रह्मादयः जगति सत्यलोकादिगता एव महान्तः त्वं मर्त्यलोकगतः कियानित्याशङ्क्याह—हे गोविन्द! कृपया गां पृथिवीं विन्दतीति तथाभूत ततः सम्प्रति तेभ्योपि वयं त्वत्कृपाभाजनानीति भावः। नन्वत्रापि महान्तः सन्ति तत्राह—हे पुरुषोत्तम इति। भवदुचितां दीनदयालुतामिवालम्ब्येदृशं प्रार्थये नतु स्वगुणमिति भावः। किञ्च हे नारायण स्वभावत एव सर्वजीवाश्रय हे हृषीकेश एतादृशप्रार्थनादीनामपि प्रवर्तक! हे पुण्यश्लोक एतादृशकृपाकीर्तिसुधाकर! हे अच्युत एतादृशशरणागतदीनजनपालनकृते च्युतिरहित! हे अव्यय अनन्तभक्ताभीष्टदानैरन्त्र्येऽपि सर्वदा परिपूर्ण इतियुक्तामिदं प्रार्थनमिति भावः। ननु यादव विशेषोहं नाहं भवदभिप्रेतो भगवानित्याक्षेपान्तरमाशङ्क्याह—

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

हे कृष्ण ! स्वयं भगवान् कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति प्रसिद्धेः अत एव हे विभो सर्वतः परिपूर्णेति ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अक्षिपथः उरुव्यसनान्धबुद्धेः मम त्वं चक्षुर्विषयः श्रुतिदृशा वेदचक्षुषा अमलहृदि विभाव्यः चिन्त्यः यस्य भवापवर्गः । संसारनाशः तस्य त्वं शान्तहृदि दृश्यो भवसीत्यर्थः ॥ २६—२८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ब्रह्मण्यस्येति । हे केशव ! ब्रह्मण्यस्येत्यादिविशेषणचतुष्टयं पूर्वजन्मस्मृत्यनपाये हेतुतयोपात्तं ब्रह्मणि ब्राह्मणकुले साधुब्रह्मण्यः ॥ २५ ॥

अलभ्यलाभेनाधुना कृतार्थोऽभवमित्याह-स त्वमिति । हे विभो ! सः यस्याहं सन्दर्शनार्थी स त्वं कथं ममाक्षिपथं गतः लोचनगोचरः कथमित्यनेन दौर्लक्ष्यं सूचितं तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि, परमात्मा न हि परमात्मा केवलं मांसचक्षुषा वीक्ष्य इति भावः । किञ्च योगेश्वरैः श्रुतिदृशा उपनिषच्चक्षुर्द्वारेण निर्मले हृदये विभाव्यः केवलं चिन्त्यः यद्यप्येवमथापि हे अधोक्षज अभक्तेन्द्रियजन्यज्ञानविषयः यस्य भवापवर्गः संसारनाशस्तस्योरुणा व्यसनेनान्धा बुद्धिर्यस्य तथाभूतस्यापि शान्ते सति हृदये त्वं दृश्य एवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

हर्षातिशयेन बहुधा सम्बोधयन् किञ्चित्प्रार्थयमानश्चानुज्ञां पृच्छति--देवदेवेति । व्राज्याम् देवगतिं स्वर्गलोकं प्रति यातुं गन्तुम् उद्यतं मामनुजानीहि आज्ञापय यत्र क्वापि सतो वर्त्तमानस्य मम चेतः त्वत्पदास्पदं त्वत्पादारविन्दसंश्रयं भूयात्तथानुगृहाणेत्यर्थः ॥ २७—२८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

देवगतिं स्वर्गं यत्र क्वापि योनिविशेषे सतः सम्भवतः ॥२८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ब्रह्मण्यस्य वदान्यस्य च तव यो ऽहं दासः तस्येति ब्रह्मण्यत्ववदान्यत्वांशेन भवदनुगतस्येत्यर्थः । ननु भवतः सेवैकपुरुषार्थिन इति तथा भवत्सन्दर्शनार्थिन इति भवतः परमब्रह्मण्यत्वं वदान्यत्वञ्च श्रुत्वा दर्शनकौतुकिन इत्येवार्थः । ननु तद्गुणानुरागिण इति स्वस्मिन्नपि तद्गुणद्वयस्यापत्ते तदंशमात्रव्यक्तेः गत्यन्तरप्राप्तेश्च अतएव साधकदशायामपि श्रीमदम्बरीषादिवत् सेवादिलक्षण साक्षाद्भक्तिर्नोद्दते ऽतिविघ्नो जातः ननु तद्दुर्वाससः क्रोधेऽप्यविघ्न इति गम्यते तथापि भगवद्दर्शनादिकं यथाकथञ्चिदभिलाषगुणादिति ज्ञेयम् ॥२५—४४॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नन्वेतादृशस्य तव कथं पूर्ववृत्तान्तपरिज्ञानमिति चेत् तत्राह-ब्रह्मण्यस्येति । अज्ञानं हि स्मृतिनाशकं तच्च ज्ञानसमानाधिकरणं ब्राह्मणाः स्वभावतो ज्ञाननिष्ठाः "ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यम्" इति वाक्यात् अतो ब्रह्मण्यस्य ब्राह्मणभक्तस्य ब्रह्मधर्मा हितं कुर्वतीति न स्मृतिभ्रंशः राजन्योपि सर्वदेवमय इति ब्रह्मक्षत्रयोस्तुल्यत्वात् क्षतात्त्रायत इति धर्मश्च तत्र "दानमीश्वरभावश्च" इति वाक्याद्वदान्ये क्षत्रं प्रतिष्ठितमिति अन्योन्यमात्मानं ब्रह्मक्षत्रं च रक्षत इति वाक्यात् ज्ञानं क्षत्रियमपि पालयति भगवान् सर्वेश्वर इति ज्ञानादयस्तदधीनां भगवद्भक्ते स्वोपकारं कुर्वन्तीति प्रकारत्रयेणापि स्मृतिर्न विध्वस्ता अस्त्येको ज्ञाननाशप्रकारः चतुर्थे निरूपितः "इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैः राक्षिप्तं ध्यायतां मनः" इत्यादिना स इतः पूर्वं न जात इत्याह अद्यापि न विध्वस्तेति । केशवेति पदम् उत्पत्तिप्रलयकर्त्रोरपि मोक्षं प्रयच्छतीति भक्तज्ञानदाने कः प्रयासः स्यादिति सूचितं किञ्च स्मृतिनाशका यावन्तो मायादयः ते सर्वे मत्तो बिभ्यतीत्याह—भवत्सन्दर्शनार्थिन इति । यो भगवद्धर्मान् प्रतीक्षते तस्य नान्ये धर्माः बाधकाः भवन्ति ॥ २५ ॥

एवं स्ववृत्तान्तमुक्त्वा भगवद्दर्शनं दुर्लभं सर्वप्राणिनां कथं ममाकस्माज्जातमिति स्वभाग्यमभिनन्दयन्नाह-स त्वं कथमिति । तादृशस्त्वं ममाक्षपथः कथं वा जात इत्याश्चर्यं परमात्मेति आत्मनोपि परो आत्मान्तरः कथं देहादपि बहिर्दृश्येतेत्येकाऽनुपपत्तिः किञ्च योगेश्वरैरपि योगानुसारेण तत्रापि श्रुतिदृशा वेदबोधितज्ञानेनैव न तु वैदिकप्रकारेण तत्रापि अमला दृष्टिर्यस्य तादृशेन विभाव्यः साधनप्रमाणाधिकाराः उत्तमा निरूपिताः तैरप्येवं प्रत्यक्षो न भवति किन्तु विशेषेण भाव्यः तर्क्य एव स मम साक्षात्कथं जात इत्याश्चर्यम् अनेन प्रमाणविचारणे दर्शनायोग्यता निरूपिता प्रमेयविचारेणापि दर्शनायोग्यतामाह—अधोक्षजेति । अधः अक्षजं ज्ञानं यस्मादिति किञ्च स्वरूपानधिकारोपि उरुव्यसनान्धबुद्धेः अनेकव्यसनैरन्धा बुद्धिर्यस्येति नन्वकारणकार्योत्पत्तिर्न सम्भवतीति अवश्यं भगवद्दर्शने वक्तव्यमिति चेत्तत्राह—स्यान्मेऽनुदृश्य इति । मे अनुदृश्यः स्यात् यस्य मे भवापवर्गः प्रायेण मम मोक्षः सम्भाव्यते केनचित् कारणेन तद्भगवद्दर्शनव्यतिरेकेण मोक्षो न भवतीति मोक्षसाधनानि फलोन्मुखानि सन्ति भगवद्दर्शनं कारयामासुः तत्रापि मोक्ष इहैव अस्मिन्नेव जन्मनि अन्तिमजन्मन्येव भगवत्साक्षात्कारात् ॥ २६ ॥

एवं दुर्लभदर्शनमुपपाद्य स्वर्गगमनार्थं भगवन्तं प्रार्थयितुं नवधा भगवन्तं सम्बोधयति—देवदेवेति । लोके गमने देवानामपि यो देवः तदाज्ञयैव गमनं भवति स चेत्स्वस्मिन् क्रीडति तदा देवत्वं भवतीति जगन्नाथत्वादवश्यमाज्ञा प्रार्थनीया गोविन्देति सतामिन्द्रः एवं राजसतामससात्त्विकभावेन प्रभुत्वेन सम्बोधितो भगवानाज्ञां प्रार्थयितुं प्रेरकत्वेन त्रिविधं पुरुषमाह—पुरुषोत्तमः पूर्णः पुरुषः नारायणः पुरुषोऽद्वितीयः हृषीकेशोऽन्तर्यामी तृतीयः पुरुषः "विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः" इति वाक्यात् अनेन भगवत्प्रेरणया भोगार्थं गच्छामीति स्वापराधाभावो निरूपितः तत्र गतस्य

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

भगवत्स्मरणाभावान्न निरस्ता इत्याशङ्क्य भगवद्गुणाः सर्वत्र सन्तीति निरूपयन् विशेषणत्रयमाह—पुण्यश्लोकाच्युताव्ययेति। पुण्याः श्लोकाः कीर्त्तिर्यस्येति विषयसम्बन्धकृतदोषपरिहारः कीर्त्तिस्वभाव्यादेव भवतीति सूचितं श्लोकः विषयेष्वपि भवतीति न विषयैर्विरुद्ध्यते तेन सेवनसम्भवः भगवतः सर्वताच्युतत्वात् नित्या कीर्तिर्भवति पूर्णा च ततः सम्पादनसाधनं नापेक्षते न विद्यते व्ययो यस्मादिति तेनान्यस्यापि नाशाभाव उक्तः श्रोतुरप्यच्युतत्वं सम्पादयतीति षष्ठीबहुब्रीहिपक्षेऽपि न दोषः ॥ २७ ॥

एवं स्वर्गगमने सर्वामुपपत्तिमुक्त्वा प्रार्थयति—अनुजानीहि मामिति। आवश्यकं पुण्यफलमुक्तं कृष्णेति सर्वथा सर्वप्रकारेण मोचनसमर्थः न हि तस्य विषयसम्बन्धे मोचनसामर्थ्याभावः। अन्यथा विशेषावतरणं न कुर्यात् यान्तं देवगतिमिति। गमनमावश्यकमुक्तम् अनभिप्रेतत्वादस्यनुज्ञाभावमाशङ्क्याह—विभो इति। तथापि विषयसम्बन्धे नाशमावश्यकमाशङ्क्य प्रार्थयति—यत्र क्वापि सतश्चेत इति। त्रिविधानि स्थानानि सुखदुःखोभयरहितानि दुःखे असामर्थ्यं सुखे अन्यासक्तिः उभयाभावे मोहादिरिति सर्वत्रैव स्मरणाभावस्तुल्यः तथापि कृपयैव स्मरणमिति स्थानविशेषस्याप्रयोजकत्वात् यत्र क्वापि सतः मे चेतः त्वत्पदे एव आस्पदं स्थानं यस्य तथा सति सर्वत्र गच्छदपि चेतः त्वत्पदयोरेव स्थिरीभविष्यतीति न कापि चिन्ता ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

नृगस्य भक्तिमिश्रकर्मित्वाद्गुणभूतैव या भक्तिरासीत्तामाश्रित्यैव भगवदग्रे दासस्येति विनयव्यञ्जकोक्तिरियं ज्ञेया भवत्सन्दर्शनार्थिन इति कदाचित् कदाचिदतिसुन्दरश्रीभगवद्विग्रहतन्मन्दिरादिश्रीगीताश्रीभागवतादिशास्त्रप्राप्त्युत्कण्ठस्य महाभागवतस्यापेक्षणीयं नृगेण महादातृत्वात् सम्यक् सम्पादितं ततश्च तेन सन्तुष्यता भो राजंस्तव भगवद्दर्शनं भूयादिति यदैवाशीर्दत्ता तदारभ्यैव नृगस्य भगवद्दिदृक्षाऽभूदिति गम्यते ॥ २५ ॥

स्मृतिर्ममेति शेषः साक्षात्तथानुक्तिर्विनयादिना अथ कृकलासदेहे तथा महाभिमानी देवदेहेऽपि तद्विरोधिनि न ध्वस्ता न नष्टा दुर्घटेन श्रीकृष्णदर्शनेन विस्मितः सञ्जातमनो भाग्यमभिनन्दति स एव त्वं मम शकथमक्षपथोऽभूर्य्यः खलु योगेश्वरैः सनकाद्यैरपि श्रुतिदृष्ट्या निर्मले हृदि विभाव्यो ध्येय एव तत्रापि त्वं साक्षादधोक्षजः शकटासुरभञ्जनः स्वयं भगवानेव तत्रापि उरुव्यसनान्धबुद्धेर्मद्विधस्याधमस्यापि किञ्च यस्य जनस्य भवापवर्गः संसारनाशो भवेत्तस्यापि मे मम किं भवान् दृश्यः स्यात् अपि तु न स्यादेव किन्तु महाभागवतस्य कस्यचिदाशीर्वादादेव स्यादिति भावः ॥ २६ ॥

सद्यसोत्पन्नया श्रद्धया भगवत्कृपया लब्धदास्यो नामान्येवानुकीर्त्तयन्ननुज्ञां प्रार्थयते—देवदेवेति। देवानां देवोऽपि त्वं जगतामपि नाथत्वान्मन्नाथो भव गोविन्द गवां कृपादृष्ट्या मां विन्दस्व अत्र हेतुः पुरुषेषु विष्ण्वादिष्वप्युत्तमः नारायण नारा जीवा अयनमधिष्ठानं यस्येति मां दुर्जीवमप्यधितिष्ठ हृषीकेश मदिन्द्रियाण्यात्मसात्कुरु पुण्यश्लोक तवैषा नृगमोचनी कीर्त्तिरभूदेव अच्युत मदन्तःकरणाद्विच्युतो मा भव अव्यय अत्र न ते कोऽप्यपचय इति ध्वनयः त्वत्पदमेव आस्पदं विषयो यस्य तथाभूतं मच्चेतो भूयात् ॥ २७-२८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

हे विभो! यस्य भवापवर्गो भवेत् मुक्तिर्भवेत्तस्य यो दृश्यः स्यात् यश्च श्रुतिदृशा वेदान्तश्रवणजन्येन ज्ञानेन अमले हृदि विभाव्यः ध्येयः स त्वं साक्षात्परात्मा अधोक्षजः अधः अर्वागेव अगृहीत्वा निवृत्तमेव अक्षजमिन्द्रियजन्यं ज्ञानं यस्मात् "नानुमानं नेन्द्रियाणि"ति श्रुतेः। उरुव्यसनेन पुनःपुनर्जन्ममरणदुःखेनान्धबुद्धेर्मम इह कथं अक्षपथः चक्षुर्ग्राह्योसि नु अहो मे भाग्यमिति शेषः ॥ २६-२७ ॥

प्रेमातिशयेन बहुधा सम्बोध्य अनुज्ञां प्रार्थयते—अनुजानीहीति। देवगतिं प्रति यान्तं गन्तुमुद्यन्तं मामनुजानीहि अज्ञापय यत्र क्वापि सतो वर्तमानस्य मे चेतः त्वत्पदमास्पदं विषयो यस्य तथाभूतं भूयात् ॥ २८ ॥

भाषा टीका।

हे केशव! मैं ब्रह्मणों का भक्त और दान शील तथा आपका दास आपको दर्शनार्थी रहा इसी से अब पर्य्यन्तभी मेरी स्मृति नष्ट नहि भई ॥ २५ ॥

हे विभो! बडे२ योगीश्वरनको उपनिषद् श्रुति जनित तत्व ज्ञानरूप दृष्टि करके निर्मल हृदय में केवल आपका चिन्तवन होता है कुछ साक्षात्कार न हि होता है क्योंकि चक्षु आदि इन्द्रियों से उत्पन्न हुआ अज्ञान आपको विषय नहि करता इसी से आपका नाम अधोक्षज है एतादृश जो आप हो सो कृकलास योनि जनित अत्यन्त दुख करके जि मेरी बुद्धि अन्धी हो रही है उस मेरे नेत्र गोचर आप क्यों कर भये इस संसार में जिस पुरुष संसार का नाश होनहार है उसी को आपका साक्षात्कार होता है ॥ २६ ॥

हे देवदेव! हे जगन्नाथ! हे गोविन्द! हे पुरुषोत्तम! हे नारायण! हे हृषीकेश! हे पुण्यश्लोक! हे अच्युत हे अव्यय ॥ २७ ॥

हे प्रभो! हे श्रीकृष्ण मैं स्वर्ग लोक को जाता हूँ मोको आप आज्ञा दीजिये कर्मके आधीन- जिस किसी योनिमें भीमें रहूँ तथापि मेरे चित्तका आश्रय आपका चरणारविन्द हि रहै ॥ २८ ॥

नमस्ते सर्वभावाय ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये।
कृष्णाय वासुदेवाय योगानां पतये नमः ॥ २९ ॥
इत्युक्त्वा तं परिक्रम्य पादौ स्पृष्ट्वा स्वमौलिना।
अनुज्ञातो विमानाग्र्यमारुहत्पश्यतां नृणाम् ॥ ३० ॥
कृष्णः परिजनं प्राह भगवान् देवकीसुतः।
ब्रह्मण्यदेवो धर्मात्मा राजन्याननुशिक्षयन् ॥ ३१ ॥
दुर्जरं बत ब्रह्मस्वं भुक्तमग्नेर्मनागपि।
तेजीयसोऽपि किमुत राज्ञामीश्वरमानिनाम् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

यास्यन्नमस्यति—नम इति। सर्वभावाय सर्वस्य भावो जन्म येन तस्मै ब्रह्मणे कर्तृत्वेऽप्यविकाराय कुतः अनन्तशक्तये अनन्ता मायाख्या शक्तिर्यस्य तस्मै वासुदेवाय सर्वभूताश्रयाय इत्युपादानत्वमुक्तम् श्रीकृष्णाय सदानन्दरूपायेति पुरुषार्थत्वमुक्तम्—

"कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः।
तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते"॥

इतिस्मृतेः। किञ्च योगानामिष्टापूर्तादिकर्मणां पतये फलदात्रे अयं भावः एवम्भूतं त्वां विहाय गन्तुमनिच्छुरपि गमिष्यामि त्वदुक्तकर्मफलभोगायेति ॥ २९–३१ ॥

मनागीषदपि भुक्तं सदग्नेरग्निसदृशस्य तेजीयसोऽतितेजस्विनोऽपि दुर्जरम् ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

ननु, तर्ह्यत्रैव तिष्ठेति चेत्तत्राह—नम इति। तैर्व्याख्यातं यद्वा अतस्त्वत्प्रेरणया यामि तत्र मच्छक्त्या किं स्यादित्याशयेन तस्य सर्वप्रेरकतां प्रदर्शयन्नैश्वर्य्यं वर्णयति—सर्वेषां भावश्चेष्टा यस्मात् तस्मै कुतः ब्रह्मणे बहिरन्तश्च सर्वव्यापकाय ननु, जीवाः प्रत्यक्षं स्वयमेव बहुधा चेष्टन्ते नेत्याह—अनन्तेति। तव शक्त्यैव तेषां तत्तच्छक्तिर्न स्वत इत्यर्थः कुतः वासुदेवाय सर्वचित्ताधिष्ठात्रे अत एव योगानां कर्मज्ञानादिलक्षणानां पतये प्रवर्त्तकाय एवमेवम्भूताय कृष्णाय तुभ्यं नमो नमः भक्त्युद्रेकेण द्विरुक्तिः सदा नम इत्यर्थः। अथवा सर्वेषां ब्रह्मादिस्थावरान्तानां भवाय उत्पादकाय स्वरूपतः सर्वबृहत्तमाय शक्तितश्च स्वरूपशक्तिमायाशक्तिवृत्तिभेदेनानन्तशक्तये एवमपि कृष्णाय नराकृत्यैव परब्रह्मणे तत्रापि वसुदेवाज्जन्मलीलयैव प्रकटीभूताय यतो योगानां दुर्घटघटनाशक्तीनां पतये नमो नमः पुनःपुनर्नमस्कारमात्रं त्वन्निकटे स्थातुमयोग्यत्वादलं सेवाद्यभिलाषेणेति भावः ॥ २९ ॥

पश्यतां नृणाम् आश्चर्य्येण सर्वेषु लोकेषु पश्यत्सु ॥ ३० ॥

स्वयं भगवानपि निजान्तरङ्गवर्गमपि प्रकर्षेण ब्राह्मणापराधदुष्फलदर्शनेनाबोधयत् यतो देवकीसुतः तैर्निजपरिकरैः सहाङ्गीकृततज्जन्मादिमनुष्यलीलः तत्रापि ब्रह्मण्यो ब्राह्मणहितावतारश्चासौ देवः सर्वश्रेष्ठश्च न केवलं तावन्मात्रो धर्म्मप्रवर्त्तकः किन्तु धर्मात्मा सर्वधर्मप्रवर्त्तकश्च ननु ते तत्परिजनाश्चेत्तर्हि तेषु किं शिक्षा पिष्टपेषणेन तत्राह राजन्यान् तत्रस्थान् क्षत्रियान् ततोन्यानपि तद्व्याजेन शिक्षयितुमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

दुर्जरं दुष्टाजीर्णवन्महादुःखदमित्यर्थः। बत विस्मये भुक्तं चौर्य्यादिना तेजीयसः इत्यार्षं तपोयोगादिबलेन पापाद्यपरिभाव्यस्यापीत्यर्थः। ईश्वरमानिना तदभिमानेन तपोयोगादिसम्भावनाशून्यानां तु राज्ञां किमुत सुतरामेव दुर्जरमित्यर्थः। अन्यैस्तैः यद्वा मनाक् स्वल्पमपि ब्रह्मस्वम् अग्निमतिक्रम्यापि यस्तेजीयान् तेजस्वितमः तस्यापि ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

सर्वभावाय सर्वपदार्थशरीराय ॥ २९–३४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

यास्यन्नमस्करोति—नमस्त इति। तुभ्यं सर्वभावय सर्वः भावः पदार्थो यस्य शरीरत्वेनेति स तथा तस्मै तत्र हेतुः ब्रह्मणे स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयबृहत्त्वायानन्ताः शक्तयः कार्योपयुक्ताः पृथक्सिद्धप्रकृतिपुरुषकालसार्वज्ञसर्वशक्तित्वादयो यस्य तस्मै योगानां पतये निर्वाहकाय ॥ २९ ॥

इतीति। स्वमौलिना स्वकिरीटेन विमानाग्र्यं विमानश्रेष्ठम् आरुरोह नृणां पश्यतां सताम् ॥ ३० ॥

कृष्णइति। ब्रह्मण्यदेवो धर्मात्मेति न हेतुगर्भं तत्त्वात् राजन्याननुशिक्षयन्नित्यत्र "लक्षणहेत्वोः" इति शत्रादेशः अनुशिक्षयितुमित्यर्थः। परिजनं परितोविद्यमानजनम्प्रति प्राह ॥ ३१ ॥

उक्तिमेवाह—दुर्जरमित्यादिनैतद्विश्राव्येत्यतः प्राक्तनेन। बतेत्याश्चर्ये ब्रह्मस्वं मनागीषदपि भुक्तं सदग्नेरग्निसदृशस्यातितेजस्विनोपि दुर्जरं दुःखेनापि न जीर्यतीति तथा किं वक्तव्यम् ईश्वरं मन्यमानानां राज्ञां दुर्जरमिति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

सर्वभावाय सम्पूर्णैश्वर्याय सर्वोत्पादनकर्त्रे वा अखण्डलीलायेति वा ॥ २९–३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

परिजनं परित उपासमानं जनम् ॥ ३१ ॥

अग्नेरपि दुर्जरं जीर्णीकर्तुमशक्यं मनागल्पमपि किम्पुरन्यस्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो गच्छन् नमस्यति-नमस्ते सर्वभावायेति । भगवान् षड्गुणयुक्त इति धर्मिणं निर्दिश्य षड्विशेषणान्याह-भक्तस्य गमनमनुचितमाशङ्क्य सर्वभावस्त्वमेवेति न त्वत्परित्यागः अनेन कार्यरूपता निरूपिता कारणरूपतामाह—ब्रह्मण इति । अनन्तशक्तय इति कारणत्वोपपादकं प्रकारमुक्तवान् एवं साधनत्वेन त्रिरूपत्वमुक्त्वा फलेपि त्रिरूपतामाह—कृष्णाय सदानन्दायेति शुद्धफलरूपत्वं वासुदेवाय मोक्षफलदात्रे योगानां पतय इति तस्य मोक्षफलदाने साधनत्वम् आद्यन्तयोर्नमस्कारः सर्वत्रानुषङ्गः ॥ २९ ॥

अङ्गीकारेणैवाऽऽज्ञयनुज्ञातः स्वर्गतिं गत इत्याह-इत्युक्त्वेति । प्रदक्षिणनमस्कारौ सर्वकार्यसाधकौ स्वमौलिना पादस्पर्शः भगवद्धर्माणां नित्यत्वात्तच्चरणच्छायायामेव सर्वभोगसूचकः तदैव देवसमानीतं विमानमारुह्य भगवन्माहात्म्यं लोके प्रख्यापयन् नृणां पश्यतामेव सतां ययावित्यर्थः ॥ ३० ॥

एवं नृगस्य ब्राह्मणातिक्रमेण दुर्गतिं भगवदीयत्वेन सुगतिं च प्रदर्श्य निरोधनिरूपणार्थं ब्रह्मस्वसम्बन्धाभावमुपदिशति-कृष्णः परिजनं प्राहेति यावदध्यायपरिसमाप्ति । सात्विकाः प्रथमं धर्मे उपदेष्टव्या इति परिजनाः पुत्रपौत्रादयः भगवानिति भाव्यर्थाभिज्ञः ब्राह्मणातिक्रमादेव तेषामनिष्टं भविष्यतीति देवकीसुत इति भक्तकृपालुत्वात्तथाभावो न सम्मतः किञ्च ब्राह्मणानामपि हितं प्रेप्सुः एवमुपदेशे ब्राह्मणातिक्रमं न कुर्युरिति किञ्च धर्मात्मा धर्मः स्थापनीय इति एकेनापि ब्रह्मस्वेन मिलितेन सर्व एव कृतो धर्मो नष्टो भवति इति किञ्च राजवंशे स्वयमपि प्रादुर्भावलीलां कृतवान् अतो राजन्यान् अनुशिक्षयन् धर्मार्थं धर्मः कर्त्तव्यः कारणीयश्चेति ॥ ३१ ॥

उपदेशमाह श्लोकदशभिः—दुर्जरं बत ब्रह्मस्वमिति । आदौ सात्विकानुपादिशन् धर्मान्तरेण ब्रह्मस्वं गृहीतं परिहर्त्तव्यमिति पक्षं निराकरोति-बत इति खेदे यथा बालकाः सर्पसमीपं चेद्गच्छेयुः तदा तथा पित्रादयः खेदमाविष्कुर्वन्ति तथा भगवानाहेति लक्ष्यते स्वतः उपायान्तरेण वा न जीर्णं भवतीति दुर्जरं यतो ब्रह्मैवास्वं तस्यापि स्वमिति अत्यन्तरङ्गं उपभुक्तं चेत् दुर्जरमिति अजीर्णद्रव्यमिव मृत्युसाधकमुक्तं यत्र ब्रह्मण्यस्य ब्रह्मभूतस्य स्वमित्यभिमानः तत्र दृष्टप्रकारेणैव दुर्जरं भवति नृग इव अन्यथात्वे शास्त्रद्वारेति दृष्टादृष्टाभ्यां दुर्जरं यत्सर्वमेवोपभुक्तं भस्मसात्करोति तेनाप्यग्निना उपभुक्तं दुर्जरमेव भवति ननु भस्मसात्भवतीति ऐहिकदुर्जरत्वमेव निरूपितं ननु ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते यथेति वाक्यात् ज्ञानेन ब्रह्मस्वजरणमिति चेदत्राह—तेजीयसोपीति ज्ञानं फलोन्मुखं तेजः करोति तद्वान् तेजस्वी तस्यापि दुर्जरमुपजीव्यमपि खण्डयति यत्र ब्राह्मणस्यापि ब्रह्मस्वं दुर्जरं तत्र राज्ञां ब्रह्मस्वं कथं न दुर्जरं स्यत् स्वतो ब्रह्मत्वाभावात् ब्राह्मणोपजीवकत्वाच्च किञ्च तत्रापि ये ईश्वरमानिनः स्वस्य क्षात्रधर्मं परित्यज्य भगवद्धर्मैश्वर्यमभिमन्यन्ते तेन परधर्मनिष्ठत्वात् सुतरामेव ब्रह्मस्वं दुर्जरं भवति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मम त्वयि दास्यभाव एवास्तु त्वन्तु सर्वभावविषयीभूत एवासीत्याह-नम इति । सर्वेपि भावा यस्मिंस्तस्मै तत्र शान्तभावस्य विषयालम्बनमाह ब्रह्मणे मूर्त्तब्रह्मस्वरूपाय दास्यभावस्याह अनन्तशक्तये महामहैश्वर्याय सख्यभावस्याह—कृष्णाय कृष्णस्यार्जुनस्य नामरूपगुणादिभिः साम्यादेव सदानन्ददात्रे "कृषिर्भूवाचकः शब्दोणश्च निर्वृतिवाचकः" इति स्मृतेः । वात्सल्यभावस्याह—वासुदेवाय वसुदेवपुत्राय उज्ज्वलभावस्याह योगानां भक्तियोगमयीनां श्रीरुक्मिण्यादीनां पतये भवे ॥ २९ ॥

अनुज्ञातः भोगान्ते मां प्राप्स्यसीत्यादिष्टः ॥ ३०—३१ ॥

ब्रह्मस्वं मनाक् ईषदपि चौर्य्यादिना भुक्तं सत् अग्नेः सकाशादपि यस्तेजीयान् तपोयोगादियुक्तस्तस्यापि दुर्जरम् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यास्यन् नमस्करोति सर्वे भावा यस्मात् तस्मै विश्वहेतवे ब्रह्मणे बृहते अनन्ताः असङ्ख्येयाः शक्तयो यस्य तस्मै ॥ २९—३० ॥

परिजनं परितो वर्त्तमानं जनम् ॥ ३१ ॥

बलेत्याश्चर्ये ब्रह्मस्वं मनागीषदपि भुक्तंसत् अग्नेः अग्निसमस्यापि तेजीयसः अतितेजस्विनोऽपि दुर्जरम् ईश्वरमानिनामज्ञानादनीश्वरमात्मानमीश्वरम्मन्यमानानां राज्ञां दुर्जरमिति किमु वक्तव्यम् ॥ ३२—३३ ॥

भाषाटीका ।

सब जगत की उत्पत्ति करने वारे अनन्त शक्ति सम्पन्न स्वरूप रूप गुण विभूति करके अपरिच्छिन्न परमानन्द स्वरूप, सर्वव्यापक निज प्राप्तिके साधन कर्म ज्ञान भक्तिके निर्वाह करने वारे आपके अर्थ बारम्बार नमस्कार है ॥ २९ ॥

वह नृगराजा श्रीकृष्ण के प्रति ऐसा कह कर तथा श्री कृष्ण की प्रदक्षिणा करके मस्तक से श्रीकृष्ण के चरणारविंद में दण्डवत् प्रणाम करके पश्चात् श्रीकृष्ण से आज्ञा को प्राप्त होकर मनुष्यों को देखते२ स्वर्ग से आये भए विमान में चढ़ जाता भया ॥ ३० ॥

ब्रह्मण्यदेव धर्मात्मा देवकी नन्दन श्रीकृष्ण भगवान् क्षत्रियन को धर्मकी शिक्षा करनेके वास्ते निज पासवर्त्ती जन के प्रति बोलते भए ॥ ३१ ॥

नाहं हालाहलं मन्ये विषं यस्य प्रतिक्रिया।
ब्रह्मस्वं हि विषं प्रोक्तं नास्य प्रतिविधिर्भुवि ॥ ३३ ॥
हिनस्ति विषमत्तारं वह्निरद्भिः प्रशाम्यति।
कुलं समूलं दहति ब्रह्मस्वारणिपावकः ॥ ३४ ॥
ब्रह्मस्वदुरनुज्ञातं भुक्तं हन्ति त्रिपूरुषम्।
प्रसह्य तु बलाद्भुक्तं दश पूर्वान् दशापरान् ॥ ३५ ॥
राजानो (१) राजलक्ष्म्यान्धा नात्मपातं विचक्षते।
निरयं येऽभिमन्यन्ते ब्रह्मस्वं साधु बालिशाः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका।

विना जानें किञ्चित मात्र भी भोग हुआ ब्राह्मण का घर अग्नि के शदस अति तेजस्वी पुरुष को भी दुःख से भी नहिं पच सका है फिर वृथाहि अपने ये ईश्वराभिमान करने वारे राजा न को न पचना इस में क्या कहना ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

किञ्च विषादपि घोरमित्याह—हिनस्तीति। संसर्गिसंसर्गेण मारकत्वादग्नितुल्यता स्यात्तदपि नेत्याह—वह्निरिति। अपिच समूलमिति वन्हिर्मूलान्यवशेषयति ब्रह्मस्वलक्षणारणिजः पापपावकस्तु कुलं तदपि समूलमिति ॥ ३४ ॥

दुरनुज्ञातं यथावदननुज्ञातं त्रिपूरुषं कुलं स्वयं पुत्रं पौत्रञ्च प्रसह्य हठात् बलाद्राजाद्याश्रयतः ॥ ३५ ॥

ये ब्रह्मस्वमभिमन्यन्ते इच्छन्ति ते निरयमेवाभिमन्यन्ते अतो अन्धा आत्मपातं न विचक्षत इति ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

ब्रह्मस्वं विषतोपि विषममित्युत्तरोत्तरवाक्याधिक्येनाह-नेति द्वाभ्याम्। विषं हिंसालक्षणस्वभावाव्यभिचारीत्यर्थः। प्रतिक्रिया मणिमन्त्रादिभिः प्रतीकारोऽस्ति हि एव ब्रह्मस्वमेव प्रकर्षेण न्यायप्रदर्शनादिनोक्तं बुधैः भुवि सर्वत्रापीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अत्तारं तद्भक्षकमेव न सङ्ग्यादिकं प्रकर्षेण शाम्यतीति ब्रह्मस्वारण्यग्निस्तु प्रतीकारैरपीषदपि न शाम्यतीति प्रशब्दध्वनिः कुलं पुत्रपौत्रादिकं समूलं पितृपितामहादिसहितम् ॥ ३४ ॥

कथं कियद्दहति तदाह-स्वमिति ॥ ३५ ॥

तस्मात् राजान इति। राजकुल्याः राज्ञां पुत्रादयो मुख्यास्तेषाञ्च तदुपलक्षणत्वादन्येपीत्यर्थः। राजलक्ष्म्येति पाठे राजश्रिया तन्मदेनेत्यर्थः। साधु सम्यक् यथा स्यात्तथा यद्वा साधु बालिशा अतिशयेन मूर्खाः ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

दुरनुज्ञातं सम्यगनुज्ञारहितम् ॥ ३५—४४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

किञ्च, नाहमिति। हालाहलं न विषं मन्ये, कुतः? यस्य हालाहलस्य प्रतिक्रिया प्रतीकारः वर्त्तते इति शेषः। किन्तु ब्रह्मस्वमेव विषं प्रोक्तं हि यस्मादस्य ब्रह्मस्वस्य भूमौ प्रतिक्रिया नास्ति ॥ ३३ ॥

किञ्च, हिनस्तीति। विषं त्वत्तारं भक्षयितारमेव हन्ति अग्निस्त्वद्भिर्जलैः प्रशाम्यति अनेन संसर्गिसंसर्गेण मारकत्वादग्नितुल्यता स्यादित्येतदपि नास्तीत्युक्तम्। अपि च समूलमिति वन्हिर्हि मूलान्यविशेषयति ब्रह्मस्वलक्षणारणिजः पावकस्तु कुलं तदपि समूलं दहति ॥ ३४ ॥

किञ्च, ब्रह्मस्वमिति। दुरनुज्ञातं सम्यगननुज्ञातं सत् भुक्तं स्वं पुत्रं पौत्रञ्चेति त्रीन् पुरुषान् दहति बलाद्राजाद्याश्रयबलात्प्रसह्य बलात्कृत्वा भुक्तं तु दशपूर्वान् पितृपितामहादीन् हन्ति नरके पातयति अपरान् पुत्रपौत्रादीन् दश नाशयति ॥ ३५ ॥

तर्हि राजानः किमिति भुञ्जते इत्यत्र आह-राजान इति। ये राजानः साधु यथा तथा ब्रह्मस्वमभिमन्यन्ते आकाङ्क्षन्ति ते राज्यलक्ष्म्या अन्धा इति शेषः। आत्मनः पतत्यस्मिन्निति तथा तं निरयं न प्रतीक्षन्ते न विचारयन्त्यतस्ते केवलं बालिशाः मूढाः इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

प्रतिविधिः प्रतिक्रिया नास्ति ॥ ३३ ॥

ब्रह्मस्वाख्यारणिजन्यपावकः ॥ ३४ ॥

दुरनुज्ञातम् अनुज्ञां विना भुक्तम् अननुज्ञातं वा प्रसह्य अविचार्य ॥ ३५ ॥

राजलक्ष्म्याः राजश्रियः पातं निरये आत्मपातं च न प्रचक्षते न पश्यन्ति ये ब्रह्मस्वं साधु मन्यन्ते ते बालिशाः ॥ ३६-३९ ॥

(१) राज्यलक्ष्म्येति वीर०

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं मरणपर्यवसायित्वमुक्त्वा तादृशान्यन्यान्यपि सन्तीति अनुपमार्थमितरं निषेधति—नाहं हालाहलं मन्ये इति । समुद्रोद्भूतं महादेवेन पीतं विषं हालाहलं न विषमात्रं तस्यापि महादेवभक्षितस्य प्रतीकारो दृष्ट इति तस्य विषत्वमेव नास्ति यद्यपि वाक्यान्तरे—

" न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ।
विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रकम् " ॥

इति प्रकारान्तरेण क्रूरता निरूपिता तथापि तस्याप्यनङ्गीकारार्थं प्रतिक्रियामेवाह—यतो ब्रह्मस्वप्रतिक्रियाभावः अन्यथा नृगप्रार्थनया सर्वमित्रयोर्ब्राह्मणयोर्दया स्यात् तदा प्रतिक्रियां कुर्वीतां ननु तस्यापि प्रतीकारो दृष्टः कृकलासशरीरं प्राप्य मुक्त इति तत्राह—भुवीति । यथा क्षितस्य न प्रतीकार इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तमपि विशेषमाह—हिनस्ति विषमत्तारमिति । अप्रतीकारेऽपि विषमत्तारमेव हिनस्ति विषादग्निः क्रूर इति तत्तुल्यो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—अद्भिः अग्निः प्रशाम्यतीति दृष्टत्वात् न लौकिके हेतुर्वक्तव्यः अलौकिकेऽपि "आपोऽग्नेर्भ्रातृव्यः" इति श्रुतेः । अद्भिः प्रशाम्यत्येव ब्रह्मस्वस्य अशान्तौ हेतुमाह—कुलं समूलं दहतीति ब्रह्मस्वमेव अरणीयाभ्यां मथने अग्निर्भवति स हि यजमानं यदर्थं आधीयते तमपि दग्ध्वा शाम्यति यावज्जीवाधिकारादग्निहोत्रस्य ब्रह्मस्वलक्षणस्त्वारणिः कुलार्थमेव प्रविष्टेति कुलमेव दग्ध्वा शाम्यति न हि कश्चित् धर्मार्थं परलोकार्थं वा ब्रह्मस्वं गृह्णाति शरीरमपि कुलोद्भवमिति वंशजनकमिति च कुलमेव पोषयति निषिद्धार्थं ब्रह्मस्वग्रहणे उभाभ्यां सर्वनाशः कुलमित्युपलक्षणं वा यत्रैव क्वचिद्ब्रह्मस्वं सम्बध्यते तमेव दहतीति सर्वमविवादं समूलमिति कुलरक्षकधर्ममपि उपजीवकत्वात् दहति ॥ ३४ ॥

सामान्यतः कुलनाशकत्वं ब्रह्मस्वस्योपपाद्य विशेषतो व्यवस्थामाह—ब्रह्मस्वं दुरनुज्ञातमिति । दुष्टतया अनुज्ञातं मनसि अदत्त्वैव वाङ्मात्रेणानुज्ञातं यथा बलात् गृहीत्वा अनुज्ञां प्रार्थयति ततो बलिष्ठं ज्ञात्वा मारणादिशङ्कया अनुगृह्णाति तद्दुरनुज्ञातं तच्चेद्भक्षितं तदा त्रिपुरुषं हन्ति भोक्ता तत्पुत्रः पौत्रश्चेति त्रयः पुरुषाः चौर्यभुक्तं तु निषिद्धत्वात् महापातके पर्यवस्यति प्रसह्य धृत्वा अतिक्रमं कृत्वा शास्त्रतः बलात् लोकतश्च भुक्तमेकविंशतिपुरुषान् दहति तत्र दशपूर्वाः पितृपितामहादयः परे पुत्रपौत्रादयः स्वयमेकविंशः प्रसहनबलयोरान्तरबाह्यभेदेन व्यवस्था वैदिकलौकिकभेदेन वा कश्चित् बलात् गृह्यमाणं प्रयच्छति स्वयं बलमकृत्वा कश्चित्तु स्वयमपि बलं करोतीति न पौनरुक्त्यम् ॥ ३५ ॥

नन्वेवं धर्मशास्त्रे प्रसिद्धे कथं ब्रह्मस्वापहारो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—राजान इति । प्रथमतो राजत्वादेव तत्रापि राजलक्ष्म्या चकारादभिजनादिमदैः आत्मनः पातं न विदन्ति यतस्ते शास्त्रोक्ता राजानः अन्यथा राज्यान्ते नरकं ध्रुवमिति न स्यात् अन्यत् क्षत्रियस्य व्याप्यमेव ब्राह्मण एव परं व्यापकः तेचेद्ब्रह्मस्वं जानीयुः नरकसाधकत्वेन तदा न गृह्णीयुः न हि कश्चित् नरके पततिं अत एव निरयरूपं ब्रह्मस्वं साधु मन्यन्ते यतो बालिशाः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किं दुर्जरमन्नमिव न विषादप्यतितीव्रमित्याह—नेति । हालाहलं हि शम्भुर्जरयामासैव अस्य प्रतिविधिः प्रतिक्रिया ॥ ३३ ॥

तादृशं विषमपि वरं भोक्तव्यं नतु ब्रह्मस्वमित्याह—वह्निर्हि मूलान्यवशेषयति ब्रह्मस्वारणिपावको हि दुरुपशमत्वाद्वह्निविशेषः पुरातनतरुकोटरमध्यन्यस्तवह्निर्यथा कालेनान्तः प्रवृद्धो बहुवार्षिकजलैरपि न निर्वाति किन्तु मृत्तिकान्तर्गतमूलपर्यन्तमपि तरुं दहति तथा कुलं तदपि समूलम् ॥ ३४ ॥

दुरनुज्ञातमिति दुःशब्देन यथावदननुज्ञातमित्यर्थः । अयं मे बन्धुरुपकारी मद्धनं मयाखल्वदत्तमपि भुङ्क्ते चेद्भुङ्क्तामित्येवमनुज्ञातमित्यर्थः । त्रिपुरुषं स्वं पुत्रं पौत्रं च प्रसह्य हठात् बलात् राजाद्याश्रयतश्च ॥ ३५ ॥

राजकुल्याः राजकुलप्रसूताः ये ब्रह्मस्वमभिमन्यन्ते ते निरयं नरकमेवाभिमन्यन्ते अतो बालिशा अज्ञाः आत्मपातं न चक्षते ॥ ३६—३९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्रह्मस्वलक्षणारणिजः पावकस्तु कुलं तदपि समूलं दहति ॥ ३४ ॥

दुरनुज्ञातं यथावदननुज्ञातं प्रसह्य हठात् बलात् राजाद्याश्रयतः पूर्वान् पितृपितामहादीन् अपरान् पुत्रपौत्रादीन् ॥ ३५ ॥

निरयम् अन्यायतो गृहीतत्वात् निरयप्रदं ब्रह्मस्वं ये साधु मन्यन्ते ते बालिशाः आत्मपातं न विचक्षते ॥ ३६—३९ ॥

भाषा टीका ।

जिस विष निवृत्ति का उपाय है उस हाला हल विषका मैं विष नहिं मानता ब्राह्मणका धन हि विष कहा है क्यों कि इस विष के दुर करने का उपाय पृथिवी में है ही नही ॥ ३३ ॥

विषतो खाने वारेहि को मारता है और अग्नि जलसे शान्त होता है परन्तु ब्राह्मण के धन रूप काष्ठसे उत्पन्न हुआ अग्नितो कुल को मूल सहित भस्म करदेता है॥ ३४ ॥

किसी प्रकार के प्रमाद से नहि जान कर भोग्यो गयो ब्राह्मण क्रोध भोगने वारो उसका पुत्र और पौत्र इस प्रकार तीन पुरुष को नाश करता है यदि हठसे अथवा किसी प्रकार के बलसे भोग्यो गयो तो पिता पितामाह आदि दश पुरुष पहले और पुत्र पौत्र आदि दश पुरुष पिछले

गृह्णन्ति यावतः पांसून् क्रन्दतामश्रुबिन्दवः ।
विप्राणां हृतवृत्तीनां वदान्यानां कुटुम्बिनाम् ॥ ३७ ॥
राजानो राजकुल्याश्च तावतोऽब्दान्निरङ्कुशाः ।
कुम्भीपाकेषु पच्यन्ते ब्रह्मदायापहारिणः ॥ ३८ ॥
स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेच्च यः ।
षष्टिर्वर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिः ॥ ३९ ॥
न मे ब्रह्मधनं भूयाद्यद्गृध्वाऽल्पायुषा नराः ।
पराजिताश्च्युता राज्याद्भवन्त्युद्वेजिनोऽहयः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

तथा स्वयं भोग करने वारा दस प्रकार इक ईश पुरुष को नाश करती है ॥ ३५ ॥

जो राज लक्ष्मी से अन्धे हुये अति मूर्ख राजा लोग ब्राह्मण के धनकी काङ्क्षा करते हैं तथा भोगते हैं वेयह नहि जानते हैं कि हमारा नरक में पतन होगा ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गृध्वा अभिकाङ्क्ष्य ॥ ४०—४१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

निरयमेव दर्शयति—गृह्णन्तीति युग्मकेन । वदान्यानाम् आतिथ्यादिपराणाम् अतो हृतवित्तत्वेन तदसिद्ध्या कुटुम्बभरणाशक्त्या च दुःखेन रुदतां सतां गृह्णन्तीत्यादिकं नरककालसङ्ख्यादर्शनार्थं काचित्कमेवोक्तं रोदनाभावेपि नरकप्राप्तेः निरङ्कुशाः स्वतन्त्राः अत एव ब्रह्मस्वापहारवन्तश्च भवन्ति तदा कुम्भीपाकेषु तद्भेदेषु प्रत्येकं तावदब्दान् व्याप्य पच्यन्ते यमदूतैः ॥ ३७—३८ ॥

अहो कुम्भीपाकानन्तरञ्च महती दुर्गतिरित्याह—तत्रैव वृत्तिहरणमपि विशेष्याह—स्वेति । जायते तत्रैव तावत्कालं पुनः पुनर्मृत्वा जायत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

किं वक्तव्यं ब्रह्मस्वहरणात् दुर्गतिरिति बलच्छलादिना तज्जिहीर्षयापि जन्मद्वये दुःखं स्यादित्यन्येषाम्भयदर्शनार्थं स्वयमप्यरुच्यतिशयेन भीत इवाह—नेति । मे मदर्थं मत्सम्बन्धिवा न भूयात् न भवतु न मयि पर्यवस्यतु तत्र हेतुः यदिति गृध्वा बलेन छलेन याच्ञया वा इदं गृह्णामीत्यभिकाङ्क्ष्यापि इह जन्मनि अल्पायुषः जीवनेपि शत्रुभिः पराजिताः सन्तो राज्यात् च्युता भ्रष्टा अन्यस्मिंश्च सर्पा भवन्ति येन लोकेषूद्वेगं ददति स्वयंश्च लभते इत्यादि महादुःखसमाज एव चिरं भवन्तीति भावः नृपा इत्यत्र नरा इति पाठः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गृह्णन्तीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं हृतं वित्तं येषां तेषाम् अत एव रुदतां विप्राणाम् अश्रुबिन्दवः यावतः पांसून् गृह्णन्ति आर्द्रान् कुर्वन्ति तावतोऽब्दान्वत्सरान् कुम्भीपाकेन निरयेण पच्यन्ते ब्रह्मदायापहारिणः ब्रह्मस्वापहारिणः निरङ्कुशाः दुर्निवाराः राजादिविशेषणमिदं द्वयम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

स्वदत्तामिति । ब्रह्मवृत्तिं ब्राह्मणस्य जीविकाम् ॥ ३९ ॥

ब्रह्मस्वं न मांस्पृशेदित्याशास्ते—नम इति । विपर्ययेऽनर्थमाह—यदिति । यद्ब्रह्मधनं गृध्वा अभिकाङ्क्ष्य अल्पायुषः पराजिताश्च राज्यात् अभ्रष्टाश्च भवन्त्यतो वयमुद्वेजिनः भीतिमन्तो भवेम ॥४०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यद्ब्रह्मस्वं जग्ध्वाऽल्पायुषो भवन्ति ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सामान्यतो नरकमुक्त्वा विशेषत आह—गृह्णन्तीति द्वाभ्याम् । हृतवृत्तीनां रुदताम् अश्रुबिन्दवो यावतः पांसून् गृह्णन्ति अतः शोके हि रोदनं तस्य च परिमितिः अश्रुभिर्भवति अश्रूणाञ्च परिमाणं कार्यवशादतो रेणूनां सङ्ख्ययैव शोकसङ्ख्यानिमित्तान्तरं निराकर्त्तुं हृतवृत्तीनामिति वदान्यानामिति लोभादिदोषनिषेधः कुटुम्बिनामिति ह्रियमाणपदार्थावश्यकत्वं तदा ब्रह्मस्वता सम्पद्यते अत्यावश्यकत्वात् निषिद्धायाः क्रियायाः ब्राह्मणविषयायाः पांसुद्वारैवानिष्टनिर्णयो वेदे निरूपितः "यावतः प्रस्कन्द्य पांसून् सङ्गृह्णात् ततः सम्वत्सरान् पितृलोकं न प्रजानात्" इतिश्रुतेः ॥ ३७ ॥

एकेन निमित्तमुक्त्वा अपरेण फलमाह—राजानो राजकुल्याश्चेति । राजकुल्याः राजकुलोत्पन्नाः चकारात्तत्सम्बन्धिनोऽन्ये च य एवं हरणे समर्थाः तावतः अब्दान् वर्षान् अभिव्याप्य कुम्भीपाकेषु पच्यन्ते प्रासङ्गिकदोषपरिहारार्थमाह—ब्रह्मदायापहारिण इति निरङ्कुशा इति तेषां नियामकश्चेत् स्यात् अन्यथा तस्यैव दोषो भवेत् ॥ ३८ ॥

विप्रं कृतागसमपि नैव द्रुह्यत मामकाः ।
घ्नन्तं बहुशपन्तं वा नमस्कुरुत नित्यशः ॥ ४१ ॥
यथाऽहं प्रणमे विप्राननुकालं समाहितः ।
तथा नमत यूयं च योऽन्यथा मे स दण्डभाक् ॥ ४२ ॥
ब्राह्मणार्थो ह्यपहृतो हर्तारं पातयत्यधः ।
अजानन्तमपि ह्येनं नृगं ब्राह्मणगौरिव ॥ ४३ ॥
एवं विश्राव्य भगवान् मुकुन्दो द्वारकौकसः ।
पावनः सर्वलोकानां विवेश निजमन्दिरम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्द्धे नृगोपाख्यानं नाम
चतुष्षष्टितमोऽध्यायः ॥६४॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ब्रह्मस्वविशेषस्य अपहारे दोषविशेषमाह—स्वदत्तामिति । पूर्वं स्वेनैव दत्तां पश्चात् ब्राह्मणास्वारस्ये हृतापरेण राज्ञा दत्तापरराज्यहरणेन हृतां पित्रादिदत्तां स्वदत्तामेवाह-स्वयमेव पितेति, नात्र धनं विषयः किन्तु वृत्तिर्भूम्यादिः यत्र निरन्तरं जीवनसाधनमुत्पद्यते ब्रह्मवृत्तिर्ब्राह्मणानामेव जीवनसाधनोत्पत्तिस्थानं तादृशः षष्टिवर्षसहस्राणि नरकरूपायां विष्ठायां कृमिर्भूत्वा तिष्ठति षष्टिसंज्ञकः सम्वत्सरः प्रभवादयः तस्य संज्ञाः ते सहस्रधा आवृत्ता इति तावद्वर्षाणि सर्वतो बीभत्सितासेति उत्पत्तिरेव तत्रेति न क्वचिदपि तस्मिन् शरीरे सुखसम्बन्ध इत्युक्तम् ॥ ३९ ॥

एवं ब्रह्मस्वदोषानुक्त्वा स्वकीयेषु तदभावं प्रतिजानीते न मे ब्रह्मधनं भूयादिति । स्वतो दैववशाद्वा ब्रह्मस्वं सङ्क्रान्तं न भवतीति मे न भूयादिति देवप्रार्थने वचनं प्रमादादागते को दोष इति चेत्तत्राह—यद्गृध्नाल्पायुष इति । यद्गृध्राः यदभिकाङ्क्षिणश्च ते अल्पायुषश्च ग्रहणमात्र एवायुःक्षयो भवतीत्युक्तम् आपद्गतानां तथा दोषो न भवतीति नृपा इत्युक्तं दैवगत्या मरणाभावेपि शत्रुभिः पराजिता भवन्ति राज्याच्च्युताः ततो मृताः, स्थानभ्रष्टाः जनोद्वेजनकर्त्तारः सर्पा भवन्ति, अत ऐहिकामुष्मिकदोषस्य विद्यमानत्वात् तत्सङ्क्रमो मा भवत्विति ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शनी ।

यद्गृध्ना अभिकाङ्क्ष्यापि किमुत हृत्वेत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

गृध्ना अभिकाङ्क्ष्यापि किमुत वक्तव्यं हृतेति ॥ ४०—४४ ॥

भाषाटीका।

जिनकी जीविका राजा लोगों ने हरली है और उदार चित्त वारे तथा कुटुम्बी और जीविका हरण होने से रुदन करते हैं उन ब्राह्मणों के आंसू की बुंदन से जितनी भूमिकी रज भीजती हैं ॥ ३७ ॥

उतने हि वर्ष पर्य्यन्त शास्त्र की आज्ञा के उलंघन करने वारे और ब्राह्मण के धन को अपहार करने वारे राजा लोग तथा उनके कुल के और मन्त्री आदि नौकर चाकर ये सब कुम्भी पाकआदि अनेक नरकन में अग्नि-से उलाए जाते हैं ॥ ३८ ॥

जो पुरुष अपनी दई भई अथवा दूसरे की दई भई ब्राह्मण की जीविका को हरता है वह साठि हजार वर्ष पर्य्यन्त विष्ठा का कीडा होता है ॥ ३९ ॥

हमको ब्राह्मण का धन कभी न होना जिसकी अति वाञ्छा हि करने मात्र से राजा लोग अल्प आयु वारे होजाते हैं और शत्रुन से पराजित होजाते हैं तथा राज्य ऐश्वर्य्य से भ्रष्ट होजाते हैं और मरण के अनन्तर नरक में पडते हैं पश्चात् अब शेष पापमें पराये को उद्वेग करने सर्प होते हैं ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

न केवलमर्थवादविभीषिकेयं किन्तु प्रत्यक्षमित्याह—ब्राह्मणार्थ इति ॥ ४३—४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
चतुष्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

ननु, यदि विप्र एवास्माकं धनं हरेत् कथञ्चित् द्विष्याद्वा तदा किं कार्य्यमित्यपेक्षायामाह—विप्रमिति। मा द्रुह्यत हन्तुमिच्छामपि न कुरुत एवशब्देन सदा सर्वथा च सा निरस्ता हे मामका इति ये मदीयास्ते न द्रुह्यन्तु अन्यथा तु मदीया न स्युर्मयापि न रक्ष्या इति भावः। घ्नन्तं ताडयन्तमपि ॥ ४१ ॥

नचापराधादिनाप्यनादरेण नमस्कारः कार्य्यः किन्तु भक्त्यैवेत्याह—यथेति। अनुकालं सदा समाहितः सावधानः सन् विप्रानिति बहुत्वेन तज्जातीन् सर्वानेव सङ्गृह्णाति च अपि यूयमपि यो जनोऽन्यथा करोति स मे दण्डभाग्भवति यमादिद्वाराऽमुत्र साक्षात्स्वयञ्च दण्डयिष्यामीति भावः ॥ ४२ ॥

एनमिति युष्माभिः साक्षादनुभूतम् ॥ ४३ ॥

विशेषेण प्रत्यक्षदर्शनेन श्रावयित्वा तेषां शिक्षाव्याजेन सर्वेषां लोकानां पावनः तान् पावयितुमित्यर्थः। यथा लोकहितार्थमेव नरावतारं स्वप्रियसखं श्रीमदर्जुनं प्रति गीतोपदेश इति भावः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
चतुष्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
चतुष्षष्टितमोऽध्यायः ॥६४॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

विप्रमिति। मामका यदि यूयं मदीयास्तर्हि कृतापराधमपि विप्रं नैव द्रुह्यत आर्षत्वात् "क्रुध द्रुहे" इति चतुर्थ्यभावः। किन्तु बहु यथा तथा शपन्तमपि नित्यं नमस्कुरुत ॥ ४१ ॥

इदमेव स्वदृष्टान्तेन दृढयति—यथेति। अनुकालं त्रिसन्ध्यं प्रणमे नमस्करोमि योऽन्यथा न नमेत्स दण्डभाक् मे मत्त इति शेषः ॥ ४२ ॥

न केवलमर्थवाद इति बिभीषिकेयं किन्तु प्रत्यक्षमित्याह—ब्राह्मणार्थ इति। ब्राह्मणार्थो विप्रधनं हर्त्तारमधो नरके पातयति यथाऽजानन्तमप्येनं नृगं ब्राह्मणस्य गौरपातयत्तद्वत् अजानन्तमपीत्यनेन किमु वक्तव्यं जानन्तं पातयतीति कैमुत्यन्यायोऽभिप्रेतः ॥ ४३ ॥

एतदिति। द्वारकौकसः प्रत्येतदुक्तम् श्रावयित्वा तत्र हेतुः सर्वलोकानां पावनः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
चतुष्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

द्रुह्यत द्रोहं न कुरुत ॥ ४१-४३ ॥
सर्वलोकानां पावनः शुद्धिकर्त्ता ॥ ४४ ॥

श्रीशुक उवाच।

(मूलम्) सद्भिः समागमो राजन् कदाचिन्नाफलोभवेत्।
विमुक्तो नरकाद्राजा नृगः साधु समागमात् ॥
साधूनां दर्शनं स्पर्शं कीर्तनं स्मरणं तथा।
तीर्थानामिव पुण्यानां सर्वमेव हि पावनम् ॥
एतच्छ्रुत्वा त्वया सन्तः सदोपास्याः परन्तप।
ब्रह्मस्वं नैव हर्तव्यं यदीच्छसि पराङ्गतिम् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
चतुष्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥
(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या सप्ताशीति तमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
चतुष्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
चतुष्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी।

ननु, ब्राह्मणः स्वयं चेदपराधं कुर्यात् असह्यं तदा किं कर्त्तव्यमिति चेत्तत्राह-विप्रं कृतागसमपीति। मामका इत्यनेन ब्रह्मण्यदेवत्वात् स्वस्य देवता सुतरां मान्या भवतीति अद्रोहे हेतुरुक्तः नियमेन द्रोहं मा कुरुत प्रमादापराधविषयमेतदित्याशङ्क्याह—घ्नन्तं बहु शपन्तं वेति। मानसापराधे किं वक्तव्यं कायिकवाचिकापराधेऽपि द्रोहं मा कुरुत बहिरित्युभयत्र सम्बध्यते हननमत्र ताडनं न तु शिरश्छेदः "जिघांसन्तं जिघांसीयात्" इति वाक्यात् [शापेवगूरणं] मदीयनाशो यो न भवतीति भयाभावात् केवलं तूष्णीं स्थातव्यं तथा सति ब्राह्मणस्य भयोत्पत्तिसम्भवात् पुनरपकारः स्यात् किन्तु नित्यं नमस्कुरुत शङ्काभावार्थम् ॥ ४१ ॥

ननु, सर्वात्मकत्वाद्भगवतः व्यवहारस्यापि न तथा भावात् वेदलोकाविरुद्धं कथं कर्त्तव्यमिति चेत्तत्राह--यथाहमिति। मदीयानां हि मत्कृतं कर्त्तव्यं किं लोकेन वेदेन वा अहन्तु त्रिकालं सावधानो भूत्वा भृगुमिव विप्रत्वेनैव विप्रमात्रं प्रणमे तथा यूयमपि नमत न हि मत्तो यूयमधिकाः चकारात् भवदीयाश्च अनङ्गीकारे बाधकमाह- योऽन्यथा सावधानतया ब्राह्मणं न नमस्करोति स मे दण्डभाक् मम दण्डयुक्तो भविष्यति ॥ ४२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु, किमेवं निर्बन्ध इति चेत्तत्राह—ब्राह्मणार्थ इति । मदीयाः ऊर्द्ध्वगतिमेव यास्यन्ति ब्राह्मणार्थस्तु अपहृतः स हर्त्तारं पातयति अपहारे कृते ऽधः पातयत्येवं अजानन्तमपि अज्ञाने फले न किञ्चिद्विगुण्यम् एनं नृगं ब्राह्मणगौरिवेति स्पष्टो दृष्टान्तः ॥४३॥

एवमुपदेशं कृत्वा प्रसङ्गान् एवद्वारकायामागतः तत्रैव तिष्ठेदित्याशङ्क्य ततो गतस्य मुख्यद्वारकास्थगृह एव स्थितिमाह—एवं विश्राव्येति । सर्वान् विशेषेण श्रावयित्वा भगवांस्तावतेव कार्यं मत्वा सर्वेषां मोक्षदाता ब्राह्मणातिक्रमाभावे मोक्षो भविष्यतीति द्वारकौकस इति निरुद्धा एवेति मोक्षदात्रा संरक्षिताः भगवत्स्थान एव स्थिताः भगवतैव पूताः तानुद्धृत्य संसारान्निजमन्दिरं स्वगृहं विवेश अनेन सामान्यतः सात्विकानां निरोध उक्तः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभ-
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
पञ्चदशाध्यायविवरणम् ॥ १५ ॥ ६४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, विप्र एवास्माकं यदि धनं हरेत् विनैवापराधं क्षिप्याद्वा किङ्कार्य्यमित्यपेक्षायामाह—विप्रमिति द्वाभ्याम् । हे मामकाः ! इति ये केचन मदीयाः भवन्ति तानपि प्रत्यादिशामि न केवलं युष्मानेवेति अन्यथा तु तेषु मया मामकत्वाभिमानस्त्यक्तव्य इति भावः ॥ ४१ ॥

प्रणमे प्रणमामि ॥ ४२ ॥

न केवलमर्थवादबिभीषकेयं किन्त्वयमर्थः प्रत्यक्ष एवेत्याह—ब्राह्मणार्थ इति ॥ ४३—४४ ॥

इतिसारार्थ दर्शिन्याम् हर्षिण्याम् भक्तचेतसाम् ।
चतुष्षष्टितमोऽध्यायःदशमे ऽजनि सङ्गतः ॥६४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
चतुष्षष्टितमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६४ ॥

भाषाटीका ।

हे मेरे सम्बन्धीओ ! अपराध करने वारे ताडना करने वारे बहुत सी गाली देने वारे अथवा शाप देने वारे भी ब्राह्मण का आप लोग द्रोह न करो और आप लोग उस ब्राह्मण को नित्य प्रति नमस्कार करो ॥ ४१ ॥

प्रातःकाल, मध्यान्ह सायंकाल में मैं जैसे सावधान होके ब्रह्मणो को नमस्कार करता हुं, तैसे हि आप सब भी प्रणाम करो और जो प्रणाम नहि करैगा सो मेरे दण्ड का भागी होगा ॥ ४२ ॥

यह निश्चय है कि अपहार किया भया ब्राह्मण का धन अपहार करने वारे को नरक में गिराय देता है जैसे विना जाने इस नृग राजा को ब्राह्मण की गौ ने नीच योनि में गेर दिया ॥ ४३ ॥

सब लोकन को पवित्र करने वारे श्रीकृष्ण भगवान् इस प्रकार द्वारका वासियों के प्रति उपदेश करके निज मन्दिर में पधारते भए ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते दशमस्कन्ध उत्तरार्धमें चोसठके अध्यायकी
भाषाटीका समाप्ता ॥ ६३ ॥

श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे चतुष्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ।

—❀❀❀✻❀❀❀—

श्रीशुक उवाच ।

बलभद्रः कुरुश्रेष्ठ भगवान्रथमास्थितः ।
सुहृद्दिदृक्षुरुत्कण्ठः प्रययौ नन्दगोकुलम् ॥ १ ॥
परिष्वक्तश्चिरोत्कण्ठैर्गोपैर्गोपीभिरेव च ।
रामोऽभिवाद्य पितरावाशीर्भिरभिनन्दितः ॥ २ ॥
चिरं नः पाहि दाशार्ह सानुजो जगदीश्वरः ।
इत्यारोप्याङ्कमालिङ्ग्य नेत्रैः सिषिचतुर्जलैः ॥ ३ ॥
गोपवृद्धांश्च विधिवद्यविष्ठैरभिवन्दितः ।
यथावयो यथासख्यं यथासम्बन्धमात्मनः ॥ ४ ॥
समुपेत्याथ गोपालान् हास्यहस्तग्रहादिभिः ।
विश्रान्तं सुखमासीनं पप्रच्छुः पर्युपागताः ॥ ५ ॥
पृष्टाश्चानामयं स्वेषु प्रेमगद्गदया गिरा ।
कृष्णे कमलपत्राक्षे सन्न्यस्ताखिलराधसः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पञ्चषष्टितमे रामश्चक्रे गोकुलमागतः ।
रममाणस्तु गोपीभिः कालिन्द्याः कर्षणं मदात् ॥
रामस्य चरितं चित्रं कालिन्द्याकर्षणादि यत् ।
पौण्ड्रकान्तादि कृष्णस्य पृथगुक्तमतः परम् ॥

॥ १ ॥
आशीर्भिरभिनन्दितो बभूव ॥ २ ॥
तदाह—चिरमिति ॥ ३ ॥
गोपवृद्धांश्च विधिवदभिवन्द्य यविष्ठैरभिवन्दितो बभूवेत्यर्थः । अपिच यथावय इति ॥ ४ ॥
ते सर्वे स्वेषु यादवेषु तं राममनामयमारोग्यं पप्रच्छुः ते च तेन पृष्टा इति ॥ ५ ॥
कृष्णे कृष्णप्राप्त्यर्थं सन्न्यस्ताखिलराधसस्त्यक्तसर्व— विषयाः ॥ ६-८ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथ श्रीपरीक्षितस्तत्तल्लीलानन्दमनुभवतोपि बलादनुगच्छता श्रीगोकुलव्याकुलतास्मरणेन दूयमानं मनो विज्ञाय श्रीमन्मुनिराजः पुनस्तदाश्वासनकथां कथान्तरावेशेन त्यक्तामपि पातयति बलभद्र इत्यादिना । सम्बोधनेन तं श्लाघते च हे कुरुश्रेष्ठेति। बलभद्रो भगवानिति च तं प्रति श्लाघागर्भं सुहृदः श्रीवसुदेवादितोपि पितृत्वादिमयशुद्धस्नेहांशेन शोभनं हृद्येषां तान् श्रीनन्दादीन् दिदृक्षुः सन् प्रययौ यः पूर्वत एवोत्कण्ठः चिरविरहेण नित्यतद्दर्शनोत्सुकः तदा तु लब्धश्रीकृष्णानुज्ञ इति ज्ञेयं तथाच हरिवंशे "जगामैको व्रजं रामः कृष्णस्यानुमते स्थितः" इति अत एवात्रापि वक्ष्यति कृष्णस्य सन्देशैः सान्त्वयामासेति एतावद्दिनं तदनुज्ञा च सहैव स्वगमनेच्छयेति लक्ष्यते तच्च श्रीवसुदेवादीनां श्रीनन्दादिप्रेमबद्धोऽसौ तत्रैव तिष्ठेदित्यनुज्ञयैवेति पूर्ववज्ज्ञेयम् अत एव श्रीनन्दादिषु निजागमनसन्देशादिगोपनार्थमेकाकित्वेनैव तत्प्रस्थापनमपि एवमन्तस्तद्भावभावितत्वेन प्रययाविति गोपवेषधारणादिप्रकर्षेण ययावित्यर्थः । तथा च तत्रैव—

"स प्रविष्टस्तु वेगेन तं व्रजं कृष्णपूर्वजः ।
वन्येन रमणीयेन वेषेणालङ्कृतः प्रभुः॥ "

इति रथस्थितत्वं तु परमोत्कण्ठितत्वाच्छीघ्रगमनार्थमेव ॥ १ ॥
तद्भावभावितत्वमेव दर्शयति—परीत्यादिभिः । परिष्वक्तः परीति सर्वाङ्गसङ्गतगाढं बहुविधमश्रुपुलकादिवलितं चालिङ्गितः यतश्चिरोत्कण्ठैः पितराविति तस्य तयोश्च भावानुसारेणोक्तं तत्र

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रथममितस्ततो लब्धैर्गोपैर्मिलनं व्रजाभ्यन्तरे तु गोपीभिर्मातृवयस्याभिर्वृद्धाभिरपि एवञ्चेत्यनुक्तस्यापि समुच्चायात्पुरोहितादिभिश्चेति ज्ञेयं तत उद्दिश्य प्रथममिलनौ पितरौ श्रीयशोदानन्दावभिवाद्य स्थितो रामस्ताभ्यामपि परिष्वक्तः सन्नाशीर्भिरप्यभिनन्दित इत्यर्थः ॥ २ ॥

चिरं पाहीति वाग्भङ्ग्या दीर्घायुष्ट्वाप्रतिहतबलवीर्य्याद्याशिषः सूचिताः जगदीश्वरः सन्नित्याशीरनन्तरं यद्यपि स्वेषामपि दाशार्हत्वं वर्त्तते तथापि पाण्डवकौरववत्प्राचुर्य्यप्रयोगाविवक्षया यादवेष्वेव मुख्यत्वात्तच्छब्दप्रवृत्तिरिति श्रीवसुदेवपुत्रत्वेन तथा सम्बोधितं यद्यपि चोक्तरीत्या स्वीयोपि पुत्रभावस्तासिन् अधिकस्तथापि स्वप्रियभ्रातृश्रीवसुदेवपुत्रतामवलम्ब्यैव स्वयं पुत्रत्वेनासौ पालित इति सौजन्यात्तत्सम्बन्धमेव बहुतरं मत्वा तेनात्मनश्चैक्यं व्यञ्जयित्वा स्वपुत्रभाव एव विशिष्य दर्शितः अत एव सानुज इत्यनेन साक्षात्स्वपुत्रेपि तदनुजत्वमुक्तं तस्यैव प्राधान्यविवक्षया गौणत्वञ्चअत एव न इत्यविशेषेण यादवानस्मांश्चेत्यर्थः । अथवोत्कण्ठया श्लेषेण सम्प्रति तयोः स्वेष्वौदासीन्यं व्यञ्जितं तत्त्वनुचितमित्याह-न इति । यथा यादवान् पासि तद्वदप्यस्मान् पाहीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ततश्च तत्सङ्गतैर्मिलनमाह-गोपेत्यर्द्धेन, यथेति सार्द्धद्वयकम् । अथ तद्दिनानन्तरदिनइत्यर्थः । गोपालान् वयस्यादीन् सम्यक् स्नेहादरादिपूर्वकम् उपेत्य उप समीपे तत्तद्गृहादौ एत्य स्वयमागत्य तत्रापि आत्मनो वय आद्यनुरूपं हास्यहस्तग्रहणादिभिः सङ्गुपेत्य विश्रान्तं तत्तत्कृतोपचारैर्लब्धविश्रामं सन्तं तत्रैव भोजनाद्यनन्तरं सुखमासीनञ्च परि सर्वत उपागताः समीपोपविष्टाः सन्तस्ते स्वेषु सम्बन्धिषु यादवेषु विषयेषु अनामयं पप्रच्छुः तत्र वयस्या यथा सख्यं तत्तारतम्येनेत्यर्थः । अन्ये तु यथासम्बन्धं पितृभ्रातृपुत्रवर्गत्वानुरूपं तत्रापि यथावयः वयस्तारतम्येनेत्यर्थः । एवं हास्यहस्तग्रहौ वयस्यानाम् उद्धवागमनोक्तयुक्तिरीत्या रहसि तेषां मुहुस्तदागमनस्फूर्तैर्मिथो हर्षोदयात् आदिग्रहणात्पितृवर्गादीनां वन्दनादयो ज्ञेयाः तथाच तत्रैव—

"स तानभाषत प्रीत्या यथापूर्वमरिन्दम ।
गोपीस्तेनैव विधिना यथान्यायं यथावयः ॥
तथैव प्राह तान् सर्वान् तथैव परिहर्षयन् ।
तथैव सह गोपीभिर्योजयन् मधुराः कथाः ॥" इति

पृष्टाश्चेति तदनन्तरं तेच तेन पृष्टा इत्यर्थः । तथा पप्रच्छुरित्यत्र पृष्टाश्चेत्यत्र च विशेषणं प्रेमेत्यादि उभयत्रापि हेतुत्वेन तेषां विशेषणं कृष्ण इत्यादि, कृष्णे स्वभावत एव सर्वाकर्षके कमलपत्राक्षे सौन्दर्य्यतोपि तादृश इत्यर्थः । तथा प्रथमेन सर्वेषामानन्दरूपत्वं द्वितीयेन सर्वतापहरत्वं च व्यञ्जितं तन्निमित्ते संन्यस्ताखिलराधस इति "यद्धामार्थसुहृत्प्रियात्मतनयप्राणाशयास्त्वत्कृते" इत्युक्तरीत्या पूर्वैव तदर्था एव सर्वे विषया अलस्तद्विरहिणां स्वतस्तदनभिरुचेरपि तदागमनाशयैव तद्द्वारेण इत्यर्थः । तस्य दैत्यादिभिः सङ्गरं शृण्वताञ्च तत्तद्विघ्ननिरसनाय संन्यस्तानि देवब्राह्मणेष्वर्पितानि राधांसि गृहान्तर्गतभोग्यानि द्रव्याणि यैस्ते ते श्रीकृष्णार्थमेव सम्प्रति तत्सहायेषु तेष्वनामयं पप्रच्छुः श्रीकृष्णार्थसंन्यस्तसर्वार्थत्वेन परमानुकम्पाचिन्तयोर्विषयत्वात् पृष्टाश्चेत्यर्थः । अत्र प्रकरणे कष्टान्वयतया श्रीमन्मुनीन्द्रस्य तत्स्मरणवैवश्यं व्यज्यते ॥ ४-६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १ ॥

पितरौ यशोदानन्दगोपौ ॥ २—१० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ प्रत्येकं रामकृष्णयोश्चेष्टितानि वर्णयति—बलभद्र इति । हे कुरुश्रेष्ठ सुहृद्दिदृक्षुरिति समस्तंपदं सुहृदो बन्धून् द्रष्टुमिच्छुः तत्र हेतुरुत्कण्ठः प्रेमयुतः तद्विषयाभिलाषयुतो वा ॥ १ ॥

परिष्वक्त इति । आलिङ्गितः पितरौ यशोदानन्दगोपौ अभिवाद्य प्रणम्य ताभ्यामाशीर्भिरभिनन्दितश्च ॥ २ ॥

तदेवाह—चिरमिति । हे दाशार्ह । हे जगदीश्वर ! इदं सम्बोधनद्वयं हेतुगर्भं जगदीश्वरत्वात् स्वाश्रितसंरक्षणार्थं, दाशार्हेष्वतीर्णत्वाच्च सानुजस्त्वं नोऽस्मान् चिरं पाहि चिरमात्मरक्षाप्रार्थनयैव तयोर्दीर्घायुष्ट्वादिकं सर्वं प्रार्थितप्रायमेव तेन विना तदनुपपत्तेरित्याशयेन चिरं पाहीत्युक्तम् । इतीति । आदिश्यास्य नेत्रैर्नेत्रजैर्जलैः हर्षजलैस्सिषिचतुः स्नपयामासतुः ॥ ३ ॥

गोपवृद्धानिति । ततो गोपवृद्धांश्चाभिवन्द्येति शेषः । यविष्ठैः न्यूनवयस्कैरभिविन्दितः किञ्च यथावय इति अथ ततो हास्यादिभिः आदिशब्देनालिङ्गनादिसङ्ग्रहः आत्मनः स्वस्य वयः सख्यसम्बन्धानुरूपं गोपान् समुपेत्य उपविवेश इति शेषः । विश्रान्तमिति सार्द्धमेकान्वियम् अनामयमारोग्यं पृष्ट्वा कमलपत्राक्षे कृष्णे संन्यस्ताः सम्यक् निहिता राधसः बुद्धयो यैस्ते कृष्णैकप्रवणचित्ता इत्यर्थः । प्रेम्णा गद्गदया गिरा परिपप्रच्छुः ॥४-६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भगवच्छिक्षितकेशाविष्टस्य शेषावतारस्य बलभद्रस्य हरिमाहात्म्याविनाभूतं माहात्म्यं वर्णयत्यनेन प्रारीप्सितेनाध्यायत्रयेण,-तत्र प्रथमे यमुनामदहरणलक्षणं विक्रमं वक्तुं बलस्य गोकुलगमनं वक्ति, द्वितीये द्विविदवधलक्षणं तृतीये कौरवगर्वनिर्वापणार्थं तत्पुराकर्षलक्षणं वक्तुं दुर्योधनसुताहरणं वक्ति ॥ १ ॥

पितरौ यशोदानन्दगोपौ ॥ २ ॥

इति समासाभिवादनादिकर्माणं तं राममङ्कमारोप्य नेत्रैश्चक्षुर्नाडीनिर्गतैः "नेत्रं नाड्यान्तरोर्मूले" इति यादवः ॥ ३ ॥

यविष्ठैः कनिष्ठैः ॥ ४ ॥

हास्येन मन्दस्मितेन हस्तग्रहेण आदिशब्देन परिरम्भणादिकं गृह्यते ॥ ५ ॥

संन्यस्ताखिलराधसः समर्पितसमस्तसम्पदः ॥ ६—८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

बलभद्र इत्यत्र कृष्णस्यानुमते स्थित इत्यपि श्रीहरिवंशाल्लभ्यते। तथाहि—

"कदाचित्त्वथ कालस्य स्मृत्वा गोपेषु सौहृदम्।
जगामैको व्रजं रामः कृष्णस्यानुमते स्थितः"॥

इति। तेन सह स्वागमनस्य सम्प्रत्ययोग्यतायां। तत्तद्व्रजस्थसान्त्वनार्थं तमेकमेव श्रीकृष्णः स्वयमनुगतवानिति भावः॥१-२॥

सानुजस्त्वं जगदीश्वरस्सन् चिरं सर्व्वैदेवास्मान् पाहीत्याशिषं ददे। तत्र सानुज इति ज्येष्ठत्वमानेन। तथा स्वस्य तस्मिन् पुत्रभावाधिक्येऽपि दाशार्हेति श्रीवसुदेवेन सह स्वाभेदविवक्षया सा चातिस्नेहेन अथ तद्दिनानन्तरे दिने इत्यर्थः॥ ३—४॥

हास्यहस्तग्रहौ वयस्यानाम् उद्धवागमनोक्तयुक्तिरीत्या रहसि तेषां मुहुः तदागमनस्फूर्त्तेः मिथो हर्षोदयात् आदिग्रहणात् पितृवर्गादीनां वन्दनादयो ज्ञेयाः॥ ५-८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

॥ १—८॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

विशेषे सात्त्विके रोधे तामसादिविभागशः।
पूर्वं राजसमापन्नाः सत्त्वभावं तथानयत्॥
तेषां सात्त्विकरूपाणां सकामत्वाद्बलेन हि।
निरोधं कारयामास षोडशे तन्निरूप्यते॥
ततः स्वरूपभावानां दुष्टानां दोषनुद्धरिः।
प्रसङ्गादिदमत्रोक्तं वाराणस्यास्तु दाहनम्॥
बलात्तामसभावानां राजसानां तथैव च।
सात्विकानां तथा मानखण्डकस्तु निरूप्यते॥
ततस्त्रीणान्तु भगवान् एको नैव करिष्यति।
सप्तमाश्रय एकत्र धर्मिणः पृथगीरिताः॥
एवं प्रमेयबलतो निरोधः पञ्चधा भवेत्।

पूर्वाध्याये सात्त्विकास्त्रिविद्धाद्धावर्त्तिताः षोडशेऽध्याये लौकिकात् सात्त्विकभावमापादिता गोपिका निरुध्यन्ते ततो वैदिकादपि काशीदाहे निरोधं वक्ष्यति ततः अशास्त्रभक्तेः द्विविदादीनां ततो भीष्मादीनां शास्त्रभक्तेश्च ततः शास्त्रप्रवर्त्तकस्य नारदस्यापि मुख्यभावात् स्वशक्तिर्द्विधा स्थापितेति साधनशक्तिरूपो बलभद्रः गोपिकानां निरोधं कृतवानिति निरूपणार्थं गोकुले बलभद्रगमनमादिकमुच्यते—बलभद्रः कुरुश्रेष्ठेति विश्वासार्थं सम्बोधनं भगवानिति निरोधोऽन्यकर्त्तव्यो न भवतीति साधनरूपो भगवांस्तत्राविष्ट इति भगवान् रथमास्थितः ननु पूर्ववत् पुनः सुहृद्दिदृक्षुः नन्दादिदर्शनेच्छया पूर्वभावमापन्नान् तदर्थं परमोत्कण्ठायुक्तः नन्दगोकुलं प्रययौ तेषां निरोधस्तत्र कर्तुं शक्य इति॥ १॥

तत्र गतस्य पूर्वं तदासक्तिद्वारा पश्चाद्भगवदासक्तिः सुलभेति प्रथमं लौकिकप्रकारेणैव तदासक्तिमाह—परिष्वक्तश्चिरोत्कण्ठैरिति। गोपानां गोपीनाञ्च एक एव परिचयलक्षणो भाव इति सह निरूपणं गोपीभिरेवेति चेति द्वयोरपि गोपैरालिङ्गितः परं वस्तुतो गोपीभिरेवालिङ्गितः चकारात् नन्दयशोदाभ्यां तत्कृत्यमुक्त्वा बलभद्रकृत्यमाह—रामोभिवाद्य पितराविति। पितृत्वमेव स्थापितमिति नान्यः शब्दो निरूपितः तौ वैश्यावपि आशीर्भिरेवाभिनन्दितः ताभ्यां पूर्वनिरोधस्य गमने उत्तरोत्तरत्र क्रियमाणो व्यर्थः स्यादिति पूर्वसम्बन्धः तथैव स्थितः इति निरूप्यते चिरं नः पाहि दाशार्हेति अस्मान् चिरं परिपालय यतस्त्वं दाशार्हः उभयोरेव पुत्रभावः इति सानुज इत्युक्तं कृष्णसहितः जगदीश्वर इति पूर्वं माहात्म्यज्ञानं वृत्तमनूद्यते लौकिकोपि स्नेहः पूर्वसिद्ध एव प्रकटीकृत इत्याह—इत्यारोप्येति। अङ्कमारोप्य प्रौढमपि बालकमेव मत्वा आलिङ्ग्य नेत्रजैः सिषिचुः बलमिति सर्वाङ्गम् अन्यथाशिखा अनुक्ता एव समागमेयुः॥ २॥ ३॥

आवश्यकानां प्रणिधानमुक्त्वा अनावश्यकानामाह—गोपवृद्धांश्च विधिवदिति। विधिपूर्वकमभिवादनं रामापेक्षया यविष्ठैश्चाभिवादितः ज्ञातेपि माहात्म्ये लौकिकभावस्थापनं निरोधान्तरङ्गं यथावयो यथासख्यं यथासम्बन्धमिति कालतः करणदेहधर्माणामनतिक्रम उक्तः आत्मन इति यद्यपि ते सर्व एव माहात्म्यज्ञानात् भगवद्भावमेव मन्यन्ते तथापि स्वयं यथा तान् मन्यते तथा कृतवानित्यर्थः॥ ४॥

समुपेत्य सम्यक् मिलित्वा अभिवादित इति पूर्वेण सम्बन्धः अथ गोपालान् हास्यहस्तग्रहादिभिः यथायोगमभिवादितवानिति अर्थवशाद्विपर्ययेण योजनीयं हीनेषु हस्तग्रहः समेषु हास्यं उत्तमेष्वभिवादनमिति एवं कायिकमुपसंहरन् वाचनिकमाह—विश्रान्तं सुखमासीनं पप्रच्छुरिति। ज्येष्ठा अपि सन्तीति आसीनमित्युक्तं परितः उपागताः ननु कश्चिदपि तत्रोपेक्षां कृतवानित्यर्थः॥ ५॥

प्रथमं लौकिकमाह—पृष्टाश्चानामयं तेष्विति। पर्युपागताः प्रथमतः अनामयं पृष्ट्वा अथ भिन्नप्रक्रमेण प्रेमगद्गदया गिरा पप्रच्छुरिति सम्बन्धः अयं विशेषो यद्यपि सर्वेषां तथापि विशेषमाह—तेषु ये कृष्णे कमलपत्राक्षे सन्न्यस्ताखिलराधसः सर्वा एव सिद्धयो लौकिक्यो वैदिक्यश्च भगवत्येव स्थापिताः तत्र हेतुः कमलपत्राक्ष इति दृष्ट्यैव सर्वतापनाशो मोहश्च सम्पादयतीति॥ ६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शनी।

पञ्चषष्टितमे रामो गोष्ठं गत्वा स्वबन्धुभिः।
मिलितः स्त्रीयगोपीभी रेमे कृष्णां चकर्ष च॥

बलभद्र इति। ननु प्रेममहोदधिः कृष्णः कथं व्रजं न ययाविति चेदुच्यते "प्रेयसीः प्रेमविख्याताः पितरावतिवत्सलौ। प्रेमवश्यश्च कृष्णस्तांस्त्यक्त्वा नः कथमेष्यति॥ इति मत्वैव यदवः प्रत्यवधनन् हरेर्गतौ। व्रजप्रेमप्रकर्षैः स्वलीलाधीनतत्रमीयुषः"॥ ननु तर्हि

कच्चिन्नो बान्धवा राम सर्वे कुशलमासते।
कच्चित् स्मरथ नो राम यूयं दारसुतान्विताः॥ ७॥
दिष्ट्या कंसो हतः पापो दिष्ट्या मुक्ताः सुहृज्जनाः।
निहत्य निर्जित्य रिपून् दिष्ट्या दुर्गं समाश्रिताः॥ ८॥
गोप्यो हसन्त्यः पप्रच्छू रामसन्दर्शनादृताः।
कच्चिदास्ते सुखं कृष्णः पुरस्त्रीजनवल्लभः॥ ९॥
कच्चित् स्मरति वा बन्धून् पितरं मातरञ्च सः।
अप्यसौ मातरं द्रष्टुं सकृदप्यागमिष्यति।
अपि वा स्मरतेऽस्माकमनुसेवां महाभुजः॥ १०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

बलदेवोपि स्वप्राणप्रेष्ठभ्रातरं कृष्णं त्यक्त्वा एकाक्येव गन्तुं नार्हति तत्राह—उत्कण्ठः अत्युत्कण्ठचुलुकितधैर्यविवेकादिरित्यर्थः॥ १॥

नित्यानन्दस्वरूपोपि प्रेमतप्तो व्रजौकसाम्।
ययौ कृष्णमपि त्यक्त्वा यस्तं रामं मुहुः स्तुमः॥

गोपीभिर्मातृवयस्याभिः पितरावितिं तस्य तयोश्च भावानुसारेणोक्तम् अभिनन्दितो बभूव॥ २॥

सानुजोपि त्वं जगदीश्वर इति सर्वत्र श्रूयसे तदपि वृद्धौ स्वमातापितरावावां न पालयसि कथमित्युक्त्वा प्रथमं नन्दस्ततो यशोदा च बलादङ्कमारोप्य सचुम्बनमालिङ्ग्य नेत्रैः नेत्रजैः॥३॥

गोपवृद्धानभिवाद्य यविष्ठैरभिवन्दितो बभूवेत्यन्वयः यथावय इति वय आद्यनुरूपं गोपालान् हास्यहस्तग्रहालिङ्गनादिभिः समुपेत्य तत्समीपगमनादिना मिलित्वा विश्रान्तं भोजनानन्तरं कृतशयनं पुनश्च सुखमासीनं तम् अनामयं कुशलं पप्रच्छुः तेन रामेणापि स्वेषु गोपेषु या प्रेम्णा गद्गदा गीः तया ते गोपाः कुशलं पृष्टाः ते गोपाश्च कृष्णे सम्यक्प्रकारेण न्यस्तान्यर्पितान्यखिलस्य देहादिव्यवहारस्य राधांसि सिद्धयो यैस्ते कृष्णागमनदिनमारभ्य तेषां स्वाभाविक्योपि शयनभोजनादिक्रियाः नैव सिद्ध्यन्तीत्यर्थः॥ ४-६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अथ कालिन्द्याकर्षणादिकं बलचरितं पौण्ड्रकवधादिकं श्रीकृष्णचरितञ्च पृथगाह—तत्र पञ्चषष्टितमे कालिन्द्याकर्षणं बलचरितमाह—बलभद्र इति॥ १-३॥

गोपवृद्धांश्चाभिवाद्येति शेषः। यविष्ठैरभिवन्दितो बभूवेत्यर्थः। किञ्च आत्मनो यथावयः यथासख्यं यथासम्बन्धं हास्यादिभिर्गोपान् समुपेत्य आसीनो बभूवेति शेषः॥ ४॥

तैश्च रामेण पृष्टाः कृष्णसंन्यस्ताः निहिताः अखिलराधसः सर्वेन्द्रियवृत्तयो यैस्ते कृष्णैकप्रवणेन्द्रियवृत्तयः सुखासीनं रामं स्वेषु यादवेषु अनामयं पप्रच्छुरित्यन्वयः॥ ४—६॥

भाषा टीका।

श्रीशुकदेवजी बोले कि हे कुरु श्रेष्ठ! नन्द आदिक सुहृदन को देखने की इच्छा कर उत्साह वारे भगवान् बलदेव जी रथ पर विराजमान होकर नन्दजी के गोकुलको जाते भये॥ १॥

बहुत काल से दर्शन की उत्कण्ठा वारे गोप और गोपीयोंने बलदेवजी का आलिङ्गन किया तथा नन्द यशोदा माता पिता को आपने प्रणाम किया पश्चात् उनोने बलदेवजी को आशीर्वाद दिया॥ २॥

हे जगदीश्वर! हेदाशार्ह! श्रीकृष्ण सहित आप बहुत पर्य्यन्त हमारा पालन करिये, इस प्रकार कहकर नन्द और यशोदा दोनो बलदेवजी का आलिङ्गन कर, तथा गोदी में वैठाकर नेत्रों के जलसे बलदेवजी को भिजे देते भए॥ ३॥

और बलदेवजी ने वृद्ध२ गोपन को विधिपूर्वक प्रणाम किया, पश्चात् अपने से अवस्था में छोटे गोप लोगोने बलदेवजी को प्रणाम किया, द्वितीय दिन में अपनी अवस्था के अनुगुण मित्रता के अनुगुण सम्बन्ध के अनुगुण॥ ४॥

किसी के साथ हांसी किसी का हस्त ग्रहण करना इत्यादि प्रकार से गोप लोगों को मिलकर श्रीबलदेवजी विराजमान होते भए, इस प्रकार सुखपूर्वक विराजमान और निवृत्त परिश्रम वारे बलदेवजी के प्रति चारोंतर्फ से पास में आए हुए गोप लोग पूछते भये॥ ५॥

प्रथम बलदेवजी ने अपने गोप लोगों के विषय में उन से कुशल प्रश्न किया, पश्चात् कमलदललोचन श्रीकृष्ण की प्राप्ति के वास्ते जिनोने सर्व विषयों का परित्याग किया है एतादृश गोपलोग प्रेमसे गद्गद वाणी करके बलदेवजी से कुशल प्रश्न करते भए॥ ६॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

रामस्य सन्दर्शनेनाऽऽदृताः सादराः॥ ६—११॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्र गोपकर्तृकप्रश्नमेव स्पष्टयंस्तेष्वतिवृद्धानां प्रश्नमाह—कच्चिन्न इति । नोऽस्माकं बान्धवा यादवाः वयस्यानां प्रश्नः कच्चित्स्मरथेति दारसुतैः सह मिलितेत्यर्थः । यूयमिति श्रीकृष्णापेक्षया एवं द्वयोर्भ्रात्रोः पुत्रोत्पत्तेरनन्तरमेवास्य तत्रागमनं गम्यते किन्तु दिष्ट्या कंसो हत इत्यादि वक्ष्यमाणात् सन्निहित्यावगमनेन ज्येष्ठपुत्रोत्पत्तेरिति ज्ञेयं यथोक्तं श्रीविष्णुपुराणे "विवाहात्प्रागेव कालयवनवधार्थे मथुरामागतयोस्तद्वधे वृत्ते ततः श्रीकृष्णस्य द्वारकायां गमनमस्य च गोकुले" इति तथा हरिवंशेऽपि गोमन्थयुद्धे प्रवृत्ते करवीरपुरे शृगालवधानन्तरं तयोः श्रीमथुरायामागमने सति चास्य गोकुलागमनम्" इति तत्तु कल्पभेदव्यवस्थया स्थाप्यमानमपि तदागते नातिविलम्बरोधने तु समवेतः स्यात् ॥ ७ ॥

पितुस्सवयसां प्रश्नः, दिष्ट्येति । तेच स्वदुःखमप्यनाहत्य तन्मङ्गलमेव बहु मन्यन्ते स्म तत्रापि सम्प्रति तत्सहायानां यादवमात्राणां मङ्गलं बहुमन्यमानाः श्रीरामकृष्णयोः कैमुत्यमानयन्ति स्म । कंसो हत इत्यादिका लीलाः क्रमश एवोक्ताः क्रमेण स्वसुखातिशयव्यञ्जनाय सुहृज्जना इति भवतोः साहाय्यकरणात् सम्प्रत्यस्माभिस्तच्छब्दैनैव शंसनीया इत्यर्थः । कांश्चिन्निहत्य कांश्चिन्निर्जित्य दुर्गं समाश्रिताः यत्तदपि दिष्ट्या भद्रम् अस्माकं भाग्येनैवेत्यर्थः । अवशिष्टागमनशङ्कानिवृत्तेः अतोऽस्माकं भवतां दूरगमनमपि शङ्कानिवृत्तेः । अतोऽस्माकं भवतां दूरगमनमपि सुखायैव जातमिति द्योतितम् अन्योऽपि शेषस्तत्रैव—

"तमूचुः स्थविरा गोपाः प्रियं मधुरभाषिणः ।
रामं रमयतां श्रेष्ठं प्रवासात् पुनरागतम् ॥
स्वागतं वो महाबाहो यदूनां कुलनन्दन ।
अद्यास्म निर्वृतास्तात यत्त्वां पश्यामहे वयम् ॥
प्रीताश्चैवं वयं धीर यत्त्वं पुनरिहागतः ।
त्रिदशानां वयं मान्या ध्रुवमद्यामलानन ।
ये स्म दृष्टास्त्वया तात काङ्क्षमाणास्तवागतम् ।
तवं चागमनं दृष्ट्वा सभाग्याः स्म यथा पुरा" ॥

इत्यादि किञ्च —

"प्रत्युवाच ततो रामः सर्वास्तानभितः स्थितान् ।
यादवेष्वपि सर्वेषु भवन्तो मम बान्धवाः ॥
इत्यावयोर्गतं बाल्यमिहाचैवावयोरतम् ।
भवद्भिर्वर्द्धिताश्चैव यास्यामो विक्रियां कथम् ।
गृहेषु भवतां भुक्तं गावश्च परिरक्षिताः ॥
अस्माकं बान्धवाः सर्वे भवन्तो बद्धसौहृदाः ।

इत्यादि अत्र प्रवासात् पुनरागतमिति तदापि तस्मिन् स्वगृहसम्बन्धित्वाभिमानमेव बोधयति तत्र यदूनां कुलनन्दनेति तथाप्यस्माकमेवेति निजप्रणयव्यञ्जना त्वामित्यादौ तव चेत्युत्तरतश्चकारान्वयात् त्वामपीत्यादित्यर्थः । श्रीकृष्णं प्रत्युत्कण्ठाव्यञ्जनया तवागमनमिति तवैवास्मासु दयालुत्वमनुभूयते त्वदनुजस्य त्वौदासीन्यमेवेति दर्शितम् अथ श्रीरामवाक्ये यादवेष्वेति तेषामपि यादवत्वान्निर्द्धारणे सप्तमी शुद्धपितृभावादेः तस्यैव निश्चयाय श्रीकृष्णसाम्येनात्मानं निर्दिशति इत्यावयोरिति बाल्यं जन्मादि तस्य यथागतं तथा ममापि गतमित्यर्थः । एवं बाल्यक्रीडा वर्द्धिता इत्यादावेकत्व एव बहुत्वनिर्देशस्तेनात्मसम्भावनया ननु द्वित्वे श्रीकृष्णस्यापि तादृशत्वमुद्देष्टुमसुष्ठुत्वात् अन्यथा द्विवचनप्रकरणाद्वर्द्धितावितोवोच्येत यादवेष्वप्याधिक्ये हेतुर्बद्धसौहृदाः स्वाभाविकत्वात् । परित्यागभ्रमेऽपि स्थिरपितृभावादय इति तेषान्तु तथा न तिष्ठेदिति भावः ॥ ८ ॥

गोप्यस्तद्विशेषाः श्रीकृष्णप्रेयस्यः ताश्च तद्वृत्तश्रवणार्थं नित्यं रहसि मिथो मिलन्त्यः श्रीमदुद्धववदन्विष्य तेनाप्येकत्र प्राप्ता इति ज्ञेयं तादृशदुःखेष्वनुवर्त्तमाने हसन्त्य इत्युन्मादबोधकं श्रीकृष्णोपहासगर्भं हास्यं कुर्वत्य इत्यर्थः । तस्य चोन्मादमयस्योत्कण्ठामयत्वात् स्वकान्तज्येष्ठमपि पप्रच्छुः टीकायां सादरा इति कृतनमस्कारादिका इत्यर्थः । यद्वा रामस्य उद्धवात् परमान्तरङ्गस्य यत्सम्यक् पूर्वपूर्वस्फूर्त्तिमयदर्शनविलक्षणत्वात् पूर्णं दर्शनं तेनादृताः श्रीकृष्णागमनादौ विश्वस्ताः तत्र स्वत्यागजातेर्ष्योपहसन्त्योऽपि शुद्धप्रेमविशेषस्वाभाव्येन तत्सुखैकपुरुषार्थत्वात् तन्मात्रं पृच्छन्ति कश्चिदिति ननु युष्माभिर्विना कथं कस्य सुखं तत्राहुः पुरेति नागरस्त्रीगणप्राप्त्या ग्राम्यावियोगे तस्य सुखं घटतैवेति भावः ॥ ९ ॥

यद्यपि तस्य सुखेनैव किलास्माकं सुखं तथापि स्वेषु तत्कर्तृकतत्स्मरणमवश्यमपेक्ष्यमित्याशयेन तं पृच्छन्ति—कच्चिदिति बन्धून् सखीन् श्रीदामादिगोपान् वा संशये स च शोकव्यञ्जकः अपि किम् अनुसेवां निरन्तभजनं यद्वा अनुस्मरते पुरस्त्रीभिः सह गोष्ठ्यनन्तरं प्रसङ्गाद्गौणतयापि स्मरति स्मरते इति पुनरुक्तिरार्त्या वाशब्दः कटाक्षे महाभुज इति महापुरुषस्यैतदुचितमिति व्यज्यते वस्तुतस्तु भावविशेषोत्कण्ठया बन्ध्वादीनां त्रयाणां यथोत्तरं श्रैष्ठ्यं ततश्च बन्धून् न स्मरतु नाम पितरं तु किमहो स्मरतीत्येवं व्याख्येयं स्वेषान्तु पृथक्कृत्य पश्चादुक्तिर्दैन्येन ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रश्नमेवाह—कच्चिदिति द्वाभ्याम् । हे राम ! नोऽस्माकं सर्वे बान्धवाः कुशलमासते कच्चित् दारैः सुतैरन्विताः इदं विस्मृत्यभावसूचकं विशेषणं यूयं नोऽस्मान् स्मरथ कच्चित् ॥ ७ ॥

दिष्ट्येत्यानन्दे अस्माकमयमानन्द इत्यर्थः । सुहृज्जनाः वसुदेवदेवक्यादयः मुक्ताः कंसनिर्बन्धान्मोचिताः कांश्चिद्रिपून् निहत्य कांश्चित् निर्जित्य जलदुर्गं च दुर्गं द्वारकामित्यर्थः ॥ ८ ॥

गोप्य इति । रामस्य सन्दर्शने पुनः पुनरीक्षणे आदृताः पप्रच्छुः, प्रश्नमेवाह—कच्चिदास्त इति । पुरस्त्रीजनवल्लभ इत्यनेन ग्राम्यस्त्रीष्वात्मसुतस्य प्रीत्यभावो हेतुगर्भितः ॥ ९ ॥

स कृष्णः पितरं नन्दं मातरं यशोदाञ्च स्मरति कच्चित् अपिवेति ; अस्माकमनुसेवामनुवर्त्तनं स्मरते किं वा न स्मरत्येवेति भावः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रामसन्दर्शनेनादृताः जातबहुमानाः ॥ ९ ॥
अस्माकमनुसेवां स्मरते नवा ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

हसन्त्य इत्युन्मादबोधकं श्रीकृष्णोपहासगर्भं हासं कुर्वत्य इत्यर्थः ॥ ६-१५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

गोप्यो हसन्त्यः पप्रच्छुरित्यादि। गोप्योऽत्र नित्यसिद्धेतरा मुनिरूपेति बोद्धव्यं हसन्त्य इत्यस्यार्थ भावः प्राक् यद्दूतमोयमायाति इति कृष्णागमनमाशङ्क्य त्वरयागताः पश्चाद्बलदेवमालोक्य स्वाभाग्यं प्रति सासूयं हसनं चक्रुः ॥ ६ ॥

यथागतं तथा निवर्त्तितुमयुक्तमिति समयोचितमेव पृच्छन्ति कच्चिदित्यादि । कच्चित् बन्धून् स्मरति बन्धुस्मरणन्तु युक्तमेव अथवा पुरस्त्रीजनवल्लभश्चेत्तो बन्धुस्मरणमपि तस्यासम्भाव्यं किं स्मरतीति साभ्यसूयोक्तिः अपि प्रश्ने वा कटाक्षे अस्माकमनुसेवां स्मरते महाभुज इति गाढालिङ्गनपरम् ॥ १०-१३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नन्दादीनां वाक्यान्याह—कच्चिन्नो बान्धवा रामेति । सर्वे वसुदेवादयः कुशलमासत इति प्रसङ्गात् लौकिकमेतदुक्तम् स्नेहश्च पृच्छन्ति कच्चित्स्मरथेति नोऽस्मान् रामेति स्नेहेन सम्बोधनं यूयं सर्व एव दारसुतान्विता इति विस्मरणे हेतुः अतः प्रश्नः सोपालम्भ इव तेषां जातमभ्युदयादिकं स्वस्यात्यन्तमिष्टमिति ज्ञापयन्तोनुवदन्ति, दिष्ट्या कंसो हतः पाप इति भाग्येनैव सुहृज्जनाः कंसान्मुक्ताः स्वरूपगुणयोः स्वस्यासामीचीन्यं प्रतिपादयन्तः तस्य वचो न दोषायेत्यसूचयन् जरासन्धकृतोपद्रवनिवृत्तिमाहुः—निहत्य निर्जित्य रिपूनिति । निहत्य कालयवनं बलं च निर्जित्य बहुधा जरासन्धादीन् दुर्गाश्रये जयस्याहेतुत्वात् जयसन्देह एव दुर्गाश्रय इति क्त्वाप्रत्ययेन पूर्वकाल एवोच्यते एतत्सूचयति दिष्ट्येति द्वारकासम्यगाश्रयणं सम्बन्धिभिः सह स्थितिः ॥ ७—८ ॥

एवं सर्वेषां प्रश्नमुक्त्वा गोपीनां विशेषमाह—गोप्यो हसन्त्य इति । राजसप्रकरणे ताः शोकरहिताः कृता इति भगवत्स्मरणेपि तासां हर्ष एव जात इति हासयुक्ताः ननु पूर्णानां पुनः किं प्रश्नेनेत्याशङ्क्याह—रामसन्दर्शनादृता इति । रामस्य सम्यक् दर्शनेन स्नेहकृपापूर्वकेण आदृताः आदरयुक्तास्ताः यथाभूताः तथानुवृत्तिः कर्त्तव्येति अप्रश्ने औदासीन्यं च भवतीति पप्रच्छुः प्रश्नमाह—कच्चिदास्त इति सार्द्धैः पञ्चभिः । अर्द्धे भावो न्यूत इति पूर्वं बहुविधा निरूपिता अपि प्रकृते तस्याः कथायाः अनुपयोगात् पुराणान्तरस्थां तामाश्रित्य नन्दगोपकुमारिकाः भगवता द्वारकायां नीता एव याः पुनरन्यपूर्वाः ता अपि विमर्शे क्रियमाणे तासामेव वाक्यानुसारेण उपालम्भवाक्यैः अग्रे च भगवद्वाक्यैः भिन्ना एवेति प्रतिभाति साधारण्य एव वा अत्र निरूप्यन्ते सन्ति च ताः शङ्खचूडवधे निरूपिताः अत एव सान्त्वनमासां पृथक् क्रियते शब्दबलविवेकेत्वाश्रीयमाणे अन्यपूर्वाः सर्वा एकरूपा एवेति प्रतिभाति बलभद्रेपि भगवानेवेति साम्प्रतं भगवच्छक्तिरत्र प्रविष्टेति अतः पूर्वभावेन सान्त्वनं भगद्भावेन रमणमित्युभयं न विरुद्ध्यते अत एव सान्त्वनेमात्र विशेष उक्तः सहि स्वात्मानं भगवद्रूपं प्रदर्श्य तासां लौकिकभावेपि पश्चात्कामनां पूरितवान् उक्ततया अहमेकरूपेण समागतः अत एव आयास्य इति त्वयि वचनं यथाश्रुतं कृष्णः साक्षादक्लिष्टकर्मेति आत्मानमेव रमयतीति यथाकथञ्चित्तत्परतामेव सम्पादयतीति न बहिर्द्धर्मान् कामश्च गणयति भक्तिमार्गविरोधस्तु निरोधे नाशङ्कनीयः लौकिकसहितभक्तिमार्ग एव विरोधश्च अतोपि गोपिकानां भेदे अभेदे वा विशेषो नास्तीति न पृथक् निरूपणं तथापि भेदेनैव व्याख्येयम् इति सम्प्रदायः लौकिकदृष्ट्या पृच्छन्ति रामेण लौकिकन्यायेन आदृता इति कृष्णः स्त्रीणां हितकारी तासां सुखदुःखे तथा भवतीति वयं क्लिष्टा इति अन्याश्च सुखिता इति समानदेशस्थात्मेव आनन्ददातृत्वे सुखित्वं साधारणे त्वसुखित्वमिति प्रायेणानुकेप्यङ्गीकृते ता आहुः सत्यं सुखी यतः पुरस्त्रीजनवल्लभ इति अस्मद्वल्लभत्वे कदाचिदन्यथापि स्यादिति भावः ॥ ९ ॥

कदाचिदसत्स्मरणेनाप्यन्यथा भवतीति सम्भावनया आहुः कच्चित्स्मरति वा बन्धूनिति । बन्धून् गोपान् गोपीश्च आवश्यकस्मरणं पृच्छन्ति पितरं मातरञ्चेति यद्यपि त्वं स्मरसि तथापि स कृष्णः स्मरति नवेति सन्देहः एवं प्रसङ्गमुक्त्वा स्वस्मरणं सम्भावयन्ति अपिवा स्मरतेऽस्माकमनुसेवामिति । अपेक्षिता सेवा इच्छानुसारिणी अनुसेवा भवति महाभुज इति क्रियाशक्तिः महती निरूपिता अनेन नयने आगमनेन वा न तस्य काचिच्छङ्का ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्र वृद्धाः पृच्छन्ति—कच्चिन्नोऽस्माकमिति । समानवयसः पृच्छन्ति कच्चित् स्मरथ नोऽस्मानिति ॥ ७—८ ॥

गोप्यः श्रीकृष्णप्रेयस्यः हसन्त्य इत्युन्मादबोधकं तादृशमहाविरहदुःखे श्रीबलदेवस्याग्रे तादृशपरमलज्जावतीनां कथमन्यथा हासः सम्भवेदिति रामोपि तन्महाभावलक्षणमधिगम्यैव ताः सम्मानयामासैव नत्ववहेलयाभासेत्याह—रामेण कर्त्रा सन्दर्शनेन स्वानुजप्रेमवत् प्रेयसीबुद्ध्या सकर्तृकेण सवात्सल्यदर्शनेन कारणेन आदृताः कच्चित् कृष्णस्तत्र सुखमास्ते ननु युष्मद्विरहे तत्र तस्य कुतः सुखं तत्राहुः, पुरेति. नागरीः सुन्दरीः स्त्रीः प्राप्तस्य तस्य कुतोऽस्माकं ग्राम्याणां विरहदुःखं सम्भवेत् अतः सुखं घटेतैवेति भावः ॥ ९ ॥

अस्मान् मास्मरतु नाम बन्धून् पितृव्यमातुलादीन् पितरं नन्दं मातरं यशोदां च किं स्मरति नवा भृङ्गाररसविलासेनाद्भुतास्ताः पुरस्त्रियो ऽधिकास्तमधिकं सुखयन्तीति जानीमः

मातरं पितरं भ्रातॄन् पतीन् पुत्रान् स्वसॄरपि।
यदर्थे[1] जहिम दाशार्ह दुस्त्यजान् स्वजनान् प्रभो ॥ ११ ॥
ता नः सद्यः परित्यज्य गतः सञ्छिन्नसौहृदः।
कथं नु तादृशं स्त्रीभिर्न श्रद्धीयेत भाषितम् ॥ १२ ॥
कथन्नु गृह्णन्त्यनवस्थितात्मनो वचः कृतघ्नस्य[2] बुधाः पुरस्त्रियः।
गृह्णन्ति वै चित्रकथस्य सुन्दरस्मितावलोकोच्छ्वसितस्मरातुराः ॥ १३ ॥
किं नस्तत्कथया गोप्यः कथाः कथयतापराः।
यात्यस्माभिर्विना कालो यदि तस्य तथैव नः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

एवं किन्तु वनमालाविरचनस्वासकसस्पादतकुसुमपल्लवमयव्यञ्जनशय्यालीलाचादिनिर्माणादिषु वयं तस्य स्मृतिपथमवस्याम एवेत्यभिप्रायेण पृच्छन्ति, अपिवेति. स्मरते स्मरति. महाभुज इति तस्य पीनभुजयोर्मकिच्छेदलीला कुङ्कुमरसचर्चा न जाने साम्प्रतं कीदृशी भवतीति भावः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

प्रश्नमेवाह—कच्चिदिति द्वयेन ॥ ७—८ ॥
रामसन्दर्शने आदृताः सादराः ॥ ९—११ ॥

भाषा टीका।

हे राम! वसुदेव आदि हमारे बंधु जन सब कुशल पूर्वक तो विद्यमान हे और हे राम! स्त्री पुत्र समेत आप सब कभी हमारा भी स्मरण करतेहो ॥ ७ ॥

पापी कंस मारो गयो यह बड़ा मङ्गल भया वसुदेव आदि सुहृद जन- कंसके उपद्रव से छूटगया यह भी बड़ा मङ्गल भया जरासन्ध को जीत कर तथा कालयवन आदि वैरीन को मार कर आप लोगो ने द्वारकारूप दुर्ग का आश्रयण किया यह भी मङ्गल भया ॥ ८ ॥

बलदेव जी ने सम्यक् प्रकार प्रेमसे गोपीन को देखा इससे आदर को प्राप्त हो कर हे सतीहुई गोपी लोग कुशल प्रश्न पूछती भई द्वारकापुरी की स्त्री जनों के प्रिय होकर श्रीकृष्ण तो सुख पूर्वक विद्यमान है, और नन्द यशोदा माता पिता अथवा बन्धु जनों का वह स्मरण करता है ॥ ९ ॥

वह महाभुज श्रीकृष्ण एक वार भी अपनी माता यशोदा के दर्शन करने को भी आवेगा क्या? अथवा हमारी सेवा का स्मरण करता है क्या? ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

तर्हि तद्गमने युष्माभिः प्रतिबन्धः किं न कृतः तद्वाक्यविश्वासादिति चेत् ननु विश्वासः किमिति कृतस्तत्राऽऽहुः कथन्त्विति। वक्तृबहुत्वाज्ज्ञानाभिधानि वाक्यानि ॥ १२ ॥

तत्रान्या ऊचुः-कथं तु गृह्णन्तीति. अन्या ऊचुः, गृह्णन्ति वा इति. चित्रकथस्य चित्रकथाकथनकोविदस्य किञ्च सुन्दरं स्मितं यस्मिंस्तेनावलोकनेनोच्छ्वसितः क्षुभितो यः स्मरस्तेनातुराः ॥ १३ ॥

तत्र अन्या ऊचुः-किं न इति। कालस्तावत्तस्य चास्माकञ्च यात्येव किन्तु तस्य सुखेनास्माकन्तु दुःखेनेत्येतावानेव विशेष इति ध्वनितम् ॥ १४—१५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

ननु, वध्वः सदा स्मरत्येवेति चेन्न अनन्यगतीनामस्माकं परित्यागेन सौहृदलक्षणापगमादित्याहुः—मातरमिति सार्द्धेन। दुस्त्यजानपि मात्रादीन् स्वजनांश्च सख्यादीन् मात्रादीनां यथोत्तरं स्निग्धत्वे न्यूनत्वं तत्र भ्रातृभ्योपि पतीनां न्यूनत्वनिर्देशस्तेषु तासामादराभावात् एवमन्यदप्यूह्यं तत्र "पतिसुतान्वयभ्रातृबान्धवानतिविलङ्घ्य तेऽन्त्यच्युतागताः" इति प्राक्तनेन तासां वचनेन तेषामतिक्रम एव पूर्वं लभ्यते सम्प्रति तु सर्वथा तत्परित्यागपूर्वकतया संहृत्य सर्वासां वनवास एव जहिमेत्यनेन गम्यते तदुक्तं भ्रमरं प्रति अगृहाणां न इति तत्तश्च पतिपुत्रशब्दप्रयोगश्च लोकप्रसिद्धिमनुसृत्य गौण्यैव वृत्त्येति बोधितं प्रभो इति तदग्रजत्वाद्भवानेव सर्वेषां प्रभुः ततोन्यस्मै वा कस्मा इमं तस्य दुर्नयं निवेदयामेति लज्जामपि परित्यज्य भवत्पार्श्वमागताः स्म इति भावः। हे दाशार्हेति यदुकुलोद्भवोपि त्वं सौहृदादागतः स तु श्रीगोपेन्द्रनन्दनोपि नागत इति भावः। ताः त्यक्ताशेषस्वजनाः अनन्यगतीर्वा परितः सर्वतोभावेन त्यक्त्वा स गतः ननु वत्साः दुष्टकंसवधार्थं गतोऽधुना ऽवश्यकृत्यं समाधायाचिरादागन्तेति चेन्न सम्भाव्यत इत्याहुः, सम्यक् तृणवच्छिन्नं सौहृदम् अस्मासु प्रेमशृङ्खला येन सः अन्यथा परित्यागासम्भवात्। कथं नु तादृशमित्यर्द्धकम्। तादृशं मधुरस्वराविनयशपथादिसम्वलितं न पारयेऽहमित्यादि लक्षणं स्त्रीभिः कोमलजुस्वभावाभिरित्यर्थः। अन्यत्तैः। यद्वानु कल्याण्यो

(१) हिम्म इति। (२) कृष्णा पुरस्त्रियः इति च विजय पाठः।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

युष्माभिर्वर्तैतादृशार्त्तिप्रदं तस्मिन् सौहार्दं किमिति कृतं तत्र तादृशोक्तिप्रतिहतत्वादित्याह—कथन्न्विति ॥ ११—१२ ॥

अहो वन्या वयं निर्बुद्धित्वेन तदुक्तौ विश्वासिन्यः स्मः पुरस्त्रियस्त्वभिज्ञाः कथं विश्वसन्तीत्यत्यन्तप्रेमार्त्तिधर्षिता आहुः कथमिति । नु विस्मये कुतो गृह्णन्ति स्वीकुर्वन्ति श्रद्दधते वा अपितु ग्रहीतुं नार्हन्त्येवेत्यर्थः । कुतः ? अनवस्थितात्मनः अस्थिरचित्तस्य अत एव कृतमन्यस्यात्मनश्च सर्वं सौहार्दं हन्तीति तथा तस्य पुरस्त्रीत्वाद्बुधा अपि वै स्मरणे आं ज्ञातमित्यर्थः । वाचा ग्रहणं विना आत्मनासत्त्या अस्माकं स्मरणं सम्भवेदित्यभिप्रायेणेति भावः । यद्वा विचित्रवार्त्ता कथयतः सतो यः सुन्दरस्मितावलोकस्तेनोच्छ्वसितस्मरातुराः चित्रकथादिना कामोद्रेकविवशतया हतविचारत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

अथोद्रिक्तशोकसन्तप्ताः परस्परमाहुः—किमिति । तस्य कथया वार्त्तया किं न किञ्चित्प्रयोजनम् अपि च दुःखमेव स्यादित्यर्थः । गोप्यः हे कोमलर्जुस्वभावा इत्यर्थः । ननु सत्यं तथापि त्युक्तुं न शक्नुमो हन्त शोकार्त्ताः किं करवामेति चेत्तत्राहुः कथा इति । अपरा अन्यदीयाः “गाढशोकप्रहाराणामचिन्त्यैव महौषधिः” इति न्यायेनान्यकथाभिस्तत्कथाच्छादनस्य तेन तच्छोकतरणस्यापि सम्भवादिति भावः । नन्वच मन्तव्यं तं विनाऽस्माकं कालो न यास्यतीत्याहुः, यातीति । तथैवेति तर्ह्यस्माकमपि तेन विना कालो यास्यत्येवेत्यर्थः । तद्विरहेण चाद्यावध्यस्माकं हि मध्ये काचिदपि दशमीं दशां न प्राप्तेतिभावः । यद्वा तथैव तेन विनाऽस्माकमपि सुखेनैवेत्यर्थः । परमदुःखेष्वदुःखतानिर्देशोयं तज्जन्मदुःखेनैव तत्सहनाङ्गीकारादत्यन्तदुःखमेव ध्वनितम् ॥१४॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ॥

जहिम त्यक्तवत्यः ॥ ११—३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतदेव स्पष्टयितुं तस्य सौहार्दाभावमाहुः—मातरमिति सार्द्धेन । हे दाशार्ह ! हे प्रभो ! मात्रादीनन्यांश्च स्वजनान् यदर्थे यन्निमित्तमत्याक्ष्म त्यक्तवत्यः ताः नोऽस्मान् सद्य एव परित्यज्य गतः अत एव सञ्छिन्नं सौहृदं येन तथाभूतः तर्हि तद्गमने युष्माभिः प्रतिबन्धः किं न कृतः तद्वाक्यविश्वासादिति चेत् विश्वासः किमिति कृतस्तत्राहुः—कथं न्वित्यर्द्धेन । तादृशमित्यनेन वञ्चनशीलत्वं विवक्षितं स्त्रीभिरित्यनेन मौढ्यमभिप्रेतं कथं न श्रद्धीयेत विश्वस्येत अस्मत्वाद्विश्वसितवत्यस्स्मेति भावः ॥ ११—१२ ॥

वक्तृबहुत्वान्नानाविधानि वाक्यानि तत्रान्या ऊचुः कथमिति अनवस्थितः चञ्चलः आत्मा मनो यस्य तस्य कृतघ्नस्य च कथन्नु बुधाः कुशलाः पुरस्त्रियः गृह्णन्ति विश्वसन्ति अन्या ऊचुः गृह्णन्ति वा इति । किंचित्राः कथाः भाषणानि यस्य तस्य हेतुगर्भमिदं भाषणेनैव व्यामोहयितुरित्यर्थः । सुन्दरं स्मितं यस्मिन् तेनावलोकनेन उच्छ्वसितः उद्दीपितो यः स्मरः कामः तेनातुराः आकुलाः इदमपि हेतुगर्भं तत्त्वात्ताः गृह्णन्ति वै इति निश्चये ॥ १३ ॥

अपरा ऊचुः, किं न इति । हे गोप्यस्तस्य कथया वार्त्तया नोऽस्माकं किं कोवा पुरुषार्थः अतोऽन्याः कथाः कथयत तस्य श्रीकृष्णस्यास्माभिर्विना यदि कालो याति तर्हि तथैव नोऽस्माकमपि यात्येव किन्तु तस्य सुखेनास्माकन्तु दुःखेनेत्येतावानेव विशेष इत्यनेन ध्वनितम् ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यस्य कृष्णस्यार्थे दृढस्नेहनिमित्तं मात्रादीन् स्वजनान् त्विन्म अत्याक्ष्म छान्दसप्रयोगः ॥ ११ ॥

स्त्रीभिस्तादृशं गुडजिह्विकालक्षणं नाषितं कथं नु न श्रद्धीयेत श्रद्धेयमेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

अस्मदन्या नैव श्रद्दधत इत्याहुः—कथमिति । परस्त्रियः अस्मदन्यस्त्रियः अन्यत्र उत्तमस्त्रियः अनवस्थितात्मनः चञ्चलमनसः अन्यत्र सङ्गरहितस्य कृतघ्नस्य अनुपकारिणः अन्यत्रकारिणः विनाशिनः कृष्णस्य पुमर्थीनस्यान्यत्र पूर्णानन्दस्य मुधा वचः कथं न गृह्णन्ति अन्यत्र वचः मुधा कथं न गृह्णन्ति सार्थमेव गृह्णन्तीत्यर्थः । वैचित्राः नानाविधाः कथाः वाक्यप्रबन्धाः यस्य स तथा तस्य उभयत्र समं कीदृश्यः सुन्दरस्मितावलोकेन उच्छ्वसितेनोद्धतेन स्मरेण आतुराः अन्यत्र निरन्तरस्मरणपरवत्यः ॥ १३ ॥

हृदये प्रेम्णा कम्पन्त्यो मिथो जल्पन्ति—किं न इति । हे गोप्यः ! अपराः कथाः कथयतस्तस्य कृष्णस्य कथया नः किं प्रयोजनं तस्य कृष्णस्य यद्यस्माभिर्विना कालो याति तथा तर्हि तेन विना नः कालोपि यातीत्यन्वयः ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अन्या ऊचुः किं न इत्यादि । य एवं निष्करुणः तस्य कथया किम् अपराः कथाः कथय जीवनत्यागायुक्तः कियतामित्यर्थः । तत्कथां विना कालो न यातीति चेत् तदपि नेत्यपरा आहुः—यातीत्यादि । अस्माभिर्विना यदि तस्य कालो यथा यास्यति तथैव नः यास्यति इति सामर्षोक्तिः ॥ १४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यद्यपि भगवत्यसूया त्यक्ता तथापि कालविलम्बात् भवत्येव बुद्धिरन्यथेति पुनस्तासां दोषनिराकरणार्थं निरूपयति—मातरं पितरमिति । पञ्चावश्यकाः स्त्रीणां मुख्याः माता भर्त्तारं परित्यज्येति वक्तव्ये ज्ञातीनिति साधारण्येनैव तन्निराकरणमपि कृतं भर्तृत्वस्य भगवत्येव स्थापितत्वात् पतीन् पुत्रानिति पाठे न कोपि सन्देहः आद्यन्तयोः स्त्रीग्रहणं तासां तदनुरोधो महानिति सर्वैः निराक्रियमाणाः तदनुरोधं परित्यज्य भगवानेव गृहीत इति यदर्थे जहिमेत्युक्तं दाशार्हेति सम्बोधनात् पश्चात्तापेन कथनं वारयति स्वामी महानिति वक्तुं तान् विशेष

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यान्ति दुस्त्यजान् स्वजनानिति अन्तःकरणदेहसम्बन्धौ द्वौ निरूपितौ प्रभो इति सम्बोधनं सामर्थ्यस्य विद्यमानत्वात् परित्यागे उपालम्भो युक्त इति बोधितम् ॥ ११ ॥

यदर्थमेतन्निरूपणं तमुपालम्भमाहुः—ता नः सद्यः परित्यज्येति । अन्तःकरणेपि परित्यागार्थमाहुः—सञ्छिन्नसौहृद इति । सम्यक् छेदः मरणसमानबाधानामप्युपेक्षणात् ननु ज्ञायत एव वसुदेवपुत्रो यथाकथञ्चिदत्रागत्य स्थितः तत्किमिति सर्वपरित्यागेन सेवित इति चेत्तत्राह—कथं नु तादृशं स्त्रीभिरिति । युक्त्या यद्यपि त्यक्ष्यतीति निश्चितं तथापि हृदयाद्यालम्भनेन यथाविश्वास उत्पद्यते तथा भाषितं कथं न श्रद्धीयेत स्त्रियो हि शुद्धभावा न कपाट्यं जानन्तीति स्वश्लाघा अतो वाक्यविश्वासादेव कृतमिति नास्माकं दोषः "सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज" "कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति" इत्यादिवाक्यानि च शास्त्रदृष्ट्या तु इति वितर्के कश्चिदेवमप्यस्ति यो विश्वासं न कुर्यादित्यसम्भावनापि सूचिता ॥ १२ ॥

एवं मात्सर्येण भगवति दोषं सम्भाव्य साम्प्रतं पुरस्त्रीणां सम्बन्धं करोतीति स्मृत्वा सुतरामीर्ष्या जाता ततस्तस्य तद्विषयिकसुखं मा भवत्विति विचारयन्त्यः पुरस्त्रियोपि चेत् निवृत्ता भवेयुः तदा भवेदिति ता निवर्त्तयितुम् उपालम्भते—कथन्नु गृह्णन्ति इति । ननु, सुखकराणि वाक्यानि सुखञ्च प्रयच्छति तत्कथं न विश्वसनीय इति चेत्तत्राह—अनवस्थितात्मन इति । न अवस्थिताः एकत्र प्रतिष्ठिताः वेदे लोके वा आत्मानो जीवाः यस्य नहि भगवत्सेवकाः कश्चित्प्रतिष्ठिता भवन्ति तस्य हि वचनेन तत्सेवकत्वे सस्यापि भविष्यतीति अतो भगवदीयानां भगवद्व्यतिरिक्ते प्रतिष्ठितत्वाभावात् ऐहिकाभिलाषिण्यः नु निश्चयेन कथं गृह्णन्ति ननु प्रतिष्ठिते साधने कृते कथं प्रतिष्ठां न लभन्ते "अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठन्ति, वा एता रात्रीरुपयन्ति" इत्यादिवाक्यैः कृते कर्मणि कथं प्रतिष्ठां न लभन्त इति चेत्तत्राह—कृतघ्नस्येति । सहि कृतमपि हन्ति अत एवोक्तम् ।—

"लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे हरिस्तु न करिष्यति ।
पुष्टिमार्गे स्थितिर्यस्मात्साक्षिणो भवताखिलाः" ॥ इति

नन्वेतन्न जानन्तीति चेत्तत्राह—बुधा इति । बुधत्वे हेतुः, पुरस्त्रिय इति, पुरवासिनो विचक्षणा भवन्तीति तत्र स्वयमेव च न ग्रहणाग्रहणयोर्दुःखतारतम्यं विचार्य अग्रहणे महदेव दुःखमिति ग्रहणोपपत्तिमाहुः—गृह्णन्तीति । वै निश्चयेन नात्रपूर्वपक्षोपि तत्र हेतुत्रयमाह—चित्रकथस्य कथावैचित्र्यात् वाचा वशीकृता गृह्णन्ति सुन्दरस्मितावलोकाभ्यां च मनःकार्याभ्यां च व्यामोहिताः गृह्णन्ति त्रयाणां कार्यव्रातमित्याहुः स्मितावलोकाभ्याम् उच्छ्वसितो यः स्मरः मर्यादामुत्तभ्य उद्गतो जातः तेन आतुराः यथा ज्वरातुरो वैद्यवाक्यं शृणोति इति वाक्यात् कटुतिक्तादिकमपि भक्षयति तद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥

एवं काश्चित् स्वयं दुःखमनुभूय अज्ञातवशात् दोषनिवर्तके दोषं सम्भावयन्ति तासां निषेधार्थमन्या आहुः—किं नः तत्कथया गोप्य इति । हे गोपस्य स्त्रियः पामर्यः तत्कथया नः किं भक्तिनिरोधमुक्तीनां दोषोत्पत्तौ प्रयोजकत्वाभावात् सुतरां दोषजनकत्वाच्च तत्कथया नः कोपि नोपकारः भक्तिमार्गे प्रतिबन्धान् दूरीकृत्य स्नेहे भगवद्भजनं कृतं स्यात् निरोधे तु क्षणमात्रमपि भगवददर्शने देहेन्द्रियादिकमपि त्यक्तं स्यात् मुक्तौ वैषम्यग्रहणं न स्यात् अतो दोषानामनिवृत्तत्वाद्गुणानां चाभावात् तत्कथया नः किं, ननु कथापि श्रोतव्या वक्तव्या वा कथारसावेशादिति चेत्तत्राह—कथाः कथायतापराः इति । यासु न दोषोत्पत्तिः ननु कथमेवमौदासीन्यं कर्तुं शक्यं तत्राह—यात्यस्माभिर्विना काल इति । पारमार्थिकप्रयोजनाभावात् लौकिकप्रयोजनार्थं भगवानपेक्ष्यः तत्रोभयोः विषयता भोक्तृत्वञ्च एवं सति अस्माभिर्विना यदि तस्य कालो गच्छति तदा ऽस्माकमपि तं विना गच्छत्येव नहि वयं मृता येन विना यस्य न निर्वाहः सः उपालम्भ्यो भवति तदा न दोषः शास्त्रे लोकेपि न विज्ञानं यथा प्राणात्यये सर्वविषयपरिग्रहस्य नहि म्रियमाणः निषिद्धादपि जलमन्नं वा गृह्णाति प्रत्यवैति तथा भगवता विना चेदस्मत्प्राणा गच्छेयुः तदोपालम्भो निर्दुष्टः अन्यथा दोष एव स्यात्, उदासीनापालम्भवत् अथ भजनानुरूपेण भजनं तद्भगवति नास्त्येव अस्माभिर्विनैव तस्य कालो गच्छतीति अतः स्वस्य तथाधिकारे भगवच्छास्त्रप्रामाण्ये भगवानेव समागच्छेत् अप्रामाण्येतु मरणमेव स्यात् उभयमपि नास्तीति वृथोपालम्भो न कर्तव्य इत्यर्थः । उभयविधा अप्येताः मूर्च्छापर्यन्तव्यापारयुक्ताः अतो दुःखात् प्रथमा वदन्ति मरणाभावाच्च परा निषेधन्ति ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, भोः कृष्णप्रियाः स प्रेमवान् कृष्णः सदा वः स्मरत्येवेति चेच्च अनन्यगतीनामस्माकं परित्यागेन तत्प्रेमणि न विश्वसिम इत्याहुः—मातरमिति सार्द्धेन । तास्तथाभूता अपि अस्मान् सद्यः परित्यज्य गतः ननु तर्हि तद्गमने युष्माभिः प्रतिबन्धः किं न कृतः तेन सार्द्धमेव वा कथं न गतं तत्राहुः—तृणपत्रवत् सञ्छिन्नं सौहृदं प्रेमशृङ्खला येन सः अतः कथय किं वयं कुर्म इति भावः । ननु तर्हि तेन विना प्राणधारणात् युष्माभिरपि तस्मिन् प्रेमच्छिन्नमेवेति चेन्मैवम् आयास्ये इति दूतद्वारा मुहुरुक्त्याच्छिन्नाया अपि प्रेमशृङ्खलायाः पुनर्ग्रन्थनात् निर्गच्छन्तोऽप्यस्माकं प्राणाः पुनर्बद्धा तेनैव स्थापिता इति ननु तर्हि स आयास्यत्येव कथमधीराः स्थेति चेन्मैवम् अद्याप्यनागमनात्तेन तदा तन्मृषैव भाषितमित्यधुना विमृशामः कथं तर्हि तद्भाषिते तदा विश्वस्तं तत्राहुः कथन्विति स्त्रीभिरवक्रबुद्धिभिरबुधाभिरस्माभिस्तादृशं भाषितं कथं न श्रद्धीयेत ॥ ११—१२ ॥

किञ्च वन्याः स्त्रियो वयं निर्बुद्धय एव स्म नागर्यस्ताः अतिसुधियः स्त्रियस्तद्भाषिते कथं विश्वसन्तीत्याहुः—कथन्विति । ताः अन्यत्याः समादधत्यः आहुः—चित्रकथस्य मिथ्या कथापि तन्मुखे विस्मयरसमयी परमस्वाद्वीभवतीति कथारसास्वादत्यागासामर्थ्यादेव शृण्वन्तीत्यर्थः । हेत्वन्तरमप्यस्त्यित्याहुः—सुन्दर-

इति प्रहसितं शौरेर्जल्पितं चारुवीक्षितम्।
गतिं प्रेमपरिष्वङ्गं स्मरन्त्यो रुरुदुः स्त्रियः॥ १५॥
सङ्कर्षणस्ताः कृष्णस्य सन्देशैर्हृदयङ्गमैः।
सान्त्वयामास भगवान्नानानुनयकोविदः॥ १६॥
द्वौ मासौ तत्र चावात्सीन्मधुं माधवमेव च।
रामः क्षपासु भगवान् गोपीनां रतिमावहन्॥ १७॥
पूर्णचन्द्रकलामृष्टे कौमुदीगन्धवायुना।
यमुनोपवने रेमे सेविते स्त्रीगणैर्वृतः॥ १८॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

स्मितपूर्वावलोकेन उच्छ्वसितः उद्भूय प्रवृद्धो यः स्मरस्तेन आतुराः॥ १३॥

ताः सर्वाः प्रत्यन्या अत्यसूयाप्रेमसंरम्भवत्य आहुः—किन्न इति। कालस्तावत्तस्य चास्माकं च यात्येव किन्तु तस्य सुखेन अस्माकं दुःखेनेत्येतावान् तस्माद्विशेषः। संयुक्ता जीवन्ति वियुक्ता म्रियन्ते वयन्तु न जीवामो नापि म्रियामहे इत्यन्यस्त्रीभ्यश्च विशेषो विधात्रैवास्माकं ललाटे लिखितस्तत्र कः प्रतीकार इति भावः॥ १४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

सच्छिन्नं सौहृदं येन सः॥ १२॥

ननु, तादृशे भवतीनां सौहृदं कुतः प्रवृत्तमित्यत्र मौढ्यादित्याहुः—कथमिति। स्त्रीभिरबुधाभिरस्माभिस्तादृशं मनोहारि भाषितं कथं तु न श्रद्धीयेत विश्वसेत काश्चित् आस्तामबुधता अस्माकं कथा, पुरस्त्रियो बुधास्तद्वचः कथं गृह्णन्तीत्याहुः—अन्या आहुः—गृह्णन्तीति। सुन्दरं यस्मिन् तेनावलोकनेन उच्छ्वसितो यः स्मरस्तेनातुराः चित्रकथस्य चित्रकथाकथनकोविदस्य वचो गृह्णन्त्येव॥ १३॥

अन्या आहुः किं न इति॥ १४—१६॥

भाषाटीका।

हे दाशार्ह! हे प्रभो! जिस कृष्ण की प्रीतिके अर्थ हम गोपी लोग जिनको दुःख से भी त्याग नहिं किया जावे ऐसे माता पिता भ्राता पति पुत्र बहन आदि स्वजनों का परित्याग कर देती भई उन हमारा शीघ्र हि परित्याग करके सुहृद भाव का सम्यक् प्रकार छेदन कर वह चलागया॥ ११॥

उसने यह जो कहा रहा कि हे गोपियो आप के किये हुये उपकार का हमे प्रत्युपकार नहि कर सकते इस प्रकार के उसके भाषण में सरल स्वभाव वारी हम स्त्री लोग क्यों नहि विश्वास करसकती हैं इस लिये उस के वचन में विश्वास करके हम सब वचना में आपगई॥ १२॥

पुरमें रहनेवारी चतुर स्त्री लोग चलायमान मनवारे कृतघ्नी कृष्ण के वचन में क्यों कर विश्वास करेंगी उन गोपीन में से अन्यगोपी बोलीं कि चित्रविचित्र नानाप्रकार की कथा कहने में कृष्ण बडा निपुण है इस लिये उस की कथा श्रवण करके उस के वचन में अवश्य हि श्रद्धाकर लेती होयगी तथा उस कृष्ण का सुन्दर मन्द हास सहित कटाक्ष से प्रकाशित हुए कामदेव से आतुर होकर वे पुर की स्त्री लोग अवश्य हि उसके वचन में विश्वास करती होयगी॥ १३॥

उन गोपियों से से अन्य गोपी बोली कि अरी हे गोपियो! उस कृष्ण की कथा से हम को क्या फल होगा कुछ भी नहीं होगा किन्तु उसके स्मरण से दुःख हि बढैगा यदि आप को कथा हि कहनी हैं तो अन्य की कथा कहो और हमारे विना भी जैसे उस का काल व्यतीत होता है तो उसी प्रकारसे उसके विना हमारा भी काल व्यतीत होता ही है परन्तु उस का सुख से व्यतीत होता है और हमारा दुःखसे व्यतीत होता है इतनाहि भेद है॥ १४॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

नानाविधेष्वनुनयेषु कोविदः॥ १६॥

मधुं चैत्रम् माधवं वैशाखम् गोपानां रतिमिति श्रीकृष्णक्रीडासमये अनुत्पन्नानामतिबालानामन्यासामित्यभियुक्तप्रसिद्धिः॥ १७॥

पूर्णचन्द्रस्य कलाभिर्मरीचिभिरामृष्टे उज्ज्वले कौमुदीगन्धवायुना कुमुद्वतीनां गन्धवातेन सेविते यद्वा कौमुदीशब्देन तद्विकासितानि कुमुदानि लक्ष्यन्ते कुमुदगन्धवातेनेत्यर्थः॥ १८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

इति एवं प्रहसितादिकं स्मरन्त्यः प्रहसितं स्मितं प्रहासस्य आरम्भे प्रयोगात् चार्विति लिङ्गविपरिणामेनापि सर्वैर्योज्यं प्रेम्णा परिष्वङ्गः सर्वाङ्गगाढालिङ्गनं यद्वा प्रेमस्नेहाद्वैश्वमायः एषां यथोत्तरं स्मरणेन शोककत्वे ज्ञेयं शौरेरिति सम्प्रति

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

शूरवंश्यतया प्रकटितात्मन इति गोपिकापक्षपातेन सप्रणयेर्ष्य वचनं स्त्रिय इति तासां तत्र विवेकराहित्यं व्यञ्जितम्॥१५॥

सङ्कर्षण इति। अत्र कृष्णस्य सन्देशैरिति तृतीयानिर्देशेन साधकतमत्वप्राप्तेरिदं गम्यते यद्यप्यसौ भगवान् सर्वथा समर्थः तथा सङ्कर्षणः श्रीकृष्णज्येष्ठभ्रातृत्वेन गौरवविषयः तथा नानानुनयकोविदः नानाविधेषु सान्त्वनोपायेषु पण्डितः तेनानुनयेनारब्धसान्त्वन इत्यर्थः। तथापि कृष्णस्य स्वभावत एव सर्वेषामपि चित्ताकर्षकस्य किमुत तासामित्येवंरूपस्य सन्देशैरेव ताः सान्त्वयामास यतो हृदयङ्गमैः तैरेव तासां हृदयाभ्यन्तरं प्रविश्य द्रावकैः तत्र हेतुस्ता इत्येव याः खलु तादृगुन्मादवश्या अपि कश्चिदास्त इत्यनेन पद्येन तत्सुखादेव तदीयहितवर्गसुखादेव च सुखं मन्यमानाः याश्च अपि वेत्यर्द्धेन स्वकर्तृकप्राकनतत्सेवायास्तत्कर्तृकस्मरणमात्रेण कृतार्थं मन्यमानाः याश्च मातरमित्यनेन सम्प्रति तदर्थं साक्षादेव मात्रादिकं सर्वमपि त्यक्तवत्यः तच्च स्वयं तस्मै तज्ज्यायसे निवेद्य स्वेषां तदेकनिष्ठत्वं दर्शितवत्यः याश्च तान् इत्यर्द्धेन स्वेषां तु तस्मिन्नविचलसौहृदं विज्ञापितवत्यः याश्च कथं न्वित्यर्द्धेन स्वीयभावस्य तदेकनिष्ठत्वकैमुत्याय स्त्र्यन्तरभावमपि प्रमाणीकृतवत्यः याश्च कथं नु गृह्णन्तीत्यर्द्धान्तरेण तस्यानवस्थितात्मत्वं कृतघ्नत्वञ्च दर्शयित्वा स्वेषां तदव्यभिचारित्वं विज्ञापितवत्यः याश्च गृह्णन्तीत्यर्द्धान्तरेण स्वेषां तदेकहृतचित्तत्वं सूचितवत्यः। याश्च किं नस्तत्कथयेत्युक्त्वा महातद्विरहदुःखासहिष्णुतया स्वमनःकठिनीभावाय निवृत्तप्राया अपि इति प्रहसितमिति मुनीन्द्रवचनेन प्रत्युत तदीयस्नेहवारिधिमग्नतया लब्धद्र[वा]व्या इत्येवगतास्तादृश्यस्ताः आस्तान्तावद्धेनुकवधान्तसन्ध्यामारभ्य कुरुक्षेत्रगमनावधि तासां तदेकजीवनत्ववर्णनेत्यर्थः। एकादशेच रामेण सार्द्धमित्यादिभिः श्रीभगवता स्वयं तत्तदनुरागविस्तारणया स्वैकप्राप्तिकथनयेत्यर्थः। अत एवोत्तरत्र गोपीनामित्यत्राभियुक्तानामन्या एव मता इति तैर्व्याख्यास्यते तत्र श्रीसङ्कर्षणस्यानुनयाः प्रथमतः साक्षादवलोकनकला ततः सश्लाघा तानिवेदनाकर्णना ततः सप्रेमतद्विषयकनिजानुकम्पावर्णना ततः स्वामुलापतदागमनविलम्बकारणनानोपद्रवसूचना ततः सयुक्तिकशपथतदानयनप्रतिज्ञा ततो युष्माकमीदृशार्तिरोदनं श्रुत्वा सतु प्राणकोटिप्रियतमो बहुतरं दुःखं प्राप्स्यतीति बिभीषिकेत्येवं रूपाः श्रीकृष्णसन्देशानां हृदयङ्गमत्वञ्च श्रीपराशरेण विशिष्य दर्शितम्—

"सन्देशैः साममधुरैः प्रेमगर्भैरगर्वितैः।
रामेणाश्वासिता गोप्यः कृष्णस्यातिमनोहरैः॥ इति

अत्र साम्ना स्तुतिपूर्वकाश्वासनेन मधुरैरभिरुचितैः स्तुतिश्चात्र "न पारयेहं निरवद्यसंयुजाम्" इत्यादिरीतिका आश्वासनम् "अचिरान्मामुपैष्यथ" इत्येवं विधम् प्रेमगर्भत्वं "यस्त्वहं भवतीनांवै" इत्यादिलक्षणम् अगर्वितत्वं 'तद्वः प्रतियातु साधुना' इत्यादि प्रकारम् अन्ते च पूर्ववन्निजश्रीकृष्णसंयोगमयप्रकाशविशेषव्यञ्जनयातिमनोहरैरित्यर्थः। किञ्च यस्ताः स्वयं नाम्ना सङ्कर्षणः सान्त्वयामास स मध्ये मध्ये श्रीकृष्णमपि मनसैव समाकृष्य रहसि काश्चित् प्रति कदाचिदप्युमावयतीति तथा स इत्यर्थः। अत एव सान्त्वयामासेति सुष्ठु घटते एवमेवास्य वक्ष्यमाणस्वप्रियाभिः क्रीडापि युक्ता स्यात् तत्र तत्र हेतुः भगवान् सर्वज्ञत्वात्। तासु तन्नित्यप्रेयसीत्वस्य तत्त्वज्ञसुखसर्वशक्तियुक्त इत्यर्थः। अन्यथा व्याख्याने तु द्वारकायामपि मर्य्यादालोपः प्रसज्ज्येत इत्यलमतिविस्तरेण एवं सन्देशप्रस्थापनेन तस्मिन् तस्य श्रीकृष्णस्य सख्यांशोपि दर्शितः सच युक्तः अतिसमानवयस्त्वाद्बाल्यमारभ्य सहविहाराच्च " गोप्यन्तरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा श्रीः" इति विनयोक्तिदर्शनात् शङ्खचूडावधादौ तथा दृष्टत्वाच्च अग्रजत्वांशस्तु दशमीमिव दशां गतानां तासां रक्षणार्थमस्फुरन्नेवासीत्॥१६॥

तदेव ता इत्यस्य व्याख्या प्रघट्टकानुसारेण तमेवालम्ब मानानामभियुक्तानां मतप्रामाण्येन च द्वावित्यत्र गोपीनामिति तदेकमतिगतिभ्यस्त्वप्ररासां गोप्यन्तराणामित्येवार्थः। सामान्यविशेषवाचकाः शब्दाः प्रसङ्गवशादेव तत्तत्प्रतिपादयन्ति यथा ब्राह्मणा नावमन्तव्या इत्युक्ते सर्वे ते गृह्यन्ते ब्राह्मणावरणीया इत्युक्ते तत्तत्कर्मणि योग्या एव ते व्रियन्ते न तु सर्वे न चान्ये तद्वत् नानावाचकशब्दानामर्थः खलु युक्त एव गृह्यते सैन्धवमानयेतिवत् नहि सर्वत्र गोपीशब्देन श्रीकृष्णप्रेयस्य एव ता गृहीता इति नियमः "गोप्यश्चाकर्ण्य मुदिता यशोदायाः सुतोद्भवम्" इत्यत्र 'गोप्यस्तूर्णं समभ्येत्य' इत्यत्यत्र 'रुदितमनुनिशम्य तत्र गोप्यः" इत्यत्र "कृष्णस्य गोप्यो रुचिरं वीक्ष्य कौमारचापलम्" इत्यत्र "गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम" इत्यत्र 'प्रसादं लेभिरे गोप्य' इत्यत्र च तथात्रैव "परिष्वक्तश्चिरोत्कण्ठैर्गोपैर्गोपीभिरेवच" इत्यत्र व्यभिचारात् न च प्रसङ्गप्राप्तत्वेनात्र पूर्वोक्तराणामेकत्वमाशङ्क्यं किन्तु यथा पञ्चमस्कन्धे "क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीः" इति "क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुराणः" इत्यव्यवहितेपि पद्यद्वये क्षेत्रज्ञशब्दौ जीवात्मपरमात्मकत्वेन पृथगेव व्याख्यातौ यथा च स्वायम्भुवारम्भगतपृथिवीमज्जनेनैव स्वतान्तर्जातहिरण्याक्षवधानुपपत्त्या तन्मज्जनमन्यदेव समर्थनीयं तथा ता इत्यत्रोक्ताः प्रागुक्तान्यथानुपपत्त्या पूर्वाभ्यस्ता एता अन्या एव व्याख्यान्तरे तु द्वारकायामपि मर्य्यादालोपः प्रसज्जेतेत्यलमतिविस्तरेण तस्मात् प्रकरणमिदमेवमवतार्यम् एवं श्रीकृष्णप्रियाः सुष्ठु सान्त्वयित्वा याः खलु कौमारगतेन गोप्यन्तरेण भुजयोरित्यनेन श्रीकृष्णपरिहासेन भावितदङ्गसङ्गत्वेपि सिद्धतया सूचिताः याश्च शङ्खचूडवधसमयहोरिकाक्रीडायां श्रीकृष्णप्रेयसीसम्वलिततया वर्णितास्ताश्च प्रागश्रुततदङ्गसङ्गास्तदर्थरचितकौमाराः कृष्णस्यानुमते स्थित इत्यनुसारेण तत्प्रार्थनया सान्त्वयामासेत्याह—द्वावित्यादिना। चकारोवान्वाचये सुहृद्दिदृक्षुरुत्कण्ठ इत्युक्तत्वान्मुख्यतया सुहृदां दर्शनमेव वाञ्छितमासीत् आनुषङ्गिकतया गोपीविशेषाणां रतिं चावहन्नित्यर्थः। क्षपाभिरिति परमगुह्यत्वं व्यञ्जितम् अत एव यमुनोपवन इति दूरनयनं च रामं इति रमणयोग्यता व्यञ्जकं तत्रापि भगवानिति तत्राप्यनेकासाम्॥१७॥

तदेव विशिष्य वर्णयति—पूर्णेति। श्रीरामस्येच्छया तदा सदा रहसि पूर्णचन्द्रविशेषोदयात्॥१८॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीति । प्रेम्णा परिष्वङ्गमालिङ्गनं च स्मरन्त्यः ॥ १५ ॥

सङ्कर्षण इति । नानाविधेष्वनुनयेषु सान्त्वनेषु कोविदो निपुणः ताः गोपीः सान्त्वयामास ॥ १६ ॥

द्वौ इति । मधु चैत्रं माधवं वैशाखं चेत्येतौ द्वौ मासौ तत्रावात्सीदुषितवान् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया कथम्भूतः सन् तासु मधुमाधवयोः सम्बन्धिनीषु क्षपासु रात्रिषु गोपीनां पूर्वं स्वपरिगृहीतानां व्रजान्निष्क्रमणानन्तरम् उत्पन्नानां वा रतिमनुरागमावहन्नुद्रेचयन् ॥ १७ ॥

किञ्च, पूर्णेति । पूर्णचन्द्रस्य कलाभिः मरीचिभिरामृष्टे उज्ज्वले कौमुदीगन्धवायुना कुमुद्वतीगन्धवातेन वासिते यद्वा कौमुदीशब्देन तद्विकासितानि कुमुदानि लक्ष्यन्ते कुमुदगन्धवायुनेत्यर्थः । यमुनाया उपवने स्त्रीसमूहैः परिवृतो रेमे क्रीडितवान् ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शुकः स्त्रीणां धैर्यशिथिलं वचनं वज्रपातोपममिति लोकसिद्धमित्याशयेनाह- इतीति । इत्थमुक्त्वा शौरेः कृष्णस्य प्रहसितादि च स्मरन्त्यो रुरुदुरित्यन्वयः ॥ १५—१६ ॥

मधुमाधवं वसन्तर्तुम् ॥ १७ ॥

कौमुदी कुमुद्वती तस्याः गन्धेन सम्पृक्तेन वायुना सेविते ॥१८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

हृदयङ्गमैरिति प्रकटलीलोपदेशपर्यन्तत्वात् सन्देशविशेषणानि चैतानि श्रीविष्णुपुराणे—

"सन्देशैः साममधुरैः प्रेमगर्भैरगर्वितैः ।
रामेणाश्वासिता गोप्यः कृष्णस्यातिमनोहरैः "॥ इति

सङ्कर्षणः मध्ये मध्ये श्रीकृष्णमपि मनसि समाकृष्य दर्शयतीति च तथेत्यर्थः । ताः श्रीकृष्णप्रेयसीः गोपीनां गोप्यन्तरेण भुजयोरित्यनुसारेण शङ्खचूडवधादिसाहचरिकाविहारे श्रीकृष्णप्रेयसीभिः सम्वलितानां तत्प्रेयसीचरीणां गोपीविशेषणामित्यर्थः । अत्र च श्रीकृष्णस्यानुमतेः स्थित इति कारणं योज्यं पूर्वं छलेन तासामङ्गसङ्गो न वर्णितः किन्त्वनुरागमात्रं ततश्च तदर्थं रक्षितकौमारासु तासु च कृपयासौ तथा प्रार्थितवानिति क्षपास्विति परमगुप्तत्वं व्यञ्जितम् ॥ १६—२४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इतीत्यादि । अमर्षादिभावशान्तौ स्मृतिभावोदये रुरुदुरित्यर्थः ॥ १५ ॥

सङ्कर्षणस्ता इत्यादि । ताः कृष्णपरिगृहीताः कृष्णस्य सन्देशैः सान्त्वयामास ननु कथं सन्देशैनैव सान्त्वनमित्याह—हृदयङ्गमैः अचिरादेव मे दर्शनं भविष्यतीत्यादिको य आश्वासस्तेन हृदयङ्गमैः नानानुनयाः कृष्णस्य ये ये नानानुनयास्तेषु कोविदः पण्डितः तस्यैकस्यापि स्मृतिर्न जातेत्यर्थः ॥ १६ ॥

गोपीनां रतिमावहन् इत्यादिषु गोपीनां स्वपरिगृहीतानाम् एवं स्त्रीगणैरित्यत्रापि तथा ॥ १७—३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो मरणपर्यन्तं पीडिताः भगवदिच्छया अन्तस्तापं बहिः कृतवत्य इत्याह-इति प्रहसितमिति । प्रहसितमान्तरं बहिर्व्यामोहकं शौरेरिति सामर्थ्यमुक्तं जल्पितं वाचनिकं चारु वीक्षितमैन्द्रियिकं कायिकं द्विविधमप्याह गतिं प्रेमपरिष्वङ्गमिति एवं पञ्चाङ्गं भगवन्तं स्मरन्त्यः मोहं मूर्च्छां प्राप्ताः ॥ १५ ॥

मरणे तु सम्भाविते भगवानेवागच्छेत् सायुज्यं वा दद्यात् तदभावाद्बलभद्रेण सान्त्वनं कृतमित्याह—सङ्कर्षण इति । ताः पूर्वं निरुद्धाः अपहतशोकाश्च पुनरुत्पन्ने दोषे उद्धववत् ततोऽपि विशेषप्रकारेण सान्त्वयामास यतो भगवान् नानाप्रकारानुनये कोविदश्च यथैव ताः सान्त्विता भवन्ति तथैव कृताः ॥ १६ ॥

सान्त्वनार्थमेव ह्ययं गतः वाक्यमात्रेण सान्त्वनं न भवतीति वसन्तसमये तत्रैव स्थितश्चेत्याह—द्वौ मासौ तत्र चावात्सीदिति । स हि बहुकालं यत्र क्वचित्तिष्ठति तत्रापि स्थितः मधुं माधवमेव चेति वसन्त एव कामकृता पीडा महतीति तस्मिन् विद्यमाने कामो न पीडयतीति भगवान् उद्धवद्वारा अलौकिकसमाधानं कृत्वा लौकिकन्यायेन बलभद्रद्वारा कृतवानिति रामो रतिवर्द्धनः क्षपासु भगवद्रूपोभूत्वा गोपीनां रतिमावहन् स्वयमपि रेमे इत्यग्रेण सम्बन्धः । अवात्सीदिति पूर्वेण वा चकारात् स वसन्तो मासत्रयात्मकः इति ज्ञातव्यम् अन्यार्थमेव चेद्गच्छेत् तदा लोके अनौचित्यं भवतीति भगवदिच्छया स्वयमपि रतिं कृतवानित्याह—पूर्णचन्द्रकलामृष्ट इति । तत्पतिसम्बन्धे या न विरुद्ध्यन्ते ता बलभद्रेणापि न विरुद्ध्यन्त एव अनेन सर्वत्र भगवद्धर्मस्तु भगवत्सिद्ध्यर्थं साक्षान्निर्लेपे सम्बन्धाभावात् अनुकल्पाः कृता इति सूचितम् अनुकल्पा ऽपि सानुभाव एव भवति न तु निरनुभाव इति यमुनाकर्षणं वरुणादिसम्माननञ्च निरूपयिष्यतीति त्याज्य एव देहादिरिति यथा वस्त्रपावनार्थं जले वस्त्रं प्रक्षिप्यते तथा एता भगवद्धर्मे प्रक्षिप्ताः ॥ १७ ॥

रमणे साधनान्याह—पूर्णचन्द्रकलाभिः मृष्टे उज्ज्वले यमुनोपवन इति वनं नदी च रसपोषके अपेक्षितो वायुरिति देशं निरूप्य निरूपयति—कौमुदीगन्धवायुनेति । कुमुदसम्बन्धिनी कौमुदीनदी तत्सम्बन्धिगन्धयुक्तेन वायुना सेवितत्वादेव सन्त्वम् इदं रमणं पुष्पादिचयादिरूपं बहिरिति ज्ञापयितुं स्त्रीगणैर्वृत इत्युक्तं गणशः सर्वविधा एव स्त्रियस्तत्र सन्तीति ज्ञापितम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इतीति । स्वीयसुधारसमयप्रहसितादिशल्यपञ्चकेन तासां हृदयं विद्ध्वा कृष्णचन्द्रेण गतमतस्ताः कथं जीवन्तु कथं म्रियन्तामिति श्रीबलदेवमपि विह्वलीभूय रुरुदुरेव ॥ १५ ॥

वरुणप्रेषिता देवी वारुणी वृक्षकोटरात् ।
पतन्ती तद्वनं सर्वं स्वगन्धेनाध्यवासयत् ॥ १९ ॥
तं गन्धं मधुधाराया वायुनोपहृतं बलः ।
आघ्रायोपागतस्तत्र ललनाभिः समं पपौ ॥ २० ॥
वीर०पाठः (उपगीयमान उद्गायन् वनिताशोभिमण्डले ।
रेमे करेणुयूथेषु माहेन्द्रो वारणो यथा ॥ क ॥
नेदुर्दुन्दुभयो व्योम्नि ववृषुः कुसुमैर्मुदा ।
गन्धर्वा मुनयो रामं तद्वीर्यैरीडिरे मुदा ॥ख॥)
उपगीयमानचरितो वनिताभिर्हलायुधः ।
वनेषु व्यचरत् क्षीबो मदविह्वललोचनः ॥ २१ ॥
स्रग्व्येककुण्डलो मत्तो वैजयन्त्या च मालया ।
बिभ्रत्स्मितमुखाम्भोजं स्वेदप्रालेयभूषितम् ॥ २२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कृष्णस्य सन्देशैरिति उद्धवस्य दास्यभावः सङ्कर्षणस्य वात्सल्यभावश्च कृष्णेन न गणितः किन्तूभयोरनयोः सख्यभाव एव सन्देशप्रेषणहेतुरभूदिति ज्ञेयं बहुवचनेन कश्चित् सन्देशो ज्ञानगर्भः कश्चिदनुनयगर्भः कश्चित् प्रभावगर्भ इत्येवं बहव एव सन्देशाः हृदयङ्गमैरिति रहस्यत्वात् सर्वत्र प्रकाशयितुमनर्हैरितिभावः । नानानुनयकोविद इति भो वत्साः समाश्वसित साम्प्रतमहमेव द्वारवतीं गत्वा बलादेव तमिह आनेष्यामि नाहमुद्धव इव तदधीन एव केवलमिति स्वप्रौढिमज्ञापक इत्यर्थः ॥ १६ ॥

मधुं चैत्रं माधवं वैशाखं गोपीनां रतिमिति श्रीकृष्णक्रीडासमयेऽनुत्पन्नानामतिबालानाञ्चान्यासामित्यभियुक्तप्रसिद्धिरिति श्रीस्वामिचरणाः शङ्खचूडवधसमयहोरिकाक्रीडायां याः कृष्णप्रेयसीसम्वलिततया रामप्रेयस्योपि निर्दिष्टास्तासामेवेत्यस्मत्प्रभुचरणाः ॥ १७ ॥

पूर्णचन्द्रस्य कलाभिः कौमुदीभिरामृष्टे उज्ज्वले कौमुदीविकासितत्वात् कुमुद्वतीनां गन्धवत् वायुना सेविते यमुनोपवने श्रीरामघट्टतया प्रसिद्धे स्थले किन्तु यत्र श्रीकृष्णेन रासक्रीडा कृता तत् स्थलमपि रामेण दूरतः परिहृतम् ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रतिमनुरागमुद्वहन् श्रीकृष्णे प्रापयन् ॥ १७ ॥

पूर्णचन्द्रस्य कलाभिर्मरीचिभिरामृष्टे उज्ज्वले कौमुदीशब्देन तद्विकासितानि कुमुदानि लक्ष्यन्ते तद्गन्धवता वायुना सेविते यमुनोपवने श्रीकृष्णलीलास्मरणकथनादिभिः रेमे ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार कथन करते २ श्रीकृष्ण का हास्य और प्रिय वचन तथा मनोहर देखना वह गमन और प्रेमसे अलिङ्गन को स्मरण करके वे गोपी लोग रूदन करतीं भईं ॥ १५ ॥

समुझाने में नाना प्रकार के प्रियवचन बोलने में निपुण भगवान् वलदेव जी श्रीकृष्ण की तर्फ के अति मनोहर सन्दशा से उन गोपियो को समुझा ते भए ॥ १६ ॥

भगवान् बलरामजी रात्रीन में गोपीन की प्रसन्नता करने के लिये चैत्र और बैशाख दो मास पर्य्यन्त ब्रजमें वास करते भए ॥ १७ ॥

पूर्णमासी के चन्द्रमा की कला से प्रकाशमान और कमोदिनी की सुगन्धयुत पवन जहां चल रहा है एतादृश यमुनाजीके समीप बन में गोपियों के अनेक झुण्डसे युक्त होकर श्रीवलदेव जी रमण करते भये ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वारुणी सुधया सहोत्पन्ना मदिरा ॥ १९—२० ॥

क्षीबो मत्तः ॥ १२ ॥

स्वेद एव प्रालेयं हिमं तेन भूषितम् ॥ २२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

देवी तन्मदिराधिष्ठात्री वारुणी वरुणकन्या सैव वृक्षकोटरात् श्रीवृन्दावनकदम्बकुहराद्धारारूपेण पतन्तीत्यधिष्ठानाधिष्ठात्र्योरभेदेन निर्देशो नद्यादिवत् स च द्वयोरपि लाभविवक्षया अस्या वारुण्या निषिद्धवारुणीभिन्नत्वसूचनाय च तथा हरिवंशे तं प्रति तस्या एव वाक्यं "समीपं प्रेषिता पित्रा वरुणेन तवानघ" इति अध्यवासयत् स्वसौरभ्येन पूर्वतोऽप्यधिकं वासयामास ॥ १९ ॥

तत्रेत्यतितृष्णया तत्र स्थान एव तन्मधु पपौ बल इति बलाविर्भावविशेषं बलात् स्त्रीणां तत्पायनञ्च सूचयति ॥ २० ॥

हलायुध इति स्कन्धन्यस्तलाङ्गलत्वाभिप्रायेण तत्प्रयोजनं चाग्रे व्यक्तं भावि मदेन विह्वले घूर्णिते लोचने यस्य सः ॥ २१ ॥

स्रग्वीति सार्द्धकम् आपीडादिरूपेणानेकमालायुक्तः वैजयन्त्या च पञ्चवर्णया लक्षितः स्मितयुक्तं मुखाम्भोजं बिभ्रत् श्रारणस्य विशेषेण तात्पर्य्यं स च विशेषतो वर्णितः श्रीहरिवंशे—

"शिरसा चारुकेशेन किञ्चिदावृत्तमौलिना।
श्रवणैकावलम्बेन कुण्डलेन विराजिता ॥
चन्दनार्द्रेण पीतेन वनमालावलम्बिना।
विबभावुरसा रामः कैलासेनेव मन्दरः ॥
नीले वसानो वसने प्रत्यग्रजलदप्रभे।
रराज वपुषा शुभ्रस्तिमिरौघैर्यथा शशी ॥
लाङ्गलेनावसक्तेन भुजगाभोगवर्त्तिना।
तथा भुजाग्रश्लिष्टेन मुसलेन च भास्वता ॥
स मत्तो बलिनां श्रेष्ठो रराजाघूर्णिताननः।
शैशिरीषु त्रियामासु यथा खेदालसः शशी ॥

इति ॥ २२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

वरुणेति। वारुणी सुधया सहोत्पन्ना मदिरा सा च वरुणेन प्रेरिता सती इदमेव तस्यां वारुणीशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं वृक्षकोटरादापतन्ती अधस्स्रवन्ती स्वगन्धेन तद्वनमध्यवासयत्परिमलयाञ्चकारेत्यर्थः ॥ १९ ॥

तमिति तं वायुनोपहृतं घ्राणं प्रत्यानीतं मधुधारायाः गन्धमाघ्राय तत्रागतो बलो रामः स्त्रीभिः सह पपौ प्रीतवान् ॥ २० ॥

वनितानां शोभिनि मण्डले उपगीयमानः स्वयञ्चोद्गायन् रेमे यथा करेणूनां इभीनाम् यूथेषु माहेन्द्रो वारणो गजः ऐरावतस्तद्वत् ॥ क ॥

नेदुरिति। ववृषुः देवा इत्यध्याहारः मुदा हर्षेण तस्य रामस्य वीर्यैः वीर्यप्रकाशकैर्वचोभिरीडिरे तुष्टुवुः ॥ ख ॥

इत्थमुपगीयमानानि चरितानि यस्य सः क्षीबो मत्तः मदेन विह्वले चञ्चले लोचने यस्य सः वनिताभिः सह वनेषु चचार ॥ २१ ॥

तमेव विशिनष्टि—स्रग्वीति। स्रगस्यास्तीति तथा एकं कुण्डलं यस्य सः वनमालया ऽलङ्कृत इति शेषः। स्वेद एव प्रालेयं हिमं तेन भूषितं स्मितयुक्तं मुखाम्भोजं बिभ्राणः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

अध्यवासयत्संस्कारोपेतमकरोत् ॥ १९-२० ॥

ईडिरे तुष्टुवुः ॥ ख ॥

क्षीबः मद्यपानमत्तः ॥ २१ ॥

स्वेदप्रालेयेन घर्महिमजलेन भूषितम् ॥ २२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

तस्यानुभावमाह—वरुणप्रेषितेति। वारुणी काचिल्लक्ष्या सह अमृतमथने उत्पन्ना सा अधिष्ठात्री देवता सर्ववृक्षेषु तिष्ठति सा दैत्येभ्यो दत्तेति दैत्यराजाधीना सा यस्मिन्नेव वृक्षे ऽधितिष्ठति तत एव मधुधारा उत्पद्यते सङ्कर्षणश्च तामसी भगवन्मूर्तिः स मधुना सम्प्रीतो भवतीति दैत्यराजेन वरुणेनाज्ञप्ता देवतात्वात् यथासुखं यथाऽभिलषितगन्धरसरूपा पतति अतो वृक्षकोटरात् पतन्ती सर्वमेव तद्वनं स्वगन्धेन अध्यवासयत् यथा स गन्धः सर्वव्यामोहको भवति ॥ १९ ॥

अत एव गन्धेनैव वशीकृतो बलभद्रः पपावित्याह—तं गन्धं मधुधाराया इति। तत्सर्ववनव्याप्तं वायुनोपहृतमिति दूरेऽपि क्रीडन् आघ्रायोपगतः उभयेषां पूर्णरमणे भगवत्स्मरणेन कदाचित्सङ्कोचः स्यात् रसो वा नोत्पद्येत अत एतदर्थं ललनाभिः समं पपौ ॥ २० ॥

ततो गतक्लेशास्ताः रतिपोषिका जाता इति वक्तुं तासां गानमाह—उपगीयमानचरित इति। उपगीयमानं चरितं यस्येति तस्मिन् रुचिरुक्ता यतो वनिताः वनमिता इति हलायुध इति तस्यापि विचाराभाव उक्तः किञ्च क्षीबो मत्तः अनेन विचाराभावः सम्यक् निरूपिता मदेन विह्वले लोचने यस्येति लोकान् पश्यन्नपि न पश्यतीत्युक्तम् ॥ २१ ॥

एवमवस्थापन्नस्य आधिदैविकं रूपं प्रकटीभूतमिति ज्ञापयितुं वर्णयति—स्रग्व्येककुण्डलो मत्त इति। चत्वारि विशेषणानि चतुर्मूर्तित्वसम्पत्तये निरूपितानि स्रग्वी पुष्पमालापरिवीताङ्गः एकमेव कुण्डलं यस्य सङ्कर्षणस्य तदसाधारणं चिह्नं योग एव न साङ्ख्यमिति मत्तः स्वभावतो वैजयन्त्या नवरत्नखचितया आपादलम्बिन्या मालया सह स्मितमुखाम्भोजं श्वेतमुखकमलं बिभ्रत् श्वेतरूपाः प्रालेयाः हिमकणाः तेन रूषितमिति अनेन श्रमः सहज शोभाकरः ननु क्लेशजनितः इति सूचितं ते प्रस्वेदकणाः न शीतला भवन्तीति ॥ २२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

देवी तन्मदिराधिष्ठात्री वारुणी वरुणकन्या सैव वृक्षकोटरात् कदम्बकुहराद्धारारूपेण पतन्ती तथा च हरिवंशे तं प्रति

स आजुहाव यमुनां जलक्रीडार्थमीश्वरः।
निजं वाक्यमनादृत्य मत्त इत्यापगां बलः।
अनागतां हलाग्रेण कुपितो विचकर्ष ह॥ २३॥
पापे त्वं मामवज्ञाय यन्नायासि मयाऽऽहुता।
नेष्ये त्वां लाङ्गलाग्रेण शतधा कामचारिणीम्॥ २४॥
एवं निर्भर्त्सिता भीता यमुना यदुनन्दनम्।
उवाच चकिता वाचं पतिता पादयोर्नृप॥ २५॥
रामराम महाबाहो न जाने तव विक्रमम्।
यस्यैकांशेन विधृता जगती जगतः पते॥ २६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

तस्या वाक्यं "समीपं प्रेषिता पित्रा वरुणेन तवानघ" इति वारुणीयं सुधया सहोत्पन्ना मदिरेति श्रीस्वामिचरणाः अध्यवासयत् पूर्वतोऽप्यधिकं सुगन्धीचकार॥ १९—२१॥

स्वेद एव प्रालेयं हिमस्तेन भूषितम्॥ २२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

देवी मदिराधिष्ठात्री वारुणी "समीपं प्रेषिता पित्रा वरुणेन तवानघ" इति हरिवंशात् वरुणकन्या॥ १९-२०॥

क्षीबो मत्तः॥ २१॥

स्वेद एव प्रालेयं हिमस्तेन भूषितं स्मितयुक्तं मुखाम्बुजं बिभ्रत् बिभ्राणः॥ २२॥

भाषा टीका।

श्रीबलदेव जी की सेवा के अर्थ वरुण की भेजी हुई अमृत के साथ उत्पन्न भई मदिरा की अधिष्ठाता देवता वृक्ष के खोटर से धारारूप करके गिरती हुई अपने सुगन्ध से उस सब वन को सुगन्धित कर देती भई॥ १९॥

पवनने बलदेव जी के समीप प्राप्त किये उस मधु की धारा के सुगन्ध को लेकर उस के समीप में जायकर बलदेवजी गोपियों के साथ उस वारुणी मधुका पान करते भए॥ २०॥

वारुणी के पान से मत्त वारे और उसके मदसे विह्वल नेत्र वारे और समीप ये गोपी जनों से जिन के चरित का गान हो रहा है तथा हलको धारण किये॥ २१॥

पुष्पन की माला धारण किये एक कुण्डल धारण किये स्वभाव से भी मत्त वारे के समान अनेक रत्न रचित वैजयन्ती माला से अलंकृत वर्फ के सदृश श्वेत पसीना से विभूषित मन्द हास सहित मुखारविन्द को धारण किये श्रीबलदेव जी गोपियों के साथ अनेक वनमें विचरते भये॥ २२॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

मत्तोऽयमित्यनादृत्यानागतामापगां नदीम्॥ २३॥

आहुता आहूता यद्यस्मान्नागच्छसि तस्मात् नेष्ये गमयिष्यामि॥ २४॥

चकिता कम्पिता॥ २५॥

एकांशेन शेषाख्येन॥ २६-२७॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

निजमित्यत्र नैतीति पाठः क्वचित्। स तु दुरन्वयः स्वाम्यसम्मतश्च॥ २३॥

पापे इति युग्मकम्। कामचारिणीं स्वैरिणीं वस्तुतस्तु पापे निमित्ते लोकानां पापनिवर्त्तनार्थं स्वेच्छयेतस्ततो बहुधा गामिनीमित्यर्थः। उवाचेत्युक्त्वाऽपि वाचमिति पौनरुक्त्यं जलमयरूपेणैव तद्वचनात्तत्पादपतनाच्च विस्मयेन देवीरूपा तु सम्प्रति श्रीभगवन्महिषीरूपेति अथवा वाचमिति वाग्वैशिष्ट्यव्यञ्जनाय देवी चेयं श्रीभगवद्रूपानुसारेण लक्ष्म्याः विविधमूर्त्तिवद्भगवन्महिषीवरायाः श्रीकालिन्द्या एव संज्ञा छायान्यायेन तच्छायान्महिषीवरायाः विभूतिरूपा भगवत एव महाविभूतेः समुद्रस्य भार्य्यास्वरूपा मूर्त्तिरेका ज्ञेया तथाच तत्रैव प्रत्युवाचार्णववधूमिति तां प्रति सम्बोधनं च सागराङ्गने इति॥ २४-२५॥

राम हे जगद्रमण! अतो मां पीडयितुं नार्हसीति भावः। वीप्सा भीतत्वात् किम्वा क्रुद्धस्य तस्याभिमुखीकरणमयदैन्यात्। हे महाबाहो परमबलिष्ठ! विक्रमं प्रभावं न जाने न ज्ञातुं शक्तास्मीत्यर्थः। तत्र हेतुः, यस्येति अत्र षष्ठीनिर्देशादेकांशस्यैव कर्तृत्वं लक्ष्यते अत एकांशत्वमवतारविशेषत्वमेव न त्वङ्ग-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

विशेषत्वं तथाच सति यच्छन्दस्य कर्तृत्वे प्राप्ते तृतीयानिर्देश एव स्यादिति विचार्य्य तैरपि व्याख्यातं शेषाख्येनेति जगती पृथ्वी विशेषेणानायासेन धृतास्तीति शेषः। किमर्थं हे जगतः पते जगद्रक्षार्थमित्यर्थः। मादृशनदीसमुद्रादिधारिणी धरणी यस्यैकांशेन विधृते तद्विक्रमज्ञानं मादृशामशक्यमेव स्यादिति भावः॥ २६॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तस्यैव चरित्रान्तरमाह— स इत्यादिना। एवं सर्वानिशा इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन। ईश्वरः प्रभुः स रामः यमुनामाजुहाव आहूतवान् ततो मत्तोयमित्यात्मवाक्यमनादृत्यानागतामापगां यमुनां कुपितो बलरामः हलाग्रेण विचकर्षाकृष्टवान् हेति विस्मये॥२३॥

पापे इति। आहुतेति छेदः। हे पापे यद्यतो मया त्वमाहूता मामवज्ञायावहेल्य नागतास्यतस्त्वां स्वैरचारिणीं शतधा नेष्यामि शतकुल्यावर्तीं करिष्ये॥ २४॥

इत्येवं निर्भर्त्सिताऽत एव भीता यमुना तथैव कर्त्तुमयं प्रभुरिति शङ्किता हे नृप! पादयोः पतित्वा यदुनन्दनं रामं प्रति उवाच॥ २५॥

वाचमेवाह—रामेति द्वाभ्याम्। तव विक्रमं महिमानं न जाने अपारत्वादिति भावः। तदेव स्पष्टयितुमाह—यस्येति। हे जगताम्पते षष्ठ्यन्तपाठे तस्य यस्य एकांशेन सहस्रतममूर्द्धैकदेशेन जगती पृथ्वी विधृता विशेषेण धृता तस्य तवेति सम्बन्धः॥ २६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

हे पापे! आहुता आहूता॥ २३—२६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

एवमिति यमुनेयं द्वारकाख्यायाः श्रीकृष्णपट्टमहिष्याच्छायारूपव। एषैव च समुद्रपत्नीति तत्र तत्र प्रसिद्धिः। तथाच हरिवंशे। प्रत्युवाचार्णववधूमिति। तां प्रति सम्बोधनञ्च सागराङ्गने॥ २५॥

राम राम इति॥ २६-२८॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

तर्हि स्वरूप एव वारुण्या जात इत्याशङ्क्य तथा प्रतीतिवन्तं देवमपि प्राशयतीति ज्ञापयितुं यमुनां तथा मन्यमानां निग्रहं चिकीर्षुराकारितवानित्याह—स आजुहावेति। केवलं निग्रहार्थमाकारणे सुतरां मत्तता भवतीति यत्रैव पीत्वा तिष्ठति तत्रैव जलक्रीडा कर्त्तव्येति जलक्रीडामित्युक्तं नन्वेवं कृतेपि मत्तता भवत्येव नहीश्वरमर्यादका स्थापिता न यः कश्चिदायान्ति आगता वा कथं न मर्यादाभङ्गं कुर्युः तत्राह-ईश्वर इति। नहि स्वार्थमेव मर्यादा भवति अन्यथा क्रीडार्थं जगन्निर्माणमिति पक्षो न स्यात् नहीश्वरः ईशितव्यमुपसर्पति ततो यमुनया विचारितं मत्तोयं मत्त एव अविचार्यैव आकारयतीति बलवाक्यमनादृत्य आपगां नदीम् अनागतां हलाग्रेण विचकर्ष हलस्याधिदैविकत्वात् देवतासहितां नदीं कूलेपि निम्नभावं सम्पाद्य कुल्यामार्गेण नीतवान् तदा देवतासहितं जलं स्वभावमार्गेणागच्छत् तेनैव मार्गेण गन्तुं प्रवृत्तम्॥ २३॥

एतदपि मत्तकार्यमेवेत्याशङ्क्य ज्ञानपूर्वकं तथा करणमित्याह-पापे त्वं मामविज्ञायेति। मया ऽऽहूता आहूता अथवा यस्मात् त्वं मामवज्ञाय नागता अतो मया हता यथा हता दग्धा भवति एवं शुष्केत्यर्थः। न केवलं शुष्कत्वमात्रं निग्रहः किन्तु अगृहामपि करिष्यामीति यतो वृष्टिजलेनापि लोका नदीत्वं न मंस्यन्त इति तदाह—नेष्ये त्वां लाङ्गलाग्रेणेति। यथा केदारेण सिक्तं जलं गच्छति ईश्वरवचनोल्लङ्घने महत्पापं पापे च दण्डादिकं न दोषायेति पापेति सम्बोधनं तस्या अपराधमाह-कामचारिणीमिति॥ २४॥

इयं न तस्य प्रतिज्ञा किन्तु निर्भर्त्सनमात्रमित्याह—एवं निर्भर्त्सितेति। आकर्षणसामर्थ्यदर्शनादेव ज्ञातवती सत्यमेव करिष्यतीति ततो भीता यदुनन्दनं भक्तकृपालुं चकिता आश्चर्ययुक्ता सती प्रवाहस्थानात् दूरे नीता उवाच पादयोः पतितेति अपराधक्षमापनार्थं नृपेति सम्बोधनं परिज्ञानार्थम् अल्पो न विश्वसतीति॥ २५॥

तस्याः प्रार्थनामाह-रामरामेति। आदरे वीप्सा तेनावज्ञा परिहृता महाबाहो इति स्वज्ञातं भगवत्सामर्थ्यमाह—तव ज्ञानं सामान्यत एव विशेषतो न जानामीत्याह—न जाने तव पौरुषमिति। वस्तुतस्त्वं महाबाहुः अहं परं न जाने इति वा ज्ञात्वैवापराधशान्त्यर्थं तथा वदतीत्याशङ्कायामाह—यस्यैकांशेनेति। माहात्म्यं हि दृष्टं जानाति नदी पुनः भूम्या एकदेशे भवति भूमिरेवेयं पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णा तस्य एकदेशेन विधृता भवति "भूमण्डलं सर्षपायति यस्य मूर्द्ध्नि" इति वाक्यात् तस्मादज्ञात्वा कृतापराधा इति क्षमा कर्त्तव्येति भावः। न त्वज्ञात्वा कृतेप्यपराधे दण्डो लोके दृष्ट इति, चेत् तत्राह—जगतःपत इति उदासीनव्यवस्थेयं पतिस्त्वज्ञानकृते न दण्डं करोति॥ २६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

मत्त इति। मत्तस्य वचनं न प्रमाणं यतो नदीमपि माम् आह्वयते मदीयजले विजिहीर्षा चेत् स्वयमायातु इत्यमादृत्य नागताम्॥ २३॥

आहुता आहूता यमुना वाचमुवाचेति यमुनेयं नदीरूपा समुद्रभार्य्या कालिन्द्याविभूतिर्ज्ञेया नतु सा तथा च हरिवंशे "प्रत्युवाचार्णववधूम्" इति॥ २४—२५॥

एकांशेन शेषाख्येन॥ २६॥

परं भावं भगवतो भगवन् मामजानतीम् ।
मोक्तुमर्हसि विश्वात्मन् प्रपन्नां भक्तवत्सल ॥ २७ ॥
ततो व्यमुञ्चद्यमुनां याचितो भगवान् बलः ।
विजगाह जलं स्त्रीभिः करेणुभिरिवेभराट् ॥ २८ ॥
कामं विहृत्य सलिलादुत्तीर्णायासिताम्बरे ।
भूषणानि महार्हाणि ददौ कान्तिः शुभां स्रजम् ॥ २९ ॥
वसित्वा वाससी नीले मालामामुच्य काञ्चनीम् ।
रेजे स्वलङ्कृतो लिप्तो महेन्द्र इव वारणः ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यमुनां कालिन्दीं भगवदवतारस्य भगवत्प्रियाधर्षणलीला न विरुद्धा ॥ २३ ॥

आहुता आहूता ॥ २४ ॥
चकिता शङ्किता ॥ २५ ॥
एकांशेन शेषाख्येन ॥ २६—२७ ॥

भाषा टीका ।

जलक्रीडा के वास्ते सर्व नियन्ता बलदेव जी ने यमुना को बुलाया बलदेव जी को मद मत्त समुझाय कर उनके वचन का अनादर कर यमुना जी नहि आई तवतो बल देव जी क्रोध में भर कर हल के अग्रभाग से यमुना को खींचने लगे ॥ २३ ॥

पश्चात बलदेवजी बोले कि हे पापे ! जिस कारण से मेरी बुलाई भई तू मेरा अनादर करके नहि आई इसी लिये हलके अग्रभाग से तेरे सौ टूकडा कर दूंगा तू स्वतन्त्रता से विचरने वारी है इस प्रकार बलदेव जी ने यमुना को धमकाया ॥ २४ ॥

हे नृप ! इस प्रकार की जब धमकी दई तब यमुना जी भयभीत और कम्पायमान होकर बलदेवजी के चरणों में गिरकर बलदेवजी के प्रति बोलती भई ॥ २५ ॥

हे राम ! हे राम ! हे जगत्पते ! जिस आप के एक अंश करके इस पृथिवी का धारण होरहा है उस शेष रूप आपके प्रभाव को भूलगई ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विजगाहावगाहनं कृतवान् ॥ २८ ॥
उत्तीर्णाय निर्गतायासिताम्बरादीनि कान्तिर्ददौ कान्तिर्लक्ष्मीः यथोक्तं वैष्णवे —
"वरुणप्रहिता चास्मै मालामम्लानपङ्कजाम् ।
समुद्राभे तथा वस्त्रे नीले लक्ष्मीरयच्छत" ॥ इति हरिवंशे च बलं प्रति लक्ष्मीवाक्यम —
"जातरूपमयं चैकं कुण्डलं वज्रभूषणम् ।
आदिपद्मं च पद्माख्यं दिव्यं श्रवणभूषणम् ॥
देवेमां प्रतिगृह्णीष्व पौराणीं भूषणक्रियाम् ॥
इत्यादि ॥ २९ ॥
वसित्वा परिधाय आमुच्य कण्ठे निधाय चन्दनादिभिरालिप्तः ॥ ३०—३१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अत एव परं भावं महासङ्कर्षणत्वलक्षणं स्वभावं तच्च त्वया ज्ञायत एवेत्याह, भगवन् हे सर्वज्ञेति तत्र हेतुः विश्वस्य आत्मन् परमात्मन्निति अतो विकर्षणान्मोक्तुमर्हसि ननु मदाज्ञालङ्घिनीं त्वां कुतो मुञ्चेऽहं तत्राह—प्रपन्नां शरणागतां प्रपन्नजने च तव कृपैवोचितेत्याह—हे भक्तवत्सलेति ॥ २७ ॥

विशेषेण समाश्वासनपूर्वकममुञ्चत् तथा तत्रैव "शान्तिं व्रज महाभागे गम्यताञ्च यथासुखम् "इत्यादि विमोचनेन दूराकृष्टिरपि ध्वनिता तथाच तत्रैव "वृन्दावनस्य मध्ये तु सा नीता यमुना नदी"इति. श्रीविष्णुपुराणे च—
"सा कृष्टा तेन सहसा मार्गं सन्त्यज्य निम्नगा ।
यत्रास्ते बलदेवोऽसौ प्लावयामास तद्वनम् " ॥ इति जलं तत्रागतं नदीभागम् ॥ २८ ॥

कान्तिर्लक्ष्म्याः मूर्त्तिविशेषः श्रीविष्णुपुराणादौ तु लक्ष्मीरित्यंशेनाभेदाभिप्रायात् इयमेव द्वितीयव्यूहस्य सङ्कर्षणस्य पत्नी ॥ २९ ॥
वसित्वेति स्पष्टम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भगवतस्तव परं निरवधिकं भावं प्रभावं हे भगवन्नजानतीमधुना प्रपन्नाञ्च मां मोक्तुमर्हसि तदुपयुक्तं सम्बोधयति भक्तवत्सलेति मुञ्चेत्यस्य यथापूर्वं गमयेत्यर्थः ॥ २७ ॥

तत इति । बलो राम इत्थं याचितो यमुनां व्यमुञ्चत् ततः स्त्रीभिः सह जलं विजगाहे च तथा करेणुभिः सहेभराडैरावतः तद्वत ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

कामभिति। कामं यथेच्छं विहृत्योत्तीर्णाय निर्गताय रामायासिताम्बरे नीलाम्बरे महार्हाण्यमूल्यानि भूषणानि कान्तिमतीमम्लान श्रियं स्रजं मालाञ्च ददौ यमुनेति कर्तृपदाध्याहारः यथोक्तं—
"वरुणप्रहितां चास्मै मालामम्लानपङ्कजाम्।
समुद्राभे तथा वस्त्रे नीले लक्ष्मीरयच्छत" ॥
इति वैष्णवं वचनं तत्रापि लक्ष्मीर्दर्शनीयरूपा मूर्तिधरा यमुनेति व्याख्येयम् ॥ २९ ॥

वसित्वेति। वसित्वा परिधाय काञ्चनीं स्वर्णमयीं मालामाबध्य कण्ठे निधाय काञ्चनीं मालामित्यनुक्तभूषणोपलक्षणम् इत्थं सुष्ठु अलङ्कृतः स्त्रीभिः सह रेजे यथा माहेन्द्रो वारणः तद्वत् ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

भावमभिप्रायं माहात्म्यं वा ॥ २७—२८ ॥
असिताम्बरे नीलवस्त्रे ददौ यमुनेतिशेषः ॥ २९—३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

कान्तिर्लक्ष्म्यंशा ॥ २९—३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ननु, ज्ञायत एव सङ्कर्षणो महानिति सर्वशास्त्रसिद्धं तत्कथमज्ञातमिति चेत्तत्राह—परम्भावं भगवत इति। त्वयि मनुष्यभाव एव आधिभौतिकभावो वा लोकसिद्धः नतु परो भावः यथा भगवति कृष्णे स एवात्राविष्ट इति न कोपि जानाति अतः परम्भावं साक्षाद्भगवतः ते अजानतीं मां मोक्तुमर्हसि भगवन्निति सम्बोधनात् इदानीं ज्ञातमिति नाग्रे अपराधः सम्भविष्यतीति सूचितं जातेऽप्यपराधे क्षमा कर्त्तव्येति सम्बोधनान्तरमाह—विश्वात्मन्निति। आत्मापराधः कस्यापि न रोषकर इति तथाप्यधिकारावेशेन भेददर्शनात् अक्षमेतिचेत्तत्राह—भक्तवत्सलेति, आत्मनो भक्तत्वमाह—प्रपन्नामिति ॥ २७ ॥

एवं कर्मज्ञानभक्तिप्रकारैः प्रार्थनायां कृतायां त्यक्तवानित्याह—ततो व्यमुञ्चदिति। तथैव मोचनार्थं याचितः यतो भगवान् अहत इयमेव व्यवस्था पुनरपकारं न करिष्यतीति बुध्वा तथा कृतवान् इति पक्षं व्यावर्त्तयति—बल इति। स्वबलाभिनिवेशादेव तथा कृतवान् नतु ज्ञात्वेत्यर्थः। तस्यां प्रसन्न इति ज्ञापयितुं क्रीडामाह विजगाह जलं स्त्रीभिरिति। पूर्ववन्मर्यादां त्यक्तवानिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह—करेणुभिरिवेभराडिति ॥ २८ ॥

एतावत्पर्यन्तं भगवत्वमुक्त्वा तिरोहितो भगवानिति ज्ञापयितुं तस्य वस्त्राणां क्लेदनात् वस्त्रान्तरपरिधानमाह—कामं विहृत्य सलिलादुत्तीर्णायेति। कान्तिर्भगवतः चतुर्थी शक्तिः अत एव तामसी मूर्त्तिश्चतुर्थी तद्धितार्थं तस्य प्रिये नीले अम्बरे भूषणानि च तदीयानि शुभ्रां स्रजं कल्याणसूचिकां मालां ददौ अन्यथा अपराधस्मरणात् जीवितमेव न भवेत् भगवदीक्षया सत्कृत इति तस्यान्तस्तापो निवृत्तः ॥ २९ ॥

ततस्तत्परिधानात् बहिर्मालिन्यमपि निवृत्तमित्याह—वसित्वा वाससी नीले इति। सजातीयेनैव सजातीयं व्यावर्त्यम् इति नीले वाससी वसित्वा मालां च कीर्तिमयीमुन्मुच्य काञ्चनीं स्वरूपतोऽप्यमृतमयो नित्यसद्गुणरूपां निर्दोषगुणवान् भूत्वा रेजे एवं स्वाभाविकीमवस्थामापन्नः पश्चात् स्वलङ्कृतो जातः लिप्तश्चाङ्गरागैः सर्वेषां दर्शनीय एव जातो न तु गुप्त इति दृष्टान्तमाह—माहेन्द्र इव वारण इति ऐरावत इव ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

परं भावं महासङ्कर्षणत्वरूपं त्वत्स्वरूपम् ॥ २७—२८ ॥
कान्तिर्लक्ष्म्याः मूर्त्तिविशेषः यदुक्तं वैष्णवे-
"वरुणप्रेषितां चास्मै मालामम्लानपङ्कजाम्।
समुद्राभे तथा वस्त्रे नीले लक्ष्मीरयच्छत" ॥ इति
इयमेव द्वितीयव्यूहस्य सङ्कर्षणस्य स्त्रीति प्राञ्चः ॥ २९ ॥
वसित्वा परिधाय आमुच्य कण्ठे निधाय लिप्तचन्दनेन वारणः ऐरावतः ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

विजगाह अवगाहनं कृतवान् ॥ २८ ॥
कामं यथेच्छं विहृत्य उत्तीर्णाय निर्गताय असिते नीले अम्बरे महार्हाणि अमूल्यानि भूषणानि कान्तिः लक्ष्मीविभूतिभूता ददौ अत एव वैष्णवे लक्ष्मीशब्दप्रयोगः—
"वरुणप्रहिताञ्चास्मै मालामम्लानपङ्कजाम्।
समुद्राभे तथा वस्त्रे नीले लक्ष्मीरयच्छत"॥
इति ॥ २९ ॥
लिप्तश्चन्दनादिभिः ॥ ३०—३१ ॥

भाषाटीका।

हे विश्वात्मन्! हे भक्तवत्सल! ज्ञानशक्ति आदि षड्गुणसम्पन्न आपके सङ्कर्षणरूप परं भाव को नहिं जानने वारी और आपके शरण में आई मो को आप छोडने के योग्य हौ ॥ २७ ॥

इस प्रकार यमुना से प्रार्थित हुए बलदेव भगवान् यमुना जी को छोड देते भये पश्चात् हस्तिनीयों के साथ जैसे हस्ती क्रीडा करता है तैसे ही स्त्रीयों के साथ यमुना जल में प्रवेश कर जलक्रीडा करते भए ॥ २८ ॥

इच्छा के अनुसार विहार करके जलसे बाहिर निकसे बलदेवजी के अर्थ नीलाम्बर और अमोल भूषण तथा सुन्दर माला को श्रीकान्ती देवी देती भई ॥ २९ ॥

नीलाम्बर धारण करके तथा स्वर्णजटित माला को कण्ठ में धारण कर सुन्दर अलङ्कार धारण किये चन्दन लगाये बलदेव जी इस प्रकार शोभाय मान होते भए कि मानो इन्द्र को ऐरावत हस्ती शोभायमान होवे ॥ ३० ॥

अद्यापि दृश्यते राजन् यमुनाकृष्टवर्त्मना।
बलस्यानन्तवीर्यस्य वीर्यं सूचयतीव हि ॥ ३१ ॥
एवं सर्वा निशा याता एकेव रमतो व्रजे।
रामस्याक्षिप्तचित्तस्य माधुर्यैर्व्रजयोषिताम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्द्धे बलदेवविजये यमुनाकर्षणं नाम
पञ्चषष्टितमोऽध्यायः॥६५॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

एकेव एकैव निशा यथा तथा माधुर्यैर्विलासैः ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

श्रीबलदेवप्रीत्या तथैवाद्यापि वहतीत्याह— अद्येति। कृष्टेन हलखातेन वर्त्मना लक्षिता किम्वा तेन वीर्य्यं सूचयन्ती स्वावस्थाविशेषेण किञ्चिज्ज्ञापयन्ती इवेत्यबुद्धिपूर्वकत्वात् किञ्चिदेवे हेतुः अनन्तेति हि प्रसिद्धौ तथाच तां प्रति तस्याज्ञा श्रीहरिवंशे—

"लाङ्गलादिष्टमार्गात्वमिमं मे प्रियदर्शने।
देशमम्बुप्रदानेन प्लावयन्त्वाखिलं शुभम्।
यावत्स्थास्यति लोकोऽयं तावत्स्थास्यति मे यशः ॥

इति ॥ ३१ ॥

एकेवेति। प्रतिरजनि नवनवायमानानुभवात् इति देवीवर्गतोपि तासां माधुर्य्यविशेषो दर्शितः तदेवमपूर्वं भोगवृन्दं श्रीमद्व्रजसान्त्वनसन्तुष्टहृदयेन श्रीकृष्णेनैव तस्मै दूरतोपि दापितमिति गम्यते अत्र यद्यपि श्रीरामोऽसौ श्रीकृष्णबन्धूनां सर्वेषां स्वस्य प्रेयसीनाञ्च स्वगमनसमये पूर्वतोप्यधिकं नित्यलीलानुभावनादिना नूनं सान्त्वनं कृतवानेवास्ति एतदर्थमेवागतत्वात् तथैव हि तेन श्रीकृष्णोपि सान्त्वयिष्यते हरिवंशे "सर्वेषां कुशलं कृष्ण येषां कुशलमिच्छसि" इति तथाप्यापाततः प्रकटलीलादर्शनेन दुःखांशसद्भावमयत्वात्तद्गमनं न वर्णितमिति ज्ञेयं किञ्चित् तूद्दिष्टं विष्णुपुराणे "मासद्वयेन यातश्च पुनः स द्वारकां पुरीम्" इति ततः श्रीकृष्णमिलनन्तु हरिवंशे—

"तथैवाध्वगवेषेण सोपस्पृष्टो जनार्द्दनम्।
प्रत्यग्रवनमालेन वक्षसातिविराजता ॥
स दृष्ट्वा तूर्णमात्मानं रामं लाङ्गलधारिणम्।
सहसोत्थाय गोविन्दः प्रददावसनोत्तमम् ॥
उपविष्टे ततो रामं पप्रच्छ कुशलं व्रजे।
बान्धवेषु च सर्वेषु गोषु चैव जनार्द्दनः ॥
प्रत्युवाच ततो रामो भ्रातरं साधु भाषिणम्।
सर्वेषां कुशलं कृष्ण येषां कुशलमिच्छसि ॥
ततस्तयोर्विचित्रार्थाः पौराण्यश्चाभवन् कथाः।
वसुदेवाग्रतः पुण्या रामकेशवयोस्तदा ॥" इति

तत्र सभोपविष्टत्वादापाततः सामान्यत एव प्रश्नोत्तरे इमे श्रीकृष्णगोकुलप्रेयसीपर्य्यन्तविषये ज्ञेये विशेषस्त्वेकान्त एवाभवदिति गम्यते ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

आकृष्टवर्त्मना सूचयतीत्यन्वयः ॥ ३१—३२ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥६५॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

हलेनाकृष्टा यमुनेत्येतदसम्भावितं मन्वानस्य राज्ञः संशयनिराचिकीर्षयाह– अद्यापीति। हे राजन्! अनन्तं वीर्यं यस्य तस्य बलस्य रामस्य वीर्यं सूचयतीव "लक्षणहेत्वोः" इति शत्रन्तात् ङीप् सूचयितुमित्यर्थः। आकृष्टवर्त्मना हलाकृष्टमार्गेण यमुना स्यन्दमानेति शेषः ॥ ३१ ॥

एवमिति। आक्षिप्तं रिरंसाप्रवणं चित्तं यस्य तस्य व्रजे रमतो रामस्य माधुर्यैर्विलासैः सर्वा निशाः रात्रयः योषितामेकेव यता गता एकनिशाप्राया बभूवुरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

आकृष्टेन वर्त्मना मार्गेण दृश्यते ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एका निशेव व्रजस्त्रीणां माधुर्यैः सौन्दर्यैः, कर्णरस्यवचनैः आक्षिप्तमाकृष्टं चित्तं यस्य स तथा तस्य ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥
(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तस्य माहात्म्यमग्रेपि दृश्यत इत्याह—अद्यापि दृश्यत इति । अन्यथा अग्रे अपकीर्तिः स्यादिति आकृष्टवर्त्मना हलाकर्षणमार्गेण महत एव वीर्यस्य वीर्यं सूचयन्तीव सा जाता नतु तावदेव बलमिति वस्तुतस्तु तदप्रयोजकं न पूर्णमाहात्म्यसूचकं भवितुमर्हति इतीवशब्दः ॥ ३१ ॥

एवं एकदिनकृत्यमुक्त्वा यावत्कालं स्थितः सर्वेष्वेव दिवसेषु तदतिदिशति—एवं सर्वा निशा याता इति । एकेवेति प्रकारे विशेषाभावः व्रजे चरत इति स्थानस्य समानत्वावैलक्षण्यं न प्रकाशितवान् न त्वसामर्थ्यादिति सूचितं स्वपौरुषख्यापनमपि न कृतवानित्यत्र हेतुमाह—व्रजयोषितां माधुर्यैराक्षिप्तचित्तस्येति । रामो हि साधनप्रधानः भगवद्गुणाः तत्र प्रकाशन्त इति तत्साधनार्थम् इतरापेक्षया तत्समर्थानिमिति तावन्मात्रेण पर्यवसितमिति माधुर्यैर्भगवद्धर्मैः वशीकृतचित्तस्य एकेव निशा यातेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे षोडशाध्यायविवरणम् ॥ १६ ॥ ६५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आकृष्टवर्त्मना उपलक्षिता ॥ ३१ ॥

एकेवेति प्रतिरजनि नवनवायमानानुभावात् ॥ ३२ ॥

इति सारार्थदर्शिन्याम् हर्षिण्याम् भक्तचेतसाम् ।
पञ्चषष्टितमोऽध्यायः दशमे ऽजनि सङ्गतः ॥६५॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
पञ्चषष्टितमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६५ ॥

भाषाटीका ।

हे राजन् ! जिस स्थान में, बलदेवजी ने यमुना को खींची है उसी हलके खींचे हुए मार्ग से बहती हुई अनन्त बलवारे बलदेवजीके पराक्रम को मानों सूचन करती भई अब पर्यन्त यमुना वैसे हि दीखती है ॥ ३१ ॥

उस प्रकार वनमें रमण करने वारे और व्रज की गोपियों के अनेक प्रकार के मधुर विलास करके जिनका चित्तहरागया एतादृश बलदेवजी को व्रज में दो मास पर्यन्त रमण करने २ दो मास की सब रात्री एक रात्रि के समान व्यतीत होती भई ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते दशमस्कन्ध उत्तरार्धमें पैंसठके अध्यायकी भाषाटीका समाप्ता ॥ ६४ ॥

श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमोऽध्यायः ।

—•—

श्रीशुक उवाच ।

नन्दव्रजं गते रामे करूषाधिपतिर्नृप ।
वासुदेवोऽहमित्यज्ञो दूतं कृष्णाय प्राहिणोत् ॥ १ ॥
त्वं वासुदेवो भगवानवतीर्णो जगत्पतिः ।
इति प्रस्तोभितो बालैर्मेन आत्मानमच्युतम् ॥ २ ॥
दूतश्च प्राहिणोन्मन्दः कृष्णायाव्यक्तवर्त्मने ।
द्वारकायां यथा बालो नृपो बालकृतोऽबुधः ॥ ३ ॥
दूतस्तु द्वारकामेत्य सभायामास्थितं प्रभुम् ।
कृष्णं कमलपत्राक्षं राजसन्देशमब्रवीत् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

षड्युक्षष्टितमे काशीं गत्वाऽहन् पौण्ड्रकं हरिः ।
तन्मित्रञ्च ततो वृत्तं सुदक्षिणवधादिकम् ॥
॥ १ ॥
प्रस्तोभितः प्रोत्साहितः स्तुत्या बालैरज्ञैः ॥ २ ॥
बालकृतो नृपो बालैर्नृपत्वेन क्रीडायां परिकल्पितः ॥ ३—७ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं श्रीरामकृतगोकुलसान्त्वनस्मरणेन स्वस्थचित्तस्तस्य व्रजगमनानन्तरं द्वारकायां कौतुकविशेषं स्मृत्वाऽऽह— नन्देति । रामे नन्दव्रजं गते इति श्रीकृष्णमेकाकिनं मत्वेति भावः । अन्यथा तत्र श्रीरामे स्थिते दुर्निवारतत्क्रोधजन्मतो वक्ष्यमाणकौतुकं न स्यादिति च वासुदेवः परमेश्वरोऽहमिति सन्दिश्येत्यर्थः । यतोऽज्ञो निर्बुद्धिः अज्ञत्वादेव स्ववत् श्रीकृष्णेऽपि भगवत्त्वमारोपितं मन्यमान इत्यर्थः । नृपेति सकौतुकं सम्बोधनम् ॥ १ ॥

अज्ञत्वमेव विवृण्वन् दूतप्रस्थापनं विवृणोति—त्वमिति द्वाभ्याम् । सर्वान्तर्यामित्वेन वासुदेवाख्यो भगवान् सर्वैश्वर्य्ययुक्तः अतो जगत्पतिर्यः स एव त्वमवतीर्णोऽसीति अच्युतं सर्वैश्वर्य्यपूर्णं भगवन्तम् ॥ २ ॥

न केवलं मेने द्वारकायां तादृशदेवमुनिराजादिसम्वलितायां दूतञ्च प्राहिणोदिति तस्यात्यन्तदुर्बुद्धित्वेन कौतुकात् पुनरुक्तिः अतो मन्दोऽल्पधमः निर्बुद्धिः यतो यथा बालैरन्यैर्नृपत्वेन कल्पितः कश्चिदबुधो बालस्तादृश इत्यर्थः । किञ्च न व्यक्तं वर्त्मापि यस्य तस्मै इति तस्य तु सुतरां तत्त्वज्ञानाद्यस्या तद्युक्तमेवेति भावः । यथा स बालः तद्वदबुधः ॥ ३

तुशब्देन दूतस्य ततोऽपि निर्बुद्धित्वं बोधयति, तदेवाह— द्वारकामेत्येत्यादिना । तत्र द्वारकां तादृशालौकिकसम्पत्तिमतीं सभायां तत्तन्महानुभावपालितायां प्रभुं सर्वशक्तियुक्तं कृष्णं स्वयं भगवन्तं कमलपत्राक्षं माधुर्य्येण च सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः । एषु क्रमाधिक्यमपिशब्दश्च सर्वत्र गम्यं तेन तेन च तस्मैव भगवत्त्वयोग्यतोक्ता कमलपत्राक्षमित्यनेन दूतं प्रति सकौतुकनिरीक्षणात् श्रीनेत्रयोः प्रसक्तिविशेषश्चाभिप्रेतः ॥ ४ ॥

———

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १—२ ॥
यथा बाला अज्ञतुल्यः बालकृतोऽबुधः बालैरज्ञैरबुधः कृतः ॥ ३-७ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ श्रीकृष्णस्य चरितं पौण्ड्रकवधकाशीपुरदहनात्मकमनुवर्णयति—नन्दव्रजमित्यादिना । हे नृप ! करूषाणां देशानामधिपतिरहमेव वासुदेव इत्यभिमन्यमानोऽत एवाज्ञः कृष्णाय दूतं प्राहिणोत् प्रेषयामास दूतमुखेन वक्ष्यमाणं वचः प्राहिणोदित्यर्थः ॥ १ ॥
तदेवाह—त्वमिति । इतीत्थं बालैरज्ञैस्त्वं प्रस्तोभितः स्तुत्या मुधा प्रोत्साहितः अहन्त्वात्मानमेवाच्युतं वासुदेवं मेने मनवै ॥ २ ॥
दूतमिति । अस्यै तदव्यक्तमित्यादि न व्यक्तं वर्त्मयाथात्म्यं यस्य तस्मै किं वक्तुमित्यत आह—द्वारकायामिति । बालैरज्ञैर्यथा बालः क्रीडायां नृपः कृतः नृपत्वेन कल्प्यते तथा त्वमपि

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अबुधोऽज्ञो द्वारकायां नृपत्वेन कल्पित इत्यतस्त्वं वासुदेव इति पूर्वोक्तश्च वक्तुमित्यर्थः ॥ ३ ॥

दूत इति । तत् ततः राजसन्देशं राज्ञः पौण्ड्रकस्य सन्देशम् ॥४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ १—४३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥१—४३॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

कामस्य पूर्त्तिमुक्त्वाऽत्र क्रोधस्यापि निरूप्यते ।
कंसादेरिव दुष्टानां मोक्षोऽत्र विनिरूप्यते ॥
सस्थानस्य सदेवस्य पोषकैः सहितस्य च ।
विपक्षिणो नाशरूपः पूर्वस्माद्वचसा पृथक् ॥
लौकिकैरपि वाक्यैर्यः कामादौ प्रविशेत्पुमान् ।
तं कृष्णो मोचयेत्सत्यं सर्वथेति निरूप्यते ॥
पौण्ड्रकस्य समित्रस्य कर्मोपासनसंयुतौ ।
साधारवंशमात्रस्य नाशः सप्तदशे ऽभवत् ॥

पूर्वाध्याये पूर्वोक्तानां तामसप्रभृतीनां सात्विकत्वापादनात् गोपिकानां सकामसात्विकप्रकरणे कामः पूरितः अधुना कंसवत् प्राकृतैरपि वाक्यैर्ये भावं कृतवन्तः तेषां मोक्षरूपो निरोधो निरूप्यते, दैत्यांशानां द्विष्टानां साक्षान्मोक्षो नास्तीति निरोधरूप एव मोक्षो निरूप्यते तत्रापि कामक्रोधयोः समानकाले प्रादुर्भाव इति शक्तिरपि विभक्तेति यदैव गोपिकानिरोधार्थं भगवान् रामो गतः तदैव साक्षाद्भगवतो ऽपि नियोगं वक्तुं काशीदाहकथा आरभ्यते, तस्याः प्रस्तावमाह—करूषान्मानवासान्निति करूषा एव करूषाः क्षत्रियाः ते वस्तुतः उत्तरापथराजानः ब्राह्मणभक्ता धर्मपराश्च तेषामधिपतिः कश्चित् कस्यचित् वसुदेवनाम्नः पुत्रः पुराणेषु वासुदेवोवतरिष्यतेति श्रुत्वा वसुदेवपुत्रत्वादहमेव वासुदेव इति भगवदिच्छया तस्य वासुदेवोहमेवेति निरन्तरं भावमोत्पन्ना तद्देहात्मवादिन एवेति बहिर्मुखस्यैव वासुदेवभावनया स्वदेशं परित्यज्य काश्यां वासे बुद्धिरुत्पन्ना ततः काशिराजेन सह मैत्रीं विधाय काश्यामेव स्थितः एवं स्थितौ वासुदेवद्वैविध्यं शास्त्रसिद्धं न भवतीति स्वस्मिन् वासुदेवभावना दृढेति अन्तर्बहिरेकरूपा युक्तेति बहिरपि भगवच्चिह्नानि धृत्वा स्थानवशात् महादेवकृपयाच सानुभावोपि सन् भगवतो दुर्गाश्रयणादिव्यामोहकलीलां साक्षिन्य वासुदेवे तत्रानुपपन्नमिति स्वयमेव वासुदेवो नान्य इति निश्चित्य मुख्यनिषेधार्थं कृष्णाय भगवते दूतं प्राहिणोत्

ननु स्वयं वासुदेवो भवत्येव नापि द्वैधमस्ति अवतारबाहुल्येपि समानकालीनेन विरोध इति किमिति प्राहिणोदिति चेत्तत्राह—अज्ञ इति । नायं किञ्चिच्छास्त्रतोनुभवतो वा जानाति ॥ १ ॥

तर्हि कथमेवं कृतवान् इत्याशङ्क्याह--त्वं वासुदेवो भगवानिति । बाला अनभिज्ञाः दुर्बुद्धिमूर्खबालकाः ते वासुदेवो लोके अवतीर्ण इति श्रुत्वा सन्निहितपरित्यागे कारणाभावात् निकटस्थमेव तं वासुदेवं वासुदेवनामानं पौण्ड्रक इत्यपराभिधेयं त्वं वासुदेव इत्याहुः बालकवाक्यात् तैः प्रस्तोभितः आत्मानमच्युतं मेने वासुदेव इति योगव्यावृत्त्यर्थं भगवानपि तादृशस्य कथं जन्मेत्याशङ्क्याह-अवतीर्ण इति । किमर्थमवतीर्ण इत्याशङ्क्याह---जगत्पतिरिति । जगदुद्धारार्थमवतीर्ण इत्युक्तं भवति ॥ २ ॥

एवं प्रस्तोभितः प्रोत्साहितो बालकवत् आत्मानमच्युतमेव मेने तदा द्वैतबुद्धिर्बाधिकेति अज्ञत्वात् बहिर्मुखत्वात् मुख्याद्वैतमज्ञात्वा बाह्याद्वैतं निराकर्तुं दूतं च प्राहिणोत् बहिर्मुखस्य तथा भावनमेवैकोऽपराधः सुतरां भगवते दूतप्रेषणमिति अपराधसमुच्चयार्थश्चकारः । ननु कथं सद्भिर्न निवारितः इति चेत्तत्राह-मन्द इति । मन्दस्तुच्छः हीनबुद्धिरिति यावत् तेन सद्भिरुपेक्षित इत्यर्थः । तर्हि स्वापेक्षयापि भगवत्युत्कर्षं पश्यन् गोवर्द्धनोद्धरणादिकमपि शृण्वन् कथं प्रतिस्पर्द्धां कृतवानित्याशङ्क्याह--अव्यक्तवर्त्मने कृष्णायेति । भगवन्मार्गः क्वापि नाभिव्यक्तः अतो माहात्म्यस्य अस्पष्टत्वात् तथाकरणमुचितमेवेत्यर्थः तथापि द्वारकायां "काश्येव द्वारका प्रोक्ता कलौ नान्या कथञ्चन" इति वाक्यात् भ्रान्तपरिकल्पितादन्या द्वारकापि न भवतीति निश्चित्य द्वारकायामेव स्थिताय भगवते नाट्यक्रीडायामिव उन्मत्तवाक्यमिव प्रेषितवान् सर्वथा अप्रसिद्धोर्थः पुरः स्फूर्तिकत्वाभे सर्वसम्मतो न भवतीति एतादृशोपि लोके व्यवहारोऽस्तीति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह--यथा बालो नृपो बालकृत इति । सोपि स्वक्रीडायामेव स्वकीयेषु वदतीति ननु मुख्ये समागत्येतिचेत्तत्राह--अबुध इति एतदपि न जानातीत्यर्थः ॥ ३ ॥

दूतोपि स इव भ्रान्त इति तस्य कथं गमनमिति आशङ्कां निवारयन् कृत्यमाह-दूतस्त्विति । द्वारकां समागत्य तत्रापि सभायां स्थितं प्रभुं तत्र सभायां स एव प्रभुरिति सर्वैरङ्गीक्रियमाणं वस्तुतोपि कृष्णं सदानन्दं दृष्ट्वैव सर्वतापनाशकं सानुभावं कमलपत्राक्षं राज्ञः पौण्ड्रकस्य सन्देशमब्रवीत् अनेनावश्यवक्तव्यत्वे दोषाभावश्च सूचितः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

षट्षष्टितम ऐश्वर्य्ये पौण्ड्रकस्याधमीश्वरः ।
ससमित्रश्च तत्पुत्रः काश्यदह्यत वारिणा ॥

नन्दव्रजं गते सति राम इति कृष्णमेकाकिनं मत्वेति भावः । वासुदेवोऽहमिति मत्वेतिशेषः ॥ १ ॥

प्रस्तोभितः स्तुत्या प्रोत्साहितः ॥ २ ॥

वासुदेवोऽवतीर्णोऽहमेक एव न चापरः ।
भूतानामनुकम्पार्थं त्वन्तु मिथ्याऽभिधां त्यज ॥ ५ ॥
यानि त्वमस्मच्चिह्नानि मौढ्याद्बिभर्षि सात्वत ।
त्यक्त्वैहि मां त्वं शरणं नोचेद्देहि ममाहवम् ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

कत्थनं तदुपाकर्ण्य पौण्ड्रकस्याल्पमेधसः ।
उग्रसेनादयः सभ्या उच्चकैर्जहसुस्तदा ॥ ७ ॥
उवाच दुतं भगवान् परिहासकथामनु ।
उत्स्रक्ष्ये मूढ चिह्नानि यैस्त्वमेवं विकत्थसे ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दुतञ्च प्राहिणोदिति तस्यातिनिर्बुद्धित्वेन विस्मयात् पुनरुक्तिः । बालकृतः क्रीडायां बालैर्नृपत्वेन कल्पितः कश्चिद्बालो यथा ॥ ३-४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पौण्ड्रकवधादिकं हरिचेष्टितं वर्णयति-नन्दव्रजङ्गते इति षट्षष्टितमे ॥ १ ॥

प्रस्तोभितः प्रोत्साहितः ॥ २ ॥

यः क्रीडायां बालैर्बालो नृपः कृतस्तद्वत् ॥ ३-७ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले कि--हे नृप ! बलदेवजी को नन्दजी के व्रज में जाने पर करूष देश का पौण्ड्रक नाम अज्ञानी राजा मैंही वासुदेव हूं ऐसा मानकर श्रीकृष्ण के प्रति दूत को भेजता भया ॥ १ ॥

मूर्ख लोगों ने स्तुति करके उसको इस प्रकार का उत्साह बढाय दिया कि जगत्के पालन करने वारे वासुदेव भगवान् आप हि हो आपने हि विश्व की रक्षा के वास्ते अवतार लिया है इस प्रकार की बडाई करने से उस ने अपने को भगवान् मान लिया ॥ २ ॥

जैसे बाल क्रीडा में किसी बालक का बालक लोग मे राजा बना देते हैं तो वह बालक अपने को राजा मान लेता है तैसे हि मन्द बुद्धि पौण्ड्रक राजा भी अपने को वासुदेव मान कर श्रीद्वारका में विराजमान और अप्रकट माहात्म्य वारे श्रीकृष्ण के प्रति दूत भेजता भया ॥ ३ ॥

पश्चात् वह दूत द्वारका में आय कर सुधर्मा सभा में विराजमान कमलदललोचन प्रभु श्रीकृष्ण के प्रति पौण्ड्रक राजा सन्देश को कहता भया ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हे मूढ ! उत्स्रक्ष्ये त्वयि प्रक्षेप्स्यामि यैः सह त्वमेवं विकत्थसे तेष्वपीत्यर्थः । यद्वा, यैः कृत्रिमैः सुदर्शनादिभिस्त्वमेवं श्लाघसे तान्युत्स्रक्ष्ये त्याजयिष्यामीत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भूतानमनुकम्पार्थमेक एव वासुदेवो यः सोहमेवावतीर्णः न चापरः कश्चिद्वासुदेवः ईश्वरस्यैकत्वात् अतो मिथ्याभिधां वासुदेव इति मिथ्याभिधां (संज्ञां) त्यज सर्वभूतावासत्वादिनिरुक्त्याविषयत्वात् वसुदेवपुत्रत्वेऽपि रूढिवृत्त्यभावादितिभावः । भूतानामिति कृतेन ससैन्यराजादिवधेन मत्प्रातिकूल्यं तव नोचितमिति भावः । किं वा भूतानामनुकम्पार्थं त्यज अन्यथा आवयोर्युद्धे सर्वप्राणिनां किं वा द्वारकावासिनां पीडा स्यादिति भावः ॥ ५ ॥

किञ्च, यानीति । अस्मादीयान्येव चिह्नानि चक्रादीनि सात्वत हे यादवविशेष ! इत्यनादरात वस्तुतस्तु न चाहं भूतानामनुकम्पार्थं वासुदेवोऽवतीर्णः यतोऽपरः अश्रेष्ठस्तुच्छ इत्यर्थः । किन्तु एकस्त्वमेवावतीर्णः अतः शुक्तौ रजतस्येव मयि तव या मिथ्याऽभिधा तां त्यज त्याजयइत्यर्थः । तथा च प्रतिवक्ष्यते साक्षात्प्रति भगवानेव "त्याजयिष्येऽभिधानं मे यत्त्वयाऽज्ञ मृषा धृतम्" इति तथा मौढ्याद्धेतोर्यान्यस्मच्चिह्नानि कल्पितानि चक्रादीनि तद्रूपाणि त्वं बिभर्षि नित्यमेव धरसि अतस्तानि त्यक्त्वा प्रक्षिप्य शरणं मुक्तिदत्वादाश्रयस्सन् मामेहि स्वीकुर्वित्यर्थः । नोचेद्यदि सहसास्त्रविमोक्षं न करोषि तदा मम मह्यम् आहवं युद्धं देहीति अत्रास्त्रमोक्षणं यथावदेव प्रतिवक्ष्यते दूतम्प्रति तम्प्रति च "उत्स्रक्ष्ये मूढ चिह्नानि" इति तान्यस्त्राणि उत्सृजामि त इति च शरणापत्तिस्तु "मल्लानामशनिः" इत्यादिवत्तस्मिन् समत्सरे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

सोपहासोक्तेरेव युक्तत्वादन्यथाऽन्यथैव प्रतिवक्ष्यते"भविता शरणं शुनाम्"इति "व्रजामि शरणं तेऽद्य यदि नेच्छामि संयुगम्"इति च ॥ ६॥

कत्थनमात्मश्लाघनम् अल्पमेधसस्तुच्छबुद्धेः उप श्रीभगवत्समीप एवाकर्ण्य ॥ ७॥

परिहासकथामन्विति सभ्यानामुच्चैर्हासानन्तरं या मिथो दूतं प्रति च तत्कथा तदनन्तरमित्यर्थः। तत्राश्रत्यागो य आदिष्टः तं करिष्याम्येवेत्याह-उत्स्रक्ष्य इति। तैर्व्याख्यातं यद्वा यैर्मदीयैः चिह्नैरात्मीयत्वेन विकत्थसे संश्लाघसे तान्युत्स्रक्ष्ये त्वयि विक्षेप्स्यामीत्यर्थः ॥ ८॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

यैर्विकत्थसे मच्चिमित्तं विकत्थसे ॥ ८—१२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तदेवाह--वासुदेव इति। न चापरः न त्वं वासुदेव इति भावः। किन्तु त्वं भूतानां स्वसम्बन्धविषयभूतानामनुकम्पार्थं मिथ्या वासुदेवोऽतस्तामभिधामाख्यां त्यज ॥ ५ ॥

यानीति। हे सात्वत! अस्मदसाधारणानि यानि चिह्नानि शङ्खचक्रादीनि त्वं मौढ्याद्बिभर्षि तानि त्यक्त्वा मां शरणमेहि आगच्छ नोचेच्छरणं नाभ्येषि तर्ह्याहवं युद्धं देहि युध्यस्व इत्यर्थः ॥ ६ ॥

विकत्थनमिति। तदूतोक्तम् अल्पबुद्धेः पौण्ड्रकस्य विकत्थनमाकर्ण्य सभ्याः सभायां स्थिताः जहसुर्हसितवन्तः ॥ ७ ॥

उवाचेति। परिहासकथामनु उग्रसेनादीनां परिहासकथनानन्तरं प्राह, तदेवाह-उत्स्रक्ष्य इति। हे मूढ ! चिह्नानि त्वया धृतानि उत्स्रक्ष्ये त्याजयिष्यामि तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि-यैः चिह्नैः त्वमेव विकत्थसे ॥ ८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

यैः काशीराजादिभिः ॥ ८—१४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

राजवाक्यमाह द्वयेन—वासुदेवोऽवतीर्णोऽहमिति। स एक एव भवितुमर्हति उभयोः प्रयोजनाभावात् तर्हीदं वाक्यं विपरीतं कुतो न भवतीत्याशङ्क्याह- न चापर इति। अपरः यो न राजा सामान्यभावञ्च प्राप्तः स न भवतीत्याशयः किञ्च कार्यमपि त्वयि विरुध्यते न मयीत्याशयेनाह—भूतानामनुकम्पार्थमिति त्वया अक्षौहिणीवधेन भूतानुकम्पा न क्रियत इति अभिप्रायः नन्वेवमस्तु दूतः किमिति प्रेषित इति चेत्तत्राह—त्यज्त्विति। मिथ्याभिधाञ्च वसुदेवपुत्रत्वेन वासुदेव इति संज्ञा सत्सत्त्वे तु "सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितम्" इति वाक्यात् शुद्धसत्त्वे आविर्भूतत्वमेव अतो मिथ्याभिधात्वमिति ॥ ५ ॥

ननु, योगस्य विद्यमानत्वात् कथं मिथ्यात्वं कथं वा त्यागः कर्तुं शक्य इति चेत्तत्राह—सत्यं न हि लोके पितृपुत्रत्वेन नाम भवति अन्यथा नामकरणं व्यर्थं स्यात् अतो योगो विद्यमानोपि व्यवहारे न वक्तव्यः अयमेव च त्यागः यल्लौकिकवैदिकव्यवहारेषु तन्नामाख्यापनं भ्रमजनकत्वात् मिथ्यात्वमिति मन्यते वासुदेवः परब्रह्मणोपि नामेति अन्यान्यपि चिह्नानि त्यक्तव्यानीत्याह—यानि त्वमस्मच्चिह्नानि इति। पूर्वं स्वस्मिन् वासुदेवत्वं सिद्धमिति अस्मच्चिह्नत्वं चक्रादीनां नन्वस्मास्वन्यचिह्नानि कथं भवेयुः अतोऽस्मच्चिह्नान्येवैतानीत्याशङ्कायामाह—मौढ्याद्बिभर्षीति अस्मन्मौढ्याच्चिह्नानि बिभर्षीति वास्तवोर्थः जीवा भगवदाविर्भावेपि भगवन्तं न जानन्तीति भगवान् चिह्नानि बिभर्ति अस्मदिति पञ्चमीबहुवचनम् अस्मद्धेतोस्तत्रापि प्रयोजकधर्मात् मौढ्याद्धेतुत्वमुद्धारार्थमेव नाशस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् सात्वतेति वंशनाम्ना वैष्णवनाम्ना वा सम्बोधनं तेन वैष्णवन्यायेन शङ्खचक्रादिधारणं न निषिध्यत इति सूचितं भवति सत्त्वप्रधानाः सात्वाः सात्वत इति तसिल् विसर्गपाठो वा लोपो वा द्रष्टव्यः भक्तजनानुरोधात् बिभर्षीति एवं विरुद्धनिराकरणं स्वबुद्ध्योक्त्वा स्वस्य कृपालुतामाविष्कुर्वन्नाह—एहि मां त्वं शरणमिति। लौकिकदृष्ट्या सामर्थ्यं न दृष्टमिति यदि नागमनं तदा मम आहवं देहि आ समन्तात् त्वं मामेहि प्राप्नुहि यथा निकटे गते मम सायुज्यसिद्धिर्भवति अहमितः त्वत्स्थाने गन्तुमशक्तः इति इदमपि कृपाकार्यं स्वयमागत्योद्धारणं नोचेत् मम त्वम् आह मह्यमेतावत्सुखं दास्यामीति वद तदा निश्चिन्ततया सन्देहाभावात् त्वत्समीपागमने यत्नं करिष्यामीति ॥ ६ ॥

एतद्वाक्यात् भगवद्भक्तानां क्रोधे उत्पन्ने तस्य परलोकसिद्धिरपि न भवतीति तेषां तच्छ्रवणेन कौतुकरस एव जात इत्याह—कत्थनं तदुपाकर्ण्येति। कत्थनं स्वश्लाघां पौण्ड्रकेति नाम्ना तस्य हीनत्वमुक्तमेव पुण्ड्राः हीनाः चण्डालविशेषाः तद्भावादुत्पन्नः पौण्ड्रः कुत्सितार्थे कप्रत्ययः अधमस्वभावोत्पन्नेष्वधम इति तत्रापि न देह एव तस्य दुष्टः किन्त्वन्तःकरणमपीति ज्ञापयितुमाह—अल्पमेधस इति। सभ्याः सभार्हाः उग्रसेनो राजा येषामिति धर्मविचारो निरूपितः सर्व एव विचारकाः प्रमेयमत्यन्तं बाधितमिति उच्चैर्जहसुस्तदेति विचारात्पूर्वमेव ततः परिहासकथां कृतवन्तः अज्ञा इव भूत्वा कीदृशो वासुदेवः कथं भक्तपरायण इत्यादिप्रस्तावनावाक्यैः ॥ ७ ॥

परिहासकथामुक्त्वा स्थितेषु तेषु भगवान् दूतमुवाच भमवद्भावं प्राप्तो वदतीति तस्य वाक्याकरणे तस्याग्रे भगवत्त्वमपि न सेत्स्यतीति तद्वाक्यं यथा कथञ्चित सत्यं करोति उत्स्रक्ष्ये मूढ चिह्नानीति यैर्देहैर्मौढ्यं प्रतीतं भाति जीवत्वं वा प्राकृतत्वं वा मूढेति सम्बोधनं लोकप्रतीत्या यैः कृत्वा त्वमेव विकत्थसे आत्मानमेव बहुमन्यसे यद्यहमक्षत्वादिधर्मप्राकट्यं न कुर्यां तदा तवैवं विकत्थनं न भवतीति अत एवास्मच्चिह्नानीति जीवधर्माणां ग्रहणं निरूपितं मद्धर्मपरित्यागात्

मुखं तदपिधायाङ्ग कङ्कगृध्रवटैर्वृतः।
शयिष्यसे हतस्तत्र भविता शरणं शुनाम् ॥ ९ ॥
इति दूतस्तदाक्षेपं स्वामिने सर्वमाहरत्।
कृष्णोऽपि रथमास्थाय काशीमुपजगाम ह ॥ १० ॥
पौण्ड्रकोऽपि तदुद्योगमुपलभ्य महारथः।
अक्षौहिणीभ्यां संयुक्तो निश्चक्राम पुराद्द्रुतम् ॥ ११ ॥
तस्य काशीपतिर्मित्रं पार्ष्णिग्राहोऽन्वयान्नृपः।
अक्षौहिणीभिस्तिसृभिरपश्यत्पौण्ड्रकं हरिः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

मामेव परित्यज्य मां शरणमेहि शरणरूपं मां प्राप्नुहि जीवाश्रयो भवान् भवतीति जीवाश्रितश्च तिष्ठतीति शिष्टमङ्गीकृतं न विरुद्धमिति यदुक्तमहं शरणार्ह इति तज्जीवानां नाश्रयत्वं किन्तु ब्रह्मण एवेति प्रार्थितञ्च देयमिति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

श्लोकद्वयस्य सरस्वत्या अभिमतो वास्तवार्थो यथा अवतीर्ण इति भागुरिमतेऽकारलोपे सति पुनर्नञोऽकारः वासुदेवोऽहं न अवतीर्णः किन्तु भूतानामनुकम्पार्थं त्वमेक एव वासुदेवो नान्यः अतः शुक्तौ रजतस्येव मयि या मिथ्याभिधा तां त्यज त्याजयेत्यर्थः। अत एव भगवता प्रतिवक्ष्यते "त्याजयिष्ये ऽभिधानम्"इति ॥ ५ ॥

मौढ्यादेव हेतोरस्मच्चिह्नानि कृत्रिमशङ्खचक्रादीनि यानि वर्त्तन्ते तानि बिभर्षि असन्निग्रहाकरणात् त्वमेव पालयसि नतु दूरीकरोषि एतदन्याय्यमिति भावः। तस्मान्मां त्यक्त्वा तानि चिह्नानि त्याजयित्वा यदि मोक्षदानार्थं कृपया आगच्छ नोऽस्माकमसुराणां मोक्षदातृत्वात्त्वमेव शरणं संसारात् रक्षिता चेद्भवसि तदा मम मह्यम् आहवं युद्धं देहि युद्धे मां हत्वा मोक्षं प्रापयेति भावः ॥ ६—७ ॥

हे मूढ! चिह्नानि उत्स्रक्ष्ये त्याजयिष्यामीत्यर्थः। यद्वा चिह्नानि स्वीयसुदर्शनादीनि उत्स्रक्ष्ये त्वयि प्रक्षेप्स्यामि यैस्सह त्वमेवं विकत्थसे तेऽप्यपीत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

यैः कृत्रिमैश्चिह्नैस्त्वमेवाम्विकत्थसे श्लाघसे तानुत्स्रक्ष्ये त्याजयिष्यामि ॥ ८ ॥

भाषा टीका।

दूत बोला कि पौण्ड्रक महाराज ने यह कहा है क्योंकि प्राणियों के विषय में कृपा करने के अर्थ मैंहि एक वासुदेव जन्योहुं दूसरा नहि और तुम तो मिथ्याहि वासुदेव नाम को धारण करते हो इस लिये इस नाम को छोड देओ ॥ ५ ॥

फिर भी दूत बोला कि पौण्ड्रक महाराज ने कहा यह है कि हे कृष्ण! जिन हमारे शङ्खचक्रादि चिन्हन को तुम मूर्खता से धारण करतो हो उनको छोडकर हमारे शरण में आओ नहि तो हम को युद्धदेओ ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच।

श्रीशुकदेवजी बोले—कि अल्पबुद्धि पौण्ड्रक के दूत मुखसे दुर्वचनको श्रवण कर सभा में बैठे हुए उग्रसेन आदिक वडे हँसने लगे ॥ ७ ॥

पश्चात् श्रीकृष्ण भगवान् भी दूत के प्रति परिहास वचन को बोले कि हे मूढ! पौण्ड्रक नकली बनाय के धारण किये जिन शङ्खचक्रादि चिन्हों से तू इस प्रकार वकता है उन चिन्होंका मैं त्याग करा दूंगा ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

मां शरणमेहीत्यस्योत्तरम्-मुखमिति। वटाः कङ्कादिवत्पक्षिविशेषाः तत्र तदा शुनां शरणमाश्रयो भवितासि ॥ ९ ॥

काशीमिति। पौण्ड्रकस्यापि तदा मित्रपुरेऽवस्थानात् ॥ १०-११ ॥

पार्ष्णिग्राहः पृष्ठतो रक्षकः ॥ १२—१३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

किन्तु मां शरणमेहीति यदादिष्टं तद्भागधेयं शुनामेव सम्पत्स्यते नान्येषामित्याह— मुखमिति। तत्कत्थनपरं मुखमपिधाय अधोमुखतया निपातेन वालुकादिभिराच्छाद्य अन्योऽपि शयानो मुखं वस्त्रेणाच्छाद्य शेते कङ्कादिभिर्वृत इति तद्वत्याधुशयानो ... निकवत्सहायास्तव भविष्यन्तीति भावः। वटा मांसाहारितीक्ष्णतुण्डाः भवितेति तृच्प्रत्ययान्तः शयिष्यस इति मध्यमपुरुषेण तत्सद्भावाद् भवितासीत्यर्थः। अन्यस्तैः यद्वा

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

उत्सङ्गे त्वयि मोक्ष्यामि यैरुत्सृष्टैस्त्वं शयिष्यसे येनैव विकत्थसे तन्मुखञ्चापिधायेत्यन्वयः ॥ ९ ॥

तं पूर्वोक्तमाक्षेपं पाठान्तरे तदाक्षेपं तत्कृतमाक्षेपम् उप काशीसमीपे जगाम ह हर्षे अन्यत्तैर्व्याख्यातं । यद्वा काशीतिकाशी करुषदेशयोर्नैकत्वात् ॥ १० ॥

महारथः महायोद्धा यद्वा गरुडध्वजरथारोहणात् ॥ ११ ॥

तस्येत्यर्द्धकम् । नृप इति समृद्धिं सूचयति नृपेति क्वचित्पाठः अक्षौहिणीभिरिति सार्द्धद्वयकम । श्रीवत्सोपि परोमरोपणयीं कृत्रिम एव वेषं कृत्रिममिति वक्ष्यमाणात् श्रीविष्णुपुराणेपि "वक्षस्यलङ्कृतश्चास्य श्रीवत्सं ददृशे हरिः" इति आदिशब्दात् पद्मादि इति चतुर्भुजत्वं महादेववरेणेति पाद्मोत्तरखण्डे असेः कक्षाधःप्रतिमुक्तत्वात् एतदपि रचितं ज्ञेयम् ॥ १२—१३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मां शरणमेहीत्यस्योत्तरमाह—मुखमिति । हे अङ्ग । तत् येन इत्थं विकत्थितं तन्मुखमपिधायाच्छाद्य कङ्कादिभिर्वृतः शयिष्यसे वटाः कङ्कादिवत्पक्षिविशेषाः ततः तत्र शयनस्थले भवान् शुनां शरणं भविता भविष्यति मया हतं शयितं च त्वां श्वशृगालादयः खादिष्यन्तीतिभावः ॥ ९ ॥

इतीति । आक्षेपमधिक्षेपं स्वामिने पौण्ड्रकाय समाहरत्—आगत्य न्यवेदयादित्यर्थः । कृष्णोपीति । रथमास्थायाधिष्ठाय काशीमुपजगाम तत्समीपमुपजगामेत्यर्थः ॥ १० ॥

पौण्ड्रकोपीति । तस्य कृष्णस्योद्योगमुपगम्य उपलभ्य ज्ञात्वा द्रुतं शीघ्रं पुरात्कारुषपुरान्निश्चक्राम यद्वा पौण्ड्रकस्य तदा मित्रपुरे अवस्थानात्काशीपुरादितिवार्थः ॥ ११ ॥

तस्येति । तस्य पौण्ड्रकस्य मित्रं सखा काशिपतिः काशीराजः पार्ष्णिग्राहः पृष्ठतो रक्षकः सहायभूतस्सन् तिसृभिरक्षौहिणीभिः सहान्वयादनुजगाम तदा हरिः कृष्णः पौण्ड्रकं ददर्श ॥ १२॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

शरणे निर्णयमाह—मुखं तदपिधायेति । तत्रैव काशीनिकटे त्वं शुनां शरणं भविता अहोरात्रसमसङ्ख्याताः तद्देवताः यमालये श्वानस्तिष्ठन्तीति प्रसिद्धिः जीवाश्च श्वान इत्यपरे गतिसामान्यात् क्षुत्परीतो यथा दीन इति वाक्यादिन्द्रियाणि वा कुत्सिततरतानि त एव हि तादृशं शरीरमाश्रयन्ति कालावयवा जीवा इन्द्रियाणि वा मुखपिधानकर्त्ता भवति सर्व एव मारणीया इति मुखस्यापिधानमेव अत्रेति ज्ञानिनोज्ञानेन देहो दग्धो भवति इति शेषप्रतिपत्तिः यथा कथञ्चिदपि भवतीति अपिधाने न दूषणं भवेत् अतस्तत्रत्यर्थं सम्बोधनं कङ्कास्तामसाः गृध्रा राजसाः बकाः सात्त्विका इति त्रिविधैरपि भक्षकैर्वेष्टितः आधिभौतिकाधिमानिन्यो देवताः सर्वाश्चातःपरं न परिपालयिष्यतीति शरणं हि तेषामनुद्वेजकं भवति तज्जीवतो भवतीति इतस्सन् यदा शयिष्यसे तदा शुनां शरणं भवितेति संस्काराभावोप्युक्तः देहस्य येयं प्रतिपत्तिरुक्ता सा स्मृता अन्ते युद्धसमये तत्रासक्तो न भविष्यतीति बोधनार्थं तदेव तस्य मोक्षो भवेदिति मोक्षदात्रा तथैव वक्तव्यम् ॥ ९ ॥

स दूतस्तथैवोक्तवानिति दूतो गुरुस्थाने जात इत्याह—इति दूत इति । भगवतोक्तमधिक्षेपं स्वामिने स पोषक इति ताद्धितार्थं सर्वमेवाहरत् नत्वन्यथाभावं न्यूनं वा कृतवानित्यर्थः । वाक्यं प्रेषयित्वा स्वयमपि प्रस्थित इत्याह—कृष्णोपि रथमास्थायेति । यथापि भगवान् तत्रैव प्रादुर्भूतः तस्य मुक्तिं दातुं शक्तः तत्रापि कृष्णः फलरूपः भक्तकृपालुर्वा सोपि अभेदमार्गेण भक्तो भवतीति तत्स्त्रीणां दुःखं भवतीति यद्यपि भगवता न गन्तव्यं तथापि रथस्थितः सुस्थो भक्तकार्यं करोतीति काशीमुपजगाम तामसस्थाने भगवदाविर्भावः सहसा न भवतीति स्वमपि काश्यां न प्रविष्टः अन्यथा काशीत्वमेव न स्यादत एव उप समीपं समीपं एव जगाम ॥ १० ॥

सोपि ग्रामाद्बहिर्भगवन्तं द्रष्टुमागत इत्याह-पौण्ड्रकोपीति । अन्यथा तस्य काश्यां किम्वा भवेदिति तस्य भगवत उद्योगमेतावत् दूरं समागमनं महारथ इति युद्धाभिनिवेशात् शौर्यलक्षणः स्वधर्मं उक्तः अक्षौहिणीभ्यां सहितः तस्य तावत् बलं सहजं सर्वसामग्र्या सहितो भगवत्समीपं गच्छेदिति द्रुतं पुरान्निश्चक्रामेति भगवदिच्छया समागतः कालः तत्रैव शरीरं गृह्णीयादिति भिया द्रुतमेव पुरात् निर्गमनं काशिराजोपि तन्मित्रमिति ॥ ११ ॥

तस्याप्यर्द्धगतिर्भविष्यतीति तस्याप्यागमनमाह—तस्य काशिपतिरिति । मित्रत्वात्पार्ष्णिग्राहो भूत्वा अन्वयात् नृपेति सम्बोधनं राजधर्मस्तथाविध इति ज्ञापयितुं तिसृभिरक्षौहिणीभिः सहित इति तस्य तावदेव बलं तत्र भगवान् प्रथमं कृपया पौण्ड्रकं दृष्टवानित्याह—अपश्यत्पौण्ड्रकमिति । भगवज्ज्ञानेन वृद्धः स्वाभाविकं दोषं त्यजतीति यतो हरिः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

येन मुखेन सम्प्रत्येवं ब्रूषे तन्मुखम् अपिधाय आच्छाद्य वटाः कङ्कादिवत् पक्षिविशेषाः शुनां शरणं भवितासीति श्वानस्त्वां सुखेन भोक्ष्यन्ते इति भावः ॥ ९-१३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

त्यक्त्वैहि मां त्वं शरणमित्यस्योत्तरमाह—मुखमिति ॥ ९ ॥

तदानीं पौण्ड्रकस्य मित्रपुरेऽवस्थानात् काशीमुपजगाम हेत्युक्तम् ॥ १०—११ ॥

पार्ष्णिग्राहः पृष्ठतो रक्षकः ॥ १२—१६ ॥

शङ्खार्यसिगदाशार्ङ्ग श्रीवत्साद्युपलक्षितम्।
बिभ्राणं कौस्तुभमणिं वनमालाविभूषितम् ॥ १३ ॥
कौशेयवाससी पीते वसानं गरुडध्वजम्।
अमूल्यमौल्याभरणं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ १४ ॥
दृष्ट्वा तमात्मनस्तुल्यवेषं कृत्रिममास्थितम्।
यथा नटं रङ्गगतं विजहास भृशं हरिः ॥ १५ ॥
शूलैर्गदाभिः परिघैः शक्त्यृष्टिप्रासतोमरैः।
असिभिः पट्टिशैर्बाणैः प्राहरन्नरयो हरिम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका।

और हे अज्ञ! जिस मुखसे तू इस प्रकार की बकवाद करता है रणभूमि में मरकर उसी मुखको फाड़कर और कङ्क गीध चील्ह आदि पक्षीयों से युक्त होकर तू सोवेगा और तोको कुत्ता भक्षण करेगा ॥ ९ ॥

इस प्रकार श्रीकृष्ण के तर्क वचन को दूतन जाय कर पौण्ड्रक से निवेदन किया। श्रीकृष्णभगवान् भी रथ पर विराजमान होकर काशी को जाते भए ॥ १० ॥

महारथ पौण्ड्रक भी श्रीकृष्ण के संग्राम के उद्योग को जानकर दो अक्षौहिणी सेना से संयुक्त होकर युद्ध के वास्ते शीघ्रहि पुर से निकसता भया ॥ ११ ॥

हे नृप! पौण्ड्रक का मित्र काशी का राजा उसका सहाय होकर तीन अक्षौहिणी सेना के साथ आता भया। तब तो श्रीकृष्णने पौण्ड्रक को देखा ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

गरुडः कृत्रिमो ध्वजे यस्य तम् अमूल्यो ऽनर्घ्यो मौलिरामरणं यस्य तम् ॥ १४—१६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

अमूल्येति। यततो दिव्यभगवन्मुकुटानुकरणार्थं ज्ञेयम् ॥१४॥ आत्मनस्तुल्यम् आत्मना तुल्यमिति वा पाठः कृत्रिममिति श्रीभगवच्छङ्खादीनां तु स्वाभाविकत्वं सूचयति ॥ १५ ॥ अरय इति। प्रहारे नैष्ठुर्य्यं सूचितम् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

अरि: अरयुक्तं चक्रम् ॥ १३—१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

कथम्भूतं शङ्खादिभिरुपलक्षितं तत्र अरि अरयुक्तं चक्रं कौस्तुभमणिं बिभ्राणं वनमालया विराजितम् ॥ १३ ॥

पीते पिशङ्गे कौशेयवस्त्रे वसानं परिदधानं गरुडः कृत्रिमो ध्वजे यस्य तममूल्यमनर्घं मौल्याभरणं यस्य स्फुरन्ती मकरे कुण्डले यस्य तम् ॥ १४ ॥

आत्मना कृष्णेन तुल्यो वेषो यस्य तम् अथापि कृत्रिमं वेषमास्थितं तत्र दृष्टान्तः, यथा नटं रङ्गगतमिति. रङ्गे नृत्यस्थले नटमिव गतं स्थितमित्यर्थः। तमेवम्विधम् दृष्ट्वा हरिर्भृशं प्रहसितवान् ॥ १५ ॥

शूलैरिति। तदा अरयः शत्रवः कृष्णं शूलादिभिः प्राहरन् प्रत्याहतवन्तः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

वेषं कृत्रिममास्थितमित्यत्र महादेववरप्राप्तिस्त्वादिति पाद्मोत्तरखण्डाल्लभ्यते ॥ १५—२८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

तथा कृपायां तस्य जीवत एव सारूप्यं हेतुत्वेन वर्णयति- शङ्खेति। कृत्रिमसहजभुजेषु शङ्खम् अरिश्चक्रं च सहजयोः धृतवान् गदाशार्ङ्गौ कृत्रिमयोः श्रीवत्सादिचिह्नान्यपि कृतवान् कौस्तुभसमानाकृतिं मणिं कृत्वा कण्ठे स्थापितवान् अन्येतु श्रीवत्सकौस्तुभौ चर्म छित्वा तत्र स्थापितवानित्याहुः तथासत्यकृत्रिमता स्यादिति वनमालाविभूषितमिति यथैव नित्यनूतना भवति तथा वनमालां सम्पादयतीति ॥ १३ ॥

कौशेयवाससी पीते भगवानिव वसानः समागतः ननु कञ्चुकादिकं परिधाय अन्यथा वेषवशात् अन्यथागतिः स्यात् गरुडध्वजमिति चित्रमयीं दारुमयीं वा गरुडमूर्त्तिं ध्वजे स्थापितवान् इति भजनीयोऽन्यो नास्तीति धर्मश्च अन्यो न कर्त्तव्य इति भक्तैः सह स्वयमात्मानमेव पूजयतीति अमौल्यमेव मौलिमाभरणानि च सम्पादितवान् तथैव मकराकृतिकुण्डले ध्यानेन भगवदावेशाश्च सर्व एव भगवद्धर्मास्तत्राविष्टा इति स्फुरत्पदेन सूचितम् ॥ १४ ॥

तस्य रूपं दृष्ट्वा भगवान् सन्तुष्टः अभिनन्दनं कृतवान्

कृष्णस्तु तत्पौण्ड्रककाशिराजयोर्बलं गजस्यन्दनवाजिपत्तिमत् ।
गदासिचक्रेषुभिरार्दयद्भृशं यथा युगान्ते हुतभुक्पृथक्प्रजाः ॥ १७ ॥
आयोधनं तद्रथवाजिकुञ्जरद्विपत्खरोष्ट्रैररिणाऽवखण्डितैः ।
बभौ चितं मोदवहं मनस्विनामाक्रीडनं भूतपतेरिवोल्बणम् ॥ १८ ॥
अथाह पौण्ड्रकं शौरिर्भो भो पौण्ड्रक यद्भवान् ।
दूतवाक्येन मामाह तान्यस्त्राण्युत्सृजामि ते ॥ १९ ॥
त्याजयिष्येऽभिधानं मे यत्त्वयाऽज्ञ मृषा धृतम् ।
व्रजामि शरणं तेऽद्य यदि नेच्छामि संयुगम् ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

इत्याह—दृष्ट्वा तमात्मनस्तुल्यं वेषं कृत्रिममास्थितमिति । परं कृत्रिममास्थितमिति तत्रासक्तिर्महतीति वेषस्य न केनाप्यंशेन भङ्गः सूचितः कृत्रिमत्वे गतिर्न भविष्यतीत्याशङ्क्य रसोत्पादकत्वात् स्थाय्येव भावो रस इति अधिकं तत्रानुपविष्टमिति निरूपयितुमाह—यथा नटं रङ्गगतमिति । अतिहर्षात् भृशं विजहास तस्य सर्वं भावं स्मृत्वा सर्वस्यैवाभिनन्दनं कृतवानित्यर्थः । यतो हरिः ॥ १५ ॥

ततः सेनायाः प्रथमं भगवत्यतिक्रममाह—शूलैरिति । शिवप्राधान्यात् प्रथमं शूलग्रहणं दशभिरायुधैः सर्वप्रकारेण हरिं तूष्णीं स्थितं तामगणयन्तः प्राहरन् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

गरुडः कृत्रिममूर्त्तिर्ध्वजे यस्य तम् अमूल्यः कृत्रिमत्वादल्पमूल्यो मौलिराभरणं यस्य तम् ॥ १४—१६ ॥

भाषाटीका ।

बना हुए नकली शङ्ख चक्र खड्ग गदा शार्ङ्ग श्रीवत्स आदि धारण किये कौस्तुभमणि धारण किये वनमाला से अलङ्कृत ॥ १३ ॥

दो पीताम्बर धारण किये रथ पर गरुड की ध्वजा लगाये बडेर अमोल आभूषण धारण किये स्फुरायमान मकराकृति कुण्डल धारण किये ॥ १४ ॥

इस प्रकार अपने समान नकली वेष को धारण किये जैसे नृत्य भूमि पै राजा के वेष को धारण करने वारे नट को देख कर हँसते हैं तैसे हि इस पौण्ड्रक को देख कर श्रीकृष्ण भगवान् अत्यन्त हँसते भए ॥ १५ ॥

इस के अनन्तर शत्रुलोग त्रिशूल गदा बेंडा शक्ति पोलादी प्रास भाले तरवार द्विधारा खांडे बाणन से श्रीकृष्ण के ऊपर प्रहार करते भए ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गजस्यन्दनादिचतुरङ्गबलमार्दितान् पृथक् प्रजाश्चतुर्विधं भूतग्रामं यथा युगान्ताग्निरिति ॥ १७ ॥

आयोधनं रणस्थानम् अरिणा चक्रेण चितमाकीर्णम् आक्रीडनमिव कल्पान्तरुद्रस्य क्रीडास्थानमिव ॥ १८—२० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तुशब्दो वैशिष्ट्ये अरयः प्राहरन्नेव ननु किञ्चित्कर्तुं शक्तवन्तः श्रीकृष्णस्तु भृशमत्यर्थमार्दयत् सञ्जहारेत्यर्थः ॥ १७ ॥

तत्र विशेषतोऽशेषायुधश्रेष्ठचक्रकृतमाह—आयोधनमिति । रथादीनां यथापूर्वं युद्धार्थमग्रेऽभिगमने श्रेष्ठ्यात्तत्क्रमेणावखण्डनम् उल्बणम् अन्येषां भयङ्करमित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ अर्द्दनानन्तरं सम्यग्व्यवधाने गते शौरिः शूरवंशेऽवतीर्णः स्वयं भगवान् भोभो इत्युपहासात् अत एव भवानिति च यदाह तेन तानि त्वदुक्तानि तुभ्यमुत्सृजामि ॥ १९ ॥

त्वन्तु मिथ्याभिधान्त्यजेति यदुक्तं तत्राह—त्याजयिष्य इति । धातूनामन्तर्भूतण्यर्थतयापि प्रयोगदर्शनादेनन्यथार्थमेव करिष्यामीतिभावः । ननु दूतवाक्यानुसारेण व्यवहरसि चेत्तर्हि मां शरणमेहि तत्राह, व्रजामीति- त्यक्त्वैहि मां त्वं शरणमित्यादौ तत्राऽऽहवस्यैव प्रथमविहितत्वादिति भावः । अद्य त्वद्दर्शनावसरे अद्येति पाठेऽपि न विद्यते क्वो व्रसावित्युपहासव्यञ्जना ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

व्रजामि संयुगं नेच्छामि चेत् संयुगाद्भीतोऽस्मि चेत् त्वां शरणं व्रजामि नाहं भीत इत्यर्थः ॥ २०-२३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कृष्णस्त्विति । गजादयोऽस्य सन्तीति तथा चतुरङ्गमित्यर्थः । तत्पौण्ड्रककाशीराजयोर्बलं गदादिभिर्भृशमर्दयत्पीडयामास आजघ्ने इति यावत् यथा युगान्ताग्निः पृथक् प्रजाः चतुर्विधभूतग्रामानर्दयिष्यति तद्वत् ॥ १७ ॥

इति क्षिप्त्वा शितैर्बाणैर्विरथीकृत्य पौण्ड्रकम् ।
शिरोऽवृश्चद्रथाङ्गेन वज्रेणेन्द्रो यथा गिरेः ॥२१॥
तथा काशिपतेः कायाच्छिर उत्कृत्य पत्रिभिः ।
न्यपातयत्काशिपुर्यां पद्मकोशमिवानिलः ॥ २२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

आयोधनमिति । अरिणा चक्रेण चकारादृदादिभिश्च खण्डितैः रथादिभिस्तदायोधनं युद्धस्थलं मनस्विनां शूराणां चिरं सन्तोषावहं सद्रेजे आक्रीडनमिव कल्पान्ते रुद्रस्य क्रीडास्थानमिव उल्बणं दारुणं सद्बभौ इति सम्बन्धः ॥ १८ ॥

अथेति । उक्तिमेवाह—भो भो इत्यादिना संयुगमित्यन्तेन । भो भो पौण्ड्रक ! दूतवाक्यमुखेन भवान् मां प्रति यदाह "यानि त्वमस्मच्चिह्नानि" इत्यादि तान्येवास्त्राण्युत्सृजामि प्रयोक्ष्यामि ॥ १९ ॥

हे अङ्ग ! मे मत्सम्बन्धि मदसाधारणमभिधानं नाम ते त्वया मृषा धृतं तत्याजयिष्ये यदि संयुगं नेच्छामि संयुगाद्भीतोऽस्मि चेत्त्वां शरणं व्रजामि नाहं भीत इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ततोऽक्लिष्टकर्मा भगवान् तां सेनां दूरीकृतवानित्याह—कृष्णस्त्विति । तुशब्दो भगवतो जयमाह तद्बलं प्रहरणकर्तृपौण्ड्रककाशिराजयोरिति सात्त्विकतामसभावापन्नयोरपि राजसा एव हन्तव्या इति तयोरमारणमाशङ्क्य नामग्रहणम् अङ्गानि गणयति, गजेति. तयोराजसत्वात् सेनाव्यवस्था कदाचिन्न भवेदिति तदर्थं गणना गदादिभिः चतुर्भिरेव आ समन्तात् आर्दयत् पीडितवान् अस्त्रादिसहितैर्बाणैः कृत्वा दाहपर्यन्तं कृतवानिति वक्तुं दृष्टान्तमाह-यथा युगान्त इति । प्रजानां चयो यस्मात् तादृशो हुतभुक् प्रलयाग्निः ॥ १७ ॥

ननु, महादेवः कथं न तत्साहाय्यं कृतवानित्याशङ्क्याह—आयोधनमिति । चक्रेण खण्डितैः रथादिभिः कृत्वा आयोधनं रणभूमिर्बभौ तैश्चितं व्याप्तं प्रसारितं तर्हि तत् दृष्ट्वा मूलभूतौ पलायितौ भविष्यत इत्याशङ्क्याह—मोदवहं मनस्विनामिति । मोदं वहन्तीति भूतपतेर्महादेवस्याक्रीडनं क्रीडास्थानं कृतवान् तत्राप्युल्बणम् अत्युत्कटं येन भक्तोपि न स्मृतः ॥ १८ ॥

अथ पौण्ड्रकवधार्थमुद्यतः स्वोपदिष्टोर्थस्तेन विस्मृतो मा भवत्विति पुनः स्मारयति—अथाहेति द्वाभ्याम् । शौरिरिति पितृपितामहनाम्ना भगवत उत्कर्षः पौण्ड्रकेति तस्यापकर्षमाह—भो भो पौण्ड्रकेति. तस्य सहजो दोषः भगवता कीर्तित इति तन्नाशो निरूपितः यद्भवान् दूतवाक्येन मामाह तान्यस्त्राणि उत्सृजामि ते इति तुभ्यं त्वदर्थम् उत्सृजामि येन त्वं सहजत्वाद्देषो भविष्यसि ॥ १९ ॥

मे अभिधानं वासुदेवेति यत् त्वया मृषा धृतं भगवद्भावात् पूर्वमेव बालकवाक्येन स्थापितं तत् त्याजयिष्ये सहजं तु दास्यामि इति यदि संयुगे न हनिष्यामि तदा निकटे समागत्य सायुज्यं दास्यामि इदानीं युद्धार्थमेवागत इति सारूप्यमेव प्रयच्छामि अयं दोषः दूतप्रेषणाज्जातः अन्यथा सायुज्यमेव भवेत् यदि तूष्णीं तिष्ठेदित्यर्थः । अनेनैवमपि सूचितम् इदानीमपि चरणे चेत्पतति सायुज्यमेव दास्यामीति ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

हुतभुक् प्रलयाग्निः पृथक् प्रजाः जरायुजादिपृथग्भेदप्रजाः ॥ १७ ॥

आयोधनं युद्धस्थानं रथादिभिश्चितं व्याप्तम् अरिणा चक्रेण ॥ १८-२१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

पृथक् प्रजाः जरायुजादिचतुर्विधाः प्रजाः ॥ १७ ॥
अरिणा चक्रेण ॥ १८-२० ॥

भाषा टीका।

श्रीकृष्णभगवान् भी गदा खड्ग चक्र बाणन करके गज रथ अश्व पयादे चारों पौण्ड्रक और काशीराज की उस सेना को इस प्रकार से अत्यन्त पीडित करते भए कि जैसे प्रलयकाल में भिन्न २ प्रजा को अग्नि नाश करता है ॥ १७ ॥

चक्र करके खण्डित भए रथ अश्व कुंजर पयादे खर ऊंटन से व्याप्त भया वह युद्धस्थान मानो प्रलयकाल में रुद्र अति भयङ्कर क्रीडा के स्थान के समान शूरवीरों को हर्षदायक होकर शोभा को प्राप्त होता भया ॥ १८ ॥

इस के अनन्तर श्रीकृष्णभगवान् पौण्ड्रक से बोले कि हे पौण्डक ! दूतके वाक्य से तैंने जो मेरे प्रति यह कहा कि—हमारे चिन्हों को तू छोडदे सो उनहि चक्रादि अस्त्रों को तेरे बधके वास्ते तेरे ऊपर छोडता हूं ॥ १९ ॥

हे अङ्ग ! जो वासुदेव ऐसा मेरा नाम अपना मिथ्या धर लिया है मैं उस को तेरेसे परित्यागकराऊंगा और जो मैं यदि तेरे साथ संग्राम करना नहि चाहूंगा तो अब हि तेरे शरणि में आवता हूं ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

गिरेः शृङ्गं यथेति ॥ २१—२५ ॥

एवं मत्सरिणं हत्वा पौण्ड्रकं ससखं हरिः ।
द्वारकामाविशत्सिद्धैर्गीयमानकथामृतः ॥ २३ ॥
स नित्यं भगवद्ध्यानप्रध्वस्ताखिलबन्धनः ।
बिभ्राणश्च हरेराजन् स्वरूपं तन्मयोऽभवत् ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

क्षिप्त्वा आक्षिप्य ॥ २१ ॥

अनिल इत्यदृश्यकर्तृत्वेनोपमानीकृतं तथा पत्रिणामपि तत्प्रक्षिप्यैव निवृत्तेरदृश्यकरणत्वेन च ॥ २२ ॥

मत्सरिणं भगवदुत्कर्षासहनं सिद्धैर्जीवन्मुक्तैर्विमानगामिभिश्च सर्वैस्तन्महाकौतुकदर्शनार्थमागतैर्गीयमानं कथामृतं पौण्ड्रकवधादिलक्षणं यस्य तथाभूतस्सन् ॥ २३ ॥

मत्सरावेशमपि दर्शयन् द्वेष्यादिवन्मुक्तिमाह—स पौण्ड्रकः हरेः स्वरूपं स्वीयं रूपं चतुर्भुजत्वादि तद्बिभ्राणः अनुकुर्वाणः तन्मयः प्राचुर्येण तद्रूपोऽभवत् सारूप्यं प्रापेत्यर्थः । यतो नित्यमित्यादि तादृशभावनया पेशस्कारिहृतकीटवदिति भावः ॥२४॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

स्वरूपं वेषं बिभ्राणस्तन्मयो ऽभवत् तदीयवेषप्रचुरो ऽभवत् शिरश्छेदेन दोषस्य प्रायश्चित्तं कृतम् अतो भगवद्ध्यानस्य फलमनन्तरमित्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीति । उक्त्वेतिशेषः । रथाङ्गेन चक्रेण शिरोऽवृश्चत् चिच्छेद यथेन्द्रो वज्रेण गिरेः शृङ्गं तद्वदित्यर्थः ॥ २१ ॥

तथेति । पत्रिभिर्बाणैः काशिपतेः कायाच्छिर उत्कृत्य उत्प्लुतं यथा तथा छित्वा काशीपुर्यां न्यपातयद्यथानिलो वायुः पद्मकोशमिव ॥ २२ ॥

एवमिति । ससखं सकाशिराजं मत्सरिणं शत्रुं पौण्ड्रकं हत्वा सिद्धैः गीयमाना कथैवामृतं यस्य स हरिर्द्वारकां विवेश ॥ २३ ॥

स इति । स पौण्ड्रकः भगवतः श्रीकृष्णस्य ध्यानेन ध्वस्तान्यखिलानि बन्धनानि कर्मबन्धनानि यस्य सः हेतुगर्भमिदं तथा हरेः कृष्णस्य रूपं रूपतुल्यं स्वरूपं स्ववेषं बिभ्राणम् इत्यपि तत्त्वात्तन्मयस्तदीयवेषप्रचुरो बभूव साधर्म्यं गत इत्यर्थः शिरश्छेदेन दोषस्य प्रायश्चित्तं कृतमतो भगवद्ध्यानस्य फलं तत्साधर्म्यं लब्धमिति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तथाप्यनिवृत्तं भगवान् मारितवानित्याह—इति क्षिप्त्वेति । लेपो दोषस्मारणं शितैस्तीक्ष्णैर्बाणैः अश्वान् हत्वा विरथीकृत्य चक्रेण शिरश्चिच्छेद भक्तवधोऽनुचित इत्याशङ्क्य परोपद्रवकारित्वात् मारितवानिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह—वज्रेणेन्द्रेति । यद्यपि "विष्णुः पर्वतानामधिपतिः" इति तेषामपक्षच्छेदोऽनुचितः तथापि लोकोपद्रवकर्तृत्वात् हननमिन्द्रद्वारा पक्षावेव शिरःस्थानीयौ ॥ २१ ॥

सात्विकवधमुक्त्वा तामसवधमप्याह—तथा काशिपतेरिति । विरथीकृत्य तमप्याक्षिप्य चक्रेण हतो मुक्तो भविष्यतीति छिन्नमपि शिरश्चेद्भगवान् पश्येत्तथापि मुक्तो भवेदिति कालावयवभूतैः पत्रिभिर्बाणैः शिर उत्कृत्य काशिपुर्यां व्यपातयत् साहाय्यं शरीरेण कृतमिति शरीरांशः तस्य मुक्तः कृतः तस्य मध्ये पतनादिकमाशङ्क्य दृष्टान्तमाह—पद्मकोशमिवानिल इति । अनेन व्याजेन भगवान् महादेवे तच्छिरःकमलपूजां कृतवानिति द्योतितम् ॥ २२ ॥

युद्धमुपसंहरन् भगवतो द्वारकागमनमाह—एवं मत्सरिणं हत्वेति । भक्तस्यापि हनने मात्सर्यमेव हेतुः काशिराजवधे तत्साखित्वं हेतुरिति ततो भगवत्कृतं लोकशास्त्राविरुद्धमिति ज्ञापयितुं सिद्धैर्गीयमानकथामृत इत्युक्तम् एवं सर्वदुःखहर्ता तेषां दुःखं दूरीकृत्य द्वारकामावसत् ॥ २३ ॥

पौण्ड्रकस्य हननानन्तरं या गतिर्जाता तामाह—स नित्यमिति । स तन्मयोऽभवत् तेन व्याप्तोऽभवत् आत्मनि परमात्मा आविष्टः तेनावेशी जातः शरीरेन्द्रियप्राणान्तःकरणसद्भावे आधिदैविकानि शरीरादीनि तत्राविष्टानि स्वतन्त्रावेशीव भगवद्गुणो जातः तत्र च भगवत इव तस्यापि लीला भविष्यतीति मुख्यः पक्षः विष्णुदेवतानुरूपपक्षत्वे तु वैष्णवलोके तथात्वमपि शङ्खचक्रादिभावस्यैव प्राधान्यादिति केचित् तस्य तथात्वे हेतुमाह—नित्यं भगवतो ध्यानेन प्रध्वस्तानि अविद्याकामकर्मादीनि मात्सर्यादीनि च पश्चादुत्पन्नानि उभयविधान्यपि बन्धनानि यस्य अनेन देहान्तरोत्पादकं कर्मनिवर्त्तितं भगवदावेशे हेतुमाह—बिभ्राणश्च हरेरूपमिति । हरिः रूप्यते अनेनेति शङ्खचक्रादिभावसमुदायः तं बहिर्बिभ्रत् स्वरूपन्तु मनसा बिभ्रत् चकारात् तत्क्रियादीनां सर्वेषामाध्यानमुक्तम् एवं सर्वसामग्र्यां तन्मयत्वं युक्तमेव पौण्ड्रकस्य गतिमुक्त्वा तेन सहागतस्य काशिराजस्यापि कथं सा न गतिरिति शङ्कां वारयितुं तदुत्पन्नानां तदीयानां सर्वेषामेव परमं दोषमाह-यावदध्यायपरिसमाप्ति । अर्थात्तेऽपि निरुद्धाः तीर्थमपि निरुद्धं भवतीति निरूपितम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

काशिराजस्य शिरसः काशीमध्ये निक्षेपे इदं कारणमुक्तं भोभो काशीस्थाः ! अस्य शत्रोः शिर एव काशीमध्यमानेष्यामि मात्र सं ... इति प्रतिज्ञायैव युद्धाय काशि-

शिरः पतितमालोक्य राजद्वारे सकुण्डलम् ।
किमिदं कस्य वा वक्त्रमिति संशयिरे जनाः ॥ २५ ॥
राज्ञः काशिपतेर्ज्ञात्वा महिष्यः पुत्रबान्धवाः ।
पौराश्च हा हता राजन्नाथ नाथेति प्रारुदन् ॥ २६ ॥
सुदक्षिणस्तस्य सुतः कृत्वा संस्थाविधिं पितुः ।
निहत्य पितृहन्तारं यास्याम्यपचितिं पितुः ॥ २७ ॥
इत्यात्मनाऽभिसन्धाय सोपाध्यायो महेश्वरम् ।
सुदक्षिणोऽर्चयामास परमेण समाधिना ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

राजो यदगच्छत् अस्मद्भर्त्ता द्वारकापतिः शिरोऽस्यावश्यमेवानेष्यतीति तत्पत्न्योपि प्राप्तिन्यः सप्रौढिस्ववयस्याः प्रति यदजल्पंस्तत एव हेतोस्तस्यैव शिरः काशीमध्ये तत्रत्यजनान् विस्मापयितुं प्रवेशयामास कौतुकी भगवानिति ॥ २२—२३ ॥

हरेः स्वरूपं चतुर्भुजत्वम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यथा गिरेः शृङ्गमित्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ २१-२३ ॥
तन्मयोऽभवत् भगवत्साधर्म्यलक्षणं प्राप्तवानित्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकारके वचनों से, पौण्ड्रकका तिरस्कार कर, और तीक्ष्ण बाणोंसे उसको विरथ करके जैसे इन्द्रने वज्रसे पर्वतको शिखरको काटाहै तैसेहि श्रीकृष्णजीने सुदर्शनचक्र से उसके मस्तकको काट दिया ॥ २१ ॥

उसी प्रकार उसके मित्र काशिराजके शिरको भी बाणोंसे कायाते छेदन करके जैसे पवन कमलकी डोडीको गिरा देताहै, तैसेहि उसके शिरको श्रीकृष्णजी काशीपुरीमे गिरा देते भए ॥ २२ ॥

इस प्रकार जिनके कथारूप अमृतका सिद्धलोग गानते ऐसे श्रीकृष्णभगवान् मत्सरताद्वारे पौण्ड्रकको उसके मित्र सहित मारकर श्रीद्वारकापुरीमें, आप जाते भए ॥ २३ ॥

हे राजन् नित्यप्रति वैर भावसे भगवान्के ध्यान करके सब कर्म बन्धन जिसके नष्ट होगये इसीलिये पौण्ड्रक भगवानके चतुर्भुज रूपको धारण कर भगवान्के सायुज्य भाव को प्राप्त होगया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रथमं किमिदमिति पश्चाद्वक्त्रमिति विभाव्य कस्य चेति संशयिरे संशयं कृतवन्त इति ॥ २५—२६ ॥
संस्थाविधिमुत्तरक्रियाम् अपचितिं निष्कृतिम् ॥ २७ ॥
आत्मनाऽभिसन्धाय बुद्ध्या व्यवस्य सुदाक्षिणोऽत्युदारः ॥२८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

संशिशियरे तस्य वाऽन्यस्य वेदमिति नानाप्रकारं तर्कयामासुः जनाः साधारणाः ॥ २५ ॥
हा हताः स इति शेषः ॥ २६ ॥
तत्सुतस्तु ततोपि दुर्बुद्धिरित्याह—सुदक्षिण इत्यादिना । तत्रादौ द्वयं युग्मकं सुदक्षिणस्तत्संज्ञः सोपाध्यायः पुरोहितसहितः समाधिना एकाग्रचित्ततया ॥ २७—२८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

संशिशियरे संशयश्चक्रुः ॥ २५—४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शिर इति । प्रथमं किमिदमिति पश्चात् सकुण्डलत्वाच्छिर इति ततः कस्येदं मुखमिति संशिशियरे संशयश्चक्रुः ॥ २५ ॥
राज्ञ इति । ततः क्रमेण काशीपतेः राज्ञ एवेदं शिर इति ज्ञात्वा निश्चित्य महिष्यस्तस्य भार्याः पुत्रादयश्चेत्थं रुरुदुः ॥ २६ ॥
पुत्र इति । तस्य काशीराजस्य सुदक्षिणो नाम पुत्रः आसीदिति वाक्यान्तरं स च सुदक्षिणः पितुः संस्थाविधिम् उत्तरक्रियां कृत्वा मत्पितृहन्तारं हत्वा पितुरपचितिम् ऋणापनयनात्मिकां निष्कृतिं यास्यामि ॥ २७ ॥

प्रीतोऽविमुक्ते भगवांस्तस्मै वरमदाद्भवः ।
पितृहन्तृवधोपायं स वव्रे वरमीप्सितम् ॥ २९ ॥
दक्षिणाग्निं परिचर ब्राह्मणैः सममृत्विजम् ।
अभिचारविधानेन स चाग्निः प्रमथैर्वृतः ॥ ३० ॥
साधयिष्यति सङ्कल्पमब्रह्मण्ये प्रयोजितः ।
इत्यादिष्टस्तथा चक्रे कृष्णायाभिचरन् व्रती ॥ ३१ ॥
ततोऽग्निरुत्थितः कुण्डान्मूर्त्तिमानतिभीषणः ।
तप्तताम्रशिखाश्मश्रुरङ्गारोद्गारिलोचनः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीत्थमभिसन्धाय उपाध्यायेन सहितः परमेण समाधिना ध्यानयोगेन महेश्वरं रुद्रमाराधयामासेति सम्बन्धः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यद्भगवता पत्रिभिः शिरः छिन्नं तद्राजद्वारे पतितं तदालोक्य राजत्वज्ञापनाय सकुण्डलमिति मुखं रुधिराविलमिति कुण्डले अभिज्ञापके निरूपिते आदौ पतनसमये किमिदं पतितमिति बुद्धिरुत्पन्ना ततः शिर इति ज्ञात्वा कस्येति ततो राज्ञो भविष्यतीति ज्ञातेपि वक्तुमयुक्तत्वात् संशिश्यिरे संशयं प्राप्ताः ॥ २५ ॥

ततोन्तरङ्गाः समागत्य निश्चयं चक्रुरित्याह—राज्ञः काशिपतेरिति । महिष्यः स्त्रियः बान्धवाः गोत्रिणः पौराः सेवकाः चकारादन्येपि साधारणाः तथा वक्तुमनुचितमित्याशङ्क्य तेषां तुल्यव्यसनत्वं निरूपयितुमाह—हा हता राजन्निति । माहात्म्ये राजन्निति स्नेहे नाथेति यथा स्ववधे राजा बोध्यते तद्बोधयाञ्चक्रुरित्यर्थः । चकारात्पितः स्वामिन्नित्याद्यपि स्ववधे यथा क्लेशेन रोदनं तथा मुखतो वदन्त एव रोदनं कृतवन्तः ॥ २६ ॥

ततः क्षत्रिया इति मानभङ्गार्थं भगवतैवं प्रदर्शितमिति वैरं सिसाधयिषुः विष्णोः समानौ ब्रह्मशिवौ ज्ञात्वा तयोः आराधनार्थं प्रवृत्त इत्याह- सुदक्षिणस्तस्य सुत इति । ब्राह्मणमहादेवौ पितृहन्ता तस्य सहजो देवादिदोष इति तद्वधार्थं प्रयत्नं करोति इति तूष्णीं स्थितौ जातश्चार्थः तथैव बहुदक्षिणयज्ञादुत्पन्नः सुदक्षिण इति वैदिकप्रकारे तस्य श्रद्धा अन्यथा राज्ञामनुवृत्तिमेव लौकिकीं कुर्यात् संस्थाविधिः पारलौकिकीक्रिया पितृत्वात्तदावश्यकत्वम् ॥ २७ ॥

ततोपि क्षत्रियो न निष्कृतो भवतीति पितृहन्तारं सादृष्टशरीरादिकं हत्वैव अपचितिं यास्यामीति स्वबुद्ध्यैव विचारितवानित्याह—इत्यात्मनाभिसन्धायेति । सोपाध्यायो ब्राह्मणसहितः महेश्वरमिति ब्राह्मणादपि महादेवं महान्तं मन्यते कदाचित् ब्राह्मणाः ब्रह्मण्यो भगवानिति पक्षपातं कुर्युरिति परमेण समाधिनेति योगेन महादेवस्तुष्यतीति परमः साक्षान्महादेवप्रीतिजनकः समाधिः चित्तैकाग्र्यं तेन तुष्यतीति शैवतन्त्रसिद्धत्वात् तथा कृतवान् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रथमं किमिदमिति पश्चात्कस्येति संशिश्यिरे सन्देहं प्रापुः ॥ २५—२८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

संशिश्यिरे संशयं चक्रुः ॥ २५—२८ ॥

भाषाटीका ।

काशीपुरीमें राजाके दरवाजे के पाश कुण्डल सहित पड़े हुए मस्तकको देखकर वहांके लोगोंने प्रथमतो यह तर्कना करी कि यह क्या वस्तुहै पश्चात् कुण्डल सहित देखनेसे यह कहा कि यह मस्तकहै पश्चात् यह सन्देह किया कि कि यह मस्तक किसका है ॥ २५ ॥

पश्चात् काशि राजका हि यह मस्तक है ऐसा निश्चय कर उसकी राणी तथा पुत्र और बान्धव तथा पुरवासी हे राजन् हेनाथ आपके मरणे पर हम सबहि मरेहि सदृश हैं इस प्रकार से विलाप करते भए ॥ २६ ॥

काशिराजाका पुत्र सुदक्षिण, अपने पिताकी दाह क्रिया करके यह संकल्प करता भया कि पिताके मारने वारे कृष्णका, वध करके अपने ऊपरसे मैं पिताके ऋणको दूर करूंगा ॥ २७ ॥

इस० प्रकार बुद्धिसे निश्चय करके उपाध्याय सहित सुदक्षिण, अत्यन्त एकाग्र चित्तसे महादेवकी अर्चना करता भया ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वरमदात् वृणीष्वेत्युक्तवानित्यर्थः ॥ २९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ऋत्विजमृत्विजामिव स्वनियोगकारिणम् "यज्ञस्य देवमृत्विजम्,, इति श्रुतेः ॥ ३० ॥

अब्रह्मण्ये प्रयोजित इति कृष्णे प्रयोजितो विपरीतो भविष्यतीति सूचितम् अभिचरन्नभिचारं कुर्वन् व्रती गृहीतनियमः ॥ ३१ ॥

तप्तं ताम्रमिव शिखाः श्मश्रूणि च यस्य सः अङ्गारोद्गारीणि लोचनानि यस्य सः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रीत इति तत्प्रीत्यपेक्षया अविमुक्तः तत्रत्याविमुक्ताख्यतीर्थाधिष्ठातृत्वेन तत्संज्ञः तथा च श्रीविष्णुपुराणे "अविमुक्ते महाक्षेत्रे तोषितस्तेन शङ्करः" इति भगवानिति सर्वज्ञत्वादेव सव्याजं वरं ददाविति भावः । वधस्य उपायमेव नतु वध इति तदानीमपि बुद्धिविभ्रंशं तस्य चकारेति लक्ष्यते ॥ २९ ॥

दक्षिणेति युग्मकम् । ब्राह्मणैस्सममिति तस्यापि यज्ञस्य तन्मूलत्वात् तदुक्ते तु स न क्षिप्यात् एते च ब्राह्मणा न भवन्तीति भावः । तथैवाह–अब्रह्मण्य इति । ब्रह्मण्येतु न किञ्चित् करिष्यति ब्रह्मण्यदेवे तु तस्मिन् प्रयोजितः सन् प्रयोजयितृणां द्वलान्तं ब्रह्मवर्चसमितिवद्ब्रह्मण्यादिकं नाशयन् देहनाशं करिष्यतीति श्रीरुद्राभिप्रायः कचिद्ब्रह्मण्यानामपि तस्मिन्नमस्कारादिश्रवणान्न तस्य ब्रह्मण्यत्वमिति सुदक्षिणादीनामभिप्रायः । वस्तुतस्त्वेवं ज्ञेयं सर्वाराध्योपि भगवान् कचिदाराधकत्वेनच यल्लीलायते तत्रोभयत्र च स्वस्मिन् प्रेमदानमेव मुख्यं प्रयोजनं "भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येमहि स्त्रियः" इति श्रीकुन्तीवाक्यात् भक्तियोगविधानार्थमवतीर्णं त्वामिति टीकाञ्च मुख्यत्वञ्च तस्य सालोक्येत्यादिवाक्यशतात् तत्प्रेम च तत्कर्तृकाराधनेन विप्रादीनां तद्गौरवातिक्रमरूपं दोषमपि निरस्य हिताय प्रवर्त्तते श्रीनारदादीनां परमतद्भक्तत्वाभ्याभिचारश्रवणात् श्रीभगवत्स्फुरणमात्रस्यापि तथा स्वभावः श्रूयते किमुत तत्प्रेम्णः तत्र तत्कर्मकाराधनं तन्महिमज्ञानपूर्वमिति भक्त्यात्मकं प्रेम जनयति तत्कर्तृकाराधनन्तु तादृशमहिम्नोऽपि तस्य विनयादिसाद्गुण्यदर्शनावेशेनापि तेन शुद्धं प्रेम निदधाति यत्खलु कचित्तन्महिमस्फूर्तिमप्याच्छादयति तदिदं शुद्धप्रेम च परमत्वेन स्तूयते नेमं विरिञ्च इत्यादौ इत्थं सतामित्यादौ नायं श्रियोङ्गेत्यादौ च तस्मादाराधकतयाराध्यतया च ब्राह्मणादीनामेतादृशप्रेमदानाद्ब्राह्मणानां सर्वेषामपि हितमेवाचरतीति न ब्रह्मण्यताव्यभिचारः प्रत्युतान्येषां तथा हिताचरणाशक्तेर्ब्रह्मण्यदेवत्वमेव तस्य सिद्ध्यतीति (नितरामाराधयिष्यतीति भावः ।) सम्यगिति पाठे क्रियाविशेषणं अर्थः स एव सङ्कल्पं त्वदभीष्टं कृष्णाय साचाङ्गवर्ण्यमप्यभिचरन् हिंसात्मकक्रियां कुर्वन् ॥ ३०—३१ ॥

तत इति युग्मकम् । ततश्चिरकालात्कर्मसमाप्त्यनन्तरम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पितृहन्तुरिति । स सुदक्षिणः प्रसन्नं परमेश्वरं रुद्रं प्रति वधोपायमेव वरं वव्रे "शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्" (१-१-३१) इति न्यायेन महेश्वरं परमेश्वरमिति च मुनिप्रयोगः । प्रीत इति । विविक्ते एकान्ते प्रीतः प्रसन्नो भवो रुद्रस्तस्मै वरम् ददौ ॥ २९ ॥

वरमेवाह—त्वमिति । सम्यक् ऋत्विजो यस्य तं दक्षिणाग्निमभिचारहोमेन परिचर आराधय सत्र परिचरितोग्निः प्रमथैः परिवृतः ॥ ३० ॥

अब्रह्मण्ये प्रयुक्तः (प्रयोजितः) सङ्कल्पं त्वदभिसन्धि साधयिष्यति ब्रह्मण्ये प्रयोजितस्तु स्वयमेव हन्यत इति भावः । इतीति । इतीत्थमादिष्टः कुबुद्धिः सुदक्षिणः तथा यथोक्तं कृष्णायाभिचरन् जुह्वन् चक्रे ॥ ३१ ॥

तत इति । कथम्भूतोऽग्निमूर्त्तिमान् विग्रहधारी अतिदारुणः तप्तं यत्ताम्रं तद्वच्छिखाः श्मश्रूणि च यस्य अङ्गारोद्गारिणि लोचने यस्य ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

ततः प्रीतो महादेवः ॥ ननु भगवत्सान्निध्य एव समाधिः फलसाधक इत्याशङ्क्याह—अविमुक्त इति । तत्र हि पूर्वं महादेवः पञ्चमशिरो ब्राह्मणः छित्वा ब्रह्महत्यया व्याप्तः नारायणाश्रमं गत्वा पृष्टवान् वदरीनाथं कथं ब्रह्मवधाद्विमोक्ष इति तदाह भगवान् स्वस्थानं गच्छ यत्र चास्य कपालस्य पतनं ततश्चाव्यावृत्तिः कर्त्तव्येति ततः काश्यामागतस्य तथाजातमिति ततःप्रभृति महादेवेन तद्विमुक्तम् अतो नित्यसान्निध्यात् महादेवस्तत्र प्रसन्नः स च भगवान् भवति नामसकल्पेषु तद्रूप एव भगवानिति यत उद्भवरूपः अतस्तस्मै वरं दत्तवान् वरं ब्रूहि दास्यामीत्युक्तवानित्यर्थः । ततः स्वाभिलषितमाह—पितृहन्तुरिति । ननु, कथमस्य वरत्वं दुःखाभावसुखरूपत्वाभावात्तत्राह–ईप्सितमिति । नहि वरो नाम कश्चिन्नियतोऽस्ति य एव कश्चन मनस्यभिलषितो भवति स एव वर इति ॥ २९ ॥

तदा महादेवः उभयथाप्यनिष्टमिति ज्ञात्वा भक्तहितार्थं व्याजेन साधनमुपादिशति अन्यथा न निवृत्तो भवतीति शिववाक्यमाह–त्वं दक्षिणाग्निं परिचरेति "अग्नये रुद्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिचरन् एषा वास्य घोरातनूर्यद्रुद्रः तस्मै एवैनमावृश्चति ता जगार्त्ति मार्च्छति" इति श्रुतेः । दाक्षिणाग्नावेवाभिचारहोमः अतः आह त्वं दक्षिणाग्निं परिचरेति तत्राप्येकाकिना न कर्त्तव्यमिति ब्राह्मणैः सममित्युक्तम् ऋत्विजां मध्ये ऋत्विजां सम्बन्धी वा तेन चातुर्होत्रविधानेन कर्त्तव्यमिति तत्राप्याभिचारविधानेन इष्टिप्रकृतिकश्चेत् न शरमयादिपशुप्रकृतिकत्वे तु तूपरः पशुः स्यो यूपः शरमयं बर्हिः वैभीतिकः इध्मः अत्र तु पुरोडाश एव यतोग्निरेव देवः सच प्रमथैर्वृतः अतो रुद्रवानेवाग्निः अभिचारसामान्यात् शरमयादिर्वा ततो यज्ञाविष्यति तदाह—सत्याग्निरिति । तत्र कः प्रसाद इति चेत् अग्निरपि प्रसन्नो मत्कृपया अन्योपि प्रसाद इति वक्तुं प्रमथैर्भूतगणैर्वृत इत्युक्तं भवति ततस्ते सङ्कल्पं

दंष्ट्रोग्रभ्रुकुटीदण्डकठोरास्यः स्वजिह्वया ।
आलिहन् सृक्किणी नग्नो विधुन्वंस्त्रिशिखं ज्वलत् ॥ ३३ ॥
पद्भ्यां तालप्रमाणाभ्यां कम्पयन्नवनीतलम् ।
सोऽभ्यधावद्वृतो भूतैर्द्वारकां प्रदहन् दिशः ॥ ३४ ॥
तमाभिचारदहनमायान्तं द्वारकौकसः ।
विलोक्य तत्रसुः सर्वे वनदाहे मृगा यथा ॥ ३५ ॥
अक्षैः सभायां क्रीडन्तं भगवन्तं भयातुराः ।
त्राहि त्राहि त्रिलोकेश वह्नेः प्रदहतः पुरम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

साधयिष्यति यदि अब्रह्मण्ये प्रयोजितो भविष्यतीति अन्यथा विपरीतो भूत्वा त्वामेव भक्षयिष्यतीति भावः "तस्मादाग्निर्विप्राचरित वै प्रत्यमेनमभिचारस्तृणुत" इति श्रुतेः । सुदक्षिणस्तु भगवन्तं ब्रह्मण्यं न जानाति चकारात्तदङ्गदेवता अपि कार्यं करिष्यन्तीति सूचितम् ॥ ३० ॥

एवं महादेवेनाज्ञप्तस्तथैव चक्रे परसुहृदयः न तदुक्त इति ज्ञापयितुमाह—कृष्णायाभिचरन्निति । कृष्णो ब्राह्मणानां फलरूपः ब्राह्मणहितश्च अतः कुधीः उत्पादने वैगुण्याभावात् अग्निरुत्थित इत्याह-अग्निरुत्थितः कुण्डादिति दक्षिणाग्निकुण्डात् ज्वालारूपतां वारयति मूर्त्तिमानिति प्रसन्नदेवतारूपतां वारयति अतिभीषण इति मृत्युरूपतां वर्णयितुं तं वर्णयति तप्तताम्रमिति द्वयेन तप्तताम्रसदृशानि श्मश्रूणि यस्य अङ्गारानेवोद्गिरन्ति लोचनानि यस्य यथा कालीयादेः अङ्गारोद्गारिलोचनः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अविमुक्तो महादेवः वरमदात् वृणुष्वेत्यवदत् ॥ २९ ॥

ऋत्विजम् ऋत्विजमिव स्वनियोगकारिणं "यज्ञस्य देवमृत्विजम्" इति श्रुतिः । अब्रह्मण्ये प्रयोजित इति श्रीकृष्णे तु प्रयोजितो विपरीतो भविष्यतीति श्रीरुद्राभिप्रायः । क्वचिद्ब्राह्मणानामपि कृष्णे नमस्कारश्रवणात् कृष्णस्य विप्रनमस्काराजिघृक्षोर्ब्राह्मण्यता नैवास्तीति सुदक्षिणादेरभिप्रायः ॥ ३०—३३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अविमुक्तसंज्ञो भवो महादेवः ॥ २९ ॥

ऋत्विजम् ऋत्विजमिव स्वनियोगकरिणम् "यज्ञस्य देवमृत्विजम्" इति श्रुतेः । सङ्कल्पं त्वदभिसन्धिम् अब्रह्मण्ये प्रयोजितः साधयिष्यति ब्रह्मण्ये प्रयोजितस्तु विपरीतो भविष्यतीति भावः ॥ ३०—३१ ॥

अङ्गारोद्गारीणि लोचनानि यस्य सः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

काशीपुरी के अधीश भगवान् महादेवजी प्रसन्न होकर उस को वरदान देते भए वह सुदक्षिण भी पिता के मारने वारे कृष्ण के बंधके उपाय रूप अपने अभीष्टवर को मांगता भया ॥ २९ ॥

पश्चात् महादेवजी बोले कि ब्राह्मणों के साथ शत्रु मारण कर्म विधान से ऋत्विज के समान दक्षिणाग्नि की परिचर्य्या तू कर उस अग्नि का यदि तू अब्रह्मण्य के ऊपर प्रयोग करैगा तो वह मेरे प्रमथगणों से युक्त होकर तेरे सङ्कल्प को सिद्ध कर देवेगा ॥ ३० ॥

इस प्रकार जब उसको कहा तब तो सुदक्षिण व्रतधारी होकर कृष्ण के मारने के वास्ते द्रोह करके उस कर्म को करता भया ॥ ३१ ॥

उस के पश्चात् तपायमान ताम्र के समान शिखा डाढी मूछवारा अँगारेन को उगलने वारे नेत्र वारा अति भयङ्कर साक्षात् मूर्त्तिमान अग्नि कुण्ड से निकसा ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दंष्ट्राभिश्चोग्रैर्भ्रुकुटीदण्डैश्च कठोरं क्रूरमास्यं यस्य सः त्रिशिखं त्रिशूलम् ॥ ३३ ॥

दिशः प्रदहन् ॥ ३४—३५ ॥

त्राहि त्राहीत्याहुरिति शेषः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अतिभीषणत्वमेव दर्शयति—दिश इत्यन्तेन । स्वया विस्तीर्णत्वादितोऽसाधारणया जिह्वया सृक्किणी सृक्किण्यौ आ सर्वतो लिहन् ॥ ३३ ॥

तत्तश्च पद्भ्यामिति । भूतैः प्रमथैः ॥ ३४ ॥

श्रुत्वा तज्जनवैक्लव्यं दृष्ट्वा स्वानाञ्च साध्वसम्।
शरण्यः सम्प्रहस्याह माभैष्टेत्यवितास्म्यहम् ॥ ३७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

वनेति दृष्टान्तेन गम्यस्थानान्तराभावादिना त्रासाधिक्यं सूचितम् ॥ ३५ ॥

अक्षैरिति। प्रागुक्तार्थमेव पुरं प्रकर्षेण दहतः दग्धुं समीपमागतस्य वह्नेः सकाशात् त्राहि त्रायस्व पुरं वीप्सातिभयात् त्रिलोकेशेति लोकत्रयरक्षकेण त्वयैतत् सुकरमेवेति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

दंष्ट्राभिरुग्रैश्च भ्रुकुट्या दन्तैः कठोरं क्रूरमास्यं यस्य सः स्वजिह्वया सृक्किणीम् उत्तरोष्ठोर्द्ध्वदेशमालिहन्नास्वादयमानः तिस्रः शिखाः यस्य तं शूलं धुन्वन् कम्पयन्॥ ३३ ॥

स इति। सोऽग्निर्भूतैः प्रमथैर्वृतः ॥ ३४ ॥

तमिति। आयान्तमागच्छन्तं विलोक्य तत्रसुः वनदाहे सति यथा मृगाः त्रस्यन्ति तद्वत् ॥ ३५ ॥

अक्षैरिति। पुरं द्वारकां प्रदहतो वह्नेः सकाशादस्मान् त्राहीत्याहुरिति शेषः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

दंष्ट्रया उग्रः भ्रुकुटी च दण्डरूपा एताभ्यां स्वरूपतोपि कठोरमास्यं यस्याः स्वजिह्वया सृक्किणी आलिहन्निति कार्याभिनिवेशो निरूपितः नग्न इति स्वदेहमपि न जानातीत्युक्तम् तेनाविचार्यैव क्रूरं करिष्यतीति साधनमपि तथाविधमाह—विधुन्वन् त्रिशिखमिति। ज्वलन्निति क्रोधादिना अग्नित्वात् स्वभावतोपि ॥ ३३ ॥

गतिसामर्थ्यार्थमाह—पद्भ्यां तालप्रमाणाभ्यामिति। अग्रे कार्यं भविष्यतीति ज्ञापयितुम् इदानीं तस्य महत्सामर्थ्यमाह—कम्पयन्नवनीतलमिति। तस्योद्योगमाह—सोऽभ्यधावदिति। भूतैः प्रमथगणैर्वृतः ॥ ३४ ॥

ततो द्वारकायामपि तद्दर्शनेन भयं जातमित्याह—तमाभिचारदहनमिति। यतो दिशः प्रदहन् समागतः अतस्तं दृष्ट्वा उत्पत्तिविचारेणापि अभिचारदहन इति तत्राप्यायान्तं द्वारकौकस इति पूर्वमेव स्थानं त्यक्त्वा यथा कथञ्चिदन्तः स्थितम् अत्रापि भये किं कर्तव्यमिति विलोक्यैव तत्रसुः अहन्यमाना अपि तत्र बलिष्ठाः शूरा न तथा भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह—सर्व इति। उपजीव्यनाशात् प्रतिक्रियाया असामर्थ्यात् महतोपि भयमिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह—वनदाहे यथा मृगा इति ॥ ३५ ॥

अन्यत्रालब्धशरणाः निश्चिन्तं भगवन्तं विज्ञापयामासुरित्याह—अक्षैः सभायां क्रीडन्तमिति। अनेनान्तर्बहिः चिन्ताभावो निरूपितः अभ्यासार्थं क्रीडयतीति ज्ञापयितुं सभायामित्युक्तं यत उत्थानं न सम्भवति भगवन्तमिति सर्वथा समर्थं भयातुरा इति न तेषामवसरानवसरपरिज्ञानमिति सूचितम् भीतानां वाक्यमाह—पाहिपाहीति। त्राहित्राहीति क्वचित्पाठः तत्रापि परस्मैपदं छान्दसमिति केचित् उभयपदीधातुरिति अपरे त्रिलोकेशेति महादेवादिनिराकरणेऽपि सामर्थ्यं सूचितं पुरं प्रदहतो वह्नेः सकाशात् पालयेति यथा पुरदाहो न भवति तथा यत्नं कुर्विति क्षणं चेत्ते न वदेयुः तदा भगवान् तूष्णीं स्थितः दाहप्रारम्भपर्यन्तं पश्चादतिक्रोधे पक्षान्तराणां मूलच्छेदमेव कुर्यात् यथा न कदापि भगवद्विपक्षाणाम् उद्गमः स्यात् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

द्वारकामभिमुखीकृत्य अभ्यधावत् दिशः प्रदहन् ॥ ३४ ॥

आयान्तं दूरादेव विलोक्य वनदाहे भविष्यति सति यथा मृगाः त्रस्यन्ति ॥ ३५ ॥

त्राहि त्राहि त्रायस्व त्रायस्वेत्याहुरिति शेषः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

दंष्ट्राभिरुग्रैर्भ्रुकुटीदण्डैश्च कठोरं क्रूरमास्यं यस्य सः ज्वलत् त्रिशिखं त्रिशूलम् ॥ ३३ ॥

दिशः प्रदहन् ॥ ३४—३५ ॥

त्राहि त्राहि त्रायस्व त्रायस्वेति प्राहुरिति शेषः ॥ ३६-३८ ॥

भाषाटीका।

डाढ़ों करके भयंकर भृकुटी दण्डों करके क्रूर मुखवारे अपनी जिह्वा से नीचे ऊपर दोनों गलफुटेन को चाटने वारा नंगा तिधारा त्रिशूल को घुमाने वारा प्रकाशमान है ॥ ३३ ॥

ताल के प्रमाण दोनों पांवन से पृथिवी तलको कम्पायमान करनेवारा सब दिशान को भस्म करने वारे भूत पिशाचों से युक्त होकर वह अग्नि द्वारकापुरी के संमुख धावता भया ॥ ३४ ॥

सम्मुख आने वारे उस मारक अग्नि को देखकर सबहि द्वारकावासी, दावानल के होने पर जैसे मृग आदिक भय भीत होते हैं तैसेहि भयभीत हो गए ॥ ३५ ॥

पाशेन से सभा में क्रीडा करने वारे श्रीकृष्ण के प्रति हे त्रिलोकेश ! पुरी को दाह करने वारे अग्नि से रक्षा करिहये इस प्रकार भय से आतुर होकर द्वारका वासी विज्ञापन करते भए ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

अहमविताऽस्मि रक्षिष्यामीति ॥ ३७-३८ ॥

सर्वस्यान्तर्बहिः साक्षी कृत्यां माहेश्वरीं विभुः ।
विज्ञाय तद्विघातार्थं पार्श्वस्थं चक्रमादिशत् ॥ ३८ ॥
तत्सूर्यकोटिप्रतिमं सुदर्शनं जाज्वल्यमानं प्रलयानलप्रभम् ।
स्वतेजसा खं ककुभोऽथ रोदसी चक्रं मुकुन्दास्त्रमथाग्निमार्दयत् ॥ ३९ ॥
कृत्यानलः प्रतिहतः स रथाङ्गपाणेरस्त्रौजसा स नृप भग्नमुखो निवृत्तः ।
वाराणसीं परिसमेत्य सुदक्षिणं तं सर्त्विग्जनं समदहत् स्वकृतोऽभिचारः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

रोदसी च प्रकाशयदिति शेषः । यद्वा स्वतेजसा खादीन्प्रति जाज्वल्यमानमत्यर्थं प्रकाशमानमित्यर्थः । आर्दयदपीडयत् ॥ ३९ ॥

अर्दितोऽग्निर्यत्कृतवांस्तदाह— कृत्याऽनल इति । सहर्त्विग्भिर्जनैश्च वर्त्तमानम् अभिचर्यते मार्यतेऽनेनेत्यभिचारः कृत्यानलः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

जनानां पौराणां वैक्लव्यं भयार्तिवाक्यं स्वानां यादवानां साध्वसमापातशङ्कां सस्यगुम्बैः प्रकर्षेण अवहेलया भङ्गीविशेषेण हसित्वेति, तदतिलाघवादिबोधनाय तच्च तेषां भयनिवृत्त्यर्थं यतः शरण्यः निजजनरक्षापरः अहमित्याश्वासनार्थं स्वप्रभावं द्योतयति ॥ ३७ ॥

विशेषतः स्वभक्तमहेश्वरस्य तादृशाभिप्रायसमेतं ज्ञात्वा पार्श्वस्थमिति सदा श्रीभगवदाज्ञापेक्षया मूर्तिमत्त्वेन समीपेऽवतिष्ठमानमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

अथ आदेशानन्तरमेव कात्स्न्येनार्दयत् सुदर्शनमिति । तादृशतिग्मतेजोमयत्वेपि भक्तैः सुहृद्यत्वं बोधयति मुकुन्देति तद्दग्धानां मुक्तिप्राप्तिश्च ॥ ३९ ॥

कृत्येतियुग्मकम् । रथाङ्गपाणेरिति तस्य सदा चक्रहस्तत्वेन चक्रस्य माहात्म्यं सूचितं विभग्नमुखः पराङ्मुखः सन् वाराणसीं प्रति समेत्य प्रतिकूलतया सम्यग्भूतगणसाहित्येनैत्य सम्यक् भस्मावशेषतयाऽदहत् स्वकृत इत्याश्चर्येण आनन्देन च प्रयोगः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्रुत्वेति । तज्जनानां वैक्लव्यं मधैर्यं(दैन्यं) श्रुत्वा स्वामां साध्वसं भयं च दृष्ट्वा प्रहस्योवाच, तदेवाह—शरण्योऽहमविता चास्मि भयं माकृध्वं दुष्टजनात्संसाराच्च तस्मान्मद्भयं को न विद्यते इति ॥ ३७ ॥

सर्वस्येति । सर्वस्य लोकस्यान्तर्बहिश्च साक्षाद्द्रष्टा प्रभुर्महेश्वरम् अतो माहेश्वरीं कृत्यां विज्ञाय तद्विघातार्थं कृत्यानाशनार्थं पार्श्वस्थं चक्रं सुदर्शनमाज्ञापयामास ॥ ३८ ॥

तद्भगवताऽऽदिष्टं चक्रं कर्तृ अग्निमार्दयत् कथंभूतं चक्रम् सूर्याणां कोटिः प्रतिमा तुला यस्य तत् सुदर्शनाख्यमतिशयेन ज्वलत् प्रलयाग्नेरिव प्रभा यस्य तत् स्वतेजसा खमन्तरिक्षं रोदसी द्यावापृथिव्यौ ककुभो दिशश्च प्रकाशयदिति शेषः । मुकुन्दस्यैवासाधारणमस्त्रम् ॥ ३९ ॥

अर्दितस्सन् किमकरोदित्यत आह—कृत्यानल इति । रथाङ्गपाणेस्तेन प्रसिद्धेन तेजसा तेजःप्रचुरेण सुदर्शनेन भग्नं मुखं यस्य सः प्रतिहतश्चात एव निवृत्तः सः प्रसिद्धः कृत्यानलो हे नृप ! वाराणसीं प्रत्यागत्य स्वेन कृतः अभिचारो येन तमृत्विग्जनैः सहितं प्रथमान्तपाठे ऋत्विग्भिर्जनैश्च वर्त्तमानमभिचरति मारयतीति तथा स कृत्यानलः तं सुदक्षिणमदहत् ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तावद्विलम्बं लोका न सहन्त इति भगवान् भक्तकृपालुः तद्वैक्लव्यात् स्वामिकार्यमेव कृतवानित्याह—श्रुत्वा तज्जनवैक्लव्यमिति । तत् प्रसिद्धं जनानां वैक्लव्यं दृष्ट्वा च निमित्तं तेषां साध्वसं भयं च दृष्ट्वा स्वयं शरणार्हः प्रहस्याह—स्वनाशार्थं कृतवानिति मा भैष्टेत्याह—हेतुवाक्यव्यतिरेकेण भयस्यानिवृत्त्यावाह—अवितास्म्यहमिति ॥ ३७ ॥

निदानपरिज्ञानेपि सुदर्शनं सर्वार्थमिति सुदर्शनावलम्बनेनैव कदाचित्प्रतीकारं कुर्यादित्याशङ्क्याह—सर्वस्यान्तर्बहिः साक्षीति माहेश्वरीं कृत्यां च विभुत्वाद्विज्ञाय तद्विघातार्थं पार्श्वस्थं चक्रमादिशत् चक्रं हि सचेतनं चक्ररूपेणैव विभुत्वाच्च चक्रसामर्थ्येन किञ्चित् किन्तु स्वसामर्थ्येनैवेत्युक्तं तस्य विघातः अग्रे कार्यप्रतिघातः नतु स्वरूपनाशः पार्श्वस्थ इति स सर्वथा हृदयाभिज्ञः ॥ ३८ ॥

ततः भगवदिच्छानुसारेण चक्रकृत्यमाह—तत्सूर्यकोटिप्रतिममिति । सूर्यकोटिसमानतेजस्त्वं स्वाभाविकी शक्तिः जाज्वल्यमानमिति तस्योत्साहो निरूपितः प्रलयानलप्रभमिति तस्य क्रोधावेशः तत्र क्रोधवशात् उक्तदृष्टान्तसधर्मो जात इत्याह—स्वतेजसा खं कुकुभः रोदसी च अर्दयदिति । अन्तरिक्षं दश दिशः द्यावापृथिव्यौ च ज्वालयतीव एतत्सामर्थ्यं न स्वस्य किन्तु भगवत इति चक्रं मुकुन्दास्त्रमित्युक्तम् एवं सर्वं कृत्वैव पश्चाद्विभ्रमक्रमेण अग्निमर्दयत् मा सर्वतः सर्वथैव भस्मसंकल्पं कृतवान् ॥ ३९ ॥

चक्रं च विष्णोस्तदनुप्रविष्टं वाराणसीं साट्टसभालयापणाम् ।
सगोपुराट्टालककोष्ठसङ्कुलां सकोशहस्त्यश्वरथान्नशालाम् ॥ ४१ ॥
दग्ध्वा वाराणसीं सर्वां विष्णोश्चक्रं सुदर्शनम् ।
भूयः पार्श्वमुपातिष्ठत्कृष्णस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ४२ ॥
य एनं श्रावयेन्मर्त्य उत्तमश्लोकविक्रमम् ।
समाहितो वा शृणुयात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४३ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्द्धे पौण्ड्रकादिवधो नाम
षट्षष्टितमोऽध्यायः॥६६॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो यज्जातं तदाह—कृत्यानलः प्रतिहत इति । स खतन्त्रोपि कृत्यानलः श्रुत्वा साधितोपि रथाङ्गपाणेरिति तस्य लौकिकवैदिकसामर्थ्येनाशकत्वमुक्तं तत्रापि अस्त्रत्वात् अप्रतिहतरूपमेव तत्रापि तस्य ओजः तेन हतः सन् भग्नमुखो भूत्वा निवृत्तो जातः ततो वाराणस्यामपि महानिति प्रतिसमेत्य व्यावृत्य समागत्य सुदक्षिणं तं स्वोत्पादकं सर्त्विग्जनम् ऋत्विग्जनसहितं सम्यगदहत् अनेन ब्राह्मणा हता इति न भगवद्दोषः कोपि यतः स्वकृत एवाभिचारः आत्मीयश्चेत् बाणः स्वात्मानं विध्यति तदा नास्त्यपि दोष इति ते सर्वे कृत्यानलेन भस्मसात्कृता इत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

जनानां पौराणां वैक्लव्यं स्वानां तत्पालकानां यादवानाञ्च साध्वसं कारणाज्ञानाद्भयम् ॥ ३७ ॥

चक्रमादिशदित्यत्लपस्य कार्यस्य हेतोर्मे द्यूतक्रीडासुखभङ्गो मा भवत्वित्यभिप्रायेण ॥ ३८ ॥

रोदसी च व्याप्येति शेषः चक्रं कर्तृ अग्निं कृत्यानलम् आर्दयत् ॥ ३९—४३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

खादीन् व्याप्येति शेषः अग्निं कृत्यानलमार्दयत् ॥ ३९ ॥

स्वकृतः स्वप्रवर्त्तितः अभिचर्य्यतेऽनेनेत्यभिचारः कृत्यानलः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

सर्व रक्षक श्रीकृष्णभगवान् द्वारकावासियों के उस विकलता के वचन को श्रवणकर और निज भक्तजनों के भय को देखकर और पश्चात् हँसकर बोले कि आप भय मत करो मैं आप की रक्षा करूंगा ॥ ३७ ॥

सर्वत्र व्यापक और सर्व के बाहिर भीतर के साक्षात् देखने वारे श्रीकृष्णभगवान् महादेव की करतूत को जान कर उसके नाशकरने के वास्ते निज पास में स्थित सुदर्शन चक्र को आज्ञा देते भए ॥ ३८ ॥

कोटि सूर्य्य के समान और प्रलयकाल के अग्नि के तुल्य प्रभायुत तथा निज तेजसे अन्तरिक्ष और सब दिशा तथा स्वर्ग और पृथिवी के प्रति अत्यन्त जाज्वल्यमान वह श्रीकृष्ण का अस्त्र सुदर्शनचक्र पश्चात् उस अग्नि को पीडित करता भया ॥ ३९ ॥

हे नृप ! चक्रधारि श्रीकृष्ण के सुदर्शन तेज से वह कृत्याग्नि रुक गया पश्चात् मुख भंग होकर वहां से लौटा फिर काशी में आय कर ऋत्विज तथा अन्यजनों के साथ उस सुदक्षिणको सम्यक प्रकार भस्म कर देता भया क्योंकि वह कृत्याग्नि सुदक्षिणने किया रहा इस लिये व्यत्यास होने से उसी के नाश का हेतु होगया ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

अट्टादिसहिताम् अट्टा मञ्चाः ॥ ४१-४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम् ,
षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

चक्रं च वाराणसीं प्रति समदहत् इति पूर्वेणान्वयः शालिनीमिति शालामिति वा पाठः ॥ ४१ ॥

सुदर्शनमिति सुष्ठुदृश्यरूपं सदिति भावः । तस्येदमाश्चर्य्यमिति तस्य स्वभावमनुवदति अक्लिष्टेति ॥ ४२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी

एतद्भगवद्बहिर्मुखानां काशीवासिनां दमनरूपमाख्यानम् उत्तमश्लोकस्य विक्रमा यस्मिन् तत् एतमितिपाठः स्पष्टः समाहितः सावधानः सश्रद्ध इत्यर्थः । किं वक्तव्यं स्वपरहितकारी श्रावयित्वा प्रमुच्यत इति केवलमात्महितकर्तृवत् श्रोतापि प्रमुच्यत इति वाशब्दार्थः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

चक्रं च विष्णोरिति समदहदित्यनुषङ्गः ॥ ४१—४३ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च, चक्रमिति । तद्विष्णोश्चक्रं वाराणसीमनुकृत्यानलमनुप्रविष्टं सददहदिति पूर्वेण सम्बन्धः कथम्भूताम्? अट्टादिभिः सहितां तत्र सभालया सभागृहाणि सभा आलया इवेति वा अट्टालकाः उपरीतनप्रदेशाः गोपुरादिसहितैर्गोकुलैर्व्याप्तां सङ्कुलां कोशादीनां शालादिभिस्सहितां तत्र कोशो धनम् ॥४१॥

दग्ध्वेति । भूयः पुनरक्लिष्टकर्मणः उदारचेष्टितस्य कृष्णस्य पार्श्वमुपातिष्ठत् पार्श्वसमीपे तस्थौ इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

उक्तकथाश्रवणादिफलमाह—यइति । यः पुमानेतदुत्तमश्लोकस्य चेष्टितं मर्त्यान्प्रति श्रावयेत् यद्वा समाहितः शृणुयात् स सर्वैः पापैर्मुक्तो भवेत् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

(एतदध्यायव्याख्यानं तु अष्टोत्तरत्रिशततम-
पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।)

(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे ।
षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः सुदर्शनं भगवद्धृदयं जानातीति काशीमपि पीडितवदित्याह—चक्रञ्च विष्णोरिति । तदनु कृत्यानलमनुप्रविष्टं सत् वाराणसीं समदहदिति सम्बन्धः । विष्णोश्चक्रत्वात् तस्य भयं यदिस्थैव दग्धानीति शङ्कां वारयितुं सहशभालयापणमित्युक्तम् अट्टादयः सौधगृहाः सभास्थानान्यपि तथा आपणाः पण्यवीथयः ते अद्यापि लोके सुधा धवलिताः भवन्ति साधारणा एते इति विशिष्टानामपि दाहं निरूपयति—सगोपुरेति । पुरद्वारसहिता अट्टालकाः हर्म्याः धनिनां गृहाः कोष्ठाश्च दुर्गादावन्नसंग्रहस्थानानि सगोकुलाट्टालकगोष्ठसङ्कुलामिति पाठे गोष्ठादीनां गोकुलस्य तत्रापि प्रसिद्धगोपानाम् अट्टालकसहितस्य कदाचिद्दाहं न कुर्यादितिशङ्का स्यात् तन्निवृत्त्यर्थमेवमुक्तं लक्ष्म्या आयतनं न पीडयिष्यतीति आशङ्क्याह—सकोशहस्त्यश्वरथान्नशालामिति । कोशा भण्डारगृहाः हस्त्यादयश्च तेषां शालाः रथनिर्माणं यत्र क्रियते सा रथशाला स्थापिता अपि रथा गृहेष्वेव तिष्ठन्ति अन्यथा धर्माद्युपद्रवो भवतीति ॥ ४१ ॥

एवं सामान्यविशेषप्रकारेण दाहमुक्त्वा सर्वदाहो न भविष्यतीत्याशङ्क्य विशेषं वदन्नुपसंहरति—दग्ध्वा वाराणसीं सर्वामिति । विष्णुचक्रत्वात् कार्यसिद्धिः सुदर्शनमिति एवं कर्तुरपि दोषाभावः पुनरग्रेपि कार्यम् एतादृशं भविष्यतीति आशङ्क्या कृष्णस्यैव पार्श्वमुपातिष्ठत ननु भगवान् स्वयमेव करिष्यतीति किं सुदर्शनेनेति आशङ्क्याह—अक्लिष्टकर्मण इति । नहि भगवान् क्लिष्टं करोति कदाचिच्च तथा कर्तव्यं भवति तदागतः अनेन सुदर्शनस्यापि निरोधो निरूपितः ॥ ४२ ॥

कदाचिदियं तथा काशीदाहं प्रतिपादयतीति धर्महेतुभिः न श्रोतव्या भवेत् तदर्थमाह—य एतच्छ्रावयेन्मर्त्य इति । इत्यपेक्षायामाह—उत्तमश्लोकस्य विक्रममिति । उत्तमैः श्लोक्यत इति स्वभावत एव भगवच्चरित्रं श्रोतव्यं तत्रापि विक्रमः पराक्रमो यः श्रावयेत् यो वा समाहितः शृणुयात् अवहेलां न कुर्यात् स सर्वथा पापैः प्रमुच्यत इति भक्तैरिव धर्मपरैरपि श्रोतव्यमिति निरूपितम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
समदशाध्यायविवरणम् ॥ १७ ॥ ६६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इति सारार्थदर्शिन्याम् हर्षिण्याम् भक्तचेतसाम् ।
षट्षष्टितमोऽध्यायो दशमे ऽजनि सङ्गतः ॥६६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

चक्रं च वाराणसीं समदहदित्यनुषङ्गः ॥ ४१-४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
षट्षष्टितमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥६६॥

भाषा टीका।

उस कृत्याग्नि के पाछे अनुसरण करके प्रविष्ट भया श्रीविष्णुका चक्र, मञ्च सभा गृह बजार सहित गोपुर अट्टा कोठेनसे व्याप्त तथा कोश हस्ति अश्व रथ अन्नशाला सहित काशीपुरीका दहन करदेता भया ॥ ४१ ॥

श्रीविष्णुका सुदर्शनचक्र, सब काशीको दग्ध करके, पुनरपि उदार चेष्टावारे श्रीकृष्णके समीपमें स्थित होगये ॥ ४२ ॥

जो पुरुष सावधान चित्त होकर उत्तम यशयुत श्रीकृष्ण-के इस चरित्रको श्रवण करावेगा अथवा जो कोई मनुष्य श्रवण करेगा वह सब पापनते छूट जावेगा ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते दशमस्कन्ध उत्तरार्धमें छेयासठके अध्यायकी भाषाटीका समाप्ता ॥ ६६ ॥

श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमोऽध्यायः ।

राजोवाच ।

भूयोऽहं श्रोतुमिच्छामि रामस्याद्भुतकर्मणः ।
अनन्तस्याप्रमेयस्य यदन्यत्कृतवान् प्रभुः ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

नरकस्य सखा कश्चिद्द्विविदो नाम वानरः ।
सुग्रीवसचिवः सोऽथ भ्राता मैन्दस्य वीर्यवान् ॥ २ ॥
सख्युः सोऽपचितिं कुर्वन् वानरो राष्ट्रविप्लवम् ।
पुरग्रामाकरान् घोषानदहद्वह्निमुत्सृजन् ॥ ३ ॥
क्वचित्स शैलानुत्पाट्य तैर्देशान् समचूर्णयत् ।
आनर्तान् सुतरामेव यत्रास्ते मित्रहा हरिः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सप्तषष्टितमे रामो गिरौ रैवतके मदात् ।
स्वैरं युवतिभिः क्रीडन्नवधीद्द्विविदं खलम् ॥

कालिन्दीविदारणानन्तरं रामचरितं द्विविदवधादिसङ्गत-मप्यनुक्त्वा तत्पूर्वभावित्वेन पौण्ड्रकवधादि निरूप्येदानीं तदेव प्रस्तौति—भूयोहमित्यादिना । रामचरितश्रवणेच्छायामद्भुत-कर्मत्वं हेतुस्तत्र चानन्तत्वं तत्राप्यप्रमेयत्वमिति ॥ १ ॥

नरकस्य सखेति हरिणा वैरे कारणं सुग्रीवसचिव इति तस्य मन्त्रबलम् मैन्दस्य भ्रातेति रामायणेऽतिप्रसिद्ध-त्वेन वीर्याधिक्यमुक्तमिति ॥ २ ॥

सख्युर्नरकस्यापचितिमानृण्यं राष्ट्रस्य विप्लवो नाशो यथा भवति तथा पुरादीनदहदिति ॥ ३ ॥

किञ्च क्वचिदिति कदाचित्स द्विविदः मित्रहा सखि-हन्ता ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कालिन्दीत्यादिटीकायामेवमेव ज्ञेयं प्रस्तुतश्रीरामलीलामध्ये यत् पौण्ड्रकवधादि निरूपितं तत्तस्य तत्रैव जातत्वाद्युक्तमेव अतस्तद्विच्छेदशङ्कया राजा प्रस्तौति पृच्छतीति निरूप्य स्थितं श्रीशुकमिति वाक्यशेषात् भूय इत्यादौ कर्मेति शेषः । तदेवाह यदन्यदिति विभुः सर्वशक्तिपूर्ण इति सर्वत्र हेतुः ॥ १ ॥

यद्यपि श्रीसुग्रीवसङ्गी. तथापि वक्ष्यमाणदुर्बुद्धित्वे हेतुरय-मित्याह—नरकस्येति । एवं दुस्सङ्गस्य दौरात्म्यातिशयो दर्शितः तस्य कारणञ्च बलगर्वितत्वात् श्रीलक्ष्मणादिष्वनादर एवेति ज्ञेयं यौतु मैन्दद्विविदौ श्रीरामपूजायामावरणदेवौ तौ तदीयं-वैकुण्ठस्थावन्यावेव एतौ पुनस्तच्छक्त्यावेशिनाविवेति च ज्ञेयं तयोस्तदसम्भवात् जयविजयवत् सदपराधफलदर्शनार्थं तादृश-बुद्धित्वादेर्बहिरेव व्यञ्जनमिति वा अथेत्यानन्तर्य्ये मैन्दस्यानन्तर एवायं भ्रातेति तेनातिसादृश्यबोधनाय ॥ २ ॥

अपचितिरानृण्यलक्षणः सम्मानः वानर इति पुनरुक्ति-र्जात्यैव तावच्चञ्चलदुष्टप्रकृतिरिति व्यञ्जनाय राष्ट्रं श्रीद्वारकानिकट-वर्त्तिसौराष्ट्रादि तस्य विप्लवो यत्र तादृशं यथा स्यात् यद्वा राष्ट्रविप्लवरूपामपचितिं पुरादीनां यथोत्तरं न्यूनत्वं कैमुत्तिक-न्यायेन व्याख्येयम् ॥ ३ ॥

तैः प्रक्षिप्तैः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १–६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमन्तरागर्भिणीतिन्यायेन श्रुतश्रीकृष्णचरित्रः पुनः बलभद्र-चरित्रबुभुत्सया पृच्छति राजा-भूय इति । अद्भुतं कर्म चेष्टितं यस्य तस्य अनन्तस्य अनन्तावताररूपस्य अप्रमेयस्य अपार-महिम्नो रामस्य चेष्टितं श्रोतुमिच्छामि किं पूर्वोक्तं नेत्याह— यदन्यदिति । विभू रामः यदन्यत्कृतवांस्तच्चेष्टितम् ॥ १ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

द्विविदवधात्मकं कर्माख्यातुं तावद्द्विविदस्य दुश्चेष्टितमाचष्टे—नरकस्येत्यादिना। द्विविदो नाम कश्चिद्वानरः सच नरकस्य सखा सुग्रीवस्य सचिवो मन्त्री मैन्दस्य भ्राता च वीर्यवांश्चेति रामायणादौ प्रसिद्ध इति तात्पर्यम् ॥ २ ॥

सख्युरिति स द्विविदः सख्युर्नरकस्य अपचितिमानृण्यं कुर्वन् "लक्षणहेत्वोः" इति शता कर्तुं राष्ट्रस्य विप्लवो नाशो यथा तथा पुरादीन् वह्निमुत्सृजन् ददाह ॥ ३ ॥

क्वचिदिति। स द्विविदः तैरुत्पाटितैः शैलैर्देशांस्तत्राप्यानर्त्तान्सुतरामचूर्णयत् तत्र हेतुत्वेन तान् विशिनष्टि यत्र येष्वानर्त्तेषु मित्रहा नरकघ्नो हरिरास्ते ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

अनन्तस्य शेषस्य एव विष्णुना प्रमेयस्य ज्ञेयस्य ॥ १—२ ॥ सख्युर्नरकस्य अपचितिन्निष्कृतिम् ॥ ३—४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

रासस्येति चरितमिति शेषः। तदेवाह—यदन्यदिति ॥ १ ॥

यद्यपि श्रीरामचन्द्रसङ्गी तथापि वक्ष्यमाणदुर्बुद्धित्वे हेतुरयमित्याह—नरकस्येति। दुःसङ्गदोषादिति भावः। तत्कारणञ्च श्रीलक्ष्मणादौ बलगर्वितत्वेनानादर एवेति ज्ञेयम्। यौ तु मैन्दद्विविदौ श्रीरामपूजायामावरणदेवौ तौ तु तदीयवैकुण्ठस्थावन्यावेव एतौ पुनस्तच्छक्त्यावेशिनाविति ॥ २-१८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

॥ १—२८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

बलस्य चरितं वक्ष्यन् तत्प्रभावात्तु पौण्ड्रकः।
तथोक्तवानिति ह्युक्तं अर्थादेतद्बलस्य हि ॥
बलरूपहरेः कार्यं न समाप्तमिति स्थितिः।
अतो विशेषतो वक्तुं प्रश्नो राज्ञो निरूप्यते ॥
अष्टादशे तु द्विविदवधः सम्यक् निरूप्यते।
गोपिकानामिवात्रापि स्त्रीणां माहात्म्यबोधने ॥
बलस्त्रियोऽन्यथात्वत्र निरुद्धा न भवन्ति हि।
तदा विमाणो व्यर्थः स्यात् निरोधानुपयोगतः ॥
ततः सर्वजनीनञ्च चरित्रं हि करिष्यति।
यस्यावेशस्य चरितमेवं तस्य किमद्भुतम् ॥

पूर्वाध्याये नन्दव्रजं गते राम इति रामे विद्यमाने नैवं पौण्ड्रको वक्तुं शक्त इति प्रतिभाति अतो बलस्य विशेषं पृच्छति—भूयोऽहमिति। यमुनाकर्षणादिमाहात्म्यं श्रुतम् अन्यदपि श्रोतुमिच्छामि अद्भुतकर्मण इति अलौकिकचरितं तस्य वर्त्तत एव तद्वक्तव्यमिति प्रश्नः यथा भगवतः कार्यकरणार्थं गते तस्मिन् बह्वेव कार्यं भगवत आपतितं तथान्यदपि भविष्यतीत्याशयेन अद्भुतकर्मत्वमुक्तम् अनन्तस्येति चरित्राणामप्यनन्तता तेन तादृशचरित्रबाहुल्यम् अप्रमेयस्येति स्वतः कल्पयितुमशक्यम् अत एव तादृशस्य अन्यदपि चरित्रं श्रोतुमिच्छामि तच्चरित्रं दैवाज्जातं न वक्तव्यं किन्तु समर्थो भूत्वा यत् कृतवान् तदेव वक्तव्यमिति ॥ १ ॥

निरोधे स्त्रिय एव मुख्या इति तदर्थमेव अन्यदिति निरूपयन् द्विविदवधमाह—नरकस्य सखा कश्चिदिति। नरकासुरो भगवता हत इति स्त्रीणामेवार्थे इति च तत्सखाप्येवमेव मारणीय इति वध्योऽपि स एतावत्कालमुपेक्षित इत्युक्तं कश्चिदिति विशेषतः दैत्यत्वेन वा देवत्वेनवा न निवर्त्तव्यः द्विविद इति द्विधा वित् ज्ञानं यस्येति द्विःस्वभावोऽयं तेन रामावतारे भक्तोऽप्ययं साम्प्रतमन्यथा जात इति अनेन द्विःस्वभावा अपि वध्या एवेति निरूपितं वानर इति उपेक्षायां हेतुः भगवतैवार्द्धनराः कृताः पुनः किमर्थं वध्या इति तर्हि तद्वधे रामस्य किं माहात्म्यमित्याशङ्क्य माहात्म्यमाह—अथ भिन्नप्रक्रमेण सुग्रीवसचिवः चत्वारो मन्त्रिणः तस्य हनुमदादयः तन्मध्ये परिगणनात् तत्तुल्यतापि निरूपिता स इति स्वभावतोऽपि रामायणे प्रसिद्धः मैन्दस्य भ्रातेति रामायणे मैन्दशौर्यं निरूपितं तद्भ्रातापि तत्तुल्य इति ततोऽपि विशेषमाह—वीर्यवानिति ॥ २ ॥

तर्ह्येतादृशो महान् प्रसिद्धश्च कथं विरुद्धो जातः इति चेत् तत्राह—सख्युः सोऽपचितिमिति। नरको भगवता मारित इति अपचितिं कुर्वन् क्षुद्रः केनापि न प्रतिपक्षतया विचार्यत इति राष्ट्रविलम्बं कृतवान् यथा सर्वमेव राष्ट्रं नष्टं भवति नाशमेवाह—पुरग्रामेति। राष्ट्रविप्लवो यथा भवति तथेति सर्वक्रियासु सम्बध्यते पुराणि नगराणि ग्रामा अल्पाः आकराः रत्नादिस्थानानि घोषाः आभीरग्रामाः लौकिकास्त्रिविधा निरुक्ताः वैदिकादिदोषासिद्ध्यर्थं दोषा उक्ताः वह्निना वह्निदाहेन अनेन चौर्येण दाहो निरूपितः अन्यथा वह्निपदं व्यर्थं स्यात् अग्निना उपद्रवमुक्त्वा पर्वतैराह—क्वचित्स शैलानुत्पाट्येति स्थानादुत्पाट्य देशोपरि पातयित्वा देशस्थानं चूर्णयदिति सुतरामेव भगवदीयानित्याह—आनर्त्तान् सुतरामेवेति। तत्र हेतुः, यत्रास्ते नरकघाती गोविन्दः ॥ ३-४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

गिरौ रैवतके क्रीडन् प्रेयसीभिरहन् कपिम्।
कदर्थयन्तं द्विविदं सप्तषष्टितमे बलः ॥

कृष्णलीलायामत्यावेशाद्रामलीलां कांश्चिदुलङ्घ्य महामुनिरयं माधावत्विति पृच्छति—भूय इति। अद्भुतकर्मण इति स्वमज्जनार्थं नदीं कोऽपि स्वान्तिकं नानीतवानिति भावः। नचैतावदेव तत्कर्मेति वाच्यं यतोऽनन्तस्य न च तत्कर्माणि त्वं जानास्येवेति वाच्यं यतोऽप्रमेयस्य मादृशबुद्ध्या प्रमातुमशक्यत्वात् ॥ १ ॥

नरकस्य सखेति महाभक्तराजसुग्रीवसचिवत्वेऽपि दुःसङ्गदोषस्यानर्थकारित्वज्ञापनार्थमुक्तं दुःसङ्गस्यापि कारणं श्रीमल्ल-

क्वचित्समुद्रमध्यस्थो दोर्भ्यामुत्क्षिप्य तज्जलम् ।
देशान्नागायुतप्राणो वेलाकूलानमज्जयत् ॥ ५ ॥
आश्रमानृषिमुख्यानां कृत्वा भग्नवनस्पतीन् ।
अदूषयच्छकृन्मूत्रैरग्नीन् वैतानिकान् खलः ॥ ६ ॥
पुरुषान् योषितो दृप्तः क्ष्माभृद्द्रोणीगुहासु सः ।
निक्षिप्य चाप्यधाच्छैलैः पेशस्कारीव कीटकम् ॥ ७ ॥
एवं देशान् विप्रकुर्वन् दूषयंश्च कुलस्त्रियः ।
श्रुत्वा सुललितं गीतं गिरिं रैवतकं ययौ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

क्षमणे तस्य पूर्वमनादर आसीदिति ज्ञेयं यद्यपि मैन्दद्विविदादीनां श्रीरामपूजायामावरणदेवत्वान्नित्यसिद्धत्वमेव तदपि महदपराधदुस्सङ्गादिदोषज्ञापनार्थं जयविजयवदेकेन प्रकाशेनैव द्विविदस्य अंशोयं दर्शितः ॥ २ ॥

सख्युर्नरकस्य अपचितिरानृण्यं राष्ट्रस्य विप्लवो नाशो येन तद्यथा स्यात्तथाऽदहत् ॥ ३—४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुनर्बलभद्रचरितबुभुत्सुं राजानं प्रति द्विविदवधरूपं तच्चरितं सप्तषष्टितमे वर्णयति ॥ १—२ ॥

अपचितिमानृण्यं राष्ट्रस्य विप्लवो नाशो यथा स्यात्तथा पुरादीनदहत् ॥ ३—४ ॥

भाषा टीका ।

राजोवाच ।

राजा परिक्षितजी श्रीशुकदेवजी के प्रति बोले कि आश्चर्य्य कर्म करने वारे और परिपूर्ण तथा जिनके स्वरूप रुप गुण विभूति का अन्त नहि ऐसे श्रीबलदेवजी के चरित्र की फिर भी श्रवण करने की मैं इच्छा करता हूं। इस लिये सर्व व्यापक श्रीबलदेवजीने जो कुछ अन्य कर्म किया है उस को आप कहियेगा ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि नरकासुर का सखा और सुग्रीव का मन्त्री और वह मैन्द का भ्राता तथा स्वयं पराक्रमी कोई एक द्विविदनामा वानर रहा ॥ २ ॥

वह द्विविद निज सखा नरकासुर के ऋण को दूरकरने के वास्ते द्वारका के समीप देश का नाश जैसे होवै तैसेहि अग्नि लगाकर शहर ग्राम आनि ज्वाला लोगों के नगरान को भस्मकरने लगा ॥ ३ ॥

और वह किसी काल में पर्वतन को उखाड़कर उनसे देशन का चूनकरने लगा और द्वारका के समीप आनर्त देशन को तो अत्यन्त ही चून करने लगा क्योंकि वहां मित्र नरकासुर के मारने वारे श्रीकृष्ण विराजमान रहे ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्य समुद्रस्य जलं बाहुभ्यामुत्क्षिप्य वेलायाः कूले वर्तमानान् देशान् प्लावयामासेति ॥ ५ ॥

आश्रमस्थान् वनस्पतीन् भङ्क्त्वा आहवनीयाद्यग्निषु मूत्रादि कृतवान् ॥ ६ ॥

अप्यधात् पिदधे पेशस्कारी भ्रमरः ॥ ७-९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वेलाकूले वर्त्तमानानिति शेषः । कूलानिति पाठेपि स एवार्थः अर्थो आयच्च प्राणो बलम् ॥ ५ ॥

ऋषिमुख्यानां भगवद्भक्तर्षीणाम् ॥ ६ ॥

योषितश्चेत्यन्वयः दृप्तः बलेन गर्वितः कीटकमिति जात्येकत्वम् ॥ ७ ॥

विप्रकुर्वन् पीडयन् एवमुत्तरोत्तरं तस्य दुष्टत्वाधिक्यं ज्ञेयम् अन्यच्चोक्तं श्रीविष्णुपुराणे ।

"कामरूपी महारूपं कृत्वा सस्यान्यशेषतः ।
लुठन् भ्रमणसम्मर्दैः सञ्चूर्णयति वानरः" ॥

इति ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अप्यधात् पिहितवान् छादितवान् पेशस्कारित्वमपि प्रकुर्वन् अपीडयत् ॥ ७–१४॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

क्वचिदिति । दोर्भ्यां बाहुभ्यां तत्सामुद्रं जलम् उत्क्षिप्य

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वेलायां कूले वर्त्तमानान् देशानसज्जयत् तत्र हेतुत्वेन तं विशिनष्टि नागायुतप्राणः नागानां गजानामयुतस्य दशसहस्रस्य प्राणो बलं यस्य सः ॥ ५ ॥

आश्रमानिति । ऋषिमुख्यानामाश्रयभूतान् वनस्पतीन् भस्मसात्कृत्वा दग्ध्वेत्यर्थः । भग्नवनस्पतीनिति पाठे भग्ना वनस्पतयो येषु तथाभूतान् कृत्वा शकृन्मूत्रैः मलमूत्रैर्वैतानिकान् यज्ञीयानाहवनीयादीनग्नीनदूषयत् यतः स खलः दुरात्मा ॥ ६ ॥

पुरुषानिति । दृष्टो द्विविदो गिरेः कन्दरेषु गुहासु च निक्षिप्य शृङ्गैः गिरिशृङ्गैरप्यधापिहितवान् पेशस्कारी भ्रमरः कीटमिव ॥ ७ ॥

एवमिति । विप्रकुर्वन् पीडयन् तत्रतत्र कुलस्त्रीर्दूषयंश्च सुललितं मधुरं गीतं श्रुत्वा रैवतकं पर्वतं ययौ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वेलया समुद्रजलाभिवृद्ध्या कूलान्नीचभूमीः समुद्रतीरनिकटवर्तिदेशान् अनाशयदित्यर्थः ॥ ५ ॥

वैतानिकान् यज्ञसम्बन्धिनः ॥ ६ ॥

क्ष्माभृद्द्रोणीगुहासु पर्वतनितम्बगुहासु ॥ ७—८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

जलकृतोपद्रवमाह—कश्चित्समुद्रमध्यस्थ इति । दोर्भ्यामुद्धृत्येति बाह्वोः स्थूलता निरूपिता देशान् समुद्रतीरस्थान् आपाततः केनापि मारयितुं न शक्यत इति वक्तुं नागायुतप्राण इत्युक्तं दशसहस्रहस्तिबलः वेलाकूले यस्येति मज्जने सौकर्यमुपपत्तिश्चोक्ता ॥ ५ ॥

साधारणानाम् उपद्रवमुक्त्वा वैदिकानामप्युपद्रवमाह—आश्रमानृषिमुख्यानामिति । तेषां पूर्वस्येष्टस्य च नाशं करोतीति वक्तुं भग्नवनस्पतीन् कृत्वा वैतानिकान् वैदिकान् अग्नीन् गार्हपत्यादीन् अदूषयत् नन्वेवं कृते स्वस्य कः पुरुषार्थः न हि ब्राह्मणाः नरकस्यान्यस्य वा क्षिप्रा भवन्ति तत्राह—खल इति । दुरात्मायम् अतो निष्प्रयोजनमपि परोपतापार्थं करोतीति ॥ ६ ॥

देशोपद्रवं पृथिव्यप्तेजोभिरुक्त्वा वैदिकान् देशस्थानपि निरूप्य अन्यान् स्त्रीपुरुषसाधारण्येन तदुपद्रुतान् निरूपयति—पुरुषान् योषितो दृप्त इति । सह स्थितान् तत्सङ्गभङ्गार्थं रसभ्रबीभत्सयितुं दृप्त उच्छृङ्खलः क्ष्माभृतः पर्वतस्य द्रोणीगुहासु द्रोण्याम उभयपर्वतमध्ये गुहासु च यत्र रमध्वमिति । उपहसन्निक्षिप्य अप्यधात् शैलैस्तदुपरि पर्वतान् आरोपयति तथा करणे हेतुमाह—पेशस्कारीव कीटकमिति । सहि स्वसदृशं स्वतुल्यं कीटो भवत्विति तथाकरोति तथायमपि विश्वस्यैव मदात्मकता भवतु न भगवदात्मात्मकतेति तथा कृतवान् ॥ ७ ॥

एवं सह्यमुपद्रवं निरूप्य तदुपसंहरन् असह्यं निरूपयति एवं देशान् विप्रकुर्वन्निति । असह्यमेतत् दूषयंश्चेति इतरदूषणं न दोषायेति कुलपदम् अनेन नरकगृहात् भगवता समानीतास्ता इति तथाकरोतीति सूचितम् एवमुत्कृष्टे पापे तेनैव मरणार्थं स्वयमेव समुद्यत इत्याह—श्रुत्वा सुललितं गीतमिति । यथा सर्वे विषयास्तेन निराकृताः सर्वेषां तथा सुललितमपि मयि स्थिते कोवा गायतीति तन्निराकरणार्थं रैवतकं ययौ तेनैव गीतानुमानात् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वेला समुद्रजलं तत्कूलभवान् देशान् पुंस्त्वमार्षभं ॥ ५—६ ॥

अप्यधात् आच्छादयामास ॥ ७—८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वेलायाः कूले वर्तमानान् ॥ ५ ॥

भग्ना वनस्पतयो येषु तथाभूतान् कृत्वा शकृन्मूत्रैर्मलमूत्रैः वैतानिकान् यज्ञीयान् ॥ ६ ॥

अप्यधात् छादयामास पेशस्कारी भ्रमरः ॥ ७ ॥

विप्रकुर्वन् पीडयन् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

दशहजार हस्तीन के समान बलवान् वह द्विविद कहूं समुद्र के मध्य में खडा होकर दोनों भुजान की अञ्जली न से जल को उठा कर समुद्र के तीर के देशन को डुवाने लगा ॥ ५ ॥

वह द्विविद वानर श्रेष्ठ ऋषीन के आश्रमन के वृक्षन का भङ्ग करके उन ऋषीन के यज्ञशाला के अग्नीन को विष्ठा और मूत्र से दूषित करता भया ॥ ६ ॥

वह गर्ववारो द्विविद पर्वतन की सन्धि और गुहान में स्त्री पुरुषन को गेर कर पर्वतन के शिखरों से इस प्रकार करने लगा कि जैसे भौंरा कीडा को बिलये मूद देता है ॥ ७ ॥

इस प्रकार देशन को पीडित और जहाँ तहाँ अच्छे कुल की स्त्रीन को दूषित करत श्रीबलदेवजी के कराये हुए मधुर गान को श्रवण कर वह द्विविद गिरिनारपर्वत पर चलागया ॥ ८ ॥

तत्रापश्यद्यदुपतिं रामं पुष्करमालिनम् ।
सुदर्शनीयसर्वाङ्गं ललनायूथमध्यगम् ॥ ९ ॥
गायन्तं वारुणीं पीत्वा मदविह्वललोचनम् ।
विभ्राजमानं वपुषा प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ १० ॥
दुष्टः शाखामृगः शाखामारूढः कम्पयन् द्रुमान् ।
चक्रे किलकिलाशब्दमात्मानं सम्प्रदर्शयन् ॥ ११ ॥
तस्य धाष्टर्यं कपेर्वीक्ष्य तरुण्यो जातिचापलाः ।
हास्यप्रिया विजहसुर्बलदेवपरिग्रहाः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रभिन्नम् मत्तम् ॥ १०-११ ॥
ज्ञात्वा स्वभावेनैव चापलं यासां ताः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्रेति युग्मकम् । यदूनां पतिमिति सर्ववैभवपूर्णत्वं परम-सुखित्वादिकञ्चाह राममिति स्वभावत एव रमणरसिकत्वं पुष्करेति तदुपलक्षितविदग्धवन्यवेषत्वं सुदर्शनीयेति स्वतोऽपि सौन्दर्य्यं ललनेति तदुचितपरिकरशोभमानत्वम् ॥ ९ ॥

गायन्तमिति वैदग्धीं विलासञ्च मदेति तत्र स्वाभाविकं विलासं वारुणीमिति तत्र तत्रातिशयं विभ्राजमानमिति तेजस्वित्वं दृष्टान्तस्तु प्राकृतश्रोतृचित्ते तत्तद्विशेषमाधुरीस्फूर्ति-सोपानत्वाय ॥ १० ॥

एकशाखारूढत्वेऽपि बहुद्रुमकम्पनमतिघनीभूतत्वात् किलकिलाशब्दमव्यक्तरावमित्यर्थः । प्रकर्षेण बृहत्स्वप्रकटनेन तत्रापि सम्यक्त्वेन पराक्रमप्रकटनेन च दर्शयन् ॥ ११ ॥

विशेषेण उच्चैर्जहसुः यतो हास्यमेव प्रियं यासां ताः नत्र हेतुः, जातीति- तत्रापि तरुण्य इति नच महादुष्टादपि तस्माद्भयादिकमित्याह- बलेति ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्रेति । तत्र रैवतकोपवने पुष्करमाला पद्ममालाऽस्यास्तीति तथा तं व्रीह्यादित्वान्मत्वर्थीय इनिः सुष्ठु दर्शनीयानि सर्वाण्यङ्गानि यस्य तं योषित्समूहमध्यगतम् ॥ ९ ॥

गायन्तमिति । वारुणीं मदिरां पीत्वा मदेन विह्वले घूर्णिते लोचने यस्य तं प्रभिन्नं मत्तं वारणमैरावतमिव स्थितं राममपश्यदितिसम्बन्धः ॥ १० ॥

दुष्ट इति । दुष्टश्चासौ शाखामृगश्च शाखामृग इत्यनेन स्वभावत एव दौष्ट्यं व्यज्यते । दुष्ट इत्यनेन तत्रापि किलकिलेत्यनुकरणम् आत्मानं स्वशरीरं दर्शयाञ्चक्रे ॥ ११ ॥

तस्येति । तस्य द्विविदस्य धाष्टर्यं दौष्ट्यं प्रागल्भ्यं दृष्ट्वा ज्ञात्वा स्वभावेनैव चापलं यासां हास्यं प्रियं यासां ताः परिगृह्यन्त इति परिग्रहाः बलदेवस्य परिग्रहाः तत्प्रतिगृहीता इत्यर्थः । हेतुगर्भाण्येतानि अतो विजहसुः प्रहसितवत्यः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रभिन्नं मदजलस्राविणम् ॥ १०—११ ॥
कपिजातिचापलं दृष्ट्वा ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो गीतकर्त्तारं दृष्टवानित्याह—तत्रापश्यदिति । तस्य मात्सर्योत्पत्त्यर्थं रामस्य दशगुणान् वर्णयति एतावन्त एव गुणा इति तत्राद्यावैश्वर्यं दृष्टवानित्याह—यदुपतिमिति । यादवानां स्वामी स्वामिचिह्नानि बिभर्त्तीति तथा ज्ञानं परिचयं प्यस्तीति वा अनेन कर्त्तुमकर्त्तुं सामर्थ्यमुक्तम् इदं लौकिकम् अलौकिकमाह—राममिति । विभक्तवीर्यत्वात् सर्वलोकानुरञ्जनमपि तस्यासाधारणो गुणः स्वरूपतः कार्यतश्चोत्कर्ष उक्तः पुष्करमालिनमिति कमलमालया लक्ष्म्या वृत इति ज्ञापयन् भूषितत्वमाह—इत्यैश्वर्यादयस्त्रय उक्ताः सुष्ठु दर्शनीयानि सर्वाण्यङ्गानि यस्येति सौन्दर्येण शारीरकीर्त्तिरुक्ता ललनायूथमध्यगमिति बहिः कीर्तिरुक्ता शोभाजनितेयं कीर्तिरिति ॥ ९ ॥

गायन्तमिति । स्वानन्दपूर्णता ज्ञानफलरूपा निरूपिता वारुणीं पीत्वेति देहविस्मरणं ज्ञानफलं द्विविधमप्युक्तं मदेन विह्वले लोचने यस्येति बहिर्ज्ञानदृष्टिः विह्वला वैराग्यफलरूपा निरूपिता विभ्राजमानं वपुषेति विगतभ्राजनं वा विशिष्टभ्राजनं वा विकलतया उभयमपि वैराग्यं कार्यं भवति शरीरेण विराजमानं ततो वैराग्यस्वरूपमाह—प्रभिन्नमिव वारणमिति । सहामर्यादो भवति यः प्रकर्षेण भिन्नः स्रवन्मदः एवं कारणफलसहिताः षड् गुणा भगवति निरूपिताः ॥ १० ॥

एतादृशमपि दृष्ट्वा स्वदौष्ट्यं प्रकटितवानित्याह—दुष्टः शाखामृग इति भगवन्तं दृष्ट्वा किलकिलाशब्दं चक्रे तज्जातीय-

तां हेलयामास कपिर्भ्रूक्षेपैः सम्मुखादिभिः।
दर्शयन् स्वगुदं तासां रामस्य च निरीक्षतः॥ १३॥
तं ग्राव्णा प्राहरत्क्रुद्धो बलः प्रहरतां वरः।
स वञ्चयित्वा ग्रावाणं मदिराकलशं कपिः॥ १४॥
गृहीत्वा हेलयामास धूर्तस्तं कोपयन् हसन्।
निर्भिद्य कलशं दुष्टो वासांस्यास्फालयद्बलम्॥ १५॥
कदर्थीकृत्य बलवान् विप्रचक्रे मदोद्धतः।
तं तस्याविनयं दृष्ट्वा देशांश्च तदुपद्रुतान्॥ १६॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

शब्दः तादृशः यदा स्वस्मिन् महत्त्वबुद्धिर्भवति तदा स्वजातिशब्दं कुर्वन्ति प्रकृते तु भगवन्तमपि दृष्ट्वा तथा करणे हेतुर्दुष्ट इति ख्यापयितुं शाखामृग इति भूमिं भूरुहं वा नाश्रयति किन्तु शाखा एव शाखाः चारूढ इति स्वल्पः स्वस्थाने स्थितो मत्तो भवतीति सूचितं द्रुमान् कम्पयन्निति स्वाश्रयाश्रयणमप्यवगणना निरूपिता तादृशस्येश्वरावर्णना युक्तेति निलीय रसजननार्थमपि तथा कुर्यादिति पक्षं व्यावर्त्तयितुमाह—आत्मानं सम्प्रदर्शयन्निति। स्वस्वरूपं गुह्यदेशं वा॥ ११॥

अल्पस्यैवक्रूरणमयुक्तमिति भङ्गमिव तं दृष्ट्वा केवलेन तेन क्षोभो न भवेदपीति स्त्रीणां हास्यमाह—तस्य धार्ष्ट्यं कपेर्वीक्ष्येति तस्यापराधकरणात् वध्यस्य कपेस्तुच्छजीवस्य धार्ष्ट्यं तथा करणं वीक्ष्य तरुण्यो जात्यैव चपलाः स्ववयोपि स्वभावोपि तासामस्थिरतां सम्पादयतीति हास्यमेव प्रियं यासामिति इन्द्रियान्तःकरणधर्मोपि तादृश इति बलदेवस्य निर्भयस्य पूर्वोक्तस्य वा परिग्रहाः विवाहिताः स्त्रियः सर्वथा निर्भयाः अनियामकानां चतुर्विधगुणानां विद्यमानत्वात् विजहसुः रामस्तु न किञ्चिदुक्तवान् गणनाया एवाभावात्॥ १२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

प्रभिन्नं मत्तम्॥ ९-११॥
जात्या स्वभावेन चापलमगाम्भीर्य्यं यासां ताः॥ १२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

प्रभिन्नं मत्तम॥ ९-१०॥
जात्या स्वभावेन चापलं यासां ताः तत्रापि तरुण्यः विजहसुः हास्यं चक्रुः॥ ११॥
हेलयामास भ्रूक्षेपैः सन्मुखागमनादिभिः आदिना हस्तप्रदर्शनादिसङ्ग्रहः रामस्य पश्यत इत्यनादरेषष्ठी रामममनादृत्य तासां स्वगुदं दर्शयन् ताः हेलयामास अवज्ञातवान्॥ १२॥

भाषाटीका।

उस पर्वत के उपवन में द्विविदने श्रीबलदेवजीको देखा वह बलदेवजी कैसे हैं कि यादवन के पालन करने वारे और कमल के पुष्पनकी माला धारण किये सुन्दर दर्शन के योग्य सर्व अङ्ग वारे तथा स्त्रीयों के झुण्ड के बीच में विराजमान॥ ९॥

और वारुणी मदिराका पान करके गायरहे हैं मद से जिन के नेत्र घूम रहे हैं मद मस्त हस्ति के समान गौर वर्ण शरीर करके प्रकाशमान॥ १०॥

इस प्रकार श्रीबलदेवजीको देखकर वह दुष्ट द्विविद वानर वृक्षकी शाखा पर बैठ कर वृक्षनको कम्पायमान करत और उस कम्पन से अपने शरीरको दर्शावत किलकिल इस प्रकार के शब्दको करता भया॥ ११॥

तरुण अवस्थावारी स्वभाव से हि चपल और हास्य में प्रीतिवारी वे श्रीबलदेवजीकी स्त्रीजन उस वानरकी ढिठाई को देखकर हास्य करने लगीं॥ १२॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

हेलयामासावजज्ञे निरीक्षतो निरीक्षमाणस्य तमनादृत्येत्यर्थः॥ १३-१४॥
आस्फालयद्योषितां वासांस्याकृष्य पाटितवान्॥ १५॥
विप्रचक्रे एवमपकृतवान्॥ १६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

सम्यक् नानागतिसुखं यत्र तदादिभिः तासां ताः प्रति॥ १३॥
तामित्यर्द्धकम्॥ १४॥
कोपयन् कोपयितुं हसन् यद्वा पूर्वं कोपयन् पश्चाद्दर्शनेन हसन् बलं सर्वतोधिकबलमपि कदर्थीकृत्य मुहुः खेदयित्वा यतो मदेन गर्वेणोद्धतः अविनीतः उद्धत इति तु श्लेषः हेतुः बलवानिति॥ १५॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

देशांश्चैतदुपप्लवेनैव भग्नान् दृष्ट्वा अनुसन्धाय ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

हेलयामास अपराधेन कलुषीचकार ॥ १५ ॥

विप्रचक्रे विकारः अनिष्टाचरणम् ॥ १६—१८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ता इति । कपिर्द्विविदः भ्रूविक्षेपैः सम्मुखागमनादिभिः आदिशब्देन दन्तप्रदर्शनादिसङ्ग्रहः स्वगुदं तासां दर्शयन् रामस्य पश्यतस्तत एव ताः हेलयामास अवजज्ञे ॥ १३ ॥

तमिति । ग्राव्णा पाषाणेन तं कपिं प्राहरत् स कपिः तं रामं कोपयन् हसंश्च हेलयामास अवमतवान् ॥ १४ ॥

किञ्च, निर्भिद्येति । दृप्तो गर्वितः कलशं मदिरापात्रं निर्भिद्य योषितां वासांसि आकृष्य आत्मानं प्रापितवान् मदेनोद्धतो बलवांश्च कपिरेवं बलं रामं कदर्थीकृत्य तुच्छीकृत्य विप्रचक्रे ऽपचकार तं कपिं तस्याविनयं धार्ष्ट्यं दौष्ट्यं तेनापद्रुतान् देशांश्च विलोक्य ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् ।

हेलयामास अवज्ञातांश्चक्रे सम्मुखादिभिः पुरः स्थित्यादिभिः ॥ १३-१८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

उभयमपि स्वस्य हीनत्वापादकमिति तासामवगणनां कृतवानित्याह—ता हेलयामासेति । अवहेला सुखतः जातिचेष्टाभिरपीत्याह—भ्रूक्षेपैः तिर्यक् निरीक्षणयुक्तैः सम्यक् मुखं यत्रेति सम्मुखादिभिर्विकारैः परितोऽग्रतश्च हेलनमुक्त्वा पृष्ठतोऽप्याह—दर्शयन् स्वगुदं तासामिति तूष्णीं भावेनावगणित इति रामस्याप्यवहेलनं कृतवानित्याह—रामस्य च निरीक्षत इति । निरीक्षतः सतस्तासामपि निरीक्षतीनां सतीनां दर्शने सर्वेषां साधारण्यस्यापि सङ्कोचो भवति अस्य तु तथात्वे न जातमिति दोषं वक्तुं वर्णितम् ॥ १३ ॥

ततो विचारमकृत्वैव महादोषे अल्पैव शिक्षेति वाक्षापयितुं पाषाणप्रक्षेपमात्रं कृतवानित्याह—तं ग्राव्णेति । वानराः कृतोपकारादयो विषयाः चेति उपेक्षां परित्यज्य किमिति ग्राव्णा प्राहरत् तत्राह—क्रुद्ध इति । क्रोधे तस्याल्पस्य महदतिक्रमो हेतुः अनावेशात् हलमुशलस्मरणात् पूर्वं सर्वं कृतवान् तेन न विचारकृतो दोषः बल इति तस्य माहात्म्यं ज्ञात्वापि स्वस्य बलिष्ठत्वादेवं तथा कृतवान् काकादिरिव केवलं निवारणार्थतां प्रहरणस्य निवारयति प्रहरतां वर इति । ततस्तेनैव व्यथितो भवेदिति तथा प्रकारं कृतवान्

स तु पूर्वं परमेश्वरस्य भक्त आसीदिति भगवत्कृपयैव तस्य जातं सामर्थ्यमनुवदति—स वञ्चयित्वेति तस्योद्धतस्य स्वत एव मरणार्थं प्रवृत्तस्य अपराधे असह्ये क्रोधान्मारणमिति वक्तुं तादृशमतिक्रममाह— ग्रावाणं वञ्चयित्वा मदिराकलशम् ॥ १४ ॥

गृहीत्वा हेलयामासेति यतो धूर्तः पानव्यसनिनां तदपहारे महान् क्रोधो भवतीति जानाति अपकारार्थं नेदं कारणं किन्तु कोपयन् केवलं कोपार्थतामदर्शनार्थं हसन् तर्हि पानार्थं नयनं भविष्यतीत्याशङ्क्य तत्कृतं चरित्रमाह—निर्भिद्येति । कलशं निर्भिद्य तथा कृते जीवनमपि गमिष्यतीति शङ्काभावाय आह—ततः स्थापितानि जलक्रीडोत्तरं परिधेयानि स्त्रीणां बलस्य च वासांसि च निर्भिद्य बहुधा छित्वा ततो बलमास्फोटयत् मल्ल इव युद्धाकारणार्थं बाहुस्फोटं कृतवान् नन्वल्पः कथमेवं करोतीत्याशङ्क्याह—बलवानिति । ननु बलोपि बलवान् नहि तुल्येप्येवं क्रियते तत्राह—कदर्थीकृत्येति । तुच्छीकृत्य तदपि मत्तस्येवेति वक्तुमाह—मदोद्धत इति । विप्रचक्रे अपकारं कृतवान् ततो बलः विचारपूर्वकं भगवदाविष्टः तच्छधार्थं यत्नं कृतवानित्याह—तं तस्याविनयमिति । वस्तुतस्त्विदं द्वारमात्रं मुख्यस्तु अपराधः तदुपद्रुतान् देशान् विलोक्येति यद्यपि पूर्वं दृष्टं तथापीदानीं स्मृतमित्येके इदानीमेव भगवदावेश इति तस्य चापरोक्षज्ञानमेव सर्वत्रेति इदानीमेव दृष्टमिति युक्तम् ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

हेलयामास अवज्ञातवान् सम्मुखादिभिः सम्मुखस्थितिगतिमूत्रणादिभिः तासां ताः रामस्य निरीक्षमाणस्येत्यनादरे षष्ठी ॥ १३—१४ ॥

वासांसि शय्योपरिस्थितानि आस्फालयत् आकृष्य पाटितवान् ॥ १५ ॥

विप्रचक्रे एवमपकृतवान् ॥ १६—१८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ग्राव्णा पाषाणेन ॥ १३ ॥

तं रामं कोपयन् हेलयामास अवज्ञातवान् ॥ १४ ॥

आस्फालयत् पाटितवान् इत्थं विप्रचक्रे अपकृतवान् ॥ १५-१७ ॥

भाषा टीका ।

वह द्विविद श्रीबलदेवजीके देखते२ उनका अनादर करके स्त्रीनको अपनी गुदा दिखावत भ्रकुटीके चलाने करके तथा सन्मुख आना और दांतोका दिखाना इत्यादि वानर चेष्टा करके उन स्त्रीकी अवज्ञा करता भया ॥ १३ ॥

प्रहार करनेवारोंके मध्यमें श्रेष्ठ श्रीबलरामजी क्रोधित होकर द्विविदके प्रति पाषाणसे प्रहार करते भए, पश्चात् वह धूर्त द्विविद हंस कर बलरामजीको कोपि करावत पाषाण

क्रुद्धो मुसलमादत्त हलञ्चारिजिघांसया ।
द्विविदोऽपि महावीर्यः शालमुद्यम्य पाणिना ॥ १७
अभ्येत्य तरसा तेन बलं मूर्द्धन्यताडयत् ।
तन्तु सङ्कर्षणो मूर्ध्नि पतन्तमचलो यथा ॥ १८ ॥
प्रतिजग्राह बलवान् सुनन्देनाहनच्च तम् ।
मुसलाहतमस्तिष्को विरेजे रक्तधारया ॥ १९ ॥
गिरिर्यथा गैरिकया प्रहारं नानुचिन्तयन् ।
पुनरन्यं समुत्क्षिप्य कृत्वा निष्पत्रमोजसा ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

को उकाड कर मदिराके कलशको लेकर बलदेवजीकी अवज्ञा करता भया ॥ १४ ॥

मदसे उन्मत्त ढीठ और बलवान् वह द्विविद, बलदेव-जी तथा स्त्रीयों के धरे हुए वस्त्रोंको फाड़कर इस प्रकार बलदेवजीको कुछ नहिं समुझ कर उनका अपराध करता भया ॥ १५ ॥

उस वानरकी उस दुष्टताको देखकर और उस कर के उपद्रवको प्राप्त हुए देशनको सुनकर, श्रीबलदेवजी क्रोधित होकर उसके बध करनेकी इच्छा कर के हल और मुशल को लेते भए ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

शालं वृक्षम् ॥ १७—२८ ॥

सुनन्देन मुसलेनाहनत् अहन्नित्यर्थः । मस्तिष्कं मस्तकावयवविशेषः ॥ १९ ॥

गैरिकया लोहितधातुना नानुचिन्तयन्नगणयन् ॥ २०-२३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

क्रुद्धः पुनरतिक्रुद्धः सन् [पादेनैकेन] पाणिनैकेनोत्पाट्य अभ्येत्य अभिमुखमेत्य ॥ १७—१८ ॥

प्रतिजग्राह स्वीकृतवान् अचलो यथेति तस्य तेनाकिञ्चित्करत्वं सूचितं तदिदं च क्षमा पौनःपुन्यं तस्य श्रीराघवेन्द्र-सेवाप्राग्भावमनुसन्धाय कृतमिति गम्यते । मुसलेति युग्मकं । नानुचिन्तयन्नित्यस्य परेणान्वयः ॥ १९—२० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

सुनन्देनाहनत् मुसलेनाहनत् ॥ १९-२३ ॥

अरूरुजत् अयोधयत् ॥ २४—२८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

क्रुद्धो रामः हलं मुसलञ्चाददे ॥ द्विविदोपीति । महद्वीर्यं यस्य सः द्विविदोपि सालवृक्षमुत्पाट्य ॥ १७ ॥

बलमूर्द्धनि राममूर्द्धनि तेन सालेनाताडयत् । तमिति । पतन्तं तं सालं प्रतिजग्राह गृहीतवान् तत्प्रहारमङ्गीकृतवानित्यर्थः । यथा पर्वतः तद्वत् ॥ १८ ॥

ततः सुनन्देन मुसलेन हरिं कपिमहनत्ताडयामास । मुसलेनाहतो मस्तिष्कः मस्तकावयवविशेषो यस्य सः अत एव रक्तधारया रेजे ॥ १९ ॥

यथा गिरिर्गैरिकधारया राजते तद्वत् ततस्तं प्रहारमनुचिन्तयन् पुनरन्यं रसालमोजसा बलेनोत्पाट्य पर्णरहितं कृत्वा ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गैरिकया गिरिधातुरसधारया ॥ १९-२० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मस्तिष्कं मस्तकमज्जा ॥ १९——२८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

भगवता सहैव मुसलादीनामप्यागमनात् मुसलं हलञ्च तज्जिघांसया आदत्त आयुधवत् चिह्नार्थमग्रहणमाह—क्रुद्ध इति । भक्तत्वशङ्काव्यावृत्त्यर्थमरीति चकारात् अन्येपि धर्मा भगवता आविष्कृता इति अलौकिकं बलमपि ज्ञातव्यं तावतापि न निवृत्त इति अक्लिष्टकर्मत्वं भगवतो वदन्नाह—द्विविदोपि इति । युद्धं वक्तुं तस्य प्रसिद्धनामग्रहणं महावीर्य इति रामायणादौ तत्पराक्रमो निरूपितः स्मार्यते युद्धसमरधाभिनिवेशाय एकेन पाणिना सालवृक्षमुत्पाट्येति बलस्य कार्यं न तु केवलं प्रशंसापरमिति ज्ञापयितुम् अभ्येत्य निकटे समागत्य तरसा रामोद्यमात् पूर्वमेव तेन शालेन मूर्द्धप्रदेशे अताडयत्

तेनाहनत्सुसंक्रुद्धस्तं बलः शतधाऽच्छिनत् ।
ततोऽन्येन रुषा जघ्ने तञ्चापि शतधाऽच्छिनत् ॥ २१ ॥
एवं युद्धयन् भगवता भग्नेभग्ने पुनःपुनः ।
आकृष्य सर्वतो वृक्षान्निर्वृक्षमकरोद्वनम् ॥ २२ ॥
ततोऽमुञ्चच्छिलावर्षं बलस्योपर्यमर्षितः ।
तत्सर्वं चूर्णयामास लीलया मुसलायुधः ॥ २३ ॥
स बाहू तालसङ्काशौ मुष्टीकृत्य कपीश्वरः ।
आसाद्य रोहिणीपुत्रं ताभ्यां वक्षस्यरूरुजत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

गृहीत्वैव लकुटेनेव ताडितवान् बलपदाच्छ्रोतुर्भयाभावः सूचितः । ततस्तन्निराकरणमाह—तन्तु सङ्कर्षण इति । पर्वते वृक्षप्रक्षेपः न पर्वतस्य भयजनक इति मूर्ध्नि पतन्तमपि वृक्षं यथाऽचलः पर्वतो गृह्णाति ॥ १७—१८ ॥

तस्य हि वृक्षा लोमप्रायास्तं हस्तेन गृहीतवान् वज्रेणेव भूमिस्ताडिता भवतीति ततः सुनन्देन मुसलेन तमहनत् हतवान् चकारात् वृक्षमपि तेनैव हत्वा तदुपरि प्रक्षिप्तवान् तस्य वृक्ष इव मुसलमपि कार्यव्यभिचारि भविष्यतीत्याशङ्क्य आह—मुसलाहतमस्तिष्क इति । मस्तिष्कं मस्तकास्थि ततो रुधिरप्रवाहोऽपि जातः तेनापि विरेजे ननु मूर्च्छितो हतो वा ननु प्रहारेण सकार्येण कथं शोभेत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—गिरिर्यथा गैरिकयेति । नन्वाकृतिसाम्येऽपि अन्तर्दुःखानुभावात् म्लानतैव युक्ता ननु शोभेति चेत्तत्राह—प्रहारं नानुचिन्तयत् रेजे इति पूर्वेण सम्बन्धः उत्तरत्र वा पुनरन्यं समुत्क्षिप्येति त्रिसत्या देवा इति समानमपि युद्धं वारत्रयमुच्यते त्रियजुषेतिवत् अन्यं मूलात्समुत्क्षिप्य निष्पत्रञ्च कृत्वा अन्यथा सर्वाः शाखा अग्रभागे हस्ते धर्तुं न योग्या भवन्तीति मूलभागेन च ताडयितुं निष्पत्रकरणम् ओजसेति ॥ १९—२० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सुनन्देन मुसलेन मस्तिष्कं मस्तकावयवविशेषः ॥ १६-२३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तं सालं अग्राह तं वानरं सुनन्देन मुसलेन अहनत् ताडयामास ॥ १८ ॥

मुसलेन आहतं मस्तिष्कं मस्तकावयवविशेषो यस्य सः ॥ १९-२२ ॥

भाषाटीका ।

महा पराक्रमी द्विविदभी हस्त से शालवृक्षको उखाड कर और वेगसे आय कर उस वृक्ष से बलदेवजीको मस्तक में प्रहार करता भया ॥ १७ ॥

श्रीबलदेव भगवान् निज मस्तक पर गिरते हुए वृक्ष की हस्त से पकड लेते भए और उस के प्रहार से पर्वत के समान अचल बने रहे फिर सुनन्दनामा मूशल से द्विविद के प्रति प्रहार करते भए ॥ १८ ॥

मूशल से उसके कपाल में घाव होगया उससे रक्तकी धारा निकसी उस धारा करके द्विविद इस प्रकार शोभायमान भया कि मानो गेरू की धारा से पर्वत शोभायमान होवे और मूशल के प्रहार को उसने कुछ नहिं गिना ॥ १६ ॥

पश्चात् अत्यन्त क्रोध कर दूसरे शालवृक्ष को उखाडकर उसके पत्तान को झाड कर उस वृक्ष को श्रीबलदेवजी के ऊपर चलाया श्रीबलदेवजी ने उस वृक्ष को छेदन करके टुकडे कर दिया ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अरूरुजत्ताडयामास ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत इत्यर्द्धकम् । जघ्ने द्विविदः अभिनद्बलः ॥ २१ ॥

भगवतेति प्रायस्तत्कृतप्रहारप्रतीकारमेवाकरोत् नतु तं तदापि प्राणतो मारयत् लीलामात्रप्रयोजनत्वादिति भावः ॥ २२ ॥

ततो वृक्षाभावे सतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

शिलानामप्यभावे सति बाहू मुष्टीकृत्य दृढवद्धकराग्रौ कृत्वा रोहिणीपुत्रमिति श्रीरोहिणीप्रेमस्मरणेन तत्र मुनेर्दुःखोक्तिः ॥ २४ ॥

यादवेन्द्रोऽपि तं दोर्भ्यां त्यक्त्वा मुसललाङ्गले ।
जत्रावभ्यर्दयत्क्रुद्धः सोऽपतद्रुधिरं वमन् ॥ २५ ॥
चकम्पे तेन पतता सटङ्कः सवनस्पतिः ।
पर्वतः कुरुशार्दूल वायुना नौरिवाम्भसि ॥ २६ ॥
जयशब्दो नमःशब्दः साधुसाध्विति चाम्बरे ।
सुरसिद्धमुनीन्द्राणामासीत्कुसुमवर्षिणाम् ॥ २७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेन सालेनाहनत् तं सालं बलो रामः शतधा चिच्छेद ततोऽन्यमुत्पाट्य प्रयुक्तं तथा चिच्छेद ॥ २१ ॥

एवमिति । प्रयुक्ते साले भग्ने सति सर्वतो वृक्षानाकृष्य तद्वनं वृक्षरहितं चकार ॥ २२ ॥

तत इति । बलस्य रामस्योपरि तच्छिलाजालं सर्वम् ॥२३॥

स बाहू इति । ताभ्यां मुष्टीकृताभ्याम् बाहुभ्याम् अरूरुजदताड्यत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अरूरुजत् चूर्णयामास ॥ २१-२५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सौऽथ सुतरां सम्यक् क्रुद्धः प्रहारवीर्ययोराविर्भूतत्वात् तत्र प्रतिग्रहो न पौरुषायेति बलस्तं शतधाच्छिनत् विदीर्णं कृतवान् तृतीयपर्याये पुनराह— ततोनन्तयुद्धमतिदिशति ततोन्येति । एवं युध्यतिति । भगवता सह युध्यन् भगवतैव वृक्षभग्ने क्रमेण सर्वेष्वेव वृक्षेषु पुनः पुनः आकृष्य इक्षुदण्डमिव मूलादुत्पाट्य सर्वत एवं कृत्स्नेन वनभूमिं निर्वृक्षमकरोत् लतागुल्मादीनां विद्यमानत्वात् वृक्षमात्रमेव गतं नतु वनमेव ॥ २१—२२ ॥

ततः पाषाणवृष्टिं भग्नोद्यमं कृतवानित्याह—ततो मुखच्छिलावर्षमिति । तत्प्रक्षिप्तं सर्वमेव चूर्णयामासेति तस्य साधनस्य भगवत्प्रतिकूलस्य पुनः साधनतां निवारयति तत्र क्लेशमाशङ्क्याह—लीलयेति । अलौकिकप्रकारं वारयितुमाह-मुसलायुध इति ॥ २३ ॥

ततो भग्नसाधनो बाहुयुद्धार्थमागत इत्याह-स बाहू इति । तालसङ्काशाविति दीर्घस्थौल्यपरुषत्वान्युक्तानि मुद्गरवन्मुष्टीकरणं तथोद्यमे मोहितत्वं शङ्कितं व्यावर्तयितुमाह-कपीश्वर इति । मारणपर्यन्तं तूर्णीं स्थित इति रोहिणीपुत्रमित्युक्तं ताभ्याम् हस्ताभ्यां मिलिताभ्याम् वक्षसि अरूरुजत् पीडां कारितवान् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मुष्टीकृत्य मुष्टिमन्तौ कृत्वेत्यर्थः । अरूरुजत् ताडयामास ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अरूरुजत् अताडयत् ॥ २३ ॥

जत्रौ कण्ठबाहुमूले ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

फिर भी क्रोध करके द्विविदने तीसरे शालवृक्ष करके श्रीबलदेवजी के ऊपर प्रहार कि उसके भी बलदेवजीने सौ टुकडे कर दिये ॥ २१ ॥

इस प्रकार श्रीबलदेवजी के साथ युद्ध करते २ श्रीबलदेवजीसे वारम्बार वृक्षन का भङ्ग होता गया और वह द्विविद वारम्बार चारोतर्फ से वृक्षन को उखाडकर बलदेवजी के ऊपर फैंकता गया इस प्रकार करने से उस वनको वृक्ष शून्य कर देता भया ॥ २२ ॥

इसके अनन्तर द्विविद कोधित होकर बलदेवजी के ऊपर शिलान की वरषा करने लगा मुशलायुध धारी श्रीबलदेवजीने लीला हि करके उस सब शिला वर्षा का चूर्ण कर दिया ॥ २३ ॥

तब तो वह वानर शाल के समान दोनो हाथोंका मुका बांधकर बलदेवजी के पास आय कर मुका बँधे हुए दोनो हाथों से बलदेवजी के वक्षस्थल में प्रहार करता भया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यादवेन्द्रः सङ्कर्षणः क्रुद्धस्तत्र जत्रौ कण्ठबाहुमूले ॥ २५ ॥

टङ्काः सतोयविवराणि तत्सहितः ॥ २६—२७ ॥

एवं निहत्य द्विविदं जगद्व्यतिकरावहम् ।
संस्तूयमानो भगवाञ्जनैः स्वपुरमाविशत् ॥ २८ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्द्धे द्विविदवधो नाम
सप्तषट्षष्टितमो ऽध्यायः ॥६७॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

जगतो व्यतिकरं नाशमावहतीति तथा तम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मुसललाङ्गलौ त्यक्त्वेति । तस्य निरायुधत्वेन तन्न्याय्यत्वात् दोर्भ्यां तद्वत् समुष्टिभ्यामेव अभित आर्दयत् आङ्भाव आर्षः स द्विविदः ॥ २५ ॥

टङ्क इति । तेन जलप्लावनं व्यञ्जितं "जङ्घायामद्रिभित्तौ च खनित्रे ग्रावदारणे । कपित्थे चाश्रियां टङ्कः" इति तु त्रिकाण्डशेषः तत्स्थ सावरणं इत्यर्थः ॥ २६ ॥

साधु साध्विति शब्दश्चासीत् सुरादिषु इन्द्राणां श्रेष्ठानाम् एते च शब्दाः सर्वेषां प्रत्येकमेवानन्दभक्तिविस्मयैर्जाताः भावभेदेन सुरेन्द्रादीनां यथासङ्ख्यमेव वा ॥ २७ ॥

जनैः स्वर्गस्थभूमिस्थैश्च भगवानिति सार्वक्षयकाकण्व्यादिव्यञ्जनात् एतं द्रोण्यादिषु द्विविदस्य लोकमोचनादिकञ्च ज्ञेयम् स्वशब्देन स्वजनसमागममहोत्सवश्च सूचितः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यादवेन्द्रो रामोऽपि मुसललाङ्गली त्यक्त्वा दोर्भ्यामेव तं कपिं जत्री कण्ठबाहुमूलेऽभ्यर्दयदताडयत् स कपिः रुधिरं वमन्नुद्गिरन् पपात च ॥ २५ ॥

चकम्प इति । पतता तेन द्विविदेन कण्ठादिसहितो गिरिश्चकम्पे चचाल हे कुरुशार्दूल ! यथा वायुना नौरम्भसि कम्पते तद्वत् ॥ २६ ॥

जयशब्द इति । कुसुमानि वर्षन्ते इति तथा तेषां सुरादीनां यथायोग्यं जयशब्दादिरासीत् ॥ २७ ॥

एवमिति । जगतो व्यतिकरं नाशमावहत्यापादयतीति तथाभूतं द्विविदमेवं निहत्य जनैः संस्तूयमानो भगवान् रामः स्वपुरं द्वारकां प्रविवेश ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सकण्टकाः वनस्पतयो यस्मिन् स तथा ॥ २६ ॥

जगतो व्यतिकरं नाशमावहति करोतीति जगद्व्यतिकरावहस्तम् ॥ २७—२८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां
सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥
(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः स्वयमपि अशस्त्रेण सशस्त्रो न युद्ध्येदिति स्वयमपि त्यक्त्वा मुसललाङ्गले दोर्भ्यां जत्रावभ्यर्दयत तथा सामर्थ्ये धर्मे ज्ञाने च लौकिकमेव साधर्म्यमित्याह—यादवेन्द्र इति । ततः पूर्वमपि स रामभक्त इति तथाकरणं जत्रुः कण्ठावस्थितसन्धि तस्मिन् भग्ने मृत एवेति अतो रुधिरं वमन् पतितः ॥ २५ ॥

तस्य पराक्रममुक्त्वा देहस्यापि महत्त्वमाह—चकम्प इति ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

सटङ्क इति प्रसिद्धः पर्वतः स वनस्पतिसहितः सम्यक् परिज्ञानार्थम् एतदुक्तं सर्वतश्चकम्पे टङ्कशब्देन उपरितनः भागः वलभीसदृशः वप्रापरपर्यायः तत्सहितः पर्वत एव भवति सपर्वतपाठस्तु सुगमः विश्वासार्थं सम्बोधनम् अधिकान्दोलार्थं दृष्टान्तः तत्रत्यानां भयोत्पादनार्थं वातेन तस्मिन् पतिते सर्वाः स्त्रियो राममालिङ्गितवत्यः इति कामरसेन मध्ये न विघ्नः किन्तु तत्पोषक एव जात इति फलति ॥२६॥

भक्तत्वादल्पत्वाच्च कदाचिदयुक्तो भवेदिति देवानां सम्मतिमाह— जयशब्द इति। उत्कृष्टानां जयशब्दः मध्यमानां नमःशब्दः शिष्टः साधुशब्द इति त्रिविधानामपि सम्मतिरुक्ता पूर्वं जयशब्दः आशीरूपः पश्चान्मारणार्थं प्रार्थनारूपो नमःशब्दः साधुसाध्विति मारणानन्तरं द्विविदोऽन्यथावचने ततः पात एव भवेदिति सूचितं सुरसिद्धमुनीन्द्राणामिति त्रिविधानामपि तथात्वं कुसुमवर्षिणामिति कायिको व्यापारः ॥२७॥

एवं सर्वात्मना देवानामनुमोदनमुक्तं भूमिष्ठानामप्याह—एवं निहत्य द्विविदमिति। हनने हेतुर्जगतो व्यतिकरं नाशमावहतीति अत एव जनैः संस्तूयमानः एतावत्स्वोपपत्तिर्भगवानिति पूर्वं तस्य प्रत्यापत्तिरनुक्तेति मध्ये भगवतः कार्ये पतितम् अत्रापि तथा पतिष्यतीत्याशङ्क्य तस्य द्वारकाप्रवेश उच्यते स्वपुरमाविशत् इति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे अष्टादशाध्यायविवरणम् ॥ १८ ॥ ६७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

त्यक्त्वा मुसललाङ्गलाविति तस्य निरायुधत्वे सति स्वस्यापि निरायुधत्वौचित्यात् जत्रौ कण्ठबाहुमूले ॥ २५ ॥

सटङ्कः भित्तिसहितः पर्वतः रैवतकः "जङ्घायामद्रिभित्तौ च खनित्रे ग्रावदारणे। कपित्थे चास्त्रियां टङ्कः" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ २६—२८ ॥

इति सारार्थदर्शिन्याम् हर्षिण्याम् भक्तचेतसाम्। सप्तषष्टितमोऽध्यायो दशमे ऽजनि सङ्गतः ॥६७॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

॥ २५ ॥

सटङ्कः सजलविवरसहितः ॥ २६—२७ ॥

जगतो व्यतिकरं नाशमावहतीति तम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे सप्तषष्टितमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥६७॥

भाषा टीका।

श्रीबलदेवजीभी क्रोधित होकर हल मूशलको छोड़कर दोनों हाथन से उस के जावडे में प्रहार करते भए बलदेवजी के मारने से वह द्विविद मुख से रुधिरकी वमन करत भूमि पर गिर पड़ा ॥ २५ ॥

हे कुरुशार्दूल! गिरते हुए द्विविद करके जल के टीकेने सहित और वनस्पति सहित वह पर्वत इस प्रकार कम्पायमान होगया कि जैसे जल में पवन करके नौका कम्पायमान होवे ॥ २६ ॥

पश्चात् देवता और सिद्धजन तथा मुनीश्वरोंने बलदेवजी के ऊपर पुष्पनकी वर्षा करी और हे श्रीबलदेवजी! आपकी जय होइ और आपके अर्थ हमारी नमस्कार है। और आपने इस द्विविदका बध किया इसलिये लोक में मङ्गल भया इस प्रकारका शब्द आकाश में देवादिकनका होता ॥ २७ ॥

जगतके नाश करने वारे द्विविदको इस प्रकार मारिकर देवता आदि जनों से जिनकी स्तुति होरही है ऐसे बलदेव भगवान् द्वारका पुरी माइ गया ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धमें सरसठके अध्यायकी भाषाटीका समाप्ता ॥ ६७ ॥

श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्टितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

दुर्योधनसुतां राजल्लक्ष्मणां समितिंजयः ।
स्वयम्वरस्थामहरत्साम्बो जाम्बवतीसुतः ॥ १ ॥
कौरवाः कुपिता ऊचुर्दुर्विनीतोऽयमर्भकः ।
कदर्थीकृत्य नः कन्यामकामामहरद्बलात् ॥ २ ॥
बध्नीतेमं दुर्विनीतं किं करिष्यन्ति वृष्णयः ।
येऽस्मत्प्रसादोपचितां दत्तां नो भुञ्जते महीम् ॥ ३ ॥
निगृहीतं सुतं श्रुत्वा यद्येष्यन्तीह वृष्णयः ।
भग्नदर्पाः शमं यान्ति (१) प्राणा इव सुसंयताः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अष्टषष्टितमे साम्बे निरुद्धे कौरवैर्युधि ।
तद्विमोक्षाय रामेण गजाह्वयविकर्षणम् ॥

रामचरित्रान्तरं निरूपयितुमाह-दुर्योधनसुतामिति । समितिञ्जयः सङ्ग्रामजित् ॥ १—२ ॥

नोऽस्माकं, महीमस्माभिर्दत्ताम् न ते भूपतय इति भावः ॥ ३ ॥

यान्ति यास्यन्ति प्राणा इन्द्रियाणीव सुसंयताः प्राणायामादिभिर्दमिताः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

"हृतो यदेव प्रद्युम्नः शम्बरेणात्मघातिना ।
मासेऽस्मिन्नेव साम्बस्तु जाम्बवत्यामजायत" ॥

इति श्रीहरिवंशोक्त्या प्रायः प्रद्युम्नसमवयस्कत्वाच्छ्रीसाम्बस्य पूर्ववृत्तमपि विवाहं श्रीबलदेवविक्रमप्रसङ्गादत्राह-दुर्य्योधनेत्यादिना । पूर्वं टीकायां प्रद्युम्नजन्मजाम्बवत्यादिविवाहयोर्व्यतिक्रमेण स्वीकारस्त्वत्र यथाक्रमश्रवणापेक्षयेति ज्ञेयम् । जाम्बवत्याः सुत इति तस्याः सौभाग्याधिक्यसूचनेन तस्मिन् पितृस्नेहाधिक्यं दर्शितम् अत एव तस्यास्तत्समसुन्दरपुत्रप्रार्थनया श्रीभगवता स्वभक्तवरशिवस्य माहात्म्यं तन्वता तमाराध्य स प्राप्त इति दानधर्मे अत एव स्नेहेनाम्बया सह सदा वर्त्तत इति साम्बः अत एव यत्र तत्र तद्विशेषणत्वं तस्य श्रूयते एवं सति जाम्बवतीसुतस्यास्य नाम्नि दन्त्य एवोष्मा नतु तालव्य इत्यायातम् ॥ १ ॥

कौरवाः दुर्य्योधनादयः अर्भकोपि विनयरहितः सगर्व इत्यर्थः । यद्वा अर्भकोऽयं पित्रादिभिराशिक्षित इति तानप्यधिक्षिपन्ति यतः कदर्थीकृत्य खेदयित्वा तत्रापि अकामां तद्वरणेच्छारहिताम् ॥ २ ॥

बध्नीतेति हनननिषेधो द्योत्यते स चाधुना तत्स्पृष्टायाः कन्यायाः वरान्तरायोग्यत्वेन जामातृत्वावश्यकत्वाच्च श्रीभीष्मविदुरादीनां तथा सम्मतेश्च अत एवाग्रे जिघृक्षव इति बन्धने हेतुः दुर्विनीतामिति अन्यथाऽस्माकं पराभव एव जनैर्दृश्यत इति भावः ॥ ३ ॥

शमं यान्ति अस्माकं वश्या भविष्यन्तीत्यर्थः । दुर्वशानामपि वश्यत्वे दृष्टान्तः प्राणा इति ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १—४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रामस्यैव चेष्टितान्तरमनुवर्णयितुमुपोद्घातमाहाष्टषष्टितमेन

(१) शीर्यन्त्या इवात्म इति विज० पाठः ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

दुर्योधनसुतामित्यादिना । समितौ सङ्ग्रामे जयतीति तथा समितिङ्शत्रुस्तं जयतीति वा स जाम्बवत्याः सुतः साम्बो लक्ष्मणां नाम दुर्योधनस्य सुतां स्वयम्वरस्थां हृतवान् ॥ १ ॥

कौरवा इति । उक्तिमेवाह—दुर्विनीत इत्यादिना सुसंयता इत्यन्तेन । नोऽस्मान् कदर्थीकृत्य तुच्छीकृत्य बलादकामयमानामपि कन्यामहरत् ॥ २ ॥

अत एव दुर्विनीतं मूर्खं बध्नीत बन्धयत वृष्णयः किं करिष्यन्ति न किमपीत्यर्थः । तत्र हेतुः, य इति । ये वृष्णयः अस्माकं प्रतापेन पराक्रमेण उपचितामेधितां समृद्धामिति यावत् नोऽस्माभिर्दत्ताञ्च महीं भुञ्जते अनुभवन्ति ते न भूमिपतयो बभूवुरिति भावः ॥ ३ ॥

निगृहीतमिति । निगृहीतं बद्धं सुतं श्रुत्वा यदि वृष्णयः आगमिष्यन्ति तर्हि भग्नो दर्पो येषां ते तथाभूताः शमं शान्तिं यास्यन्ति सुसंयताः प्राणायामादिभिः दमिताः प्राणा इन्द्रियाणीव ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

समितिशब्देन सङ्गरसभे गृह्येते उभे अपि शस्त्रेण वाचा जयतीति समितिञ्जयः खश्प्रत्ययो मुमागमो ऽनुस्वारः समितिः संगरसभयोरित्यभिधानम् ॥ १ ॥

अकामां कुमारकामविधुराम् ॥ २ ॥

अस्मत्प्रसादेनोपचिताः सम्वर्धिताः अत एव नो महीं भुञ्जते दत्तामस्माभिरिति शेषः ॥ ३ ॥

निगृहीतं बद्धं शीर्णदन्ताः भग्नदन्ताः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

॥ १—१८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

॥ १—५४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

अत्यलौकिकमाश्चर्यचरित्रमधुनोच्यते ।
एकोनविंशे रामस्य सर्वलोकातिशायिनः ॥
एवं रामस्य कृष्णस्य त्रितयं त्रितयं द्वयोः ।
चरित्रमीरितञ्च स्यात् षड्गुणानां विभागकृत् ॥
धर्मः सिद्धो भगवति कर्मसिद्धः तथापरे ।
अद्वितीयहरित्वन्तु कृष्णे सिद्धं फलत्वतः ॥
जगद्दोषनिवृत्तिस्तु रामे सिद्धा हि साधने ।
अलौकिकं साधनस्थं रामे कृष्णे फलं तथा ॥
अत्रावान्तरभेदानां धर्मिणः पृथगीरिताः ।
विभागज्ञापनार्थाय यथैवं विनिरूप्यते ॥
यमुनायां पर्वते च कृतं पूर्वं निरूपितम् ।
गङ्गायामपि यत्कार्यं तदत्र स्फुटमुच्यते ॥
लक्ष्मणोद्वहने बद्धः साम्बो रामेण मोचितः ।
निगृहीता विपक्षाश्च तदत्र विनिरूप्यते ॥

पूर्वाध्याये दुष्टनिवारणलक्षणं चरितमुक्त्वाशिष्टशिक्षणरूपं चरित्रमाह—तत्र साम्बहृतलक्ष्मणा प्रसङ्गभूता निरूप्यते, दुर्योधनसुतामिति । राजन्निति राजकन्यायाः स्वयम्वर एव धर्म इति ज्ञापयति लक्षणैर्विशिष्टेति लक्ष्मणा सर्वत्र भगवदीयाः स्वयम्वरे गच्छन्ति तत्र सकामामकामां वा बलं विचार्याविचार्य वा हरन्ति तथा ऽयमपि अविचार्यैव स्वयम्वरस्थाने तूष्णीं स्थितामहरत् समितिञ्जय इति तस्य धाष्ट्र्ये हेतुः जाम्बवतीसुत इति अविचारे॥१॥

एवं हरणे निमित्ते जाते कौरवाणां भगवन्मार्गोल्लङ्घनं जातम् अपराधं निरूपयति—कौरवाः कुपिता ऊचुरिति त्रिभिः। पण्डवा अपि कौरवाः तथापि ते न तत्र तिष्ठन्ति यद्यपि भीष्मादयः भगवद्भक्ताः तथापि मर्यादा स्थिता इति शास्त्रव्यतिरेकेण भगवदीयानपि न मन्यन्ते वरणानन्तरमेव कन्या तदीया भवतीति बलाद्धरणं सम्भाव्य कुपिता जाताः कौरवाः महान्तः कुलकर्मभ्यां श्रेष्ठा ऊचुः स्वगोष्ठ्यामेव दुर्विनीतोऽयम् अर्भक इति महतो बालकस्य विनयोऽपेक्ष्यते तदत्र नास्तीति बन्धनेपि न दोष इति अथवा कैश्चिदुक्तं दुर्विनीतोऽयमिति कैश्चिदर्भक इति दोषाभावार्थमनेन हृतापि तुष्यतीत्यपि सूचितं नहिं बालकस्पृष्टा तुष्यति ननु को दोषः कुतो निवार्यत इति चेत् तत्र दोषमाह—कदर्थीकृत्येति । अस्मान् तिरस्कृत्य क्षत्रियाणां मानं हत्वा नोऽस्माकं कन्या कुलीनानाम् अनेन ऋक्षनप्ता न कुलीन इति सूचितं किञ्च कन्याप्यकामा वरणं दूरे इच्छापि तस्या नास्ति नन्ववश्यं केनचित् नेया देयैव च कन्या, तत्राह-बलादिति । क्षत्रियाभासेभ्य एव बलिष्ठैर्नीयते बलात् ॥ २ ॥

तर्ह्येवं सति किं कर्तव्यं तत्राहुः, बध्नीतेमं दुर्विनीतमिति। दुर्विनय एवं बन्धने हेतुः नन्वेवं कृते यादवाः क्रोधं करिष्यन्तीति चेत्तत्राहुः—किं करिष्यन्ति वृष्णय इति । कथं न करिष्यन्तीति आशङ्कायामाहुः—येऽस्मत्प्रसादोपचितामिति । उपजीव्यत्वात् अस्मासु क्रोधं न करिष्यन्ति स्वयमागत्य युद्धाविकरणसम्भावनैव नास्तीत्याहुः, येऽस्मत्प्रसादोपचितां जीवनपर्याप्ता तु सेवायामपि प्राप्यते कृष्यादिना च अतः पुष्टा प्रासव्यासा यादवानां स्वाभाविकी न भवतीति परकीया ग्राह्या तस्य परस्परदुर्बलत्वेपि न्यायसिद्धत्वात् बलिष्ठैः सेवया रक्ष्यते तत्र पक्षपाते भूमिस्तस्य गच्छति तथा यादवानाम् अस्मत्प्रसादोपचिता भूमिर्भवति किञ्च मण्डलेश्वरराज्ञा तत्तद्भूमिस्तेभ्यस्तेभ्यो दीयते यदाभिषिक्तो भवति अतो वयं पूरुवंशोद्भवत्वात् राजानः अतः सामान्यविशेषप्रकारेण अस्मद्दत्तामेव भूमिं भुञ्जते ॥ ३ ॥

ननु, पुत्रे धृते भूम्यपेक्षामपि त्यक्ष्यन्तीति चेत्तत्राहुः निगृहीतं सुतं श्रुत्वेति । भग्नो दर्पो यैरिति स्तुतिः येषामिति निन्दा यदीति श्रुत्वा नायास्यन्त्येव यथा कृपया ऽस्माभिर्भूमिर्दीयते तथा पुत्रमपि प्रेषयिष्यन्तीति विश्वासात् तदा प्रेषयिष्याम

इति कर्णः शलो भूरिर्यज्ञकेतुः सुयोधनः।
विजय पाठः। (सदुःशासनगान्धारौ दुर्मन्त्रैकान्तशीलिनौ।
एतेऽतिक्रम्य विदुरं गान्धारीञ्च यशस्विनीम्।)
साम्बमारेभिरे बद्धुं कुरुवृद्धानुमोदिताः॥ ५॥
दृष्ट्वाऽनुधावतः साम्बो धार्तराष्ट्रान् महारथः।
प्रगृह्य रुचिरं चापं तस्थौ सिंह इवैकलः॥ ६॥
तं ते जिघृक्षवः क्रुद्धास्तिष्ठ तिष्ठेति भाषिणः।
आसाद्य धन्विनो बाणैः कर्णाग्रण्यः समाकिरन्॥ ७॥
सोऽपविद्धः कुरुश्रेष्ठ कुरुभिर्यदुनन्दनः।
(१) नामृष्यत्तदचिन्त्यार्भः सिंहः क्षुद्रमृगैरिव॥ ८॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

इति हृदयम् अथ यदि अस्मास्वविश्वासं कृत्वा स्वस्य वा बलोत्कर्षं मत्वा आयास्यन्तीति तत्रापीह विषमदुर्गं तदा पूर्वसिद्धोऽपि दर्पः अत्रोपक्षीणो भविष्यतीति शमं शान्तिमेव यान्ति ते भूनमुपजीवका इति न निराकार्याः किन्तु बहुकालं निरुद्धाः सन्तः गतदर्पाः प्रार्थनया गृहं गमिष्यन्तीति भावः। यद्वा वा यास्यन्ति तत्र दृष्टान्तमाह—प्राणा इवेति। यद्यपि अन्येषां प्राणाः स्वतन्त्रा भवन्ति तथापि योगिनः संयता एवेति आत्मानं योगिनमधीनं मन्यन्ते॥ ४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

अष्टषष्टितमे साम्बे निरुद्धे कुरुभिर्हली।
दुरुक्त्या कोपितश्चक्रे गजाह्वयविकर्षणम्॥
समितिञ्जयः सङ्ग्रामजित्॥ १—२॥
नोऽस्माकं महीमस्माभिर्दत्तां न ते भूपतयः इति भावः॥ ३॥
यान्ति यास्यन्ति प्राणा इन्द्रियाणीव॥ ४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अथाष्टषष्टितमे रामचरितान्तरं वर्णयितुं प्रथममुपोद्घातमाह—दुर्योधनसुतामित्यादिना। समितौ सङ्ग्रामे जयतीति तथा॥ १-२॥
ये अस्माकं प्रसादेन पराक्रमेणोपचितां समृद्धां नोऽस्माभिर्दत्तां महीं भुञ्जते न स्वतो महीपतय इति भावः॥ ३॥
यान्ति यास्यन्ति प्राणा इन्द्रियाणि॥ ४॥

भाषा टीका।

श्रीशुक उवाच।

श्रीशुकदेवजी बोले कि हे राजन्! दुर्योधन की पुत्री लक्ष्मणा का स्वयम्बर रहा वहां से संग्राम को जीतने वाले जाम्बवती का पुत्र साम्ब उस को हरता भया॥ १॥

तब तो कौरव परस्पर में बोले कि हम को तुच्छ समझ कर इस साम्ब की कामना नहि करने वारी हमारी कन्या का इसने जबरदस्ती से हरण किया है इस लिये यह साम्ब बालक दुःख से भी नष्ट होने का योग्य नहि है॥ २॥

इस वास्ते इस दुष्ट स्वभाव वारे साम्ब को बाँधलो और जो हमारी प्रसन्नता से दई भई पृथिवी को भोगते हैं वे यदुवंशी क्या करैंगे॥ ३॥

जो कदाचित् साम्ब को बंधा सुन कर युद्ध के वास्ते यादव इहां आवैंगे तौ प्राणायाम से दमन किये इन्द्रियें जैसे शान्ति को प्राप्त हो जाते हैं तैसे हि अहङ्कार भग्न हो कर शान्ति को प्राप्त हो जावैंगे॥ ४॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

कुरुवृद्धो भीष्मस्तेनानुमोदितास्तत्सहिताः बद्धेत इत्यर्थः॥५-६
कर्णोऽग्रणीर्येषां ते॥ ७॥
नामृष्यत् असहदचिन्त्यस्य भगवतोऽर्भोऽर्भकः अचिन्त्यश्चासावर्भश्चेति वा॥ ८—९॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

शलादयस्त्रयः सोमदत्तपुत्राः तत्र यज्ञकेतुर्भूरिश्रवाः। कुरुवृद्धेति तेषामुत्साहकारणं तेन तु तेषामभिमानव्यञ्जनार्थमेवानुमोदनमिति। ज्ञेयम्॥ ५॥
प्रकर्षेण सज्जीकरणादिना गृहीत्वा॥ ६॥
समाकिरन् व्याप्नुवन्॥ ७॥
अतिशयेन विद्धः पाठान्तरे अपकर्षणात् विद्धः हे कुरुश्रेष्ठेति पूर्वेषां दुर्विनयेन लज्जमानं राजानं सान्त्वयति यदुनन्दन इति—

(१) नामृष्यत्तत् पार्थिवं व्यचाडद्भुत? दुह्रोरत इति विज० पाठः।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

"बाल्यात्प्रभृति रामेण सोऽस्त्रेषु विनियोजितः ।
रामादनन्तरश्चैव मानितः सर्ववृष्णिभिः" ॥

इति श्रीहरिवंशोक्तं माहात्म्यं सूचयति, स्वरूपतश्चाप्यचिन्त्यार्भः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीत्थं निश्चित्य कर्णादयः कुरुवृद्धैः धृतराष्ट्रादिभिरनुमोदिताः साम्बं बद्धुमारेभिरे आरब्धवन्तः ॥ ५ ॥

दृष्ट्वेति । अनुधावतः पृष्ठतः आगन्तॄन् दृष्ट्वा एकलोऽसहायः सिंह इव तस्थौ ॥ ६ ॥

तत इति । ते धार्त्तराष्ट्राः तं साम्बं जिघृक्षवः गृहीतुमिच्छवः कर्णः अग्रणीः पुरतो नायको येषां तथाभूताः आसाद्य समीपमेत्य बाणैः समाकिरन् पिदधुः ॥ ७ ॥

स इति । हे कुरुश्रेष्ठ ! कुरुभिरभितो विद्धस्ताडितः स यदुनन्दनः साम्बः अचिन्त्यस्य भगवतोऽर्भः अर्भकः हेतुगर्भमिदमतस्तद्वेधनं नामृष्यत् न सहे तत्र दृष्टान्तः क्षुद्रमृगैर्विद्धः सिंह इव ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एते इत्यवलोक्य साम्बं बद्धुमारेभिरे असङ्गताः विनाभूताः ॥ ५ ॥

एकलः अपुरुषद्वितीयः ॥ ६ ॥

जिघृक्षवः ग्रहीतुकामाः ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एतादृशं वाक्यं भीष्मादीनामपि चेत्तदा सम्बन्धार्थमपि भवेदिति वक्तॄन् गणयन्तीति इतिशब्दः प्रकारवाची एवं विधान्यन्यान्यपि वाक्यानि दुष्टाश्चत्वारो वक्तारः ये भारते कर्णः शलः भूरिश्रवसो भ्राता भूरिः यज्ञकेतुश्च तेषामेव प्रधानभूताः त्रय एते मध्ये दोषरूपा गणिताः चतुर्णां प्रधानभूतावाद्यन्तयोर्गणितौ दुःशासनोऽप्यत्रानुसन्धेयः अग्रे षड्रथानिति वचनात् साम्बं बद्धुमारेभिरे परितः समागत्य धृत्वा बध्नीय इति ननु जामाताऽयं जात एव तथा सति बन्धने कुले दूषणं भवेदित्याशङ्क्याह-कुरुवृद्धानुमोदिता इति । अनेनैतत् कथानिरूपणस्य दशमे प्रयोजनमुक्तं यतो भक्ता अप्येते बहिर्मुखा जाताः अतः सात्त्विका अपि निरोधयोग्या इति अन्यथा निरोधो न युक्तः स्यात् ॥ ५ ॥

ततोऽस्य साम्बस्य त्रिधा गतिः सम्भवति कन्यया सह पलायनं तां त्यक्त्वा वा सुखतया युद्धं दैन्यं वेति तत्र पलायनदैन्ये अकृत्वा युद्धार्थमुद्युक्त इत्याह—दृष्ट्वाऽनुधावत इति । स्वपृष्ठभागे स्वात्मानं धर्तुमनुधावतः षड्धान् दृष्ट्वा साम्बः तेपि पुनः पितुरेव पुत्रा धार्त्तराष्ट्राः स्वयन्तु महारथी न पितुर्न मातुरग्रे बद्ध इति इदानीं युध्यतीति रुचिरं स्वाभिलषितं चापं परिगृह्य स्वान्तरङ्गसेवकेष्वपि पलायितेषु एकलः एक एव तस्थौ शङ्काभावाय सिंह इवेति न हि सिंहः सहायमपेक्षते ॥ ६ ॥

ततस्ते स्थितमपि स्वप्रौढिख्यापनार्थं ग्रहणेच्छया न मारणीय इति दूरात् बाणप्रयोगमकृत्वा आसाद्य निकटके समागत्य धन्विनो भूत्वा कर्ण एवाग्रणीर्येषां ते धनुर्विद्यायामतिनिपुणाः षडेव बाणैः समाकिरन् ॥ ७ ॥

ततो भीतस्य दैन्यमाशङ्क्य निराकरोति—सोपि विद्ध इति । न केवलं परितो बाणप्रक्षेपः किन्तु सोपि विद्धः अपिशब्दाद्रथाः सारथिश्च निपुणास्त इति न कन्या विद्धा स्ववंशस्य हीनतां श्रुत्वा श्रवणे विरक्तो भविष्यतीति तन्निराकरणार्थं सम्बोधनं कुरुश्रेष्ठेति । ते तु कौरवमात्रमत एव कुरुभिरिति अग्रे पौरुषं करिष्यतीति यदुनन्दनः तत्तेषां वेधनं नामृष्यत यतः अचिन्त्यस्य भगवतः अर्भो बालकः यस्य पिता अन्यैरपि न चिन्त्यः स कथं स्वयं चिन्तां कुर्यात् मौढ्यादप्येवं भवति ज्ञानादपीति तत्पक्षद्वयं निराकर्तुं दृष्टान्तमाह—सिंहः क्षुद्रमृगैरिवेति । न हि शृगालादिपीडां सिंहो मन्यते ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शलादयस्त्रयः सोमदत्तपुत्राः यज्ञकेतुर्भूरिश्रवाः कुरुवृद्धो भीष्मस्तेनानुमोदिता इत्येतत् स्पृष्टायाः कन्यायाः वरान्तरायोग्यात्वादयमेव वरो भवेत् किन्त्वेतदन्यायस्वशौर्य्ययोर्द्योतनार्थमयं बन्धनीय एव नतु वध्य इति कृतानुमोदनाः तैश्च तेनापि सहिताः कर्णादयः षडित्यर्थः ॥ ५—६ ॥

समाकिरन् सम्यगाकीर्णं चक्रुः ॥ ७ ॥

अपविद्धः अपकर्मणा अन्यायेन विद्धः नामृष्यत् नसहत अचिन्त्यस्य भगवतोऽर्भः ॥ ८—९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कुरुवृद्धेन भीष्मेणानुमोदिताः तत्समाहिताः ॥५-७॥
अचिन्त्यस्य श्रीकृष्णस्यार्भः नामृष्यत नासहत ॥ ८-११ ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकार कौरवन में वृद्ध भीष्म से अनुमति को प्राप्त होकर कर्ण शल भूरिश्रवा यज्ञकेतु दुर्योधन भीष्म ये (६) महारथी साम्ब को बांधने के वास्ते प्रारम्भ करते भए ॥ ५ ॥

अपने पाछे धाय कर आने वारे धृतराष्ट्र के पुत्रों को देख कर महारथी साम्ब सुन्दर धनुष को लेकर सिंह के समान अकेला हि खडा हो गया ॥ ६ ॥

कर्ण जिन में अग्रगामी ऐसे कौरव साम्ब को पकड़ने की इच्छा कर तू खडारह २ इस प्रकार संभाषण करते साम्ब

विस्फूर्ज्य रुचिरं चापं सर्वान् विव्याध सायकैः ।
कर्णादीन् (१)षड्रथान् वीरस्तावद्भिर्युगपत्पृथक् ॥ ९ ॥
चतुर्भिश्चतुरो वाहानेकैकेन च सारथीन् ।
रथिनश्च महेष्वासांस्तस्य तत्तेऽभ्यपूजयन् ॥ १० ॥
तं तु ते विरथं चक्रुश्चत्वारश्चतुरो हयान् ।
एकस्तु सारथिं जघ्ने चिच्छेदान्यः शरासनम् ॥ ११ ॥
तं बद्ध्वा विरथीकृत्य कृच्छ्रेण कुरवो युधि ।
कुमारं स्वस्य कन्यां च स्वपुरं जयिनोऽविशन् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

के प्रति आयकर बाणों से उस को ढकदेते भए ॥ ७ ॥

हे कुरुश्रेष्ठ ! वह अतर्कणीय साम्ब बालक यदुनन्दन इस प्रकार अन्याय से बाणों कर सिद्धहुआ उस बंधन को सहन नहि करता भया जैसे छोटे २ मृगों से ताडित सिंह नहि सहन करता ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्प्रपञ्चयति—चतुर्भिरिति । चतुर्भिश्चतुर इत्यत्र वीप्सानुसन्धेया तत्कर्म ते सम्मानितवन्तः ॥ १०—११ ॥

स्वस्य दुर्योधनस्य कन्यां च नीत्वेतिशेषः ॥ १२—१३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

विस्फूर्ज्येति युग्मकम् । गाढमाकृष्य रुचिरं यथा स्यात् तावद्भिः षड्भिः पृथक् प्रत्येकं तत्रापि युगपत् अभितः अपूजयन् शशंसिरे ॥ ९—१० ॥

कथं चक्रुस्तदाह—चत्वार इति पदाभ्याम् एकः कर्णः अन्यो भीष्मः ॥ ११ ॥

विरथीकृत्य पश्चाद्बद्ध्वा अन्यथा तत्राशक्तेः कन्यां चादायेतिशेषः । कुमारमिति । प्रौढैर्वृद्धैर्बहुभिश्च बालकस्यैकस्य बन्धनादिकमन्याय्यमिति भावः । जयिनः सन्तः अचिन्त्यार्भ इत्युक्तत्वादेतदपि श्रीमदनिरुद्धवच्छ्रीभगवल्लीलाविशेषेच्छयैव जातमिति भावः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

चतुर्भिरिति विव्याधेत्यन्वयः ॥ १०—१५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विस्फूर्ज्येति । आरोपितज्यं चापं विस्फूर्ज्य वज्रनिर्घोषवत् ध्वनयित्वा वीरस्साम्बः कर्णादीन् पूर्वोक्तान् षट्संख्याकान् रथिनो रथांश्च तावद्भिः सायकैः बाणैः युगपत्पृथक् प्रत्येकं विव्याध ॥ ९ ॥

तथा चतुर्भिश्चतुर्भिः सायकैश्चतुरो वाहानश्वानेकैकेन बाणेन सारथींश्च विव्याध रथिनश्चेति ते रथिनः कर्णादयः तस्य साम्बस्य तत्कर्म अपूजयन्नभ्यनन्दन् ॥ १० ॥

तमिति । ते कर्णादयस्तं साम्बं विरथं चक्रुः तदेवाह चत्वार इति । आजघ्नुरिति वचनपरिणामेन चत्वार इत्यस्य सम्बन्धः । तमिति । एवं युद्धे तं साम्बं कृच्छ्रेण प्रयासेन विरथीकृत्य जयिनः प्राप्तजयाः कुमारं साम्बं स्वकन्यां स्वस्य दुर्योधनस्य कन्यां चादायेति शेषः । पुरं हास्तिनपुरमाविशन् ॥ ११-१२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हयानामग्रण्यम् अग्रणीभवं कर्म तेन सह वर्तन्त इति सहयाग्रण्यास्तान् यावन्तः तावद्भिः शरैः ॥ ९ ॥

एतदेव विवृणोति—चतुर्भिरिति । साम्बस्य तत्कर्म सन्दृश्य कुरवः किमकुर्वन्नत्राह—महेष्वासा इति ॥ १० ॥

अत्र साम्बस्य पराजयो नास्तीति भावेनाह—चत्वार इति ॥ ११ ॥

गृह्य गृहीत्वा जयिनो जेतुकामा एव न तु लब्धजया इति तात्पर्यार्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततस्तस्य पौरुषमाह—विस्फूर्ज्येति । वरो हि क्षत्रियाणां शौर्येण उत्कृष्टो भवति अतः स्वपरीक्षां प्रयच्छन्निव लघुहस्ततां दर्शयति सर्वान् कर्णादीन् षड्भिः षड्भिः बाणैरेकैकं युगपदविध्यत् ॥ ९ ॥

(१) सहयाग्रण्यान् इति विज० पाठः ।

तच्छ्रुत्वा नारदोक्तेन राजन् सञ्जातमन्यवः ।
कुरून् प्रत्युद्यमं चक्रुरुग्रसेनप्रचोदिताः ॥ १३ ॥
सान्त्वयित्वा तु तान् रामः सन्नद्धान् वृष्णिपुङ्गवान् ।
नैच्छत् कुरूणां वृष्णीनां कलिं कलिमलापहः ॥ १४ ॥
जगाम हास्तिनपुरं रथेनादित्यवर्चसा ।
ब्राह्मणैः कुलवृद्धैश्च वृतश्चन्द्र इव ग्रहैः ॥ १५ ॥
गत्वा गजाह्वयं रामो बाह्योपवनमास्थितः ।
उद्धवं प्रेषयामास(१) धृतराष्ट्रं बुभुत्सया ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

बहुगुणानां विनियोगमाह—चतुर्भिश्चतुरो वाहानिति । एतदपि कौशलं यथा सर्व एव विद्धा भवन्ति समागताः अन्यथा ते तथा न स्मरेयुः एकैकेन सर्वानेव सारथीन् एकैकेनैव रथिनः कर्णादीन् तर्हि अप्रयोजकास्ते भविष्यन्तीति आशङ्क्याह—महेष्वासा इति । अनवस्थिता भविष्यन्तीत्याशङ्क्य, आह—तस्य तत्तेऽभ्यपूजयन् इति । साम्बस्य तत्कर्म महारथिनोऽपि कर्णादयः अभ्यपूजयन् साधुसाध्विति प्रशंसां कृतवन्तः एतदेव साम्बस्य बन्धने निमित्तं जातं तैस्स्तुतः प्रतीकारं न कृतवान् अन्यथा ब्रह्मास्त्रादिभिः युद्धं कुर्यात् ॥ १० ॥

एवं ते कपटं कृत्वा स्तोत्रेण मोहयित्वा युद्धं कृतवन्त इत्याह—तन्तु ते इति । तुशब्दः धर्मयुद्धं व्यावर्तयति एकैकाश्ववधेन बहुभिरेव बाणादिभिः चत्वारो महारथाः तं विरथं चक्रुः एकस्तु पञ्चमः सारथिं जघ्ने अन्यः षष्ठः शरासनं धनुश्चिच्छेद एकैकस्य आयुधानां प्रयोगानां वा न संख्या ॥ ११ ॥

ततो यज्जातं तदाह—तं बध्वेति । कृच्छ्रेण आदौ तं विरथीकृत्य पश्चात् लौकिकन्यायेन बध्वा यतः कुरवः कुरुणा हि भूयान् धर्मः कृत इति तद्वंश्यानामपि मनोरथासिद्धिः युधीति बन्धनेपि लज्जाभाव उक्तः युद्धे हि जयपराजययोरनियतत्वात् किञ्च स्वकुमारं स्वकन्याञ्चेति सुतरामेव बन्धनेन विगानं दुर्योधनो हि बलस्य जामाता तस्यैवैषा कन्या अतः उभयोरपि स्वकीयत्वमेव कुमारं सस्वस्य कन्यामिति पाठे स्वकन्यासहितं कुमारमद्यापि विवाहरहितमिति बन्धने हेतुरुक्तः मध्ये स्थापिते कश्चिन्नेष्यति पलाय्य वा गमिष्यतीति स्वपुरं प्राविशन् जयिन इति प्रवेशे सन्तोषो निरूपितः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

चतुर्भिश्चतुर इत्यत्र वीप्साऽनुसन्धेया तत्कर्म ते सम्मानितवन्तः ॥ १०—११ ॥

कुमारं कन्याञ्च गृहीत्वेतिशेषः ॥ १२—१३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वस्य दुर्योधनस्य कन्यां च नीत्वेति शेषः ॥ १२—१५ ॥

भाषा टीका ।

यह साम्ब सुन्दर धनुष को टङ्कार करके कर्ण से आदि लेके छहों महारथीन को और उनके रथन को उतनेही बाणों से सब को जुदा २ वेधन करता भया ॥ ९ ॥

चार २ बाणोंसे तो एक २ रथी के चार २ घोड़न को बांधा और एक २ बाण से एक २ रथी को और एक २ बाण से एक २ सारथी को बींधा तब तो महाधनुषधारी कर्ण आदि बीर साम्ब के उस कर्म की श्लाघा करते भए ॥ १० ॥

तबतो कर्ण आदिक सब मिलकर साम्ब को विरथ कर देते भए और उनमें से चार वीरोंने साम्ब के चारों घोड़ों को मार दिया और एक ने उसके सारथी को मारदिया और छठवें ने साम्ब के धनुष काट दिया ॥ ११ ॥

इस प्रकार युद्धमें साम्ब को बड़े कष्ट से विरथ कर और उस को बांध कर कौरव लोग साम्ब और कन्या को लेकर तथा विजय प्राप्त हो कर हस्तिनापुर में चले गये ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यतः कलिं नैच्छदतः सान्त्वयित्वा जगामेति ॥ १४—१५ ॥

धृतराष्ट्रस्मातिं बुभुत्सयेति अभिप्रायजिज्ञासयेत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नारदेनोक्तयुक्तिस्तेन तद्द्वारेण उग्रसेनेनैव चोदिता यादवाः ननु श्रीकृष्णेन परमात्मीये ज्येष्ठे च भवद्बन्धुवृन्दे सति स्वयं स्वपुत्राद्यर्थमुद्यमस्यानर्हत्वात् अग्रजाभिप्रायज्ञानात् उग्रसेने दत्तराज्यसम्मानत्वाच्च ॥ १३ ॥

सान्त्वयित्वेति युग्मकम् । कुरूणां वृष्णीनामिति श्रीरोहिणी-

(१) राजन् तेषां बुभुत्स्या इति वंशि० पाठः धृतराष्ट्रसमीप्सया इति शुकपक्षीय पाठः ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

कुन्त्यादिसम्बन्धेनैकतां प्राप्तत्वादितिभावः । कलिं कलहं नैच्छत् यतः सामान्यतोपि कलहादिकलिकालदोषापहः यद्वा कलेर्दुर्योधनस्य मलमभिमानादिकमपहन्ति तन्मात्रं दूरीकरोति ननु तमपि हन्तुमिच्छतीति तथा करुणस्वभावत्वादिति भावः। एवं भगवद्भागवतद्वेषदोषस्य तेनापि दुरुन्मूलत्वं दर्शितमिति च ॥ १४—१५ ॥

धृतराष्ट्रमिति । राजत्वात् दुर्योधनादीनां दुर्बुद्धेस्तन्मूलकत्वाच्च ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

समीप्सया सुखेप्सया ॥ १६—१९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदिति । हे राजन् ! नारदोक्तवा तद्वृत्तान्तं श्रुत्वा सञ्जातो मन्युर्येषां ते उग्रसेनप्रचोदिताश्च यदवः कुरून्प्रत्युद्यमं प्रतिचिकीर्षा चक्रुः ॥ १३ ॥

सान्त्वयित्वेति । सन्नद्धान् गन्तुमायत्तानाशु सान्त्वयित्वा रामः कुरूणां वृष्णीनाञ्च मिथः कलिं कलहं नैच्छत् यतः स कलिमलं कलहात्मकं मलमपहन्तीति तथा ॥ १४ ॥

किन्तु आदित्यस्यैव वर्चो यस्य तेन रथेन गमनसाधनेन श्रेष्ठैर्गुरुशुक्रादिभिः चन्द्र इव ब्राह्मणादिभिः परिवृतो हास्तिनपुरं जगाम ॥ १५ ॥

गत्वेति । गजाह्वयं हास्तिनपुरं हे राजन् ! तेषां कुरूणां बुभुत्सयाऽभिप्रायजिज्ञासया उद्धवं प्रेषयामास ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् ।

नारदोकेन नारदवचनेन ॥ १३ ॥

कलिं विरोधम् ॥ १४—१६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नारदो हि निरोधमिदानमिति सात्विकानां स्वासक्तिसिद्ध्यर्थं नारदः समागत्य वृत्तमित्याह—तच्छ्रुत्वेति । भगवानक्लिष्टकर्मा पुत्रसाहाय्यं न करिष्यतीति उग्रसेनेनैव प्रचोदिताः यादवाः कुरून् प्रत्युद्यमं चक्रुः सञ्जातमन्युत्वं युक्तमिति राजसम्बोधनम् उपादाने ऽपि विपक्षस्यैव दोषः अत्र तु न तथेति तूष्णीं भावो भगवतः स्व तदा साधनशक्तिर्मुख्या बल इति अग्रतः कार्यं भगवत एवेति कुरुमूलभूतो भगवत इति यदुवंशे कुर्वन्ति देवा अवतीर्णा इति देवानामन्योन्यविरोधो धर्मतामासे पापपोषक इति तान् नहोषाख्याने शापथकरणाय प्रथमं बुद्धिः स नष्टो भवतीति बहुदोषदुष्टत्वात् ॥ १३ ॥

कलहस्य तन्निवारणार्थं रामः प्रवृत्त इत्याह—सान्त्वयित्वेति । वृष्णिपुङ्गवा इति महत्त्वं सान्त्वने हेतुः सन्नद्धा इति तत्कार्यं स्वयं चेत् कुर्यात् तदैव सान्त्विता भवन्ति इति ज्ञापितं कार्यं साम्बस्य सभार्यस्यानयनं तत्प्रीत्यैव चेत् भवति तदा कलहो व्यर्थ इति कुरूणां वृष्णीनां नैच्छत् उभयेषां देवभावात् रामश्च कलिमलापहः देवविरोधे सत्त्वस्य सर्वथा तिरोभावात् तमः केन हन्येत कारणसत्त्वेन सह विरोधाभावात् अन्यथा तमसस्तत्कार्याणाञ्च स्थितिर्न स्यात् अन्यथा कलावुत्पत्स्यमानानाम् उद्धारो न भवतीति जन्मकारणनिर्द्धारो व्यर्थः स्यात् तुशब्दः कुरुपक्षपातं व्यावर्तयति तान् प्रसिद्धानिति हीनभावोपि नाश्रयणीय इति सूचितं तेन ऋजुमार्गेण सिद्धौ वक्रेणापि तत् करिष्यतीति सिद्धं ज्ञानशक्तिरत्र न पूर्णेति कश्चित् लोकानुरोधी भगवानित्यपरे नीतिमार्गानुसारिणी साधनशक्तिः पुष्टिमार्गानुसारिणी फलशक्तिरिति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

सान्त्वनसिद्ध्यर्थं रामस्य गमनमाह—जगामेति । हस्तिनोनाम्ना सह भाव इति ऋजुभावेन गमनम् आदित्यवर्चसेति तेषां प्रतिबोधने नीतिमार्गोपयोगिन आह—ब्राह्मणैः कुलवृद्धैरुपकाराद्यन्यैरपि शक्तिरपि कुरूणामनभिप्रेतं साम्बविमोचनं भवतीति तत्तापार्थं गच्छतीत्याशङ्क्य तेषां तापापनोदार्थं गच्छतीति वक्तुं दृष्टान्तमाह—चन्द्र इव ग्रहैरिति । बृहस्पतिप्रभृतिभिः नीतिपरैरेवं शक्तिरिति ज्ञापयितुं लोकदृष्ट्यापि क्लिष्टं पुरं न प्रविशेदिति बहिःस्थित एव स्वागमनं ज्ञापितवानित्याह—गत्वेति । अत एव रामः बाह्योपवनमिति नगरसीमाप्रवेश उक्तः आस्थितिस्तत्र विमोचनं नीतिज्ञः उद्धवः धृतराष्ट्रो गन्धर्वे दैत्यावेशसहितो देवांशः स बुद्ध्यतामिति बुभुत्सया धृतराष्ट्रं प्रति बोधयितुम् इच्छया वा ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सान्त्वयित्वा जगामेत्यन्वयः यतो नैच्छदित्यादि ॥ १४—१५ ॥

बुभुत्सया तदभिप्रायजिज्ञासया ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

धृतराष्ट्रं प्रति उद्धवं प्रेषयामास बुभुत्सया तदभिप्रायजिज्ञासया ॥ १६—२१ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! इस वृत्तान्त को नारद जी ने द्वारका में जाय कर कहा तब तो नारद जी कहे हुये वृत्तान्त को सुनकरि यादवन को बडा क्रोध भया इस पर उग्रसेन महाराज ने उनको आज्ञा कि कौरवन से युद्ध करो तब तो यादव लोगोंने कौरवन के साथ युद्ध करने की तैयारी करी ॥ १३ ॥

कलिकाल के मलको नाश करने वारे श्रीबलदेव जी युद्धके वास्ते तयार हुये श्रेष्ठ यादवन को समुझाय कर

सोऽभिवन्द्याम्बिकापुत्रं भीष्मं द्रोणञ्च बाह्लिकम् ।
दुर्योधनञ्च विधिवद्राममागतमब्रवीत् ॥ १७ ॥
तेऽतिप्रीतास्तमाकर्ण्य प्राप्तं रामं सुहृत्तमम् ।
तमर्चयित्वाऽभिययुः सर्वे मङ्गलपाणयः ॥ १८ ॥
तं सङ्गम्य यथान्यायं गामर्घ्यञ्च न्यवेदयन् ।
तेषां ये तत्प्रभावज्ञाः प्रणेमुः शिरसा बलम् ॥ १९ ॥
बन्धून् कुशलिनः श्रुत्वा पृष्ट्वा शिवमनामयम् ।
परस्परमथो रामो बभाषे ऽविक्लवं वचः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

कौरव और यादवन के परस्पर कलह की इच्छा नहि करत भए ॥ १४ ॥

पश्चात् शुक्रादि ग्रहन से युक्त जैसे चन्द्रमा होइ तैसे हि ब्राह्मण और कुलवृद्धों से युक्त होकर और सूर्य्य के समान तेजवारे रथ पर बैठ कर श्रीबलदेवजी हस्तिनापुर को जाते भए ॥ १५ ॥

श्रीबलदेवजी हस्तिनापुर जायकर उस के बाहिर समीप बाग में ठहर गए तत्पश्चात् कौरवन के अभिप्राय जानने की इच्छा करके धृतराष्ट्र के पास उद्धवजी को भेजते भए ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विधिवदभिवन्द्य ॥ १७ ॥
तमुद्धवमर्चयित्वा सत्कृत्य मङ्गलपाणयः उपायनहस्ताः ॥ १८ ॥
वृद्धा अपि प्रणेमुः ॥ १९—२१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अभिवादने श्रीयुधिष्ठिरादीनामनुक्तिस्तदानीमिन्द्रप्रस्थवासात् दुर्योधनञ्चेति चकारो निष्कर्षे स च तस्यानर्हत्वेपि लोकरीत्यैवेदं बाहिरमभिवन्दनमिति बोधयति अन्तस्तु तद्विधशास्तृसर्वान्तर्यामित्वदृष्ट्यैवेति ॥ १७ ॥

सुहृदो यादवाः सुहृत्तराः श्रीवसुदेवादयः तेष्वपि पौरव्याः श्रीरोहिण्याः पुत्रत्वेन सुहृत्तमं यद्वा परमोपकारिणं दुर्योधनं प्रति गदादिशिक्षणात् अतोऽतिप्रीताः यद्वा साम्बमोचनार्थमस्माननुनेतुं प्राप्तमित्यभिप्रेत्यातिप्रीताः ॥ १८ ॥

ये श्रीभीष्मादयः ॥ १९ ॥

श्रुत्वेत्यत्र हेतुः, शिवं क्षेमम् अनामयमारोग्यं परस्परञ्च पृष्ट्वेति तदेव (द)पृष्ट्वा श्रुत्वा स्थितेष्विति शेषः। अथो तत्प्रश्नानन्तरमेव अविक्लवं निर्भयम् ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अविक्लवमिति पदम् ॥ २०—२१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स इति । उद्धवः अम्बिकायाः पुत्रं भीष्मं बाह्लीकम् सहितं दुर्योधनञ्च विधिवदभिवन्द्य ॥ १७ ॥

तेपीति । तेपि भीष्मादयोपि रामप्रागतं श्रुत्वा प्रीताः तमुद्धवं सुहृद्भिर्वृतमर्चयित्वा सर्वे मङ्गलद्रव्याणि पाणिषु येषां तथाभूताः राममभिजग्मुः ॥ १८ ॥

तमिति । तं रामं यथान्यायं स्वस्ववयस्थानाद्यनुरूपमालिङ्गनादिभिः आलिङ्ग्य सम्यक् गां धेनुमर्घ्यञ्च तस्मै न्यवेदयन् तेषां मध्ये ये तत्प्रभावज्ञाः रामप्रभावविदस्ते बलं रामं शिरसा प्रणेमुः ॥ १९ ॥

बन्धूनिति । रामः परस्परं बन्धून् कुशलिनः श्रुत्वा अनामयमारोग्यं शिवं शुभं च पृष्ट्वा च अविक्लवमिति छेदः । अदीनं वचो बभाषे ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

परस्परं शिवं सुखमनामयम् आरोग्यमविक्लवं धार्ष्ट्ययुक्तम् ॥ २०—२१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सोऽभिवन्द्य ॥ १७—२३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्र यथोचितं कारणमाह—सोभिवन्द्येति । अम्बिकापुत्रो धृतराष्ट्रः बाह्लीकः शन्तनोर्भ्राता चकाराच्च कृपादिब्राह्मणान् दुर्योधनो वरश्वशुर इति चकारात् तत्पक्षपातिनः एवमुभयविधा नमस्कृता बोधिताश्च विधिवदित्यन्ते तुल्यत्वाय कथं आगमनमिति प्रश्नसमये राममागतमब्रवीत् ॥ १७ ॥

उग्रसेनः क्षितीशेशो यद्व आज्ञापयत्प्रभुः ।
तदव्यग्रधियः श्रुत्वा कुरुध्वं माविलम्बितम् ॥ २१ ॥
यद्यूयं बहवस्त्वेकं जित्वाऽधर्मेण धार्मिकम् ।
अबध्नीताथ तन्मृष्ये बन्धूनामैक्यकाम्यया ॥ २२ ॥
वीर्यशौर्यबलोन्नद्धमात्मशक्तिसमं वचः ।
कुरवो बलदेवस्य निशम्योचुः प्रकोपिताः ॥ २३ ॥
अहो महच्चित्रमिदं कालगत्या दुरत्यया ।
आरुरुक्षत्युपानद्वै शिरो मुकुटसेवितम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ते तां वार्त्तां श्रुत्वैव प्रीताः स हि सुहृत्तमः दुर्योधनश्वशुरः गुरुश्च यादवपक्षपाते परमन्यथा भविष्यति तमुद्धवमर्चयित्वा आभिमुख्येन ययुः यथाशास्त्रं मङ्गलपाणयः ॥ १८ ॥

सङ्गतावपि सौहार्ददार्ढ्यमाह—तं सङ्गम्येति । प्रह्वादिप्रकारभेदैर्यथान्यायम् अतिथिवन्मधुपर्कादिना पूजितवन्त इति ज्ञापयितुमाह—गामर्घ्यञ्चेति । तेषां पूजकानां मध्ये ये तत्प्रभावाभिज्ञाः माहात्म्यविदः ते ज्येष्ठा अपि लौकिकीं दृष्टिं दूरीकृत्य प्रणेमुः अनेन सर्वे लौकिकाः केचनैव तत्प्रभावाभिज्ञा इति निरूपितम् अभिज्ञा अपि बलं बलाधिक्येनैव नत्वलौकिकानुभावेन अन्यथा ते विषमान् बोधयेयुः ॥ १९ ॥

एवं कायिकव्यवहारमुक्त्वा वाचनिकमाह—बन्धून् कुशलिन इति । शिवं कल्याणं सुखरूपम् अनामयं दुःखाभावरूपं बन्धून् धर्मिणः परस्परं कुशलिनः श्रुत्वा एतदपि परस्परं पृष्ट्वा अथो भिन्नप्रक्रमेण रामः अविक्लवम् अदीनम् अन्यथा यादवानां दीनता स्यात् भक्ताश्च ते सर्वदेवाधिपत्यं भगवतोग्रसेनाय दत्तमिति तदाज्ञा सर्वैरेव देवैः कर्त्तव्या ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

युधिष्ठिरादीनामभिवादनेऽनुल्लेखस्तत्कालीं तेषामिन्द्रप्रस्थेऽवस्थानात् ॥ १७ ॥

तमुद्धवं सत्कृत्य ॥ १८ ॥

तेषां मध्ये ये भीष्मादयस्ते प्रणेमुः ॥ १९ ॥

परस्परं श्रुत्वा पृष्ट्वा स्थितेषु तेष्वितिशेषः ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

उद्धवजी भी हस्तिनापुर में आयकर धृतराष्ट्र भीष्म द्रोणाचार्य्य बाल्हीक दुर्योधन इन सब को विधिवत् अभिवादन करके आए हुए श्रीबलदेवजी को कहते भए ॥ १७ ॥

वे भीष्म आदि सब अतिसुहृद श्रीबलदेवजी को आए सुनकर अति प्रसन्न होकर प्रथम उद्धवजी का सत्कार करके पश्चात् अपने २ हस्तमें भेट लेकर श्रीबलदेवजी के प्रति जाते भए ॥ १८ ॥

न्यायके अनुसार श्रीबलदेवजी का समागम करके उनके अर्थ गौ और अर्घ्य का निवेदन करते भए और उनके मध्य में जो भीष्म आदि श्रीबलदेवजी के प्रभाव को जानते रहे वे मस्तकसे श्रीबलदेवजी को प्रणाम करते भए ॥ १९ ॥

श्रीबलदेवजी निज बंधुजन कौरवन को परस्पर में कुशलयुक्त सुनकर और उनके मङ्गल तथा आरोग्य को पूछकर पश्चात् अदीनता का वचन बोलते भए ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यद्यूयमित्युग्रसेनवाक्यं मृष्ये सहे अथाशु तमानीय समर्पयतेतिशेषः ॥ २२ ॥

वीर्यं प्रभावः शौर्यमुत्साहो बलं सत्त्वं तैरुन्नद्धमुच्छृङ्खलं कथम् आत्मनः शक्तेः सममनुरूपम् ॥ २३ ॥

उपानत्पादरक्षा शिर आरोढुमिच्छतीति हीना अस्मान् आज्ञापयन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

आज्ञापनयोग्यत्वमाह—क्षितीशेश इति तत्र हेतुः प्रभुः महेन्द्रादीनामप्याज्ञापकः इति राजत्वमात्रं ययातिना निषिद्धं न तु राजेशत्वमिति न्यायश्च दर्शितः अव्यग्रधियः सावधानास्सन्तः यद्वा तेन साक्षिवादिष्टमिति तत्रान्यथा शङ्कया अथमकुर्वाणा इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अधर्मेणेति छेदः । अथ कात्स्न्र्यें ऐक्यमभेदः ॥ २२ ॥

अस्य वाक्यविशेषाकथनं च तेषां तावन्मात्रश्रवणेनैव दुर्वचने प्रवृत्तत्वात् प्रकर्षेण कोपितास्तस्यचसैव ॥ २३ ॥

अहो विस्मये नव चित्रमित्याहुः—कालस्य गत्या गतिः सौः स्थानेटादेशः छान्दसः दुरत्यया दुर्लङ्घ्या कदाचिदसम्भवोदयात् तदेव दर्शयति—आरुरुक्षतीति ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

अधर्मेणेति पदम् ॥ २२ ॥

वीर्यम् अविकृतिः बलं धारणसामर्थ्यम् ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तदेवाह--उग्रसेन इति द्वाभ्याम्। तदाज्ञापितमव्यग्रधियः अवहितचित्तास्सन्तः श्रुत्वा कुरुध्वं तन्माविलम्बितम् इणन्तमिदं माविलम्बितव्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

किञ्च यदीति। एकमसहायं धार्मिकञ्च बालं बहवो यूयमधर्मेण जित्वा अवध्नीत बद्धवन्त इति यत्तदहं मृष्ये सोढवानास्मि कुतः बन्धूनामैक्यकाम्यया मिथः सौहार्दकामनया अथाशु तमानीय समर्पयतेति शेषः ॥ २२ ॥

वीर्यमिति। वीर्यं युद्धे ग्लान्यभावः शौर्यं तत्र स्वगृह इव प्रवेशसामर्थ्यं बलं धारणसामर्थ्यम् एभिरुन्नद्धमुच्छृङ्खलं बलदेवस्य वचो निशम्याकर्ण्य कुरवः प्रकोपिताः प्रोचुः ॥ २३ ॥

उक्तिमेवाह--अहो इति षड्भिः। दुरत्ययया दुरतिक्रमणीयया कालगत्या अहो महदिदं चित्रं जातं किन्तदित्यत आह—आरुरुक्षतीति। उपानत् पादरक्षा मकुटेन भूषितं शिरो मूर्द्धानमारोढुमिच्छति उपानत्स्थानीया यदवः किरीटालङ्कृतशिरःस्थानीयान् अस्मानाज्ञापयन्तीत्येतदतिचित्रम् इतिभावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

अधर्मेण अबध्नीत बन्धनमकार्ष्ट मृष्ये सहेयम् ॥ २२—२३ ॥

आरुरुक्षति आरोढुमिच्छति ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

गत्या गतिः। सौटादेशश्छान्दसः ॥ २४—२६ ॥]

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी।

अतो यादवान् परित्यज्य उग्रसेनाज्ञापनमाह—उग्रसेन इति। तस्याज्ञा भिन्नैः राजभिः कथं कर्त्तव्येत्याशङ्कयाह—क्षितीशानां सर्वेषामेव राज्ञामीश इति। यद्वा युष्मान् प्रति आज्ञापयत् आज्ञपनावाक्यमग्रे वक्तव्यं साम्बः सभार्यः प्रस्थापनीय इति तद्वाक्यात् पूर्वमेवापराधक्षमावाक्ये एव क्रुद्धाः परुषभाषिणो जाता इति तदकथनं तदग्रे विवक्षितं कर्त्तव्यमिति रामस्य मा विलम्बितमिति द्वितीयमन्यथेश्वरः हितोपदेशो राज्ञां विलम्बं न सहत इति पश्चात् कृतमपि व्यर्थं स्यादिति ईश्वरवचनोल्लङ्घने अनिष्टं शीघ्रमिति ज्ञापितम् ईश्वरत्वमाह—प्रभुरिति ॥ २१ ॥

कदाचित्कृतापराधस्य दण्डं करिष्यतीत्याशङ्कायामाह—यद्यूयमिति। यद्यपि भवन्तो दण्डार्हाः तथापि बान्धवानामन्योन्यं कलहो भविष्यतीति तदपराधं मृष्ये ईश्वरेणापि क्रियमाणे दण्डे बन्धुभिरेव कारितमिति कदाचित् वैमनस्यं स्यात्तन्नाभिप्रेतं किन्तु ऐक्यमेवाभिप्रेतं शास्त्रनिषिद्धं ह्येकेन सह बहूनां युद्धं तथाकरणे च दण्डो राज्ञाऽवश्यं कर्त्तव्यः ततस्तमपराधमनुवदति--यूयं बहवः तुशब्देनान्यथाकरणं निवार्यते महास्त्रप्रयोगः पलायनं वा धर्म इति अधर्मेण एककाले बहवो युद्धाभिज्ञाः बालकं स्त्रीरक्षायां व्यग्रं खण्डशः साधननाशेन जितवन्त इति बन्धनञ्चापरो दोषः ॥ २२ ॥

एतावच्छ्रुत्वा रुष्टा जाता इत्याह—वीर्येति। वीर्यं क्रियाशक्तिः शौर्यं स्वभावः बलं देहस्य त्रिभिरुन्नद्धं वचः फलपर्यवसायीति उग्रसेनो युष्मानाज्ञापयदिति वीर्येणोन्नद्धं क्षितीशेश इति शौर्येण माविलम्बितमिति बलेन यद्यूयमिति आत्मशक्तिसमं कुरुत इति अभिमानार्थं तद्धर्म एव युक्ताः ननु तदीयाः राजानमप्रयोजकं जानन्त्येव बलस्य परं तादृशं वचनं यदि स्वयं वदेत् ममाज्ञयैव तत्कर्त्तव्यमिति तदा क्रोधो न भवेत् वस्तुत ईश्वरत्वात् अस्माकं तेषामपि भक्तत्वाविशेषेपि यादवेष्वैश्वर्यं स्थापयित्वा अस्मास्वीशितव्यत्वं स्थापयति तत्र हेतुः न कुलीनत्वादिः तथा सत्यस्मास्वेवोचितं स्यात् साधारणलीलेयं न भवतीति न स्वेच्छया यथा सुखकरणं भक्तार्थं हि भगवानवतीर्णः सा च भक्तिः कारणानुरोधात् उद्गता कौरवेष्वेव पुष्टा भवितुमर्हति न कौरवेषु ईश्वरत्वाद्भक्तिमपि तेभ्य एव प्रयच्छतीति चेत् तत्तथा सति वैषम्यं स्यात् अतः सिद्धामेव भक्तिमाश्रित्य भगवान् वदतीति कारणाधीनत्वं च भक्तेर्ज्ञात्वा स्वोत्कर्षं स्थापयितुं किञ्चिदुक्तवन्त इत्यर्थः। यतस्तैरेव वाक्यैः अन्तर्यामितया वा प्रकर्षं कोपिताः ॥ २३ ॥

स्वोत्कर्षख्यापकानि पञ्चवाक्यान्याहुः—अहो महच्चित्रमिति। देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणात्मधर्मैः उत्कर्षाः क्रमात् निरूप्यन्ते तत्र देहोत्कर्षे वस्तुतो विचार्यमाणे यादवाः धर्मरहिताः स्वेच्छाचाराः चर्मपुटप्रायाः कौरवास्तु देवाधिष्ठिताः मुकुटाश्रयशिरःस्थानीयाः अयमर्थः पारमार्थिकः एवं सति कौरवेभ्योपि यादवोत्कर्षे वस्तुसामर्थ्याभावात् कालवशादेव तथा भवतीति कालश्चेश्वरो नियन्तुमशक्य इति पूर्वं कदाप्येवं न जात इति महच्चित्रं भवति तत्र हेतुः दुरत्यया कालगत्येति ईश्वरवाक्यात् दुरत्ययत्वम् अन्यथा असम्बद्धवाक्यतायां न किञ्चित् दूषणं स्यात् वै निश्चयेन उपानच्छिरः आरुरुक्षतीति मुकुटैः वस्त्रादिभिर्व्यासादिभिर्वा सेवितम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

क्षितीशा यूयं युष्माकमपीशो राजा तत्र हेतुः प्रभुः सुधर्मापारिजाताद्युपायनसमर्पका महेन्द्रादयोपि यस्याज्ञाकारिणस्तत्र के यूयं वराका इति ययातिना यदूनां राजत्वमात्रं निषिद्धं नतु राजेशत्वमिति भावः। अव्यग्रधियः सन्त इत्यन्यथा स युष्मान् दण्डयिष्यतीति भावः ॥ २१ ॥

यद्यूयमित्युग्रसेनस्य वाक्यम् अधर्मेण जित्वेति तन्मृष्ये सहे तस्मादाशु तमानीय समर्पयेति वाक्यशेषस्याप्रयोगस्तेषां तावन्मात्रश्रवणेनापि दुर्वचने प्रवृत्तत्वात् ॥ २२ ॥

एते यौनेन सम्बद्धाः सह शय्यासनाशनाः ।
वृष्णयस्तुल्यतां नीता अस्मद्दत्तनृपासनाः ॥ २५ ॥
चामरव्यजने शङ्खमातपत्रञ्च पाण्डुरम् ।
किरीटमासनं शय्यां भुञ्जन्त्यस्मदुपेक्षया ॥ २६ ॥
अलं यदूनां नरदेवलाञ्छनैर्दातुः प्रतीपैः फणिनामिवामृतम् ।
ये ऽस्मत्प्रसादोपचिता हि यादवा आज्ञापयन्त्यद्य गतत्रपा बत ॥ २७ ॥
कथमिन्द्रोऽपि कुरुभिर्भीष्मद्रोणार्जुनादिभिः ।
अदत्तमवरुन्धीत सिंहग्रस्तमिवोरणः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वीर्य्यं प्रभावः शौर्य्यमुत्साहः बलञ्च तैरुन्नद्धमुच्छ्रितम् आत्मनः शक्तेरनुरूपं समं प्रकोपिता अर्थाद्वचसैव ॥ २३ ॥

कालगत्या कालगतिः उपानत् चर्मपादुकापि शिरस्त्रमपि मुकुटयुक्तम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अयूयमित्युग्रसेनाज्ञा मृष्ये सहे अथ शीघ्रं तमानीय समर्पयतेति भावः ॥ २१ ॥

वीर्यं प्रभावः शौर्यमुत्साहः बलं सत्वं तैरुन्नद्धमुच्छृङ्खलं बलदेवस्य वचः निशम्य आत्मनः शक्तेः समं यथा भवति तथा प्रोचुः कथम्भूताः प्रकोपिताः वचसेति शेषः ॥ २३ ॥

आरुरुक्षति आरोढुमिच्छति उपानत्स्थानीयाः निकृष्टाः यादवाः शिरस्स्थानीयानुत्कृष्टान् अस्मान् आज्ञापयन्तीति महद्वैपरीत्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

राजाधिराज प्रभु उग्रसेन महाराज ने आप को जो आज्ञा करी है उसको मोसे सावधान चित्त होकर सुनके शीघ्र हि करो ॥ २१ ॥

उग्रसेन महाराज का यह कहना है कि धर्मयुद्ध करने वारे एक साम्ब को आप अनेक मिलकर अधर्म से जीत कर जो उस को बांधलिया सो बंधून का परस्पर में सुहृदपना बनारहे इस कामना से उस अपराध को मैंने सहलिया अब आप शीघ्र हि साम्ब को लायकर समर्पण करो ॥ २२ ॥

वीर्य्य शूर वीरता बल इन सब से निरङ्कुश और निज शक्तिके अनुरूप इस प्रकार के बलदेवजी के वचन को सुन कर और उस वचन से कोप को प्राप्त होकर कौरव बोलते भए ॥ २३ ॥

अहो कालकी दुस्तर गति करके यह बड़ा ही आश्चर्य भया क्योंकि जिस कालकी गति करके पगन में पहरने की जोड़ी मुकुटयुक्त मस्तक पर चढ़ने की इच्छा करती है। जूतीन के समान अतिनीच यादवलोग मस्तक के समान अति उत्तम हम को आज्ञा करने लगे ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अस्यैव प्रपञ्चः, एत इति चतुर्भिः । यौनेन पृथाया विवाहेन ॥ २५ ॥ किञ्च, चामरव्यजने इति । भुञ्जत्युपभुञ्जत इत्यर्थः । अस्मदुपेक्षया अस्माकमनाग्रहेण ॥ २६ ॥

अलमिति । अतःपरं तान्यपहरिष्याम इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अवरुन्धीत, स्वीकुर्यात् उरणो मेषः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एत इति । साक्षाद्बलदेवोद्देशेन सम्बद्धाः सम्बन्धं प्रापिताः अतः सह एकत्र शय्यादयो येषां ते ॥ २५ ॥

चामरे एव व्यजने ॥ २६ ॥

दातृणामस्माकं प्रतीपैः प्रतिकूलैः अमृतं क्षीरं तैरित्यर्थः भिसः सुभावेपि छान्दसः नोऽस्माकं प्रसादेनानुग्रहेणैवोपचिताः वृद्धिं प्राप्ताः हि प्रसिद्धौ ॥ २७ ॥

कथमपि तैरर्जुनस्य साहित्याभावेऽपि ग्रहणमात्मनो गौरवार्थम् ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

यौनेन विवाहेन ॥२५—३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतदेव प्रपञ्चयति—चतुर्भिः । एते वृष्णयः यौनेन पृथाविवाहेन सम्बद्धाः सम्बन्धिनः सम्बन्धशब्दोत्रार्शआद्यजन्तः अतः सहास्माभिः सह शय्यासनभोजनानि येषां तेऽस्माभिर्दत्तं नृपासनं

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

येषां ते अत एव तुल्यतामस्माभिः साम्यं प्रापिताः वस्तुतो न समा इति भावः ॥ २५ ॥

किञ्च, चामरेति । अस्मदुपेक्षया हेतुभूतया चामरादीन् भुञ्जते उपयुञ्जत इत्यर्थः । तत्रासनं नृपासनम् ॥ २६ ॥

अलमिति । यदूनां नरदेवलाञ्छनैः चामरादिभिरलमतःपरं तान्यपहरिष्याम इति भावः । तत्र हेतुत्वेन तानि विशिंषन्ति दातुः प्रतीपैरिति दातॄणमस्माकमेव प्रतीपैः प्रतिकूलैः तत्र दृष्टान्तः फणिनामिवामृतमिति । सर्पाणां पोषणाय यद्दत्तममृतं क्षीरं दातुरेव प्रतीपं तद्वत् एतदेव दार्ष्टान्तिकेऽनुगमयति–य इति । ये यादवा अस्मदनुग्रहेणोपचिता एधिता नोऽस्मानेवाधुना आज्ञापयन्ति अहो बतेति निर्लज्जाः खलु यद्वा गतत्रपाः सन्त आज्ञापयन्ति बतेत्याश्चर्ये ॥ २७ ॥

कथमिति । इन्द्रोऽपि भीष्मादिभिः कुरुभिरदत्तं कथम् उपयुञ्जीत सिंहग्रस्तम् उरणो मेष इव ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यौनेयेन योनिनिमित्तेन सम्बन्धो येषां ते तथा ततः किमाह—सह इति ॥ २५ ॥

अस्मद्दत्तेत्युक्तं विवृणोति-चामरेति । मह्यं महनीयम् आसनं भुञ्जन्ति भुञ्जन्ति अन्योपद्रवमन्तरेण रक्षन्ति "भुजोऽनवने" इति पाणिनिः ॥ २६ ॥

दातॄणामस्माकं प्रतीपैः विरोधिभिः दत्तैरमृतैः क्षीरादिरसैः विषात्मना परिणतैः दातॄणां मरणप्रदत्वेन प्रतीपैः ॥ २७ ॥

अवरुन्धीत प्रक्षेति सिंहग्रस्त उरणः अविर्यथा केवलं न गृह्णाति सिंहग्रस्तमिति पाठे कवलमादातुं न शक्तः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अमृतं क्षीरं तैरित्यर्थः ॥ २७–५४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ऐन्द्रियकव्यवहारो विवाहशयनादौ हीनत्वमाह—एते यौनेन सम्बद्धा इति । यूनो भवः विवाहो यौनं तेन सम्बद्धाः पूर्वमेकोत्पन्ना अपि व्यवहारे हीनाः इति त्यक्ता अपि पुनः यौनेन सम्बद्धा इत्यर्थः । पृथादयः स्त्रियः तेभ्यः समानीता इति ननु तथापि "स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि" इति न्यायेन समानयनमात्रेण तुल्यता भवन्तीतिचेत्तत्राह–सहशय्यासनाशना इति । शयनमासनं भोजनं चेत् सह येन स तत्तुल्य एव भवतीति स्थितिः अत एव वृष्णयस्तुल्यतां नीताः अनेन अज्ञानान्निषिद्धाचरणे प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति पक्षो निवारितः एवं कुलधर्मविचारेण स्वस्योत्कर्षमुक्त्वा ऐश्वर्यविचारेणाप्युत्कर्षमाहुः—अस्मद्दत्तनृपासना इति । पूर्वं हि ययातिना पुरवे एव राज्यं दत्तम् अन्ये ज्येष्ठा अपि तदधीनाः ॥ २५ ॥

एवं साधनानि स्वाधीनान्युक्त्वा तेषां भोगोऽप्यस्मदधीन एव, चामरव्यजनेति । चामरव्यजने परितः शङ्खोऽग्रे आतपत्रं पश्चात् तत्रापि पाण्डुरं श्वेतं किरीटमुपरि आसनमधः शय्या निद्रावस्थायाम् एतानि सप्त महाराजचिह्नानि अन्येषामयुक्तानि राजभिरवश्यम् अन्यत्र दृष्टानि निषेद्धव्यानि तथापि तुल्यतां नीता इति राजभिरस्माभिरुपेक्षिता भुञ्जते भोगः प्राणधर्म इति तदुत्कर्षो निरूपितः ॥ २६ ॥

आज्ञापनादिरन्तःकरणधर्म इति तदसहमानैः तन्निषेधपूर्वकं तदपकर्षमाहुः—अलं यदूनामिति । नरदेवलाञ्छनानि पूर्वोक्तानि उपेक्षाविषयाणि अलमिति निषेधार्थे नरदेवलाञ्छनैरलम् अतःपरं पूर्ववदग्रे न स्थापनीयमित्यर्थः । दत्तापहारे हेतुः, प्रतीपैरिति । अज्ञानात् दत्तं स्वानिष्टसम्पादकत्वे निवारणीयमित्यत्र दृष्टान्तमाह—फणिनामिवामृतमिति । सर्पस्य हि पयःपोषः पोषकस्यापि अनर्थकर इति स हि मत्ततां सम्पादयतीति पश्चादन्धस्सन् पोषकमपि भक्षयति तदस्मासु जातमित्याह–ये यादवाः नः प्रसादोपचिताः अपगतत्रपाः सन्तः अस्मानेवाज्ञापयन्तीति बतेति खेदे ॥ २७ ॥

वस्तुविचारेणात्मधर्ममाश्रित्याहुः–कथमिन्द्रोपीति । भीष्मो हि कालकामपरशुरामादीनां जेता ततोप्यधिको द्रोणः विद्यया तुल्योपि ब्राह्मण्यादधिकः ततोप्यर्जुनः तच्छिष्योपि महादेवादिप्रसादैरुपचितः एते त्रय आधिभौतिकादिरूपाः आविर्भूताः येषां तैरदत्तम् इन्द्रोपि कथमवरुन्धीत इन्द्रो वस्तुतः सर्वाधिपतिः तथाप्येते अधिकृताः नहि देहादिषु प्रतिकूलेषु ईश्वरोऽपि भोगं प्राप्तुमर्हति ननु स्वभागस्तेषां का दानापेक्षेत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—सिंहग्रस्तमिवोरण इति । यद्यप्युरणस्य अल्पमेषस्य पुत्रो भार्या वा भागो भवति तथापि ग्रस्तः तत्कृपयैव प्राप्यते तथैव साम्बः सभार्योऽस्मद्दत्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एते यौनेन पृथाविवाहेनेति श्यालकभावो व्यञ्जितः ॥ २५ ॥

भुञ्जन्ति अस्माकमुपेक्षयेति अपेक्षालक्षण आदरोऽस्माकमेषु न सम्भवत्येव किन्तूपेक्षालक्षण अनादर एवास्ति हीनकुलत्वेनादत्तत्वादेतदौद्धत्यं वयमुपेक्षामहे इति भावः ॥ २६ ॥

अतःपरमेषामपराधोपेक्षाऽनुचितैवेत्याह— अलमिति । तेन एतेभ्यो नृपलाञ्छनान्युत्तारयिष्याम इति भावः ॥ २७ ॥

अस्माकमिन्द्रः खल्वनुकूलोस्तीति यदहङ्कुरुध्वे तत्रापि रे यदवः शृणुध्वमित्याह—कथमिति । अवरुन्धीत गृहीतुं शक्नुयात् उरणो मेष इति यत्रेन्द्रमपि मेषमिव पश्यामस्तत्र यूयं के इति भावः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यादवानां निकृष्टत्वं कौरवाणामुत्कृष्टत्वमाहुः—एते इति चतुर्भिः । यौनेन कुन्त्यादिविवाहेन ॥ २५ ॥

भुञ्जन्ति उपयुञ्जत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अलमिति अधुना नृपलाञ्छनान्यपहृतव्यानीति भावः ॥ २७ ॥

अवरुन्धीत उपयुञ्जीत ॥ २८ ॥

श्रीशुक उवाच ।

जन्मबन्धुश्रियोन्नद्धमदास्ते भरतर्षभ ।
आश्राव्य रामं दुर्वाच्य(१ मसभ्याः पुरमाविशन् ॥ २९ ॥
दृष्ट्वा कुरूणां दौश्शील्यं श्रुत्वा(२)ऽवाच्यानि चाच्युतः ।
अवोचत्कोपसंरब्धो दुष्प्रेक्ष्यः प्रहसन् मुहुः ॥ ३० ॥
नूनं नानामदोन्नद्धाः शान्तिं नेच्छन्त्यसाधवः ।
तेषां हि प्रशमो दण्डः पशूनां लगुडो यथा ॥ ३१ ॥
अहो यदून् सुसंरब्धान् कृष्णं च कुपितं शनैः ।
सान्त्वयित्वाऽहमेतेषां शममिच्छन्निहागतः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

कुन्ती के बिवाह सम्बन्ध से इन यादवन को हमने अपने सम्बन्धी बना लिए और हमारे साथ में इन की एक शय्या. एक स्थान ये बैठना. एक पंक्ति में भोजन करना और महाराजहि दिया इन को राजसिंहासन है ॥ इस प्रकार हमने इन अपने समान बना लिये ॥ २५ ॥

और हमने चामरादिकन की छीनवे की इच्छा नहि करी इसीलिये. चामर. बीजना. श्वेतछत्र. और किरीट. सिंहासन. शय्या इन को राज चिन्हों के ये यादव लोग भोग करते हैं ॥ २६ ॥

हमने हि इन को राज चिन्ह दीये और हमारे हि प्रति कूल होगये इसलिये यादवन के चमर छत्र आदि को छीनलेना चाहिये यह तो ऐसा भया कि जैसे सर्प को दूध पिवाना जो यादव लोग हमारी कृपा से समृद्धि वारे हुए निर्लज्ज होकर हमारे हि ऊपर आज्ञा करते हैं यह बडा आश्चर्य है ॥ २७ ॥

भीष्म द्रोणाचार्य्य अर्जुन आदि कौरवों ने जिस वस्तु को नहि दिया उस को इन्द्र भी कैसे भोगि सकता है जैसे सिंह से ग्रसी हुइ वस्तु को उस के बिना दियें क्या मैढा भोगि सकता है कदापि नहिं ॥ २८ ॥

श्रीश्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

जन्मना बन्धुभिश्चोपलक्षितया श्रिया उन्नद्ध उत्कटो मदो येषां ते दुर्वाच्यं परुषं वाक्यम् असभ्या दुर्जनाः ॥ २९-३० ॥

नानाधनाभिजनादिमदैरुन्नद्धास्तेषां दण्ड एव प्रशमः प्रकर्षेण शमयतीति तथा यथा लगुडो दण्डः ॥ ३१—३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

आ सम्यक् महाकोपेनोच्चैरन्तिके श्रावयित्वा आ सम्यक् वैमुख्यद्रुतगत्यादिनाऽविशन् असभ्याः साधुव्यतिरिक्ताः श्रीभीष्मादयस्तु तत्रैव स्थिता इत्यर्थः । भरतर्षभा इति भरतर्षभेति वा पाठः ॥ २९ ॥

दौश्शील्यं क्रोधावेशादिकम् अच्युतः सर्वशक्तिपूर्णः अतः कोपेन संरब्धः आविष्टः अत एव दुष्प्रेक्ष्यः भ्रुकुट्याद्याटोपेन द्रष्टुमशक्यः कोपादेव मुहुः प्रकर्षेण हसन् स हसन्निति क ॥ ३० ॥

हि एव दण्ड एव न शामादिः ॥ ३१ ॥

अहो इति खेदे सुसंरब्धान् योद्धुमभ्युद्यतान् अतिक्रुद्धान् वा अतः शनैः सान्त्वयित्वा शममुपद्रवराहित्यम् ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

लगुडः यष्टिविशेषः ॥ ३१—३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जन्मेति । हे भरतर्षभ ! अभिजनबन्धुसम्पद्भिर्लब्धः मदो येषां ते अत एव असभ्याः कुरवः इत्थं रामं प्रति दुर्वाच्यं परुषं वाक्यं श्रावयित्वा पुरं हस्तिनं विविशुः ॥ २९ ॥

दृष्ट्वेति । दौश्शील्यं दौर्जन्यं दृष्ट्वाऽवाच्यानि वचांसि श्रुत्वाऽच्युतः स्वासाधारणकल्याणगुणजातान्न च्यवत इत्यच्युतो रामः कोपेन संरब्धोऽत एव दुष्प्रेक्ष्यः पुनः पुनः प्रहसन्नुवाच ॥ ३० ॥

उक्तिमेवाह—नूनमिति । नानाधनादिमदैरुन्नद्धा असाधवो दुरात्मानः एते नूनं शान्तिं नेच्छन्त्यतस्तेषां दण्ड एव प्रशमः शान्तिकरः यथा पशूनां उद्वृत्तानां लगुडो यष्टिविशेषः तद्वत ॥ ३१ ॥

---

(१) असभ्यां पुनराविशन् इति (२) वाच्यानिवाच्यतां इति च विज० पाठः ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

अहो इति। सुसंरब्धान् हरिं कृष्णञ्च सान्त्वयित्वा शमं शान्तिपूर्वकं सन्धिम् इच्छन्निहागतोऽस्मि॥ ३२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

अटव्यामुपवने स्थितं रामम्॥ २६॥

वाच्यातिवाच्यताम् अपवादातिशयिताम् अपवादताम्॥३०॥

प्रशमः शान्तिकरः लकुटः यष्टिः॥ ३१-३४॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं पञ्चावयवमहङ्कारवाक्यं श्रावयित्वा निर्गता इत्याह-जन्मेति। वाचनिककायिकातिक्रमे निरूपिते मानसिकोपि निरूपितप्रायः एवमतिक्रमे हेतुः जन्मबन्धुश्रिया उन्नद्धमदा इति जन्म सत्कुले बन्धु बान्धवं श्रीः लक्ष्मीश्च जन्मनिबन्धुकृपायाः श्रीः औत्पत्तिकलक्ष्मीः तया वा उन्नद्धः मदो येषां भरतर्षभेति सम्बोधनं राज्ञो मायामोहाभावार्थं "दौष्यन्तिरत्यगान्मायाम्" इति वाक्यादन्यथा क्षत्रियः स्वकीयापकर्षं न सहत इति इयं कथा श्रवणविघातिका स्यात् इदं वाक्यं रामं प्रत्येव स्पष्टं वाक्यं न त्वन्तःकरणेनापि स्वकीयेषु, तदाह—दुर्वाक्यं राममाश्राव्य पुरमाविशन्निति। ननु गृहे समागते नैवं वक्तुमुचितमित्याशङ्क्याह-असभ्या इति। सतामेवैषा कथा श्रीमदेनैव तेषामसत्त्वम् अन्यथाग्रे ऋजुत्वं न स्यात्॥ २९॥

ततो यज्जातं तदाह-दृष्ट्वा कुरूणामिति। अवगणनां कृत्वा गमनं दौःशील्यम् अन्यथा बान्धवातिक्रमो महदतिक्रमश्च न भवेदिति अवाच्यान्यपि श्रुतवान् अवाक्यानि तादृशवाक्यानि वा अच्युत इति भयाभावाय स्वयमपि तानि वाक्यानि दूषयितुमवोचत् अन्यथा देहेन निराकरणेपि वाक्येन निराकृताः स्युः कोपसंरब्ध इति भगवत्कृते न मन्यन्त इति अन्तर्गुप्ते क्रोधे अपकार एव झटिति कृते क्लिष्टता स्यादिति क्रोधस्य बहिराविष्कारमाह-दुष्प्रेक्ष्य इति। प्रहसन्निति दुःखाभावाय यतः प्रभुः॥ ३०॥

पञ्चवाक्यानाम् अर्थं स्थानत्रयेण नवभिः श्लोकैर्निराकृत्य कर्तव्यं प्रतिज्ञाय रामोऽध्यवस्यति—नूनमिति दशभिः श्लोकैः। "विद्यामदो धनमदः" इत्यादिवाक्यैर्मदा निरूपिताः तद्युक्ताः नातिवाक्यानि मन्यन्ते न अस्ततस्तेषां प्रकारः क्रियैव वाक्यानि अतो यदेतैर्निराकृतमनङ्गीकरणवाक्यैः तद्युक्तमेव अतः शमार्थं प्रयुक्ता विफला जाता इति क्रियैव दण्डरूपया शमः कर्तव्यः तदाह—तेषां हि प्रशमो दण्ड इति एतत् स्वोपक्रमानुसारेणोपक्रमविचारेणोक्तम् उपसंहारे त्वन्यथा वक्तव्यं शममात्रमुपक्रमो मारणमुपसंहारः नायं विरोधः मारणोद्यम एव शमो भवतीति ननु क्रियया दण्डे सुतरामेव प्रकोपः स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह-पशूनां लकुटो यथेति। सहि दण्डो लोकप्रसिद्धः स यथा दृष्ट एव पशूनां भयजनको भवति उद्यतो वा तथा सर्वस्वनाशः उद्यतो ज्ञातो वा पशुतुल्यानां भयजनकः॥ ३१॥

नन्वेवं सति यादवाः किमिति निवारिता इत्याशङ्क्य तथा सति वैषम्यं स्यान्न दण्डः नहि शत्रुजयादिदण्डो भवति। अतो हितकारिण एव वयमिति पूर्वोपक्रान्तां स्वक्रियामाह—अहो इति। शान्तिकर्त्तरि प्रकोपश्चाश्चर्यं यदवः सर्वे सुसंरब्धाः मारणोन्मुखाः समर्थाश्च नन्वदृष्टवशादुर्वरिताः किं तव पौरुषमिति चेत्तत्राह-कृष्णश्च कुपितमिति। भगवद्विचारमात्रेणैव सर्वं सिध्यति किम्पुनः कुपिते कृष्ण इति भक्ताधीनः कालात्मा वा तेनादृष्टादयस्तदनुगुणा एवेति तेषां सर्वेषामेव प्रतिकूलं तान् सर्वान् शनैः सान्त्वयित्वा न तु बलात् स्वसामर्थ्यप्रकाशनेन तथाकरणे हेतुः, अहमिति अहङ्कारादेते बन्धनं कृतवन्त इति तदधिष्ठाता चाहमिति तेषां शान्तिमेव वाञ्छन्निहागतः साच शान्तिः वाक्यैर्न जातेति॥ ३२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

जन्म सत्कुलजत्वं बन्धवो भीष्मादयस्तद्रूपया सम्पत्त्या च उन्नद्ध उत्कटो मदो येषां ते दुर्वाच्यं परुषवाक्यम्॥२६॥

एते कियद्वा वदन्ति किं वा कुर्वन्ति तद्वदन्तु कुर्वन्त्वित्यपेक्षयैव तदानीं तूष्णीमासीत् गतेषु तेषु पौरस्त्रीकेषु तु स्थितेषु स्वसमुचितं वक्तुं कर्तुं च कोपमाविश्चकारेत्याह-दृष्ट्वेति। क्रोधसंरब्धः कोपाविष्टः॥ ३०॥ ३१॥

नानाधनादिमदैरुन्नद्धाः दण्ड एव नानामदान् प्रशमयतीति प्रशमः नतु सामादिरूपाय इत्यर्थः॥ ३२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

जन्मना सत्कुलजत्वेन बन्धुभिर्भीष्मादिभिः उपलक्षितया श्रिया उन्नद्धः उत्कण्ठो मदो येषां ते॥ २९-३०॥

प्रकर्षेण शमयतीति प्रशमः॥ ३१—३२॥

भाषाटीका

श्रीशुक उवाच।

श्री शुकदेवजी बोले कि हे भरतर्षभ! अच्छे कुल में और और शूरवीर बन्धु जन इन करके सहित राज्य संपत्ति से अत्यंत मदमत्त दुर्योधन आदि दुर्जन श्रीबलदेवजी को कठोर वाक्य सुनाय कर अपने पुर में चले गए॥२६॥

श्रीबलदेवजी कौरवन की दुष्टता को देखकर और उनके कठोर वाक्यन को सुनकर क्रोध से व्याप्त होकर भयंकर रूप धारे होकर वारंवार अत्यंत हंसते हुए बोले॥३०॥

नाना प्रकार के मदसे निरंकुश दुर्जन लोग दण्ड के बिना शांति को प्राप्त नहि होते यह निश्चय है इस लिये जैसे पशून को हांकने करने की लकुट होयतो रस्ता में यथावत चलते हैं वे तैसे हि मदमत्त पुरुषों को दण्ड हि शांति कारक है॥ ३१॥

अहो क्रोध के आवेश ते युद्ध करने को तैयार हुए यादवन को और क्रोध युक्त श्री कृष्ण को धीरे समझाय कर इनकी शांति की इच्छा कर मै इहां आयो॥ ३२॥

तं इमे मन्दमतयः कलहाभिरताः खलाः ।
तं मामवज्ञाय मुहुर्दुर्भाषान् मानिनोऽब्रुवन् ॥ ३३ ॥
नोग्रसेनः किल विभुर्भोजवृष्ण्यन्धकेश्वरः ।
शक्राद्यो लोकपाला यस्यादेशानुवर्तिनः ॥ ३४ ॥
सुधर्माऽऽक्रम्यते येन पारिजातोऽमराङ्घ्रिपः ।
आनीय भुज्यते सोऽसौ न किलाध्यासनार्हणः ॥ ३५ ॥
यस्य पादयुगं साक्षाच्छ्रीरुपास्ते ऽखिलेश्वरी ।
स नार्हति किल श्रीशो नरदेवपरिच्छदान् ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दुर्भाषान् अवाच्यशब्दान् ॥ ३३ ॥

दुर्भाषणमनुस्मरति षड्भिः—नोग्रसेन इति । विभुराज्ञापयितुं समर्थः ॥ ३४ ॥

अहो धृष्टा श्रीकृष्णमप्याधिक्षिपन्तीति कुपित आह—सुधर्मेत्यादिभिस्त्रिभिः ॥ ३५–३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी

ते मया चिकीर्षितसमाः मन्दमतित्वादिकमेव दर्शयति—येमामिति तं मामिति क्वचित् ॥ ३३ ॥

ननु, त्वमप्ययुक्तमेवावोचत इति चेत्तत्राह—नेति । किल किमर्थे अनृते वा अपितु विभुरेवेत्यर्थः । यद्वा उग्रसेनः किल निश्चयेन विभुरिति विरोधलक्षणया ॥ ३४ ॥

टीकायां कृष्णमप्याक्षिप्तवन्त इत्यत्र समुदायोक्तेरिति भावः । अमराणामङ्घ्रिप इति मनुष्याभोग्यत्वं तथा तदर्थमिन्द्रादिदेवनिर्जयादिकञ्च सूचितं न अध्यासनं सिंहासनम् अर्हतीति तथा सः किल शिरश्चालने उपहासे वा किन्तु सुतरामेव तदर्हण इति यद्वा किल निश्चये तादृशो ऽसौ तदति तुच्छं नार्हत्येवेत्यर्थः । एवमग्रेपि ॥ ३५ ॥

अहो कियद्वा तावन्माहात्म्यं यतो यस्येति साक्षाच्छ्रीः स्वरूपशक्तिरूपा वैकुण्ठेश्वरी यद्वा ततोपि पूर्णाविर्भावा रुक्मिणीरूपा अत एवाखिलानां मत्पर्यन्तानामीश्वरी तत्र वा का वराकी मायावृत्तिरूपा स्वर्गादिश्रीरित्यर्थः । श्रीश इति पुनरनुवादस्तद्वार्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

त इम इति । खला मूर्खाश्च मामवज्ञाय अवहेल्य मानिनो दुरहङ्कारिणो दुर्वाक्यान्यूचुः ॥ ३३ ॥

दुर्भाषणमेवानुस्मरति—नेति । उग्रसेनो विभुः न प्रभुः किलेति काकुः काक्वा सूचितमनुशयमेव व्यञ्जयितुं विशिनष्टि—भोजवृष्ण्यन्धकेश्वर इति । एवमग्रेपि इन्द्रादयो यस्य यदुराजस्य आज्ञानुवर्त्तिनः किल पूर्ववद्विशिनष्टि-लोकपाला इति ॥ ३४ ॥

सुधर्मेति । सुधर्मानाम सभा येनाक्रम्यते अधिष्ठीयते सोऽसौ कृष्णः सिंहासनार्हो न किल ॥ ३५ ॥

पुनस्तमेव विशिषन्नेतदेवाह—यस्येति द्वाभ्याम् । अखिलानां ब्रह्मादीनां ईश्वरी लक्ष्मीः साक्षाद्यस्य पादयुग्मम् उपास्ते सोऽसौ भगवान् श्रियःपतिर्नरदेवचिह्नानि नार्हति किल श्रीश इति पाठे त्रिलोकेशः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सोऽसौ कृष्णः ॥ ३५–३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

क्रियार्थमाह—तइम इति । यतो मन्दमतयः तर्हि युद्धोद्यमे लौकिके शान्ता भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह—कलहाभिरता इति । परस्परकलह एव अभितो रतिर्येषां कलहे तु युद्धे मरणमेव शान्तिर्नेति नन्वन्तर्यामितया प्रेरणीया इति चेत्तत्राह—खला इति । मूलेच्छया तानन्तर्यामी तथैव प्रेरयतीति तथापि त्वया शमार्थमुद्यमः कृतः इति तदेव कर्त्तव्यमिति चेत्तत्राह—तन्मामवज्ञायेति । तादृशशमकर्त्तारं मां तत्र तत्र वा अङ्गीकारे हि वाक्यैः हिताचरणादिभिश्च प्रबोधो भवति नान्यथा तेत्ववज्ञामेव कुर्वन्ति मुहुरिति पुनः परीक्षा निषिद्धा अवज्ञाया मानसो दोष इत्युक्तः दुर्भाष्यान् दुष्टवाक्यानि चाब्रुवन् अयं वाचनिको दोषः मानिन इत्यग्रेप्यसमाधानम् ॥ ३३ ॥

ननु, युक्तमेतेषां वाक्यम् उग्रसेनवाक्यत्वेन त्वयापि किमित्युच्यते इत्याशङ्क्योग्रसेनस्य सर्वराजाधिपत्यं साधयति—नोग्रसेनः किल विभुरिति । स्वतो वचनाभावायाह—किलेति । नाम्नैव तस्येश्वरत्वं पूर्वसिद्धं सूचितं तत्रापि विभुः लौकिकन्यायेनापि समर्थः अन्यथा तत्पुत्रः कंसो राजा न भवेत् किञ्च साम्प्रतं भोजवृष्ण्यन्धकानामीश्वरः त्रिविधानामपि यादवानां

यस्याङ्घ्रिपङ्कजरजोऽखिललोकपालैर्मौल्युत्तमैर्धृतमुपासिततीर्थतीर्थम् ।
ब्रह्मा भवोऽहमपि यस्य(१)कलाः कलायाः श्रीश्चोद्वहेम चिरमस्य नृपासनं क ॥ ३७ ॥
भुञ्जते कुरुभिर्दत्तं भूखण्डं वृष्णयः किल ।
उपानहः किल वयं स्वयन्तु कुरवः शिरः ॥ ३८ ॥
अहो ऐश्वर्यमत्तानां मत्तानामिव मानिनाम् ।
असम्बद्धा गिरो रूक्षाः कः सहेतानुशासिता ॥ ३९ ॥
अथ निष्कौरवीं पृथ्वीं करिष्यामीत्यमर्षितः ।
गृहीत्वा हलमुत्तस्थौ दहन्निव जगत्त्रयम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

प्रभुः अलौकिकं सामर्थ्यमाह---शक्रादयो लोकपाला इति । भगवतः इच्छया आज्ञया वा मयि भृत्य उपासीन इत्यत्रैतद्विवृतं यस्योग्रसेनस्य आदेशमाज्ञां अनुवर्तन्त इति अन्यथा यथाभिलषितवृष्ण्यादि न भवेत् ॥ ३४ ॥

किञ्च येन सुधर्मा आक्रम्यते इन्द्रादयोपि नमस्कृत्य तां सभामारोहन्ति तादृशीमाक्रमति अमराङ्घ्रिपश्च पारिजातः आक्रम्यते तन्मर्यादादूरीकरणात् तस्याप्याक्रमणम् इन्द्रादीनाम् अननुमतौ कथमेतत् द्वयं स्यात् भगवत्सामर्थ्यमेतदिति नाशङ्कनीयं भगवतैवोग्रसेने ऐश्वर्यकला स्थापितेति नरत्ववत्तदधीनत्वमप्यङ्गीकृतमित्यङ्गीकृता ग्लानिर्न दोषाय अनधिकारिणा एते अस्माभिस्तुल्यतां नीताः राज्यं च दत्तमिति यदुक्तं तन्निराकरोति-आनीय भुज्यते सोसौ न किलाध्यासनार्हेण इति । न हि सर्वे राजानो भवन्ति यद्येको राज्यार्हो न भवेत् तदैतद्वचनं सार्थकं स्यात् तत्र भाग्यं क्रियाशक्तिश्च प्रयोजिके तत्रापि क्रियाशक्तिः प्रयोजिका यदिन्द्रं निर्जित्य पारिजातः आनीय भुज्यते ननु सा शक्तिः साम्प्रतं कुण्ठिता भविष्यतीति चेत्तत्राह-सोसाविति । स एव भगवानिदानीं ममाग्रे तिष्ठति मैवं किलेत्युपालम्भार्थं प्रसिद्धिः ॥ ३५ ॥

भाग्योत्कर्षमाह-यस्य पादयुगमिति । सर्वेषां भाग्यं लक्ष्म्याधीनम् अतः सा सर्वेश्वरी सापि नीचतया भगवच्चरणारविन्दं सेवते साक्षादित्याधिदैविकी न तु दिव्या स्त्रीरूपा नापि राज्यलक्ष्मीरूपा यदाहुः, चामरव्यजने शङ्खमिति । तद्दूषणार्थं हेतुमुक्त्वा तदनूद्य दूषयति-स नार्हति किल श्रीश इति । चामरव्यजनादयो नरदेवपरिच्छदाः अनर्हत्वे हि तदुपेक्षया भोगो भवति अन्यथा इन्द्रादीनामपि तथात्वं स्यात् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तं प्रसिद्धमेतेषां हितकारिणमपि माम् ॥ ३३ ॥
दुर्भाषणान्यनुस्मरति षड्भिः-नोग्रसेन इति ॥ ३४ ॥
अहो धृष्टाः अलं यदूनामित्युक्त्या कृष्णमप्याक्षिपन्तीति कुपित आह-- सुधर्मेत्यादिभिस्त्रिभिः । अध्यासनं नृपसिंहासनं तदपि नार्हति ॥ ३५--३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दुर्भाषान् अवाच्यान् ऊचुः ॥ ३३ ॥
दुर्भाषणमनुस्मरति-नेति षड्भिः । शक्रादयो देवा लोकपालाः यस्यादेशानुवर्तिनः स उग्रसेनः विभुराज्ञापयितुं समर्थो न भवति नरान् भूखण्डपालकान् कौरवान् प्रतीति भावः ॥ ३४ ॥

अलं यदूनामित्यनेन सामान्यतः श्रीकृष्णमप्याक्षिप्तवन्तः अत एव क्रुद्धः सुधर्मेति त्रिभिराह—येन श्रीकृष्णेन सुधर्मा नाम सभा आक्रम्यते अधिष्ठीयते ॥ ३५ ॥

साक्षात् श्रीरुक्मिणी ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

सोये मन्दमति और कलह में प्रीतिवारे तथा अहङ्कारी कौरव लोग, मेरो तिरस्कारके वारम्वार इनोंने दुर्वाक्य सुनाये ॥ ३३ ॥

इन्द्रादि लोकपाल भी जिसकी आज्ञाके अनुसार वर्त्ततेहैं और भोजवृष्णि अन्धक आदिके राजाधिराज ऐसा उग्रसेन भी क्या राज्यके योग्य नहींहै ॥ ३४ ॥

देवतान के भी दुर्लभ सुधर्मा नाम सभामें जो वैठने वारा और जो इन्द्रके नन्दन बागसे पारिजात को लायकर उसका भोगकरने वारा सो वह श्रीकृष्णभी क्या मनुष्य राजा के सिंहासनके योग्यनहीं हैं ॥ ३५ ॥

अखिल सम्पत्ति को ईश्वरी महालक्ष्मी साक्षात् , जिसके चरण युगल की उपासना करती है सो लक्ष्मीपति श्रीकृष्ण क्या राजान के चिन्ह छत्र चामरादिकन योग्य नहि है ॥३६॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

मौल्युत्तमैर्मौलियुक्तैरुत्तमाङ्गैः उत्तमैर्मौलिभिरिति वा उपा-

(१) कलाकलांशाः श्रद्धामहे सुचिरमितिविज पाठः । कलाकलांशा इति वीर० पाठः ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

सितानि तीर्थानि यैः योगिभिः तेषामपि तीर्थं यद्वा उपासितं सर्वैः सेवितं तीर्थं गङ्गा तस्यास्तीर्थं तीर्थत्वनिमित्तं किञ्च ब्रह्मा भवः श्रीश्चाहमपि उद्वहेम कथम्भूता वयम् यस्य कलाया अंशस्य कला अंशाः ॥ ३७—३८॥

मत्तानामिव मद्यादिना रूक्षाः परुषाः अनुशासिता स्वयं दण्डधरः सन् ॥ ३९—४०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी।

अथाखिलानामखिलैश्वर्यास्तस्याश्चोपास्यत्वं विशेषतो दर्शयन्नाह—यस्येति। अङ्घ्रिपङ्कजस्य रज इति जात्यैकत्वविवक्षया यत्किञ्चिदेकमपि रजः कथञ्चित्कुत्रचित्प्राप्तम् अस्य ईदृशस्य नृपासनं क्व अपितु कुत्रापि नास्तीति क्रोधोपहासः वस्तुतस्तु केत्यतिनिकृष्ट एव पद इत्यर्थः ॥ ३७॥

ननु, श्रीभगवन्तमुद्दिश्य नोक्तं किन्त्वन्यानेव यादवानित्याशङ्क्यापि सोपहासमाह—भुञ्जत इति। वस्तमेव तत्रापि भूखण्डं कतिपयानेव देशान् अहोऽस्माकमपि यादवत्वादस्मानप्युद्दिश्योचुरिति पुनः सक्रोधोद्रेकमाह—उपेति ॥ ३८॥

ऐश्वर्येण मत्तानां हृतविचाराणाम् अतो मानिनामभिमानिनाम् अत एवासम्बद्धा निरर्गला उन्मर्यादा इत्यर्थः। किञ्च रूक्षाः शब्दतश्चार्थतश्च कर्कशाः अनुशासितेत्यन्यथानुशासितृत्वहान्या सर्वेषामप्युच्छृङ्खलतापत्तिः स्यादिति भावः ॥ ३९॥

अतोऽद्यैव करिष्यामि इत्येतद्वदन् अमर्षितः क्रुद्धस्सन् ॥ ४०॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

अधीशः त्रिलोकेशः ॥ उपासिततीर्थतीर्थं परमं पवित्रं यद्वा उपासितगुरुमन्त्राणां सतामपि तीर्थं पावनम् ॥ ३९—४२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

यस्येति। अखिलैर्लोकपालैः कर्तृभिर्मौल्युत्तमैर्मौलियुक्तैरुत्तमाङ्गैः शिरोभिर्यस्याङ्घ्रिरजो धृतं कथम्भूतम् उपासिततीर्थतीर्थम् उपासितानि तीर्थानि गङ्गादीनि यैर्योगिभिस्तेषामपि तीर्थं पावनं यद्वा उपासितगुरूणां सतामपि पावनम् उपासितानां गङ्गादितीर्थानामपि पावनं वा यस्य च कलायाः कला अंशांशभूताः अहमनन्तः श्रीलक्ष्मीः उद्वहेम विभूमः अर्हणरजः इत्यनुषज्यते अस्यैवम्भूतस्य नृपासनं क्व कथं वा तदधिकारः इति काकुः ॥ ३७॥

भुञ्जत इति भुञ्जते किल ॥ ३८॥

अहो इति। मत्तानां मद्यादिना प्रमत्तानां मानिनां खैरिणाम् इवैश्वर्येण मत्तानामसम्बद्धाः रूक्षाः परुषाश्च गिरः कोवा अनुशासिता दण्डयितुं समर्थश्चेत्सहेत ॥ ३९॥

अतोऽद्य भूमिं निष्कौरवां करिष्यामीत्यभिसन्धायेति शेषः।

अतिक्रुद्धो जगत्त्रयं दहन्निव हलं जगृहे, गृहीत्वोदतिष्ठत् ॥ ४०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

श्रद्दामहे आकाङ्क्षामहे सर्वैरुपासितं निषेवितं तीर्थं भागीरथी अस्या अपि तीर्थं शुद्धिकरम् अस्य कृष्णस्य ॥ ३७—३८॥

अनुशासिता शिक्षाकरः ॥ ३९—४३॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

यदप्युक्तम् अलं यदूनामिति तत्तदा स्यात् यदि स्वतः सिंहासनं न स्यादिति वक्तुं तस्य सिंहासनोपपत्तिमाह—यस्याङ्घ्रिपङ्कजरज इति। अष्टौ लोकपालाः परितः उपरि ब्रह्मा अधः शेषोऽहम् एतेषां दशानामाशापालानां मध्ये प्रभुणा भाव्यं स एव मुख्यो राजशब्दार्थः। प्रभुत्वञ्च दिक्पालकानां सर्वथा हीनभावावलम्बनेन भवति एतत्तु सर्वैरेव दृष्टमिति सिद्धवन्निरूप्यते तस्य चरणकमलरजः अखिललोकपालैः सर्वैरेव पूर्वोक्तैः मौल्युत्तमैरिति करणे, तेषामपि भगवदीयत्वसिद्ध्यर्थं लौकिकन्यायेन स्वामिसेवायां वा ऐश्वर्योत्कर्षमुक्त्वा धर्मोत्कर्षमाह—उपासिता तीर्थानामपि तीर्थभूता गङ्गा यस्य कीर्तिमाह—ब्रह्मा भवोऽहमपि यस्य कलाः कलाया इति। भगवतः कला जगदुत्पत्तिस्थितिविनाशकर्त्री काचित् तस्यास्त्रयोंशाः सत्त्वादयः तत्र रजो ब्रह्मा भवः अहं सत्त्वं भूधरत्वात् श्रियमाह—श्रीश्चेति। चकारादन्तःस्थिते ज्ञानवैराग्ये निरूपिते वयं सर्व एव यस्य रजः शिरसि स्थापयामः तस्य नृपासनं क्व भवतीति व्यङ्ग्योक्तिः ॥ ३७॥

एवमभिप्रेतार्थं निरूप्य साक्षात्तदुक्तमर्थं खण्डयति—भुञ्जते कुरुभिर्दत्तमिति। यद्दत्तं भूखण्डमात्रमेव भवति तत्रापि स्वरूपऽतोऽपि हीनत्वम् उपानहः किल वयमिति उत्कर्षस्य निरूपितत्वाद्बाधितार्थत्वं स्पष्टमेव ॥ ३८॥

तत्रैव सति किं कर्तव्यमिति चेत्तत्राह—अहो ऐश्वर्यमत्तानामिति तेषां वाक्यमसोढव्यं ततो यत्कर्तव्यं तदग्रे वक्ष्यते आदरणीयानां वाक्यं कर्तव्यं लोकेऽपि मत्तास्त्वनादरणीयाः तत्राप्यैश्वर्येण नित्यमत्ताः बहिर्व्यवहारे माननीयत्वमाशङ्क्य मत्तत्वाज्ञानादेव तथात्वमिति ज्ञापयन् दृष्टान्तमाह—मत्तानामिवेति। इवेत्यपि सम्बध्यते मानिनामिवेति च आत्मानमेव बहुमन्यमाना उन्मत्ता भवन्ति ते सर्वदैव न माननीया इति दृष्टान्तद्वयं किञ्च वाक्यान्यपि असम्बद्धानीत्याह—असम्बद्धा गिरो रूक्षा इति। स्नेहेन बाधितार्था अपि प्रयोजका भवन्तीति तदभावमाह—रूक्षा इति। तत्र सहनमुभयेषामिति सम्भवत्यविवेकिनामसमर्थानाञ्च वयन्तु नोभयविधा इत्याह—अनुशासितेति। लोके अनुशासनाधिकारिभिः न सोढव्या इति ॥ ३९॥

ततो यत्कर्तव्यं तत्प्रतिजानीते—अथ निष्कौरवां पृथ्वीं करिष्यामीति। यादवेष्वपि कौरवमात्रस्यैव तैरुत्कर्षो निरूपित इति भगवद्दत्ते भुक्तानां सर्गेऽस्तीति भूमिमेव निष्कौरवीं

लाङ्गलाग्रेण नगरमुद्विदार्य गजाह्वयम् ।
विचकर्ष स गङ्गायां प्रहरिष्यन्नमर्षितः ॥ ४१ ॥
जलयानमिवाघूर्णं गङ्गायां नगरं पतत् ।
आकृष्यमाणमालोक्य कौरवा जातसम्भ्रमाः ॥ ४२ ॥
तमेव शरणं जग्मुः सकुटुम्बा जिजीविषवः ।
सलक्ष्मणं पुरस्कृत्य साम्बं प्राञ्जलयः प्रभुम् ॥ ४३ ॥
रामरामाखिलाधार प्रभावं न विदाम ते ।
मूढानां नः कुबुद्धीनां क्षन्तुमर्हस्यतिक्रमम् ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

प्रतिज्ञातीते आदौ मनसि तस्योद्यममाह–अमर्षित इति । कायिकमाह–गृहीत्वा हलमुत्तस्थाविति । तस्योद्यमः सर्वजनीनो जातः इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह–दहन्निव जगत्त्रयमिति । सङ्कर्षणो हि प्रलये तथोत्तिष्ठति यस्य मुखाद्वहिरुद्गच्छति ऽयक्षश्च महादेवः तद्रूपं प्रकटितवानित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मौल्युत्तमैर्मौल्युत्तमेषु धृतम् उपासिततीर्था योगीन्द्रास्तेषामपि तीर्थरूपं किञ्च ब्रह्मैव युष्मद्विधानां स्रष्टा इन्द्रादिभ्यो ऽप्यैश्वर्य्येणाधिकः ततोपि भवः ततोऽप्यहमेवमेते ब्रह्मादयो वयं यस्य कलाया एकस्या एव कलाः तथा अस्मत्तः सर्वेभ्योऽप्यधिकश्रीः स्वरूपभूता शक्तिः उद्वहेम उत्कर्षेण वहामः अस्य कृष्णस्य नृपासनं क किन्त्वेतेभ्यः सकाशात् भिक्षित्वैव एतत्कृपयैव लभ्यं स्यादिति वक्रोक्तिः ॥ ३७—३८ ॥

एवं वक्रोक्त्या उपहस्य तत्त्वमाह–सार्द्धपादाधिकेन श्लोकेन अहो इति । मत्तानां मदिरामत्तानामिव मानिनां गर्ववताम् अनुशासिता स्वयं दण्डकर्त्ता सन् मादृशः खलु कः सहेत अन्यः सहतां नामेति भावः ॥ ३९—४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्य श्रीकृष्णस्य अङ्घ्रिपङ्कजरजः अखिलैः सकलैर्लोकपालैरिन्द्रादिभिः मौल्युत्तमैः शिरोभूषणयुक्तैः शिरोभिर्धृतम् किम्बहुना यस्य कलायाः कलाभूताः ब्रह्मा अहं श्रीश्च भवः उपासितानां तीर्थानामपि तीर्थं शुद्धेर्निदानम् अङ्घ्रिरजः उद्वहेम अस्य क नृपासनम् ॥ ३७—३८ ॥

मत्तानां मदिरादिना मनो गर्वस्तद्वतां रुद्राः नीरसाः अनुशासिता स्वयं दण्डकर्ता कः ॥३९—४० ॥

भाषाटीका ।

जिसके चरणारविन्द की रज को इन्द्रादिक सब लोकपालौंने उत्तम मस्तकों पर धारण करी है और रज निज श्रेय को वाँछाकरने वारो से सेवित गंगादिक तीर्थन को भी पवित्र करने वारे है और जिस की कला की भी कलारूप ब्राह्मा महादेव और मैं शेष तथा लक्ष्मी ये सब रज उस को चिर काल से मस्तक करके धारण करते हैं ऐसे श्रीकृष्ण को राज सिंहासन कहाँ अर्थात् वह राज सिंहासन के योग्य नहि है क्या ॥ ३७ ॥

और कौरवन के दीये हुए हि भूमि के खण्ड को यादवन लोग भोगते हैं यह कहना भी ठीक है और हम यादवन लोग पावन की जोडी हैं तथा कौरव लोग स्वयं मस्तक हैं यहभी ठीक है ॥ ३८ ॥

जैसे उन्माद से मत्त वारेन की वाणी नहिसाही जाती तैसेहि ऐश्वर्य्य से मत वारे अहंकारी खलन की अयुक्त कठोर वाणीन को दण्ड देने में समर्थ कौन सहन करेगा ॥ ३९ ॥

इस लिये आज पृथिवी पर कौरवन नाम मात्र नहि रहने दूंगा ऐसा निश्चय करके मानो त्रिलोकी को भस्महि करदेवेंगे इस प्रकार अत्यन्त क्रोधित होकर हलको लेकर श्रीबलदेव जी खडे होगए ॥४०॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

लाङ्गलाग्रेण दक्षिणतः प्राकारमूले निखातेन उद्विदार्य उत्पाट्य ॥ ४१—४२ ॥

जिजीविषव इत्यक्षराधिक्यं सोढव्यम् ॥ ४३ ॥

मूढानां प्रभावानभिज्ञानाम् अतिक्रममपराधम् ॥ ४४-४५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

गङ्गायां विचकर्ष बलाद्नेतुमारब्धवान् किमर्थं प्रहरिष्यन् संहर्तुमित्यर्थः । किं वा गङ्गायां प्रहरिष्यन् प्रकर्षेण पातयिष्यन्

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

निमज्जयितुमित्यर्थः । एवं तदिच्छया लाङ्गलस्य दैर्घ्यादिकं ज्ञेयम् ॥ ४१ ॥

जलेति युग्मकम् । आदावाघूर्णतीत्याघूर्णं पश्चात् पतदालोक्य तत्पश्चाच्चाकृष्यमाणं तेन जिजीविषव एवेति सर्वाभिमानो निरस्तः प्रभुमिति परमेश्वरबुद्ध्या शरणं जग्मुरित्यर्थः । यद्वा सर्वापराधक्षमा-समर्थम् इति शरणे योग्यतोक्ता यद्वा साम्बस्य विशेषणं प्रभुभावेन पुरस्कृत्य एतच्च पुरीपतनेनैतयोरनिष्टं स्यादित्यभिप्रायव्यञ्जनेन श्रीरामस्य प्रीतये प्राक् तदपेक्षितसमर्पणेन च श्रीरामस्य तु साम्बपतनशङ्कानपेक्षा पुर्याकर्षणस्य भीषणतामात्रतात्पर्य्येण ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

कथं शरणं जग्मुस्तदाह—रामेति । हे जगत्सुखप्रद ! वीप्साति-भयात् ननु भक्तानेव रमयामि नत्वन्यानिति चेत्सत्यं तथापि जगतस्त्वमेव गतिः नत्वन्यः कोपीत्याहुः हे अखिलाना-माधार आश्रयेति तत्र हेतुः अधीश्वर हे ब्रह्मादीनामपीश्व-रेति अतोऽस्माकं अपराधमिति शेषः यद्वा नः अस्मान् क्षन्तु-मर्हसि ननु महापराधिनो यूयं न क्षमायोग्याः तत्राहुः मूढाना-मज्ञानाम् अतः कुबुद्धीनां दुरभिमानिनां दुष्टविचाराणां वा यतस्तव प्रभावं न विद्मः अतोस्मदादीनामपराधो दीनवात्स ल्येन न ग्राह्य एवेति भावः ॥४४॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

सलक्ष्मणं लक्षणया स्वभार्यया सहितम् ॥ ४३-४५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

लाङ्गलाग्रेणेति । स रामः गजाह्वयं नगरमुद्विदार्य दक्षिणतः प्राकारमूले निखातेनोत्पाट्य गङ्गायां प्रहरिष्यन् पातयितुं इत्यर्थः विचकर्षाकृष्टवान् यतोऽमर्षितः ॥ ४१ ॥

जलयानमिवेति । आकृष्यमाणमत एव जलयानं प्लव-मिवाघूर्णं भ्रमद्गङ्गायां पतच्च नगरमालोक्य जातः सम्भ्रमः सम्यक् भ्रमः कम्पो येषां ते ॥ ४२ ॥

जिजीविषवः जीवितुमिच्छवः कुटुम्बैः सहिताः तं राममेव शरणं ययुः सलक्ष्मणं लक्ष्मणया सहितं साम्बं पुरस्कृत्य पुरतो निधाय बद्धाञ्जलयः प्रोचुश्च ॥ ४३ ॥

उक्तिमेवाह-रामरामेति पञ्चभिः । कुबुद्धीनां नोस्माकमपराध-मिति शेषः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कुटुम्बीनामिति दीर्घश्छान्दसः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

क्रियामाह-लाङ्गलाग्रेणेति स्त्रियो बालाश्च युद्धे मारयितु-मशक्या इति तस्यां भूमावुत्पन्नाः कौरवा एवेति लोके प्रसिद्धा भविष्यन्तीति नगरमेवोद्विदार्य जन्मान्तरेपि तथात्वाभावाय गङ्गायां प्रहरिष्यन् विचकर्ष क्रियाद्वयं निष्पन्नं त्रितीयां क्रियां निवारयितुं चकारः प्रहरणे विलम्बहेतुमाह-अमर्षित इति । अतिक्रोधावेशात् न कृतवान् अविचारे वा प्रहरणसङ्कल्पे हेतुः ॥ ४१ ॥

कथमेतावता शिक्षा जातेत्याकाङ्क्षायामाह—जलयानमिवेति । आ समन्तात् घूर्णा यस्मिन् तदाघूर्णान् नगरं शत्रन्तं क्रिया भिन्नं वाक्यं गङ्गायां पततदिति मरणावश्यकताप्रतिबोधनं मरणञ्च ज्ञापितवान् तत्र हेत्वन्तरनिराकरणायबलक्रियादर्शनं कौरवाणामाह—आकृष्यमाणमिति । कौरवत्वात्सहजदोषाभावः जातसम्भ्रमा भीताः अनेन गर्वनिवृत्तिरुक्ता अतो दोषस्य निवृत्तत्वात् गुणस्य च विद्यमानत्वात् शरणं जग्मुः ऐकमत्य-माह—सकुटुम्बा इति । मोचाभावायाह-जिजीषव इति निमित्ते विद्यमाने शरणागतिमपि नाङ्गीकुर्यादिति साम्बस्य सभार्य-स्यानयनमाह—सलक्ष्मणमिति । लक्ष्मणासहितं प्राञ्जलयो विज्ञाप-नार्थाः कथमपकर्षोऽङ्गीकियत इति चेत्तत्राह—प्रभुमिति । ते हि पूर्वं वार्त्तामात्रहारित्वं भगवतो ज्ञातवन्तः पश्चात् क्रोधे कृते भीताः ॥ ४२—४३ ॥

स्तोत्रमाहुः पञ्चभिः—रामरामेति—

> पूर्वं कृतापराधस्य क्षमापनमिहोच्यते ।
> क्रीडार्थत्वं तत्र हेतुः महत्त्वश्चापि सान्त्वनम् ।
> अन्यार्थश्च समारम्भः शरणञ्च वयङ्गताः ॥ ”

तत्रापराधक्षमायां पञ्चहेतूनाह—रामेति । रमणात्मकस्वावरेण द्विस्सम्बोधनमयमपि हेतुः परं भगवद्धर्मः अखिलाधारेति वयमाश्रयाः न हि योऽयं बिभर्त्ति स तदपराधं मन्यते अज्ञान-मपि हेतुरित्याह—प्रभावं न विदामह इति । यद्यपि सहजः प्रभावो ज्ञायते तथाप्यत्राविष्कारं न करिष्यसीति न जानीमः सर्वेष्ववतारेषु प्रतिज्ञातार्थमात्रपूरकत्वात् नन्वेतादृशोप्यर्थः प्रतिज्ञासिद्ध एवेति कथमज्ञानं तत्राह- मूढानामिति । विचार-रहितानामिति ननु सर्वेषां कथं विचाराभावः । तत्राह-कुबुद्धीना-मिति । दुर्बुद्धित्वात् कैश्चिदुक्तमपि न गृहीतमित्यर्थः—

> "बुद्धिर्न शुद्धा नो शास्त्रं नापि ज्ञानं स्वतः कचित् ।
> प्रभुः स्वामी भवांश्चापि धारकः क्षममर्हति ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

लाङ्गलाग्रेण तदिच्छया वर्द्धितस्य लाङ्गलस्याग्रेण दक्षिणतः प्राकारमूले निखातेन उद्विदार्य्य उत्पाट्य विचकर्ष बलाङ्गला-न्तिकमानिनाय किं कर्तुं प्रहरिष्यन् प्रहर्तुं साम्बं विना सर्वमेव नगरं स्वजलेनैवं प्रहृत्य वृध्यतामिति गङ्गां प्रतीत्यादेशात् निष्कौ-रवां पृथ्वीं करिष्य इति प्राक्प्रतिज्ञातश्च सर्वनगरनिमज्ज-नेऽपि साम्बस्य न किमप्यमङ्गलमभविष्यदिति ज्ञेयम् ॥४१॥

जलयानमुडुपमिव आ समन्तात् घूर्णत इत्याघूर्णं जिजीविषव इत्यक्षराधिक्यं न दोषः नवाक्षरैकपादो वृत्तभेदोस्तीति भाषा-वृत्तावुक्तः सलक्ष्मणं साम्बं पुरस्कृत्येति रामं सद्यः प्रसादयितुम् ॥ ४२—४५ ॥

स्थित्युत्पत्त्यप्ययानां त्वमेको हेतुर्निराश्रयः ।
लोकान् क्रीडनकानीश क्रीडतस्ते वदन्ति हि ॥ ४५ ॥
त्वमेव मूर्ध्नीदमनन्त लीलया भूमण्डलं बिभर्षि सहस्रमूर्धन् ।
अन्ते च यः स्वात्मनिरुद्धविश्वः शेषेऽद्वितीयः परिशिष्यमाणः ॥ ४६ ॥
कोपस्तेऽखिलशिक्षार्थं न द्वेषान्न च मत्सरात् ।
बिभ्रतो भगवन् सत्त्वं स्थितिपालनतत्परः ॥ ४७ ॥
नमस्ते सर्वभूतात्मन् सर्वशक्तिधराऽव्यय ।
विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु त्वां वयं शरणङ्गताः ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उद्विदार्य उत्पाट्य गङ्गायां प्रहरिष्यन् निमज्जयितुमित्यर्थः । विचकर्ष आकृष्टवान् लाङ्गलबुद्धिः साम्बगोविप्रादिरक्षासु तत्सङ्कल्पादेवेति ज्ञेयम् ॥ ४१—४३ ॥

क्षन्तुमर्हसि अपराधमितिशेषः ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीबलदेव जी अत्यन्त क्रोधित होकर हलके अग्रभाग करके हस्तिनापुर को उखाडकर उसको गङ्गा में गेरने के खीचते भए ॥ ४१ ॥

जब नगर खिचने लगा तब तो नौकाके समान घूमकर गङ्गा में गिरने लगा उसको देखकर कौरवन को सम्भ्रम होगया ॥ ४२ ॥

कुटुम्बसहित जीनेकी इच्छा करकें लक्ष्मणा सहित साम्ब को आगें कर के और अञ्जलि जोडकर सर्व शक्तिमान् श्रीबलदेवजी केहि शरणि आते भए ॥ ४३ ॥

और इस प्रकार प्रार्थना करने लगे कि हे राम २ हे अखिलाधार ! आप के प्रभावको हम सब नहिं जानते इस लिये मूर्ख कुबुद्धि हम लोगों के अपराधकों आप क्षमा करने के योग्य हौ ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

शेषे शयनङ्करोषि शेषपर्यङ्के परिशिष्यमाणो यः स च त्वमेवेति वा ॥ ४६ ॥

अस्मासु कोपश्च तवायमुचित एवेत्याहुः—कोपस्त इति । स्थितिपालने तत्परस्तात्पर्यवान् कोपः पाठान्तरे सम्बोधनम् ॥४७॥

विश्वं कर्म कृत्यं यस्य स त्वमिति सम्बोधनम् ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदंशभूतसङ्कर्षणाख्यमहत्स्रष्टृपुरुषाभेदेनाधीश्वरत्वमेवाभि-व्यञ्जयन्ति—स्थितीति । स्थितेरादौ निर्देशः सम्प्रति पालनापेक्षया न च तेषु तवान्यापेक्षाऽस्तीत्याहुः निजाश्रय इति पाठः क्वचित् नच तैः प्रयोजनमपीत्याहुः लोकानिति । "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" इतिन्यायेनेति भावः । तदुक्तं नारायणाध्यात्म्ये—

"सृष्ट्यादिकं हरिर्नैव प्रयोजनमपेक्ष्य तु ।
कुरुते केवलानन्दात् यथा मत्तस्य नर्त्तनम्" ॥ इति.

किन्तु सङ्कल्पमात्राद्यथावत्करणाच्च त्वयि सर्वज्ञत्वादिकन्तु विशेष इति भावः । अतः क्रीडता त्वया वयं यथा नियुक्ताः स्मः तथैव प्रवृत्ता इति कुबुद्धित्वेऽप्यस्माकं को नाम दोषस्तत् क्षन्तुमेवार्हसीति तात्पर्य्यं निजाश्रय इति पाठे भक्तमात्रापेक्षया स्थित्यादिकर्त्ताप्यानुषङ्गिकतयान्येषामपि स्थित्यादिकर्त्ता भवसीति व्याख्येयम् ॥ ४५ ॥

तत्रापि निजमूर्त्तिविशेषेण परमकृपया पृथ्वीधारणात् पालनमेव तव मुख्यमित्याहुः—त्वमिति । अनन्त हे अपरिच्छिन्नत्वादनन्तसंज्ञक अतो हे सहस्रमूर्द्धन् ! अतो लीलयैव तेष्वेकेन मूर्ध्ना इदं सर्वाधारं बिभर्षि नच प्रलयेऽपि पालकत्वं व्यभिचरसीत्याहुः—अन्तेचेति । नैमित्तिकप्रलये स्वस्य आत्मनि विग्रहे निरुद्धं स्थापितं संरक्षितं विश्वं येन स गर्भोदकशायिरूपेण शेषे अद्वितीय इति तदानीं त्रैलोक्ये न विद्यते द्वितीयो यस्य सः ॥ ४६ ॥

अतः कोपोऽपि तव जगत्पालनायैवेत्याहुः—कोप इति । खलु निश्चितम् अखिलेति पाठे अखिलस्य शिक्षार्थं हितायेत्यर्थः । यतः स्थितये यत्पालनं तत्परः अत एव न द्वेषाच्च मत्सरात् यतः सत्त्वं गुणं श्रीविष्णुरूपेण बिभ्रतः पुष्णतः तेन च न तथोपकृतिरित्याहुः—हे भगवन् ! स्वाभाविकशक्तिविलासैश्वर्यादिप्रशस्तेति अतो लोकदयैव तत्पोषणमिति भावः ॥ ४७॥

तथाप्याकर्षणादनिवृत्तं दृष्ट्वा अतिभीत्या तत्प्रियनामसङ्कीर्त्तनेन मुहुः प्रणमन्तः शरणं यान्ति—नम इति । नमस्कारे हेतुः हे सर्वेषाम्भूतानाम् आत्मन् अन्तर्यामिन् ! अत एव सर्वशक्तिधर सर्वेन्द्रियविविधवृत्तिप्रवर्त्तनात् यतोऽव्यय हे सर्वैश्वर्य्यपूर्ण ! अतो विश्वकर्मन् हे जगत्स्रष्टरित्यर्थः । अस्त्विति नमस्कारस्य नित्यसत्तां प्रार्थयन्ते शरणागमनयोग्यता च तैरेव विशेषणैः तत्र सर्वेति परमैश्वर्य्यमुक्तं तत्र हेतुः सर्वशक्तिधरेति तथाव्ययेति तदेव दर्शयन्ति विश्वेति ॥ ४८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अद्वितीयः समाभ्यधिकरहितः रुद्धवीर्यः स्वभावः कार्यो-न्मुखं कुर्वन् ॥ ४६—४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्थितीति । अप्ययः प्रलयः तेषां त्वमेक एव हेतुराधार-तयेतिभावः । कस्तर्हि मम हेतुस्तत्राहुः-निजाश्रय इति । निज आत्मा आधारो यस्य सः हे ईश ! क्रीडतस्ते तवेति क्रीडनकान् क्रीडोपकरणभूतान् वदन्ति त्वद्याथात्म्यविदः ॥ ४५ ॥

त्वमेको हेतुरित्येतदेव प्रपञ्चयति—त्वमिति । हे अनन्त मूर्द्ध-न्यस्य सहस्रेत्यादिः सहस्रमूर्द्धा त्वमेक एवेदं कृत्स्नं भूमण्डलं मूर्द्धि लीलयैव बिभर्षि अन्ते प्रलये स्वात्मनि रुद्धं लीनं विश्वं यस्य स अत एवावशिष्यमाणोऽत एवचाद्वितीयः समाभ्यधिकरहितः शेषे शयिष्यसे परमात्मदृष्ट्येद-मुक्तम ॥ ४६ ॥

कोप इति । हे क्षितिपालनतत्पर ! हे भगवन् ! सत्त्वं शुद्ध-सत्त्वमयं शरीरं बिभ्रतस्तव कोपः केवलं शिक्षार्थमेव नतु द्वेषात्नापि मत्सराच्च द्वेषोऽप्रीतिः मत्सरः कौटिल्यम ॥ ४७ ॥

शरण्यत्वोपयुक्तगुणैः सम्बोधयन्तः शरणं व्रजन्ति—सर्वभूतात्मन्नित्यनेन सार्वज्ञं सर्वशक्तिधरेत्यनेन स्वशक्तित्वम् अव्ययेत्यनेन रागद्वेषादिविकाररहितत्वम् अत एव सर्व सुहृत्त्वं विश्वकर्मन् इत्यनेन परत्वञ्चोक्तं भवति कियत इति कर्म कार्यं विश्वं यस्य कार्यं तथाभूतेत्यर्थः । सर्वमिदं परमात्म-दृष्ट्योक्तम् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ॥

क्रीडनकान् क्रीडासाधनानि ॥ ४५ ॥

अन्ते जगत्संहारे परिशिष्यमाणोऽद्वितीयः शेषे ॥ ४६ ॥

जगद्बिभ्रतः ते कोपोऽखिलशिक्षार्थः सत्त्वे स्थित्यादितत्परः सन्नित्यत्र हलधरे यथोचितं ग्राह्यमनुचितमन्तर्यामिविषयमिति तात्पर्यमव्ययान्तव्यं विश्वस्य प्रपञ्चस्यानुग्रहार्थं कर्म विक्रम-लक्षणो व्यापारो यस्य स तथा तस्य सम्बुद्धिः हे विश्व-कर्मन् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ॥

किञ्चास्माभिरेवमपि न प्रार्थयितव्यं यतस्तवैव लीला-स्थानं जगदिति तदाह—स्थित्युत्पत्तीति । एकेनैवोत्पत्त्यादिकं क्रियते स्वस्मिन्नेव स्थिते न तत्र तथाकरणे प्रयोजनं लीला नेत्याह-लोकान् क्रीडनकानिति । ईश इति सम्बोधनम् अन्यथा न कुर्यादिति ज्ञापयति क्रीडनका यन्त्रादयः अन्यक्रीडार्थपर्यी व्यावर्तयति-क्रीडतस्त इति । वदन्तीति प्रमाणं व्यासादयः मुक्ताश्चायमर्थः पूर्णस्यान्यथाप्रवृत्तिरयुक्ता ॥ ४५ ॥

किञ्च समानेषु एव क्रियते नतु मशकतुल्येषु अतोऽति-तुच्छत्वादस्मासु क्रोधो न युक्त इत्याशयेनाह-त्वमेव मूर्द्धीद-मिति । अस्य कियती वार्त्ता पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णं भूमण्डलम् अनन्त मूर्द्धा लीलया बिभर्षि तादृशसहस्रमूर्द्धा भवान् भूमण्डला-दधिकमात्रपरिमाणमायाति- न व्यापकतेत्यनन्तेति न केवल-मन्यप्रेरणया धारणं किन्तु स्वरुच्या यतः अन्ते स्वात्मनि रुद्धं विश्वं यतस्तादृशो भवान् अद्वितीयः शेषे शिष्टो भवसि यतः परिशिष्यमाणः त्वमेव अतः शेषनामेति भावः ॥ ४६ ॥

एवमपि महतः अत्यल्पेषु क्रियाविकारोऽनुचित इति निरूप्य कृतस्य कोपस्यान्यथाविनियोगमाह—कोपस्त इति । लोके द्वेधा कोपो भवति द्विष्टे वा महत्युत्कर्षासहनाद्वा तदुभयं न प्रकृते किन्तु शिक्षार्थमेव सर्व एव भगवतो बालका इति ज्ञापयितुमखिलपदं तत्र हेतुः, गृह्णतो भगवन् सत्त्वमिति । गुणान्तरैरसंस्पृष्टसत्त्वमन्यथाबाधितं स्यात् सत्त्वस्य च महत् प्रयोजनमित्याह-स्थितिपालनतत्पर इति । जगतो मर्यादा पालन-ञ्चान्यथा न स्यात् ॥ ४७ ॥

शरणागतिं प्रार्थयितुं नमस्यन्ति-नमस्त इति । नमनमात्रे-णैव प्रसादयोग्याय सर्वभूतात्मन्निति आत्मा स्वल्पेनापि तुष्यति सर्वशक्तिधरेत्यस्मदादितामसशक्तयोऽपि तवैव अस्मदीयं सर्वं धर्माधर्माश्च भवानित्युक्तम एवं सत्यस्मदीयदोषसम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह-अव्ययेति । किञ्च एतत्पुरभङ्गः पुनरप्येतत् कर्त्तव्यः स्यादित्याशयेनाह—विश्वकर्मन्निति । विश्वं कर्म यस्येति अन्यदाप्यतिक्रमाभावाय नमनं प्रार्थयन्ते नमस्तेऽस्त्विति एवं प्रसन्नं विधायाहुः त्वां वयं शरणं गता इति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शेषे स्वपिषि शेषपर्य्यङ्केऽद्वितीयः त्रैलोक्ये त्वदन्यस्य तदानी-मविद्यमानत्वात् ॥ ४६ ॥

सत्त्व पालनार्थकं सत्त्वगुणमिदानीं बिभ्रतस्तव कोपोय-मखिलानां शिक्षणार्थमेव कोपः कीदृशः स्थितेः शिष्टमर्यादायाः पालने तत्परस्तात्पर्य्यवान् यद्यङ्कोपः कृतस्तत एव वयं शिष्टाः सम्प्रत्यभूम पूर्वन्तु दुष्टास्त्वामपश्यन्तो गर्वान्धा एवास्मेति भावः निर्विसर्गपाठे सम्बोधनपदम ॥ ४७ ॥

दुष्टान् वो वधिष्याम्येति चेत्तत्राह—सर्वशक्तिधर अस्माकं मारणेपि पालनेपि शक्तिं दधास्येव अव्ययेत्यस्माकं जीवने मरणेवा तव न किमपि व्येति किञ्च हे विश्वकर्मन्निति विश्वमिदं तवैव कर्म कार्य्यमिति जीवयितुमेवास्मानर्हसीति-भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

क्रीडनकान् क्रीडोपकरणान् ॥ ४५ ॥

अन्ते संहारे स्वात्मनि रुद्धविश्वः रुद्धं प्रलीनं विश्वं यस्मिन् सः अत एव परिशिष्यमाणः अत एव अद्वि-तीयः निरस्तसमानातिशयः शेषे स्वपिष्यसि व्यूहाद्विदृष्ट्येदं बोध्यम् ॥ ४६ ॥

श्रीशुक उवाच।

एवं प्रपन्नैः संविग्नैर्वेपमानायनैर्बलः।
प्रसादितः सुप्रसन्नो माभैष्टेत्यभयं ददौ ॥ ४९ ॥
दुर्योधनः पारिबर्हं कुञ्जरान् षष्टिहायनान्।
ददौ च द्वादशशतान्ययुतानि तुरङ्गमान् ॥ ५० ॥
रथानां षट्सहस्राणि रौक्माणां सूर्यवर्चसाम्।
दासीनां निष्ककण्ठीनां सहस्रं दुहितृवत्सलः ॥ ५१ ॥
प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं भगवान् सात्वतर्षभः।
ससुतः सस्नुषः प्रायात्सुहृद्भिरभिनन्दितः ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

दृष्टदुष्टो वृष्ण्या इति अखिलानां शिक्षार्थम् ॥ ४७—४८ ॥

भाषा टीका।

जगत्की सृष्टि पालन संहार के एक आपहि कारण हौ और आप स्वयं निराधार हौ, हे ईश! जिस कारण से आप क्रीडा करते हो इसी लिये ऋषिलोग सब लोकन को आप की क्रीडा के साधन कहते हैं ॥ ४५ ॥

हे अनन्त! हे सहस्र शिर! इस भूमण्डलको लीला करकेहि आप अपने मस्तकपर धारण करते हौ, और प्रलय कालमें इस विश्वको अपने शरीर में रखकर अब शेष अद्वितीय होकर जो शयन करने वारा कारण है सो आपहि हौ ॥ ४६ ॥

हे भगवन्! शिष्ट पुरुषों की मर्य्यादा के परिपालन में तत्पर होकर आप शुद्ध सत्व गुणको धारण करते हौ इसीलिये आपका कोप सबको शिक्षा के अर्थ है कुछ द्वेष अथवा मत्सरपने से आपका कोप नहिं है ॥ ४७ ॥

हे सर्वभूतात्मन्! हे सर्वशक्तिधर! हे अव्यय! आप के अर्थ नमस्कार है, हे विश्वकर्मन्! पुनरपि आप के अर्थ नमस्कार होय हम सब आप के शरणि में आये हैं ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

वेपमानमयनं पुरं येषां तैः ॥ ४९ ॥
तुरङ्गमांश्च द्वादशायुतानि ॥ ५०—५१ ॥
सुहृद्भिः कौरवैः ॥ ५२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

सम्यगुद्विग्नैर्भीतैः तत्र हेतुः—वेपेति। सम्प्रसन्नस्तत्कको (कोपो) ऽभूत ततश्च प्राकारमूलाद्धलमुद्धृत्य सम्वृतवानिति ज्ञेयम् ॥ ४९ ॥

दुरिति युग्मकम्। तावज्ज्ञाने हेतुः, दुहितृति। अनेन श्रीबलदेवेन तत्रत्ये च लोके प्रीते सति मम दुहितुरनादरो न स्यादिति विचिन्त्येति भावः ॥ ५०—५१ ॥

भगवान् सर्वैश्वर्य्यपूर्णोपि। प्रतिगृह्य स्वीकृत्य कुतः सात्वतर्षभः श्रीभीष्मादिभक्तवात्सल्यादिति भावः। यद्वा यादवश्रेष्ठः यदुकुलप्रीत्यर्थमिति अभिनन्दितः अनुमोदितः आनन्दप्रदानेन अनुज्ञात इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

वेपमानैः कम्पमानैः भीतैः ॥ ४९—५४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

एवमिति। संविग्नैः भीतैरत एव कम्पमानैरत एव प्रपन्नैः प्रसादितः प्रसन्नश्चासौ हलायुधः रामः भयं माकार्ष्टेत्येवमभयं ददौ ॥ ४९ ॥

दुर्योधन इति। पारिबर्हमुपायनं ददाविति सम्बन्धः, तदेव प्रपञ्चयति—द्वितीयान्तैः षष्टि हायना वत्सरा येषां तान् द्विशतञ्च साहस्रञ्च तयोः समाहारः तावतो गजान् ददौ द्वादशसाहस्रमितिपाठान्तरे तु स्पष्टोऽर्थः। तुरङ्गमांश्च द्वादशनियुतानि ददौ ॥ ५० ॥

रथानामिति। रौक्माणां स्वर्णालङ्कृतानां सूर्यस्येव वर्चो येषां तेषां रथानां निष्कं पदकाख्यं भूषणं कण्ठे यासां तासां दासीनां सहस्रं ददौ तत्र हेतुः दुहितृवत्सल इति ॥ ५१ ॥

प्रतिगृह्येति। तत्सर्वम् उपायनं प्रतिगृह्य सात्वतर्षभो रामः सुतेन स्नुषया च सहितः सुहृद्भिः कौरवैरभिनन्दितो ययौ ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

संविग्नैर्भयसञ्जातैः वेपमानानां कम्पमानानाम् अङ्गोपाङ्गानाम्

ततः प्रविष्टः स्वपुरं हलायुधः समेत्य बन्धूननुरक्तचेतसः ।
शशंस सर्वं यदुपुङ्गवानां मध्येसभायां कुरुषु स्वचेष्टितम् ॥ ५३ ॥
अद्यापि च पुरं ह्येतत्सूचयद्रामविक्रमम् ।
समुन्नतं दक्षिणतो गङ्गायामनुदृश्यते ॥ ५४ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्द्धे हास्तिनापुरकर्षणाविजयोनाम
अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अयनैराश्रयैः ॥ ४९-५० ॥

रौक्माणि हेमचिताग्याभरणान्येषां सन्तीति रौक्मिण-स्तेषाम् ॥ ५१—५३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तैः स्वाभिप्रायो जात इति प्रसन्नो जात इत्याह—एवमिति । प्रपत्तिः प्रतीकारः संविग्ना मनसि पूर्वधर्मरहिताः वेपमानमयनं स्थानं गृहं शरीरञ्च येषामिति भये हेतुः शरीरे च गर्वाभाव उक्तः अतस्त्रेधोत्तमधर्मवद्भिः प्रसन्नो जातः प्रसादकार्यं कृतवानित्याह—मामैष्टेत्यभयं ददाविति । वाचा सहकारिकं कृत्वा मानसमभयं ददौ ॥ ४९ ॥

कन्यासमर्पणं वारयितुं पारिबर्हमाह-दुर्योधन इति । षष्टिहायनाः पूर्णसम्वत्सराः सहस्रं शतद्वयञ्च गजा द्वादशैवायुतानि तुरङ्गमाः रुक्मसम्बद्धानाम् ॥ ५० ॥

रथानामिति । बलप्रीतिः सूचिता सूर्यवर्चसां सर्वलोकप्रसिद्धानां भासा सम्वत्सरा ऋतवश्च शतादिसङ्ख्यया प्रीणिता इति कालस्त्रेधा सन्तोषतः शाम्बश्च महादेवावतारः बलश्च तथा अयोपि प्रीणिताः अम्बां प्रीणयति । दासीनामिति सहस्रेण दुहितृवत्सल इति दाने तस्याभिप्रायः ॥ ५१ ॥

उपदाने कदाचित्ते दुहितरि कोपं कुर्युरिति तेषां प्रणिपत्तिमुक्त्वा बलभद्रस्य तदङ्गीकारमाह—प्रतिगृह्येति । यानामिनन्दनार्थं प्रतिग्रहपदम् अभयं दत्तवान् स्वयञ्च तद्दत्तं गृहीतवान् तत्सर्वमिति असङ्कोचात् शुद्धभावः तस्य स्थापितः तस्य हेतुर्न दानं किन्तु स्वपक्षे भगवान् तत्पक्षे सात्वतर्षभ इति भक्तानां स्वामी अन्यजीवाः सापराधा एव भवन्तीति तथाविधस्यानङ्गीकारे भक्तिमार्ग उत्सन्नः स्यात् स्वस्य तद्ग्रहणं वारयति—ससुतः सस्नुष इति । सुहृद्भिरनुमोदित इति पराक्रमेण वैषम्याभाव उक्तः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वेपमानमयनं पुरं येषां तैः ॥ ४९ ॥

कुञ्जरान् द्वादशशतानि तुरङ्गमांस्तु द्वादशायुतानि ॥५०-५४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वेपमानं कम्पमानमयनं पुरं येषां तैः ॥ ४९ ॥

पारिबर्हं विवाहकाले देयम् कुञ्जरान् द्वादशशतानि तुरङ्गमांश्च द्वादशायुतानि ॥ ५०—५४ ॥

भाषाटीका ।

जिन का पुर घूम रहा है इसीलिये भयभीत होरहे हैं और शरणि में आये हुये कौरवोंने प्रसन्न कराए श्रीबलदेवजी अत्यन्त प्रसन्न होकर बोले कि आप भय मतना करो इस प्रकार कौरवनको अभय देते भए ॥ ४९ ॥

पुत्री में प्रेम वारा दुर्योधन दायजे में साठि २ वर्ष के वारह से हस्ती और वारह हजार तुरङ्ग देता भया ॥५०॥

सुवर्ण से मढे हुए सूर्य्य के समान तेज वारे छै हजार रथ और कण्ठ में धुकधुकी धारण किये एक हजार दासी देता भया ॥ ५१ ॥

यदुवंशीन में श्रेष्ठ श्रीबलदेव भगवान् दुर्योधन के दिए हुए सब दायजेको लेकर पुत्र सहित और बन्धु पुत्र सहित और कौरवों से आनन्दको प्राप्त होकर द्वारका पुरीको आवते भए ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मध्येसभायां सभामध्ये ॥ ५३-५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स्वीयां पुरीम् अतः प्रकर्षेण गीतमङ्गलवादित्रादिना ऽऽविष्टः सन् बन्धून् श्रीकृष्णवसुदेवादीन् यतोऽनुरक्तचेतसः अनुरागेण

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सदा तद्वर्त्मनिरीक्षकानित्यर्थः । पश्चाद्यदुपुङ्गवानुग्रसेनादीन् प्रति शशंस सभायां विषये यन्मध्यं तस्मिन् सभामध्य इति सर्वेषामेव प्रहर्षणार्थं अतः स्वस्य चेष्टितमेव प्राधान्येन तेषां कुरुक्तिन्तु यत्किञ्चिदेवेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

अहो महान् प्रभावः श्रीमतो बलदेवस्येति सहर्षमाह—अद्यापीति । व इति चेति वा पाठद्वयम् एतादिति साक्षाद्दर्शयति दक्षिणतो गङ्गायां गङ्गाया दक्षिणे पुरी दक्षिणभाग इत्यर्थः । अनु निरन्तरं दृश्यते ॥ ५४ ॥

अहो धार्ष्ट्यं साहसञ्च सन्तः पश्यन्तु मेऽद्भुतम् ।
स्वाम्यसौ मौनकृद्यत्र तत्र वाचालतां भजे ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत इति । स्वपुरीं द्वारकाम् अनुरक्तं चेतो येषां तान् बन्धून् यदून् समेत्य यदुपुङ्गवानां मध्येसभायां सभायामद्ध्ये यत्कुरुषु स्वचेष्टितं तत्सर्वं शशंस कथयामास ॥ ५३ ॥

यद्बलेन गङ्गायां पुरप्लुतनं तदसम्भावितं मन्वानं राजानं प्रत्याह मुनिः—अद्यापीति । वो युष्माकं पुरं हास्तिनं रामपराक्रमद्यापि सूचयद्वर्त्तते तत्र लिङ्गमाह—समुन्नतमिति । गङ्गायां दक्षिणतः समुन्नतं सत् दृश्यते ननु ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रामविक्रमो जलरेखावत् नश्वरो न किन्तु सर्वचक्षुर्विषय इत्याह—अद्यापीति । रामविक्रमं सूचयत् गङ्गायां दक्षिणतः समुन्नतं दृश्यत इत्यन्वयः ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥
(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

बलभद्रचरित्रस्य प्रत्यापत्तिमाह—ततः प्रविष्ट इति । अन्यथा नन्दव्रजं गत इतिवत् भगवतः किञ्चित्कर्त्तव्यशङ्का स्यात् स्वपुरीं द्वारकां निर्विचारप्रवेशार्थमुक्तं हलायुध इति विचाराभावः सर्वान् ज्ञापयित्वा समलङ्कृते पुरे प्रवेष्टव्यं विवाहे विरोधे वा न कर्त्तव्यो मैत्रीवेति उभयकरणात् विचाराभावतः पुरप्रवेशानन्तरं बन्धून् समेत्य असम्मत्यभावायानुरक्तचेतस इति स्वपौरुषञ्च स्वयमेवोक्तवान् तन्निमित्तञ्च स्वचेष्टितं नगराकर्षणम् ॥ ५३ ॥

तस्य चरित्रस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वमाह—अद्यापीति । एतद्धस्तिनापुरं गङ्गासमीपे गङ्गामध्य इव वा तस्य सहजरूपे तत्र भवतीत्याह—सूचयद्रामविक्रममिति । अतो दक्षिणतः समुन्नतं कूलस्थाने कूलप्रदेश एवोन्नतो भवतीति नस्वपरः इदन्तु विपरीतमिति रामपराक्रमस्य सूचकं भवति इदानीन्तु तन्नगरं गङ्गायां पतितमिति ज्ञातव्यं "गजाह्वये हृते नद्या" इति द्वादशे वक्ष्यति अतो नादर्शनविरोधः शङ्कनीयो भवति कथनसमयेतु दृश्यत एव ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
एकोनविंशाध्यायविवरणम् ॥ १९ ॥ ६८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इति सारार्थदर्शिन्याम् हर्षिण्याम् भक्तचेतसाम् ।
अष्टषष्टितमोऽध्यायो दशमे ऽजनि सङ्गतः ॥६८॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
अष्टषष्टितमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥६८॥

भाषा टीका ।

अब श्रीबलभद्रजी के चरित्र को श्रीशुकदेवजी फिर प्रत्यापात्ति वर्णन करते हैं, कि—तदनन्तर हल जिनका आयुध ऐसे श्रीबलदेवजी अपने श्रीद्वारका नगर में प्रवेश करके अनुराग युक्तचित्तवारे अपने बन्धुओं के साथ मिल कर यदु श्रेष्ठों की सभा के मध्य में जो आपने कौरवन के बीचमें हस्तिनापुर में जाकर चेष्टा करी उस सब समाचार को कहते हुए ॥ ५३ ॥

अब श्रीबलदेवजी के इस चरित्र की प्रसिद्धि सर्व जनों में है यह कथन करते हैं श्रीशुकदेवजी कहते हैं, कि- हे राजन् ! यह हस्तिनापुर इस समय में भी श्रीबलदेवजी के पराक्रम को सूचन-कर रहा है । क्योंकि ? हलसे उकसा-कर जो आपने खींचा है अब भी गंगाजी में दक्षिण की तरफ ऊंचा देखपडता है । परंच यहां, यह इतनी बात जानने की है अब इस समय वह नगर श्रीगंगाजी में गिरपड़ा क्योंकि ? आगे द्वादश स्कन्ध में कहेंगे कि—" नदीने जब हस्तिनापुर को हरलिया "तौ इसी कारण से अब वह हस्ति-नापुर यदि गंगा तट पर दक्षिण की तरफ ऊंचा न देख-पडे तौ कुछ विरोध नहीं है क्योंकि उसको अब गंगा वहा लेगई जब शुकदेवजी ने कहाथा तब तौ उसीतरह देख ही पड़ता रहा ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्धमें अरसठके अध्यायकी
भाषाटीका समाप्ता ॥ ६८ ॥

श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

नरकं निहतं श्रुत्वा तथोद्वाहं च योषिताम् ।
कृष्णेनैकेन बह्वीनां तद्दिदृक्षुः स्म नारदः ॥ १ ॥
चित्रं बतैतदेकेन वपुषा युगपत्पृथक् ।
गृहेषु द्व्यष्टसाहस्रं स्त्रिय एक उदावहत् ॥ २ ॥
इत्युत्सुको द्वारवतीं देवर्षिर्द्रष्टुमागमत् ।
पुष्पितोपवनारामद्विजालिकुलनादिताम् ॥ ३ ॥
उत्फुल्लेन्दीवराम्भोजकह्लारकुमुदोत्पलैः ।
छुरितेषु सरस्सूच्चैः कूजितां हंससारसैः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एकोनसप्ततितमे गार्हस्थ्यं प्रतिमन्दिरम् ।
कृष्णस्य नारदो दृष्ट्वा विस्मितोऽस्तौत्ततः स्तुवन् ॥

॥ १ ॥

दिदृक्षामभिनयेनाऽऽह—चित्रमिति । द्व्यष्टसहस्रस्त्रीरुदावहत्परिणीतवान् ॥ २ ॥

तां द्वारवतीमनुवर्णयति—पुष्पितेति सार्धत्रयेण । पुष्पितेषूपवनेष्वारामेषूद्यानेषु च द्विजानामलीनाञ्च कुलानि तैर्नादिताम् ॥ ३ ॥

छुरितेषु व्याप्तेषु ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नरकं हत्वा तद्गृहादानीतानां तासां कन्यकानां विवाहानन्तरमेव तद्दिदृक्षया श्रीनारदागमनसम्भवात्तदानीमेव वक्तुं योग्यमप्येतद्वृत्तं तत्प्रसङ्गेन प्रसक्तानुप्रसक्तं चरितान्तरं समाधाय एकाचित्तः प्रस्तौति—नरकमित्यादिना । कृष्णेन नितरां ससैन्यत्वादिना हतं श्रुत्वेति तस्य प्रहर्षः सूचितः तथा चित्रं बतेति वक्ष्यमाणरीत्या तेनैव बह्वीनां योषितामुद्वाहं च श्रुत्वेति तस्य विस्मयश्च सूचितः तत्र सर्वज्ञत्वेन स्वतस्तद्विज्ञानसम्भवेऽपि श्रुत्वेति परमाश्चर्यतया सर्वतोगीयमानत्वेन तयोराधिक्यं सूचितम् अत एव तत्तादृशं श्रीकृष्णस्य वैभवं दिदृक्षुरभूत् स्म प्रसिद्धौ एतत्सुविख्यातमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

तस्य विस्मयमेव प्राधान्येन दर्शयंस्तद्धेतुकत्वात्तस्यार्थं कृष्णवैभवदर्शनार्थं द्वारकागमनं कथयंस्तत्पोषणाय द्वारकामपि वर्णयंश्चित्रमित्यादि पञ्चकमाह—अत्र च विस्मयदर्शकेनैकेन द्वारकागमनकथनमर्द्धं प्रथमतो योज्यम् एतद्वत अहो चित्रम् अस्मदाद्यचिन्त्य शक्तिमयं किं तत् एको द्व्यष्टसाहस्रं स्त्रिय उदावहदिति नन्वन्येषामितोऽप्यधिका विवाहा दृश्यन्ते तत्राह—युगपदिति । ननु, सौभर्य्यादिवच्छ्रीनारदादिष्वपि कायव्यूहकर्तृत्वादिशक्तयः सन्ति तर्हि यौगपद्येऽपि सिद्धे कथं तस्यापि विस्मयस्तत्राह एकेन वपुषेति नन्वेकस्मिन्नेव वपुषि विस्तीर्णानेककरादित्वं विधाय तत् तेषामपि न चित्रं स्यात् सौभर्य्यादितोऽपि महाप्रभावत्वात् तत्राह गृहेषु पृथगिति तत्र गृहे पृथक् आविर्भावादिकं विधायेत्यर्थः । अत एव उदावहदित्यत्रायं प्रयोगः स च छन्दसि व्यवहितश्चेति न्यायेन आ सम्यक् उदवहदिति योज्यम् ॥ २ ॥

अथ तद्धेतुकं तस्य द्वारकायामागमनमाहार्द्धेन—इतीति एतद्विभाव्येत्यर्थः । द्रष्टुं तादृशश्रीकृष्णवैभवमिति शेषः । श्रीद्वारवतीमेव क्रमेण सार्द्धैस्त्रिभिर्वर्णयंस्तत्रादौ तस्या बाह्यं भागं वर्णयति पुष्पितेति सार्द्धेन तैर्नादितां कारितनादामित्यर्थः ॥ ३ ॥

उत्फुल्लानि इन्दीवरादीनि तैश्छुरितेषु इन्दीवरकुमुदोत्पलानि नीलश्वेतरक्तान्युत्पलान्येव कह्लारं सौगन्धिकमपि तद्भेद एव अम्भोजञ्च विविधम् एषामपि क्रमेण निर्देशस्तथैव तत्र स्थितेः सरस्सु उपवनाद्यन्तारतद्बहिश्च वर्त्तमानेषु उच्चैरिति तत्तद्रसपानादिना मत्तत्वात् हंसादीनामेवोक्तिः प्राधान्यात् ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १-१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथैको भगवानष्टाधिकषोडशसहस्रपत्नीभिः सह कथं रमते इति दिदृक्षयाऽऽगताय नारदाय प्रदर्शितस्वभगवच्चेष्टित-मनुवर्णयति—नरकमित्यादिना । एकेन कृष्णेन सह कर्त्रा वा बह्वीनां योषिताम् उद्वाहञ्च श्रुत्वा नारदस्तं कृष्णं दिदृक्षु-रासीदिति शेषः । अत्रोद्वाहशब्देन तत्पूर्वकक्रीडा च विवक्षिता ॥ १ ॥

दिदृक्षामेवाभिनयति—चित्रमिति । एतच्चित्रं बत इति चित्र-मित्यर्थः । किं तद्यदेकेन वपुषा विग्रहेण युगपदेव पृथक् गृहेषु बहुषु गृहेषु योषित्समानसङ्ख्याकगृहेष्वित्यर्थः । द्व्यष्टसाहस्रं षोडश सहस्रसङ्ख्याकाः स्त्रियः स्त्रीः एक उपयेम इत्येतत् ॥ २ ॥

इतीति । इत्थं द्रष्टुमुत्सुको देवर्षिर्नारदः द्वारकां ययौ तां विशिनष्टि—सार्द्धत्रयेण । पुष्पितेषूपवनेष्वारामेषूद्यानवनेषु च द्विजानां पक्षिणामलीनां च कुलैर्नादिताम् ॥ ३ ॥

उत्फुल्लैरिन्दीवरादिभिः छुरितेषु व्याप्तेषु सरस्सु हंसैः सारसैः चोच्चैर्नादिताम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् ।

(अस्याध्यायस्यारम्भपठित श्लोकत्रयं चतुश्शतसङ्ख्यात्मके पृष्ठे द्रष्टव्यम्)

नरकं निहतं श्रुत्वा तथा एकेन कृष्णेन बह्वीनां योषिताञ्चो-द्वाहं श्रुत्वा नारदस्तद्वृत्तिं दिदृक्षुरभूदित्यन्वयः ॥ १ ॥

ततः किमिति तत्राह- चित्रमिति । एकः एकेन वपुषा पृथक् गृहेषु द्व्यष्टसाहस्रं स्त्रिय एकस्मिन् मुहूर्ते उदावहदिति यत्त-दिदं विचित्रमाश्चर्यमिति च ॥ २ ॥

सन्तोषादुत्सुको भूत्वा देवर्षिः कृष्णचेष्टितं द्रष्टुं द्वारवती-मागमदित्यन्वयः । कीदृशीं द्वारवतीनामपुरं पुष्पिताः उपवना-रामाः यस्मिंस्तत् द्विजानामलीनां पक्षिणां कुलेन नादितम् ॥ ३ ॥

उत्फुल्लेन्दीवरादिभिः छुरितेषु मिश्रितेषु सरस्सु हंसादिभि-रुच्चैः प्लुतस्वरेण कूजितं यद्वा सामान्यत उक्तं नारदागमनं विशिनष्टि-पुष्पितेत्यादिना । प्रथमतो द्विजादिनादितं पुष्पितो-पवनारामं प्राप, पश्चादुत्फुल्लेन्दीवरादिभिः छुरितेषु सरस्सु हंसादिभिरुच्चैः कूजितं स्थलमाप ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १ ॥

चित्रम् ॥ २-६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १—१५॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सात्विकानां निरोधे तु मुख्यो नारद ईरितः ।
अतस्तस्यापि कर्त्तव्यं पूर्वबुद्धेर्निवारणम् ॥
भक्तिमार्गानुरोधस्य पृथक्त्वं स्याद्यतः स्फुटम् ।
विशेषे नारददृष्टानां कृष्णानां चरितं महत् ॥
अलौकिकत्वसिद्ध्यर्थं निरोधो विनिरूप्यते ।
प्रकीर्णके प्रकरणे न सङ्गतिरिहोच्यते ॥
तथापि साम्बकथने समायातस्तथाकरोत् ।
भ्रान्त्यभावाय भगवान् बोधयामास तादृशम् ॥
निरोधस्तेन संसिद्धः सात्विकानामतः परम् ।

पूर्वाध्याये साम्बवृत्तज्ञापनार्थं समागतो नारदः शास्त्र-दृष्ट्या निर्दोषपूर्णगुणविग्रहो भगवानिति लोके च पुत्रं हत्वा तदवरोधात् बह्वयः स्त्रियः समानीता इति लोकशास्त्र-विरोधमाशङ्क्य तं विरोधं स्वदृष्ट्या साधयन् पश्चादन्यतर-निर्द्धारं करिष्यन् स्वयं द्रष्टुं प्रवृत्त इत्याह—नरकं निहतं श्रुत्वेति । केचित्तु इतःप्रभृति सात्विकप्रकरणमाहुः अयस्त्रिंशा-दध्यायैः पूर्वं इति तत्र नारदः सात्विकेषु मुख्य इति स निरूप्य इति तत्रैकैकादशैकैकादशभिः तेषामवान्तरप्रकरण-व्यवस्था सात्विकास्तु द्विविधा एव सकामनिष्कामभेदेनेति तेषां मते दशेन्द्रियाणि अन्तःकरणं च निरुध्यते इति निरोधसिद्धिः एतन्मतमवष्टभ्यास्माभिर्निबन्धे निरूपितं लक्ष्मणाहरणावधीति एतावताः स्त्रियः समाप्ताः तासु भोगो भगवत्कृतः शास्त्रविरोधा-न्न मन्तव्य इति प्रामाण्यार्थं नारददृष्टिरनुवर्ण्यते, नारदो हि भगवदीयशास्त्रेषु अक्लिष्टचरित्राण्येव श्रुतवानिति नरकवधा-दिकं न पूर्वं श्रुतवान् यद्यपि नरकवधमात्रम्पूर्वसिद्धं तथापि तदवरोधाद्विवाहः साम्प्रतमेव श्रुत इति स विचारणीयः इदञ्चरित्रं न पूर्वम् ऋषिभिर्विचारितम् अतः परं सह स्वेष्वपि चरित्रेषु मीमांसितमेव चरित्रं विचार्यते अत एव जाता-लौकिकदृष्टिर्भगवतवाग्रे निवारणीया यदैव नरको हतः तदैव तेनैव प्रक्रमेण योषितामुद्वाहश्च श्रुतः एकस्मिन् क्षणे नानागारेषु विद्यमानानाम् एकेन कृष्णेन तत्र यद्यपि रूपभेदः स्पष्ट एव उरुरूप इति वाक्यात् तथा सति अवतारान्तरन्यायेन भिन्नावतारत्वं ततः कृष्णेनैव विवाहिता न भवेयुः न हि सर्वास्ता देवकी-पुत्रवध्वो भवन्ति तस्यैवानन्तरूपत्वं तु पूर्वावतारेषु न सिद्ध-मिति विमर्शः कर्त्तमुचितः वाक्योक्तन्तु युक्त्या बाधितुं शक्यते ननु दृष्टं नहि दृष्टे अनुपपन्नं नामेति बह्वीनामेकेन कृष्णेन विवाहो विचित्रमिति तद्दिदृक्षुर्नारदो जात इत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु, भगवच्चरित्रे किमिदमाश्चर्यं यतो नारदस्यापि दिदृक्षे-त्याशङ्क्य वैचित्र्यमुपपादयति—चित्रमिति । बत इति हर्षे तदा सर्वत्रैव स्थिता भक्ता भगवता अनुग्राह्या इति न कापि समस्त-क्लेश इति एकेन वपुषेति वपुषो ब्रह्मवदचिन्त्यैश्वर्यं न शास्त्र-सिद्धं वपुर्भेदे तु कृष्णपत्नीत्वं तासु न स्यात् अतो वपुषो ब्रह्म-

प्रासादलक्षैर्नवभिर्जुष्टां स्फाटिकराजतैः।
महामरकतप्रख्यैः स्वर्णरत्नपरिच्छदैः ॥ ५ ॥
विभक्तरथ्यापथचत्वरापणैः शालासभाभीरुचिरां सुरालयैः।
संसिक्तमार्गाङ्गणवीथिदेहलीं पतत्पताकाध्वजवारितातपाम् ॥ ६ ॥
तस्यामन्तःपुरं श्रीमदर्चितं सर्वधिष्ण्यपैः।
हरेः स्वकौशलं यत्र त्वष्ट्रा कार्त्स्न्येन दर्शितम् ॥ ७ ॥
तत्र षोडशभिः सद्मसहस्रैः समलङ्कृतम्।
विवेशैकतमं शौरेः पत्नीनां भवनं महत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

धर्मत्वं वा अवपुष्ट्वं वा कल्पनीयं स्यात् तत्रावपुष्ट्वे लौकिकधर्मसम्बन्धो न युक्तः ब्रह्मधर्मत्वे तु वैलक्षण्यमावश्यकं ब्रह्मणो ऽप्येकत्र यो धर्मः स नान्यत्रेति लोके तथा दर्शनात् नारदश्च सूक्ष्मदर्शी तत उभयमप्यनुपपन्नमिति चित्रं युगपदेकस्मिन् काले एकेन करणेन पृथक् पृथक् गृहेषु स्थिताः द्व्यष्टसहस्रसङ्ख्यया व्याप्ताः कलानामिवानन्त्यपक्षेपि भुवायानानन्त्यमिति षोडशसहस्रे भवत्येव वैचित्र्यं स्त्रिय इति तासां योगजधर्मो निवारितः येनैकत्र जातो दृश्येत आकाशवत् परिच्छेदभेदेनेति मायावदयथात्वेन वा विपक्षं व्यावर्त्तयति एक इति उद्वाहश्च ॥ २ ॥
यावदवतारं परिपालनीय इति न प्रदर्शनमात्रपरत्वम् अतो हेतोरुत्सुको जात इत्याह—इत्युत्सुको द्वारवतीमिति। सहि देवगुह्यमपि जानाति अतो देवर्षिः देवानामपि मन्त्रद्रष्टा अयं हि गुह्यार्थोपदेष्टा अतो द्रष्टुमागमत् नारदस्य द्वारकां लौकिकबुद्धिसिद्ध्यर्थं तां वर्णयति—पुष्पितोपवनामिति सार्द्धैः। पुष्पितानि उपवनानि येषु ये आरामाः क्रीडास्थानानि तेषु द्विजानामलीनां च यानि कुलानि अवान्तरजातिभेदाः तैर्नादितां तच्छब्दप्रचुरामिति सहजो मधुरः शब्दस्तत्रत्यो निरूपितः ॥ ३ ॥
द्वारकावनजलस्थलरूपा त्रिविधा भवति तत्र वनरूपा निरूपिता जलरूपां निरूपयति—उत्फुल्लेति। उत्फुल्लानि इन्दीवराणि यानि पञ्चविधानि पुष्पाणि तैः छुरितेषु व्याप्तेषु सरस्सु हंसैः सारसैः तत्र कूजद्भिः जुष्टामित्यग्रेण सम्बन्धः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

एकोनसप्ततितमे कृष्णो मुनिमवीक्ष्यत।
स्वस्यैकस्यापि वपुषः प्रकाशान् प्रतिमन्दिरम् ॥
विद्धृश्रुरभूत् ॥ १ ॥
एकेनैव वपुषा युगपदेकस्मिन्नेव क्षणे पृथक् पृथक् गृहेषु पृथक् पृथक् प्राचीराद्यावृतद्व्यष्टसहस्रसङ्ख्यगृहाङ्गणेषु उदवहत् परिणीतवान् चित्रं बतैतदिति। सौभर्यादयो हि कायव्यूहं कृत्वैव युगपत् बह्वीभिः स्त्रीभीरमन्ते स्म नत्वेकेनैव कायेनेति भावः। इत्यत एव हेतोः ॥ २-३ ॥

द्वारवतीं वर्णयति सार्द्धत्रयेण। छुरितेषु व्याप्तेषु ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

बह्वीभिः प्रियाभिः सहैको हरिः कथं रमते इत्येवं सन्दिहानं देवर्षिं प्रति हरिणा प्रतिमन्दिरं दर्शितं रूपं वर्णयति नरकमित्येकोनसप्ततितमे। स्त्रियः स्त्री उदावहत् उपयेमे एतत् चित्रमत्याश्चर्य्यम् ॥ १-२ ॥
इति इत्थं द्रष्टुमुत्सुको देवर्षिर्द्वारवतीमागमत् तामनुवर्णयति—पुष्पितेति सार्द्धैस्त्रिभिः। पुष्पाणि सञ्जातानि येषां तेषूपवनेष्वारामेषूद्यानेषु द्विजानामलिनाञ्च यानि कुलानि तैर्नादितां उत्फुल्लैर्विकसितैरिन्दीवरादिभिः छुरितेषु व्याप्तेषु सरस्सु हंसादिभिरुच्चैः कूजितां नादिताम् ॥ ३-४ ॥

भाषा टीका।

श्रीशुक उवाच ॥
श्रीशुकदेवजी बोले, कि— नारदजी नरकासुर को मारा सुन कर और श्रीकृष्ण के साथ बहुतसी स्त्रीन के विवाह को सुन कर तदनन्तर उन स्त्रीन के साथ श्रीकृष्ण के वर्त्ताव के दर्शन की इच्छा नारदजी भई ॥ १ ॥
यह अत्यन्त आश्चर्य्य है, कि— एक श्रीकृष्ण भगवान् एक हि रूप से एक हि काल में जुदे २ गृहन में सोरह हजार स्त्री का विवाह करते भये ॥ २ ॥
इस प्रकार के उत्साह युक्त होकर श्रीनारदजी श्रीकृष्ण के दर्शन करने को द्वारावतीपुरी को जाते भए जहाँ पुष्पित उपवन नये और बागन में पक्षी और भ्रमरन की गुञ्जार हो रही है ॥ ३ ॥
प्रफुल्लित नील कमल और अन्य प्रकार के कमल तथा कल्हार कुमुद रक्त कमल इन करके व्याप्त सरोवरन में हंस और सारसन का जहाँ अत्यन्त शब्द हो रहा है ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

महामरकतैः प्रख्यायन्ते प्रकाशन्त इति तथा तैः स्वर्णरत्न-

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मयाः परिच्छदाः परिकारा येषु तैः ॥ ५ ॥

पतन्त्यः प्रचलन्त्यः पताका येषु तैर्ध्वजैर्वारित आतपो यस्यां ताम् ॥ ६ ॥

तस्यां द्वारकायां सर्वैर्धिष्ण्यपैर्लोकपालैरर्चितम् षोडशभिः सद्मसहस्रैः समलङ्कृतं हरेरन्तःपुरं विवेश तत्र तस्य शौरेः भवनेष्वेकतमं विवेशेत्यन्वयः । यत्र च स्वकौशलं त्वष्ट्रा पत्नीनां दर्शितमित्यन्तःपुरभवनयोर्विशेषणम् ॥ ७-८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

आन्तरं वर्णयति-प्रासादेति । स्फाटिकैः राजतैश्च ॥ ५ ॥

आनन्दादन्ते दीर्घच्छन्दसा मध्यं वर्णयति—विभक्तेति । विभक्ता असङ्कीर्णतया रचिता ये रथ्यादयस्तैः रथ्या राजमार्गाः पन्थानोऽन्ये विविधाः शालाः अश्वादिगृहाः सभाश्च वर्गशः पृथक् पृथक् स्वस्वास्थान्यः ताभिः सुरालयैश्च रुचिरां रथ्यादीनां यथोत्तरं रुचिरतासाधनत्वे श्रैष्ठ्यं सम्यक् सिक्ताः सुगन्धिजलादिभिरभ्युक्षिता मार्गादयो यस्यास्तां वीथयो गृहसंलग्नचत्वराणि देहल्यो गृहद्वारवेदिकाः मार्गादीनां यथोत्तरमान्तरत्वम् उपरितनं वर्णयति पतदिति ॥ ६ ॥

तस्यामिति षट्कम् । तत्राद्यद्वयं मिथोऽन्वितं श्रियः सर्वाः शोभाः सम्पत्तयश्च तद्युक्तं स्वीयमसाधारणं कौशलं शिल्पनैपुण्यं त्वष्ट्रा दर्शितं प्रकटितं इति प्रागुक्तप्रासादवर्गेभ्यः सद्मनामेषां महोत्कर्ष उक्तः अत एव सम्यगलङ्कृतं महदित्यनेन सर्वज्येष्ठायाः श्रेष्ठायाः श्रीरुक्मिमया इति बोध्यते वक्ष्यतेच सहसोत्थितः श्रीपर्य्यङ्कात् इति । अयमेव प्राक् तत्प्रवेशे हेतुश्च अन्यत्तैः यद्वा यत्र हरेः स्वकौशलं कार्त्स्न्येन त्वष्ट्रा दर्शितमिति तच्छिक्षयैव त्वष्ट्रा सर्वं प्रकटितमिति ननु स्वशक्त्या ननु वा रचित इत्यर्थः ॥ ७—८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नवभिः प्रासादानां लक्षैर्जुष्टामित्यर्थः । कथम्भूतैः स्फटिकमयैः रजतमयैश्च महामरकतस्येन्द्रनीलस्य स्वर्णश्रेष्ठस्य रत्नानाञ्च परिच्छदास्तन्मयाः परिच्छदाः उपकरणानि येषु तैः महामरकत प्रख्यैरिति पाठे महामरकतैः प्रख्यान्ति प्रकाशन्त इति तथा तैः स्वर्णरत्नमयाः परिकरा येषु तैः ॥ ५ ॥

किञ्च,विभक्तेति। विभक्तैः रथ्यापथादिभिः शालादिभिः सभाभिः सुराणां देवताप्रतिमानामालयैश्च रुचिरां शोभमानां रथ्यापथाः राजवीथयः संसिक्ता मार्गादयो यस्यां तां पतन्तीभिश्चलन्तीभिः पताकाभिर्ध्वजैश्च वारित आतपो यस्यां ताम् ॥ ६ ॥

तस्यामिति । तस्यां द्वारकायामन्तःपुरं तत्रापि शौरेरेकतमं भवनं गृहं विवेशेति उत्तरेण सम्बन्धः । अन्तःपुरं विशिनष्टि-श्रीमत् भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धिमत् सर्वैः धिष्ण्यपैः लोकाधिपतिभिरर्चितम् बहुमतं त्वष्ट्रा विश्वकर्मणा विनिर्मितैः मुक्तादामानि विलम्बयन्ति इति तैः वितानैरुल्लोचनैरुपलक्षितमिति शेष अर्चितमित्यस्य वानुषक्तस्यालङ्कृतमित्यर्थः । किम्बहुना यत्र यस्मिन्नन्तःपुरे हरेः हरये त्वष्ट्रा स्वकौशलं स्वशिल्पनैपुण्यं कार्त्स्न्येन प्रदर्शितम् ॥ ७ ॥

किञ्च, तत्रेति । षोडशभिः शौरेः पत्नीनां गृहसहस्रैः समलङ्कृतम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ततः पश्चात्स्फाटिकराजतैः स्फटिकादिविनिर्मितैः नवभिः नूतनैः प्रासादलक्षणैर्जुष्टं स्थलमाप कीदृशैर्महामरकतप्रख्यैः इन्द्रनीलविहितसोपानैः स्वर्णरत्नानि सुवर्णश्रेष्ठानि परिच्छदा येषां तानि यथा अत्युत्तमसुवर्णस्थलविचित्रितानीत्यर्थः तैः ॥ ५ ॥

किञ्च, विभक्तैः विभक्तरथ्यापथैः रथमार्गैश्चत्वरैरापणैश्च शोभितां ततः परं शालाभिः सभाभिरतिरुचिरां सुरालयैः देवगृहैश्च मनोरमां गोमयचन्दनोदकादिना संसिक्ता मार्गाश्च अङ्गणानि च वीथयश्च गृहपङ्क्तिपुरोमार्गाश्च संसिक्तमार्गाङ्गणवीथयः ताश्च गेहानि चास्याः सन्तीति संसिक्तमार्गाङ्गणवीथिगेहिनी तां पतन्त्यः विवरणावरणे कुर्वन्त्यः पताका येषां ते पतत्पताकाः तेच ध्वजाः पतत्पताकध्वजास्तैः वारितस्तम्भितः आतपो यत्र सा तथा ताम् एवम्विधायां तस्यां कुशस्थल्यामन्तर्भागे हरेः पुरं सर्वसम्पदा पूर्णं स्थानमस्तीति शेषः । सर्वधिष्ण्यपैः समस्तैः ब्रह्मादिभिरर्चितं धिष्ण्यं गृहं मध्यगृहपतिश्रेष्ठा परितः पतय इन्द्रादयः यत्र पुरे त्वष्ट्रा विश्वकर्मणा ॥ ६—७ ॥

ततः परितः कृष्णस्य पत्नीनां षोडशभिः सद्मसहस्रैः गृहसहस्रैस्सन्दर्शनीयतयाऽलङ्कृतं भवनानामेकतमं भवनम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यत्र हरेः स्वकौशलं कार्त्स्न्येन त्वष्ट्रा दर्शितमिति तच्छिक्षयैव त्वष्ट्रा सर्वं प्रकटितं ननु स्वशक्त्या ननु वा रचितमित्यर्थः ॥ ७-१५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भूमिरूपां वर्णयति—प्रासादलक्षैरिति । नवलक्षप्रासादाः महान्तो गृहाः स्फटिकमया राजतमयाश्च भित्तिकास्तम्भभेदेन रजतास्तम्भाः महामरकतनिर्मिता भूः तथा प्रख्याः प्रसिद्धाः प्रासादाः स्वर्णरत्नमयानि परिच्छदानि येषु यथा गृहे दारुमयानि तथा स्वर्णमयानि यथा शिलामयानि, तथा रत्नानि गृहोपकरणान्यपि परिच्छदानीत्युच्यन्ते तथाप्यन्तवसरत्वान्न तानि ग्राह्याणि ॥ ५ ॥

एवं पुरीं बहिर्वर्णयित्वा अन्तस्तां वर्णयति—विभक्तेति । विभक्ताः पृथक् पृथक् कृताः रथ्यादयः ननु सङ्कीर्णाः रथ्याः

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

राजमार्गाः पन्थाः अन्यः चत्वरमङ्गणमापणः पण्यवीथीति स्थानान्येतानि स्थितिस्थानान्याह-शाला अन्नादिभोजनस्थानानि सभाः उपवेशनस्थानानि ताभिः रुचिराम् ऐहिकार्थं द्वयमेव पारलौकिकार्थमाह—सुरालयैश्च रुचिरामिति। नैमित्तिकातिशयमाह—संसिक्तेति। सम्यक् सिक्ताः मार्गादिदेहल्यन्ताः यस्याम् उपरिशोभामाह—पतत्पताकाध्वजैः वारितः आतपो यस्यामिति ॥ ६ ॥

सामान्यतो नगरीं वर्णयित्वा विशेषतो भगवद्गृहं वर्णयति—नारददृष्टम् एवं प्रकारेण नारदो दृष्टवानिति तदा लौकिकोत्कर्षः सम्पद्यते तच्च तस्यानभिप्रेतमिति सिद्धे हि लौकिकत्वे सिद्धे तत्र बुद्धिस्थैर्ये लौकिकस्य विरोधः सम्पद्यत इति तस्यां द्वारकायां हरेरन्तःपुरं श्रीमत् स्वतः शोभायुक्तम् अनेन वैकुण्ठातिरेकस्तत्र निरूपितः लक्ष्मीस्थितिर्वा अन्यत्रावतारेषु अवतीर्णैव लक्ष्मीः तिष्ठति न मूलरूपेणेति उपपत्त्या अन्तःपुरं वर्णयति—सर्वधिष्ण्यपैरर्चितं स्वकौशलं त्वष्ट्रा कार्त्स्न्येन प्रदर्शितमिति प्रकारद्वयेन रत्नस्वर्णादयस्तु पुर एव निरूपिताः न भगवदन्तःपुरे विशेषं सम्पादयन्ति वक्तव्यश्च विशेषः अतो भूमिष्ठाः पदार्थाः साधनभावात् निरूपिताः इन्द्रादयो हि धिष्ण्यपाः लोकपालाः तेषामपि परम्परोपार्जितान्यतिदुर्लभानि रत्नादीनि पूजासाधनानि भवन्ति तैरर्चितमिति तन्निर्माणार्थं तैस्तानि दत्तानीत्येके यतः अग्रे त्वष्ट्रा विश्वकर्मणा शिल्पाचार्येण हरेरर्थे स्वकौशलं प्रदर्शितम् अतिनैपुण्येन निर्मितं रत्नानि इन्द्रादिभिर्दत्तानि। विश्वकर्मणा तु सम्यग्योजितानीत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं सामान्यतोऽन्तःपुरं वर्णयित्वा तत्रस्थान् गृहान् प्रत्येकं वर्णयितुं विभागमुक्त्वैकं गृहं वर्णयति—तत्र षोडशभिरिति। ते गृहाः स्वतः प्रधानभूता अपि परस्परमेकस्यापि सर्वेषु भाजनका भवन्ति समप्राधान्ये तु विशिष्टो रसो नोत्पद्यत इति यदेव गृहं निकटे स्थितं तत्रैव नारदस्य विशिष्टबुद्धिरुत्पन्नेति तत्र प्रविष्टः एकमपि गृहं षोडशभिः सद्मसहस्रैः समलङ्कृतं ते च गृहाः पत्नीनामेव निकटे गतस्य तदेव गृहं महत्त्वेन भासत इति महदित्युक्तं ननु गृहेषु न्यूनाधिकभावोऽस्ति तथा सति भगवतस्तत्र वैषम्यं स्यात् सर्वत्र विवाहरमणपुत्रसम्पदां तुल्यत्वात् अतस्तं वर्णयति स्थालीपुलाकन्यायेन ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

महामारकतैश्चूडावलभ्यादिगतैः प्रख्या शोभा येषां तैः। स्वर्णरत्नमयाः परिच्छदाः परिकरा येषु तैः ॥ ५ ॥

रथ्या राजमार्गाः पन्थानोऽन्यमार्गाः पतन्त्यश्चलन्त्यः पताका येषु तैर्ध्वजैः ॥ ६ ॥

तस्यामन्तःपुरं समलङ्कृतं वर्त्तते। तत्रान्तःपुरे पत्नीनामेकतमं भवनं विवेशेत्यन्वयः ॥ ७—८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

प्रासादानां लक्षैर्नवभिर्जुष्टाम् कीदृशैः स्फटिकमयैः रजतमयैश्च महामरकतैः प्रख्यायन्ते प्रकाशन्ते इति तथा तैः स्वर्णरत्नमयाः परिच्छदाः परिकरा येषु तैः ॥ ५ ॥

विभक्तैः यथास्थानं रचितैः रथ्यादिभिः शालासभाभिश्च सुराणां देवप्रतिमानामालयैश्च रुचिरां संसिक्ताः मार्गाद्याः। यस्यां तां पतन्त्यः पताका येषु तैर्ध्वजैर्वारित आतपो यस्यां ताम् ॥ ६ ॥

तस्यां द्वारवत्यां हरेः अन्तःपुरम् गुह्यस्थानं श्रीमत् श्रीः रुक्मिणीः परमा सम्पत् विद्यते यत्र तत् अत एव सर्वैः धिष्ण्यपैः सर्वलोकाधिपतिभिरर्चितं पूजितं त्वष्ट्रा विश्वकर्मणा यत्र, अन्तःपुरे स्वस्य कौशलं नैपुण्यं दर्शितम् ॥ ७ ॥

यत्र यस्मिन् अन्तःपुरे शौरेः पत्नीनां षोडशभिः सद्मसहस्रैः समलङ्कृतम् एकतमं भवनं विवेश श्रीनारद इति शेषः। अत एव महत् सर्वेभ्यः सद्मभ्यः श्रेष्ठं रुक्मिण्या भवनमित्यर्थः ॥ ८ ॥

भाषाटीका।

स्फटिक मणि और चाँदी तथा मरकत मणीन करके प्रकाश वारे और सुवर्ण जटित तथा रत्न जटित शय्यादि सामग्री युक्त नवलक्ष महलों से शोभाय मान होरही है ॥ ५ ॥

जुदे२ राज मार्ग तथा अन्य मार्ग और आँगण तथा बजार से और शाला सभाओं से और देवताओं के मंदिरों से शोभाय मान और जहां मार्ग आँगण गली देहलीन का छिरकाव हो रहा है और पवन से हिलवारी पताका तथा ध्वजाओं से जहां सूर्य्य की घाम दूर हारही है ॥ ६ ॥

उस द्वारकापुरीमें श्रीकृष्णके एक महलमें नारदजीने प्रवेश किया, वह महल कैसाहै? कि-इन्द्रादिक सब लोकपालसे पूजित और सब सम्पत्ति युक्त जिसमें विश्वकर्माने अपनी सर्वप्रकार चातुर्य्य दर्शा यहीहै ॥ ७

और तहां श्रीकृष्णकी सोरह हजार स्त्रियोंके सोरहहजार महलोंसे अत्यन्त शोभायमान और महान् वह भवन है ॥ ८ ॥

विष्टब्धं विद्रुमस्तम्भैर्वैदूर्यफलकोत्तमैः ।
(१) इन्द्रनीलमयैः कुड्यैर्जगत्या चाहतत्विषा ॥ ९ ॥
वितानैर्निर्मितैस्त्वष्ट्रा मुक्तादामविलम्बिभिः ।
दान्तैरासनपर्यङ्कैर्मण्युत्तमपरिष्कृतैः ॥ १० ॥
दासीभिर्निष्ककण्ठीभिः सुवासोभिरलङ्कृतम् ।
पुम्भिः सकञ्चुकोष्णीषसुवस्त्रमणिकुण्डलैः ॥ ११ ॥
रत्नप्रदीपनिकरद्युतिभिर्निरस्तध्वान्तं विचित्रवलभीषु शिखण्डिनोऽङ्ग ।
नृत्यन्ति यत्र विहितागुरुधूपमक्षैर्निर्यान्तमीक्ष्य घनबुद्धय उन्नदन्तः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदनुवर्णयति चतुर्भिः—विष्टब्धमिति । विद्रुमस्तम्भैर्विष्टब्धं विधृतं वैदूर्यमयानि फलकोत्तमानि स्तम्भाश्रयणानि छादनानि तैः इन्द्रनीलमणिमयैः कुड्यादिभिश्चोपलक्षितं जगत्या भूमिकया च इन्द्रनीलमणिमय्या न हता त्विट् यस्यास्तया ॥ ९ ॥

मुक्तादाम्नां विलम्बा विविधानि लम्बनानि विद्यन्ते येषु तैः मण्युत्तमैः परिष्कृतैर्भूषितैः ॥ १०—११ ॥

ईक्ष्य समीक्ष्य घनो मेघोऽयमिति बुद्धिः येषां ते ॥ १२ ॥

तथा तैः वितानैः उल्लोचैः दान्तैः निर्मितैः मणिश्रेष्ठालङ्कृतैः आसनैः पर्यङ्कैश्च उपलक्षितमिति शेषः । अलङ्कृतमित्युपरिष्टात्सम्बन्धो वा ॥ १० ॥

शोभनानि वासांसि यासान्ताभिर्दासीभिः शोभनानि कञ्चुकादीनि येषां तैः पुम्भिश्चालङ्कृतम् ॥ ११ ॥

रत्नप्रदीपानां ये निकराः समूहास्तेषां द्युतिभिर्निरस्तं तमो यस्मिंस्तत् किञ्च यत्रान्तःपुरे भवने च वलभीषु स्तम्भाग्रप्रसारितवक्रदारुविशेषेषु शिखण्डिनो मयूराः गवाक्षमार्गैः निर्यान्तं कृतमगुरुधूपं वीक्ष्य घनो नीलाम्बुदोऽयमिति बुद्धिर्येषां तथाभूताः अत एव उन्नदन्तः उच्चैर्नदन्त नृत्यन्ति तथाभूतञ्च ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तच्चैकतमं वर्णयन्नादौ तस्य मुख्याङ्गं वर्णयति—विष्टब्धमिति । अहतत्विषेति कुथमपि मालिन्याद्यप्राप्तेः क्वोयं वर्त्तमान एव ॥ ९ ॥

वितानैरिति द्वयम् । मिथोऽन्वितं तत्र मुख्यपरिच्छदान् वर्णयति—वितानैरिति । त्वष्ट्रा निर्म्मितैरिति पूर्व्ववत् आसनानि च पर्य्यङ्काश्च तैः ॥ १० ॥

तत्र परिवारान् वर्णयति—दासीभिरिति । पुम्भिश्च बालकादिभिर्दासैरलङ्कृतं सुवस्त्राणि शोभनान्यधः परिधानीयादीनि ॥ ११ ॥

ऊर्द्ध्वशोभां वर्णयति—रत्नेति । एषां गृहान्तःस्थितिरपि बोध्या अनेन रात्रावेवागमनमस्य बोधितं तदैव तस्य युगपत्प्रतिगृहस्थितेः सुष्ठु परीक्षणीयत्वात् अग्रे च श्रीभगवतः प्रियापर्य्यङ्कस्थितत्वेन वर्णयिष्यमाणत्वात् अगुरुधूपस्य शिखण्डिभिर्निश्चयेपि दर्शनन्तु तादृशरत्नप्रदीपसद्भावादेव यत्र भवने एवमन्यासामपि श्रीमहिषीणां गृहाणि ज्ञेयानि ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुरं भवनञ्चैव विशिनष्टि—विष्टब्धमिति चतुर्भिः । विद्रुमस्तम्भैः वैदूर्यमयानि फलकोत्तमानि स्तम्भाश्रयाणि छादनानि तैश्च विष्टब्धं प्रतिबद्धम् इन्द्रनीलमयैर्जालैर्गवाक्षैर्मरकतमयैरुत्तमैश्च स्तम्भैर्विष्टब्धम् ॥ ९ ॥

त्वष्ट्रा विश्वकर्मणा निर्म्मितैः मुक्तादामानि विलम्बयन्तीति

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कीदृशं तद्गृहमत्राह—विष्टब्धमिति । मूले अग्रे च फलकोत्तमानि येषां ते तथा तैः जालैः गवाक्षैः ॥ ९ ॥

मुक्तादामविलम्बिभिः अवलम्बमानमौक्तिकमालैः दान्तैर्गजदन्तनिर्मितैः ॥ १०—११ ॥

अक्षैर्गवाक्षैः निर्यान्तं निर्गतं विहितागुरुचूर्णं धूपं दृष्ट्वा शिखण्डिनो मयूराः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

विष्टब्धमिति । पुरुषार्थचतुष्टयं सम्पन्नमिति ज्ञापयितुं चतुर्भिः प्रवालस्तम्भैर्विष्टब्धं धृतं वैदूर्यनिर्मितफलकैस्तदाच्छन्नम् अनेन स्तम्भा उपरि प्रसारितदारुरूपाश्च द्विविधा ज्ञातव्याः उपरि फलकाला मेव वैदूर्यमयत्वं स्थूलफलकाः स्तम्भेष्वेव विशालाः स्थापिताः तत्रापि कुड्यान्तर्गतस्तम्भानां तथात्वं वक्तव्यमिति धरणी स्तम्भाश्चात्र विद्रुममयाः ज्ञातव्याः इन्द्रनीलमयैः मणिभिः कुड्यानि जगतीभूमिकुट्टिमा तत्रत्या अलङ्कृतमिति सम्बध्यते न सूर्यादिभिरहता त्विट् यस्याः तादृश्या जगत्या अलङ्कृतमिति ॥ ९ ॥

वितानैश्चन्द्रातपैस्त्वष्ट्रा निर्मितमिति अद्भुतत्वं मुक्तादामानि विलम्बन्ते येष्विति दन्तनिर्मितैरासनैः पर्यङ्कैश्चालंकृतं मण्युत्तमैः मणिश्रेष्ठैः अलङ्कृताः आसनपर्यङ्काः ॥ १० ॥

स्त्रियः पुरुषाश्च दासीदासरूपाः शोभायामवश्यं वक्तव्या इति तान्निर्दिशति—दासीभिरिति । नित्याभरणेषु सत्स्वेव

(१) इन्द्रनीलमयैर्जालैस्स्तम्भैर्मरकतोत्तमैः । इति वीर० पाठः ।

तस्मिन् समानगुणरूपवयस्सुवेषदासीसहस्रयुतयाऽनुसवं गृहिण्या।
विप्रो ददर्श चमरव्यजनेन रुक्मदण्डेन सात्वतपतिं परिवीजयन्त्या ॥ १३ ॥
तं सन्निरीक्ष्य भगवान् सहसोत्थितः श्रीपर्यङ्कतः सकलधर्मभृतां वरिष्ठः ।
आनम्य पादयुगलं शिरसा किरीटजुष्टेन साञ्जलिरवीविशदासने स्वे ॥ १४ ॥
तस्यावनिज्य चरणौ तदपः स्वमूर्ध्ना बिभ्रज्जगद्गुरुतरोऽपि सतां पतिर्हि ।
ब्रह्मण्यदेव इति यद्गुणनाम युक्तं तस्यैव यच्चरणशौचमशेषतीर्थम् ॥ १५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

पदकाभरणमिति निष्ककण्ठीभिरिति अनेन कटककुण्डलाद्याभरणानि सूचितानि सुवासोभिरिति सर्वतः शोभार्थमुक्तं याद्दशैरेव वस्त्रैः शोभा सम्पद्यते अन्यथा शोभाकथनं व्यर्थं स्यात् पुम्भिरप्यलङ्कृतं पाश्चात्यो वेष इति उत्तमानि कञ्चुकानि उष्णीषाणि मध्ये बन्धकानि मणियुक्तानि कुण्डलानि च येषामिति सर्वतोऽलङ्कारो भगवद्गृहदासानामुक्तः ॥ ११ ॥

सार्वकालीनशोभामुक्त्वा रात्रौ विशेषतःशोभामाह-रत्नप्रदीपनिकरेति । रत्नसमूहकान्तिभिः निरस्तं ध्वान्तमन्धकारो यत्र रात्रौ गार्हस्थ्ये कामरसो वर्ण्यत इति उद्दीपनविभावान् वर्णयति—विचित्रवलभीषु मणिमयनिर्मितवक्रदारुषु मयूराः स्थिताः सन्तो नृत्यन्ति अङ्गेति सम्बोधनं स्नेहसूचकं तेनास्याः कथायाः भगवद्विषयत्वाद्योगिचिन्त्यत्वमेव न तु बाह्यतया साधारणत्वमिति सूचितं नृत्ये अलौकिकं हेतुं वर्णयति यत्र विहितागुरुधूपं गृहसंस्कारार्थं कृतं गवाक्षमार्गेण निर्यान्तं निरीक्ष्य घनोऽयमिति तेषां बुद्धिरुत्पन्नेति घनबुद्धयः अत एव ऊर्ध्वं नदन्तो जाताः मेघा गगने हि तेषां नृत्यं भवति नृत्यदर्शनेन च रस आविर्भूतो भवतीति गीतवाद्यरहितं नृत्यं न शोभां करोतीति उन्नादो हि द्विस्वभावो निरूपितः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भवनं वर्णयति—चतुर्भिः । विष्टब्धं विधृतं वैदूर्य्यमयानि फलकोत्तमानि स्तम्भाश्रयाणि छादनानि तैर्जगत्या भूमिकया॥९-११॥

विहितमगुरुधूमम् अक्षैर्गवाक्षमार्गैः नियान्तम् ईक्ष्य वीक्ष्य घनोऽयमिति बुद्धिर्येषां ते ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भवनं विशिनष्टि—विष्टब्धमिति चतुर्भिः । विद्रुमस्तम्भैः वैदूर्यमयानि फलकोत्तमानि स्तम्भाश्रयाणि छादनानि तैश्च कुड्याविभिश्च विष्टब्धं विधृतं प्रतिबद्धमित्यर्थः ॥ ९ ॥

मुक्तादाम्नां विलम्बाः विविधानि लम्बमानानि वितानानि येषु तैर्वितानैः मण्युत्तमैः परिकृतैर्भूषितैर्दान्तैर्गजदन्तमयैरासनपर्यङ्कैश्च अलङ्कृतमित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १० ॥

निष्कानि पदकानि कण्ठे यासां ताभिः शोभनानि वासांसि यासां ताभिः शोभनानि वस्त्रादीनि येषां तैः पुम्भिश्चालङ्कृतम् ॥ ११ ॥

रत्नप्रदीपनिकराणां द्युतिभिर्निरस्तं तमो यस्मिन् तं यत्र विहितमगुरुधूपम् अक्षैर्गवाक्षमार्गैर्निर्यान्तम् ईक्ष्य वीक्ष्य घनोऽयमिति बुद्धिर्येषां ते विचित्रवलभीषु शिखण्डिनो मयूराः नन्दतः सन्तः नृत्यन्ति ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

और वे भवन कैसा रहा, कि मूँगानके खम्मानसे तथा उनके ऊपर वैदूर्यमणीनके छज्जेन वधाभया और नीलमणि जटित भीं तनसे तथासुर्य्य आदिसे अहत कान्ति युक्त नीलमणिजटित भूमिकासे वह भवन अलङ्कृत रहा ॥ ९ ॥

और विश्वकर्माके निर्माण किए भए मोतिनकी मालानके गुच्छा जिनमें लटक रहेहैं ऐसी चाँदनी न करकें, और उत्तममणियोसे अलङ्कृत तथा हस्तीके दान्तके आसन और पर्य्यंकों वह से भवन अलकृत रहा ॥ १० ॥

और कण्ठ में पदक धारण करने वारी औसुन्दर वस्त्र धारण करने वारी दासीन से वह भवन अलङ्कृत रहा तथा अंगरखी सहित पगडी और सुन्दर वस्त्र और मणि जटित कुण्डल धारण करने वारे पुरुषों से वह भवन शोभायमान रहा ॥ ११ ॥

और हे राजन् ! रत्नों के दीपकन के समूह के प्रकाशों कर के जिस भवन में अन्धकार दूर होगया है और जिस भवन में खम्भान के आगे के विचित्र छज्जेन पर बैठे हुए मोर झरोखान से निकसे भए किए हुए अगरु धूप के धूमको देख कर उस धूमको नील मेघ जान कर ऊँचे स्वर से कोह कारी करते हुए नृत्य करते हैं ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनुसवं सर्वकालम् आत्मना समानानि गुणरूपवयांसि सुवेषोऽलङ्कारश्च यस्य तेन दासीसहस्रेण युतया गृहिण्या सह ॥ १३ ॥

श्रियो रुक्मिण्याः पर्यङ्कतः अवीविशदुपवेशयामास ॥ १४ ॥

अबिभ्रदबिभः दधारेत्यर्थः । बिभ्रदिति शत्रन्तं वा तदा

सम्पूज्य देव ऋषिवर्यमृषिः पुराणो नारायणो नरसखो विधिनोदितेन ।
वाण्याऽभिभाष्य मितयाऽमृतमिष्टया तं प्राह प्रभो भगवते करवामहे किम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

सम्पूज्याभिभाष्य च प्राहेत्युत्तरेणान्वयः। कथम्भूतः ? यस्य चरणशौचं गङ्गा अशेषतीर्थं सः अत एव जगद्गुरुतरोपि सतां धर्मभूतां पतित्वादेवमकरोदित्यर्थः । सताम्पतित्वे हेतुः ब्रह्मण्यदेव इति यद्गुणकृतं नाम तस्यैव यतो युक्तं समञ्जसमतस्तद्धर्मप्रवर्तनायैवमाचरणमित्यर्थः ॥ १५ ॥

अभिभाष्य दिष्ट्यात्र त्वदागमनमित्यादिप्रियमुक्त्वा ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

तस्मिन् भवने समानगुणादिकेन दासीसहस्रेण युतयाऽपि गृहिण्या गृहेश्वर्य्या रुक्मिण्या स्वयमेव प्रेम्णा परितः सर्वाङ्गेषु वीजयन्त्या चमरस्य मृगविशेषस्य पुच्छरूपेण व्यजनेन ननु कथमसौ सहसान्तःपुरं प्रविष्टवान् तत्राह—विप्र इति। तज्जातिमात्रत्वमपि तत्र हेतुरिति भावः। सात्वतपतिमिति सात्वतपद्धतिगुरोः श्रीनारदस्य तद्दर्शने भक्तिविशेषोदयद्योतकं श्रीयदूनां पतिमिति वा तदाविर्भावविशेषेण चमत्कारविशेषद्योतकम् ॥ १३ ॥

तमिति। सहसागमनेन सन्निधौ निरीक्ष्य प्रसन्नदृष्ट्याऽवलोक्य सहसा सपदि भगवानपि कौस्तुभादिताद्दशभगवत्त्वाभिव्यञ्जकपरमकिरीटजुष्टेन तत्सेवार्हेणापि आसक्त्या तत्स्पर्शनादिना नत्वा तत्र हेतुः सकलेति सद्धर्मप्रवर्त्तनताद्दशलीलारसाविष्ट इत्यर्थः। स्वे स्वीये ॥ १४॥

जगतो गुरुतमः महापूज्योपीत्यर्थः। हि हेतौ अस्य परेणान्वयः। अशेषाणि तीर्थानि यस्मिन् तत् सर्वतीर्थस्वरूपं वा यस्य चरणशौचं सोपि ॥ १५॥

विधिवत्पूजाविहितायां हेतुः ऋषिर्मन्त्रप्रवर्त्तकः तत्रापि पुराणः पुरापि नवः स्वयं भगवत्त्वादनादित एव ताद्दशतया वर्त्तमान इत्यर्थः। यद्वा तथापि तस्याङ्घ्रियुगं नवनवमित्याद्युक्तन्यायेन सदा येन व इति न पुराणः किन्तु पुराणवदाचरतीत्येव पुराणः किञ्च नारायणो नरसखः ताद्दशधर्मविधिप्रवर्त्तनाय लोकेपि तद्रूपेणावतीर्णः अभेदनिर्देशोऽयं तत्र नारायणर्षेरपि प्रवेशाभिप्रायेण तदुक्तं चतुर्थे—

"ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविहागतौ।
भारव्ययाय च भुवः कृष्णौ यदुकुरूद्वहौ ॥

इति तौ चांशरूपौ कर्तृभूतौ कृष्णौ कर्मभूतौ आगतौ आगतवन्तौ प्रविष्टवन्तावित्यर्थः। "एते चांशकलाः इत्यादेः तस्य तत्र ताद्दशलीलाविर्भावे हेतुः ऋषिवर्य्यमिति। भक्ताविर्भावानुरूप्यादितिभावः। ननु, सतु सर्वादि ऋषिर्नारायणत्वं च तस्य साक्षादेव गुरुरिति कथं तेन तत्पूजनं योग्यम् ? इत्यत्रापि सिद्धान्तः विधिनोदितेनेति। सम्प्रत्याविष्कृतक्षत्रियलीलस्य स्वस्य ब्राह्मणपूजाविधियोग्यैव लोकवत्तु लीलाकैवल्यादिति भावः। यद्वा "नारायणस्त्वं नहि सर्वदेहिनाम्" इत्यादिब्रह्मस्तवरीत्या स्वयं भगवानपि नरसखः नरलील इत्यर्थः। अतो विधिनोदितेनेति अतः "सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात्" इति स्मृत्यनुसारेण प्राक् पूर्वं मितया शास्त्रादिप्रमाणसिद्धत्वेन सत्यतया अमृतमिष्टया प्रियया च वाण्या अभिभाष्य स्तुत्वा प्राह प्रार्थयामासेत्यर्थः। प्रार्थनमेव दर्शयति—प्रभो इति। हे प्रभो विप्रत्वेनास्मत्स्वामिन् अतः किङ्करवाम किं कर्त्तुं शक्नुमः अपितु न किञ्चिदिति व्यञ्जनाय इति कौतुकविशेषाय तं प्रति वचसा तु निजैश्वर्य्यमत्यन्तमाच्छादितं ताद्दशनिजवैभवं प्रति तस्य ताद्दशस्याप्याश्चर्य्यबुद्धित्वं दृष्ट्वा किञ्चिदुपालब्धमिव च ॥ १६॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तस्मिन्निति । तस्मिन्नेव भवने गृहिण्या भार्यया रुक्मिण्या समं सहितमित्यर्थः । सात्वतपतिं श्रीकृष्णं विप्रो नारदो ददर्श कथम्भूतया अनुसवं सर्वकालमात्मना समानानि गुणरूपवयांसि सुवेष अलङ्कारश्च यस्य तेन दासीनां सहस्रेण युक्तया रुक्ममयो दण्डो यस्य तेन चामरव्यजनेन वीजयन्त्या च ॥ १३ ॥

तमिति। तं दृष्टवन्तं नारदं सम्यक् निरीक्ष्य भगवान् श्रियो रुक्मिण्याः पर्यङ्कादाशूत्थितः तदिष्टदैवतभूतः किमित्युत्थित इत्यतो विशिनष्टि—सकलधर्मभृतां वरिष्ठः धर्मात्मभिर्महत्स्वेवं वर्तितव्यमिति प्रदर्शनार्थमिति भावः। अत एव च किरीटालङ्कृतेन शिरसा तस्य पादयुगलं प्रणम्य अञ्जलिना सहितः स्वे स्वकीये आसने अवीविशदुपवेशयामासेत्यर्थः ॥ १४ ॥

तस्येति । स भगवान् जगतां साधुजनानां गुरुतरोपि परमगुरुरपि हि यतः सतां पतिरपि तस्य नारदस्य चरणौ अवनिज्य प्रक्षाल्य तदपः अवनेजनजलानि मूर्ध्नि बिभ्रत् बिभ्राणः आसेति शेषः । दधारेत्यर्थः । अबिभ्रत् इति वा छेदः अबिभ्रत् अबिभरत् दधारेत्यर्थः। युक्तञ्चैतदित्याह—ब्रह्मण्येति। ब्रह्माणि ब्राह्मणकुले साधवो ब्रह्मण्यास्तेषां देव इति यद्गुणनाम अन्वर्थं नाम तस्यैव यतो भगवत एवासाधारणमित्यर्थः। अतः युक्तं ब्रह्मण्यदेवत्वाद्विप्राङ्घ्रिजलधारणमित्येतदुचितमेवेत्यर्थः। अन्यथा तु न घटत इत्यभिप्रयन् विशिनष्टि—यच्चरणशौचं यस्य भगवतश्चरणसम्बन्धाच्छौचं पवित्रता यस्य तथाभूतमशेषं गङ्गादितीर्थं तस्यैवम्विधस्योक्तादेव हेतोस्तदुचितमित्यर्थः ॥ १५॥

सम्पूज्येति। नरस्य सखा नारायणः पुराण ऋषिरप्युक्तादेव हेतोर्देवर्षिवर्यं नारदं शास्त्रोक्तेन विधिना सम्पूज्यामृतेन जुष्टया अमृतवर्षिण्येत्यर्थः। मितया चाल्पाक्षरया वाण्याऽभिभाष्य सम्बोध्य प्राह—उक्तिमेवाह—प्रभो भगवते करवाम किन्ते। हे प्रभो! भगवते तुभ्यं किङ्करवाम किङ्कुर्म वयमित्यर्थः। किमिष्टं करवामेति वा किं यत्किञ्चिदिष्टमस्ति तत्करवामेति वा ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

चामरव्यजनेन 'चामराख्यव्यजनेन तस्मिन् भवने आविवेश उपविष्टः ॥ १३—१४ ॥

भो परीक्षिन्नैतच्चित्रमित्याह—ब्रह्मण्यदेव इतीति । यस्य चरण-शौचजलमशेषांस्तीर्थयति शुद्धान् करोतीति अशेषतीर्थं, यद्वा अशेषाणि तीर्थानि यस्मिंस्तत्तस्य हरेः ब्रह्मण्यदेव इति यत्तद्गुणनाम तस्यैव युक्तमित्यवधारयेत्यर्थः ॥ १५ ॥

शास्त्रोदितेन विधिना सम्पूज्य ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतक्रमसन्दर्भः ।

विधिपूजाविज्ञतायां हेतुः ऋषिर्मन्त्रप्रवर्त्तकः तत्रापि पुराणः पुरापि नवः स्वयं भगवत्त्वादिना त्वयेव तादृशतया वर्त्तमान इत्यर्थः । किञ्च नारायणो नरसखः तादृशधर्मविधिप्रवर्त्तनाय लोकेऽपि तद्रूपेणावतीर्णः अभेदनिर्देशोऽयं तत्र श्रीनारायणर्षेरपि प्रवेशाभिप्रायेण तस्य तत्र तादृशलीलाविर्भावे हेतुः, ऋषिवर्य्यमिति । पूरोहितादिवद्भक्तविशेषाविर्भावानुरूप्यादिति भावः । ननु, सतु सर्व्वादि ऋषिः नारायणत्वे च तस्य साक्षादेव गुरुरिति कथने तत्पूजनमयोग्यम् इत्यत्रापि सिद्धान्तः । विधिनोदितेति सम्प्रत्याविष्कृतक्षत्रियलीलस्य स्वस्य ब्राह्मणपूजा योग्यैव लोकवत्तु लीलाकैवल्यादिति भावः । जनतायाः भक्तवृन्दस्यापवर्गं परमपुरुषार्थरूपं ब्रह्मादिभिर्मुमुक्षुरपि हृदि विचिन्त्यं संसारकूपपतितानां मुमुक्षूणामुत्तरणमवलम्बामिति ॥ १६—२१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

सम्पूज्येत्यादि । देवः श्रीकृष्णः ऋषिवर्यं नारदं सम्पूज्य प्राह कीदृशः ? पुराणः आदिः तर्हि किं नारायणः न ततोपि पर इत्यादि अनारायणः अजलशायी अनरसखः अनरा अजीवाः सखायो यस्य ऋषि अलिप्तः एवम्भूतः गार्हस्थ्येपि नासक्तः ॥ १६—३७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यदर्थमेतन्निरूपितं तन्निरूपयति—तस्मिन्निति । समाना गुणाः औदार्यादयः रत्युपयोगिनो वा मृदुत्वादयः रूपं सौन्दर्यं वयस्तारुण्यं सुवेषो वस्त्रादिभिः रसो हि निर्वन्द्धः शङ्कां करोतीति स्वल्पश्च न पोषको भवतीति मद्भावरसानुभवार्थं दास्यो निरूप्यन्ते नायिकानां मेलने भिन्नस्वभावत्वात् रसो नोत्पद्यते इति तासां च कामना नैवम्विधेति केवलभोगस्त्रीत्वं वारयितुमाह-गृहिण्येति । अनुसवं सर्वकालं दासीसहस्रयुतया भार्यया चमरव्यजनेन सात्वतपतिं वस्तुतः स्वपति परिवीजयन्त्या सह सात्वतपतिं ददर्शेति सम्बन्धः चमरकृतं व्यजनम् उद्दीपनकरं तथा सुवर्णदण्डयुक्तं च अयं भगवत्यद्भुतप्रकारो निरूपितः नैवम्विधः समानानां प्रकारो लोके सामान्यानां सम्भवति अनेन रात्रावयं भोगकाले गत इति सूचितम् ॥ १३ ॥

तत्र भगवता कृतम् आतिथ्यप्रकारमाह-तं सन्निरीक्ष्येति त्रिभिः। कायिकमानसिकवाचनिकैः कायिकपूजा सर्वैणापि स्वयोग्या कर्त्तव्या अतो भगवानपि तं दृष्ट्वा स्वपदे निवेशितवानिति निरूप्यते न ह्येतस्मादधिका पूजा सम्भवति अन्यथा लौकिकी सा सर्वसाधारणी अन्यदोषत्वेन निरूप्यते एवङ्करणे हेतुमाह—भगवानिति । अन्यथा अन्यस्माद्भगवति को विशेषः स्यात् यदि स्वपदे नोपवेशयेत् सहसोत्थित इति तं प्रति लौकिकभावस्थैर्यं सूचितम् अन्यथा स्वधर्माविर्भावे सेवकं प्रति भगवदुत्थानं नोचितं स्यात् "ये यथा मां प्रपद्यन्ते" इति भगवत्प्रतिज्ञा स च लौकिकबुद्ध्या भगवन्तं दृष्टवानिति भगवानपि तथैव चकार श्रीपर्यङ्कत इति अनौचित्यं निरूपितं केवललौकिकप्रकारेण तथात्वं भवतीति वैदिकमाह—सकलधर्मभृतां वरिष्ठ इति । धर्मभृतो निरन्तरधर्मकर्त्तारः ते जीवा एव भवन्ति तेषां मध्ये श्रेष्ठ इति सजातीयोत्कर्षात् बहिः दृष्टिरेव तस्य स्थिरीक्रियते अत एव भगवान् पादयुगलमानम्य तत्रापि शिरसा धर्मनिष्ठां सूचयितुं किरीटजुष्टेनेति लोकनिष्ठा न केवलं स्वयं यद्धर्मावलम्बनं कृतवान् किन्तु तत्रापि स्वधर्मे योजितवान् इत्याह—साञ्जलिः स्वे आसने अवीविशदिति । स्वासने तं निवेशयामासेत्यर्थः । अन्तर्भावितणिच्प्रयोगः भगवानेव तत्र वस्तुतः स्वधर्मे स्थापितवानिति स्वयमेव तत्रोपविष्ट इति धर्मव्यत्यासे स्थापयितुमवीविशदित्युक्तवान् आसनञ्च श्रीपर्यङ्कमित्येव लक्ष्यते तत एवोत्थित इति स्वपदेनापि तदेवेति गम्यते आसनपदेन स्वसिंहासनमिति तथापि अग्रे पृथुकोपाख्याने "निवासितः प्रियाजुष्टे पर्यङ्के" इति वाक्यात् पर्यङ्कमेव आसनस्थानीयम् ॥ १४ ॥

ततस्तस्य चरणाववनिज्येति कायिकोपि व्यापारः मानसशेषत्वेन निरूप्यते स्वतः प्रक्षालनं भक्त्यैव सम्भवति तदपः पादावनेजनीरापः स्वस्मिन् नारदधर्मावेशात् भक्तानां भगवच्चरणारविन्दोदकं धार्यमेवेति स्वमूर्ध्ना अबिभ्रत् नन्वेवमपि लोको भगवन्माहात्म्याभिज्ञः कथं मन्येत ? तत्राह—जगद्गुरुतरोपि इति । यद्यपि जगतामत्यन्तगुरुः शास्त्रप्रणेता उपदेष्टा प्रेरकः उपदेशश्च तथापि सतां पतिर्भवति "यद्यदाचरति श्रेयान्" इतिवाक्यात् भगवत्कृतमेव भगवदीयः करोतीति सतां पालनार्थं तथा कृतवान् अन्यथा गजेन्द्रवत्प्रेष्णवानाम् उपद्रवोपि सम्भवेत् तस्माद्भगवता युक्तमेव भक्तरक्षार्थं कृतमिति हिशब्दार्थः । नन्वेवं सति भक्तिमार्गे विरोधः स्यात् तत्राह—ब्रह्मण्यदेवेति । ब्राह्मणानां हितः तेषां कार्यसाधको देवः ब्रह्मण्यश्चासौ देवश्चेति तेषामेव पूज्यः इदं भगवतो गुणानाम् अतदेवयुक्तं भवति यदि तन्मनोरथं साधयेत् ब्राह्मणाश्च पूजां वाञ्छन्ति नत्वन्नसत्रं तद्भगवत्येव तद्धर्मप्रवर्त्तके अन्यः प्रवर्त्तेत नतु यस्मिन् कस्मिंश्चित् ननु एतावतापि कथं लोकः प्रवर्त्तेत ? तत्राह-तस्यैव यच्चरणशौचमिति । अशेषाणि तीर्थानि यस्मिन् गङ्गाजले "तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटिश्च" इति वाक्यात् अनेन स्वापकर्षाभावोपि निरूपितः ॥ १५ ॥

स्तोत्रमाह-सम्पूज्येति । पूजायाश्च अनुवादः उत्तरशेषत्वेन तेन पूजा वाक्यापेक्षया हीना निरूपिता देवर्षिवर्यमिति अनेन देवा ऋषयश्च पूजितेन प्रीता भवन्तीति गार्हस्थ्ये

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी।

ऋणत्रयापाकरणे आवश्यके द्वयमनेनैव भवतीति तस्याऽऽवश्यकता सूचिता। ऋषिरिति नारायणोऽयम् अनिरुद्धांशेनैवं करोतीति सूचितं पुराणो ऋषिः नारायण एव तथापि वेदोद्गमरूपोपि भवतीति तन्निराकरणार्थं नारायणो नरसख इति निरूपितं तस्य प्रत्यापत्तिः अस्यैव प्रकरणस्यान्ते प्रत्यापत्तिं वक्ष्यति 'प्रत्येष्यतां निकाशम्म इतिवाक्ये विधिनोदितेनेति पूजायां प्रकार उक्तः अन्यथा ऐश्वर्येण राजसी पूजा प्राप्नोति वाण्या मितया अतिमिष्टया आभाष्य भो भो नारद! इत्युक्त्वा तं नारदं प्राह सर्वोत्कर्षः स्वस्वामित्वं स्वस्य च तदाज्ञाकारित्वं पदत्रयेणाह–भगवते, हे प्रभो! ते किङ्करवामेति तृतीयं पदत्रयात्मकं त्वत्सेवा त्रिविधाऽप्यत्र कर्त्तव्येति सूचनार्थं तदाज्ञापयेति वाक्यशेषाभिप्रायः॥ १६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

तस्मिन् गृहिण्या सहितं सात्वतपतिं ददर्श। अनुसवं समुचितं प्रतिसमयम्॥ १३॥

अवीविशत् उपवेशयामास॥ १४॥

तस्य चरणौ अवनिज्य प्रक्षाल्य सतां पतिं प्राहेत्युत्तरेणान्वयः। ननु, स्वदासस्य नारदस्य चरणक्षालनादिकमनुचितं तत्राह—ब्रह्मण्यदेव इति। यस्य गुणनाम गुणसूचकं नाम तद्युक्तं नारदस्य ब्राह्मणत्वात् तस्य ब्रह्मण्यदेवत्वादेतत् सर्व्वमुचितमेवेत्यर्थः। नच स स्वपवित्रीकरणार्थमेवेदञ्चकारेति वाच्यमित्याह यत् यस्मात् तस्यैव चरणशौचं गङ्गा अशेषतीर्थं भवति। नारदस्तु दासोऽपि स्वप्रभोरिच्छाप्रातिकूल्ये प्रभुत्वं नाविश्चकारेति ज्ञेयम्॥ १५॥

उद्दितेन शास्त्रोक्तेन विधिना सम्पूज्येत्यत्र हेतुः ऋषिर्मन्त्रप्रवर्त्तकः किञ्च पुराणः स्वयं भगवत्त्वात् नवः यः खलु तादृशधर्म्मप्रवर्त्तनार्थमत्र भारतभूमौ नरसखो नारायणो भवतीत्यर्थः मितया परिमितया अमृतेनापि जुष्टया सेवितया परममधुरयेत्यर्थः। हे प्रभो विप्रत्वेनास्मत्स्वामिन्॥ १६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

तस्मिन् भवने अनुसवं सर्वसमयम् आत्मना समानानि समानकल्पानि गुणरूपवयांसि सुवेषः सुष्टुलङ्कारश्च यस्य तेन दासीसहस्रेण युतया ददर्श॥ १३॥

तं देवर्षिं सन्निरीक्ष्य श्रीपर्यङ्कतः रुक्मिण्याः पर्यङ्कात् आशूत्थितः शिरसा पादयुगलमभिनम्य स्वे आसने अवीविशत् उपवेशयामास। ननु, सर्वेश्वरस्य सन्निरीक्षणोत्थानादिचेष्टितं किमभिप्रायमत्राह–धर्मभृतां वरिष्ठः धर्मशिक्षकः मद्गृत्यागत धर्मभृद्भिरेवं कर्त्तव्यमिति, लोकशिक्षार्थमित्यर्थः। यथोक्तं महाभारते—

"चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्यात्सुसूनृताम्।
उत्थाय चासनं दद्यात्स यज्ञः पञ्चदक्षिणः॥

इति॥ १४॥

जगतामनन्तकोटिब्रह्मादीनां सर्वेषां पतिः स्वाम्यपि यत् यस्य चरणशौचं चरणप्रक्षालनजलं श्रीगङ्गादिरूपमशेषतीर्थं स एवम्विधोपि तस्य ब्रह्मपुत्रस्य स्वानन्यदासस्य स्वामिलीलाप्रातिकूल्यभयात् तूर्ष्णीस्थितस्य सर्वत्र प्रसिद्धस्य चरणौ अवनिज्य प्रक्षाल्य स्वमूर्द्धा बिभ्रत बिभ्राणः देवर्षिवर्यं सम्पूज्य अभिभाष्य च प्राहेत्युत्तरेणान्वयः। एवम्विधे आचरणे कारणे कारणं दर्शयति–ब्रह्मण्यदेव इति। यद्गुणकृतं नाम तस्यैव युक्तं नान्यस्य अयमर्थः ब्राह्मणेभ्यः वेदविप्रपरश्वरेभ्यो हितकृतो ब्रह्मण्याः धार्मिकास्तेषु शिक्षकरूपेण नानावतारैर्दीव्यतीति देवः लोकशिक्षायै; तथाविधमाचरणं कृतवानिति फलितार्थः॥ १५॥

ऋषिर्मन्त्रप्रवर्तकः पुराणः पुराहि नवः नारस्य नरसमूहस्य अयनमाश्रयः नरसखः अभिभाष्य स्वागतमित्यादिप्रियमुक्त्वा॥ १६॥

भाषाटीका।

उस भवन में सर्व काल में अपने समान गुण रूप अवस्था सुन्दर अलङ्कार वारी हजार दासीयों से युक्त होने परभी सुवर्णकी डँडी के चमर विजना से स्वयं वीजना चमर करने वारी रुक्मिणी सहित श्रीकृष्णाका दर्शन नारदजी करते भए॥ १३॥

सकलधर्म धारीन में श्रेष्ठ श्रीकृष्णभगवान् नारदजीको सम्यक प्रकार देख कर पश्चात् पर्य्यङ्क से शीघ्रहि उठ कर किरीट युत मस्तक से नारदजी के चरण युगलको दण्डवत् नमस्कार करके अञ्जलि बांधकर अपने आसन पर नारदजीको बिराजमान करते भए॥ १४॥

ब्रह्मादिकनके अत्यन्त पूज्य भी है तथापि श्रीकृष्ण सत्पुरुषों के पालन करने वारे हैं इसलिये नारदजी के दोनो चरणका प्रक्षालन करके उस चरण प्रक्षालन जलको अपने मस्तक से धारण करते भए और ब्राह्मण कुल में भक्ति वारेनको प्रवृत्त करते हैं इस प्रकारकोजो गुण युक्त ब्रह्मण्य देवनाम है सो श्रीकृष्णकोहि घटता है जिस के चरणारविन्दका प्रक्षालन गंगाजल ब्रह्मादिक सबको पवित्र करने वारा तीर्थ है॥ १५॥

नर के सखा पुराण ऋषि नारायण श्रीकृष्ण शास्त्र उक्त विधि से देवर्षि श्रेष्ठ नारदजीकी सम्यक प्रकार पूजा कर के अमृत के तुल्य मधुर अल्पवाणी से हे प्रभो! आपका आगमन मंगल रूप है इस प्रकार नारदजीका सम्बोधन करके परमपूज्य आप के अर्थ हम कहा करें इस प्रकार नारदजी से श्रीकृष्ण बोलते भए॥ १६॥

नारद उवाच ।

नैवाऽद्भुतं त्वयि विभोऽखिललोकनाथे मैत्री जनेषु सकलेषु दमः खलानाम् ।
निःश्रेयसाय हि जगत्स्थितिरक्षणाभ्यां स्वैरावतार उरुगाय विदाम सुष्ठु ॥ १७ ॥
दृष्टं तवाङ्घ्रियुगलं जनतापवर्गं ब्रह्मादिभिर्हृदि विचिन्त्यमगाधबोधैः ।
संसारकूपपतितोत्तरणावलम्बं ध्यायंश्चराम्यनुगृहाण यथा स्मृतिः स्यात् ॥ १८ ॥
ततोऽन्यदाविशद्गेहं कृष्णपत्न्याः स नारदः ।
योगेश्वरेश्वरस्याङ्ग योगमायाविवित्सया ॥ १९ ॥
दीव्यन्तमक्षैस्तत्रापि प्रियया चोद्धवेन च ।
पूजितः परया भक्त्या प्रत्युत्थानासनादिभिः ॥ २० ॥
पृष्टश्चाविदुषेवासौ कदाऽऽयातो भवानिति ।
क्रियते किन्नु पूर्णानामपूर्णैरस्मदादिभिः ॥ २१ ॥
अथापि ब्रूहि नो ब्रह्मन् जन्मैतच्छोभनं कुरु ।
स तु विस्मित उत्थाय तूष्णीमन्यदगाद्गृहम् ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भगवता स्वस्यार्हणमनर्हं मन्यमानस्तत्सम्भावयन्नाह—नैवेति । सर्वमित्रत्वादेवमर्हणं ननु मम गौरवात् तर्हि कथं कंसादिष्वमैत्री ? तत्राऽऽह—खलानां दमश्च नैवाद्भुतमिति कुतः ? जगतः स्थितिर्धारणं रक्षणं पालनं ताभ्यां सह तस्य निःश्रेयसाय तवायं स्वेच्छावतार इति वयं सुष्ठु सम्यग्विद्मः अतः खलदमः साधुसम्माननञ्च युक्तमिति भावः ॥ १७ ॥

यदुक्तं प्रभो किङ्करवामेति तत्राऽऽह—दृष्टमिति । भक्तजनताया अपवर्गरूपं किञ्च, अतिदुर्लभतया ब्रह्मादिभिर्योगेश्वरैरपि हृदि विचिन्त्यं किञ्च संसारकूपे पतितानामुत्तरणायावलम्बमाश्रयम् एवम्भूतं तवाङ्घ्रियुगलं मया दृष्टमतः कृतकृत्योऽस्मि तथापि त्वत्स्मृतिर्यथा स्यात्तथा अनुगृहाण ततस्तद्ध्यायन्नेव नित्यं चरामीति ॥ १८—१९ ॥

अक्षैर्दीव्यन्तमित्यादौ ददर्शेति ज्ञातव्यम् ॥ २०—२३ ॥

—

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नैवाद्भुतमिति सामान्यविवक्षया नपुंसकत्वमेकत्वञ्च किं तदित्यपेक्षायां विशेषविवक्षयाह मैत्री यथार्हसत्कारः अखिललोकनाथ इति तद्रूपत्वेन स्वतस्तत्र तत्र तुल्योऽपि तद्द्वयं नैवाद्भुतमित्यर्थः । तत्र हेतुः, निःश्रेयसायेति । तत्र निःश्रेयसं स्वभाक्तिप्रचुरमङ्गलं मुक्तिमात्रञ्च तद्द्वयं यथायथं दत्तमित्यर्थः । तत्र तत्र सामर्थ्ये हेतुः, विभो इति, अत एव हे उरुगाय ! सर्वतो गीतकीर्त्ते ॥ १७ ॥

जनतेति सिद्धशुद्धपरिजनभावानां पर्य्यवसानफलरूपं ब्रह्मादिभिरित्यन्येषां परममहतामपि हृदि परमरहस्यहृद्वृत्तिविशेषे विचिन्त्यं यत्नातिशयेन स्मरणीयं संसारेति किं बहुना सर्वेषामपि संसारिणां संसारकूपोत्तरणार्थमाश्रययोग्यं तवाङ्घ्रियुगलं दृष्टम् अहो मम भाग्यमहिमेतिभावः । अथ तादृशस्य भाग्यस्य स्थैर्य्यं दुर्लभं मन्यमानः प्रार्थयते—ध्यायन्निति । चरामि चरेयमित्यर्थः । ननु तत्तव मनःसाध्यमेव किं प्रार्थनया तत्राह यथा स्मृतिः स्यात्तथाऽनुगृहाणेति तदपि त्वदनुग्रहैकसाध्यं नान्यसाध्यमित्यर्थः । यद्वा यथा ध्यायंश्चरामि तथाऽनुगृहाण यथा च स्मृतिर्मद्विषयककृपानुसन्धानं तव स्यात्तथा चानुगृहाणेत्यर्थः ॥ १८ ॥

तस्तदनन्तरम् अन्यत् श्रीरुक्मिणीगृहादपरं पत्न्याः क्रमप्राप्तत्वात् श्रीसत्यभामायाः गेहमाविशत् । योगमाया चिन्त्यं वर्त्तेतेत्यादिना तर्कितां परमाचिन्त्यशक्तिः तस्या विवित्सया कार्य्यद्वारा अनुभवेच्छया ॥ १९ ॥

तत्रापि श्रीकृष्णं ददर्शेति शेषः । किम्वा अचष्टेति वक्ष्यमाणेनैवान्वयः । उद्धवेन च तत्र साक्षितया स्थापितेन चकराभ्याम् देवने द्वयोरपि प्राधान्यं बोध्यते साक्षिणोऽपि तत्क्रीडासाहाय्यात् पूजितोऽसौ श्रीभगवता ॥ २० ॥

पृष्ट इति सार्द्धकम् । अविदुषा तदागमनादिकमजानतेव पृष्टश्च किन्तत् कदेत्यादि क्रियत इत्यादि च । इतिशब्दस्य कुर्वित्यन्तेव्यन्वयात् अस्मदिति बहुत्वं श्रीबलदेवाद्यपेक्षया ब्रूहि किञ्चिदादिश ॥ २१ ॥

अचष्ट अपश्यत् गोविन्दं तादृशलीलाकौतुकाय पृथ्व्यामवतीर्णं साक्षाद्भगवन्तं तत्रापि तथाग्रे सर्वतोऽपि तस्य पूर्व-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्पूजादिकं ज्ञेयं पूर्वत्र तत्रापीत्यादिशब्दस्वारस्यात् इत्यर्थधर्मकामेष्वित्यत्र तथैव व्याख्यास्यमानत्वाच्च शिशून् सुतानिति सुतान् शिशूनिति वा पाठः ॥ २२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

नरनारायणीयं हि वैभवं वर्णयन् मुनिः ।
कृष्णं नारायणश्चाहानन्तमूर्तिं स्वशेषिणम् ॥

स्थितिः रक्षणञ्च विरोधिनिरसनं ताभ्यां तदर्थं निःश्रेयसाय मोक्षप्रदानाय स्वैरावतारः स्वेच्छावतारः ॥ १७—१८ ॥

योगमाया आश्चर्यशक्तिः ॥ १९—४४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्युक्तः प्राह नारदः—नैवेति द्वाभ्याम् । तावदात्मार्हणमनर्हणम्मन्यमानस्तत्सम्भवयन्नाह—नैवेति । सर्वेषु जनेषु विषयभूतेषु मैत्रीत्येतल्लोकनाथे त्वयि नैव चित्रं सर्वमित्रत्वाद्देवमर्हणं नतु (मयि) गौरवादितिभावः । कथं तर्हि कंसादिष्वमैत्री ? तत्राह—दम इत्यादि । खलानां दमश्च नैवाद्भुतम् इति भावः । कुतः हि यस्मात् हे उरुगाय जगतः स्थितिकारणं रक्षणं पालनं ताभ्यां चतुर्थ्यन्तमिदं निःश्रेयसाय मोक्षप्रदानाय च ताभ्यां सह मोक्षप्रदानार्थंतवा स्वैरावतारः स्वेच्छावतारः इति वयं सुष्ठु सम्यक् विद्मः अतः खलदमनः साधुसम्माननञ्च (तव) युक्तमिति भावः । वयमिति भगवन् कृतार्थत्वादात्मानं बहुमन्यमानः प्राहेत्यर्थः ॥ १७ ॥

यदुक्तं प्रभो भगवते करवाम किं त इति तत्र स्वमनीषितं तत्प्रार्थयते— दृष्टमिति । तावत्तवाङ्घ्रियुगलं दृष्टं मयेति शेषः । कथम्भूतम् ? जनतायाः प्रपन्नजनसमूहस्यापवर्गमपवर्गसाधनं फलभूतं वा किञ्चातिदुर्लभतया ब्रह्मादिभिर्योगीश्वरैरपि हृदि विचिन्त्यः अगाधः बोधो विज्ञानं यस्मात् तथाभूतं संसारकूपे पतितानाम् उत्तारणायावलम्बमाश्रयम् एवम्भूतं दृष्ट्वा कृतार्थोऽहमस्मीति भावः । अतस्तदेव ध्यायन् चरामि किन्तु तद्विषया स्मृतिर्यथा स्यात्तथाऽनुगृहाण ॥ १८ ॥

तत इति । स नारदः अन्यत्कृष्णपत्न्यागृहमाविशत् किं कर्त्तुमिच्छया अङ्ग हे राजन् ! योगीश्वरेश्वरस्य भगवतो योगमायामाश्चर्यशक्तिं वेत्तुमिच्छया ॥ १९ ॥

दीव्यन्तमिति । तत्रापि गृहे प्रियया उद्धवेन च सहाक्षैर्देवनाक्षैर्दीव्यन्तं क्रीडन्तं ददर्शेति शेषः । असौ नारदः प्रत्युत्थानादिभिः उत्कृष्टया भक्त्या तत्पूर्वकं पूजितः ॥ २० ॥

अविदुषाऽजानतेव भगवता पृष्टश्च, प्रश्नमेवाह—कदेत्यादिना कुर्विन्त्यन्तेन । इतिशब्दः कुर्विन्त्यनन्तरं योज्यः इति पृष्टश्चेत्यन्वयः । आयात इति छेदः अपूर्णैरागन्तुकपूर्तिरहितैः स्वत एव परिपूर्णैरवाप्तसमस्तकामैरिति यावत् तैरप्यस्मदादिभिः पूर्णानां युष्माकं किं क्रियते निरपेक्षत्वात् किमपि न क्रियत एवेति भावः ॥ २१ ॥

यद्यप्येवमथापि हे ब्रह्मन् ! ब्रूहि ममैतज्जन्म शोभनं कुरु सफलं कुर्वित्यर्थः । भागवतकैङ्कर्यमकुर्वतः शरीरमशुभमिति भावः । सत्विति । सतु नारदोपि विस्मितस्तूष्णीम् उत्थायान्यदपि गृहमाजगाम ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्र नारदः प्रतिवक्ति-नेति । त्वयि अद्भुतं नैव ज्ञानादिदानमितिशेषः । स्वैरावतारः स्वेच्छावतार इति सुष्ठु विद्म ॥ १७ ॥

अद्य दृष्टं तवाङ्घ्रियुगलं ध्यायन् चरामि यथा स्मृतिः स्यात्तथा अनुगृहाण ॥ १८—१९ ॥

अक्षभिरक्षैः दीव्यन्तं देवनक्रियां कुर्वन्तम् ॥ २० ॥

अविदुषेवपूर्वं गृहे नारदागमनमजानतेव हरिणा भवान् कदाऽऽयात इत्यसौ नारदः पृष्टः ॥ २१-२३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अन्यत् अन्यस्याः इत्यर्थः ॥ २२—३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्रोत्तरमाह नारदः–नैवाद्भुतमिति । वक्तव्यं तु न किञ्चित् कृतानुमोदनन्तु कर्त्तव्यं भवति अन्यथा पूजा कृतैव न स्यात् अनङ्गीकारात् तत्स्वतोऽङ्गीकारे अयुक्तं स्यात् अतो भगवदीयधर्मत्वेनाभिनन्दनमुच्यते हे विभो ! सर्वकरणसमर्थ ! एतत् ब्रह्मणपूजनं त्वयि नाद्भुतम् अखिललोकाः शिक्षणीया इति भगवांश्चाखिललोकनाथः त्रिविधं हि कर्म जगद्रक्षार्थं क्रियते खलानां दमः अन्तर्यामितया सर्वसख्यम् एतादृशी ब्राह्मणपूजा च एतस्य कर्मणः बन्धहेतुत्वमाशङ्क्य निराकरोति— निःश्रेयसायेति । अन्येषामपि मोक्षार्थमेतत् करणं श्रोतॄणां कीर्त्तयितॄणाञ्च युक्तश्चायमर्थः । अन्यथा त्रिविधानि कर्माणि लोकानां नाशान्तानि भवेयुः सजातीयनिवर्त्तकाभावात् एतत् जीवैरपि कर्त्तुं शक्यत इति भगवतो विशेषं वक्तुमाह–जगत्स्थितिरक्षणाभ्यां सहेति । सहि जगत् स्वात्मनि धारयति पालयति च स्वेच्छावतारेपि च सम्बोधनं तादृशस्यापि कर्मकरणं लीलार्थमिति सूचयति सप्तम्यन्तं वा पदं हेतुप्रकथनाय अन्यथा कथं लोकाः कीर्त्तयेयुः कथं वा मुक्ता भवेयुः इति अत्र प्रमाणमाह विद्मेति सुष्ठिति अनुभवश्रुतिभ्यां नतु तर्कमात्रेण ॥ १७ ॥

एवं कृताभिनन्दनं कृत्वा भगवदुक्तं नान्यथा कर्त्तव्यमित्यभिप्रेत्य स्वाभिलषितं किञ्चित् प्रसङ्गात् प्रार्थयते—दृष्टं तवाङ्घ्रियुगलमिति यदेतत् दृष्टं तद्ध्यायन् सर्वत्र चरामीति स्वाध्यवसायः अत्र यथा स्मृतिः स्यात् तथाऽनुगृहाणेति कर्त्तव्यप्रार्थना दुर्लभं ह्येतदेव प्राप्तेपि बहवो बाधका अतः स्मृतिर्भविष्यती न विश्वासः कर्त्तव्यञ्च मम नान्यत् अतश्चरणस्मरणाद्

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मनुग्रह एव कर्त्तव्यः इष्टमित्येतेन ज्ञानपक्षो निराकृतः भगवच्चरणयोरेव जीवब्रह्मत्वात् स्वात्मपरमात्मसाक्षात्कारः सिद्ध एवेति मोक्षमपि व्यावर्त्तयति, जनताया एवापवर्गं करोति इति तत्रास्मदपवर्गे कः सन्देह इति भावः । एतस्मान्नान्यत् दुर्लभमस्तीति अभिप्रायेणाह—अगाधबोधैः पूर्णज्ञानैरपि ब्रह्मादिभिर्हृदि विचिन्त्यमेव नतु साक्षात् द्रष्टुं शक्यते तस्माद्ब्रह्मादीनामप्येतदेव दुर्लभमिति नातःपरं किञ्चित् मृग्यम् अनेन चरणस्य ऐहिकपारलौकिकफलेभ्योपि महत्त्वं निरूपितं किञ्च भक्तिमार्गस्यैतदेव प्रवर्त्तकमित्याह—संसार कूपेति । यावन्नृकायमितिन्यायेन शास्त्रानुसारेण ये स्वहितं न कृतवन्तः तान्नोचेत् प्रमत्तमिति न्यायेन विषयकूपे पतिताः तेषामुत्तरणे तीर्थाभावात् पक्षाभावाच्च कर्मवल्ली अन्तरेव सम्वृता नोपरि नयतीति ज्ञानञ्च सूत्रवत् नोपर्याकर्षतीति भगवच्चरणारविन्दद्वयमेव संसारकूपे पतितानां तत उत्तरणे अवलम्बनं भवति अतो मार्गत्रयेप्येतदेव शरणमिति ध्यायन् चरामि एतावदुक्त्वा भगवता अनुज्ञातः निर्गत इति ज्ञातव्यम् ॥ १८ ॥

ततो निर्गतस्य गृहान्तरप्रवेशमाह—ततोन्यदाविशद्गेहमिति । अन्यत्पूर्वोक्तं समानं कृष्णपत्न्या इति भगवान् पूर्वगृहे दृष्ट इति नारदस्य भगवत्पत्नीवात्र स्थास्यतीति बुद्धिरिति कृष्णपत्न्या इत्युक्तं सतु कृपां प्रार्थयित्वा निर्गतः ततोपि बहिर्मुखत्वाद्गृहान्तरमेव प्रविष्टः यतो नारं द्यति खण्डयति व्यसनस्वभावः तस्य गृहान्तरप्रवेशे मनीषितमाह—योगेश्वरेश्वरस्येति । योगस्यैव गतिर्दुर्ज्ञेया अलौकिकत्वात् तत्रापि योगेश्वरस्य यो योगमपि वशीकृतवान् तेषामपीश्वरो भगवान् तस्यापि योगमाया तस्याः विवित्सा यस्याः वैभवं भगवानपि न मन्यते एतावदिति अक्लेशप्रतारणार्थं सम्बोधनं तत्र स्थितस्य भगवतः पूर्वदृष्टापेक्षया भिन्नमेव सन्निवेशमाह—दीव्यन्तमक्षैरिति । सर्वत्र तादृश एव सन्निवेशो वक्तव्यः येन पूर्वगृहस्थितस्य शीघ्रं समागमनशङ्कापि न सम्भवतीति तत्रापि भगवन्तं ददर्शेति पूर्वां क्रियामनुसन्धेय परं प्रियया भार्यया उद्धवेन च सह अक्षैर्दीव्यन्तमिति ॥ १९–२० ॥

तस्य नारदस्य भगवान् मायया तथा प्रदर्शयतीति बुद्धिव्यावृत्त्यर्थं भगवान् किञ्चिदुक्तवान् इत्याह—पृष्टश्चाविदुषेवासाविति । असौ पूर्वदृष्ट एव भगवान् प्रत्यभिज्ञानस्य दृढत्वात् तथापि कदाऽऽयातो भवान् इति पृष्टवान् असौ नारदो भगवता पृष्टः यथा सः स्वाकारगोपनं करोति परीक्षार्थं तथा भगवानपि कृतवानित्यभिप्रायेणाह—तथा अविदुषेवेति चकारात् पूजाकृतं सर्वं कृतवान् स्तुतिश्च कृतवानित्याह—किन्तु पूर्णानामिति । पूर्ववद्भगवन्नारदयोः धर्मव्यत्यासो द्रष्टव्यः तदोपपद्यत एव पूर्णानां भवताम् अपूर्णैरस्मदादिभिः किं कर्त्तव्यमिति यथा अज्ञानात्त्वम् ॥२१॥

एवं तत्कार्यनाट्यवाक्यमपीति केचित् लौकिकी वा भाषा तन्मोहार्था तद्बुद्धौ भगवान् परिच्छिन्नो भासत इति "ये यथा मां प्रपद्यन्ते" इतिन्यायेन भगवद्वचनमित्यपरे तथापि समागतस्य भगवद्गुणनिर्द्धारार्थं प्रवर्त्तमानस्य हितं कर्त्तव्यमिति भक्तिशास्त्रमनुसृत्याह—अथापि ब्रूहि नो ब्रह्मन् इति । अस्मान् प्रति ब्रूहि किञ्चित् प्रार्थयेत्यर्थः । ब्रह्मन्निति ब्राह्मणस्य याचनमुचितमिति किञ्च एतन्मम जन्म अवतारः भक्तोद्धारक एवेति तत्र मुख्यो भवानिति स्वात्मानं पूर्णं कुर्वन् जन्म शोभनं कुरु स्वजन्म वा ततो यज्जातं तदाह—स तु विस्मित उत्थायेति । पारमार्थिकमेतद्वचनं न भवतीति स्वमनसि निश्चित्य मां वञ्चयति शीघ्रं तत आगत्येति सम्भावनां कुर्वन् शीघ्रमुत्थाय ततो गत इत्याह—हेत्वदर्शनाद्विस्मितो जातः भगवतो वैभवेन समागमनं निराकरोति तुशब्दः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

लोके हि सेव्यो यदि सेवकं पूजयेत् तदा सेवकस्यामङ्गलं भवेत् त्वन्तु स्वतन्त्रः स्वसेवकं सम्पूज्यापि तस्मात् पूजां गृहीत्वापि तं दण्डयित्वापि तस्य यथार्हं मङ्गलमेव करोषीत्याह—नैवेति । अखिललोकनाथे त्वयि नाद्भुतमेतत् किन्तदित्यत आह सकलेषु जनेषु मैत्री हितकारित्वमेव । तवाखिललोकनाथत्वादखिललोकानां जीवत्वात् त्वत्सेवकत्वमेव वस्तुतो भवेत् । यदुक्तं पाद्मे प्रणव व्याख्याने "अकारेणोच्यते विष्णुः श्रीरुकारेण कथ्यते । मकारस्तु तयोः दासः पञ्चविंशः प्रकीर्त्तितः ॥" इति पञ्चविंशो जीवः । तत्र केषाञ्चिदस्माकं विप्राणां त्वामभीक्ष्णं सेवमानानामपि त्वत्कर्तृकं पूजनम् अस्मन्मनोऽतिदुःखप्रदं केषाञ्चिदन्येषामुद्धवविदुरादीनां त्वां सेवमानानां त्वत्कर्तृकं पूजाग्रहणं तन्मनोऽतिदुःखप्रदम् अन्येषां पशुतुल्यसांसारिकजनानां त्वामभजतां त्वत्कर्तृकः कृपावलोकः । अपरेषां खलानां जरासन्धादीनां दमस्त्वत्कर्तृकः सर्वमिदं ते मैत्री हितकारित्वमेव यतो जगतः स्थितिर्धारणं रक्षणं पालनं ताभ्यां सह निःश्रेयसाय प्रेमभक्तियोगाय मोक्षाय च स्वैरोऽयमवतार इति जानीमः ॥ १७ ॥

भो महामुने ! किमर्थकमिदमागमनं किमत्रैव तिष्ठा सा अन्यत्र वा प्रतिष्ठा सेत्यपेक्षायामाह—दृष्टास्मिति ॥ १८ ॥

विवित्सया उपलम्भेच्छया ॥ १९ ॥

तत्र सत्यभामागृहेऽक्षैः दीव्यन्तं तं ददर्श ॥ २०–२१ ॥

तूष्णीं स्थितं नारदमतिविस्मितं प्रत्याह—अथापीति ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्थं सत्कृतः श्रीनारद उवाच—नैवाद्भुतमिति द्वाभ्याम् । हे विभो ! सकलेषु जनेषु मैत्र्येतल्लोकनाथे त्वयि न चित्रम् सर्वजनमित्रत्वादित्थं मम सत्कारस्त्वया कृतो नतु मयि गौरवादितिभावः । ननु कंसादिषु अमैत्र्यपि प्रसिद्धा तत्कथं सकलजनमित्रत्वं ममेत्यत आह—दम इति । हि निश्चितं खलेषु दमोपि त्वत्कर्तृको निःश्रेयसाय तेषां कल्याणाय निखिलमित्रत्वं प्रतिपादयति—हे उरुगाय ! जगतां स्थितिरक्षणाभ्यां धारणाय पालनाय च स च्चायं तव स्वैराव-

तत्राप्यचष्ट गोविन्दं लालयन्तं सुताञ्छिशून् ।
ततोऽन्यस्मिन् गृहेऽपश्यन्मज्जनाय कृतोद्यमम् ॥ २३ ॥
जुह्वन्तञ्च वितानाग्नीन् यजन्तं पञ्चभिर्मखैः ।
भोजयन्तं द्विजान् क्वापि भुञ्जानमवशेषितम् ॥ २४ ॥
क्वापि सन्ध्यामुपासीनं जपन्तं ब्रह्म वाग्यतम् ।
एकत्र चासिचर्मभ्यां चरन्तमसिवर्त्मसु ॥ २५ ॥
अश्वैर्गजैरथैः क्वापि विचरन्तं गदाग्रजम् ।
क्वचिच्छयानं पर्यङ्के स्तूयमानञ्च वन्दिभिः ॥ २६ ॥
मन्त्रयन्तञ्च कस्मिंश्चिन्मन्त्रिभिश्चोद्धवादिभिः ।
जलक्रीडारतं क्वापि वारमुख्याऽबलावृतम् ॥ २७ ॥
कुत्रचिद्द्विजमुख्येभ्यो ददतं गाः स्वलङ्कृताः ।
इतिहासपुराणानि शृण्वन्तं मङ्गलानि च ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तारः जातावेकवचनं तव स्वेच्छावतारा इति वयं सम्यक् विद्मः ॥ १७ ॥

भगवते किं कुर्वामिति यदुक्तं तत्राह—दृष्टमिति । तवाङ्घ्रियुगलं दृष्टमेतावतैव कृतार्थोऽस्मीति भावः । तथापि यथा स्मृतिः तवाङ्घ्रियुगलस्मृतिः स्यात् तथाऽनुगृहाण तदेव ध्यायन् नित्यं चरामि ॥ १८—१९ ॥

दीव्यन्तं क्रीडन्तं ददर्शेति शेषः । तत्रापि भक्त्या पूर्ववत् पूजितः ॥ २० ॥

कदा ऽऽयातो भवानिति अविदुषेव पृष्टः एवं पूजनप्रश्नादिकमग्रेपि बोध्यम् ॥ २१—२२ ॥

भाषा टीका ।

नारद उवाच ।

श्रीनारदजी बोले, कि—हे विभो ! हे अखिललोकनाथ सब साधुजनों में मित्रता करनीं और खलनको दण्ड देना आप के विषय में यह कुछ आश्चर्य्य नहि है हे उरुगाय ! इसी लिये जगतका धारण पालन सहित महात्माओं का कल्याण के अर्थ अपनी इच्छा से हि आपका अवतार है इस प्रकार हम सब सम्यक् जानते हैं ॥ १७ ॥

और आप के चरण युगलका दर्शन मैने कि वह चरण युगल भक्तजन समूह के मोक्षका कारण है और अगाध ज्ञान वारे ब्रह्मादिकों से निज हृदय में उस चरण युगल का ध्यान मात्रहि होता है और संसार कूप में पडे हुए जनोंको उस कूप से बाहिर होनेका अवलम्ब है वह चरण युगल इस लिये मोको उस चरण युगलकी जैसे निरन्तर स्मृति बनी रहे इस वास्ते उस का ध्यान करतो भयो में विचरूं तैसा आप अनुग्रह करो ॥ १८ ॥

हे राजन् ! श्रीकृष्णजीने नारदजीको जहां से विदा किये तब तो उस गृह से निकस गया योगेश्वरन केभी ईश्वर श्रीकृष्णकी योगमायाका जानिवेकी इच्छा करके नारदजी श्रीकृष्ण भार्य्या के अन्य गृह में जाते भए ॥ १९ ॥

उस गृह मैंभी प्रिया के साथ और उद्धव के साथ पाशेन से क्रीडा करते भए श्रीकृष्ण के दर्शनको नारदजी करते हुए और परम भक्ति के साथ आगे से आगे उठना आसन देना इत्यादि प्रकार से श्रीकृष्णने नारदजीकी पूजा करी और जैसे नहि जाने वारा पूछे तैसेहि श्रीकृष्णजीने नारदजीको पूछा कि आप कब पधारे ॥ २० ॥

हम से आदि लेकर अपरिपूर्ण पुरुषों से आप के सदृश परिपूर्ण महात्माओंका क्या कार्य्य होसकता है कुछभी नहि तौभी आप किसी कार्य्यकी आज्ञा करो और आज्ञा करनेसे हमारे इस जन्मको आप सफल करो ॥२१॥

तबतो नारदजी विस्मित होकर वहां से उठकर चुपचाप अन्य गृह में गए ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वितानाग्नीनाहवनीयादीनग्निहोत्रेण पञ्चभिर्मखैर्महायज्ञैर्यजन्तम् ॥ २४—३१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत इति सार्द्धत्रयोदशकम् । तत्र तस्य तत्रागमनेपि योगीन्द्रत्वान्मनोजवत्वेपि वक्ष्यमाणनानासमयलीलादर्शनं योगमायाविलासेनैव युगपत्समयवैचित्र्यात् अन्यथा तस्य विस्मय एव न स्यात् तत्र मज्जनाय स्नानायेति प्रातर्लीला ॥ २३ ॥

"पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः,, एतैः पञ्चभिः महायज्ञैर्यजन्तम् अवशेषितम् अवशिष्टं भुञ्जानमित्यन्तं मध्याह्नस्ये ॥ २४ ॥

क्वापि केषुचित् सन्ध्यामुपासीनं ब्रह्म गायत्रीं वाग्यतं वाचो यतं यमनं यत्र तत्कृतमौनं यथा स्यादित्यर्थः । इति कालत्रयस्यैव असिवर्त्मसु खड्गविद्याशिक्षागतिषु ॥ २५ ॥

क्वापि केषुचित् स्थानेषु अश्वादिभिर्विविधतया चरन्तमिति प्रायः पूर्वाह्णस्य गदाग्रजमिति तत्सहितमिति भावः पर्यङ्के शयानमिति रात्रिशेषस्य वन्दिभिः स्तूयमानत्वात् ॥ २६ ॥

आदिशब्दग्राह्यैकद्धादिभिः चकाराच्छ्रीबलदेवादिभिश्च एवमुद्धवादीनामपि प्रतिगृहं स्थितिरुद्दिष्टा वारमुख्याबलावृतं वारमुख्या वेश्याश्रेष्ठाः अबला महिष्याद्याः ताभिरावृतम् ॥२७॥

कुशलक्षकृतः सौवर्णशृङ्गादिभिः इति प्रायो मध्याह्नस्य मङ्गलानि शान्तिसूक्तानि पुण्यगीतादीनीति वा प्रायोऽपराह्णस्य इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठसप्तमकौनयेदिति विधानात् ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्रापि गृहे गोविन्दमाचष्ट ददर्श कथम्भूतं लालयन्तम् उपच्छन्दयन्तं । तत इति । मज्जनाय स्नानाय कृत उद्यमो यत्नो येन तथाभूतम् ॥ २३ ॥

जुह्वन्तमित्यादिद्वितीयान्तानां क्वचिदित्यादि ददर्शेत्यन्तः वितानाग्नीन् यज्ञीयानाहवनीयाद्यग्नीन् पञ्चभिर्मखैर्महायज्ञैः । भोजयन्तमिति । अवशेषितं परिवेषणावशेषितम् ॥ २४ ॥

क्वचित्स्थ स्वात्मानं जपन्तमवलोकयन्तमित्यर्थः । ब्रह्म प्रणवं वा यद्वा ब्रह्म वेदं जपन्तं "वेदमेव जपेन्नित्यम्" इति शास्त्रात् क्वचिद्वाग्यतं मौनीभूतं स्थितम् एकत्र क्वचिदसिचर्मभ्यां खड्गखेटाभ्यां सहासिवर्त्मसु खड्गभ्रामणगतिषु चरन्तं गदाग्रजं कृष्णं । क्वचिच्छयानमिति । वन्दिभिः स्तुतिपाठकैः स्तूयमानञ्च ॥ २५—२६ ॥

स नारदः क्वचिदुद्धवादिभिः मन्त्रिभिर्मन्त्रयन्तं वारमुख्याभिर्गणिकाश्रेष्ठाभिरबलाभिः स्त्रीभिः परिवृतम् ॥ २७ ॥

कुलवृद्धकृतः धेनूर्ददतं प्रयच्छन्तम् मङ्गलानि मङ्गलस्तुतीश्च शृण्वन्तम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

क्वापि गृहे ब्राह्मणदत्तावशेषितमन्नम् ॥ २४ ॥

असिचर्मभ्यां शिष्यवर्त्मसु चरन्तं शिष्याञ्छिक्षयन्तम् ॥२५-२६॥

वारमुख्याभिरबलाभिरावृतं वेष्टितम ॥ २७ ॥

ददतमिति पाठः । ददन्तमिति पाठे "दद दाने" इत्यस्य धातोः शत्रादेशः ॥ २८—३१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

उत्थाय तूर्णमेव यद्गृहमगात्तत्र निवेशान्तरमाह—तत्राप्यचष्टेति । शिशून् पुत्रादीन् तत्र भगवन्तं दूरादेव सन्निवेशान्तरस्थितं दृष्ट्वा तत्वसङ्ख्यापर्यन्तं तत्तद्भावस्थितं भगवन्तं पश्यन् तत्रतत्र प्रविश्य ततस्ततो निर्गत इत्याह—ततोऽन्यऽस्मिन्नित्यादि । अथवा चेत्यतः प्राक्तनेन । मज्जनाय मर्दनानन्तरं स्नानाय कृत उद्यमो येन ॥ २३ ॥

वितानाग्नीन् यज्ञवितानस्थितान् गार्हपत्यादीन् "सोमं विधाय अवभृथस्नानानन्तरं स यावद्राग्नेः सन्तिष्ठते" इति न्यायेन मध्यराश्रावप्यग्निहोत्रहोमः तथैवान्यत्र पञ्चमखा देवयज्ञादयः एव्व गृहेषु क्वापि गृहे द्विजान् भोजयन्तं रात्रिभोजनेन ततोऽवशेषितं भुञ्जानं गृहान्तरे एते नव गृहाः पूर्वोक्तैः सह द्वादश ॥ २४ ॥

पुरुषार्थचतुष्टयं साधयन्तमाह—तत्र धर्मैः क्वापि सन्ध्यामुपासीनम् अन्यत्र जपन्तं तस्यैव विशेषणं वाग्यतमिति मौनव्रतधरं भिन्नमिति विमर्शः एकत्र असिचर्मभ्यां चरन्तम् असिवर्त्मसु शास्त्रोक्तखड्गमार्गशिक्षासु तथैव ॥ २५ ॥

अश्वैः रथैर्गजैः सह विचरन्तं गदाग्रजं भक्तरक्षार्थं तथा यतमानमित्यर्थः । पर्यङ्के कचिच्छयानम् अन्यत्र वन्दिभिः स्तूयमानं दशधायं धर्मो निरूपितः ॥ २६ ॥

अर्थं निरूपयति-मन्त्रयन्तमिति । कामं निरूपयति-जलक्रीडारतमिति ॥ २७ ॥

मोक्षं निरूपयन् सर्वाण्यङ्गानि निरूपयति कुत्रचिद्द्विजमुख्येभ्य इति । श्रवणमितिहासपुराणानीति विशेषो मङ्गलानि भगवद्गुणान् ऋणमपाकुर्वन्निवाह ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्राप्यचष्ट अपश्यदिति तत्रैव गृहेषु प्रायः कृष्णकर्तृकपूजाऽतुल्यादिकं ज्ञेयम् अपश्यदित्येव क्रिया अतः परेष्वपि सार्द्धचतुर्दशश्लोकेष्वनुवर्त्तनीया । अत्रैकस्य कृष्णवपुषो यथा बहून् प्रकाशान् अभिमानभेदक्रियाभेदसहितान् अपश्यत् एकेषामेवोद्धवादिवपुषामपि बहून् प्रकाशान् किं एकस्मिन्नेव क्षणे मनोवेगेन प्रत्येकं षोडशसहस्रगृहान् गतो मुनिः पृथक् पृथक् कालभेदान् क्रियाभेदांश्चापश्यदित्यत एक क्षणमध्यमेव षष्टिघटिकं कालं पृथक् पृथक् स्थले प्रातरादिसमागोसमुचितक्रियाभेदसहितान् प्रकाशयन् प्राविशदित्यतः प्रातरादिकालानामपि षष्टिघटिकीनां क्रियाणामपि सर्वकालवर्त्तित्वं मुनिर्ज्ञातवानिति ज्ञेयं । मज्जनायेति प्रातः समयो व्यञ्जितः ॥ २३ ॥

हसन्तं हास्यकथया कदाचित्प्रियया गृहे ।
क्वापि धर्मं सेवमानमर्थकामौ च कुत्रचित् ॥ २९ ॥
ध्यायन्तमेकमासीनं पुरुषं प्रकृतेः परम् ।
शुश्रूषन्तं गुरून् क्वापि कामैर्भोगैः सपर्यया ॥ ३० ॥
कुर्वन्तं विग्रहं कैश्चित्सन्धिञ्चान्यत्र केशवम् ।
कुत्रापि सह रामेण चिन्तयन्तं सतां शिवम् ॥ ३१ ॥
पुत्राणां दुहितॄणाञ्च काले विध्युपयापनम् ।
दारैर्वरैस्तत्सदृशैः कल्पयन्तं विभूतिभिः ॥ ३२ ॥
प्रस्थापनोपानयनैरपत्यानां महोत्सवान् ।
वीक्ष्य योगेश्वरेशस्य येषां लोका विसिस्मिरे ॥ ३३ ॥
यजन्तं स (स्व)कलान् देवान् क्वापि क्रतुभिरूर्जितैः ।
पूर्तयन्तं क्वचिद्धर्मं कूपाराममठादिभिः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कांश्चिद्वितानाग्नीनाहवनीयादीन् अग्निहोत्रेण जुह्वन्तमिति पूर्वाह्णः क्वापि पञ्चभिर्मखैरिति । "पाठो होमश्चातिथीनां सपर्य्या तर्पणं बलिः" इति पञ्चमहायज्ञैः यजन्तमिति मध्याह्नः भोजयन्तं भुञ्जानमित्यपराह्णः ॥ २४ ॥

सन्ध्यामुपासीनमिति सायाह्नः । असिचर्मभ्यामिति पुनः प्रातः ॥ २५ ॥

अश्वैर्गजैरिति पुनर्मध्याह्नः क्वचिच्छयानमिति रात्रिशेषः ॥२६॥

मन्त्रयन्तश्चेति प्रदोषः । जलक्रीडारतमित्यपराह्णः ॥ २७ ॥

गाः ददतमिति पूर्वाह्णः इतिहासेत्यपराह्णः । इतिहासपुराणाभ्यां पञ्चममको नयेदिति स्मृतेः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्राप्याचष्टापश्यत् मज्जनाय कृतोद्यममपश्यत् अपश्यादित्यग्रेऽपि सम्बध्यते ॥ २३ ॥

वितानाग्नीन् आहवनीयादीन् अग्निहोत्रेण जुह्वन्तम् पाठहोमातिथिसपर्य्यातर्पणबलिदानाख्यैः पञ्चमखैः ॥ २४—३१ ॥

भाषा टीका ।

वहांभी बालक पुत्रोंका लाड़ करते हुए श्रीगोविन्दका दर्शन करते भए उसके पश्चात् अन्यगृह में स्नान के वास्ते तयारी करते हुए श्रीकृष्ण का दर्शन नारदजी करते भए और किसी गृह में यज्ञ के अग्नि यौने हवन करते हुएन को देखा तथा किसी गृह में पञ्चयज्ञन करके देवादि कनका यजन करते हुए श्रीकृष्ण का दर्शन नारदजी ने किया ॥ २३ ॥

कहुं ब्राह्मणोंको भोजन कराते और कहुं ब्राह्मण भोजन से बचे अवशेष अन्नको स्वयं भोजन करते तथा कहुं सन्ध्याकी उपासना करते कहुं गायत्रीके जप करते कहुं मौनव्रत लिये हुये श्रीकृष्णको नारदजीने देखा ॥ २४ ॥

और एक मकानमें ढाल तरवार सहित तरवारके पैंतरानमें विचते हुये कहं घोडा हस्तिथनपर बैठकर विचारते हुए श्रीकृष्णको नारदजीने देखा ॥ २५ ॥

कहुं शय्या पर शयन करतेहुए कहुं वन्दीजन जिन की स्तुति करते हैं और कहुं उद्धव आदि मन्त्रीयों के साथ विचारकरते हुए को देखे ॥ २६ ॥

कहुं श्रेष्ठ अप्सराओं के समूहसे युक्त होकर जलक्रीडा करनेमें प्रीति संपन्न को कहुं श्रेष्ठब्राह्मणोंके अर्थ सुंदर अलङ्कार वारी गौनका दान करते हुए श्रीकृष्णको देखा ॥ २७ ॥

और कदाचित् मङ्गल पाठक इतिहास पुराणों का श्रवण करते हुए और कहुं गृहमें प्रियाभार्यों के साथ हांसी की कथा से हांसी करते हुए श्रीकृष्ण को देखे ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

काले तत्तत्समये विधिना उपयापनं प्रापणं विवाहमित्यर्थः । कल्पयन्तं विभूतिभिर्विभवैः ॥ ३२ ॥

प्रस्थापनं दुहितृजामात्रादीनां स्वगृहात्तत्तद्गृहप्रतिनयनम् उपानयनं तत्तद्गृहात्पुनरानयनं तैर्महोत्सवान् कल्पयन्तं योगेश्वरेशस्य तेषामपत्यानां महोत्सवान्वीक्ष्य लोकाः सर्वे विसिस्मिरे विस्मयञ्चक्रुः तथाभूतान् कल्पयन्तम् ॥ ३३-३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

गृहे कस्मिंश्चित् धर्मं सेवमानं भक्त्याऽनुतिष्ठन्तं कामं सेवमानम् उपभुञ्जानम् अर्थं सेवमानं साधयन्तम् ॥ २९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं त्रिवर्गपरतालीलामुक्त्वा मोक्षपरतालीलामाह— ध्यायन्तमिति । मनुष्यचेष्टानुकरणलीलामात्रत्वान्न वैष्णवसिद्धान्तहानिरिति भावः । तयोरावश्यकमुख्याङ्गलीलामाह— गुरून् श्रीसान्दीपनिगर्गवसुदेवादीन् कामादिभिः शुश्रूषन्तं कामाः अभीष्टपदार्थाः भोगा उपभोगार्हपदार्थाः सपर्या परिचर्या देवशुश्रूषयात्वग्रे वक्ष्यत इति मध्याहारादेः एवमुत्तरत्रापि समया उन्नेयाः ॥ ३० ॥

कुर्वन्तं कर्तुमिच्छन्तमारभमाणं वा केशवं तत्रतत्र ब्रह्मेशयोरपि मोहनाद्यक्तीकृततत्रामार्थं केश्चिदित्यनेन अन्यैश्चेत्यनेन च तत्तत्पृथग्गृहद्वये ज्ञेयम् । अन्यत्रेति क्वचित्पाठः सतां पाण्डवादीनां शिवं कथं स्यादिति विचारयन्तमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

कुलकमध्य एव पुत्राणामिति युग्मकम् । तत्सदृशैः पुत्रसदृशैः दारैः पुत्राणां दुहितृसदृशैर्वरैर्दुहितॄणां विभूतिभिः कृत्वा अस्य परेणान्वयः । तत्र केषुचिद्गृहेषु पुत्राणां केषुचिद्गृहेषु दुहितॄणामिति ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥

एवमग्रेऽपि लोका विसिस्मिरे लोकातीतत्वात् तत्कुतः योगेश्वराणामीशस्य यद्वा योगेश्वरस्य सनकादिप्रभोः श्रीवैकुण्ठनाथस्य लोकाः श्रीगरुडादयोऽपि विसिस्मिरे ॥ ३३ ॥

स्वस्य कलाः प्रतिमादिरूपाः साक्षाच्छ्रीविष्णवादिरूपांश्च क्रतुभिरर्चनात्मकैर्होमात्मकैश्च ऊर्जितैः समृद्धैः पूर्तयन्तं पूर्ताख्यतया सम्पादयन्तम् आलया देवादिगृहाणि ॥ ३४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कदाचित् कचिद्गृहे प्रियया सह हास्यकथया हसन्तम् ॥२९॥

प्रकृतेः "भूमिरापोऽनलो वायुः" इत्यादिश्लोकद्वयोक्तप्रकृतिद्वयात्परं विलक्षणं परमपुरुषभूतं स्वात्मानं ध्यायन्तमनुभवन्तम् सपर्यया पूजया च गुरून् शुश्रूषन्तं परिचरन्तम् ॥ ३० ॥

केश्चिद्विग्रहं विरोधं कुर्वन्तमन्यत्र गृहे सन्धिं कुर्वन्तं केशवं सतां साधूनां शिवं योगक्षेमं चिन्तयन्तम् ॥ ३१ ॥

पुत्राणामिति । काले तत्तत्समये पुत्राणां तत्सदृशैर्दारैः दुहितॄणान्तु तत्सदृशैर्वरैश्च विधिना शास्त्रोक्तेन उपयापनं प्रापणं विवाहमित्यर्थः । तद्विभवैः कल्पयन्तं घटयन्तम् ॥ ३२ ॥

प्रस्तापनेति । प्रस्थापनं दुहितृस्नुषाजामात्रादीनां स्वगृहं प्रति नयनं तद्गृहात्पुनरानयनम् उपानयनं तेरपत्यादीनां पुत्राणां दुहितॄणां च महोत्सवान् कल्पन्ते तान्विशिनष्टि, योगेश्वरेशस्य भगवत एवमपत्यादीनां महोत्सवान् वीक्ष्य लोकाः सर्वेऽपि विसिस्मिरे विस्मयं चक्रुः तथाभूतानुत्सवान्कल्पयन्तमितिसम्बन्धः ॥ ३३ ॥

यजन्तमिति । स्वकलान् स्वांशभूतान् देवानिन्द्रादीनूर्जितैर्बहुदक्षिणैः क्रतुभिर्यजन्तं कूपादिनिर्माणधर्मं पूरयन्तं पूर्तं स्मार्तं धर्मं कुर्वन्तमित्यर्थः । पूर्तशब्दात्तत्करोतीति णिजन्तात्कृतानाविशेषणानां वृत्तिर्नेत्यादिनिषेधस्य विशेष्यविषयत्वात् अत्र पूर्तस्य धर्मं प्रति विशेषणत्वात् सापेक्षस्यापि नामधातुवृत्तिरवगन्तव्या ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

काले प्राप्ते विध्युक्तप्रकारेण उपनायनम् उपनयनं स्वगृहं प्रत्यानयनं ब्राह्मणिकारणं कल्पयन्तं पुत्राणां दारैः सह दुहितॄणां वरैः सह योगं कल्पयन्तम् ॥ ३२ ॥

प्रस्थापनं परगृहं प्रति दुहितृप्रेषणम् उपनयनं स्वगृहं प्रत्यानयनं येषामिति षष्ठीद्वितीयार्थे लोकाः यानि कर्माणि वीक्ष्य विसिस्मिरे तानि कुर्वन्तं कर्मणामाचरणं वीक्ष्येति वा ॥ ३३ ॥

कूपादिभिः पूर्तयन्तं पूर्ताख्यधर्ममाचरन्तम् ॥ ३४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

हसन्तमिति । तत्रैवर्गिकं तत्रैव शेषतया निरूपितमाह, धर्मं सेवमानमिति ॥ २९ ॥

ध्यायन्तमेकमिति । निदिध्यासितं शुश्रूषन्तं गुरूनिति गुरुसेवा त्रिविधा ॥ ३० ॥

एवमलौकिकपुरुषार्थानुक्त्वा लौकिकं व्यवहारमाह—कुर्वन्तं विग्रहं केश्चिदिति । राज्यान्तरशिष्टानाङ्गीकृताः सन्ध्याङ्गीकृताः केवलमित्यनेन समयभेदेनापि सन्धिविग्रहौ निरूपितौ ततो लोकन्यायेन भलभद्रेण सह मन्त्रणं कथं सतां शिवं भवेदिति अलौकिकेन वा कलावुत्पत्स्यमानानाम् ॥ ३१ ॥

पुत्राणां विवाहो दुहितॄणाञ्च विधिपूर्वकमुपपादनं काले युक्तसमये किञ्च पुत्राणां दारैः सह विभूतिभिः कल्पयन्तं क्वचिद्गृहे पुत्रं समार्यं परमोत्सवयुक्तं करोतीत्यर्थः । तथा दुहितॄणामपि तत्सदृशैर्वरैः सहितानां विभूतिभिः कल्पयन्तं जामातृसहिताः दुहितरः ऐश्वर्यादिसम्पन्नाः कृता इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तासामेव प्रस्थापनम् उपनयनञ्च भर्तुर्गृहात् स्वगृहे समानयनं पुत्रवधूनां वा अपत्यानां महोत्सवान् कल्पयन्तमिति सम्बन्धः आवश्यकत्वादनभिनिवेशेन करणं सम्भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं महतीं समृद्धिमुपपादयति—वीक्ष्येति । योगेश्वराणामपीश्वरत्वात् सामग्रीमनेकविधाम् अनायासेन शीघ्रं सम्पादयति— ततो येषां महोत्सवानां सम्बन्धिनो लोकाः तां दृष्ट्वा अभूतपूर्वत्वाद्विसिस्मिरे ॥ ३३ ॥

एवं लौकिकधर्मेषु केवललौकिकानुपपाद्य तदनुरूपधर्मानुपपादयति—यजन्तं स्वकलान् देवानिति । स्वस्य कला येषु भगवदावेशयुक्तान् ऊर्जितैः लौकिकसाधनैः पुष्टैः क्रतुभिः यज्ञादिभिः शान्तिकपौष्टिकैर्वा, पूर्तमप्याह—पूर्तयन्तमिति । कूपादिभिः तडागादिप्रतिष्ठार्थं देवतावाहनं कृत्वा अधिवासने उपविष्टमित्यर्थः । आरामा वाटिकाः तत्र आलया गृहाः देवस्थानानि वा तामसादिभेदा उक्ता इति अन्येषां तद्वादित्वम् ॥ ३४ ॥

चरन्तं मृगयां क्वापि हयमारुह्य सैन्धवम् ।
घ्नन्तं ततः पशून् मेध्यान् परीतं यदुपुङ्गवैः ॥ ३५ ॥
अव्यक्तलिङ्गं प्रकृतिष्वन्तःपुरगृहादिषु ।
क्वचिच्चरन्तं योगेशं तत्तद्भावबुभुत्सया ॥ ३६ ॥
अथोवाच हृषीकेशं नारदः प्रहसन्निव ।
योगमायोदयं वीक्ष्य मानुषीमीयुषो गतिम् ॥ ३७ ॥
विदाम योगमायास्ते दुर्दर्शा अपि मायिनाम् ।
योगेश्वरात्मन्निर्भाता भवत्पादनिषेवया ॥ ३८ ॥
अनुजानीहि मां देव लोकांस्ते यशसाऽऽप्लुतान् ।
पर्यटामि तवोद्गायँल्लीलां भुवनपावनीम् ॥ ३९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

हास्यकथयेति निशीथसमयः धर्ममर्थकामाविति दिन-रात्री ॥ २९ ॥

ध्यायन्तमिति ब्राह्ममुहूर्त्तः ॥ ३०—३१ ॥

विधिना उपयापनं प्रापणं विवाहमित्यर्थः । कल्पयन्तं कारयन्तं विभूतिभिर्बहुसम्भारैः । वार्षिकोत्सवसमाप्तौ प्रस्थापनं दुहितृजामात्रादीनां स्वगृहात्तद्गृहप्रापणं उत्सवारम्भे उपानयनं तद्गृहात् पुनरानयनं तैर्महोत्सवान् कल्पयन्तम् ॥ ३२ ॥

योगेश्वरस्य कृष्णस्य येषाम् अपत्यानां महोत्सवान् वीक्ष्य लोकाः विस्मयं प्रापुः ॥ ३३ ॥

क्वचिद्देवान् यजन्तमिति चैत्रादौ चातुर्मास्ये वा पुण्यकाले क्वचित्तडागाद्यादौ पूर्त्तयन्तं पूर्त्ततया सम्पादयन्तम् ॥ ३४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

काले तत्तद्विवाहसमये पुत्राणां तत्तत्सदृशैर्दारैः दुहितॄणाञ्च तत्तत्सदृशैर्वरैः विधिना उपयापनं प्रापणं विवाहं तत्तद्विभूतिभिर्विभवैः कल्पयन्तं कारयन्तम् ॥ ३२ ॥

प्रस्थापनानि भार्यानयनार्थं पुत्राणां तत्तच्छ्वशुरगृहे भर्तृसहितानां दुहितॄणाञ्च स्वगृहात् उपानयनं दुहितॄणां सभार्य्याणां पुत्राणाञ्च स्वगृहं प्रति तैः अपत्यानां पुत्राणां दुहितॄणाञ्च महोत्सवान् कल्पयन्तम् अपश्यत् प्रसङ्गात् लोकविस्मयमाह—योगेश्वरेशस्य येषामपत्यानां महोत्सवान् वीक्ष्य लोकाः विसिस्मिरे विस्मयं प्रापुः ॥ ३३ ॥

कूपारामालयादिभिः क्रियमाणैः धर्मं पूर्त्तयन्तं पूरयन्तम् ॥ ३४—३५ ॥

भाषा टीका ।

कहुं धर्म का आचरण करते हुए और कहुं अर्थ काम का सेवन करते हुए कहुं माया से परे अद्वितीय व्यापक निजस्वरूप का ध्यान करते वैठे हुए श्रीकृष्ण को देखा ॥ २९ ॥

कहुं पूजा की सामग्री से और वस्त्र आदि से तथा भोजन सें गुरून की सेवा करते हुए और कहुं किसी के साथ विरोध करने, को प्रारंभ करते हुए तथा किसी के साथ मेल करते हुए श्रीकृष्ण को देखे ॥ ३० ॥

कहुं बलदेवजी के साथ सत्पुरुषों के मङ्गल का विचार करते हुए को देखे ॥ ३१ ॥

और कहुं समय२ पर पुत्रों को उनके सदृश स्त्रीयों के साथ विधि से विवाह करते हुव और पुत्रीयों को उनके सदृश वरों के साथ विवाह करते हुए और उनको अनेक प्रकार के वैभव से संपन्न करते हुए श्रीकृष्ण को देखे ॥ ३२ ॥

किसी उत्सव की प्राप्ति में दुहिता और जामाता आदि का निजगृह से विदा करना और पुनरपि किसी उत्सव के प्रारम्भ में उनको उनके गृहसे बुलाना इत्यादि अनेक प्रकार से महोत्सव करते हुए श्रीकृष्ण को देखे ब्रह्म शिवादिकन के भी ईश्वर श्रीकृष्ण के जिन पुत्रादिकन के महोत्सवन को देखकर सब लोग विस्मय करते भए ॥ ३३ ॥

किसी गृहमें इन्द्र आदिक सब देवतान को बहुत दक्षिणा वारे यज्ञों सें यजन करते भए और कहुं कूप वाग मठ मन्दिर आदि के निर्माण कराने से धर्म को सम्पादन करते हुए श्रीकृष्ण को देखा ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अव्यक्तलिङ्गं वेषान्तरेणाच्छन्नम् ॥ ३६—३७ ॥

हे योगेश्वर ! आत्मन् आत्मनि मम मनसि तव सरूपेण निर्भाताः प्रतीतास्तव योगमायाः केवलं विदाम विद्मः न तु त्वत्परमार्थमिति भावः ॥ ३८ ॥

श्रीभगवानुवाच।

ब्रह्मन् धर्मस्य वक्ताऽहं कर्ता तदनुमोदिता।
तच्छिक्षयँल्लोकमिममास्थितः पुत्र मा खिदः॥ ४०॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

त्वन्मानुष्यनाट्येन मुह्याम्यतो मां प्रख्यापयेत्याह—अनुजानीहीति॥ ३९॥

तत्तस्माल्लोकं शिक्षयन्निमं धर्ममास्थितो न तु तत्त्वतः हे पुत्र! माखिदः मोहं मा प्राप्नुहीति॥ ४०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी।

सैन्धवं सिन्धुदेशोद्भवं द्रुतगतित्वाय ततस्तत्र मेध्यानिति यज्ञार्थमिति बोधयति यदुपुङ्गवैः सात्यक्यादिभिः॥ ३५॥

प्रकृतिषु अमात्येषु निजान्तःपुरादिषु चाव्यक्तलिङ्गम् आकारान्तरेणाच्छन्नं यतो योगेशं सर्वज्ञमपीत्युभयत्राप्युपोद्वलकं लीलेच्छया कस्याश्चिच्छक्तेः प्रकटनात् कस्याश्चित्तिरोधानाच्च प्रकृतीनामन्तःपुरस्थादीनाञ्च भावो अभिप्रायः तस्य बुभुत्सया एवमन्यत्रापि दृष्टं किन्तु विस्तारशङ्कया न सर्वमुक्तमिति यद्वा श्रीनारद एव मुग्धस्तदन्वेषणाभिवृत्त इति ज्ञेयम्॥ ३६॥

उवाच तस्मिन्नेवान्ये गेहे हृषीकेशमिति यश्च तेन दृष्टमहैश्वर्य्येण सङ्कोचाद्यकमत्र नोक्तं तदपि स्वयं ज्ञातमिति व्यक्तीभावित्वादुचितपदन्यासः इवेति सङ्कोचात् प्रहासस्य सम्वरणमुद्रामपि बोधयति प्रहासे हेतुः मानुषीमितीयुषः मनुष्यक्रीडाविष्टस्यैव योगमायोदयं तदानुकूल्येनैवाचिन्त्यशक्त्याविर्भावं; तत्राप्याच्छन्नवेषत्वादिकं वीक्ष्येति॥ ३७॥

विदामेत्यादौ ब्रह्मन्निति वक्ष्यमाणश्रीभगवत्प्रतिवचनानुसारेणेदं गम्यते तदेवं श्रीनारदः सर्वां महाविनोदमयीं लीलां दृष्ट्वा महासुखमेव लब्धवान् किन्तु तत्तद्देवताद्युपासनादिमयधर्माचरणं दृष्ट्वा खेदः तन्तु सङ्कोचेन साक्षादप्रकटयन् भङ्ग्या प्रकटयति—विदामेति द्वाभ्याम्। ते तव योगमायाः स्वरूपभूताचिन्त्यशक्तिवृत्तिरेता विदाम किमर्थं कां प्रकटयसीति वेत्तुं प्रार्थयामहे कीदृशीरपि योगिनां नानाशक्तिधारिणां दुर्दर्शा अपि तथा भवत्पादनिषेवया ये योगेश्वरास्तेषामेवात्मनि मनसि निर्भाताः स्वयम्प्रकाशमाना अपि यद्वा, हे योगेश्वर! स्वरूपभूतत्वात् आत्मनि त्वय्येव निर्भाताः प्रकाशमाना अपि भवत्पादनिषेवया विदाम॥ ३८॥

तर्ह्यत्रैव स्थित्वा क्रमेण जानीथेत्याशङ्क्याह—अन्विति। तवान्योपासनां द्रष्टुं न शक्नुम इति भावः तत्र च तवशोमाहात्म्योक्तिस्तदल्पन्तायोग्यताव्यक्त्यर्थमेव तथा हे देव! सर्वाराध्येति च आप्लुतान् व्याप्तान् आप्लुतशब्देन यशसः सर्वतीर्थमयत्वं ध्वन्यते॥ ३९॥

हृषीकेशत्वेन तदभिप्रायं विज्ञाय प्रतिवक्ति—ब्रह्मन्निति। यस्माद्धर्मस्य वक्ता तत्तस्मात्कर्त्ताऽनुमोदिता च परैः क्रियमाणस्य प्रीत्याऽभिनन्दकः अन्यथा न कश्चिन्मन्येतेति भावः। अत एव तद्धर्मं लोकं प्रति शिक्षयन् एवं वचसा कर्मणा भावेन चात्मनो धर्मप्रवर्त्तकत्वमुक्तं हे ब्रह्मन्निति वेदमयत्वात्त्वं तद्वेत्स्येवेति वेदमार्गरक्षणेन त्वादृशामेव सुखार्थमिति भावः। आस्थितः अनुतिष्ठन्नस्मि तथापि लीलाकीर्त्तनादिना तद्भक्तिमात्रप्रवर्त्तनेच्छोः तस्य खेदशान्तिमदृष्ट्वा तदनभिमतं भावगौरवं परित्यज्य तदभिमतभावेनानुग्रहेण सलालनं सम्बोधयति पुत्रेति॥ ४०॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

चरन्तमिति। सैन्धवं सिन्धुदेशोद्भवं हयमश्वमारुह्य मृगयां चरन्तं मेध्यान् यागार्हान् पशून् विशसन्तं कचिद्यदुश्रेष्ठैः परिवृतम्॥ ३५॥

प्रकृतिष्वमात्यादिष्वन्तःपुरचरादिषु तत्तदभिप्रायं बोद्धुमिच्छया अव्यक्तं वेषान्तरेण छन्नं लिङ्गं स्वासाधारणचिह्नं यस्य तं चरन्तं ददर्श॥ ३६॥

अथेति। मानुषीं गतिं चेष्टां तनुं वा ईयुषः प्राप्तवतः परिगृहीतवत इति यावत् तस्य भगवतो योगमायोदयमाश्चर्यशक्तिवैभवमवलोक्य प्रहसन्निव प्राह—अचिन्त्यविविधविचित्रप्रकारवत्त्विमेतच्चित्रम् इतीवशब्दाभिप्रायः॥ ३७॥

उक्तिमेवाह—विदाम इति द्वाभ्याम्। हे योगेश्वर! योगिनां दुर्दर्शामपि ते तव योगमायामाश्चर्यशक्तिं भवत्पादनिषेवाप्रभावेनात्मन्यात्मनि मनसि निर्भातां नितरां भातां विदामः जानीमः॥ ३८॥

किन्तु, हि हे देव! मामनुजानीहि आज्ञापय तव यशसा व्याप्तान् लोकान् चरामि भुवनपावनीं तव लीलामुद्गायन् परितः चरामि॥ ३९॥

इत्युक्तः प्राह भगवान्—ब्रह्मन्निति। हे ब्रह्मन् वक्ता उपदेष्टा तद्धर्मोपदेशतदनुष्ठानतदनुमोदनादिकं शिक्षयन् शिक्षयितुं जनान् प्रतीति शेषः। इमं लोकं मनुष्यदेहमास्थितः परिगृहीतवानस्मि प्राकृतचेष्टामनुवर्त्ते इति भावः। अतो हे पुत्र! मा खिदः स्वयमीश्वरोऽप्यधुना प्राकृतो बभूवेत्येवंविधं मोहं न प्राप्नुहीत्यर्थः॥ ४०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सैन्धवं सिन्धुदेशभवं तीर्थे शास्त्रे विहितान् पात्रे प्राप्ते वा यज्ञे वा ॥ ३५ ॥

अव्यक्तलिङ्गप्रकृतिम् अस्पष्टलक्षणस्वभावं तेषां तेषां भावानां पादार्थानां बुभुत्सया स्वभावजिज्ञासया ॥ ३६ ॥

मानुषीं रतिं मनुष्यक्रीडाम् ॥ ३७ ॥

आत्मनि हृदये निर्भातस्य भवतः पादयोर्निषेवया ॥ ३८ ॥

आप्लुतानिति पाठे यशसा तीर्थेन स्नातानित्यर्थः ॥ ३९ ॥

लोकानुकारिचरितदर्शनेन नारदस्यान्यथाज्ञानं निवारयन्निति तत्त्वमुपदिशति-ब्रह्मन्निति । इमं लोकमास्थित ः अस्मिन् लोके स्थितः तं धर्मकर्तारम् अनुमोदकः अनुज्ञाता ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मानुषीमपि रतिं क्रीडामीयुषः प्राप्तस्य योगमायानामचिन्त्यानां स्वरूपशक्तीनामुदयमिति ॥ ३७ ॥

कौतुकविशेषो दर्शितः ताश्च यत्किञ्चिज्जाता इति व्यञ्जयितुमात्मनो भावि सम्यक् तज्ज्ञानतां सम्भावयति । भवत्पादनिषेवया विदाम वेदाम वेत्स्याम इत्यर्थः । तन्निषेवाच प्रमेयसेवेति प्रार्थयते ॥ ३८ ॥

अन्विति । तत्र यज्ञादौ देवतान्तरोपासनादिना जातं तस्य खेदं निवर्त्तयति—ब्रह्मन्निति । श्रीशुकदेवोऽपि धर्म्माचरणे नानात्वे च सिद्धान्तसारमाह-इतीति । गृहीतानां श्रवणादीनामपि पवित्रताहेतून् धर्मान् एकं एकविग्रहम् ॥ ३९—४२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

विदामेत्यादि । ते तव योगमायाः विदाम कीदृशीः योगिनामपि दुर्दर्शाः कुर्वेयाः तत्कथं भवन्तो विदन्तीति नाशङ्कनीयं वयं भक्ता इति गूढं व्यङ्ग्यं तदेव प्रकटयति योगेश्वरात्मन्नित्यादि । भवत्पादनिषेवया निर्भाताः ॥ ३८—४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततोऽन्तःपुरस्थपर्वतोपवनादिषु सैन्धवं समुद्रोद्भवं हयमारुह्य मृगयाश्चरन्तं न यत्रापि गृहं प्रविष्टः गृहस्थैः तथोक्तः मृगयास्थाने तथाविधं दृष्टवानित्यर्थः । तथैव क्वचित् मेध्यान् पशून् श्राद्धार्थं घ्नन्तं तत्रान्येषामप्यर्थे तथा करोतीति ख्यापयितुं परीतं यदुपुङ्गवैरित्युक्तम् ॥ ३५ ॥

गुप्तचर्यां चरन्तं दृष्टवानित्याह—अव्यक्तलिङ्गेति । अव्यक्तानि लिङ्गानि सत्वासत्वख्यापकानि यासां प्रकृतीनां स्त्रीणाम् अन्तःपुरे गृहादिकं येषां तेषामपि तस्य तस्य सतोऽसतो वा भावबुभुत्सया कश्चिच्चरन्तं गूढरीत्या यथा राज्ञां गुप्तचर्या भवति तत्रैव नारदः स्वयमपि तथा धर्मपर इति नारदादीन् भगवान् पुनरन्वेषतीति "ये यथा मां प्रपद्यन्ते" इति समानशीलत्वात्तत्र भगवत्साक्षात्कारो जातः ॥ ३६ ॥

ततो निकटे मिलितः पलायनेऽप्यशक्तः लज्जितस्सन् किञ्चिद्भगवन्तमुवाचेत्याह—अथोवाचेति । हृषीकेशेत्यनेन स्वापराधो निवारितः भगवतैव तथा प्रेरित इति आदावन्योन्यदर्शनेन प्रहसनं ततो लज्जया विषादादिवेति एतावद्दर्शनेन नारदस्य किं मौढ्यमासीदाहोस्विद्भगवदचिन्त्यैश्वर्यपरिज्ञानेन तथात्वम् अथवा मायेयेति मायापक्षे सर्वथा प्राकृतबुद्धिः ? प्रथमपक्षेतु नारदस्य सर्वथा प्राकृतत्वं मध्यमेतु उभयोरुत्तमत्वमिति त्रयोपि बुद्धिविशेषाः नारदबुद्धौ न स्फुरिताः किन्तु योगगतिरेषेति स्वस्य भगवतश्च तुल्यतया परिज्ञानं मध्यमभावश्च स्फुरित इति ज्ञापयन्नाह—योगमायोदयं वीक्ष्येति । योगमाया योगस्याधिदैविकी देवता-साधनरूपा वा भगवच्छक्तिस्तथेति ॥ ३७ ॥

तावन्मात्रं ज्ञातं विनिश्चित्य तत्रैव पर्यवसितमति अधिकार्थापरिज्ञानात् नायकोत्कर्षाभावे प्रमेयभक्तिमार्गो न साधीयानिति ततो निवृत्तिं वाञ्छन्निव प्रमाणबलेनैव भक्तिमार्गमुपदेक्ष्यामीति निश्चित्य भगवन्तं प्रार्थयते—विदामेति द्वाभ्याम् ते योगमायायाः यथेच्छं प्रवर्त्तमानस्य तत्तदिच्छापूरिकाः विदामः इदं ज्ञानं स्वस्यैवासाधारणमिति ज्ञापयितुमाह—दुर्दर्शा अपि योगिनामिति । कारणपरिज्ञानं योगिनामपि दुर्लभं कार्यस्य लौकिकपरिज्ञाने कारणजिज्ञासैव नोत्पद्यत इति तर्हि तव कथमुत्पन्नेत्याशङ्कायामाह — योगेश्वरात्मन् भवत्पादनिषेवया विभाता इति योगेश्वराणामस्मदादीनामात्मत्वेन स्फुरितो भवानेव पादभजने हेतुरिति सम्बोधनं चरणसेवा तु योगमायापरिज्ञाने हेतुः ॥ ३८ ॥

अत एतावत्कालं कृता प्रमेयबलभक्तिः एतदर्थपरिज्ञानएवोपक्षीणा जातेति एतन्मतपरित्यागेन कीर्त्तनमार्गेणैव स्थास्यामीति प्रार्थयते—अनुजानीहीति । देवलोकानिन्द्रादिस्थानानि ते यशसा आप्लुतान् व्याप्तानि उद्गायन् पर्यटामि भुवनपावनीः लीलाः पूर्वसिद्धा एव एतासामदृष्टानां शास्त्रे प्रसिद्ध्यभावात् एता असम्मता इत्यर्थादुक्तं भवति ॥ ३९ ॥

तत्र भगवान् विचारार्थे प्रवृत्तोप्यपरिज्ञानात् खिन्नो जातः मार्गमेव परित्यक्तुं वाञ्छतीति निश्चित्य प्रबोधयति ब्रह्मन् धर्मस्येति केवलकथने वेदादौ क्रियाप्रवेशाभावे लोको न मन्यते इति धर्मस्याहं कर्त्तापि यदि क्रियमाणस्य अनुमोदनं न कुर्याम् वचनाचरणादिभिः तदापि लोको न प्रवर्त्तेतेपि तस्य धर्मस्यानुमोदिताप्यहमतो लोके धर्मप्रवृत्त्यर्थं तच्छिक्षयन् लोके धर्मं ग्राहयन् इमं लोकमास्थितः अयं भावः समाश्रित इत्यर्थः । इति स्वकृतस्यनामाविप्रधर्मस्याभिप्रायो वर्णितः नतु त्वद्वञ्चनार्थं माया प्रदर्शितेति पक्षं निवारयितुं सम्बोधनमाह—पुत्रेति । लीलायाः तत्त्वापरिज्ञानात् माखिदः तत्वन्तूक्तमिति ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

चरन्तमिति सैन्धवं सिन्धुदेशोद्भवम् ॥ ३५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्याचरन्तं सद्धर्मान् पावनान् गृहमेधिनाम् ।
तमेव सर्वगेहेषु सन्तमेकं ददर्श ह ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रकृतिष्वमात्यपुरेषु निजान्तःपुरादिषु च । तत्तद्भावबुभुत्सया तत्रत्यजनानामभिप्रायान् ज्ञातुम् अव्यक्तलिङ्गं वेषान्तरेणाच्छन्नं योगेशं सर्वज्ञमपीति प्रेममय्या लीलाशक्त्यैव सर्वज्ञताशक्तेराच्छादनादिति भावः ॥ ३६ ॥

प्रहसन्निवेति । सर्वज्ञत्वेपि बुभुत्सादृष्ट्या प्रहासः । इवेत्यैश्वर्यदृष्ट्या सङ्कोचात्तत्सम्वरणमुद्रा च । मानुषीं रतिमीयुषः स्वीयमनुष्यक्रीडाविष्टस्यापि योगमायोदयं वीक्ष्येति विस्मयो व्यञ्जितः ॥ ३७ ॥

भवतः पादनिषेवया विदाम वेदाम प्रार्थनायां लोट् साक्षादनुभवितु प्रार्थयामह इत्यर्थः । ननु, युष्मद्विधैः सर्वज्ञैः किं दुर्वेद्यं तत्राह योगिनामपि योगिभिः श्रीरुद्राद्यैरपि दुर्दर्शाः द्रष्टुमप्यशक्याः कुतोऽनुभवितुं कुतस्तरां कर्तुमिति भावः । हे योगेश्वर आत्मन् आत्मनि त्वय्येव निर्भाताः ॥ ३८ ॥

तवैता अद्भुता लीलाः दृष्ट्वा धैर्य्यं कर्तुं न शक्नोम्यतः स्वेष्टमित्र बन्धुभ्यो नानादिग्देशवर्त्तिभ्यो वक्तुं यामीत्याह—अनुजानीहीति ॥ ३९ ॥

किञ्च । त्वदेकान्तदासस्य मम त्वन्निकटस्थिताविदमेव महद्दुःखं यन्मे श्वश्वत पर्य्यटनकठोरौ दुर्भगौ पादौ स्वहस्तकमलाभ्यां प्रक्षालयसीति, तत्राह—ब्रह्मन्निति । तत्तस्मात् लोकं शिक्षयन् इमं धर्मम् आस्थितः । अहं तावत् क्षत्रियो गृहस्थस्त्वां ब्राह्मणं स्वगृहमायातं यदि नार्च्चयामि तदा स्वाचरणेन मत्प्रचारितो धर्मः कथं तिष्ठेत् ? "यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः" इति न्यायात्तेन धर्मप्रचारणार्थमेव त्वत्पादौ मयाद्य क्षालितौ नतु वस्तुतः । यदा तु मया धर्मप्रचारणलीला नारब्धा तदा केशिवधानन्तरं मदन्तिकमायातस्य तव बहुस्तुत्यादिकमश्रौषमेव नतु किमप्यणुमात्रमप्यर्हणमकरवमिति स्मृत्वा पश्येति भावः । ननु तदपीदानीं तत्कर्तृकावनेजनकर्मणि स्वपदस्पृष्टस्वत्पाने ममापराधो भवत्येवेत्यत आह—हे पुत्रेति । स्नेहं ज्ञापयित्वा सान्त्वयति । यथा पितरि तदङ्कनिहितपादोऽपि पुत्रस्य नापराधस्तथैव मयि तवेति बुध्यस्वेति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अव्यक्तलिङ्गम् सुगुप्तवेषम् ॥ ३६ ॥

मानुषीं गतिं चेष्टामीयुषः गार्हस्थ्यमेवम्विधं प्रवृत्तिधर्मनिष्ठैरनुष्ठेयमिति द्योतयितुं मनुष्यचेष्टामनुकुर्वत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

स्वस्य भगवतः कृपामात्रतां दर्शयति—विदाम इति । हे योगेश्वर ! याः योगिनामपि दुर्दर्शाः द्रष्टुमशक्याः ताः योगमायाः अत्यद्भुताः शक्तीः आत्मन् आत्मनि बुद्धौ नितरां भाताः वयं विदाम विद्मः अहो ऽस्माकं भाग्यमितिभावः ॥ ३८ ॥

योगमायोदयं त्वद्भक्तेभ्यस्तत्रतत्रानुवर्णयिष्यामीत्याशयेन प्रस्थापयेति हृष्ट आह—अनुजानीहीति ॥ ३९ ॥

अचिन्त्यसङ्कोचनेनैव तमनुज्ञाप्य पूर्णकामः पञ्चयज्ञादिकं किमर्थं करोतीति संशयं मा कुरु इत्याह—ब्रह्मन्निति । लोकं प्रवृत्तिनिष्ठं शिक्षयन् धर्मं पूर्वोक्तमास्थितः अतो मा खिदः पूर्णकामस्येदृशं चेष्टितं किमभिप्रायमिति संशयं मा प्राप्नुहीति फलितार्थः ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

कहुं सिन्धु देश के घोड़ा पर सवार होकर बड़े २ वीर यदुवंशीन से युक्त होकर सिकार खेलते हुए और उस में श्राद्ध आदि कर्म के योग्य पवित्र पशुन का बध करते हुए श्रीकृष्ण को देखा ॥ ३५ ॥

और कहुं मन्त्रि आदि तथा अन्तःपुर गृह आदि में रहने वारे मनुष्यों के अभिप्राय जानने की इच्छा करकें अपने रूप के छिपाय कर मन्त्रि आदि ये तथा अन्तःपुर गृह आदि वासी जनों में अप्रकट चिन्ह, होकर विचरते हुए श्रीकृष्ण को नारदजी ने देखे ॥ ३६ ॥

इस प्रकार मानुष शरीर और चेष्टा को प्राप्त भगवान् की योग माया के उदय को देखकर नारदजी अनन्तर मानो हंसते हुए श्रीकृष्ण के प्रति बोले ॥ ३७ ॥

हे योगेश्वर ! माया वारे ब्रह्मादिकन को भी दुःख से नहि देखी जावें आप के चरणारविन्द की सेवा से मनमें प्रकाश भई आप की माया न हम जानते हैं ॥ ३८ ॥

हे देव भुवननको पवित्र करनेवारी आपका लीलाका ऊंचे स्वरसे गानकर, आपके यशसे व्याप्त लोकनमें जैसे मैं भ्रमण करूं तैसेहि जानेके वास्ते आज्ञा दीजिये ॥ ३९ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

श्रीकृष्णभगवान् नारदजी से बोले कि हे ब्रह्मन् ! धर्म का उपदेश करने वारा और लोक संग्रह के वास्ते उसका आचरण करने वारा तथा धर्म के आचरण करने वानको उत्साह बढाने के वास्ते उनकी आज्ञा करने वाराभी मैं हि हौं इसलिये लोकको धर्म ग्रहण कराने के वास्ते वर्णाश्रम के धर्म में श्रद्धा कर के मै स्थित हौं इस वास्ते हे पुत्र ! हमारे धर्माचरणको देख कर तू इस मोहको प्राप्त मत हो ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इत्येवमनुगृहीतस्तमेकमेव सन्तं ददर्शेति ॥ ४१ ॥

कृष्णस्यानन्तवीर्यस्य योगमायामहोदयम् ।
मुहुर्दृष्ट्वा ऋषिरभूद्विस्मितो जातकौतुकः ॥ ४२ ॥
इत्यर्थकामधर्मेषु कृष्णेन श्रद्धितात्मना ।
सम्यक्सभाजितः प्रीतस्तमेवानुस्मरन् ययौ ॥ ४३ ॥
एवं मनुष्यपदवीमनुवर्तमानो नारायणोऽखिलभवाय गृहीतशक्तिः ।
रेमेऽङ्ग षोडशसहस्रवराङ्गनानां सव्रीडसौहृदनिरीक्षणहासजुष्टः ॥ ४४ ॥
यानीह विश्वविलयोद्भववृत्तिहेतुः कर्माण्यनन्यविषयाणि हरिश्चकार ।
यस्त्वङ्ग गायति शृणोत्यनुमोदते वा भक्तिर्भवेद्भगवति ह्यपवर्गमार्गे ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्धे कृष्णगार्हस्थ्यदर्शनं नाम
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः॥ ६९॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मुहुर्मुहुर्दृष्ट्वा जातकौतुको मुनिर्विस्मितोऽभूदिति ॥४२॥

श्रद्धितः श्रद्धया युक्त आत्मा यस्य तेन ॥ ४३ ॥

नारददृष्टां श्रीकृष्णलीलां निगमयति—एवमिति । अखिलस्य भवायोद्भवाय गृहीताः शक्तयो नानामूर्त्तयो येन सः सव्रीडश्च तत्सौहृदश्च तेन निरीक्षणं हासश्च ताभ्यां जुष्टः ॥ ४४ ॥

अनन्यविषयाण्यसाधारणानि अपवर्गमार्गे मोक्षप्रदे ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इति एवमाग्रहेण सतां धर्मान् सदाचारान् गृहमेधिनां पावनान् प्रायो गृहस्थधर्मशिक्षया तेषामेव सर्वमलशोधनान् यद्वा गृहमेधिनां ये सन्तःउत्तमा धर्मास्तान् तत्सेवनादिना सामान्येन सर्वलोकानां पावनान् एवं सर्वगेहेषु बहुधा स्थितमपि एकमेव तं ददर्श एकत्वञ्चेदं श्रीविग्रहपरमेव श्रीभगवति विग्रहविग्रहिभावस्य निषिद्धत्वात् विग्रह एव विभुत्वादेर्दर्शितत्वात् विग्रहिणस्तु विभुत्वे साध्ये श्रीनारदस्य सन्देहे तदुपगमानुपपत्तेः कृतकायव्यूहैः सौभर्य्यादिभिस्तुल्यतापत्तेश्चित्रत्वानुपपत्तेश्च अतश्च अमीलितदृग्व्यधारयदिति मम दृशि गोचर एष आविरात्मेति श्रीविग्रहतात्पर्य्येण यथोक्तं श्रीभीष्मेण "प्रतिदृशमिव नैकधाऽर्कमेकं समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः" इति अर्कस्य दूरस्थविस्तीर्णमण्डलत्वेन तथात्वं श्रीभगवद्विग्रहस्याचिन्त्यशक्त्येति विशेषेपि दृष्टान्तायमेकस्यैव तत्रतत्र स्फुरितत्वांशे एवं "चित्रं बतैतदेकेन वपुषा"

इत्यादिचिन्तनानुरूपमेवानुभूतमिति ॥ ४१ ॥

अतः ऋषिः सर्वज्ञोपि स्वस्यापि बुद्ध्यगोचरं योगमायामहोदयं सर्वोत्कृष्टाविर्भावं दृष्ट्वा तं च जातकौतुकः सन् मुहुर्दृष्ट्वा विस्मितोऽभूदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

अर्थेषु उत्तमपदार्थेषु कामेषु उपभोगेषु धर्मेषु यज्ञादिषु सम्यग्यथा स्यात्तथा सभाजितः श्रीकृष्णकौतुकार्थं स्वकौतुकार्थं परार्थं वा तेषु यत्रयत्र तस्येच्छाऽऽसीत् तत्तत्सम्पाद्य पूजित इत्यर्थः । तत्र हेतुः श्रद्धितात्मनेति एवं कतिचिद्दिनानि विलम्ब्यापि बोधितः ॥ ४३ ॥

एवं श्रीनारददृष्टां लीलां निगमयंस्तासामङ्गाङ्गिभावं दर्शयति—एवं मनुष्यपदवीं तल्लीलामनुवर्त्तमानो यो नारायणः "नारायणस्त्वं नहि सर्वदेहिनाम्" इत्याद्युक्तलक्षणः इतरसर्वनारायणानां स्वयमङ्गी तत एव मुख्यो महान् नारायणः स्वयं भगवान् कृष्णः सम्प्रति चाखिलानां भवाय स्वस्मिन् आकृष्टतत्तन्निजांशः सः षोडशसहस्रसङ्ख्यानां वराङ्गनानां सव्रीडो यः सौहृदविशेषः तत्पूर्वकनिरीक्षणहासाभ्यां जुष्टः प्रीतिमवापेति ॥ ४४ ॥

एतत्प्रसङ्गेन सकलानामपि श्रीकृष्णलीलानां गानादिफलमुत्तरोत्तरक्रमेण सकैमुत्यमाह—विश्वविलयादिहेतुरपि हरिरिह परमपूर्णावतारे यानि कर्माणि चकार कीदृशानि अनन्यविषयाणि स्वैकतात्पर्य्यकाणि स्वस्वरूपैकपर्य्यवसानानि यद्वा अनन्या भक्ता एव विषया उद्देश्या येषां तानि नतु विश्वविलयादिवदन्यविषयाण्यपि भगवति "कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्" इति प्रसिद्धपूर्णभगवत्त्वे तस्य सौलभ्यमाह—अपवर्गो मोक्षमार्गः प्राप्त्युपायो यस्य सः संसारक्लेशध्वंसे सत्येव निर्विघ्नभक्तिसिद्ध्या प्राप्यत्वात्—

"ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्" ॥ इति

श्रीगीताभ्यः यद्वा अपवर्गो भक्तियोगः स एव

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मार्गो यस्य तस्मिन् यद्वा अपवर्गी अपगतवर्गाः उपेक्षितचतुर्वर्गा भक्तास्तैराति मृग्यत इति तस्मिन् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

पूर्वं बदरिकाश्रमे तवाग्रे स्वस्य नारायणत्वात् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कदाचिदपि तस्य मोहसम्भावनामपि निवर्तयितुं भगवता प्रदर्शितं सार्वात्म्यं ददर्श विस्मितश्च बभूव मुनिरित्याह-इतीति द्वाभ्याम् । गृहमेधिनामादिष्टान् विहितान् धर्मानेवम् आचरन्तं तदैव पुनः सर्वदेहेषु एकरूपेणात्मतया सन्तं वर्त्तमानं ददर्श ॥ ४१ ॥

कृष्णस्येति । अनन्तवीर्यस्य अपरिच्छिन्नस्य कल्याणगुणस्य कृष्णस्याश्चर्यशक्तेर्माहात्म्यं वैभवम् उत्सुकस्सन् मुहुर्मुहुर्दृष्ट्वा ऋषिर्नारदो विस्मितो बभूव ॥ ४२ ॥

इतीति । अर्थादिषु श्रद्धितः लोकशिक्षार्थं सञ्जातश्रद्धः आत्मा मनो यस्य तेन कृष्णेन सभाजितो बहुमतः प्रीतश्च तं कृष्णमेवानुस्मरन् ययौ ॥ ४३ ॥

नारदाय दर्शितं योगमायोदयं निगमयति--एवमिति । स्वयं नारायणस्सन् अखिलानां भवायाभ्युदयाय गृहीता उपात्ता शक्तिः दिव्यतनुर्येन सः मनुष्यचेष्टामनुवर्त्तमानः अङ्ग हे राजन् ! सव्रीडश्च तत्सौहृदश्च तैन निरीक्षणं हासश्च ताभ्यां जुष्टः ॥ ४४ ॥

उक्तविधभगवच्चेष्टितगानादिफलमाह--यानीति । विश्वस्य विलयः प्रलयः उद्भवः उत्पत्तिः स्थितिरासां हेतुर्हरिर्यानि ईदृशेषु अवतारेषु इह लोके वा अनन्यसाधारणानि कर्माणि चकार तानि अङ्ग हे राजन् ! यः पुमान् गायति तस्यापवर्गमार्गे मोक्षप्रापके "अमृतस्यैषसेतुः" इति श्रुतेः । मार्गशब्दः प्रापकपरः भगवति भक्तिर्भवेत् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपसंहरति--इतीति । इतिशब्द आदिवचनः ॥ ४१-४२ ॥

इत्यर्थधर्मकामेषु अवहितात्मना कृष्णेन ॥ ४३--४४ ॥

साक्षान्मोक्षहेतुत्वात् भगवच्चरितमिदं बुभूषुभिरभ्यसनीयमाश्वसनीयं नतु विटवृत्तवदुपेक्षणीयमिति भावेनाह--यानीति । अङ्ग विष्णुरात ! विश्वविलयोद्भववृत्तिषु हेतुर्हरिः यानि अनन्यविषयाणि कर्माणि चकार यस्तु तानि गायति शृणोति अनुजानाति वा तस्य स पुंसोऽपवर्गमार्गे भगवति भक्तिर्भवति हि यस्मात्तस्मादवश्यं मुमुक्षुणा सेव्यानीति ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥
(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अर्थेषु उत्तमपदार्थेषु धर्मेषु यज्ञादिषु कामेषु उपभोगेषु सम्यक् यथा स्यात्तथा सभाजितः श्रीकृष्णकौतुकार्थं स्वकौतुकार्थं परार्थं वा तेषु यत्र यत्र तस्येच्छाऽऽसीत् तत्तत् सम्पाद्य पूजित । इत्यर्थः । तत्र हेतुः श्रद्धितात्मनेति ॥ ४३ ॥

एवं कतिचिद्दिनानि विलम्बोऽपि बोधितः अपवर्ग एव मार्गो यस्य तस्मिन् "ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा" इत्यादि ॥ ४४-४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इत्याचरन्तमित्यादि । तमेव श्रीकृष्णमेव सर्वगेहेषु सन्तम् अथ च एकं ददर्श नतु पृथगिति ज्ञातवान् एतेन श्रीकृष्णविग्रहस्य व्यापकत्वमुक्तं भवति सन्तमिति वर्त्तमानकालनिर्देशः ॥ ४१ ॥

योगमायां विदाम इति यत्पूर्वमुक्तं तदहङ्कारशमनं वर्णयन्नाह--कृष्णस्यानन्तवीर्य्यस्येत्यादि । योगमायामहोदयं वीक्ष्य जातकौतुकस्सन् विस्मितो नतु तत्त्वं वेद ॥ ४२-४३ ॥

एवमित्यादि । मनुष्यपदवीं मनुष्यवर्त्म मनुष्यलीलामित्यर्थः । नारायणः श्रीकृष्णः नारो नयः "नृ नये घञि रूपं तस्यायनं यस्मात् नारायण इति नामकथाणामेव प्रसिद्धं शेषशायिनो नारायणस्य भारतवर्षदेवस्य च स्वयं भगवतः श्रीकृष्णस्य च कृष्णाष्टकं पठित्वात् आगमेषु कृष्णायनमः नारायणायनमः वासुदेवायनमः इत्यादि तेनायं नारायणनामैव न त्वहिशयनशायी यमकूराय दर्शयामास गृहीता शक्तिर्लीलाख्या नित्यशक्तिर्येन ॥ ४४-४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततस्तस्य स्पष्टदर्शनानन्तरमध्यवसायश्च श्लोकद्वयेनाह— इत्याचरन्तमिति । सतां त्रिविधान् धर्मान् गृहमेधिनां पावनान् पवित्रकरान् एवश्चेत्कश्चिदाचरति भगवानाचचारेति तदा पवित्रो भवतीति अतो ऽनन्तमूर्त्तिं तमेव सर्वगेहेषु सन्तं ददर्श ॥ ४१ ॥

ततो यज्जातं तदाह—कृष्णस्येति । अनन्तानि वीर्याणि यस्येति लीलयैव स्त्रीषु स्थितिः नतु वस्तुतः यतोऽयं सर्वशक्तिः तत्रापि योगमायायाः महानुदयोऽयं न कदाप्येवं दृष्टः अतो धर्मधर्मिणोरलौकिको भावो दृष्ट इति विस्मितः पुनर्दर्शने जातकौतुकश्च जातः ॥ ४२ ॥

ततः सादर्शनानन्तरमर्थकामधर्मेषु श्रद्धितात्मना भगवता सम्यक् सभाजितो ब्राह्मणबुद्ध्या ऋषिबुद्ध्या च यथेष्टं भोजनादिना सन्तुष्टः तमेव भगवन्तम् अनुस्मरन् ययौ नतु प्रमाणबलमाश्रित्य ॥ ४३ ॥

एवं नारददृष्टां भगवल्लीलामुपपाद्योपसंहरति—एवं मनुष्यपदवीमिति । तद्धर्माणाम् अनाचरणे तत्सदनुसर्पणं न भवतीति मनुष्यपदवीमनुवर्त्तमानः षोडशसाहस्रवराङ्गनानां सव्रीडादिभिर्जुष्टो परमनुष्यपदव्यामप्यागतः मूलरूप एवेति ज्ञापयितुमाह—नारायण इति । तस्यैवङ्करणे किं प्रयोजनमित्याशङ्क्याह—अखिलभवाय गृहीतशक्तिरिति । सर्वेषामुद्भवार्थं सात्विक्यः शक्तयः सर्वाः सङ्गृहीताः तत्र मनुष्येषु धर्मात् प्रवृत्तौ सर्वेषामुद्भवो न भवतीति तथाकरणम् अङ्गेत्यप्रतारणाय सम्बोधनम् अष्टमहिषीणां न विवाद इति नरकासुरपरिगृहीतानामेव षोडशसहस्रवराङ्गनानामिति वरशब्देन तत्सदासयो व्यावर्त्तिताः अन्या वा गोप्यः सङ्गृहीताः व्रीडापूर्वकोऽयं सौहृदनिरीक्षणविशेषः तत्पूर्वको हासः तेन जुष्ट इति त्रिविधो भावो निरूपितः तामससात्विकादिभेदेन ॥ ४४ ॥

एवं रमणमुपसंहृत्य लौकिकीयं लीला धर्मार्थिभिर्न श्रोतव्येति शङ्कां वारयितुं फलश्रुतिमाह—यानीति । सर्वविधकर्मकरणे भगवतो हेतुमाह—विश्वस्य विलयः उद्भवः उत्पत्तिः वृत्तिः स्थितिः तेषां हेतुः अत एवानन्यविषयाणि कर्माणि चकार न ह्यन्यो जगदुत्पत्त्यादिहेतुर्भवति लीलायां च नान्यं प्रवेशयति किन्तु स्वयमेव तत्रतत्राविष्टः तथा करोति अतो नान्यो विषयः विशेषलीलायाः प्रयोजनं हरिरिति अतो य एतां लीलां गायति स्वत एवानन्देन कीर्त्तयति वा अन्यैर्गीयमानां शृणोति असन्निहितः वा कालान्तरे कथावसाने वा अनुमोदते श्रोतृवक्तृकथाः सः भक्तिं लभेत भगवति पूर्णपुरुषे भक्तेरन्यत्र विनियोगाभावादाह— अपवर्गमार्ग इति । मोक्षे नान्यो मार्गोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे विंशाध्यायविवरणम् ॥ २० ॥ ६९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उक्तमर्थमेकेनैव श्लोकेन सङ्क्षिप्याह—इतीति । एकम् एकवपुषम् एकेन वपुषेति पूर्वोक्तेः । अत्र नारदस्य तथा द्रष्टुमिच्छया भगवतश्च दर्शयितुमिच्छयैव तथा दर्शनमभूत् किन्तु द्वारकावासिनस्तु ये यत्रत्यास्ते तत्पुर एव कृष्णं पश्यन्ति न त्वन्यत्र पुरेषु कार्य्यान्तराय तत्र तत्र कदाचिद्गच्छन्तोपीति ज्ञेयम् ॥ ४१—४२ ॥

श्रद्धितः श्रद्धायुक्त आत्मा यस्य तेन ॥ ४३ ॥

ननु, परमेश्वरस्य अर्थादिश्रद्धया किमित्यत आह—एवमिति । मनुष्यवर्त्मानुसृत्या तस्य किमित्यत आह । अखिलानां भवाय मनुष्यचेष्टा हि मनुष्यैः सुखेन स्मर्य्यन्त इति तादृशस्वलीलास्मारणया तेषां संसारं निवर्त्तयितुमित्यर्थः । तत्संसारनिवर्त्तनया तस्य किमित्यत आह—गृहीता शक्तिः कृपाख्या येन सः किञ्च शाश्वतिक्या मनुष्यचेष्टया न केवलमेतावदेव प्रयोजनं किन्तु स्वरूपभूतस्वप्रेयसीभिर्मानुषीभिः लक्ष्म्यादिभ्योऽप्युत्कृष्टाभिर्मानुषाकृतेः स्वस्य वैकुण्ठनाथादीनामप्यं शिनो अनन्या भक्ता एव विषया येषां तानिति वा । शाश्वतिकं रमणमपीत्याह—रेमे इति ॥ ४४ ॥

नच कृष्णलीला केवलं संसारमोक्षार्थैव किन्तु प्रेमभक्तिप्रदा चेत्याह—यानीति । विलयश्च उद्भवश्च वृत्तिः स्थितिश्च तासां हेतुरपि कृष्णो यानि कर्माण्यनन्यविषयाणि स्वरूपान्तरासाधारणानि । अनन्या भक्ता एव विषया उद्देश्या येषां तानिति वा । अपवर्गो मोक्षो मार्गे भजनलक्षणे वर्त्मन्येव लभ्यो यस्य तस्मिन् । भगवति भक्तिः प्रेमविलक्षणा तस्य तरेत् संसारान्मोक्षस्तु भजनारम्भ एव स्यादिति ॥ ४५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्याम् हर्षिण्याम् भक्तचेतसाम् ।
एकोनसप्ततितमो दशमे ऽजनि सङ्गतः ॥ ६६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पावनान् पशुवृत्तिदोषनिर्नाशकान् ॥ ४१—४३ ॥

गृहीताः शक्तयो नानामूर्त्तयो येन सः अखिलानां श्रोतृणां श्रावयितॄणां भवायोद्भवाय मनुष्याणां पदवीं चेष्टामनुवर्त्तमानो ऽनुकुर्वाणः सव्रीडश्च निरीक्षणं हासश्च ताभ्यां जुष्टः हे अङ्ग राजन् ! रेमे ॥ ४४ ॥

भगवल्लीलागानादिफलमाह—यानीति । विश्वस्य संहारोत्पत्तिस्थितिहेतुः अनन्यविषयाणि स्वासाधारणानि कर्माणि चकार तानि अपवर्गमार्गे मुक्तिप्रदे तस्य भक्तिर्भवेत् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
एकोनसप्ततितमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६९ ॥

भाषा टीका।

श्रीशुक उवाच।

श्रीशुकदेवजी राजा परिक्षित से बोले कि-इस प्रकार पवित्र करने वारे गृहस्थाश्रमियों के समीचीन धर्मों का आचरण करते एक श्रीकृष्ण कोहि सब गृहन में वर्त्तमान नारदजी देखते भए ॥ ४१ ॥

इस प्रकार श्रीकृष्ण के दर्शन में उत्साह वारे नारदजी अनन्तशक्ति सम्पन्न श्रीकृष्ण की योगमाया के महान् उदय को अनेक गृहन में वारंवार देखकर आश्चर्य युत हो गया ॥ ४२ ॥

इस प्रकार संसार के अर्थ काम धर्मों के विषय में श्रद्धा युक्त चित्त वारे श्रीकृष्ण से सत्कार को प्राप्त होकर और उस सत्कार से प्रसन्न होकर नारदजी श्रीकृष्ण का हि स्मरण करत वहां से जाते भए ॥ ४३ ॥

हे राजन्! इस प्रकार मनुष्य पदवी का अनुवर्त्तन करने वारे और अखिल जीवों को धर्मादिक के लाभ के अर्थ नाना प्रकार की शक्तियों का ग्रहण करने वारे श्रीमन्नारायण तथा सोरह हजार उत्तम स्त्रीयों के लज्जा सहित सुहृद भाव से कटाक्ष करने और उनके हास से सेवित होकर रमण करते भए ४४ ॥

हे राजन्! इस कृष्णावतार में जगत्की उत्पत्ति पालन संहार करने वारे श्रीहरिने अन्य किसी से नहि होने वारे जिन चरित्रों को किये हैं। उनका जो गान करता है अथवा जो उनका श्रवण करता है अथवा श्रवण करके जो उनकी प्रशंसा करता है उसको मोक्ष देने वारे भगवान् के विषय में भक्ति होगी ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्धमें उनसत्तरके अध्यायकी
भाषाटीका समाप्ता ॥ ६९ ॥

श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

अथोषस्युपवृत्तायां कुक्कुटान् कूजतोऽशपन् ।
गृहीतकण्ठ्यः पतिभिर्माधव्यो विरहातुराः ॥ १ ॥
वयांस्यरूरुवन् कृष्णं बोधयन्तीव वन्दिनः ।
गायत्स्वलिष्वनिद्राणि मन्दारवनवायुभिः ॥ २ ॥
मुहूर्तं तं तु वैदर्भी नामृष्यदतिशोभनम् ।
परिरम्भणविश्लेषात्प्रियबाह्वन्तरङ्गता ॥ ३ ॥
ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय वार्युपस्पृश्य माधवः ।
दध्यौ प्रसन्नकरण आत्मानं तमसः परम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ततस्तु सप्ततितमे कृष्णस्याह्निककर्मणि ।
दूतनारदयोः कार्यं कार्यमन्त्रविचारणम् ॥
जगन्मङ्गलचारित्रमाह्निकं जगदीशितुः ।
नारदेन क्वचित्किञ्चिद्दृष्टमाह यथाक्रमम् ॥

अथेति । इत्यर्थकामधर्मेषु कृष्णेन श्रद्धितात्मनेति प्रस्तुतस्य श्रीकृष्णस्याह्निकस्याधिकारे ऽथशब्दः उपवृत्तायामासन्नायां पतिभिः श्रीकृष्णैः माधव्यो माधवस्य भार्याः ॥ १ ॥

वन्दिन इव श्रीकृष्णं बोधयन्ति सन्ति वयांसि पक्षिणो ऽरूरुवन्नतिशयेनाकूजन् मन्दारवनवायुभिर्गायत्स्वलिष्वनिद्राणि निद्रारहितानि वयांसि ॥ २ ॥

वैदर्भीत्युपलक्षणं परिरम्भणविश्लेषात्तं पर्यालोच्य ॥ ३-४ ॥

वन्दिन इवेति तेपि प्रबोधयन्तो बहुधोच्चैरस्तुवन्नित्यर्थः । ननु, तान्येव कथमादौ प्रबुद्धानि तत्राह-गायत्स्विति । प्रातः स्वभावेनादौ शीतवातः ततो महावृक्षाणां प्रचलनं ततः पुष्पादिस्थितानामलीनां गानं तेनानिद्राणि गतनिद्राणीत्यर्थः । एवं सङ्क्षेपेण प्रातर्वर्णनम् ॥ २ ॥

विश्लेषो विघ्नः ॥ ३ ॥

ब्राह्म इति युग्मकम् "रात्रेश्चतुर्दशो भागो मुहूर्तो ब्राह्म उच्यते" लोकशिक्षापणार्थमेव नरलीलाकौतुकार्थञ्च दध्यावित्यादिकं तत्तदर्थानुकरणलीलाख्यानं तथैव प्रसन्नकरणः प्राणायामादिना स्थिरचित्तः सन्नित्यर्थः । तमसः प्रकृतेः परं परमेश्वररूपमात्मानं दध्यौ ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १-४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

श्रीनारददृष्टसदाचारप्रसङ्गात् श्रीभगवत आन्हिकमाह— अथेत्यादिना कथा इत्यन्तेन । गृहीतकण्ठ्य इति पतिभिरङ्कशायितानामुपधानतया कल्पितेन श्रीवामभुजेन । कण्ठग्रहणात् इति महासौख्यमुक्तम् अत एव विरहेण प्रातर्भाविनाप्यातुराः विकलाः सत्यः कुक्कुटान् क्रीडाकुक्कुटविशेषान् अशपन् म्रियन्तामिति मूकीभवन्त्विति वा कुकुक्षुः तत्कूजनेन प्रातर्ज्ञानात् स्नानाद्यर्थं स्वपरित्यागेन पत्युरुत्थानोपपत्तेः पतिभिरिति बहुत्वं प्रकारभेदात् ॥ १ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ भगवतो दिनचर्यात्मकं चेष्टितमनुवर्णयन् मागधनिरुद्धराजसन्देशहर्तृसमावेदितवृत्तान्तयुधिष्ठिराभिप्रायाभिज्ञ— नारदनिवेदितवृत्तान्तायतननिश्चयाप्रयुक्तमुद्धवोद्देशात्मकं भगवत्प्रश्नमाह — अथेत्यादिना । अथ ननु हे राजन् ! यद्वात्राथशब्दो भगवद्दिनचर्याप्रस्तावद्योतकः अथ भगवद्दिनचर्या प्रारभ्यत इत्यर्थः । उषसि प्रभातवेलायामुपवृत्तायामासन्नायां सत्यां पतिभिः कृष्णैर्गृहीताः कण्ठाः यासां ताः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

माधव्यः श्रीकृष्णस्य स्त्रियः विरहेण भाविना आतुराः कूजतः शब्दायमानान् कुक्कुटानशपन् ॥ १ ॥

वयांसीति। वन्दिन इव कृष्णं बोधयन्ति सन्ति वयांसि पक्षिणो मन्दारवनवायुभिरनिद्रेष्वालिषु गायत्सु सत्सु अरूरुवन् पुनः पुनरकूजन् ॥ २ ॥

मुहूर्त्तमिति। प्रियस्य बाह्वोरन्तरं गता वैदर्भीत्यन्यासामप्युपलक्षणं परिरम्भविश्लेषाद्धेतोस्तं मुहूर्त्तमतिशोभनमपि नामृष्यन्न सेहे असमीचीनमन्यतेत्यर्थः ॥ ३ ॥

ब्राह्म इति। वारि शुद्धं जलमुपस्पृश्य आचम्य प्रसन्नानि करणानि इन्द्रियाणि यस्य सः तमसः प्रकृतेः परं विलक्षणमात्मानं दध्यौ ध्यातवान् स्वात्मावलोकनपरो बभूवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्।

राज्ञां दैनन्दिननित्यनियमप्रकारं कथयत्यस्मिन्नध्याये तत्रादौ माधवीनां ग्राम्यधर्मलौल्यातिशयं कथयति—अथेत्यादिना ॥ १ ॥

वयांसि कोकिलादीनि वन्दिनः कृष्णं बोधयन्तीवोपतस्थुः नित्योद्बुद्धत्वादिवेति। मन्दारवनवायुभिः पारिजातवनवायुभिः सह ॥ २ ॥

तं मुहूर्तोपलक्षितकालं प्रियस्य कृष्णस्य बाह्वन्तरं वक्षःस्थलम् ॥ ३ ॥

नित्यप्रसन्नान्तःकरणः आत्मानं स्वमेव ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतक्रमसन्दर्भः।

॥ १—३ ॥

साधारणलोकशिक्षार्थमेवा दध्यावित्यादिकं तदर्थानुकरणलीलाख्यानं नृलोके क्रीडापरमित्यर्थः ॥ ४—४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

॥ १—३ ॥

दध्यौ प्रसन्नकरण इत्यादि। प्रसन्नानि प्रसादयुक्तानि करणानि कार्याणि लीला यस्य आत्मानं स्वयमेव स्वं दध्यौ ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

सात्विकानां निरोधे तु प्रथमे बलतः पुरा।
षड्भिः सर्वनिरुद्धास्ते साधनेनोच्यतेऽधुना ॥
षड्भिरेव तथाध्यायैर्धर्मोऽत्र भगवत्कृतः।
कारितश्च द्विरूपो हि वर्ण्यतेऽन्यनिषेधने ॥
तत्रैकाविंशाध्याये धर्मो हि भगवत्कृतः।
निरूप्यते यतो लोका जाता हरिपराः स्वतः ॥
सर्वे धर्मा विशेषेण तत्तद्भेदेन चैव हि।
पूर्वाध्याये निरूप्यैव ह्याह्निकं ह्यत्र रूप्यते ॥
तेनैव शुद्धचित्तास्ते राजानः सात्विकास्तथा।
प्रपन्नाः सर्वथा कृष्णे प्रयोजनमिदं मतम् ॥
अन्यथा ह्याह्निको धर्मो निष्प्रयोजनतां व्रजेत्।
सभायां गमनं चैव रक्षां सूचयति क्षतात् ॥

एवं पूर्वाध्यायैर्भगवता प्रमेयबलमाश्रित्य सर्वे आत्मसात्कृता इदानीं धर्मादिसाधनैर्भगवानात्मसात्करोति तत्र प्रथमतो भगवत आह्निको नित्यो धर्मो निरूप्यते ततो धर्मपरस्य यत् कृत्यं तत्कालनिमित्तकमेवेति अरुणोदयावधि पूर्वदिनकृत्यं सर्वे निरूपयति—अथेति। 'अवान्तरप्रकरणभेदप्रतिपादकोऽयमथशब्दः उषस्यरुणोदये उपवृत्तायामारभ्यपर्यन्तं "चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते" इतिधर्मार्थकामानाम् आवृत्तिः भगवत्कृता क्रियत इति ज्ञापयितुं कामपराणां धर्मासहिष्णुत्वमाह—कुक्कुटान् कूजतोऽशपन्निति। तत्र हेतुः, पतिभिः कृष्णैः गृहीतकण्ठ्यो ननु गार्हस्थ्यो भोजनवत् भोगस्यापि नियतत्वात् प्रातःकालसूचके कुक्कुटशापः कथमितिचेत् तत्राह—विरहातुरा इति। तत्र हेतुः, माधव्य इति. माधवस्य स्त्रियः माधव्य इति स्वविश्लेषमात्रेणैव लक्ष्म्याः सम्भवात् अतो विरहः सम्भावित इति प्राप्तफलानां साधने द्वेषो युक्त इति भगवत्कृतधर्मस्य च सात्त्विकनिरोधपरत्वात् सम्बद्धानामिच्छामात्रेणैव निरोधः सिद्ध इति कुक्कुटशापो युक्तः ॥ १ ॥

ननु कुक्कुटादयो वा किमिति भगवदनभिप्रेतं कुर्वन्तीत्याशङ्कायामाह—वयांस्यरूरुवन्निति। वयसामपि पक्षिणां भगवल्लावण्यामृतप्राप्तिरभीष्टेति स्वार्थमेते बोधयन्ति तथासत्यपराधो भवेदिति शङ्कां वारयितुं दृष्टान्तमाह—वन्दिन इवेति। तेन प्रबोधने अधिकृता अपि पक्षिण इति सूचितं ननु, बहिरङ्गा एते भगवदभिप्रायमज्ञात्वा कथं नित्यं बोधयन्तीत्याशङ्कायामाह—गायत्स्वलिष्विति। येऽन्तरङ्गा अलयः भगवदभिप्रेतं ज्ञात्वैव गायन्ति नच स्वभावादेव वयांस्यरूरुवन्नित्याशङ्कनीयं यतः अनिद्राणि तत्रापि निद्राभावः सहेतुक इत्याह मन्दारवनवायुभिरिति। आमोदेनाकृष्टचित्तानि देवताधिष्ठानाच्च साक्षाद्भोग्येऽप्यशक्तानि अत आकाङ्क्षायां विद्यमानत्वात् अनिद्राण्येव ॥ २ ॥

एतत्सर्वं स्त्रीणां न भविष्यतीत्याशङ्क्य मुख्यायाः रुक्मिण्या अप्येतदित्याह—मुहूर्त्तमिति। तं प्रसिद्धं ब्राह्मसम्बन्धि तुशब्देन अन्यथाशब्दं व्यावर्त्तयति ननु लक्ष्म्याः अवतारः कथमेवमवददित्याह—वैदर्भी दर्भाभावेन कर्मराहित्यमुक्तम्, अतिशोभनमपि सर्वोद्बोधकत्वात्सर्वपुरुषार्थसाधकत्वाच्च तथापि नामृष्यत् तत्र हेतुः फलानुभव इत्याह—प्रियबाह्वन्तरङ्गतेति। तादृश्याः परिरम्भणविश्लेषः अनङ्गीकारे हेतुः ॥ ३ ॥

एवं सर्वासामनभिप्रेतत्वे तद्द्वयश्रेष्ठभगवानपि नोत्तिष्ठेदिति तन्निराकरणार्थं भगवत उत्थानपूर्विकाः सर्वाः क्रियाः निरूपयति—ब्राह्मे मुहूर्त इति। उत्थानं निद्रापगमलीला शय्यातो वा ततो वार्युपस्पर्शनं भगवद्धस्तादिप्रक्षालनमात्रमिति केचित् स्नानमित्यपरे आचमनमात्रमिमि सिद्धान्तः ध्यानस्यापि शुद्ध्यर्थमेव क्रियमाणत्वात् अन्तःशुद्धिलीलां कृत्वैव बहिःशुद्धिः

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

लीला कर्त्तव्येति । यथा नद्याः स्नानेन शौचं स्नानानन्तरेण च धर्मः तथा ध्यानेपि ज्ञातव्यं ननु पूर्णो भगवान् बोभूयमानस्वरूपः परमानन्द एव अन्तःकरणाद्यभावात् कथं प्रणिधानं कृतवानित्याशङ्कयाह—माधव इति । लक्ष्मीशक्तिं स्वीकरोतीति मधुवंशेनावतीर्ण इति यथैषा लीला तथा ध्यानमपीत्यर्थः । प्रसन्नानि करणानि इन्द्रियाणि यस्येति शुद्धसत्त्वस्य सर्वत्र आविर्भावः सूचितः तत आत्मानमेव दध्यौ अथ योऽन्यां देवतामुपास्त इति आत्मातिरिक्तदेवतायाः ध्यानेनिषेधात् नन्वात्मनः प्रत्यक्षस्य स्फीता लोकवृत्तिघटवत् प्रकामानस्य किं ध्यानेनेत्याशङ्क्याह—तमसः परमिति । कालस्याप्यग्रे तमस्तिष्ठति तस्याग्रे भगवान् स एव तमोगुण इति केचित् सवस्तुणो बहिरावरणमिव सर्वस्यैवात्मत्वात् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अध्याये सप्ततितमे प्रातःकृत्यकथा हरेः ।
सुधर्म्मायां दूतनारदयोः कार्य्यविचारणा ॥

इत्यर्थधर्म्मकामेषु कृष्णेन श्रद्धितात्मनेत्युक्तमतो ब्राह्ममुहूर्त्तमारभ्य कीदृशं धर्माचरणमित्यपेक्षायामाह—अथेति । उप आधिक्येन वृत्तायां ज्ञातायां सत्यां पतिभिरिति प्रकाशबाहुल्याद्बहुत्वं माधव्यो रुक्मिण्याद्याः अशपन् । रे रे कुक्कुटाः प्रियविच्छेदकप्रातःसमयप्रादुर्भावकाः ! यूयं शीघ्रमेव प्रियघ्न मिति शापं ददुः ॥ १ ॥

मन्दारवनवायुभिः सुगन्धैः प्रबुद्धाः गायत्सु सत्सु अलिषु तद्गानशब्देन अनिद्राणि वयांसि पक्षिणः कीदृशानि वन्दिन इव कृष्णं बोधयन्ति ॥ २ ॥

परिरम्भणस्य विश्लेषात् विश्लेषहेतुत्वात् तं ब्राह्मं मुहूर्तं शोभनमपि न अमृष्यत् अशोभनमेव मेने इत्यर्थः । वैदर्भीत्युपलक्षणं सर्व्वा एव ॥ ३ ॥

आत्मानं स्वं दध्यौ । यथान्यजनो अक्षयमुहूर्त्ते तं ध्यायति तथैव सोऽपि स्वमेव दध्यौ तमसः प्रकृतेः परम् ॥ एकमितीश्वरस्यैकस्यैवौचित्यात् । अतः स्वयंज्योति स्वयमेव प्रकाशमानं ननु सङ्कर्षणादयोऽपीश्वराः श्रूयन्ते, तत्राह—अनन्यं न कोऽप्यवतारोऽन्यो यस्मात्तं किञ्च सङ्कर्षणादिषु स्वांशावतारेषु पृथङ्नित्यं वर्त्तमानेष्वप्यव्ययं परिपूर्णमित्यर्थः । प्रादुर्भावे तु कृपैव कारणमित्याह—स्वसंस्थया स्वस्य सम्यक् सर्वजनदृश्यतया स्थित्या निरस्तं कल्मषमविद्या यस्मात् किञ्च ब्रह्मणं आख्या सम्यक् ख्यातिः प्रकाशो यस्मात् तं यदुक्तमष्टमे "मदीयं महिमानञ्च परं ब्रह्मेति शब्दितं वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे" इत्यादि "ब्रह्मणोहि प्रतिष्ठाहम्" इत्यादि च यद्वा "ब्रह्माख्ये ब्रह्मनामकं "ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते" इत्युक्तेः सर्व्वश्रेष्ठयमाह अस्य विश्वस्य उद्भवः उद्रिक्तो भवः संसारस्तस्य नाशहेतुभिः स्वशक्तिभिर्ज्ञानप्रदत्वभक्तिप्रदत्वादिभिर्लक्षिता सर्वजनानुभूता भावानां मत्स्यादीनां निर्वृतिः यस्मात्तं तत्र भक्तानां तद्दर्शनप्रेमातिशयेन शिष्टानां तत्सुष्ठु पालनेन दुष्टानां तद्ध्यानान्तरमुक्तिप्राप्त्या निर्वृतिः ॥ ४-५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीकृष्णाह्निकं दूतवर्णिते जरासन्धनिरुद्धराजकार्ये श्रीनारदवर्णिते युधिष्ठिरकार्ये च कर्तव्ये प्रथमं किङ्कर्तव्यमिति उद्धवं प्रति भगवत्प्रश्नञ्चानुवर्णयति । सप्ततितमेनाध्यायेन क्वापि धर्मं सेवमानमिति श्रीनारदेन दृष्टं लोकसङ्ग्रहार्थं भगवता कृतमाह्निकं तदधिकारीन् ग्राहयितुं विस्तरेण वर्णयति, अथेति । उषसि प्रातर्वेलायाम् उपवृत्तायामासन्नायां पतिभिः । श्रीकृष्णैः माधव्यो माधवभार्य्याः विरहातुराः कृत्यकालसूचनेन पतिविरहे हेतवो यूयमाशु प्रियध्वमित्यशपन् शापं ददुः ॥ १ ॥

मन्दारवनवायुभिः हर्षं प्राप्य गायत्सु अलिषु तद्गानेन अनिद्राणि वयांसि पक्षिणः वन्दिन इव कृष्णं बोधयन्ति सन्ति अरूरुवन् अतिशयेनाकूजन् ॥ २ ॥

वैदर्भी रुक्मिणी सर्वैश्वर्याधिष्ठात्री अपि परिरम्भणविश्लेषाद्धेतोः शोभनमपि तं मुहूर्तं नामृष्यत् न सेहे तुशब्दादन्या न सेहिरे इति किमु वक्तव्यम् ॥ ३ ॥

उपस्पृश्याचम्य आत्मानं दध्यौ ध्यातवान् प्रकृतिविलक्षणं भगवतो दर्शयति—तमसः परं प्रकृतिविलक्षणम् ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले कि—शयन के अनन्तर पाँच घड़ी रात्रि रहने पर अनेक मूर्त्ति श्रीकृष्ण से गृहीत कण्ठ वाली भगवान्की भार्य्या लोग भगवान् के विरह से भयभीत होकर उस समय में बोलने वारे मुरगान को कठोर वचन बोलती भई ॥ १ ॥

कल्पवृक्षों के शीतल मन्द सुगन्ध अनेक पवन से भ्रमर गुञ्जार करने लगे और निद्रा छोडकर अनेक पक्षी वन्दीयों के समान सूते हुए श्रीकृष्ण को बोध करावत वारंवार बोलने लगे ॥ २ ॥

श्रीकृष्ण के भुजान के मध्य में वर्त्तमान रुक्मिणी आदि सब भार्य्या स्नान पूजनादि के योग्य अति समीचीन उस मुहूर्त्तको भगवान् के आलिङ्गन से वियोग होने का हेतु होने से नहिं सहती भई ॥ ३ ॥

श्रीकृष्ण भगवान् ब्राह्म मुहूर्त में उठकर हस्तपाद प्रक्षालन पूर्वक आचमन करके प्रसन्न मन होकर माया से परे निज शुद्ध स्वरूप का ध्यान करते भए ॥ ४ ॥

एकं स्वयञ्ज्योतिरनन्यमव्ययं स्वसंस्थया नित्यनिरस्तकल्मषम् ।
ब्रह्माख्यमस्योद्भवनाशहेतुभिः स्वशक्तिभिर्लक्षितभावनिर्वृतिम् ॥ ५ ॥
अथाप्लुतोऽम्भस्यमले यथाविधि क्रियाकलापं परिधाय वाससी ।
चकार सन्ध्योपगमादिसत्तमो हुतानलो ब्रह्म जजाप वाग्यतः ॥ ६ ॥
उपस्थायार्कमुद्यन्तं तर्पयित्वाऽऽत्मनः कलाः ।
देवानृषीन् पितॄन् वृद्धान् विप्रानभ्यर्च्य चात्मवान् ॥ ७ ॥
धेनूनां रुक्मशृङ्गीणां साध्वीनां मौक्तिकस्रजाम् ।
पयस्विनीनां गृष्टीनां सवत्सानां सुवाससाम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एकमखण्डं तत्र हेतुः अनन्यं निरुपाधिम् अत एव अव्ययं नित्यम् स्वयञ्ज्योतिष्ट्वे हेतुः नित्यनिरस्तं नित्यनिवृत्तं कल्मषमविद्या यस्मात्तम् उपलक्षणमाह—अस्येति । अस्य विश्वस्य लक्षितभावश्चासौ निर्वृतिश्च भावः सत्ता निर्वृतिरानन्दः तथाहि गुणक्षोभात्पूर्वं सत्तामात्रं यः "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" इत्यादिश्रुतेः । स एवानन्दश्च "विज्ञानमानन्दम्" इत्यादिश्रुतेः । तं सदानन्दमित्यर्थः ॥ ५ ॥

आप्लुतः स्नातः सन्ध्याया उपगम उपासनमादिर्यथा भवति तथा क्रियाकलापं चकार कायवत्वादुदयात्पूर्वमेव हुतानलः ब्रह्म गायत्रीं जजाप ॥ ६ ॥

कला अंशान् देवान् ऋषीन् पितॄंश्च तर्पयित्वा ॥ ७ ॥

गृष्टीनां प्रथमप्रसूतानाम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

परमेश्वरत्वमेवाह-एकमिति । अस्येत्यादिना जीवात्मतो वैलक्ष्यमुक्तम् उद्भवनाशेत्युपलक्षणम् अन्यत्तैः यद्वा आत्मानं स्वस्वरूपं दध्यौ तस्य तावच्छुद्धत्वमाह-तमसः परमिति । "तमसः परस्तात्" इति श्रुतेः । सङ्घातरूपत्वं निषेधति एकमिति "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" इतिश्रुतेः । एकत्वेपि स्वाभाविकशक्तित्वं व्यञ्जयति—स्वयञ्ज्योतिरिति । स्वयमात्मनैव ज्योतिर्ज्ञानप्रकाशो यस्य तम् "आत्मप्रकाशम्" इतिश्रुतेः । अत एव न विद्यते अन्यत् यत्र तं "नेह नानास्ति किञ्चन" इतिश्रुतेः अत एव "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इतिमन्त्रोपि अनयैव शक्त्या प्रकृतीक्षणञ्चाभ्युपगतं भाष्यकृद्भिः अतः प्राकृतविलक्षणत्वादव्ययम् अपक्षयादिशून्यम् एवं तत्स्वरूपस्य स्वतः शुद्धत्वं दर्शयित्वा तत्रान्यच्छायाशाबल्यमपि निषेधति स्वसंस्थया स्वप्रभावेनैव नित्यं निरस्तं निवृत्तं कल्मषं स्वसान्निध्यमात्रोपक्रियमाणया मायया शाबल्याभासोपि यत्र तम् "अयमात्मा अपहतपाप्मा" इतिश्रुतेः । एवं स्वरूपेण गुणेन च सर्वतो बृहत्तमत्वाद्ब्रह्मेत्याख्या यस्य तादृशम् "न तस्य कार्य्यम्" इत्यादेरेव श्रुतेः । तथैव तं कार्य्यद्वारापि लक्षयति—अस्येति । भावः स्वभावः स्वरूपशक्तिरित्यर्थः । निर्वृतिरानन्दैकस्वरूपत्वं तच्छक्तिभिस्ते लक्षिते यत्र तम् अस्येति हि दृश्यमानजाड्यादिदोषयुक्तत्वं सूचयित्वा तदुद्भवादिशक्तीनामपि सदोषत्वं दर्शितं ततो बहिरङ्गात्वञ्च ततस्तद्दोषास्पृश्या तदुपजीव्या चान्या स्वरूपभूता शक्तिर्बोधिता सर्वात्मत्वेन परमानन्दरूपं तत्स्वरूपञ्चेति । यद्वा एकमिति "स एक एकतरथामिथोभयम" इत्याद्युक्तन्यायेन ईश्वरस्यैकस्यैव युक्तत्वात् अतः स्वयञ्ज्योतिश्च स्वयमेव प्रकाशमानमित्यर्थः । ननु, सङ्कर्षणादयोपीश्वराः श्रूयन्ते तत्राह—अनन्यं न कश्चिद्व्यूहोऽन्यो भिन्नोस्ति यस्मात्तं स एव लीलया चतुर्व्यूहादिरूपेण वर्त्तते नतु ते ततो भिन्ना इत्यर्थः । तत्तत्प्रादुर्भावकत्वेप्यलं क्षपयिष्णुसरोवरवदव्ययम् अत एव स्वीयया असाधारणरूपया संस्थया सम्यक् स्थित्या निवृत्तं कल्मषं निकर्षरूपं यस्मात्तं किञ्च ब्रह्मणोपि आख्या ख्यातिः प्रकाशो यस्मात्तं तदुक्तमष्टमे श्रीमत्स्यदेवेन—

"मदीयं महिमानञ्च परं ब्रह्मेति शब्दितम् ।
वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे सम्प्रश्नैर्विवृतं हृदि" ॥ इति

श्रीविष्णुपुराणे च "शुभाश्रयः स चित्तस्य सर्वगस्य तथाऽऽत्मनः" इति श्रीभगवद्गीतासु च "ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्" इति अस्येत्यादि पूर्ववत् ॥ ५ ॥

अथानन्तरमेव अम्भसि तीर्थमये प्रातः स्नाने तीर्थस्यापेक्षत्वात् इति प्रत्यन्तःपुरबहिर्भागगमनं बोध्यते सत्तम इति, सतां धर्मप्रदर्शनार्थमिति भावः । अन्यत्तैः । यद्वा सन्ध्योपगमादिषु कर्मसु सत्तमः परमकुशलः ॥ ६ ॥

क्रियाकलापमेवाह—पक्षान्तरे चादिशब्दार्थमेवाभिव्यञ्जयति—उपस्थायेति त्रिकेण । कला विभूतीः श्रीत्रिविक्रमादिप्रतिमाश्च वृद्धान् कुलवृद्धान् विप्रांश्च आत्मा धृतिर्बुद्धिर्वा तद्वान् तद्विधौ सावधानस्सन्नित्यर्थः ॥ ७ ॥

साध्वीनां गुणरूपलक्षणादिभिरुत्तमानां तेनैवादौ स्वर्णकुण्डलादिभिः अलङ्कृतेभ्यः प्रतिगृहं बद्धदानासु एकविंशतिकोटयः सप्तलक्षाणि सप्तपञ्चाशत्सहस्राणि वा सप्तत्यधिकानि (२१०७५७०७२) दिनेदिने इत्यत्रैव वीप्सया नित्यकर्मत्वे लब्धे बद्धमित्यत्र पुनर्वीप्सातिदाढ्यार्य प्रति-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

दिनमेव बद्धस्य बहुत्वबोधनाय वा बद्धमित्यत्र दकारसंयोगितया बद्धामित्येव श्रौतेषु प्रसिद्धम् ॥ ८—९ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

एकं समाभ्यधिकरहितम् अव्ययं : जात्यादिकल्पनारहितं स्वसंस्था स्वगतशक्तिभिर्लक्षितभावनिर्वृत्तिं दृष्ट्या दृग्भिरुपलक्षितम् ॥ ५—१२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कोसौ तमसः पर आत्मा ? तं विशिनष्टि—एकमिति । एकं समाभ्यधिकरहितं जीवस्तु विपरीत इति भावः । स्वयञ्ज्योतिः स्वयं प्रकाशस्वरूपम् अनन्यं न विद्यतेऽन्यदशरीरभूतं वस्तु यस्य तम् अव्ययं जात्यादिकल्पनारहितं स्वस्मिन् संस्था सम्यगविकृतत्वेन अवस्थितिस्तया नित्यं निरस्तं प्रतिक्षिप्तं कल्मषं पुण्यपापात्मकं हेयं यस्य तं ब्रह्मेत्याख्या बृहति बृंहयतीति निरुक्तिर्यस्य तम् अस्य जगतः उत्पत्तिनाशहेतुभिः स्वशक्तिभिः उद्भवनाशग्रहणं स्थितेरित्युपलक्षणं शक्तिरपृथक्सिद्धविशेषणं ततश्चोत्पत्तिकारणत्वस्थितिकारत्वलयकारणत्वरूपैर्धर्मैरित्यर्थः । भावः सत्ता सा च मानसं बन्धार्हत्वरूपा भावशब्दश्चात्र धर्मिपरः लक्षितो भावः सत्ताविशिष्टं स्वरूपं निर्वृतिरानन्दात्मकं यस्य तथाभूतम् अत्रास्येत्यादिना । भावेत्यन्तेन प्रकृतेः परस्यात्मनो लक्षणमभिप्रेतं जगज्जन्मादिकारणत्वं हि ब्रह्मणो लक्षणं निर्वृतिपदेनानन्दवाचिना "सत्यं ज्ञानमनन्तम्" "विज्ञानमानन्दम्" इति स्वरूपशोधकवाक्यार्थः स्मारितः अत्र कोसौ प्रकृतेः पर आत्मेत्यतो ब्रह्माख्यमित्युक्तं ब्रह्मशब्दस्यानेकार्थसाधारण्यात्किं तत् ब्रह्मेत्यपेक्षायामस्येत्यादिना जगत्कारणत्वं लक्षितमिति कारणत्वं चिदचिद्विशिष्टगतमिति विशेष्यभूतब्रह्मस्वरूपजिज्ञासायां निर्वृतिपदं प्रयुक्तं जगत्कारणत्वस्य हिरण्यगर्भादेरिव सुकृतविशेषप्रयुक्तत्वशङ्काव्युदासाय स्वसंस्थया नित्य निरस्तकल्मषमित्युक्तम् कारणत्वप्रयुक्तविकाराश्रयत्वशङ्काव्युदासायाव्ययमित्यधिष्ठात्रन्तरशङ्काव्युदासायैकमिति कारणत्वप्रयुक्तकार्यानन्यत्वं वक्तुमनन्यमित्युक्तमिति द्रष्टव्यं सच्छब्दापरपर्यायभावशब्देनोक्तार्थे वेदान्तानां प्रमापकत्वं सूचितम् ॥ ५ ॥

अथेति । अथ सत्तमो भगवानम्भस्याप्लुतः स्नातः वाससी परिधाय क्रियाकलापं चकारेति सम्बन्धः । कोसौ क्रियाकलापः ? इत्यतस्तं प्रपञ्चयति—सन्ध्येत्यादिना । सन्ध्योपगमादि क्रियाकलापमित्यर्थः । सन्ध्योपगमः सन्ध्योपासनम् आदिशब्दसङ्गृहीतानाह—हुतानल इत्यादिना । हुतः अनलः आहवनीयो येन सः वाग्यतः वाचं यच्छतीति तथा मौनीभूत्वेत्यर्थः । ब्रह्म गायत्रीम् ॥ ६ ॥

उपस्थायेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् आत्मनः स्वस्य कलाः अंशभूतान् देवादींस्तर्पयित्वा वृद्धान् कुलवृद्धान् विप्रांश्चात्मवान् अश्वायुक्तसत्त्वमभ्यर्च्य दिनेदिने अलङ्कृतेभ्यः विप्रेभ्यः क्षौमकृष्णाजिनतिलैः सह धेनूनां पद्मं पद्मं ददौ पद्मं पद्ममिति महासङ्ख्यायुक्तसङ्ख्याभिधानं कथम्भूतानां रुक्म स्वर्णालङ्कारः शृङ्गयोः यासां मौक्तिकानां स्रजो यासां बहुक्षीराणां गृष्टीनां प्रथमप्रसूतानां शोभनो वत्सो यासां शोभनं वासो यासां तासां रौप्यं रजतालङ्कारः खुराग्रेषु यासां तासाम् ॥ ७—९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतरवस्तुभ्य आत्मानं व्यावर्तयति—एकमिति । एकं मुख्यं स्वरूपभेदशून्यं वा आदित्यादिज्योतिभ्यः परं विलक्षणं "परं ज्योतिरूपं सम्पद्य" इति श्रुतिः । अनन्यम् अन्याधीनस्वभावरहितम् अन्यः स्वतन्त्रो यस्मात्स तथा तं वा अद्वयम् असदृशं स्वसंस्थया स्वव्यवस्थया स्वमहिम्ना स्वाकारेण वा नित्यनिरस्तदोषं किं तस्य नामधेयमत्राह—ब्रह्माख्यमिति । स्वलक्षणैः स्वरूपलक्षणैः व्यावर्तकधर्मैः अस्य जगतः उद्भवनादिहेतुभिः सृष्ट्यादिहेतुभिर्लक्षिता भावनिर्वृतिः स्वरूपानन्दो यस्य स तथा तं "यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" इतिश्रुतेः ॥ ५ ॥

सन्ध्योपगमादि सन्ध्योपासनादिकं क्रियाकलापं चकार ब्रह्म जजाप नियतस्वाध्यायाध्ययनं कृतवान् गायत्रीं वा जप्तवान् ॥ ६ ॥

स आत्मनः कलाः स्वसन्निधानविशेषोपेतान् आत्मवान् स्वाधीनप्रयत्नः स्वाधीनमना वा ॥ ७ ॥

साध्वीनां पादबन्धनादिक्रियानपेक्षाणां गृष्टीनां प्रथमप्रसूतानाम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

तदेव स्पष्टयति—एकमित्यादि । एकं ध्येयध्यातृभावेपि एकं स्वयंज्योतिः स्वयमेव आनन्दमयमेव ज्योतिः प्रकाशो यस्य इत्यादि सर्वमात्मानमित्युक्तस्य विशेषणं पुनः कीदृशं ब्रह्माख्यं ब्रह्मेति आख्यैव यस्य नतु निर्विशेषं ब्रह्मेत्यपि तं केचिद्वामनन्तीति भावः । अस्य विश्वस्योद्भवनादिहेतुभिर्ब्रह्मादिभिः स्वशक्तिभिर्लक्षिता भावस्य विलासादिभावस्य निर्वृतिर्यस्य तेषु न्यस्तभारतया स्वविलासत्वात् स्वसंस्थया स्वमर्यादया नित्यः शाश्वतः निरस्तकल्मषः क्षीणक्लेशश्च यस्मात् सत्त्वं सच तम् आत्मशब्दोऽत्र विग्रहपरः स्वमेव विग्रहं दध्यौ इति भावः स्वविग्रहः स्वस्यापि ध्येयइत्यर्थः उक्तञ्च विस्मापनं स्वस्य चेत्यादि ॥ ५ ॥

अथेत्यादि । ब्राह्ममुहूर्त्तोत्थानादारभ्य ध्यानानन्तरम् अम्भसि कासारादौ नतूद्धृतेनाम्भसा आप्लुतः ब्रह्म निजनाम जजाप मनुष्यपदवीमनुवर्त्तमान इत्यस्यायं प्रपञ्चः एवं सन्ध्योपगमादावपि सच्चिदानन्दघनविग्रहस्य तस्यान्यविग्रहवन्मैत्र्यादिकर्म नास्त्येवेति दर्शयितुमाह्निकानुवर्णनं तत्र च ब्राह्ममुहूर्त्तोत्थानमारभ्य स्नानसन्ध्यादिवर्णनपर्य्यन्तं तस्यानुक्तत्वात् ॥ ६—२९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सर्वोपासकानामात्मोपासकत्वमाशङ्क्य केवलमात्मोपासकत्वसिद्ध्यर्थम् आत्मानं विशिनष्टि—एकमिति । तदात्मस्वरूपं षड्गुणैश्वर्ययुक्तं ब्रह्मैवेति वक्तुं सप्तविशेषणान्युच्यन्ते एकमिति

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

असहायेन ऐश्वर्यमित्युक्तं स्वयञ्ज्योतिरलौकिकवीर्यम् अनन्तमिति कीर्तिः अव्ययमिति लक्ष्मीः स्वसंस्थया स्वरूपस्थित्यैव नित्यनिवृत्तानि कल्मषाणि यस्येति ज्ञानं ब्रह्मेत्याख्या यस्येति प्रापञ्चिकसर्ववैलक्षण्येन वैराग्यं धर्मिणामाह "जन्माद्यस्य यतः" (१-१-२) इतिन्यायेन अस्य जगतः उद्भवनाशहेतुभिः उद्भवः सत्त्वम् अभिवृद्धैः तद्धेतुकत्वान्नाशस्तमः हेतूरजः एताश्च शक्तय एव तैर्लक्षिताः भावाः सात्त्विकादयोन्तःकरणस्य तेषां निर्वृतिः अपगतिर्यत्र भावैः सहितं निर्वृतश्चेति वा अनेन प्रपञ्चकर्त्ता प्रपञ्चरहितश्चेति विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन निरूपितः । अनेन वा वैराग्यं ब्रह्माख्यमिति धर्मी आत्मत्वेन सर्वत्र भेदनिराकरणार्थं प्रपञ्चभेदनिराकरणार्थं वा एकपदं प्रमाणाभावाय स्वयञ्ज्योतिष्ट्वम् अनन्यत्वं भिन्नधर्मनिराकरणाय अव्ययत्वं ब्रह्मधर्माणां नित्यत्वाय साङ्ख्यादिमते अब्रह्मधर्मा एव ब्रह्मणि समागत्य गच्छन्तीति तन्निराकरणार्थमेतदवश्यं वक्तव्यं स्वरूपस्थितिश्च संसारात्मवदविद्यानिराकरणाय नित्यपदेन ज्ञानानन्तरनिवृत्तिर्निराकृता ब्रह्मपदेन सर्वश्रुतिसमन्वयः सर्वेषां बन्धमोक्षदातृत्वाय विरुद्धधर्मा ॥ ५ ॥

एवं भगवत्त्वं भावयित्वा तत्कार्यञ्च स्वनिष्ठस्सन्नपि तां निष्ठां परित्यज्य बहिर्धर्मानेव अन्तस्तथाभूतोपि भिन्नप्रक्रमेण कृतवानित्याह—अथेति । अम्भसि आप्लुत इति गोमत्यादौ अवगाह्य स्नानं नतूद्धृतजलैः अमले वाससी परिधायेति विशेषणविशेष्ययोर्दूरे समन्वयः स्नानेपि रात्रिवासःपरित्यागेनामले वाससी परिधाय पुनः स्नात्वा अमलवाससोः परिधानमाह—यथाविधीति । स्नानपरिधानयोः क्रियाकलापे चान्वयेति । क्रियाकलापमेव विशेषणाह—सन्ध्योपगमादीति । वाग्यत इति सन्ध्यामौनं कर्माङ्गत्वेनैव कृतवानिति ज्ञापयति अर्घ्यदानान्ता सन्ध्या ततोऽग्निहोत्रहोमः ततो ब्रह्मजपः गायत्रीमन्त्रजपः सत्कृत इति तिलकावश्यकभूषणादिपरिधानमुक्तम् एवमेव वृतः धर्मो भवतीति क्रमविधाने निरूपिते अरुणकरप्रासात् पूर्वं ध्यानम् अरुणकिरणग्रासे स्नानं ततः सन्ध्या अर्घ्यान्ता ततोग्निहोत्रं ततो जपः सूर्योदयावधि ॥ ६ ॥

उदिते सूर्ये तूपस्थानम् उपस्थायार्कमुदन्तमिति । ततो देवर्षिपितृतर्पणमाह—आत्मनः कलाः तर्पयित्वेति "ऋषयो मनवो देवाः" इत्यादिवाक्यात् भगवत्कला एव यथा अवयवादीनां पुष्ट्यर्थमवयाविना यत्नः क्रियते एवं कलानां पोषार्थं यत्नः न तूपस्यत्वेनेति ज्ञापनार्थं कलापदं "ततः प्रभृति पूज्यन्ते" इतिवाक्यात् लोकशिक्षापरत्वेनापि सिद्ध्यति सत्तम इति पाठे सत्तमो भगवान् षड्विधं देशादिनिरूपितं धर्मं कृतवानिति सूचितं कला एव गणयति—देवानृषीन् पितॄनिति । वृद्धान् स्वजातीयान् क्षत्रियान् विप्रान् सर्वानेव एतेषामेवार्चनं गन्धादिभिः आत्मवानिति निष्कामत्वमुक्तं कामनयाप्येतेषां पूजनसम्भवात् अग्रेप्येतद्विशेषणं सम्बध्यते ॥ ७ ॥

ततो गोदानस्य नित्यत्वात् प्रत्येकापेक्षया समुदायस्योक्तत्वात् समुदाये अलङ्करणं न सम्भवति इति विचार्य अलङ्कारगुणान् निरूपयद्दानमाह—धेनूनामिति त्रिभ्याम् । आदौ गावः सवत्साः दोग्ध्र्यः एतादृश एव समुदाय इति पशूनां भाग्यातिशयो निरूपितः नहि द्वारकायां कश्चिद्विसदृशो दृष्टो भवतीति ज्ञापनार्थमुक्तम् अन्यथा धेनूनां बद्धता न सम्भवेत् रुक्ममये सुवर्णमये शृङ्गे यासां रौप्यमयाः अङ्घ्रयो यासां प्रत्येकं सुष्ठु वाससी प्रत्येकं यासां साध्व्यः शान्तस्वभावाः पयस्विन्यः बहुदोग्ध्र्यः गृष्टयः सकृत्प्रसूताः सर्वासां जीवद्वत्सत्वाय सवत्सत्वाय सवत्सानामित्युक्तं मौक्तिकानां स्रजो माला यासां पूर्वार्द्धविशेषणमेतत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

क्रियाकलापं चकारेत्यन्वयः । सन्ध्याया उपगम उपासनं तदादिषु सत्तमः परमकुशलः ब्रह्म गायत्रीम् ॥ ६ ॥

आत्मवान् धैर्ययुक्तः ॥ ७ ॥

गृष्टीनां प्रथमप्रसूतानां गवां दिनेदिने प्रतिदिनं बद्धं चतुरशीत्यधिकानि त्रयोदशसहस्राणि ददौ यदुक्तं "बद्धं चतुरशीत्यग्रसहस्राणि त्रयोदश" इति बद्धं बद्धम् एकमेकं बद्धमित्यर्थः ॥ ८—९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रकृतिविलक्षणो जीवोपि ततो वैलक्षण्यमाह—एकमिति । निस्समानातिशयं कालादिभ्यो वैलक्षण्यमाह—स्वयञ्ज्योतिरिति । स्वप्रकाशमित्यर्थः । स्वाश्रयत्वमाह—अनन्यं स्वाश्रयम् निर्विकारस्वरूपत्वमाह—अव्ययमिति । स्वभावतोपास्तसमस्तदोषत्वमाह—स्वसंस्थया स्वभावेन निरस्तकल्मषमिति निरतिशयबृहत्त्वं सर्वशक्त्याश्रयत्वं विश्वहेतुत्वञ्च वदन् सत्त्वादिगुणवत्त्वमाह—अस्य विश्वस्योद्भवादिहेतुभिः प्रकृतिकालादिभिः लक्षितः अनन्तगुणशक्त्याद्याश्रयत्वेन द्योतितो भावः सत्ता लक्षणश्चासौ निर्वृतिरानन्दश्च स तथा तम् सदानन्द—मित्यर्थः ॥ ५ ॥

आप्लुतः स्नातः सन्ध्या उपासनम् आदिर्येषां तेषु सत्तमः क्रियाकलापं चकार ब्रह्म गायत्रीम् ॥ ६ ॥

कलाः अंशानपि लोकसङ्ग्रहार्थं देवादीन् तर्पयित्वा गृष्टीनां प्रथमं प्रसूतानां दिनेदिने प्रतिदिनं प्रतिगृहञ्च बद्धम् एकमेकं बद्धम् अलङ्कृतेभ्यः तपोव्रताद्यलङ्कारयुक्तेभ्यो ददौ चतुरशीत्यधिकानि त्रयोदशसहस्राणाम् एकं बद्धम् ॥ ७—९ ॥

भाषा टीका ।

वह परमात्म स्वरूप ऐसा है कि उस के समान अथवा अधिक कोई भी नहि है और स्वतः प्रकाशमान और जिससे कोई भी वस्तु पृथक् नहि है और वह निर्विकार है और अपनी स्वरूप स्थिति से हि जिसमे अज्ञान आदि दोष की निवृत्ति होरही है और इस संसार की उत्पत्ति पालन संहार के हेतु निज शक्ति रूप रज तम सत्वगुणों से जिसका सद्भाव लख्यो गयो है कि पर-

ददौ रूप्यखुराग्राणां क्षौमाजिनतिलैः सह ।
अलङ्कृतेभ्यो विप्रेभ्यो (१) बद्धं बद्धं दिनेदिने ॥ ९ ॥
गोविप्रदेवतावृद्धगुरून् भूतानि सर्वशः ।
नमस्कृत्यात्मसम्भूतीर्मङ्गलानि समस्पृशत् ॥ १० ॥
आत्मानं भूषयामास नरलोकविभूषणम् ।
वासोभिर्भूषणैःस्वीयैर्दिव्यस्रगनुलेपनैः ॥ ११ ॥
अवेक्ष्याज्यं तथाऽऽदर्शं गोवृषद्विजदेवताः ।
(२) कामांश्च सर्ववर्णानां पौरान्तःपुरचारिणाम् ।
प्रदाप्य प्रकृतीः कामैः प्रतोष्य प्रत्यनन्दत ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

मात्मा के विना जडस्वरूपगुणों की स्वतः प्रवृत्ति नहिं हो सकती इसवास्ते इन का प्रेरक परमात्मा हि है और वह आनन्दस्वरूप है और वेदान्त में उसका ब्रह्म ऐसा नाम है एतादृश निज आत्मस्वरूप का ध्यान करते भए ॥ ५ ॥

ध्यान के अनन्तर श्रीकृष्णभगवान् निर्मल जल में स्नान कर वस्त्र धारणकर विधि के अनुसार सन्ध्योपासनादि कर्म समुदाय को करते भए पश्चात् अग्निहोत्र करके मौनव्रत हो कर गायत्री का जप करते भए ॥ ६ ॥

पश्चात् सावधान होकर उदय होते सूर्य को अर्घ्य देकर और उपस्थान करके निज अंशरूप देवता ऋषि पितृओं का तर्पण करके और निज कुलवृद्धों का तथा ब्राह्मणों का पूजन करके ॥ ७ ॥

सुवर्ण से मढे सींगवारी सीधे स्वभाववारी मोतीन की माला वारी सुन्दर दूध देने वारी सुन्दर वस्त्र धारण करें बच्छा सहित ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

बद्धमिति "हिरण्येन परीवृतान् कृष्णान् शुक्लदतो मृगान् मष्णारे भरतोऽददाच्छतं बद्धानि सप्तच "इतिश्रुत्युक्तानि सप्तोत्तरशतं बद्धान्येकीकृत्य पुराणे चतुर्दशलक्षत्वेन गणितानि यथोक्तं भरतमेवाधिकृत्य नवमस्कन्धे

"मृगान् शुक्लदतः कृष्णान् सुवर्णेन परिष्कृतान् ।
अदात्कर्मणि कृष्णारे नियुतानि चतुर्दश ॥ इति

ततश्चेयं बद्धसङ्ख्या श्लोकेन सङ्गृह्यते—

"चतुर्दशानां लक्षाणां सप्ताधिकशतांशकः ।
बद्धं चतुरशीत्यग्रसहस्राणित्रयोदश" ॥ इति

दिनेदिने च प्रतिगृहमेति ॥ ९ ॥

आत्मसम्भूतीः स्वविभूतीः मङ्गलानि कपिलादीनि ॥ १० ॥

नरलोकस्य विभूषणरूपमात्मानम् स्वीयैः पीताम्बरकौस्तुभादिभिः ॥ ११ ॥

कामानभिलषितानर्थान् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

गाः वन्दनार्थमानीता विप्रानाशीर्वादार्थमागतान् गुरून् श्रीवसुदेवादीन् निकटगुप्तवर्त्मलब्धनिजनिजगृहस्थितान् सर्वभूतानि मनसि भावितानि अभिवाद्य यतः आत्मसम्भूतीः तेषां सम्माननप्रदर्शनार्थमिति भावः । यद्वा आत्मविभूतीरपि नरलीलाकौतुकेनैवेति भावः ॥ १० ॥

नरलोकस्य जीवलोकस्य विशिष्टभूषणरूपमपि वासोभिरिति बहुत्वं राजवेषत्वात् स्वीयैरात्मीयत्वेन नित्यप्रसिद्धैस्तैस्तैरिति त्रिष्वेव योज्यं दिव्यशब्देन वनमालादीनामङ्गलार्थत्वं बोधयित्वा तदेव कैमुत्येन साधयति ॥ ११ ॥

अवेक्ष्येति सार्द्धकम् । गोवृषः गोषु स्थितोऽविक्षितो वृषः गोश्रेष्ठो वा द्विजो विप्रः देवता निजेष्टदेवतामूर्त्तिः ताश्चावेक्ष्य प्रागभ्यर्चनादौ तेषां दर्शने सिद्धेपि पुनरवेक्षणं यतो मङ्गलार्थं प्रकर्षेण दातुमाज्ञाप्य प्रत्यनन्दत् तेषां सन्तोषणेन स्वयमधिकं प्रीतोऽभूत् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गोविप्रेति । गवादीनां द्वन्द्वः तत्र वृद्धाः कुलवृद्धाः तानात्मनः स्वस्य सम्भूतीर्विभूतिभूतान्नमस्कृत्य मङ्गलानि कपिलादीनि मङ्गलद्रव्याणि समस्पृशत् ॥ १० ॥

आत्मानमिति । नरलोकस्य भूषणरूपमात्मानं कौस्तुभपीताम्बरादिभिर्भूषयामास ॥ ११ ॥

कामानभिलषितानर्थान् प्रदाप्य प्रकृतीरमात्यादीन् पतोष्य तोषयित्वा प्रतिनन्दितवान् ॥ १२ ॥

(१) पद्म पद्ममिति वीर० पाठः । कामगामिति शुको० पाठः ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

बद्वं बद्वं द्वयं द्वयं एकैकस्मै विप्राय ॥ ९ ॥

गोविप्रदेवताः वयोवृद्धांश्च गुरुभूतान्यश्वत्थादीनि नमस्कृत्य एतत्सर्वं कीदृशमत्राह आत्मेति आत्मनः सम्भूतिं सन्निधेः प्रतिमां मङ्गलानि तिलादीनि ॥ १० ॥

नरलोकस्य मुक्तामुक्तस्य भूषणं अलङ्कारभूतम् ॥ ११ ॥

आदर्शं दर्पणं गवादींश्च प्रेक्ष्य देवताः प्रतिष्ठिताः कामिनामर्थिनां कामान् काम्यान् पदार्थान् किं बहुना सर्वान् कामैः पृथक् पृथक् प्रतोष्य सन्तोषं जनयित्वा स्वयमपि प्रत्यनन्दत सन्तुष्टोऽभूदित्यन्वयः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एतादृशीः गाः ददौ दानक्रियाणां समुदाये बद्वसङ्ख्या सम्बध्यत इति केचित् समुदाय एव दानमित्यपरे चौमाजिनतिलानां सहभावः शास्त्रीयः तदेकमेव विशिष्टदानं भवति अलङ्कृतेभ्यो विप्रेभ्य इति देयसमसङ्ख्या ब्राह्मणानां निरूपिता गोसमसङ्ख्या बद्वसमसङ्ख्या वा बद्वं बद्वमित्येव पाठःबद्व बद्वमिति वैदिक शब्दः स नात्रानुसन्धेयः तत्रापि बद्वशब्दो बद्वपर्यायः चतुरशीत्यष्टसहस्राणि त्रयोदशेति केचित् तत्क्रमे विचार्य निराकृतश्च तस्माद्वोष्ठपर्यायो बद्वशब्दः अत्र च विशेष सङ्ख्याया उपयोगाभावः अयुतलक्षादीनामेव नित्यदाने उपयोगाच्च दिनेदिने नतु गार्हस्थ्यत्रापि वर्षे प्रतिगृहमिति उपक्रमे बहुवचनस्योक्तत्वादध्यवसेयम ॥ ९ ॥

ततो नमस्कारादिकमाह—गोविप्रेति । गावो हविर्विप्रा मन्त्राः देवताश्च त्रितयमिति तं यागो भवतीति क्रमो निरूपितः वृद्धाः सर्वे सभासदः गुरवः कर्मोपदेष्टारः सर्वेश इति शिष्यादिसहितान् एतेषां नमस्कारे हीनता भवतीति शङ्कां निवारयति—आत्मसम्भूतीरिति । एते सर्वे सम्भूतिरूपाः यथा स्वयं स्वपादक्षालनं करोति तद्वदित्यर्थः । ततो मङ्गलानि सम्यगस्पृशत् गोहिरण्यादीनि मङ्गलानि ॥ १० ॥

धर्मपरिष्कारमुक्त्वा धर्मिपरिष्कारमाह—आत्मानं भूषयामासेति । स्वस्य सच्चिदानन्दरूपं देहं भूषयतीति पक्षं व्यावर्त्तयितुमात्मपदं किं स्वात्मानमेव अध्यासादात्मपदं शरीरेपि वर्त्तते जीवेषु नतु भवतीति भूषणस्य प्रयोजनमाह—नरलोकविभूषणमिति । न हि स्वार्थमलङ्करणं करोति निरतिशयानन्दत्वात् किन्तु जगतो भूषणं तद्रूपं जगच्च लौकिकोत्कर्षमपेक्षते अतो यथा भूषणैसंस्कारैर्भूषितः भवति एवं जगद्भगवता संस्कृतमित्यर्थः । पूर्वपरिधानीयवस्त्राद्यपेक्षया भिन्नान्येतानीति ज्ञापयितुं भूषणकरणानाम् अतो निरूपणमाह—वासोभिरिति । कञ्चुकोष्णीषादिभिः भूषणरूपैः स्वीयैः असाधारणैः मकरकुण्डलादिभिश्च दिव्यो गन्धो यस्य एतानि अनुलेपनानि बहुविधानि ततः सर्वाभरणभूषितः ॥ ११ ॥

आत्मानं तेजोमयं कर्त्तुम आज्यावेक्षणं कृतवान् तेन सर्वं एव लोकदृष्ट्या रोगादयो निवृत्ता भवन्ति ततः कान्तियोगार्थमाह च दर्शं दृष्टवान् गोवृषद्विजदेवतानाञ्च दर्शनं कृतवान् अत्र देवाः देवालयस्थाः ततो लौकिकोचितदानमाह—कामगमिति । कामं गच्छति पूरयति प्राप्नोति वा कामगाः मनोहरा विषयाः सर्वेषामेव न भवन्तीति ज्ञापयितुं सर्ववर्णानां मुख्यानां गौणानां चेत्युक्तं पौरान्तःपुरचारिणामिति लौकिकप्राधान्यार्थमुक्तम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मङ्गलानि कपिलादीनि ॥ १०—११ ॥

प्रकृतीर्मन्त्रिणः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मसम्भूतीः स्वविभूतिभूतान् गवादीन् मङ्गलानि कपिलादीनि मङ्गलद्रव्याणि स्पर्शनादिना मङ्गलावहानि ॥१०॥

नरलोकेत्युपलक्षणमन्यलोकानां सर्वलोकानां विभूषणमात्मानं स्वीयैः पीताम्बरकौस्तुभादिभिः भूषयामास ॥ ११ ॥

आज्यादीनवेक्ष्य दृष्ट्वा कामान् वाञ्छितानर्थान् प्रदाप्य प्रकृतीः अमात्यादीन् प्रतोष्य तोषयित्वा प्रत्यनन्दत प्रतितन्दितवान् ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

चालीसे मढे खुरवारी पहलौन ब्याई ऐसी तेरहहजार चौरासी धेनुका रेसमीवस्त्र मृगछाला तिलनके साथ दिनप्रति सुन्दरअलङ्कार वारे ब्राह्मणोंके अर्थ श्रीकृष्णभगवान् दान देते रहे ॥ ९ ॥

निज विभूतिरूप ब्राह्मण देवता कुलवृद्ध गुरुनको तथा माननी अन्यप्राणियोंको यथायोग्य नमस्कार करके कपिलो गौ पञ्चगव्य दर्पण आदि मङ्गलीक वस्तुनका स्पर्श करते भए ॥ १० ॥

मनुष्यलोक का विभूषणरूप दिव्यदेह का पीताम्बर आदि निज वस्त्रोंसे तथा भूषणोंसे और अपने कौस्तुभ आदि से तथा दिव्यमालाओंसे और चन्दन आदि से अलङ्कार करते भए ॥ ११ ॥

घृत दर्पण गौ वृषभ ब्राह्मण देवताओं का दर्शन करके पुरवासियों को और अन्तःपुरनिवासियों को तथा सब वर्णों को उनके वाञ्छित पदार्थों को दिवायकर और मन्त्री आदि को उनके अभीष्ट वस्तुओं से प्रसन्न करके पश्चात् आप प्रसन्न होते भए ॥ १२ ॥

सम्भिभज्याग्रतो विप्रान् स्रक्ताम्बूलानुलेपनैः ।
सुहृदः प्रकृतीर्दारानुपायुङ्क्त ततः स्वयम् ॥ १३ ॥
तावत्सूत उपानीय स्यन्दनं परमाद्भुतम् ।
सुग्रीवाद्यैर्हयैर्युक्तं प्रणम्यावस्थितोऽग्रतः ॥ १४ ॥
गृहीत्वा पाणिना (१) पाणी सारथेस्तमथारुहत् ।
सात्यक्युद्धवसंयुक्तः पूर्वाद्रिमिव भास्करः ॥ १५ ॥
ईक्षितोऽन्तःपुरस्त्रीणां सव्रीडप्रेमवीक्षितैः ।
कृच्छ्राद्विसृष्टो निरगाज्जातहासो हरन्मनः ॥ १६ ॥
सुधर्माख्यां सभां सर्वैर्वृष्णिभिः परिवारितः ।
प्राविशद्यन्निविष्टानां न सन्त्यङ्ग षडूर्मयः ॥ १७ ॥
तत्रोपविष्टः परमासने विभुर्बभौ स्वभासा ककुभोऽवभासयन् ।
वृतो नृसिंहैर्यदुभिर्यदूत्तमो यथोडुराजो दिवि तारकागणैः ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विप्रादीन् स्रगादिभिः सम्विभज्य तेभ्यस्तानि दत्त्वेत्यर्थः उपायुङ्क्त भोगार्थमग्रहीत् ॥ १३—१४ ॥

पाणी कृतेऽञ्जलौ गृहीत्वा ॥ १५ ॥

सव्रीडप्रेमवीक्षितैरीक्षितः क्षणं स्थितस्तास्विव वीक्षितैः कृच्छ्राद्विसृष्टो निरगादिति ॥ १६ ॥

एवं सर्वगृहेभ्यः पृथक् पृथङ्निर्गत्यानन्तरमेक एव सन् सुधर्मां प्राविशत् यन्निविष्टानां यत्र प्रविष्टानाम् ॥ १७ ॥

नृसिंहैर्नृषु श्रेष्ठैः ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततः पश्चादिति गृहस्थस्य शेषभोजित्वात् ॥ १३ ॥

अथ गुरुविप्रादिविसर्जनानन्तरं चरितमाह—तावदिति । अग्रत इति तत्सदन्तःपुरनिष्क्रमणमार्गाणामेकतामाप्तिपर्यन्ताग्रभागस्थ-महागोपुराग्रभाग इत्यर्थः ॥ १४ ॥

पूर्वाद्रिमिवेति दृष्टान्तेन रथस्य बृहत्तरत्वादिकं तथा श्रीभगवतः स्वतो भूषणादिना च महातेजस्वित्वादिकं तथा तेनैव रथस्य शोभाभरजननादिकञ्च सूचितम् ॥ १५ ॥

अथ पुनस्तद्रथारोहात्पूर्वं वृत्तं दर्शयति—तत्र च पूर्वसूचित-सर्वबाह्यजनतानिष्क्रमणानन्तरमेकान्ततामागते तस्मिन् नित्य-कल्पमङ्गलास्पदे सर्वमध्यमान्तःपुरे बहिःस्थितकक्ष्याविशेषे प्रस्थाममङ्गलद्रव्यसङ्गतया सङ्गतानां तदङ्गनानां प्रेमपारिपाटीं वर्णयति प्रथममन्तःपुरस्त्रीणां प्रेमवीक्षितैरीक्षितः विषयीकृतः चलितुमुद्यतोऽपि चिरं स्थगित इत्यर्थः । पश्चात्कृच्छ्रेण किञ्चित् दृष्टिसमनादिना विसृष्टः प्रस्थानेऽनुमत इत्यर्थः । जातहास इति तत्पश्चाच्च अहो प्रेमावृतविवेके कथं वृथा दूयसे मध्याह्न एव भोजनाद्यर्थमागच्छामीति सूचकेन हासेन तासां सान्त्वनेच्छया व्यञ्जितहास इत्यर्थः ॥ १६ ॥

सर्वैरिति । श्रीभगवद्गमनं विना स्वयं सभामप्रविष्टैरैरिति ज्ञेयं प्रकर्षेण गीतवाद्यादिजाऽविशत् सुधर्माख्यामिति सूचितं स्वर्गस्थत्वेऽपि तत्तन्महिमयुक्तत्वं किमुत श्रीकृष्णपुरस्थत्वे इत्याह—यदिति ॥ १७ ॥

तत्र तस्मिन् यत्परमासनं सर्वश्रेष्ठतमासनं तस्मिन् यथा दत्तसारूप्यादावपि स्वगणे तस्य रूपादिपरमत्वेन भासते तद्वत्परमतया विहितेष्वप्युग्रसेनाद्यासनेषु तस्यासनं परमतया भासत इति भावः । तत्र च विभुः परः सहस्रान्तः सद्ममयमहासद्मरूपायां नानासभामय्यां तस्यां सुधर्मायां सर्वस्यामेव भासमान इत्यर्थः । अतः स्वीययैव भासा कान्त्या अव समन्तात् भासयन् तथापि यदुभिर्वृतो बभौ यतो नृसिंहैस्तदीयनिजपरिकरत्वेन सर्वपुरुषश्रेष्ठतया तादृशैरेवेत्यर्थः यतः सोऽपि यदूत्तमः तज्जातीयश्रेष्ठतयैव विभुत्वं प्रकाशयन्नित्यर्थः । तथैव दृष्टान्तः यथेति ॥ १८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

विप्रान् सम्विभज्य सम्विभागेन प्रीणयित्वा ॥ १३—१६ ॥
षडूर्मयः अशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्यवः ॥ १७—२६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सम्विभज्येति । अग्रतः पुरतः उपवेशितानितिशेषः । विप्रान् स्रगादिभिः सम्विभज्य सम्यग्विभागेन प्रीणयित्वा

(१) पाणिम् इति वीर० सुबो० पाठः ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आज्यादीनवलोक्य तत्रादर्शो दर्पणं सुहृदो मित्राणि दाराः पत्नीश्च उपायुङ्क्त यथायोग्यमन्ववर्त्ततेत्यर्थः ॥ १३ ॥

तावदिति । सुग्रीवाद्यैरित्यादिशब्देन मेघपुष्पवलाहकसङ्ग्रहः तैरश्वैर्युक्तं स्यन्दनं रथमानीय प्रणम्याग्रतः अवतस्थौ ॥ १४ ॥

सारथेः पाणिं स्वपाणिना गृहीत्वा उदयाद्रिं भास्करः सूर्य इव आरुरोह ॥ १५ ॥

ईक्षित इति । व्रीडाप्रेमाभ्यां युक्तैर्वीक्षितैरीक्ष्यमाणः ताभिस्तैरेव वीक्षितैः कृच्छ्रात्कथञ्चिद्विसृष्टः तासां मनोहरन् सञ्जातः हासो यस्य तथाभूतो निर्जगाम ॥ १६ ॥

सुधर्मामिति । तां विशिनष्टि—यत्र सभायाम् उपविष्टानां षडूर्मयः अशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्यवो न सन्ति तथाभूतामित्यर्थः ॥ १७ ॥

तत्र सुधर्मायां स्वभासा स्वदीप्त्या ककुभो दिशः भासयन् नृसिंहैर्यदुश्रेष्ठैर्यदुभिः परिवृतो बभौ यथा दिव्याकाशे नक्षत्रगणैः चन्द्रो भाति तद्वत् ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

द्रव्यसम्विभागक्रममाह— सम्विभज्येति । विप्रादीनुद्दिश्य स्रगादिभिस्तृतीया च द्वितीयार्थे प्रायुङ्क्त स्वयं स्वीचकार ॥ १३ ॥

तावत्तदा ॥ १४—१५ ॥

स्त्रीणां मनः ॥ १६ ॥

यन्निविष्टानां यत्र सभायामुपविष्टानाम् अशनपानादिषडूर्मयो न सन्ति न बाधन्ते ॥ १७ ॥

नृसिंहैः पुरुषश्रेष्ठैः ॥ १८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

साक्षात्तेषां ज्ञानं तेषामभीष्टं न भवतीति गोप्यार्थं प्रदाप्येत्युक्तं प्रकृतीः मन्त्रिणः अन्तःपुरस्त्रियो वा कामैः प्रतोष्य ततस्तत्कृतां पूजां प्रत्यनन्दत ततो भोगं वक्तुं मुख्यत्वात्ताम्बूलादिस्वीकारमाह— सम्विभज्येति । अग्रतः प्रथमं विप्रान् सम्विभज्य विप्रेभ्यो दत्वा स्रक्ताम्बूलानुलेपनानि सर्वैः सर्वेषां सम्विभागः लौकिकदाने सुहृदः प्रथमाः ततः प्रकृतयः मन्त्रिणः ततो दाराः यद्यपि प्रथमं स्वस्योपयोगः तथापि सन्ति भागाः सर्वेषां प्रथम एव भगवदुपयोगानन्तरं पदार्थोत्पत्त्यसम्भवादतः पश्चात् स्वयमुपायुङ्क्त शिष्टस्य सेवकगामित्वात् ॥ १३ ॥

ततस्त्रैलोक्यरक्षणार्थमुद्यतस्य सुधर्मायां गमनं निरूप्यते तावत्सूत इति चतुर्भिः । परमाद्भुतमिति वैकुण्ठात् समागतरथयुद्धारः किन्तु धर्ममयो रथः सतु सङ्कर्षणोपकारी अश्वाः सूतश्च त एवेत्याह—सुग्रीवाद्यैर्हयैर्युक्तमिति । अनिरुद्धप्राधान्यात् सुग्रीवाद्यैरित्युक्तं प्रणामः पूर्वस्माद्वैशिष्ट्यद्योतकः अग्रे तूष्णीमवस्थानं कार्यस्यालौकिकत्वाभावाय ततः अप्रेरितोपि भगवान् सारथेः पाणिं पाणिना गृहीत्वा रथमारुहत् तस्य क्रियाशक्तिः स्वक्रियाशक्त्या निबद्धा अन्यथा धर्मप्रेरकोऽन्यथा प्रेरयेत् पूर्वावशिष्टत्वात् तं रथमारुह्यदिति भगवदारूढो धर्मः सर्वत्र सुस्थिरो भवतीति तमित्युक्तं रक्षारूपा क्रियाशक्तिश्च साधनत्वे धर्मे आह्यति सात्यक्युद्धवसंयुक्त इत्युक्तम् उद्धवो भक्तः अधिकारिणामेव प्रकाशको भविष्यतीत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह— पूर्वाद्रिमिव भास्कर इति । प्रातः सर्वेषामेव प्रबोधो भवति न केवलमधिकारिणाम् ॥ १४—१५ ॥

ततो धर्मे कामनिवृत्तिमाशङ्क्य तन्निराकरणार्थमाह— ईक्षितोन्तःपुरस्त्रीणामिति । स्त्रीणामिति षष्ठीबहुवचनं न केवलं दर्शनमात्रं किन्तु तासां सम्बन्धयपि भगवानिति द्योतयति ज्ञानद्वारा सम्बन्धः आन्तरबाह्यो निवर्त्तक इति ज्ञाने त्रैविध्यमाह—सव्रीडप्रेमवीक्षितैरिति । व्रीडा तामसी प्रेम राजसं वीक्षितं सात्त्विकमिति ततो भावेन बद्धः "ये यथा मां प्रपद्यन्ते"इतिन्यायेन तासामपेक्षया स्वच्छन्दधर्मपरता न भविष्यतीति तासां निर्बन्धाभावमाह—कृच्छ्राद्विसृष्ट इति । कष्टेन ताभिर्विसृष्टः धर्मानुरोधात् निर्गच्छत्विति विचारितस्ततो निरगात् जातहास इति तासामपि धर्मानुरोधमालक्ष्य हास्यं नहि स्त्रीणां कामादुपरतिरस्ति तथापि धर्मपरताप्यासां माऽभूदिति ज्ञापनार्थं धर्मपरत्वे हरन्मन इति निरोधार्थमन्यथा लोके धर्मे वा चित्तमासक्तं भवेत् भगवान् विसृष्ट इति ॥ १६ ॥

सुधर्माख्यामिति । सुष्ठु धर्मो यत्रेति नाम्नैव धर्मपरत्वं सिध्यति सभा स्वभावतोपि धर्मनिर्णयस्थानं सर्ववृष्णिभिः परिवारित इत्येकमाधिदैविकधर्मत्वज्ञापनार्थं कालधर्मातिक्रममाह—यन्निविष्टानामिति । यत्रोपविष्टानां षडूर्मयो देहादिधर्माः आवश्यका अपि न सन्ति तत्रानावश्यकाः सुतरामेव न भविष्यन्तीति अर्थादुक्तम् ॥ १७ ॥

एवं सुधर्मामाहात्म्यमुक्त्वा तत्रोपवेशने धर्म एव केवल इत्याशङ्क्य सच निर्बन्धात्मक इति सुखोपवेशनमाह—तत्रोपविष्ट इति । तत्र सभायां तत्रापि मध्ये भगवदुपवेशनस्थानं परमासनं प्रान्ते पश्चिमभागे कुड्यसमीपे राजस्थाने मध्ये तत्सम्मुखे भगवतः स्थानमिति विमर्शः सभासदां मध्ये भगवतोऽनुप्रवेशं निवारयितुमाह— स्वभासा ककुभोऽवभासयन्निति । तत्र सामर्थ्यं विभुरिति राज्ञो मुख्यत्वादभानमाशङ्क्याह—बभाविति । सभाधर्मेण देवधर्मेण वा तथान्यमाशङ्क्य स्वभासेति अप्रधानं नापि प्रधानभानं सम्भवतीति तन्निराकरणार्थं दशदिश एवोक्ताः नतु तत्रत्या एव केवलाः अनेन सभाया भगवज्ज्ञानं निवारितम् एवं तर्हि सभासदामप्रयोजकमेव स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति—वृतो नृसिंहैरिति । तेषामागन्तुकत्वं निराकरोति—यदुभिरिति । अन्यथा नृसिंहाः परशुरामव्यासादयो भवेयुः तुल्यतामाशङ्क्याह—यदूत्तम इति । तेषामेकत्र निवेशनमात्रं भगवतस्ततोप्युत्तमत्व एव स्यात् नतु नियामकत्वं ततो धर्मे एकमुखो न भवेदिति

तत्रोपमन्त्रिणो राजन्नानाहास्यरसैर्विभुम् ।
उपतस्थुर्नटाचार्या नर्त्तक्यस्ताण्डवैः पृथक् ॥ १९ ॥
मृदङ्गवीणामुरजवेणुतालदरस्वनैः ।
ननृतुर्जगुस्तुष्टुवुश्च सूतमागधवन्दिनः ॥ २० ॥
तत्राहुर्ब्राह्मणाः केचिदासीना ब्रह्मवादिनः ।
पूर्वेषां पुण्ययशसां राज्ञां चाकथयन् कथाः ॥ २१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

तेषां पतिर्भगवानिति दृष्टान्तेन निरूपयति-यथोडुराज इति। दिवस्त्याधिभौतिकं निवारितं यथा देवरूपं ग्रहनक्षत्राणामपि केनचिदंशेन तुल्यतापोषकत्वञ्चास्तीति तारकागणैरित्युक्तम्. उडुराज इत्यनेन स्वकीयानां तदधीनत्वमुक्तमेव ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

सम्विभज्य भागशो दत्वा विप्रान् विप्रेभ्यः स्रगादिभिः स्रगादीन् उपायुङ्क्त भोगार्थं जग्राह ॥ १३—१४ ॥

पाणी अञ्जलीभूतौ दक्षिणेन पाणिना गृहीत्वा ॥ १५ ॥

कृष्णः प्रथममीक्षितः अर्थात् सात्यक्युद्धवादिभिः। कीदृशः ईक्षितः अन्तःपुरस्त्रीणां सव्रीडप्रेमवीक्षितैस्त्वद्विरहतापमिमं कथं सहामहे इति वैयग्र्यव्यञ्जकैर्बद्ध इति शेषः। ततश्च भो अधीराः! एतन्मात्रविरहेणैव विह्वलीभवथ अयमहमधुनैव भोक्तुमेष्यामीत्याश्वासव्यञ्जको हासो जातो यस्य सः ततश्च मन्ये तादृशहासेनैव मनो हरन् कृच्छ्रादेव विसृष्टः तत्प्रेमामललोकबन्धाद्विमुक्तः सन् निरगात् ॥ १६ ॥

इत्थमेकैकस्मान्मन्दिरादेकैकेन प्रकाशेन बहिर्भूय तत्तत्पुरस्त्रीस्तत्तत्प्रतिवेशिभिश्च जनैरेव लक्षितो नत्वन्यैः पृथक् पृथक् प्रतोल्यां सुधर्म्मा सभा गोपुरवर्त्मपर्य्यन्तमागत्य तत्र पुनरेकीभूय सुधर्म्मां सभान्त्वेकेनैव प्रकाशेन प्रविशति सेत्याह सुधर्म्माख्यामिति। परिवारितः वृतः ॥ १७ ॥

नृसिंहैर्नृषु श्रेष्ठैः ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अग्रतः पुरतः अक्षिगोचरानित्यर्थः। विप्रादीन् यथायोग्यं स्रगादिभिः सम्विभज्य लब्धभागान् विधाय ततः स्वयं भोगार्थमुपायुङ्क्त जग्राह ॥ १३—१४ ॥

सारथेः पाणी अञ्जलीभूतौ पाणिना गृहीत्वा तं स्यन्दनमारुह्य ॥ १५ ॥

अन्तःपुरस्त्रीणां रुक्मिण्यादीनां सव्रीडप्रेमवीक्षितैरीक्षितः भक्तवत्सलत्वात् तत्प्रेमबद्धः क्षणं स्थितः पुनस्ताभिरेव वीक्षितैः कृच्छ्राद्विसृष्टो निरगादित्यर्थः ॥ १६ ॥

गृहेभ्यो बहुभ्यः बहुभिः रूपैर्निर्गत्य सुधर्माख्यां सभान्तु एकमेकं एव प्राविशत् इति भावः ॥ १७—१८ ॥

भाषाटीका।

पहलैं ब्राह्मणों का माला ताम्बूल चन्दन आदि देकर और सुहृद मन्त्री स्त्रीयों को यथायोग्य ताम्बूलादि देकर पश्चात् माला ताम्बूल चन्दन आदि का आप भोग करते भए ॥ १३ ॥

जहां पर्य्यन्त सब जनों के सत्कार पूर्वक आप भगवान ने भोजनादि किया उतने हि कालमें सुग्रीव आदि घोडाओं से युक्त अत्यन्त आश्चर्य्य सम्पन्न रथको लायकर दारुक नामा सूत भगवान् को लाय कर भगवान् के आगे स्थित हो गया ॥ १४ ॥

निज दक्षिण हस्त से अञ्जलियुत सारथी के दोनों हस्त को पकडकर सात्यकी और उद्धव सहित श्रीभगवान उस रथ पर विराजमान होते भए जैसे उदयाचल पर सूर्य्य विराजमान होवें ॥ १५ ॥

अन्तःपुर की स्त्रीयों ने लज्जा प्रेम सहित निज नैत्रों से जिनका दर्शन किया है और उन स्त्रीयों ने बडे कष्ट से जिनको जाने की अनुमति दीहै एतादृश श्रीकृष्ण भगवान् हास्य करत उन स्त्रीयों के मनको हरणकरत वहां से निकसते भए ॥ १६ ॥

हे राजन्! इस प्रकार सब गृहन से निकसकर पश्चात् एकहि रूप होकर सब यदुवंशीयों से युक्त होकर सुधर्मा नाम सभा में श्रीकृष्ण महाराज प्रवेश करते भए ॥ जिस सभा में प्रवेश करने वारेन को क्षुधा पिपासा शोक मोह जरा मृत नहि होते ॥ १७ ॥

उस सभा में सिंहासन पर विराजमान और मनुष्यों में सिंह सदृश यादवों से युक्त यदुवंशीयों में श्रेष्ठ श्रीकृष्ण भगवान् निज कान्ति से सब दिशान को प्रकाश करत इस प्रकार प्रकाशमान होते भए कि-जैसें आकाश में तारागणों से युक्त होकर चन्द्रमा सब दिशान को प्रकाश करत आप भी प्रकाशमान होताहै ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

उपमन्त्रिणः परिहासकाः पृथक्पृथक् स्वस्वसमुदायैः ॥ १९ ॥

मृदङ्गादयः प्रसिद्धाः दरः शङ्खः सूतादयस्तुष्टुवुः ॥ २० ॥

तत्रैकः पुरुषो राजन्नागतोऽपूर्वदर्शनः ।
विज्ञापितो भगवते प्रतीहारैः प्रवेशितः ॥ २२ ॥
स नमस्कृत्य कृष्णाय परेशाय कृताञ्जलिः ।
राज्ञामावेदयद्दुःखं जरासन्धनिरोधजम् ॥ २३ ॥
ये च दिग्विजये तस्य सन्नतिं न ययुर्नृपाः ।
प्रसह्य रुद्धास्तेनासन्नयुते द्वे गिरिव्रजे ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ब्राह्मणाः ब्रह्म वेदमाहुर्मन्त्रान्व्याचक्षतेत्यर्थः । वादिनो वदनचतुराः ॥ २१—२३ ॥

गिरिव्रजे तत्संज्ञके दुर्गे रुद्धा आसन् तेषां च दुःखमावेदयादित्यन्वयः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

विभुं सर्वरसपरिपूर्णं हे राजन् इति कौतुकात् ताण्डवैः नृत्यैः उपतस्थुः असेवन्त ॥ १९ ॥

सूतादीनां नर्त्तनगाने पूर्वतो विलक्षणे ज्ञेये ॥ २० ॥

ब्राह्मणाः वेदार्थाभिज्ञाः कथाश्च कथयन् इतिहासपुराणवचनादिना ॥ २१ ॥

अपूर्वदर्शनः अदृष्टपूर्वः प्रतीहारैरित्यस्योभयत्रान्वयः ॥२२॥ परेशायेति । दूतस्य तादृशस्फूर्त्तिद्योतकं कृष्णाय राज्ञां दुःखमावेदयत अर्थात्तमेव नमस्कृत्य दुःखमिति दुःखोत्तरं वचनमित्यर्थः ॥ २३ ॥

के ते राजानः ! इत्यपेक्षायामाह—येचेति । तस्य जरासन्धस्य सन्नतिं तस्मिन्नत्यन्तनम्रतां ये न ययुः ये च येन हेतुना तेन जरासन्धेन रुद्धाश्चासन् रोधनप्रयोजनञ्चोक्तं सभापर्वणि युधिष्ठिरं प्रति श्रीभगवतैव—

"स हि राजा जरासन्धो यियक्षुर्वसुधाधिपैः ।
महादेवं महात्मानमुमापतिमरिन्दम ।'

'इति ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्रेति । तत्र तदा हे राजन् ! उपमन्त्रिणः परिहासकाः हास्यरसैर्विभुं श्रीकृष्णम् उपतस्थुः तथा पृथक् स्वस्य समुदायैः नटाचार्यास्ताण्डवप्रदर्शिभिः ॥ १९ ॥

मृदङ्गादयः प्रसिद्धाः दरः शङ्खः तेषां स्वनैः ननृतुर्जगुश्च सूतादयः तुष्टुवुः तत्र मागधाः वंशावलीपाठकाः वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥ २० ॥

तत्रस्थाः सभायां स्थिताः पुण्यं यशो येषां तेषां पूर्वेषां राज्ञां कथाः कथयामासुः ॥ २१ ॥

एवमाह्निकमनुवर्णितम् । अथ जरासन्धनिरुद्धराजसन्देशहरागमनं प्रस्तौति—तत्रेति । इत्थं नीयमानदिनानाम् एकस्मिन् दिने हे राजन् ! अपूर्वदर्शनः न पूर्वं दर्शनं यस्य सः एकोऽसहायः कश्चित्पुरुष आगतः प्रतिहारैर्द्वारपालैर्भगवते ज्ञापितः ततः प्रवेशितश्च ॥ २२ ॥

स इति । स आगतः पुरुषः कृताञ्जलिर्बद्धोऽञ्जलिर्येन सः जरासन्धेन यो निरोधः तत्प्रभवं राज्ञां दुःखमावेदयत् ॥ २३ ॥

येचेति । तस्य जरासन्धस्य दिग्विजये ये ये नृपाः सन्नतिं नम्रतां न ययुः न प्रापुः ते द्वेऽयुते नृपाः गिरिव्रजसंज्ञके दुर्गे तेन जरासन्धेन बलान्निरुद्धाः आसन् तेषां राज्ञामिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नानाविधैः हास्यैः हसनविषयैः रसैः रागजनकवचनैः ॥१९॥

नटादयो ननृतुः सूतादयो जगुः ॥ २० ॥

गानानान्तरं कः प्रसङ्ग इत्यत्राह—तत्रस्था इति । श्रमनिवृत्तिं वा विना शयित्वमुपतिष्ठत्वं वा सूच्यते अत्र तयोः को विवक्षित इत्यत उक्तम् आसीना इति ॥ २१ ॥

तत्र तस्यामवस्थायाम् ॥ २२ ॥

जरासन्धेन कृतोपरोधो निरोधः तस्माज्जातम् ॥ २३ ॥

गिरिव्रजे नगरे ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो धर्मफलमिव वदन् मनसः परितोषमाह—तत्रोपमन्त्रिण इति । उपमन्त्रिणः कौतुकिनः राजन्निति ज्ञापनार्थं सम्बोधनं नानाविधा हास्यरसाः लौकिकी भाषेयं धर्मे चित्तोद्वेगनिवारणार्थमुक्ता विभुत्वात्प्रेरिता अपि तथोपतस्थुः न केवलं हास्यरसा एव किन्तु शृङ्गारादयोऽपि विभावादिभिः प्रकाशिताः इत्याह—उपतस्थुरिति । नटाः रसाभिनयकर्त्तारः शुद्धस्वाङ्गप्रदर्शकाः स्त्रियो नर्त्तक्यः लास्यप्रदर्शिकाः उभयविधा अपि सभात्वात् ताण्डवैरेव पृथक् पृथक् उपतस्थुः नटानार्यः इति वा पाठः ॥ १९ ॥

भगवतः सभायां गमनमुत्सवरूपमिति ज्ञापयितुं वाद्यमाह—मृदङ्गेति । षड्विधानां स्वनैः सह ननृतुर्जगुस्तुष्टुवुः स्तोत्रैं नटादयो नात्यन्तमभिज्ञा इति सूतादीन्निर्दिशति—सूतमागधवन्दिनः इति ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

लौकिकोत्सवमुक्त्वा तस्य धर्मफलत्वं ज्ञापयितुमाह—तत्रस्थाः ब्राह्मणाः केचिदिति । तेहि सभासदः सभायामधिकृताः धर्मनिर्णयार्थं यतो ब्रह्मवादिनः सर्वज्ञाः अन्ये हि धर्मं न विदुः केचिदिति साधारणाः नतु वसिष्ठादयः धर्मः परम्परागत एव कर्त्तव्य इति तादृश एव भगवता क्रियत इति ज्ञापयितुं ब्राह्मणैस्तथा निरूप्यत इत्याह—पूर्वेषां पुण्ययशसामिति । इक्ष्वाकुप्रभृतीनां धर्मे यादृशं वर्त्तनं पुण्यं यशो येषामिति लोकेऽप्यविगीतानां चकाराद्ब्राह्मणादीनामपि कथाः धर्मोपयुक्ताः अकथयन् यतो धर्मवार्त्तैव सभायां नत्वन्यवार्त्तेति ज्ञापितम् ॥२१॥

यदर्थमेषा धर्मकथा निरूपिता तं सात्विकानां निरोधं निरूपयितुं प्रस्तावनामाह—तत्रैकः पुरुष इति त्रिभिः । धर्मेण लौकिकप्रकारेण निरुद्धाः बहिः जरासन्धद्वारा च उपायान्तरान्निवृत्ताः भगवन्तमेव विज्ञापयामासुः तथापि भगवान् लोकन्यायेन लीलां करोतीति निश्चित्य दूतं प्रेषितवन्तः तस्यागमनं निरूप्यते, एकः असहायः पुरुषः समर्थः सम्बोधनं ज्ञापनाय अपूर्वं दर्शनं यस्येति अदृष्टपूर्वः भिन्नप्रक्रमार्थं निरूपितः स पूर्वं दौवारिकैर्विशेषेण ज्ञापितः शतधर्मा एते ततो भगवताऽभ्यनुज्ञातः प्रतीहारैः प्रवेशितः बहुभिरेकः नीतोति रेखा ॥ २२ ॥

तस्य कृत्यमाह—स नमस्कृत्य इति । कृष्णाय नतु राज्ञे अलौकिकत्वात्तत्र हेतुः परेशाय कालादृष्टादीनामपि नियामकाय नहि राज्ञा कालादयो निवारयितुं शक्याः कृताञ्जलिरिति दूतस्यापि सात्विकत्वं निरूपितं राजत्वात् दुःखानुभवः अत एव जरासन्धनिरोधादेव उत्पन्नं दुःखं भगवते आवेदयत् ॥ २३ ॥

भगवद्भक्तानां दुःखमनुचितमित्याशङ्क्य भक्तिविरुद्धधर्मसम्भवात् तेषां दुःखमिति वक्तुं अभिमानमाह—ये दिग्विजय इति । नृपत्वात् सम्यक् नतिं नम्रतां न ययुः नतु भगवदीया इति भगवद्विमुखो जरासन्ध इति अतोऽतयाभिप्रेरणया प्रसह्य तेनैव निरुद्धाः द्वे अयुते गिरिव्रजे आसन् अहन्ताममतायाश्च चतुर्दशचतुर्दश स्थानानीति सहस्रशः शतशश्च तेषां वृत्तय इति विंशतिसहस्राण्यष्टशतानि च सङ्ख्या भवति अष्टशतान्युपसंहारे निरूपितानि गिरीणां व्रजो यत्रेति कूटवत्पर्वता यत्र परितो दुर्गत्वाय निरूपितः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उपमन्त्रिणः परिहासकाः नष्टाचार्य्याश्च ऐन्द्रजालिकाद्याः पृथक् स्वस्वसमुदायैः ॥ १९ ॥

ते ते तत्र ननृतुर्जगुश्च । सूताद्यास्तुष्टुवुरेव ॥ २० ॥

ब्राह्मणा अत्र वेदमाहुः वादिनो वदनचतुराः ॥ २१—२३ ॥

जरासन्धनिरोध एव कथमित्यमपेक्षायामाह—ये चेति । सर्वानै करदानादिना नम्रत्वेन तदीयत्वस्वीकारं ते प्रसह्य बलात् गिरिव्रजसंज्ञके दुर्गे तेन जरासन्धेन रुद्धा आसन् कियन्तस्ते इत्यपेक्षायामाह द्वे अयुते विंशतिसहस्राणि अत्र लब्धसङ्ख्यराजबलिभिः महाभैरवस्य यजने तस्य कामना इति कथा भारतादिषु प्रसिद्धा ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्र मृदङ्गादिस्वनैः तदनुसारेण नटा नर्तकयश्च ननृतु जुगुश्च सूतादयश्च स्वस्वकर्मणा तुष्टुवुः ॥ २० ॥

तत्र सभायामासीनाः केचिद्ब्रह्मवादिनः उभयब्रह्मवादिनः ब्राह्मणाः आहुः उभे ब्रह्मणीति कर्मपदाध्याहारः केचिद्ब्राह्मणास्तु राज्ञां कथाश्च अकथयन् कथयामासुः ॥ २१-२३ ॥

तेन जरासन्धेन गिरिव्रजे ये रुद्धा आसन् तेषां दुःखमावेदयदित्यन्वयः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! उस में हांसी कराने वारे अनेक जन नाना प्रकार के अनेकहास्यरसों से श्रीकृष्ण को प्रसन्न करते भए और मृदङ्ग बीणी मुरज वंशी ताल शंख आदि बाजेन के नाना प्रकार के शब्दों सहित नटों के आचार्य्यजन निज२ समूह करके ताण्डव नृत्यों से श्रीकृष्ण की सेवा करते भए ॥ १९ ॥

तथा नृत्य करने वारी वेश्याजन भी जुदे नृत्य करते भए और सूत मागधवन्दीजन स्तुति करते भए ॥ २० ॥

और उस सभा में बैठे हुए कोईक ब्राह्मण लोग वेद का उच्चारण करते भए तथा कथा कहने मे चतुर सूत लोग पवित्र यश वारे पहले राजा लोगों की अनेक कथा कहते भए ॥ २१ ॥

हे राजन् जिस को पहले कभी नहि देखा ऐसा एक पुरुष उस सभा में आता भया द्वारपालोंने उस पुरुष की तर्फ भगवान् को विज्ञापन किया पश्चात् भगवान् की आज्ञा से उस पुरुष को प्रवेश कराया ॥ २२ ॥

वह पुरुष ब्रह्मादिकों के ईश्वर श्रीकृष्ण को प्रसन्न करने के लिये श्रीकृष्ण को नमस्कार करके जरासन्ध के कारागृहसे जो राजान को दुःख भया रहा उस दुःख सूचक वचनको अञ्जलि जोडकर भगवान् से निवेदन करता भया ॥ २३ ॥

जरासन्ध के दिग्विजय में जो राजा लोग उस को नम्र नहि हुए उन बीश हजार राजा लोगों को गिरि ब्रज नाम दुर्ग में जरासन्ध ने जबर्दस्ती से वन्दीखाने में रोक राखे थे॥२४॥

कृष्णकृष्णाप्रमेयात्मन् प्रपन्नभयभञ्जन ।
वयं त्वां शरणं यामो भवभीताः पृथग्धियः ॥ २५ ॥
लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः कर्मण्ययं त्वदुदिते भवदर्चने स्वे ।
यस्तावदस्य बलवानिह जीविताशां सद्यश्छिनत्त्यनिमिषाय नमोऽस्तु तस्मै ॥ २६ ॥
लोके भवान् जगदिनः कलयाऽवतीर्णः सद्रक्षणाय खलनिग्रहणाय चान्यः ।
कश्चित्त्वदीयमतियाति निदेशमीश किं वा जनः स्वकृतमृच्छति तन्न विद्मः ॥ २७ ॥
स्वप्नायितं नृपसुखं परतन्त्रमीश शश्वद्भयेन मृतकेन धुरं वहामः ।
हित्वा तदात्मनि सुखं त्वदनीहलभ्यं क्लिश्यामहे ऽतिकृपणास्तव माययेह ॥ २८ ॥
तन्नो भवान् प्रणतशोकहराङ्घ्रियुग्मो बद्धान् वियुङ्क्ष्व मगधाह्वयकर्मपाशात् ।
यो भूभुजोऽयुतमतङ्गजवीर्यमेको बिभ्रद्रुरोध भवने मृगराडिवावीः ॥ २९ ॥
यो वै त्वया द्विनवकृत्व उदात्तचक्र भग्नो मृधे खलु भवन्तमनन्तवीर्यम् ।
जित्वा नृलोकनिरतं सकृदूढदर्पो युष्मत्प्रजा रुजति नोऽजित तद्विधेहि ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कृष्णकृष्णेति षट्श्लोकी राज्ञां विज्ञप्तिस्तत्र प्रथमेन शरणाश्रयणं त्रिभिर्भयानुवादो द्वाभ्यां प्रार्थनमिति ॥ २५ ॥

पृथग्दर्शिनो लोकस्य भवभयं विवृण्वन्तो नमन्ति—लोक इति । विकर्म निषिद्धं काम्यञ्च तस्मिन्नितरां रतः स्वे कुशले धर्मे भवतोऽर्चने त्वयोदिते पञ्चरात्रे सामान्यतश्च गीतासु

"यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्" ॥ इति

प्रमत्तोऽनवहितो यावदयं लोकस्तावदेवास्य लोकस्य यः सद्यो जीविताशां छिनत्ति तस्मै तुभ्यमनिमिषाय कालात्मने नम इति ॥ २६ ॥

सेयं लोकस्य गतिर्वयन्तु त्वद्भक्ता अतोऽस्माकं कुत एतद्दुःखमापन्नमित्याश्चर्येणाऽऽहुः—लोक इति । भो ईश ! जगत इन ईश्वरः त्वयि सद्रक्षणार्थमवतीर्णेऽपि चेदस्माकं दुःखं स्यात्तर्हि किमन्यः कश्चिज्जरासन्धादिस्त्वदाज्ञामपि लङ्घयति किञ्च त्वया रक्ष्यमाणोऽपि जनः स्वकर्मजं दुःखं प्राप्नोत्येवेति न विद्मः नचैतदुभयमपि युक्तमिति भावः ॥ २७ ॥

किं दुःखम् ? तदाहुः—स्वप्नायितमिति । स्वप्नवज्ज्ञातं नृपसुखं नृपोचितं सुखम् यतः परतन्त्रं विषयसाध्यम् किञ्च सम्प्रति शश्वद्भयं यस्मिंस्तेन मृततुल्येन शरीरेण धुरं पुत्रदारादिचिन्तां केवलं वहामः अहो कष्टं नः ये वयमितः पूर्वमेव निष्कामाः सन्तस्त्वां नाश्रिता इत्याहुः—हित्वेति । त्वत् त्वत्तो यदनीहैर्निष्कामैर्लभ्यमात्मनि स्वतस्सिद्धं सुखं तद्धित्वा क्लिश्याम इति ॥ २८ ॥

त्वन्मायाकृतं कर्मबन्धं त्वमेव निवर्तयेति प्रार्थयन्ते—तन्न इति । वियुङ्क्ष्व मोचय मगधो जरासन्धस्तत्संज्ञकात् कर्मपाशात् भवद्भिरेव विक्रम्य ततो निर्गम्यतामिति चेदत आहुः य इति । एक एवायुतमतङ्गजानां वीर्यं बिभ्रत्सन् स्वभवने भूभुजोऽस्मान् रुरोध सिंहो मेषीरिव ॥ २९ ॥

किञ्च युष्मदीया वयमित्यस्मानधिकं बाधत इत्याहुः—यो वा इति । हे उदात्तचक्र उद्यतसुदर्शन ! यो वै द्विनवकृत्वोऽष्टादशवारांस्त्वया सह मृधे वर्तमाने तत्र सप्तदशकृत्वस्त्वया खलु भग्नः पराजितः पश्चादनन्तवीर्यमपि नृलोके निरतं नरशरीरविनोदं भवन्तं सकृज्जित्वोढदर्पः प्राप्तगर्वो युष्मत्प्रजाः नो रुजति पीडयति तत्तत्र यद्युक्तं तद्विधेहीत्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

किं तेषां वचनं तत्राह—कृष्णेति षड्भिः । कृष्ण हे स्वयं भगवन् ! वीप्सादैन्यात् स्वयं भगवत्त्वादेवाप्रमेयात्मन् सर्वातीतवैभव ! एवं सर्वोत्तमत्वेऽपि प्रपन्नेति अतस्त्वामेव शरणं यामः किमर्थं भवात् संसारदुःखाद्भीताः भवभयात्त्राणार्थमित्यर्थः । तद्भयं कुतः ? पृथग्धियः त्वत्तः पृथग्बुद्धयः त्वद्भक्तिरहितत्वादित्यर्थः ॥ २५ ॥

नन्वेतावन्तं कालं कथं न भजध्वम् ? कथं वाऽधुना जातैतादृशबुद्धयो जाताः स्थ ? तत्राहुः—लोक इति । अस्मद्विध इत्यर्थः । कुशल इति सर्वार्थप्रदत्वं सर्वानर्थहरत्वं च स्व इति सार्ववर्णिकस्वधर्मत्वं त्वदुदित इति अन्योदितधर्मान्तरातिक्रमित्वं भवदर्चन इति त्वदुदितधर्मान्तरातिक्रमित्वञ्च सूचितं यथैवोदितञ्च—

"सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ।
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु" ॥

इत्यादि । तथापि तस्मिन् प्रमत्तः जीवितस्याशां शरणानुसन्धान-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

निरसनेन विकर्मतयोक्ते तद्विरुद्धकर्मणि प्रवर्तनीं कुशले च प्रमादकारिणीं दृढवाञ्छालतां न चासौ कथञ्चित् परिहर्तुं शक्येतेत्याहुः–बलवानिति । अनिमिषायेत्यनेन च तस्याः प्रमत्तता च सूचिता तस्मै नम इति तद्भयेनैवाधुना त्वद्भजनोद्यमात् यथोक्तं "मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन्" इत्यादि ॥ २६ ॥

किञ्च, लोके भवानिति । जगदिनः साक्षात्सर्वेश्वर एव कलया अंशेन श्रीबलदेवेन सह अन्यः अनिगृह्यमाणः खलः किं कस्मादन्यस्मात् कारणादित्यर्थः । हे ईशेति जरासन्धादेरपि त्वदधीनत्वं तज्जनस्यापि कर्माधीनत्वं सूचितं तद्द्वयं न विद्मः अन्यत्तैः । तत्र चेदस्माकमित्यस्य स्थाने जनः स्वकर्मजमिति पाठोऽसभ्यः तथा सद्रक्षणार्थमित्यत्र चकारपातश्च ज्ञेयः ॥ २७ ॥

तथाप्यद्यापि न वयं तव मायया सम्यक् त्यक्ता इत्याहुः स्वप्नेति । अन्यत्तैः । यद्वा तव मायया अतिकृपणाः अतिशयेन हृतबुद्धयः सन्तः क्लिश्यामहे तत्र हेतुः मृतकेन स्वतोऽचेतनत्वेन तद्रूपेण देहेन या धूस्तां मृतकरूपं भारं वहाम इत्यर्थः । न केवलं मृतकभारवाहित्वमेव क्लेशाय तत्रान्यच्चेत्याहुः—शश्वदिति । पुनःपुनः भूतप्रेतादित इव रोगकालादितो भयं यस्मिन् तेन किमर्थं वहथ तत्राहुः नृपस्य सुखं स्वस्मिंस्तद्यथा स्यात् तत्प्राप्त्यर्थमधुनापि तां न मुञ्चाम इत्यर्थः । तदेतदतीव गर्हितमिति भावः । न च तत्सुखे वास्तवत्वमपि यतः स्वप्नायितं नत्वैतावत्त्वमेव दोषाय अपितु दुःखमयत्वमपीत्याहुः परतन्त्रं राज्याद्यनेकाङ्गाधीनतामयं भवत्वपि तन्नाम यद्यन्यन्महासुखं स्वतःसिद्धं न स्यादित्याहुः—हित्वेति । तत् सकलनिगमप्रसिद्धमनिर्वचनीयं परमपुरुषार्थरूपं सुखं हित्वेति न चेदं वा परतन्त्रं किन्तु स्वत एवात्मनि प्रकाशमानात् त्वत्तः सकाशादनीहैरेव भक्तैर्लभ्यमिति ॥ २८ ॥

अतोऽस्माकं परमकृपणानामनीहत्वाभावादात्मनि तत्र सिद्धेदिति स्वयमेव स्वं प्रकटयितुं तद्व्याघातकं बन्धं विमोचयेत्याहुः–तन्न इति । तत्तस्मात् त्वन्मायाकृतकार्पण्याद्धेतोः तदुद्दिष्टेत्यर्थः । नोऽस्मान् त्वमेव विमोचय यतो भवान् प्रणतानां शोकहरमङ्घ्रियुग्मं यस्य तथाभूतः यद्वा अकारप्रश्लेषेण न विद्यते भवः श्रेयो येषु तान् परमार्त्तानित्यर्थः । मागधेति नाममात्रेणैव जरासन्धः तत्त्वतस्त्वस्माकं कर्मपाश एवायं मूर्तिमान् तस्मादित्यर्थः । अन्यत्तैः । यद्वा अन्यथा तस्येदृशी शक्तिर्न स्यादित्यायेनाहुः–य इति ॥ २९ ॥

हे उदात्तचक्रेति चक्रग्रहणमात्रेणैव भग्न इति भावः नृलोके निरतमिति मनुष्यलोके क्रीडापरमित्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

कश्चित् किं त्वदीयं निदेशनम् आज्ञाम् अतियाति किम्वा तन्निरपेक्ष एव जनः स्वकर्मानुभवति तत्र विद्मः कर्मानुगुणमीश्वरो नियच्छतीत्यविरोधनिष्कर्षश्च दुर्विज्ञेयत्वमुक्तं भवति ॥ २७ ॥

मृतकेन शरीरेण धुरं वहामः शरीराख्यभरं वहामः ॥ २८ ॥ वियुङ्क्ष्व वियोजय अबीन् अजान् ॥ २९—३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेषां विज्ञप्तिमेवाह—षड्भिः । तावच्छरण्यत्वोपयुक्तगुणविशिष्टं सम्बोधयन्तः शरणं व्रजन्ति—कृष्णकृष्णेति । "कृषिर्भूवाचकः शब्दः" इत्यादिना निरुक्तेन कृष्णशब्देन निर्वृतानादरेण सर्वलोकानन्दकरत्वमत एव वैषम्यनैर्घृण्यादिराहित्यञ्च विवक्षितम् अप्रमेयात्मन् अपरिच्छेद्यस्वरूप ! अनेन अस्मदन्तरात्मतया ऽस्मद्दुःखं जानास्येवेति विवक्षितम् अत एव सर्वज्ञत्वञ्च प्रपन्नभयभञ्जनेत्यनेन वात्सल्यं विवक्षितं तत्त्वां शरणं रक्षणोपायं यामः व्रजामोऽध्यवस्यामः यातिरत्रात्यर्थः प्रावण्यस्य गतिपूर्वकत्वात् गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वात् कार्पण्यद्योतनायात्मनः विशिंषन्ति—भवभीताः भवशब्दोत्र सांसारिकमरणदुःखपरः भवाद्भीताः पृथग्दृशः (पृथग्दर्शिनः) भिन्नमतयोऽज्ञाः तद्भयनिवर्तनोपायानभिज्ञा इति यावत् ॥ २५ ॥

प्रपन्नभयभञ्जनेत्यनेनाप्रपन्नजनमरणभयाभञ्जनत्वं सूचितं तदेव विवृण्वन्तः प्रणमन्ति–लोक इति । तृतीयस्कन्धे ब्रह्मस्तुतौ पठितोऽप्ययं श्लोको विज्ञप्तिसाम्यादर्थसौष्ठवाच्च अत्र विपर्यते यो लोको जनः विकर्मणि विविधे कर्मणि वैषयिकसुखार्थे कर्मणीति यावत् निरतः त्वदुदिते पञ्चरात्रगीतादिमुखेन भवतोपदिष्टे भगवदाराधनात्मके कुशले श्रेयस्साधने स्वानुरूपे च शरणवरणादिरूपधर्मे यावत् प्रमत्तः अनवहितःस्तावत्तस्य यो जीविताशां सद्यः छिनत्ति तस्मै अनिमिषाय कालात्मने तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ २६ ॥

न ह्येतावता लोकहिताचरणैकशीलस्य तव वैषम्यमस्तीत्यभिप्रयन्त आहुः—लोक इति । भो जगत ईश्वर ! त्वं सतां रक्षणाय खलानां दुष्टानां निग्रहाय च कलयांशेन बलभद्रेण सह अवतीर्णः जगतः आद्यः आदौ भवः कारणभूत इति वा सम्बन्धः खलनिग्रहेण विना सद्रक्षणासम्भवात्तस्यापि तादर्थ्याद् केवलहितैककारीत्वमिति भावः । यद्वा खलानां निग्रहस्यापि तेषामन्ततो हितत्वे पर्यवसानात्सोपि हितमेवेति भावः । तर्ह्येवम्भूते सति मयि कुतः कश्चिद् दुःख्यतीत्यत्र कारणद्वयं सम्भावयन्तोऽन्यच्च विद्म इत्याहुः—हे ईश ! कश्चिज्जनस्त्वदीयं निदेशमाज्ञामतियात्यतिक्रामति किम्वा स्वकृतं पापफलं प्राप्नोति तदुभयव्यतिरिक्तं कारणान्तरं न विद्मः अन्यतरन्निश्चेतुं न क्षमा इति वा कर्मानुरूपम् ईश्वरो नियच्छतीत्यविरोधः ॥ २७ ॥

प्रकृतं स्वदुःखं निवेदयिष्यन्तस्तावदधुनैव न क्लिश्यामः किन्तु सदापीत्यभिप्रयन्त आहुः—स्वप्नायितमिति । हे ईश ! नृपसुखं यन्नृपाणां सुखं तत्स्वप्नायितं स्वप्नसुखतुल्यं क्षणिकमतितुच्छञ्चेत्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन विशिंषन्ति परतन्त्रमिति । परतन्त्रं कर्मायत्तम् अतोऽस्माकं बन्धनात्पूर्वमपि न सुखमिति भावः । ननु कल्याणतनुः नृपदेहसम्बन्ध एव सुखरूप इत्यत आहुः—शश्व

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दिति । शश्वत्सदा भयममित्रेभ्यो यस्य तेन मृतकेन शवतुल्येन देहेन धुरं वहामः मृतकतुल्यशरीराख्यभारं वहाम इत्यर्थः । मृतकेनेति कर्मणः करणत्वविवक्षया तृतीया यद्वा लोके मृतकेतोह्यमानेन या धूर्भारस्तादृशीं धुरं भारं वहाम इत्यर्थः । नहि शवं वहतां तत्सम्बन्धः सुखरूपः किन्तु भारापादकतया दुःखरूप एव (तथा नृप एव) तथा नृपदेहसम्बन्धोपीति भावः । अतो हे ईश ! त्वत्त्वत्तः त्वदनुग्रहादित्यर्थः । यदनीहैः निष्कामैः लभ्यमात्मनि त्वयि विषये सुखं तद्धित्वा ऽत एव नितरां कृपणास्तव मायया मोहिता इति शेषः । इह लोके क्लिश्यामहे ॥ २८ ॥

प्रकृतमात्मदुःखं निवेदयन्तस्तन्निराकरणं प्रार्थयन्ते-तन्न इति । प्रणतानां शोकहरमङ्घ्रियुग्मं यस्य तथाभूतेति सम्बोधनं तानुक्तविधानधुना बद्धांश्च नोऽस्मान् मगधाह्वयो जरासन्धव्याजरूपो यःकर्मपाशस्तस्माद्वियुंक्ष्व वियोजय भवद्भिरेव विक्रम्य ततो निष्क्रम्यतामित्यतो मागधं विशिंषन्ति—य इति । अयुतसङ्ख्यानां मतङ्गजानां वीर्यं बलमेक एव बिभ्राणः भूभुजोऽस्मान् सिंहो ऽवीः मेषीरिव भवने रुरोध निरुद्धवान् तथाभूतमगधाह्वयकर्मपाशादिति सम्बन्धः । न वयं निर्गन्तुं शक्नुम इति भावः ॥ २९ ॥

किञ्च भवदीया वयमित्यस्मान् भृशं बाधत इत्याहुः—यो वा इति । भो उदात्तचक्र उद्यतसुदर्शन ! छिन्नवक्रत्वः अष्टादशवारं त्वया सह मृधे युद्धे प्रवृत्ते सति तत्र सप्तदशकृत्वो भग्नः पराजितः खलु पश्चादनन्तं वीर्यं यस्य तमपि नृलोकनिरतं मनुष्यचेष्टामनुवर्त्तमानमित्यर्थः । हेतुगर्भमिदम् अतस्त्वां सकृज्जित्वा प्राप्तदर्पः युष्मत्प्रजाः भवदीयाश्च अस्मान् रुजति पीडयत्यतस्त्वं सुखं विधेहि कुरु ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पृथग्धियः यथार्थज्ञानशून्याः ॥ २५ ॥

अयथार्थज्ञानी किङ्करोति किञ्च तस्य फलमिति तत्राह लोक इति । उक्तार्थोयम् ॥ २६ ॥

भगवानत्र किमर्थमवतीर्ण इति तत्राह—काल इति । चशब्दः एवार्थे समुच्चये वा सतां रक्षणाय खलानां दुष्टानां निग्रहाय इव जगत् अस्मिन् जगति कलयाऽवतीर्णो भगवानिति किञ्चदन्यो एतद्द्वयं विना नान्यत् कार्यं किं न किमपि कुतः कालेः तत्तत्काले तत्तत्कार्यसाधनसमर्थत्वात् कः खलः कोवाऽसन्निति विधिनष्टि—कश्चिदिति । हे ईश ! कश्चिज्जनस्त्वदीयं निदेशमतियाति अतिक्रामति स खलः किं सुकृतमृच्छति किंस्वित् त्वदीयं निदेशमतियाति लङ्घयति सोऽसत्किं सुकृतमृच्छतीति वयं न विद्मः एकः सुखच्छेदकं लोकम् एकः सुखकरम् ऋच्छतीति भवान्वेत्तीति वाक्यार्थः "अतिस्यादधिकार्थोक्तौ प्रशंसायामतिक्रमे "इति ॥ २७ ॥

स्वर्गादिसुखस्य निर्विषयत्वेन राज्यसुखात्परं न किमपीति केषाञ्चित्प्रवादस्तत्राह—स्वप्नायितमिति । स्वप्नायितं स्वप्नवत् क्षणिकं तदपि न स्वाधीनमित्याहुः परतन्त्रमिति । तत्र तन्निश्चमित्यादायक्ष तन्मरणतयोपेतेन मृतकेन शवकल्पेन शरीरेण राज्यधुरं वहामः इत्यस्यान्यत्किं सुखमस्तीति तर्हि तद्धानौ बह्वायासात्क्लेशः स्यादिति तत्राह—हित्वेति । यदनीहलभ्यं निवृत्तिमार्गस्थैः साध्यमात्मनि सुखं तद्धित्वा कृपणा वयं क्लिश्यामहे एवम्विधं ज्ञानमस्तिचेत् किमिति क्लेश इत्यत उक्तं तवेति ॥ २८ ॥

किमिदानीमावश्यकं तद्वद किम्बहुसिद्धानुवादेनेति तत्राह तन्न इति । वियुंक्ष्व वियोजय अयुतमतङ्गजवीर्यम् अयुतगजपराक्रमं बिभ्रत् ॥ २९ ॥

उदात्तम् उन्नतं चक्रं सैन्यं यस्य स उदात्तचक्रः आशु च आश्वेव तस्य प्रतिक्रियाम् ॥ ३०—३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

लोके भवानित्यादि । जगदिनः जगत्प्रभुः कलया बलदेवेन ॥ २७-४२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

दूतस्तेषां वचनान्याह—कृष्णकृष्णेति षड्भिः । ऐश्वर्यादयो धर्मा भगवदीयाः क्रमेण निरूप्यन्ते भगवानेव हि जीवानां स्वगुणैर्मोचक इति तत्रैश्वर्यं निरूपयन्ति, आदरे वीप्सा स्नेहाद्रयोनैश्वर्यबाधकम् अदृष्टकालादीनां बाधकत्वात् साधारणाधिकारित्वात् कथं भवतां दुःखनिवृत्तिरिति चेत्तत्राह—अप्रमेयात्मन्निति । प्रमातुं योग्ये हि कालादिविचारः तस्त्वयोग्ये तथाप्युदासीनो भवेदिति आशङ्क्याहुः प्रपन्नभयभञ्जनेति । "सङ्ग्रामे विप्रपन्नानाम् "इत्यादिवाक्यात् प्रपन्नभयनिवारकत्वं तवावश्यकत्वम् अतो वयं प्रपन्ना भवाम इत्याहुः—वयं त्वां शरणं याम इति । जरासन्धाद्विमोकपक्षं वारयन्ति भवभीता इति न ह्येकस्माद्भयात् कश्चिन्निवृत्तिं वाञ्छति सर्वभयनिवृत्तिसम्भवे बहिर्मुखानां संसारे सर्वतो भयं तदाहुः—पृथग्धिय इति । अनेन ज्ञानादिपक्षाः निवारिताः ॥ २५ ॥

ननु, सर्वे येन प्रकारेण संसारनिवृत्तिं वाञ्छन्ति तेनैव प्रकारेण संसारो निवर्त्तनीयः किं मच्छरणागमनेनेत्याशङ्क्याहुः—लोको विकर्मनिरत इति । कालरूपश्च त्वमेव अतस्त्वच्छरणागमनेनैव भयनिवृत्तिः नान्यथा यतस्तवाज्ञोल्लङ्घने त्वमेव भक्षयसि आज्ञोल्लङ्घनं प्रपञ्चयन्ति, विकर्मणि निषिद्धे विहितोल्लङ्घने वा निरतः तदेवादरेण करोति लोकस्य तत्रैव महती श्रद्धा कुशले विहिते प्रमत्तः असावधानः तत्पुनरीश्वरवाक्योल्लङ्घनरूपमिति वक्तुमाहुः—त्वदुदित इति । वीर्यवता वेदादिकर्त्रा त्वयैव तन्निरूपितं तत्रापि भवदर्चने भवत्पूजारूपे तन्त्रोक्ते साक्षाद्भगवतैवावतीर्णेन निरूपितं तत्रापि स्वे श्रवणादिरूपे त्रिविधं कर्म भगवता निरूपितं वैदिकं पाञ्चरात्रं भागवतञ्च उत्तरोत्तरं प्राणिनामश्रद्धा अतः प्रमत्तः भगवानपि प्रमत्त इव न तूष्णीं तिष्ठति यतो जगत्कर्त्ता तदाहुः यस्तावदिति सञ्चयिकृतः अन्यथा प्रलयो न सम्भवेत् जीवधर्मापेक्षया ब्रह्मधर्मा विशिष्टा इति तावदिति

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यावत्प्रमत्त एव तिष्ठति आज्ञोल्लङ्घनसमनन्तरमेव अद्य तत्तारण प्रमाणं वा स्वानुभवरूपं निरूप्यते एतत्करणे यो गुणः प्रधानभूतः तं निर्दिशति-बलवानिति । साक्षान्मारणे न जानीयात् न हि मरणे जन्मान्तरे वा मरणस्मृतिरस्ति अतो जीविताशामेव रोगादिना निराकरोति येन सर्वेषामेव मरणप्रतीतिर्भवेत् सर्वथाऽऽज्ञोल्लङ्घने महान्तं व्याध्यादिकमुत्पादयतीत्यर्थः । जीववद्भगवानपि कदाचिदसावधानो भवेदिति आशङ्कायामाहुः—अनिमिषायेति । अतिसावधानाय अतस्तस्मै नमः पूर्वापराधक्षमापनार्थं शरणागतिस्तु मोक्षार्था अपराधे विद्यमाने साधनैरपि मोक्षो दुर्लभदुर्लभ इति ॥ २६ ॥

एवमैश्वर्यवीर्ये निरूप्य यशो निरूपयिष्यन्तः स्वोद्धरणाभावे तत्र न्यूनतां भावयमानाः सिद्धान्तापरिज्ञानात् पृच्छन्त इवाहुः-लोके भवानिति । जगदिनो जगत्स्वामी भवान् लोके कलया सहावतीर्णः ससहायः तत्र प्रयोजनद्वयं सद्रक्षणाय खलनिग्रहाय चेति । ईश्वरः साधारण्येन पालनार्थमेव तथा करोति सुतरां विशेषप्रयत्नवान् चकराद्भक्तरक्षणार्थम् एवं त्रिविधकार्ये सन्दर्भेऽप्यस्माद्धेतोरन्यः स्तुत्यः अनीश्वरः कारणकार्यप्रेरकस्य तव निदेशमाज्ञामतियाति स्वगर्वादिति चेत्तत्राहुः-ईशेति सम्बोधनमनुलङ्घ्यवाक्यत्वबोधनार्थं—

"मां प्रपन्नो जनः कश्चिन्न भूयोऽर्हति शोचितुम् ।
सङ्ग्रामे च प्रपन्नानां तवास्मीति च यो वदेत् ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम" ॥

साधारणस्तु स्वप्रारब्धमनुभवतीत्याह—किन्त्वा जन इति । एवं भगवद्वाक्यं साधारणमिति मन्यमाना वयं दुःखं चानुभूय तदत्र निर्णीतं न विद्मः दुःखानुभवो न निर्णायकः शास्त्रमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् अतः स्ववाक्यपरिपालनार्थं मोचयेति तात्पर्यम् ॥ २७ ॥

ननु, प्रत्यक्षविरोधिनं सन्दिग्धमिमं मार्गं विहाय ज्ञानमार्ग एव सर्वत्यागात्मको निरभिमानात्मको वा कुतो नाश्रियन्त इत्याशङ्कां परिहरन्तो भगवदीयं निरूपयन्ति—स्वप्नायितमिति । वस्तुतो ज्ञानमार्गयोग्यो विषयोऽस्ति तथाप्यपरित्यागे हेतुः तव माया श्रीरूपा अतो वाक्यं वा पालय मायां वा व्यावर्त्तयेति स्वप्नो मायामात्रमिति स्थितं नृपाणां सुखं लोके प्रसिद्धं तन्मायिकमेव व्यवहारे कापट्याधिक्यात् मायाहि कुहकाधीना अन्तर्यामिप्रतिनिधित्वेन लोको निरूपयन् भगवान् प्रतिकूल इति ज्ञापयतु सुखं विशिनष्टि—परतन्त्रमिति । अन्तर्यामिणः सख्युः अनुचितमेतदित्याशङ्क्य सम्बोधयति—ईशेति । माया स्वकार्यभोग्या नत्वात्मभोग्येति ज्ञापयितुं साधनमाह—मृतकेनेति चेतनसम्बन्धाभावाय तथा वचनं मायाकार्यं साधनं स्पष्टमित्याह—शश्वद्भयेनेति । तन भारवहनमस्यन्तं मायामोहितकार्यं लोकाः मृतकमेव कथं चिद्वहन्ति त्यजन्ति वा ननु मृतकेन किञ्चिद्वहन्ति वयन्तु तेन धुरं वहाम इति स्पष्टोऽस्मासु मोहः ननु सुखासक्त्या असाधनेपि प्रवर्त्तते प्रकारान्तरेण सुखमलभमान इति चेत्तत्राह-हित्वा तदात्मनीति । सुखस्य परमोत्कर्षमाह—सदिति । आत्मनीति गमनक्लेशाभावप्रक्रियासं व्यावर्तयति—अनीहलभ्य इति । तुशब्देन न्यायसिद्धान्तवन्निरानन्दात्मपक्षो व्यावर्त्तते सुखप्राप्तिर्ज्ञानादनीहया च निरोधादनीहात्सम्भवतीति "सर्वेहोपरतिस्तनुः" इति वाक्यात् सुखप्राप्तिः तथाप्यन्याभिनिवेशाद्दीनं भोक्ता तारतम्यं जानातीति न्यायात् विषयसुखमेवोत्कृष्टं भविष्यति अन्यथा चित्तं कथं प्रवर्त्ततेत्याशङ्क्याह—क्लिश्यामह इति । त्वदनीहलभ्यमिति पाठे त्वत्स्मरणेन तत्सुखस्य सुलभता निरूपिता क्लेशस्यानुभवसिद्धत्वाद्विपरीतहेतुत्वेन अलौकिकत्वेनानान्तरीयत्वाच्च क्लेशपर्यवसनानुभवे वृत्तत्वादतिकृपणाः अनालोचनेन याचनादिना अतिदीनाः तत्र हेतुस्तत्रैव माया अतो विज्ञापना अन्यथेहविषयेच्छा न स्यात् वैराग्यहेतूनामानन्त्यात् ॥ २८ ॥

एवं श्रियं निरूप्य भगवतो ज्ञानशक्तिं निरूपयन्तः तत्फलं मोक्षं प्रार्थयन्ते-तन्नो भवानिति । ब्रह्मज्ञानं मोक्षहेतुः तदक्षरम् अवतारे तस्य पादत्वं भक्तार्थमेवावतार इति अस्मद्व्यापारव्यतिरेकेणापि स्वत एव तवाङ्घ्रिद्वयं प्रणतशोकहरं भवति तेन तव या ज्ञानशक्तिः सा चरणेन सम्वलिता प्रणतानां शोकं नयति तत्रापि नो भवत्समानकालावतारान् अतो बद्धान् वियुङ्क्ष्व नन्वेतादृशलौकिकबन्धनान्मोक्ष इति ज्ञानसाध्यं तत्कथमसाधनेन साध्यप्रार्थनेति चेत्तत्राहुः मगधो मागधो जरासन्धः कर्मपाशस्यैव नामान्तरं तत् "क्षीयन्ते चास्यकर्माणि" इति वाक्यात् देशनाम्ना स्थित्या अधिककर्मणोत्पत्तिसम्भवात् न भोगेन क्षयसिद्धिः ननु मागधस्य कर्मत्वे किं प्रमाणं तत्राहुः । यो भूभुज इति । नहि कर्माधीनः कश्चिदयुतमतङ्गजवीर्यो भवति अतो भूभुजामस्माकं भोगहेतुभूतमाधिभौतिकं कर्म विचार्य स्वयमाधिदैविकः केवलं ज्ञानैकनिवृत्तो भवति तर्हि तस्मै राज्यं दत्वा तत्सेवका एव कुतो न भवन्ति तत्राहुः-मृगराडिवावीरिति । स हि भक्षणार्थमेव मेषीं स्थापयति तथाऽयमपि प्रमथनाय मखाय वधार्थमेव स्थापितवानित्यर्थः । अतस्तामसदेवतायै समर्पितानां तत्रैव प्रवेशात् कालान्तरेपि मोक्षो नास्तीति मरणात्पूर्वमेव वयं मोचनीया इति भावः ॥ २९ ॥

तद्भवने निरोधात् न पलायनसम्भावना भगवतो भोगासक्तिं निवारयन्त इव भक्तासक्तिं प्रकटयन्तः भगवदीयत्वं स्वस्य वदन्तः भगवतो वैराग्यशक्तिमुररीकुर्वन्तः वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारार्थं पूर्वं भगवद्वृत्तान्तमाहुः—यो वै त्वयेति । वस्तुतस्त्वष्टादशमेपि कार्यस्यासिद्धत्वाद्भङ्ग एव अत आह—द्विनवकृत्व इति । प्रजापतिर्वा विधाता न तस्य जयहेतुरिति रजस्तमोगुणावेव इतरसंश्लेषाधिदैविकादिभेदापन्नौ हेतू इति नवसंख्यायाः आवृत्तिरुक्ता भगवन्माहात्म्यात्सप्तताधिदैविकैरेव भङ्गं व्यावर्त्तयितुमाह—उदात्तचक्रेति । चक्रेण कालशक्त्यैव भक्षणार्थं व्यावर्त्तया मृधे स भग्नः खल्विति नात्र तिरोहितं किञ्चिदिति सूचितं ननु जयपराजययोरव्यवस्थितत्वात् कथमेकस्यैव पराजय इति चेत्तत्राहुः-भवन्तमनन्तवीर्यमिति-परिमितबलानामेव जयपराजयव्यवस्था तथापि कपटवेषलीलया प्रकटितवाच्चद्विरोधाभावाय नृलोकनिरतं सतु घुणाक्षरन्यायेन गूढहेतोर्वा जित्वा रूढदर्पो जातः वयन्तु केवलं भवत्परिपाल्या एव मर्यादापरित्यागेन पुष्टिमार्गावलम्बनात् अतो यस्य

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी।

भवदपेक्षाभावः तेन सर्वैरेव बाध्याः अतो युष्मत्प्रजाः रुजति पीडयति तर्हि लोकन्यायस्य स्वीकृतत्वात् कथं मोचनमिति चेत्तत्राहुः—हे अजितेति। तव स्वरूपमजित इति द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं बलीय इतिन्यायेन लीलाप्रदर्शनं दूरीकृत्य अस्मान् पालयन् तत् स्वस्याजितत्वं विधेहि अनेन सर्वे सन्देहाः अनुपपत्तयश्च निवारिताः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

तेषां विज्ञप्तिमाह षड्भिः। तत्र ते प्रथमं शरणमाश्रयन्ते, कृष्ण कृष्णेत्यादरे द्वित्वम् अप्रमेयात्मन्निति त्वत्स्वरूपमज्ञात्वापि प्रपन्न इति प्रपन्नपालकत्वमेव ज्ञात्वा शरणं यामः पृथग्धियः तद्भक्तौ प्रार्थनां परित्यज्य त्वत्तः पृथग्भूते स्वीयदुःखत्राणे एव धीः येषां ते ॥ २५ ॥

भवभीतत्वं विवृण्वन्तो नमन्ति-लोकोऽस्मद्विधः कुशले कर्मणि प्रमत्तः किं पुण्यकर्मणि न त्वदुदिते किं ज्ञानयोगसाधकशमदमयमनियमादिकर्मणि न भवदर्चने त्वद्भजने स्व इति तदेव लोकस्य वास्तवं स्वं धनम् भवदुःखनिवर्तकं त्वत्प्रेमसुखभोगप्रदायकं चेतिभावः। किन्तु विकर्मणि स्त्रीपुत्रादिवैषयिकसुखसाधके कर्मणि नितरां रतः किञ्च तत्सुखमपि दुर्भगस्यास्य न सिद्ध्यतीत्याहुः—यस्तावदिति। अनिमिषाय कालाय त्वच्छक्तिरूपाय नमः इति त्वदभक्तस्य तेन तथा करणं समुचितमेवेति भावः ॥ २६ ॥

किञ्च साक्षादेव त्वां त्वद्भक्तांश्च यः कश्चिदिह द्वेष्टि स कथं कालसंहृतो न भवतीत्यस्माकं महान् विस्मय इत्याह, लोक इति। जगदिनः जगदीश्वरः "कलना कालयोः कला" इति नानार्थकोशात् कलया कालेनावतीर्णः यद्वा बलदेवेन सह अन्यः खलः कश्चिज्जरासन्धादिस्त्वदीयं निदेशमतिक्राम्यति साधून् द्वेष्टि खलान् पालयतीत्यर्थः। तत्र खलनिग्राहके त्वय्यवतीर्णेऽपि यत् खलो वर्द्धते तत् किं स खलः स्वकृतमृच्छति स्वप्रारब्धकर्मफलं सुखं भुङ्क्ते तथा सद्रक्षके त्वय्यवतीर्णेपि साधुजनस्तत्पीडितो यद्भाति तत् किं सोऽपि स्वकर्मफलं दुःखं भुङ्क्ते इदं न विद्मः निश्चेतुं न शक्नुमः त्वत्तोऽपि कर्मयोगस्य जडस्य प्राबल्यमनुचितमिति भावः ॥ २७ ॥

ननु, तर्हि यूयं तावत् के मद्भक्ता मद्विद्वेषिणो वा? तत्र न वयमुभये किन्तु सांसारिका जीवाः साम्प्रतं त्वां प्रपन्ना इत्याहुः—स्वप्नायितम् अचिरस्थायित्वात् स्वप्नतुल्यम् अमात्यसुहृत्सेनाद्यधीनत्वात् परतन्त्रं नृपसुखं नृपा वयमित्यभिमानमात्रेणैव सुखं वस्तुतस्तु धुरं सन्धिविग्रहाद्यायासबाहुल्यप्रदत्वम्महाभारमेव शश्वद्वयं यस्मिंस्तेन मृतकतुल्येन शरीरेण वहामः अहो कष्टं नः ये वयमितःपूर्वमेव निष्कामाः सन्तः त्वां नाश्रिता इत्याहुः। तत्सकलसज्जनैःस्तुतत्वात् प्रसिद्धं ननु नृपसुखमिव तैर्निन्दितम् आत्मनि स्वतः सिद्धमेव ननु परतन्त्रं। त्वत् त्वत्तः सकाशादेव ननु दुर्विषयेभ्यो जातम् अनीहैर्निष्किञ्चनभक्तैः लभ्यं ननु सकामैः लब्धुं शक्यं सुखं हित्वा क्लिश्यामः ॥ २८ ॥

तस्मात्त्वन्मायाकृतं कर्मबन्धं त्वमेव निवर्तयेति प्रार्थयन्ते तन्न इति। वियुङ्क्ष्व विमोक्षय मगधो जरासन्धस्तत्संज्ञकात् कर्मपाशात् भवद्भिरेव विक्रम्य निर्गम्यतामिति चेत्तत्राहुर्य इति॥ य एक एव अयुतमतङ्गजानां वीर्यं बिभ्रत् सत् स्वभवने भूभुजो ऽस्मान् रुरोध सिंहोऽवीर्मेषीरिव ॥ २९ ॥

किञ्च स त्वद्विद्वेषी संप्रत्यस्मान् त्वत्प्रपन्नान् ज्ञात्वा प्रतिदिनमधिकं बाधत इत्याहुर्यो वा इति। हे उदात्तचक्र उत्कर्षेण धृतसुदर्शन! द्विनवकृत्वः अष्टादशवारान् त्वया सह सङ्ग्रामे वर्त्तमाने सप्तदशकृत्वस्त्वया भग्नः पराजितः। नृलोक निरतं नृणां पलायनधर्मजिघृक्षाकौतुकिनं त्वां सकृदेकवारमेव जित्वा ऊढदर्पस्सन्नस्मान् युष्मत्प्रजाः रुजति पीडयति तत्रात्र यत् युक्तम् तत् विधेहि ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

राज्ञां विज्ञप्तिं तल्लिखितपत्रिकाञ्च कथयति कृष्णकृष्णेति षड्भिः। आदरे द्विरुक्तिः हे कृष्ण! सदानन्द अप्रमेयात्मन् इयत्तानवच्छिन्न! परमात्मन् हे प्रपन्नभयभञ्जन! प्रपन्नानां भवभयभञ्जन वयं सांसारिकानन्दलुब्धाः पृथग्धियः विभिन्नबुद्धयः पृथक्पृथक् अन्तःकरणपरिच्छिन्नस्वस्वरूपाः जीवात्मानः भवभीताः त्वां शरणं यामः ॥ २५ ॥

एवमात्मपरमात्मविवेकपूर्वकं प्रपन्नानां संसारभयभञ्जनं भगवन्तं शरणीकृत्य स्वविमुखानान्तु संसारभयदोऽसीति वदन्तो नमस्कुर्वन्ति—लोक इति। यावत् लोको जनो विकर्मणि निषिद्धे काम्ये च संसारप्रदे कर्मणि नितरां रतः कुशले मुक्तिप्रदे गीतापञ्चरात्रादिषु त्वयोदिते त्वदाराधनरूपे स्वे स्वधर्मे प्रमत्तोऽनवहितः तावदेवास्य जनस्य यः सद्यो जीविताशां छिनत्ति पुनःपुनर्जन्ममरणलक्षणं संसारं ददाति तस्मै अनिमिषाय कालात्मने तुभ्यं नमः ॥ २६ ॥

ननु, प्रपन्नभयभञ्जनेत्यनेन प्रपन्नमुक्तिप्रदत्वं जीविताशां छिनत्तीत्यनेन स्वपराङ्मुखसंसारप्रदत्वं मम भवद्भिर्वर्णितं तत्र वैषम्यं नैर्घृण्यञ्च प्राप्नोतीत्यत्र नेत्याहुः—हे ईश! जनः स्वकृतमृच्छति प्राप्नोतीति वयं किं वा न विद्मः अपितु विद्मः मोक्षप्रदत्वे शुभं संसारप्रदत्वेत्वशुभं जीवकृतं कर्म निमित्तमतो न वैषम्यनैर्घृण्ये त्वयि भवतः तथाच सूत्रं "वैषम्यनैर्घृण्ये न कर्मसापेक्षत्वात्" (२-१-३४) इति. अत एव जगदिनः जगदीश्वरोपि सर्वसमोपि भवान् सद्रक्षणाय खलनिग्रहणार्थ च कलया बलेन सह लोके अवतीर्णः खललक्षणमाहुः—यः कश्चित्त्वदीयं निदेशमाज्ञामतियाति अतिलङ्घयति स अन्यः खल इत्यर्थः। तद्विपरीतः सदिति सल्लक्षणमर्थोक्तं भवति ॥ २७ ॥

जरासन्धकृतनिरोधादिदुःखमप्यस्मत्कर्मफलमेव तद्विमुक्तिमपि भवतो नृपसुखार्थं न प्रार्थयामः किन्तु सुखपूर्वकं त्वद्ध्यानार्थमित्याहुः—स्वप्नायितमिति त्रिभिः। हे ईश! यदर्थं शश्वद्भयं यस्मिन् तेन मृतकेन मृतकतुल्येन देहेन धुरं

इति मागधसंरुद्धा भवद्दर्शनकाङ्क्षिणः ।
प्रपन्नाः पादमूलं ते दीनानां शं विधीयताम् ॥ ३१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

राजदूते ब्रुवत्येवं देवर्षिः परमद्युतिः ।
बिभ्रत् पिङ्गजटाभारं प्रादुरासीद्यथा रविः ॥३२॥

*विज०पाठः (गायन् गिरा मधुरया प्रियकर्माणि जन्म च ।
द्रावयन्नघसङ्घांश्च लोकान्निरमयन् भृशं ।)

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

गृहकलत्रादिचिन्तां वहामस्तत् नृपसुखं नृपाणां सुखं स्वप्नायितं स्वप्नसुखतुल्यमनित्यमित्यर्थः । परतन्त्रं परमतात्मभूतप्राकृतदेहगेहादिकं तत्तन्त्रम तदस्माकमिष्टं नेति भावः। किमिष्टमित्यतः स्वेष्टं सूचयन्ति-हित्वेति । यत् त्वत्प्रसङ्गात् त्वत्तः अनीहैर्निष्कामैर्लभ्यम् आत्मनि सुखं ध्यानानन्दं हित्वा तव मायया शब्दादिविषयरूपया कृपणाः क्लिश्यामहे ॥ २८ ॥

तत्तथाभूतान् नृपसुखात् विरक्तान् त्वद्ध्यानसुखकामान् नोऽस्मान् मगधो जरासन्धस्तत्संज्ञककर्मपाशात् जरासन्धव्याजेनास्मत्कर्मैव पाशस्तस्मात् विमुञ्च विमोचय बहूनामेकेन निरोधे कारणमाहुः—य इति । य एक एवायुतमतङ्गजवीर्य्यं बिभ्रत् सत भूभुजो बहून् भूपालान् स्वभवने रुरोध मृगराट् सिंहः अवीः मेषीरिव ॥ २९ ॥

किञ्च भवद्विट् स भवदीयान्नो विशेषतो बाधते अतो यत्र यद्युक्तं तत्कुर्वित्याहुः—यो वा इति । हे उदारचक्र उदूर्ध्वमात्तं गृहीतं चक्रं येन स तथाभूत ! यः छिन्नवक्त्रः अष्टादशवारान् त्वया सङ्ग्रामे प्रवृत्ते सति सप्तदशकृत्वः त्वया खलु भग्नः पराजितः पश्चादनन्तवीर्य्यमपरिमितबलमपि नृलोकनिरतं नृलोककार्यविशेषं पलायनेनैव साधयन्तं सकृज्जित्वा ऊढदर्पः सन् युष्मत्प्रजा नोऽस्मान् रुजति पीडयति तं तत्र यद्युक्तं तद्विधेहि कुरु ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

उन राजा लोगों की तर्फ वह दूत श्रीकृष्ण ! के प्रति विज्ञापन करता है, हे कृष्ण ! हे कृष्ण ! अप्रमेयात्मन् ! हे प्रपन्न भयभञ्जन ! संसार से भीत होकर केवल देव मनुष्यादि भेद देखने वारे हम लोग आपके शरणि में आए हैं ॥ २५ ॥

इस संसार में हमारे सदृश सबहि जन जहां पर्य्यन्त शास्त्र से निषिद्ध और सकाम कर्म में प्रीति वारा होकर आपके कहे भए आपके अर्चन रूप निज कुशल कर्म के विषय में असावधान रहताहैं इतने हि में यह बलवान् काल शीघ्र हि जरा रोग आदि सम्पादन करके उस अज्ञानी जनकी जीने की आशा का छेदन कर देता है तादृश कालरूप आपके अर्थ हमारा नमस्कार होइ ॥ २६ ॥

हे ईश निज ! भक्तन की रक्षा के अर्थ और भक्त विरोधी दुष्टजनों को दण्ड देने के अर्थ निजकलारूप बलदेवजी सहित जगत्के स्वामी आपने इस लोक में अवतार लियो ऐसा होने पर कोई एक जरासन्ध आदि जन आप के आज्ञा रूप शास्त्र का उल्लङ्घन करने से वर्त्तता है उस शास्त्र का उल्लङ्घन करने से वह जरासन्ध आपके भक्तजन हमको पीडा करता है अथवा हमसे आदि लेकर ये जन अपने किए भए कर्म के फल दुःखको हि प्राप्त हो रहा है इस को हम निश्चय करने कों समर्थ नहि हैं ॥ २७ ॥

हे ईश ! आप की मायासे मोहित होने से संसार के विषयन में हम लोग आसक्त हैं इसी कारण आपके अनुग्रह से निष्काम पुरुषों को प्राप्ति के योग्य निज आत्मा में वर्त्तमान जिन आत्म सुख को छोडकर स्वप्न के समान तथा स्त्री आदि के पराधीन जो राजा लोगों का सुख है उस के वास्ते सदा भय युक्त होने से मृतक तुल्य शरीर से स्त्री पुत्र आदि के चिन्ता रूप भारको हम लोक वह रहे हैं इसी कारण इस संसार में हम लोग नाना प्रकार के क्लेश को भोगते हैं ॥ २८ ॥

शरणागत जनों के शोक कों हरण करने वारे आपके दोनो चरण हैं इस लिये जरासन्ध रूप कर्म के फन्दा से बँधे हुए हमको आप छुडाइए दशहजार हस्तियों के बलको धारण करने वारे जिस अकेले जरासन्ध ने अपने भवन में हम राजा लोगों को इस प्रकार रोक राखा है कि जैसे अकेला सिंह अनेक भेडन को घेर कर राखे ॥ २९ ॥

हे अजित ! हे उदारचक्र ! आपके साथ जरासन्ध का अठारह वार युद्ध भया उस में सत्तरह वार वह आप से हारि गया पश्चात् अनन्त पराक्रम युत होने पर भी मनुष्य चेष्टा कों अङ्गीकार करने वारे आपको अठारहव प्राप्त भया जो जरासन्ध सो आप के प्रजा रूप हमको पीडा करता है इस लिये उस से हमको छुडाइए ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दूत आह—इतीति ॥ ३१—३४ ॥

* प्रियस्य तस्य कृष्णस्य गायन् कर्माणि जन्म च । कृष्णं सङ्घांश्च लोकांश्च द्रावयन् रमयन् भृशम् ॥ इति वीर० पाठः ॥

तं दृष्ट्वा भगवान् कृष्णः सर्वलोकेश्वरेश्वरः ।
ववन्द उत्थितः शीर्ष्णा ससभ्यः सानुगो मुदा ॥ ३३ ॥
सभाजयित्वा विधिवत् कृतासनपरिग्रहम् ।
बभाषे सूनृतैर्वाक्यैः श्रद्धया तर्पयन् मुनिम् ॥ ३४ ॥
अपिस्विदद्य लोकानां त्रयाणामकुतोभयम् ।
ननु भूयान् भगवतो लोकान् पर्यटतो गुणः ॥ ३५ ॥
न हि तेऽविदितं किञ्चिल्लोकेष्वीश्वरकर्तृषु ।
अथ पृच्छामहे युष्मान् पाण्डवानां चिकीर्षितम् ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भूयान् महान् गुणो लाभोऽयमस्माकं यत्सर्वलोकवृत्तान्तज्ञानमिति ॥ ३५ ॥

ईश्वरः कर्ता येषां तेषु ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं तन्निवेदनद्वारा तद्दुःखं निवेद्य निगमयति—हतीति । इत्येवं महार्त्या प्रपन्नाः यतो मागधेन सम्यक् गिरिद्रोण्यां बन्धनादिना रुद्धाः अतः पिञ्जरोर्बाला इव भवतो दर्शनकाङ्क्षिणः न केवलं संरोधनात्तेषां मोचनं कार्य्यं साक्षाद्दर्शनञ्च देयमिति भावः । तस्माद्दीनानां तेषां मङ्गलं क्रियताम् ॥ ३१ ॥

परमद्युतिरिति । तदानीं तद्दीप्तेरधिकं प्राकट्यं सूचयति तच्च प्रथमतस्तद्वचनमाननाय श्रीभगवत एव तथाऽभिप्रायात् ॥ ३२ ॥

सर्वलोकेश्वराणां ब्रह्मादीनामीश्वरोपि मुदा आसनादुत्थितः सन् शीर्ष्णा ववन्दे यतो भगवान् ब्रह्मण्यदेवत्वाद्यशेषात्मसत्कीर्त्यादिगुणप्रकाशनशील इत्यर्थः । सभ्याः पुरोहितादयः अनुगा उद्धवादयः ॥ ३३ ॥

विधिवत् स्वागतादिनीराजनान्तविधिनेत्यर्थः । श्रद्धया प्रीत्या यानि सूनृतानि तैः किम्वा श्रद्धया च तर्पयन् यतो मुनिं परमपूज्यमित्यर्थः । किम्वा श्रीभगवतस्तादृशचेष्टादर्शनादिना परमविस्मयोदयात् कृतमौनम् ॥ ३४ ॥

अपिस्विदप्रश्ने त्रयाणां लोकानां सर्वब्रह्माण्डगतानामित्यर्थः । ईश्वरकर्तृष्विति वक्ष्यमाणात् तत्र तत्र भवतो भ्रमणमस्मद्धितार्थमेवेत्याह—नन्विति वितर्के निश्चये वा भगवतः परमादरणीयाद्भवतः सकाशात् अन्यैः यथा नन्वहं तत्सर्वं कथं जानामि तत्राह नन्विति गुणप्रभावः ॥ ३५ ॥

कोऽसौ ? तमाह—नहीति । ईश्वरकर्तृष्विति लीलया स्वस्य मनुष्यत्वं व्यञ्जयति अथ अतो हेतोः हे अयि पूज्यपादाः एवं पाण्डवानामेव सर्वासु सृष्टिषु निजपरमापेक्षणीयत्वं व्यञ्जितम् ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

शं सुखम् ॥ ३१—३५ ॥

ईश्वरकर्तृषु श्रीभगवत्प्रेरितचिन्तितादिसकलकर्मसु ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतिति श्लोको दूतवचनम् दीनानां तेषां राज्ञां शं सुखं विधीयतां क्रियताम् ॥ ३१ ॥

अथ नारदागमनादिकं प्रस्तौति—राजदूत इत्यादिना । राज्ञां दूते ब्रुवति सति परमा द्युतिर्यस्य सः बिभ्रद्दिव्याणः प्रियस्य भगवतः कर्माणि जन्म च गायन् तं कृष्णं सद्यान् सभ्य-सद्मांश्च द्रावयन्नार्द्रचित्तान् कुर्वन् भ्रामितस्त्रलोकान् स्वयं प्रादुरासीदिति सम्बन्धः ॥ ३२ ॥

तमिति तं नारदं मुदा हर्षेण ववन्दे ॥ ३३ ॥

सभाजयित्वेति । यथाविधि सभाजयित्वा पूजयित्वा कृत आसनपरिग्रहो येन तं मुनिं श्रद्धया मधुरैर्वाक्यैश्च तर्पयन् बभाषे ॥३४॥

तदेवाह—द्वाभ्याम् अपिस्विदिति । अद्य लोकानामकुतोभयं न कुतश्चिदपि भयं तदपिस्वित् अभयं कच्चिदिति इष्टप्रश्नः ननु हे ब्रह्मन् लोकान्पर्यटतो भगवतः त्वत्तः अस्माकमयं भूयान् महान् गुणः लाभः यत्सर्वलोकवृत्तान्तज्ञानमिति वाक्यशेषः ॥ ३५ ॥

नहीति । ईश्वरकर्तृषु स्वकर्तृकेषु लोकेषु किञ्चिदपि तवाविदितं न किन्तु सर्वं विदितमेवेत्यर्थः अथातः युष्मान् प्रति पृच्छामहे ॥३६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अद्य त्रयाणां लोकानामकुतोभयमपिस्वित्कुतोपि भयं नास्ति हि लोककुशलाकुशलजिज्ञासया पर्यटतो भवतो महान् गुणो भवतीत्याह—नन्विति ॥ ३५ ॥

पक्षिवत्पर्यटनेनाऽनेन मया किं प्रयोजनमत्राह—नहीति । ईश्वरः कर्ता येषां तथा तेषु अथ तस्मात् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तेषां प्रार्थना आज्ञापनरूपत्वात् दोषाय मा भवत्विति

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

प्रपत्तिरूपतां सम्पादयितुं दूतस्तात्पर्यमाह—इतीति । इति ते पादमूलं प्रपन्नाः मागधेन च संरुद्धाः दृष्टुं स्मृतेर्बलिष्ठमिति स्मरणेन न सेत्स्यतीति भवद्दर्शनकाङ्क्षिणः दीनानां प्रार्थितदानेन शं विधीयतामिति दूतस्य भगवत्साक्षात्कारे जाते तत्फलस्यैव प्रार्थना येन प्रार्थनाद्वयं दर्शनफलश्चेति साधकत्रयम् ॥ ३१ ॥

एवं राजसानां भगवद्धर्मेण भगवत्परतां निरूप्य सात्विकानामपि भगवत्परतां निरूपयितुं सात्विकमुख्यस्य नारदस्य सात्विककार्यपरस्य समागमनं निरूप्यते—अन्यथा भगवत्कार्यं राजसमात्रपर्यवसायित्वं स्यात् क्षणमात्रविलम्बेपि भगवान् भक्तदुःखे विलम्बं न सहत इति । राजदूते एवं वदत्येव समागत इत्याह— राजदूत इति । वेदानामपि मन्त्रद्रष्टृत्वात् तदानीमागमनमुचितम् अन्येषां बाधकानां तेजोदूरीकरणाय परमद्युतिरिति अधिकारिणो नात्यन्तं वचनमादरणीयमिति शङ्कां वारयितुमाह-बिभ्रत्पिङ्गजटाभारमिति । तपोरूपमेतत् तत्रत्यानां तमोदोषव्यावृत्त्यर्थं यथा रविरिति रविपदेनैव भगवत्सान्निध्ये तमस्सम्भावना सूचिता अन्यथा दिनरात्रिव्यवस्था न स्यात् प्रादुरासीदिति ॥ ३२ ॥

तद्दूतवत्तस्यागतस्य वाक्यसन्माननार्थं लौकिकसन्माननं निरूप्यते-तं दृष्ट्वेति त्रिभिः । कायिकमानसिकवाचनिकैः तत्र कायिकमुत्थानं वन्दनञ्च सर्वैः सहेति त्रयं हर्षो मानसः हर्षत्वेपि कृष्णत्वेनावतीर्णं इति तथात्वमुचितं शिक्षार्थमेतदिति ज्ञापयितुमाह-सर्वलोकेश्वरेश्वर इति । ऋषित्वाल्लोकस्थानीयः गुरुत्वादीश्वरो वा अतोऽवनतिर्न दोषाय सर्वपदेन देवर्षित्वकृतोप्युत्कर्षो निवारितः ॥ ३३ ॥

सभाजनं तन्मनःप्रीतिकरणं लौकिकम् ऋषित्वाद्वेदाभिनिवेशी इति तदप्याह—विधिवदिति । ईश्वरधर्मविचारेण कदाचिदनङ्गीकारं कृतं व्यर्थं स्यादिति अत आह—कृतासनपरिग्रहमिति । दत्तासनस्वीकारः परिग्रहः ततो वाचनिकारम्भमाह—बभाषेति । सूनृतैरिति । स हि श्रद्धया तुष्यति तदाह-श्रद्धया तर्पयन्निति । मानसमेतत् सोपि मुनिस्तेनैव परितुष्यति ॥ ३४ ॥

वाचनिकं द्वयेनाह—अपिस्विदिति । सर्वलोकाधिकारिणो लोकत्रयस्य गृहत्वात् तत्कुशलप्रश्न एव कर्तुमुचितः स्तुतिरूपश्च भवति अपिस्विदिति सन्देहगर्भितसम्भावना राज्ञां बन्धनस्य श्रुतत्वात् सन्देहः अकुतोभयमिति स्वत एवाज्ञानाद्भयं न त्वन्यत इति रहस्यं ननु लोकेश्वरस्य कथं पर्यटनमित्याशङ्क्याह—ननु भूयान् भगवत इति । लोकान् पर्यटतो भगवतस्तव सतो भूयानेव गुणो भवतीत्यर्थः । अतः सर्वलोकहितार्थं परिभ्रमणमित्यर्थः । अनेन तस्य स्तुतिरुक्ता ॥ ३५ ॥

प्रकृतोपयोगिकार्यं प्रष्टुं तस्य ज्ञानमाह—न हि ते विदितमिति । अयं हि ईश्वरस्येच्छाशक्तेराधिभौतिकरूपः वायद्गगच्छति करोति च तत्सर्वमस्य विदितम् ईश्वर इति मूलभूतः काल इति विमर्शः अत ईश्वरेच्छया पाण्डवानां यच्चिकीर्षितं तत्तव विदितमेवेति युष्मान् पृच्छामहे हे आयुष्मन्निति वा अथशब्दो हेत्वर्थः आनन्तर्यपर्यायः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दूत आह—इतीति ॥ ३१-३४ ॥

तवाकुशलासम्भवादेव कुशलप्रश्नानौचित्यात् लोकानामेव कुशलं त्वां पृच्छामीत्याह—अपिस्विदिति । ननु तदहं कथं जानामीति तत्राह—नन्विति । भगवतस्तव पर्यटतो भूयानयं गुणो यतस्त्वत्त एव सर्वलोकवृत्तान्तज्ञानं भवेदतः पृच्छामीति भावः ॥३५॥

ईश्वरः कर्ता येषां तेषु अथेति प्रस्तुतो जरासन्धवधो भीमादेव सम्भवेदिति प्रकारं जानत एव भगवतः पाण्डवचिकीर्षिते प्रश्नोऽयं ज्ञेयः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं राज्ञां वाक्यं श्रावयित्वा दूत आह—इतीति ॥ ३१ ॥

परमा द्युतिः कान्तिर्यस्य सः ॥ ३२ ॥

लोकान् शिक्षयितुं ववन्दे ॥ ३३ ॥

श्रद्धया विधिवत्सभाजयित्वा पूजयित्वा कृतः आसनपरिग्रहो येन तं मुनेर्भयासम्भवात् ॥ ३४ ॥

तद्भयप्रश्नमकृत्वैव लोकानामभयं पृच्छति—अपिस्विदिति । ननु निश्चितं लोकान् पर्यटतः भवतः सकाशात् भूयान् महान् गुणः लाभः अस्माकमिति शेषः । त्वत्तोऽस्माकं सर्वलोकवृत्तान्तज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ईश्वरः कर्ता येषां तेषु युष्मान् इति बहुवचनं पूजार्थम् ॥ ३६ ॥

भाषाटीका ।

दूत उवाच ।

दूत बोला, कि-जरासन्ध से घिरे हुए और आप के दर्शनकी काङ्क्षा वारे राजा लोग इस प्रकार आप के चरणारविन्दमूल के शरणि भए हैं इसलिये उन दीन राजा लोगोंको सुखका विधान कीजिये ॥ ३१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले कि राजान का दूत इस प्रकार कहहि रहा है इतनेहि में पीत जटा भारको धारण किये परमतेजस्वी नारदजी सूर्य्य के सदृश प्रकट होते भए ॥ ३२ ॥

इन्द्र आदि सब लोकपालों के ईश्वर श्रीकृष्णभगवान् नारदजीको देख कर सभासद सहित और भृत्यों सहित उठ कर मोद के साथ मस्तक से वन्दना करते भए ॥ ३३ ॥

श्रीनारद उवाच ।

दृष्टा मया ते बहुशो दुरत्यया माया विभो विश्वसृजश्च मायिनः ।
भूतेषु भूमंश्चरतः स्वशक्तिभिर्वह्नेरिवच्छन्नरुचो न मेऽद्भुतम् ॥ ३७ ॥
तवेहितं कोऽर्हति साधु वेदितुं स्वमाययेदं सृजतो नियच्छतः ।
यद्विद्यमानात्मतयाऽवभासते तस्मै नमस्ते स्वविलक्षणात्मने ॥ ३८ ॥
जीवस्य यः संसरतो विमोक्षणं न जानतोऽनर्थवहाच्छरीरतः ।
लीलावतारैः स्वयशःप्रदीपकं प्राज्वालयत्त्वा तमहं प्रपद्ये ॥ ३९ ॥
अथाप्याश्रावये ब्रह्म नरलोकविडम्बनम् ।
राज्ञः पैतृष्वस्रेयस्य भक्तस्य च चिकीर्षितम् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

श्रीकृष्णमहाराजने राजायुधिष्ठिर के रणमासका देखा जहाँ घर २ में प्रत्यन्ते प्रकाशमान दीपकन से वह शोभायमान होरहा है और झरोखान से निकसे अगरुधूप से वह मनोहर है जिस में पताका शोभायमान होरही हैं और जिन के शिखरन पर सुवर्ण के कलश तथा उन के नीचें चाँदीकी भूमिका ऐसे २ अनेक भवन कर के युक्त एतादृश रणमासको श्रीकृष्णने दूर सेहि देखा ॥ ३४ ॥

सब जनों के नेत्रों के आदरपूर्वक दर्शन के पात्र श्रीकृष्णको आये सुनकर उत्साहसे जिन के जूडा और वस्त्र बन्धन खुल गए ऐसीं स्त्रीजन अपने पतीनको शय्यापरहि छोड कर तथा गृह के कामकाजको छोडकर शीघ्रहि श्रीकृष्ण के दर्शन करनेको राज मार्ग में चलीं गईं ॥ ३५ ॥

अपने २ महलों पर चढी भई स्त्रीजन हस्ती अश्व रथ पयादेन से भरे हुए राज मार्ग में भार्य्याओं सहित श्रीकृष्णका दर्शन करके पुष्पन से वर्षा करके और मनसेहि श्रीकृष्ण के साथ मिल कर मन्दहास युक्त कटाक्ष सें हि वे स्त्रीजन मानो श्रीकृष्ण का कुशल प्रश्न करमई ॥ ३६ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवमविदुषेव सर्वज्ञेन जरासन्धवधार्थमेव पाण्डवचिकीर्षितं पृष्टो नारदो मायेयमिति ज्ञात्वाऽऽह—दृष्टा इति त्रिभिः । विश्वसृजश्च ब्रह्मणोऽपि मायिनो मोहकस्य ते स्वशक्तिभिर्विद्यादिभिर्भूतेष्वन्तर्यामितया चरतो वर्त्तमानस्य यद्यहं भूतेषु वर्ते, तर्हि भूतानि मां किं न पश्यन्ति ? तत्राऽऽह वह्नेरिवच्छन्नरुच इति । स्वशक्तिभिरेवच्छन्ना रुक् प्रकाशो यस्य तस्य अतस्तवेदं प्रश्नादि न मेऽद्भुतम् ॥ ३७ ॥

इदं जगत् कथम्भूतम् ? असदेव यत्तव मायया विद्यमानात्मतयाऽवभासते तज्जगत्सृजतः किन्तु केवलं तुभ्यं नमनमेव शक्यमित्याह—तस्मै नम इति । कुतः स्वेन रूपेण सर्वतो विलक्षणात्मने अचिन्त्यायेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

नन्वेवम्भूतस्य किं मायाचेष्टितैरित्यत आह—जीवस्येति । अविद्यातमसा वृतत्वेनानर्थप्रापकाच्छरीरात्संसरतः तेनैव तमसा तस्माच्छरीराद्विमोक्षोपायमजानतः प्राज्वालयत् प्रदीपितवान् तं त्वा त्वां यशःश्रवणादिभिर्जीवस्य मोक्षार्थमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

आश्रावये श्रावयिष्यामि नरलोकविडम्बनं ब्रह्म त्वाम् ब्रह्मन्निति पाठेऽपि हे ब्रह्मन् ! परमात्मन्नरलोकानुकारिणं त्वां श्रावयिष्यमीति ॥ ४०—४१ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

श्रीभगवता लोकत्रयाकुतोभयं यत्पृष्टं तस्य ज्ञातत्वेन चोत्तरमदत्वा स्वस्मिन् सर्वदर्शित्वं यदुक्तं तत्तु तच्छक्तिमयत्वेनैवाङ्गीकरोति–दृष्टा इति । मायाः मायिककर्य्याणि नाना ब्रह्माण्डगतानि तथा विश्वसृजः तत्तदन्तर्यामिब्रह्मविष्ण्वादयो मायिनस्त्वच्छक्तिधारिणश्च दृष्टाः तत्र त्वं पर्य्यटन्नर्क इव त्रिलोकीमित्यादि प्रथमस्कन्धस्य श्रीव्यासोक्त्यनुसारेण स्वस्य तव शक्तिभिस्त्वद्भक्तिमयमच्छक्तिभिरेव वा सर्वव्यापकवह्नेरिवच्छन्नरुचः सतो भूतेषु चरतो मम नाद्भुतमिति ॥ ३७ ॥

किन्तु तवेहितं सर्वज्ञत्वादी सत्यपीदृशप्रश्नादिना सम्पादयितुमिष्टं को मद्विधो महत्तमो वा साधु सुष्ठु यथा स्यात्तथा वेदितुमर्हति तत्र हेतुः यत्पृष्टव्यं प्रश्नस्य गौणमुख्यकर्मभूतं तदिदं सर्वं सृजतः नियच्छतः नियन्तृतया प्रवर्त्तयतश्चेति किञ्च तत्रेदं सर्वं यस्य विद्यमानस्वरूपतया करतलविद्योतमानस्फटिकगोलकतुल्यतया अवभासते प्रकाशते तस्मै तुभ्यं केवलं नमः ननु स त्वमूहितुमर्हस इत्यर्थः । यतः स्वस्मात् विलक्षण आत्मा यस्य तादृशायेति ॥ ३८ ॥

अहो आस्तान्तावत् त्वदीहितं जीवस्य स्वमोक्षणप्रकारमप्यजानतस्तस्यार्थे यः परमकारुणिकः स्वयशोरूपं प्रदीपकं तद्यदि सर्वार्थप्रकाशकं प्राज्वालयत् तं त्वामेवाहं प्रपद्य इति

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी।

आज्ञानादिप्रकाशनादिना (मो) मुह्यमानस्यापि मम त्वमेव शरणमिति भावः ॥३६॥

यद्यप्येवं त्वमेव सर्वज्ञः अथापि आं सम्यक् श्रावयामि कुतः नरलोकविडम्बनं तत्सदृशामित्यर्थः। अतः प्रश्नश्चायं भगवता योग्य एवेत्याह—पितृष्वसुस्तद्भावप्राचुर्येण परमवत्सलायाः श्रीपृथाया अपत्यस्य स्वयमपि तथैव भक्तस्येत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

मायाः आश्चर्यशक्तयः ॥ ३७ ॥

विद्यमानात्मतया जन्मादिविकाररहिततया अवभासते यत् तत्सदा अस्त्येव अध्यवसीयते स्वतो विलक्षणस्य चिदचिद्वस्तुनः आत्मने शरीरिणे अस्वविलक्षणात्मने न स्वस्मात् स्वरूपात् विलक्षणः आत्मा विग्रहो यस्य तस्मै ॥ ३८ ॥

अनर्थवहात् दुःखवहाच्छरीरात् प्रज्वालय सम्प्रकाशय॥३९-४२॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

इत्थं सर्वज्ञेनाप्यविदुषेव जरासन्धवधार्थमेव पाण्डवचिकीर्षितं पृष्टो नारदः केवलमिदं जनव्यामोहनमिति ज्ञात्वाऽऽह दृष्टेति त्रिभिः। हे विभो! हे भूमन्! स्वशक्तिः सर्वज्ञत्वादिस्वशक्तिभिरेव सह भूतेष्वन्तरात्मतया चरतस्तव अनेन पाण्डवादिचिकीर्षितं तव विदितमेवेत्यभिप्रेतं विश्वसृजो ब्रह्मणोऽपि मायिनो व्यामोहकस्य तव पाण्डवानां चिकीर्षितं पृच्छाम इत्येतत् दुरतिक्रमणीया माया दृष्टा व्यामोहनमात्रमेतदिति निश्चितमित्यर्थः। बहुशो दुरत्ययेत्यनेन त्वत्प्रपन्नैः स्वत्ययैवेति सूचितं यद्वा बहुशो दृष्टेति सम्बन्धः यथा मह्यं योगमायोदयः प्रदर्शितस्तदद्भुतं प्रश्नोऽपीति भावः। ननु भूतेषु चरामि तैः किं न दृश्य इत्यतो विशिनष्टि—भस्मना वह्नेरिति—वह्नेः छन्ना गूढा रुक् प्रकाशो यस्य तवेति सम्बन्धः अतस्तदेव प्रश्नादिकं मम नाद्भुतमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

पाण्डववृत्तान्तप्रश्नव्याजेन मागधजिघांसैवाभिप्रेतेत्यपि न निश्चेतुं शक्नुम इत्यभिप्रयन्नाह—तवेति। ईहितमभिप्रेतं साधु यथा तथा तद्वेदितुं को वार्हति न कोऽपीत्यर्थः। तत्र हेतुत्वेन तं विशिनष्टि—स्वमायया स्वसङ्कल्पेनेदं जगत् सृजतः नियच्छतोऽन्तरात्मतया प्रशासितुश्च तवेति सम्बन्धः त्वत्सृज्यत्वान्नियाम्यश्च अयञ्जनः कथं वेत्तुमर्हतीतिभावः। किन्तु यद्विद्यमानात्मतया यस्मिंस्त्वयि विद्यमान आत्मा भावोऽभिप्राय इति यावत् तत्त्वेनाध्यवसीयते निश्चीयते मयेति शेषः यस्य तवायमेवाभिप्राय इति मया न निश्चीयत इत्यर्थः। स्वेन स्वासाधारणस्वभावेन सर्वस्माद्विलक्षणं आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै तुभ्यं नमः केवलं नमस्करोमि न त्वीहितं निश्चेतुं शक्नोमीति भावः ॥ ३८ ॥

यद्यप्येवमथापि त्वदवतारः केवलं साधुपरित्राणाय दुष्कृद्विनाशाय चेत्येतत्तु निश्चिनोमीत्यभिप्रयन् प्रपद्ये जीवस्येति। यो भवान् संसरतोऽनर्थात् दुःखवहाच्छरीरान्मोक्षणं मोक्षणोपायमजानतश्च जीवस्य यथा एव प्रदीपस्तं लीलावतारैः प्रज्वालयन् सन्दीपितवान् तं त्वामहं शरणं प्रपद्ये मुक्त्युपायमजानतः संसरतो जीवस्य यथान्धतमसावृतघटपटादीनजानतस्तद्ज्ञानोपायभूतप्रदीपप्रज्वलनं तद्वत् शृण्वतोऽनुस्मरतः कथयतश्च मुक्त्युपायभूतं यशो विस्तृतवानित्यर्थः ॥ ३९ ॥

अथापीति। यद्यप्येवमथापि नरलोकं विडम्बयन्ननुवर्त्तते इति तथा तं त्वां प्रति राज्ञो युधिष्ठिरस्य चिकीर्षितं श्रावये ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

मायामाहात्म्यानि मायिनः नित्याव्याहतमाहात्म्यस्य दारुषु छन्नरुचः वह्नेरिव तव रुचोऽप्यद्भुताः अचिन्त्याः ॥ ३७ ॥

वह्नेः रुचो मथनादिना व्यज्यन्ते न तथा तव रुच इति भावेनाह—तवेति। कुतो निर्वेदनमिति तत्राह—य इति। यो भवानविद्ययाऽज्ञानेनात्मतया अस्वामितयाऽवसीयते निश्चीयते शरीरिभिरिति शेषः। इति यदतो वेदनं दुःशकमित्यर्थः। तर्हि तत्सत्यं किं नेत्याह स्वेति। स्वतो विलक्षणस्वरूपाय तस्मात्स्वामित्वमेव सत्यमिति तत्राज्ञानमेव कारणमित्यर्थः। स्वरूपतो विरुद्धलक्षणस्वामिने कदाप्यनुपहतस्वामिन इत्यर्थः इति वा ॥ ३८ ॥

अज्ञानं मां कदापि न स्पृशेत्प्रत्युत ज्ञानमेव नित्यं प्रज्वलितं भूयादिति प्रार्थयते जीवस्येति। अज्ञानतः संसरतो जीवस्यानर्थवहात् शरीरविमोक्षणं न जायत इति यस्तस्मादेतद्देहहानाय लीलावतारैः स्वयशःप्रदीपकं ज्ञानं प्रज्वालयस्तदर्थमहं शरणं प्रपद्य इत्यन्वयः। अनेन लीलावतारविषयाज्ञानं दूरीकृत्य तत्त्वज्ञानमेव विकसितं कुर्वित्युक्तं भवति ॥ ३९ ॥

यतस्त्वत्प्रसादादस्मदादेर्विज्ञाने तत्र किञ्चिदपि विज्ञाप्यं न पश्यामि अथापि तथापि अशेषपुरुषार्थप्राप्तौ भगवद्भक्तेः मुख्यहेतुत्वेपि नरदेवानां विडम्बनं यज्ञकरणम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

भगवत्कृतं कायिकं वाचनिकञ्च तथा नोचितमिति कदाचिदुपस्थितमन्यथा कुर्यात् इति तन्निराकरणार्थं मायाभावम्प्रार्थयते दृष्टा मयेतित्रिभिः। अनेकधा सर्वजनव्यामोहिका बहुधा पूर्वं वर्त्तमाना मया दृष्टा तत्र स्वाज्ञानप्रकटनेन हीनभावप्रकटनेन च केवलमेकस्य मम व्यामोहने किमाश्चर्यमिति वाक्यार्थः। मायायाः स्वरूपज्ञानमेवात्ययोऽतिक्रमः तद्भगवन्मायासु न कस्यापि भवतीति दुरत्ययाः वस्तुव्यभिचारे सकृद्वगते पुनः प्रदर्शिता माया ज्ञाता भवतीति शङ्कां वारयितुं बहुधा इत्युक्तम् एका सहस्रधा प्रदर्शितापि न बुध्यत इति एवं करणे सामर्थ्यमाह—विभो इति। प्रयोजनमाह—विश्वसृजइति। मायया जीवव्यामोहाभावे विश्वोत्पत्तिर्न स्यात् चकारात् स्थितिलयौ किञ्च मायी भगवान् मायानामैक एवाश्रयः [illegible] प्रचार एव न स्यादित्यावश्यकत्वमुक्तं किञ्च मायानाभप्रकटीकरणे सहस्रत्वेनानुपपत्तिरित्यभिप्रायेणाह—भूतेषु भूमन्

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

चरत इति। चरणावश्यकत्वाय सम्बोधनं सकलभूतसम्बन्धो हि भूतोद्गतदोषसम्बन्धाभावाय स्वशक्तिभिरित्यसाधारणसामर्थ्यैः अन्यथा ऽभिमानमात्रे जीवे सर्वावस्थाः प्रवृत्तयश्च न भवेयुः ननु भगवतः सर्वे गुणाः सर्वत्र प्रसिद्धाः मायागुणः क प्रसिद्ध इत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—वह्निरिवच्छन्नरुच इति । वह्निर्जलादौ प्रविष्टः स्वकार्यं कुर्वन्नपि छन्नरुक् भवति रूपस्पर्शयोर्मध्ये अन्यतरप्राकट्यं ज्ञातधर्मस्य मायां विना न सम्भवतीति वह्नेः प्रथमोत्पन्नस्य स्वधर्मः प्रकट इत्यर्थः। यस्तु भगवतोमाहात्म्यं जीवेषु समत्वादिकञ्च पश्यति तस्य विरुद्धधर्मदर्शनादद्भुतम् ज्ञानं भवति ममतु दर्शनेपि सिद्धान्तार्थपरिज्ञानावाद्भुतम् आश्चर्यज्ञानजनकं न भवतीत्यर्थः इममेवार्थं पुरस्कृत्य मायाविरोधसमाधानमिति वाक्यं भ्रमादन्यथा कैश्चियोजितम ॥ ३७ ॥

नन्वद्भुतकर्मा भगवान् कथं तस्य चरित्रदर्शनेनाश्चर्यमिति तत्राह—तवेहितं कोर्हतीति । इदमित्थतया चरित्रज्ञाने प्रतिनियतधर्मे च चरित्रे विरोधज्ञानादाश्चर्यं भवति तदेवतु न सम्भवति यतः कोवा तवेहितं साधु इदमित्थतया वेदितुमर्हति तत्र हेतुः—स्वमाययेदं सृजतो नियच्छत इति । मायाबहिर्भूतोहि वस्तुतो मायाया वा याथात्म्यं जानाति विश्वमेव हि मायया सृजति हरति तस्मादिह लोके परलोके वा न कोपि तत्त्वं जानाति ननु बाधितार्थत्वेन मायायास्तत्त्वं कुतो न ज्ञायत इति चेत्तत्राह—यद्विद्यमानात्मतयावसीयत इति । यद्विद्यमानमपि विद्यमानतया निश्चीयते अतो ज्ञानाभावात् केवलं तस्मै ते नमः जीवस्वरूपान्नमस्कारयोग्यत्वाय सर्ववैलक्षण्यमाह—स्वविलक्षणात्मन इति । स्वत एव विलक्षणः आत्मा यस्येति ॥ ३८ ॥

नन्वेवं सति भगवाननर्थहेतुः कथं सेव्य इति चेत्तत्राह—जीवस्येति । यः स्वयशःप्रदीपं दीपयन् प्रज्वालयन् तं त्वाऽहं प्रपद्ये इति सम्बन्धः तदा भगवाननर्थहेतुः स्यात् यद्यनन्तं संसारं सृजेत्तद् द्वारभावं वा सर्वथा ज्ञानं वा प्रत्युत सर्वपदार्थज्ञानाय स्वयशःप्रदीपकं वेदपुराणेषु प्रसिद्धमवतारं गृहीत्वा प्राज्वालयत् अन्यथा शब्दैकनिष्ठस्य न कदापि धर्मः प्रसिद्धो भवेत् भगवन्मायान्धकारे यश एव प्रदीपो भवति न ज्ञानादिः ज्ञानप्रकाशेतिवाक्यात् प्रज्वालनहेतवोपि न दुःखसम्पाद्याः किन्तु लीलावताराः तत्प्रपन्नायैव प्रज्वालयतीति तं त्वामहं प्रपद्ये ॥ ३९ ॥

अतो यद्यपि शास्त्रैव व्यामोहनार्थमज्ञाननाट्यं करोति तथापि पृष्टेर्थे उत्तरं दास्ये इत्याह—अथापीति । भूमन्निति तवात्मसंयोगगोपनमावश्यकमिति कथने हेतुः ब्रह्मन्निति वेदवक्तवाज्ञा सर्वैरेव कर्तुं शक्येति सूचितं यदस्मत्सन्तोषार्थं लोककुशलं पृष्टं तस्य स्तुतिपरत्वात्तत्रोत्तरं न दास्यामि किन्तु पैतृष्वस्रेयस्य युधिष्ठिरस्य चिकीर्षितमाश्रावयिष्ये राज्ञो हि चिकीर्षितं प्रजानां हितकारि भवति बन्धोर्बन्धूनां भगवतः स्वकारात् सर्वेषां हितकारि गुणवतः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्वमाययैव त्रीन् लोकान् मोहयसि अथच तेषामकुतोभयत्व प्रच्छसीत्यद्भुतं ते चरित्रमपि नरलोलस्य नेदमद्भुतमित्याह—दृष्टा इति । विश्वसृजश्च ब्रह्मादेरपि मायिनो मोहकस्य किञ्च हे भूमन्! सर्वव्यापक! भूतेष्वपि शक्तिभिर्मायादिभिः सहान्तर्यामितया चरतो वर्तमानस्य माया एव बहुशो दृष्टा किन्तु नरलीलत्वेन छन्ना कौतुकार्थमावृता यत्त तस्य तवैतादृशप्रश्नादिकं न मे मयि अद्भुतम् ॥३७॥

किञ्च यत् विश्वं विद्यमान आत्मा अन्तर्यामी यत्र तत्तयैव अवभासते चेतनीभवति तदेवेदं विश्वं कदाचित् सृजत कदाचिन्नियच्छतस्तव ईहितमभिप्रायं तस्मात् स्वतःस्वभावादेव सर्वतो विलक्षणात्मने अतर्क्याय तुभ्यं नमः ॥३८॥

किञ्च विश्वस्याकुतोभयप्रश्नः स इच्छते चेत्याह—जीवस्येति । शरीरतो बन्धरूपात् विमोक्षणं न जानतो जीवस्य सम्बन्धे स्वयशोरूपं प्रदीपकं यः प्राज्वालयत स्वतत्त्वं दर्शयितुमिति भावः । त्वा त्वां तस्मात् जगत्यस्मिंस्त्वन्मायामोहिताः सन्त्यश्च दृष्टा त्वदीययशःश्रवणकीर्तनपराः अकुतोभयाश्च बहवो दृष्टा इति श्लोकत्रयेण द्योतितम ॥३९॥

द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह—अथापीति पञ्चभिः। हे ब्रह्म पूर्णब्रह्म स्वरूप! ब्रह्मन्निति पाठेऽपि स एवार्थः । सम्बुद्धौ नलोपस्यवैकल्पिकत्वात् । यद्यपि सर्वज्ञत्वात् जानास्येव तदप्याश्रावये यतो नरलोकं विडम्बयतीति व्यतिरेकालङ्कारेण नरलोकसमशीलमित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्थं सर्वलोकेश्वरेश्वरेण सर्वज्ञेन अर्चनपूर्वकं प्रश्नं कृतवता केवलं मयि कृपा कृतेति दृष्ट आह—दृष्टेति । ते तव भक्तवत्सलस्य माया कृपादृष्ट्या अनुभूता कथम्भूता बहुशः बहुभिः प्रकारैः दुरत्यया प्रतिकर्तुमशक्या अतो हे विभो! विश्वसृजो ब्रह्मणोपि मायागुणमयी बन्धनरज्जुस्थानीयास्या स्तीति तथा तस्य नियन्तुरित्यर्थः । मे मयि दासे यद्विधिवदचलं शक्तिभिर्ज्ञानादिभिः भूतेषु चराचरेषु चरतः साक्षात् सर्वद्रष्टु प्रश्नश्च म अद्भुतम नन्वित्थं मामन्ये कुतो न जानन्तीत्याह—वह्निरिवच्छन्नरुच इति । वह्निर्यथा सूक्ष्मरूपः छन्नरुक् भवति काष्ठादिषु वह्निं तदुपासक एव जानाति न सर्वो जन इत्यर्थः । तथा छन्नरुचः कृपा गुप्ता सर्वजनाविषया रुक् प्रकाशो यस्य तस्य "नाहं प्रकाशः सर्वस्य" इति श्रीमुखवचनात् ॥ ३७ ॥

आस्तांमायावत् दुर्ज्ञेयत्वत्कार्यविश्वं तवाभिप्रेतं च कोपि न जानातीत्याह—तवेति विद्यमानस्य प्रतीयमानस्य सूक्ष्म्यादेः कार्यजातस्यात्मतया कारणत्वेन यत्प्रतीयते ननु स्वरूपतो विश्वं कोपि जानाति तदिदं विश्वं स्वमायया स्वशक्त्या सृजतो नियच्छतश्च तवेहितं साधु वेदितुं कोर्हति न कोपीत्यर्थः । अतः स्वविलक्षणात्मने जीवविलक्षणस्वरूपाय ते केवलं नमः कर्तव्यं जीवेनेति शेषः ॥ ३८ ॥

यक्ष्यति त्वां मखेन्द्रेण राजसूयेन पाण्डवः ।
(१) पारमेष्ठ्यकामो नृपतिस्तद्भवाननुमोदताम् ॥ ४१ ॥
तस्मिन् देवक्रतुवरे भवन्तं वै सुरादयः ।
दिदृक्षवः समेष्यन्ति राजानश्च यशस्विनः ॥ ४२ ॥
श्रवणात्कीर्तनाद्ध्यानात् पूयन्तेऽन्तेवसायिनः ।
तव ब्रह्ममयस्येश किमुतेक्षाऽभिमर्शिनः ॥ ४३ ॥
यस्यामलं दिवि यशः प्रथितं रसायां भूमौ च ते भुवनमङ्गल दिग्वितानम् ।
मन्दाकिनीति दिवि भोगवतीति चाधो गङ्गेतिचेह चरणाम्बु पुनाति विश्वम् ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अज्ञस्यापि त्वद्यशःश्रवणादिना मुक्तिर्भवतीति दर्शयन् स्वविलक्षणात्मत्वं प्रपञ्चयति—जीवस्येति । त्वां त्वदीहितं त्वत्कृतं विश्वञ्च अज्ञानतः जीवस्य शरीरतः पुनः पुनर्जन्मबीजतया अनर्थवहात् विमोचनं मुक्तिदं स्वयशःप्रदीपकं यः प्राज्वालयत् प्रदीपितवान् तं त्वा त्वां प्रपद्ये ॥ ३९ ॥

यद्यपि सर्वज्ञस्य पाण्डवानां चिकीर्षितं पृच्छामहे इति प्रश्नमपि कृपाद्योतकम् अथापि हे ब्रह्मन् ! परमात्मन् । नरलोकविडम्बनं नरलोकानुकारिणं त्वाम् आश्रावये नरलोकानुकारित्वं सम्भावनया श्रावयिष्यामीत्यर्थः ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

चन्द्रमा के साथ स्थित तारागण के समान श्रीरुक्मिणीजी आदि कृष्णकी भार्य्याओंको राज मार्ग में देख कर इन्द्रप्रस्थकी स्त्रीजन परस्पर में कहने लगीं कि श्रीपुरुषोत्तम भगवान् निज उदारहास युत लीलावलोकनकी कला मात्र से जिन के नेत्रकों नित्य प्रति उत्सवका विस्तार करते हैं इसलिये श्रीकृष्णकी इन भार्य्याओंने पूर्वजन्म में क्या पुण्य कर्म किया है ॥ ३७ ॥

जिस २ मार्ग में श्रीकृष्ण पधारते हैं तहां नष्टपाप वारे गन्ध पुष्प ताम्बूल आदि मङ्गलीक वस्तु हाथ में लिये पुरवासी तथा स्वर्णकार आदि शिल्प कारों में श्रेष्ठ २ पुरुष समीप में आय कर श्रीकृष्णकी पूजा करते भए ॥ ३८ ॥

संभ्रम युत और प्रीति कर के प्रफुल्लित नेत्र वारे राज महल निवासीजनों सत्कारको प्राप्त होकर श्रीकृष्णमहाराज राजा के भवन में प्रवेश करते भए ॥ ३९ ॥

कुन्तीमहाराणी भ्राता के पुत्र त्रिलोकी के ईश्वर श्रीकृष्णको देख कर प्रसन्न मन वारी होकर पर्य्यङ्क से उठ कर द्रौपदी सहित स्थित होकर श्रीकृष्णको मिलती भई ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नचात्रैवानुमोदनं कार्यं किन्तु तत्राऽगन्तव्यमित्याशयेनाऽऽह तस्मिन्निति ॥ ४२ ॥

तत्राऽऽगताश्च सर्वे त्वद्दर्शनादिना पूताः भविष्यन्तीत्याह—श्रवणादिति । अन्तेवसायिनः श्वपचा अपि ब्रह्ममयस्य ब्रह्मघनमूर्तेः ईक्षा च अभिमर्शः स्पर्शनञ्च तौ विद्यते येषाम् ॥ ४३ ॥

कैमुत्यमतिशयेनाऽऽह—यस्येति । हे भुवनानां मङ्गलरूप ! दिवि पाताले भूमौ च प्रथितं यस्य यशो विश्वं पुनाति कथं प्रथितं दिग्वितानं दिग्भवनानां वितानवदलङ्करणं तथा चरणाम्बु च प्रथितं पुनाति कथं तत्प्रथितम् दिवि मन्दाकिनीति अधश्च भोगवतीति इह च भूमौ गङ्गेति तस्य तवागमनात्सर्वं मङ्गलं पवित्रञ्च भविष्यतीति भावः ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स राजसूयाख्येन मखेन्द्रेण सर्वराजगणसर्वदेवगणवशीकारितया मखानां श्रेष्ठेन, पारमेष्ठ्यकामस्त्वद्यजनोचितपरमसम्पत्तिकामो नृपतिस्त्वां यक्ष्यति मुहुर्गृहागतं सेविष्यते सिषेविषत इत्यर्थः । त्वां विना सर्वसम्पत्तेस्तस्मा अरोचकत्वादितिभावः तदुक्तं प्रथमे—

" किन्ते कामाः सुरस्पार्हा मुकुन्दमनसो द्विज ।
अधिजह्रुः प्रियं राज्ञः क्षुधितस्य यथेतरः ॥ " इति

तथा पारमेष्ठ्यशब्देन तदीयामैहिकमहासम्पत्तिमेवानूद्य तदनुभवसुखे तेषां तदेकचक्षुष्ट्वमुक्त्वाऽन्यथा वृथात्वं वक्ष्यते च—

" सभायां मयक्लृप्तायां क्वापि धर्मसुतोधिराट् ।
वृतोनुजैर्बन्धुभिश्च कृष्णेनापि स्वचक्षुषा ॥
आसीनः काञ्चने साक्षादासने मघवानिव ।
पारमेष्ठ्यश्रिया जुष्टः स्तूयमानश्च वन्दिभिः ॥ "

इति ॥ ४१ ॥

यशस्विनः साधव इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

पूयन्ते जात्यादिदोषात् अन्यसैः । यद्वा ईक्षया द्वारा अभिमर्शो स्पर्शोऽनुभवः तत्कालिनो द्रष्टार इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

(१) नृपतिः पारमेष्ठ्येप्सुः इति वीर० पाठः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

तदेवं श्रवणादिमात्रस्य माहात्म्यमुक्त्वा यशःश्रवणादेर्वैशिष्ट्यं दर्शयति—यस्येति। यस्य ते तव यशः न विद्यते श्रवणादिकर्तृष्वपि मलं यस्मात्तादृशं तथा भुवनमङ्गलं यद्दिशां वितानं सर्वोपरि शोभाकरत्वात्तादृशं तथा भुवनमङ्गलं यद्दिशां वितानं सर्वोपरि शोभाकरत्वात्तदृशञ्च प्रथितं विख्यातमेव तच्च परमपुण्यात्मकसत्ख्यातिरूपत्वाद्युक्तमेवेति भावः। अहो तव चरणाम्बु तत्रतत्र मन्दाकिनीत्यादिनामभिः प्रसिद्धं सत् विश्वं पुनाति तत्तु पादाम्बुनो दूरतः परिवर्जनीयत्वेनाऽन्यत्र प्रसिद्धेः परमाश्चर्य्यमिति भावः ॥ ४४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

अन्तेवसायिनश्चण्डालाः ईक्षाभिमर्शिनः चक्षुषा पश्यन्तः ॥ ४३—४४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

किं तदित्यत आह—यक्ष्यतीति। पाण्डवो युधिष्ठिरः राजसूयाख्येन मखश्रेष्ठेन त्वामाराधयिष्यति तत्तदभिप्रेतं भवाननुमोदतां त्वया निर्वर्त्यतामित्यर्थः। अतस्तत्रगम्यताम् इति—भावः ॥ ४१ ॥

तद्व्याजेन शिशुपालादिवधोपि भविष्यतीत्यभिप्रयन्नाह—दिदृक्षव इति। यशस्विनः प्रसिद्धाः राजानश्चैद्यादयो दिदृक्षवः राजसूयमिति शेषः। समेष्यन्त्यागमिष्यन्ति ॥ ४२ ॥

ततः किमत आह—श्रवणादिति। अन्तेवसायिनश्चण्डालादयोपि साक्षात्परब्रह्मभूतस्य तव नामश्रवणादिभिरपि कामक्रोधभयादिकृतैः पूयन्ते किमुत अक्ष्णा अभिमृशन्ति विषयीकुर्वन्तीति तथा ते शिशुपालादयः पूयन्ते इति किमु वक्तव्यं त्वां पश्यन्तो हठाच्च मुक्ता भवन्तीति भावः ॥ ४३ ॥

कैमुत्यनयेन भङ्ग्यन्तरेणाऽऽह—यस्येति। हे भुवनानां मङ्गलरूप! दिवि पाताले भूमौ च प्रथितं प्रख्यातं यस्य तव यशो विश्वं पुनाति कथं प्रथितम्? दिग्वितानं दिशां वितानमुल्लोचः तद्वदलङ्करणं तथा चरणाम्बु प्रथितं दिवि मन्दाकिनीत्यधः पाताले भोगवतीति इह लोके गङ्गेति च ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

पारमेष्ठ्येन उत्तमकल्पेन ब्रह्मपदप्राप्तिहेतुना वा ॥ ४१–४२ ॥

अन्त्यावसायिनः अन्त्यजातयोपि ईक्षा दर्शनमभिमर्शनं स्पर्शनाविलक्षणश्चैषाम् इतीक्षाभिमर्शिनः ॥ ४३ ॥

उक्तमेव स्फोरयति—यस्येति। हे अमलयशः मङ्गलकीर्त्तन! यस्य तवाथ कल्याणमत एवामलं निर्दोषं यशः विश्वं पुनाति ननु मितत्वे यशसो विश्वपुनानत्वं कथमित्यत उक्तं द्विवीत्यादि। घटान्तर्दीपवत् अस्पष्टस्यापि कथमित्यत उक्तं दिशां वितानमिति दिक्षामन्तेषु विशेषेण तानो विस्तारो यस्य तत्तथा तथापि न गौरवदित्याह प्रथितमिति। अथ जन्मप्रभृति श्रीमत्पादलक्षणास्पदं गता तव पादरजोवहोर्मिमन्दाकिनी च विश्वं पुनाति अतस्तव माहात्म्यं किं वक्ष्यामीत्यतो नमो नम इत्युपरमामीति वाक्यार्थः ॥ ४४—४७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

यक्ष्यति त्वाम् ॥ ४१ ॥

अस्यानन्तरं दृश्यराजसूयस्य चात्र फलविशेषं खादित्यूपाख्यानेन भगवत्सम्बन्धादेव ज्ञेयः। तस्मिन् क्रतुवरे इति तं क्रतुवरं ये दिदृक्षवः सुरादयो राजानश्च ते तत्र गमनमप्यास्त्वत्कृपया भवन्तमपि समेष्यन्तीत्यवश्यमेव गन्तव्यमित्यर्थः ॥४२-४७॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

श्रवणादित्यादि। तत्र कीदृशस्य ब्रह्ममयस्य ब्रह्मपरसहः तन्मयस्य ॥ ४३—४७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

तदेवाह—यक्ष्यतीति। त्रिधा हि यज्ञकृतिः फलार्थाधिभौतिकी शुद्ध्यर्थाध्यात्मिकी भगवदर्थाधिदैविकीति "यज्ञेन यज्ञमयजन्त" इति श्रुत्या सैव निरूपिता तत्र प्रतिबन्धकनिवृत्तिः भगवतैव कर्त्तव्या इज्यान्तराभावात् इत्यभिप्रेत्याह—त्वां यक्ष्यतीति। "यज्ञो वै मखः" इति श्रुतेः। आधिदैविक एव यज्ञो मखो भवति प्रकरणवशात् क्षत्रियस्य राजसूयादन्यो यज्ञः श्रेष्ठो नास्ति उपरतानां क्षत्रियाणां ब्राह्मणानामेव दीर्घसत्रेष्वधिकारात् महति च बहवो विप्राः पाण्डव इति पाण्डुवाक्यात् अत्रावश्यकर्त्तव्यत्वं भगवान् सर्वभावेन सेव्यः प्राणिना तदा यदा कदाचित्तादृशी सेवा नियतकालसाधनसम्पत्तौ भवति सा सम्पत्तिः परमेष्ठिन इति नान्यस्य इति पारमेष्ठ्यकामः अतस्तथा सेवायामनधिकारमाह—नृपतिरिति तत्रेज्यानुमतिः प्रयोजिका तदभावे दोषाभावात् देवतातः फलमितिपक्षे न फलं कर्मणः फलमित्यपि पक्षे देवताप्रीतिः साधनत्वेन सिद्धेति तदभावेन फलं "तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति" इतिश्रुतेः अतः प्रजया पूज्यानुमोदनमावश्यकमिति भवाननुमोदताम् इदमनुमोदनं समीपे स्थित्वा पूजापूज्ययोः देशान्यत्वासम्भवात् अनेनैव यशः स्वर्गहेतुभूतम् अन्तःकरणशुद्धिश्च भविष्यतः ॥ ४१ ॥

अत एकेनैव त्रैविध्यमपि लप्स्यतीति अभिप्रायेणाह तस्मिन् देव इति द्वाभ्याम्। कीर्तिर्लोकद्वये राजभिर्देवैश्च भवति तत्र यद्यपि भागाभावात् यागार्थं देवानामनागमनेपि त्वां दिदृक्षवः समेष्यन्ति राजानश्च स्पर्द्धिनोपि कौतुकार्थं आगमने तु न यश इति देवेति सम्बोधनं क्रतुवरे यथा महोत्सवे देवदर्शनं महोत्सवकर्तुर्यशस्करं भवति यशस्विन इति तेषामपि यशोऽत्र मिलितं भवतीत्युक्तं भवति आदिशब्देन सिद्धादयोपि ॥ ४२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

तत्र तेष्वात्मपक्षेष्वगृण(ह्ण)त्सु विजिगीषया ।
वाचःपेशैः स्मयन् भृत्यमुद्धवं प्राह केशवः ॥ ४५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

प्रसङ्गादेव शुद्धिमप्याह—श्रवणादिति । प्रमाणं कीर्त्तनस्मरणान्येवोक्तानि ध्यानमेकाग्रतया स्मरणम् एवं भक्ता एव कर्मत्यागादिभिः तथात्वमापन्नाः पूर्ववासनया श्रवणादिना तद्दोषं परिहरन्ति केचित् अन्यथाप्यन्तेवसायिनां श्रवणादिसम्भवं तादृशजन्मसम्पादकदोषनाशकं इति विमर्शः तवेति सम्मत्यर्थं युष्मच्छब्दप्रयोगः प्राकृतबुद्ध्या श्रवणादौ मर्यादा भक्तानां मते प्रमेयबलाभावात् न फलम् अन्यथा सर्वेषामेव नाम्नां भगवद्वाचकत्वात् कस्यापि बन्धो न स्यात् तत आह ब्रह्ममयस्येति । ब्रह्मप्रचुरस्य परमानन्दमूर्त्तेः सच्चिद्रूपप्राचुर्यात् सर्ववेदमयस्य वा ईशति शुद्धौ सामर्थ्यम् ईक्षाभिमर्शतो प्रमेयबले साक्षात्कारसम्बन्धो हि फलरूपादिति तत्सिद्धौ साधनसिद्धिर्नान्तरीयकेति कैमुतिकन्यायेनाह-किमुतेति । अन्तेवसा वे व्याकृत्यर्थमीक्षाभिमर्षणयोः सह प्रयोगः ॥ ४३ ॥

भगवद्दर्शनादेः शोधकत्वं कैमुतिकन्यायेन वक्तुं चरणोदकस्य माहात्म्यमाह—यस्यामलमिति । भगवतः कीर्तिद्वयं तीर्थरूपं चरणद्वयान्निर्गतं भक्तानां हितार्थं तत्रैकममलं यशः दिवि रसायां भूमौ च प्रथितं सर्वाणि कर्माणि दोषसहितानीति सर्वारम्भा हि दोषेणेति वाक्यादवगत्याह अमलमिति सन्नियोगशिष्टदोषरहितगुणत्वाद्भगवतः अतो भगवान् सर्वभुवनेषु मङ्गलरूपः भुवनमङ्गलत्वाद्वा तत्रत्यानां यशोगानं लोकत्रयेपि प्रान्तभावेषु तदभावमाशङ्कयाह-दिग्वितानमिति । दिशामाच्छादकं द्वितीयमाह—मन्दाकिनीति । दिवि मन्दाकिनी अधो भोगवती पृथिव्यां गङ्गेति चरणाम्बु कमण्डलुसम्भूतं विश्वं पुनाति ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

॥ ४१ ॥

न केवलमनुमोदनमेवात्र स्थित्वा कार्यं किन्तु तत्र गन्तव्यमेवेत्याह—तस्मिन्निति ॥ ४२ ॥

ननु तेषां मद्दिदृक्षायां किं प्रयोजनं तत्राह-श्रवणादिति । ब्रह्ममयस्य ब्रह्मघनमूर्तेरिति श्रीस्वामिचरणाः ॥ ४३ ॥

तेषां मद्दिदृक्षा च किं कारणा तत्राह । यस्य तव अमलं यशः दिवि रसायां भूमौच प्रथितं दिग्वितानं दिग्भवनानां वितानवदलङ्करणं सत् त्रिदवं पुनात्यतः पूतान्तःकरणत्वादेव तेषां तद्दिदृक्षा अभूदिति भावः । यद्वा । यस्य यशश्चरणाम्बुच त्रिजगत्पावनं स साक्षदेव त्वं तेन राज्ञा निमन्त्रितोऽसि यज्ञे तत्र पावनवस्तूनामपेक्षणीयत्वादिति भावः ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पारमेष्ठ्यकामः परमेष्ठिनस्तव यो भावस्तत्प्राप्तिकाम इत्यर्थः । यतस्त्वं वक्ष्यति "यान्ति मद्याजिनोपि माम्" इति वचनात् ॥ ४१ ॥

भवन्तं तस्मिन् क्रतुश्रेष्ठे प्राप्तमिति शेषः । तत्र त्वया गन्तव्यमिति भावः ॥ ४२ ॥

ब्रह्ममयस्य त्वन्मयस्य जलस्य श्रवणादिना अन्तेवसायिनः अपि पूयन्ते साक्षात्त्वेव ईक्षाभिमार्शिनः दर्शनस्पर्शनवन्तः सुरादयः पूयन्ते इति किमुत वक्तव्यम् ॥ ४३ ॥

हे भुवनमङ्गल ! यस्य तव दिग्वितानं दिशां सन्तापहरं शान्तिकरं च दिवि पाताले भूमौ च प्रथितं यशः विश्वं पुनाति तथा दिवि मन्दाकिनीति अधश्च भोगवतीति इह भूमौ च गङ्गेति प्रथितं चरणाम्बु विश्वं पुनाति तत्रागन्ता अहो तत्रत्यानां भाग्यमित्याशयः ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

अति आनन्द से संभ्रम युत और आदरयुत राजायुधिष्ठिर देव देव ब्रह्मादिकन के ईश्वर श्रीकृष्णको गृह में लाय कर उनकी पूजा में क्रमको भूल गया कि किस प्रकार पूजा करूं ॥ ४१ ॥

हे राजन् ! श्रीकृष्णभगवान् पिताकी भगिनी कुन्तीका तथा ब्राह्मणादि पूज्य स्त्रियोंका अभिवादन करते भए और द्रौपदीने तथा सुभद्रा बहनिने स्वयं श्रीकृष्णका अभिवादन किया ॥ ४२ ॥

हे भुवनमङ्गल ! जिस आपका निर्मल यश चाँदनी के तुल्य होकर सब दिशान में व्याप्त होरहा है इसी हेतु से स्वर्ग में पाताल में भूमि में विख्यात होकर वह यश विश्व को पवित्र करता है तैसेहि आपको चरणारविन्दका प्रक्षालन रूप जल स्वर्ग में मन्दाकिनी नाम से पाताल में भोगवती इस नाम से और भूलोक में गङ्गा इस नाम से विख्यात होकर विश्वको पवित्र करता है फिर आप के साक्षात् दर्शन स्पर्शन आदि से पवित्र होने में क्या संदेह है ॥ ४३—४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

तत्रैव नारदोक्ते तेषु वर्तमानेष्वात्मीयपक्षेषु यादवेषु जरासन्धस्य विजिगीषया अगृह्णत्स्वमन्यमानेषु वाचःपेशैः पेशलवाग्भिरित्यर्थः ॥ ४५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

त्वं हि नः परमं चक्षुः सुहृन्मन्त्रार्थतत्त्ववित् ।
तथाऽत्र ब्रूह्यनुष्ठेयं श्रद्दध्मः करवाम तत् ॥ ४६ ॥
इत्युपामन्त्रितो भर्त्रा सर्वज्ञेनापि मुग्धवत् ।
निदेशं शिरसाऽऽधाय उद्धवः प्रत्यभाषत ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्धे भगवद्याने
सप्ततितमोऽध्यायः ॥७०॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चक्षुष्ट्वे हेतुः मन्त्रार्थानां मन्त्रसाध्यानां तत्त्ववित्परिपाकवेदिता ॥ ४६—४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
सप्ततितमोध्यायः ॥ ७० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अगृह्णत्सु मौनमालम्बमानेष्वित्यर्थः । पाठोयमसन्धिरेव ससन्धिपाठेऽगृह्णत्सु चेति क्वचित् । भृत्यमिति स्वभक्तस्य तस्य माहात्म्यविस्तारणार्थमिति भावः । यतः केशवः गोकुलसुखार्थं केशिहन्ता तत्रत्यजनप्रिये तस्मिन् श्रीमदुद्धवेपि स्नेहविशेषवानितिभावः । अत एव वाचःपेशैः प्रकर्षेणाह—यत उद्धवं सर्वेषामुत्सवरूपमिति भावः । स्मयन् उद्धवस्येयाभिप्रायविशेषेण स्मयमानः ॥ ४५ ॥

त्वं हि त्वमेव नोऽस्माकं यादवानां चक्षुष्ट्वे हेतुः सुहृन्निरुपाधिकहितकारी मन्त्रार्थतत्त्वविदिति च परममिति प्रसिद्धचक्षुषः सकाशात आधिक्यमुक्तं मन्त्रेण भाविदूरस्थादिप्रदर्शनात् अथ अतो हेतोः अत्रास्मिन् कृत्यद्वये यदादावनुष्ठेयं तद्ब्रूहि न च वक्तव्यं तदेते न गृहीष्यन्तीत्याह तदेव श्रद्दध्मः श्रद्धया गृह्णीमः गृहिष्यामः करवाम करिष्यामश्चेति अयं भक्तवात्सल्यभरेण प्रोत्साहनविशेषः ॥ ४६ ॥

उपामन्त्रितः स्नेहेन प्रार्थनावदादिष्टः भर्त्रेति तदादेशस्यावश्यपाल्यता सूचिता अत एव भक्त्या स्वशिरसा तस्य निदेशमाधाय शिरोबद्धाञ्जलितयाऽऽदृत्येत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अगृणत्सु जिगीषया स्वानपेक्षया अन्येषु राजसूयगमनपरेषु क्ष्वेडनं कुर्वत्सु ॥ ४५—४७ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्रेति । इत्थं श्रुतराजदूतवचः युधिष्ठिरवृत्तान्तेषु सभास्थेषु आत्मपक्षेषु यदुषु जिगीषया प्रगृणत्सु मगधजिगीषामुत्पादयितुं प्रगृणत्सु तावन्मागधं प्रत्येव गन्तव्यम् इत्येवं वदत्सु सत्सु वाचःपेशैः मृदुवचोभिरुद्धवं प्राह ॥ ४५ ॥

तदेवाह—त्वंहीति । हि यस्मात्त्वं नोऽस्माकं चक्षुस्तत्स्थानीय इत्यर्थः । सुहृत् मन्त्रार्थानामालोचनसाध्यानामर्थानां तत्त्वं याथात्म्यं वेत्सीति तथा चातोऽधुना यदनुष्ठेयं कर्त्तव्यं तद्ब्रूहि तद्भवदुपदिष्टं कर्त्तव्यमर्थं श्रद्दध्मः विश्वसिमः करवाम च ॥ ४६ ॥

इतीति । इत्थं सर्वज्ञेनापि भर्त्रा भगवता मुग्धवदज्ञेनेव उपामन्त्रितः मन्त्रार्थं प्रचोदितः उद्धवः सन्देशमाज्ञां शिरसा आधाय ऊढ्वा प्रत्यभाषत प्रत्युत्तरं ददौ इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
सप्ततितमोध्यायः ॥ ७० ॥
(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

एवमुभयोर्दूतनारदयोः स्वस्वार्थप्रार्थनायां यज्जातं तदाह—तत्र तेष्विति । तत्र प्रसङ्गे अन्यतरदेशगमने तेषु तत्रस्थेषु सहायभूतेषु विजिगीषया गृणत्सु सत्सु जरासन्धवधार्थमेव गन्तव्यमिति लौकिकबुद्धेः प्राधान्यात् नारदेष्टाकरणे सति उभयसमाधानार्थं स्वस्य मध्यस्थत्वात् उभयमताभिज्ञम् उद्धवं ब्रह्मशिवयोरपि नियन्ता सुखदाता च वचनोत्तमः प्राह—स्मयेन तमपि मोहयन् वाङ्माधुर्यात् सादरं शृणुयात् अन्यथा सर्वेश्वरत्वं जानातीति न शृणुयादपि नारदहिताकरणे ब्रह्मपक्षहानिः जरासन्धवधे महादेवपक्षनाश इति । यज्ञार्थमेव गमनमायाति अतोऽङ्गप्रधानयोर्विरोधे क्रीडा सुखदानं भवतीति तदभिज्ञमुद्धवं सर्वसम्मतं बोधयामास ॥ ४५ ॥

भगवद्वाक्यमाह—त्वं हि न इति । सर्वज्ञस्य स्वत एव ज्ञात्वा करणमुचितं न त्वसर्वज्ञस्य वाक्यात् व्यामोहकत्वं वा स्यात् अतस्तत्परिहारार्थमुद्धवं स्वावयवत्वेन निरूपयति त्वमश्चक्षुरिति । आधिदैविकं परमानन्दरूपं चक्षुषश्चक्षुर्वा तस्यैवायमवतार इति लोकोक्तिश्च मन्त्री ज्ञानचक्षुरिति अतो न इति बहुवचनं केवलं शास्त्रपरतां वारयितुमाह—सुहृदिति । पर्यवसानज्ञानमाह—मन्त्रार्थस्य फलस्य तत्त्वं पर्यवसानं वेत्तीति अथ अतः कारणादस्मार्थं अनुष्ठेयं ब्रूहि उभये वयं श्रद्दध्मः तदेव च करवाम: अन्यतरस्याप्यश्रद्धाकरणाभावश्च वारयति ॥ ४६ ॥

उद्धवो महामन्त्री सद्वाक्यममोघं मत्वा उत्तरकथनार्थमुक्त इत्याह—इत्युपामन्त्रित इति । उद्धवो हि न युद्धायुपदिश्यते ज्ञानांशत्वात् यदि ज्ञानेपि न विनियुज्येत तस्य भरणं व्यर्थं स्यात् एतत्सूचयति भर्त्रेति दोषं निवारयति सर्वज्ञेनापीति निदेशमाज्ञां प्रति शिरसा अभाषत अङ्गीकृतवान् उत्तरं विचार्य वक्ष्यामीति उक्तवानित्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
एकविंशाध्यायविवरणम् ॥ २१ ॥ ७० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्र सभायां तेषु यादवेषु आत्मीयपक्षेषु जरासन्धस्य जिगीषया हेतुना मुनेस्तद्वचः अगृणत्सु अमन्यमानेषु सत्सु वाचः वचनस्य पैरैरवयवैः स्वाभिप्रेतैरर्थैरुद्धवहृद्यारोपितैः स्मयमानः ऊद्धव प्राहेति तस्यैव मन्त्रणाभिज्ञतोत्कर्षख्यापनार्थमिति भावः ॥ ४५-४७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्याम् हर्षिण्याम् भक्तचेतसाम् ।
दशमे सप्ततितमः सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ ७० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मपक्षेषु यादवेषु जरासन्धस्य विजिगीषया अगृहत्सु मुनिवाक्यममन्यमानेषु वाचः पेशैः पेशलवाग्भिरुद्धवमाह ॥ ४५ ॥
चक्षुः कार्या कार्य्यंद्रष्टा ॥ ४६—४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
सप्ततितमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७० ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले कि उस सभा में युधिष्ठिर के वृत्तान्तको श्रवण करने वारे यादव लोगोंने जरासन्ध के जीतनेकी इच्छा कर के नारदजी के कहने से श्रीकृष्ण के हस्तिनापुर गमनको जब स्वीकार नहि किया तब श्रीकृष्ण भगवान् मन्दहास करत मधुर वाणीयो से निज दास उद्धवजी के प्रति बोले ॥ ४५ ॥

हे उद्धव नेत्र के समान सब वस्तुका प्रकाश करने वारे आप हमारे हो और परम सुहृद् तथा आलोचना और उस के फल के तत्वको जानने वारे: आपहो इस वास्ते इस विषय में जो कुछ कर्त्तव्य है उसको आप कहियेगा आप के वचन में हमको विश्वास है और हम उसी के करने वारे हैं ॥ ४६ ॥

सर्वज्ञ होकरभी इस प्रकार अज्ञवत् स्वामीने जब उद्धवजीको पूछा तब श्रीकृष्णकी आज्ञाको मस्तक से धारण करके उद्धवजी बोले ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्धमें सत्तरके अध्यायकी
भाषाटीका समाप्ता ॥ ७० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥